

KONFERENCIAKÖTET

CONFERENCE BOOK

**III. INTERDISZCIPLINÁRIS DOKTORANDUSZ
KONFERENCIA 2014**

**3rd INTERDISCIPLINARY DOCTORAL
CONFERENCE 2014**

**2015
PÉCS**

Felelős kiadó

Pécsi Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzat

Szerkesztette

Schaub Anita

Dr. Szabó István

Pécs, 2015.

ISBN 978-963-642-741-2

Minden jog fenntartva. A kiadvány szerzői jogvédelem alatt áll.
A kiadványt, illetve annak részleteit másolni, reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni
bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus vagy más módon – a kiadó és a szerzők
írásbeli engedélye nélkül tilos.

KÖSZÖNTŐ

Kedves Olvasó!

2014. április 15-17. között harmadik alkalommal került megrendezésre a Pécsi Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzatának fő annuális rendezvénye, az Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia (IDK2014).

A korábbi évekhez hasonlóan a harmadik konferencia is új helyszínt kapott a PTE Általános Orvostudományi Kar főépületében, ezzel is jelezve Pécs városának sokszínűségét, varázsát. Jelentősen bővült a résztvevők száma is, hiszen a 2014-es évben összesen 350-en látogatták meg a rendezvényt – hazai és külföldi doktoranduszok egyaránt.

A Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Hallgatói Önkormányzatával (PTE EHÖK) együttműködve első alkalommal csatlakozott az eseményhez a Pécsi Szakkollégiumi Napok (PSzN), amely további 50 fő, a doktorandusz élet után érdeklődő graduális hallgatóval emelte tovább az esemény színvonalát.

Az Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia nemzetközi konferenciává nőtte ki magát. Számos külföldi publikáció is szerepel abban a konferenciakötetben, amelyet a Tisztelt Olvasó e pillanatban a kezében tart. A konferenciakötet célja változatlan: az itt megtalálható közlemények azt a célt szolgálják, hogy megismertessük Önnel a pécsi doktoranduszok tudományos eredményeit a különböző tudományterületeken.

A III. Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia kitűnő lehetőséget biztosított a pécsi doktoranduszok és a szakmai vezetők közötti kommunikációjának megindítására. Korábbi célkitűzésünk, amely szerint „az Interdiszciplináris Doktorandusz Konferenciának annuális rendezvényé kell válnia, melynek alapvető célja, hogy összehozza a különböző szakterületeken dolgozó fiatal kutatókat és oktatókat, hogy később bemutassák egymásnak tudományos témájukat és az abban elért eredményeiket”, megvalósulni látszik.

Szeretnénk köszönetet mondani az IDK2014 szervezőinek az áldozatos munkájukért, aminek eredményeképpen tovább tudtuk erősíteni azt a közösséget, amely méltó módon tudja a doktoranduszok érdekeit képviselni. Köszönöm a résztvételt minden előadó oktatónak, akik idejüket nem kímélve eljöttek és magas színvonalú előadásukkal hozzájárultak a konferencia megvalósulásához, sikeréhez. Emellett köszönöm a résztvételt minden doktorandusznak, illetve azoknak a kutatóknak, akik közleményükkel is gazdagították a konferencia színvonalát.

Pécs, 2015. március 16.

Szijártó György Ágoston
Elnök

Pécsi Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzat

TARTALOM

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

Munkajogi változások az új Polgári Törvénykönyv megjelenése nyomán <i>Békési László</i>	13
Migrációs változások Magyarországon 2013-ban <i>Csege Gyula</i>	25
A természettudományok szerepe a kriminalisztikai szagazonosításban <i>Horváth Orsolya</i>	31
A kriminalisztikai őszinteségvizsgálatok <i>dr. Huba Lilla Luca</i>	43
Repülőtéri küzdelem a terrorizmus ellen: alapjogok vs. biztonság? <i>dr. Hubay Dalma Gabriella</i>	57
Alapjog érvényesítés a polgári perben - messzire mutató következtetések egy esettanulmány alapján <i>Hubay Fruzsina Dóra</i>	81
Szoftverrendszer fejlesztési költségeinek igazságügyi informatikai szakértői vizsgálata a büntetőeljárásban <i>Máté István Zsolt</i>	95
A kormányzás elméleti háttere <i>Nagy Mariann Veronika</i>	111
Szervezett bűnözés elleni küzdelem <i>Dr. Nyitrai Endre</i>	123
The principle of equality of arms in criminal proceedings <i>Iulia Georgia Rosianu Cocos</i>	143
Az Európai Unió vámintézkedései (magyar) tagállami szemmel III. A vámellenőrzés specialitásai <i>dr. Szendi Antal</i>	151
A bíróságok szervezete a tisztességes eljáráshoz való jog tükrében <i>dr. Török Dániel Viktor</i>	165
Hatékonyság a nyomozásban <i>dr. Vári Vince</i>	177
Richard Nikolaus von Coudenhove-Kalergi – the creator of the idea of European unification <i>Vjenceslav Arambašić, Josipa Živić, Lorena Živić</i>	197

BÖLCSÉSZETTUDOMÁNY

A jóindulat nyomorúsága <i>Andráskó Flóra</i>	213
A rekonverzió, mint speciális katonai outplacement nemzetközi gyakorlata <i>Angyal Árpád Béla</i>	227
„...de igény az lenne rá!” A magyar társadalom szélsőjobboldali orientációja a rendszerváltás időszakában <i>Árvai Péter</i>	243
Változó szabályok - változó arányok? Nők a magyar parlamentben <i>Bagi Judit</i>	257
Interdiszciplináris vizsgálatok antropológiai kontextusa Társadalom és gazdaság kapcsolata Csurgón a rendszerváltás után <i>Bedő Valér</i>	267
Dolgozó nők az első világháború Magyarországon <i>Czeferner Dóra</i>	283
European funding in the context of Hungarian realm <i>Csiszér Annamária</i>	301
Jelek és lenyomatok – az írás szerepe E. T. A. Hoffmann Az arany virágcserep című művében <i>Éltető Erzsébet</i>	307
Storfer konfliktusai a pszichoanalízisben <i>Friedrich Melinda</i>	319
Faktum és artefaktum <i>Fülöp Szabina Kitti</i>	329
Az aktív külpolitikától a német orientációig: Viscount Chilston brit követ megbízatása Magyarországon (1928–1933) <i>Fürj Orsolya</i>	333
Perception of the EU in Croatia: Attitudes and Expectations of Croatian Citizens <i>Dejan Gluvačević, Zvonimir Grgas</i>	345
A jelentést hordozó szubjektum <i>Győrfi Anna</i>	363
Magyarország és Olaszország kapcsolódási pontjai 1927 és 1934 között <i>Hamerli Petra</i>	373
Erkölcsei nevelésügy változásai Magyarországon az első világháború előtt és után <i>Havancsák Alexandra</i>	387
The Internet in the EFL Classroom <i>Jana Puschenreiterová</i>	393
Ornamented Spearheads in the Luboszyce Culture <i>Karol Demkowicz, Agata Andrzejewska</i>	401
Genetikai beavatkozások morális válsága? <i>Laki Beáta</i>	411

Understanding differences in decision-making process through analysis of personality profiles <i>Marta Malesza</i>	417
Judgments of the European Court of Human Rights against the Republic of Croatia for violating the right to freedom of expression <i>Nefreteta Zekić Eberhard</i>	425
A premonitoriális álmjelenetek szövegszervező eljárásainak és sztereotip formuláinak elemzése a középkori francia gesztaénekekben és lovagregényekben <i>Németh Linda</i>	439
The effect of the level of motivation for activation and inhibition on the quality of sleep among students of Warsaw Universities <i>mgr Nina Andersz</i>	449
Bruno Latour cselekvő hálózat elméletének alkalmazása a modern tudománykommunikációban <i>Pintér Dániel Gergő</i>	455
Rajk László elvtárstól a „Rajk-bandáig” Rajkkal kapcsolatos attitűdvizsgálat Rákosi Mátyás nyomtatott beszédeiben <i>Porkoláb Ádám</i>	465
Irónia Peter Greenaway filmjeiben <i>Prax Levente</i>	475
Vállalati alkalmazkodás az alsó középosztály társadalmi lecsúszásának hatására megváltozó vásárlási és fogyasztási szokásokhoz <i>Rideg András</i>	481
Széll Kálmán és az 1894-es kormányválságok <i>Schwarzwölder Ádám</i>	493
The motif of madness in German literature- From Georg Büchner to Patrick Süskind <i>Simona Olaru-Poşiar</i>	507
Az atomerőmű építés politikai döntésfolyamatai Magyarországon a rendszerváltás előtt <i>Sipos Tamás</i>	519
A digitális szövegértés felmérése – A 2009-es PISA-teszt definíciós problémái <i>Szabó Krisztina</i>	537
<i>A Der logische Aufbau der Welt</i> kontinentális gyökerei <i>Tuboly Ádám Tamás</i>	549
A morális szerencse paradoxona <i>Véber Virág</i>	567
A női ipariskolák szerepe a 19-20. század fordulójának magyar oktatási rendszerében <i>Vörös Katalin</i>	577
The Intercultural Component in an EFL student’s book – A Pilot Study <i>Sándorová Zuzana, Mgr.</i>	593

EGÉSZSÉG- ÉS ORVOSTUDOMÁNY

- Cinguláris kérgi IL-1 β mikroinjekció hatása a táplálkozásra és anyagcserére laboratóriumi patkányban
Csetényi Bettina, Hormay Edina, Nagy Bernadett, Szabó István, Bajnok Góré Márk, Hideg Barnabás, Karádi Zoltán 609
- A cinguláris kéreg streptozotocin mikroinjekciójának hatása a glukóz toleranciára laboratóriumi patkányban
Hormay Edina, Csetényi Bettina, Szabó István, Nagy Bernadett, Hideg Barnabás, Bajnok Góré Márk, Karádi Zoltán 623

KÖZGAZDASÁG- ÉS GAZDÁLKODÁSTUDOMÁNY

- Új irányok és módszerek a társadalmi krízis területi vizsgálatában: a munkaerőpiaci szenzitivitás
Alpek B. Levente 635
- Egyéni, szervezeti és regionális szempontok integrálása a felsőoktatási tehetségmenedzsmentben a PTE KTK példája alapján
Balogh Gábor 653
- A felsőoktatás Képzési és Kimeneti Követelményei és az Országos Képesítési Keretrendszer kapcsolatának modellezési lehetőségei
Bánhalmi Árpád 671
- A számviteli beszámolókból rejlő kockázatok
Denich Ervin 683
- A kapcsolat, avagy Leadership és Szervezeti kultúra
Gál Márk 703
- Hová tűnt a Pécsi Kesztyű? – a pécsi kesztyűgyártás története
Haffner Tamás 717
- Szlovákia településszerkezete a 21. században
Horeczki Réka 727
- Túlélési analízis eszköztárának és alkalmazási területeinek bemutatása
Keresztúri Judit Lilla 739
- Incubating the Fine Arts:
 An Option for Fine Artists to Become Prepared for Success?
Marco Thom 749
- Web agro market – instrument of local development strategy for regional development
Mario Marolin 769
- City-branding and a small town in Hungary – the case of Harkány
Florin Nitu 781
- A tartós munkanélküliség önértékelésre gyakorolt hatása egy foglalkoztatottakkal való összehasonlító kutatás tükrében
Őszi Viktória 793

A távközlési eszközök elterjedésének területi megoszlása a Dél-dunántúli régióban <i>Páger Balázs</i>	817
A vásárlói vadászmezők evolúciója, és az üzlettípus-választási döntések kiterjedése <i>Pál Eszter</i>	829
A reálopció elmélet alkalmazása a beruházások időzítésében <i>Posza Alexandra</i>	853
A felsőoktatásban részt vevők belső migrációs folyamatai a DPR 2011-es országos felmérés adatai alapján <i>Sipos Norbert</i>	865
Etika a vállalati marketingben <i>Szakó Tímea</i>	885
Mekkora legyen/lehet a lakossági hitelek kamata? A lakossági hitelek árazásának problémái <i>Vonyó Péterné Szabó Réka</i>	901
How much can the Hungarian National Bank's 'Funding for growth scheme' (FGS) boost the economic growth? <i>Zsolt Zsombori</i>	913

MŰSZAKI- ÉS ÉPÍTÉSTUDOMÁNY

A Simpson-paradoxon megoldása, avagy a pozitív befolyásolás és a standardizálás közötti analógia <i>Bakos Viktor</i>	927
Élettér – Lakótér A környezet és a lakókomfort kapcsolata <i>Borsos Ágnes</i>	943
Az eCall segélyhívó rendszer, fontosabb célterületei és a mentési lánc összetevői <i>Fáskerty Péter József</i>	949
SpacemakerBOOK_NNNallee – Sounds On thought's <i>Johanna Keresnyei, Zoltán Bachman DLA, Tamás Pethes DLA</i>	955
A gépjárművezető képzésben bekövetkezett változások és hatásainak elemzése <i>Kiss Diána</i>	967
Épületfizikai szimulációs vizsgálatok fejlesztési lehetőségeinek vizsgálata a Szentágothai Kutatóközpont épületének segítségével <i>Póth Bálint, Kistelegdi István dr.</i>	975
The Use of Three Dimensional Representation as effective Tool for Identification and Conservation Purposes of Polychrome wooden sculptures <i>Mgr.Art. Robert Szemző</i>	987
The future of community participation in urban design Case study of almere, the netherlands <i>Szabolcs Portschy</i>	999
Virtuális Építészeti és Régészeti Hálózat <i>Zsiga Zoltán</i>	1009

TERMÉSZETTUDOMÁNY

A mecseki uránbánya rekultivált zagyártározójának fedőrétegében a rn-222, ra-226 és pb-210 radionuklidok meghatározása, a mérési paraméterek optimalizálása <i>Jónás Jácint, Somlai János, Várhegyi András, Kovács Tibor</i>	1021
A Balaton-térség kohéziójának problémái és hatása a területi folyamatokra <i>Kabai Gergely</i>	1037
A viarsarki kunhalmok állapota, védelmük helyzete <i>Rákóczi Attila, Barczy Attila</i>	1051
Gidrán lovak kancacsaládjainak ellenőrzése a D-loop régió egy szakaszának vizsgálatával <i>Sziszkosz Nikolett, Kusza Szilvia, Jávor András, Mihók Sándor</i>	1061

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

Munkajogi változások az új Polgári Törvénykönyv megjelenése nyomán

Békési László
PhD hallgató

Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskola
Munkahely: Tatabánya Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala

Absztrakt

2014. március 15-én lépett hatályba az új *Polgári Törvénykönyvről* szóló 2013. évi V. törvény, amely alaposan átformálja jogviszonyainkat a munka világában is. Aktuális ezért az új jogszabály és a *munka törvénykönyve* közötti összefüggések, kérdéses változások áttekintése.

A munkajog nézőpontjából a munka törvénykönyve „különös” háttérjogszabálya az új Polgári Törvénykönyv, ezért szükséges megvizsgálni, hogy a munka törvénykönyve megállapításai alapján, a Polgári Törvénykönyvből mely szabályok, milyen eltéréssel alkalmazandók. Emellett lényeges az olyan intézmények – és várható további hatásuk – figyelembe vétele is a munkajogra vonatkozóan, amelyeket a Polgári Törvénykönyv vezetett be (pl. káresetek során alkalmazott sérelemdíj). A fentieken túl a tanulmány kitér a rendelkezések vizsgálata alapján felmerülő kérdésekre, illetve a kapcsolódó *módosítási javaslatokra* is.

I. Bevezetés és háttér

A munka törvénykönyvéről szóló 2012. évi I. tv. (a továbbiakban: Mt.) szabályozás szerint is kimondottan különös háttérjogszabálya a Polgári Törvénykönyv. A munkajogi kódex életbe lépését követő másfél évben ez a tény különösebb hangsúlyt nem kapott, azonban 2014. március 15-től – a Polgári Törvénykönyvről szóló a 2013. évi V. törvény (a továbbiakban Ptk.) hatályba lépésével – nem tekinthetünk el attól, hogy ez a különös háttértörvény kicserélődött. A háttértörvény megjelölés azt jelenti, hogy az Mt. állapítja meg, a Ptk-ból mely szabályok – és esetleges milyen eltéréssel – alkalmazandók. Ennek megfelelően a munkaviszonnyal kapcsolatos rendelkezések betartásához az Mt. mellett ugyanúgy ismernünk szükséges megváltozott Ptk. vonatkozó részeit is.

Az Országgyűlés T/12824 számon 2013. novemberében tárgyalta az egyes törvényeknek az új Polgári Törvénykönyv hatálybalépésével összefüggő módosításáról szóló törvényjavaslatot. A törvényjavaslat nyomán 2014. január 1-jén hatályba lépett a 2013. évi CCLII törvény (a továbbiakban: törvénymódosítás), amely a Ptk. számos tárgyköréhez kapcsolódva, rendkívül szerteágazó szabályozási területet átölelve többek között tartalmazza az Mt. módosításait (175. §), valamint kijelöli a Ptk-ból alkalmazandó szabályokat. A törvény alapvető célja a Ptk. és más törvények, köztük kifejezetten az Mt. közötti összhang megteremtése. A Ptk-hoz és az Mt-hez közvetlenül kapcsolódó módosítások 2014. március 15-ével léptek hatályba.

E rövid tanulmány célja a főbb változások és a munkajogi vonatkozásban is irányadó Ptk-beli rendelkezések ismertetése, valamint az ezek során felmerülő kérdések taglalása.

II. Változások – új elemek

1. Az általános magatartási követelmények

1.1 A felelősség – az elvárhatóság elvének változása

A törvénymódosítás a Ptk. bevezető rendelkezéseihez kapcsolódóan egészítette ki az Mt. felelősségre vonatkozó szabályát. A Ptk. miniszteri indoklásában egyúttal az elvárhatóság egyszerre objektív és szubjektív kategóriaként jelent meg.¹ A módosítás értelmében a munkaszerződés teljesítése során – kivéve, ha törvény eltérő követelményt ír elő – úgy kell eljárni, ahogy az adott helyzetben általában elvárható, illetve felelős magatartására előnyök szerzése végett már senki nem hivatkozhat.²

A törvénymódosítás egyrészt kizárja, hogy akár a munkáltató, akár a munkavállaló saját felelős magatartásából előnyt szerezzen. Példaként említhetjük minderre, ha az egyik fél tudatosan azzal a céllal köt érvénytelen szerződést (pl. színlelt, a polgári jog körébe tartozót, amely ténylegesen munkaszerződést leplez), hogy azt utóbb megtámadja, és az abból folyó előnyöket mégis élvezze.

Másfelől ugyanakkor saját felelős esetén a másik fél felelős magatartására lehet hivatkozni, figyelemmel arra, hogy a törvény önhiba esetére nem zárja ki – ha annak feltételei egyébként fennállnak – a szerződésszegő elleni jogos igény érvényesíthetőségét.

E szabály alapján saját felelős esetén is lehetséges a másik fél felelős magatartása miatti igényérvényesítés, ugyanakkor az önhiba miatt az igény szerinti követelés mértéke csökkenhet.³

1.2 A jóhiszeműség és a tisztesség alapelveinek változása

Az Mt-ben következő alapelvként megállapított általános magatartási követelmény, hogy a jogok gyakorlása és a kötelezettségek teljesítése során a jóhiszeműség és a tisztesség elvének megfelelően kell eljárni, továbbá kölcsönösen együtt kell működni a feleknek és nem lehet olyan magatartást tanúsítani, amely a másik fél jogát, jogos érdekét sérti. A törvénymódosítás e rendelkezést kiegészítette azzal, hogy nem megengedett az olyan joggyakorlás, amely ütközik a jogosult korábbi magatartásával.⁴

Ez az alapelvhez kapcsolódó új szabály az ún. biztatási kárt megalapozó rendelkezés. Példa lehet az új rendelkezésre, ha a munkáltató adott esetben

¹ T/7971. sz. törvényjavaslat és indoklásban foglaltak szerint az objektív kategória adott helyzetben általában elvárható magatartást, a szubjektív kategória pedig meghatározott ismérvek alapján csoportosítható személyösszességre vonatkoztatható (376. o.)

² Mt. 6. § (1) bekezdés

³ Dr. Horváth István: Munkajog két forrásból.

<http://www.dunaferrvasas.hu/index.php/hirek-ok/isd-dunaferr/dunaferr/304-munkajog-ke-t-forrasbol-1-resz-dr-horvath-istvan> (2014.06.02.)

⁴ Az Mt. 6. § (2) bekezdés alapján a jóhiszeműség és tisztesség követelményét sérti az a személy is már, akinek joggyakorlása szemben áll olyan korábbi magatartásával, amelyben a másik fél okkal bízhatott.

lebeszéli a munkavállalót a felmondásról, magasabb pozíciót kínálva neki, majd mégsem hajlandó a munkaszerződés módosítására. Ez megalapozhatja a munkavállaló kárigényét.

1.3 A joggal való visszaélés elvének módosulása

Változott a joggal való visszaélés tilalma is, amely alapján a jogokat és kötelezettségüket a jogalkotó eredeti céljának megfelelően, rendeltetésük szerint kell gyakorolni, illetve teljesíteni [Mt. 7. § (1) bekezdés]. Ezen elv alapján egy magatartás akkor is jogszerűtlennek minősül, ha a törvény szövegének megfelel ugyan, de nem a jogintézmény rendeltetésének megfelelő célra irányul. (Például, az átszervezéssel indokolt munkáltatói felmondás akkor is jogellenes, ha minden törvényi követelménynek megfelel, de bizonyítható, hogy csak személyes bosszúvágy miatt került sor az adott munkavállaló elküldésére.)

A törvény kiegészült a joggal való visszaélés egy a polgári jogban külön nevesített tényállásával, a jognyilatkozat alaptalan megtagadásával. Eszerint, ha a joggal való visszaélés a munkaviszonyra vonatkozó szabály által megkívánt jognyilatkozat megtagadásában áll és ez a magatartás nyomós közérdeket vagy a másik fél különös méltánylást érdemlő érdekét sérti, a bíróság a jognyilatkozatot ítéletével pótolja, feltéve, hogy az érdeksérelem másképpen nem hárrítható el. A bírói gyakorlat eddig is alkalmazta ezt az eljárást, például abban az esetben, ha a szakszervezet alaptalanul tagadta meg hozzájárulását a védett tisztségviselőjével szembeni felmondáshoz.⁵

2. Személyiséghez fűződő jogok

2.1 Általános szabályok

Az Mt-ben a Ptk-val azonosan változott a 'személyhez fűződő jogok' megjelölés 'személyiségi jogok'-ra, konkrétan pedig „személyiségi jogok védelme” címre [Mt. 9. §]. Az Mt. belső címének megváltozása mellett módosult a törvényszöveg is.

A módosítás szerint a munkavállaló és a munkáltató személyiségi jogainak védelmére, ha az Mt. eltérően nem rendelkezik, a Ptk. szabályai alkalmazandók. A jogszabály az alkalmazást azzal a kitételrel rendeli el, hogy – a bevezetett új intézmény – a sérelemdíj, valamint a kártérítési felelősség esetének alkalmazásakor az Mt. kártérítési felelősségre vonatkozó szabályai az irányadók.

Az új rendelkezés csak a munkavállaló és a munkáltató személyiségi jogainak védelméről rendelkezik. A Ptk. jogi személyek személyiségi jogairól szóló szabálya vonatkozik a szakszervezetekre is, ugyanakkor a személyiségi jogvédelem vonatkozásában kérdéses, mely rendelkezés irányadó az üzemi tanácsra, miután e testület nem jogi személy.

2.2 A sérelemdíj megjelenése

A munkaviszony keretében történő személyiségi jogsérelem esetén jelentős a szerepe a nem vagyoni kártérítésből sérelemdíjjá változott szankciónak, ugyanis a Ptk. megszüntetette a nem vagyoni kártérítés intézményét. A sérelemdíj a

⁵ Dr. Kártyás Gábor: Pontosodnak a munkajogi alapelvek.
<http://www.munkajog.hu/rovatok/szakertoi-blog/pontosodnak-a-munkajogi-alapelvek#> (2014.06.02.)

személyiségi jogok megsértésének vagyoni elégtétellel történő közvetett kompenzációja és egyben magánjogi büntetése.

Akit személyiségi jogában megsértenek, sérelemdíjat követelhet az őt ért nem vagyoni sérelemért [Ptk. 2:52. § (1) bekezdés]. A sérelemdíj fizetésére kötelezés feltételeire – különösen a sérelemdíjra köteles személy meghatározására és a kimentés módjára – az Mt. hatálya alatt a munkajogi kártérítési felelősség szabályait kell alkalmazni, azzal, hogy a sérelemdíjra való jogosultsághoz a jogsértés tényén kívül – szemben a nem vagyoni kártérítéssel – további hátrány bekövetkeztének bizonyítása nem szükséges.⁶

A nem vagyoni kártérítéstől eltérően a sérelemdíjra való jogosultsághoz a személyiségi jogsértés tényén kívül további hátrány bekövetkeztének bizonyítása tehát nem szükséges, ugyanakkor a díj összege már a Ptk. szerint is az eset körülményeitől függ. Így továbbra is irányadó marad a korábbi, a nem vagyoni kártérítéshez kapcsolódó szempontokat kimunkáló ítélkezési gyakorlat.

Sérelemdíj járhat például a végleges életvitelbeli változások (mozgáskorlátozottság és szűkebb munkavállalási lehetőségek) bekövetkezése esetén.

A sérelemdíjjal kapcsolatban kérdés, hogyan alakul majd a bírói gyakorlat az úgynevezett 'banális ügyek' tekintetében. Tehát egy csúnya vagy rossz megjegyzést – ami a közfelfogás szerint nagy hátrányt nem okoz, főleg ha nem széles körben követik – hogyan ítél meg a bíróság, hiszen a törvényi tényállásnak megfelel, azaz megalapozza általában a sérelemdíj iránti igényt.

Az is nagy kérdés, ami a munkavállaló oldalán jelentkezhethet, hogy a világhálón, különböző közösségi portálokon, a munkáltatóról tett negatív megjegyzéstől kezdve egészen az üzleti titok kiszivárogtatásáig számos olyan tényállás képzelhető el, ami megalapozhatja a munkáltató sérelemdíjra való igényét.

Nem tudjuk még, hogy a hosszú távú gyakorlat miként fog alakulni a fenti kérdések megoldása terén. Két szélső elvárás érzékelhető, az egyiket nevezzük pozitívnak: megtisztítja a munkahelyeket (sőt: általában a közéletet) a durva, sértő kifejezésektől. A másik szélső előrejelzés szerint ez egy jogi úton történő 'pénzszerzési' lehetőség lesz, és akár ki is provokálható olyan helyzet, amely miatt a sérelemdíj igényelhető. Az igazság a kettő között lehet. Annyi kijelenthető, hogy érdemes minden munkáltatónak a munkavállalókkal való kommunikációjára nagyobb gondot fordítani. Ha ezt eredményezi az új jogintézmény bevezetése, ezzel mindenki jól jár.⁷

Meglátásom szerint a munkavállalókénál komplexebben alakulhat a munkáltatók személyiségi joga megsértésének jogkövetkezménye, mert a munkáltatónak a kár tényét is bizonyítani kell.⁸ Kérdésként merül fel a sérelemdíj és a kártérítés mértéke, de ugyanakkor az is, hogy melyek azok a személyiségi jogok, amelyek a munkáltatót, mint szervezetszerűen működőt megilletik.⁹ Az általános magatartási

⁶ A Ptk. 2:52. §-a rendelkezik a sérelemdíj mértékének meghatározásáról is, amely egyösszegű lehet. A sérelemdíj esetében a nem vagyoni sérelem ellensúlyozása pénzben történik ugyan, de nem kártérítés. Többek között ez az oka annak is, hogy a Ptk. a személyiségi jogok megsértését alapesetben a hagyományos kárfelelősségtől elkülönítve szabályozza.

⁷ Dr. Lőrincz György: Az új Ptk. és a munkajog viszonya.
<http://munkajog.hu/rovatok/munkahely/az-uj-ptk-es-a-munkajog-viszonya-interju-dr-lorincz-gyogy-munkajogasszal#> (2014.06.02.)

⁸ Mt. 179. § (2) bekezdés

⁹ A munkáltatóval szembeni elvárás csak az az Mt-ben, hogy jogképes legyen.

követelmények adhatnak ezzel kapcsolatban részben eligazítást, a munkáltató jó hírneve, piaci presztízse és az ehhez kapcsolódó sérelmek teremhetnek tényállási alapot a sérelemdíj megfizetésére.¹⁰

A munkavállalói kárfelelősség az Mt. szabályai értelmében egyrészt meghatározott dologra, másfelől meghatározott vagyoni értékig áll fenn. Alapesetben a kártérítés nem haladhatja meg a munkavállaló 4 havi távolléti díjának összegét, és véleményem szerint – mivel az Mt. 9. § (1) bekezdése alapján az Mt. kárfelelősségi szabályait kell alkalmazni – a bíróság sem állapíthat meg nagyobb összeget sérelemdíjként. Azonban bonyolítja a helyzetet az Mt. 191. §-a, amely szerint kollektív szerződés rendelkezése alapján, gondatlan károkozás esetén a kártérítés mértéke legfeljebb a munkavállaló 8 havi távolléti díjának összege lehet. Mivel a kollektív szerződés munkaviszonyra vonatkozó szabály, amennyiben a munkáltatóra kollektív szerződés hatálya kiterjed és a kártérítés mértékéről rendelkezik, úgy ez a szabály alkalmazandó. Ez a rendelkezés viszont a munkavállalónak okozhat komoly anyagi nehézségeket, ha az adott ügyben a maximális összeg megtérítésével kell számolnia.

3. A jognyilatkozatok

A törvénymódosítás érinti az Mt. jognyilatkozatokkal kapcsolatos egyes rendelkezéseit is. A változások a jognyilatkozatok megtételére, annak írásbelinek tekintésére és írásba foglalására vonatkoznak.

A jognyilatkozatok megtétele terén [Mt. 21. § (4.) bekezdés] *a fiatal munkavállalóval* bővült az a kör, amely nem tehet érvényes jognyilatkozatot a törvényes képviselő hozzájárulása nélkül. Ez házagpótlásnak tekinthető a szabályozásban.

A Ptk. változást vezetett tehát be a cselekvőképességi szabályok körében, ezért a törvényjavaslat módosította az Mt. 21. §-a mellett a 212. § (1) bekezdését is. E módosítások értelmében a törvényes képviselő hozzájárulása nem csak a korlátozottan cselekvőképes személy olyan jognyilatkozatához szükséges, amely a munkaszerződés megkötésére, módosítására, megszüntetésére vagy kötelezettségvállalásra irányul, hanem ezen általános előírás irányadó a fiatal munkavállaló vagy a cselekvőképességében a munkaviszonnyal összefüggő ügycsoportban részlegesen korlátozott munkavállaló fentiek szerinti tartalmú jognyilatkozatának érvényességére is. Az Mt. 212. § (1) bekezdésének módosítása a cselekvőképességében a munkaviszonnyal összefüggő ügycsoportban részlegesen korlátozott munkavállalók vonatkozásában írja elő az egészségi állapotának megfelelő munkakör létesítésének követelményét.¹¹

Lazult ugyanakkor az írásbelinek tekinthető jognyilatkozatok köre [Mt. 22. § (2) bekezdés]. Már nem csak az elektronikus dokumentum tekintendő írásbelinek, hanem a munkaidő beosztással, rendelkezésre állással, teljesítménykövetelmény, valamint a munkaidő-keret kezdő és befejező időpontjának közlésével kapcsolatos *helyben szokásos és általában ismert módon* közzétett nyilatkozatok is.

Az írni nem tudó vagy nem képes személy írásbeli jognyilatkozatának érvényességére vonatkozó nyelvi és formai követelmények közül kiemelendő, hogy a jövőben az Mt. a teljes bizonyító erejű magánokirat mellett a közokiratot is az érvényes formák között

¹⁰ Dr. Nádas György: Személyiségi jogok sérelme, sérelemdíj a munkaviszonyban. In: HR & Munkajog 2014. évi 10. sz. 12. o.

¹¹ Dr. Raffay Bálint: Az Mt. módosítás lényege. <http://www.munkajog.hu/rovatok/munkahely/az-mt-modositas-lenyege#> (2014.06.02.)

nevesíti. Emellett az Mt. az olvasni nem tudó, továbbá az írásbeli nyilatkozatot tartalmazó okirat nyelvét nem ismerő személy esetén további érvényességi kellékként nevesíti a tanúk egyike vagy a hitelesítő személy általi felolvasást és megmagyarázást. A fentiekén túl meg kell említeni, hogy további pontosításra került a jognyilatkozatok közlésének módja is. Az Mt. 24. § (1) alapján az írásbeli jognyilatkozat közöltnek tekinthető, ha azt a címzettnek vagy az átvételre jogosult más személynek átadják, vagy elektronikus dokumentum formájában részükre az hozzáférhetővé válik, továbbá - meghatározott jognyilatkozatok esetében - a munkahelyen helyben szokásos és általában ismert módon közléseket.

Az Mt-ben nem szabályozott jognyilatkozatokra a Ptk. az Mt. 31.§-ában felsorolt szakaszait kell alkalmazni. (tk. képviselő, érdekellentét, ügyvédi képviselő stb.)

A jognyilatkozatokhoz kapcsolódóan kiemelő azok értelmezése a joglemondással összefüggésben. A Ptk. alapján a jognyilatkozatot kiterjesztően értelmezni nem lehet, a jogról való lemondás vagy abból való engedés kifejezett jognyilatkozattal lehetséges.¹²

Azonban véleményem szerint a joglemondás megállapítására adott esetben sor kerülhet akkor is, ha az ráutaló magatartással történt és a körülmények alapján kétségtelen a lemondás szándéka. Ez a helyzet életszerű lehet a munkaviszonyok megszüntetése érintően is.

4. Szerződés létrejötte és tartalma – új elemmel a szabályozásban

A Ptk. 6:63. § (3) bekezdése értelmében *„Ha a szerződés létrejött, de a felek az ellenszolgáltatás mértékét nem határozták meg egyértelműen, vagy ellenszolgáltatásként piaci árat kötöttek ki, a teljesítési helynek megfelelő piacon a teljesítési időben kialakult középárat kell megfizetni.”*

Ezen polgárjogi rendelkezés átültetésre került a munkajogban is, így az azonos vagy hasonló munkakörben az adott helyen irányadó munkabérré jogosult a munkavállaló. Ilyen lehetőség eddig a magyar munkajogban nem létezett.

Erre a lehetőségre példa, ha a felek szóban kötöttek munkaszerződést, vagy csak az alapszabályban állapodtak meg, de utóbb ez vita tárgyát képezi. Ebben az esetben a bíróság – a korábbi állapot helyreállítása helyett – megítélheti a helyben szokásos, azonos vagy hasonló munkakörben irányadó munkabért.

A bíróság ezen esetekre bérszakértőket alkalmaz, mely személyek a statisztika alapján határozzák meg, hogy adott földrajzi területen, adott munkaterületen milyenek az átlagos bérek.

5. Ajánlati kötöttség

A Ptk. 6:64-6:65. § – ún. ajánlati kötöttség szabálya – alkalmazhatóvá vált a munkajogban, különösen a módosítás, illetve a megszüntetés eseteinél. Ennek értelmében, aki a szerződés megkötésére irányuló szándékát egyértelműen kifejező és lényeges kérdésekre kiterjedő jognyilatkozatot tesz, ésszerű ideig kötve marad ehhez a nyilatkozatához (ugyanakkor kifejezetten kiköthető a visszavonás lehetősége).

¹² Ptk. 6:8. § (3) bekezdés

6. Előszerződés

A Ptk. 6:73. § alkalmazásával lehető vált a munkajogban is előszerződést kötni, fenntartva az Mt. szerinti azon lehetőséget, hogy a jövőre nézve továbbra is lehet munkaszerződést kötni.

Fontos ugyanakkor kiemelni, hogy az előszerződés fogalmából az következik, hogy csak a szerződés megkötése követelhető, teljesítést akkor sem lehet követelni, ha a megkötni kívánt szerződés valamennyi lényeges pontját tartalmazza az adott előszerződés.¹³

A munkaszerződés megkötésére irányuló előszerződésben esetében is ez a helyzet áll fenn, már az előszerződésben is meg kell határozni a leendő munkaszerződés szükséges tartalmi elemeit, mivel az előszerződésre az annak alapján megkötendő szerződés szabályai megfelelően irányadóak.

A Ptk. 6:73. § (2) bekezdése alapján az előszerződést a szerződésre előírt alakban kell megkötni. Ennek megfelelően tehát a munkaszerződés alaki érvényességi kelleke az írásbeliség. Ez az érvénytelenségi tényállás azonban annyiban sajátos, hogy az írásba foglalás elmulasztása miatt a munkaszerződés érvénytelenségére csak a munkavállaló – a munkába lépést követő 30 napon belül – hivatkozhat. Ez vonatkozik az előszerződésre is, így véleményem szerint más területekhez kapcsolódó szerződésekhez képest hátrányosabb helyzetet teremt a (leendő) munkavállalók számára.

Fenti két jogintézményhez lényegében ugyanazon jogkövetkezmények kapcsolódnak, miszerint, ha ténylegesen megváltoztak a körülmények időközben, pl. a teljesítés lehetetlen vagy aránytalanul terhes, akkor bármelyik fél elállhat a szerződéstől.¹⁴

7. Az érvénytelenséget érintő módosítások

Az Mt. 27. §-ának módosítása a megállapodások semmisségét előidéző körülmények között kiegészült a nyilvánvalóan a jó erkölcsbe ütközés nevesítésével. Az Mt. megtámadásra vonatkozó rendelkezéseit tartalmazó szakasz, az Mt. 28. §-a, a módosítást követően továbbra is tartalmazza, hogy a megtámadásra irányuló jognyilatkozatot írásban kell közölni a másik féllel, tekintettel arra, hogy ennek elhagyása a gyakorlatban komoly bizonyítási nehézséget okozna. Egy új rendelkezés kiemeli azt is, hogy a fél titkos fenntartása vagy rejtett indoka a megállapodás érvényességét nem érinti. [Mt. 28. § (6) bekezdés]

A Ptk-hoz fűzött magyarázat több részlete szerint is ezek a jó erkölcsbe ütköző megállapodások a jogszabály által nem tiltottak, de tárgyuk az általánosan elfogadott erkölcsi normákat vagy szokásokat nyilvánvalóan sértik, ezért elfogadhatatlanok.

¹³ Dr. Nagy Éva - Pecze Dóra: Polgári jog I. az új Ptk. alapján. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs 2014 339. o.

¹⁴ Dr. Berke Gyula: Az új munka törvénykönyvének változásai, adózással kapcsolatos összefüggései - gyakran felmerülő kérdések.

<http://www.penta.hu/blog/az-uj-ptk-munkajogi-hatasai> (2014.06.02.)

A Clausula rebus sic stantibus elvének konkrét alkalmazásáról van szó ezekben az esetekben.

8. A munkaviszony létesítésének szabályait érintő változások

A törvényjavaslat az Mt-nek a munkaszerződésre vonatkozó 43. §-át két újabb bekezdéssel egészítette ki.

Ezek rögzítik, hogy a felek munkaviszonyból származó jogaival és kötelezettségeivel kapcsolatos megállapodására a munkaszerződésre vonatkozó szabályokat kell alkalmazni, azzal az eltéréssel, hogy az ilyen megállapodást munkaviszonyra vonatkozó szabály rendelkezése esetén kell írásba foglalni.

9. A munkaviszony helyreállítása

Az Mt. 83. §-a pontosítja azokat az eseteket, amikor a munkavállaló kérelmére a bíróság helyreállítja a munkaviszonyt.

A munkavállaló kérelmére a bíróság a munkaviszonyt helyreállítja, ha

a) a munkaviszony megszüntetése az egyenlő bánásmód követelményébe,

b) a 65. § (3) bekezdésébe (felmondási tilalomba),

c) a 273. § (1) bekezdésébe ütközött (szakszervezeti egyetértés hiánya),

d) a munkavállaló a munkaviszony megszüntetésekor munkavállalói képviselő volt,

e) a munkavállaló a munkaviszony közös megegyezéssel történő megszüntetését vagy erre irányuló saját jognyilatkozatát sikerrel támadta meg.

Fentiek tekintetében felmerül a kérdés, hogy a lista teljeskörű-e? Véleményem szerint pl. munkáltatói felmondás tilalmakon kívüli eseteinek szerepelése is kívánatos lenne az esetek között.

10. Szülési szabadság szabályainak változása

A 92/85/EGK európai tanácsi irányelvnek való megfelelés keretében az anya egybefüggő 24 hét szülési szabadságra lett jogosult, de ebből két hetet köteles is igénybe venni.¹⁵

Az Mt. 127. § (2) bekezdés alapján a szülési szabadság annak a nőnek is jár, aki a gyermeket örökbefogadási szándékkal nevelésbe vette. Meglátásom szerint diszkriminatív a szabályozás, mert számára nem határoz meg kivételi kötelezettséget.

Az Mt. 127. § (3) bekezdés szerint „*a szülési szabadságot – eltérő megállapodás hiányában – úgy kell kiadni, hogy legfeljebb négy hét a szülés várható időpontja elé essen.*”

A szabályozás jelenleg ellentétben áll az Mt. 127. § (1) bekezdésével, mert az ott említett két héttel ellentétben négy hét igénybe vételét írja elő.

11. Munkabér védelmét szolgáló rendelkezések

Kamatfizetési kötelezettség a változásokat követően már csak akkor terheli a munkáltatót, ha a felek ebben megállapodtak [Mt. 160. §].

A munkabér védelmére vonatkozó szabályok körében módosultak a levonásmentes munkabérrész engedményezhetőségére vonatkozó szabályok, különös tekintettel a jogviszony bíróság általi helyreállításának szabályaira.

¹⁵ Az Mt. 127. § (1) bekezdése tartalmazza a rendelkezést.

A 92/85/EGK irányelv 8. cikk (2) bekezdése akként rendelkezik, hogy elrendelt szülési szabadságnak tartalmaznia kell legalább 2 hét kötelező szülési szabadságot, amelyet gyermekszülés előtt, illetve után a nemzeti jogszabályoknak, illetve gyakorlatnak megfelelően kell kiadni.

A törvénymódosítás az Mt. 163. §-ába egy új bekezdés (3) beiktatásával rögzítette azt is, hogy tartozásátvállalásnak csak pénzkövetelés esetén van helye, és munkáltatói tartozást a munkavállaló nem vállalhat át.

A munkabér késedelmes fizetése esetén pedig megszűnt az a szabály, hogy a késedelembe esés napjától kezdve a törvényben meghatározott mértékű késedelmi kamat jár. Az új szabály alapján a Ptk. 6:47 §-a szerinti kamat a felek megállapodása alapján jár.

12. A munkáltató és a munkavállaló kártérítési felelősségének változásai

12.1 A munkáltató kártérítési felelőssége

Az Mt. 172. § (2) bekezdését érintő módosítás pontosítja, hogy az elmaradt jövedelem kiszámításánál a társadalombiztosítási járulékot miként kell figyelembe venni. Ennek megfelelően mind az elérhető jövedelmet, mind pedig a ténylegesen elért jövedelmet a társadalombiztosítási járulékkal csökkentett összeggel kell figyelembe venni. A törvényjavaslat a Ptk-val való összhang megteremtése érdekében az Mt. 177. §-ában kimondja, hogy a kár megtérítésére a kártérítés mértéke és módján részletezettekén túl egyebekben a Ptk. 6:518-534. §-a szabályait kell alkalmazni.

12.2 A munkavállaló kártérítési felelőssége

Munkavállalói kárfelelősség esetén az Mt. 179 §-ától a „Felelősség a vétkesen okozott kárért” helyett „*a felelősség általános szabályai*” meghatározás került be a kódexbe, de maga a jogszabály szövege nem változott.

A kárfelelősség új szabályai az atipikus iskolaszövetkezeti és munkaerő-kölcsönzési jogviszonyokra is érvényesek.

Az Mt. 221. § (1) bekezdése alapján a kölcsönzött munkavállaló által a kölcsönvevőnek okozott kárért való felelősséget a kölcsönvevő – a munkaviszony felek közötti fennállásának hiányában is – az Mt. rendelkezései szerint közvetlenül a munkavállalóval szemben érvényesítheti (ugyanígy a személyiségi jog megsértéséből folyó igényeket is). Az Mt. 221. § (2)–(3) bekezdése ugyanakkor lehetővé teszi – az alkalmazotti kárfelelősségről szóló – Ptk. 6:540. § alkalmazásának kikötését a kölcsönvevő és a kölcsönbeadó között.

Ilyen megállapodás esetében a kölcsönbeadó felel a munkavállaló által okozott kárért (a Ptk. szerint), míg a kölcsönbeadó az Mt. kárfelelősségi szabályai szerint érvényesítheti igényét a munkavállalóval szemben.¹⁶

13. Egyéb módosítások

A munkajogi igény fő szabály szerint 3 év alatt évül el továbbra is, azonban a bűncselekménnyel okozott kár megtérítésén túl a személyiségi jogsértéssel összefüggő sérelemdíj megfizetésére irányuló igény elévülési ideje is minimum 5 év lett [Mt. 286. § (1)-(2) bekezdés].

A munkaviszonyhoz kapcsolódó egyes megállapodásokra vonatkozó szabályok körében a versenytilalmi megállapodás esetében, valamint a tanulmányi szerződéssel

¹⁶ Dr. Berke Gyula - Dr. Kiss György: Kommentár a munka törvénykönyvéhez. Wolters Kluwer CompLex Kiadó, Budapest 2014. 549. o.

összefüggésben a törvénymódosítás rögzíti, hogy kötbér kikötése esetén a Ptk. 6:186–189. §-a irányadó, azaz e megállapodásokra az Mt. 31. §-ában foglaltakon túl alkalmazni rendeli a Ptk. kötbérre vonatkozó rendelkezéseit is.

A Ptk.-val összefüggésben pontosításra került a hozzátartozó fogalma is [Mt. 294. § (1) bekezdés b) pont]. Ennek értelmében hozzátartozónak minősül a házastárs, az egyeneságbeli rokon, az örökbefogadott, a mostoha- és a nevelt gyermek, az örökbefogadó-, a mostoha- és a nevelőszülő és a testvér, az élettárs, az egyeneságbeli rokon házastársa, a házastárs egyeneságbeli rokona és testvére, és a testvér házastársa.

III. A változások iránya, várható hatásai

Az Ptk. megalkotása, és a hozzá kapcsolódó törvénymódosítások mögött a korszerűsítés, az európai uniós tagságunkból származó kötelezettségeinknek megfelelés, valamint a külföldi és hazai jogtudomány és joggyakorlat eredményeinek hasznosítása állt.¹⁷ Az uniós jogi kultúrát tekintve azonban elmondható, hogy még komoly 'szokásbeli' differenciák tapasztalhatók a nyugati, illetve a keleti régiókat illetően, és az a munkajog területére is igaz. Elég csak a bérek, illetve a hozzá kapcsolódó jóléti szolgáltatásokra gondolni, melyek csökkentése/leépítése egy közép-európai embert sokkal érzékenyebben érintene, mint egy nyugat-európaikat. A modernizáció nyomán azonban kijelenthető hogy mindez hosszú távon át fog alakulni. A rendszerváltozás után még gyakorlatban megmaradt elemek a változások nyomán fokozatosan el fognak tűnni, ezt előrevetítik a Ptk. nyomán életbe lépett munkajogi módosítások is.

A Ptk. általános szabályainak, a kötelmi jog általános szabályainak és a szerződési jog szabályainak a munkajogban való alkalmazása mondható jelenleg a legjelentősebb kérdésnek. Ebben a körben a sérelemdíj, az általános szerződési feltételek, és hasonló kötelmi jogi intézmények alkalmazása lehet problematikus a közeljövőben.

A jogharmonizációt magyar aspektusból nézve érdemes kiemelni a szülési szabadság szabályainak változását. A 92/85/EGK irányelvnek való megfelelés keretében az anya egybefüggő 24 hét szülési szabadságra lett jogosult, de kiegészült a jogszabály azzal, hogy ebből két hetet köteles is igénybe venni.

Magyarországon évtizedek óta nem fordult elő, hogy aki szülési szabadságra akart menni, az ne ment (mehetett) volna. Az Európai Bizottság kérésére azonban az Mt-be bekerült a fent említett kiegészítés. Ez egy jó példa arra, hogy nem minden előírás ültethető át közvetlenül a tagállami joggyakorlatba. A háttér összetettebb és ott vannak e mögött is a kulturális különbségek.

IV. Összefoglalás és javaslatok

A Ptk. képében – véleményem szerint helyesen – olyan kódex született, amely nem akar minden részletet szabályozni. Így nem hozza kényszerhelyzetbe magát, ha változások következtében módosítani kell, beleértve a kapcsolódó jogszabályokat, így az Mt-t is. Meglátásom szerint mégis van jelenleg az Mt-ben néhány módosítandó jogszabályhely, a Ptk. hatályba lépése után is.

Az első az üzemi tanácsok személyiségi jogai védelmének biztosítása [Mt. 9. §]. A módosult a törvényszöveg – említettek alapján tehát – csak a munkavállaló és a munkáltató személyiségi jogainak védelméről rendelkezik. A Ptk. ugyanakkor biztosítja a jogi személyek személyiségi jogairól szóló szabálya alapján a szakszervezetek védelmét,

¹⁷ Igazságügyi és Magánjogi Jogalkotásért Felelős Helyettes Államtitkárság: Fehér könyv az új Polgári Törvénykönyv hatályba lépésével összefüggő jogalkotási és jogalkalmazást segítő feladatokról. 2013. 3.o.

azonban az üzemi tanácsokra vonatkozóan nem rendelkezik, mivel ezek a testületek nem jogi személyek. Fentiek okán véleményem szerint kívánatos lenne az Mt-be foglalni az üzemi tanácsok e területet érintő védelmét.

A másik Mt-ben módosítandó jogszabályhely a bíróság munkavállaló kérelmére történő munkaviszony helyreállítási lehetőségeinek bővítése lenne [Mt. 83. §]. A jogszabály felsorolja a helyreállítási lehetőségeket, azonban úgy gondolom, hogy az azok között szereplő, Mt. 65. § (3) bekezdésében részletezett munkáltatói felmondási tilalmakon túl a tilalmakon kívüli esetek is szerepelhetnének a törvényben.

Fentiekén túl úgy vélem, hogy az Mt. szülési szabadságról szóló 127. §-ának diszkriminatív, illetve egymásnak ellent mondó rendelkezéseinek korrigálása is szükséges lenne.

Az Mt. 127. § (2) alapján az anyákon kívül gyermeket örökbefogadási szándékkal nevelésbe vevő nőknek is jár a szülési szabadság. A szabályozás azonban – szigorúan a jogszabályszöveg szerint – diszkriminatív az anyákra nézve, mivel a nevelő nők számára nem határoz meg kivételi kötelezettséget. A gyakorlatban mindennek nincs igazán jelentősége, csak az egyenlő jogszabályi megítélés miatt lenne fontos a módosítás.

Ennél lényegesebb hogy az Mt. 127. § (3) bekezdése szerint a szülési szabadságot – eltérő megállapodás hiányában – úgy kell kiadni, hogy legfeljebb négy hét a szülés várható időpontja elé essen. Ez a szabályozás viszont ellentétben áll az Mt. 127. § (1) bekezdésével, mert az ott említett két héttel ellentétben négy hét igénybe vételét írja elő. Az ellentmondás feloldása ezek alapján mindenképp indokolt lenne. A legegyszerűbb megoldás vélhetően az lenne, ha a jogszabály szövege úgy módosulna, hogy minimum négy hét szülési szabadság kivétele lenne kötelező.

Végül az a meglátásom, hogy a munkajogot érintő szerződések joglemondásával kapcsolatosan célravezetőbb lenne a jelenlegi szabályozás által követeltek helyett a régi Ptk-hoz kapcsolódó bírói gyakorlatot követni. E szerint lemondás megállapítására kivételesen sor kerülhet akkor is, ha az ráutaló magatartással történt és a körülmények alapján kétségtelen a lemondás szándéka.

V. Irodalomjegyzék

- Dr. Berke Gyula - Dr. Kiss György: Kommentár a munka törvénykönyvéhez. Wolters Kluwer CompLex Kiadó, Budapest 2014.
- Dr. Nádas György: Személyiségi jogok sérelme, sérelemdíj a munkaviszonyban. In: HR & Munkajog 2014. évi 10. sz.
- Dr. Nagy Éva - Pecze Dóra: Polgári jog I. az új Ptk. alapján. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs 2014
- T/7971. számú törvényjavaslat a Polgári Törvénykönyvről
- Igazságügyi és Magánjogi Jogalkotásért Felelős Helyettes Államtitkárság: Fehér könyv az új Polgári Törvénykönyv hatályba lépésével összefüggő jogalkotási és jogalkalmazást segítő feladatokról
- 2013. évi CCLII törvény egyes törvényeknek az új Polgári Törvénykönyv hatálybalépésével összefüggő módosításáról
- 2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről
- 2012. évi I. tv. a munka törvénykönyvéről
- Dr. Horváth István: Munkajog két forrásból.
<http://www.dunaferrvasas.hu/index.php/hirek-ok/isd-dunaferr/dunaferr/304-munkajog-ke-t-forrasbol-1-resz-dr-horvath-istvan> (2014.06.02.)
- Dr. Kártyás Gábor: Pontosodnak a munkajogi alapelvek.

[http://www.dunaferrvasas.hu/index.php/hirek-ok/isd-dunaferr/dunaferr/304-munkajog-
ket-forrasbol-1-resz-dr-horvath-istvan](http://www.dunaferrvasas.hu/index.php/hirek-ok/isd-dunaferr/dunaferr/304-munkajog-
ket-forrasbol-1-resz-dr-horvath-istvan) (2014.06.02.)

- Dr. Kártyás Gábor: Pontosodnak a munkajogi alapelvek.
[http://www.munkajog.hu/rovatok/szakertoi-blog/pontosodnak-a-munkajogi-
alapelvek#](http://www.munkajog.hu/rovatok/szakertoi-blog/pontosodnak-a-munkajogi-
alapelvek#) (2014.06.02.)
- Dr. Lőrincz György: Az új Ptk. és a munkajog viszonya.
[http://munkajog.hu/rovatok/munkahely/az-uj-ptk-es-a-munkajog-viszonya-interju-dr-
lorincz-gyogy-munkajogasszal#](http://munkajog.hu/rovatok/munkahely/az-uj-ptk-es-a-munkajog-viszonya-interju-dr-
lorincz-gyogy-munkajogasszal#) (2014.06.02.)
- Dr. Raffay Bálint: Az Mt. módosítás lényege.
<http://www.munkajog.hu/rovatok/munkahely/az-mt-modositas-lenyege#> (2014.06.02.)
- Dr. Berke Gyula: Az új munka törvénykönyvének változásai, adózással kapcsolatos összefüggései - gyakran felmerülő kérdések.
<http://www.penta.hu/blog/az-uj-ptk-munkajogi-hatasai> (2014.06.02.)

Békési László doktorandusz hallgató
Munkahely: Tatabánya MJV Polgármesteri Hivatal
Cím: 2800 Tatabánya, Mártírok útja 87. 5/3.
E-mail: laszlo_bekesi@freemail.hu

Migrációs változások magyarországon 2013-ban

Csege Gyula
Magyarország, Debrecen

Absztrakt

Az elmúlt év bővelkedett a migrációval kapcsolatos történésekkel, többek között kiemelkedő számú Magyarországra érkező külföldi személy vagy a migrációval összefüggő jogszabályi környezet személyes szabadság jogokat érintő változásait emelném ki. Előadásomban fel kívánom vázolni az elmúlt év Magyarországot érintő, menekültügyi rendszerben megjelenő külföldi személyek számadatainak változását, valamint a magyar jogalkotó választ törvényi és intézményi szinten erre a kérdésre. Az előadásban kitérek az Emberi Jogok Európai Bíróságának Magyarországot elmarasztaló ítéletére, amely szerint három idegenrendészeti őrizetben lévő menedékkérő által indított keresetben az idegenrendészeti őrizetben tartott személyek nyerték meg keresetüket a magyar állammal szemben.

Kulcsszavak: *Migráció, Menekültügy, Jogszabályok, Ítéletek, Nemzetközi Bíróság,*

Bevezetés

A 2013-as év bővelkedett a migrációval kapcsolatos történésekkel, többek között kiemelkedő számú Magyarországra érkező külföldi személy vagy a migrációval összefüggő jogszabályi környezet, személyes szabadság jogokat érintő változásait emelném ki. Jelentős változások azért is aktuálisak és fontosak, mivel ez a problematika a migrációval együtt jelentkezik az Európai Unióban, bármely évben újra felerősödhet és komoly nyomás alá helyezheti a migrációs intézményrendszert és nem utolsósorban a hazájukat elhagyni kényszerülő embereket. A migrációval összefüggő problematikának számos vetülete van, én egy szegmensének vizsgálatát szeretném most kiemelni a rendelkezésre álló dokumentumok elemzésével, ez pedig a magyarországi jogszabályi és intézményrendszeri környezet változása 2013-ban.

I. Számadatok

A Központi Statisztikai Hivatal számadataiból kiindulva a rendszerváltozás előtti erdélyi migráció és a délszláv háború óta nem volt ekkora migrációs nyomás a magyar bevándorlással kapcsolatba tevékenykedő szerveken, mint a 2013-as évben. Az elmúlt évekhez viszonyítva az átlagos éves szinten menedéket kérők több mint nyolc szorosa kért valamilyen státuszt Magyarországon. A 2012-évben a menedékkérők száma 2157 fő volt, míg a tavalyi évben 18900 fő lépett be a magyar migrációs hálózatába kérelmével. A menedékkérők érkezési országainak vizsgálata szintén említést érdemel, mivel a 2013-év első félévében Magyarországra érkezett menedékkérők fele Európából érkezett. A statisztikai adatok alapján megállapítható, hogy 2013-ban Magyarországot érintő legnagyobb migrációs hullám nem egy közel keleti válság zónából, hanem a földrajzi Európán belülről, Koszovóból érkezett. (Statisztikai tükör 2013/91.)

A fenti számok természetesen nem lehetnek teljesek a határokon feltartóztatott, de státuszt nem kérő személyek és a látenciában hazánkba lépő külföldiek száma nélkül. A határon feltartóztatott és nem felderített személyek becslése nélkül ez a regisztrált kérelmező 18900 fő migráns is rendkívül nagy szám, amely kezelése nem csak humanitárius okokból, hanem a megfelelő intézményi szinten jelentkező nehézségekből sem volt egyszerűen kezelhető.

II. Jogsabályok

A külpolitikai és biztonságpolitikai vizsgálatok helyett én vázelnám a hazai jogalkotók válaszát erre a helyzetre. A 2013 év elején hatályban lévő jogsabály a 2007 évi II. törvény a harmadik országbeli állampolgárok beutazásáról és tartózkodásáról, amely mellett az idegenrendészeti őrizet vonatkozásában a 27/2007. (V. 31.) IRM rendelet az idegenrendészeti eljárásban elrendelt őrizet végrehajtásának szabályairól alapozta meg a külföldi személyekkel kapcsolatos őrizet szabályait. Ezek mellett a végrehajtáshoz az őrzési feladatokkal megbízott szerv, a Rendőrség jogsabályai is keretezték a külföldi személyekkel kapcsolatos kényszerintézkedéseket. Az 1994. évi XXXIV. Törvény a rendőrségről rendelkezései mellett a témában a 43/2008. (OT 25.) ORFK utasítása a Rendőrség őrzött szállásainak szabályzatáról szóló utasítás is fontos forrás. A jelenleg is alkalmazott idegenrendészeti őrizet legfontosabb jogforrásai a fentiekben felsorolásra kerültek. Ezek alapján hazánkba illegális úton érkező külföldi személy, aki Magyarország irányába menekültkérelmet nyújt be, ezeknek a jogsabályoknak a rendelkezései alapján akár őrizetbe is kerülhet az erre kialakított őrzött szállások egyikén.

A jogsabály rendelkezései szerint idegenrendészeti őrizetbe az zárható, aki az idegenrendészeti hatóság a kitoloncolás végrehajtásának biztosítása érdekében idegenrendészeti őrizetbe veheti azt a harmadik országbeli állampolgárt, aki a hatóság elöl elrejtőzött, vagy a kitoloncolás végrehajtását más módon akadályozza, illetve a távozást megtagadja, vagy más alapos ok miatt feltehető, hogy a kiutasítás végrehajtását késlelteti vagy meghiúsítja, illetve szökésének veszélye áll fenn, a kötelező tartózkodásra kijelölt helyen előírt magatartási szabályokat súlyosan vagy ismételten megsértette, a számára előírt hatóság előtti megjelenési kötelezettséget felszólításra sem teljesítette, és ezzel akadályozza az idegenrendészeti eljárás lefolytatását, vagy szándékos bűncselekmény elkövetése miatt kiszabott szabadságvesztés-büntetésből szabadult. Ennek időtartama fél év, amely meghosszabbítható fél évvel. Ez egy 2010-es törvénymódosítás során emelkedett fél évről a maximalizált egy év jelenlegi határidőre, illetve a beadott jogorvoslati kérelem estén is megszűnt a halasztó hatály.

Az idegenrendészeti őrizetet egy őrzött szálláson kell végrehajtani, amely a jogsabály szerint a személyes szabadságában korlátozott külföldi elhelyezésére szolgáló, az idegenrendészeti eljárásban elrendelt őrizet céljaira sajátosan kialakított létesítmény. Pontos körülményeit a 27/2007. (V. 31.) IRM rendelet írja elő. Őrzött szállások Magyarországon többek között Budapesten, Győrben, Kiskunhalason és Nyírbátorban találhatóak.

III. Menekültügyi őrizet

Az új lehetőség a külföldiekkel kapcsolatos intézkedések sorában az eddigiekben nem ismert lehetőség, a 2013-ban kialakított menekültügyi őrizet. A menekültügyi őrizetet a

fenti jogszabályokat kiegészítve és jogintézményt alkotva a 29/2013. (VI. 28.) BM rendelet a menekültügyi őrizet végrehajtásának szabályairól és a menekültügyi óvadékról szóló rendelkezés, amely szerint az idegenrendészeti őrizethez hasonló kényszerintézkedést elősegítő lehetőség került a migrációs intézményrendszer kezébe. Az őrzés gyakorlati végrehajtását a Rendőrség részéről az 41/2013. (X. 25.) ORFK utasítása az Országos Rendőr-főkapitányság saját szervezetében létrehozott fegyveres biztonsági őrség tevékenységéről szóló 52/2010. (OT 30.) ORFK utasítás módosításáról szóló szabályzók alkotják.

A menekültügyi őrzött befogadó központ törvényi meghatározás szerint a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal által fenntartott, a menekültügyi őrizet végrehajtására szolgáló intézmény, amelyben tartást a menekültügyi hatóság rendelhet el. A hatóság akkor él ezzel a személyi szabadságjogokat korlátozó lehetőséggel, ha a menedékkérő személyes körülményei alapján feltételezhető, hogy más módon nem biztosítható a kérelmező jelenléte. Ez alapján figyelembe veszi a hatóság, hogy a migráns korábbi eljárások alkalmával ismeretlen helyre távozott, vagy nem működött együtt a hatóságokkal. Az együttműködést biztosítandó, amennyiben ilyen módon biztosítható a menedékkérő jelenléte, a menekültügyi hatóság kijelölt helyen való tartózkodást rendelhet el. A kijelölt tartózkodási hely lehet befogadó állomás vagy magánszállás.

A jogszabály engedményt tesz azonban abban az esetben, ha a menekültügyi hatóság menekültügyi óvadék letételét írja elő a kérelmezőnek. Az óvadék összege 500-5000 euróig terjed, ebben az esetben magánszálláson is elhelyezhető a menekültkérelmét benyújtó személy, személyes körülményei bírálata alapján. Az menekültügyi óvadék szintén egy 2013-ban megalkotott lehetőség.

A menekültügyi őrizetben elhelyezett személyek részére biztosítani kell az épületen belüli szabad mozgás lehetőségét, de azt nem hagyhatják el. Az időtartama 72 óra, amely maximum két havonként összesen fél évig meghosszabbítható. Fontos körülmény lehet, hogy a menekültügyi őrizet időtartama az idegenrendészeti őrizet időtartamába nem számít bele.

A menekültügyi őrizet végrehajtása gyakorlatilag hasonló objektumokban kerül sor, mint a párhuzamosan alkalmazott idegenrendészeti őrizetnek helyet adó őrzött szállásokon. Ezek szállások Debrecenben, Békéscsabán és Bicskén találhatóak. Különbségként emelhető ki, hogy az idegenrendészeti őrzött szállásokat a rendőrség irányítja és biztosítja, addig a menekültügyi őrizet végrehajtására szolgáló létesítményeket a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal irányítja a rendőrség igénybevételével és közreműködésével. Mindegyik objektumban a rendőrségi hivatásos állomány és a rendőrség által alkalmazott úgynevezett fegyveres biztonsági őrök látnak el szolgálatot.

A felsorolt helyeken kívül a korábbiakban is üzemelő menekülteket befogadó állomások, 2014-től telephely elnevezéssel Bicskén (központi), Debrecenben és Vámosszabadiban találhatóak.

IV. Nemzetközi ítéletek

Az előbbieken felvázolt migrációs intézményrendszeri változásokat nem kizárólag a menedék kérelmezők számának drasztikus emelkedése okozta, hanem vélhetően közvetve az Emberi Jogok Európai Bíróságának egyes döntései is befolyásolhatták a magyar

döntéshozókat. A konkrét Magyarországot elmarasztaló ítélet három személy tekintetében valósult meg. A 2012-ben született ítéletek szerint Al-Tayyar Abdelhakim v. Hungary (no. 13058/11), valamint Hendrin Ali Said és Aras Ali Said v. Hungary (no. 13457/11) ügyekben az idegenrendészeti őrizet jogszerűtlenségét jelentette ki a Strasbourgi bíróság a külföldi személyek javára.

Az ítélet vizsgálatának szempontjából Hendrin Ali Said és Aras Ali Said testvérek és körülményei közel egyezők. 2009-ben indultak el Irakból, ahol édesapjuk Szaddam rezsimhez kötődése és kurd nemzetiségük miatt kellett félniük üldöztetéstől. Keresetüket Debreceni menekülteket befogadó állomásról nyújtották be a Strasbourgi emberi jogok európai bíróságához. Menekültkérelmük benyújtását követően az elbírálása előtt illegálisan elhagyták Magyarországot és Hollandiába távoztak. A holland hatóságok elfogták és visszaszállították az érintetteket debreceni kötelezően kijelölt tartózkodási helyükre, ahol illegális tartózkodásuk miatt kiutasításukról rendelkezett a magyar hatóság. Tekintettel arra, hogy a személyek menekültügyi eljárása lezárul, ha ismeretlen helyre távozik az érintett. A kiutasítás végrehajtást előkészítő időszakra az zárt Nyírbátori őrzött szálláson helyezte el őket. A menedékkérelmet benyújtó személyek a kérelmük elbírálását is az idegenrendészeti őrzött szálláson tartózkodva töltött a menekültügyi eljárás érdemi szakaszát.

A menedékkérő testvérpár ezeknek a körülményeknek a hatására az Európai Emberi Jogi Bírósághoz fordultak és kérték a Genfi Egyezmény 5. cikkének (1) és (4) bekezdésében biztosított jogaik megsértésének megállapítását. A Bíróság alapvetően a Lokpo és Touré Magyarország elleni ügyére alapozta döntését, amely alapján az a Genfi Egyezmény 5. a szabadsághoz és biztonsághoz való jogról szóló cikkével ellentétesnek nyilvánította a testvérpár esetét. A kifogásolt cselekmény, hogy a menedékkérőket az érdemi eljárásra utalást követően is idegenrendészeti őrizetben tartották fogva. Kiemelte a bíróság, hogy nem bűnözőkről van szó, hanem menekültekről, akik hazájukat elhagyni kényszerültek, illetve fogva tartásuk nem lehet hosszabb a szükséges időnél. A Lokpo-ügyben a Bíróság a kérelmezők fogva tartását azért hosszabbították meg, mert a magyar migrációs hatóság a menedékjogi törvény rendelkezése ellenére sem kezdeményezte szabadon bocsátásukat és ez szintén az 5. cikkelybe ütköző lépés volt.

Az Al-Tayyar Abdelhakim nevű palesztin személy tekintetében a körülmények a fenti estekkel kapcsolatosan közel megegyezők, amely mellett a kérelmező palesztin származású és úti okmányok nélkül érzett Magyarországra illegális úton átlépve a határon.

Tehát a Strasbourgi Emberi Jogok Európai Bíróság nem a Magyarország kollektív eljárását kifogásolta, hanem a magyar törvények nem megfelelő vagy hibás alkalmazását egyes eljárásokban.

Nem zárható ki azonban, hogy a nagyszámú kérelmező miatt a migrációs intézményrendszer továbbiakban is hasonló terhelésnek lesz kitéve, mint 2013-ban, amelyet mutat az is, hogy a menekültügyi őrizet bevezetése után sem csökkent drasztikusan a Magyarországra érkező külföldiek száma. A személyi szabadságjogokat korlátozó intézkedések lehetőségnek bővülése feltételezhetően további, akár meghatározó szintű nemzetközi kereteket és ítéleteket alapozhat meg.

Források

- UNHCR. <http://www.unhcr-centraleurope.org/hu/index.html>
 Központi Statisztikai Hivatal
http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_evkozi/e_wnvn001.html (2014.05.11.)
 Központi Statisztikai Hivatal: Statisztikai Tükör 2013/91. szám
<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/menekultekeu.pdf>. (2014.01.15.)
 European Court Of Human Rights: Case of Al-Tayar Abdelhakim v. Hungary
 (Application no. 13058/11)
<http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-113936#%22itemid%22:%22001-113936%22>}. (2014.05.11.)
 European Court Of Human Rights: Case of Hendrin Ali Said and Aras Ali Said v. Hungary (Application no. 13457/11)
<http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-113937#%22itemid%22:%22001-113937%22>}. (2014.05.11.)
 Hungarian Helsinki Committee: Brief information note on the main Asylum-related legal changes in Hungary as of 1 July 2013. <http://helsinki.hu/wp-content/uploads/HHC-update-hungary-asylum-1-July-2013.pdf>. (2014.02.14.)
 European database of Asylum law
<http://www.asylumlawdatabase.eu/en/content/ecthr-decisions-al-tayyarabdelhakim-v-hungary-no-1305811-and-hendrin-ali-said-and-aras-ali> (2014.05.11.)
<http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-113937#%22itemid%22:%22001-113937%22>}. (2014.05.11.)
 European Court Of Human Rights: Case of Lokpo and Touré v. Hungary (Application no. 10816/10) <http://www.refworld.org/docid/4e8ac6652.html>. (2014.05.11.)
<http://www.police.hu> (2014.05.11.)
<http://www.bmbah.hu> (2014.05.11.)
 1951. Genfi Egyezmény. (2014.05.20.)
 1995. évi XXXIV. Törvény a rendőrségről. (2014.05.20.)
 27/2007. (V. 31.) IRM rendelet. (2014.05.20.)
 43/2008. (OT 25.) ORFK utasítás. (2014.05.20.)
 29/2013. (VI. 28.) BM rendelet. (2014.05.20.)
 41/2013. (X. 25.) ORFK utasítás. (2014.05.20.)
 2/2010. (OT 30.) ORFK utasítás. (2014.05.20.)

Csege Gyula, doktorandusz hallgató
 Munkahely: Debreceni Egyetem, Állam és Jogtudományi Kar, Nemzetközi Jogi Tanszék,
 Marton Géza Állam és Jogtudományi Doktori Iskola)
 Cím: 4200 Magyarország, Hajdúszoboszló, Bocskai utca 31.
 E-mail: gyulacsege@gmail.com

A természettudományok szerepe a kriminalisztikai szagazonosításban

Horváth Orsolya

1. Bevezetés

Napjainkban az egyes nagy tudományterületek között egy felgyorsult integrációs folyamat jelei tapasztalhatók. Míg a természettudományok kezdeti fejlődési szakaszában az egyes tudományterületek (fizika, kémia, biológia) kizárólag a saját részterületük problémáinak megoldásával foglalkoztak, leírták ugyan a megfigyelt jelenségeket és igyekeztek is azokat valamilyen módon értelmezni, nem feltétlenül vették figyelembe a társtudományok eredményeit. Csak jóval később derült ki, hogy vannak olyan elvek, törvényszerűségek, amelyek minden tudományterületre érvényesek. Ma már elvárható a társadalomtudomány magas szintű művelőjétől, kutatójától, hogy otthonosan mozogjon legalább a természettudományok alapvető koncepcióiban, tisztában legyen a természettudományok központi téziseivel, az elmélet és a gyakorlat közötti összefüggéssel. A szagazonosítás története a kutya szaglóműködésének megértésével kezdődött. A kutya alkalmazásának módszertanát hosszú évek, évtizedek tapasztalata alkotta meg, a forenzikus tudományokkal szembeni elvárások pedig alkalmazhatóságát gyengítették és teszik kérdőjelessé a mai napig. A tudományos technikai fejlődés ugyanakkor új alternatívát teremtett, az emberi szag összetevőinek ellenőrizhető, reprodukálható műszeres vizsgálatát, lehetőséget biztosítva ezáltal az igazságszolgáltatás számára a szagazonosítás elveinek újragondolására és laboratóriumi körülmények között végrehajtható, joghatással bíró kivitelezésére. Tanulmányomban a természettudományos alapoktól kiindulva próbálom bemutatni azt az ívet, amelynek alapja az emberi szag, lényeges központi eleme a kutya, mint biodetektor, de a jövő odorológus szakértője már a modern kémiai, biotechnológiai kutatások eredményeit hivatott alkalmazni.

2. Az emberi szag

Alapvetően kevés ismeretünk van arra vonatkozóan, hogy hogyan és miképp keletkeznek az emberi szagok. Az köztudomású, hogy az emberi bőr felszíni rétege (epidermis) folyamatosan változik (egy hámsejt átlagos élettartama 36 óra), az elhalt sejtek, sejtrészek a környezet felé le-, kilökődnek. Az emberi bőrfelszín kb. 2 milliárd sejtet tartalmaz, kísérleti adatok alapján hozzávetőlegesen 700 sejt pusztul el másodpercenként. Ezek az elhalt hámsejtek a környezetbe kerülnek. Egy elhalt sejt átmérője kb. 14 mikrométer, tömege 0,07 mikrogramm. Minden egyes elhalt sejthez 4-5 baktériumsejt kapcsolódik, kapcsolódhat, amelyeket a testváladékok, baktériumok katalizálnak.¹ Ez a hármas egység, azaz a sejt, a baktérium és a szekréta jellemző lehet az egyénre. Fontos, hogy minden egységet ködszerű szagfelhő (szerves anyagok) vesz körül a sejt és baktériumok kölcsönhatásának eredményeként. Már a 70-es években kutatások igazolták, hogy az emberi szervezetet egy 1-1,5 cm vastagságú sávban légréteg övezi körül, amely a test körül 35-40 méter/perc sebességgel kering. Ez a légáramlat 4-5-ször annyi baktériumot tartalmaz, mint amennyi a testtől távolabbi területeken fellelhető.² A nagyobb lehámoló

¹ Syrotuck, W.G.: Scent and the scenting dog. Arner Canastota, New York, 2000.

² Doyle, C.: Secret cloud that surrounds us. Family Health. January 1970:32-35.

sejtrészek a földre esnek, de a kisebbek a test ezen szoros környezetében mutathatók ki. Mindezekből az a legáltalánosabban elfogadott teória, hogy az emberi szag ezen hármasság egymásra hatásának következtében és nagyon gyorsan alakul ki.³ Nők és férfiak hónaljából biztosított minták vizsgálata azt mutatta, hogy az illékony szerves savak tekintetében nagyfokú minőségbeli hasonlóság áll fenn, amely arra utalhat, hogy mindkét nemből a szag eredete, a szagképződés mechanizmusa hasonló lehet.⁴

Az ember (test)szaga tehát három összetevőből áll: a mirigyek váladékából, a folyamatosan leváló hámsejtekből, valamint a bőr baktériumflórájából.⁵ Az egyénre jellemző szag, sajátosság ezek összetételében, keveredésében keresendő. A mirigyek lehetnek faggyút termelő, több lebenyből álló, a szőrszálakkal az irhában közvetlen összeköttetésben álló faggyúmirigyek, illetve gomolyagszerű, csöves verejtékmirigyek. A faggyúmirigyek az egész testen megtalálhatóak, különösen a testnyílások körül. Külső elválasztású mirigyek, váladékukat a szőrszálakhoz csatlakozva ürítik. Több mint 800 cm² faggyúmirigy található az arcon és a hajas fejbőrön. A faggyú ürítése lassú folyamat, 6-9 napba telik, míg teljesen kiürülnek a mirigyek. A faggyú egy komplex egyénre jellemző anyag, amelynek összetételét a táplálkozás és az életkor is befolyásolja. Összetevőit tekintve – többek között – zsírsavakat és triglicerideket is tartalmaz. A kutatók azt feltételezik, hogy a faggyúmirigy által termelt faggyú egy vivőanyag, amely előbb raktározza, majd hordozza a szagmolekulákat. A verejtékmirigyek szintén az irhában találhatóak, számuk 3-4 millió körül mozog. A szervezet hőszabályozásában működnek közre azért, hogy a vérből vizet és kismolekulájú szerves anyagokat is kiválasztanak, és a bőr felszínére ürítik azokat. Megkülönböztethetünk ekrin és apokrin verejtékmirigyeket. Előbbiek szagtalan, színtelen, 90%-ában vizet tartalmazó izzadmányt eredményeznek. Az ajkon, a körömágyon, a péniszen, az emlőkön és a csiklón kívül mindenütt megtalálhatóak az emberi testen, legnagyobb számban azonban a talpon és a tenyéren fordulnak elő. Ezzel szemben az apokrin verejtékmirigyek a test meghatározott részein helyezkednek el (hónalj, nemi tájék) és amennyiben az izzadság oxigénnel és enzimekkel vegyül, kellemetlen szagot okozhatnak. Az apokrin mirigyek aktivitása a pubertás korig viszonylag alacsonynak mondható. Összefüggésben vannak az érzelmekkel, így a düh, fájdalom, valamint a szexuális vágy is fokozhatja termelésüket és összetételüket. Módosult verejtékmirigyek a tejmirigyek, amelyek az emlőben találhatóak.⁶ A specifikus ember szagot, mint fajra jellemzőt csak az emberben található egyes zsírsavak és azok bomlástermékei adják. Az eddig azonosított faggyúban belüli savak és molekulatípusok által létrehozható szaghatások száma végtelen. Ezek kereszteződése a bőr által termelt feromonokéval, a levált hámsejtek baktériumos bomlás termékeivel és a mirigyváladékokéval megerősíti azt a tételt, hogy az ember és azon belül is, az egyén szaga egyedi.⁷

Az emberi szagot számos különböző tényező determinálja. A komplex egyedi szag összetevői között megkülönböztethetők ún. (1) primer, állandó, genetikailag determinált komponensek, (2) szekunder, diéta- és/vagy belső környezeti hatásoktól (pl. különböző megbetegedésektől) függő komponensek, valamint (3) tercier, külső környezeti

³ Zeng, X.N. – Leydenn, J.J. et al.: Analysis of characteristic odors from human male axillae. *Journal of Chemical Ecology*. 1991, 17. 1469-1492.

⁴ Zeng, X.N. – Leydenn, J.J. et al.: Analysis of characteristic human female axillary odors. Qualitative comparison to males. *Journal of Chemical Ecology*. 1991, 22. (2):237-257.

⁵ Janza Frigyes-Kovács Zsolt: A szolgálati kutya egészségtana. BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség, Budapest, 1974. 91.o.

⁶ Prada, P. – Curran, M. A. – Furton, G.K.: *Human Scent Evidence*. CRC Press, Boca Raton, 2014. 17-28.

⁷ Bócz Endre (szerk.): *Kriminalisztika I-II*. BM Kiadó, Budapest, 2004. 681.o.

körülményektől (pl. szappanok, dezodorok, stb.) befolyásolt alkotóelemek.⁸ Az egyedi szagtérkép szempontjából a primer szagoknak van jelentősége, melyek állandóak életünkben, míg a szekunder és terciér szagok változhatnak. Az emberi szag illó, szerves anyag alkotórészeinek műszeres vizsgálata és azonosítása lehet a kriminalisztikai oriológia jövője.

2.1. Primer szagok

Az ember minden sejtjében ugyanaz a DNS állomány található. A DNS az örökítő anyagunk, és kódolja a genetikai tulajdonságainkat. A sejtciklus egy bizonyos fázisában a sejtmagi DNS felcsavart, ún. kromoszóma állapotban van. Minden sejtmagban 22 pár testi kromoszóma és 2 ivari kromoszóma található. A kromoszómát számokkal jelöljük, a 6-os kromoszóma ún. rövid karján található egy nagy gén-csoport az ún. Humán Leukocyta Antigén (HLA), vagy más néven a Major Hisztokompatibilitási Komplex (MHC). Ez a géncsoport felelős az ember immuntulajdonságainak jelentős részéért, valamint kimutatták, hogy a genetikailag determinált primer szagkomponenseink is itt kódoltak.⁹ Az MHC a párválasztás során is szerepet játszik életünkben. Egy 1995-ben írt tanulmányban kimutatták, hogy a nők azon férfiakat részesítik előnyben a partnerválasztás során, akiknek testszaga eltérő az övükétől, az MHC géncsoportjuk különböző, ezáltal az immunvédelem szempontjából különböző allélekkel rendelkeznek. Ennek lehetséges következménye, hogy az utódok így mindkét szülőtől különböző védelmet örökölnek, az immunrendszerük ellenállóbb lesz. Ezt támasztja alá, hogy azon pároknál, ahol a legnagyobb az MHC eltérés, magasabb fogamzóképességet figyeltek meg, és a spontán abortuszok száma is kisebb volt. Az MHC preferenciát befolyásolja a nő hormonális háztartása, azaz ovuláció idején a legmagasabb a különbözősége törekvés.¹⁰ Számos teória létezik, mely az MHC érdemi szerepét, befolyását támasztja alá az illékony, szerves szagkomponensek létrehozásában. Közös pontja az elméleteknek, hogy az MHC géncsoport a végső állomása a szagok szabályozásának, apróbb eltérések a szagok létrejöttének módszerében és folyamatában találhatóak.

2.2. Szekunder és terciér szagok

A másodlagos vagy szekunder szagok az ember belső környezetéből, annak változásából adódnak. Ide tartoznak azok a szagok, amelyek az étkezésünk következményei, illetőleg ide sorolhatók az egyes kór állapotokat, megbetegedéseket jellemző szagok is. Előbbieket megemlítve mindannyiunk számára ismert, hogy bizonyos ételek, italok elfogyasztását követően jellegzetes szagkipárolgás észlelhető (pl. fokhagyma, fűszeres ételek, alkoholos italok fogyasztása után). Az utóbbiakkal kapcsolatban megemlítendő, hogy már HIPPOKRATESZ K.e. 400 évvel arra tanította hallgatóit, hogy szagolják meg páciensük leheletét és köpetét, hiszen ez az észlelet számos megbetegedés potenciális indikátora lehet. A klasszikus kínai orvoslás is használja a szagláson alapuló diagnosztikus módszertant, például cukorbetegség esetében, akik vizeletének szagát rothadó almához hasonlítják.¹¹ Az egyes megbetegedésekhez társuló jellegzetes szagok megjelenését

⁸ Curran, A. M. – Rabin, S. I. – Furton, K. G.: Analysis of the uniqueness and persistence of human scent. *Forensic Sci. Commun.* 2004, 7:2

⁹ Brown, B.E.: What is the role of the immune system in determining individually distinct body odours? *International Journal of Immunopharmacology.* 1995. (17) 655-661.

¹⁰ Wedekind Claus: MHC-dependent mate preferences in humans. *Proceedings of Royal Society* 260, 1995. 245-249.

¹¹ Porter, R.: The greatest benefit to mankind: A medical history of humanity from antiquity to the present. Harper Collins, London, 1977. 147.

használják ki azon speciális diagnosztikus eljárások során, amikor még kezdeti stádiumban lévő tuberkulózisos, rákbeteg emberek vizeletét tesztelik kutyákkal, akik képesek a testváladékban megjelenő betegségre jellemző szagot már igen kis koncentrációban is felismerni.

A tercier szagok a külső környezet hatásaira kialakuló illékony anyagok megjelenését jelentik. A modern ember napi szinten kozmetikumokat használ a tisztálkodása során, amelyek erős és jellegzetes szaga természetesen kihat a genetikusan determinált, vagy az ember belső környezetéből eredő belső szagokra is. Ezek a parfümök, illatosító szerek elfedik az egyedi szagokat és annak ellenére, hogy használatukkal különlegessé akarunk válni, ellenkezőleg, éppen szagbéli egyediségünket veszítjük el.

III. A szaglás fiziológiája

3.1. Az emberi szag, szaglás

Az emberi szaglás az egyik legősibb érzékelési mód.¹² Ennek bizonyítéka, hogy az olfaktorikus rendszer az agyfejlődés korai szakaszában alakul ki. A magzat szaglóhámja viszonylag hamar kifejlődik és kialakítja kapcsolatát az agyszövettel. Az újszülött a szaglás, mint hangsúlyos érzékszerv birtokában már szinte azonnal képes felismerni anyját. Idővel fokozatosan elcsökevényesedik ezen képesség és a többi érzékszerv veszi át az irányítást az életben.¹³ A szaglórendszernek speciális kapcsolata van az evolúció későbbi fázisaiban kialakult agykéreggel (neocortex). A törzsfejlődés, a környezeti adaptáció határozta meg, hogy az egyes fajok milyen hatékonysággal képesek használni az érzékszerveiket. Ennek megfelelően megkülönböztethetünk ragadozókat, amelyeknek igen jó szaglással kell rendelkezniük a préda elejtéséhez, valamint olyan állatokat, amelyeknél elegendő a jó látás, hallás a túléléshez és a szaporodáshoz.¹⁴ A filogenetikai fejlődés szempontjából az ember szaglása az állatokéhoz képest igencsak visszamaradott.¹⁵ Az ember evolúciója során inkább a látás és a hallás fejlődött jelentős mértékben.¹⁶

Az ember orrát az orrsövény osztja két orrüregre, amelyekben három-három orrkagyló található (alsó, középső, felső). A három orrkagyló három orrjáratra osztja az orrüreget.¹⁷ Az orrüreg teljes belső felszíne nedves, mivel a mirigyek és támasztósejtek folyamatos nyálkaréteget termelnek. A belélegzett illatanyagok így a nedves orrjáraton keresztül

¹² Piet Vroon - Anton van Amerongen - Hans de Vries: A rejtett csábító, a szaglás pszichológiája. Korona kiadó, Budapest, 2005. 24. o.

¹³ Egyes kutatók azt feltételezik, hogy életünk során első érzékelésünk a szagérzékelés. A méhen belüli folyadék szag érzésére utalnak többek között patkányokon végzett kísérletek is. A patkányok a magzatvízen keresztül képesek érzékelni anyjuk szagát, ezáltal tud kialakulni a születés után a szopóreflex. Az állatvilágban nyilvánvalóan hangsúlyos szerepet kap a szaglás biológiája, azonban az emberi érzékelés, a tudattalan számára is hordoz értékes információkat a mindennapi élethez. Lásd Piet Vroon - Anton van Amerongen - Hans de Vries: A rejtett csábító, a szaglás pszichológiája. Korona kiadó, Budapest, 2005. 33-34.o.

¹⁴ Sokáig talány volt a tudósok előtt, hogy a lazacok, hogy képesek ugyanarra a helyre visszatérni ívni, ahol ő maguk is születtek. Imprintinggel, azaz bevésődés által rögzítik a földrajzi terület szagát embrionális korukban és így képesek ugyanoda visszatérni hónapokkal később. Az állatvilág érzékelő bajnokai. <http://wol.jw.org/hu/wol/d/r17/lp-h/102003162> (Letöltés időpontja: 2014. 02. 10.)

¹⁵ Bálint Péter: Orvosi élettan (Medicina könyvkiadó, Budapest, 1986) 1165. o.

¹⁶ Janza Frigyes: A bűnügyi szolgálati kutya (In: Bócz Endre szerk.: Kriminálisztika II., BM Duna Palota és Kiadó, Budapest, 2004) 677. o.

¹⁷ Piet Vroon - Anton van Amerongen - Hans de Vries: A rejtett csábító, a szaglás pszichológiája. Korona kiadó, Budapest, 2005. 35.o.

jutnak el a felső orrkagyló leghátsó részén található szaglóhámhoz.¹⁸ Nedvesség hiányában az illatanyagok nem képesek megkötődni és továbbítódni a szaglómező felé.¹⁹ A szaglás vegyi érzékelésen alapul, tehát a belélegzett szaganyagoknak kémiai tulajdonságokkal kell rendelkezniük, ahhoz, hogy a szagérzet létrejöhessen. Az oldhatóság kérdése is meghatározó ezen anyagok tekintetében. Elmondható, hogy a zsírolthatóság a feltétele az érzékelősejt általi befogadásnak, míg a vízben oldhatóság elengedhetetlen ahhoz, hogy a nyákrétegbe kerüljön az adott kémiai anyag.²⁰ A nyákrétegbe került anyagok többsége gáznemű, azonban mikroszkopikus méretű szilárd anyagok is szagérzet kiváltásához járulhatnak hozzá.²¹

Az adott kémiai anyagról szóló információt az érzékhámsejtek közvetítik a központi idegrendszer felé.²² A fent nevezett receptorsejteken kívül a szaglómezőben található még alapsejtek, vagy más néven bazális sejtek és támasztósejtek.²³ Utóbbiak szerepe a nyáktermelésben és ezáltal az orrüreg, szaglóhám tisztításában, míg a bazális sejtek a regenerálódásban fejtik ki hasznosságukat. A szaglómezőt alkotó legfontosabb sejtípus maga az érzékelősejt (receptorsejt, kemoreceptor) amely a szagingererek felfogását és az ingerület továbbítását végzi. Minden egyes receptorsejt egy sejtmagból, sejtplazmából, dendritből és tengelyfonálból áll.²⁴ A receptorsejt érzőnyúlványa a szaglószőröcske, amely a dendritből nő ki.²⁵ A szőröcskéken található a receptorfehérjék, amelyek az érzékelésért felelősek és a nyálkarétegbe vannak beágyazva.²⁶ A receptorsejtek száma függ az érzékhám nagyságától, így például nyulaknál 50 millió, míg az embernél 6-10 millió sejt van, ami közvetíti az illatanyagokat.²⁷ Viszonyításul az airedale terriernél 147.200.000 darab, míg a német juhászkutyák esetén 224.800.000 érzősejt található az orrüregben.²⁸ Az emberi szaglás során, ha tartósan érzékelünk egy bizonyos szagot, egy idő után orrunk alkalmazkodik hozzá és a szagérzet teljesen meg is szűnik egy idő után.²⁹ Ezt a folyamatot adaptációnak nevezzük, és lényeges kiemelni, hogy csak adott időben nézve érvényes. Az egyéb illatanyagok ingerküszöbe változatlan marad.³⁰ Amennyiben szeretnénk újra azt az illatot érzékelni, amelyhez már adaptálódott szaglásunk egy másik illatanyag megszagolásával ismételten érezni fogjuk a célszagot, mint már egyéb illatanyagot. Az emberi orr mindig a legutóbb szagolt illathoz adaptálódik. Az emlősökön kívül a rovaroknak is fejlett szaglásuk van, már évtizedekkel korábban kísérleteztek, hogy meghatározott anyagok (mérgegáz) detektálására alkalmazzák őket.

¹⁸ Bálint Péter: Orvosi élettan. Medicina könyvkiadó, Budapest, 1986. 1166. o.

¹⁹ Piet Vroon - Anton van Amerongen - Hans de Vries: A rejtett csábító, a szaglás pszichológiája. Korona kiadó, Budapest, 2005. 39. o.

²⁰ Rudas Péter - Frenyó V. László: Az állatorvosi élettan alapjai. Springer Hungarica kiadó, Budapest, 1995. 543. o.

²¹ Szinák János: A német juhászkutya szaglása és szerepe a nyomkövetésben I. rész. A kutya, LXII. évfolyam, 1999. október. 20. o.

²² <http://phys.bio.u-szeged.hu/DT/szervezetan/ch05s03.html> (Letöltés időpontja: 2014.06.18.)

²³ Rudas Péter - Frenyó V. László: Az állatorvosi élettan alapjai. Springer Hungarica kiadó, Budapest, 1995. 543. o.

²⁴ Piet Vroon - Anton van Amerongen - Hans de Vries: A rejtett csábító, a szaglás pszichológiája. Korona kiadó, Budapest, 2005. 41. o.

²⁵ Piet Vroon - Anton van Amerongen - Hans de Vries: A rejtett csábító, a szaglás pszichológiája. Korona kiadó, Budapest, 2005. 44. o.

²⁶ Bálint Péter: Orvosi élettan. Medicina könyvkiadó, Budapest, 1986. 1166. o.

²⁷ Piet Vroon - Anton van Amerongen - Hans de Vries: A rejtett csábító, a szaglás pszichológiája. Korona kiadó, Budapest, 2005. 40. o.

²⁸ Szinák János: A német juhászkutya szaglása és szerepe a nyomkövetésben I. rész i.m. 20. o.

²⁹ Bálint Péter: Orvosi élettan. Medicina könyvkiadó, Budapest, 1986. 1169. o.

³⁰ Rudas Péter - Frenyó V. László: Az állatorvosi élettan alapjai. Springer Hungarica kiadó, Budapest, 1995. 546. o.

A receptorsejtek fontos tulajdonsága, hogy képesek a regenerációra. Az orrban található érzősejtek közvetlen kapcsolatban állnak a szabad levegővel, és ezáltal annak ártalmas anyagaival is. A kiszolgáltatott állapot eredményeként 4-8 hét alatt cserélődnek, azaz újulnak meg a receptorsejtek. A nyálkaréteg kiemelt jelentőséggel vesz részt az érzékelősejtek mellett a szaglás folyamatában. A nyálkaréteg vastagságát, így a szaglást számos tényező befolyásolhatja. Meghűlés, influenza esetén a nyálkaréteg megvastagszik, az illatanyagok nehezebben áramolnak az orrüregben, és lassabban jutnak el az érzőhámhoz. A szagmolekulák azonban a szájüregen keresztül – valamint intravénásan is – is képesek a szaglómezőhöz eljutni. A nyálkaréteg vastagságát mindezekén túl a hormonok is befolyásolják. Míg fogamzóképes egyedeknél, mind az ember és állatvilágban váltakozó szagérzékenység figyelhető meg,³¹ addig a megtermékenyült nőivarú állatok és nők esetén a szagok iránt tanúsított ingerküszöb csökken, azaz intenzívebben „élik meg” a szagokat.³² A nyálkaréteg nem megfelelő kiürítése is – azaz mikor a szaglóhám túltelített a szaganyagoktól – problémát okozhat a szaglásban.³³

Egyes szagok megkülönböztetéséhez legalább 30%-os koncentrációbeli eltérésnek kell mutatkoznia az összetételben, ez ugyanis a szagérzékelés differenciaküszöbe (az embernél).³⁴ A szaglás során a szaglószerző elölőször alkotóelemeire bontja (analizál) a szaganyagokat, majd az agyi tevékenység során értelmezi azokat (szintetizál). Az agyi tevékenységhez szükséges, hogy a receptorsejtek által közvetített szagingererek eljussanak a szaglóközponthoz. Ehhez az érzősejtek által alkotott két szaglóiidegen (rostacsont és vízszintes lemez) található lyukakon keresztül jutnak el az illatanyagok a szaglóhagymába, más néven szaglógumóba. A szaglóhagymában, ahol az érzősejtek által adott jelek feldolgozása történik, tudatosulnak elölőször a szagingererek. Ezután az ingererek továbbhaladnak a szaglóagykéregbe, ahol megkülönböztetésre kerülnek az egyes illatanyagok. Az szaglóagykéreg legfontosabb része a szaglóközpont, ahol maga a szagélmény tudatosul és a szaglás folyamata lezárul.³⁵ Azonban a szaglóagykéreg kapcsolata más agy területekkel (hipotalamusz, hippokampusz) kihatással vannak az érzelmek kialakulására, a szexuális viselkedésre, valamint az emlékek felidézésében is szerepet játszhatnak.³⁶ Egy-egy szagot akár hosszú évekkel később is képesek vagyunk felidézni, amely azt feltételezi, hogy a szagingererek képesek kihatással lenni a központi idegrendszerre. A szagélmény felidézésekor akár emocionális reakciók is kimutathatók.³⁷ Mivel a szaglóagykéreg kapcsolata minimális a nyelvi- és beszédközponthoz, nehezen vagyunk képesek az érzékelt szagokat leírni, meghatározni.

Végezetül fontos néhány szót ejteni a szaglás rendellenességeiről, diszfunkcióiról. Egyes emberek egyáltalán nem érzékelnek semmilyen szagot (anozmia), míg másoknál csak részlegesen, csak bizonyos szagok tekintetében áll fenn ez az állapot. Ezen betegség ellentétje, mikor az ember túlzottan érzékeli a szagokat (hiperozmia). Szintén

³¹ Piet Vroon - Anton van Amerongen - Hans de Vries: A rejtett csábító, a szaglás pszichológiája. Korona kiadó, Budapest, 2005. 35-45. o.

³² Bálint Péter: Orvosi élettan. Medicina könyvkiadó, Budapest, 1986. 1170. o.

³³ Piet Vroon - Anton van Amerongen - Hans de Vries: A rejtett csábító, a szaglás pszichológiája. Korona kiadó, Budapest, 2005. 47. o.

³⁴ Rudas Péter - Frenyó V. László: Az állatorvosi élettan alapjai. Springer Hungarica kiadó, Budapest, 1995. 543. o.

³⁵ Piet Vroon - Anton van Amerongen - Hans de Vries: A rejtett csábító, a szaglás pszichológiája. Korona kiadó, Budapest, 2005. 53-54. o.

³⁶ Bálint Péter: Orvosi élettan. Medicina könyvkiadó, Budapest, 1986. 1170. o.

³⁷ Fonyó Attila: Az orvosi élettan tankönyve. Medicina könyvkiadó, Budapest, 2011. 604. o.

megkülönböztethetünk olyan esetet, mikor csak korlátozott mértékben képes érzékelni a szagokat a beteg (hipozmia). míg Előfordulhat olyan eset is, hogy a szaglászavar állandóan változik (diszozmia), és olyan is mikor a beteg hallucinál bizonyos szagokat (fantomia). Kirívó esete lehet a szaglórendszer rendellenességének, ha a beteg egy bizonyos szagot olyakor kellemesnek, míg később bűzösnek talál (kakozmia). Ritkább eset, mikor a beteg felismeri, érzékeli az adott szagokat, azonban azokat nem tudja megnevezni (agnózia).³⁸

A fenti fejezetből is kitűnik, hogy mennyire összetett érzékelési mód a szaglás. A kriminalisztikai szagazonosítás középpontjában az emberi szag, mint egyedi tulajdonságokkal rendelkező azonosításra alkalmas biológiai anyagmaradvány áll. Az emberi szag, szaglászavar mechanizmusának bonyolultságát igazolja az is, hogy csak 2004-ben sikerült megosztott Nobel-díjjal jutalmazni két amerikai kutatót a szaglászavar élettani és genetikai hátterének feltárása miatt. A tanulmány eredményei alapján világossá vált, hogy mi emberek is képesek vagyunk számos szag (illat) megkülönböztetésére. Az emberi orr akár tízezer illatot is képes felismerni, ugyanakkor ennek csak a felét képes megnevezni. Gyakorlással ez az arány akár 98%-ra növelhető. Az is világossá vált, hogy miként vagyunk képesek felidézni a szaglászavar során kialakult memóriát. A szaglászavar elvesztése számos nehézséget okozhat életünkben, ha a rendellenességekre gondolunk. Hiányában nem vagyunk képesek felismerni a romlott ételeket, tehát az ízérzékelés is szoros összefüggésben áll a szaglással. Gyengült, vagy elvesztett szaglóképességgel nem tudunk felismerni egyes vészhelyzeteket, mint például a füst szagát.³⁹ Az emberi szaglászavar mechanizmusa mellett azonban lényeges bemutatni a kutyák olfaktorikus rendszerét is, hiszen a kriminalisztikai szagazonosítás jelenlegi gyakorlata alapján a szagazonosító kutya végzi az emberi szagok összehasonlítását.

3.2. A kutyák szaglása

Az evolúciós fejlődés során a farkasok szaglása fejlettebbé vált az emberénél, amelynek oka nemcsak a ragadozó életmód fenntartása, hanem a földközelség megtartása is volt. A mai ember elképzelhetetlennek tartaná, ha csak orrára kéne hagyatkoznia, és pusztán a szaglászavar alapján kellene megtudnia bizonyos információkat a másik egyedről. Ha nem is tudatosan, de a párválasztás során ezen képességünk látenszen, de azért jelen van, ahogy a fentebb fejezetből is kitűnt. Az evolúció során a kutyák nemcsak fajtársaik biológiai üzeneteit képesek érzékelni, hanem az emberek érzelmeit is, különböző szagok leképeződése által. Az ember szaga bizonyos helyzetekben módosul (stressz, izgalom, agresszió), azonban nem változtatja meg olyan mértékben jellegzetességeit, hogy az teljes mértékben más egyedi szagot képezzen.

A kriminalisztikai odorológia a kutyák szaglásával foglalkozik, és a szaglászavar mechanizmusának ismeretanyagait hasznosítja a bűncselekmények felderítése kapcsán. A kutyák szaglása körülbelül egymilliószer jobb, mint az emberé. Ennek magyarázata, hogy a szaglónyalvélő mérete eltérő az embernél és kutyánál. Ha illusztrisan szeretnénk kifejezni, ez annyit tesz, hogy egy kutya szaglónyalvélője kiterítve egy 1,5x 1,5 méteres szőnyegnek felel meg, míg az embernél ez a terület csak egy gyufásdoboz méretet ad ki.⁴⁰

³⁸ Vass Zoltán: Az orr szaglóműködésének károsodásai, szaglászavarok. <http://orrklinika.hu/index.php/2-nem-besorolt/17-szaglaszavarok-hipozmia-anozmia> (Letöltés időpontja: 2014. 12. 20.)

³⁹ Hogy működik a szaglászavar? A válaszáért Nobel-díj járt. http://www.ng.hu/Tudomany/2004/10/Hogy_mukodik_a_szaglas_A_valaszert_Nobel_dij_jart (Letöltés időpontja: 2014. 07. 12.)

⁴⁰ Fehér György: A háziállatok funkcionális anatómiája. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest 1980. 724. o.

A kutyák leginkább a szagok érzékelése által informálódnak környezetükről. Elsősorban a kapcsolatteremtés eszközüül használják a szaglást, másrészt jelző rendszerként is működhet. A különböző szagok érzékelése készletti őket szaporodásra, az ellenség elleni harcra, területük megvédésére. A kutyák nemcsak fajtársaik jelzéseit érzékelik, hanem az emberek biológiai „üzeneteit”, érzelmeit és egyedi szagukat is. A kutyák különbséget tudnak tenni *stressz*, *veszély* vagy *félelem* szagok felismerése között is. Fontos megállapítás az is, hogy képesek emlékezni a korábban érzékelt szagokra, akár csak az ember. Ebből következik, hogy viselkedésük hirtelen agresszívvá válhat egyes helyzetekben, a korábbi szagélményeknek köszönhetően.⁴¹ Az emberi szagok kutyák általi megkülönböztetésének a felismerése fontos mérőföldkő volt a bűnügyi kutyák alkalmazhatóságának tekintetében.

A szaglást érzékenyíteni is lehet, amely a kutyák esetében ún. *szimatolás* segítségével megy végbe, és ez által hosszabb ideig képesek a szaganyagok a szaglónyálkahártyával érintkezésben maradni. A szimatolás lehetőséget teremt a kutyák nyomkövetőként, valamint vadászaként történő igénybevételére is.⁴² A váltakozó intenzitású légörvénylés megteremtésével a légáramlás növekszik az orrüregben és az orrlukák kitérnek az optimális légáramlás elérése érdekében. Ennek jelentősége az adaptációhoz köthető, ugyanis az olfaktorikus rendszer változó ingerek esetén működik jól, ami azt jelenti, hogy a szimatolás segítségével állandóan új információ, szaginger gyűjthető és ezáltal felülírható a régi, adaptálódott szagélmény.⁴³ A turbulencia elősegítéséhez hozzájárulnak a labirintusszerű turbinális csontok, amelyek a szaglókám felé irányítják a beáramló levegőben lévő szaganyagokat. Az ember esetén szimatolásról nem, csak szippantásról beszélhetünk, amely kevésbé fejlett folyamat, mint a kutyáknál. A kutya szaglókám felülete átlagosan negyvenszer nagyobb, mint az emberé. A szaglás küszöbértékét az 1 cm³-ben lévő minimális szagmennyiség adja meg. A kutyáknál a szagérzet kiváltásához például, a vajsav esetében ennek az értéknek az egymilliomodnyi mennyisége is elegendő.⁴⁴

A táplálkozáson kívül az ivari tevékenységben is jelentőséggel bír a szagok érzékelése a kutyák világában, akár csak más élőlényeknél. A kutyák orrsövényében található a Jacobson-féle szerv (VNO-vomerosonal organ), amely szerepet játszik az állatok szexuális életében, a másik nem biológiai üzeneteinek felismerésében.⁴⁵ A vomeronazális szerv az olfaktorikus szervekkel ellentétben az orrüreg elülső felében helyezkedik el. Az embereknél ennek a szervnek a kezdeménye embrionális állapotban még megtalálható, de néhány hónap után – még a születés előtt – teljesen visszafejlődik. Jelentősége, hogy a nehezen, vagy egyáltalán nem párolgó szaganyagok vizsgálatára ad lehetőséget. A kutyák vomeronazális szerve a felső ajak és az elülső fogak között található nyílásnál helyezkedik el, amely összekapcsolja a szájüreget a Jacobson szervvel.⁴⁶ Az állatvilágban a gyors

⁴¹ Janza Frigyes: A bűnügyi szolgálati kutya. In: Bócz Endre (szerk.): Kriminálisztika II. BM Kiadó, Budapest, 2004. 680. o.

⁴² Janza Frigyes: A bűnügyi szolgálati kutya. In: Bócz Endre (szerk.): Kriminálisztika II. BM Kiadó, Budapest, 2004. 676. o.

⁴³ Piet Vroon - Anton van Amerongen - Hans de Vries: A rejtett csábító, a szaglás pszichológiája. Korona kiadó, Budapest, 2005. 35. o.

⁴⁴ Fehér György: A háziállatok funkcionális anatómiája. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1980. 724. o.

⁴⁵ Det. Steve White and Ofc. Tim Tiekens (Ret.) Seattle Police Department: Scent-K9's Reason for Being. <http://www.uspcak9.com/training/scent.pdf> (Letöltés időpontja: 2010.10.21.)

⁴⁶ Bálint Péter: Orvosi élettan. Medicina könyvkiadó, Budapest, 1986. 1165. o.

információnyerés szervének is nevezhetjük, mivel első benyomást ad a másik egyed szociális és szexuális státuszáról.⁴⁷

A szagforrások irányát rendkívül nehéz megállapítani a szaganyagok véletlenszerű, hőmérsékletfüggő mozgása (diffúzió) miatt, amely mozgás a folyadékokban és a levegőben is megfigyelhető.

Mindezek igazolják, hogy a kutya, pontosabban a külön erre a célra kiképzett szolgálati kutya alkalmas az összehasonlító eljárás elvégzésére az emberrel ellentétben.

3.3. Az ember és kutya számára érzékelhető szagok osztályozása

A szagok osztályozásának gondolata az ókori görögökhöz nyúlik vissza. ARISZTOTELÉSZ szerint léteznek *csípős*, *zamos* illetve *fanyar* és *savanyú* szagok. A legismertebb szagosztályozási rendszer HENNING nevéhez köthető, aki mértani modell segítségével alkotta meg az alapszagokat, és foglalta ezeket szaghasábjának rendszerébe. Ezek a *virág*, *gyümölcs*, *büdös*, *égetett* illetve *fűszeres* és *gyantás* szagok voltak. A többi szag a sarokpontok között helyezkedett el szagérzete alapján.⁴⁸

A kutyák különböző szagokat képesek felismerni, amelyeket JANZA szerint a szagokat kibocsátó anyagok vagy élőlények szerint kategorizálhatjuk. A következő táblázat ezen csoportosítást mutatja be.⁴⁹

A kutyák által észlelt szagok

szervetlen szagok	szerves szagok	emberi eredetű szagok
halogén elemek pl.: jód, flour szervetlen vegyületek pl.: ón-dioxid gázok és füstök	föld és levegő szaga növények szaga állati eredetű szagok	genetikailag determinált biológiai szag testszag másodlagos biológiai szagok járulékos szagok

A sztereokémiai⁵⁰ elmélet képviselői szerint léteznek a szagérzékeléshez köthető alapszagok és csoportosíthatóak is azok. A kategóriák, amelyekbe szerintük bármely szaggal bíró anyag Az elmélet szerint a pézsmá, a kámfor, a menta, a virágillat, az aromás vegyület, a szúrós szag, valamint a rothadó bűz kategóriájába bármely szaggal bíró anyag besorolható.⁵¹ A svéd származású LINNÉ szerint az egészen kellemestől haladva a legkellemetlenebb felé léteznek az illatdús-, a szagos vagy jó szagú-, az ambrózia vagy pézsmaszerű-, az erős vagy fokhagymaszerű-, a büdös vagy izzadtság-szagú-, a visszataszító- és végül az undorító szagot árasztó anyagok, amelyek a szagok által kiváltott szagbenyomás alapján lettek meghatározva.⁵²

⁴⁷ Piet Vroon - Anton van Amerongen - Hans de Vries: A rejtett csábító, a szaglás pszichológiája. Korona kiadó, Budapest, 2005. 59. o.

⁴⁸ Sekuler, R. Blake: Észlelés. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 454. o.

⁴⁹ Janza Frigyes: A bűnügyi szolgálati kutya. In: Bócz Endre (szerk.): Kriminálisztika II. BM Kiadó, Budapest, 2004. 677. o.

⁵⁰ A kémiának azon ága, amely az atomok térbeli szerkezetét vizsgálja egy molekulán belül.

⁵¹ Bálint Péter: Orvosi élettan. Medicina könyvkiadó, Budapest, 1986. 1167. o.

⁵² Piet Vroon - Anton van Amerongen - Hans de Vries: A rejtett csábító, a szaglás pszichológiája. Korona kiadó, Budapest, 2005. 62. o.

A szagok egy külön csoportját képezik a feromonok. Legkisebb koncentrációban is képesek befolyásolni tudattalan az egyének viselkedését ugyanazon faj esetében. Ezt igazolja az is, hogy a feromonok érzékelése megszakíthatja az addig folytatott cselekvést és egy meghatározott cselekvés folytatására készteti az érzékelő egyedeket. Emlősöknél az új magatartás beindításához azonban szükséges egy másik érzékszerv általi megerősítés is.⁵³ A feromonkibocsátás által jelzi egy ivarérett szuka szervezete a hím felé, hogy készen áll a párosodásra.

A természettudományos, fiziológiai elemzés során láthattuk, hogy a kutyák anatómiai felépítése különösen alkalmassá teszi őket az emberi szagok alapján történő személyazonosításra.

4. A hazai szagazonosítás gyakorlata

A szagazonosítás módszerét, gyakorlati megvalósulását a 22/2008. (OT 12.) ORFK utasítás –a szagmaradványok és személyi szagminták rögzítésével, konzerválásával, valamint azonosításával kapcsolatos feladatok végrehajtásáról – tartalmazza. Összefoglalva a következőket lehet elmondani a gyakorlatról. Az utasítás szerint a szagazonosítás végrehajtása szobahőmérsékletű, 8-10 m hosszú, sima, de nem csúszós padlózatú, jól szellőztethető helyiségben történik. Szükséges egy figyelőszoba kialakítása is a jelenléti jogok biztosítása végett, ami az eljárás során esetlegesen résztvevő hatósági tanú, illetve a nyomozási cselekményre idézettek tartózkodására szolgál, mivel a szagazonosító helyiségben a kutyavezetőn kívül csak egy segítő tartózkodhat. A helyiség padlózatán 5 db üvegtartályt kell elhelyezni, egymástól azonos távolságban (80-90 cm), amik egyikében a helyszínen biztosított szagmaradvány vagy a személyről rögzített szagminta található, attól függően, hogy az azonosítást miről végezzük. A helyszíni szagmaradvány rögzítéséhez, valamint a személyi szagminta vételhez is szagrögzítő textilt kell használni az adott felületen (kézben) tartva 15-20 percen keresztül. A potenciális gyanúsított és a helyszíni szagmaradványon kívül ahhoz, hogy valóban kiválasztás, összehasonlítás történjen, szükség van indifferens szagokra, mintákra. Ezek lehetnek ugyanúgy különböző helyszíneken gyűjtött, vagy emberekről levett szagminták. A zavaró szagok tekintetében a következő kritériumok fogalmazhatóak meg: olyan hasonló helyszíni szagmaradványokat kell rögzíteni, vagy hasonló személyi szagmintákat (azonos nemű, etnikumú), amelyek azonos időben keletkeztek, azonos szaghordozó felületen találhatóak, közel azonos időközökkel lettek rögzítve, hasonló járulékos szagokkal rendelkeznek, mint a bűncselekmény helyszínén rögzített szagmaradvány. A szabályozás általános 3 éves selejtezési időt állapít meg a szagkonzervek esetén, azonban ismeretlen tettes által elkövetett életelleni bűncselekmény helyszínén rögzített szagmaradványok selejtezési ideje 10 év. A gyakorlatban folyamatosan történik a zavaró szagok gyűjtése különböző szaghordozókról, az összehasonlítás elvégzése miatt. Az azonosítás során a kutya indítását ötször kell megismételni, kivételt képez ez alól, ha a kutya nem jelez azonosságot az azonosítás tárgyai között két alkalommal, ekkor az eljárást be kell fejezni, és rögzíteni kell annak eredményét. Az eljárás során egy szagrögzítő textilt lehet felhasználni, amit későbbi azonosítás során már nem vehet igénybe a kutyavezető. Minden eljárás megkezdése előtt kötelezően ellenőrző indítást kell végezni, annak kiszűrése érdekében, hogy a kutya mennyire találja számára kedvesnek, illetve zavarónak az azonosítandó szagot. Gyakorlati jelentősége még abban áll, hogy megállapíthatóvá válik a kutya aznapi kondíciója. A kutyákat kiképzéssel lehet rávenni arra, hogy érdekelje őket az emberi szag. Ha nem

⁵³ Piet Vroon - Anton van Amerongen - Hans de Vries: A rejtett csábító, a szaglász pszichológiája. Korona kiadó, Budapest, 2005. 159-164. o.

történik folyamatos gyakorlás és nem érik őket sikerélmények, a kutyát személyiségétől függően nem érdekli majd a szagazonosítás. Az ellenőrző indítás szükségessége, hogy az eljárás hitelességét növelje, ugyanis, ha a kutya valamiért jelzi a későbbi szagazonosítás során felhasználásra szánt azonosítandó szagot, mert érdeklődést mutat iránta valamilyen oknál fogva, akkor valószínűleg az azonosítás során is jelezni fogja azt. A szagazonosítás során a kutyának attól függően kell jeleznie a kutyavezető számára egyértelmű módon, hogy azonosságot megállapított-e vagy sem. A kutyavezetőhöz vissza kell mennie, ha kizárja az azonosságot, azonban ha megállapítja, mindig azonos módon kell azt jeleznie a kutyavezető felé (állás, ülés, fekvés). A szagazonosítás eredményét jegyzőkönyvben rögzítik, a lehetőségekhez mérten pedig videofelvétel is készülhet az eljárásról.

5. Modern laboratóriumi módszerek a szaganalitikában

Az elmúlt évtizedek robbanásszerű technikai fejlesztései a kriminalisztikában, azon belül is a krimináltechnikában és a forenzikus tudományokban is tetten érhetők. Ezen fejlődésnek köszönhetően a bűncselekmény helyszínén található mikroméretű (sejtszintű) anyagmaradványok vizsgálata is lehetségessé vált. A kriminalisztikai szagazonosítás a 70-es évek óta alkalmazott eljárás a hazai bűnüldözés fegyvertárában. A személyazonosítás e fajtáját egy speciális alany, a szolgálati kutya végzi, a kutyavezetővel közreműködve. A jelenlegi hazai módszertan és szabályozás ugyanakkor több kardinális ponton is elemzésre, megújításra szorul. Ahogy korábban már utaltam rá, az ember személyi szagát számos tényező befolyásolhatja: emocionális állapotunk, a menstruációs ciklus, étkezési szokásaink, egészségi állapotunk, és akár életkorunk is.⁵⁴ Régóta ismert tény, hogy számos anya, néhány óras kontaktus után, szagáról megismeri újszülöttjét, és az újszülött is édesanyját.⁵⁵ A szűnyogok is szívesen válogatnak a különböző emberek, különböző kémiai jelzései között.⁵⁶ Ezek a megfigyelések konzisztensek az „emberi szag egyediségének” hipotézisével, noha nem igazolják az inter-individuális különbségeket. A modern analitikai kémiai kutatások döntően az emberi szag szerves illó anyagainak (SZIA) kimutatását célozzák. Az emberi izzadság számos illó anyagok komplex keveréke, rövid- és hosszú láncú hidrokarbonatokkal, alkoholokkal, karboxil savakkal, ketonokkal és aldehidekkel.⁵⁷ Azok a kutatások, melyek inter-individuális, vagy nemek közötti különbségekről számolnak be, általában igen alacsony mintaszámmal dolgoztak. Nincs adat egy későbbi időpontban történő reprodukálhatóságról sem. Két tanulmány 50-50 minta feldolgozásáról számol be, az egyik a kilégzett levegő,⁵⁸ a másik az izzadmány⁵⁹ vizsgálata kapcsán, de egyik sem tárgyalja, hogy a vizsgálati eredmények mennyire reprodukálhatóak, illetve állandóak az idő múlásával, amely tényezők az azonosítás alapfeltételeinek tekinthetők. A lehetséges metodikákat illetően a SZIA komponensek vonatkozásában CURRAN és munkatársai a headspece szolid fázisú mikroextrakciós

⁵⁴ Singh, D. – Bronstad, P.M.: Female body odour is a potential cue to ovulation. Proc. R. Soc. B. 2001; 268:797–801.

⁵⁵ Russell, M. J.: Human olfactory communication. Nature, 1976, 260:520-522

⁵⁶ Schreck, C. E. – Kline, D. L. – Carlson, D. A.: Mosquito attraction to substances from the skin of different humans. J. Am. Mosq. Control Assoc. 1990, 6(3): 406-410

⁵⁷ Zeng, X.N – Leyden, J.J. – Speilman, A.I. – Preti, G.: Analysis of characteristic human female axillary odors: qualitative comparison to males. J. Chem. Ecol. 1996; 22:237–257.

⁵⁸ Phillips, M. – Herrera, J. – Krishnan, S. – Zain, M. – Greenberg, J. – Cataneo, R. N.: Variation in volatile organic compounds in the breath of normal humans. J Chromatogr B Biomed Sci Appl. 1999, 729(1-2):75-88

⁵⁹ Ostrovskaya, A. – Landa, P.A. – Sokolinsky, M. – Rosalia, A.D. – Maes, D.: Study and identification of volatile compounds from human skin. J. Cosmet. Sci. 2002, 53:147–148.

gázkromatográfiával kombinált tömegspektrometriát (SPME GC/MS) ajánlják.⁶⁰ Az emberi kéz SZIA vizsgálatát követően, 60 önkéntest vizsgálva, 7 kémiai csoportban (savak, alkoholok, aldehidek, hidrokarbonátok, észterek, ketonok és nitrogén tartalmú anyagok) 63 variabilis emberi eredetű alkotórészt tudtak kimutatni, melyek közül 6 magas frekvenciája variabilitást, 7 közepes frekvenciájú variabilitást, 50 pedig alacsony variabilitást mutatott.⁶¹ PENN és munkatársai hónalj izzadmányok 10 hetes, nyomonkövetéses vizsgálatát követően 373 azonosított markerről számoltak be, miáltal igazolhatónak tűnik az individuális és szex specifikus szag „ujjnyomat”. Ezek közül 44 komponens kémiai szerkezetét is sikerült azonosítani.⁶²

A fenti kutatási eredmények ellenére ma még csak egyedül a megfelelően erre a feladatra kiképzett szolgálati kutya alkalmas a bűncselekmény helyszínén az elkövető által minden esetben hátrahagyott szagmaradványok, és a nyomozó hatóság által rögzített személyi szagminták összehasonlítására. Az eredményesség, megbízhatóság növelése érdekében a 21. század forenzikus elvárásainak megfelelő további empirikus és laboratóriumi kutatások szükségesek, melyek lehetővé tehetik a jövőben egy, a jelenlegi gyakorlattal összhangban lévő, de azon túlmutató, új szabályozás megalkotását. Az eljárás eredménye felhasználható lehet majd a büntetőeljárás operatív és/vagy nyomozati szakaszában, nyomozati verziók alátámasztására, vagy kizárására, másrészt pedig akár a bírói szakban is figyelembe vehető lehet majd, mint bizonyíték. PhD munkámmal ezen szerteágazó, interdiszciplináris területen szeretnék érdemi szerepet vállalni.

⁶⁰ Curran, A. M. – Scott, I. R. – Prada, P. A. – Furton, K. G.: Comparison of the volatile organic compound present in the human odor using SPME GC/MS. *J Chem Ecology*, 2005. 31(7):1607-1619

⁶¹ Curran, A. M. – Ramirez, C. F. – Schoon A. A. – Furton K. G.: The frequency of occurrence and discriminatory power of compounds found in human scent across a population determined by SPME-GC/MS. *J Chromatography B*, 2007. 846:86-97

⁶² Penn, D. J. – Oberzaucher, E. – Grammer, K. – Fischer, G. – Soini, H. A. – Wiesler, D. – Novotny, M. V. – Dixon, S. J. – Yun Xu – Brereton, R. G.: Individual and gender fingerprints in human body odour. *J R Soc Interface*, 2007. 4(13):331-340

A kriminalisztikai őszinteségvizsgálatok

dr. Huba Lilla Luca

Pécsi Tudományegyetem
Állam-és Jogtudományi Kar
Doktori Iskola
levelező tagozat

I. Bevezetés

„Egy hazugság a fél világot körbeutazza,
mialatt az igazság még mindig csak a cipőjét húzza fel.”
/ Mark Twain /

A kriminalisztika egyik alapvető funkciója az azonosítás, ezáltal a tudományterület hét fő kérdésének (Mi? Mikor? Hol? Hogyan? Ki? Kivel? Miért?) megválaszolása az adott bűncselekmény elkövetésével kapcsolatban, melyhez a felderítés során minél több és hitelesebb bizonyíték beszerzése szükséges a büntetőjogi felelősség megalapozása érdekében. A személyi bizonyítékok körében a vallomások megbízhatósága, pontossága és hitelessége a büntetőeljárás egyik sarokköve, ezért a megtévesztés felderítése, azaz a hazugságvizsgálat (szakszerűen: őszinteségvizsgálat) újra és újra a büntetőeljárás középpontjába kerülő kérdés.

A személyi bizonyítékok között helyezkednek el a tanulmány szempontjából legfontosabb bizonyítási eszközök; a terhelt, a tanú, illetve a sértett által tett vallomások. A terhelti beismerő vallomás, amelyet korábban „a bizonyítékok királynője (regina probationum) címmel illettek, még mindig nagy jelentőséggel bír a bizonyítékok között a tekintetben, hogy a terhelt különösen részletes és feltáró beismerésével a ténybeli vitát eldöntő, „perdöntő” bizonyítékkal szolgálhat.¹ Mindazonáltal a terhelt beismerő vallomásnak csak úgy, mint a tagadásának számos oka lehet, így mindkettő sokoldalú ellenőrzésre szorul. Erre tekintettel szükséges azon kérdés megválaszolása, hogy: *mérhető-e, illetve hogyan mérhető az emberi hazugság?*

Mindenekelőtt azonban felmerül a kérdés, hogy mit is jelent a tanulmány címében is szereplő őszinteségvizsgálat kifejezés? Nem mást, mint a köztudatban jól ismert hazugságvizsgálatot. A két szó jelentése egy és ugyanaz, azonban a hazugságvizsgálat, mint kifejezés ellen, a vallomások elemzésével foglalkozó szakértők egy része tiltakozik, hiszen a modern büntetőeljárás egyik alapkövetelménye a tisztesség vélelmezése (praesumptio boni viri), ezért nem célravezető előzetesen annak feltételezése, hogy a

¹ „Ma úgyszólván szentségtörésnek számít minden olyan állítás, amely szerint a terhelt beismerése az eljárásban nagyobb súllyal esik latba, mint a többi bizonyíték bármelyike. A gyakorlatban azonban a nyomozhatóságok fokozott erőfeszítéseket tesznek a beismerő vallomás megszerzésére.” Erdei Árpád: A trónfosztott királynő uralkodása, avagy a bizonyításelmélet szent tehene. Magyar Jog, 1991. 4. sz. 210. o. Emellett a gyors technikai fejlődés ellenére, amelynek köszönhetően a tárgyi bizonyítékok egyre megbízhatóbbak, a személyi bizonyítékok jelentősége nem csökkent, a tárgyi bizonyítékok ugyanis legtöbbször a személyi bizonyítékokkal kiegészítve nyernek jelentőséget. Jacsó István: A vallomásokat befolyásoló tényezők. Magyar Jog, 1975. 8. sz. 460. o.

vizsgálat alá vont személy hazudik. A büntető eljárás során tehát nem a hazugságot, hanem az őszinteséget kell vizsgálni.²

A megtévesztés felderítésére alkalmas módszerek két csoportba oszthatóak: az egyik a műszeres őszinteségvizsgálók köre, így például a poligráf, a szemhőmérséklet vizsgáló, valamint a hang stressz analízis, a grafometer, továbbá az agyi ujjnyom (EEG) és az fMRI készülék. A másik, a pszichológia tudomány alkalmazása az igazság felkutatására, melynek keretében foglalkozni kell a kihallgatás pszichológiai hátterével, a hamis tanú és beismerő vallomások problematikájával, továbbá a vallomások befolyásolásával.

A témában elengedhetetlen a pszichológiai megközelítés, a pszichológia eredményeinek felhasználása, annak okán, hogy a kifejtésre kerülő témakörök a jog- és a pszichológia tudomány határán helyezkednek el. E határmezsgye iránti érdeklődés pedig már az egyetemi tanulmányaimat is végigkísérte.

II. Műszeres őszinteségvizsgáló eszközök

1. A poligráf

A köztudatban a poligráf, mint (egyetlen) hazugságvizsgáló eszköz él. E kifejezés ellenben több okból sem megfelelő. Elsősorban azért, mert a poligráfos vizsgálat nem azt állapítja meg, hogy a vizsgálat alá vont személy hazudik-e, illetve bűnös-e, hanem azt, hogy bizonyos kérdéseknél érzékelhető volt-e stressz reakció, és ha igen ezek mennyiben kérdőjelezhetik meg az alany őszinteségét, másodsorban pedig e tanulmány egyik célja kifejezetten a hazugságvizsgáló=poligráf képlet felülírása figyelemmel arra, hogy a poligráfnak számos eredményes alternatívája létezik a 21. században.

Az első, komplex mérésen alapuló poligráfot egy kaliforniai rendőr John A. Larsson alkotta meg 1922-ben. A műszer képes volt a pulzusszámban, vérnyomásban, és a légzésben bekövetkezett változások egyidejű és folyamatos rögzítésére.³ A Magyarországon alkalmazott poligráf a hazugság által kiváltott stresszhelyzet miatt bekövetkező vegetatív idegrendszeri reakciók közül a vérnyomás, a pulzus, a hasi és a mellkasi légzés változását, valamint a bőr galvános reakcióját, illetve az elektromiográf segítségével a spontán izomfeszülés mértékét méri. Hazánkban az ún. feszültség csúcs tesztet alkalmazzák, mely abból áll, hogy hasonló tartalmú és valószínűségű, semleges információk közé helyeznek egy olyan adatra vonatkozó kérdést, amely csak annak számára kritikus, aki az adott cselekményt elkövette. Az eljárás lényege tehát az, hogy a kritikus kérdések a bűncselekmény egyes részleteire vonatkoznak. A vizsgálat egy szaktanácsadó által lefolytatott speciális kihallgatás, mely a Büntetőeljárásról szóló 1998. évi XIX. törvényben (a továbbiakban: Be.) foglaltak alapján a felnőtt korú gyanúsítottal szemben alkalmazható, amennyiben beleegyeznek. Korábban vita tárgya volt, hogy a tanúval szemben alkalmazható-e a poligráf, mivel a törvény konkrétan nem tiltotta és nem is engedte meg, röviden csak úgy fogalmazott, hogy a gyanúsított beleegyezése alapján lehet alkalmazni, a vizsgálatot pedig szaktanácsadó folytatja le. A rendőrségről szóló törvény azonban úgy fogalmazott, hogy az ügyben érintettet lehet poligráfos vizsgálatnak alávetni a körözött személy felkutatása érdekében, amennyiben írásban hozzájárul. A jelenleg hatályos Be. 2014. januárjától feloldotta az ezzel kapcsolatos vitákat, mivel a

² Hautzinger Zoltán: Az igazságügyi őszinteségvizsgálat. In: Korinek László – Köhalmi László – Herke Csongor (szerk.) Emlékkönyv Irk Albert egyetemi tanár születésének 120. évfordulójára. PTE-ÁJK, Pécs, 2004. 43. o.

³ Tremmel Flórián – Fenyvesi Csaba – Herke Csongor: Kriminálisztika. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs 2009. 353-354. o.

törvény módosítása kimondja, hogy felnőttkorú tanú esetében is alkalmazható a poligráf, amennyiben beleegyeznek.

Az elmúlt évek a poligráf alkalmazhatóságát igazolják. Öt éven át gyűjtött adatok alapján eredményessége 96%, ennek ellenére mégsem korlátlan, tökéletes és teljes mértékben elfogadott eszköz.⁴ A fiziológiai mutatók, mint az idegesség, izgatottság, harag, félelem, feszengés által „tudat alatt” is befolyásolhatják a szívverést, a vérnyomást, a légzést. Továbbá a megfázás, a fejfájás, egyéb neurológiai orvosi, egészségügyi problémák is kikerülhetetlen hatást gyakorolnak a vizsgálat eredményére. Emellett a poligráf megtévesztésének vannak tudatos módszerei is, mint például az:

- autoszuggesztio: a megítélés és az elképzelés befolyásolása tudatosan, vagy tudattalanul;
- lazítás vagy biofeedback: ezáltal a vérnyomás és a légzés frekvenciája csökkenthető;
- nyelvbe harapás, a körmök az öklöbe zárt kézbe nyomása, vagy más fájdalom okozása - ezzel a légzés frekvenciája növelhető;
- köhécselés, karfeszítés, mozgás;
- kísérlet a légzés szabályossá tételére;
- deopuder, vagy szintelen körömlakk alkalmazása az ujjhegyen, amely megakadályozza az izzadságot, így a bőr elektromos ellenállását csökkentheti.⁵

A következő fejezetben a poligráfhoz hasonló működésű, de speciálisabb eszközök, a poligráf eredményes alternatívái; a technikai fejlődés által e területen is alkalmazható orvosi műszerek, illetve a jövő őszinteségvizsgálói kerülnek bemutatásra.

2. Szemhőmérséklet vizsgálat

A poligráf mellett több szintén fiziológiai mutatóval kapcsolatos kísérletet végeztek az őszinteségvizsgálat terén. Ilyen volt például a szemhőmérő kidolgozása, amely a szem anyagcseréjének megemelkedését hozza összefüggésbe a hazugsággal, azt feltételezve, hogy a szivárványhártyába jutó vér mennyisége megnő, aminek következtében változik a szem hőmérséklete, ha az alany hazudik.

3. Hang stressz analízis (Voice stress analysis - VSA)

Az emberi hangnak mind az AM, mind az FM tartományban létezik mérhető része. Ellenben az FM tartomány az emberi fül számára nem hallható, érzékelhető hangsáv. A hanganalízis alapja tehát az emberi hang két - egy hallható és egy nem hallható – hangszíne közötti különbség. Az emberi hangnak a rezgését a 8-12/14 Hz frekvenciatartományban Olaf Lippold brit pszichológus fedezte fel 1957-ben. Több tudóstársával arra a megállapításra jutottak, hogy amikor a kísérleti személyek nyugalomban vannak, a kiadott hangok 12 Hz tartomány körül mozognak, viszont ha a valamilyen izgalom, stressz éri őket, akkor a hangmagasság növekszik. A változás oka, hogy stresszhelyzetben a gége harántcsíkolt izmai akaratlanul is megfeszülnek, és ez a hangképzés változását okozza. A műszer a hang stresszhez köthető összetevőit méri és ábrázolja grafikusán, igazi őszinteségvizsgálónak azonban akkor még nem lehet nevezni.⁶

⁴ Hautzinger Zoltán: Az igazságügyi őszinteségvizsgálat. In: Korinek László – Köhalmi László – Herke Csongor (szerk.) Emlékkönyv Irk Albert egyetemi tanár születésének 120. évfordulójára. PTE-ÁJK, Pécs, 2004. 49. o.

⁵ Agárdi Tamás, Kármán Gabriella: A hazugságvizsgálatról más szemmel. Belügyi Szemle, 1999. 10. szám 105.o.

⁶ L. Scott Harrell: Solving Cases With Voice Stress Analysis (VSA) Technology

A VSA előnyei a poligráffal szemben:

- alkalmazható hang-videófelvétel útján is, nem szükséges az alany jelenléte;
- az alkohol, drogok és az egészségügyi állapot nem befolyásolja a tesztet;
- az alany nem képes manipulálni a hangfrekvenciáját, önkéntelen folyamatok játszódnak le;
- kevesebb stresszel jár a vizsgálat, mint egy átlagos kihallgatás. Csak zárt kérdéseket tesznek fel az alanynak, amelyre igennel, vagy nemmel kell válaszolnia;
- csak a személyes vizsgálat esetén szükséges a hozzájárulás, így titkos nyomozási eszközként is funkcionálhat;
- könnyebb, gyorsabb használat, olcsóbb műszer (1/4-e a poligráfos vizsgálat költségének). Csupán egy hardver, és egy mikrofon szükséges hozzá, amely összeköttetésben van egy számítógéppel vagy egyéb rögzítővel, ezért sokkal mobilisabb;
- tehát szinte bárhol, bármikor, utólag is alkalmazható, nem szükséges hozzá olyan steril környezet, mint a poligráfhoz (az Amerikai Speciális Erők Irakban is bevetették).
- pontossága 98%.⁷

4. Kriminálisztikai írásvizsgálat és a grafometria

A kriminálisztika célja az azonosítás, egyediesítés, így az írásvizsgálat során is a leggyakoribb kérdésként az merül fel, hogy a két összehasonlított (alá)írás azonos-e? Ez a kérdés ilyen megfogalmazásban azonban helytelen, ugyanis két (alá)írás sohasem lehet teljesen azonos. A kiinduló kérdés így hangzik helyesen: azonos eredetű- e a két (alá)írás? Ebből következően a helyes fogalomhasználat nem az írásazonosítás, hanem a kézeredetazonosítás. A büntetőeljárás során a nyomozóhatóság gyakran kerül olyan helyzetbe, hogy szükségessé válik annak megállapítása, hogy valóban az a személy írta-e alá az okiratot akinek a neve ott szerepel. A kriminálisztikai megközelítésű kézeredetvizsgálat két eltérő idejű és eltérő külső-belső környezet által meghatározott állapotot hasonlít össze. Ezzel szemben, illetve ezt kiegészítve az íráspszichológia már az íráshoz nem csupán, mint egy nyomhoz közelít, hanem az emberi pszichikum egy termékének tekinti azt. Az írás vizsgálata alapján tehát következtetéseket von le az írást létrehozó személyiségére, viselkedési szokásaira vonatkozóan. Ezt követően a személyt érintő információkkal szükséges összehasonlítani a kérdéses mintát, hogy az abban kifejeződött állapot keletkezhetett-e az adott személytől.⁸

Az írásvizsgálatok az ún. „hárompróba” eljárást alkalmazzák az alany szavahihetőségének megállapítására, a valóságtorzítás (hazugság) kiszűrésére. A vizsgálat lényege, hogy differenciáltan kidolgozzák a hazugsággal kapcsolatos írásismérvek, írássajátosságok rendszerét, majd a hazugságprofil felállításához két homogén írásmintára van szükség. Az egyik az ugyanazon személytől felvett biztos „nem”, a másik pedig egy biztosan „igen” tartalmú, válaszú kézírás, melyet összevetnek az inkriminált kézírással (amely egy a cselekménnyel összefüggő írásos dokumentum), az egyezés mértékét kutatva a három

<http://pursuitmag.com/solving-cases-with-voice-stress-analysis-vsa-technology/> (a letöltés dátuma: 2011.11.16.)

⁷ L. Scott Harrell: Solving Cases With Voice Stress Analysis (VSA) Technology <http://pursuitmag.com/solving-cases-with-voice-stress-analysis-vsa-technology/> (a letöltés dátuma : 2011.11.16.)

⁸ Agárdi Tamás: A kézírásvizsgálat, kézeredet,- (személy-) azonosítás új lehetőségei az igazságszolgáltatásban. Rendészeti Szemle 2007. 6. szám 35. o.

minta között. Az azonos írásjegyek két mintán történő vizsgálata határozza meg azokat az eltéréseket, amelyek a hazug írás grafológiai jellegzetességeit jellemzik. Ezzel az eljárással létrejöhet egy ún. íráson alapuló poligráf, azaz „grafopoligráf”. A „hárompróba” eljárás abban a speciális esetben is alkalmazható, ha az inkriminált írásanyaggal kapcsolatban az a kérdés merül fel, hogy az kényszer vagy fenyegetés hatására készült-e.

Az elmúlt években került kifejlesztésre egy olyan számítógép által vezérelt eszköz – grafometer - amelynek a segítségével hatékonyan lehet elemezni a kézírást. Ez a digitális tábla másodpercenként ezer, illetve centiméterenként száz mérési ponton képes megmérni az emberi kézírás fizikai tulajdonságait, amelyeket nem lehet tudatosan kontrollálni. Ilyen tulajdonságok például hogy mennyi időt tölt a toll a papíron, illetve a levegőben, mekkora az egyes írásjelek szélessége, hossza, nagysága, dőlésszöge. Továbbá, hogy milyen a toll pozíciója, mekkora az írás sebessége és milyen erősen nyomja rá az illető a tollat a papírra. Az írásgörbe mért adatait a számítógépben algoritmizálják, majd a statisztika segítségével elemezik ki. E modern mérési technika és a matematikai statisztikai eljárások segítségével az azonosítás objektivizálódása következik be, ezáltal egzaktabb eredmény biztosítására nyílik lehetőség.

Összehasonlítva a grafometert a poligráffal megállapítható, hogy az előbbi érzékenyebb műszer, a grafometer a központi idegrendszer tevékenységét vizsgálja, míg a poligráf az idegrendszer alacsonyabb szintjén álló működéshez köthető élettani jelenségeket méri. A poligráfos vizsgálat időben korlátozott (a folyamatos külső behatás okán, például vérnyomásmérés), a grafometernél ilyen akadály nem mutatkozik. Ezáltal a poligráfos vizsgálatnál kevesebb kérdés feltételére nyílik lehetőség. A poligráf előnye azonban, hogy az eredmény azonnal kimutatható, így lehetőség van a reakciók figyelembevételével folytatni a kérdésfeltételt, míg a grafometer kötöttebb, az eredmény csak a kielemezést követően tudható meg, ezáltal kevésbé rugalmas eszköz a kihallgatási taktika tekintetében. Mindkét vizsgálathoz szükséges az alany bejegyzése és bár a grafometriát a Be. még nem szabályozza, a vizsgálat elvégzésének feltételei a gyakorlatban a poligráfos vizsgálathoz igazodnak. Az általános tapasztalat az, hogy a nyomozási szakaszban több poligráfos vizsgálatot végeznek a Grafológiai Intézetben, míg a bírósági szakban a grafometer alkalmazása a gyakoribb. Ez utóbbi manipulálása jóval szűkebb körben van mód, mivel, ahogy az már korábban említésre került, az írás egy dinamikus sztereotíp rendszert alkot. Amennyiben amit írunk nem igaz a megszokott írásfolyamat megváltozik, az automatizmust felváltja egy többletelemekből álló, tudatosan kontrollált eljárás, ezáltal pedig növekszik a reakcióidő. Egyúttal a spontán, harmonikus író mozgások felbomlanak, a dinamikus sztereotípiák a háttérbe szorulnak, fokozott kontroll lesz észlelhető.⁹

Egy ezzel összefüggő kísérletben 34 hallgatót vizsgáltak meg, akik azt a feladatot kapták, hogy egy valós és egy kitalált történetet írjanak le egy szenzorokkal ellátott felületre. A résztvevők írásképeinek részletei, például a különböző betűk egymáshoz viszonyított aránya anélkül változtak, hogy a hallgatók észrevették volna. Az észrevétlen eltérések oka, hogy kitalált szöveg esetén koncentrálni kell a hazugságra, miközben húsz éves kortól maga az írás automatizált folyamat. Mivel a hazug ember a hazugsággal van elfoglalva, az automatizált folyamatok részlegesen blokkolódnak: a hazugságok által igénybe vett agyterület hiányzik az íráshoz, ezért változik az íráskép.¹⁰

A komputeres grafometria legnagyobb előnye, hogy képes mérni, illetve elemezni a levegőben lejátszódó folyamatokat is, azt amikor az automatikus mozgások tudatossá

⁹ Agárdi Tamás: A kézírásvizsgálat, kézeredet,- (személy-) azonosítás új lehetőségei az igazságszolgáltatásban. Rendészeti Szemle 2007. 6. szám 40. o.

¹⁰ http://index.hu/tudomany/2009/09/08/a_keziras_alapjan_leleplezhető_aki_hazudik/ (a letöltés dátum: 2010.11.29.)

válnak, ezáltal „szinte kijátszhatatlan” őszinteségvizsgálóként funkcionál, amely előtt nagy jövő áll mind Magyarországon, mind a világ többi részén.

5. EEG, agyi ujjnyom

Az Elektroencefalográfia (a továbbiakban EEG) a pszichés működés hátterét vizsgálja, ezáltal segít eldönteni, hogy egy bizonyos információ létezik-e, elraktározódott-e a vizsgált ember agyában. A műszer a neuronok elektromos aktivitását méri, az agyhullámok reakcióját, amelyeket az alany produkál a neki mondott szavak, frázisok, a számítógépen mutatott képek hatására. Az eszköz működésének alapja az agy eltérő működése, különböző folyamatok elindulása ismert és releváns, valamint ismeretlen és irreleváns információk esetében.

A vizsgálat során a gyanúsított egy érzékelőkkel teli fejpántot visel agytevékenységének mérése céljából. A vizsgáló figyeli az agyműködés változását a bűncselekménnyel kapcsolatos képek mutatása és szavak elhangzása során. Amikor az agy felismer egy képet, vagy egy szót, egy önkéntelen, kényszerű hullám keletkezik, amelyet L. Farwell P300/MERMER- nek hív [memory and encoding related multifaceted electroencephalographic response (memória és a kapcsolódó sokrétű elektroencefalografikus válasz)]. Az eredmény pedig statisztikákkal alátámaszthatóan is pontos, a matematikai számolást nem befolyásolja a vizsgáló értékítélete, döntése, véleménye.

Az amerikai kormány több mint egy millió USD-t költött az eszköz fejlesztésére, melyet már a gyakorlatban is alkalmaztak, sőt bizonyítékként is használták több kiemelt súlyú bűncselekménnyel kapcsolatos büntetőeljárásban: a gyilkossággal vádolt és elítélt Terry Harrington ügyében például a fellebbezési eljárás során a bíróság tudományos bizonyítékként elfogadta az akkoriban teljesen új technikát, amely szerint a terhelt agyában nem tárolt képeket az adott gyilkosság részleteiről, így felmentésére került sor. Egy másik esetben Missouriban J.B. Grinder beismerő vallomást tett és életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, miután Farwell tesztje során kiderült, hogy olyan speciális (extra) tudással rendelkezik több nemi erőszakkal és gyilkossággal kapcsolatban, amelyet csak az elkövető tudhat. Ellenpélda is akad azonban, a Fellebbviteli Bíróság nem vette figyelembe a vizsgálat eredményét Ray Slaughter ügyében és halálbüntetést végrehajtották Oklahomában. Az műszer szerint Ray Slaughter, akit a volt barátnője és az ő egy éves lányának a megölésével vádoltak ártatlan volt. Mikor Salughtert a testek elhelyezkedéséről kérdezték a tetthelyen, nem jelentkeztek nála az emlékezést, ezáltal az elkövetést bizonyító agyhullámok.¹¹

Az EEG 2008-ban a Londonban megrendezésre került, többek között az amerikai kormány által is támogatott és minden évben meghirdetett Globális Biztonsági Kihívások (Global Security Challenge) eseményen döntős volt; „a világ” tehát elismerte alkalmazhatóságát és relevanciáját. Az eszköz eddig említett előnyei és sikerei mellett meg kell azonban említeni a hátrányait is. Az EEG csak azt képes megállapítani, hogy az információ létezik-e az alany agyában, azt nem, hogy hogyan került oda. Amennyiben a vizsgálat alá vont személy akár annak okán, hogy tanúja volt a cselekménynek, akár egyéb okból rendelkezik a nyomozók által is birtokolt információkkal a készülék nem alkalmazható, illetve csak a további bizonyítékok felderítésével együtt válik értelmezhetővé a mutatott eredmény. Az EEG csak az információ felderítésére képes a szándék megállapítására nem, így nem segít kinyomozni azt, hogy melyik fél állítása felel meg a valóságnak.¹²

¹¹ Mind-Reading Technology Tests Subject's Guilt
<http://abcnews.go.com/GMA/story?id=127983> (a letöltés dátuma: 2011.10.25.)

¹² http://en.wikipedia.org/wiki/Brain_fingerprinting (a letöltés dátuma: 2011.10.25.)

Összefoglalva tehát az EEG nem képes megállapítani azt, hogy az alany hazudik-e, azt azonban igen, hogy a bűncselekmény helyszínén tartózkodott-e, mennyire ismeri annak részleteit, és ezáltal az egyéb bizonyítékokkal összevetve alkalmas a bűnösség kérdésének megválaszolására.

6. Az fMRI

A kutatók kísérleteztek más számítógépes agyi képalkotó műszerekkel is, mely felfedi a vér áramlását az agy különböző szakaszaiban. A vizsgálatok ugyanis azt mutatják, hogy az emberek az agyuk nagyobb szakaszát használják, ha hazudnak, mint amikor igazat mondanak. Paul C. Lauterbur kémikus 2003-ban már Nobel-díjat kapott a funkcionális mágneses rezonancia képalkotó (vagy egyszerűbben: mágneses rezonancia tomográf), az fMRI berendezésének feltalálásáért.¹³ Az fMRI teszt során az agyban lévő oxigén mennyiségét mérik, amely összefüggésben van a véráramlással, ebből következtetnek ugyanis a véráramlás intenzitására.¹⁴ Az agy oxigénfogyasztását, az áramló vér mennyiségét (a vér hemoglobinmolekuláinak vagy a hidrogénatommagoknak a mágneses rezonanciáját) észlelve az fMRI az ember döntéshozatali folyamatait, gondolkodását, érzelmeit, így igazmondását, nyomon követheti. Egyre több kutatási adat utal ugyanis arra, hogy ha nem mondunk igazat, agyunk meghatározott régiói aktívabban kezdenek működni és minél aktívabb egy agyterület, annál több vér áramlik át ezeken a részeken, az fMRI képeken pedig annál erősebben fog "felvillanni" az adott agyi régió. Ezzel a vizsgálattal tehát arra az érdekes kérdésre is választ kaphatunk, hogy melyik agyféltekét használja az ember a hazugság során. Az eredményeket pedig nem a vizsgálatvezető személy, hanem a számítógép értékeli ki, így kizárhatóak a vizsgáló gyakorlatlanságából fakadó szubjektív tévedések is.¹⁵ Daniel Langleben tudós - akinek az egyik kutatási területe a hazugság kinyomozása - ezzel kapcsolatban úgy vélekedik, hogy „az agyunk el akarja mondani az igazat és ezért sokkal nagyobb erőfeszítésbe telik neki kitalálni egy hazugságot, mint elmondani az igazat.”¹⁶

III. A megtévesztés felderítésének „emberi oldala”

A megtévesztés felderítésének másik eszköze a pszichológia tudomány alkalmazása, pontosabban a megtévesztés felderítésének emberi oldala (a kihallgatások pszichológiai háttere, befolyásolás a kihallgatáson és a tárgyalóteremben, hamis tanú és beismerő vallomások problematikája).

1. A kihallgatás pszichológia háttere

A vallomások, mint személyi bizonyítékok a kihallgatást végző és a kihallgatott személy közötti kapcsolat termékei, ezt a kapcsolatot pedig olyan tényezők határozzák meg, mint például: a kihallgatás körülményei, a kihallgatónak az ügyről, a kihallgatotról lévő információi, a kihallgatott személy együttműködési készsége, közlékenysége, illetve a

¹³ Fenyvesi Csaba: Elméleti modellek „kriminalisztikai” Nobel-díjak megszerzésére. Rendészeti Szemle, 2007/1. 103. o.

¹⁴ <http://www.wired.com/politics/law/commentary/circuitcourt/2006/03/70411?currentPage=2> (a letöltés dátuma: 2010.07.09.)

¹⁵ Illyés András: Védtelenek lennének az agyi hazugságvizsgálattal szemben <http://www.origo.hu/tudomany/20100311-hazugsagvizsgalat-fmri-a-maganszfera-vedelme-a-vadlottakat-is-megilleti.html> (a letöltés dátuma: 2010.07.09)

¹⁶ <http://directory.leadmaverick.com/Helping-Psychology/DallasFort-WorthArlington/TX/10/5807/index.aspx> (a letöltés dátuma: 2010.07.09.)

hatóságoktól, jogkövetkezményektől való félelme. Ebből kifolyólag a vallomás nem csupán a büntetőeljárás leggyakrabban használt eszköze, hanem a leggyakoribb hibaforrása is.¹⁷ Közismert tény az is, hogy a hamis tanú és beismerő vallomásoknak számos oka lehet, mely részben az egyén érzékelő képességén részben pedig a kihallgatási taktikán, a kihallgató személyén múlik. Egy ezzel kapcsolatos amerikai kutatásban kimutatták, hogy egy átlagos nyomozó kb. 7,5 másodperc után félbeszakította a terheltet, illetve a tanút, azért, hogy kérdést tegyen fel neki. A nyomozók nem hagyták tehát, hogy szabadon adják elő a történeteket. A folyamatos félbeszakítások hatására szinte egy várakozás alakult ki a következő megszakitásra, ezért a tanúk egyre tömörebben fogalmaztak, ez pedig jelentős információvesztéshez vezetett. Megállapítható, hogy a befolyástól leginkább mentes kérdés az, amelyik ki, mikor, hol, melyik, miért kérdőszavakkal kezdődő egyszerű, de nyitott kérdés, ezért ezek gyakorlati alkalmazása a legcélravezetőbb. A szuggesztibilitás elkerülése és a megfelelő mennyiségű információszerzés érdekében a kognitív interjú technika alkalmazása nyújthat segítséget.

A kognitív interjú technika alkalmazása során négy emlékeztetjavító technikát alkalmaz a kihallgató, így azt, hogy az alany számoljon be minden momentumról, tehát az apró részletekre helyezi a hangsúlyt, félbeszakítás nélkül adja elő a történeteket, majd fordított sorrendben kell mindezt újra előadni és végül amennyiben lehetséges egy másik perspektívából kell elmondania, amit látott hallott, vagy tett. A technika alkalmazásával mennyiségileg és minőségileg is megnövelhető a tanúktól, terhelttől szerezhető információ a szuggesztibilitás elkerülésével.

A Be. külön-külön megállapítja a tanú és a terhelt kihallgatásának, továbbá a szembesítés végrehajtásának eljárásjogi szabályait, amelyekhez a kihallgatási módszereknek, a taktikai ajánlásoknak szükségszerűen alkalmazkodniuk kell. Természetesen nem csak az adott személy eljárási helyzete, alanyi minősége (sértett, tanú, gyanúsított) alapján kell más és más kihallgatási módszerhez folyamodni, hanem a szerint is, hogy a kihallgatandó személy gyermek-, fiatal- vagy felnőtt korú (az életkorra figyelemmel a Be. is tartalmaz külön szabályokat).¹⁸ Mindemellett véleményem szerint a bűncselekményhez, annak tárgyi súlyához, de legfőképpen jellegéhez és a kihallgatott személyiségéhez is igazítani kell a kihallgatási taktikát az eredményes kihallgatás, ezáltal a bizonyítékszerzés érdekében.

2. A hamis vallomások

A kutatások a hamis beismerés okait két fő csoportba sorolják, az első a személyben rejlő okok köre, mint például: túlérzékenység, életkor, értelmi károsodás, mentális betegségek, befolyásolhatóság, egyéb jellemvonások, a második pedig, a külső körülmények csoportja, mint például a bezártság érzése a kihallgatási szobában, az őrizetbe vétel, az elnyúló kihallgatás, megalázás, hamis terhelő bizonyítékokkal szembesülés.¹⁹

A szándékos hamis tanúzásnak számos oka lehet, azonban előfordulhat az is, hogy a tanú, vagy a sértett akaratan kívül nem a valóságnak megfelelően adja elő a történeteket. Az emlékezés első (megfigyelési) és harmadik (reprodukálási) fázisa között szükségszerűen van időmúlás, így elengedhetetlen az események tudatbeli rögzítése.

¹⁷ Elek Balázs: A vallomás befolyásolása a büntetőeljárásban. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., Debrecen, 2008. 7. o.

¹⁸ Ibolya Tibor: Kihallgatási taktika a nyomozásban. 7. o.
<http://ibolyatibor.atw.hu/Sajat/3.pdf> (a letöltés dátuma: 2010.08.25.)

¹⁹ Jennifer T. Perillo-Saul M.Kassin: Inside Interrogation: The Lie, The Bluff, and False Confessions: [http://web.williams.edu/Psychology/Faculty/Kassin/files/Perillo%20&%20Kassin%20\(in%20press\)%20-%20LHB%20bluff%20studies](http://web.williams.edu/Psychology/Faculty/Kassin/files/Perillo%20&%20Kassin%20(in%20press)%20-%20LHB%20bluff%20studies) (a letöltés dátuma: 2011.11.20.)

Ennek során azonban torzító tényezők léphetnek fel, amelyek hamisíthatják, befolyásolhatják az emlékezetet, a megfigyelt jelenségeket. Az emlékezés egy állandó feldolgozási folyamat alatt áll. A befogadott megfigyelés, ha nem is tudatosan, de megváltozik az új élmények, más nézetek feldolgozása és saját kombinációk által. Az utólag szerzett információk és az eredetileg megélt dolgok emlékei összeolvadnak (kontaminálnak) egy egységes egésszé, úgy hogy a későbbi vallomásoknál már nem lehet különbséget tenni aközött, hogy a tanú mit figyelt meg maga, és mit tudott meg harmadik személytől.²⁰ Azok az emléknymok, amelyek kidolgozottabbak jobban ellenállnak az idő múlásának. Ehhez kapcsolódva a kutatók szerint az érzelmet kiváltó szituációknál jobb a felidézési arány, mint az érzelemmentesnél, mert az érzelmi töltésű helyzetekben többen gondolkozunk, így az jobban bevésődik, valamint ezután szükségszerűen átismételjük, összeszervezzük az információkat, mindez pedig javítja a hosszú távú memóriát.²¹ Ebből következik, hogy a kihallgatás során is nagyobb valószínűséggel tudja a kihallgatandó személy felidézni a számára érzelmileg fontos történéseket, mint a közömböseket.

Egy a hamis vallomások problematikájához kapcsolódó kísérletben hetvenkilenc pszichológus hallgatót (ötvenegy nő, huszonnyolc férfi, átlag életkoruk: húsz év) kértek meg, hogy vegyenek részt egy számítógépes reakcióidőt mérő kísérletben. Egy beavatott levelet olvasott fel a résztvevőknek különböző sebességgel, ennek megkezdése előtt azonban figyelmeztették őket, hogy egy hiba van a rendszerben és semmiképp se nyomják le az ALT billentyűt, mert ez a számítógép összeomlásához vezet. Annak érdekében, hogy manipulálják az alanyok sebezhetőségét 60 másodperc után a számítógépet a kísérletvezetők tudatosan lefagyasztották. Egyik résztvevő sem volt hibás a rendszer összeomlásában, noha mindegyikőjüket hibáztatták érte. Az egyesével feltett kérdésre, hogy ők nyomták-e meg az ALT billentyűt az alanyok először, majd másodsor is „nem”-mel feleltek. Ezt követően hamis terhelő bizonyítékkal szembesítették őket: a beépített tanú azt állította: „látta, hogy lenyomták a tiltott billentyűt”. Ennek hatására végül is a résztvevők közel 70%-a írt alá vallomást arról, hogy elkövette a hibát. Abban a csoportban pedig, ahol sietniük kellett gépelés közben, az összes résztvevő beismerő vallomást tett, sőt 35%-ik még azt is részletesen elmondta, hogy hogyan történt az eset. A csoport egyik részénél a blöff taktika átalakítására került sor: a kísérletvezető arról tájékoztatta az alanyokat, hogy a számítógép, amin írtak összekötésben van egy központi szerverrel, ami a mellettük lévő szobában van és általa minden billentyű lenyomása rögzítésre került. Így le tudják ellenőrizni azt, hogy ki nyomta le az ALT billentyűt. Ez esetben a többszöri befolyásoló kérdésfeltétel és a szituációs nyomás hatására azért „vallották be” többen, hogy lenyomták a tiltott billentyűt, mert bíztak abban, hogy a központi szerveren rögzített adatokból majd kiderül, hogy ők ártatlanok és így minden rendben lesz.²²

Mind a terheltekkal, mind a tanúkkal kapcsolatban elmondható, hogy a megtévesztés felderítése azért sem könnyű feladat, mert sok általános tévhit, elfogultság, előítélet él az emberekben ezzel kapcsolatban. Egy ezzel kapcsolatos kísérletben az alanyoknak egy videofelvételen látott személy mondatainak valóságtartalmát kellett megállapítaniuk. Habár a résztvevőkkel előre közölték, hogy azonos számú igazat mondó és hazugságot állító egyénről látnak majd felvételt, az eredmények mégis azt mutatták, hogy a kísérleti

²⁰ Fenyvesi Csaba: Szembesítés. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2008. 163. o.

²¹ Elek Balázs: A vallomás befolyásolása a büntetőeljárásban. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., Debrecen, 2008. 53. o.

²² Elek Balázs: A vallomás befolyásolása a büntetőeljárásban. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., Debrecen, 2008. 89. o.

Jennifer T. Perillo-Saul M.Kassin: Inside Interrogation: The Lie, The Bluff, and False Confessions: [http://web.williams.edu/Psychology/Faculty/Kassin/files/Perillo%20&%20Kassin%20\(in%20press\)%20-%20LHB%20bluff%20studies](http://web.williams.edu/Psychology/Faculty/Kassin/files/Perillo%20&%20Kassin%20(in%20press)%20-%20LHB%20bluff%20studies)
(a letöltés dátuma: 2011.11.20.)

személyek jóval többször mondták, hogy „Ez az állítás igaz”, minthogy „Ez az állítás hamis”. Ez az ún. igazsággal, igazzal szembeni elfogultság, amelyet főleg a laikusoknál figyeltek meg a kutatók. A rendőrségi dolgozóknál ez az elfogultság rendszerint nem volt ennyire nyilvánvaló, sőt bizonyos esetekben hiányzott is. Mindez azonban nem meglepő, hiszen a kihallgatások és a gyanúsítottak által ők többször találják szembe magukat „csalárd magatartással”. Hartwig, Granhag, Strömwell és Anderson hasonló kísérletet végzett az elítéltekkel kapcsolatban. A kísérlet teljesen ellentétes eredményt hozott, az elítéltek ugyanis sokkal többször feltételezték a videón elhangzó állításokról, hogy azok megtévesztőek. Ezt azonban nem csak feltételezték, hanem elég nagy pontossággal is állapították meg. Az igaz mondatok megítélésében azonban már nem voltak ilyen sikeresek. A börtönkörnyezet által az elítéltekre a hazugság, „becsapás” melletti elfogultság volt jellemző.²³

Egy rutinos nyomozó azonban mindenképpen képes felismerni a megtévesztést a kihallgatás során. Ennek egyik módja lehet például a verbális és nonverbális jelek figyelése. A nyomozó feltesz több olyan alapkérdést, amelyre szinte biztos, hogy a tanú, terhelt igazat mond. Válaszai során megfigyeli a viselkedését (pl.: testtartás, szemmozgás, hangsúlyozás, gesztikulálás), ezután pedig feltesz pár „kínosabb” kérdést, amely a bűncselekménnyel, annak elkövetésével kapcsolatos. Ezekre a kérdésekre adott válaszok során pedig megfigyeli, hogy az alany viselkedése mennyiben változott. Tanúk esetében eredményes lehet az események többszöri, más sorrendben, más szemszögből való elmeséltetése is, így kiszűrhető, ha a tanú nem élményszerűen emlékszik az eseményekre, azaz csak „betanulta” a vallomását, vagy nem megbízhatóan, alaposan emlékszik vissza az eseményekre.

IV. Összegzés

Nem csupán a „hazugság a mindennapi életünk része”, hanem ezzel párhuzamban az igazság keresése is. Keresés közben egyre a tudomány és a technika fejlődésével mindig új kérdések, lehetőségek, kihívások merülnek fel. Arra a bevezetésben felelt kérdésre, hogy ténylegesen mérhető-e a hazugság, valószínűleg már az ókorban is – és azóta folyamatosan – azt a választ adták volna, hogy igen. Hiszen már az ókori Kínában is foglalkoztak a kérdéssel, amikor az eljárás során rizsport tettek a gyanúsított szájába a kihallgatás idejére, majd ha annak végén a rizspor száraz volt, ez azt jelentette, hogy a gyanúsított hazudik. Véleményük szerint ugyanis a bűntény miatti feszült idegállapot gátolja a nyálelválasztást, így feltételezhető a gyanúsított bűnössége.²⁴

Az ez ideig leírtak alapján azonban belátható, hogy ez nem igaz. Egy valódi őszinteségvizsgálóként a jövőbeli monoscanner vagy brainscanner funkcionálna, mely már nem a fiziológiai jelenségeket vizsgálná, hanem az eljárás alá vont személy agyában megjelenő gondolatokat, emlékképeket.²⁵ Amíg azonban az egyéb tudományágak képviselői nem fedezik fel az agyban lévő gondolatok olvasásának, képi megjelenítésének technikáját, addig is számos eredményes alternatívája akad a poligráfnak. E műszerek pedig már egy magasabb rendszerbeli működéseket vizsgálnak. Összefoglalva: a Hang Stressz Analízis elvitathatatlan pozitívuma az eszköz egyszerűsége, az, hogy nem szükséges a személyes jelenlét a vizsgálathoz és, ezáltal fedett nyomozásban is jól

²³ Granhag Par Anders – Aldert Vrij: Deception detection. In: Neil Brewer – Kipling D. Williams: Psychology and law. The Guilford Press, New York-London, 2005. 49-50. o.

²⁴ Granhag Par Anders – Aldert Vrij: Deception detection. In: Neil Brewer – Kipling D. Williams: Psychology and law. The Guilford Press, New York-London, 2005. 56. o.

²⁵ Fenyvesi Csaba: Elméleti modellek „kriminalisztikai” Nobel-díjak megszerzésére. Rendészeti Szemle, 2007/1. 104-105. o.

alkalmazható. Az EEG- agyi ujjnyom és az fMRI legnagyobb előnye úgy gondolom az, hogy „hallgatásos” terhelti taktika esetén is alkalmazható. Nem szükséges, hogy a terhelt megszólaljon, az agyi reakciók – az agyhullámok és a véráramlás intenzitása - leleplezik őt. A grafometer, illetve a kriminalisztikai írásvizsgálatok pedig egy nagyon összetett és részletes képet tudnak adni a vizsgálat alá vont személyről.

Már a bűnösséget is kimutatni tudó jövőbeli őszinteségvizsgáló módszerek azonban már önmagukban is számos új kérdést hoznak majd magukkal a büntetőeljárások szempontjából. Az önvádra kötelezés tilalma alapján ugyanis sem a terhelt sem más személy nem köteles magát vádolni és nem köteles önmaga ellen bizonyítékot szolgáltatni.²⁶ Így ha valóban alkalmazni szeretnék az ilyen jellegű műszereket a jövőben, mind a büntetőeljárás jogi alapelvek, mind az egyes alkotmányos alapjogok újragondolásra szorulhatnak majd a tekintetben, hogy a biztonság javára mennyire korlátozhatóak az egyes szabadságjogok (önrendelkezési jog, magánszférához való jog). Nem véletlen az, hogy a legtöbb példa, kísérlet, új eszköz, amely a dolgozatban bemutatásra kerül az Egyesült Államokhoz kötődik. A tengerentúlon nem csupán a terrorizmus elleni harc, a bűnüldözés és a nemzetvédelem területén használják az őszinteségvizsgáló eszközöket, hanem szinte a mindennapi élet részét képezi, hozzátartozik a kultúrájukhoz, ezért az amerikai kormány nagymértékben támogatja az e területen történő kutatásokat, valamint az ilyen tevékenységre (is) épülő szervezeteket. A magyarországi alkalmazást általában a készülék és pénzühiány hátráltatja a fent említett alapjogok és eljárásjogi alapelvek mellett. A poligráfot, a grafometert és a VSA-t azonban itthon is gyakran alkalmazzák jogi és egyéb eljárások keretében is. Hazai viszonylatban a legnagyobb jövőt a grafometriában látom, nem csupán a műszerben és a magasán kvalifikált szakértőkben rejlő számos pozitívum miatt, hanem annak okán is, hogy a Grafológiai Intézet komolyan foglalkozik az ilyen jellegű őszinteségvizsgálatokkal, ezek fejlesztésével, amelyeket a Magyar Állam is támogat.

Az őszinteségvizsgálatok másik, pszichológiai, emberi oldalával kapcsolatban elmondható, hogy „gyakorlat teszi a mestert”. Egy tapasztalt nyomozó mindenképpen képes a megtévesztés felderítésére, azaz a hamis beismerő és tanúvallomás kiszűrésére, illetve akár a terhelt megtörésére, így a tagadás beismeréssé „változtatására”. Mindemellett azt is biztosan állíthatjuk, hogy nem minden nyomozóból válik jó kihallgató személy. A megtévesztés felderítéséhez a magas fokú érzelmi és értelmi intelligencia, az emberismeret, valamint a pedagógiai és kommunikációs készségek a meghatározó személyiségjegyek.²⁷ A tárgykör fontossága révén azt gondolom, nagyobb hangsúlyt kell fektetni mind a rendőrképzésben, mind a jogászképzésben a kihallgatási technikák és taktikák megismertetésére, valamint a pszichológiai tudomány elméleti és gyakorlati elsajátítására. Gondolok itt arra, hogy már a képzés során számos próbakihallgatásra, kontaktus ki- és felépítési szituációs gyakorlatra lenne szükség, amelyek által az emberi viselkedés valamilyen szintű kiismerésére lenne a cél, a későbbiekben hasznosítva ezt éles szituációban. Így a pszichológiai képzés mélysége a jövőben mindenképp felülvizsgálatra szorul.

Megállapítható, hogy a terhelt egy olyan személy, aki elvileg hitelesen tud számot adni az általa elkövetett bűncselekményről, de ő az a személy is, akinek a legkomolyabb érdeke fűződik a büntetőeljárás (sikertelen) kimeneteléhez. E kettősség okozza a terhelt vallomásával szembeni fenntartásokat, amely szükségessé teszi, hogy a terhelt esetleges

²⁶ Be. 8.§

²⁷ Ibolya Tibor: Kihallgatási taktika a nyomozásban.
<http://ibolyatibor.atw.hu/Sajat/3.pdf> 6. o. (a letöltés dátuma: 2010.08.25.)

beismerése esetén is meg kell szerezni az egyéb bizonyítékokat.²⁸ Ugyanis sem a kényszermentes, de tartalmilag hamis, sem pedig a kényszerrel kivett, de egyébként helytálló beismerés nem lehet bírói ítélet alapja. Nem szabad elfelejteni azt a tényt sem, hogy a kérdés módja meghatározhatja a választ is, ahogy az élet minden területén, úgy a kihallgatásokon és tárgyalóteremben is.²⁹ Így a kihallgatás módja is nagy szereppel bír a hamis tanúvallomások kialakulásában. Ennek következtében a szuggesztibilitás megértése és hatásainak kivédése legalább annyira társadalmi és jogi probléma, mint amennyire pszichológiai.³⁰ A hiteles vallomás megszerzésére csak törekedni lehet, teljesen kizárni a tévedést a személyi jellegű bizonyítékoknál azonban sajnos nem lehet.

A kognitív interjú technika megfelelő kiindulópontja lehet a kihallgatásnak. E technikával kapcsolatos kutatások is azt támasztották alá, hogy képes a szuggesztibilitás megnövelése nélkül mennyiségileg és minőségileg is megnövelni a kihallgatott személytől szerzhető információkat. A valóságban a kognitív interjú technika alkalmazása közel sem könnyű, mivel a nyomozóhatóságnál gyakran több vizsgáló ül egy szobában és a kihallgatásokra nincs külön szoba, így nem tud kialakulni a megfelelő légkör, mert a kihallgatást gyakran megzavarja a kolléga, egy telefon, egy bejövő ember. Mindemellett ugyan célszerű azt kérni a kihallgatottól, hogy adja elő a történeteket teljes egészében megszakítás nélkül, azonban általában szükséges az, hogy a kihallgató beleszóljon és irányítsa a kihallgatást a releváns tények felé, mivel így gyakran elveszhet a lényeg sok információ között. A kihallgatónak egyszerre kell azt figyelnie, hogy mit mond a kihallgatott annak érdekében, hogy a jegyzőkönyvbe le tudja diktálni, vagy saját maga le tudja írni, eközben arra is kell összpontosítania, hogy mi lesz a következő kérdése, tehát a kihallgatási taktikáját hogyan építi fel, emellett pedig figyelnie kell az emberi reakciókat, azt hogy a kihallgatott hogyan adja elő a történeteket, az mennyire életszerű, adekvát. Ebből is látszik, hogy a kihallgatás komoly felkészültséget és nagy szakmai tapasztalatot igényel, azonban az ügyek számából és az ezzel járó munkateherből kifolyólag erre gyakran nem helyeződik elég nagy hangsúly.

A jövőre nézve kitűzött cél kettős: egyrészt a megtévesztés, a hazugság minél nagyobb pontosságú-arányú felderítése és kiszűrése. Amihez pedig egyfelől segítséget nyújtanak az egyre fejlettebb technikával rendelkező eszközök, másfelől pedig a nagy gyakorlati tapasztalattal és tudással rendelkező nyomozók, szakértők, akik mint élő hazugságvizsgálók „működnek”. Másrészt pedig kiemelkedő jelentőségű a vallomások befolyásolásának elkerülése, kiküszöbölése a büntetőeljárás egészében.

„Az igazságot a hazugság nem tudja megmásítani,
legfeljebb betakarni – de ezt sem örökké.”
/Szent-Gály Kata/

²⁸ Elek Balázs: A kihallgatásról készült rendőri jelentés a büntetőeljárásban. *Ügyvédek Lapja*, 2003/a. 4. sz. 25. o.

²⁹ Elek Balázs: A vallomás befolyásolása a büntetőeljárásban. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., Debrecen. 142. o.

³⁰ Schacter, D.L.: Az emlékezet hét bűne. *Hogyan felejt és emlékszik az emberi elme*. HVG Kiadó Rt., Budapest, 2002. 147. o.

Irodalomjegyzék

- Agárdi Tamás, Kármán Gabriella: A hazugságvizsgálatról más szemmel. Belügyi Szemle, 1999. 10. szám.
- Agárdi Tamás: A kézírásvizsgálat, kézeredet,- (személy-) azonosítás új lehetőségei az igazságszolgáltatásban. Rendészeti Szemle 2007. 6. szám.
- Elek Balázs: A kihallgatásról készült rendőri jelentés a büntetőeljárásban. Ügyvédek Lapja, 2003/a. 4. szám.
- Elek Balázs: A vallomás befolyásolása a büntetőeljárásban. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., Debrecen, 2008.
- Erdei Árpád: A trónfosztott királynő uralkodása, avagy a bizonyításelmélet szent tehene. Magyar Jog, 1991. 4. szám.
- Fenyvesi Csaba: Elméleti modellek „kriminalisztikai” Nobel-díjak megszerzésére. Rendészeti Szemle, 2007/1. szám.
- Fenyvesi Csaba: Szembesítés. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2008.
- Granhag Par Anders – Aldert Vrij: Deception detection. In: Neil Brewer – Kipling D. Williams: Psychology and law. The Guilford Press, New York-London, 2005.
- Hautzinger Zoltán: Az igazságügyi őszinteségvizsgálat. In: Korinek László – Köhalmi László – Herke Csongor (szerk.) Emlékkönyv Irk Albert egyetemi tanár születésének 120. évfordulójára. PTE-ÁJK, Pécs, 2004.
- Jacsó István: A vallomások befolyásoló tényezők. Magyar Jog, 1975. 8. szám.
- Schacter, D.L.: Az emlékezet hét bűne. Hogyan felejt és emlékszik az emberi elme. HVG Kiadó Rt., Budapest, 2002.
- Tremmel Flórián – Fenyvesi Csaba – Herke Csongor: Kriminalisztika. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs 2009.

Internetes források:

- A kézírás alapján leleplezhető, aki hazudik
[http://index.hu/tudomany/2009/09/08/a keziras alapjan leleplezhető aki hazudik/](http://index.hu/tudomany/2009/09/08/a_keziras_alapjan_leleplezhető_aki_hazudik/) (a letöltés dátuma: 2010.11.29.)
<http://directory.leadmaverick.com/Helping-Psychology/DallasFort-WorthArlington/TX/10/5807/index.aspx> (a letöltés dátuma: 2010.07.09.)
http://en.wikipedia.org/wiki/Brain_fingerprinting (a letöltés dátuma: 2011.10.25.)
 L. Scott Harrell: Solving Cases With Voice Stress Analysis (VSA) Technology
<http://pursuitmag.com/solving-cases-with-voice-stress-analysis-vsa-technology/> (a letöltés dátuma : 2011.11.16.)
 Ibolya Tibor: Kihallgatási taktika a nyomozásban. 7. o.
<http://ibolyatibor.atw.hu/Sajat/3.pdf> (a letöltés dátuma: 2010.08.25.)

Illyés András: Védtelenek lennénk az agyi hazugságvizsgálattal szemben

<http://www.origo.hu/tudomany/20100311-hazugsagvizsgalat-fmri-a-maganszfera-vedelme-a-vadlottakat-is-megilleti.html> (a letöltés dátuma: 2010.07.09)

Jennifer T. Perillo-Saul M.Kassin: Inside Interrogation: The Lie, The Bluff, and False Confessions:

[http://web.williams.edu/Psychology/Faculty/Kassin/files/Perillo%20&%20Kassin%20\(in%20press\)%20-%20LHB%20bluff%20studies](http://web.williams.edu/Psychology/Faculty/Kassin/files/Perillo%20&%20Kassin%20(in%20press)%20-%20LHB%20bluff%20studies)

(a letöltés dátuma: 2011.11.20.)

Mind-Reading Technology Tests Subject's Guilt

<http://abcnews.go.com/GMA/story?id=127983> (a letöltés dátuma: 2011.10.25.)

<http://www.wired.com/politics/law/commentary/circuitcourt/2006/03/70411?currentPage=2> (a letöltés dátuma: 2010.07.09.)

Repülőtéri küzdelem a terrorizmus ellen: alapjogok vs. biztonság?

dr. Hubay Dalma Gabriella
doktorandusz

PTE ÁJK Doktori Iskola

I. Bevezetés

2001.09.11. A dátum, amely örökre bevészte magát a történelemkönyvekbe. A „mai felgyorsult világ” kifejezésekhez olyanok társultak, mint a „mai megváltozott világ” és a „terrorizmus elleni harc”.¹

Új szabályok vannak a légi közlekedésben, új helyzetbe kerültek a légi utasok, és évről-évre bővül a légi közlekedők jogait korlátozó intézkedések száma. Kétségbeesett küzdelem folyik a nyomás alatt álló politikusok és a jogvédő szervezetek között, hogy a terrorizmus elleni hatékony harc és az alapvető jogok gyakorlásának biztosítása közötti ésszerű kompromisszumot megtalálják. Mindenesetre azt mindenki belátni kényszerül, hogy a „mai megváltozott világban” nagyobb mértékű szabadságkorlátozás fogadható el indokoltnak², mint 15 évvel ezelőtt.

A szeptember 11-ei támadások olyan folyamatot indítottak el, amelyben a bűnmegelőzés és a bűnüldözés döntéshozói bizonyos – a jogvédő szervezetek körében nemegyszer heves tiltakozást kiváltó – lépésekre kényszerülnek. A légi közlekedés szabályai fokozatosan szigorodtak: először a szűrő-vágó eszközöket tiltották ki a repülőgépek fedélzetéről, majd az utasok a folyékony anyagokról kényszerültek lemondani, újabban pedig kénytelenek engedélyezni, hogy a reptéri dolgozók a ruháik alá lássanak.

Az új eljárás neve „body scanner”, azaz testszkenner.

A biztonsági testszkennernek olyan technikai eszközök, amelyek alkalmasak arra, hogy az általuk az emberi testre vetített, arról visszaverődő sugarak segítségével pontos képet alkossanak a testfelületről. Ezáltal a reptéri átvilágítást végző dolgozók könnyedén kiszűrhetik a ruha alá rejtett tárgyakat, például a fegyvereket, vagy folyékony illetve plasztik robbanóanyagokat.

A géppel összeköttetésben álló monitoron megjelennek az utas testének körvonalai, beleértve a nemi szerveket is. A reptéri dolgozóknak így csak egy pillantást kell vetniük a monitorra, hogy megállapíthassák, van-e valamilyen tömegpusztításra alkalmas eszköz az utas testére rögzítve.

Az elmúlt esztendőben az emberek fokozatosan adtak fel alapvető jogaikból, személyi integritásukból. Az alább felvetett kérdések, valamint az arra adott lehetséges válaszok célja, hogy közelebbről szemléltesse azt a folyamatot, amelynek során több alapjogi chartába is belefoglalt alapvető jog lényeges tartalmának megőrzése kerülhet veszélybe.

Szükséges leszögezni, hogy noha e tanulmány írója tisztában van az alábbiakban sorra vett intézkedések alapjával, azaz a nemzetbiztonság, közelebbről az emberi élet védelmével, azokkal egyetért, de szükségesnek véli rámutatni, hogy a félelem hajtotta lépések sokszor

¹ Miklósi Zoltán: A terrorizmus elleni “háború” és az emberi jogok. In: Fundamentum, 2004. 3. sz. 43. o.

² Uo.

az alapjogsérelem határait súrolják, és különösen indokolt volna, hogy az ilyenkor alkalmazott szabályozás átgondoltabb, pontosabb legyen, illetve stabilabb biztosítékokat hordozzon magában.

II. Biztonság. Szabadság?

Mielőtt megvizsgálásra kerülnének a terrorizmus elleni harc keretében a közelmúltban foganatosított intézkedések alapjog korlátozó motívumai, fontos magával az intézkedések mozgatórugójával is megismerkedni, vagyis az alábbiakban mindenekelőtt a biztonság fogalmát szükséges körüljárni.

A biztonság fogalmát – több kísérlet ellenére – még mindig nehéz pontosan megragadni. Az azonban megállapítható, hogy az egyénben magára a biztonságra, illetőleg a biztonságérzetre való igény általában valamely veszély bekövetkeztekor, vagy annak bekövetkeztével való fenyegetéskor jelentkezik. Mióta a különböző természeti katasztrófák előfordultak, a bűncselekmények elkövetése, a balesetek és a terrorakciók száma ilyen mértékben megsokasodott, a biztonságérzetre való alapvető igény is a mindennapok részévé vált.³

Ahhoz, hogy magáról a biztonságról mégis képet lehessen alkotni, a következőket indokolt rögzíteni: kiinduló meghatározásként elfogadható, hogy „a biztonság a biztonság hiányával áll korrelatív viszonyban. A biztonság hiánya pedig fenyegetést, veszélyt, ártalmat, károsodást, hátrányt jelent és félelemmel, gyötrellemmel, szenvedéssel jár. A biztonság tehát a fenyegetések, veszélyek, és ártalmak hiányát, illetve az azokkal szembeni hatékony védettséget, oltalmat jelenti”.⁴

A biztonság – mint alkotmányi érték – alkotmánybíróági védelemben részesül, s ha alkotmányossági vita merül fel az alkotmányi értéknek minősülő biztonság, valamint más alkotmányi érték kollízióját illetően, akkor az Alkotmánybíróság döntheti el, hogy adott kollízióban a biztonság milyen jellegű és arányú védettségben részesül.⁵

Az antiterrorista jog kivételes rendelkezéseinek legitimáló bázisává a biztonság vált. A terrorizmusból fakadó súlyos veszélyeztetettség a humán biztonságot és a biztonsághoz való jogot „olyan magas hierarchiai fokozatú értékévé avatta, amely megfelelő szintű szabályozás révén megalapozhatja bizonyos alapjogokat és más alapértékeket korlátozó jogi normák megalkotását is.”⁶ Az ilyen korlátozó jogi normák a terrorizmus fényében a korábbinál drasztikusabb megszorításokat tartalmazhatnak, valamint a korlátozások jelentős mértékben átírhatják a szabadságjogok eddig ismert, kiterjedt biztosítékainak alkalmazhatóságát is, mivel a széleskörű szabadságjogok biztosítása mellett különösen nagy nehézséget jelenthet a biztonság fenntartása. Szem előtt kell tartani azt is, hogy biztonság nélkül maguknak a szabadságjogoknak az érvényesülése is veszélybe kerül.

Felmerül azonban, hogy hogyan érhető el a szabadságjogok alapvető tartalmának megóvása, ha valamely szabadságjog érvényesüléséhez a biztonság, jelen esetben pedig a nemzetbiztonság feltétel nélküli fenntartása szükséges, ami viszont adott esetben csak – e

³ Ádám Antal: Biztonság, köteleességek, tilalmak és felelősség az alkotmányi értékek között, In: Fenntartható fejlődés – fenntartható jogállam. Emberi Jogok Magyar Központja Közalapítvány, Budapest 2005. 30. o.

⁴ Ádám: Biztonság, köteleességek, tilalmak... 30. o.

⁵ Ádám: Biztonság, köteleességek, tilalmak... 37. o.

⁶ Ádám Antal: Az alkotmányos jogállam újszerű feladatai és működése. In: Ünnepi kötet Ivancsics Imre egyetemi docens, decan emeritus 70. születésnapjára. (Szerk. Csefkó Ferenc) Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata 140. PTE ÁJK, Pécs 2008. 50. o.

tanulmány tárgyát is jelentő – alapvető jogok érvényre juttatásának visszaszorításával valósítható meg.

További kérdést vet fel magának a nemzetbiztonság fogalmának tartalommal való kitöltése, figyelembe véve, hogy az alapjog-korlátozásokat többnyire nemzetbiztonsági indokok generálják. A nemzetbiztonsági érdek fogalmát a magyar jogrendben a nemzetbiztonsági szolgálatokról szóló 1995. évi CXXV. törvény határozza meg. Eszerint nemzetbiztonsági érdek: Magyarország függetlenségének biztosítása és törvényes rendjének védelme, ennek keretén belül az ország függetlensége és területi épsége elleni támadó szándékú törekvések felderítése, az ország politikai, gazdasági, honvédelmi érdekeit sértő vagy veszélyeztető leplezett törekvések felfedése és elhárítása, a kormányzati döntésekhez szükséges, külföldre vonatkozó, illetve külföldi eredetű információk megszerzése, az ország az alapvető emberi jogok gyakorlását biztosító törvényes rendjének, a többpárti rendszeren alapuló képviseleti demokráciának és a törvényes intézmények működésének jogellenes eszközökkel történő megváltoztatására vagy megzavarására irányuló leplezett törekvések felderítése és elhárítása, valamint a terrorcselekmények, az illegális fegyver- és kábítószer-kereskedelem, valamint a nemzetközileg ellenőrzött termékek és technológiák illegális forgalmának felderítése és megakadályozása.⁷

A terrorizmus elleni küzdelem keretein belül a „nagyobb jó érdekében” legitim módon következhet be egyes alapjogi értékeknek a korábbinál radikálisabb korlátozása, ami megnyithatja az utat az önkény felé. Ebből kifolyólag feltétlenül szükséges, hogy a korlátozások foganatosítására felhatalmazott szervek – a szabadságjog-korlátozások indokoltságát, valamint folytonosságát illetően – állandó, független felügyelet alatt álljanak, elkerülendő az esetleges visszaéléseket.

III. A terrorizmus elleni harc

A terrorizmus – csakúgy, mint az ellene folyó harc – sajátos, „újszerű” eszközöket mondhat magáénak. A társadalom szempontjából, annak tagjai egyelőre nagyobb fenyegetésnek tekintik egy terrorakció lehetséges bekövetkeztét, mint az egyre szigorúbb szabadságkorlátozások fokozódását, mert valószínűleg nincsenek is tisztában egy terrorakció fenyegetettségének mértékével, mivel benyomásaikat, véleményüket a média, sokszor túlzó eszközei formálják.

Ezért általában nem kérdőjelezzik meg a politika vezetőik által a terrorizmus elleni harc címén tett megszorító lépéseket: kvázi megadják a felhatalmazást a megfigyelésekre, telefonok lehallgatására, szinte teljes körű, személyes adatgyűjtésre, elemzésre, internetböngészés vizsgálatára, nem gondolva, hogy ezek az intézkedések nemcsak a kifejezetten terroristagyanús személyeket érintik, hanem a társadalom minden egyes tagját, tekintve, hogy maga a terrorizmus, terroristagyanús, kifejezések fogalma nem mondható egzaktnak.

Egyértelmű, hogy a szeptember 11-ei támadásokat követően „megváltozott súllyal” kell figyelembe venni a nemzetbiztonság, valamint az alapjogok egymással ütköző szempontjait, kiemelendő azonban, hogy a drasztikus szabadságkorlátozásokat csak abban az esetben lehet elfogadni, ha bebizonyosodott, hogy a nemzetbiztonság védelme, mint alapvető cél, más szabadságkorlátozásokat nem igénylő eszközökkel nem érhető el.⁸

⁷ A nemzetbiztonsági szolgálatokról szóló 1995. évi CXXV. törvény 74. § a) pont

⁸ Miklósi: i.m. 43. o.

Az Alkotmánybíróság a terrorizmus, valamint a hozzá kapcsolódó fogalmak és az azokat jogi tényként alapul vevő szabályozás alkotmányosságáról több döntésében is kimondta, hogy kellő konkrétság, megragadhatóság hiányában nem szolgálhatnak súlyos jogkövetkezmények alapjául.⁹

A terrorizmus elleni harc során bevetett eszközök jogi megalapozottságát azért sem egyszerű megállapítani, mert még magát a terrorizmus elleni harcot sem sikerült oly szempontból kategorizálni, hogy vajon egy új értelemben felfogott háborúról van-e szó, vagy belefér a hagyományos értelemben felfogott bűnüldözés kategóriájába.

Tálas Péter biztonságpolitikai szakértő véleménye szerint a politikusok hibát követnek el, amikor a terrorizmus elleni harcot a hagyományos értelemben vett háborúként fogják fel. Ha egyáltalán felfogható háborúként, akkor is „biztonságpolitikai szempontból egy teljesen új típusú „háború”, amely eszközeiben és módszereiben radikálisan szakít a hagyományos hadviseléssel, s egyszerre vet be rendészeti, adminisztratív, jogi, hírszerzési-titkosszolgálati, politikai, katonai és kommunikációs eszközöket.”¹⁰

A terrorizmus elleni harc sem résztvevőit, sem pedig színterét tekintve nem egyezik a hagyományos értelemben vett háború motívumaival. A terroristák nem minősülnek állami szereplőknek, viszont a cselekmény, amit elkövetnek, büntetőjogi kategóriába sorolható. Ugyanakkor a működésképtelen államokban számos terrorszervezet kvázi állami funkciókat tölt be, amikor szociális, egészségügyi segélyrendszert, iskolahálózatot, munkahelyteremtő vállalkozásokat, s a biztonság szavatolását ígérő karhatalmi szervezeteket tart fenn. Tálas Péter korlátozottan ítéli meg a terrorizmus elleni harc hatását, amennyiben az „csupán a terroristák ill. terrorszervezetek felszámolására irányul, s csak mellékes feladatnak tekinti a terrorizmus gyökereinek megszüntetését, köztük a működésképtelen államok stabilizálását.”¹¹

A terrorizmus elleni harc, legyen az „háború” vagy egyszerűbb bűnüldözési kategória, mindkét esetben kivételes, eddig nem látott felhatalmazást ad az eredetileg demokratikus elveket követő hatalmi vezetésnek. Kérdéssé válik azonban, hogy a biztonság fokozását szolgáló intézkedések tekintetében létezik-e kielégítő, erős civil kontroll.¹² Vajon ellenőrizhető lesz-e, hogy a szabadságjogokat valóban csak és kizárólag preventív célokból kifolyólag korlátozták, és szankcionálható lesz-e az, amikor bebizonyosodik egyes korlátozások önkényes volta.

⁹ Pl. a 47/2003. (X. 27.) AB határozatban és a 44/2004. (XI. 23.) AB határozatban.

¹⁰ „...a szabadságjogok korlátozásával a terroristák céljait teljesítjük be magunkon”- Beszélgetés Tálas Péter biztonságpolitikai szakértővel, Interjú, (a továbbiakban Tálas-interjú) In: Fundamentum. 2005. 3. sz. 60. o.

¹¹ Tálas-interjú: i.m. 62. o.

¹² Tálas-interjú: i.m. 64. o.

IV. A biztonsági testszkennerek által veszélyeztetett alapjogok, valamint az egészséghez való jog sérülése

1. Az emberi méltósághoz való jog

A testszkennerek alkalmazásának bevezetésével megkérdőjelezhetővé válik az emberi méltóságot és személyi integritást védeni hivatott emberi jogok érvényesülése.

Az emberi jogokra vonatkozó nemzetközi egyezmények – és ezzel összhangban Magyarország Alaptörvénye (továbbiakban: Alaptörvény) is – azt mondják ki, hogy minden ember, mindenütt, feltétlenül jogképes, azaz jogalany, vagyis jogi értelemben véve személy. Az Unió Alapjogi Chartájának preambuluma alapján a „Szellemi és erkölcsi öröksége tudatában az Unió az emberi méltóság, a szabadság, az egyenlőség és a szolidaritás oszthatatlan és egyetemes értékein alapul, a demokrácia és a jogállamiság elveire támaszkodik.”¹³

Tekintettel a fentiekre, az Unió a Bizottság jogalkotási javaslataiban is arra törekszik, hogy az Alapjogi Charta és az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló európai egyezmény rendelkezéseit tiszteletben tartsa.

Az Alaptörvénybe belefoglalt Nemzeti Hitvallás a következőképpen szól: „Valljuk, hogy az emberi lét alapja az emberi méltóság.” Ezen kívül az Alaptörvény Szabadság és Felelősség című fejezetének II. cikke kimondja, hogy az emberi méltóság sérthetetlen, továbbá, hogy minden embernek joga van az élethez és az emberi méltósághoz. A III. cikk szerint senkit nem lehet kínzásnak, embertelen, megalázó bánásmódnak vagy büntetésnek alávetni.¹⁴ A szerző meglátása szerint az olyan biztonságtechnikai eszköz alkalmazása, amely az alanyt teljes mértékben levetkőzteti, nyilvánvalóan megalázó helyzetbe hozza, de legalábbis az ilyen szituáció az ellenőrzött személyben a megalázottság érzését kelti.

Jóllehet a testszkennerek alkalmazása még számos egyéb alapjog sérelmét jelentené, de önmagában véve az, hogy komoly hatással van az emberi méltóságra – mint szubszidiárius alapjogra – már megalapozná az alkotmányos védelmet. Tehát az Alkotmánybíróság fellépése minden olyan esetben megalapozott, amikor az adott tényállásra a konkrét, nevesített alapjogok egyike sem alkalmazható.¹⁵

Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint az emberi méltóság azt fejezi ki, hogy van egy abszolút határ, amelyen sem az állam, sem más emberek kényszerítő hatalma nem terjedhet túl, vagyis van az egyén autonómiájának, önrendelkezésének olyan, mindenki más rendelkezése alól kivont magja, amelynél fogva az ember alany marad, s nem válhat eszközzé vagy tárggyá.¹⁶ Az Alkotmánybíróság 64/1991 (XII. 17.) számú határozatában kifejtette, hogy a méltóság az emberi léttel eleve együtt járó minőség, s mint ilyen, oszthatatlan és korlátozhatatlan.

A modern alkotmányos jogállamokban az élethez és az emberi méltósághoz való jog, mint legalapvetőbb emberi jog szerepel, amelyet a lehető legteljesebb jogi oltalomban kell részesíteni, tehát e jogok korlátlan volta még az államot is köti.

Mivel a testszkennerek az európai repülőterek magas szintű biztonsága megőrzésének egyik műszaki megoldását jelenthetik, azok alkalmazását határozott és megfelelő

¹³ Az Európai Unió Alapjogi Chartája

¹⁴ Magyarország Alaptörvénye 2011. 04. 25.

¹⁵ 8/1990. (IV. 23.) AB határozat, ABH 1990. 42.

¹⁶ 64/1991. (XII. 17.) AB határozat, ABH 1991. 297.

biztosítékokkal kell kísérni. Szükséges továbbá az utasok jogait biztosító európai keret, amely megakadályozná, hogy a repülőterek különböző szabályokat alkalmazzanak.¹⁷

2. A magánszférahoz való jog

2.1. A magántitok védelme

A testszkennerekkel kapcsolatban heves tiltakozást váltott ki, hogy az ilyen berendezések szinte meztelennek mutatják a vizsgálat alá vont személyt. Az Egyesült Államokban alkalmazott szkennerek ráadásul igen éles képet készítenek olyan privát részletekről is, mint például a nemi szervek.

Az emberi méltósághoz való jog, mint az általános személyiségi jog egyik megnyilvánulása garantálja a szűkebb személyes életszférát. Az általános személyiségi jog által védett értékek közé sorolható különösen az egyén magánszférája, amelyet kiterjesztően indokolt felfogni, vagyis tágabb értelemben ide tartozik minden olyan élethelyzet, viszony, amely az egyén magánéletével függ össze: a magántitok védelme, illetve az ezzel összefüggő információs önrendelkezéshez való jog, valamint a megfigyeléstől való mentesség. Az Alaptörvény mindezek védelmével és biztosításával garantálja az egyénnek a személyes integritáshoz való jogát.¹⁸ A testszkenner alkalmazása, valamint az eljárás során bekövetkező adatgyűjtés felfogható úgy is, mint az emberi test eszközként való felhasználása, ami veszélyezteti az egyén általános integritását. Továbbá, amint azt már az előzőekből kitűnt, az emberi méltóság lényege, hogy az egyén autonómiájának létezik olyan része, amely nem vonható más rendelkezése alá, így az ember nem válik eszközzé, alany marad. Az egyén általános integritása pedig az emberi méltóságból fakad. Természetesen a személyes integritás nem fogható fel abszolút jogként, mások, illetve az állam céljai és érdekei alapját képezhetik a személyes integritás korlátozásának.¹⁹

A testszkenner alkalmazásának bevezetése nyilvánvalóan a terrorizmus elleni harc hatékonyságát hivatott elősegíteni. Kérdéses azonban, hogy az ilyen módon kapott személyes információk összhangban vannak-e a szükségesség követelményével.

A magántitok védelme által nyújtott biztosíték minden olyan információra vonatkozik, amely valamely személlyel összefüggésbe hozható, és az adott személy annak nyilvánosságra kerülését nem kívánja, illetőleg a nyilvánosságra kerülést megakadályozni törekszik. A magántitok fogalmi köre tehát a személyes adatokon belül értelmezhető, ám azon belül mindenki esetében eltérő, hogy mi tartozik ebbe a kategóriába.²⁰

A reptéri testszkenner belátást engednek az emberek legbelső titkaiba, ezzel előidézve bennük a megalázottság érzését, miután a technikai berendezés legfőbb funkciója, hogy a ruha alá lásson, és megmutasson olyan részleteket is, amelyeket annak viselője

¹⁷ Article 29 Data Protection Working Party: Consultation: The Impact of the use of Body scanners in the field of aviation security on human rights, privacy, personal dignity, health and data protection. Adopted on 11/02/2009

¹⁸ Vö. Chronowski-Drinóczi-Petrétei-Tilk-Zeller: Magyar Alkotmányjog III. Alapvető jogok. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs 2006. 2008. 49-50. o.

¹⁹ 2/1990. (II.18.) AB határozat, ABH 1990. 18.

²⁰ Drinóczi Tímea-Kocsis Miklós-Zeller Judit: Biometrikus azonosítók és az információs önrendelkezési jog In: Koncepciók és megvalósulásuk a rendszerváltás utáni kriminálpolitikában. Magyar Kriminológiai Társaság – Bibo Kiadó, Miskolc 2009. 307-313. o.

nyilvánvalóan eltakarni szándékozott. A biztonsági szkener képes a nemi szervek felfedésére is, súlyosan sértve ezzel a magánszférához való jogot, nem beszélve azokról az estekről, amikor az egyén legintimebb részei valamely betegség folytán nem teljesek, vagy a szkener valamely, az egyén által eszközölt változtatás okán az egyén született nemétől eltérő nemi szerv létezését tárja fel (transzszexualitás, transzvesztitizmus). Utóbbi esetek nyilvánvaló és durva beavatkozást jelentenek a magántitokhoz való jogba.

Az Alkotmánybíróság szerint a magánszférához való jog sérelmét jelenti az is, ha valaki akarata ellenére, beleegyezése nélkül köteles túrni azt, hogy számára idegen személy a magánéletébe betekintést nyerjen, a magántitkai, személyes adatai körébe tartozó információkhoz jusson. A magántitok sérelme csak adott relációban vizsgálható, védelmét tekintve viszont általános biztosítékot igényel.²¹

3. Az információs önrendelkezéshez való jog

Az egyéneknek a személyes adataikra vonatkozó, az állammal szembeni védelem biztosítására irányuló elvárása az önrendelkezési jogból vezethető le, amely az emberi méltósághoz való jogból eredeztethető.²² A személyes adatok védelmére vonatkozó igény a testszkennerek megjelenésével még inkább fokozódik, mivel az egyének kiszolgáltatottsága így jelentősen megnövekedett, és az ezekben az adatokba való jogosulatlan állami beavatkozás, ellenőrzés lehetősége kitágult, reális veszéllyé vált.

Magyarország Alaptörvénye szerint, mindenkinek joga van ahhoz, hogy magán- és családi életét, otthonát, kapcsolattartását és jó hírnevét tiszteletben tartsák, továbbá mindenkit megillet a személyes adatai védelméhez való jog.

Az információs önrendelkezés tárgya a személyes adat, ezen belül a különleges adat.²³ Személyes adatnak minősül bármely meghatározott természetes személlyel kapcsolatba hozható adat, valamint az adatból levonható, az érintettre vonatkozó következtetés.²⁴

A testszkennerek alkalmazása miatt fontos utalni arra, hogy a személy azonosíthatónak tekinthető akkor, ha őt egy vagy több fizikai, fiziológiai, kulturális azonosságra jellemző tényező alapján fel lehet ismerni. A személyes adat minősítése nem függ attól, hogy arra az érintett mennyire érzékeny. Így nem eredményez beszámításra alkalmas szempontot az, ha valakit nem sért, hogy olyan szerkezeten kell átvonulnia, amely feltárja testének ruhával nem fedett körvonalait, az objektív jogvédelmi igényből eredően adatainak akkor is állami védelemben kell részesülniük, ha ő maga a jogsértést nem tartja jelentősnek, magára nézve veszélyesnek.²⁵

Személyes adat az adatokból levonható következtetés is, tehát a biztonsági szkener monitorán megjelenő kép tanulmányozásából az utas egészségi állapotára, szexuális szokásaira levont következtetés.

Az információs önrendelkezéshez való jog tartalma az, hogy mindenki maga rendelkezik magántitkainak és személyes adatainak feltárásáról és felhasználásáról.²⁶ Az

²¹ 43/2004. (XI. 17.) AB határozat, ABH 2004. 597.

²² Chronowski-Drinóczi-Petrétei-Tilk-Zeller: i.m. 50. o.

²³ Chronowski-Drinóczi-Petrétei-Tilk-Zeller: i.m. 111. o.

²⁴ Az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról szóló 2011. évi CXII. Törvény 3. § 2. pont

²⁵ vö. Chronowski-Drinóczi-Petrétei-Tilk-Zeller: i.m. 111. o.

²⁶ 20/1990. (X. 4.) AB határozat, ABH 1990. 69.

Alkotmánybíróság álláspontja szerint mindenki számára követhetővé és ellenőrizhetővé kell tenni az adatfeldolgozás egész útját, vagyis mindenkinek joga van tudni, ki, hol, mikor milyen célra használja fel az ő személyes adatát.

Az adatkezelő kötelessége, hogy kérelemre tájékoztatást adjon az általa kezelt adatokról, az adatkezelés céljáról, jogalapjáról, időtartamáról valamint az adatfeldolgozó nevééről, címéről.²⁷

Ami a reptéri szkennereket illeti, követhetlenné válik az utas számára, hogy a róla készült képet ki, hol, milyen célra használja fel, nem beszélve az utasok testéről készült képek tárolásának problematikájáról.

Az információs önrendelkezéshez való jog nem abszolút jog²⁸, így törvény kivételesen kötelezővé teheti személyes adat kiszolgáltatását. Miután a közbiztonság, illetve a nemzetbiztonság védelme indokoltá teszi, törvényi felhatalmazás útján a reptereken legálisan kötelezhetik majd a légi utasokat személyes adataik kiszolgáltatására. Az ilyen törvény nyilvánvalóan korlátozza az információs önrendelkezés alapvető jogát, és csak akkor nem alaptörvény-ellenes, ha megfelel az Alaptörvény Szabadság és Felelősség Fejezet I. cikk (3) bekezdésében megkövetelt feltételeknek, azaz ha az alapjog lényeges tartalmát tiszteletben tartja.

Hangsúlyozandó, hogy az alapjog korlátozását lehetővé tevő törvénynek ez esetben szigorú szabályokat kell előírnia az adatok felhasználásának módjával kapcsolatban: az egyén jogai csak a legszükségesebb mértékben sérüljenek. A testszkennerek esetében kétséges, hogy az információs önrendelkezéshez való jog meg tudja őrizni lényeges tartalmát, amikor ilyen durva behatás éri.

A különleges adat többek között a vallásos vagy más világnézeti meggyőződésre, az egészségi állapotra, ill. a szexuális életre vonatkozó adat.²⁹ A különleges adatok fokozottabb törvényes védelemben részesülnek, mivel az esély- és jogegyenlőség, az egyenlő méltóság minden ember számára csak úgy biztosítható, ha a hátrányos vagy kivételes megkülönböztetésre lehetőséget nyújtó adatok kiszolgáltatásában a lehető legnagyobb mértékben érvényesül az egyén információs önrendelkezésének joga.³⁰

A biztonsági szkennerek bevezetésével legkevésbé az egyénekhez tartozó különleges adatok védelme látszik biztosítottnak. Az átvilágítás során ugyanis a légi utasok rákényszerülnek arra, hogy olyan különleges adatokat osszanak meg a reptéri dolgozókkal, amelyek egészségi állapotukra, szexuális életükre, szokásaikra, valamint vallásos meggyőződésükre vonatkoznak, s amelyek kiszolgáltatásának elkerülésére egyébként jogosan törekednek.

Jelentős technikai problémát jelent a reptéri szkennerek által felvett különleges adatot is tartalmazható képek tárolása, továbbá az, hogy magának az ellenőrzés folyamatának is kimunkálatlan szabályai vannak. Bizonytalan az adatok biztonsága, ha a szkennerek összeköttetésben áll a számítógépes rendszerekkel, tekintve, hogy az ilyen rendszerek érzékenyek lehetnek a feltörésre és jogosulatlan felhasználásra.

²⁷ 15/1991. (IV. 13.) AB határozat, ABH 1991. 40.

²⁸ 2/1990. (II. 18.) AB határozat, ABH 1990. 18.

²⁹ Az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról szóló 2011. évi CXII. Törvény 3. § 3. pont a)-b) alpontok

³⁰ Chronowski-Drinóczi-Petrétei-Tilk-Zeller: i.m. 112. o.

Az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról szóló 2011. évi CXII. törvény. 5. §-a szerint a személyes adat akkor kezelhető, ha ahhoz az érintett írásban hozzájárul, vagy azt törvény elrendeli. Az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény (továbbiakban: Eütv.) 25. § (3) bekezdése továbbá úgy rendelkezik, hogy az érintett egészségügyi adatait annak hozzájárulása hiányában is közölni kell, amennyiben ezt mások életének, testi épségének és egészségének védelme szükségessé teszi.³¹

Az emberi élet védelmében, amely fokozottabb oltalmat érdemel, a repülőtereken legálisan korlátozhatják az egyén információs önrendelkezéséhez való jogát.

Az Alkotmánybíróság a 65/2002. (XII. 3.) számú határozatában kifejtette, hogy a különleges személyes adatoknak minősülő, szexuális szokásokkal összefüggő adatok kezelésével szemben fokozottabb követelményként érvényesül, hogy az adatkezelésnek konkrét célhoz kötöttnek kell lennie. Az adatkezelési cél túlságosan tág módon történő meghatározása, azaz ha nincs összefüggésben az adatkezelés a megjelölt céllal, továbbá, ha arra bizonytalan esetkörben kerül sor, illetve arra nem a szükséges mértékre korlátozott személyi kör jogosult, akkor az adatkezelés meghatározott cél nélkül, illetve korlátlan módon válik lehetővé.³²

Releváns továbbá az Alkotmánybíróság 22/ 2004. (VI. 19.) számú határozata is, amelyben a csomagellenőrzéssel kapcsolatban a testület rámutatott arra, hogy a vagyonőr ennek során köteles úgy eljárni, hogy az ellenőrzéssel érintett személy magántitkaihoz, személyes (különleges) adataihoz illetéktelen személy ne jusson hozzá.

Szükséges ezért, hogy a jogi felhatalmazáson kívül a biztonsági szkennerekkel kapcsolatos jogi garanciák is megfelelően ki legyenek építve, tehát olyan szabályok előírására van szükség, amelyek biztosítják a magánszféra védelméhez való jog korlátozásának arányosságát.

3.1. A célhoz kötöttség elve

Az információs önrendelkezési jog gyakorlásának feltétele és egyben legfontosabb garanciája a célhoz kötöttség. Ez azt jelenti, hogy személyes adatot csak pontosan meghatározott és jogszerű célra szabad felhasználni.³³

A reptéri átvilágítás célja a közbiztonság és a nemzetbiztonság védelme, közvetve a terrorizmus elleni hatékony harc. Az adatfeldolgozásnak minden szakában meg kell felelnie ennek a célnak, tehát mind az átvilágításkor, mind azt követően, a kapott információnak esetleges tárolásakor vagy továbbításakor is.

Nyilvánvalóan nem meríti ki a célhoz kötöttség elvét az olyan visszaélés, amikor például egy ismert személy, légi utas minőségében kerül átvilágításra, és testének pontos körvonalairól készült képet a reptéri dolgozók kinyomtatják és kézről-kézre adják. (Az eset megtörtént az egyik brit repülőtéren.)³⁴

Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint az adatfeldolgozás célját úgy kell az érintettel közölni, hogy az megítélhesse az adatfeldolgozás hatását a jogaira, és megalapozottan dönthessen az adat kiadásáról, továbbá, hogy a céltól eltérő felhasználás esetén élhessen

³¹ 56/2000. (XII. 19.) AB határozat, ABH 2000. 527.

³² 65/2002. (XII. 3.) AB határozat, ABH 2004. 1589.

³³ Chronowski-Drinóczi-Petrétei-Tilk-Zeller: i.m. 118. o.

³⁴ <http://gondolat.forumotion.com/t398-botranyt-okozott-a-bollywoodi-sztar-repteri-testszkennerkepe>
2010.02.10.

jogaival.³⁵ E tanulmány tárgyát jelentő eljárás esetében felmerül az igény, hogy a légi közlekedésben résztvevők jogaikról és a „body scanner” nevű eljárás hátrányairól széleskörű, maradéktalan tájékoztatást kapjanak, mivel az eljárás bevezetésével nem egy alapjog sérül.

További alapvető garanciaként kell jelentkeznie az adattovábbítás és az adatok nyilvánosságra hozása korlátozásának, ha azonban egy hatáskörrel nem rendelkező reptéri alkalmazott is betekintést nyerhet a légi utasok testéről készült felvételekbe, a nyilvánosságra hozás korlátja nem érvényesül. A célhoz kötöttség ez esetben az adattovábbítás legfőbb akadálya lehet.

A testszkennerek alkalmazásával kapcsolatban az Európai Unió 95/46/EK számú irányelvének (Adatvédelmi Irányelv) 29. cikke alapján felállított személyesadat-feldolgozás vonatkozásában szintén több probléma és veszély merült fel.

Kérdéses egyrészt, hogy az utasok testéről készült képek tárolásra kerülnek-e, s ha igen, a tároló adatbázisok milyen biztosítékot nyújtanak a feltörés ellen, másrészt pedig a reptéri hatóságok hogyan védekeznek a már említett visszaélésekkel szemben. Az adatok szigorúbb védelmét garantáló újabb számítástechnikai beruházások nyilván tovább növelnék a repülőtársaságoknak a testszkennerek beszerzését követően már amúgy is megnövekedett költségeit, ezért féltő, hogy az adatvédelmi beruházásokat költségtakarékosság címén elvetik, tekintettel arra, hogy eddig nem volt szó az EU által biztosított, vagy egyéb támogatásról.

4. A gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadsága

A gondolatszabadság a meggyőződés kialakításának szabadságában nyilvánul meg. A lelkiismeret az az erkölcsi érték, amellyel valaki saját gondolatait és tetteit megítéli.³⁶

A vallási meggyőződés olyan meggyőződés, amely a vallás rendszerbe foglalt és meghirdetett hitelveinek közös elnevezéssel illetett összességére irányul. A vallásszabadság egyrészt a hit szabadságát, annak megválasztásának, megvalósulásának, gyakorlásának, terjesztésének szabadságát jelenti. Magában foglalja azt a jogot, hogy az egyén a teljes életvitelét hitbeli meggyőződésével összhangban élhesse.³⁷

Az Alaptörvény Szabadság és Felelősség fejezet VII. cikke kimondja a lelkiismeret és a vallás szabadságát, valamint biztosítja a vallásszabadságnak azt az elemét is, hogy bárki meggyőződése szerint élhessen.

A reptéri biztonsági testszkennereken való áthaladás kötelezővé tétele azonban sértheti a muszlim hívők lelkiismereti és vallásszabadsághoz való jogát.

Az Észak-amerikai Indiana állambeli Plainville-ben székelő kánonjogi testület (Fikh Tanács) fatvája (kötelező vallásjogi határozata) kimondja, hogy a testszkennereken való áthaladás sérti az iszlámnak a szerénységre vonatkozó előírásait. Álláspontjuk szerint az iszlám tanításainak egyértelmű megsértése, hogy egy férfit vagy egy nőt egy másik férfi vagy egy nő meztelenül lásson, ezért megtiltotta hívőinek, hogy áthaladjanak a repülőtéri biztonsági szkenneren.

³⁵ 15/1991. (IV. 13.) AB határozat, ABH 1991. 40.

³⁶ Chronowski-Drinóczi-Petrétei-Tilk-Zeller: i.m. 365. o.

³⁷ Chronowski-Drinóczi-Petrétei-Tilk-Zeller: i.m. 365. o.

Az iszlámnak hangsúlyos eleme a szerénység³⁸, és a hit részének tekinti azt. A vallási tanács emlékezteti a hívőket, hogy a Korán azt parancsolja nekik, férfiaknak és nőknek egyaránt, hogy fedjék el nemi szerveiket.

Az Alkotmánybíróság a 64/1991. (XII. 17.) számú határozatában kifejtette, hogy az állam nem kényszeríthet senkit olyan helyzetbe, amely meghasonlásba vinné önmagával, azaz amely összeegyeztethetetlen a személyiségét meghatározó valamely lényeges meggyőződéssel. A lelkiismereti meggyőződés, s ezen belül a vallás az emberi minőség része, szabadságuk a személyiség szabad kibontakoztatásához való jog érvényesülésének feltétele.

Az Alkotmánybíróság véleménye szerint maga az emberi személyiség a jog számára érinthetetlen, ebből az állammal az a kötelessége származik, hogy az állam nem ítélkezhet vallásos hit vagy lelkiismereti meggyőződés igazságtartalmáról, továbbá, hogy a vallásszabadságot korlátozó törvényeket megszorítóan kell értelmezni.³⁹

Az állam és az egyház elválasztásának elve tiltja azt, hogy az állam, vallási jellegű kérdésekbe, az egyházak belső ügyeibe beleavatkozzon.

A vallásszabadsághoz való jog érvényesülését elősegítendő, a biztonsági szkennerek alkalmazásakor biztosítani kell a hívők számára az olyan átvilágítási eljárást, amely nem sérti a Korán szerénységre vonatkozó hitelvét (pl. kézi motozás).

5. A diszkrimináció tilalma és az etnikai alapú profilalkotás

A biztonsági szkennerek alkalmazásának újabb vonzata volt, hogy a repülőtéri ellenőrzési pontokon a próbaüzemek során látszólag faji, illetőleg etnikai alapon választották ki azokat a légi utasokat, akiket a személyi integritás szempontjából meglehetősen kényelmetlennek minősülő testszkennelő vizsgálatnak vetették alá.

E helyütt szükséges kitérni az ún. etnikai profilalkotásnak, mint a terrorizmus elleni harc egyik eszközének már sokak által vitatott szabályaira és megkérdőjelezett hatékonyságára, különös tekintettel arra, hogy a jelenség legújabb színtere a légi kikötők testszkennerekkel ellátott ellenőrző pontjain található.

Az etnikai alapú profilalkotás a terrorizmus elleni harc részeként bevezetett rendészeti intézkedésnek tekinthető. Itt figyelembe veendő a terrorizmus elleni harc retorikai sajátosságai, azaz, hogy a tragikus eseményektől (vagy azok bekövetkeztének félelmétől) sokkolt társadalom hangulatváltozásait a jogalkotó és a jogalkalmazó sokszor arra használja fel, hogy olyan irányba terjessze ki közhatalmi jogosítványait, amelyről korábban csak álmodni mert.⁴⁰

Így a terror elleni küzdelemnek „köszönhetően” fokozatosan olyannyira kibővült a hatóságok eszköztára és jogköre, hogy mára már különösebb alkotmányossági aggályok nélkül fagyasztják be a terrorgyanus személy bankszámláit, határozatlan időre veszik őrizetbe és tartják fogva, valamint pusztán etnikai hovatartozás alapján foganatosítanak ellene intézkedéseket.

Az etnikai alapú profilalkotásnak nevezett, Amerikában eredetileg a kábítószerfutárok felismerésére kifejlesztett, később közúti igazoltatások során, újabban pedig a terrorizmus elleni harcban (az arab vagy muzulmán lakossággal szemben) alkalmazott eljárás lényege, hogy az intézkedés a célszemély nemzeti-etnikai-faji attribútumain alapul, nem pedig a

³⁸ Korán 33:59

³⁹ 64/1991. (XII. 17.) AB határozat, ABH 1991. 297.

⁴⁰ Pap András László: Az etnicitás és a terrorizmus elleni harc. In: Fundamentum, 2005. 3. sz. 140. o.

hagyományos gyanúkok valamelyikén. „Az igazoltatás alapja ezekben az esetekben nem a terhelt viselkedése, hanem egy predikció: az érintett személy etnikai hovatartozása alapján valószínűsített, az adott etnikai csoport magas kriminalitására vagy a terrorcselekmények elkövetésében domináns (kizárólagos) pozíciójára alapozott, racionálisnak tűnő feltételezés.” A kényszerintézkedés tehát nem az egyén számára felróható - alapos gyanút keltő - magatartáson alapul.⁴¹

Tekintettel arra, hogy a terrorcselekmények elkövetőinek nagy százaléka valóban a fent említett etnikumú országokból származik, ezért ebből a szemszögből még indokoltnak is tűnhetne a potenciális elkövetők faji alapon történő kiválasztása.

Hangsúlyozandó azonban: a fent megfogalmazott kritikáknak nem az a célja, hogy adott etnikumhoz tartozó egyéneket ne vonják szigorú vizsgálat alá. Fontos ugyanakkor rámutatni arra, hogy amíg a hatóságok szinte kizárólag faji alapon világítják át az adott (éspedig arab vagy muszlim) utasokat, addig fennáll a lehetősége, hogy átsiklanak olyan légi utasokon, akik szintén veszélyt jelentenek, de nem kerülnek a figyelem középpontjába, mivel nem tartoznak egyik szigorúan ellenőrzött etnikumhoz sem.

Ezt támasztják alá a New Jersey-ben, majd számos más helyen végzett kutatások, amelyek az etnikai alapú igazoltatások, illetve ruházátvizsgálások sikerét mérték, és egyértelműen kimutatták, hogy nem volt lényeges, értékelhető párhuzam a lakosságárány és a találati ráta között. „Nemcsak arra találtak tehát egyértelműnek tűnő bizonyítékokat, hogy a hatóságok aránytalanul többször állítottak elő színes bőrű személyeket, hanem arra is, hogy a találati arány, azaz az eredményes felderítés mértéke nem igazolja az etnikai alapú profil hasznosságát.” Miközben pedig aránytalanul sújtja például az arab lakosságot, egyben csökkenti is annak esélyét, hogy a többséghez tartozó jogsértőt felfedezzék.⁴²

Deák Péter tanulmányában kifejtette, hogy a militarizmus és az emberi jogi korlátozás több veszélyt is hordoz magában, mivel ilyenkor „egyes szélsőséges erők szinte azonnali reflexe az idegengyűlölet, a rasszista demagógia, a populista civilizációellenesség, ami éppen a terrorizmus céljait teljesíti be.”⁴³ Olyan szituációban, ahol egyetlen terrorista több ezer emberéletet ölthet ki, a hatékony, ám diszkriminatív és előítéletes intézkedés nem feltétlenül sérti az emberek igazságérzetét. Ha és amennyiben ez az intézkedés valóban hatékonynak bizonyul. „Ráadásul a profil is megbízhatóbbnak tűnik, mert bár nyilván nem minden arab vagy muszlim terrorista, de vélhetően minden terrorista arab vagy egyéb muszlim fanatikus lesz.”⁴⁴

Ugyanakkor számos Amerikát érintő eset bizonyítja, hogy nem feltétlenül állnak mindig arabok a terrorcselekmények mögött, ez pedig megdönti a fent megfogalmazott vélelmet. Példának okáért megemlíthető Richard Reid⁴⁵, a „cipőbombás”, aki miatt Amerikában a légi utasok az ellenőrzési pontoknál már a cipőt is le kényszerülnek venni, vagy az

⁴¹ Pap: i.m. 140. o.

⁴² Pap: i.m. 142. o.

⁴³ Szikinger - Gellér - Deák : i.m. 86. o.

⁴⁴ Pap: i.m. 143. o.

⁴⁵ A "cipőbombás" terroristaként elhíresült Richard Reid 2001 decemberében a cipőjébe rejtett pokolgéppel akart felrobbantani egy Párizsból Miami-ba tartó utasszállító repülőgépet, de az utasok legyűrték, mielőtt a szerkezetet működésbe hozhatta volna. A brit állampolgárságú muzulmán Reid életfogytiglani börtönbüntetését tölti egy amerikai börtönben. Azóta a repülőtereken röntgennel vizsgálják át az utasok cipőjét, hogy kiszűrjék az üreges sarokba rejtett tömör anyagot.

amerikai állampolgárságú José Padilla⁴⁶, a „piszkos bombás”⁴⁷ esete, akit a chicagói repülőtéren vettek őrizetbe 2002-ben.⁴⁸

„A kritikusok azonban felhívják a figyelmet arra a veszélyre, hogy ha a szabadság és a biztonság között úgy húzunk határt, hogy az eredmény egy kisebbséggel szemben diszkriminatív lesz, az amellet, hogy alkotmányellenes, etikátlan, és még csak nem is hatékony megoldás. Ráadásul a történelem arra tanít, hogy bár a szabadságkorlátozás először többnyire a külföldiek jogainak csorbításával kezdődik, ám azt rövidezen követi mindenkié.”⁴⁹

6. Az egészséghez való jog

A testszkennerek által alkalmazott technológiák miatt felmerül a kérdés, hogy a légi utasoknak tartaniuk kell-e esetleges egészségkárosodástól, és ha igen, milyen jellegű és mértékű ártalmakat okozhat a gyakori szkennelés. Különösen tekintettel kell lenni az egyes szkenneléseket végző reptéri dolgozókra is, mivel – egy sugárzó berendezés mellett végezve munkájukat – napi több száz ember testének átvizsgálását kísérik figyelemmel.

Az egészséghez való jog tartalmi elemei közé tartozik az egészségvédelemhez, valamint az egészségmegőrzéshez való jog. E részjogosítvány az állam részéről prevenciós intézkedések megtételét követelheti, amelyek többek közt a munkavédelem területén is érvényesülhetnek. Munkahely létesítése, illetve munkaeszköz üzembe helyezése pedig csak a jogszabályi követelményeknek megfelelően történhet.⁵⁰ A szerző megítélése szerint az államnak kötelessége lenne – még az alkalmazást megelőzően – megbizonyosodni arról, hogy a nemzetbiztonság védelmének érdekében üzembe helyezett berendezések (lásd: testszkennerek) nincsenek káros hatással a reptéri dolgozók egészségére.

A légikikötők több, különböző technológiát használó testszkenneret alkalmazhatnak. Az egyes technológiák más-más egészségügyi relevanciával rendelkeznek.

Előrebocsátható, hogy egészségügyi szempontból lényeges különbséget jelent, hogy míg egyes testszkennerek terahertz-, addig mások röntgensugarakat bocsátanak ki. Előbbinél különbséget kell tenni aktív, ill. passzív eljárás között. A terahertz sugarak esetében 0,1-10 Terahertz (THz) terjedő hullámhosszúságú elektromágneses sugárzásról beszélünk, amely így a nem ionizáló sugarak területéhez tartozik. Ez azt jelenti, hogy az ilyen nem ionizáló sugárzás nem bomlasztja közvetlenül a molekulakötéseket.⁵¹

A passzív milliméteres hullámhossz-tartományú rendszer a test által kibocsátott vagy a környezetéről visszaverődő, természetes milliméteres hullámhossztartományba tartozó

⁴⁶ 2002. májusában Chicagóban őrizetbe vették José Padilla amerikai állampolgárt, aki a hatóságok szerint Afganisztánban az al-Kaida vezetőivel találkozott, kiképzést kapott, és sugárzó anyagot tartalmazó pokolgépek számára keresett célpontokat. Padilla ellen végül csak kisebb horderejű vádakot fogalmaztak meg.

⁴⁷ A "piszkos bomba" robbanó szerkezete hagyományos töltetet tartalmaz, tehát nem atombombáról van szó. A robbanás következtében azonban radioaktív sugárzást kibocsátó, nukleáris értelemben szennyezett anyag repül szerteszét, a szerkezet tehát radiológiai fegyvernek minősíthető.

⁴⁸ Miklósi: i.m. 46. o.

⁴⁹ Pap: i.m. 147. o.

⁵⁰ Chronowski-Drinóczi-Petrétei-Tilk-Zeller: i.m. 556. o.

⁵¹ Prof. Dr. Helga Stopper: Strahlenbiologie- DNA-Schäden durch Körperscanner- Gentoxizität durch Terahertzstrahlung?, Lehrstuhl für Toxikologie, Universität Würzburg <http://www.laborundmore.de/news/26,130394/LM-2-2010/Strahlenbiologie-DNA-Schaeden-durch-Koerperscanner.html> (02.2010.)

sugárzásból alkot képet. Minden egyes tárgy, amit a megvizsgált személy visel, legyengíti ezeket a test által kibocsátott, természetes sugarokat és így azok láthatóvá válnak.⁵² Ezek a rendszerek nem bocsátanak ki sugárzást, durva és elmosódott képeket készítenek; az elrejtett fémes és nem fémes tárgyak (különösen a nagyobbak) tisztán kivehetőnek bizonyultak.⁵³

Az aktív milliméteres hullámhossz-tartományú rendszerek rövidhullámú rádióhullámokkal sugározzák be a testet, és a visszaverődő rádióhullámokból alkotnak képet. Az ilyen rendszerek nagy felbontású képet alkotnak a fémes és nem fémes tárgyokról egyaránt, és megjelenítik a testfelület egyes részleteit is.⁵⁴

Ennél a technológiánál a sugárzás biológiai rendszerre gyakorolt hatását nehéz megítélni. A milliméteres hullámhossz-tartományú technológiára vonatkozó vizsgálatok, mint például a mobiltelefonokkal és a konyhai mikrohullámú sütőkkel kapcsolatos tapasztalatok azt mutatják, hogy a hatályos jogszabályokban megadott határértékek alatti nem ionizáló sugárzásnak való kitettségnek nincsenek igazolt egészségügyi következményei.⁵⁵ Egyelőre. Kihangsúlyozandó azonban, hogy a kibocsátott sugarak nem hatolhatnak mélyebbre a bőr legkülsőbb rétegeinél, a bőrfelszín alá hatoló sugarak ugyanis már komolyabb károkat okozhatnak az emberi szervezetben.⁵⁶ Bizonyos határérték feletti, különböző hullámhossz-tartományú elektromágneses sugárzásnak való kitettség okozhat károsodást.⁵⁷

Az aktív milliméteres hullámhossz-tartományú rendszerek előnye viszont a röntgensugarakat kibocsátó testszkennerek ellenében, hogy kevésbé károsak az egészségre, mivel nem ionizáló sugarak, így nem támadják közvetlenül a molekulaszervezetet, ellentétben az ionizáló röntgensugarakkal.⁵⁸

A visszaverődés alapján működő rendszerek alacsony dózisu röntgensugárzással világítják meg a vizsgálat alá vont személy testét, és a visszaverődő sugárzást mérik a test kétdimenziós képének elkészítéséhez. A visszaverődés alapján működő rendszerek nagy felbontású képet készítenek a fémes és nem fémes tárgyokról egyaránt. A képen a testfelület egyes részletei is láthatóak.⁵⁹

A röntgenátvilágítás alapú képalkotás – az orvosi röntgenhez hasonlóan – a ruházaton és a testen áthatoló röntgensugárzást használ kép (röntgenfelvétel) alkotására. Ez a technológia lehetővé teszi a lenyelt vagy testnyílásokba rejtett fémes és nem fémes tárgyak felderítését is.⁶⁰ A röntgenfelvételek készítésénél alkalmazott technológia nem új keletű, a röntgensugarak által kiváltott káros hatások széles körben ismertek. Ionizáló hatása miatt feloldhatja a molekulakötéseket, amivel a DNS-láncokat is megtörheti, végső következményként pedig fennáll a rákos megbetegedések veszélye.⁶¹

⁵² Stopper: i.m. <http://www.laborundmore.de/news/26,130394/LM-2-2010/Strahlenbiologie-DNA-Schaeden-durch-Koerperscanner.html> (02.2010.)

⁵³ Európai Bizottság: A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek és a Tanácsnak a biztonsági szkennerek európai uniós repülőtereken való használatáról, Brüsszel, 2010.06.15. COM(2010) 311 végleges (a továbbiakban A Bizottság közleménye) 9. o.

⁵⁴ A Bizottság közleménye 9. o.

⁵⁵ A Bizottság közleménye 16. o.

⁵⁶ Stopper: i.m. <http://www.laborundmore.de/news/26,130394/LM-2-2010/Strahlenbiologie-DNA-Schaeden-durch-Koerperscanner.html> (02.2010.)

⁵⁷ A Bizottság közleménye 9. o.

⁵⁸ Stopper: i.m. [kell oldalszám]

⁵⁹ A Bizottság közleménye 9. o.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Stopper: i.m. <http://www.laborundmore.de/news/26,130394/LM-2-2010/Strahlenbiologie-DNA-Schaeden-durch-Koerperscanner.html> (02.2010.)

Mivel a röntgenátvilágításon alapuló képalkotás közben az alany jóval nagyobb sugárzásnak van kitéve, ezt a technológiát a légiközlekedés-védelem céljából végzett rendszeres átvizsgálás szempontjából nem használják, csak – elviekben – alapos gyanú esetében történő rendőrségi használatra tartják fenn.⁶²

Maga az EU Bizottsága is kifejtette, hogy jóllehet a röntgentechnológiával működő biztonsági szkennerek által a légi utasokra kibocsátott dózis alacsony, egyértelmű, hogy bármilyen alacsony ionizáló sugárzásnak való kitettség hosszabb távon egészségügyi következményekkel járhat.⁶³

Fontos továbbá, hogy a várandós nők és a gyermekek átvilágítására speciális szabályokat alkossanak, mivel ők az ionizáló sugarakkal szemben különösen érzékenynek minősülnek, ezáltal kiemelten kezelendők. Meg kell jegyezni, hogy a jogalkotó a technikai keretek meghatározása során nem lesz könnyű helyzetben, mert a testszkennerek tényleges alkalmazásának egészségügyi hatásával kapcsolatos ismeretek egyelőre nem állnak rendelkezésére.

Mindeddig a használt vagy világszintű bevezetés céljából vizsgált legtöbb technológia alapja az aktív, milliméteres hullámhossz-tartományú rádióhullámú vagy a visszaverődés alapján működő röntgentechnológia volt. Az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban különösen a visszaverődés alapján működő röntgentechnológiát használják.

A jelenleg üzembe helyezett testszkennerek késedelem nélküli bevezetését egy 2009 decemberében elkövetett terrorcselekmény kísérlete⁶⁴ sürgette oly nagyon, amely esetben a fémdetektorok nem ismerhették fel a ruha alá rejtett nem fémes összetételű robbanószerkezetet.

A fentiekből kiindulva, ha ez az eset alapjául szolgált az alapjogi szempontból megkérdőjelezhető következményekkel járó technológia alkalmazásának, akkor féltő, hogy ugyanezen az alapon az egészségre sokkalta károsabb technológia kerül majd alkalmazásra, ha csak az lesz képes az új keletű veszélyek kiszűrésére.

V. Az Európai Unió válasza a felvetett problémákra

Az Európai Unió elemezte a testszkennerek bevezetésének az egészségre, illetve az alapvető jogokra gyakorolt hatásait.

Az egyik legfőbb probléma jelenleg abban áll, hogy a tagállamok egyelőre eltérő szabályokkal alkalmazzák a biztonsági szkennereket, így először az összehangolatlanságot kell megszüntetni. Jelenleg a tagállamok azt is maguk döntik el, hogy alkalmaznak-e egyáltalán testszkennereket a repülőtereiken.⁶⁵

⁶² A Bizottság közleménye 18. o.

⁶³ Uo.

⁶⁴ A nigériai Umar Faruk Abdulmutallab több, mint 80 gramm pentaeritrit-tetranitráttal (PETN) akarta megölni a Delta Airlines Detroitba tartó járatán tartózkodó 278 utast és a 11 fős személyzetet 2009. december 25-én. A repülőgép Amsterdamból tartott az amerikai városba. A leszállás előtt a 23 éves fiatalember 20 percet töltött a fedélzeti vécében. Amikor visszajött, gyomorfájdalmakra panaszkodott és egy takarót húzott az ölére. Egy légiutas-kísérő megkérdezte, hogy mi van a nadrágzsebében, mire azt válaszolta: "Robbanóanyag." Ekkor több utas is ráugrott, miközben Abdulmutallab megpróbálta aktiválni a bombát, de nem járt sikerrel.

⁶⁵ A Bizottság közleménye 3. o.

A tagállamok repülőterein a testszkennerek üzembe helyezését két módon hajthatják végre: egyrészt, a hatályos uniós követelményeknél szigorúbb biztonsági intézkedések bevezetésére való joguk gyakorlásával, vagy az ideiglenes jelleggel, új műszaki eljárások vagy módszerek legfeljebb 30 hónapon át tartó próbaüzemére vonatkozó joguk gyakorlásával.⁶⁶

A biztonsági szkennerek alkalmazásával kapcsolatban felvetett aggályok elsősorban a testkép-alkotáshoz, valamint a röntgensugárzáshoz kapcsolódtak.

Létezik néhány új technológia, amelyek mindegyike passzív vagy aktív, nem ionizáló sugárzást használ. A légi közlekedésben, mint az utasok átvilágítására alkalmas rendszert, ezek egyikét sem értékelték átfogó jelleggel a közelmúltig.⁶⁷ A jövőben lehetséges módon alkalmazható technológiák a következők:

- passzív és aktív, milliméternél rövidebb hullámhossz-tartományú képalkotás,
- infravörös hullámhossz-tartományú hőfénykép-alkotás,
- akusztikus képalkotás.⁶⁸

Az EU területén folytatott felmérések is azt mutatják, hogy a jogvédők általában kritikusan értékelik a testszkennereknek alapjog-korlátozó tulajdonságait. Az alapjogok védelmét nagyobb mértékben biztosító intézkedések a következők lehetnek:⁶⁹

- A képet elemző személy más helyen dolgozik, így nincs lehetősége a vizsgálat alá vont azon személy megpillantására, akinek a képét elemzi.
- A képek részletes ellenőrzését azonos nemű ellenőr végezheti.
- Az alaposabb kézi átkutatásoknak kabinokban vagy erre a célra kijelölt, külön helyiségekben kell zajlania.

Műszakilag megvalósítható, hogy valós testkép-alkotás helyett olyan próbababát vagy pálcikaembert állítsanak elő, amely nem mutatja az átvizsgált személy valós testrészeit, csak a további keresés helyét azonosítja. További megoldást jelenthetne, ha a biztonsági szkennerek önkéntes használatát engedélyező döntés születne.⁷⁰ A testszkennerekbe épített hardverek és szoftverek beépített adatvédelme és a magánélet védelmét erősítő technológiák lehetővé tennék, hogy az utasok testéről készült képeket ne tárolják, ne másolják le, ne nyomtassák ki, ne keressék vissza, és ami a legfontosabb, ne küldjék őket tovább.⁷¹

A biztonsági szkennereknél az átvilágításnál jelen levő, valamint a képek kiértékelését végző személyzetet illetően fontos, hogy a dolgozók képzettségük révén, valamint emberi tulajdonságaik okán magas szintű etikai mércének is megfeleljenek.

⁶⁶ A próbaüzem jogalapja: A 185/2010/EU bizottsági rendelet „Új technológiákon alapuló átvizsgálási módszerek” című 12.8 fejezete (a korábbi 820/2008/EK bizottsági rendelet 4. cikke)

⁶⁷ A Bizottság közleménye 10. o.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ A Bizottság közleménye 14. o.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Uo.

VI. Összegezés

El kell ismerni, hogy a terrorizmus XXI. századi jelenségével szemben nem lehet pusztán a hagyományos eszközökkel harcolni. Mindazonáltal szem előtt tartandó, hogy a veszélyelhárítás címén egyre fokozottabb alapjog-korlátozások esetében könnyen elmosódhatnak a határok a „valóban szükséges” és a „már önkényes” korlátozások között. Ami az arányosság kérdését illeti, a testszkennerek betolakodnak az egyén intim szférájába, több esetben vetik alá őket ionizáló sugárzásnak, amelynek egészségügyi hatásairól eddig keveset lehet tudni, mégsem garantálnak abszolút biztonságot, hiszen a bőrig ható sugarak nem képesek felismerni azokat a tárgyakat, amelyeket lenyeltek vagy testnyílásokba rejtettek.

A „body scannerek” bevezetését egy 2009. decemberi robbantási kísérlet⁷² indukálta, ahol, ha szkennelrel világították volna át a merénylőt, az kiszúrta volna a nem fém anyagú robbanószerkezetet. Ezt követően született meg a döntés, hogy a testszkennereket, a felvetett aggályok ellenére, üzembe kell helyezni.

Nem megfelelő stratégia azonban, hogy minden hasonló jellegű cselekmény után egy új, még erősebb, még szigorúbb, és sokkalta korlátozóbb intézkedést kerüljön bevezetésre. Korábban nem bizonyult elegendőnek a fémdetektoros vizsgálat, ezért később bőrig hatoló sugarak várták az utasokat az ellenőrzőpontokon. Ha egy vagy több merénylőnek sikerül kijátszania a rendszert, és testüregbe rejtett veszélyes anyagokat visznek fel a fedélzetre, vajon mennyi idő telik el, amíg a kormányok a csontig hatoló röntgensugarak bevetéséről hoznak döntést.

Fennáll továbbá az esélye annak, hogy a fent vázolt stratégiát követve a szkennerek a jövőben nemcsak a légi kikötőknél, hanem fokozatosan a bíróságoknál, múzeumokban, kormányzati épületeknél is átveszik a fémdetektorok helyét, így a használat, s egyben a kockázat egyszer csak mindennapossá válik.

Amennyiben az alapjog korlátozások a védelem érdekében továbbra is ilyen mértékben fokozódnak, akkor felmerül a kérdés, vajon az egyén meddig lesz képes megőrizni valamit személyi integritásából, figyelemmel arra, hogy a terrorizmus elleni kétségbeesett harc mindig többet követel. Valószínűsíthető, hogy e folyamat végére, az alapjogok eddig féltve őrzött, érinthetetlen lényeges tartalma is átértékelődik.

⁷² Lásd a 70. lábjegyzetet.

Mellékletek

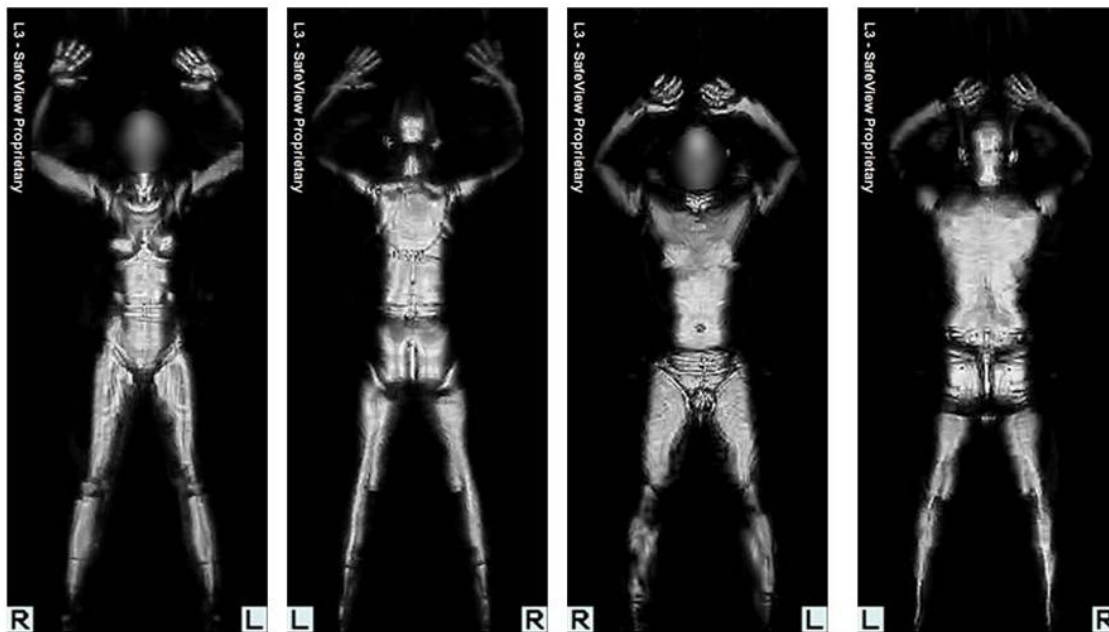
1. számú melléklet

Pro Vision szkennel

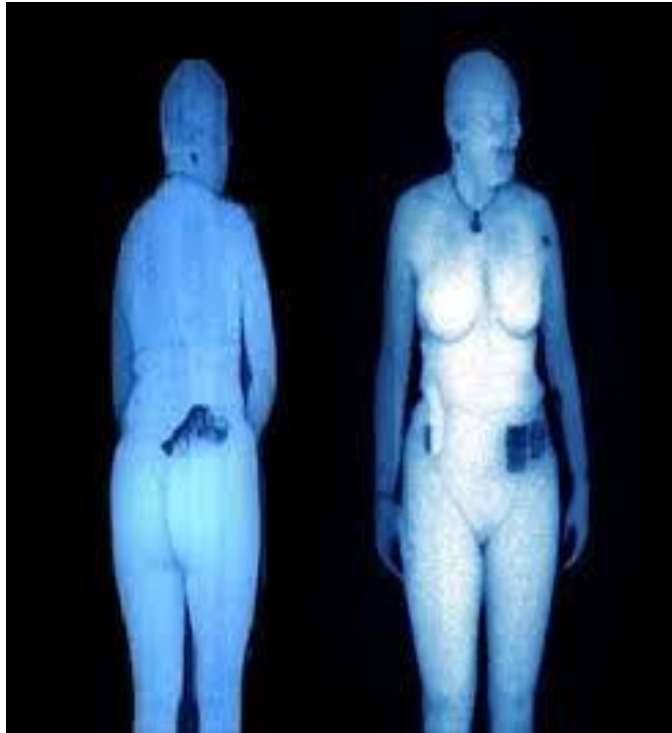
Forrás: <http://i.slim.com/sc/sl/photo/t/ts/tsa-bodyscanner-def.jpg>

2. számú melléklet

Aktív milliméteres hullámhossz-tartományú eszköz által készített kép
Forrás: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d8/Mmw_large.jpg

3. számú melléklet

Visszaverődés alapján működő röntgenrendszer által készített kép

Forrás: http://www.freedomspheenix.com/Uploads/Graphics/024/09/024-0916150558-airport_xray_scanner.jpg

Irodalomjegyzék

- **Ádám Antal:** A magyar Alkotmányból hiányzó alapértékekről. Közjogi szemle, 2009/1. 1-8 o.
- **Ádám Antal:** Biztonság, kötelességek, tilalmak és felelősség az alkotmányi értékek között. In: Fenntartható fejlődés – fenntartható jogállam. Emberi Jogok Magyar Központja Közalapítvány, Budapest 2005. 30-52. o.
- **Ádám Antal:** A biztonság az értékek között. Jura 11. évf. 2005. 1. sz. 33-41. o.
- **Ádám Antal:** Az alkotmányos jogállam újszerű feladatai és működése. In: Ünnepi kötet Ivancsics Imre egyetemi docens, decan emeritus 70. születésnapjára. (Szerk. Csefkó Ferenc) Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata 140. PTE ÁJK, Pécs 2008. 45-58. o.
- **Chronowski-Drinóczi-Petrétei-Tilk-Zeller:** Magyar Alkotmányjog III. Alapvető Jogok. DIALÓG CAMPUS KIADÓ, Budapest-Pécs 2006, 2008
- **Drinóczi Tímea-Kocsis Miklós-Zeller Judit:** Biometrikus azonosítók és az információs önrendelkezési jog. In: Konceptiók és megvalósulásuk a rendszerváltozás utáni kriminálpolitikában. Magyar Kriminológiai Társaság – Bíbor Kiadó, Miskloc 2009. 307-313. o.
- **Holló András- Balogh Zsolt:** Az értelmezett Alkotmány, MHK Budapest 2005
- **Miklósi Zoltán:** A terrorizmus elleni “háború” és az emberi jogok. In: Fundamentum, 2004. 3. sz. 43-49. o.
- **Pap András László:** Az etnicitás és a terrorizmus elleni harc. In: Fundamentum, 2005. 3. sz. 139-155. o.
- **Prof. Dr. Helga Stopper:** Strahlenbiologie- DNA-Schäden durch Körperscanner-Gentoxizität durch Terahertzstrahlung?. In: Lehrstuhl für Toxikologie, Universität Würzburg <http://www.laborundmore.de/news/26,130394/LM-2-2010/Strahlenbiologie-DNA-Schaeden-durch-Koerperscanner.html> (02.2010.)
- **Szikinger István - Gellér Balázs József - Deák Péter:** Terrorizmus és Jogkorlátozás. In: Fundamentum, 2005. 3. sz. 73-86. o.
- **“...a szabadságjogok korlátozásával a terroristák céljait teljesítjük be magunkon”- Beszélgetés Tóth Péter biztonságpolitikai szakértővel.** In: Fundamentum, 2005. 3. sz. 59-64. o
- **Várhalmi A. Miklós:** A nemzetbiztonsági szolgálatok meghatározó jelentősége a Magyar Köztársaság XXI. századi biztonsági rendszerében c. doktori értekezése. Hadtudományi Doktori Iskola, Budapest 2010.

Felhasznált jogszabályok jegyzéke

- **Magyarország Alaptörvénye 2011. 04. 25.**
- **Az Európai Unió Alapjogi Chartája**
- **Emberi Jogok Európai Egyezménye (EJEE)**
- **Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya (PPJNE)**
- **Az Európai Közösség Alapító Szerződése (EKSz)**
- **Az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról szóló 2011. évi CXII. törvény**
- **Az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. Törvény, (Eütv.)**
- **Európai Bizottság:** A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek és a Tanácsnak a biztonsági szkennerek európai uniós repülőtereken való használatáról, Brüsszel, 2010.06.15. COM(2010) 311 végleges
- **95/46/EK Adatvédelmi Irányelv**
- **Az Európai Parlament:** Az Európai Parlament 2008. október 23-i állásfoglalása a repülésbiztonsági intézkedések és testszkennerek emberi jogokra, magánéletre, adatvédelemre és emberi méltóságra gyakorolt hatásáról, (2010/C 15 E/14)
- **Article 29 Data Protection Working Party:** Consultation: The Impact of the use of Body scanners in the field of aviation security on human rights, privacy, personal dignity, health and data protection, Adopted on 11/02/2009

Felhasznált Alkotmánybírósági döntések jegyzéke

- **2/1990. (II. 18.) AB határozat**
- **8/1990. (IV. 23.) AB határozat**
- **20/1990. (X. 4.) AB határozat**
- **15/1991. (IV. 13.) AB határozat**
- **64/1991. (XII. 17.) AB határozat**
- **3/1998. (II. 11.) AB határozat**
- **56/2000. (XII. 19.) AB határozat**
- **47/2003. (X. 27.) AB határozat**
- **43/2004. (XI. 17.) AB határozat**
- **44/2004. (XI. 23.) AB határozat**

Képjegyzék

- <http://i.slimg.com/sc/sl/photo/t/ts/tsa-bodyscanner-def.jpg>
- http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d8/Mmw_large.jpg
- http://www.freedomsphoenix.com/Uploads/Graphics/024/09/024-0916150558-airport_xray_scanner.jpg

Alapjog érvényesítés a polgári perben - messzire mutató következtetések egy esettanulmány alapján

Hubay Fruzsina Dóra

PTE AJDI

A napjainkra jellemző dinamikus jogalkotási gyakorlat mellett egyáltalán nem furcsa, hogy jelentős változások – akár olyanok is, amelyek adott esetben akár szöges ellentétben is állhatnak az Alaptörvénnyel – csak elenyésző hangot kapnak a különböző vitafórumokon, vagy a “jogalkotási furcsaságok” falán, hiszen nincsen megfelelő kapacitás ezek figyelemmel kísérésére vagy akár csak felfedezésére. A mögöttes jogalkotói, jogpolitikai cél rendszerint a jogot gyakorlatban is művelők íróasztalán bukkan elő, legtöbbször további kérdőjeleket vagy egyszerűen döbbenetet generálva.

Nem véletlen, hogy manapság parlamenti “leg”-ekről, jogalkotási rekordokról olvashatunk¹, soha ilyen ütemben nem döntöttek még az állampolgárok mindennapjait is befolyásoló, de hír szinten már nem, vagy csak nehezen utolérhető, szinte elhalkuló jelenségekről. Ahogyan korábban sem volt általános, hogy az ország lakossága az új törvények elfogadásáról vagy a törvénymódosítások kisebb-nagyobb részéről tudjon, azokról véleményt alkosson, vagy akár csak felszínes ismeretekkel rendelkezzen a témában, ma ez erőn felüli elvárásnak minősül. Pontosan ezért ennek még csak törtrészét sem lehet elvárásként megfogalmazni, így aztán már nem is olyan meglepő, ha valakit “véletlenül” (!) úgy korlátoznak pl. a tulajdona feletti rendelkezési jogában, hogy még csak nem is tud róla egészen addig, amíg élni nem szeretne ezzel az Alaptörvényben is rögzített jogával.²

A fentiekre példa az az – utóbbi időben egyre gyakrabban előkerülő – jelenség, amely szerint közigazgatási eljárás keretein belül jegyeznek be különböző terjedelemben, különböző megnevezésű vezetékjogi szolgáltatásokat az energiaszolgáltatók javára magántulajdonban álló ingatlanokra úgy, hogy erről a tényről a tulajdonos csak a bejegyzés megtörténte után értesül egyszerű (nem ajánlott, nem tértivevényes, nem hivatalos) postai küldeményből, feltéve hogy az eljut hozzá.

A szemfüles ingatlantulajdonosok – megint csak feltételezve, hogy pusztán passzióból és megszokásból évente bementek a Járási Földhivatalba saját tulajdonuk ingatlan nyilvántartásbeli állapotát ellenőrizni – arra lehettek figyelmesek, hogy a korábban – akár teljesen – tehermentes ingatlanjaikat többé már nem tekinthették terheletlennek, megjelentek ugyanis az ingatlan nyilvántartásban a már bejegyzett szolgálmi jogok.

Az eljárás azon szerencsés résztvevői, akik esetleg megkapták a Járási Földhivatal egyszerű postai küldeményét, amely az ingatlanukra való – többségében és tipikusan – légvagy földkabel karbantartási vagy egyszerűen vezetékjog bejegyzéséről szóló határozatot tartalmazta, legalább utánamehettek egy olyan folyamatnak, amit a törvényalkotásnak köszönhetően megállítani már nem lehetett, de a különböző eljárási szinteken megpróbálhattak még megakasztani.

¹ <http://www.jogiforum.hu/hirek/31035> 2014. január 27-én

² Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.) XIII. Cikk

A folyamatok könnyebb megértése végett a tanulmány végigkísér egy olyan anonim esetet, amelyben a tulajdonos a végsőig küzdött azért, hogy tulajdona feletti rendelkezési jogát és ezáltal a tulajdonhoz való jogát ne csorbítsák, és nem utolsó sorban azért is, hogy a jogbiztonságba vetett hitét végül visszaszerezhesse – sajnos sikertelenül. Az eset részletes ismertetése előtt azonban le kell szögezni, a vezetékjogi bejegyzés abban az esetben is megkérdőjelezhető, ha ténylegesen is megtalálható bármiféle vezeték az adott ingatlanon vagy annak vonzáskörzetében. De akkor, amikor ilyenről a vázrajz alapján sem beszélhetünk, még jogszabályi alappal sem támogatható meg a bejegyzés ténye, annak jogtalanságára azonban az ingatlan tulajdonosa nem tud időben hivatkozni az eljárási lépcsők és a megengedő jogszabályok miatt. A tanulmány is egy ilyen esetet tárgyal részletesen; vezeték hiányában jegyezték be vezetékjogot a tulajdonos ingatlanára.

2012. szeptember 20-ai feladással egyszerű postai küldemény került az esetben érintett személy postaládájába. A kisméretű boríték pusztán két lapot tartalmazott; a Pécsi Körzeti Földhivatal “vezetékjog bejegyzése” tárgymegjelölésű két oldalas fénymásolt határozatát és az egyik nagy energiaszolgáltató, az E.On céges fejlécével ellátott “Tájékoztató vezetékjog utólagos bejegyeztetéséről” című irományát.

A Földhivatal határozata formailag is rendhagyó volt, az első oldalán csak és kizárólag helyrajzi számokat tartalmazott, amelyek folytatódtak a határozat következő oldalán is, több száz ingatlant megjelölve cím, jelzés és tulajdonos nélkül (egyébként az érintett neve sem szerepelt sehol a határozatban, amelyet számára kikézbcsítették, a borítékot leszámítva), majd a hosszú felsorolásba szinte beleolvadva az alábbiak voltak olvashatóak:

“... helyrajzi számú ingatlanokra, **vezetékjogot** a csatolt vázrajzon megjelölt nyomvonalra az E.On Dél-Dunántúli Áramhálózati Zártkörűen Működő Részvénytársaság **javára bejegyeztem.**”

Korábban már említésre került, hogy a boríték tartalma szerint két lappal érkezett; a határozattal és a fejléces tájékoztatóval.

Az érintett nem teljesen érintette, miről van szó, főként, hogy csatolt vázrajz sehová sem hullhatott ki a borítékból, és a rengeteg helyrajzi számot látva nem is találta hirtelen az őt érinthetőt, így elkezdte értelmezni a határozat 3 soros indokolását, miszerint a bejegyzés a MKEH Pécsi Mérésügyi Műszaki Bizottsági Hatóság (a határozat a hatóság nevét is hibásan jelölte meg, helyesen Pécsi Mérésügyi és Műszaki Biztonsági Hatóság) LP-161/2012. számú “Pécs Kelet állomásból kiinduló 10kV-os közcélú kábel hálózat” jogerős határozata és a mellé csatolt változási vázrajz alapján történt.

Ezen a ponton már akárkiben felmerült volna az a kellemetlen gondolat, vajon hogyan is történhetett meg egy jogállamban a tulajdonnal való rendelkezési jogot csorbító szolgálat³ bejegyzése úgy, hogy a tulajdonost az eljárásból teljes mértékben kihagyták?

A kellemetlen kérdés válaszána kutatása előtt, a történet kerekítése érdekében nem árt

³ Dr. Hernádi László A vezetékjog ingatlannyilvántartási bejegyzése című cikkében levezeti; a vezetékjog a korlátolt dologi jogok speciális körébe tartozik, az ún. közérdekű használati jogok között helyezhető el. A használati szolgalmi jog alapján közérdekű tevékenységet folytató szerv a más tulajdonában lévő ingatlant meghatározott terjedelemben használhatja. Lásd: http://www.resimmobiles.hu/docs/2009_3-4/03_hernadi_a_vezetekjog.pdf (2014. február 2-ai nézet)

kissé közelebről is megismerkedni az E.On logóval ellátott Tájékoztatóban írtakkal sem.

A Tájékoztató részletes beidézésétől eltekintve, csak a lényegi pontokat szemlélve sem válik sajnós tisztábbá a kép:

“A korábban megépített vezetékhalozatok az építéskor érvényes ingatlan tulajdonosi viszonyok és jogszabályok alapján létesültek. A közcélú hálózat (...) többféle módon érinthet egy ingatlant: lehet föld feletti légvezeték nyomvonala, föld alatti kábel nyomvonala, illetve ezek biztonsági övezete. (...) A hatályos villamos-energia törvény (2007. évi LXXXVI. törvény – VET) tartalmaz előírást a közcélú villamos hálózatok tulajdonosai számára, így társaságunk számára is, hogy 2012. december 31-ig közigazgatási eljárás megindítása útján kérjék a vezetékjog ingatlan-nyilvántartásba történő bejegyeztetését. A meglévő közcélú villamosvezeték-hálózatoknál a vezetékjog eddig is létezett, csak az ingatlan-nyilvántartásba nem volt bejegyezve. Társaságunk elindította a (...) vezetékjogok ingatlan-nyilvántartásba történő utólagos bejegyzési folyamatát. (...) Az eljárás során közvetlenül nem vesszük fel a kapcsolatot az érintett tulajdonosokkal, hiszen nem új hanem régóta meglévő vezetékekről, illetve azok vezetékjogáról van szó. (...) A meglévő vezetékhalozatok vezetékjogának bejegyeztetésével – a VET 172. § (3.) bek. szerint – többletjogok és -kötelezettségek nem keletkeznek, ezért kártalanítás sem igényelhető.”

Érdemes legalább gondolatban összegezni, hogy miről is nyújt tájékoztatást a Tájékoztató:

- Valamikor létesítettek valahol (ez esetben) villamos vezetéket,
- ami jelenleg érinti az egyén tulajdonában álló ingatlant, mivel nem csak és kizárólag közterületen húzódik,
- a Vet. meg nem jelölt rendelkezéseire hivatkozással az energiaszolgáltató az érintett tulajdonos ingatlanára bejegyeztet valamit,
- ami korlátozza a tulajdonos rendelkezési jogát,
- végülis a tulajdonhoz való alap(vető?) jogot sértve,
- és ami miatt a tulajdonost nem illeti meg kártérítés.

Ezzel a gondolatmenettel végezve, még mindig felmerült a kérdés; mit keresett egy hatósági határozathoz tűzve a fenti tájékoztató? Az energiaszolgáltató céges logójával ellátott papírt kellett volna a határozat kibővített indokolásának tekinteni?

A költői kérdést válasz nélkül hagyva még mindig meg lehetett próbálni a határozat kioktatása szerinti kézbesítéstől számított 30 napon belül a határozatot kibocsájtó szerv felettes szervénél fellebbezéssel élni, de itt következett az újabb lírai kérdés: Az egyszerű postai küldemény esetében, amiről nem lehet tudni, hogy melyik nap dobták be a postaládába – mert akár egy fiktív több hetes utazás időtartama alatt is lehetett – honnantól számítják vajon a határnapot? A borítékra előre rányomtatott – vélhetően – feladási dátumtól?

Talán érthető, hogy ez a kérdés miért marad – egyelőre – szintén megválaszolatlan.

Egyszerűsített esetben feltételezve, hogy a póruul járt állampolgár megpróbál a jogállam biztosította jogorvoslati jogaival élni, a következő lépcsőfok az érthetetlen és nehezen kislabilizálható határozat elleni fellebbezés, amelyben a bejegyző határozat megsemmisítését kérheti az érintett.

A fellebbezésben sérelmezheti joggal az alábbiakat:

- A határozat rendelkező része csatolt vázrajzra hivatkozik, amely azonban nem volt része a postai küldeménynek,
- így az sem volt egyértelmű, hogy a határozat ténylegesen mire vonatkozik, mennyiben érinti a fellebbező fél ingatlanát,
- nem értesült az ingatlanát – tehát őt – érintő eljárásról, csak a határozat kézbesítése – vagyis a végjáték – után,
- az LP-161/2012. számú jogerős határozat tartalmát sem ismerhette meg (feltételezhetően a több száz helyrajzi számhoz tartozó tulajdonossal egyetemben),
- ahogy már említésre került; a határozat lényegében nem tartalmazott indokolást (mindössze 3 sort, amelyben z LP-161/2012. számú határozatra utalnak vissza)
- nem volt magyarázata annak, hogy az Energiaszolgáltató fejléces papírján szereplő tájékoztató milyen célt szolgál egy hatósági határozathoz csatolva
- korábban nem volt vezetékjog az ingatlanon
- nem volt tudomása arról, hogy az Energiaszolgáltató valaha is létesített volna vezeték az ingatlanon bármikor korábban.

Fentiekén túlmenően – ugyancsak joggal – levonható volt még az a következtetés is, hogy az első fokon eljáró hatóság eljárása és határozata sem felelt meg a Ket. előírásainak, így különösen nem a preambulumban vagy az alapelvekben foglaltaknak, továbbá a közhatalom szolgáltató funkciója, vagy az ügyfélen nyugvó teher csökkentése még nyomokban sem volt érzékelhető.

Miután az érintett fellebbezése mellett lerótta az egyébként nem kevésbé terhes illetéket is a következő indokolású helybenhagyó határozatot kapta:

“A fellebbezés elbírálása során megállapítottam, hogy a sérelmezett határozat jogszerű, és a fellebbezés megalapozatlan. (...) A határozat 2. pontja értelmében a hatóság az engedélyes által benyújtott dokumentumokból megállapította, hogy a vezetékjog fennáll és 1965. (...) 1995. években keletkezett. (...) [A Vet.] 172. §-a, a (...) 382/2007. (XII.23.) Korm. rendelet 3 és 39. §-ai alapján a (...) Mérésügyi Műszaki Biztonsági Hatóság a hatáskörében eljárva állapította meg a vezetékjog fennállását (...). A határozat 3. pontjában a Mérésügyi Műszaki Biztonsági Hatóság elrendelte, hogy az ingatlanügyi hatóság a vezetékjogot az engedélyes javára - a határozat mellékletét képező területkimutatásban és változási vázrajzban foglaltaknak megfelelően - az ingatlannyilvántartásba jegyezze fel. (...)”⁴

Ezt követően a fellebbezést elutasító végzés hosszan idézte az eljárását megalapozó jogszabályhelyet, azaz a Vet. 172. §-át⁵, majd hivatkozott még az ingatlan-nyilvántartásról

⁴ Baranya Megyei Kormányhivatal Földhivatala 30.254-2/2012. számú határozata

⁵ Vet. 172. § (1)_A hálózati engedélyes a kérelem benyújtását megelőzően legalább tíz évvel korábban idegen ingatlanon megépült és üzembe helyezett közcélú átviteli és elosztó vezeték, tartószerkezet és azon elhelyezett átalakító- és kapcsolóberendezés tekintetében, amennyiben azok elhelyezésére vonatkozó vezetékjog alapítása nem történt meg, vagy a vezetékjogi engedély nem lelhető fel, illetve a vezetékjog az ingatlan-nyilvántartásba nem került bejegyzésre, a 116. § szerinti Hatóságtól e törvény hatálybalépésétől számított hat éven belül kérheti a vezetékjog megállapítását, vagy a vezetékjog bejegyzésére alkalmas határozat kiadását. A vezetékjog fennállását és keletkezésének időpontját a határozatban kell megállapítani. A vezetékjog ingatlan-nyilvántartásba történő bejegyzésére a 116. § szerinti Hatóság jogerős határozata alapján kerülhet sor.

(2) A Hatóság a jogerős határozattal megkeresi az ingatlanügyi hatóságot a vezetékjog ingatlan-nyilvántartásba történő bejegyzése iránt. Amennyiben a vezetékjog nem az egész földrészletet érinti,

szóló 1997. évi CXLI. törvényre (a továbbiakban Inytv.) is, megindokolva a sérelmes határozat rövidítettségét.

Mindezek után néhány sor lényegi tartalom következett, ami predesztinálta az érintett előtt álló további eljárások végkimenetelét is.

Eszerint az ingatlanügyi hatóság a nyilvántartásba való bejegyzése alapjául szolgáló határozatot és az azt megelőző eljárást nem jogosult fölülbírálni, hanem köteles a jogerős hatósági határozatnak és mellékleteinek megfelelően az abban alapított vezetékjogot az ingatlan-nyilvántartásba bejegyezni, és figyelemmel az általa korábban hivatkozott jogszabályi helyre, a bejegyzési eljárásról értesítést sem kell küldenie.

Az immár hivatalosan is ügyfélnek számító érintett következő lehetősége az volt, hogy bírósági jogorvoslati kérelmet nyújtson be, amely lehetőséggel – tekintettel az ügy “próbaper” minőségére – természetesen élt is.

Még a peres eljárást megelőzően az ügyben érintett ügyfél megkereséssel élt a Mérésügyi Műszaki Biztonsági Hatóság felé, kérve az ingatlan nyilvántartási bejegyzés alapjául szolgáló alapeljárásban született és a bejegyző határozatban meghivatkozott határozat megküldését, illetve egyúton fellebbezéssel is élt a még ki nem kézbesített határozat ellen azzal, hogy a kézhezvétel követően terjeszti elő a fellebbezése alapjául szolgáló indokait.

A kérelem postára adását követően alig egy hétbe tellett a Mérésügyi Műszaki Biztonsági Hatóságnak, hogy utólagosan kikézbesítse a határozatot.

Ebből kiderült, hogy a vezetékjog fennállását megállapító határozat Pécs Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatal Ügyfélszolgálati Főosztályának hirdetőtábláján 15 napon át volt kifüggesztve.

Erre is tekintettel tehát az ügyfél a keresetében hivatkozta az ingatlan-nyilvántartást vezető hatóság határozatával szemben benyújtott fellebbezésében előadottakon túl azt is, hogy a határozatok és az eljárás maga sértik a magyar és európai jogrendet, az Alaptörvény XIII.⁶, XXIV. Cikkeit⁷, a XXVIII. Cikk (7) bekezdését⁸, a Polgári Törvénykönyvet (a továbbiakban Ptk.), a közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályiról szóló törvényt (a továbbiakban Ket.), különösen annak alapelveit, a 3. § (2) bekezdésének b) pontját⁹, 29. § (3) bekezdését¹⁰, 50. § (1) bekezdését¹¹, 72. § (1) bekezdésének ea)

akkor a határozathoz mellékelni kell az ingatlan érintett részét ábrázoló, az ingatlanügyi hatóság által záradékolt vázrajzot is.

(3) A vezetékjog megállapítása, illetve annak utólagos bejegyzése az ingatlannal kapcsolatban többlet jogokat és kötelezettségeket nem keletkeztethet, így nem teremt jogalapot kártalanítási igény érvényesítésére sem.

⁶ Alaptörvény XIII. cikk (1) Mindenkinek joga van a tulajdonhoz és az örökléshez. A tulajdon társadalmi felelősséggel jár.

(2) Tulajdont kisajátítani csak kivételesen és közérdekből, törvényben meghatározott esetekben és módon, teljes, feltétlen és azonnali kártalanítás mellett lehet.

⁷ Alaptörvény XXIV. cikk (1) Mindenkinek joga van ahhoz, hogy ügyeit a hatóságok részrehajlás nélkül, tisztességes módon és ésszerű határidőn belül intézzék. A hatóságok törvényben meghatározottak szerint kötelesek döntéseiket indokolni.

(2) Mindenkinek joga van törvényben meghatározottak szerint a hatóságok által feladatuk teljesítése során neki jogellenesen okozott kár megtérítésére.

⁸ Alaptörvény XXVIII. cikk (7) Mindenkinek joga van ahhoz, hogy jogorvoslattal éljen az olyan bírósági, hatósági és más közigazgatási döntés ellen, amely a jogát vagy jogos érdekét sérti.

⁹ Ket. 3. § (2) bekezdés b) hivatalból állapítja meg a tényállást, határozza meg a bizonyítás módját és terjedelmét, ennek során nincs kötve az ügyfelek bizonyítási indítványaihoz, ugyanakkor a tényállás tisztázása során minden, az ügy szempontjából fontos körülményt figyelembe kell vennie,

¹⁰ Ket. 29. § (3) Ha törvény vagy kormányrendelet eltérően nem rendelkezik, az eljárás megindításáról

pontját¹², az Inytv.-t, a Vet.-et.

A perbe hívott hatóság érdemi nyilatkozatot szinte alig tartalmazó ellenkérelme megismételte a jogelőd – szerinte – jogszerű eljárását legalizáló jogszabályi hivatkozások megjelölését, majd kijelentette, hogy tekintettel arra, hogy alakilag és formailag jogszabályszerű volt a kérelem, így a bejegyzésre alkalmassá vált, sőt, a perbe hívott hatóságnak, sem az első fokon eljáró jogelődjének, tényállás-tisztázási kötelezettsége – jogszabályi felhatalmazás hiányában – ez esetben nem állt fenn.

Az ügyfél a bírósági eljárásban hivatkozhat és hivatkozott is még a Ket. 28/A.¹³ és 28/D. §-aiban¹⁴, valamint a 78/A. §-ban¹⁵ foglaltakra, és e jogszabályi helyekkel alátámasztotta

-
- a) a hivatalból indult eljárásban az ismert ügyfelet az első eljárási cselekmény elvégzésétől
 - b) a kérelemre indult eljárásban - az eljárás megindítására irányuló kérelmet benyújtó ügyfelet kivéve - az ismert ügyfelet a kérelem beérkezésétől számított nyolc napon belül értesíteni kell.

¹¹ Ket. 50. § (1) A hatóság köteles a döntéshozatalhoz szükséges tényállást tisztázni. Ha ehhez nem elegendők a rendelkezésre álló adatok, bizonyítási eljárást folytat le.

¹² Ket. 72. § (1) A határozatnak - ha jogszabály további követelményt nem állapít meg - tartalmaznia kell ea) a megállapított tényállást és az annak alapjául elfogadott bizonyítékokat,

¹³ Ket. 28/A. § (1) A hatóság

a) írásban

aa) postai úton,

ab) írásbelinek minősülő elektronikus úton, ideértve a telefaxot,

ac) személyesen átadott irat útján,

ad) kézbesítési meghatalmazott útján,

ae) a hatóság kézbesítője útján,

af) kézbesítési ügygondnok útján,

ag) hirdetményi úton, vagy

b) szóban

ba) személyesen

bb) hangkapcsolatot biztosító elektronikus úton, ideértve a telefont, vagy

c) írásbelinek nem minősíthető elektronikus úton tart kapcsolatot az ügyféllel.

(2) Az (1) bekezdést megfelelően alkalmazni kell az ügyfél és a hatóság, valamint a hatóságok egymással történő kapcsolattartására.

(2a) Az iratkezelési rendszerek közötti iratáthelyezés szolgáltatáshoz csatlakozott hatóság írásban e szolgáltatás igénybevételével is kapcsolatot tarthat más hatósággal.

(3) Több igénybe vehető kapcsolattartási forma közül a hatóság a költségtakarékosság és a hatékonyság szempontjai alapján választ, előnyben részesítve az elektronikus utat.

(4) Az első kapcsolatfelvétel alkalmával a hatóság felhívja az ügyfél figyelmét a kapcsolattartás lehetséges formáira, és tájékoztatást ad a kapcsolattartásra szolgáló elérhetőségéről, valamint a hatóság által nyújtott elektronikus tájékoztatás elérhetőségéről.

(5) Az ügyfél a választott kapcsolattartási formáról más - a hatóságnál rendelkezésre álló - formára áttérhet. A hatóság akkor tagadhatja meg az ügyfél által választott új kapcsolattartási forma alkalmazását, ha az ügyfél visszaélészerűen kívánja azt igénybe venni.

(6) Az ügyfél kapcsolattartási forma változtatása esetén nem követelheti az eljárás korábbi szakaszában készült iratok, nyilatkozatok új formában történő megküldését.

(7) Életveszéllyel vagy súlyos kárral fenyegető helyzet esetén, valamint jogszabály rendelkezése alapján bármilyen módon tarthat kapcsolatot a hatóság és az ügyfél, a kapcsolattartás időpontját és módját az iratra feljegyzéssel, vagy más módon az információ megőrzését biztosító módon rögzíteni kell.

(8) Az ügyfélre vonatkozó kapcsolattartási szabályokat az eljárás egyéb résztvevőjére is alkalmazni kell.

¹⁴ Ket. 28/D. § (1) Törvény vagy kormányrendelet úgy rendelkezhet, hogy ha az eljárás jelentős számú ügyfelet érint, akkor - az eljárás megindításáról szóló értesítés, valamint az eljárás során a személyesen az ügyfélnek szóló végzések kivételével - a hatóság az ügyféllel hirdetményi úton tarthat kapcsolatot.

(2) Az ügyfél kérelmére a hatóság az írásbeli kapcsolattartás egyéb formájának alkalmazásával közli az ügyféllel a döntését.

(3) Jelentős számú ügyfelet érint az eljárás, ha több mint ötven ügyfél érintett az eljárás megindításakor. Törvény vagy kormányrendelet ennél több ügyfél érintettségéhez is kötheti a hirdetményi kapcsolattartás előírását.

rávilágított az eljárás tulajdonképpeni legjogellenesebb pontjára:

A Ket. 28/A. § (4) bekezdés szerint az első kapcsolattfelvétel alkalmával a hatóság felhívja az ügyfél figyelmét a kapcsolattartás lehetséges formáira, és tájékoztatást ad a kapcsolattartásra szolgáló elérhetőségekről, valamint a hatóság által nyújtott elektronikus tájékoztatás elérhetőségéről. Ugyanezen § (5) bekezdése értelmében az ügyfél a választott kapcsolattartási formáról más formára áttérhet. A hatóság akkor tagadhatja meg az ügyfél által választott új kapcsolattartási forma alkalmazását, ha az ügyfél azt visszaélés szerűen kívánja igénybe venni.

A Ket. 28/A. §-a alapján tehát az ügyféllel való első kapcsolattfelvételnélkor a közigazgatási hatóságot a szóba jöhető kapcsolattartási formákat illetően tájékoztatási kötelezettség terheli.

A Ket. 28/D. § (1) bekezdése alapján törvény vagy kormányrendelet úgy rendelkezhet, hogy ha az eljárás jelentős számú ügyfelet érint, akkor – az eljárás megindításáról szóló értesítés kivételével – a hatóság az ügyféllel hirdetményi úton tarthat kapcsolatot.

Ugyanezen § (2) bekezdése kimondja, hogy az ügyfél kérelmére, a hatóság az írásbeli kapcsolattartás egyéb formájának alkalmazásával közli az ügyféllel a döntését.

Amennyiben a közigazgatási hatóság a lehetséges kapcsolattartási formák közül hirdetményi úton történő kapcsolattartást választja, úgy a Ket. 78/A. § alapján az ügyfél kérelmezheti, hogy a hatóság – az iratok megküldéséről, közzétételéről való gondoskodással egyidejűleg – elektronikus levélben tájékoztassa a neki hirdetményi úton közzéteendő iratok szövegéről.

Fentiek alapján az érintett ügyfél tehát állította, hogy az ügyben eljáró hatóságok az ügyfél Ket.-ben meghatározott jogait figyelmen kívül hagyták, amikor a közigazgatási eljárás megindításáról nem értesítették és ezt követően a hirdetményi úton történő kapcsolattartási formát egyoldalúan határozta meg az alapügyben eljáró hatóság.

A hirdetményi kézbesítés a törvény magyarázata szerint is csak kivételesen, mintegy utolsó lehetőségként alkalmazható. A hatóságnak ugyanis mindent el kell követnie annak érdekében, hogy az ügyfelet megtalálja, hogy az ügyfél számára a döntés kézbesíthető legyen. Ennek hiányában ugyanis az ügyfél egyik alapvető joga, a jogorvoslathoz való jog üresedhet ki.

A jogorvoslati jogról való tájékoztatás csak abban az esetben tartalma a hirdetménynek, ha az eljárás megindításáról szóló értesítés is csak hirdetményi úton történt.

Fentiek alapján a vezetékjog fennállását megállapító határozat hirdetményi úton történő közlése a Ket. 28/A., 28/D., 78/A. §-aiban foglalt ügyféli jogok figyelmen kívül hagyásával történt és így ellentétes volt a Ket. alapelveivel.

A perbeli eljárás tárgyát képező érdemi határozat olyan nagyszámú mellékletet tartalmaz,

¹⁵ Ket. 78/A. §_Az ügyfelet kérelmére a hatóság - az iratok megküldéséről, közzétételéről való gondoskodással egyidejűleg - elektronikus levélben tájékoztatja
a) - a 39/A. § alapján hozott végzés kivételével - a vele nem közlendő végzések, valamint
b) a neki postai úton megküldendő, illetve hirdetményi úton közzéteendő iratok szövegéről.

amelynek hirdetményi úton való közlése megnehezíti illetőleg lehetetlenné teszi a határozat tartalmának az értelmezését és a jogorvoslati jog gyakorlására vonatkozó döntés meghozatalát.

Így az ügyfél előadta indokai között, hogy az érdemi határozat nemhogy csökkentette, hanem megnövelte a reá háruló eljárési terheket, a hatóság a hatáskörét nem az adott ügy egyedi sajátosságaira tekintettel gyakorolta, nem fedezhető fel a hatóság eljárásában az ügyfelekkel való együttműködés sem. A hatóság ügyintézője jogos gazdasági érdekét szem előtt tévesztve járt el. Mindezekre tekintettel a hatóság hatáskörének gyakorlása közben megsértette ügyféli jogait.

A hirdetményi úton való kapcsolattartás sérti a Ket. 28/A. és 28/D. §-aiban foglaltakat azért is, mert az eljárás megindításáról semmilyen értesítést nem kapott (sem ő, sem az eljárásban érintett több száz másik ügyfél), aminek hiányában nem tudta kérelmezni az írásbeli kapcsolattartás egyéb formáját. Ebből logikusan következik az is, hogy a hirdetményi kézbesítésről, mint kapcsolattartási formáról történő értesítés elmulasztása miatt ügyfélként attól a lehetőségtől is elesett, hogy – figyelemmel a Ket. 78/A. §-ában foglaltakra – kérelmére a hatóság a hirdetményi úton közölt iratok szövegéről elektronikus úton tájékoztassa. Mindezek hiányában fordulhatott elő, hogy a hirdetményi kézbesítés nem érte el célját és ezért a tulajdonosi jogait súlyosan sértő közigazgatási határozatról nem szerezhetett tudomást.

A Ket. Preambuluma szerint jogalkotási cél volt

- a közhatalom szolgáltató funkciójának erőteljesebb kifejezésre juttatása,
- valamint az ügyfelekre háruló eljárési terhek jelentős csökkentése.

Sőt alapelvi szinten fogalmazódott meg az is (Ket. 1. § (1) bekezdés¹⁶), hogy a hatóság a hatáskörét „az adott ügy egyedi sajátosságaira tekintettel gyakorolja.”

Ugyancsak alapelvi szinten fogalmazódott meg (Ket. 1. § (2) bekezdés¹⁷) az ügyféllel való együttműködés hatóságot terhelő kötelezettsége. Ebből következően – összhangban a KGD 2012.15 számú jogesettel – a perbe hívott hatóságnak az ügyfél szerint vizsgálnia kellett volna, hogy a bejegyzés alapjául szolgáló határozat jogerős volt-e, valamint azt, hogy az alapügyben eljáró hatóság határozata megfelel-e az alaki és tartalmi követelményeknek.

A közigazgatási és munkaügyi bíróság a keresetet azzal utasította el – követve a hatóságnak az ügyben kifejtett okfejtését –, hogy nyilvánvaló érvénytelenséget okozó tartalmi vagy alaki hiányossága a szolgálatjog bejegyzése alapjául szolgáló kérelemnek nem volt, így a hatósági bejegyzés jogszerű. Az ítéletben felhívott jogszabályok alapján másféle ítélet nem szülehetett.¹⁸ Más kérdés, hogy a keresetben hivatkozott alaptörvényi szakaszok semmilyen szinten sem kerültek alkalmazásra, abban azonban igazat kell adni az igazságszolgáltatásnak, hogy az eljárás azon szakaszában, amikor az érintett ügyfél is becsatlakozhatott, már nem lehetett tenni semmi, az eljárásjogi alapja ugyanis megvolt a

¹⁶ Ket. 1. § (1) A közigazgatási hatóság az eljárása során köteles megtartani és másokkal is megtartatni a jogszabályok rendelkezéseit. Hatáskörét a jogszabályokban előírt célok megvalósítása érdekében, mérlegelési és méltányossági jogkörét a jogalkotó által meghatározott szempontok figyelembevételével és az adott ügy egyedi sajátosságaira tekintettel gyakorolja.

¹⁷ Ket. 1. § (2) A közigazgatási hatóság a hatáskörének gyakorlásával nem élhet vissza, hatásköre gyakorlása során a szakszerűség, az egyszerűség és az ügyféllel való együttműködés követelményeinek megfelelően köteles eljárni. A hatóság ügyintézője jóhiszeműen, továbbá a jogszabály keretei között az ügyfél jogát és jogos - ideértve gazdasági - érdekét szem előtt tartva jár el.

¹⁸ 7.K.27.080/2013/9. számú ítélet

hatóságnak a határozat bejegyzéséhez és quasi végrehajtó szervként “csak” bejegyezte, amit kértek tőle.

Újabb kérdésként merül fel az ügyben, hogy a Mérésügyi Műszaki Biztonsági Hatóság határozatához vajon miért nem juthatott hozzá az ügyfél, vajon miért nem gyakorolhatta ügyféli jogait egy ilyen kiemelkedően fontos kérdéskörben, mint az ingatlanát érintő és később be is jegyzett szolgálat tartalmának megismerése?

A kereset elutasítását követően milyen út állhat még a rendelkezési jogában immár – és úgy tűnik véglegesen – korlátozott érintettnek?

A tanulmány elején jelzett – és sérelmezetten meg nem küldött – LP-161/2012. számú határozat és mellékletei a Pécsi Körzeti Földhivatal küldeményének feladását követően egy év múlva érkeztek meg – természetesen kérésre – az érintett ügyfélhez azzal, hogy az iratok kéréséhez mellékelte fellebbezés elkésett, mivel a határozat hirdetményi úton került közlésre, így a kifüggesztést követő 15. napon jogerőssé vált. Az érdemi vizsgálatot mellőző végzéssel szemben azonban jogszabálysértésre hivatkozással helye volt – a végzés közlésétől számított 30 napon belül – bírósági felülvizsgálatot kérni, amelyről a Pécsi Közigazgatási és Munkaügyi Bíróság nempere eljárásban döntött.

Az érintett a bírósági felülvizsgálati kérelmében hivatkozott arra, hogy a Magyar Kereskedelmi Hivatal MKEH-JF/00128/003/2013. számú határozata – véleménye szerint – jogszabálysértő, a fentiekben kifejtetteken túl az alábbiak miatt:

A Ket. 28/A. és 28/D. §-aiban foglaltak ellenére az eljárás megindításáról nem kapott semmiféle értesítést, így nem kerülhetett abba a helyzetbe sem, hogy az írásbeli kapcsolattartás egyéb formáját kérelmezhesse. Ennél fogva a hirdetményi kézbesítés is jogszabálysértő. Jelen esetben később látható lesz, hogy jelentősége van a két szakasz hatálybalépésének.

Abból a tényből, hogy a határozatot nem közölték az érintettel, illetve a határozat létéről nem értesítették, egyenes úton következik az is, hogy az anyagi jogerő sem állhatott be.

Ha viszont az anyagi jogerő nem állhatott be, akkor maga a fellebbezés sem lehet elkésett, ezért aztán nem is lehetett volna érdemi vizsgálat nélkül elutasítani.

Az MKEH arra hivatkozott, hogy a jogszabály lehetővé tette számára a hirdetményi közlést, tekintettel arra, hogy az “egyéb közlési módok” **előre eredménytelennek mutatkoztak**, sőt az érintett által hivatkozott 28/A. és 28/D. §-ok csak az ő eljárásuk megkezdését követő 5 nappal léptek hatályba.

A Pécsi Közigazgatási és Munkaügyi Bíróság az MKEH ellenkérelmében foglaltakat azzal egészítve utasította el az érintett kérelmét, hogy a korábban már hivatkozott Vet. 172. § (3)¹⁹ bekezdése szerint többletjogokat és kötelezettségeket nem keletkeztet a bejegyzés ténye, így kártalanítási igény érvényesítéséhez sem keletkeztetne jogalapot.

“A bíróság előrebocsájtja, hogy a kérelmező által megjelölt jogszabályhelyek, így a Ket.

¹⁹ Vet. 173. § (3) A vezetékjog megállapítása, illetve annak utólagos bejegyzése az ingatlanl kapcsolatan többlet jogokat és kötelezettségeket nem keletkeztethet, így nem teremt jogalapot kártalanítási igény érvényesítésére sem.

28/A. §-a és 28/D. §-a az ügyféllel való kapcsolatfelvételtől, illetőleg az eljárás megindításáról szóló értesítéssel rendelkeznek. A bíróságnak azonban a kérelmező által támadott jogerős végzés felülvizsgálata kapcsán abban kellett állást foglalnia, hogy a jogerős határozat mellyel szemben a kérelmező a fellebbezést előterjesztette, szabályszerűen közlésre került-e. Az ügyféllel való kapcsolatfelvétel, illetőleg az értesítés közlésének szabályszerűsége nem bír relevanciával, hiszen a kérelmező fellebbezése azért került a kérelmezett által a támadott végzésben érdemi vizsgálat nélküli elutasításra, mivel a fellebbezés kérelmezett álláspontja szerint elkésett. Ezért a vizsgálódás tárgyát is csak az képezhetette, hogy azon határozat, mellyel szemben a kérelmező fellebbezését előterjesztette mikor, és milyen módon került kérelmező részére közlésre, illetve a közlés szabályszerű volt-e. (...) Fentiekre figyelemmel tehát előre eredménytelennek mutatkozott a más módon való közlés, másrészt jogot nem érintett, kötelezettséget nem állapított meg az ügyfelek javára, illetve terhére a határozat, továbbá az ügyfelek nagy számára tekintettel a költséghatékonyság elvét is figyelembe véve indokolt volt a hirdetményi kézbesítés.”²⁰

Mivel az érintett a Pécsi Közigazgatási és Munkaügyi Bíróság idézett ítéletében foglaltakkal nem értett egyet, azonban további jogorvoslati lehetőség már nem állt előtte²¹, ezért a fentiekben ismertetett tényállást alkotmányjogi panasz formájában az Alkotmánybíróság elé terjesztette a következőkkel kiegészítve:

Leszögezte, úgy véli, hogy az őt érintő eljárás a jogerőre futott határozat közlésével indult meg, amelyet így hirdetményi úton nem is lehetett volna közölni, hiszen később erre a hirdetményi úton közölt határozatra alapítottan kérte az E.On Zrt. a szolgálat, vagyis vezetékJog bejegyzését. Magával a vezetékJog bejegyzésével azonban az érintett tulajdona feletti rendelkezési jogát korlátozták, mivel az ingatlan elidegenítésekor, beépítésekor hátrányosabb helyzetből indul majd, mint korábban, az ingatlan terheletlensége idején. Eképpen nem is lehet igaz, amit a Pécsi Közigazgatási és Munkaügyi Bíróság a 8.Kpk.50.084/2013/3. számú ítéletében kinyilvánított, mivel a a szolgálat lényege, hogy a tulajdonos tűrni köteles a szolgálat jogosultjával szemben. Az alkotmányjogi panaszban az érintett azt is előadta, hogy azzal sem ért egyet, hogy a bíróságnak nem kellett vizsgálnia a a korábbi határozatok közlésének jogszabályszerűségét, hiszen ha ez így lenne, akkor a jogorvoslati jog újabb irányú kiüresedéséről lenne szó, mivel így semmilyen eljárási fokon nem vált lehetővé a hatósági eljárások érdemben való vizsgálata, jogorvoslata. Sérelmezte még az érintett, immár indítványozó, hogy a panaszolt döntés és a döntéssel helyben hagyott eljárások sértik az Alaptörvényben meghatározott alapjogait, így különösen a XIII. cikkben rögzített tulajdonhoz való jogát, amelyből a tulajdon feletti rendelkezési jogát származtatja, a XXIV. cikkben meghatározott tisztességes eljáráshoz való jogát, illetve a XXVIII. cikk (7) bekezdésében meghatározott jogorvoslati jogát, mivel az őt hátrányosan érintő határozatokról nem értesült, így jogorvoslati jogával sem élhetett, ennél fogva sérült az I. és II. cikkben meghatározott alapjoga is, végül kérte a Pécsi Közigazgatási és Munkaügyi Bíróság 8.Kpk.50.084/2013/3. számú ítélete alaptörvényellenességének megállapítását és megsemmisítését.

²⁰ Pécsi Közigazgatási és Munkaügyi Bíróság 8.Kpk.50.084/2013/3. számú ítélete

²¹ Abtv. 27. § Az Alaptörvény 24. cikk (2) bekezdés d) pontja alapján alaptörvény-ellenes bírói döntéssel szemben az egyedi ügyben érintett személy vagy szervezet alkotmányjogi panasszal fordulhat az Alkotmánybírósághoz, ha az ügy érdemében hozott döntés vagy a bírósági eljárást befejező egyéb döntés

- a) az indítványozó Alaptörvényben biztosított jogát sérti, és
- b) az indítványozó a jogorvoslati lehetőségeit már kimerítette, vagy jogorvoslati lehetőség nincs számára biztosítva.

Az alapjogi sérelmet az alábbiakra alapította:

A bíróság végzése indokolásában kifejti, hogy nem kellett vizsgálnia a megelőző eljárásokban a kézbesítés jogszabályszerű voltát, csak annak a másodfokú hatósági végzését, amellyel szemben az indítványozó közigazgatási nem peres eljárásban bírósági felülvizsgálati kérelemmel élt.

Azonban a nem peres eljárásban meghozott végzéssel azt a másodfokú hatósági döntést hagyta helyben, amely egy súlyosan jogszabálysértő elsőfokú határozaton alapult, és amelynek alapján az ingatlan tulajdonomra terhet jegyeztek be.

Az eljárások egésze sérti az indítványozó tisztességes eljáráshoz való jogát, mivel az alapeljárásról nem értesült, így az alapeljárásban született döntéssel szemben jogorvoslati jogával sem élhetett. Az erre épülő további eljárásokban született döntések pedig legitimáltak egy olyan súlyos alapjogi sérelmet, amely közvetlenül kihat indítványozó további életére.

Mivel az Alaptörvényben meghatározott jogorvoslati jogával nem élhetett, sérült a tisztességes eljáráshoz való joga (egyébként ez sérült akkor is, amikor az ingatlan terhére vezetékjogot bejegyző hatóság nem adott indokolást a határozatához), majd mindezek folytán sérült indítványozó tulajdona feletti rendelkezési joga, így tulajdonhoz való alapjoga is, és mint alapjogaiban ekképpen súlyosan korlátozott egyén, sérült az emberi méltósághoz való joga is.

Fentiekből egyenesen következik az, hogy az indítványban panaszolt végzést hozó bíróság nem tett eleget az állam elsőrendű kötelezettségének, amely az Alaptörvény I. cikkében került megfogalmazásra.

Az Alaptörvény XXIV. cikkében meghatározott tisztességes eljáráshoz való jog explicite szól a döntések indokolásáról. De ugyanezen alapjogból alapvető szinten vezethető le többek között az a követelmény is, hogy a hatósági eljárás tisztességes, méltányos legyen.

Ennek alkotmányos alapját az Alkotmánybíróság korábbi alkotmányértelmező határozatai alapozták meg. Igaz, hogy a hatályos Alaptörvény csak a közigazgatási határozatok törvényességi felülvizsgálatát nevesíti (Alaptörvény 25. cikk (2) bekezdés b) pont), azonban az Alkotmánybíróság korábban kifejtette, hogy *“[a] közigazgatási határozatok törvényessége bírósági ellenőrzésének szabályozásánál alkotmányos követelmény, hogy a bíróság a perbe vitt jogokat és kötelezettségeket az Alkotmány 57. § (1) bekezdésben meghatározott feltételeknek megfelelően érdemben elbírálhassa. A közigazgatási döntési jogkört meghatározó szabálynak megfelelő szempontot vagy mércét kell tartalmaznia, amely alapján a döntés jogszerűségét a bíróság felülvizsgálhatja”* (39/1997. (VII.1.) AB határozat). Az idézett szöveg ugyan a korábbi alkotmányi szakaszra hivatkozik, ám álláspontom szerint az Alaptörvény – egyébként az alkotmányi követelményekkel szinte teljes mértékben megegyező – megfelelő cikkének a behelyettesítésével az Alkotmánybíróság által megfogalmazott követelmény a továbbiakban ugyanúgy alkalmazható. Erre a lehetőséget az Alkotmánybíróság 13/2013. (VI. 17.) AB határozata teremti meg, amely szerint az Alkotmánybíróság „az újabb ügyekben vizsgálandó alkotmányjogi kérdések kapcsán felhasználhatja a korábbi határozataiban kidolgozott érveket, jogelveket és alkotmányossági összefüggéseket, ha az Alaptörvény adott szakaszának az Alkotmánnyal fennálló tartalmi egyezése, az Alaptörvény egészét illető

kontextuális egyezősége, az Alaptörvény értelmezési szabályainak figyelembevétele és a konkrét ügy alapján a megállapítások alkalmazhatóságának nincs akadálya, és szükségesnek mutatkozik azoknak a meghozandó döntése indokolásába történő beillesztése” {13/2013. (VI. 17.) AB határozat, Indokolás [32]}.

Mindezekre figyelemmel a közigazgatási határozatok törvényességi ellenőrzése csak a tisztességes eljáráshoz való jogra tekintettel végezhető el. Az Alkotmánybíróság ezzel összefüggésben megállapította, hogy „*az összes, az Alkotmányban részletezett követelmény – a bíróság törvény által felállított volta, függetlensége és pártatlansága, az, hogy a tárgyalás igazságosan (az Alaptörvényben tisztességesen) és nyilvánosan folyjék – ezt a célt szolgálja, csak e követelmények teljesítésével lehet alkotmányosan véglegesnek számító, érdemi, a jogot megállapító döntést hozni. A közigazgatási határozatok törvényességének bírói ellenőrzése tehát alkotmányosan nem korlátozódhat a formális jogszerűség vizsgálatára. A közigazgatási perben a bíróság nincs a közigazgatási határozatban megállapított tényálláshoz kötve, és a jogszerűség szempontjából felülbíráhatja a közigazgatási szerv mérlegelését is. Az így felfogott érdemi elbírálással nem áll ellentétben, hogy a bíróság a határozatot hozó hatóságot új eljárásra utasítja. Azok a jogszabályok, amelyek kizárják vagy korlátozzák azt, hogy a bíróság a közigazgatási határozatot felülvizsgálva a fentiek szerint érdemben elbírálja a jogvitát, ellentétesek az Alkotmány 57. § (1) bekezdésével (Alaptörvény XXVIII. cikk (1) bekezdésével).* (39/1997. (VII.1.) Ab határozat)

Egyértelmű, hogy az Alaptörvényben foglalt pusztán formális értelmezés helyett a tágabb, valódi garanciát rejtő materiális értelmezésnek tulajdonít az Alkotmánybíróság elsőbbséget. Azaz nem elegendő csupán az adott határozat törvényességi szempontú vizsgálata, mind a ténykérdések, mind a jogkérdések szempontjából a bíróság felülbíráhatja a hatóság döntését. Sőt, a hatóság mérlegelésen alapuló döntéseivel szemben is megengedi a bírósági felülvizsgálatot. Ilyen módon a közigazgatási hatósági eljárást a szűk értelemben vett jogorvoslathoz való jog, azaz a bíróság általi döntés-felülvizsgálat megengedhetősége vezeti be a tisztességes eljáráshoz való jog vizsgálati tárgykörébe. Így jelen esetben a szűk értelmű jogorvoslati jog és a tág értelemben vett jogorvoslati jog összekapcsolódik.²²

Az indítványozót érintő ügyben úgy kezdeményezték eljárást a hatóságok kérelemre, hogy ő nem értesült róla, így semmiképpen sem lehet tisztességes és méltányos az eljárás. Nyilvánvalóan az sem véletlen, hogy az eljárásokban az indítványozó által hivatkozott Ket. jogszabályi helyek, amelyek a kapcsolatfelvételtől rendelkeznek, már hatályban voltak akkor, amikor az eljárások ténye a tudomására jutott. Ebből a szempontból ugyancsak helytelen a Pécsi Közigazgatási és Munkaügyi Bíróság végzésben rögzített álláspontja, mivel a tisztességes eljáráshoz való alapjogból levezetett méltányossági követelmény alapján nem fogadhatta volna el az alperesi hatóság védekezését, miszerint az indítványozó által hivatkozott jogszabály *csak pár nappal az eljárás megindulását követően lépett hatályba.*

Az eljárás megindulásáról, így annak időpontjáról indítványozó – értesítés híján – nem tudott, így nem is volt abban a helyzetben, hogy védekezése alapjául a jogszabály ténylegesen hatályos szövegét hivatkozza.

²² Vö.: Török Dániel Viktor: A tisztességes eljáráshoz való jog érvényesülésének alapjogi aspektusai IN Studia Iuvenum Iurisperitorium. Pécs, 2014. 349. o.

Az Alaptörvény XXVIII. cikk (7) bekezdésében meghatározott jogorvoslati jog nyilvánvalóan sérült azzal, hogy a hatóság az eljárásról nem értesítette az indítványozót, így amikor arról tudomást szerzett *egy másik hatóság határozatából* és fellebbezéssel élt az alapeljárásban hozott döntéssel szemben, akkor elkésztésre hivatkozással – érdemi vizsgálat nélkül – utasította el a hatóság a fellebbezését. Az értesítési, illetve kapcsolatfelvételi kötelezettség elmulasztásával és megszegésével elzárta tehát a jogorvoslatihoz való alapjogának gyakorlásától, amivel e jogintézményt kiüresítette. Ez a tény már önmagában is ellenkezik a jogállamiság követelményeivel.

Azzal, hogy az eljáró hatóságok, és az ő eljárásaikat helyben hagyó bírósági döntések a fentiekben kifejtett alapjogait súlyosan megsértették, lehetővé tették azt, hogy úgy kerüljön egy a rendelkezési jogát – és így a tulajdonhoz való alapjogát – korlátozó vezetékjog (quasi szolgalmi jog) bejegyzésre az ingatlanára, hogy a vezetékjog alapjául szolgáló, a bejegyzési kérelmet előterjesztő szolgáltató E.On Zrt. által telepített, és a határozatban megjelölt vezeték nem is létezik. Azonban a bejegyzés miatt, az ingatlan feletti rendelkezési joga többé nem korlátlan, egy későbbi beépítés már csak szűkebb lehetőségekkel valósulhat meg, illetve a vezetékjog terjedelmének megjelölése nélkül az is előfordulhat, hogy akármikor túrnie kell majd a bejegyzést kérő E.On Zrt. nevében eljárók fizikai ténykedését is az ingatlanán.

Az Alkotmánybíróság eddig kikristályosított gyakorlata alapján lehetőség van a tulajdon közjogi korlátozására, azonban e korlátozás mindig és mindenkor valamiféle értékgarancia mellett történhet csak meg.

A tulajdonhoz való jogba történő adott közhatalmi beavatkozás alkotmányos lehetősége összefügg a korlátozások nagyságával, súlyosságával. A tulajdonhoz való jog közérdekből alkotmányosan –értékgarancia megfizetése nélkül – korlátozható egészen addig, ameddig a korlátozás mértéke az elérni kívánt céllal – a közérdekkel – arányos. Indítványozó véleménye szerint esetében nem lehet szó arányosságról és közérdekről, mivel az ingatlanán sem az E.On Zrt., sem bármilyen más energiaszolgáltató soha nem létesített a vezetékjog alapjául szolgáló vezetékot.

Az alkotmányossági kérdés az, hogy milyen esetben kell a tulajdonosnak az arányos közhatalmi korlátozást minden ellenszolgáltatás nélkül eltűrnie. Másrészt, hogy a tulajdonos a jogainak “csak” a korlátozásáért mikor tarthat igényt kártalanításra, azaz az értékgarancia elvének érvényesítésére.

Ezen a ponton érdemes feltenni a kérdést, hogy az indítványban már hivatkozott Vet. 172. § (3) bekezdésében szabályozott kártalanítást kizáró rendelkezés fentiek alapján mennyiben felel meg a jogállami követelményeknek, illetve az Alaptörvénynek. Akár lehetett volna ez is a panasz tárgya, ha a panaszt szabályozó rendelkezések nem írnának elő érintettséget és határidőt a tudomásra jutástól számítottan. A törvényi szabályozás hatályba léphetett úgy, hogy az eljárások megindulásakor már alkalmazható hivatkozási alapként szolgáljon, azonban értesítés híján az érintettek nem tudtak érintettségükről, és a kihirdetéstől, hatályba lépéstől számítottan eltelt a panasz indítványozási határideje.

Az értékgarancia elvét kell(ene) érvényesíteni, amikor a közérdekből történő korlátozás súlyosnak minősíthető, mivel a kisajátításhoz hasonló állapothoz vezet a dolog konkrét elvonása nélkül, vagyis az érintettet egyenlőtlen és elfogadhatatlan áldozat meghozatalára kényszeríti, és ezzel súlyosan beavatkozik a tulajdon védelméhez való jogába.

Ha e dolog tehát a korlátozás következtében rendeltetésszerűen már nem használható, a kisajátítási szabályt kell alkalmazni, mivel a közhatalmi beavatkozás ekkor a közérdekkel csak akkor minősül arányosnak, ha azt értékgarancia ellensúlyozza. Ezzel összefüggésben fontos szót ejteni a tulajdon általános funkciójáról is, amely egyrészt a vagyoni jogi területen történő személyi szabadság biztosítása, illetve a saját felelősségű életalakítás lehetővé tétele.

Az indítványozót érintő eljárások eredménye, amelyekben érdemben részt nem vehetett, és a vezetékjog bejegyzésének ténye többé már nem teszik lehetővé az élete saját felelősségű alakítását, hiszen a tulajdona vonatkozásában innentől már mindig figyelembe kell vennie aényt, hogy az ingatlan megterhelésre került, további használata pedig eddig még meg nem határozott keretek között, de korlátozva lesz. Így – indítványozó véleménye szerint – egyértelműen sérül az Alaptörvény XIII. cikkében meghatározott tulajdonhoz való joga.

Emberi méltóságát sérti az eljárások már hosszan kifejtett lefolytatási módjának, körülményeinek ténye, illetve a tulajdonhoz és a tisztességes eljáráshoz való alapjoga fentiekben kifejtett sérelme is egyértelműen ezt indokolja. (Alaptörvény II. és XXIV. cikke, illetve a XXVIII. cikk (7) bekezdése)

Az Alkotmánybíróság még nem döntött az ügyben, jóllehet az messze nem egyedülálló²³, amire bizonyíték az is, hogy 2013 augusztusában kiadott jelentésében Szabó Máté ombudsman a vezetékjog problémáit feltáró 2011. évi jelentése után újabb panaszokat vizsgált.²⁴

Felhasznált irodalom jegyzéke:

Török Dániel Viktor: A tisztességes eljáráshoz való jog érvényesülésének alapjogi aspektusai IN Studia Iuvenum Iurisperitorium. Pécs, 2014. 349. o.

<http://www.jogiforum.hu/hirek/31035> 2014. január 27-én

http://www.resimmobiles.hu/docs/2009_3-4/03_hernadi_a_vezetekjog.pdf 2014. február 2-ai nézet

<http://www.jogiforum.hu/hirek/30419> 2014. március 14-én

<http://www.jogiforum.hu/hirek/30201> 2014. március 14-én

<http://www.ajbh.hu/documents/10180/111959/201205547.pdf> 2014. március 14-én

²³ <http://www.jogiforum.hu/hirek/30419> 2014. március 14-én

<http://www.jogiforum.hu/hirek/30201> 2014. március 14-én

²⁴ <http://www.ajbh.hu/documents/10180/111959/201205547.pdf> 2014. március 14-én

Szoftverrendszer fejlesztési költségeinek igazságügyi informatikai szakértői vizsgálata a büntetőeljárásban

Máté István Zsolt
igazságügyi informatikai szakértő

Pécs PTE ÁJK Doktori Iskola

I. Absztrakt

Az igazságügyi informatikai szakértő munkája során gyakran dolgozik célszoftverekkel, illetve szakértői módszertanok mentén, melyek segítik az információk hiteles kinyerését egy vizsgálat alá vett számítógépes rendszerből. Előfordulnak ugyanakkor olyan ügyek is, melyek megoldásához új módszereket, vagy módszertant kell alkalmazni. Ezek közé tartozik az egyedileg fejlesztett informatikai rendszerek fejlesztési költségeinek vizsgálata is.

Jelen írásban bemutatásra kerül egy módszertan és annak kifejlesztési folyamata, mely segítségével jól közelíthető egy rendszer fejlesztési költsége abban az esetben, ha a vizsgálatot végző szakértőknek a fejlesztés során keletkezett iratok alapján kell munkájukat elvégezniük.

A módszertan kidolgozásának folyamata esettanulmány keretében kerül bemutatásra, mely az 1978. évi IV. törvény (régi Btk.) 319. § (1) bekezdésébe ütköző és a (3) bekezdés d. pontja szerint minősülő különösen jelentős vagyoni hátrányt okozó hűtlen kezelés büntetnének gyanúja miatt ismeretlen tettes ügyében folytatott nyomozással összefüggő szakértői vizsgálat körülményeit részletezi, kitérve a szakértői vélemény módosításának lehetőségére új adat felmerülése esetén, a tartalom vizuális bemutatására és a minősített iratokkal történő szakértői munkára is.

Az adatok felhasználását az igazságügyi szakértői tevékenységről szóló 2005. évi XLVII. törvény (Szaktv.) teszi lehetővé, melyben a 12. § (3) szerint: „Ha jogszabály másként nem rendelkezik, az (1) bekezdésben foglaltak nem zárják ki a szakértői vizsgálat során feltárt tényeknek és adatoknak tudományos vagy oktatási célra - személyazonosításra alkalmatlan módon - történő felhasználását.”.

II. Bevezetés

Az informatikai rendszerek tervezésével és kivitelezésével kapcsolatban induló büntetőeljárásokban szinte kivétel nélkül igénybe veszi a nyomozó hatóság az igazságügyi informatikai szakértő munkáját. Bár a körülmények ugyan ügyről-ügyre változnak, ugyanakkor egyes közös vonások lehetővé teszik az egységes vizsgálati módszertan, vagy az arra vonatkozó javasolt vizsgálati eljárás kidolgozását és tesztelését.

Jelen írásban a nagy értékű fejlesztési projektek utólagos, projektdokumentumok és egyes működő szoftverkomponensek elemzése alapján történő értékelésére láthatunk módszertani példát, mely Máté István Zsolt és Begella Zoltán igazságügyi informatikai szakértők által került kidolgozásra a Nemzeti Adó- és Vámhivatal Bűnügyi Főigazgatósága Központi Nyomozó Főosztálya számára végzett, 01/2013 szakértői ügyszámú, igazságügyi szakértői vizsgálat során.

III. Anyag és módszer

III.1 A szakértői kirendelés tárgya

A Nemzeti Adó- és Vámhivatal Bűnügyi Főigazgatósága Központi Nyomozó Főosztály ××× Osztály ×× nyomozást folytatott a régi Btk. 319. § (1) bekezdésében meghatározott és a (3) bekezdés d) pontja szerint minősülő különösen jelentős vagyoni hátrányt okozó hűtlen kezelés büntett és más bűncselekmények elkövetésének gyanúja miatt ismeretlen tettes ellen folyamatban levő bűnügyben.

A büntetőeljárásról szóló 1998. évi XIX. törvény (Be.) 99.§ alapján a nyomozó hatóság kirendelte Máté István Zsolt igazságügyi informatikai szakértőt és – az ügy komplexitására és a feldolgozandó információ mennyiségére tekintettel, a kirendelt szakértő kérésére – társszakértőként Begella Zoltán igazságügyi informatikai szakértőt.

A vizsgálat során – a kirendelő határozat szerint – a következő kérdésekre kellett választ adniuk a szakértőknek:

„1. Kérem állapítsa meg a ×××1 rendszer szerződéskori piaci értékét összességében, illetve a vállalkozói szerződés mellékletében meghatározott ártáblázatban megjelölt bontásban is.

Amennyiben a számított piaci érték és a vállalkozói szerződés mellékletében meghatározott összegek között eltérés van, határozza meg a különbséget.

a) Kérem állapítsa meg a Hardverek és Szoftverek szerződéskori piaci értékét,

b) Kérem állapítsa meg a fejlesztési költségeket a fejlesztési idő és fejlesztői létszám figyelembe vételével.” (NAV 60100-××/2010. bü.)

A kirendelő hatóság a határozatban azonos tartalmú, a rendszer két további verziójára vonatkozó kérdések is szerepeltek, továbbá a rendszerek közötti kapcsolatok és különbségek részletes elemzése is. A vizsgálandó három fejlesztési projekt időbelisége mellett a kirendelő további három, azonos fejlesztési nagyságrendű, de eltérő szakterületre vonatkozó informatikai projekt megvalósítására vonatkozóan is feltette a fentiekben ismertetett kérdéstípusokat.

III.2. Szakértői kompetencia megállapítása

A szakértői vizsgálat megkezdését megelőzően az ügyben eljáró szakértőnek és társszakértőnek elsőként meg kell vizsgálnia, hogy a Be. 103. § szerinti kizárási okok nem állnak-e fent. Amennyiben egyik kizárási feltétel sem teljesül, úgy a szakértők megvizsgálják, hogy a kirendelés a kompetenciakörükbe tartozik-e.

Az igazságügyi szakértői szakterületekről a 9/2006. (II. 27.) IM rendelet (Szak. rend.) intézkedik, ahol az informatika vonatkozásában az alábbi szakterületeket adja meg:

1. informatikai berendezések, számítógépek, perifériák és helyi hálózatok (hardver)
2. informatikai biztonság
3. informatikai rendszerek tervezése, szervezése
4. stúdiótechnika, multimédia területtel összefüggő informatikai tevékenység
5. számítástechnikai adatbázis, adatstruktúrák
6. szoftverek

Bár mindkét kijelölt szakértő rendelkezett valamennyi, a fentiekben felsorolt kompetencia területre vonatkozó jogosultsággal, felmerült a kérdés, hogy a kirendelő határozat nem érint-e egyéb, például közgazdasági szakterületet.

A kirendelő határozat kérdéseinek értelmezése során a szakértők megállapították, hogy a vizsgálat várhatóan a felsorolásban szereplő 1., 3. és 6. kompetenciaterületet érintik. Mivel a Szak. rend. nem korlátozta egyik felsorolt területen belül sem az informatikai szakértő

véleményadási lehetőségét (pl. kivételek felsorolásával), ezért a szakértők megállapították, hogy a feltett kérdésekre saját kompetencia területükön belül válaszolni jogosultak.

III.3. Szakkérdések és jogkérdések elkülönítése, definíciók

A szakértői kirendelések esetén nem ritkán kéri a kirendelő jogkérdés eldöntését a szakértőtől. Ezek a kérdések gyakran az okozott kár, vagy az érték meghatározására vonatkoznak. Jelen vizsgálat esetében a szakértőknek az egyes felhasznált fogalmakat azonosítaniuk, illetve pontosítaniuk, elkerülendő a szakértői vélemény későbbi kompetencia túllépésen alapuló megkérdőjelezhetőséget.

A szakértők a „piaci érték” fogalmát pontosították, illetve határozták meg részleteiben a vizsgálat megkezdése előtt.

III.3.1 A vizsgált rendszer piaci értéke

A vizsgált rendszerek egyedi fejlesztésű, meghatározott feladat elvégzésére kifejlesztett célrendszerek. Ennek oka az, hogy a szoftver egy adott ország, meghatározott jogszabályi keretei és működési körülményeire készült, azaz piaci alapon máshol, más partnereknek nem értékesíthető. Ebből adódóan a szakértők a piaci értéket a fejlesztéshez felhasznált, hardver, szoftver, fejlesztési munkaóra és nyereség összetevőkből kalkulálták.

A szakértői véleményekben a fejlesztési érték és a piaci érték azonos tartalmú. Az összefoglalóban a szakértők a piaci érték kifejezést használják a fentiekben ismertetett tartalommal. (Máté-Begella, 2013a, 35.o.).

A hardverek és szoftverek szerződkori piaci értékének meghatározásánál a szakértők definiálták a fogalmi kereteket. Megállapították, hogy az egyes (vizsgált rendszerekre vonatkozó) szerződések hardver és szoftver komponensek üzembeállítását is tartalmazták.

Az egyes komponensek piaci értékét a termékek listaárából kalkulálták a szakértők. A kalkuláció során a hardver vagy szoftver külföldi devizában megadott árát vették figyelembe, mivel ezek (a vizsgálat időszak adatait figyelembe véve) kevésbé voltak változékonyak, mint az adott időszakra vonatkozó forint árak. A forintra történő átváltás valamennyi kalkuláció esetén egységesen az adott időszak deviza középárfolyamának átlagával (számtani középérték) történt. Amennyiben nem állt rendelkezésre a termék listaára, úgy a termékhez legközelebb álló teljesítményű rendszer (hardver) árát vették figyelembe a szakértők, szoftverek esetében pedig az adott rendszer magasabb verziószámú változatának árát használták a kalkuláció alapjául.

A forrásadatok minőségéből adódó pontatlanságot a szakértők a véleményalkotás részben értékelték a következő definíció szerint: „... a projekt értékelése egy olyan összeget jelent, amely felülről közelíti a projekt tényleges, a Vállalkozó számára felmerülő költségeit” (Máté-Begella, 2013b, 24.o.).

Az informatikai rendszer szoftveres komponenseinek fejlesztési költségét a következő számítással kalkulálták a szakértők:

Fejlesztési érték = (hardver komponensek nettó ára + szoftverkomponensek nettó ára + szolgáltatások nettó ára) + 100% árrés.

III.3.2 Fejlesztési érték és a munkateljesítmény összevetésének módszere

A járulékos költségektől megtisztított beszerzési ár, vagyis a fejlesztési érték és a ténylegesen valószínűsíthető fejlesztési munka összevethetősége érdekében a fejlesztési értékek a fejlesztési időszakra vonatkozó projekt személyzet munkabérre alakítják át a szakértők. Ennek metodikája a következő:

A szolgáltatások értékének meghatározásakor figyelembevételre került az adott időszakra vonatkozó mérnöki és programozói átlagkereset értéke az USA Munkaügyi Minisztérium statisztikái és felmérései (részletesen lásd később) alapján, valamint USD/HUF közötti átváltás céljából az adott devizanem MNB középárfolyamának éves átlaga.

Az egyes eszközök beszerzési áaira vonatkozó tartalmak a szakértői vélemény mellékletét képezték a források pontos megjelölésével együtt.

Az átlagos munkabér kalkulációjához az alábbi tapasztalati táblázatot használták a szakértők, ahol a relatív munkadíjakat a fejlesztési munkát végző programozói munkadíj (1,00) arányában határozták meg.

1. táblázat - Munkadíj arányok tábla

Projekt csoport	Munkadíj arány
Projektvezetés	2,50
Szervezés	1,80
Vezető Programozó - Mérnök	1,80
Programozó - Tesztelő	1,00
Adminisztrációs munkatárs	0,20
Oktatás - Bemutatás	0,50
Hot-Line	0,15
Üzemeltetés	1,00

A munkadíjak abszolút értékének meghatározásához a szakértők az Amerikai Egyesült Államok Munkaügyi Minisztériuma (United States Department of Labor) Munkaügyi Statisztikai Hivatalának (Bureau of Labor Statistics) adatait használták fel, a szoftverfejlesztők (software developers / computer programmer) munkadíjának megállapítására. Az így meghatározott abszolút bér az Amerikai Egyesült Államokban 2005 évben az Amerikai fogyasztói kiadások felmérés (U.S. Consumer Expenditure Interview Survey) alapján 4 141 USD/hó volt. A 2010. évre vonatkozó adatok (Occupational Outlook Handbook) szerint a fejlesztői óradíj 43,52 USD/óra volt

Az előzőek alapján a vizsgálandó rendszerek (xxx / xxx / xxx / xxx) időbeliségét figyelembe véve a szakértők az egyes évekre vonatkozóan az alábbi óradíj időskálát kalkulálták a 2005. és 2010. évi adatok lineáris interpolációjával:

2. táblázat - IT átlag óradíj kalkuláció időskálája

Év	Óradíj USD
2005	25,9
2006	29,4
2007	32,9
2008	36,5
2009	40,0
2010	43,5

A szakértők valamennyi rendszer esetén a fentiekben ismertetett vizsgálati módszertant alkalmazták.

A fejlesztési folyamat egyes részeinek azonosítása érdekében a szakértők a következőkben részletezett definíciókat alkották meg.

III.3.4 Előkészítési szakasz

A projekt közvetlen előkészítésének időszaka. Ebben az időben kell felállítani azokat a szervezeti, szervezési kereteket, amelyek a projektet működtetik. Elő kell készíteni és meg kell kötni a megfelelő szerződéseket, elő kell készíteni a hivatalos anyagokat, a szükséges dokumentációkat. Meg kell keresni a témához értő szakértőket.

A szervezők lefektetik a projekt alapjait. Ebben az esetben a konkrét jogszabályváltozások listáit. Meghatározzák a funkciólistát, és azok elsődleges megvalósítási sorrendjét.

A vezető programozó meghatározza a használt programozási nyelvet, a szükséges licenccsámmal. Megkeresi és kijelöli azokat a Tool Kit-eket, amelyekkel optimálisan kihasználhatók a programozói kapacitások, amivel a programozási idő rövidíthető le jelentősen. Jelen esetben ez a Java fejlesztő környezetet.

Az előzetes szervezési dokumentumok alapján felállítja, és megszervezi a programozó munkacsoportokat. A programozó előkészíti, telepíti, kipróbálja a fejlesztői környezetet. Optimális esetben előkészíti a többi programozó gépét a csoportmunkára. A rendszer-mérnökök összeállítják a tesztrendszer, és elkezdik az éles rendszer felépítését.

A fázis végén elkészül az igazgatási és informatikai rendszerterv első változata, mely a további fázisok során válik véglegessé.

III.3.4 Programozási fázis

A programozók elkezdik a lebontott feladatok elkészítését, az „üzleti”, és/vagy „műveleti logika” kódolását. A programkódok még hiányosak, de alaprutinok, a megfelelő interfészek, azaz minden olyan rész, amire a későbbi munka alapul már végleges formát ölt, tesztelhető és ellenőrizhető.

Megkezdődik a tesztelés, és annak visszacsatolása a programozásra, és szükség esetén a szervezésre. Az időszak végére a program strukturálisan kész. Az interfészek készek, gyakorlatilag béta szinten hibátlanok, strukturálisan, és input-output szinten már nem változnak.

A program az időszak végére részben működőképes, részben bemutatható (××× ág), a funkciók mindegyike alapszinten működik, és első gyakorlati tesztelésre kész. A program már bemutatható, egyes részei oktathatók. Elkezdődik az éles rendszer üzemi tesztje.

A rendszert kiszolgáló hardverek konfigurálása és tesztelése megtörténik.

A program már a felhasználó számára bemutatásra kerülhet, hogy az esetleges megjegyzéseit még meg tudja tenni. A GUI (grafikus felhasználói felület) és az I/O (be- és kimeneti) funkciók véglegesek, és stabilak. Az operátori interfészek még változhatnak, jobban alkalmazkodva a megrendelő igényeihez.

A programban már lényegi változtatás nem lehetséges. Ha ez mégis megtörténik, akkor azt át kell vezetni a rendszerterveken, és meg kell vizsgálni, hogy milyen strukturális változásokat indukál, illetve milyen határidő módosítást eredményez.

Az időszak végére a már stabilnak nevezhető programmal együtt véglegesednek az akkorra már valószínűleg többszörösen módosított rendszertervek.

Elkészül az Informatika rendszerterv végső változata A tesztelők visszacsatolásai alapján véglegesedik a programkód, és elkészül a felhasználói dokumentáció. Elkészül az üzemeltetési dokumentáció. Megtörtént a program béta tesztje.

Befejeződik a komplex rendszer éles-üzemi tesztje, és finomhangolása. Ekkorra a teljes hardver állomány üzemkész, és működése eléri a kívánt megbízhatósági, rendelkezésre állási százalékot. Ez minimum: 99,5%.

Az időszak végére a program már átadható üzemeltetésre, bevezethető állapotú. A program használatával kapcsolatos problémákat a hot-line felveszi és továbbítja a programozók felé, hibajavítás, vagy módosítás végett.

A programozói munkacsoportok azon része, ahol már módosítás nem lehetséges feloszlik. Csak azok maradnak meg, akikhez köthető programrészekben még változások lehetségesek, továbbá a megszünt teamek programkódját szükség esetén javítani képes programozók.

III.3.5 Üzemeltetési fázis

A programot az üzemeltetés átveszi. A programozói munkacsoportok feloszlanak. Csak annyi programozó marad, amely a szórványosan előforduló hibákat javítani tudja. Ennek a programozónak hosszú távon az is feladata, hogy az esetleges apróbb módosításokat elvégezze. A vizsgált rendszer esetében ez csak minimális mértékű lehet a feladat jellegéből adódóan. Minden jelentősebb módosítás egyben rendszerterv módosítást és engedélyezést igényel.

Mivel a program már betesztelt, leoktatott és gyakorlatban működött, ezért a hot-line feladata is a közvetlen napi munka ellátása. A bevezetési szakaszhoz képest az eset-szám lecsökken, beáll egy átlagos értékre.

III.4. A definíciók indoklása és értékelése

A szakértők az egyes rendszerek fejlesztési szakaszaira vonatkozóan – a projektekben elemzett dokumentációk, a rendszerek részletes elemzése során kialakított metodika figyelembe vételével, valamint személyes szakértői munkatapasztalatuk alapján – kalkulálják a teljes projektlétszámot, melynek figyelembe vételével történi a piaci érték meghatározása (Máté-Begella, 2013b, 36-41.o.).

Az eredeti vizsgálati metodika a definíciós résznél tartalmazta a vizsgálat alá vont szoftver rendszerek, illetve azok funkcionális komponenseinek azonosításához használt rövidítéseket, valamint a rövidítések pontos kifejtését is. Ezen adatokat jelen tanulmány az ügy anonim jellegének megóvása miatt nem tartalmazza.

Az egy évet meghaladó vizsgálat sorozat alatt, majd azt követően jelen tanulmány előkészítése során több kérdés és kritika is megfogalmazódott a munkadefiníciókkal összefüggésben, melyek feltétlenül választ igényelnek.

Elsőként maga a megközelítési mód igényel magyarázatot. A vizsgálat során a szakértők nem fértek hozzá a rendszerek teljes körű, részletes fejlesztési dokumentációjához, illetve az egyes programváltozatok közül is csupán az időben legutolsó változatok közvetlen vizsgálatát tudták elvégezni egy teszt környezetben. Mivel ezen körülmények a vizsgálat megkezdésekor ismertek voltak, a szakértők feladata volt annak a munkaeszköznek (értsd: módszer) a kidolgozása is, mely a nem teljes körű kiinduló adatokból is képes közelítő eredményt szolgáltatni. A hiányos adatok miatt a „fordított projekt tervezés”, vagyis az egyes projektelemek részletes visszafejtése a bázis adatokhoz nem volt lehetséges.

III.4.1. Új adatok figyelembevételének módszerei

Az alapvetően tervezési célú módszertanok használatát a szakértők a vizsgálat során felmerült új adatok miatt (az ügyszó adatot szolgáltató intézmény egyik vezetőjének nyilatkozata) végezték el. A nyilatkozat szerint

„A ××× és jogelődje – az ××× Zrt., mint vezetői tanácsadó cég közreműködésével – az ××× Zrt., a ××× Kft., valamint a ××× Kft.-vel, mint fejlesztőkkel kötött szerződések során a vállalkozói díj megállapítására a következő módszereket, illetve mértéket alkalmazta: Egyrészt, a HW és SW beszerzésekre általában a „Total cost of ownership” becslést alkalmaztuk (TCO, Teljes körű birtoklási költség: Egy eszköz birtoklásának összes pénzügyi következménye, a kezdeti vásárlási áron felül jellemzően idetartozik még a

karbantartás, elhelyezési díjak, oktatási költségek, fogyó eszközök, belső és külső támogatás, tőkeamat, stb.)

Másrészt, a fejlesztési tevékenység elvégzésére irányuló költségbecslés az ISO/IEC JTC1 SC7 határozatában elfogadott Nemzetközi Szabvány alapján került meghatározásra. Megnevezése: ISO/IEC 19761 ‘Software Engineering – COSMIC-FFP – A functional size measurement method’ <http://www.cosmicon.com/>. (A funkciópontszámolás célja, hogy különböző technológiákkal történő szoftverfejlesztések hatékonyságának összehasonlítása lehetővé váljon.)

A vállalatközi díj megállapításának mértékéül az IVSZ által közölt átlagos óradíjakat vették alapul (<http://ivsz.hu/hu/hirek-es-esemenyek/hirek/ivsz-hirek/2012/05/2012-atlagos-oradijak>), melyekkel kapcsolatban az ××× ×××× úr megjegyezte, hogy a gazdasági recesszió következtében a 2××× előtti díjak sem tértek el jelentősen a mostani, illetve tavalyi díjaktól.” (Máté-Begella, 2013b, 8.o.).

A nyilatkozatban szereplő adatok alapján a szakértők elvégezték a COSMIC Full Function Point Measurment Method módszertan elsődleges vizsgálatát, mely kiterjedt a módszertan időbeli és tartalmi hatályára, valamint a módszertan kérdéses rendszerekkel kapcsolatos alkalmazása nyomainak feltárására.

Az elemzés során a szakértők megállapították, hogy a COSMIC (Common Software Measurement International Consortium) egy kanadai szervezet, mely céljának tekinti az újonnan fejlesztett szoftverek méretezésére és teljesítmény mérésére vonatkozó eljárások kidolgozását. Az adatszolgáltatótól származó információ pontos szakmai értékelhetőségének okán a szakértők részleteiben tanulmányozták a hivatkozott módszereket és szabványokat. Az erre vonatkozó vizsgálat a következőket tárta fel:

A COSMIC eljárás életciklusa a következőképpen alakult:

- Full Function Points (FFP, UQAM, 1997)
- COSMIC-FFP (1999) v2.0
- COSMIC (v2.2) become an ISO standard yet in 2003 (ISO/IEC 19761)
- COSMIC (2007) v3.0

A ××× rendszerek költségtervezési időszakában a COSMIC v2.2 eljárás változat volt érvényben, mely a Full Function Point Measurment Method (FFP) nevű eljárást valósítja meg. A ××× szervezet ×××× funkciójú munkatársa tévesen hivatkozott a Functional Size Measurement Method (FSM) nevű eljárásra, mely a COSMIC v3.0 változatától (2007-től) volt érvényes (lásd a DVD mellékleten a COSMIC_Method_v2.2_Measurement_Manual.pdf és a COSMIC_Method_v3.0_Measurement_Manual.pdf dokumentumokat).

A szakértők a ××× rendszerek vizsgálata során sem közvetlen sem közvetett utalást nem találtak arra, hogy a megrendelő milyen tervezési módszert alkalmazott a költségek kalkulálásakor. A megvizsgált v2.2 tervezési eljárás változat szerint:

„The COSMIC-FFP measurement method is designed to be applicable to software from the following domains:

- Business application software which is typically needed in support of business administration, such as banking, insurance, accounting, personnel, purchasing, distribution or manufacturing. Such software is often characterized as “data rich”, as its complexity is dominated largely by the need to manage large amounts of data about events in the real world.
- Real-time software, the task of which is to keep up with or control events happening in the real world. Examples would be software for telephone exchanges and message switching, software embedded in devices to control machines such as domestic

appliances, lifts and car engines, for process control and automatic data acquisition, and within the operating system of computers.

- Hybrids of the above, as in real-time reservation systems for airlines or hotels for example.” (Measurement Manual, 15.o.)

Az eljárás a fenti leírás alapján egyrészt általános üzleti szoftverekre (bank, biztosítás, könyvelés, személyzeti nyilvántartás, beszerzés, elosztás vagy gyártás) vonatkozik, melyek ún. adatgazdag szoftvereknek nevez a leírás. A másik szoftver típus – ahol az eljárás alkalmazható – az ún. valós idejű szoftverek, mint a telefonközpont és üzenetkezelő szoftverek, készülékekbe beágyazott szoftverek (pl. háztartási gépek esetén), liftek és jármű motorok folyamatainak vezérlése és adatainak gyűjtése. Harmadrészt a módszer alkalmas (a kidolgozók szerint) vegyes rendszereknél, úgymint valós idejű repülőgépjegy vagy hotel foglalási rendszerek.

A leírás nem erősíti meg (de nem is zárja ki), hogy egyedi (tehát nem valamilyen szokásos munkameneten alapuló) célszoftver fejlesztés tervezési támogatására is alkalmas lenne. Ugyanakkor a komplexitásra utaló kizárások (lásd alább) közé sem tartozik a ××× rendszerek fejlesztési folyamata.

„The COSMIC-FFP measurement method has not yet been designed to take into account the functional size of pieces of software, or their parts, which:

- are characterized by complex mathematical algorithms or other specialized and complex rules, such as may be found in expert systems, simulation software, self-learning software, weather forecasting systems, etc.
- process continuous variables such as audio sounds or video images, such as found, for instance, in computer game software, musical instruments and the like.”

Összességében megállapítható, hogy az eljárás alkalmas a szoftverek méretezésének előzetes tervezéséhez hozzájárulni, különösen szabványosított, vagy általános célú (lásd a fenti felsorolást) üzleti alkalmazások esetén.

A szakértők ugyanakkor nem találtak arra vonatkozó adatot az áttekintett dokumentációban, ami a tervezési eljárás használatára utalt volna. (Máté-Begella, 2013b, 9-12.o.)

A bemutatott érvelés mutatja, hogy az egyedi esetekre kidolgozott vizsgálati módszerek már a felhasználás során ki vannak téve a gyakorlat próbájának és a nyomozási szakaszban felmerülő új adatok indokoltá teszik az elvégzett vizsgálatok eredményének újra értékelését. Ezt minden esetben végre kell hajtani, függetlenül attól, hogy az újonnan felmerülő információ minősége, annak megbízhatósága magasfokú-e, vagy nyilvánvalóan az adatot szolgáltató felelősségének csökkentését igyekszik szolgálni.

III.5. A vizsgálati eredmények vizuális bemutatása

Mivel a vizsgálandó rendszerek (eredeti kirendelésben egy rendszer három változata) fejlesztési dokumentációja több, mint tízezer oldalnyi iratot tett ki, melyhez további elektronikus iratok (CD és DVD adathordozón) kapcsolódtak, az adatgazdagság az elkészített igazságügyi informatikai szakértői véleményekben is megjelent.

Tekintettel arra, hogy a forrásinformációk és az azokból kalkulált eredmények érthető bemutatása jelentősen befolyásolja a szakértői vélemények későbbi felhasználhatóságát, a szakértők több vizuális módszert is alkalmaztak az adatok bemutatásakor.

Azoknál az adattípusoknál, ahol a részletek összevonását követően egy összesített eredményt kellett bemutatni, az alapinformációk táblázatos formában kerültek bemutatásra. A következő táblázat például a ×××3 változat előkészítési fázisának kalkulált létszám és munkadíj adatit tartalmazza:

3. táblázat - Fejlesztési fázisonkénti összesítő tábla

Projekt csoport	Munkadíj arány	Havibér	Létszám	
			Előkészítés	
			Fő	Bér
Projektvezetés	2,50	3 985 765	2	5 797 472
Szervezés	1,80	2 869 751	3	6 261 280
Vezető Programozó - Mérnök	1,80	2 869 751	2	4 174 176
Programozó - Tesztelő	1,00	1 594 306	1	1 159 488
Adminisztrációs munkatárs	0,20	318 861	2	463 792
Oktatás - Bemutató	0,50	797 153	0	0
Hot-Line	0,15	239 146	0	0
Üzemeltetés	1,00	1 594 306	0	0
		Összesítés	10	17 856 208

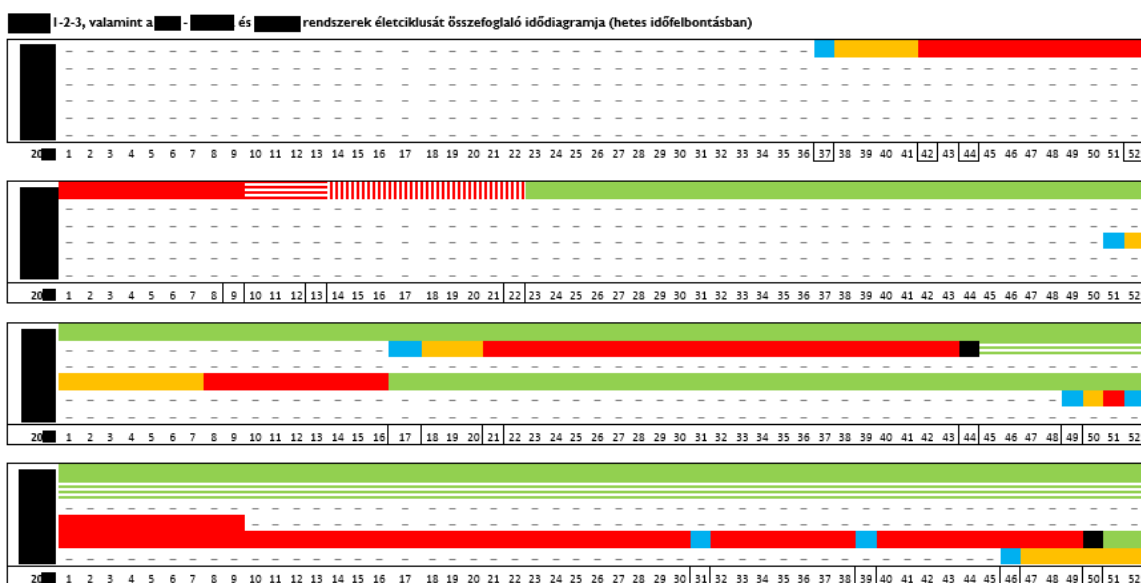
Hasonló részletező táblázatok készültek a valamennyi programváltozat valamennyi fejlesztési szakaszáról. Tekintettel arra, hogy ezek a részletes táblák nem teszik lehetővé a teljes körű áttekintés (nem is ez a feladatuk), a szakértők az egyes programokra, illetve programváltozatokra vonatkozóan összesített, fejlesztési időt és fejlesztési költségeket egyaránt tartalmazó táblázatokat is készítettek (lásd a következő ábrán).

4. táblázat - Fejlesztési projektenkénti összesítő tábla

Projekt csoport	Munkadíj arány	Havibér	Előkészítés		Létszám		Üzemeltetés	Összesen		
			Fő	Bér	Programozás Fő	I.fázis Bér				
Projektvezetés	2,50	2 661 123	1	3 870 720	4	26 127 414	0	0	5,00	29 998 134
Szervezés	1,80	1 916 009	3	8 360 768	2	9 405 882	0	0	5,00	17 766 650
Vezető Programozó - Mérnök - Oktatás	1,80	1 916 009	1	2 786 912	4	18 811 710	1	47 638 777	6,00	69 237 399
Programozó	1,00	1 064 449	1	1 548 288	20	52 254 774	2	52 932 096	23,00	106 735 158
Adminisztrációs munkatárs	0,20	212 890	1	309 664	2	1 045 116	0	0	3,00	1 354 780
Oktatás	0,50	532 225	0	0	5	6 531 840	0	0	5,00	6 531 840
Hot-Line	0,15	159 667	2	464 480	20	7 838 208	4	15 879 410	26,00	24 182 098
Üzemeltetés	1,00	1 064 449	1	1 548 288	3	7 838 208	1	26 466 048	5,00	35 852 544
		Összesítés	10	18 889 120	60	129 853 152	8	142 916 331	78,00	291 658 603
Fázis		Tól		Ig	Munka nap	Naptári nap				
Előkészítés		2006.12.28		2007.02.12	32	46				
Programozás I.fázis		2007.02.13		2007.05.02	54	78				
Üzemeltetés		2007.05.03		2009.07.01	547	790				
	Összesen:				633					
	Napi Munkaóra				8					
Programozói óradíj (USD)		32,90								
USD/HUF árfolyam		183,83								
Fejlesztési érték										
(a) Hardver - szoftver - szolgáltatás				299 244 915						
(b) Számított bérkötség adatok				291 658 603						
(c) Számított összes költség (b) + (c)				590 903 518						
(d) Nyereség		100%		590 903 518						
Kalkulált fejlesztési érték			(c) + (d)	1 181 807 036						

A fejlesztési projektek időbeliségét, különösen a párhuzamos fejlesztéseket táblázatban ábrázolni célszerűtlen, ezért a szakértők színekódolt idődiagramot alkalmaztak (lásd a következő ábrát).

5. táblázat - Fejlesztési projektek párhuzamosságainak idődiagramja

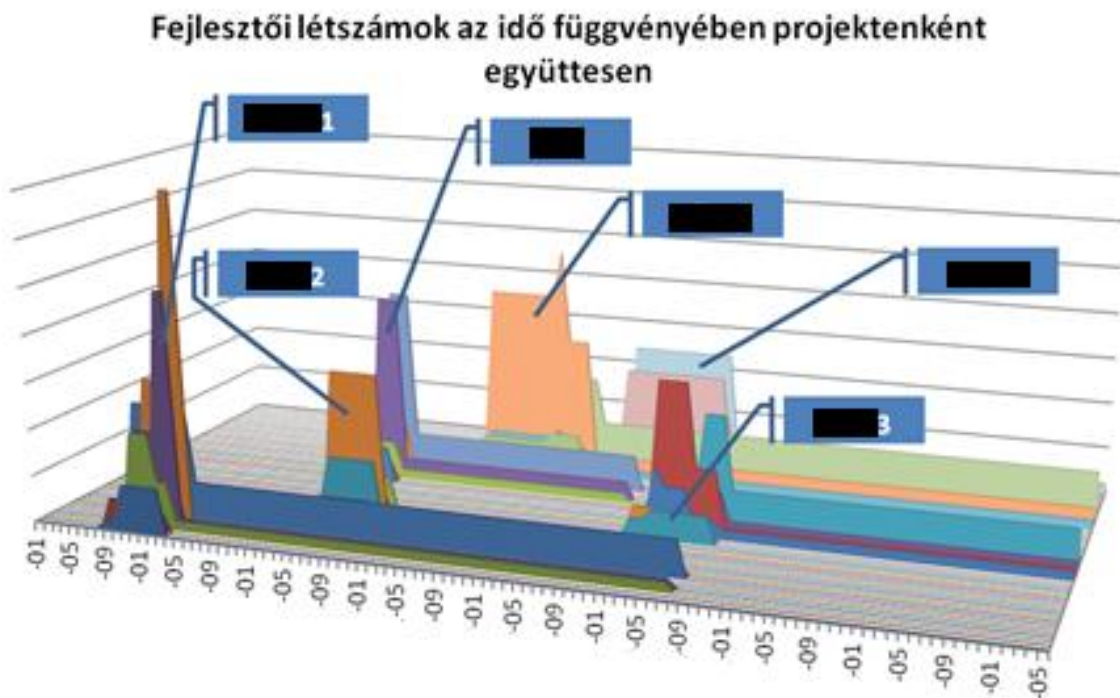

Mivel a kirendelő hatóság szempontjából az egyes különálló projektek fejlesztési szakaszainak is volt jelentősége (egybeesések), ezért a szakértők a projektidőszakok szerint végezték el a színekódolást, melynek segítségével áttekinthetővé vált az egyes feladattípusok párhuzamos elvégzése a különböző projektek esetén, vagy a párhuzamosság hiánya (színekódokat lásd a következő ábrán).

6. táblázat - Idő diagram színekódjai

A mennyiségi és időbeliségi adatok párhuzamos megjelenítésére a szakértők három dimenziós, színekódolt ábrát használtak, melyek segítségével a komplex adatösszefüggések is gyorsan áttekinthetővé váltak (lásd a következő ábrán).

1. ábra - Időbeli és mennyiségi adatok projektenkénti párhuzamos ábrázolása

Összességében megfogalmazható, hogy a komplex, nagy mennyiségű adatot tartalmazó vizsgálati eredmény grafikus megjelenítése nem öncélú művelet, hanem a vizsgálati eredmény értelmezésének fontos kelléke, mellyel minden olyan esetben élniük kell a szakértőknek, amikor a táblázatos bemutatás már nem mutatja be megfelelően az összefüggéseket.

A vizsgálati eredmények megfelelő értelmezése és könnyű áttekinthetősége nem csupán a nyomozati munkát, de a vádemelési, a védelemi és a döntéshozatali tevékenységeket is hatékonyan segíti.

III.6. Minősített adatok felhasználása a vizsgálat során

Az szakértők a vizsgálatuk során elemzett nagy mennyiségű információ között több alkalommal találkoztak minősített adatokra történő utalással, illetve a szakértői vizsgálat zárásakor minősített adatokat is felhasználtak a szakértői vélemény kiegészítéséhez.

E körülmények miatt is szükséges áttekinteni a minősített adatok szakértők általi kezelésének szabályait és gyakorlati módját egyaránt.

A minősített adatok védelméről szóló 2009. évi CLV. (Mavtv.) törvény tartalmazza a minősített adatok létrejöttének, kezelésének és megszűnésének alapvető szabályait, illetve a Be. 70/C § rendelkezik a büntetőeljárásban történő felhasználás módjáról.

A fenti jogszabályok a büntetőeljárás során kirendelt, vagy bevont igazságügyi szakértőknek lehetővé teszi a minősített adatokhoz történő hozzáférést az általános szabályokban foglalt nemzetbiztonsági ellenőrzés, személyi biztonsági tanúsítvány, valamint titoktartási nyilatkozat és felhasználói engedély nélkül [Mavtv. 14. § (2)].

A szakértők az esettanulmányban szereplő ügy vizsgálata során tudomást szereztek arról a körülményről, hogy az ügyben minősített adatokkal történő munka várható, ezért mindkettő elvégezték a Nemzeti Biztonsági Felügyelet (NBF) szervezésében lezajlott titkos ügykezelő vizsgára felkészítő tanfolyamot. Az ügy vizsgálata során ezeket az

elméleti ismereteket hasznosították, illetve annak gyakorlati alkalmazására vonatkozó megfigyeléseket is tettek.

A minősített adatokat, legyenek azok bármilyen hordozón (tipikusan papír, optikai adathordozó, mágneses lemez vagy szalag stb.) zárt rendszerben kezelik. Az adatokhoz történő hozzáférés adminisztratív és fizikai módon biztosított környezetben történik, ennek legfontosabb, a szakértőket is érintő eljárásai kerülnek ismertetésre a következőkbe az esettanulmányhoz kapcsolódóan.

A Mavtv. 2010. április 1-én lépett hatályban, azonban átmeneti rendelkezéseinek egy része az esettanulmányban ismertetett ügy vizsgálati időszaka alatt lett hatályos. A törvény úgy rendelkezett, hogy a jogszabály hatálybalépéséig keletkezett minősített adatokat legkésőbb 2011. december 31-ig felül kell vizsgálni a minősítő, vagy az NBF részéről, illetve a levéltárban lévő, vagy egy adott szerv jogelődjénél készített, vagy saját készítésű minősített iratot legkésőbb 2013. június 30-ig felül kell vizsgálni és a törvény szerint kell a továbbiakban eljárni. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a szakértői vizsgálat időszakában (2013 második félév) már csak olyan minősített adattal kerülhettek kapcsolatba a szakértők, melyek felülvizsgálata megtörtént és nemzeti minősített adat esetén a következő besorolások valamelyikébe esett: Szigorúan titkos, Titkos, Bizalmas, Korlátozott terjesztésű.

Az előzéken ismertetett körülményekből adódóan a szakértők véletlenszerű módon nem kerülhetnek kapcsolatba minősített adattal, azonban szükséges a minősített adat felismeréséhez szükséges információkkal rendelkeznie ahhoz, hogy a minősített adattal visszaélés tényállást még gondatlanságból se követhesse el.

A nemzeti minősített adat (a továbbiakban csak ezzel az adattípussal foglalkozunk) alaki kellékeit a 90/2010. (III. 26.) Korm. rendelet a Nemzeti Biztonsági Felügyelet működésének, valamint a minősített adat kezelésének rendjéről határozza meg. Ezek a 38. § (1) szerint a következők:

- a készítő megnevezése
- a minősítési szint megnevezése
- az érvényességi idő,
- a minősítő nevét és beosztása.

Amennyiben a szakértő munkája során ilyen alaki kellékekkel ellátott iratot, vagy elektronikus adatot talál, haladéktalanul értesítenie kell a minősítőt (az irat adataiban szerepel), illetve ennek hiányában (pl. megszűnt szervezet, el nem érhető minősítő, stb.) az NBF-et.

Az esettanulmányban szereplő ügy vizsgálata során egy esetben merült fel nem szabályos módon átadott minősített adat gyanúja, amikor a szakértők által átvett CD adathordozó felületén a TÜK felirat szerepelt. Bár a kérdéses felirat nem felel meg a minősített adattal szemben támasztott formai követelményeknek, a szakértők mégis úgy látták, hogy az adat átadójától információt kérnek az adathordozó minősített voltára vonatkozóan. Az elektronikus adatok felhasználása csak akkor vette kezdetét, amikor a nemleges válasz megérkezett a szakértőkhöz.

A minősített adatokhoz történő szabályos hozzáférés a büntetőeljárás során tipikusan a nyomozó hatóság közreműködésével történik, ahogy az esettanulmányban szereplő ügy feldolgozásakor is megesett. Ez annak a következménye, hogy a szakértők nem tudják megteremtetni a jogszabályok által előírt fizikai és adminisztratív védelmet (részletesebben lásd a 90/2010. (III. 26.) Korm. rendeletben).

A minősített adat felhasználásának körülményei, elsősorban az adminisztratív védelem miatt kisebb előkészítést igényelnek. Ebből adódóan az adatok megismerése és

felhasználása előre egyeztetett időpontban történik a nyomozó hatóság azon objektumában, mely megfelel a jogszabályok által előírt fizikai és adminisztratív védelmi feltételeknek. Az iratok (legyenek azok hagyományos papír alapúak, vagy elektronikus adatok) átvétele a titkos ügykezelőtől történik, aki iktatókönyvben, kartonon, vagy elektronikusan rögzített módon átadja a minősített adatokat a szakértő részére. Amennyiben a felhasználáshoz számítógépet is igénybe kell vennie a szakértőnek, úgy arról a nyomozó hatóság gondoskodik, méghozzá a fizikai védelem előírásainak megfelelő hálózatra nem csatlakoztatható, számítógép formájában. A számítógéphez történő hozzáférés adatait (felhasználó név és jelszó) a szakértő lezárt borítékban veszi át, melyet a minősített adat átvételét, valamint a vizsgálathoz nem szükséges személyek távozását követően használ fel. A minősített adat megismerését követően a szakértő elkészíti a szakértői vélemény azon részét, mely a minősített adatot tényleges, vagy alapinformációként (mint forrás adat pl. számítások esetén) tartalmazza. Amint véglegesíti a dokumentumot menti a megkapott számítógép adattárolójára, mely nem lehet más, mint a merevlemez (az adattárolót is befogadni alkalmas csatlakozók letiltott állapotban kell, hogy legyenek), majd a kérdése iratot vagy iratrészt a nyomozó hatóság megfelelő jogosultsággal rendelkező munkatársa segítségével, az előre meghatározott példányszámban kinyomtatja a vizsgálat helyszínén.

A minősített adatok felhasználásával készített igazságügyi informatikai szakértői véleményeknél célszerű oly módon eljárni, hogy a minősített adatokat tartalmazó rész a szakértői vélemény különálló mellékleteként készül el. Ebben az esetben a minősítést (a vonatkozó jogszabályok szerint) csak a mellékletre vonatkozóan kell megismételni, így maga a szakértői vélemény nyílt irat lehet, s a melléklet kerülhet a felhasznált legmagasabb minősítésű szintű irat szerinti védelmi kategóriába.

A minősített adat felhasználását követően a keletkezett nyomatokat teljes körűen átveszi a titkos ügykezelő, a vizsgálathoz felhasznált számítógép merevlemezéről a mentett adatot törli a szakértő, majd átadja a nyomozó hatóság munkatársának, aki gondoskodik a törölt adat visszaállíthatatlanságáról (többszörös fizikai felülírás az üresnek jelölt tártelre vonatkozóan).

Amennyiben a fenti eljárásnak megfelelően tevékenykedik a szakértő a vizsgálat alatt, úgy az általa felhasznált minősített adat kezelése is megfelelő lesz, a szakértői vélemény ezáltal nem lesz alaki, vagy eljárási hiba miatt felhasználhatatlan.

A vizsgálati eljárás külföldi minősített adat esetén is hasonló elemeket tartalmaz, az adatok kezelésében közreműködő szervezetek köre más lehet a vonatkozó jogszabályoknak megfelelően.

IV. Eredmények

A csaknem egyéves időtartamot átfogó rendkívül nagy mennyiségű iratot és kapcsolódó elektronikus adatot is magában foglaló, minősített adatok felhasználását is igénylő ügy feldolgozása során a szakértők létrehozta egy olyan vizsgálati módszert, mely alkalmas a nem kielégítő részletességű adatsorokból történő, felülről korlátos értékhatárok megállapítására.

A vizsgálati módszer a bemutatott körülmények alapján különösen az egyedi, nagy méretű (országos felhasználású) és kiemelkedően magas fejlesztési költségű projektek elemzésére alkalmas. Ezen körülmények kompenzálják az adatminőségbeli hiányosságokat, melyek megakadályozták más, standard eljárások alkalmazását.

A vizsgálati módszertant a szakértők az esettanulmányban szerelő ügyet követően újabb, hasonló paraméterekkel rendelkező ügy esetén is alkalmazták. A két ügy azonos módszertan szerint történt feldolgozását követően egymástól különböző eredményt mutattak be a szakértők. Míg a jelen tanulmányban bemutatott ügy esetén egyértelműen

igazolható volt a fejlesztési költségek jelentős, a nemzetközi fejlesztési költségszinteket is többszörösen meghaladó felülárazása, úgy a másik ügy esetén hasonló megállapítás nem volt megtehető.

Ez egyrészt igazolja azt, hogy a módszertan nem ún. egy kimenetű eljárás, azaz nem csak egy eredményt ad vissza a vizsgálat, másrészt azonban a bemeneti adatok minősége felveti a módszer további finomításának lehetőségét, illetve kényszerét is. Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy a vizsgálattal azonos nagyságrendű és komplexitású ügy, mely igazságügyi informatikai szakértő közreműködését igényli kis számban fordul elő, a fejlesztésre szánt ráfordítások ésszerű megtérülésére nem lehet számítani.

A módszertan továbbfejlesztésére, mint ahogy kifejtésére is – nagy valószínűséggel – egyedi ügyek feldolgozásakor kerülhet sor. Ez esetben pedig fontos további szempont lehet a szakértői vizsgálat érvényességi szintjének növelés, melyhez akár a Bayes-hálók (Orbán, 2013) módszerét is felhasználhatják a szakértők.

V. Összefoglalás

A társadalomtudományok a 20. század közepétől intenzíven érdeklődnek a technológiának a társadalomra gyakorolt hatása iránt. Ez állt Harold Innis és Marshall McLuhan munkásságának fókuszában, amikor az emberi gondolkodás technológia általi módosulását vizsgálták. Bár a hatás mibenléte még nem tisztázott részletesen, az mindenképpen megállapítható, hogy a technológia, pontosabban az elektronikus és/vagy digitális eszközök, szolgáltatások használata mélyen beépült a mindennapok szövetébe (Máté 2014).

Ez hatás nyilvánvaló a büntetőeljárásban is, amikor a gazdasági bűncselekmények csaknem mindegyike igényli az igazságügyi informatikai szakértő (mint az új típusú technológiához speciálisan értő szereplő) közreműködését akár nyomozási, akár bírósági szakaszban.

Az ügyek komplexitása és adatmennyisége esetenként új szakértői módszerek kifejlesztését igényli. Jelen tanulmány bemutatta azt az utat, mely révén létrejött egy vizsgálati metódus az egyedi fejlesztésű, rendkívül nagy értékű szoftverek fejlesztési költségeinek vizsgálatára. A módszertan nem csupán önmagában mutat újdonságot, és egyben válaszol a nyomozó hatóság által feltett kérdésekre, de megmutatja azt is – vagy legalábbis támpontot ad arra vonatkozóan – hogy mi módon érdemes egyedi feladatokhoz egyedi vizsgálati módszert alkotni. Ez a példa – a szerző várakozásai szerint – egyrészt vitára, másrészt új elképzelések, módszertanok kialakítása irányába mozdítja el az igazságügyi informatikai szakértők közösségét, akik ennek révén széles spektrumú választ tudnak majd adni a 21. század következő évtizedének kihívásaira is.

VI. Irodalomjegyzék

VI.1 Jogsabályok

1978. évi IV. törvény a Büntető Törvénykönyvről

1998. évi XIX. törvény a büntetőeljárásról

2005. évi XLVII. törvény az igazságügyi szakértői tevékenységről

9/2006. (II. 27.) IM rendelet az igazságügyi szakértői szakterületekről, valamint az azokhoz kapcsolódó képzési és egyéb szakmai feltételekről

2009. évi CLV. törvény a minősített adat védelméről

90/2010. (III. 26.) Korm. rendelet a Nemzeti Biztonsági Felügyelet működésének, valamint a minősített adat kezelésének rendjéről

VI.2 Felhasznált irodalom

Nemzeti Adó- és Vámhivatal Bűnügyi Főigazgatósága Központi Nyomozó Főosztály ××× Osztály ×××: igazságügyi informatikai szakértőt kirendelő határozat a 60100-×××/2010. bü. sz. ügyben, NAV BF KNyF VO××, Budapest 2013.

Máté István Zsolt – Begella Zoltán: Igazságügyi informatikai szakértői vélemény, 01/2013 szakértői ügyszám, (nem nyilvános irat), Máté-Begella, Pécs 2013.

Máté István Zsolt – Begella Zoltán: Igazságügyi informatikai szakértői vélemény, 01/2013/4 szakértői ügyszám, (nem nyilvános irat), Máté-Begella, Pécs 2013.

Máté István Zsolt: A bizonyítékok kezelése - az igazságügyi informatikai szakértő a büntetőeljárásban. in Rendészeti Doktoranduszok V. Országos Fóruma konferencia kötet (megjelenés alatt), Budapest 2014.

U.S. Consumer Expenditure Interview Survey, <http://www.worldsalaries.org/usa.shtml>, (2013. 02.11.)

Orbán József: A Bayes-hálóok rendészeti alkalmazhatóságának vizsgálata. in Gaál Gyula - Hautzinger Zoltán (szerk.): Pécsi Határőr Tudományos Közlemények. XIV kötet. Pécs 2013. 379-386.o.

Occupational Outlook Handbook

<http://www.bls.gov/ooh/Computer-and-Information-Technology/Software-developers.htm> (2013.06.08.)

Measurement Manual (The Cosmic Implementation Guide For ISO/IEC 19761: 2003) Version 2.2. 2003 15.o.

Máté István Zsolt, doktorandusz hallgató,
igazságügyi informatikai szakértő
7627 Pécs, Szent Bertalan út 1.
mate.istvan@informatikaiszakerto.hu

A kormányzás elméleti háttere

Nagy Mariann Veronika

Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Doktori Iskola
Politológiai Tanszék

I. Bevezetés

Átalakulóban vannak a nemzetállami szerepek és helyek. A folyamatot az egyre erősödő globalizáció és nemzetközi szintér bővülése is erősíti, így kapva létjogosultságot a klasszikus értelemben vett államisággal kapcsolatos kérdések. A folyamatról megoszlanak a vélemények; egyesek szerint természetes, már-már szükségszerű a változás, másrészt viszont a folyamat csak negatív hatásokkal, a társadalmi és gazdasági szakadékok szélesítésével bír. A globalizációs hatások megítélése nélkül is világosan látható viszont az, hogy az új kihívások új feladatok elé állítják az államokat. A kihívások komplexebb volta újszerű, célzottabb és hatékonyabb reakciót kívánnak a kormányoktól. Ebben az új rendszerben az állami szabályozás módszertana újraértékelődik, innovatív módszereket kell elsajátítani és a legnagyobb hasznot húzni a globalizációból. Már nem a területekért folyik a harc, hanem a világpiacon részesedésért, az államközi kapcsolatok kiépítésében is a gazdasági szempontok dominálnak. Az új célok a kormányzati képességek fejlesztését kívánják, a kormányzási tudás alapvetését. Megdőlni látszik a központi kormányzat döntéshozó monopóliuma, a kormányzatról a kormányzásra terelődik a hangsúly. Felmerül tehát a kérdés, mit jelent ez az új képesség, mik a remélt és elvárt hatásai az angolszász szakirodalom sajátjaként elterjedt *governance* elméletének. A tanulmány célját tekintve, olyan interdiszciplináris elméleti állásfoglalások ismertetésére vállalkozik, amely révén körvonalazódik a kormányzással szemben támasztott elvárások milyensége, továbbá kísérletet tesz *good governance*, azaz a jó kormányzás elméleti beazonosítására is. A teljesség igénye nélkül kerül ismertetésre olyan nagy nemzetközi szervezetek, mind a Világbank - amelyik egyedülálló módon először fogalmazta meg a kormányzás (*governance*) paradigmáját- fogalmi álláspontja, az Európai Biztonság Fehér Könyve az európai kormányzásról, illetve kevésbé ismert integrációk, szervezetek, szerzők állásfoglalásai is. A sokszínű, sokféle módon megközelített elméleti háttér ismertetése révén körvonalazódik egy valamennyire egységes szempontrendszer is, amely révén a későbbiekben a kormányzás gyakorlati megvalósulása is kutatható. Az elméleti háttér megalapozottságával lehetőség nyílik olyan kormányzati képességek megfogalmazására, amelyek az új kihívásokkal szembenező állam meglévő vagy újonnan kialakult adottsága kell, hogy legyen.

II. Elméleti keretek

1. *Governance*, azaz kormányzás

Az angolszász szakterminológiában végbemenő *government* és *governance* fogalmi megkülönböztetése jelentős paradigmaváltást hozott. Fejes Zsuzsanna éleslátóan ragadja

meg a két elmélet közötti különbséget. Amíg a government a *hagyományos közjogi autoritás és legitimitás, valamint a közhatalom ismérveivel írható le*, addig a governance egy új típusú kormányzati struktúrát jelent, magyarul szólva kormányzást.¹ Gajduschek György szerint a *governance* kifejezés arra a folyamatra utal, amikor a döntéseket számos szereplő együttesen hozza meg, az ún. *policy network* keretén belül. Kiemeli azt is, hogy a többszereplős folyamatban az állam is jelen van, de immáron nem erőlteti rá az akaratát a hálózatban résztvevőkre.² Fasenfest szerint a kormányzás (*governance*) a kormányzat (*government*) képességét jelöli. Ennek értelmében a kormányzás reflektál a társadalmi elvárásokra a kormány vezetése által.³ Francis Fukuyama is a kormány képességének tulajdonítja a kormányzást, ami által szabályokat alkot és érvényre juttatja azokat, különféle szolgáltatásokat nyújt, függetlenül attól, hogy demokratikus berendezkedésű-e vagy sem. A kormányt (*government*) csupán egy szervezetnek írja le, amelyik hol jobban, hol rosszabbul teljesíti a funkcióit, a kormányzás pedig maga a végrehajtás.⁴ Godsäter és Söderbaum szerzőpáros szerint a kormányzás koncepciója megszakítja az állami-centralizmus mindenhatóságát, azáltal, hogy a nemzetállami szint átszerveződött, nem-állami entitások, eredetileg államnak tulajdonított funkciókat is ellátnak. A hatalom, az autoritás, a legitimitás, az igazságszolgáltatás és a felelősség tagolódásával a kormányzás gyakorlata lesz mértékadó az államok fejlődésében.⁵ Thomas Risse *Governance in Areas of Limited Statehood* című írásában kiemeli, hogy kérdéses a hagyományos politikai irányítás hatékonysága, nyilvánvalóvá válik, hogy a nemzetállami és nemzetközi szabályozások nem tudnak hatékony megoldást kínálni a globális kihívások kezelésére. Ez az egyik oka annak, hogy egyre a kormányzás válik a társadalomtudományok központi fogalmává, különösen azok a nem-állami szereplők, amelyek immáron részt vesznek a döntéshozatalban és végrehajtásban.⁶ Az egyik legkimerítőbb fogalmi meghatározás a Commission on Global Governance csoport jelentésében áll. A vitatott jelentésük 1995-ben jelent meg, amely szerint a globális kormányzás azon folyamatok összessége, amely mentén az egyének és intézmények (magán és/vagy köz) közös ügyeiket intézik. Az egymásnak ellentmondó érdekek összeegyeztetésének folyamata a kormányzás, amely szereplői lehetnek állami intézmények és a végrehajtó hatalom szervei, illetve formális eljárás esetében olyan informális megállapodásokat is magában foglalhat, amelyekben az egyének és intézmények megállapodtak, és ezek révén érvényre juttatják az érdekeiket.⁷

A governance kutatás meghatározó alakja, Lester M. Salamon 5 meghatározó szempont alapján különbözteti meg az új kormányzás paradigmáját a klasszikus kormányzás gyakorlatától.⁸

¹ Fejes, 2013

² Gajduschek, 2009

³ Fasenfest, 2011

⁴ „As a starting point, I am going to define governance as a government's ability to make and enforce rules, and to deliver services, regardless of whether that government is democratic or not.” Francis Fukuyama: *What is Governance?*, http://www.cgdev.org/files/1426906_file_Fukuyama_What_Is_Governance.pdf 2014. április 03.

⁵ Godsäter- Söderbaum, 2001.

⁶ Risse, 2011.

⁷ Commission on Global Governance, 1995

⁸ Az eredeti táblázatot lásd: Lester M. Salamon: *The New Governance and the Tools of Public Action: An Introduction*, <http://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2182&context=ulj> 16.o. 2014. április.07.

Klasszikus közigazgatás	Új kormányzás (<i>new governance</i>)
Program/ügynökség	Eszköz/technika
Hierarchia	Hálózat
Köz- vs. magánszféra	Köz- és magánszféra
Parancs és irányítás	Tárgyalás és meggyőzés
Menedzsment képességek	Engedélyezés képessége

A kormányzás fogalmát sokféleképpen fogalmazták már meg, de a köztudatban a 80-s évektől van jelen a *Governance* folyóirat megalapításától.⁹ Végül soron az együttműködés és a különböző, egymásnak ellent mondó érdekek összeegyeztethetőségére hivatott a kormányzás gyakorlata, amely folyamat résztvevői az állami intézmények, a végrehajtó hatalom szervei és a civil társadalom.

2. Kormányzás a nemzetközi viszonyokban

A governance típusú kutatások növekvő száma annak is köszönhető, hogy a nemzetközi politikai színtér új szereplőkkel bővült. A nem-állami entitások, szupranacionális, transznacionális, úgynevezett nem-kormányzati szervezetek megjelenésével a politikai színtér szabályozásához új mechanizmusra van szükség. A kormányzás gyakorlata, a korábbiakban említett, érdekek összeegyeztethetőségére hivatott, a többszereplős nemzetközi rendszer életben tartásához. A nemzetközi kapcsolatok területén a kormányzás három fajtáját szokás megkülönböztetni. Elsőként a nemzetközi kormányzást (*international governance*) nevesítik, amelyben a fő szereplők az államok, és amelyben a legfőbb célok az államok közötti kapcsolatok szabályozása. Az államok szuverenitásukat féltve őrzik, annak bizonyos fokú átruházásával olyan nemzetközi szervezeteket hoznak létre, mint az ENSZ, Nemzetközi Monetáris Alap (IMF), Európai Unió, Világbank. A második csoport a globális kormányzás (*global governance*) csoportja, amely magában foglalja egyszerre az állami, kormányközi és a nem-állami szereplőket és folyamatokat is. Céljait tekintve sokkal komplexebb, mint nemzetközi kormányzásé, mivel mind az abban résztvevők, mind pedig az interakciók számát tekintve nagy területet fed le. Példaként említhető a 2008-as gazdasági válság, amely nem csak államközi csoportokat, hanem kevésbé formális hálózatokat is érintett, konkrétan az IMF-et, a Világbankot, vagy bankokat és nem-állami szereplőket is. A harmadik, regionális kormányzás (*regional governance*) a globális kormányzás egy részhalmaza, ami magában foglalja az állami, államközi és nem-állami szereplőket, folyamatokat, de alkalmazható egy adott régióban is.¹⁰ A regionális kormányzás kiváló példája erre az Európai Unió vonatkozásában megfogalmazott európai kormányzás paradigmája, amelyről az Európai Bizottság 2001-ben adott ki egy fehér könyvet.

⁹ Boda, 2006

¹⁰ Armstrong, Gilson, 2011

2.1 Fehér Könyv az európai kormányzásról¹¹

Az Európai Unió 2001-es Fehér Könyvében fogalmazta meg az európai kormányzás paradigmáját, amely dokumentum az Európa- szerű meglévő problémára mutat rá: a társadalom megoldást vár a problémáira, ugyanakkor egyre érdektelenebbek az európai politika irányába, bizalmukat veszítették az uniós intézményekben is. A nemzeti kormányok és parlamentek is egyet értenek abban, hogy távol van tőlük Brüsszel vagy Strasbourg, nem olyan politikát valósít meg, amelyre nemzeti szinten hatékony, ugyanakkor túlzón beavatkozóknak érzik a szupranacionális szintet. Az Unió polgárok problémája továbbá az is, hogy nincsenek tisztában az intézmények munkájával, feladatkörével, nem ismerik az intézmények közötti különbségeket. Az elvárásuk az lenne, hogy a globalizációs folyamat okozta előnyöket megragadva kísérelje megoldani a társadalmi problémákat, úgy, mint munkanélküliség, élelmiszerbiztonság, bűnözés, regionális konfliktusok. A nemzeti és európai szinteknek nem csak lehetőségük, hanem kötelezettségük kell, legyen az európai polgárokkal való szorosabb kapcsolat kiépítése, alapfeltételeként pedig hatékony politika megvalósítása.

Az Európai Bizottság az európai kormányzás reformját a négy stratégiai célkitűzés egyikeként nevesítette 2000-ben, amely folyamatot erősített az intézmények átalakításának szükségessége és politikáinak koherensebbé tétele. Ennek a legfőbb célja pedig az, hogy érthetőbbé tegye a tevékenységét, világosan meghatározza, mi az, amit támogat; ezáltal erősebb politikai tényezőként jelenhet meg a nemzeti és, vezető pozícióban, nemzetközi szinten. A fehér könyvben megfogalmazódik a politikaformálás folyamatának megnyitása, polgárok és szervezetek részvételére építve, az Európai Unió politikájának formálói is lesznek egyúttal, megtapasztalva a tagállamok együttműködési formáit.

A megfogalmazottakat a Bizottság önmagában nem képes megvalósítani, az ebben felsorakoztatott reformok véghezviteléhez a többi uniós intézmény, központi kormányok, regionális és helyi szervezetek együttes munkájára van szükség. A Fehér Könyv részletesen taglalja a változtatási javaslatokat, és megfogalmazza azt is, hogy a közösségi metódus átalakítására van szükség, a top-down irányítás fokozatos elhagyásával, a politikai eszköztár megújításával. A Fehér Könyv az európai kormányzásról hosszasan fejti ki azokat az igényelt változásokat, amelyek a megfogalmazott problémák kezelésére lennének hivatottak. A dokumentum túlmutat az eddig kormányzással foglalkozó dokumentumokkal, mivel nem csak hangzatos kifejezéseket sorakoztat fel, hanem gyakorlati megvalósítására is ajánlást tesz. Az elérendő célok a következők:

- Nagyobb részvétel és nyitottság

Függetlenül attól, hogy miként készítik elő és alkalmazzák az EU politikáját, a folyamatnak sokkal közérthetőbbnek és világosnak kell lennie, hogy a polgárok számára érthető legyen és figyelemmel tudják kísérni. Ennek érdekében online követhető a folyamata, adatsorokkal és statisztikákkal teszik közzé.

A regionális, helyi kormányzatok és civil társadalom közötti szorosabb együttműködésre van szükség, aminek a kialakításában a tagállamok viselik az elsődleges felelősséget. A Bizottság a képviselők közötti rendszeres párbeszédet kialakításán dolgozik, nemzeti és európai szervezeteken keresztül, a politikai kialakításának kezdeti szakaszában. A közösségi jogszabályokat rugalmasabbá teszi, ami a regionális és helyi igények figyelembevételével alakít ki. Az EU-politikáról folytatott konzultáció minimális normáit közzéteszi a Bizottság, ezen túlmenően pedig bizonyos területeken partnerségi

¹¹ Commission: European Governance – A White Paper, COM(2001) 428 final, 2001/C 287/01

megállapodásokat hoz létre. Ezekben kötelezettséget vállal arra vonatkozóan, hogy további konzultációt folytat, amennyiben az abban részt vevő országok további garanciát vállalnak a nyitottságra és reprezentativitásra.

- Tökéletesebb politikák, szabályozás és megvalósítás

A politikák minőségének javítása kapcsán az Unió feladata felmérni, szükség van-e rá, és ha igen, uniós szinten kell-e megtenni. Amennyiben ez uniós beavatkozást igényel, először a különböző politikai eszközök kombinációját kell mérlegelni, a Bizottság támogatja a különböző politikai eszközök fokozottabb felhasználását is. Továbbegyszerűsíti az EU jogot, arra ösztönözve a tagállamokat, hogy egyszerűsítsék a nemzeti törvényeiket, amelyek az Európai Unió rendelkezéseit érvényesítik. Szakértői tanácsok összegyűjtésére és felhasználására vonatkozó útmutatót ad ki, egyértelművé téve ezzel, hogy melyik tanács honnan származik, hogyan hasznosítják és milyen alternatív megközelítések állnak rendelkezésre.

A közösségi jog hatékonyságának a növelése nem kizárólag a belső piac hatékonyságának a növeléséhez szükséges, hanem az Unió és annak intézményi hitelességének megőrzése érdekében is. Ennek érdekében a Bizottság közösségi jog esetleges megszegésének kivizsgálásában kritériumokat állít fel, munkájának összpontosításához és az új szabályozó hatóságok létrehozásának kritériumait is megállapítja.

- Globális kormányzás

A Fehér Könyv nem kizárólag az európai ügyekkel foglalkozik, hanem a globális kormányzás toposzával is, hozzájárul az arról alkotott vita folyamatához. Az Uniónak a jó kormányzás elveinek az alkalmazására kell törekednie globális felelőségek gyakorlása során, célul kitűzve az intézményi hatékonyságot és hatáskörük fokozottabb érvényesülését. Ennek érdekében a Bizottság harmadik országok béli kormányzati és nem kormányzati szereplőivel való párbeszéd javításán dolgozik, a nemzetközi vonatkozású politikai javaslatok kidolgozása során, illetve indítványozza az Unió nemzetközi képviselőiteinek a felülvizsgálatát, annak érdekében, hogy egységes szövetségként lépjen fel a nemzetközi szinten.

- Középpontba helyezett intézmények

Az Unió intézményeinek és tagállamainak együtt kell dolgoznia az általános politikai stratégiájának kidolgozása érdekében. Az Unió politikájának újraélesztésére van szükség, a munkájukat pedig ehhez mérten kell végezniük. A Bizottság ennek érdekében támogatja azokat az erőfeszítéseket, amelyek a politika koherenciájának megerősítésére és a hosszú távú célok meghatározására irányulnak. Továbbá javaslatok terjeszt elő a következő kormányközi konferenciára, a Bizottság végrehajtó felelősségének újraértelmezése kapcsán.

A Bizottság a Tanácsot kéri fel döntéshozó jogainak a megerősítésében és az ágazati érdekek összehangolására is. A Tanácsnak kell szorosabb kapcsolatot teremtenie a nemzeti és szupranacionális szint között, az Európai Parlament mellett pedig tisztje az is, hogy a politika lényegi elemeinek meghatározására és a végrehajtási mód ellenőrzésére jobban összpontosítson. A Parlamentnek ezen túlmenően pedig nagyobb szerepet kell játszania abban, hogy választóinak a hangja bekerüljön a politikai vitákba.

Az uniós szintű problémák tehát arra sarkallták a Bizottságot, hogy az európai kormányzás toposzának megreformálását indítványozza. A Fehér Könyv a kormányzást olyan szabályok, folyamatok és magatartások összességének értelmezi, amely hatással van a hatalmi viszonyok alakulására európai szinten, elsősorban a nyitottság, részvétel, elszámoltathatóság, hatékonyság és következetesség kívánalmainak megfelelően. Ezeket az elveket fogalmazza meg a jó kormányzás kívánalmi között is. A folyamat megreformálása azt a célt szolgálja, hogy hozzáférhetővé tegye a politikai folyamatokat, hatékonyabbá tegye azt, és hogy az Európai Unió közvetlenebb kapcsolatot ápoljon a polgáraival. Mindegyik alapelv önmagában is fontos, de ezek együttes megléte jelenti a hatékony politika érvényesülését. Az alapelvek érvényesítésének az a célja, hogy az EU és civil társadalom közötti kapcsolatot strukturalizálja, a helyi és regionális szereplők szélesebb bázisa működjön közre az EU politikák kialakításánál. A bizalmukat veszített polgárok meggyőzésére hivatott a politikai folyamatok átláthatóvá formálása, szakértők bevonásával pedig érthetővé válnak az uniós definíciók és az intézmények szerepkörének és felelősségének újbóli tisztázása is e célt szolgálja.

A *Fehér Könyv az európai kormányzásról* tehát kinyilatkozta, hogy az európai kormányzás reformra szorul és egyúttal megfogalmazta azokat a javaslatokat is, amelyeket ennek érdekében kell véghezvinni. A Fehér Könyv 2001-ben született meg, 13 évvel ezelőtt. Az azóta eltelt időszak megfelelő relevanciával bír olyan irányú vizsgálatok tekintetében, hogy az indítványozott reform harással van-e az uniós polgárokra, megfogalmazott céljait tekintve, milyen minőségben sikerült változásokat kieszközölnie.

3. Good governance

A governance- szal kapcsolatos definíciós kísérletek általában a jó kormányzás, azaz a jó állam legfőbb jellemzőjeként feltüntetett elméleti és gyakorlati megközelítésekben csúcsosodik ki. Aligha lehetséges kormányzással kapcsolatos tanulmányt írni, anélkül, hogy a jó kormányzás definíciók elemzése ne kerülnének. Végző soron a kormányzás gyakorlata arra hivatott, hogy az államok a leghatékonyabb módon reagáljanak a kihívásokra, a politikai, gazdasági és társadalmi igényeknek leginkább megfeleljenek. A kormányzás gyakorlata az érdekek összeegyeztethetőségére hivatott, a jó kormányzás elmélete pedig abban segít eligazodni, hogyan lehetséges elérni a társadalmi egyenlőséget, gazdasági fejlődést, az életminőség javulását és a széleskörű elégedettséget.

A kormányzás kifejezését gyakorta kapcsolják össze a *jó* melléknévvel, aminek nem kizárólag a legális és legitim volta szolgál alapjául, hanem annak tartalmi helyessége is. A kormányzás gyakorlata révén a politikai közösség tagjai immáron nem csak a címzettjei egy-egy közpolitikai tevékenységnek, hanem a kormányzati cselekvés alanyai.¹² A jó állammal szemben támasztott elvárások a modern állam összetett, bonyolult és kiterjedt jelenségével szorosan összefügg. A posztveszfáliei rendszer magával hozta a kihívások komplexebb voltát, az országhatárokon belül és kívül; a hazai szabályozásokon túl, nemzetközi minimum standardeknek is meg kell felelnie az állami vezetésnek. Az állammal szemben támasztott elvárások ezeknek a jelenségeknek megfelelően alakultak ki, amelyet a hazai és nemzetközi szakirodalom is- egyelőre még szűken- taglal.

A teljes hazai és külföldi definíciós kísérletek ismertetése nélkül is kísérletet lehet tenni a jó állam ismertetőjegyeinek az összefoglalására. Hazai viszonylatban a Magyar Programban megfogalmazott definíció az iránymutató, amely szerint *az egyének, közösségek és vállalkozások igényeit a közjó érdekében és kereti között, a legmegfelelőbb*

¹² Frivaldszky 2012

módon szolgáló állam felel meg a jó állammal szemben támasztott elvárásoknak.¹³ A nemzetközi szakirodalom a *good governance* kifejezésével dolgozik. 1992-ben jelent meg a Világbank *Governance and Development* című kiadványa, amelyik először foglalkozott kifejezetten a kormányzás fogalmával és annak fejlődésre gyakorolt fontosságával. A jelentés szerint a kormányzás a hatalomgyakorlás azon módja, amely szerint az ország gazdasági és társadalmi forrásait a fejlődés érdekében használják, a jó kormányzás elengedhetetlen kiegészítője a politikának és gazdaságnak. A fogalmat először használta, a hiányosságok megfogalmazását jelentette, azoknak a szükségleteknek a megjelölésére, amelyek nincsenek, a fejlődő országoknak juttatott támogatások kapcsán. Az elmélet egyfajta éjjeliőr funkciót tulajdonított az államnak, ami kizárólag a gyakorlatban merült ki. A jelentés felhívja a figyelmet arra, hogy mind a magán- mind pedig az állami szféra tekintetében kiszámítható és átlátható szabályozási keret és intézményrendszer meglétére van szükség. A jó kormányzás kulcsszavainak pedig a következőket véli; kiszámítható, nyitott és világos politikai döntéshozatal, szakmai szellemiséggel átitatott bürokrácia, végrehajtó hatalom felelősségre vonhatósága, erős civil társadalmi részvétele a közügyekben és a jogállamiság.¹⁴ A jó kormányzás gyakorlata viszont ennél jóval komplexebb. A szakirodalomban javarészt egyetértés mutatkozik abban, hogy melyek a legfontosabb elemei. A jogbiztonság mellett az átláthatóságot és elszámoltathatóságot jelölik meg, mindemellett pedig szükség van arra is, hogy a korrupció szintjét visszaszorítsák, legalább is kíséretet tegyenek rá. A jó kormányzásnak tulajdonítják tovább azt a képességet is, hogy elősegíti a gazdasági növekedést és társadalmi fejlődést is. A kormányzattal szemben támasztott elvárások azonosak a jó kormányzás vizionált hatásával, miszerint átláthatóságra, számon kérhetőségre és hatékony információáramlásra van szükség ahhoz, hogy a kormányzás minősége javuljon. Ezeknek az érvényre juttatásánál a civil társadalom és gazdasági partnerek bevonására van szükség és az ehhez kapcsolódó új kommunikációs fórumok biztosítására.

Az *International Centre for Black Sea Studies (ICBSS)* 2008-as tanulmányában úttörőként foglalkozik a jó kormányzás és közigazgatás egyidejű vizsgálatával. A jelentés ugyan országspecifikus, mivel a Fekete-tenger Gazdasági Együttműködés (*Black Sea Economic Cooperation- BSEC*¹⁵) tagállamaira vonatkozóan fogalmazza meg a reformokat, de a tanulmány első fejezetében általános érvennyel fogalmazza meg a jó kormányzás és közigazgatás fogalmait. Az állam képességére utal a társadalom sikere vagy éppen sikertelensége, amelyek közötti különbséget a szolgáltatások és közjavak milyensége adja. A tanulmány szerzője, Stella Ladi részletezi a jó kormányzás koncepcióját, kiemeli viszont azt, hogy nem létezik egységes, mindenkire érvényes jó kormányzás-elmélet; minden egyes ország saját történelmi, politikai és gazdasági feltételeihez mérten alakítja ki a jó kormányzás gyakorlatát. Vannak viszont világosan megfogalmazott prioritások, úgymint a közszolgálat és döntéshozatali eljárás reformja, átláthatóság és decentralizáltság kívánalmi, amelyek elősegítik a jó kormányzást. A szerző kiemeli, hogy a nemzetközi szervezetek javarészt a kormányzás (*governance*) definiálásával foglalkoznak, a jó kormányzás (*good governance*) helyett. Ladi szerint a kormányzás különbözik a jó kormányzástól, mivel az politikai és technokrata kifejezés. A jó kormányzás rugalmas kifejezés, mintsem szigorú keretek között meghatározott fogalom; a szerző is úgy

¹³ Magyary Zoltán Közigazgatás-fejlesztési Program (MP 12.0)

¹⁴ The World Bank, 1992.

¹⁵ A *Black Sea Economic Cooperation* –t, (BSEC) 9 állam hozta létre, 1992. június 25-én, Isztambulban. A szervezet célja a tagállamok közötti harmónia, béke és stabilitás megteremtése, baráti és jószomszédi kapcsolatok erősítése a Fekete-tenger térségében. A szervezet tagállamai: Albánia, Örményország, Azerbajdzsán, Bulgária, Grúzia, Görögország, Moldova, Románia, Oroszország, Szerbia, Törökország és Ukrajna.

értelmezi, mint egy folyamat, amelyik az állam képességének a fejlesztésére hivatott, amely folyamat függetlensége ellenére nem képes döntéshozatalra és végrehajtásra.¹⁶ G. Fodor Gábor a szakirodalmi tanulmányok alapján megállapítja, hogy a jó kormányzás legfőbb szerepe az, hogy elősegíti a gazdasági növekedést és társadalmi fejlődést, továbbá, hogy a transzparencia, elszámoltathatóság és számonkérhetőség kulcsfontosságú jellemzői a jól működő kormányzás gyakorlatának. G. Fodor is felhívja a figyelmet a megfelelő kommunikációs és ellenőrző fórumok fontosságára, a civil szféra aktív részvételére és a független sajtó megerősítésére is.¹⁷ Boda Zsolt kiemeli a szakirodalom azt a hiányosságát, hogy a jó kormányzás kívánalmi között nem szerepel a közszolgáltatások minőségének biztosítása.¹⁸ Ennek kiküszöbölésére hivatott a szakirodalomban egyre inkább megjelenő *good administration*, azaz jó közigazgatás toposza, mint a jó kormányzás gyakorlati vetülete.

A jó kormányzás fogalmát egyre a jó közigazgatás követelményével kapcsolják össze, amely országonként eltérő gyakorlatot mutat. A nemzeti problémák kezelésére hivatott közigazgatási reformok célja a jó kormányzás és jó állam modernizálása, amelyet Patyi András szerint nem csak a jogi eszközök befolyásolnak, hanem a hatékonyság követelményén és társadalmi szükségletek fontosságán és a köztulajdon biztosításán túl a közérdek igényeinek is meg kell felelnie. A szervezés és menedzsment, illetve az emberi erőforrások és köztisztviselők minőségétől is függ a jó közigazgatás.¹⁹ A kormányok nem csak a jó kormányzás feltételeinek előteremtésében, hanem annak megvalósításában is szerepet vállalnak.²⁰ Abban egyetértés mutatkozik, hogy minden egyes nemzeti kormány a jó kormányzat (*good government*) kialakítására törekszik, sokkal nehezebb meghatározni viszont az, hogy mi a jó kormányzat valójában és hogyan lehet elérni. A jó kormányzat a közigazgatás hatékonyságában mutatkozik meg igazán. A House of Commons Public Administration Select Committee *Good Government* című tanulmánya is azt vizsgálja, milyen a jó közigazgatás, mint a jó kormányzás gyakorlati megvalósulása, és milyen körülmények együttes megléte szükséges annak fenntartásában. A tanulmány, Nagy-Britanniát mintául véve, a jó közigazgatás legfontosabb kritériuma közül az egyikének a megfelelő kvalitással és szakmai tudással rendelkező köztisztviselőket, minisztériumi alkalmazottakat vélik, nem csak a politikai elit körében és egyéb vezető beosztásúak körében, hanem közalkalmazottak tekintetében is. Az ügyfélközpontúság mellett a megfelelő szinten végzett napi eljárások és azok folyamatos adminisztrációja a hatékony kormányzati működés része, a megfelelő folyamatrendszer és felelősségre vonhatóság is a hatékony közigazgatástól elvártak.²¹ A jó közigazgatás alapelvei közé sorolják továbbá az ügyfélközpontúság mellett a nyitottság és elszámoltathatóság, méltányos és arányos módon való eljárás, valamint folyamatos fejlődés igényét is.²²

¹⁶ Ladi, 2008.

¹⁷ G. Fodor, 2008.

¹⁸ Boda 2006.

¹⁹ Patyi 2003.

²⁰ G. Fodor 2008.

²¹ House of Commons Public Administration Select Committee, 2009

²² Parliamentary and Health Service Ombudsman, 2009

III. Összegzés

Az állammal szemben felállított követelmények jelentőségét felnagyítja egy adott válság jelensége, a kezelési igények sürgős volta. Ezek kezelésénél adóttak olyan szempontok és intézmények, amelyeket nem adhat fel az állam, illetve a kihívás újszerűsége miatt újakat is produkál.²³ Az államközpontúsággal szemben egyre a kimunkált és széles társadalmi bázisra támaszkodó gyakorlat, nevezetesen a kormányzás képessége mértékadó a nemzetközi rendszerben.

Nemzetközi trendeket követni olykor egyet jelent a nemzeti szuverenitás és identitás fenntartásával is. A hatalom megfelelő koncentrációjával képes megteremteni az állam az autonómiáját, ugyanakkor erős bázisává válni a nemzetközi rendszernek. Csak az érdekeket maradéktalanul képviselni tudó állami vezetés képes a nemzetközi rendszerben helyt állni, társadalmi és gazdasági fejlődés útjára állni. Az európai államok esetében is motiváló a lemaradástól való félelem, a fejlődés iránti vágyakozás és a felzárkózás igénye. A Fehér Könyv az európai kormányzásról éppen ezt fogalmazta meg, nem csak a szupranacionális szervezet, hanem az integráció minden egyes tagja számára is. Az átláthatóság és elszámoltathatóság iránti vágy viszont nem csak az uniós szférában jelentős, hanem a nemzeti kormányok tekintetében is. A széles társadalmi bázisra épülő kormányzás arra hivatott, hogy bizalmat ébresszen az állampolgároknak, érdekképviseleti szervezetekben és gazdasági társaságokban egyaránt. A lojalitás az érdekeket maradéktalanul képviselni tudó vezetés irányába alakul, aminek kialakításában a jó kormányzás megfogalmazott alapelvei lesznek a mértékadók.

Nem arról van szó, hogy a governance elméletek elsajátításával egyúttal megoldódik minden állami vezetés, kormány, politikai vagy gazdasági közösség problémája, de elképzelhető, hogy intézményesül az átláthatóság és nyitottság követelményei, kialakulhat annak az igénye, hogy az érdekcsoportok közötti kommunikáció a nyilvánosság előtt történjen. Ahogy Boda Zsolt is fogalmaz, egyelőre még nem tudni, hogy a governance a válság tünete vagy maga a megoldás.²⁴ Mindenesetre az egyre terjedő elméleti állásfoglalások bizonyítéka annak, hogy a társadalomtudományok egyik meghatározó fogalma lesz az elkövetkezőkben.

²³ Rixer, 2012

²⁴ Boda, 2006

Irodalomjegyzék

Boda Zsolt: *A kormányzás jelentésváltozása a globalizáció korában: a governance-koncepció*. A XII. Politológus Vándorgyűlésen elhangzott előadás, Noszvaj, 2006. http://politologia.ektf.hu/polvgy2006/eloadasok/boda_zsolt.doc 2014. június 01.

Civil Society and International Governance. The role of non-state actors in global and regional regulatory frameworks, edited by David Armstrong, Valeria Bello, Julia Gibson, Debora Spini, www.oapen.org/download?type=document&docid=391030 2014. március 18.

Commission: European Governance – A White Paper, COM(2001) 428 final, 2001/C 287/01)

Commission on Global Governance: *Our Global Neighbourhood. The Report of the Commission on Global Governance*, Oxford University Press, 1995

Fasenfest, David: *Government, Governing, and Governance* http://www.criticalsociology.org/editorials/files/36_6.pdf 2014. február 27

Fejes Zsuzsanna: *Európaizáció és a kormányzás új formái az Európai Unióban* <http://dieip.hu/wp-content/uploads/2013-3-03.pdf> 2014.június 07.

Frivaldszky János: *A jó kormányzás és a helyes közpolitika formálásának aktuális összefüggéseiről*, In: *A jó kormányzásról. Elméletek és kihívások*, szerk.: Szigeti Szabolcs, Frivaldszky János, L'Harmattan Kiadó, Budapest

Fukuyama, Francis: *What is Governance?* http://www.cgdev.org/files/1426906_file_Fukuyama_What_Is_Governance.pdf 2014.április 03

G. Fodor Gábor: *Kormányzás/tudás*, Századvég Kiadó, Budapest, 2008

Gajduschek György: *Governance, policy networks- Informális politikai szereplők a döntéshozatalban*, In *Politikatudományi Szemle*, 2009/2. http://www.poltudszemle.hu/szamok/2009_2szam/2009_2_gajduschek.pdf 2014.április 03.

Governance without State? Policies and Politics in Areas of Limited Statehood, szerk.: Thomas Risse, Columbia University Press, 2011

Godsäter, Andréas, Söderbaum, Fredrik: *Civil society in regional governance in Eastern and Southern Africa*, In *Civil Society and International Governance. The role of non-state actors in global and regional regulatory frameworks*, edited by D. Armstrong, V. Bello, J.Gilson, D. Spini, 2001

House of Commons Public Administration Select Committee: *Good Government*, Eight Report of Session 2008-09 <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm200809/cmselect/cmpubadm/97/97i.pdf> 2014. május 25.

Ladi, Stella: *Good Governance and Public Administration Reform in the Black Sea Economic Cooperation (BSEC) Member States*, International Centre for Black Sea Studies (ICBSS) http://icbss.org/media/110_original.pdf 2014. május 30.

Magyary Zoltán *Közigazgatás-fejlesztési Program (MP 12.0)*, Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium
<http://magyaryprogram.kormany.hu/admin/download/d/2c/40000/Magyary%20kozig%20fejlesztesi%20program%202012%20A4.pdf> 2014. május 29.

Parliamentary and Health Service Ombudsman: *Principles of Good Administration*, http://www.ombudsman.org.uk/_data/assets/pdf_file/0013/1039/0188-Principles-of-Good-Administration-bookletweb.pdf

Patyi András: *Jó kormányzás, jó közigazgatás, jó állam és jó egyetem (A Nemzeti Közszolgálati Egyetem létrehozásának és működésének egyes vonatkozásai)*, in: *Acta Humana*, Emberi jogi közlemények, Nemzeti Közszolgálati Egyetem lektorált, emberi jogi folyóirata, 2013/1. száma

Rixer Ádám: *A mai közigazgatás a jó állammal szembeni elvárások tükrében*, In *A jó kormányzásról. Elméletek és kihívások*, szerk.: Szigeti Szabolcs, Frivaldszky János, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2012

Salamon, Lester M.: *The New Governance and the Tools of Public Action: An Introduction*, <http://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2182&context=ulj>

The World Bank: *Governance and Development*, 1992, http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/1999/09/17/000178830_98101911081228/Rendered/PDF/multi_page.pdf 2014. június 02.

Nagy Mariann Veronika, doktorandusz hallgató
Szegei Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskola, Politológiai
Tanszék
6722 Szeged, Tisza Lajos krt. 47. IV. emelet ("Olajosház")
namave7@gmail.com

Szervezett bűnözés elleni küzdelem

Dr. Nyitrai Endre

Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest,
Magyarország

A szervezett bűnözés fogalmát nehéz megfogalmazni, inkább körülírni, illetve a jellemzőit meghatározni lehet. A jelenség vizsgálatával foglalkozó szakemberek egy része szükségesnek tartja a definíció meghatározását, míg a másik része, inkább a jellemzőinek összegyűjtését tartja fontosnak.

Az Európa Tanács Szervezett Bűnözés Büntetőjogi és Kriminológiai Kérdéseivel Foglalkozó Szakértői Csoportja (PC–S–CO) megfogalmazott kötelező és esetleges kritériumokat ahhoz, hogy a bűnszervezet megállapítható legyen.

Kötelező összetevői:

- a) több személy (legalább három) együttműködése;
- b) hosszú távú vagy határozatlan időre szóló együttműködés;
- c) súlyos bűncselekmények elkövetése;
- d) anyagi haszonszerzés és/vagy hatalmi pozíció szerzés érdekében.

Esetleges kritériumok:

- a) valamennyi résztvevőnek meghatározott feladata vagy szerepe van;
- b) kialakult belső fegyelem vagy ellenőrzés valamilyen formája;
- c) megfélemlítési céllal erőszak vagy más módszer alkalmazása;
- d) befolyásolják a politikát, a médiát, a közigazgatást, a rendészeti szervezetet, az igazságszolgáltatást, illetve a gazdasági életet;
- e) kereskedelmi vagy üzleti jellegű formák alkalmazása;
- f) pénzmosás;
- g) nemzetközi együttműködés.

Ahhoz, hogy a csoport bűnszervezetnek minősüljön a kötelező összetevőknek együttesen, az esetleges kritériumokból, pedig legalább kettőnek meg kell jelennie a működésben.

A szervezett bűnözés leggyakoribb területei:

- az élet, a testi épség elleni bűncselekmények (emberölés, testi sértés),
- egészséget veszélyeztető bűncselekmények (kábitószer-kereskedelem),
- emberi szabadság elleni bűncselekmények (emberrablás, emberkereskedelem),
- nemi élet szabadsága elleni bűncselekmények (prostitúció elősegítése, gyermekpornográfia),
- közbiztonság elleni bűncselekmények (lőfegyverrel vagy lőszerrel visszaélés)
- közigazgatás rendje elleni bűncselekmények (embercsempészés)
- a vagyon elleni erőszakos bűncselekmények (rablás, zsarolás),
- vagyon elleni bűncselekmények (lopás, csalás, uzsora-bűncselekmények),
- a pénz- és a bélyegforgalom biztonsága elleni bűncselekmények (pénzhamisítás).

Bűnszervezetek több fajtát különböztethetjük meg:

- klasszikus, hagyományos bűnszervezet,
- speciális bűnszervezet,
- terrorista bűnszervezet.

Klasszikus bűnszervezetek tagjai nem minden esetben hivatásos bűnözők, azonban a csoport három vagy több főből tevődik össze, összehangoltan működik, és a csoport célja öt évi vagy ezt meghaladó szabadságvesztéssel büntetendő szándékos bűncselekmény elkövetése.

A speciális bűnszervezetek hierarchikus felépítésűek, a részvevőknek meghatározott szerepük van, magas fokú konspiráció jellemző a működésre, a szervezet legalsó szintjén található tagok parancsokat hajtanak végre, nem ismerik a felsőbb szinteken álló személyeket, valamint a szervezet vezetőjét. A speciális bűnszervezet tagjai az illegális jövedelmet a legális gazdaságban mossák tisztára, politikai befolyásra törekszenek, továbbá jogi apparátus, valamint szakemberek gárdája segíti munkájukat. A speciális bűnszervezetek felderítése, bomlasztása a legnehezebb feladat, mivel a magas fokú konspiráció, illetve az alá-fölérendeltség megnehezíti a hierarchia csúcsán lévő személy eljárás alá vonását. Általában, csak a végrehajtó személyeket vonják felelősségre, és a konspiráció miatt nem tudják megnevezni, a magasabb szinten lévő, vezető személyeket. A bűnszervezet vezetői az alsó „végrehajtó” állomány kivonását követően újra tudják szervezni a bűnszervezetet, illetve működésben tudják tartani. További jellemző, hogy a bűnszervezet az elítélt tagokat, valamint azoknak a családtagjait, a szabadságvesztés letöltésének ideje alatt is támogatják, amennyiben a szervezetre vonatkozóan nem tesznek vallomást.

A szervezett bűnözés fajtái közé sorolható a terrorizmus, mely erőszakra, félelemkeltésre, politikai cél elérésére, illetve a társadalom befolyásolására törekszik. A terrorcselekmények végrehajtása során sok civil személy testi épsége, illetve vagyona kerülhet veszélybe. A terrorizmus finanszírozása elleni küzdelemben kiemelkedő szerepe lehet a NAV Pénzmosás Elleni Információs Irodának. Terrorcselekmény elkövetése nem jellemző hazánkban, valamint annak finanszírozására nincs adat, vagy látenciában marad. Terrorista csoportok globális jellegű veszélyt jelentek az országokra, és a nemzetekre, így több nemzetközi összefogás, megállapodás, egyezmény jött létre a hatékony megelőzésre, megszakításra, és a jelenség megismerésére. Közös összefogással lehet a határokon átnyúló terrorista csoportokat, magokat megszüntetni, felszámolni. Egyre több ország hoz létre speciális terrorelhárító szerveket, vagy csoportokat országuk védelme érdekében. Hazánkban 2010-ben hozták létre a Terrorelhárítási Központot, melynek a célja a terrorcselekmény és az ahhoz kapcsolódó más bűncselekmények felderítése, megelőzése, megszakítása, továbbá szervezi és koordinálja a terrorcselekmények elhárítását végző szervek tevékenységét, elemzi és értékeli hazánk terror fenyegetettségét.¹

¹ http://tek.gov.hu/ellenorzes_iranyitas.html (2014.05.15.)

I. Egyezmények, megállapodások

1. Palermói Egyezmény

A társadalom a szervezett bűnözés jelenlétét leggyakrabban bank-, és postarablások, gépkocsi lopások, uzorakölcsönök, csempészetek során érzékeli, azonban a veszélyesebb bűncselekményekkel nem találkoznak.²

A „Palermói Egyezmény” 2000. december 14-én jött létre, melyet a nemzetközi szervezett bűnözés elleni egyezményről szóló 2006. évi CI. törvény hirdetett ki.

A dokumentum 2.) cikk a) pontja meghatározta a szervezett bűnöző csoport fogalmát. Eszerint ez olyan strukturált csoport, mely három vagy több főből áll, bizonyos ideig összehangoltan működik, az egyezményben meghatározott súlyos bűncselekmény elkövetése céljából, hogy közvetlen vagy közvetve anyagi vagy más előnyt szerezzenek.

Nemzetközi jellegűnek számít egy bűncselekmény, amelyet

- egy országban követnek el,
- több országban követnek el, de
- előkészítést, tervezést, irányítást és az ellenőrzés nagy részét másik államban végzik,
- olyan szervezett bűnözői csoport követi el, amely több államban folytat bűnözői tevékenységet,
- jelentős kihatással van egy másik országra.

Az Egyezmény 5.,6.,8., és a 23. cikkeiben meghatározza azokat a tetteket, mely bűncselekménynek kell nyilvánítania az államnak:

- a bűnszervezetben részvétel,
- pénzmosás,
- korrupció,
- az igazságszolgáltatás akadályozása.

Továbbá meghatározza a kölcsönös jogsegélyt, közös nyomozásokat, együttműködés javítására irányuló intézkedéseket, valamint a szervezett bűnözés jellemzőire vonatkozó információk gyűjtését, elemzését és cseréjét.

Az Egyezmény arra ösztönzi a részes államokat, hogy a meghatározott bűncselekmények nyomozása érdekében két- vagy többoldalú szerződéseket, vagy megállapodásokat kössenek a nyomozási eljárások alkalmazásáról nemzetközi megállapodás keretében.

Az Európai Unió Tanács 1998-ban fogadta el a „Join Action”-t, a bűnszervezetben való részvétel ellen. Meghatározta a bűnszervezet fogalmát. Eszerint az „olyan strukturált szervezet, amelyet adott időszakra kettőnél több személy összehangoltan hoz létre olyan bűncselekmények elkövetése céljából, amelyeket a törvény legalább négy évig terjedő szabadságvesztéssel vagy szabadságelvonó intézkedéssel, illetve ennél súlyosabb büntetéssel sújt, akár magának a bűncselekménynek az elkövetése a fő cél, akár ez az anyagi haszonszerzés és -adott esetben- az állami hatóságok törvényellenes befolyásolásának eszköze.”³

² Tóth Mihály: Bűnszövetség, bűnszervezet, Complex Kiadó Jogi és Üzleti Tartalomszolgáltató Kft., Budapest 2009. 21. o.

³ [http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:\(2014.05.15.\)](http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:(2014.05.15.))

A szervezett bűnözés elleni küzdelem területén több országgal kötöttünk kétoldalú megállapodást, így például Nagy-Britanniával, és Észak-Írországgal, Lengyelországgal, Kínával, Olaszországgal és Szlovákiával is.

2. Egyetértési nyilatkozat Nagy-Britannia és Észak-Írországgal

A Nyilatkozat rögzíti, hogy a Magyar Köztársaság Kormánya és Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királyságának Kormánya a kábítószeres illegális forgalma, a szervezett bűnözés, a nemzetközi terrorizmus és az illegális migráció elleni harcban együttműködik. Továbbá a résztvevők megállapodtak az információ cseréről és az illegális jövedelmeknek a pénzintézeteken keresztül történő tisztára mosása megakadályozásának módszereiről, kölcsönös támogatásnyújtásról a személyi állomány képzésében és információt cserélnek a bűncselekmények jogi szabályozásáról, valamint a bűncselekményekből származó jövedelmekről. Az egyetértési nyilatkozatot a 146/2000. (VIII. 23.) Korm. rendelet hirdette ki Magyarországon.

3. Megállapodás Lengyelországgal

Magyarország és Lengyelország megállapodott, hogy együttműködnek a terrorizmus, a kábítószer tiltott forgalma és a szervezett bűnözés elleni harcban.

A megállapodás rögzítette a felek kötelezettségeit:

- „a terrorizmus leküzdésére ismereteket és adatokat cserélnek,
- a kábítószer tiltott előállításában és kereskedelmében részt vevő személyek rejtékhelyeinek és szállítóeszközeinek adatait, a bűncselekmény különleges részleteit,
- tiltott forgalmazással kapcsolatos ismereteiket,
- kérésre mintákat rendelkezésre bocsátják,
- kicserélik a kábítószer forgalmazásának ellenőrzésével kapcsolatos tapasztalataikat,
- összehangolt rendőri intézkedéseket szerveznek a tiltott kábítószer anyagok előállításának és forgalmazásának megakadályozására.
- közlik a szervezett bűnözésben résztvevő személyek adatait, kapcsolataikra vonatkozó adatokat, bűnöző csoport felépítésére vonatkozó adatokat, elkövetés idejét, módját, megtámadott objektumot, megsértett jogszabályokat, megtett intézkedéseket, amennyiben a bűncselekmény megelőzéséhez, megakadályozáshoz szükséges,
- intézkedéseket hajtanak végre megkeresésre,
- kicserélik a kriminalisztikai és kriminológiai, valamint egyéb bűnügyi vonatkozású kutatási eredményeiket, kölcsönösen tájékoztatják egymást a nyomozások gyakorlatáról, munkamódszereik és eszközeik alkalmazásáról;”⁴
- kérelemre egymás rendelkezésére bocsátják ismereteiket vagy mintákat azokról a tárgyokról, amelyek bűncselekményekből származnak, továbbá amelyekkel bűncselekményeket követtek el;

⁴ A Magyar Köztársaság Kormánya és a Lengyel Köztársaság Kormánya között a terrorizmus, a kábítószer tiltott forgalma és a szervezett bűnözés elleni harcban történő együttműködésről szóló, Varsóban, 1996. május 15-én aláírt Megállapodás kihirdetéséről szóló 88/1998. (V. 8.) Korm. rendelet

- kölcsönösen szakembereket küldenek egymáshoz szakmai képzésre, továbbképzésre, a bűnözéssel szemben alkalmazott eszközök és módszerek, a krimináltechnika korszerű eredményeinek kölcsönös megismerése céljából;
- szükség szerint munkatalálkozókat szerveznek az összehangolt intézkedések előkészítésére és végrehajtásuk elősegítésére.

4. Az Olaszországgal kötött kétoldalú megállapodás

A szerződő felek megállapodtak a terrorizmus, a szervezett bűnözés, a kábítószeres és pszichotróp anyagok illegális forgalmazása ellen folytatott harcban való együttműködésről.

A megállapodás alapján a résztvevő államok kötelesek:

a) *„megkeresésre vagy saját kezdeményezés alapján rendszeres, részletes és gyors tájékoztatást adnak egymásnak — országaik jogszabályainak tiszteletben tartásával — terrorista cselekményekről, csoportokról és az alkalmazott felderítési módszerekről;*

b) *rendszeresen kicserélik a terrorista fenyegetésekre, valamint az ellenük való fellépés módszereire és a szervezetekre vonatkozó ismereteiket;*

c) *időszakonként tanácskozást szerveznek a légi és a vasúti szállítás biztonságával kapcsolatos tapasztalataik és technikai ismereteik kicserélése érdekében abból a célból, hogy javítsák a repülőtereken és a vasútállomásokon alkalmazott biztonsági előírásokat, folyamatosan alkalmazkodva a terrorizmus okozta fenyegetéshez.*

A szervezett bűnözés elleni harc tekintetében a Szerződő Felek megállapodnak abban, hogy az együttműködésük elsősorban az alábbi területeken valósul meg:

a) *megkeresésre vagy saját kezdeményezés alapján rendszeres, részletes és gyors tájékoztatást adnak egymásnak — országaik jogszabályainak megfelelően — a szervezett bűnözés különböző formáiról, azaz a bűnözők szervezeteiről, tevékenységükről, módszereiről, valamint a két országban működő szervezetek és szervezett csoportok közötti kapcsolatokról;*

b) *kicserélik tapasztalataikat az illegális kábítószer-kereskedelemről, továbbá a bankjegy- és értékpapír-hamisításról, a kulturális értékek illegális kereskedelméről, a természetet és a környezetet károsító bűncselekményekről, beleértve a mérgező és nukleáris anyagok tiltott forgalmazását, valamint más, olyan különösen veszélyes bűncselekményekről mint a robbanóanyagok és fegyverek tiltott forgalmazása, az ellopott gépjárművek illegális forgalmazása, az emberkereskedelem, az embercsempészetet elősegítő szervezett bűnözés;*

c) *kicserélik a bűncselekményekből származó jövedelmek tisztára mosására vonatkozó adataikat, továbbá azokat az információkat, amelyek elősegíthetik a fenti jövedelmek lefoglalását és elkobzását;*

d) *folyamatosan tájékoztatják egymást a szervezett bűnözés jelentette fenyegetésekről, valamint az ellene folytatott harc során alkalmazott módszerekről szakértők cseréje útján, illetve a két országban közösen szervezett szakképzési tanfolyamok révén, amelyek a különleges nyomozati és felderítő módszerekkel foglalkoznak;*

e) *kicserélik a szervezett bűnözés elleni harccal kapcsolatos jogszabályokat, normatív előírásokat, tudományos, szakmai és módszertani kiadványokat;*

f) *folyamatosan kicserélik tapasztalataikat a kriminológiai és kriminalisztikai kutatási eredményekről és a számítógépes rendszerek biztonságát szolgáló módszerekről.*"⁵

5. Szlovákia és Magyarország között létrejött megállapodásról

Az egyezmény alapján a résztvevő országok közösen fellépnek a határon átlépő bűnözés megelőzésében, és a szervezett bűnözés elleni harcban.

Az együttműködés fő formáit az egyezményben:

- információcsere,
- bűnüldöző szervek közötti közvetlen információcsere,
- intézkedés sürgős esetben,
- információ átadása megkeresés nélkül,
- közrend és bűnügyi helyzet elemzése,
- személyek és tárgyak körözése,
- határon átnyúló figyelés,
- határon átlépő üldözés (forró nyomon üldözés),
- ellenőrzött szállítás,
- fedett nyomozó alkalmazása,
- együttműködés a Védelmi Programban,
- közös bűn-felderítő csoport létrehozása,
- titkos információgyűjtés,
- közös határ menti járőrszolgálat,
- együttműködés a közös kapcsolattartási szolgálati helyeken,
- összekötő tisztviselő,

Az egyezmény végrehajtása során a szerződő feleknek maguknak kell viselnie a saját bűnüldöző szervei eljárása során felmerülő költségeket.⁶ Az egyezmény a szerződő felek egyéb két- vagy többoldalú nemzetközi megállapodásaiban rögzített kötelezettségvállalásaikat nem érinti.

6. Magyarország és Kína között létrejött megállapodás

Az egyezményben a két résztvevő megállapodott, hogy a szervezett bűnözést megakadályozzák és visszaszorítják a kábítószerrel folytatott illegális kereskedelmet és annak szállítását, valamint a terrorizmus elleni küzdelemben együttműködnek.

Az országok bűnüldöző szervei tapasztalatcserét folytatnak az alábbi területeken:

⁵ A Magyar Köztársaság Kormánya és az Olasz Köztársaság Kormánya között a terrorizmus, a szervezett bűnözés, a kábítószeres és pszichotróp anyagok illegális forgalmazása ellen folytatott harcban való együttműködésről szóló Megállapodás kihirdetéséről szóló 74/1998. (IV. 22.) Korm. rendelet

⁶ Magyar Köztársaság és a Szlovák Köztársaság között a határokat átlépő bűnözés megelőzésében és a szervezett bűnözés elleni harcban folytatott együttműködésről szóló, Pozsonyban, 2006. október 2-án aláírt Egyezmény kihirdetéséről szóló 2006. évi XCI. törvény

- a) „bűncselekmények megelőzése, megakadályozása és felderítése során szerzett tapasztalatokról,
- b) bűnügyi nyilvántartási rendszerekről,
- c) fegyverek, lőszer, robbanóanyagok, mérgező anyagok, nukleáris anyagok és egyéb radioaktív anyagok és veszélyes áruk illegális forgalmára vonatkozó szabályokról,
- d) határellenőrzések módszereiről, beleértve az illegális migráció kezelését és visszaszorítását,
- e) a közúti, a vasúti, vízi és a légi közlekedés és polgári repülés biztonsága területén szerzett tapasztalatokról,
- f) a számítógépes bűncselekmények felderítésében és megelőzésében használt módszerekről és technikai felszerelésekről,
- g) a bűnüldöző szervek működését szabályozó jogszabályi háttérrel,
- h) a rendőrök képzéséről és továbbképzéséről és a rendőrség szervezeti fejlesztésével kapcsolatos tapasztalatokról,
- i) a körözés tapasztalatairól.”⁷

Az egyezmény a rugalmas együttműködés és információcsere érdekében kijelöli a kapcsolattartó szerveket.

II. Nemzetközi szervezetek

1. Európai Rendőrségi Hivatal (Europol)

Az Europol 1999-ben kezdte meg működését, segíti az EU tagállamok bűnüldöző tevékenységeit az alábbi területeken:

- illegális kábítószer-kereskedelem,
- terrorizmus,
- emberkereskedelem, embercsempészet,
- gyermek prostitúció,
- pénzmosás,
- termékhamisítás,
- pénzhamisítás.

Az Europol a tagállamok között végrehajtja a biztonságos információcserét, a bűnügyi hírszerzést megkönnyíti, stratégiai jelentéseket készít, bűnügyi elemzéseket, szakmai képzéseket bonyolít le a tagállamok között.

⁷ A Magyar Köztársaság Kormánya és a Kínai Népköztársaság Kormánya között a szervezett bűnözés elleni küzdelemben folytatott együttműködésről szóló, Pekingben, 2003. augusztus 28. napján aláírt Egyezmény kihirdetéséről szóló 240/2004. (VIII. 16.) Korm. rendelet

Az Europol Információs Rendszer (IS) az Europol adatbázisának tekinthető, súlyos megítélésű és legalább két tagországot érintő bűncselekmények esetén a tagállamokban folyamatban lévő nyomozásokat összekapcsolja. Az Europolon keresztül a tagországok hatóságai egymással kapcsolatba léphetnek, hazánkban az Europol egysége az Országos Rendőr-főkapitányság Nemzeti Bűnügyi Együttműködési Központjában található.⁸

Az Europol fő feladatai:

- tagállamok közötti információáramlat megkönnyítése,
- haladéktalanul értesíti a tagállamok hatóságait az őket érintő bűncselekmények között feltárt összefüggésekről és az információkról,
- tagállamokban folyó nyomozások elősegítésére jelentőséggel bíró információk továbbítása,
- az összegyűjtött adatok fenntartása.

2. OLAF (Európai Csalás Elleni Hivatal)

Az OLAF az Európai Bizottságon szervezetén belül működik. Fő célja a csalás, a korrupció elleni küzdelem, és az Európai Unió pénzügyi érdekeinek a védelme.

Az OLAF az uniós adófizetők pénzét védi, biztosítja, hogy az egyes tagállamok szabályosan használják fel a támogatásokat.

A Hivatal közvetlen kapcsolatot tart fent a rendőrséggel és a bírósággal. Az OLAF-ot létrehozó egyezmény függetlenséget biztosít a Hivatalnak, ez fontos garanciális szabály. Az OLAF sem a Bizottságtól, sem állami szervtől nem fogadhat el utasításokat a feladatának ellátása során. A Hivatal élén az igazgató áll, akit a Bizottság nevez ki öt évre, az Európai Parlamenttel és Tanáccsal történő egyeztetést követően. A kinevezés egy alkalommal öt évvel meghosszabbítható.⁹

3. Az EUROJUST

Az Eurojust célja a szervezett bűnözés elleni hatékony fellépés, a nemzeti nyomozó hatóságok, és az ügyészségek munkájának az elősegítése, az eredményesség növelése. A koordináció és együttműködés előmozdítása, segítése a határon átnyúló bűncselekmények elleni küzdelemben.

Az Eurojust koordinációs értekezleteket tart bíróknak, ügyészeknek, nyomozó hatóság képviselőinek, melyeken büntetőügyek problémáit oldják meg, operatív terveket dolgoznak ki.

Az értekezlet középpontjában az alábbi kiemelt bűncselekmények állnak:

- terrorizmus,
- kábítószer-kereskedelem,
- emberkereskedelem,
- különféle csalások,
- korrupció,
- cyber-bűnözés,
- pénzmosás
- egyéb bűncselekmények, melyek szervezett bűnözés jelenlétére utalnak.

Az Eurojust kiadhat Eurojust Határozatot, mely alapján felkérheti a tagállamokat konkrét ügyekben nyomozás elrendelésére, illetve ügyészi eljárás lefolytatására, továbbá

⁸ <http://www.naih.hu/europol.html> (2014. 04.08.)

⁹ Tóth Mihály: i.m.: 93-94. o.

közreműködik joghatósági összeütközések megoldásában, amikor kérdéses, hogy melyik hatóság jogosult a büntetőeljárás lefolytatására.¹⁰

Az Eurojust szoros kapcsolatot tart fent az Europol-al, az OLAF-al, a Frontex-el, a Cepol-al, és az Európai Igazságügyi Képzési Hálózattal.

Az Eurojust jogi személyiséggel rendelkezik, és a Közösség költségvetéséből biztosítják a működéséhez szükséges anyagi forrásokat. Továbbá minden tagállam delegálhat tagot az Eurojustba.¹¹

4. CEPOL (Európai Rendőr-akadémia)

A Cepol oktatási és képzési feladatokat végez, értekezleteket, szemináriumokat szervez, továbbá rendvédelmi szervezetek vezetőinek képzésével foglalkozik. A Cepol a nemzetközi bűnözés elleni fellépés érdekében, nemzetközi együttműködés keretében szervezi a képzéseket.

5. Szervezett Bűnözés Elleni Koordinációs Központ

A Szervezett Bűnözés Elleni Koordinációs Központ (a továbbiakban: SZBEKK) a felderítésekről küldött adatok alapján figyelemmel kíséri, hogy az együttműködő szervek között a hatáskörébe utalt bűncselekmények esetében párhuzamoson folyik-e felderítés, ennek észlelése esetén értesíti az érintett szerveket. A SZBEKK Központi Hivatal a belügyminiszter vezetése alatt működik, amely a szervezett bűnözés megelőzése, megszakításának érdekében adatot gyűjt és felelősséggel tartozik a felhasználásért, ellenőrzésért, valamint koordinációjáért. A SZBEKK által készített elemzések segítséget adnak az együttműködő szerveknek, továbbá a szervezett bűnözés elleni kormányzati döntések meghozatalában.¹²

III. Társas bűnelkövetési alakzatok

1. Bűnszövetség

A Btk. 459. § (1) bekezdése alapján *„bűnszövetség akkor létesül, ha két vagy több személy bűncselekményeket szervezeten követ el, vagy ebben megállapodik, és legalább egy bűncselekmény elkövetését megkísérlik, de nem jön létre bűnszervezet.”*

A bűnszövetség létrejöttének a törvény rendelkezései szerint az alábbi elemeket kell, hogy tartalmazza:

- két személy vagy több személy léte,
- bűncselekmények szervezett elkövetése (több, legalább két bűncselekmény), vagy elkövetésben megállapodás,
- legalább egy bűncselekmény elkövetését megkísérlik,
- nem jön létre bűnszervezet.

Alapvető elem, hogy csak akkor állapítható meg a bűnszövetség, ha bűnszervezet nem jöhet létre, együttesen nem kerülhet megállapításra, illetve *„a bűncselekmény bűnszervezetben történő elkövetésének megállapítása esetén az e törvényben a*

¹⁰ <http://eurojust.europa.eu/Pages/languages/hu.aspx> (2014. 04. 08.)

¹¹ Tóth Mihály: i. m.: 94-95. o.

¹² <http://ah.gov.hu/html/szebekk.html> (2014. 04. 08.)

bűncselekmény bünszövetségben történő elkövetésének esetére megállapított jogkövetkezmények nem alkalmazhatók.” a Btk. 91. § (3) bekezdése szerint.

A bünszövetség létrejöttét nem zárja ki, ha „olyan személy is részt vesz az elkövetési tevékenység megvalósításában, akinek büntethetősége büntethetőségi akadály folytán kizárt.”¹³

Az elkövetési magatartást, mely a bünszövetség keretében valósult meg, tettesi, társtettesi, felbujtói vagy bűnszegédi tevékenységként kell minősíteni.¹⁴

A bünszövetség minősítő körülményként vagy súlyosító körülményként értékelhető. A Btk. különös részében több helyen megtalálható minősítő körülményként:¹⁵

- emberi test tiltott felhasználása (Btk. 175. § (3) bek. c) pont)
- emberrablás (Btk. 190. § (2) bek. b) pont)
- emberkereskedelem (Btk. 192. § (3) bek. h) pont)
- vesztegetés (Btk. 209. § (3) bek. b) pont)
- közveszélyokozás (Btk. 322. § (2) bek. c) pont)
- lopás (Btk. 370. § (2) bek. b) pont ba) alpont)
- sikkasztás (Btk. 372. § (2) bek. b) pont ba) alpont)
- csalás (Btk. 373. § (2) bek. b) pont ba) alpont)
- rablás (Btk. 365. § (3) bek. d) pont)
- kifosztás (Btk. 366. § (2) bek. c) pont)

2. Bünszervezet

A bünszervezet hatályos fogalma a Btk. 459. § (1) bekezdés alkalmazásában: „három vagy több személyből álló, hosszabb időre szervezett, összehangoltan működő csoport, amelynek célja ötévi vagy ezt meghaladó szabadságvesztéssel büntetendő szándékos bűncselekmények elkövetése.”

A Bünszervezet fogalma elemei:

- három vagy több személyből álló,
- hosszabb időre szervezett,
- összehangolt,
- csoport,
- ötévi vagy ezt meghaladó szabadságvesztéssel büntetendő bűncselekmények elkövetésére.

Az elkövetésre vonatkozó rendelkezések a Btk. 91. §-ban találhatóak, mely szerint, „aki a szándékos bűncselekményt bünszervezetben követte el, a bűncselekmény büntetési tételének felső határa a kétszeresére emelkedik, de a büntetési tétel a huszonöt évet nem haladhatja meg”.

A bünszervezet esetében, azonban az elkövető tudatának át kell fognia, a törvényi tényállás tárgyi ismérveit, mivel a bünszervezetben való elkövetést csak szándékos bűncselekmény

¹³ BH 1991.265

¹⁴ BJD 2763.4912

¹⁵ Gellér Balázs: Büntetőjog I., HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest 2012. 342. o.

elkövetése esetén lehet figyelembe venni.¹⁶ A szervezet célja ötévi, vagy ezt meghaladó szabadságvesztéssel büntetendő szándékos bűncselekmény elkövetése.

A Legfelsőbb Bíróság Büntető Jogegységi Tanácsának 4/2005. Büntető jogegységi határozata szerint bűnszervezetben elkövetés megállapítható azzal szemben is, aki –eseti jelleggel- akár egyetlen cselekményt tettesként vagy részesként valósít meg.

A bűnszervezet fennállása akkor is megállapítható, ha legalább három főből álló csoport – bele értve az előkészületet és a kísérletet is- még egyetlen bűncselekményt sem követett el, de több, a törvényben meghatározott súlyú bűncselekmény elkövetése a célja. A bűnszervezet megállapításához nem többletkövetelmény a profitszerzés célzat.¹⁷

A bűnszervezetben való elkövetést meg kell állapítani, ha az elkövetőnek tudomása volt arról, hogy háromnál több személyből álló, hosszabb időre tervezett, összehangoltan működő csoportban követ el súlyos bűncselekményt.¹⁸ „A bűnszervezet vezetője felbujtóként tartozik felelősséggel a bűnszervezet tagja által elkövetett valamennyi bűncselekményért, amelyek megvalósításának a lehetőségét az általa meghatározott elkövetési mód magában hordozza.”¹⁹

A Be. 4. § (2) szakasza szerint a kétséget kizáróan nem bizonyított tény nem értékelhető a terhelt terhére. A vádlónak bizonyítani kell a bűncselekmények megvalósulását, melyekre a bűnszervezet fennállását alapozza. A bűnszervezet megállapítása esetén a Btk.-ban rögzített hátrányos jogkövetkezményeket kell alkalmazni²⁰:

- Btk. 29. § (3) bek. b) pontja szerint, aki a bűncselekményt bűnszervezetben követte el, tevékeny megbánásból ki kell zárni,
- Btk. 36. § szerint a határozott ideig tartó szabadságvesztés leghosszabb tartama húsz év, míg bűnszervezet esetén huszonöt év,
- Btk. 37. § (3) bek. b) pont bb) alpont alapján szabadságvesztés kötelező végrehajtási fokozata fegyház,
- Btk. 38. § (4) bek. c) pont alapján feltételes szabadságra bocsátás nem alkalmazható a határozott ideig tartó szabadságvesztés idején,
- Btk. 44. §. (1) és (2) bek. b) pont szerint feltételes szabadságra bocsátás nem alkalmazható az életfogytig tartó szabadságvesztés esetén, ha a bűncselekményt bűnszervezetben követték el.
- Btk. 53. §. (4) alapján a végleges hatályú eltiltás alól sem mentesítheti az elkövetőt,
- Btk. 65. § (2) bek. b) pont alapján a próbára bocsátásból is ki van zárva,
- Btk. 67. § (2) bekezdés alapján a jóvátételi munkából,
- Btk. 73. § b) pontja alapján nincs lehetőség az elkobzás mellőzésére,
- Btk. 74. § (1) bek. b) pontja alapján vagyoneklobzást kell rendelni arra a vagyonra, amelyet az elkövető bűnszervezetben való részvétele ideje alatt szerzett,
- Btk. 86. § (1) bek. b) pontja alapján a szabadságvesztés végrehajtása sem függeszthető fel,
- Btk. 91. § (1) (2) bek. alapján a bűncselekmény büntetési tételének felső határa a kétszeresére emelkedik, de a huszonöt évet nem haladhatja meg, továbbá kitiltásnak is helye van.

¹⁶ Gellér Balázs: i.m.: 355. o.

¹⁷ BH 2008. 139.

¹⁸ BH 2007.3

¹⁹ EBH2008. 1849

²⁰ Gellér Balázs: i.m.: 356. o.

IV. Bünszervezetben részvétel

Az Európai Unió Tanácsa elfogadta 1998. december 21-én az együttes fellépést a bűnöző szervezetben részvétel büntetéséről.

A tényállás megalkotásával a jogalkotó eleget tett az elvárásoknak, a tényállás célja továbbá, hogy a bünszervezet létrehozásával összefüggő cselekmény is megalapozza a büntetőjogi felelősséget.²¹

A Btk. 321.§ (1) bekezdése szerint „*aki bűncselekmény bünszervezetben történő elkövetésére felhív, ajánlkozik, vállalkozik, a közös elkövetésben megállapodik, vagy az elkövetés elősegítése céljából az ehhez szükséges vagy ezt könnyítő feltételeket biztosítja, illetve a bünszervezet tevékenységét egyéb módon támogatja, büntett miatt egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.*

(2) Bünszervezetben részvétel miatt nem büntethető, aki a bűncselekményt, mielőtt az a hatóság tudomására jutott volna, a hatóságnak bejelenti, és az elkövetés körülményeit feltárja.”

Jogi tárgy: szervezett bűnözés elleni harc hatékonyságának a biztosításához fűződő társadalmi érdek.

Elkövetési magatartások:

- felhív, ajánlkozik, vállalkozik, közös elkövetésben megállapodik,
- az elkövetés elősegítése céljából az ehhez szükséges, vagy ezt könnyítő feltételek biztosítása,
- bünszervezet tevékenységének egyéb módon való támogatása.

A felhív, ajánlkozik, közös elkövetésben megállapodik a magatartás tekintetében, az akaratnyilatkozat továbbítása, pedig történhet írásban vagy szóban is.

A felhívás nem azonos a felbujtással, hanem csupán felbujtásszerű magatartás. Az elkövető más személyt törekszik rábírnival arra, hogy a bűncselekményt bünszervezetben kövessen el. A felhívással a bűncselekmény befejezetté válik, nem szükséges bünszervezetben történő elkövetés, vagy annak kísérlete.

Az ajánlkozás során az elkövető más személy irányába felajánlkozik a bűncselekmény bünszervezetben való elkövetésére.

A vállalkozás során az elkövető a felhívásra ad pozitív választ, így a bűncselekmény a felhívó és felhívást elfogadó vállalkozó is megvalósítja.

A közös elkövetésben megállapodás esetén legalább két személy felel elkövetőként, de kettőnél többen is megállapodhatnak.

Az elkövetési magatartás tanúsításával a bűncselekmény befejezetté válik.

A bűncselekmény alanya kívülálló személy is lehet.²²

A felhívó személy az elkövetett szándékos bűncselekmény felbujtója lesz, ha a felhívás eredményeként a bünszervezet tagjai elkövetik szándékosan a bűncselekményt. Ha a felhívó bekapcsolódik a bünszervezet tevékenységébe, és bűncselekmény elkövetése kísérleti szakba jut, akkor társtettesként büntethető.²³

²¹ Blaskó Béla: Büntetőjog Különös rész II., Rejtjel Kiadó, Budapest 2013. 28. o.

²² Blaskó Béla: i. m: 29. o.

²³ http://hu.wikipedia.org/wiki/B%C5%B1nszervezetben_r%C3%A9szv%C3%A9tel (2014. 04. 08.)

Büntethetőséget megszüntető ok: nem büntethető a bűnszervezetben való részvétel miatt az, aki a bűncselekményt, mielőtt az a hatóság tudomására jutott volna, a hatóságnak bejelenti, és az elkövetés körülményeit feltárja. A két feltételnek együttesen kell megvalósulni, ha valamelyik hiányzik, akkor az elkövető büntetlenséget nem élvezhet.

V. Szervezett bűnözés elleni küzdelem eszköze

1. Megállapodás az elkövetővel

Napjainkban ezt az intézményt szokták „vádalkunak” is nevezni, de valójában nem erről van szó.

A nyomozó hatóság a vádemelést megelőzően egyezkedik a terhelttel, aki információt szolgáltat, a megállapodás a terhelt büntetőeljárás alóli mentesüléséhez vezethet.²⁴

A Be. 175. § (1) (2) bek., valamint a 192. § (1) (2) bek. alapján *a bűncselekmény elkövetésének megalapozott gyanúja esetében az ügyész, illetőleg a nyomozó hatóság az ügyész engedélyével a feljelentést elutasíthatja, vagy a nyomozást megszüntetheti, ha a bűncselekmény elkövetésével megalapozottan gyanúsítható személy az ügy, illetőleg más büntető ügy felderítéséhez, bizonyításához hozzájárulva olyan mértékben együttműködik, hogy az együttműködéshez fűződő nemzetbiztonsági vagy bűnüldözési érdek jelentősebb mint az, amely az állam büntetőjogi igényének érvényesítéséhez fűződik.*

A bűncselekmény elkövetésének megalapozott gyanúja esetén az ügyész a feljelentést illetve a nyomozást határozattal elutasítja, ha a bűncselekmény elkövetésével fedett nyomozó gyanúsítható megalapozottan, aki a cselekményt szolgálati feladata teljesítése közben bűnüldözési érdekből követte el, és a bűnüldözési érdek jelentősebb, mint az, amely az állam büntetőjogi igényének érvényesítéséhez fűződik.

A feljelentés elutasításának, tehát a speciális esetei:

- a feljelentés elutasítása az együttműködő személlyel szemben,
- a feljelentés elutasítása a fedett nyomozóval szemben.

Nem utasítható el a feljelentés, illetve a nyomozás nem szüntethető meg, ha az együttműködő személy és a fedett nyomozó más életének szándékos kioltásával járó bűncselekmény elkövetésével megalapozottan gyanúsíthatóak.

2. Tárgyalásról lemondás, tárgyalásról lemondás együttműködő terhelttel esetében

Mindkét intézmény az eljárás gyorsításának érdekét szolgálja.

A tárgyalások lemondás feltételeit a Be. 534. § tárgyalja: *ha a terhelt a vádemelést megelőzően bűnösségére is kiterjedő beismerő vallomást tesz és a tárgyaláshoz való jogáról lemond, a bíróság az ügyész indítványára, nyilvános ülésen hozott ítélettel megállapíthatja a vádirattal egyező tényállás, valamint a vádirattal egyező minősítés miatt a vádlott bűnösségét, és büntetést szabhat ki, illetve intézkedést alkalmazhat.*

A Be. 537. §-a szabályozza a tárgyalásról lemondás együttműködő terhelt esetén, aki a bűncselekményt bűnszervezetben követi el.

²⁴ Tóth Mihály: i.m.: 102-103. o.

Tárgyalásról lemondás feltételei:

- ha a nyomozás során az ügy vagy más büntetőügy bizonyításához hozzájárulva az ügyésszel, illetve a nyomozó hatósággal jelentős mértékben együttműködött, de a nyomozás megszüntetésére bármely okból nem került sor.

A büntetést a Btk. 83. §-ának, illetve a Btk. 84. §-ának az alapulvételével kell kiszabni. Ha a bűncselekményre a törvény nyolcévi szabadságvesztésnél súlyosabb büntetést rendel, a büntetést e büntetési tételkeret között kell kiszabni.

Szabadságvesztés kiszabásakor a tárgyalásról lemondáskor, ha a büntetési tétel alsó határa

- a) tízévi szabadságvesztés, ehelyett legkevesebb ötévi,*
- b) ötévi szabadságvesztés, ehelyett legkevesebb kétévi,*
- c) kétévi szabadságvesztés, ehelyett legkevesebb egyévi,*
- d) egyévi szabadságvesztés, ehelyett rövidebb tartamú szabadságvesztést lehet kiszabni.*

Egyévi szabadságvesztés esetében szabadságvesztés helyett elzárás, közérdekű munka vagy pénzbüntetés, illetve e büntetések egymás mellett is kiszabhatóak.

A Btk. 83. §-ának (2) bekezdés értelmében együttműködő terhelt tárgyalásról lemondása esetén a szabadságvesztés mértéke

- a) nyolc évnél nem súlyosabb szabadságvesztéssel büntetendő bűncselekmény miatt a három évet,*
- b) öt évnél nem súlyosabb szabadságvesztéssel büntetendő bűncselekmény miatt a két évet,*
- c) három évnél nem súlyosabb szabadságvesztéssel büntetendő bűncselekmény miatt a hat hónapot nem haladhatja meg.*

(3) Ha a tárgyalásról lemondásnak nyolcévi szabadságvesztésnél súlyosabban büntetendő bűncselekmény miatt van helye, a bünszervezetben elkövetett bűncselekményre előírt szigorúbb rendelkezések nem alkalmazhatóak, a büntetést a bűncselekményre az e törvény által előírt büntetési tételkeretek között kell kiszabni.

3. Tanúvédelem

A tanúvédelmi rendelkezések az elmúlt húsz évben fokozatosan alakultak ki, az 1994. évi XCII. tv. 3. §-a lehetővé tette, hogy a tanú személyi adatait –névén kívül- az ügy irataitól elkülönítve zártan kezeljék. Ebben az esetben a zártan kezelt adatokat a hatóságnak az ügyben eljáró tagjai tekinthették csak meg.

Az 1998. évi LXXXVIII. tv. 8. §-a már lehetővé tette, hogy kivételesen rendkívül indokolt esetben a tanú nevének zártan kezelése is elrendelhető legyen.

Továbbá a 64/A §.-a alapján a tanú különösen védetté nyilváníthatóvá vált, ha

- „a) vallomása kiemelkedő súlyú ügy lényeges körülményeire vonatkozik,*
- b) a vallomásától várható bizonyíték mással nem pótolható,*
- c) személye, tartózkodási helye, vagy az a tény, hogy a nyomozó hatóság tanúként kívánja kihallgatni, a gyanúsított és a védő előtt ismeretlen,*
- d) személyének felfedése esetén a tanú vagy hozzátartozója élete, testi épsége vagy személyes szabadsága súlyos fenyegetésnek lenne kitéve.”*

A 34/1999 (II. 26.) Kom. rendelet lehetővé tette a büntetőeljárásban résztvevők, és az eljárást folytató hatóság tagjainak védelmét a következő esetekben:

- a fenyegetett helyzetben lévő személy személyi védelme a büntetőeljárásban való részvétele miatt, illetve a büntetőeljárásban jogai érvényesítésének, kötelezettségei teljesítésének akadályozása, illetve megghiúsítása végett ellene személy elleni erőszakos vagy közveszélyt okozó bűncselekményt követtek el, vagy valószínűsíthető, hogy ellene ilyen bűncselekményt követnek el,
- a büntetőeljárás befejezése után a fenyegetett helyzetben lévő személy védelme akkor rendelhető el, ha az ellene elkövetett, meghatározott bűncselekmény vagy a fenyegetett helyzete a büntetőeljárásban való részvételével hozható összefüggésbe.

Tanúvédelem következő állomása a büntetőeljárásban résztvevők, az igazságszolgáltatást segítők Védelmi programjáról szóló az 2001. évi LXXXV. törvény volt.

A védelmi program kiemelkedő súlyú bűncselekménnyel összefüggésben rendelhető el, itt már alkalmazható olyan vallomás esetében, mely a bűnszervezet összetételére, tevékenységére, bűnszervezettel fenntartott kapcsolatára, bűnszervezet által tervezett vagy elkövetett bűncselekményekre vonatkozik. A megállapodás köthető a büntetőeljárásban résztvevő, hatósággal együttműködő tanúval, sértettel, vagy terhelttel. A védelem a büntetőeljárás tartama alatt, illetve a büntetőeljárás befejezését követően alkalmazható.

A tanúvédelem eszközrendszerét segítő anyagi jogi, illetve eljárásjogi előírások.²⁵

- a hamis tanúzásra felhívás (Btk. 276. §)
- tanúvallomás jogosulatlan megtagadása (Btk. 277. §)
- kényszerítés hatósági eljárásban (Btk. 278. §)
- tanú vesztegetéssel történő befolyásolása (Btk. 295. §)

Eljárásjogi előírások:

- tanú szóbeli kihallgatás helyett írásban is tehet vallomást (Be. 85. §. (5) bekezdés),
- nyomozási bíró kihallgatja a tizennegyedik életévét be nem töltött tanút, ha a tárgyaláson történő kihallgatása fejlődését károsan befolyásolná (Be. 207. § (4) bekezdés),
- tanúvédelmi okból a nyilvánosság korlátozható illetve kizárható (Be. 237. § (3) bekezdés c) pont),
- tanúvédelmi okból elrendelhető a zártcélú távközlő hálózat útján történő kihallgatás (Be. 244/A. § (2) bekezdés),
- személyi adatainak zártan kezelése elrendelhető (Be. 96. §),
- személyi védelme (Be. 98. §),
- kihallgatásán jelen lehet az érdekében eljáró ügyvéd (Be. 85. § (4) bekezdés),
- tanú különösen védetté nyilvánítható (Be. 97. §)
- védelmi programba felvehető (2001. évi LXXXV. tv.)

A legsúlyosabb intézkedés a védelmi programba felvétel, a szervezett bűnözés elleni küzdelem során fontos a tanú felvétele a programba, mely során a felvett személynek új személyazonosság biztosítható.

²⁵ Tóth Mihály: i.m.: 106-108. o.

4. Fedett nyomozó alkalmazása

A nyomozó hatóság bírói engedélyhez nem kötött titkos információgyűjtés keretében fedett nyomozót vehet igénybe információgyűjtésre, és adat ellenőrzésére. A fedett nyomozó mintavásárlásban, álvásárlásban, bizalmi vásárlásban részt vehet, valamint bünszervezetbe beépülhet, ellenőrzött szállítás lefolytatásban közreműködhet.

Fedett nyomozóval szemben a feljelentés elutasítható, illetve a nyomozás megszüntethető, abban az esetben, ha a bünszervezetbe beépült fedett nyomozó által elkövetett bűncselekmény bűnüldözési érdeket szolgál, és az jelentősen meghaladja az állami büntetőjogi igények érvényesítéséhez fűződő érdekét.²⁶

A fedett nyomozó fedett okmánnyal látható el, melyben kitalált adatok szerepelnek, de ezek az adatok a közigazgatási nyilvántartásban elhelyezhetőek.

A fedett nyomozónak bűnözői múltat kell teremteni, legendát kell alkalmaznia. Hazai szervezett bűnöző köröket figyelembe véve egyszerűbb informátortól, bizalmi személytől, vagy a rendőrséggel titkosan együttműködő más személytől információt szerezni. A fedett nyomozó beépítése a bünszervezetben nagyon nehéz, egyrészt a konspiráltság, másrészt a legenda megteremtése, bizalom kialakítása miatt, továbbá a felsőkapcsolat rendszer feltérképezése több éves munka is lehet, ezért általában az egy mozzanatos kiemelt bűncselekmények végrehajtása során jellemző az igénybevételük.

5. Vagyonelkobzás

A szervezett bűnözés elleni küzdelem egyik leghatékonyabb eszköze a vagyonelkobzás, mely során el kell rendelni olyan vagyont, amelyet az elkövető a bünszervezetben való részvétel ideje alatt szerzett. Az illegális jövedelemtől megfosztás a szervezet működését megakadályozza. A bizonyítási teher megfordul, az elkövetőnek kell bizonyítani a vagyon törvényes eredetét.

6. Vagyon-visszaszerzési eljárás

A Be. 554. § Q) bekezdés 1) pontja alapján a rendőrség vagyon-visszaszerzési eljárást folytathat le az elkobzás vagy a vagyonelkobzás alá eső dolognak vagy vagyonnak a biztosítása érdekében.

A rendőrség titkos információgyűjtést folytathat a bűncselekményből származó vagyon visszaszerzése érdekében:

- informátort, bizalmi személyt vagy a rendőrséggel titkosan együttműködő más személyt vehet igénybe,
- fedett nyomozó igénybevételével információt gyűjthet, adatot ellenőrizhet,
- fedő okiratot állíthat ki, fedő intézményt hozhat létre,
- mintavásárlás végzése érdekében informátort, bizalmi személyt, rendőrséggel titkosan együttműködő más személyt, vagy fedett nyomozót,
- álvásárlás, bizalmi vásárlás, bünszervezetbe való beépülés, illetve ellenőrzött szállítás folytatása érdekében fedett nyomozót alkalmazhat,
- sértettet szerepkörében rendőr igénybevételével helyettesítheti.

Továbbá a vagyonnal kapcsolatban lévő személyt, valamint kapcsolatba hozható helyiséget, épületet, és más objektumot, terep- és útvonalszakaszt, járművet, eseményt megfigyelhet és az észlelteket technikai eszközzel rögzítheti.²⁷

²⁶ 1994. évi XXXIV. tv. 64. § (1) bek. b) f) pont, 67/A. § (1) (3) bek.

²⁷ 1994. évi XXXIV. tv. 64. § h.) pontja, a) b) alpontja

7. Titkos információgyűjtés, titkos adatszerzés

A titkosszolgálati eszközök alkalmazására vonatkozó hatályos szabályzás napjainkban különbséget tesz a titkosszolgálati eszközök alkalmazása szempontjából titkos információgyűjtés és titkos adatszerzés között, azonban fogalmukat nem határozza meg. A konspiráltan működő szervezett bűnözői csoportokkal szemben leghatékonyabban fellépni csak titkos módszerekkel lehet.

A titkos információgyűjtésnek két fajtája a bírói engedélyhez kötött, illetve a bírói engedélyhez nem kötött titkos információgyűjtés. A titkos információgyűjtés során lehetőség van a felderítés eredményességének előmozdítása érdekében informátort, bizalmi személyt, rendőrséggel titkosan együttműködő más személyt, illetve fedett nyomozót igénybe venni.

Az életet, a testi épséget, a vagyont veszélyeztető fenyegetés, zsarolás, bűncselekményre való felbujtás esetén a rendőrség a használó írásbeli kérelmére a használatában lévő telefonkészülék tartalmát megismerheti, illetve rögzítheti.

Ha azonos ügyben korábban titkos információgyűjtést folytattak, a nyomozás elrendelése után azt titkos adatszerzéssé kell átváltoztatni (Be. 200. §. (4) bekezdése szerint).

A titkos adatszerzés alkalmazásának akkor van helye, ha a Be. 202. § (6) bekezdése alapján, *megalapozottan feltehető, hogy más módon a bizonyítékok beszerzése kilátástalan, vagy aránytalan nagy nehézséggel járna, és a titkos adatszerzéssel a bizonyíték beszerzése valószínűsíthető.*

A bírói engedélyhez kötött titkos adatszerzés és titkos információgyűjtés során az érintett tudta nélkül

- a) magánlakásban történeteket technikai eszközzel megfigyelheti és rögzítheti,
- b) postai küldeményt, beazonosítható személyhez kötött zárt küldeményt felbonthat, ellenőrizhet, és azok tartalmát technikai eszközzel rögzítheti, valamint elektronikus hírközlési szolgáltatás útján továbbított kommunikáció tartalmát megismerheti, az észlelteket technikai eszközzel rögzítheti,
- c) számítástechnikai eszköz vagy rendszer útján továbbított, vagy azon tárolt adatokat megismerheti, rögzítheti és felhasználhatja.

A bírói engedélyhez kötött titkos információgyűjtés alkalmával a rendőrség a magánlakást titokban átkutathat és az észlelteket technikai eszközzel rögzítheti, erre a titkos adatszerzés során nincs lehetőség.

A titkos adatszerzés gyanúsítással, gyanúsítható személlyel, továbbá azzal szemben is alkalmazható, aki a gyanúsítással, illetve a gyanúsítható személlyel bűnös kapcsolatot tart fent, vagy a kapcsolattartásra adat merült fel. Az elektronikus hírközlő rendszer útján adatokat megfigyelhet és rögzíthet a hatóság, így lehetőség adódik már a gyanúsított, gyanúsítható illetve bűnös kapcsolatot tartó személy közléseinek a tanulmányozására, akár a kihallgatást megelőzően, illetve az idézés átadását követően, és egy taktikai blöff keretében a verziók ellenőrizhetőek. A hatóság a közlések tartamát elemezheti, és a kihallgatásra fel tud készülni, illetve a beszerzett közlések, valamint a vallomás tartalmától függően, a rendelkezésre álló adatokat megerősítheti vagy kizárhatja.

Az ügyész a titkos adatszerzés befejezését követően értesíti a bírói engedélyben érintettet, amennyiben az érintett ellen nem indult büntetőeljárás, illetve az értesítés a büntetőeljárás sikerét nem veszélyezteti.

Összegzés

A szervezett bűnözés elleni küzdelemben, nagy jelentősége van a humán hírszerzésnek (informátor, bizalmi személy, rendőrséggel titkosan együttműködő más személy, fedett nyomozó), hiszen így tudhatunk meg információt a szervezeten működő csoportok jellemzőiről, felépítéséről. Továbbá a felderítés során jelentős szerepet képvisel a titkos információgyűjtő, illetve titkos adatszerző munka is.

Jól képzett, tapasztalt nyomozókra van szükség, mely önmagában nem elegendő, egy jól szervezett egységre is szükség van, számításba kell venni, hogy a humán hírszerzés kiépítésében, pozíciók létrehozásában több év szükséges, és ezeket a szempontokat is figyelembe kell venni a rendőrség átszervezésénél.

Továbbá fel kell lépni a pénzmosás ellen, mivel a megelőzésével ellehetetlenül a szervezett bűnöző csoportok pénzügyi, gazdasági háttere. A küzdelem leghatékonyabb eszköze a szervezett bűnözői csoportok megfosztása a vagyonuktól, melyet az elkövető a bűnszervezetben való részvétele ideje alatt szerzett, fontos szerepe van a vagyonvisszaszerzési eljárásnak. Biztos ponttól való megfosztás vezethet csak a bűnszervezet széteséséhez, azonban számolni kell új bűnözői csoportok megjelenésével, valamint a kisebb csoportok megerősödésére, területek újbóli felosztására, illegális jövedelmek átszerveződésére.

A nyomozó hatóság a felderítő munka során tudja általában megállapítani azt, hogy ki a leggyengébb láncszem a szervezetben, mivel lehet motiválni, milyen taktikai blöfföt lehet alkalmazni vele szemben az eljárás során, hogy a bűnszervezetről, vagy az elkövetett bűncselekményekről beszéljen.

Leggyakrabban az a jellemző, hogyha egy elkövető beismerő vallomást tesz, akkor egy dominó elv indul el, és eljárás alá kerülnek a bűnszervezet tagjai. Gyakori jelenség, hogyha a „vezért”, valamint a tagokat kényszerintézkedés alá vonják, egyre több sértett tesz feljelentést, mert biztonságba érzi magát. Az, hogy egy bűnszervezet tagjait eljárás alá vonjuk, az esetekben nagy részében elképzelhetetlen titkos információgyűjtés, illetve felderítés nélkül.

Szoros együttműködés szükséges a rendvédelmi szervek felderítő egységei, valamint a titkos szolgálatok között az információáramlást biztosítása, és megkönnyítése érdekében.

IRODALOMJEGYZÉK

Tóth Mihály: Bűnszövetség, bűnszervezet, Complex Kiadó Jogi és Üzleti Tartalomszolgáltató Kft., Budapest 2009. 21., 93-94., 95., 94-98., 102-103., 106-108. o.

Gellér Balázs: Büntetőjog I., HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., 2012. 342., 355., 356. o.

Blaskó Béla: Büntetőjog Különös rész II., Rejtjel Kiadó, Budapest 2013. 28. o.

A Magyar Köztársaság Kormánya és a Lengyel Köztársaság Kormánya között a terrorizmus, a kábítószer tiltott forgalma és a szervezett bűnözés elleni harcban történő

együtműködésről szóló, Varsóban, 1996. május 15-én aláírt Megállapodás kihirdetéséről szóló 88/1998. (V. 8.) Korm. rendelet

A Magyar Köztársaság Kormánya és az Olasz Köztársaság Kormánya között a terrorizmus, a szervezett bűnözés, a kábítószeres és pszichotróp anyagok illegális forgalmazása ellen folytatott harcban való együtműködésről szóló Megállapodás kihirdetéséről szóló 74/1998. (IV. 22.) Korm. rendelet

Magyar Köztársaság és a Szlovák Köztársaság között a határokat átlépő bűnözés megelőzésében és a szervezett bűnözés elleni harcban folytatott együtműködésről szóló, Pozsonyban, 2006. október 2-án aláírt Egyezmény kihirdetéséről szóló 2006. évi XCI. törvény

A Magyar Köztársaság Kormánya és a Kínai Népköztársaság Kormánya között a szervezett bűnözés elleni küzdelemben folytatott együtműködésről szóló, Pekingben, 2003. augusztus 28. napján aláírt Egyezmény kihirdetéséről szóló 240/2004. (VIII. 16.) Korm. rendelet

1994. évi XXXIV. tv. a Rendőrségről

BH 1991.265

BJD 2763.4912

BH 2008. 139.

BH 2007.3

EBH2008. 1849

http://tek.gov.hu/ellenorzes_iranyitas.html (2014.05.15.)

<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C>: (2014.05.15.)

<http://www.naih.hu/europol.html> (2014.04.08.)

<http://eurojust.europa.eu/Pages/languages/hu.aspx> (2014.04.08.)

<http://ah.gov.hu/html/szebekk.html> (2014.04.08.)

http://hu.wikipedia.org/wiki/B%C5%B1nszervezetben_r%C3%A9szv%C3%A9tel
(2014.04.08.)

The principle of equality of arms in criminal proceedings

Iulia Georgia Rosianu Cocos

West University of Timisoara
Timisoara, Romania

Abstract

In this article, the author, first, underlines the relevant rules, concerning equality of arms, existing in the most important international instruments guaranteeing human rights and then, analysis this complex human rights principle as part of the fair trial and talks about procedural equality and substantive equality in international criminal law. Equality between the parties entails equal opportunities to prepare for a trial.

The redactors of the European Convention of Human Rights have subscribed the right to a fair trial between the fundamental rights. Even if the expression “equality of arms” is not found in the body of the Convention, this principle is stated by default and express trust in equity, independence and impartiality and is a component of the fair trial.

The principle demands that each party to proceedings must be given a full opportunity to present its case and no party should be put at a significant disadvantage vis a vis the other and has been described as the central element of a fair trial.

The need for equality of arms between the prosecution and accused is a basic and fundamental requirement in the criminal procedural contest. The principle of equality of arms was developed by the European Court of Human Rights and is central to the search for truth in the adversarial context. It is a fundamental minimum requirement for any judicial proceedings to be considered fair and consistent with human rights standards.

Keywords: *equality, fair trial, human rights, international criminal courts*

Introduction

The principle of equality of arms is a key principle of the international criminal justice system and a central element of a fair trial. It is a fundamental minimum requirement for any judicial proceedings to be considered fair and consistent with human rights standards and demands that each party to proceedings must be given a full opportunity to present its case and no party to criminal proceedings, the defense or the prosecution, should be put at a significant disadvantage vis-à-vis the other¹.

The principle, in essence, ensures procedural equality between the parties and offers the opportunity for the parties to a trial to have knowledge of and comment on all evidence adduced or observations filed, with the purpose of influencing the court's decision². This position is not altered when the observations are neutral on the issue to be decided by the

¹ See *Niderost-Huber v Switzerland*, 19971 ECHR 18990/91, 18 February 1997, par. 23.

² See *Lobo Machado v Portugal*, 19961 ECHR 15764/89, 20 February 1996, par. 31

court³ or, in the opinion of the court concerned, they do not present any fact or argument which has not already appeared in the impugned decision.

The principle of equality of arms is not incorporated as such in the Statutes of international criminal courts or in international human rights treaties but derives from the article 6 of the European Convention of Human Rights and is widely acknowledged to be an element of the overall right to a fair trial⁴. The first paragraph of article 6 implies equality of arms by emphasizing the right to a fair trial via terms of independent and impartial tribunal⁵.

Some of the fair trial aspects that are covered by this principle are laid down in the legal instruments of the International Criminal Tribunals, especially article 21 of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia's Statute (ICTY) and article 20 of the International Criminal Tribunal for Rwanda's Statute (ICTR), as well as in article 6 of the European Court of Human Rights (ECHR) and article 14 of the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR). So, equality of arms is a central human rights norm, seen as a fundamental principle of the law, and recognized by the United Nations Human Rights Committee as an implicit guarantee of the ICCPR.

The normative underpinnings of the concept of fairness in international criminal law derive from its predecessor, international human rights law. Both areas have a common base as they developed in response to atrocities and gross human rights violations committed during the two World Wars. Similarly, the ad hoc tribunals, ICTY and ICTR, were established in order to halt mass abuses of human rights by states against their own citizens or others within their territory. The International Criminal Court (ICC) is no exception. The Rome Statute establishing the ICC specifically entrenches the rights of defendants to a fair trial by an independent and impartial tribunal.

According to the preamble to the Rome Statute, the State Parties were determined to put an end to impunity for the perpetrators of the most serious crimes of concern to the international community and to contribute to the prevention of these crimes. The Rome Statute guarantees fairness, providing that an accused is entitled to a public and fair hearing conducted impartially. Thus, in reaching its decisions and judgments, the ICC applies the Rome Statute and Rules of Procedure and Evidence in a manner consistent with internationally recognized human rights.

As affirmed by the Rome Statute and as restated by doctrine the criminal tribunals must respect the international human rights standards, both in order to spread human rights, and to guarantee their legitimacy.

The importance of the principle of equality of arms.

Despite multiple opinions stating the theoretical importance of equality of arms, its practical implementation is left in want. A vast disparity in resources between defense and prosecution has been well-documented in the ad hoc tribunals and in the permanent International Criminal Court⁶.

In accordance with international human rights standards, the Rome Statute enshrines guarantees of a fair investigation. In the articles 69(4) and 69(7) of the Statute is protected

³ See *Goc v Turkey*, 20021 ECHR 36590/97, par. 55

⁴ See *HRC, Fei v. Colombia*, CCPR/C/53/D/514/1992, 26 April 1995, par. 8.4

⁵ Article 6(1): "In the determination of his civil rights and obligations or of any criminal charge against him, everyone is entitled to a fair and public hearing within a reasonable time by an independent and impartial tribunal established by law. ..."

⁶ See E Groulx, "*Equality of Arms*": *Challenges Confronting the Legal Profession in the Emerging International Criminal Justice System* (2006) Oxford University Comparative Law Forum <<http://ouclf.iuscomp.org/articles/groulx.shtml>>

the accuracy and reliability of fact-finding⁷ and safeguarded the moral integrity and legitimacy of the proceedings by requiring a fair process of investigation.

Equality of arms is a central human rights norm, seen as a fundamental principle of the law⁸ and recognized by the United Nations Human Rights Committee as an implicit guarantee of the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR).⁹ Although most international criminal tribunals are not bound in their founding documents to guarantee equality of arms, the doctrine having been developed through case law, affirms its pre-eminence.¹⁰ According to the ICC Appeals Chamber, the principle is an indivisible element of fairness, an indispensable requisite of an adversarial trial that permeates the entire judicial process.¹¹

The principle of equality of arms encompasses many other procedural promises of a trial, such as the right to public hearings and the right of the defense to examine witnesses under the same conditions as those for prosecution. Equality of arms is part of the overarching concern for fair trial which weighs into nearly every critical decision.

In order to face equality of arms, in criminal trials, article 6(3) of the European Convention of Human Rights guarantees the following minimum rights, for the accused:

- To be informed promptly, in a language which he understands and in detail, of the nature and cause of the accusation against him¹². The information must be submitted "promptly" enough to enable the accused to prepare a defense. The "nature" of the accusation means the offence with which he is charged, the legal characterization, and the "cause" of the accusation indicates the acts he is alleged to have committed. The particulars of the offence are critically important, since it is from the moment of their service that the suspect is formally put on notice of the factual and legal basis of the charges against him.
- To have adequate time and facilities for the preparation of his defense¹³. What constitutes "adequate time" depends on the nature of the proceedings and the factual circumstances of a case. Factors to be taken into account include the complexity of a case, the defendant's access to evidence, the time limits provided for in domestic law for certain actions in the proceedings. The right to "adequate facilities" mean that the accused and defense counsel must be granted access to appropriate information, files and documents necessary for the preparation of a defense and that the defendant must be provided with facilities enabling communication, in confidentiality, with defense counsel.
- To defend himself in person¹⁴ or through legal assistance of his own choosing¹⁵ or, if he has not sufficient means to pay for legal assistance¹⁶, to be given it free when the interests of justice so require. The right to represent one self is not absolute and state authorities can deny an accused this right since in some situations the domestic law requires that the person be legally represented. The absence of a lawyer immediately following the arrest may not be held against the state if the accused fails to apply

⁷ See DRC: *Prosecutor v Katanga and Chui* (Decision on the Prosecutor's Bar Table Motions) ICC-01/04-01/07, 17 December 2010, par. 39.

⁸ See DRC: *Prosecutor v Lubanga* (Decision on the Prosecutor's 'Application for Leave to Reply to "Conclusions de la défense en réponse au mémoire d'appel du Procureur"') ICC-01/04-01/06, 12 September 2006, par. 6.

⁹ K Vanderpuye, *Traditions in Conflict: The Internationalization of Confrontation* (2010) 43 Cornell Intl L J 513, p. 539

¹⁰ See *Lubanga* Decision on the Prosecutor's 'Application for Leave to Reply to "Conclusions de la défense en réponse au mémoire d'appel du Procureur"' (n 21) par. 6

¹¹ Idem

¹² See *Brozicek c. Italie*, 19 December 1989, series A no. 167

¹³ See Article 21(4)(b) ICTY Statute; Article 20(4)(b) ICTR Statute; Article 67(1)(b) ICC Statute.

¹⁴ See *Foucher v France*, March 18, 1997, R.J.D. 1997-11, No.33, 25 E.H.R.R. , p.234

¹⁵ See *Latimer v United Kingdom* (12141/04) (Dec.) May 31, 2005.

¹⁶ See *Quaranta v Switzerland* (A/205) May 24, 1991, ECHR

considerable diligence to be legally represented. The right to free legal assistance applies regardless of the stage of the proceedings, including pre-trial investigation.

- To examine or have examined witnesses against him and to obtain the attendance and examination of witnesses on his behalf under the same conditions as witnesses against him¹⁷. This right does not prevent vulnerable witnesses from giving evidence in alternative ways, as long as the entirety of the evidence against the accused is not presented anonymously. Persons alleging a breach of article 6(3 d.) must prove not only that they were not permitted to call a certain witness, but also that hearing the witness was absolutely necessary in order to ascertain the truth, and that the failure to hear the witness prejudiced the rights of the defense and fairness of the proceedings as a whole.¹⁸ This provision protects the right of confrontation, the right of cross-examination and the right to have testimony offered under sanction of oath.

- To have the free assistance of an interpreter if he cannot understand or speak the language used in court.

According to the ECHR, the principle of equality of arms is part of the wider concept of a fair trial¹⁹ and is closely connected to the right to adversarial proceedings²⁰ which entails that the parties involved in a trial get the opportunity to have knowledge of and comment on all evidence adduced or observations filed²¹. The principle has a broad scope and is applicable during all stages of criminal proceedings, even during preliminary police investigations²².

The mere appearance of inequality or of non-conformity with the rights of the defense suffices to establish a violation of article 6(1) of the ECHR. Nonetheless, the fact that a procedural requirement is disregarded does not necessarily render the proceedings as a whole unfair. The Human Rights Committee also considers equality of arms between the prosecution and the defense to imply procedural equality²³.

The ICTY adopted the interpretation of the HCR and the ECHR.

The duty of the Prosecutor of the ICC to search for and disclose exculpatory evidence under article 54 of the ICC Statute renders the defense less vulnerable vis-à-vis the prosecution and may allow for a more relaxed application of the adversarial principle, similar to civil law systems.

Equality of arms in investigative resources

The principle of equality of arms is generally regarded to refer to procedural equality, but proportionality in terms of resources and facilities between the prosecution and the defense is required to achieve procedural equality in international criminal proceedings.

One of the issues argued at the ad hoc Tribunals, is that there is no “equality of arms” between the defense and the prosecution, because the defense lacks sufficient

¹⁷ See Article 21(4)(e) ICTY Statute. See also Article 20(4)(e) ICTR Statute; Article 67(1)(e) ICC Statute.

¹⁸ See *Butkevicius v Lithuania*, March 26, 2002, ECHR

¹⁹ See ECHR, *Delcourt v. Belgium* (Appl. no. 2689/65), 17 January 1970, par. 28., See also ECHR, *Borgers v. Belgium* (Appl. No. 12005/86), 30 October 1991, (procureur general), par. 24 and 26.

²⁰ See Wasek-Wiaderek, Malgorzata, *The principle of "equality of arms" in criminal procedure under Article 6 of the European Convention on Human Rights and its functions in criminal justice of selected European countries: a comparative view*, Leuven: Leuven University Press, 2000.

²¹ ECHR, *Reinhardt and Slimane-Kai'd v. France* (Appl. Nos. 23043/93 and 22921/93), 31 March 1998, par. 103.

²² ECHR, *Reinhardt and Slimane-Kai'd v. France*, par. 101-107; *Murray v. UK* (Appl. No. 18731/91), 8 February 1996, par. 62; and, *Öcalan v. Turkey* (Appl. No. 46221/99), 12 March 2003, par. 140.

²³ See ECHR, *B.d.B. et al. v. The Netherlands*, CCPR/C/35/D/273/1988 (2 May 1989) par. 6.4.

resources to conduct proper investigations, whereas the prosecution has extensive resources. But, any differences between the defense and the prosecution regarding personnel, financial and other resources do not necessarily affect the principle of equality of arms.

The principle of equality of arms implies that both parties should have equal access to evidence. To access evidence, the cooperation of state authorities is generally indispensable in international criminal proceedings. If states are more likely to cooperate with the prosecution than with the defense, the defense is plainly at a disadvantage.

For fair adversarial proceedings, it is vital that the accused is given a genuine opportunity to present his defense case effectively.

The prosecution is a statutory organ of the court²⁴ whereas the defense generally is not. Despite considerable efforts to institutionalize the defense to promote equality of arms, at the ICC and SCSL in particular, the institutional position of the prosecutor remains very distinguishable from the defense. It has been argued that the institutional position of the prosecution may lend it greater freedom and ability to identify and access relevant evidence than the accused.²⁵

The investigative resources are defined as assets which improve the functioning capacity to search for, find and procure information and sources relating to the criminal charges against the defendant. Better funding, for instance, might improve the ability of the defense to hire a well-trained team of lawyers, legal assistants, case managers, investigators and translators who are better able to find information related to a particular defendant's trial.

Where resources are concerned, the defense is generally worse off than the prosecution in all legal systems.²⁶ The ICTY's legal aid system is based on the principle that the accused and the Prosecutor must have equality of procedural arms, supported by an appropriate level of resources.²⁷ Pursuant to an SCSL Annual Report, "equality of arms" equals a reasonable equivalence in ability and resources of Prosecution and Defense.

Money is the asset most often at the centre of the discussion. But this definition also includes other unique assets which cannot, at least ethically, be secured by more funds. Some of these resources are outside the control of tribunal judges. And some are inherent virtues of the Prosecutor's attractive position as the court's public face. Regardless of where the blame lies for inequalities in these types of resources, the gospel of human rights might require courts to provide remedies in order to guarantee fair trials.

In addition to being fundamental to the adversarial process inside the courtroom, equality of arms is particularly important - and must be guarded more fervently - at the investigative stages of the justice process.

The prosecution and defense at international courts do generally enjoy very different investigative resources. Despite theoretical promises of parity, practice, particularly at the ad hoc tribunals, has taught that the reality of international trials, like their domestic counterparts, do not always live up to normative notions of equality. It is not just a slight inequality but a significant difference in the investigative resources available that lead defense lawyers to complain of the inequality in strength between the parties.

²⁴ See Article 11 ICTY Statute; Article 10 ICTR Statute; Article 34 ICC Statute.

²⁵ See McIntyre, Gabrielle, *'Equality of Arms - Defining Human Rights in the Jurisprudence of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia'*, 16 *Leiden Journal of International Law* (2003), pp. 269-320, p. 275.

²⁶ See Goldstein, Abraham S., *'The State and the Accused: Balance of Advantage in Criminal Procedure'*, 69 *YALE Law Journal*, 1960, p. 1149-1199. See also Jonathan Friendly, *Von Bulow jury issues acquittal on all charges*, *NY Times*, 11 June 1985.

²⁷ Comprehensive Report on Legal Aid System ICTY, Chapter II note 148, par. 4(e).

But the prosecution may also face disadvantages that the defense will not experience. For instance, the prosecution may generally not count on the cooperation of the accused.

The principle of equality of arms is intended in an ordinary trial to ensure that the defense has means to prepare and present its case equal to those available to the prosecution which has all the advantages of the State on its side.²⁸ It is a notable disadvantage for the defense that it does not enjoy the same privileges and immunities under the Statute as the prosecution.²⁹ This could hinder the defense in gathering evidence, particularly if it needs to enter the territory of any country that is hostile towards it. The ICC's Agreement on the Privileges and Immunities of the International Criminal Court does entitle defense counsel as well as those assisting him to immunities that could enable the defense to conduct its own investigations without risking arrest for so doing³⁰.

The defense teams assigned under the legal aid system generally comprise fewer members than prosecution teams and have fewer resources and facilities at their disposal to prepare and present their cases. Whether the principle of equality of arms will be violated by any such disparity depends on the degree to which it hinders the defense adequately to prepare and plead its case. The level of resources allocated to the defense in international criminal cases should be adequate to prepare an effective defense.

In every criminal case, the prosecution bears the burden of proving the guilt of the accused, whereas the latter is presumed innocent. The prosecution may therefore require more investigative resources than the defense.

In adversarial proceedings, the defense is responsible for assembling and presenting its own evidence. Some privileges afforded to the defense are not available to the prosecution. Because the principle of equality of arms is a fair trial requirement and fair trial standards are adopted to serve the accused³¹, this could imply that the defense alone is able to invoke this principle. Under the ICC Statute, solely the defense, not the prosecution, may file as a ground of appeal any ground that affects the fairness or reliability of the proceedings or decision³². In a domestic context, the prosecution, being a representative of a state, is not protected by fair trial rights³³. According to the ICTY Appeals Chamber, application of the concept of a fair trial in favor of both parties is understandable because the Prosecution acts on behalf of and in the interests of the community, including the interests of the victims of the offence charged. Clearly, the balance of advantages between the defence and the prosecution can be lopsided to the detriment of the prosecution. The prosecution has the burden to prove the guilt of the accused beyond a reasonable doubt, but whether any disadvantages for the prosecution allow it to invoke the principle of equality of arms in international criminal proceedings is doubtful.

A flexible approach as to the differing needs of defense teams is necessary. Defense counsel also bears some responsibility. They have a duty to act diligently³⁴ and should make efficient use of the resources available to them. Any requests for additional resources

²⁸ ICTY Tr. Ch., Separate Opinion of Judge Vohrah on Prosecution Motion for Production of Defence Witness Statements, *Tadic* (Case No. IT-94-1), 27 November 1996 (hereinafter: Separate Opinion of Judge Vohrah).

²⁹ See Article 29 ICTR Statute; Article 30 ICTY Statute; Article 48(4) ICC Statute.

³⁰ See Article 18 of the Agreement on the Privileges and Immunities of the International Criminal Court (ICC-ASP/1/3), 9 September 2002.

³¹ See Fletcher, George P., Justice and Fairness in the Protection of Crime Victims, *Lewis & Clark Law Review*, Fall 2005, Vol. 9, pp. 547-556, p. 548.

³² Article 81(1)(b)(iv) ICC Statute.

³³ See Spaniol, Margret, *The Right to Assistance of Defence Counsel under the Constitution and under the European Convention on Human Rights*, Berlin: Duncker & Humblot, 1990, pp. 231, 233.

³⁴ See Articles 3(iii) and 11 ICTY Code of Professional Conduct; Article 6 ICTR Code of Professional Conduct; Article 5 ICC Code of Professional Conduct for Counsel (ICC-ASP/4/Res.1).

that are sufficiently substantiated as being necessary for adequately preparing or presenting the defense, and are not the result of a lack of due diligence on the part of counsel, should receive proper consideration.

Conclusion

Only disproportionate differences between defense and prosecution resources will violate the principle of equality of arms as a human rights standard. Generally, there are no truly disproportionate differences in the basic provisions of international criminal courts amounting to a violation of this principle. But the adversarial principle requiring that each party should have adequate opportunity effectively to prepare and present its case, could be at risk.

Numerous debates in international criminal law have led to the conclusion that the protection of equality of arms can be achieved only through offering the defense institutional or structural independence within the Court.

In criminal proceedings, the position of the parties, the prosecution and the defense, are intrinsically different. Given their differing roles and institutional positions, equalizing the prosecution and the defense is an unattainable goal.

As a human rights principle, the principle of equality of arms besides equality in terms of means and resources, it entails procedural equality. The cases judged by the international criminal courts generally involve a high level of complexity and deal with crimes committed on a large and often international scale. Therefore the courts should pay due attention to the actual differences in resources and facilities between the prosecution and the defense.

The conduct of an effective defense in international criminal cases requires more resources than in a typical domestic jurisdiction. Even national jurisdictions consider that better resources should be provided to the defense in highly complicated cases with an international component, regardless of the procedural system.

References

1. Wilson, Richard J. *'Emaciated' Defense or a Trend to Independence and Equality of Arms in Internationalized Criminal Tribunals?* Human Rights Brief 15, no.2 (2008)
2. Wasek-Wiaderek. Malgorzata. *The Principle of "equality of Arms" in Criminal Procedure Under Article 6 of the European Convention on Human Rights and Its Functions in Criminal Justice of Selected European Countries: A Comparative View*, Leuven University Press, 2000
3. Elise Groulx, *Equality of Arms: Challenges Confronting the Legal Profession in the Emerging International Criminal Justice System*, 2006, Oxford University Comparative Law Forum <<http://ouclf.iuscomp.org/articles/groulx.shtml>>
4. McIntyre, Gabrielle, *Equality of Arms - Defining Human Rights in the Jurisprudence of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*, Leiden Journal of International Law, Vol. 16, 2003.
5. Goldstein, Abraham S., *The State and the Accused: Balance of Advantage in*

- Criminal Procedure*, YALE Law Journal 69, 1960,
6. Fletcher, George P., Justice and Fairness in the Protection of Crime Victims, *Lewis & Clark Law Review*, Fall 2005, Vol. 9
 7. Spaniol, Margret, *The Right to Assistance of Defence Counsel under the Constitution and under the European Convention on Human Rights*, Berlin: Duncker & Humblot, 1990
 8. Statute of the ICTR: http://www.icls.de/dokumente/ictr_statute.pdf.
 9. Statute of the ICTY: http://www.icls.de/dokumente/icty_statut.pdf
 10. Rome Statute: <http://www.un.org/law/icc/statute/romefra.htm>.
 11. ECHR case-law: <http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/analysis>

Rosianu Cocos Iulia Georgia, doctoral student

Institution: West University of Timisoara, Faculty of Law and Administrative Sciences,
Public Law Department, Doctoral School – Criminal Sciences

Address: 310304, Romania, Arad, Voinicilor Street, Bl. 1C, Ap. 12

e-mail: iuliarosianu@yahoo.com

Az Európai Unió vámintézkedései (magyar) tagállami szemmel III. A vámellenőrzés specialitásai

dr. Szendi Antal

Budapest

Bevezetés

Külkereskedelem, behozatal, kivitel, vámfizetés, export-, importkorlátozások,- tilalmak, különféle nemzetközi gazdasági-, kereskedelmi megállapodások - szinte nincs olyan nap, hogy ne találkoznánk a fenti kifejezések valamelyikével az írott-, vagy elektronikus médiában, híradásokban.

Az említett terület – látszólag – egyáltalán nem érinti a mindennapi emberek életét, úgy tűnhet, hogy ezen témakört érintő tudósítások, információk jellege, gyakorisága nem befolyásolja jelentősen az életüket.

A vámhatóság munkatársaival, illetve az általuk végzett munkával összefüggésben is leginkább az a nézet gyökeresedett meg a köztudatban, hogy olyan fegyveres szervről van szó, melynek dolgozóival leginkább csak a nyaralásból hazatérve a határátkelőhelyeken, vagy éppen a repülőtéren találkozhatunk; feladatuk pedig a behozott áruk után megfizetendő vámok beszedésére, illetve különféle veszélyes, vagy tiltott áruk behozatalának megakadályozására korlátozódik.

Mindez kétséget kizáróan igaz, ugyanakkor korántsem nyújt teljes képet a vámhatóság munkatársainak feladatairól, sokkal inkább álarcként fedí el azt a hallatlan mennyiségű tényezőt, kapcsolatrendszert, információhalmazt, melyet a modern, XXI. századi vámhatóságok használnak fel a belső piac védelme érdekében, avégett, hogy a tevékenységüket alig ismerő, rájuk gyakran egyszerű vámszedőként tekintő állampolgárok mindennapjait, munkahelyeit, közvetve az egzisztenciájukat megóvják.

Magyarország 2004. május 1-jével¹ bekövetkező Európai Unió csatlakozása azonban a fent említett előkészítő munka, azaz ágazati jogszabályokat érintő - jogharmonizációs tevékenység keretében elvégzett - módosítások ellenére is rendkívül komoly átalakulást hozott a vámhatóság, mindenekelőtt a külkereskedelem felügyeletének tekintetében.

Az államhatár jelentős része belső határrá vált, a magyar vámszervek központi feladatává pedig immár az EU külkereskedelmi érdekeinek védelme lépett elő, a hatályos szabályozásban pedig a közösségi érdekek lettek meghatározóak.

A bekövetkezett változások eredményeként a tagállami vámhatóságok közötti kommunikáció jelentősége megnőtt, a különféle, több tagállamon átívelően lebonyolítandó

¹ 2004. évi XXX. törvény a Belga Királyság, a Dán Királyság, a Németországi Szövetségi Köztársaság, a Görög Köztársaság, a Spanyol Királyság, a Francia Köztársaság, Írország, az Olasz Köztársaság, a Luxemburgi Nagyhercegség, a Holland Királyság, az Osztrák Köztársaság, a Portugál Köztársaság, a Finn Köztársaság, a Svéd Királyság, Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királysága (az Európai Unió tagállamai) és a Cseh Köztársaság, az Észt Köztársaság, a Ciprusi Köztársaság, a Lett Köztársaság, a Litván Köztársaság, a Magyar Köztársaság, a Máltai Köztársaság, a Lengyel Köztársaság, a Szlovén Köztársaság és a Szlovák Köztársaság között, a Cseh Köztársaságnak, az Észt Köztársaságnak, a Ciprusi Köztársaságnak, a Lett Köztársaságnak, a Litván Köztársaságnak, a Magyar Köztársaságnak, a Máltai Köztársaságnak, a Lengyel Köztársaságnak, a Szlovén Köztársaságnak és a Szlovák Köztársaságnak az Európai Unióhoz történő csatlakozásáról szóló szerződés kihirdetéséről

vámeljáráások jogszerű lefolytatásához az érintett vámhatóságok összehangolt munkájára volt és van szükség.

Jelen írásomban elsősorban a dömpingellenes és anti szubvenciók vámok alkalmazásának szabályrendszerén keresztül kívánom bemutatni az Európai Unió vámpolitikáját, a Közösség kapcsolódó döntéshozatali mechanizmusát, ezen gazdaságpolitikai intézkedések magyar vámhatóság által történő végrehajtásának rendjét.

Igyekszem betekintést nyújtani az elemzett kereskedelempolitikai intézkedések alkalmazásával összefüggésben a feltárt nehézségekbe is.

I.A KERESKEDELEMPOLITIKA ÉS ESZKÖZEI

A kereskedelempolitika alapjai, feladatai, fő irányzatai

Kereskedelempolitika - egy jól hangzó, ugyanakkor elvont fogalom, melynek értelme leginkább a külgazdaságtanban használatos definíciókon keresztül határozható meg: az államnak, államközösségnek (Magyarország esetében az Európai Uniónak) a belföldi és külföldi áru- és szolgáltatás-forgalommal kapcsolatos magatartása, valamint a mindezt megvalósító eszköz- és intézményrendszer, melyeken keresztül a vámhatáron áthaladó áruk/szolgáltatások volumene, mozgása befolyásolható. Tágabb értelemben tekinthetünk rá úgy is, mint az adott állam-, államcsoport által képviselt külgazdasági politikára, mely célkitűzéseit csak akkor érheti el, ha pontosan illeszkedik az általános gazdaságpolitikai viszonyok és külpolitikai célkitűzések által megszabott keretbe.

A kereskedelempolitika feladatai sokrétűek:

- Biztosítani kell a külkereskedelmi forgalomba kerülő exportárúk ill. a hazai piacon megjelenő importárúk számára a tisztességes verseny körülményeit
- Integrálja az adott országot a nemzetközi munkamegosztásba: az exportképes ágazatok fejlesztésével és a kevésbé versenyképes termelés importtal történő helyettesítésével maximalizálja a nemzeti jövedelmet
- Lehetőség szerint semlegesíti az ország egyensúlyát veszélyeztető külpiaci hatásokat
- Mindehhez hatékony intézményrendszert illeszt és működtet

A kereskedelempolitikai eszközök alkalmazása tekintetében az állami beavatkozás mértékének figyelembevételével alapvetően kétféle irányzat, a protekcionizmus, illetve a szabad kereskedelem (liberalizált külkereskedelem) választható el:

A szabad kereskedelem irányzatának legjelentősebb képviselői Adam Smith és David Ricardo, akik a piacok szabadságát hirdették, kihasználva a benne rejlő előnyöket.² Szerintük a természetes rendbe történő bármilyen beavatkozás mérsékli a gazdaság növekedését, torzulást idéz elő a termelés specializációjában.

A protekcionizmus az állam azon tevékenysége, melynek célja az ország világpiacon való pozíciójának javítása akár a belföldi termelők védelmével, akár az export ösztönzésével.

A külkereskedelmi politikában e két irányzat tiszta formája szinte sohasem érvényesül, a kettő mindig egymás mellett él. Arányukat az ország gazdasági szerkezete, fejlettsége, külgazdasági függésének mértéke határozza meg.

² Maller Bálint Vámpolitika Főiskolai jegyzet 2001.35.o.

Nemzetközi kereskedelmi szervezetek és az államok külgazdasági politikája

A kereskedelempolitikai irányzatok elemzésekor feltétlenül szót kell ejteni a nemzetközi regionalizmus jelenségéről, jelentőségéről is, mivel napjainkra elmondható, hogy a világ szinte összes országa tagja egy, az integráció valamely lépcsőfokán álló gazdasági tömörülésnek és a világkereskedelem mintegy 30 %-a ilyen államközi megállapodások (például.: ASEAN³, NAFTA⁴, EFTA⁵) keretein belül bonyolódik le.

A regionális gazdasági tömörülések tagállamai részben azért vállalják a tagságot valamely gazdasági-, vám-, vagy kereskedelmi unióban, hogy ezzel egymást erősítsék, saját, kisebb volumenű gazdaságaik méretéből fakadó, a külkereskedelem színterén fennálló versenyhátrányukat csökkentsék. Az egyesülésből remélt előnyök azonban mellékhatások, torzulások lehetőségét is hordozzák: eltérő fejlettségű nemzetgazdaságok integrációjának eredményeként kialakuló közös, belső piac keretein belül biztosított szabad verseny, amely az adott tömörülés fejlettebb gazdaságainak kedvez. Ennek számtalan esetével találkozhatunk a történelemben, közeli példaként talán elegendő az Osztrák-Magyar Monarchiában létre hívott vámunió magyar iparra gyakorolt katasztrofális következményeit megemlíteni.

A kereskedelempolitikai intézkedések lehetnek egyoldalú (autonóm), illetve két-, vagy többoldalú (államközi) megállapodásokon, szerződéseken alapuló szabályok. Emellett azonban - a vonatkozó döntések meghozatalakor – a vonatkozó jogkör gyakorlóinak tiszteletben kell tartaniuk a nemzetközi kereskedelemre vonatkozó általános a GATT/WTO⁶ által előírtakat is.

A jelenleg 157 tagot számláló genfi székhelyű Kereskedelmi Világszervezet – melynek 1995. január 1-óta az EU is tagja – célja az életszínvonal, a teljes foglalkoztatás, a jövedelmek és kereslet folyamatos növelésének biztosítása, továbbá a termelés és kereskedelem bővítése a világ erőforrásainak optimális felhasználása mellett.

Mindennek elérése érdekében WTO a vámok és egyéb kereskedelmi akadályok jelentős mértékű leépítésén és a diszkriminatív elbánás felszámolásán munkálkodik; a szervezet legmeghatározóbb alapelvei a következők:

a legnagyobb kedvezmény elve – azaz, ha egy tagállam vámkedvezményt nyújt egy másik államnak, akkor ezt a többi tagállamnak is biztosítani kell;

a nemzeti elbánás elve – a WTO-tagállamok gazdasági alanyait a hazaiakkal azonos elbánásban kell részesíteni az adózás területén és az egyéb, jogilag szabályozott kérdésekben egyaránt.

a konzultáció elve – a tagok esetleges kereskedelmi konfliktusaikat nem kölcsönös retorziókkal, hanem tárgyalások útján oldják meg.

a viszonzosság elve – a nemzetközi kereskedelem résztvevői a partnereikkel folytatott kereskedelmet szabályozó szerződésekben az általuk nyújtott koncesszióért cserébe azonos vagy hasonló engedményeket várnak el, egyben jogot formálnak arra is, hogy elégtételt kapjanak a másik fél intézkedései által okozott károkért, hátrányokért.

³ A Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetsége (ASEAN – Association of Southeast Asian Nations)

⁴ Az Észak-amerikai Szabadkereskedelmi egyezmény (North American Free Trade Agreement),

⁵ Európai Szabadkereskedelmi Társulás, angolul European Free Trade Association

⁶ Az Általános Vámtarifá és Kereskedelmi Egyezmény (GATT) és utódszervezete a Kereskedelmi Világszervezet, rövidítve WTO (World Trade Organization) egy multilaterális kereskedelmi szervezet, melynek célja a nemzetközi kereskedelem liberalizációja az úgynevezett tarifális kereskedelmi akadályok (vámok, exportszubszenciák) és a nem tarifális kereskedelmi akadályok (beviteli engedélyek) fokozatos leépítése illetve megszüntetése révén. A WTO 1995. január 1-jén jött létre az 1947-ben megkötött GATT (Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezmény) utódként. A létrehozásáról szóló nemzetközi szerződés 1994. április 16-án, Marrakesh-ben, Marokkóban került aláírásra.

transzparencia (nyilvánosság) elve – a WTO tagállamai vállalják, hogy „soron kívül” tájékoztatják partnereiket minden bevezetésre kerülő törvényről, rendeletről, amelyek szerződéses kötelezettségeiket érintik.

Látható, hogy e szervezet tagjainak erősen korlátozottak a lehetőségeik a különféle belső piac védelmét szolgáló (protekcionista) kereskedelempolitikai intézkedések alkalmazása terén, azonban a Kereskedelmi Világszervezet ezen elvek alkalmazása alól – bizonyos feltételekkel – kivételt tett lehetővé a vámuniók és a szabadkereskedelmi övezetek számára.

Ez kiemelt jelentőségű az Európai Unió számára, hiszen a Közösség tagállamai vámuniót alkotnak, továbbá az Unió az ún. „harmadik országok” jelentős részével szabadkereskedelmi megállapodást kötött.

A fenti, már a GATT alapelvei között is megtalálható előírások alóli további kivétel az Általános Preferenciarendszer (Generalized System of Preferences – GSP⁷), ahol az alkalmazott kedvezmény mértéke nem feltétlenül egyezik meg a WTO által alapelvei szinten meghatározottakkal.

Mindennek köszönhetően az Európai Unió külgazdasági politikája – bár a Közösség a kereskedelmi liberalizáció egyik fő szorgalmazója – maga sem riad vissza a különféle kereskedelmet korlátozó intézkedések alkalmazásától, ha a belső piacainak, gazdasága különböző ágazatainak védelme ezt megkívánja.

A külkereskedelmet befolyásoló eszközök

A már ismertetett, gyakran ellentmondásosnak tűnő célok megvalósítása érdekében a külkereskedelem folyamatainak irányítására, befolyásolására számos eszköz áll rendelkezésre, melyek az alábbiak szerint csoportosíthatóak:

I. Tarifális (vámtarifán alapuló) eszközök

Vámok

Származási szabályok

Dömpingellenes-, kiegyenlítő vámok

Meghatározott célú felhasználáshoz kötött vámmentesség-, vámkedvezmény

Vámfelfüggesztés, vámkontingens (egyes szerzők a vámkontingenst nem tarifális vámpolitikai eszközként említik)

Vámplafon, vámsemlegesítés

A vám ellenszolgáltatás nélküli köztartozás, megállapításának eszköze a vámtarifa, melynek fejlettségéből, tagoltságából az adott vámterület gazdaságának fejlettségére is lehet következtetni.

II. Nem tarifális eszközök

Szubvenciók

Korlátozások

Kontingensek, kvóták

Tilalmak

Valutáris eszközök

Adminisztratív eszközök

Nemzetközi kereskedelmi szerződések

⁷ A rendszert az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciája (United Nations Conference on Trade and Development – UNCTAD) hozta létre. Lényege, hogy a fejlett országok autonóm alapon, egyoldalú kereskedelmi kedvezményeket nyújtanak a fejlődő országoknak

és egyéb (adminisztratív) eszközök (pl: az importra és exportra vonatkozó jogszabályok, az engedélyezési rendszer, egészségügyi előírások, pályázati rendszerek, maga a vámhatóság szervezete

A vám befolyása a külkereskedelem egyensúlyára

A vámok az emberiség fejlődésének történetében már igen régmúlta tekintenek vissza. Már az ókori társadalmakban megjelentek, az állam bevételi forrásait gyarapító adók formájában. Gazdasági és kereskedelempolitikai funkciójuk a XV. századtól kezd kirajzolódni. A vám napjaink kereskedelmének is az egyik meghatározó eszközeként formálja a különböző országok-, nemzetközi kereskedelmi tömörülések, vámuniók egymás közötti áruforgalmának lebonyolításában.

A vám tulajdonképpen közadó formájában alkalmazott gazdaság- és kereskedelempolitikai eszköz, mely árképző tényezőként érvényesül a vámhatáron áthaladó áruk árában. Korlátozza, diszkriminálja azok forgalmát azzal a céllal, hogy piacot biztosítson a hazai termékek, termelők számára.

A fenti definíció⁸ a vám leglényegesebb tulajdonságait különíti el, melyek értelmezése a következő szempontok alapján lehetséges:

A vám adójellege: A vám közvetett, vagy forgalmi típusú adó kategóriájába sorolható. Ebből következően az általa képviselt gazdasági- és kereskedelempolitikai célok megvalósításához a vámmal terhelt áruk vevői fogyasztásuk arányában járulnak hozzá. Kiegyenlítő szerepe biztosítja, hogy az alacsonyabb világpiaci áron beérkező import termékhez képest a belföldi termelésből származó termékek megőrizzék versenyképességüket. Ennek elérése érdekében – a modell szerint – az alacsonyabb (világpiaci) áron beérkező importterméket akkora vámmal kell terhelni, hogy a termék vámmal növelt világpiaci ára a belföldi termelői ár szintjére emelje az importforgalomból származó termék árát.

A vám, mint árképző tényező: Az import termékek vámmal történő terhelése azt eredményezi, hogy a piaci szereplőknek (elsősorban az importőrnek) ezt a terhet viselni kell. Huszár Ernő kutatásai igazolták ugyanakkor, hogy teherviselés megoszlását befolyásolja az a tényező, hogy milyenek az adott importált termék keresleti és kínálati viszonyai. Ennek következtében előfordulhat, hogy a vámköltség részben vagy egészben – piaci, közgazdasági megfontolásból – az exportort terheli. Az árképző szerep tekintetében a hivatkozott közgazdászprofesszor által feltárt összefüggések, a piaci versenyviszonyok, a kereslet-kínálat vámköltségre, valamint egyensúlyi ár kialakulására gyakorolt hatásának bemutatása azonban nem e tanulmány feladata.

A vám, mint gazdaság-kereskedelem politikai eszköz: A kereskedelempolitika szempontok megfelelő érvényesülése érvényesítése érdekében többféle vám alkalmazásáról is szól a szakirodalom. Ezek legfontosabb csoportosításai lehetőségei:

Külkereskedelmi forgalom alapján: Ebben a megközelítésben annak a szempontnak van relevanciája, hogy a vám a külkereskedelem mely területén kerül alkalmazásra. Itt lehet megemlíteni a klasszikus importvámot a már elvetett tranzitvámot, vagy az ún. kiviteli vámot, melynek jelentősége napjainkban elenyészőnek tekinthető.

Jogi szempontból megkülönböztetünk autonóm és szerződéses vámokat. Az autonóm vámok bevezetéséhez nem szükséges országok közötti egyeztetés, alkalmazásuk, mértékük nemzeti jogszabályban rögzített. Ezzel szemben a szerződéses vámok a külkereskedelmi partnerrel folytatott tárgyalások eredményeit tükrözik; a szerződésben meghatározott

⁸ Huszár Ernő: Vámelmélet-vámpolitika Tankönyvkiadó Budapest 1973. 45.o.

vámok nagyobb biztonságot nyújtanak a két ország közötti külkereskedelmi forgalomra vonatkozóan.

Meghatározásának módja szerint:

Ezen szempont figyelembevételével értékvámról, („ad valorem” vám), illetve specifikus, vagy mértékvámról beszélhetünk. Az értékvám a fizetendő vám nagyságát a vámhatáron áthaladó áru árának százalékában határozza meg. Így a vámterhet a vámtétel százalékos nagysága és a vámkivetés alapjául szolgáló ár szorzata határozza meg. Napjainkban a legáltalánosabban az értékvámok szerepelnek a vámtarifában.

A specifikus, vagy mértékvám esetében az adott termék mértékegységére számított vámtételt állapítanak meg, ami adott termék egységnyi vámterhét jelenti. Így a vámérték nagyságának változása nem befolyásolja a vámtéher nagyságát. Ezzel a vámtéherben nem jelenik meg az ugyanazon vámtételhez tartozó vámáru minőségi különbsége; védőhatását az infláció is gyengíti.

Az elérendő gazdasági- és kereskedelempolitikai célok szerint: Ebben a csoportban megkülönböztetünk ún. fiskális vámokat és védővámokat. A fiskális vámok lényege, hogy bevételezett összegük a költségvetés bevételeit gyarapítja, nem cél az import hazai termeléssel történő kiváltása. Ennél a vámnál az állam nem érdekelt a külkereskedelmi forgalom csökkentésében sem. A védővám kifejezés tulajdonképpen egy csoportot takar, melyben többféle vám helyezkedik el, úgymint – nevelővámok, piacbiztosító vámok, devizavédelmi vámok, dömpingvámok, kiegyenlítő vámok, taktikai-, illetve retorziós vámok.

Ennek kapcsán meg kell jegyezni, hogy a GATT/WTO a vámokat nem tekinti hatékony eszköznek a külgazdasági egyensúly-deficit megszüntetésére vonatkozóan.

A vám, mint a diszkrimináció eszköze

A vám diszkriminációs hatásával kell számolni akkor, amikor egy ország külkereskedelmi forgalmának szabályozása érdekében bizonyos termék, vagy termékkörhöz kapcsolódóan vámot vezet be, megváltoztatva ezzel a hazai és külföldi termelők piaci pozícióit.

A vámon kívüli tarifális eszközök:

- A származási szabályok: célja, hogy meghatározza egy áru eredetét, azt, hogy hol állították elő, vagy hol dolgozták fel olyan mértékben, hogy származónak tekinthető legyen. Célja a kereskedelempolitikai intézkedések célzott alkalmazásának biztosítása; jogcímként szolgál a kedvezményes vámtételek alkalmazásához; a kedvezmény főszabályként az ún. preferenciális származó helyzet igazolásával vehető igénybe. Említést kell tenni az ún. nem preferenciális származási szabályok alkalmazásáról is, amely elsősorban statisztikai célokat szolgál. Ezen származási-statisztikai adatok a későbbiekben bevezetésre kerülő kereskedelempolitikai intézkedések, pl. dömpingellenes intézkedések bevezetését, mértékének meghatározását segítik.
- dömpingellenes-, kiegyenlítő vámok: piacvédő funkciójuk az elsődleges, védelmet nyújtanak a harmadik országból dömpingelt áron, illetve az exportőr által igénybevett exportszubszencióknak köszönhetően a jelentősen a világpiaci ár alatt lefolytatott külkereskedelmi ügyletek piacbefolyásoló hatásával szemben.
- meghatározott célú felhasználáshoz kötött vámentesség-, vámkedvezmény: részleges vagy teljes vámkedvezmény, amely az áru felhasználásához kötődik. A kedvezmény általában a vámhatóság előzetes engedélyével vehető igénybe, elszámolási kötelezettséggel jár együtt.
- vámfelfüggesztés: meghatározott termékkör, és származási ország esetében biztosított részleges, vagy teljes felfüggesztés (kedvezmény)

- vámkontingens: tekintettel arra, hogy a szakirodalomban egyes szerzők nem tarifális eszközként írják le, bemutatására a mennyiségi korlátozások között a klasszikus kontingenssel együtt keríték sort.
- vámplafon: meghatározott termékek, -időszak, illetve származási ország, valamint árumennyiség tekintetében biztosított vámkedvezmény. Az előre meghatározott kedvezményes mennyiség kimerülése után lehetőség van egyéb kedvezmények, például a preferenciális származó helyzet igazolása alapján. Ritkán alkalmazott vámpolitikai eszköz.
- vámsemlegesítés: semlegesíti a vámtételt, amit az adott árura az adott relációban kell alkalmazni, helyette kedvezményes, vagy 0%-os vámtételt kell alkalmazni. Általában két ország egymás közötti kereskedelmében bizonyos árukörök tekintetében viszonyosság alapján nyújtott, kölcsönös kedvezmény.

Nem tarifális eszközök

- Szubvenciók: A szubvenciók olyan közvetlen vagy közvetett juttatások, melyet abból a célból nyújtanak az egyébként nyereség elvén működő gazdaságoknak, hogy költségeik csökkentése, vagy bevételeik növelése révén bizonyos, gazdaságpolitikailag kívánatos hatást érjenek el.

A szubvenciók a gazdaságpolitikai cél szerint lehetnek ún. **termelési**, illetve **exportszubvenciók**.

- Termelési szubvenciók: A termelési szubvenció lényege, hogy a piac tökéletlenségeiből fakadó problémákat enyhítse pénzügyi juttatások segítségével. Egy részük közvetlenül nem is érinti a külkereskedelmi tevékenységet. Alkalmazása nagymértékben függ attól, hogy milyen gazdasági környezetben, milyen kereslet és kínálat között érvényesül.
- Exportszubvenciók: Alapvetően a kivitel ösztönzését célzó támogatás. Az exportszubvenció keretében az alkalmazott exportáron keresztül a külföldi fogyasztó olyan kedvezményeket kap, melyet a termék hazai fogyasztói nem élveznek. Célja lehet a hazai foglalkoztatottság növelése, a régi exportpiacok megtartása, új piacok szerzése, vagy akár a hazai túlkínálat levezetése.

A GATT Uruguay-i⁹ fordulójának eredményeként az exporttámogatások rendszerét igyekeznek minél jobban visszaszorítani, különösen az agrárfinanszírozási gyakorlatban. Ennek következtében alakultak ki közvetett, jelenleg még korlátozás alá nem eső exporttámogató eszközök, az exporthitelezés és exporthitel-biztosítás.

Mennyiségi korlátozások

A mennyiségi korlátozások alkalmazása révén az állam közvetlenül a mennyiség vagy az érték meghatározásával avatkozik be a külkereskedelmi forgalomba.

Alapvető típusai a kontingens, a vámkontingens, az ún. „önkéntes” exportkorlátozás és a közvetett mennyiség korlátozás.

Kontingens: Hatékony kereskedelempolitikai eszköz. A vámtól eltérően nem az árakon keresztül, vagyis nem az import termék árának emelésével éri el a hatását, hanem a piaci hatásokat érvényesülésének kizárásával előre meghatározza a vámterületre importálható termék mennyiségét. Emiatt mivel az import termék a belföldi keresletet nem tudja kielégíteni, nő a termék hazai ára, helyzetbe hozva a belföldi termelőket.

Erős a diszkriminatív hatása, mivel a kontingenst bevezető állam dönt annak elosztásáról a külföldi szállítók között (engedélyezés).

⁹ Uruguay-forduló (1986-1993), a WTO létrehozatala (1995): itt a nemzetközi kooperációt a kereskedelempolitika egész területére kiterjesztették. Az áruk és szolgáltatások kereskedelmére, valamint a szellemi tulajdon védelmére vonatkozóan alapszabályokat fogadtak el.

„Önkéntes” exportkorlátozás: Lényege, hogy az importőr ország a behozatal korlátozása helyett arra szólítja fel a külföldi szállítót, hogy vállaljon kötelezettséget a beszállított mennyiség visszafogására. Mindezt az exportőr ország rendszerint csak kölcsönös előnyök biztosítása fejében vállal. Diszkriminatív intézkedés hiszen rendszerint a legjelentősebb exportőröket korlátozza. Hatása az importőr ország piaci árait drágítja.

Közvetett mennyiségi korlátozás: az import mennyiségét a hazai termék(ek) felhasználásának mértékétől teszik függővé. Jellemző példája, amikor az adott országban lévő külföldi tulajdonban lévő vállalat számára előírják, hogy milyen arányban kell termékükhöz a befogadó országban előállított árukat felhasználni ahhoz, hogy a termék hazai árunak minősüljön és ezzel mentesüljön az import terméket sújtó vám alól.

A kereskedelempolitika egyéb, nem tarifális eszközei

a) adminisztratív eszközök: jellemzően nem a vámjogszabályokban helyet foglaló előírások, melyek gyakorlatilag külön feltételeket megfogalmazva lényegében korlátozó hatást fejtenek ki. Ilyenek a különféle engedélyezési eljárások, melyek a kontingensek és importkorlátozások adminisztrálását szolgálják, a környezetvédelmi-, az egészségügyi előírások (növényekre, állatokra, illetve növényi és állati termékekre vonatkozóan), valamint a biztonsági követelmények érvényesítését szolgáló technikai előírások is.

b) állami felvásárlás: előfordulhat, hogy az állam valamely intézményén keresztül vásárlóként jelenik meg a hazai piacon. Ebben az esetben előnyben részesít bizonyos hazai, vagy külföldi szállítókat, diszkriminál.

c) árfolyam-szabályozás: az export-import tevékenységet segítheti, vagy gátolhatja. A nemzeti fizetőeszköz leértékelése, intervenció¹⁰ az exportot (átmeneti jelleggel) serkenti, hiszen szállítások ellenértékéeként kapott külföldi fizetőeszköz visszaváltása során több nemzeti fizetőeszközt kapunk.

II. AZ EURÓPAI UNIÓ ÉS KERESKEDELEMPOLITIKÁJA

Az Európai Unió a világ egyik legmeghatározóbb kereskedelemi tömörülése, amely a globális export-import kereskedelem egyötödét bonyolítja le, az Unión belüli forgalom figyelembevételével, a teljes nemzetközi kereskedelem egyharmadát adja. Az EU tagállamok külfölddel folytatott teljes kereskedelmi forgalmának értéke 2010-ben 2 850 539 millió EUR volt. Az Európai Unió közös kereskedelempolitikával rendelkezik, amely számos ponton kapcsolódik a közösségi politikához a végrehajtás tekintetében ugyanakkor támaszkodik a tagállami hatóságokra.

Az Unió jó viszonyt tart fenn a WTO-val is, 1995 óta a közösség is tagja a Világkereskedelmi Szervezetnek.

Bár az Európai Közösséget létrehozó Római Szerződés¹¹ nem definiálta a közös kereskedelempolitikát, annak központi szerepe ugyanakkor vitathatatlan. Legfontosabb célkitűzései a Szerződés 131. cikkében találhatóak meg: a létrehozandó közös (belső) piac külső feltételeinek megteremtése, a kereskedelem akadályainak lebontása, a világkereskedelem fejlődésének előmozdítása.

¹⁰ Valutapiaci beavatkozás. Általában a jegybank végzi, mesterségesen csökkenti vagy növeli saját valutájának árfolyamát. Oly módon, hogy ha túl magas, akkor eladóként jelenik meg, túl alacsony esetén a vevői oldalt erősíti.

¹¹ A Római Szerződés vagy más néven EGK-Szerződés Franciaország, az NSZK, Olaszország és a Benelux államok által 1957. március 25-én Rómában aláírt nemzetközi szerződés, amely létrehozta az Európai Gazdasági Közösséget.

Az EGK Szerződés 133. cikke alapján a kereskedelempolitika az Európai Unió kizárólagos hatáskörébe tartozik, tehát kizárólag az EU alkothat kereskedelemre vonatkozó jogszabályokat és köthet nemzetközi kereskedelmi megállapodásokat.

Ezen kizárólagosság alóli kivétel a Nizzai Szerződés¹² hatálybalépése óta a szolgáltatások -, és a szellemi tulajdonjogok kereskedelme, itt a tagállamok bizonyos szuverenitást élvezhetnek, a hatáskörök párhuzamosak.

Az Európai Bizottság az Uniót érintő valamennyi kereskedelempolitikai kérdést tanácsadó bizottságon keresztül egyeztetet a tagállamokkal; e bizottságban vitatják meg többek között a többoldalú, a kétoldalú és az egyoldalú megállapodásokat. Ezen különleges bizottság, melyet találóan 133. Bizottságnak¹³ is neveznek, a tagállamok és az Európai Bizottság képviselőiből áll; nem döntéshozó szerv, befolyása azonban megkérdőjelezhetetlen.

A Közösség, mint vámunió

Fentebb már szerepelt, hogy a közös kereskedelempolitika bevezetésének szükségességét a Közösségek megalakulásának egyik fő célja, a vámunió létrehozása hívta életre, amivel a tagállamok harmadik országokkal folytatott kereskedelmük szabályozását a közösségi szintre utalták.

A vámunió definícióját a Római Szerződés 23. cikke határozta meg a következő módon: „a Közösség vámunió alapul, amely a teljes árukereskedelemre kiterjed, és magában foglalja a behozatali és kiviteli vámok, valamint az azzal azonos hatású díjak tilalmát a tagállamok között valamint egységes vámtarifa elfogadását a harmadik országokkal szemben.”

A szerződők célja a vámunió létrehozásával az európai piacok integrációja volt; a Szerződés hatálybalépésével az EGK belső kereskedelme gyors ütemben bővült.

Amíg áruk szabad áramlása a vámunió belső aspektusát jelenti, addig kifelé ugyanezt az integrációs szintet az importárak tekintetében alkalmazott a közös vámtarifa¹⁴ valósította meg. Alkalmazása védelmet jelent a közösségi termelők gyártók számára, ugyanakkor a vámtételekben a GATT/WTO tárgyalási fordulókön elfogadott csökkenés is tükröződik. Hasonlóan fontos, szintén a közös vámtarifán keresztül érvényre jutó, a közös piac megvalósítását elősegítő szabályrendszer a preferenciális, illetve a nem preferenciális származási szabályok egységes bevezetése volt, amely az 1992-ben elfogadott közösségi vámjog hatálybalépésével valósult meg ma is ismert formájában. Mindennek köszönhetően – a vonatkozó végrehajtási rendeletek elfogadása után – 1994-től a tagállamok vámbeszedési jogai megszűntek és Vámunióra hárult az immár egységes keretbe foglalt közös export- és importszabályozás alkalmazása. A különféle vámeljárások lebonyolítása, felügyelete továbbra is a tagállamok vámhatóságaira hárult, azonban az

¹² A nizzai szerződést 2001. február 26-án írták alá az Európai Unió tagállamai, és 2003. február 1-jén lépett hatályba. Kiegészítette ez Európai Unióról szóló maastrichti szerződést és a római szerződést. Megújította az Unió intézményrendszerét, hogy az a tervezett bővítések után is működőképes legyen.

¹³ Az Európai Bizottság az Európai Unió döntés-előkészítő, végrehajtó, döntéshozó, ellenőrző és képviselői szerve. Az Európai Parlament és az Európai Unió Tanácsa mellett egyike az EU három fő kormányzati intézményének. Legfőbb feladata a jogszabályok kezdeményezése és becikkelyezése, valamint az uniós szerződések őreként tevékenykedik, amik az EU jogalapját jelentik. Az Európai Bizottság tevékenysége nagyon sok párhuzamot mutat a nemzeti kormányok végrehajtó testületével, de csak korlátozottan rendelkezik végrehajtó és döntéshozó feladatokkal.

¹⁴ A Tanács 2658/87/EGK rendelete (1987. július 23.) a vám- és a statisztikai nomenklatúráról, valamint a Közös Vámtarifáról

Uniós vámbevételek- illetve a kapcsolódóan beszedett hozzáadottérték-adók (forgalmi jellegű adók) meghatározott hányada Közösség ún. „tradicionális” saját forrásává vált.¹⁵

Az Európai Unió kereskedelemvédelmi eszközrendszere

Az Európai Unió közös piacának gerincét a belső forgalom liberalizálása, a már ismertett közös vámpolitika- és vámtarifa, illetőleg a vonatkozó nemzetközi megállapodásokban rögzített feltételek alkotják. Ezen szabályrendszer azonban nem kellően rugalmas ahhoz, hogy a világgazdaság, illetve az abban megfigyelhető folyamatok, kilengések dinamikus hatásait megfelelően követni tudja. Szükségessé vált tehát olyan rugalmas eszközrendszerrel is előállni, melyek alkalmazása adott esetben gyors beavatkozást tesz lehetővé a Közösség gazdasági érdekeit veszélyeztető hatások kiküszöbölése érdekében. A vonatkozó Közösségi eszközök jellegüket tekintve a fentebb már bemutatott, ún. nem tarifális intézkedések körébe illeszkednek.

Közösségi importszabályozás

Elsősorban adminisztratív, protekcionista intézkedések, mennyiségi kvóták alkalmazása, illetve az importengedélyezési rendszer működtetése tartozik a szabályozás körébe, melyek igénybevétele a WTO-tagállamokkal szemben csak kivételes esetben, jelentős megkötésekkel jöhet szóba.

Alkalmazásuk alapjául a Mennyiségi korlátok általános kérdéseiről szóló 520/94/EK Tanácsi rendelet, illetve az ehhez illesztett hatékony információs rendszer szolgál. Ezen rendelet és a külkereskedelmi trendek dinamikus értékelése teremtette meg a gyors beavatkozás lehetőségét, amennyiben valamely termék, termékkör behozatala a Közösségen belül komoly károkkal, vagy ezek közvetlen veszélyével fenyegetne.

Közösségi exportrendszer

Az Európai Unióból kifelé irányuló kereskedelem főszabályként teljesen liberalizált, azonban a terület néhány mondatos bemutatása - mindenekelőtt e tanulmány célkitűzéseiből következően - nem maradhat el.

A Közösség alapító szerződése elsősorban az ipari termékek forgalmára fókuszált, az agrártermékek kivitelét a közös mezőgazdasági agrárpolitika¹⁶ öleli fel, ezen termékkör nem tartozik a közös kereskedelempolitika hatálya alá.

A szabályozás kétirányú:

Az exportforgalom korlátozása elsősorban nyersanyagok vonatkozásában merülhet fel, kiviteli engedélyek, vagy exportvámok alkalmazásával. Fontos kiemelni, hogy ezen eszközök bevetése csak akkor jöhet szóba, ha az adott termékek kivitele súlyos hiányt idézne elő a Közösség belső piacán.

Direkt exportösztönző intézkedések alkalmazása a WTO alapelveinek figyelembevételével nem lehetséges, ezért az Európai Unió közvetett módon, például kedvezményes hitelek biztosításával tud támogatást nyújtani az exportra termelő közösségi gazdálkodónak.

Piaczavarás esetén életbe léptetethető védelmi intézkedések

¹⁵ Beszteri Sára: Az Európai Unió vámrendszere szakmai összefoglaló a magyar csatlakozási tárgyalások lezárt fejezeteiből Vámunió 12-13.o EURÓPAI FÜZETEK 54.szám. A Miniszterelnöki Hivatal Kormányzati Stratégiai Elemző Központ és a Külügyminisztérium közös kiadványa.

¹⁶ CAP (Common Agricultural Policy) – közös támogatási rendszer a mezőgazdaság jövedelmezőségének felzárkóztatása a vidékfejlesztés érdekében. Bevezetését elsősorban a leginkább érdekelt Franciaország szorgalmazta azonban a vonatkozó megállapodás megkötése 1969-ig váratott magára; ma is az Európai Unió egyik legtöbb vitát kiváltó politikája, elsősorban hatalmas forrásigénye miatt.

A véd intézkedések olyan ad hoc jellegű beavatkozást jelentenek, melyek bevezetésére közösségi termelőket súlyosan veszélyeztető, helyzetüket ellehetetlenítő mértékű árubehozatal esetében kerül sor. Ezen vámokon túli, közösségi intézkedések az Európai Unió WTO-tagságából fakadó kötelezettségei miatt kizárólag az EGK alapító szerződés fentebb hivatkozott 133. cikkében meghatározott kereskedelmi kár, vagy kárral fenyegető helyzet bekövetkezése esetén lehetséges.

Eszerint védelmi intézkedés csak akkor alkalmazható, ha a Közösség valamely gazdasági szereplőjét valamely harmadik országból érkező behozatal károsítja.

A Közösség gazdasági szereplőit károsító, vagy érdekeit súlyosan veszélyeztető harmadik országból érkező behozatal észlelése esetén az érintett tagállam(ok), vagy valamely közösségi gazdasági szektor tájékoztatja a Bizottságot, kérve valamely védelmi intézkedés bevezetését. A beérkező kérelmek kivizsgálása a kár, vagy veszély tényének, mértékének megállapítása és az adott védelmi eszköz – a leggyakrabban az adott termékkörre vonatkozó importengedély – alkalmazásának elrendelése a Bizottság kompetenciája.

Előfordul, hogy a vizsgálat lezárásra kerül intézkedés bevezetése nélkül, illetőleg Bizottság dönthet nemzetközi konzultáció – vitarendezési eljárás – kezdeményezéséről is. Ilyenkor általában a közösségi érdekek védelme nem igényel további intézkedést.

Eredménytelen tárgyalások esetén – kivételes esetekben – sor kerülhet komolyabb megtorló intézkedések bevezetésére, kereskedelmi kedvezmények felfüggesztésére is, ez azonban a Tanács hatásköre.

Szubvencionált import elleni védelem

A közösségi exportrendszer kapcsán már megemlítsük, hogy a WTO alapelvei szinten tilalmazza az export támogatását annak piacokra gyakorolt deformáló hatása miatt. Ennek okán a – a viszonyosság elvét is szem előtt tartva – nyílik lehetőség ezen, tisztességtelen gyakorlat ellen megfelelő védelmi intézkedések (kiegyenlítő vámok) kivetésére.

Ezen kereskedelemvédelmi eszközre vonatkozó általános szabályokat az Európai Közösségben tagsággal nem rendelkező országokból érkező támogatott behozattal szembeni védelemről szóló 597/2009/EK Tanácsi rendelet (antiszubvenciók rendelet) fekteti le.

A rendelet értelmében kiegyenlítő vám vehető ki bármilyen közvetve, vagy közvetlen módon nyújtott árukivitelte segítő támogatás összegének kiegyenlítése céljából, bármely olyan importáru kapcsán, amelynek behozatala a közös piacot valamilyen károkozással fenyegeti, vagy számára kárt okoz.

Az Európai Unió Tanácsa a hivatkozott számú rendeletében a szubvencióellenes eljárások megindításának és lefolytatásának feltételeit határozza meg. Azt, hogy konkrétan milyen termék és milyen származási ország tekintetében, milyen időbeli keretek között és pontosan milyen intézkedést kell alkalmazni, külön jogszabályok fektetik le.

Fellépés a Közösség piacát károsító dömping ellen

A dömping a leggyakrabban előforduló kereskedelemtorzító jelenség. Akkor áll fenn, ha egy harmadik országos termelő huzamosabb ideig a hazai piaci árnál, vagy az önköltségénél alacsonyabb áron exportál, azaz az általa kialakított Közösségbe irányuló export ár tartósan alacsonyabb, mint ugyanazon termék normál (megfelelő kereskedelmi viszonyok közötti) ára.

Nem kérdőjelezhető meg, hogy ezen – a nemzetközi kereskedelmi jogba ütköző – magatartás súlyosan károsítja a közösségi termelők érdekeit, gyakran egész ipari ágazatok, szektorok működését- és kapcsolódó munkahelyek ezreit veszélyeztetve. Az exportpiacok

dömpingelt termékekkel történő elárasztása elsősorban a tőkeerős, harmadik országbeli termelőkre jellemző, célja a megcélzott piacon belül az érintett termékkör tekintetében a monopolhelyzet megszerzése.

A Közösség az antidömping intézkedéseit mai formájában a GATT Antidömping Kódexének és a GATT állami támogatásokról szóló megállapodás (Agreement on Subsidies and Countervailing Duties) aktualizált változatának Uruguayi Fordulóban történő aláírását követően emelte be a közösségi jogba.

Hatályos alaprendelete az Európai Közösségben tagsággal nem rendelkező országokból érkező dömpingelt behozattal szembeni védelemről szóló többször módosított 1225/2009/EK Tanácsi rendelet (antidömping alaprendelet).

Az alaprendelet preambuluma hivatkozik az 1994-ben lezárult multilaterális kereskedelmi tárgyalások eredményeként aláírt dömpingellenes megállapodásra. Ez részletes szabályokat tartalmaz, különösen a dömping kiszámítására és a vonatkozó vizsgálat kezdeményezésével, illetve lefolytatásával kapcsolatos eljárásokra vonatkozóan, ideértve a tények megállapítását és feldolgozását, az ideiglenes intézkedések meghozatalát, a dömpingellenes vámok kivetését és behajtását, a dömpingellenes intézkedések időtartamát és felülvizsgálatát, valamint a dömpingellenes vizsgálatokhoz kapcsolódó információk nyilvánosságra hozatalát is. Ezen szabályok megfelelő és átlátható alkalmazásának biztosítása érdekében a megállapodás nyelvezetét a közösségi jogba a lehető legteljesebb mértékben be kell építeni.”

Az alaprendelet - a szubvencióellenes eljáráshoz hasonlóan – a vonatkozó vizsgálatok, eljárások alapelveit és általános szabályrendszerét fekteti le. Az egyes konkrét termékkörök, külföldi gazdálkodók tekintetében alkalmazott intézkedésekről speciális jogszabályok rendelkeznek. Ezek példálózó bemutatása, illetőleg alkalmazásának feltételrendszere, jelen munka további fejezeteiben kerül ismertetésre.

Az általános szabályok kivonatos ismertetése maximálisan az alaprendelet szabályozásához kötődik, ezért az ún. dömpingrés fogalmának bemutatása, valamint a vonatkozó vizsgálat generális szabályainak, a kapcsolódó hatásköri kérdések ismertetése jelen cím alatt kapott helyet. Az export ár és a normál ár közötti különbség az ún. dömpingrés (dumping margin), amely főszabályként megegyezik a kivethető dömpingvám felső határával. Természetesen a Bizottság alacsonyabb mértékű antidömping vámokat is alkalmazhat, ha úgy ítéli meg, hogy az elegendő a közösségi termelőknek okozott elhárítására.

A dömpingellenes vizsgálat lefolytatását közösségi termelők, vagy ezek képviselőire létrehozott szervezeteik kezdeményezhetik, a kérelem megalapozottságának vizsgálata a Bizottság feladata. A támogatott export elleni vizsgálat jellegéhez hasonlóan a piacokat fenyegető veszély- vagy sértő károsodás mértékének figyelembevételével lehetőség nyílik ideiglenes intézkedések bevezetésére is a vizsgálat lezárásáig. Ideiglenes intézkedés bevezetéséről a Bizottság dönthet, végleges dömpingvám kivetéséről azonban csak a Tanács rendelkezhet (a Bizottság javaslata alapján), amennyiben beigazolódik a dömping és a kár közötti okozati összefüggés.

Felhasznált irodalom:

Dr. Huszár Ernő: Vámelmélet- Vámpolitika, Tankönyvkiadó, Budapest, 1973.

Dézi Zsolt: Vámjogi ismeretek T07/2010 - Vám-és jövedéki ügyintézők kézikönyve

Maller Bálint: Vámpolitika főiskolai jegyzet, VÍVA Média Holding, Budapest, 2001.

Beszteri Sára: Az Európai Unió vámrendszere szakmai összefoglaló a magyar csatlakozási tárgyalások lezárt fejezeteiből Vámunió 12-13.o EURÓPAI FÜZETEK 54.szám. A Miniszterelnöki Hivatal Kormányzati Stratégiai Elemző Központ és a Külügyminisztérium közös kiadványa.

Közösségi Vámkódex III. A NAV megbízásából kiadta a VÍVA Média Holding szerkesztőbizottság: Balassi Bálint Szilágyi Rita Torda Csaba lektor: Szabó Zsolt .

A vámeljárások egyszerűsítéséről és összehangolásáról szóló, Kyotóban az 1973. évi május hó 18. napján kelt nemzetközi egyezmény. Kihirdetve az **1982. évi 11. számú.**

törvényerejű rendelettel

Az Európai Unió Hivatalos Lapja L 127/1344. Kiadva: 2011.05.14

dr. Szendi Antal doktorandusz

Munkahely: Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Rendészettudományi Kar, Vám- és

Pénzügyőri Tanszék,

Doktori Iskola: PTE ÁJK DI

Cím: 2213 Monorierdő, Hajnal u.3.

E-mail: szendi.antal@gmail.com

A bíróságok szervezete a tisztességes eljáráshoz való jog tükrében

dr. Török Dániel Viktor

I. Bevezetés

Mind az Emberi Jogok Európai Egyezménye (továbbiakban: Egyezmény), mind az Alaptörvény tartalmaz olyan elemeket, amelyek a tisztességes eljáráshoz való jog szempontjából rendkívül nagy jelentőséggel bírnak, azonban nem magát az eljárást befolyásolják, hanem magával az eljáró hatóságokkal szemben fogalmaz meg követelményeket. Ez a törvény által felállított független és pártatlan bíróság. A körülmény, hogy ezek mind a bíróság jelzőiként jelennek meg, illetve az, hogy a gyakorlatban is a legtöbbször együtt emlegetik őket – különösen a függetlenséget és a pártatlanságot – ez teszi szinte magától értetődővé, hogy ezek az elemek a tisztességes eljáráshoz való jogon belül külön csoportot érdemelnek. Annak ellenére vélem ezt, hogy a tisztességes eljáráshoz való jogon belül az elemek rendkívül nagy kölcsönhatásban állnak egymással és az eljárások tisztességének megítélésekor minden körülményt meg kell vizsgálni. Ezek után az imént említett elemeket fogom külön-külön megvizsgálni.

II. Törvényes bíróhoz való jog

Lényegesnek tartom, hogy a dokumentumok szövege szerinti törvény által felállított bíróság, a törvényes bíróhoz való jog, vagy a törvényes bírótól való elvonás tilalma közül melyiket használom, hiszen eltérő jelentéstartalommal bírnak. A törvényes bíróhoz való jog illetve a törvényes bírótól való elvonás tilalma tulajdonképpen ugyanannak az esetkörnek a pozitív illetve a negatív megfogalmazása, így ezek esetében a szóhasználat nem lesz félrevezető.

Az Alkotmánybíróság szerint „a törvény által felállított bíróságra vonatkozó követelmény magában foglalja a törvényes bíróhoz való jogot, vagyis azt, hogy egy konkrét ügyben az eljárási törvényekben megállapított általános hatásköri és illetékességi szabályok szerint irányadó bírói fórum (bíró) járjon el. Ezt az alkotmányos elvet a Bszi.¹ az Alapelvek között úgy fogalmazza meg, hogy senki sem vonható el törvényes bírójától. A törvény által rendelt bíró pedig az eljárási szabályok szerint a hatáskörrel és illetékességgel rendelkező bíróságon működő, előre megállapított ügyelosztási rend alapján kijelölt bíró. A törvényes bíró tehát: a törvényben előre meghatározott hatáskörrel és illetékességgel rendelkező bíróságon működő, előre megállapított ügyelosztási rend szerint kijelölt bíró.”²

Nem értek egyet az Alkotmánybíróság hivatkozott véleményének első mondatával. Eszerint a törvény által felállított bíróság tágabb jelentéstartalommal bír, mint a törvényes bíróhoz való jog. Ugyanakkor megadja a törvényes bíró fogalmát is, ami láthatóan több elemet foglal magában. Így a törvényes bíróhoz való jog olyan személy eljárását követeli meg, amely megfelel ennek a több elemet felvonultató fogalomnak. Éppen ezért az én véleményem szerint éppen fordított a helyzet. A törvényes bíróhoz való jog tágabb, mint a törvény által felállított bíróság követelménye. Látni kell, hogy a törvény által felállított bíróság követelménye elsősorban a szervezetet érinti, a törvényes bíró fogalma, már magából a szóhasználatból is kitűnik, pedig magát az eljáró személyt. Nyilván nem lehet

¹ A bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szóló 2011. évi CLXI. törvény

² 36/2013. (XII. 5) Ab határozat

teljes mértékben elvonatkoztatni a szervezetet az abban dolgozó személytől, de nagyobb hiba lenne szinonimaként használni őket, hiszen a személlyel szemben fennálló kötelezettségek nem minden tekintetben érvényesülnek a szervezettel szemben, illetve viszont, annak ellenére, hogy ez utóbbi esetben a szervezettel szemben érvényesülő kötelezettségek nyilván jelentősen meghatározzák a személy kötelezettségeit is. Ezért az a véleményem, hogy a törvény által felállított bíróság fogalma a szűkebb és csupán csak azt a formális követelményt támasztja, hogy magának a bírósági szervezetnek kell törvény alapján létrejönnie és törvénynek kell rendelkeznie az egyes szintek hatásköréről és az illetékességéről. A törvényes bíróhoz való jog pedig egy ilyen szervezetben működő a belső szabályok által előrelátható módon (ügyelosztási rend alapján) az adott ügyre kijelölt bíró.

Történetileg a törvényes bíróhoz való jog a jogállamiság kialakulásához köthető, ahol az igazságszolgáltatás védelmére alkották a végrehajtó hatalom beavatkozásai ellen. Később ez a szemlélet a törvényhozó hatalommal szembeni követelménnyel bővült. Jelenleg a törvényes bíróhoz való jog szemlélete formális oldalról a törvény által alapított hatáskörrel és illetékességgel rendelkező bíróság eljárásának követelményét, míg materiális oldalról olyan minőséget jelent, mint például a bírói függetlenség illetve pártatlanság.³

Ebben a felfogásban a formális oldalról történő megközelítés többnyire lefedi a törvény által felállított bíróság fogalmát. De a törvényes bíróhoz való jogot tágabb, egy materiális értelmezéssel kiegészítve használja. E materiális elemek közé sorolja a függetlenséget és a pártatlanságot, mellyel később részletesen foglalkozok.

A strasbourgi Emberi Jogok Európai Bírósága (továbbiakban: Bíróság) esetjoga ebből a szempontból igen csekélynek mondható, de a megállapításaira érdemes kitérni.⁴

A Bíróság „törvény” alatt lényegében bármilyen publikus jogszabályt ért, nem ragaszkodik tehát az egyes államok szerinti, amúgy is különféle klasszifikációkhoz. Azt is leszögezte, hogy „törvényesen létrehozott bíróságon” mind magát a bíróságot, mind annak hatáskörét és illetékességét érti. A követelmény lényege, hogy a bíróság felől jogszabály rendelkezzen, ne pedig a végrehajtó hatalom. Az Egyezmény megalkotásakor nyilvánvalóan a század viharos történelmének emlékei járhattak a szövegezők fejében, amikor szükségesnek tartották külön is kiemelni, hogy az eljáró bíróságnak törvény által létrehozottnak kell lennie. Az elmúlt évtizedekben ezen elvárásnak – szerencsére – ritkán volt igazi jelentősége.⁵

A Bíróság kimondta azt is, hogy „*„a törvény által létrehozott” mondatrész nemcsak a bíróság létrehozására és illetékességére vonatkozó törvényhozást fedi le, hanem minden egyes ügyben az eljáró bírói tanács összeállítását is*”.⁶

Ezekből az esetekből látszik, hogy itt sem a szó szerinti értelmezés érvényesül, hanem itt is a valódi garanciát nyújtó tágabb értelmezést helyezik az előtérbe, ugyanis a jogállami követelményeknek ez felel meg.⁷ Ugyan a Bíróság gyakorlata a törvény által felállított bíróság fogalmába beleérti teljes egészben a törvényes bíróhoz való jogot, így a két fogalom lényegében megegyezik. De én sokkal szerencsésebbnek tartom a törvény által felállított bíróság fogalma helyett a törvényes bíróhoz való jog fogalmát használni.

A magyar szabályozás a követelményeknek eleget tesz, hiszen a bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szóló 2011. évi CLXI.(továbbiakban: Bszi) és a bírák jogállásáról és

³ Eser, Albin: A „törvényes bíró” és kijelölése a konkrét ügyben. Fordította: Dr. Pusztai László. http://www.freidok.uni-freiburg.de/volltexte/6259/pdf/Eser_A_toervenyes_biro.pdf (2012.06.17.)

⁴ Róth Erika: VIII. Eljárési jogok 707.o. In.:Emberi jogok Szerk.:Halmi Gábor, Tóth Gábor Attila, Osiris kiadó Budapest, 2003. 669-735.o.

⁵ Dr. Grád András, Dr. Weller Mónika: A strasbourgi emberi jogi bíráskodás kézikönyve HVG ORAC kiadó, Budapest, 2011. 292.o.

⁶ Kaçiu és Kotorri kontra Albánia ügy idézi: 36/2013. (XII. 5) Ab határozat

⁷ Róth Erika im.: 708.o.

javadalmazásáról szóló 2011. évi CLXII. törvények határozzák meg a bíróságok szervezeti felépítését illetve a bírák jogállását, illetve az bíróságok hatásköréről és illetékességéről az egyes eljárási törvények rendelkeznek, mint a büntetőeljárásról szóló 1998. évi XIX. törvény (továbbiakban: Be.), illetve a polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény (továbbiakban: Pp.). Illetve a Bszi. rögzíti a törvényes bírótól való elvonás tilalmát is⁸, illetve biztosítja az egyedi ügyben az eljáró bíróság objektív meghatározását is az ügyelosztási rend alapján.⁹

III. Függetlenség és pártatlanság

A bíróság függetlenségének kérdése „vegytisztá” módon meglehetősen ritkán vetődik fel komoly formában a strasbourgi gyakorlatban is, legtöbbször inkább csak a pártatlanság kérdésével összefüggésben jelentkezik.¹⁰

1. Függetlenség

A Bíróság több ítéletében is kifejtette, hogy a függetlenség meghatározásakor figyelembe kell venni többek között a bíróság tagjainak kinevezési módját, hivatali idejüket, a külső nyomással szembeni garanciák létezését, és azt a kérdést, hogy a szervezet mennyire mutatja a függetlenség látszatát.¹¹ A Bíróság hangsúlyozta, hogy a kormány politikai szervei és a bírói kar között a hatáskörök szétválasztásának egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak.¹² A bírácoknak egyenként nem csupán a végrehajtó hatalomtól, de a törvényhozótól is függetlennek kell lenniük. Önmagában az a körülmény, hogy a bírácokat miniszter nevezi ki és menti fel, amennyiben hivatali idejük alatt nem mozdíthatók el nem kérdőjelezi meg a bíróságok függetlenségét. Ugyanígy az sem sérti a bíróságok függetlenségét, hogy követik a felsőbíróságok útmutatását, illetve a kamarák teljes ülésének joggyakorlatát.¹³ A függetlenség megítélésekor mind a szervezeti, mind a működési megfontolások számításba jönnek, még a látszatnak is lehet jelentősége.¹⁴ Összegezve az Egyezmény szempontjából akkor tekinthető egy bíróság függetlennek, ha ítélező funkciót gyakorol, független a felektől, a törvényhozó és a végrehajtó hatalomtól, tagjait megfelelő eljárásban és viszonylag hosszabb időre nevezik ki, összetétele nem önkényes, eljárása törvényes, tagjainak senki sem adhat utasítást, tagjai más külső befolyás ellen is védve vannak, végül a függetlenségének a látszata is biztosított. Ezek a feltételek konjunktív feltételek, azaz mindegyiknek érvényesülnie kell, hogy a függetlenség biztosított legyen.¹⁵

Megjegyzem, hogy az önkényes összetétel szerepeltetése itt szükségtelen, hiszen a bíróság állásfoglalása szerint is az a törvényes bíróhoz való jog fogalmi elemei közé tartozik.

Másrészt kitűnően mutatja, hogy az elemek között milyen nagy összefüggések vannak, hiszen egyes felfogások szerint a törvényes bíróhoz való jog materiális oldalát jelenti a függetlenség és a pártatlanság. Ezért úgy vélem, hogy az eljáró bíróság szervezetét meghatározó elemek közül mindegyiknek érvényesülnie kell, mert a tisztességes eljáráshoz való jog biztosítása érdekében a formális, de nélkülözhetetlen törvényes bíróhoz való jog

⁸ 2011. évi CLXI. törvény 8.§ (1)

⁹ 2011. évi CLXI. törvény 9.§

¹⁰ Grád – Weller: im.: 293.o.

¹¹ Findlay kontra Egyesült Királyság - ügy

¹² Stafford kontra Egyesült Királyság – ügy idézi: Olaksandr Volkov kontra Ukrajna – ügy

¹³ Grád – Weller im.:296.o.

¹⁴ Belilos kontra Svájc – ügy idézi: Vincent Berger: Az Emberi Jogok Európai Bíróságának joggyakorlata, HVG ORAC kiadó, Budapest, 1999.176.o.

¹⁵ Grád – Weller im.: 293.o.

mellett garantálnia kell az eljáró bíróság függetlenségét is, amely immáron valódi, garanciális jogosítványokat biztosít. A kettő együtt alkotja az eljáró bíróságok szervezetével szemben megkövetelt szabályokat. Látnunk kell, hogy bizonyos jogok törvényben garantálása ellentétes gyakorlat mellett rendkívül visszás eredményre vezet, ugyanúgy az is, ha a ténylegesen meglévő helyes gyakorlat törvényi alapja hiányzik. A szoros kapcsolat ellenére mégis úgy vélem, hogy az elkülönült vizsgálata az elemeknek indokolt, hiszen egyrészt a vizsgálati szempontok könnyebb megérthetőségét segíti, másrészt pedig abban az esetben, ha már a könnyebben vizsgálható formális elemzésnél problémát észlelünk, akkor a materiális elemek vizsgálata szükségtelen.

A felekkel szembeni függetlenség némiképpen átvezet bennünket a pártatlanság követelményéhez. De jelen esetben mégis indokoltnak tartom itt szerepeltetni ezt az esetet. Előfordultnak a Bíróság gyakorlatában az olyan főként katonai bíróságokkal kapcsolatos ügyek, amelyben mondjuk az eljáró tanács tagja hivatali alárendeltjük a vádhatóság képviselőjében eljáró személynek. Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben a pártatlanság mellett a függetlenségük sem biztosított.

A magyar szabályozás kapcsán kiemelendő, hogy az Alaptörvény 26. cikk (1) bekezdése szerint: „A bírák függetlenek, és csak a törvénynek vannak alárendelve, ítélezési tevékenységükben nem utasíthatóak. A bírákat tisztségükből csak sarkalatos törvényben meghatározott okból és eljárás keretében lehet elmozdítani. A bírák nem lehetnek tagjai pártnak, és nem folytathatnak politikai tevékenységet.” Ez a § biztosítja a bírák független ítélezési tevékenységét. A másik két hatalmi ágtól való függetlenségét példázza meg, hogy a bírákat a köztársasági elnök nevezi ki.¹⁶ A függetlenség biztosítására szolgál a bírák (az előzetes fogalmazói, titkári tisztség és a határozott idejű kinevezés után) határozatlan időre történő kinevezése.¹⁷

Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint „a bírói hatalom, amelyhez a bírói függetlenség kapcsolódik döntően az ítékezésben ölt testet. A bírói függetlenség az ítékezéshez vonatkozik; a további státusbeli és szervezeti garanciák is a független ítékezéshez szükségesek. A bírónak mindenkitől – más bírótól is - függetlennek kell lennie, függetlenségét garanciáknak kell biztosítani minden befolyásolás ellen, származzék akár az külső hatalmi jogkör gyakorlásától, akár a bírósági szervezeten belülről. Az Alkotmánybíróság állandó és következetes álláspontja, hogy az Alkotmány 50. § (3) bekezdése alapján a minden külső befolyásolástól független bírói ítékezés feltétel nélküli követelmény, és lényegében abszolút alkotmányos védelem alatt áll.(...) Ez azonban természetesen nem jelenti a bírói hatalom korlátatlanságát. Maga az Alkotmány fogalmazza meg az ítélezési tevékenység törvényi alávetettségét, mint a bírói függetlenség alkotmányos korlátját. A bírói függetlenség egyedi aspektusában tehát a bíró szervezeti és státusbeli szabadságának garanciáját jelent, annak érdekében, hogy az egyedi ügyekben a jogviták eldöntése és a jogsérelmek orvoslása tárgyában hozott kötelező erejű és végrehajtható döntését mindenféle befolyásolástól mentesen, a törvények, illetve általában a jogszabályok alapján, belső meggyőződése szerint hozza meg.”¹⁸

Az Alkotmánybíróság megfogalmazása szerint nem a bíróság, mint hatalmi ág a független, hanem az ítélező bíró. Azaz csak abban a helyzetben speciális a bírák helyzete, hogy az ügyek pártatlan eldöntését biztosítani lehessen.¹⁹

¹⁶ Alaptörvény 26. cikk (2) bekezdés

¹⁷ Rác Attila: Alkotmányos alapelvek és a bírósági szervezet vitakérdései. Jogtudományi közlöny 2002. 9. sz. 373-377. o.

¹⁸ 19/1999 (VI.25.) AB határozat

¹⁹ Rác: i.m. 376.o.

A magyar szabályozás egyezménykonformnak tekinthető, és az Alkotmánybíróság megállapításai is teljes mértékben megfelelnek a strasbourgi gyakorlatnak. Az ítélkező funkció gyakorlása, illetve a minden külső befolyástól való mentesség hangsúlyozása mindkét szerv esetjogában jelentős. A strasbourgi gyakorlat azonban kiemel pár befolyásoló tényezőt, amit késég kívül a legjelentősebbeknek lehet tekinteni. Ezek a végrehajtó illetve törvényhozó hatalom illetve a felek általi befolyásolás. A más külső befolyás megfogalmazása azonban azt csak exemplifikatív felsorolássá teszi, hiszen ezeken kívül bármi más is megvalósíthatja a függetlenség sérelmét, mondjuk a sajtó.

Az ítélkező funkció kiemelése, illetve a követelmények az ítélkező bíróra történő megfogalmazása is számomra azt mutatja, hogy a tisztességes eljáráshoz való jog a félnek a jogát jelenti. Ezt később a pártatlanságnál bővebben kifejtem, itt csak megjegyzem, hogy így nem maga a bírósági szervezet a független, hanem az egyedi ügyben eljáró bíró. De tévedés lenne azt hinni, hogy már magával a szervezettel szemben ne lennének hasonló követelmények. Mint korábban említettem a szerv és az ott dolgozó személy jogai és kötelezettségei nagyrészt determinálják a másikat. Így ha maga a szervvel szemben nem lennének a függetlenségüket biztosító követelmények, akkor az egyedi ügyben eljáró bíró függetlenségének a látszata sérülne. Ebben az esetben a tisztességes eljáráshoz való jog sérelmével járna, annak ellenére, hogy a konkrét ügyben nem történt befolyásolás, ennek lehetősége azonban adott volt, illetve külső szemlélő számára nem nyilvánvaló, hogy az egyedi ügy elbírálásánál érvénysült-e a függetlenség követelménye. Ezért a bírósággal szemben is fennállnak a függetlenségét biztosító garanciák, amely másrészt a hatalommegosztás érvényre jutását is biztosítja.

Ez a függetlenség azonban nem lehet korlátlan. Maga az Alaptörvény rögzíti a törvényi alávetettséget. De más korlátozó tényezők is akadhatnak: ilyen lehet az ítélkezéson kívüli, igazgatási tevékenység, amely esetben nem kell feltétlenül függetlennek lennie.²⁰ Természetesen az ítélkezési és igazgatási tevékenység között szoros kapcsolat van, melyet az Alkotmánybíróság is kifejtett fenti határozatában. Így a független ítélkezést szervezeti garanciák is biztosítják, azaz az igazgatási tevékenység is csak addig a szintig gyakorolható, amíg a független ítélkezés, illetve annak látszata nem sérül. De nem lehet teret adni annak az értelmezési lehetőségnek, hogy a bíróságot minden szempontból függetlenül kell kezelni, hiszen a hatalmi ágak közötti fékek és ellensúlyok rendszere a modernkori demokráciák alappillére. A tisztességes eljáráshoz való jog sérülhet, ha a függetlenség parttalan értelmezése kapcsán egy érinthetetlen bírósági szervezetrendszer hozza az ítéleteket. Ezért egyetértek azzal a megállapítással, hogy „*A függetlenség ugyanakkor nem jelenthet kontrollálatlan bírói tevékenységet, a tisztességes eljárás érdekében a rendszernek a bírák felelősségét is garantálnia kell.*”²¹ „*(...) a kontrollált bíróság függetlenség nélkül gyenge, egy független bíróság felelősség nélkül pedig veszélyes; egyik sem szolgálja az alkotmányosságot.*”²² A függetlenség megkönnyítheti a korrupciót is, mivel a bíróságnak nincs olyan hatalmi kontrollja, amely ellenőrizhetné működését.²³

Emellett a strasbourgi gyakorlat is elismeri, hogy nem minősül a függetlenség sérelmének, ha a bíróságok követik a Kúria jogegységi döntéseit, útmutatásait, hiszen adott esetben az egyedi ügy elbírálását is meghatározhatja. Így a jogbiztonság követelményének

²⁰ Rácz: i.m. 377.o.

²¹ Paczolay Péter: Előszó. In: A bírói függetlenség, a tisztességes eljárás és a politika (szerk. Badó Attila). Gondolat kiadó Budapest 2011. 9.o.

²² Fleck Zoltán: Bírósági szervezetek és alapjogok. In: A bírói függetlenség, a tisztességes eljárás és a politika (szerk. Badó Attila). Gondolat kiadó Budapest 2011. 13-38.o.

²³ Susan Rose-Ackerman: Bírói függetlenség és korrupció. In: Az igazságszolgáltatási rendszerek átláthatósága (szerk. Garai Borbála). Transparency International Budapest 2008. 47-58.o.

érvényesülése követeli meg, hogy az egységes joggyakorlat biztosítása érdekében a felsőbb bíróságok az alsóbíróságokat ilyen módon „tereljék” a döntésük meghozatalában. A függetlenség sérelmének minősül, de az alkotmányos cél ezt igazolja.

2. Pártatlanság

Főszabály szerint a pártatlanság az elfogultság vagy előítélet hiányát jelenti. A Bíróság állandó ítélkezési gyakorlata értelmében a pártatlanság 6. Cikk 1. bekezdés alkalmazásában való meglétét két megközelítésben lehet meghatározni. Az első megközelítés a szubjektív teszt, amelynek keretében figyelembe kell venni egy meghatározott bíró személyes meggyőződését és magatartását, azaz azt, hogy a bíró viseltetett-e bármilyen személyes elfogultsággal vagy előítélettel az adott ügyben. A második megközelítés az objektív teszt, azaz az arról való megbizonyosodás, hogy maga a bíróság és – egyéb szempontok között – annak összetétele elegendő garanciákat kínált-e ahhoz, hogy kizárt legyen a bíróság pártatlansága tekintetben felmerülő bármilyen jogos kétely.²⁴

Az eljáró bíró pártatlanságának megkérdőjelezése felől legjobban az érintett szemszögéből lehet dönteni.²⁵ Ez azért helytálló, mert a tisztességes eljáráshoz való jog alanyaként és az ügyben közvetlen érintettként a bíró esetleges pártossága az ő számára lesz nyilvánvaló legelőször és a legteljesebben. Azonban a Bíróság nem elégszik meg az érintett véleményével az elmarasztaláshoz. Az érintett szubjektív aggálya a bíróság pártatlanságát illetően, még ha érthető is, nem meghatározó. A bíróságtól az várható el, hogy ellenőrizze, hogy e félelem objektíve igazolható-e.²⁶

A nemzeti bíróságoknak az előttük felhívott pártatlansági kifogás felől érdemben döntenie kell, függetlenül attól, hogy melyik problémátípus alapján terjesztették azt elő. Amennyiben a nemzeti bíróság az elfogultsági kifogással egyáltalán nem foglalkozik, ez önmagában is a 6. cikk 1. bekezdésének sérelmét idézi elő.²⁷

Ezek mellett a Bíróság megállapította, hogy a bíró pártatlanságát az ellenkező bizonyításig vélelmezni kell.²⁸

A terhelt nem sérelmezheti a bíró pártatlanságának hiányát, ha az eljárás során felmentik. Illetve az sem ad alapot Strasbourgban, ha az alapeljárás során nyilvánvaló volt számára a bíró pártossága, de ezt a hazai eljárásban nem kifogásolta, azaz egyfajta hazai jogorvoslat kimerítetlensége áll fenn.²⁹

A pártatlanság megítélésénél a látszatnak szintén nagy jelentősége van. A Bíróság többször megfogalmazta, hogy „nem elég igazságot tenni, az igazságszolgáltatásnak láthatónak is kell lennie.”³⁰

A szubjektív és az objektív pártatlanság azonban nem választható szét kifogástalanul, mivel valamely bíró magatartása a külső megfigyelő szempontjából nemcsak hogy objektív gyanakvást válthat ki a bíró pártatlanságát illetően, hanem személyes meggyőződésének kérdéséig is elmehet.³¹

²⁴ Oleksandr Volkov kontra Ukrajna - ügy

²⁵ Remli kontra Franciaország – ügy idézi: Dr. Czine Ágnes, Dr. Szabó Sándor, Dr. Villányi József: Strasbourgi ítéletek a magyar büntetőeljárásban HVG ORAC kiadó, Budapest, 2008.224.o.

²⁶ Nortier kontra Hollandia – ügy idézi: Vincent Berger im.: 206.o.

²⁷ Higgins kontra Franciaország - ügy idézi: Grád – Weller im.:297-298.o.

²⁸ Piersack kontra Belgium – ügy idézi: Vincent Berger im.: 197-198.o.

²⁹ Grád – Weller im.:297-298.o.

³⁰ Oleksandr Volkov kontra Ukrajna – ügy

³¹ Oleksandr Volkov kontra Ukrajna – ügy

a) Szubjektív teszt

A szubjektív vizsgálat meglehetősen ritkán hoz érdemi eredményt. Ezzel együtt előfordul, hogy a bírák a tárgyalóteremben, a tárgyalótermen kívül vagy az esküdtek távollétében tesznek pártatlanságukat megkérdőjelező kijelentéseket. A szubjektív teszt ugyanakkor nem feltétlenül jelenti azt, hogy a bíróság vagy esküdtszék egy tagjának az esetében felmerülő kétség a teljes eljárás pártatlanságát megkérdőjelezné.³²

A Bíróság megállapította, hogy amennyiben valamely bírói szék tagjainak legalább a fele bírásból áll – beleértve a szavazati joggal rendelkező elnököt is –, az a pártatlanság erőteljes jelzője.³³

b) Objektív teszt

A pártatlanság jelentősége az előzőekre tekintettel elsősorban az objektív teszt folytán válik biztosítottá. A szubjektív teszt is lényeges, hiszen a bíró személyes meggyőződése is jelentősen befolyásolhatja az eljárás menetét. Azonban az objektív vizsgálat esetében nagyobb jelentősége van látszatnak, illetve több körülmény figyelhető meg, amelyek a tisztességtelenség irányába terelheti az eljárás menetét. Ezek a körülmények csoportosíthatóak.

ba) Bírók illetve bírói testületek többszöri eljárása

Önmagában az a tény, hogy egy bíróság korábban más szempontok alapján már foglalkozott valakinek az ügyével, ez az utóbb vizsgált ügyben nem kérdőjelezi meg a pártatlanságát.³⁴

Ugyanúgy az sem kérdőjelezi meg önmagában a pártatlanságot, ha egyazon bíróságon ugyanazok a bírák tárgyalják az érintett két különböző ügyét.³⁵

Ide tartozik fogalmilag az az eset is, amikor az érintett ügyét először távollétében tárgyalják, majd előkerülése után ugyanaz a személyi összetételű bírósági tanács ítéli el másodszor is. Amennyiben a megismételt eljárás során éppen a terhelt jelenlétére, továbbá új bizonyítékokra tekintettel teljes egészében újratárgyalják az ügyet, anélkül, hogy előző döntésükhöz bármilyen formában kötve volnának, e körülmény kizárja a 6. cikk 1. bekezdés sérelmét.³⁶

Ezek alapján polgári ügyekben sem ütközik az Egyezménybe, amikor a bíró előbb ideiglenes intézkedést hoz, vagy fizetési meghagyást bocsájt ki, utóbb pedig érdemben is elbírálja az ügyet.³⁷

bb) Bírói fórum és a végrehajtó hatalom kapcsolatából

Jogosan merül fel a kérdés, hogy a függetlenségnél tárgyaló végrehajtó illetve törvényhozó hatalom az igazságszolgáltató hatalommal való kapcsolata miként szerepelhet itt is. A válasz abból fakad, hogy a jogi szakmák között átjárhatóság van. Így adott esetben egy korábban, nyomozóként, vagy ügyészként dolgozó személy később bírói tisztséget is akár betölthet. Ennek azonban nincs jelentősége, amíg egy olyan ügy nem kerül elé, amelyet még a végrehajtó hatalom tisztségviselőjeként a vád képviselőjében már vizsgált, és most az ő feladata lenne végleges döntést hozni benne. Ez jelen esetben nem az igazságszolgáltató szerv függetlenségéhez kapcsolódik, hanem a korábbi eljárásból fakadó

³² Remli kontra Franciaország – ügy idézi: Grád – Weller im.:298 – 299.o.

³³ Oleksandr Volkov kontra Ukrajna – ügy

³⁴ Ettl és társai kontra Ausztria – ügy idézi: Grád – Weller im.: 299.o.

³⁵ Sainte – Maria kontra Franciaország – ügy idézi: Grád – Weller im.: 299.o.

³⁶ Thomann kontra Svájc – ügy idézi: Grád – Weller im.: 300.o.

³⁷ Grád – Weller im.: 300.o.

előítéletéből, illetve ennek alapos feltételezhetőségéből fakadóan a pártatlanság kérdésköréhez.

A Bíróság is erre az álláspontra jutott, amikor kimondta, hogy ha egy bíró valaha az ügyészség tagja volt, nem kételkedhetünk a pártatlanságában. A funkcionális kritérium, miszerint azt kell vizsgálni, hogy a bíró, korábban a konkrét ügyben „ügyészként vagy ügyészi feladatkör ellátása céljából” járt-e el, nem felel meg teljes egészében a 6. cikk 1. bekezdés követelményeinek. Szervezeti megfontolásokat is számba kell vennünk a vizsgálat során. Ha jelenlegi bíró korábban a főügyész első helyetteseként vezette azon egységet, amelyik a kérelmező elleni nyomozást is folytatta, bár az ügyben „nem járt el ügyészként”, az ügyben megbízott ügyész felettese volt, így az adott ügy vizsgálatának ellenőrzésében és vizsgálati irányának meghatározásában igen komoly jogosítványai voltak. A Bíróság szerint nem fontos pontosan meghatározni a kérdéses bíró korábbi minőségében betöltött szerepét, elegendő annak megállapítása, hogy adott ügyben a „vád alaposságáról” döntő bíróságnak a pártatlansága igen kétségesnek tűnik.³⁸

Ugyanígy problémaforrás, ha az ügyben eljáró bíró korábban vizsgálóbíróként már foglalkozott az esettel. Nem fogadja el a Bíróság kimentési okként, hogy a másodfokon eljáró fórum tagjaival kapcsolatban ilyen aggály már nem merülhet fel. A feleknek el kell ugranis különülnie a bírói testülettől. Amennyiben az ügy érdemében eljáró bíró korábban a vád oldalán igen nagy befolyással rendelkezett az ügyben, ez a fenti elkülönülés szempontjait sérti, és ezekben az esetekben elmarasztaló döntés szokott születni.³⁹

Ennek a kimentési oknak az elfogadhatatlanságát, azaz hogy az elsőfokú bíróság előtt a pártatlanság sérelmét a többi fórum kifogástalan működése sem képes orvosolni, a Bíróság több ítéletében is megerősítette, a függetlenséggel kapcsolatban is.⁴⁰

Így általánosságban megállapíthatjuk, hogy ha a bírósági tanács bizonyos tagjai egyazon döntéssel kapcsolatban kétfajta feladatkört látnak el, elég ahhoz, hogy kétségbe vonja az intézmény strukturális pártatlanságát.⁴¹

Ezek szerint a pártatlanság olyan rendkívül fontos tényező a tisztességes eljáráshoz való jogon belül, hogy még egy másodfokú, a követelményeknek teljesen megfelelő eljárás sem tudja orvosolni a megsértését. A Bíróság azonban megfogalmazott olyan körülményeket, amelyek fennállása esetén még ez a szigorú követelmény teljes érvényesülését sem követeli meg. Ilyen lehet, ha az adott ügyek kisebb súlyúak, illetve ha a vizsgálóbíró nem végez lényeges eljárási cselekményeket, nem vonódik be igazából a nyomozati eljárásba. Amennyiben ugyanis az ügy kisebb súlyú a Bíróság nem kifogásolta a fenti kettős szerepkört, akár csak akkor, ha az érintett bíró szerepe nem jelentős.⁴² A kisebb súlyú ügyek esetén a gyorsabb „ügyintézési határidő” is fokozottan számíthat. A nem érdemi beavatkozás pedig azt a veszélyt hárítja el, hogy a bíró ügydöntő jelentőségű értékítéletet alkosson az eljárás korábbi szakaszában.

bc) Bíróság és az érintett viszonya

Ebbe a csoportba az olyan esetek tartoznak, amelyek azáltal csorbítják a tisztességes eljáráshoz való jogot, hogy a felek illetve a bíróság tagjai között olyan egyéb viszonyokból származó kapcsolat van, amely alapvetően meghatározza a bíróságnak a félhez való viszonyát, illetve ha ez nem is történik meg külső szemlélő számára jelentősen csökkentheti a bíróságokba vetett bizalmat. Ez elég tág vizsgálati kört foglalna magába,

³⁸ Piersack kontra Belgium – ügy idézi: Vincent Berger im.:197-198.o.

³⁹ De Cubber kontra Belgium; Hauschild kontra Dánia – ügyek idézi.: Grád – Weller im.: 303.o.

⁴⁰ Smith és Ford kontra Egyesült Királyság – ügy idézi: Czine, Szabó, Villányi im.:224.o.

⁴¹ Procola kontra Luxemburg – ügy idézi.: Vincent Berger im.:196.o.

⁴² Fey kontra Ausztria; Padovani kontra Olaszország – ügyek idézi.: Grád – Weller im.: 303.o.

ezért pontosítom, illetve a korábban említettektől elhatárolom az ebbe a csoportba sorolt elemek jellemzőit.

Első lépésben az objektív teszt vizsgálatának első csoportjától különíteném el. Ott egy személy vagy bírói tanács ugyanazon érintett több ügyében való több döntését vizsgáltam. Ez megvalósulhat akár egyidőben is, bár ilyenkor szerencsésebb az ügyeket összevonni egy eljárásba. A másik ilyen általánosnak mondható eset, amikor az érintett különböző ügyei egymás után kerülnek esetleg ugyanazon bírói tanács elé. Probléma adódhat, hogy a korábbi ügyben az érintettől megalkotott értékítélet a későbbi ügyben befolyásolja a bírókat. Különösen büntetőügyben, amikor a korábbi elítélést követően újabb büntetőügy vádlottjaként kerül ismét ugyanazon bírói tanács elé. Nem szerencsés, ha ilyenkor „vastagabban fog a bíró ceruzája”. Nyilván könnyebb lenne, ha teljesen új bírói tanács foglalkozna az újabb ügygel, de ez bizonyos kisebb városok bíróságán egy bizonyos szám után teljesen elképzelhetetlen és az igazságszolgáltatási rendszert bénítaná meg. Másrészt az ilyen eset kivédhető a szubjektív teszt alapján. Megjegyzem, hogy éppen a pártatlanság vélelméből fakadóan kerül a fél rendkívül nehéz helyzetbe, ha ezt a körülményt bizonyítani akarná, mert az objektív körülmények hiánya nem pótolja a feltételezést, illetve az érintett szubjektív érzését.

Ezzel eljutottam a másik vizsgált esethez, amelyet a szubjektív teszt kiegészítésének tekintek. Itt ugyanis nem a bíró megnyilvánulásairól van szó, hanem olyan objektív kapcsolatokról, amelyek a pártatlanság látszatát erőteljesen csorbítják. A szubjektív teszt alapján a bírónak az egyes megnyilvánulásai a vizsgálat tárgya, amelyek megléte esetén az érintettben joggal kelthetik az a félelmet, hogy ügyében nem fog pártatlanul eljárni. Így az érintettnek „közvetlen és valós” veszéllyel kell szembenéznie. Ennél a vizsgálatnál a veszély jóval távolabbról felismerhető, amely erős gyanút kelt a bíróság pártatlanságának látszatát illetően. És itt nem csupán arról van szó, amikor a bíró rokoni kapcsolatban áll valamelyik féllel.

Ilyen eset például, amikor a folyamatban lévő büntetőjogi perben szereplő terhelt az eljáró bíró ellen személyiségi jogi pert indított. Azonban a terhelt kizárásra irányuló kérelmére, illetve a köztük lévő perre tekintettel sem zárták ki az eljárásból. Alaposan feltehető a Bíróság szerint is, hogy a büntetőperben is a terheltre, mint ellenfelére fog tekintetni, és ezzel és pártatlansága erőteljes csorbát szenved.⁴³

Joggal élhetett a pártatlanság megkérdőjelezésével az az érintett, akinek az ügyében olyan bíró járt el, aki az alperesi egyetem professzora volt.⁴⁴

De olyan eset is ehhez a csoporthoz tartozik, amikor egy perben a kérelmező ellenfele, az alperesi cég nemcsak ingyenesen ellátta a bíróságot ablakrácsokkal és számítógépekkel, de még a fűtési rendszerüket is ingyen megjavította. Az, hogy ezek után a helyi bíróság elnöke, mint egyesbíró előtt folyó per rendkívüli módon elhúzódott, és a perből végül az alperes került ki nyertesként, nyilván pusztán a véletlen műve, a Bíróság ezzel behatóbban nem is foglalkozott, viszont egyhangúlag elmarasztalta Ukrajnát a 6. cikk pártatlansággal kapcsolatos rendelkezések megsértéséért és az eljárás indokolatlan elhúzódásáért.⁴⁵

c) Hazai szabályozás

A pártatlanság követelményét az Alkotmánybíróság több ítéletében is megfogalmazza:

„A pártatlan bírósághoz való alkotmányos alapjog az eljárás alá vont személy iránti előítéletmentesség és elfogulatlanság követelményét támasztja a bírósággal szemben. Ez egyrészt magával a bíróval, a bíró magatartásával, hozzáállásával szembeni elvárás, másrészt az eljárás szabályozásával kapcsolatos objektív követelmény: el kell kerülni

⁴³ Chelmir kontra Csehország – ügy idézi: Czine, Szabó, Villányi im.:226.o.

⁴⁴ Valero kontra Spanyolország – ügy idézi: Grád – Weller im.: 304.o.

⁴⁵ Belukha kontra Ukrajna – ügy idézi: Grád – Weller im.: 307.o.

*minden olyan helyzetet, amely jogos kétséget kelt a bíró pártatlansága tekintetében.*⁴⁶ Így a magyar Alkotmánybíróság is rögzíti a szubjektív illetve az objektív teszt alapján fennálló pártatlanság követelményét. Ennek megtartását szolgálják a bíró kizárására vonatkozó szabályok.

A függetlenség és pártatlanság jogosultságként való felfogása nem a bíróknak ad jogot a megfelelő munkakörülményekre, hanem a bíróság előtt félként megjelenőknek ad jogot arra, hogy ügyüket a bíróság tárgyilagosan, részrehajlástól mentesen bírálja el.⁴⁷ Azonban ez az alkotmánybírósági álláspont az utóbbi időben csorbulni látszik és már a bíró oldalán jelentkező jogként is megjelenik.⁴⁸ Mint korábban említettem az egyik oldalon megjelenő jogosultság a másik oldalon kötelezettséget jelent. Így a felek oldalán megjelenő jog a bíróság oldalán kötelezettséget keletkeztet, és hatalmi súlyából fakadóan a felek jogának biztosításában jelentkezik. Erre kitűnő példa a Pp. 1.§-a, mely szerint *„Ennek a törvénynek az a célja, hogy a természetes személyek és más személyek vagyoni és személyi jogaival kapcsolatban felmerült jogviták bíróság előtti eljárásban való pártatlan eldöntését az e fejezetben meghatározott alapelvek érvényesítésével biztosítsa.*”

E bíróság és tágabb értelemben vett hatóság oldalán jelentkező kötelezettségek konkrétabb megfogalmazásával találkozunk a Ket. 1.§ (2) bekezdésében:

„A közigazgatási hatóság a hatáskörének gyakorlásával nem élhet vissza, hatásköre gyakorlása során a szakszerűség, az egyszerűség és az ügyféllel való együttműködés követelményeinek megfelelően köteles eljárni. A hatóság ügyintézője jóhiszeműen, továbbá a jogszabály keretei között az ügyfél jogát és jogos - ideértve gazdasági - érdekét szem előtt tartva jár el.”

Illetve az 2.§ (2) bekezdése, mely szerint:

„Az ügyfeleket a hatósági eljárásban megilleti a törvény előtti egyenlőség, ügyeiket indokolatlan megkülönböztetés és részrehajlás nélkül kell elintézni.”

Korábban említettem, hogy a közigazgatási hatóságok nem tartoznak a bíróság fogalma alá, így az ő tekintetükben nem kell érvényesülnie a tisztességes eljáráshoz való jog elemeinek, azonban a magyar szabályozás az Alaptörvény XXVIII. cikkének pár elemét szintén alkotmányos szinten rögzítette a közigazgatási hatósági eljárásban is.⁴⁹ Az egyik ilyen a pártatlanság követelménye, amely a hatósági eljárásban követeli meg a részrehajlásmentes eljárást.

Látható, hogy az egyes ágazati részletszabályok körültekintően körülbástyázzák a hatóság illetve bíróság előtt félként megjelenő személyek jogát és a hatóságok illetve a bíróságok kötelezettségévé teszik ennek a jognak a biztosítását.

Külön érdemes szólni a büntetőeljárásbeli szabályozásról, mert a büntetőeljárásban rendszerint nem egy másik természetes személlyel áll szemben a fél, hanem az állam büntetőigényével. Így az államot képviselő és azt megtestesítő hatóságoknak nem egy természetes személyek közötti jogvitát kell eldönteni, hanem az állam és egy természetes személy közötti vitában kell döntést hozni. A büntetőeljárás sajátos garanciarendszerébe tartozó, de a függetlenséghez kötődő szoros kapcsolódása miatt itt tárgyalandó a kontradiktórium elvének első része, azaz a vád, a védelem és az ítékezés viszonya. A Be. 1.§ kimondja, hogy *„A büntetőeljárásban a vád, a védelem és az ítékezés egymástól elkülönül.”* Ez az elv a függetlenség biztosítását is szolgálja, ugyanakkor megakadályozza, hogy bármelyik funkciót ellátó szerv a másik funkcióinak egy részét is gyakorolja. Ugyanis ha ez utóbbi eset áll fenn, akkor a funkciókat halmozó szerv nem tekinthető

⁴⁶ 67/1995. (XII. 7.) AB határozat, 14/2002. (III. 20.) AB határozat

⁴⁷ Bárd Károly: Emberi jogok és büntető igazságszolgáltatás Európában. Magyar Hivatalos Közlönykiadó. Budapest 2007.

⁴⁸ 33/2012. (VII. 17.) AB határozat

⁴⁹ Alaptörvény XXIV. cikk

pártatlannak. Ebből is látszik, hogy a függetlenség és az objektív pártatlanság fogalmi egymással szoros kapcsolatban állnak, és adott esetben azokat együttesen kell vizsgálni.⁵⁰ A kontradiktórium elvének érvényesülését segíti elő az a kizárás intézménye is.⁵¹ E szabály által megakadályozható, hogy az a jogállamiságot sértő történelmi helyzet álljon elő, miszerint „a vádló legyen a bíró”.

Ugyanakkor az Alkotmánybíróság megállapította, hogy hivatalból történő bizonyítás, illetve hogy a bíró az ügyészt felhívja a vádirat hiányosságainak pótlására nem sérti a pártatlanság követelményét. Sőt, ez nem a vádlói funkciók bíró általi gyakorlása, hanem ezzel az intézménnyel a védelmi feladatok ellátását segíti elő. A hivatalból történő bizonyítékok beszerzése pedig a megalapozott döntéshez szükséges eszközök biztosítását jelenti.⁵²

d) Társasbíráskodás elve

Ugyan nem tartozik a tisztességes eljáráshoz való jog explicit elemei közé, azonban véleményem szerint a társasbíráskodás elve az eljáró bíróság pártatlanságának erősítésére szolgál. Ez az igazságszolgáltatás alapelvének tekintett elv⁵³ nem szerepel a Bíróság gyakorlatában sem a tisztességes eljáráshoz való jog biztosítékaként. A magyar Alaptörvény sem a tisztességes eljáráshoz való jognál, hanem a 27. cikkében, a bíróság intézményi alapszabályai között mondja ki, hogy „A bíróság - ha törvény másképpen nem rendelkezik - tanácsban ítélezik. Törvény által meghatározott ügyekben és módon nem hivatásos bírák is részt vesznek az ítékezésben. Egyesbíróként és a tanács elnökeként csak hivatásos bíró járhat el. Törvény által meghatározott ügyekben, egyesbíró hatáskörében bírósági titkár is eljárhat, akire e tevékenysége során alkalmazni kell a 26. cikk (1) bekezdését.”⁵⁴

Ez a cikk a társasbíráskodás illetve az ülnökök részvételének és egyenjogúságának az elvét mondja ki.

Az elv szervezeti jellege nem kétséges, azonban a szervezeti elemeken belüli külön vizsgálata, azaz önálló elemként való definiálása nem indokolt, hiszen a társasbíráskodás amúgy sem abszolút követelménye az eljáró bíróság pártatlanságát növeli. Már a korábban felvázolt körülmények is az eljáró bíróság pártatlanságát kívánták megőrizni, azonban előfordulhatnak olyan körülmények, amelyek adott esetben nem felelnek meg a pártatlanság követelményének. Nyilvánvaló, hogy egy eljáró személy esetében a pártatlanság könnyebben csorbát szenvedhet, mint egy több főből eljáró tanács esetében. Így elfogadható az esetleges olyan felállítás is, amelynél a 3 fős bírói tanács tagjai közül csak kettő pártatlan. Természetesen az ideális az lenne, ha mindegyik ítélő személy pártatlan lenne, de ez a fórum inkább megfelel a pártatlanság követelményének, mintha az elfogult személy egyedül döntene. Így látható, hogy a nagyobb számú bíróság jobban megfelel a pártatlanság látszatának, mert egy-egy elfogult bíró véleménye, a bírók számának emelésével folyamatosan kisebb súlyt kap. Azonban látni kell, hogy az eljáró bírák száma nem emelhető akármeddig. A döntésképeség megköveteli, hogy csak annyi bíróból álló bírói tanács döntsön az ügyben, amely még a szakszerűség határain belül mozog. Hiszen minél többen döntenek, annál több, esetleges eltérő vélemény alakul ki, és ezek megvitatása egyrészt időbe kerül, másrészt pedig meg kell találni ezen vélemények eredőjét, így a több bíró részvétele komoly többletterhet ró a hatékonyság érvényesülésére.

⁵⁰ Oleksandr Volkov kontra Ukrajna - ügy

⁵¹ Herke Csongor – Hautzinger Zoltán: Büntető eljárásjogi alapkérdések. AndAnn kiadó, Pécs 2011

⁵² 3242/2012. (IX. 28.) AB határozat.

⁵³ Petrétei József: Magyar alkotmányjog II. Dialog Campus kiadó, Budapest-Pécs 2007, 2009. 224.o.

⁵⁴ Alaptörvény 27. cikk (1)-(3) bekezdései

IV. Irodalomjegyzék

- Bárd Károly: Emberi jogok és büntető igazságszolgáltatás Európában. Magyar Hivatalos Közlönykiadó. Budapest 2007.
- Dr. Czine Ágnes, Dr. Szabó Sándor, Dr. Villányi József: Strasbourgi ítéletek a magyar büntetőeljárásban HVG ORAC kiadó, Budapest, 2008.
- Eser, Albin: A „törvényes bíró” és kijelölése a konkrét ügyben. Fordította: Dr. Pusztai László.
http://www.freidok.uni-freiburg.de/volltexte/6259/pdf/Eser_A_toervenyes_biro.pdf
(2012.06.17.)
- Fleck Zoltán: Bírósági szervezetek és alapjogok. In: A bírói függetlenség, a tisztességes eljárás és a politika (szerk. Badó Attila). Gondolat kiadó Budapest 2011. 13-38.o.
- Dr. Grád András, Dr. Weller Mónika: A strasbourgi emberi jogi bírászkodás kézikönyve HVG ORAC kiadó, Budapest, 2011.
- Herke Csongor – Hautzinger Zoltán: Büntető eljárásjogi alapkérdések. AndAnn kiadó, Pécs 2011.
- Paczolay Péter: Előszó. In: A bírói függetlenség, a tisztességes eljárás és a politika (szerk. Badó Attila). Gondolat kiadó Budapest 2011. 9.o.
- Petrétei József: Magyar alkotmányjog II. Dialog Campus kiadó, Budapest-Pécs 2007, 2009.
- Rácz Attila: Alkotmányos alapelvek és a bírósági szervezet vitakérdései. Jogtudományi közlöny 2002. 9. sz. 373-377. o.
- Róth Erika: VIII. Eljárásjogi jogok 707.o. In.:Emberi jogok Szerk.:Halmai Gábor, Tóth Gábor Attila, Osiris kiadó Budapest, 2003. 669-735.o.
- Susan Rose-Ackerman: Bírói függetlenség és korrupció. In: Az igazságszolgáltatási rendszerek átláthatósága (szerk. Garai Borbála). Transparency International Budapest 2008. 47-58.o.
- Vincent Berger: Az Emberi Jogok Európai Bíróságának joggyakorlata, HVG ORAC kiadó, Budapest, 1999.

dr. Török Dániel Viktor, doktorandusz hallgató
Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskola,
Alkotmányjogi Tanszék
cím: 7633, Magyarország, Ybl Miklós utca 7/3/B.
email: wycktor@freemail.hu

Hatékonyság a nyomozásban

Vári Vince

Absztrakt

A bűnüldözéssel szemben egyre erőteljesebben fogalmazódik meg a hatékonyság társadalmi elvárása. A nyomozások hatékonyságát az eredményesség egzakt kritériumainak – humánerőforrás igénybevétel, és felderítési minőség – feltárásán túl az ügyekre fordított időintervallum és a büntető-eljárásjogi szabályok gyakorlati alkalmazásán keresztül tárhatjuk fel. Nem kétséges, hogy a nyomozóhatóságok az eredményességi célkitűzéseiket kizárólag a büntető-eljárásjogi törvényesség garanciának betartásával, és biztosításával illetve a nyomozások során megszabott szakmai, protokolláris belső előírások és szabályozók betartásával teljesítik. Ebben a formában a büntető-eljárás jog belső jogforrásai sok esetben a hatékony munkavégzés akadályát jelenthetik – ha a nyomozáseredményesség a favorizált teljesítési követelmény – amelyek gyakorlati realizálódásának analízisa és feltárása az egyes munkaelemek, ezzel egyetemben a teljes nyomozások hatékonyságát javítaná. Önmagában a joggyakorlat analógiája és a „helyi” szinten kiforralt és szokásjogi úton „átöröklődő” belső rutin is jelentős szemléleti akadályát képezheti a hatékony nyomozásoknak. A statisztikai számokhoz kötött eredményességi szemlélet nem proponálja a nyomozóhatóságot a nyomozások hatékonyságának átgondolására, sokkal inkább az eredményesség kimutathatóságát szolgáló belső adminisztrációs terhelés növekedésének irányába hat, ellenben az érdemi munkafolyamatok egyszerűsítésének és gyorsításának elemi szükségszerűségével. Leginkább annak a kérdése merül fel, hogy milyen megoldásokkal egyszerűsíthetők, és differenciálható a büntetőeljárások a hatékonyság égisze alatt. Vagyis az egyes nyomozási munkafolyamat elemek racionalizálhatóak-e önmagukban illetve a többi részhez viszonyítva? Az időtényezők és a ráfordított munka konzisztens-e az eredményesség kritériumaival? Továbbá a vizsgálati és vád-előkészítési szakasz időigényessége milyen tényezőkre vezethető vissza? Számos ilyen és hasonló olyan további kérdést indukál a büntető eljárás jog nyomozási hatékonyságának kérdése, amely a közelgő új Büntetőeljárás kódex előkészületei során jogos megfontolást igényelnek. Ezek átgondolása olyan büntetőeljárás, ezzel bűnüldözés mellett tenné le a voksot, amely összhangban van azzal a társadalmi igénnyel, hogy a büntetőeljárások gyorsabbak, egyszerűbbek, és olcsóbbak és nem utolsó sorban méltányosabb irányba mozduljanak el. Megközelítésemben a hatékonyság az egyszerűsítéssel ekvivalens jelentést hordoz, így a nyomozás egyszerűsítése érdekében tett lépések egyben a hatékonyabb nyomozás céljait is szolgálják. Tanulmányomban áttekintést kívánok adni a nyomozás egyszerűsítésére irányuló korábbi megoldásokról, illetve vizsgálat alá veszem és bemutatom a hatékonyság gátját jelentő fontosabb tényezőket.

Kulcsszavak: *nyomozás, bűnüldözés, büntetőeljárás hatékonysága, büntetőeljárás egyszerűsítése.*

EFFICIENCY IN INVESTIGATION

Social expectancy towards criminal prosecution is getting formulated strongly. The efficiency of investigation can be revealed not only through revealing the exact criteria of successfulness – making use of human resources and the quality of reconnaissance - but also through the period of time devoted to the cases and the practical application of criminal procedure laws. It is not to be questioned that investigating authorities fulfil their efficiency objectives with abiding and assuring the guarantee of criminal procedure laws and also with abiding professional, protocol inner orders and regulations. In this form, inner legal sources of criminal procedure law can mean the obstacle of effective work in many cases – if the successfulness of investigation is the favoured requirement of accomplishment- of which analysing and revealing practical realization could improve the efficiency of all the elements of work together with the whole investigation. For itself, the analogy of legal practice and the inner routine formed at 'local' level and 'inherited' following customary law can also represent a significant obstacle of way of looking at things of effective investigations. Successfulness aspect tied to statistic figures does not propose the investigation authority to think over the efficiency of investigations, much rather it moves/affects towards to increase inner administrative load, serving to indicate successfulness, conversely the primary necessity of simplifying and accelerating real working process. Most of all, one question arises: what solutions can simplify and differentiate criminal procedures under the aegis of efficiency? That is, can single elements of investigation process be rationalized on their own and also compared to the other parts? Are time factor and work devoted to it consistent with the criteria of successfulness? Furthermore, to which factors can the time consumption of the examination and the accusation-preparation period be led back? The question of investigation efficiency of criminal procedure induces several such and other similar questions which require justifiable consideration in the course of the preparation of the approaching new Criminal Procedure Code. Thinking them over would vote for such criminal procedure herewith criminal prosecution which is in harmony with the social claim of faster, simpler, cheaper, and finally but not least, more fair criminal procedures. According to my approach, efficiency is equivalent with simplifying, so taking steps in order to simplify investigation also serves the aims of more effective investigation. In my study I wish to give a review on the former solutions aiming to simplify investigations, and I also examine and show the more important factors which mean the obstacle of efficiency.

Keywords: criminal prosecution, investigation, investigation of efficiency, simplify investigation.

Bevezetés

A társadalmi és gazdasági fejlődésnek köszönhető egyre növekvő bűnözéssel az államoknak már több évtizede szembe kell nézniük, melyre a jogalkotás többnyire a dekriminalizáció térengedésével válaszolt. A dekriminalizáció jelentős kodifikációs vezérlőelvűvé szegődve könnyű megoldással kecsegtetve „csökkentette” a bűnözést. Azonban párhuzamosan e büntetőpolitikai felfogás mellett létezik egy másik, a legalitás elvén lényegesen kisebb sebet ejtő módszer a bűnözés fokozódó kihívásainak kezelésére, mégpedig: a felelősségi rendszerek közötti eltérések eljárási differenciálása. Formailag a differenciálás a legalitás és az officialitás törvényi korlátaiban, az opportunitásban és az opportunitáshoz hasonló intézkedésekben, és az eltérő eljárások (külön, vagy alapeljárások) alaki szabályaiban és feltételekhez kötöttségeiben realizálódhat. Amíg a

dekriminalizálás csupán deklarálja az egyes jogsértések meg nem valóságát a büntető törvény – gyors és sokszor hatásvizsgálat nélküli – módosításaival, addig a differenciálás a törvényesség jegyében alkuszik meg a bűnüldözés (jogalkalmazás) lehetőségeivel, belátva annak korlátait: indokolt különbségeket téve – ésszerűen és arányosan – az egyes felelősségre-vonási rendszerek megkülönböztetett alkalmazásával.

A differenciálás nemzetközi jogi kívánalomná nőtte ki magát, ezt támasztja alá az Emberi jogok európai bíróságának az Euroegyezmény 6. Cikk 1. pontjával összefüggő joggyakorlata is, ami az ésszerű időtartammal kapcsolatosan az alábbi főtételeket szegezi le:

- Az egész büntetőeljárás ne húzódjon el indokolatlanul.
- Az egyes eljárási időtartamok sem tarthatnak indokolatlanul sokáig.
- Ne legyenek „holtidők” vagyis olyan időszakok, amikor a hatóság indokolatlanul nem végez eljárási cselekményt.

A bíróságokon egymásra tornyosulnak az ügyek, így azok képtelenek a törvényes határidőket tartani. Egy-egy bonyolultabb büntetőügy több évig is elhúzódhat a nyomozás megindításától az ügyet érdemben lezáró jogerős bírósági határozat meghozataláig.¹ Magyarországon az utóbbi években éppen ez eljárások elhúzódása jelenti a büntető igazságszolgáltatás legnagyobb kihívását, ami szoros összefüggésben van egyre csökkenő ársíójával. Az átlagos nyomozási határidőinek kitolódását látva könnyen belátható az a tény, hogy a hatóságok akkor sem fejezik be a büntetőeljárást, amikor az igen könnyen elintézhető, vagy akkor sem kezdeményeznek gyorsított eljárást, ha az ügyekben fennállnának a bíróság elé állítás feltételei.

1. A büntetőjogi differenciálás okai

A differenciális szükségessége mellett több érv is szól:

- Egyes magatartások, valamint e magatartások tanúsítói nem érik el azt a társadalomra veszélyességi fokot, amely büntetőjogi hátrány, büntetőjogi következmény alkalmazását indokolná, és a büntettek elkövetőivel szemben elegendő egyéb – enyhébb, illetőleg nagyobb mértékben nevelő jellegű – jogkövetkezmények megállapítását lehetővé tevő felelősségre vonás,
- a felelősség megállapításának folyamatának rövidítése és egyszerűsítése,
- a büntetőeljárás mentesítése a csekély ügyektől, és egyszersmind a büntetőeljárási hatóságok munkájának egyszerűsítése és könnyítése.

Az egyszerűsítés és hatékonyság törekvése a 70-es évek magyar büntetőpolitikájának is jogfejlesztő motorjává vált. A jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiről szóló 14/1973. sz. NET határozat 11. pontja kiemelten kezelte a büntetőjogi felelősségre vonás differenciálását. Aminek követelménye átfogta:

- az eljárási forma megválasztását,
- a büntetőjogi felelősség mértékének megállapítását, azaz az alkalmazott joghátrány kiszabását, és végül
- a kiszabott büntetés végrehajtása módjának a meghatározását.

A differenciálás követelményeit a következőkre építi:

- az elkövetett cselekmény jellege (bűncselekményi kategória),
- bűnösség minősége,

¹ Tarr Ágnes: A büntetőeljárás egyszerűsítésének alkotmányjogi kérdései, különös tekintettel az ügyvezetett külön eljárásokra. *Collectio Juridica Universitatis Debreceniensis* V. 227. o.

- az elkövető személyes társadalomra veszélyessége (visszaesői minőség, életmód stb.),

Ezen túlmenően a határozat kiemelt kérdésként kezelte, hogy a bűnüldöző szerveknek és minden más szervnek megkülönböztetett figyelmet kell fordítaniuk a bűnözés okainak feltárására, és elemzésére és intézkedéseiket tenniük azok megszüntetésére.

A büntett, vagyis a büntetőjogviszony természetéhez szorosan hozzátartozik az, hogy abból az államnak büntető igénye keletkezik. Az állam büntető igényét azonban nem közvetlenül, hanem az e célra létrehozott büntető eljárási és főként igazságszolgáltatási feladatokkal felruházott szervek útján érvényesíti, ezeket a szerveit hatalmazza fel arra, hogy a büntető jogviszonyok realizálásának és a büntető igény érvényesítésének a folyamatoként a Büntetőtörvénykönyvben (bt.) előírt szankciókat alkalmazzák. A jogviszony önmagától és önmagában sohasem érvényesül, azt realizálni és érvényesíteni kell, azt a folyamatot, amellyel ennek az igénynek érvényt szereznek szervesen a büntető igazságszolgáltatás rendszerének kell tekintenünk.

2. Az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának R/87/18.számú ajánlása a büntetőeljárás egyszerűsítésére és gyorsítására

Az eljárások elhúzódása nem magyar sajátosság, hiszen a társadalmi élet összetettsége miatti növekvő kihívásokra a büntető igazságszolgáltatásnak is válaszokat kellett adnia. „A századfordulón a büntetőjogban, a büntetéstánban struktúraváltás következett be: a tett-büntetőjogot felváltotta a tettes személyiségére orientáló büntetőjog, és a tényállás elemei közé szubjektív elemek is beiktatásra kerültek. Így az elkövetett bűncselekmény körülményeinek felderítése mellett a tettes személyiségének szakértő bevonásával történő alapos vizsgálata is szükségessé vált. Emiatt a büntetőeljárás hosszabb és bonyolultabb lett.”² A változás és reagálás igénye először a fejlett nyugat-európában indukálódtak és elsősorban a differenciálás irányába fogalmazódtak meg. „Nyugat-Európa valamennyi országa általában tapasztalja a bűnözés növekvő mértékét a népesség növekedése, az iparosítás és a fogyasztói társadalom kialakulása eredményeként. (...) Ezen új tendenciához a törvényhozás alkalmazkodása vagy hozzáigazítása nem kész még. A büntető igazságszolgáltatás forrásainak növekedése nem követte a megoldandó ügyek számának növekedését. Ezt a helyzetet még nehezíti az új formájú bűnözés komplexitása, különösen a szervezett nemzetközi bűnözés, a tiltott kábítószer kereskedelem, és a szakértői vizsgálatot igénylő gazdasági bűnözés. A hagyományos eljárási rendszerekre nehezedő nyomások szükségszerűen idézik elő a késedelmeket.”³

Az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának R/87/18.számú ajánlása a nyomozástól a vádemelésen keresztül egészen a bírósági tárgyalásig számtalan módozatát sorolja fel a büntetőeljárás egyszerűsítésének:

- diszkrecionális vádemelés (diszkrecionális bűnüldözés) ezen belül is az eljárások diszkrecionális megszüntetésére, irányuló jogosultság, a sértett megfelelő kártérítése mellett,
- a diszkrecionális bűnüldözéssel azonos célú intézkedések (sértett hozzájárulásával, esetlegesen bírósági jogkörbe utalva),

² Bárd Károly: A büntető hatalom megosztásának buktatói. Közgazdasági és Jogi Könyv-kiadó, Bp., 1987. 28. o.

³ Európa Tanács Miniszteri Bizottságának R/87/18.számú ajánlásának preambuluma

- a kisebb súlyú bűncselekmények dekriminalizációja,
- a rövidített vagy írásbeli eljárások (azoknál a bűncselekményeknél, ahol a ténybeli elem elsőbbséget élvez a bűnösségi elemhez képest),
- a büntető bíróságon kívüli megegyezések (állami vagy közérdekű, jótékony intézmény javára fizetés, a bűncselekmény útján szerzett dolgok visszaszolgáltatása és a sértett kárának megtérítése),
- a büntető bírósági eljárás egyéb egyszerűsítésének kérdései (pl. alternatív büntetés kiszabása, a vádlott beismerése esetén ún. előzetes eljárás, bírósági jegyzőkönyvek, és az ítélethozatal egyszerűsítése.⁴

3. Az egyszerűsítés megoldásai – fejlődése, története⁵

A büntetőeljárás ésszerűsítése hazánkban az 1960-as években került előtérbe. A büntetőeljárás e kodifikációs időszakában lett hangsúlyos az eljárások differenciálásának kérdése. Főleg ekkor születtek meg azok az egyszerűsítést szolgáló gyakorlatias nyomozati intézmények, amelyek alapján elegendő tapasztalatokat szűrhetünk le azokról, különösen a hatékonyságukat és működőképességüket illetően.

3.1. A nyomozás mellőzése

Az oportunitás bástyájaként tette lehetővé, hogy a nyomozó hatóságnak ne kelljen széles körű felderítő munkát végeznie az olyan büntettek körülményei miatt, amelyeket az ügyész a vádiratában a terhelt büntetőjogi felelősségének a megállapítása szempontjából jelentősnek nem tekint, és amelyek a terhelt felelősségét általában lényegesen nem befolyásolják.

A hivatalból való eljárás elve azonban felvet egy kérdést, hogy a büntető eljárási hatóságok a büntető ügy megindításának, lefolytatásának, valamint a vádemelés esetén a büntető ügy eldöntése során mennyiben vannak kötve a büntető norma rendelkezéseire, azaz kötelesek-e valamennyi büntettet üldözni és minden elkövetőt felelősségre vonni?

Az 1962 évi 8. tvr. (I.Be.) 104/A.§-a értelmében ”Járásbírói hatáskörbe tartozó büntettek miatt a nyomozást – az ügyész jóváhagyásával – akkor is meg lehet tagadni, ha az elkövetett bűntett társadalomra veszélyességének elenyészően csekély foka a büntető eljárás lefolytatását nem teszi indokolttá.” A nyomozó hatóság egyidejűleg kioktatásban részesítheti, amely ellen bejelentett panasz esetén a nyomozóhatóság köteles a nyomozást elrendelni. Elenyészően csekély társadalomra veszélyességű bűncselekmények miatt lehetett meghozni.

Egyszerűbb eljárási szabályok érvényesüléséről akkor beszélhettünk, ha a büntető eljárás egyes szakaszainak, vagy a teljes lefolyása az általánostól az egyszerűsítés irányába tért el, ilyenek voltak:

⁴ Herke Csongor: A büntetőeljárás gyorsításának új jogintézménye és további lehetőségei. In.: A magyar büntetőjogi társaság jubileumi tanulmánykötete. Budapest-Debrecen-Pécs.2011. 221.o.

⁵ Szabóné Nagy Teréz: A büntető eljárás egyszerűsítése. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó. 1970. 1-333.o.

3.2. Az egyszerűsített nyomozás⁶

Az egyszerűsített nyomozás alapját az ügy ténybeli és jogi megítélés egyszerűsége jellemzi.⁷ Ennek korabeli meghatározására a 10/1966. BM sz. utasítás ad eligazítást. Az ügy ténybeli megítélése egyszerű, ha a cselekmény nem szerteágazó, a tényállás megállapításához a bizonyítékok rendelkezésre állnak, a bizonyítékok között meglevő esetleges ellentmondások azonnal tisztázhatóak, a szükséges szakértői vélemény, tárgy, vagy személy hosszabb időt nem igénylő vizsgálata után nyomban előterjeszhető. Az ügy jogi megítélése pedig akkor egyszerű, ha a megállapított tényállás alapján a bűnösség kérdésében egységes a jogértelmezés és érdemben állást lehet foglalni. A bűnösség kérdésében az állásfoglalás rendszerint akkor nem problematikus, ha a jogkérdés eldöntésére kiterjedtebb vizsgálatra nincsen szükség a büntethetőség nem vitatott. A rendes nyomozással való viszonyára jellemző ennek az elsőbbsége. Ha tehát a nyomozó hatóság az egyszerűsített nyomozás megkezdése után – esetleg a kiegészítés folytán – azt észleli, hogy az egyik főfeltétel pl. a bizonyítékok az ügyben rendelkezésre állnak, nem állapítható meg, úgy az eljárást a rendes szabályok szerint folytatja, anélkül, hogy arról külön határozatot hozna. A Be. szabályai értelmében ugyanis bizonyíték az eljáró hatóságnak az eljárási szabályok alapján lefolytatott, eljárási szabályok keretében teljesített cselekményei, amelyek ennek eredményei során képződnek. A formakötöttségen való lazítás sem történt meg, ezért nem is működött csak az ügyek 1-2 %-nál folytatták le így az eljárást.⁸ A nyomozó szervek ugyanis még a legegyszerűbb ügyekben is igényelték azt, hogy a papírokon valamint a terhelt közlésén, vallomásán kívül saját észleleten nyugvó, azaz közvetlenül megvizsgált, értékelt bizonyítékokkal alátámasztott adataik legyenek arról, hogy a büntett elkövetése valóban megtörtént-e.

3.3. A bíróság elé állítás vádirat és a tárgyalás kitűzése nélkül⁹

Az eljárási forma során az alakszerű bizonyítás nélkül történt a gyanúsított, valamint a tanúk kihallgatása, illetve az olyan tárgyi bizonyítékok biztosítása, amelyek megszerzéséhez lefoglalás alkalmazására nem volt szükség.

A felderítés eredményéről írásbeli jelentést készült, amelynek tartalmaznia kellett a gyanúsított által elkövetett büntett tényállását, a tényállás alátámasztására alkalmas bizonyítékok megjelölését, a gyanúsított személyi adatait, valamint a vallomásának

⁶ I. Be. 110/A.§ Az olyan büntettek miatt, amelyekre a törvény egy évi szabadságvesztésénél nem súlyosabb büntetést rendel, továbbá a járásbírói hatáskörbe tartozó olyan egyéb büntettek miatt is, amelyek felderítése, valamint ténybeli, jogi megítélése egyszerű, amennyiben a feljelentés és az ahhoz csatolt bizonyítékok, így különösen az előzetesen lefolytatott fegyelmi, szabálysértési vagy a (2) bekezdésben felsorolt hatóságok előtt lefolytatott más eljárás iratai alapján a büntett elkövetése és az elkövető kiléte megnyugtatóan bizonyítottnak látszik a nyomozás elrendelése után csak a terheltet kell kihallgatni. Ha azt követően további bizonyítékok beszerzése nem válik szükségessé, a terhelttel ismertetni kell az iratokat és a nyomozás befejezéséről kell határozatot hozni.

⁷ Kiss Daisy szerint az ügy ténybeli megítélése akkor egyszerű, amikor az ügy tényállása nem szerteágazó, egy epizódból áll. Tehát viszonylag kevés tény bizonyítását igényli, és a bizonyítékok közvetlenek, illetve a közvetettek mellett ezek túlsúlyban vannak. Jogi megítélése egyszerű, ha az alapvető jogi kérdések: aminősítés, a büntethetőséget kizáró okok fennállása, továbbá a bűnösség megfelelően eldönthető. In: Kiss Daisy: A bíróság elé állítás gyakorlatáról. Belügyi Szemle, 1983/8.,92.o.

⁸ Szabóné (1970), I.m. 138-152.o.

⁹ I. Be. 196/A-196/B.§ „Járásbírói hatáskörbe tartozó büntett miatt az ügyész a büntett elkövetésével gyanúsítható személyt a büntett elkövetésétől számított három napon belül vádirat benyújtása nélkül a bíróság elé állíthatja, ha a büntettre a törvény öt évi szabadságvesztésnél nem súlyosabb büntetést rendel el, az ügy ténybeli és jogi megítélése egyszerű és a bizonyítékok rendelkezésre állnak, feltéve, hogy a gyanúsított a büntett elkövetésén tetten érték, valamint a gyanúsított a büntett elkövetését beismerte.”

lényegét, különös tekintettel a büntett elkövetésének beismerésére és a tettenérés körülményeire. Mivel a tettenérés éppolyan konjunktív feltétel, mint a beismerés, így a meghatározása szintén hangsúlyos. „Tettenérés alatt értendő, amikor az elkövető a bűncselekmény törvényi tényállását – részben vagy egészben a szemtanúk jelenlétében hajjta végre. Tettenérésnek tekintendő az is, ha a bűncselekmény véghezvitelét észlelők az elkövetőt üldözés közben, illet a helyszínről távoztában fogják el, minthogy ezekben az esetekben a tárgyi bizonyítékok az elkövetőnél többnyire még megtalálhatóak, ekként a bizonyítás nem jár különösebb nehézséggel.”¹⁰ Amennyiben az ügyész a feltételek hiányát állapította meg úgy a rendes eljárás szabályai szerint folyt tovább a nyomozás.

3.4. Az egyszerűsítés korábbi megoldásainak hátulütői

Az egyszerűsítés első kodifikációs nekifutásai kísérlete után már láthatóvá váltak azok a tényezők, amelyek az új intézmények gyakorlati érvényesülését akadályozták. Ezek a következő okokra vezethetők vissza:

- A büntetőeljárás keretén belül került rájuk sor, és a főszabály alóli kivételként fogalmazódtak meg. A kivétel mindig szűken értelmezendő és alkalmazására ritkán kerül sor,
- Választható szabályaik azonban az eljáró hatóságok számára opcionális lehetőségeket fogalmaznak meg és felhatalmazzák az eljáró szerveket, hogy döntsenek abban a kérdésben, hogy melyik eljárást kívánják az ügyben alkalmazni,
- A nyomozó szerv tehát feltételesen, egyszerűsített keretben kezdte meg a nyomozást arra számítva, hogy a terhelt vallomása meglevő okirati bizonyítékok tartalmát majd nem erőltetni meg, s legfeljebb, ha e reménye nem vált be, a nyomozást a rendes eljárás keretében folytatta tovább. Ezért az egyszerűsített nyomozásokra csak igen szűk körben nyílt lehetőség
- A választhatóság alapja a hatalmi viszony volt, amely a másik fél részére írt elő köteleességeket, amely visszafelé már nem volt érvényes, tehát csakis a hatóság döntötte el, hogy milyen eljárás keretén belül folyjon le az eljárás.
- Az egyszerűsített nyomozás tulajdonképpen csak a nyomozás elrendelését megelőzően már úgyszólván teljesen tisztázott ügyekben valósult meg, ami miatt megmaradt a kuriózum szintjén,
- A felsorolt egyszerűsítési intézmények tartalmát illetően is speciálisak voltak, kivételes jellegűek.
- Alkalmazásuk problémáját a feltételek igen nagy száma és gyakran azok tartalma jeleníti meg.
- A szabályok értelmében és összefüggve a diszpozitív szabályozással, azokban az ügyekben, amelyekben az egyszerűsített feltételek fennálltak, az eljáró hatóságnak praeiudikálnia kellett, vagyis előre eldöntenie azt, hogy a cselekményt milyennek ítéli meg, és ezt jogilag hogyan minősíti.
- Ez a tevékenység tulajdonképpen mindenfajta olyan ügyben alkalmazható volt, amelyknél alapos volt a gyanú arra, hogy egyszerűsített eljárás alapjául szolgálhatna, ahhoz, hogy a nagyszámú ügyekből azokat, amelyeknél az összes szükséges feltételek ténylegesen fennállnak, az egyszerűsítési intézmények alkalmazása számára ki lehessen szűrni. Ez nem mindig volt egyszerű folyamat, mert sok olyan komplikált jogi műveletet kellett előtte elvégeznie, amelyet csak annak ismeretében lehetett, ha az ügyet már jobban megismerték, s ha pedig ez

¹⁰ Belegi József – Berkes György (szerk.), Büntetőeljárás jog, Kommentár a gyakorlat számára. HVG-ORAC Kiadó, Budapest. 2009.24. pótlás 1256.o.

tényleg így volt, akkor viszont a rendes eljárás lefolytatása már egyébként is könnyebb útnak tűnt.

4. Nyomozás a vétségi eljárásban (1973. évi I. tv.)¹¹

A vétségi eljárás kifejezetten a büntető anyagi jog kétféle társadalomra veszélyességi kategóriájához alakítva egyszerűbb eljárási rendet tett lehetővé a vétségek esetében, míg a büntetteknél büntetési eljárás alapján folyt az eljárás. A büntett és vétség elhatárolását a jogalkotó a bűncselekmény társadalomra veszélyessége és a bűnösség alapján végezte el, ami a büntetési tételben realizálódott.

A vétségi eljárás egyszerűsítései a nyomozás és a bírósági szakaszában is megjelentek elsősorban a bizonyítási cselekmények lefolytatásának garanciális rendelkezései kérdésében. Az írásbeliség alóli mentesítés, vagy részbeni mentesítés azonban nem jelentette az általános alanyi jogok, vagy törvényi előírások elmaradását.

Kivételes esetekben lehetővé tette a törvény a vétségi eljárásoktól eltérően a büntetési eljárás lefolytatását, de kötelezően az alábbi esetekben rendelte el a vétségi eljárások lefolytatását:

- minden szándékos vétség esetén (2 évi szabadságvesztésnél nem súlyosabban fenyegetett bűncselekmények.)
- legfeljebb háromévi gondatlan vétségek esetén,
- legfeljebb nyolc évi szabadságvesztéssel büntetendő büntett vagy vétség miatti nyomozásban, ha a terhelt bíróság elé állítására kerül sor,
- három évnél nem súlyosabban büntetendő büntett esetében.

A két eljárás viszonyát a további szabályok rendezték:

- Fő szabály: erősebb a büntetési eljárás, vagyis vétségiben lehet büntetési eljárást, ellenben büntetési tételben nem lehet vétségi eljárási szabályokat alkalmazni,
- Kötelező áttérni: ha megállapítást nyert, hogy a vétségi eljárás szabályai nem alkalmazhatóak. „ha a hatóság megállapítja, hogy a vétségi eljárás szabályai nem alkalmazhatóak, a nyomozást a büntetési eljárás szabályai szerint folytatja.”¹²

4.1. A vétségi eljárás egyszerűsítései, könnyítései:

- a. jegyzőkönyv helyett jelentést lehetett készíteni:
 - feljelentés kiegészítése során végzett meghallgatásról,
 - tanú kihallgatásáról,
 - szemléről,
 - a helyszínelésről,
 - bizonyítási kísérletről,
 - lefoglalásról,
 - motozásról.
- b. Ezeket együtt egy jelentésbe (vétségi jelentésbe) is lehetett foglalni. A jelentés tartalma részletesen szabályozva volt, kifejezetten a tanú kihallgatása tekintetében. Többek között a részletességnél a kriminalisztikai szabályokat betartva a rekonstruálhatóság követelményét be kellett tartani.
- c. A jelentés tartalmi valódiságát a nyomozóhatóság tagja aláírásával igazolja. A vétségi jelentés meghamisítása közokirat-hamisításnak minősül.
- d. Más eljárásban (fegyelmi, szabálysértési, más hatósági) rögzített jegyzőkönyvek.

¹¹ Chwala-Fülöp-Sléder: Büntetőeljárásjog. Rejtjel kiadó.2000. 218-220.

¹² 1973. évi. I. törvény 155. §

Nem csak a nyomozás során, hanem az ügyészégi szakaszban és a bírósági eljárás során is jelentkezik a vétségi eljárás egyszerűsítő hatása.

Az 1998. évi XIX. törvény a jelentés készítésének lehetőségét átvette a feljelentés kiegészítése és a bizonyítási eljárások esetében, de kivételként határozta meg a tanú kihallgatását. Ezzel lényegében a legdöntőbb jelentőségű könnyítés lehetőségét zárta ki az új törvény, ugyanis – ahogy az alább ismertetett adatokból kitűnik – éppen a tanúkihallgatás volt a jellemzőbb bizonyítási cselekmény, ami a jegyzőkönyv helyett jelentés készítését tette lehetővé. További csorbát jelentett a nyomozások egyszerűsítésén, hogy a bíróság elé állítás esetében is megszűnt a könnyített nyomozási formáció, ami a tettenéréses cselekmények eljárási rendjét könnyítette, ezzel gyorsította volna.

A másik akadály, amely a vétségi eljárások formalizált kötöttségének jelentés formájú könnyebbségét szolgálta, azonban mégsem tudott tért nyerni az elsősorban a nyomozóhatósággal szembeni bizalmatlanság volt. Ez a bizalmatlanság a nyomozati cselekményeivel szembeni esetleges törvényességi aggályok (panasz, büntető feljelentés) nyomozó hatóságot a túlbiztosítás irányába mozdította. A jegyzőkönyvezés túlbiztosítási kritériumainak betartásával a nyomozóhatóságot elsősorban saját eljárása törvényessége igazolására kényszerítette, ami főleg a szakszerűség rovására, de mindenképpen a differenciálás vétségi formája preferálásának kárára valósult meg. Igazság szerint ennek köszönhetően nem merült fel a könnyített eljárási forma alkalmazása a jelenlegi törvényben sem. A differenciálás e megoldásának zsákutcája jól árulkodik a büntető igazságszolgáltatás bizalmi válságáról, és egyértelmű utalást és követelményt fogalmaz meg az alrendszerek egymás közötti viszonya rendezésének karakteres újradefiniálására.

5. Az egyszerűsített nyomozás kívánalmai

Jogosan merül fel: milyen is legyen az egyszerűsített nyomozás? Ennek kapcsán leszögezhető, hogy az ilyen nyomozások adatainak olyanoknak kell lenniük, hogy egyébként csak támpontul szolgáljanak a bíróság számára, vagyis azokra csak akkor építhet, ha saját közvetlen észlelete alapján hitelt érdemlegességükről meggyőződött.

Amennyiben a bizonyítékok közvetlen értékelése a nyomozási szakaszban nem történik meg, úgy ez a tevékenység a bíróság kizárólagos feladatává válik. A nyomozás során figyelembe vett adatokat az ítélet alapjául szolgáló bizonyítékokká csak akkor válhatnak, ha azokat a bíróság – a tárgyalás során lefolytatott bizonyítási eljárás keretében a büntető eljárás számára relevánssá, értékelhetővé teszi. Az ilyen nyomozások egyszerűsége ténylegesen csak a bizonyítékok összegyűjtésére és a bíróság elé tárásra korlátozódik, azonban azokból a nyomozás egyenként sem összehatásukban sem nyer ki és konstatál, vagyis preajudikál bizonyítandó tényt. „Túl kellene lépünk a nyomozás szerepét és jelentőségét illetően a büntetőeljárás minden szakaszát áthatóan meggyökeresedett illúzió és rutinton, aminek következtében az ügyésznek dominánsabb szerepet kellene betöltenie a bírósági eljárásban, miközben a bírónak sem lenne lehetősége a nyomozás eredményének reprodukálására, ami ellen akár berzenkedhet is a jogalkalmazó konformizmusa. (...) Mi lehet azonban a nyomozás feladata akkor, ha lefolytatása a bírósági tárgyalás előkészítéséhez sem feltétlenül szükséges?”¹³ „...olyan szemléletváltást kell megtenni,

¹³ Fázsi László-Fodor Anett: A bíróság elé állítás szabályozásának változásai. Belügyi Szemle, 2014/1., 48.o.

amely a nyomozástól nem kíván meg sem többet sem kevesebbet, mint amire hivatott: a bírósági tárgyalás előkészítését.”¹⁴

5.1. A nyomozások egyszerűsítésének problematikája

- Túlbizonyítás – az egyszerűsítés akadályai a bizonyítási eljárásra, a felderítő, adatgyűjtő tevékenységre, illetőleg ezek túlzott kiszélesítésére vezethetők vissza, vagyis a nyomozás igen gyakran azért bonyolult és hosszadalmas, mert a nyomozó szervek, olykor még az előírtat is meghaladva méretezik túl a bizonyítás kereteit.¹⁵

A túlbizonyításról általában olyan esetekben van szó, amelyekben az eljáró nyomozó szerv az egyes tényekkel kapcsolatos bizonyítási eljárást, adatgyűjtést, illetőleg adatfelvételt túlméretezi, és annak ellenére, hogy a konkrét bizonyítandó tényre hiteltérdemlő bizonyítékai vannak, újabb és újabb bizonyítást vesz fel. Erre többnyire akkor kerül sor, ha a bizonyítási források száma rendkívül nagy és a nyomozó szerv nem tud ellenállni a kísértésnek, hogy még teljesebbé, komplettebbé és több forrást feltüntetővé tegye az anyagot. Egyszerre van jelen a túlbizonyítás és a hiányos bizonyítás. A túlbizonyítás többnyire helytelen munkaszervezést és tervezést tételez fel, illetőleg egyfajta fogyatékoság következménye lehet.

- Túlbiztosítás, garanciális rendelkezések túlméretezettsége, mert a Be. egy sor olyan nem feltétlenül szükséges szabályt is tartalmaz, amelyek az eljárás alá vont személy joghelyzete szempontjából garanciálisnak tekinthető, eljárási cselekmények teljesítését formához kötik.

6. A differenciálás diszpozitivitásának indokai

Mi áll vajon a differenciálás kiterjesztését nehezítő tényezők mögött? A válaszok elég profán módon az eredményességszemlélet és az alrendszerek dependens jellegének kimondásához vezetnek:

- Az ilyen ügyek könnyen és egyszerűen felderíthetőek, így a túlterhelt és kapacitáshiányos nyomozószervek saját hatékonyságukat javítani tudják az ilyen ügyekre rendelkezésre álló nyomozási határidő többlettel, ellensúlyozva a nehezebben nyomozható és hosszabb elhúzódású ügyekre fordított időintervallumot.

- Alapját képezi a statisztikai homogenitás, vagyis ezeket az ügyeket is egy egységnek kezelik, így nem teszünk különbséget az ügyek eredményességi mutatóiban.

Értelemszerűen a gyorsított eljárásokra (bírószág elé állítás) rendelkezésre álló időkeret folyamatos növelése egy burkolt jogalkotói szándékot takar, hogy elismerve a jogalkalmazó túlterheltségét – amit a statisztikai szemlélet okoz, és

¹⁴ Bócz Endre (1990): Elgondolások a büntetőeljárás újrakodifikálásához. Belügyi Szemle, 1990/1.,51.o.

¹⁵ Avar Jenő: Bizonyítási gyakorlat a nyomozásban, Kriminálisztikai tanulmányok. VI. kötet, Budapest, 1968. 123-138.o.

javarészt emberi tényező – ésszerű kompromisszummal tereli be őket a gyorsított eljárások számának növelésébe, úgy hogy ezzel lényegileg kapacitás rugalmasságukat csökkenti az átlagos nyomozási határidővel való gazdálkodás korlátozása miatt. „A bíróság elé állítás szabályozása terén a jogalkotó nem tudott felnőni feladatához, és figyelmen kívül hagyta a jogalkalmazás emberi tényezőjét. A külön eljárás tervezhetetlensége feszesebb tevékenységet kíván meg az általános szabályokhoz képest még ma is a szorosabb határidők betartása miatt. Ezért a jogalkalmazó rövid távú érdekei könnyen felülírhatják a jogalkotó által kitűzött célt, amíg diszkrecionális jogkörében dönthet arról, hogy a bíróság elé állításra alkalmas ügyek esetében kezdeményezi-e a külön eljárást lefolytatását. A bíróság elé állítások tekintetében nagy szóródás mutatkozik az egyes megyék között. Ez pedig semmi mással csak a rendőrség és az ügyészség eltérő aktivitásával magyarázható.¹⁶ „Az eljárás egyszerűsítését, illetve gyorsítását célzó intézmények alkalmazását nem feltétlenül célszerű a jogalkalmazó mérlegelésére bízni, ha lehetőségének és indokoltságának kérdése jogalkotás szintjén is eldönthető.”¹⁷ A bíróság elé állítással kapcsolatosan a jelenlegi Be. törvény koncepciójánál is megjelentek a szkeszpszisek: „A gondot – no, nem az ügyész és a nyomozó hatóság kapcsolatában, hanem az egész büntetőeljárás menetében – a bíróság elé állítás új szabálya okozza majd. A be. 517.§(2) bekezdése szerint ugyanis, ha a bíróság elé állítás feltételei fennállnak, tettenérés esetén az ügyész a terheltet a bűncselekmény elkövetésétől számított 15 napon belül bíróság elé állítja. Ezeket az ügyeket az 1973. évi Be. szerint zömükben tárgyalás mellőzésével zárta le a büntető igazságszolgáltatás. Kérdésként tehető fel, hogy az intézmény alkalmazásának a nyomozó hatóságoknál, az ügyészségen, az ügyvédi karban és a bíróságon megvannak-e a feltételei. A válasz egyértelmű nem! Ebből az következik, hogy a Be.-nek ez a rendelkezése a gyakorlatban nem lesz életképes.”¹⁸

- A jogalkotó a diszpozitivitással lényegében fenntartja a nyomozó hatóság aktuális reagálási képességét és flexibilitását a változó feladatokhoz oly módon, hogy nem köti fix határidőkhöz. Az egész kérdés kiindulópontja annak a tézisnek az elfogadása, hogy a bűnözés a bűnüldözés képességeihez igazodik, vagyis megnövekedett bűnüldözési potenciál arányosan növekvő bűnözéssel – látenciából leharapva – köti le mindenkori kapacitást.
- Feltétlenül belátást igényel az eltérő alrendszerek viszonya és eredményességi motívuma, küldetése. „A működésirányítás és a tevékenységirányítás kölcsönhatásban van egymással. Az utóbbi az előző függvénye. A működésirányítás biztosítja a szervezet számára a költségvetési fedezetet, az hozza létre a szervezetet, annak struktúráját, oda vannak telepítve a személyzeti döntések, hatása van a dolgozók képzettségére. A színvonalas, törvényes tevékenység és annak irányítása elvileg feltételezi a működés tökéletes irányítását. Ellenkező

¹⁶ Fázsi László-Fodor Anett(2014), I.m.. 82-83.

¹⁷ Fázsi László-Stál József: A nyomozás nélküli vádemelés lehetőségeinek kérdéseiről a büntetőbíró szemszögéből. Belügyi Szemle, 2012/12.47.o.

¹⁸ Nyíri Sándor : Az ügyészség és a nyomozóhatóság kapcsolata. Belügyi Szemle 2003/7-8.szám. 64.o.

esetben a jogalkalmazás területén működési zavarok léphetnek fel, a tevékenységirányítás hatékonysága kisebb lesz. A tevékenységirányítás kiszolgáltatott a működésirányításnak, ugyanakkor a törvény a nyomozások irányításáért a felelősséget a tevékenységet irányító ügyészre telepíti.”¹⁹

A nyílt rendszerek –így az igazságszolgáltatás – kapcsán az alrendszerek (interdependencia) vagyis kölcsönös függőségi viszonya áll fenn, miközben az egyes alrendszerek részlegesen függetlenek egymástól, tehát autonómiát élveznek funkciójuk tekintetében. Ennek érdekében függetlenségük megőrzésére törekednek, ami összeütközésbe kerülhet a rendszer egészének törekvésével, átfogó céljával. Ez a megállapítás igaz az egyes elemek egymáshoz való viszonyára is, mint Connidis utal rá, az alrendszerek közötti konfliktusok származhatnak abból is, hogy az egyes alrendszerek megkísérlik fenntartani a funkcionális-autonómia különböző fokát. „Igen nagy a valószínűsége annak, hogy miközben az adott szervezet saját funkcionális autonómiáját megkísérlí maximalizálni arra törekszik, hogy más alrendszerét minimalizálja, ami közöttük feszültséget, konfliktust keletkeztethet.”²⁰

Eredményességi szemlélet felszámolása, vagyis a rendszerhatékonyság érvényre juttatása. Az egymás teljesítményének eredményétől függő alrendszerek interdependens függése értelemszerűen a másik szerv eredményességének kárára valósulhat csak meg azzal, hogy az egyik alrendszer kizsákmányolva a tőle függőségben lévő alrendszert azzal saját eredményességi mutatóit erősíti. A másik védekezésre kényszerül azzal, hogy saját erőforrásainak látszólagos tartalékolására, illetve inadekvát lekötésével tartja fenn saját erejét abból a célból, hogy saját eredményességi mutatóit teljesíteni tudja. A rendőrség felderítése és bizonyítási eredményessége csak látszólag van összhangban az ügyészség érdekeivel. Mivel az ügyészség célja a váderedményesség növelése ezzel arányosan túlbizonyítási kényszerrel él a vizsgálati tevékenység felé. Ezt kiválóan példázza a közel 100 %-os váderedményességi mutató. Ellenben a nyomozóhatóság legfőbb célja a felderítési mutató javítása és a nyomozáseredményesség elérése, így erőforrásait a kettő között igyekszik megosztani olyasformán, hogy a humán erőforrások megfelelő átcsoportosításával felel meg mindkét elvárásnak. Az antagonizmus feloldása gyanánt a vizsgálati tevékenység ügyészségi felügyelet, irányítás alá helyezése jelenthetne megoldást az egymás ellen feszülő eredményességi elvárások miatt. Így az ügyészség rendelkezhetne és gazdálkodhatna saját erőforrásaival, ami nem készítené túlbizonyításra és túlbiztosításra, továbbá a rendőrség felderítési feladatai nem függnének az ügyészség saját váderedményességi statisztikai mutatóitól. Lényegében csak egy ilyen rendszerben lehet létjogosultsága a nyomozás mellőzésével történő vádemelés ambicionálásának. Ameddig az alrendszerek jelenlegi felállásukban teljesítik funkciójukat tartok tőle, hogy még a kógens szabályok sem hozzák meg a kívánt eredményt, hiába indokolt és igazolt, hogy az egyszerűsítést szolgáló intézmények hatékonyabbak és kevésbé bürokratikusak.

Licheistein-i büntetőeljárásjog is lehetővé teszi a feljelentés alapján történő büntetőeljárást, amennyiben megállapíthatóan rendelkezésre áll minden feltétel a vizsgálat indítására és a vád emelésére. Ezt tette a Bűnvádi Perrendtartás is, és valójában ez csak a két szervezet elválásával teremthető meg. „A felderítés-nyomozás-vizsgálat hármas egysége még tovább erősítette azt a szervezeti kultúrát, ami a bűnügyi rendészetet az igazságszolgáltatással azonos rangú hatósággá avatta. Az autonómiára törekvő rendőrségi hivatal azt a

¹⁹ Nyíri (2003), I.m.. 65. o.

²⁰ Connidis, Ingrid Arnet: Rethinking of Criminal Justice Research. A system perspective. Holt, Rinehart and Winston of Canada Limited. 1982.32.o.

meggyőzködést erősíti, miszerint a bűnüldözésnek elsődlegesen belső szervezeti értékeket kell szolgálnia, és nem az igazságszolgáltatás előkészítését.²¹

A jelenlegi Be. törvény hatálybalépése előtt is napirenden volt az egyszerűsítés szükségességének elismerése, azonban valós megoldás mégsem született. „Új speciális eljárás lenne a beismeréshez kapcsolódó egyszerűsített eljárás, ahol az egyszerűsített nyomozást követően nagyobb súlyt kapna a tárgyalás előkészítése, a bíróság itt bizonyítást vehetne fel, és az ún. sommás eljárás keretében megtartott bírói meghallgatáson az ügy bírói befejezésére kerülhetne sor. Amennyiben a bíróság a beismerését aggályosnak tartja, vagy a terhelt ragaszkodik a tárgyaláshoz, az eljárás az általános szabályok szerint folya. Az alapmodell és a speciális eljárások megfelelő alkalmazása lehetősége ad az ügyek olyan differenciálására, mely a kisebb jelentőségűek gyorsítását, a nagyobb jelentőségű ügyekben pedig a tárgyalás új módon való bevezetését teszi lehetővé.”²²

7. A kógens feltételek szükségessége

A differenciálás hatékonyság növelésének egyik módja, hogy nem a jogalkalmazó mérlegelésére bízva, hogy az adott feltételek fennállnak-e az adott ügyben, hanem a jogalkotó konkrét pozitív tartalmú feltételeket eligazításával pontosan meghatározza azt, hogy konkrétan milyen tartalmú ügyekben helyesli az egyszerűsítés alkalmazását. Az egyszerűsítés feltételei tehát nem diszpozitív, hanem kógens szabályok állapítják meg, amelyek természetesen megengedhetik azt, hogy az eset összes körülményeire, de főként az ügy bonyolultságára tekintettel a jogalkalmazó esetenként az egyszerűsített eljárásra tartozó ügykörben is a rendes eljárási formát válassza.

A szabályozás alapját érintő törvényi taxáció meghatározásánál merül fel a „bagatellcselekmények” kérdése, vagyis a büntető törvény ultima ratio jellege. Ez lényegében a szabálysértési kategóriák és a bűncselekmények közötti határvonalat jelenti. Azonban e mezsgye érdemleges útjelzőit még a 100 éve megszületett közigazgatási büntetőjog sem tudta kimunkálni. A közigazgatási normasértéseket és a büntetőjogot elválasztható verifikálhatóan elválasztó szempontokat – a társadalomra veszélyesség oldaláról – közöttük nem tudunk felfedezni. Így az egyes cselekmények egyik vagy másik kategóriája melletti premisszák továbbra is a kriminálpolitika célkivetítéseinek függvényében változnak, ami javarészt az aktuális politikai és ideológiai erőtereknek kiszolgáltatott.²³

Vizsgálni kell a taxálható ügyek időszerűségét, vagyis átlagosan mennyi idő kell az adott büntetőeljárás lefolytatására, a nyomozásokra. Az időtényező variálása azonban nem mindig hat a differenciálás ambicionálásának irányába. A gyorsított eljárásokra szánt határidő emelése nyilvánvalóan eddig is a gyakoribb alkalmazás szorgalmazásának szándéka vezérelte,²⁴ így nőtt meg az I. Be. törvényben leírt bíróság elé állítás 3 napos határideje 2010-ben közel fél évszázad alatt fokozatosan 30 napra. A statisztikákat áttekintve látványos növekedést a gyorsított eljárások számának szaporodásában mégsem tapasztalhatunk, nem beszélve arról, hogy valójában többségében olyan ügyek esetében

²¹ Korinek László: A háborút nem látott bátrak bátorsága. *Belügyi Szemle*, 2006/5.,68.o.

²² *Ügyészségi értesítő*. XXX. évfolyam. 1994. év 1. szám. 7. o.

²³ Kántás Péter: Kis bűnök és büntetések. *Belügyi Szemle*. 2001/6. 15.o.

²⁴ Moldoványi György: A bíróság elé állítás, a tárgyalás mellőzése pénzbüntetés kiszabása estén és a különleges eljárások szabályozása az új büntető eljárási törvényben. *Belügyi Szemle*, 1973/10.,12.o.

kerül alkalmazásra, ahol érdemleges nyomozati cselekmények végrehajtására nem igazán történik, mindezekről függetlenül a tárgyalásra kitűzés és a rendes jogorvoslat miatt a bírósági eljárás látványosan mégsem rövidült.

Megvizsgálva az egyes nyomozó hatóságok bíróság elé állításának számadatait megállapíthatjuk, hogy jelenleg az egyes nyomozóhatóságok esetében rendkívül változó (Somogy Megye: 29,22 %, Budapest: 0,89% - 2012-es adat)²⁵ az arányuk, ami mit sem bizonyít jobban, mint:

1. más az egyes nyomozó hatóságok munkaszervezési feltételrendszere,
2. sajátos és nem egységes a büntető igazságszolgáltatás szereplőinek egymáshoz való (bizalmi) viszonya,
3. aránytalan a kapacitás elosztás és a kondíciók az egyes hatáskori és illetékességi szintek között,
4. a büntetőeljárásokra fordított időkeret önkényes, a jogalkalmazó szerv munkaigényességétől és hajlandóságától függően van beállítva.

Statisztikai mérésekkel nincs alátámasztva, azonban a nyomozások időtartama összevetve a bűncselekmények számával szintén arról árulkodik, hogy a hatékonyság és a gyorsaság – ellenben az ügyeredményességgel – valójában nem szempont. Az is valószínűsíthetően kijelenthető, hogy a bizonyítási eljárás terjedelmére vonatkozó adatokat nem lehet egyszerű vízvázalóként tekinteni, mennyiségi alapon, hiszen legkevesbé sem a Btk.-beli minősítés teszi egyszerűvé vagy és bonyolulttá az adott ügy nyomozását.

Mégis milyen szempontok, ismeretek alapján kategorizálhatóak az egyes ügyek?

- Az előbb már felvetett anyagi jogi a taxáció, vagyis azok a bűncselekmények, amelyek figyelemmel a tényállásszerűség megállapításához szükséges tárgyi, valamint személyi körülményekre, az alkalmazható büntetőjogi hátrány mértékére az egyszerűsített eljárás alapjául szolgálhatnak,
- Btk. büntetés maximum szintén meghatározó lehet a differenciálás alapjának,
- Fontos lenne az adott bűncselekménytípus ítélkezési gyakorlatát górcső alá venni,
- Továbbá jelentős kérdés a bűncselekmény előfordulási gyakorisága,
- Ezen túl az átlagos bizonyítási feladatok, ügyfeldolgozó munka időigényessége, amelyek szintén kategorizálhatnák a bűncselekményeket.

8. A nyomozás hatékonysága és a gyanú-differenciáltságának összefüggése

Meghatározó jelentőséggel bír a nyomozó hatóság számára ismertté vált jogsértő cselekmények értékelése abból a szempontból, hogy differenciálható-e a gyanú vagy sem. Ez azért is fontos, mert fogalmi pontatlansága, vagy az értelmezés bizonytalansága esetén már a büntetőeljárás kezdeti stádiumában a jogalkalmazó mérlegelési köre érvényesül. Ami azért problematikus, mert onnantól az eredményesség szemlélet dominál, ha maga dönthet arról, hogy a nyomozás „kiszámítható” eredményessége vagy eredménytelensége függvényében indítsa vagy utasítsa el az eljárást. Tudvalevő, hogy a törvény nyomozás elrendelésének elmulasztása miatt, csak feljelentés esetén teszi lehetővé a jogorvoslatot a feljelentés elutasítás formájában. A gyanú kérdésében csak ebben az esetben van lehetőség panaszra, ami azonban kizárólag a feljelentő joga.

A nyomozás elrendelése esetén a nyomozó hatóság a nyomozáseredményesség statisztikai követelményének engedelmességgel saját maga által kreált csapdájának fogságába esik, és a bizonyítandó tények rendelkezésre állásától függően válik motiválttá a felderítésre és a

²⁵ Legfőbb ügyészség által a büntetőbíróság előtti ügyészi tevékenység főbb adatai című statisztikai összeállítás. 2013.

bizonyításra. Így e mozgástérrel élve a nyomozás megindítása lényegében nem a tények „igazság” és az „objektivitás” szintjéhez igazodik, sokkal inkább az igazolhatóság és bizonyíthatóság kivitelezhetősége lesz a döntő.

A feljelentés elutasítása a gyanú hiánya miatt ritkán képvisel mélyebb vagy eltérő vizsgálatot, mint a bűncselekmény hiánya miatti feljelentés elutasítás. Lényegében csak abban az esetben érvényesül, amennyiben már az elsődleges adatok alapján ellentmondásmentesen cáfolható bármelyik tényállási elem fennállása. Egyéb esetben a bűncselekményi különös tényállási elemek önmagában való „elméleti” rendelkezésre állása már a gyanú feltételezett meglétét igazolják. Ez utóbbihoz pedig elegendő a feljelentés²⁶ formális aktusának létezése úgy, hogy egy nyilvánvalóan tényállásszerű – legalitás elve alapján – emberi magatartás kerüljön rögzítésre, olyasformában, hogy a tényállás leírásának „milyensége” megteremthesse a jogi minősítés kereteit. „Az adatközlőt (feljelentőt, bejelentőt) tanúskodásra képes személynek kell vélelmeznie és potenciális bizonyítékforrásként kell számításba vennie, még akkor is, ha nem közvetlenül szerzett tényismeretet, hanem csak származékos tudomását jelentette fel. Létezőnek kell feltételeznie a feljelentésben közölt egyéb adatforrásokat is. Nem köteles azonban semmilyen ismeretet névértékben elfogadni, ha minden kapott értesülést jogosult és köteles külön-külön önmagában is a kriminalisztika tanításainak megfelelően megvizsgálni, rendszerezni, összevetni a köztudomású tényekkel és a saját hivatalos ismereteivel, továbbá értékelni.”²⁷

Büntetőeljárásunk nem írja elő tartalmilag, hogy a feljelentésnek mit kell tartalmaznia, így a nyomozó hatóság a tények egyszerű vagy körütekintően alapos és részletes jegyzőkönyvi leírása között diszkrecionálisan élhet a kriminalisztika ajánlásainak betartása mentén. A törvény szintén nem tartalmaz rendelkezést arra nézve, hogy a feljelentési jegyzőkönyv ténybeli, tartalmi vonatkozásban milyen kritériumnak feleljen meg, arra csak a NYOR²⁸ fogalmaz meg „ajánlást”.²⁹ A blankettásított feljelentési jegyzőkönyv hiánya azonban szoros összefüggésben van a feljelentés kiegészítés elrendelésének alkalmazásával, amit igazol, hogy a korábbi büntetőeljárás kodifikációs törekvések e intézményhez ugyancsak problematikusan viszonyultak.

A gyanú differenciáltságának fontossága mutatkozott meg a 1896. évi XXXIII. törvénycikkkel elfogadott Bünvádi perrendtartásban, amely a bírósági tárgyalást megelőző „előkészítő eljárásnak” két egymástól élesen elkülönülő formáját ismerte: nyomozás és vizsgálat. A fő különbséget az elrendelésük és lefolytatásuk módja, vagyis a „gyanú szintjei” jelentették. A nyomozáshoz elegendő volt a gyanú, míg a vizsgálathoz már megalapozott gyanú volt szükséges. A nyomozást néhány kivételtől eltekintve az ügyész

²⁶ Nyor. 100.§ Feljelentés minden olyan, formához nem kötött - a büntetőeljárás megindítására vagy lefolytatására jogosult szerv vagy más hatóság, illetve a bíróság tudomására hozott - közlés, amely meghatározott vagy ismeretlen személy által elkövetett bűncselekmény gyanújára utaló tényállítást, illetve adatot tartalmaz.”

²⁷ Az adatokkal végzett munka. adatok vizsgálata, bírálata, rendezése és értékelésére lásd Balláné dr. Fűzster Erzsébet –Kunos Imre Lakatos János: Bevezetés a kriminalisztikába. Harmadik, javított, átdolgozott kiadás. Rejtjel kiadó, Budapest, 2004. 63.o.

²⁸ 23/2003. (VI. 24.) BM-IM együttes rendelet a belügyminiszter irányítása alá tartozó nyomozó hatóságok nyomozásának részletes szabályairól és a nyomozási cselekmények jegyzőkönyv helyett más módon való rögzítésének szabályairól, röviden: NYOR

²⁹ „102§ (2) A jegyzőkönyv felvételénél **törekedni kell** a gyanú fennállásának megítéléséhez szükséges tények minél részletesebb tisztázására. Ezért a feljelentőt kellő alaposítással kell nyilatkoztatni a bűncselekmény tényállási elemeire, az elkövetés körülményeire, a gyanúsított személyére és a bizonyítási eszközökre.”

rendelte el, addig a vizsgálatot a vizsgálóbíró. A rendszer rendkívül rugalmas volt, mert az ügyész a nyomozás elrendelése nélkül is vádindítványt terjeszthetett elő a bírósághoz vagy kérhetett vizsgálatot.³⁰

Ezt tartotta fenn az 1951. évi (II. Bp.), amely úgy rendelkezett, hogy „mellőzni lehet a nyomozást, ha a vádemelésre már a feljelentés adatai és az ahhoz csatolt bizonyító eszközök elegendő alapul szolgálnak. Ilyen esetben a rendőrség a nála tett feljelentést az ügyészséghez teszi át.” 2. § (1) bekezdése írta elő, hogy nyomozást csak az ellen szabad indítani aki „bűncselekmény alapos gyanúja alatt áll” azonban sem ez, sem az 1954. évi V. törvény (Bpn.) 21. §-a nem magyarázta meg.

Fél évtizeddel később a probléma új megvilágításba került. Az „alapos” melléknév, mint a bűncselekmény gyanújának minőségi jelzője addigra gyökeret vert a büntetőeljárásjog frazeológiájában. Az új jogszabály a feljelentéskiegészítés³¹ újonnan bevezetett intézményét és a gyanúközlés aktusát is összekapcsolta az „alapos gyanú” – val. Csak azt volt szabad terheltté nyilvánítani, aki alaposan gyanúsítható bűncselekmény elkövetésével. Akire ez nem állt azt csak „gyanúsítottként” volt szabad kezelni és kihallgatni és 72 órára őrizetbe venni. Az 1973. évi I. törvény 127. § (1) bekezdés a.) pontjának II. fordulója szerint a nyomozás megtagadható lett, ha „a bűncselekmény alapos gyanúja hiányzik”. Minthogy a feljelentéskiegészítés létezett, ezt több rendőri hatóságnál igyekeztek kiaknázni, és a nyomozáseredményesség statisztikai mutatóját az elrendelt nyomozások számának csökkentésével próbálták mesterségesen javítani.³²

A nyomozás – a gyanú megalapozása – során a bizonyítékokból való megismerés élménye a nyomozó vagy az ügyész pszichikus tevékenységében ugyanúgy, ugyanolyan individuálszichológiai folyamatokban bonyolódik le, mint a tárgyalások bíróságban. Ez egy vélemény, amely a döntésben kifejezésre jut ugyan, de csak azt igazolja, hogy a hatóság mit hisz. Azt, hogy helyesen vélekedik, azzal igazolhatná – sőt, lenne köteles igazolni –, hogy felsorolja azokat a körülményeket és megfontolásokat, amelyek folytán a döntésben kifejezett véleményre jutott.³³ Az I. Be. ezt a megoldást kiiktatta és már csak nyomozás elrendelésétől és lefolytatásától tette függővé a későbbi tárgyalás megtartását. Uralkodóvá vált a felfogás, hogy nyomozás nélkül nincs tárgyalás. A nyomozás elvileg egyenjogú lett a szocialista törvényesség égisze alatt a tárgyalással a tényfelderítés, bizonyítás és jogi megítélés terén.³⁴

„Miért kell nyomozni akkor is, amikor ennek semmi értelme nincs, mert a bűncselekményre már a nyomozás elrendelése előtt fény derült, elkövetőjének személye ismert, a lehetséges bizonyítási eszközök pedig hiánytalanul rendelkezésre állnak.”³⁵ Mennyire takarékosak és racionálisak az ilyen formálisan lefolytatott nyomozások, ahol a büntetőeljárások az ügyek elhúzódsához és bonyolításához vezetnek.³⁶

A gyanúval differenciálása és szűrése a nyomozás gyorsítása, egyszerűsítése irányába ható jelentős tényező lehetne. Nyomozás megindítására akkor kerülne sor, ha a nyomozó szerveknek a bűncselekmény elkövetéséről olyan adatai lennének, amelyek alapján

³⁰ Balogh Jenő – Edvi Illés Károly – Vargha Ferenc: A bünvádi perrendtartás magyarázata II. Grill Károly cs. és kir. udvari könyvkereskedés, Budapest, 1897.25.o.

³¹ 1962. évi 8. számú tvr. (I. Be.) vezette be, de már volt előzménye, mint „előkészítő vizsgálat” később „előzetes ellenőrzés” címen, viszont nem lehetett az elkövető személyének megállapítására vagy a határidő burkolt meghosszabbítására használni így a 8/1958. (ÜK.4.) Legf. Ü. utasítás kivezette.

³² Bócz Endre: A „megalapozottság” és a nyomozás. Belügyi Szemle, 2012/12.,16.o.

³³ Bócz(2012), I.m. 28-29.o.

³⁴ Bócz Endre: a pótmagánvádló. Ügyvédek Lapja, 2004/2.,21.o.

³⁵ Fási – Stál (2012), I.m.. 35.o.

³⁶ Király Tibor: Az 1896. évi büntető perrendtartás száz év távlatából. Magyar Jog, 1996/11.670.o.

nagyobb valószínűséggel következtethet a bűncselekmény elkövetésére, mint annak meg nem történetére. Másrészt, ha rendelkezésre állnak a bizonyítékok és a gyanú magasabb, bizonyosság alapú szintje áll fenn úgy a nyomozás elhagyható, a gyanúsított a bíróságra közvetlenül idézhető. A gyanú fokozatainak konkretizált és cizelláltabb definiálásának célja, hogy a nyomozó hatóság szükség nélkül ne tevékenykedjen, így összvolumenében ne szaporodjék a feleslegesen megindított és megszüntetéssel végződő ügyek száma. Ehhez viszont alakilag biankósított, a ténybeli tényállási elemek konkrét rögzítésének szükségességét megkövetelő feljelentési jegyzőkönyv formulákra van szükség, amely tipizáltan dokumentálja a kriminalisztika alapkérdéseire adott, ténybelileg konkretizált válaszokat. Ehhez szervesen és kauzálisan kapcsolja a rendelkezésre álló bizonyítási eszközöket, illetve azok közvetlen vagy közvetett minőségét meghatározó tényadatokat.

Az alapos gyanú megléte tehát nem egyszerűen csak garancia arra, hogy nyomozás ne induljon bűncselekmény elkövetésének feltételezése nélkül, hanem egyszersmind a nyomozási tevékenység szűrője is, amelyeknek fázisbeli eltolódása a nyomozási szakaszon belül növeli, vagy növelhetné a nyomozó szervek felesleges és eleve kilátástalanul végződő nyomozások számát.

Összegzés helyett

A bűnügyi statisztika kialakítási elvei jogosan vetik fel, hogy vajon miért nem tesz megkülönböztetést a jogalkotó a gyorsítás és a hatékonyság érdekében az egyes nyomozások büntetőeljárás szabályai között? A csekély társadalomra veszélyességű és a kiemelt jelentőségű ügyek megkülönböztetett üldözése világtendencia, azonban a pragmatikus gondolkodás jegyében számos fejlett demokrácia tett már jelentős lépéseket annak érdekében, hogy más erőbefektetést és módszereket alkalmazzon kezelésükre. Szembeötlő különbség mutatkozik a két terület látenciájában, ahol a láthatóság, észlelhetőség inkább a bagatell kategória felé billen, ugyanis a fehérgalléros bűnözés képzettségi szintje, szakmai felkészültsége, szervezettsége sokkal felderíthetlenebbé teszi az elkövetői kört. „A másik összefüggés, hogy a büntető igazságszolgáltatás rá van szorulva- a magángazdaság vállalkozásaihoz hasonlóan – a mérhető eredményekre, amit úgy tud a legkönnyebben elérni, hogy olcsó, könnyen előállítható tömegtermékeket termel. Az egyedi gyártmányokat, amelyek elkészítése bonyolult, csak költségesen kis szériában lehet előállítani. Amíg a büntetőjogászok nem tudnak vállalati mérlegeket olvasni, nem lehet csodálkozni azon, hogy egy gazdasági ügy nyomozása, tárgyalása hosszú évekig tart és korántsem a közvélemény várakozásainak megfelelő módon zárul le.”³⁷

A célszerűség szempontjainak negligálása a bűnűldözés statisztikáját és annak hatékonyságát érintő legjelentősebb következménye a büntető igazságszolgáltatás működési defektusán keresztül jelentkezett, kézzelfoghatóan az eljárások lassulásában, elhúzódásában és a büntető igazságszolgáltatás presztízavesztésében ölt testet. A differenciálatlanság és az erőforrások disztribúciónak aránytalansága miatt az igazságszolgáltatási rendszert eltömítik a kisebb jelentőségű ügyek, ami leköti, lassítja és korlátozza az erőforrások hatékony működését. Amennyiben ez együtt jár - az eredményességi elvárás miatt – az erőforrás minőségi csökkenésével úgy a differenciáltság tovább erősödik és az olló jobban nyílik a bagatell és a makro bűnözés között. Ez ellentmondásos és torz működéshez, teljesítmény visszaeséshez és a társadalom biztonságérzetének romlásához vezet. Erre válaszul a politikusok mindenható orvosságként

³⁷ Korinek László, Tendenciák. Belügyi Szemle. 2003/1.62.o.

a represszív büntetőpolitikával kecsegtetik a közvéleményt elterelve a figyelmet az ésszerű és hatékony megoldási lehetőségek variációinak kimunkálásának törekvéseiről.

A probléma eredője a hibás diagnózisban keresendő, amely definiálatlanul a szemléletmód helytelenségének rója fel a diszfunkcionális működést. A hatékonysággal szembeni kívánalom tagadhatatlanul a társadalomra veszélyesség szempontjából magasabb kategóriába tartozó bűnözéssel korrelál, azonban érdemes végiggondolni, hogy a társadalom nagyobb részét érintő bagatell bűncselekményi kör üldözését a jogállami garanciák részbeni feladásával vagy más módon közelítsük az említett szélsőségek csillapítására. „A bagatellbűnözéssel szemben célszerűbb tehát az alternatív szankciók egyre több polgári jogi elemet hordozó konfliktusmegoldási gyakorlatának elterjesztése.”³⁸

A büntetőeljárás és a büntetőjog kodifikációs törekvései már korábban is zsákutcába jutottak, amikor a garanciális (formalizált, tradicionális) szempontok a gyorsítás és egyszerűsítés elveivel ütköztek, ennek során majd minden esetben az évszázadok alatt kimunkált formalizált kötöttségek győzedelmeskedtek. A bűnözés világméretű tendenciái azonban arra intenek bennünket, hogy a megoldás megtalálása egyre inkább sürgető a kötelességünk. Az ellentmondást már egyre kevésbé oldják fel a politikusok szigorú büntetések ígérő populista szólamai, a helyzet megoldását újra és újra punitív elven rendező felfogás egyre kevésbé találkozik a büntető igazságszolgáltatás hatékonyságában hitelét veszített emberek meggyőződésével.

Felhasznált irodalom

- 2002/1994.(I.17.) Korm. határozat a büntetőeljárás-jog koncepciójáról
- Avar Jenő: Bizonyítási gyakorlat a nyomozásban, Kriminálisztikai tanulmányok. VI. kötet, Budapest, 1968.
- Balláné dr. Füstzer Erzsébet –Kunos Imre Lakatos János: Bevezetés a kriminalisztikába. Harmadik, javított, átdolgozott kiadás. Rejtjel kiadó, Budapest, 2004.
- Balogh Jenő – Edvi Illés Károly – Vargha Ferenc: A bűnvádi perrendtartás magyarázata II. Grill Károly cs. és kir.udvari könyvkereskedés, Budapest, 1897.
- Bánáti János: Gyorsítás versus garanciák. A magyar büntetőjogi társaság jubileumi tanulmánykötete. Budapest-Debrecen-Pécs, 2011.
- Bárd Károly.: A büntető hatalom megosztásának buktatói. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1987.
- Belegi József – Berkes György (szerk.), Büntetőeljárás jog, Kommentár a gyakorlat számára. HVG-ORAC Kiadó, Budapest. 2009.
- Bócz Endre (1990): Elgondolások a büntetőeljárás újrakodifikálásához. Belügyi Szemle, 1990/1.
- Bócz Endre: A „megalapozottság” és a nyomozás. Belügyi Szemle, 2012/12.
- Bócz Endre: a pótmagánvádló. Ügyvédek Lapja, 2004/2.,21.
- Bócz Endre: Az eljárásjogi törvény és a kriminalisztika. Belügyi Szemle 2003/7-8.szám.
- Chwala-Fülöp-Sléder: Büntetőeljárásjog. Rejtjel kiadó.2000.
- Connidis, Ingrid Arnet: Rethinking of Criminal Justice Research. A system perspective. Holt, Rinehart and Winston of Canada Limited. 1982.
- Dr. Kadlót Erzsébet: A jogbizonytalanság múzeuma, avagy barangolás az új büntetőeljárás törvény útvesztőiben. Magyar Jog. 2004.1.szám.
- Európa Tanács Miniszteri Bizottságának R/87/18.számú ajánlásának preambuluma

³⁸ Korinek (2003). I.m. 63.o.

- Farkas Ákos: A falra akasztott nádpálca, avagy a büntető igazságszolgáltatás hatékonyságának korlátai. Osiris Kiadó. 2002.
- Fási László – Stál József: A nyomozás nélküli vádemelés lehetőségeinek kérdéseiről. Belügyi Szemle, 2012/12.
- Fázsi László-Fodor Anett: A bíróság elé állítás szabályozásának változásai. Belügyi Szemle, 2014/1.
- Herke Csongor: A büntetőeljárás gyorsításának új jogintézménye és további lehetőségei. In.: A magyar büntetőjogi társaság jubileumi tanulmánykötete. Budapest-Debrecen-Pécs.2011.
- Kántás Péter: Kis bűnök és büntetések. Belügyi Szemle. 2001/6.
- Király Tibor: Az 1896. évi büntető perrendtartás száz év távlatából. Magyar Jog, 1996/11.
- Kiss Daisy: A bíróság elé állítás gyakorlatáról. Belügyi Szemle, 1983/8,ü
- Korinek László, Tendenciák. Belügyi Szemle. 2003/1.62.
- Korinek László: A bűnügyi tudományok helyzete. Magyar Tudomány 2007.12.szám.
- Korinek László: A háborút nem látott bátrak bátorsága. Belügyi Szemle, 2006/5.
- Márki Zoltán: Az új büntetőeljárás törvény és újdonságai. Belügyi Szemle 2003. 7/8. szám.
- Moldoványi György: A bíróság elé állítás, a tárgyalás mellőzése pénzbüntetés kiszabása estén és a különleges eljárások szabályozása az új büntető eljárási törvényben. Belügyi Szemle, 1973/10.
- Nagy Zsolt- Kovács Judit: A társadalmi szabályok hatása a büntetőeljárás szabályokra a rendszerváltozás után.
- Nyíri Sándor: Az ügyészség és a nyomozóhatóság kapcsolata. Belügyi Szemle 2003/7-8.szám.
- Szabóné Nagy Teréz, A büntető igazságszolgáltatás hatékonysága. KJK, Budapest,1985.
- Szabóné Nagy Teréz: A büntető eljárás egyszerűsítése. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó. 1970.
- Tarr Ágnes.: A büntetőeljárás egyszerűsítésének alkotmányjogi kérdései, különös tekintettel az úgynevezett külön eljárásokra. Collectio Juridica Universitatis Debreceniensis V.
- Ügyészségi értesítő. XXX. évfolyam. 1994. év 1. szám.

dr. Vári Vince r. őrnagy, tanár
Munkahely: Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Rendészettudományi Kar, Bűnügyi
Tudományok Intézete, Büntetőeljárásjogi tanszék
1121 Budapest, Farkasvölgyi u. 12.
Pécsi ÁJK Doktori Iskola
email:variv@uni-nke.hu

Richard Nikolaus von Coudenhove-Kalergi – the creator of the idea of European unification

Vjenceslav Arambašić, Josipa Živić, Lorena Živić
doctoral student

*"Every great endeavour began as a utopia, and ended as reality."
Richard von Coudenhove-Kalergi*

*„There is one thing stronger than all the weapons of the world,
and it is an idea whose time is yet to come.“
Victor Hugo*

In this paper the authors represent the idea of uniting Europe, through the life and work of the most important figure, the creator of the idea of a united Europe - Count Richard von Coudenhove-Kalergi. Although little-known to the wider public, this historical figure indeed was one of the greatest fighters for European unification, a person who devoted his whole life and work to the dream of a united, peaceful and strong Europe. Kalergi's visionary ideas have only achieved their reality in today's modern organization of the European Union. The idea of a united Europe is an old concept. However, in reality, the process of further European integration is a relatively new phenomenon. As it is shown in this paper, Coudenhove-Kalergi was the first to recognize and formalize the idea of European unification, institutionally and practically. Through displaying the life and acts of Richard von Coudenhove-Kalergi, the authors hope to bring this remarkable historical figure closer to the reader and encourage them to continue to build a unified Europe as an adherent. By achieving this ultimate goal, the authors believe that they themselves continue the mission of the creator of the idea of a united Europe.

Keywords: *Richard Nikolaus von Coudenhove-Kalergi, the idea of unification of Europe, Paneuropa, the Paneuropean Movement, the European Union.*

• INTRODUCTION

We are witnessing a time in which the European Union is, without doubt, the most important and the most successful integration process in the history of mankind that has, during its existence, provided its residents a period of peace, stability and prosperity.

The idea of a united Europe is probably as old as the awareness of the continent itself. Violent unifications of European territories have occurred throughout our entire known history. These violent annexations inevitably resulted in great casualties and horrific material and cultural losses.

Today, for the very first time, we are witnesses of a conscious desire and effort of European nations to find a mode of coexistence. The desire for unification of the European territory into a single unit was based primarily on the need to preserve peace on the continent and on the basis of creating a better life and prosperity for all European countries and for all European citizens. European nations voluntarily enter the formation of the European Union because their nationality, cultural and material wealth is being preserved they receive safety and security, and business opportunities multiply greatly, while the

standard in integrated countries grows.

The European Union is a unique creation in the world. Originally conceived as a European Coal and Steel Community, it had brought together six European countries that have transferred the care of production and distribution of coal and steel to the newly created supranational body, the High Authority. This body was able to make decisions independent of national governments which were binding to them all. That degree of supranationality was the first step towards the creation of the European Union. It was followed by the creation of a single market that is open to the free flow of people, goods, capital and services. Within the EU there are no more border crossings; it is a unique territory with all its cultural diversity. A set of twenty-eight European countries that voluntarily merge into one larger entity in order to meet their needs and achieve their interests resembles a confederation, but it is not; as it is neither a federation. The European Union is simply a formation created in order to preserve peace, economic growth, and development after the devastation of World War II. Since it was created on the basis of an international agreement-it resembles an international organization. However, "the EU is not an international organization in the usual sense of the word, or an association of states, rather an autonomous entity which is located somewhere between these two extremes." "The EU breaks the standard categories of political organization. It is somewhere between the federation and the simple regime, a kind of confederation but still not a Gemeinschaft, neither the state nor "ordinary" international organization." The European Union, and its legal system, is a *sui generis* creation which some simply describe as an organization of European democracies.

• THE TERM OF EUROPE

Europe as a concept can be observed through three views; historical, geographical and cultural and each of which has passed through its development path.

Historically, Europe is mentioned in the old Greek myths where Europe is portrayed as the Phoenician king Sidon's daughter. In the myth, Europe is personified as a beautiful princess whom Zeus, the supreme god of the ancient Greeks, is in love with. According to mythological legend, Zeus, seeing Europe on the coast, fell in love, and turned into a golden bull to seduce her. Europe, believing that this was a peaceful and dear animal, began stroking him and sat in his lap. Zeus, who has been waiting for this moment, reared up and grabbing Europe embarked on the high seas. He did not stop swimming until they arrived at the Mediterranean island of Crete. Having arrived to Crete, Europe could no longer escape from Zeus, so he turned into a man again. Europe bore him three children-one of them was Minos, later the king of Crete, also called the God of Europe.

Throughout the history of modern civilization, instead of the term Europe the term West was often used representing a geographical, but also a political concept. According to some sources, the name of Europe is of Assyrian origin, comes from the Assyrian (Semitic) word *erab* that translates to sunset, or the west.

Geographically speaking, Europe encompasses the western part of the great Eurasian land mass that stretches between the Atlantic and Pacific oceans. The border of Europe and Asia stretches underneath the base of the Ural Mountains, the Ural River, between the Caspian Sea and the Black Sea. But, defining the boundaries of Europe is not possible, especially towards the east and southeast. Therefore, it is often said that there is a disparity of geographical European borders with spiritual, cultural and civilizational acquisitions. The cultural concept of Europe gives a much wider, but precise definition of

Europe. It defines Europe by giving her a recognizable identity: the memory of the recent past, ethnic opinion (shared history; universal values, artistic and cultural creations, the awareness of belonging together). When we say Europe today, Robert Lopez believes, that we do not think of a single religion or a universal state, but the totality of political institutions, ancient knowledge, artistic and literary traditions, economic and social interests that form a mosaic of opinions and independent nations. Fernand Braudel believes that, although there is a political fragmentation, Europe has established social and cultural convergence. Despite the cultural particularities of individual European nation, states Braudel, universality has been developed in the form of freedom, cultural values, and rules of war, love, life and death.

• **MARGINALIA ON HISTORY OF THE IDEA OF EUROPE**

The history of the European ideas starts from the year 800, therefore from Charlemagne, when Pope Leo III. crowned him as a Roman emperor. Then "face of the ruling feudal Europe ..." was created. Since then, the contrast between the West and the Greek East, Byzantine and Latin culture is reinforced. Europe shaped itself through the early and late Middle Ages along a many within the European wars, then the split in the Christian culture and the shaping of the state. Throughout the history of Europe until the 20th century there were thinkers who have dealt with the idea of peace and the European idea. In his file "De Monarchia" Dante spoke about the unity of the West, which had its culmination under the Carolingian Empire, in which the seed of contrast between the Emperor and the Pope was resolved. Pierre Dubois deals, among others, with the question of peace in Europe. We can say, that in the works of Dante and Dubois we find ourselves, so to say, in the pre-hall of Europe. Enea Silvio Piccolomini, Pope Pius II, respectively believes that Europe is not only geographical, but also a cultural concept. Erasmus of Rotterdam (1517.) is thinking about the causes of the wars in Europe and the quest for peace, while Georg von Podiebard (1464.) writes about a single model of a European Alliance. Maximilian von Béthune, Herzog von Sully showed a cross-border structure which encompasses all European countries, apropos wrote of a "people's covenant" of European peace and unique European family. J. J. Rousseau spoke of a divided Europe, the Roman Catholic and Reformation of the general assembly, which could consist of all members, "states of Europe", and mentioned the possibility of a "European alliance". The idea of eternal peace is best shown in the work of Immanuel Kant (*Idea of a Universal History from a Cosmopolitan Point of View toward Perpetual Peace*, 1784 and 1795) while as the basis of general peace by Karl Christian Friedrich Krause (1814), the idea of the draft for European civil society or "European Union of States" emerged. The same idea was represented by Conrad Friedrich von Schmidt-Phiseldeck (*Europe and America and The European Union*, in 1820 and 1821). However, the beginning of the real European idea in the 20th century is marked by Count Richard N. Choudenhove-Kalergi with his idea of a Paneurope.

• **RICHARD NIKOLAUS VON COUDENHOVE-KALERGI**

Richard von Coudenhove-Kalergi appeared as a "prophet" of Europe at the time when the burst of national passions of major European countries left Europe in ashes immediately after World War I. Despite being the originator of the European Union as we know it, everything about Coudenhove-Kalergi was interesting: the origin and life, the time during which he lived in, insightful ideas and prophetic style, idealistic valuation of effects and relentlessly realistic course of actions.

He was born on 16th November 1894 in Tokyo as the son of the Austro-Hungarian diplomat Heinrich von Coudenhove-Kalergi and a Japanese noblewoman from the house of Mitsu Aoyama. He spent his youth on his father's estate, in Ronsperg, the Czech Republic. On the estate one could find a cosmopolitan environment within Central-European universe in one place: an estate manager, a secretary, a chaperon, an educator, a butler, a governess, a nanny were mostly all of other nationalities. Richard's father conveyed the belief that every nation "... has roughly the same ratio of good and evil, smart and stupid people ..." He was educated in South Tyrol (Brixen/Bressanone) and the Vienna Theresianum (1913-1917), the famous institution for high office in the government, military and monarchy diplomacy. His days in the mentioned high institution, Coudenhove-Kalergi described as a "laboratory of practical psychology" in which he learned to establish relationships with people such as: Germans and Hungarians, Poles and Czechs, Italians and Romanians, Croats and Slovenians, Serbs and Ukrainians. He then continued his education in universities for history and philosophy in Vienna and Munich. He finished his studies in 1917. with an unpublished doctoral dissertation titled "Objectivity as a fundamental principle of morality."

In April 1915 he married the celebrated theater actress Idora Roland. The marriage of this young aristocrat, from the monarchist environment, introduced him to the world of artists and writers. He himself once said: "For the first time in my life I have led discussions with Republicans and Socialists. Rather than remain a member of the conservative caste, suddenly I have become a modern man, a child of the 20th century." And that had really reflected in his works.

Richard von Coudenhove-Kalergi undertook a constructive life path in a very destructive period of history, writing philosophical- historical and futuristic-political books and articles in a very pragmatic and historically shallow political time, consumed with the present, without the future.

• THE IDEA OF PAN-EUROPE

Immediately after the First World War, when Europe and the whole world found itself in the greatest crisis in the history of mankind, Richard von Coudenhove-Kalergi appears as a prophet of European politics, in the wasteland after the First World War. At a time when the Western European countries still seemed to the national politicians as great powers, and Europe a large continent, he warned them of the fact that none of the pre-war continental European powers had emerged from the war as a superpower, but all found themselves between the two new superpowers: the United States and the Soviet Union.

Coudenhove-Kalergi in such historic moments observed the importance of the unification of Europe, so that the old continent would not lose an important role in world history and politics. He strived for a union to avoid reiteration of Europe becoming the focal point of the world fire. Versailles peace treaties promised a new war, more terrifying than the first, which devastated Europe in the early 20th century. Ten years before Hitler's seizure of power and sixteen years before the beginning of the Second World War, Kalergi wrote a prophetic sentence: "Europe is currently located on the way to a new war."

Coudenhove-Kalergi's articles *Deliverance Europe* and *Pan-Europe: A proposal* can be considered the first formulations of the Pan-European ideas. In 1937 Coudenhove-Kalergi had dedicated his book "Totaler Mensch – totaler Staat" to the occurrences of the states' encroachments on human freedom, observing within the "revolution of state against man", in the 20th century, the most dangerous threat to the historic freedom as the highest

value of a European man. Totalitarianism in its three forms: as a Bolshevik communism, as fascism and as National Socialism-which most politicians to this day did not clearly recognize, nor had they reduced it to a common denominator-stood in the way of a Pan-Europe. At that time the political concept of Europe was reduced to its narrowest borders in history. And again, the Pan European visionary had most clearly diagnosed them in all contemporary forms, again before all, and placed them in front of the historic court.

If you are to see things in a shortsighted horizon of a post First World War policy, the ideas of Coudenhove-Kalergi, in his work "Pan Europe", were unrealistic and utopian to say the least. However, if we place the work and the ideas it entails in a wider horizon of history, they become clear and daring, but responsible and realistic. Upon this work was the first political movement for the unification of Europe; the Pan-European movement established.

The programmatic work of Richard Coudenhove-Kalergi, *Pan Europe* was published in about one hundred and seventy pages in 1923. With his manifest, Kalergi had marked the beginning of action towards achieving the modern idea of Europe and the beginning of the European integration processes, which are rapidly realized in modern times. The issue of Europe for Kalergi was primarily a question of peace and the future of all European nations, which, in his opinion, were again separated by hatred, desire for revenge and poverty after World War II.

Although Kalergi primarily wanted to indicate a weakening of Europe after World War II in his Pan European manifesto, and not the possibility of a new large-scale war, the basis of the idea was the unification of Europe so that it could, as such, defend itself from the immense political and economic crisis that threatened not only Europe, but also worldwide. Concerned about the future of Europe and its peoples, Coudenhove-Kalergi saw the only solution in the creation of a single, united Europe. In his book Kalergi deals with the issue of Europe as a political force, the geographic definition, cultural and national diversity of Europe.

"This book is destined to awaken the great political movement that slumbers in all the nations of Europe!" wrote Kalergi at the very beginning of his book and with that sentence marked the beginning of social-political processes and changes in Europe.

At the beginning of his work, Coudenhove-Kalergi first determines that in Europe, back then, were two pressing issues: the social question and the European question, and he will deal with European issues in his book.

In the first part of *Pan Europe*, Coudenhove-Kalergi sets Europe in a contemporary and world-wide context in which all the distances have reduced considering the time needed to cross them, with the development of engineering in the 20th century, and communications have multiplied to the extent that the distance between Paris and Berlin by air is as close as was the distance between Athens and Thebe in ancient times. He accordingly believes that political engineering should be closer to traffic engineering: A political convergence of the people should be applied to the spatial-temporal convergence of countries!

In the second chapter of *Pan Europe*, Kalergi gives a very important and useful distinction between the vague and indeterminate geographical position of Europe, a broad cultural understanding of Europe and the political idea of Europe, which he names of Pan-Europe in order to differentiate it from other concepts. He highlights, as well as many

historical and geographical theorists, how a strict land border that divides Europe from Asia has never existed, and that Europe extends as far as the influences of her culture and social development.

He pays special attention to the relationships, in chapters 3-5, of Europe towards the kingdoms and the "fields of power" that surround it, and are too big and too powerful to unite with Europe: towards the British Empire as an ally and partner, towards Russia and America, as friendly countries. Here he is worried and warns: "Russia wants to conquer Europe and America wants to buy it." If this statement seems excessive, we may ask what really happened after World War II.

In Europe itself, the key to war and peace, unification and disintegration, seems to be the relationship between Germany and France, and he is committed to their connection.

In the sixth chapter Kalergi deals with the League of Nations and describes its impotence because world powers are not a part of it: Russia and America, and from European ones, Germany.

The eighth chapter is devoted to the actual state of Europe after the war. An attitude was expressed that Europe has degenerated with the war. A thesis is introduced that if Europe united but also the abolished her customs borders between the states could once again experience a revival and prosperity.

National issue that divides European nations is considered improperly configured because some people are not "blood community" rather than "spirit realm", a cultural community, and common Christian and antic time foundation allow talk of the European people as a more general cultural community, as is talked about the Chinese and or Indian despite the diversity of regions and folk in China and India. The identity of each individual, a European is multifaceted, and the central role is held by family, language, religion and culture, which we have adopted as children, while individual identity is enriched with experiences, newly learned languages, knowledge or traveling.

The fundamental ideas of *Pan Europe* are based on moral tenets, elements of tradition, historical size of Europe and liberal values. Kalergi has, in principle, advocated the anti-totalitarian idea, arguing for freedom as the highest human value. The Pan-European idea was based on Christian heritage, diversity of European peoples, languages and cultures. „*Europe is like a symphony, which is precisely because of diverse tones and instruments worth listening to!*“ In other words, the diversity of Europeans should not seem as an obstacle, as a disadvantage, but as a chance" wrote Kalergi in the Pan Europe manifesto.

In the final, eleventh chapter of *Pan Europe* the developmental and institutional steps of a Pan Europe are shown. Kalergi proposes the convening of a Pan-European Conference, a conclusion of the arbitration agreement between the Member States, the establishment of a customs union, the aging of the European constitution and a bicameral parliament. Visionary perceived, the proposal the upper house of Parliament, back then, in many ways resembles today's European Council (or Council of Ministers) of the European Union. Also, what should be pointed out is that a thesis about the benefits of European alliances before the politics of nation-states was instilled at that time.

According to the programmatic source of this idea, there are four aspects that need be respected: libertarian, Christian, social and European. Coudenhove-Kalergi advocated

freedom of man and the freedom of the people with the right to self-determination and inclusion in the new European society. European Community is described by the Austrian Count as a starting point for tomorrow's big Europe, or rather; it would be "*A great cultural nation of Europe*".

- **PAN-EUROPE-THE IDEA OF UNITY**

The main assumption of a European country, and even more of the idea for a European state, which Coudenhove-Kalergi emphasized is that Europeans do not feel their multiplicity and diversity as something that separates them, at least not as something that insurmountably divides them. European unity, according Kalergi, should be built on the Common historical heritage of the peoples of Europe and the interconnectedness that economic, political, and unity of destiny creates.

Richard Coudenhove-Kalergi represented the thesis that the social structure of Europe is largely uniform and "... based on monogamy and family, private property, the same customs and holidays, the same faith, the same tradition, the same concepts of dignity and morality and the same prejudices."

Compared with other cultural circles and parts of the world, customs and habits, traditions and concepts of honor, but also signs of decay and trends of Europe, show more common points than those who share it. The reason for that was, despite the disunity in small countries and despite this continent's political opposition of the people, many people shared historical experiences.

The identity of Europe can only be in synthesis: in the union of many peoples and ethnic minorities, who are determined and don't allow themselves to be played, against each other; in the people's fellowship of different faiths, backgrounds and languages; in accepting the peaks and ravines, all roads, circumlocutions and deadlocks within our own history. However, this kind of summing up cannot cover everything, no matter how far-reaching and substantially done. Identity always means to border. Europe must be geographically defined, and besides factual the external borders must be identified. She also has to specify her own inner organization, has to achieve a necessary consensus on values, determine binding legislation. Europe must not be or become a space of indifference, casualness, ruthlessness and arbitrariness. In addition to the outside, she needs an internal order, and besides the political and legal she needs her social and spiritual order. Only such foundations may in the future guarantee that tomorrow's European country will be a dear motherland-neither demonized nor glorified for the people in Europe.

Coudenhove-Kalergi, with a visionary understanding of the future, trying right on the ruins of World War II to bring to life the idea of unity of all European nations, set the basic guidelines in the way of uniting Europe. Pan-European idea, as well as the idea of unification and unity, did not remain a merely utopian idea. Although initially a lone individual, who was not backed up by the state nor the social or economic circles, Coudenhove-Kalergi undertook a series of concrete actions to transform the idea into reality.

- **PAN-EUROPEAN MOVEMENT**

In 1923 year Richard Coudenhove-Kalergi published his programmatic piece entitled *Pan Europe*, where he openly and boldly expresses his ideas and the idea of European unity. The key point to Europe's future would be "overcoming nationalism" says Kalergi. But he was one of the few who saw the importance by advocating the idea of a

united and peaceful Europe as a joint project of all Europeans.

Pan-European Movement was the first political movement for the unification of Europe, founded under the leadership and ideas of Richard Coudenhove-Kalergi. The movement had, from 1924 till 1926, begun to organize in countries in all over Europe. Chancellor Ignaz Seipel himself, leader of the conservative party, became president of the Austrian committee of the Pan European Union. Germany's committee was chaired by Paul Loebe, the socialist president of the Reichstag. By then, Cologne Mayor Konrad Adenauer, and Nobel prize winner for Physics Albert Einstein, join in. In Prague, the committee worked under the leadership of Foreign Minister Eduard Beneš. In Italy, despite the already fascist government, a movement was led by Count Carlo Sforza, a former foreign minister, Francesco Saverio Nitti, a former prime minister, and others, while Alcide de Gasperi read Pan-Europe in the Vatican Library. In France, the movement was supported by the prime ministers Eduardo Herriot and Paul Painlevé, and especially Foreign Minister Aristide Briand, who has somewhere after 1927 become honorary president of the Pan-European Union.

In the UK, the Leo Amery provided great support to the movement, who was then a minister of colonies had won over his friend Winston Churchill for the pan-European cause. However, the position of Britain was different from the position of the continental states, something that Kalergi saw clearly from the beginning. Churchill, on 15 February 1930 wrote, in the Saturday Evening Post, about Pan-European ideas and greatly praised Coudenhove-Kalergi, but added: "However, we have our own interests and our own mission. We are with Europe, but not of it!"⁶ Until 1971 such a position has not changed significantly.

Pan-European committees were gradually established in various countries of Europe. To provide support for a Pan-European movement, Coudenhove-Kalergi traveled to the United States and founded the American Committee for Cooperation with the Pan-European Union.

The first Congress of the movement took place from October 4th until the 6th, in 1926, Vienna. This movement was joined, in addition to prominent politicians, many spiritual, interwar champions of Europe, such as Bernard Shaw, Paul Claudel, Paul Valéry, Jules Remains, Rainer Maria Rilke, Sigmund Freud, Albert Einstein, Thomas Mann, and many others.

At that Congress a Movement was established with the executive body, the Central Council, which consisted of the president of the National Committees. Coudenhove-Kalergi was elected international president. The office of the Pan-European Union was in Hofburg.

Pan-European Conference held in 1934 in Vienna is significant because it stated the requirements in 9 points. The requirements were:

- A European Confederation with mutual guarantees of equality, sovereignty and security of European countries;
- Europe's federal court that would resolve conflicts between states;
- A military alliance, which would guarantee peace and disarmament;
- An establishment of the European Customs Union;
- A common usage of colonies;
- European currency;

- Respect for national cultures of European nations;
- Protection of ethnic and religious minorities;
- European Cooperation with other groups in the general League of Nations.

In a preferred direction for the pan-European movement in 1926, in Locran was a contract on mutual guarantees against the outbreak of a new world war, between the foreign ministers of France, Britain and Germany. But with a series of unfortunate circumstances, on 8 October 1929, there was a collapse of the Wall Street stock market on in New York. This global economic crisis has severely affected the world economy. Instead of the planned creation of a common market, European countries have begun to implement measures to protect their own economies. Germany was most affected by the crisis which favored the success of the National Socialists within the country, and finally Adolf Hitler's coming to power. Pan-European movement and the idea of Pan Europe were banned in Germany and in their place Europe the idea Adolf Hitler's Europe loomed over all of Europe. In these times the movement found refuge in Austria, where chancellor Dolfuss, who will later be killed by Nazis, provided strong support for the Movement. The governments of Czechoslovakia, France, Romania and Austria, also provided support primarily because they saw a resistance and the hope in the movement over German encroachments. Coudenhove-Kalergi even tried to win over Mussolini to join the Pan-European movement, so they may, together with the French, resist Hitler. 1939 Germany annexed Austria and with this act Coudenhove-Kalergi is compelled to emigrate.

The Pan-European office was then moved to Switzerland in Bern, but its central place of business was in Paris. At that time, in the UK, public support for resistance against national socialist Germany is strengthened, and led by Winston Churchill. In these circumstances the Pan-European movement was renewed in Britain. However, after a short drive, with the day of Petain's France, capitulating, solitary Britain turned to its own defense, and then there was no longer any place for the Pan-European in Europe.

When in 1940 Charles de Gaulle left France to carry out resistance to Nazi occupation, was a start of absence from Europe for Coudenhove-Kalergi. Kalergi immigrated to the United States, but neither there did he stand still. At New York University with Arnold Zurcher, he leads a seminar on a Federal Europe after the war. Also, he renewed the American Board of collaboration with the Pan-European movement under a new name: The American Board of Free and United Europe. The president of the Board became William Fulbright. Kalergi, also founds a second Pan-European émigré Committee. In New York City in 1934 he organized the fifth Pan-European Congress which gets the full support of the former U.S. President Truman and other members of American political elite as well as European emigrants among which is Otto von Habsburg, who after the death of Kalergi, become his successor. He works to promote Pan-European ideas, through the work and support of America's most prominent publications: The Times and the Herald Tribune.

• A SHORT HISTORICAL OVERVIEW OF EUROPE AFTER WORLD WAR II

In the years after the World War II, Europe is divided and fragmented among spheres of interest; to Eastern Europe and Western Europe. Once the passion for retaliation and the need for punishment had slightly shrugged, a loud echo for a change is heard but the harsh totalitarian government is still putting pressure on Eastern Europe.

On 19 September 1946, at the University of Zurich, then British Prime Minister, Winston Churchill invites Europe to unite, and Germany and France to reconcile. He even

mentioned an idea of creating United European countries. Coudenhove-Kalergi then sent more than 4,000 letters to the members of European parliaments asking them to express their opinions for a United Europe. The vast majority of responses supported the creation of the European Community. Visionary and realistic, Kalergi then devotes himself to connecting European parliaments. In Gstaad, Switzerland, in 1947 he established the European Parliamentary Union, of which he became General Secretary. The main task of the Union was a commitment to connect the legislative Assembly of European democracies and for the creation of the European Parliament.

In 1948, at the invitation of Churchill "European Convention" was held in The Hague, whose success was in the fact that he managed to bring together many political supporter groups and established a "European Movement" which was not inclined to renew the Pan-European Union. The Congress accepted the proposal of the European Parliamentary Union to convene a European assembly in which composition representatives of the European parliaments would take a part. Under the pressure from MPs, the U.S. government who assisted in the reconstruction of Europe (especially with the Marshall Plan) and the overall European public, European governments have accepted the task. The initiative was adopted by France and Belgium under the directions of Georges Bidault and Paul Henri Spaak, and thus in 1949 the Council of Europe in Strasbourg was established.

For the Pan-European movement thus achieved the first objective: to outgrow from a geographical concept to a political one. But the outcome was still a "Pyrrhic victory": because of the conditions of accession to the Council of Great Britain, to the Council itself only an advisory role was given, not actual power.

But on the horizon there was a second, much stronger European initiative. The great French economist Jean Monnet came up with the visionary idea that the unification of Europe had to start from the economy; he had an idea that the integration of the French and German economies would disable war between the two nations. At that time, the new French minister was Robert Schuman. Jean Monnet's plan was based on the interdependence of production of coal and steel from France and Germany, which should create a separate organization, to which other European countries could join. From that plan, in 1951, the first foundation of today's European Union was created, when Belgium, Germany, France, Italy, Luxembourg and the Netherlands, in the literature on the European Union often called "the Six", have signed the Paris Agreement on the creation of the European Coal and Steel Community. The United Kingdom canceled its call, but its Self-Extractor did not eliminate the other countries in the ongoing integration process.

The European Parliamentary Union supported the Schuman Plan at its congress in Konstanz in 1950. Thus it fulfilled its task and could be paired with the parliamentary group of the European Movement in the Parliamentary Council of the European Movement. Count Coudenhove-Kalergi was elected to the honorary presidency of the European Movement. The eleventh Pan-European movement was the last in the life of Count Coudenhove-Kalergi. For the Father of Europe and the idea of a united Europe, we can freely say that the history of the time in which he lived, and his deliberation he pierced like a few people, did not deny him, but indorsed him and it gradually, although capriciously exercised his aspirations to the extent in which other mortal can only dream about.

A further step towards the unification of Europe took place when the "Six" in Rome in 1957 signed the Treaty of Rome establishing the European Economic Community and the Atomic Energy Community and EURATOM. Roman agreements predicted the creation of a common market, to extend the possibility of exchange and other goods and services other than coal and steel. The reputation of the Community has increased

significantly, because by 1968 customs on trade were completely eliminated and the set goals were met. Therefore, other European countries have applied for access to the Community.

In 1971 the Council of the European Union adopted a plan for the Luxembourg Prime Minister Pierre Werner, by which they should strengthen the cooperation of economic policies of the Member States. Namely, the member countries have undertaken measures with the aim to harmonize their budgetary policies and reduce the difference in the fluctuation of their currency, so they would enable full liberalization of the free movement of capital. It primarily preserved the monetary stabilization, and can be called a threatening unit of today's unique European currency.

In the 80's cooperation increased, especially in the political area, because they had to reduce developmental differences between the western and southern Member States. The result of these efforts is the Single European Act, signed in 1986, modifying the Treaty of Rome, drafting a detailed political cooperation among member states. It set a new legislation to achieve the objective of establishing a large, unified internal market.

In the years that followed, in the early 90s, Europe has become the stage of unstoppable changes in political structures. The Soviet Union has decentered, the countries of Central and Eastern Europe opted for democratization and the fall of the Berlin Wall has united the West and East Germany. All these events deepened the alliance between the Member States of the Community, which was made clear in the Treaty of Maastricht in 1992, since when the European Community became the European Union. The leaders of the member countries adopted the Maastricht's new common policies, especially foreign and security, and determined the final date for replacing national currencies with the unique European currency - the euro.

Thereafter, the applications to join the European Union intensified. This was followed by another important agreement, which was signed in Amsterdam in 1999 and which have been modified and specified the objectives from the Treaty of Maastricht. In fact, it predicts free movement and employment of citizens of any member state within the European Union. Therefore, the controls at the border crossings were abolished.

• CONCLUSION

The idea of the European unity, based on freedom, peace, coexistence and common economic prosperity of Europe can be found in various stages of its history. The paper shows that the very idea of a united Europe is thousands of years old. However, the process of European integration is a relatively new phenomenon. It started after, what was up to then the bloodiest conflict in recent world history-World War I. The unification of Europe, primarily due to the preservation of peace, economic and cultural progress, and its ideological achievement can all be found in the works of Richard von Coudenhove-Kalergi. And indeed, although we cannot deny to Jean Monnet the design of the form and the integration of the European Community through economic interdependence and sectorial principle of integration, also we cannot take away the name of The Father of the idea of a united Europe from Count Richard von Coudenhove-Kalergi. The man who laid out his vision at a time when Europe was devastated by fire of the First World War and who dreamed of his vision, but more importantly, he lived and worked tirelessly on it, indeed, we owe the name of the father of a united Europe.

The very process of integration of the European Union as we know it has not been, nor is, an easy task. None of the challenges that were imposed upon its path towards unification was easy to overcome. To the European Union today remains only to continue progressing through a path toward such an organization, by preserving the identity of its

member countries, which at the same time can be effective, democratic and capable of decision-making and action.

The method that is based on the constant interaction of national and common interests and that is with respect for diversity and "mosaic" of national traditions and creates its own identity Union, and by the visionary prediction of Coudenhove-Kalergi, nothing is lost from its original value. The Community and then the Union itself, has been created to eradicate hostility, hegemonic tendencies and the use of force. The disappearance of the antagonism between the East and West, and reunification with the continental countries to the political and economic level, winning the European spirit, and to build a common future, is what the people of Europe today need more than ever.

Half a century of building a united Europe had profoundly marked the history of the continent and the mentality of Europeans. Still, today's united Europe is not what her father had dreamed her to be. It is based on many imaginary values, the settings that took full glory only on paper, but not in real life. There is much more work to be done towards creating a United Europe, which will be able to counter with the "brother" on the other side of the ocean. It is certain that the "United Europe" will become an organized force only if it rebuilds in a way that is capable uniquely performing in the world. Today the common foreign policy is a big problem because nobody sees the European Union as a whole, when it comes to some of the world standards. Reasons for this are many, but the biggest is that the European Union is seen as an economic union composed of sovereign states, each of which has his own right to vote and does not speak in the name of Europe. Because of all this, the EU should not be seen as a fact but as the default structure that is constantly changing.

For a comprehensive understanding of the concept of the totality of Europe today, it is necessary to study the past from which it emerged, and where it can be safely concluded that the thoughts and actions of Coudenhove-Kalergi occupy one of the key places.

REFERENCES

Bachofen Blaise, Spector Celine et al.: Principes du droit de la gueree, Ecrits sur le Projet de Paix Perpetuelle de l'abbe de Sint-Pierre, Paris:Vrin, 2008.

Borchardt Klaus-Dieter: ABC prava Zajednice, Ured za službene publikacije Europskih zajednica, 2000.

Braudel Fernand: Civilizacije kroz povijest, Globus, Zagreb, 1990.

Coudenhove-Kalergi Richard: Deliverance Europe, Europas Erlösung, Vossische Zeitung, Berlin, 18 October 1922

Coudenhove-Kalergi Richard: Europa erwacht!, Paneuropa-Verlag, Zürich-Wien-Leipzig, 1934.

Coudenhove-Kalergi Richard: Paneuropa, Hrvatska paneuropska unija, Zagreb, 2005.

Coudenhove-Kalergi Richard: Paneuropa: ein Vorschlag, Neue Freie Presse, Wien, 17 November 1922.

Coudenhove-Kalergi Richard: Totalitarna država-potpuni čovjek, Hrvatska Paneuropska Unija, Požega, 2002.

Crnković Andrija: Marginalije na temu izgradnje Europskog zajedništva, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, Split, Vol. 35. (49-50), 1998.

Gollwitzer Heinz: Europe in the Age of Imperialism, 1880-1914, W W Norton & Company Incorporated, 1979.

Karl Christian Friedrich Kraus: Entwurf eines europäischen Staatenbundes in Foerster Rolf Hellmut: Die idee Europa, dtv-Verlag, München, 1963.

Kimminich Otto: Historisches Wörterbuch der Philosophie, Ewiger Friede, Volume 2, column 1 1 1 7 - 1 1 1 9th

Lopez Roberto: Rođenje Evrope, Školska knjiga, Zagreb, 1978.

Lukszewski Jerzy: Jalons de l'Europe, Fondation Jean Monnet pour l'Europe, Centre de recherches européennes, 1985.

Mercier Jacques: Povijest Vatikana, Barbat, Zagreb, 2001.

Peterson John, Shackelton Michael: The Institutions of the European Union, Oxford University Press, 2002.

Phelan William: What Is Sui Generis About the European Union? Costly International Cooperation in a Self-Contained Regime, International Studies Review, Vol.14/3, September 2012.

Risse Thomas, Engelmann-Martin Daniela: The Idea of Europe: from antiquity to the

European Union, Cambridge University Press, 2002.

Van Heerikhuizen Annemarie: How God Disappeared from Europe: Visions of a United Europe from Erasmus to Kant, The European Legacy, Vol. 13, No. 4, 2008.

Online references

http://europa.eu/about-eu/eu-history/1945-1959/1949/index_en.htm (11.04.2014.)

http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/treaties/treaties_ecsc_en.htm
(13.04.2014.)

http://openlibrary.org/search?place_facet=Europe&author_key=OL160080A&subject_facet=Accessible+book (11.04.2014.)

http://www.greekmythology.com/Myths/The_Myths/Zeus_s_Lovers/Europa_/europa_.html

Popović Petar: Dante i metafizika svjetske monarhije, available at:
<http://www.maticacrnogorska.me/files/54/06%20petar%20popovic.pdf>

Thesing Josef: Europska unija kao zajednica vrijednosti, available at:
http://www.kas.de/wf/doc/kas_12106-1522-16-30.pdf?071017111434

Treaty establishing the European coal and steel community-ECSC Treaty, available at:
http://europa.eu/legislation_summaries/justice_freedom_security/free_movement_of_persons_asylum_immigration/133020_en.htm (13.04.2012.)

Vjenceslav Arambašić, doctoral student

Institution: Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, PhD programme Doctoral school of European Studies

Address: 31000, Croatia, Osijek, Kapucinska 17

e-mail: vjenceslavarambasic@gmail.com

Josipa Živić, doctoral student

Institution: Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, PhD programme Doctoral school of European Studies

Address: 31000, Croatia, Osijek, Europske avenije 20

e-mail: josephinezivic@yahoo.com

Lorena Živić, doctoral student

Institution: Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, PhD programme Doctoral school of Culturology

Address: 31000, Croatia, Osijek, Josipa Jurja Strossmayera 49

e-mail: lorena.zivic@yahoo.com

BÖLCSÉSZETTUDOMÁNY

A jóindulat nyomorúsága

Andráskó Flóra

Pannon Egyetem
Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar
Szabad bölcsészet, BA, 1. évfolyam
Veszprém, 2014

Bevezetés

A filozófiatörténet legkorábbi időszakában felmerülő kérdés a lét értelmére vonatkozik, azaz arra, hogy honnan jött az ember, miből lett, hová tart, egyáltalán mi a célja –ha egyáltalán van - az anyagi létnek, a földi életnek. Mi az a – korabeli elnevezéssel szólva – 'végső ok', amely felelős a létért, a „hogyanvalóságért”, a fennmaradásért és tulajdonképpen mindazért, amelyet valóságnak gondol, akként értelmez az ember. Mi az oka ennek a világnak, ahol az ember a természettörvények által irányított anyagi valóságot szenved el? Ezt a végső okot hívjuk Istennek. Az ember számára – úgy hisszük – megjelenik a természetben valamilyen formában egy isteni valóság, amelyről az ember értelmi tevékenysége révén képes istenképet alkotni. A természetes vallás egyik alaptézise pedig a fentieknek megfelelően az, hogy az anyagi világon, ahol bizonyos rend uralkodik, minden Istentől származik, úgy a jó, ahogyan a rossz is. A tézis igen fontos mozzanata továbbá, hogy ez az istenség meg is mutatkozik abban a bizonyos rendben, tehát a természetben. A kérdést, hogy mennyiben egyeztethető össze mindez, tehát egy végtelenül jószagos Isten és a rossz létezése, teodícea-problémának nevezzük.

Mint tudjuk, a teodícea-probléma nem a modern filozófia kérdése, hiszen végig jelen volt a vallástörténet során. Ezt a kérdést sokszor és sokan próbálták már kielégítően megválaszolni. Például ismeretes a kereszténység válasza, amely röviden arról szól, hogy az anyagi világon tapasztalható szenvedés és rossz idő és tér egy másik dimenziójában értelmet fog nyerni. Másik ismeretes megoldási javaslatok, hogy például a „rossz” előfeltétele a „jónak”, vagy az, hogy a „rossz” tulajdonképpen a „jó” hiánya, de még számtalan egyéb lehetőség, opció kínálkozik megemlítésre, hosszan lehetne folytatni a sort. Ezek azonban nem állták meg a helyüket, sokan találtak erősebb ellenérveket.¹ Azért is lehet ez így, mert a korábbi javaslatok olyan érzést hívnak elő az emberben, mintha valahogy nem a lényegre koncentrálnának, vagy elkerülnék azt. Azonban igazán érdekessé váltak a teodícea-problémára adott megoldási javaslatok akkor, amikor az első kérdés már nem az összeegyeztethetőség lett. Amikor már helyette Isten természetére és a definiálatlan „jó” és „rossz” fogalmaink átgondolására irányultak a megoldások. A valóságról alkotott képzetünk bizonytalanok, nem állnak biztos lábakon ismeretelméleti szempontból. Ahogy a valóság feltárul az ember előtt, az nem bizonyos, hogy a valósággal ekvivalens. A teodícea-probléma ugyanis megkerülhető azzal, ha nem ott kezdjük a kérdezősködést, hogy összeegyeztethető-e - és ha igen, hogyan - Isten jóindulata a világban megtapasztalható rosszal, szenvedéssel, hanem ott, hogy amennyiben létezik Isten, akkor egyáltalán milyen lehet, mit feltételezhetünk róla. A hit, és az istenkép racionalizálása nagy lendületet vett a vallás háttérbe szorulásával. Ezzel együtt pedig talán egy modern, racionálisabb istenkép

¹ A teodícea-probléma lehetséges megoldásának kritikai értelmezéséhez ld. Forrest (1981), Silver (2002), Surin (1984), Wykstra (1984), stb.

van kialakulóban. Egészen pontosan annak nyomán, hogy milyen szerepe van és lehet a Teremtőnek az emberek mindennapjaiban. Isten egy részvalóság marad-e az emberek életében, vagy egyre távolabb kerül tőle? Ez a távolság magasabbra emeli, világosabbá teszi a Teremtőt, vagy inkább mélyebbre taszítja, a sötétségbe száműzi?

A „Jó” és a „Rossz”

Amikor az ember eltöpreng, ahogy tették azt több ezer éve is, hogy vajon honnan jön, hová tart, mi értelme annak, amit életnek nevez, rendkívül könnyű felvenni a pajzsot és remélni egy felsőbb hatalom létezését, amely biztosítja a rendet és a jót, továbbá elfogadni, annak minden racionalitása ellenére az érvet, hogy ami jelenleg rossz, az valójában jó, csak még egyelőre rossznak tűnik. Mert tudjuk, hogy lesz egy másik dimenzió, ha úgy tetszik egy másik világ, ahol minden kifogástalan, és minden anyagi világban elszenvedett szenvedés értelmet nyer. Az ember azonban természeténél fogva racionalitásra éhes, hiszen tudjuk, hogy előbb hisz a szemének, mint bármi vagy bárki másnak. Azaz, az emberre inkább az a jellemző, hogy az empiriát tekinti az igazság mértékének. Azt azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy valójában sosem tapasztalta a tiszta rendet, vagy a tiszta jót, ezek csupán feltételezések, képzetek lehetnek, ellenben az ember húsába markoló fájdalma a rossznak igazán valóságosnak tűnik, ilyenkor újra és újra visszakérdez, hogy miért is van ez így. Főként annak fényében, ha feltételezi mindemellett, hogy a Teremtő végtelenül jóindulatú, mindentudó és mindenható.

Alapvető probléma lehet, hogy a „jó” és „rossz” fogalmaink nem meghatározottak, definiálatlanok. Vittorio Hösle szerint gyakorlatilag megszűnne a probléma, ha átgondolnánk a „jó” és „rossz” fogalmainkat önmagukban és egymáshoz való viszonyukban.² A „jó” és a „rossz” ellentétesnek ható értékeink meghatározására már egészen az antikvitástól kezdve születtek javaslatok. Ezek nyomán vallásokat alapítottak, olyan nézeteket, amelyek kiküszöbölik a problémát, vagy egyszerűen nem kezelik azt annak. Azonban ezek mindegyikében előfordulnak részleges megoldások és megkérdőjelezhető tételek, érvek. A teodícea-probléma vonatkozásában továbbra is apória áll fenn. A jelenkorban is nagyon sok gondolkodó – pl.: John Hick, Richard Swinburn, Dewi Zephaniah Phillips – disputál a témában. Ugyan nem ez a fő csapásiránya kutatásomnak, de megkerülhetetlenül ejtenünk kell még néhány szót a „jó” és „rossz” distinkciójáról és relációjáról.

Mivel tulajdonképpen nem tudjuk, mit jelölnek pontosan ezek a fogalmak, így arra sem nagyon van racionális alapunk, hogy feltétlenül ellentétes erőkként kezeljük őket. Feltehetjük a kérdést, hogy morális értékeket jelölnek-e? Vagy pusztán a kellemes és kellemetlen érzést, a gyönyört és a fájdalmat? Vagy nehezen megragadható, tapasztalatot, empiriát meghaladó vagy megelőző metafizikai fogalmak inkább? Vagy egyszerre mindegyik? Ebből is látszik, hogy amint megpróbáljuk megragadni „jó” és „rossz” fogalmi lényegét, rögtön ellentétpárokra kérdezzük vissza. Tehát az biztos, hogy a hétköznapi okoskodás ellentétes fogalmakként asszociál rájuk. Vizsgáljunk meg azonban egy ellentétes fogalompárt! Álljon itt példaként a „hideg” és „meleg”. Egészen könnyen észlelhető a különbség. Nem csupán arról van szó, hogy érzéki tapasztalat alapján megragadható referenciája van utóbbiaknak, hanem arról is, hogy jól megférnek egymás mellett a világban. Ez pedig a másik „hibája” a hétköznapi okoskodásnak, hogy tudniillik – a tudományos gondolkodással szemben - nem képes objektív maradni. Természetesen még számos hasonló természetű ellentétpáron keresztül végig lehetne vinni ezt a

² Hösle (2002)

gondolatmentet, ahogy teszi azt David Hume is a *Beszélgetések a természetes vallásról* című munkájában.³

Amint arra már céloztam, számos gondolkodó kitart a nézet mellett, miszerint a „rossz” létezése nem összeegyeztethető Isten létezésével. A kereszténység mindvégig kitartott az érvei mellett, még akkor is, ha sokan próbálták megcáfolni, falszifikálni azokat. A kereszténység meghatározó, principális érve a „rossz” létezése és Istennel való összeegyeztethetősége mellett, hogy a mi anyagi világunk az univerzum aprócska része, amiről még így is nagyon korlátozott és hiányos tudással rendelkezünk, életünk pedig egy rövid pillanat csupán az örökkévalósághoz képest, ami pedig ezen a világon rossznak tűnik, az majd az idő egy másik dimenziójában értelemet fog nyerni. *János könyvében* is kapunk egy magyarázatot, utalást arra, miszerint a hívők életében tapasztalt negatív események is az isteni terv megvalósulását manifesztálják.⁴ Hiszen Isten örökkévalósága és mindentudása biztosít minket arról, hogy mindennek úgy kell lennie, ahogy van, hiszen Isten – mindenható lévén - jól ismeri saját tervét. Az ember dolga pedig a hit, nem pedig az aggodás vagy a kétely, mert a rosszról is van tudomása az Alkotónak, és pontosan tudja mikor és hogyan lesz „vége”, értelme. Mindenesetre két határozott pontban, illetve két különböző vérmérsékleten rögzíthetők az ellenvetések: egyrészt, hogy a „rossz” létezése *valószínűtlenné* teszi Isten létezését, másrészt, egy drasztikusabb módon úgy, hogy egyenesen *kizárja* Isten létezésének lehetőségét is. Aki tagadja Isten létezését, az már túllép az agnosztikus szemléleten, nem csupán azt állítja, hogy nem bizonyítható a Teremtő létezése, hanem meg is tagadja tőle a létet. Az tehát megmutatkozik az érv számos megkérdőjelezésében, hogy a kereszténység javaslata közel sem szolgál kielégítő megoldásként.

A klasszikus teizmus fent említett feltételezése szerint Isten manifesztálódik a természetben, annak feltételezett rendjében, ilyenformán megtapasztalható az értelem számára, és ilyenformán van létjogosultsága a róla alkotott elképzeléseknek. A kereszténység megjelenését követően hosszú évszázadokig elképzelhetetlen volt, hogy bárki meg merje kérdőjelezni az Alkotó létezését vagy akár természetét. De korábban ez nem volt így. Például az antikvitás gondolkodói, akik időről időre más és más végső okot neveztek meg a négy őselem közül, valódi, a korszellemnek megfelelő érvekkel megokolva.

Már Epikurosz (i.e. 341-270) atomista, filozófus is foglalkozott a „jó” és „rossz” kérdésével. Számára a legfőbb jót a lélek nyugodt, indulatoktól mentes állapota jelenti. Ez az ataraxia, azaz 'zavaroktól való mentesség', amely a mérsékelt, filozófiailag kívánatos gyönyörűség érzését eredményezi a lélekben. A helyes tett okozza ezt a gyönyörűséget, ahogyan a helytelen tett pedig téves ismeretet feltételez és fájdalmat von magával. A hédoné, azaz 'gyönyörűség' görög szóból származó kifejezéssel etikáját hedonizmusnak nevezzük.⁵ A gyönyör érzésének képessége Epikurosz szerint az első velünk született „jó”, és értékítéleteink során ehhez térünk vissza. A fájdalom érzése (azaz a „rossz”) a gyönyör (azaz a „jó”) hiánya.

Epikurosz nevét legfőképp azért tartottam fontosnak megemlíteni, mivel tanításaiban felteszi a kérdést, hogy amennyiben minden Istentől származik, úgy a „rossz” is, de ha így van, akkor miért van így. Isten – amennyiben mindenható - meg tudná akadályozni a „rosszat”, ebben az esetben csak az állhat fenn, hogy *nem akarja* megakadályozni, akkor viszont nem végtelenül jóindulatú. Amennyiben *nem tudja* megakadályozni a „rosszat” - hiába végtelenül jóindulatú -, akkor viszont nem mindenható. Amit Epikurosz ezzel

³ Hume (2006)

⁴ Biblia, Jel16

⁵ A reneszánsz ezt az etikát félreértette és a hedonista kifejezéshez azóta a féktelenséget, a kicsapongást kapcsolja a mindennap embere, de tudnunk kell, hogy ez nem feleltethető meg az epikurosi tanításoknak.

mondani szeretett volna, hogy az istenségek természetüket tekintve szerinte nem olyanok, amilyeneknek őket a „tömegek” hiszik. (Egészen hasonló gondolatmenet jelenik meg a Hume-i érvelés során is, ti. a szkeptikus is Epikuroszra hivatkozik.) Az epikuroszai alapvetésekben pontosan így jelenik meg maga a gondolat:

„Amilyen formában azonban őket a tömeg hiszi, nincsenek; mert nem képzelik őket következetesen olyannak, amilyennek hiszik őket. Nem az tehát az istentelen, aki kiküszöböli a tömeg isteneit, hanem az, aki a tömeg hiedelmeit ráaggatja az istenekre. Hiszen nem tapasztaláson alapuló fogalmak, hanem hamis feltevések a tömegnek a megállapításai az istenekről. Ezek szerint származnak a rosszaknak az istenektől a legnagyobb károk, a jóknak pedig a legnagyobb hasznok.”⁶

Továbbá még egy, számunkra fontos gondolat jelenik meg az *Alapelvek*ben: „A boldog és romolhatatlan lény sem maga nem bajlódik, sem másnak nem okoz veszélyt, úgyhogy sem harag, sem kegy nem tartozik lényéhez: hiszen minden ilyesmi csak erőtlen lényben található.”⁷ Ugyan ő nem egy monoteisztikus istenről beszél, de érvelése releváns lehet itt is, mivel ugyanazokat az attribútumokat említi meg, amelyeket a klasszikus teizmus kapcsol a maga Istenéhez. A utóbbi idézet pedig jól megvilágítja arról alkotott nézeteit, hogy az isteni természet – legyen egyetlen Isten vagy több istenség – miért nem hordozhatja magán az „erőtlen lények”, azaz az anyagi világ teremtményeinek tulajdonságait, morális ítéleteit.

Így igyekszik tehát Epikurosz segítséget nyújtani Isten természetének megfejtéséhez. Ezzel azonban mindenképpen arról tesz bizonyosságot, hogy számára igenis jogos minden olyan kétely, amely a Teremtő természetére vonatkozik. Ez a gondolat David Hume-nál is megjelenik a 18. században, aki szintén eltöpreng azon, hogy az ember miért, milyen joggon tartja a Teremtőre érvényesíthetőnek a saját magán tapasztalt tulajdonságokat, erényeket. Igaz ugyan, Hume egy kicsit tovább is lép és rákérdez, hogy amennyiben ezt megtehetjük, akkor miért vonjuk meg tőle a morálisan elítélendő tulajdonságokat. Pontosán abból adódóan, mivel Hume az értelem korlátozottságát hangsúlyozza, amely gondolat már az emberi értelemről írt *Tanulmányában* is több helyen egyértelműen megjelenik.

Az emberi értelemről

David Hume egész életművében kitartott azon meglátása mellett, hogy az emberi értelem véges, korlátozott, illetve szüntelenül hangsúlyozta, hogy végső tudása az embernek a valóságról, pontosan értelmé véges természeténél fogva, nem lehetséges. Nem gondolta másként már Szent Ágoston sem. Augustinusnál a „rossz” forrása az emberi akarat, de úgy gondolja, hogy az ember a „rosszat” magáért a „rosszért” akarja. A *Vallomások*⁸ban olvasható pár sor tanúsága szerint, Isten természetét az ember számára megismerhetetlennek tarja:⁹

„A magad teljes valóságát azonban, Uram, csak magad ismered teljesen. Mert örök változatlan benned a lét, a tudás és az akarat; örök mivoltod tud és akar, örök tudásod létezik és akar, örök akaratod van és tud változatlanul, s valóban nem is volna helyénvaló a te színed előtt, hogy a teremtmény valamely megvilágosítás erejében éppen úgy ismerjen, mint ahogy a változatlan örök-világosság önmagát ismeri.”¹⁰

⁶ Epikurosz 2014

⁷ Epikurosz 2014

⁸ Babits Mihály a Vallomásokról: "A keresztény író tekinti először a világot saját életének illusztrációjaként, s Szent Ágoston Vallomásai az első belülről látott lélekrajz a világirodalomban."

⁹ Ez később is igen jellemző része az érveléseknek ld. Hume, Hick stb...

¹⁰ Ágoston, Szent (2014), 218

A fent idézett pár sorból tehát kiderül, hogy Ágoston szerint nem lenne, ha úgy tetszik, méltó az egyetlen istenséghez, ha a véges, anyagias embernek tiszta és kimeríthetetlen tudása, egzakt képe, képzete lenne róla.

Ágostonnak nagy becsülője és követője volt Aquinói Szent Tamás. Nem meglepő tehát, hogy nézeteikben vannak érintkezési pontok. Többek között a Teremtő megismerésére vonatkozó is, tudniillik Tamás is úgy gondolta, hogy az Alkotó teljes megismerése nem lehetséges. Tagadta a platóni ideákat¹¹, úgy gondolta, hogy a lényeg az, ami az emberi értelem számára nem tárul fel - hangsúlyozva ezzel ő is az emberi értelem végességét és korlátait, itt éppen az Alkotó vonatkozásában. Az „Isten” szó jelentését ismerhetjük, de Isten lényegét, mivoltát nem.¹²

Az emberi megismerés, ahogyan kicsivel feljebb már említésre került, az újkori gondolkodók véleménye szerint is véges. Ugyanakkor, ha elfogadjuk, hogy ez így van, akkor sem mindenki gondolja úgy, hogy a korlátozott értelem feltétlenül valamilyen hátrányt, privációt kell jelentsen az ember számára.

Szent Ágoston például úgy határozza meg a paradicsomi állapotot, hogy ott sem tudott mindent az ember, és nem is akart mindent, így tudhatott mindent, amit akart. Ha az akarás és a tudás egyforma kiterjedésűek, akkor a korlátozottság is tökéletes lehet.¹³

Eddig tehát megvizsgáltuk, hogy mit mondanak a korai gondolkodók az emberi megismeréssel, Isten megismerésével kapcsolatban, azonban úgy tűnik, hogy semmi meggyőző érvet nem találtunk a végtelen jóság attribútuma mellett, sőt úgy tűnik, hogy nem is mutat utat egyik eddigi vélekedés sem olyan irányba, amely közelebb vihetne minket bármiféle racionális vagy racionalitásból eredő következtetésekig az Alkotó sajátosságaival kapcsolatban. Sőt, éppen ellenkezőleg, hiszen összegezve annyit állapíthatunk meg, hogy az emberi értelem nem rendelkezhet biztos tudással Istenről, mint valóságról. Tehát a kérdés, hogy az ésszerűre éhes modern embert mi vezetheti el a hitig, Istenig vagy az istentapasztalatig, még mindig áll.

Ébredés a „dogmatikus szendergéskből”

Ahhoz, hogy továbbfűzzem gondolatmenetem, szükségesnek tartom megemlíteni azt a történeti mozzanatot, amely ma is érzékelteti hatását, és gyakorlatilag alapját képezi annak az általam feltételezett modern istenfelfogásnak, amihez a modern ember eljut, vagy aminek irányába tart. Ez pedig nem más, mint a reneszánsz idején, tehát a 15-16. században eluralkodó korszellem individualizációs folyamata. Ekkor gyakorlatilag az *ember* megítélése változott meg, az amilyen módon az embert és az ember feladatát meghatározták. Az individuum lett a lényeges elem. Átépültek az értékfogalmak, a végtelenség élménnyé válik, a tökéletesség pedig már nem feltétlen normát, hanem állandó tökéletesedést jelent. A reneszánsz idején egyfajta “self-made man”-ségről beszélhetünk, a legfőbb kritérium, a legfontosabb kérdés ez ’elszámoláskor’, hogy mennyire nyomta rá az egyén saját bélyegét a világra.¹⁴

Isten megítélése is megváltozott: *egy* lett az ember fiai közül, tanításai nem tudományos értelemben bölcsességek, inkább morális értelemben azok. Tehát mindenkihez szólnak, mindenki számára befogadhatóak, ha úgy tetszik alkalmazhatóak, és ez a közelség teszi őt a reneszánsz embereszmény legáltalánosabb, legvégső szimbólumává.¹⁵ Majd a 18.

¹¹ Kenny (1996) 88

¹² Kenny (1996) 84

¹³ Safranski, Rüdiger (1999), 36

¹⁴ Heller (2008), 9-104

¹⁵ Heller (2008), 103-104

századra ez a korszellem eljutott odáig, hogy egyenesen megrendült a hit Isten létének megkérdőjelezhetetlenségében.

A hit magánügyé válása ma is érzékelteti hatását. Ez az individualizációs folyamat Max Weberre hivatkozva is kimutatható, aki pontosan arról beszél, hogy a vallás individualizálódása annak a racionalizmusnak volt köszönhető, amely később az Istennel való személyes kontaktusban valósult meg.

A vallás és a Teremtő kétségtelenül háttérbe szorult. Az én kérdésem tehát az, hogy hogyan juthat el a modern ember ehhez a háttérbe szorított teremtőhöz, az a modern ember, aki a racionalításra van bekódolva. Ma, a modern világ modern embere valószínűleg még messzebb került a teremtő megtapasztalásától. De álláspontom szerint, elképzelhető, hogy pont ez a távolság az, amely egyfajta paradox módon mégis közelebb tudja az Alkotót engedni ahhoz, aki valójában. Ahogy fogalmazni szokás, „rohanó világban” élünk. Az ember az anyagi világ embere, hiszen kevésbé foglalkoztatja a túlvilág. A reneszánsz individualizációs folyamatával elkezdődött szemléletváltozás hosszú távú következménye, hogy a vallás sokkal kevésbé fontos, pontosan azért, mert nem racionális. Azonban nem biztos, sőt inkább az a valószínű, hogy nem a vallás az út – vagy nem az egyetlen – Istenhez. A vallás intézménye tulajdonképpen meghatározott viselkedési formákat és tanok elsajátítását, betartását jelenti. De ez valójában nem tűnik az istenség elvárásának. Ami fontosabb, az a hit. De az jól látható, ha az ember végigtekint a történelmen, hogy a kettő összemósódott. Itt azonban mégis fontos a különbségüket kiemelni. Így a vallás háttérbe szorulása, nem jelenti a hit háttérbe szorulását. Az ember nem hitetlen lény, hajlandóság van benne arra, hogy higgyen. Viszont az nagyon nem mindegy, hogy mit hisz, hiszen a hitét is meg szeretné alapozni. A modern embernek nem elég a lelki támogatás. Akkor milyen bizonyosság vezetheti ma az európai embert a hithez? Hol van a morális Isten ma? Ugyanis azzal, hogy ez a morális Isten olyan attribútumokat kapott, amelyek az érzéki tapasztalat szintjén egzisztálnak, korlátok nélkül megismerhetővé kellett volna, hogy váljon, ez viszont nem történt meg.

Isten attribútumairól

Isten attribútumainak megismerhetőségéről a fentebb említett Epikuroszhoz hasonlóan vélekedik David Hume a felvilágosodás egyik legjelentősebb alakja. Kanté mellett Hume szerepe volt a legmeghatározóbb az európai gondolkodás XVIII. századi irányváltásában. Hume egyáltalán nem rejtette el szkepticizmusát, bár a korszellem nem tette lehetővé, hogy érveinek, melyek egy racionális isten-elképzelésért kiáltanak, hangot adjon, így vallásfilozófiai műve csak posztumusz jelenhetett meg. De ismeretfilozófiájában is tett szkeptikus áthatású utalásokat a természetes vallással kapcsolatban. Hume a *Tanulmány az emberi értelemről* című munkájában azt a megállapítást teszi, hogy ok és okozat között nincs szükségszerű kapcsolat. A 11. fejezetben azt írja, hogy okot kizárólag olyan tulajdonságokkal ruházhatjuk fel, amelyek az okozat kiváltásához éppen elegendők, az összes többi sajátosság önkényes. Isten, azaz a 'világegyetem végső oka' esetében viszont a vallási hipotézis szerint az ok attribútumaihoz olyan plusz sajátosságokat is hozzáadtak, amik az okozatban nem találhatók meg.¹⁶ Itt többek között a végtelen jóindulatra céloz, ahogy az aztán egyértelművé válik *Dialógusaiban* folytatott érvelése során. Mivel minden okozatot a kiváltó ok (vagy okok) alapján ismerhetünk meg, így az Isteni jóakaratot kizárólag a boldogtalanság, a „rossz” létezésének tagadásával igazolhatjuk. Ha az istenség szándéka nélkül történik a „rossz”, akkor nem mindenható, ha

¹⁶ Hume (2014), „When we infer any particular cause from an effect, we must proportion the one to the other, and can never be allowed to ascribe to the cause any qualities, but what are exactly sufficient to produce the effect.”

az istenség szándékával, akkor nem jóindulatú. Végül Hume eljut egy közömbös istenképig, aki ennek alapján nem részesíti előnyben sem a „jót”, sem a „rosszat”, ahogy a hideget vagy meleget sem.¹⁷ Itt persze nem istentagadásról van szó, mert a dogmatikus istentagadás szerinte éppoly megalapozatlan, ha nem megalapozatlanabb, mint a keresztény dogmák.

Még egy roppant érzékletes hume-i érv kerül a műben kifejtésre, amelyen szintén fontosnak tartok megemlíteni, hiszen itt is a végtelen jóindulatról van szó. A természetes vallás úgy prezentálja az istenséget, mint akinek kizárólag erényes viselkedéssel lehet a kedvében járni. Hume szerint ebben a követelésben elveszik a jóindulat minden alapja. Képtelenség azt gondolni, hogy az istenségben emberi szenvedélyek élnek, ráadásul alantas, kielégíthetetlen vágy kínozza a dicséretre. Továbbá ha ezzel felruházzuk őt, akkor következtelenség más emberi érzéseket megtagadni tőle, mint például a közönyt.

Kant ezt mondta Hume-ról: „felébresztett a dogmatikus szendérgésből”¹⁸, tette ezt azzal, hogy megkérdőjelezte a végső tudás elérhetőségét mind az elméleti, mind pedig a gyakorlati filozófiában.¹⁹ A szemléletváltás következménye, hogy megrendült a hit a mindenható létének megkérdőjelezhetetlenségében. Az emberi megismerés, ahogy Hume-tól is megtanultuk már, véges, korlátozott. Istennel kapcsolatban pedig teljesen egyértelművé is válik ez a feltételezés. Aquinói Szent Tamás szerint is az ember csak közelebb és közelebb tud kerülni Isten megismeréséhez, de nem fejtheti meg azt teljesen. Ahhoz, hogy valamiről tudása legyen, az egyén számára a legbiztosabb forrás a megtapasztalás: az induktív módszer, melynek során az érzéki tapasztalatot annak megismétlődéséből kifolyólag valami általános érvényűre vonatkoztatja. Felteszem, hogy megtapasztalom Isten jóságát, de aztán ezt a „jót” romba dönti valami tragikus „rossz” tapasztalat. Mivel minden az Alkotótól ered, következésképpen a „rossz” is. Már is előttem áll a kérdés, hogy akkor melyiknek volt Isten az okozója? A válasz tulajdonképpen adott, hiszen elfogadtam előzőleg, hogy Isten mindennek a végső oka, tehát mindkettő. A Teremtőt nem lehet az anyagi világ rendjéből megismerni, vagy inkább kiismerni. Elképzelhető-e akkor, hogy valamifajta eredendő, természetes tudásunk legyen az ő attribútumairól? Mivel a mindenható, mindentudó és végtelenül jó Isten „az emberiség történelme folyamán viszonylag későn merült fel”, a válasz egyértelműen nem.²⁰

Jóság és rend

A teodícea-probléma megoldásához szükséges lenne, hogy azt fogadjuk el, hogy a világot nem szükségszerűen egy mindentudó, mindenható, végtelenül jóindulatú Teremtő alkotta, ahelyett, hogy racionális alapok nélkül ragaszkodunk az ellenkezőjéhez. Persze vannak olyanok is, akik úgy gondolják, ahogy D. Z. Phillips, tudniillik, hogy nem is kell racionalizálni az istenképet, a hitet, hiszen a hit valójában remény abban, hogy van értelme az emberi életnek, még akkor is, ha nehézségekbe ütközik néha.

„A hívő reménye nem meghatározott célra, mint például erkölcsi tökéletesedésre irányuló remény... Egészen egyszerűen remény, a hívő abba vetett reménye, hogy el tudja fogadni önmagát... A világot Isten teremtéseként szemlélni annyi, mint értelmesnek látni az életet. Miután ezt az értelmet nem a tapasztalatból levont következtetés adja, ezért a világban rejlő rossz sem szüntetheti meg.”²¹

¹⁷ Hume (2006)

¹⁸ Kant (2009), 52-72

¹⁹ Boros (2007) 764-765

²⁰ Hösle (2002), 285

²¹ Davies (1999) 22-23

Ugyanakkor azt sem szabad gondolni, hogy nem szólnak érvek, nincsenek feljegyzett példák Isten jóságának megmutatkozására. Természetesen itt nem a Bibliában olvasható csodákra kívánok utalni, hiszen azok sem állnak racionálisabb alapokon, mint az Alkotó végtelen jóindulata. Ágoston állítása a már említett Vallomásokban, hogy az Alkotó végtelen jóindulata abban mutatkozik meg elsőként, hogy megteremtette az embert, és attribútumaiból, ha ugyan véges formában is, de juttatott neki. „Az ember egymaga igen gyarló munkás a szent igazságok bányájában.”²² „Semmi voltam, tehát nem is ruházhattál föl engem létezéssel, s íme, vagyok; mert jóságod mindent megelőzött, azt is, hogy teremtettél, azt is, hogy miből teremtettél!”²³

Ahogy a fenti idézetből kiderül tehát, Ágoston is tesz rá utalást, illetve később Richard Swinburne is, hogy többek szerint Isten jóságának elsődleges és fő reprezentációja, hogy értelmes lényeket teremtett, amelyek megismerésre képesek. Az Alkotó pedig azért részesíti előnyben az induktív módszerrel megszerzett tudást, azzal szemben, hogy egyértelműen, mintegy emberi nyelven megmutatkozna, mert így kívánja biztosítani az emberi szabadságot.²⁴ „Az a priori érveken kívül Swinburne elvet egy — a filozófiatörténetben sokszor felbukkant — istenérvet: a moralitás létezésére hivatkozó érvet, s megkísérli megcáfolni a legfontosabb, Isten létezése ellen szóló érvet: ti. azt, amely a Rossz létezéséből indul ki.”²⁵ „A célszerűségi érv "rehabilitálása" volt Swinburne első fontos hozzájárulása a vallásfilozófiához, és azóta is az ő ezzel kapcsolatos munkássága határozza meg az érvről szóló vitákat.”²⁶ Mindazonáltal a David Hume által erősen cáfolt tervezési érv (fizikoteológiai istenérv) Swinburne által az egyik legfontosabbnak vélt érv, ugyanis szerinte, ha elfogadjuk, hogy az univerzumban valamifajta rend uralkodik, azzal jelentősen megnő az esélye annak, hogy valamilyen Isten létezik, még akkor is, ha ez önmagában nem adna okot a feltételezésére, valószínűsítésére.²⁷ Ezek alapján úgy tűnik, hogy Swinburne nem hiányolja a végtelen jóindulat megmutatkozását, nem tekint privációként a nem explicit megmutatkozásra, hanem megelégszik azzal, hogy ami a tapasztalható rendet illeti, könnyen elképzelhető, hogy valamifajta Istentől származik. Ahogy pedig a következő idézett sorokból kiderül, hogy Swinburne sokkal inkább plauzabilisnek, valószínűnek vél egy olyan elképzelést, amely szerint Isten a rend oka, mint egy olyat, amely szerint valami véges dolog (akár az anyag maga).

„Tehát el kell fogadnom, mint alternatívákat – először is, hogy az anyagi világ időbeli rendje az, ahol magyarázataink megállnak, és másodsor, hogy az anyagi világ időbeli rendje Isten tevékenységének köszönhető; és el kell utasítanom a kevésbé valószínű lehetőségeket, mint hogy ez a rend egy véges cselekvő vagy cselekvők tevékenységének következtében áll elő. A teleológiai érv képviselője szerint a természetben megmutatkozó rend egy alkotót feltételez, aki nem más, mint Isten.”²⁸

David Hume egészen bizonyosan nem értene ezzel egyet. Az egész hume-i érvelés felhasználja a szkeptikus fizikoteológiai istenérvhez fűzött kíméletlen cáfolatát. Mindazonáltal bátran állíthatom, hogy ez az érv az egyik legmeghatározóbb a hume-i

²² Ágoston, Szent (2014), 188

²³ Ágoston, Szent (2014), 210

²⁴ Davies (1999), 46

²⁵ Szalai (1998)

²⁶ Szalai (1998)

²⁷ Swinburne (1983), “The existence of order in the universe increases significantly the probability that there is a God, even if it does not by itself render it probable.”

²⁸ Swinburne (1983) „So I shall take as the alternatives—the first, that the temporal order of the world is where explanation stops, and the second, that the temporal order of the world is due to the agency of God; and I shall ignore the less probable possibilities that the order is to be explained as due to the agency of an agent or agents of a finite power. The proponent of the teleological argument claims that the order of nature shows an orderer -- God.”

Dialógusokban. A Dialógusokban ugyanis pontosan így ír: „azt is mondhatnánk, hogy ilyen az anyagi dolgok természete, s mindegyik eredendően rendelkezik a rend és arány képességével.”²⁹ Ezzel arra igyekszik rávilágítani, hogy egyenlő az esélye annak, hogy az anyag természetéből fakadjon a világegyetemben tapasztalható rend és annak, hogy ugyanez egy mindenható istenség tevékenységének legyen köszönhető. Hume álláspontjának alapjai ismeretfilozófiájából is kikövetkeztethetők. Empirista lévén a tapasztalati megismerést tartja az elsődlegesnek. Az ember elsősorban az folyamatos változásban lévő anyagot tapasztalja, az anyag maga folyamatosan átalakul, folyamatos mozgásban van. Az ember istenképe antropomorfizált, de el tudnánk képzelni egy alak nélküli végső okot is, amely felelős a világ rendjéért és amely egyszerűen lehetne az anyag maga.

Istentapasztalat

Karl Rahner, német hittudós szerint az istentapasztalat, még ha reflektálatlan is, mindenben, még a legracionálisabb gondolatmenetben is ott van, hiszen ez a tevékenység is abból a „titokból” (ti. végső okból) fakad, „mely az Egészet akarja”. A modern ember istenképe pedig világos és radikális transzcendencia-tapasztalat, tulajdonképpen így „Isten Isten lehet”.³⁰ A modern ember istenképe egyfajta tárgyiasult Isten, aki nem része a világnak, hanem a fölött áll. Ettől kerülhet ő ki a moralitás és minden emberi ítélőszék alá vonható létezők sorából, így lesz az ő helye az abszolútumban. Amikor ezt írom, abszolút istenség, akkor arra gondolok, hogy Isten fogalma az értelem számára felfoghatatlan, pont úgy, mint például az abszolút egyenesé. Ezért mondja Rahner, hogy nem mérhető össze a világgal, nem része annak, mert felette áll és „megajándékozó módon közli magát az emberrel”.³¹ Az pedig, hogy még a legracionálisabb emberi szellemi tevékenységben is ott van ez a modern istentapasztalat és az isteni önközlés, ezek mindenütt való jelenléte azért hangozhat elsőre kevésbé objektívnek, mert sokszor – ahogy Rahner fogalmaz - nem rossz szándékból, de rosszul értelmeződik.

Az abszolútum kapcsán érdemes továbbá megemlíteni Soren Kierkegaard elgondolásait. Őt tartják az első egzisztencialista filozófusnak, ami azt jelenti, hogy a figyelme középpontjában a lét, a létezés áll. Őt azért érdemes mindenképp tárgyalni jelen keretek között, mert az emberi élet három stádiumát különböztette meg – az esztétikai stádiumot, az etikai stádiumot és végül a vallási stádiumot. A harmadik stádiumot tartja az ember számára legnehezebben elérhetőnek. Ennek nehézségeiről a *Félelem és reszketés* című munkájában olvashatunk. Kierkegaard úgy gondolja, hogy a filozófia nem adhat hitet, és nem is kell, hogy adjon, csak azt kell megértenie, hogy nincs joga elvenni azt az embertől, mondván, hogy az semmi. A hit pedig abszurditásba és paradoxonba vezet, tehát túl van a megérthető világon. A hit a létezés paradoxona, éppen ott kezdődik, ahol a gondolkodás megszűnik. Amikor Kierkegaard abszolút kötelességről beszél, ott az Istennel szembeni kötelességre gondol, tehát ő is valamiképpen az abszolútumba, a megérthetőn, a felfoghatón és a moralitáson túlra helyezi a Teremtőt, úgy, ahogy én magam is tettem, fentebb Rahnerrel kapcsolatban és a dolgozatom elején is Isten feltételezett abszolút hatalmával összefüggésben.

²⁹ Hume (2006) 52

³⁰ Rahner (1972)

³¹ uo.

A morális ágens

A klasszikus teizmus – ahogy a kereszténység is – morális cselekvőként tekint a Teremtőre. Gondoljuk át, szabadítsuk meg őt a morális vezetés terhe alól, és ismerjük el hatalmát abszolút hatalomként! Ez az ember számára a maga természeténél fogva nem lenne kényelmes pozíció, hiszen amennyiben el tud képzelni abszolút hatalommal rendelkező létezőt, akkor azt úgy hívja, hogy zsarnok. Ezt pedig megint csak meglehetősen nehézkes lenne azonosítani Isten jóindulatával.

A modern ember hite a „rosszban” a „jóba” vetett hiténél sokkal kézzelfoghatóbbnak, sokkal inkább alátámasztottnak tűnik az érzéki tapasztalat által. Akkor gondolkozik el rajta, hogy létezik-e Isten, akkor kérdőjelezi meg a természetét, ha történik valami „rossz”, valami olyan, amit képtelen összeegyeztetni a végtelenül jóságos istenképpel. Éppen ezért, mert igyekszik hinni a „jót”, válaszokat vár a „rosszal” kapcsolatos kérdésekre. Azt keresi, hogy „melyik istenfogalom tudja azt a leghamarabb megnyugtatóan megoldani”.³² Ennek a megítélésnek az alapja lehet az is, hogy sokkal hamarabb észreveszi az ember a „rosszat”, mint a jót, kicsit olyan, mintha a „jó” egyfajta elvárás lenne az élettől, a természettől. Magától értetődőnek tartja az ember, és így tud aztán eluralkodni egy-egy „rossz” tapasztalat miatt a „rossz” kérdése, így válik hihetőbbé a „rossz”, mint a „jó” uralma. A természetben megmutatkozó Teremtő jóindulata tehát nem lehet megalapozott a modern ember számára, érzéki élményekre való hivatkozás által legalábbis biztosan nem. Csak akkor, ha az érzéki élményeket valamilyen egyéb magyarázattal „jó”-vá tesszük. Ez az, amit a kereszténység érve megkísérel megvalósítani, amikor azt állítja, hogy az anyagi világban tapasztalható „rossz” egy másik dimenzióban értelmet fog nyerni. A probléma talán az, hogy ennek az érvek alapjaiban szüksége van a végtelen jóindulatra, mint Isteni sajátosságra, egészen pontosan elő kell feltételeznie azt. Ettől válik ezen a ponton nehezen megragadhatóvá a racionalitásra törekvő modern ember számára, mert nem talál fogódzót ehhez az attribútumhoz. Mintegy képtelen összeegyeztetni a végtelen jóindulatot a Teremtővel, pedig eddig úgy volt, hogy a „rosszat” nem képes azonosítani vele.

Spinoza azt állítja Istenről, a „végső ok”-ról, hogy mindenhatósága révén Isten nem egy korlátozott „jó” vagy „rossz” ágens, mert az erkölcsi szféra felett áll, tehát nem vonatkoztatható rá semmilyen emberi erkölcsi ítélet. Ez persze nem oldja meg gyökereiben a teodícea-problémát.³³ John Hick a „jó” és a „rossz” problémájának egy igen jelentős kutatója. Véleménye szerint a „rossz” az ember fejlődésének, tökéletesedésének feltétele. Azt mondja, Isten morális ágens, a teremtésben nyilvánul meg, de nem jelenik meg cselekvőként az emberi világban. A kérdése az, hogy kompatibilis lehetne-e az isteni beavatkozás az emberi szabadsággal egy olyan világban, ami folyamatos morális döntéseket követel meg az embertől? Mert az embernek – amint láttuk - választási lehetőségében rejlik a szabadsága. A természet a saját törvényei szerint működik, amik pedig nem az ember kényelmét szolgálják, sőt ez a világ tele van fájdalommal és szenvedéssel, kihívásokkal, és az embernek megvannak a képességei, hogy jól vagy rosszul döntsön, segítsen vagy bántson másokat. Amikor az ember erkölcsi rosszal találkozik, biztos lehet abban, hogy emberi hiányosságról van szó, hogy az emberi szabadsággal való visszaélésnek tanúja, nem Isten hiányosságának.³⁴

Tehát Hick szerint Isten nem tehető felelőssé az erkölcsi rosszért. A teista felfogás szerint sem, érvük struktúrája dogmatikusan az lenne, hogy azért nem, mert Isten csak a valóságos dolgokért felelős. Nos, ha közelebbről megnézzük ezt az érvet, akkor egyszerűen

³² Hösle (2002)

³³ Hösle (2002)

³⁴ Hick (2007)

cáfolható, illetve gyengíthető ez is, hiszen kinek ne tűnne valóságosnak, hogy léteznek olyan emberek, akik hiánnyal rendelkeznek, akik egyszerűen nem olyanok, amilyennek lenniük kéne, aki a döntések pillanatában olykor rosszul döntenek. De a keresztény hagyomány szerint egyszerűen az emberi gyengeség az oka az erkölcsi „rossznak”. Tehát végső soron egyet kell, hogy értsenek az emberi szabadság és a választási lehetőség (a „jó” vagy „rossz” közötti választás lehetősége) swinburn-i megfeleltetésében.

A teremtés teljessége

A Teremtő végtelen jósága nem nyert racionális megalapozottságot. Ahogy láttuk azonban nem csak ezt az attribútumot követelhetjük vissza tőle, a mindentudóságában sem hisz dogmatikusan mindenki. Például David Hume elképzelése szerint a teremtés nem az elvárható legtökéletesebb módon történt. Olyannyira nem, hogy eljátszik a gondolattal, miszerint az egész világ úgy fest, mintha egy gyermekisten elhibázott próbálkozása lenne csupán. Erre viszont válaszként álljon alább egy kortárs gondolat.

Robert Merrihew Adams analitikus vallásfilozófus szerint nem érdemes azt gondolni, hogy a Teremtő szükségszerűen rossz vagy kevésbé jóindulatú bárkihez, mint egy végtelenül jóindulatú morális cselekvőként lennie kell, csak azért mert a teremtmények nem egzisztálhatnak az elképzelhető legjobb módon, a legtökéletesebb világban, amit csak az alkotó képes volna létrehozni.³⁵ Adams nem tartja tehát attól függőnek az Alkotó jóságát, hogy az milyen körülményeket teremtett az anyagi léthez.

A kérdés itt annyi, hogy vajon a végtelen a végtelenre törekszik-e. Van-e alapja annak a feltételezésnek, hogy egy minden szempontból végtelen és tökéletes Alkotónak tökéletes világot kellett volna létrehoznia? Fentebb láttuk, hogy a nem-teljesség, a korlátozottság is lehet tökéletes. Ebből a korlátozottságból pedig azt láttuk, hogy pont az emberi szabadságot olvassák ki egyes gondolkodók, a döntési lehetőséget, az induktív megismerés lehetőségét.

Megfontolandó, hogy a mi emberi értékekkel meghatározott tökéletes világunk, hogyan is nézne ki valójában. Az Alkotó szempontjából lehet valami tökéletes anélkül, hogy az azt szemlélők szerint az lenne.

Befejezés, konklúzió

A fentiek fényében láthatjuk tehát, hogy ugyan szólnak figyelemfelkeltő érvek az isteni jóság győzedelme mellett, de egészen addig, amíg ezeknek az érveknek valójában alapköve marad az isteni jóság feltételezése, tehát mindaz, amit bizonyítani kívánnak, addig – sem a logikai gondolkodás, sem a hétköznapi okoskodás számára - nem értelmezhetőek semmifajta bizonyosságként. Pedig ez a bizonyosság az, amire korunk embere olyan nagyon vágyik. Egy racionális istenképpel nem fér össze az az attitűd, amely nem ad okot egy olyan attribútum feltételezésére, amely a természetes vallás isteni bizonyosságát alapjaiban kívánja igazolni.

Láttuk, hogy a természetben uralkodó rend egyes gondolkodóknál – úgy, mint például Hume - nem feltételezi semmilyen alkotó tevékenységét, hiszen akár az anyag tulajdonsága is lehet.³⁶ Más gondolkodók szerint – úgy, mint például Swinburne - a rend elégséges bizonyosság arra, hogy az élet folyamának Alkotója kell legyen.³⁷ Ha jobban

³⁵ Adams, Robert Merihew (1982) 317-332. „a creator would not necessarily wrong anyone, or be less kind to anyone than a perfectly good moral agent must be, if he created a world of creatures who would not exist in the best world he could make.”

³⁶ Hume (2006) 78

³⁷ Swinburne (1983)

megnézzük azonban, az utóbbi álláspont képviselői sem tudják ebből racionális úton levezetni a végtelen jóság manifesztumát. Éppen úgy, ahogy a mindenhatóságét vagy a mindentudását sem. Végső soron így a „végső ok”-ra vonatkozó megismerés, megértés korlátozottsága, végessége ezen a ponton igazolást nyer. Ahogy Hume Senecára hivatkozik az Alkotó megismerésével kapcsolatban: „*Istent ismerni annyi, mondja Seneca, mint tisztelni őt.* Valójában az istentisztelet minden más módja képtelenség, babonáság, sőt istentelenség: lealacsonyítja az istenséget, s az emberrel helyezi egy sorba, ha úgy véljük, ő is örömét leli az esdeklésben, könyörgésben, ajándékokban, hízelgésben.”³⁸

A fentieket tükrében Hume-nak igaza van abban, hogy racionálisabb lenne egy közömbös Istent megtenni a világegyetem végső okává. Hiszen amennyiben kiemeljük a jóindulat gondolatát a világból és helyettesítjük a természetben megmutatkozó törvényszerűségekkel, még mindig nem tapasztalható fragmentáció, szétesés a világrétegben. Egy kizárólag a természeti törvényekkel operáló világréteg is legalább oly mértékben koherens, mint egy kizárólag az értelem eszközén keresztül megragadható, szellemi okra vagy okokra alapozó. Sőt, ahogy Nietzsche fogalmaz, Hume-nál jóval drasztikusabban az értelmi tevékenység útján megállapított okszerűség egész fogalma hamis³⁹. Ugyan a logika nem természeti törvény, de az európai ember mégis talán joggal idegenkedik attól, ahonnan hiányzik. Észre kell vennünk azt is, hogy az anyagi világ emberi hatókör alatt áll, ahol nincs jele annak az elképzelésnek, hogy a végtelen jóindulat, amit a teremtő emittál, kíséretül az embert. Az ember imái, istenhez intézett kérései vagy olyasvalamire irányulnak, amit az ember saját erejéből megtehet, vagy olyasvalamire, ami éppen úgy túllép a megismerés szintjén, mint maga az isteni jóság. Ezzel a jóindulat utáni sóvárgással pedig csupán az ember nyomorúságát végtelenítjük és egy életen át tartó agonizációba taszítjuk.

Mindezek alapján megállapítható, hogy mindaddig, amíg a Teremtő attribútumairól nem számolhat be semmilyen racionális érvelés, vagy nincs semmilyen tapasztalati hozzáférés, addig azok is csupán feltételezések maradnak. A kérdés az, hogy ezek a feltételezések mennyire nyomhatják rá a bélyegüket az emberi életre. Láttuk azt is, hogy ez a mozzanat változott meg a korszellem irányváltásával a 18-19. században, a felvilágosodás idejére pedig egészen egyértelmű irányt vett. Ahogyan a mai ember látja a Teremtőt, amilyen tudomása lehet róla magáról és a sajátosságairól, ehhez igazodik a modern istentapasztalat és modern istenkép. Nem másként, mint úgy, hogy tárgyiasul, konkretizálódik és kivilágosodik, azzal együtt, hogy távolabb kerül az Alkotó maga az anyagi, érzéki világtól. Hatalma abszolút hatalom lesz, az alkotó kiszabadul az emberi ítélőszékből úgy, hogy nem a moralitás „szintje” lesz a helye a világban, hanem a fölött. Ennek fényében a modern istenkép racionálisan viszonyul istenhez és életvezetésében kevesebb helyet kaphat Isten, ami a korábbihoz képest eltérő jellegű. Ha választ kéne adnom a kérdésre, hogy melyik az igazabb, vagy méltóbb egy feltételezett Alkotóra nézve, a Hume-i érvelésre visszatekintve ez utóbbit feltételezném. „*Istent ismerni annyi, [...] mint tisztelni őt.*”

³⁸ Hume (2006) 132

³⁹ Nietzsche (2005) 39. fejezet

Irodalom:

1. Adams, Robert Merrihew (1982): "Must God Create the Best?", <http://commonsenseatheism.com/wp-content/uploads/2009/09/Adams-Must-God-Create-the-Best.pdf>, 2014.11.06.
2. Ágoston, Szent (2014): *Vallomások*, <http://mek.oszk.hu/04100/04187/04187.pdf>
3. *Biblia*, Jelenések könyve, Jel16, <http://mek.oszk.hu/00100/00176/html/jel.htm>
4. Boros, Gábor (2007): *Filozófia*, Budapest: Akadémia kiadó
5. Davies, Brian (1999): *Bevezetés a vallásfilozófiába*, Budapest: Kossuth Kiadó
6. Epikurosz, *Alapelvek*, http://art.pte.hu/oktatasi_anyagok/hamcherif/etika-1/Epikurosz-Menoikeusz-level-es-Alapelvek.pdf, 2014.06.15.
7. Forrest, Peter (1981): The problem of evil: Two neglected defences, *Sophia*, 20(1), 49-54., <http://libgen.org/scimag/index.php?s=Forrest+two+neglected&journalid=&v=&i=&p=&redirect=1>, 2014.11.06.
8. Heller, Ágnes (2008): *A reneszánsz ember*, Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 9-104.
9. Hick, John (2007): D Z Phillips on God and Evil, in: *Cambridge Journals Online* <http://www.johnhick.org.uk/jsite/index.php/articles-by-john-hick/17-d-z-phillips-on-god-and-evil> 2014.06.15.
10. Hösle, Vittorio (2005): A teodícea, in: *Mérleg*, 40 (3)
11. Hume, David (2006): *Beszélgetések a természetes vallásról*, Budapest: Atlantisz Könyvkiadó
12. Hume, David (1995): *Tanulmány az emberi értelemről*, Budapest: Nippon Kiadó
13. Hume, David (2014): *An Enquiry Concerning Human Understanding*, 94., <http://socserv2.socsci.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/hume/enquiry.pdf>, 2014.11.06.
14. Kant, Immanuel (2009): A tiszta ész kritikája, Budapest: Atlantisz Kiadó, 52-72
15. Rahner, Karl (2012): Istentapasztalat ma, in: *Sapientiana*, 5(1), 13.
16. Kenny, Anthony (1986): *Aquinói Szent Tamás*, Budapest: Akadémiai Kiadó
17. Kierkegaard, Soren (1986): *Félelem és Reszketés*, Budapest: Európa könyvkiadó
18. Nietzsche, F. W. (2005) : *Antikrisztus*, Budapest: Attraktor Kiadó
19. Szalai, Miklós (1998): *Swinburne istenérvei*, http://epa.oszk.hu/00100/00186/00001/98_szalaim.htm, 2014.11.06.
20. Safranski, Rüdiger (1999): *A gonosz, avagy a szabadság drámája*, Budapest Európa Kiadó
21. Silver, David (2002): Religious Experience and the Evidential Argument from Evil, in: *Religious Studies*, 38(3), 339-353. <http://www.jstor.org/discover/10.2307/20008424?uid=3738216&uid=2&uid=4&sid=21104477677651>, 2014.11.06.
22. Surin, Kenneth (1984): Theistic arguments and rational theism, *International Journal for Philosophy of Religion*, 16(2), 123-138., <http://libgen.org/scimag/index.php?s=Theistic+arguments+and+rational+theism&journalid=9923&v=16&i=2&p=&redirect=1>, 2014.11.06.
23. <http://www.orthodoxytoday.org/articles2/SwinburnDesign.php>, 2014.11.03.
24. Swinburne, Richard (2001), *Argument From Design*, <http://www.orthodoxytoday.org/articles2/SwinburnDesign.php>, 2014.11.03.
25. Weber, Max (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, Budapest: Gondolat
26. Wykstra, Stephen J. (1984): The humean obstacle to evidential arguments from suffering: On avoiding the evils of „appearance”, in: *International Journal for Philosophy of Religion*, 16 (2), 73-93,

<http://libgen.org/scimag/index.php?s=%09The+humean+obstacle+to+&journalid=9923&v=16&i=2&p=&redirect=1>, 2014.11.06.

Andráskó Flóra, egyetemi hallgató

Munkahely: Pannon Egyetem, Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar,
Antropológia és Etika Tanszék, Szabad bölcsészet, BA, 1. évfolyam

Cím: 8200, Veszprém, Vár utca 39, I.emelet

E-mail: andrasko.flora@gmail.com

A rekonverzió, mint speciális katonai outplacement nemzetközi gyakorlata

Angyal Árpád Béla
doktorjelölt

Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola,
1101 Budapest, Hungária körút 9-11.

Absztrakt

Egy modern szervezet humán erőforrás stratégiájának sikerességét a meghatározó (főként gazdasági) mutatókon kívül már nem csak azon lehet mérni, hogy milyen módon toboroz, miként sikerül az új munkavállalót beilleszteni a szervezeti kultúrába, mennyire lehet az egyén értékkel bíró kompetenciáit a tanulószervezet meghatározó részévé tenni, miként sikerül a kompetenciahiányokat akár egyéni tanulási útvonalak mentén pótolni vagy fejleszteni. Ugyanakkor sikerül-e a szervezetnek az egyénre ható belső és külső motivációk szinergikus összhangjának megteremtésével közös, reális célkitűzéseket meghatározni és ezeket elérni, ez által támogatni a munkavállalót a reális önértékelés és önbecsülés kialakításában. Mindezek mellett, figyelembe véve az átlagos európai munkahelyi kultúrát, a gazdasági és munkaerő-piaci sajátosságokat, a piac meghatározó szerepeit betöltő cégek - a gazdasági válság ellenére is - egyre nagyobb figyelmet fordítanak a munkavállalóik megfelelő outplacementjének biztosítására.

2004-től Magyarország is csatlakozott azon demokratikus államokhoz, melyek a haza védelmét a hivatásos állomány mellett a sorkatonai szolgálat helyett professzionális felkészültségű, nagyarányú szerződéses állomány bevonásával kívánják ellátni. Ez a tény értelemszerűvé teszi, hogy a szerződéses jogviszonyt létesítők, mint polgári életet hosszabb-rövidebb időszakokra elhagyók a fegyveres erők kötelékében eltöltött szolgálat után vissza fognak térni a civil életükhöz. A kérdés csak az, hogy ezt a visszatérést az állam mennyire képes megkönnyíteni, támogatni esetleg irányítani.

A tőlünk jobb gazdasági mutatókkal rendelkező országokban a kiáramlás tervezett, mindenoldalú biztosítása az állami és saját erőforrások bevonása mentén már rég a hétköznapi gyakorlatává vált. A különböző országok fegyveres erőinek rekonverziós gyakorlata eltérő képet mutat, egyben viszont megegyezik. A rekonverziót a haza szolgálataért járó ellenszolgáltatásnak, a munkáltatással együtt járó kötelezettségnek tekintik még azokban az államokban is, ahol többletkiadások merülnek fel ezzel kapcsolatban. A Honvédelmi Minisztérium és a Magyar Honvédség speciális outplacementje, azaz a rekonverzió – annak ellenére, hogy a 2008-as Humánstratégia már tartalmazza ennek megfogalmazását, illetve annak egyes elemei már hosszú évek óta működnek – hazánkban még csak gyerekcipőben jár, sajnos rendszerként nem honosodott meg.

Az előadás gyakorlati példákat tartalmaz arra nézve, hogy a nálunk fejlettebb, esetleg hasonló szinten álló, de a szerződéses katonai szolgálatot még Magyarország után bevezető államok milyen rekonverziós gyakorlattal élnek, miként képesek olyan rekonverziós praktikákat bevezetni, fenntartani, és lehetőség szerint állami bevételi forrássá változtatni, melyeket a szakírók eddig – a kiadások folyamatos hangsúlyozása mellett – általában csak a szervezeti kultúra részét képző erkölcsi és PR értékekkel ruháznak fel. A jó rekonverziós gyakorlat magvalósulása során nem csak a távozó

munkavállaló kaphat segítséget az újrakezdéshez, de annak hatása meg kell, hogy mutakozzon a munkaerőpiac megfelelő irányú átrendeződésében is. Mivel a munkaerőpiac kifehértése társadalmi célkitűzés, kötelességünk kiterjeszteni a közszféra korlátozott állampolgári jogokkal élő, speciális jogállások alá eső (a szerződéses állomány tekintetében időszakos) munkavállalóira is, igaz, ehhez feltétlenül szükséges a gondoskodó állam és a piaci szereplők bevonása, és megfelelő együttműködése is.

Kulcsszavak: *outplacement, konverzió, rekonverzió, gondoskodó elbocsátás, stratégiai emberi erőforrás gazdálkodás, humán stratégia.*

Bevezetés

Minden ország más-más támogatást ad a szolgálatból kiváló, leszerelt hivatásos és szerződéses katonáinak. Ez függ az adott ország történelmi hagyatékából adódó szokásjogtól, a katonai hivatás társadalmi megbecsültségéből, a fegyveres erők szervezeti kultúrájától, a katonai iskolarendszer és felkészítés adta kompetenciák polgári munkakörökbe való átkonvertálhatóságától, az ágazati HR humánstratégiától, és a rekonverziós támogatás biztosítására rendelkezésre álló infrastrukturális, pénzügyi és humán erőforrástól.

Ha Európától Amerikáig körbetekintünk, az államok legnagyobb hányada burkoltan vagy nyíltan él a rekonverziós támogatások lehetőségével. Franciaországban a hadseregtől leszerelők meghatározó részét felszippantja a közszolgálat, illetve az államilag garantált munkahelyek, az USA-ban pedig a kormányzati szervek meghatározó rekonverziós aktivitása mellett erős a civil szervezetek (tartalékos szövetségek) karrierutat meghosszabbító szerepe. Izraelben a leszerelők (hivatalos rekonverzió nem lévén) olyan kimagasló mértékű végkielégítéssel távoznak, mely lehetővé teszi vállalkozások beindításának teljes finanszírozását. Szlovákiában az állam a katonák korengedményes szolgálati nyugdíjának biztosításával rendezve érzi a rekonverzióval kapcsolatos állami kötelezettségeket. A hazánkkal nagyjából azonos fejlettségi szinten emlegetett Lengyelország (bár hivatalosan csak 1993-tól tekintik rekonverziónak) 60 évre visszatekintő hasonló gyakorlatot tudhat maga mögött. Ugyanakkor Magyarország – annak ellenére, hogy a Magyar Néphadseregben már voltak szórványos, akár rekonverzióknak is minősíthető (iskolai végzettséget, vagy szakképesítés megszerzését megcélzó) kompetenciafejlesztő aktivitások – az utóbbi évtizedben kezdte csak meg a speciális, elsősorban a fegyveres erőkre és testületekre jellemző outplacement tevékenység bevezetésének kidolgozását és gyakorlatba történő átültetését.

Hazánk a rekonverzió keretében a közigazgatás személyi igazgatásrendszerű megközelítésével él, mivel a jövőben összehangolja az azonos elvek mentén szabályozott különböző (kormánytisztviselői, hivatásos szolgálati és a hivatásos katonai) életutakat. A közös keretek kölcsönösen lehetővé teszik a saját életpályamodellek kitöltése mellett az életutak és karrierpályák közötti váltást, azaz a hivatásos állományból a közigazgatásba, illetve (meglévő feltételek teljesítése esetén) a közigazgatásból a hivatásos állományba történő áthelyezések elősegítését.

A hazai rekonverziós rendszer még kiforratlan, formálása, kiegészítése még ebben a kormányzati ciklusban is várható, így érdemes áttekinteni néhány ország – esetünkben elsősorban Lengyelország és Franciaország – rekonverziós gyakorlatát. Érdemes ezek közül kiválasztani és részletesen megvizsgálni azokat az innovatív, költségtakarékos, és a hazai rekonverziós alapokba átkonvertálható módszereket, melyek a megfelelő adaptációt követően beilleszthetővé válnak a hazai rendszerbe.

A rekonverzióval kapcsolatos fenti cikkem részét képezi a *„Tudáscentrumok létrehozásának és új, közösségi tanulási rendszerek kialakításának lehetőségei, várható hatásai a korai pályaelhagyás megelőzésének, illetve a távozók outplacementjének biztosítása érdekében”* címmel íródó értekezésemnek. A kutatásomat elsődleges és másodlagos forrásokra alapozom, a leírtak részben a Varsóban, egyhetes kutatóútam során szerzett tapasztalatokra, részben pedig a nemzetközi sajtóból, kiadványokból, illetve az adott országok védelmi minisztériumai, valamint az általuk fenntartott rekonverziós szervezetek honlapjaiból szerzett információkra támaszkodnak.

I. A humán rekonverzió fogalmi kialakulása, forrásai és fejlődése

A szaknyelv a rekonverzió szót a korábbiakban, legtöbb esetben technokrata megközelítéssel, a humán szakterülettel teljesen elvonatkoztatva elsősorban közgazdasági és kevésbé szociológiai fogalomként alkalmazta. Éppen ezért, amikor a humán rekonverzió fogalmának eredetét, fejlődését vizsgáljuk, vissza kell nyúlnunk a közgazdaságtanhoz, ezen belül is elsősorban a tőke és humán tőke fogalmához.

Solow értelmezésében (Solow, 1999) a tőke jelentése: hasznos szolgáltatások előállítására alkalmas tartós erőforrás, aminek állománya növekszik, ha az új beruházások értéke meghaladja az elavuló javak értékét. Így az emberi tudásnak is vannak tőkeszerű jellemzői, hiszen azt is megtermelik, az értéke is növekedhet, és hasznot is hajthat tulajdonosának.

Elster felfogása szerint akkor beszélhetünk tőkéről (Elster, 1997), ha szabad elhatározáson alapuló beruházói tevékenységről beszélhetünk. E döntés hatására a mai hasznosságot azért csökkentjük, mert az ennek eredményeként a jövőben bekövetkező hasznosságnövekedés nagyobb mértékében hiszünk, beruházásunk romlékony, s emiatt fenntartása költséges.

Schulz arra a következtetésre jutott, hogy az ember, mint a termelést erősen befolyásoló egyik tényező – más tényezőkkel nem magyarázható – óriási szerepet játszik a gazdasági növekedésben (Schulz, 1961). Az emberek képességei és produktív ismeretei – együttesen humántőke javak – olyan termelési tényezőként jelennek meg, melyek maguk is valamely (gazdasági) tevékenység eredményei, és a további termelés alapjául szolgálnak (Lengyel – Szántó, 1998). Ugyanakkor mivel a humántőke javak mozgása kötöttebb egyéb tőkefajtáknál, és – mivel Barro – Sala-i-Martin szerint (Barro – Sala-i-Martin, 1995) önmagára nézve nem jelent fedezetet – így ennek növelésére más területről nem lehet kölcsönhöz jutni. [Sic.]

Rosen (1991) alapján elmondhatjuk, hogy a humántőke fejlesztésével kapcsolatos (egészségügyi, képzési, oktatási, mobilitás növelő és egyéb) beruházások nem csak az egyéni szakértelmet, és ezzel együtt a profittermelő képességet növelik, de hozzájárulnak a gazdasági döntéshozatal hatékonyságának növeléséhez mind az állami, mind a for- és nonprofit szektorban.

A szociológia, mint új diszciplína kiszélesítette a humántőke fogalmát, megjelentek olyan fogalmak, mint az emberi közösségek és a társadalom által létrehozott új tőkefajták például a kulturális (ezen belül inkorporált, tárgyiasult és intézményesült), valamint a szociális (társadalmi) tőke. Ugyanakkor annak bebizonyításával, hogy „az emberi tőkeberuházások hozadéka a fizikai tőkeberuházások hozamaihoz hasonlítható”, (Balázs, 2004) és hogy ezen tőkeformák egymásba való átválthatósága, konvertálhatósága lehetséges, megnőtt ezek gyakorlati jelentősége is.

Bourdieu szerint közvetlenül anyagi tőkévé váltható át a gazdasági tőke, valamint és bizonyos feltételek mellett gazdasági tőkévé konvertálható társadalmi és kulturális tőke

is (Bourdieu, 2008). Tomay Bourdieu tőke-átalakítási elméletéről azt írja, hogy „A gazdasági tőke társadalmivá alakítása sajátos munkát, időt és figyelmet igényel, ugyanígy a kulturális tőke legjobb mércéje a megszerzésére fordított idő. A különböző tőkefajták kölcsönös konvertálhatóságának ténye a kiindulópontja azon stratégiáknak, amelyek a tőke újratermelését a lehető legcsekélyebb tőke-átalakítási költségek segítségével kívánják elérni.” (Tomay, 2002).

Ugyanakkor a kulturális tőkének nemcsak a már megszerzett társadalmi pozíció megtartásában van nagy szerepe, hanem erőteljes hatást gyakorol az egyén mobilitási esélyekre is. Blaskó szerint „Ez utóbbit nem közvetlenül a kulturális tőkével való ellátottság abszolút szintje, hanem annak viszonylagos mértéke határozza meg” (Blaskó, 1998).

A fenti szociológiai, közgazdasági és egyéb társadalomtudományi elméletek adták az alapot a rekonverzió fogalmának kialakításához és fejlesztéséhez.

Bányai a rekonverzió fogalmát az alábbiakban határozza meg: „A civil életbe történő visszaintegrálás (rekonverzió) tehát olyan vezetői – és szakmai életút vezetési (karrier) tanácsadási és támogatási rendszer, mely mind a haderőt, mind a leépítésben érintett katonát segíti a létszámcsökkentés végrehajtása során és az elbocsátást követő nehéz időszakban. Végső célja, hogy a leszerelő katona végzettségének és tapasztalatainak megfelelő új munkahelyet találjon, így egzisztenciális helyzete ne változzon.” (Bányai, 2005).

Igaz, ezzel kimondja, hogy a rekonverzió csak a honvédelmi szférát és a katonákat érinti, illetve ez a létszámcsökkentés következménye, holott a katona több, más indoktól vezérelve – többek között a szerződésének lejártával – is visszakerülhet a civil életbe.

Az első, hivatalos rekonverzió fogalom Magyarországon a 2008-2017-re kiadott HM humánstratégiában jelent meg, mely elég szűkszavúan fogalmazta meg a rekonverziót: „A haderőben tovább nem szolgáló állomány munkaerőpiacra történő visszailleszkedését támogató, tervszerű tevékenységek összessége.” (HM, 2008). Ebben az értelemben a fogalom még mindig csak a haderő személyi állományára vonatkoztatva jelenik meg.

Benkő fogalomalkotásában „A rekonverzió az outplacement egy speciális formája, mely az állami szektoron belül, elsősorban a Magyar Honvédség, és a rendvédelem humánerőforrás gazdálkodására jellemző preventív, tervszerűen és célirányosan végzett tevékenység, melynek célja a polgári életbe történő eredményes és zökkenőmentes visszailleszkedés, amely hatékonyan segít az elhelyezkedésben és az újrakezdésben.” (Benkő, 2010). Kiemelendő, hogy az állami szektor egészére vetíti ki a rekonverziót, melyet tervezett, megelőző keretek között képzel el.

Ziólek a fogalmat francia felfogás alapján alkotta meg, miszerint a rekonverzió a munkavállalók hozzáalakítása a munkaerő-piaci körülményekhez, mely egyes munkakörök megszüntetésével és újak kialakításával jár együtt (Ziólek, 2012).

A fenti fogalmak elsősorban a munkáltató és a társadalom oldaláról kifejtett erőfeszítéseket takarják. Ez abból a szempontból helytálló, hogy a rekonverzió lehetősége nagymértékben függ a részükről befektetett anyagi, vagy gazdasági tőkétől, ami szükséges egyes olyan kompetenciák megerősítéséhez, kialakításához, melyek más munkáltatónál már ismét gazdasági tőkére válthatóak a leszerelők foglalkoztatásával.

Véleményem szerint a rekonverzió fogalmát úgy célszerű megalkotni, hogy ezekre a módosult kompetenciákra, valamint az ebben vállalt egyéni szerepre és felelősségre is szükséges utalni. Ugyanakkor felvetődik a kérdés, hogy ki kell-e emelnünk a definícióban azt, hogy a rekonverzió elsősorban a Magyar Honvédség és a rendvédelem humánerőforrásaira vonatkozatható.

Brochocki szerint fontos tényként kell kezelni, hogy a rekonverzió, mint problematika a teljes állami szférában felmerülhet ott, ahol valamely hivatáskör ellátását

piaci és társadalmi behatások átszervezésre ítélik. Ugyancsak Brochocki megfogalmazásában már közelítünk a kompetenciaelvűséghez, amikor úgy fogalmaz, hogy a rekonverzió olyan együttes tevékenységekből áll, melyek mint energiát aktivizálják az egyének erőforrásait (értelmi képességeiket, adottságaikat), és ezeket menedzselve invenciót biztosítanak mindazoknak, akik részt vesznek az új munkakörhöz meghatározott értékek, azaz kompetenciák kialakításában (Brochocki, 2008).

Sidor-Rządkowska alapján „A kompetencia menedzsment olyan tevékenységek összessége, melyek a humán erőforrás értékének növekedéséhez, és a szervezet hatékonyságának növekedéséhez vezetnek. [...] Tartalmazza a kompetencia standardok meghatározását, a szervezet kompetenciafejlesztésének tervezését és szervezését, a humán erőforrás motivációját és inspirációját a munkakör tökéletesítése, valamint a szervezetben új, vagy bővített munkakör betöltésére, valamint kontrolálja a fenti, kompetencia menedzsmenttel kapcsolatos eljárásokat (Sidor-Rządkowska, 2008).

Sirko szerint a katonák a hadseregben letöltött szolgálat alatt rezisztenciát szereznek a változásokkal szemben, és képessé válnak az új realitásokhoz, kihívásokhoz adaptálódni. Azok a tisztek, akik a katonai szolgálatot követően a polgári életben folytatják a pályafutásukat, partikuláris tudással és fogékonysággal rendelkeznek (Sirko, 2011). Ezen kompetenciáik további fejlesztése megkönnyítheti számukra a váltást, és segíthet nekik rövid időn belül az alkalmazkodás megfelelő szintjére eljutni. A polgári munkakörbe való elhelyezkedés ideje (az adott munkaerő-piaci helyzeten kívül) nagyban függ attól, hogy milyen kompetenciákkal beazonosítható az új munkakör, és hogy az egyén ennek betöltéséhez milyen kapcsolódó, transzferálható képességekkel, gyakorlati tapasztalattal rendelkezik.

A kompetencia transzfer lehetséges, Thierry és Sauret szerint a transzferálható kompetenciák az egyén szakmai identitásából és aktivitásából fakadnak (Thierry és Sauret, 1994).

A fenti eszmefuttatások alapján tehát felfogásomban a rekonverziós tevékenységnek tekinthető „Minden olyan támogatás, és (formális, nem formális vagy informális) kompetenciafejlesztés, mely a személyes adottságokra alapozva olyan készségekkel és képességekkel növeli az abban résztvevő lehetőségeit, tudását, tapasztalatait melyek segítségével az képes egy adott, az eredetitől eltérő szférában is meghatározható új munkaterületen problémamegoldásra, azaz a kibővült képességrendszere alkalmassá teszi őt az elgondolása megvalósulását szolgáló döntésre, és annak kivitelezésére (Angyal, 2014).

II. A humán rekonverzió megvalósulása különböző országok hadseregeiben

1. A magyar rekonverziós gyakorlat kialakulásának folyamata

A hadseregek jellege – a biztonsági kihívások, kockázati tényezők, fenyegetettség egyre átfogóbb értelmezésének következtében – az ezredfordulóra ismét megváltozott. Ezek a módosulások széles körben érintik az egyéneket, csoportokat, a kormányzati és nem kormányzati szervezeteket, valamint a transznacionális szereplőket is. „Mára elengedhetlenné vált a biztonságpolitikai, katonai, gazdasági és pénzügyi, társadalmi, ezen belül emberi és kisebbségi jogi, valamint környezeti dimenziójának együttes kezelése”, írja Magyarország Nemzeti Biztonsági Stratégiájáról Kormány határozata (Kormány, 2012).

Az ezekre adandó válaszok kapcsán a katonai szolgálat terén az országok eltérő ütemezéssel, de egyre nagyobb létszámban tértek át tömeghadsereg jellegét meghatározó

sorkatonai szolgálatról (országoként eltérő százalékban a hivatásos katonai szolgálat egyidejű fenntartása mellett) a szerződéses jogviszony alkalmazására (Angyal, 2014).

A korábbi állami, ezen belül a katonai humán erőforrás gazdálkodási rendszernek a viszonylag kisszámú kiléptetések biztosítása nem okozott gondot. Ennek oka az volt, hogy a hivatásos állományúak, amikor karrierjük valami miatt megszakadt, főleg az öregségi és szolgálati korengedményes nyugdíjat választották, a tovább szolgált, majd később szerződéses jogviszonyban lévők pedig viszonylag alacsony arányban teljesítettek szolgálatot, ez mellett a határozott idejű szerződéseik lejárta miatt távozásuk egy időszakban sem válhatott tömeges méretűvé. A sorkatonai szolgálattól leszerelők pedig, ha volt a bevonulás előtt munkahelyük, főként oda, ha nem, pedig az állami ellátó rendszerbe kerültek vissza.

Így a hivatásos hadsereg létrejöttéig, azaz 2004-ig a sorkatonai szolgálatot teljesítők polgári életbe való visszaillesztésére – néhány egyedi projekt, és a bevonulás előtti munkahelyre való visszavételi kötelezettséget biztosító, és más jogszabályok mellett – viszonylag kevés figyelmet és erőbefektetést fordított a Magyar Állam.

A Magyar Honvédségben 1996-ban jelentek meg az első szerződéses katonák. Bálint és Pintérné 2001-ben megjelent tanulmánya szerint, ezt megelőzően ugyan lehetőség volt un. tovább szolgálatot vállalni, de ezeknek a státuszoknak a feltöltöttsége – annak ellenére, hogy mintegy 6000 ilyen típusú beosztás volt rendszeresítve – 1993-ra sem érte el a 28%-ot. A szerződéses állomány munkaköreinek feltöltése is kezdetekben csak részsikereket hozott, mivel az 1999-ben rendszeresített 5255 státuszhoz csak a valamivel több, mint 75%-át tudták tartósan, vagy rotációval feltölteni (Bálint – Pintérné, 2001).

A határozott idejű szerződéses jogviszony létrejöttével viszonylag kiszámíthatóvá vált az állomány fluktuációja. Ez annak ellenére is elmondható, hogy a katonai alakulatok indokolatlan és elhamarkodott átszervezései hullámaival megszüntetett helyőrségekben, az adott alakulatoknál szolgálatot teljesítő szerződéses állomány – kötődve a vonzáskörzethez, vagy az értékét veszítő fizetés és megélhetési költségek növekedése miatt – sok esetben még a szerződése lejárta előtt kivált a hadsereg kötelékéből. A hivatásos állománynál a fennálló jogszabályok 2012-ig egy-egy ilyen alkalommal, a karrierút bezáródásával – legalább 25 éves szolgálati viszony megléte esetén - lehetőséget adtak a legtöbb modern hadseregben, így a NATO tagállamok nagy részében jelenleg is lehetőségként regnáló korengedményes szolgálati nyugdíj intézményrendszerének kihasználására, mellyel a volt hivatásos katonák presztízs- és anyagi veszteség nélkül léphettek ki az állam szolgálatából.

Egy-egy, főleg vidéki, nagyobb helyőrséget érintő csoportos létszámleépítésnek számító szervezeti változás esetén – tekintettel a 2000-es évek átlagos munkanélküliségi ráta arányára – az állami, a verseny- és a nonprofitszféra együttesen sem volt képes felszívni a szabad munkaerőpiacon megjelenő, viszonylag jól képzett, felszabaduló munkaerő-felesleget, hiszen sok esetben egy-egy laktanya volt az adott vonzáskörzet legnagyobb munkáltatója.

Annak ellenére, hogy egy átlagos magyar családtípusra a kétkeresős jelző a helytálló, sok esetben a mobilitását veszített (szerződéses és hivatásos) állomány nem vállalta az új, főleg távoli helyőrségekbe történő átdiszlokálást, mivel ez sok esetben együtt járt (amennyiben volt ilyen) a család másik keresőjének munkanélkülivé válásával. Mindezt annak háttérben sem vállalták, hogy tudták, az állam, a hadsereg, a társadalmi szervezetek, és a valódi munkaerő-piaci támogatást (önhibájukon kívül) nyújtani képtelen munkaügyi hivatalok segítségére csak korlátozottan számíthatnak.

Az egyéni (egy-egy család egészét érintő) elhatározás meghozatalát nehezítette, hogy a szervezeti változásokat meghatározó döntések sok esetben ad - hoc jelleggel, előzetes jelek nélkül születtek meg. (Számptalan esetben a helyőrségek elhelyezési,

kiszolgáló és kiképzési komplexumai a bezárást megelőző egy-két évben, nagyberuházás keretében kerültek felújításra.)

A rendszerváltás előtt szinte megbocsáthatatlannak minősült egy-egy hivatásos katona leszerelése, és munkavállalása a civil szférában. Ezt követően a honvédség folyamatos átalakulása, a szerződéses állomány (köztük egyre nagyobb számban a tisztek és tiszthelyettesek) megjelenése, valamint a gazdasági konjunktúra idején a versenyszféra egyes területeken megjelenő elszívó hatása sokáig megkérdőjelezte a rekonverzió létjogosultságát. A fentiek következtében kialakult fluktuáció – lévén a legkvalifikáltabb, vagy a munkaerőpiacon hiányszakmaként aposztrofált képesítéssel rendelkezők a szervezeti stabilitás és a megtartóerő hiányát érezve elsőként éltek a számukra kínálkozó lehetőségekkel - sok esetben a kontraszelekció irányában hatott a szervezeten belül (Angyal, 2014).

A HM vezetői az ezredfordulóra végre felismerték azt *a politikai vezetés szintjén csak nagyon nehezen tudatosult tény*t, amit Krizbai már a '90-es évek második felében publikált. *Ez pedig nem más, mint hogy a hadsereg humánerőforrás gazdálkodása nem fog működni abban az esetben, ha elszakad a nemzeti munkaerőpiactól, ha nem veszi figyelembe annak működési sajátosságait, rendjét és időszakos trendjeit, illetve hogy a fegyveres erőkből szolgáltatást teljesítőkre ugyanúgy vonatkozik az erőforrás szemlélet, mint Magyarországon bármely más ágazatra* (Krizbai, 1996).

A 2000-ben készült első ágazati humánstratégia nagyon hézagossá sikerült. Nem tudott minden pontjában megfelelni a követelményeknek, azaz nem volt képes előre jelezni, megteremteni és ellenőrzés alatt tartani a változást, mint ahogy nem sikerült benne megoldásokat kidolgozni arra sem, hogy a humánerőforrás gazdálkodás adott állapotból miképp juthatunk el a tervezett állapotba. A stratégia nem tudta biztosítani teljes mértékben a szervezeti tanulás folyamatát, nem talált megoldásokat arra nézve, miként lehet megszerezni, optimálisan használni, támogatni, ösztönözni, ha szükséges át- vagy tovább képezni és megtartani az értékes munkaerőt, illetve azokat, akik megfelelő lojalitással szolgálták a szervezetet. Ahogy a stratégia arra sem adott választ, hogy a rendszerből a távozókat milyen outplacement módszerekkel lehet támogatni korábban megszerzett kompetenciáik további hasznosítása érdekében (Kissné, 2009).

A honvédelmi tárca második humánstratégiája (2003-2013) három pilléren, azaz a humánerőforrás tervezés, a humánerőforrás gazdálkodás, humánerőforrás fejlesztés rendszerén alapult. Ezen belül – ha nem is kiemelten, de – megjelentek az outplacement, azaz a rekonverzió egyes elemei is, hiszen az erőforrás-fejlesztés pilléren belül a mindenkori képességalapú haderő teljes vertikumára kiterjedve, annak kialakításához a tanulószervezet sajátosságait figyelembe vevő rendszer keretében biztosítani szerette volna az egyéni és csoportkvalifikációt, valamint a szolgálati idő alatt olyan kompetenciák megszerzését, mely a magyar munkaerőpiacon biztosítható volna a szervezetből kilépők rekonverzióját (Krizbai, 2002). Ugyanakkor a rekonverzió valós fogalmát, és tartalmát csak a 2008-as ágazati humánstratégia, fogalmazta meg. (Ezt kissé késve tette, hiszen ekkor már a professzionális hadsereg egyik alapkövét adó szerződéses szolgálat lehetősége már 1996 óta fennállt.)

Elemézve a Magyar Honvédség legújabb (2012-től 2021-ig szóló), a rekonverziós alapokat is tartalmazó humánstratégiáját a rendeltetésnél kiemelten fontos annak hangsúlyozása, hogy „A humánstratégiának és a stratégiával összhangban kidolgozásra kerülő, annak megvalósítását célzó, rövid- és középtávú cselekvési programoknak szorosan kell illeszkedniük a honvédelmi tárca hosszú távú stratégiai tervéhez, valamint a Magyar Zoltán Közigazgatás-fejlesztési Programban megfogalmazottakhoz.” (HM, 2011).

A közigazgatás-fejlesztési programmal a kormány a közszolgálatosság deficitjét, régi új értékekre (az állam újraépítése, a szaktudásra, elhivatottságra, a közigazgatás rangjának

visszaállítására) építve három lépcsőben kívánta módosítani. Elsőként 2010-ben megszületett a kormánytisztviselők jogállásról szóló törvény (Országgyűlés, 2010), mely korrigálta a központi közigazgatásban dolgozók foglalkoztatási jogviszonyának szabályozását, később módosításra kerülő elemeinek (köztisztviselők indoklás nélküli felmentése) bevezetésével megkönnyítve a köztisztviselői kar átszelektálását. Ezek mellett államigazgatásban és az önkormányzatoknál dolgozókra csoportosítva a köztisztviselőket újrendezte azok sorait, és nem utolsósorban a korábban duális (köztisztviselőkre és közalkalmazottakra) bontott rendszert triálissá (köztisztviselők, közalkalmazottak, kormánytisztviselők) bővítette ki. (A jogszabályt 2012. március 1-től hatályon kívül helyezték. Helyét a Közszolgálati tisztviselőkről szóló törvény vette át) (Angyal, 2014).

A törvény kinyilvánította, hogy közszolgálati jogviszony (még akkor is, ha a foglalkoztatás feltételeinek rugalmasabb és takarékosabb kialakítása bele is tartozik) „... nem egymás mellé rendelt felek viszonylag szabad megállapodásának tárgya, hanem jogszabály által részletesen szabályozott feltételrendszer szerinti szolgálatteljesítés” (Hazafi, 2012), ezzel a korábban a személyközpontúság irányába fellazuló személyzeti rendszer ismét erősen centralizált szervezetközpontúvá vált.

A centralizáció második lépésében a Magyary Zoltán Közigazgatás-fejlesztési Program alapján megszületett a Kormányzati Személyzeti Stratégia, amely meghatározta a közszolgálati életutak fejlesztési céljait és irányait.

A stratégia keretében működtetett uniformizált személyügyi nyilvántartási és integrált emberi erőforrás-gazdálkodási rendszer, lehetőséget teremt statisztikai adatgyűjtésre, melyből következtetések vonhatóak le a teljes rendszerrel kapcsolatban. A személyzeti erőforrás-fejlesztés tekintetében pedig elsősorban a Nemzeti Közszolgálati Egyetemre alapozva koordinálják a továbbképzési rendszert (Angyal, 2014).

Bár a Kormányzati hírsatornák hazai sikertörténetéről számolnak be ezzel kapcsolatban, ismeretes, hogy az USA-ban az elnökválasztás egyik programja volt a Lean Six Sigma, mint átfogó integrált emberi erőforrás-gazdálkodási rendszer bevezetése. Mint minden új rendszer bevezetésénél a legjelentősebb problémaként a pártatlanság és az objektív nézőpont hiányát jelölték meg a szakemberek (Lean Center, 2012).

A stratégiából kitűnik, hogy a Kormány a közszolgálatot egy zárt rendszernek tekinti, mely megköveteli, hogy az általánosnak tekinthető munkaviszonytól eltérően a kinevezés, mint közigazgatási aktus a munkajogviszony keletkezésének alapja. Ez azt is jelenti, hogy a köztisztviselői munka olyan hivatás, melyet a köz érdekében, a közjó elérése céljából végeznek. Ugyanakkor az egyes közszolgálati jogviszony-típusok annak specialitásai miatt eltérhetnek egymástól. Ettől függetlenül a stratégia és az arra épülő kormányhatározat (Kormány, 2011) elvi átjárhatóságot célzott meg a kormánytisztviselői és köztisztviselői státuszok, valamint a fegyveres, és más hivatásos szolgálati munkakörök között, ezzel tágította a karrierlehetőségeket mindkét irányban.

Az egységes jogi szabályozás folyamatába kapcsolódva megjelent a - kormánytisztviselőkre vonatkozó szabályokat elsődlegesnek tekintő, a többi (helyi önkormányzatoknál, egyéb autonóm szerveknél foglalkoztatott) köztisztviselőre alkalmazandó szabályokat külön tartalmazó - közszolgálati tisztviselőkről szóló törvény (Kttv.). Ez tartalmazza az új életpályák kialakításának folyamatát, azok összehangolását, és a tisztviselői életpálya megújításához szükséges feltételek biztosításának szabályozását, valamint a hivatásetikai alapelvek, az általános magatartási szabályok meghatározását (Országgyűlés, 2011).

A rekonverzió - annak ellenére, hogy a Magyary Program keretében a közszolgálati keresztutak megnyitásra kerültek – egyenlőre csak elmélet szintjén létezik a HM humán erőforrás menedzsmentjében, annak ellenére, hogy a külföldi példák közül számos, már eddig is beépíthető lettek volna a HM outplacementjének gyakorlatába. Így maga a

rekonverzió elsősorban egy végleges tartalommal fel nem töltött, és gyakorlati megvalósulással csak esetlegesen együtt járó jogszabályi lehetőség.

Addig is, amíg a lehetőségek és megoldások gyakorlattá nem válnak, a leszerelők kénytelenek továbbra is igénybe venni az úgynevezett puha rekonverziót, ami elsősorban a tájékoztatást, jobb esetben a munkaügyi központok által szervezett felnőttképzésekre való bejutás lehetőségét jelenti, ugyanakkor kevésbé számolhatnak azzal, hogy a rendszer konkrét munkaköröket és életstratégiákat ajánl fel számukra a polgári életben.

2. Lengyelország

Lengyelország a katonai humán rekonverzió egyes azon lépéseit, melyet Magyarország az új Kormányzati Személyzeti Stratégia keretei között kíván bevezetni, már az ötvenes évek végén, a fegyveres erők nagyarányú átszervezése és létszámcsökkentése során alkalmazta. 1955-ben majd 1957-ben központi állami direktívák és határozatok kerültek kiadásra a nagyarányú létszámleépítéssel érintett (főleg) tiszti és altiszti állomány leszerelése kapcsán anyagi és pénzügyi ellátásukra. Ez az ellátás meghatározott időintervallumban minden olyan (lakhatási, szociális, mobilitási, beiskolázási és fejlesztési) feltételt biztosított, mely lehetővé tette, hogy a létszámleépítés során érintett családok – a volt katonai beosztást betöltőn keresztül – olyan új képességekre tegyenek szert, melyek biztosították részükre a munka, ezzel a kor színvonalának megfelelő megélhetés lehetőségét.

A leszerelők értékelése, munkaalkalmasságának megállapítása, a lehetséges civil alkalmazási területek meghatározása céljából magasabb szintű bizottságokat hoztak létre. Valamennyi minisztérium köteles volt ágazati szintű képzési programokat létrehozni, ahol elsősorban a szakképzettséggel nem rendelkezők tanulhattak. Központi előirányzatok születtek, melyek kötelezővé tették valamennyi állami és önkormányzati szervezet részére a leszereltekkel betölthető munkakörök pontos meghatározását, és az elbocsájtottakkal kapcsolatos pozitív diszkriminációt. Azaz ha a leépített állomány az iskolai végzettséget, szakképzettséget, egészségügyi állapotot figyelembe véve alkalmas volt a munkakör betöltésére elsőbbséget élvezett annak betöltése során. Mivel a Lengyel Állam a szocializmusban is támogatta (főleg a mezőgazdasági ágazat terén) a magángazdaságok létrejöttét, miniszteri hatáskörben természetbeni ellátásként katonai használatból kivont vontatókat, gépeket, járműveket kaphattak azok, akiket nem sikerült átképzésben részesíteni, vagy elhelyezni.

Ezt követően a rendszerváltásig további pozitív kedvezményeket kaptak a rekonverziós ellátásban részesülők, hiszen akik a leszerelést követően a védelmi szféra más területein (Állampolgári Milícia, Területi Légvédelem, Területi Vasútvédelem, üzemi és egyéb tűzoltók, egyéb állami védelmi jellegű szervezetek) helyezkedtek el, új munkaköreikben legalább annyi fizetést kaptak, mint amennyi az utolsó katonai beosztásukban meglévő illetmény volt.

A rendszerváltás a tömeghadsereg nagyarányú létszámleépítéssel járt együtt, ennek hatására a '90-es években kidolgozták azt a rekonverziós sémát, amely hazánkban példának okáért csak a 2000-es években kezdett el működni.

Látva a geostratégiai helyzet változását még a NATO csatlakozást megelőzve új, a minisztériumtól a csapatokig átfogó rekonverziós rendszert hoztak létre Lengyelországban. Ez speciális végzettségű, kizárólag rekonverziós humán erőforrás gazdálkodással és tanácsadással foglalkozó szakemberekből állt, akik a minisztériumi és magasabb parancsnoki szinteken a rendszer tervezésével, irányításával és kontrollálásával, alsóbb szinteken a rekonverziós feladatokat végrehajtásával támogatták a leszerelő állományt.

Az állam a professzionális haderő létrejöttével egy időben, az átszervezések hatására felszabaduló, de fenntartás szempontjából költséges katonai ingatlanok hasznosítása céljából megalkotta a kreatív rekonverziós gyakorlatot. Mivel a kiürült laktanyák és objektumok állagfenntartása súlyos teher volt, és ezek valós értéken történő eladása nehézségekbe ütközött, így az állam az objektumokba betelepülő vállalkozásoknak – akik garanciái voltak az állagmegóvásnak – amennyiben azok a létszámleépítésben érintett állományt foglalkoztatták, gazdasági előnyöket biztosított. Ezzel az állam több szempontból is jól járt, hiszen növekedtek adóbevételei, és az ingatlanokra sem kellett költenie. A versenyszféra beinduló vállalkozásai is támogatásban részesültek, a rekonverziós lehetőséget (azaz a foglalkoztatást) a leszerelt állomány megkapta, és a helyi önkormányzatok is elégedettek lehettek, hiszen a helyi szolgáltatók egy része továbbra is megrendeléseket kaphatott, a munkahelyek száma az alakulatok felszámolását követően sem csökkent drasztikusan, így helyi adóbevételekhez juthattak ez által.

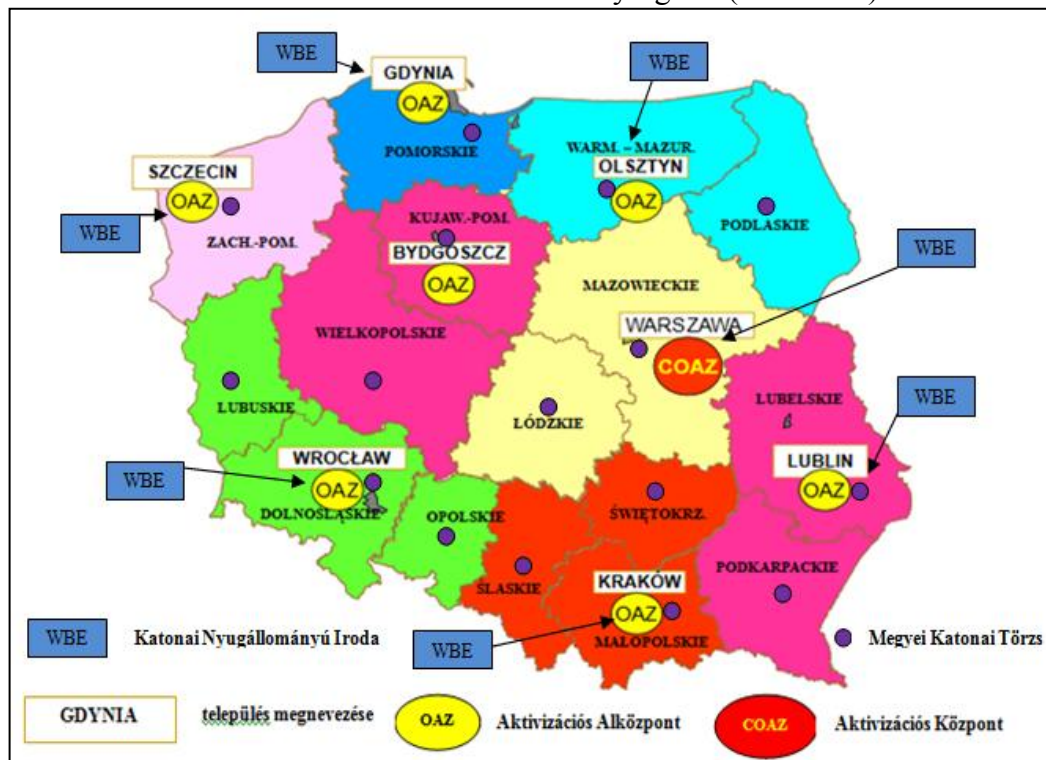
A kreatív rekonverzió másik kiemelt példáját jelentik, hogy a K + F intézmények mellett támogatták olyan (korábban operatív munkakört ellátó, gyakorlati beállítottságú, nemzetközi tapasztalattal rendelkező, leszerelt katonák alkalmazásával működő) kreatív, innovatív vállalkozások létrejöttét, melyek elsősorban a kutatási eredmények mielőbbi piaci megjelenését biztosították, és ezzel támogatták a lengyel gazdaság technológiai transzferjét.

Mindezek mellett a katonai képességek megújítása során végrehajtott fegyverzetcsereket, és technikai fejlesztéseket is úgy alakították/alakítják, hogy az új rendszerek fenntartásához és kiszolgálásához nélkülözhetetlen logisztikai háttér megteremtésében és biztosításában nagy szerep jusson azon hazai tulajdonú, de a versenyszférához tartozó cégeknek, melyek volt katonákat alkalmaznak. (Leopard 2A4-típusú harckocsik szervizelése és javítása.)

Érdemes megvizsgálni a Lengyel Köztársaság által kitűzött rekonverziós célokat is. Míg hazánk hasonló célmeghatározásában elsősorban gazdasági és társadalmi jellegű felsorolások szerepelnek, addig Kosciielecki alapján Lengyelország kiemelt figyelmet fordít a rekonverzió nemzetbiztonsági vonzataira is. Különösen e jelenlegi ukrán helyzetet szem előtt tartva (ahol a lázadó területek milíciáiban nagy számban megtalálhatóak a katonai szolgálatból különböző okokból kiváló, elégedetlenek) tűnnek fontosak az olyan tényezők, mint a például „a leszerelt katonák társadalmi stabilitást biztosító szerepének fenntartása”, vagy a hazánkból nyugatra távozó nagyszámú, főleg nyelveket beszélő, kvalifikált, fiatal munkavállalókra tekintettel „az ország társadalmi szintű kvalifikációjának és tudásának megtartása”. Ugyancsak kiemelendő „a határokon túl, missziókban és nemzetközi szervezetekben végzett munka során a nemzetközi kapcsolatok erősítése”, melyben a missziós tapasztalatokkal rendelkező, nemzetközi törzsekben tapasztalatot szerzett katonák biztos megállják a helyüket (Kosciielecki, 2010).

A rekonverziós támogatást biztosító intézményrendszer felépítése az évek során követte a lengyel fegyveres erők szervezeti változásaiból adódó módosulásukat. Mivel a rekonverziós stratégia társadalmi és politikai szinten is elfogadott, így elsősorban a vezetési szintek erőforrásai (főleg a létszámok) rendeződtek át. Ennek megfelelően a Nemzetvédelmi Minisztérium és magasabb parancsnokságok szintjéről elsősorban a végrehajtás szintjére helyezték át a hangsúlyt, valamint a létszámokat. Jelenleg a rekonverziós szervezetben összesen 68 fő (1 fő hivatásos, és 67 fő honvédségi közalkalmazott) dolgozik. Ezek közül 4 fő a minisztériumban, 16 fő a katonai alakulatoknál, parancsnokságokon, és a tiszti iskolákban dolgozik, ugyanakkor az állomány 61%-a (40 fő) a területi illetékességgel bíró ügynevezett aktivizációs alközpontoknál, illetve ez utóbbiak varsói központjában lát el feladatokat. A fenti

szervezeteken kívül közvetve még a megyei katonai törzsek és a katonai nyugállományú irodák is kiveszik a részüket a rekonverziós tevékenységből. (1. sz. ábra)

1. sz. ábra: A lengyel katonai rekonverziós szervezetek struktúrája, területi elhelyezkedése és felelősségi körzete (forrás: MON, 2014 Aktualności, rozmieszczenie struktur rekonwersyj i zakres ich terytorialnej działalności)

A rekonverziós szolgáltatásokat és támogatásokat a minisztérium folyamatosan bővíti, és ez gyakorlatilag (a fegyelmi úton elbocsátottakat és a közügyektől eltiltottakat, illetve az állampolgárságukat elvesztetteket kivéve) az állomány teljes egészét érinti, beleértve védelmi szférában dolgozó közalkalmazottakat, katonák közül pedig (rendfokozatra való tekintet nélkül) a leszerelőket és (egy bizonyos időhatáron belül) a még szolgálatban lévőket és a már leszerelteket is. A rekonverziós szolgáltatásokat és támogatásokat már a tervezett leszerelés előtti 2, és azt követő 2 évig lehet igénybe venni. A hagyományosnak mondható támogatási formákon kívül (munkaerő-piaci információnyújtás, munkaerő-piaci tanácsadás, csoportos foglalkozások, átképzés, munkaerő közvetítés, 6 hónapos szakmai gyakorlat biztosítása, továbbtanulási információk és tanácsadás, munka és továbbtanulási vásárok, a vállalkozóvá válás támogatása, üzleti inkubátor, álláskereső klubok) olyan új lehetőségek is rendszerbe álltak nemrég, mint a szakmai portfólió készítés támogatása, vagy szolgálat teljesítése közben elhunyt katonák közvetlen családtagjai (feleség, gyermek) munkahelykeresésének és elhelyezkedésének támogatása munkaerő-piaci információk szolgáltatásán, karrier tanácsadáson és tervezésen, átképzés támogatásán, képzési tanácsadáson keresztül.

Ugyancsak újdonság a munkaerő-piaci orientációt, potenciált mérő diagnosztikai vizsgálaton való részvétel biztosítása. Az átképzések anyagi támogatása a letöltött szolgálati évek függvénye, 4 év után 1875, 12 év után 3750, 15 év után 5625 zloty. A minisztérium és szervei nagyon széles körben veszik igénybe az uniós forrásokat és a nemzetközi projekteket a fentiekben felsorolt támogatások finanszírozásának biztosítására.

Annak ellenére, hogy folyamatosan fejlesztik a rekonverziós lehetőségek szervezeti hátterét, formáit, valamint tartalmi elemeit, szakértői és felhasználói oldalról sok kritika éri

a minisztériumot a rendszer működésével kapcsolatban (Glinska, 2012). Mivel a lengyel (kemény) rekonverziós lehetőségeket nagyban meghatározó polgári munkahelyek számát erősen befolyásolja a központi személyzeti politika, és az ország gazdasági teljesítőképessége, továbbra is a puha megoldások (képzés, fejlesztés) maradnak a rendszer működtetésének középpontjában. A rekonverzió monitoringja ugyancsak hiányzik, és (a szerződéses jogviszonyra tekintettel) meg kellene határozniuk a rekonverziós 5, 10 és 15 éves célokat is. Ugyanakkor a katonai oktatást, felkészítést és kiképzést dupla kimenetelűvé kell változtatniuk, mivel a katonai szolgálat alatt szerzett kompetenciák nem felelnek meg minden esetben a polgári munkavállaláshoz.

3. Francia Köztársaság

A francia rekonverziós szolgáltatásokat – hasonlóan a lengyel szisztémához – azok a volt szerződéses és hivatásos katonák tudják kihasználni, akik legalább 4 év szolgálati idővel rendelkeznek.

A rendszer négy szintre (minisztériális, központi, regionális, helyi) tagozódik. Ezeken a szinteken belül - a jellemző specialitásoknak megfelelően - eltérés mutatkozik az egyes haderőnemek (szárazföldi erők, légierő, haditengerészet, csendőrség) rekonverziós szervezeteinek felépítésben, és ezek megnevezésében is (Kościelecki, 2010).

A minisztériális szint, az mellett, hogy biztosítja a rekonverziós stratégia megvalósításának jogi, technikai, szervezeti és pénzügyi hátterét, az ország területén CIR-eket (Centre d'Information de Recrutement) tart fenn, ahol a toborzás mellett a rekonverziós támogatás is kiemelt feladatként jelentkezik. Ezek a szervezetek többek között teljes ellátást biztosító tanfolyamokon elsősorban munkaerő-piaci, jogi és pedagógiai ismeretekkel látják el a leszerelő katonákat, tiszthelyetteseket.

A védelmi minisztérium által még az ezredforduló előtt létrehozott és azóta fenntartott Défense Mobilité különböző kiadványokkal, web rádiós szolgáltatásokkal, rendezvényekkel támogatja a leszerelőket, illetve együttműködés keretében biztosítja a rekonverziót olyan szervezetekkel, mint a 22 regionális igazgatósággal rendelkező Pôle employ, AFPA, a logisztika területén érdekelt City Pro, a biztonsági szektorban működő ECF és MACCI, a szállítás területén széles kapcsolatokkal rendelkező Groupe AFT-IFTIM, a hajózás és vezetékes szállítás szakmberszükségletének biztosítására specializálódott INPP, illetve a mezőgazdasági, kommunikációs, és művészeti ágazatokban érdekelt ONAC – VG PARIS (Ministère de la Défense, 2014).

A felsoroltakon kívül a Défense Mobilité olyan szövetségekkel tart szoros kapcsolatot, mint a mezőgazdasági gépgyártásban érdekelt APDEMAA, a gasztronómia – szépségipar – textilipar - kereskedelem – termékgyártás és karbantartás – kiadványozás – nyomdaipar – dekoráció – energia – telekommunikáció – stb. terén 140 partnerrel rendelkező FVD, a közúti szállításban érdekelt FNTV, a közszolgáltatásokat átfogó FNSA, a veszélyes anyag szállítókat összetartó CSD, a hajóépítőket reprezentáló FIN, a sport és sportfogadásban érintettek részéről a FNPSL, a szállítást és logisztikát ötvöző TLF, a fémipart és gépgyártást átfogó UIMM, és a magánbiztonsági szektort reprezentáló USP (Ministère de la Défense, 2014).

Központi szinten a haderőnemi parancsnokságok egy-egy rekonverziós iroda, a regionális szinten 1-1 konzulens rekonverziós tiszttel (a csendőrségnél iroda), míg helyi szinten az alakulatoknál 1-1 rekonverziós segítő található (Kościelecki, 2010).

A katonák rekonverziós ciklusa 2 évet ölel fel, és öt ütemben zajlik. Ez a két éves ciklus mind a katonának, mind a rekonverziót végző szervezeteknek optimális a tájékozódásra, a megfelelő rekonverziós irányok meghatározására, megtervezésére, és ennek alapján a megkívánt kompetenciák és gyakorlat megszerzésére. Az első, hathónapos

ciklusban a katonák az alakulatuknál egyéni megbeszéléseken, tanácsadásokon és csoportos rekonverziós tájékoztatókon vesznek részt. A második, azaz orientációs szakaszban megtörténik a jelöltek önértékelése, a kompetenciák felmérése, ezek alapján a rekonverziós célok meghatározása, és megkezdődik a civil karriert felépítő projekt elgondolásának összeállítása. A harmadik, mintegy féléves szakaszban pontosítják a projektet, megtervezik ehhez a megfelelő támogatási formákat, valamint megkezdődik a rekonverziós dokumentáció összeállítása, és a kompetenciafejlesztés is. A negyedik, azaz validációs szakasz keretében miután meggyőződtek a projekt teljesíthetőségéről, és minden feltétel adott annak végrehajtásához, egy 15 naptól 6 hónapig tartó időszakban fizetett munkahelyi szakmai gyakorlatot biztosítanak a leszerelőknek. Az utolsó fázisban még támogatást kap a leszerelő (akár önállóan, akár a rekonverziós rendszer támogatásával kíván elhelyezkedni) a CV, és a motivációs levél összeállításához, valamint a várható felvételi elbeszélgetése kapcsán szimulációs, gyakorlati felkészítésben részesülhet (Défense Mobilité, 2014). A fentiekén kívül az állomány leszerelésekor az állami jogszabályban meghatározott pénzügyi ellátást kapja, ami elérheti a havi illetmény 45-szörösét is (ezek háttérben a szervezeti változásokkal együtt járó létszámcsökkenések általában nem keltenek feszültséget a személyi állománynál.) Az állam a rekonverziós kiadások finanszírozására külön alapítványt létrehozva – a kiáramló létszám éves tervezése kapcsán a meglévő keretek alakulását folyamatosan figyelemmel kísérve – támogatja azt.

A rekonverzió keretein belül ugyancsak lehetőség van átképzésre, és ezt követően átvezénylésre a fegyveres erők más haderőneveihez, és a közszférában vagy az úgynevezett államilag garantált munkahelyen való foglalkoztatásra.

Az érintetteknek, és családtagjaiknak a fentiekben ismertetett állami rekonverziós rendszeren kívül lehetőségük van még egyéb, társadalmi szervezetek által kínált szociológiai jellegű szolgáltatásokat is igénybe venni, melyek ugyancsak segíthetik a leszerelést követő elhelyezkedést, de ezeket hivatalosan nem sorolják a rekonverziós programok közé (Kościelecki, 2010).

Egyre nagyobb szerepet töltenek be a francia rekonverzióban azok a munkaerő közvetítő vállalkozások, melyek a kifejezetten a védelmi és biztonsági szektorban megszerezhető kompetenciák felkutatására és értékesítésére építik vállalkozásukat. Többek között ilyen szervezet az Elite Reconversion, mely a biztonsági szektor éves 150 – 300 milliárd eurós piacából minél nagyobb szeletet igyekszik kihalászni a speciális szakképzéssel rendelkező volt katonák kiközvetítésével.

Összegzés

A kutatásból (annak ellenére, hogy csak két állam rekonverziós gyakorlatának leírását tartalmazza) látható, hogy a nemzetközi gyakorlatban vannak egymástól eltérő és hasonló elemek. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a hazai puha rekonverziós gyakorlaton bőven lenne még mit javítanunk, nem szégyen kijelenteni, hogy tanulófázisban vagyunk.

A védelmi tárca és a közigazgatás is (igaz apró lépésekkel, de) elindult az értékközpontú (kompetenciaalapú) humán erőforrás menedzsment irányába. Ebben az esetben viszont a szervezeti kompetenciamodelleket valóban létre kell hozni minden területen, hogy a rendszer képes legyen az értékrendjével szinergiát mutató munkaerő-állomány folyamatos biztosítására. Tehát ennek megfelelően kompetencia-alapú toborozási és kiválasztási rendszereket kell működtetni mindkét területen, a jelentkezőket (akár egy új felvételtől, akár rekonverziós pályamódosításról van szó) kompetencia deficit/szűcsicit alapján kell értékelni az adott munkakörre, és ennek megfelelően erre kell a teljesítménymenedzsmentnek és a (rekonverziós) kompetenciafejlesztésnek is épülnie.

Amennyiben a Magyar Kormány a közszolgálati keresztutakat tartja az elsődleges rekonverziós megoldásnak, és minden egyéb átjárhatósági (többek között mobilitási) nehézséget már feloldott, még kérdéses, hogy a katonai és a köztisztviselői kompetenciaelvárások és a meglévő kompetenciakészlet vice versa milyen megfeleltetéseket tesznek majd lehetővé, illetve milyen egyéni fejlesztéseket kívánnak meg. Ez pedig objektív, elfogulatlan értékelés nélkül nem lehetséges, melyhez országosan közszolgálati értékelő központ (assessment center) rendszer létrehozása válik szükségessé.

Ugyanakkor azt is tudatosítanunk kell az állam szereplői között, hogy ebben az esetben a rekonverzióra költött minden egyes forint (akár a közigazgatás, akár a védelmi szféra büdzséjéből költik) nem kidobott pénz, illetve nem segély, hanem az állam saját maga fejlesztésébe investált befektetés is, melynek magával kell hoznia a szervezeti eredmények/teljesítmények vizsgálatát, valamint a megtérülési vizsgálatokat is.

Irodalomjegyzék

- Angyal Árpád (2014): A konverzió/rekonverzió nemzetközi tapasztalatai, kiemelt figyelemmel a lengyel hadsereg rekonverziós tevékenységére. A hadtudomány és a 21. század, Budapest, Nemzeti Közsolgálati Egyetem 2. o.
- Angyal Árpád (2014): A közszolgálat változásai, szerepe s Magyar Honvédségben szolgálatot teljesítők outplacementjében. Társadalom és Honvédelem, 2014. 1. szám. Budapest, NKE
- Défense Mibilité (2014): L'accompagnement du candidat. http://www.defense-mobilite.fr/var/defensemob/storage/fckeditor/Image/parcours_reconversion.jpg (2014.01.21.)
- Barro, Robert J. - Sala-i-Martin, Xavier (1997): Economic growth. Journal of Economic Dynamics and Control Volume 21, Issues 4–5, May 1997, 895–898. o.
- Balázs Éva: Humán erőforrások és az oktatás. Iskolakultúra 2004/6-7.
- Bálint Sándor - Pintérné Thurzó Ilona: A szerződéses állomány létszáma növelésének szervezeti feltételei és hatása az állományarányokra. Hadtudományi Tájékoztató 2001/8. sz. HVK Vezérkari Iroda, 203-225. o.
- Bányai Kornél (2005): Pályaelhagyó logisztikai tisztek konverziója az üzleti logisztikába. Budapest, ZMNE 27. o.
- Benkő Tibor (2010): A rekonverzió, mint a professzionális haderő humán erőforrás gazdálkodásának stratégiai kérdése. Budapest: ZMNE KLHK Hadtudományi Doktori Iskola.
- Blaskó Zsuzsa (1998): Kulturális tőke és társadalmi mobilitás. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet <http://www.mtapti.hu/mszt/19991/blasko.htm> (2014.01.21.)
- Bourdieu, Pierre et al (2008): A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése: tanulmányok. Budapest, General Press.
- Brochocki, Mariusz (2008): Programy rekonwersji w Siłach Zbrojnych RP w kontekście teorii zarządzania zasobami ludzkimi. Varsó, Zeszyty Naukowe WSOWL Nr 2 (148) 2008. 175. o
- Elite Reconversion (2014): Le cabinet. <http://www.elite-reconversion.fr/le-cabinet/> (2014.04.25.)
- Głinska, Paulina (2012): Inwestycja w przyszłość. Polska Zbrojna, nr 13. 25 marca 2012. 18.
- Hazafi Zoltán (2012, szerk.): A közszolgálati tisztviselői törvény magyarázata in: Hazafi Zoltán: Bevezetés, szabályozástörténet, hatály, a jogviszony tartalma. ÁROP-2.2.5.-2008-0001 számú, Humán-erőforrásgazdálkodás a központi közigazgatásban kiemelt projekt, Budapest, 15. o.
- Honvédelmi Minisztérium: 53/2008. (HK.12.) HM utasítás A Magyar Honvédség humánstratégiája a (2008-2017.) kiadásáról
- Honvédelmi Minisztérium: 79/2011. (VII.29.) HM utasítás „A Magyar Honvédség humánstratégiája a 2012-2021. közötti időszakra” kiadásáról
- Kissné András Klára: A stratégiai tervezés a túlélés egyik alapja. HR Portal 2009.11.25. <http://www.hrportal.hu/hr/a-strategiai-tervezes-a-tuleles-egyik-alapja-20091125.html> (2012.05.04.)
- Kormány (2011): 1207/2011. (VI.28.) Korm. határozat a közszolgálati életpályák összehangolásáról.
- Kormány: 1035/2012. (II. 21.) Korm. határozata Magyarország Nemzeti Biztonsági Stratégiájáról. Magyar Közlöny, 2012. évi 19. szám, Budapest, 1378. o.
- Kościelecki, Lech (2010): Zarządzenie potencjałem społecznym w warunkach globalizacji – Rekonwersja kadr wojskowych w Polsce. Warszawa, AON, 164. o.

Krizbai János (1996): A fegyveres erők a munkaerő piacán. Hadtudomány, Bp. 1996/4. sz. 106-117. o.

Krizbai János (2002 szerk.): Humán stratégia a professzionális haderő kialakítására 2003-2013. Budapest, HM HPF

Lean Center (2012): A Lean Six Sigma a kormányzati folyamatok támogatására is kiváló eszköz lehet. <http://www.leancenter.hu/lean-menedzsmen/a-lean-six-sigma-a-kormanyzati-folyamatok-tamogatasara-is-kivalo-eszkoz-lehet.html> (2013.05.21.)

Lengyel György – Szántó Zoltán (1998): Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája. Aula, Budapest, 5–7. o.

Ministerstwo Obrony Narodowej (2014): Rekonwersja, Aktualnosci. <http://www.wojsko-polskie.pl/pl/rekonwersja/27008,aktualnosci.html> (2014.05.27.)

Ministère de la Défense (2014): Les organismes de formation. <http://www.defense-mobilite.fr/nos-partenaires/les-organismes-de-formation> (2014.05.27.)

Országgyűlés (2010): 2010. évi LVIII. törvény a kormánytisztviselők jogállásáról

Országgyűlés (2011): 2011. évi CXCV. törvény a közszolgálati tisztviselőkről.

Sidor-Rządowska, Małgorzata (2008): Zarządzanie kompetencjami – teoria i praktyka Cz. I. Buletin POU, wrzesień, numer 9 (20) Warszawa Polis Open University, Wyższa Szkoła Zarządzania

Rosen, Sherwin (1991): Human Capital. In: Eatwell, J. – Milgate, M. – Newman, P. (eds.): The New Palgrave Dictionary of Economics. Vol. 1. The Macmillan Press, London – New York – Tokyo. 681-690. o.

Schulz, Theodor William (1961): Investment in human capital. American Economic Review, 51, March. 1-17. o.

Sirko, Stanislav (2011) Officers of the Armed Forces of the Republic of Poland with reference to the organisational and demographic changes, Praha, Vojenské Reflexie, ročník VI. číslo 1/2011. 26. o

Sík Endre (2006): Tőke-e a kapcsolati tőke, s ha igen, mennyiben nem? Szociológiai Szemle 2006/2, 72-95. o.

Solow, Robert Merton (1999): Notes on Social Capital and Economic Performance. In Dasgupta, P.–Serageldin, I. eds.: Social Capital – A Multifaceted Perspective. Washington, The World Bank, 6-11. o.

Thierry, Dominique et al (1994) Zatrudnienie i kompetencje w przedsiębiorstwie w procesach zmian, Poltext, Warszawa. 191. o.

Tomay Kyra (2002): P. Bourdieu a társadalmi egyenlőtlenségek újratermeléséről. <http://www.doksi.hu/get.php?lid=12573&order=DisplayPreview> (2014.02.12)

Ziółek, Jolanta (2012): Rekonwersja Kadr Zbrojnych Sił RP. Warszawa: AON 9-21.0

Angyal Árpád Béla, doktorjelölt

Nemzeti Közszolgálati Egyetem

Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar Hadtudományi Doktori Iskola

Cím: 1101 Budapest *Hungária* körút 9-11.

E-mail: anarp@freemail.hu

„...de igény az lenne rá!”
**A magyar társadalom szélsőjobboldali orientációja a
 rendszerváltozás időszakában**

Árvai Péter

Politikatudományi és Nemzetközi Tanulmányok Tanszék
 Társadalmi Kapcsolatok Intézete
 PTE BTK
 Pécs

Absztrakt

Az elmúlt öt év a radikális jobboldal számára igazi sikertörténetnek számít. A MIÉP 2002-es kiesése a törvényhozásból azt vetítette előre, hogy a közeljövőben nem lesz szélsőjobboldali erő a magyar parlamentben. Ennek ellenére 2009-ben előbb az európai parlamenti választásokon, majd egy évvel később magyar országgyűlési választásokon aratott komoly sikereket a Jobbik Magyarországért Mozgalom. Alapvetően inkább szociológiai jellegű munkámban arra keresem a választ, hogy mennyiben tekinthető újszerűnek a hazai társadalom szélsőjobboldali pártállása, milyen mélyebb társadalmi attitűdök és értékek húzódnak meg a Jobbik sikere mögött és mégis: mennyire idegen a szélsőjobboldal a magyar társadalomtól?

Természetesen a helyszűke miatt nincs lehetőség a kérdés teljes kibontására, így a politikai – politikatörténeti okokra nem fogok kitérni, de ettől még kár lenne azokról megfeledkezni. Jelen írás célja tehát az, hogy feltárja, a rendszerváltást követően mennyire volt alkalmas a társadalmi klíma a szélsőjobboldal kialakulására?

Kulcsszavak: *jobboldal, radikalizmus, szegénység, válság, rendszerváltás, sovinizmus, idegenellenesség*

I. A szélsőjobboldali hagyomány továbbéléséről

Kár volna tagadni, hogy az írás témájának kiválasztásakor az ötletet a kurrens magyar szélsőjobboldal helyzete adta. A Jobbik Magyarországért Mozgalom az elmúlt három évben a III. Magyar Köztársaság történetében eddig páratlan siker birtokosává lett. Szinte a „semmitől” volt képes előbb az EP-választáson, majd egy évvel később a hazai országgyűlési választásokon középpárhoz méltó, 15% körüli eredmény produkálására, idén tavasszal pedig még feljebb tudta tornáztatni támogatottságát.

Az elemzés megkezdése előtt fontosnak érzem a fogalmi kereteket tisztázását. Mivel jelen dolgozat erős szociológiai alapokkal rendelkezik, és politikatudományi vonatkozásaiak végesek, ezért most tartózkodni fogok attól, hogy patikamérlegen mérve különválasszam a „szélsőjobboldal”, „jobboldali radikalizmus”, és egyéb, egymást részben (vagy akár egészen) átfedő fogalmakat.¹ Sokkal inkább tartom magam a Kerekó-Juhász-Molnár

¹ Ezen elméleti vitáról többet lehet olvasni a következőkben: CARTER, E. (2005): *The Extreme Right in Western Europe: Success or Failure?* Manchester University Press, vagy: NORRIS, Pippa (2005): *Radical Right. Voters and Parties in the Electoral Market.* Cambridge, illetve jól összefoglaló a következő található itt: LÁNCZI András (szerk.): *Nemzet és radikalizmus, egy új pártcsalád felemelkedése.* Századvég kiadó, 2011., első fejezet

szerzőhármás által használt, összevont fogalmakhoz, mint ahogy indoklásukkal is teljes mértékben egyet tudok érteni. Tanulmányukban meggyőzően érvelnek amellett, hogy a fent említett fogalmak a valóságban és a történelemben nehezen szétválaszthatóak, vagy megkülönböztethetőek, ezért egymást helyettesítve használok a „szélsőséges”, „radikális”, stb. jelzőket magam is.²

Az írás célkeresztjében pontosan az első bekezdésben szereplő „semmiből” szócska áll, tehát a céloom most nem a Jobbik sikerének okait feltárni. Azt fogom bizonyítani, hogy a szélsőjobboldal iránti társadalmi igény koherens része a magyar társadalomnak már évtizedek óta. A dolgozat elkészítése során abból az alapállításból indultam ki, hogy a szélsőjobboldali pártok előretörésének egyik alapfeltétele valamifajta társadalmi válság megléte. Ennek a válságnak eleme lehet az életszínvonal drasztikus (vagy annak hitt) csökkenése, a szubjektív egyéni biztonság és a közbiztonság csökkenése, az általános bizalmatlanság növekedése a társadalmi intézmények és a társadalom egyéb tagjai iránt (bizonyosfajta anti-establishment attitűd), az egyén státuszának instabilitása (az érzés, hogy nem tudja „befolyásolni saját sorsát”), a politikai intézményekbe, és a politikai szereplők problémamegoldó-képességébe vetett hit csökkenése, stb.

Az általános negatív társadalmi klímán túl azonban (mint ahogy arra fentebb már utaltam) egyéb jellemzői is vannak egy társadalomnak, amik a szélsőjobboldal iránti igényt jelezhetik. Itt érzem szükségesnek utalni a Political Capital intézet által folytatott DEREK-index kutatásokra.³ Magával a kutatással ebben a fejezetben nem foglalkozom, mert az általam most feldolgozott időszakra vonatkozó méréseket nem tartalmaz az említett tanulmány. Ugyanakkor a DEREK kutatás elméleti modellje számunkra most is fontos és hasznos lehet. A kutatás során négy nagy értéket mértek:

1. **Előítélet és jóléti sovinizmus** (homofóbia és bevándorlásellenesség)
2. **Rendszerellenesség** (elégedetlenség a politikai rendszerrel, bizalmatlanság a nemzetközi szervezetekkel szemben, bizalmatlanság a jogrendszerrel és a jogalkalmazókkal szemben, bizalmatlanság a politikai elittel szemben)
3. **Jobboldali értékorientáció** (szélsőjobboldali önelhelyezés, tradicionalizmus, szabálykövetés és rendpártiság)
4. **Félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus** (elégedetlenség az élettel, gazdasági bizonytalanság és aggodalmak, közbiztonsági félelmek, gyanakvás másokkal szemben)

Természetesen nem állnak rendelkezésre 2005 előttről⁴ olyan adatfelvételek, amelyek tökéletesen megfelelnek a DEREK kutatás modelljének, de véleményem szerint vannak közelítő adatok és tanulmányok, amelyek, ha nem is tökéletes pontossággal, de trendszerűen képesek ábrázolni az egyezéseket vagy különbözőségeket. Tehát a rendelkezésre álló adatokból utólag modellezhető a magyar társadalom esetleges szélsőjobboldali orientációja.

A dolgozat megszületésének egyik alaptétele tehát nem más, mint amit többek között a Karácsony-Róna szerzőpáros⁵ írt le, miszerint a társadalom oldaláról érkező igény szükséges a potens szélsőjobboldali párt kialakulásához (de egyáltalán nem elégséges hozzá). Ugyanis hiába jellemzi a keresleti oldalt a tradicionális szélsőjobboldali gondolkodás elemeinek egyike, vagy másika (rendszerellenesség, xenofóbia, sovinizmus, stb.), ez még önmagában nem generál a politikai oldalon kínálatot. Ennek tükrében érzem fontosnak bemutatni, hogy a keresleti oldal sok tekintetben már évtizedek óta „befogadásra készen várta” egy szélsőjobboldali párt megjelenését.

² KREKÓ – JUHÁSZ – MOLNÁR 2011

³ JUHÁSZ – KREKÓ – MOLNÁR 2012

⁴ A Political Capital intézet 2005 óta monitorozza a jobboldali radikalizmust.

⁵ KARÁCSONY – RÓNA 2010

Ennek pontos bizonyítása nyilvánvaló akadályba ütközik, hiszen az államszocializmus időszakában nem hogy empirikus adatfelvételek nem voltak az általam most vizsgált témában, de még a szociológia tudománya sem létezhetett és működhetett teljes körűen. Ebből fakadóan logikus volna a történetem fonalát a rendszerváltozást övező években felvenni, de ez bizonyos szempontból felelőtlenesség volna. Egyértelmű ugyanis, hogy a társadalom attitűdkészlete, alapvető beállítottsága és jelenlegi mivolta nem évtizedek, hanem sokkal inkább évszázadok állandó változásán keresztül alakult ki, és alakul most is folyamatosan.

Így muszáj feltételeznem, hogy a magyar társadalomban meglévő radikális jobboldali attitűdök és vonások kontinuitást mutatnak a két világháború közötti időszakkal. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a mai radikális jobboldali politikusok mind Szálasi Ferenc szellemi örökösei lennének, csupán azt jelenti, hogy a társadalomban akkor széleskörűen elfogadott, és a politikában, közbeszédben explicit módon megjelenő attitűdök továbböröklődtek az államszocializmus időszakában is, bármennyire is próbálta az adott rendszer ezt megakadályozni, de legalábbis palástolni.

A Horthy-rendszer társadalmát leginkább a konzervatív-keresztény jelzőkkel lehet leírni.⁶ A bethleni konszolidációt követően a politikai rendszer intézményei a lehetőségekhez mérten visszatértek az első világháború előtti, dualista korszakhoz. A társadalommal összefüggésben egyedül a kultúra területén történt komoly reform, de ennek oka is a „*kultúrfőlény*” politikája volt, és az a hit, hogy ezen keresztül sikerül a Trianoni döntést utólag megváltoztatni Európával. A rendszer nyíltan elitista és tekintélyelvű volt, maga Bethlen is úgy vélte, hogy:

„A magyar társadalom többsége túlzottan szűk látókörű, nem elég érett, vezetésre szorul és ezt a feladatot a hagyományos elitcsoportoknak kell betölteni.”⁷

A közéletet a tekintélyelvűség újra megerősödése jellemezte: a társadalmi rétegek szigorú zártsága, a mobilitás ellehetetlenítése, és a különböző megszólítások fontossága mind ezt sugallták. Ráadásul Trianon is rengeteg feszültségforrást szült, és több, már létező feszültséget erősített fel. Ebben az időszakban erősödött fel újra az antiszemitizmus is. Ahogy Püski Levente írja:

„A századelőhöz képest kiélezett konfliktus alakult ki a hazai zsidóság körül. Az 1919-1920 folyamán szokatlan mértékben felerősödő antiszemitizmus részben a forradalmak visszahatásaként jelentkezett, részben társadalmi tényezőkre vezethető vissza. Amíg a történelmi állam keretei között a zsidóság asszimilációja - a magyarságot erősítő - kívánatos és támogatandó jelenségnek tűnt, addig Trianon után ilyen kényszerítő körülmények már nem álltak fenn.”⁸

Ezen túl a háború után egy nagy létszámú, egzisztenciáját veszített középosztály jelent meg hazánkban, mely számára a szélsőjobboldal nyújtott igazodási pontot a zsidóság bűnbaknak kiáltásával. Ezek a hangok aztán a húszas évek második felére lecsengtek, de a gazdasági világválsággal együtt egy minőségileg új szintet képviselő szélsőjobboldal jelent meg Magyarországon.⁹

⁶ PÜSKI 2010

⁷ PÜSKI 2010, 40. oldal.

⁸ PÜSKI 2010, 41. oldal

⁹ Csak ismétlem magamat, mikor azt mondom, hogy a világválság éles cezúra volt a szélsőjobboldal történetében. A harmincas évtizedben kezdődött meg a magyar politika később visszafordíthatatlannak bizonyuló és végzetes jobbratolódása. Bár mint azt láthattuk, a húszas években sem kellett a politikai szereplőket különösebben a jobboldal felé noszogatni, mentek ők maguktól is. Az viszont kétségkívül igaz, hogy ekkor épült ki a szimpátia hazánk és Németország között. Ennek természetesen több oka is van, melyek közül néhány abszolút racionális. Többről volt itt szó tehát, mint pusztán fasiszták nagy egymásra találásáról.

Összességében azt állíthatom, hogy a dualizmus kori magyar társadalom nem ment át komoly változáson az első világháborút követően. Annyi viszont történt, hogy egyrészt a Trianoni tragédia, másrészt pedig a kétszeri gazdasági összeomlás (először közvetlenül a háború után, majd a Nagy Gazdasági Világválság éveiben) felélesztette a radikális jobboldali eszméket, melyeket a harmincas évektől kezdve a politikai elit is elfogadott, sőt, támogatott. Ha visszagondolunk kicsit, láthatjuk, hogy a DEREK-index négy alapértéke közül mindegyik megtalálható volt a Horthy-korszakban. Az **előítélet és jóléti sovinizmus**, valamint a **félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus** a rendszer születésétől fogva kódolva volt: Trianon traumája, az elkeseredett igazságtalanság-érzet, az egzisztenciáját veszített középosztály mind ezt táplálta. A **jobboldali értékorientáció** szintén teljes mértékben igaz a két világháború közti időszakra, elég csak Püski Levente két szavára emlékeznünk: konzervatív, keresztény. A **rendszerellenesség** pedig csak azért nem jellemezte a kor társadalmát, mert maga a rendszer volt radikális és jobboldali, legalábbis mai szemmel nézve.

A Horthy-korszak alapvető jobboldali beállítottsága talán nem hat újdonságként. Azt viszont fontosnak érzem kiemelni, hogy ez a társadalmi klíma nem szűnt meg, és tűnt el nyomtalanul a háború végeztével. Ezen a ponton tartom szükségesnek, hogy Dahrendorfra utaljak, aki a következőket mondta:

„A >>forradalom<< szót régóta a drámai változás két teljesen különböző változatára használják. Az egyik a mélyreható változás, egy társadalom lényegi struktúráinak átalakulása, ami a dolog természetéből adódóan bizonyos időt vesz igénybe, a másik a gyors változás, nevezetesen a csúcson lévők napok vagy hónapok alatt történő kicserélődése igen látványos, gyakran erőszakos akció révén. Az előbbit társadalmi forradalomnak, az utóbbit politikai forradalomnak nevezhetjük.”¹⁰

Az idézett szerző kiemeli, hogy a társadalmi és a politikai forradalmak időben elválhatnak egymástól, sőt, egyáltalán nem törvényszerű az együttmozgásuk. Ráadásul „hatótávolságuk” is korlátozott: mindkettő nagy változásokat hoz, de míg a politikai forradalom a gazdasági és társadalmi status quo-t csak kis mértékben bolygatja meg, addig a társadalmi forradalmaknak pont a politikai rendszer terén korlátozott a hatásuk. Ez számunkra azért fontos, mert bár politikai forradalmakból jócskán jutott a magyar húszadik századi történelembe, a társadalmi forradalmak kérdése, és a kettő aránya érdekes.

Ha jól számoltam,¹¹ nyolc rendszerváltást, politikai forradalmat élt át a magyar társadalom szűk egy évszázad alatt. Ezek mindegyikével együtt járt a kötelező ideológiai „irányváltás” is, az éppen regnáló hatalom a saját eszményképének megfelelően próbálta átnevelni a társadalmat. Ez persze az újabb és újabb rendszerváltások miatt egyik hatalomnak sem sikerült, így a konfliktusok, a mélyen gyökeredző társadalmi beidegződések nem tudtak feloldódni, csak feltorlódni.

A két világháború közötti időszak társadalmát kettős társadalmi struktúra jellemezte,¹² amit az államszocializmus időszaka eltüntetni nem, csak elfedni volt képes.¹³ És bár a szocialista érában a társadalom értékészlete és attitűdjei jelentősen megváltoztak, a Dahrendorf által idézett társadalmi forradalom véleményem szerint elmaradt. Ezt támasztja

¹⁰ DAHRENDORF 1994, 30. old.

¹¹ A nyolc politikai forradalom az én olvasatomban a következő: a Monarchia felbomlása és az Ószirózsás forradalom, a Proletárdiktatúra és a vörös terror, a Horthy-korszak és a fehér terror, a Nyilas hatalomátvétel, a háború utáni rövid demokratikus időszak, a kékcédulás választások és a Rákosi-éra, az '56 utáni konszolidáció, és végül a '89-'90-es rendszerváltás.

¹² Erdei Ferenc munkásságára utalnék, szerinte a két világháború között hazánkban egyszerre létezett a rendies társadalom, annak minden elemével, és az ipari társadalom, szintén annak minden elemével. A „két társadalom” egymás mellett élt, és hozott létre egy érdekes kevert jelleget.

¹³ A témával behatóan foglalkozik például: Magyarország társadalomtörténete III. (1945-1989) válogatott tanulmányok (szerkesztette: FOKASZ Nikosz, ÖRKÉNY Antal) Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest

alá egyrészt Szelényi Iván „*megszakított polgárosodás*” elméletének¹⁴ az általam a jelenleg tárgyalt témára optimalizált verziója is, miszerint a társadalom véleménye-attitűdje nem változott meg, csak parkolópályára került addig, amíg a politikai helyzet nem tette lehetővé a vélemények nyílt kimondását és felvállalását.¹⁵ Másrészt pedig szintén a társadalmi forradalom elmaradását támasztja alá az a tény is, hogy a rendszerváltozást követően meglepő gyorsasággal terjedtek el a szélsőjobboldali attitűdök a magyar társadalomban, de ez már a következő fejezet témája.

Összességében tehát, bár nincsenek minden kétséget kizáró empirikus bizonyítékok arra, hogy a magyar társadalomban „bérelt helye” van a szélsőjobboldali értékorientációnak, és a radikális jobboldali eszméknek, de elméleti szinten a kontinuitás megfigyelhető, tetten érhető.

II. Elméleti alapok, a társadalmi igény megjelenésének okai, és a „puha” elemek¹⁶

A második alfejezetben már könnyebb helyzetben vagyok, hiszen támaszkodhatom erre az időszakra vonatkozó empirikus mérésekre. Sajnálatos módon az még mindig igaz ugyanakkor, hogy nincsenek pontos, megegyező módszertanú mérések a 2005-ben kezdődő DEREK-kutatások előtről. De továbbra is fenntartom azt az állítást, miszerint a rendelkezésre álló adatok elégségesek ahhoz, hogy trendszerűen, a legfontosabb értékeket tekintve érvényes megállapításokat tegyek.

Mint azt már a tanulmány legelején is leszögeztem, a mérleg másik oldalával, tehát a politikai kínálattal nem kívánok foglalkozni. Már csak azért is érdemes a keresleti oldalt górcső alá venni, mert véleményem szerint a választójog drasztikusnak mondható kiszélesedésével a politika keresletvezérelté vált.¹⁷ Azt azonban mindenképpen érdemes már most megjegyezni, hogy a szélsőjobboldal iránti igény nem csak egy politikai pártban realizálódhat, de felszínre törhet a politikai rendszer számos egyéb pontján is.¹⁸

Ahhoz, hogy előfeltevésemet (miszerint a szélsőjobboldal iránti igény a rendszerváltozást követően azonnal megjelent, és azóta is jelen volt a magyar társadalomban) bizonyítani tudjam, először is meg kell ismernünk a rendszerváltozás körülményeit. Ezt a vizsgálatot érdemes a politikai körülményekkel kezdeni. Ebben a tekintetben én az 1987-1990 között történetekre szorítkoznék első sorban, és néhány pontban gyűjteném össze a legfontosabb jellemzőket.¹⁹

¹⁴ Szelényi úgy vélte, hogy „*az államosítást megelőző időszak tulajdonosai – illetve ezek utódai – nem adták fel a vállalkozást, csupán olyan >>parkolópályákra<< álltak, ahonnan a vállalkozások politikai korlátainak megszűnése után megfelelő szimbolikus tőkék (kulturális, pozicionális, és nem utolsó sorban anyagi tőkék) mozgósításával viszonylag könnyen folytatható a megszakított polgárosodás folyamata.*” : KOLOSI – SÁGI 1996

¹⁵ Ezt támasztja alá Tomka Miklós véleménye is: „*számot kell vetni azzal, hogy a rendszerváltás folyamán olyan attitűdök is felszínre kerülhettek, melyek korábban is jellemzőek voltak, de csak rejtett, látens formában.*” In: TOMKA 1991

¹⁶ A potens szélsőjobboldali politikai formátumok megjelenésének társadalmi szükségleteit önkényesen „puha” és „kemény” elemekre osztottam. „Puha” elem nézetem szerint például a gazdasági-társadalmi krízis, életszínvonal-csökkenés, a politikai rendszerbe vetett bizalom csökkenése, stb., míg a „kemény” elemek a homofóbia, xenofóbia, antiszemitizmus, cigányellenesség, szélsőjobboldali önelhelyezés, stb.

¹⁷ Még ha ezt nem is teljesen fogadnánk el, azt el kell ismerni, hogy a modern politikai verseny jól leírható a kereslet és kínálat piaci alapú balanszával. (Lásd pl.: JOHNSON 1999.)

¹⁸ Hatha például általánosan a politikai rendszer egészére is: erodálja a demokratikus intézményeket, gyengíti a legitimitást, erősíti a kormányzó erők paternalizmus felé hajlását, stb. (KREKÓ – JUHÁSZ – MOLNÁR, 2011).

¹⁹ Az összefoglalás alapjául szolgált: BIHARI, 2009.

- Forradalminak nevezhető változások békésen, rendezetten, tárgyalásos formában mentek végbe, nem került sor az intézményes hatalom szétverésére, a politikai vezetők likvidálására. A békés átalakulás egyik záloga az volt, hogy a változások egyik legfontosabb résztvevője maga az uralkodó állampárt volt, ami saját maga átalakítása révén menekült meg attól, hogy szétverjék, megbénítsák (szemben Bulgária, vagy Románia hasonló intézményével)²⁰. A békés átmenet másik záloga az volt, hogy hazánkban valójában már az 1960-as évek második felétől kezdve tartott az „olvadás”, Magyarország azóta sajátos úton járt. Ettől függetlenül a monolitikus magyar politikai rendszer nagyon rövid idő, alig egy év alatt vált többpólusúvá (az 1988 ősztől 1989 őszéig terjedő időtartamban).
- A rendszerváltozásban kulcsszerepet játszó reformértelmiség nagyjából fele párttag volt (a 800.000-es taglétszámú pártból 250.000 fő tartozott ide), több tízezren pedig a vezetés valamilyen szintjén is helyet foglaltak. Fontos kiemelni azonban, hogy ennek ellenére a rendszerváltozás során megjelenő demokratikus ellenzék a kezdettől fogva plurális konglomerátumként, különböző szervezetek halmazaként jelent meg, ezek az erők aztán 1989 tavaszán Ellenzéki Kerekasztal néven kötöttek szövetséget.
- Bár a rendszer falán megjelenő repedéseket (például az 1987-es lakitelki találkozót, a Fidesz, és az Új Márciusi Front megalakulása) a régi, konzervatív rendpárt (Kádár Jánossal az élen) komolyan szankcionálni próbálta, a párton belüli reformisták győzelme megakadályozta a történetek erőszakossá fajulását.²¹
- A Nemzeti Kerekasztal (mely egyrészt a plurálisan szerveződő ellenzékéből, másrészt az állampárt radikális reformer tagjaiból állt) 1989 nyarán és őszén plurálisan szerveződő, parlamenten kívüli alkotmányozó és törvényhozó szervként működött, a rendszerváltásra, mint „szervezett politikai erők kiegyezése”-re kell gondolnunk.
 - E tényezők következménye az, hogy a társadalom számára nem volt '89-'90 erős cezúra, aminek folyományaképpen a politikai rendszerbe és annak szereplőibe vetett állampolgári bizalom már a kezdetek kezdetén alacsony szinten stabilizálódik,²² illetve a mai napig jól megfigyelhető a társadalomban egyfajta nosztalgia a Kádár-rendszer iránt (még azok körében is, akik nagyon fiatalok voltak a rendszerváltozáskor).²³ Ez azért fontos számunkra, mert minél magasabb egy új társadalmi rendszer elfogadottsága, legitimitációja, értelemszerűen annál kisebb a valószínűsége a szélsőséges ideológiákra építő politikák sikerének (melyeknek egyik alapköve a rendszerellenesség),
 - legitimitáció tekintetében pedig kitüntetett fontosságú, hogy az egyének hogyan érzékelik saját életszínvonaluk alakulását.

A fent említett két tényező rendszerváltozást követő átalakulásának bemutatásánál nagyban támaszkodom a Kolosi-Sági szerzőpáros tanulmányára.²⁴ A szerzők az egyenlőtlenségek vizsgálatára a család, mint mikroközösség jövedelmi viszonyainak alakulását használták,

²⁰ Érdekes, hogy ez a fajta békés „önmegreformálás” nem példa nélküli a magyar történelemben, hiszen az 1848-as áprilisi törvények reformerejű változásait is a nemesi-arisztokrata parlament végezte

²¹ Abból következtethetünk erre, hogy a konzervatív rendpárt tagjai hangsúlyozták, hogy Magyarországon '56 őszéhez hasonló anarchia kezd kibontakozni, amit csak szigorú rendteremtéssel lehet megfékezni.

²² A témát jól összefoglalja: BOKOR Ágnes: A közvélemény a rendszerváltás folyamatában In.: ANDORKA Rudolf, KOLOSI Tamás, VUKOVICH György (szerk.): Társadalmi Riport 1990. TÁRKI, Budapest

²³ A Figyelő 2007. szeptember 27-i számában közölt Szonda Ipsos felmérés szerint arra a kérdésre, hogy „Mi volt a legrosszabb, mire emlékszik a legszívesebben?” a válaszadók legnagyobb többsége úgy válaszolt, hogy „Semmi nem volt rossz, csak a jóra emlékszem”.

²⁴ KOLOSI – SÁGI 1996

és arra az egyértelmű következtetésre jutottak, hogy „*a rendszerváltás körüli időszakban a jövedelmi egyenlőtlenségek lassan, de biztosan nőttek Magyarországon.*” Általános jellemzővé vált a rendszerváltást követő néhány évben, hogy a felső jövedelmi csoportok jövedelme jobban nőtt, nagyobb mértékben távolodott el az átlagtól, mint azt megelőzően, míg az alsó- és középső jövedelmi decilisek jövedelme csökkent. A szerzők leírják, hogy „*a rendszerváltást követő időszakban nem a szegények szakadtak le az átlagtól, hanem az átlag »csúszott lejjebb«.*”²⁵ Ugyanakkor azt is fontos megjegyezni, hogy a kereseti viszonyok átalakulása a nyugati viszonyokkal egybecsengő, hiszen nagyrészt arról van szó, hogy a szocialista redisztributív rendszerből tért át a magyar társadalom a piacgazdaság viszonyaira. Negatív jellemzőként kell kiemelni, hogy a jövedelmi viszonyokkal kapcsolatban nagyfokú bizonytalanság figyelhető meg. Ez pedig, ahogy Kolosi és Sági írja, még akkor is „*nyilvánvalóan kelti a »vesztesnek lenni« érzetét, ha ez a felső két-három jövedelmi kvintilis közötti mozgást jelentené.*”²⁶ Vizsgálatunk tárgya szempontjából szintén fontos a szerzőpáros azon felismerése, hogy a fiatalok nem jártak jól a rendszerváltással: „*Közel minden 26 év alatti személy jövedelmi helyzete mérleghinta módjára változik [...]. A 26-35 éves korosztályra szintén az átlagosnál nagyobb instabilitás jellemző – ugyanakkor e korosztály jelentős mértékben stabilizálódott az alsóbb jövedelmi helyzet körül is.*”²⁷ A szerzők továbbá említik, hogy az átlagosnál nagyobb a jövedelmi mozgás a fizikai foglalkozásúak és a kisvállalkozók körében.

Vizsgálódásom tárgyát tekintve nem megkerülhető a szegénység kérdésköre. Ennek bemutatására tökéletesen alkalmas Andorka Rudolf és Spéder Zsolt munkája.²⁸ A területi korlátok miatt csak a tanulmány főbb pontjait fogom megemlíteni. Egyfelől fontosnak tartom kiemelni, hogy a Magyar Háztartási Panel kutatás alapján a szerzők szerint a szegénységbe kerülés veszélye kiemelten fenyegeti a fiatal felnőtteket és a nagyon öregeket. Az életkor mellett ki kell térni a szegénység területi egyenlőtlenségeire is. Általánosságban elmondható, hogy a községekben magasabb szegénységi rátával számolhatunk, mint a városokban és a fővárosban. Érdekes továbbá, hogy a szegények között felülreprezentáltak a nagy háztartások és sokgyermekes családok.²⁹ A tanulmány kiemeli továbbá, hogy a cigány megkérdezettek 74%-a élt az átlagjövedelem 60%-a alatt.³⁰ A Bajka Gábor-féle tanulmány remekül mutatja be azt a drasztikus munkahely-csökkenést, ami a rendszerváltás évében, vagy közvetlenül azt követően zajlott le. 1990-1991-ben a bejelentett munkahelyek száma az egyharmadára esett vissza,³¹ a munkaviszonyban nem állók száma pedig egy év alatt a négyszeresére nőtt.³² A tanulmány szerzője itt is kitér arra, hogy az iskolai végzettség milyen nagy differenciálórőként hat, ugyanis a 8 általánost, vagy szakközépiskolai végzettséget igénylő munkahelyek száma az átlagot meghaladó mértékben csökkent.³³ Jól jellemzi a munkaerő-kínálat és kereslet arányát, hogy 1992 első félévében körülbelül négy meghirdetett álláshely jutott száz jelentkezőre.³⁴

Az 1990-es évtized munkaerő-piaci viszonyait így lehetne összegezni:

²⁵ KOLOSI – SÁGI 1996, 163. old.

²⁶ KOLOSI – SÁGI 1996, 174. old.

²⁷ KOLOSI – SÁGI 1996, 176. old.

²⁸ ANDORKA – SPÉDER 1994

²⁹ Nagy háztartás alatt a szerzők az 5 személynél nagyobb háztartásokat, sokgyermekes család alatt pedig a három- és többgyermekes családokat értették.

³⁰ Ez különösen érdekes adat a jóléti sovinizmus, és az ezzel összefüggő szélsőjobbboldalinak tekinthető eszmék népszerűségének tükrében.

³¹ BAJKA 1992, 165. old.

³² BAJKA 1992, 168. old.

³³ BAJKA 1992, 166. old.

³⁴ BAJKA 1992, 174. old.

„Fontos hangsúlyozni, hogy a munkanélküliség 1994-től tapasztalható csökkenése – mint a bevezetőben már említettük – eleinte nem párosult a foglalkoztatottság növekedésével. Egészen 1997-ig a foglalkoztatotti létszám is csökkent, azaz a munkanélküliség mérséklődése ebben az időszakban úgy következett be, hogy sokan elhagyták a munkaerőpiacot és csökkent a gazdasági aktivitás. Csak 1998-tól tapasztalható a foglalkoztatottak létszámának mérsékelt emelkedése.”³⁵

Összességében elfogadhatjuk, hogy a szélsőjobboldal számára kedvező társadalmi klíma puha elemei jelen voltak a társadalomban a rendszerváltozást követő években. Ezek a változások pedig egyértelműen elősegíthetik a radikális megoldásokat sürgető politikai üzenetekkel dolgozó pártok megerősödését. Itt is érdemes azt megjegyezni, hogy ezek a társadalmi adottságok önmagukban nem generálnak explicit szélsőjobboldali elkötelezettséget, vagy politikai kínálatot egy társadalomban, de remekül megágyaznak neki.

III. A keresleti oldal tulajdonságainak „kemény” elemeiről

Fentebb már említettem a szélsőjobboldal iránti igény általam „keménynek” nevezett elemeit, amelyek szerves részei az explicit, direkt szélsőjobboldali orientációnak. A céloom most sem lehet más, mint hogy bizonyítsam: ezek is részei voltak a magyar társadalomnak, már a rendszerváltozást közvetlenül követő években is.

A témakör feldolgozásánál elsősorban a Fábián-Sík szerzőpáros 1996-ban írt tanulmányára támaszkodtam.³⁶ Általánosságban kijelenthető, hogy a „magyarok szinte kivétel nélkül elzárják gyermekeiket a deviánsok különféle csoportjaitól, és a fehértől elütő bőrszínűeket és a románokat is kevésbé szeretnék gyermekeik barátai között látni.”³⁷ A szerzők, korábbi kutatásaikra hivatkozva egyértelműen kijelentették, hogy Magyarországon a legelutasítottabb kisebbség a cigányság, viszont a zsidóság megítélése „relatíve kedvező”. A szerzők által xenofóbnak tekintettek aránya (tehát azok, akik senkit nem engednének be hazánkba) a rendszerváltozást követően drasztikusan emelkedett. A „szelektíven beengedők” és a xenofóbok együttesen a társadalom 85-90%-át tették ki a vizsgált időszakban. Jelen dolgozat (és a fenti ábrák) szempontjából érdemes kiemelni, hogy az átlagosnál magasabb az idegenellenesség mértéke például a keleti megyék lakói, a munkanélküliek, és a falusi lakosság körében. Az antiszemitizmust a tanulmány három részre (etnocentrikus, vallási, politikai) bontja, ezek közül jelen dolgozat szemszögéből a harmadik az igazán fontos, mert ennek az elemei jelennek meg a kortárs magyar szélsőjobboldali politikai erők gondolkodásában a legerősebben. Az ebben a témában feltett kérdéseknél a válaszmegtagadás olykor a 40%-ot is meghaladja, tehát a megkérdezettek jelentős része tabuként gondol a témára. Ugyanakkor a teljes minta 30%-a gondolta úgy, hogy „A zsidó származású értelmiségiek befolyásuk alatt tartják a sajtót és a kultúrát.”, 23%-uk (tehát a megkérdezettek majdnem egynegyede) szerint igaz, hogy „Létezik egy titkos zsidó együttműködés, amely meghatározza a politikai és gazdasági folyamatokat.”. Továbbmenve láthatjuk, hogy a megkérdezettek majdnem egyharmada (28%-a) úgy véli, „A rendszerváltással igazából a zsidók jártak jól.”³⁸ A teljes mintában szereplők 18%-a pedig úgy gondolkodott, hogy bizonyos foglalkozási területeken korlátozni kellene a zsidók számát, ez pedig nem jelent mást, mint az egykori zsidótörvényekkel való szimpatizálást.

³⁵ NAGY 2000, 4. old.

³⁶ FÁBIÁN – SÍK 1996

³⁷ FÁBIÁN – SÍK 1996, 382. old.

³⁸ FÁBIÁN – SÍK 1996, 389. old.

Az előző mondatokban felsorolt adatok látszólag nem igazolják a zsidóság fentebb már idézett „*relative kedvező*” helyzetét, de ez nyomban szembetűnővé válik, ha megnézzük a cigánysággal kapcsolatos válaszokat. Áruklódó például, hogy több mint kétszer annyian nem szavaznának cigány jelöltre, mint zsidóra.³⁹ Az összes megkérdezettnek mindössze 38%-a gondolta úgy, hogy „*A cigányok minden szempontból érettek arra, hogy saját dolgaikban dönthessenek*”⁴⁰. Továbbá a mintában szereplők majdnem fele szerint „*Csak helyeselni lehet, hogy vannak még olyan szórakozóhelyek, ahová a cigányokat nem engedik be.*”⁴¹, egyharmaduk véleménye pedig az, hogy a cigányokat teljesen el kell különíteni a társadalomtól, hiszen nem képesek az együttélésre.⁴²

A tanulmány szerzői megjegyzik azt is, hogy az idegenellenesekre magasabb fokú tekintélyelvűség a jellemző, illetve feltételezik, hogy a tekintélyelvűség a xenofóbiával együtt növekedett a rendszerváltozást követően. Az is megjegyzendő, hogy azok, akiknek a rendszerváltás következtében romlott az anyagi helyzetük, fogékonyabbak mind a xenofóbiára, mind a tekintélyelvűsége. Ezt Csepeli György és Örkény Antal is megerősítik, amikor azt mondják, hogy „*az idegenek leginkább a rendszerváltás veszteseiben váltanak ki fenyegetettségérzetet és egzisztenciális jellegű veszélyeztetettséget.*”⁴³ Ezen túl az intolerancia sokkal nagyobb mértékben jellemző az alacsonyan iskolázottakra, illetve itt is megjelennek a regionális különbségek: „*az idegenellenesség az ország elmaradott északkeleti és keleti régióiban különösen erős, míg Budapesten és Nyugat-Magyarországon az idegengyűlölet tekintetében mérséklődés mutatható ki.*”⁴⁴

Az 1990-es évtized második felében sem változtak érdemben ezek az eredmények. Egy 1997-es felmérés szerint⁴⁵ a megkérdezettek mindössze 15%-a engedné be a cigányokat menekültként az országba, ez az összes megkérdezett népcsoport közül a legalacsonyabb arány. Hasonlóan nyilatkozott a népesség akkor, amikor a válaszadók 58%-a mondta, hogy ellenezné, ha közeli rokona, vagy családtagja cigánnyal kötne házasságot. Ugyanebben a kutatásban bizonyítják azt is, hogy 1994-hez képest 1997-re csökkent a cigányok pozitív diszkriminációját támogatók aránya, ebben a felmérésben már a megkérdezettek 87%-a elutasítja azt.⁴⁶ Nyíltan diszkriminatív attitűdként jelenik meg az, hogy a válaszadók 47%-a helyesli, hogy „*vannak még olyan szórakozóhelyek, ahová a cigányokat nem engedik be.*”⁴⁷

A cigányellenesség mellett a nyílt xenofóbia is a társadalom része maradt a '90-es évek második felében is. A fentebb már idézett Csepeli-Fábián-Sík tanulmány idézi, hogy 1998-ban a megkérdezettek pontosan egyharmada semmilyen menedéket keresőt nem engedne be az országba, kvázi lezárná a határokat, míg a „mindenkit beengedők” aránya csupán 3%.⁴⁸

³⁹ FÁBIÁN – SÍK 1996, 392. old.

⁴⁰ FÁBIÁN – SÍK 1996, 393. old.

⁴¹ FÁBIÁN – SÍK 1996, 394. old.

⁴² FÁBIÁN – SÍK 1996, 394. old.

⁴³ CSEPELI – ÖRKÉNY 1996

⁴⁴ CSEPELI – ÖRKÉNY 1996, 292. old.

⁴⁵ CSEPELI – FÁBIÁN – SÍK 1998

⁴⁶ CSEPELI – FÁBIÁN – SÍK 1998, 464. old.

⁴⁷ CSEPELI – FÁBIÁN – SÍK 1998, 468. old.

⁴⁸ A tanulmány megjegyzi, hogy „*A megkérdezetteknek az idegenellenesek aránya a népesség átlagánál (33%) magasabb a munkanélküliek (36%), az alacsony iskolai végzettségűek (42%), az újságot nem olvasók (47%), a gazdasági helyzet romlását érzékelők (41%), s az ettől féltők (48%), a nagy áremelkedést várók (42%), az önmagukat a legalsó társadalmi rétegbe sorolók (42%), a falusiak (38%), a 70 év felettiek (40%), vagyis általában azon (egymással átfedő) társadalmi csoportok körében, akiknek az átlagosnál több okuk van félni mindentől, s akik ezért jobban félnek egyebek között az idegenektől is.*”

Az Enyedi-Fábián-Sík szerzőhármás egyik munkája⁴⁹ jól foglalja össze az évtized ezirányú történéseit. Kimondja például, hogy „*Az etnocentrikus érzület mellett a cigányellenes attitűdök egyik fő motívumává a „jóléti sovinizmus” vált, vagyis az a félelem, hogy a kisebbségi csoportoknak jutott szociális ellátások a jóléti rendszer egészét veszélyeztetik.*” A fentebb idézett Fábián-Sík munkával összhangban ez a tanulmány is megjegyzi, hogy a cigányellenesség mellett az idegenellenesség lett a magyarországi jóléti sovinizmus másik megnyilvánulási formája.

Az antiszemitizmussal kapcsolatban a kiemelik, hogy a felmérések alapján „*A válaszok megoszlása marginálisnak mutatta a második világháborúhoz, a holokauszthoz kapcsolódó antiszemitizmust.*”⁵⁰ Ebből alapvetően két dologra következtethetünk: egyfelől ismét alá kell húznom azt az állítást, hogy a mai jobboldali radikálisok (akár politikusok, akár szavazók) túlnyomó többsége nem a Nyilas ideológiák hordozója. Másfelől pedig azt az állítást erősítik meg, hogy bár a magyar történelemben a szélsőjobboldal és az antiszemitizmus a két világháború között volt a legerősebb, de egyáltalán nem csak ahhoz a korszakhoz köthető: nem abban a korszakban született, és nem a Horthy-korszak miatt él a mai napig.

Ugyanakkor érdemes kiemelni, hogy a válaszolók 57%-a szerint a magyarok is szenvedtek annyit, mint a zsidók, és 11%-uk szerint a zsidóság vesztesége sokkal kevesebb volt annál, mint azt általában állítják. A tanulmány szerzői kijelentik, hogy 1994-hez képest⁵¹ se nem nőtt, se nem csökkent az antiszemitizmus mértéke hazánkban.

Ugyanez a tanulmány kiemeli, hogy a cigánysággal szemben, szintén az 1994-es méréshez képest csökkent a nyílt diszkrimináció aránya. Ennek ellenére „*a cigányokkal kapcsolatos attitűdök továbbra is alapvetően negatívak maradtak, és más etnikai csoportokhoz viszonyítva a romák elutasíthatósága igen magas.*”⁵²

A szerzők a xenofóbia kapcsán megjegyzi, hogy „*Általában elmondható, hogy a magyar lakosság körében a bevándorlók megítélése inkább a negatív irányba húz, azaz a válaszadók többsége nem ért egyet a pozitív, és egyetért a negatív állításokkal. A teljes népesség majdnem háromnegyede ért egyet azzal, hogy a bevándorlók miatt növekszik a bűnözés, és jóval több, mint fele azzal, hogy a bevándorlók elveszik a munkát a Magyarországon születettek elől.*”⁵³

IV. A DEREK-index⁵⁴

Bár ennek az alfejezetnek a témája nem indokolná a különbontást, hiszen most is a politikai rendszer keresleti oldaláról lesz szó, a rendszerváltozás utáni időkből, én mégis indokoltnak látom a szerkezeti bontást. Úgy gondolom ugyanis, hogy a DEREK-index egy magában alkot módszertani-értelmezési egységet, és a hazai széljobb-kutatásban is mérföldkönek számít. Éppen ezért fontosnak érzem, hogy jelen dolgozaton belül is a lehető legkoherensebb módon kezeljem.

⁴⁹ ENYEDI – FÁBIÁN – SÍK 2004

⁵⁰ ENYEDI – FÁBIÁN – SÍK 2004, 376. old

⁵¹ Tehát az általam is idézett, 1996-ban kiadott FÁBIÁN - SÍK tanulmányhoz képest

⁵² ENYEDI – FÁBIÁN – SÍK 2004, 385. old.

⁵³ ENYEDI – FÁBIÁN – SÍK 2004, 388.old.

⁵⁴ „*A DEREK egy százalékos mérőszám: azon válaszadók arányát mutatja meg, akik egy adott társadalomban pszichológiailag (attitűdjeik és értékeik mintázatát tekintve) fogékonyak a tradicionalista, sovinizta, tekintélyelvű, rendszerellenes ideológiákra és az ezekből levezethető politikai cselekvésekre – tehát a potenciális jobboldali extremisták arányát. A hierarchikusan felépülő Jobboldali Extremizmus Indexet a Political Capital saját elméleti modell alapján, a kétévente frissülő és 33 országot felölelő, átfogó reprezentatív attitűd- és értékvizsgálat, a European Social Survey (ESS) adatbázisán végzett számítások alapján fejlesztette ki.*” (KREKÓ – JUHÁSZ – MOLNÁR 2011, 57.old.)

A kutatás elméleti modelljét már az első fejezet elején röviden felvázoltam. A kutatások alapján kijelenthető, hogy 2009-ben a 18 év felettiak 21%-a fogékony volt a szélsőjobboldali ideológiákra. Az előző fejezetek ismeretében ez talán nem annyira meglepő, de érdemes azt is megjegyezni, hogy ugyanez az érték 2002-ben még csak 10%-on állt, tehát a rendszerváltást követő második évtizedben jelentősen nőtt az extrémizmusra fogékonyak aránya a magyar társadalomban. A következő néhány oldalon a kutatás leglényegesebb pontjait fogom csak kiemelni, a négy alindex legfontosabb eredményeinek bemutatásával.

A kisebbségekkel szembeni előítéletesség a magyar társadalom sajátja, általában azokkal a faji és szexuális kisebbségekkel szemben vagyunk leginkább előítéletesek, amelyeket fenyegetőnek érzünk.

„Problémát jelent, hogy – szemben a több nyugati országban megfigyelhető javuló tendenciával – Magyarországon az utóbbi években inkább felerősödött a kisebbségekkel szembeni előítéletesség, es nem hatnak olyan normák, amelyek megszelídítenék és tompítanak a nyíltan vállalt előítéleteket.”⁵⁵

A homofóbia és/vagy bevándorlásellenesség hazánkban meredeken emelkedett 2002 óta, és ezzel 2009-re Európa harmadik legerőteljesebb társadalma lettünk. A homofóbiával részben szemben a jóléti sovinizmusnak, és a bevándorlásellenességnek valódi tömegbázisa van Magyarországon. A válaszadók egyharmada nem engedné a nem magyar nemzetiségűek betelepülését, 41%-uk pedig az Európán kívüli, szegényebb országokból jövők előtt zárna le a határt.⁵⁶ Ez egyértelműen összhangba hozható a jóléti sovinizmussal, „segélyirigységgel”, vagy a munkahely féltésével. De a szerzők azt is kiemelik, hogy itt érdekes módon nagyrészt az „ismeretlentől való félelem”-ről van szó, hiszen hazánkban a bevándorlók aránya jóval alacsonyabb, mint a toleránsabb nyugati demokráciákban.

A jobboldali értékorientáció kérdésében a kutatók szerint 2006 jelentett éles cezúrát: ezt követően megbomlott az az erőegyensúly, ami addig a magyar pártrendszert jellemezte, és a társadalom jobbra tolódott. Fontos azonban megjegyezni, hogy ezt elsősorban a baloldali-liberális kormány elutasítása okozta, és a társadalomban valódi érték váltás nem zajlott le. A klasszikus jobboldali értékekkel rendelkezők aránya a vizsgált (2002-2009) időszakban nem változott érdemben, és az európai átlagnak megfelelő (27-29% között ingadózó a társadalmon belül). Az önmagukat jobbszélen elhelyezők aránya kis mértékben (6-ról 10%-ra) növekedett ugyan, de ez önmagában nem számottevő eredmény. Szintén érdekes, hogy a rendpártiak, erősen szabálykövetők a társadalom 17%-át tették ki a felmérés szerint, ami az adott időszakban nem mutatott komoly mozgást, európai viszonylatban azonban magasnak számít. A szerzők szerint azért érdekes az ilyen, tekintélyelvű válaszok magas hányada, mert:

„...a mai magyar társadalom teljességgel nélkülözi a mintát es értékeket adó tekintélyeket, inkább egyfajta „tekintélyvákuumról” beszélhetünk. A rendszerváltás lerombolta az államszocialista rendszer korábban létező tekintélyi struktúrait, es a tekintélyek általános megroppanásához vezetett. Azonban sem az új intézmények, sem az új szereplők nem tudtak valódi megbecsülésre szert tenni es széles körben mintaadóvá válni.”⁵⁷

Ami viszont a felmérés eredményei közül a legérdekesebb, az a rendszerellenesség kérdése. A vizsgált időszak hét évében majdnem négyszeresére, 12%-ról 46%-ra nőtt a rendszerrel elégedetlenek aránya. A politikusokkal és az országgyűléssel szemben bizalmatlanok aránya közel ötszörösére, 34%-ra nőtt. A kormánnyal és magával a demokráciával egyaránt elégedetlenek aránya 2002 és 2009 között 4%-ról 26%-ra kúszott

⁵⁵ KREKÓ – JUHÁSZ – MOLNÁR 2011, 64.old.

⁵⁶ KREKÓ – JUHÁSZ – MOLNÁR 2011, 65.old.

⁵⁷ KREKÓ – JUHÁSZ – MOLNÁR 2011, 66.old.

fel. 2009-ben Oroszország és Bulgária után nálunk volt a legmagasabb a bírósággal és a rendőrséggel szemben bizalmatlanok aránya Európában.

A másik, komoly növekedést mutatott index a félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus témaköre volt. Hét év alatt ötszörösére, 49%-ra nőtt azok aránya, akik nagyon rossznak látják az ország gazdasági helyzetét. Jellemző módon jóval rosszabbul látjuk hazánk gazdasági helyzetét olyan országok lakóinál, akik amúgy objektíve rosszabb helyzetben vannak.

V. Konklúzió

Az államszocializmus összeomlása elhozta a XX. század nyolcadik rendszerváltozását is hazánkban. Maga mögött hagyott egy megtépázott, nemzetfelfogásában konfliktusos, nemzetfejlődésében megkésett és töredezett társadalmat, valamint a közép-kelet-európai nemzetek együttélésének félelmekkel és szorongással terhes örökségét.⁵⁸ A kialakuló demokratikus Magyarországon az új politikai elittel és az új politikai rendszerrel szembeni bizalom már az első lépések megtételekor sem volt túl erős, amit csak tetézt, hogy a piacgazdaságra való átállást sokan kudarcként élték meg. A gazdaság, és ezzel összefüggésben a munkaerőpiac átalakulása nyomán nőttek a társadalmi egyenlőtlenségek, a jövedelmek úgy változtak, hogy a társadalmi közép lejjebb csúszott, ezen keresztül csökkent az életszínvonal, és elharapódzott a szegénység. Mindezek a negatívumok kiemelten érintették a vidéken, periférián élőket, az időseket és fiatalokat, az alacsony iskolázottakat és a cigányságot. Ezzel összefüggésben jelentek meg, vagy erősödtek fel a tradicionálisan a radikális jobboldalhoz köthető eszmék, normák. Kiemelten magasnak mérték az idegenellenesség különböző formáit, a cigányellenességet, a tekintélyelvűséget. Mindezeket a problémákat nem sikerült a rendszerváltást követő két évtizedben megoldani, és a jólét, valamint a gazdaság csak néhány évig állt emelkedő pályán, az ezredforduló követő években visszatértek nagyon hasonló megoldandó kérdések. A társadalomban trendszerűen ugyanazok az attitűdök mérhetők. Sőt, a DEREK-index kutatás alapján az első 2000-es évtized végére drasztikusan megemelkedett a szélsőjobboldali eszmékre fogékonyak aránya.

Így tehát bizonyítottnak látom, hogy a jobboldali radikalizmus iránti társadalmi igény (évszázados gyökerekkel rendelkezvén) a rendszerváltás óta koherens része a magyar társadalom attitűdkészletének, politikai szocializációjának, politikai kultúrájának. Éppen ezért fontos azt látni tehát, hogy a Jobbik Magyarorszáért Mozgalom „semmitől” jött sikere korántsem előzmények nélküli. Ebből fakadóan azt is feltételezhetjük, hogy ha a Jobbik meg is szűnik egyszer, a magyar törvényhozásnak időről időre mindig része lesz a radikális jobboldal.

Felhasznált irodalom

- I. *ANDORKA – SPÉDER 1994 = Andorka Rudolf, Spéder Zsolt: Szegénység a kilencvenes évek elején. In.: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György (szerk.): Társadalmi Riport 1994. TÁRKI, Budapest.*
- II. *BAJKA 1992 = Bajka Gábor: A munkaerő-piaci helyzet változása 1990-ben. In.: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György (szerk.): Társadalmi Riport 1992. TÁRKI, Budapest.*

⁵⁸ CSEPELI – ÖRKÉNY 1996, 292. old.

- III. *BIHARI 2009 = Bihari Mihály: A rendszerváltás magyar útja és feltételei. In.: MTA-ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport évkönyve 2009, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2009.*
- IV. *Bokor Ágnes: A közvélemény a rendszerváltás folyamatában In.: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György (szerk.): Társadalmi Riport 1990. TÁRKI, Budapest*
- V. *Carter, E. : The Extreme Right in Western Europe: Succes or Failure? Manchester University Press, 2005*
- VI. *CSEPELI – FÁBIÁN – SÍK 1998 = Csepeli György–Fábián Zoltán–Sík Endre: Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények In.: Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.): Társadalmi Riport 1998, Budapest, TÁRKI*
- VII. *CSEPELI – ÖRKÉNY 1996 = Csepeli György, Örkény Antal – A magyar nacionalizmus változó arca. In.: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György (szerk.): Társadalmi Riport 1996, TÁRKI, Budapest*
- VIII. *DAHRENDORF 1994 = Ralph Dahrendorf: A modern társadalmi konfliktus, GONDOLAT kiadó, 1994.*
- IX. *ENYEDI – FÁBIÁN – SÍK 2004 = Enyedi Zsolt – Fábián Zoltán – Sík Endre: Nöttek-e az előítéletek Magyarországon? In.: Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.): Társadalmi Riport 2004, Budapest, TÁRKI*
- X. *FÁBIÁN – SÍK 1996 = Fábián Zoltán, Sík Endre: Előítéletesség és tekintélyelvűség. In.: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György: Társadalmi Riport 1996. TÁRKI, Budapest.*
- XI. *Ferge Zsuzsa: A rendszerváltás nyertesei és vesztesei. In.: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György (szerk.): Társadalmi Riport 1996, TÁRKI, Századvég, Budapest.*
- XII. *G. Fodor Gábor, Kern Tamás: A rendszerváltás válsága, Századvég Kiadó, Budapest, 2009.*
- XIII. *JOHNSON 1999 = Johnson, D.B. (1999): A közösségi döntések elmélete, Osiris Kiadó, Budapest*
- XIV. *JUHÁSZ – KREKÓ – MOLNÁR 2012 = Juhász Attila, Krekó Péter, Molnár Csaba: Attitűd-szélsőségek Magyarországon-nemzetközi kontextusban. A szélsőjobboldali eszmék iránti keresletet mérő index (DEREX) adatai, kutatási összefoglaló (ESS5 2011) 2012 február.*
- XV. *KARÁCSONY – RÓNA 2010 = Karácsony G.-Róna D. : A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól In.: Politikatudományi Szemle, XIX. évfolyam, 2010/1*
- XVI. *Kemény István, Havas Gábor: Cigánynak lenni. In.: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György (szerk.): Társadalmi Riport 1996, TÁRKI, Budapest.*
- XVII. *Kern Tamás: MIÉP: a nemzeti radikalizmus vége? In.: Gázsó Ferenc, Stumpf István, Szoboszlai György (szerk.): Parlamenti választások 2002., MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2003.*
- XVIII. *Tóth István György: Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében. Tárki, Budapest, 2009.*

- XIX. *KOLOSI – SÁGI 1996 = Kolosi Tamás-Sági Matild: Rendszerváltás és társadalomszerkezet. In: Társadalmi Riport 1996, Szerk.: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György. Századvég, TÁRKI, Budapest*
- XX. *KREKÓ – JUHÁSZ – MOLNÁR 2011 = Krekó Péter-Juhász Attila-Molnár Csaba: A szélsőjobboldal iránti társadalmi kereslet növekedése Magyarországon. In: Politikatudományi Szemle, XX. évfolyam, 2011/2*
- XXI. *Lánczi András (szerk.): Nemzet és radikalizmus, egy új pártcsalád felemelkedése. Századvég kiadó, 2011.*
- XXII. *NAGY 2000 = Nagy Gyula: Munkanélküliség a kilencvenes években, In.: KOLOSI Tamás, TÓTH István György, VUKOVICH György (szerk.): Társadalmi Riport 2000, Budapest, TÁRKI*
- XXIII. *Nagy Gyula: A munkanélküliség a magyar háztartás panel eredményei alapján. In.: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György (szerk.): Társadalmi Riport 1994, TÁRKI, Budapest.*
- XXIV. *Norris, Pippa: Radical Right. Voters and Parties in the Electoral Market. Cambridge, 2005*
- XXV. *PÜSKI 2010 = Püski Levente: A Horthy-korszak 1920-1941 In.: Romsics Ignác (szerk.): Magyarország Története, Kossuth Kiadó, 2010*
- XXVI. *Romsics Ignác: Volt egyszer egy rendszerváltás, Rubicon-Ház Bt. 2003.*
- XXVII. *TOMKA 1991 = Tomka Miklós: Gazdasági változás és a cigánysággal kapcsolatos közvélemény. In: UTASI Ágnes és MÉSZÁROS Ágnes (szerk.). Cigánylét. Budapest: MTA PTI*

Árvai Péter, MA hallgató

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Társadalmi Kapcsolatok Intézete,
Politikatudományi és Nemzetközi Tanulmányok Tanszék

7624, Magyarország, Pécs, Ifjúság útja 6/b

arvaipeter@outlook.com

Változó szabályok - változó arányok? Nők a magyar parlamentben

Bagi Judit

I. Bevezetés

Jelen írás a magyarországi női politikai képviseletet érintő történelmi áttekintést követően a 2014-es áprilisi országgyűlési választások eredményeinek ismertetésével mutatja be a magyar női politikai reprezentáció jelenlegi helyzetét. A fókuszban az egyéni választókerületi listákról parlamentbe kerülő női politikusok aránya áll.

Jelenleg Magyarország világviszonylatban a 126. helyet foglalja el a női parlamenti képviselők arányát összesítő listán. A 2010-es országgyűlési választások idején ezen összehasonlítás tekintetében a világ 186 államából Magyarország a 114. helyen végzett.¹ A kelet-európai szomszédos országokhoz viszonyítva is jelentős lemaradást nyugtázhatunk, hiszen az Európai Unió keleti tagállamait összevetve Magyarország az utolsó helyen áll az országgyűlésben helyet foglaló nők tekintetében. Ez a tény már csak azért is adhat okot aggodalomra, mert valamennyi posztkommunista országban hasonló időpontban, 1990-ben zajlottak a rendszerváltást követő első demokratikus választások. Míg Magyarországon jelenleg a parlamenti képviselőknek mindössze 9,5 százaléka nő, addig Szlovénia, a kelet-európai országok csúcstartójaként 33,3 százalékos női országgyűlési politikusi aránnyal büszkélkedhet. Az európai átlag 24,2 százalék.²

Az elemzők szerint a magyarországi nők nagyon alacsony parlamenti részvételének legfőbb oka, hogy Magyarországon a női parlamenti szerepvállalás nem tekint vissza nagy múltú (időben elegendően hosszú) demokratikus hagyományokra. A volt kommunista rendszer által megteremtett mesterséges női képviselet nem tette lehetővé azoknak a mintáknak, normáknak a kialakulását, melyek később demokratikus viszonyok között segítették volna elő, hogy a nők nagyobb arányban vegyenek részt a politikai életben, jelöltessek magukat és induljanak a választásokon.

Annak érdekében, hogy a nők politikai részvétele emelkedjen, számos ország alkalmazza a különböző kvótarendszerek bevezetését (különösen azok az államok, melyekben a demokratikus politikai berendezkedés nem régóta áll fenn), melyek a politikai szabadságjog tartalmi szempontból történő biztosítását jelentik. A kvótarendszer szükségességét sokan támadják, ám bevezetése mellett egy fontos érv, a gender szakirodalom minden jelentősebb tanulmánya által jegyzett 30 százalékos küszöb szól. Ez az a határ, mely elérésével a nők nem csak képviseltetik magukat a parlamentben, hanem az általuk reprezentált és fontosnak tartott kérdésekben lényeges lépéseket is képesek megtenni. A 30 százalékos határ elérése pedig a kvótarendszer bevezetésével válik a legegyszerűbbé. A kvótarendszer valódi célja tehát a tényleges női politikai képviselet megvalósulása, amikor a nők valódi döntéshozatali pozícióval rendelkező politikusként vesznek részt a politikai életben.

Magyarországon a rendszerváltást követően történtek ugyan törekvések az alkotmányos vagy törvényes úton szabályozott kvóta bevezetésére (ezen próbálkozások a későbbiekben kerülnek bemutatásra), ám ezek nem jártak sikerrel. Jelenleg hazánkban a női politikusok parlamentbe való bekerülését egyetlen párt, a Lehet Más a Politika veszi komolyan 33

¹ IPU WORLD CLASSIFICATION 2010

² IPU WORLD CLASSIFICATION 2014

százalékos női kvóta alkalmazásával. A többi párt női jelöltjeinek többsége a legtöbb esetben nem bekerülésre esélyes helyen szerepelt az országos listán.

Kérdés viszont, hogy a 2014 áprilisában lezajló országgyűlési választások milyen változásokat eszközölnek a magyar női politikai képviselet terén? Az eddigi 386 helyett mindössze 199 képviselő kerül be a parlamentbe, mely szakértők szerint még tovább rontja majd a női politikusok esélyeit. A nők alulreprezentáltsága az országos listák jelöltállításánál is leképeződik. Országos listák tekintetében következőképpen alakulnak a női jelöltek százalékos arányai: Fidesz 18,9%; Jobbik 8,9%; Összefogás³ 20%; LMP 23,4% (77. jelöltig minden 3. jelölt nő).

II. Női politikai képviselet és választójog Magyarországon

Az ENSZ Közgyűlése által 1966-ban elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egységokmánya Magyarországon az 1976. évi 8. törvényerejű rendeletben került megfogalmazásra és a következőket tartalmazta⁴:

Minden állampolgárnak a 2. cikkben említett megkülönböztetések, illetőleg ésszerűtlen korlátozások nélkül joga és lehetősége van arra, hogy:

- a) a közügyek vitelében közvetlenül vagy szabadon választott képviselők útján részt vegyen;
- b) szavazzon és megválasztható az általános és egyenlő választójog alapján, titkos szavazással tartott olyan valódi és rendszeres választásokon, amelyek biztosítják a választók akaratának szabad kifejezését;
- c) az egyenlőség általános feltételei alapján hazájában közhivatali tisztséget viselhesen.

Magyarországon 1945-ben vezették be a női választójog – férfikkal azonos - általános és teljes körű érvényesítését. Az 1945-ös választójogi törvényt követően az 1953-as időszak kivételével a rendszerváltásig folyamatosan nőtt a parlamentben helyet foglaló női képviselők aránya. A csúcspont, 30 százalékos részvételt 1980-ban sikerült elérnie a magyar nőknek⁵, ám szerepük ez esetben csak szimbolikus volt, mivel valói döntéshozatali jogkörrel sem a nők, sem pedig a férfiak nem rendelkeztek. Az államszocializmus ideje alatt tehát egyik nem számára sem volt adott a politikai szerepvállalás lehetősége.

A jelenkori történelmet, politikai berendezkedést és társadalmi szerveződések tekintve a magyar viszonyok jelentős mértékben különböztek a Nyugat-Európában végbemenő folyamatoktól. Hazánkban az államszocializmus időszakában kizárólag azon kezdeményezések maradhattak fenn, melyek együttműködtek és az állampárttal, azaz a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) ellenőrzése alatt álltak. Ebből adódóan az 1950-es évek során betiltották a Magyar Nők Országos Tanácsának (MNOT), valamint a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének (MNDSZ) működését is. A MNOT szervezet elsődleges céljaként a párt és kormány politikájának érvényre juttatását határozták meg. Ez problémát abból a szempontból jelentett, hogy az igazán fontos, nőket érintő kérdések, mint például a család, a gyermek, az anya és a női jogok védelme bizonyos szinten háttérbe szorultak.⁶

Ahogy az már említésre került, a Kádár-korszak idején növekedni látszottak ugyan a magyar nők jogai, ám azok legtöbb esetben látszólagosnak bizonyultak. A nők vállalhattak például munkát, de férfi társaiknál lényegesen alacsonyabb fizetésért, úgyhogy a háztartás

³ Az Összefogás listája az alábbi pártokból áll: Magyar Szocialista Párt (MSZP), Együtt-Párbeszéd Magyarországért (Együtt-PM), Demokratikus Koalíció (DK), Magyar Liberális Párt (MLP)

⁴ FORRÁS: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=97600008.TVR

⁵ KOCZ 2011, 29

⁶ SCHADT 2007, 193

és a gyermekek nevelése továbbra is rájuk hárult. Láthatjuk tehát, hogy az MSZMP egyértelműen ambivalens módon viszonyult a nők emancipációjának kérdésköréhez, egy időszakban elismerték ugyan a nőszervezet működésének szükségességét, de továbbra is megmaradt a nőkkel szembeni tradicionális szemléletmód. Ennek oka elsősorban a gazdasági elmaradottságban, valamint a nők politikai műveltségének színvonalában keresendő.⁷

A rendszerváltás előtti utolsó, 1985 júniusában megtartott országgyűlési választásokra érdemes még kitérnünk. Ezen választást az úgynevezett kettős jelöltállítás rendszerének az 1983. évi III. törvény által történő bevezetése tette különlegessé. A női jelöltek szempontjából az 1985-ös választás azért bírt fontos szereppel, mert „a választói akarat érvényesülése nyomán csökkent a nők aránya”, habár arányuk még így is meghaladta a 20 százalékot.⁸ A választási törvénynek megfelelően az egyéni választókerületből 352, az országos listáról pedig 35 képviselő jutott a parlamentbe. Az országos listán mindösszesen egyetlen női jelölt szerepelt.⁹ A jelöltállítások során megjelentek ugyan az ellenzéki képviselők, ám a továbbra is állampárt által dominált. A demokratikusnak semmi estre sem nevezhető voksoláson a kettős jelölés legtöbb esetben a „két tojás elve szerint zajlott”. Ez azt jelentette, hogy a jelöltek a foglalkozás, nem és társadalmi státusz esetében is megegyeztek.¹⁰ A kettős jelöltállításnak köszönhetően - a nagy többségű férfi jelölt okán - viszont egyértelműen láthatóvá vált azon tradicionális attitűdök fennmaradása, melyek szerint a politika világa a férfiak fennhatósága alá tartozik.

A Kádár-rendszer tehát nem ösztönözte, hanem inkább hátráltatta a nők politika területén való megjelenését.¹¹ Ezen tényezők együttes hatásának is köszönhető, hogy az elmúlt húsz évben a magyar női parlamenti képviselők aránya mindössze 9-11 százalék körül stabilizálódott.

1990-ben az első demokratikus választások során egyetlen párt sem tartotta fontosnak egy önálló nőpolitikai program létrehozását, a voksolást követően így a parlamenti képviselők mindössze 7,3 százaléka került ki a nők sorából.¹² A rendszerváltás óta eltelt időszakban az 1994-es választások jelentették a legnagyobb sikert a nők számára, itt ugyanis 11,1 százalékban jutottak be női képviselők az országgyűlésbe.¹³ A legnagyobb arányú női politikai reprezentáció az SZDSZ (16 százalék), valamint az MDF (15,8 százalék) frakciójában jelentkezett, legalacsonyabb számban pedig a FIDESZ (5 százalék) és a KDNP (4,5 százalék) képviselői közül kerek nők a magyar országgyűlésbe.¹⁴ Ám az 1994-es „sikerek” ellenére sem hozott a rendszerváltás átütő változásokat a női politikusok számát illetően.

A tizenötök Európájával, köztük Svédországgal (európai csúcstartóként 45 százalékos női reprezentációs aránnyal rendelkezik) összehasonlítva Magyarország helyzete szintén kedvezőtlen, ugyanis hazánk az utolsó helyen áll ezen államok női parlamenti képviselőinek arányát tekintve.¹⁵ Barlanginé Kelemen Ida is felhívja a figyelmet hazánk rendkívül alacsony női parlamenti képviselőire. Barlanginé szerint Magyarország nem csak a térség és Európa államaitól, hanem az esélyegyenlőség diktálta követelményektől és a nemzetközi normáktól is elmarad.¹⁶ Ezen állítást Koncz is alátámasztja, valamint

⁷ SCHADT 2007, 195

⁸ KONCZ 2011, 28

⁹ PALASIK, 2007

¹⁰ MÁTHÉ, 2011

¹¹ VÁRNAGY – ILONSZKI 2012, 13

¹² VÁRNAGY – ILONSZKI 2007, 94

¹³ VÁRNAGY – ILONSZKI 2007, 99

¹⁴ LÉVAI – KISS, 1997

¹⁵ KONCZ 2011, 30

¹⁶ BARLANGINÉ KELEMEN 2008, 21

kijelenti, hogy az Európai Unió csatlakozás sem hozott lényeges javulást és változást a nők kérdés kezelésében.¹⁷ Valóban nem látható előrelépés 2004 óta. Magyarországon az EU-s csatlakozást követően három országgyűlési választás zajlott le, melyek esetében csak pár százalékpontos különbségek tapasztalhatók a női képviseleti arány tekintetében. Míg a 2002-es 9,1 százalékos arányhoz viszonyítva apró előrelépés tapasztalható 2006-ban, hiszen ekkor 10,6 százalékra nőtt a parlamenti női politikusok száma, addig 2010-ben mindkét, ezt megelőző országgyűlési választáson elért számnál alacsonyabb, mindössze 9,1 százalékos a magyar női parlamenti képviselők aránya.¹⁸ Számottevő változás a 2014-es országgyűlési választások során sem következett be, 9,5 százalékban maximalizálódott a női politikusi reprezentáció.

Láthatjuk tehát, hogy a rendszerváltást követő 10 százalék körüli magyar női képviseleti arány, szemben a többi ország előretörésével, egyre inkább hátrébb helyezte hazánkat a világ többi országával történő összevetésben. 1998-ban még a 86.¹⁹, 2002-ben pedig a 103.,²⁰ 2006-ban csak a 120.²¹ helyen állt Magyarország a nők képviseleti arányát tekintve. Magyarországon főként a férfiak részéről jelentős a női kvóta elítélése, ám számos esetben a nők sem támogatják ennek bevezetését.²² A parlamenti kvóta bevezetésére Magyar Bálint és Sándor Klára, a Szabad Demokraták Szövetségének (SZDSZ) egykori országgyűlési képviselői tettek kísérletet, 2007 májusában ugyanis alkotmánymódosító indítványt nyújtottak be a nemek közötti tényleges esélyegyenlőség megteremtésének érdekében.²³ A Svédországhoz köthető cipzárrendszer²⁴ elvét kívánták ezen indítványukkal megvalósítani. Javaslatukban az államtitkárok és miniszterek kinevezésének rendjét is módosítani akarták, mindkét fél részéről történő, minimum egyharmados képviselettel. Az indítvány szükségességét a formálisan megvalósuló esélyegyenlőség, ám a gyakorlati életben továbbra is fennálló nemi diszkrimináció indokolta.²⁵ 2007 novemberében az országgyűlés végül mindkét javaslatot leszavazta.²⁶ Hazánk vonatkozásában még egy női politikai szerepvállalás növelésére irányuló törekvést érdemes kiemelni. 2010-ben „Népszavazás a nőkért” nevű civil kezdeményezés során aláírások gyűjtésével próbálták elérni a parlamenti női kvóta bevezetését. Népszavazásra sajnálatos módon nem került sor, hiszen a szükséges 100 ezer érvényes aláírás helyett mindössze 65 ezret sikerült összegyűjteni.²⁷

Magyarországon tapasztalható, hogy általánosságban a szocialista és liberális pártok esetében magasabb a női képviselői arány. A 2010-es választásokat követően a Magyar Szocialista Párt (8,5%) és a Fidesz (8,8%) esetében hasonló számú képviselőket találtunk. A parlamenti pártok közül legmagasabb női arány a 2010-ben országgyűlésbe jutott Lehet Más a Politika parlamenti csoportján belül volt megfigyelhető. Az LMP a 2010-es választások során listákon alkalmazta a női kvótát. Ennek meg is lett az eredménye, ugyanis a párt országgyűlési képviselőinek 31,2 százaléka volt nő, ez ötfős női parlamenti részvételt jelentett. Az LMP parlamenti frakciója 2013 év elején megszűnt, ám szeptemberben újjáalakult. Az újraszerveződésnek köszönhetően az LMP

¹⁷ KONCZ 2011, 28

¹⁸ VÁRNAGY – ILONCZKI 2012, 8

¹⁹ IPU WORLD CLASSIFICATION, 1998

²⁰ IPU WORLD CLASSIFICATION, 2002

²¹ IPU WORLD CLASSIFICATION, 2006

²² MIKE 2009, 18

²³ PAPP 2007, 1

²⁴ A „cipzár rendszer” esetében a nők és a férfiak felváltva szerepelnek a pártlistán. A svéd elnevezés szerint a cipzár rendszer egy tradicionális svéd táncra utal, mely esetében a nők és férfiak felváltva kéri fel egymást a táncra.

²⁵ PAPP 2007, 1

²⁶ MIKE 2009, 17

²⁷ VÁRNAGY – ILONCZKI 2012, 10

képviselőcsoportja a 2014-es választásokig négy női és három férfi tagot számlált, ebből adódóan megalakult a magyar parlament első női többségű frakciója. Az imént ismertetett számadatok alátámasztják azt a tényt, miszerint a baloldali pártok a jobboldaliaknál nagyobb mértékben támogatják a nők politikai részvételét, valamint hogy a kisebbségi helyzetben lévő jelölt számára a listás választás kedvezőbb. Ilonszki például a női mozgalmakat is hagyományosan jobban támogató, új baloldali pártok megjelenésétől vár változást.²⁸ Láthatjuk tehát, hogy Ilonszki reményei az LMP esetében beigazolódni látszanak.

A 2014-es országgyűlési választásokig magyar választási rendszerben a 386 országgyűlési mandátumból 176 egyéni választókerületekben, 210 pedig területi és országos listákról volt szerezhető. A rendszerváltozást követő időszakban, 2006 kivételével, folyamatos emelkedés figyelhető meg a magyar női országgyűlési képviselőjelöltek esetében. A 2010-es választások során a képviselőjelöltek 19,6 százaléka került ki a nők közül.²⁹ Megyék tekintetében legmagasabb számban Baranya megyéből jelöltek a parlamenti pártok nőket, a területi lista esetében pedig Budapest vezetett 2010-ben 23,9 százalékkal.³⁰

III. A 2014-es országgyűlési választások

Nagy várakozás övezte a 2014. április 6-án lezajló országgyűlési választásokat. A választójogi törvény ugyanis számos módosításon esett át, így a szabályok jelentősen különböztek a rendszerváltás óta lezajló országgyűlési választásokhoz mérten. A változtatások tekintetében az alábbi hármat emelem ki,³¹ melyek szakértők szerint befolyással bírnak a nők parlamenti reprezentációjának alakulására.

- parlament létszámának csökkentése: 386 fő helyett 199 fő
- az eddigi háromcsatornás (egyéni körzet, területi lista, országos lista) helyett kétszatornás rendszer (egyéni körzet és országos lista)
- 106 képviselő egyéni választókerületi lista, 93 képviselő pedig országos lista útján kerül a parlamentbe

A parlament létszámának csökkentése okán szakértők úgy vélekedtek, hogy a nők számára még inkább redukálódik az esély arra vonatkozóan, hogy bekerüljenek a parlamentbe. Nyolcvanhét fővel kevesebben jutnak be ugyanis az országgyűlésbe, mely jelentős számú férfipolitikus pozíciójának elvesztésével jár. Másrészt pedig láthatjuk, hogy az eddigi három lista helyett két listára adhatták le a voksukat az urnához járuló szavazópolgárok. A nők aránya, ahogy Koncz is jegyzi, az egyéni választókerületek esetében a legkisebb és az országos listákról bejutottaknál a legnagyobb.³² Ezen állítás jól leképeződik a 2014-es országgyűlés során parlamentbe kerülő nőpolitikusok esetében is. Ám országos listák állításának tekintetében sem beszélhetünk a nők számára előnyös besorolásról.

A nők többsége a legtöbb esetben nem bekerülésre esélyes helyen szerepel az országos listán. A női politikusok parlamentbe való bekerülését egyetlen párt, a Lehet Más a Politika vette komolyan 33 százalékos női kvóta alkalmazásával.

A nők alulreprezentáltsága az országos listák jelöltállításánál is leképeződik. Országos listák tekintetében következőképpen alakulnak a női jelöltek százalékos arányai: Fidesz 18,9%; Jobbik 8,9%; Összefogás 20%; LMP 23,4% (77. jelöltig minden 3. jelölt nő).

²⁸ ILONSZKI 2012, 11

²⁹ KONCZ 2011, 37

³⁰ KONCZ 2011, 39

³¹ SZÁZADVÉG 2013, 2

³² KONCZ 2011, 33

A következőkben a választas.hu és a parlament.hu adatait felhasználva saját készítésű ábrákon keresztül diagramos és táblázatos formában kerülnek bemutatásra a 2014-ben országgyűlésbe kerülő női politikusokat.

1. táblázat Országgyűlési női képviselők (19 fő) Magyarországon 2014

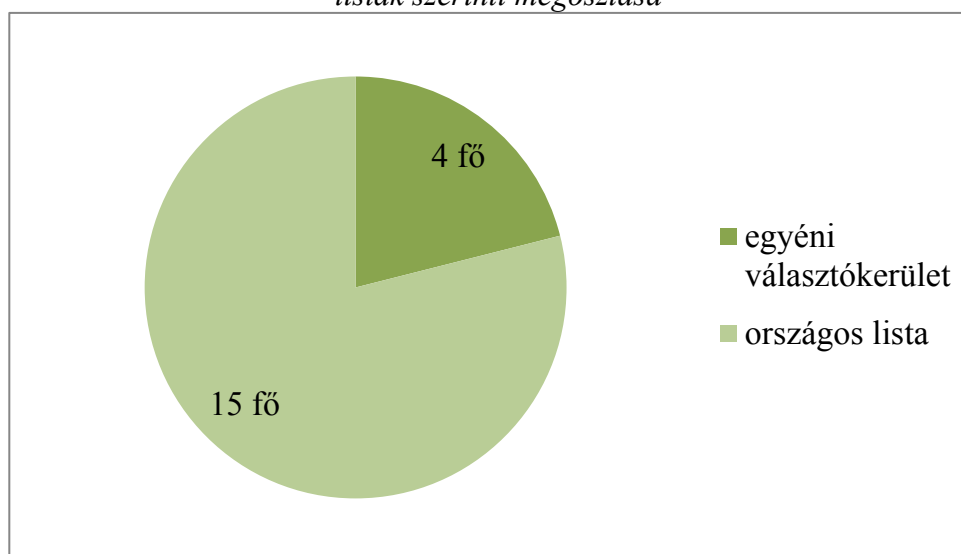
Országgyűlési női képviselők (19 fő) Magyarországon 2014					
FIDESZ (8 fő)	MSZP (4 fő)	JOBBIK (2 fő)	LMP (2 fő)	FÜGGETL EN (2 fő)	KDNP (1 fő)
<i>Bartos Mónika</i>	<i>Bangóné Borbély Ildikó</i>	<i>Dúró Dóra</i>	<i>Schmuck Erzsébet</i>	<i>Szabó Timea</i>	<i>Dr. Hoffmann Rózsa</i>
<i>Dr. Bene Ildikó</i>	<i>Demeter Márta</i>	<i>Hegedűs Lorántné</i>	<i>Dr. Szél Bernadett</i>	<i>Dr. Vadai Ágnes</i>	
<i>Csőbör Katalin</i>	<i>Heringes Anita</i>				
<i>Czunyiné Dr. Bertalan Judit</i>	<i>Kunhalmi Ágnes</i>				
<i>Dr. Mátrai Márta</i>					
<i>Dunai Mónika</i>					
<i>Dr. Molnár Ágnes</i>					
<i>Dr. Selmeczi Gabriella</i>					

Saját készítésű táblázat a parlament.hu adatai alapján

A táblázat alapján láthatjuk, hogy a 2014-es országgyűlési választások során összesen tizenkilenc női képviselő került a parlamentbe.

Az alábbi diagram a 2014-es választások következtében országgyűlésbe kerülő női képviselők, listák szerinti megoszlását szemlélteti. A diagram adatai egyben alá is támasztják a nőkkel szembeni tradicionális értékrendszerek továbbélését, hiszen a női politikusoknak egyéni választókerületekből kevesebb az esélyük a parlamentbe kerülni, mint az országos listáról. A 2014-es választások során 4 női politikus egyéni választókerületekből, tizenöt fő pedig országos listáról került az országgyűlésbe.

1. diagram A 2014-es választások következtében országgyűlésbe kerülő női képviselők listák szerinti megoszlása

Saját készítésű ábra a valasztas.hu adatai alapján

Az alábbi táblázat az egyéni választókerületek női győzteseit szemléleti, láthatjuk, hogy Pest, Borsod-Abaúj-Zemplén, Jász-Nagykun-Szolnok, valamint Komárom-Esztergom megyéből kerültek ki. Látjuk továbbá, hogy az egyéni választókerületekből parlamentbe kerülő nők, mind a FIDESZ-KDNP színeiben indultak.

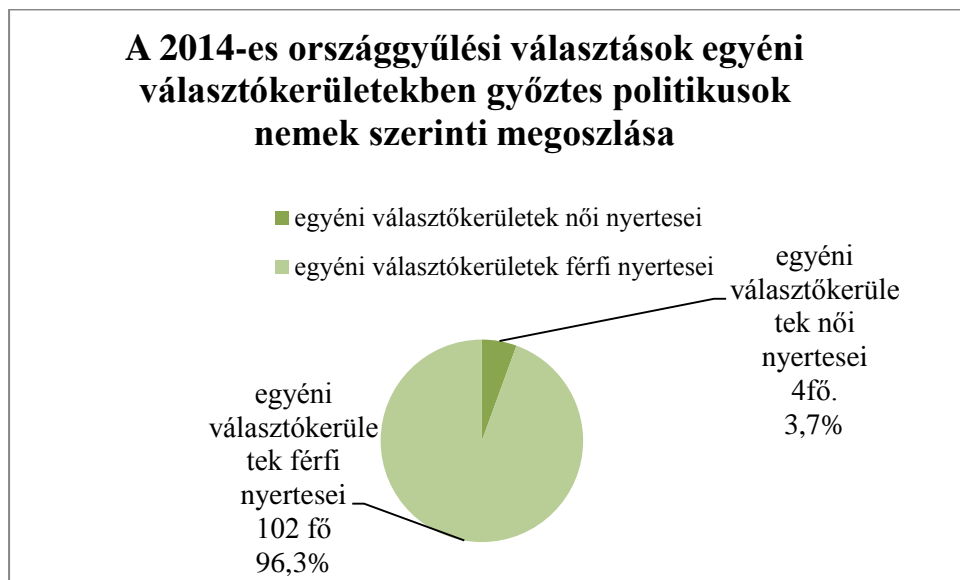
2. táblázat: Női nyertesek az egyéni választókerületekben 2014

Női nyertesek az egyéni választókerületekben 2014		
név	párt	választókerület
<i>Dunai Mónika</i>	FIDESZ-KDNP	Budapest 14.
<i>Csöbör Katalin</i>	FIDESZ-KDNP	Miskolc 01.
<i>Dr. Bene Ildikó</i>	FIDESZ-KDNP	Szolnok 01.
<i>Czunyiné Dr. Bertalan Judit</i>	FIDESZ-KDNP	Komárom 03.

Saját készítésű táblázat a valasztas.hu adatai alapján

Az egyéni választókerületek tekintetében a mandátumok többségét a FIDESZ-KDNP szerezte, összesen 96 darabot, MSZP-Együtt-DK-MLP-nek pedig 10 darab mandátumot sikerült -szereznie.

2. diagram A 2014-es országgyűlési választások egyéni választókerületekben győztes politikusok nemek szerinti megoszlása

Saját készítésű ábra a valasztas.hu adatai alapján

Az ábra alapján elmondható, és már a fentiek során is említésre került, hogy az egyéni választókerületek döntő többségében, összesen 102 választókerületben férfiak kerültek ki győztesen. Ez az összes egyéni választókerület 96,3 százalékában jelent mandátumot a férfiak számára. A női jelöltek az egyéni választókerületeknek mindössze 3,7 százalékában jutottak győzelemre, mely 4 darab mandátumot jelent.

IV. Összefoglalás

Összességében elmondható, hogy lényegi változásokra a 2014-es országgyűlési választásokat követően sem került sor a női parlamenti reprezentációt illetően. Számszerűen természetesen kevesebb, mindössze 19 nő ül a parlamentben, viszont tekintettel arra, hogy az parlament létszáma is csökkent, a százalékos arány szinte teljesen megegyezik a 2010-es szavazást követően kialakult 9 százalék körüli aránnyal. A magyarországi női politikusok helyzetét, valamint a társadalmi nemek közötti egyenjogúság politikai döntéshozatal területén történő megteremtését tovább árnyalják az alábbi tényezők: Jelenleg a magyar országgyűlés frakcióvezetői mind férfiak, a frakcióvezető helyettesek között mindösszesen három nő szerepel, kettő a FIDESZ (összesen 27 fő frakcióvezető helyettes), egy pedig az LMP frakciójában. A 2014-ben megalakult kormányban kizárólag férfiak töltenek be miniszterei posztot.

A korábbiakban ismertetett adatok alapján tehát alátámasztható a hazai szakértők által már sokszor hangoztatott kijelentés, miszerint a rendszerváltás óta eltelt huszonöt éves időszakban gyakorlatilag nem történt előrelépés a magyar női politikai képviseletet érintően. Igazolható továbbá az a megállapítás, miszerint az Európai Unió tagállamaiban, illetve az OECD országokban végzett elemzések szerint a politikai képviselet nemek szerinti különbségei jóval nagyobbak, mint ami az objektív tényezőkből – nemek iskolázottsága, foglalkoztatás szerkezete – következhetne.

Felhasznált irodalom

BARLANGINÉ KELEMEN 2008 = Barlanginé Kelemen Ida: Női képviselők – női képviselet? PhD. értekezés. 2008. Internet: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/349/1/kelemen_ida.pdf

IPU WORLD CLASSIFICATION, 1998 = Inter-Parliamentary Union. World Classification. <http://www.ipu.org/wmn-e/arc/classif250198.htm>

IPU WORLD CLASSIFICATION, 2002 = Inter-Parliamentary Union. World Classification. <http://www.ipu.org/wmn-e/arc/classif300104.htm>

IPU WORLD CLASSIFICATION, 2006 = Inter-Parliamentary Union. World Classification. <http://www.ipu.org/wmn-e/arc/classif300104.htm>

IPU WORLD CLASSIFICATION, 2010 = Inter-Parliamentary Union. World Classification. <http://www.ipu.org/wmn-e/arc/classif310510.htm>

IPU WORLD CLASSIFICATION, 2014 = Inter-Parliamentary Union. World Classification (2014): <http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm>

KONCZ 2011 = Koncz Katalin: A nők esélye a parlamentben – húsz év távlatából. Esély Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat, 2011. 22 (1): 24-52.

LÉVAI – KISS 1997 = Lévai Katalin – Kiss Róbert: Nők a közéletben In Lévai Katalin – Tóth István György: Szerepváltozások. Jelentés a nők helyzetéről 1997. Budapest, 1997: TÁRKI – Munkaügyi Minisztérium. Egyenlő Esélyek Titkársága. 52-70.

MÁTHÉ 2011 = Máthé Zsuzsa: Választási "sajtó-hadviselés" - az 1985-ös választások tükrében. Internet:

http://www.xxszazadintezet.hu/rendezvenyek/valasztasok_es_nepakarat_tudom/mathe_zsu_zsa_valasztasi_sajto.html

MIKE 2009 = Mike Gyula: *Női kvóta a parlamentben*. 2009. Internet: www.glossaiuridica.hu/gi0901/alk/gi0901_alk_mike_gyula.pdf

PAPP 2007 = Papp Zsófia: A nemek esélyegyenlőségének problémája, ahogy a képviselők látják In Szociális és Munkaügyi Minisztérium: A 2007-es év vitája a politikai esélyegyenlőségről. 2007. Internet:

www.szmm.gov.hu/download.php?ctag=download&docID=20539

PALASIK 2007 = Palasik Mária: A nők a parlamentben (1920-1990) In Palasik Mária (szerk.): A nő és a politikum. Budapest, 2007: Napvilág Kiadó, 227-257.

SCHADT 2007 = Schadt Mária: Női vezetők a Kádár korszakban. Kiválasztódás és karrier. In Palasik Mária (szerk.): A nő és a politikum. Budapest, 2007: Napvilág Kiadó, 191-226.

SZÁZADVÉG 2013 = Századvég Alapítvány (2013): Az új magyar választási rendszer. Interneten elérhető: <http://www.szazadvég.hu/files/hirek/az-uj-magyar-valasztasi-rendszerSzazadvég-tanulmány130802.pdf>

VÁRNAGY – ILONSZKI 2007 = Ilonszki Gabriella – Várnagy Réka: Vegyes választási rendszer és női képviselet. Politikatudományi Szemle, 2007. 16 (1): 93-109.

VÁRNAGY – ILONSZKI 2012 = Várnagy Réka – Ilonszki Gabriella (2012): Üvegplafonok. Pártok lent és fent. Politikatudományi Szemle 21 (4): 7-28.

Bagi Judit, PhD hallgató

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Interdiszciplináris Doktori Iskola „A kormányzás területi, történeti és társadalmi dimenziói” Politikatudományi Doktori Program

Cím: 7629 Magyarország, Pécs Ifjúság útja 6.

E-mail: bagi.judit@pte.hu

Interdiszciplináris vizsgálatok antropológiai kontextusa Társadalom és gazdaság kapcsolata Csurgón a rendszerváltás után

Bedő Valér

Szeged

I. Bevezetés

Csurgó, a belső-somogyi kisváros negyed századdal a rendszerváltást követően összetett problémákkal küzd. Gazdasági mutatói romlanak, társadalma ugyancsak zsugorodik. Ez a lassú folyamat immár több mint egy évtized óta zajlik látványosan, de a kiváltó okok korábban is ott lappangtak a település életében. Erősíti az erodálódás hatását az is, hogy a probléma nem pusztán lokális jellegű, mindinkább mikroregionális, sőt nagyobb léptékben megy végbe. Somogy megye és a Dél-Dunántúl is halmozottan hátrányos helyzetű területek.¹

Kutatásom elindítója a fent említett hanyatlás érzékelése volt és az a tény, hogy akarva-akaratlan magam is hozzájárulok a helyzet romlásához.² Egyetemi éveim alatt eleinte gondoltam arra, hogy hazaköltözöm, de a nagyvárosban adódó jobbnak ítélt lehetőségek miatt végül nem így tettem. De hasonló tapasztaltam ismeretségi körömben is, akik nem tértek vissza szülőhelyükre iskoláik elvégzése után. Hazalátogatásaimkor láttam szülővárosom leépülését, gyárak, boltok bezárását, majd kisvártatva iskolák, óvodák összevonását, a csökkenő gyermeklétszám, a költséges intézményfenntartás miatt. A helyi gazdaság hanyatlása felgyorsította az elvándorlást, a lokális közösségek szétesését.

A személyes tapasztalatok mellett az is vezérelt, hogy saját példámon túl megismerjem azokat a további tényezőket, amelyek elköltözésre ösztönzik a fiatalokat, vagy legalábbis azokat, amelyek nem tartják vissza őket attól. Közben további kérdések is felmerültek, pl. hogy igazolhatóak-e megfigyeléseim, mely szerint a település és környéke egyszerűen nem képes annyi speciális szaktudással rendelkező egyént felszippantani, amennyit a térség humán erőforrása biztosít, illetve, hogy a munkanélküliség, vagy a lokálisan jellemző, az országoshoz viszonyítottan alacsony bérek³ perspektívája önmagukban elegendőek ahhoz, hogy bizonyos generációk jelentékeny tömegben vándoroljanak el szülőhelyükről. Amennyiben a fentiek igazolhatóak, úgy felvetődhet az a kérdés is, hogy az elvándorlás vagy a maradás köthető-e nemhez, életkorhoz, iskolázottsághoz, az etnikai hovatartozáshoz (ennek megismeréséhez azonban a jelenleg használt kérdőívek nem elegendőek). A települések térbeli differenciálódását célzó vizsgálatok is megfigyeléseimhez hasonló következtetésre jutnak, nevezetesen hogy az alacsony fizetések, a munkahelyek hiánya miatt az agilisabb fiatalok jó része fontolgatja, hogy elvándorol Somogy megyéből, mely amúgy is szenved az erősödő „agyelszívástól”.⁴

¹ A hátrányos helyzetű, mint jelző a negatív társadalmi és gazdasági mutatójú településeket vagy területek jellemző összegzés, melyet a társadalomföldrajz és a szociológia is alkalmaz. Egy adott hely vagy terület funkcionális és strukturális lemaradását jelzi egy másikhoz vagy az átlagoshoz képest. A társadalomkutatásban ez személyekre illetve közösségekre is vonatkoztatható.

² A dolgozat létrejöttéhez hozzájárult a Közösen a Jövő Munkahelyeiért Alapítvány ösztöndíja, mely nélkül a kutatás fontos szakaszai nem jöhettek volna létre. Támogatásukat ezúton is köszönöm.

³ KSH 2011

⁴ Kerese 2012, 14.

A „másik oldalt”, vagyis az otthon maradókat vizsgálva viszont érdemes megvizsgálni a maradás okait, melyek lehetnek racionálisak (gazdaságiak) vagy érzelmi (családi koherencia, közösségi identitás ereje), vagy éppen külső, objektív tényezők („aluliskolázottság,”⁵ vs. „célorientált iskolázottság”⁶).

A kérdéseket azonban nem lehet pusztán materiális alapokra helyezni, létezik azoknak egy kulturális antropológiai vetülete is, mely az identitás formálódását foglalja magába. A gazdasági recesszió helyi szinten a közösség arculatát, a helyi lakosok életvilágát,⁷ az egyén sorsát formálja. A csökkenő bérek, megszűnő munkahelyek folyamatos hiányt szülnek nemcsak az emberek életében, hanem az őket befogadó közösségben is, mely végül kihat egy adott település mindennapjaira is. A hiány az erőforrásokhoz való hozzáférésben mutatkozik meg, nemcsak az individuum egzisztenciális szférájában. Csökken a fogyasztás, bezárnak az üzletek; esik az életszínvonal, beszűkülnek az egyének lehetőségei; civilizációs betegségek, a stressz, a depresszió beszűrődik a hétköznapokba; a munka elvesztése migrációs trendeket indít el, vagy családok szétesését eredményezi – és még sorolhatnánk azokat a gazdasági, társadalmi és mentális vetületeket, ahol az egyének és közösségek érintettsége megjelenik. A hasonló kihívásokra adott válaszok sokszor eltérnek, és ezeknek a háttérben eltérő kulturális minták, tapasztalatok, a jövőbe vetett elvárások állnak.⁸

Kutatásom aktualitását részben az is adja, hogy az általam is megtapasztalt, évtizedek óta lassú de fokozatos elvándorlás felpörgött,⁹ Magyarország perifériáján statisztikailag is mérhető, negatív előjelű folyamattá érett. Ma már közhellyé vált, de kutatások is igazolják, hogy vannak olyan perifériái Magyarországnak, ahol a leszakadás visszafordíthatatlannak tűnik.¹⁰

Másik apropója, hogy csaknem negyed évszázada annak, hogy lezajlott a *rendszer váltásnak* nevezett bonyolult társadalmi-gazdasági-jogi eseménysorozat, mely ma is meghatározza életünket, jövőnket, lakóhelyünk fejlődését vagy hanyatlását. Kellő távolságba kerültünk ahhoz is, hogy számot vessünk az azóta eltelt idővel, a kialakulóban lévő társadalmi trendekkel és az összefüggő gazdasági folyamatokkal.

Amikor Csurgó demográfiai folyamatairól, tágabb értelemben a társadalom jelenkori vizsgálatáról értekezünk, nem lehet kiemelni a kutatás tárgyát annak gazdaságtörténeti, néprajzi, földrajzi kontextusából, de még a politikaiból sem. Mindezeket organikus rendszerként kell vizsgálni. Következésképpen a helyzetkép felállításához az interdiszciplináris szemlélet alkalmazása elengedhetetlen, mert a társadalomkutatásban,

⁵ A pejoratív jelentés helyett az aluliskolázottságnak inkább olyan terminusnak tekintem, amikor valaki a képességei vagy egyéb külső okok miatt nem fejezi be iskoláit, vagy a tanköteles életkor betöltése után nem tanul szakmát. A jövőképet tehát nem tudatos tervezés, családi, iskolai instrukciók formálják, hanem ez egyén mentális, pszichés jellemzői, családi, közösségi mintája, tanult viselkedése befolyásolja. Ilyen esetekben egyfajta „sodródás” jellemzi a fiatalt, a „majd csak lesz valahogy”- mentalitás alapján az éppen elérhető foglalkozások minél hamarabb történő betöltése vagy a szociális ellátás hozzájutásához való reménye irányítja. Kutatási eredmények igazolják, hogy ez a mentalitás a legalsó társadalmi réteg újratermelésének alapja, ahogy ezt a legújabb felmérések is igazolják (ld. Osztálylétszám 2014 – felmérés MTA Tk és GfK Hungária közös felmérése)

⁶ Célorientált iskolázottságnak tekintem, amikor egy adott település foglalkoztatási jellemzőit, lehetséges betölthető álláshelyeit figyelembe véve tanul valaki tovább, vagy szerez képzettséget, ismereteket, főleg azért, hogy helyben elhelyezkedhessen.

⁷ Husserl használja ezt a kifejezést a minket körülvevő, magától értetődő valóság szinonímájaként. Husserl-t idézi Ostyáni-Borély 2011, 6.

⁸ A kosellecki értelemben vett tapasztalattér az egyén a jövőbeni célok megvalósítása (elváráshorizont) érdekében hozott, a múlt történéseire alapozott döntéseinek szubjektív háttérét takarja. Ld. részletesen Koselleck, 1989. 34-42.

⁹ TÁRKI- migrációkutatás. http://www.tarki.hu/hu/news/2013/kitekint/20130220_migraciot_tervezok.html (2014.06.10.)

¹⁰ Kerese Uo.

főleg ha az a jelenkor kutatására fókuszál, nehéz elválasztani egymástól az antropológia, a szociológia, a történelemtudomány, a földrajz/emberföldrajz diszciplínák kutatási módszereit.

A statisztikai adatok biztos támpontot adnak egy feltételezéshez, ám mindig egy adott trend jellemzőinek utólagos rögzítéséről szólnak. Amennyiben viszont ezekhez a statikus adatokhoz hozzáadjuk, a kérdőíves felmérésekkel és interjúkkal alátámasztott szubjektív értékítélet-vizsgálatok eredményeit, azok előrevetíthetik demográfiai trendek alakulását.

Antropológiai kutatásom fókuszába éppen ezért az emberi tényezőt állítom, a szubjektív értékítéletekből táplálkozó döntéseket, a kognitív térszemléletet vetem össze a statisztikai adatokkal és tendenciákkal. Összefüggéseiket vizsgálom, mert arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen társadalmi-gazdasági tényezők együttállására van szükség ahhoz, hogy az egyén kilépjen időlegesen vagy hosszabb távra saját közösségéből, hátrahagyja családi, baráti kötelekeit, megszokott környezetét. Meglátásom szerint a külső/belső kihívásokra adott egyedi válaszok (munkamigráció/ingázás, elvándorlás, visszaköltözés szándéka, stb.) hűen tükrözik a lokális identitás egyes vetületeit, az iskolázottságot, alkalmazkodóképességet, a rugalmasságot, a kapcsolatháló jellemzőit, miközben indirekt módon utalnak a Belső-Somogy gazdasági leszakadására és társadalmi eróziójára irányuló mentális képre.

A kutatás által vizsgált szubjektív helyzetértékelések így arra is alkalmasak, hogy megrajzolják Csurgó helyét saját mentális térképükön,¹¹ ezáltal mintegy jelezve (anyagi, kulturális) preferenciáik és a település adottságai közti egyezéseket/különbségeket is, előrevetítve ezzel a jövőbeni hazatérést vagy a végleges távolmaradást.

II. A kérdőíves felmérés idejére, a minta elemszámára és egyéb paramétereire vonatkozó adatok ismertetése

A kutatás célkitűzése rávilágítani arra az összefüggésre, mely Csurgó lakosságának az elmúlt huszonöt évben történő csökkenése és a romló gazdasági mutatói között fennáll. Részekre bontottam a vizsgálathoz alkalmazott tudományos módszerek révén elért eredmények ismertetését. Elsőként a szekunder források felhasználásával bemutatom a település társadalom- és gazdaságtörténeti, valamint mikrotörténeti háttérét, majd a rendelkezésre álló statisztikai forrásadatokat elemzésével vázolólok Csurgó társadalmi és gazdasági mutatóit. Ezeket országos, regionális és megyei összehasonlítás keretében vizsgálva rámutatok a település és kistérségének (járás) gazdasági és infrastrukturális elmaradottságára, mint a demográfiai trendekre hatással lévő faktorokra.

A fennálló összefüggések ismerete „háttéranyagot” biztosít a primer forrásanyag, az egyszerű kérdőíves eredményeinek elemzéséhez. (Továbbá, nem elhanyagolható módon utal a település valós helyzete és az adatközlők Csurgóról kialakult mentális képe közti különbségekre is.)

A survey-jellegű kérdőíves kutatás a település társadalmát érintő általános folyamatok bemutatására alkalmasak. A társadalmi, korosztályi, etnikai csoportokhoz köthető specifikus jelenségek részletes analizésére egyéni mélyinterjú elkészítése után lesz lehetőség. A kutatás jelenlegi állása nem teszi lehetővé, hogy a részletek megismerését biztosító egyéni interjú-elemzések eredményeit közöljem, így arra sem vállalkozhatom, hogy a lehető legszélesebb szempontrendszer szerint mutassam be a migrációt kiváltó okokat. Ugyanakkor a kérdőíves már a feldolgozottság jelenlegi szintje mellett is alátámasztják a fentebb leírt feltevéseimet, nevezetesen, hogy a speciális tudás vagy az

¹¹ A mentális (kognitív) térkép kialakítása során az emberek a térre vonatkozó információkat megjegyzik, lekódolják, elraktározzák, majd előhívják. A térbeli valóság tudati leképeződése. Ferencz Gábor idézi Roger M. Downs és David Stea-t. Ld. Ferencz 2012, 68.

agilitás, illetve a helyi munkaerőpiaci tartalékok, valamint részben a település adta lehetőségek csökkenő mértéke erősen befolyásolta a válaszadók elköltözését, tartós távollétét, és a városról alkotott véleményét.

A felmérés eredményei a szubjektív elégedettséggel foglalkozó KSH-elemzés és somogyi diákok lakóhelyüket és kilátásaikat érintő értékítélet-vizsgálat¹² összevetésével megyei, valamint a hasonlóan halmozottan hátrányos helyzetű bódva-völgyi települések társadalmi helyzetét vizsgáló kutatások¹³ révén országos kontextusba helyezem. Így lehetőség nyílik a különböző generációs és térbeli sajátságok összevetésére is. A kutatások egy része feltételezi, hogy a diákok saját lakókörnyezetük lehetőségeikről alkotott szubjektív véleménye befolyásolja jövőbeli döntéseiket, illetve hogy azzal előre vetíthető néhány jövőbeli változás is. Ugyanezen az analógián valószínűsíthetjük, hogy az aktív korú (munka)migránsok szubjektív értékítélete is lehetőséget ad bizonyos folyamatok megjósolására.

A térbeli szemlélet mellett időbeli határvonalakat is felrajzolhatunk a település mikrotörténelmében. Fontos tisztázni a privatizáció és a kárpótlás helyi szinten érvényesülő hatásait – melyek döntő hatással voltak a helyi társadalmi differenciálódásra, a helyi elit kialakulására és térnyerésére –, az EU-csatlakozás hozadékát, valamint a 2008-as gazdasági válságot, amik országos átfogó trendeknek megfelelően helyben is éreztették hatásukat.

„Passzív adatközlő és netes válaszadó” – új lehetőségek a kutatás célcsoportjának hatékony bevonására

Az adatközlők által reprezentált minél szélesebb célcsoport bevonása, és a kitöltött kérdőívek lehető leggyorsabb feldolgozhatósága miatt internetes felületeket használtam fel mind a kapcsolatfelvétel csatornájaként, mind pedig az egyszerű lekérdezés megvalósításához. Az egyik népszerű közösségi oldal, a Facebook kiválóan alkalmasnak bizonyul a kapcsolatfelvételhez, hiszen a közösségből kilépők nagy hányada előszeretettel használja kapcsolattartásra ezt a webes felületet. A kapcsolat kialakítás („ismerősnek jelölés és elfogadás”) számos lehetőséget nyit meg a kutatás számára, ami a hagyományos lekérdezéshez képest megkönnyíti a munkát. Az Facebook-profil tulajdonos a „bejelölés” elfogadásával, azaz az ismerős státusz megszerzésével ugyanis feljogosít arra, hogy a bizonyos információ a tulajdonos adatlapjáról látható legyen számunkra. Az „ismerős” tehát kvázi „passzív adatközlővé” válik a kapcsolatfelvétellel, vagy a felkérés elfogadásával.¹⁴ Az adatlapok a kutatáshoz felhasználható adatokat hordoznak olyan, a kutatás által megcélzott ismereteket tesz láthatóvá a passzív adatközlőkről, mint a születési hely, lakóhely, korábbi lakóhelyek, iskolázottság, munkahely, vagy éppen kapcsolati hálók, közösségi aktivitás. Ezek elemzése fontos információkat hordozhatnak a profil tulajdonosáról.

A kapcsolatfelvétel adta információszerzési lehetőségek mellett a közösségi oldal kérdőív-kitöltés folyamatát is leegyszerűsítette.¹⁵ Az önkéntes válaszadásból adódó negatív attitűdök dominanciájának elkerüléséhez a célzott életkor és társadalmi réteg-csoportok lekérdezését tartom alkalmasnak. Ezáltal nemcsak azok véleményét ismerhetjük meg, akik valamilyen – legtöbbször negatív – érzelmet akarnak kivetíteni egykori településükkel

¹² Kerese Uo.

¹³ Ostyáni – Borbély 2011.

¹⁴ Alapvető információk válnak láthatóvá számunkra a passzív adatközlőtől, melyek felhasználását a tulajdonos szabályozhatja, és amelyeket a törvények szigorúan védenek.

¹⁵ A kérdőív elkészítéséhez és elemzéséhez a Google Űrlap alkalmazást használtam.

kapcsolatban, hanem lényegében szabályozható az életkori csoportok részvétele is., növelve a reprezentativitást.

A kutatás nem lehet teljes Csurgó demográfiai folyamatainak alakulását és a velük összefüggő gazdaság/társadalomfejlődést illetően, hiszen tanulmányomban csak az elvándorlók véleményét mutatom be, és azt sem reprezentatív módon. Csak részben lehet „megjósolni” a települést érintő társadalmi trendeket, ha az otthonmaradókat nem kérdezzük meg. Kutatásom ezért nem lehet teljes egy átfogó vizsgálat nélkül, mely az aktív korúak helyzetét és kilátásait, valamint a diákok szubjektív véleményét állítja a fókuszba. A kutatás következő szakaszában ezért a helyben maradók körülményeinek és attitűdjének vizsgálatát tartom elsődleges feladatnak.

III. A kérdőíves kutatások gazdasági, történeti és kultúrantropológiai háttere

III. 1. Gazdaság és társadalom viszonya a történelem és hagyományok tükrében

Somogy megye a földrajzi pozíciója ellenére az ország legszegényebb megyéi közé tartozik: az egy főre jutó GDP-je 63,6%-a az országosnak, az jövedelmi viszonyai pedig a 2008-as országos átlagnál 13%-kal, 2013-asnál már több mint 20%-kal volt kevesebb.¹⁶ Nemzetközi kitekintésben pedig most már huzamosabb ideje Dél-Dunántúlt – másik három magyar régióval egyetemben – az Európai Unió 20 legszegényebb régiója között tartják számon.¹⁷ Az országostól elmaradó értékek okai nem új keletűek és egymással összefüggő tényezőkből épülnek fel. A hátrányos helyzetben lévő térség alapvető jellegzetessége, hogy az állapotból való kitörés lehetősége sem a térség, sem társadalma számára önerőből nem lehetséges. Belső koherenciája nem elég erős a közösség megújulásához, ezért külső intervencióra lenne szükség, melyet szakszerű tudományos kutatások alapján kellene megalkotni.¹⁸ A romló tendencia irányváltása azonban hatékony beavatkozások hiányában egyelőre várat magára.

Csurgó és kistérsége ma, ha lehet, még a megyei összehasonlításban is az utolsók között kullog. A gazdasági pozíciójának erőteljes romlása még intenzívebben kihat társadalmi mutatóira: népessége az országos érték háromszorosával – 25 év alatt 16%-kal csökkent, miközben a népmozgalmi mutatók (természetes fogyás) az országos érték alig 60%-a ugyanezen időintervallumban.¹⁹ Annak ellenére, hogy Csurgó a Budapest – Dombóvár – Gyékényes vasúti fővonalon fekszik, a csökkenő vasúti járatok, illetve a rossz minőségű alsóbbrendű útvonalkapcsolat miatt az utóbbi évtizedben a települést elkerülik a befektetők. A rendszerváltás környékén egy rövid időtől eltekintve, a település helyzetét az utóbbi két évtizedekben a tartós regresszió szóval jellemezhetjük.

Ha a jelenlegi helyzet megértéséhez szeretnénk közelebb kerülni, két fontos, a településtörténeti és a településföldrajzi aspektust kell figyelembe venni. Egyrészt a megye településhálózata fejlődése korai szakaszától kezdve alapvetően gyér szövetű; illetve az infrastrukturális jellemzők igen kedvezőtlenek: a földrajzi tényezőket követve

¹⁶ KSH 2011

¹⁷ Eurostat 2013. illetve Tócsos 2010, 411.

¹⁸ A társadalomkutatás hasznosíthatóságát és alkalmazhatóságát bizonyítja a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Pedagógiai Szakmai, Szakszolgálati, Közművelődési és Sportintézet az ÚMFT TÁMOP 3.2.3. konstrukciója keretében a Miskolci Egyetem kutatói és hallgatói által készített Hagyomány – Tehetség – Korszerűség elnevezésű kutatás, mely a halmozottan hátrányos helyzetű Szalonna, Szendrő és Szendrőlád társadalmát vizsgált azzal a céllal, hogy az empirikus tapasztalatok eredményeit felhasználják a települések életvezetési és integrációs programjai megalkotásához. Ld. Ostyáni – Borbély 2011.

¹⁹ KSH 2011

hagyományosan minden fontos tranzitívonal a határterületeken húzódott.²⁰ A másik fontos tényező, hogy a történelmi események mindig erősen befolyásolták fejlődését. Bár központi szerepe már az Árpád kortól észlelhető, (pl. Ispotályos lovagrend megjelenése), a gyakori földesúri viszályok keretében (Török Bálint és a Zrínyiek viszálykodása) valamint a török hódoltság idején elfoglalt ütközőzóna-jelleg fejlődését alapvetően meghatározta. Egyértelmű javulást a helyi társadalom gyarapodásában a Festetics-család felvilágosult gondolkodásának eredményezett, a település újkori fejlődése ekkor meglódult: Somogy első „oskolájának” alapítása (1792), valamint a helyi társadalom és gazdaság „feltöltése” céljából cseh és német iparosok betelepítése zajlott le ekkor. A gazdaság virágzása és Csurgó etnikai képének megváltozása mellett nem lehet figyelmen kívül hagyni a társadalmi gerincét adó paraszti lakosságról sem. A jobbágyparaszti réteg mellett az ország egyik leggazdagabb földesúri család, a Festetichek majorságban dolgozók döntően zsellérek voltak, tehát nem rendelkeztek földbirtokkal,²¹ egészen a 20. században történt földosztásokig. Ez a tény alapvetően befolyásolta a paraszti réteg szocializációját és a termeléshez fűződő viszonyát.

A 19. századi iparosítás és a vonatközlekedés megindulása az 1870-es években az első világháborúig töretlen fejlődést indukáltak. A 20. század első harmadában még a megye harmadik legnépesebb települése volt.²² A két világháború okozta társadalmi és gazdasági válság, valamint a trianoni döntést követő határközeli pozíció azonban hosszú időre markánsan befolyásolta a település helyzetét.

Megtorpanást az államszocializmus idejében létrehozott déli határzár és a központilag szabályozott településfejlesztés – Csurgó esetében visszafejlesztés – hozott. A 70-es évek erőltetett centralizációs törekvései és az egyes térségeket negatívan érintő településfejlesztési politika következtében voltak vesztes települések is.²³ Csurgó és térsége ilyen helyé vált: járási székhely-funkciója megszűnt, elvesztette bíróságát, hivatalai közvetlenül a nagyatádi járáshoz kerültek, a döntéshozatal szerve a megyei tanács lett ismét.²⁴

Kultúrtörténeti szempontból fontos megemlíteni, hogy 1969-ig itt működött a megye első tanítóképzője, valamint országos hírnevű mezőgazdasági szakközépiskola is, mely gyökerei a Festeticsek birtokközpontjáig, valamint Nagyváthy János tevékenységéig vezethető vissza. A helyi ipar fellendülésével szükség lett helyben képzett humán erőforrásra is. A szakiskolában képezték varrónőket, gépszerelőket, kőműveseket, magasabb szinten pedig technikusokat. A gimnáziumban képezték óvónőket, volt pedagógia-szak is. A településen két általános iskola, négy óvoda és egy bölcsőde működött legnagyobb lélekszáma idején.

A gazdaság és társadalom viszonyát, a helyi közösség megélhetését a munkahelyek felől közelítem meg. A rendszerváltás előtt ideológiai okokból nem lehetett szó tőkefelhalmozásról. A valóságban azonban ez másként működött: a tervgazdálkodás zsákutcája és a megrekedő gazdaság következtében a 60-as évek végén a központi politika életre hívta az új gazdasági mechanizmust, melyben a termelési formák kombinációjának hatékonyabb változatát dolgozták ki.²⁵ Lehetőség nyílt a keresetek magán szektorból,

²⁰ Kerese 2012, 6.

²¹ Andorka, 1979, 72-76.

²² KSH 2011

²³ T. Kiss 2007, 27.

²⁴ Barta Attila: A magyar államigazgatás also-középszintjének átlakítása 2012-ben (Forrás: Internet 2014.06.14)

²⁵ Jóllehet a következő évtizedben történtek kísérletek a visszarendeződésre, de az 1980-as évek legelején a párt vezetői is belátták, hogy a piacellenesség nem járható út, az állami vállalatok kvázi szabad gazdálkodásának kilakítása mellett, új gazdasági társulási formákat kellett létrehozni. Ld. bővebben Csillag 1981.

háztáji gazdaságból történő kiegészítésére, mely szelepként működött piaci árszabás következményeként kialakuló nyomás enyhítésénél és a feketemunka fokozatos terjedésére is megoldást nyújtott. Ez alig két évtized alatt jelentős társadalmi differenciálódást okozott Csurgón, ami főleg a magántulajdon, az ingatlanvagyon, egyéb tárgyi eszközök felhalmozásában (hétvégi nyaralók, modernizált borospincék, színes TV, stb.) nyilvánult meg. A fejlődés a rurális települések képének átalakulásán, a házak közműellátottságán is megmutatkozott. A 60-70-es években kezdtek elterjedni az ún. sátortetős házak, melyeket a 80-as évektől fokozatosan „leváltották” a tetőteres, illetve többszintes nyeregterős házak. A víz és villany után a gázvezeték-hálózatok is kiépültek a településeken, immáron teljesen összkomfortossá téve a házak jelentős részét.²⁶

A háttérben azonban már munkáltak a gazdaság strukturális felépítéséből eredő negatív folyamatok, melyek a 80-as években a településföldrajz szintjén is válsággá érett. A társadalmi mellett megjelenő erőteljes területi differenciálódás következményeként a megye- és országhatár közelében, az aprófalvas és város nélküli problémás területek leszakadása ekkorra öltött kritikus méreteket. A torz településfejlesztési koncepció, melyre már fentebb utaltam, kialakította azokat a térségeket, amelyek immár nemcsak földrajzi, hanem társadalmi és gazdasági értelemben is leszakadó térségekké váltak.²⁷

Az 1980-as években a környék központjaként jelentős intézményrendszer és így „nem termelő” hivatali réteg, szellemi munkaerőbázis alakult ki.²⁸ Mindemellett szinte minden ipari ágazat képviseltette magát: fafeldolgozó üzem, ruhagyár, fémipari gyár, tejgyár, sütőüzemek, két mezőgazdasági termelőszövetkezet; ezek területi formája kétféle volt: állami, vagy szövetkezeti. A kisipari liberalizációja²⁹ következményeként ekkor jelent a magán-tevékenység gyakorlásának új formái, lényegében az állami szektortól különváló magán szektor kisvállalkozásai a gmk-k³⁰ és a kisszövetkezetek, melyekből sikeres vagy rövid életű profitorientált magánvállalkozások váltak – a gazdasági és jogi korlátok megszűnését hozó – rendszerváltást követően kiépülő piacgazdaságban. A szakipari munkákon kívül sokan fogtak háztáji gazdálkodás keretein belül folytatható zöldség-gyümölcs termelésébe, szőlőhegyi bortermelésbe, melyekből szintén ki lehetett egészíteni a bérjellegű jövedelmeket. Fontos láncszem volt ebben a hálózatban a szövetkezeti felvásárlók intézménye, ami a terményeket átvette és szabályozott keretek között fizette ki. Hamar kialakult a vegyes típusú jövedelem, mely a bérből és az azt kiegészítő félhivatalos „maszek”-ből³¹ szerzett adózatlan jövedelemből tevődött össze. A megszerzett mellékjövedelmekhez a jól funkcionáló kapcsolatrendszerek elengedhetetlenek voltak, ennek megfelelően a helyi közösség egész életét meghatározták a személyes viszonyok és az alkupozíciók.

III. 2. Élet a rendszerváltás után

A rendszerváltás után a helyi közösségek erős differenciálódása figyelhető meg. Számos hazai és Kárpát-medencei példához hasonlóan az államszocializmus idején szerzett szimbolikus tőke beváltása, bizonyos baráti/kollegiális kapcsolatrendszerek erősen

²⁶ T. Kiss. 2007, 24.

²⁷ T. Kiss, 2007, 27.

²⁸ A 80-as évek társadalmának felépítését Szelényi „két háromszög modellje is szemlélteti. Forrás: internet. <http://toldygimnazium.hu/snips/20110305194627szelenyi.pdf> (2014.06.14)

²⁹ Csillag Uo.

³⁰ Gazdasági munkaközösség

³¹ A maszek szóösszetétel a magán szektor-ra utal, mely a második gazdaság alapját jelentette. Ennek igévé vált változatát Kellér Dezső konferanszié, komikus tejresztette el a köztudatban (forrás: http://hu.wikipedia.org/wiki/Kell%C3%A9r_Dezs%C5%91li. (2014.06.14.).

befolyásolták a helyi köz és a felszabadított állami vagyon megszerzését.³² Ezzel a kis létszámú helyi elitréteg formálódását hozta, párhuzamosan megindult egy szélesebb helyi réteg gazdasági gyarapodása, aki a háztáji művelésből, kisipari árutermelésből, üdültetésből vegyes típusú jövedelemre tettek szert. Az alkalmazkodni kevésbé tudó helyi családoknak ezek az évek stagnálást, megint mások számára egyértelmű romlást idézett elő a szabadpiaci verseny, a magánosítás térnyerése, a vállalkozói szemlélet meghonosodása. A bérből és fizetésből élők az inflációval lépést nem tartó jövedelmek csökkenő vásárlóereje miatt, míg a sorozatos gyárbezárások miatt utcára kerülők munkájuk elvesztése következtében kerültek nehéz helyzetbe.

A rendszerváltás idején – az életszínvonal fenntartása szempontjából – viszonylag jól működő társadalmi és gazdasági összefonódások fungáltak. A termelési eszközök és tapasztalat továbbélése, illetve a nem-adózott tevékenységből származó vegyes típusú jövedelmek jellemezték az évtized első felét. A város intézményi és ipari fejlettsége, valamint a lakosság vegyes típusú jövedelemforrásainak köszönhető relatíve jóléte képes volt egy évtizedig alacsonyan tartani az elvándorlási hajlandóságot. Fontos kérdés, hogy ennek a hatása, a település megtartóereje miatt csak a rendszerváltás utáni első évtizedben tartott ki

A sorozatos (vállalkozást segítő, átképző, közmunkát adó) állami és helyi programok és a társadalmi jövedelmek (segélyezés) folyamatos csökkenése, a nyugellátások értékállóságának romlása konzerválta az amúgy is rossz életkörülmények között élő magyarokat, a cigányokat és a kisnyugdíjasokat. Felvetődhet a kérdés, hogy a helyi döntéshozó szervek miért nem tudtak önerőből úrrá lenni a település krónikus problémáin. A megoldási szándékok vezérelte kitörési pontjaikat vagy személyes érdekek vagy olyan víziók mentén definiálták, melyek nem találtak a lokális elvárásokkal.³³ Azáltal hogy Csurgón nem tudtak a helyi közösség problémáira hatékonyan orvosságot nyújtani, fenntartották a demográfiai trendeket.

Gazdasági szempontból nem lehet megelégedni arról, hogy bár csak 2004-ben lett Magyarország az Európai Unió tagja, a csatlakozás számos kézzelfogható előnnyel járt. Elég csak annyit megemlíteni, hogy a csatlakozás óta nettó haszonélvezője Magyarország a tagságnak, több fejlesztési, felzárkóztatási, társadalmi programot támogató forrást tud felhasználni, mint amennyi a befizetési kötelezettsége.³⁴ Az indirekt gazdasági vetület mellett a kutatás szempontjából fontos kiemelni a szabad munkaerő-áramlást is. Az Európai Unióhoz történő csatlakozásunk előreható és utólag is érezhető hatást generált a helyi gazdaságban, vállalkozói életben és a foglalkoztatottak körében, mely lemérhető a társadalom dinamikájában is.

IV. A demográfiai változások lehetséges magyarázatául szolgáló kérdőívek elemzésének eredményei

Jelen tanulmány szerzője a II. fejezetében részletezett módszer segítségével építette be az adatközlők által prezentált információt a kutatás különböző szintjein. Jelen állás szerint a

³² A kapcsolati tőke fogalmáról és a definíciók változatairól lásd részletesen Sik 2012.

³³ A Miskolci Egyetem kulturális antropológusai a hátrányos helyzetű észak-magyarországi Szendrő, Szalonna, és Szendrőlád településeken folytatott kutatásaik azzal a céllal valósultak meg, hogy a lokális társadalom jellemzőit empirikus úton szerzett tapasztalatok és információk alapján definiálják, és osztályozzák a kutatott településeket, mely alapján a hosszú távú területfejlesztési és munkaerő-reintegrációs koncepció kidolgozásához teremtettek tudományos háttérrel. Ostyáni Gábor – Borbély Sándor 2011, 5-6.

³⁴ Nettó haszonélvező az a tagállam, amelyik több támogatást kap az EU-tól, mint amennyit befizet. Ld. szócikk, <http://www.corvinuembassy.com/ep/?page=8&content=8>. (2014.06.14.)

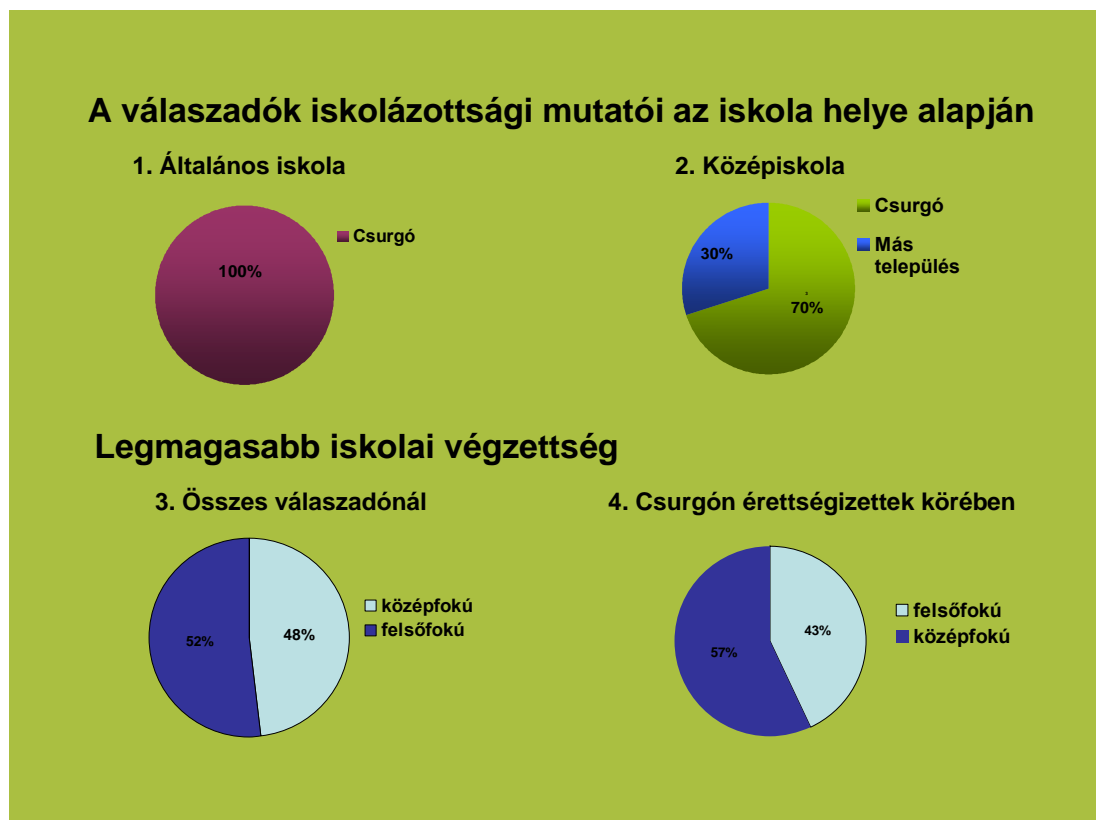
vizsgálatba alapfokon bevont célszemélyek részaránya valamivel több mint 5 %-át teszik ki az elmúlt 25 évben Csurgón bekövetkezett tényleges népességfogyásnak, mely 1026 fő; továbbá közel 7 %-át az ugyanebben az időszakban felgyülemlett vándorlási különbözetnek, mely 792 fő. Ez szűk mintának tűnik, tovább árnyalja azonban a képet, hogy a vizsgált minta domináns hányada (95%) a fiatal aktív dolgozók és a felnőtt korú, de még tanuló diákokat foglalja magába (20-40 éves korosztály), és mindössze alig 5%-a 50 évnél idősebb; továbbá, hogy a kérdőívet kitöltők csaknem fele esetében kiderült, hogy az utóbbi 15 évben hagyták el Csurgót.³⁵ Az első lépcsőfokban bevont személyek fontos jellemzője, hogy aktív „internet-közösségi” életet élnek, ami egybe esik azzal a statisztikailag is igazolt ténnyel, hogy a fiatalok jobban tudnak érvényesülni a virtuális térben³⁶, illetve a közhellyel, mely szerint ez a korosztály személyes kapcsolatok helyett a személytelenebb internetes érintkezést részesítik előnyben. Fontos azonban megjegyezni, hogy ennek a másik vetülete az, hogy a virtuális kapcsolattartás számos anyagilag és eszmeileg is meghatározható előnnyel jár. Nevezetesen, hogy az internetes érintkezés kvázi ingyen van, hiszen a legtöbb iskolában, közösségi térben, sok településen, és a lakásokban is növekszik az internetes lefedettség, így nincs szükség közvetlen anyagi áldozathozatalra használatakor; nem úgy, mint a mobiltelefon-használat, vagy éppen a személyes érintkezéshez elengedhetetlen fizikai helyváltoztatás esetében.

A kérdőív kitöltésében, a vizsgálat alapfokán elhelyezkedő emberhalmaz közel 20%-a vett részt egy nap leforgása alatt és ez a következő napon megismétlődött, ami nem tekinthető rossz eredménynek, különösen az önkéntes adatszolgáltatást figyelembe véve.

A válaszadók 90%-a Csurgón élte le gyermekkorát, 100%-a ott is végezte alapfokú, illetve 70%-a a középfokú iskoláit, ami tükrözi Csurgó dominánsan iskolaváros jellegét. Megállapíthatjuk, hogy a 90-es években nagyrészt helybeli iskolába írták a szülők gyermekeiket. Ez egyrészt azt is jelentheti, hogy a csurgói középoktatási intézmények megfelelően széles spektrumát fedték le az elérhető középfokú oktatásnak, másrészt pedig azt, hogy a szülők és gyermekeik olyan jövőbeli munkát, vagy továbbtanulási irányt képzeltek el maguknak, amihez a helybeli iskolák képzési színvonalát megfelelőnek találták. Ez a feltevés összefügghet azzal a szubjektív értékítéllettel, hogy pusztán 19 %-a gondolta úgy az alanyoknak, hogy nem volt jó gyermekként Csurgón élni. A legmagasabb iskolai végzettségre irányuló kérdés mindjárt választ is ad az előbbi feltevésre, hiszen látható, hogy a válaszadók 52%-ban rendelkezik diplomával, 48%-a pedig középiskolai végzettséggel. Ha figyelembe vesszük továbbá, hogy a válaszadók 30%-a nem Csurgón végezte középfokú tanulmányait, akkor azt az eredményt kapjuk, hogy a helyi középiskolában tanult válaszadók kicsit több mint 43 %-a sikeresen elvégezte felsőfokú tanulmányait (1. ábra). Ebből arra következtethetünk, hogy a 90-es években is dominált a település iskolaváros jellege.

³⁵ Lényeges kiemelni, hogy az adatközlők pontos migrációs helyzete alapján történő csoportosítás – i.e. hogy például szituatív/állandó ingázó vagy végleg emigrált válaszadóról van szó – felmérés alapján nem lehetséges, pusztán a vonatkozó kérdésekre adott válaszok utalhatnak a migráció fokára.

³⁶ KSH által 2013-ban a kulturálódási szokásainkról készült összefoglaló.
http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/kult_szokasok.pdf (2014.12.20.)

1. ábra. Iskolázottsági mutatók. (A táblázatot az adatfelvétel alapján a szerző készítette)

Országos migrációs kontextusba helyezve elmondható, hogy amíg a 2000-es évek elején – amikor még jelentős mértékben informális keretek között zajlott a határokon átnyúló ingázás, – a külföldi munkavállalás lehetőségként jelent meg a nyugati határ mentén élők számára, nem pedig a körülményekkel való elégedetlenség, esetleg erősebb gazdasági kényszer miatt – pl. munka elvesztése, hitelfizetés-képtelenség, stb. –, addig a munkaerő-kiáramlás mértéke a 2008-as világválságot követő években korábban Magyarországon nem látott mértéket öltött. A számok tükrében elmondható, hogy a 2000-2004-es évekhez képest (átlagosan 10%) a kivándorlási szándék 17%-ra nőtt 2011-ben, a csúcst (19%) pedig 2012-ben érte el, hogy aztán 2013-ra 16%-ra mérséklődjön. A hagyományos német-osztrák dominanciát megtörte az Nagy Britannia.³⁷ A magyar társadalom jövője szempontjából nem elhanyagolható körülmény, hogy a tanuló, 18 év feletti fiatalok 56%-a nem Magyarországon képzelel el jövőjét.³⁸

A rövid és hosszú távú külföldi munkavállalást tervezők aránya másfél-kétszeresére, míg a kivándorlást tervezők aránya az elmúlt tíz évben megduplázódott, 3-ról 6-7%-ra nőtt. A desztinációk szintjén elmondható, hogy – az utazási költségekkel korrelálva – a munkavállalás időtartama arányos a távolsággal: minél rövidebb a kinntartózkodási szándék, annál közelebbi úti cél van meghatározva a tervek között. Ennek megfelelően a kivándorlók távolabbi országokat is szép számban preferálnak letelepedésük esetleges helyszíneként (USA, Kanada, Írország, stb.).³⁹

³⁷ Az 1993 óta folyó, migrációs szándékokkal foglalkozó TÁRKI-kutatássorozata szerint a külföldi munkavállalást hosszab-rövidebb ideig tervezők száma fokozatosan növekszik, arányuk 2012-ben érte el a csúcst. Forrás: Internet: <http://www.tarki.hu/hu/news/2011/kitekint/20110511.html>. (2014.06.14.)

³⁸ Forrás: http://www.tarki.hu/hu/news/2013/kitekint/20130220_migraciot_tervezok.html (2014.06.14.)

³⁹ Forrás: http://www.tarki.hu/hu/news/2013/kitekint/20130220_migraciot_tervezok.html (2014.06.14.)

A ténylegesen külföldön dolgozók aránya szintén erőteljes – parabolyszerű – növekedési görbét mutat a legkedveltebb úti célokat, Ausztriát, Németországot és Nagy Britanniát illetően.⁴⁰

Az országon belüli elvándorlás szintén erősen érinti Csurgó és térsége társadalmát, amint azt a felmérések igazolják. Ahogy azt Kerese Tibor is megállapította kutatásában, a délnyugat somogyi – hangsúlyosan csurgói – térség demográfiai szempontból a leginkább erodálódik (13%<).⁴¹ A munkaképes lakosság – ezen belül is a fiatalság – a leszakadó térség kilátástalan helyzete miatt az elvándorlás mellett teszi le voksát, átrendezve a települések társadalmi struktúráját, melyet a betelepülő cigányság sem képes ellentételezni. Két típusú népességmozgás figyelhető meg, egyrészt van egy a Csurgóról távozni szándékozók által elindított folyamat, másrészt pedig a Csurgóra fókuszáló, faluról induló betelepülési folyamat. Jellemzően az elköltözők lakóhelyére beköltöző, főleg a cigány etnikumhoz tartozók illetve alacsonyabb társadalmi státuszt betöltő egyének, családok által generált trend. A társadalmi mozgás szintjén általánosan tapasztalható, hogy a nagyobb településre irányuló mobilitása során,⁴² vagy külföldre költözők által hátrahagyott űrt betöltő elemek egyre marginalizáltabb élethelyzetben vannak (rosszabb anyagi helyzet, alacsonyabb iskolázottság, stb.), mely összetett problémahalmazt indukál az új lakóhelyen. A rosszabb egzisztenciális helyzet kisebb fizetőképes keresletet jelent, mely a helyi szolgáltatóipar és vállalkozások forgalmát csökkenti.⁴³

A helyi szolgáltatások leépülése hosszú távon a munkanélküliség mutatóit rontja, ami további elvándorlást okozhat. Egy adott település szintjén már kezelhetetlen, kritikus mértékű tömeges elvándorlás a helyi gazdaság mellett az ingatlanárakon is lecsapódik. A területi és gazdasági alapon való hátrányos helyzetűsége miatt Csurgó alapvetően alacsony ingatlanárai tovább csökkennek, mely tovább növeli leszakadását országos összehasonlításban, lakóinak pedig megnehezíti – vagy érzelmi alapon lehetetlenné teszi – a településről történő kitörést. A folyamat a helyi közösség „22-es csapdája”-ként értelmezhető gettósodási folyamatot generál.

A Csurgót időszakosan vagy végleg elhagyók körében végzett felmérés tanúsága szerint a kiválasztott lakóhelyek tekintetében mintegy háromszor többen választottak a választás idején Magyarországot külföldi célállomással szemben (2. ábra). A végzettségi szint meghatározta a választók migrációjának irányát is. A középfokú végzettségűek migrációjának célpontja vegyes képet mutat: a szomszéd kisváros (Nagyatád), a legdinamikusabban fejlődő vidéki nagyváros (Győr), a főváros, Budapest, valamint Ausztria, Németország is szerepel jelenlegi lakóhelyükként.⁴⁴ A változatos úti célok között – a passzív

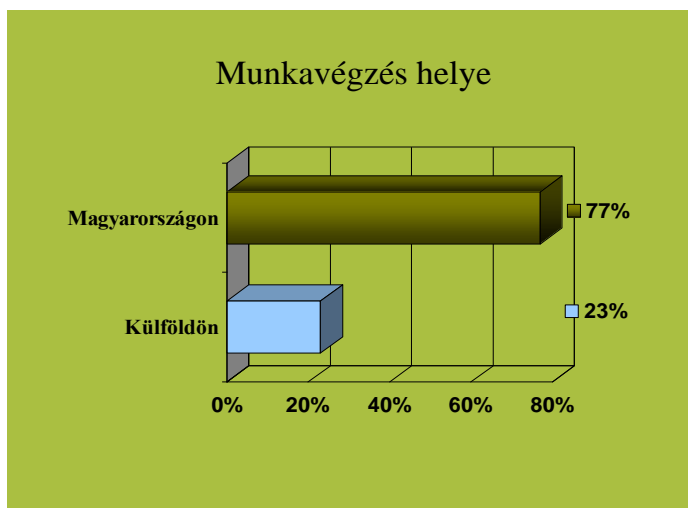
⁴⁰ Ausztriában jelenleg több mint 62 ezer magyar dolgozik; 20 éve még „csak” kb. 9400 fő, 2004-ben pedig 13500 fő volt. Németországban az elmúlt tíz évben a magyar állampolgárok száma közel 48 ezerről 95 ezerre nőtt. Nagy Britanniában az adószámot kérvényező magyarok száma ugyanebben az időszakban kb. 2500 főről kb. 18000-re nőtt, ami hétszeres növekedést jelent. Forrás: Portfolio http://www.portfolio.hu/gazdasag/munkaugy/tenyleg_itt_az_uj_magyar_exodus.179053.html. (2014.05.04.)

⁴¹ Kerese 2012. 9-10.

⁴² T. Kiss 2007, 24.

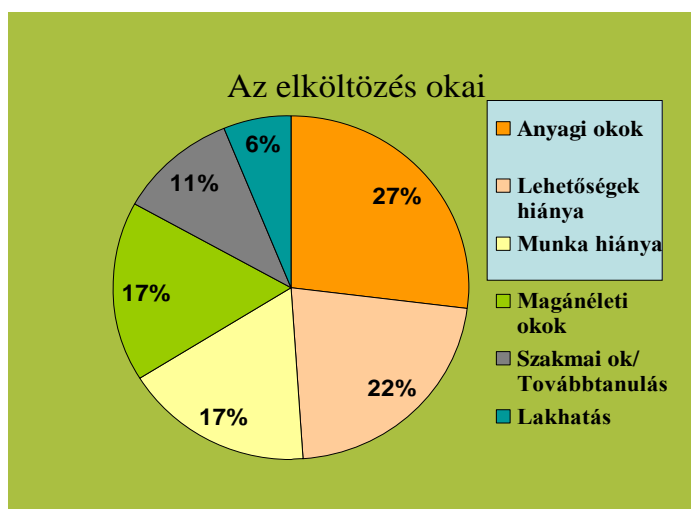
⁴³ Ostyáni – Borbély 2011, 15-16.

⁴⁴ A hátáron túlnyúló „nagy régiós migráció,” célterületei a 2000-es évek elején főleg Dél-Németország és Kelet-Ausztria volt. A korabeli, leendő EU-s csatlakozást kísérő társadalmi-gazdasági változásokra fókuszáló elemzések 2003-ban még azt jósolták, hogy a fő irányok megmaradnak, a nemzetközi ingázás és migráció mértéke pedig nem lesz jelentős. A motivációt nem hazai viszonyokkal való elégedetlenség, hanem a lehetőség megragadása szolgáltatta. Ld. TÁRKI-kutatás: Az EU-csatlakozás középtávú gazdasági-társadalmi hatásai Magyarországra. Forrás <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a569.pdf> (2014. 06.01.)

2. ábra. A felmérésben résztvevők jelenlegi munka/lakhelye (A táblázatot az adatfelvétel alapján a szerző készítette)

adatközlők adatlapja szerint – megjelentek olyan helyszínek is, mint Svédország, ahol a nemzetközi ingázók egy kisebb csoportja (3-5 fő) szezonálisan, illetve szituatív jelleggel, de viszonylag rendszeresen munkát vállal.⁴⁵ Ez a széles szórás összefüggésben állhat azzal, hogy középfokú végzettséggel nehezebb itthon munkát találni. Ezzel összhangban van a diplomások csoportjának kisebb migrációs diffúziót mutató képe is: ők két külföldi kivételtől (Brno, Csehország; Luxemburg) és egy közeli kistelepüléstől (Darány) eltekintve nagyvárosokban, és közel 42%-ban Budapesten találták meg boldogulásukat. Ez persze azt is tükrözi egyben, hogy a diplomájuk által feltételezett szaktudást leginkább nagyvárosban tudják kamatoztatni, ami egybe esik többségük véleményével a munkalehetőségek beszűküléséről és a lehetőségek hiányáról. (3. ábra)

3. ábra. A település elhagyásának lehetséges okai (A táblázatot az adatfelvétel alapján a szerző készítette)

Az iskolázottsággal van szoros összefüggésben a településre jelen helyzetére vonatkozó, illetve Csurgó jövőképét komplexen értékelő szubjektív ítéletek is. Pusztán 5%, (kizárólag középfokú végzettséggel) tartja elképzelhetőnek visszaköltözését „szülővárosába”, míg a többiek, élükön a diplomásokkal kategorikusan elvetik (95%) a visszaköltözés lehetőségét,

⁴⁵ Informális csatornákon keresztül szerzett információk alapján tudható, hogy a Svédországba ingázók számára egy, már, mint 10 éve kint tartózkodó, letelepült kapcsolat biztosít munkát rendszeresen. A munka elvégzése után az év többi részét Csurgón töltik az ingázók.

és ugyanezt tükrözi a jelenlegi állapotuk tartósságára vonatkozó kérdésre adott válasz és a jelenlegi állapotukkal kapcsolatos szubjektív elégedettségük is.

A csurgói kutatásba bevont válaszadók alapján felvázolt helyi trend sokkal negatívabb a megyei helyzetenél, hiszen – ahogy azt a Kerese-féle felmérés eredménye mutatja – a kaposvári középiskolai diákoknak „csak” alig több mint fele (kb. 53 %) hordoz hasonlóan negatív értékítéleteket lakóhelyével kapcsolatban. Átlagon aluli a szubjektív megítélése Csurgó mellett Nagyatádnak és Barcsnak is a megyeszékhely középiskolásai körében végzett kutatásban.⁴⁶ Igaz azonban, hogy a válaszadók a Szerző által elvégzett lekérdezésben idősebb korosztályt képviselt, mint a Kerese-féle vizsgálatban résztvevők.⁴⁷ A Bódva-völgyében lezajlott vizsgálatok tovább árnyalják a képet, mely szerint a településnagyság/fejlettség alapján elkülöníthetjük az aprófalvak

Országos vizsgálatok eredményeit értékelve szintén arra következtethetünk, hogy a fiatalok többsége elégedetlen nemcsak szűkebb környezete, hanem a Magyarország nyújtotta lehetőségekkel: 56%-uk költözne külföldre.⁴⁸ A hazánkról és szűkebb környezetünkről kialakított mentális térkép, valamint a tényleges népmozgalmi mutatók alapján előrevelhető, hogy az ingázás és a kivándorlás mértéke nem fog csökkenni a közeljövőben.

V. Összefoglalás

A szülőváros problémáját és a válságból kivezető folyamatok hiányát érzékeltető komplex értékítélet, a visszaköltözési hajlandóság teljes hiányával kiegészülve – és a jelen állapotra vonatkozó elégedettségi mutatóval – előrevelíti a település számára, hogy a diplomás fiatalok és a számításaikat máshol megtaláló (agilis) középfokú végzettséggel rendelkezők várhatóan a tartósan vagy végleg elköltözöttek halmazát fogják gyarapítani. A kutatásba bevont adatközlők rendkívül negatívan értékelik Csurgó jövőképét és jelenkori helyzetet, kulturális, gazdasági és munkalehetőségeit, mely összhangban van több, nemrég elvégzett, hasonló helyzetben lévő kistérségben elvégzett kutatás és országos felmérés eredményével. Az agilis korosztályok elvándorlását csak tovább rontja a demográfiai krízishelyzetet. Ezt a folyamatot visszafordítani a tapasztalatok alapján kívülről érkező megoldásokkal nem lehet, lokális kihívásokra lokális válaszokat kell adni. Helyi megoldásokkal lehetne megakadályozni, hogy a felnövő generációk és helyben dolgozók ne akarjanak közösségükből kilépni.

Fontos kiemelni, hogy a kutatás jelen állása szerinti eredmények még csupán arra alkalmasak, hogy a Csurgó társadalmát érintő elvándorlás és ingázás főbb vonulatait felvázoljuk. Az általános trendek pontosításához egyéni helyzetelemzéseket és mélyinterjúkat is kell készíteni, melyek segítségével az identitáskérdéseire is rátekintést nyerhetünk. Utóbbi elengedhetetlen ahhoz, hogy különbségtételt tegyünk a generációk attitűdje, mentalitása között, mely végső soron bebizonyíthatja azt a feltevést, hogy az identitás, a kulturális és társadalmi beágyazottság generációs különbségei határozzák meg, hogy valaki elvándorol vagy otthon marad.

A kutatástól várt eredmények talán legfontosabbja a társadalmi hasznosíthatóságban rejlik. A település társadalmi leépülését meghatározó elvándorlók motivációját és értékítéletét megismerve meg lehet határozni a lokális szint gyengeségeit. Ha ezt az eredményt kiegészítjük a későbbi kutatások által vizsgált helyben maradók elvárásaival, akkor a

⁴⁶ Kerese 2012, 14.

⁴⁷ Az eltérések mértékének tisztázása érdekében fontos lenne csurgói középiskolások körében is elvégezni egy felmérést.

⁴⁸ Ld. TÁRKI kutatása. http://www.tarki.hu/hu/news/2013/kitekint/20130220_migraciot_tervezok.html

település kitörési pontjait az helyben lakó aktív réteg és nem egy központi akarat elvárásai szerint lehet definiálni. Utóbbi pedig véleményem szerint a fenntarthatóság egyik záloga.

Felhasznált irodalom jegyzéke

- Andorka Rudolf. A magyar községek társadalmának alakulása. Budapest: Gondolat, 1979.
- Csillag István: Vállalkozások és változások. *Beszélő*, 1981. 1.sz.
<http://beszelo.c3.hu/99/01/12csill.htm>. (2014.06.13.)
- Eurostat. Economy 1. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-HA-13-001-01/EN/KS-HA-13-001-01-EN.PDF (2014.03.10.)
- Ferencz Gábor: Lakóhelyi szegregáció és mentalitás térkép Szegeden. *Belvedere Meridionale*, 2008. 1. sz. 62-101.
<http://www.belvedere.meridionale.hu/letolt/varosvidek2.pdf>. (2014.02.10)
- Kerese Tibor. Somogy megye településrendszerének fejlődése demográfiai és térszerkezeti aspektusból. PhD-értekezés, Pécs, 2012.
http://old.foldrajz.ttk.pte.hu/phd/phdkoord/nv/disszert/disszert_kerese_tibor.pdf
(2013.05.10.)
- Koselleck, Reinhardt, Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten. Berlin, 1989.
- Központi Statisztikai Hivatal. Népmozgalmi Adatok 1990-2011. Somogy megye.
http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_14 (2014.03.15.)
- Központi Statisztikai Hivatal. KULTurálódási szokásaink. A lkosság televíziózási, olvasási jellemzőinek vizsgálata az időmérleg-felvételek segítségével. Budapest, KSH, 2013.
http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/kult_szokasok.pdf (2014.12.20.)
- Ostyáni Gábor – Borbély Sándor: Hagyomány-Tehetség-Korszerűség. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Pedagógiai Szakmai, Szakszolgálati, Közművelődési és Sportintézet, 2011.
- Sík Endre: A társadalmi tőke szociológiája.
http://www.tarki.hu/hu/about/staff/sb/kapcsolati_toke_szociologiaja.pdf (2014.06.10.)
- Tánczos Tamás. A magyarországi kistérségek jellemzése társadalmi-gazdasági fejlettségük és fejlődésük alapján.
<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/terstat/2010/04/tanczos.pdf>
(2014.06.01.)
- T. Kiss Tamás. Tett(hely)ek. Egyetemisták valóságkutató táborai Magyarországon a 20. században. Budapest. Új Mandátum Kiadó, 2007.

Bedő Valér doktorandusz hallgató
Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Néprajzi- és Kulturális
Antropológiai Tanszék, Történelemtudományi Doktori Iskola
Munkahely: Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ
6725 Szeged, Földmíves utca 1. 2/10.
E-mail: valerbedo@gmail.com

Dolgozó nők az első világháború Magyarországn

Czeferner Dóra

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Interdiszciplináris Doktori Iskola
Pécs

Absztrakt¹

A magyar közvélemény jelentős része az első világháború kirobbanásáig szilárdan meg volt győződve arról, hogy a nők nem képesek megállni a helyüket a munkaerőpiacon, éppen ezért pedig alkalmatlanok arra, hogy önállóan, a férfitársaiktól függetlenül tartsák fenn magukat. Bizonyos – különösen tudományos, intellektuális, valamint vezető beosztásokkal járó – pályákat igyekeztek a nők elől elzárni, vagyis néhány kivételtől eltekintve szó sem lehetett arról, hogy a kereseti tevékenységet folytató nők a munka világában férfitársaikkal egyenlő jogokat harcoljanak ki maguknak.

A háború kitörése és a központi hatalmak mozgósítása azonban átrajzolta a dualizmus-kori képet. Magyarország női lakossága, s velük együtt a hazánkban – az 1890-es évektől – szerveződött polgári feminista egyesületek mélyen megvetették a fegyveres konfliktust, valamint az azzal járó öldöklést. Ennek ellenére nem igyekeztek a háborús készülődés akadályozására, hanem minden erejüket a hátszág problémáinak megoldásába fektették. Az előadásomban a „gyengébb nem” háborús szerepvállalását kívánom vizsgálni. Ezen belül elsősorban azt igyekszem bemutatni, hogy a dolgozó nők miként vettek részt a hátszág háborús gazdaságának működtetésében.

A korabeli időszaki sajtó forrásai – *A Nő*; *Huszedik Század*, *Neues Frauenleben* stb. – alapján vázolom azon folyamat legfontosabb állomásait, amely során a női munka értékelésével és megítélésével kapcsolatos nézetek 1914 és 1918 között alapvetően megváltoztak. A fentiek mellett a következő kérdésekre keresem a választ: miként változott a női munkások aránya Magyarországon a hadi események négy éve során? Miként zajlott a női munkások térnyerése a gazdaság ipari és szolgáltató szektorában? Melyek voltak azok az értelmiségi pályák, amelyek végre – fokozatosan – megnyíltak a nők előtt? A különbségek mellett, amelyek a dolgozó nők béreinek tekintetében a fővárosban és a nagyobb vidéki gazdasági központokban tetten érhetőek, górcső alá veszem még a – nagyon sok esetben – rendkívül sivár munkakörülményeket is, amelyekkel a munkásasszonyoknak napról napra szembesülniük kellett. Alapvető fontosságúnak tartom a fentiekén kívül a nőegyletek szerepének kiemelését, amelyek központi szerepet játszottak a dolgozó nők érdekvédelmi szervezetekbe tömörítésében. A források jellegéből adódóan a Nőtisztviselők Országos Egyesületének (1896) és a Feministák Egyesületének (1904) tevékenységét elemzem közelebbről, amelyek funkciójukat tekintve hasonló elvek

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt által nyújtott személyi támogatással valósult meg. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg. A kutatás eszközbeszerzése és infrastruktúrája a Campus Hungary Program ösztöndíja által valósult meg.

alapján működtek, mint a mai modern munkaközvetítő irodák.

Kulcsszavak: *első világháború, polgári feminista egyesületek, nők kereseti tevékenysége*

I. Bevezetés

„Hát nem is vagyok olyan buta, olyan gyöngé, olyan esztelen, olyan «mindenre képtelen», aminőnek mindig fel akarnak tüntetni? Más utak is nyitva állanak hát előttem, nem csupán a házasság?”² Hosszú időnek kellett eltelnie a 19. század közepétől ahhoz, hogy a magyar nők ilyen és hasonló kérdéseket merjenek nyíltan, egy folyóirat hasábjain megfogalmazni. Az Ausztria-Magyarország között 1867-ben megkötött kiegyezés ugyan egy dinamikus társadalmi és gazdasági reform elindulásához vezetett – amely különösen 1900 és 1914 között élénkült meg –, a hagyományos női szerepek értékelésében azonban hosszú évtizedeken keresztül alig következett be változás.³ Elsősorban ennek tudható be, hogy a munka világát egészen a 19. század utolsó évtizedéig szinte kizárólag a férfiak uralták.⁴ A nők nagyobb arányú megjelenése a hazai munkaerőpiacon az 1880-as évekre tehető, amely a gazdaságilag fejlettebb nyugati országokhoz képest néhány évtizedes fáziskésést jelent. Annak, hogy egyre több nő hagyta el az otthonát, és kezdett kereseti tevékenységbe a gazdaság valamely szektorában, kettős oka volt. Az 1850-es években kibontakozó, majd az 1890-es években felgyorsuló demográfiai átalakulás eredményeképpen a századforduló időszakára viszonylag jelentős nőtöbblet alakult ki Magyarországon. A megfelelő férjjelöltek hiánya pedig nyilvánvalóan ahhoz vezetett, hogy a házasság már nem jelentett „megoldást” a társadalom valamennyi nőtagja számára.⁵ Az egyedülállók magától értetődően a legtöbb esetben kizárólag saját keresetükre támaszkodhattak, elhelyezkedésüket pedig jelentős mértékben segítették az iparban, valamint a szolgáltató szektor területén a „gyengébb nem” tagjai számára megnyitott állások. A nők karrierlehetőségei között kell megemlítenünk továbbá azon intellektuális, akadémiai, illetőleg művészeti pályákat, amelyek a háborút megelőző években nyíltak meg a képzettebb hölgyek előtt.⁶

A női munkások aránya a magyar gazdaság három különböző ágazatában körülbelül 30%-ra tehető a 20. század elején, ami nagyjából összhangban van az Európa nyugati régióiban mért adatokkal. Az 1910-es népszámlálás és egy ugyanebben az évben

² *A Nő*. (1916): 5. 71.

³ KONCZ 1982, 39.

⁴ A nyugat-európai országok, valamint az Amerikai Egyesült Államokban megfigyelhető fejlődési tendenciák természetesen alapvetően különböztek a közép-európai innováció irányvonalaitól. Addig, amíg az ipari forradalom Angliában már a 18. század végén kezdetét vette, a nagyobb volumenű fellendülés Magyarországon csak az Osztrák–Magyar Monarchia létrejöttét követően kezdődhetett meg.

⁵ (FARAGÓ 2011.) A tény, mely szerint a nők jelentős része nem tudott férjet találni, a magyarországi polgári feminista egyesületek által publikált folyóirataiban (*A Nő és a Társadalom*, 1907–1913) is számos alkalommal említésre került. A Nőtisztviselők Országos Egyesülete (1896) és a Feministák Egyesülete (1904) hivatalos orgánumának szerkesztője például rendszeresen hívta fel az olvasók figyelmét a fiatal lányok megfelelő színvonalú oktatására. A publicista amellett érvelt, hogy a nők, akik nem élvezhetik férjük finansziális támogatását, kizárólag saját magukra számíthatnak. S amennyiben nem részesülnek szakképzésben, vagy szereznek diplomát az egyetemeken valamely fakultásán, képtelenek lesznek arra, hogy a munkaerőpiacon elhelyezkedjenek. (*A Nő és a Társadalom* [a továbbiakban NT] (1909: 1. 9-11.) Nem meglepő, hogy e téma különösen nagy publicistást kapott az első világháború éveiben is *A Nő és a Társadalom* 1914-től megjelenő utódlapjának hasábjain. (*A Nő*, 1914-től 1918-as betiltásáig.)

⁶ (GYÁNI-KÖVÉR 2006 77-78.) A folyamat fontosabb állomásai a hazai polgári feminista egyesületek időszaki kiadványai mellett az országos terjesztésű hírlapokban is végigkövethetőek. Ezek közül a legfontosabbak: *Vasárnapi Újság* (1854–1921), *Nők munkaköre* (1872), *A Nő és a Társadalom*.

összeállított foglalkoztatási statisztika adatai szerint 38,5% volt azon hetedik életévüket betöltött nőknek az aránya, akik a fővárosban vállaltak fizetett munkát. Ugyanez az arány a vidéki központokban alig haladta meg a 24%-ot.⁷ Mindenképp fontos azonban kihangsúlyozni, hogy a kereseti dolgozó nők társadalmi megítélése a világháború éveit megelőzően többnyire negatívnak bizonyult. A magyar közvélemény túlnyomó része ugyanis kitartott azon meggyőződése mellett, mely szerint a nők „hivatása” kizárólag a családban keresendő. Ők ragaszkodtak ahhoz az angolszász irodalmi hagyományban „a ház angyalaként” definiált szerepkörhöz, mely szerint a nők – tradicionális szerepeiknek megfelelően – csupán szerető feleségként és családanyaként teljesedhetnek ki.⁸ Részben ennek tudható be az is, hogy a dualizmus kori közvélemény hosszú évtizedeken keresztül elutasítóan viseltetett a női keresőkkel szemben. A témával kapcsolatos társadalmi vitát pedig a korszak ismert politikusainak, gondolkodóinak és művészeinek legtöbbször egybehangzó véleménye határozta meg, mely szerint a nők fizikai és szellemi gyengeségük miatt alkalmatlanok voltak arra, hogy komolyabb koncentrációt és folyamatos odafigyelést igénylő munkát végezzenek.

A korszak nőemancipációs mozgalmain, s az általuk generált társadalmi vitákon végigtekintve hamar szembetűnővé válik az, hogy a dualizmus időszakának közgondolkodása szinte minden olyan kezdeményezést elítélt, amely a nők egyenjogúsítását célozta.⁹ Kiléphetnek az asszonyok hagyományos szerepkörükből, s a családi élet kereteiből, azért, hogy a közszférában lássanak el bizonyos feladatokat? Szükséges a közép- és felsőfokú iskolák kapuinak megnyitása a lányok előtt? Milyen következményei lehetnek a munkaerőpiacon való tömeges megjelenésüknek? E felvetések egyértelműen jelzik azt, hogy a hazai lakosság jelentős része rendkívül szkeptikusan kezelte a nők kenyérkereső tevékenységét. Ennek tudható be, hogy a 19–20. század fordulóján a „gyengébb nem” képviselőinek igen komolyan meg kellett küzdeniük a megfelelő színvonalú oktatást, a fizetett munkahelyekért, illetve a szociális törvénykezés által biztosított kedvezményekért. A 19. század során fokozatosan öntudatra ébredő nők csak az első világháború kirobbanása, valamint a központi hatalmak hadseregeinek mozgósítása után bizonyíthaták azt, hogy „mesterséges gyermekségükön” felülkerekedve, saját lábukra állva is képesek érvényesülni a mindennapi életben.¹⁰

II. Historiográfia, módszertan

Kutatásom legfontosabb célja, hogy a magyar történetírás egyik alapvető hiányosságát pótolja. Az első világháború hadmozdulatait, a frontkatonák siralmas életkörülményeit, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai lépéseit szinte minden aspektusában tárgyaló munkák mellett a háttérben, ezen belül pedig a nők háborús szerepvállalása mindezidáig elhanyagolt témának tekinthető a magyar történészek és társadalomtudósok körében.¹¹ A másik oldalon azonban ki kell hangsúlyozni a történészszakma nyugat-

⁷ A pontos adat: 24,1%. NAGY 1994. 155-175.

⁸ BOCK 2000. 134-135.

⁹ (FÁBRI 1996. 141-143, N. SZEGVÁRI 1981. 87-92.) A több évtizeden át tartó polémia legfontosabb részleteiről nem csupán az időszaki sajtó számolt be. Készültek plakátok, rölapok – amelyeken rendszeresen a női nem számára sértő vicceket és karikatúrákat terjesztettek, ezen kívül pedig számos előadás-sorozatra és vitaestire is sor került különböző civil egyesületek szervezésének keretében.

¹⁰ *A Nő*. (1914): 1. 2-3.

¹¹ Pl. Kócz Katalin tesz néhány rendkívül elnagyolt megállapítást a kérdéskörrel a *Nők a munka világában* c. kötetében, amely azonban még a rendszerváltás előtt látott napvilágot, következésképpen szemléletében meglehetősen elavultnak tekinthető.

európai képviselőinek érdeklődését a kérdéskörrel kapcsolatban, amit az angol és német nyelven megjelent könyvfejezetek és tanulmányok megjelenése bizonyít a legjobban.¹²

Jelen tanulmányban a magyar asszonyok háborús szerepvállalása egyik releváns aspektusának legfontosabb elemeit mutatom be. A nők kereseti tevékenysége társadalmi megítélésén kívül elsősorban azt vizsgálom, hogy a „gyengébb nem” képviselőinek milyen szerepe volt a hátszág háborús gazdaságának megszervezésében és működtetésében. Górcső alá veszem továbbá a női munkáról alkotott korabeli véleményeket is, amelyek gyakran egymásnak teljesen ellentmondóak voltak. Emellett a következő kérdésekre is választ kívánok adni: miként változott a női munkások aránya 1914 után a munkaerőpiacon? Miért lehetetlen pontos statisztikai adatokról beszélni? Milyen hivatások nyíltak meg 1914 és 1918 között a női munkások előtt? Milyen munkakörülményekkel kellett a dolgozó nőknek szembenézniük a gazdaság különböző szektoraiban? A kérdéskörhöz szorosan kapcsolódva elengedhetetlennek tartom még azt is, hogy a korszak polgári feminista nőegyesületeinek háborús tevékenységét elemezzem, hiszen ezek a csoportok oroszlánrészt vállaltak a női munkaerő megszervezésében a háború kirobbanásának első hónapjaitól kezdve. A munka keretei miatt csupán két egyesületre térek ki, a Nőtisztviselők Országos Egyesületére (NOE; 1896), valamint a Feministák Egyesületére (FE; 1904). Konklúzióként a hazai munkaerőpiac szerkezetében lezajlott változásokat ismertetem.

A kutatás során elsősorban a korabeli feminista sajtóra támaszkodtam. E lapok közül *A Nő* című folyóirat 1914 és 1918 között megjelent számainak tartalmi elemzését végeztem el, de esetenként más periodikák cikkeit is tekintetbe vettem. Fontos forrásként szolgáltak az egyesületek közgyűléseiről vezetett jegyzőkönyvek, valamint az egyesületi naptárak, amelyekből részletesen rekonstruálható a hátszágban maradt nők tevékenysége.

III. „Nem akarunk nemi alapon a férfiak eltartottjai lenni!” – A munkásnők érdekvédelme 1914-ig

Röviden ki kell térnünk az 1914 előtti eseményekre, hogy a dolgozó nők szakszervezeti tevékenységével kapcsolatos folyamat ívének legfontosabb pontjaival tisztában legyünk. A „munkásnő-védelem” a háború kitörése előtt ugyanis három fő pilléren nyugodott, ami alapvetően három fő ideológiai irányzatot jelent. Ezek eltérő politikai beállítottságuk alapján igyekeztek megoldásokat keresni a női – és sok esetben a férfi – munkások problémáira is. A leginkább Geócze Sarolta nevével fémjelzett keresztényszocialista irányzat – illetőleg a hozzá kapcsolódó szervezetek – a magán-, az állami és egyéb hivatalokban alkalmazott, valamint a kereskedelmi pályán működő nők érdekeinek „keresztény szellemben való ápolására” tettek kísérletet a századforduló időszakától kezdve.¹³ A Szociáldemokrata Párt égisze alatt 1903-ban szerveződött meg a

¹² Megjegyzendő azonban, hogy ezek többsége a magyar nőmozgalom háború utáni átstrukturálódásával foglalkozik. Néhány példa a közelmúltban publikált munkák közül: Acsády, Judit: *Diverse Constructions: Feminist and Conservative Women's Movements and their Contribution of Gender-Relations in Hungary after the First World War*. In: Sharp, Ingrid-Stibbe, Matthew (eds.): *Aftermaths of War. Women's Movements and Female Activists, 1918–1923*. Brill, Leiden 2011. 307–332. Soós, Katalin: *Bemerkungen zur Geschichte der Frauenbewegung in Ungarn*. In: Hueller, Alida Mirella-Konrad, Helmut: *Die Frau in der österreichischen Arbeiterbewegung 1900–1939*. Europaverlag, Wien, 1980. Szapor, Judit: *Who Represents Hungarian Women? The Liberal Bourgeois Women's Rights Movement and the Rise of Right-Wing Women's Movement in the Aftermaths of World War I*. In: Sharp, Ingrid-Stibbe, Matthew (eds.): *Aftermaths of War. Women's Movements and Female Activists, 1918–1923*. Brill, Leiden 2011.

¹³ KERESZTY 2009.

Magyarországi Munkásnő Egyesület, többek között Gárdos Mariska vezetésével.¹⁴ Egyesületi értesítőjükben a publicisták rendre hangoztatták, hogy a nemükre való tekintet nélkül kívánják képviselni azon munkások érdekeit, akik a gyáriparban és a háziiparban dolgoznak.¹⁵ A harmadik irányzatba sorolhatóak a polgári feminista egyesületek. Ezek közül a tanulmányban a korábbiakban már említett két egyesülettel foglalkozom részletesebben. A NOE eredetileg a magántisztviselő nők érdekeinek védelmére szerveződött, azonban tevékenységi körét néhány évvel később a köztisztviselőnőkre – köztük telefonos-kisasszonyokra, valamint a posta alkalmazottaira – is kiterjesztette. A Nőtisztviselők tagságának egy részéből 1904-ben Bedy Schwimmer Róza¹⁶ és Glücklich Vilma¹⁷ hozta létre a nemzetközi nőmozgalomba a háború kirobbanásáig rendkívül szorosan integrálódó Feministák Egyesületét. Törekvésük a „gyengébb nem” gazdasági érdekeinek védelmezése mellett a nők társadalmi és polgári jogaik képviseletére is kiterjedt.¹⁸ A két egyesület a szétválás után, sőt a háború kirobbanása után is szoros kapcsolatban maradt: a két csoport vezetői rendszeresen szerveztek közös programokat, 1907 és 1914 között közös lapot adtak ki, sőt számos tag vállalt aktív részt mindkét egyesület munkájában.¹⁹ A vezetők személyének tekintetében is számos átfedéssel találkozunk, ugyanis Bedy Schwimmer Róza és Glücklich Vilma mindkét egyesületben vezető pozíciót töltöttek be mind 1914 előtt, mind pedig a háborús években.

IV. 1914 augusztus – Fordulópont a magyar nőmozgalom történetében

A fent említett szervezetek 1914 augusztusa előtt leginkább nyilvános agitációval, hangos tüntetésekkel és gyűlésekkel igyekeztek a társadalom figyelmét felhívni arra, hogy elodázhatatlan a nők férfiakkal történő egyenjogúsítása az élet minden területén.

A hadüzenetek elküldése és az osztrák-magyar hadsereg mozgósításának megkezdése a magyar nőmozgalom történetében is fontos fordulópontot eredményezett. A gyülekezési jog azonnali korlátozása mellett a sajtótörvényt is szigorították, ami a nőmozgalmi aktivisták számára lehetetlenné tette korábbi módszereik alkalmazását. Mindemellett a háborús veszély is jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a feministák célkitűzései alapvetően megváltoztak. *A Nő* című folyóirat rendkívüli számaiból – amelyeket közvetlenül a hadiállapot beállta után publikáltak²⁰ – kiderül, hogy a legfontosabb cél inentől kezdve a hátszág gazdasági összeomlásának megakadályozása, valamint „a nemzet nagy családjának megóvása” volt.²¹ E hangzatos szövegek utalnak a polgári feminista egyesületek állásfoglalásának változására. A női választójogért folytatott további elszánt küzdelem helyett ugyanis felismerték, hogy a fennálló helyzetben legfontosabb kötelezettségük azon anyagi és szellemi értékek megóvása, amelyek a dualizmus évtizedei során teremtődtek meg.²² E küldetésük egyik legfontosabb aspektusát

¹⁴ N. SZEGVÁRI 1981. 95-102.

¹⁵ *Nőmunkás*. (1914): 3. 6.

¹⁶ Bedy Schwimmer Róza (1877–1948): újságíró, a FE egyik alapító tagja. Kulcsszerepet játszott az 1913-ban Budapesten tartott nemzetközi nőkongresszus megszervezésében. Világszerte ismert pacifista, aki az első világháború idején Lloyd George-dzsál és Wilson elnökkel is tárgyalt. 1947-ben Nobel-békedíjra jelölték. (MCFADDEN 2006 495-496, HAAN–DASKALOVA–LOUTFI 2006. 163.)

¹⁷ Glücklich Vilma (1872–1927): Felső leányiskolai tanár Fiumében. Az első nő, aki magyarországi egyetemen (Budapest) diplomát szerzett. Hosszú évekig a FE elnöke. 1918-ban Svájcba emigrál, ahol a Nők Nemzetközi Békéligájának munkáját irányítja. HAAN–DASKALOVA–LOUTFI 2006. 162-164.

¹⁸ SZAPOR 2007. 129-144.

¹⁹ TÁJÉKOZTATÁS 1905.

²⁰ E számok viszonylag rövidek, csupán néhány oldalasak voltak. Az 1914. augusztusa előtt, illetőleg 1915 januárjától megjelent példányok átlagos terjedelme kb. 20-25 oldal volt.

²¹ *A Nő*. (1914): 15, 16, 17, 18, 19. *A Nő* (1914): 15. 1-2.

²² Uo.

a munkaerő-közvetítés jelentette, amely a Feministák és a Nőtisztviselők által már 1914 előtt is működtetett *Gyakorlati Tanácsadó* keretein belül valósult meg.²³ Az állásközvetítés mellett ki kell emelni még azt is, hogy a már alkalmazást nyert munkásnők védelme, valamint szakszervezeti tevékenységük előmozdítása szintén részét képezte a *Gyakorlati Tanácsadó* profiljának.²⁴

V. A Feministák és a Nőtisztviselők tevékenysége a háborús években

A Nő legelső rendkívül kiadásának szerkesztői a legmélyebb sajnálatukat fejezik ki a háború miatt, hiszen ahogy a korábbi lapszámokból is kiderül, a „legutolsó percig” reménykedtek a béke megőrzésének lehetőségében, s abban, hogy Ausztria-Magyarország nem lép be a háborúba a Német Császárság oldalán.²⁵ A két egyesület vezetői ekkor kezdték a különböző nyilvános fórumokon hangoztatni azt is, hogy tevékenységüknek legfontosabb pilléreit a háború során a hátszág gazdaságának szervezése, a munkaközvetítés, az anyavédelem, az egészségügy, valamint az oktatás-nevelés képezi.²⁶ E célkitűzések alapján nyilvánvaló az, hogy a FE és a NOE olyan súlyos, gyakran az egész társadalom életét befolyásoló problémákra igyekezett megoldást találni, amelyekre a háborús szociálpolitika képtelen volt (több) figyelmet fordítani.

Az egyesületek tagjai már a háború első napjaiban arra a felismerésre jutottak, mely szerint a férfi munkaerőt elsősorban az iparban, valamint a mezőgazdasági szektorban nőkkel kell pótolni.²⁷ A másik körülmény, amely az újonnan munkába álló anyák mindennapjait rendkívüli módon megnehezítette, hogy augusztusban – az iskolai szünet miatt – a legtöbben képtelenek voltak megoldani a gyermekeik felügyeletét. Ehhez szorosan kapcsolódott egy másik – a dualizmus évtizedei során megoldatlan – probléma, amely az óvodák és a bölcsődék viszonylag alacsony számára vezethető vissza.²⁸ Vagyis a feministák egyik első feladata az volt, hogy a kenyérkereseti tevékenységet folytató asszonyok gyermekeinek intézményes felügyeletét biztosítsák. A nyári hónapokban Budapesten több napközi-otthont is berendeztek, amelyek egészen az iskolaév megkezdéséig működtek.²⁹

A „háborús anyavédelem”, vagyis a várandós nők (anyagi) támogatása szintén viszonylag nagy publicitást kapott *A Nő* hasábjain. Az egyesületek ugyanis követelték az édesanyák nyolcórás munkanapját, továbbá a vasárnapi munkaszünetet és az 1911-ben elfogadott záróatórvény rendelkezéseinek betartását.³⁰ Ezen kívül az egyesületek tagjai

²³ Az újonnan munkába álló nők mellett azoknak is igyekeztek állást találni, akik a háború kirobbanását követően a rossz gazdasági körülmények miatt veszítették el állásukat. (*A Nő*. (1914): 18. 211.) Közvetlenül a hadiállapot beállta után rengeteg nő tisztviselő került az utcára. Emellett – a nyugat-európai tendenciákhoz hasonlóan – számos nő vált munkanélkülivé a textil- és a ruhaiparban a gazdaság ezen ágazatának pangása miatt. Ugyanez figyelhető meg Magyarországon az élelmiszerfeldolgozó-ipar területén is. BRANCA 2013. 17-72.

²⁴ *A Nő*. (1914): 18. 7.

²⁵ *A Nő*. (1914): 15. 1.

²⁶ *A Nő*. (1914): 19. 216.

²⁷ Ez különösen fontos volt a szüret és az aratás idején, hiszen a termés nem maradhatott a földeken. *A Nő*. (1914): 15. 2.

²⁸ (*A Nő*. (1914): 17. 2.) Az óvodák száma 1908-ban 3187 volt Magyarországon, de a legtöbbjük a túlzásfűlttség problémájával küzdött. Az első bölcsődét pedig – még közép-európai viszonylatban is – igen későn, csupán 1907-ben nyitották meg. KONCZ 1982. 57.

²⁹ *A Nő*. (1914): 17. 2. A nyári napköziki megszervezésében a főváros vezetői mellett a Pesti Izraelita Nőegylet is a FE és a NOE segítségére volt.

³⁰ (*A Nő*. (1917): 3. 39, *A Nő*. (1917): 6. 97.) *A Nő és a Társadalom* fennállásának utolsó két éve során (1911–1913) számos alkalommal tudósított arról, hogy a kisebb-nagyobb üzletek tulajdonosai rendre

ételjegyeket osztottak szét az éhezőknek, valamint ebédmeghívásokat ajánlottak fel a rászorulóknak.³¹ A polgári feministák nem feledkeztek meg az egészségvédelem fontosságáról sem, amely a háború időszakában különösen fontossá vált.³² A hadiállapot beállta után mindkét egyesület tagjai minden lehetséges alkalmat megragadtak arra, hogy az emberek figyelmét a különböző vírusos és bakteriális fertőzésekre irányítsák (pl. a kolera veszélyére). Emellett hivatalos folyóiratuk szinte valamennyi számában reklámoztak tisztító- és fertőtlenítőszeret.³³ A feministák egészségüggyel kapcsolatos kezdeményezései még arra is kiterjedtek, hogy gyógyszer- és ruhasegélyeket, továbbá a téli hónapok közeledtével tűzifát osztottak szét a nélkülözők között.³⁴

E tények alapján nyilvánvalóvá válik az, hogy a Feministák és a Nőtisztviselők célkitűzései rendkívül komplexek voltak, s viszonylag sok területet fedtek le. Jelen tanulmány keretei azonban nem teszik lehetővé, hogy az egyesületek háborús tevékenységének valamennyi aspektusát górcső alá vegyem. A következőkben éppen ezért kizárólag a polgári feministák munkaközvetítő irodájának működésére és eredményeire fókuszálok.

VI. A Gyakorlati Tanácsadó működése a fővárosban

A Gyakorlati Tanácsadó funkcióinak bemutatása előtt mindenképp szükséges kihangsúlyoznunk azt, hogy az állásközvetítés terén az említett egyesületek több éves tapasztalattal rendelkeztek. Mind a Nőtisztviselők, mind pedig a Feministák megalakulásuk óta foglalkoztak ugyanis karrier-tanácsadással (a *Pályaválasztási Tanácsadó* keretein belül), valamint munkanélküli nők elhelyezésével. Tulajdonképpen ez tekinthető a legfőbb indítéknak arra, hogy az egyesületek tagsága a háború kirobbanása után azonnal döntött arról, hogy e tevékenységüket kiterjesztik. Klubhelyiségeiket (Budapesten a Mária Valéria utca 12-ben, valamint a Vigadó tér 3-ban) már a háború első napjaiban megnyitották a segítségre szorulóknak előtt, s ide várták a munkanélkülieket minden nap reggel 9-től este 7 óráig.³⁵ A Gyakorlati Tanácsadó budapesti irodái működésének elemzésénél figyelembe kell azonban venni azt, hogy az itt dolgozó egyesületi tagok kizárólag a fővárosi lakosoknak tudtak segítséget nyújtani. Az ebből adódó lehetséges félreértések végett *A Nő* szerkesztői többször is figyelmeztették vidéki olvasóikat arra, hogy képtelenek a Budapest közigazgatási határain kívülről érkező levelek és kérések

megsértették az üzleti záróra időpontjáról rendelkező törvényt. Erre ld. pl.: *A Nő és a Társadalom*. (1913): 9. 157. (a továbbiakban: NT); NT (1913): 5. 92-93.

³¹ *A Nő*. (1914). 17. 3.

³² Különösen a kisebb településeken merültek fel komoly problémák, ahol a tisztálkodás és fertőtlenítés hagyományai alapvetően hiányoztak. Az esetenként borzalmas higiéniai körülményekkel az egyesületek már 1914 előtt is foglalkoztak. Számos cikk jelent meg többek között pl. a bábaképzés hiányosságairól, valamint azon előadássorozatokról, amelyeket képzett női orvosok tartottak az egészségmegőrzés fontosságáról. (*A Nő és a Társadalom*. (1908): 5. 80-81.) A hazai „bábaügy” katasztrofális helyzete még az Osztrák Általános Nőegylet (Allgemeiner Österreichischer Frauenverein, AÖFV) hivatalos periodikájában, az *Új Női Életben* (*Neues Frauenleben*) is említésre került. *Neues Frauenleben*. (1911): 2. 264-270. (a továbbiakban: NFL).

³³ A fentiek mellett közölték többek között speciális kézfertőtlenítők, valamint fogkrémek reklámjait is. *A Nő*. (1915): 10. 155, *A Nő*. (1915): 1. 10.

³⁴ *A Nő*. (1914): 18. 207.

³⁵ (*A Nő*. (1914): 15. 2, *A Nő* (1914): 16. 2.) Az egyesületek telefonvonallal is rendelkeztek, amely elsősorban az állami hivatalokkal és az Állami Munkaközvetítővel való zökkenőmentes kapcsolattartást segíthette. (*A Nő*. (1914): 9. 178.) A Feministák Egyesületének címe néhány évvel később megváltozott, amikor arra kényszerültek, hogy régi egyesületi irodájukat elhagyják, s helyette újat keressenek. *A Nő*. (1917): 4. 57.

figyelembe vételére. Ezzel párhuzamosan arra bíztatták a vidéki fiókegyesületeiket, hogy a fővárosi Tanácsadó mintájára hozzák létre saját állasközvetítő irodáikat.³⁶

A Gyakorlati Tanácsadó munkatársai 1914 augusztusában

A források áttekintése és értékelése után rövid időn belül nyilvánvalóvá vált, hogy a polgári feministák által működtetett munkaközvetítő felépítése, működése jelentős hasonlóságokat mutat a mai modern munkaközvetítő irodákkal. Már csak ezért sem értékelhető példátlan esetként az, hogy a kezdeményezést Magyarország határain kívül is elismerés övezte, amelyre a legjobb példa Glücklich Vilma Bécsben tartott előadása, amelyben a magyar nők háborús napokban tanúsított áldozatkészsége mellett az egyesületek sikeres kezdeményezéséről is beszámolt.³⁷

A két egyesület elvitathatatlan érdeme, hogy a fővárosban az első háborús hónapok során tapasztalható káosz ellenére több ezer nőnek találtak fizetett munkát.³⁸ A feministák kezdetben férfiak számára is foglalkoztak állasközvetítéssel, azonban ilyen irányú

³⁶ (*A Nő.* (1914): 16. 2.) A budapesti anyaegyesületek vezetősége nyilvánvalóan tisztában volt azzal, hogy a fővárosba özönlő vidéki nők áradata csak tovább rontaná az egyébként is kaotikus helyzetet. NAGY 1994. 155-175.

³⁷ (*A Nő.* (1914): 19. 214.) Az előadás címe: *Die Ungarischen Frauen und der Krieg.* [*A magyar nő és a háború.*] Az AÖFV által tanúsított érdeklődés, valamint a meghívás bizonyára nem lepte meg a magyarokat. A két birodalomfél nőegylete ugyanis a háború előtti években is viszonylag szoros kapcsolatban álltak egymással, amely részben a politikai berendezkedésre, részben pedig a korabeli nőmozgalmak transznacionális jellegére vezethető vissza. (SZAPOR 2004. 189-205.) E viszonyt több tényező is alátámasztja: mind az osztrák, mind pedig a magyar nőmozgalom vezetői képviseltették magukat a másik ország egyesületei által szervezett gyűléseken, konferenciákon. Emellett pl. Bedy Schwimmer Róza cikkei több ízben is megjelentek a bécsi székhelyű AÖFV hivatalos orgánumban. (Erre ld. pl.: NFL (1907): 9. 14.) A magyarok állasközvetítő tevékenysége iránti érdeklődés pedig annak is betudható, hogy semmi bizonyíték nincs arra, hogy az osztrákok hasonló kezdeményezésbe fogtak volna.

³⁸ Már a lap első rendkívüli kiadásában (1914 augusztus) számos álláshirdetést tettek közzé. (*A Nő.* (1914): 15. 1-2.) Az 1910-es népszámlálás adatai szerint Budapest népessége 880.000 fő volt, amely közel egymillióra emelkedett az első világháború előestéjére, vagyis Európa nyolcadik legnagyobb városává vált.

tevékenységükkel rövid időn belül fel kellett hagyniuk.³⁹ A nők számára felkínált állások alapvetően két fő kategóriába sorolhatók: egyrésztől azon szakmák domináltak (pl. konzervgyártás, feldolgozóipar⁴⁰, építőanyag-gyártás, házi cseléd⁴¹ stb.) amelyek a dualizmus évtizedei során népszerűvé és keresetté váltak a női nem képviselőinek körében. Másrésztől számos olyan munkaalkalom nyílt meg a nők előtt, amelyet hagyományosan 1914-ig szinte kizárólag férfiak tölthettek be.⁴² Egyebek mellett ekkor kezdődött az újságkihordói, fényképészi, gimnáziumi tanári, továbbá az utcaseprői és a (villamos)kalauzi pályák elnőiesedése is.⁴³ Ehhez szorosan kapcsolódva nem feledkezhetünk meg azokról a – minden részletre kiterjedő – adatsorokról, amelyeket *A Nő* szerkesztőbizottsága hónapról hónapra közölt azokról a nőkről, akiknek az egyesület talált munkát. A periodika egy 1915-ös száma a következő statisztikát osztotta meg olvasóival: „Munkaközvetítőnk által április havában elhelyezést nyert: 6 elárusítónő, 112 gyári munkásnő, 16 bonne, nevelőnő, 77 háztartási munkás, 5 napszámos, 12 pincérnő, 2 üzletvezetőnő, 180 varrónő, 6 villamos kalauz, összesen 416 nő.”⁴⁴ A havonta megjelentetett adatok mellett évek összesítő táblázatokat is közöltek a Gyakorlati Tanácsadó eredményeiről.

45

³⁹ Ezt a feladatot az Állami Munkaközvetítő Hivatal vette át. *A Nő*. (1914): 16. 2.

⁴⁰ Az amerikai munkásmozgalom vezetője Samuel Gompers is beszámolt egyik kötetében a Budapesten malterhordóként robotoló 2000 nő nyomorúságos körülményeiről, akik egy heti munkájukkal kerestek annyi pénzt, mint New York-i társaik egy nap alatt az első világháború kirobbanása előtt. (GOMPERS 1909. 92-104.) E munkásnők helyzete 1914 után sem javult.

⁴¹ Nyugat-Európában és az Amerikai Egyesült Államokban már a 20. század első éveiben megkezdődött a házi cselédek számának fokozatos csökkenése. Magyarország eltérő gazdasági fejlődése, valamint a Horthy-rendszer speciális gazdasági és társadalmi viszonyai miatt azonban hazánkban e munka még az 1920-as években is nagy népszerűségnek örvendett, különösen a fiatal lányok körében. NAGY 1994. 155-175.

⁴² Az egyes pályák elnőiesedésének folyamatára ld. APPELT 1985. 212-216.

⁴³ *A Nő*. (1914): 15. 1-2, *A Nő*. (1914): 17. 2.

⁴⁴ *A Nő*. (1915): 5. 81.

⁴⁵ Az egyesületek azokat a nőket is regisztrálták, akiknek nem tudtak rögtön fizetett munkát találni. 1914 szeptemberében összesen 1566 asszony neve szerepelt az előjegyzettek listáján. Közöttük „65 ápolónő, 6 divatárusítónő, 64 elárusítónő, 15 fa- és jégghordónő, 7 fényképésznő, 272 gyári munkásnő, 14 gyermekgondozónő, 12 házmesterpár, 321 háztartási munkásnő, 16 mezei munkásnő, 65 nevelőnőm tanítónő, társalkodónő, 92 otthoni munkásnő, 31 szállodai és fürdőalkalmazott, 55 újságárusítónő, 25 utcaseprőnő, 67 üzleti kiszolgáló nő, 348 varrónő, 91 bármily munkára vállalkozó. (*A Nő*. (1914): 17. 2.) E hónapban összesen 2383 női munkás helyezkedett el az egyesületek közvetítésével. *A Nő*. (1914): 18. 206.

A Gyakorlati Tanácsadó munkatársai által készített statisztika az általuk alkalmazást nyert nők számáról (1914 augusztus – 1915 március)⁴⁶

	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Dec.	Jan.	Febr.	Márc.	Σ
Nővér	5	61	29	12	1	15	27	10	160
Elárusítónő	27	23	15	2	-	-	-	-	67
Ékszercsiszoló nő	-	-	-	2	-	2	12	-	16
Építőmunkásnő	48	-	33	-	-	-	-	-	81
Földmunkásnő	418	-	-	-	-	-	-	-	418
Gyári munkásnő	610	120	106	259	235	114	35	34	1513
Gyermekgondozónő	-	-	30	17	-	-	-	-	47
Háztartási Alkalmazott	1898	840	190	160	101	98	74	93	3454
Hímzőnő	-	7	-	-	1	-	-	-	8
Irodaszolga	-	-	4	-	-	-	-	-	4
Kereskedelmi alkalmazott	-	-	-	-	17	9	25	30	81
Kannamosónő	58	-	-	-	-	-	-	-	58
Konyhakerti munkás	-	-	-	-	-	-	-	28	28
Kocsisnő	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Mázolónő	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Napszámosnő	626	411	-	-	2	-	-	13	1052
Nevelőnő, tanítónő	43	27	51	20	27	35	21	18	242
Szűcsmunkásnő	-	-	12	3	-	4	1	2	22
Újságárusítónő	394	8	7	6	-	-	-	-	415
Ügynöknő	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Varrónő, kötőnő stb.	828	824	1274	921	498	524	383	257	5509
Vegyes foglalkozású	53	28	12	3	-	4	1	2	103
Villamoskalauz	-	-	-	9	-	-	-	13	22
Zsákvarrónő	-	34	-	-	-	-	-	-	34
Összesen	5008	2383	1763	1416	882	805	580	500	13337

⁴⁶ Ez a táblázat is bizonyítja azon hipotézisemet, mely szerint a női munkaerő iránti kereslet a mezőgazdasági szektorban (ld. pl. napszámosok, mezei munkások), valamint az ipari ágazatban (gyári munkások) volt a legnagyobb. Fontos, hogy a házicselések közül is rengetegen dolgoztak az östermelésben. A varrónők és kötőnők száma pedig azért emelkedett ilyen magasra, mivel a fizetett munkát nem találó nők számára a feministák egy olyan speciális foglalkoztató műhelyt rendeztek be, ahol az asszonyok többnyire katonai fehérenemű és meleg téli ruhadarabok készítésével kereshettek némi pénzt. *A Nő.* (1915): 5. 82.

A Gyakorlati Tanácsadó munkatársai által készített statisztika az általuk alkalmazást nyert nők számáról (1916 február – 1916 április)⁴⁷

	A három hónap összesítve
Varrónő	75
Háztartási munkásnő	118
Gyári munkásnő	110
Üzleti alkalmazott	34
Gyermek mellé társalkodónő stb.	15
Ápolónő	2
Napszámosnő	9
Elektrotechnikai tanonc	2
Laboránsnő	1
Kalap-díszítőnő	1
Vegyés foglalkozású	15
Összesen	382

A Feministák és a Nőtisztviselők talán leglényegesebb alapelve a következő volt: segítők szétosztása helyett azt kívánták elérni, hogy mindenki – aki fizikailag alkalmas a munkára – dolgozzon. Emellett az egyesületek vezetősége minden dolgozó nőt arra igyekezett ösztönözni, hogy csatlakozzanak hozzájuk.⁴⁸ Az agitáció sikeresnek is bizonyult, hiszen a FE taglétszáma több mint 3000 főre emelkedett a háború kirobbanásának időszakában. Magyar viszonylatban ez az eredmény kimagaslónak tekinthető, főként mivel a fővárosi anyaegylet tagsága néhány évvel korábban (1907-ben) mindösszesen 500 fő körül mozgott. A budapestiek érdeklődése a háborús évek során sem hanyatlott, amit az 1917-ben mért kb. 2900 fős tagsági létszám szemléltet rendkívül jól.⁴⁹ A Nőtisztviselők Országos Egyesületével kapcsolatban további kutatás szükséges a tagság létszámát érintő kérdések megválaszolásához, mivel jelen pillanatban csupán az 1907-es adatok ismertek előttem. Ezek alapján 1281 rendes és 323 pártoló tag vett részt a csoport munkájában.⁵⁰

A Gyakorlati Tanácsadó működésének zavartalan biztosítása a háborús körülmények között sokkal nehezebbnek bizonyult, mint az 1914 előtti években. A pénzügyi nehézségek kiküszöbölése miatt elengedhetetlen volt a szoros együttműködés más budapesti egyesületekkel, amely ahhoz vezetett, hogy egy idő után logikus és szükségszerű munkamegosztás alakult ki az egyes csoportok között. A feministák ugyanis Pesti Izraelita Nőegylettel, illetőleg a Jogvédő Egyesülettel közösen gyűjtötték az ajánlóleveleket, illetve tárgyaltak a munkáltatókkal. Megemlítendő továbbá az is, hogy a NOE-hez elsősorban azok a nők fordultak, akik a szolgáltató szektor területén kívántak elhelyezkedni. Lényeges azonban, hogy mindegyik egyesület óriási erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a már alkalmazott nők jogaiért is kiálljon.⁵¹

⁴⁷ (*A Nő.* (1916): 5. 78.) A két táblázat adatainak összehasonlításával világossá válik, hogy az álláskereső nők száma a háború első hónapjaiban volt a legmagasabb, ami természetesen a férfiak tömeges mozgósítására vezethető vissza. A későbbiekben viszonylagos csökkenés érhető tetten az adatsorok tekintetében.

⁴⁸ Gyakorta hangoztatták azt, hogy nem kívánnak „nemi alapon férfi-eltartottjai lenni.” *A Nő.* (1916): 1. 4, *A Nő.* (1914): 19. 217.

⁴⁹ NT (1907): 4. 67, ZIMMERMANN 2007. 175-205.

⁵⁰ NT (1907): 5. 89.

⁵¹ *A Nő.* (1914): 18. 211.

VII. Munkaközvetítés és nővédelem a vidéki városokban

A korábbiakban már utaltam rá, hogy a fővárosi egyesületek képtelenek lettek volna a vidéki városok munkaközvetítését is felvállalni, hiszen erre távolról sem rendelkeztek megfelelő erőforrásokkal. Azonban mindkét csoport számos vidéki fiókszervezettel rendelkezett, melyek elsősorban a dualizmus évtizedeiben fejlődésnek induló településeken szerveződtek. Azonban ezek az egyesületek (melyeknek összesített taglétszáma kb. 700 fő körül lehetett 1914-ben) nem voltak képesek arra, hogy a háború kirobbanását követően azonnal kövessék az anyaszervezet pozitív példáját.⁵² Csak azt követően realizálták, hogy ebben a kérdéskörben sürgősen lépniük kell, miután az budapesti anyaszervezetek *A Nő* egyesületi rovatában erre figyelmeztették őket.⁵³

A forrásokból kiderül, hogy néhány hónapos fáziskéséssel a vidéki munkaközvetítők is megszerveződtek. *A Nő* októberi számában már megjelent egy hír, mely szerint a vidéki irodák ugyanolyan intenzitással dolgoztak az álláskereső nők problémáinak megoldásán, mint a fővárosi társaik.⁵⁴ Lényeges azonban, hogy a háborút megelőzően szerveződött fiókszervezetek közül (Arad, Debrecen, Nagyvárad, Nyitra, Pécs, Szabadka, Szeged, Szombathely és Temesvár) csak néhány funkcionált megfelelően 1914 és 1918 között. Az egyesületi üléseken készült jegyzőkönyveket végiglapozva egyértelművé válik, hogy két fiókszervezet – a nagyváradi és a szegedi – munkája volt kimagasló, főként mivel nem csupán a budapesti minták adaptálásán, hanem egy új modell kialakításán alapult.⁵⁵

VIII. A nők, mint „háborús nyereszkezők” – esettanulmányok

A háború négy éve során a magyar nők bebizonyították azt, hogy képesek eredményesen betölteni azon munkahelyeket, amelyeken korábban kizárólag férfiak dolgoztak. Sajnálatos módon azonban nem áll rendelkezésünkre pontos statisztika azzal kapcsolatban, hogy pontosan milyen mértékben növekedett a női munka aránya a Magyarországon 1918-ig. A világháború kirobbanása előtti utolsó népszámlálást ugyanis 1910-ben tartották az Osztrák–Magyar Monarchiában, a békeszerződés aláírása utáni első census pedig 1920-ban (már az új határvonalak figyelembe vételével) zajlott. Az 1910-es adatokból, valamint egy szintén ebben az évben készült foglalkoztatási statisztikából ismert, hogy a kereseti tevékenységet folytató nők száma a Magyar Korona Országában 2.242.617 volt. Viszont a háborús években – ahogy erre már utaltam – csak becslésekre támaszkodhatunk. Szende Pál (ügyvéd, 1918–1919-ben pénzügyminiszter) számításai szerint azon nők száma, akik 1916 nyarán bármilyen fizetett munkahelyen alkalmazásban álltak már meghaladta a hárommilliót.⁵⁶ Szende még egy dologra felhívta a közvélemény figyelmét a női szavazati jog problémájához köthetően. Nézete szerint a továbbiakban elodázhatatlan volt a választójog nőkre való kiterjesztése, hiszen a „gyengébb nem” képviselői egyre nagyobb arányban vettek részt a – folyamatosan emelkedő – adóterhek fizetésében is.⁵⁷

⁵² SZAPOR 2007. 129-144.

⁵³ Több alkalommal is nyomatékosan kérték őket arra, hogy a budapesti Gyakorlati Tanácsadó mintájára szervezzék meg saját helyi munkaközvetítő irodáikat. *A Nő*. (1914): 16. 2.

⁵⁴ *A Nő*. (1914): 18. 206.

⁵⁵ *A Nő*. (1917): 1. 13-14.

⁵⁶ Szende azonban további növekedést várt. *A Nő*. (1916): 7. 102-104.

⁵⁷ E kérdéskörrel a folyóirat publicistái az 1917-es orosz forradalom után foglalkoztak ismét hangsúlyosabban.

Az önállóan (nem alkalmazottként) dolgozó asszonyok száma is érezhetően növekedett az első két háborús év során. A földtulajdonnal rendelkező, vagy éppen földet bérlő nők száma 260.532-re emelkedett. Ezen kívül 85.569 nő kereste a kenyerét valamilyen kézműves tevékenységgel, 28.391-en pedig üzlettulajdonosok és kereskedők voltak.⁵⁸ A közsféra további 10.093 állást biztosított a nők számára. Ezen adatok mellett egy másik jelenség is lényeges, amely a nők szakszervezeti aktivitásához köthető. Ahogy a Mucsi Ferenc által összegyűjtött és feldolgozott hatalmas mennyiségű adat is bizonyítja, egyre több dolgozó nő élvezhette valamely érdekvédelmi szervezet védelmét. 1911-ben csupán a női alkalmazottak 5,2%-a volt szakszervezeti tag.⁵⁹ Számszerűsítve, 1916-ban még csupán 8.314, 1918 elején azonban már 48.811 nőmunkás rendelkezett tagsággal. Ez pedig azt jelenti, hogy az összesen 215.222 szervezett munkás 25%-a tartozott a női nemhez.⁶⁰

A mozgósítások kezdetétől a nők a korábban említett szakmák mellett számos más foglalkozás betöltésére kaptak lehetőséget. A harmadik szektorban alkalmazták őket többek között csomagolóként, kesztyűkészítőként, varró- és kötőnőként, telefonos kisasszonyként, pincérnőként, gondnokként, virágkötőként, órákészítőként stb.⁶¹ A sajtóforrásokból is kiderül az, hogy a kézművesipar, amelyben a nők érvényesülési lehetőségei 1914 előtt rendkívül korlátozottak voltak, fokozatosan megnyílt előttük. Az egyesületek szülői értekezleteiken kifejezetten bátorították a szülőket arra, hogy leánygyermeküknek a következő szakmák közül válasszanak hivatást: kárpitós, fodrász, cukrász, ékszerész, asztalos, kosárfonó, szakács. Dirnfeld Janka – a Gyakorlati Tanácsadó egyik legaktívabb tagja – egyik előadásában azt javasolta a szülőknél, hogy gyermeküket kertészeti pályára küldjék. Ez amellet, hogy a női kreativitás kibontakoztatására nyújt kiváló lehetőséget, megfelelő keresetet is biztosít.⁶²

E munkakörök nem követeltek különösebb fizikai erőfeszítést. Azonban a nőknek számos olyan munkakörben is helyt kellett állniuk, ahol a testi erő kulcsfontosságúnak bizonyult. Az újságcikkek rendszeresen tudósítanak pl. mészárossegédekről, akik napi 10–12 órában végeztek megterhelő emelő-munkát.⁶³ *A Nő* egyik számában éppen egy másik, mészáros-szaküzletet üzemeltető asszonyról olvashatunk. Egy kaposvári mészáros özvegye után úgy döntött, hogy férje halála után tovább vezeti az üzletet. Egy konkurens bolt vezetője azonban feljelentette a vállalkozás illegális üzemeltetéséért, hiszen egy törvény – amelyet még 1914 előtt fogadtak el – a nők számára megtiltotta, hogy üzletvezető alkalmazása nélkül kereskedjenek. A háborús körülmények azonban jelentős mértékben módosították a korábbi helyzetet, éppen ezért a nőt a bíróság felmentette.⁶⁴

Természetesen a gyári munkásokat is az asszonyoknak kellett helyettesíteni. Bár a feministák megállapítása, mely szerint az üzemekben alkalmazott nőknek középkori viszonyokkal kellett szembesülniük, túlzás lehetett, a munkakörülmények ténylegesen rendkívül rosszak voltak. A női munkások bére legtöbbször nem haladta meg a férfiak által 1914 előtt megkeresett fizetések 50%-át, és a ledolgozandó műszakok is igen hosszúra nyúltak. Általános jelenség volt, hogy a munkások 4–5 órát robotoltak végig pihenő nélkül.

⁵⁸ *A Nő*. (1916): 7. 102-104.

⁵⁹ Ugyanez az arány 11,5% volt Ausztriában és 8,2% Németországban. MUCSI 1980. 338.

⁶⁰ (N. SZEGVÁRI 1981. 102.) A kereseti tevékenységet folytató nők szervezkedésének kezdetlegessége nem csupán Magyarországon okozott problémákat, hanem Nyugat-Európában, sőt még az Egyesült Államokban is. Theresa Wolfson amerikai közgazdász a következőképp tette fel a kérdést az 1920-as években: "Where are the organized women workers?" vagyis „Hol vannak a szervezett női munkások?” Wolfson 1925. 445.

⁶¹ *A Nő*. (1915): 1. 12, *A Nő*. (1915): 2. 23, *A Nő* (1915): 10. 164.

⁶² Ua.

⁶³ *A Nő*. (1916): 1. 5.

⁶⁴ *A Nő*. (1916): 2. 30.

A munkásvédelem kezdetlegessége miatt az üzemi balesetek is rendszeresek voltak. 1917 februárjában pl. egy erzsébetfalvi gyárban kitört tűzről olvashatunk, amelyben összesen 24 munkásnő égett halálra. A tudósító szerint további 40 nő szenvedett súlyos égési sérüléseket, ami elkerülhető lett volna abban az esetben, ha a gyár megfelelő biztonsági berendezésekkel rendelkezett volna.⁶⁵

Végül pedig ki kell térni azokra a nőkre, akiknek lehetőségük nyílt arra, hogy karriert építsenek, és különböző intellektuális, tudományos vagy éppen művészeti pályákon bontakoztathassák ki tehetségüket. A közoktatás mellett, ahol a nők kulcspozíciókat töltöttek be 1914 után egyre több nő dolgozott építészként, orvosként, újságíróként, vagy éppen egyetemi tanárként.⁶⁶

IX. Nehézségek az állásközvetítő irodában

A Gyakorlati Tanácsadó működése során az eredmények mellett a felmerülő problémák ismertetése is lényeges, melyek közül az anyagi gondok voltak a leginkább meghatározóak. Mivel a munkaközvetítő iroda működtetését nem fedezték az egyesületek pénztárába befolyt jövedelmek (főként a tagdíjakra támaszkodhattak), más bevételi forrásokra kellett támaszkodni. Már 1914-ben adománygyűjtő akciókba fogtak, melyet a következő „jelmondattal” hirdettek meg: „Hiszen ezek a napok a nagylelkű adakozás napjai!”⁶⁷ Mindenkitől elfogadtak felajánlásokat, s a támogatók nevét minden esetben közölték *A Nő* hasábjain, tekintet nélkül arra, hogy az illető mennyi pénzzel járult hozzá az egyesület további működéséhez.⁶⁸ A költségvetési egyensúly megőrzéséhez számos kulturális programot is szerveztek, amelyek közül az egyik legszínvonalasabb talán az 1914 decemberében a Zeneakadémián tartott karácsonyi koncert volt.⁶⁹

A másik probléma okai a magyar szakoktatás szerkezeti és tartalmi hiányosságaira vezethetők vissza, melynek keretei már a dualizmus utolsó évtizedeiben is rendkívül elavultnak számítottak. Mivel az állam képtelen volt a felmerülő hibák orvoslására, az egyesületek igyekeztek megoldásokat keresni: a FE és a NOE már 1914 előtt is számos nyelvtanfolyamot indított azon nőtisztviselők számára, akik német, angol és francia nyelvi készségeiket kívánták fejleszteni. A háborús évek idején e profiljukat kiterjesztették, s további kurzusokat szerveztek, amelyeken többnyire munkájukat veszített tisztviselőknek átképzését segítették.⁷⁰

Két másik szervezésbeli problémát is meg kell említeni még. Egyrészt azt, hogy a Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége, amely a hazai nőegyletek összefogásának céljával alakult, képtelen volt e feladatát ellátni, s tevékenysége kizárólag különböző jótékonyági akciókban merült ki.⁷¹ Ezen kívül súlyos gondok jelentkeztek a szociális munka terén is, ahol az állami szervek, a helyi hatóságok és a különböző civil szerveződések munkája a legkevésbé sem volt összehangolva.⁷²

⁶⁵ *A Nő*. (1917): 2. 23.

⁶⁶ *A Nő*. (1917): 3. 40, *A Nő* (1916): 31-32.

⁶⁷ *A Nő*. (1914): 16. 1.

⁶⁸ Az egyik 1915-ös számban egymás mellett közölték Glücklich Ignácné nevét, aki 8 Koronát küldött, valamint a Hadügyminisztériumot, amely 1404.15 Koronával támogatta a Feministákat. Ezzel a pénzüsszeggel az egyesület költségvetése 39771,80 Koronára emelkedett. *A Nő*. (1915): 6. 96.

⁶⁹ *A Nő*. (1914): 19. 219.

⁷⁰ *A Nő*. (1914): 16. 2, *A Nő*. (1914): 18. 207, *Husadik Század* (1915): 6.

⁷¹ *A Nő*. (1916): 1.

⁷² *A Nő*. (1916): 4. 64.

X. Konklúzió

A „gyengébb nem” képviselőit gyakran nevezi az első világháború történetét tárgyaló külföldi szakirodalom „háborús nyereszkedőknek”.⁷³ Ez egyrészt nyilvánvalóan azért helytálló megállapítás, mivel számos olyan területen is érvényesülni tudtak, ahol korábban kizárólag a férfiak domináltak. A „gyengébb nem” képviselői végre realizálták azt is, hogy a házasság, az anyaság és az anyaság egymással összeegyeztethető szerepkörök.

Az előző évszázadok háborúit többnyire úgy írhatnánk le az egyes nemek szerepeinek tükrében, hogy amíg „a férfiak harcoltak, addig a nők vártak.”⁷⁴ Azonban e megállapítás az első világháborúra már nem volt érvényes, hiszen a hátszág gazdasági összeomlásának megakadályozása, valamint az, hogy a frontvonalak mögött nem történtek halálesetek, kizárólag a nők érdemének tekinthető. Az 1914-es mozgósítás következtében a (polgári) feminista egyesületek célkitűzései is alapvetően megváltoztak, a korábbi tevékenységük homlokterében álló problémák megoldása helyett a hátszág védelmére helyezték a legfőbb hangsúlyt. Főként a szavazati jogért folytatott harc szorult háttérbe, s csak az 1917-es orosz forradalmat követően vált ismételt hangsúlyossá.⁷⁵ Ezzel párhuzamosan indult meg a közeledés a hazai feminista mozgalom három különböző irányzata között. A polgári feministák és a szociáldemokrata nőmozgalom képviselői 1914 előtt még gyanakodva és sok esetben becsmérelve szemlélték egymás munkáját, azonban két évvel később már az együttműködés jelei kezdtek kirajzolódni.⁷⁶

Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül azon problémákat sem, amelyek a dolgozó nők mindennapi életét, illetve az egyesületek munkáját nehezítették. Bedy Schwimmer Róza gondolatai – amelyeket ugyan még az 1914 előtti békeévek során vetett papírra – arról, hogy a „nők kettős teher alatt nyögnek, hiszen a nemi iga mellett a nemi igát is cipelik”, igen jól szemlélteti ezt.⁷⁷ A nők helytállása ellenére azonban a közvéleményt a háború vége felé már a következő kérdések foglalkoztatták: Mi történik majd a dolgozó nőkkel a háború után? Vajon automatikusan átadják majd munkahelyeiket a férfiaknak? A polgári feministák visszautasították a felvetéshez köthető határozott állásfoglalást, ugyanis azon a véleményen voltak, hogy a probléma majd magától megoldódik, szükségtelen tehát az állam „mesterséges” beavatkozása. Általánosságban pedig megállapítható az, hogy sok nő hagyta ott az állását 1918 után azért, hogy újra feleség és anya lehessen, de pl. a harmadik szektorban dolgozó asszonyok jelentős része alkalmazásban maradt.

A magyar nőmozgalom felépítésében bekövetkezett változások tárgyalása nem célja e tanulmánynak, azonban fontos kiemelni, hogy a szerkezetét illetően jelentős átalakuláson ment keresztül. A polgári feminista mozgalom a forradalmat követően veszített erejéből, ami részben az új politikai berendezkedésnek, részben pedig annak tudható be, hogy vezetői – köztük Bedy Schwimmer Róza és Glücklich Vilma – külföldre emigráltak. A nők (számos korlátozással) megszerezték a választójogot, azonban a dolgozó nők megítélése a Horthy-korszak egészében vitatott maradt, hiszen a hivatalos ideológia jobban értékelt azokat az asszonyokat, akik a hagyományos szerepkörüknél maradtak.

⁷³ SULLEROT 1963. 141-143.

⁷⁴ SHARP-STIBBE 2011. 13.

⁷⁵ ACSÁDY 2001. 310.

⁷⁶ *A Nő.* (1918): 12. 276.

⁷⁷ NT (1907): 5. 76.

Források

A Nő és a Társadalom. (1907–1913, a szövegben: NT)

A Nő. Feminista Folyóirat. (1914–1918)

Huszedik Század. (1900–1918)

Neues Frauenleben. (1902–1918, a szövegben: NFL)

Nőmunkás. (1905–1908, 1912–1919)

Szakirodalom

ACSÁDY 2011 = Acsády, Judit: *Diverse Constructions: Feminist and Conservative Women's Movements and their Contribution of Gender-Relations in Hungary after the First World War.* In: Sharp, Ingrid–Stibbe, Matthew (eds.): *Aftermaths of War. Women's Movements and Female Activists, 1918–1923.* Brill, Leiden 2011. 307-332.

APPELT 1985 = Appelt, Erna: *Von Ladenmädchen, Schreibfräulein und Gouvernanten 1900–1934. Angestellten Wiens zwischen 1900 und 1934.* Verlag für Gesellschaftskritik, Wien, 1985.

BRANCA 2013 = Branca, Patricia: *Women in Europe since 1750.* Oxon, Routledge, 2013.

BOCK 2000 = Bock, Gisela: *Frauen in der Europäischen Geschichte. Vom Mittelalter bis zum Gegenwart.* Beck, München, 2000.

FÁBRI 1996 = Fábri Anna: „*A szép tiltott táj felé.*” *A magyar írónők története a két századforduló között (1796–1905).* Kortárs, Budapest, 1996.

FARAGÓ 2011 = Faragó Tamás: *Bevezetés a történeti demográfiába.* Corvinus Egyetem, Budapest, 2011.

(http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_09_Farago_Tamas_Bevezetes_a_torteneti_demografiaba/index.html; utolsó megnyitás: 2014. április 28.)

GOMPERS 1909 = Gompers, Samuel: *The Budapest Hod-Carrier and her Fellow-Laborers.* Budapest, Hungary, August 15, 1909. In: *Labor in Europe and America.* Harper Brothers, New York, 1909. 92-104.

GYÁNI-KÖVÉR 2006 = Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Osiris, Budapest, 2006.

HAAN–DASKALOVA–LOUTFI 2006 = Haan, de Francisca–Daskalova, Krassimira–Loutfi, Anna (eds.): *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms. Central, Eastern and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries.* CEU Press, Budapest, 2006.

KERESZTY 2009 = Kereszty Orsolya: *Nők változó társadalmi szerepei a dualizmus kori Magyarországon.* In: Psenáková, Ildikó–Mező, Ferenc–Vicayová, Ildikó (szerk.): *Teória a Prax II.* Nitra, 2009. 77-88.

KONCZ 1982 = Koncz Katalin: *Nők a munka világában.* Kossuth, Budapest, 1982.

MUCSI 1980 = Mucsi, Ferenc: Weibliche Industriearbeit und sozialistische Frauen-Arbeiterbewegung in Ungarn vor dem Ersten Weltkrieg. In: *Die Frau in der Arbeiterbewegung 1900–1939*. Europaverlag, Wien, 1980. 333-342.

NAGY 1994 = Nagy Beáta: Nők keresőtevékenysége Budapesten a 20. század első felében. In: Hadas, Miklós (szerk.): *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Replika Kör, Budapest, 1994. 155-175.

N. SZEGVÁRI 1981 = N. Szegvári Katalin: *Út a nők egyenjogúságához*. Kossuth, Budapest, 1981.

SHARP–STIBBE 2011 = Sharp, Ingrid–Stibbe, Matthew (eds.): *Aftermaths of War. Women's Movements and Female Activists, 1918–1923*. Brill, Leiden 2011.

SULLEROT 1963 = Sullerot, Evelyne: *Histoire et sociologie du travail féminin*. Gonthier, Paris, 1968.

SZAPOR 2004 = Szapor Judit: Sisters of Foes: The Shifting Front Lines of the Hungarian Women's Movements in the 19th Century. In: Paletschek, Sylvia–Pietrow-Ennker, Bianka (szerk.): *Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century: a European Perspective*. Stanford University Press, Stanford, 2004.

SZAPOR 2007 = Szapor Judit: A magánszférából a politikai közéletbe: a női politizálás története a kezdetektől 1945-ig. In: Palasik, Mária (szerk.): *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*. Napvilág, Budapest, 2007. 129-145.

WOLFSON 1925 = Wolfson, Theresa: Where are the Organized Women Workers? In: *American Federationist*. (1925): Június. 445-453.

ZIMMERMANN 2007 = Zimmermann, Susan: Frauenbestrebungen und Frauenbewegungen in Ungarn zur Organisationsgeschichte der Jahre 1848 bis 1918. In: Nagy, Beáta – S. Sárdi Margit (eds.): *Szerep és Alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2007.

European funding in the context of Hungarian realm

Csiszér Annamária

Corvinus University of Budapest, Budapest, Hungary

Abstract

My paper focuses on the negotiation process of the Partnership Agreement document from a communication point of view. My aim is to analyse the comments received from the beneficiaries of the development sources, which can be seen on the webpage of the former National Development Agency. I also attempt to make a comparison between the preliminary hypothesis of the preparatory team of this communication process and the actual result of the campaign, based on the number and trait of the received comments. I am also dealing with the identity of the commenters and their effect on the communication process. I am planning to prove or confute my statements through empirical research data. I will also attempt to make suggestions concluded from my research results for the upcoming social discourses of such European documents.

Keywords: *Partnership Agreement, discourse analysis, forum, online, communication*

1. Introduction

In my paper I attempt to examine the negotiation process of the Partnership Agreement from a communication point of view. The actuality of my research topic is shown in the fact that it is the first time for Hungary to perform the negotiation process of the Partnership Agreement in order to drawdown the development sources of the 2014-2020 financial period. In my paper I don not deal with the 2007-2013 financial period, first of all because conclusions from that period have nothing to do with the current negotiation process, I am not making any comparison. They might be a valuable source for another paper, but in the current one I am not using any data coming from that period. During the examined negotiation process the beneficiaries of the 8 Operative Programmes are addressed through partnership forums and online appearance. The aim of my writing is to examine first of all the communication process of the negotiation based on the official webpage of the negotiation process. My research question is whether the negotiation process of the Partnership Agreement was successful or not from a communication point of view? I define the communication process successful if its message successfully reaches the target audience (potential beneficiaries) and as a result the content of a definite Operative Programme significantly changes due to the content of the comments. If I manage to prove the success of the communication process during my research I will present its elements which resulted the success. If my research results in showing a failed communication process I will present my findings that show the missteps and I will attempt to suggest better communication techniques. During my research I will examine the data that can be found on the webpage of the former National Development Agency (<http://palyazat.gov.hu>), moreover I will examine the homepage of the negotiation process of the Partnership Agreement (www.szamitaszavam.hu). The comments written by the beneficiaries will be examined with the help of discourse analysis, while the content and format of the webpage will be analysed through a pragmatial and marketing

communication viewpoint. I find it important to reveal whether the preparatory team of the negotiation process of the Partnership Agreement has reached its aim or not. I had the opportunity to study the negotiation process from the inside (to work with the members of the preparatory team), therefore I would like to reveal whether the preconception being in the head of the preparatory team members made it possible or not to convey the message of the negotiation process to the receivers. My aim is to study as well how members of the target group (citizens of Hungary) have understood the message of the negotiation process. I will prove or confute my statements through empirical research data.

2. Research Methodology

The discourse analysis methodology, which was used to analyse the comments received from the beneficiaries of the eight Operative Programmes, serves as the methodological basis of my research. Discourse analysis is the art of studying the language, mainly in the field of social psychology. It is a relatively new perspective within the topics of social psychology. One of the major components of discourse analysis, is the focus on language function, such as request, persuasion, accusation. Function, on which discourse analysis focuses, involves construction of versions, that are demonstrated by language variations. People are usually using their language to construct versions of reality, which are versions of the social world. Based on the work of Jonathan Potter and Margaret Wetherell *Discourse and Social Psychology* we can state that discourse analysts are suggesting the following:

1. language is used for a variety of functions and its use has a variety of consequences
2. language is both constructed and constructive
3. the same phenomenon can be described in a number of different ways
4. there will, therefore, be considerable variation in accounts
5. there is, as yet, no foolproof way to deal with this variation and to shift accounts which are 'literal' or 'accurate' from those which are rhetorical or merely misguided thereby escaping the problems variation raises for researchers with a 'realistic' model of language (Potter, Wetherell 1987).

According to the authors it can be stated that people are always constructing versions and re-describing events, not mentioning, when prejudiced or stereotyped. There are three strategies – restriction, gross coding, selective reading – that can suppress the variability discourse analysts claim is inherent in social texts. Discourse analysis as such, is therefore a promising way of research used by scientists worldwide.

2.1 The Partnership Agreement

I find it essential to discuss in detail what the Partnership Agreement is, in order to understand the importance of the negotiation process that precedes the handing in of the document.

The Partnership Agreement is a written document that is prepared by a member state of the European Union (this case Hungary) following certain guidelines, handed in to the European Commission in order for the member state being able to drawdown development sources from the European Union. Within the document the member state has to report about the actual economic environment of the country, the national development objectives of the forthcoming development period, the overall state of play of the operative programmes through which the county is willing to disseminate the development sources, the thematic objectives and priorities included into the operative programmes, the

weaknesses and strengths of each objective and priority, analysis of possible transfer of funds between categories of regions, and description about national development objectives. (Hungarian Partnership Agreement for the 2014-2020 programme period, 2014). This Partnership Agreement document has to be handed in to the European Commission together with the Operative Programmes and a so called Environmental Strategic Report. When the member state is preparing its Partnership Agreement document it has to discuss its content with possible beneficiaries of the development sources. When the government is having such discussion it uses the platform of the Internet and also offline meetings, the so called partnership forums. The process through which the suggestion of the beneficiaries is implemented into the Partnership Agreement and the discussion itself is called the negotiation process which precedes the finalization of the mentioned document. In my research I am focusing on this process and I am analysing its success from a communication point of view. The relevance of this topic is given by the fact that this is the first time for Hungary to carry out a negotiation process before handing in the Partnership Agreement. The document has been submitted to the European Commission on the 3rd of March 2014 and the negotiation process took place between 19th November 2013 and 16th December 2013, basically this is the period that I am examining in the present research.

2.2. The research

In my mini research I show 1 example of each comment that was given to the 8 Operative Programmes. I have chosen 8 examples (sentences, which are abstracts of comments or shorter full comments) because 8 Operative Programmes are submitted to the European Commission for the period of 2014-2020. Each comment can be found on the webpage of the former National Development Agency (<http://palyazat.gov.hu>). First of all, I have analysed the texts through discourse analysis. Secondly, I have analysed the number of comments received and their professional relevance to the topic, I have also studied the identity of the commenters and their effect on the communication process, and I was also taking into account the original expectation of the preparatory team members concerning the success of the negotiation process (I had the opportunity to have an insight into the work of the preparatory team as I was also working at the former National Development Agency during that period).

3. Initial expectations and results

In the following chapter I attempt to present the initial expectations of the preparatory team members concerning the negotiation process. The team members were expecting about 10.000-15.000 comments per Operative Programme. This expectation comes from Western-European models, where the successful (due to which the content of the OP has significantly changed according to the suggestion of the commenters) negotiation process result in average this amount of comments. I have calculated the amount of comments based on the size and population of the country. They were expecting commenters to comment on specific chapters of the Operative Programme and on its priorities and specific aims, that can be incorporated into the draft version of the text that was brought for social discourse. Comments from individuals and professional organizations were also expected.

Opposed to the preliminary hypothesis my research results showed that the number of received comments were far beyond the expected number. For the *Hungarian Fisheries Operative Programme* 36 comments have arrived, for the *Environmental and Energy*

Efficiency Operative Programme 202 comments were given, for the *Human Resources Development Operative Programme* the number of comments reached 171, in case of the *Economic Development and Innovation Operative Programme* the number of comments were 186, the *Integrated Transport Development Operative Programme* received 93 comments, for the *Regional and Settlement Development Operative Programme* there were 190 comments, while the *Competitive Central Hungary Operative Programme* was given 92 comments and for the *Rural Development Operative Programme* 121 were given.

According to my research results not only the number of comments were initially mistaken by the preparatory team members but also the trait of it. A great amount of the comments were not given to specific objectives and aims of the Operative Programmes but were expressing personal opinion in a general way, which was not closely connected to the topic, only to the broader field. I have picked up one comment for each Operative Programme in order to illustrate my statement. The comments are written in Hungarian and in order to preserve their original meaning I did not translate them. The example comments are the following:

1. Hungarian Fisheries Operative Programme: *„Sajnos a halfogyasztás Magyarországon még elég alacsony a lehetőségekhez képest, pedig a vörös húsoknál egészségesebb táplálék.”*

2. Environment and Energy Efficiency Operative Programme: *„Fontos környezetünk védelme és annak élhetőbbé tétele.”*

3. Human Resources Development Operative Programme: *„A leszakadóban lévő és a hátrányos helyzetű térségek kevés jó példától eltekintve úgy működnek mint egy külváros, az emberek egymás mellett élnek, de nem együtt.”*

4. Economic Development and Innovation Operative Programme: *„A foglalkoztatás növelését célzó program a tervezet egyik legkiválóbb része.”*

5. Integrated Transport Development Operative Programme: *„A személyszállítás az országon belül minőségén aluli”.*

6. Regional and Settlement Development Operative Programme: *„Az ország legelmaradottabb területein nagyon fontosnak tartom a települések fejlesztését”.*

7. Competitive Central Hungary Operative Programme: *„Jó ötlet fejleszteni a Közép-Magyarország régiót, hiszen Budapest miatt a többi település kevésbé részesül a fejlesztési programokban.”*

8. Rural Development Operative Programme: *„Magyarországon adottak a lehetőségek a jó minőségű, hazai termékek termesztésére és előállítására az éghajlati adottságoknak köszönhetően.”*

According to my findings 80% of the commenters were sharing their own opinion about the topic without any professional background. Many of them were emphasising their own identities (all of the comments appear with names) instead of focusing on the topic. Sharing opinions in general reflect more on the identity of the author than on the content of the topic. Very few comments dealt with the specific objectives and aims of the Operative Programmes. 20% of the comments within one Operative Programme were from the same commenter, resulting the duplication of the content.

4. Conclusion and suggestions

In light of the research results it can be concluded that the communication of the negotiation process of the Partnership Agreement was unsuccessful. One of the reasons of the failure was that the campaign only reached a specific and closed target group, therefore the real aim and nature of the campaign remained unknown for the majority of the population. We can also state that the majority of the commenters were not well informed

about the purpose of the negotiation process. Although professional organizations as well as individuals were targeted as potential opinion developers only few of them have made their voices to be heard. All in all, it can be said that commenters felt their opinion does not count, therefore they did not take the comments seriously, only wrote general remarks which are difficult to be dealt with.

Analysing the research results I would suggest for the next negotiation process that greater and more direct media publicity would be needed. At the same time more information about the importance of the negotiation process would be necessary, by broadcasting short films (like it is done in many Western European countries). In Belgium during the negotiation process short films illustrate the importance of the received comments, while motivating potential beneficiaries for commenting. In France those successful commenters are presented, whose comments have finally changed the content of the OP. These reports emphasize the difference commenters made with their comments (illustrating what have been different in the distribution of development sources if they hadn't make a comment). The opinion received by the professional organizations and individual citizens should be deviated (on the web page as well) but still incorporated into the final version of the text of the Partnership Agreement. Comments from citizens raises the question how can an ordinary citizen be entitled to comment on a 200-300 pages long scientific text. In reality the stylistics of these Operative Programmes are not so elaborate, they are in a great sense jargon free and understandable for an 'ordinary person' who is interested in a certain topic. It would also be advisable to show examples of other European Union member states where the opinion of civil society has formed the content of the Operative Programme to a great deal, therefore encouraging Hungarian citizens to take this opportunity.

5. References

- Hungarian Partnership Agreement for the 2014-2020 programme period (2014)
<https://www.nth.gov.hu/media> (downloaded 2014.03.03.)
<http://palyazat.gov.hu> (text examples for analysis downloaded 2014.03.19.)
Potter, Jonathan and Margaret Wetherell (1987) *Discourse and Social Psychology Beyond Attitudes and Behaviour*. London: Sage Publications
www.szamitaszavam.hu (downloaded 2014.03.14.)
www.szechenyi2020.hu (downloaded 2014.04.02.)

Jelek és lenyomatok – az *írás* szerepe
E. T. A. Hoffmann *Az arany virágcserep* című művében

Éltető Erzsébet

Pannon Egyetem
Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar
Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Veszprém

Absztrakt

Kutatásom témája az *írás* mozzanatának vizsgálata *Az arany virágcserep* című műben, mely magában hordozza azt a feltevést, hogy az elbeszélésben többször is visszatérő *írás* motívuma nem pusztán a főhős munkájaként szolgáló másolási folyamatként jelenik meg az olvasók előtt, hanem egy olyan útként, mely az újjászületéshez vezet.

Vizsgálódásomat kultúrtörténeti hagyományokból kiindulva fogom felépíteni, kitérve a *képirásra*, mely a főhős kiváltságos létének elérésében játszik kiemelkedő szerepet, mely által a hős, Anselmus beavatódik egy új életbe. Miközben megfejt a jeleket –, melyek mások számára csupán érthetetlen tintafoltok lennének – érdemes lesz arra, hogy Atlantisz világában éljen, s az *írásban* fedezi fel, hogy a világ, a lét, a létezés sokkal több, mint aminek elsőre mutatja magát. A vizsgálat középpontja mégis az lesz, hogy mindez miként valósul meg az elbeszélésben kiemelve az *írás* motívumának ebben a műben igen jellemző aspektusát, a *groteszket*. Úgy vélem ugyanis, hogy Anselmus másoló munkája egyben lényének egy darabja, mely átvezeti őt az új élet kapuján, s mellyel kitölti hiányos léte feltjait. Jelei furcsa módon kelnek életre a papíron, s a természet elemeivé válnak oly módon, hogy elkülönülnek „gazdájuk” személyétől. Mintha csak önmagukból születtek volna, szerző vagy másoló nélkül, és önálló életet élve írnák saját magukat.

Miután elemeztem az *írás* motívumát bebizonyítva annak groteszk vonulatát, ugyanezt a kézirást, illetve kézirat groteszk aspektusát Cervantes *Don Quijote* című művével is párhuzamba állítom, ahol szintén megjelennek az értelmezhetetlen jelek és ezzel együtt a művészlét, melynek – mindkét mű esetében – eszköze az *írás*, terméke pedig a *kézirat*.

Kutatásomban tehát e főbb pontokon végighaladva fogom bemutatni, hogy az *írás* motívumának *groteszk* aspektusa milyen módon épült be *Az arany virágcserep* szövegébe.

Bevezetés

„A beteges elmeél tarka egyvelegeit elismerem, védelmembe is veszem azonban, és kereken kijelentem, hogy ezek a groteszkek és ezek a vallomások romantikátlan korunk kizárólagos és egyedülálló romantikus produkcióit jelentik.”

Friedrich Schlegel

Ha nem akarnánk ennyire groteszk módon nyilatkozni, akkor a „beteges elmeél tarka egyvelegeit” átírhatnánk például a „teremtő fantázia” szókapcsolatra, s így a romantikáról szóló, Schlegeltől kölcsönzött meghatározásunk¹ máris mellőz minden nemű növényábrázoláshoz hasonlatos túlburjánzást, vagy kísérteties érzetet. De ha így járnánk el, akkor ott ragadnánk a hétköznapiok átlátszó üvegpalackjaiban, elveszítve az eredetiséget, az individuumot, melyet a romantikusok oly nagyszerűen juttattak kifejezésre. Közéjük tartozott Ernst Theodor Amadeus Hoffmann is, kinek művészi tehetsége több téren is megmutatkozni látszott: egyszerre volt zeneszerző, karmester, festő, rajzoló és író, polgári hivatását tekintve pedig államigazgatási hivatalnok. A német romantikán belül az úgynevezett „heidelbergiek” írói csoportjába tartozott,² melynek három iránya közül az utolsóhoz, a berlini romantika nemzedékéhez sorolják. „A harmadik hullám számtalan vonása közül talán az a leginkább közös, hogy a mindennapok szürke, polgári életét is, de az ellene való korábbi romantikus, tiltakozó gesztusokat is elhárítja”.³ Ez a kettősség mutatkozik meg Hoffmann elbeszéléseiben is. A történetekben egyrészt valóság és képzelet állandó egymásba játszása, azok összefonódása jelenik meg, másrészt „az idill és az utópia vágya, valamint lehetetlenségének egyidejű belátása igen jellemző Hoffmannra, aki ezzel túllép a korai romantikán, és annak programját is ironikus fénytörésbe helyezi”.⁴ Ez esetben olyan esztétikai-irodalmi eszmékre való reflektálásra kell itt gondolnunk, amelyek „az ember és a külvilág/természet, a külső és a belső elveszett egységének, harmóniájának a visszaszerzését tűzte ki célul”.⁵ Hoffmann e természetfelfogást szövegeiben a romantika sajátos történetalkotó eljárásaival jeleníti meg, ezekről a következőkben térek ki. Megállapításaim alapját *Az arany virágcserep* című műve adja, mely a *Fantáziadarabok Callot modorában*⁶ című első kötetben jelent meg 1814-ben.

¹ SCHLEGEL 1980, 371.

² Mint azt HORVÁTH Károly írja, ez az írói csoport onnan kapta nevét, hogy tagjaik munkássága a Heidelbergi Egyetemhez kapcsolódott. Vö. HORVÁTH 1965, 63.

³ NÉMETH. G 1978, 102.

⁴ OROSZ 2007, 179.

⁵ Uo. 181.

⁶ Jacques CALLOT, a 16–17. századi francia grafikus, akinek művészetfelfogását Hoffmann is vallja.

I. Az elbeszélés befogadás-története

E. T. A. Hoffmann elbeszéléseiről – így *Az arany virágcserepről* is – tudjuk, hogy a fantasztikus irodalom palettáját tarkítják, melynek műfaji sajátosságaira leginkább Tzvetan Todorov: *Bevezetés a fantasztikus irodalomba* című könyve hívja fel a figyelmet. Később Maár Judit is a mű fantasztikus értelmezése mellett érvel éppen Todorovra hivatkozva *A fantasztikus irodalom* című könyvében. Ezen elemzések szerint akkor válik fantasztikussá egy irodalmi mű, amikor a hősök mindennapi, valóságos világának jól megszokott rendjét felborítja egy természetfeletti esemény.

Az arany virágcserep hőse, Anselmus diák a hétköznapi életben kudarcok sorát szenved el. A történet azzal kezdődik, hogy a fiú feldönti a rút kofaasszony almás- és édeslepenyes kosarát. A csalódások, melyeken keresztül megy, megnyitnak számára egy másfajta utat, melyen át beléphet a fantasztikus világ kapuján. Anselmus találkozik Serpentinával, a zöld kígyólánnyal, s e perctől kezdve élete gyökeresen megváltozik. A valóságot és a képzeletet e pillanattól kezdve már nem lehet megkülönböztetni egymástól, összefolynak, elmosódnak a határok. Az irracionális olyan észrevétlenül kúszik át a valóságba, és ölti magára annak bizonyos elemeit, hogy mi olvasók valóban elhisszük, hogy minden, ami történik, valóság.

Ugyanakkor számos elemzés utal arra, hogy a mű meseként mutatja be Anselmus diák kalandjait és megpróbáltatásait. Günter Sasse⁷ kiemel bizonyos motívumokat, melyek a különböző mesékben is folyton visszatérnek. Ilyen a *beavatás* szertartásának mozzanata, mely esetünkben a bodzabokor alatt történő szituációban jelenik meg, ahol először jelennek meg a kígyólányok Anselmus szemei előtt. A boszorkány – ki akadályozza hősünket célja elérésében – szintén mesei motívum, de a világok közti átlépést szimbolizáló *átkelés* jeleneteit is egyértelműen ide sorolhatjuk. Ráadásul maga a szerző is így jelöli meg alcímmel a *Fantáziadarabokban* megjelent elbeszélését: „*Mese az új időkből*”.

A sort folytathatnám mind a *mese*, mind a *fantasztikum* tükréből nézve, s ezen történetalkotó eljárások mentén értelmezhetném jómagam is Hoffmann ezen elbeszélését. Én azonban a mű egy másik aspektusára szeretnék hangsúlyt fektetni, melyet minden bizonnyal valamennyien figyelmen kívül hagyunk, vagy nem tartunk fontosnak az elemzés során: *Az arany virágcserep*ben többször is visszatérő *írás* motívumát és annak jellegzetességeit, melyeket kultúrtörténeti hagyományokkal együtt fogok vizsgálni mielőtt rátérnék e motívum legfontosabb jellemzőire, melyek egyben bizonyítékai is lesznek kutatásomnak. Legfontosabb kérdésem ugyanis az, hogy a legtöbbünk által elhanyagolt *írás* motívuma miként szervezi *Az arany virágcserep* szövegét, s ezzel együtt miként változtatja meg a kora romantika esztétikai-irodalmi felfogásait.

⁷ SASSE 2006.

II. Az írás hagyományai

2.1. Másolók és művészek

Elsőként le kell szögeznünk, hogy tárgyalt elbeszélésünk olvasásánál nem csupán egy olyan művet tartunk a kezünkben, melynek közlése az elbeszélőtől irányul az olvasó felé, hiszen a mű közegében több szerző is él egymás mellett. Nem hiába szerepel elbeszélésünkben három cserép: egyet Anselmus kap hite és szorgalma révén, s a második a szerző jutalma lesz. Mindezek után talán nem nehéz kitalálnunk, hogy a harmadik virágcserepet mi magunk, olvasók érdemeljük ki abban a pillanatban, amikor hiszünk az Anselmus által is megélt csodákban. A három „hős” kiérdemelt jutalma egybeesik a jelek megfejtésével, mely együtt jár a fantasztikus világban való létezéssel, azaz, aki felfedi a jelek jelentését, az megérti ennek a világnak a nyelvét, mely kiváltság, hiszen csak a már említett három „hős” képes rá. Ráadásul magáról az írásról már a kezdetek óta kialakult egy olyan felfogás, mi szerint az egy titkokkal körbeövezett jelrendszer, amit meg kell fejteni. Nem véletlen tehát, hogy az írás mindig is összekapcsolódott a mágiával, a különböző rítusokkal és szertartásokkal. „Az írásban szakrális jeleket láttak, magasabb rendű és titokzatos értelmet tulajdonítottak neki”,⁸ ily módon pedig e tevékenységet joggal tekinthetjük a *beavatás* részeként, melynek során Anselmus egy olyan határt lép át, mely egy újabb életbe vezet át.

Anselmus a jelek papiruszra vetésével jut egyre közelebb Atlantisz világához, számára az írás nem pusztán másolás, hanem út az újjászületéshez. Ennek azonban ára van: Lindhorst ugyanis börtönbe zárja azon dolgozóit, akik pacát ejtenek a másolás közben. Első benyomásunk vele kapcsolatban, hogy csak másoltat, azaz ellene van az alkotásnak, az új és addig nem létező dolgok létrehozásának. Holott ő az a szereplő, aki azt az ősi állapotot képviseli, amelyet a romantika vissza szeretne állítani, másrészt Lindhorst lesz az a személy is, aki közvetítőként lép fel a valóság és a képzeletbeli világ között. „Ő képes a költészet és élet közötti közvetítésre, és így a tudat kiművelésének célját reprezentálja. Lindhorst mint az elementáris-természetivel szalamandra-mód összhangban álló szellem garantálja költészet és élet tudatelőtti őállapotba visszanyúló egységét”.⁹ S hogy Anselmust segíti ezen egység és harmónia megtalálására, bizonyítja az is, hogy a diáknak különleges eszközöket ad segítségül, melyek megkönnyítik az írást. Anselmus munkájának leírásakor olvasható, hogy a tinta mintegy magától veszi fel az eredeti betűk alakját, mintha a másolat mindig is létezett volna, csak tintával kellene Anselmusnak átírni a betűk halvány körvonalait:

„A tollakkal valóban pompásan lehetett írni, s a bűvös ténta hollófeketén és engedelmesen folyott a hófehér pergamenre”.¹⁰

Az idézett sorban a diák a másolói munka könnyűségét állítja, mely kijelentés azt érzékelteti az olvasóval, hogy szinte a lehetetlennel határos hibásan végezni a munkát. Anselmus azonban mégis pacát ejt a papíron befolyásolt tudatállapotában, tehát a másolás, mint tevékenység a másolást végző személy gondolataival függ össze. Mindezek ellenére Lindhorst mutatja meg Anselmusnak azokat a bizonyos nyelv feletti üzenettel bíró, már megértésükhöz is alkotói képességet megkövetelő jeleket, melyek egyébként a szerelemmel állnak kapcsolatban, mert a jelek minden előfordulásakor feltűnik Serpentina

⁸ „Írás” szócikk In: *Mitológiai Enciklopédia*. 1998, 108.

⁹ SASSE 2006, 31.

¹⁰ Az idézés alapjául szolgáló kiadás: E. T. A. Hoffmann: *Az arany virágcserep*, ford. Bor Ambrus, in: *Az arany virágcserep, A homokember, Scuderi kisasszony*. Bp., 2007, 7—104. o., itt 20. o. A továbbiakban a főszövegben zárójelbe tett lappszámmal jelölöm az idézetek lelőhelyét.

is. A kígyólány állandó megjelenése nemcsak az írás mozzanatával hozható párhuzamba, hanem az azzal együtt járó beavatódással is, hiszen „bőrének megújulása miatt az újjászületés, a gyógyulás és a halhatatlanság jelképe”, melynek útján Anselmus is elindul. Másrészt e motívum megjelenik, mint utalás a szentírára. Itt azonban nem a gonosz megnyilvánulásáról van szó, hanem a tudás megszerzése iránti vágyról, mely a későbbiekben Serpentina felől nézve nyeri el jelentőségét, ugyanis ő segíti Anselmust a mese világának megismerésében. Nem elhanyagolható azonban, hogy a „polgár” óva inti Anselmust Serpentinától, azaz az általa szimbolizált megismeréstől, ahogyan a Biblia is kijelenti, hogy a tudás fájának gyümölcse nem az ember számára teremt.

Ismeretes továbbá, hogy a „betűk”, melyeket a diáknak papírra kell vetnie, a hétköznapi ember számára megfejthetetlen jelekből tevődnek össze. Heerbrand lajstromzó így mesél Lindhorst levéltárnok kéziratairól:

„...arabus, kopt jelekkel íródtak, sőt részben oly sajátosakkal, amelyekből egyetlen ismert nyelvre sem következtethetni” (20. o.).

A lemásolandó kéziratokat tehát nem tudjuk besorolni egyetlen nyelv jelei közé sem, a diák mégis pontosan veti pergamenre a nem evilági „betűket”, melyek valójában nem is hasonlítanak az írott szavakhoz. Orosz Magdolna rámutat arra, hogy Hoffmann elbeszéléseiben a művész-hősök alkotása és azok önállósága „megkérdőjeleződik, sőt kétségessé válik, ezért ezek a lehetőségek egyúttal az eredetiség és az intertextualitás, az ihlet és a kiszámítottság kérdéseivel is összefüggenek”.¹¹ Szerinte a legfőbb nehézsége a művészetnek az, hogy *írás* és a *beszélgetés* motívuma között feszültség érződik, és azok egymással ellentétes viszonyban állnak: „a tágabb értelemben vett „írás” feljegyzettségként, lezártásként, rögzítettségként, a „beszélgetés” pedig lezáratlanságként, rögzítetlenségként tételeződik”.¹² Elég, ha csak arra a jelenetre gondolunk, amelyben a Serpentina által elmesélt történet már a kimondás után Anselmus papiruszára íródik:

„... a rejtélyes kézirat másolata szerencsésen elkészült, a jelek rajzolatát pedig jobban szemügyre véve úgy tetszett, hogy azt vetette papírra, amit Serpentina atyjáról, Phosphorus szellemkirály kedvencéről és Atlántisz csodabirodalmáról elbeszél” (73. o.).

Anselmus írása ennél a jelenetnél egyáltalán nem mondható tudatosnak, hiszen a diák csak az írás végeztével állapítja meg, hogy miféle történetet vetett lapjára, mely ráadásul még nem saját szöveg, csupán Serpentina beszédének írott változata, egy elmesélt történet másolata. Ami azonban mindebből érdekes lehet számunkra, az elsősorban a leírt jelek formái szintjén ragadható meg. Ahhoz azonban, hogy megértsük ezeknek az egyedülálló jeleknek a „rajzolatát”, ismernünk kell azoknak jellemző tulajdonságait, melyek a későbbiekben egy újabb fontos szövegalkotó eljárásra világítanak rá. Az *írásnak* e szembetűnő aspektusait a következőkben fejtem ki részletesebben.

¹¹ OROSZ 2006, 54.

¹² Uo.

2.2 Képirás – a megismerés útja

A „betűk” egyik vonását a képiség szintjén ragadhatjuk meg, azaz a lemásolandó írás jelei tekinthetők *piktográfiának*, azaz *képirásnak*. Ezt az írásmódot „elemi formájának akkor vehetjük, amikor még tisztán csak rajz, jelenetet vagy történetet ábrázol, azaz beszél el, minden rövidítés, szkématisus vagy megegyezésem jel nélkül”.¹³ Tárgyalt elbeszélésünkben is hasonlóan áll össze a furcsa jelekből álló másolat.

Úgy gondolom, a „*rejtélyes kézirat*” jelei leginkább a hieroglif írással mutatnak rokonságot. Az egyiptomi ábécé – mindamelllett, hogy szintén képi jelekből tevődik össze – nehezen értelmezhető szövegeket épít fel. Bár a „jelek kezdetben az ábrázolt dolgot jelölő ideogrammák voltak”,¹⁴ később az úgynevezett *fonogramma* szerepe vált meghatározóvá, s azt használták. „Egy olyan dolgot, melynek neve egy bizonyos hanggal kezdődött, olyan tárgy képével jelöltek, amely nevének kezdőhangja ugyanaz volt”.¹⁵

A hieroglif írás mindezen jellemzőire csupán azért volt szükség, hogy lássuk a hasonlóságot Lindhorst kézíratai, és az ősi, már-már elfeledett kultúra lenyomatai között. E kapcsolat sem véletlen, s ugyancsak a romantikus felfogás húzódik háttérében: visszatérni az őállapotba, a kezdet születésének pillanatába. Az elbeszélésbe ékelt történet – mely a Szalamander megpróbáltatásairól szól – is ezt hangsúlyozza, s maga Lindhorst levéltárnok szintén többször utal a világra, mely hosszú idők óta feledésbe merült, s melyre az emberek már régóta nem emlékeznek. S innen kapcsolódhatunk vissza a hieroglif írás kulturális szerepéhez, Umberto Eco ugyanis megemlíti, hogy az eltávolodott hagyományaitól, amikor a kereszténység terjeszkedni kezdett. A papok azonban tovább őrizték az egyiptomi ábécé írásait a „templomok falai között, s itt, a világtól elzárva ápolták kihalóban lévő hagyományos műveltségük emlékeit, az elveszített azonosság és a hajdani tudás egyedüli maradványait. [...] Eljátszadotak az írás kettős, fonetikus és ideográfiai jelölésrendszeréből fakadó lehetőségekkel”.¹⁶ Ennek következtében váltak a jelek egyfajta titkos írássá, melyek mágikus erővel ruházódtak fel, s kapcsolatot jelentettek az isteni világgal. *Az arany virágcserepben* is hasonló szerepet tölt be ez a cselekvés.

Az írás csak egy eszköz, ami a kiváltságos léthez vezet. Az írás mint megismerés útja megnyílik Anselmus előtt, ezáltal avatódik be egy új „életbe”. Hiszen általa, hogy megfejtje a jeleket –, melyek mások számára csupán érthetetlen tintafoltok lennének – érdemes lesz arra, hogy Atlantisz világában éljen, s az írásban fedezi fel, hogy a világ, a lét, a létezés sokkal több, mint aminek elsőre mutatja magát. A dolgok beszédének megértése ennél a pontnál válik érdekessé számunkra, így a következőkben fogok rátérni ennek mikéntjére, megvizsgálva a *groteszk* szerepét, mely elemzésünk legfontosabb pillérét adva egyszerre utal az isteni, az emberi nyelven túli transzcendens nyelv megértésére illetve annak megkérdőjelezésére is.

¹³ VÁRKONYI 2001, 49.

¹⁴ ECO 1998, 145.

¹⁵ Uo.

¹⁶ ECO 1998, 147.

III. Groteszki görbék

3.1. Mi a groteszki?

Amire azt mondjuk, hogy „groteszki”, az egyszerre lehet iszonyú, félelmetes, torz, és egyben komikus is. Miután lépten-nyomon „eltorzult” hősökbe és jelenetekbe botlunk, feltesszük a kérdést: Mi a művészet? Minek, vagy kinek a feladata lenne az, hogy szépet, tökéleteset alkosson? Ha a műalkotás önmagában nem képes rá, akkor ki? Mielőtt azonban számon kérnénk az irodalomtól a szépet, talán gondoljunk bele abba, hogy mitől válik valami azzá. Nem az ízlés határoz, és nem is a norma. A kézikönyvekben, enciklopédiákban a „groteszki” címszó alatt nagyjából ugyanazok a szavak sorakoznak egymás mellett, melyeket már említettem bekezdésem elején. Az, hogy „szép”, még csak zárójelben sem szerepel, s emiatt hajlamosak vagyunk megkérdőjelezni egy groteszki alkotás esztétikai mivoltát. Victor Hugo azonban rámutat e problémára, s *Cromwell* című drámájához írt előszavában ki is fejt szemléletét a groteszkről. Az előszóban tudomást szerezhettünk arról, mi szerint a fogalom már az antik művészetekben is jelen volt, annak ellenére, hogy sokan e tényről nem vesznek tudomást, s klasszikus alkotásokkal példálózhatnak, amikor esztéticizmusról beszélnek. Nem gondolnak arra, hogy a groteszki valójában része annak, amit oly szépek látnak a klasszikus irodalomban, s amit hiányolnak a modern alkotásokból, hiszen ha árnyaltan is, de a fogalom ugyanúgy jelen volt az antikvitásban: „A szatírok, a tritonok, a szirének alig torzak. A párkáknak, a hársziáknak nem is annyira a vonásaik rútak, mint inkább a tulajdonságaik; a fúriák szépek, eumenidáknak, azaz kedveseknek, jótevőknek nevezik őket. A többi groteszket a nagyság vagy az isteni természet fátyla borítja”.¹⁷ Sokan mégsem vélik mindezt groteszki, s egyetemes szépek vélik azt, aminek valójában a rút is része. Figyelmen kívül hagyják azt az igen apró mozzanatot, hogy a szép nem önmagában adott, és egészét adhatja akár egy oda nem illő rész is.

Az *arany virágcserep*ben Anselmus esetlenségét inkább gondoljuk groteszki mozzanatként, mint Serpentina kígyó alakját. Sőt, a „lányt” elragadónak, gyönyörűnek látjuk, holott szépsége éppen kígyó mivoltában rejlik. E példa talán jól érzékelteti a groteszki kettős mivoltát, mely a rút, a torz, és a komikus mellett a szépet is egyaránt magában foglalja.

3.2. Életre kelt jelek a pálmalevélen

Úgy tűnik, a karneváli groteszki nyomai – melyről Mihail Bahtyin beszél a középkor és a reneszánsz kultúra nevetés formáinak kapcsán – még itt-ott megcsillannak *Az arany virágcserep* oldalain is. Igaz, hogy itt nem a Bahtyin által leírt, népi nevetéshagyományról, a szó szoros értelmében vett karneváli ünnepségről van szó, amelyeket „a vásári vidámságok gazdag és változatos rendszerével (óriások, törpék, nyomorékok, „tudós” állatok részvételével) tarkított vásárok kísérték”,¹⁸ mégis hasonló hangulat érződik elbeszélésünk kezdő jelenetében. A vásári jelenet itt oly módon ölt komikus formát, hogy Anselmus szerencsétlenségére belerohan a vén kofába, kinek almái szanaszét gurulnak. A komikus hangnem itt nem egy népi kultúra kivetülése, sőt, ez a bizonyos hangnem sem oly meghatározó, mint a „látványban” megjelenő groteszki. De mielőtt e kijelentésemet megmagyaráznám, újra utóbbi szerzőnkre kell utalnom, aki a groteszket az emberi test torzságában és rútságában ragadja meg.

¹⁷ HUGO 1962, 639.

¹⁸ BAHTYIN 1982, 9.

Számára e fogalom „szemben áll a születés és a fejlődés minden salakjától megtisztított kész, befejezett, érett emberi test klasszikus ábrázolásával”.¹⁹ Láttuk, hogy Anselmus alakjában mindez egyértelműen jelen van, s mialatt keresi léte értelmének útját, folyton olyan hibákba botlik, melyek komikussá teszik alakját. Ennél azonban érdekesebb „cselekvése”, melyen át mindez még hangsúlyosabban jelenik meg. Groteszk mivolta ugyanis nem alakja felől nézve nyeri el jelentését, hanem az ahhoz szorosan kapcsolódó másolási tevékenysége révén. Anselmus írása ugyanis költői fejlődésére utal, melyre igen jellemzőek Schlegel arabeszkéről vallott nézetei, melyet a *Levél a regényről* című esztétikai írásában fejt ki: „A költészet olyan mélyen gyökerezik az emberben, hogy olykor még a legkedvezőtlenebb körülmények között is vadon tenyészik”.²⁰ Ugyanígy, kezdetben Anselmus sem képes felismerni magában az egyéniséget, mellyel későbbi művész-létét betöltheti. „Az első spontán ábrázolás stádiumán túljutva, a titokzatos ősi papírok másolásával Anselmus biztos poétikai tudásra tesz szert, módszeres gyakorlatait ekképp ideális mintán végezve”.²¹

Annak ellenére, hogy az Anselmus által lemásolt betűket nem tudjuk besorolni egyetlen nyelv jelei közé sem, a furcsa „nyomok” mégis rendelkeznek bizonyos egyedi vonásokkal. Elbeszélésünkben a természet maga válik az írás motívumának részévé. Az anyag, melyre a jelek kerülnek, valójában nem más, mint egy pálmafa törzséről lebontott „*smaragd zöld*” levél, s a betűk is növényeket, állatokat jelenítenek meg a diák szeme előtt:

„A levélre írott, sajátosan egymásba fonódó jelek nem kevéssé hökkentették meg Anselmust, és a sok apró pont, vessző, vonás és hurok láttán, mely hol növényt, hol mohát, hol állatokat látszott ábrázolni, már-már tünedezett a bizodalma, hogy vajon képes lesz-e híven-pontosan másukat papírra vetni” (67. o.).

Az idézet alapján feltételezhetjük, hogy a jelek elolvasásával kapcsolatban felmerült nehézség oka az, hogy azok nem önmagukban hordoznak egy üzenetet, – amint azt a létező nyelvek írott jelei teszik – hanem ezen jelek megfejtésével az olvasó teremti meg saját fejében az üzenetet, mellyel a mű minden olvasással újraalkotódik. Az alkotás szükséglete az egyediség, annak metaforája pedig éles ellentétben áll a másolással. Az alkotás eredetiségét ebben az esetben akkor nyeri el, ha nem a minket megelőző generációk által felhalmozott tudást tesszük magunkévá, hanem a sajátunkat is hozzá téve újat teremtünk. Anselmus éppen e folyamaton megy keresztül, s valóban egy műalkotás születik általa. De az, hogy e folyamat miként zajlik, talán érdekesebb lehet számunkra, mint a megteremtett „regény”.

Úgy vélem, hogy Anselmus írása egyben lényének egy darabja, mely átvezeti őt az új élet kapuján, s mellyel kitölti hiányos léte foltjait. Jelei furcsa módon kelnek életre a papíron, s mint azt láthattuk, a természet elemeivé válnak oly módon, hogy elkülönülnek „gazdájuk” személyétől. Mintha csak önmagukból születtek volna, szerző vagy másoló nélkül, és önálló életet élve írnák saját magukat.

Mint azt már említettem, a diák kezdetben nem is érti, hogy kerültek a papiruszra a kész szövegek, olyan érzése támad, mintha a jelek saját maguktól másolódnának. A Bahtyin által említett groteszk test esetünkben teljes mértékben párhuzamba állítható az írás groteskségével. „A test groteszk ábrázolásának egyik fő vonulata az, ahol két test jelenik meg egyben: az egyik a szülő és elhaló, a másik a kezdődő, a kihordott, a

¹⁹ BAHTYIN 1982, 35.

²⁰ SCHLEGEL 1980, 373.

²¹ SASSE 2006, 35.

megszülető”.²² A másolás tevékenységénél talán nem ugyanez a helyzet? Ahhoz, hogy Anselmus újjászületése végbe menjen, először fel kell számolnia korábbi életét, melyből hiányzott a teljesség, mint egységes forma. S mivel Bahtyin nyomán tudjuk azt is, hogy „a befejezetlen, nyitott testet (amely egyszerre haldokló, szülő és születő) a világtól sem választják el éles határok”,²³ így az írást sem tudjuk semmiféle határok mentén elkülöníteni, mert az egybeolvad a természettel, állatokkal, növényekkel összefonódva él a papíron, s így teljesebbé válik szöveggé, majd regénnyé. Az írás motívumának e groteszk aspektusát jól alátámaszthatjuk Schlegel szavaival, aki a következőket mondja: „ami ennyire nyomorúságos viszonyok közt nőtt ki a földből, természetszerűen maga sem lehet másfajta: nyoma marad rajta a nyomorúságnak mindenképp”.²⁴ Több mint valószínű, hogy Hoffmann is hasonló véleményen volt, amikor *Az arany virágcserepben* ily kifordított módon közvetítette természetfelfogását.

Mindezzel kapcsolatban meg kell említenem az úgynevezett ornamentika jelentőségét is, melynek fonalára felfűzhető a groteszk, s amelyet Végh Dániel fejt ki részletesen Hoffmann *Brambilla hercegnője* kapcsán, ahol a textil és a varrás motívumai hozhatók szoros összefüggésbe az ornamentika szerepével. *Az arany virágcserepben* ugyanez a papír és írás dimenziójában jelenik meg és az úgynevezett keleti ornamensekkel mutat hasonlóságot. „...a keleti ornamenseket vagy arabeszkeket a növényábrázolásokra visszavezethető vonalrajzok – amelyeket Riegl inda, Hoffmann pedig cikornya néven emleget – burjánzása, szakadatlan egymásba átmenő metamorfózisa jellemzi”.²⁵ S ahogy e motívumok egymásba fonódnak a papíron, azzal párhuzamosan a szereplők is átváltozásokon, tükröződésekben mennek keresztül, s hol a valóságban, hol a csodában ébrednek, nekünk, olvasóknak pedig kapcsolatot kell feltételeznünk „fizikai és mentális, anyag és szellem, dolog és szó között; [...] a természetfölötti ott kezdődik, ahol a szavakról átcúszunk azokra a dolgokra, melyeket a szavak jelölnek”.²⁶ Mindez azt jelentené, hogy az anyagi és a szellemi világ válik átjárhatóvá. Végh Dániel is hasonlóképpen fogalmaz: „A szereplők minden képzeletbeli perspektívaváltás után visszatérnek a valóságba, kígyózó szövegvonalat rajzolva ki”.²⁷

A kígyó mint forma Serpentina alakjában jelenik meg a leglátványosabban, s nemcsak külső, hanem belső alakjának lényege is az írás, a tudás motívumhálójához kapcsolódik. Véleményem szerint ugyanis kígyó lényé oly módon hozható összefüggésbe a jelek érthetlenségével, hogy személyisége az alkotást megjelenítő metafora. Günter Sasse Anselmus fejlődési folyamatának középpontjába állítja Serpentinát. Szerinte hozzá kapcsolódik „az arany virágcserep, az elbeszélés címadó szimbóluma – vagyis egy allegorikus rekvizitum”.²⁸ Következésképpen egész lényé arra ösztönöz, hogy ne csak hallgassuk a hangokat az ürességen átúszva, hanem ezzel együtt önmagunkat is megtaláljuk, ahogy ennek útját Anselmus is végigjárta: két különböző világban élt párhuzamosan, melyek folyton átcúsztak egymásba, akár csak a burjánzó jelek a papíron. Léte szétszóródott darabkáit azonban története végére egy egészévé kovácsolta, és megszerezte azt a mély tudást, amely kezdetekben szintén apró részekből állt: megfejtethetetlen, egymásba fonódott ábrázolásokból.

Véleményem szerint mindez megkérdőjelezi a természethez való visszafordulás képzetét, s arra mutat rá, hogy az egységre rálelni csak annak elemekre való

²² BAHTYIN 1982, 36.

²³ Uo. 37.

²⁴ SCHLEGEL 1980, 374.

²⁵ VÉGH 2008/1—2., 29.

²⁶ TODOROV 2002, 99.

²⁷ VÉGH 2008/1—2., 31.

²⁸ SASSE 2006, 35.

szétszedésével, megcsonkításával, majd annak újraépítésével lehet. Így válnak az egyszerű kéziratok pusztá másolással műalkotássá, s így bomlik ki regénnyé Anselmus története is a természet hangjainak és vízióinak hatására.

IV. Utószó

Ahogy az elbeszélő leírta meséjét, úgy Anselmus is elérkezett saját története végére, mi pedig eközben világosan láthattuk azt, hogy a különböző – Hoffmannra jellemző – bravúros fogások és eszközök, valamint azok egyedülálló jegyei milyen módon épültek be *Az arany virágcserep szövegébe*. „Vége a mesének” – hangzik el *Az arany virágcserep* utolsó oldalain az ismerősen csengő szókapcsolat, holott e záró sor közel sem jelenti történetünk végét, főképp nem a boldog befejeződést. Akár mennyire különös vagy hihetetlen, a mesék bizonyos fokig önmagukban is tekinthetők *groteszknak*, hiszen sokszor olyan történeteket olvasunk a kisgyermekeknek, melyek valójában a legijesztőbb rémtörténetek. A legtöbben nem értjük, valójában miről is szól például *A halhatatlanságra vágyó királyfi* meséje. Az önmagunk szórakoztatását szolgáló fantasztikus történeteket amúgy is csak nagyon vékony vonal választja el a félelemtől, hiszen a teremtés hatalma lehetőséget ad mindenre. Arra is, hogy az alkotó a rémület birodalmába repítse olvasóit. De hogy e történet valójában mese vagy inkább antimese, az már egy újabb kérdést vetne fel egy újabb kutatásban.

Minden esetre annyi bizonyosnak látszik, hogy a műben vizsgált írás motívuma mindenképpen magában hordozza a valaha létezett egység megkérdőjelezését. Anselmus boldogságával még nem áll helyre az egykor elveszett egység és harmónia, hiszen két cserep még arra vár, hogy valaki rátaláljon, s ezzel együtt két műalkotás is születésre vágyik. Mindehhez az kell, hogy belássuk: a hétköznapin túl látható és felfedezhető egy másfajta világ. Így szembesít minket az elbeszélés azzal a ténnyel, hogy ha hiszünk az írott szavak erejében, akkor mi is megtapasztalhatjuk a leírt világot, miközben a főhőssel együtt magunk is alkotókká válunk.

Bibliográfia

- „Írás.” szócikk In: *Mitológiai Enciklopédia*. Bp., Gondolat Kiadó, 1998.
- BAHTYIN 1982 = BAHTYIN, Mihail: *Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Bp., Európa Könyvkiadó, 1982.
- ECO 1988 = ECO, Umberto: A képek tökéletes nyelve. In: *A tökéletes nyelv keresése*. Bp., Atlantisz Könyvkiadó, 1998.
- HOFFMANN, E. T. A: Az arany virágcserep, ford. BOR Ambrus, in: *Az arany virágcserep, A homokember, Scuderi kisasszony*. Bp., 2007
- HORVÁTH 1965 = HORVÁTH Károly: A német romantika. In: *A romantika*. Bp., Gondolat Kiadó, 1965.
- HUGO 1962 = HUGO, Victor: Előszó a Cromwell című drámához. In: *Victor Hugo válogatott drámái*. Bp., Európa Könyvkiadó, 1962.
- NÉMETH. G. 1978 = NÉMETH. G. Béla: *Az egyensúly elvesztése. A német romantika*. Bp., Magvető Kiadó, 1978.
- OROSZ 2006 = OROSZ Magdolna: „Az utánczott idegen nyelvű kézírás”. *Mű és alkotás E. T. A. Hoffmann elbeszéléseiben*. Bp., Gondolat Kiadó, 2006.
- OROSZ 2007 = OROSZ Magdolna: „Árkádiában éltem én is”, avagy Aranykor a virágcserepben. In: *Aranykor – Árkádia. Jelentés és irodalmi hagyományozódás*. Szerk.: Kroó Katalin–Ferenczi Attila. Bp., L’Harmattan, 2007. (Párbeszéd-kötetek 3.)
- SASSE 2006 = SASSE, Günter: A romantikus poetológia kulcsszövege (Az arany virágcserep). In: *Interpretációk. E. T. A. Hoffmann regények és elbeszélések*. Szerk. Günter SASSE. Bp., Láva Könyvkiadó, 2006.
- SCHLEGEL 1980 = SCHLEGEL, Friedrich: Levél a regényről. In: *Válogatott esztétikai írások*. Bp., Gondolat Kiadó, 1980.
- TODOROV 2002 = TODOROV, Tzvetan: *Bevezetés a fantasztikus irodalomba*. Bp., Napvilág, 2002.
- VÁRKONYI 2001 = VÁRKONYI Nándor: *Az írás és a könyv története*. Bp., Széphalom Könyvműhely, 2001.
- VÉGH 2008/1—2. sz. = VÉGH Dániel: *Az ornamentika E. T. A. Hoffmann Brambilla hercegnőjében*. In: *Filológiai Közölny*. Bp., Balassi Kiadó, 2008/1—2. LIV. évfolyam

Éltető Erzsébet (mesterszakos hallgató)

Pannon Egyetem, Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Tanszék, Összehasonlító Irodalom- és Kultúratudomány MA

Cím: 8100 Veszprém, Vár utca 39.

E-mail: zso1988@gmail.com

Storfer konfliktusai a pszichoanalízisben

Friedrich Melinda

„A pszichoanalízist akkor érthetjük meg leginkább, ha kialakulásának és fejlődésének történetét nyomon követjük.”¹ E történetnek számos olyan szereplője van, aki jelentős részt vállalt a pszichoanalízis ügyének előmenetelében, szerepe s neve is azonban mára feledésbe merült. A pszichoanalízis történetének egy ilyen alakja és alakítója Storfer Adolf (1938-tól Albert) József bukovinai születésű, magyar anyanyelvű újságíró, szerkesztő, nyelvész, aki hosszú éveken át hasznos, sőt pótolhatatlan alakja a pszichoanalitikus mozgalomnak. Nyolc éven át az Internationaler Psychoanalytischer Verlag igazgatója, több pszichoanalitikus folyóirat alapítója és szerkesztője, mígnem 1933-ban leváltják az igazgatói posztról és elveszíti minden egyéb szerkesztői jogkörét. A következőkben Storfer pszichoanalitikus mozgalomban játszott szerepét mutatom be személyes konfliktusain keresztül.

Tanulmányok. Storfer (szül. 1888) zsidó fakereskedő fia, Kolozsvárott járt gimnáziumba, ahol Kun Béla iskolatársa², és már 1905-ben - 17 éves korában – szerkesztője és kiadója Az Új Század. Szabadgondolkodó folyóiratnak, de más lapokban is jelennek meg írásai.³ A kolozsvári egyetemen filozófiai, pszichológiai, és nyelvtudományi tanulmányokba kezd, majd jogtudományra vált: először Bécsben, majd 1908-tól Zürichben hallgat jogot. Dokumentálhatóan először mint páciens lép kapcsolatba a pszichoanalízissel, amikor 1909-ben öngyilkossági problémák miatt a Burghölzliben kezelik. Onnan kikerülve felhagy tanulmányaival, a *Frankfurter Zeitung* és a *Züricher Post* munkatársa lesz.

Pszichoanalízis. Nevének legelső említését a pszichoanalízissel összefüggésben Freud egy levelében találjuk, amelyben Ferenczinek számol be arról, hogy megjelenteti „egy mindeddig teljesen ismeretlen zürichi ember jogtudományi munkáját az apagyilkosságról” (1910. 12. 16.).⁴ Storfer *Zur Sonderstellung des Vätermordes* c. munkájáról van szó, amelyre Ferenczi is felhívja a figyelmet „A pszichoanalízis és a kriminalitás” c előadásában.⁵ Egy évvel később, 1911 novemberében Freud afelől érdeklődik Jungnál, hogy ismeri-e a zürichi Storfert.⁶ Válaszában Jung elmondja: „Storfert ismerem. Annakidején infantilis öngyilkossági kísérlet miatt volt a Burghölzliben (diagnózis: szkizofrénia). Véltetően ezért tartja magát távol a pszichoanalízis itteni képviselőitől. Ez természetesen szigorúan bizalmas.”⁷ 1913. június 17-én Ferenczi elmondja Freudnak, hogy előző nap megismerkedett Storferral. Ugyanebben az évben Storfer három írása jelenik

¹ FREUD 1923, 211.

² Vö. ROTHLÄNDER, PSYCHOANALITIC DOCUMENT DATABASE.

³ PI. STORFER 1906.

⁴ FREUD/FERENCZI I/1. 2000, 362.

⁵ STORFER 1911, FERENCZI 1982, 373.

⁶ FREUD/JUNG 1974, 507. (1911. 11. 12.)

⁷ FREUD/JUNG 1974, 509. (1911. 11. 14.)

meg a *Nyugatban*.⁸ 1914-ben megjelent könyvéről⁹ Varjas Sándor közöl kritikát a *Huszdik Században*.¹⁰

1914-ben önkéntesként jelentkezik a frontra. Bal keze megsérül, 1918-ban Budapestre költözik, amit Ferenczi Freudnak is hírül ad: „Néhány nappal ezelőtt Storfer tűnt fel errefelé. A francia frontról érkezett, még egészen katona, és a forradalmi zűrzavarban nem igazodik ki. A $\Psi\alpha$ -hoz hűséges maradt.”¹¹ 1919-től a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület tagja.¹² Ugyanebben az évben a *Szabadgondolat* február 15-i számában¹³ követeli a pszichoanalitikai tanszék felállítását.¹⁴ A Tanácsköztársaság bukása után Bécsbe menekül, és felvételt nyer a bécsi egyesületbe.¹⁵ Újra a *Frankfurter Zeitung*nak dolgozik, rövid idő múltán politikai véleménykülönbség miatt szakít a lappal. Bécsben kávéházakban és irodalmi körökben forog, gyakori vendég a Café Herrenhofban, amelyet többek között Robert Musil, Alfred Polgar, Anton Kuh, Otto Gross, majd Siegfried Bernfeld, Willy Haas is látogatott.¹⁶ Bár Storfer maga nem volt pszichoanalitikus (ennek megfelelően nem is praktizált), alkalomadtán bevezető kurzusokat tartott a Bécsi Pszichoanalitikai Ambulatórium (Wiener Psychoanalytisches Ambulatorium) számára.¹⁷ A *Verlagnál*. 1921-ben áll az Internationaler Psychoanalytischer Verlag alkalmazásába, Otto Rank munkatársaként: „Bernfeld helyett, aki egészségi állapota miatt használhatatlan (...) Rank Dr. Storfert vette fel, akitől sokat vár (...)”¹⁸ – számol be Freud Eitingonnak. 1924. november 1-től Rank utódja lesz a Verlagnál mint ügyvezető igazgató, ugyanekkortól az *Imago* társszerkesztője.¹⁹ Ő hívja életre az évente megjelenő *Almanach des Internationalen Psychoanalytischen Verlages* c. kiadványt, amelyet 1926-tól 1932 augusztusáig szerkeszt.²⁰ Storfer alapította továbbá a kéthavonta megjelenő *Die psychoanalytische Bewegung* (1929-től 1933-ig) c. lapot, amely a pszichoanalízist, a szűk szakmai körökből kilépve, a tágabb értelemben vett szellemi élet képviselői felé hivatott közvetíteni.²¹ A *Zeitschrift für psychoanalytische Pädagogik* ausztriai kiadói jogát 1927-ben megvásárolta, 1932-ig a lap tulajdonosaként és felelős szerkesztőjeként van feltüntetve. Az utolsó előtti kötetig Freud összegyűjtött írásainak társszerkesztője.

⁸ STORFER 1913a, 1913b, 1913c. *Széljegyzetek* c. írásában a pszichoanalízisről is említést tesz: „Az a három hirtelen megbetegedés inkább riktó példa a legmodernebb lélektan ama (ha nem is mindig kifejezett, de akár szándéka ellenére is immanens) tételére, hogy a test csak szolgáló függvénye a léleknek. Hiszteroid jelenségekkel van teli a történések világa, s ha bajba esünk, behunyjuk a szemünket, és mint a játékban az üldözött gyermek a "házba", uccu neki bemenekülünk a betegségbe... a lélek struccmadárosdit játszik.” (STORFER 1913c)

⁹ STORFER 1914.

¹⁰ VARJAS 1904.

¹¹ FREUD/FERENCZI 2003. II/2.. 199. (1918. 12. 06.)

¹² A *Korrespondenzblatt* adatai szerint Storfer felvételéről 1919. március 9-én döntöttek. Akkori lakcíme Budapest, VIII. Szentkirályi utca 6. (GIEFER 2007)

¹³ STORFER 1919..

¹⁴ Bővebben lásd ERŐS 2013.

¹⁵ Storfer a budapesti egyesület *Korrespondenzblatt*ban közölt tagnévsorán 1918. december 31-én még nem, az 1919. év végén pedig már nem szerepel. 1919-ben a bécsi egyesület újonnan felvett tagjai között találjuk. (GIEFER 2007)

¹⁶ Vö. SEGEL 1993, 27.

¹⁷ 1924- ben például *Aus der Vorschule der Psychoanalyse [Assoziationsexperiment, Verschiebung, Verdichtung, Ambivalenz u. Gegensinn]* címmel. Forrás: <http://www.psyalpha.net/chronik/wpv-wiener-psychoanalytische-vereinigung/lehrinstitut-wiener-psychoanalytischen-vereinigung-1925-1938/1924-wiener-psychoanalytisches-ambulatorium-lehrkurs-freudscher-psychoanalyse-gedrucktes-programm>

¹⁸ FREUD/EITINGON 2004 I/1. 242. (1921. 02. 17.)

¹⁹ Az *Imagoban* 1921 és 1930 között Storfernek számtalan kritikája, folyóirat- és könyvismertetése, kongresszusi beszámolója mellett néhány tanulmánya is megjelenik.

²⁰ 1930 és 1938 között *Almanach der Psychoanalyse* néven jelenik meg.

²¹ A folyóiratban több írást is közöl. Pl. STORFER 1931.

Storfer és a film-ügy. Egy rövid kitérőt teszek Storfernek az ú.n. film-vitában játszott jelentékeny szerepére, amely a későbbiekben hatással volt pszichoanalitikus kollégáival való kapcsolatára is. A vita az 'Egy lélek titkai' c. pszichoanalitikus film kapcsán folyt, amelynek készítésében – Freud kifejezett rosszallása ellenére – két berlini pszichoanalitikus, Karl Abraham és Hanns Sachs is együttműködött.²² A filmet 1926. március 24-én Berlin legfelkapottabb mozijában, a Gloria Palastban mutatták be, s a közönség viharos tapsal fogadta.²³ Nem így a pszichoanalitikus körök, ahol a berlini filmprojekt számos viszálykodás kiindulópontja lett. És nem így például a következő filmkritika a Német Kommunista Párt lapjában: „Az Ufa-film abban az értelemben figyelemreméltó vállalkozás, amennyiben egy tudományos elmélet ábrázolására törekszik egy izgalmas cselekmény keretében. [...] E törekvés során a film tudományos tartalma teljesen ellaposodik, a film a lelki konfliktusokat felületesen tárgyalja [...]. a néző a pszichoanalízisről nagyon téves, teljesen ellaposodott és hibás fogalmat kap.”²⁴ Ezt a nézetet képviselte Storfer és Siegfried Bernfeld is. Bernfeld elfogadta Storfer ötletét, hogy rivális filmtervet készítsenek a berlini Ufa-filmhez, és már 1925 nyarán dolgozni kezd a szinopszis kéziratán. Storfer a Verlag nevében augusztus 21-én sajtóközleményt adott ki, amelyben többek között ez állt: „[Az Internationaler Psychoanalytischer Verlag] [...] úgy határozott, hogy maga intézkedik egy pszichoanalitikus film gyártása felől, így elkerülhető [...] a félrevezető ábrázolás veszélye. A [...] Verlag egy jól ismert pszichoanalitikussal készítetteti el egy Freud tanait autentikusan ábrázoló, teljes hosszúságú játékfilm szinopszisát, és gondoskodik a mielőbbi megfilmesítésről.”²⁵ Forgatókönyv-tervezetiben Bernfeld arra törekedett, hogy a pszichoanalízist mint megismerési módszert és ne mint pszichoterápiát mutassa be.²⁶ Storfer sajtóközleményére reagálva Abraham és Sachs nyilvános visszavonásra szólította fel a Verлагot.²⁷ Ilyen közlemény azonban nem jelent meg. Augusztus 25-én Freud egy újabb közleményben mindkét filmprojekttől elhatárolódott.²⁸ 1925. szeptember elején, a hamburgi pszichoanalitikus kongresszuson Storfer a Verlag igazgatójaként való felszólalását arra használta, hogy elismételje Abrahammal és Sachs-szal szembeni vádjait. Storfer szerint a berliniek a pszichoanalízis ügyének több módon is ártottak: először is, a pszichoanalízisről szóló film és az ismeretterjesztő füzet készítésére külső szervekkel szerződtek le, s így megfosztják a Verлагot a potenciális bevételtől, ezenkívül olyan film készítésében működnek együtt, amely a pszichoanalízis téves értelmezésén alapszik.²⁹ Abraham beszámolója szerint „Sachs nagyon dühbe gurult Storfer megjegyzése miatt, de ez egyszerűen temperamentum

²² „Filmügyekben bolond dolgok történnek. A társaság, amelyik Sachst és Abrahamot megszédítette, természetesen nem hagyhatta ki, hogy ne kürtölje világgá az én 'hozzájárulásomat'. [...] Időközben kiderült, hogy Bernfeld Storferrel hasonló vállalkozásba bonyolódott. Nem tartom vissza őket, mert a filmezést – úgy látszik – éppúgy nem lehet kikerülni, mint a bubifrizurát, de én nem hagyom magam megnyírni, és nem kívánok semmiféle filmmel személyes kapcsolatba kerülni.” (Freud/Ferenczi III/2., 51-52, 1925. aug. 14.)

²³ RIES 1995, 759.

²⁴ Idézi EPPSTEINER et al. 1987, 136.

²⁵ Idézi RIES 1995, 773.

²⁶ FALLEND 1988, 57

²⁷ Freud-életrajzában Jones beszámol a fenti eseményekről: „Sachs [...] Storferre, a Verlag akkor igazgatójára panaszkodott, mert egy általa írt újságcikket terjesztett, amelyben elmarasztalóan írt a film értékéről. Bernfeld megalkotta saját forgatókönyvét, amelyet Storferrel együtt számos társulatnak felkínált. Vállalkozásukhoz még Abraham együttműködését is megpróbálták megnyerni.” Abrahamot azonban megkötötte saját szerződésének záradéka, melynek értelmében a következő három évben pszichoanalitikus film nem kaphat támogatást. (Jones 1957, 121)

²⁸ FREUD/EITINGON I., 409.

²⁹ RIES 1995, 773

kérdése.”³⁰ Eitingon a kongresszuson kijelentette: „’A Verlag nem foglalkozik filmek forgalmazásával.’ Ekkor a „Verlag [...] azonnal feladta tervét.”³¹ Ezzel a vita – látszólag – lezárult. A harcias bécsi alulmaradtak berlini riválisaikkal szemben. (Bővebben lásd Eppensteiner et al 1987, 132) Storfer még Homburgban bejelentette visszalépését a Verlag igazgatói posztjáról, később azonban Freud és Eitingon unszolására meggondolta magát. Érdekes, hogy az ügy szereplői mily kevésbé derűlátóak Storfer és a Verlag közös jövőjével kapcsolatban. Először Abraham ad hangot ilyen irányú aggodalmainak: „Storferhez mindig személyes szimpátiával viszonyultam; tekintettel korábbi betegségére”³² mindig türelemmel viseltetem különbsége iránt [...]. Értékelem a Verlag iránti lelkesedését és jó ötleteit is [...]. De semmi kétségem sincs afelől, hogy ez a szánalomra méltó ember az ambivalenciájával míg egyik kezével segíti a Verlagot, a másikkal ártalmára van.”³³ Freud többször is védelmébe veszi Storfert Abraham és Sachs vádjaival szemben³⁴, a Verlagnál folytatott tevékenységét illetően azonban ő is borúlátó: „Attól a bizonytalan érzéstől, hogy nem tudom, mit fog tenni egy nap a Verlaggal, nem tudok szabadulni. Becsülöm viszont önzetlen buzgalmát, amely a filmes történetbe is belesodorta.”³⁵ S végül, Eitingon is hasonlóképp nyilatkozik: „Storfer nemcsak pozitív érték a Verlag számára, hanem nehézségeket is jelenthet neki.”³⁶

Figyelemre méltó, hogy Storfer még egy éve sem igazgatja a Verlagot, amikor ilyen meghatározó szerepet ragad magához a berlini filmterv ellen folytatott kampányban.

Storfer és a magyarországi pszichoanalízis. Ferenczi Freudnak első ízben 1925-ben panaszolja be Storfert: „[M]int tudja, Storfer az Ön műveinek valamennyi, mindeddig itt közkezen forgó fordítását átvette tőlem; [...]. A magyar könyvkereskedelemből emiatt *teljesen eltűnt* a pszichoanalitikus irodalom; Storfer viszont semmiféle előkészületeket nem tesz a kiadónál, hogy ott nyomtassa a műveket, ami viszont rendkívül hátrányos a magyarországi pszichoanalízis szempontjából. Fel kellene adnia a magyar összkiadás szép, de (mint tapasztalathból tudjuk) veszélyes tervét, s ehelyett *gyorsan* ki kellene adnia, illetve újra kellene nyomtatnia azt, ami *megvan*.”³⁷ Freud válasza fölmenti Storfert a felelősség alól: „Storfer habozása a magyar fordítások ügyében feltehetően a Verlag jelenlegi vigasztalan anyagi helyzetével magyarázható.”³⁸ A fordítások ügyében Ferenczi többször is (1925 és 1926 nyarán) beszélt Storferral bécsi látogatásainak alkalmával. Freud 1931. július 30-i levelében így foglal állást az ügyben: „Ha Storfernek lenne pénze, vagy a magyar kiadást biztos üzletnek tartaná, már régóta kiadta volna a könyveket. Ha Ön úgy véli, a Verlag nélkül többet tudna elérni, biztosan visszaadja Önnek a megszerzett jogokat. Storfernek és Önnek egymás között kell eldönteniük az ügyet.”³⁹ Ferenczi 1930. november

³⁰ FREUD/ABRAHAM 1993, 564.

³¹ FREUD/EITINGON I. 422.

³² „Storfert ismerem. Annakidején infantilis öngyilkossági kísérlet miatt volt a Burghölzliben (diagnózis: szkizofrénia). Vélhetően ezért tartja magát távol a pszichoanalízis itteni képviselőitől. Ez természetesen szigorúan bizalmas.” (Freud/Jung 1974, 509, 1911. 11. 14.)

³³ FREUD/ABRAHAM 1993, 566.

³⁴ 1925 novemberében így ír Abrahamnak: „Nem tesz rám mély benyomást, hogy a B-St film ügyében nem tudom átvenni az Ön nézőpontját. Vannak dolgok, amiket másképp látok, és vannak dolgok, amiket másképp tudok. [...] Sachs lemondással való fenyegetését semmivel nem találok dicséretesebbnek, mint Storferét; [...] Azt a panaszát illetően, hogy St[orfer] nem engedelmesskedett, miután Eitingon meghozta döntését, közvetlenül Eitingonhoz fordultam, és tőle ennek az ellenkezőjét tudtam meg. [...]” (Freud/Abraham 1993, 567.)

³⁵ FREUD/EITINGON I. 417. (1925. október 30.)

³⁶ FREUD/EITINGON I. 421.

³⁷ FREUD/FERENCZI 2005. III/2. 69. (1925.11.28.)

³⁸ FREUD/FERENCZI 2005. III/2. 71. (1925.12.01.)

³⁹ FREUD/FERENCZI 2005. III/2. 258. (1930.07.05.)

30-án körlevélben számol be a Storferral való konfliktusról, s előadja tervét, miszerint sürgősen meg kívánja szerezni a Verlagtól a magyarországi Freud-kiadás jogait:

„Számítlan külső és belső nehézség, nem utolsósorban a pénzühiány és a kiadók nehézkessége miatt” húzódtott a már régóta elkészült Freud-fordítások kiadása, s akkor „szinte megváltásként hatott Storfer javaslata, mely szerint a Verlag ki akarja adni valamennyi Freud-művet. [...] A kiadó pénzügyi nehézségei miatt azonban a nyomtatást hirtelen leállították [...]. Amikor mintegy öt hónapja emiatt panaszkodtam, Storfer késznek mutatkozott arra, hogy hogy önköltségi áron visszaadja nekünk a jogokat és a kéziratokat Sajnos, az ehhez szükséges összeg nem állt rendelkezésünkre. Nemrég azonban lehetőség nyílt arra, hogy az ügy iránt felkeltsük a legnagyobb magyar könyvkiadó érdeklődését, tehát ismét Storferhez fordultam azzal a kéréssel, hogy mondja meg az önköltségi árat. Válasz helyett viszont a mellékelt, helyenként szükségtelenül szarkasztikus, érdemben pedig ellenségesen elutasító levelet kaptam, amelyet kéretik elolvasni.

Ezen a helyen arra kell utalnom, hogy Storferral erősen tudatos és tudattalan indítékai vannak arra, hogy gyűlölje Magyarországot, a saját hazáját, amelyet nem szenvedhet, s amely nem is bánt vele valami barátságosan. Az ügyben tanúsított meggyász viselkedését részben erre az ügyre vezetem vissza.

Rendkívüli igazságtalanság azonban, hogy ezt a magyar pszichoanalitikus mozgalomnak is meg kell szenvednie. Arra kell kérnem tehát a tanácsadó testület tagjait, különösen Eitingon barátomat, hogy ragaszkodjanak hozzá: közölje velem a kívánt adatokat, s [...] adja át a jogokat, hogy véglegesíteni lehessen az eladást. Ismételt hivatkoznom kell arra, hogy a több mint tíz éves szünet alatt a magyar könyvpiacot egy Stekel-tanítvány művei árasztották el, aki ma úgyszólván az egyetlen forrás, amelyből a magyar olvasó pszichoanalitikus ismereteket meríthet.”⁴⁰

Ferenczi terve végül pénzühiány miatt meghiúsult.⁴¹ Eitingon védelmébe vette Storfert, s arra kérte Ferenczit, vegye figyelembe a Verlag ingatag helyzetét.⁴²

1932 áprilisában, Storfer távozása után Ferenczi újra visszatér „a magyarokkal szemben ellenséges” Storferre, és Freudnak írt levelében az ambivalencia szép példájának nevezi Storfer hozzáállását: „Nagyszabású magyar kiadást akart készíteni, megvásárolta a magyar jogokat, ám a kötet előkészítése során abszolút ellenállást mutatott, pedig a pénzügyi helyzet akkor sem volt rosszabb, mint most, amikor a két kötet mindazonáltal meg fog jelenni.”⁴³

Az országból való távozása után Storfer nem tartott fenn szoros kapcsolatot magyarországi kollégáival, a levelezésből úgy tűnik, hogy a velük való érintkezés kizárólag üzleti-szakmai ügyekre korlátozódott. A Magyarországgal kapcsolatos negatív attitűdjét Ferenczi annak tudja be, hogy volt hazája nem bánt vele túl barátságosan (hogy ezalatt pontosan mit ért, az nem derül ki). Storfer azonban nemcsak magyarországi kollégáival került összetűzésbe. A következőkben azokat az eseményekről fogok szólni, amelyek idővel a Storfer-üggévé nőttek ki magukat.

A „Storfer-ügy”. 1926 nyarán olyannyira elmérgesedett a viszálykodás az Imago szerkesztőségének tagjai, Hanns Sachs és Storfer között, hogy Sachs kijelentette Freudnak: csak azzal a feltétellel hajlandó tovább csinálni az Imagot, ha Storfert eltávolítják a szerkesztésből.⁴⁴ Freud ekkor még védelmébe veszi Storfert: „[...] arra hajlok, hogy a) az Imagot minden áldozat árán tartjuk meg, b) Storfert lehetőleg kíméljük.”⁴⁵ Az Imago-ügyben tett javaslatokat megfontolva, Freud végül a következő megoldásra jut, amint azt Radó Sándorral tudatja: „Az Ön belépése a szerkesztőségbe megbékítő közvetítő személyként Storfer és Sachs között nekem célszerűnek tűnik.”⁴⁶ Radó, a békítő szerepben, sajnos nem vált be: a Storfer és Radó közötti összetűzések még élesebbek voltak, mint a megelőzőek Sachs és Storfer között. Két évvel később, 1928. november 13-án Eitingon

⁴⁰ FREUD/FERENCZI 2005. III/2. 271.

⁴¹ Lásd Ferenczi Eitingonnak írt 1931.05.31-i levelét, FREUD/FERENCZI 2005. III/2. 278.

⁴² FREUD/FERENCZI 2005. III/2. 280. 7. lábjegyzet

⁴³ FREUD/FERENCZI 2005. III/2. 300.

⁴⁴ FREUD/EITINGON 2004. 468-469.

⁴⁵ FREUD/EITINGON 2004. 475. Freud ezt Radó Sándornak írt levelében is hangsúlyozza: „Az Imago-kérdésben két pontban osztom az Ön álláspontját Szeretném fenntartani az orgánomot, és nem kívánom Storfert megsérteni”. (Idézi: FREUD/EITINGON 2004. 477.,1926.09.14.)

⁴⁶ Idézi FREUD/EITINGON 2004. 477.

részletesen beszámol Freudnak Storfer berlini látogatásáról. Az akkori éves deficit miatt olyan megtakarítási intézkedéseket javasol Eitingonnak, „amelyek Radó fizetésének jelentős csökkenését vonják maguk után”, ugyanakkor elvonná Radótól az Imago szerkesztését is. A Storferral folytatott beszélgetés nyomán Etingonban megerősödött az a benyomás, „hogy olyan emberrel van dolgunk, akinek krónikus patológikus jellege hirtelen akutabb állapotképekhez vezethet, amelyek aztán valóban nehézségeket okozhatnak nekünk. A közeljövő tekintetében bizonyára semmi különös nem várhatunk [...]”.⁴⁷ Ám a jövő nem felel meg várakozásainak. Egy hónappal később már erről számol be Freudnak: „Bizonyára hallott róla, hogy egyfajta új Storfer-ügyünk van.”⁴⁸ 1928 decemberében ugyanis Storfer megírja Radónak, hogy lemond az Imago szerkesztéséről. Eitingon véleménye⁴⁹ szerint Storfer oly módon járt el, „hogy kimondottan aljasnak nevezhetnénk, ha nem tudnánk, hogy súlyos beteg emberrel van dolgunk”.⁵⁰ Freud továbbra is kiáll Storfer mellett: „[...] nem szívesen teszek Storfer ellen semmit sem. Végére is ő csinálta az összkiadást, és minden bolondsága ellenére is értékes ember.”⁵¹ Néhány hónappal később Freud – egy Storferral való személyes találkozó után – így nyilatkozik az ügyről: „Egy teljesen felesleges konfliktusról van szó két nevetlen és féktelen ember között, akik közül az egyik patológikus bolond. St[orfer] azt írta R[adó]nak, hogy olyan szerkesztőségnek tagja, amely igen silány munkát végez, R[adó] erre felszólította őt, hogy leveleit – higiéniai felhasználás céljából – puha papírra írja.”⁵² Storfer ezenkívül szeméreti Radónak, hogy az nem adja fel az Imago szerkesztését. Freud elmondja azt is, hogy megjegyzései, amelyek szerint Storfer nem lehet saját ügyének bírója, és Radót semmiképpen nem büntetheti fizettségmegvonással, valamint „összeférhetetlenség esetében egy harmadik, fölérendelt személy döntését kellene kérnie”⁵³ szemlátomást nem találtak visszhangra.⁵⁴ Mindezen súrlódások ellenére végül Storfer és Radó is marad az Imago szerkesztőségében.

A Storfer vezetése alatt máskülönben eredményes és sikeres Verlag anyagi gondjai - a küszöbön álló világgazdasági válság és valószínűleg Storfer hiányos gazdasági képzettsége miatt is – az elkövetkező években állandósulnak. Alig két évvel a fenti események után, 1931. március elején Storfer bejelenti felmondási szándékát. A bejelentés mind Freudnál, mind Eitingonnál igen bosszús fogadtatásra talál, mert Storfer éppen a legalkalmatlanabb időpontban akar távozni, amint ezt Freud és Eitingon is több ízben hangoztatja.⁵⁵ 1931 áprilisában Freud már a Verlag Storfertől való megvédelmzését emlegeti, s azt kívánja: „Bár olyan lenne a helyzet, hogy elküldhetnénk őt, még ha maradni

⁴⁷ FREUD/EITINGON 2004. 611. (1928.11.13.)

⁴⁸ FREUD/EITINGON 2004. 615. (1928.12.19.)

⁴⁹ A továbbiakban Eitingon leírja: „Radó először azonnal azt kérte, hogy ne kelljen ezzel az örülltel együtt dolgoznia, és részéről mindkét folyóirat szerkesztéséről le akart mondani. Azon az estén meg kellett elégednem azzal, hogy Radó pótolhatatlanságát hangsúlyozzam.” (FREUD/EITINGON 2004, 615, 1928. 12.19.)

⁵⁰ FREUD/EITINGON 2004. 615. (1928. 12.19.)

⁵¹ FREUD/EITINGON 2004. 618. (1928.12.31.)

A Storfer-ügyben Anna Freud is állást foglal, és meglehetősen borúlátó. Véleményét így összegzi egy Eitingonnak írt levélben: „Még ha ezúttal félre is tennék a konfliktust, akkor is biztos csak rövid időre. Storfer valószínűleg most, a megromlott anyagi helyzetben bánja, hogy korábban nem tartott ki távozása mellett.” (Anna Freud 1929. 01. 02., Idézi: FREUD/EITINGON 2004, 618.)

⁵² FREUD/EITINGON 2004. 631. (1929.03.27.)

⁵³ FREUD/EITINGON 2004. 631.

⁵⁴ Ami az anyagiakat illeti, Freud arra is figyelmeztette Storfert, hogy Eitingon független szakértővel mérleget fog készíttetni.

⁵⁵ „Storfer viselkedése gazfickósan gonoszkodó (...), úgy tűnik, duzzog, és megszakítja a kapcsolatokat. (FREUD/EITINGON 2004. 719, 1931.03.20.) „Ha menni akar, menjen, csak egy évvel később.” (FREUD/EITINGON 2004. 721, 1931.04.01.)

akarna is.⁵⁶ Végül az ügy valóban Freud kívánságának megfelelően alakul. 1931. április 13-án Eitingon, Storferral folytatott tárgyalásainak eredményeiről beszámolva, elmondja, hogy megegyezett Storferral, miszerint az még egy évig, tehát 1932 júliusáig marad. Storferralnak lett volna kedve 1933 júliusáig is maradni, sőt esetleg újra leszerződni a Verlaggal, hosszú időtartamra, „de ehhez meg nekem nem volt kedvem.”⁵⁷ Eitingonban és Freudban még áprilisban fölmerül az ötlet, hogy a megüresedett igazgatói hely talán éppen Martin Freudnak való lenne.⁵⁸ Storfer az év novemberében a Verlag felvásárlását tervezi, hogy annak kizárólagos tulajdonosává válhasson. Eitingon ezt azonban olyan anyagi kötelezettségek teljesítéséhez köti, amelyeket Storfer végül nem tud teljesíteni.⁵⁹ Az 1931-es év végén Martin Freud elveszíti állását, és 1932. január 16-án leváltja Storfert a Verlag vezetői posztján.⁶⁰ Storfer január végén körlevélben adta közre, hogy visszavonul a Verlag vezetésétől. Storfer, „bukását”⁶¹ követően még 1932. április 24-ig ellátja egyéb szerkesztői feladatait.⁶² Az utolsó neki tett ajánlatot, amely a Verlag intellektuális vezetését jelentené, korábbi fizetése felének megtartása mellett, Storfer elutasítja.⁶³ Freud mindvégig tisztában van vele, hogy „Storferral, bár elviselhetetlen, bolond és pazarló, olyan erőt veszítünk el, amely ügyünknek értékes szolgálatokat tett”⁶⁴, mégis azt kívánja: „Bár megszabadulnánk már tőle”.⁶⁵ 1932. február 22-én Freud tudatja Eitingonnal, hogy a „Verlag elkerülte a csődöt”.⁶⁶

Storfer neve legközelebb – és utoljára – 1934 novemberében szerepel a Freud-Eitingon levelezésben. A kereskedelemben felbukkant egy Freud-kézirat (Ein religiöses Erlebnis), amelyet Freud, emlékei szerint, régebben Eitingonnak ajándékozott (Freud/Eitingon II., 884.). Eitingon kissé feldúltan válaszol: „Tudomásom szerint soha semmit nem vesztettem el, ami Öntől származik. Valamilyen okból olyan elégedetlen most velem, hogy ilyen gyanú árnyéka vetül rám? Kérem, akkor írja meg nekem.”⁶⁷ A rejtélyre, Freud és Eitingon megnyugvására, hamarosan fény derül: „Talán érdekelni fogja Önt, hogyan oldódott meg eladott kézírataim rejtélye. Martin mindent megtudott, a vevő nevét [...], az eladott kéziratok címét és számát [...] és az eladó nevét. Az utóbbi Storfer volt, 600-700 S.-et kapott értük. Egyébként állítólag most nagyon rosszul megy neki.”⁶⁸

Storfer mindazonáltal a Verlagtól való távozása után is folytatja a publikálást az Imagóban, és mindvégig, egészen 1938-as emigrációjáig a Bécsi Pszichoanalitikai Egyesület tagja marad.⁶⁹ Storfer esetében nincs szó tehát sem tudományos nézetkülönbségről, sem kirekesztésről (hiszen a pszichoanalízis fórumai továbbra is nyitva állnak előtte), sem kiléptetésről (hiszen az egyesület tagja marad), de nem stigmatizálta a Burghölzliből szerzett diagnózisa sem.

A elkövető években nyelvtudományi munkáinak szenteli magát, ennek eredményeképpen 1935-ben megjelenik Szavak és sorsuk (Wörter und ihre Schicksale) c.

⁵⁶ FREUD/EITINGON 2004. 722.

⁵⁷ FREUD/EITINGON 2004. 727. (1931.04.13.)

⁵⁸ FREUD/EITINGON 2004. 724-725.

⁵⁹ Lásd Eitingon Storferhez írt 1931.11.22-i levelét: FREUD/EITINGON 2004. 967-971.

⁶⁰ Lásd: FREUD/EITINGON 2004. 779.

⁶¹ FREUD/EITINGON 2004. 779. (1932.01.19.)

⁶² Utolsó feladatát – a tárgymutató elkészítését Freud összegyűjtött műveinek XII. kötetéhez – Storfer már nem végzi el a Verlagnak. (Lásd FREUD/EITINGON 2004. 4. lábjegyzet 781.)

⁶³ FREUD/EITINGON 2004. 777. (1932.01.09.)

⁶⁴ FREUD/EITINGON 2004. 770.

⁶⁵ FREUD/EITINGON 2004. 784.

⁶⁶ FREUD/EITINGON 2004. 787.

⁶⁷ FREUD/EITINGON 2004. 884-885. (1934. 11.07.)

⁶⁸ FREUD/EITINGON 2004. 886. (1934.11.18.)

⁶⁹ A Wiener Psychoanalytische Vereinigung 1937-es nyilvántartásában még szerepel a neve.

monográfiája.⁷⁰ A könyvvel Storfer sikert arat, ám mivel abban a többek között a nemzeti-szocialista szóhasználatot is elemzi, betiltják terjesztését. Magyarországon Kosztolányi írt róla ismertetést.⁷¹ 1937-re megírja a kötet folytatását (Im Dickicht der Sprache⁷²).

1938-ban Adolfról Albertre változtatja a nevét, és az üldöztetések elől – a pszichoanalitikus egyesületek tagjai közül egyedüliként – Kínába menekül. Shanghaiban telepszik le, és röviddel ezután, 1939 májusában megalapítja a *Gelbe Post. Ostasiatische Halbmonatsschrift* c. folyóiratot, amely a pszichoanalízis, a kultúra és a nyelvtudomány összefüggéseinek fóruma⁷³, s többek között célul tűzi ki, hogy a pszichoanalitikus tan „Kínában is megvesse a lábát”.⁷⁴ Olvasóközönségét elsősorban a Kínában élő emigránsok képezik, bár Storfer több kontinensre is eljuttatta a lapot. A folyóiratban Storfer – saját munkái mellett - közli többek között Eitingon, Paul Federn, Arnold Zweig írásait is. Freudról 1939. szeptemberben bekövetkezett haláláról Arnold Zweig emlékezik meg Freud und der Mensch c. írásában. Összesen hét szám jelenik meg, az utolsó 1939 novemberében. Storfer saját egészségi problémái és anyagi okok miatt a folyóirat megszűnik.⁷⁵ Storfer útja Kínából Ausztráliába vezetett, ahol 1944-ben hunyt el, nyomorúságos körülmények között.⁷⁶

Storfer, bár elsősorban nem tudományos munkássága, hanem szerkesztői és szervezői tevékenysége által, jelentős mértékben járult hozzá a pszichoanalízis ügyének előmozdításához és a Verlag mint a mozgalom legfontosabb orgánuma ügyvezetőjeként központi szerephez jut benne. Sok huzavona után végül akarata ellenére történt leváltása megfosztotta őt minden jogkörétől és ezzel együtt a pszichoanalitikus mozgalomban vállalt jelentékeny szerepétől is. Bár az egyesület tagja marad és pszichoanalitikus lapok továbbra is közlik munkáit, Freud látóteréből, mint „bukott” egyén, örökre kikerül. A pszichoanalitikus mozgalom centrumából (ami akkoriban kétségtelenül Freudot és közvetlen szakmai környezetét jelentette) a perifériára kerül, ahol, bár tevékenysége nem kelt már visszhangot a pszichoanalízis belső körében, magányos farkasként továbbra is a pszichoanalízis híveként folytatja munkásságát, és identitásának meghatározó része marad, hogy valaha a Verlag vezetője volt.

Végezetül, néhány továbbgondolásra érdemes tényre hívnám föl az olvasó figyelmét. Storfer nem volt pszichoanalitikus. A pszichoanalitikus mozgalom mint egykori páciens fogadta be, aki semmilyen felsőfokú végzettséggel nem rendelkezett. Ami számított, az tehetsége és a pszichoanalízis iránti elköteleződése volt. Storfer is egy volt a pszichoanalitikus mozgalom azon – egyébként nagyszámú – tagjai közül, akik számára a pszichoanalízis elsősorban nem terápiás eljárást jelentett, hanem értékes eszközt tudományos kutatásaiban, s azon túl – ahogyan Ignotus nevezte – egyfajta ’embernézet’-et. A pszichoanalízis ma főként mint gyógymód van jelen a köztudatban, de nem árt néha felidézni, hogy ez egykor másként volt.

⁷⁰ STORFER 1935.

⁷¹ KOSZTOLÁNYI 1935.

⁷² STORFER 1937.

⁷³ Erről bővebben lásd: BLOWERS 2004.

⁷⁴ MARUI 1939.

⁷⁵ Storfer a *Gelbe Post* hasábjain egy korábbi alkalommal, 1939 nyarán tudatta olvasóival, hogy saját túlhajszoltsága a shanghai-i nyár klímája következtében kiújultak szívproblémái, ezért a folyóirat megjelenése két hónapra szünetel. (STORFER 1939, 1939. 07. 24.).

⁷⁶ Lásd: WITTELS 1945.

Irodalom

Blowers, G. (2004): Bingham Dai, Adolf Storfer, and the Tentative Beginnings of Psychoanalytic Culture in China: 1935–1941. *Psychoanalysis and History*, 6:93-105.

Erős Ferenc (2013): A pszichoanalízis a budapesti egyetem orvoskarán 1918–1919-ben. In: *Zsidóság - tradicionalitás és modernitás: Tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából*. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest, pp. 129-152.

Eppensteiner, B., Fallend, K. und Reichmayr, J. (1987): Die Psychoanalyse Im Film 1925/26 (Berlin/Wien)*. *Psyche – Zeitschrift für Psychoanalyse*, 41:129-139.

Ferenczi Sándor (1982): A pszichoanalízis és a kriminalitás. In: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból*. (Szerk.: Linczenyi Adorján). Magvető, Budapest. 360-384.

Freud, Sigmund (1923/1999): 'Psychoanalyse' und 'Libidotheorie'. In: *Gesammelte Werke XIII*. Fischer Verlag, Frankfurt am Main.

Freud, Sigmund-Jung, Carl Gustav (1974): *Briefwechsel*. Fischer, Frankfurt/M.

- **Abraham, Karl** (1993): *The Complete Correspondence of Sigmund Freud and Ernest Jones 1908-1939*. Szerk. R. A. Paskauskas. Cambridge, Massachusetts, London: The Belknap Press of Harvard University Press.

- **Eitingon, Max** (2004): *Briefwechsel 1906-1939*. (Szerk.: Michael Schröter). edition Diskord, Tübingen.

- **Ferenczi Sándor** (2000-2005): *Levelezés I/1-III/2*. (Szerk.: Ernst Falzeder, Eva Brabant, Patrizia Giampieri-Deutsch, André Haynal, Erős Ferenc és Kovács Anna) Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó, Budapest.

Giefer, Michael (2007): *Das Korrespondenzblatt der Internationalen Psychoanalytischen Vereinigung (1910 – 1941)*. Elektronische Version (Készítette: Michael Giefer.) http://www.luzifer-amor.de/fileadmin/bilder/Downloads/korrespondenzblatt_1910-1941.pdf

Kosztolányi Dezső (1935): Irodalmi levél. Szerelem. A szavak és sorsuk. In: *Pesti Hírlap Vasárnapja*. LVII. évf. 39. sz., 1935. szept. 29., 6.

Marui, Kiyoyasu (1939): Freuds Lehre in Asien 1: Die Psychoanalyse in Japan. In: *Gelbe Post*, 1. évf. (1939.05.01.)

Ries, P. (1995). Popularise And/Or Be Damned: Psychoanalysis And Film At The Crossroads In 1925. *Int. J. Psycho-Anal.*, 76:759-791.

Rothländer, Christiane: Storfer, Adolf Josef. Psychoanalytic Document Database. <http://www.padd.at/people/747?locale=de>

Segel, Harold B. (szerk.) (1993): *The Vienna Coffeehouse Wits. 1890-1938*. Purdue University Press.

Storfer Adolf József (Szerk.) (1905): *Az Új Század. Szabadgondolkodó folyóirat.*

- (1906): A.: Mire tanít a Társadalomtudományi Társaság esete? In: *A Jövő.* 1906. 8. sz. 236-239.
- (1911): Zur Sonderstellung des Vatermordes. In: *Schriften zur angewandten Seelenkunde.* 1911, Heft 12. Deuticke, Leipzig-Wien.
- (1913a): Egy elhibázott élet. [Erich Schmidt halálára.] In: *Nyugat,* 1913. 10.szám 783.
- (1913b): Zakata [Richtzeit Artúr halálára.] In: *Nyugat,* 1913. 10.szám 783–785.
- (1913c): Széljegyzetek. In: *Nyugat,* 1913. 19. szám. 527–528.
- (1914): *Marias jungfräuliche Mutterschaft. Ein völkerpsychologisches Fragment.* Hermann Barsdorf, Berlin.
- (1919): Psychoanalysis ante portas! In: *Szabadgondolat* 1919/4, 94–95
- (1931): Der Ödipuskomplex bei Werfel und bei Wassermann. (Politischer Gegensatz oder erotische Rivalität?) *Die Psychoanalytische Bewegung.* 1931, Heft 5. 471-478.
- (1935): Wörter und ihre Schicksale. Atlantis Verlag, Berlin/Zürich.
- (1938): Im Dickicht der Sprache. Verlag Dr. Rolf Passer, Wien/Leipzig/Prag.
- (Szerk.) (1939): *Gelbe Post. Ostasiatische Halbmonatsschrift.*

Varjas Sándor (1914): A. J. Storfer: *Marias jungfräuliche Mutterschaft. Ein völkerpsychologisches Fragment.* [Könyvszemle] In: *Huszádik Század.* 1904. 06. szám. 835.

Wittels, Fritz: (1945): In Memoriam: Albert Joseph Storfer. *Psa. Quarterly* 14, 234-235.

Friedrich Melinda, doktorandusz

PTE BTK

Munkahely: MTA TTK KPI

Cím: 1117 Budapest, Magyar Tudósok körútja 2.

E-mail: friedrich.melinda@ttk.mta.hu

Faktum és artefaktum

Fülöp Szabina Kitti

Pannon Egyetem
Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar
Veszprém

Képzeljük el magunkat abban a szituációban, hogy épp az egyik kedvenc múzeumunk kiállítótermében sétálunk azok között a festmények között, melyekre millióan kíváncsiak még rajtunk kívül. Kivételesnek érezhetjük magunkat, mert ebben a pillanatban épp velünk történik meg az, hogy e festmények társaságában eltöltsünk néhány percet és gyönyörködhesünk bennük élőben is, nem csak a művészeti albumok lapjain. Milyen gondolatok futnak át ilyenkor az agyunkon? Persze minden embernél más és más, de legtöbbször köztük vannak azok, hogy mi milyen szerencsések is vagyunk, hogy megadatott ez az alkalom. Esetleg az is, hogy élőben még szebb, mint a képeken és az is, hogy egyáltalán minek hatására festhette? Ezek a gondolatok tényleg annyi félek lehetnek, ahányan a képek előtt állnak, egy azonban a legtöbbször közös bennük, mégpedig az, hogy mind tisztelik és csodálják ezeket a kiállított festményeket. Előfordulhat persze az is, hogy valakinek nem nyeri el a tetszését az adott festmény, de legtöbbször még abban a gondolatsorban, szóltan arrébb sétálásban is megtalálható a halvány csodálat, amelyben ő kifejezi nemtetszését.

Milyen szabályrendszer alapján dől el az, hogy mik kerülnek a múzeumok légkondicionált, nagy gonddal kivilágított termeibe? Feltehetjük magunkban a kérdést, hogy a világhírű festmények, melyeket legföltettebb kincsükként őriznek a múzeumok, mivel érdemelték ki ezt a kitüntetést?

Ha egy adott festmény néhány tulajdonságát elfeledjük, merem állítani, hogy éppen ugyan olyan festménnyé válik, melyet könnyedén reprodukálni lehet napjainkban is, hasonló minőséggel. Tegyük fel, hogy nem törődünk azzal, ki festette a képet, mikor és milyen körülmények között. Ha a Sixtus-kápolna mennyezetfreskója tárulna a szemünk elé, és hirtelen elfelednénk a legendás történetet, miszerint Michelangelo hatalmas állványzaton görnyedve, egyik kezében gyertyával, másikban az ecsettel kicsavart testtartásban festette évekig a mennyezetet, vajon mit gondolnánk erről a műről? Talán azt, hogy szépnek szép, de talán az egyik tehetséges művész is meg tudná festeni napjainkban, ha akadna elég ideje.

A világhírű műalkotások között olyan is fellelhető, melyet egyszerűen csak kiemelték eredeti, rendeltetés szerű helyéről és áthelyezték egy múzeumba. Egy remek példa erre Marcel Duchamp *Forrás* című műve. Duchamp kubista, szürrealista és dadaista stílusban is alkotott. Későbbi alkotói korszakában olyan tárgyakat használt fel, melyek előre legyártott tömegtermékek voltak, semmit nem változtatott meg rajtuk. Ő maga nevezte el őket ready-made-eknek, melyekkel pusztán az volt a célja, hogy a műalkotások mibenlétét megkérdőjelezze és aláassa, a tárgyak hierarchiájának rendszerét felborítsa.

A szóban forgó alkotás nevezetesen egy közönséges piszoár. Lehetne persze olyan piszoár is, melyet Duchamp formált meg agyagból, vagy faragott ki márványból. Viszont ez egy olyan piszoár, amit a francia művész egy mosdóból áthelyezett egy múzeumi

kiállítóterembe. Mint ahogyan azt az előbb is említettem, ezeken a ready-made-eken Duchamp semmit sem változtatott, mindössze csak elforgatta, megvilágítás alá helyezte egy múzeumban és már el is készült azzal a művével, ami napjainkra már olyan magasra emelkedett a műalkotások között, mint például Botticelli *Tavasza*.

A kérdés tehát még mindig az, hogy mi alapján dől el, hogy pont az a bizonyos piszoár lép jóval feljebb a tárgyak hierarchiájának lépcsőfokain és válik műalkotássá, miért nem egy másik?

Ha ebből a nézőpontból vizsgáljuk a kérdést, akkor világossá válik, hogy nem a műalkotás a fontos, vagy annak milyensége, hanem az a szabályrendszer, ami alapján abból a tárgyból műalkotás válik.

Ezzel a kérdéskörrel már sokan foglalkoztak. Arthur C. Danto, nagyhatású művészetfilozófus pedig lehetségesnek gondolja azt, hogy két, a külső tulajdonságokat tekintve teljesen egyforma tárgy közül az egyik műalkotás legyen, a másik, látszólag ugyanolyan tárgy pedig ne kapja meg ugyanezt a kitüntetést.¹ Danto *A közhely színváltása* című művében a szemünk elé tár egy példát, mely az előbbi gondolatát rendkívül jól bemutatja:

„Tegyük fel, hogy közvetlenül halála előtt, már addigra is lenyűgöző életműve megkoronázásaként Picasso is készít egy nyakkendőt, melyet a következőképpen írok le: Picasso, aki persze már évek óta nem viselt nyakkendőt, megtalálta egyik régi nyakkendőjét és élénk kékre festette. [...] Picasso nyakkendőjét (Le cravate) a mester kezétől származó más művekkel együtt kiállítják. Hallani, ahogy egy tovahaladó látogató azt motyogja: a gyereke is tudna ilyet csinálni. Egyet is értek vele, ami ezt, mint tárgyat illeti. Képzeljük el, hogy egy gyerek megszerzi apja egyik nyakkendőjét és befesti kék festékkel, a lehető legegyszerűsebben, még hozzá olyan festékkel, melyet ugyanaz a cég (a Sapolin) gyárt, mint amit Picasso használt. Azért festi be, hogy »szép legyen« – magyarázza a gyerek. [...] Továbbmegyek, és azt mondhatom, hogy hiába van meg itt is a példánk által megkövetelt megkülönböztethetlenség, amit a gyerek hozott létre, az mégsem műalkotás. Valami meggátolja, hogy belépjen a felszentelt műalkotások szövétségébe, melybe Picasso nyakkendői könnyedén bebocsáttatást nyernek, még ha különösebb elragadtatás nélkül is.”²

Továbblépve Danto példáján, többek között olyan állítások is születtek ebben a témában, hogy az artefaktualitás nem tartozik a műalkotás szükségszerű feltételei közé, valamint, hogy egy műalkotás nem-kézzelfogható tulajdonságai is jelentős szereppel bírnak. Az előbbit Morris Weitz, utóbbit pedig Mandelbaum állította.³

Fontos leszögeznünk, hogy a műalkotások definícióját illetően még egyetlen olyan fogalom sem született, amelyet egyetemesen elfogadtak volna, éppen ezért aktuális kérdés ez még napjainkban is. Annak ellenére ugyanis, hogy nem tudjuk, mitől válik valami műalkotássá, mégis szerves részét képezi a mindennapjainknak, hiszen rendszeresen nyílnak tárlatok a múzeumokban újabb és újabb repertoárral.

Azok közül, akik e kérdéskörrel foglalkoznak és foglalkoztak, George Dickie-t emelem ki, aki 1969-ben *A művészet definiálása* című írásában foglalkozik ezzel a témával. Dickie azok közé tartozott, akik pontosan meg akarták fogalmazni a művészet mibenlétét, éppen ezért két fő kritériumot állít fel, amelyek szerinte elengedhetetlen szakmai jegyek abban az esetben, ha ezt a kérdéskört vizsgáljuk.

¹ DANTO 1996, 195-204.

² DANTO 1996, 41-60.

³ DICKIE 2007, 40.

Dickie a már említett írásában így fogalmaz: „*A leíró értelemben vett műalkotás artefaktum, melyre egy társaság, vagy egy társaság valamely részcsoportja az értékelés várományosságának a státuszát ruházta át.*”⁴

Dickie az értékelésre várományos státusz átruházásán azt a folyamatot érti, melynek végén az artefaktum az egyik múzeum kiállítótermében függ. Ezzel pedig elérte azt a célt, mellyel feljebb léphetett a tárgyak hierarchiájának lépcsőfokain.

Az én célom az, hogy rávilágítsak ezeknek a már meglévő feltételeknek a hiányosságaira, pontatlanságaira, valamint arra, hogyan lehetne ezeket pontosítani úgy, hogy a követelményeknek megfeleljenek.

Az első kritérium az artefaktualitás megléte volt. Dickie szerint azonban valami attól is műalkotássá válhat, ha egyszerűen kiemeljük azt az eredeti helyéről. Ez a folyamat figyelhető meg a már említett *Forrásnál* is. Semmi más nem történt ugyanis, csak az, hogy a művész kiemelt egy piszoárt a mosdóból és a múzeumba vitte. Joggal merül fel bennünk tehát a kérdés, hogy ebben az esetben a múzeumban történő megtekintés adja neki az artefaktualitást?

Ekkor azonban az a furcsa helyzet tárul elénk, hogy ha a *Forráshoz* nem tartozik közvetlenül hozzá a múzeum, mint megtekintési környezet, akkor akár egy mosdót is szemlélhetünk úgy, mint egy múzeumot, mivel ott is láthatunk piszoárokat, amelyek ráadásul semmiben sem különböznek a múzeumban kiállított darabtól, mindössze csak abban, hogy használatra készek.

Dickie második feltétele az volt, hogy egy bizonyos társaság vagy csoport ruházza át a műalkotási státuszt, viszont arra már nem tért ki, hogy ez a társaság pontosan kikből kell, hogy álljon és miért pont ők lettek kiválasztva erre a feladatra. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk azt is, hogy ez két aspektusból is falszifikálható.

Nem csak egy társadalmon belül kell ezt vizsgálni, hanem különböző társadalmak között is, ugyanis ezek eltérőek lehetnek. Ha két eltérő értékrendű csoportot veszünk alapul, akkor szinte biztosan találunk különbséget abban is, hogy miket tekint műalkotásnak az egyik, és mit a másik csoport. Például ami egy kelet-afrikai törzs számára féltve őrzött műnek számít, azt nem feltétlenül fogadják el artefaktumként Kínában.

Az azonban nem csak téri síkon lehet ezt a kérdést tárgyalni, hanem időbeli eltolódások mentén is, ugyanis az idő múlásával is felmerülnek olyan tények, amelyek rámutathatnak Dickie kritériumainak esetleges gyengeségeire. Az általa leírt illetékes társaság nem feltétlenül azonos az aktuális társasággal, ezért is történhetnek meg olyan esetek, melyek során egy alkotást a megszületése után nem neveznek műalkotásnak, nem emelik feljebb a tárgyak hierarchiájának rendszerében. Azonban egy bizonyos idő elteltével, amikor egy másik illetékes csoport dönt e tárgyak felől, akkor ők már határozhatnak úgy, hogy az a tárgy az általuk hozott döntés alapján már teljes értékű műalkotásnak számít. Ezt az eshetőséget remekül bemutatják Csontváry Kosztka Tivadar festményei. Őt legtöbbször az expresszionizmushoz és a posztimpreszionizmushoz sorolják, azonban teljes mértékben egyik irányzathoz sem tartozott. Az ő esetében megfigyelhető időbeli eltérés mellett a már említett térbeli is megjelenik, hiszen amíg Csontváry műveit hazánkban nem ismerték el, addig más európai illetékes csoportok már élete során is elismerték. Csontváry patikusnak állt amellett, hogy önmaga szórakoztatására festett, azonban amikor patikáját államosították és a festményeiből sem tudott megélni, gyakorlatilag éhen halt. Nagy valószínűséggel a munkái is odavesztek volna, mert a jó minőségű vásznakat, amikre képeit festette, örökösei fuvarosoknak szerették volna eladni, de Gerlóczy Gedeon felvásárolta őket. Ebből a példából jól látszik, hogy az illetékes és aktuális társaságok korántsem biztos, hogy ugyan olyan döntéseket hoznak, valamint az egy időben működő

⁴ DICKIE 2007, 43.

aktuális társaságok sem feltétlenül értenek egyet abban, hogy mit neveznek műalkotásnak. Ezáltal megállapíthatjuk, hogy nincsenek olyan örökérvényű elveik ezeknek a csoportoknak, amelyek alapján egyértelműen megállapíthatják egy tárgyról, hogy az műalkotásnak számít-e vagy sem. Mondhatni, a társaság tagjai valamennyire saját véleményük alapján döntenek, vagy legalábbis közös vélemény alapján, melyeket természetesen befolyásol az adott társadalom és a kor, melyben működnek. Mi más magyarázat lenne arra, hogy eltérő döntéseket is hozhatnak?

Az is fontos kérdés, hogy kik választják ki ezeket a szakembereket? Ugyanis ők azok, akik ítélik az alkotásokat és műalkotásokat felett, de ki az, aki felettük ítélik? Egyszerűbben: ki dönti el, hogy miért pont ők döntsenek? Az a tény, hogy ők erre jogosultak azt előfeltételezi, hogy nekik vagy azoknak, akik őket kinevezték, tudniuk kell, hogy pontosan milyen kritériumok alapján lehet valamit műalkotásnak nyilvánítani. Valamint azt is tudniuk kell, hogy az a csoport, akiket ők kiválasztanak, szintén tudja ezeket a feltételeket. Azonban pont ez az, amit nem tudunk, és amit keresünk, joggal mondhatjuk, hogy ők sem tudják pontosan az ehhez szükséges feltételeket. Dickie ezen kritériuma akkor állná meg a helyét százszázalékosan, ha egészen pontosan meg tudná mondani, hogy mely illetékes csoport az, akinek a szava döntő, és hogy pontosan mi alapján döntenek. Az utóbbihoz azonban szükséges a művészet mibenlétének a definíciója, máskülönben mi felől kellene dönteni?

Ami a művészet mibenlétének definícióját illeti, én sem szándékozom válasszal szolgálni annak fogalmát illetően, csak egy, már meglévő válaszkísérlet gyengébb, kiegészítendő pontjaira világítottam rá. Álláspontom szerint, miután Dickie válaszkísérletének értelmezéséből sem kaphatunk a művészet mibenlétének megválaszolásához szükséges és elégséges feltételeket, így az iménti kérdés még mindig megválaszolásra vár.

Irodalomjegyzék

DANTO 1996= Arthur C. Danto, A közhely színeváltozása. Enciklopédia Kiadó, Budapest 1996.

DICKIE 2007= George Dickie: A művészet definiálása. In: *Szkholon*, 2007. 2. sz. 40-47.

Fülöp Szabina Kitti

Pannon Egyetem, Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar, Antropológia és Etika Tanszék

Cím: 8200 Magyarország, Veszprém, Egyetem utca 10.

E-mail cím: fulop.szabina@gmail.com

Az aktív külpolitikától a német orientációig: Viscount Chilston brit követ megbízatása Magyarországon (1928–1933)

Fürj Orsolya

Debreceni Egyetem
Debrecen

Absztrakt¹

Amikor 1928 nyarán Viscount Chilstont Budapestre helyezték át, elődjétől, Sir Colville Barclaytól öröklött problémaként először az aktivizálódó magyar külpolitika okozta nehézségekkel kellett megbirkóznia. Továbbra is előtérben maradt a királykérdés, amellyel kapcsolatban számos bizonytalan eredetű híresztelés kapott szárnyra. Az angol álláspont viszont változatlanul elutasító volt egy lehetséges Habsburg restauráció tekintetében. Az 1927-ben hirtelen kirobbant Rothermere-kampány lecsendesedését a következő években a budapesti British Legation nyugalommal várta meg. A brit parlament magyarbarát csoportjának aktivitása a gazdasági problémák előtérbe kerülésével ugyan átmenetileg csökkent, de 1933-tól ismét több magyarbarát brit politikus érkezett Magyarországra, akiknek tevékenységétől a hivatalos brit diplomácia élesen elhatárolódott, és Viscount Chilston kapta a feladatot, hogy ezt a magyar politikai és társadalmi körök tudomására hozza. Bár a Foreign Office folyamatosan figyelemmel kísérte Magyarország kapcsolatát a kisantant államokkal és Olaszországgal, de egyre inkább a német irányvonal keltette fel érdeklődését. Az 1933-as év jelentős eseménye Gömbös Gyula németországi útja volt, amely körüli bizonytalanság számos találgatásra adott okot a brit diplomaták körében.

Mindezek alapján jelen vizsgálat a két világháború közötti brit-magyar diplomáciatörténet egy időben és megközelítésben szűkebb szeletére kíván rámutatni, arra az alapvető kérdésre keresve választ, hogy Viscount Chilston budapesti diplomáciai szolgálata idején hogyan viszonyult a Foreign Office a magyar külpolitikai eseményekhez, amelyekhez azonban szoros értelemben nem kapcsolódik a gazdasági világválság magyarországi hatásainak elemzése. A kutatás alapvető forrásbázisát a budapesti British Legationról küldött követi jelentések alkotják, amelyekből részletesebb információ nyerhető arról, hogyan vélekedtek a brit diplomácia helyszíni és londoni szakemberei a magyar külpolitikai fejleményekről, milyen álláspont formálódott ki körükben a Magyarországgal szemben követendő politikáról, illetve milyen kép alakult ki Bethlen István, Horthy Miklós vagy Gömbös Gyula személyét és munkáját illetően.²

Kulcsszavak: *Horthy-korszak, Foreign Office, diplomácia, revízió*

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

² A korszak magyar külpolitikájához részletesebben lásd: Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest, Osiris, 2005; Thomas L. Sakmyster: *Hungary, the Great Powers, and the Danubian Crisis 1936–1939*. Athens, The University of Georgia Press, 1980.

1. Bevezetés

Sir Colville Barclay utódként, 1928-ban ismét egy tapasztalt, a térség problémáit is ismerő diplomata került a budapesti brit követség élére. Aretas Akers-Douglas, 2nd Viscount Chilston (1876–1947) az első világháború előtti időszakban Madridban, Konstantinápolyban, Athénban, Szófiában, Rómában és Bukarestben szolgált, majd a párizsi békekonferencia brit delegációjának tagja lett. 1921-től bécsi követség élére került, ahonnan 1928. június 1-jén helyezték át Budapestre Sir Colville Barclay helyére.³ A két világháború közötti időszakban Viscount Chilston vezette leghosszabb ideig, öt és fél éven át a budapesti British Legationt, amely idő alatt „általánosságban, érthető okokból Magyarország csendes volt”, és nem kellett olyan komoly nehézségekkel megbirkóznia, mint Sir Thomas Hohlernek az 1920-as évek elején.⁴

A követség – általában öt főből álló – diplomáciai szintű személyi állománya is átalakult ebben az időszakban. A követ után a legfontosabb pozícióban 1931-ig G. G. M. Vereker első titkár dolgozott, 1931 és 1933 között azonban a Foreign Office nem nevezett ki első titkárt Budapestre, a másodtitkárok és a katonai attasék személye pedig változó volt.⁵ Nemcsak Viscount Chilston időszakában, hanem az egész Horthy-korszakban, a követség állandó, magyarul is tudó munkatársa maradt Frank Gann Redward irattáros, aki 1935-től már sajtóattaséként is dolgozott Budapesten. Továbbá első és másodosztályú kereskedelmi titkárok is segítettek a követség munkáját, illetve egy konzulátus is működött az 5. kerületi Zoltán utcában.⁶

A budapesti brit diplomácia munkáját magyar személyek is segítették, Dr. Frankl Imre az alkonzulátus tiszteletbeli jogi tanácsadója⁷ volt, Fiala Richárd orvos pedig a budapesti angol kolónia számára nyújtott segítséget, munkájáért 1931-ben az angol király az Order of the British Empire tiszti keresztjével tüntette ki.⁸ A korabeli angol források említést tesznek egy bizonyos Szűcs Jenő kapitányról is, akit a követség 1922-től 13 éven át alkalmazott liaison officerként, mert „mindenkit ismert és el tudott végezni minden olyan munkát, amelyhez a magyar hatóságok közreműködésére volt szükség”. Angol nyelvtudásának köszönhetően Szűcs elkísérte a brit követeket a hivatalos utakra és a kormányzó által rendezett vadászatokra, valamint a magyar sajtóhírekről is informálta a követséget.⁹

A Foreign Office területi felosztási elve alapján Magyarország 1933-ig – Németország, Olaszország, Ausztria, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia, Bulgária, Görögország és Albánia mellett – a Central Departmenthez tartozott, amelynek vezetője ekkoriban Sir Orme Sargent volt. 1933-ban azonban Magyarország a Southern Department irányítása alá került, Sir Owen O'Malley vezetésével.¹⁰

³ FO LIST 1929, 197.

⁴ REDWARD 1956, 154.

⁵ Másodtitkárok: Harold Lister Farquhar (1929), Patrick Stratford Scrivener (1931–1932), W. E. Houstoun-Boswall (1933). Katonai attasék: Captain Montagu Parry-Jones (1927–1929), Major William Duthie Morgan (1930), Brevet Lieut.-Col. Frank Noel Mason-Macfarlane (1931–1934).

⁶ FO LIST 1929, 67; 1930, 28, 67; 1931, 28, 67; 1932, 67, 335.

⁷ TNA FO 369 2095/K3706/3706/221 British war graves in Hungary. Imperial War Graves Commission. 18 March 1929, 242; TNA FO 371 14396/C6821/3929/21 Marriage of Archduke Albrecht of Austria with Madame I. D. Rudnay. From Mr. Scrivener, 27 Aug 1930, 200.

⁸ MTI Napi Hírek 1931. október 1, 8.

⁹ F. G. Redward visszaemlékezése szerint, idővel Szűcs túl nagy érdeklődést mutatott a követség feladatai iránt, ami 1934-ben nem kívánatosá tette további munkáját. REDWARD 1956, 145.

¹⁰ FO LIST 1929, 10; 1930, 10; 1931, 6; 1932, 10.

2. Királlyal vagy király nélkül?

Bár az 1920-as években a királykérdéssel kapcsolatos angol álláspont változatlanul elutasító volt, 1928-ban Albánia példájának párhuzamba állításával némi zavar mutatkozott a brit diplomaták körében. Charles Howard Smith, a közép-európai osztály referense arra figyelmeztetett, „logikátlan” lenne, ha a nagyhatalmak elismernék Ahmed Bey Zogut Albánia királyának, de elutasítanák a magyarok kérését, akik a Habsburg-ház trónfosztását „kényszer alatt kötött” szerződésnek tekintik.¹¹ D. L. Busk, a közép-európai osztály egy másik hivatalnokja is engedékenyebb hangnemben fogalmazott, amikor felvetette, vajon az angol kormány megakadályozhatja-e Magyarország önrendelkezési jogát, és szabad-e hagyni, hogy a kisantant befolyásolja a brit véleményt a királykérdéssel kapcsolatban. A legnagyobb nehézséget abból eredeztette, hogy Magyarországon a Habsburgokra „az elveszett nagyság szimbólumaként” tekintenek. Busk lehetségesnek tartotta, hogy Franciaországgal és Olaszországgal való előzetes konzultációhoz kötötte, de egy későbbi időpontban Magyarország ismét felvethesse a kérdést megvitatás céljából. Sir Orme Sargent viszont a kérdés mihamarabbi lezárását pártolta, bár elismerte, hogy az 1920–1921-es események ellentétesek voltak az angol kormány politikai elveivel, de abban bízott, hogy ha a „kisantant most nem elég bölcs, és megfagyasztja a háború félelmével az ereinket, ahogy 1921-ben is tették, hogy megtartsanak minket a kötelezettségeink mellett”, akkor egyszerűen a Népszövetség elé utalva a kérdést kell megszabadulni ettől a felelősségtől.¹²

Annak ellenére, hogy a királykérdés folyamatos napirenden maradt, Viscount Chilston nem látott benne komoly veszélyt, megállapítása szerint, amíg Horthy él, és amíg a legitimisták és Albrecht támogatói „többé-kevésbé nyugton maradnak”, addig Bethlen erős keze alatt fog várhatóan folytatódni a sokkal fontosabb belpolitikai fejlődés. Chilston maga is a monarchiát tartotta Magyarország megfelelő államformájának, ugyanakkor azt is elismert, hogy a király nélküli királyság állapota nem tartható fenn korlátok nélkül, mert nemcsak a legitimisták, hanem a lakosság nagy része is arra vár, hogy előbb vagy utóbb törvényes király lépjen Horthy helyére. A reményeket tovább táplálta a közelgő 1930-as év, Ottó nagykorúvá válásának időpontja.¹³

A félreértések elkerülése érdekében a brit diplomácia nagyon óvatosan járt el a királykérdéssel kapcsolatban, így elutasította Albrecht herceg kérését, aki 1929 nyarán, angliai látogatása során találkozni kívánt a királlyal és a walesi herceggel is. C. Howard Smith „politikai szempontból nem kívánatosnak” nevezett egy ilyen találkozót, mert így az angol kormány, Magyarország szemében Albrecht támogatójaként tűnne fel, Olaszország és a kisantant szemében pedig a Habsburg-ház visszatérésének támogatójaként.¹⁴

A királykérdéssel kapcsolatban számos híresztelés is szárnyra kapott, amiknek igazságtartalmában Viscount Chilston ugyan kételkedett, de bizalmasan továbbította értesüléseit a Foreign Office-ba. 1930 májusában arról tájékoztatta a közép-európai osztály vezetőjét, Sir Orme Sargent-et, hogy Bethlen István római útjáról hazatérve feltehetően találkozott a legitimista vezetőkkel, köztük Apponyi Alberttel, és tudatta velük Mussolinivel való tárgyalásainak eredményét. Eszerint Mussolini beleegyezett¹⁵, hogy

¹¹ TNA FO 371 12933/C6512/34/21 Monarchist movement in Hungary. From Mr. Wingfield (Rome) to Mr. Sargent, 20 Aug 1928, 230-231.

¹² TNA FO 371 14396/C5369/3929/21 Kingship question in Hungary. From Mr. Addison (Prague), 3 July 1930, 140-144.

¹³ TNA FO 371 12934/C8002/34/21 Kingship question in Hungary. From Viscount Chilston, 24 Oct 1928, 16-21.

¹⁴ TNA FO 371 13665/C3527/35277/21 The Archduke Albrecht. From Lord Chilston to Mr. Sargent, Private & Confidential, 15 May 1929, 200-206.

¹⁵ 1930 folyamán egyre több híresztelés érkezett arról, hogy Mussolini már nem ellenzi, hogy Habsburg kerüljön a magyar trónra, bár a budapesti olasz követ ezt nem erősítette meg Chilston számára, aki a

1930. november 20-án, Ottó nagykorúvá válásakor, a magyar parlament a következő hivatalos deklarációt fogadja el: 1) Magyarország államformája királyság, és a nagyhatalmak csak az Ausztriával való egyesülést tiltották meg 2) az 1921-es Habsburg-ház trónfosztását kimondó törvény erőszak hatása alatt született, így erkölcsileg nem kötelező érvényű. A deklaráció kinyilvánítása utáni lépéseket a kül- és belpolitikai helyzettől tették függővé, de még a parlament nyári ülésezési szünete előtt Bethlennek egy törvényjavaslat benyújtásával kellett volna a nádori hivatal felélesztését kezdeményezni, amely szerint a nádort titkosan, az alsó- és felsőház együttes ülésével választanák meg, a nádori eskü letételével a kormányzói hivatal megszűnne, és király hiányában a nádor korlátlanul gyakorolná az uralkodói jogokat. Bethlen azonban Gömbös Gyula ellenszegülésétől tartva, azt javasolta, hogy magának a kormányzónak ajánlják fel a nádori hivatalt. Abban az esetben, ha ezt Horthy visszautasítaná, Bethlen hajlandónak mutatkozott saját maga nádorrá választására, amit azonban Chilston „meglehetősen fantasztikus” ötletnek vélt. Az egész történet valóságtartalma is kétséges volt számára, mert a nehéz gazdasági helyzetben, véleménye szerint, az emberek többségét kevésbé érdekelte a királykérdés, és elképzelhetetlennek tűnt, hogy Bethlennek vagy az országnak bármi előnye származott volna a fennálló államrend megzavarásából. Ha mégis lett volna alapja a történetnek, akkor lehetséges magyarázatként inkább a legitimisták támogatásának megszerzése merülhetett fel.¹⁶

3. Egy állandó probléma: a revízió

A Foreign Office bár megértőnek mutatkozott a magyar sérelmek iránt, de határozottan elutasította a magyar álláspontot, miszerint a revízió megvalósítása lenne a közép-európai béke alapja.¹⁷ Az 1927-ben hirtelen kirobbant Rothermere kampány lecsendesedését a következő években London nyugalommal várta meg. Sir Orme Sargent sem látta indokoltnak, hogy feladják korábbi csendes politikájukat¹⁸, viszont továbbra is igyekeztek eloszlatni a kampány körüli téves elképzeléseket. Lord Charnwood, aki korábban már találkozott személyesen Horthy-val, 1928-ban egy levélben tudósította a kormányzót arról, hogy Lord Rothermere olyan emberként ismert Angliában, aki a pénzszerzés képességével bír, de tudással nem rendelkezik, politikailag népszerűtlen és befolyása sincsen, a pártok politikailag megbízhatatlannak tartják.¹⁹

Rothermere 1928 decemberében küldött karácsonyi üzenetében, amelyet több lap is közölt, Viscount Chilston egy új vonalat vélt felfedezni. Bár korábban Rothermere revíziós propagandája során nem említette a királykérdéssel és a magyar belpolitikai helyzettel kapcsolatos nézeteit, most azonban óva intett a Habsburg-ház bármely tagjának magyar trónra való visszaültetésétől, mert egy ilyen kísérlet nagyban veszélyeztetné nemcsak a revíziós reményeket, hanem az ország egész helyzetét. C. Howard Smith egyszerű magyarázatot talált erre a változásra: „Micsoda szentbeszéd! Úgy tűnik nekem, mintha

körülmények fényében nem tekintette pusztán pletykának Ottó és a legfiatalabb olasz hercegnő házasságának ötletét. TNA FO 371 14397/C8479/3929/21 Kingship question in Hungary. From Lord Chilston to Mr. Sargent, 12 Nov 1930, 44-45.

¹⁶ TNA FO 371 14396/C3929/3929/21 Kingship question in Hungary. From Lord Chilston to Mr. Sargent, Confidential, 13 May 1930, 97-103.

¹⁷ BÁTONYI 2004, 1.

¹⁸ TNA FO 371 12936/C4982/182/21 Lord Rothermere's pro-Hungarian campaign. From Foreign Office Minutes, 11–14 June 1928, 223.

¹⁹ TNA FO 371 12936/C5093/182/21 Lord Rothermere's pro-Hungarian campaign. From Lord Charnwood to Sir W. Tyrrell, 27 June 1928, 226-230.

Lord Rothermere elegáns visszavonuláson dolgozna, miután rájött, hogy a magyar kampánya nem kifizetődő.”²⁰

A gazdasági világválság átmenetileg háttérbe szorította a revíziós propagandát, a budapesti brit követség 1930-as és 1931-es évről készített értékelő jelentése szerint a magyar külpolitikai vezérelvvé a gazdasági kapcsolatok kiépítése, a magyar termékek új felvevőpiacának megtalálása vált.²¹ Viszont 1933-ban Viscount Chilston már arra figyelmeztetett, hogy „különösen aktívvá” vált a magyar revíziós propaganda, amely a brit-magyar kapcsolatok minden formájának igyekezett revíziós színezetet adni, ezért a brit követség elsődleges feladatává vált a magyar közvélemény tájékoztatása a hivatalos angol állásponttól. Viscount Chilston alapvető különbséget látott az 1920-as és 1930-as évek revíziós propagandája között: míg korábban Bethlen István a revizionista mozgalom engedélyezésével a figyelmet kívánta elterelni a kormányzása során felgyülemelő nehézségekről, addig Gömbös Gyula hatalomra kerülésével politikájának alappillérvé tette a revíziót.²² R. M. A. Hankey, a Foreign Office egyik közép-európai referense is megjegyezte, mivel a revízió elsőrangú szerepet kapott a Gömbös-kormány politikájában, ezért Anglia csak a „becsületes közvetítő” szerepét töltheti be.”²³

A revíziós propaganda egy fontos részét alkotta a brit parlament magyarbarát csoportja, akik tevékenységükkel különösen kényes helyzetbe hozták a budapesti brit követséget. Az 1920-as évek második felét követően, 1933-tól ismét gyakoribbá váltak a magyarbarát brit képviselők budapesti látogatásai. 1933 augusztusában kiemelkedő jelentőségű nemzetközi esemény, a cserkész világjamboree került megrendezésre Gödöllőn, amelyre Teleki Pál a walesi herceget is meghívta, a brit diplomácia azonban – a herceg meglévő elkötelezettségeire hivatkozva – elutasította a meghívást, tekintve, hogy „a jelenlegi zavart közép-európai helyzetben egy ilyen jellegű látogatást szükségszerűen félreértenének”.²⁴

A budapesti brit követség már augusztusban arról tájékoztatta Londont, hogy szeptemberben a brit parlamenti képviselők, újságírók és üzletemberek nagy csoportjának budapesti látogatása várható, amit részben a Magyar Külügyi Társaság, részben a Pesti Hírlap szervezett. A másod titkár, Patrick Scrivener arra figyelmeztetett, hogy az angol vendégeknek nagyon oda kellene figyelniük nyilatkozataikra, mert magyar részről várhatóan mindent megtesznek, hogy a látogatást revizionista színezetben tüntessék fel, a gyanút pedig csak erősíti a Pesti Hírlap szerepe. A brit követség ezért azt javasolta, hogy munkatársaik ne jelenjenek meg nyilvánosan a képviselők társaságában.²⁵ Az utasításoknak megfelelően a követség tagjai elhatárolódtak a magyar propaganda által az angol vendégek tiszteletére rendezett eseményektől. A másik oldalon is megfogadták a tanácsokat, az angol képviselők óvatosan hangsúlyozták, hogy bár általánosságban szimpatizálnak a magyar revíziós célokkal, de utazásuk elsődleges célja a kérdés helyszíni tanulmányozása. Sőt, egyikük, Geoffrey Mander képviselő kifejezetten örült annak, amikor

²⁰ TNA FO 371 12937/C9868/182/21 Lord Rothermere and Hungarian campaign for revision of Treaty of Trianon, From Viscount Chilston, 25 Dec 1928, 35-42.

²¹ TNA FO 371 15973/C889/889/21 Annual report on Hungary for 1931, From Lord Chilston, 20 Jan 1932, 286-313.

²² TNA FO 371 16782/C5595/395/21 Revisionist movement in Hungary. From Lord Chilston, 9 June 1933, 163-170.

²³ PRITZ 1982, 83-84.

²⁴ FÜGGETLENSÉG 1933, 3; MTI Magyar Országos Tudósító 1933. május 16, 16; MTI Magyar Országos Tudósító 1933. május 23, 14; TNA FO 371 16786/C6227/6227/21 Proposed visit of Prince of Wales to Hungary in connexion with Boy Scouts World Jamboree to be held in August. From Mr. H. Lloyd Thomas to Sir R. Vansittart, 7 July 1933, 53-56.

²⁵ TNA FO 371 16786/C7429/7429/21 Visit of British Members of Parliament to Hungary. From Mr. Houstoun-Boswall to Mr. Sargent, 15 Aug 1933, 109-111; TNA FO 371 16786/C7926/7429/21 Visit of British Members of Parliament to Hungary. From Foreign Office Minute, Mr. Scrivener, 6 Sep 1933, 112-115.

„egy heti magyar propaganda után lehetősége nyílt meghallgatni a másik oldalt” egy brit követségi ebéd során, amelyre a francia és román katonai attasé, valamint a cseh ideiglenes ügyvivő is meghívást kapott.²⁶

Az események következményeként az új másod titkár, W. E. Houstoun-Boswall egy hosszú jelentésben tájékoztatta Owen O'Malley-t arról, hogy ezek a látogatások milyen diplomáciai károkat okoznak. Felvetette, hogy valamilyen módon „el kellene bátorítani őket”, mert az angol képviselők legtöbbje teljesen tudatlan a magyar kérdésben, „úgy tűnik hajlamosak elragadtatni magukat a sületlen ötleteik és pillanatnyi érzelmeik által.” Ráadásul, mivel vendégként ünneplik őket Magyarországon, nem is tudnak teljesen pártatlanok lenni mondanivalójukban, így viszont a magyar közvéleményben azt a benyomást keltik, hogy „Nagy-Britannia majdnem lelkesebb Magyarországnál a békeszerződés revíziójában”. Bár Houstoun-Boswall azt is elismerte, hogy egy-két kivételtől eltekintve, az angol képviselők többsége ügyelt arra, mit mond és kíváncsi volt a másik oldal véleményére is, de mégsem tartotta tisztességesnek, hogy hamis reményeket keltsenek Magyarországon, ráadásul ők lennének az elsők, akik cselekvésre szólítanak fel az angol kormányt, ha egy külföldi Észak-Írország függetlenségéről beszélne Dublinban.²⁷

A brit diplomáciának további nehézséget okozott, hogy pont ebben az időszakban utazott Bethlen István Angliába, így kérdésessé vált, vajon a brit külügyminiszter fogadja-e látogatását. A találkozó mellett szóló érv volt Bethlen politikai életben betöltött szerepe az 1920-as években. Másrészt viszont, a korábbi pozitív Bethlen-kép mellett, ekkora már kritikusabb vélemények is megjelentek, és félő volt, ha találkozna a brit külügyminiszterrel, azt valószínűleg a magyar, a kisantant sajtó és Lord Rothermere lapja is félreértelmeznék.²⁸

A kisantant sem nézte jó szemmel a magyar propaganda újabb fellendülését, amiről a brit diplomáciát is tájékoztatta. 1933 novemberében Beneš Sir John Simon brit külügyminiszterrel az angliai magyar propagandáról folytatott beszélgetése során, különösen a brit parlamenti képviselők budapesti látogatásait és a brit alsóházban benyújtott indítványukat nehezményezte. Beneš azon aggodalmának is hangot adott, hogy amíg a múltban az angol közvélemény objektíven viszonyult a magyar ügyekhez, addig most úgy tűnik, elkezdtek támogatni azt. Figyelmeztetett, hogy a kisantant következő találkozásán kollégái ellenpropaganda indítását fogják javasolni Angliában, bár ő maga ellenezte, hogy „Anglia a propaganda földjévé” váljon, ezért arra utasította a londoni csehszlovák követet, hogy tartózkodjon minden ilyen jellegű cselekedettől. John Simon is egyetértett ezzel, és arra figyelmeztetett, hogy bár nem ellenzik magánszemélyek nézeteinek reprezentálását, de egy külföldi kormány hivatalos propagandája már kevésbé lenne kívánatos.²⁹ A bukaresti brit követtől is olyan hírek érkeztek, hogy Románia nem veszi jó néven a magyarbarát brit képviselők akcióját. A román álláspont szerint a békeszerződések egy homogén egységet alkotnak, ezért a trianoni szerződés módosítása „káoszt” eredményezne, és a brit diplomácia szemére vették, hogy „mit szólna a 168 képviselő, ha más országok parlamentje például Írország, India vagy Egyiptom függetlenségét követelné, vagy a német gyarmatok visszaadását?”³⁰

²⁶ TNA FO 371 16786/C8827/7429/21 Visit of British Members of Parliament to Hungary. From Lord Chilston to Sir R. Vansittart, 1 Oct 1933, 122-127.

²⁷ TNA FO 371 16786/C10042/7429/21 Visits of English Members of Parliament to Hungary. From Mr. Houstoun-Boswall to Mr. O'Malley, 30 Oct 1933, 134-140.

²⁸ TNA FO 371 16786/C10499/10499/21 Visit of Count Bethlen to England. From Foreign Office Memorandum, 29 Nov 1933, 219-222.

²⁹ TNA FO 371 16783/C10340/395/21 Hungarian propaganda in the United Kingdom for revision of Treaty of Trianon. From Mr. Strang (at Geneva) to Mr. Ronald, 22 Nov 1933, 133-136.

³⁰ TNA FO 371 16783/10603/395/21 Revision of Treaty of Trianon. From Mr. Palairt (Bucharest), 28 Nov 1933, 157-159.

Szintén kellemetlen helyzetbe került a budapesti brit követség a magyar propaganda sajtóban folytatott hadjáratával kapcsolatban. 1933 áprilisában Az Est egyik cikke a brit diplomácia szerint valótlan állításokat közölt Ramsay MacDonald miniszterelnökre hivatkozva, amivel tévesen a hivatalos angol álláspont magyarbarát jellegét sugallta. Viscount Chilston cáfolta, hogy a brit miniszterelnök olyan kijelentéseket tett volna, hogy „a jövő előbb vagy utóbb megérleli a szent gyümölcsöt a magyar emberek rendkívüli szorgalmának”.³¹ Az ügy miatt a követségre kérte Az Est szerkesztőjét, Földi Mihályt, aki „alázatosan magyarázkodva” közvetítette a vezetőség mély sajnálatát, és egyúttal minden felelősséget Seidner Imre genfi tudósítóra hárított. Seidner viszont azzal védekezett, nem kapott felvilágosítást arról, hogy a brit miniszterelnök kijelentéseit nem publikációra szánta.³² Chilston szerint semmilyen bizalmuk nem lehet abban, amit Az Est csoport újságai publikálnak, mert nem egy beszéd eltorzításáról volt szó, hanem kifejezetten hamis üzenetről, amit „egy tiszteletreméltó újság sem engedhet meg ilyet magának”.³³ Ráadásul hasonló eset történt 1929-ben is, amikor Az Est New York-i tudósítójának közlése szerint Ramsay MacDonald a következőket nyilatkozta: „Ismerem Magyarországot, ismerem jelenlegi helyzetét nagyon jól ahhoz, hogy egyetértsek a trianoni béke egy részének megváltoztatásával, ami enyhítené a közép-európai helyzetet, a közép-európai államok kölcsönös megértése pedig előmozdítaná a világbékét.”³⁴

4. Magyarország nemzetközi kapcsolatai

A brit diplomácia folyamatosan figyelemmel kísérte Magyarország külkapcsolatainak alakulását, de a követi jelentések többségében csupán az események tényszerű közlésére szorítkoztak. 1928-ban a Foreign Office-ban – Lord Rothermere-t mellett – Olaszországot tekintették Magyarország egyetlen barátjának.³⁵ Dino Grandi olasz külügyminiszter 1929-es budapesti látogatásakor Chilston úgy látta, hogy a magyarok szinte kapaszkodnak az olaszok pártfogásába, ahogy Apponyi Albert megjegyezte, „Olaszország támogatása a fényes pont a sötétségünkben”, de egyetértett Walko Lajossal, aki biztosította az angol kormányt, hogy Grandi látogatásának célja csupán "a kölcsönös érdeklődésre számot tartó gazdasági és politikai természetű ügyek" megbeszélése volt.³⁶ 1933 nyarán Gömbös Gyula és Kánya Kálmán római látogatása sem keltette fel különösen London figyelmét.³⁷ 1928-ban a lengyel-magyar döntőbírósi és kereskedelmi egyezmény aláírásával és a két ország kapcsolatainak mélyülésével, a brit diplomácia értékelése szerint, Magyarország – Olaszország mellett – egy olyan barátra lelt, aki valószínűleg némi befolyást tud gyakorolni az érdekében Csehszlovákiánál és Romániánál. Ugyanakkor találgatások is szárnyra kaptak arról, hogy a magyar kormány vajon adott-e a lengyeleknek bármilyen ígéretet arra az esetre, ha a Szovjetunió megtámadná Romániát.³⁸

³¹ TNA FO 371 16785/C3018/2349/21 Message alleged to have been given to „Az Est” by the Prime Minister. From Mr. N. Butler (Cabinet Offices) to Mr. Hankey, 3 Apr 1933, 122-128.

³² TNA FO 371 16785/C3683/2349/21 Message alleged to have been given to Mr. Seidner by Prime Minister. From Mr. E. Seidner, 15 Apr 1933, 135-139.

³³ TNA FO 371 16785/C3673/2349/21 Message alleged to have been given by Prime Minister to Geneva correspondent of „Az Est”. From Lord Chilston, 13 Apr 1933, 129-134.

³⁴ TNA FO 371 16785/C4099/2349/21 Message alleged to have been given by Prime Minister to Geneva correspondent of „Az Est”. From Mr. Nevile Budler (to Mr. Hankey), 2 May 1933, 140-144.

³⁵ TNA FO 371 12937/C9254/186/21 Franco-Hungarian relations. From Viscount Chilston. Confidential. 4 Dec 1928, 87.

³⁶ TNA FO 371 13665/C3386/2183/21 Visit of Signor Grandi to Budapest. From Viscount Chilston, 7 May 1929, 164-169.

³⁷ TNA FO 371 16781/C6755/180/21 Visit of General Gömbös and Monsieur de Kanya to Rome Telegram from Sir R. Graham (Rome), 29 Jul 1933, 92-95.

³⁸ TNA FO 371 13664/347/347/21 Hungarian-Polish relations. From Viscount Chilston, 4 Jan 1929, 67-69.

Bár fokozódó érdeklődéssel, de távolról figyelte a brit diplomácia a német-magyar viszony alakulását is. Kezdetben a közép-európai osztály néhány referense gyanakvással tekintett a két ország közeledésére, mert azt hitték, „Magyarország számára fontosabb, hogy javítsa kapcsolatát a kisantanttal, főleg Csehszlovákiával, mint hogy különös barátságot kultiváljon Németországgal”.³⁹ Viscount Chilston már egy éves magyarországi tartózkodása alatt megfigyelt arra utaló jeleket, hogy sokan támogatnák a Németországgal való kapcsolatok még inkább bizalmivá tételét⁴⁰, ugyanakkor óva intett a magyar revíziós igények német támogatásának reményétől: „Magyarország gyakran élvezte a bismarcki Németország támogatását, de a weimari Németországot soha, és még kevesebbet várhat Hitlerétől.”⁴¹

Az 1933-as év jelentős eseménye, Gömbös Gyula németországi útja körüli bizonytalanság sok találgatásra adott okot a brit diplomaták körében, akik attól tartottak, hogy „Hitler mély benyomást tett Gömbösre.”⁴² Chilston szerint a találkozó hátterében nem gazdasági megállapodás húzódott, a valódi cél az lehetett, hogy Gömbös egy „baráti beszélgetés” során megismerhesse Hitler céljait és politikáját Ausztriával kapcsolatban, ami a Mussolinivel való tárgyalás előtt különösen fontos lehetett. A Foreign Office viszont fordított irányban gondolkodott, elképzelhetetlennek tartotta, hogy Gömbös Mussolini beleegyezése nélkül ment volna Berlinbe.⁴³ A berlini brit követ sem ismert ugyan részleteket, de valószínűsítette, hogy politikai és gazdasági ügyeket is megvitattak, a gazdasági kérdések különösen az aratás közeledte miatt lehettek aktuálisak. Viszont cáfolta azokat a szenzációkeltő híreszteléseket, miszerint Gömbös a monarchia restaurálásának tervéről kívánta tájékoztatni Hitlert.⁴⁴

További találgatásokra adott okot a Foreign Office-ban, hogy vajon melyik fél kezdeményezte a találkozó létrejöttét. Bár a berlini brit követ tájékoztatása szerint Gömböstől származhatott az ötlet, de ennek ellentmondott a magyar miniszterelnök parlamentben tartott nyilatkozata, miszerint Hitlertől származott a meghívás.⁴⁵ Viscount Chilston is inkább azt feltételezte, hogy Hitler sürgette a tárgyalást, miután a magyar „miniszterelnök és a külügyminiszter is (aki meglehetősen németbarát) meggyőződtek arról, hogy a náci rezsim Németországban maradandó lesz [...] a legbölcsebb politika az lehetett, hogy barátkozzanak Hitlerrel”, annak ellenére, hogy a németországi folyamatokat sem a magyar kormány, sem a közvélemény nem tekintette kedvezőnek.⁴⁶ Sőt megfigyelése szerint „kínzó nyugtalanság”, majd hogy nem félelem uralkodott el Magyarországon, hogy a németek nem fognak megállni a magyar határnál, hanem dél és kelet felé akarnak majd terjeszkedni, hogy „megvessék lábukat az Adrián”.⁴⁷

³⁹ TNA FO 371 13665/C9424/2183/21 Italian policy towards Hungary. From Viscount Chilston, 4 Dec 1929, 182-184.

⁴⁰ TNA FO 371 14392/C700/700/21 German-Hungarian relations. From Lord Chilston, 20 Jan 1930, 133-135.

⁴¹ Viscount Chilston to Sir J. Simon, Budapest, 22 March 1933. Idézi BÁTONYI 2004, 10.

⁴² TNA FO 371 16785/C5586/2028/21 Visit of Hungarian Prime Minister to Berlin. From Lord Chilston, 21 June 1933, 86-87.

⁴³ TNA FO 371 16785/C5543/2028/21 Visit of Hungarian Prime Minister to Berlin. From Lord Chilston, 19 June 1933, 79-80.

⁴⁴ TNA FO 371 16785/C5589/2028/21 Visit of Hungarian Prime Minister to Berlin. From Sir H. Rumbold (Berlin), 20 June 1933, 89-94.

⁴⁵ TNA FO 371 16785/C5586/2028/21 Visit of Hungarian Prime Minister to Berlin. From Lord Chilston, 21 June 1933, 86-87.

⁴⁶ TNA FO 371 16785/C5623/2028/21 German-Hungarian relations. From Lord Chilston, 22 June 1933, 95-96.

⁴⁷ TNA FO 371 16779/C4520/26/21 Hungarian attitude towards Hitler régime in Germany. From Viscount Chilston, 15 May 1933, 54-58.

5. Ahogy a brit diplomaták látták Magyarországot

A brit diplomácia képviselői, mind Budapesten, mind Londonban, egyöntetűen támogatták a Bethlen-kormányt. J. Balfour, a közép-európai osztály tanácsosa szerint is a változás kulcsa nem a magyar kormány megbuktatásában keresendő, hanem "az emberek lelkét kell megváltoztatni, akik időtlen idők óta hozzászoktak ahhoz, hogy uralkodó fajnak tekintsek magukat". Arra figyelmeztetett, hogy a nyugati demokráciák mércéivel ugyan lehet ítélkezni a magyar kormány felett, de bármilyen kísérlet, amellyel kívülről nyomást kívánnak gyakorolni Magyarországra – mint például a Népszövetség a békeszerződés katonai klauzuláinak teljesítése érdekében – csak a Bethlen-kormány további erősödését szolgálja.⁴⁸

Hasonló szellemben nyilatkozott Sir Orme Sargent, amikor 1930-ban Baltazár Dezső református püspök kereste fel. Baltazár nyíltan beszélt arról, hogy ellenzi Bethlen kormányzását, és szerinte Magyarországnak szívélyes kapcsolatokat kellene kialakítania az utódállamokkal, egy dunai föderáció létrehozásának későbbi célja érdekében. Baltazár állítása szerint a jugoszláv és csehszlovák kormány is készek lennének határrevízióról, népeességcseréről, vagy helyi autonómiáról tárgyalni, azzal az egyetlen feltétellel, hogy a Bethlen-kormányt egy demokratikus kormányra cserélik fel. Sargent kérdésére, hogy vajon a román kormány is hasonló véleményen van-e, a püspök nemmel felelt, de hozzátette, hogy amennyiben megtörténne a közeledés, akkor minden bizonnyal Románia is beállna a sorba.⁴⁹ A beszélgetésről értesülve Chilston kételkedett abban, hogy jugoszláv és csehszlovák oldalról bármi bizalmas dolgot mondtak volna Baltazárnak kormányuk politikájáról, sokkal inkább úgy tűnt számára, hogy „a Püspök, vagy a tolmácsai badarságokat beszélnek”, mert félrevezető azt gondolni, hogy "a rezsim pusztá megváltoztatása engedményekre venne rá Magyarország szomszédait".⁵⁰

Viscount Chilston vezető magyar politikusokról alkotott véleménye személyes találkozó alkalmával formálódott ki. Míg az 1920-as évek első felében többségében pozitív kép alakult ki Bethlen Istvánnal kapcsolatban, addig az 1930-as évek elejére kritikusabb vélemények is megjelentek a Foreign Office-ban. J. Balfour "politikai opportunistának" nevezte a magyar miniszterelnököt, bár elismerte, különösen nehéz körülmények között sikerült középúton kormányoznia az országot, alkalmazkodott a realitásokhoz, és meg tudta fékezni az emberek lelkében lakó irredentizmust.⁵¹ Hasonlóan Chilston is elismerte Bethlen kvalitásait, Magyarországon az egyetlen olyan politikusnak nevezve, aki képes stabil helyzetbe kormányozni az országot, és akinek jellemvonásából hiányzik a diktátori temperamentum. Azonban épp visszafogott jelleméből adódóan még "néhány bizalmasát is hagyja sötétben tapogatózni terveit és céljait illetően".⁵² Chilston tapasztalata alapján "gróf Bethlen a blöff művészetének mestere, aki szereti zavarba hozni a hallgatóságát rejtélyes állításokkal, és többet mond, mint amennyi szándékában áll megvalósítani".⁵³

⁴⁸ TNA FO 371 13663/C5881/109/21 The régime in Hungary. From Foreign Office Memorandum Mr. Balfour, 25 July 1929, 235-239.

⁴⁹ TNA FO 371 14392/C1859/183/21 Hungarian foreign policy. From Foreign Office Minute (Mr. Sargent), 3 March 1930, 43-48.

⁵⁰ TNA FO 371 14392/2306/183/21 Views of Bishop Baltazár on Hungarian foreign policy. From Lord Chilston, 19 March 1930, 60-65.

⁵¹ TNA FO 371 13663/C5881/109/21 The régime in Hungary. From Foreign Office Memorandum Mr. Balfour, 25 July 1929, 235-239.

⁵² TNA FO 371 15243/C253/253/21 Hungarian personalities. From Lord Chilston, 5 Jan 1931, 28-38.

⁵³ TNA FO 371 13664/C7597/109/21 Political situation in Hungary. From Viscount Chilston, 30 Sept 1929, 1-5.

Elődjéhez viszonyítva az új miniszterelnököt, Károlyi Gyulát egyenes „színtelennek” tartotta Chilston, és egy sokkal „enigmatikusabb figura”⁵⁴ felemelkedését jósolta, de Gömbös Gyuláról sem volt jobb véleménnyel, aki szerinte „nem olyan veszélyes ember, mint ahogy szeretné, hogy róla gondolják az emberek,” és félt, hogy „királlyal vagy anélkül, Gömbös valamilyen formájú diktatúrát akar létesíteni”.⁵⁵

Horthy Miklósról is alapvetően pozitív kép alakult ki Chilstonban, „őszintesége és mérséklete, valamint bölcs diszkréciója, amelyeket az elmúlt években tanúsított, kétségtelenül megerősítették kormányzói pozícióját az országban”.⁵⁶

A brit diplomácia – Bethlen mellett – hagyományosan Apponyi Albertet tartotta európai szintű államférfinak, így Apponyi 1933-ban bekövetkezett halálakor a Foreign Office egy memorandum keretében nemcsak kiemelkedő államférfíui jelleméről és képességeiről emlékezett meg, hanem sorsának szomorúságáról is. Politikai karrierje „tekervényes” volt, képességei alapján a miniszterelnöki pozíció illette volna meg, de sosem ért el nagyon előkelő posztot. A háború után elszigetelten, „nagy emberként jelentéktelen környezetben” találta magát, tanácsait nem fogadták meg, tekintélyét viszont az ország külföldi képviselőit használta ki.⁵⁷

A külügyminiszterek tekintetében Chilston Walko Lajost a kabinet „legkiemelkedőbb tagjának” tartotta⁵⁸, a Foreign Office szerint Kánya Kálmán pedig „jellegzetes példája a régi ballplatzi diplomatáknak [...] bizonyára semmit nem felejtett, és még kevesebben tanult a Nagy Háborúból”, emellett „csodálatra méltó bürokrata”, és „közismerten németbarát”, de mégis az a benyomás alakult ki róla, hogy realista politikusként nem valószínű, hogy bármilyen kalandos vállalkozásba kezdene.⁵⁹

Viscount Chilston követi megbízatása alatt nemcsak a magyar politikai élet tagjaival tartott fenn kapcsolatot, hanem számos társasági eseményen is megjelent az angol kormány képviselőjeként. 1928-ban részt vett a Magyar Külügyi Társaság védnöksége alatt működő angol nyelvi tanfolyamok ünnepélyes megnyitóján, majd angol nyelvtanfolyamokat is meglátogatott, 1929 májusában megjelent a Budapesti Nemzetközi Vásár megnyitóján, a Magyar Külügyi Társaság jubileumi díszközgyűlésén, Ramsay Macdonalddal együtt elvállalta a budapesti XII. Nemzetközi Építészkongresszus védnökségét.⁶⁰ Ő lett az 1930 májusában Londonban megalakult Angol-Magyar Társaság egyik alelnöke, Rubido-Zichy Iván angol követ mellett.⁶¹

Magyarországi népszerűségéhez nagymértékben hozzájárult felesége támogatása is. Lady Chilston sok esetben elkíserte férjét a társasági eseményekre, valamint a kormányzói vagy a miniszterelnöki rezidencián adott fogadásokra.⁶² Különösen aktív jótékonyági tevékenysége nagy szimpátiát keltett a magyarok körében. 1932-ben csatlakozott Horthy

⁵⁴ Chilston to Reading, Budapest, 7 Nov 1931. Idézi BÁTONYI 1999, 153.

⁵⁵ TNA FO 371 15242/C8184/187/21 Monarchist movement in Hungary. From Lord Chilston to Mr. Sargent, Secret, 27 Oct 1931, 207-212.

⁵⁶ TNA FO 371 14394/C1889/1366/21 Celebration of 10th anniversary of Admiral Horthy's election as Regent of Hungary, From Lord Chilston, 2 March 1930, 21-23.

⁵⁷ TNA FO 371 16785/C1653/1330/21 Death of Count Albert Apponyi. From Lord Chilston, 15 Feb 1933, 22-26.

⁵⁸ TNA FO 371 15242/C6877/74/21 Situation in Hungary. From Lord Chilston, 30 Aug 1931, 63-65.

⁵⁹ TNA FO 371 16785/C2519/2519/21 Desire of Hungarian Minister for Foreign Affairs for an interview with the Prime Minister and Secretary of State. From Hungarian Chargé d'Affaires (conversation), 7 March 1933, 213-216; TNA FO 371 16779/C1409/26/21 Hungarian Minister for Foreign Affairs. From Sir E. Rumbold (Berlin), 26 Jan 1933, 18-20.

⁶⁰ MTI Napi Hírek 1928. november 5, 12; 1930. március 28, 15; 1931. december 2, 4; MTI Magyar Országos Tudósító 1929. május 4, 15; 1930. május 5, 5.

⁶¹ THE TIMES 1930, 18.

⁶² MTI Napi hírek 1929. január 28, 12; 1929. május 8, 28; 1930. február 22, 26; 1930. május 9, 33; 1931. március 14, 44; 1931. május 12, 38; 1932. március 3, 25; 1933. február 25, 23.

Miklósné nyomorenyhító akciójához, férjével együtt 100-100 pengővel járultak hozzá az adománygyűjtéshez.⁶³ Szintén 1932-ben, Klebelsberg Kunó és Lady Chilston kezdeményezésére létrejött a magyar művészeti sorsjáték. A különböző jótékonyági akciókból befolyt 20 ezer pengőből egy alapot létesítettek, amelynek felhasználásával egy öttagú tanács alkalmanként magyar művészek alkotásaiból vásárolt. A műalkotásokat tárgysorsjátéokra bocsátották, az egy pengőért megvásárolható sorsjegy egyúttal belépőjegyül is szolgált a műalkotásokból – Lady Chilston által – rendezett kiállításra.⁶⁴ Jótékonyági szerepléseinek egyik legnagyobb eseménye a Seherezádé megszervezése és bemutatása volt a Zeneakadémia nagyszínpadán, de Charlemagne címmel saját darabot is írt, amit vezetésével a követség alkalmazottai adtak elő. „Lady Chilston nagy baráti kört épített ki a magyar társadalom valamennyi osztályából”, a művészetek iránti érdeklődésének köszönhetően jó kapcsolatban állt az Állami Opera igazgatójával, aki gyakran kérte ki a tanácsát díszletek és ruhák terén, Klebelsberg Kunó özvegyével – akit „igen meleg barátság fűzött a követi párhoz” – együtt 1933-ban Szegedre utazott a csanádi megyéspüspök vendégeként.⁶⁵

6. Összegzés

Viscount Chilston magyarázat szerint az a tény, hogy a Budapesten töltött éveinek nagy részében nem játszott kiemelt szerepet a külpolitika Magyarország életében, részben a súlyos pénzügyi helyzet, részben Bethlen távozásának volt köszönhető, ugyanakkor meglátása szerint Rothermere helyét egyre inkább Olaszország kezdte átvenni, Németország pedig a félelemmel és tisztelettel övezett „nagy testvér” szerepét töltötte be.⁶⁶

Éves jelentése alapján, bár némi nyugtalanságot okozott 1928-ban a revíziós kampány és a királykérdés erősödése, a Rothermere ügyszög és a szentgotthárdi fegyverszállításhoz hasonló incidensek pedig csak tovább szították a „bizalmatlanság lángját”, de a Foreign Office addig nem látott okot a félelemre, amíg Horthy kormányzó, Bethlen pedig miniszterelnök marad. Chilston keserűen tapasztalta, mennyire túlértékelik a brit parlamenti képviselők magyarpárti lobbiját: „A magyarok izgatottan és szánalmasan figyelik a külföldi szimpátia bármi jelét. Minden újságcikket, a brit parlamentben elmondott beszédet azonnal sokszorosították és megvitatták, ha volt valami hivatkozás bennük Magyarországra vonatkozóan.”⁶⁷

A Bethlen-kormány népszerűtlenségének növekedését Chilston a gazdasági válsággal, az igazgatás pazarlásával való elégedetlenséggel és a kormánynak a gazdasági problémák iránt tanúsított közönyével magyarázta: „gróf Bethlen kevésbé érdeklődik a gazdasági kérdések iránt és kevés tudomása van róla [...] figyelmének nagy részét a külpolitikának szenteli.” Ráadásul a kormány szakmai munkájával sem volt elégedett, Bethlen „miniszterei semmi esetre sem a legalkalmasabb személyek, akiket találhattak volna, hogy a gazdasági problémákkal foglalkozzanak”, ráadásul az a gyanú ébredt benne, hogy a miniszterelnök „jobban szereti olyan emberekkel körbevenni magát, akik nem túl függetlenek, és nem akarnak túlságosan érvényesülni”.⁶⁸

⁶³ MTI Napi hírek 1932. november 14, 23.

⁶⁴ MTI Napi hírek 1932. április 9, 19; 1932. április 21, 17; 1933. április 6, 28; 1933. május 27, 15; FILMHÍRADÓK 1934.

⁶⁵ REDWARD 1956, 154; MTI Napi hírek. 1933. június 5. 3; 1933. október 24, 15.

⁶⁶ TNA FO 371 16784/C750/750/21 Annual report on Hungary for 1932. From Lord Chilston (Budapest), 23 Jan 1933, 198.

⁶⁷ TNA FO 371 13665/C937/937/21 Annual report on Hungary for 1928. From Viscount Chilston, 29 Jan 1929, 83.

⁶⁸ TNA FO 371 14393/C1096/1096/21 Annual report on Hungary for 1929. From Lord Chilston, 31 Jan 1930, 135-156.

1933 októberében, öt év magyarországi szolgálat után Viscount Chilston a moszkvai nagykövetség élére helyezték át, helyére 1933. december 2-án Sir Patrick Ramsay-t nevezték ki.⁶⁹ Chilstonnak Budapestre érkezésekor számos problémával kellett megküzdenie, és bár az éves jelentések továbbra is a brit-magyar kapcsolatok szívélyes jellegét hangsúlyozták, de reálisan látta, hogy igazi kapcsolat még sem létezett a két ország között. Magyarország egyre jelentéktelenebb szerepet töltött be a brit diplomáciában, amit nemcsak az olasz és német orientáció okozott, hanem a magyar kormány egyre növekvő külföldi adósságai is bizalmatlanságot ébresztettek az angol pénzügyi körökben.⁷⁰

Irodalomjegyzék

BÁTONYI 1999 = Bátonyi Gábor: *Britain and Central Europe, 1918-1933*. Oxford, Clarendon Press, 1999.

BÁTONYI 2004 = Bátonyi Gábor: *British foreign policy and the problem of Hungarian revisionism in the 1930s*. Kézirat. [H.n.], 2004.

Online:http://www.researchgate.net/publication/27313079_British_foreign_policy_and_the_problem_of_Hungarian_revisionism_in_the_1930s (letöltve: 2014. 04. 18.)

FILMHÍRADÓK 1934 = Filmhíradók Online. *Új magyar művészeti sorsjáték*, 1934. november

Online:<http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=1248> (letöltve: 2014. 05. 09.)

FO LIST = *The Foreign Office List and Diplomatic and Consular Year Book for 1929, 1930, 1931, 1932*. Edited for Godfrey E. P. Hertslet. London, Harrison and Sons, Ltd.

FÜGGETLENSÉG 1933 = *Függetlenség*, 1933. február 25. 1. évf. 9. sz. 3. *Mac Donald leánya és veje Budapestre érkezett*.

MTI Magyar Országos Tudósító = Magyar Távirati Iroda. „Könyomatos hírek”. Magyar Országos Tudósító/Híryanag, 1929–1944 Magyar Nemzeti Levéltár K 612. a) sorozat

Online: <http://mol.arcanum.hu/mti/opt/a090829.htm?v=pdf&a=start> (letöltve: 2013.11.15.)

MTI Napi Hírek = Magyar Távirati Iroda. „Könyomatos hírek”. Napi hírek/Napi tudósítások, 1920–1944 Magyar Nemzeti Levéltár K 428. a) sorozat

Online: <http://mol.arcanum.hu/mti/opt/a090829.htm?v=pdf&a=start> (letöltve: 2013.11.15.)

PRITZ 1982 = Pritz Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932-1936*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.

REDWARD 1956 = Redward, Frank Gann: *In Europe's Boiling Pot: Memoirs of a Sailor Turned Diplomat*. Manuscript, School of Slavonic and Eastern European Studies, London, [1956]

TNA FO = The National Archives, Foreign Office papers (General Correspondence). London, Kew

The TIMES = The Times, Online Newspaper Archive of the Times from 1785–1985. *Anglo-Hungarian Society. Baron Rubido-Zichy on aim of new body*. 23 May 1930, 18.

Online: <http://www.thetimes.co.uk/tto/archive/> (letöltve: 2014. 02. 20.)

Fürj Orsolya doktorandusz hallgató

Munkahely: Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Cím: 4032 Debrecen Magyarország Egyetem tér 1.

E-mail: orsolya.furj@gmail.com

⁶⁹ MTI Napi hírek 1933. október 24, 15; FO List 1934, 384.

⁷⁰ BÁTONYI 1999, 151.

Perception of the EU in Croatia: Attitudes and Expectations of Croatian Citizens

Dejan Gluvačević
Zvonimir Grgas

Josip Juraj Strossmayer University of Osijek
Osijek, Croatia

Abstract

The Republic of Croatia joined the European Union as its 28th member state on 1 July 2013, after long negotiations with the EU institutions. A year and half earlier, a referendum on European Union accession was held in which 66.3% of Croatians voted in favour of joining the EU. Pro-European sentiment in Croatia was partly influenced by the crisis in Europe and in Croatia, and many believed that joining the EU would not be a good move for the state. Fear of joining the European Union was, and still is, mostly based on fear of the Greek scenario. Loss of national identity is and was another one of the biggest fears of Croatian voters. On the other hand, there was a large number of those who had positive feelings about joining the European Union – those who sought salvation in the European Union. For them, the European Union would solve crucial problems in Croatia such as the economy and unemployment.

The purpose of this paper was to illustrate what the image of the European Union in the Republic of Croatia was like during the first month of membership (July 2013). The research methodology included conducting a telephone survey of a sample of 1,000 respondents across Croatia. In addition to describing the image of the European Union in Croatia, the goal of this paper was to show the key elements on which the image of the European Union in Croatia was based during July 2013. The survey showed that Croatian citizens were informed about the European Union, and on the whole were still largely satisfied with the accession to the European Union.

Keywords: *European Union, image, perception, Croatia, accession*

1. Introduction

Croatian accession to the European Union is a great honour, but also a great responsibility. During the last 20-25 years Croatia has never concealed its intention to become a member state of this political-economic alliance. The European Union plays an important role in Croatia's present and future. Therefore, the purpose of this paper was to present survey results related to the perception of the European Union in Croatia during the first month of Croatian membership (July 2013).

Perception and image in current political and social processes are very important and almost unavoidable. Today's world is a world of image and communication chaos in which what has happened is not as important as what people think that has happened (Skoko, 2007: 349). As a result, perception and image are becoming more important than facts.

The perception of the European Union in Croatia has changed over time and it is dependent on the current (political) situation in Croatia or the European Union. This paper also shows when the highest and lowest levels of public support for Croatian accession to the European Union occurred. Rachel Cichowski (2000: 1243) outlined three approaches to explain public support for the European Union: a utilitarian explanation, a value explanation, and an explanation of value from the standpoint of political economy. The utilitarian explanation is based on the premise that an individual's relation to European integration is derived from an analysis of profit and loss in terms of quality of life. The value explanation assumes that certain value orientations, such as post-materialist values, are more "fertile ground" for the acceptance of integration processes than other value orientations. The explanation of value from the standpoint of political economy assumes that positive macroeconomic situations and trends positively affect the evaluation process that led to them, and can explain positive or negative attitudes of citizens towards European integration.

The aim of this paper was to show what the attitude of Croatian citizens was towards accession to the European Union and what expectations they had of the European Union. With these results it is possible to determine what the image of the European Union in Croatia was at that particular time in recent history. The paper is divided into two parts. The first part of the paper introduces the issues and summarises the history between the Republic of Croatia and the European Union. It also outlines what Croatia had to undergo in order to become a member state. Furthermore, previous surveys and papers that deal with the above-mentioned issues are presented at the end of this section. The main part of the paper is a description of the survey and its results, which is presented briefly.

2. The European Union and Croatia

2.1. Croatian accession to the European Union

During the first months of the war in Croatia in the early 1990s, Croatia had three main objectives to gain full international affirmation (MFAEI, 2006: 5). The first was to achieve independence, which was proclaimed on 25 June 1991 and after a three month moratorium was realised on 8 October 1991, when the Croatian parliament unanimously adopted a decision on the termination of constitutional ties with the other republics and provinces of Yugoslavia. This objective was priority in 1990's, as independence had to be protected under the authority of president Tudjman and later under following two objectives. The second objective was accession to the North Atlantic Treaty Organisation (NATO), which was achieved on 1 April 2009. The third objective was accession to the European Union, which was achieved on 1 July 2013, after six years of negotiations (2005-2011). That day was a "historic day" for all Croatian citizens and the Croatian media because this day represented the last step in Croatia's "running away" from the Balkans and "coming home" to Europe.

The idea of Croatia as a member of the European Union was born, as mentioned, in the early 1990s. On 15 January 1992, the majority of European Union member states recognised Croatia as an independent state and as a result, Croatia established relations with the European Union (Skoko, 2007: 354). After that moment relations between Croatia and the European Union developed slowly until 24 November 2000 when the Zagreb Summit was held in which Croatia opened up negotiations with the European Union through the Stabilization and Association Agreement (Ivančević, 2011: 59).

That year there was a change of government in Croatia; Ivica Račan became the new Prime Minister and Stjepan Mesić, the new President of the Republic of Croatia. That year the Croatian government also established the Ministry for European Integration. Shortly after, on 14 May 2001, the European Commission initialled the Stabilization and Association Agreement with Croatia in Brussels (Belgium) (Ivančević, 2011: 59). Croatia signed the Stabilization and Association Agreement on 29 October 2001, but the agreement didn't enter into force by the act of signing (Ivančević, 2011: 59). It was necessary for the Croatian parliament, the European parliament and parliaments of all of the member states to ratify the Stabilization and Association Agreement (Ivančević, 2011: 59). The agreement entered into force on 1 February 2005.

Implementation of the Stabilisation and Association Agreement is not a requirement for a country's application for membership to the EU; however, it can be considered important in the process of accession. Therefore, Croatia sent an application for membership to the EU on 21 February 2003, and in July 2003 Croatia received 4,560 questions about different aspects of the functioning of the state, the economy, institutions, etc. from the European Commission (Skoko, 2007: 355). After answering all the questions within three months, Croatia received 184 new questions in December 2003 and January 2004. Finally, on 20 April 2004, based on the responses to the questionnaire, as well as on other sources, Croatia received a positive opinion on its application for membership. The European Commission ascertained that Croatia had made progress towards the European Union.

In 2005 Croatia started with the implementation of the third objective (i.e. to become a member of the European Union). Therefore, on 3 October 2005 the first session of the Intergovernmental Conference between the European Union and Croatia was held and the negotiation process formally began (MFAEI, 2006: 5). Negotiations lasted until 2011 and included the following accession requirements: judicial reform and human rights, ICTY co-operation, border disagreements, land ownership, shipyard privatisation, financial control, and so on. During the negotiations there were 35 chapters that Croatia needed to close successfully in order to obtain membership¹. Some of these chapters met with disapproval among the general public in Croatia, especially topics that were related to cooperation with the ICTY and the extradition of generals².

The final step for Croatian membership in the European Union was signing the Treaty of Accession, which was signed on 9 December 2011 in Brussels (Belgium)³. The Treaty was signed by the President of Croatia, Ivo Josipović, and Croatia's Executive Prime Minister, Jadranka Kosor, and by the heads of state or government of the 27 member states. The date of Croatia's accession into the European Union was defined in the treaty and set for 1 July 2013⁴. However, before accession, the Treaty required ratification by Croatia and all the European Union member states by 30 June 2013 at the latest⁵. The process of ratification of the treaty was formally completed on 21 June 2013 when Germany ratified the Treaty⁶. According to the constitution of the Republic of Croatia it was necessary to hold a referendum on Croatian accession. The referendum was held on 22

¹ Negotiation chapters. <http://www.delhrv.ec.europa.eu/?lang=en&content=67> (2014.10.5.)

² The next section, "Previous surveys on the European Union in Croatia", outlines the attitudes of Croatian citizens to the European Union, based on topics that were on the agenda.

³ Treaty of Croatia's Accession to the European Union – Ratification Process. <http://www.delhrv.ec.europa.eu/?lang=en&content=62> (2014.10.5.)

⁴ EU Summit: Accession Treaty with Croatia to be signed in 2011. <http://www.eu2011.hu/news/eu-summit-accession-treaty-croatia-be-signed-2011> (2014.10.5.)

⁵ Croatian Parliament: Press releases, <http://www.sabor.hr/Default.aspx?sec=5301>. (2014.10.5.)

⁶ Agreement details, <http://www.consilium.europa.eu/policies/agreements/search-the-agreements-database?command=details&id=&lang=en&aid=2011051&doclang=EN%22>. (2014.10.5.)

January 2012 and 66.27% of voters voted for accession, while 33.10% were against accession⁷.

The Croatian path towards European Union membership was long and difficult, and it was best described by the German Member of the European Parliament Bernd Posselt⁸: "*It is hard enough to enter the European Union, but the regulations imposed on Croatia during the negotiations were much stricter than with any other country. As a result, Croatia is now one of the best candidates we have ever had.*"

2.2 Previous surveys on Croatian accession to the EU and attitudes towards the EU

The review of previous surveys consists of two main parts. The first part includes surveys from the spring of 2005 until Croatian accession in July 2013 that were conducted by research agencies in Croatia and Eurobarometer of the European Commission. These surveys were divided into four sub-categories that encompassed timeframes that were very important during the negotiation period. The first sub-category included the period between spring 2005 and July 2009. Public opinion on Croatia's accession to the European Union was gauged on a continuous basis from spring 2005. July 2009 was very important because Ivo Sanader resigned (1 July 2009) as prime minister of Croatia without giving any explanations. Sanader was known as one of the politicians who was strongly in favour of Croatian accession to the European Union. The second sub-category was the period between July 2009 and April 2011. On 15 April 2011, the ICTY convicted two Croatian generals, which caused hostility among Croatians⁹. The third sub-category was the period between April 2011 and November 2012. On 16 November 2012 the Croatian generals Ante Gotovina and Mladen Markač were acquitted and ordered released by the ICTY appeals chamber. Finally, the fourth sub-category was the period a few months before Croatian accession to the European Union. From these studies, only the aspect of public opinion on Croatia's accession to the European Union was examined in this paper.

The second main part of the review included surveys of scientific papers (scholarly articles) concerning different aspects of the European Union. Of the numerous scientific papers that incorporate surveys, two of them are very significant. The first is a paper written by Božo Skoko, *The Perception of the European Union Among the Croatian Public* (2007) and the second is *The Youth and Europe: Fears and Hopes* by Nebojša Blanuša and Ivan Šiber (2008). There are also other papers with the same or similar issues, but most are from the same period and the findings are also very similar.

The first survey that we reviewed was carried out by Eurobarometer 63.4 in the spring of 2005¹⁰. The survey showed that 84% of respondents in Croatia supported the continuation of the EU enlargement process (Eurobarometer 63.4., 2005: 5). Later surveys made by Croatian research agencies showed that 50% to 57.3% of respondents were for Croatian accession to the European Union. Eurobarometer 68 (2008: 27) showed that in the spring of 2007 43% of respondents in Croatia believed that Croatia would benefit by

⁷ EU – Croatia Negotiations, <http://www.delhrv.ec.europa.eu/?lang=en&content=66>. (2014.10.5.)

⁸ European Parliament supported the Croatian accession to the EU, J. Kosor: This is a historic day! <http://www.vecernji.hr/hrvatska/ep-podrzao-ulazak-hrvatske-u-eu-j-kosor-ovo-je-povijesni-dan-351871>. (2014.10.5.)

⁹ General Ivan Čermak was acquitted, while general Ante Gotovina was sentenced to 24 years in prison and Mladen Markač was sentenced to 18 years. Sentencing generals Gotovina and Markač had worsened the situation.

¹⁰ We start with results in spring of 2005 because in that period EU postponed start of accession negotiations but adopted framework for negotiations with Croatia (March 16, 2005), and there was first meeting of Stabilisation and Association Council – meeting of extended "EU troika" on Croatia's cooperation with the ICTY (April 26, 2005).

acceding to the EU, while in the autumn of 2007 they showed a result of 47%. On 1 and 2 July 2009 (after Sanader's resignation) the regular monthly public opinion survey, CRO demoskop showed that 47.8% of respondents were for Croatian accession, while 41.9% were against accession¹¹.

During the period of the second sub-category the surveys showed that between 47% and 64% of respondents were for Croatian accession. It is very important to point out that about 55% of respondents were for accession during March 2011 and the day after ICTY's conviction of two Croatian generals (16 April 2011), the IpsosPuls Agency found that only 38% of respondents were for Croatian accession to the European Union¹².

During the third sub-category period the surveys showed that between 42% and 62% of respondents were for Croatian accession to the European Union. The IpsosPuls Agency conducted a survey a few days after the Croatian generals were acquitted (November 2012) in which 62% of respondents were for Croatian accession to the European Union.

The fourth sub-category period surveys showed that between 55% and 61% of respondents were for Croatian accession to the European Union. So, these sub-categories show how public opinion on Croatian accession to the European Union changed over time. Generally speaking, mostly of the time, between one-half and two-thirds of Croatian population was for Croatia's accession to the EU (from 50% to 64%), but at the time of the ICTY's conviction of the generals, Croatians felt betrayed and their trust in the European Union significantly weakened.

The scientific papers that were reviewed, for example Skoko's (2007: 355) paper *The Perception of the European Union Among the Croatian Public*, included surveys with interesting results. For example, Skoko's paper states how in June 2000 only 6.2% of respondents had a negative opinion about the European Union but by December 2006 43.8% of respondents had a negative opinion about it. The number of respondents with a positive opinion about the European Union fell from 78.7% in June 2000 to 50.2% in December 2006 (Skoko, 2007: 355). A similar trend was seen with respect to attitudes towards Croatian accession to the European Union. In June 2000, 77.6% respondents were for accession and in December 2006 the number of respondents fell to 48.6% (Skoko, 2007: 356). The number of respondents who were against accession rose from 7.9% to 44.1% in the same period. In the same paper 48% of respondents thought that the European Union was pushing Croatia to the Balkans and 53% stated that the European Union was partly responsible for violating the dignity of Croatia's War of Independence (Homeland War) (Skoko, 2007: 359). Also, the respondents stated that Germany (72%), Austria (68%) and Hungary (54%) had a positive impact on Croatian accession to the European Union (Skoko, 2007: 360).

The second paper that was reviewed was *The Youth and Europe: Fears and Hopes* by Nebojša Blanuša and Ivan Šiber (2008). The paper showed that, among youth in Croatia, 38.6% were for Croatian accession to the European Union (Blanuša and Šiber, 2008: 124). The most common fears with respect to Croatian accession to the European Union were: the fall in standard and price increases (25.5%), the loss of sovereignty (24.4%), fear of the Euro (21.8%), fear of other states (exploitation in politics and

¹¹ Government with the lowest support in the last five years, <http://www.tportal.hr/vijesti/hrvatska/27367/Vladi-najniza-podrska-u-zadnjih-pet-godina.html>. (2014.10.5.)

¹² Exclusive: After the conviction of the generals, support for accession to the European Union dramatically dropped, <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/nakon-presude-generalima-dramaticno-pala-potpورا-ulasku-u-eu.html>. (2014.10.5.)

economics) (20.1%) and the sale of property to foreigners (18.8%) (Blanuša and Šiber, 2008: 127).

3. Survey methodology

Numerous scientific studies have shown that image plays a growing role in relations between states, political, military and economic alliances, organizations, associations and others that manage a globalized world. The purpose of this research was to determine how Croatian citizens perceived the image of the European Union. In essence, the purpose of this paper was to see how Croatian citizens perceived the European Union, the most important political and economic alliance for Croatia.

The present paper researched and analysed the period of the first month of Croatian European Union membership (July 2013). The research itself had four main aims. The first aim was to determine if Croatian citizens were satisfied or disappointed with European Union membership. The second aim was to determine the attitudes of citizens with respect to specific areas such as the question of national identity, confidence in European Union institutions, reducing unemployment, prices of products and services, affirmation in politics and the economy, etc. The third aim was to determine how Croatian citizens informed themselves about the European Union, how often they did this and which channels of information they used most. The fourth aim was to try to determine in which areas Croatian citizens thought Croatia could benefit the most with accession to the European Union.

The survey methodology consisted of a quantitative method conducted by telephone. The telephone surveying technique that was used was computer-assisted telephone interviewing (CATI), a technique in which the interviewer follows a script provided by a software application. The questionnaire consisted of 28 questions, of which the greater part of the questions (21) were closed, while the remaining seven were open-ended. All closed-ended questions, with the exception of socio-demographic questions, used a Likert scale to determine attitude. None of the close-ended questions were multiple choice questions.

The survey sample consisted of 1000 respondents from a doubly stratified sample. The first level of stratification was geographic and comprised Croatia's 20 counties and the capital city, Zagreb. The second level of stratification comprised cities and municipalities within counties, and neighbourhoods within the City of Zagreb. In this way, the sample structure was representative and distributed according to the statistics of the last census in Croatia (2011). It is also important to note that all respondents were Croatian citizens 18 years and over.

To achieve the set aims, it was necessary to set the following hypotheses and sub-hypotheses:

Hypothesis 1: The level of satisfaction with Croatian membership in the EU will be highly rated

Sub-hypothesis 1: A higher level of satisfaction with Croatian membership will be found among younger respondents than older ones

Sub-hypothesis 2: A higher level of satisfaction with Croatian membership will be found among more highly educated respondents than less highly educated ones

Hypothesis 2: More respondents will rate the European Union with the highest rates

Sub-hypothesis 3: The highest rates will be given more by younger than older respondents

Sub-hypothesis 4: The highest rates will be given more by educated respondents than less educated ones

Sub-hypothesis 5: Most respondents informed themselves about the European Union on a weekly basis (at least a few times a week)

Sub-hypothesis 6: The most common channels of information were television and radio.

Sub-hypothesis 7: Germany and Austria will be considered by most respondents to be the most desirable European Union member states to live in

Sub-hypothesis 8: Most respondents will claim that Croatian accession to the European Union will bring more benefits to Croatia than drawbacks

Sub-hypothesis 9: Most respondents will claim that the image of the European Union will have a positive impact on Croatia's image

Sub-hypothesis 10: Most respondents will claim that as a result of EU membership Croatia will lose its national identity

Sub-hypothesis 11: Most respondents do not trust EU institutions fully

Sub-hypothesis 12: Most respondents will claim that the prices of products and services in Croatia will increase after EU membership

Sub-hypothesis 13: Most respondents will claim that EU membership will provide Croatia the opportunity to affirm itself in EU politics and economics

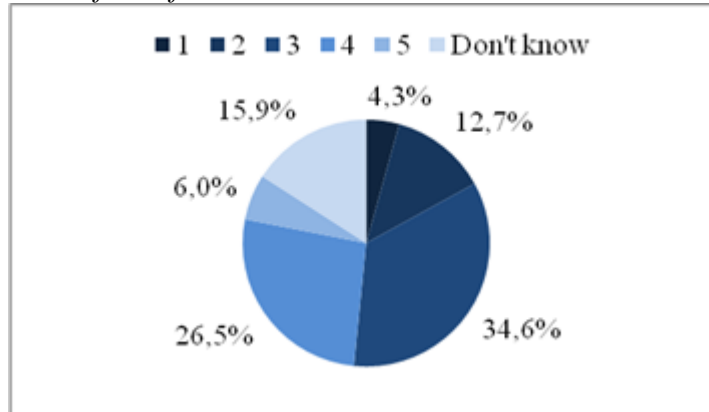
4. Results of the survey - Perception of the EU in Croatia: Attitudes and Expectations of Croatian Citizens (July 2013).

As was mentioned above, the survey included 28 questions; the findings are very interesting because some of them are opposed to the findings in the previous surveys that we mentioned in section 2.2. The purpose of this paper, however, was to briefly present the newest findings and not to compare them with earlier findings. Therefore, the results will be presented according to the set hypotheses and sub-hypotheses.

Hypothesis 1: The level of satisfaction with Croatian accession to the European Union will be highly rated

Chart 1 shows that Hypothesis 1 was confirmed; 32.5% of respondents were highly satisfied with Croatian accession to the European Union. On the other hand, a total of 17% of respondents were highly dissatisfied with Croatian accession.

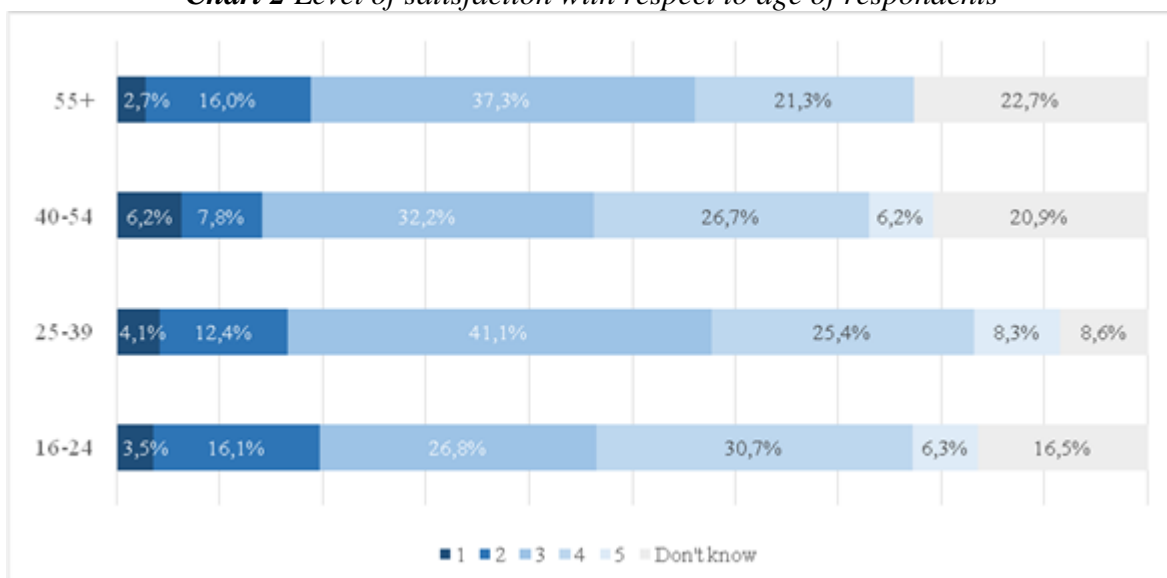
Chart 1 The level of satisfaction with Croatian accession to the European Union

Sub-hypothesis 1: A higher level of satisfaction with accession to the European Union will be found among younger respondents than older ones

Chart 2 shows that sub-hypothesis 1 was confirmed; 37% of respondents between 16 and 24 years of age and 33.7% of respondents between 25 and 39 years of age were highly satisfied with Croatian accession to the European Union. Among the older population, the level of satisfaction was lower; 32.9% of respondents between 40 and 54 years of age, and 21.3% of respondents over 55 were highly satisfied with Croatian accession.

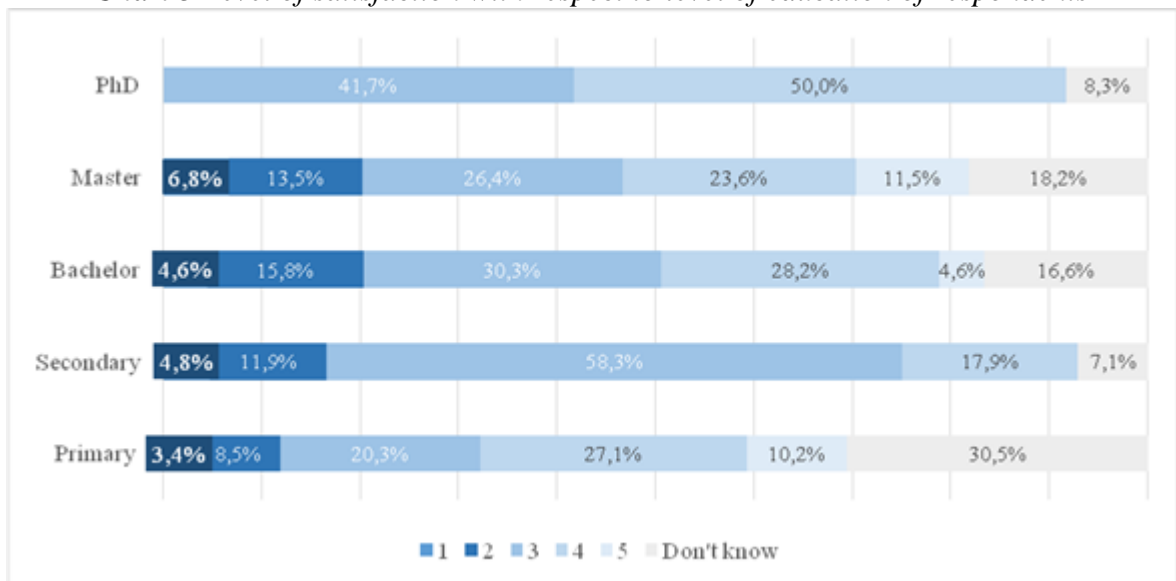
Chart 2 Level of satisfaction with respect to age of respondents

Sub-hypothesis 2: A higher level of satisfaction with accession to the European Union will be found among more educated respondents than among less educated ones

Chart 3 shows us that sub-hypothesis 2 was also confirmed. Among respondents holding PhD's 50% were highly satisfied with Croatian accession to the European Union. The percentage of those who were highly satisfied decreased as the stated level of education decreased. The exception was respondents with only primary school education (37.3% of whom were highly satisfied with accession).

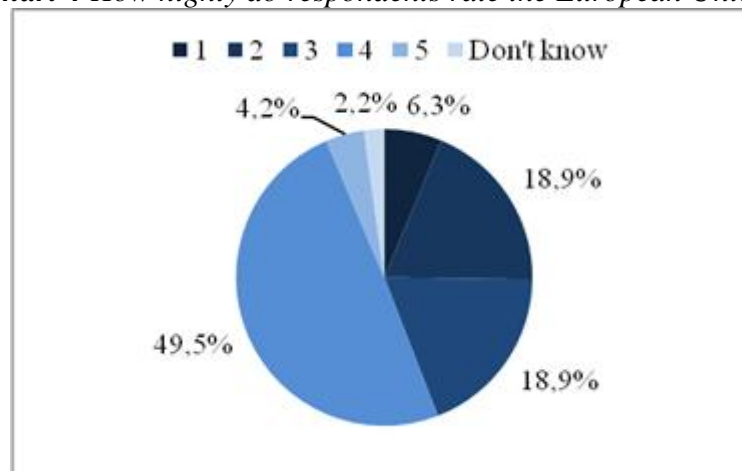
Chart 3 Level of satisfaction with respect to level of education of respondents

Hypothesis 2: More respondents will rate the European Union with the highest rates

Hypothesis 2 was confirmed and is shown in Chart 4, where 53.7% of respondents gave the highest rates. A quarter of respondents (25.2%) gave the lowest rates.

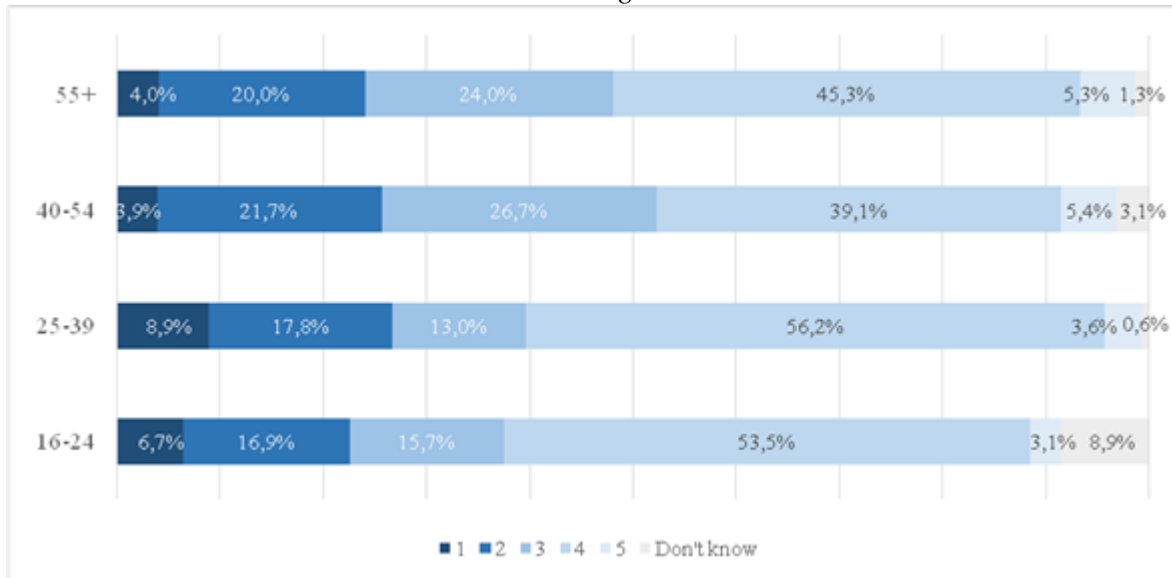
Chart 4 How highly do respondents rate the European Union?

Sub-hypothesis 3: The highest rates will be given more by younger than older respondents

Chart 5 shows that sub-hypothesis 3 was rejected. 59.8% of respondents between 25 and 39 years of age and 56.6% of respondents between 18 and 24 years of age rated the European Union with the highest rates. On the other hand, 50.3% of respondents over 55 and 45.5% of respondents between 40 and 54 years of age rated the EU with the highest rates.

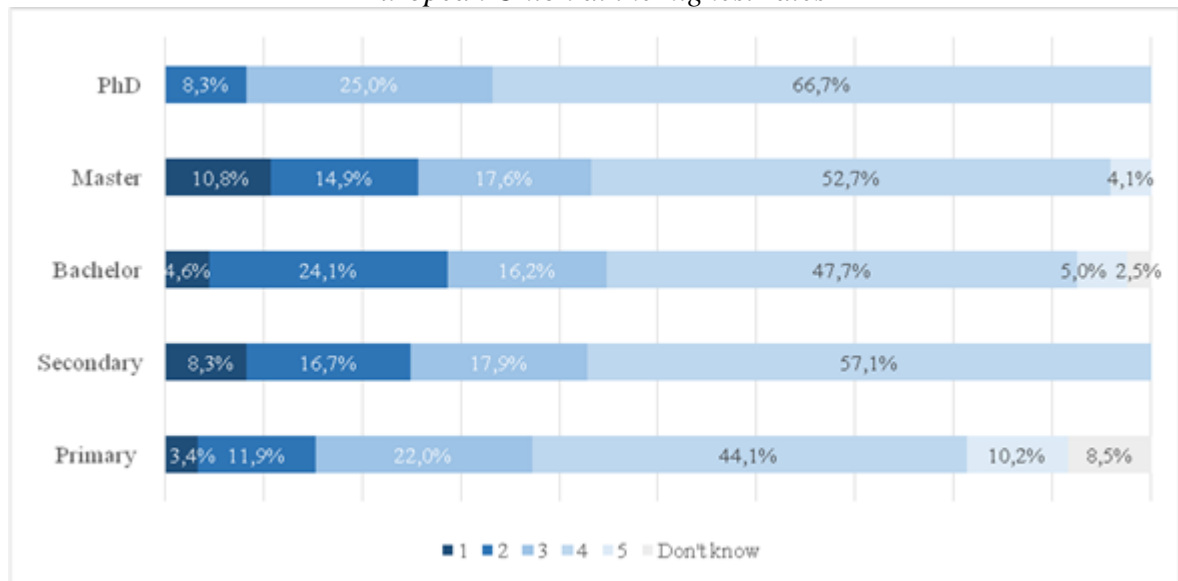
Chart 5 Percentage of respondents within a specific age group who rate the European Union at the highest rates

Sub-hypothesis 4: The highest rates will be given more by educated respondents than less educated ones

Sub-hypothesis 4 was rejected. Level of education did not influence how respondents rated the EU. An exception was found among respondents with PhDs (66.7% of whom rated the EU with the highest rates); at the other levels of education, between 53.7% and 57.1% of respondents rated the EU with the highest rates.

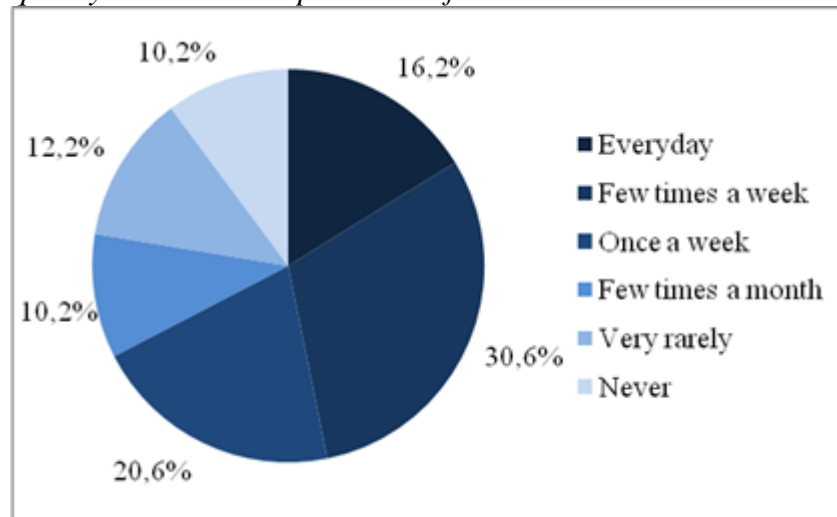
Chart 6 Percentage of respondents with a specific level of education who rate the European Union at the highest rates

Sub-hypothesis 5: Most respondents inform themselves about the European Union on a weekly basis (at least a few times a week)

Sub-hypothesis 5 was absolutely confirmed. 67.4% of respondents informed themselves about the European Union on a weekly basis. A total of 20.4% of respondents informed themselves a few times a month or very rarely, and only 10.2% of them never informed themselves about the European Union.

Chart 7 Frequency with which respondents inform themselves about the European Union

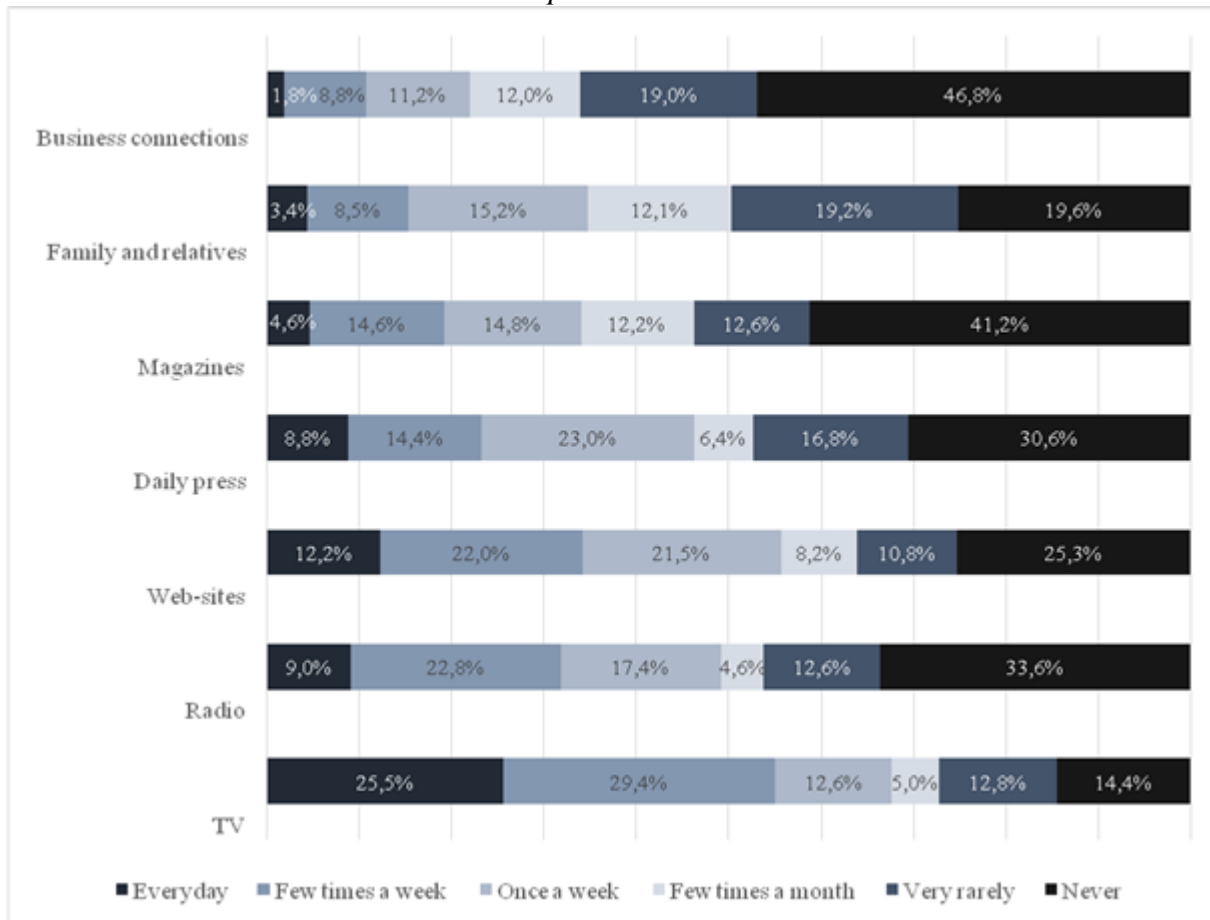

Sub-hypothesis 6: The most common channels of information were television and radio

Chart 8 shows that sub-hypothesis 6 was confirmed; 65.9% of respondents' most common channel of information to obtain information about the EU was television, while for 49.2% of respondents it was radio. Furthermore, 55.7% of respondents listed websites

and 46.2% of respondents listed newspapers as their most common channels of information.

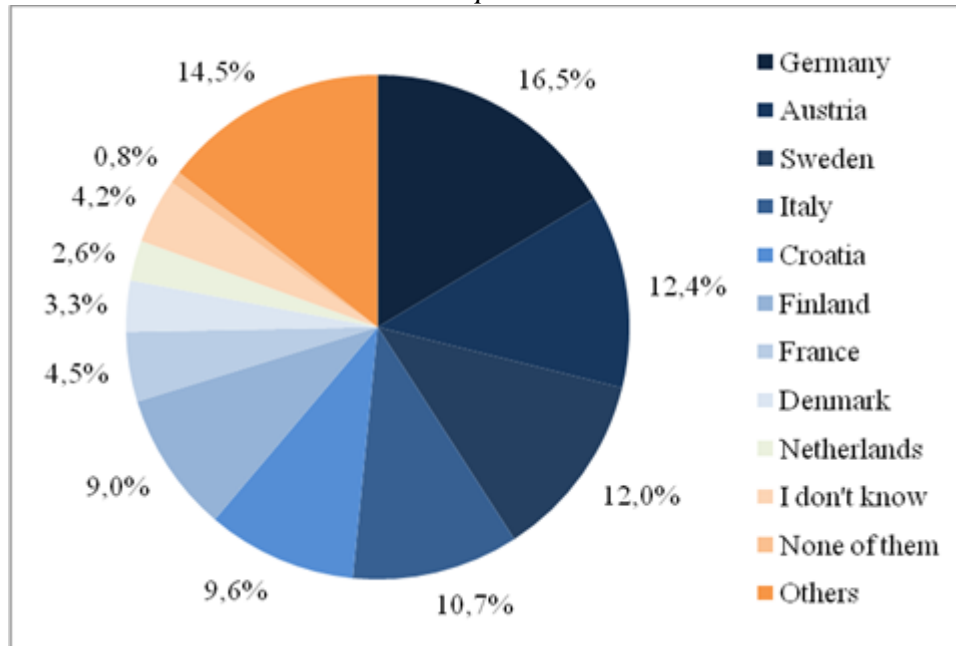
Chart 8 Most common channels of information used to obtain information about the European Union

Sub-hypothesis 7: Germany and Austria will be considered by most respondents to be the most desirable European Union member states to live in

Sub-hypothesis 7 was confirmed and is shown in Chart 9; 16.5% of respondents considered Germany to be the most desirable European Union member state to live in, while 12.4% considered Austria, 12.0% considered Sweden and 10.7% considered Italy to be the most desirable EU state to live in. The reasons for these responses include strong diaspora populations in Austria and Germany, proximity to Italy and the high standard of living in Sweden.

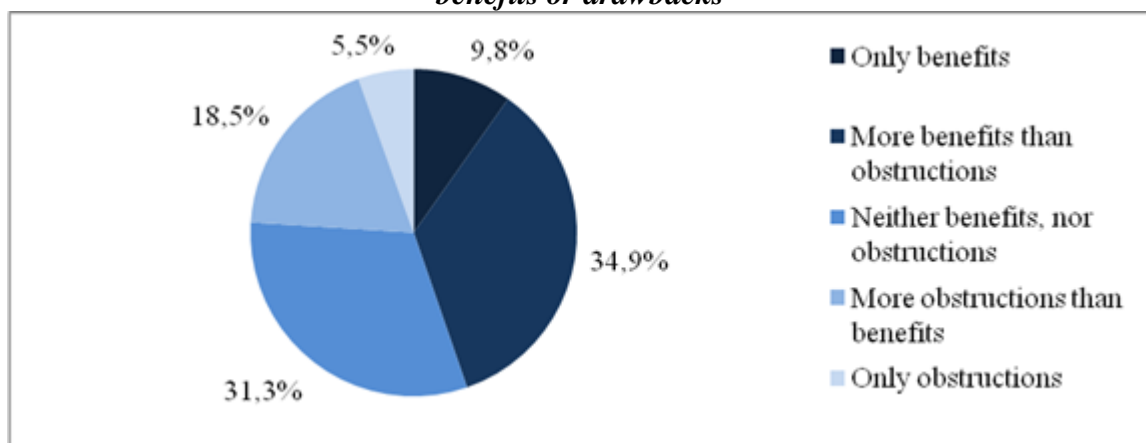
Chart 9 *The most desirable European Union member state to live in*

Sub-hypothesis 8: Most respondents will claim that Croatian accession to the European Union will bring more benefits to Croatia than drawbacks

Sub-hypothesis 8 was rejected because 49.8% of respondents stated that accession to the European Union would bring more drawbacks than benefits for Croatia. On the other hand, 44.7% of respondents stated that accession would bring more benefits for Croatia. The drawbacks that were listed included agriculture, corruption, job satisfaction, social welfare and the efficiency of public institutions. On the other hand, the most common benefits listed were tourism, sports, culture and cultural events, human rights protection and environmental protection and policy.

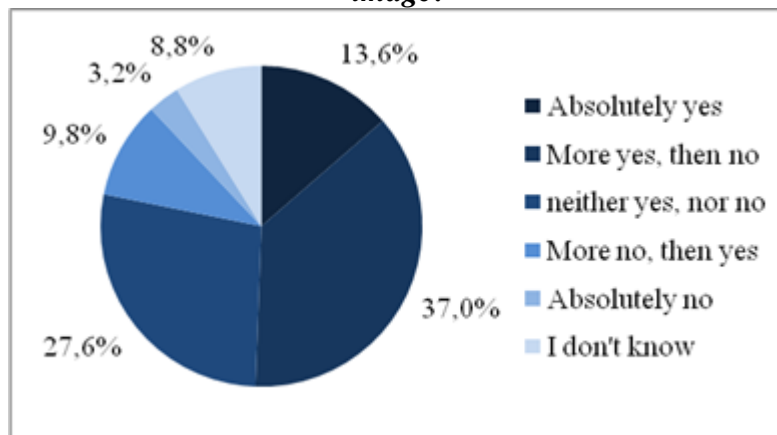
Chart 10 *Respondents' attitudes regarding whether accession to the EU will bring more benefits or drawbacks*

Sub-hypothesis 9: Most respondents will claim that the image of the European Union will have a positive impact on Croatia's image

Chart 11 shows that sub-hypothesis 9 was completely confirmed with a total of 50.6% of respondents claiming that the image of the European Union would have a positive impact on Croatia's image. On the other hand, 13% of respondents claimed that the impact of the European Union on Croatia's image would be negative.

Chart 11 Will the image of the European Union have a positive impact on Croatia's image?

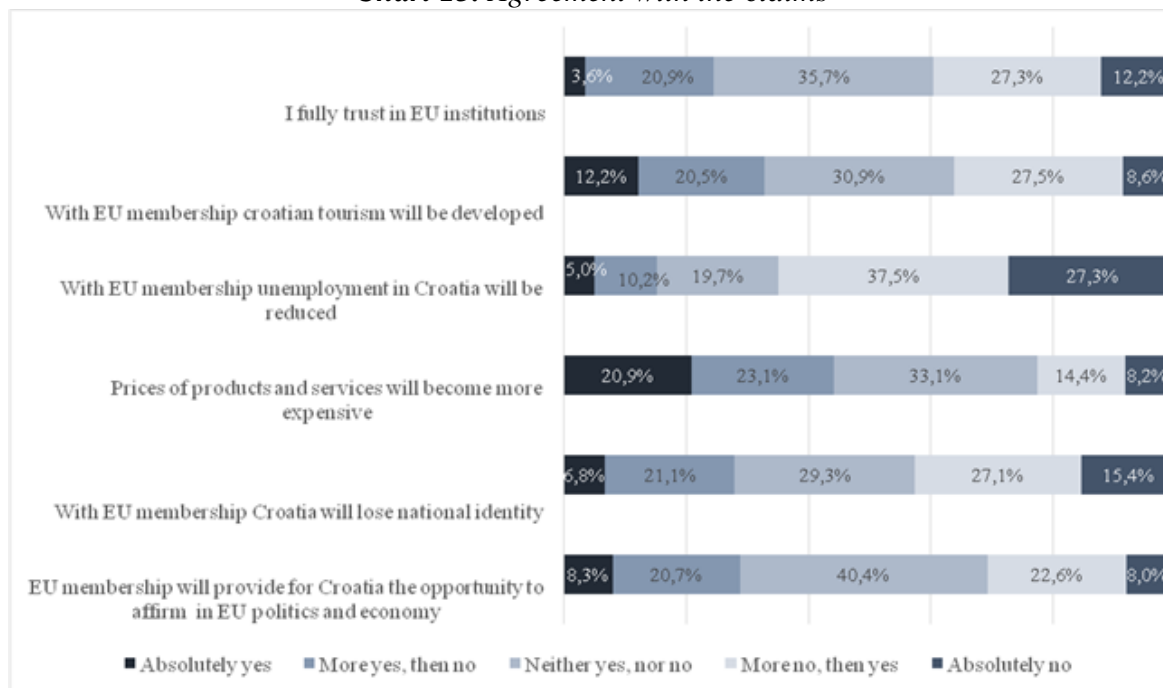
Sub-hypothesis 10: Most respondents will claim that Croatia will lose its national identity as a result of EU membership

Sub-hypothesis 11: Most respondents do not trust EU institutions fully

Sub-hypothesis 12: Most respondents will claim that the prices of products and services in Croatia will increase after EU membership

Sub-hypothesis 13: Most respondents will claim that EU membership will provide Croatia the opportunity to affirm itself in EU politics and economics

Chart 12 shows that two of the sub-hypotheses were confirmed and two were rejected. Sub-hypothesis 10 was rejected because 42.5% of respondents claimed that Croatia would not lose its national identity as a result of EU membership. On the other hand, 27.9% of respondents claimed the opposite. Sub-hypothesis 11 was confirmed because 39.5% of respondents did not trust EU institutions fully, while 24.5% of respondents trusted them fully. 44% of respondents claimed that the prices of products and services would increase. This claim confirmed sub-hypothesis 12. Sub-hypothesis 13 was rejected because there was not such a big difference between respondents' claims. On the one hand, 28.7% of respondents claimed that EU membership would provide Croatia with the opportunity to affirm itself in EU politics and economics and on the other hand, 30.6% of respondents claimed the opposite.

Chart 13. Agreement with the claims

4. Conclusion

Croatian accession to the European Union wasn't fast or simple. During the negotiations there were several "conflicts" with the European Union, which were mostly of a political nature. For example, co-operation with the ICTY, border disagreements with Slovenia, land ownership and shipyard privatisation were some of the issues that influenced the perception of the European Union among Croatian citizens. The previous surveys showed how support for Croatian accession to the European Union rose and fell in tandem with the prevailing political situation.

On 1 July 2013 Croatia became the 28th member state of the European Union. During the first month of membership, a survey was conducted with the aim of re-examining the image of the European Union during that period. The results show that Croatian accession to the European Union was highly rated, especially among younger respondents and respondents with a high level of education. Furthermore, the respondents rated the image of the European Union very highly. It was shown that the most common channels of information were television, radio and websites, and that most of the respondents informed themselves about the European Union on a daily or weekly basis. It was also claimed that Croatia would benefit as a result of accession to the European Union and that the image of the European Union would have a positive impact on Croatia's image. Furthermore, the respondents were not afraid of losing their national identity as a result of accession, but they also did not fully trust European Union institutions (the European Parliament, European Commission, etc.). Additionally, respondents did not believe that EU membership would reduce unemployment in Croatia. In the end, the survey showed that the most desirable EU member states in which to live were Germany, Austria, Sweden and Italy, which was not at all surprising because of the strong ties and good relations with these countries.

We can conclude that the perception of the European Union in Croatia was very positive. The timing of the survey (carried out in the first month of membership)

undoubtedly influenced the results. At this historic moment, the public was generally satisfied with accession and there was a positive atmosphere regarding accession to the EU. This only proves how perception and image are influenced by current events.

5. References

Nebojša Blanuša and Ivan Šiber: The Youth and Europe: Fears and Hopes. In: Anali Hrvatskog politološkog društva 2008, Vol. 4, No. 1, pp. 119-141

Rachel Chichowski: Western Dreams, Eastern Realities: Support for the European Union in Central and Eastern Europe. In: Comparative Political Studies 2002., Vol. 33, No. 10, pp. 1243-1278

Eurobarometer 63.4: Public Opinion in the European Union – National Report: Croatia. Bruxelles 2005

Eurobarometer 68: Public Opinion in the European Union. Bruxelles 2008

Željko Ivančević: Na putu prema Europskoj uniji, Tkanica d.o.o., Zagreb 2011

Ministry of Foreign Affairs and European Integrations: Negotiations on Croatian accession to the European Union. Ministry of Foreign Affairs and European Integtarions, Croatia, Zagreb 2006

Božo Skoko: Hrvatska – identitet, imidž i promocija. Školska knjiga, Zagreb 2007

Agreement details, <http://www.consilium.europa.eu/policies/agreements/search-the-agreements-database?command=details&id=&lang=en&aid=2011051&doclang=EN%22>. (2014.10.5.)

Croatian Parliament: Press releases, <http://www.sabor.hr/Default.aspx?sec=5301>. (2014.10.5.)

Government with the lowest support in the last five years, <http://www.tportal.hr/vijesti/hrvatska/27367/Vladi-najniza-podrska-u-zadnjih-pet-godina.html>. (2014.10.5.)

EU – Croatia Negotiations, <http://www.delhrv.ec.europa.eu/?lang=en&content=66>. (2014.10.5.)

EU Summit: Accession Treaty with Croatia to be signed in 2011. <http://www.eu2011.hu/news/eu-summit-accession-treaty-croatia-be-signed-2011> (2014.10.5.)

European Parliament supported the Croatian accession to the EU, J. Kosor: This is a historic day! <http://www.vecernji.hr/hrvatska/ep-podrzao-ulazak-hrvatske-u-eu-j-kosor-ovo-je-povijesni-dan-351871>. (2014.10.5.)

Exclusive: After the conviction of the generals, support for accession to the European Union dramatically dropped, <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/nakon-presude-generalima-dramaticno-pala-potpورا-ulasku-u-eu.html>. (2014.10.5.)

Negotiation chapters. <http://www.delhrv.ec.europa.eu/?lang=en&content=67> (2014.10.5.)

Treaty of Croatia's Accession to the European Union – Ratification Process.
<http://www.delhrv.ec.europa.eu/?lang=en&content=62> (2014.10.5.)

Dejan Gluvačević, PhD Student
Zvonimir Grgas, Phd Student
Institution: Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Doctoral School, PhD of
Communication Sciences
Address: 31 000 Osijek, Croatia, Trg Svetog Trojstva 3
e-mail: dejan.gluvacevic@hotmail.com & grgas.zvonimir@gmail.com

A jelentést hordozó szubjektum

Győrfi Anna

Pannon Egyetem MFTK IKI
Veszprém

I. Bevezetés

Kutatásomban¹ Agatha Christie *Halál a Níluson* című novelláján és regényén keresztül szeretném vizsgálni a két műfaj és szövegforma sajátosságait, összefüggését.

A szerző az eredeti novellát később regénnyé dolgozta át, ennek a folyamatnak szeretném a szövegre, a nyelvhasználatra valamint a történetre gyakorolt hatását vizsgálni. Irodalomelméleti szövegek segítségével összevetem a két eltérő prózanyelvi diszkurzus jellemző tulajdonságait és ezek megvalósulását a szövegekben, elsősorban a novella sűrítő, és a regény ehhez képest kibontó, részletező tulajdonságait véve alapul. Összehasonlításomban nemcsak magának a két szüzsének, szövegformának és műfajnak a vizsgálatát helyezem középpontba, hanem azon tulajdonságukat is, hogy mindkettő detektívtörténet, így a két műfaj azon sajátosságát is szemügyre veszem, hogy a sűrítő, illetve kibontott szövegnyelv hogyan befolyásolja magát a detektívtörténetet.

II. A detektívtörténet

A kutatás alapjául Tzvetan Todorov detektívtörténetről szóló írásait vettem alapul, amiket Benyovszky Krisztián foglalta össze.² Három művet vizsgált: a *Bevezetés a fantasztikus irodalomba* című könyv ide vonatkozó részeit, valamint két tanulmányt, amelyek a *Poétika* című könyvben jelentek meg, és magyarul még csak részben olvashatóak. Todorov kifejti, hogy minden detektívtörténet rejtélyközpontú: „Mióttan van egy felfedezésre váró igazság, egy olyan szigorú láncolattal találkozunk, amelynek egyetlen láncszeme sem helyezhető át...”³ Ez a következetesség mindig a történet végén tárul fel igazán. A *Halál a Níluson* regény esetében például Poirot felidézi a megtörtént eseményeket, és bemutatja a helyes ok-okozati láncolatot. Sajátos módszere, hogy az anomáliákra alapos nyomozás során, azaz azokat a jeleket emeli ki, amik egy elsőre logikusnak tűnő megoldásba sem illeszthetőek bele. A fő feladat így nem a történet rekonstruálása, hanem az anomáliák „eltüntetése”, azaz egy olyan magyarázat létrehozása, ahol ezek a kilógó elemek is rendszerbe illeszthetők. A regény esetében ilyen elem volt a szakadt pénzdarab, a csobbanás, a tinta a körömlakkos üvegben, az, hogy az asztalnál csak Poirot ivott bort, valamint az eltűnt kendő is. Magyarázatot a huszonkilencedik fejezet ad, amiben az olvasó végigkövetheti Poirot gondolatait: a borba altatót tettek, ez arra utal, hogy előre megfontolt gyilkosság volt. A második nyom az eltűnt kendő volt, amit a Nílusba dobtak a gyilkos fegyverrel együtt. A kendőn lévő lyukak széle megperzselődött,

¹ A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

² BENYOVSZKY 2003.

³ I.m. 82.

ami arra bizonyíték, hogy hangtompítóként alkalmazták. De egyik ismert lövésnél nem találtak erre magyarázatot, így jutott arra a következtetésre, hogy volt egy harmadik lövés is. A vörös tintáról kiderül, hogy Simon Doyle azzal kente össze a kendőt a hamis lövésnél. Ugyanakkor a legfontosabb nyom a szakadt pénzdarab volt, minek kapcsán Poirot más megvilágításba helyezte a lány vallomását: „Természetesen, *ha* nem tudtam volna aludni, *ha* feljöttem volna a lépcsőn, *akkor* talán észrevettem *volna* a gyilkost, azt a szörnyeteget, amint bemegy a Madame kabinjába, vagy éppen kilép onnan...”⁴ (kiemelés Gy. A.). A vallomás nyelvének furcsasága ez által kerül más összefüggésbe, hiszen ha az áldozat a gyilkost zsarolta ezután a vallomás után, akkor neki jelzett a feltételes móddal: hogy pontosan így történt az eset. Ekkor jön rá Poirot, hogy ki volt még a szobában. Ennek fényében már újra tudja gondolni az eseményeket, és rekonstruálni tudja a történetet. „A szüzsé tehát a feszültség–oldás, tenzió–detenzió, illetve az elrejtés–felfedés dialektikájára épül, s ez tetten érhető mind a nyelv, mind pedig a téma síkján.”⁵ A novella esetében ez nem ennyire árnyalt, de ott is szerepet kap: a levéltöredék lesz az, amit nem lehet megmagyarázni, és ez fog elvezetni a gyilkoshoz is.

Todorov megállapítja, hogy mindig van egy stabil kiinduló helyzet, amit a gyilkosság kimozdít (ez lesz Todorovnál a csoda narratív funkciója), és létrejön egy ismételt stabilitás, de ez vagy működésképtelen vagy jelentősen eltér a kezdetitől. Mindenképpen változás fog bekövetkezni a körülményekben, ami egyes szereplők esetében javulást hoz, mások esetében pedig elfogadhatatlan. Ezt tükrözi a regény végkimenetele is, a két gyilkos halála ekképpen szükségszerű: „Őrült játék volt, és vesztettünk. Ez minden”. (362.) Minden esemény között létezik összefüggés, így a dolgok és a személyek jelekké (vagy a jelek hült helyévé, vagyis nyomokká) válnak, egyfajta metonimikus narratívát alkotva.

Bényei Tamás⁶ megállapításai alapján elmondható, hogy minden elhanyagolhatónak tűnő részlet jelként fogható fel, ami a megoldáshoz fog elvezetni. A történet szemiatotizálódik, a jel egyértelműen a bűnösségre fog utalni, azaz a jel jelentése a bűnösség lesz.

„Ha úgy tetszik, a tettes bűne, (valamint a szöveg titkos középpontjában álló halál szerepe) alapvetően szemiotikai természetű: szétválasztja a jelölőket és a jelölteket, többféle kapcsolat lehetőségét iktatja be az így keletkezett térbe, létrehozza a sokértelműség lehetőségét, s a detektív feladata így a szemiotikai skandallum büntetése és helyrehozása is.”⁷

Megállapítható, hogy a jelölő és jelölt elválása révén nyílik lehetőség a saját jelölt létrehozására az interpretáció során. Bényei kétféle jelet különböztet meg, a nyomot (*trace*), valamint a kulcsot (*clue*). A nyomnak valójában nincs jelfunkciója, a kulcs mögött viszont intenció áll, szemiotikai motivációját a detektív alkotja meg. A tettes ezt előre megtetszi, igyekezvén eltüntetni őket. A novellában egy jel tűnik csak fel, ami egyben a kulcs is lesz. A regényben viszont jól követhetően kettéválik a nyom és a kulcs: miután az olvasó észrevette a fentebb már felsorolt jeleket, Poirot összefoglalja saját listáját, ami eltér ettől: az állítólagos harmadik fél a Jacquelin-nal történt beszélgetéskor, Tim Allerton vallomása, Louise válasza (feltételes mód), a borba kevert altató, valamint a fő kulcs: hogy miért van zsebkendőbe és sálba tekerve a fegyver. Ezek alapján megállapítható, hogy a novellához képest a regény több, illetve többféle jelet működtet: az olvasó által felismert

⁴ CHRISTIE 2006. 342.

⁵ BENYOVSZKY 2003. 84.

⁶ BÉNYEI Tamás 2000.

⁷ I.m. 96.

jelek nyomok lesznek, amelyek azonban a mellékszálakhoz vezetnek, újabb rejtélyeket vezetnek be, ezzel is késleltetve a megoldást, míg a transzparens jelek lesznek a kulcsok. Christie azonban ezeket nem hagyja a történet végéig rejtőzni, a detektív (mind Poirot, mind pedig Mrs. Marple) a nyomozás során mindig összefoglalja őket társának, ám nem fűz hozzá magyarázatot. Poirot a regényben fel is hívja rá a figyelmet: „Kiötölnek egy elméletet, és mindent úgy igyekeznek magarázni, hogy ebbe az elméletbe beleilleszkedjen. Ha pedig valamelyik apró tényező nem illik bele az elméletbe, akkor félredobják. És mindig ezek a bele nem illő dolgok a lényegesek!” (282.)

III. A detektívtörténet szemantikája

Ezt a tényt, azaz a szavak általi meghatározottságot állítja tanulmánya középpontjába Revizin is.⁸ Ő a szemiotikai elemzés kérdését vizsgálja a detektívtörténet kapcsán. Az általános elemzések három dolgot vesznek alapul a nyelvi jel tekintetében: a jelentést, a denotációt és az értelmet. A detektívtörténet esetében azonban nem áll valóság a jelek mögött. Ez természetesen nem arra a nyelvre igaz, amelyen a szöveg íródott, hanem az irodalom esztétikai jelrendszerére. Ebben az esetben a szituáció leegyszerűsített, így a jel látszólag nem hordoz értelemmel bíró szemantikai tartalmat (vagyis bizonyos jeleket nem érzékelünk jelként az olvasás során).

Christie munkái alapján különböző szereplőtípusokat állít fel, amelyek jellemként funkcionálnak. Nemcsak önmagukban állhatnak, hanem kombinálódhatnak is.

- a. A személy, aki érdekelt a gyilkosságban (általában nem a gyilkos)
- b. A személy, aki kitalálta a gyilkosságot (nem feltétlenül a gyilkos)
- c. A gyilkos
- d. A nyomozó
- e. A nyomozó segédje, aki egyben narrátor is
- f. Szimpatikus, de gyenge fiatal (mindkét nemből)
- g. Idős szereplő (mindkét nemből)
- h. Áldozat

Két szerkesztési módot emel ki, amelyek szinte minden Christie-regényre vonatkoztathatóak: a párhuzamos szerkesztésmódot és a retardációt, ami abban nyilvánul meg, hogy a detektív olyan későn jelenik meg, amennyire csak lehetséges. Ez kétféleképp értelmezhető: vagy a történetben is el van halasztva a megjelenése, vagy pedig a detektívként való megjelenés az, ami nem a szöveg eleje óta lesz érvényes. A *Halál a Niluson* történetek esetében ez az utóbbi figyelhető meg: kezdetben utasként vannak jelen a történetben, és csak a bűntény elkövetése után kezdenek nyomozásba. (Az azonban számomra kérdéses, hogy az az olvasó, aki ismeri a történeteket, valamint a két nyomozó alakját, észreveszi-e ezt a váltást, vagy pedig már alapvetően ezt a funkciót tulajdonítja nekik.)

Abból a megállapításból, hogy a detektívtörténet esetében a jel látszólag nem hordoz szemantikai tartalmat, Revizin azt a következtetést is levonja, hogy amíg a jelek híján vannak a jelentéssel bíró szemantikai funkciónak az elbeszélés szemiotikai szintjén, addig a nyelv szintjén a jelek szemantikai funkciója annál nagyobb jelentőséget kap, azaz megnő a szavak szemantikai megterheltsége. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a regényben a megfejtéshez a szobalány fentebb már idézett szavai alapján jut el Poirot: az addig lényegtelennek hitt közlés nyújt megoldást a rejtélyhez. Ezek alapján a nyelvi jelet a homonímia tulajdonságaival ruházza fel, a szövegkörnyezet fogja meghatározni, hogy

⁸ REVIZIN 1978. 385–388.

melyik értelmezés és jelentés lesz a helyes. A rejtélyt így csak a szöveg egészének ismeretében lehet értelmezni, ez fogja meghatározni a nyelvi jel jelentését.

Ricœur másképp választja szét a szemiotikai és szemantikai funkciót a szövegen belül. A diszkurzus lesz az az alapegység, amelyben a szó – azáltal, hogy egy adott referenciára utal – önálló jelentésre tesz szert kilépve a nyelvi rendszerből. Kettős referencia köthető a szóhoz, egyrészt önmagában üres jel, azaz tartalom nélküli funkcionálás a nyelvi rendszerben (amely által magát a nyelvi rendszert referálja), másrészt a diszkurzuson belül a – fregei értelemben vett – jelentés hordozója (s ezáltal referál egy nyelvi rendszeren kívüli referenciára). A detektív kezdetben minden szót üres jelként érzékel (pusztán csak a kontextus egyik megszokott elemeként), csak később, a nyomozás során rendel hozzá különleges tartalmat, hiszen nem biztos, hogy az adott tanú helyes jelentést párosít hozzá. A cél így a jelentés felfedése lesz.

„Arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a szó azt és akkor nevezi meg, amit és amikor a mondat mond. Csak mondathelyzetben nevez meg. [...] A szavak – beszédhelyzetben álló jelek. A szavak hozzák létre az illeszkedési pontot a szemiotika és a szemantika között minden beszédesemény során. A szó közvetít a rendszer és a cselekvés, a struktúra és az esemény között.”⁹

Úgy vélem, hogy a novella esetében nincs ilyen tulajdonsága a szószintű nyelvi jelnek, ebben az esetben pusztán a helyes struktúra megtalálása, helyreállítása a cél; ám a regény megoldásához a szó szemantikai funkciója fog elvezetni.

A Poirot listáján lévő nyomok egy kivételével csak szemiotikai funkciót hordoznak, a cél a történet menetének rekonstruálása, magyarázatkeresés, amely azonban nem magár a jelre kérdez rá, hanem sokkal inkább arra, hogy milyen sémába illeszthetők be. Így felfejtésük után már pusztán a mellékszálak jelölői lesznek, nem kapcsolódnak szorosan a megoldáshoz vezető úthoz. A gyöngysor egy kleptomániás vénkisasszonyt leplez le, a csobbanás egy alkoholista anyát, a leszakadt papírpénz sarka sikkasztást (ami az adott szereplő központi szerepét emeli ki a megoldás kapcsán), a vörös tinta és az eltűnt sál pedig csak a módszerre mutatnak rá, közvetlenül a tettesre nem. Erre csak a szobalány feltételes módú kérdése vezet rá Poirot-t, amikor a szemiotikai funkció kerül előtérbe, azaz a jel és a referencia kapcsolata: miért ezt a szót használta a lány? Itt magára a jelre kérdez rá, a jel értelme vezet el a megoldáshoz.

Minden új jel új történetet vezet be, új kitérő lehetőségét, valamint növeli a kombinációs lehetőségek számát is: a jelek értelmezése többféle lehet, többféle ok-okozati sorrend állítható fel, mindig az adott gyanúsítotthoz szabva. A halálesetek után a regényben három megoldási lehetőség is elhangzik, mintegy választási lehetőségként, amelyek az olvasó által is észrevett nyomokra alapulnak. Ám ezek nem illeszthetők össze Poirot kulcslistájával, amelynek a többi nyom alá van rendelve. Ezek alapján megállapítható, hogy míg a novellában a jel kibontása a megoldáshoz vezet, addig a regényben újabb jeleket generál, ezzel is elősegítve a szövegvilág kibontását, részletezését.

Megállapítható azonban az is, hogy a jel nemcsak új jeleket generál, hanem új jelentéseket is rendel önmagához.

„A szemantikában azonban a jelentések különbözősége két eljárás, a kiterjesztés és a lehatárolás egybeeséséből következik, amely folyamat

⁹ RICŒUR 2010 (A), 36.

arra kényszeríti a szót, hogy egy sajátos helyet alakítson ki magának a többi szó között, és hogy sorrendbe állítsa a saját használati értékeit. [...] Mivel bizonyos fokig minden szavunk poliszémikus, nem a szó, hanem a kontextus megvalósulásának eredményeképpen kell felfognunk a diszkurzus egy- vagy többértelműségét. Az egyértelmű diszkurzus, vagyis a csak egy jelentést befogadó diszkurzus esetében a kontextus feladata az, hogy elrejtse a szó szemantikai gazdagságát, hogy leegyszerűsítse azt a – Greimas szavaival élve – izotópiának nevezett egységre, vagyis a mondat összes szavát meghatározó referenciális, tematikus, egytárgyú keretre.”¹⁰

A detektív feladata ezzel szemben az, hogy ezt a többértelműséget ismét megnyissa azáltal, hogy üres jelként érzékeli a szót. Ezért megszünteti azt a redukciós eljárást, amely által a kontextus egy meghatározott jelentést biztosít a szónak. A regényben ez jól megfigyelhető a különböző nyomok értelmezésénél. Azáltal, hogy minden tanú hallotta a csobbanást, fontos részletté, az olvasó által is nyomként érzékelhető eseménnyé válik. Azonban minden diszkurzus, ami a csobbanást tematizálja, a gyilkossághoz igyekszik kötni azt, így mindenki arra gondol, hogy a gyilkos fegyvert dobták a folyóba. Poirot azonban kitágítja az értelmezési mezőt, és más kontextust keres, hogy értelemképző struktúrába illeszthesse a jelet.

A novella esetében a fenti megállapítás nem a nyelvi jelre vonatkoztatható, hiszen a nyom esetében a pusztá értelemkeresés lesz a cél. Azonban a megoldáshoz az vezet el, hogy Pyne kitágítja annak a ténynek a lehetséges magyarázatát, miszerint Lady Grayle csak akkor van rosszul az ételtől, ha a férje is jelen van. „Valahányszor csak George elmegy valahová, mindig jobban érzem magam. Nyomban ízlik az étel, és olyan, mintha kicseréltek volna. Ennek bizonyára van valami oka. [...] Az előbb-utóbb bekövetkező halál, gastroenteritisből eredően természetesnek is tűnhet... ha pedig mégsem, akkor Sir George-ra terelődne a gyanú, hiszen kínosan ügyelt arra, hogy a rosszulletek egybeessenek a jelenlétével.” Ebben az esetben nem egy szót, hanem egy tényt érzékelt Pyne üres jelként, vagyis nem a szó rendelkezik poliszemantikus tulajdonsággal, hanem a detektívtörténet azon sajátossága figyelhető meg, hogy a detektív nem fogadja el az elsődleges magyarázatot, hanem az igazságot (referenciát) keresi. Ezek alapján megállapítható az is, hogy a detektívtörténetben a tények, állítások átvehetik a nyelvi jel tulajdonságait; a detektív feladata a redukció feloldása, az értelmezési mező kiterjesztése. A novella központi redukciója azonban megmarad, így ez az értelmezés csak a megoldásban érzékelhető, korábban nem. Sokkal inkább ellenpólusként érzékelhető: a detektívnek az az alapállása, hogy az adott magyarázat nem lehet helyes, mást kell keresni. Ez a folyamat a regényben kibontásra kerül; nem a tények, hanem a szavak lesznek jelek, hiszen itt nem pusztán a többértelműség kínál más megoldási lehetőséget, hanem az eltérő kontextus is.

IV. A szubjektum szerepe a detektívtörténetben

A detektívtörténet egyik központi problémája és kérdése a szubjektumhoz kapcsolódik. Az olvasó elsődleges rejtélyként nem a bűntett elkövetésének módját azonosítja, hanem a tettes személyét (és a személyt meghatározó motivációkat). Ez a kérdés végigkíséri az egész történetet, és elősegíti azt, hogy a különböző elfedési technikák, esetleges nyomok (transzparens jelek) háttérbe szoruljanak, ezzel is elősegítve a

¹⁰ RICŒUR 2010 (B), 37.

megoldás késleltetését. Ugyanakkor nemcsak a tettes, hanem az áldozat személyének kérdése is kulcsot nyújt(hat) az ügghöz, segíthet felfejteni azt a kapcsolati hálót, amellyel életében rendelkezett, és ami a tetteshez vezet.

Agatha Christie *Életem* című könyvében úgy emlékezik vissza, hogy első történetét nővére provokációjára írta, majd később édesanyja tanácsára hallgatva folytatta is tevékenységét.¹¹ Sajátos írói technikája, hogy nagyban épít az olvasók „munkájára”, azaz arra a tényre, hogy egy detektívtörténet olvasásakor az olvasó részt vesz a nyomozásban, a jelek alapján megpróbálja megfejteni a bűntényt. Az író előnye abból származik, hogy sok múlik a tények „tálalásán”. Agatha Christie történeteiben minden tény adott a helyes megfejtéshez, ám a körülmények (általában a szövegekörnyezet az, ami miatt nem vesszük észre, hogy fontos adatot közöl, vagy ha észre is vesszük, rosszul értelmezzük) miatt az olvasó félreérti vagy nem tudja helyes logikai sorrendbe állítani ezeket. Gyakori, hogy a legegyszerűbb lesz a helyes megoldás, ám pont a szöveg fog minket később elbizonytalanítani, és arra készíteni, hogy bonyolultabb megoldást keressünk. Christie nagyban épít az olvasó sztereotip elfogultságára is, ennek kapcsán gyakori a dupla blöff, azaz a nyilvánvaló tettes kapcsán elbizonytalanodik az olvasó, kizárja a gyanúsítottak köréből, miszerint „ez túl kézenfekvő”. A gyanúsítottak köre zárt, ezt általában a helyszín biztosítja, ami elzárja őket a külvilágtól. Christie sosem választ olyan megoldást, hogy a gyilkos az olvasó által nem ismert személy legyen. Fontos eseményeket sem hagy ki a közlésből, sőt, detektívjei általában össze is foglalják az eset lényeges pontjait, még jobban zavarba hozva ezzel az olvasót, aki ezt a logikai sorrendet idegennek érzi vagy a kiemelt pontokat kevésbé fontosnak találja. Szintén állandó elem, hogy a detektív végső fejtegetésében végigköveti ismét az eseményeket, igazolva saját rendszerét, rámutatva arra, hogy pont a rendszerbe nem illeszthető elemek vezetnek el a megoldásig.

V. Ricœur szubjektumfelfogása

Ricœur szubjektumfelfogása (sajátosan nyelvelméleti) pszichoanalitikai alapokra vezethető vissza; a szubjektumot Freudhoz hasonlóan nem *cogitó*ként képzelem el, azaz elutasítja, hogy előbb lenne tudat, mint lét. A pszichoanalízishez hasonlóan a tudat – Ricœur esetében már szubjektum – és a jel kapcsolatát vizsgálja.

„Az *egó* fogalma pedig mindezzel arányosan egy olyan fokú kiterjedésen esik át, amelyben az *egó* azzá válik, ami a jelentésre irányulásban [visée] él, s amit egyfajta identikus pólsusként a jelentésirányok hoznak létre.”¹²

A szubjektum tehát keresi jelenlétének értelmét, ezáltal mindennek intenciót tulajdonít, mindenben jelentést keres a nyelven keresztül. Itt a nyelv azonban nem tárgy, hanem sokkal inkább közvetítő és létesítő tevékenység; a szó csak az élő diszkurzusban jelent valamit – abban az élő diszkurzusban, amely nem más mint a jelenlét jele.

„A világhoz való viszonyunk a redukció eredményeképp válik világossá, a redukcióban és a redukción keresztül pedig minden létező fenoménként, megnyilvánulásként, vagyis egy meghatározandó jelentésként válik leírhatóvá.”¹³

¹¹ CHRISTE 2010.

¹² RICŒUR 2010 (C) 139.

¹³ I.m.: 140.

Husserl definíciója szerint a szubjektum jelentése nem előre adott, hanem folyamatosan kibontakozó. Ricœur a cselekmény fogalmát éppen ebben az értelemben rendeli a szubjektum változásához:

„A szereplő egy éppen megváltozó szituációban tűnik fel, vagy akként jelenítődik meg, aki éppen reagál a szituáció megváltozására. Ezek a változások visszahatva a szituációk és a szereplők rejtett aspektusaira világítanak rá azáltal, hogy olyan új kihívó helyzetet alkotnak, amely gondolkodásra, cselekvésre, vagy mindkettőre szólít fel. A kihívó helyzetre adott válasz vezet el a történetet befejezéséig.”¹⁴

Ricœur ezek alapján azt a következtetést vonja le, hogy a végkimenetel nem előre jelezhető, hanem pusztán elfogadható. A detektívtörténet esetében ez még inkább bebizonyosodik: a tettes a szereplők között van, a detektív előtt az adott szituációra adott reakcióival leplezi le magát. Mindkét mű változással, változtatással indul, ahol maga a változás lesz a kiindulópont. Lady Grayle a férje helyett a titkárral tervezi közös életét, míg Jacqueline-t otthagyja Simon Linnet kedvéért.

A novellában Lady Grayle visszautasítja Pyne kérdését arra vonatkozóan, hogy be akarja-e bizonyítani a férj bűnösségét, sőt, ő maga kínálja ezt a lehetőséget megoldásként, ugyanakkor mégis megbízza Pyne-t az ügy felderítésével. *„A lady tényleg meglehetősen szokatlan nő volt. Nem csoda, ha értetlenül fogadtam, amikor megkeresett a problémájával. Azt akarta, bizonyítsam be neki, hogy a férje megmérgezi. Ebben az esetben elment volna az ifjú Westtel. De becsületes játékot akart játszani. Szavamra mondom, különös karakter.”* A regény esetében az olvasó folyamatos félrevezetése a cél a szereplők reflexióinak részletes bemutatásával. Jacqueline és Simon látszólagos ellentéte eltereli a figyelmet valós szándékukról, így a kettős alibi még inkább megalapozottnak tűnik. Azonban a kulcs ebben az esetben is a szobalány viselkedése: azért használ feltételes módú szavakat (amik jelek lesznek), hogy reagáljon Simon jelenlétére, és a szituációt saját hasznára fordíthassa.

Alapvető különbség novella és regény között, hogy amíg a novella pusztán a mű elején megismert szituációra adott válaszreakcióra épít, addig a regényben ezek egymásra épülnek, teljesebb személyiségképet kapunk a szereplőkről, jobban hozzáférhetők az olvasó számára. A novella inkább alannal dolgozik, míg a regény személlyel, azaz a novella esetében a szereplők csak „elszenvedik” a cselekményt, a regénybeliek viszont alakítani is tudják azokat, a cselekmény belőlük táplálkozik.

Az üres jel fogalma a szereplők kapcsán is alkalmazható, hiszen a detektív hol az áldozat, hol pedig a gyilkos szerepébe bújik, és így próbálja önmagát értelmezni. Ez a gyilkos szerepének felvételekor elősegíti a motivációk, okok felkutatását. Ez a fajta elemzés és értelmezés egy másik Christie mű esetében még inkább teret nyerhet. Az *Ackroyd-gyilkosság* egy perszónális elbeszélés, Christie egyes szám első személyben írja meg művét. A gyilkosság bemutatása, majd a nyomozás is az egyik szereplő szemszögéből ismerhető meg. Poirot nyomozása a megszokottól szemszögből vehető szemügyre: kívülről, ugyanakkor mégis a történeten belülről. Egyedi módon a gyilkos maga az elbeszélő, amire csak az utolsó fejezetekben derül fény. Így érdekes megfigyelni, hogy a szubjektum hogyan keresi a tettest, vagyis jelen esetben önmagát. Az „én” tartalommal töltődik meg azáltal, hogy kiderül a jelentése: a gyilkos én vagyok. A *Halál a Niluson* történetekben ez nem figyelhető meg ilyen tisztán, ugyanakkor Poirot gyakran alkalmazza

¹⁴ I.m. 139.

azt a technikát, hogy a tettes fejével próbál gondolkodni. A szubjektum autoreflexívvé válik, önmagát próbálja definiálni, saját magára keres kérdést (miért, hogyan) és választ is.

A rejtvényközpontúság kiindulóponja Todorovnál a valóság fogalma. Ez tárgya és egyben törvénye is lesz a történetnek. Ezt a megoldásra vetíti ki: az lesz a gyilkos, aki a legkevésbé látszik bűnösnek. Az igazság és a valóság így látszólag ellentmond egymásnak.

„A bűnös nem a gyanúsítottak egyike, ő az elbeszélésnek egyetlen pillanatában sem kerül reflektorfénybe, bizonyos módon mindvégig kapcsolódni fog az eseményekhez, de egy látszólag nagyon fontos, valójában másodrangú körülmény miatt nem tartjuk potenciális bűnösnek. Nem nehéz tehát a detektívregényben a bűnöst felfedezni, elegendő hozzá, ha a felidézett világ igazsága helyett a szöveg valóságát követjük.”¹⁵

Összefoglalás

Dolgozatommal fő célom volt, hogy a műveket összevetve a két műfaj jellemző tulajdonságait és ezek megvalósulását a szövegekben, elsősorban a novella sűrítő, és a regény ehhez képest kibontó, részletező tulajdonságait kimutassam.

Eredményképpen elmondható, hogy a sűrítés terjedelmileg csökkenti a művet, valamint redukálja a nyelvet, leegyszerűsíti a szerkezetet és korlátozza a tartalmat. A novella központi alakzataként kialakítja a műfaj meghatározó jegyeit. A regény kibontó folyamata ennek az ellenkezőjét eredményezi, folyamatosan decentralizálja azt, így biztosítva a részletezés lehetőségét.

A detektívtörténet narratív konstrukciója nincs befolyással a novella sűrítő, illetve a regény kibontó tulajdonságaira. Egyedül a szemantikai szerkesztettség kap nagyobb hangsúlyt általa, hiszen a jelek nyelvi ábrázoltsága által megnő a szavak szemantikai megterheltsége.

A dolgozatot tovább szeretném bővíteni új szövegek vizsgálatával, elsősorban azt megfigyelve, hogy a sűrítő és kibontó eljárások mennyiben működnek másképp, ha nem detektívtörténet a vizsgált szöveg. A fő cél tehát a szövegkorpusz kibővítése, valamint a redukció, illetve kibontás folyamatának további vizsgálata.

¹⁵ BENYOVSZKY 2003, 95.

Irodalomjegyzék

- BÉNYEI 2000 = BÉNYEI Tamás: *Rejtélyes rend. A krimi, a metafizika és a posztmodern*. In: Modern filológiai füzetek 57. Akadémiai Kiadó, 2000.
- BENYOVSZKY 2003 = BENYOVSZKY Krisztián: *A jelek szerint. A detektívtörténet és közép-európai emléknymoi*. Kalligram, Pozsony, 2003.
- CHRISTE 2010 = CHRISTE, Agatha: *An Autobiography*. HarperCollins, London, 2010.
- CHRISTIE 2006 = CHRISTIE, Agatha: *Halál a Niluson*. Fordította: Szabó Zoltán. Európa Könyvkiadó, Bp. 2006.
- REVIZIN 1978 = REVIZIN, Ivan I.: *Notes on the Semiotic Analysis of detective Novels: With examples from the Novels of Agatha Christie*. Angolra fordította: Julian Graffy. Nem Literary History: Vol. 9. No. 2. 1978. 385–388.
- RICŒUR 2010 (A) = RICŒUR, Paul: *Struktúra, szó, esemény*. In: *A diszkruzus hermeneutikája. Paul Ricœur válogatott tanulmányai*. (Szerk. és ford. Kovács Gábor) Argumentum Kiadó, Bp., 2010.
- RICŒUR 2010 (B) = RICŒUR, Paul: *Az elbeszélő funkció* In: *A diszkruzus hermeneutikája. Paul Ricœur válogatott tanulmányai*. (Szerk. és ford. Kovács Gábor) Argumentum Kiadó, Bp., 2010.
- RICŒUR 2010 (C) = RICŒUR, Paul: *A szubjektum problematikája: a szemiológia kihívása*. = *A diszkruzus hermeneutikája. Paul Ricœur válogatott tanulmányai*. (Szerk. és ford. Kovács Gábor) Argumentum Kiadó, Bp., 2010.

Gyórfi Anna, MA hallgató
Pannon Egyetem, MFTK IKI Irodalomtudományi Tanszék
8200 Magyarország, Veszprém, Vár utca 39.
gyorfi.anna@hotmail.com

Magyarország és Olaszország kapcsolódási pontjai 1927 és 1934 között

Hamerli Petra

Pécsi Tudományegyetem
Interdiszciplináris Doktori Iskola
Pécs

Absztrakt

1927. április 5-én Olaszország és Magyarország között barátsági szerződés aláírására került sor, ami fordulópontot jelentett a 20. századi magyar–olasz kapcsolatok történetében, miután megerősítette azokat. Szintén fordulatot hozott a római jegyzőkönyvek 1934. március 17-i aláírása, mely a két állam szövetségét Ausztriával egészítette ki. Tanulmányomban azt kívánom bemutatni, hogy hazánk és az olasz állam kapcsolatait mely szempontok alapján vizsgálom a kutatás során.

A korszakban igencsak intenzív kapcsolatok álltak fenn a két állam között, mind politikai, mind kulturális, mind gazdasági téren. Politikai tekintetben fő szerephez a revízió jutott, mely a magyar határok esetleges kiigazítását és – olasz részről – a versailles-i békerendszer nyomán kialakult európai status quo megbontását egyaránt magában foglalta. Olaszország jelentékeny támogatást nyújtott a magyar revizionista propagandához, és igyekezett elősegíteni Magyarország felfegyverzését is, viszonzásul pedig az első világháborút követően megalakult Szerb–Horvát–Szlovén Királyság felbomlására irányuló törekvéseinek pártolását, segítségét várta. Olaszországnak Romániával, Magyarországnak pedig Németországgal is érdekében állt szövetséget létesíteni, ezért kísérlet történt a magyar–román, illetve az olasz–német közeledés előmozdítására. 1927-től élénkültek a két állam kulturális és gazdasági kapcsolatai is.

Kulcsszavak: magyar–olasz kapcsolatok, olasz külpolitika, magyar külpolitika, revízió, jugoszláv–olasz viszony, optáns-ügy, olasz–osztrák–magyar blokk

Bevezetés

Tanulmányomban az 1927 és 1934 közötti magyar–olasz kapcsolatok feltárását és bemutatását célzó kutatásaim szempontrendszerét kívánom felvázolni. Ennél fogva céltom nem a kapcsolatok részletekbe menő ábrázolása, hanem kutatásom szempontrendszerének felvázolása.

A főként olasz és magyar levéltári forrásokra, illetve dokumentumgyűjteményekre épülő kutatásom kezdőpontjául az olasz–magyar barátsági szerződés aláírását választottam, mely egyrészt megerősítette a két állam kapcsolatait, másrészt hazánk fő külpolitikai partnerévé gyakorlatilag a második világháborúig Olaszországot tette. A téma végpontja a római jegyzőkönyvek megkötése, amivel az államok a szövetségbe vonták Ausztriát is, háromoldalú blokkot kialakítva, mely az 1938-ban bekövetkezett Anschlussig, azaz Ausztria német megszállásáig állt fenn.

I. Külpolitikai koncepciók

Két állam kapcsolatainak tanulmányozása során célszerű az érintett országok külpolitikai érdekeiből kiindulni. Ez alapján ugyanis felismerhető, hogy a felek számára miért volt fontos a közeledés, avagy más esetekben mi okból tekintettek ellenségként egymásra.

Olaszország és Magyarország esetét a külpolitikai érdekek találkozása jellemezte. Annak érdekében, hogy az érdekek közeledésének folyamatát megérthessük, vissza kell térni az események menetében az első világháborúig, nevezetesen a londoni titkos szerződés 1915. április 26-ai aláírásáig. E szerződés területi ígéretei vették rá Olaszországot arra, hogy az antant oldalán belépjen a háborúba. Trentino, Trieszt, Gorizia, Pola, Zára, a dalmát partvidék olaszlakta városainak birtoklását, a Brenner-hágót, Kelet-Isztriát és Közép-Dalmáciát, valamint bizonyos albán területek feletti protektorátusságot ígérték Olaszországnak.¹ A háborút követően azonban az ígéretet tarthatatlanná váltak, mivel felbomlott az Osztrák–Magyar Monarchia, s helyén új államok alakultak. Egyikük, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság – vagy közismertebb, 1929-ben hivatalossá lett nevén Jugoszlávia – szintén igényt tartott az Isztriára és Dalmáciára, miután a két területen vitathatatlanul nagyobb létszámmal bírtak a délszlávok, mint az olaszok. Ráadásul 1918 novemberében a Fiumei Nemzeti Tanács petícióval fordult Vittorio Emanuele Orlando olasz miniszterelnökhöz, kérve a város Olaszországhoz csatolását,² ami szintén ütközőpontot jelentett Jugoszláviával. Miután Olaszország Európában egyrészt a Balkánon, másrészt a Duna-medencében kívánt befolyásra szert tenni,³ egyik fontos külpolitikai célja Jugoszlávia kiiktatása lett, hogy ő maga nyerhessen teret az Adria-térségben.⁴ Ennek érdekében kidolgozták a délszláv állam bekerítését, belső ellentéteinek fokozását és belülről történő bomlasztását célzó Badoglio-tervet, melynek kivitelezéséhez Olaszország Románia és Magyarország segítségére számított,⁵ hiszen területi kérdések végett e két államnak is komoly nézeteltérései voltak Jugoszláviával.

Ez az irányvonal – rövid intermezzókat leszámítva – gyakorlatilag Benito Mussolini fasiszta vezető kormányzata alatt végig fennállt. 1920–1921 során bilaterális egyezmények hálózataként Jugoszlávia, Csehszlovákia és Románia részvételével megalakult a kisantant, mely a háborút követően létrejött status quo fenntartását célozta.⁶ Ekkor Olaszország néhány éven át e szervezetre támaszkodva kívánta biztosítani Duna-menti befolyását. 1924-ben Jugoszláviával, 1926-ban pedig Romániával írt alá egyezményeket, azonban a délszláv állammal továbbra is feszült maradt a viszonya a balkáni és adriai térszerzésre való törekvés végett.⁷ Ennek következtében 1926 végére Mussolini visszatért a Badoglio-tervhez, s Magyarország – mint e törekvés egyik lehetséges, fő partnere – ismét az olasz politikai elit érdeklődési körébe került.

1926-ban azonban akadt egy kis probléma, nevezetesen az, hogy a magyarok éppen ahhoz a Jugoszláviához közeledtek intenzíven, amely ellen az olasz elgondolás szerint fel kellett volna lépniük. 1926. augusztus 29-én, a mohácsi csata évfordulóján Horthy Miklós magyar kormányzó ünnepi beszédben emlékezett meg a magyar történelemben nevezetes eseményről. A kormányzó kifejezte abbéli reményét, hogy a szerb–magyar viszony a közeljövőben olyan lesz, mint amilyen a török időkben volt, amikor is a két nép vállvetve

¹ DDI/5/3. 470. 369–375.

² DDI/6./1. 134. 70.

³ CAROCCI 1969. 13–14.

⁴ L.NAGY 1995. 83.

⁵ HORNYÁK 2004. 27.

⁶ ÁDÁM 1981. 5.

⁷ JUHÁSZ 1988. 105–110.

harcolt a törökök ellen.⁸ „Attól a jó barátától viszont, akivel oly soká fűzött össze minket a déli végeken a közös védekezés életbe vágó érdeke, utóbb sajnós mélyreható ellentétek választottak el. Hiszem és remélem, hogy itt is hamarosan visszatérhet a régi barátság és megértés.”⁹ – hangzott a beszéd, mely félreérthetetlenül arra utalt, hogy Horthy célja a magyar–jugoszláv viszony megjavítása.

A beszéd – noha Momčilo Ninčić jugoszláv külügyminiszter kifejezett kérésére a Magyarország és Jugoszlávia közötti tárgyalásokat diszkréten kellett volna folytatni – nem maradhatott titokban a többi kisantant-állam előtt sem, így a magyar–jugoszláv megegyezés nem jöhetett létre azok kizárásával, és Jugoszlávia a továbbiakban nem kívánta a magyarokkal való, nekik is kedvező megegyezést. Ezzel a következménnyel számolni lehetett, ezért tekinthető úgy, hogy a jugoszlávokhoz való közeledéssel Bethlen István magyar miniszterelnök valójában Olaszország figyelmét kívánta felhívni Magyarországra.¹⁰ Ez sikerült is, ugyanis a fasiszta olasz vezetés is hasonlóan vélekedett, mint Tommaso Tittoni egykori olasz külügyminiszter még 1919-ben: „*A mi politikánk fő vonala: mindenáron megakadályozni, hogy Magyarország megegyezzen Jugoszláviával.*”¹¹ A beszéd nagy feltűnést keltett Olaszországban, és találgatások kezdődtek, hogy vajon Horthy szavai nem egy jugoszláv–magyar barátsági és döntőbírósi szerződés megkötését vetítik-e elő.¹²

Olaszországnak okvetlenül szüksége volt arra, hogy Magyarországot maga mellett tudhassa a jugoszláv-ellenes törekvéseihez, így Mussolini nem sokkal Horthy beszéde után rendkívül kecsgetető ajánlással fordult hazánkhoz. A „sacro egoismo” politikájának jegyében olyan közeledési pontot keresett, melyből ő is hasznot húzhat. A megoldást Fiume adta meg. Ez az egykori magyar kikötőváros elveszítette hátszögét, így csak abban az esetben lehetett volna megmenteni a teljes visszafejlődéstől, ha egy ország tengeri exportját odairányították volna.¹³ Ennek fényében Mussolini olyan egyezményt ajánlott Magyarországnak, mely lehetővé tette volna a magyar kereskedelem Fiumén keresztül történő bonyolítását. Ezt követően Magyarország előtt két út állt. A Jugoszláviával való megegyezés esetén Magyarország külpolitikai elszigeteltsége csökkent volna, és a kisantant is fellazult volna. Ha a második lehetőséget választaná, vagyis Olaszországgal egyezne meg, azzal lemondana ugyan a kisantant bomlasztásáról, de alapot teremtene a revízió megvalósításához, miután Olaszország is elégedetlen volt a háború utáni status quóval.¹⁴

Bethlen István magyar miniszterelnök külpolitikai koncepciójában pedig a trianoni békeszerződésben foglaltak revíziója első helyen szerepelt.¹⁵ Úgy vélte, hogy Magyarországot az a veszély fenyegeti, hogy a szlávok – akiket a kisantant, és az egyre erősödő Szovjetunió tömörít – bekerítik, amennyiben nem szerzi vissza a Kárpátok vonalát, mely megvédhetné a magyarokat az orosz betöréstől. Ebben lehetne a magyarság segítségére a szintén a versailles-i békerendszer revideálását kívánó Olaszország, amelyet Bethlen a szlávok természetes ellenfelének tartott, mivel a szláv térnyerés az olasz érdekekkel is szöges ellentétben állt. A magyarok – Bethlen elmélete szerint – az olaszok bábáskodása alatt közeledhetnének Romániához is, amely szintén félt az orosz terjeszkedéstől. A miniszterelnök végcélja egy olasz–magyar–német blokk lett volna,

⁸ ASDMAE. Affari politici 1919–1930. Busta 1754. Fascicolo „Convenzioni vari”. Telegramma in arrivo N. 5460.

⁹ Idézi: HORY 1987. 220–221.

¹⁰ HORNYÁK 2004. 228–232.

¹¹ Idézi: ÁDÁM 1981. 111.

¹² ASDMAE. Affari politici 1919–1930. Busta 1754. Fascicolo „Convenzioni vari”. Telepresso N. 249352.

¹³ HORNYÁK 2004. 227.

¹⁴ Uo. 228.

¹⁵ ORMOS 1971. 133.

melyben Olaszország és Németország ellensúlyozták volna egymást, lehetővé téve – a területeit időközben visszanyert – Magyarország politikai önállóságát, és közép-európai vezető szerepét.¹⁶ Ilyen elgondolás után evidens volt, hogy Magyarország az Olaszországgal való szövetséget fogja választani,¹⁷ és 1927 januárjában megkezdődtek Bethlen római útjának előkészületei.

Az olasz–magyar barátsági, békéltető eljárási és választott bírósági szerződés aláírására 1927. április 5-én került sor a Palazzo Chigi dísztermében. A szerződés nyilvános szövege öt semmitmondó pontból állt. Az első kimondta a két állam közötti örök barátságot és állandó békét. A második kifejtette, hogy a közöttük esetlegesen felmerülő problémákat békéltető eljárással fogják megoldani, amennyiben a diplomáciai úton történő rendezés kísérlete kudarccal végződik. Ha a békéltetés sem jönne létre – mondta ki a harmadik cikkely – a felek kívánhatják a választott bírósági eljárást. A negyedik cikkely a békéltető és választott bírósági eljárás szabályozásáról szóló jegyzőkönyvet harangozta be, az ötödik pontban pedig a szerződő felek megegyeztek, hogy a szerződést megerősítő okiratokat a lehető leghamarabb ki fogják cserélni egymás közt.¹⁸ Ehhez kapcsolódott egy 18 cikkelyből álló jegyzőkönyv, mely a békéltető és döntőbírósi eljárás kivitelezésének menetét tartalmazta.¹⁹ A szerződéshez tartozott egy titkos egyezmény is, mely kimondta, hogy mivel az olasz és a magyar politikai érdekek számos ponton egyeznek, a felek „*az őket érdeklő kérdések megoldásában kölcsönösen politikai és diplomáciai támogatást fognak nyújtani egymásnak*”.²⁰

Ezek a kérdések elsősorban a jugoszláv-ellenes olasz törekvések magyar támogatását, illetve – viszonzásul – a magyar revíziós célok olasz propagálását jelentették.

II. A jugoszláv–olasz viszony

Noha 1926 elején Mussolini igencsak kifakadt amiatt, hogy a magyarok szerinte nem képesek megérteni azt, hogy Olaszország sem politikai, sem egyéb kapcsolatot nem akar Magyarországgal,²¹ az év végére – jugoszláv-ellenes céljai végett – már kis hazánk legnagyobb barátjának gondolta magát. Ekkor még nem tudta, hogyan fogjon neki Jugoszlávia felbomlasztásához, ám 1929-ben jó alkalom kínálkozott erre, ami megfelelt a Badoglio-terv szellemiségének. I. Sándor jugoszláv király ugyanis diktatúrát vezetett be országában – az állam egyébként, hogy a délszlávok egysége még inkább kifejezésre kerüljön, ezt követően kapta a „Jugoszlávia” nevet –, aminek következtében a horvát nacionalisták szerveződni kezdtek, létrehozva az önálló Horvátország megalakítását és a horvát területek egyesítését célzó Usztasa-mozgalmat – Ustaša Hrvatska Revolucionarna Organizacija –,²² melynek vezetője a jogpárti Ante Pavelić lett. Az Usztasát nemcsak a diktatúra bevezetése hívta életre, hanem a népszerű horvát politikus, Stjepan Radić meggyilkolása is, aminek következtében a nacionalisták – legalábbis az olasz diplomáciai iratok tanúsága szerint – már 1928-ban szervezkedni kezdtek. Forster Pál belgrádi magyar követ kifejtette olasz kollégájának, Gallinak, hogy a horvátok mozgalmát Magyarország-szerte rendkívül komolynak értékelik, habár a magyar vezetés nem igazán bízik abban, hogy az Usztasa képes lesz forradalom kirobbantására Jugoszláviában.²³ Ennek ellenére

¹⁶ Uo. 140–143.

¹⁷ HORNYÁK 2004. 228.

¹⁸ HALMOSY 1983. 267–268.

¹⁹ Uo. 268–271.

²⁰ NEMES 1964. 63.

²¹ MUSSOLINI 1951. Vol. 40.

²² HORNYÁK 2011.

²³ DDI/7./7. 2. irat. 1–2.

Forster úgy vélte, hogy a mozgalom kibontakozását mind Róma, mind Budapest élénk figyelemmel kíséri, így csodálkozott azon, hogy nem történt még meg az Usztásával való kapcsolatfelvétel. Meglátása szerint – folytatta fejtegetését Forster – Magyarországnak és Olaszországnak meg kellene egyeznie egy, az Usztásával kapcsolatos közös politikai irányvonalban.²⁴

Annak ellenére, hogy az olasz lakosság – főleg azok az olaszok, akik az Isztrián, Fiumében vagy Zarában, kisebbségben éltek – meglehetősen délszláv-ellenes volt, Jugoszlávia gyengítése érdekében minden eszköz jónak bizonyult,²⁵ így Olaszország kész volt támogatni az Usztát. Egyébként is, a bulgáriai székhelyű Belső Macedón Forradalmi Szervezettel – Vnatrešna makedonska revolucionerna organizacija, VMRO – a fasiszták már 1923 óta kapcsolatban álltak.²⁶ A VMRO pedig testvérszervezete lett az Usztának, miután a két szervezet megegyezett abban, hogy együttműködnek Horvátország, illetve Macedónia függetlenségének kivívása érdekében.²⁷

Az Usztasa csoportjai végül is mind Olaszországban, mind Magyarországon támogatásra találtak, a két állam táborhelyeket is biztosított a horvát emigránsoknak. A budapesti székhely vezetője, Ivo Frank úgy vélte, hogy a szeparációt nem szabad sürgetni, hanem ki kell várni azt az időt, amikor Horvátország már legalább ugyanolyan erős lesz, mint Szerbia, valamint ki kell vívni a nemzetközi szimpátiát a horvát függetlenségi törekvések iránt.²⁸ A két állam egyetértésben törekedett arra, hogy sajtójában kampányoljon az Usztasa érdekében.²⁹ Az olasz vezetés úgy vélte, hogy amennyiben a horvát szeparatista törekvés sikeres lesz, a következő lépésben a magyar területek visszacsatolása mellett kell kardoskodni.³⁰

Vagyis elmondható, hogy az Usztasa támogatása – mely egyébként a korszakban nem hozott eredményeket – azáltal, hogy Jugoszlávia felbomlását volt hivatott elősegíteni, a versailles-i békerendszer revíziója irányába is lépést jelentett.

III. Revízió és fegyverkezés

Pár hónappal az olasz–magyar barátsági szerződés aláírását követően, 1927. június 21-én a legolvasottabb brit napilapként számon tartott Daily Mail közölte Lord Harold Sidney Harmsworth Rothermere cikkét „Magyarország helye a nap alatt” címmel, mely nyíltan bírálta a trianoni békeszerződésben foglaltakat. A lord úgy vélte, hogy a nemzeti önrendelkezést hirdető wilsoni 14 pont ellenére Magyarország esetében figyelmen kívül hagyták az etnikai elvet a határok megvonásakor, és mintegy kétmillió magyart elszakítottak az anyaországtól. Ahhoz, hogy Európában tartós béke uralkodhasson, vissza kellene juttatni a magyarlakta területeket Magyarországnak.³¹ A cikk megjelenésének időpontja is felveti azt a kérdést, hogy Olaszország vajon szerepet játszott-e Rothermere Magyarország melletti kampányában.

A kérdésre adott válasz kétségtelenül igen, amit Rothermere visszaemlékezése is tanúsít. Nem sokkal a szerződés aláírását követően a lord az olasz fővárosban járt, ahol találkozott Mussolinival.³² Visszaemlékezésében Rothermere arról számol be, hogy két látogatást is tett a Ducénál. Az első 1927 tavaszán történt, de az akkor elhangzottakról – sajnálatos

²⁴ Uo.

²⁵ GOBETTI 2001. 8.

²⁶ USO 1998. 10.

²⁷ ADRIANO–CINGOLANI 2011. 74.

²⁸ DDI/7./7. 41. irat. 35–36.

²⁹ DDI/7./7. 45. irat. 40–42.

³⁰ DDI/7./7. 46. irat. 42–44.

³¹ ZEIDLER 2001. 57.

³² Uo. 58.

módon – nem tudunk meg további részleteket.³³ 1928 márciusában a lord kereste fel Mussolinit annak érdekében, hogy elnyerje az olasz miniszterelnök támogatását a magyar revízióért folyó kampányhoz. A Duce kifejtette, hogy az olaszok őszinte barátsággal viseltetnek Magyarország iránt, és egész Európa érdekeivel ellentétben az igazságtalan béke, amit Magyarországra rákényszerítettek. De – fejezte be gondolatmenetét Mussolini – a történelem során nem volt még olyan békeszerződés, amely örök időkre tartott volna.³⁴ Rothermere ezt a beszélgetést 1928. március 8-án – Bethlen nyílt revíziós politikát meghirdető debreceni beszéde után négy nappal – publikálta, nagy port kavartva a francia, a csehszlovák és a román körökben. Magyarországon azonban örömmel üdvözölték az elhangzottakat, Rothermere-t és Mussolinit pedig „Magyarország legnagyobb barátainak” titulálták.³⁵

Szintén a barátsági szerződés megkötésekor a két állam között szóbeli, titkos megállapodás született Magyarország gyors, olasz segítséggel történő felfegyverzéséről.³⁶ Az ígért fegyverszállítmány 1928 januárjában indult el Magyarországra, ám Szentgotthárdnál az osztrák határőrség kinyitotta a vagonokat, így nyilvánvalóvá vált, hogy a szerelvény fegyvereket szállít. A kisantant-államok azonnal népszövetségi intézkedést követeltek. Olaszország nyíltan a magyarok mellé állt, kifejtve, hogy a legközelebbi adandó alkalommal is örömmel fogja támogatni Magyarországot az ilyen jellegű akciókban, kifejezve hazánk iránti szolidaritását.³⁷

1928. június 5-ei szenátusi beszédében Mussolini nyíltan kiállt a magyar határrevízió szükségessége mellett: „Magyarország számíthat Olaszország barátságára. Meg lehet állapítani, hogy a trianoni szerződés területi meghatározásainál nagyon is elevenébe vágtak ennek az országnak (...) A magyar nemzet (...) jobb sorsot érdemel. Nemcsak az egyetemes igazság szempontjából, de Olaszország érdekeinek szempontjából is kívánatos, hogy a magyar nemzetnek ez a jobb sorsa bekövetkezzék.”³⁸ Olaszország azonban nem rendelkezett elegendő hatalmi potenciállal ahhoz, hogy konkrét támogatást nyújtson Magyarországnak a határrevízió megvalósításához, a nyílt propaganda további folytatása esetén pedig gyakorlatilag Európa összes államával szembekerült volna. Ennek következtében a magyar revízió olasz támogatása csendesebb vizeken folyt tovább, nevezetesen az *Amici dell'Ungheria* berkein belül. Az egyesület – Mussolini pártfogásával – Milánóban alakult Balla Ignác műfordító és újságíró vezetésével, és a Magyarország határrevíziója érdekében történő, minél szélesebb körű reklámot volt hivatott elősegíteni.³⁹

Amikor Károlyi utóda, Gömbös Gyula 1932. november 10-én bemutatkozó látogatásra utazott Rómába, a revízióról nem sok szó esett, csak annyi, hogy Mussolini ígéretet tett Magyarország fegyverkezési egyenjogúságának támogatására.⁴⁰ 1933 elején Hirtenbergnél felfedeztek egy Magyarországra tartó fegyverszállítmányt, mely Olaszországból érkezett. Ebből nem lett akkora felháborodás, mint a pár évvel korábbi szentgotthárdi incidensből, mivel Franciaország ez idő tájt hajlott az olaszokkal való megegyezésre. Így a franciák – a kisantant-államok agitációja ellenére – nem vállalták a botrányt, hanem megelégedtek azzal, hogy magyarázatot kérjenek az olaszoktól, a magyaroktól és az osztrákoktól is. Kielégítő indokot egyik fél sem tudott mondani, de Olaszország vállalta a fegyverek visszaszállítását, aminek köszönhetően az ügy elsimult.⁴¹

³³ ROTHERMERE 1939. 35.

³⁴ Uo. 36.

³⁵ Uo. 37.

³⁶ NEMES 1964. 83.

³⁷ DDI/7./6. 6. irat. Mussolini Durini di Monzának (budapesti olasz követ), 1928. jan. 6. 4.

³⁸ MUSSOLINI 2000. 23.

³⁹ ZEIDLER 2009. 130.

⁴⁰ RÉTI 1998. 22.

⁴¹ PRITZ 1982. 93–94.

1933 januárjában Németország új vezetőre tett szert a kancellárrá kinevezett Adolf Hitler személyében, és csakhamar egyértelművé vált a többi nagyhatalom számára, hogy az új kancellár vezető pozíciót kíván biztosítani országa számára Európában. A német törekvések visszaszorítása érdekében Mussolini március 8-án négyhatalmi paktumot javasolt Olaszország, Németország, Nagy-Britannia és Franciaország között. A tervezet szerint a négy állam együttesen határozná meg követendő külpolitikai irányvonalat, illetve nem zárkózna el a versailles-i békerendszer revideálásától. A revízió békés megvalósítását Anglia szintén támogatta, megpróbálva elfogadtatni a tervet Franciaországgal is.⁴² A magyar revízió azonban nem kerülhetett bele a paktum végleges szövegébe, sőt, miután Franciaország ragaszkodott a status quo elvéhez, a versailles-i békerendszer revíziójára vonatkozó összes elemet törölni kellett a tervezetből. Mussolini – az angolok javaslatára – azért egyezett bele a módosításba, mert időközben egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Hitler terjeszkedési törekvéseinek sürgősen elejét kell venni.⁴³ A négyhatalmi paktumot végül 1933. június 7-én kötötték meg a nagyhatalmak, a francia változatot elfogadva. Mussolini eredeti elképzeléseit teljes mértékben mellőzték, aminek következtében Magyarországon a paktum csalódottságot keltett. Ezt követően került sor Gömbös berlini útjára, remélve, hogy Hitlernél jó helyen kopogtat a revíziós célok megvalósítása érdekében.⁴⁴

1934 nyarán az olaszok hírt kaptak arról, hogy a kisantant államai állítólag megemeltáradási szerződést készülnék kötni Magyarországgal,⁴⁵ sőt, kilátásba helyeződött a jugoszláv–magyar megegyezés is.⁴⁶ Utóbbi lehetősége az évtizedek során mindig is riadalmat keltett az olasz politikai körökben, sarkallva őket a magyarokkal való szövetség intenzívebbé tételére. Nem történt ez másképp most sem, és Gömböst csakhamar meghívták Rómába, ahol bemutatta a saját határrevíziós elképzeléseit tartalmazó térképet, amit földrajzi, gazdasági és kisebb mértékben etnikai szempontok figyelembe vételével készített.⁴⁷ Gömbös terve alapján Magyarország 195 ezer négyzetkilométer területű lett volna, mellyel igaz, hogy 1,7 millió magyar visszakerült volna az anyaországhoz, azonban több mint öt millió más nemzetiségű lakost hoztak volna hazánkba az új határok. A terv megvalósulása gazdasági és katonai előnyöket is hozott volna. Megvalósíthatóságával azonban sem ő, sem Mussolini nem számolt, noha utóbbi a tervet mérsékeltnak és tárgyilagosnak ítélte meg.⁴⁸ Ezt követően a revízió kérdése csak 1936-ban került ismét napirendre.

IV. Kulturális kapcsolatok

Az olasz–magyar barátsági szerződés megkötésével nagyjából egy időben került sor arra a megállapodásra, mely alapján Rómában létrejött a ma is működő Római Magyar Akadémia. Tudvalevő, hogy Klebelsberg Kunó kultuszminiszter kultúrpolitikája a „kultúrfőlény-elmélet” jegyében zajlott, mely azt propagálta, hogy a magyarság kulturális főlényt élvez a környező népekkel szemben, vagyis elcsatolt területeinek visszajuttatása a kulturális színvonal emelkedése érdekében is célszerű lenne. A magyar kultúra külföldi terjesztését voltak hivatottak elősegíteni a nagyobb európai városokban létesített Collegium Hungaricumok, melyek egyike volt a Római Magyar Akadémia is.

⁴² ORMOS 1969. 190–193.

⁴³ Uo. 209–210.

⁴⁴ PRITZ 1982. 115.

⁴⁵ DDI/7./15. 507. irat. Suvich és Villani (római magyar követ) beszélgetése, 1934. júl. 10. 535–536.

⁴⁶ DDI/7./15. 656. irat. Suvich Villaninak, 1934. aug. 6. 688–689.

⁴⁷ DDI/7./16. 111. irat. Mussolini–Gömbös találkozó, 1934. nov. 6. 117–120.

⁴⁸ ZEIDLER 2001. 152–154.

A mohácsi beszéd elhangzása idején Olaszország elsőként a Magyarországgal való kulturális kapcsolatok megerősítéséhez nyúlt, mint a gyors cselekvés eszközához. Klebelsberg Kunó római útját már 1926 augusztusának elején tervezgették. Az utazás célja ekkor még csak annyi lett volna, hogy Klebelsberg beszédet mondjon a két állam kultúrpolitikájáról.⁴⁹ Az utazásra, mely mintegy három hétig tartott, 1927 márciusában került sor. Ezalatt állapodott meg Klebelsberg Fedele olasz kultuszminiszterrel a Római Magyar Akadémia felállításáról. A Gerevich Tibor igazgatásával létrejött Akadémia célja az volt, hogy a Magyarországról elsősorban az olasz nyelvet, a két állam kapcsolatait és az olasz művészetet tanulmányozni kívánó diákok számára otthont biztosítson, aminek érdekében Klebelsberg kérte Fedelét, hogy az olasz állam adjon el Magyarországnak egy palotát, mely e törekvésnek intézményes teret adhat.⁵⁰ Az Akadémia kollégiumi internátusként, s kezdetben kutatóintézetként is működött. Utóbbi jellegét néhány évtizedre elveszítette, de az 1990-es évek óta folynak törekvések a Római Magyar Akadémia berkein belül működő kutatóintézet visszaállítására.⁵¹ Emellett a Római Egyetemen magyar nyelv- és irodalom tanszék alakult, mely a magyar kultúrát, irodalmat, nyelvet és történelmet volt hivatott megismertetni az olasz diáksággal.⁵² Ugyanakkor felmerült egy budapesti olasz kulturális intézet létesítése is,⁵³ mely azonban nem korszakunkban, hanem csak 1937-ben valósult meg.

Kultúraterjesztő célokat látott el továbbá a már említett *Amici dell'Ungheria*, valamint a *Corvin Mátyás olasz–magyar kulturális egyesület*, melyet Berzeviczy Albert vezetett.⁵⁴

V. A környező államokhoz való viszony

Sem Olaszország, sem Magyarország nem érezte úgy, hogy kettejük szövetsége minden céljuk megvalósításához elegendő. Olaszország számára Románia, Magyarországnak pedig Németország partnersége lett volna fontos.

Olaszország Jugoszlávia-ellenes terveihez nemcsak Magyarország jelenthetett kiváló partnert, hanem Románia is, amely a Bánát birtoklásának kérdése végett ütközött a délszláv állammal. Annak érdekében, hogy Olaszország mind Magyarországgal, mind Romániával szövetkezessen anélkül, hogy kivívná egyik vagy másik állam neheztelését, szükségesnek látszott a két ország közelítése egymáshoz. Olaszországnak leginkább Harrer Ferenc egykori bécsi követ román–magyar uniót szorgalmazó terve tetszett, melyet Harrer még 1919-ben ötlött ki annak érdekében, hogy megakadályozzák Erdély románok általi annexióját.⁵⁵ A két állam esetleges szövetségének ugyanis nyilvánvaló alapfeltétele volt, hogy kompromisszumos megoldáshoz folyamodjanak Erdélyt illetően.⁵⁶ Ez a terv azonban más előnyökkel is járhatott volna, Magyarország tengeri kijáráshoz jutásával, és a szláv terjeszkedés ellensúlyozásával. Az új állam azután szövetkezett volna Olaszországgal,⁵⁷ ugyanis a magyarok a délvidéki területek szerb megszállása végett, a románok pedig a Bánátra benyújtott délszláv igények miatt voltak Jugoszlávia ellenlábasai.⁵⁸ Az egykori követ elképzelése szerint az így létrejött államalakulat Olaszország szövetségese lehetett

⁴⁹ ASDMAE. Affari politici 1919–1930. Busta 1755. Fascicolo „Rapporti politici”. 958.

⁵⁰ ASDMAE. Affari politici 1919–1930. Busta 1755. Fascicolo „Rapporti politici”. N. 4023/926 B 16.

⁵¹ TÓTH 2005. 11.

⁵² ASDMAE. Affari politici 1919–1930. Busta 1755. Fascicolo „Rapporti politici”. N. 15285.

⁵³ ASDMAE. Affari politici 1919–1930. Busta 1755. Fascicolo „Rapporti politici”. N. 3676/58.

⁵⁴ ASDMAE. Affari politici 1931–1945. Ungheria. Busta N. 8. Fascicolo „Relazioni culturali”. a.b/2.

⁵⁵ JELINEK 1990. 19.

⁵⁶ ROMSICS 2005. 135.

⁵⁷ DDI/6./II. 246. irat, 166-167. Rossi Sonnínónak, 1919. febr. 5.

⁵⁸ ROMSICS 2005. 134.

volna.⁵⁹ Olaszországnak rendkívül nagy kényelmet jelentett volna a román–magyar unió megvalósulása, mert a két nép megegyezése esetén Olaszországnak nem kellett volna tartania attól, hogy esetleg Erdély miatt két tűz közé kerül, és valamelyik ország javára döntenie kell. Charmant Oszkár bécsi követ, aki a háborút követően az olaszokkal való kapcsolatteremtésre kapott megbízatást, óvatos, puhatolózó taktikát dolgozott ki a terv megvalósításához. Első lépésként a franciákkal kívánt tárgyalni azért, hogy meggyőzze őket a terv helyes voltáról. A román szándékok kifürkészésére az olaszokat kérte fel, az utolsó mozzanat pedig a magyar és a román érdekek közelítése, majd az unió létrehozása lett volna.⁶⁰ Románia azonban erőszakos területfoglalásokba kezdett Magyarországon, aminek következtében ez a terv hamarosan megghiúsult.⁶¹

Ennek ellenére a terv a későbbiekben is újra meg újra előkerült. 1926-ban Olaszország aláírta a Besszarábiát Romániának adó Besszarabia-protokollt, illetve olyan szerződést is kötött Bukaresttel, melynek titkos záradéka kimondta, hogy az egyik fél harmadik állammal való háborúja esetén a másik fél semleges marad.⁶² E Jugoszlávia ellen irányuló szerződés aláírásával a Besszarabia-protokoll aláírásának késlekedése miatt nem túl felhőtlen román–olasz viszony javulni látszott, és Olaszország – amelynek közép-európai térnyerést célzó terveihez Magyarországra is szüksége volt – ismét közelíteni kívánta egymáshoz a két államot. Újra felmerült a román–magyar unió terve, mely Olaszországnak több okból is előnyére vált volna azon túl is, hogy e két, számára fontos ország között megteremtette volna a békét. Egyrészt egy ilyen unió kizárta volna az olaszok által rettegett Habsburg-restauráció lehetőségét, másrészt eltávolította volna Romániát a kisantanttól.⁶³

Ehhez viszont Bethlen az optánsok, vagyis a román földreform során kisajátított magyar birtokok tulajdonosainak kártalanítását, valamint a magyar kisebbség helyzetének javítását szabta feltételül, mire Románia válaszul kijelentette, hogy a két állam között megegyezés csak abban az esetben jöhet létre, hogyha Magyarország egyrészt garantálja a román határok sérthetlenségét, másrészt mérsékli a kártérítésre vonatkozó követeléseket.⁶⁴

Mivel a feltételeket egyik fél sem volt hajlandó teljesíteni, a közeledési kísérlet hamar megghiúsult.⁶⁵ A magyar revíziós célok nyílt olasz támogatása – legalábbis az olasz diplomáciai iratok tanúsága szerint – elrontotta a viszonyt Románia és Olaszország között is. Nicolae Titulescu román külügyminiszter egyenesen kijelentette, hogy a magyar revíziós igények nyílt támogatása esetén az olasz–román barátság nem működhet.⁶⁶

Fordított helyzet állt fenn Németország esetében, melynek Olaszországgal akadtak súlyos ellentétei, elsősorban az Ausztria bekebelezésére irányuló német törekvések miatt. Olaszországnak ugyanis a független Ausztriával voltak tervei, melyekről a későbbiekben kívánok szólni.

Az ellentéteket súlyosbította, hogy 1931 márciusában felszínre került a német–osztrák vámunió sokak által fenyegetőnek talált lehetősége, melyet az Anschluss előszobájaként értékelték, még annak ellenére is, hogy a két állam úgy vázolta a tervet, mintha nyitva hagyná a csatlakozás útját más országok számára is.⁶⁷ Ezt a kijelentést azonban csak azért tették, hogy leplezzék valódi céljaikat. Románia és Jugoszlávia szimpatizáltak a tervvel a

⁵⁹ KÁROLYI LEVELEZÉSE I. 395. irat, 399-402.

⁶⁰ DDI/6./II. 273. irat, 187-188. Tacoli Sonninónak, 1919. febr. 8.

⁶¹ DDI/6./II. 365. irat, 249-250. Tacoli Sonninónak, 1919. febr. 17.

⁶² JUHÁSZ 1988. 105.

⁶³ ASDMAE. Affari politici 1919–1930. Busta 1754. Fascicolo „Rapporti politici”. 939-321. 1926.

⁶⁴ ROMSICS 2005. 170–171.

⁶⁵ Uo. 171.

⁶⁶ DDI/7./7. 167. irat. Preziosi (bukaresti olasz követ) Mussolininak, 1929. jan. 12. 189.

⁶⁷ ORMOS 1969. 65.

mezőgazdasági termékekre és a nyersanyagokra kínált német kedvezmények miatt.⁶⁸ Beneš vélhetően ezért tartotta őket túlzottan németorientáltaknak a későbbiekben. Az elképzelést Nagy-Britanniában közönnel fogadták. Franciaországban, Olaszországban, és Csehszlovákiában nem aratott sikert⁶⁹ – sőt, inkább rémületet okozott –, így a terv meghiúsult.

Az 1932. október 1-jén Magyarország miniszterelnökévé lett Gömbös Gyula külpolitikájában fontosnak tartotta az olasz–magyar barátság megszilárdítását, és a két állam együttes közeledését Németországhoz.⁷⁰ Saját kezű levelet írt Mussolininak, melyben baráti érzelmeinek hangoztatása mellett felvetette Bethlen korábban meghiúsult olasz–osztrák–magyar vámuniós tervének újragondolását, melyet a későbbiekben ki lehetne egészíteni Németországgal.⁷¹ Gömbös római látogatására 1932. november 9–11. között került sor.

VI. Gazdasági kapcsolatok

1926 októberében, amikor Mussolini az olasz–magyar szövetség nyélbe ütésén fáradozott, ígéretet tett arra, hogy kedvezményeket biztosít Magyarország számára Fiumében.⁷² A barátsági egyezmény megkötése után erre hamar sor került, vélhetően azért, mert Olaszországnak is érdekében állt, hogy Fiume kikötőjének kereskedelmét élénkítsék, hogy a város betölthesse – vagy legalábbis megközelíthesse – azt a pozíciót, melyet a Monarchia felbomlása előtt Közép-Európa kereskedelmében birtokolt. 1927. július 25-én aláírták a fiumei kikötőn áthaladó magyar áruforgalom fejlesztését célzó magyar–olasz jegyzőkönyvet, mely az olasz áruk forgalmi könnyítéseivel megegyező kedvezményeket biztosította a magyar termékek számára Fiume kikötőjében.⁷³ A jegyzőkönyv – kiegészülve azzal, hogy a magyar áruk, elsősorban cukor és gabona számára raktárépületet létesítenek Fiumében – 1934. november 18-án lépett életbe.⁷⁴

1928. július 4-én kötötték meg a három évre szóló olasz–magyar kereskedelmi és hajózási szerződést, melyben a szerződő felek megállapodtak abban, hogy kölcsönösen biztosítják egymás számára a kereskedelem és a hajózás szabadságát, és azokat a kereskedelmi jogokat, melyeket a másik fél állampolgárai is élveznek. Egymás nyersanyagtermékeire, iparcikkeire a legnagyobb kedvezmény elvét alkalmazták, továbbá nem nehezítették behozatali és kiviteli vámokkal, illetve egyéb korlátozásokkal a köztük zajló kereskedelmet. Az egymás területén, vasúton keresztül vitt áruk esetében is könnyített tarifákat alkalmaztak. A hajókra vonatkozóan a rendelkezés tartalmazza, hogy az olasz kikötőkbe érkező magyar hajók ugyanolyan bánásmódban részesülnek, mint az olasz hajók.⁷⁵

Mint már említettem, Olaszország azért tekintett ferde szemmel a németek Anschluss-törekvéseire, mert az olasz politikai elitnek az önálló Ausztriával voltak tervei. 1929-ben ugyanis Iginio Brocchi olasz gazdasági diplomata olyan tervvel állt elő, amely lehetővé tette volna Olaszország számára a vágyott gazdasági térnyerést a Duna-medencében. A terv eredetileg egy olasz protektorátus alatti osztrák–magyar megegyezést célzott. Az így létrejött olasz–osztrák–magyar preferenciális kereskedelmi zónát Brocchi kibővítette volna

⁶⁸ ORMOS 1969. 77.

⁶⁹ RÁNKI 1981. 137.

⁷⁰ PRITZ 1982. 66.

⁷¹ PRITZ 1982. 70.

⁷² NEMES 1964. 45.

⁷³ MNL OL/K 70/335. csomó/Magyar–olasz, 1928–1934. 71. Magyar–olasz egyezmény a fiumei kikötőn áthaladó magyar kereskedelem fejlesztésének ügyében.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Uo.

Jugoszláviával.⁷⁶ Az, hogy Olaszország Ausztriát is be szeretné vonni a közép-európai gazdasági kooperációba, hivatalos iratokban először 1929. szeptember 10-én merült fel.⁷⁷ Ettől kezdve az olaszok Ausztriához épp úgy közeledtek gazdaságilag, mint Magyarországhoz, ezért elmondható, hogy Olaszország már nem annyira elégedett meg a magyar–olasz kétoldalú gazdasági kapcsolatok erősítésével, hanem egyre inkább a Duna menti gazdasági expanzióban gondolkodtak.

1931 júliusában lejárt az 1928-ban kötött olasz–magyar kereskedelmi megállapodás. 1931. július 21-én a felek ismét megerősítették, immár Brocchi elképzeléseinek szellemében, hogy államaik zavartalan, könnyített szállítási tarifájú kereskedelmet folytatnak egymással. Magyarország mezőgazdasági termékeket exportál Olaszországba, melyekért cserébe Olaszország ipari árucikkeket szállít Magyarországnak. Az olaszok a magyar termékek felvásárlására 40 millió lírát szánnak, a magyarok pedig 10 millió líra értékben importálnak olasz árut.⁷⁸ Ez a kiviteli egyezmény, melyet 1932. február 23-án léptettek hivatalosan is életbe, aláírási helyéről „semmeringi megállapodások” néven ismert.

A Brocchi által tervezett hármas blokk végül is csak 1934-ben jött létre, a római jegyzőkönyvek március 17-i aláírásával. A protokoll elsősorban a három állam gazdasági együttműködésére irányult, mely egyrészt a közöttük zajló kereskedelmet igyekezett megkönnyíteni, másrészt Olaszország gazdasági térnyerését volt hivatott előmozdítani Németországgal szemben a Duna-medencében.⁷⁹

Összefoglalás

Összegzésképp elmondható, hogy a két állam kapcsolatai a nevezett időszakban rendkívül sokrétűek voltak. Élénknek tekinthetjük mind a politikai, mind a kulturális, mind a gazdasági kapcsolatokat. Igaz, hogy a fő célok – vagyis Olaszországot tekintve Jugoszlávia felbomlása, Magyarországot illetően pedig a határrevízió – elérése nem történt meg korszakunkban, ám ennek ellenére mégis mindkét fél számára előnyös volt, hogy támaszkodni tudtak egymásra a korszak közép-európai viszonyrendszerében. Magyarország számára az Olaszországgal kötött szövetség lehetővé tette a nyílt revíziós politika folytatását, miután hazánk egy győztes hatalom támogatását tudhatta maga mögött a kérdésben. Olaszországnak pedig Magyarországra – és Ausztriára – támaszkodva lehetősége nyílt arra, hogy megvesse a lábát Közép-Európa térségében. Az, hogy e kísérlet elbukott, nem a magyar–olasz szövetség kudarcát jelenti, hanem Németország hatalmi potenciáljának nagyságát tükrözi. A gazdasági kapcsolatok tekintetében a két – majd három – ország között élénk kereskedelem bontakozott ki. A kulturális együttműködés létét pedig a két állam közös egyesületei, egymás nyelvének tanítása, illetve egymás kultúrájának terjesztése a másik fél hazájában mutatja.

További kutatásaim célja elsősorban a politikai kapcsolatok részletekbe menő feltárása, melyek – különösen az első világháborút vesztésként befejező, területének jelentős hányadát elveszítő Magyarország tekintetében – rendkívül fontosnak bizonyultak az 1920–1930-as évek során. Úgy vélem, hogy a két állam kulturális és gazdasági kapcsolatai önmagukban nézve kevésbé voltak jelentősek a közöttük fennálló diplomáciai kapcsolatoknál. Nem túlzás állítani azt sem, hogy a kulturális és gazdasági közeledés is a politikai célok eléréséhez jelentett eszközt Magyarország és Olaszország számára. Ez az oka annak, hogy tanulmányomban jóval nagyobb figyelmet szenteltem a diplomáciai relációnak. Célul tűztem ki továbbá a két állam kapcsolatainak megfelelő keretbe

⁷⁶ NICOLOSI 2005. 287.

⁷⁷ DDI/7./7. 617. irat. Giacinto Auriti bécsi olasz követ Mussolininak, 1929. szeptember 10. 614.

⁷⁸ MNL OL/K 70/334. csomó/1932-II-1-Olaszország. Accord sur l'exportation, Semmering.

⁷⁹ RÉTI 1998. 45–46.

ágyazását, így hangsúlyt fektetek arra, hogy Magyarország milyen szerepet játszott Olaszország balkáni és közép-európai törekvéseiben. Hosszú távú célom egy olyan disszertáció megírása, mely részletesen bemutatja a magyar–olasz politikai kapcsolatokat, érzékeltetve, hogy ezek elmélyülésében a kulturális és gazdasági közeledés is játszott némi szerepet. Továbbá törekszem arra is, hogy a disszertáció mind Magyarországon, mind Olaszországban érdeklődést keltő szempontok alapján készüljön.

Irodalomjegyzék

Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri

Affari Politici 1919–1930: Ungheria

Affari Politici 1931–1945: Ungheria

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár

K 63: magyar–olasz kapcsolatokra vonatkozó iratok

K 64: magyar–olasz kapcsolatokra vonatkozó iratok

Emlékirat

HORY András: *Bukaresttől Varsóig*. Budapest, Gondolat 1987.

Forráskiadvány

I Documenti Diplomatici Italiani. Quinta serie, 3. A cura di Rodolfo Mosca. Libreria dello Stato, Roma 1953.

I Documenti Diplomatici Italiani. Sesta serie, Volume 1–2. A cura di Rodolfo Mosca. Libreria dello Stato, Roma 1953.

I Documenti Diplomatici Italiani. Settima serie, Volume 4–15. A cura di Rodolfo Mosca. Libreria dello Stato, Roma 1953.

HALMOSY 1983 = HALMOSY Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Gondolat, Budapest 1983.

KÁROLYI LEVELEZÉSE I. = LITVÁN György (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése. I. kötet, 1905–1920*. Budapest, Akadémiai 1978.

MUSSOLINI 1951 = MUSSOLINI, Benito: *Opera omnia*, 1951.

Szakirodalom

ÁDÁM 1981 = ÁDÁM Magda: *A Kisantant*. Kossuth, Budapest 1981.

ADRIANO–CINGOLANI 2011 = ADRIANO, Pino–CINGOLANI, Giorgio: *La via dei conventi. Ante Pavelić e il terrorismo ustascia dal Fascismo alla Guerra Fredda*. Milano, Mursia 2011.

CAROCCI 1969 = CAROCCI, Giampiero: *La politica estera dell'Italia fascista*. Laterza, Bari 1969.

HORNYÁK 2011 = HORNYÁK Árpád: *Az usztasa mozgalom*. Innen: www.historia.hu/userfiles/files/2011-056/Hornyak1.pdf (Utolsó letöltés: 2014. 05. 24.)

HORNYÁK 2004 = HORNYÁK Árpád: *Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok: 1918–1927*. Újvidék, Forum 2004.

JELINEK 1990 = JELINEK Vera: *The Hungarian factor in Italian foreign policy, 1918–1927*. Ann Arbor, Mich.: UMI 1990.

JUHÁSZ 1988 = JUHÁSZ Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Kossuth, Budapest 1988.

IUSO 1998 = IUSO, Pasquale: *Il fascismo e gli ustascia, 1929–1941: il separatismo croato in Italia*. Roma, Gangemi 1998.

- L. NAGY 1995 = L. NAGY Zsuzsa: *Itália és Magyarország a párizsi békekonferencia idején, 1919*. In: Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Budapest, Teleki László Alapítvány 1995. 83-91.
- NEMES 1964 = NEMES Dezső: *A Bethlen-kormány külpolitikája 1927–1931-ben*. Kossuth, Budapest 1964.
- NICOLOSI 2005 = NICOLOSI, Simona: *La politique étrangère italienne en Europe Danubienne: le projet Brocchi*. Specimina nova dissertationum ex Instituto Historico Universitas Quinqueecclesiensis, 2005/2. sz. 283.
- ORMOS 1971 = ORMOS Mária: *Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről (1927–1931)*. Történelmi Szemle, 1971/1-2. sz. 133.
- ORMOS 1969 = ORMOS Mária: *Franciaország és a keleti biztonság, 1931–1936*. Akadémiai, Budapest 1969.
- PRITZ 1982 = PRITZ Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején: 1932–1936*. Akadémiai, Budapest 1982.
- RÁNKI 1981 = RÁNKI György: *Gazdaság és külpolitika: a nagyhatalmak harca a délkelet-európai hegemoniáért (1919–1939)*. Budapest, Magvető 1981.
- RÉTI 1998 = RÉTI György: *Budapest–Róma Berlin árnyékában*. Budapest, ELTE Eötvös 1998.
- ROMSICS 2005 = ROMSICS Ignác: *Olaszország és a román–magyar megegyezés tervei, 1918-1938*. In: Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Osiris, Budapest 2005. 132.
- TÓTH 2005 = TÓTH Boglárka: *Az olasz–magyar kulturális kapcsolatok alakulása az olasz kultúrintézet tevékenységén keresztül*. Doktori disszertáció. Budapest, 2005. Innen: www.elib.kkf.hu/edip/D_12062.pdf

Hamerli Petra

Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Modernkori Történelmi Tanszék,
Interdiszciplináris Doktori Iskola
7624 Pécs, Rókus u. 2.
petra.h@hotmail.hu

Erkölcsei nevelésügy változásai Magyarországon az első világháború előtt és után

Havancsák Alexandra

Az első világháború, ahogy világszerte, úgy Magyarországon is átformálta az egyén szemléletmódját, a világ megítélését, és többek között az olyan alapvető fogalmak tartalmát, mint például az erkölcs. Az erkölcsi nevelés kérdését is újra kellett értelmezni a világháború időszakában és azt követően. Az átalakulás mibenlétét úgy érthetjük meg, ha konkrét példák segítségével betekintünk a háborút megelőző időszaknak, az 1900-as évek elejének, és a világháború utáni időszaknak az erkölcsi nevelésügyi kérdéseibe. Előadásban megpróbálok választ adni arra a kérdésre, hogy az első világháború eseményei milyen irányba befolyásolták a század első évtizedeinek erkölcsi neveléséről alkotott nézeteit? Ezen elemzés alapjául szolgál Geőcze Sarolta két esszéje az erkölcsi nevelés kérdéséről.

Az első világháború alatt és az azt követő békeidőkben több olyan tankönyv és esszé született Magyarországon, melyek az erkölcsi nevelés új útjainak bemutatását és értelmezését tűzték ki célul az oktatási rendszer különböző szintjein. Ennek ékes bizonyítékai Geőcze Sarolta munkásságának egyes vonatkozó részei is. A korabeli dokumentumok olyan kérdésekre adnak választ, hogy mi az erkölcs fogalmának tartalma, az hogyan, milyen irányba változott, illetve, hogy beszélhetünk-e tényleges erkölcsi nevelhetőségről.

Geőcze Sarolta, akinek a továbbiakban két vonatkozó tanulmányát fogom elemezni, 1862-ben született Magyarországon, értelmiségi családban. A tanítói tanulmányai végeztével 1886-ban Brassóba került, hogy előbb az ottani polgári leányiskola tanára legyen, majd rövid idővel később, 1888-ban az intézet igazgatójává nevezték ki. 1892-ben került át Komáromba, ahol megszervezte a polgári leányiskolát, majd annak élére lépett, és továbbra is igazgatói feladatokat látott el. Az évtized végén, 1899-ben Budapestre került és előbb a második kerületi tanítónőképzőben folytatta munkásságát, majd a negyedik kerületi Erzsébet Nőiskolában. 1907-ben aztán a második kerületi tanítónőképzőben igazgatóvá nevezték ki. Ezt a pozíciót egészen 1916-os nyugdíjba vonulásáig betöltötte; címzetes főigazgatóként vonult nyugdíjba. Geőcze Sarolta tehát korának egyik meghatározó tanárszemélyisége volt, kinek munkásságát már saját korában jegyezték és a későbbiekben is újra és újra előkerültek a nőnevelésről, nemzetépítésről szóló történeti kutatásokban. Tartalmas pályája során aktívan publikált, és írásai valamint nyomtatásban megjelent beszédei arról tanúskodnak, hogy korának oktatásügyi kérdéseiben rendszeresen állást foglalt, emellett elősegítette a nők társadalmi helyzetének szociológiájával, továbbá az iskola szociológiai feladataival foglalkozó kutatásokat, megszervezte a Magyar Keresztény Munkásnők Egyesületét, és ennek működésében is részt vállalt. Írásaiban jól tükröződik, hogy nem csupán egyes tanítói módszerek mellett-ellen foglalt állást, hanem oktatáspolitikai kérdésekben is fogalmazott meg javaslatokat, valamint elkötelezett katolikus mivolta is tükröződik a munkásságában. Tudományos munkássága során szakkönyveket, esszéket, műfordításokat publikált egészen 1928-ban bekövetkezett haláláig.¹

Geőcze Sarolta munkásságára nagy hatást gyakorolt a világháború. Ennek ékes példája az erkölcsi nevelés kérdéséről való többszöri értekezése. Első ízben a XX. század első évtizedének végén járta körül az erkölcsi nevelés kérdését, az újraértelmezést pedig a világháború után tette meg. Ez a két írása képezi jelen vizsgálódásom alapját.

¹ Baska – Nagy – Szabolcs, 2001.

Az *Erkölcsei nevelés a tanítóképzőben s a nemzeti élet* című tanulmány 1912-ben hangzott el a Magyar Pedagógiai Társaság ülésén. A tanulmányban jól kirajzolódik, hogy Geócze Sarolta a tanítói hivatásban a társadalmat jobbitó, nevelő lehetőséget látott. Az erkölcsi nevelést teljes körűen értelmezte, a fogalom tartalmát, a tanítóképzőben elsajátított tudásnak megfelelően a mindennapi életben és a köznevelésben való elterjesztését is. Célként fogalmazta meg az „erkölcsi javulást”, amit a boldogabb élethez vezető útnak tartott. Az „erkölcsi javuláshoz” szerinte három feltételnek kell teljesülnie. Az első a „serdülőkori hibák” kiküszöbölése. A második alapfeltétel a „tisztult erkölcsi felfogás” megalapozása, a harmadik feltételként az „egyén szociális feladataira való felkészítését” nevezte meg.

Elmarasztalóan beszél a kor divatos „hőbortjairól,” mint a filmszínház vagy a kávéházak. Erkölcsi értéknek nevezi meg a puritán életmódot, a szilárd jellemet, a kötelességérzetet, igazságosságot, hazafiságot, szeméremérzetet, pontosságot. Ezek elsajátítására az iskolai nevelésben lát lehetőséget, és meg is fogalmazza, hogy vethetőek el az erkölcsi értékek magjai a növendékekben.

A második vizsgált szöveg, *A nemzeti megújulás erkölcsi feltételeiről* címet viseli. A szöveg 1919-ben hangzott el egy tanfolyam-előadásaként, majd a következő évben nyomtatásban megjelent a Szabad Lyceum kiadványai között. A szerző itt az „erkölcsi romlás” okainak megfogalmazásától indulva eljut addig, hogy lehetőségeket fogalmazzon meg az erkölcsi megújulásra, tanácsokat adva a társadalom számára.

A kutatásom kérdései tehát a következők: Az erkölcsi nevelés fogalmának tartalma bővült-e az első világháború hatására a vizsgált szövegekben? A szerző szorgalmazta-e a világháború előtti viszonyokhoz való visszatérést, vagy új utakon látta megvalósulni a megújulást? Pozitív vagy negatív volt-e a társadalom megítélése a két szöveg esetében? Ezen fő kérdések mellett olyan kérdésekre is kerestem a választ, hogy a szövegek mennyire voltak általánosítóak, ítélezőek, illetve, hogy jelenre vagy jövőre orientáltak voltak-e.

A bemutatott szövegek elemzésének és a kutatói kérdésekre keresendő válaszoknak a kifejtésére a tartalomelemzés módszerét használtam, manuális módon, a szoftveres vizsgálat még várat magára. A kvalitatív tartalomelemzés alapjául Holsti és munkatársai klasszikus modelljét alkalmaztam amely a „Ki - Kinek - Hogyan - Milyen céllal és hatással - Mit – Miért” kérdésekre adott válaszokkal mutat teljes képet az elemzett írásokról és ad választ a kérdésekre.²

Az elemzés során három fő kategóriát alkottam, melyeket további alkategóriákra bontottam. A három fő kategória a következő: A szövegek időszerkezete, az erkölcsi fogalmának tartalma, a szövege értékítélete. Első vizsgálati szempontom az volt, hogy a szövegek önmagukban és egymáshoz viszonyítva jelenre vagy jövőre orientáltak-e. Azt is vizsgáltam, hogy pozitív vagy negatív jövő-, illetve jelenképet sugallnak-e. Ennek megállapítására a szöveg nyelvezete, szószerkezetei adtak lehetőséget. Lejelöltem, hogy hány alkalommal, és ezen belül pozitív vagy negatív kontextusban beszél-e az író jövőről, illetve a jelenről.

Ezen eredmények összesítése alapján megállapítható, hogy a szövegek önmagukban inkább jövőre orientáltak, egymáshoz viszonyítva azonban a világháború utáni szöveg gyakrabban reflektál a jelen állapotokra, és azokból kiindulva ad útmutatást. Ezt úgy éri el, hogy felsorakoztatja, hogy az „erkölcsi romlottság” számos tényezőjét az összetartozás hiányától kezdődően, az önzésen, materializmus, eladósodás, uzsoráskodás, kivándorlás problémáin át a széttűllesztett családokig, a válások elszaporodásáig. Majd a keresztény erkölcsi tanítás szerinti lehetséges megoldásokkal szolgál: öntudatra ébresztés,

² Holsti et al., 1969.

oktatás (intézményesen és azon kívül, közizlés nemesítés (ellenben a filmszínházakkal, kávéházakkal). Mindkét szöveg egyértelműen elérhetőnek látja a pozitív jövőt, de az 1920-as szövegben jóval több javaslatot tesz a jobbításra, ezzel a göröngyösebb út képét előrevetítve. A jelen megítélése mindkét esetben negatív, de a háború utáni szövegben, mint láttuk, jelentősen több a negatív tartalmú kifejezés.

A második tartalomelemzési főkategória azt vizsgálta, hogy mit jelentett az erkölcs fogalma az első és a második szöveg esetében. Szűkültek vagy bővültek-e ezek a jelentések? Az első szöveg esetében az erkölcs elsősorban az egyén erkölcsének értelmében szerepelt, így beszélt vallási (katolikus) erkölcstről. Az erkölcsi nevelés kérdésének fejtegetése során kitért a családi életre, a vallásra, jogi kérdésekre, a nemektől elvárt viselkedésformák társadalmi és biológiai nemi jellemzőire, a hazafiasság kérdésére.

A második szöveg esetében azonban a szerző inkább a társadalom erkölcséről beszélt. Külön kiemelném, hogy a Geőcze Sarolt magát a háborút következménynek látta, az erkölcsi romlás végső állomásának, amely arra szolgált, hogy az emberiséget figyelmeztesse, rossz irányba halad. Szavait idézve: „*Nem a háború, hanem a húsz év óta tartó nemzeti rohasztás juttatta a nemzetet a sír szélére.*” A „romlás” okaként pedig a modernizálódó társadalom egyes vívmányait nevezte meg, a gramofont, a mozit, a pornografikus fotókat, azaz „nagyvárosi mételyt”, mely már a falvakba is eljutott az 1910-es évekre.

A szerző figyelmet szentelt a művelődési terek (pl. színház, mozi) erkölcsi romlásból való kiemelésére. Jóval erőteljesebben, több alkalommal érvelt az összetartó család szerepe mellett, a gazdasági élet erkölcsi vonatkozása mellett. Az erkölcsi kérdések közé sorolta az magántulajdon kérdését, továbbá az önfegyelmet, az összetartozás, az akarat, a takarékoság, a családalapítás – felelősség – kötelesség – lelkiismeretesség a társadalommal, a hivatással, a többi emberrel szembeni létét. Geőcze Sarolta véleménye szerint mindezek az értékek elsősorban nem a jövőben keresendők, hanem a múltban. Szerinte nem a további modernizáció, hanem a már bevált gyökerekhez való visszatérés a megoldás, a közösségi lét, a vidéki termelés, a nemzeti hagyományokhoz való visszanyúlás, a pénz szerepének és a tulajdon fogalmának az átértékelése.

A harmadik tartalomelemzési kategória azt vizsgálta, hogy az ajánlások, melyeket Geőcze Sarolta megfogalmaz, valamint a felmerült problémák, melyekből kiindul, hordoznak-e értékítéleteket, elkötelezik-e magukat a jó-rossz, ok-okozat kapcsolatban. Ahogy már korábban is szó esett róla az utóbbi egyértelmű. Konkrét okok vezettek mindkét esetben a leírt jelenképhez, és egyértelmű volt a továbblépés útja – mely jól példázza a szerző magabiztosságát, elkötelezettségét meglátásai mellett. A jó-rossz kategorizálás azonban nem ennyire egyértelműen jelenik meg, árnyalataiban viszont nyomon követhető. A rossz irányából közelítve halad a szövegek íve a jó megoldás, példa felé, a komoly, globális kérdésektől, az egyént személyesen érintő belső változásokat elérendő útmutatások felé. Konkrét példaként lássuk a szövegek szerkezetét. Az 1912-es szöveg a tanítóképzés erkölcsi nevelésének kérdését a társadalom javulása okán fejtegeti a szerző, és előre haladva a szövegben jutunk csak el az egyéni problémák, mint a különböző családi hátterek, a serdülőkor problémái, a kirekesztés, megkülönböztetés kérdéseire és az ezekre adott válaszokhoz. A problémát felvázolva, következményeit bemutatva jutunk el a jobbító meglátásokig. A világháború utáni szövegnek a kiindulópontja a teljes romlás, melynek részletezése utána oda jutunk, hogy a világháború és az azt megelőző évtizedek szülte állapot jobbítható; az ipar, a gazdaság, a termelés problémakörétől haladunk az egyéni jellemvonások jobbítása felé.

A kategorizálással egy időben kirajzolódnak a Holsti-féle modell alapján az alábbi válaszok. A háború előtti írásban Geőcze Sarolta a tanítóképző vezetőjeként beszél, a

háború utáni szövegben azonban már inkább mint felelős polgár és (nevelés)tudós. Az 1912-es szöveg egy tudományos közösségnek, a Magyar Pedagógiai Társaságnak szól, bizonyos értelemben pedig a tanítóknak, tanítóképzős hallgatóknak és a szülőknek. Az 1920-as szöveget a szerző a társadalom egészének címezte. A világháború előtti szöveg inkább leíró jellegű, főként pedagógiai, módszertani és bemutató jellegű volt, a második erőteljesen az átalakulást, a fejlődést szem előtt tartó, a megújulás útját bemutató szöveg. Mindkettőre jellemző, hogy a fejlődés útjára mutatnak rá, és a pozitív jövőképet tárnak elénk, társadalomjobbító, „nemesítő” szándékkal.

A kutatói kérdésekre adott válaszok tehát egyértelműek. A kutatás során az erkölcsi nevelés tartalma bővült, főként az első világháborút megelőző időszak és a háború alatti események romlásba döntésének hatására. A szerző a világháború előtti viszonyokhoz való visszatérést szorgalmazta, megfogalmazva, hogy már megvolt az emberiség kezében minden, ami jobbra teheti a társadalmat. Jelen időben negatív töltettel beszél az író, míg a jövőt minden esetben pozitívan látja abban az esetben, ha a fejlődés útja igazodik a feltevéseihez, a háború eseményei okán fogalmazódtak meg a legnegatívabb meglátások, ugyanakkor a kirajzolódott jövőkép is sokkal erőteljesebben pozitívként került megjelenítésre.

Mindent összevetve elmondható, hogy az erkölcsi nevelésüggyel kapcsolatos kérdések megválaszolására, Geőcze Sarolta erkölcsi nevelésről alkotott nézeteinek megismerésére az elemzett szövegek alkalmasak. Lehetőséget biztosítottak megismerni az első világháború megrázó eseményeinek széleskörű befolyásoló hatását.

Geőcze Sarolta nézetei összecsengnek a kor felfogásával, hiszen a magyarországi erkölcsi nevelés kérdéseit vizsgálók függetlenül a vallási töltettől vagy az író személyétől hasonló módon látták az emberi erkölcsök romlását, a háború okozta sebeket, de nem javíthatatlanként ítélték meg azt, módszereikben összecsengtek a korszak divatos nézeteivel.³ Ennek igazolásául vegyük alapul például az életreform-mozgalmak törekvéseinek elméleti hátterét, akik Geőcze Saroltához és több tudós gondolkodóhoz hasonlóan például a falvakban, kis közösségekben a nemzeti kulturális hagyományok megőrzésében, a férfi és női szerepek újragondolásában látták a megoldást. Ezek a gondolatok némelyike beépültek a beszédekbe, tanulmányokba, politikába és a nevelés folyamatába. Az erkölcsi nevelés tartalmát a világháború időszakában már nem csupán a jog, a vallás és a nevelésügy határozta meg, hanem a háború szülte állapotok is befolyásolták, valamint a modern világ, mely egyre megengedőbb lett. Ezt igazolják az elemzett szövegek is.

Látható tehát, hogy Geőcze Sarolta munkássága, erkölcsi nevelés kérdéséről alkotott nézetei is meghatározó jelentőséggel bírtak a korabeli nevelésügyben. Esetünkben azonban vitathatatlan, hogy legnagyobb jelentőséggel társadalomjobbító gondolatai, tudós törekvései bírtak, írásaiban megőrizve nézeteit fontos nevelésügyi kérdésekről azon korból, amelyben élt és alkotott.

³ Lásd például Székely György, Kiss Elek, Rózsa Ignác esszéi az erkölcsi kérdésekről.

Irodalomjegyzék

- Baska Gabriella – Nagy Mária – Szabolcs Éva: Magyar Tanító, 1901. Iskolakultúra-könyvek 9. Iskolakultúra. Pécs, 2001.
- Geőcze Sarolta: Erkölcsi nevelés a tanítóképzőben s a nemzeti élet. Franklin Nyomda. Budapest, 1912.
- Geőcze Sarolta: A nemzeti megújulás erkölcsi feltételeiről. Szabad Lyceum. Budapest, 1920.
- Gerbner, George – Holsti, O.R. – Krippendorf, Klaus – Paisley W. J. – Stone, P.J.: The Analysis of Communication Content: Developments in Scientific Theories and Computer Techniques. Wiley, 1969.
- Kereszty Orsolya: „A Nórák kezdenek ébredezni mindenfelé.” In: Múltunk. 2008/2. sz. 30-46.
- Kiss Elek: Az értelmi és az erkölcsi nevelés viszonya. Stief Jenő és Társa. Kolozsvár, 1916.
- Kornis Gyula: Értékelmélet és pedagógia. Franklin Társulat. Budapest, 1913.
- Lencz Géza: A háború ethikai megítélése. In: Debreceni Lelkészi Tár 1/1. Debrecen, 1916.
- Rózsa Ignác: Erkölcsstan. Forradalmi Könyvtár. Budapest, 1919.

The Internet in the EFL Classroom

Jana Puschenreiterová

Constantine the Philosopher University in Nitra

Abstract: Nowadays, the Internet has a prominent role in all aspects of the modern world. Due to its widespread application in many fields, the Internet has undoubtedly great potential in educational life, especially foreign language education. The Internet provides space full of authentic materials, which are necessary for foreign language education. It provides versatile opportunities for practising language within an authentic context, thus it helps both teachers and learners of a foreign language. The present paper analyses the role of the Internet in the EFL classroom and it also reports on the perceptions of Slovak teachers on the Internet use in teaching EFL.

Keywords: *Internet, EFL (English as a Foreign Language), EFL classroom, EFL teacher, EFL student*

On The Use of the Internet in ELT

Nowadays the Internet has been recognized as a widespread source of communication, thus becoming an inherent part of our every day's life. It is also an integral part of the educational process in these days, the processes of teaching/learning a foreign language included. Questions explaining the reasons for using such technology in the (foreign language - FL) classroom seem to be natural to appear. One of them may concern the listing of the reasons for its daily use, especially when one has to notice the fact it was not used so much in the past and students still did learn the language. Many authors (Dudeney&Hockly, 2007; Teeler&Grey, 2000; Fox, 1998; Singhal, 1997 and Warschauer&Whittaker, 1997) seem to provide many of such reasons, or advantages for using the Internet in ELT; some of them can be summarized as follows:

- Internet access – it is everywhere; the Internet is becoming increasingly available to learners;
- Scope – “The Indexed Web contains at least 2.31 billion pages“. (<http://www.worldwidewebsize.com/>) As a huge virtual library, the internet provides a seemingly endless range of topics to choose from, all in one handy location;
- A paperless medium – the Internet is a paperless medium and so it has no size restrictions that are characteristic for a course book;
- Topicality – while some of the content is several years old, much of it is updated on the regular basis, so learners can benefit from the information which is not only authentic, but also up-to-date;
- ‘Digital natives’ – young learners are growing up with technology and it is a natural part of their lives. For them, the use of technology is a way how to bring the outside world into the classroom;
- English as an international language – it is being used in technologically mediated context;

- Authentic/ELT materials – the Internet provides new opportunities for authentic tasks and materials, as well as ready-made ELT materials;
- Culture – learners can participate in the culture of the target language and they can see the real language in context, away from the course books;
- Communication – the Internet offers opportunities for communication and collaboration between many geographically dispersed learners;
- Expectations – learners (and also their parents) increasingly expect the integration of technology into the educational process;
- Practice – with its help, learners can practice all four main language skills (reading, listening, speaking, and writing).

Warschauer (in Fox, 1998) writes about positive outcomes of the Internet use in the classroom. Since the Internet is primarily text driven, any electronic discourse that students participate in tends to be lexically and syntactically more complex than the oral one. Students who use the Internet for written communication (e-mails, chats, discussion groups) use a broader range of English to those who tend to focus mainly on spoken English. Trokeloshvilli and Jost (in Fox, 1998) write about other positive outcomes. These are: an improved level of writing skills, a higher level of awareness of the world around them and much more active involvement in communication. Ben-Canaan (2006) adds that the Internet has also growing impact on the lexical, syntactic and phonetic standards of language, and the great importance that many teachers put on the use of the ‘correct’ language. This technology, for example, has led to the evolution of an abbreviated English language that emerged in chat groups and in what is referred to as the virtual world, e.g. *2day* (today), *cu* (see you), *b4* (before), etc. Even in everyday communication, terms from the computer technology are given a new application among people (e.g. She’s multitasking / She is doing two things at once; E you later / farewell-see you later.) To sum up, the Internet has important implications on current learning and teaching of the English language.

When thinking about using the Internet in the foreign language classroom, teachers should bear in mind not only these reasons (or rather advantages), but also some problems (or obstacles) connected with the use of the internet in ELT and in teaching in general.

First of all, it must be remembered that “*the use of the computer does not constitute a method. Rather, it is a medium in which a variety of methods, approaches and pedagogical philosophies may be implemented.*” (Garret, in Warschauer, 1996)

The problem that may arise is the lack of training and familiarity with the computers and the Internet on the both sides, i.e. both the learners and the teachers. This may often lead to frustration or even be demotivating (Moras, 2001).

The immense quantity of information may also be considered a disadvantage. It may be difficult for some (mostly older) teachers to choose appropriate and suitable material or page on the Internet.

Teachers should also remember that there is no sense in doing online activities that are equally well done offline (with pen and paper), because of the novelty factor only. Such misuse can be demotivating for the students as well as for the teachers (Dudeny&Hockly, 2007). There is also a problem that is not entirely connected with the Internet itself, but with the way the teachers use (misuse or overuse) the Internet and the accessory technologies in general. It seems necessary to stress the recommendation offered by

Warschauer (1997): *“in order to make effective use of new technologies, teachers must thus take a step back and focus on some basic pedagogical requirements.”*

Implementing the Internet into the EFL Classroom

When implementing the Internet into various teaching activities, any teacher should consider the question of his/her input in the activities that can be found on the Internet. Fox (1998) states three basic components of such input that are of importance even today:

1. Integration – it is important that both the students and the teacher see the use of the Internet as an integral part of the learning/teaching process rather than an add-on, or occasional part of the overall English education programme.
2. Computer competence - is a must, both teacher and students should possess it.
3. Active teacher involvement – teachers do need to offer basic support to help their students, to guide and support them. Thus, there is also a question of the teacher’s role in the digital classroom. Shermila (2011) claims that using the Internet in the classroom not only changes the role of a teacher but also the work of students. Current language learners spend plenty of time in front of the computer and they are to be guided rather than instructed. Moreover, Wendeatt, Hardisty and Eastment (in Shermila, 2011) claim that when students are working on computers, they pay little attention to the teacher. This requires more flexibility from the teacher in managing the lesson and allows more time for working with individuals and help the students signalling various difficulties, because a computer itself cannot be of help to students here.

The Study

Previous section of the present study analysed the theoretical implications on the use of the Internet in the EFL classroom; but it is also necessary to find out what is the situation from the point of view of EFL teachers. We wanted to find out if the teachers are aware of the factors (mentioned above) that are present when using the Internet in the classroom. Another aim was to elicit their perceptions on such use. Therefore, the main objective of the present study was to find out:

- what are the pitfalls and potentials of using the Internet for teaching purposes according to higher-secondary school EFL teachers in Slovakia.

The subjects of the study were higher-secondary school EFL teachers in Slovakia (N=71), 44 (62%) females and 27 (38%) males. The age of the respondents was from 24 to 58 years and they had various length of teaching seniority, however more than one third of the respondents (34%; N=24) were young people (from 26 to 30) and with teaching seniority shorter than 5 years (48%; N=34). In order to obtain information about the perceptions of Slovak secondary school EFL teachers on the use of the Internet for English language teaching, we used an online questionnaire. The questionnaire consisted of 2 sections, one of which was dedicated to collect the demographic data of the respondents and some general questions about the use of the Internet in their classrooms; the second section contained open-ended questions and it was focused on the elicitation of the teachers’ opinions and comments on the pitfalls and potentials of the use of the Internet in their work. We analysed the data both quantitatively and qualitatively.

Results

Most of the Slovak secondary school EFL teachers (79%; N=56) indicated that they use the Internet in the classroom for teaching purposes. Out of 56 teachers who use the Internet in the classroom, 25% (N=14) use the Internet *very often* (more than 3 times a week), 45% (N=25) of teachers use the Internet with their students once to twice a week, 25% (N=14) once to twice a month and finally only 5% (N=3) of the polled teachers use the Internet only once or twice a semester. *Figure 1* shows most common activities that were reported to be performed in the EFL classrooms by the teachers who indicated that they use the Internet in teaching. As can be seen in the *Figure 1*, the most popular activities are: the work with on-line dictionaries, playing various EFL games and quizzes.

3a. What types of Internet activities do you usually use in the classroom?

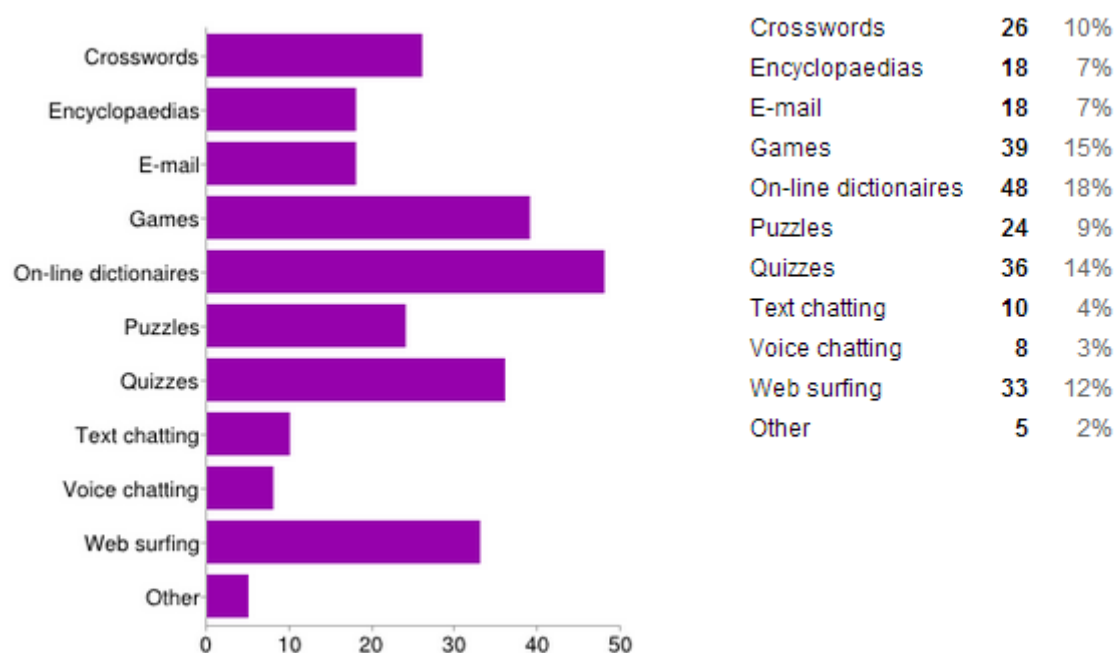

Figure 1 The types of activities performed in the EFL classrooms

Among the teachers who do not use the Internet in their classrooms (21%; N=15), the main reasons are following: limited computer skills of the teachers (26%; N=7), limited interest (15%; N=4) and limited time (11%; N=3).

However, most of the teachers (92%; N=65) use the Internet for preparing teaching materials. 87% (N=62) of the respondents have not taken any training course to learn how to use the Internet for teaching. The main reasons for not taking the course were that there were no courses available; considerable distance to such training courses; lack of time; teachers were not interested in such courses; and cost. 77% (N=55) of them would like to take a course if they were offered such a possibility.

The second section of the questionnaire was focused on the perceptions of the teachers on the use of the internet; the respondents made a lot of positive comments on the advantages of the use of the Internet in FL teaching; therefore, the potentials of the use of the Internet in the EFL classroom according the teachers in the sample can be summarized as follows:

- variety of resources;
- authentic materials/ exposure to natural English;

- materials especially designed for ELT;
- vocabulary development;
- multi-sensory learning - combination of pictures, written text, sounds, video etc.;
- plenty of information on versatile topics;
- active students' work;
- motivation - modern, funny and interesting way of teaching;
- development of computer skills and digital literacy;
- development of all of the language skills;
- development of learners' creativity;
- it is a way of how to bring the students' world into classroom;
- availability.

At the same time, while analysing this section, we were also able to learn about the pitfalls of the use of the Internet which, according to the polled secondary school teachers in Slovakia, can be summarized as follows:

- more opportunities for Internet-dependence;
- inappropriate contents on the Internet (pornography, drugs, etc.);
- difficult to control and monitor all the students;
- lack of communication and interaction among the students;
- lack of equipment and connection; teachers have to bring equipment (projectors, laptops, speakers, etc.);
- lack of computer competence of some teachers;
- plagiarism;
- too much information;
- problems to find appropriate material - long preparation for the teachers – time-consuming;
- overuse of the Internet - it may become boring, stereotype.

Conclusions

The results of the study show that EFL teachers have generally positive views on the use of the Internet in their classrooms. Most of higher-secondary school teachers use the Internet in order to prepare materials for the class and likewise, they use the Internet for the activities in the classroom. They consider the Internet to be a tool which motivates, increases the learners' attention and helps to improve and develop language skills of the students. Teachers are able to consider the variety of authentic ELT materials, plenty of information on versatile topics, the growth of students' pro-language motivation, evident development of their language skills, digital literacy and creativity as the most important advantages and potentials of the use of the Internet in the classroom. On the other hand, the main pitfalls of such use are usually connected with the technical problems. In most cases, teachers indicated difficulties with the possibility to use computer labs for ELT purposes; there are also problems with internet connection and/or lack of equipment. Some other pitfalls are connected with managing the learning/teaching process in the classroom. It is difficult to monitor all the students while working on Internet-based activities, which can develop into inappropriate activity of the students (who are likely to search for dangerous contents on the Internet). Despite these facts, the polled teachers realize that they are responsible for the integration of Internet-based activities into classroom curricula, they are able to integrate such activities into their curricula and also that they feel responsible for the management of the teaching/learning process.

However, although the teachers like (and also claim that) they know how to integrate Internet-assisted activities in their classrooms, many of them admitted that they had never taken any specialized course, mainly because of the following three reasons: no courses available, lack of time and no interest. This fact may cause problems with the correct use of the Internet-based activities in the classroom. Teachers may have problems with the choice of appropriate materials and the selection of the activities to match the appropriate level of English language, because (as they indicated), there are plenty of information and materials on the Internet. In order to successfully manage the integration of Internet – based activities into classroom curricula, the EFL teachers should (and would like to) attend specialized courses that would help them develop three basic components (integration, computer competence and active teachers' involvement) described by Fox (1998); one has to keep in mind the opinion, mentioned above, that “*the use of the computer does not constitute a method.*” (Garret, in Warschauer, 1996).

References

Ben-Canaan Den: The Impact of Globalisation and the Internet on English Language Teaching and Learning. http://www.academia.edu/188911/The_Impact_of_Globalization_and_the_Internet_on_English_Language_Teaching_and_Learning (2014.02.28.)

Dudeny Gavin –Hockly Nicky: How to... teach English with technology. Pearson Education Limited, Essex 2007. 192 p.

Fox Gerald: The Internet: Making it Work in the ESL Classroom. In: The Internet TESL Journal, 1998, Vol. 9, No.9.
<http://iteslj.org/Articles/Fox-Internet.html> (2014.02.28)

Moras Solange: Computer-Assisted Language Learning (Call) and the Internet.
<http://www3.telus.net/linguisticsissues/CALL.html> (2014.03.04)

Shermila Joycelin: Web Technology in Language Classroom. In Journal of Technology for ELT, Vol.1, No. 1.
<https://sites.google.com/site/journaloftechnologyforelt/archive/january2011/webtechnologyinlanguageclassroom> (2014.03.04)

Singhal Meena: The Internet and Foreign Language Education: Benefits and Challenges. In The Internet TESL Journal, Vol. 3, No. 6.
<http://iteslj.org/Articles/Singhal-Internet.html> (2014.02.27)

Teeler Dede. – Grey Peta: How to Use the Internet in ELT. Pearson Education Limited, Essex 2000. 120p.

The size of the World Wide Web (The Internet). <http://www.worldwidewebsite.com/> (2014.03.07)

Warshauer Mark: Computer Assisted Language Learning: an Introduction. In Fotos S. (ed.) Multimedia language teaching, Logos International. Tokyo
<http://www.ict4lt.org/en/warschauer.htm#garrett> (2014.02.28)
Warshauer Mark –Whittaker P. Fawn: The Internet for English Teaching: Guidelines for Teachers. In The Internet TESL Journal, 1997, Vol. 3, No. 10.
<http://iteslj.org/Articles/Warschauer-Internet.html> (2014.02.28)

Jana Puschenreiterová, Mgr. doctoral student
Institution: Constantine the Philosopher University in Nitra, Faculty of Education,
Department of Language Pedagogy and Intercultural Studies
Address: Drážovská č. 4, 949 74 Nitra, Slovak Republic
e-mail: jana.puschenreiterova@ukf.sk

Ornamented Spearheads in the Luboszyce Culture

Karol Demkowicz

Zakład Studiów Latynoamerykańskich,
Instytut Studiów Międzynarodowych, Uniwersytet Łódzki
Łódź

Agata Andrzejewska

Katedra Historii Sztuki
Uniwersytet Łódzki
Łódź

Abstract

The Luboszyce culture is a phenomenon that had come to being in the basins of middle Elbe, middle Odra and Nysa Łużycka rivers between the middle 2nd until middle 4th centuries A.D. It included the areas of nowadays' Southern Brandenburg, Lusatia, Eastern Saxony and Western Lower Silesia. The distinctive features of the materials found in this territory had been first recognized by the German archeologist Gustav Kossina. Further investigations brought a definition to these finds as a special culture by Grzegorz Domański.

Like most archeological cultures identified as belonging to Germanic ethnic groups, the inventory of the analyzed units includes a substantial number of armament. We will focus in our presentation on a very special group within this category of artifacts - ornamented spearheads. The custom of decorating blades of shafted weapons can be observed in all Germanic cultures from the Late Iron Age and had most likely adopted this feature from the Celtic La Tène culture. During the Roman Period such finds group mostly within the Przeworsk culture in the area of current central Poland and in the Scandinavian Peninsula. Ornamented artifacts originating from both of these circles have been found in the territory of the Luboszyce culture.

Keywords: *Armament, spearheads, luboszyce culture, Roman Iron Age*

The Luboszyce culture is a phenomenon that took place in the basins of middle Elbe, middle Odra and Nysa Łużycka rivers between the middle 2nd until the middle 4th centuries A.D. It included the areas of nowadays' Southern Brandenburg, Lusatia, Eastern Saxony and Western Lower Silesia [Domański G., 1979, s. 8]. The distinctive features of the material found in this territory had been first recognized by the German archeologist Gustav Kossina [1905]. Further investigations were conducted, among others, by Dieter Bohnsack [1940] and Kazimierz Godłowski [1970]. However, the first scholar to define the currently used term as "Luboszyce culture" and to study its archeological material as an entity with all its characteristic elements was Grzegorz Domański [1979].

The features mentioned above include a sepulchral rite in the first place. The population of the Luboszyce culture buried their deceased cremated in small pit graves, placing the ashes and equipment directly into the soil. Another, slightly later method was the dispersion of burnt human remains throughout the cemetery's surface producing an extensive layer of burials [Domański G., 1979, s. 15-16; 2010b, s. 240; 2011, s. 188-189]. Other very important features, that differ from those of neighboring cultures, are: the form of the wheel-made pottery [Domański G., 2011, s. 187] pole construction buildings with apsidal rear part [Domański G., 1979, s. 15; 2010, s. 28-35; 2011, s. 187]. Nevertheless, the Luboszyce culture forms a borderland, so its inventory consists mostly of artifacts deriving either from the East (Przeworsk culture), West (Elbian Circle) and North (Scandinavia). The result in a somewhat hybrid output [Domański G., 1979, s. 14-17].

Barbarian armament from the roman period is not the best category of finds for ethnic or cultural particularity researches because of the general tendency of interregionalism among the forms of Germanic weaponry of that time. Fortunately, this is not a strict rule, and some bigger or lesser differences in this matter can be spotted here and there. The armamentarium of the Luboszyce culture can be regarded as a very good example of the informative potential of specialized weaponry studies. The most notable curiosity here is the relative great volume of battleaxes - in fact it is the highest one among all the cultures from this time in Europe. The total number of axes nearly equals that of the spearheads, which in other barbarian cultures are indisputably and incomparably the most popular type of armament, massively surpassing in number any other weapon category.

The armament of the Luboszyce culture generally complies with the trends seen in other kinds of artifacts. The earliest finds (spearheads, spiked shield bosses and spurs) reflect strong eastern influences, while later on elements of western provenance increase in numbers. Among the latter are the already mentioned axes and Leuna type spurs. Apart from that an important factor was the influx of swords that most probably in the vast majority were of Roman origin. One of the most interesting observations is a remarkable share of spearheads and shield bosses of undeniable Scandinavian origin. These were either actual imports or items manufactured after northern patterns. Moreover, their appearance in the analyzed graves has taken place more or less at the time of the big conflicts that harassed the Jutland Peninsula throughout the 3rd century A.D.

Among the armament of the analyzed culture we can point out a small yet very special group of artifacts – ornamented spearheads. In older literature this type of armament was generally regarded as of "Eastern Germanic" origin [Kossina G., 1905, s. 383, 386-387]. More recent investigations show however, that these are not only being found in the Przeworsk culture, moreover, there is a strong diversification according to regions of the Barbaricum [Kaczanowski P., 1988; Kontny B., 2006]. Nevertheless, the earliest finds of this kind in the Luboszyce culture in fact bear strong resemblance to the artifacts known from archeological sites belonging to its eastern neighbor group. They are characterized by a decoration consisting of small dashes or dots lined up diagonally and forming a herring-bone scheme.

The first item that calls attention is the spearhead from Sonnewalde, Lkr. Elbe-Elster [Grosse H., 1905, s. 367-369, Fig. 1; Leube A., 1975, s. 127] (Fig. 1.3). It could be classified to the II type after P. Kaczanowski [1995, s. 14, tabl. V.3]. The piece could be dated approximately to the phases B2b-C1a (120-220 A.D.) since it is a single find – the lower limit is defined by the beginning of the Luboszyce culture, while the upper one is established by the absence of the spearheads of type II in the nearby Przeworsk culture. The spearhead from Sonnewalde had been lost during WWII and is known only from pre-war documentation. One can observe a drawing depicting the shape of the artifact along with an outline of the ornament, consisting of diagonally lined-up dashes.

A very similar pattern can be seen on the leaf of a find from the grave no 36 from Sadzarzewice, pow. Krosno Odrzańskie (Germ. Sadersdorf) [Jentsch H., 1895, s. 42-44] (Fig. 1.1; 2.1). The spearhead belongs to type I after P. Kaczanowski [1995, s. 12-13, tabl. IV.2-3]. It is decorated with dashes as well, but examination in detail of the find revealed that these must have been punched from an angle since they are convex. From the items' publication dating back to 1895 we learn that it had been discovered in a grave richly furnished with armament. It contained a large sword, a shield boss and a shield grip – all of unknown type, as well as a spur and belt-end fitting of type JII3 by K. Raddatz [1957, s. 95]. The two latter items date the ensemble (and the spearhead as a consequence) precisely at the phase C1a (160-220 A.D.).

Into the same timeframe fits the find from the so-called (most probably disturbed) grave 33 from Wilhelmsaue, Hauptstadt Berlin [Kossina G., 1905, s. 382, Fig. 12; Schach-Döriges H., 1969, s. 130-131, Abb. 17] (Fig. 1.2). The leaf is covered with diagonal rows of dots, which feature means the main difference from the items analyzed above. The artifact fits into the II type after P. Kaczanowski. It can be dated with precision within the phase C1a, because the cemetery's chronology starts at the phase C1.

The form of the mentioned finds corresponds to the ones known from the Przeworsk culture. However to find a precise analogy to the patterns of their ornaments is not an easy task. A spearhead from Lower Silesia can be considered the closest match, unfortunately a loosely definable find [M. Jahn's archive, Archeology Institute of the Warsaw University]. Other spearheads from this cultural unit with herring-bone pattern punch-decorated leafs come from Kębliny, pow. Zgierz [Kontny B., 2008, s. 156], Szymocin, pow. Polkowice [Jahn M., 1927, s. 66, Abb. 6] and grave 21 from Tarnowa Opolskiego, pow. Opole [Godłowski K., Szadkowska L., 1972, s. 28, tabl. XVI.3]. The first two are loose finds, the last one is not precisely dated. The rest of the Przeworsk culture finds are slightly different from our artifacts as they are covered with even displaced dots or dashes forming parallel rows. Such spearheads were found in Ścinawa-Jeżów, pow. Lubin [Kontny B., 2001, s. 81-83], Wólka Domaniowska, pow. Radom [Olędzki M., 1994, s. 109, 111, ryc. 5.6] and Górka Stołgniewska, pow. Proszowice [Tunia K., 1980, s. 193, ryc. 2.b]. All of them are dated to the early Roman period.

Comparing our analyzed artifacts to their eastern counterparts, we can sum up that they should be regarded as a local variation of a typical "Przeworsk" ornament. This observation sustained by their somewhat later chronology than the dating of their prototypes.

Some similarities to the above mentioned patterns can be found in the ornament that once was covering one of the spearheads from Prieschka, Lkr. Elbe-Elster from the Museum für Vor- und Frühgeschichte Berlin, inventory number Ig 3925c z [Gandert O. F., 1930, s. 174; M. Jahn's archive, Archeology Institute of the Warsaw University] (Fig. 1.4; 2.2). It had been placed upon the transitional piece from the sleeve to the leaf of the artifact. Such a positioning is quite unusual – we can point out a similar piece (number 875) found in Nydam [Bemman J., Bemmann G., 1998, s. 179, Taf. 98]. The form of the

spearhead itself also shows strong Scandinavian influence, and can be attributed to type 4 after J. Ilkjaer [1990, s. 48-50]. This form had a relatively long lifetime and can be dated within phases C1-C2.

Related to the pieces described above are Scandinavian spearheads decorated with punched dashes covering half-moon shaped areas on the surfaces of the leaves. From the Luboszyce culture we know two such finds: from the so called grave no 1 (disturbed) from Stolzenhain, Lkr. Elbe-Elster [Schulz W., 1931, s. 64, Taf. XI.3, XIII.1] (Fig. 1.6; 2.4) and from Straupitz, Lkr. Dahme-Spreewald [Weineck F., 1896, s. 321-350; Kossina G., 1905, s. 372; Leube A., 1975, s. 125] (Fig. 1.5; 2.3). The first of them belongs to type 14 after J. Ilkjaer [1990, s. 111-118], while the second one is a specimen of type 10 after J. Ilkjaer [1990, s. 73-74]. The spearhead from Stolzenhain must be dated, according to the timeframe of the type, within phases C1b-C2, while the find from Straupitz comes most likely from phase C1. From the available information we can't reconstruct their exact decoration patterns, we know however that both had their ornaments placed in two half-moon fields located symmetrically on both sides of the spearhead's spine. In case of the Straupitz artifact the scheme consisted of perpendicularly, parallel and diagonally arranged dashes. Unfortunately, we know nothing about the pattern of the Stolzenhain piece.

The punched ornament limited to half-moon shaped fields emerged in Scandinavia just at the beginning of the roman period (phase B1). From there it was taken over by the population of the Przeworsk culture most probably during the phase B2 [Kaczanowski P., 1988, s. 60-61, ryc. 3.1; Kontny B., 2008, s. 152-155]. The fields were filled with a parallel dash scheme in the early roman period. However, in the late roman period the pattern became more complicated [Ilkjaer J., 1990, s. 32-33], as we can see on the Straupitz find. We can point out a whole large group of very similar artifacts from the Illerup [Ilkjaer J., 1990, s. 96] and Nydam [Bemmann G., Bemmann J., 1998, s. 154-183, Taf. 71-115] deposits.

A completely different find from all the above mentioned pieces comes from Müncheberg-Dahmsdorf, Lkr. Märkisch-Oderland [Kossina G., 1905, s. 376, Fig. 8; Götze A., 1920, s. 14; Bohnsack D., 1940, s. 1088, Taf. 451; Leube A., 1975, s. 89, Abb. 7] (Fig. 1.7). It is one of the most famous and distinguishable artifacts from the Luboszyce culture. The ornament that covers the leaf and sleeve was most likely made by silver encrusting. It consists of a runic inscription in futhark alphabet which should be read "ranja", as well as various symbols: swastikas, circles, half-moon and signs very similar to Sarmatian tamgas [Kaczanowski P., 1988, s. 63-64]. Particularly the two latter have many counterparts in the Przeworsk culture. Similar motifs can be observed on spearheads from Stryczowice, pow. Ostrowiec Świętokrzyski [Nadolski A., 1950, s. 221, ryc. 1, 2], Zadowice, pow. Kalisz [Nadolski A., 1953, s. 90-91, ryc. 5.2], Sobótka, pow. Łęczyca [Rydel G., 1981, tabl. I.1-3] and Rozwadów, pow. Stalowa Wola [Śmiszko M., 1936, s. 140-145]. We know also two artifacts with runic inscriptions from the same culture unit: the already mentioned example from Rozwadów and the find from Soszyczno (old district of Kowel) in Ukraine [Kaczanowski P., 1988, s. 61]. The form of the artifact places it into the type XVII after P. Kaczanowski, which can be seen in phases C1 and C2 [Kaczanowski P., 1995, s. 24, tabl. XIII.3-4]. However, the ornamented finds from the Przeworsk culture that can be dated with precision come from phase C1, and this is the most probable timeframe of our spearhead [Kaczanowski P., 1988, s. 63-64].

A very interesting piece has emerged from Wegeleben, Lkr. Harz [Bemmann J., 2007, s. 271, Abb. 24.2], this time from the territories of the Elbian circle. It is nearly identical in form and size to the Dahmsdorf-Müncheberg piece. Moreover, it bears the same decoration pattern of the sleeve. The ornament of the leaf is modest, although it contains a swastika, which is another similarity to the Luboszyce artifact. Unfortunately, it is a

loosely defined piece, thereby it can't enrich our knowledge in the researched matter significantly.

To sum up, the armament of the Luboszyce culture depicts a quite complex situation in this part of barbarian Europe. Its analysis is a difficult task requiring thorough knowledge of materials from various areas. Nevertheless, the tracking of the multidirectional influences that reflect in the material can give interesting results that enrich our knowledge about the art of war of the barbarian tribes in the times not long before the fall of Rome. One category of those armament contains ornamented spearheads, which, despite being a small group of artifacts, do reflect inter-cultural contacts of the population that settled in the territories between the Middle Elbe and Middle Oder rivers. They can be dated within phases C1 and C2, which corresponds to years 160-310 A.D.

References:

Bemmann J.,

- 2007: *Anmerkungen zu Waffenbeigabensitte und Waffenformen während der jüngeren Römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland, "Alt-Thüringen"*, t. 40, s. 247-290.

Bemmann G., Bemmann J.,

- 1998: *Der Opferplatz von Nydam. Die Funde aus den alteren Grabungen: Nydam-I und Nydam-II*, Neumunster.

Bohnsack D.,

- 1940: *Die Burgunden*, [in:] *Vorgeschichte der deutschen Stämme*, red. Reinerth H., t. 3, Berlin, s. 1033-1148.

Domański G.,

- 1979: *Kultura luboszycka między Łabą a Odrą w II-IV wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

- 2010a: *Dorzecze dolnej Nysy Łużyckiej u schyłku starożytności*, Wrocław.

- 2011: *Problem zaniku kultury luboszyckiej*, [in:] *Nadodrze w starożytności. Konferencja Grabice, 23-30 czerwca 2004 roku*, red. G. Domański, Zielona Góra, s. 187-203.

Gandert O. F.,

- 1930: *Die späte Kaiserzeit*, [in:] *Heimatkunde für den Kreis Liebenwerda*, red. O. Bornschein, O. F. Gandert, Liebenwerda, s. 172-175.

Godłowski K.,

- 1970: *The chronology of the late roman and early migration periods in central Europe*, "Prace Archeologiczne", t. 11.

Godłowski K., Szadkowska L.,

- 1972: *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Tarnowie, powiat Opole*, „Opolski Rocznik Muzealny”, t. 5, s. 5-246.

Götze A.,

- 1920: *Die vor- und frühgeschichtlichen Denkmäler des Kreises Lebus*, Beiheft zu *Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg*, t. 6.2, Berlin.

Grosse H.,

- 1905: *Grabfund von Sonnewalde im Kreise Luckau*, „Zeitschrift für Ethnologie”, t. 37, s. 367-369.

Ilkjaer J.,

- 1990: *Illerup Ådal. Die Lanzen und Speere, Textband*, Jutland Archeological Society Publications, t. 25.1, Aarhus.

Jahn M.,

- 1927: *Vermehrung der vorgeschichtlichen Sammlung des Schlesischen Museum für Kunstgewerbe und Altertümer*, „Altschlesien”, t. 2, s. 59-70.

Jentsch H.,

- 1895: *Das Gräberfeld bei Sadersdorf, Kr. Guben, und andere Niederlausitzer Fundstellen der La-Tène und provinzialrömischen Zeit*, „Niederlausitzer Mitteilungen”, t. 4, s. 1-143.

Kaczanowski P.,

- 1988: *Chronologia inkrustowanych grotów broni drzewcowej z okresu wpływów rzymskich z obszaru europejskiego Barbaricum*, [in:] *Scripta Archaeologica*, red. M. Gedl, Warszawa-Kraków, s. 51-77.
- 1995: *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego*, Kraków.

Kontny B.,

- 2001: *Uzbrojenie kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich odkryte w 1884 w miejscowości Ścinawa-Jeżów (Georgendorf)*, „Silesia Antiqua”, t. 42, s. 77-95.
- 2008: *Dawna technika na nowo odkryta – uwagi na marginesie znaleziska grotu z Łodzi-Łągiwnik*, „Silesia Antiqua”, t. 44, s. 135-169.

Kossina G.,

- 1905: *Über verzierte Eisenlanzenspitzen als Kennezeichen der Ostgermanen*, „Zeitschrift für Ethnologie”, t. 37, s. 369-407.

Leube A.,

- 1975: *Die römische Kaiserzeit im Oder-Spree-Gebiet*, Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam, t. 9, Berlin.

Olędzki M.,

- 1994: *Uzbrojenie z cmentarzyska kultury przeworskiej w Wólce Domaniowskiej koło Radomia*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 1, s. 107-118.

Raddatz K.,

- 1957: *Der Thorsberger Moorfund. Gürtelteile und Körperschmuck*, Neumünster.

Rycel G.,

- 1981: *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Sobótce (st. 1), woj. konińskie*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, t. 24, s. 249-272.

Schach-Dörge H.,

- 1969: *Das jungkaiserzeitliche Gräberfeld von Wilhelmsaue in Brandenburg*, Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, t. 13, Berlin.

Schulz W.,

- 1931: *Ost- und Elbgermanen in spätromischer Zeit in den Ostkreisen der Provinz Sachsen*, "Jahresschrift für die Vorgeschichte der sächsisches-thüringisches Länder", t. 19, s. 62–95.

Śmiszko M.,

- 1936: *Grot dzirytu z runicznym napisem z Rozwadowa nad Sanem*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 14, s. 14-146.

Tunia K.,

- 1980: *Grób kultury przeworskiej z Górki Stogniowskiej, woj. Kraków*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. XXXII, s. 193-196.

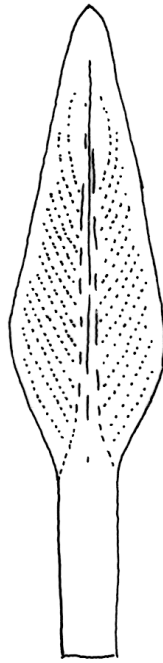
Weineck F.

- 1896: *Der straupitzer Eisenfund*, "Niederlausitzer Mitteilungen", t. 4, s. 321-350.

Fig. 1

1

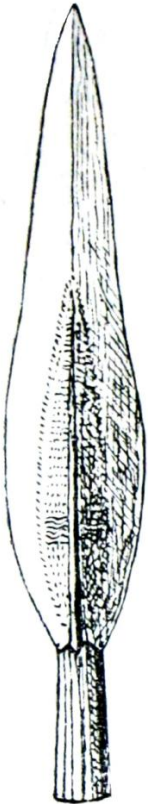
2

3

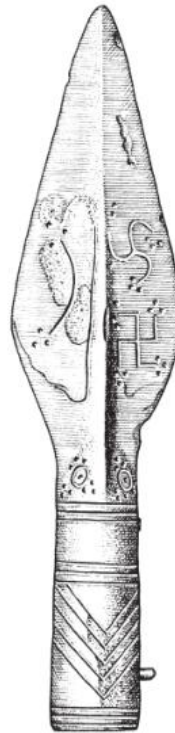
4

5

6

7

1-6

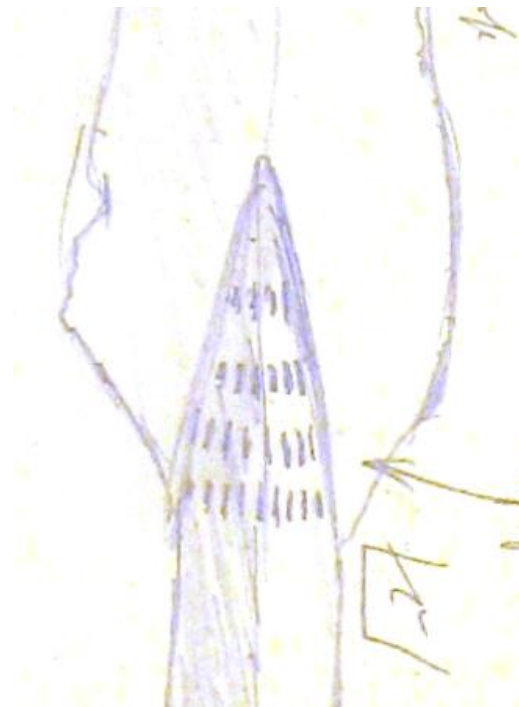

7

Fig. 2

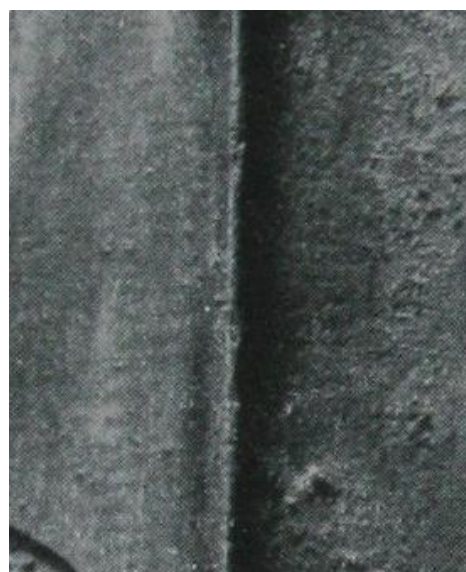
1

2

3

4

Fig.1

Ornamented spearheads from the Luboszyce culture: 1- Sadzarzewice, pow. Krosno Odrzańskie, grave 36, photography by A. Andrzejewska; 2- Wilhelmsaue, Hauptstadt Berlin, so-called grave 33, drawing by G. Kossina (1905, Fig. 12); 3- Sonnewalde, Lkr. Elbe-Elster, drawing by H. Grosse (1905, Fig. 1); 4- Prieschka, Lkr. Elbe-Elster, drawing by A. Andrzejewska; 5- Straupitz, Lkr. Dahme-Spreewald, drawing by F. Weineck (1896, Fig. 4); 6- Stolzenhain, Lkr. Elbe-Elster, so-called grave 1, photography by W. Schulz (1931, Taf. XIII.1); 7- Müncheberg-Dahmsdorf, Lkr. Märkisch-Oderland, drawing by A. Leube (1975, Abb. 7).

Fig. 2

Blown up images of decoration patterns: 1- Sadzarzewice, pow. Krosno Odrzańskie, grave 36, photography by A. Andrzejewska; 2- Prieschka, Lkr. Elbe-Elster, drawing by A. Andrzejewska; 3- Straupitz, Lkr. Dahme-Spreewald, drawing by F. Weineck (1896, Fig. 5); 4- Stolzenhain, Lkr. Elbe-Elster, so-called grave 1, photography by W. Schulz (1931, Taf. XIII.1).

Karol Demkowicz, PhD Student
Katedra Kultury Materialnej Średniowiecza i Bronioznawstwa
Instytut Archeologii, Uniwersytet Łódzki
Uniwersytecka 3, 90-137 Łódź, Poland
karol98k.ordnance@gmail.com

Agata Andrzejewska, PhD Student
Katedra Historii Sztuki,
Uniwersytet Łódzki
Franciszkańska 1/5, 91-431 Łódź, Poland
agatheand@gmail.com

Genetikai beavatkozások morális válsága?

Laki Beáta

PTE BTE FDI

Pécs

I. Bevezetés

Mivel napjainkban a genetikai kutatások figyelemre méltó eredményeket érnek el, meg kell vizsgálunk annak más tudományos oldalait is, több oldalról kell górcső alá venni mint csak a biotechnológia területe, melyben elsősorban munkálkodik. Én a bioetikai részt képviselem, és ennek fényében mutatok be néhány problémát, érvet és etikailag fontos kérdést is.

Tanulmányomban kifejtem először a modern orvosi etikát és annak alapelveit, melyekkel dolgozik. Ezek az elvek az esetek többségében segítenek eligazodni a kutatóknak az 'én' kérdéseiben, aki szabad, van méltósága, jogai és autonómiája. Munkám második szakaszában a genetikai kutatások két nehézségét tárgyalom, a multidiszciplinaritást és a gyorsan változó és bővülő információ- és adatmennyiséget. Ezt követően a genetikai beavatkozások kategorizálását mutatom be. A fő szempontja a szomatikus és a csírasejtes beavatkozás és a gén transzfer technika és a genetikai embernemesítés közötti különbségtétel. Ezután láthatók lesznek a csírasejtes génterápia melletti és elleni érvek. Munkám utolsó szakaszában kifejtem az egyes genetikai beavatkozások etikai kritériumait. Felteszem a kérdést: ha mi, emberek a genetikai kutatások eredményeit – értem alatta a diagnosztikát és a gén transzfer technikát, valamint a genetikai embernemesítést – mindössze diagnosztikára használjuk, akkor nem követünk-e el morális vétséget? Ennek a kérdésnek a megválaszolása, vagyis annak több komponensű elemzése adja tanulmányom vázát, s egy félig meddig nyitott kérdéssel zárva adom meg a választ, melyet dr. Szebik Imre gondolatának segítségül hívásával teszek. Ez pedig a tudományos megismerés problematikájának gondolata, melynek szemléltető elve a tudományos megismerést egy folyamatosan növekvő gömbhöz hasonlítása.

A fenti célok megvalósításához többek között dr. Boros János, Jürgen Habermas, dr. Szebik Imre, Beran Ferenc, dr. Kovács József munkáit, valamint különböző jogszabályokat (pl.: Orvos-Világszövetség Helsinkai deklarációja, 23/2002. (V.9.) EüM rendelet) használtam.

II. In medias res

„... a géntechnika és az orvosi reprodukció erkölcsi és jogi kérdéseire még nem találtuk meg a megfelelő feleletet. Azonban maga a biológia ezt nem adhatja meg számunkra.”¹

E szerint a genetikai kutatások, kísérletek, beavatkozások nem csupán biológiai nézőpontot követelnek meg, hanem emellett a multidiszciplinaritás jegyében jogi és filozófiai/etikai nézőpontok összefonódását teszik szükségessé a témában releváns eredmények elérésének előfeltételeiként.

¹ HABERMAS 2006, 152.

1. Bioetika és modern orvosi etika

Mint tudjuk a bioetika négy alapelve épül, mely a mai orvosetika Tízparancsolataként épült be a bioetikai erkölcsi dilemmák megoldásának vezetőjéül, ezek pedig a következők. Egyrészt az autonómia tiszteletének elve, ami magában foglalja az önérvényűség, önállóság, gondolkodás, akarat, cselekvés autonómiáját. Második eleme az ún. „Ne árts!” elv, ennek alapján mindig a beteg javát, jóllétét kell szem előtt tartania, mindig a legnagyobb gondossággal kell eljárnia az orvosnak a beavatkozások során, valamint mérlegelnie kell, hogy mekkora kár : haszon aránnyal járhat az adott beavatkozás, ugyanakkor a döntést csakis a beteg hozhatja meg. Harmadik eleme a jótékonyosság elve, a pozitív jótékonyosság elve, mely a rossz megelőzésére, megszüntetésére irányul. Ebben az alapelvben kap még helyet a hasznosság fontossága is haszon : kár arány maximalizálásának megtestesítője, ennek tükrében kell(ene) választani a beavatkozások közül. S végül a negyedik rész az igazságosság elvét foglalja magában. Ez legtöbbször az orvosi gyakorlatba a rendkívüli eszközök elosztásában játszik szerepet, amikor ritka és nem általános eszközök, kezelések elosztásáról döntenek.

A bemutatott orvosetikai alapelvek ugyan nem adnak konkrét válaszokat a bizonyos esetekre, így mondhatnánk, hogy felsorolásuk hasztalan, ugyanakkor mégis megközelítési lehetőségekkel segítik az orvosok döntését azzal, hogy felsorakoztatják azokat az elveket, melyek az etikai dilemmák megoldásához vezet(het)nek. (Mondhatnánk, hogy hasztalan, mert nem old meg semmit, hasznos, mert irányt mutat.)

A modern orvosi etika ezen fenti elvekre épül, hiszen ezek az orvoslással kapcsolatos etikai dilemmák filozófiai vizsgálatát jelenti, mely nem csak a humán orvoslason belül kell, hogy érvényre jusson, hanem a környezet- és állatetikai problémákra is reagálnia kell.

2. A genetikai beavatkozások osztályozása

A genetikai beavatkozások osztályozásának három lehetséges módja van, melyek közül a harmadikat az első kettő bizonyos szempontú vegyítéséből kapjuk meg.

Tehát az első ilyen lehetséges felosztás a beavatkozások célja szerinti megkülönböztetésen alapul, e szerint beszélhetünk terápiás, valamint embernemesítő, vagy javító szándékú beavatkozásokról. Ezeknél az elsődleges szempont azon szándék, melynek céljával történik a modifikációs eljárás.

A másik osztályozási lehetőség azon szempontú megkülönböztetésen nyugszik, hogy mely sejtekben megy végbe a beavatkozás. Így a szomatikus – vagyis az általános testi sejtekben végbemenő módosítások lehetősége, melyek ráadásul közvetlenül nem játszanak szerepet a reprodukcióban, így nem továbbörökíthetőek –, valamint a csírasejtekbe, vagy ivarsejtekbe való beavatkozás – ezek a reprodukcióban közvetlenül részt vevő sejtek, ezáltal örökölhetővé válik a beavatkozás eredménye, vagyis a következő generációkat közvetlenül érinti a modifikáció kimenetele.

A harmadik osztályozási forma – ahogy már említettem is – az előző kettő bizonyos szempontú vegyítése, ennek alapján a szervezet szintjén négy kategória elkülönítéséről beszélhetünk, kettő nagyobbról, s ezeken belül is kettő-kettő kisebbről. Egyrészt génterápiáról, ezen belül a két alcsoportról, mint szomatikus, illetve csírasejtes, valamint embernemesítésről, melyen belül szintén beszélhetünk szomatikus, avagy csírasejtes beavatkozású genetikai módosításról. Míg az előző az orvosi szempontból elfogadhatatlan állapot megszüntetésére, vagy megelőzésére szolgáló kezelést foglal magában, addig az utóbbi képesség-, vagy tulajdonságfokozását jelenti az emberi testnek.

2004 óta a csírasejtes beavatkozásokra moratórium van. Ezen eljárások engedélyeztetési törekvései azzal a céllal fogalmazódtak meg, hogy a genetikai eredetű betegségeket eltüntethessék az emberi génállományból.

Mielőtt rátérnék következő pontomra, úgy vélem még egyszer fontos megismételni és pontosítani a csírasejtes gén transzfer technika lényegét. Ahogy fentebb is olvasható ez a beavatkozás a szomatikustól oly módon jelent eltérést, hogy a szomatikus genetikai módosítás akár felnőtt korban is elvégezhető, nem mellesleg az általános testi sejtekbe való beavatkozás következményeként csakis a kezelés alanyának sejtjeit változtatják meg nem örökölhető módon, ezzel ellentétben a csírasejtes gén transzfer technika csakis a csíravonal bizonyos állapotaiban alkalmazható (petesejt, ondósejt, megtermékenyített petesejt, valamint az ebből kifejlődő embrió sejtjei), következményként viszont a továbbörökítés triviális ténye valósul meg (abban az esetben, ha nem történik egy újabb – visszaállító – beavatkozás az alany utódjának csíravonalában).

Ezek ismeretében talán már sokkal tisztábban láthatóak a határok a két modifikációs eljárás között.

3. Pro és kontra érvek a csírasejtes gén transzfer technika kapcsán

Érvek a csírasejtes gén transzfer technika mellett:

Érdeemes kiemelni a klinikai hasznát a beavatkozásnak. A csírasejtes beavatkozások jellegéből adódóan örökölhető módon, végérvényesen (kivéve, ha a spontán mutáció esete lép fel) megváltoztatja a genetikai állományt, így az adott betegség a beavatkozáson átesett és az ő összes leszármazottjának genetikai állományából ki lesz iktatva, törölve. Emellett fontos mellette szóló érv, hogy a csírasejtes génterápiának köszönhetően nem lesz/lenne szükség további szomatikus génterápiás beavatkozásokra. Ugyanakkor lehetővé válik/válhatna már magzati korban az embrió esetleges betegségének kezelése, gyógyítása, így egészséges utód jöhet(ne) a világra.

A fentiekén kívül még két meghatározó tény, illetve szándék szól ezen beavatkozások mellett, mégpedig egyfelől az, hogy a beavatkozás az emberi génállomány javításának szándékával történne, valamint az az elméleti érv, mely szerint "A tudományos kutatóknak joguk van megválasztani, mit kutatnak, illetve joguk van bármit kutatni, amit jónak látnak"²

Érvek a csírasejtes géntranszfer technika ellen:

Mivel a mai ismeretek alapján a kutatók még nem rendelkeznek megfelelő tudással a következményekre vonatkozóan – túl bonyolultak a folyamatok –, melyek nem feltétlenül rövid távon jelentkezhetnek, így megkérdőjelezhető megengedhetőségük. Ugyanígy a beavatkozások elleni érvként hozható fel, hogy mivel az emberiség genetikai állománya közös tulajdon, így nem szabad önkényes módon, szándékosan megváltoztatni azt, s így az embernek nem szabad az evolúció természetes folyamataiba sem beavatkoznia.

Nem elhanyagolható, hogy a csírasejtes beavatkozások közvetlen hatással vannak a jövő generációira, melyek jelen esetben még nem egyértelműek, hogy milyen hatással. Előfordulhat, hogy a csírasejtes beavatkozások során olyan gén kerül kiiktatásra, melyről később kiderülhet, hogy hasznos tulajdonságot is hordozott. Példa erre a sarlósejtes anémiáért (öröklődő vérszegénység) felelős gén, mely káros hatása mellett a malária elleni védelmet biztosít. Nem utolsó ellenér az ún. „csúszós lejtő” érve, melynek két formája létezik. Egyrészt az emberi gyarlóság ismeretéből fakad, hogy az elfogadható célokra alkalmazott (új) tudományos ismereteket elfogadhatatlan, gonosz célokra használják,

² SZEBIK 2004., 16.o.

másrészt viszont egy gyakorlat megengedéséből logikailag szükségszerűen következik egy másik gyakorlat megengedése, holott ezt az utóbbit már etikailag elfogadhatatlannak tartjuk.

Végül pedig, ahogy szinte minden etikai dilemmában, az igazságosság kérdése is indokolt. A jelenleg is fennálló társadalmi igazságtalanságok és egyenlőtlenségek tükrében nagy valószínűséggel csak a megfelelő anyagi háttérrel rendelkező egyének engedhetnék meg maguknak a genetikai kutatások adta lehetőségek kihasználását, mely a társadalmi rétegek és az emberek közötti szakadékot még átívelhetetlenné teszik.

Az igazságosság elve még a javak igazságos elosztásában is megfigyelhető, hiszen, ha arra törekszünk, hogy a legújabb technológiákat fejlesszük és kutassuk tovább, melynek alkalmazhatósága és egyáltalán felhasználhatósága és gyakorlatba iktathatósága igen csak kérdéses, nem szorulnak-e háttérbe a már alkalmazott, bizonyítottan hatékony kezelések és beavatkozások továbbfejlesztésének lehetőségei, melyekből talán többet ki lehetne hozni?

A tisztán pro és kontra érvek bemutatása után még helyet kell biztosítani a kétoldalúnak mondható érveknek is. Ennek tükrében fennáll a sikeres és a sikertelen beavatkozás lehetősége is, vagyis rendkívül kockázatos a kimenetele a tudomány mai állása szerint, ugyanakkor a legfőbb probléma a sikertelen beavatkozással az, hogy mindenképpen irreverzibilis, vagyis visszafordíthatatlan.³ Nem mellesleg a születendő utódoknak joguk van beavatkozás nélkül, a természet adta tulajdonságokkal és adottságokkal a világra jönni – ezt már az Európai Tanács is megfogalmazta –, ugyanakkor az utódoknak joguk van egészségesen világra jönni is.

Végül figyelembe kell venni az „Istent játszani” érv és a bibliai utasítás kettősségének lehetőségét. Az elsővel kapcsolatban fel kell tenni a kérdést, hogy nem játszunk-e akkor is Istent, amikor egy dobogó szívet egyik testből egy másikba helyezünk át? Ezzel szemben pedig felhozható az a bibliai útmutatás, mely szerint Mózes könyvében a következők hangoznak el: „*hajtsátok uralmatok alá a földet*”⁴. Már csak az a kérdés, vajon ez az ember genetikai állományára is vonatkozik? Az ember egyenlő lehet egy társteremtővel?

III. A megengedhetőség etikai kritériumai

Felmerül a kérdés, hogy amennyiben a genetikai kutatások eredményeit – mely alatt mind a diagnosztikai eljárásokat, mind pedig a transzfer technika eljárását értem – csak a diagnosztikára alkalmazzuk, nem követünk el morális vétséget? Nem lesz-e a gyógyító beavatkozások felhatalmazottja az orvos, és egyetértésben a nem cselekvéssel a társadalom egésze is passzív cselekedetének morális vétke? Passzívként aktív, a tudomány adta lehetőségekhez képest passzív abban az értelemben, hogy a rendelkezésre álló technológiát nem alkalmazza? Mivel a nem cselekvés is egyfajta cselekvés, döntés és választás eredménye, ezért kifogásolható etikailag is. Nézzük meg az erre vonatkozó pro és kontra érveket.

Itt felmerül számos újabb problematikus pont, melyek kétségbe vonhatják ezt a megengedhetőségi kritériumot.

Szomatikus gén transzfer technika esetén kevesebb ellenállásba ütközünk, mivel itt a testi sejtek megváltoztatását célozza a beavatkozás.

³ Az irreverzibilitás fogalma problematikus is lehet abban az értelemben, hogy ha az utódnemzés előtt nem történik újabb beavatkozás (a nemző csírasejtjeiben), mellyel az eredeti állapot visszaállító lenne, akkor beszélhetünk visszafordíthatatlanságról, de már nem a képességre vonatkozóan, hanem a lehetőség nem kihasználtsága értelmében.

⁴ <http://szeretet.hupont.hu/173/1biblia-oszovetseg-mozes-i-konyve-a#ixzz2njaf4YV>

A csírasejtes módosításnál azonban nem lehet elfeledni, hogy az a leendő személy, akinek a génjét megváltoztatják hogyan választana, ha rajta múlna a döntés. Nem mellesleg ez az eljárás nem csak az ő génállományában bekövetkező változást idézné elő, hanem az összes többi leszármazottjában is, mely jellegét tekintve irreverzibilis, vagyis visszafordíthatatlan.

Ugyanakkor a 'kinek a döntése' kérdés mellett nem elhanyagolható a beavatkozás kimenetelére vonatkozó lehetőségek számba vétele. Jelenleg ugyanis nem biztosított egyelőre mindegyik gén transzfer technika általi beavatkozás sikeressége, valamint nem látható következményeinek jellege sem. Így azt sem lehet tudni, hogy milyen konkrét hatással lesz a kezelt csírasejtből fejlődő emberre, illetve a még hosszabb távú kihatásokat sem lehet előre megjósolni a következő generációkban megjelenő esetleges és ismeretlen hatásmechanizmusok előnyös vagy kárt okozó természetét.

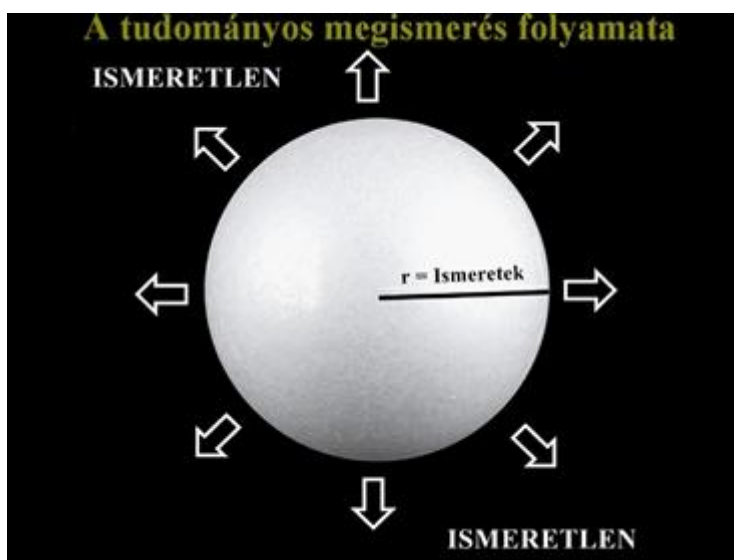
Identitásbeli anomáliákat is eredményezhetnek ezek a műveletek. Ilyenek például az ember és az emberi természet fogalmainak és manifesztálódásának kérdései. Fel kell tennünk a kérdést, 'mi az ember', 'mitől ember az ember', 'meddig embert az ember' stb.?

Ezekről a kérdésekről a szomatikus gén transzfer technika alkalmazásakor többnyire eltekinthetünk, azonban a csírasejtesnél nem, melynél a módosított gén továbbörökítésének lehetősége a következő generációkra biztosan meg fog történni megkérdésük nélkül, és a végkimeneteltől függetlenül már nem elhanyagolható kérdéseket és döntéseket sorakoztat fel.

IV. Konklúzió és összefoglalás

Következésképpen a genetikai beavatkozásoknak előbb vagy utóbb megengedhetőnek kell lenniük (a csírasejtes beavatkozások tekintetében is), mivel a cselekvés lehetőségének kihasználásával és a jó szándékú megvalósítás céljával az esetlegesen nem szándékolt rossz következmény is elfogadhatóbb etikailag, mintsem a nem beavatkozás, gyakorlatilag az adott eszközök kihasználhatatlanságából adódó passzív-aktív cselekedettel 'elkövetett' nem cselekvés morális vétsége.

Nem azt mondom, hogy minden egyes beavatkozást feltétlenül engedélyezni kell, hanem azt, hogy minden egyes esetet meg kell vizsgálni a már korábban felvázolt alapelvek segítségével, visszautalva említeném még egyszer, hogy az esetek egyedisége teszi ezt szükségesszerűvé. Illetve azt is mondom, hogy a beavatkozások gyakorlatba iktatásához rendkívül körültekintő kritériumrendszerre van/lesz szükség, mely a kockázatokat is feltárja, valamint le is csökkentheti.

Ugyanakkor számolni kell egy folyamatosan változó, és információt tekintve bővülő tényező állandó meglétével, ez pedig a tudományos megismerés, mely olyan, mint egy folyamatosan növekvő gömb, az ismeretek gyarapodása a gömb sugarával egyenlő, az ismeretlen pedig a gömb felszínével. Vagyis „minél több ismeretre teszünk szert, annál jobban érzékeljük, hogy mennyi mindent nem tudtunk korábban.”^{5,6}

Mindent összevetve az etikai érvnek az elfogadható megoldása a bizonyos beavatkozások szigorú szabályozási keretek közötti megengedhetősége lenne. Vagyis nem csak a szomatikus gén transzfer technika alkalmazhatóságára kellene kiterjednie az elvégezhető beavatkozásoknak, hanem a csírasejtésekre is a megfelelő kár:haszon arány mérlegelésével.

V. Irodalomjegyzék

1. Biblia, Teremtés könyve 1,28, <http://szeretet.hupont.hu/173/1biblia-oszovetseg-mozes-i-konyve-a#ixzz2njfaf4YV>
2. HABERMAS 2006= Jürgen Habermas: *A posztneemzeti állapot*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2006.
3. <http://www.sciencephoto.com> – kép alapjául szolgáló ábra forrása
4. SZEBIK 2004 = Dr. Szebik Imre: A génterápiás technikák klinikai alkalmazásának etikai kérdései, Doktori értekezés, SOTE, Budapest, 2004. július

Laki Beáta, doktorandusz hallgató

Munkahely: PTE BTK Filozófia Doktori Iskola

Cím: 7624, Magyarország, Pécs, Ifjúság útja 6.b.

E-mail: laki.beata@gmail.com

⁵ SZEBIK 2004, 24.

⁶ Megjegyzés: Ennek a megengedhetőségnek természetesen alapvető feltétele, hogy jelen esetben a genetikára vonatkozó megismerésünk helyes legyen, a ténylegesen működő és a módosítási lehetőségeket befolyásoló struktúrák helyes ismerete és feltárása szükséges hozzá. Vagyis ennek alapján meg kell valósulnia, különben értelmetlen az egész ilyen tárgyú elgondolás, továbbgondolás.

Előfeltétel a helyes megismerési mechanizmus, a struktúrák helyes feltárása.

Understanding differences in decision-making process through analysis of personality profiles

Marta Malesza¹

University of Warsaw

Abstract

The aim of the presented study was to investigate the relationship between Cloninger's personality dimensions of temperament and character (Harm Avoidance, Novelty Seeking, Reward Dependence, Persistence, and Cooperativeness) and rates of temporal, social and effort discounting. Discounting process is a behavioral measure of decision-making and has been applied to a wide range of phenomena. These include lapses in willpower, health outcomes, consumption choices over time, and personal finance decisions. Generally speaking, discounting refers to a decrease in the subjective value of a reward as its delay (temporal discounting), size of a group the reward is shared with (social discounting), or an effort required to obtain the reward (effort discounting) increases. Participants (N=112) filled out two paper-and-pencil inventories: Temperament and Character Inventory (TCI) and Discounting Questionnaire (DQ). The study addresses the question whether individuals with different personality profiles differ in the rates at which they discount delayed, social, and effortful gains. The analysis has revealed a negative correlation between the rate of effort discounting and Harm Avoidance, Reward Dependence, and a positive correlation between the rate of effort discounting and Persistence. The results indicate, that effort discounting, not often studied within behavioral psychology, needs more recognition, as an important process, closely and consistently related to other personality constructs of practical value.

Keywords: *temporal discounting, social discounting, effort discounting, Cloninger's psychobiological theory, TCI, rewards*

I. Introduction

Discounting refers to a decrease in the subjective value of a reward, when a specific environmental factor the reward is contingent on increases. Several types of discounting are studied, mainly within a field of contemporary behavioral psychology, because the discounting process is recognized as a possible mechanism of impulsive behavior (for review see Madden & Bickel, 2010). Specifically, the steeper the discounting is, the more probable impulsive behavior is. There is a considerable number of research done on temporal discounting (i.e., decrease of the subjective value of a reward as a delay to its receipt increases) and probabilistic discounting (i.e., decrease of the subjective value of a reward as odds against its receipt increases) (for review, see Green & Myerson, 2004). There is also a growing number of research on social discounting (i.e., decrease in the subjective value of a reward as a size of a group the reward is shared with, increases, or when a social distance to a person the reward is shared with, decreases) (e.g., Jones &

¹ Corresponding author at: Faculty of Psychology, University of Warsaw, Stawki 5/7, 00-183 Warsaw, Poland or e-mail (marta.malesza@psych.uw.edu.pl).

Rachlin, 2006; Osiński, 2009; Rachlin & Jones, 2008). The fourth type of discounting, the effort discounting (i.e., decrease of the subjective value of a reward, when effort required to obtain the reward increases) is studied less intensively within behavioral psychology, so far (Mitchell, 1999, 2004; Sugiwaka & Okouchi, 2004), which seems to be unfortunate, because effort constitutes an important factor in everyday decision making.

Because discounting process has important implications for many clinical and social problems related to impulsive behavior (Critchfield & Kollins, 2001; Manwaring, Green, Myerson, Strube, & Wilfley, 2011; Weatherly, Plumm, & Derenne, 2011), it is important to understand, how individual differences in the steepness of discounting are related to personality traits, especially to those traits, which are clinically based, and relevant to. This is why the present study tries to bring together the steepness of several types of discounting and dimensions of temperament and character proposed by Robert Cloninger (1986).

Cloninger's psychobiological theory of personality is based on a synthesis of information from longitudinal studies of development of families and psychometric studies of personality structure, as well as neuroanatomical studies of behavioral conditioning and learning in humans and animals (Cloninger, 1986). Initially three-dimensional (Cloninger, 1986), in the present form (Cloninger, 1994) includes four temperament dimensions (Novelty Seeking, Harm Avoidance, Reward Dependence and Persistence) and three character dimensions (Self-Directedness, Cooperativeness and Self-Transcendence), allows assessment of personality disorders (Cloninger, Svrakic & Przybeck, 1993).

The aim of the present study was to investigate the relationship between Cloninger's personality dimensions of temperament and character (Harm Avoidance, Novelty Seeking, Reward Dependence, Persistence, and Cooperativeness) and steepness of temporal, social and effort discounting of hypothetical monetary rewards. To the author best knowledge, there is only one study on discounting, connected to the three-dimensional model of personality proposed by Cloninger. Mitchell (1999) reported one of the subscales of Novelty Seeking, Impulsiveness, to be positively correlated with steepness of effort discounting.

In the present study it was hypothesized that steepness of temporal discounting and of effort discounting of rewards, will be related to Novelty Seeking (because the trait is directly related to impulsivity, positive responses to stimuli that signal potential rewards, and with a willingness to take action to obtain a reward), Reward Dependence (because it is related to positive reactions to stimuli signaling forthcoming of a reward, and maintaining behaviors reinforced in the past). The steepness of social discounting should be related to Cooperativeness, which is related to helpfulness and tolerance, which may lead to more pro social choices.

II. Materials and Methods

The study was conducted using a paper-and-pencil method, and correlational research design.

2.1. Participants

This study's sample consisted of 112 participants – 54 women and 58 men – all of whom were a college students, with their ages ranging from 19 to 29 years ($M = 21.8$ yrs., $SD = 1.35$). They were not paid for their participation. All participants gave their informed consent prior to their inclusion in the study.

2.2. *Materials*

Participant filled out the Temperament and Character Inventory (TCI; Cloninger et al., 1993, 1994) and paper-and-pencil Discounting Questionnaire (DQ). The TCI is a self-administered questionnaire which consists of 240 true/false questions, which measures the seven dimensions of Cloninger's model. The detailed description of the inventory is presented by Cloninger et al. (1993, 1994).

The DQ consisted of three parts, each devoted to assessment of the steepness of different type of discounting: temporal, social and effort discounting. The sequence of the three parts was counterbalance across subjects.

In the DQ, participants were required to make a series of choices regarding hypothetical amounts of money displayed in tables, one table per page. In the right column of each table the constant amount of discounted reward was presented. The reward was said to be delayed by specified delay, or has to be shared with specified number of other people, or was contingent on expending specified effort. On each page within each type of discounting, together with the amount of the discounted reward, the value of the discounting factor was printed. In each case, five value of the discounting factor were incorporated and presented in ascending order. For temporal discounting, the delays were: 1 month, 6 months, 12 months, 5 years, and 15 years. For social discounting, the number of strangers the reward has to be shared with were: 2 people, 5 people, 11 people, 17 people, and 23 people. Finally, for effort discounting, the floor required to climb up to to get a reward were as follow: 3rd floor, 10th floor, 40th floor, 70th floor, and 100th floor. The discounted amounts were as follows: delayed reward equalled PLN 1400, shared reward equalled PLN 900, and effortful reward equalled PLN 800 (at the time the study was run, \$1 ≈ PLN 2.50).

In the left column of each table, a variable amount of money was presented. Depending on the type of discounting, the amount was available immediately (temporal discounting), was available solely for the participants (social discounting), or available without expending any effort (effort discounting).

In each table, in the first, upper row, both alternative amounts were equal. In the following, 23 rows, the amount of the variable alternative on the left, was presented in the descending order. In case of temporal discounting, the immediately obtainable rewards were as follows: PLN 1400; 1365; 1330; 1260; 1190; 1120; 1050; 980; 910; 840; 770; 700; 630; 560; 490; 420; 350; 280; 210; 140; 70; 35 and 0. In case of social discounting, the amounts received solely by a participant, were as follows: PLN 900; 877,50; 855; 810; 765; 720; 675; 630; 585; 540; 495; 450; 405; 360; 315; 270; 225; 180; 135; 90; 45; 22,50 and 0. Finally, in case of effort discounting, the effortless rewards were as follows: PLN 800; 780; 760; 720; 680; 640; 600; 560; 520; 480; 440; 400; 360; 320; 280; 240; 200; 160; 120; 80; 40; 20 and 0.

2.3. *Procedure*

The study was run in a group manner, in a classroom. Each participant received research materials, consisting of DQ and the TCI. To both questionnaires a detailed instruction was provided. In order to evaluate the steepness of temporal discounting, participants were asked to choose between immediate (left column) reward and constant amount (right column) that would be obtained after a specified delay. In order to evaluate the steepness of social discounting, participants were required to choose between variable amounts of money which they would keep for themselves (left column) and constant amount of reward that would have to be shared with a group of strangers. The additional information given to participants stated, that when a shared option is chosen, it is the group who would decide on how to split the reward, and that an even split is not possible.

Finally, in order to evaluate the steepness of effort discounting, participants were asked to choose between effortless rewards (left column), and constant amounts that would be obtained after expending a specified effort (right column).

Participants were told to mark the option they prefer in each row on every page of the DQ. The aim of the procedure was to asset, so called, indifference points, i.e. the value of the option in the left column being subjectively equal to the value of reward presented in the right column, for each specified value of discounting factor (delay, number of people, and floor). Thus, there were five indifference points asset within each type of discounting, one for each of the five values the discounting factor could take. Indifference points were determined by computing a mean from the two values: smallest, last preferred value from the left column (immediate reward, reward for oneself, or effortless), marked before switching preferences to the right column (the discounted amount), and the next value from the left column, which was the first amount not preferred to the amount in the right column. If participant did not change preferences till the end of a given table, the subjective value of the discounted amount was set as zero. If participant showed a preference for the discounted amount from the very beginning, marking the option in the right column from the first, upper row, the subjective value of the discounted amount was set as its nominal value.

Following completion of the DQ, participants filled out TCI. After completing both questionnaires, they were asked to give the materials back to a person running the study.

III. Results

Table 1 presents descriptive statistics for all scales and subscales measured by the Temperament and Character Inventory (TCI).

Table 1. *Descriptive statistics for temperament and character scales and subscales (N = 112).*

TCI scales and subscales	Minimum value	Maximum value	X	SD
Novelty Seeking	8	34	22.26	5.824
Exploratory excitability	1	11	6.35	2.285
Impulsiveness	0	10	5.05	2.416
Extravagance	0	9	5.61	2.376
Disorderliness	2	9	5.25	1.853
Harm avoidance	1	33	16.53	8.097
Anticipatory worry	0	11	4.82	2.742
Fear of uncertainty	0	7	3.94	2.275
Shyness	0	8	4.04	2.242
Fatigability	0	9	3.73	2.835
Reward dependence	2	23	13.78	4.141
Sentimentality	1	10	5.83	2.328
Attachment	1	8	4.94	1.983
Dependence	0	6	3.01	1.545
Persistence	0	8	4.38	1.871
Cooperativeness	4	40	29.03	7.406
Social acceptance	0	8	6.70	1.830
Empathy	0	7	4.63	1.465
Helpfulness	0	8	5.29	1.620
Compassion	0	10	6.21	3.061
Pure-hearted	1	9	6.21	1.913

To describe the steepness of discounting, the Area Under the Curve (AUC) was calculated (for details, see: Myerson, Green, & Warusawitharana, 2001) for each of the three types of discounting. The AUC is the area under the line which arise when the normalized indifference points are plotted on the OY axis of the coordinate system as a function of the normalized values of the discounting factor (OX axis) are connected. The AUC can take values from 0.0 to 1.0. The smaller the AUC is, the steeper the discounting is. The following statistics describe the AUC obtained for each type of discounting: temporal discounting of reward of PLN 1400 (mean = 0.46, SD = 0.28), social discounting of PLN 900 (mean = 0.26, SD = 0.12), effort discounting of PLN 800 (mean = 0.69, SD = 0.27).

To verify the relationship between dimensions of Cloninger's model of personality and the steepness of each type of discounting, a Pearson's correlation coefficients were calculated (see Table 2).

Table 2. *Correlations of Temperament and Character Inventory scales and subscales, with the steepness of temporal, social and effort discounting (AUC).*

TCI scales and subscales	AUC for delayed reward	AUC for shared reward	AUC for effortful Reward
Novelty Seeking	-0.077	-0.025	-0.054
Exploratory excitability	0.009	0.063	0.012
Impulsiveness	-0.029	0.001	-0.068
Extravagance	0.008	-0.042	-0.126
Disorderliness	0.224*	-0.103	0.064
Harm avoidance	-0.094	0.048	-0.341**
Anticipatory worry	-0.099	0.047	-0.242*
Fear of uncertainty	0.020	0.011	-0.201*
Shyness	-0.117	0.138	-0.290**
Fatigability	-0.097	-0.025	-0.348**
Reward dependence	-0.013	0.119	-0.297**
Sentimentality	-0.069	0.137	-0.226*
Attachment	0.081	-0.076	-0.130
Dependence	-0.035	0.210*	-0.288**
Persistence	0.104	-0.152	0.216*
Cooperativeness	0.068	-0.013	-0.147
Social acceptance	-0.048	-0.084	-0.177
Empathy	0.020	-0.034	-0.035
Helpfulness	0.055	-0.042	-0.101
Compassion	0.079	0.041	-0.159
Pure-hearted	0.119	0.026	-0.033

*Significance level $p \leq 0,05$; **Significance level $p \leq 0,01$

IV. Conclusion

The interpretation of the results shown in Table 2 has to take into account the relation between the AUC and steepness of discounting. It is important to remember, that the smaller the area under the curve (AUC), the steeper the discounting (the larger the changes in the subjective value when the value of the discounting factor is increasing). Thus, a positive correlation between AUC and a particular scale from TCI means, that higher results on the TCI scale are related to shallower discounting.

The analysis revealed several significant correlations between dimensions of the TCI and steepness of all types of discounting studied. However, the most consistent results are related to the steepness of effort discounting. As predicted, the steepness of effort discounting was related to Reward Dependency scale, and to all of its subscales, except Attachment. It was revealed, that the higher the Reward Dependency (and its subscales) was, the steeper the effort discounting was. It means, that reward dependent individuals will rather accept a small reward without any effort than work to obtain a larger reward. These people, who are said to respond strongly to stimuli suggesting forthcoming of a reward (Cloninger et al., 1993, 1994), probably respond stronger to an option (verbal, printed stimulus) which indicate the possibility of immediate, and without effort obtainable reward, even if value of the reward is relatively small.

The steepness of effort discounting was related to Persistence, too. Specifically, the results shown that the higher the Persistence was, the shallower effort discounting was. In other words, more persistent people accepted larger effort in order to get a reward, than less persistent people. Since Persistence manifests, among others, in perseverance in behavior despite frustration and fatigue (Cloninger et al., 1994), it is possible that for people who are more persistent the perspective of walking up to a given floor is less aversive, and finishing this exercise seems more probable. They know from their experience, that they are determined to continue to work long after other people have given up. As a result, they are not afraid of choosing an effortful option, because they know, they can accomplished required exercises.

Finally, effort discounting appeared to be related to Harm Avoidance scale, and to all of its subscales. In this case it was revealed, that the higher the Harm Avoidance, the steeper effort discounting. Thus, people high in Harm Avoidance will rather accept a small reward without any effort than work hard for a larger reward. Individuals high in Harm Avoidance are said to avoid aversive situations and minimize behaviors which may exposed them to punishment (Cloninger et al., 1994). Perhaps people who avoid harmful situations consider effort required to obtained a reward as a category of punishment, and try to avoid it. This avoidance of punishment might result in the preference toward smaller, but effortless reward.

In addition to these results, the study revealed several specific correlations between some of the subscales of the TCI, and steepness of temporal and social discounting. Such isolated results, however, might be accidental, and should be treated with caution. It was revealed, that the steepness of temporal discounting was related to Disorderliness subscale of Novelty Seeking. Specifically, the higher the Disorderliness, the shallower temporal discounting of rewards. The upper part of subscale of Disorderliness is characterized by a lack of order or regular arrangement in behavior, confusion, and quick-temperedness (Cloninger et al., 1994). Waiting for a reward requires planning for the future, dealing with impatience which may arise while waiting. It is possible, that individuals high in Disorderliness lack the competences to wait and thus accept smaller, but immediate gratification.

Finally, the study revealed a correlation between the steepness of social discounting and Dependence subscale of Reward Dependence: the higher the Dependence, the shallower the social discounting. The Dependence subscale is specifically related to dependency on others' approval (Cloninger et al., 1993). Socially acknowledged behaviors are more probable within this group. One form of such behaviors is sharing. Thus, within this group a shared option has greater value than within more socially independent group.

In conclusion, the present study has revealed consistent relations between scales of the TCI and the steepness of effort discounting. The results indicate, that effort discounting, not very often studied within behavioral psychology, but important factor in

everyday decision-making, needs more recognition, as an important process, closely and consistently related to other personality constructs of practical value.

V. References

- Cloninger, C. R. (1986). A unified biosocial theory of personality and its role in the development of anxiety states. *Psychiatric Developments*, 3, 167–226.
- Cloninger, C.R. (1994). Temperament and personality. *Current Opinion in Neurobiology*, 4/2, 266-273.
- Cloninger, C. R., Przybeck, T. R., Svrakic, D. M., Wetzell, R. D. (1994). *The Temperament and Character Inventory (TCI): a guide to its development and use*. St. Louis, Missouri: Washington University, Center for Psychobiology and Personality.
- Cloninger, C. R., Svrakic, D. M., & Przybeck, T. R. (1993). A psychobiological model of temperament and character. *Archives of General Psychiatry*, 50, 975-990.
- Critchfield, T. S., & Kollins, S. H. (2001). Temporal discounting: Basic research and the analysis of socially important behavior. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 34, 101–122.
- Green, L., & Myerson, J. (2004). A discounting framework for choice with delayed and probabilistic rewards. *Psychological Bulletin*, 130, 769–792.
- Jones, B. A., & Rachlin, H. (2006). Social discounting. *Psychological Science*, 17, 283-286.
- Madden, G. J., & Bickel, W. K. (Eds.). (2010). *Impulsivity: The Behavioral and Neurological Science of Discounting*. Washington, D.C.: American Psychological Association.
- Manwaring, J. L., Green, L., Myerson, J., Strube, M. J., & Wilfley, D. E. (2011). Discounting of various types of rewards by women with and without binge eating disorder: Evidence for general rather than specific differences. *The Psychological Record*, 61.
- Mitchell, S. H. (1999). Measures of impulsivity in cigarette smokers and non-smokers. *Psychopharmacology*, 146, 455-464.
- Mitchell, S. H. (2004). Effects of short-term nicotine deprivation on decision-making: delay, uncertainty, and effort discounting. *Nicotine and Tobacco Research*, 6, 819–28.
- Myerson, J., Green, L., & Warusawitharana, M. (2001). Area under the curve as a measure of discounting. *Journal of the Experimental Analysis of Behavior*, 76, 235-243.
- Osiński, J. (2009). Kin altruism, reciprocal altruism and social discounting. *Personality and Individual Differences*, 47, 374-378.
- Rachlin, H., & Jones, B. A. (2008). Social discounting and delay discounting. *Journal of Behavioral Decision Making*, 21, 29-43.
- Sugiwaka, H., & Okouchi, H. (2004). Reformative self-control and discounting of reward value by delay and effort. *Japanese Psychological Research*, 46, 1-9.
- Weatherly, J. N., Plumm, K. M., & Derenne, A. (2011). Delay discounting and social policy issues. *The Psychological Record*, 61.

Judgments of the European Court of Human Rights against the Republic of Croatia for violating the right to freedom of expression

Nefreteta Zekić Eberhard
PhD student of European doctoral studies

Doctoral School of Social Sciences and Humanities at Josip Juraj Strossmayer
University of Osijek, Croatia

Abstract

In September 2013 the European Court of Human Rights issued a judgment confirming that Croatia has violated the right to freedom of expression, guaranteed by the European Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms in Article 10. In case *Stojanovic v. Croatia*, the ECHR has proved that a violation of freedom of expression occurred because of an unfounded conviction for defamation. This judgment was pronounced by the Municipal Court in Zagreb, ordering Stojanovic to pay compensation of damages for defamation. Arguable defamation had been said against former health minister in one newspaper edition. This judgment became legally effective in February this year, and it is interesting in the context of the fact that this is the first verdict on the issue of Article 10 in which the Republic of Croatia was found responsible for the violation of freedom of expression. At the same time, according to the report of Reporters Without Borders from 2014 among 180 countries for press freedom, the Republic of Croatia is ranked 64th. This report compares all current requests of the ECHR in which Croatia is accused of violating Article 10 of the Convention, as well as the ratio of these types of requests in relation to those associated with other articles of the Convention. The paper statistically presents the number of requests from Croatia to the ECHR from which it is possible to draw a general hypothesis about the issues that the ECHR commonly encounters in relation to the Republic of Croatia. In 2012 The Republic of Croatia was on the third place by the number of requests forwarded by the judicial authorities of the ECHR in relation to its population. Since 1998 the ECHR considered seven claims against Croatia in the context of Article 10. This paper will review these cases in detail, as well as the reasons why in two requests the conclusion was that there had been no violation of Article 10, while the remaining five claims the ECHR declared inadmissible. Methods that were used for this paper are mainly based on researching written materials on related matters, concrete judgments, but also statistical data and comparison method. The author in her work examines whether indeed Croatia extremely rarely violates the article on freedom of expression, based on previous judgments of the ECHR, or Croatian citizens very rarely use the legal instrument of the ECHR in the case of this deviations. The number of claims against Croatia in the past four years have increased more than three times, so it is very likely to assume that in the future the Republic of Croatia will have to deal with the increasing number of complaints for violation of Article 10. The number of request will certainly grow in proportion with the democratic maturation of the entire nation, especially if Croatia remains in the lower part of the scale in terms of freedom of the media.

Keywords: *human rights, freedom of expression, the Republic of Croatia, The European Court of Human Right*

Introduction

As of February this year the first decision of the European Court of Human Rights became legally binding, in it, Croatia was found guilty of violation of the right to freedom of expression, guaranteed by Article 10 of the Convention on Human rights and fundamental freedoms of the European Council; the aim of this paper is to study and demonstrate to what extent were the requirements of the ECHR, concerning the violation of the rights of the Republic of Croatia present, and how were they rated by this court. The author of this study follows a desire to systematically show the previous experiences of the Court in Strasbourg in relation to this issue, to the experience of the applicant, to the reasons for the filing of the request, but also the comparison of violation of rights in relation to the other ones guaranteed by the Convention. At the very beginning the following question arises; how is it possible that the Republic of Croatia received the first judgment, by which it was confirmed that it violated the right of freedom of expression, after 18 years of membership in the European Council while at the same time the international analysts of freedom of press were constantly warning Croatia about the limited independence in this sector.

More detailed sociological and political science studies could examine this discrepancy in the aspect of still present "socialist heritage" in which all those born before the 1990 were brought up according to a principle in which freedom of expression is an extremely limited and doctrinaire right, and the censorship and self-censorship were considered a common part of the organization of the country; freedom of expression was often considered an anti-country element. Results of such studies would most likely prove that it is in these causes that we can find an extremely low number of requests to the ECHR to protect this right, i.e. that one of the possible reasons are the democratic immaturity of the entire nation, not yet aware of the possibility to protect their recently acquired rights.

This paper is an introduction to a topic that certainly deserves an interdisciplinary and deep consideration, which would lead to a more detailed analysis of Croatian society and the general existence of awareness about the right to freedom of expression as one of the fundamental human rights.

1. Human rights as the foundation of a democratic society

International human rights standards to which we refer to today, and that we know today were established in the second half of the 20th century, through several international documents, conventions and declarations.¹ Word of the rights founded on Judeo-Christian ethics, which were signed by the Islamic countries too, and which, in 1990 within the Organization for Islamic cooperation, signed the *Cairo Declaration on Human Rights*, which is based on Sharia.² This declaration, signed by 57 Islamic countries holds that "freedom" and "rights" are permitted only in those cases allowed by the Quran and Islamic legislation. Therefore not even today, almost 70 years after the Second World War, we cannot talk of human rights as a generally accepted standard for all of humanity.³ In this

¹ The first comprehensive document on the protection of human rights is the *Universal Declaration of human rights*, adopted by the General Assembly of the UN on December 10th 1948. This date is celebrated as the International day of human rights. See *Universal Declaration of Human Rights (1948)*, NN-MU number 12 / 2009.

² Cairo Declaration on Human Rights in Islam, Aug. 5, 1990, U.N. GAOR, World Conf. on Hum.Rts., 4th Sess., Agenda Item 5, U.N. Doc. A/CONF.157/PC/62/Add.18 (1993) [English translation].

³ The differences in the understanding of human rights exist between member states of the European union also. Thus, the Charter of fundamental rights of the EU, adopted in 2000 in Nice, but not as legally binding, but merely political guidance document. It was not until the signing of the Treaty of Lisbon

paper we will stick to the accepted standards of human rights in modern democratic societies, especially to the *Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms* of the European Council and its incorporation into the laws of the Republic of Croatia, as a European country with democratic principles.⁴

Theorists of legal sciences hold that the development of protection of human rights can be best interpreted through a traditional historical overview of the maturation of the law itself and its findings, through three generations.⁵ Thus, the first generation is considered to be the maturation of classical human and civil rights, and it is interesting that the appearance of the first document relating to the rights of individuals occur with the first constitutional acts.⁶ The second generation of rights occurs at the beginning of the twentieth century, and it is about the economic, social and cultural rights. Unlike the negative rights relating to the protection of the private sphere, here there are positive rights which the state is obligated by law to provide a certain security to. The claim that human rights are still a matter in the making and an ongoing evolution is confirmed by the fact that the last, third, generation of human rights, informatics and environmental rights, and the fourth generation of human rights in the future could be composed of the rights to peace, development, food, water and humanitarian aid.

The European convention for the protection of human rights and fundamental freedoms (hereinafter referred to as the Convention), and to which we look back on in this paper was adopted in 1950, but came into force in 1953. It is one of the fundamental international agreements of the Council of Europe, which is the oldest political organization in Europe.⁷ Republic of Croatia has ratified the Convention on November 5th, 1997, and the rights guaranteed on a constitutional level enjoy a higher legal status than the individual and collective rights established by law.⁸

We distinguish between absolute rights (*iuscogens*), which the state must never restrict and the relative (*iusdispositivum*) rights, which the state, however, under certain conditions may limit, in order, for example, to protect the rights of others, territorial integrity or general law and order. Among the latter ones is where we find the right to freedom of expression, which will be discussed in detail later on in this paper. Yet the majority of people today believe that human rights actually protect the citizens from the state itself, and that the breach and violation of human rights is considered symptomatic for totalitarian regimes and unacceptable in a democracy. At the same time number of judgments of the

in 2007, which came into force by 2009 that the Charter of fundamental rights acquired legal force. For details see: Smerdel Branko: *Croatian European constitutional arrangement*, first edition, Narodnenovined.d., Zagreb, 2013., page 96

⁴ *Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms* (1950), NN-MU 18/97, 6/99, 14/02, 13/03, 9/05, 1/06, 2/10 revised text

⁵ See Smerdel Branko, op.cit., pg 97.

⁶ Documents such as Magna Charta Libertatum from 1215, Petition of Rights from 1628, Bill of Rights from 1689, Act of Settlement from 1700, and Habeas Corpus from 1679.

⁷ Croatia submitted the application for full membership in the Council of Europe in September of 1992, but the reception was delayed during the 1993, 1994 and 1995 due to the conflicts in Bosnia and Herzegovina, as well as military and police operations "Bljesak" and "Oluja". After the Croatian President and President of the Croatian Parliament signed a document by which the Republic of Croatia agreed to meet 21 political commitments to the Council of Europe, the Parliamentary assembly approved the reception. Thus, the Republic of Croatia become the 40th full member of the Council of Europe on November 6, 1996, but subjected to the fulfillment of 21 obligations to the organization. See more Omejec, Jasna: *Vijeće Europe i Europska unija-institucionalni i pravni okvir*, first edition, Novi Informator, Zagreb, 2008- page 56

⁸ The Republic of Croatia signed the Convention on November 6 1996, and the Convention came into force on November 5, 1997. Laws on the ratification of the Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms and Protocol No. 1, 4, 6, 7 and 11 to the Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms, NN-MU, 18/97, 6/99 i 8/99

European court of human rights (hereinafter ECHR) shows that not even mature democracies are immune to human rights violations. Because of that the ECHR proved to be the element that regulates any failure of European democracies, but also the necessity of limiting certain rights in a democratic society. One should know that after the judgment of the ECHR, the courts of all the member states of the Council of Europe in their judgments have to abide by, besides national laws, as regulations of a higher order and the Convention, all the decisions and legal opinions of ECHR rulings, which become a part of the corpus of convention right.

1. 1. Freedom of expression as part of the Convention for the protection of human rights

Among the four basic human freedoms from which to draw any other are, according to U.S. President Franklin Delano Roosevelt, besides the freedom of belief, freedom from fear, and freedom from scarcity also belongs the freedom of speech.⁹ The right to freedom of expression today is considered one of the fundamental human rights, which protects not only the rights of the individual, but also proves the freedom of a democratic society as well as being a proof of a pluralistic democracy. Prohibition of the right to freedom of expression characterizes totalitarian regimes, where political opposition is not tolerated, and individual expression is considered dangerous to society. The right to freedom of expression is specifically regulated in Article 10 of the Convention and is closely associated with the right to freedom of thought and conscience, protected by Article 9, as well as the rights to freedom of assembly and association, protected by Article 11.

Article 10

FREEDOM OF EXPRESSION

- 1. Everyone has the right to freedom of expression. This right includes freedom to hold opinions and to receive and impart information and ideas without interference by public authority and regardless of boundaries. This article does not prevent countries from requiring the licensing from institutions engaged in broadcasting, television or cinema enterprises.*
- 2. As the exercise of these freedoms includes duties and responsibilities it may be subjected to formalities, conditions, restrictions or penalties prescribed by law which are necessary in a democratic society in the interests of national security, territorial integrity or public order and peace, for the prevention of disorder or crime, for the protection of health or morals, for the protection of reputation or rights of others, for preventing the disclosure of confidential information or for maintaining the authority and impartiality of the judiciary. "*

“In recent decades, individual human right to freedom of expression has been expanded by so-called socio-collective or functional-democratic right of citizens to be informed or by “the public's right to know“.¹⁰

⁹ U.S. President Franklin D. Roosevelt pointed this out in his speech on the state of the nation in January 6, 1941.

¹⁰ Alaburić Vesna: *Sloboda izražavanja u praksi ESLJP*, Narodne novine, first edition, Zagreb, June 2002. page 1.

2. Croatia and the European Court of Human Rights

By respecting the principle of subsidiarity, the proceeding before the ECHR is possible to run only when all the resources are exhausted before the Constitutional court of Croatia. 263 judgments were issued against the Republic of Croatia before the ECHR from its establishment to December 31, 2013 out of which 217 concluded that there had been a violation of at least one article of the Convention, while the 17 others held that there was no violation, and 26 of them have been resolved amicably.¹¹

The most judgments in which it was concluded that there was a violation of rights in some of the articles of the Convention are those relating to the right to a fair trial, 167 of them. ECHR most often holds Croatian courts offenders of Convention rights because of the excessive length of judicial proceedings, with which another "old plague" of Croatian judiciary has been confirmed.¹² The weakness of the judiciary is also demonstrated by the fact that the number of judgments which follow these are that for the violation of rights in the context of a fair trial, and by the opinion and decision of the ECHR, the Croatian courts have violated the right guaranteed by Article 6 in 73 cases. Far below the number of these judgments are those in the context of a violation of Article 13, which refers to the right to an effective legal remedy. To the submitters of the request, the violation of this right has been recognized in 31 cases. In third place in the number of judgments for violations of human rights are those guaranteed by Article 8 of the Convention, which is the right to private and family life, which has been violated in 23 cases.¹³ Since 1998 to January 1, 2013 the judicial authorities of ECHR received 9.553 requests against the Republic of Croatia. Out of the total number, 8,095 or 97 per cent was declared inadmissible, and only 219 requests did the court find admissible. Thus, the Republic of Croatia with 4.35 filed complaints per 10,000 inhabitants in 2012 was third in the number of requests forwarded to judicial authorities in relation to its population, immediately after Liechtenstein and Serbia with 4.44 and with 6.77 complaints per 10,000 inhabitants.¹⁴ An interesting trend is the growth in number of requests against the Republic of Croatia since 1998 when the judicial authorities of ECHR were forwarded only eight requests for the breach of Convention rights against the Republic of Croatia, to the number of applications of 666 in 2002. This number will increase in the next 10 years, i.e. until 2012 to 1,911 requests received.

The first judgment against the Republic of Croatia was passed on June 28, 2001 in the case *Rajak against Croatia*, where there has been a violation of the conventional right of the applicant to a reasonable length of civil proceedings.¹⁵

2.1. Freedom of expression in the practice of the ECHR

ECHR has, since its establishment in 1953, to 2013 rated the Convention right to freedom of expression has been violated in 544 requests. Member of the Council of Europe which has, according to court rulings, violated the rights under Article 10 most times is the Republic of Turkey, which has garnered 224 judgments for this type of human rights violation by 31 December 2013. The gap between the Republic of Turkey as the country

¹¹ Croatia is a member of the Council of Europe since 1996, in more detail, see supra note 7 of this paper

¹² For details see Pajčić, Matko i Valković, Laura: ECHR judgment against Croatia for the violation of the right to a fair trial

¹³ Source of official statistics ECHR, Documents/Stats_violation_1959_2013_ENG, see official pages of ECHR, World Wide Web URL [http://www.echr.coe.int]

¹⁴ Among the top ten countries with the highest number of accepted complaints are some countries in SE Europe: Romania (3.18), Montenegro (2.91), Moldova (2.63), Slovenia (2.05) and Bulgaria (1.74)

¹⁵ Omejec, Jasna: *Vijeće Europe i Europska unija-institucionalni i pravni okvir*, Novi Informator, Zagreb, 2008., chapter 4.3.

with the most ECHR judgments in the context of infringement of the right to freedom of expression and the following country in the number of judgments emphasizes, for this article, the severity of the problems faced by Turkey in terms of understanding the rights to freedom of expression. The second by the number of violations of the Article 10 is the Republic of Austria with only 30 judgments. In this case, it should be noted that Turkey is normally a member of the Council of Europe with the highest number of judgments for violations of human rights guaranteed by the Convention. This state has 2994 judgments by various articles so far. Turkey is, by the number of journalists who are in prison, according to the report of the Committee for the protection of journalists from September 2013, at the top of the world ranking and in front of China and Iran.¹⁶ The government of Turkish Prime Minister Recep Tayyip Erdogan denies all media allegations by justifying the repression with the fighting against Kurdistan Workers Party, otherwise known as the PKK.¹⁷

In the cases of countries of the former Yugoslavia, the most judgments so far, for violation of human rights in terms of freedom of expression has been sentenced to the Republic of Serbia (five judgments), while Slovenia, Macedonia and Bosnia and Herzegovina so far do not have any judgments for violation of this article. Of the countries in the region, according to statistics, it is evident that this right has been most times violated by the neighboring Republic of Hungary with eleven merits judgments.

3. Stojanović vs. Croatia - First judgment against the Republic of Croatia

The European Court of Human Rights has, for the first time in September of 2013, issued a judgment by which it has been established that the Republic of Croatia had violated the rights and freedoms guaranteed by the European convention for the protection of human rights and fundamental freedoms in relation to the Article 10, i.e. the right to freedom of expression. The judgment became final on February 17, 2014. It is the case of Stojanović versus Croatia in which it was established that violations of freedom of expression were due to an unfounded conviction for libel.¹⁸

As stated in the judgment of the ECHR, the applicant Josip Stojanović considered that his convention right from Article 10 was violated by the judgment of the Municipal court in Zagreb, by which he was ordered to pay the compensation in the amount of HRK 30,000 to the plaintiff due to an article published in 1997 in a magazine *Imperial* titled "By presenting Hebrang's machinations I have not cheated on HDZ", and another article in the same magazine, in which the reporter quoted the contents of a telephone conversation of Stojanović and a third party, where among other things in the telephone interview, Stojanović said that "the former minister sits in ten supervisory boards and receives a large sum of money for it" and that he will not allow dr. Stojanović to become a professor as long as he is a minister." Stojanović complained to the Constitutional court that the courts have violated his right of expression, and that he had not used the term 'machinations' to describe Hebrang's actions, and also that he had not authorized the journalists to publish the contents of the telephone conversation. As to the second article he claimed that the contents of conversation had not been accurately transferred. The Constitutional Court dismissed the complaint in 2008 and confirmed the judgment of the Municipal Court.

¹⁶ Official pages Committee to Protect Journalists World Wide Web URL [<http://www.cpj.org>], March 2014.

¹⁷ More on this subject can be found in numerous media articles, among others, on the official website of the Pulitzer Center on crisis reporting World Wide Web URL [<http://www.pulitzercenter.org>] see article named *Crisis in Turkey's Newsrooms: The Risks of Reporting on the Kurdish Issue*

¹⁸ Stojanović v. Croatia, No. 23160/09, 19. rujana 2013. The official site of the ECHR World Wide Web URL [<http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-126361>]

ECHR agreed with the Croatian courts that the applicant's statement that "Hebrang sits in ten supervisory boards and receives a large sum of money for it" can be attributed to him, and that it is a statement which doesn't have a factual basis, and is of a defamatory character, since it presents the plaintiff as a person who financially benefits from his position.

Furthermore, the ECHR found that the term "machinations" in the title of the first article, contrary to the opinion of the national courts, cannot suit dr. Stojanović, because that phrase was designed by the journalist who interviewed him, and it was not mentioned in the content of the article itself. The Strasbourg court evaluated that even the fact that dr. Stojanović, at the hearing before the Croatian court, stated that he accepts and signs this title may not be relevant in assessing his responsibility for the title of the article. The same court also ruled that the alleged contents of a telephone conversation in which he allegedly said that "Hebrang will not allow him to become a professor", cannot be attributed to him, as the Croatian courts did, and it was concluded that the credibility of the journalist is also questionable, due to the fact that the author of the article had an obvious interest to prove that what he wrote is genuine. In this procedure it is emphasized that in the Croatian law there is no obligation of individuals to seek denials of news contents in order to avoid the responsibility for damage. Therefore, the ECHR did not accept the additional argument from the national courts that it could have been expected of dr. Stojanović to deny the newspaper content, if it hadn't correspond with the truth.

This case is interesting because the court had to consider the case in which the applicant refers to a violation of his right of expression, i.e. Article 10, while at the same time, he is denying that he ever uttered the slander for which he is charged. It was because of that that the Croatian courts considered Stojanović to be unable to call upon Article 10 which speaks of the freedom of expression while at the same time he denies ever giving the statement. Still, the ECHR showed, in an interesting way, how freedom of expression in this case, however, was violated. In fact, it was concluded that the guilt of slander cannot exist if it was transferred by a third party, and the court stated that an individual cannot be held responsible for the statements of another person, so the main message that the ECHR wanted to send with this judgment was that freedom of expression was indirectly stifled in this case, in a way that Stojanović was forced to pay compensation for a statement he allegedly had not said, by which a message was sent to him, and everyone else, to refrain from any similar criticism of politicians in the future¹⁹.

It should be reminded that, according to the evaluation of the court in Strasbourg "the questionable legitimacy of the rights of the officials to the protection from harassment, and to maintaining trust of the public in the context of freedom of expression. The duty of the media is not to preserve public confidence in the officials, but on the contrary, to constantly check up on their work, give their opinion and criticism, and even publish rumors and gossip."²⁰ For the established violation of the convention rights, the court assigned the applicant with € 1.500 for the damage suffered and € 5,600 for the costs of the trial.²¹

¹⁹ European Court of Human Rights – *Annual Report 2013*, Registry of the European Court of Human Rights Strasbourg, 2014., page 126

²⁰ Đurđević, Zlata, *Sloboda izražavanja: čl. 10. Europske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda*, u: Radačić, I. (auth.), *Usklađenost hrvatskog zakonodavstva i prakse sa standardima Europske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda*, Centar za mirovne studije, Zagreb, 2011. page 167.

²¹ Official site of the Office of the Croatian representatives before the the ECHR www.vlada.hr

3.1. Judgments which do not violate Article 10

Of the seven remaining claims against the Republic of Croatia due to the infringement on freedom of expression, which were considered by the EHCR, in two claims it has been concluded that there was no violation of the right to freedom of expression.

The first case is the judgment from October 2009 in which the EPH media company filed a claim against Croatia. Croatian Constitutional Court has dismissed the complaint of this media company in 2003, in which they were forced to by a court ruling to pay compensation to the Deputy Prime Minister in the amount of HRK 100,000. The reason for such a judgment was the publication of the article that violated his dignity, honor and reputation, in which it was claimed that he pointed a gun at a reporter. This is the first case in which the EHCR ruled in favor of the violation of Article 10 in the context of the Republic of Croatia and questioned the constitutional ruling on the matter. The judgment explains how the most prominent weekly of this media company, Globus, published an article on February 2, 1996 titled “The Minister Š. pointed a gun at journalist E.V.!” , in which it reported about an incident that allegedly took place in the government building on January 26, 1996, which included the Finance Minister, Deputy Prime Minister and a journalist from the daily newspaper Novi list. It was claimed in the article that the two of them allegedly spoke on the stairs of the government building and that the Minister, dissatisfied with the latest article by this reporter, said that she ought to be murdered and also that he had afterwards followed her to the press room, where he allegedly took a gun from a security guard and pointed it at her, saying that he would kill her after which he laughed loudly at his own joke. The Minister was quick to file a civil action for libel against the applicant company to the Zagreb Municipal Court, seeking HRK 500,000 compensation for non-pecuniary damage. He argued that the published information is untrue, and that they harmed his reputation as public and political figure. Zagreb Municipal Court issued a judgment, partially granting the plaintiff’s claim and ordered the applicant company to pay HRK 100,000 as compensation for non-pecuniary damage. The reasoning of the court stated that the published information was untrue and that the applicant company did not properly verify its accuracy. Zagreb County Court upheld the first instance judgment, but reduced the amount of damages to HRK 60,000. Croatian Supreme Court dismissed the revised judgment and the Croatian Constitutional Court rejected a subsequent applicant company’s complaint, establishing that there has been no violation of its constitutional right to freedom of expression. “ECHR also ruled that the reasons adduced by the domestic courts for their decisions were “relevant and sufficient” and that the indemnity the applicant company was required to pay was not proportionate to the legitimate aim which was sought to be achieved. Namely, The Court has found this information to be unilateral and unchecked. Therefore, the interference with the applicants’ freedom of expression was “necessary in a democratic society”²²

Another case in which the ECHR concluded that there had been no violation of Article 10 of the Convention is that from May 30, 2011, in the case Žugić against Croatia. It is a case that started because of outstanding bills for water supply and ended before the Municipal Court in Zagreb and came through the appeal even to the Constitutional Court, which ruled that the complaint is inadmissible. For insulting a judge of the Zagreb Municipal Court, Žugić has been fined for contempt of court because of the alleged sentence “what kind of judicial professionalism is this”, said in context to a part of the discussion not being entered into the record, which allegedly implied judge’s professional ignorance. The ECHR ruled by four votes to three that there has been no violation of Article 10.

²² Judgment on Demand no. 25333/06 EPH v.Croatia official site of the Office of the Croatian representative before the ECHR, the World Wide Web URL [http://www.vlada.hr]

Interesting thing is that in the reasoning of the court, ECHR invoked on the very case of EPH against Croatia, explaining “The Court reiterates in connection to that that this article does not guarantee a completely unlimited freedom of expression and that the exercise of that freedom carries with it “duties and responsibilities” “(refer to the case of *Europapress Holding Ltd. v. Croatia*, no. 25333/06, § 58, October 22, 2009).” Court sees no reason to rule differently, as the present case can be compared to cases in which the authorities of Convention determined that the applicant’s statements were offensive (refer to the case of *Saday*, cited above, in which the defendant described the Turkish judiciary as “torturers in judicial robes”; *W.R. v. Austria*, no. 26602/95, Commission decision from June 30, 1997, in which the defendant described the judge’s opinion as “ludicrous” and *Mahler v. Germany*, no. 29045/95, Commission decision from January 14, 1998, where the defense counsel argued that the state prosecutor had drafted an indictment “in the state of complete intoxication”). The impugned statements in this case, said in a belittling and arrogant manner, were not just criticism of the first instance judgment of November 15, 2005 and the manner in which Judge J.G.F. has lead the process, but also, as considered by the domestic courts, implied that she was ignorant and incompetent. Therefore, the interference with the applicants’ freedom of expression was necessary in a democratic society. Thus, there has been no violation of Article 10 of the Convention²³”

However, considering that this case has not been concluded unanimously, along with it was published a dissenting opinion of Judge Spielmann, who was joined by Judges Hajiyev and Nicolaou “I cannot agree with the majority that there was no violation of Article 10 of the Convention. This is a rather unusual case because the alleged contempt of court arises from the wording of a procedural document. In my opinion, nothing in the wording of the appeal went beyond acceptable limits. The applicant’s statements in his complaint are not offensive and therefore the reasons given by the domestic courts in support of their decisions are not, in my opinion, “relevant and sufficient”.²⁴

3.2. Denied claims

The ECHR has so far considered five claims which have been declared inadmissible and are related to the alleged violations of Article 10 by Croatia. In this paper, we will consider the reasons why these claims were inadmissible.

First case is the one from 2002, *Želimir Jovanović v. Croatia*²⁵. The applicant claimed that termination from his job due to his participation in a referendum to secede a part of the Republic of Croatia violates his right to freedom of expression “The applicant was employed as an agricultural technician in a Criminal Correctional Facility Požega- State prison for young offenders. On January 21, 1992, director of the prison laid off the applicant and four other employees as a disciplinary sanction for allegedly voting in favor of the creation of so-called Serbian Autonomous District “Western Slavonia” and seceding of that area from Croatia on a referendum for Serbian autonomy in Croatia. October 20, 1999, the applicant’s complaint was rejected. Croatian Constitutional Court determined that the applicant’s dismissal was the result of his participation in the referendum, which was found to be incompatible with the applicant’s employment in the Correctional Facility in Požega. The applicant claims that the termination of his employment due to alleged

²³ Judgment on Demand no. 3699/08 *Žugić v. Croatia* official site of the Office of the Croatian representative before the ECHR, the World Wide Web URL [<http://www.vlada.hr>]

²⁴ Ibidem

²⁵ Decision on application admissibility no. 59109/00 *Želimir Jovanović v. Croatia*, the official site of the Office of the Croatian representative before the ECHR, the World Wide Web URL [<http://www.vlada.hr>]

participation in the referendum violates his right to freedom of expression. He calls on Articles 9 and 10 of the Convention²⁶.

This case was dismissed solely on the grounds that the entire event occurred before the ratification of the treaty between Croatia and the Council of Europe, which is stated in the reasoning. “The Court reminds that Croatia has recognized the competence of the Court to receive applications from any person, non-government organization or group of individuals who claim to be victims of Croatian violation of the rights set forth in the in the Convention by any act, decision or event after November 5, 1997. According to that, the Court has no jurisdiction to examine this request to the extent that it relates to facts occurring prior to the ratification of the Convention.” Despite the fact that the Constitutional Court’s decision was made after the ratification, the EHCR concluded that to “separate the ruling of the Constitutional Court from the events that caused this procedure would lead to retroactive action of the Convention, which would be contrary to the generally recognized principles of international law.” It remains questionable how would the Court judge this request in case that the event occurred after the ratification and would the participation in such a referendum be judged as the right to freedom of expression or would the Court invoke to the restriction of freedom of expression in terms of section 2 of Article 10 of the Convention which states that the exercise of these freedoms may be restricted in the interests of national security and territorial integrity. The second application declared inadmissible is one of Vesna Balentović (known to the Croatian public as a “whistleblower from INA”, author’s comment). Balentović, after presenting the malfeasance data on fuel transport to the media, received extraordinary dismissal. The applicant argued that under Articles 9 and 10 of the Convention it is evident that by terminating her employment contract, due to her statements in the press and also for subsequent refusal of the domestic courts to reinstate her, her right to the freedom of opinion and freedom of expression has been violated. The ECHR concluded that the termination of the employment contract of the applicant due to her appearances in the press is interfering with her right to freedom of expression guaranteed by Article 10, section 1 of the Convention, but also that the case requires her right to be mitigated, particularly her right to publicly criticize the business policy of the national oil trading company, as well as to impart information on alleged irregularities within the company, and more importantly, the right of the public to receive this information, in regards to the requirements of protecting the reputation and rights of others, namely, business reputation and interests of INA. “Although the applicant’s dismissal was a harsh punishment for her behavior (see Guja, cited above, § 95 and Pay), the foregoing considerations are sufficient for the Court to conclude that the interference to which it was objected was not disproportionate in relation to the legitimate aim sought to be reached and it may therefore be regarded as “necessary in a democratic society”, in relation to the section 2 of Article 10 of the Convention.²⁷

Application Zdenko Šimunovski v. Croatia was declared inadmissible on June 21, 2011. Applicant complained on a violation of six articles of the Convention during his stay in prison institutions in Croatia. In terms of Article 10 of the Convention, the applicant complained that his prison was not provided with any newspaper: “the Court notes that the applicant has not filed clear and coherent objections to the executive judge that would relate to the allegations in relation to Article 10 of the Convention and section 1 of Protocol no. 1. It follows that the applicant had failed to properly exhaust the available domestic remedies in respect to the all complaints above. Thus, contrary to the principle of

²⁶ Ibidem

²⁷ See judgment on demand no. 28369/07 Vesna Balentović v. Croatia, the official site of the Office of the Croatian representative before the ECHR, the World Wide Web URL [<http://www.vlada.hr>]

subsidiarity, he did not give the opportunity to national authorities to rectify the situation complained of before the Court. Consequently, this complaint must be dismissed pursuant to Article 35, paragraphs 1 and 4 of the Convention for non-exhaustion of domestic remedies²⁸.”

Request by Ljerka Kovač from August 23, 2011 was sent because the applicant had claimed that the domestic courts, by fining her for her opinion, which she expressed in her appeal from October 3, 2005, have violated her freedom of opinion and freedom of expression. “In that regard, the court finds that in this case the interference with the applicant’s freedom of expression was prescribed by law by the Article 73, section 1 of the Code of Civil Procedure and that it pursued a legitimate aim of maintaining the judicial authority under Article 10.”²⁹

Case of Vladimir Rujak began when the County’s Attorney’s Office in Split pressed charges against the applicant before the Split County Court for the crime of damaging the reputation of the Republic of Croatia, described in Article 151 of the Penal Code and for insulting his superiors during the course of military service. Defendant Rujak confessed in court and was sentenced to six months in prison. The applicant complained that the domestic courts had thus violated his right to freedom of expression. “Freedom of expression, guaranteed by section 1 of Article 10 is one of the main foundations of the democratic society and a basic condition for its progress and also for the self-fulfillment of each individual. In accordance with section 2, it does not only apply to “information” or “ideas” that are benign or considered inoffensive or indifferent, but also to those that offend, amaze or disturb; such are the demands of pluralism, tolerance and broadmindedness without which there is no “democratic society” (see, among other authorities, *Oberschlick v. Austria* (no. 1) dated May 23, 1991, §57 Series A no. 204 and *Nielsen and Johnsen v. Norway* [GC], no. 23118/93, §43, ECHR 1999-VIII). Certain types of speech, such as obscene and shameless speeches have no essential role in the expression of ideas. Offensive statements may fall outside the protection of freedom of expression when their sole purpose is to insult. What follows is that this complaint is incompatible rationemateriae with the provisions of the Convention.”³⁰

4. Croatia in relation to freedom of the press

Although Convention law covered by Article 10 implies significantly broader freedom of expression than those relating to the media, the author of this work believes that it is relevant to examine the general state of the media freedom in Croatia.

As pointed out by Đurđević, one of the main aspects of the right to freedom of expression is the freedom of the media which is a fundamental part of democracy as a political system.³¹ Journalists are now regarded as “watchdogs” of democracy, and the reporter is not required to and needs not to prove his opinion. ECHR goes so far as to even tolerate a degree of journalistic exaggeration or provocation, and the opinions critics and speculations, especially in the political field and when they are based on false facts can be protected by the Article 10 of the Convention. Thus, the reporters are allowed to publish rumors. (this interpretation was not taken into account when considering the complaint of

²⁸ Judgment on demand 42550/08 *Šimunovski v. Croatia*, the official site of the Office of the Croatian representative before the ECHR, the World Wide Web URL [<http://www.vlada.hr>]

²⁹ Judgment on demand 49910/06 *Kovač v. Croatia*, the official site of the Office of the Croatian representative before the ECHR, the World Wide Web URL [<http://www.vlada.hr>]

³⁰ Judgment on demand 57942/10, *Vladimir Rujak v. Croatia*, the official site of the Office of the Croatian representative before the ECHR, the World Wide Web URL [<http://www.vlada.hr>]

³¹ Đurđević, Zlata, op.cit, pg. 153.

EPH against Croatia, author's remark). To demand from journalists to publish only those pieces of information that can be fully be proven, would be an unreasonable request.³² The legitimate purpose of the article is to be pursued here.

However, given the number of applications to the ECHR in the context of the Convention Article 10 and the number of judgments, it could be concluded that Croatia rarely or almost never violates the freedom of expression and holds high standards regarding the protection of this Conventional right. However, reports on the issue of media freedom in Croatia show quite a different light and position this latest member of the European Union in the lower part of the scale. The last published list of states regarding the freedom of the press, brought every year by "Reporters without borders" of all EU member states, Bulgaria is ranked the worst (87th place). Croatia has improved by four places compared to the previous year and ranked 64th, while Serbia has climbed the rankings for as many as 10 places and is now ahead of Croatia regarding media freedom, namely on the 63rd place.³³ The reason behind this improvement mentioned in the report refers to the law reforms that partially amended the position of journalists. The situation is alarming in Macedonia (116th), Montenegro (113th) and Albania (102nd).

Although today's journalists and theorists of media and media freedom are aware that independent journalism in the era of corporate capitalism is almost pure utopia, cases like that of Mark Gašpar, Srećko Sladoljev and Nataša Škaričić (which we will not go into further detail as part of this study because that would be out of frame of the topic of this paper, author's remark) show that the right of freedom of expression in Croatia can sometimes be harshly repressed without any attempt to cover it up.³⁴

In the majority of opinions of independent analysts and organizations which monitor the work of the profession, an equal score can clearly be crystallized which shows how it is still usual in Croatia to use the media for all types of dealings, as well as for the publishers to favor powerful advertising companies, and the media to favor politicians. It is therefore considered that a part of the Croatian journalists should remind themselves of journalistic ethics and work on better preserving the reputation and dignity of the profession while many publishers are focused on reading the Article 38 of the Croatian Constitution.

5. Conclusion

After 18 years of membership in the Council of Europe, the Republic of Croatia was first found guilty of violation of the right to freedom of expression. The case was judged in favor of private party, who allegedly uttered a statement against a high-ranking Croatian politician. But at the same time, one of the largest media companies in Croatia, EPH, lost its case before the ECHR in 2009, that is, this court ruled that Croatian courts did not violate Article 10 of the Convention, by sentencing EPH company with a penalty of HRK 100,000. In her text, discussed in this case, the journalist also accuses high-ranking politician for misconduct and describes an event that allegedly took place between her and the politician himself. However, the ECHR concluded that we are talking about information which has not been done justice in accordance with the journalistic profession

³² Jersild v. Denmark, Series A, no. 298, September 23, 1994

³³ Reporters without Borders. Note that Croatia is, in the report of the "Reporters without Borders" for the year 2011-2012, on 68th place. It is in the company of countries like Mauritania, Burkina Faso, Mozambique... The ex-Yugoslavia countries, when compared with Croatia, better positioned are Slovenia (36th place) and Bosnia and Herzegovina (59th place) and worse ranking countries are Serbia (80th place), Macedonia (94th place) and Montenegro (107th place). In 2010, Croatia was ranked 63rd.

³⁴ Slobodna Dalmacija journalist Nataša Škaričić received in late 2013 final judgment against Slobodna Dalmacija in which it was confirmed that her dismissal, which she received after she refused not to write about health care reform by minister Darko Milinović, was illegal.

and was not sufficiently tested and was therefore assessed as libel. It is significant that the EHCR has not made any judgment confirming the violation of the rights of the media to freedom of expression.

On the other hand, on the list of states regarding the freedom of the media in 2014, published every year by "Reporters Without Borders", Croatia is ranked 64th out of 180 countries. The biggest problem seems to be the fact that it is still highly customary to use the media for all types of dealings, and also the fact that publishers favor powerful advertising companies and politicians.

By comparing these data, it can clearly be concluded that the gap between judicial practice, which should reflect the status of freedom of expression and its violation in the media in relation to the actual situation is extremely large. The question arises whether Croatia indeed highly respects the freedom of expression, as it can be made out from previous judicial practice or does the lack of judgments related to this violation of human rights lies in a lack of knowledge of legal rights and options by Croatian citizens. As a third option arises a possibility of highly present self-censorship within the media, where journalists do not even try to write about things for which they have received a "red light" from the publisher, but indirectly also through court cases, which so far have not gone in their favor, despite Conventional and judicial recommendations.

Yet, given that the number of claims against the Republic of Croatia has risen more than three times in just four years, it is very likely to assume that the Republic of Croatia will be facing an increasing number of complaints in the future for the violation of Article 10. This number of claims is likely to grow in proportion with the democratic maturation of the entire nation, especially in the case that in regards to the media freedom Croatia continues to sit at the bottom of the table.

References

Alaburić Vesna: *Sloboda izražavanja u praksi ESLJP*, Narodne novine, first edition, Zagreb, June 2002.

Omejec, Jasna: *Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda u praksi Europskog suda za ljudska prava - Strasbourški acqui*, first edition Novi informator, Zagreb, 2013.

Omejec, Jasna: *Vijeće Europe i Europska unija-institucionalni i pravni okvir*, first edition, Novi Informator, Zagreb, 2008.

Smerdel Branko: *Ustavno uređenje europske Hrvatske*, first edition, Narodne novine d.d., Zagreb, 2013.

Đurđević, Zlata: Sloboda izražavanja: čl. 10. Europske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, in: Radačić, I. (edit.), *Usklađenost hrvatskog zakonodavstva i prakse sa standardima Europske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda*, Centar za mirovne studije, Zagreb, 2011..

Pajčić, Matko i Valković, Laura: ECHR judgment against Croatia for the violation of the right to a fair trial, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, Vol.19 No.2 december 2012., page. 751 - 794

Annual Report 2013, Registry of the European Court of Human Rights Strasbourg, 2014.

Universal Declaration of Human Rights (1948.), NN-MU nr. 12/2009.

Cairo Declaration on Human Rights in Islam, Aug. 5, 1990, U.N. GAOR, World Conf. on Hum. Rts., 4th Sess., Agenda Item 5, U.N. Doc. A/CONF.157/PC/62/Add.18 (1993) [English translation].

Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950.), *NN-MU* 18/97, 6/99, 14/02, 13/03, 9/05, 1/06, 2/10

The Constitution of the Republic of Croatia (NN 56/90., 135/97., 113/00., 28/01., 76/10. i 5/14.)

Nefreteta Zekić Eberhard, PhD - doctoral student
Doctoral School of Social Sciences and Humanities at Josip Juraj Strossmayer University
of Osijek, Croatia
Address: Croatia, 31000 Osijek, Vukovarska 89
e-mail: nefretetaz@hotmail.com

A premonitoriális álmjelenetek szövegszervező eljárásainak és sztereotip formuláinak elemzése a középkori francia gesztaénekekben és lovagregényekben

Németh Linda

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, Bölcsészettudományi Kar,
Irodalomtudományi Doktori Iskola, Francia irodalom a középkortól a felvilágosodásig program

Abstract

The dream scenes in *medieval French texts* are separate events from narrative structure. Setting apart the interpretative procedures and elucidation of dream image contents, the present study focuses on the *characteristics narrative of premonitory dreams* especially in Old French epics and romances. Taking under study prototypical traits of their linguistic expression, we note that dream narratives contain several types of recursive formula (dream's emotional and physical effects to the dreamer, expression of falling asleep, in author's commentaries). Oneiric narration follows standard, retains its specific structural forms: an initial dream passes through successive retransmissions and reformulations. We attempt to describe the different sequences of their narration.

Az álmjelenet beiktatása igencsak divatos fogásnak számított a középkori szerzők körében, hiszen számos lehetőséget tartogatott számukra, hogy bizonyítsák tehetségüket. A középkori szövegekben az álmjelenetek a mű makrostruktúrájába szervesen nem illeszkedő, önmagukban koherens történeteket, eseményeket tárnak elénk, külön életet élnek, sőt a regényekben saját fejlődési folyamatuk van. Az álmjelenetek a mű cselekményfonalát és szerkezetét megszakító jelenségek a szövegben Mireille Demaules szerint¹. Látni fogjuk, hogy ezek a homályos üzenetű, önmagukban önálló mikrostuktúrák idővel jelentést nyernek, ezáltal beolvadnak a mű cselekményszerkezetébe.

A középkori társadalmi és szellemi életben a hagyománynak és a szokásnak meghatározó jelentősége volt. „A szokás a társadalmi lét és az emberi magatartás szabályozó elve. A középkori gondolkodás mindazt, ami eltér a szokástól bűnnek, a hanyatlás jelének tekinti. Középkori szerzők így bátran bevallották, hogy egy-egy gondolatmenetet, témát, vagy akár teljes fejezeteket is valamely nagytekintélyű elődjüktől kölcsönözték²”. Gyakran hivatkoztak egymásra műveltségük bizonyítása céljából. Valószínűsíthetően a szokásokra való törekvés és a hagyománytisztelet magyarázza, hogy a szövegek szövedékébe befurakodó álmjelenetek sok tekintetben közös jellemvonásokkal bírnak. Vizsgálatom a premonitoriális³ álmjelenetek tanulmányozására korlátozom. Megfigyelésem az lenne,

¹ DEMAULES 2010, 110.

² HALÁSZ 1988, 10.

³ A premonitoriális álmok jelentéssel bíró, jövőbeni történéseket előrevetítő, jósló álmok. Macrobius tipológiája [POMEL 2001, 249.] alapján ide soroljuk a *somnium* és a *visio* álmotípusokat (az első, az eljövendő eseményeket szimbolikusan, enigmatikusan, a második egyértelmű képekkel jeleníti meg). Ide tartozik bizonyos esetekben az *oraculum*, amely egy üzenetközlő angyal, túlvilági személy csodálatos megjelenése által éri el hatását. Macrobius elkülöníti továbbá a jelentés nélküli álmokat. A *phantasmata* kategóriájába sorolhatók például a középkori monasztikus álmok, az ijesztő képeket hordozó jelenések,

hogy az álomjelenet formába öntése konvencionális jelleget ölt. E szintetizáló igényű vállalkozásom demonstrálja és rendszerbe foglalja, milyen szövegszervező eljárásmodokat követtek szerzőink. Mindazoknak narrációs megoldásoknak, stilisztikai eljárásoknak az áttekintését tűzzük ki célul, amelyek álomjeleneteink elbeszélő struktúráját kitöltik. A bemutatásra kerülő *nyelvi formulák, elbeszélő eljárások* fellelhetők a narrátori megszólalásokban, az álom narratív keretében, az álomjelenet újrameselési fázisaiban. Akár gesztaénekekről, akár lovagregényekről essék is szó, az álomjeleneteknek láthatóan, formális szinten *közös mondatelrendező elveik* vannak, formába öntésük konvencionális jelleget ölt, célkitűzésem végrehajtásához tételesen fejteném ki a megállapításaimat.

I. Az álmok narratív kerete

A szerző szinte kivétel nélkül *narratív keretbe* foglalja az álomeseményt⁴, melynek tartalmi elemei, nyelvi formulái nagyon hasonlóak. Az álomba szenderülés megjelenítése lenne a keret első nyitó része, amelyben a szerző nagy gondot fordít az elalvás helyére és környezetére, némelykor annak idejére.

Kilenc napja már, hogy Roland elment, / Ekkor az ágyamban fekvé / Rendkívüli és csodálatos álmot láttam (...) / Az álomtól, még mindig rettegek / Nem tudom mit tegyek, féltem Roland-t.⁵

amikor ezen az éjszakán Mordrain király lefeküdt az ágyába, mély töprengésbe fogott, amely sokáig eltartott. Zokogott és sóhajtozott, a mellette fekvő királynő nagy ámulatára. A király kínja és szenvedése egészen éjfélig eltartott. Majd elhagyván töprengését elaludt. Alvás közben kimerítő álmot látott (...) ez az álma és éjszakai látomása a királynak olyannyira eltartott, hogy felkelt a nap. Amikor felébredt, erősen elcsodálkozott az álmában látott csodás eseményen⁶.

A szerző egyértelműen ráirányítja a figyelmünket, mely ponton lépünk ki a mű cselekményéből és sodródunk bele egy új cselekménybe, az álomjelenet történéseibe. Az 'elaludni, álmot látni' formulák egyformán, visszatérő fordulatokként jelennek meg az eredeti francia szövegben, általában *songe, vision* vagy *rêve* szavak használatával. Ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a köznyelvben használatos *rêve* (álom) szó, a középkorban még nem létezett, szerzőink a *somnus, somnium* latin alakokból származó, a modern irodalmi használatból kikopott *songe* szót alkalmazták az álom megnevezésére. Macrobius szerint, ezek homályos jelentésű, szimbolikus képekkel feltöltött, utólagos

illuzórikus álmok. Ezekkel rokon vonásokat mutat az irodalmi alkotásokban kevésbé gyakori *insomnium*, ami leginkább a szerelmi örület, vagy belső vívódás kiváltotta rémálomként jelenik meg a középkori irodalmi alkotásokban.

⁴ Jelen megállapításunk nemcsak a premonitoriális, hanem mindennemű középkori álomra igaz, ennek megfelelően Izolda belső vívódásait megjelenítő (*insomnium*) álmát is felsoroltuk példánk között.

⁵ *LE ROLAND OCCITAN*, 13-15; 24-31. Ganelon árulása a *Roland à Saragosse* gesztaénekekben: « Ben a .IX. jors que n'es partit Rollan, / cant yeu jassia en mon liech say dedans, / sompniyey .I. sompni meravilhos e gran. (...) Per aquest sompni me vauc yeu espantant, / non say qu'en fassa : paor ay de Rollan.»

⁶ *LE LIVRE DU GRAAL, JOSEPH D'ARIMATHIE*, 166-168. « quant li rois Mordrains se fu couchiés cele nuit en son lit, qu'il chad' en un mout grant pensé. En cel pensé demoura il mout longuement en tel maniere ; et plouroit et souspiroit mout durement, si que la rod'ne qui delés lui gisoit en estoit toute esbahie. (...) Ensi fu li rois en dolour et em painne tant qu'il fu bien mienuis. Et lors avint il chose qu'il s'endormi par la laseté du pensé. Ensi com il s'endormoit, si entra en un mout perillous songe : (...) Cel songe et cele avision vit li rois en son dormant ; et si durement li dura que il fu mout pres del jour. Et quant il fu esveilliés, si s'esmervella mout de cele merveille que il avoit illuec veüe. »

értelmezést igénylő álmok. A középkori szövegekben, az álmójelenetek meghatározásakor a *songe* szó mellett az *avision* vagy *vision* szavak is gyakran előfordulnak. Érdekes ellentmondást vélünk felfedezni a két víziót jelölő szó alkalmazása tekintetében: mivel mindennapi nyelvhasználatunkban a vízió szó implikálja az ébrenléti állapotot, gyakran hallucináció során szerzett vizuális élményt jelöl. Középkori kontextusban éber és alvó állapot megnevezése esetén egyaránt alkalmazták, vagyis nem tűnhet szokatlannak az elalszik és víziót lát fordulat a *Roland-énekekben*: « Li emperere ne s'est mie esveillét. / Après icele li vient altre avisiun »⁷. A macrobiusi értelmezés árnyalja a *visio* jelentését; figyelmen kívül hagyva az adott személy állapotát, a látás tényére fókuszál, a tisztánlátás képességét hangsúlyozza. Ebből az a jelentésértelmezés következik, hogy a *visio* „átlátható”, az álmodó számára egyértelmű üzenettel bíró képsorozatot jelöl. Nem meglepő tehát, hogy kizárólag kivételes személyiségek esetében alkalmazzák szerzőink ezt a kifejezést, vagyis nem mindenki rendelkezik azzal a képességgel, hogy számára világos értelemmel bíró álmot lásson. Ebből adódóan az *avision/vision* szavakat jelen esetben látomás vagy vízió helyett álomnak fordítjuk: „Károly alszik tovább, nem ébred fel / Álmat egy újabb követi.” A második, záró rész a felébredési folyamatot állítja eléink. Mivel az álomélmény üzenete kevésbé világos az álmodó számára, a csodás jelenségek vagy fenyegető jellegű képek, érzelmi és fizikai hatást gyakorolnak az álmodóra, ennek nyelvi kifejezésére a szerzők különös figyelmet fordítanak a keret záró struktúrájában. *Trisztán regényében*, borzalmas álmát követően a királyné a következőképpen viselkedett: „Félelmében Izolda felkiáltott és felébredt”⁸. Az *Antiochia ostroma* gesztaénekeiben maga az álmodó számol be megrázó élményéről:

Ezen az éjszakán álmot láttam, mely sok félelmet keltett bennem (...) Anyyira reszketek, hogy elmondani sem tudom⁹.

A *Guillaume de Palerne* című XIII. századi udvari regényben Félise királynő rég elvesztett fiát, annak párját, illetve szerelmükért folytatott küzdelmét látja előre. Üldöztetésük és a rájuk leselkedő veszélyek Félise szimbolikus álmokképeiben jelenítődnek meg. A királynő álmából felébredve részletesen beszámol az érzelmi sokkhatást kísérő tünetegyütteséről :

A királynő felébredt. Álma hatására nagyon kimerült, gyötrelmes érzései támadnak, melynek hatására elsápad. Indulatba jön, vére felforr, mivel álma nagy csodát jelez, de nem tudja milyen.¹⁰

Egy hasonló jelenet ugyanazon műben :

Az ifjú hölgy felébredt, nagyon kimerült és gyöttrő érzései támadtak, mivel különös álma hatására felkavarodtak az érzelmei, egész teste remegett és reszketett. Felébreszti Guillaume-ot és így szól hozzá : «Uram, az Istenre szerelmére, mit tegyünk ? Egy álom nagy nyugtalanságot okozott nekem, egész testem reszket és gyöttrődik.¹¹

⁷ LA CHANSON DE ROLAND, 2554-2555 sorok.

⁸ LE ROMAN DE TRISTAN, 119. « De l'esfroi que Iseut en a / Geta un cri, si s'esvella. » (2073-2074 sorok)

⁹ LA PRISE D'ANTIOCHE, 6611-6628 sorok. « A nuit songai un songe qui molt fait a douter, (...)Tel paor ai de moi nel puis avant conte. »

¹⁰ GUILLAUME DE PALERNE, 137. « La roïne s'est esveillie; / Mult fu lassee et traveillie / D'une avision c'ot veue, / Dont la colors sovent li mue / Et li sans li bout et formie / Car grant merveille senefie / Mais el ne set que ce puet estre. » (4714-472. sorok)

¹¹ GUILLAUME DE PALERNE, 116-117. « La demoiselle ert esveillie: / Mult fu lassee et traveillie / C'un songe avoit songié estrange / Dont tos li cuers li mue et cange / Et li cors li tramble et framist / Gullaume esveille et si li dist: / „Sire, por Dieu, que porrons faire? / Si ai d'un songe grant contraire / Que tos li cors me tremble et font. »

Megállapíthatjuk, hogy a keret tartalmi elemei, nyelvi formulái nagyon hasonlóak. A regényekben intenzívebben találkozunk az érzelmi élmény kiváltotta testi tünetek leírásával, de a gesztaénekeknek is közkedvelt motívuma¹². Észrevehetően a hölgyek esetében expresszívabb módon tárgyalják ezeket, ami feltehetően az érzelmes és érzékeny nő-kép hangsúlyozását is célozza.

II. Az álom, mint csodálatos jelenség

Az álom csodálatos jelzővel illetése visszatérő jelenség¹³. Nemcsak szó szerint csodálatos és lenyűgöző képeket jelenít meg, hanem csodát előrevetítő eseményeket, nem mindennapi, földöntúli tapasztalást, élményt vezet be, amely az álmodóban mély nyomot hagy a következőképpen:

A nagybecsű Hattyúlovag egy éjjel, felesége oldalán csodálatos és félelmetes álmot látott¹⁴

Már kilenc napja annak, hogy Roland elment, / imhol az ágyamban fekvé, / lenyűgöző, csodálatos álmot láttam¹⁵

a királynő csodálatos álomba merült, amely sokáig eltartott, álmában nagyon rettegett¹⁶

Láthatjuk, hogy a szónak az álomesemény egészére kiterjedő hatóköre van. A csoda kifejezésben implikálódik egyúttal a távolságtartás és félelem érzése, valamint a képek értelmezése kapcsán érzett bizonytalanság. A csodás szó alkalmazásával az olvasó figyelme az álomesemény rendkívüli és páratlan jellegére irányul, amelynek nem mindennapi tartalma a természet törvényeivel nem összeegyeztethető, már-már *deus ex machina* –szerű jelenségekre utal.

III. Az álom „soha nem látott” tartalmi elemei

Gyakran találkozhatunk szövegeinkben a „soha nem látott” nyelvi formulával, amely a figyelemfelkeltés, a hatáskeltés eszköze. Példáinkban ez a sztereotip formula csodálatos, természetfeletti, páratlan erővel bíró állatra vonatkozik, vagy az álomesemény egy irreális momentumára utal. Ez a tündérmesék elemeit idéző kifejezés a túlzás költői kiszolgálója, hiperbolikus¹⁷ képet festve, a jelzett személy, állat, esemény tulajdonságait, cselekményeit felnagyítja, ezzel fokozza az egész álomélmény érzelmi hatását.

... napfelkeltekor különféle cseleket alkalmazva elfogtak egy oroszánt, ilyen csodálatos teremtmény sehol a világon nem látható.¹⁸

¹² GOLLUT, 2007, 39.

¹³ GOLLUT, 2007, 38. Jean-Daniel Gollut, a XII-XIII század álomjeleneteinek narratív elemzésében az álmok csodálatos jellege kapcsán tett észrevételét egészítenénk ki.

¹⁴ *LA CHANSON DE CHEVALIER AU CYGNE*, 5803-5805 sorok. « Li chevalier le chisne, qui moult fist a proisier, / Une nuit se seoit de jost sa moillier; / Si a songié .I. songe mirabillox et fier, »

¹⁵ *ROLAND A SARAGOSSE*, II. strófa, 13-15. « Ben a .IX. jors que n'es partit Rollan, / cant yeu jassia en mon liech say dedans, / sompniyey .I. sompni meravilhos e gran.»

¹⁶ *LE LIVRE DU GRAAL*, 1216. « la rod'ne chad' en un merveillous pensé qui molt longement li dura. Si en fu molt esfreé en son dormant »

¹⁷ GOLLUT 2007, 40.

¹⁸ *LE LIVRE DU GRAAL*, 292. « cil qui avoient veillié la nuit, et disent qu'il avoient a l'ajornee pris un lyon a devers engens : si estoit li lyons li plus merveillous qu'il eüssent onques veü en nule terre.»

...álmodt, amelyben egy emberhez hasonló alak jelent meg előtte. Ember még nem látott hozzá fogható alkotást, olyan színeset és olyan szépet legyen az faragott vagy festett.¹⁹

Amint egy éjszaka a császár elaludt a felesége mellett, álmodt : egy hatalmas anyakocát vélt látni udvarában a palotája előtt, amely olyan kövér és figyelemreméltó volt, hogy soha nem látott hozzá hasonlót (...). Látna ezt a csodás eseményt, megkérdezte, mit lehetne tenni a farkaskölykökkel heverő kocával²⁰

IV. Az álmodbeszélő struktúrák jellegzetességei

Megfigyelhetjük, hogy egyazon álmodjelenet tartalmi gyakran szekvenciálisan ismétlődnek, kisebb változtatásokkal továbbvívódnak. A szöveg makrostruktúrájába akár többször is beékelődő hasonló tartalmak tekintetében bizonyos törvényszerűségeket, szövegszervezői sémákat különíthetünk el. Jelen tanulmány utolsó fejezete az álmodjelenetek elbeszélő eljárásainak modellezését ajánlja.

IV.1. Az első számú álmodbeszélő struktúra: a gesztaénekek tipikus alakzata

A gesztaénekek narratív struktúrájáról általánosságban megállapítható, hogy egyszerűek, az események logikai-időbeli egymásutánisága jellemzi azokat, kevés bennük a párhuzamos jelenet. A történet elmesélése gyakran megtorpan, a szóbeli előadásmódból adódóan a kardinális jelenetek megismétlődnek, a linearitást csak néha töri meg a fontosnak tűnő események felidézésével. Az ismétlések folytán azt hihetjük, hogy stagnál a szövegünk, de a figyelmes olvasó ezt inkább úgy értelmezi, hogy az ismétlések által bizonyos részek jobban kibomlanak, ezáltal a szerzőnek alkalma nyílik bizonyítani költői jártasságát, színesebb leírásokat kapunk²¹. A színre vitt álmodjelenetek elbeszélése is ezt az egyszerűséget követi. Keretes álomszerkezettel találkozunk, egyszeri cselekmény-elbeszélés valósul meg, nem ismétlődnek meg egyazon álmodképek. Hiányzik az interpretációs szakasz, az álmodó és az olvasó nem kap instrukciókat az álmod jelentésére vonatkozóan, de nincs is szüksége erre, mert maga az álmodó egy olyan kivételes és kiválasztott személy, aki rendelkezik azokkal az adottságokkal, hogy önállóan értelmezze álmodát (pl. Nagy Károly álmodai a *Roland énekekben*). Megjegyeznénk azonban, hogy néhány gesztaének, mint például a *Siège de Barbastre* vagy az *Aiöl* rokon vonásokat mutatva a regény narrációs eljárásaival ellenpéldája az iménti megállapításnak. Az álmodjelenetek a gesztaénekekben egyértelműen előrevezető céllal keletkeztek, míg a regényben nem feltétlenül következik be az álmod által ábrázolt eseménysor.

¹⁹ *GUILLAUME DE PALERNE*, 1122-1127. sorok. «Se li vint en avisiön / Que devant lui, en sa presance, / s'aparisoit une samblance, / Mais ains ne vit nus hom mix faite / Ne entaillie ne portraite, / Si coloree ne si bele. »

²⁰ *LE LIVRE DU GRAAL, LES PREMIERS FAITS DU ROI ARTHUR*, 1228-42. Julius Caesar álmoda: « Il avint a un soir que li empereres jut d'encoste sa feme. Quant il fu endormis si li vint en avision qu'il veoit une grant trüie enmi sa court devant son palais, si grande et si merveillouse c'onques n'avoit veü si grande. (...) Quant li empereres vit la merveille si demanda qu'on devoit faire de la trüie a qui li louvel avoient jeü.»

²¹ A regény tekintetében nehezebb a dolgunk, mivel többnyire összetett, bonyolult rendszerű eseménysorokat ír le, párhuzamos eseményeket foglal magába, az események időrendje felborul (időugrások, vissza- és előreutalásokkal).

A következő bemutatásra kerülő, két egymással rokon vonásokat mutató szerkesztési modell esetében, egyazon álomjelenet tartalmai a szövegi makrostruktúrában megismétlődnek. Az olvasó egyazon művön belül – bár eltérő módon - többször is találkozik egyazon álomeseményre vonatkozó utalásokkal, némelykor teljes képsorok felidézésével, hol a szerző, hol az álmodó, hol az álomfejtő interpretálásában.

4.2. A második álomelbeszélő struktúra: a regény és néhány gesztaének epizódjainak alakzata

A szerző az *expozíciós* részben tárja elénk első ízben az álomjelenet történéseit. Minden esetben az álmodóval vagy valaki más, hozzá kapcsolódó személlyel vagy személyekkel végbemenő eseményt ír le. A szimbólumok alkalmazásával homályos üzenetet közvetítenek, annál is inkább, ha azok az álmodóhoz kapcsolódó elvont dologra (pl. húség, anyai ösztönök) utalnak. A cselekvések és tapasztalatok sorozatát a narrátor-szerző egyes szám harmadik személyben ismerteti. A szerző személyes elbeszélő szituációt teremt, az álom történéseinek felvezetése belső fokalizáció útján észlelhető. Objektivitásra törekedve nem kommentál, nem nyilvánít véleményt, nem mond többet, mint amennyit az álmodó lát. Az álmodó nézőpontjából érzékelhetően írja le a történéseket, a párbeszédés részeket szó szerint idézi²².

Az *expozíciós* részt követően, a *reexpozíciós részben* maga a szereplő, egyes szám első személyben meséli el álmát, hogy egy másik szereplő értelmezze azt. Az álom tartalmi elemei a narratori *expozíciós* szöveggel egybevágnak, de szubjektívebb előadásmód jellemzi. Ez az epizód nem más, mint egy retrospektív visszapillantás. Itt már erőteljesebben érezhető a sajátos irányultság, a történések által keltett gondolatok, érzések bizonytalansága. Kihívó helyzetet teremt, amely gondolkodásra, cselekvésre szólítja fel az álmodót. Ez a második fázis segíti az olvasót, hogy enyhén bővített, átalakított formában újra végigkövesse a történetet (egyúttal segítse a hallgatóságot a történet követésében), viszont fontos megjegyezni, hogy a szimbólumok, rejtett jelentések kibontatlanul maradnak, itt az értelmezésre nincs mód.

A harmadik szint lehetőséget nyújt arra, hogy áthidaljuk a rejtélyes képek által demonstrált interpretációs szakadékot, mindez a szerző által beiktatott hozzáértő álomfejtő magyarázó tevékenysége által valósul meg. Ezzel az *interpretációs szakasszal* a folyamat lezárul. Az álom egésze, ami időbeliségét és tartalmi összetevőit tekintve önmagában zárt mikrostruktúra, kapcsolódni képes a mű makrostruktúrájához. Egyes jelentéstartalmakat konkretizálva, kronologikusan segít beilleszteni azokat a makrostruktúra egységébe biztosítva az egységek közötti értelmi átjárhatóságot. Viszont észre kell vennünk, hogy az álomfejtő kizárólag egyes képi elemekre koncentrál, nem tér ki az álom minden részletére, vagyis anélkül jutunk el az álom üzenetéhez, hogy a szimbolikus képek pontosabb azonosítást nyernének. Felvetődik a kérdés, hogy elnyeri-e az álomjelenet jelentésbeli totalitását? Az epizód átmeneti értelmet nyer. További interpretációs megoldások szükségesek a tartalmak kibontásához – pl. referenciaszövegek bevonásával lehetséges értelmezni az álomjelenetek képeit.

²² Vizsgálódásunk során Franz L. Stanzel három elbeszélő szituációja leírásához használt tartalmakat, szempontokat dolgoztuk fel kutatási témánk kidolgozása kapcsán [BERNÁTH, 2006, 183-184.]

A *Hattyúlovag énekéből*²³ származó harci jelenetet megjelenítő példával jól érzékelhetők az első két szinten megvalósuló hasonlóságok:

expozíció	reexpozíció
Bouillon várát nagy erdők vették körül az egyik erdőtől négy oroszlán szaladt ki egy másiktól három ördögi termetű medve majd két repülő sárkány ijesztett rájuk Mindezek után ebek és agarak következtek több, mint 30 ezren voltak [...] acélkardjával az egyik oroszlánra sújtott és úgy elröpítette a fejét, hogy semmi esélye nem volt megmenekülni	a várát erdők övezték az egyik erdőtől négy oroszlán szaladt ki melyeket három medve és két repülő sárkány követett ebek és agarak követték azokat több, mint 30 ezer volt belőlük [...] éles kardommal ütést mértem az egyik oroszlánra úgy, hogy a zöldellő növényzetbe repült a feje

A második szöveg az első narratív ismétlése, tartalmi elemeit tekintve akár felcserélhető is lehetne a két rész²⁴. Láthatjuk, hogy az expozíciós és reexpozíciós szövegek közötti konformitás nemcsak a tartalmi elemek, hanem azok kifejezésmódjainak összeegyeztethetőségében nyilvánul meg. Csupán néhány jelző, apró részlet bukkan elő, vagy átformálódik a szövegszerkesztés, ami a szöveg információtartalmát a legcsekélyebb mértékben sem változtatja meg, még ha a második esetben a szubjektivitás átütőbb erejű is. Megállapíthatjuk, hogy az elbeszélő-narrátor és az álmodó között nincsen distancia, a második szubjektivitása nem akkora mértékű, hogy eltérő nézőpontot képviselne, ez abban nyilvánul meg, hogy hasonló módon utalnak a megjelenített szereplők cselekvéseire, a leírások is egybevágóak.

IV.3. A harmadik elbeszélő struktúra

*Vulgáta-ciklus*²⁵ részét képező 13. századi prózaregényben, a *Queste del Saint Graal*-ban található Bohort álma jól demonstrálja a harmadik álomelbeszélő struktúránkat. Bohort, Artúr király szent Grál keresésére vállalkozó egyik kiváló lovagja, társaival együtt több álmot is lát, amelyek segítik a spirituális versenyben való eredményességüket. Két madár jelenik meg a lovag előtt, egy hattyú és egy varjú. Bohort első álmában megjelenő két

²³ *LA CHANSON DE CHEVALIER AU CYGNE*, 5803-5913 sorok. « Que tot entor Buillon croissoient bois plenier. De l un des bois issoient .IIII. lion corsier, / Et d autre part .III. ors, dressé com aversier, / Et doi dragon volant, qui les font esmaier. / En aprës lui venoient et vautre et levrier! / Che li samble qu il fussent plus de .XXX. millier. / [...] I. des lions feroit de l espée d achier; / La teste en fist voler, c ainc n i ot recovrier; ».

²⁴ Jean-Daniel Gollut feljebb idézett tanulmányában auktoriális és reexpozíciós résznek nevezi az említett szövegrészeket, melyek felcserélhetősége tekintetében tett megállapítását jelen tanulmány is nyugtázza.

²⁵ A *Vulgáta-ciklust* más néven *Lancelot-Graal ciklusnak* is nevezzük, három *Lancelot* történetét feldolgozó regényt fog össze: *Lancelot en prose*, *La Queste del Saint Graal*, *La mort le roi Artu*.

madár értelmezése kapcsán hezitál az olvasó, ami nem csoda, hiszen először maga az álmodó is belefut a szerző által állított allegorikus csapdába, és félreérti azok jelentését. A spirituális tisztaságot sugárzó gyönyörű, hófehér hattyú éles kontrasztot képez az ördögi tollazattal megáldott varjúval szemben. Az első vakító fehérsége nagylelkű természettel párosul, ezáltal azt a képzetet kelti hősünkben, hogy Isten küldötte kereste fel. A madár ígéretet tesz arra, ha szolgálatába áll, olyan széppé teszi, mint ő maga, és a föld minden gazdagságával elhalmozza. A második távolságtartóan, minden nyájasságot mellőzve szintén a szolgálatára szólítja fel, és figyelmezteti, hogy ne hagyja magát megtéveszteni fekete színe által. Bohort égi jelként értelmezi álmát, viszont nem érti pontosan annak jelenését.

Az *expozíciós* részben tanúi lehetünk a madarak külső leírásának, a narrátor szó szerint idézi mindkettő szavait. Megtudjuk, hogy Bohort tanácstalanul áll a látottak értelmezése kapcsán. Ezt követően Bohort találkozik egy remetével, akivel megosztja álomképei tartalmát. Viszont az álmodó személyes elbeszélése helyett egy mondat utal a *reexpozíciós* rész jelenlétére. « *Bohort lui narra mot à mot ce qu'il avait vu et entendu* », vagyis « *Bohort szó szerint elmesélte, mit látott és mit hallott* ». Láthatjuk, hogy a szerző nem ismételteti meg szubjektív nézőpontba helyezve az álom egészét, csupán utal a mesélés aktusára, annak hitelességét hangsúlyozza, hiszen a lovag « szóról szóra » teszi azt. Megspórolva a reexpozíciós ismétlést, felgyorsul a cselekmény, kevesebb a hatásfokozó tevékenység, gyorsabban eljutunk az üzenetig. Összességében az *expozíciós* szöveg tartalmainak *implicit felidézése*²⁶ történik.

Ezt követően, az álomfejtést célzó *interpretációs* részben a remete beszél. Szavaiban az első történet elemei visszaköszönnek, bár már nem szó szerint, mivel beépíti a hallottakat moralizáló tanításába, így a jelentésük kitágul, konkretizálódik, a remete értelmező tevékenységének köszönhetően új kontextusba helyeződik.

KONKLÚZIÓ

Az álomképek narrációja kötött szervezőelv szerint működik, feltételezhetjük, hogy a szerzők egymásra hatottak az álomjelenetek megkonstruálását illetően. Sok esetben a cselekménysor képi tartalmi anaforikusan megismétlődnek, tehát az olvasó egy művön belül többször is találkozik egyazon álomeseményre vonatkozó utalásokkal, némelykor teljes képsorok felidézésével, hol a szerző, hol az álmodó, hol az álomfejtő interpretálásában.

Ha az elbeszélés egy egyedi „nyelvjáték” Wittgenstein szavaival élve, akkor az mindig egy „élettevékenység” vagy egy életforma²⁷ is. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy az álomjeleneteink az álmodók életformájával összekapcsolódó jelenségek. Vagyis az álmodó mindig egy kiválasztott, magas rangú személy vagy egy kaland sikeres teljesítésére törekvő lovag. Az álomelbeszéléseknek segítő jellegük van, hogy a szóban forgó szereplő élettevékenységeit az Isteni akaratnak megfelelően hajtsa végre, illetve a helyes döntés meghozatalával, vagy egy fontos dologra való „ráébredés” célzatával javítson jelenlegi helyzetén, „életformáján”.

²⁶ A Gollut-féle „implicit megkettőződés” (redoublement narratif) kifejezést, „implicit felidézés” kifejezésre cserélnénk, hiszen az elbeszélés aktusára való utalás történik.

²⁷ WITTGENSTEIN, 23§.

Irodalomjegyzék

Idézett tanulmányok:

Bernáth Árpád, Orosz Magdolna, Radek Tünde, Rác Gabriella, Tőkei Éva, *Irodalom, irodalomtudomány, irodalmi szövegelemzés*, Budapest, Bölcsész Konzorcium, 2006, p.183-184.

Demaules Mireille, Le prophète et le glossateur: Merlin et l'interprétation des rêves, In: Labbé Alain, Lacroix Daniel-W, Bouchet Florence, Gontero Valérie (szerk.): *Ecritures médiévales, conjoncture et sénéfiance*, Littératures 53. szám, Labbé Alain, Lacroix Daniel-W, Bouchet Florence, Gontero Valérie (szerk.), Toulouse, Presses Universitaire du Mirail, 2005, p. 107-122.

Gollut Jean-Daniel, « Songes de la littérature épique et romanesque en ancien français. Aspect de la narration » In: Corbellari Alain, Tilliette Jean-Yves (szerk.): *Le rêve médiéval*, « Recherches et rencontres » 25. szám, Genève, Droz, 2007, p. 37-52.

Halász Katalin, A párviadal, Elbeszélés és szerkezet Chrétien de Troyes regényeiben, *Modern filológiai füzetek* 42., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988, p.145.

Pomel Fabienne, *Les voies de l'au-delà et l'essor de l'allégorie au Moyen Age*, VI. fejezet, Du songe visionnaire au songe littéraire, in: *Forme et signification du rêve dans la littérature romanesque des XIIe et XIIIe siècles* (doktori disszertáció), Paris, Champion, 2001., p. 249.

Wittgenstein Ludvig, *Logikai-filozófiai értekezés* (fordította: [Neumer Katalin](#)), Budapest, [Atlantisz Könyvkiadó](#), 2004, 23§, p.131.

Források:

Bérout, *Le Roman de Tristan (Trisztán regénye)*, Philippe Walter, Daniel Lacroix (ford. és kiad.), Paris, Le Livre de Poche (collection « Lettres gothiques », 4521. szám), Librairie générale française, 1989, 119.

Chrétien de Troyes, *Erec et Énide*, VI. fejezet, 334.

La Chanson de Roland, fordította, az előszót és a jegyzeteket, kommentárokat készítette Moignet Gérard, Bibliothèque Bordas, 1969, 72.

La Chanson du Chevalier au Cygne et de Godefroid de Bouillon (A Hattyúlovag és Godefroid de Bouillon éneke) Hippeau Célestin (kiad.), Paris, Auguste Aubry, 1874.

La Prise d'Antioche (Antiochia ostroma), In: Suzanne Duparc-Quioc (kiad.), « Documents relatifs à l'histoire des Croisades publiés par l'Académie des inscriptions et belles-lettres XI », Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1976, 6611-6628.

Le Livre du Graal (A Grál könyve), In: Poirion Daniel, Walter Philippe (szerk.), « *Littérature française du Moyen Âge* » sorozat, 1. kötet, Paris, Gallimard, 2001.

Le Roland Occitan, Gouiran Gérard, Lafont Robert (kiadta és ford.), In: Zumthor Paul (szerk.), « *Bibliothèque médiévale* » sorozat, 10/18. szám, Paris, Christian Bourgeois Éditeur, 1991, 13-15; 24-31.

Guillaume de Palerne, Micha Alexandre (kiad.), Dionne J. et Lepage Y. (ford.), Genève, Librairie Droz S. A., « Textes littéraires français », 1990, 4714-4873. sorok.

Roland à Saragosse (Roland Saragosában), Mario Roques (kiad.), Paris, Champion, 1956.

Roman d'Alexandre, Laurence Harf-Lancner (kiad.), Paris, Le Livre de Poche, 1994, 7307-7308 sorok.

Németh Linda, doktorandusz hallgató

Munkahely: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, Bölcsészettudományi Kar,
Irodalomtudományi Doktori Iskola, Francia irodalom a középkortól a felvilágosodásig
program

Cím: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A

E-mail: nemeth.linda@pte.hu

The effect of the level of motivation for activation and inhibition on the quality of sleep among students of Warsaw Universities

mgr Nina Andersz

Faculty of Psychology, University of Warsaw, Poland

Abstract

Temperament and personality traits are associated with an individual's general health. The quality of life and the quality of sleep are crucial components of it. However, current evaluation claims that average sleep quality among young people, especially students, is above the optimal level. The main purpose of the study was to investigate the associations between the level of activation of Behavioral Activation and Inhibition Systems (which characterize personality according to Gray's theory) and quality of sleep. The additional purpose of the study was to estimate the quality of sleep among students of Warsaw universities and compare the said quality to students from other countries. Participants (n=223) were assessed using Pittsburgh Sleep Quality Index (PSQI), BIS/BAS Scales and a survey concerning their sleep habits and sleep deprivation. The relationship between behavioral activation and inhibition and sleep quality was evaluated. The level of behavioral inhibition was positively associated with PSQI score and, consequently, negatively associated with sleep quality. The average sleep quality among students was above optimal level but significant differences between sexes were observed. Female participants reported poor sleep quality and their sleep quality was significantly worse than the said quality among men. The survey revealed the sample causes of the observed state. 97,3 % of participants took activities in the nighttime, which led to sleep deprivation, and were aware of negative consequences of their decisions. The sleep quality of Polish students measured by PSQI is equivalent in comparison to similar available data. These results suggest that sleep deprivation is a commonly accepted way to save time while completing another task. College students are prone to suffer from sleep problems. Selected personality traits constitute important risk factors.

Keywords: *Behavioral Activation System, Behavioral Inhibition System, Sleep Quality.*

1. Introduction

In health psychology, personality is considered a predictor of individual's general health and well-being. Personality factors may lead to certain behaviors, some of which may be good for health, but others may constitute danger.

The quality of sleep is one of the crucial components of health and well-being. People need varying amounts of sleep and they prefer different sleep patterns. What they have in common is the need of optimal amount of sleep, preferably during night and uninterrupted (Buysse, Reynolds, Monk, Berman, Kupfer, 1989). Sleep quality is associated with increased health care costs, poor general health and absence from work (Cheng, Shih, Lee, Hou, Chen, Chen, Yang, Yang, 2012). Sleep-related problems often remain undetected, so the significance of a lack of good sleep quality is still one of largely unidentified public health issues (Aloba, Adewya, Ola, Mapayi, 2007). At the same time,

lifestyle of many people requires sleep deprivation in order to accomplish life goals (Ahrberg, Dresler, Niedermaier, Steiger, Genzel, 2012). In addition, current evaluation claims that average sleep quality among young people is above optimal level.

In spite of knowledge about negative effects of poor sleep quality on cognitive performance, many students decide to sleep less in order to study (Ahrberg, Dresler, Niedermaier, Steiger, Genzel, 2012). According to Thacher (2008) more than 60% of students participating in research willingly resigned from sleep for 24 hours at least once. Studying and working at the same time and a lack of will to resign from social life and entertainment are considered the main causes of insufficient sleep duration among students (Aloba, Adewya, Ola, Mapayi, 2007; Pallos, Gergly, Yamada, Miyazaki, Okawa, 2005; Pallos, Gergly, Yamada, Miyazaki, Okkawa, 2007).

Gray's biopsychosocial theory of personality was already used to explain why people take risky health behaviors (Braddock, Dillard, Voight, Stephenson, Sopory, Anderson, 2011). Global sleep quality is also considered an important moderator of experienced consequences of risky health behaviors i.e. heavy alcohol drinking (Kenney, LaBrie, Hummer, Pham, 2012). Intentional sleep deprivation is one of the risky health behaviors which may be explained by personality factors. Possible associations between Behavioral Activation and Inhibition and sleep quality may be useful for better understanding of the cause of sleep disturbances. According to Gray's theory, behavioral activity is controlled by two systems. BIS is related to sensitivity to punishment and an individual with highly activated BIS is thought to avoid new or difficult situations. BAS is related to sensitivity to reward and tendency to approach stimulus or actively seek pleasure (Carver, White, 1994; Garcia, 2010).

The main purpose of the study was to estimate the quality of sleep among students of Warsaw universities and investigate possible associations between the level of activation of Behavioral Activation and Inhibition Systems (BAS and BIS) and the quality of sleep.

2. Materials and Methods

2.1. Subjects

223 students of Warsaw universities participated in the experiment. There were 136 women and 87 men ranging in age from 18 to 33 ($M=21.49$; $SD=2.2$).

2.2. Measures

The study used Pittsburgh Sleep Quality Index (PSQI) and BIS/BAS Scales. In addition, participants completed paper-and-pencil survey concerning their sleep habits and sleep deprivation.

Carver and White's (1994) BIS/BAS questionnaire in Polish adaptation of Agata Wytykowska (Muller, Wytykowska, 2005) was used to assess individual differences in BIS and BAS sensitivity. There is one BIS scale and three BAS scales: BAS Drive scale, BAS Fun Seeking scale and BAS Reward Responsiveness scale. The responses are collected using a four-point scale (1=strongly agree to 4=strongly disagree). Activation of BAS D reflects the tendency to pursuit desired goals, BAS FS is a measure of desire to approach potentially rewarding events and BAS RR is thought to be related to focus on positive responses and anticipation of reward.

Pittsburgh Sleep Quality Index (PSQI) is a questionnaire which assesses sleep quality from the previous month. PSQI consists of 19 questions for self-assessment and five questions which are designed for the person who sleeps with the respondent in one

room. The last five questions are not part of the PSQI result, but they are used in clinical practice. The result may vary from 0 to 21. The higher the note, the poorer sleep quality. According to authors of the questionnaire, results above 5 points means that sleep quality is not adequate (Buysse, Reynolds, Monk, Berman, Kupfer, 1988).

2.3 Results

The participants were asked to fill in a set of questionnaires which consist of: the survey, BIS/BAS Scale and Pittsburgh Sleep Quality Index (PSQI). Each set included the description of the experiment. The research took place in groups before lectures.

3. Results

The mean global PSQI score was 5,5 (SD=2.68) with a range of 0-14. Table 1 shows descriptive statistics for PSQI.

Table 1. Descriptive statistics for PSQI

Scale	Minimum value	Maximum value	X	SD	N
PSQI	0	14	5.5	2.68	223

The average sleep quality among students was above optimal level, but significant differences between sexes were observed. The median weight for men and women were 96.02 and 122.2 respectively. Female participants reported poor sleep quality (PSQI>5) and their sleep quality was significantly worse than the said quality among men (U=4525.5; p<0.01).

The means, standard deviations and range of scores for the BIS/BAS Scales are provided in Table 2.

Table 2. Descriptive statistics for BIS/BAS Scales

Scale	Minimum value	Maximum value	X	SD	N
BAS Drive	4	16	10.22	2.61	223
BAS Fun Seeking	4	16	11.31	2.57	223
BAS Reward Responsiveness	8	20	16.52	2.43	223
BIS	9	28	21.61	4.19	223

From 223 participants, 217 (97.3%) took activities during nighttime, which led to sleep deprivation. The activities mostly included: social life (206, 92%), various forms of entertainment (206, 92%), studying for university classes (204, 91%). 163 of participants (73%) took activities leading to improvement of various skills. 131 of participants (59%) reported that they could not sleep enough because of the work load and 25 (11%) reported different reasons.

The relationship between behavioral activation and inhibition and sleep quality was evaluated. The level of behavioral inhibition was positively associated with PSQI score and, consequently, negatively associated with sleep quality (rs=0.259, p<0.05). Higher BIS activation is associated with poorer sleep quality. After dividing participants into two

groups, the criterion being sex, the correlation remained significant only for males ($r_s = 0.228$; $p < 0.05$). Among women, the association was not statistically significant ($r_s = 0.166$; $p = 0.054$). The correlations between activation of behavioral systems and sleep quality are provided in Table 3.

Table 3. Correlation between activation of behavioral systems and sleep quality

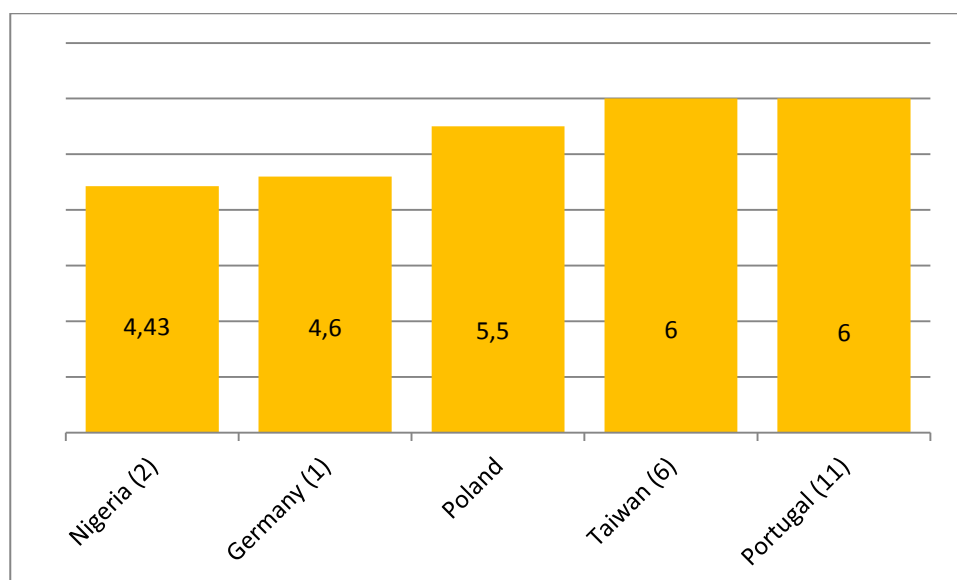
Scale	PSQI		
	All	Women	Men
BAS D	-0.047	-0.043	0.008
BAS FS	0.09	0.045	0.163
BAS RR	0.009	-0.122	0.137
BIS	0.259** $p < 0.01$	0.166 $p = 0.054$	0.228* $p < 0.05$

4. Conclusion

The analysis revealed a negative correlation between sleep quality and activation of BIS. Highly activated Behavioral Inhibition System is associated with poorer sleep quality measured by PSQI questionnaire. High level of BIS activation is also associated with a negative affect (Heponiemi, Keltikangas-Jarvinen, Puttonen, Ravaja, 2003; Erdle, Rushton, 2010). Anxiety and stress regularly experienced by an individual may also lead to sleep disturbances (Sing, Wong, 2010).

Participants reported average sleep quality to be lower than optimal level. Mean value of PSQI near or beyond the level which is associated with sleep disturbances is not limited only to Polish college students. Figure 1 shows mean value of PSQI for students in selected countries.

Figure 1. Mean value of PSQI for students in selected countries

Female participants reported significantly worse sleep quality than males. However, their level of BIS activation is not significantly associated with sleep quality. Further research to investigate the cause of the fact is required.

Causes of poor sleep quality in developed countries are mainly high level of stress and workload. In spite of high risk of decreased productivity and cognitive performance, working and skill training instead of sleeping at night is very common (Wells, Vaughn, 2012). The research revealed that sleep deprivation is a commonly accepted way to save time while completing another task among Polish college students.

5. References

1. Ahrberg, K., Dresler, M., Niedermaier, S., Steiger, A. & Genzel, L. (2012). The interaction between sleep quality and academic performance. *Journal of Psychiatric Research*, 46, 1618-1622.
2. Aloba, O. O., Adewuya, A. O., Ola, B. A. & Mapayi, B. M. (2007). Validity of the Pittsburgh Sleep Quality Index (PSQI) among Nigerian university students. *Sleep Medicine*, 8, 266-270.
3. Braddock, K. H., Dillard, J. P., Voight, D. C., Stephenson, M. T., Sopory, P. & Anderson J. W. (2011). Impulsivity partially mediates the relationship between BIS/BAS and risky health behaviours. *Journal of Personality*, 79/4, 794-810.
4. Buysse, D., J., Reynolds, C., F., Monk, T., H., Berman, S., R. & Kupfer, D., J. (1989). The Pittsburgh Sleep Quality Index (PSQI): A new instrument for psychiatric research and practice. *Psychiatry Research*, 28(2), 193-213.
5. Carver, Ch. S. & White, T. L. (1994). Behavioral Inhibition, Behavioral Activation, and Affective Responses to impending reward and punishment: The BIS/BAS Scales. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67/2, 319-333.
6. Cheng, S. H., Shih, Ch., Lee, I. H., Hou, Y., Chen, K. Ch., Chen, K., Yang, Y. K., Yang & Y. Ch. (2012). A study on the sleep quality of incoming university students. *Psychiatry Research*, 197, 270-274.
7. Erdle, S. & Rushton, J. P. (2010). The General Factor of Personality, BIS-BAS, expectations of reward and punishment, self-esteem, and positive and negative affect. *Personality and Individual Differences*, 48, 762-766.
8. Garcia, J., A., B. (2010) Activity of the behavioral activation system and the behavioral inhibition system and psychopathology. *Annuary of Clinical and Health Psychology*, 6, 57-60.
9. Heponiemi, T., Keltikangas-Jarvinen, L., Puttonen, S. & Ravaja, N. (2003). BIS/BAS sensitivity and self-rated affects during experimentally induced stress. *Personality and Individual Differences*, 34, 943-957.
10. Kenney, S. R., LaBrie, J. W., Hummer, J. F. & Pham, A. T. (2012). Global sleep quality as a moderator of alcohol consumption and consequences in college students. *Addictive Behaviors*, 37, 507-512.
11. Marques, D., Gomes, A. A., Meivavia, A., Salgueiro A., Ribeiro, C. C. & Dischler, J. (2013). Reliability and initial validation of the Pittsburgh Sleep Quality Index, European Portuguese version: a preliminary study in a sample of higher education students. *Abstracts/Sleep Medicine*, 14, 140.
12. Muller, J. M. & Wytykowska, A. M. (2005). Psychometric properties and validation of a Polish adaptation of Carver and White's BIS/BAS scales. *Personality and Individual Differences*, 39, 795-805.
13. Pallos, H., Gergly, V., Yamada, N., Miyazaki, S. & Okawa, M. (2005). Exploring the quality of sleep on long-term sojourn: International graduate students in Japan. *Sleep and Biological Rhythms*, 3, 142-148.

14. Pallos, H., Gergly, V., Yamada, N., Miyazaki, S. & Okawa, M. (2007). The quality of sleep and factors associated with poor sleep in Japanese graduate students.. *Sleep and Biological Rhythms*, 5, 234-238.
15. Sing, C. Y. & Wong, W. S. (2010). Prevalence of insomnia and its psychosocial correlates among college students in Hong Kong. *Journal of American College Health*, 59/3, 174-182.
16. Thacher, P. V. (2008). University students and „the all nighter”: Correlates and Patterns of students’ engagement in a single night of total sleep deprivation. *Behavioral Sleep Medicine*, 6, 16-31.
17. Wells, M., E. & Vaughn, B., V. (2012), Poor sleep challenging the health of a nation. *Neurodiagnostic Journal*, 52, 233-249.

Nina Andersz, mgr

Institution: University of Warsaw, Faculty of Psychology

Address: 00-183, Poland, Warsaw, Stawki 5/7

e-mail: nina.andersz@psych.uw.edu.pl

Bruno Latour cselekvő hálózat elméletének alkalmazása a modern tudománykommunikációban

Pintér Dániel Gergő

BME GTK TFFT, MTA SZTAKI
Budapest, Magyarország
2014.

Absztrakt

Az elmúlt évek információrobbanása és a tudomány mediatizálódása felveti a kérdést, hogy a kutatói tevékenység társadalmi támogatottságának növelése érdekében milyen szempontok alapján érdemes egy tudástermeléssel foglalkozó intézménynek kommunikációs és PR-stratégiát alkotni. E tanulmány elsősorban e szempontok meghatározását kívánja támogatni, egy – a *Publikus Tudományfelfogás* (PUS) korábbi modelljeit kiegészítő – perspektíva bemutatásával, mely már nem eszközként, hanem befolyásoló tényezőként tekint a tudósközösségek és a laikus nyilvánosság közötti interakció platformjára. A dolgozat *Bruno Latour: Cselekvő Hálózat Elméletének* (ANT) alkalmazása mellett érvel, mely nem zárja ki sem a humán, sem a tárgyi komponenseket a tudományt alakító ágensek rendszeréből. A tézis szerint a gyorsan fejlődő kommunikációtechnológia önálló szociológiai cselekvőként való definiálása és a tudomány intézményrendszerébe való integrálása segíthet pontosabban megérteni a tudásátadás összetett és sokszínű csatornáinak működését, az ismeretterjesztés hatékonyságát befolyásoló tényezőket, valamint a tudománykommunikáció során megjelenő eltérő érdekeket. A tanulmány gyakorlatban is hasznosítható eredménye, hogy a tudományos tartalmú közlésfolyamattal foglalkozó szakemberek sikeresebben kezelhetik a tudomány kommunikációs rendszerének érdekütközésektől hangos hálózatát és a szereplők között fellépő konfliktusokat.

Kulcsszavak: *Tudománykommunikáció, Publikus Tudományfelfogás, Latour, ANT, Tudományszociológia*

I. Bevezetés a tudománykommunikációba

A tudományos-technikai ismeretek a társadalom fejlődésének legfőbb mozgatórugói: naprakész, helytálló információk nélkül az emberi civilizáció tudása aligha gyarapodna. A körülöttünk létező világ megismeréséhez szükséges elemi kíváncsiság a természettudományos megismerés módszertanát fokozatosan kitágította: a XXI. században már nemcsak a természeti jelenségekre tudunk magyarázatot adni, de számos korszakalkotó jelentőségű technikai vívmány működését is ismerjük. Az információrobbanás folyamatosan bővülő ismerethalmaza komoly kihívást jelent a már meglévő tudásrendszereknek, mely akár újabb tudományos paradigmaváltásokhoz vezethet. A tudománykommunikáció eszköztára ehhez ad segítséget: a tudományos gondolkozásmód terjesztése mellett a tudomány eredményeinek, s a társadalmi életben

betöltött szerepének ismertetése a célja. Feladata, hogy a kutatók, professzorok, akadémikusok tudományról való beszédmódját érthetővé tegye a laikusok számára: üzeneteivel tehát elsősorban a közvéleményt célozza meg. Eszköztára jól mutatja művelőinek összetettségét is: a különböző tudományos kiállításokkal, szabadtéri tudományos fesztiválokkal kezdve a kevésbé látványos megjelenési formáig, a tudományos újságírásig, tudományos médiaproduktumokig jutva számos kommunikációs termék alkotja.

Jelen tanulmány a tudományos kommunikációkutatás rövid történeti áttekintését követően a tudomány mediatizálódásának legfontosabb következményeit és az azokra adott válaszokat keresi. Amellett érvel, hogy a *Publikus Tudományfelfogás* (PUS) nyilvánosság-kutatói közösségek kapcsolatát leíró modelljei hiányosak abban a tekintetben, hogy eszközként, nem pedig befolyásoló tényezőként tekintenek a köztük lévő interakció platformjára. A dolgozat bemutatja, hogy az utóbbi években hogyan vált a kutatók létszükségletévé, hogy finanszírozásuk és munkájuk társadalmi támogatottságának növelése érdekében abban a közegben is igazolják tevékenységüket, amely egyre inkább meghatározza a döntéshozók tájékozódását, vagyis a tömegkommunikációban. A tézis szerint a kommunikációtechnológia önálló szociológiai cselekvőként való definiálása és a tudomány intézményrendszerébe való integrálása segíthet pontosabban megérteni a tudásátadás összetett és sokszínű csatornáinak működését, az ismeretterjesztés hatékonyságát befolyásoló tényezőket, valamint a tudománykommunikáció során megjelenő érdekeket. A média és tudomány rendszerének ilyen komplex összekapcsolásához *Bruno Latour: Cselekvő Hálózat Elméletét* (ANT) használok fel, mely nem zárja ki sem a humán, sem a tárgyi komponenseket a tudományt alakító ágensek rendszeréből. Az elmélet bemutatását és a Publikus Tudományfelfogás modelljeihez kapcsolását követően a tanulmány végül néhány gyakorlati problémát villant fel, melyre megoldást jelenthet, ha e komplex perspektívát nemcsak a tudományos tartalmú közlésfolyamattal foglalkozó szakemberek, de a kutatók is elsajátítják.

A dolgozat nem szociológiai elemzés, hanem társadalomelméleti értekezés, mely nem vállalkozik többre, minthogy bemutassa az ANT szemléletmódját a tudománykommunikációra vonatkoztatva, s érzékeltesse: a tudomány intézményrendszere a kutató-laikus viszony radikális átalakulásával sokkalta inkább egy érdekütközésektől hangos hálózatra hasonlít, mint egymástól független, egyirányú interakciók sokaságára.

II. A tudományos kommunikációkutatásról

A dolgozat második fejezete a közlés ismeretközvetítő szerepéről szól, röviden bemutatja a tudománykommunikáció elméleti alapjait, majd az azt vizsgáló kutatásit terület főbb mérföldköveit. A tudományfilozófusok által a három legfontosabbnak tartott tudásszerző mechanizmus a tapasztalat, a következtetés és a közlés. Bár az utóbbi megbízhatatlansága miatt kisebb szervező erővel bír a tudományos termék előállításában, azonban a tudomány intézményrendszerének belső működésében és a tudás terjesztésében kiemelt szerepet tölt be. A civil lakosság tudományos műveltségét, hétköznapi döntéseit a kutatók kommunikációjának minősége és az interakció csatornája jelentősen befolyásolja. Ismereteink többsége e közlés eltérő formáiból fakad, s tudáskészletünket személyes benyomásaink és következtetéseink jóval kisebb arányban alakítják, mint a befogadott tudományos-technikai üzenetek.¹

A tudományos gondolkozásmód terjesztése, a tudomány eredményeinek, s a társadalmi életben betöltött szerepének ismertetése a tudománykommunikáció feladata, mely a média eszköztára segítségével köti össze a laikus nyilvánosságot a kutatói

¹ KUTROVÁ CZ-LÁNG-ZEMPLÉN 2008, 308.

közösségekkel. Míg a tudományfilozófiában és tudománytörténetben a részterületek jól körülírt fogalomtárra és behatárolható ismereti háttérre épülnek, addig a tudománykommunikáció elsősorban interdiszciplináris elemzésre alkalmas: nemzetközi kutatói között találunk filozófusokat, szociológusokat, kommunikációelmélettel és tömegkommunikációval gyakorlatban is foglalkozókat, internet-kutatókat, társadalomtudósokat egyaránt.

A tudományban zajló kumulatív interakciók hatásait vizsgáló kutatási terület alapjait *Robert K. Merton* és *John Ziman* fektették le, akik a tudomány normarendszerét a társadalmi struktúrába illesztve vizsgálták. Munkásságuk az 1970-es évektől kezdve számos párhuzamosan fejlődő – elsősorban az oktatási rendszert érintő – tudományszociológiai, -történeti, -filozófiai kutatási irányt ihletettek, melyek végül a *Publikus Tudományfelfogás (Public Understanding of Science)* gyakorlati programjában váltak egységes, a tudomány laikusok általi megértését vizsgáló és fejlesztő módszertanná. Magyarországon behatóbban az MTA Filozófiai Kutatóintézetének munkatársai (*Palló Gábor, Nyíri Kristóf, Laky János*), az MTA Kutatásszervezési Intézete (*Tolnai Márton, Mosoniné Fried Judit*) és a BME Filozófia Tanszék műhelyei (*Fehér Márta, Margitay Tihamér, Hronszky Imre*) foglalkoznak a tudományos teljesítmény reprezentálásának elméleti háttérével.

A PUS területe arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen viszonyban áll a lakosság a tudományos termékkel, milyen képet kommunikál a média a tudományról, hogyan és milyen csatornákon, eszköztárak segítségével alakul ki a felek közti bizalom. A *Jane Gregory* és *Steve Miller* nevéhez köthető PUS egyszerre kifejezi „mind a tudomány társadalmi megértésére vonatkozó normatív és gyakorlati meghatározásokat, mind a tudományterület vezérelveit, mind azt a társadalmi és oktatási mozgalmat, amely a probléma felvetése nyomán született; a kifejezés ugyanakkor munkaköri leírás, kutatási terület és gyakorlat akadémikusok és kommunikátorok számára”.²

III. A Publikus Tudományfelfogás két modellje

A Publikus Tudományfelfogás két alapvető modellt használ a tudomány és társadalom kommunikációjának leírására: a *deficit-modellt* és a *kontextus-modellt*, melyek számos tudománynépszerűsítő erőfeszítés irányadó sémájaként a szélesebb társadalom aktív bevonását és a tudományos témák iránti érdektelenség leküzdését célozzák. Tanulmányom második fejezete e két modellel foglalkozik, s összegzi, hogy a laikusok milyen módon találkoznak a különböző tudásformákkal, s a kutatók szerint milyen tényezők befolyásolják a tudományos műveltséget.

A *deficit-modell* abból indul ki, hogy a hétköznapi ember feje üres, vajmi keveset tud az új tudás előállításáról, a kutatási eredmények társadalmi aspektusairól, a tudósok kommunikációs képességei pedig nem elég kielégítőek, hogy ezt ellensúlyozzák.³ A francia tudományszociológus *Bruno Latour* erre használja a *fekete doboz* metaforát, mely szerint a felhasználók nem képesek a tudományos módszerek, eljárások és berendezések bonyolult és zárt egységét áttekinteni, de erre mindaddig nincs is szükség, amíg az jól működik a rutinszerű felhasználások során.⁴ A *deficit-modell* szerint a tudomány elsődleges feladata a megbízható ismeretek hiányának pótlása, így intézményeinek a folyamatos tudástermeléssel párhuzamosan közlés-alapú ismeretterjesztést is célszerű művelnie. A PR-tevékenység mellett a társadalom tudományosságra oktatása-nevelése során a szórakoztatás (*infotainment*) és transzparencia is fontos szempontok: előbbi a minél

² PINTÉR 2013, 23.

³ GREGORY-MILLER 2000, 89.

⁴ LATOUR 1987.

szélesebb körű befogadást és utánpótlás kinevelését segíti, utóbbi pedig a jelentős állami támogatásból működő tudományos intézményrendszer tevékenységét legitimálja.

A *deficit-modell*t számos bíráló érte: egyrészt a kész tudomány befogadására buzdít, ezért nem igazán érdekli, hogy a laikusok mikor érzik szükségét annak, hogy konkrét kérdésekkel a tudomány felé forduljanak; másrészt pedig a laikusok merőben más problémákkal találkoznak, mint a tudósok, így semmi nem támasztja alá a modell mögött meghúzódó azon feltevést, hogy sikeresebbek lennénk a mindennapjaikban, ha több tudományt erőltetnének a fejünkbe.⁵

A Publikus Tudományfelfogás másik modellje már figyelembe veszi, hogy tudomány és nyilvánosság találkozása mindennapi szituációkban, a média csatornáin keresztül történik és a laikusok tudományos érdeklődése a világban való eligazodás problémáinak összességébe illeszkedik. A *kontextus-modell* szerint az emberek feje tele van ismeretszerzési stratégiákkal, s a nyilvánosság csupán konkrét döntési helyzetekben, információszerezés irányából igényel tudományos szakértelmet.⁶ Eszerint a Publikus Tudományfelfogás célja a tudományos és hétköznapi érdekek közös fórumának megteremtése, vagyis minőségi kapcsolat kiépítése a még készülő (és nem csak tankönyvi) tudomány és az állampolgárok között.

IV. A tudomány mediatizálódása

A Publikus Tudományfelfogás fejlődése jól mutatja a tudományos kommunikációkutatás perspektívájának kiszélesedését: a tudomány intézményrendszeréből és a nyilvánosságból álló kezdeti kételemű modell egyre heterogénebbé vált a kommunikációtechnológia fejlődésével és a társadalmi szempontok artikulálásával. (Napjainkra tulajdonképpen már a terminus technicus is megváltozott: PUS helyett egyre inkább PEST-ről, azaz *Public Engagement of Science and Technology*-ről vagy PPS-ről, *Public Participating of Science*-ről érdemes beszélni. Előbbi megpróbál közös platformot létrehozni a konkrét kutatási tevékenységek és a tudományszociológiai interpretációk között⁷, utóbbi pedig a laikusok aktív bevonását jelenti a tudományos döntéshozatalba.) Tanulmányom negyedik fejezete a modern tudománykommunikációban végbemenő folyamatokat tárgyalja, s arra a kérdésre keresi a választ, hogy a globális médiatér hibrid felületei torzítják-e a tudományról alkotott társadalmi képet, vagy segítik az informálódást, és közvetve javítják-e az életminőséget.

A 2000-es évektől nemcsak az ismeretterjesztés lép túl a hagyományos keretein, de a tudomány maga is *mediatizálódik*: az egyetemes tudás beszédmódját, a róla alkotott társadalmi képet, sőt már magát a tudás fogalmát is elkezdték a tudományos interakciónak teret adó médiumok sajátosságai alakítani.⁸ A tudományos ismeretek terjesztésében a média mindig is ambivalens pozíciót foglalt el, hiszen a kritikusok szerint a szórakoztató, könnyen befogadható forma nemcsak megkérdőjelezi a tudomány jelentőségét, de erősen leegyszerűsíti a kutatók bonyolult eredményeit, miközben tömegek számára teszi vonzóvá azokat. A tudósok hagyományos norma- és szabályrendszerét gyakran figyelmen kívül hagyva, az utóbbi években a társadalmi célú tudományos tájékoztatás elkezdte beépíteni az „*edutainment*” és az „*infotainment*” bulvár-ízű fogalmait, így gyakran tisztázatlan marad a különbség a valódi tudomány és a média által tudományosnak beállított, de csupán rendszerezett állítások egyéb formái között.⁹ Nyilvánvaló tehát, hogy a tudományos

⁵ STURGIS-ALLUM 2004.

⁶ GREGORY-MILLER 2000, 98.

⁷ PITRELLI 2003.

⁸ KONDOR 2001 67.

⁹ PINTÉR 2013 19.

tartalmú közlésfolyamat. speciális képességeket és eszköztárat kíván egy olyan komplex „termék”, mint a tudomány népszerűsítésére, és ez gyakran nem egyezik meg a tudomány belső hierarchiájában elfoglalt státusszal. Ennek hatására előfordul, hogy olyan tudósok válnak hiteles és népszerű közszereplőkké, akiket a kutatói vagy akadémikus szcena kevésbé ismer el, s ez a folyamat inverz módon is működik: ezek a médiasztárok a populáris reprezentációiknak köszönhetően a médiában megszerzett kreditjeiket a tudomány társadalmi beágyazottsága miatt végül szakmai elismerésre, kutatói támogatásra váltják.

A szórakoztató televíziós sorozatok, internetes tartalmak, áltudományos irodalmak hatására a közbeszédben is megjelentek az ún. „*New Age tudományok*”, melyek tovább erősítették a tudományos témák egyszerűsítése iránti igényt és a laikus nyilvánosság szenzációéhségét azáltal, hogy speciális és gyakran nem a klasszikus tudományágakba vágó eredményeket állítanak a középpontba. *Bencze Gyula* ezt a jelenséget így összegzi: „*a tudományos ismeretterjesztés ma a manipulatív tömegkultúra része, s kevés kivételtől eltekintve a korrektségre való törekvésnél erősebb motivációja a szenzációkeltés igénye, s a tudomány fetisizálása. Ez pedig kedvez az ilyen bombasztikus, jól hangzó kijelentéseknek, amelyek ugyanakkor sejtelmesebbé és hatásosabbá válhatnak, ha tulajdonképpeni értelmük homályban marad. A manipulatív tömegkultúrában nevelkedett olvasó (néző) pedig éppen erre vágyik: gyorsan fogyasztható szellemi hamburgerre, amely megragadja fantáziáját, de különösebb szellemi erőfeszítést nem kíván tőle.*”¹⁰ A tudástermelés és -átadás e mértékű médiumbefolyásoltsága az utóbbi években bekerült a tudományszociológia főáramába, mely a tudomány kommunikációs pozícióját információs hálózatokon és a nyilvánossággal való együttműködésen belül kezdte értelmezni.¹¹

A tudomány tömegmédiabeli reprezentáltságának változásai azonban nemcsak társadalmi és kulturális szempontból relevánsak, hiszen a fogyasztói igények hatására a tudomány belső viszonyai is elkezdtek átalakulni.¹² A tudományos intézmények szerveződésében egyre hangsúlyosabbá válik a transzparencia, így a kutatói szerepek kibővülésével tudománymenedzseri és marketingfeladatok is hárulnak az intézetek munkatársaira.¹³ Megjelentek a személyek – s nemcsak intézmények – nevei az erőforrás-szerzésért folytatott harcban, s a tudósközösségek megítélésében a tudományművelés érdemi tartalma mellett egyre hangsúlyosabb a kapcsolatépítés során nyújtott teljesítmény is. A *perszonalizációval* párhuzamosan új hatás-, és munkakörök jönnek létre, a tudományos értékelési trend sztenderdjei pedig elasztikussá válnak. Projekttervezéskor megjelennek a civil szempontok, melyek kihatnak a tudományos kutatás tartalmi vonatkozásaira is a témaválasztással kezdve az erőforrás-felhasználáson át szakmai profilokig jutva.¹⁴ „*A tudós finanszírozása és munkájának társadalmi támogatottságának növelése érdekében abban a közegben is igazolnia kell tevékenysége relevanciáját, amely egyre inkább monopolizálja a döntéshozók tájékozódását – tehát a tömegkommunikációban.*”¹⁵

A médiában való megjelenés létszükséglete a tudománynak, ugyanakkor „*klasszikus értékű és kifejeződésű társadalmi intézményként eleve vesztes pozícióban van a médiatermékekkel, érzékenyebb következményekkel a torzításokkal szemben*” (Fábri 2008, 89). Mivel a rohamosan fejlődő kommunikációtechnológia és a *digitalizálódó* médiapiac nemcsak lehetőség, de kényszer is, ezért olyan stratégia kidolgozását igényli, mely képes a

¹⁰ BENCZE 1993.

¹¹ PALLÓ-LAKI 2003.

¹² PALLÓ 2007.

¹³ MOSONINÉ-TOLNAI 2005.

¹⁴ EUROBAROMETER 2005.

¹⁵ FÁBRI 2008, 85.

tudomány évszázados identitását és pozícióját presztízsveszteség nélkül erősíteni. Ehhez azonban a PUS összes szereplőjének tudatosítania kell, hogy a tudomány intézményrendszere a kutató-laikus viszony radikális átalakulásával inkább egy érdekütközésektől hangos hálózatra hasonlít, mint egymástól független, egyirányú interakciók sokaságára.

A tudomány társadalmi pozicionálását kommunikációs és médiakérdésként *Bruno Latour Cselekvő Hálózat Elmélete* (ANT) segít feltenni, mely a PUS modelljeivel szemben nem eszközként, hanem befolyásoló tényezőként tekint az interakció platformjára, így biztosítva lehetőséget a tudomány hálózatába önálló szociológiai cselekvőként integrálni a kommunikációtechnológiát. Mivel az elmúlt években az információátadás körülményei és feltételei meghatározó *aktorrá* nőttek ki magukat a tudomány összetett és sokszínű kapcsolathálózatának működését, s az ismeretterjesztés hatékonyságát illetően, így a tudománykommunikációs szakemberek számára hasznos lehet elsajátítani az ANT szemléletmódját, mely nemcsak a szereplők közt zajló viszonyokat, de céljaikat és konfliktusaikat is láttatni engedi.

V. *Bruno Latour Cselekvő Hálózat Elméletének alkalmazása*

Bruno Latour a tudománytanulmányok egyik legmeghatározóbb alakja: kutatásaira nemcsak a tudományozsociológia, de a filozófia és az antropológia képviselői közül is rengetegen hivatkoznak. Programjának kiindulási pontját a „*laboratory studies*” területe jelentette, ahol a szakemberek napi tevékenységének és tudományos kultúrájának megfigyelésével kidolgozta a tudás antropológiai vizsgálatát.¹⁶ Fókuszában a tudományos elméletek elemzését felváltja a kutatói gyakorlat megfigyelése, így a *makroszintű* magyarázatok helyébe *mikroszintű* cselekvők és az általuk létrehozott szövevényes hálózatok kerültek. Latour elsődleges célja, hogy a tudományról való gondolkodás megszokott, legtöbbször problematikus mechanizmusainak megkerülésével olyan modellt hozzon létre, ami képes a technikai és társadalmi rend megszilárdulásának, mint egymástól elválaszthatatlan, közös folyamatnak a bemutatására.¹⁷ *Cselekvő Hálózat Elméletében* a tudományt nem „*tiszta*” módon, környezetétől, kapcsolati hálózatától markánsan elkülönítve vizsgálja, hanem a társadalommal összefonódó tudományterületek együttes elemzését választva, kialakítja a tudományozsociológia komplexitások tettenérésére törekvő megközelítését.¹⁸

Latour előfeltevése szerint a szociológia képviselői eddig nem definiálták a *cselekvést* és magukat a *cselekvőket* is figyelmen kívül hagyták.¹⁹ Az 1980-as években *Michael Callon*-nal és *John Law*-val erős kritika alá vonták a hagyományos szociológiai nézőpontokat, s létrehoztak egy új interdiszciplináris iskolát, amely felszámolta azt a technikakutatások területén kialakított korábbi módszertant, ami a társadalom alapegységének egy statikus, kívülről definiált, homogén és autonóm tényezőt tekint. Ekkor született munkáiban már a techno-tudományos tevékenység struktúrájának feltérképezésével foglalkozik, s a tudás létrehozását egy intellektuális termék közösségi előállításának hosszú láncolatához hasonlította.²⁰ Megközelítésével nemcsak a társadalmi rendszer mikro- és makroszintje közötti demarkációs vonal veszíti el jelentőségét, de a szociológiaelméletben szembenálló struktúra/cselekvő fogalmak közti határokat is

¹⁶ LATOUR-WOOLGAR 1979.

¹⁷ LATOUR 1999.

¹⁸ NÉMEDI-SZABARI 2005.

¹⁹ LATOUR 2005.

²⁰ LATOUR 1987.

feloldódnak.²¹ Az így létrejövő tudományos hálózat nem veszi figyelembe a politika, gazdaság, társadalom, technika, természet és média közötti választóvonalat, hiszen munkájuk során a kutatók is egyszerre használják e különböző területek elemekeit.

Latour nézőpontjának különlegessége hogy a nem emberi cselekvőknek ugyanolyan ontológiai státuszt tulajdonít, mint az emberi lényeknek, így képes megmutatni, hogy a médiatechnológia beemelése a tudomány rendszerébe, mennyiben borítja fel a különböző szereplők között kialakult egyensúlyt. A Cselekvő Hálózat Elmélet olyan konceptuális keret, amely egyszerre képes integrálni mikro- és makro-, humán és nem humán cselekvőket, így a PUS korábbi modelljeivel szemben nemcsak a tudománykommunikáció szereplőit tekinti meghatározónak az interakció során, de az információátadás platformját is. Központi gondolata, hogy e *hibrid* cselekvések nem vezethetők vissza önálló döntésekre, ezért nem az egyes aktorokat, hanem az általuk meghatározott, rendkívül összetett hálózatot és annak heterogén összetevőit kell vizsgálat alá vonni.

A gyakorlatban ez úgy jelenik meg, hogy nemcsak az adott tudós céljait vagy a laikus nyilvánosság attitűdjeit elemezzük externális tényezőktől függetlenül, hanem az alanyok reflektív relációit és e relációknak teret adó csatornát is górcső alá vesszük. A tudomány hálózatának sokfélesége természetesen több dolgot is jelenthet: egyrészt az elemek heterogenitását, melyek során a humán tényezők mellett ismeretszerzési technikák, konkrét tárgyak, összetett tudáskészletek is megjelennek; másrészt kapcsolataik heterogenitását, azt, hogy viszonyaik nem vizsgálhatók az egymástól különállónak tekintett társadalmi, gazdasági, politikai, természeti vagy kommunikációs dimenzióban. Például a „*média*” kifejezés nem egy egyenszilárdságú homogén aktort jelöl, hiszen más szervező elvei vannak egy közszolgálati televízió-csatornának, mint egy online bulvárújságnak. Az eredmények disszeminálását előíró projektszabványok pedig meghatározhatják a tudomány kommunikációját, ezért értelmetlen a különböző rendszereket – esetünkben a tudománypolitikai szabályozástól - izoláltan vizsgálni.

Amennyiben a tudománykommunikáció fejlesztése céljából alkalmazzuk az ANT-t, akkor nem elegendő a tudomány kapcsolatrendszerében történeteket néhány globális okkal magyarázni, hisz azok lokális *transzlációkra* vezethetők vissza. Az elemzés során arra kell válaszolni, hogy e kommunikációs hálózat pontosan miből és hogyan jön létre lépésről-lépésre.²² Ahhoz, hogy a tudomány intézményrendszerének összetett kapcsolati hálózatát megértsük, mindenekelőtt a hálózatok alkotórészeinek két alapvető típusa között érdemes különbséget tennünk.²³ Az egyik típusba a hálózatok *alanyai tartoznak*, melyeket *abszolút* és *normatív* ismérvek alapján határozzuk meg és empirikus vizsgálatok segítségével ruházunk fel különböző tulajdonságokkal, majd e jellemzők alapján osztályozzuk, csoportosítjuk az elemeket. Ezek - ahogy arra már korábban is utaltam - lehetnek egyének, csoportok, szervezetek, de akár az őket összekötő kommunikációs technológia, a jogszabályi háttér, az egyetem iskolapadja vagy a kutató mikroszkópja is ide tartozhat. Ezzel szemben a *relációs* fogalmakat használó szociológiai megközelítések vizsgálati tárgyát nem az egyes elemek külön-külön analizált tulajdonságai, hanem az elemek közötti *viszonyok* (relációk, kötődések, kapcsolatok) adják, melyek gyakran konfliktusok színhelyei is a hatalmi, anyagi vagy érzelmi szempontból ellenérdekelt felek *implicit* értékrendbeli vagy kulturális különbségei miatt. Latour az ANT-ben ez utóbbira fekteti a hangsúlyt, de a heterogén elemek közötti heterogén kapcsolatokat cselekvésként értelmezi. Instabil és flexibilis *aktor*-fogalma a működési rendszertől nem elkülöníthető entitást jelöl,

²¹ SZABARI 2007.

²² CALLON 1987.

²³ FARARO 1987.

mely átteszi a vizsgálati fókuszot az alany jellemzéséről a hálózat különböző elemeinek *szinergiájából* fakadó társadalmi jelenségekre.²⁴

Latour cselekvőfogalmának leghangsúlyosabb jellemzői közé tartozik, hogy az *aktor* a környezetétől függően hozza meg döntéseit. A hálózat nemcsak kiterjeszti a cselekvő akaratát, de meg is változtathatja a cselekvés kimenetelét; így e két ellentétes folyamat miatt elmosódik a cselekvő határa. A tudománykommunikáció latouri értelmezésében tehát nem egy konkrét interakciót és egy meghatározott időre, meghatározott céllal működtetett csatornát vizsgálunk a tudós és laikus interakciójában, hanem az interakció előzményeit, szempontjait, valamint a közlés-alapú információátadást meghatározó tényezőket is. A tudomány művelése szempontjából ez azt jelenti, hogy a kutatóknak eredményeik közzétételekor már nemcsak a küldő és a befogadó igényeit, de a kommunikációs csatorna elvárásait és a tudomány rendszerének sokszínű ágenseit (médiaplatform, intézményi beszámoló, tudománypolitikai- vagy jogi szabályozások, stb.) is érdemes szem előtt tartani

Mindent összevetve elmondhatjuk, hogy tudománykommunikációs stratégiaalkotás során a fókuszot a „*ki cselekszik*” kérdésről érdemes áthelyezni a „*mi történik*” kérdésre, hiszen a társadalmi jelenségek gyakran a hálózat különböző elemeinek összjátékából származó következményként jönnek létre.²⁵ Az ANT nem tételez fel sem stabil aktorokat, sem stabil cselekvési háttérrel, sem stabil érdekeket: a tudománykommunikáció hálózata és a konkrét cselekvő folyamatosan egymásra ható kapcsolatban állnak, korlátaikkal és lehetőségeikkel újra és újra létrehozzák egymást; alakítják céljaikat és hatalmi viszonyaikat.²⁶ A hálózat egy elemének változása – esetünkben a tudomány mediatiszálódása - tehát maga után vonhatja a többi változását is.

6. Összegzés és néhány gyakorlati probléma

Latour *kollektivista* elméletének lényege – miszerint a tudomány intézményei mellett a tudományon „kívüli” szereplők alkotnak egy cselekvési közösséget - a modern tudománykommunikáció és -menedzsment alapját képezheti. Ez – a tudományt sajátos érrendszerként meghatározó, – dinamikusan változó koncepció a laikus nyilvánosság szempontjából nagy jelentőséggel felruházott, komoly technológiai háttérapparátust igénylő, jelentős anyagi forrásból finanszírozott kutatások hatékony működtetésének feltételeit és egy-egy eredmény elfogadtatása körüli konfliktusokat is képes leírni.

Amennyiben a médiatechnológiát a tudományos rendszer integrált meghatározójaként szemléljük, megérthetjük a beleszólás, aktív részvétel társadalmi igényét kiváltó okokat (*Public Participating of Science*), a kutatók közötti kommunikációs verseny célját, s felismerhetjük a médiarendszer tudománypolitikára és oktatásra gyakorolt hatását. Latour segítségével nemcsak detektálhatjuk a tudományos ismeretterjesztés hatékonyságát befolyásoló tényezőket, de rádöbbenhetünk a tudománykommunikáció kanonizáló erejére is. Az ANT vizsgálati kerete lehetőséget nyújt új szemmel tekinteni a tudományos interakcióra, megérteni a tudásátadással és értékteremtéssel foglalkozó szakmai közösségek érdekeit, csökkenteni a média torzításait, s hosszútávon fejleszteni a tudósok és civilek között lévő interakciót.

²⁴ CALLON 1987.

²⁵ LAW-HASSARD 2004.

²⁶ SZABARI 2007.

Irodalomjegyzék

- Bencze Gyula: Valahol és Európában? Természet Világa, 1993. 4. sz.
- Callon, Michel. 1987. „Society in the Making: the Study of Technology as a Tool for Sociological Analysis.” In *New Directions in the Sociology and History of Technology*, ed. Wiebe E. Bijker, Thomas P. Hughes, and Trevor Pinch, 93.
- Fábri, György. 2008. *Tudomány és politika új találkozási pontja: a tömegmédiá.* Budapest Typotex 81-92. http://www.typotex.hu/upload/book/1251/tud&pol_fabri.pdf.
- Fararo, T. J. Skvoretz, J. *Unification Research Programs: Integrating Two Structural Theories. American Journal of Sociology*, vol. 92. No. 5. (1987). 1987. pp. 1183-1209.
- Gregory, Jane and Steve Miller. 1998. *Science in Public: Communication, Culture, and Credibility.* New York: Plenum Trade. 11-17., 88-98.
- Kondor, Zsuzsa. 2001. „A kommunikációtechnológia változásai és a tudományos gondolkodás átalakulása.” *Világosság* : 2001/7-9., 67-69.
- Kutrovácz, Gábor and Láng Benedek and Zemplén Gábor. 2008. *A tudomány határai.* Budapest: Typotex. 307-333.
- Latour, Bruno and Steve Woolgar. 1979. *Laboratory Life. The Social Construction of Scientific Facts.* London: Sage Publications.
- Latour, Bruno. 1987. *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society.* Cambridge: Harvard University Press. 258.
- Latour, Bruno. 1999b. *Sosem voltunk modernek.* Budapest: Osiris–Gondolat Kiadó.
- Latour, Bruno. 2005. *Reassembling the Social An Introduction to Actor-Network-Theory.* Oxford: Oxford University Press.
- Latour, Bruno. 2005. *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory.* Oxford: Oxford University Press. 101-102.
- Law, Jhon and Jhon Hassard. 2004. *Actor Network Theory and After.* Oxford: Blackwell.
- Mosoniné Fried, Judit and Tolnai Márk eds. 2005. *A tudományon kívül és belül.* Budapest: MTA Kutatásszervezési Intézet.
- Nico Pitrelli: The crisis of the "Public Understanding of Science" in Great Britain 2003
- Palló, Gábor and Laki János. 2003. „New Communication Media and Scientific Change.” In Nyíri, Kristóf ed. *Mobile Communication: Essays on Cognition and Community. Communications in the 21st century.* Wien: Passagen Verlag. 185-209.
- Palló, Gábor. 2007. „Testimony, Pictures and the Credibility of Science in the Mobil Age” In Nyíri, Kristóf ed. *Mobile Studies: Paradigms and Perspectives.* Vienna: Passagen Verlag.
- Pintér, Dániel Gergő. 2013. „A tudományos tartalmú közlésfolyamat a globális médiatérben.” *PEME, Tudományos Próbapálya 23.* ISBN 979-963-88433-8-8
- Sokal, Alan and Jean Bricmont. 2000. *Intellektuális imposztorok.* In *Tudományfilozófia: Szöveggyűjtemény.* Budapest: Typotex Kiadó. 427-446.
- Sturgis, Patrick and Allum, Nick (2004) Science in society: re-evaluating the deficit model of public understanding. *Public Understanding of Science*, 13, (1), 55-75.
- Sz. n., 2005. *A tudományos információkról való tájékozódásban a média szerepéről* lásd: Eurobarométer
- Szabari Veronika. 2007. „A társulások szociológiája.” *Szociológiai Szemle* 1-2: 41-59.
- Vera, Szabari. 2005. „Bruno Latour tudományképe és a szociológia.” In *Kötő-jelek*, ed. Némedi Dénes and Szabari Vera, 27-41. Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola.

Pintér Dániel Gergő, doktorandusz hallgató
Munkahely: BME GTK, Filozófia Tanszék, Tudománytörténet és Tudományfilozófia
Doktori Iskola
Cím: 1111. Magyarország, Budapest. Egry József utca 1., E épület 6. emelet 610.
E-mail: pinter.daniel.gergo@sztaki.mta.hu

Rajk László elvtárstól a „Rajk-bandáig” Rajkkal kapcsolatos attitűdvizsgálat Rákosi Mátyás nyomtatott beszédeiben

Porkoláb Ádám

Pécsi Tudományegyetem
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Alkalmazott Nyelvészeti Program

Absztrakt

Tanulmányomban Rákosi Mátyás kommunista vezető pályafutásának talán legvitatottabb elemét, az 1949-ben lezajlott Rajk-per nyelvi kontsruktumait vizsgáltam meg. Elemzésem tárgya Rákosi írott, nyomtatásban megjelent szónoki beszédei voltak, amelyeket abból a szempontból vettem górcső alá, hogy a diktátor megjegyzései Rajk László nyelvi értelemben vett homlokzatát mennyire veszélyeztették. A hozzáférhető szövegtörzs Rákosi Mátyás beszédeinek öt kötete volt, amelyek a Rajk-per előtt, illetve közvetlenül utána jelentek meg (1945-1951). Tanulmányomban bemutatom azt a folyamatot, amelyben ugyanaz az ember a Rákosi-beszédekben „Rajk László elvtársból” végül a „Rajk-banda” vezetőjévé válik.

Írásomban nyelvi-statisztikai eszközök segítségével kísérletet tettem a Rákosi–Rajk-viszony lehetséges csomópontjainak felvázolására, datálására és értelmezésére. Saját hipotézist állítottam fel Rajk narratív megjelenési stratégiájáról, majd összevettem ezt a szovjet diktatúra nyelvi eszköztárával. Tipikusnak tekinthető például a negatív konnotációjú szavak összekapcsolása a kegyvesztettek nevével. Rajk esetében is így van: a „banda” szó elhelyezi őt a bűnözéssel kapcsolatos szemantikai mezőben, melyet az állandó ismétlés csak felerősít.

Következtetésem abba az irányba mutattak, hogy Rákosi nagyrészt a Sztálin-érában bevettnek számító gyűlöletbeszéd jellemzőit működtette Rajk László esetében is. A szovjet minta erőteljes behatását nem csak saját kutatási adataim, hanem a történelmi tények és dokumentumok is igazolják.

Kulcsszavak: *attitűdvizsgálat, homlokzat, szociolingvisztika, forrásvizsgálat*

Abstract

In my pilot study I examined perhaps the most controversial element of communist leader, Matyas Rakosi's career: the language constructs of the Rajk-trial (1949). The subject of my analysis was printed, rhetorical speeches by Rakosi and they were investigated in terms of how they jeopardized Laszlo Rajk's „face” in a linguistic sense (Goffman 1981). The available corpus of Matyas Rakosi's speeches was contained in five volumes, which are published before and shortly after the Rajk-trial (1945-1951). This study tries to explain the process during which „comrade Laszlo Rajk” in the written speeches of Rakosi finally became „leader of the Rajk gang”.

This pilot study uses linguistic and statistical tools, and it attempts to interpret the Rakosi-Rajk relationship. I make my own hypothesis and I compare it to the Soviet dictatorship's language toolkit. The negative connotations of words (such as linking a disgraced name)

was typical. It is the same in the Rajk-case: the word „gang” places him in the semantic field of crime, which is amplified by the constant repetition.

My conclusions point in the direction that Rakosi used the same methods linguistically („hate speech”) in the Rajk-trial like Stalin did. The effect of the Soviet model is strong, which is not only justified by our own research data, but also by the historical facts and documents.

I. Bevezetés

Talán vitán felül állítható, hogy a huszadik század magyar történelme bővelkedik bizonytalan megítélésű politikusokban. Róluk mindannyian „tudni szoktuk”, hogy diktátori hajlamokkal rendelkező emberek voltak, akik az ország igényeit figyelmen kívül hagyva, saját akarataik szerint politizáltak.

Azonban sokkal árnyaltabbá válik a róluk alkotott kép, ha a történelmi alakok nyelvi konstrukcióit megvizsgáljuk a nyelvtudomány eszközeivel. Ebben az esetben láthatóvá válnak azok a szöveg mögötti attitűdök, meggyőzési stratégiák is, amelyek a szónokot az adott beszéd elmondása közben jellemezték.

Ilyen vizsgálat eredményeit szeretném közzé tenni írásomban, amelyben *Rákosi Mátyás* jellemfestésére, nyelvi elfogultságának vizsgálatára vállalkoztam. A szöveges dokumentumok hozzáférhetősége miatt esett a választásom *Rákosi Mátyásra*: pontosabban a kommunista vezető pályafutásának talán legvitatottabb elemét, az 1949-es Rajk-per nyelvi kontsruktumait vizsgálom meg néhány beszédében.

Bízom benne, hogy a téma közismertsége és az iránta érzett társadalmi érdeklődés miatt ez a téma sok kutató figyelmét fel fogja kelteni.

I.1. Történelmi adalékok a Rajk-perről

A Rákosi-korszak középső szakaszának¹ egyik jelentős eseménye volt *Rajk Lászlónak* és társainak (*Szőnyi Tibornak* és *Justus Pálnak*) koncepciók pere 1949-ben. *Gyarmati György* szerint a Rajk-per több elemében is újszerűnek számított a korábbi koncepciók perekhez képest: 1. a párt vezető tagságába tartozni ezentúl nem jelentett védelmet az üldöztetés elől, 2. a vádatok teljes egészében a szovjet kémelhárítás komponálta, 3. *Rajk* és társai nem a „legfőbb vádlottak” voltak, a perrel *J. B. Titonak* kívánt üzeni a párt.²

A periratban olvasható vádak két változatban készültek el. A magyar változatot és az ítéleteket „Sztálin legjobb tanítványa” Moszkvába küldte ellenőrzésre. Ez a módszer általános volt, azonban a dokumentumok „jóváhagyására” kizárólag a nagyobb horderejű ügyek esetében került sor.³

Rainer M. János levéltári kutatásaiból az is kiderül, hogy a Rajk-per kapcsán a felek személyesen is találkoztak a Szovjetunióban 1949. július 22-én. Az is napvilágra került, hogy *Rákosi* alaposan ki akarta dolgozni a szovjet mintát követő koncepciók per ideológiai alapjait: éppen ezért engedélyt kért és kapott a Gazda trockistákról szóló

¹ *Gyarmati György* történész Rákosi politikai tevékenységét három történelmi részre osztja: az 1945-1947-ig terjedő „presztalinizálásra”, az 1948-1952 közötti időszakot felölelő „sztalinizálásra”, illetve 1953-1956 között „de- és resztalinizálásra” beszél. (GYARMATI 2011, 28-104.; 112-296.; 328-393.)

² GYARMATI 2011, 150-151.

³ Ezt támasztja alá *Rainer M. János* egyik tanulmánya is, amelyben a kettejük közötti kommunikációt vizsgálja. Megállapítja, hogy 1949 és 1953 között *Rákosi* és *Sztálin* rejtjelezett táviratokkal kommunikáltak egymással (RAINER M. 2000). *Sztálin* ritkán válaszolt Rákosi üzeneteire, jórészt csak akkor, ha valamiben nem értett egyet. (Uo.)

beszédének magyarra fordítására. A számára visszajuttatott orosz koncepcióban azonban a „fővádlott” *J. B. Tito* lett.⁴ Ahogyan ez a későbbi nyilvános beszédéből is kiderült,⁵ *Rákosi* rendkívül kiterjedt összeesküvés-elméletet gyártott *Rajkék* bűnösségéről, sőt, önmaga biztonságának növelésére még egy hadtest Budapest mellé rendelését is szeretne volna elérni.⁶

Érdeemes feltenni a kérdést, hogy mi feszülhetett *Rákosi* és *Rajk* közötti antagonisztikus ellentét háttérében? A zaklatott viszonyra nincsen megnyugtató válasz: *Lányi Gusztáv* politikai lélektani tanulmányában például *Kurt Lewin* alapján *Rákosi zsidó öngyűlöletével* okolja a *Rajk* iránti ellenszenvet. Pszichológiai indíttatású írásában *Lányi* fontos szerepet juttat *Rákosi* ellenséges, kicsinyes indulatainak, amelyek miatt *Péter Gábort*, az ÁVH-főnökét arra utasította, hogy *Rajk* védője „*valami csúnya zsidó legyen*”.⁷ Ezek valószínűleg csak másodlagos indokok lehetnek: valószínűbbnek hat, hogy a per fő célja a vezér olvasatában az egyre népszerűbbé váló *Rajk* félreállítása lehetett.⁸

Rajk nyelvi megjelenítését azért is érdekes megvizsgálni, mert a férfit környezete hithű kommunistának ismerte, így a hatalomnak remek fedőtörténettel kellett alátámasztania elfogását és kivégzését. *Rajk* párton belüli megbízhatóságát az is jelzi, hogy 1947-ben belügyminiszterként aktívan segítette társait a választások manipulálásban.⁹

II. Anyag és módszerek

Az attitűdvizsgálatban a tudomásom szerint 8 megjelent *Rákosi Mátyás*-kötetből 4 darabot, összesen 166 változó terjedelmű cikket és beszédet vizsgáltam át. A szövegfájlokat megtisztítottam a magyar ékezetes karakterektől olyan módon, hogy az ékezetes magánhangzókat (á,ó,ő,é,ü,ű) az ékezetmentes párjukra cseréltem (a,o,e,u). A korpusznyelvészeti elemzéshez a *KWIC Concordance for Windows* program 5.1.0 verzióját használtam fel.¹⁰ A szűrt, nem lemmatizált korpuszon konkordancia analízist és gyakorisági vizsgálatot végeztem.

A teljes szövegtörzsben a szóelőfordulások/jelek (*token*) száma 389 915, míg a lexémák/jeltípusok (*type*) száma 48523. A teljes korpuszra vonatkozatható típus—jel arány (*type-token ratio*) 0,124 volt.

Több kötetet sem elektronikusan, sem nyomtatott formátumban nem sikerült fellelnem. Szerencsére a *Rajk*-pert megelőző és utána következő évek beszédei a rendelkezésemre álltak, így a hiátus a vizsgálatot közvetlenül nem érintette. Mindamelllett egy későbbi vizsgálatnak természetesen bővítenie kell majd az elemzésbe bevont szövegtörzset. A korpusz összetétele tehát a következő:

⁴ GYARMATI 2011, 151.

⁵ RÁKOSI 1951, 152-153.

⁶ RAINER M. 2000.

⁷ LÁNYI 2001, 21.

⁸ Ezt *Lányi Gusztáv* is megerősíti néhány bekezdéssel fentebb, Uo.

⁹ GYARMATI 2011, 149.

¹⁰ A szabadon felhasználható program *Satoru Tsukamoto* munkája. Segítségével elvégezhető a korpusz konkordancia analízise; összeállítható a szövegtörzs szövegtörzslistája és lehetőség van a korpuszban kulcsszavak keresésére, amelyet kontextussal együtt jelenít meg a szoftver. Jelenleg (2014 májusában) a legfrissebb programváltozat az általam használt 5.1.0 verziószámú. A szoftver korlátozás nélkül letölthető a http://www.chs.nihon-u.ac.jp/eng_dpt/tukamoto/kwic_e.html címről.

1. táblázat

A korpusz összetétele

Kötet	Teljes szószám (token)	Megjelenési év	A korpusz százalékos felépítése
<i>A magyar jövőért</i>	99.508	1945	25,5 %
<i>A fordulat éve</i>	92.138	1948	23,6 %
<i>Építjük a nép országát</i>	94.189	1949	24,1 %
<i>A békéért és a szocializmus építéséért</i>	104.080	1951	26,7%
Összesen:	389. 915	-	100 %

Rákosi Mátyás 1950-ben megjelent „*Válogatott beszédek és cikkek*” című kötete – bár a birtokomban van – mégsem képezte az elemzés tárgyát, mivel jórészt az előző évek cikkeiből és írásaiból válogat. Az egyetlen, a vizsgálat számára fontos mű: „*A Rajk-bandáról*” című írás pedig az 1951-es kötetben megtalálható.

Valószínűnek látszik, hogy *Rákosi* a kötetek korrektúráját, szerkesztését és tördelését nem egyedül végezte el (nem rendelkezett sem tördelői, sem nyomdász képzettséggel), azonban egyetlen nyomra sem akadtam arról, hogy név szerint kik segítették munkájában. Valószínűnek tartom, hogy a Szikra Könyvkiadó munkatársai végezték el a nyomdai feladatokat és a kézirat gondozását is, de névtelennek kellett maradniuk. A kiadványok felelőseinek kivételével csak *Rákosi Mátyás* neve szerepel a kiadásoként 20 és 100 ezer példány között megjelent kötetekben.

Mielőtt rátérnék eredményeim ismertetésére, mindenekelőtt definiálnom kell *Rákosi* nyelvi konstruktumait. Bár az élőbeszédben gyakran összemosódik, azonban a szakirodalom éles határt von a *meggyőzés* és a *manipulálás* fogalma között. *Rom Harré* a két fogalom közös gyökereit a következőkben látja: mindkettővel interszónális cselekvéseket írnak le, aszimmetrikus hatásirányra engednek következtetni.¹¹ Legfőbb különbségük az, hogy az áldozat tudatában van-e a beszélő befolyásolásának. *Síklaki István Miller* és *Burgoon* 1973-as munkája alapján ugyanezt ismeri el.¹²

Rákosi beszédeiben természetesen *manipulálásról* van szó, hiszen a hallgatók nem rendelkeznek a helyzetről szóló valós információkkal. A szónok célja bármilyen verbális eszközt bevetve *Rajk* bűnösségének elhitése a hallgatókkal. *Síklaki* az ilyen megszólalást nyelvi értelemben *propagandának* nevezi: melynek célja, hogy „*egy eszmerendszer, egy ideológia megváltoztatását szolgálja... ha kell hazugsággal és manipulációval is*”.¹³

A beszédeket nem archív felvételeken, hanem nyomtatásban megjelent kötetekben vizsgáltam meg. Ezek egyfelől lehetővé tették a pontos idézhetőséget és a könnyebb feldolgozást, ellenben nem adtak lehetőséget arra, hogy a beszéd szupraszegmentális tényezőit és a szónok testbeszédét, mimikáját megvizsgálhassam.¹⁴

III. A vizsgálat eredményei

A vizsgálatom során elvégeztem *Rákosi* korlátozott érvényességű attitűdvizsgálatát, amelynek keretében megkerestem *Rajk László* nevét tartalmazó szöveghelyeket a megjelent kötetekben, továbbá bevontam a kifejezések körülöttei kontextust is a vizsgálatomba: ennek eldöntéséhez a goffman-i homlokzat fogalmat vettem alapul,¹⁵ így próbálva eldönteni, hogy homlokzatromboló volt-e *Rajkra* nézve *Rákosi* adott mondata. A

¹¹ HARRÉ 1985/2002, 627.

¹² SÍKLAKI 1994, 11.

¹³ SÍKLAKI 1994, 16.

¹⁴ Érdemes lenne egy másik vizsgálatnak összevetnie e kutatás eredményeit a *Rákosi* élőbeszédével.

¹⁵ GOFFMAN, 1981/2008.

kötet beszédei tartalmazzak visszacsatoló, a közönség hangulatát leíró elemeket is. Ezeket is a szöveg részének tekintetem, mivel valószínűleg Rákosi akaratának, szerzői intencióinak révén kerültek a szövegbe – elhagyásukat így nem láttam indokoltnak. A visszacsatolás általában nem jellemzője egy szónoki szövegnek: a beszédek ilyen irányú szerkesztése a hallgatók nyelvi együttműködését kívánja kihangsúlyozni. Huszár Ágnes így fogalmazza meg ezt a törekvést: „Az európai és az európai alapú észak-amerikai kultúrában a hallgatást ellenségesnek érzik”.¹⁶

További vizsgálat nélkül homlokzatromboló kifejezéseknek vettem a következőket: *Rajk-banda*, *Rajk kémbanda*, *Rajk és áruló bandája*, *Rajk-Brankov-banda*. A kontextus függvényében homlokzatromboló vagy semleges kifejezésnek vettem a *Rajk* és a *Rajk-per* kifejezéseket. Ilyenformán homlokzatrombolónak véltem az alábbi mondatrészt: „Ez a kémügy - a Rajk-perhez hasonlóan - az imperialisták gépezetének egy nem eléggé ismert részét világítja meg...”.¹⁷ Semleges értelmű a következő mondatban: „A nagybudapesti pártaktíva ülésén a Rajk-per tanulságairól tartott előadás pár nap alatt 250000 példányban fogyott el, úgyhogy azonnal újabb 150000 példányban kellett kiadni”.¹⁸ További kutatás nélkül homlokzatóvónak tekintetem a *Rajk elvtárs* kifejezést.

2. táblázat

A „Rajk” kulcsszó néhány előfordulásának közvetlen szöveggörnyezete. (KWIC)
Ékezetek kézzel pótolva.

Sor száma	Bal oldali kontextus	Kulcsszó	Jobb oldali kontextus
599	, aljas kémeit mozgósította ellenünk. Mint a	Rajk	-per megmutatta, Partunk ezen a nehéz terepen is
601	ügy, mint a tervekölcsön nagyszerű eredménye is. A	Rajk	-per fontos tanulsága, hogy hadseregünket, békénk
603	m fejezhetnem be méltóbban, mint hogy rámutatok a	Rajk	-ügy világánál arra is, hogy ha hazánk nem vált új
629	. Ez a tény, amelynek körvonalait és részleteit a	Rajk	-per leleplezte, parancsolóan megköveteli, hogy az
652	dolgozó magyar népnek szemléltetően megmutatta a	Rajk	-Brankov-féle összeesküvő banda leleplezése és az
653	elszántságukat a nép valamennyi ellensége ellen. A	Rajk	-banda leleplezése és ártalmatlanná tétele szilárd
653	óriási figyelemmel kísérte az egész nép. A	Rajk	-per külön könyvben kiadott anyaga pár nap alatt
653	ezt követőleg lefolytatott bírósági tárgyalás. A	Rajk	-per következményeinek hatását Magyarországon alig
653	kelt el. A nagybudapesti pártaktíva ülésén a	Rajk	-per tanulságairól tartott előadás pár nap alatt
654	figyelemmel kísérték a néptömegek ezt az ügyet. A	Rajk	-banda megsemmisítése nem volt könnyű feladat. Különösen

Értelmezési problémát okozhat, ha meg kell határoznunk a „Rajk-banda” referált entitárait. Míg általában ez a probléma nem merül fel egy élőnyelvi anyagban, addig sajnos egy szöveg esetében nincs így. Ugyanezt a témakört, a deiktikus centrum áthelyeződésének problémáját vizsgálta jelen kutatásomhoz nagyon hasonló témakörben *Jobst Ágnes* is. A kutató írásában négy darab, a *Szabad Nép* című újságban megjelent vezércikket elemzett,

¹⁶ HUSZÁR 2006, 35.

¹⁷ RÁKOSI 1951, 248.

¹⁸ RÁKOSI 1951, 212.

melyekről kimutatta, hogy a bennük szereplő „mi” névmás négy entitásra referált.¹⁹ Kutatásomban hasonló problémával szembesültem: *Rákosi* beszédeiben a „*Rajk-banda*” kifejezés konnotátumokkal terheltté válik, és háttérbe szorul denotatív értelmezése. Jelentéstől függően az entitás magába foglalhatja *Rajkot* és letartóztatott társait, a kommunizmus ellenfeleinek összességét, az „imperialisták csatlósait”, Tito embereit, satöbbi.

3. táblázat

A 25 leggyakoribb szókapcsolat a korpuszban a „Rajk” kulcsszóra. A program a megadott szó előtt és után is 5-5 szavas kontextust vizsgál.

Teljes kollokáció	Előfordulások száma
a	158
és	46
hogy	45
az	35
per	20
is	15
nem	13
meg	12
banda	11
mint	11
úgy	10
azt	9
ellen	9
amerikai	8
amikor	8
éljen	8
nép	8
Rankovics	8
volt	8
francia	7
jugoszláv	7
leleplezése	7
elvtárs	6
ha	6
már	6

A kollokáció vizsgálat eredményeit tekintve megállapítható, hogy legnagyobb számban – a jelenlegi elemzésben nem értelmezhető – kötőszavak (*colligation*) szerepelnek *Rajk* neve mellett. Az első releváns adat a *Rajk* homlokzatát tekintve semleges <per> szó (20 előfordulással), melyet a korpuszban 11 alkalommal használt homlokzatromboló <banda> követ. Láthatjuk, hogy a *Rajk* homlokzatát óvó kifejezések a teljes korpuszt tekintve 14 alkalommal említik őt pozitív konnotációban (<éljen> 8 előfordulással + <elvtárs> 6 előfordulással). A *Rajk* homlokzatát romboló kifejezések közé vettem a kollokáció vizsgálat eredményei és *Rákosi* korabeli retorikája alapján a *Rajk* neve után szereplő <amerikai>, <jugoszláv>, <francia> kifejezéseket. Ennek oka, hogy ezek a szavak is negatív jelentést hordoznak (tehát *Rajkot* mint az adott ország kémjét próbálják meg feltüntetni).

A korpusz további elemzéséből nyert adatok alapján megállapítható, hogy *Rajk László* fontossága és megítélése a szöveghelyeket tekintve alapján véve változatlan maradt 1949-es peréig. Ez azonban csak látszólagos nyugalmi állapotot tükröz. Míg *Rákosi*

¹⁹ JOBST 2007, 39.

Mátyás 1948-as kötetében 5 írásában említi, kivétel nélkül név szerint²⁰ és egy semleges szöveghely kivételével homlokzatívó kifejezésekkel méltatja, addig az 1949-es kötetében egyetlen törzsszövegben sem szerepel. Neve csupán utalásként, referenciaként jelenik meg a visszacsatoló szövegekben. Példák: „*A hallgatóság Rajk elvtársat és Dolores Ibarrurit élteti*”²¹. Illetve: „*Nagy nevetés; vesszenek a felbujtók, éljen Rajk, taps*”.²²

4. táblázat

A kollokációk attitűdvizsgálata és éves lebontása a korpuszban

Év	Rajkot említő szöveghely mennyisége	Ebből homlokzatromboló	Ebből semleges	Ebből homlokzatívó
1945	-	-	-	-
1948	6	0	1	5
1949	6 (csak a visszacsatoló szövegekben)	0	0	6
1951	86	40	46	0

Az adatsor 1945-ös oszlopát kontrollcsoportként vettem be a vizsgálatba: ahogy sejteni lehetett, az ugyanebben az évben a pártmunkáját kezdő *Rajk* neve egyetlen helyen sem szerepel a szövegekben, tehát ekkor *Rákosi* számára „láthatatlan” volt.

A másik fontos dolog, amelyre a diagram illetve az adatsor nem ad választ: miért szerepelhet *Rajk* neve homlokzatívó kifejezések között ugyanabban az évben, amikor kivégzik? Ennek okát a statisztikai eszközök nem tudják megmutatni. Az 1949-es kötet utolsó írása („*A Népfronttal a boldog, erős, független Magyarországéért*” című) 1949. április 19-re van dátumozva, amely körülbelül fél évvel *Rajk László* pere²³ és egy hónappal májusi elfogása előtt íródott. Valószínűnek tartom, hogy maga a kötet nem sokkal a per előtt jelenhetett meg: nagyobb korrekciókra, újraírásra már nem volt lehetősége a szerkesztőknek. Apróbb, attitűdbeli változások természetesen megjelennek: erre utal *Rákosi* visszafogottsága, mely ellentétben áll az előző kötetek nyelvi megoldásaival.

Az 1951-es eredmények erőteljes attitűdváltozást mutatnak. Egyrészt megállapítható belőlük, hogy *Rajk* említettsége a szöveghelyek számát tekintve kiterjedtebbé vált: ez azonban nem járt együtt presztízsnövekedéssel. Másrészt láthatóvá válik *Rákosi Mátyás* attitűdjének megváltozása is: a *Rajkra* vonatkozó homlokzatromboló kifejezések aránya radikálisan megnagyobbodott. Az összes szöveghely arányszámát tekintve ez 0,46-ra nőtt.

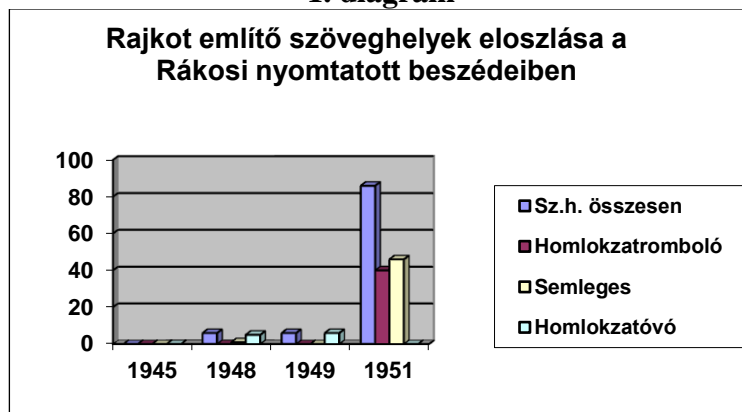
²⁰ Ezek az írások a következők: *Levélváltás Sztálinnal a hadifoglyok ügyében, Beszámoló a központi vezetés munkájáról, A csepeli dolgozókhöz, A győzelemért!, Bizzunk a sikerben!*

²¹ RÁKOSI 1949, 72.

²² RÁKOSI 1949, 211.

²³ szeptember 16-24. – GYARMATI 2011, 153.

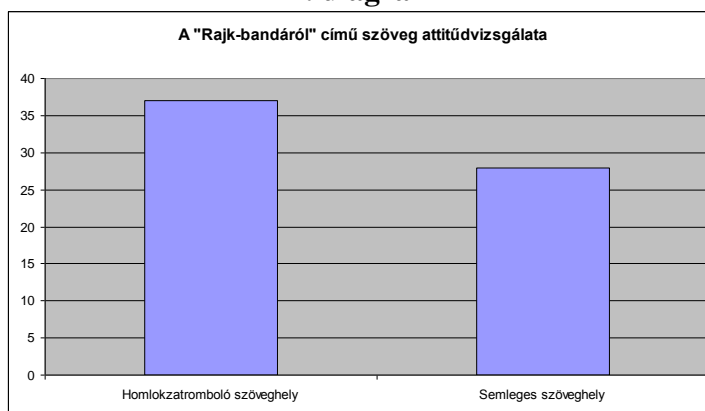
1. diagram

2.3 Rákosi Mátyás nyelvi elfogultsága – néhány megállapítás

Rákosi Mátyás nyelvi elfogultságát a terjedelem miatt egy redukált szövegtörzshöz végeztem el: azon a beszéden, amely a legnagyobb arányban tartalmazza Rajk László homlokzatromboló kifejezéseit. Ez a beszéd Rákosi 1951-es kötetének része: „A Rajk-bandáról” címet viseli.²⁴ Ez a szövegtörzs 7974 szövegszót tartalmaz, és Síklaki István kritériumai alapján²⁵ intenzív szövegnek tekinthetjük. A szövegben 65 alkalommal szerepel Rajk neve, 28 esetben semleges és 37 esetben dehonesztáló, homlokzatromboló kifejezéssel: ez a nagyobb szövegtörzshöz képest kiegyenlítetlenebb, 0,56-os arányt mutat.

2. diagram

Rajk László az eset-grammatikai szemléletmódból²⁶ szinte kizárólag tárgyi (objective) és nem ható (agnitive) értelemben szerepel a mondatokban. Ezzel alakja teljesen hatalom nélküli bábként konstituálódik meg, amely az egész beszéden át végigkíséri: „Összehívtuk Pártunk nagybudapesti vezetőit, hogy megtárgyaljuk velük a Rajk és kémbandájának felszámolásával kapcsolatos tanulságokat...”²⁷ Vagy: „A Rajk-banda leleplezése azt bizonyítja, hogy nemcsak mi ismertük a Kommunista Párt döntő jelentőségét, de ismerték a jugoszláv árulók is”²⁸ Még később: „A Rajk-per fontos tanulsága, hogy hadseregünket, békénk és biztonságunk e fontos fegyverét gyorsan

²⁴ RÁKOSI 1951, 153-193.

²⁵ SÍKLAKI 1994, 142.

²⁶ SÍKLAKI 1994, 148. alapján

²⁷ RÁKOSI 1951, 153.

²⁸ RÁKOSI 1951, 162.

fejlesszük és erősítsük”.²⁹ Ez a megállapítás összecseng *Rákosi Mátyás* mondanivalójával, aki *Rajkot* több szöveghelyen is kvázi akarat nélküli „ügynökként” és „kémként” jellemzi, ezzel gyakorlatilag emberi mivoltának legfontosabb jellemzőjét: szabad akaratát kérdőjelezi meg.

IV. Végkövetkeztetések és kitekintés

A vizsgálat adatok alapján a következő megállapításokat tehetjük: *Rákosi* nyilvánosan vállalt, pozitív véleménye *Rajk Lászlóról* körülbelül 1948 közepén-végén változhatott meg. Nyíltan dehonosztáló kifejezésekre még nem vállalkozhatott 1949-es beszédeiben, az azonban jól jelzi az attitűdváltozást, hogy *Rajk László* említését elkerülte nyomdakész szövegeiben. Nyelvi fordulatot csak a *Rajk-per* 1949. szeptemberi állapota hozott, amely után *Rákosi Mátyás Rajk* nevét egyetlen egyszer sem illeti homlokzatatóvó kifejezéssel.

Az 1951-es szövegek nyelvi determinizmusa már nyíltan dehumanizálja *Rajk Lászlót*: *Rákosi* ekkor már hatalmától megfosztott bábként, a nem létező „*Operation X*” hadművelet akarat nélküli kémeként szerepelteti őt beszédeiben.

*

Ez a tanulmány terjedelménél fogva nem vállalkozhatott arra, hogy *Rajk László* narratív megjelenési formáit megnyugtatóan feltárja: mindösszesen csak néhány adattal járulhatott hozzá ahhoz, hogy *Rákosi* nyelvi elfogultságát bizonyítani tudjuk.

Terjedelmi korlátok miatt az írás nem tudott számtalan olyan kérdésre kitérni, amelyek fontos adalékokat jelentettek volna a kutatásban. A további vizsgálatoknak érdemes lenne tovább elemezniük a hiányzó kötetekkel tovább növelt szövegtörzset a nyelvi elfogultság megjelenése alapján is. A további vizsgálatoknak ki kellene derítenie, hogy *Rákosi* mostani tanulmányban leírt vélekedése *Rajkról* mennyire vágott egybe a korszakban a párt hivatalos lapjában megjelent cikkekkel (*Szabad Nép*). Kontrollcsoportként az is vizsgálható, hogy a *Szabad Nép* cikkei hatással voltak-e például a megyei és városi napilapokban megjelent publicisztikákra.

Ebben a témakörben továbbá fel lehetne használni *Anne Maass* a csoportok közötti nyelvi elfogultság modelljét is (angolul: *Linguistic Intergroup Bias, LIB*).³⁰ A modell a külső és belső csoport viselkedéseire vonatkozó nyelvhasználat megfigyelésére szolgál. Alapvető megállapítása, hogy „*a kívánatos saját csoport és a nem kívánatos külső csoport kifejezéseit absztraktabb kifejezésekkel írjuk le, mint a nem kívánatos saját csoport és a kívánatos külső csoport viselkedéseit*”.³¹ Másrészt feltételezi, hogy a nyelvhasználat ilyen állapotú beállítódása mentális folyamatokra (például: várakozásokra) is hatással lehet.³²

Ezt a kutatási módszert azért látom alkalmazhatónak a szövegtörzshöz, mert *Maass* többször is kijelenti: a csoportok közötti eltérés annál nagyobb, minél nagyobb ellenségesség tapasztalható a csoportok között.³³ Ehhez be kellene vonni a vizsgálatba az 1948-as adatokat is.

Érdemes lenne összevetni újra átvizsgálni *Rákosi Mátyás* előbeszédeit a most közölt szövegtörzshöz, és bevonni a vizsgálatba a kommunista vezér nyelven kívüli jellemzőit is.

²⁹ RÁKOSI 1951, 190.

³⁰ MAASS 1989/2008, 303.

³¹ MAASS 1989/2008, 305.

³² Uo.

³³ pl. MAASS 1989/2008, 308.

V. Irodalomjegyzék

- GOFFMAN 1981/2008 = Goffman, Erving (1981/2008): A homlokzatról. In: Síklaki István (szerk.): *Szóbeli befolyásolás II.*, Typotex Kiadó, Budapest, 2008, 11-36.
- GYARMATI 2011 = Gyarmati György (2011): *A Rákosi-korszak*, ÁBTL – Rubicon, Budapest.
- HARRÉ 1985/2001 = Harré, Rom (1985/2001): Meggyőzés és manipulálás. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás, *Nyelv-Kommunikáció-Cselekvés*, Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 627-641.
- HUSZÁR 2006 = Huszár Ágnes (2006): *Az együttműködés nyelvi jelei*. Beszédgyógyítás. 17/1:33-47.
- JOBST 2007 = Jobst Ágnes (2007): *A mi mint a hatalom és a szolidaritás névmása*. Magyar Nyelvőr, 2007/1. 29-47.
- LÁNYI 2001 = Lányi Gusztáv (2001): *Rákosi Mátyás politikai antiszemitizmusa* (http://tatk.elte.hu/dokumentumtar/doc_download/156-rakosi-matyas-politikai-antiszemitizmusa Elérés: 2013.11.09.)
- MAASS 1989/2008 = Maass, Anne (1989/2008): A csoportok közötti nyelvi elfogultság: a sztereotípiák fenntartása a nyelv segítségével In: Síklaki István (szerk.): *Szóbeli befolyásolás II.*, Typotex Kiadó, Budapest, 2008, 303-342.
- RAINER M. 2000 = Rainer M. János (2000): *Sztálin és Rákosi, Sztálin és Magyarország* (<http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/szakirod/rainer.htm> Elérés: 2013.11.09.)
- RÁKOSI 1945 = Rákosi Mátyás (1945): *A magyar jövőért*, Szikra, Budapest.
– (1948): *A fordulat éve*, Szikra, Budapest.
– (1949): *Építjük a nép országát*, Szikra, Budapest.
– (1951): *A békéért és a szocializmus építéséért*, Szikra, Budapest.
- SÍKLAKI 1994 = Síklaki István (1994): *A meggyőzés pszichológiája*, Scientia Humana, Budapest.

Porkoláb Ádám, doktorandusz hallgató

Munkahely: Pécsi Tudományegyetem (PTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola)

Cím: 7624 Pécs, Ifjúság útja 6. D épület, 2. emelet.

E-mail: adam.porkolab@gmail.com

Irónia Peter Greenaway filmjeiben

Prax Levente

Pécsi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola
Pécs

Absztrakt

Peter Greenaway a kortárs angol filmművészet jellegzetes alakja. Filmjeinek alapját önmagukban modernista formák képezik, de azok összességükben mégis posztmodern jellegűek, elsősorban többféle módon és szinten ironikus mivoltuk miatt. A modernista, szeriálista-strukturalista formákat rendre olyan módon használja, hogy közben megkérdőjelezi azok érvényességét, ezzel kapcsolatban megjelenik munkáiban az ún. ironikus inverzió jelensége is (különösen etikai vetületben: a férfiközpontú világszemlélet visszájára fordítása révén.) Mindezen túl ironikusan tekint az általa rendszeresen megidézett barokk-reneszánsz reprezentációs formákra is. A tanulmány célja, különösen Paul de Man és Linda Hutcheon irónia-értelmezése segítségével, hogy a greenawayi irónia rétegeit részletesen felfejtse és azok egymáshoz való viszonyulását megvizsgálja.

Kulcsszavak: *irónia, modernizmus, strukturalizmus, posztmodern, film*

Abstract: Peter Greenaway is a characteristic figure of the contemporary British cinema. His films builds typically on basis of modernist forms, but as a whole, his works are postmodern in nature, especially for multiple ways and levels of irony in them. He uses the modernist, structuralist-serialist forms such a way that during calls in question the validity of these, and appears in this context of these forms the so-called ironic inversion phenomenon (especially turning inside out by the ethical dimension of the male-centered view of the world). In addition he considers ironically to the regularly summoned Baroque and Renaissance representational forms by him. The study aims – especially using Paul de Man's and Linda Hutcheon's irony interpretation – to unfold the layes of the Greenaway irony, and examines their attitudes to one another in detail.

Keywords: *irony, modernism, structuralism, postmodern, film*

I. Bevezetés

Peter Greenaway a roland barthes-i értelemben vett „strukturalista aktivitás”¹ jellegzetes képviselője; filmjeiben a legváltozatosabb értelemben vett rendszerek sokaságát építi fel. Az általa megvalósított szeriálizmus viszont szinte már a kezdetektől fogva nem tekinthető zavartalannak, ami a leginkább a rendszerezés megszállottjaként viselkedő férfi főhősök törvényszerű bukásából tűnik ki. A rendező tehát mintha megkérdőjelezné a munkái alapját képező törekvés létjogosultságát, ami ironikus hatást kelt. De milyen módon határozható meg ez az irónia egzakt módon?

Erre a kérdésre nem lehet egyértelmű választ adni. Mindenesetre a Greenaway-filmekben a jelenség többféle értelemben is tetten érhető. A Northrop Frye által

¹ BARTHES 1998, 523-524.

megfogalmazott definíció szerint az irónia trópus, „olyan szóalakzat, amely kitér a direkt közlés, azaz önnön nyilvánvaló jelentése elől”.² Ez gyakorlatilag pusztán annyit jelent, hogy a befogadó vagy hallgató ráébred: amit a beszélő mond, az más, mint amit a szavai önmagukban jelentenek.³ Greenaway filmjeiben ez a metódus is fontos és állandó szerepet kap, különösen a párbeszédtek tekinthetőek ilyen módon ironikusnak. *A rajzoló szerződésében* például Mr. Neville és ellenfelei egymásról alkotott lesújtó véleményüket általában olyan cizellált formában fejezik ki, amely még nem adhat okot a konfliktus nyílt kirobbanására, de a kimondatlan célzások nagyon is nyilvánvalóak; ez a verbális küzdelem az egész filmet végigkíséri.

Ez azonban csak az egyik, legegyszerűbb módozat, amely révén ezek a művek ironikusak. Magának az irónia fogalmának a meghatározására is számos kísérlet történt az irodalomtörténet folyamán; ezeknek részletes vizsgálata, de még talán a pusztá felsorolásuk is messze meghaladná ennek a tanulmánynak a kereteit. Ezért az alábbiakban csak néhány olyan definícióról esik majd szó, amelyek a rendező műveivel explicit módon kapcsolatba hozhatóak.

II. Paul de Man irónia-definíciója és Greenaway

Paul de Man *A temporalitás retorikája* című tanulmányában egy helyütt Baudelaire *A nevetés mibenlétéről* című szövegét vizsgálja, melynek kiindulópontja „a legegyszerűbb helyzet, mely az ironikus tudat meghatározó vonásait a leginkább feltárhatja: az utcán megbotló és eleső ember látványa.”⁴ A következőket idézi Baudelaire-től: „A komikum indítéka sohasem a tárgyban van, amelyet kinevetünk, hanem mindig a nevetőben. Az ember sohasem nevet a saját bukásán, hacsak nem filozófus, hacsak nem képes minduntalan kilépni önmagából, s tárgyilagos megfigyelőként szemlélni saját énjének kalandjait.” Itt egyfajta reflektív tevékenységről van szó, a tudat megkettőződéséről, két én (szelf) közötti viszonyról. Ha az ember valaki mást nevet ki, akinek az orra bukásának tanúja volt, hierarchikus viszonyt, felsőbbrendűséget érezhet hozzá viszonyítva, hiszen nem ő járt pórul; viszont ha saját magán is képes nevetni hasonló helyzetben, akkor már nem interszjektív viszonyról van szó, hanem arról, hogy a saját szjektuma válik szét több tudatra. Ebből kiindulva határozza meg de Man a *dédoublement* fogalmát, „melynek során az ember megkülönbözteti önmagát a nem emberi világtól”. Ennek alapján írja a következőket: „A bukás eleme hozza be a specifikusan komikus és voltaképpen ironikus összetevőt. (...) Az én oktalan önhittségében a (felsőbbrendűség) interszjektív érzésével helyettesíti különbözőségének tudatát a természethez való viszonyában. (...) Az ember a természet urának hiszi magát, (...) (de) természetesen ez alapvető tévedés. Az embert a Bukás, mind szó szerinti, mind teológiai értelmében, természethez fűződő viszonyának tisztán instrumentális, tárgyiasított karakterére emlékezteti. A természet bármikor úgy bánhat vele, mintha tárgy volna, és ráébredhet a teremtmény voltára, maga viszont képtelen arra, hogy akár a természet legkisebb darabját is valami emberivé változtassa.”⁵ Majd még hozzátézi: „Az ironikus, kettős én, melyet az író vagy a filozófus a nyelve segítségével alkot, úgy tűnik, csak saját empirikus énje kárára jöhet létre.”

Az iróniának ez a felfogása különösen tetten érhető a Greenaway filmek férfi hőseiben, hiszen ők folyamatosan arra törekednek, hogy valamilyen szisztéma létrehozása révén rendet teremtsenek a világ kaotikus jelenségei között; és elbizakodottságukban mindig elbuknak. A legnyilvánvalóbb struktúrák az ő tevékenységük révén kerülnek bele a

² FRYE 1998, 39.

³ COLEBROOK 2005, 15.

⁴ DE MAN 1996, 37.

⁵ DE MAN 1996, 40-41.

filmekbe, de kudarcuk után a rendszer is érvényét veszti. Greenaway-nél ezen a módon a strukturalista gondolkodásmód megjelenítése is ironikussá válik, hiszen nyilvánvaló, hogy alkalmazásával semmivel sem sikerült közelebb kerülni a vizsgált tárgy objektív tulajdonságainak meghatározásához. A saját bukásukra való reflexió viszont pedig soha nem adatik meg a filmek szereplőinek, mivel a tanulságok levonására a legtöbb esetben már nem marad idejük. Ez a feladat tehát a befogadóra hárul.

Vernon Gras a greenaway-i öntudatosságot és reflexiót olyan írók munkásságához hasonlítja, mint Borges, Calvino, Barth vagy Thomas Pynchon,⁶ illetve a filmek metaforikus megközelítésmódját Beckett és Pinter műveihez. Szerinte Greenaway magát az alkotás folyamatát teszi filmjei központi témájává, ami mindig tragédiával végződik, kivéve a *Prospero könyveit* (ahogy a rendező állította, annak, hogy Prospero életben marad, két egészen triviális oka van: egyfelől a film adaptáció, és mivel hűséges Shakespeare szövegéhez, nem változtatja meg a végkifejletet; másfelől Prospero önként lemond hatalmáról). Ezek a tragikus bukások jól összhangban állnak a fent már említett, de Man által leírt baudelaire-i irónia felfogással.

De Man nem csak ezen a helyen foglalkozott a kérdéskörrel. *Az irónia fogalma* című, 1977-es előadásának célja, címéhez híven az irónia fogalmának definíciója, elsősorban Friedrich Schlegel fejtegetéseinek alapján. Ennek a tanulmánynak a végső konklúziójaként Schlegel révén úgy definiálja az iróniát, mint permanens parabazist: „A parabazis egy diskurzus megszakítása a retorikai regiszter átváltásával. Pontosan ugyanezzel szembesülünk Sterne-nél, a narratív illúzió állandó beszúrásokkal történő megszakításakor, vagy a *Mindenmindegy Jakabban*.⁷ Greenaway-nél többek között ezt a célt szolgálja a rendszer elemeinek állandó feltűnő megjelenítése az elbeszélésben, nem is beszélve az egyéb olyan elemek sokaságáról (pl. különféle intertextusok, a kontextusból kilógó szereplők, mint amilyen *A rajzoló szerződése* zöld figurája, stb.), amelyek megtörik az elbeszélés folytonosságát.

A fentiek egybevetésével nyilvánvalóvá válik a greenaway-i irónia többszörös mivolta. A narratív illúzió rombolása ironikussá teszi az elbeszélést, amely elbeszélés valamennyi esetben egy bukás történetét meséli el – ez a fentebb tárgyalt baudelaire-i definíció alapján tekinthető ironikusnak. Másképpen megfogalmazva: az épülő struktúra ironikusan viszonyul a narratívához – és megfordítva; itt egyfajta körforgásról van tehát szó, a két réteg folyamatosan reflektál egymásra. Vegyük például a címszereplő képeit *A rajzoló szerződésében*, vagy az ikrek kísérleteit a *ZOO*-ban. Ezek a képek nem kapcsolódnak szorosan a történethez, az nélkülük is megállna a lábán, viszont az elbeszélés menetét megakasztják mindaddig, amíg láthatóak a vásznon. Viszont ugyanakkor dokumentálják a szereplők tevékenységét, a „strukturalista aktivitást”, és a történet végén annak teljes kudarcát.

III. Az ironikus inverzió fogalma és megjelenése Greenaway filmjeiben

Hutcheon kötetében elsősorban a paródiával foglalkozik, amelynek több válfaját is megkülönbözteti, a tiszteletteljestől a szatirikusig.⁸ Úgy vélem, tiszteletteljes paródia nehezen képzelhető el, egy tiszteletteljes idézetet nem tekinthetünk parodisztikusnak, ironikusnak, ugyanis abból nem hiányozhat a komikus dimenzió. Tehát: egy intertextus valamely műben megjelenhet olyan összefüggésben, amelynek révén az eredetihez képest komikus jelleget kap, vagy pedig olyanban, amelyben a citátum, a narratíva felszabdálását szolgálja. Ezekben az esetekben a mű nyilvánvalóan ironikusan viszonyul az eredetijéhez.

⁶ GRAS: 1995. 123-124.

⁷ DE MAN: 2000. 195.

⁸ HUTCHEON: 1985. 50-68.

A greenaway-i intertextusok, reflexiók a tiszteletteljes és az ironikus pólus között oszcillálnak, akár pillanatokon belül is átfordulva egyikről a másikra. Erre jó példát szolgáltat 1999-es filmje, a *Nyolc és fél nő* Fellinihez való viszonyulása, amelynek persze már a címe is utalás az olasz rendező ikonikus alkotására (nem is szólva arról, hogy Greenaway filmje éppen a kilencedik a saját narratív egész estés mozijai között). A *Nyolc és fél nő*ben a két főszereplő megnézi Fellini művét. Az idősebb, Phillip Emmenthal, aki több szempontból magának Greenaway-nek a karikatúrája, a következő kérdést fűzi a látottakhoz: „Minek talált ki Fellini ennyi izgalmas nőt szerinted? Mindet szerette?” Eddig a szöveg tiszteletadásnak is felfogható, az olasz mester géniusza előtt. De aztán a következőképpen folytatja a monológot: „Minddel lefeküdt? Lefeküdt bármelyikükkel is? Vagy Mastroiannival fektette le őket?”, hogy végül azzal a konklúzióval zárjon, hogy „Vajon hány rendező csinál filmet azért, hogy kiélje a szexuális fantáziáit?” amire a másik főhős, Storey Emmenthal lakonikusan csak annyit válaszol: „Szerintem a legtöbb.” Azon felül, hogy a *Nyolc és fél nő* pontosan a két Emmenthal titkos szexuális vágyainak kiéléséről szól, ezen a ponton a rendkívül profán szöveggel Greenaway előbb konkrétan Fellinit, mint autoritást kezdi ki, hogy aztán a filmművészet alkotóinak összességét (tehát saját magát is) megfricskázza.

A fenti metódust Linda Hutcheon ironikus inverzióknak nevezi: ez egy olyan eljárás, ami a paródia valamennyi formájára jellemző. A paródia az imitáció egy formája, amelynek célja nem feltétlenül az imitált szöveg kigúnyolása, nevetségessé tétele, hanem annak megidézése, egyfajta kritikai távolságtartással, amely inkább a különbségekre fekteti a hangsúlyt, és nem a hasonlóságokra. Hutcheon az ironikus inverzió jellegzetes példájának tartja James Joyce *Ulysses*-ét az Odüsszeia, Byron *Don Juan*-ját az eredeti legenda, vagy Euripidész *Médeá*-ját Aiszkülosz és Szophoklész korábbi szövegeinek vonatkozásában.⁹ Az ironikus inverziót Greenaway-jel kapcsolatban *A rajzoló szerződésére* tartja jellemzőnek, mégpedig a tizenharmadik századi festészet és a restaurációs komédia tekintetében, mivel azok konvencióit egy rejtélyes gyilkosság esetével kapcsolatban alkalmazza (a rejtélyes gyilkosságokhoz legtöbbször egészen más ábrázolásmódok, műfaji konvenciók társulnak), miközben a film egy olyan metadiskurzív kontextusba fordul át, amely a valóság ábrázolásának lehetőségeit kutatja.¹⁰ De Greenaway szinte valamennyi művének az ironikus inverzió képezi az alapját, amely, ahogy arról már szó volt, elsősorban a strukturalista aktivitás kritikáját jelenti (*A rajzoló szerződésében* is, mivel, mint kiderül, Mr. Neville törekvése az objektív ábrázolásmódra csúfos véget ér), de ezen felül rendkívül sokfelé irányulhat, mint ahogy a fenti példákban látszik. A rendező filmjei tele vannak olyan képzőművészeti utalásokkal, amelyek a fogalom legtisztább megnyilvánulásai, például mikor egy festmény egy elemét, vagy magát a képet valami teljesen oda nem illő kontextusba helyezi – ilyen a *Számokba fojtva*ban az ugrókötelező kislány, aki Velasquez *Az udvarhölgyek* című képéről került elő, de Mantegna *Halott Krisztus*ára is történik utalás a középső Cissie férjének halálakor. Továbbá ilyen a Vermeer-rajongó Van Hoyten ténykedése is a *ZOO*-ban. Az ironikus inverzió már a rendező hetvenes évek elején készült rövidfilmjeiben tetten érhető: a *H, mint ház*-ban például a h-val kezdődő szavak felsorolásába egyre-másnak csúsznak be más kezdőbetűs kifejezések, ráadásul a narrátor időnként rövid történeteket is elmond, amelyek közül az első épp egy rendszer összeomlásáról szól. Ezek a megoldások nemcsak az ironikus inverzió definícióját merítik ki (miután gyakorlatilag az egzakt struktúra létrehozásának lehetetlenségére utalnak egy gyakorlatilag strukturalista szellemiségű filmben), de a Paul de Man-i ironia-meghatározásnak is megfelelnek, hiszen a diskurzus állandóan megszakad - mivel mikor például a *Számokba fojtva*ban, ami kortárs témájú alkotás, hirtelen feltűnik

⁹ HUTCHEON, 1985, 6.

¹⁰ HUTCHEON, 1985, 7.

az Infánsnő, az óhatatlanul ezt a hatást kelti; ahogy *Az építész hasában* is az az ötlet, hogy például a kórház és a rendőrszobák antik romokban vannak berendezve.

Hutcheon szerint a kortárs metafikciót alapvetően meghatározza a parodisztikus formák ironikus használata, egyfajta bahtyini szemléletmód jegyében;¹¹ Bahtyin szerint ugyanis az európai regény más, korábbi szerzők szövegeinek széleskörű felhasználása és átdolgozása révén jött létre és fejlődött. Ebből a feltételezésből végső soron azt a következtetést vonja le, hogy az intertextusok széleskörű használata egy művet önmagában parodisztikussá tesz (ennek révén „egy dialogikus, parodisztikus újraalkotása [jön létre] a múltnak”, írja) amivel nem feltétlenül értek egyet. Elképzelhetőek olyan intertextusok, amelyekben semmilyen parodisztikus vagy akár ironikus jelleg sincs jelen. Ilyenek például Ranódy László filmes adaptációi, amelyekben az irónia legkisebb nyoma sem található meg, de érdekes módon Greenaway művei közül is Shakespeare *A viharjának* feldolgozása, a *Prospero könyvei* talán a legkevésbé ironikus, mivel a rendező érzékelhetően tisztelettel nyúl az eredeti szöveghez.¹²

Noha Hutcheon irodalmi példákat hoz, nyilvánvaló, hogy nem csak a regény, a film is képes „vendégszövegek” alkalmazására, mint ahogy az önreflexióra is. Greenaway, bár filmeket rendez, kimagasló mennyiségű művészettörténeti intertextust használ, másfelől pedig, ahogy a *Nyolc és fél nővel* kapcsolatban már esett róla szó, az erőteljes önreflexióra, önkritika sem idegen tőle.

IV. Összefoglalás

A fentiekből talán kitűnik az irónia fogalmának rendkívül sokrétű értelmezhetősége. Greenaway filmjei elsősorban a Paul de Man által meghatározott értelmeiben tekinthetők ironikusnak, mivel mindig egy bukás történetét mesélik el; ezen felül pedig a legkülönbözőbb eszközökkel akasztják meg az elbeszélés folyamatosságát. Hutcheon értelmezése alapján pedig az alkalmazott intertextusok váratlan kontextusba helyezéséből adódik az irónia. Mindezek a jellemzők jellegzetesen reflektívek, eltávolítják a befogadót a művektől és erőteljesen hozzájárulnak azok elidegenedett, posztmodern jellegéhez.

Irodalomjegyzék:

Barthes, Roland: A strukturalista aktivitás. In.: Bókay Antal - Vilcsek Béla (szerk.): *A modern irodalomtudomány kialakulása* (Szöveggyűjtemény). Budapest, Osiris 1998. 523-526.

Colebrook, Claire: *Irony*. Routledge Taylor & Francis Group, London – New York, 2005.

Frye, Northrop: *A kritika anatómiája*. Ford. Szili József. Helikon Kiadó, Budapest, 1998.

Gras, Vernon: *Dramatizing the Failure to Jump the Culture/Nature Gap: The Films of Peter Greenaway*. In: *New Literary History*, 1995/1, 123-143. o.

Hutcheon, Linda: *A Theory of Parody. The Teachings of Twentieth Century Art Forms*. Methuen, New York, 1985.

De Man, Paul: *Az irónia fogalma*. Ford.: Katona Gábor. In.: *Paul de Man: Esztétikai ideológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

¹¹ HUTCHEON, 1985, 72.

¹² Természetesen lehetséges a mű ironikus értelmezése is: Derek Jarman *A vihar* adaptációja például tele van olyan anakronizmusokkal, amelyek a de man-i értelemben szakítják meg a diskurzust.

De Man, Paul: A temporalitás retorikája. Ford. Beck András. In: Thomka Beáta. (szerk.): *Az irodalom elméletei 1*. Pécs, Jelenkor – JPTE, 1996.

Prax Levente, doktorandusz hallgató
Munkahely: Pécsi Tudományegyetem, BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola
Cím: 8000 Székesfehérvár, Sziget. u. 45.
E-mail: prospero83@gmail.com

Vállalati alkalmazkodás az alsó középosztály társadalmi lecsúszásának hatására megváltozó vásárlási és fogyasztási szokásokhoz

Rideg András

PTE-KTK GTI Sz&V Tanszék tanársegéd
PTE-KTK GPHD doktorhallgató

„A páternoszteren felfelé haladva köszönj a szemből érkezőnek, mert sorsod fordultával lefelé menet ismét találkozhatasz vele. /Pesti falfirka/”

I. ABSZTRAKT

Tanulmányomban a társadalmi lecsúszás eredményeként fellépő változásokat mutatom be az magyarországi alsó középosztály vásárlói magatartásában és fogyasztásában. Az érdemi taglaláshoz először tisztáznom kell a szegénység és a középosztály fogalmait, majd a vásárlási szokások és a fogyasztás változásának megértéséhez meg kell vizsgálni a lecsúszás folyamatának kiváltó okait és a változás mibenlétét is. Ezt követően a jelenséghez történő vállalati alkalmazkodás lehetséges megoldásait mutatom be.

II. ALAPFOGALMAK ÉS JELENSÉGEK BEVEZETÉSE

A SZEGÉNYSÉG

Havas (2001) rámutat arra, hogy a szegénység jelensége multidimenzionális problémakör, ezért lényegét a mindennapokban sem és a tudományos életben sem lehet egységes definitív megközelítésekkel megragadni, ezért a fogalmat a legkülönbözőbb jelentéstartalommal használják. Legtöbbször a szegénységet az anyagi és nem anyagi javak hiányának jelzői értelmében alkalmazzák. Vonatkozhat egy emberre és emberek csoportjára is. Az, hogy kit és milyen esetben és miért tartunk szegénynek, az minden esetben viszonylagos. A szegénység nem egyértelműen beazonosítható, időről időre, helyről helyre változó. Figyelembe véve a kérdéskör sajátosságait megállapítható, hogy objektív és szubjektív szegénységmegközelítések alkalmazhatóak. A különbözőség abból fakad, hogy figyelembe vesszük-e az egyén/család/háztartás véleményét saját helyzetükre vonatkozóan.

Zamfir-Zamfir (1995) szerint a szegénység az a szituáció, amely során az egyén nem rendelkezik olyan erőforrásokkal, amelyek segítségével a társadalom által decensnek elfogadott életszínvonalat tud biztosítani magának.

Más meghatározások szintetizálásával tovább szofisztikálom a jelenséget: **„a szegénység a kulturális és társadalmi tőke valamint a pénz olyan hiánya, mely által az emberek**

olyan tartósan fennálló hátrányos helyzetben vannak, amelyből saját erőből nem tudnak kikerülni”.

A szegénység jelensége Darók (2005) szerint egy idős a civilizációval. A modern tulajdon megjelenésével a javak birtoklásában és elosztásában szükségszerűen egyenlőtlenségek alakultak ki. A modern korban kialakult az a nézet, hogy a létminimumon élők jelenléte a társadalomban már szégyenérzetet váltott ki a módosabb emberekből. Ez arra sarkallja a társadalmat és a mindenkori kormányzatokat, hogy a szegények védelme érdekében intézkedéseket foganatosítsanak. Tekintettel arra, hogy a szegénységből önerőből felemelkedni szinte lehetetlen, az Európai Unió prioritásként kezeli a leszakadó és leszakadt csoportok reintegrációját (2010 volt a szegénység és a társadalmi kirekesztettség éve; október 17. A Szegénység Napja).

Kozma (2009) szerint bár az Unió egyes tagállamainak társadalomstruktúrái és nemzetgazdasági teljesítményei jelentős mértékben eltérnek, a legveszélyeztetettebb csoportok összetétele mégis hasonló. Ebbe a körbe tartoznak a tartós munkanélküliek, az alacsonyan iskolázottak, a roma népesség, a hajléktalanok, az egyedülálló idősök, a több gyermeket nevelő csonkacsaládok, az intézményi nevelésből kikerülő 18 évet betöltött fiatalok és a szenvedélybetegek. A 2009. évi együttes jelentés a szociális védelemről és a társadalmi befogadásról c. dokumentum szerint a felsorolt csoportok közös jellemzője, hogy a fennálló gazdasági – társadalmi körülmények között nem képesek alapvető életkörülményeik megteremtésére, illetve önjelőlől nem képesek meglévő képességeik fejlesztésére sem. A felsorolt szereplők közül azok helyzete a legnehezebb, akik olyan kistelepülésen élnek, ahonnan nehezen megközelíthetőek a környékbeli városok, agglomerációs körzetek.

Kozma (2009) – kutatásai során – olyan egyedülálló embereket vagy családokat keresett fel, akiknél a szegénység kockázati tényezői halmozottan jelen voltak. Megvizsgálták azt, hogy a felkeresettek milyen szintű jövedelmekből élnek, de azt is, hogy a jövedelem hiánya mely további területeken és milyen hiányosságokat és nehézségeket idéznek elő. Elementáris jelentőségű következtetése is volt, hogy az 1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról jogszabály számos hiányossággal rendelkezik. Tekintettel arra, hogy a felkeresett háztartásokban több család is együtt él, de mivel egy családban csak egy személy részesülhet szociális segélyben és a felnőtt gyerek csak akkor jogosult a rendszeres szociális segélyre, ha egyedül él, így a családi egységek hivatalos bevallása és a tényleges helyzet különbözik. Ennek következményeként az, hogy a statisztikai adatfelvételekben számított egy főre jutó átlagjövedelem csupán töredéke jut ténylegesen egy főre.

A KSH (2013) létminimum számításához kidolgozott és használt ekvivalenciaskála kulcsszámait alapján a létminimum egy fogyasztási egységre számított átlagos értéke havonta 85.960 Ft. Ferge Zsuzsa (2012) korábbi becslése szerint Magyarországon napjainkban eléri a 4 millió főt azok száma, akik ennél kevesebb jövedelemből élnek. A 2000-es évek elejéhez viszonyítva ez több mint 30%-os növekedést jelent a létminimum alatt élők számában.

Kozma (2009) kutatása szerint a szegénységhez vezető utakhoz az alábbi tényezők vezetnek elsősorban:

1. **Munkanélküliség.** Annak ellenére, hogy az 1990-es évek elejétől a makrogazdasági változások tartós munkanélküli tömegek létrejöttét eredményezték, a szegénység soraiba hosszú távon az alacsony vagy nem megfelelő iskolázottság vezetett elsősorban. A munkaügyi központok az esetek többségében nem tudnak segíteni, mert: a) kevés a kívánatos minőségű közvetíthető munkakereső; b) kevés a

kívánatos mennyiségű és minőségű közvetíthető munkahely; c) a munkaügyi központok képzéseinek rendszere nem igazodik kellőképpen az igényekhez. A munkavállalást nehezíti az is, hogy alacsony képzettséghez alacsony fizetés jár, mely ellehetetleníti a bejáráshoz szükséges költségek és a kezdeti költségek (pl. munkaruha, bérlet) vállalását. Kozma felhívja a figyelmet arra is, hogy a munkaügyi központok képzést csak azoknak ajánlanak, akiknek legalább 6 osztálya van, és ez gyakran nem teljesül.

2. **Megélhetési nehézségek.** Ezen tényező a lecsúszásban elsősorban az egyedül élők esetén játszanak döntő szerepet. A lecsúszó csoportok közül kiemelendők az egy fő nyugdíjas háztartások, ahol a megélhetési problémákat betegségek súlyosbítják és az egyszülős családok, ahol szintén nem jut elég pénz az élelmiszerekre, a gyógyszerekre és a rezsiköltségre (kiemelkedően fontos tétel ebben a kategóriában a fűtésköltség).
3. **Lakáskörülmények.** A veszélyeztetett csoportoknak nehézségeik vannak a megélhetési költségek előteremtésével is, éppen ezért a lakáskarbantartására és a felújítására nem marad forrás. A költségek jelentős része készségekkel helyettesíthető lenne, de általában ez is hiányzik. Ennek következtében számos higiénés probléma merül fel.
4. **Betegségek.** Egyenes út a lecsúszáshoz, ha a család első számú eltartója betegszik meg. A kieső jövedelem miatt gyakran nincs pénz a betegség gyógyítására, az ápolási feladatok pedig a család többi tagját korlátozzák a munkavállalásban vagy a tanulásban.
5. **Szegénységdinamika és szegregáció.** Semmilyen esély sincs a kiemelkedésre, ha a lecsúszott csoportok összefüggő tömbökben élnek, mert a források hiánya, az öröklött kulturális tőke elégtelensége, az alacsony iskolázottság, a deviancia, a betegségek és a kapcsolati tőke hiánya jelentette hátrányos állapotból nincs előrelépési lehetőség.

A KÖZÉPOSZTÁLY

Hargitai (2010) forrásmunkájában kifejti, hogy a középosztály klasszikus értelemben a polgárt – franciául bourgeois – jelenti, tehát a magántulajdonnal rendelkező embert. Ez virágnyelvről érthető nyelvre lefordítva azt az embert jelenti, aki vállalkozási tevékenység nyereségéből él (és maga nem dolgozik, illetve csak annyiban, hogy tulajdonában lévő cégeket vezet), vagy ha nincs cége, akkor akinek annyi vagyona van, hogy annak a kamataiból lakhatna és megélhetne. Ez kb. 50 millió Ft vagyont jelent a mai Magyarországon, és kb. 50-100 ezer ember tartozik ide, azaz a társadalom 0,5-1,0%-a. Nyugaton ez szélesebb, kb. 2-3%. Alsó középosztály, más néven kispolgárság – petite bourgeoisie – az a réteg, amely ugyan rendelkezik vagyonnal, de már nem sorolható egyértelműen a tulajdonos osztályhoz, azaz pl. saját lakásban él, vagy van saját vállalkozása, de dolgoznia kell azért, hogy élhessen. Ide tartoznak az alkalmazottak, szakmunkások, kisvállalkozók, mesteremberek stb., Magyarországon ez egy nagyon széles, kb. 3-4 millió főt számláló réteg. Nyugaton is ez a réteg a legszélesebb.

A középréteg azt jelenti, hogy akik a társadalomban középen vannak, azaz nem az elitben és nem is a szegények között. Magyarországon – és más társadalmakban is – a középréteg főleg az alsó középosztályt jelenti.

Botos (2005) szerint a középosztályba nem pusztán valamiféle vagyoni cenzus alapján kerül az ember, de nem is a műveltséghez, civilizáltságához kötött fogalom. Legfontosabb ismérve az, hogy tagjai olyan iskolázottsággal és kultúrával rendelkeznek, melyek

segítségével tartósan képesek önálló egzisztenciájuk fenntartására. A középosztály részét képezik a közvetlen termelési és szolgáltatási feladatokat ellátó kisvállalkozások tulajdonosai, a társadalmi – gazdasági haladás eredményeképpen „középosztályi” életformát követő alkalmazottak és a szabad foglalkozású értelmiségiek.

A TÁRSADALMI LECSÚSZÁS – DEKLASSZÁLÓDÁS – JELENSÉGE

Teczár (2011) publicisztikájában a lecsúszás problémájának össztársadalmi jelentőségéről ír. A probléma gyökereként azt jelöli meg, hogy paradox módon a második világháborút követő felvirágzás jelentette biztonság, fejlődés és jóléti államok állampolgárai között kezdődött meg a közösséghez fűződő szálak fellazulása és a valós egyenlőtlenségek növekedése. A lecsúszás társadalmi jelentősége mellett az alábbiakkal érvel:

- a) „A Jó Isten csak szabad akaratot adott minden embernek egyenlően”. A biológiai tényezőktől eltekintve sem indul minden ember egyenlő eséllyel. Szüleink vagyona, társadalmi kapcsolatai közvetetten segíthetnek bennünket magasabb pozícióba, ezért egy szegényes kulturális környezetben felnövő gyermeknek kevés esélye van jó előmenetelre, egy ritkás kapcsolati hálóval rendelkező munkakeresőnek pedig elérhetetlen egy jól fizető állás.
- b) Globális világunkban a lecsúszás fenyegetése mindenkit érint, eközben a valódi kiváltó okok egyre kevésbé háríthatóak el tudatosan. Gondolatmenete a globális szintű fellépés szükségességében konkludál, mely a közeljövőben minden valószínűség szerint elérhetetlen utópia.
- c) A lecsúszás jelentette fenyegetés rombolja a társas kapcsolatok minőségét, feszültté teszi a mindennapi interakciót és negatív befolyással jár a társadalom általános egészségügyi állapotára. A nehezen kalkulálható következményeken kívül azonban kézzel fogható bizonyíték az, hogy a nagy társadalmi egyenlőtlenségektől terhelt közösségekben a közbiztonság állapota mindig kedvezőtlen.

Vercseg (2000) forrásszintetizáló munkájában a lecsúszás jelentését a közösségfejlesztés szempontjából közelíti meg. Könyvének egyik fejezetében Staub – Bernasconi különböző cselekvésekhez szükséges tudásformáinak ad új értelmezést: a hazai közösségfejlesztés a cselekvő – és kezdeményezőkézség fejlesztését állítja legitimációs igyekezete középpontjába, amelynek zavarai közül a hiányos, alacsony szintű, nem eléggé korszerű vagy „sohamegnevolt” tudásokat emeli ki, amelyek erőteljesen hozzájárulnak a társadalmi lecsúszáshoz és a stagnáláshoz is.

Petar – Emil Mitev (2001) 1999-2000-ben Közép -, Délkelet - , és Kelet – Európa egyes országaiban elvégzett kutatása alapján megjósolta, hogy az empiriában észlelt „deklaszálódási jelenség” a vizsgált területeken sok ember számára visszafordíthatatlan velejárója a gazdaság liberalizációjának és a globalizációnak. Már akkor észlelték, hogy egyes társadalmakban az osztályszerkezet középső rétegei szétestek és új rétegek képződtek. Bizonyos feltételek mellett egyes folyamatok bekövetkezését más országokban is valószínűsítette, bár egyúttal további vizsgálatok elvégzésének szükségességére is felhívta a figyelmet.

Pitti (2000) szerint a rendszerváltást követő 10 évben mindenki legalább egyszer belépett a képzeletbeli társadalmi páternoszter felfelé vagy lefelé mozgó kabinjába és sokan többször is átfordultak. Felhívja a figyelmet arra, hogy a reális társadalomkép felrajzolásához az éppen esedékes népszámlálások adatai jó támpontot adhatnak. Művében kifejti, hogy az aktuális folyamatok egzakt elbírálása csupán ex – post lehetséges. A lecsúszás vagy

felemelkedés esélye pedig alapvetően azon múlik, hogy milyen irányú és milyen technikájú lesz a jövőbeni javak elosztása, illetve milyen jellegzetességei lesznek a tőkefelhalmozásnak.

Garfinkel – Haveman – Betson (1977) könyvében a társadalmi rétegek között lejátszódó folyamatok dinamikájának megértéséhez a felemelkedés és lecsúszás megfigyeléséhez, a társadalmat eltartó és az eltartott csoportok leírásához az általuk megalkotott „jövedelemtermelő képesség” modellt használják fel. A kalkuláció lényege az, hogy a népesség minden egyénére/családjára megbecsülik a rendelkezésére álló szellemi és fizikai javak segítségével elérhető jövedelem mértékét, majd azt összehasonlítják az egyén/család által realizált, tényleges jövedelem mennyiségével. A két érték különbségéből meghatározható az, hogy mely egyén/család jut előnyhöz vagy hátrányhoz a társadalmi újraelosztás rendszeréből. Amellett, hogy az egyének/családok sokaságában felfedezhető közös vonások segítségével a társadalmi osztályok kirajzolódnak, az elemzés kiterjedt lehetőséget biztosít a diszkrimináció, egyenlőtlenség és a háztartásgazdálkodás megfigyeléséhez, valamint egyes társadalmi, gazdasági akcióprogramok hatásának előrejelzéséhez. Bár a módszer számos kritikája is napvilágot látott, mégis napjainkban az igény a gazdasági státusz mérésére egyre nagyobb és a módszer számos lehetőséget is biztosít a továbbfejlesztésre.

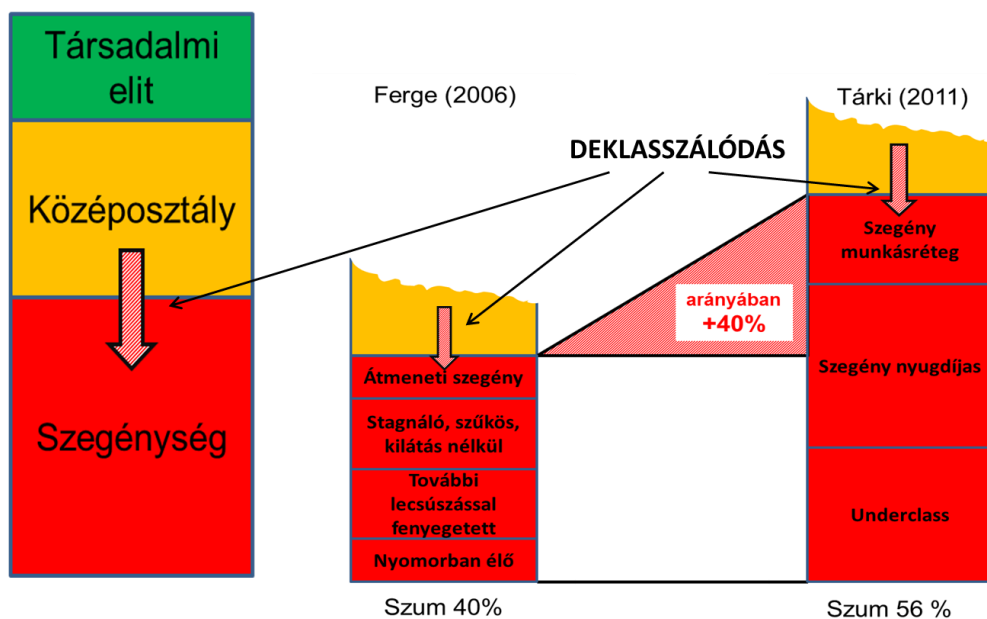
Havas (2001) forrásmunkájában a lecsúszás, a szegénység, a diszkrimináció és az egyenlőtlenségek vizsgálatára több objektív és szubjektív megközelítést és mutatószámot mutat be, melyek részletes bemutatása és értékelése jelen tanulmány keretei között nem lehetséges.

ÖSSZEGZÉS

A szakirodalmi áttekintés célja az volt, hogy világossá váljanak az egyes társadalmi rétegek – alsó középosztály és szegénység – elhatárolásának elméleti megfontolásai és bepillantást nyújthassak a társadalmi mozgások háttérében álló folyamatok okaira.

Összességében elmondható, hogy a lecsúzásnak – a szerencsétlenek véletlen összejátszásával – gyakorlatilag a társadalom bármely tagja áldozatául eshet. Az alsó középosztályt anyagi önállósága és az ebből fakadó relatíve magasabb életszínvonala különbözteti meg a szegények rétegétől. A szegénység meghatározásainak ismerve közül kiemelném azt, hogy kedvezőtlen helyzetükből az egyének/családok/háztartások önerőből nagy valószínűség szerint képtelenek kiemelkedni.

Számos gyakorlati felmérés és elemzés irányult arra, hogy hozzávetőlegesen megbecsülje a szegénységben élők össztársadalmi arányát és a szegény réteg belső szerkezetét, Magyarországon. Az 1. ábrán két – téma vizsgálata szempontjából – jelentős kutatás eredményeit ismertetem. A két társadalmi pillanatfelvétel egymás mellett történő ábrázolása a téma relevanciájának indoklása szempontjából érzékletes.

1. ábra: a szegénység rétegének hazai belső szerkezete, össztársadalmi aránya két pillanatfelvétel alapján (Forrás: Ferge (2006), Tárki (2011), Töröcsik (2011))

Felhasználva Ferge terminológiát a szegénység vonatkozásában az alábbi fokozatosságot figyelembe vevő leírás adható.

- Sokgyermekes család egy átlagos keresővel; munkanélküli a háztartásban; gyes.
- Nincs a családban piacképes tudás – az országban bárhol; ugyanez 45 éven felül, egyedül élő nyugdíjas átlagos nyugdíj alatt.
- Hátrányos helyzetű településen él, nincs a családban piacképes tudás; egyedül élő nyugdíjas, rokkantnyugdíjasok egy része.
- Hajléktalan, tartósan munkanélküli, nyomortelepen élő, aktív kereső nélküli család.

III. A LECSÚSZÁS KÖVETKEZMÉNYEI A VÁSÁRLÁSI SZOKÁSOKBAN ÉS A FOGYASZTÁSBAN

Az elmúlt években lezajlott pénzügyi válság következtében a társadalom szerkezetének átrendeződése felgyorsult. Az – átmeneti és tartós; objektív és szubjektív – szegénység rétegéhez tartozó egyének/családok/háztartások aránya a csökkenő reálkeresetek, a megváltozott hitelösszegek, az elveszített munkahelyek, a kialakuló félelmek és a mérséklődő életszínvonal vagy visszafogott fogyasztás miatt megnövekedett. A szegénység jelensége már nem csak a klasszikus kategóriában igaz, hanem kialakult a lecsúszott alsó középosztálybeli háztartásokból álló újszegénység is.

A vállalkozások marketingkommunikációja azonban alig változott, mintha „a vállalkozások figyelmen kívül szeretnék hagyni azt, hogy kedvezőtlen anyagi helyzetű fogyasztók is vannak a vevőpiaci szegmensekben”. Ez igen rövidtávú gondolkodásmódot tükröz, hiszen ezzel a magatartással egyre nagyobb vevőkör esik a marketingbefolyáson

kívüli körre. Ugyan megoszlanak a vélemények arról, hogy a válság okozta visszaesést újabb – még jelentősebb – visszaesés, hosszú stagnálás, esetleg fellendülés fogja-e követni, mégis, a mindenkori a marketingtevékenységnek nyomon kell követnie és alkalmazkodnia kell a folyamatosan változó gazdasági környezethez. Csak azok a vállalkozások lehetnek eredményesek, akik hajlandóak felvállalni a „problémás” vásárlókkal kapcsolatos pluszköltségeket, illetve profitjukat megosztják érdekeltjeikkel. A tartósan elégedett vevőkör ugyanis tartós versenyelőnyt jelenthet a versenytársakkal szemben, mely hosszú távon biztosíthatja az adott vállalkozás fennmaradását és a tulajdonosi jövedelemtermelő-képesség elfogadható szintjét.

Az állítás bizonyítéka az, hogy a válságot követően, visszafogott vásárlóerővel átalakuló vevőpiaci szegmensekben a korábban tudatosan felépített, „erős” márkák relatíve ma is jól szerepelnek, szemben más márkákkal, ahol a kereslet visszaesése számottevő.

A KSH 2013-ra vonatkozó elemzése szerint a magyar háztartások legnagyobb költségei az alábbiak: Lakásfenntartás és háztartási energia; Élelmiszer-kiadás; Közlekedés és szállítás; Adósságszolgálat a fennálló hitelek után; Közterhek. A KSH alapvető élelmiszerek fogyasztásáról készített adataiból kiolvasható, hogy a lecsúszás következtében a felsorolt költségek egy része vállalhatatlanná válik. A háztartás vagy nélkülözni, esetleg olcsóbbra cserélni kénytelen egyes termékeket/szolgáltatásokat, vagy a kötelezettségek teljesítésének határidejét alakítja anyagi lehetőségeihez.

Töröcsik (2011) szerint a háztartás először márkás termékei helyett olcsóbb termékeket vásárol (láthatatlan fogyasztás csökkentése), ezt követően egyes termékek fogyasztása elmarad (látható fogyasztás csökkentése), majd egész háztartásgazdálkodását alakítja a megváltozott körülményekhez.

Ezzel párhuzamosan az érintettek „túlélési” stratégiákat is életbe léptetnek, melyeknek keretében Kozma (2009) szerint az alábbi tevékenységek kombinációi realizálódhatnak: további takarékoság (a létminimum szintig vagy az alá csökkentett és szerkezetében átalakított fogyasztói kosár); alternatív jövedelemszerzési formák felkutatása (akár feketemunka) vagy (ha lehet) saját időfelhasználás költségvállalás helyett; (további) kölcsönök; családi stratégiák; (esetlegesen meglévő) vagyontárgyak értékesítése; elvándorlás; uzsorakölcsön; megélhetési bűnözés. A felsorolásban reményeim szerint csak a családi stratégiák fogalma nem egyértelmű: a családi stratégiák gyakorlatilag a különböző segélyezési, támogatási rendszerekkel történő „trükközést” jelentik. Leggyakoribb példái Magyarországon az érdekválás; rokon gyermekének örökbefogadása „papíron”; gyermekkitagadás „papíron”; több gyermek születése a családi pótlék megszerzése érdekében; egy háztartásban élő családok és egyének különköltözése „papíron” és a „megvásárolt” rokkantnyugdíjazás.

A szociális munkások szakmai közössége egyetért azzal, hogy az alsó középosztály deklasszálódásának és a szegény rétegek helyzetében bekövetkező további romlásnak a gyermekek a legnagyobb vesztese. Így képzelhető el az, hogy sok gyermek éhezik és alig várja, hogy hétfőnként iskolába mehessen, mert legalább fűtött helységben tartózkodhat és kap enni. Az igazi problémát azonban mégis inkább az jelenti, hogy megfelelő társadalmi és kulturális tőke híján gyakorlatilag esély sincs a fennálló helyzet kedvező irányú megváltoztatására.

IV. VÁLLALATI ALKALMAZKODÁS A TÁRSADALMI LECSÚSZÁS JELENSÉGÉHEZ

A társadalom átalakulásának drámai volta a vállalatok marketing – és kapcsolódó – tevékenységeinek átszervezését és az állam szerepének újradefiniálását teszi szükséggé, mert az érzelmi feldolgozás folyamatát kívülről is támogatni kell (Törőcsik, 2011). Ezzel kapcsolatban – felismerve a globális fellépés és együttes kezelés irrelevanciáját – Teczárnál (2011) mérsékeltebb álláspontra helyezkedek. A vállalkozások egyik oldalról felkészülhetnek a vásárlói magatartás megváltozására azáltal, hogy újra felfedezik vevőpiaci szegmensük szereplőit és magasabb szinten újrapozícionálják ott társadalmi szerepüket (Törőcsik, 2011 : empátia, fogyasztói insightkeresés), másik oldalról egyes tendenciák világosan láthatóak, ezekre a termékcsaládok és márkák konstruktőrei tudatosan felkészülhetnek.

Bosshart (2010) szerint az életstílus dominanciát háttérbe szorító tényezők az alábbiak:

Eladósodottsági faktor. A láthatóan növekvő jólét az állami hitelek növekedésével és/vagy a vállalkozások és a háztartások eladósodottságának növekedésével valósulhatott meg.

Csődfaktor. A túlvállalt hitelek jelentette terhek következményeként a nemzetgazdaságok és a háztartások a korábban érzékelt jólétből hirtelen szegénységbe jutottak.

Morális tényező. A válságtapasztalt társadalomban a feltűnő, túlzott fogyasztást ma már inkább negatívan ítélik meg az emberek, mintsem elismerően. A fogyasztó visszafogja a vásárlásait, ha vonatkoztatási csoportjában is mérséklődést tapasztal. Ez még akkor is igaz, ha az adott fogyasztó vagyoni és jövedelmi helyzete egyébként nem romlott. Ezen okok miatt még azok is visszafogottan költenek, akik egyébként az ellenkezőjét is megengedhetnék maguknak.

Motivációs faktor. A korábban kizárólag pénzügyi alapokon nyugvó kapitalista társadalmi és gazdasági hajtóerők mellett egyre nagyobb teret nyertek egyéb – jellemzően ésszerűségből, fenntarthatóságból és szolidaritásból fakadó – nézőpontok. Éppen emiatt szükséges, hogy az átrendeződött vevőpiaci szegmentumokhoz a vállalatok megváltozott gyakorlatokkal illeszkedjenek.

Életkor-tényező. Nyilvánvalóvá vált, hogy az elöregedő társadalmakban az egypilléres – kormányok által biztosított – időskori gondoskodás kizárólagos szociális modellje nem fenntartható. A megszokott életszínvonal biztosításához – az öngondoskodás jegyében – a magánnyugdíj-pénztárak és megtakarítás céljából felhalmozott befektetések pilléreire egyaránt szükség van.

Ökológiai faktor. Értékké vált az egészséges, élhető környezet, melynek védelme érdekében a kormányok, a vállalkozások és a háztartások egyaránt erőfeszítéseket tesznek. A kibontakozó akciók következményei: természeti erőforrások védelmét középpontba helyező új jogszabályok hatálybalépése, a termelési folyamatok átalakítása anyag- és energiatakarékos megoldásokra, valamint a fogyasztás átalakulása túlfogyasztást és szükségtelen környezetterhelést visszaszorító gyakorlatokra.

1. táblázat: A vállalati alkalmazkodás lehetséges megoldásai a társadalmi lecsúszás jelenségéhez

KIHÍVÁS	LEHETSÉGES ALKALMAZKODÁS
eladósodottsági faktor, csődfaktor, életkor-tényező =>	egyszerű termékértékesítés helyett termék-szolgáltatás értékesítése és hosszú távú partnerség; rugalmas fizetési határidők nyújtása, „rendes” fizetésért cserébe további kedvezmények; feszes Harry Potter marketing
morális tényező =>	szolid, de funkcionális termékek tervezése
motivációs faktor =>	realizált profit egy részének megosztása a stakeholderekkel, kapukon belül az alternatív kapitalizmus bevezetése
ökológiai faktor =>	a lehető legkevesebb környezetterhelő alapanyag felhasználásával, hosszabb élettartamú termékek előállítása

Forrás: Bosshart (2010) következtetéseit felhasználva saját szerkesztés (2013.11.15.)

Egyszerű tranzakció alapú értékesítés helyett termék-szolgáltatás értékesítése és hosszú távú partnerség. Empirikus kutatások bizonyítják, hogy a hosszú távú partnerségre törekedő vállalkozások árbevétele magasabb, de az árbevételhez viszonyított nyereség szintje alacsonyabb. A Neely (2008) szerint a jelenség okai az alábbiak: a magas hozzáadott értéket biztosító munkatársak költségesebbek, magasabb a fajlagos működőtöke-igény, az összes eszköz értéke és az időtáv növekedésével sokasodó kockázati tényezők eredményromboló hatása. Ennek ellenére hosszú távon mégis jövedelmezőbb a tevékenység szolgáltatásítása, mert a bevételek jól tervezhetően, tartósan merülnek fel. A sikeres alkalmazkodás feltételei a tevékenység átszervezésével teremthetők meg. Noha a változások mértéke ágazat- és vállalat specifikus sajátosságoktól függően eltérhet, mégis megállapítható, hogy sikerének elengedhetetlen feltétele az üzleti modell, a munkavállalói és vezetői szemléletek és a szervezeti kultúra egyidejű módosítása.

Rugalmas fizetési határidők nyújtása, „rendes” fizetésért cserébe további kedvezmények. A vevőknek, illetve fogyasztónak nyújtott kedvezmények és engedmények rendszere szervesen összefügg a vállalati árképzési stratégiák praktikumával (Rekettye, 2003, 2004). A szakirodalmak (Bauer-Berács, Lehota, Reichert-Pottebaum, Rekettye, Tonndorf) számos megoldást taglálnak. A gazdasági környezet folyamatos változása és a vevőpiaci szegmentumok átalakulása együttesen indokolják a kedvezmények és engedmények rendszereinek kiterjesztését, mindez támogatja a hosszú távú partnerség kialakítását az ellátási lánc teljes vertikumában. A szegmentumonként árképzés megoldásaival együttesen alkalmazva lehetőség nyílik a hosszú távú haszonmaximalizálásra.

Feszes Harry Potter Marketing. Dalsace, Damay és Dubois (2007) rávilágít arra, hogy sokkal olcsóbb megtartani egy vevőt, mint megszerezni egy újat. Éppen ezért azon termékek esetében, melyek specifikusan egy korosztálynak készülnek, érdemes olyan márkát építeni, mely együtt „öregszik” vevőpiaci célcsoportjaival. A termékjellemzők és a marketingkommunikáció tartalma és csatornái együtt változnak a fogyasztók igényeivel, a csoport sajátosságaival.

Szolid, de funkcionális termékek tervezése. A morális tényező jellegzetességeihez a vállalkozások úgy tudnak alkalmazkodni, hogy termékeiket szolid megjelenéssel, de megnövelt funkcionális tulajdonságokkal tervezik. Ezen intézkedésekkel enyhíteni lehet az egyes fogyasztói csoportokra jellemző önkéntesen visszafogott fogyasztás veszélyén, a módosított termékekkel a fizetőképes kereslet sikeresen megcélozhatóvá válik.

A realizált profit egy részének megosztása a stakeholderekkel, kapukon belül az alternatív kapitalizmus bevezetése. Az érintettek érdekeinek figyelembevételével megvalósított működés előnyeiről és a bevezethető gyakorlatokról Pataki – Radácsi (2000) már az ezredfordulón publikált. A vállalatok pénzt és figyelmet áldoznak közvetlen társadalmi környezetük hétköznapijainak támogatására, melyért cserébe munkatársai jelentősen lelkesebben dolgoznak és a társadalmi megítélés is javul. A közvetlen társadalmi környezet értelmezése a tevékenység kiterjedésétől függ, így megszólított lehet egy település, de akár egy határokon átívelő régió is.

A lehető legkevesebb környezetterhelő alapanyag felhasználásával, hosszabb élettartamú termékek előállítás. Töröcsik (2011) rávilágít arra, hogy sok fogyasztó magyarázza vásárlásainak mérséklődését környezettudatossághoz, illetve fenntarthatósághoz kapcsolódó indokokkal. Ez segít a megváltozott anyagi helyzet érzelmi feldolgozásában, amit a vállalkozások könnyen ki tudnak használni. Érdemes csökkenteni a termelés anyag- és energiafelhasználását, a kritikus erőforrások arányát csökkenteni, olyan termékeket kínálni, melynek használata megtakarítást eredményez a fogyasztónak, valamint a természet- és környezetvédelemhez kapcsolódó kampányokat támogatni, majd ezen akciókat felhasználni a marketingkommunikációban.

V. KONKLÚZIÓ

Tanulmányomban a társadalmi lecsúszás eredményeként fellépő változásokhoz történő vállalati alkalmazkodás egyes elképzelhető megoldásait taglaltam. Lényeges kiemelni, hogy az ágazat, a vállalat, a termék és a fogyasztócsoportok jellegzetességei meghatározzák a lecsúszás jelentette veszély mértékét is és a célszerűen alkalmazható akciókat is, melyeket a cselekvési portfólióból érdemes – vagy lehetséges – kiválasztani.

Végezetül le kell szögezni, hogy a vállalkozások létezésének univerzális célja a profit termelése a tulajdonosok számára, még hozzá fenntartható módon. Ennek elérése érdekében azonban a döntéshozóknak rövid-, közép- és hosszú távon célszerű egyéb célokat is megfogalmazni, melyek a tevékenység társadalmi elismertségének javítását és versenyelőny(ök) kiépítését szolgálják. Szükséges biztosítani továbbá a szervezet és a tevékenység jellemzőinek folyamatos illeszkedését a változó gazdasági környezet adottságaihoz. A megmutatott intézkedések módszeres foganatosításával és folyamatos nyomon követésével a vevőpiaci szegmens átalakulásának folyamataihoz alkalmazkodni lehet, segítségükkel mind a társadalmi elismertség javítása, mind versenyelőny kiépítése elképzelhető.

„Aki szegény, az a legszegényebb”.
/József Attila/

FELHASZNÁLT IRODALMAK:

1. **Botos** Katalin (2005): Kisvállalkozások és gazdaságpolitika. Polgári szemle 2005/9. szám. Bp.
2. **Darók** Ildikó (2005): Szegénység. KLA füzetek a toleranciáért. Kurt Lewin Füzetek 2. Bp.: Kurt Lewin Alapítvány.
3. **Dalsace**, F. – Damay, C. – Dubois, D. (2007): Brand Magic: Harry Potter marketing. Harvard Business Review, vol. 85, n 2.
4. **Garfinkel**, Irvin – Haveman, Robert H. – Betson, David (1977): Earnings Capacity, Poverty, and Inequality. 1st Edition. New York: Academic Press.
5. **Giddens**, Anthony – Diamond, Patrick et al. (2006): Írások az egyenlőségről, az egyenlősdiről – és az új egyenlőségről. Bp.: Napvilág Kiadó.
6. **Hargitai** Henrik (2010): Általános politikai földrajz. ELTE oktatási segédanyag.
7. **Havas** Éva (2001): A szegénység fogalma és mérhetősége. INFO-Társadalomtudomány 54. (2001. okt.)
8. **Kozma** et al. (2009): A szociális szolgáltatások szerepe és lehetőségei a nyomorban élő családok segítségében. Kézirat. Bp.
9. **Neely**, A. (2008): Exploring the financial consequences of the servitization of manufacturing. Operations. Management Research, 1, pp. 103-118.
10. **Pataki** György – Radácsi László (2000): Alternatív kapitalisták - Gazdálkodás az érintettek jólétéért. Szentendre, Új Paradigma Kiadó. 264. o.
11. **Petar** – Emil Mitev (2001): A szegénység dinamikája. Szociológiai Szemle 2001/4. Bp.
12. **Pitti** Zoltán (2000): Távolodó közeledés, avagy nyertesek és vesztesek. Szocháló Társadalomtudomány 2004. február.
13. **Rekettye** Gábor (2003, 2004): Az ár a marketingben. Budapest: KJK-Kerszöv Kiadó. pp. 1 – 342.
14. **Staub** – Bernasconi, Silvia (1999): Tudás és képesség – cselekvésméletek és cselekvéskompetencia a szociális munkában. Bp.: Balassi kiadó.
15. **Teczár** Richárd (2011): Egyéni és szociális. Tátkontúr 2011/4. szám.
16. **Törőcsik** Mária (2011): Lecsúszás és fogyasztás. PTE-KTK oktatási segédanyag.
17. **Vercseg** Ilona et al. (2000): Megfigyelés és cselekvés. Parola 2000/1.

Széll Kálmán és az 1894-es kormányválságok¹

Schwarzwölder Ádám

PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola,
„Európa és a magyarság a 19-20. században” Doktori Program
Pécs

Absztrakt

Széll Kálmán (1843-1915) egyike volt a dualizmus kori Magyarország kiemelkedő egyéniségeinek. Több, mint 40 éven keresztül volt országgyűlési képviselő, 1875-1878 között pénzügyminiszter, 1899-1903 között miniszterelnök. Politikai pályája több szakaszra bontható. Az első a pénzügyministerségtől való megválásig, 1878 szeptemberéig terjed. A második a lemondást követően miniszterelnöki kinevezéséig (1899 február). A harmadik miniszterelnöki működésének szakasza, a negyedik pedig 1903 júniusi lemondásától haláláig tart.

Jelen tanulmány Széll pályafutásának második szakaszával, azon belül is az 1894-es kormányválságokban játszott szerepével kíván foglalkozni. Az 1894-95 fordulóján történtek ugyanis fontos előzményét képezik Széll későbbi miniszterelnöki megbízatásának.

Az 1894-es kormányválság eseményei primer források (jegyzőkönyvek, visszaemlékezések, levelek) és a fellelhető szakirodalom segítségével kerülnek bemutatásra.

Kulcsszavak: *Széll Kálmán, Ferenc József, Szabadelvű Párt, politikai válság*

Abstrakt

Kálmán Széll (1843-1915) war ein sehr wichtiger Staatsmann Ungarns in der Zeit des Dualismus. Mehr als 40 Jahre lang war er ein Mitglied des Abgeordnetenhauses. Zwischen 1875 und 1878 dienste er als Finanzminister, zwischen 1899 und 1903 als Ministerpräsident. Seine politische Karriere steht aus vier Strecken. Die erste Phase dauert von 1868 bis September 1878, wann er sich von seine Position als Finanzminister trennte. Die zweite Strecke dauert bis seine Ernennung zum Ministerpräsident in 1899. Die Jahre als Ministerpräsident bilden die dritte Phase, und von Juni 1903 bis seinem Tod dauert die vierte Strecke.

Diese Schrift beschäftigt sich mit der zweite Phase der Karriere Szélls. Die Rolle, was er in den politischen Krisen von 1894 spielte, ist eine sehr wichtige Prämisse seine Nomination in 1899.

Die Ereignissen den Krisen werden durch primäre Quellen (Protokolle, Briefe, Memoire) und die Fachliteratur darstellen.

Schlüsselwörter: *Kálmán Széll, Franz Joseph, Liberale Partei, politische Krise*

¹ A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi

I. Visszatérés a Szabadelvű Párt vezetői közé

Széll Kálmán azzal, hogy 1878. augusztus-szeptember folyamán vitába szállt Ferenc Józseffel és a katonai vezetéssel a balkáni tervek kapcsán és tüntetőleg lemondott pénzügyminiszteri posztjáról, hosszú évekre kiváltotta nemcsak az uralkodó, hanem Tisza Kálmán neheztelését is. El kell ismerni azonban, hogy hosszú távon, az 1890-es évekre Széllnek jelentős politikai tőkéje keletkezett fenti tetteiből, amit sikerrel tudott kamatoztatni. Egyes utólagos elbeszélések, sajtótudósítások helyenként kissé túl is misztifikálták az ügyet. Nem hagyhatóak azonban figyelmen kívül a mindig éles szemű Mikszáth megállapításai sem, melyeket az akkor friss miniszterelnök Széll Kálmánról írt karcolatában tett: *„Hogy honnan van a Széll Kálmán nimbusa, semmit se könnyebb meghatározni, mint ezt. A közelsége Deákhoz és a miniszteri szék szándékos elhagyása Bosznia okkupációja idején. Az egyik szerencsés véletlen, de a másik a saját érdeme. Hajh, nem kis dolog e szomorú országban, hol senki sem válik meg a hatalomtól, hacsak a hatalom meg nem válik ő tőle. Hol a miniszterek, ha a király elejti őket, halálos sebbel szívükben távoznak a Burgból, de egy hét múlva már mosolygós arczczal várják az uralkodót a budapesti indóházi perronon s lihegnek a kegyért, hogy megszólíttassanak. [...] Ez elfajulásában a tapintatnak valóságos üdítő áram, hogy a király egy úgynevezett tapintatlan emberhez nyúlt egy napon, aki azt mondta valamire egyszer, hogy »ezt nem teszem«. Mert Széllnél nem szabad egyelőre mellőzni ezt az emlékezetes körülményt. A színek közül, melyekből politikai alakja formálódik az elmékben, ez az alapszín: »Ott hagyta a miniszterséget«. Ohó, ez nem tréfa dolog!”²*

Idővel pedig mind Ferenc József, mind Tisza Kálmán megenyhült irányában. A király neheztelésének elmúlásában több tényező is szerepet játszhatott. Minden bizonnyal imponált számára, hogy lemondása után Széll önként visszahúzódott a napi politizálástól, nem gördített további akadályokat Tisza Kálmán és kormánya elé. A bankszektorban és gazdálkodóként elért sikerei viszont mutatták, hogy Széllben bőven maradt alkotó energia. A kontaktust egyébként Ferenc József kereste, ő tette meg az első lépést azzal, hogy 1883-ban a „valóságos belső titkos tanácsos” címet adományozta Széllnek. Ez a cím Széll esetében nem csak egy üres titulusnak bizonyult, mert a következő években egyre sűrűbben hívatta audienciára a király, a széles közvélemény előtt viszont ez sokáig nem volt ismert. Politikai körökben azonban az 1890-es évek elejére már tudott volt, hogy Széll jelentős mértékben élvezte az uralkodó bizalmát. A képviselőházi tagságon kívül semmilyen fontos hivatalt sem viselő Széll politikai súlyát tehát a királlyal való szoros kapcsolata adta, aki minden fontosabb ügyben kikérte véleményét.³ A Szabadelvű Párt vezető politikusai illetve klikkjei ezért érthetően bevonták terveikbe, megpróbálták elképzeléseikről meggyőzni. Három alkalommal kínáltak fel neki vezető politikai pozíciót (1887, 1892, 1894), ő azonban egyszer sem kívánt élni a lehetőséggel.

Szapáry Gyula gróf, aki 1878-ban Széll Kálmánt követte a pénzügyminiszteri székben és tárcáját kilenc éven keresztül viselte, 1887 februárjában lemondott tisztségéről, az 1887. évi költségvetés tárgyalásakor ugyanis az ellenzék rendkívül élesen támadta pénzügyi politikáját. Tisza Kálmán ekkor Széllt hívta kormányába, hogy ismét vállalja el a pénzügyminisztérium vezetését, ő azonban nemet mondott.⁴ Az elutasító válasz után Tisza maga vette kézbe a pénzügyminisztérium irányítását, jelentős szerepet hárított azonban Wekerle Sándorra, akit államtitkárrá léptetett elő. Wekerle 1889 áprilisában formailag is

² MIKSZÁTH 1904, 98-99

³ S. HALÁSZ 1943, 91. S. Halász mindezt egy Széll Kálmán lányától, Széll Ilonától fennmaradt levél alapján állapítja meg. Ugyanerről emlékezik meg MIKSZÁTH 1904, 99. Lásd továbbá a Pester Lloyd Széll Kálmánról megemlékező, 1915. aug. 16-i esti számát.

⁴ S. HALÁSZ 1943, 91

átvette a pénzügyminiszteri tárcát Tiszától. Hátrahagyott dokumentumai alapján Széll a háttérben fontos szerepet játszott Magyarország 1887 után bekövetkező pénzügyi sikereiben.⁵ A húsz éve folyamatosan jellemző államháztartási hiányt 1888-89-ben sikerült minimálisra csökkenteni, 1890-ben pedig már szufficittel zárult a költségvetés.⁶

A fenti volt az első eset 1878 óta, hogy Széllt fontos pozícióval kínálták meg, amit ő nem vállalt el, viszont a háttérből mégis jelentősen befolyásolta az események alakulását. Sokban hasonló szituáció közepén találjuk 1892 novemberének folyamán is. Tisza Kálmán tizenöt év után, 1890-ben lemondásra kényszerült miniszterelnöki posztjáról. Utóda a korábbi pénzügy- illetve földművelésügyi miniszter, Szapáry Gyula lett, aki „*a kor tipikus arisztokrata politikusa volt, inkább jó névvel és összeköttetésekkel, mint szakképzettséggel és tehetséggel.*”⁷ Miután az egyházpolitikai reformok kérdésében ellentétbe került saját kormányának illetve a Szabadelvű Pártnak a többségével, 1892 novemberében Szapáry lemondott posztjáról. Ferenc József eredeti kizsemeltje a kabinet élére Széll Kálmán volt, de ő visszautasította a megtisztelő felkérést, és Wekerle Sándort ajánlotta maga helyett.⁸ Széll azonban megígérte az uralkodónak, hogy a jövőben aktívabban fog részt venni a politikai életben.⁹

Wekerle Sándor pályafutása az első miniszterelnöki kinevezésében játszott szerepén túlmenően is több ponton kapcsolódik Széll Kálmánhoz. Tanulmányai végeztével, 1870-től az ifjú Wekerle segédfogalmazóként kezdett dolgozni a pénzügyminisztériumban, ahol közvetlen feletteseinek hamar feltűnt tehetsége és szorgalma, ezért viszonylag gyorsan emelkedett a ranglétrán. Ghyczy Kálmán pénzügyminiszter is elismeréssel nyilatkozott róla, és 1874-ben fogalmazóvá léptette elő.¹⁰ A fiatal Wekerle egyik példaképe a nála csupán öt évvel idősebb Széll Kálmán lett.¹¹ Későbbi életútjukban sok a hasonlóság, de amíg Széll Kálmán politikusként kezdte pályáját, és politikai természetű állásai következtében lett közgazdasági szakember, addig Wekerle elsősorban pénzügyi szakember volt, és az így elért sikerei következtében került az ország vezető politikusai közé. Pénzügyminiszterként Széll is felfigyelt Wekerlére, és 1878 januárjában a minisztérium elnöki osztályának előadójává nevezte ki.¹² Wekerle később a bársonyszékből is a tanítvány tisztelettudó hangján szólt Széllhez: „*Hálás köszönettel veszem régi mesteremnek meleg üdvözlését s avval a benső szívélyességgel viszonzom, mely változatlanul köt hozzá ifjúságom óta.*”¹³

Széll Kálmán két okból sem szeretett volna magának fontosabb politikai természetű állást. Egyrészt kétségtelen, hogy anélkül nagyobb mozgástérrel rendelkezett, szabadabban alakíthatta és fejthette ki véleményét bármelyik kérdésben, és sikeresebben tompíthatta a kormánypárt különböző frakciói, esetleg a párt és a király közötti ellentéteket. Másrészt az sem elhanyagolható szempont, hogy az üzleti életben az 1880-as évek második felére és a kilencvenes évekre estek Széll legnagyobb sikerei. A Magyar Leszámítoló és Pénzváltó

⁵ Uo., 92. S. Halász több Tisza Kálmántól és Wekerle Sándortól származó levélre is hivatkozik, melyek bizonyítják, hogy Széll aktívan konzultált velük a követendő pénzügyi politikáról (például az államkölsönök átkonvertálásával és a szeszadó újraszabályozásával kapcsolatban).

⁶ Az 1891-1895 közötti évek átlagában az állami költségvetés 60 millió korona többlettel zárult. A siker annak volt köszönhető, hogy a bruttó állami bevételek 1886 és 1893 között 60%-kal növekedtek, ami az adórendszer reformjára, a korábbi államkölsönök átkonvertálására, illetve az állami üzemek (pl. MÁV) fejlesztésére és jövedelmezővé válására vezethető vissza. Vö.: KATUS 2007, 83; 93.

⁷ KATUS 2012, 548

⁸ S. HALÁSZ 1943, 93; ill. Pester Lloyd, 1915. aug. 16, esti kiadás.

⁹ „*Er gab damals an maßgebender Stelle das Versprechen, sich wieder aktiv an der Politik zu beteiligen, und hat diese Zusage redlich eingehalten.*” Pester Lloyd, 1915. aug. 16, esti kiadás.

¹⁰ GÖRÖG STAUB – PATAY 2011, 19

¹¹ GEYR 1993, 57

¹² Uo., 64

¹³ Wekerle Széllhez intézett táviratát idézi: S. HALÁSZ 1943, 92

Banknak, valamint a Magyar Jelzálog Hitelbanknak is 1881-től volt az elnöke. Az érvényben lévő összeférhetetlenségi törvény (1874. évi I. tc.) értelmében képviselői pozíciójával összeegyeztethető volt a bankelnökség, a 2. §. ugyanis csak az állammal vagy a kormánnyal szerződéses vagy tartós üzleti viszonyban álló vállalkozókat, illetve ilyen pénzügyintézetek, társulatok és egyéb vállalkozások elnökeit, igazgatótanácsi tagjait zárta ki a törvényhozásból. Bár a törvényi szabályozás nem volt túl precíz, és az évek során Széll több képviselőtársa is kétes ügyletekbe keveredett, őt magát nem érték korrupciós vádak.¹⁴ Vezető politikai pozícióval azonban véleményem szerint már nem lett volna összeegyeztethető Széll bankelnöksége, így amennyiben 1887-ben a pénzügyminiszterséget, vagy 1892-ben a miniszterelnökséget elvállalja, ezekről a pozíciókról le kellett volna mondania és az említett bankokból kivonulnia – mint ahogy azt egyébként 1899 februárjában, miniszterelnöki kinevezése után haladéktalanul meg is tette. Érthető tehát, hogy Széll a számára jelentős anyagi hasznot hozó, hosszútávon biztosnak tűnő állásairól csak igen indokolt esetben lett volna hajlandó lemondani és például a miniszterelnökséget elvállalni. Tehát csak olyan politikai szituációban, amely előreláthatóan tartós, nyugodt, kormányzást tett volna lehetővé számára, stabil kormánypárttal a háttérben. Kielezett helyzetekben, amikor sok kockázatot vélt felfedezni, vagy attól tartott, hogy politikailag „elhasználódik”, erre nem volt hajlandó. Az 1892-ben novemberében uralkodó körülmények közepette, a „kultúrharc” küszöbén inkább másnak adta át a kormány vezetésének lehetőségét. Wekerle Sándor személyében pedig az egyik legtehetségesebb pénzügyi szakembert és legrátermettebb politikust ajánlotta maga helyett.

II. Az 1894-es kormányválságok

A fenti érvelést látszik alátámasztani Széllnek az 1894-es kormányválságokban tanúsított magatartása. A korábban Ferenc Józsefnek tett ígéretéhez híven igen aktívan részt vett a színpalak mögött zajló tárgyalásokban és alkudozásokban. Miniszterelnöksége ismét komolyan felmerült a király, és több kormánypárti meghatározó politikus részéről is.

A király kezdettől fogva nem szimpatizált a Wekerle-kormány egyházpolitikai reformjavaslataival. Mint azt az 1893. november 6-i minisztertanácson kijelentette, normális körülmények között lelkiismereti kötelességének érezné, hogy a polgári házasság bevezetésével szembeszálljon, de az adott körülmények között belátja annak szükségességét, hogy a kormányt a '67-es közjogi alap megvédésében megerősítse, ezért hozzá fog járulni a törvény bevezetéséhez.¹⁵ Az 1892. január–februári országgyűlési választásokon ugyanis a közjogi ellenzék érezhetően megerősödött a kormánypárt rovására.

A választások után nem sokkal, 1892. febr. 24-én Ferenc József elnöklete alatt megtartott minisztertanácson a király hangot adott aggodalmainak. Kifejtette, hogy véleménye szerint a dualizmus rendszerét veszélyes tendenciák fenyegetik, mert a közjogi ellenzék erősödik, ezzel összefüggésben a lakosság körében a '48-as szellem lassan, de fokozatosan növekszik. Ha ezen nem sikerül változtatni, akkor előbb-utóbb az ellenzék kerül többségbe, és olyan szituáció fog előállni, melyből nem lesz békés kivezető út.¹⁶ A

¹⁴ Széll ellen miniszterelnöksége idején, 1900-ban érkezett bejelentés a képviselőház összeférhetetlenségi bizottságához, aminek a bizottság nem adott hitelt, ugyanis a Szociáldemokrata Párt 1900 májusában megkezdett nagy korrupció-ellenes kampánya állt mögötte. A kérdéssel részletesen foglalkozik: CIEGER 2011, 115-126.

¹⁵ MNL OL K27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1893. november 6. A király az előszentesítési jogával élve könnyedén meggátolhatta volna, hogy a törvényjavaslatokat a kormány a képviselőház elé terjessze.

¹⁶ MNL OL K27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1892. febr. 24.

Ferenc József által prognosztizált alkotmányos válság végül csak 1905-ben köszöntött be, de a számukra kedvezőtlen trendet a Szabadelvű Párt mérvadó politikusai is érezték.

Az uralkodó és a kormánypárti vezetők aggodalma három fejleményből is táplálkozhatott. Egyrészt Tisza Kálmán végső soron az ellenzék 1889-es véderővitában indított obstrukciója buktatta meg, ami előrevetítette, hogy a közös hadsereg kérdése (illetve a tízévente megújítandó véderőtörvény) a jövőben még sok problémát fog okozni. Másrészt az 1892-es választásokra a dualizmus rendszeréhez elvileg lojális, konzervatív-agrárius világnézetű Mérsékelt Ellenzék, melynek vezetője ekkor már Apponyi Albert gróf volt, új programot hirdetett. A korábbi elvek meghagyása mellett az új program egyik lényeges pontja lett, hogy a közös intézményekben és a közös hadseregben jobban érvényesüljön a magyar jelleg (nemzeti színek, jelképek) és a magyar nyelv, illetve megvalósuljon a kifejezetten magyar katonai tisztképzés. A „nemzetibb” programhoz igazítva a párt korábbi nevét is Nemzeti Pártra változtatta.¹⁷ Ezekhez a fejleményekhez társultak az 1892. január-februári választások eredményei. A kormánypárt ugyan megőrizte többségét, de húsz mandátumot veszített a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párttal illetve a Nemzeti Párttal szemben.¹⁸

A célravezető politika egyenletének felvázolása után azonban a kormánypárt mérvadó politikusai nem ugyanazt a végeredményt kapták. A párt liberális-reformer vezetői, Szilágyi Dezső igazságügyminiszter, Wekerle Sándor pénzügyminiszter, Csáky Albin kultuszminiszter (akik maguk mögött tudták Tisza Kálmán és a magát egyre jelentősebb tényezővé kinövő Tisza István támogatását) ugyanis liberális társadalmi reformokkal vélték megoldhatónak a problémát, konkrétan a már régóta halogatott egyházpolitikai reformok kidolgozásával és napirendre tűzésével. Ehhez a csoporthoz sorolható Széll Kálmán is. Szerintük ez megbontaná a közjogi törésvonalat, és a parlamentben, valamint a politikai közvéleményben liberális-konzervatív alapú átrendeződést eredményezne.¹⁹ Csakhogy ezzel a politikával a Szabadelvű Párt egy része nem értett egyet. Vagy azért, mert nem bízott a sikerében, vagy azért, mert konzervatív-keresztény világnézetét nem tudta összeegyeztetni az egyház jogainak csorbításával, és mert nem akarta vállalni a szükségszerűen bekövetkező konfliktust az egyházakkal és az aulikus arisztokráciával. Arra is számítani lehetett továbbá, hogy az udvarban szintén lesznek ellenzői a reformpolitikának. Maga a miniszterelnök, Szapáry Gyula sem támogatta a szerinte radikális reformokat, emiatt összetűzésbe került saját minisztereivel, akik a minisztertanácsban leszavazták, emiatt benyújtotta lemondását. Szapáry később kilépett a Szabadelvű Pártból a reformokat nem támogató, mintegy 35 fős frakcióval, a „disszidensekkel” együtt, akik hamarosan őt választották vezérüké.²⁰ Mindez a kormánytöbbség aggasztó mértékű elapadását jelentette.²¹

Ferenc József nehéz választás előtt állt. A Szabadelvű Párt többségének támogatását élvező liberálisok a reformpolitikával a dualizmus rendszerének megszilárdítását ígérték a királynak, ez azonban mélyen katolikus lelkiismeretével ellenkezett. A másik lehetőséget az jelentette számára, hogy a Szapáry-frakció, a Szabadelvű Párt további konzervatív elemei és a Nemzeti Párt fúziójával, egy konzervatív irányváltással próbál új kormánypártot alakítani. Ebben az esetben viszont a Nemzeti Párt katonai követeléseit – legalább részben – teljesíteni kellett volna. Az uralkodó Wekerle Sándor miniszterelnöki kinevezésével, Szilágyi Dezsővel és Csáky Albinnal az új kormányban végül a liberálisok

¹⁷ KATUS 2012, 361; MÉREI – PÖLÖSKEI 2003, 154-163

¹⁸ BOROS-SZABÓ 2008, 156

¹⁹ HANÁK 1959, 293.

²⁰ HORÁNSZKY 1994, 205

²¹ Vö.: BOROS – SZABÓ 2008, 156

mellett tört lándzsát, ahogy Apponyi Albert megfogalmazta: „*A katonai orthodoxia lelkében győzött a vallási orthodoxia felett.*”²²

Széll Kálmánnak a kérdésben képviselt álláspontjára csak következtethetünk. Egyrészt mindig is a Deák és Andrassy által lefektetett '67-es rendszer szilárd híve volt, annak lényeges megváltoztatását nyíltan ellenezte, tehát Apponyiék katonai követeléseivel sem barátkozhatott meg.²³ Másrészt – mint láttuk – Ferenc József első körben őt szerette volna kormányalakítással megbízni, hátha tető alá tud hozni egy kompromisszumos megoldást. Széll ehhez azonban nem tartotta megfelelőnek a terepet. Abból, hogy maga helyett Wekerlét ajánlotta, arra következtethetünk, hogy ő is bízott a párt liberális vezetői által felvázolt politika sikerében.

II. 1. A júniusi válság

Ferenc József az 1893. nov. 6-i minisztertanácson tehát végül hozzájárult, hogy az egyházpolitikai törvénycsomagot (a házassági jogról, a gyermekek vallásáról, az állami anyakönyvezésről, a vallás szabad gyakorlatáról és a zsidó vallás recepciójáról szóló törvényjavaslatokat) a kormány a képviselőház elé terjessze. Minderre szinte azonnal megmutatkoztak a reformpolitika sikerei, de a hátulütői is. Az egyházpolitikai kérdések valóban vízvázalató módjára hatottak a közjogi pártokra,²⁴ a sajtó hasábjain, a pártkörökben és magában a szélesebb politikai közvéleményben is háttérbe került a „negyvennyolcas-hatvanhetes” ellentét, és minden a „kultúrharcról” szólt.

A Szabadelvű Párt liberális része azonban önmagában nem alkotott többséget a képviselőházban.²⁵ A kormány csak a '48-as közjogi ellenzék jóindulatának megszerzésével, liberális elemeinek átszavazásával, valamint a '48-as érületű magyar közvélemény liberális reformok iránti megnyerésével, ezzel párhuzamosan azonban a konzervatív aulikus arisztokrácia és a bécsi katolikus udvar iránti ellenszenvére apellálva tudott többséget biztosítani a törvényjavaslatok számára. Mindez aggodalommal töltött el több bécsi vezető politikust és udvari méltóságot, köztük Kálnoky Gusztáv közös külügyminisztert és Kállay Béni közös pénzügyminisztert is, akik nem tudták megbocsátani a Wekerle-kormánynak a függetlenségekkel való „parolázást”. Egyenesen azt fejtegették Ferenc Józsefnek, hogy ezzel a tettevel a kormány eljátszotta királyának bizalmát, és meg kell szabadulni a kabinetől. Az uralkodót amúgy sem kellett nagyon győzködni, a fejlemények őt is elkésértették. Ezen az áron – a trón legmegbízhatóbb híveinek ellenzékbe szorításával és a szélsőballal, a túlfűtött magyar nemzeti szellemmel való lepaktálással – már nem kívánta támogatni a kormányt.²⁶

A kabinet szemszögéből roppant szerencsétlen időpontban, a képviselőházi vita közben, 1894. márc. 20-án Torinóban meghalt Kossuth Lajos. A temetés kapcsán Ferenc József határozottan megtiltotta bármiféle állami szertartás szervezését, a kormány, a hadsereg

²² APPONYI 1926, 237

²³ Széll saját meggyőződése mellett ebben valószínűleg az is szerepet játszott, hogy kortársai közül sokan Deák Ferenc szellemi örökösének tekintették őt.

²⁴ A Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt az egyházpolitikai küzdelmek végére kettévált. Az Ugron Gábor vezette csoport a reformok ellen, míg a Justh Gyula vezette szárny a kormányt támogatva, a reformok mellett foglalt állást. Utóbbi tömörülésben az 1894-ben hazatérő Kossuth Ferenc, Kossuth Lajos idősebbik fia hamarosan megszerezte a vezetést Justh Gyulától. MÉREI – PÓLÓSKAI 2003, 167.

²⁵ A Szapáry-frakció kiválása és ellenzékbe vonulása után 208 kormánypárti képviselővel szemben 205 ellenzéki honatya ült a képviselőházban, és a Szabadelvű Párton belül is voltak még olyan konzervatív világnézetű képviselők, akik ugyan nem csatlakoztak Szapáry Gyula csoportjához, de egyértelműen az egyházpolitikai reformokkal szemben foglaltak állást. HORÁNSZKY 1994, 205

²⁶ Vö.: HANÁK 1959, 293-294

vagy az állami hivatalnokok részvételét a gyászbán.²⁷ A képviselőházban viszont egyértelműség uralkodott a tekintetben, hogy Kossuthnak nagyszabású temetést kell rendezni, és természetesen ez találkozott a közvélemény óhajával is. A kormány számára nem létezett jó választás. Azzal próbálták meg áthidalni a problémát, hogy Kossuth temetését, mint díszpolgárát, a főváros rendezte. A döntéssel Wekerle hivatalosan lojális maradt a királyi parancshoz, „*mégis mindenki tudta, hogy a főváros mögött az állam áll.*”²⁸ Ezzel a kormány tovább növelte népszerűségét a hazai közvélemény és a közjogi ellenzék előtt, Bécsben viszont Ferenc József, Kálnoky, Kállay és mások korábbi aggályaik beigazolásukat látták. Április 2-án a főváros pompás és emelkedett hangú temetést rendezett Kossuthnak, amelyen „*soha kirívóbban nem nyilvánult meg, és soha feleslegesebben, nemzet és legfőbb hatalom érzelmi világának ellentétessége.*”²⁹

Az első három egyházpolitikai törvényjavaslat (a polgári házasságról, az állami anyakönyvezésről és a gyermekek vallásáról) ilyen előzmények után bonyodalmak nélkül keresztülment a képviselőházban, május 10-én azonban a polgári házasságról szóló javaslat a főrendi házban – a korszakban kivételt jelentő módon – 140:118 arányban megbukott.³⁰ Ekkor a király elérkezettnek látta az alkalmat arra, hogy a Wekerle-kormánytól és az általa képviselt reformpolitikától megszabaduljon. Azzal, hogy az udvar és a közös miniszterek neheztelésében nem csak az egyházpolitikai reformok játszottak szerepet, a józanabb kormánypárti politikusok is tisztában voltak, mint ahogy arról Tisza István egykorú feljegyzései is tanúskodnak: „*Tudta mindenki, hogy a Kossuth halálával kapcsolatosan történtek mélyen és méltán elkedvtelenítették úgy a királyt, mint a királynét.*”³¹ Miután a képviselőház május 20-án 166 szavazattöbbséggel változatlanul küldte vissza a törvényjavaslatot a főrendi házba, május 26-án Wekerle több miniszter társaságában Bécsbe utazott, hogy a királlyal tárgyaljon.³² Arra kérte az uralkodót, hogy nyíltan foglaljon állást a javaslatok mellett, valamint pairshub alkalmazásával, azaz új tagok delegálásával biztosítsa a törvényjavaslatok megszavazását a főrendi házban. Ferenc József azonban ezt határozottan megtagadta. Wekerle emiatt május 31-én benyújtotta a kormány lemondását, amit másnap a király elfogadott.³³

Ferenc József régi és kedvelt bizalmi emberét, Khuen-Héderváry Károly horvát bánt szerette volna a kormány élén látni, ebben támogatta Kálnoky és különösen Kállay.³⁴ A bán gyorsan Budapestre érkezett, hogy a Szabadelvű Pártban a kormánya megalakításáról tárgyalásokat kezdjen. A Bécsből június elsején este hazatérő Wekerlét és minisztereit azonban ünneplő tömeg fogadta, a tüntető ifjúság kifogta Wekerle kocsija elől a lovakat, és maga húzta fel a fogatot a Sándor-palotához. Másnap este a Szabadelvű Párt a klubban egyöntetűen bizalmat szavazott a Wekerle-kormánynak, és nyíltan elutasította Khuen-

²⁷ Ferenc József sosem tudott megbocsátani egykori ellenfelének, bár azt is érdemes leszögezni, hogy Kossuth sem volt hajlandó tenni egyetlen arasznyit sem a békülés felé, pedig erre az 1867 és 1894 közötti 27 évben bőven kínálkozott számára kedvező lehetőség.

²⁸ APPONYI 1926, 240

²⁹ Uo. Míg a kormány, az állami tisztviselők, a hadsereg, a főrendek és a felső klérus távol maradt a temetéstől, addig a képviselőház tagjainak többsége és a két alelnök jelen volt, Jókai Mór (szabadelvű párti képviselő, a párt lapja, a Nemzet főszerkesztője) tartotta a gyászbeszédet. A koporsót a főváros utcáin százezres tömeg kísérte.

³⁰ A szavazásra olyan udvari méltóságok is elmentek, akik egyébként sosem jártak a főrendi ház üléseire. IFJ. BERTÉNYI 2005, 81-82

³¹ TISZA 1923, 681

³² GRATZ 1934, 310

³³ HANÁK 1983, 102.

³⁴ A király már 1893 elején azt mondta Khuen-Hédervárynak, hogy „*legyen készen, hogy adandó alkalommal a magyar kormány vezetését átvehesse.*” TISZA 1923, 684. Kállay Béni közös pénzügyminiszter pedig – akivel szoros barátságban volt –, szintén már 1893-ban azzal biztatta, hogy „*egykor Zágrábból is történhetik import Budapestre.*” Kállay levelét idézi: IFJ. BERTÉNYI 2005, 83.

Héderváryt.³⁵ A bán belátva helyzete reménytelenségét visszaadta megbízását a királynak, aki június 4-én Budapestre érkezett a válság megoldásához szükséges tárgyalások lefolytatására.

Az események aktivizálták Széll Kálmánt is, aki az egyházpolitikai javaslatok tárgyalása alatt nem hallatta a szavát. Alapvetően a kormánypárt liberálisaival értett egyet, a dualizmus megszilárdítása érdekében támogatta a reformpolitikát. A királlyal való mélyebb konfliktust azonban szerette volna elkerülni, ezért nem zárta ki teljesen a Nemzeti Párttal és a Szapáry-frakcióval történő fúziót sem, de csak bizonyos feltételek megvalósulása mellett (Apponyiék katonai programjának elejtése), illetve az egyházpolitikai viták lezárulásáig az időt sem tartotta elérkezettnek erre (Apponyi és a Nemzeti Párt többsége a reformok ellenzékét képezte). Ezért a június 5-én és 6-án lezajlott királyi audienciákon Széll – csakúgy, mint a király által meghallgatott emberek közül majdnem mindenki – Wekerle és kormánya újbóli kinevezését ajánlotta. Széll is igyekezett meggyőzni az uralkodót, hogy a '67-es közjogi rendszer stabil, és a kormány csak taktikai okokból „cimborált” a függetlenségi ellenzékkel.³⁶ Az, hogy a királyt sikerült-e erről meggyőzni, majdnem hogy mindegy volt, az adott helyzetben – miután Khuen-Héderváry „felsült” – Ferenc Józsefnek amúgy sem maradt más választása, mint ismételten az egyetlen alkalmas kormánypárt által támogatott Wekerlét megbízni a kormányalakítással.

Ferenc Józsefnek volt annyi taktikai érzéke, hogy belássa, elhamarkodottan fogadta el Wekerle lemondását, nem készítette elő megfelelően a terepet saját jelöltjének, és alábecsülte a Szabadelvű Párt elszántságát.³⁷ A király tehát belement abba, hogy ismét Wekerlét nevezze ki, de hogy mégse teljes kudarccal vonuljon vissza, legalább azt szerette volna elérni, hogy a számára személyesen is ellenszenves, a liberális reformok elkészítésében vezérszerepet játszó miniszterek (Csáky Albin és Szilágyi Dezső) maradjanak ki az új kormányból. „Miután a bán az itteni kormányzópart inkorrekt eljárása következtében sajnos nem boldogult [...] Wekerlét szóbelileg megbíztam azzal, hogy alakítson új kormányt, de kifejeztem azt a kívánságomat is, hogy néhány mostani minisztert nem szeretnék az új kormányban látni. Kérdés, hogy lesz-e ereje és bátorsága megfosztani ezeket az urakat tárcájuktól – most ez a legfontosabb kérdés.” – írta a király június 6-án Schratt Katalinnak.³⁸ Csáky Albin önként hajlandó volt lemondani, Szilágyi Dezső eltávolítása azonban veszélyesnek ígérkezett, és a kormánypárti politikusok többsége ettől óva intette az uralkodót.³⁹ Nem mintha szerették volna Szilágyit, ugyanis „ez a férfiú, kinek agyában több tudomány és ész van, mint száz másokéban együttvéve, rideg, visszautasító modorával, magán kívül minden mást lekicsinylő viselkedésével elidegenítette magától három év alatt az egész pártot.”⁴⁰ Inkább attól tartottak, hogy elejtése esetén Szilágyi az ellenzékhez fog csatlakozni, és erős ellenfél válna belőle. Wekerle is ahhoz kötötte kinevezésének elvállalását, hogy Szilágyi a kormányban maradjon, Tisza István és Széll Kálmán is mellette érvelt, mondván hogy Szilágyit mindenképp a kormánypártban

³⁵ GRATZ 1934, 310-311

³⁶ GRATZ 1934, 311; MIKSZÁTH 1904 100-101

³⁷ HANÁK 1983, 102

³⁸ Ferenc József június 6-i levele Budáról Schratt Katalinnak. Idézi: HAMANN 2009, 188

³⁹ Szilágyi Dezső rendkívül széleskörű jogi ismeretekkel rendelkezett, félelmetes debatter volt a képviselőházban, a közvélemény szemében pedig roppant népszerű. Végtelenen büszke és öntelt is volt azonban, goromba modorral, aki sosem mulasztotta el az alkalmat arra, hogy szellemi fölényét éreztesse. A Mikszáth által „mamutnak” nevezett Szilágyi embertársainak többségét megvetette. Fenti tulajdonságait a királyi audienciákon sem tudta palástolni, Ferenc József egyszer azt mondta róla Wekerlének: „Ki ugyan nem mondta, de folyamatosan érezte velem, hogy számárnak tart.” Voltak ugyan rajongói, de barátai nem. „Túlzás volna állítani, hogy ellenszenvivel csak megközelítőleg is hasonló magaslaton állott az emberekhez való szeretete.” (GRATZ 1934, 306)

⁴⁰ GRATZ 1934, 305

kell tartani.⁴¹ Június 7-én a királyban felmerült, hogy amennyiben Wekerle végképp nem vállalja a kormányalakítást Szilágyi nélkül, akkor Bánffy Dezső bárót, a képviselőház elnökét nevezi ki miniszterelnökké.⁴² A párt azonban továbbra is egyöntetűen Wekerlét támogatta, így a király nagy nehezen beadta a derekát, és a június 9-én kinevezett új Wekerle-kormányban Szilágyi megtarthatta az igazságügyi tárcát. Ezek után Ferenc József személyesen kért meg több főrendet, hogy maradjon távol a június 21-én esedékes új főrendiházi szavazástól, így ott a házassági jogról szóló törvényjavaslat 128:124 arányban keresztülment.⁴³ Októberben két további törvényjavaslat (a gyermekek vallásáról és az állami anyakönyvezésről) ment keresztül az országgyűlés mindkét házán, a zsidó vallás recepciójáról és a vallás szabad gyakorlásáról szóló javaslatok viszont a főrendi házban ismételten megbuktak. A kormány azonban nem várt tovább, és október 26-án az első három, elfogadott törvényjavaslatot felterjesztette szentesítésre az uralkodóhoz.

II. 2. A decemberi válság

Ferenc József továbbra sem enyhült meg a Wekerle-kormány iránt, sőt a nyár folyamán végleg megérlelődött benne az elhatározás, hogy szembefordul a kabinet és a Szabadelvű Párt többsége által képviselt reformpolitikával.⁴⁴ Már júniusban is csak kényszerből hátrált meg, viszont belátta, hogy a Wekerle-kormány elmozdítását jobban elő kell készítenie. Kiszemeltje továbbra is Khuen-Héderváry volt, akinek a vezetésével meg akarta valósítani a Nemzeti Párt, a Szapáry-frakció és a Szabadelvű Párt jobbszárnyának fúzióját, vagyis egy konzervatív irányváltást. Ezért a törvényjavaslatok szentesítését egyre halogatta, így próbálva gyengíteni a Wekerle-kormány pozícióját. A kormánypárti liberálisok is tisztában voltak vele, hogy a kormány az uralkodó akarata ellenére maradt a posztján, és ez az állapot sokáig nem tartható fenn, a párt nem szakíthat végleg a királlyal. A végsőig elkedvetlenedett Wekerle november 26-án alkut ajánlott, a három törvényjavaslat szentesítéséért cserébe a kormány lemondását kínálta fel Ferenc Józsefnek, aki azt elfogadta. December 9-én az uralkodó lelkiismereti aggályai ellenére szentesítette a polgári házasságról, az állami anyakönyvezésről és a gyermekek vallásáról szóló törvényjavaslatokat (1894. évi XXXI–XXXIII. tc.), a kormány pedig december 21-én formailag is benyújtotta lemondását,⁴⁵ majd mindezt a képviselőházban és a Szabadelvű Párt értekezletén is bejelentette.

A „hogyan tovább” kérdésre a kormánypárt túlnyomó többségét képező liberális szárny és vezetői (Tisza Kálmán és István, Wekerle Sándor, Szilágyi Dezső, Csáky Albin, Darányi Ignác illetve Széll Kálmán) sem igazán tudták a választ, csak azt tudták határozottan, hogy mit nem akarnak. A fúziót a többi ’67-es elemmel nem akarták, mert féltették a kormánypárton belüli vezető pozíciójukat, vagy mert az adott körülmények között csak túl súlyos feltételek árán, illetve egyáltalán nem tartották kivitelezhetőnek.⁴⁶

⁴¹ IFJ. BERTÉNYI 2005, 84; MIKSZÁTH 1904, 101; GRATZ 1934, 311

⁴² Bánffy Dezső tüntetőleg távol maradt Kossuth temetéséről, ami Ferenc József számára egyértelműen fontos szempont volt. Bánffy miniszterelnökségét Tisza István ekkor még „abszurdumnak” tartotta, és ezt közölte is vele. Széll Kálmán azonban nem szerette volna a végletekig feszíteni a húrt az uralkodóval, így ő – mint átmeneti megoldást – már ekkor elfogadta volna Bánffy miniszterelnökségét. Vö.: IFJ. BERTÉNYI 2005, 85.

⁴³ KATUS 2012 554; GRATZ 1934, 311-312.

⁴⁴ További lökést adott ehhez az a határozatlan fellépés, amelyet a Wekerle-kormány Kossuth Ferenc irányában tanúsított. Kossuth Lajos idősebbik fia apja temetése után úgy döntött, hogy hazatelepül, és belép a ’48-as pártba. Az ősz folyamán körutazást tett az országban, nevének hatására mindenhol kitörő éljenzésben részesítették, ami helyenként tüntető incidensbe csapott át. HANÁK 1983, 103-104.

⁴⁵ Uo., 104

⁴⁶ Az előbbieik csoportjába leginkább Tisza Kálmán és István, Wekerle és Szilágyi tartozott, míg Csáky és Széll nem tartották elérkezettnek az időt a fúzióra. BALASSA 1927, 161.

Még kevésbé akarták, hogy Khuen-Héderváry személyében egy népszerűtlen, kvázi királyi helynök üljön a nyakukba. Ellenben a júniusi határozott ellenállást sem szerették volna megismételni, nehogy végleg elmérgesítsék viszonyukat a királlyal. Időt próbáltak nyerni, ezért egy szintelen, átmeneti kormányt láttak volna szívesen.⁴⁷ Mielőtt november végén Wekerle elutazott volna Bécsbe „megalkudni” Ferenc Józseffel, tárgyalt Tisza Kálmánnal és Széll Kálmánnal, hogy vállalják el az új kormány vezetését, azonban mindketten nemet mondtak. Ezt követően megállapodtak egy átmeneti Bánffy-kormány létrehozásának támogatása mellett.⁴⁸

A király azonban eltökélt volt Khuen-Héderváryt illetően, támogatta ebben Kálnoky Gusztáv közös külügyminiszter valamint Kállay Béni közös pénzügyminiszter. Ferenc József a karácsonyi ünnepek után Budapestre jött, hogy ezúttal is személyesen tárgyaljon a vezető politikusokkal, és kipuhatozza véleményüket Khuen-Héderváryt és a fúziót illetően. Az audienciákra 1894. december 27–30. között került sor, a négy nap alatt az uralkodó több tucat egyházi vezetővel és politikussal értekezett.⁴⁹ Mint az várható volt, az érdemleges véleményt formálók (a meghallgatottak közül többen, mint például az egyházfők, egyáltalán nem szolgáltak hasznos tanáccsal a politikai helyzet megoldására) között két csoport körvonalazódott. A Szabadelvű Párt megkérdezett vezetői (Wekerle Sándor, Tisza Kálmán, Széll Kálmán, Darányi Ignác, stb.) inkább egy átmeneti kormányt kívántak, és mindenképpen szerették volna a királyt Khuen-Héderváry kinevezésétől eltanácsolni. A konzervatívabb és ellenzéki politikusok (Szapáry Gyula, Zichy Nándor, Károlyi Sándor, Andrássy Tivadar, Horánszky Nándor stb.) mielőbbi fúziót és egy erős kormányt javasoltak, Khuen-Héderváryval az élen.

A liberálisok a kormány élére Bánffyt javasolták, bár Wekerle és Orczy Béla is felemlítette Széll Kálmánt, mint alkalmasabb jelöltet. Egyből hozzátették azonban, hogy sajnos ő maga nem akarja a miniszterelnökséget, mert nem bízik annak stabilitásában.⁵⁰ A legfontosabb és leghosszabb, tulajdonképpen sorsdöntő kihallgatásokra december 28-án került sor, köztük Orczy Béláéra, Tisza Kálmánéra, Széll Kálmánéra és Apponyi Albertére. Tisza Kálmán szerint a fúzió, és vele egy stabil kormány alakítása az adott körülmények között lehetetlen és Bánffy, mint átmeneti megoldás mellett érvelt, nem zárta ki azonban annak a lehetőségét sem, hogy idővel a Bánffy kabinet akár meg is erősödhet és tartóssá válhat.⁵¹ Eztán került sorra Széll, aki elmondta, hogy személy szerint ő hajlana a fúzióra, de szerinte az pillanatnyilag Apponyi és a Nemzeti Párt többségének az egyházpolitikai kérdésekben képviselt álláspontja miatt nem lehetséges, amit Apponyi nem fog feladni, a Szabadelvű Párt viszont nem békélhet meg vele. Széll szerint az egyéb kritikus pontokban könnyebben kompromisszumra lehetne bírni Apponyit. Továbbá Széll kifejtette azon nézetét, hogy egy átmeneti Bánffy-kormány esetén a Nemzeti Párt és a Szapáry-frakció különállása konzerválna, ami később is lehetővé tenné a fúziót és egy stabil kormány megalakítását. Ferenc Józseffel a fúziót Bánffy miniszterelnöksége esetén is

⁴⁷ Vö.: APPONYI 1926, 243-244; HANÁK 1959, 299.

⁴⁸ IFJ BERTÉNYI 2005, 89. Bánffy Dezsőt szinte mindenki jelentéktelennek és alkalmatlannak vélte a pozícióra, éppen ezért voltak hajlandók átmeneti megoldásként elfogadni, az ő lojalitása iránt pedig a királyban sem lehettek kétségek.

⁴⁹ A kihallgatásokról Pápay Ferenc, a kabinetiroda magyar részlegének osztályfőnöke, feljegyzéseket készített. Egyéb levelek és táviratok mellett ezen feljegyzések szövegét is közli alapvető forrásfeltáró művében Hanák Péter. HANÁK 1959, 332-339.

⁵⁰ „Széll könne gleichfalls nicht in Combination gezogen werden, theils weil er selbst nicht geneigt ist diese Aufgabe zu übernehmen, theils weil er auch nicht das Selbstvertrauen hat etwas stabiles zu begründen.” Orczy Béla kihallgatásának szövegét közli: HANÁK 1959, 334.

⁵¹ HANÁK 1959, 334; Vö.: BERTÉNYI 2005, 92. A „nagyöreg” Tisza tehát nem hazudtolt rá politikai éleslátására, hiszen a Bánffy-kormány végül 1899 februárjáig maradt hivatalban.

megvalósíthatónak tartotta, Széll viszont ebben nem értett vele egyet.⁵² Teljesen egyiküknek sem lett igaza, a Bánffy-kabinet megalakulását követően a Szapáry-frakció tagjai (néhány kivétellel) visszaléptek a Szabadelvű Pártba, a Nemzeti Párt fúziójára azonban csak 1899 márciusában került sor.

Közvetlenül Széll után került sorra Apponyi, aki mintegy másfél órát beszélgetett a királlyal.⁵³ Ferenc József nyíltan kifejtette Apponyinak, hogy nemzeti követeléseivel, különösen a hadseregére vonatkozókkal soha életében nem fog megbarátkozni. Arra kérte, vesse el programjának ezt a részét, hogy így ő és pártja bevonható legyen a kormányzásba. Apponyi átérezte a pillanat súlyát, de rövid gondolkodás után visszautasította a király kérését: „[...] *Feltártam őfelségének, hogy bármennyire óhajtának segítségére lenni, azoknak a lemondásoknak az árán, amelyeket ő követel, arra nem vállalkozhatom; mert nemcsak politikai becsületesem van kötve nemzeti követelményeimhez, de a nemzeti élet nyugodt fejlődése is, különösen pedig az őfelsége által felpanaszolt erkölcsi bajok megszüntetése, melyek mind egy forrásból erednek, t. i. abból, hogy az alkotmányos formák megtartása miatt a nemzeti akarat látszatával kell felruházni olyan politikát, melyet a nemzet nem akarhat, tehát erőszakkal és korrupcióval kell dolgozni. Akkor pedig sem a király, sem a nemzet nem nyerne azzal semmit, ha ezt, mások helyett, én csinálnám.*”⁵⁴ Ezzel a Nemzeti Párt fúziójának kérdése egyelőre eldőlt, annak ellenére, hogy a párt más vezéregyéniségei (Horánszky Nándor elnök és Károlyi Sándor – akiket a király szintén fogadott), továbbá a párt egy része korántsem mutatkozott ennyire hajthatatlannak, és titkon hibáztatták Apponyit az elé nyújtott kormánypálca megragadásának elmulasztásáért.⁵⁵

Ferenc Józsefet – bár Apponyinak természetesen nem mutatta ki – elszomorították a fejlemények. Így írt a 28-i audienciákról Schrattnak: „*Tegnap [...] tizenegyedtől fél négyig megisméltődött a tegnapielőtti színjáték a meghallgatásokkal, de most eljöttek olyan fontosabb emberek is, mint Tisza, Széll, Apponyi [...] Apponyi másfél órát volt nálam, és végre egyszer őszintén kibeszéltük magunkat. Hogy ez használ-e? Attól tartok, hogy nem. Ma és holnap megint csak meghallgatások lesznek, és azt hiszem, hogy a végén sem leszek okosabb, mint voltam az elején.*”⁵⁶

Széll Kálmán tehát tévedett Apponyi várható magatartását illetően, ennek ellenére a fúzió lehetőségét nem adta fel teljesen, és puhatolózott is ez ügyben, de Khuen-Héderváry vezérszerepét illetően többször is egyértelműen elutasítóan nyilatkozott: „*Széll dolgozik a fusióban, de Károlyt nem említi és nem akarja.*”⁵⁷ Kálnoky és Kállay Bécsből továbbra is biztatták Khuen-Héderváryt: „*Továbbá Ő Felsége azt üzeni neked, hogy folytasd tovább működésedet erélyesen [a bán december 29-én érkezett Budapestre és megbeszélésekbe kezdett a Szabadelvű Párt vezetőivel. S.Á.] s az intrikák és nehézségek által ne hagyj magad visszariasztani, ne szakítsd meg, sőt ápolj az összeköttetést Apponyival és Szapáryval, mert ha ma kétségesnek látszik is a fusio, előbb-utóbb mégis be kell következnie.*”⁵⁸ Bethlen András és Kállay Béni azt kívánták Ferenc Józseftől, hogy határozottan kérje meg Tisza Kálmánt, Szilágyit és Széllt Khuen-Héderváry nyílt

⁵² A Széll kihallgatásáról készített feljegyzést közli: HANÁK 1959, 334-335.

⁵³ Apponyi kihallgatását külön, részletesen is feljegyezte Pápay (az eredeti feljegyzésekben Apponyi neve mellett a „*wird abgesehen notirt*” bejegyzés látható), ez az irat azonban nem található a kabinetiroda levéltári anyagában, így Hanák Péter is Apponyi emlékirataira hagyatkozott, melyeket alapvetően hitelesnek fogadott el.

⁵⁴ APPONYI 1926, 245,

⁵⁵ Vö.: GRATZ 1934, 334; APPONYI 1926, 257-258.

⁵⁶ Ferenc József 1894. december 29-i levelét idézi: HAMANN 2009, 191-192

⁵⁷ Bethlen András volt földművelésügyi miniszter (Kállay Béni barátja és Khuen-Héderváry egyik legfőbb támogatója) levele Kállay Béninek 1894. december 29-én. Közli: HANÁK 1959, 339.

⁵⁸ Kállay 1895. január 3-i levele Bécsből Khuen-Hédervárynak. Közli: HANÁK 1959, 344-345.

támogatására, a király azonban ezt nem merte vállalni, mert tisztában volt a nevezettek véleményével, és a nyílt visszautasítás súlyos csorbát ejtett volna uralkodói tekintélyén.⁵⁹ Mindez azt mutatja, hogy Ferenc József egyre inkább elbizonytalanodott a tekintetben, hogy álláspontját érvényre tudja juttatni.

Miután újévre visszautazott Bécsbe, január 5-én a király ismét Budapestre érkezett, és ezúttal szűkebb körben folytatta a tárgyalásokat. Január 6-án Szilágyi Józseffel, Bánffyval, Szélllel és Khuen-Héderváryval, 7-én Tisza Kálmánnal és Szapáryval értekezett, de a korábbi helyzet lényegében nem változott. Másnap, 8-án dőlt el végérvényesen Ferenc József, Kálnoky és Kállay koncepciójának veresége. Aznap délután Wekerle lakásán találkoztak a párt vezetői – köztük Széll is – Khuen-Héderváryval, aki végre szeretne volna egyértelművé tenni, hogy számíthat-e a Szabadelvű Párt bizalmára, vagy sem. Ezért egy olyan párthatározatot követelt az egybegyűltektől, mely szabad kezet adott volna neki a fúziótárgyalások lefolytatására. Miután ezt nem kapta meg, az amúgy is ingadozó Khuen-Héderváry január 9-i audienciáján megmondta a királynak, hogy nem vállal kormányalakítást.⁶⁰

Mielőtt Ferenc József nagy nehezen rászánta volna magát Bánffy kinevezésére, 9-én délután még tett egy utolsó, kétségbeesett próbálkozást, hogy rávegye Széll Kálmánt a miniszterelnökség elvállalására, aki azonban ezúttal is visszautasította. Jelen körülmények között a fúzióra, és így tartós kormány alakítására nem látott esélyt, önmagát pedig egy átmeneti kormány élén nem kívánta „lehasználni”, de kijelentette, hogy a későbbiekben, ha szükség lenne rá, készségesen fog Ferenc József szolgálatára állni.⁶¹ Ezek után az uralkodó Bánffy Dezsőt bízta meg kormányalakítással. *„Innen csak azt jelenthetem, hogy vágyaim és reményeim nem teljesültek [...] A bán megbeszélése a szabadelvű párttal, amelyről a legutóbb írtam, nem győzte meg őt a párt őszinte támogatásáról és arról, hogy elfogadják a programját, és miután 9-én két órát, tegnap pedig majdnem egy óra hosszat beszéltem vele, sajnos le kellett mondanom arról, hogy ő legyen a jelölt, és tegnap kénytelen voltam felkérni Bánffyt, hogy alakítson kormányt.”*⁶² A belpolitikai válság ezzel egyelőre lezárult, bár közel sem megnyugtató módon.

Az elhúzódó válság során tehát több alkalommal is felmerült, hogy Széll álljon a kabinet élére, azonban ő ezt minden alkalommal visszautasította. Mint azt az idézett távirat bizonyítja, egyértelműen hasonló okokból nem vállalta a miniszterelnökséget, mint 1892-ben. Egyszerűen nem érezte megfelelőnek a politikai talajt saját koncepcióinak megvalósítására, átmeneti kormány élén viszont nem akart „elhasználódni”. A Bánffy-kormány tagjai tisztában voltak Széllnek az események alakításában játszott szerepével, a kabinet megalakulása után nem sokkal ugyanis egy bőrtárcát ajándékoztak neki az alábbi felirattal: *„Széll Kálmánnak – Magyarország főbábójának – az általa világra jönni segített Bánffy-minisztérium tagjai.”*⁶³

⁵⁹ BERTÉNYI 2005, 95

⁶⁰ Wekerle és Khuen-Héderváry mellett Szilágyi, Bánffy, Csáky, Darányi, Széll és Tisza Kálmán vettek részt a megbeszélésen. HANÁK 1959, 347.

⁶¹ A király minderről január 11-i, keserű hangvételű táviratában értesítette Kálnoky külügyminisztert: *„[...] Da nun auch Széll, der schon früher Fusions-Bestrebungen geneigt war, aus ähnlichen Gründen, wie der Ban, zur Begründung eines dauerhaften Zustandes dermalen keine Hoffnung hat, zu einen Übergang aber sich nicht abnützen will, für später übrigens, wenn die Dinge mehr gereift sein werden und es nothwendig sein sollte, seine Dienste bereitwilligst zur Verfügung stellte, so erübrigt mir, auch nach der Ansicht aller Vernommenen leider nichts Anders, als zu Bánffy, der sich der Unterstützung der Partei erfreut, zu greifen [...]”* Közli: HANÁK 1959, 349

⁶² Ferenc József 1895. január 12-i levele Schratt Katalinhoz. Idézi: HAMANN 2009, 194

⁶³ Ez a bőrtárca 1943-ban még Széll Kálmány lánya, Bernrieder Jánosné Széll Ilona tulajdonát képezte. S. HALÁSZ 1943, 93

A problémás kérdéseket 1895 januárjában nem sikerült tartósan rendezni. Bár az eredetileg átmenetinek szánt Bánffy-kormány végül több éven keresztül hivatalban maradt, előbb-utóbb ki kellett törnie a következő belpolitikai válságnak. Erre 1898–1899 fordulóján került sor és a Bánffy-kabinet bukását eredményezte. Széll Kálmán természetesen akkor is fontos szerepet játszott, és bár szintén megpróbálta, akkor már a miniszterelnökség elvállalása elől sem tudott kihátrálni.

FORRÁSOK ÉS IRODALOMJEGYZÉK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára: K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek

APPONYI 1926 = Apponyi Albert: *Emlékirataim. Ötven én. Ifjúkorom – Huszonöt és az ellenzéken*. Pantheon Irodalmi Intézet, Budapest, 1926.

BALASSA 1927 = Balassa Imre: *A Bánffy-éra története*. In: Balla Antal (szerk.): *A magyar országgyűlés története 1867-1927*. Légrády Nyomda és Könyvkiadó Részvénytársaság, Budapest, 1927.

IFJ. BERTÉNYI 2005 = Ifj. Bertényi Iván: *Bánffy Dezső és a nemzetiségi kérdés*. Doktori disszertáció, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2005. Kézirat.

BOROS-SZABÓ 2008 = Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon 1867-1944*. 2. kiadás, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2008.

CIEGER 2011 = Cieger András: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországn*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2011.

GEYR 1993 = Geyr, Géza Andreas von: *Sándor Wekerle 1848-1921. Die politische Biographie eines ungarischen Staatsmannes der Donaumonarchie*. Südosteuropäische Arbeiten 91. Oldenburg Verlag, München, 1993.

GÖRÖG STAUB – PATAY 2011 = Görög Staub Károly – Patay Géza: *Wekerle Sándor*. Helikon Kiadó, Debrecen, 2011.

GRATZ 1934 = Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867-1918*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1934.

HAMANN 2009 = Hamann, Brigitte: *Kedves Jó Barátném. Ferenc József levelei Schratt Katalinhoz*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2009.

HANÁK 1959 = Hanák Péter: *Iratok az 1894-95. évi magyar kormányválság történetéhez*. Történelmi Szemle, 1959/ 3-4, 291-354

HANÁK 1983 = Hanák Péter: *Társadalmi és politikai küzdelmek az 1890-es évek első felében*. In: Hanák Péter (főszerk.): *Magyarország története 1890-1918*. Második kiadás. 1. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.

HORÁNSZKY 1994 = Horánszky Lajos: *Tisza István és kora*. Sajtó alá rendezte Horánszky Nándor. Tellér Kiadó, Budapest, 1994.

KATUS 2007 = Katus László: *Magyarország államháztartása a dualizmus korában* In: Dévényi Anna – Rab Virág (szerk.): *Receptek válságra. Pénz és gazdaság a 20. század első felében*. Pannónia Könyvek, Pécs, 2007.

KATUS 2012 = Katus László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711-1914*. Kronosz Kiadó – Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület. 3. kiadás, Pécs, 2012.

MÉREI – PÖLÖSKEI 2003 = Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc (szerk.): *Magyarországi pártprogramok 1867-1919*. ELTE – Eötvös Kiadó, Budapest, 2003.

MIKSZÁTH 1904 = Mikszáth Kálmán: *Széll Kálmán*. In: *Az én kortársaim*. Atheneum, Budapest, 1904. Reprint: Kossuth Kiadó, Szeged, 2004. 98-106.

S. HALÁSZ 1943 = S. Halász Teréz: *Széll Kálmán*. Budapest, 1943.

TISZA 1923 = *Gróf Tisza István összes munkái*. Országos Tisza István Emlék-bizottság kezdeményezésére és támogatásával kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Első kötet. Budapest, 1923.

Schwarczwölder Ádám, doktorandusz hallgató
PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola
7624 Pécs, Rókus utca 2
schwadam@gmail.com

The motif of madness in German literature- From Georg Büchner to Patrick Süskind

Simona Olaru-Poşiar
Assistant Lecturer Ph.D.

Victor Babeş University of Medicine and Pharmacy Timișoara
Doctoral School: The West University of Timișoara-Faculty of Letters,
History and Theology
Scientific Supervisor: University Professor Ph.D. Roxana Nubert

Abstract

The relationship between medicine and literature can be observed from more than one perspective and is sustained by a long tradition. Illness, physical or mental, pain, birth and death shall always be present in medical texts. Writers are doctors and doctors who were writers, the artist is a sufferer, he is ailing, and illness brings art to the light. However, we must not forget that literature is not medicine and can become only an instrument of therapy. An obsessive idea can be lived with a subjective certainty and can be struggled against very hard.

A long list of doctors or men that have studied medicine, have, in time, also confirmed their literary value. A few examples from the world literature would be Archibald Jonathan Cronin (1896), Jonathan Keats (1795-1821), Francois Rabelais (1494-1553), Anton Tschechov (1860-1904), from the Romanian literature Aurel Baranga (1913), George Ulieru (1884-1943), Ion Cantacuzino (1863-1934), Ștefan Stinca (1865-1897).

German literature proves to be nonetheless gifted in examples of doctors and men that have studied medicine and have later become known in the field of literature. We must remember to speak about Albrecht Haller (1708-1777), Friedrich Schiller (1759-1805), Georg Büchner (1813-1837), and nonetheless in the twentieth century - Arthur Schnitzler(1862-1931), Gottfried Benn(1886-1956), Friedrich Wolf(1888-1953), that have first and foremost distinguished themselves as writers and later on as doctors. One must not forget Bertolt Brecht (1898-1956) and Johannes Becher (1891-1958), who have studied medicine while writing literature.

There are many examples of the conflict between the medical profession and the literary- writer's vocation, illustrated in the works of the writers that were also doctors. Moreover these aspects are to be found in the works of Hans Carossa (1878-1956), as follows: "Das Jahr der schönen Täuschungen" (The Year of beautiful Illusions); "Das leidende Welt" (The world that suffers); "Führung und Geleit" (Behavior and Manner); "Die Schicksale Doktor Bürgers" (The Destiny of Doctor Bürger); novels in which one portrays mostly the hardships of the medical profession. "Who would become a doctor could he foresee the difficulties he were to face?" Goethe used to ask himself, as the critics of the time noted.

There are many different perspectives and definitions for the mental disorder or madness, as it was in Middle Age referred to. From possession of the soul to the medical scientific definition, the illness of the soul and the wretchedness of the mind labyrinth have always been the key interests for doctors and moreover doctors that were also in the literary field.

Naturalism offers us the best rendering of reality of the mad and all behavioural misconducts, the mental illnesses are roughly portrayed and no emotions are spared. Characters are scripted as patients are, all illnesses are described just like in a medical treaty and feelings are kept alive by vivid imagery.

Keywords: *motif of madness, mental illness, German doctors/writers, Sebastian Brant, Georg Büchner, Gerhart Hauptmann, naturalism, Unica Zürn, Mann im Jasmin (Jasmine Man), Patrick Süskind*

The motif of madness in German literature- From Georg Büchner to Patrick Süskind

The thesis' centre is the research of the motif of madness in modern German literature, emphasizing upon Georg Büchner, an important forerunner of the modern spirit, upon the naturalist writer Gerhart Hauptmann, the expressionist writers Alfred Döblin and Georg Heym, as well as upon Patrick Süskind, an important example of postmodernism.

In the introduction part we outline the field of research that is the relation between literature and medicine. Next follows a general perspective on the writers that were doctors as well as on doctors-writers.

In the subchapter dedicated to the research's current stage, we underlines the numerous works that have been used for the core of our research, but at the same time, one observes the lack of ground studies in Romanian Germanistics. In this context, the thesis represents an important original contribution.

Moreover, in the introductory part of the work, the most important functions of madness in medicine and literature are being analyzed.

The thesis approaches as well the changes of meaning for the terms mental illness and madness, starting with the middle Ages. Since Ancient history until the early modern times, mental illness was associated to melancholy. In the 15th century, mental illness was still looked upon, more likely, as a scientifically undiagnosed illness, for there did not exist any clinical chart of the illness. Only starting with the Enlightenment, there have been changes of perception. On one hand, one admits that mental illness and madness are closely linked and even have elements in common – presumption made already by Johann Gottfried Herder – on the other hand, Immanuel Kant defines mental illness as a long lasting judgement disorder. This definition contributed decisively at the understanding of mental illness as pathological phenomena at the middle of the 19th century.

In the terminology of psychopathology, the term of madness was replaced in the 19th century with that of mental alienation, a term that subsumes different illnesses, as well as psychosis and schizophrenia. Therefore, one must consider it necessary to analyze both clinical charts of the diseases, from the perspective of medicine and abyssal psychology.

In order to make a literary analysis of the main part of the work, we enumerated the symptoms of schizophrenia, from a medical perspective.

The introductory chapter of the thesis ends with the summarization of the main literary functions of madness, the latter, serving as a model for the second part of the work.

Next, we define the concepts of theme and motif, depicting as well the relationship between the two.

The analysis of the motif of madness in world literature from chapter 2 of the paper, has made it possible to identify the different functions of madness in various literary eras. The latter shall be enumerated in the following paragraphs.

In Ancient history one distinguishes many forms of insanity. There are positive forms of madness, as poetic inspiration and visionaries. However, we have the negative forms such as the melancholy illness, mania or the Dionysian madness. While melancholy is generated by the disequilibrium of the humours of the body, mania, unlike melancholy, manifests itself through wildness, nervousness and passion.

In ancient texts, madness had the purpose to underline the contrast between the clarity of Apollo and the Dionysian madness, between reason and irrationality. However, it could be perceived, as a punishment of the Gods for follies or sins. Madness makes it also easier for a superior level of knowledge ability to be reached. Even erotic madness is treated in ancient texts.

Renaissance literature takes upon a few elements of the ancient concept upon madness that are being developed and underlined. Therefore, we offer a special attention to madness that comes out of love.

The illness of melancholy reaches an actual cult, based on the idea of a close bond between genius and madness. A new approach on melancholy is however, the use of the world as a mad asylum, a metaphor for the rendering of the world, with the purpose of a harsh society criticism. Some authors describe even a few symptoms of individual disorders, of the soul and of the spirit, therefore depicting the mental decay of the whole society. In the age of the Renaissance there is the belief that an excessive and unilateral concentration upon ideas can lead to depression.

The interest manifested upon the subject, that appears in the Renaissance period, culminates with the approach of depression as an individual form of human existence in the work of the English playwright, William Shakespeare. The latter criticises, especially in his drama, the profound abyss of the human soul, until the apparition of madness.

Another aspect of madness appears also in the poetry of Shakespeare, the paranoid confusions caused by love, being presented in all aspects and nuances.

In the perception of the Enlightenment upon the world dominated by reason, the mental disorder appears as the last consequence of untainted passions. Madness is simply looked upon as a dare of rationalist thought, as a dare point for reason. The general fear of mentally alienated individuals, their isolation, as well as the depiction of the inhuman conditions from the care institutions have led to good premises for critical renderings. It was not until the second half of the 18th century that through the French doctor Philippe Pinel, in Paris and later on in England, through the doctor John Conolly, people with mental illnesses are offered a more humane treatment.

In the 19th century one can notice a revalidation of the motif of madness in literature, the latter being commonly associated with the motif of artistic genius. Madness contributes to the development of new possibilities of knowledge and evolution, as well as to the raise of power and intensifying the wish for action. In a parallel line, however, the number of character depiction raises that, because of the constant run of reality, deepens itself in an imaginary world of depression. Madness is associated to the motif of the double, but also with that of a mad creator of worlds that imagines a malign world. In many literary texts, one reflects the writer's own experience with the illness.

At the end of the 19th century one can observe the tendency to study clinical charts. Representative in this regard are the descriptions of Emile Zola and August Strindberg that underline the interaction between illness and other factors, such as predisposition and the environment, that lead to mental collapse of a character. The change in the field of mental alienation takes place once heredity is accepted in psycho pathogenesis.

In modernism multiple aspects of madness are being approached. At the beginning of the 20th century psychotic phenomena are regarded as experiences of the modern subject. There are authors that, in their texts, try to describe madness as close to reality as

possible. Others look upon madness as a consequence of social misery and even a result of consumerist capitalist society.

In the absurd theatre, madness becomes a metaphor for an meaningless world.

In the American literature of the 1960s, there are female authors that transpose in literature their own experience regarding the illness. In the spirit of the latter, in German 1970s literature appear the so-called *ego documents*, almost exclusively written by females. Experiences of psychotic and psychiatric illnesses of past patients are being rendered.

Moreover, between the antipsychotic movement, numerous texts are being written, in which psychotics appear as a critical instance reported to a presumably sane normality. Madness is evidently re-evaluated. It is associated the motif of travelling, representing an in-depth analysis of the soul that can lead to prolific experiences. Madness can be associated to structure of the adventure and detective novel. Therefore, madness is used to criticize society, especially in feminist literature. Some texts that describe symptoms of schizophrenia extend their critic even upon the national-socialist past or refer to the ecologic movement and atomic energy.

In 1980 German literature, one should notice a certain stylistic and aesthetic of madness.

While in the 2nd chapter of the thesis we tried to explain the functions of the motif of madness in different epochs in world literature, the 3rd chapter of the PhD presents our approach on madness, with the help of literary texts, that can be considered typical for a certain movement or literary trend.

After the analysis of the motif of madness in German literature, we established the oldest description of madness to appear at Hartmann von Aue, in a medieval fragment of the text *Iwein*.

In the present study, we illustrated the fact that in the field literature, madness is perceived differently. From the abyssal psychology's perspective it can be looked upon as an emancipation process, from the religious perspective as a form of divine knowledge and, regarding historical backgrounds, it can be interpreted as sufferance made out of love. However, if we are to refer to Iwein's madness in relation to medieval medicine, we notice that in this text we have the scholastic concept of melancholy clearly transposed. Iwein's madness must be perceived, therefore, as the disequilibrium of the humours, generated by a disorder of the affects and not of the emotions. This disequilibrium leads to an illness of the brain. But, starting from the premise that the chivalry novels from the Middle Ages present the contrast between life at court, as an exclusive form and generally valid form of culture, other ways of uncivilized life, the episode of madness from *Iwein* has the function to demonstrate that, by defeating illness, that is nature, order and meaning of the chivalry culture can be reinsured.

The most influential paper from literature on madness from the early modern literature is the satirical allegory *Das Narrenschiff* (*The ship of the mad*) by Sebastian Brant. He introduces in German literature the metaphor of the „world as a madhouse”, criticising society harshly criticising society.

The subchapter dedicated to the literary movement Sturm und Drang and classicism concentrates mostly upon Johann Wolfgang Goethe and Friedrich Schiller. We underlined that in Goethe's work, madness has a special place, taking different shapes, in various circumstances, either as passion, ecstasy or unchained feeling of love in the novel *Die Leiden des jungen Werthers* (*Sufferments of young Werther*), as a tragical manifestation of the artistic existence in the drama *Torquato Tasso*, as depression in Gretchen's case, in the final scene of the poem *Faust I* (*Faust. 1st Part*), or as a complex description of illness followed also by a therapeutic proposal, in the case of the harp player from the novel

Wilhelm Meisters Lehrjahre (*The apprenticeship of Wilhelm Meister*). Taking into consideration the place madness has in Goethe's work, Peter K. Schneider's statement, that the genius author has fled the threat of madness through his work, it now seems to be justified.

The close bond between medicine and literature was underlined through an excursion over the influence of medicine upon the regiment doctor and playwright Friedrich Schiller. His paper entitled *Versuch über den Zusammenhang der tierischen Natur des Menschen mit seiner geistigen* (*About the bond between the animalic nature of the human and his spiritual side*), that Schiller wrote when graduating from „Karlschule“, established by the Prince Karl Eugen, makes a reference to the importance of psychosomatics for the medical science, at the close bond between the spirit and the body. A first, but significantly important influence of medical studies manifests itself by Schiller's 1st drama, *Die Räuber* (*The Thiefs*), in which we find theories presented in the paper mentioned above. The drama becomes an anthropological study depicted by literary means, a study in which the doctor and the playwright dissect the human at the same time. The results of the dissection are the monstrous characters of the two enemy brothers, Karl and Franz Moor.

In order to depict the great effect of the motif of madness in Romantic literature, we studied the work of Ludwig Tieck, one of the most important representatives of early Romanticism, as well as the work of a representative figure of the second generation of romantics, Ernst Theodor Amadeus Hoffmann. Tieck uses the madness of his protagonists to dilute the borders between the inner and the outer world, an example in this regard being the 1st lettered Romantic fairy tale *Der blonde Eckbert* (*Eckbert the blond*). E. T. A. Hoffmann, on the other hand, states that madness is a darker side of existence, bonding it to the motif of the double or of that of the felon artist.

Starting with chapter four, the main part of the work follows. The motif of madness in literature is presented from the perspective of the doctors Georg Büchner and Alfred Döblin, the writers Gerhart Hauptmann, Carl Einstein, Georg Heym and Patrick Süskind, as well as the perspective of a writer and an artist that suffered from schizophrenia, Unica Zürn.

The chapter dedicated to Büchner's vision on madness is based on his short-story *Lenz* and his drama never finished, left a fragment *Woyzeck*. Starting with the short-story *Lenz* in German literature he debuted with literary introspection of the mentally ill. Büchner presents illness from the perspective of the protagonist and therefore puts, the basis of an approach that will be later on be used not only by Gerhart Hauptmann, but also Alfred Döblin and Georg Heym. The madness of the protagonist is therefore described to the reader through the thoughts of the main character, his unusual actions and inner life. In this short-story, Büchner is preoccupied first and foremost of the literary transpose of the illness' symptoms of

Lenz's condition. Büchner has had to use new literary techniques, becoming a literary forerunner for modern literature. The latter do not refer to the sole description of the symptoms from the perspective of the protagonist, but also include the effort to present the dysphasia of the character that has gone mad. The symptoms of the writer's illness that lived during the Sturm und Drang trend are followed by Büchner in all phases of the mental, in which the latter manifest themselves that is perception, thought, feeling, imagination and action. Today all of these are subsumed in psychiatry under the term of schizophrenia.

In Büchner time, in psychiatry there was no notion for the term of schizophrenia. At that time there is no difference being made between the different types of psychosis and the pathological chart of the illness was briefly described. Büchner is, therefore, the first to have made a complete and correct description of the disease, from a medical point of view,

of its symptoms and evolution, with its crisis, followed by moments of mental clarity and the illnesses' progress down to the final stupor. Being a doctor, Büchner opposes the concept of his time, to which madness was the punishment for a life full of sins. This attitude towards the illness is underlined from Oberlin's statement, used by Büchner as a direct source. The comparative analysis of the short-story and Oberlin's text distinguishes the genius character of Büchner's prose. The author does not make any assumptions on the causes of Lenz's illness and does not take Oberlin's ideas on the genesis of the illness. With the help of his main character, Büchner shows how his moral speech over the cause of madness contributes to accentuating the disease.

Büchner correlates the madness that affects Lenz with the latter's genius. Lenz strongly refuses to live a bourgeois life that respects the norms of bourgeois pragmatism. It is obvious that, by creating the character Lenz, Büchner does not resume in describing the mentally ill, but also depicts the exceptional existence of the genius that cannot and does not wish to adapt to bourgeois life. Therefore, Büchner's madness does not only oppose normality, but also is the maximum human value of existence. However, mental illness does not exclude the times of happiness.

Important for Büchner's text is that it can be interpreted regardless of Lenz's mental alienation. In this case, the story of the protagonist's ail becomes a metaphor for the fear, man's estrangement and the problematic of language, specific themes for the 20th century.

By publishing the drama *Woyzeck*, Büchner intervenes, in the role of a doctor and that of a writer, in the discussion upon the real case of Woyzeck. From his medical background, Woyzeck killed his girlfriend as a sequel of his ethical indifference, however in a normal mental state. Büchner expresses his doubts in connection to this diagnosis and suggests, through his drama, more than one explanations for the murder committed by Woyzeck. Subsumed, all indicate the motif for the murder.

The main reason for the murder is considered to be the mental turmoil of the protagonist due to poverty he subjects himself to the experiment of a very cynical doctor. The diet he has to undertake makes him have auditory hallucinations. The protagonist hears an imperative voice that orders him to kill his girlfriend. Marie's murder is therefore the consequence of interior pressures. A decisive influence upon his psychic is also played by the humiliations he is subjected by the doctor and the captain, but also the hate, jealousy towards the major drum player. Büchner describes how at the decisive moment, the protagonist commits murder by the annulment of reason, being also controlled by his inner struggle.

As a doctor, Büchner is interested in the psycho pathology of the killer and concentrates upon the depiction of the turmoil of the killer at the level of the body. In this regard, he offers a significant attention, to the mimicry of his main character. Through this drama, where social factors are significant for the protagonist's madness, Büchner becomes a forerunner of German Naturalism. The individual is totally depowered. He is a tormented creature, crushed under the power of external and internal factors.

Bahnwärter Thiel, a „study of a short-story” written by Gerhart Hauptmann, resembles in form and manner Büchner's *Lenz*. Like Büchner, Hauptmann follows the gradual evolution *treptată* of madness by multiplying the symptoms of the disease of the protagonist. Madness is seen as a mental collapse of the character due to unbearable mental hardships. Hauptmann, like Büchner, creates majestic descriptions of landscapes that reflect the spiritual state of the line inspector. In the naturalistic tradition, Thiel is presented, as Woyzeck, as a victim, a pray of inner and external factors. Even if he tries to prevent madness from being unleashed, he cannot control its evolution, the worsening of the symptoms of the disease. The line-inspector is of a lower rank, he is a primitive

individual, dominated by sexual urges. Madness confers the feminine character poetic images that, written down, contribute to the birth of a literary text.

The 6th chapter of the thesis analyses the evolution of the motif of madness in Expressionist literature. The figure of the mad man gives the expressionist writers the possibility to express their protest and hate towards the Wilhelmina society, the mad contrasts with the disliked bourgeois. Madness appears, out of this respect, as a negative image of bourgeois virtues. This is why madmen, lunatic asylums, as well as mental disorders from expressionist texts have first and foremost a metaphorical function. By enumerating the problems of the mad, writers actually describe the hardships of their own existence.

An important text for the analysis of insanity in German expressionist literature is Alfred Döblin's *Die Ermordung einer Butterblume (Killing a daffodil)* who studied medicine and practised psychiatry in a clinic in Berlin.

The story represents, first of all, a coded self-representation of Döblin, who was influenced during his studies by the strange relation of the city man with nature. In this case, Döblin's text expresses the typically expressionist critic of civilization that, by technique and industrialization, destroyed the natural initial relation between man and his environment.

Secondly, the short-story can be interpreted as a satirical parable to the bourgeois.

However, it seems that the best method to approach the text is the psychological and psycho pathological. If one starts from a period, in which it was written, that is during the study of neurology and psychiatry by Döblin, we are not appalled that the writer describes with an almost clinical precision, the behaviour of a personality that suffers by obsessive-compulsive disorder.

Because the author presents the protagonist's madness by the rupture between the structure of the normal bourgeois and the murderer, the social implication of the text is evident. Döblin does not only follow the literary analysis pathological case, but also manages to describe through the merchant Michael Fischer the periods of the Wilhelmina society in which existence and appearance are drastically opposed. Under the ostensible welfare, the ordered and secure existence lays the fear of existence that leads to aggression, crime and madness.

Another example of living the motif of madness in German expressionism, represents Carl Einstein's surreal, fantastical novel *Bebuquin oder Die Dilettanten des Wunders (Bebuquin or the Miracle Dilettantes)*. The protagonist who suffers because of the world and his own existence, just like in the case of Lenz, is only left with a refuge in madness and death. Therefore, the madness in Bebuquin's end is a sole consequence of the transformation that is taking place in a man that has overcome logical thinking and the aspiration to equilibrium, unity and symmetry, in favour of fantasy and illogical originality, looking for that certain something that embodies the miracle.

Georg Heym describes in his text *Der Irre (The Crazy)* the numerous psychotic disorders of a recently released mad man from an asylum.

Rage gives birth to „an animal“ in the protagonist. He suffers a personality scission. The shame, transforms itself into rage, becomes independent and murderous. The transformation into an animal is clearly expressed through appearance and voice: he barks like a jackal and crawl like an animal, has a mane and claws. The animal represents the primitive element and destructive savageness, suggested by the jackal and the hyena. The mad man transforms himself into an animal.

Between Georg Heym's short story and Alfred Döblin's story *Die Ermordung einer Butterblume (Killing a daffodil)* there are certain resemblances and differences. Both authors describe the terrifying aspects of madness that transforms itself in the grotesque.

The difference is in the fact that in the case of Heym the subject is not the pathological constraint that penetrates the seemingly secure existence of a bourgeois existence, but moreover, the murderous start of instinct and ecstasy of the mad in a peaceful environment.

In order to offer a panoramic view on the motif of madness, we found it necessary to approach mental illness also from the perspective of the patients. The German writer Unica Zürn is a vivid example in this direction. At the beginning of the 1960s, she is diagnosed with paranoid schizophrenia, and as a follow-up is committed to numerous psychiatric clinics. Her existence was constantly threatened by her schizophrenic crises, usually started by the break-up from the artist and photographer Hans Bellmer.

A parallel between Büchner's short-story *Lenz* and Unica Zürn's novel *Der Mann im Jasmin (Jasmine Man)* highlights the main differences between the two texts. While Büchner's short-story presents madness as a limit value of human existence, showing to the reader, in a shattering manner, the fear existential feeling that leads to alienation from God and in the end, alienation from the oneself and the world, at Zürn madness is described in antithesis to plain day to day reality, depicted in relation to hallucinations that raise in the reader fascination and stupor at the same time.

The last chapter of our research is dedicated to the approach of madness in postmodern literature. Patrick Süskind offers the protagonist of the novel *Das Parfum. Die Geschichte eines Mörders (The Perfume. History of a murderer)* traits that in an original manner transform Grenouille in a genius of odours, but also a psychopath. With the traits of the psychopath, he acts as a parasite, as a heck, the lifestyle of Jean Baptiste Grenouille. His lack of emotions is a direct consequence of his love deprived childhood, his lack of self esteem, his ethical indifference, due to which he has no remorse to the crimes he had committed, his manipulative and sly behaviour, through which he creates his own odour masks. His purpose is to cheat on people in regards to his lack of smell. Also, he suffers of megalomania and mania of persecution, of narcissism. This is rooted in a love deprived childhood. By establishing a close bond between madness and genius, Süskind makes a harsh critic on art, but also on the concept of the genius.

Grenouille's art proves to be amoral, asocial and destructive. The latter lacks anygnoseological value, because it does not contribute to the relation with the other men and nor to the artist's find of himself. It is used only to manipulate and cheat. Grenouille, the odour genius, channels all his unusual talent to reaching his life goal, the creation of an absolute perfume, that would ensure him the love of people, that he never felt, and empower him over the latter to manipulate and dominate them. The critique's critical point regarding the extreme perversion of the mass hysteria episode from Grass is in many regards similar to the mass psychosis from the novel of Carl Einstein's *Bebuquin* and of cannibalism.

Due to his high odour sense, all of Grenouille's experience regarding the world is mediated by the latter. The only experiences of happiness that he has are because of the odours. This way, the madness of the protagonist is born and is expressed through the idea that the real world is only real to him by the odours he creates. His scale of values is formed on one side, of good odours and on the other side, of bad odours. Based on his genius, Grenouille cannot see the world, and the world cannot see him. For the outsiders, he seems insensible, because he had never known what love is. Man can give back, only what he once received.

The mania of Grenouille's fantasies that through the development of his personality enlarge to gigantic proportions can be also understood by his narcissistic personality disorder. Therefore, we can explain the persecution mania through which he thinks men disregard him and hate him.

Due to his labile personality, the protagonist longs for the power that he compensates with his lack of control. His aspiration to power shows the psycho structure of the heir of power and the pre-oedipal warrior that needs the mania of fantasies to bring equilibrium to his unstructured, fragile self.

Therefore, Patrick Süskind depicts in his novel, in which he combines narcissism and psychopathology, how a childhood neglected child evolves, as a protest against his own environment in a genius, and later degenerates due to his genius in a murderer.

Our research followed the evolution of the motif of madness from Georg Büchner to Patrick Süskind, emphasizing the fact that the subject analysed represents a fundamental aspect of modern German literature.

BIBLIOGRAPHY:

- Andreotti, Mario, *die Struktur der modernen Literatur*, Berna/Stuttgart/Viena, Editura Paul Haupt, ediția a 3-a, 2000.
- Anz, Thomas, *Literatur des Expressionismus*, Stuttgart/Weimar, Editura Metzler, 2002.
- Balaci, Anca, *Mic dicționar mitologic greco-roman*, București, Editura științifică, ediția a 2-a, 1969.
- Bark, Joachim/Steinbach, Dietrich/Wittenberg, Hildegard (coord.), *Epochen der deutschen Literatur*, Stuttgart, Editura Ernst Klett, 1989.
- Bark, Joachim/Steinbach, Dietrich (coord.), *Geschichte der deutschen Literatur von 1945 bis zur Gegenwart*, Leipzig, Editura Ernst Klett, 2002.
- Barner, Wilfried (coord.), *Geschichte der deutschen Literatur von 1945 bis zur Gegenwart*, München, Editura Beck, 1994.
- Baumann, Barbara/Oberle, Birgitta, *Deutsche Literatur in Epochen*, München, Editura Max Hueber, 1985.
- Foucault, Michel, *Wahnsinn und Gesellschaft. Eine Geschichte des Wahns im Zeitalter des Wahnsim Zeitalter Vernunft*, Frankfurt/Main, Editura Suhrkamp, 1969.
- Förster, Nikolaus, *Die Wiederkehr des Erzählens. Deutschsprachige Prosa der 80er und 90er Jahre*, Darmstadt, Editura Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1999.
- Franke, Eckhard, *Patrick Süskind*. În: *Kritisches Lexikon zur deutschsprachigen Gegenwartsliteratur* coordonat de Heinz Ludwig Arnold, München, 1978.
- Frenzel, Elisabeth, *Motive der Weltliteratur. Ein Lexikon dichtungsgeschichtlicher Längsschnitte*, Stuttgart, Editura Alfred Kröner, ediția a 5-a, 1999.
- Frenzel, Elisabeth, *Stoffe der Weltliteratur. Ein Lexikon dichtungsgeschichtlicher Längsschnitte*, Stuttgart: editura Alfred Kröner, ediția a 9-a, 1998.
- Freud, Sigmund, *Das Unheimliche*. În: *Gesammelte Werke chronologisch geordnet, 14. Bd. Werke aus den Jahren 1925-1931*, vol. XII, Frankfurt am Main, Editura Fischer Taschenbuch, 1999, p. 227 - 268.
- Frizen, Werner/Spancken, Marilies, *Das Parfum. Interpretationen*, ediția a II-a revizuită și corectată, München, Editura Oldenbourg, ediția a 2-a, 1998.
- Fröhlich, Werner D. , *Wörterbuch. Psychologie*, München, Editura Deutscher Taschenbuch Verlag, ediția a 24-a, 2002.
- Gay, Peter, *Die Moderne. Eine Geschichte des Aufbruchs*, Frankfurt/Main, Editura S. Fischer, 2008.
- Gersch, Hubert, *Nachwort zu Lenz-Studienausgabe*. În: *Georg Büchner. Lenz. Studienausgabe*, coordonat de Hubert Gersch, Stuttgart, 1994.
- Gruber, Marianne, *Erinnerungen eines Narren*, Viena, Editura Haymon, 2012.

- Hasselbach, Karlheinz, *Georg Büchner. Lenz. Interpretation*, München, Editura Oldenbourg Schulbuchverlag, ediția a 2-a, 1988.
- Hauptmann, Gerhart, *Bahnwärter Thiel. Novellistische Studie*, Stuttgart, Editura Reclam, 2001.
- xxx *Hauptwerke der deutschen Literatur*, vol. II, Vom Vormärz bis zum Gegenwart. Einzeldarstellungen und Interpretationen, München, Editura Kindler, 1994.
- Henry, Ruth, *Begegnung mit Unica (Zürn)*, În: Zürich, Unica: *Der Mann im Jasmin. Dunkler Frühling*, Frankfurt am Main-Berlin-Wien, Editura Ullstein, 1977, p. 204-216.
- Henry, Ruth, *Die Einzige. Begegnung mit Unica Zürich*, Hamburg, Editura Nautilus, 2007.
- Heym, Georg, *Der Irre*. În: *Prosa des Expressionismus*, editat de Fritz Martini, Stuttgart, Editura Philipp Reclam, 1999, p. 140-155.
- Hinck, Walter, *Georg Büchner*, În: Benno von Wiese, *Deutsche Dichter des 19. Jahrhunderts. Ihr Leben und Werk*, Berlin, Editura Erich Schmidt, ediția a 2-a, 1979, p. 255-278.
- Irlé, Gerhard, *Der psychiatrische Roman*, Stuttgart, Editura Hippokrates, 1965.
- Irlé, Gerhard, *Rausch und Wahnsinn bei Gottfried Benn und Georg Heym. Zum psychiatrischen Roman*. În: Kudszus, Winfried (coord.), *Literatur und Schizophrenie. Theorie und Interpretation eines Grenzgebiets*, Tübingen, Editura Max Niemeyer, 1977, p. 104-112.
- Jagow, Bettina von/Steger, Florian (coord.), *Literatur und Medizin. Ein Lexikon*, Göttingen, Editura Vandenhoeck & Ruprecht, 2005.
- Johann, Ernst, *Georg Büchner. In Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*, Hamburg, Editura Rowohlt, 1958, p. 117-142.
- Keller, Ursula (coord.), *„Nun breche ich in Stücke ...“: Leben/ Schreiben / Suizid. Über Sylvia Plath, Virginia Woolf, Marina Zwetjewa, Anne Sexton, Unica Zürich, Inge Müller*, Berlin, Editura Vorwerk, 2000.
- Krämer, Thomas, *Carl Einsteins „Bebuquin“: Romantheorie und Textkonstitution*, disertație susținută la Universitatea din Heidelberg, Würzburg: Editura Königshausen & Neumann, 1991.
- Plumpe, Gerhard, *Epochen moderner Literatur*, Darmstadt, Westdeutscher Verlag, 1995, p. 132 – 137.
- Poppe, Reiner, *Georg Büchner Dantons Tod. Lenz. Woyzeck*, Hollfeld, Editura Beyer, ediția a 6-a, 1993, p. 66 – 79.
- Poppe, Reiner, *Erläuterungen zu Gerhart Hauptmann. Bahnwärter Thiel*, Hollfeld, Editura Bange, ediția a 5-a, 2005.
- Postel, Jacques (coord.), *Dicționar de psihiatrie*, București, Editura Univers Enciclopedic, 2010.
- Predescu, V. (coord.), *Psihiatrie*, vol. I, București, Editura Medicală, 1989.
- Rabain, Jean-François, *Zu Unica Zürich. Der Mann im Jasmin*. În: Zürich, Unica: *Der Mann im Jasmin. Dunkler Frühling*, Frankfurt/Main/Berlin/Viena, Editura Ullstein, 1977, p. 217-223.
- Reuchlein, Georg, *Bürgerliche Gesellschaft, Psychiatrie und Literatur. Zur Entwicklung der Wahnsinnsthematik in der deutschen Literatur des späten 18. und frühen 19. Jahrhunderts*, München, Editura Wilhelm Fink, 1986.
- Rohmer, Rolf, *Gerhart Hauptmann*, Leipzig, Editura VEB Bibliographisches Institut, ediția a 5-a, 1978.
- Rothe, Philipp H., *Medizinisches in Goethes Wilhelm Meister-Romanen*, Berlin, Editura epubli, 2009.

- Schmähling, Walter (coord.), *Naturalismus*, Stuttgart, Editura Philipp Reclam jun., 1977.
- Schmidt, Jochen, *Goethes Faust. Erster und Zweiter Teil. Grundlagen – Werk – Wirkung*, München, Editura C. H. Beck, ediția a 3-a, 2011.
- Schneider, Peter K., *Wahnsinn und Kultur oder „Die heilige Krankheit“. Die Entdeckung eines menschlichen Talents*, Würzburg, Editura Königshausen & Neumann, 2001.
- Schwandner Gabriela, *Wahnsinn als dramatisches Motiv von Sophokles bis Kleist*, Saarbrücken, AV Akademikerverlag, 2012.
- Schwarz, Waltraut, *Von Wittenau ins Kaufhaus Wertheim. „Der Irre“ von Georg Heym. Expressionismus durch Weglassen*. În: *Neue Deutsche Hefte*, Berlin, Zeitschriftenverlag NDH, vol. 161/1979, p. 70-88.
- Schweikle, Günther și Irmgard (coord.), *Metzler Literaturlexikon*, Stuttgart, Editura Metzler, 1990.
- Söder, Thomas (2008): *Georg Büchner: Woyzeck. Das Drama der Welt und die Welt als Drama*. În: *Studien zur Deutschen Literatur. Werkimmanente Interpretationen zentraler Texte der deutschen Literaturgeschichte, Germanistik*, Viena, Editura LIT, vol. 37/2008, p. 75-103.
- Söder, Thomas, *Gerhart Hauptmann: Bahnwärter Thiel*. În: *Studien zur Deutschen Literatur. Werkimmanente Interpretationen zentraler Texte der deutschen Literaturgeschichte, Germanistik*, vol. 37, Viena, Editura LIT, 2008, p. 143-165.
- Sprengel, Peter, *Gerhart Hauptmann. Epoche-Werk-Wirkung*, München, Editura H. C. Beck, 1984.
- Sprengel, Peter, *Gerhart Hauptmann*. În: Steinecke, Hartmut (coord.), *Deutsche Dichter des 20. Jahrhunderts*, Berlin, Editura Erich Schmidt, 1994, p. 31 – 42.
- Stefănescu, Liviu: *Georg Büchner*. În: Büchner, Georg, *Pagini alese*, București, Editura pentru Literatură Universală, 1967, p. 5-30.
- Steinig, Swenta (2003), *Patrick Süskind: Das Parfum*. În: *Interpretationen. Romane des 20. Jahrhunderts*, vol. 3, Stuttgart, Editura Philipp Reclam jun., 2003, p. 157-174.
- Stompe, Thomas/ Ritter, Kristina/ Friedmann, Alexander, *Die Gestaltungen des Wahnsinns bei William Shakespeare*. În: *Wiener Klinische Wochenschrift*, vol. 118/2006, p. 488-495.
- Sulzgruber, Werner, *Georg Heym „Der Irre“. Einblicke in die Methoden und Kunstgriffe expressionistischer Prosa. Erzählen aus der Perspektive des Wahnsinns*, Viena, Editura Praesens, 1997.
- Süskind, Patrick, *Das Parfum. Die Geschichte eines Mörders*, Zürich, Editura Diogenes, 1985.
- Wahrig, Gerhard, *Deutsches Wörterbuch*, neu herausgegeben von Dr. Renate Wahrig-Burfeind, Gütersloh, Editura Bertelsmann Lexikon, 1997.
- Wehrli, Max, *Iweins Erwachen*. În: Idem: *Formen mittelalterlicher Erzählung. Aufsätze*, Zürich, Freiburg im Breisgau, Editura Atlantis, 1969, p. 177-193.
- Weigel, Sigrid, *Unica Zürn – Verkehrte Mimesis – Angleichung des Lebens an die Kunst*. În: Keller, Ursula (coord.) (2000): *„Nun breche ich in Stücke ...“ Leben/ Schreibe / Suizid. Über Sylvia Plath, Virginia Woolf, Marina Zwetajewa, Anne Sexton, Unica Zürn, Inge Müller*, Berlin, Editura Vorwerk, 2000, p. 155-172.
- Welsh, Wolfgang, *Unsere postmoderne Moderne*, Berlin, Editura Academiei, ediția a 7-a, 2008.

Az atomerőmű építés politikai döntésfolyamatai Magyarországon a rendszerváltás előtt

Sipos Tamás, doktorandusz hallgató
Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris
Doktori Iskola “A kormányzás területi, történeti és társadalmi dimenziói”
Doktori Program
Pécs, 2014

I. Bevezetés

Napjaink számos napirenden lévő témája közül is kiemelt jelentőségű az energiahatékonyság növelése, megfelelő energiastruktúra kialakítása, a fenntartható fejlődés, valamint a térség- és településfejlesztés biztosítása, melyek mindegyikére erőteljes hatást gyakorolhat a Paksi Atomerőmű telephelyére tervezett új atomerőművi blokkok megépítése, hiszen egy ekkora volumenű beruházás a gazdaság valamennyi szegmensében éreztetné innovatív hatását. Számos tanulmány készült már eddig is a felsorolt témakörökben, de viszonylag kevés értekezés foglalkozik egy ilyen léptékű fejlesztés megvalósulásának *politikai hátterével, döntésfolyamataival* az előkészületektől egészen a megvalósításig.

A téma aktualitását megerősíti, hogy a Paksi Atomerőmű bővítése kapcsán 2014. január 14-én Moszkvában Vlagyimir Putyin orosz elnök, és Orbán Viktor magyar miniszterelnök együttműködési megállapodást írt alá Oroszország és Magyarország között az atomenergia békés célú felhasználásáról, mely magában foglalja két új atomerőművi blokk megépítését Pakson.

Az atomerőmű létesítését a *20. század legnagyobb magyarországi beruházásaként* aposztrofálták politikai, gazdasági és társadalmi aspektusból egyaránt. Mire a munkálatok befejeződtek, a kijelentés be is igazolódott. A történelem ismételni látszik önmagát, hiszen a jelenleg tervezett atomerőmű bővítést a szakemberek a *21. század legnagyobb beruházásának* tartják, ezért érdekes lehet megvizsgálni, hogy az előkészületektől az üzembe helyezésig milyen hosszú és rögös út vezetett annak idején. Ma már más politikai szelek fújnak, mégis úgy gondolom, le kell vonni a konzekvenciákat, a múlt rendszerben is voltak átgondolt, hasznos döntések, amiket újra lehet alkalmazni és olyanok, amiket el kell kerülni.

Tanulmányomban visszatekintek a rendszerváltás előtti időkre, amikor hazánk egyetlen atomerőműve épült a központosított szocialista tervgazdálkodás hőskorában. A történet az 1960-as évekig nyúlik vissza, a *pártirányítás* beavatkozási lehetőségeit, a korszak politikai, gazdaságpolitikai alkuit és *döntési mechanizmusait* mutatom be az atomerőmű építésén keresztül.

Először – terjedelmi korlátok miatt csak röviden – a szocialista döntéshozatali rendszer általános felépítését vázolom fel, kiemelve a pártapparátus szerepét. Ezt követően a nukleáris energetika születését követhetjük nyomon, majd az atomerőmű létesítésének viszontagságokkal teli fázisait elevenítem fel.

II. A szocializmus döntéshozatali rendszere

Magyarországon 1956 és 1989 között a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) gyakorolta a hatalmat. Az állampárt vezetői közvetlenül birtokolták az állami tisztségeket, a döntések az ő kezükben összpontosultak. A párt legfelsőbb döntéshozó fóruma a kongresszus volt, itt választották meg a párt legfelsőbb vezetőit, megtárgyalták a Központi Bizottság (KB) munkájáról szóló beszámolót, megvitatták és meghatározták a párt politikáját. A döntések az évente összeülő KB-ban illetve a heti ügyeket intéző Politikai Bizottságban (PB) születtek.

A magyar szocialista társadalom kialakulásában a gazdasági és a politikai rendszer viszonyában utóbbi elsődlegessége érvényesült, aminek következménye az volt, hogy csupán a politikai rendszer felől épült ki a politikai döntések közvetítő mechanizmusa a gazdasági rendszer felé. Ennek eredményeként egyetlen integrációs elv érvényesült: a politikai akarat. A társadalmi integrációnak ez a típusa kizárta a politikai döntések társadalmi kontrollját és befolyásolását.¹ A döntésfolyamatokat leegyszerűsítették a szocializmus idején működő államszervezet azon jellemzői, mint például az államigazgatást felügyelő szervek megszüntetése, az önkormányzatiság felszámolása, parlamentnek alárendelt ügyészség létrehozása, a valódi hatalommal és ellenőrzési lehetőségekkel nem rendelkező Országgyűlés funkciója.

Kornai János szerint² a klasszikus szocialista rendszerben az alkotmány leszögezi, hogy az ország vezető ereje a kommunista párt. A párt és az állam tevékenysége szorosan összefonódik, de egyértelműen a párt az uralkodó erő, a döntésfolyamatok legfőbb koordinátora. A párt különböző szervezetei döntenek minden fontosabb kinevezésről, előléptetésről, leváltásról. Ha az állami jogszabályok nem is, de a párthatározatok rendszerint pontosan előírják, hogy melyik pozíció betöltéséhez melyik pártszervezet előzetes határozata szükséges, tehát például melyik funkció betöltéséről dönt a PB³, melyikről a megyei, a városi vagy az alapszervezeti vezetőség. Ez a döntési jogkör kiterjed az államigazgatás tisztségeire és a gazdaság minden fontosabb menedzseri pozíciójára is. Pártszervezetek határoznak arról, ki legyen a köztársaság elnöke, ki lépjen fel képviselőként a parlamenti és helyi tanácsi választásokon és ők döntenek a bírák és ügyészek kinevezéséről is. A választott pártszervezetek személyi összetételének meghatározásában döntő szerepe van a pártapparátusnak, sőt a pártbizottságok személyi vonatkozású határozatait is a pártapparátus készíti elő, és a testületek határozatai inkább csak megerősítik az apparátus által előterjesztett határozatot. A kormány lényegesebb döntéseit megelőzi a központi pártvezetőség vagy a PB határozata, világosan látszik tehát, hogy a pártapparátusnak kiemelkedő szerepe van a szocialista döntéshozatali rendszerben. Ez világosan kirajzolódott a paksi atomerőmű létesítését megelőző előkészítő-tervező, majd az azt követő építési fázisban. Ebben a szervezeti felépítésben az állam és a párt tulajdonképpen összefonódik, hiszen a választott pártszervezetek tagjainak egy része állami tisztségviselő is egyben vagy az állami szektorban dolgozó vezető: miniszter vagy miniszterhelyettes, állami vállalat igazgatója, nagykövet, tábornok, rendőrfőnök, parlamenti képviselő. Egy ilyen totalitárius rendszerben a törvényeket formálisan a parlament hozza, de a gyakorlatban a pártapparátus dönt a törvény tartalmáról.⁴

¹ Bihari 1996.

² Kornai 1993, 65-80.

³ A Politikai Bizottság szerepének súlyát a IV. fejezetben egy személyes interjúval is szemléltetem.

⁴ Kornai 1993, 65-80.

III. A nukleáris energetika születése

Amikor a homo erectus már 790 ezer évvel a jelenkori ember a homo sapiens előtt egy villámcsapásnak köszönhetően felfedezte a tüzet, megtapasztalhatta annak hatalmas erejét, ugyanakkor azt is felismerte, hogy ha meg tudja szelídíteni ezt a mágikus, égből jövő csodát, azzal új lehetőségek nyílnak meg az ember életében. Henri Becquerel francia tudós 1896-ban felfedezte a radioaktivitást és lényegében ekkor, sok évezreddel a tűz felfedezése után kezdték megérteni, hogy az égés az anyagok legkisebb részének tartott atomok szintjén történik. 1938-ban Otto Hahn, Fritz Strassmann és Lise Meitner német fizikusok hozták létre először kísérleti körülmények között maghasadást. Ez a felfedezés történelmi korszakváltást jelentett az emberiség történetében.⁵

Sajnos az eredmény katonai, harcászati lehetőségét, azt, hogy a maghasadás pusztító erejű bombává is alakulhat, a fizikusok egy része azonnal felismerte. Ebben nyilvánvalóan meghatározó szerepe van annak a ténynek, hogy küszöbön állt a II. világháború, ilyen körülmények között egy új, rendkívül hatékony fegyver iránt különösen nagy a kereslet. Később ez be is igazolódott, hiszen 1942-ben Franklin D. Roosevelttel amerikai elnök a fizikusok javaslatára indította el a Manhattan tervet, amely az atomfegyver kifejlesztésére szolgáló közös amerikai, angol, kanadai vállalkozás volt. Érdekes módon mégsem pusztító atombomba készült elsőként, hanem az atomerőmű, amely a maghasadást hasznos energiatermelésre fordítja. Ezt követően rohamos fejlődésnek indult a békés célú felhasználás, melynek következtében ma már a világ villamosenergia-termelésének mintegy 20%-át atomerőművek adják.

A nukleáris villamosenergia-termelés térnyerése az 1950-es évektől prognosztizálható. Az elsősorban antropogén tényezőknek köszönhetően kialakuló és egyre nagyobb méreteket öltő környezetszennyezés, a fosszilis energiahordozók növekvő ütemű kiaknázása, a globális éghajlatváltozás, valamint a mindezek kapcsán fellépő környezeti szűkösség jelentős politikai, társadalmi és gazdasági változásokat indítottak el.⁶

A békés, kereskedelmi célú nukleáris energetika születésnapját 1953. december 8-ára teszik. Ekkor hangzott el Dwight D. Eisenhower amerikai elnök „Atoms for Peace” (Atomok a békéért) című híres beszéde az Egyesült Nemzetek Szervezetében (ENSZ), melyben javasolta egy szupranacionális, atomenergiát ellenőrző szervezet létrehozását. A javaslat szerint az új nemzetközi szervezet feladata, hogy dolgozzon ki „*módszereket, melyek segítségével a hasadóképes anyagokat az emberiség békés céljainak szolgálatába lehet állítani. Szakértőket kell megbízni, hogy az atomenergiát a mezőgazdaság, orvostudomány és más békés tevékenységek számára felhasználhatóvá tegyék. Kiemelt cél lehet a világ energiáiban szenvedő területeinek bőséges elektromos energiával történő ellátása.*”⁷ A javaslat alapján megindult tárgyalások eredményeként az ENSZ közgyűlése egyhangú határozattal fogadta el az új nemzetközi szervezet megalakításának tervét. 1956. december 24-én határozat született arról, hogy az ENSZ létrehozza a bécsi székhelyű Nemzetközi Atomenergia Ügynökséget (NAÜ). Az alapító okiratot az 1956. szeptember 20-a és október 26-a között Washingtonban megtartott nemzetközi konferencián fogadták el, amely a szükséges számú ország részéről történt aláírás és ratifikáció után 1957. július 29-én lépett hatályba.

Magyarországon a reaktor- és neutronfizikai kutatások 1955-ben kezdődtek. A kutatások koordinálására a Minisztertanács létrehozta az Országos Atomenergia Bizottságot. Mivel az ország energiafelhasználása az erőltetett nehézipari fejlesztések következtében és a bővülő villamosításnak köszönhetően rendkívüli ütemben növekedett, időszerűvé vált az

⁵ Lácza 2013, 9.

⁶ Glied 2013, 5.

⁷ Ördögh 2013, 13.

atomenergia felhasználásának fokozása. Az első magyar 2 MW teljesítményű VVR (Vízűtűsű Vízmoderátoros Reaktor) típusú kutatóreaktort 1959. március 25-én helyezték üzembe a csillebérci Központi Fizikai Kutatóintézetben.⁸

IV. Magyarország atomerőművet épít

A második világháborút követően Magyarország gazdaságpolitikájának középpontjában a nehézipar egyoldalú, erőltetett ütemű fejlesztése állt, ami szinte állandósította a kevés ásványkincsel rendelkező ország energiahiányát, hiszen az 1950 és 1960 közötti periódusban az áramigény csaknem a háromszorosára nőtt. A kormányüléseken gyakran szóba került az energiaellátás kérdése, az ötvenes évek közepétől a szovjet tanácsadók által „noszogatót” magyar kormány hitet tett az atomenergia villamosenergia-termelésben történő felhasználása mellett. Mindehhez elengedhetetlennek tűnt a Szovjetunióban már meglévő tapasztalat hasznosítása.⁹

Az energiahiány egyre égetőbb és megoldást sürgető kérdéssé vált. A gazdaságot közvetlenül irányító Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága már 1955-ben foglalkozott az „atommáglya felállítását végző bizottság” személyi összetételével. Egyértelmű volt, hogy a Rákosi-korszak idején (tágabb értelemben 1947 és 1956 között létezett) kizárólag szovjet technológiájú kivitelezés jöhetett szóba. Ennek megfelelően a Politikai Bizottság május 19-i ülésen elfogadták, hogy az atomreaktor kérdésében Moszkvában tárgyaló delegáció tagjai Incze Jenő külkereskedelmi miniszterhelyettes, továbbá a Központi Fizikai Kutató Intézet (KFKI) munkatársai, Jánossy Lajos osztályvezető, Simonyi Károly igazgatóhelyettes és Pál Lénárd fizikusok legyenek. A tárgyalások megkezdése arra utalt, hogy a háttérben komoly előkészületek folytak az atomreaktorok építéséről.¹⁰

A magyar és szovjet szakértők a szakszerű előkészítést kívánták megoldani, ezért 1956 májusában, Moszkvában újabb konzultációra került sor a létesítendő atomerőműről. A szovjet fél azt javasolta, hogy magyar szakemberek utazzanak a Szovjetunióba, ahol testközelből ismerhetik meg, hogy egy épülő atomerőmű mekkora beruházást jelent. Többek között: milyen szakmákat kell kiemelten oktatni, az oktatást-képzést mikor kell elkezdni ahhoz, hogy a megfelelő mennyiségű képzett szakember időben rendelkezésre álljon, gondoskodni kell a munkások elhelyezéséről, étkeztetéséről, egészségügyi ellátásáról, biztosítani kell számukra a kulturális, sport-és szabadidős tevékenységekhez való hozzáférést. A felsoroltak csak a humán erőforrás szükséglethez köthető feladatok, mindezekon túl meg kellett ismerni a beruházás pénzügyi kérdéseit, az építkezéshez szükséges beton, vas, és számos különböző építőanyag mennyiségét. A gigantikus mennyiségű anyagot le is kell gyártani, azt követően pedig a helyszínre kell juttatni, ami infrastrukturális és logisztikai feladat, közúti, vasúti és – a nehéz berendezések mozgatása miatt – folyami szállítás lehetőségét kell biztosítani. A gépészeti berendezéseket a magyar ipar gyártaná, a fűtőanyagként szolgáló uránium szállítását viszont a Szovjetunió vállalja. Az előzetes tervek szerint 1956. IV. negyedévében meg kellett volna indítani a szovjet erőmű terveinek adaptálását. Az 1956-os magyarországi események azonban átírták a forgatókönyvet, az atomerőmű építésének előkészületeit el kellett halasztani.

1959-ben folytatódottak a tárgyalások. Kiss Árpád, mint az Országos Tervhivatal (OT) elnöke tájékoztatta a kormányt a Magyarország és a Szovjetunió között létrejött megállapodásról, amely az atomenergia széleskörű bevezetését szolgálta. 1961-ben

⁸ Sipos 2010, 186.

⁹ Csapó 2012.

¹⁰ Csapó 2012.

szovjet-magyar tervkonzultációra került sor, de ekkor a szovjet fél még korainak ítélte a magyarországi atomerőmű megépítését.¹¹

1964-ben a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának (MSZMP KB) szervezetei, a Nyers Rezső vezette Államgazdasági Bizottság, valamint a Kádár János által vezetett Politikai Bizottság munkaterveiben szerepelt a kiemelt nagy iparcsoportok fejlesztésének megtárgyalása, valamint a III. és IV. ötéves terv (1966-75) főbb irányzatainak meghatározása. Az energia iparral kapcsolatos feladatok elvégzésére Szabó Benjamin kapott megbízást, aki ezen a munkán keresztül ismerte meg az atomerőmű építés akkori lehetőségeit és vált a beruházás megvalósításának egyik legfontosabb láncszemévé, hiszen később az atomerőmű építés kormánybiztosának nevezték ki és ő lett az erőmű első vezérigazgatója (1976. január 1. - 1978. november 15). Feladata rendkívül szerteágazó volt, nem csak a nukleáris energetikát érintette, meg kellett vizsgálnia a szóba jöhető egyéb energiahordozók szerepét is az úgynevezett energiamixben betöltött szerepük szerint és a különböző számítások, becslések során kalkulálni kellett a várhatóan folyamatosan növekvő energiaigénnyel is.

1964. szeptember 14-én került sor az Államgazdasági Bizottság értekezletére. A napirendi pontok között szerepelt az a jelentés is, amit az energiaipar fejlesztésére készítettek az állami vezetők. A beterjesztett anyagot a bizottság jóváhagyta, azzal a határozattal, hogy a Politikai Bizottság (PB) elé terjeszthető, majd a PB az előterjesztést változtatás nélkül elfogadta.

Mielőtt tovább haladnék az események felidézésében, érdemes néhány sorban bemutatni, hogy milyen testület is volt valójában a már eddig is sokat emlegetett Politikai Bizottság. Ha röviden szeretném jellemezni, azt mondhatnám, hogy ez volt akkor az ország legfelső döntéshozó testülete.

Pónya József a Paksi Atomerőmű egykori vezérigazgatója (1978-tól 1991-ig) a vele készített interjú során számos érdekességet megosztott velem a rendszerről, amely elmondása szerint a következőképpen épült fel: *„Volt egy központi politikai rendszer, amely meghatározta a gazdaságpolitika irányvonalát. Ezt tulajdonképpen hangzatos jelszavakkal tette. A Központi Bizottság úgy épült fel, hogy a helyi szervezetekből négy évenként - vagy ha kellett gyakrabban – kongresszust szerveztek. A helyi pártszervezetek küldötteket delegáltak a megyei pártbizottságokba, a „megye” pedig az országos kongresszusba. A kongresszus volt a fő döntnök, az választotta meg a száz tagból álló Központi Bizottságot. A KB-nak tíz tagú Politikai Bizottsága volt, ez volt a legfelsőbb döntő szerv. A PB döntéseit meg kellett erősíteni a PB tagjaival, ezután a korra jellemző politikai gondolkodás feladatokat adott a kormánynak, aki ennek a végrehajtója volt. A kormány tagjait is a PB választotta meg. Volt egy apparátus, egy választott testület, az volt igazán a döntő. Az apparátusban volt egy főtitkár a Kádár, és voltak szaktitkárok: belügy, ipar, honvédség, mezőgazdaság. Ezek a titkárok erősebbek voltak, mint a miniszterelnök. Itt is egyértelműen az jött ki, hogy akkor ilyen központosított vezetés volt.”*¹²

Visszatérve az események kronologikus felidézéséhez: a PB határozata után, Apró Antal a Minisztertanács elnökhelyettese levelet írt Andronyik Petroszjáncknak, a szovjet atomenergia békés felhasználásával foglalkozó állami bizottság elnökének. Ebben Apró kifejti, hogy milyen fontos lenne Magyarország számára az atomenergia felhasználása, hiszen energiahordozókban nem bővelkedett az ország már akkor sem. A levél megírására az a tény bátorította, hogy Petroszjánck a III. genfi Atomenergia Konferencián bejelentette, hogy a Szovjetunió európai területein atomerőműveket kívánnak építeni.

A PB 1965. december 21-én a következők szerint foglalt állást (kivonat a PB-ülés jegyzőkönyvéből): „A tájékoztatóban foglaltakat a Politikai Bizottság tudomásul veszi.

¹¹ Csapó 2012.

¹² Interjú Pónya Józseffel 2014.

Ajánlja, hogy a Gazdasági Bizottság az érdekelt szervek bevonásával dolgozza ki az atomerőmű létesítésével kapcsolatos magyar álláspontot és a minisztertanács kezdjen kétoldalú tárgyalást a szovjet kormánnyal az atomerőmű építéséről.”¹³

A PB pozitív állásfoglalása után a magyar kormány újabb levelet intézett a szovjet kormánynak, amelyben bejelentette igényét egy két reaktorblokkból álló atomerőmű építésére. Az építés igényét a vezetés úgy kommunikálta, hogy a nehézipari miniszter tájékoztatót nyújtott be a kormánynak a IV. ötéves terv (1971-75) erőmű építési programjához kapcsolódó elképzeléseiről. Ebben hangsúlyozta, hogy az atomerőmű magyarországi üzembe helyezése 1974 környékén jöhet szóba, amely gazdaságos lehet többek között a szénerőművel, a vízerőművel vagy a villamos energiainporttal szemben. Ugyanakkor az ilyen jelentőségű és méretű beruházások esetén természetesen mindig vannak kételkedők, ellentétesen gondolkodók. Nem volt ez másképp itt sem, hiszen a kormány részére benyújtott tárgyalási anyagokat az érintett tárcákkal egyeztetni kellett és az egyeztetések során éles vita bontakozódott ki. Megjelent az új energiapolitikai szemlélet, Sebestyén János az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (OMFB) elnökhelyettese úgy vélte, hogy az atomerőmű megépítése gátolná annak a lehetőségét, hogy Magyarország növelhesse a Szovjetunióból történő kőolaj és földgáz behozatalát.

Mindezek ellenére 1966. május 12-én a kormány megtárgyalta és elfogadta az Ajtai Miklós - az Országos Tervhivatal elnöke - által benyújtott határozati javaslatot, amelyben kifejti álláspontját az atomerőmű megépítésére vonatkozó egyezmény megkötése mellett. A hivatalos tárgyalásra 1966 júliusában került sor Moszkvában. A célkitűzés az volt, hogy minél több használható információt szerezzenek az atomerőművekről, és egy - a magyar fél számára megfelelő - államközi egyezményt sikerüljön megkötni. Ez már csak azért sem volt egyszerű, mert a szovjet gondolkodás - talán a politikai elszigeteltség eredményeként - teljesen eltért a magyar delegáció által logikusnak vélttől. A szovjet stratégia az volt, hogy előbb kössük meg az egyezményt és minden mást ráérünk utána megvitatni. Szabó Benjamin, aki tagja volt a magyar delegációnak, így vélekedik erről: „A szovjet hivatalos felfogás a mi gondolkodásunkhoz képest egy közgazdasági képtelenség volt...”¹⁴ A kor szellemére jellemző volt a szovjet fél tárgyalási taktikája is, hiszen míg a magyar küldöttség az előre megbeszéltek szerint, szabadon tárgyalt, addig az orosz partneren érződött a szigorú, parancsuralmi rendszer. A nehézségek ellenére a tárgyalás eredményesen végződött, amit az év további részében különböző szakértői egyeztetések követtek, végül 1966. december 28-án létrejött az „Egyezmény atomerőműnek a Magyar Népköztársaságban történő létesítésében való együttműködésről”¹⁵

A magyar kormány elkötelezettségét tükrözte, hogy Szabó Benjaminget az atomerőmű építést felügyelő kormánybiztosnak nevezte ki, a Nehézipari Minisztériumon belül pedig Atomerőmű-beruházási Titkárságot szervezett a miniszteri megbízott mellé.

Fontosnak tartom megemlíteni azt a furcsa paradoxont, hogy bár ebben az időben Magyarországot direkt típusú gazdaságirányítási rendszer jellemezte, a Nehézipari Minisztérium ebből a szempontból mégis kivételnek, egyfajta üde színfoltnak számított, hiszen jobbra olyan, politikailag független, elismert szaktekintélyek töltötték be a vezető pozíciókat, mint például Lévai András, aki a hazai atomenergia-program elindítója volt vagy Kerényi A. Ödön, aki 1963-tól 1984-es nyugdíjba vonulásáig a Magyar Villamos Művek Tröszt (MVMT) műszaki vezérigazgató-helyetteseként dolgozott. Szabó Benjamin így emlékezik az iparfejlesztés ezen időszakára: „a villamos energetika területén, ebben a jelentős ipari szegmensben, minden esetben a szakmai kérdések, mint pl. az ellátás biztonsága voltak az elsődlegesek és a politika ezt a felfogást, irányítási rendszert nem

¹³ Szabó 2004, 35.

¹⁴ Szabó 2004, 41.

¹⁵ Lovass 2013, 31.

ellenezte, hanem inkább támogatta.”¹⁶ Mai szemmel nézve mindenképpen megsüvegelendő, hogy egy olyan rendszerben, amit a központi irányítás és a tervutasítások jellemeztek, a Nehézipari Minisztérium a műszaki haladás érdekeit képviselte.

1. A telephely kiválasztása

Az első magyarországi atomerőmű telepítési helyének kiválasztása rendkívüli körülményeket igényelt. A döntéshozóknak széles spektrumban kellett gondolkodni, hiszen hosszútávra terveztek és többféle szempont szerint kellett megközelíteni ezt az igen nagy horderejű kérdést. A térség- és településfejlesztési koncepciók mellett alapvetően határozta meg a szóba jöhető területek számát, hogy hűtővízellátás szempontjából Duna-parti elhelyezésben kellett gondolkodni. A tervezett 2000 MW teljesítményű atomerőmű hűtési igénye akkora, hogy azt a magyarországi folyók közül csak a Duna képes biztosítani. Kezdetben 16 település jött szóba, mint lehetséges helyszín, de a már említett hűtővízellátás miatt ez hamar leszűkült négy telephelyre (Solt, Dusnok, Bogyiszló, Paks). A kiválasztási eljárás során számos kritériumnak kellett megfelelni. Fontos szempont volt, hogy a leendő telephely viszonylag az ország közepén helyezkedjen el, hiszen a villamos energia elosztása, eljuttatása gazdasági szempontból úgy a legideálisabb, ha nem kell nagy távolságra „utaztatni” a megtermelt áramot. Lényeges volt az is, hogy a térség közelében ne legyen nagyobb ipari és katonai létesítmény, adott legyen megfelelő infrastruktúra kiépítésének a lehetősége. Mivel egy ekkora építkezés során több ezer ember elhelyezését is meg kell oldani, gondolni kellett arra is, hogy rendelkezésre álljon akkora beépíthető terület, ahova akár egy lakótelepet is „fel lehet húzni”. Az említett szempontok figyelembevételét követően a két Tolna megyei település, Bogyiszló és Paks maradt versenyben. Nem lehet biztosan állítani, de minden bizonnyal az is szerepet játszott ebben, hogy Szabó Antal megyei tanácselnök és K. Papp József az MSZMP Tolna Megyei Bizottság első titkára a kezdetektől fogva kifejezésre juttatták, mennyire fontos számukra a beruházás Tolna megyében történő megvalósulása, ezáltal a megye gazdaságának fellendülése.

További részletes kutatásokat, vizsgálatokat követően 1967. február 16-án az Erőmű és Hálózattervező Vállalat (ERŐTERV) zsűrijének döntése értelmében „a Zsűri a 800 MW teljesítőképességű atomerőmű telephelyére vonatkozó anyag részletes megvitatása után elfogadta a szovjet szakértők és ERŐTERV közös javaslatát az atomerőműnek a paksi (dunaszentgyörgyi) térségben történő telepítésére.”¹⁷

Tehát hosszú előkészítő munkát követően eldőlt, hogy az első magyarországi atomerőmű létesítésének helyszíne a Paks község közvetlen közelében található, arra alkalmas terület lesz.

2. Felkészülés az építkezésre

A döntést követően tisztázni kellett a szovjet féllel fennálló partnerségi viszony minden apró részletét. Ez egy rendkívül bonyolult feladat volt, hiszen az erős orosz bürokrácia nagyon megnehezítette a magyar fél dolgát, ami főleg a kereskedelmi jellegű kérdések kapcsán csúcsosodott ki. Az ilyen jellegű szerződések esetében az orosz partnert egy befolyásos szervezet, a GKESZ (Szovjetunió Külföldi Gazdasági Kapcsolatok Állami Bizottsága) képviselte. Ők úgy viszonyultak a tárgyalásokhoz, hogy az nem csak egyszerű kereskedelem, hanem két szocialista ország gazdasági együttműködése a legmagasabb szinten, ezért kitüntetett figyelmet érdemel.

¹⁶ Szabó 2004, 73.

¹⁷ Szabó 2004, 100. Jegyzőkönyv az Erőmű és Hálózattervező Vállalat Zsűrijének üléséről

Miután megszületett a döntés a létesítés helyszínéről, a generáltervező ERŐTERV elkészítette a műszaki feladattervet, amit természetesen még meg kellett vitatni a szovjetekkel is, erre 1967 júniusában került sor Moszkvában. A vitapartner a szovjetek generáltervezője, a Tyeploenergoprojekt Össz-szövetségi Állami Tervezőintézet Atomerőmű-tervező Irodája. A tárgyalások érdekes kettősséget mutattak. Szakmai kérdésekben napokig vitatkoztak a felek, kereskedelmi ügyekben azonban mai ésszel nehezen felfogható, hogy milyen gyorsan közös nevezőre jutottak. Az egész vita kb. tíz percig tartott, köszönhetően annak, hogy nem volt szakadéknyi különbség a tárgyaló partnerek által meghatározott ár között, sőt a visszaemlékezések szerint a két fél közötti nexus még egy feszültségoldó vicceselést is megengedett.¹⁸

Korábban már említettem, hogy a szovjet gondolkodás merőben eltért a magyar mérnökök szemléletétől, ami a közös tervezési munka során gyakran okozott nehézségeket mindkét fél számára. A különböző szabványok, előírások, szabályok betartása az eltérő műszaki kultúrából fakadóan sokszor szélmalomharcnak tűnt. Amíg a magyar szabványok – a német gazdasági kapcsolatok hatására – a német DIN (Deutsches Institut für Normung, magyarul Német Szabványügyi Intézet) szabványelőírásokat követték, addig az „oroszműszaki kultúrában francia-amerikai hatás érvényesült”.¹⁹ A hazai gondolkodás lényegesen nagyobb, lazább mozgásteret biztosított, bármennyire furcsán is hangzik ez, a hatvanas években bürokratikus szocializmust építő posztsztálinista Magyarországon.

A létesítés szempontjából kulcsfontosságú információk beszerzése komoly problémát jelentett. Ehhez nemzetközi kitekintésre volt szükség, ami abban az időben rendkívül kényes kérdés volt. A pártirányítás minden külföldi kapcsolatfelvételt gyanakvással fogadott, nyugati országokba tervezett szakmai túrák esetében ez még inkább felerősödött. Nyilvánvalóan ennek is betudható, hogy ritkán adódott lehetőség nyugat-európai tanulmányutak szervezésére, ezek pedig kevésnek bizonyultak ahhoz, hogy kialakulhasson egy kölcsönös bizalmon alapuló, személyes kapcsolat, ami elengedhetetlen az igazán hasznos információk megszerzéséhez. Az adatközlés egyébként ma is így működik hasonló beruházás esetén, amit a következő személyes tapasztalatom is megerősít: 2011-ben a Paksi Atomerőmű Zrt. 6 fős delegációjának tagjaként jártam Franciaországban konzultáció, illetve a folyamatban lévő, Flamanville-i atomerőmű bővítés helyszíni megtekintése céljából. Fogadóink nagyon készségesek, udvariasak voltak mindvégig, de amikor lényeges szakmai kérdésekkel fordultunk hozzájuk, kényesen ügyeltek arra, hogy csak olyan információkat osszanak meg velünk, amelyeket vagy már tudtunk, vagy szakmai szemmel nézve súlytalan kategóriába tartoznak. A részletesebb adatközlést – érthetően - ahhoz kötötték, ha ők nyerik meg a paksi bővítésre kiírt pályázatot. (Ma már tudjuk, hogy a tendereztetési eljárás végül is elmaradt, a létesítést pedig jelen állás szerint egy orosz állami cég, a Roszatom valósítja meg).

Így aztán egyszerűbb volt a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) tagállamaira támaszkodni, amire meg is volt a lehetőség és a partner országok befogadó készsége is. Az évente két alkalommal megrendezett ún. szekcióülések közül egyet mindig a Szovjetunióban tartottak, ez pedig kiváló lehetőséget biztosított több, éppen épülő atomerőmű helyszíni megtekintésére, tanulmányozására, a több országból delegált szakemberekkel folytatott eszmecserekre.

¹⁸ Szabó 2004, 104.

¹⁹ Lovass 2013, 34.

3. Megtorpanás

A nemzetközi, elsősorban KGST tagországokkal történő kapcsolati tőke kialakítása a tervezett ütemben haladt, a hazai közvéleményt is sikerült megfelelően tájékoztatni és egyben növelni körükben az atomerőmű építés társadalmi elfogadottságát. Viszont az állami vezetés részéről nem várt szembenállás kezdett körvonalazódni, amely az energiapolitika új szemléletéből is fakadt. Az ország villamos energia igényének kielégítése összetett feladat volt, a döntéshozók többféle aspektusból közelítették meg a kérdést, különböző érdekek és ellenérdekek álltak egymással szemben. A Nehézipari Minisztérium a Mátrai Erőmű megépítése után a Dunamenti Erőművet kívánta bővíteni szénhidrogén tüzelésű blokkokkal, az Országos Tervhivatal (OT) viszont inkább a szovjet villamos energia behozatalt akarta növelni. További problémát jelentett az OT számára a beruházás költségének megteremtése, mert be kellett látni, hogy a költségigény nagyobb volt az eredetileg tervezettnél, a hazai döntéshozók pedig a még olcsó szén-hidrogén árak bővületében éltek, ezért úgy gondolták, hogy a fejlesztéseket a szén- és gázerőművek terén kell véghezvinni.²⁰ Sebestyén János, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (OMFB) elnök-helyettese - ahogyan arra korábban már kitértem - a szovjet kőolaj import mellett érvelt, mivel abban az időben könnyen beszerezhető terméknek számított és a gazdaság számos ágazatában hatékonyan felhasználható. Az olaj alacsony világgpiaci ára is az atomerőmű megépítése ellen „dolgozott”. Gazdasági szempontból tehát nehéz lett volna megkérdőjelezni a szembenállók érveléseit, ráadásul az ellenzők tábora kibővült az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztályával is.

A gondolatokat hamarosan tettek is követték, 1967. augusztus 30-án az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottsága (GPB) Nyers Rezső vezetésével megtárgyalta az OT előterjesztését, amelyben a III. ötéves terv 1968-70 közötti időszakát érintő pénzügyi előirányzatát vázolták fel. A korra jellemző politikai gondolkodás ezúttal is megmutatkozott, hiszen a szóban forgó GPB előterjesztésről a minisztérium vezetőit hivatalosan nem is tájékoztatták. Az OT-vel kapcsolatban meg kell említeni, hogy jelentősége, befolyásoló ereje egyre markánsabb lett, ami az új gazdasági mechanizmus meghirdetésével még inkább felértékelődött. Érdeemes felidézni, mit is jelentett valójában az új gazdaságpolitika: alapvető célja, a szocialista piacgazdaság megteremtése, a gazdaság irányításának és tervezésének átfogó reformja volt. A reform a gazdaság több szegmensében is változásokat generált, a legjelentősebbek az alábbiak voltak:

- A tervgazdálkodás szerepe lényegesen visszaszorult, tulajdonképpen csak az irányvonalak kialakításánál alkalmazták. Ezzel párhuzamosan a beruházások területén nőtt a vállalati önállóság és hatékonyabb lett a központi elképzelések megvalósítása is.
- A szocialista piacgazdaság érdekében liberalizálódtak az árak. A pluralizmus első jelei is megjelentek, az állami, a szövetkezeti, az ipari és a kereskedelmi vállalatok, az egyéni kisgazdaságok, a magánkisipar egyenjogúságát a gyakorlatban is érvényesítették. A korábbi, teljesen mesterséges árviszonyok helyébe új árrendszer lépett, mind a vállalatok között, mind a kiskereskedelemben. Az árak egy részét a kereslet és kínálat viszonyai határozták meg. Más részét az állam maximálta, de e határig szabadon mozoghatott. Harmadik részük – ide tartoztak például az alapvető élelmiszerek, az energia, a szolgáltatások árai – államilag rögzített maradt. Mindezzel közelíteni szándékozták az addig teljesen különvált belső és külső (világ-) piac árviszonyait, illetve a politikai akarat helyett a gazdasági ésszerűség

²⁰ Sipos 2012, 124.

alapjára kívánták helyezni az árakat. A viszonyítás alapja a kapitalista világpiac árstruktúrája lett.²¹

- Új bérrendszer vezettek be, az addigiaknál jóval szabadabb, teljesítménytől függő jövedelemszabályozást, nagyobb felelősség és eredményes – elvileg a piac értékítélete által annak minősített – munka jelentősen nagyobb egyéni bevétellel járt.

Nyers Rezső eltökéltségére és gazdasági kérdésekben való jártasságára volt szükség ahhoz, hogy 1968. január 1-én bevezessék az új gazdasági mechanizmust.

Visszatérve a megtorpanás okainak boncolgatására, 1968 márciusában a Gazdaságpolitikai Bizottság tájékoztatta az MSZMP Politikai Bizottságát és a Kormány Gazdasági Bizottságát (GB) a tervezett atomerőmű építés várhatóan nagyon magas beruházási költségigényéről, majd májusban Lévárdi Ferenc nehézipari miniszter a GB számára benyújtott előterjesztésben beszámolt az elvégzett munkákról és felvázolta a szükséges központi intézkedéseket. Meghatározták az előkészületek során elvégzendő legfontosabb munkákat, megállapították, hogy a Kormányközi Egyezmény megkötése óta az előkészítő munkák a tervezett ütemben haladnak, ezáltal biztosítottak tűnik az 1975-re tervezett üzembe helyezés.

A GB válaszában támogatta az előkészületek elvégzését, de a határozat bizonyos pontjaiban megfogalmazottakból már érezni lehetett, hogy a beruházás késleltetése a célja. Az atomerőmű építését kitartóan támogató szakemberek egy „politikai hullámvasúton” érezhették magukat, hiszen érzékelték a háttérben egyre erősödő aknamunkát, ennek ellenére a kormány kifelé azt kommunikálta, hogy az előkészületek az eredeti tervek szerint alakulnak. Hosszú és sokszor parttalan, a mérnök társadalomhoz méltatlan viták után végül az 1970. január 2-i kormányülésen határozat született a határidő módosításáról.

Hogy az építkezés elhalasztása jó vagy rossz döntésnek bizonyult, már akkor is megosztotta a szakmát, de még ma is eltérően vélekednek róla. Abból a szempontból minden bizonnyal kedvezőtlen volt a döntés, hogy ez által Magyarország túlságosan is a szénhidrogén alapú villamosenergia-termelés mellett kötelezte el magát, aminek következményeként a nyolcvanas évek elején jelentős importra szorult. Más megközelítésből viszont kimondottan kedvező döntés született, igaz, ezt akkor nem lehetett előre látni. Arról van szó, hogy a Szovjetunióknak - annak érdekében, hogy globális szinten terjeszkedni tudjon - el kellett sajátítania a nyugati országokban meghonosodott biztonsági filozófiát, a szigorú biztonsági követelményeket, aminek köszönhetően a későbbiekben Pakson olyan atomerőmű épült fel, amely megfelelt ezeknek a kritériumoknak. Én személy szerint – paksi lakosként azt hiszem érthetően – örülök, hogy a döntés hozzájárult egy biztonságosabb erőmű létesítéséhez.

4. Újrakezdés

Az 1970-es évek első felére a magyar gazdaság dinamikus fejlődése volt jellemző. Ugyanakkor az energiaszektort általános bizonytalanság jellemezte, az energiaigény egyre nőtt, viszont a széntermelés radikálisan csökkent. Magyarország ez időben jelentős külkereskedelmi mérleghiánnyal küzdött, amelyet csak adósság-állományának növelésével tudott kompenzálni. Ezért mondhatjuk felfogásában is „időtállónak” a - természetesen a gazdaság külső és belső körülményeinek megváltozása folytán arányaiban módosuló - kombinált energiapolitikai stratégiát,²² melynek bevezetése Kapolyi László nevéhez

²¹ Rainer 2010, 43.

²² Kapolyi 1981

fűződik. Ennek a stratégiának a lényege a szén, a kőolaj és a földgáz együttes alkalmazása, a villamos energia termelésében a hazai szén és az atomenergia, az import optimális részaránya mellett. A kombinált energiapolitikai stratégiára vonatkozó javaslatot az energetikusok körében és az atomenergiával szemben mindig kritikus Országos Műszaki Fejlesztési Bizottságban (OMFB) is elismerően fogadták (Simon, 2001).²³

1972 márciusában a Szovjetunió és Magyarország miniszterelnökei között Moszkvában került sor az V. ötéves terv 1975-1980-as időszakára vonatkozó kölcsönös szállítások keretszámainak előzetes egyeztetésére. Ekkor derült ki, hogy a magyar igénnyel szemben a szovjet fél csak egy viszonylag szerény növekedést irányzott elő a kőolajszállításoknál, a különbséget a villamos energia exportban és az atomerőművek szállításában jelölte meg. Ez volt az a pont, amikor egyértelművé vált, hogy az atomerőmű építését folytatni kell, mégis újabb egy évnek kellett eltelnie, mire a Gazdasági Bizottság 1973. február 26-án kiadta a határozatot „a paksi atomerőmű létesítésére vonatkozó felkészülésről, és a beruházás megvalósításához szükséges intézkedésekről.”²⁴

Az álláspontok közeledése már előrevetítette az építkezés újramegzindulását, ráadásul az „atom pártiak” nem várt külső segítséget is kaptak érdekeik érvényesítéséhez. 1973. október 17-én kezdődött az első olajválság miután a Kőolaj-exportáló Országok Nemzetközi Szervezete (OPEC) bejelentette az olajkitermelés csökkentését, és embargót hirdetett az Izraelt támogató hatalmak ellen. Az addig olcsónak számító olaj ára az egekbe szökött, így újabb nyomás érv szolgált a nukleáris energiatermelés mellett.

A beruházás munkaerőigénye minden korábbit felülmúlt, ezért gondosan meg kellett tervezni az építési, majd az azt követő üzemeltetési fázis szakemberszükségletének elhelyezését. Mivel az építkezés 10-15 évet vesz igénybe, ez azt jelentette, hogy hosszú távú megoldásra volt szükség. A kezdeti tervekben az szerepelt, hogy az építők számára Pakson létesítenek egy kisebb méretű ideiglenes lakótelepet, a majdani üzemeltetők részére pedig Szekszárdon épül fel a végleges lakótelep. Természetesen a döntéshozók eltérő érdekei ezúttal is felszínre törtek és a kor gondolkodásának megfelelően ismét éles vita alakult ki. Az Országos Tervhivatal és a Pénzügyminisztérium minél kevesebb anyagi ráfordítással akarta megvalósítani a projektet, ezért számukra kézenfekvőnek tűnt, hogy Szekszárdon épüljön meg a végleges lakótelep, hiszen a megyeszékhely rendelkezett megfelelő infrastruktúrával. A Tolna megyei pártvezetés is ezzel szimpatizált, mivel a terveikben Szekszárd város fejlesztése szerepelt. Ugyanakkor a Paks község fejlesztése mellett kardoskodók érvei is érthetőek voltak, hiszen az üzemeltetés szempontjából logikusabb Paks fejlesztése és támogatása, hiszen a dolgozóknak, a majdani üzemeltető személyzetnek sokkal praktikusabb, kényelmesebb és olcsóbb megoldás, ha a közelből kell nap, mint nap munkába járniuk. A Lévárdi Ferencet a nehézipari miniszteri székben követő Székér Gyula jó érzékkel látta ezt a helyzetet és mielőtt a vita elmérgesedett volna, 1973. január 31-én meghozta az elvi döntést, miszerint „A paksi atomerőmű végleges lakótelepét, valamint az építő-és szerelőipari dolgozók szállástelepét, egy egységet képezve, a községfejlesztési tervvel összhangban, Paks község déli részén, a Zápor utca területén kell elhelyezni.”²⁵ Szekszárd sem lett teljesen kizárva a fejlesztésből, hiszen a megbeszélésen arról is határoztak, hogy „A paksi atomerőmű első üteméhez szükséges üzemviteli személyzet biztosítási lehetőségeinek szélesítése érdekében mintegy 150 lakást Szekszárdon kell megépíteni.”²⁶ Mivel egyelőre csak elvi döntés született, a paksi érdekcsoport még nem dőlhetett hátra. Egyeztető tárgyalásra volt szükség a Tolna megyei pártvezetéssel, ami nem ígérkezett könnyűnek, hiszen – ahogy már említettem – ők

²³ Simon 2001

²⁴ Magyar Országos Levéltár 1973

²⁵ Magyar Országos Levéltár 1973

²⁶ Magyar Országos Levéltár 1973

Szekszárd fejlesztésében gondolkodtak. A tárgyalásokat Székér Gyula vezette, amelyen részt vett Szabó Benjamin is, mint az atomerőmű építés kormánybiztosa. Hogy mennyire nem mehettek biztosra szándékaik véghezvitelével, azt jól érzékelteti Atomkorkép című könyvében, ahol így írt a korabeli pártfunkcionáriusok szerepéről: „...ebben az időszakban a megyei pártbizottságok – vezetői egyéniségtől függően nagy hatalommal rendelkeztek, sok gazdasági vezető kimondottan félt tőlük. Voltak iparilag nagyon fejlett megyék, nagyon „határozott” első titkárokkal az élükön, akik csaknem minden esetben tagjai voltak a Központi Bizottságnak, bejáratosak voltak a legfelső vezetéshez és a gazdasági tárcákkal szemben legtöbbször elérték a céljaikat.” Azért, hogy nem eleve kudarcra ítélt dologról volt szó, arról az alábbi soraiból következtethetünk: „A Tolna megyei vezetőkkel én már négy évig együtt dolgoztam és korrekt, „földön járó” segítőkész partnereknek ismertem meg őket, akik tisztában vannak azzal, hogy mit nyer a megye az atomerőművel.”

A tárgyalásra 1973. március 6-án került sor, ahol – ahogy az várható volt – kezdetben igen csak „puskaporos volt a levegő”, azonban a nap végén, a helyszín megtekintése után megszületett az egyezség és megkezdődhetek az előkészítő munkák.

5. Lakótelep épül

Az atomerőmű és a hozzá kapcsolódó infrastruktúra építése már a tervezési és előkészületi szakaszban is számtalan vitát váltott ki. A vita egyik oka a korábbiakban már taglalt szén és olaj lobbis hatása, aminek következtében egy időre fel is függesztették a munkálatokat. A másik legtöbbször hangoztatott érv már akkor is – hasonlóan napjainkhoz - a rendkívül magas költségevetés volt. A viták, nézeteltérések kialakulásának azonban volt egy harmadik nézőpontja is, amely független volt politikai gondolkodástól, energia lobbiktól, költségvetési tervektől. Egyszerűen arról volt szó, hogy az átlagemberek, sőt gyakran még a szakemberek sem voltak felkészülve a beruházás volumeneire.

A nagyközség élete persze felbolydult az építkezések során, ám a tervezők – az előző évtizedek nagyberuházásainak tapasztalatain okulva – külön városrész kialakításával igyekeztek csökkenteni a konfliktusokat. Úgy építették fel a lakótelepet, hogy az építők elvonulása után azonnal az üzemeltetők vehessék igénybe a lakásokat.²⁷

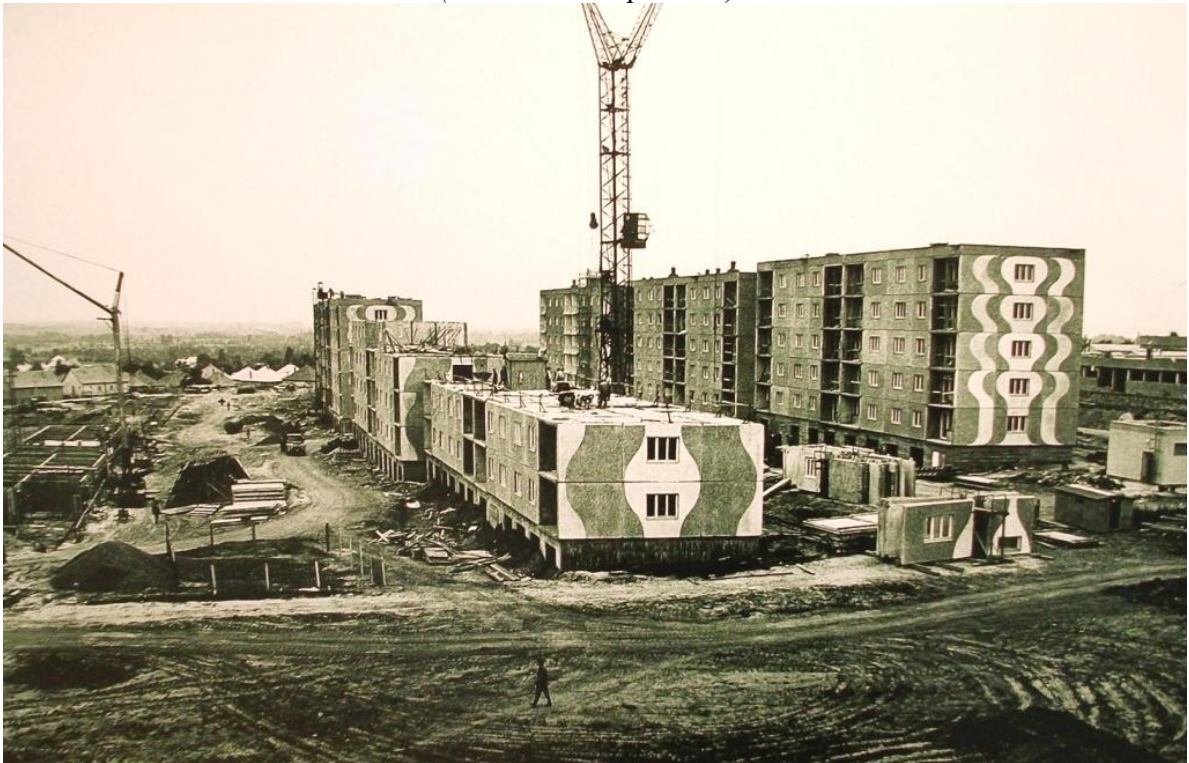
Az úgynevezett Kishegyi-városrész rendezését, amelyre a lakótelepet tervezték, a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet (VÁTI) kezdte meg Vinkovits István vezetésével. A városrészt a Tolna Megyei Állami Építőipari Vállalat építette meg, így alakult ki Pakson a mai „atomváros”²⁸ A házigyári lakóházak tervezésére az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium határozata alapján 1974-ben a Pécsi Tervező Vállalat, egész pontosan az Ifjúsági Iroda Csete György által vezetett remek szakemberei lettek kijelölve. A fiatal mérnököknek új, forradalmi elképzeléseik voltak és ezzel kezdetét vette a hazai építészeti körökben nagy port kavaró „tulipán-vita”. Kiváltó oka az volt, hogy 1945 után a szovjet mintára meginduló – Magyarországon meglehetősen erőltetett – iparosítás, a nehézipar előtérbe helyezése nagyfokú urbanizációval járt együtt. Az újonnan létrehozott ipari centrumok, gyárak emberek tízezreit fogadták be, akiknek új lakóhelyre volt szükségük. A Rákosi-rendszer ennek érdekében egykori falvak helyén óriási „gyár-városokat” hozott létre, ahol a munka nagyobb fokú hatékonysága érdekében egymás mellé telepítette a dolgozók munka- és lakhelyét (Pl. Sztálinváros – Dunaújváros).²⁹ A lakótelepeket egyhangúság, monotonitás jellemezte, ekkor épültek hazánkban a „betondzsungelek”. Hasonló volt a szituáció Pakson is és ebbe a sivárságba akart némi színt vinni Csete György a tulipánra hasonlító motívumok alkalmazásával (1. ábra).

²⁷ Kováts 1987

²⁸ Fehér 1979, 64-68.

²⁹ Simon 2006, 14-15.

1. ábra: Az épülő „tulipános házak” az 1970-es évekből
(Forrás: www.paks.hu)

6. Befejeződött a 20. század legnagyobb beruházása

Az építkezés jó ütemben haladt, igaz volt némi csúszás az előzetes tervekhez képest, de összességében a beruházás méreteihez képest nem volt számottevő. Ahhoz, hogy ez így is maradjon, folyamatosan biztosítani kellett a megfelelően képzett szakembergárdát, sőt az építők abba a fázisba léptek, amikor már a majdani üzemeltető személyzet képzése is időszerűvé vált. Az üzemviteli szervezet létrehozásának feltétele volt, hogy 1976. január 1-én megalakuljon a Paksi Atomerőmű Vállalat (PAV), igazgatója – a tanulmányomban többször is hivatkoztam – Szabó Benjamin lett. A vezérigazgatói pozíciót azonban csupán 1978 novemberéig látta el. Ennek oka az volt, hogy Németh Károly az MSZMP KB gazdaságpolitikai titkára 1978 áprilisában látogatást tett az építkezés színhelyén, ezt követően tapasztalatairól beszámolt a legfelsőbb vezetés számára. A minisztertanács az időbeli csúszás korrigálása érdekében több intézkedést hozott, növelte a munkaerő létszámát és javult az anyagellátás hatékonysága is. Az érintett minisztériumok a munkák elősegítése érdekében miniszteri biztosokat neveztek ki, ezen túl a kormány a legfelső pártvezetés határozata alapján az építkezés irányítására 1978 novemberében teljes hatáskörű kormánybiztost nevezett ki Szabó Benjamin személyében.³⁰ Ezek az intézkedések növelték a munka hatékonyságát és az építés előrehaladását.

1979. január 1-én Paks városi rangot kapott és még ugyanebben az évben az Erőmű Beruházási Vállalat (ERBE) megkötötte az atomerőmű szállítási szerződést, amiben rögzítették a tradicionális, nagy hazai gyárak (Pl. Ganz-Mávag Gépgyár) részvételét a berendezések legyártásában. Természetesen a KGST tagországai is jelentős megrendeléseket kaptak, amire a szovjetek vállaltak garanciát. Ilyen volt a reaktorok gyártása, melyeket az atomerőművi gyártásszakosítás keretében a csehszlovák Skoda gyár készített. A reaktortartányt 1980 márciusában vasúton szállították Pozsonyig, onnan hajón

³⁰ Lovass, 2013, 58

a Dunán az atomerőmű hidegvíz-csatornájában lévő, nehéz berendezések fogadására alkalmas kikötőbe érkezett³¹ (2. ábra)

2. ábra: 215 tonna ég és föld között (Forrás: www.atomeromu.hu)

A következő fontos mérföldkő a nukleáris szakma neves szakértőiből álló Állami Indító és Ellenőrző Bizottság (ÁIB) létrehozása, amely az atomerőmű indításának legmagasabb szintű engedélyező szervezete volt. Az ÁIB engedélyének kiadása után a történelmi pillanat 1982. december 28-án jött el, elkezdődött az energetikai indítás, az atomerőmű ekkortól villamos energiát termelt a hálózatra. A blokk avatását csak a következő év végén tartották meg, a kormány képviselőjében Lázár György miniszterelnök ünnepi beszédével. Az első blokk építésével párhuzamosan a további három blokk építése is lázasan folyt, a II-es blokk 1984. szeptember 6-án kapcsolódott az energia rendszerre, a III-as blokk pedig 1986. szeptember 28-án követte az előző kettőt. 1987. augusztus 16-án a IV-es blokk is a hálózatra kapcsolódott, és október 6-ára már teljes kapacitással működött. Október 30-án lezajlott a IV-es blokk és az egész erőmű átadási ünnepsége. 1987. október 30-án a 20. század legnagyobb magyarországi beruházása befejeződött.

³¹ Kiss-Kovács-Tarbay 1988, 260-264.

V. Összefoglalás

A szerző jelen tanulmányban igyekezett a Paksi Atomerőmű megépítésének politikai hátterét, fontosabb döntésfolyamatait az olvasó elé tárni, ugyanakkor le kell szögezni, ahhoz, hogy komplett képet kapjunk a beruházást érintő és befolyásoló döntési mechanizmusokról, egy vaskosabb könyv megírása sem lenne elegendő. Mindenesetre tény, hogy a rendszerváltás előtti politikai viszonyok, a központosított szovjetbarát rendszer által támasztott követelményeknek való megfelelés sok tanulsággal szolgál. A magyar tervgazdasági gyakorlat rugalmatlan volt, ideológiai, s nem piaci (racionális) alapokon nyugodott, így alig-alig tudott alkalmazkodni a világgazdasági folyamatokhoz. Az energiakérdést továbbra is stratégiai prioritásnak tekintették, az ágazat árai nem tükröztek semmiféle társadalmi ráfordítást, így nem nagyon befolyásolták a termelést és a fogyasztást a nyolcvanas évek elejéig. A kényszerszerű változások majd csak az 1980-as évek elején kezdődhettek el.³²

Ahogy a bevezetőben is írtam, a történelem ismétli önmagát, hiszen az atomerőmű tervezett bővítésének fővállalkozója az orosz Roszatom konzern, így újra „egymásnak feszül” a magyar és az orosz fél, de ezúttal már egy megváltozott politikai környezetben. A hatvanas-hetvenes évek beruházásának résztvevőiből már csak néhányan maradtak hírmondónak, akik tapasztalatukkal sokat segíthetnek, ugyanakkor a generációváltással együtt egy modernebb, globális gondolkodás terjedt el, a technológia hatalmas fejlődésen ment keresztül, ami komoly kihívás a jelenkor politikusai és nukleáris szakemberei számára. Jelentős különbség még, hogy a kommunista érában nem voltak zöld szervezetek, atomenergiát ellenző csoportok, vagy ha elvileg léteztek is, nyilvánosságot nem kaptak, nem kaphattak. Ma már azonban jelentős számmal és súllyal vesznek részt a közéletben és biztosak lehetünk benne, hogy egy kiemelt nukleáris beruházást szigorú kontrol alatt fognak tartani, ami várhatóan éles vitákat generál az elkövetkező időszakban.

Amennyiben a múlt rendszer mai gondolkodással kompatibilis nézeteit, döntési mechanizmusait sikerül integrálni a jelenlegi politikai környezetbe és az új generáció hozzá tudja tenni a maga szakértelmét, az aktuális politikai, társadalmi és gazdasági viszonyokhoz igazodva, akkor a 21. század legnagyobb magyarországi beruházása újabb sikertörténet lehet a magyar gazdaság történetében.

³² Kaposi 2013, 1.

Felhasznált irodalom

Bihari 1996 = Bihari Mihály: A szocialista állam.
http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_szocialista_allam/

Csapó 2012 = Csapó Mária: Épüljön atomerőmű Magyarországon. Egy egyezmény előtörténete. *ArchívNet, XX. századi történeti források*. 12. évfolyam, 1. szám 2012.

Fehér = Fehér János: Lakótelep. *Erőterv Közlemények*. 1979. évi 17. sz. 64-68 p.

Glied 2013 = Glied Viktor: Társadalmi részvétel környezeti ügyekben: A tiltakozás és partnerség kultúrája. Doktori értekezés. Pécs, 2013.

Kapolyi = Kapolyi László: Ásványi nyersanyag- és energiapolitikánk alapjai. Kossuth Könyvkiadó 1981.

Kaposi = Kaposi László: A magyarországi energiapolitika változásai a tervgazdálkodás idején. *Valóság*, 2013. I-VI.

Kiss-Kovács-Tarbay = Kiss Miklós - Kovács Péter – Tarbay József: A hűtővízellátás mély- és vízépítési létesítményei, a nagyberendezések kikötője. *Magyar Építőipar* 1988. évi 5-6.sz. 260-264.

Kornai 1993 = Kornai János: *A szocialista rendszer*. Budapest, 1993. HVG, 65–80. o.

Láczai 2013 = Láczai Szabó Tibor: Előszó. In: Maróthy László (szerk.): *Prométheusz magyar unokái*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest 2013.

Lovass 2013 = Lovass Gyula: Az atomerőmű tervezése és építése. In: Maróthy László (szerk.): *Prométheusz magyar unokái*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest 2013.

Ördögh 2013 = Ördögh József: Az atomenergia hazai alkalmazásának kialakulása. In: Maróthy László (szerk.): *Prométheusz magyar unokái*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest 2013.

Rainer = Rainer M. János: Magyarország története. A Kádár-korszak 1956–1989. Kossuth Kiadó, Budapest 2010.

Simon 2006 = Simon Katalin: A tulipán-vita. Lakótelep-humán-organikus építészet. *Iskolakultúra* 2006/6. Eötvös Lóránd Tudományegyetem, BTK. 14-15.

Simon 2001 = Simon Kálmán: A magyar szénbányászat a 20. század második felében. *Magyar Tudomány*, 2001/6

Sipos 2010 = Sipos Tamás: Megoldás lehet? Az atomenergia. In: Glied Viktor – Nagy Roland (szerk.): *Függesben – Kényszerpályán a jövő?* Publikon Kiadó, Pécs 2010.

Sipos 2012 = Sipos Tamás: Az atomerőmű-bővítés térségfejlesztésre gyakorolt hatása. *Közép-Európai Közlemények*, 2012. 2. sz. 123.

Szabó 2004 = Szabó Benjamin: Atomkorkép. Mielőtt meghasadt az atommag - Paks. Új Palatinus Könyvesház Kft., Budapest 2004.

Dokumentumjegyzék

Magyar Országos Levéltár: Gazdasági Bizottság Határozatai. A Gazdasági Bizottság 10. 118/1973. sz. határozata „A paksi atomerőmű létesítésére vonatkozó felkészülésről, és a beruházás megvalósításához szükséges intézkedésekről”. 1973.

Magyar Országos Levéltár: Szekér Gyula nehézipari miniszter anyagai. Emlékeztető a „Dr. Szekér Gyula miniszter elvtársnál 1973. január 31-én a paksi atomerőmű felvonulási és végleges lakótelep kialakítása tárgyában tartott megbeszélésről.” 1973.

Interjú

Pónya Józseffel, a Paksi Atomerőmű Vállalat egykori (1978-1991) vezérigazgatójával.
2014

Sipos Tamás, doktorandusz hallgató
Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola
“A kormányzás területi, történeti és társadalmi dimenziói” Doktori Program
H-7624 Pécs, Rókus u. 2.
E-mail: idi.pte@gmail.com

A digitális szövegértés felmérése – A 2009-es PISA-teszt definíciós problémái

Szabó Krisztina

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem
Tudományfilozófia és Tudománytörténet Doktori Iskola
Budapest
Magyarország

Absztrakt

A technológiai újítások eredményeképpen gondolkodási – így ismeretszerzési – szokásaink is folyamatosan változnak, melynek egyik fontos tényezője a szövegbefogadás- és értés, amit a multimédiás eszközök használata jelentősen befolyásolhat. A digitális környezet változásainak lényegét és hatásait egyre több kutatás igyekszik megragadni, ilyen például az Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) nemzetközi szervezetének 2009-es Programme for International Student Assessment (PISA) felmérése is. A 15 éves tanulók körében végzett teszt középpontjában a szövegértés állt, melynek során – a PISA-tesztek történetében először – külön, részletes összehasonlító adatokkal szolgáló tesztsorral vizsgálták a digitális szövegértést. A 19 ország részvételével készült, gondos minőségellenőrzésnek alávetett felmérésben hazánk is részt vett, az eredményekről pedig részletes jelentés készült, melyben a nemzetközi sztenderdnek megfelelő, a digitális szövegértést illető lekérdezés módszertanáról is szó esik. A jelentés – többek között – definiálja a szövegértés fogalmát, a digitális és nyomtatott szövegek alapvető hasonlóságait, különbségeit, típusait, formátumát, továbbá a szövegértést befolyásoló tényezőket, a mérés technikai jellemzőit és tartalmi kereteit. A digitális szövegek meghatározása a nyomtatott szövegekhez képest azonban olyan kérdéseket vet fel, melyek mind a szövegfelfogás, mind a szövegkezelés meghatározásának – módszertani szempontból kiemelten fontos – javítását, pontosítását igényelnék. Hipotézisem szerint a felmérés nem különíti el megfelelően a klasszikus értelemben vett szövegértés és szöveg~~használat~~ fogalmait, ami befolyásolja a teszteredményekből levont következtetéseket. A PISA2009-nek nem sikerült lépést tartania a digitális eszközfejlődés változásaival, sem pedig a modern szöveg- és befogadás-elméletekkel. Ezt jelzi az is, hogy a legutóbbi (PISA2012) felmérésben – bár középpontjában a matematika állt – annak ellenére sem tettek kiegészítéseket a szövegértés módszertani vizsgálatát illetően, hogy arra több szempontból is szükség lett volna. Tanulmányomban ezekre, a kiegészítést érdemlő vonásokra, a digitális szövegek sokrétű értelmezési és kategorizálási lehetőségeire, valamint az online térben történő szövegértés jövőbeli kihívásaira szeretném felhívni a figyelmet. A digitális szövegértés vizsgálatának összehangolása a modern szövegfelfogás és befogadás-elméletekkel, valamint a precíz kategóriaképzés és fogalmi definiálás hosszú távon a PISA-mérések módszertani fejlesztésének sarkalatos pontja lehet.

Kulcsszavak: *PISA2009-teszt, nyomtatott és digitális szöveg, szövegértés, szöveg~~használat~~, olvasáskutatás*

Bevezetés^{1, 2}

A digitális eszközhasználat – laptop, e-olvasó, tablet, okostelefon stb. – immár mindennapi életünk szerves részét képezi, ami a megértési folyamatok tekintetében új kihívások elé állít bennünket. Mivel a technológiai újítások eredményeképpen gondolkodási és ismeretszerzési szokásaink folyamatosan változnak, ezért újra kell gondolni a szövegbefogadás és -értés tevékenységeiről való eddigi ismereteinket, hiszen ezeket a multimédiás eszközök használata jelentősen befolyásolja³. Tanulmányomban a digitális olvasást mint szövegértési és befogadási folyamatot vizsgálom azon a szinten, hogy milyen különbségek fedezhetők fel a nyomtatott és digitális szöveganyagok között, s ezek milyen újfajta olvasási tevékenységhez igazodnak. Másképp olvasunk, ezért más szövegekre van szükségünk? Vagy más szövegeink vannak, ezért másfajta olvasást kell elsajátítanunk?

E kérdésekkel, továbbá a digitális környezetben megjelenő tartalmak befogadásának sajátosságaival és a digitális formában hozzáférhető szövegek értelmezésével egyre több kutatás foglalkozik. Ilyen például az Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) Programme for International Student Assessment (PISA) 2009-es felmérése is⁴. A nemzetközi vizsgálat középpontjában – amellet, hogy matematikai és természettudományos készségeket is mértek – a szövegértés állt, melynek keretében, a PISA-tesztek történetében először, külön tesztsorral vizsgálták a digitális szövegértést. A tizenkilenc ország részvételével készült, gondos minőségellenőrzésnek alávetett felmérésben hazánk is részt vett, az eredményekről és a kutatás módszertanáról pedig részletes jelentés készült⁵. A jelentés bemutatja azokat a digitális szövegértéssel kapcsolatos módszertani szempontokat, amelyeket a többi résztvevő országban végzett kutatásban is követtek, továbbá meghatározza a szövegértés fogalmát, valamint a digitális és nyomtatott szövegek alapvető jellemzőit. E definíciók azonban olyan kérdéseket vetnek fel, melyek nyomán érdemes lenne pontosítani a szövegfelfogás és -kezelés – módszertani szempontból kiemelten fontos – meghatározásait.

Tanulmányomban ezekre, a nyomtatott és digitális szövegeket és szövegértést illető definíciós problémákra szeretném felhívni a figyelmet a PISA szövegértést vizsgáló mérésének módszertani fejlesztése érdekében. Amellet érvelek, hogy a PISA2009 teszt összemosza a digitális szövegértés és szöveghasználat fogalmait, ezért nem mindig világos, hogy a jelentés valójában miről is tesz állításokat. A felmérésnek nem sikerült lépést tartania a digitális világ változásaival, sem pedig a modern szöveg- és befogadás-elméletekkel. Ezt jelzi az is, hogy a legutóbbi (PISA2012) felmérésben – bár középpontjában a matematika állt – annak ellenére sem tettek kiegészítéseket a szövegértés módszertani vizsgálatát illetően, hogy arra több szempontból is szükség lett volna.

¹ Jelen kutatás a BME TFFT DI *Integrált érvelés OTKA* pályázatának keretében zajlik. OTKA-szám: K-109456

² Jelen tanulmány módosított, továbbfejlesztett változata „*A digitális szövegértés felmérésének kihívásai – Megfontolások a PISA-tesztek módszertani fejlesztésével kapcsolatban*” című, megjelenés alatt álló publikációmnak, ami DOSZ *Tavaszi Szél 2014* c. konferencia összefoglaló kötetében fog megjelenni, 2014 augusztusában. A kötet pontos hivatkozási adatai még nem állnak rendelkezésre.

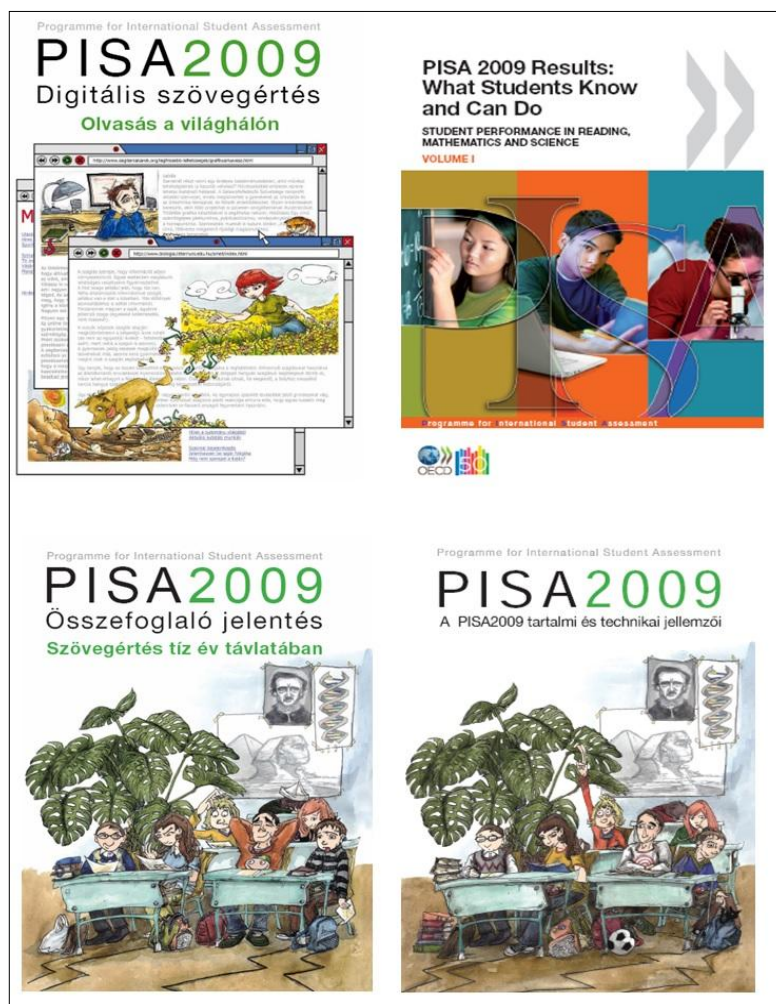
³ RICH 2008.

⁴ OKTATÁSI HIVATAL 2011.

⁵ BALÁZS 2010a, 2010b, 2011.

I. Anyag és módszer

Munkám során – a nemzetközi szakirodalmak mellett – elsősorban a 2009-es magyar és eredeti angol nyelvű PISA jelentésre, továbbá két magyar nyelvű, a jelentésből kiemelt összefoglalóra támaszkodom⁶ (lásd 1. sz. ábra)⁷ és tesztek kritikai észrevételeket, összevetve ezek elméleti megalapozottságát a nemzetközi szakirodalommal (lásd *Irodalomjegyzék*).

2. sz. ábra: A 2009-es PISA jelentések

Úgy vélem, a PISA-tesztek módszertani fejlesztésének sarkalatos pontja lehet a jelentések elméleti keretének kiegészítése és javítása a modern szakirodalmak és kutatási eredmények segítségével. Csak naprakész, a definíciók és szövegfelfogások tekintetében helytálló fogalmi kerettel lehet olyan tesztek alkotni, melyek közelebb visznek bennünket a digitális olvasás minél pontosabb és relevánsabb vizsgálatához.

⁶ BALÁZS 2010a, BALÁZS 2010b, BALÁZS and OSTORICS 2011, OECD 2010.

⁷ A továbbiakban, valahányszor egyes számban, „a jelentés”-ként hivatkozom, minden esetben a fődokumentumot (angol és annak magyar nyelvű változata) értem.

1. A PISA2009-es felmérés

Az OECD olyan nemzetközi szervezet, melynek egyik célja az oktatásfejlesztés elősegítése. A több országot átfogó felmérések során túlnyomórészt a diákok olvasás-, írás- és matematikai készségét vizsgálják. A PISA „a nemzetközi tanulói teljesítménymérés programja”⁸, melyben olyan tizenöt éves diákok a tesztalanyok, aki az OECD tagországokban az iskolaköteles kor vége felé járnak. A teszt azt méri, hogy „a tanulók milyen mértékben alkalmazzák szövegértési képességüket a hétköznapi helyzetekben megjelenő szövegek megértésekor és értelmezésekor; vagy mennyire képesek felismerni, megérteni, értelmezni és megoldani egy matematikai vagy természettudományi jellegű problémát, ha ilyennel találkoznak.”⁹ Magyarország 1996 óta tagja az OECD-nek, és a diákok tesztelésében eddig mindig rendszeresen részt vett, az eredményekről számos írásos jelentés készült¹⁰.

Kutatásomban a PISA2009-et vizsgáltam, melynek középpontjában a szövegértés állt. A mérés azért volt különleges, mert a PISA történetében először vizsgálták a nyomtatott mellett a digitális szövegértést is¹¹. Mivel a kapcsolattartás, tanulás, tájékozódás, vásárlás, ügyintézés, szórakozás stb. tevékenységeit a középiskolás korosztály is egyre gyakrabban végzi valamilyen digitális eszköz segítségével¹², így megváltozott olvasási, befogadási szokásaik indokoltá teszik, hogy a PISA-mérés ne csak a nyomtatott, hanem a digitális szövegértést is vizsgálja. Ezáltal a mérési eredményekből az olvasáskutatásra, oktatás- és eszközfejlesztésre, valamint a megismerési folyamatokra vonatkozó következtetéseket vonhatunk le.

A teszt célja a „számítógépes, internetes környezetben végzett információkeresés, szövegfeldolgozás, szövegértés vizsgálata”¹³. A teszteket Magyarországon 1500 tanuló töltötte ki. A huszonkilenc digitális szövegértési feladat három húsz perces blokkból állt, amelyeket hat különféle variációban párosítottak egymással. Minden tanulóhoz két blokkot rendeltek, így a diákok átlagosan negyven percet dolgozhattak a digitális szövegértési teszttel, melyben olyan típusfeladatok szerepeltek, mint a webböngészés, keresés, e-mail olvasás és írás, blogolvasás és fórumozás (lásd 2. sz. ábra). A feladatok során egy adott weboldal szövegére vonatkozó kérdéseket tettek fel, valamint az utasításokat, linkeket követve a diákoknak el is kellett navigálniuk az oldalról¹⁴.

⁸ BALÁZS 2010b,13.

⁹ BALÁZS 2010b,13.

¹⁰ GARAMI 2013.

¹¹ BALÁZS and OSTORICS 2011, 7.

¹² Lásd: HILLESUND 2010, WOODY and DANIEL and BAKER 2010.

¹³ BALÁZS and OSTORICS 2011, 7.

¹⁴ BALÁZS and OSTORICS 2011, 10.

Segíteni akarok – I. feladat

Az élet 16 évesen kezdődik

Kedd, január 1.

Boldog Új Évet!
Ma csak egy rövid üzenetet írok, hogy megoszthassam veletek az újévi fogadalmamat.
Elhatároztam, hogy ez az év az önkéntes munka éve lesz (komolyan). Önkéntes munkát fogok vállalni.
Talán emlékeztek, hogy tavaly vállaltam néhány rövidebb önkéntes munkát, ami nagyon jó volt, de idén hosszútávú pozíciót szeretnék, körülbelül egy évre szólót, hogy tényleg befolyással lehessen valaki életére. Egy kiindulópontot már találtam.
www.segiteniakamk.com - használta már valaki ezt a weboldalt?
[Hozzászólások](#)

Vasárnap, január 8.

Volt egy heves vitánk ma ebédnél, amikor a barátom, Robi faggatni kezdett, hogy **VALÓJÁBAN** miért érdekel az önkénteskedés.
Hajthatatlan volt, hogy manapság önkénteseket csak úgy lehet toborozni, ha mellébeszélés nélkül megmondják nekik, hogy milyen hasznuk fog belőle származni, és nem ama figyelnek, hogy hogyan segíthetnek másokon. Néha annyira cinikus tud lenni!
[Hozzászólások](#)

A weboldali tartalma
Kezdőlap
Magamról
Kapcsolat

Magamról
Az élet 16 évesen kezdődik - M. Dia személyes blogja.
[Olvasd el az önéletrajzom!](#)

SEGÍTENIAKAROK: 1. feladat [E005Q01]
Olvasd el Dia blogjának Január 1-i bejegyzését! Mit mond a bejegyzés Dia önkéntes munkával kapcsolatos tapasztalatairól?

Már több éve vállal önkéntes munkát.
 Csak azért vállal önkéntes munkát, hogy a barátával lehessen.
 Már vállalt némi önkéntes munkát, de többet szeretne tenni.
 Már kipróbálta az önkénteskedést, de úgy gondolja, nem elég eredményes.

A feladat leírása
A tanulóknak explicit és könnyen hozzáférhető információt kell visszakeresniük, amelynek a megtalálásához nincs szükség navigációs eszközök használatára. A keresést a kérdés és a szöveg közötti jelentésbeli megfelelések segítik.
Nehézség: 362 (2. alatti szint)

Teljes értékű válasz
C. Már vállalt némi önkéntes munkát, de többet szeretne tenni.

3. sz. ábra: Példafeladat a PISA2009-es tesztből¹⁵

2. Definíciós problémák a PISA2009-es jelentésben

A hazai PISA-mérésről készült jelentés – illeszkedve a kutatás nemzetközi sztenderdjeihez – bemutatja a mintavételezés, feladatkialakítás és a statisztikai elemzés részletes adatait. Az eredmények tárgyalásakor azonban azt olvashatjuk, hogy a „[...] digitális szövegértés finomszerkezetéről ez alkalommal nem kaphattunk információt.”¹⁶ Felmerül a kérdés: ha módszertanilag megbízhatunk a kutatásban, akkor mi magyarázza a kudarcot? Vajon nem a kiindulópontokban találhatjuk meg az okot? A digitális szöveg explicit és implicit definíciói tartalmazzák-e azt a konceptualizációt, amelyet a szövegbefogadás-elmélet irodalmából megtudhatunk? E kérdések megválaszolásának érdekében a továbbiakban a PISA2009-es jelentésben megfogalmazott, nyomtatott és digitális szövegekre vonatkozó definíciók és jellemzések helytállóságával kívánok foglalkozni.

¹⁵ BALÁZS and OSTORICS 2011, 32.

¹⁶ BALÁZS and OSTORICS 2011, 11.

A papír- és képernyőszöveg olvasása és értése közti különbségek kutatásának 2009-ben már közel húsz éves története van¹⁷, de ezek eredményeiből, elméleti háttéréből nem, vagy alig vettek át a PISA-fejlesztői. Pedig az írásbeliség és szóbeliség gyakorlatának, így a (szöveg)hallgatás, olvasás és írás természetének, valamint a különféle digitális oktatási technológiákkal való tanulás és oktatás természetének megváltozását¹⁸ számos vizsgálat jegyzi, és eredményeik több javaslattal élnek, akár az elméleti keretek és definíciók, akár a példafeladatok szintjén. A PISA jelentések azonban nem utalnak olyan, nemzetközi szinten ismert és elismert szakirodalmi háttérre, amelyekből következtetni lehetne arra, hogy milyen szakirodalomra támaszkodtak a nyomtatott és digitális szövegekre vonatkozó megállapítások megfogalmazása során. Így nem világos, hogy a PISA2009 jelentés mi alapján definiálja a következő kategóriákat¹⁹:

1. Szövegértés
2. Nyomtatott és digitális szövegek
3. Tudásterület és szerkezete:
 - a. Szöveg: médium, környezet, formátum, típus
 - b. Gondolkodási műveletek: hozzáférés és visszakeresés, értelmezés és integráció, reflexió és értékelés, komplexitás
 - c. Szituáció: személyes, nyilvános, iskolai, munkavégzés

Mivel a fenti elméleti és definíciós háttér teljes körű vizsgálata túlmutat e tanulmány keretein, ezért a következőkben csak a szövegértést, illetve a nyomtatott és digitális szövegek elkülönítését és jellemzését illetően kívánok kritikai megjegyzéseket tenni.

II. Eredmények

1. Szövegértés vs. szöveghasználat

„A szövegértés írott szövegek megértése, felhasználása és az ezekre való reflektálás, illetve a velük való elkötelezett foglalkozás képessége annak érdekében, hogy az egyén elérje céljait, fejlessze tudását és képességeit, és hatékonyan részt vegyen a mindennapi életben.”²⁰ – definiálja a PISA2009-es jelentés.

E meghatározás két eltérő fogalmat kezel egyként, melyek megkülönböztetése elengedhetetlenül fontos lehet. Fenti definíció ugyanis egyaránt magában foglalja a szövegértést – amikor a befogadó elolvassa, feldolgozza és megéri az információt –, és a szöveghasználatot – vagyis az információ keresésének folyamatát, melynek során fontossá válik a médium, amelyen keresztül az olvasó hozzáfér a szöveghez²¹. A PISA2009 a két fogalmat „szövegértésként” tárgyalja, figyelmen kívül hagyva a benne rejlő distinkció igényét. Szövegértés és szöveghasználat jelentésének szétválasztása azonban a felmérések eredményeinek értelmezésekor lényeges, mert nem mindegy, hogy miről teszünk kijelentéseket; miről állítja a PISA2009 jelentés, hogy más országhoz képest gyengébbek a magyar diákok²²? Ha a szövegértésről, akkor feltételezhetően valamilyen alapvető probléma van a diákok gondolkodási, megértési és szövegbefogadási képességeivel (pl.

¹⁷ Lásd: HILLESUND 2010, DYSON and HASELGROVE 2000, LIU 2005.

¹⁸ WALS 2010, 220.

¹⁹ BALÁZS 2010a, 25-41.

²⁰ BALÁZS and OSTORICS 2011, 8.

²¹ CULL 2011, WORZEL 2012.

²² BALÁZS and OSTORICS 2011, 31.

elsajátított szókincs, fogalmazási, írás-, illetve absztrakciós készség, megismerési folyamatok stb.). Ha a magyar diákok a szöveg~~használat~~ tekintetében teljesítenek rosszabbul, akkor a hozzáférésről és az anyagi/szociális helyzetéről teszünk kijelentéseket. (Milyen gyakran jutnak a diákok olvasnivalóhoz, és ezt milyen eszközön keresztül teszik; volt-e már a kezükben e-könyv olvasó; tudják-e megfelelően használni a számítógépet, az okostelefont, az egyes eszközök navigációs sávjait és billentyűzetét stb.?)

A PISA2009 „szövegértés” definíciójának rekonceptualizációja lehetővé tenné, hogy differenciáltabb megállapításokat tegyünk a diákok teljesítményét illetően, világossá téve, hogy következtetéseink a szöveg~~értésre~~ vagy a szöveg~~használatra~~ vonatkoznak. Bár a két dimenziót lehet együtt is kezelni, ez az eredmények elemzésekor megtévesztő lehet, ezért mindenképpen érdemes lenne szétválasztani őket.

2. Digitális vs. nyomtatott szövegek

A PISA2009-es jelentés a digitális és a nyomtatott szövegeket „alapvető vonásaikban” megegyezőnek tekinti²³. „A szövegszerűség ismérvei, a kohézió, a koherencia, a szándékolttság, az elfogadhatóság, a hírérték, a helyzetszerűség és az intertextualitás a digitális médiumban keletkező szövegekre is érvényes.”²⁴

Ez a kiindulópont több szempontból is problematikus²⁵. Nem világos: az állítás milyen szakirodalmi pillérekre támaszkodik, és nem kapunk egyértelmű meghatározásokat a benne foglalt terminusokról sem. Továbbá, a jelentés megállapításai pontatlanok, sőt: több esetben hamisak!

Kohézió és koherencia: mit ért a PISA2009 a két fogalom alatt? A jelentés nem definiálja. Mi alapján állítja, hogy nyomtatott és digitális szövegekre e két kategória tekintetében ugyanazon jellemzők érvényesek? A szakirodalmak szerint a kohézió alatt a szintaxist kell érteni: makroszinten a kifejezések, a predikatív szerkezet és a mondatok kapcsolatát, mikroszinten pedig az egyes mondatrészek, illetve az annál kisebb grammatikai egységek viszonyait. A koherencia a szöveg jelentését takarja. Ebbe kategóriába nem csak az egyes kifejezések többféle értelmezési lehetőségei tartoznak bele, hanem az a jelentés és tudás is, amit az adott szó vagy kifejezés az adott szövegben jelent.²⁶ Ebben az értelemben, a PISA-teszt leírása szerint, digitális és nyomtatott szövegekre ugyanannak a szintaktikai és szemantikai rendszernek kellene érvényesnek lennie, ez pedig nem lehet igaz. A digitális szövegek ugyanis „hibridszövegek”, az olvasóközönségnek szóló „dizájn termékek” részei, amelyek az írás és olvasás definíciójának újraalkotását igénylik. Az, hogy ebben a kompozíciós, alkotó, tervező és transzformáló folyamatban szintaxis és szemantika, így kohézió és koherencia hogyan, milyen (új)formában működnek, aktuális kutatások tárgyát képezik.²⁷ Ami már most látható, az a digitális szövegek azon sajátossága, hogy formailag töredezetten szerkesztésűek lehetnek, és mivel nem mindig ellenőrzött tartalmak, így stílusosan sem jellemezhetjük minden esetben azzal a kohézióval és koherenciával, ami például a nyomtatott szövegek esetében fennáll²⁸.

Szándékolttságban is különbség van a két szövegtípus között: bár mindkettő közölni akar valamit, a mód, ahogyan teszik, és a közönség, akit elérnek, eltérő lehet. A digitális szövegek gyorsan terjednek, könnyen megoszthatók, hordozhatók és változtathatók,

²³ BALÁZS and OSTORICS 2011, 8.

²⁴ BALÁZS and OSTORICS 2011, 8.

²⁵ CULL 2011.

²⁶ DE BEAUGRANDE – DRESSLER 2002.

²⁷ WALSH 2010, 224.

²⁸ CULL 2011, ULIN 2009.

jellegük nyilvános és magán volta gyakran összemósodik (pl. blogbejegyzések, Facebook posztok, SMS-ek, hírek, eseményleírások, e-mailek, cikkek stb.). Ugyanakkor, még mindig kevésbé tartjuk őket hitelesnek, személyesnek vagy akár hivatalosnak, mint a nyomtatott szövegeket²⁹. Más hatása – és sok esetben következménye – van egy szövegnek, ha digitális formában érkezik az olvasóhoz, így a szerzők választása, hogy online vagy offline publikálnak, egyben tudatos „szándéknyilatkozat” is lehet az elérni kívánt olvasók számáról, életkoráról, az idődimenzió fontosságáról stb.

A szándékoltság különbsége leginkább a nyomtatott szöveget digitalizálásakor tűnik fel. E folyamat során ugyanis nem csak a technikai lehetőségekkel kell megküzdeni, hanem megfelelővé kell tenni a szövegeket a kiválasztott eszközök és felületek számára, ami az egyes tartalmak átszerkesztését, kiegészítését, további magyarázó jegyzetekkel és ábrákkal való ellátását, esetleg interaktív modulok beépítését és újrafogalmazást is jelenthet. A nyomtatott szövegek digitalizálása az utóbbi időben a könyv- és levéltárak, valamint múzeumok kiemelt projektjei lettek, örökségmegőrző szerepük elvitathatatlan. Éppen ezért fontos lenne tudni, pontosan mit nyerünk és mit veszítünk a digitalizálás során.

Az elfogadhatóságba – bár a PISA2009 nem fejt ki – beletartozhatnak a hitelesség, felelősség, tartósság, illetve a szövegek minőségét illető kérdések is abban az értelemben, hogy az adott közösség számára mennyire hasznosítható a tartalom a kommunikációs folyamatokban. A digitális szövegek nehéz ellenőrizhetőségének következménye a jelöletlen forráshasználat, így az egyes tartalmak hitelesként való elfogadhatósága és megbízhatósága is. Kettős tulajdonsággal bírnak: ami egyszer felkerül az Internetre, az örökre ott marad, de nem biztos, hogy ugyanarra, ugyanolyan formában még egyszer rátalálunk. A két szövegfajta hírérték szempontjából is különbözik. A digitális szövegek jóval gyorsabban terjednek, mint a nyomtatottak, így előfordulhat, hogy ami az online térben délelőtt még hír volt, délután már nem az. Nyomtatásban – a lapzárták és a kiadási folyamat fizikai volta miatt – nem lehet ilyen gyorsan frissíteni a híreket. A digitális szövegek tehát dinamikusak, sokszor változnak, a nyomtatottak állandóak³⁰.

A jelentés szerint helyzetszerűségben is megegyezik a két szövegtípus, de nem definiálja, hogy ez a fogalom mit takar vagy, hogy a jelentésben mit értenek alatta. Hagyományosan a helyzetszerűség azokat a faktorokat írja le, amelyek egy-egy szöveget egy adott szituációban relevánssá tesznek.

Az olvasás történetében a médiumok szintjén a jelenlegi, digitális eszközhasználat jelenti az eddigi legnagyobb változást, mégpedig a szövegkiterjedés szempontjából. Az intertextuális szöveg tekintetében a digitális szöveg más, mint a nyomtatott: *hipertext*, vagyis linkek hálózata, az online térben szétterjedő, direkt hivatkozási láncolat, tehát több mint a nyomtatott szöveg³¹. Ez a szembevetendő különbség – melyet a PISA2009 nem hangsúlyoz kellőképpen – adja a digitális szövegek olvasásának és megértésének legnagyobb nehézségét, s alapozza meg az olvasás mint folyamat újragondolásának szükségességét. A szkennelő, felületes, ugrásszerű olvasás, ami elsősorban a gyors információkeresést, nem pedig az elmélyült olvasást segíti elő, a hipertext eredményeképpen új olvasási stratégiaként jött létre. A linkek hálózatában való eligazodás, s az egész rendszer szöveggé váló felfogása minőségi változást hozott az olvasásban, s ez alapvető különbség nyomtatott és digitális között. Amikor tehát a PISA2009 pusztán csak azt fogalmazza meg, hogy a kétféle szövegre egyaránt érvényes az intertextualitás, akkor elfelejtkezik arról, hogy ezt az „érvényesség”-et inkább különbségként, és nem közös

²⁹ COYLE 2008, CULL 2011, LIU 2005.

³⁰ COYLE 2008, LIU 2005.

³¹ CULL 2011.

pontként kell kezelni. Az intertextualitás itt ugyanis egy másik dimenzióba lép, ami alapvetően meghatározza a digitális tartalmak kezelését.

A PISA2009 szerint: „Mindkét típusú szöveget ugyanaz a jel- és konvenciórendszer jellemzi, szervezésükre ugyanúgy használatos a központosítás, címek, alcímek, bekezdések, margók rendszere.”³² A digitális szöveg azonban sokszor más jel- és konvenciórendszerrel dolgozik, mint a nyomtatott. A digitális térben gyakran használunk különféle smileykat és emoticonokat, és a szövegeket a nyomtatottakra nem alkalmazható online zsargon és stílus jellemzi (pl. „posztolás”, „komment”, „megosztás” stb.)³³. Ahogy azt már fentebb említettem: a digitális írásbeliség az írás és olvasás folyamatainak újrafogalmazását igényli. Ez nem csak a képernyős, technikai-fizikális olvasási stratégiák vizsgálatát jelenti, hanem a párbeszéd és az olvasó mint aktív alkotó ágens felértékelődését is a befogadói folyamatokban.

Fentieknek megfelelően a digitális és nyomtatott szövegeknél központosítást és szerkesztettséget sem tekinthetjük úgy, ahogy azt a PISA leírása javasolja, vagyis egyenértékűeknek. Az eltérő felületek miatt a digitális szövegeknél nincs mindig elkülönített lead, tagolt bekezdés, az írásjelek jelentése – például a ponté³⁴ – sokszor eltér nyomtatott megfelelőiktől, központosítás és helyesírás pedig gyakrabban hagynak kívánni valót maguk után. Felértékelődik viszont a képek, ábrák, grafikák, és a felületdízajn szerepe, ahol a színek és kiemelések nem csak illusztrációként vagy magyarázatként szolgálnak, hanem fontos, gyakran elengedhetetlen elemei az olvasás megértési folyamatának.³⁵

Digitális és nyomtatott szövegek tehát – a PISA2009 jelentés definícióival ellentétben – jelentős mértékben különböznek egymástól, ami a teszt összeállítása során kiemelt jelentőséggel bír.

Az egyes feladatok kialakításakor, a megfelelő szövegtípusok kiválasztásakor és az eredmények elemzésekor figyelembe kellene venni a kortárs szakirodalom meghatározásait annak érdekében, hogy a PISA-teszt módszertani szempontból minél fókuszáltabb, korszerűbb és megbízhatóbb legyen.

III. Összefoglalás, kitekintés a jövőre

Munkám során megvizsgáltam a 2009-es jelentés fogalmi keretének szövegértésre és a digitális és nyomtatott szövegekre vonatkozó definícióit, s kritikai megjegyzésekkel láttam el őket. Tanulmányomban amellet érveltem, hogy a PISA2009-es jelentés megfelelő szakirodalmi alátámasztás nélkül, több esetben helytelenül határozza meg a szövegértés fogalmát, valamint a nyomtatott és digitális szövegek jellemzőit. Hipotézisem szerint a teszt összemosza a digitális szövegértés és szöveg*használat* fogalmait, ezért nem mindig világos, a jelentés valójában miről is tesz állításokat. A 2009-es mérésnek nem sikerült lépést tartania a digitális világ változásaival, sem pedig a modern szöveg- és befogadás-elméletekkel. Ezt jelzi az is, hogy a legutóbbi (PISA2012) felmérésben – bár középpontjában a matematika állt – annak ellenére sem tettek kiegészítéseket a szövegértés módszertani vizsgálatát illetően, hogy arra több szempontból is szükség lett volna. Márpedig a digitális szövegértés vizsgálatának összehangolása a modern szövegfeldolgozás és befogadás-elméletekkel, valamint a precíz fogalmi definiálás hosszú távon a PISA-mérések módszertani fejlesztésének sarkalatos pontja lehet.

³² BALÁZS and OSTORICS 2011, 8.

³³ AASE 2011.

³⁴ HORVÁTH 2013.

³⁵ WALSH 2010, 215.

Tanulmányomban felhívtam a figyelmet a nemzetközi szakirodalomra és számos digitális olvasási vizsgálat jelenlétére és sokszínűségére is. E kutatási eredmények és módszerek ismerete az oktatásfejlesztés – így a PISA-tesztek – szempontjából különösen fontos. Segítségükkel, az eddigi eredmények és tapasztalatok beépítésével, olyan módszertani kérdésekre kaphatunk válaszokat, melyek a digitális és nyomtatott tananyagok tantermi és otthoni alkalmazására, a gyermekek olvasási képességének fejlesztésére vagy a tananyagfejlesztésre vonatkoznak. Az ilyen irányú fejlesztésekhez azonban elengedhetetlen, hogy naprakész, a definíciók és szövegfelfogások tekintetében helytálló fogalmi kerettel rendelkező tesztek szülessenek, melyek a digitális olvasás és szövegértés folyamatáról érdemi, releváns információkkal szolgálnak.

Mivel olvasási folyamataink változásainak kutatása egyben megismerési folyamataink vizsgálata is, ezért a jövőben joggal tarthat számot például irodalmárok, infokommunikációs szakemberek, neurológusok és filozófusok szakértő figyelmére is.

Köszönetnyilvánítás

Jelen kutatás szakértő támogatásáért köszönet illeti Dr. Hamp Gábort és Dr. Tanács Jánost, valamint a BME Tudományfilozófia és Tudománytörténet Doktori Iskola munkatársait.

Irodalomjegyzék

- AASE 2011 = Aase, Sara. 2011. "Print vs Online: Can There Be a Cohabitation of Competing Media and How Readers Can Benefit". *Journal of the American Dietetic Association*. Elsevier, 111 (4): 500-504.
[http://www.journals.elsevierhealth.com/periodicals/yjada/article/S0002-8223\(11\)00192-1/abstract](http://www.journals.elsevierhealth.com/periodicals/yjada/article/S0002-8223(11)00192-1/abstract).
- BALÁZS 2010a = Balázs, Ildikó et al. 2010a. *A PISA2009 tartalmi és technikai jellemzői*. Budapest: Oktatási Hivatal.
- BALÁZS 2010b = Balázs, Ildikó et al. 2010b. *PISA2009 – Összefoglaló jelentés. Szövegértés tíz év távlatában*. Budapest: Oktatási Hivatal.
- BALÁZS and OSTORICS 2011 = Balázs, Ildikó and Ostorics László. 2011. *PISA2009 Digitális Szövegértés. Olvasás a világhálón*. Budapest: Oktatási Hivatal.
- COYLE 2008 = Coyle, Karen. 2008. "E-Reading." In *The Journal of Academic Librarianship*, Elsevier, 34 (2):160-162.
<http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0099133308000025#>.
- CULL 2011 = Cull, Barry W. 2011. "Reading revolutions: Online digital text and implications for reading in academe." *First Monday*, 16 (6) June 6.
<http://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/3340/2985>.
- DE BEAUGRANDE – DRESSLER 2002 = De Beaugrande, Robert-Alain and Wolfgang Dressler. 2002. *Introduction to Text Linguistics*. XVI. Congress of Linguistics, Berlin, 1987. http://beaugrande.com/introduction_to_text_linguistics.htm
- DYSON and HASELGROVE 2000 = Dyson, Mary C. and Mark Haselgrove. 2000. "The effects of reading speed and reading patterns on the understanding of text read from screen." *Journal of Research in Reading*. 23 (2): 210-223.
<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1467-9817.00115/pdf>.
- GARAMI 2013 = Garami, Erika. 2013. *Mennyire tudnak a felnőttek olvasni, számolni, problémákat megoldani?* <http://hir.ma/kulfold/mennyire-tudnak-a-felnottek-olvasni-szamolni-problemakat-megoldani/150380>.
- HILLESUND 2010 = Hillesund, Terje. 2010. "Digital reading spaces: How expert readers handle books, the Web and electronic paper". *First Monday*, 15 (5), April 5.
<http://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/2762/2504>.
- HORVÁTH 2013 = Horváth, Bence. 2013. *Agresszív irásjel lett a pontból*.
<http://444.hu/2013/11/26/agressziv-irasjel-lett-a-pontbol/>.
- LIU 2005 = Liu, Ziming. 2005. "Print vs. electronic resources: A study of user perceptions, preferences, and use." In *Information Processing and Management*, 42, Elsevier, 583-592. http://ac.els-cdn.com/S030645730500004X/1-s2.0-S030645730500004X-main.pdf?_tid=da80c2f6-bb1d-11e3-8444-00000aab0f26&acdnat=1396522444_3a43271cb2564d71f65252839ba8aa44.
- OECD 2010 = OECD. 2010. *PISA 2009 Results: What Students Know and Can Do – Student Performance in Reading, Mathematics and Science*. Volume I.
<http://dx.doi.org/10.1787/9789264091450-en>.
- OKTATÁSI HIVATAL 2011 = Oktatási Hivatal. 2011. *PISA (Programme for International Student Assessment)* <http://www.oktatas.hu/kozneveles/meresek/pisa>.
- RICH 2008 = Rich, Motoko. 2008. "The Future of Reading. Literacy Debate: Online, R U Really Reading?" *The New York Times*. July 27.
<http://www.nytimes.com/2008/07/27/books/27reading.html>.
- ULIN 2009 = Ulin, David L. 2009. "The lost art of reading." *Los Angeles Times*. August 9.
<http://articles.latimes.com/2009/aug/09/entertainment/ca-reading9>.

- WALSH 2010 = Walsh, Maureen. 2010. "Multimodal literacy: What does it mean for classroom practice?" *Australian Journal of Language Literacy*, 33 (3), October.
- WOODY and DANIEL and BAKER 2010. = Woody, William Douglas and David B. Daniel and Crystal A. Baker. 2010. "E-books or textbooks: Students prefer textbooks." In *Computers and Education*. Elsevier, 945-948. http://ac.els-cdn.com/S0360131510001120/1-s2.0-S0360131510001120-main.pdf?tid=9b06cffe-bb1c-11e3-b002-0000aacb362&acdnat=1396521908_58327b840e95e2241733e82b9392371f.
- WORZEL 2012 = Worzel, Richard. 2012. Digital Literacy: "A Revolution Begins." *Teach Magazine*, June 5. <http://teachmag.com/archives/4975>.

Szabó Krisztina, doktorandusz hallgató

Munkahely: Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság és Társadalomtudományi Kar, Filozófia és Tudománytörténet Tanszék, Tudományfilozófia és Tudománytörténet Doktori Iskola

Cím: 1111, Magyarország, Budapest, Egry József utca 1., E épület 6. emelet 610. (titkárság)

E-mail: info@filozofia.bme.hu

A Der logische Aufbau der Welt kontinentális gyökerei

Tuboly Ádám Tamás

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Filozófia Doktori Iskola

Absztrakt

A Der logische Aufbau der Welt Rudolf Carnap korai főműve, az analitikus filozófia magnum opusa. Látszólag megtestesít mindent, amivel az analitikus filozófiát (legalábbis annak korai korszakában) általában jellemezni szokták. Jelentős referenciapont és ugyanakkor egyfajta választóvonal analitikus és kontinentális filozófia közt. Tanulmányomban azonban emellett érvelek, hogy az *Aufbau* közeli olvasata a művet egy jóval gazdagabb kulturális és filozófiai kontextusba ágyazza, olyannyira, hogy nem is érthető meg annak kontinentális gyökerei nélkül. Először áttekintem a műről szóló bevett nézetet, majd az egyes alfejezetekben kimutatom, hogy miért nem állja meg a helyét ez az elképzelés. Végül egy rövid zárófejezetben vázolom az *Aufbau* egy eddig kevésbé vizsgált értelmezési lehetőségét, amely a mű nem tipikusan analitikus filozófiai eredetét támogatja. Mindez remélhetőleg hozzásegít minket ahhoz, hogy jobban értsük a huszadik századi filozófia két meghatározó vonulatának – analitikus és kontinentális filozófiának – közös gyökereit és viszonyát egymáshoz.

Kulcsszavak: *Rudolf Carnap, Der logische Aufbau der Welt, analitikus filozófia, kontinentális filozófia, empirizmus, fenomenalizmus, fundacionalizmus*

Bevezetés¹

Rudolf Carnap korai főműve, a *Der logische Aufbau der Welt*² a huszadik századi analitikus filozófia magnum opusa. Látszólag megtestesít mindent, amivel az analitikus filozófiát (legalábbis annak korai korszakát) általában jellemezni szokták: precíz argumentáció, lehatárolt fogalomhasználat, végletekig vitt empirizmus³ és metafizikaellenesség, klasszikus kérdések új köntösbe bújtatott, formalizált, technikai tárgyalása.⁴ Ez a mentalitás szemben áll – ahogy mondani szokás – gyakorlatilag minden mással – ezt a „minden mást” nevezzük általában *kontinentális filozófiá(k)nak*. Akár azt is mondhatnánk, hogy amennyiben egyetlen művel kellene jellemeznünk a (korai) analitikus filozófiát – megkülönböztetve azt a kontinentális irányzatoktól –, akkor az az *Aufbau*.

¹ Köszönetet szeretnék mondani Christian Damböcknek, Faragó-Szabó Istvánnak és Zuh Deodáthnak a dolgozat számos pontjához fűzött kommentárjaikért és tanácsaikért. A tanulmány egy verziója 2014. 10. 17-én elhangzott a Bécsi Kör Intézetének tudományfilozófiai kollokviumán (Wissenschaftsphilosophisches Kolloquium - Institut Wiener Kreis), hálás vagyok a résztvevőknek a kérdéseikért és megjegyzéseikért.

² CARNAP 1928a. A műre a továbbiakban, mint 'Aufbau' hivatkozom a paragrafusok számának jelölésével.

³ Természetesen önmagában „empirizmus”-ról beszélni meglehetősen félrevezető, hiszen jelentős különbségek vannak Locke, Berkeley, Hume, Russell és a Bécsi Kör empirizmusa között is. Amikor itt és a későbbiekben egyszerűen csak empirizmusról beszélek, akkor azt a bevett nézet alapján és annak kontextusában teszem.

⁴ Ld. GOODMAN 1963, 545.

Ebben a tanulmányban arra mutatok rá, hogy jó indokaink vannak azt gondolni: a tényleges helyzet ennél sokkal összetettebb. Noha a 60-as, 70-es évektől kezdve uralkodóvá vált az a nézet miszerint a „logikai [empirizmus] halott, vagy legalábbis annyira halott, amennyire egy filozófiai hagyomány az lehet,”⁵ az utóbbi évtized során egyre több munka világított rá, hogy még ha a logikai empirizmus és a filozófia carnapi eszménye halott is és csupán *történetileg érdekes*, annak *viszont felettebb érdekes*. Egyre inkább terjed az a nézet, miszerint az *Aufbau* kulturálisan sokkal több szállal kapcsolódik a század első felének német és osztrák filozófiájához, történetileg és filozófiailag jóval árnyaltabb mint ahogy eddig gondoltuk – azaz korántsem kategorizálható olyan egyértelműen, mint az analitikus tradícióban gondolták.

Az első szakaszban három ’izmus’ mentén röviden áttekintem az *Aufbau*ról kialakult „hivatalos” képet. A második részben bemutatom azokat a kétségeket és alternatív tradíciókat, amik aláássák a bevett nézetet. Ebben a részben mindenekelőtt a kortárs Carnap- és *Aufbau*-kutatást foglalom össze. A harmadik fejezetben pedig a mű egy eddig szinte egyáltalán nem vizsgált aspektusára hívom fel a figyelmet, kijelölve a további kutatás egy lehetséges irányát. Végül az utolsó szakaszban azt a tézist fogalmazom meg, hogy az *Aufbau* motivációi, filozófiai tradíciókba való beágyazottsága és gyökerei jóval mélyebbre nyúlnak, mint azt gondolni szokás.

I. A bevett nézet

Nevezzük „bevett nézet”-nek azt a tankönyvszerű elképzelést, ami alapvetően három ’izmus’ segítségével jellemzi az *Aufbau*-t: (1) empirizmus, (2) fundacionalizmus, (3) fenomenalizmus. Noha ez az elképzelés nem teljesen alaptalan – retrospektív módon maga Carnap is számos alkalommal ezt a képet erősíti – rövidesen belátjuk, hogy ez a felfogás bizonyos pontokon legalábbis kiegészítésre szorul, más részleteiben viszont alapvetően elhibázott.

I.1. Az *Aufbau*, mint empirista munka

Az *Aufbau*t gyakran sorolják az empirista munkák közé.⁶ Empirizmus alatt azt a filozófiai alapállást kellene értenünk, mely szerint *a tudásunk végső forrása az érzékszervi tapasztalat*.⁷ Egy erőteljesebb megfogalmazásban azt mondhatjuk, hogy (főleg a logikai) empirizmus szerint, kizárólag azok az állítások értelmesek, amik a közvetlen tapasztalatunkat írják le, vagy levezethetők olyan állításokból, amik azokról szólnak. Némileg messzebről indulva, érdemes rámutatni, hogy a Bécsi Kört a logikai empirizmus legismertebb csoportosulásaként szokták bemutatni; olykor pedig egyenesen azonosították Carnappal.⁸ Carnap neve egybefonódott az *Aufbau*val, és így (tranzitív módon) az *Aufbau* a logikai empirizmussal, vagyis az empirizmus egy modern változatával. Quine az empirizmus tradíciójának organikus részeként tekintett Carnapra, és úgy jellemezte őt, mint „[...] az első empirista, aki nem elégedett meg azzal, hogy a tudománynak a

⁵ PASSMORE 1967, 57. Ld. még POPPER 1992/2002, 99, aki személyesen vállalt felelősséget a logikai empirizmus haláláért.

⁶ Ezt a felfogást mutatja be – saját kritikájának megalapozásaként – AMBRUS 2009, 608-612. Ld. továbbá a bevett nézetről FRIEDMAN 1999, 89. sk.

⁷ Noha ezt a megfogalmazást finomítani kellene, ha hűek kívánnak lenni a különböző szerzők „empirizmusaihoz”, azonban a bevett nézet jellemzéséhez ez a némileg dogmatikus megfogalmazás is megteszi.

⁸ Quine például úgy ír egy levelében Carnapnak, hogy „Az előző szemeszterben tartottam egy kurzust a ’logikai pozitivizmus’-ról, ami nem más, mint »Carnap«”. 66/QC/1938-2-4/239. Carnap és Quine levelezését CREATH 1990 tartalmazza.

közvetlen tapasztalatra való redukálhatóságát hangoztassa, hanem komoly lépéseket is tett e redukció végrehajtása érdekében.”⁹

Természetesen maguk a logikai empiristák is sokat tettek azért, hogy egy ilyesfajta kép alakuljon ki róluk.¹⁰ A filozófiai hitvallásuk dokumentációjaként szolgáló 1929-es, és így az *Aufbau* erőteljes hatását mutató *Tudományos világfelfogás: A Bécsi Kör* című manifesztumukban Carnap, Hans Hahn és Otto Neurath több alkalommal is expliciten az empirista hagyományhoz kötik a Bécsi Kört: „a tudományos világfelfogást lényegében két sajátossággal jellemeztük. Először is *empirista és pozitivist*a: csak tapasztalati ismeret létezik, ami a közvetlenül adotton nyugszik.”¹¹ Hasonlóképp a logikai empirizmus angolszász tankönyveként szolgáló *Language, Truth and Logic*ban Ayer szintén Hume és Russell empirista hagyatékában lokalizálja Carnap, Schlick és a Bécsi Kör alapvető elköteleződéseit.¹² Mindezek a népszerű és széles körben ismert munkák nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy az *Aufbau*ra levakarhatatlanul ráragadjon az empirizmus címkéje.

I.2. Az *Aufbau*, mint fundacionalista munka

A bevett nézet második paneljét a fundacionalizmus alkotja. Eme elképzelés arra épít, hogy az episztemológia nézőpontjából létezik egy olyan végső, biztos, infallibilis fundamentuma a megismerésnek, amelyre teljes tudásunk tárháza ráépülhet; e nézet ontológiai megfelelője pedig az, hogy a világban létező entitásoknak van egy olyan végső, tovább nem elemezhető rétege, amire a létezők felsőbb szintjei valamilyen értelemben ráépülnek.¹³ Ez a fajta fundacionalista projekt legalábbis Descartes ’cogito, ergo sum’-jáig visszavezethető, de ugyanúgy felbukkan a klasszikus empirizmusban is, ahol a tudásunk végső elemeit a speciális *ideák* alkotják.

Quine sokat tett azért, hogy az olvasók – főleg az Egyesült Államokban – az *Aufbau*t, mint fundacionalista munkát ismerjék meg. „Naturalizált ismeretelmélet” című tanulmányában – az episztemológia empirista történetének tárgyalása során, amikor Carnap *Aufbau*jára kerül a sor – Quine a következőképp fogalmaz: „[...] mind a fogalmi, mind a doktrinális oldalon a bizonyosság kartézianus keresése volt az ismeretelmélet távoli motivációja; ez a kutatás azonban elveszett ügynek látszott.”¹⁴ A bevett nézet szerint Carnap alapvető célja Russell 1914-es külvilág-projektjének következetes folytatása – az a cél nevezetesen, hogy megtaláljuk azt a végső, tovább nem elemezhető bázist, ahonnan az empirikus tudásunk teljes egésze biztonsággal megkonstruálható. Az *Aufbau* pedig, miután ezt a szigorú fundacionalista projektet követte, különböző logikai nehézségek miatt bukásra ítéltetett.

I.3. Az *Aufbau*, mint fenomenalista munka

A bevett nézet harmadik eleme egyesíti az előző kettőt, ugyanis felmerül a kérdés, hogy egy empirista számára mi az az episztemológiai / ontológiai bázis, amire ismereteinket redukálnunk kellene, és ami egyúttal végső fundamentumként szolgálhat. A bevett nézet

⁹ QUINE 1951/1999, 146. A fordítást Faragó-Szabó István javaslata alapján módosítottam.

¹⁰ A bevett nézet értelmezésében ennek a legékezebb példája CARNAP 1931-2/1972 redukcionista verifikacionizmusa.

¹¹ CARNAP ET AL. 1929/1991, 167. Hasonlóképp rekonstruálja a Bécsi Kör, és főképp az *Aufbau* törekvéseit Victor Kraft, a Kör egykori tagja is. Vö. KRAFT 1968/1991, 185.

¹² AYER 1936/1952, 32. sk.

¹³ Russell külvilág-programban az episztemológiai és ontológiai nézőpont egy bizonyos értelemben egybeolvad az érzet-adatokon keresztül. Vö. RUSSELL 1914/2009; 1914/1976.

¹⁴ QUINE 1969/1999, 372. Quine álláspontjára lejjebb még részletesen visszatérek.

szerint a válasz a fenomenalizmus egy speciális formája, az érzet-adat elmélet: a fizikai tárgyokról szóló empirikus állításokat privát érzet-adatokról szóló állítások terminusainak segítségével definiáljuk. Ebben az esetben minden tudásunk fundamentumát bizonyos elszigetelt, atomi, privát és tovább nem bontható érzékelési egységek, az úgynevezett érzet-adatok képezik.

Nelson Goodman szerint „[az *Aufbau*] rendszere nyilvánvalóan fenomenalista.”¹⁵ Azonban a fenomenalizmus önmagában még nem jellemzi kielégítően az *Aufbau* rendszerét, pusztán arra világít rá, hogy a megismerő saját érzékelései alkotják a kiindulópontot. Ennek az általános elképzelésnek egy esete lenne az érzet-adat elmélet, ami a korban meglehetősen nagy elismerésnek örvendett. A Bécsi Körben többször is hivatkoztak Ernst Mach atomista érzet-adat elméletére mint nézeteik egyik forrására¹⁶ és ide sorolták Russell külvilág-projektjét is. Maga Carnap több alkalommal is Russell rendkívül komoly hatásáról beszélt. Intellektuális önéletrajzában Russellnek a külvilágra vonatkozó koncepcióját úgy említi mint ami a legfőbb készletet jelentette az *Aufbau* megírására.¹⁷ Mi több, az *Aufbau* mottója (§1) is egy Russell idézet: „A tudományos filozofálás legfőbb alapelve a következő: amikor lehetséges, logikai konstrukciókkal helyettesítsük a levezetett entitásokat.”¹⁸

Azért, hogy az Egyesült Államokban az érzet-adatokra épülő fenomenalista olvasat terjedt el, leginkább Quine felelős.¹⁹ Mind „Az empirizmus két dogmája”-ban, mind pedig a „Naturalizált ismeretelmélet”-ben Quine számos alkalommal köti az *Aufbau* Russell célkitűzéseéhez és az érzet-adat elmélethez:

A radikális redukciónizmus, melyet most úgy tekintünk, mint amely állítások egységeiben gondolkodik, azt a célt tűzte maga elé, hogy specifikálja az érzetadat-nyelvet, és megmutassa, hogyan kell állításokként lefordítani a jelentéssel bíró nyelv fennmaradó részét erre a nyelvre. Carnap *Der Logische Aufbau der Welt* c. művében erre a feladatra vállalkozott.²⁰

A külvilágról, mint érzet-adatokból álló logikai konstrukcióról számot adni - ez volt Russell szerint a program. A program megvalósításához legközelebb Carnap jutott, az 1928-ban íródott *Der logische Aufbau der Welt* című könyvében.²¹

Carnap konstrukcióival, ha sikeresen végigvitte volna őket, a világról szóló összes mondatot le tudtuk volna fordítani érzet-adatokra vagy a megfigyelési kifejezésekre és logikára meg halmazelméletre.²²

Összegezve: a bevett nézet szerint Carnap *Aufbauja* egy olyan filozófiai munka, ami a klasszikus (és Russell-féle) brit empirizmus logikai örököse, ahol a tudásunk végső fundamentumát a fenomenalista érzet-adatok jelentik. Az értelmes állítások összessége vagy ezekről a privát érzékelésekről szól, vagy pedig logikai konstrukciók segítségével levezethető az ezekről szóló állításokból.

¹⁵ GOODMAN 1963, 545. skk. Carnap szintén ezt hangsúlyozza Goodmannek adott válaszában, CARNAP 1963b, 945.

¹⁶ Lásd például CARNAP ET AL. 1929/1991 és FRANK 1949.

¹⁷ CARNAP 1963a, 13. sk.

¹⁸ A mottó eredeti helye RUSSELL 1914/1976, 252.

¹⁹ Angliában ugyanezt a szerepet Ayer töltötte be, aki számos ponton az érzet-adat elmélet mellett tör pálcat a *Language, Truth and Logic*-ban.

²⁰ QUINE 1951/1999, 145.

²¹ QUINE 1969/1999, 372.

²² U.o.

II. Az *Aufbau* rehabilitációja

Ebben a szakaszban kettős céloom van. Egyrészt egyfajta taxonómia keretén belül áttekintem az elmúlt húsz év Carnap-szakirodalmának azon eredményeit, amelyek az *Aufbau* újfajta értelmezését nyújtják a bevett nézettel szemben. Ezt három lépésben teszem meg, követve a bevett nézet egyes elemeit. Végül röviden vázolólok egy olyan pontját az *Aufbau*nak, amire eddig a kutatók – néhány elszórt megjegyzéstől eltekintve – szinte egyáltalán nem fordítottak figyelmet.

II.1. *Aufbau* nem empirista gyökerei

Noha az *Aufbau*t egyáltalán nem alaptalan empiristaként felcímkézni, az empirizmus valójában sosem szolgált olyan szubsztantív és végleges alapként Carnap számára, mint a klasszikus brit empirista szerzők esetében.²³ Amennyiben nem az empirizmus a legfőbb, és végképp nem az egyetlen jellemzője az *Aufbau*nak, akkor mégis mi az az elképzelés, amivel – az *Aufbau* elméleti hátterét vizsgálva – a leginkább számolnunk kell? Az utóbbi évtizedek egyik legtöbbet vizsgált és hivatkozott filozófiai hagyománya az *Aufbau* kapcsán a *kantianizmus*, vagy még pontosabban a *neokantianizmus*. Annak a nézetnek, miszerint az *Aufbau* nem érthető meg a (neo)kantiánus kontextusa nélkül, a két legismertebb képviselője Michael Friedman és Alan Richardson.²⁴ Akik a (neo)kantiánus olvasat mellett érvelnek, azok arra próbálnak rámutatni, hogy Carnap egyik fő kérdése az *Aufbau*ban egy tipikus kanti *transzcendentális* kérdés: 'Hogyan lehetséges interszjektív tudományos ismeret?' Maga az *Aufbau* pedig úgy olvasandó, mint ami erre a kérdésre kíván egy speciális, noha részleteiben nem kidolgozott választ adni²⁵ (erre a kérdésre a későbbiekben még visszatérek).

Carnap intellektuális fejlődésének (neo)kantiánus gyökerei ma már közismertek. Carnap 1910 és 1914 között a jénai és freiburgi egyetemeken hallgatott filozófiát. Jénában Bruno Bauchnál, a kor jelentős neokantiánus filozófusánál több szemeszteren keresztül olvasta Kant *A tiszta ész kritikáját*, majd az első világháború után maga Bauch lett Carnap *Doktorvater*e. Egyesek szerint épp Bauch hatására, Carnap 1921-es doktori disszertációjában, a *Der Raumban* is szubsztantív szerepet kapott Kant (CARNAP 1922). Ebben a munkában Carnap a tér-fogalom három különböző olvasatát taglalja, melyek közül az egyik egyfajta „intuitív” térfogalom, amelyet Carnap Kant és Husserl nevéhez kapcsol és részletesen taglal.²⁶

Természetesen meglehetősen nehéz figyelmen kívül hagyni a huszadik század elején szocializálódott és intézményes keretekbe ágyazott németnyelvű gondolkodók esetében a (neo)kantianizmus hagyományát, azonban a fentebb idézett szerzők arra próbálnak rámutatni, hogy Carnap esetében nem egy esetleges történeti tényről van szó,

²³ Carnap, egy későbbi munkájában arról beszél, hogy az empirizmus – ugyan jelen van gondolkodásában –, pusztán egy hipotézis, javaslat, amit annak sikeressége, nem pedig igazsága alapján kell megítélnünk (CARNAP 1936-7/1972, 490). Ennél fogva jogosabb lenne egyfajta *módszertani empirizmus*ról beszélni, mintsem egy szubsztantív, igazságigénnyel fellépő filozófiai elköteleződésről. Ezt látszik alátámasztani, hogy Carnap már az *Aufbau*ban is egy neutrális nyelvet kívánt kidolgozni a korban elterjedt episztemológiai iskolák számára, §§176-178. Vagyis, ahelyett, hogy egyetlen végső alapálláshoz kötötte volna az elképzeléseit, próbált javaslatokat tenni és toleránsan hozzáállni az alternatív elképzelésekhez.

²⁴ Ld. RICHARDSON 1998 és FRIEDMAN 1999. Természetesen előttük is többen felvetették a kantiánus olvasat lehetőségét – ezekről ld. az említett művek referenciáit.

²⁵ Természetesen a kantiánus vonal számos egyéb helyen is tetten érhető az *Aufbau*ban. Például vö. FRIEDMAN 1999, xv., „[a logikai empirizmus] központi újdonsága nem a radikális empirizmus egy új verziója, hanem az *a priori* tudás fogalmának új felfogása és annak szerepe az empirikus tudásban.”

²⁶ A *Der Raum*ról és Carnap térfelfogásáról ld. GRÜNBAUM 1963 és MORMANN 2007.

hanem olyan lényegi filozófiai hatásról, amely nélkül az *Aufbau* célkitűzései nem érthetők meg.

Említést kell tennünk még egy hatásról.²⁷ André W. Carus (2007) egy teljes könyvet szentelt annak az értelmezésnek, miszerint Carnap filozófiája, és az általa „[...] kidolgozott fogalmi rendszer továbbra is a legígéretesebb eszköz arra a célra, amire eredetileg tervezték a 20-as és kora 30-as évek Bécsi Körének némileg utópikus kontextusában: ez nyújtja továbbra is a legjobb alapot a *felvilágosodás* átfogó és belsőleg konzisztens *világnézete* számára.”²⁸ Carus amellettt érvel, hogy Carnap, és tágabban a Bécsi Kör munkássága plauzibilis módon értelmezhető a 18. századi felvilágosodás legsikeresebb és legátfogóbb huszadik századi folytatásaként. Noha Carus alapvető célja annak kimutatása, hogy a Carnap kései filozófiájában kulcsszerepet játszó *explikáció* fogalmán keresztül ragadható meg a felvilágosodás carnapi eszménye, annak bizonyos nyomait már az *Aufbau*-ban is felfedezhetjük annak társadalmi, kulturális és világnézeti konnotációiban (erre még a későbbiekben visszatérek).

II.2. Az *Aufbau* nem fundacionalista olvasata

Az *Aufbau* számos passzusa arra utal, hogy nem tekinthetjük egy klasszikus értelemben vett fundacionalista munkának. Noha Carnap – ahogy említettem – több alkalommal is Russell munkásságát jelöli meg az *Aufbau* egyik fő motivációjaként, valójában elhatárolódik Russell túlzottan is metafizikai jellegű *megalapozási* projektjétől (§176). Amennyiben a megalapozási projektet úgy értelmezzük, mint egy olyan *szubsztantív ontológiai tézist*, miszerint a létezőknek van egy olyan végső, fundamentális szintje (Russell esetében az érzet-adatok), amelyre a külvilág minden entitása *visszavezethető* (és ez által a külvilág komplex tárgyai nem lennének mások, mint a fundamentális létezőkből alkotott logikai konstrukciók), – nos, ez a tézis, ebben a formában nem szerepel az *Aufbau*-ban.

Carnap az ilyen jellegű metafizikai/ontológiai kérdéseket olyan kérdéseként kezelte, amelyek nem részei a *tudománynak* és a *tudományos filozófiának*, így az, hogy a világ ontológiai értelemben mikből és miképp épül fel, nem képezi részét az *Aufbau* projektjének sem.²⁹ Természetesen Carnap hosszú passzusokat szentel annak, hogy hogyan férünk hozzá a külvilághoz (§§170-178), azonban különbséget tesz *empirikus* és *metafizikai* valóság között (§§175-178). Míg az előbbi egy alapvetően tudományos kérdés, aminek a problémái tapasztalati úton eldönthetőek, és így annak fogalmi kerete beépíthető az *Aufbau* nyelvébe, addig a külvilágra vonatkozó metafizikai kérdések abból fakadnak, hogy az egyes filozófiai iskolák képviselői „*átlépi a megfelelő határokat*.”³⁰

Azonban a fundacionalista elképzeléseknek létezik egy *episztemológiai* olvasata is. Ebben az értelemben a világ megismerése során megismerő fakultásaink egyikét kiválasztjuk és alapvetőbbnek tekintjük a másikkal szemben Ebben az olvasatban az

²⁷ Az *Aufbau* további nem empirista gyökereit a II.2-3-4. részben tárgyalom.

²⁸ CARUS 2007, 8. Kiemelés tőlem.

²⁹ Az *Aufbau* még nem tartalmazza a metafizika ellen felhozott hírhedt verifikacionista érveket, amik CARNAP 1931-2/1972 alapját képezik. Azok csupán később, a *Scheinprobleme in der Philosophie*-ben jelennek meg (CARNAP 1928b), aminek az oka abban keresendő, hogy az *Aufbau* jelentős része 1926, vagyis Carnap Bécsbe érkezése előtt, míg a *Scheinprobleme* már a Bécsi Kör üléseinek hatása alatt íródott. A Kör ülésein ekkoriban ugyanis mondatról-mondatra olvasták Wittgenstein *Tractatus*-át, amit úgy értelmeztek, mint a metafizika verifikacionista kritikáját (ld. CARNAP 1963a, 24. skk.). Az *Aufbau* speciális metafizika-kritikájáról ld. FRIEDMAN 2007 és AMBRUS 2009.

³⁰ *Aufbau*, §178. Kiemelés az eredetiben. A metafizika ilyen jellegű koncepciója ismét meglehetősen kantiánus jegyeket mutat.

empirizmus az érzéki megismerést, míg a racionalizmus az intellektuális képességeinket részesíti előnyben, és azt tekinti fundamentálisnak a megismerés során.³¹

Az *Aufbau* rendszerének struktúrája azonban eltér a klasszikus fundacionalista elméletekétől. Egyetlen végső, fundamentális alap helyett, melyre az összes többi tudásunk szubsztantív módon ráépül, vagy abból megkonstruálható, Carnap egy úgynevezett *konstitúciós rendszer* (*Konstitutionssystem*) alapvetéseit dolgozta ki. Egy konstitúciós rendszer nem más, mint „a tárgyak vagy fogalmak episztemikus-logikai rendszere” (§1), vagyis a „tárgyak egy olyan lépésről-lépésre történő elrendezése, ahol a különböző szintek tárgyait az alacsonyabb rendű szintekből konstituáljuk (§2).” Noha Carnap tárgyak konstitúciójáról beszél, már a tárgyalás elején leszögezi, hogy a „tárgy” kifejezést (*Gegenstand*) a lehető legtágabb értelemben veszi, „vagyis a tárgyak közé nem csupán dolgokat sorolunk, hanem tulajdonságokat és osztályokat, relációkat, állapotokat és eseményeket, azt, ami aktuális, és azt is, ami nem (§1).” Hasonlóképp pár paragrafussal később (§5) Carnap arról beszél, hogy fogalom és tárgy között sem fog különbséget tenni, ugyanis

itt nem két koncepcióval van dolgunk, hanem csupán kétféle beszédmód értelmezéssel. Ekképp a konstitúcióelméletben néha konstituált tárgyakról, néha pedig konstituált fogalmakról fogunk beszélni anélkül, hogy különbséget tennénk köztük. Ez a két párhuzamos nyelv, ami a fogalmakról és ami a tárgyakról szól, miközben ugyanazt mondják, valójában a realizmus és az idealizmus nyelvei. [...] A konstitúcióelmélet egy neutrális nyelvet használ, és azt állítja, hogy a tárgyakat se nem 'létrehozuk', sem pedig 'megragadjuk', hanem *konstituáljuk*. Már a dolgok kezdeten hangsúlyozni szeretném, hogy a 'konstituálni' kifejezést mindig teljesen neutrális értelemben használjuk. A konstitúcióelmélet nézőpontjából a 'létrehozás' [erzeugen] és a 'megragadás' [erkennen] közti ellentét egy céltalan nyelvi vita.

Ezekből a passzusokból jól látszik, hogy Carnap nem annyira az ontológiai kérdésekben érdekelt, és amikor tárgyak konstitúciójáról beszél, akkor sem tárgyak logikai, vagy egyéb utakon történő megalkotásáról, *konstrukciójáról* van szó – mint például Russell esetében – hanem az ismereteink, *fogalmi tudásunk felépítéséről*.

Érdemes itt egy rövid kitérőt tennünk. Az *Aufbau* angolszász recepcióját meglehetősen meghatározta a mű első, Rolf A. George által készített angol fordítása. Már a mű címének angol verziója: *The Logical Structure of the World* is némileg pontatlan és már eleve elfedi az eredeti német cím szövevényes kulturális beágyazottságát, ugyanis a német „Aufbau” kifejezés rendkívül gazdag jelentésárnyalatokkal bír. Ahogy arra Peter Galison (1996) rámutatott, az első világháború végétől az ötvenes évekig több száz olyan folyóirat és monográfia jelent meg a német nyelvterületen, amelynek címében szerepelt az „Aufbau” kifejezés. Az „Aufbau” nem csupán felépítést, újjáépítést, rekonstruálást jelent, hanem „[...] a régi világ rendjének eltörlését és egy új világ felépítését.”³² Mindazok, akik a különböző „Aufbau-projektekhez” tartoztak, szakítani kívántak a múlttal, eddig példa nélkül álló 'építkezésre' törekedtek és mélységesen meg voltak győződve arról, hogy az „Aufbau” nem lehet pusztán a régi épület felújítása. „Nem csupán a politikai változások megszakítását kellett megtestesítenie – át kellett alakítania a kultúrát, az oktatást, az építészetet, és azt a gondolkodási módot, ami segít minket eligazodni a világban,”³³ ugyanis „[...] a világ struktúrája és a belső életünk szorosan kötődik egymáshoz: akár a kifejezések szótárának megváltoztatása is a gondolkodásmód megváltoztatásával járt.”³⁴

³¹ Ugyanezt a hibát rója fel Carnap a két irányzat képviselőinek is az *Aufbau* második kiadásának előszavában.

³² GALISON 1996, 18.

³³ U.o.

³⁴ GALISON 1996, 31.

Vagyis az „Aufbau” nem egyszerűen újjáépítést jelent, hanem a kultúra és a társadalom, illetve a rájuk vonatkozó gyakorlati és elméleti tudásunk teljes *reformját*, *átalakítását*, egy új kezdetet valamilyen korábbi sikertelenség, kilátástalanság, trauma, pusztítás után. A társadalom szempontjából ilyen fordulópontot jelentettek a világháborúk, míg a filozófia és tudomány felől nézve ezt jelentették a tizenkilencedik század végének és huszadik század elejének forradalmi felfedezései a fizikában. Az „Aufbau” azt juttatja kifejezésre, hogy, hogy a filozófia képtelen volt lépést tartani a legújabb tudományos eredményekkel.³⁵

George az *Aufbau* kulcsfogalmait a „konstitution” (konstitúció), illetve a „Konstitutionssystem” (konstitúciós rendszer) kifejezéseket a „construction” (konstrukció) és „constructional system” (konstrukciós rendszer) kifejezésekkel adta vissza, mintegy ezzel is ráerősítve Carnap-Russell párhuzamra.³⁶ Miközben Russell a külvilág és a tárgyak logikai konstrukciójáról, megalkotásáról beszél, Carnap a „konstrukció” német megfelelőjét – a „Konstruktion” kifejezést – csupán elvétve használja, és főképp nem saját rendszerének jellemzése során. George fordítása azért nem mondható szerencsésnek, mert túl közel hozza egymáshoz Carnap metafizikailag semleges és Russell metafizikailag elkötelezett projektjeit s ez által elfedi az *Aufbau* valódi kontextusát, azt a kulturális, társadalmi, politikai és legfőképp filozófiai hagyományt, amelyben az megszületett.

A „konstitúció”, „konstitúciós rendszer”, „konstitúcióelmélet” ugyanis kifejezetten azt sugallják, hogy Carnap erős szálakkal kötődik *Edmund Husserl* filozófiájához, amelyet a *kontinentális filozófia* egyik alapvető teljesítményének szokás tekinteni.³⁷ Ismeretes, hogy amikor Carnap 1919 és 1925 között – mielőtt Bécsbe ment volna – egy Freiburg melletti kisvárosban, Buchenbachban élt, többször is részt vett Husserl kurzusain (1924-25 nyári szemeszter), aki ebben az időszakban a freiburgi egyetemen tanított.³⁸ Carnap azonban korábban is, amikor a doktori disszertációján dolgozott, és – amikor a *Der Raumban* az intuitív tér fogalmát tárgyalta – jelentős mértékben épített Husserl tér-felfogására, és többször is olvasta Husserl megjelent munkáit (mint az *Ideen, Logikai vizsgálódások*).³⁹ Mindazonáltal Husserl a freiburgi időszak után is számottevő befolyással bírt Carnap gondolkodására; ez a hatás az *Aufbau* rendszerében is jól kitapintható.⁴⁰

Azt, hogy miben is áll Husserl hatása, a legkézenfekvőbb módon konstitúcióelmélete felől közelíthetjük meg, amelyet a megismerés *rétegzett elméletének* tekinthetünk.⁴¹ Ezen elmélet szerint többféle megismerő képességgel rendelkezünk, amelyek (1) olyan egyszerűbb és bonyolultabb szintekre oszlanak, ahol a bonyolultabbak szervesen épülnek az egyszerűbbekre és vissza is hatnak rájuk, illetve (2) ezek a képességek folyamatosan kommunikálnak és együttműködnek egymással annak érdekében, hogy egyik megismerő fakultásunk se lépjen túl a saját illetékességi területén és ne kerekedhessen a másik fölé.⁴² Husserl szerint „[...] az emberi megismerés egy olyan

³⁵ Galison az *Aufbau* angol fordítását, mint „structure” szintén az Amerikát a 60-as években jellemző kulturális és társadalmi hatásokkal magyarázza, vö. GALISON 1996, 40skk.

³⁶ A „konstitúció” kifejezés eredetéről és részletes elemzéséről ld. SOKOLOWSKI 1970, 214-218. Sokolowski Husserl esetében a fogalmat a neokantiánus Natorphoz köti, azonban Natorp Carnap is komoly hatással volt, számos művét olvasta, és az *Aufbauban* is sokat hivatkozik rá.

³⁷ Husserl és Carnap filozófiájának kapcsolatáról ld. MAYER 1991, ROY 2004, RYCKMAN 2007, ROSADO HADDOCK 2008.

³⁸ ROSADO HADDOCK 2008, 2. skk.

³⁹ Vö. SARKAR 2003.

⁴⁰ Amikor Carnap Husserlre hivatkozik az *Aufbauban*, akkor azt meglehetősen pozitív hangnemben teszi, ld. §§3, 64, 65, 124, 164.

⁴¹ A „rétegzett elmélet” kifejezést Zuh Deodáthtól vettem, ld. ZUH megjelenés előtt.

⁴² Ennek a koncepciónak a modernkori gyökerei legalább Kantig nyúlnak vissza, ld. híressé vált megfogalmazását: „Tartalom nélkül üres a gondolat, fogalom nélkül vak a szemlélet.” KANT 1787/2004,

ésszerű építmény, ahol az egyik réteg a másakra épül, és ez által egy alsóbb szintnek az eltávolítása az egész építményt destabilizálja.”⁴³

A hasonlóságok szembeötlőek, mindazonáltal Carnap esetében némileg másról van szó.⁴⁴ Husserltől (és Kanttól) eltérően Carnap nem annyira a megismerő *képességekről* beszél – azaz nem arról, hogy miképp ismerjük meg aktuálisan a világot – hanem a világról szerzett *tudásunkról*, pontosabban *fogalmi tudásunkról*.⁴⁵ Carnap a(z empirikus) tudás tárgyait négy alapvető típusra osztotta: autopszichológiai tárgyak (§§106-122), fizikai tárgyak (§§123-138), heteropszichológiai tárgyak (§§139-145) és szellemi tárgyak (§§150-152). A pszichológiai tárgyak mindig egy szubjektumhoz tartoznak (az autopszichológiai tárgyak esetében önmagunkhoz, a heteropszichológiai tárgyak pedig mindig egy másik szubjektumhoz) és a tudatosság különböző aktusait ölelik fel: észlelések, képzetek, érzések, gondolatok, akarati aktusok stb. (§18). A fizikai tárgyak alapvetően olyan fizikai testek, amik egy adott időben a tér egy adott pontját kitöltik, és hellyel, alakkal, mérettel, illetve pozícióval rendelkeznek (§18). A szellemi tárgyak alatt Carnap társadalmi csoportokat, intézményeket, művészeti alkotásokat, kulturális mozgalmakat stb. ért (§23, ezekre még később visszatérek). Mármint a carnapi konstitúcióelméletben ezek a tárgyszintek tudásunk különböző szintjeihez tartoznak, és annak ellenére, hogy ezek a különböző szintek a dolgok eltérő szféráját alkotják – ahol minden egyes szférának megvannak a sajátos törvényei, tulajdonságai –, mindegyik tárgyszint visszavezethető egy alapvető szintre.

A visszavezetés azonban nem ontológiai, hanem logikai: „egy tárgyat (vagy fogalmat) akkor mondunk *visszavezethetőnek* egy vagy több eltérő tárgyra, ha a róla szóló összes állítást átalakíthatjuk olyan állításokká, amik ezekről a további tárgyról szólnak.”⁴⁶ Vagyis az *Aufbau* esetében nem a megismerő fakultások összjátékáról, és az ezekből fakadó egyre bonyolultabb megismerő struktúrákról van szó, hanem a megismerés tárgyait kodifikáló állítások logikai levezethetőségéről és konstituálhatóságáról. A konstitúcióelmélet éppen arról szól, hogy az egyes (empirikus) állítások a tárgyak olyan konstitúciós szintjeit írják le, amelyek egyfajta „rétegzett rendet alkotnak” (§41). Vagyis a carnapi konstitúcióelmélet –ellentétben Husserl koncepciójával, amely a pre-predikatív szintre is kiterjed és magában foglalja a belső időtudatot, illetve a megismerés különböző formáit –, mindig a predikatív szintre, vagyis a nyelvben artikulált fogalmakra vonatkozik.

Az *Aufbau*ban található konstitúciós rendszer alapvető szintjét az autopszichológiai tárgyak alkotják (§§63-64). Carnap arra tesz kísérletet, hogy az ezen a szinten található tárgyról szóló állításokból vezesse le, konstituálja meg a magasabb szintű tárgyakhoz kapcsolódó fogalmakat. Mindazonáltal ezen a ponton mutatkozik meg igazán, hogy az *Aufbau* lényegileg különbözik azoktól a klasszikus reduktív empirista munkáktól, amelyek a tudás végső és biztos fundamentumát keresik. Carnap ugyanis azt állítja, hogy egy olyan konstitúciós rendszer is lehetséges – és legitim –, amelynek az alapvető szintjén nem az egyéni érzékelések alkotják, hanem a fizikai tárgyak (§59, §62). Valójában pusztán egyfajta pragmatikus döntés, hogy melyiket választjuk, a döntésünk attól függ, hogy mi a célunk: amennyiben a megismerés episztemikus sorrendjét kívánjuk követni, akkor az

106, A51/B75. Husserl esetében a konstitúcióelmületről ld. Husserl 1929/1969, §§13-16; 1930/2000, 82.skk; 1936/1998, §§2-4.

⁴³ Zuh, megjelenés előtt. A husserli konstitúcióelmületről ld. még Zuh 2013, 175-220.

⁴⁴ Carnap Husserlt is megemlíti az *Aufbau* konstitúcióelmületről történeti háttérben (§3), és noha számos hasonlóság felfedezhető a két elképzelés között, jelentős különbségekkel kell tudnunk elszámolni, ld. ROY 2004.

⁴⁵ Ebből fakadóan, mivel az *Aufbau* nem a világról szól, hanem a világról való tudásunkról, Carnap egy ponton megfelelőbbnek tartotta a *Der logische Aufbau der Erkenntnis* [*A tudás logikai felépítése*] címet. Vö. COFFA 1991, 231, 11. lj.

⁴⁶ *Aufbau*, §2.

autopszichológiai bázis élvez előnyt, ha pedig az empirikus tudományok igényeit tartjuk szem előtt, akkor a „[...] fizikai bázis a fogalmak egy megfelelőbb elrendezését teszi lehetővé” (§59).

Ez a fajta tolerancia a különböző alapokról építkező konstitúciós rendszerek iránt végigkísérte Carnap filozófiai karrierjét,⁴⁷ azaz Carnap nem egy meghatározott filozófiai álláspont mellett, hanem inkább egy módszertan, egyfajta attitűd mellett köteleződött el; ez az mentalitás, ami később a *tolerancia elvében* vált explicitté.⁴⁸ Ahogy Friedman (1999, 119) fogalmaz:

Carnap soha nem használja az *Aufbauban* a hagyományos [fundacionalista] episztemológia 'bizonyosság', 'igazolás', 'kétség' stb. szótárát. Sehol nem beszél arról, hogy az autopszichológiai tárgyakról való tudásunk biztosabb vagy rögzítettebb, mint a fizikai tárgyakról való tudásunk.

A korábbi transzcendentális kérdésre ("Hogyan lehetséges interszjektív tudományos ismeret?") tehát nem egy tipikus fundacionalista választ ad, inkább egy strukturalista javaslatot terjeszt elő (§66):

[...] noha a tapasztalat individuális folyamatainak *anyaga* teljesen eltérő, vagy helyesebben szólva tökéletesen lehetetlen összevetni őket, [...] bizonyos *strukturális tulajdonságok* analógok minden tapasztalati folyamat számára. Mármost, ha a tudomány objektív, akkor strukturális tulajdonságokat leíró mondatokra kell szorítkoznia.

Magától adódik tehát a következtetés: az *Aufbau* nem fundacionalista munka, passzusainak tekintélyes hányadát lényegesen adekvátabb értelmezni a husserli-konstitúcióelméleti hagyomány keretei közt.

II.3. Az *Aufbau* és a fenomenalizmus olvasatai

Az *Aufbau* kritikusaik többsége azt vetette Carnap szemére, hogy a mű egy redukcionista szemléletű, fenomenalista munka, és mint ilyen – az érzet-adat elméletekkel szemben felhozható ellenvetések miatt – eleve bukásra ítéltetett. Mivel Carnap az *Aufbauban* az autopszichológiai tárgyszíntet teszi meg bázisnak (ezáltal az individuumok privát érzéki tapasztalatából indul ki), meglehetősen nehéz lenne tagadni, hogy a művet a fenomenalista szemlélet uralja. Ebből a szempontból lényegében helytállóak a könyv recepciójában felemlített észrevételek. Mégis, akad egy fontos különbség, amely mellett nem mehetünk el szótlánul.

Az *Aufbauban* vázolt elképzelés nem egy *klasszikus* fenomenalista, érzet-adat elmélet. Ezek az elképzelések (a bevett nézet szerint Hume, Mach, Russell, Ayer) mind adottnak veszik a primitív és atomi érzékeléseket, érzet-adatokat (például színeket, formákat, hangokat), és ezekre vezetik vissza az összetettebb jelenségeket. A carnapi konstitúciós rendszerben azonban a tipikus érzet-adatok csupán egy meglehetősen kései, és összetett szinten jelennek meg.⁴⁹ Carnap kiindulópontját az úgynevezett „elementáris élménytapsztalatok” (*Elementarerlebnisse*), egyfajta összbenyomások, egyes elemek helyett a teljes alakzatok képezik (§67): „A modern pszichológiai kutatások egyre inkább megerősítik azt, hogy a különféle érzéki modalitásokban a teljes benyomás episztemikusan elsődleges, és az ún. individuális érzeteket pusztán absztrakció útján nyerjük.” Vagyis

⁴⁷ Vö. CARNAP 1963a, 17. sk. és 1963b.

⁴⁸ CARNAP 1934, §17.

⁴⁹ Erről a bonyolult folyamatról ld. FRIEDMAN 1999, 91.

Carnap, a legújabb *Gestalt-pszichológia* eredményei alapján⁵⁰ egy meglehetősen holista elképzelést védelmez, szemben az „atomizáló elképzelésekkel.”⁵¹

Ezek alapján úgy tűnik Friedman kérdése – nevezetesen, hogy ha Carnap a klasszikus fundacionalista-fenomenalista empirizmust kívánná igazolni, akkor miért fektet annyi időt és energiát az egyéni érzékelés konstitúciójára (1999, 92) – inkább retorikus.

II.4. Az *Aufbau* és a szellemi tárgyak

Az *Aufbau* számos olyan paragrafust tartalmaz, ami első ránézésre meglehetősen lehet, hiszen egyáltalán nem illik bele a korai analitikus filozófia problémahorizontjába. Ennek az egyik legékeesebb példája, amikor Carnap *szellemi tárgyokról* [geistige Gegenstände] és *értékelméléről* beszél (§§23-24, §§150-152). Márpedig Carnap határozottan állítja: „[...] a fizikai és pszichológiai tárgyakon túl a filozófia számára a tárgyak legfontosabb típusát a *szellemi* tárgyak jelentik a 'kulturális' 'történeti' és 'szociológiai' tárgyak értelmében.” (§23) Ezek közé sorolja a különféle szokásokat (mint például a kalapemelés §§24, 150), az államot (§151), az intézményeket (§151), a társadalmi csoportokat és szervezeteket (§151), a művészeti alkotásokat (§152).

A szellemi tárgyak a konstitúciós rendszer legmagasabb szintjét képezik, jóllehet megismerésük az alacsonyabb szintektől függ – a szellemi tárgyakat fizikai *manifesztációjukon* keresztül ismerjük meg (§24). Ezek a szellemi tárgyak *dokumentációi*: „A szellemi tárgyak *dokumentációinak* azokat a tartós fizikai tárgyakat nevezzük, amikben a szellemi élet [geistige Leben] úgymond kodifikálódik: termékek, műalkotások, a szellem dokumentumai (§24).”

A Carnapról, és általában a logikai empiristákról kialakult klisészerű képet tovább árnyalja, hogy a szellemi tárgyak mellett, a rétegzett elmélet egy újabb autonóm szintjeként egyfajta *értékelmélet* is helyet kap a carnapi rendszerben (§152): „Az esztétikai értékek kapcsán számításba kell vennünk *a(z esztétikai) gyönyör tapasztalatát* vagy a művészet élvezetéhez kapcsolódó egyéb attitűdöket, például a *művészi alkotás tapasztalatát*. A *különböző értéktípusok értéktapasztalatának egyedi természetét az értékek fenomenológiája vizsgálja.*” Carnap az etikai tapasztalatokat hozza példának, amelyek a kötelesség és a felelősség érzéséhez kötődnek. Hogy miben is áll az egyes értékek tapasztalatának karaktere és struktúrája – az értéket megjelenítő érzetek (*Wertgefühl*) alapján – azt a különböző fenomenológiai vizsgálódások feladata feltárni.

Miután ez a fenomenológiai vizsgálódás megtörtént, az eredmények beépíthetők lesznek a konstitúciós rendszerbe. Carnap nem is foglalkozik többet a kérdéssel, ugyanis az *Aufbau*ban csupán vázlatosan fejt ki a saját konstitúciós rendszerét, és ahogy egyre feljebb haladunk a konstitúciós szintek közt, úgy lesz egyre szellősebb a kifejtés. Ennek oka nem csupán a hely hiányában keresendő; Carnap eljárása szándékos. Mind az *Aufbau* előszavában, mind pedig önéletrajzában (1963a, 16.) arról beszél, hogy egy átfogó tudományos és konstitúciós rendszer megalkotása a *tudós közösség* dolga, ahol mindenkinek megvan a saját szerepe és kutatási területe, és ő csupán a saját részét végezte el:

Nem adhatjuk meg [a szellemi tárgyak] konstitúciójának explicit részleteit. Ennek oka, hogy a szellemi tárgyakra vonatkozó tudásunk pszichológiáját (vagy fenomenológiáját) még nem kutatták és írták le olyan szisztematikus módon, mint például az érzékelés pszichológiáját. Ezért csak néhány példával szolgálhatunk – vázlatosan jelezve, hogy azokat miképp lehet

⁵⁰ A Gestalt-pszichológia hatásáról ld. CARNAP 1963a, 16.

⁵¹ Ld. *Aufbau*, §76, §36, §71. A Gestalt-pszichológiának több jelentős képviselője is (Wolfgang Köhler és Kurt Lewin) Carnap közeli ismerőse volt a Reichenbach által vezetett Berlini Kör tagjaként.

általánosítani. Ezek a javaslatok azonban elégségesek lesznek, ugyanis itt csupán a szellemi tárgyaknak a pszichológiai tárgyakból való *konstitúciójának lehetőségével* foglalkozunk [...].⁵²

Mindazonáltal felmerül a kérdés: hogyan kerül be a szellemi tárgyak fogalma, illetve az értékelmélet az *Aufbauba*? Milyen forrásokra támaszkodott Carnap ezeknek a korabeli német filozófiában és társadalomtudományban rendszeresen tárgyalt koncepcióknak a saját elképzeléseibe történt beemelésekor? Ami az értékelméletet illeti, feltehetően Heinrich Rickert, a badeni neokantiánus filozófia egyik meghatározó alakjához kell fordulnunk. Rickert volt az, aki az értékelméletet egy nagyszabású projekt keretei közt kívánta kidolgozni, és aki amellet érvelt, hogy a különféle értékek nyújtják a kulcsot magához a világ megismeréséhez is, ez által pedig prioritást élveznek a természettudományok de-individualizáló módszertanához képest.⁵³ Ismeretes, hogy Rickert volt Carnap egyik tanára Freiburgban, így – Bauch és Natorp mellett – a neokantiánus tradícióban Rickert tette az egyik legnagyobb hatást Carnapra.

Ami a szellemi tárgyak fogalmát illeti, meglehetősen komplex helyzettel van dolgunk. Egyrészt Carnap érdeklődésére – igaz csak közvetve –, nagy hatással volt Wilhelm Dilthey felfogása a szellemtudományokról [*Geisteswissenschaften*],⁵⁴ illetve azok tárgyainak speciális empirista megismerhetőségéről. Damböck (2012) Dilthey-től származtatja azt az elképzelést, miszerint a *szellemi tárgyakhoz a posteriori*, azaz tapasztalati úton kell hozzáférnünk (szemben Kant és Hegel *a priori* alapokon nyugvó nézeteivel).⁵⁵ Carnap ezt a viszonyt a „manifesztáció” és a „dokumentáció” kifejezésekkel írja le. A különféle fizikai tárgyakra vonatkozó tudásunk az érzékszervi megismerés révén integrálódik az *Aufbau* rendszerébe, amennyiben pedig a szellemi tárgyak és társadalmi élet egyes mozzanatai megragadhatók a fizikai tárgyak közvetítésével, a szellemtudományok is megfelelő pozícióba kerülnek ahhoz, hogy a különböző irracionális élmény-konfigurációk, közösségi és egyéni élmény-komplexumok, vagyis a *világnézetek tárgyi-fizikai objektivációkon keresztül dokumentálhatóak* legyenek. Tehát a tárgyi-materiális objektivációknak dokumentumértéke van a szellemi-kulturális élményösszességekre nézve.

Mindez azt sugallja, hogy az *Aufbauba* a neokantiánus gondolkodók mellett Dilthey és a szellemtudományok is komoly hatást gyakoroltak Carnapra. Mi több, talán nagyobb súllyal esnek latba, mint a neokantiánusok! Ennek oka, hogy Dilthey szerint a szellemtudományoknak részét képezi például a pszichológiai is. Ez a lépés számos neokantiánus gondolkodó számára tarthatatlan volt, és emiatt, illetve mert a „Geist”, „geistige” kifejezések túlzottan is erős metafizikai és pszichologista konnotációval bírtak, Rickert a szellemtudományok ellenpólusaként bevezette a „Kulturwissenschaften”, azaz kultúrtudományok fogalmát. Érdekes módon Carnap az *Aufbauba*ban egyáltalán nem beszél kultúrtudományokról, sem pedig kulturális tárgyakról (ahogy az angol „cultural objects” fordítás sugallná), hanem konzekvensen szellemi tárgyakról [geistige Gegenständen] és

⁵² *Aufbau*, §231. Kiemelés az eredetiben.

⁵³ Végül Rickert rendszerként kifejtett értékelméletének pusztán az első része jelent meg, RICKERT 1921. Rickert és Carnap rendszerének, illetve értékelméletének részletes összehasonlítását nyújtja MORMANN 2006.

⁵⁴ Carnap egy levelében arról ír, hogy nem ismerte közvetlenül Dilthey munkásságát, azonban Hermann Nohl, Dilthey egyik tanítványa rendkívül nagy hatással volt rá a Jénai egyetemen, így közvetve Dilthey koncepciója is beszívargott a gondolkodásába. Carnap levelét GABRIEL 2004, 16-17. idézi. Ld. még CARNAP 1963a, 4.

⁵⁵ Damböck a tanulmányában részletes kifejtését adja Dilthey speciális empirizmusának és a Carnapra tett hatásának. Érdemes azt is megemlítenünk, hogy Dilthey egyik meghatározó munkája – „A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban”, DILTHEY 1910/1974 – szintén egy *Aufbau*: *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften*. GABRIEL 2004 szintén számos releváns elemzést tartalmaz Carnap jénai korszakáról, a romantikához és Dilthey gondolkodásához való viszonyáról.

szellemtudományokról [Geisteswissenschaften] értekeznek, ezzel pedig a Dilthey és neokantiánusok közt lezajlott vitában implicit módon Dilthey mellett tör pácát.⁵⁶

Ez az elképzelés Hermann Nohl mellett Hans Freyer munkásságára vezethető vissza.⁵⁷ Az biztosnak látszik, hogy Carnap meglehetősen sokáig baráti kapcsolatot ápolt Hans Freyerrel, a mára elfeledett német szociológussal, aki az 1923-as munkájában (FREYER 1923/1998) éppen arra tesz kísérletet, hogy a kultúrfilozófiát [Kulturphilosophie] a szellemi tárgyak empirikus világbeli dokumentumaik révén építse fel, ezzel megalapozva a szellemtudományokat.⁵⁸ Carnap és Freyer barátsága fiatal korukban kezdődött,⁵⁹ így gyakorlatilag végig kísérték egymás intellektuális fejlődését az 1930-as évekig, amikor is a barátságuk Freyer meglehetősen erőteljes nacionalista nézetei miatt megszakadt.

Freyer is jelen volt azon a találkozón 1923-ban Buchenbachban, ahol Carnap a készülő *Aufbau* felmerülő problémáit kívánta tisztázni. Carnap és Freyer kapcsolatáról sokat árul el az is, hogy maga Freyer az *Aufbau*-projekt párjaként tekintett saját könyvére, hiszen az a jelenkori filozófia és logika, amire Freyer utal a következő passzusban, az épp Carnap formálódó konstitúciós rendszere, és a relációk logikája, ami központi fontosságú Carnap munkáiban is (*Aufbau*, CARNAP 1929):

A kultúrfilozófiá és a filozófia közti kapcsolat valójában figyelemre méltóan kettős. Aki a kultúra filozófiájáról gondolkodik, annak a jelen filozófiai mozgalmát figyelembe véve kell meghatározni a munkáját. Egyrészt a kultúrfilozófia ma még csupán megelőlegezett [...] egy olyan logikával dolgozik, amit még mindig nem dolgoztak ki kellő részletességgel [...]. Másrészről azonban épp mindezekből kifolyólag remélhetjük, hogy az eredményeink messze túlmutatnak majd a saját problémáinkon és hogy a munkánk olyan erejű, amiből az egész filozófia táplálkozhat.⁶⁰

Emellett Freyer könyve (*Theorie des Objektiven Geistes - Eine Einleitung in die Kulturphilosophie*) rengeteg hasonlóságot és párhuzamot mutat Carnap *Aufbau*jával. Ezeket itt nincs lehetőség tárgyalni,⁶¹ így csupán megemlítek párat: Carnaphoz hasonlóan Freyer is egy kanti ihletésű transzcendentális kérdésemből indul ki, nevezetesen hogy „miképp lehetséges a szellemtudományok”.⁶² A válaszhoz Freyer egyrészt a strukturalizmust hívja segítségül és azt állítja, hogy a szellemi tárgyak megismerése során valójában két elme áll egymással szemben, és a megértés feltételét az elmék (transzcendentális) strukturájának azonossága teszi lehetővé. Mi több, szintén a kanti-husserli hagyományban mozogva, Freyer a tudás rétegzett elméletét dolgozza ki, amelyben komoly szerepet szán a tudásunk konstitúciójának.

⁵⁶ A „Geisteswissenschaften” és „Kulturwissenschaften” különbség filozófiai tétjéről lásd MAKREEL 2010.

⁵⁷ Továbbá ide sorolandó még a művészettörténész Franz Roh, a Neue Sachlichkeit nevű művészeti mozgalom egyik atyja, Walter Fränzel és Wilhelm Flitner, akik ismerve Dilthey munkásságát, mind hatást gyakorolhattak a korai Carnapra.

⁵⁸ Carnap egyik példája arról szól (§24), hogy a kalapunk megemlése egy adott kontextusban a tiszteletünk kifejezése, ez által pedig egy bizonyos társadalmi gyakorlat (egy szellemi tárgy) fizikai úton megismerhető dokumentuma. Maga a példa egyébként Freyertől származik (FREYER 1923/1998, 55, 66.) és Carnap több alkalommal is meglehetősen elismerően hivatkozik Freyer munkájára az *Aufbau*-ban (§§12, 19, 56).

⁵⁹ Mindketten részt vettek az első világháború előtt az úgynevezett *Jugendbewegung*-ban (ami egyfajta német ifjúsági mozgalom volt), egészen pontosan annak Eugen Diederichs által vezetett jénai csoportosulásában, a *Serakreis*-ban.

⁶⁰ FREYER 1923/1998, 14. Ld. még u.o. 10. Erre a pontra Thomas Mormann hívta fel a figyelmet egy levelezés során.

⁶¹ Erről lásd TUBOLY kézirat.

⁶² FREYER 1923/1928, 1, 5.

A listát még folytathatnánk, azonban az biztosnak látszik, hogy Freyer szintén Dilthey hatása nyomán (szemben Hegellel) a szellemtudományok tárgyainak empirikus megismerhetőségét vizsgálta és szót sem ejt például a neokantiánusok kultúrtudományairól. Mindazonáltal a pusztán hasonlóságon túl, Franz Roh és Wilhelm Flitner levelezéséből (1920, július) azt is tudjuk, hogy a 20-as évek elején Carnap és Freyer közös projektet terveztek:

Rendkívül sajnálatos, hogy az a rég várt program, amit C.[arnap] próbált összeegyeztetni FREYERREL végül nem valósult meg. A három nagyobb téma körül melyikhez kellene most fordulnunk? A politikához? Az etikához? A tudományok rendszeréhez? Freyer egy levelében említette, hogy az etikát és a tudományok értékét kellene méltányolnunk.⁶³

A húszas évek további fejleményeit pedig ez alapján úgy is értelmezhetjük, minthogy Freyer saját hozzájárulása a projekthez a *Theorie*, míg Carnap vállalása és munkájának eredménye pedig az *Aufbau* volt, melyek a neokantiánus gyökereken túl rendkívül erőteljesen Dilthey és a szellemtudományok felé terelik a Carnap-kutatás legújabb irányvonalát.

III. Összegzés

A Carnapról kialakított általános kép szerint az *Aufbau* a kontinensen formálódó analitikus mozgalom egy jellegzetes, és egyben – reduktív empirizmusa miatt – e korai korszak minden gyermekbetegségét magán viselő műve. Jó indokaink vannak azonban a bevett nézet felülvizsgálatra. Tanulmányomban először az *Aufbau* szokásos értelmezésének három alapvető jellegzetességét mutattam be: az empirizmust, a fundacionalizmust, és a fenomenalizmust. Ezt követően az egyes alfejezetekben lépésről-lépésre kimutattam, hogy ez a jellemzés többnyire egyoldalú, helyenként hiányos (ugyanis nem számol alapvető kulturális és filozófiai hatásokkal), bizonyos pontokon pedig teljességgel tarthatatlan.

Írásom elsődleges célja az volt, hogy bemutassam: ahhoz, hogy az *Aufbau* pozicionálni tudjuk a 20-as végének európai filozófiájában, értékelni tudjuk filozófiatörténeti jelentőségét, gondolatainak árnyaltságát, tekintetbe kell vennünk Carnap viszonyát olyan tipikusan nem-analitikus, kontinentális filozófiai irányzatokhoz is, mint a (neo)kantianizmus, a fenomenológia, a felvilágosodás, sőt, a romantika gondolatvilága.⁶⁴ Végül az utolsó fejezetben egy lehetséges – még fel nem derített – kutatási irányt vázoltam, amely Carnap viszonyát firtatja Dilthey szellemtudomány gondolkodásához, Rickert értékelméletéhez, illetve Freyer kultúrfilozófiájához.

Végül egy megjegyzés. Írásom egyik fontos korolláriuma, hogy – amennyiben az analitikus filozófia és a kontinentális áramlatok összefüggéseinek mélyebb megértésére törekszünk, – akkor ehhez – analitikus oldalról – Carnap *Aufbauja* megfelelő kiindulópontot kínál, hiszen ennek az analitikusként elkönyvelt filozófiai műnek a gyökerei jóval mélyebbre nyúlnak a kontinentális talapzatba, mint ahogy ezt a mű megjelenése óta eltelt közel egy évszázadban szokás volt feltételezni.

⁶³ Idézi PRIEM – GLASER 2002, 171.

⁶⁴ Carnapnak a romantikához való viszonyáról lásd GABRIAL 2004 és CARUS 2007.

Irodalomjegyzék

- AMBRUS 2009 = Ambrus Gergely: Carnap korai metafizika-kritikája. *Magyar Filozófiai Szemle* 2009, 3-4. sz. 605-629.
- AYER 1936/1952 = Ayer, Alfred Jules, *Language, Truth and Logic*. Második kiadás. Dover Publications, Inc. New York.
- CARNAP 1928 = Carnap, Rudolf, *Der logische Aufbau der Welt*. Berlin-Schlachtensee: Weltkreis Verlag.
- CARNAP 1928b = Carnap, Rudolf, *Scheinprobleme in der Philosophie: Das Fremdpsychische und der Realismusstreit*. Berlin-Schlachtensee: Weltkreis-Verlag.
- CARNAP 1931-3/1972 = Carnap, Rudolf, A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül. In: Altrichter Ferenc (szerk.): *A Bécsi Kör filozófiája*. Gondolat, Budapest. 61-92.
- CARNAP 1934 = Carnap, Rudolf, *Logische Syntax der Sprache*. Vienna: Springer.
- CARNAP 1936-7/1972 = Carnap, Rudolf, Ellenőrizhetőség és jelentés. In: Altrichter Ferenc (szerk.) *A Bécsi Kör filozófiája*. Gondolat, Budapest. 377-504.
- CARNAP 1963a = Carnap, Rudolf, Intellectual Autobiography. In: Schilpp, Paul Arthur (szerk.): *The Philosophy of Rudolf Carnap*. LaSalle, Open Court. 3-84.
- CARNAP 1963b = Carnap, Rudolf, „Nelson Goodman On *Der logische Aufbau der Welt*.” In: Schilpp, Paul Arthur (szerk.): *The Philosophy of Rudolf Carnap*. La Salle, Open Court, 944-947.
- CARNAP ET AL. 1929/1991 = Carnap, Rudolf – Hahn, Hahn – Neurath, Otto, Tudományos világfelfogás. A Bécsi Kör. In: Kocsondi András (szerk.): *Pozitivisták tudományfilozófiák*. Szeged, 161-174.
- CARUS 2007 = Carus, André W., 2007. *Carnap and Twentieth-Century Thought: Explication as Enlightenment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- COFFA 1991 = Coffa, J. Alberto, *The Semantic Tradition from Kant to Carnap: To the Vienna Station*, Cambridge University Press. 1991.
- CREATH 1990 = Creath, Richard (szerk.): *Dear Carnap, Dear Van: The Quine-Carnap Correspondence and Related Work*. Berkeley: University of California Press.
- DAMBÖCK 2012 = Damböck, Christian, Rudolf Carnap and Wilhelm Dilthey: 'German' Empiricism in the *Aufbau*. In: Creath, Richard (szerk.) *Rudolf Carnap and the Legacy of Logical Empiricism*. Springer, Dordrecht. 67-88.
- DILTHEY 1910/1974 = Dilthey, Wilhelm, A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban (részletek). In: uő: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Gondolat, Budapest. 495-542.
- FRANK 1949 = Frank, Philipp, *Modern Science and its Philosophy*. Cambridge, MA: Harvard University Press. 1949.
- FREYER 1923/1998 = Freyer, Hans *Theory of Objective Mind. An Introduction to the Philosophy of Culture*. Ohio University Press.
- FRIEDMAN 1999 = Friedman, Michael, *Reconsidering Logical Positivism*. Cambridge University Press.
- FRIEDMAN 2007 = Friedman, Michael, The *Aufbau* and the rejection of metaphysics. In: Friedman, Michael – Creath, Richard (szerk.): *The Cambridge Companion to Carnap*. Cambridge University Press. 129-152.
- GABRIEL 2004 = Gabriel, Gottfried, Introduction: Carnap Brought Home. In: Awodey, Steve. – Klein, Carsten (szerk.): *Carnap Brought Home – The View from Jena*. La Salle, Open Court. 3-23.
- GALISON 1996 = Galison, Peter, Constructing Modernism: The Cultural Location of *Aufbau*. In: Giere, Ronald N. – Richardson, Alan W. (szerk.): *Origins of Logical Empiricism*. University of Minnesota Press. 17-44.

- GOODMAN 1963 = Goodman, Nelson, The Significance of *Der logische Aufbau der Welt*. In: Schilpp, Paul Arthur (szerk.) *The Philosophy of Rudolf Carnap*. LaSalle, Open Court. 545-558.
- GRÜNBAUM 1963 = Grünbaum, Adolf, Carnap's View on the Foundations of Geometry. In: Schilpp, Paul Arthur (szerk.) *The Philosophy of Rudolf Carnap*. LaSalle, Open Court. 599-684.
- HUSSERL 1929/1969 = Husserl, Edmund, *Formal and Transcendental Logic*. The Hague: Nijhoff.
- HUSSERL 1930/2000 = Husserl, Edmund, *Karteziánus elmékedések – Bevezetés a fenomenológiába*. Atlantisz, Budapest.
- HUSSERL 1936/1998 = Husserl, Edmund, *Az európai tudományok válsága*. 1-2. kötet. Atlantisz, Budapest.
- KANT 1787/2004 = Kant, Immanuel *A tiszta ész kritikája*. Atlantisz, Budapest.
- KRAFT 1969/1991 = Kraft, Victor, *A Bécsi Kör – A neopozitivizmus eredete* (részletek). In: Kocsondi András (szerk.): *Pozitivist tudományfilozófiák*. Szeged, 175-207.
- MAAKREEL 2010 = Maakreel, Rudolf, Wilhelm Dilthey and the Neo-Kantians. On the Conceptual Distinction between Geisteswissenschaften and Kulturwissenschaften. In: Maakreel, Rudolf – Luft, Sebastian (szerk.): *Neo-Kantianism in Contemporary Philosophy*. Bloomington: Indiana University. 253-271.
- MAYER 1991 = Mayer, V. E., Die Konstruktion der Erfahrungswelt: Carnap und Husserl. In: Spohn, W. (szerk.): *Erkenntnis Orientated: A Centennial Volume for Rudolf Carnap and Hans Reichenbach*. Springer, 1991. 287-303.
- MORMANN 2006 = Mormann, Thomas, Werte bei Carnap. *Zeitschrift für philosophische Forschung*, 2006. 62/2. sz. 169-189.
- MORMANN 2007 = Mormann, Thomas, Geometrical leitmotifs in Carnap's early philosophy. In: Friedman, M. – Creath, R. (szerk.): *The Cambridge Companion to Carnap*. Cambridge University Press. 43-64.
- PASSMORE 1967 = Passmore, John, Logical Positivism. In: Edwards, P. (szerk.): *The Encyclopedia of Philosophy* (5. kötet). New York: Macmillan, 52-57.
- PRIEM – GLASER 2002 = Priem, Karin – Glaser, Edith, "Hochverehrter Herr Professor!" – 'Sehr geehrter Herr Kollege!' Rekonstruktion von Erziehungswissenschaft durch Biographik am Beispiel der Korrespondenzen Eduard Sprangers und Wilhelm Flitners." *Zeitschrift für Erziehungswissenschaft* 1: 163-178.
- QUINE 1951/1999 = Quine, Willard v. Orman, Az empirizmus két dogmája. In: Forrai Gábor – Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Áron. 131-151.
- QUINE 1969/1999 = Quine, Willard v. Orman, Naturalizált ismeretelmélet. In: Forrai Gábor – Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia*. Budapest, Áron Kiadó. 369-382.
- RICHARDSON 1998 = Richardson, Alan *Carnap's Construction of the World – The Aufbau and the Emergence of Logical Empiricism*. Cambirdge University Press.
- ROSADO HADDOCK 2008 = Rosado Haddock, G. E. *The Young Carnap's Unknown Master – Husserl's Influence on Der Raum and Der Logische Aufbau der Welt*. Aldershot, Ashgate.
- RICKERT 1921 = Rickert, Heinrich, *System der Philosophie*. Tübingen.
- ROY 2004 = Roy, Jean-Michel, Carnap's Husserlian Reading of the *Aufbau*. In: Awodey, Steve – Klein, Carsten. (szerk.): *Carnap Brought Home – The View from Jena*. La Salle, Open Court, 41-62.
- RUSSELL 1914/2009 = Russell, Bertrand, *Our Knowledge of the External World*. Routledge, London and New York.

- RUSSELL 1914/1976 = Russell, Bertrand, Az érzéki adatok viszonya a fizikához. In: uő: *Miszticizmus és logika*. Magyar Helikon Kiadó. 235-290.
- RYCKMAN 2007 = Ryckman, Thomas, Carnap and Husserl. In: Friedman, Michael – Creath, Richard (szerk.): *The Cambridge Companion to Carnap*. Cambridge University Press. 81-105.
- SARKAR 2003 = Sarkar, Sahotra, Husserl's Role in Carnap's *Der Raum*. In: Bonk, T. (szerk.): *Language, Truth and Knowledge – Contributions to the Philosophy of Rudolf Carnap*. Springer, 2003. 179-190.
- SOKOLOWSKI 1970 = Sokolowski, Robert, *The Formation of Husserl's Concept of Constitution*. The Hague: Nijhoff.
- TUBOLY kézirat = Tuboly Ádám Tamás, The Constitution of 'Mental Objects' in the *Aufbau*. Kézirat.
- ZUH 2013 = Zuh Deodáth, *A kontinentális filozófia kezdete – Esettanulmány a korai Edmund Husserlről*. Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár.
- ZUH kézirat = Zuh Deodáth, Arnold Hauser and the multilayer theory of knowledge. *Studies in East European Thought*. Megjelenés előtt.

Tuboly Ádám Tamás, doktorandusz hallgató
Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Filozófiatörténet Tanszék, Filozófia
Doktori Iskola
7624, Magyarország, Pécs, Ifjúság útja 6.
tubolyadamtam@gmail.com

A morális szerencse paradoxona

Véber Virág

Pannon Egyetem, Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar
Veszprém
2014

BEVEZETÉS

A hétkönapjainkban számos olyan helyzettel kell szembenéznünk, melyekben fontos szerepet játszik a szerencse, mint a cselekvési hatókörünkön kívül álló tényező. Nézzünk egy példát! Van két részeg sofőrünk: mindketten ittasan ülnek a volán mögé, és gépjárművükkel véletlenül a hazaút során felhajtanak a járdára: ugyanazt a cselekedetet hajtják végre, azonban az egyiküknek szerencséje van, minden gond nélkül hazaér, míg a másik autós esetében éppen van valaki a járdán. A szerencsétlen sofőr elüti a járdán sétáló gyalogost, aki azonnal meghal. Akarva-akaratlanul morális megítélés tárgyává tesszük a balszerencsés sofőrt, hiszen elgázolt egy embert. A probléma a következő: miért ítéljük meg különbözőképpen a két sofőrt, ha mindketten ugyanúgy cselekedtek, csak az egyiknek – rajta kívül álló okok miatt – más lett tettének következménye?

Ez lenne a morális szerencse jelensége, ami olyan erkölcsi válságot teremt a mindennapjainkban, ami mellett nem mehetünk el kérdések és válaszok nélkül. Tanulmányom alapvető célkitűzése, hogy bemutassam, a morális szerencse létező morálfilozófiai probléma, a probléma forrása pedig az a feloldhatatlannak tűnő paradoxon, amely két alapvető meggyőződésünk inkonzisztenciájából fakad. A két, egymásnak ellentmondó meggyőződésünket az alábbi módon lehetne meghatározni:

1. A morális megítélésünk függ a szerencsétől, amely olyan tényezőkön alapul, amelyek kívül esnek az ellenőrzésünkön.
2. Csak annyiban vagyunk morálisan megítélhetőek, amennyiben a megítélésünk olyan tényezőktől függ, amelyek az ellenőrzésünk alatt állnak.

A második állítást Dana K. Nelkin az ellenőrzés elvének (Control Principle)¹ nevezi. Az ellenőrzés elve azt mondja ki, hogy morálisan csak akkor vagyunk értékelhetők, ha az, amiért értékelnek minket, az ellenőrzésünk alatt áll. Ez az elv azonban nem teljesül, amikor morális megítélés tárgyává tesszük a fenti példából a balszerencsés sofőrt.

Dolgozatomban először különböző meghatározásokat mutatok be a morális szerencsére, hangsúlyozva ezzel a probléma paradoxon jellegét. Ezt követően bemutatom Thomas Nagel megoldási javaslatát, illetve kísérletet teszek egy saját feloldási mód kidolgozására. Legvégül pedig két másik lehetséges megközelítési módot prezentálok a morális szerencse problémájához.

¹ Nelkin, Dana K.: "Moral Luck", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2013 Edition), Edward N. Zalta (ed.), <http://plato.stanford.edu/archives/win2013/entries/moral-luck/> Utolsó letöltés: 2014. május 21., 17:54

A MORÁLIS SZERENCSE MEGHATÁROZÁSAI

1. Thomas Nagel

A morális szerencse meghatározására a mai napig születnek kísérletek, melyek különböző szempontok alapján közelítik meg ezt a kérdést. Nézzük először Thomas Nagelét: „[a]mikor a személy cselekvése olyan tényezőktől függ, amelyek felett nincs befolyása, ám a személyt – a kérdéses cselekvés tekintetében – továbbra is morális megítélés tárgyának tekintjük, ezt morális szerencsének hívjuk.”² Ha megvizsgáljuk ezt a mondatot, kiszűrhető a morális szerencse két alapvető alkotóeleme: a hatókörön belüli, és a hatókörön kívül tényezők. Az elsőhöz tartozik mindaz, ami az ágens befolyásától függ, míg külsők azok a tényezők, melyekre az ágensnek nincs befolyása. A cselekvő egyén, az ágens tulajdonképpen mindkét világ polgára: egyszerre hatókörön belüli, hiszen döntési helyzetben lévő, aktív lényről van szó, másrészt hatókörön kívüli, amennyiben nem cselekvő, hanem passzív, szituációkba vetett. Nagel meghatározásának az az erőssége, hogy magában foglalja a probléma két ellenpólusát.

Vegyük sorra, Nagel milyen szerencsetípusokon keresztül világít rá a morális szerencse jelenségére; ezek mind azt hivatottak alátámasztani, hogy a morális megítélésünk függ a szerencsétől; ezért pedig olyan dolgokért is értékelnek minket morálisan, ami az ellenőrzésünkön kívül esik.

Az első az alkati szerencse³ jelensége: nem döntés kérdése az, hogy milyen ember vagy, milyen diszpozíciókkal és képességekkel rendelkezel, ezeket a tulajdonságainkat genetikai adottságaink, illetve a környezeti hatások határozzák meg. Mennyiben függ például az egyén akaratától, hogy fél a víztől? A víztől való félelem nem az egyén akaratának, döntésének következménye, hanem sokkal inkább a szerencsés-balszerencsés természet kérdése.

A második szerencsetípus a körülményeket illető szerencse:⁴ meghatározott helyzetekbe kell kerülnünk, hogy felszínre kerüljenek bizonyos tulajdonságaink; és természetesen az, hogy milyen döntést hozunk, szintén függ a körülményektől. Nézzünk egy példát! Ahhoz, hogy kiderüljön: a cselekvő bátor, olyan helyzetbe kell kerülnie, ahol bátran viselkedhet. Ezt a nézetet képviseli Norvin Richards, aki szerint a dolgokat legfőképpen a hatókörünkön kívüli tényezők határozzák meg. Egy veszélyes helyzetben az ember viselkedhet gyáván vagy hősiezen, de ha nem áll elő olyan helyzet, ahol ez megmutatkozhat, akkor esélye sincs arra, hogy hősie vagy gyáva legyen – hiszen ezek a diszpozíciók szituációhoz kötöttek. Az embereket az alapján ítéljük meg, amit tesznek, nem pedig az alapján, amit tehettek volna, ha mások lettek volna a körülmények. Egy koncentrációs táborban szolgálatot teljesítő tiszt békés életet élhetett volna, ha a náci nem kerülnek hatalomra Németországban. Vagy azt az embert, aki békés életet élt Ausztráliában, valamelyik koncentrációs táborba vezényelhették volna szolgálatot teljesíteni, ha üzleti okok miatt nem hagyja el Németországot időben. Mindezek alapján nem nehéz levonni azt a következtetést, hogy az ágens morális megítélése függ a szituációtól.⁵

A harmadik típus a cselekvés hatásait illető szerencse:⁶ erre hozza Nagel példaként a bevezetésben említett gondatlan sofőr esetét. Ha valaki ittasan vezet, és felhajt a gépjárművével a járdára, viszont senki sincs ott, akkor szerencséje volt. Viszont ha éppen

² Nagel 2013, 360

³ I.m. 362

⁴ u.o.

⁵ Richards 1993, 168

⁶ Nagel 2013, 362

egy gyalogos sétál ott, akit elüt és az illető meghal, akkor „a sofőrt jogosan hibáztathatnánk a haláláért, és valószínűleg emberölésért vádat emelnének ellene”.⁷ Vagyis tulajdonképpen ugyanazt a tettet hajtja végre mindkét esetben, azonban rajta kívül álló okok miatt más lesz a cselekedet végkimenetele.

A negyedik s egyben utolsó típus az oksági hatásokkal összefüggő szerencse,⁸ amit úgy határozhatnánk meg, hogy amikor az egyén döntést hoz, akkor döntését tőle független külső tényezők (amik felett nincs befolyása) hatására hozza meg, egy végtelen oksági láncolat részeként. Nagel azonban meglehetősen keveset mond erről a típusról (illetve azok is, akik Nagel után írtak erről), így a továbbiakban Andrew Latus az *Internet Encyclopedia of Philosophy*⁹ oldalán megjelent cikkére támaszkodom. Az oksági hatásokkal összefüggő szerencse típusának problémája tulajdonképpen az, ami a szabad akaratról és a determinizmusról folytatott diskurzusokban is előkerül; Nagel feltehetően csak jelezni akarta a morális szerencséről folytatott vita és a szabad akarat kontra determinizmus vita közötti kapcsolatot.¹⁰

Nyilvánvaló tehát, hogy az, amit teszünk, és amiért morálisan megítélnék minket, sokféle módon függhet olyan tényezőktől, amik a cselekvési hatókörünkön kívül esnek. Nagel megfogalmazásában: “[m]indaz, amit teszünk, és amit mások morálisan megítélnék, részben külső tényezőktől függ. [...] Cselekvésünknek a rendelkezésünkre álló választási lehetőségek is korlátot szabnak, és e választási lehetőségeket szintén nagy mértékben olyan tényezők határozzák meg, amelyek felett nincs befolyásunk.”¹¹

2. Anthony Kenny

Anthony Kenny, kortárs brit filozófus az alábbi kérdéssel közelíti a problémát *Aristotle on the perfect life* című művében: “Hogyan függhet egy morális ügy a szerencsétől?”¹² Kenny szerint adódnak olyan helyzetek, amelyekben úgy ítélnék meg minket, hogy közben ki vagyunk szolgáltatva a szerencse különböző fajtáinak. Ez a felosztás meglehetősen hasonló Nagel módszeréhez, viszont fontos kiemelni, hogy Kenny ennek alapjául Arisztotelész műveit választotta.¹³

A szerencsének három fajtáját különbözteti meg: „A konstitutív szerencse az egyén morális létének kezdetétől jelen van, mivel vagy jónak vagy rossznak született és nevelkedett; a helyzeti szerencse szerint a problémák bizonyos fajtáival és a körülményekkel kell az egyénnek megküzdenie, ez lehet nehéz, vagy könnyű; és a végrehajtó szerencse szerint az ember dolgai vagy sikeresen vagy sikertelenül végződnek.”¹⁴ Arisztotelész a szerencséről vallott felfogása, és az egyes mai moralisták felfogása között azonban lényeges különbség van. Míg Arisztotelész érdeklődése az erkölcsi jó szerencse felé irányul, addig több modern moralista figyelmének központjában az erkölcsi rossz, a balszerencse áll. Arisztotelész arra a kérdésre keresi a választ, hogy az

⁷ I. m. 363-364.

⁸ u.o.

⁹ Latus, Andrew: Moral Luck. In: Internet Encyclopedia of Philosophy. <http://www.iep.utm.edu/moralluc/> Utolsó letöltés: 2014. 06. 02.

¹⁰ Tekintettel arra, hogy a szabad akarat kontra determinizmus kérdése metafizikai probléma, jelen dolgozat pedig etikai jellegű értekezés, így ezzel a típussal csupán eme rövid ismertetés erejéig foglalkoztam abból a célból, hogy Nagel típusait a teljesség igényével rekonstruálhassam.

¹¹ Nagel 2013, 359-360

¹² „How can a moral matter (...) depend on luck?” Kenny 2002, 76

¹³ Eudemoszi etika, Nagy etika, Nikomakhoszi etika

¹⁴ „There is the constitutive luck, of being the kind of person one is at the beginning of one’s moral life, well or ill born and bred; there is the situational luck of the kinds of problems and circumstances one has to face, difficult or easy, and there is the executive luck of how one’s projects turn out, successfully or unsuccessfully.” Kenny 2002, 76

ember hogyan juthat el a szerencse révén a kiválóságához, a jóléthez és a boldogsághoz, azaz erkölcsi kiválóság elérésének mikéntjét kutatja. A modern gondolkodók viszont inkább a bűnt, a bűnözést helyezik vizsgálódásaik fókuszpontjába. Kenny a zsidó-keresztény tradíció megjelenésében látja a különbség okát: „Ennek az lehet az oka, hogy zsidó-keresztény hatás alatt élünk, amely szerint a morál lényege az isteni törvénynek való engedelmeskedés, s bűn ennek bármely módon történő megsértése.”¹⁵

3. David Enoch – Andrei Marmor

David Enoch és Andrei Marmor szerzőpáros *The Case Against Moral Luck* című írásban így határozzák meg a morális szerencsét: „Amikor rájövünk, hogy egy személy jellemének vagy magatartásának jelentős aspektusa bizonyos tényezők miatt kívül esik az egyén hatókörén, és mi ennek ellenére továbbra is úgy kezeljük az adott karaktert, annak viselkedését, mint morális értékelés tárgya, akkor kénytelenek vagyunk elismerni, hogy a szerencse konstitutív szerepet játszik a morális értékeléseink során.”¹⁶ Vizsgáljuk meg közelebbről ezt a koncepciót: míg Nagel az egyént helyezi a meghatározása centrumába, addig az Enoch-Marmor szerzőpáros vizsgálódásának fókuszpontjába az egyén magatartása és jelleme kerül. Ez utóbbi pedig tartalmaz olyan elemeket, amelyek az egyéntől függetlenek lehetnek, abban az értelemben, hogy a hatókörén kívül esnek. Mennyiben függ például az egyén akaratótól, hogy hirtelenharagú? A hirtelenharagúság nem az egyén akarátának, döntésének következménye, hanem sokkal inkább a szerencsés-balszerencsés természetének kérdése. Az emberi karakter tulajdonságai – a morális tulajdonságok is – természetből fakadóan hajlam jellegűk („*dispositional*”)¹⁷, amelyek nem akarati döntéstől függenek, hanem hatókörön kívüliek. Ugyanakkor szükségszerűen az emberhez tartoznak: éppen a hajlamaink, jellemvonásaink tesznek minket azzá, akik vagyunk.¹⁸ Nicholas Rescher szerint az emberek – mint cselekvő lények (ágensek) – morális státusza ezen belső dimenzió kérdése, amit a hajlamok alkotnak.¹⁹ Nagel hasonlóan gondolkozik: a hajlamok, jellemvonások kérdését a konstitutív szerencse jelenségéhez kapcsolja. Az ember viselkedését tulajdonképpen a hajlamok, képességek készlete („*set*”) határozza meg, s ezt a készletet a konstitutív szerencse alkotja.²⁰

Ezt a nézőpontot erősíti továbbá Margaret Urban Walker azon állítása is, mely szerint „reménytelenül tisztátalan” („*hopelessly impure*”) ágensek vagyunk; számtalan, tőlünk független, de bennünket meghatározó dolog tartozik hozzánk: a tér-idő oksági világa és időbeni történetünk.²¹ Ez a szemlélet arisztotelianus elemeket tartalmaz: „(...) ha valaki azért szerencsés vagy balszerencsés, mert ilyen és ilyen ember, annak nem a

¹⁵ “This may be because we live still under the influence of the Judaeo-Christian concept that the the essence of morality is obedience to a divine law, any violation of which is sinful.” Kenny 2002, 77

A szerencse mint balszerencse problémájához lásd még: Arneson, Richard J.: Luck and Equality. *Aristotelian Society Supplementary*, 2003. Volume 75. 73-90.

¹⁶ „(...) where we realize that a significant aspect of a person’s character or conduct is due to factors beyond that person’s control, and we nevertheless continue to treat the relevant character trait or conduct as an object of moral assessment, then we are forced to acknowledge that luck plays a constitutive role in our moral evaluations.” Enoch; Marmor 2003, 2

¹⁷ V.ö.: „Character traits - moral ones included - are dispositional in nature (...)” Rescher 1993, 153

¹⁸ V.ö.: „For it is just exactly those dispositions, character traits, and inclinations that constitute these individuals as the people they are.” Rescher 1993, 155

¹⁹ V.ö.: „The moral status of people as agents is a matter of the interior dimension (their intentions and inclinations).” Rescher 1993, 156

²⁰ Nagel 2013, 362

²¹ V.ö.: „But we are human agents and as such are hopelessly „impure” in Williams’s sense – agents of, rather than outside, the world of space, time and causality; agents whose histories and actions belong to it.” Walker 1993, 238-239

véletlen, hanem a természet az oka, ő tehát nem véletlenül szerencsés, hanem szerencsés természetű.”²² A természet külső tényezőként van jelen, mint a hatókörünkön kívül lévő dolog, amire nincs befolyásunk.

A PARADOXON

„Az etika számára nem idegenek a paradoxonok.”²³ – véli Kelly Sorensen, aki a *The Paradox of Moral Worth* című munkájában foglalkozik a morál különböző szegmenseivel. Fogalmazhatunk úgy, hogy a morális szerencse esete akkor áll fenn, ha a cselekvőt morális ítélet alanyának tekintjük, annak ellenére, hogy cselekedetének következményei rajta kívül álló tényezőktől is függenek.²⁴

A morális szerencsében az alábbi két állításnak kellene egyszerre igaznak lennie:

1. A morális megítélésünk függ a szerencsétől, amely olyan tényezőkön alapul, amelyek kívül esnek az ellenőrzésünkön.
2. Csak annyiban vagyunk morálisan megítélhetőek, amennyiben a megítélésünk olyan tényezőktől függ, amelyek az ellenőrzésünk alatt állnak.

Az első állítás az erkölcsi értékelhetőség feltételévé teszi, hogy az, amiért felelősségre vonnak minket, az a hatókörünkön belül kell legyen. Azt gondoljuk, erkölcsileg nem a sors kegyelmében vagyunk.²⁵ A második szerint viszont akkor is értékeljük a tettet, ha annak körülményei, a hatókörünkön kívül eső tényezők is befolyásolták azt.

Nagel felismerte a morális szerencse paradoxon jellegét: „[a]ki úgy gondolja, hogy a morális szerencse paradox fogalom, nem követ el – erkölcsfilozófiai vagy logikai – hibát, hanem kénytelen-kelletlen azzal a jelenséggel szembesül, hogy a morális megítélés előzetesen rögzített, s intuitíve helyesnek gondolt feltételei veszélybe sodorják a morális ítélezés lehetőségét.”²⁶ Ez a gondolat rávilágít arra a tényre, hogy a morális ítélet feltételei a két fentebb leírt koncepcióban különbözőek, s ezek egyidejű teljesülése lehetetlen, aláássák az ítélezés gyakorlatát. A morális szerencse jelenségének elismerése tulajdonképpen az erkölcsi felelősség fogalmát veszélyezteti.²⁷

Nagel végül is nem fogadja el, hogy az egyik ember kevésbé vétkes, mert befolyásolták a körülmények. Az indok egyszerű: minden körülmény, amennyiben a szituáció morálisnak nevezhető, irányítás alatt tartható. Vagyis ha a szituáció olyan körülményeket tartalmaz, amik nem tarthatók az irányításunk alatt, akkor maga a szituáció megszűnik morálisnak lenni. A nézet Kantra vezethető vissza: vélhetően úgy tartotta, hogy a jó vagy rossz szerencse nem befolyásolhatja a személy erkölcsi megítélését és tetteit, sem önmaga morális értékelését.²⁸ Jól látható, hogy Kant kizárja a szerencse befolyásoló erejét a morális ítélethozatalkor, hiszen kimondja, hogy nem befolyásolhatja a személy morális

²² Arisztotelész 1975, 1247a, 131

²³ “Ethics is no stranger to such paradoxes.” Sorensen 2004, 465

²⁴ V.ö. „Moral luck occurs when an agent can be correctly treated as an object of moral judgment, despite the fact that a significant aspect of what he is assessed for depends on factors beyond his control.” <http://plato.stanford.edu/entries/moral-luck/> Utolsó letöltés: 2014. február 21., 1:02

²⁵ V.ö.: „(...) we think we are not morally at the mercy of fate (...)” Thomson 1993, 203

²⁶ Nagel 2013, 361

²⁷ V.ö.: „(...) recognition of this phenomenon imperils the received conception of moral responsibility (...)” Zimmerman 1993, 217

²⁸ Nagel 2013, 360

megítélését és tetteit. A kanti szemléletmódban a moralitás az ész birtokában („*domain of reason*”) van, amely egy jól elkülöníthető terület a külvilági eshetőségektől.²⁹

A kanti gondolatot viszi tovább Margaret Urban Walker nézete, aki szerint a szerencse okozta körülmények, vagyis a hatókörünkön kívül eső tényezők nem lehetnek sem erkölcsi értékelés tárgyai, sem annak meghatározói³⁰, vagyis az emberek morálisan nem ítéltethetők meg a hatókörükön kívül eső tényezők miatt.

Ez a kantiánus szemléletmód mindazonáltal szembeállítható a David Enoch és Andrei Marmor szerzőpáros gondolataival, akik szerint az ember jelleme tartalmaz hatókörön kívüli elemeket, valamint Nicholas Rescher azon érvével, mely szerint a morális státusz egy úgynevezett belső dimenzió kérdése, amit hajlamok alkotnak, és amelyek szintén hatókörön kívüliek; továbbá Margaret Urban Walker meghatározásával, mely szerint az ágens „reménytelenül tisztátalan”.³¹

Az eddigiek alapján elmondhatjuk, hogy a kantiánus szemléletmód ellentétben áll a probléma arisztotelianus felfogásával: mondhatni az arisztotelianus „tiszátalan” ágenssel szemben a kantiánus ágens éppenhogy „tisztá”, azaz mentes minden hatókörön kívüli tényezőtől, úgymint a hajlamok, képességek, temperamentum. A tiszta ágens szabad a külső tértől, az időtől, és az oksági viszonyoktól.³² Ahogyan Walker fogalmaz: „A tiszta ágensek a függetlenség modelljei.”³³

Erre a koncepcióra reflektál Judith Andre is: „Az erkölcs az élet azon szférájában van, ahol nem számítanak a körülmények, mindannyian értékesek vagyunk. Sőt, az erkölcsi érték a legmagasabb mind közül, s így egyfajta végső igazság a világon (...).”³⁴ Ezzel a mondattal kizárja, hogy a körülmények, mint hatókörön kívüli tényezők hatással lennének a moralitásra – mert amennyiben számítanak, a szituáció már nem morális.

MEGOLDÁSI KÍSÉRLETEK

1. Thomas Nagel

Nagel úgy gondolta, hogy a problémának nincs megoldása: azzal ugyanis, hogy az ellenőrzésünkön kívül eső tényezőkre koncentrálunk, lépcsőről lépésre eltüntetjük a cselekvő személyt, s így az „fokozatosan felszívódik a puszta események rendjében.”³⁵ Tulajdonképpen a cselekvések lesznek csupán események: ahogyan fokozatosan számba vesszük, hogy melyek azok a tényezők, amelyek meghatározzák a személy cselekedetét, jellemét, döntését, az is világossá válik egy idő után, hogy a cselekvések események, az emberek pedig pusztán dolgok. Legvégül pedig nem marad cselekvő egyén; csupán események egymásutánja.

²⁹ V.ö.: “Kant suggested that moral reasoning expresses and embodies freedom because morality exists in the domain of reason, and through reason a domain can be created separate from worldly causation and contingency.” Bagchi 2011, 1884

³⁰ Az alábbi mondatból vontam le ezt a következtetést: „(...) factors due to luck are no proper object of moral assessment and no proper determinant of it, either.” Walker 1993, 236

³¹ Lásd: David Enoch – Andrei Marmor című fejezet

³² V.ö.: „This view is epitomized by Kant’s conception of the moral agent as noumenally free, so outside space, time, and causality entirely.” Walker 1993, 244

³³ „Pure agency is a model of independence.” Walker 1993, 246

³⁴ „Morality is the sphere of life in which, no matter what our circumstances, each of us can become worthy. Moreover, moral worth is the highest worth of all, and so there is a kind of ultimate justice in the world (...).” Andre 1983, 202

³⁵ Nagel 2013, 372

2. Feloldási javaslatom

A probléma megoldását abban látom, hogy a dolgozat elején meghatározott két alapvető meggyőződésünk közül el kell vetni az egyiket; mégpedig azt, amit Dana K. Nelkin az ellenőrzés elvének nevez. Ugyanis, ha ragaszkodunk az ellenőrzés elvéhez, akkor lehetetlen a morális értékelés, mert nem tarthatóak az ellenőrzésünk alatt azok a tényezők, amelyekről az értékelésünk függ. Ugyanis – ahogy azt az első állításban is láthatjuk – a morális megítélésünk során a külső tényezők is fontos szerepet kapnak, melyek nem tartoznak az ellenőrzésünk alá. Ha az ellenőrzés elve igaz lenne, nem beszélhetnénk morális szerencséről: mert a probléma éppen az, hogy olyan dolgokért értékelnek minket morálisan, amelyekről nem tehetünk. Az ellenőrzés elvének feladásával azt állítanánk, hogy nem csupán olyan dolgokért értékelnek minket morálisan, amelyek az ellenőrzésünk alatt állnak. Ez elsőre nagyon radikális kijelentésnek tűnik, azonban közelebbről megvizsgálva megoldást jelentene a problémára: álláspontom szerint a az ágensektől elvárható, hogy ésszerűen gondolkodó személyekként („*reasonable person*”) cselekedjenek, s tudják, hogy tettük milyen következményekkel jár.³⁶ Például ha valaki ittasan vezet, akkor számolnia kell azzal a következménnyel, hogy lelép elég egy gyalogos, vagy ha felhajt a járdára, akkor lehet, hogy éppen sétálni fog ott valaki. Ezzel a megoldással tulajdonképpen azt is állítjuk, hogy azt, aki az adott esetben nem gondolkodik ésszerűen – hiszen azt mondtuk, hogy elvárható, hogy ésszerűen gondolkozzon –, továbbra is morális megítélés tárgyaként kezeljük. Ha ezt elfogadjuk, akkor tulajdonképpen tudomásul vettük, hogy morális megítéléskor figyelembe vehetőek az ellenőrzésünkön kívül eső tényezők is.

KITEKINTÉS

A morális szerencse problémájához három módon viszonyulhatunk: (1) a morális szerencse mint morálfilozófiai probléma létezésének tagadása; (2) a morális szerencse elfogadása; (3) inkoherens elfogadni, vagy tagadni a morális szerencse típusainak létezését. Mivel dolgozatomban a (2) megközelítés mellett foglaltam állást, ebben a részben kísérletet teszek arra, hogy megmutassam, a másik két megközelítés miért nem elfogadható.

1. A morális szerencse mint morálfilozófiai probléma létezésének tagadása

Darren Domszky³⁷ egyszerűen tagadja, hogy a morális megítélhetőség függ a szerencsétől. Azáltal, hogy ha hiszünk a morális szerencsében, és fenn akarjuk tartani az ellenőrzés elvét, gazemberek („*scoundrels*”) leszünk: érzéketlenné („*callous*”) válunk azáltal, hogy a szerencsére hivatkozunk, mint felmentő tényezőre. Domszky szerint pszichológiai oka van annak, hogy ragaszkodunk a morális szerencséhez: hajlamosak vagyunk azt gondolni – önző módon –, hogy a szerencse mellénk szegődik; ahogy a szerencsejátékosok is azt gondolják, hogy „én leszek az az egy, akinek sikerül.” Továbbra is ragaszkodunk ahhoz, hogy a szerencse morális szempontból irreleváns, de hirtelen a másik oldalon találjuk magunkat: elkezdjük hibáztatni azokat, akik szerencsétlenül jártak.

Úgy gondolja, a megoldás egyszerű: azok a filozófusok, akik elutasítják a morális szerencse létezését, jó ajtón kopogtatnak, csak nem találták meg a kulcsot a zárhoz. Domszky szerint a szerencse nem szolgál elégséges magyarázattal ahhoz, hogy szerepet

³⁶ Sher 2013, 207

³⁷ Domszky 2004

játsszon a morális megítélésben.³⁸ „A helyes kulcs a problémához az, hogy egyáltalán nincs kulcs. Egyszerűen felismerjük, hogy nincs is ajtó.”³⁹ Tulajdonképpen ezzel a probléma létezését vonja kétségbe: azzal érvel, hogy soha nem támasztották alá megfelelő indokok a morális szerencse létezésének elfogadását, valójában senkinek sem kedvez („*that in fact favors no one*”) ez az elmélet.

Domsky álláspontjával szemben az az ellenvetés vethető fel, hogy a morális szerencse problémájának tagadásával nem adott választ arra, hogy mi történik ezekben az esetekben. Úgy gondolom, a morális szerencse problémája sokkal nagyobb, és szélesebb körben érint mindenkit, mint ahogyan azt Domsky bemutatja. A pszichológiai magyarázat pedig egyenesen egy másik tudományterületre csalja az olvasót.

2. Inkohereus elfogadni, vagy tagadni a morális szerencse típusainak létezését

Ezen megközelítés szerint egyszerűen inkohereus elfogadni vagy tagadni a morális szerencse különböző típusait, azon belül az alkati szerencsét. Akik emellett köteleződtek el, azt állítják, hogy értelmetlen szerencséről beszélni annak tekintetében, hogy milyenek vagyunk, milyen hajlamokkal, karaktertulajdonságokkal rendelkezünk, csak abban az esetben hivatkozhatunk a szerencsére, ha valamilyen esemény történik velünk.⁴⁰ Az elmélet követői a szerencse fogalmát olyan értelemben használják, mint a véletlenül történt („*by accident*”), nem tervezett („*unplanned*”), váratlan („*unexpected*”) vagy a szokásostól eltérő („*out of the ordinary*”).⁴¹

Úgy gondolom, az elmélet követői túlságosan szűk értelemben kezelik a szerencse fogalmát: azt állítom, hogy a morális szerencse eseteiben a szerencse mint az ellenőrzésünkön kívül eső tényező van jelen. Ebből a fogalmi félreértésből fakadóan véleményem szerint eme megközelítés hívei egy másik diskurzusban vesznek részt: egyszerűen félreértik a problémát, és nem arra próbálnak megoldást találni, hogy hogyan oldhatnánk fel az intuíciónk inkonzisztenciáját. Az alkati szerencse tagadásából pedig azt a következtetést vonhatjuk le, hogy egy önteremtő („*self-creator*”) lényként képzelik el az embert⁴², ami – valljuk be – meglehetősen radikális kijelentés: Galen Strawson szerint az önteremtés lehetetlen, mert az ember a semmiből nem tudja magát létrehozni – kell valami alap ahhoz, hogy önmagát formálja, az emberi karakter tulajdonságait nem tudjuk tudatosan létrehozni, mert függetlenek tőlünk.⁴³

ÖSSZEGLÉS

Dolgozatomban számos példát bemutatam arra vonatkozóan, hogy mennyi minden függ az életünkben a szerencsétől: köztük a morális megítélésünk is. Nagel és Kenny különböző szerencsetípusain keresztül levezetve átfogó képet kaptunk arról, hogy a szerencse áthatja az életünket. Alapvető célkitűzésem volt, hogy bemutassam, a morális szerencse jelensége létező filozófiai probléma. Nagel szerint a probléma megoldhatatlan, mert a külső tényezők, a szerencse befolyása által fokozatosan eltűnik a cselekvő egyén, s megszűnnek a morálisan értékelhető cselekedetek is. Ennél járhatóbb útnak tekintem az

³⁸ u.o. 445-462.

³⁹ „The correct key is actually no key at all. It is the realization, simply, that there is no door.” I. m. 447. – saját fordításom

⁴⁰ Dana K. Nelkin: Moral Luck. In: Stanford Encyclopedia of Philosophy 2013. április 11. <http://plato.stanford.edu/entries/moral-luck>

⁴¹ Rescher 1993, 145

⁴² Dana K. Nelkin: Moral Luck. In: Stanford Encyclopedia of Philosophy 2013. április 11. <http://plato.stanford.edu/entries/moral-luck>

⁴³ Strawson 2011

általam javasolt megoldási módot: az ellenőrzés elvének feladásával csupán a morális megítélés feltételei válnának szigorúbbá, az ágensektől, mint ésszerűen gondolkodó személyektől elvárható lenne, hogy tisztában vannak tetteik lehetséges következményeivel, s így morális megítélés tárgyaként kezelhetjük őket. Ha ezt hajlandók vagyunk elfogadni, akkor tulajdonképpen tudomásul vettük, hogy morális megítéléskor figyelembe vehetőek az ellenőrzésünkön kívül eső tényezők is.

Az ellenőrzés elvének feladásával nem állítom azt, hogy tökéletes megoldást találtunk a morális szerencse paradoxonára, ez a javaslat még további vizsgálódásokat igényel, melynek kidolgozása kutatásom következő mérföldköve.

BIBLIOGRÁFIA

- Andre, Judith: *Nagel, Williams, and Moral Luck*. Analysis. Vol. 43. No. 4., Oxford. 1983.
- Arisztotelész: Eudemoszi etika, Nagy etika. Budapest, Gondolat Kiadó, 1975. Ford.: Steiger Kornél
- Bagchi, Aditi: *Managing Moral Risk: The Case of Contract*. Columbia Law Review. Vol. 111, No. 8., New York, 2011.
- Dana K. Nelkin: Moral Luck. In: Stanford Encyclopedia of Philosophy 2013. április 11. <http://plato.stanford.edu/entries/moral-luck>
- Domsky, Darren: *There Is No Door: Finally Solving the Problem of Moral Luck*. The Journal of Philosophy 101. Columbia University, New York. 2004.
- Enoch, David; Marmor, Andrei: *The Case Against Moral Luck*. USC Public Policy Research Paper Series, University of Southern California Law School, Los Angeles, 2003.
- Kenny, Anthony: *Aristotle on the perfect life*. Clarendon Press, Oxford, 2002
- Latus, Andrew: Moral Luck. In: Internet Encyclopedia of Philosophy. <http://www.iep.utm.edu/moralluc/>
- Nagel, Thomas: Morális szerencse. Ford.: Bárány Tibor In: Réz Anna (szerk.): *Vétek és választások. A felelősség elméletei*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2013.
- Rescher, Nicholas: Moral Luck. In: Statman, Daniel: *Moral Luck*. State University of New York Press, Albany. 1993.
- Richards, Norvin: Luck and Desert. In: Statman, Daniel: *Moral Luck*. State University of New York Press, Albany. 1993.
- Sher, George: Befolyás nélkül. Ford.: Bárány Tibor In: Réz Anna (szerk.): *Vétek és választások. A felelősség elméletei*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2013.
- Strawson, Galen (1998, 2011). Free will. In E. Craig (Ed.), Routledge Encyclopedia of Philosophy. London: Routledge. Retrieved November 25, 2014, from <http://www.rep.routledge.com/article/V014SECT4>
- Sorensen, Kelly: *The Paradox of Moral Worth*. The Journal of Philosophy. Volume CI, Number 9., 2004.
- Thomson, J. J.: Morality and Bad Luck. In: Statman, Daniel: *Moral Luck*. State University of New York Press, Albany. 1993.
- Walker, Margaret Urban: The Virtues of Impure Agency. In: Statman, Daniel: *Moral Luck*. State University of New York Press, Albany. 1993.
- Zimmerman, Michael J.: Luck and Moral Responsibility. In: Statman, Daniel: *Moral Luck*. State University of New York Press, Albany, 1993.

A női ipariskolák szerepe a 19-20. század fordulójának magyar oktatási rendszerében

Vörös Katalin

PTE „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola
Pécs

Absztrakt

A dualizmus kora a gyors gazdasági növekedés, a kulturális fejlődés és a polgárosodás kiemelkedő időszaka. Az ipar fejlődése, a tömeges városba áramlás a nők helyzetét is megváltoztatta a 19. század vége felé, a nőkre új szerepek vártak. A létrejövő új szakképző intézmények a kiépülő modern iskoláztatás fontos elemeit képezték, melyek egyszerre kívánták a hagyományos női szerepekre és az új kihívásokra is felkészíteni az ott tanuló lányokat.

A szakképzés és a szakiskolák történetének vizsgálata ugyan nem tartozik a történeti és neveléstörténeti kutatások fő áramlatába, de az idők során több olyan könyv, illetve tanulmány is napvilágot látott, amelyek ha nem is minden esetben kielégítő módon, de foglalkoznak a kérdés bizonyos aspektusaival (Orosz Lajos, Győriványi Sándor, Nagy Péter Tibor, Fericsán Kálmán stb. munkái). A nők iparoktatása azonban eddig sem a neveléstörténeti, sem a gender szempontú munkáknak nem került a fókuszába; pedig a női iparoktatás történetének feltárása a modernizálódó társadalom, az átalakuló női szerepek és az emancipációs folyamatok megértéséhez érdekes új adalékokat adhat.

A tanulmány a 19. század második felében létrejövő női ipari szakképzést vizsgálja, különös tekintettel a női ipariskolákra. Jelen kutatás alapvetően történeti forráselemzésen alapul. Az Országos Iparoktatási Főigazgatóság, a Statisztikai Évkönyvek adatai, korabeli sajtóanyagok, illetve a női ipariskolai évkönyvek vizsgálatán keresztül képet kapunk arról, hogyan képzeltek el több, mint 100 évvel ezelőtt a női ipari szakképzését. Milyen nehézségekkel kellett megküzdeniük az iskoláknak? Milyen ismeretanyagot sajátíthattak el a diákok? Milyen szerepet töltött be az adott iskolatípus a magyar oktatási rendszerben?

Kulcsszavak: *női ipariskola, 19. század neveléstörténete, szakoktatás*

Abstract

The time of the Austro-Hungarian Monarchy was the period of the expeditious economic growth, the development of the culture and the modern society. The industrial development and the urbanization made a change in the women's status at the late of the 19th century, new roles were in store for the women. The developing industrial schools were part of new school system, the industrial school for women wanted to prepare the trainees among other things for these new roles.

The authors dealing with the issue of vocational education (Lajos Orosz, Sándor Győriványi, Tibor Péter Nagy, Kálmán Fericsán etc.) did not study the industrial school for women. The history of the industrial school for women is the blind spot of the history of education, in this regard this study would like to fill this gap. There were really few wage-earner women who was qualified weaver or underclothes maker, nonetheless the women

industrial education meant a slice of the modern world. Because of that the study of these schools is reasonable from many point of view.

My essay studies the women vocational education at the turn of the 19-20th century especially the industrial school for women. The base of the research are archival resources (Hungarian National Archive) the documents of The Main Council of Vocational Education, Statistical year-books, school reports and the contemporary media. With the help of these we can have a vivid picture about the judgement of the industrial school for women more than 100 years ago. What kind of difficulties did the institute have? What was the role of the school in the education system of town?

Keywords: *industrial schools for women, history of education of the 19th century, vocational education*

I. Bevezetés

A hazai szakképzés és a szakiskolák történetének vizsgálata nem tartozik a történeti kutatások fő áramlatába, de az idők során több olyan könyv, illetve tanulmány látott napvilágot, amelyek foglalkoznak a kérdés bizonyos aspektusaival (Orosz Lajos, Győriványi Sándor, Szűcs Pál, Nagy Péter Tibor, Fericsán Kálmán stb. munkái). A nők iparoktatása ezen belül a női ipariskolák azonban, eddig a neveléstörténeti munkák egyik vakfoltjának tekinthetők. Nagyné Szegvári Katalin 1969-es könyvfejezetét leszámítva nem találunk releváns feldolgozását az adott témának. Jelen tanulmány a női szakoktatás egy szeletét jelentő iskolatípus történetéhez kíván kiindulópontot adni, illetve röviden bemutatni a női ipariskolák szerepét a dualizmus kori magyar oktatási rendszerben.

Ahhoz, hogy a női ipariskolát, mint a 19. század második felében kialakuló iskoláztatási formát értelmezzünk, két alapvető befolyásoló tényező mellett nem mehetünk el: a korszakban lezajló iparosodással együtt járó gazdasági folyamatok, illetve a nők (megítélésben és művelődési lehetőségeiben, egyszóval) helyzetében történt markáns változások mellett. A 19. század második felében ugyanis a tudomány és a technológiai újítások hatására kibontakozó modernizálódó gazdaság és az új termelési folyamatok, valamint a népesedési, urbanizációs, valamint filozófiai tényezők a nők számára új lehetőségeket kínáltak és új kihívásokat intéztek feléjük. Az ekkor kialakuló modern oktatási rendszer, a kor művelődési igényeit tükrözve, már a nők számára is egyre több utat kínált. Az intézményesülő női iparoktatás területén bekövetkezett minőségi és mennyiségbeli változások kontextualizálásához elkerülhetetlenek e tendenciák figyelembevétele.

Jelen kutatás történeti forráselemzésen alapul, szintetizálva a témában született fontosabb hazai szerzők (Kéri Katalin, Kereszty Orsolya, Pukánszky Béla stb.) műveinek eredményeit is. Az Országos Iparoktatási Főigazgatóság, a Statisztikai Évkönyvek adatai, korabeli sajtóanyagok (Magyar Iparoktatás, Győri Közlöny stb.), illetve a női ipariskolai évkönyvek vizsgálatán keresztül kerül bemutatásra a női ipari szakképzés. A kutatás külön nehézségé adta, hogy a Magyar Országos Levéltár 1900 utáni iparoktatásra vonatkozó iratai megsemmisültek.

II. Intézményesülő női oktatás

A nőnevelés előtérbe kerülését a felvilágosodás eszmerendszeréhez kapcsolhatjuk, így már 19. század előtt is sok szó esett a lányok oktatásáról és annak szükségességéről. A nevelésükről vallott elvek az évtizedek során csak nehezen változtak. Számos politikus, író, filozófus és pedagógus¹ foglalkozott már 1868 előtt is a nők nevelésének kérdésével. Értekezéseikben fontos szerephez jutott, hogy az egyre változó világban hogyan, milyen módon és mértékben kell tágabb teret nyitni a lányok művelődésének, illetve mire is kell felkészíteni őket a megváltozott gazdasági és társadalmi körülmények között. A magasabb társadalmi státuszú nemesi raggal bíró lányok oktatásán túl mind intenzívebb igény formálódott a tehetősebb polgárlányok és a szegény városi lakosság leánygyermekének a nevelésére is.² A nőnevelés fejlesztését, annak tartalmi gazdagítást és időbeli kiterjesztését szorgalmazó szerzők véleménye nem volt egységes sem Magyarországon, sem külföldön. Többségük „a női nemhez illő” tantárgyak oktatását tartotta szükségesnek.³ A nők művelődéséről értekezők közül kevesen gondolták, hogy magasabb stúdiumokat is meg kellene nyitni a lányok számára, a férfiakéval egyenlő iskoláztatás lehetősége pedig sokáig szinte teljesen elképzelhetetlennek tűnt.

A lányok népiskolai oktatása a 18. század végén a fiúkéval megegyező keretek között zajlott. A koedukáció ekkor még nem tudatos pedagógiai törekvés része volt, hanem többnyire a tanteremhiány eredménye. Az 1806-ban kiadott második Ratio Educationis néven ismert királyi rendelet lesz az, amely már nyomatékosan ajánlja a lányok külön iskolában való oktatását. Az elkülönítést nemcsak nemek szerint tekintették szükségesnek, hanem társadalmi hovatartozás szerint is külön iskolatípusokat kívántak felállítani a parasztnak, a polgároknak, a köznemeseknek és külön az arisztokrácia gyermekei számára. A nők neveléséről vallott elvekhez hasonlóan, az iskolarendszerű nőnevelés fejlődése is rendkívül lassan haladt, jelentős változás a 19. század második felére tehető.⁴

Az 1868. évi népoktatási törvény fontos mérföldkő az iskolarendszerű leánynevelés történetében. A törvény értelmében fiúknak és lányoknak egységesen előírta a kötelező elemi népoktatást 12, illetve ismétlő iskola látogatását 15 éves korig. A tanítás anyaga nemek szerint nem különült el az iskoláztatás ezen fokán, csupán az ismétlő iskolánál vált el határozottan. A fiúk és a lányok külön termekben történő oktatásának szükségessége azonban már itt, az oktatás legalsó szintjén is megjelent.⁵ A törvény a leánynevelést több területen kibővítette: „*Oly falvak és városok községei, melyek kebelökben legalább 5000 lakost számlálnak, kötelesek felsőbb népiskolákat, vagy ha anyagi erejük engedi, polgári iskolákat állítani s tartani fenn*”⁶ Az 1868-ban létrehozott polgári iskola a korszakban nagy népszerűségnek örvendett, különösen a lányok számára, hiszen sokáig legfőbb továbbtanulási lehetőségük színterének számított.⁷ A 1868:38. tc. rendelkezett a tanító- és tanítónőképző intézetekről is, melyek ugyancsak középfokú oktatási lehetőséget jelentettek. A tanítóképzőknél is találkozunk nemcsak a nemek elkülönített képzésével, hanem a tananyag szintjén történő különbségtétellel is. A tanítónőképzők népszerűségét mutatja, hogy 1868-ban még csak 101 lány járt az adott típusú intézménybe, addig 1878-

¹ Többek között Eötvös József, Kossuth Lajos, Veres Pálné Beniczky Hermin stb.

² KÉRI 2008. 96-97.

³ PUKÁNSZKY 2006. 111.

⁴ KÉRI 2008., PUKÁNSZKY 2006.

⁵ Az 1868:38. tc. megalkotta a felső népiskolát (heti néhányórás tanítással a tovább nem tanulók számára), amely a fiúk számára 3, míg a lányok számára csupán 2 éves volt. A különbségeket a tananyag szintjén is tetten érhetjük.

⁶ 1868:38. tc. 59. §

⁷ A törvény szintén különbséget tesz fiúk és lányok polgári iskolai oktatásában, hiszen míg a lányoknak 4, addig a fiúknak 6 éves képzést irányzott elő. (1868:38. 68. §)

ban már 1220-ra, 1893-ban 1324-re, 1900-ban 3252-re, 1915-ben 5286-ra emelkedett a számuk.⁸

A magasabb műveltség elsajátítására 1875-ben nyílt lehetősége a lányoknak, a felsőbb leányiskolákban, amely azonban továbbtanulásra nem jogosította az ott végzett növendékeket. Ez az iskolatípus elsősorban az úri középosztály lánygyermekének humánműveltségét gazdagította, alapvetően továbbra is a klasszikus női szerepekre készítette fel őket. A nőnevelés újabb mérföldkövét az 1895-ös év jelentette, amittől kezdve a nők magán érettségit tehettek az ország valamennyi fiúk számára szervezett középiskolában és az egyetem bizonyos fakultációira is beiratkozhattak már. 1896-ban pedig a mind intenzívebben jelentkező társadalmi igények nyomására megnyitotta kaput az első leánygimnázium.

1. Női szakoktatás

Az első iskola, melyben nők az iparúzéshez szükséges ismereteket elsajátíthatták 18. század végén alakult hazánkban (ez az 1788-ban megnyíló alapfokú fonó-szövő iskola Pesten). Ugyancsak ennek az időszaknak az eredménye a pesti női varró iskola megalapítása is.⁹ A női szakoktatásnak egyik kiemelkedő hazai előfutárának tekinthetők Tessedik Sámuel szarvasi szorgalmatossági iskolájának leányosztályai, ahol a legfontosabb mezőgazdasági és ahhoz kapcsolódó feldolgozóipari munkák elvégzésére tanították meg a gyerekeket. A 19. század elején több más kézimunka-tanfolyamot hirdettek, amelyek célja az volt, hogy a szegényebb sorból származó lányokat kenyérkereső munkához juttassák.¹⁰ Ezek az iskolák azonban hallgatósámaikat és a tanított szakmai ismeretek tekintetében is elmaradtak a későbbi utódaiktól.

A tudomány és technika fejlődése hatására az egyes munkafolyamatok és az ezekhez szükséges tudás mind differenciáltabbá vált a 19. század folyamán. A dualizmus idején kibontakozó polgári kultúra egyik fő jellemzője a specializáció és a differenciálódás, a kultúra és a tudás egyes ágainak szétválásával és önállósulásával, bővült az ismeretek rétegzettsége, ezzel együtt a különböző kulturális intézmények és az oktatási rendszer is mind tagoltabbá vált. A modern gazdaságnak szüksége volt jól képzett, speciális tudással és felkészültséggel rendelkező szakemberekre, ezért Európa szerte létrehozták a különböző szakképző intézményeket, így Magyarországon is. A század végére lassan kialakult a kor színvonalán álló hazai mérnöki, technikai és szakmunkásgárda, amely képes volt ellátni a reá hátruló egyre több és összetettebb műszaki feladatot. Ez elsősorban az általános és a szakoktatás nagyarányú fejlesztésének volt az eredménye.¹¹ A női szakoktatás különböző változatai (a nőipar, kézimunka, mezőgazdasági, háztartási és kereskedelmi tanfolyamok, illetve iskolák) is ebbe a folyamatba illeszkednek. Jól lehet sajátos „női jellegű”, bizonyos tekintetben mindvégig elválasztotta őket a szakképzés magvát jelentő férfiak képzésétől, ezt támasztja alá, hogy a szakoktatásról szóló diskurzusokban másodlagos jelentőséggel bírtak csupán. A női szakoktatás „másodvonalbeliségét” a korszak hivatalos szakoktatási orgánumban – a *Magyar Iparoktatásban* – a nőkkel, a női neveléssel kapcsolatos cikkek gyakorisága is mutatja. A folyóirat 1898 és 1917 között megjelent számaiban 955 önálló cikkből összesen 28 foglalkozott a női szakoktatással, és ebből csupán 19 kifejezetten a női iparoktatással. A 28 nőikkel kapcsolatos írásból a legterjedelmesebbek az egy-egy külföldi (porosz, francia, svájci, osztrák) tanulmányút tapasztalatainak beszámolóit (összesen 7). A hazai női iparoktatás kérdései 1913-tól jelentősebb terjedelemben és nagyobb

⁸ PUKÁNSZKY 2006. 128.

⁹ VÁMOS 1997. 206.

¹⁰ PUKÁNSZKY 2006. 124.

¹¹ KATUS 2010.

gyakorisággal jelennek meg a periodika hasábjain – 1913 és 1917 között évente átlagosan 2,75 tanulmányt közöltek, míg korábban 1898 és 1912 között átlagosan 1,2-et.¹²

A *Magyar Iparoktatásban* ugyan elenyésző figyelmet szentelnek a női kereskedelmi tanfolyamoknak, de a lányok szakoktatásának egyik jelentős formáját képviselték különösen a századfordulót követően. Az első önálló kereskedelmi tanfolyam 1888 őszén nyílt meg a fővárosban, amelyet 1890-től nyilvános joggal ruházott fel a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Az 1891/92-es tanévtől sorra nyílnak meg az újabb ilyen jellegű 8 hónapos tanfolyamok. A női kereskedelmi tanfolyamokra 1891/92-es tanévben, 16 városba 400-an, 1892/93-ban 15 iskolába 405-en, 1894/95-ben 13 iskolába 450-en, 1895/96-ban 16 iskolába 592-en, 1898/99-ben 17 iskolába 940-en iratkoztak be.¹³ 1909-ben a női szakoktatás következő lépcsőfokaként az első három évfolyamos női felső kereskedelmi iskola is megnyitja kapuit Pozsonyban, amely nevével ellentétben középfokú képzést jelentett csupán.¹⁴

III. Női ipariskolák

1. A kezdetek

A női kézimunka a legkülönbélebb leánynevelő intézetek tantervében (felsőbb népiskola, polgári iskola, tanítónőképző) is megjelent, de ezek a heti 1-2 órás tantárgyi elemek nem jelentettek valódi szakképzést, ez ténylegesen a női ipariskolák sajátja volt. A kézimunka nőnevelésen belüli pozíciói miatt a tanítónőképzésnek is szerves része kellett, hogy legyen. Az iparmunka-oktatása azonban új fogalom volt az 1870-es években, hiszen a női kézimunka szokottabb ágai mellé ekkor már a háziiparszerűen üzött munkanemeket is felvették.¹⁵ Trefort Ágoston Zirzen Jankát bízta meg, hogy tanulmányozza a hazai és a külföldi nőipariskolákat. 1876 nyarán Steina Ilona társaságában több ipariskolát tanulmányoztak Bécsben, Münchenben, Stuttgartban és Würtenbergben. Ennek is köszönhetően a hazai nőipariskoláknak elsődleges példát az osztrák, illetve német iskolák jelentették.¹⁶ Útjukról visszatérve az 1876/77-es tanévben állították fel az iparos kézimunka-tanítónőket képző tanfolyamot Zirzen Janka polgári iskolai tanítónőképzőjében. Az egyéves képzést rövidesen kétévéssé alakították át. Az ipartanítónői tanfolyamot az elemi tanítónői képzéssel párhuzamban képzelték el.¹⁷

A kézimunka-tanítónői képzésre vonatkozóan kiadott 1895-ös rendelet értelmében, aki kézimunka-tanítónő szeretett volna lenni a polgári iskola képesítést is meg kellett már szereznie.¹⁸ A nőipariskolák tanárai egyrészt a népiskolai és polgári iskolai tanárok közül kerültek ki, másrészt a szaktanárok az ún. kézimunka-tanítónők vagy ipartanítónők lehettek. A kézimunka tanítónők képzése azonban csak nehezen rendeződött és folyamatos viták tárgya maradt a századfordulót követően is.¹⁹ A kézimunka-tanítónők, vagy ipartanítónők gyakorlati képzése egy-egy női ipariskolában (jellemzően a

¹² Valamennyi lapszámot figyelembe véve 1898 és 1917 között évente átlagosan 1,5 cikk foglalkozott kifejezetten női szakoktatási kérdéssel. (Magyar Iparoktatás 1898-1917-i lapszámai alapján)

¹³ NAGY A. 2009. 278.

¹⁴ NAGY A. 2009.

¹⁵ FERICSÁN 2001.

¹⁶ A német, illetve osztrák minták követése a képzés szerkezetében és a használt taneszközök (sablonok, mintadarabok stb.) szintjén is tetten érhető. Az osztrák és német női szakoktatásról és női ipariskolákról lásd részletesebben: GRÜNER 1987, FRIEDRICH 1999, KLEINAU- MAYER 1996.

¹⁷ FERICSÁN 2001. 88-89, PUKÁNSZKY 2006.

¹⁸ NAGYNÉ SZEGVÁRI 1969. 362

¹⁹ A női ipariskolák tanárproblémái a Milleniumi Tanügyi Kongresszuson is megjelent, mint probléma Nendwich Gusztávné budapesti nőipariskola igazgatónőjének előadásában, ennek címe: *Hogyan és hol képeztessenek a nőipariskolák részére szükséges szakerők?* (NAGYNÉ SZEGVÁRI 1969. 364.)

budapestiben) történt, míg elméleti, didaktikai felkészülésükért a tanítónőképzők voltak a felelősek, amelyek a végbizonyítványt is kiállították. Ez utóbbi tény különösen a budapesti Állami Nőiipariskolát érintette kellemetlenül. A kézimunka-tanítónők és a rajztanítónők képzésének fenti rendszere azonban csak 1914-ben lett rendeleti úton szabályozva.²⁰

A 19. század második felében létrejövő női ipariskoláknak kettős célt szántak: „a női munkák rendszeres gyakorlati tanításával és az ahhoz, illetve a kisebb üzletek vezetéséhez szükséges elméleti szakismeretek oktatásával a nő keresetképessége fokoztassék és hogy a családi körben foglalkozó nőknek a különböző női kézimunka alapos kiképzést nyujtsanak.”²¹ Az első női ipariskolát az Országos Nőiiparegylet állította fel Budapesten, mely 1874. januárjában nyitotta meg kapuit a diákok számára. A Nőiiparegylet már az iskola megnyitását megelőzően céljául tűzte ki „szóbeli előadás és sajtó útján elosztatni mindazon előítéleteket és hátrítani azon akadályokat, melyek a női keresetképesség fejlődésének útjában állnak”,²² ennek érdekében ún. munkabazárokat szerveztek, ahol lehetősége nyílt a hölgyeknek saját kézműves termékeik értékesítésére.²³ A budapesti székhelyű Nőiiparegylethez hasonlóan több vidéki városban jöttek létre a női munkavállalást és szakképzést támogató egyletek, amelyek saját iskoláikat is létrehozták.

A budapesti intézetben kezdetben a 12.életévüket betöltött lányokat oktatták a felsőbb népiskolai tantárgyakon kívül szabásra, varrásra, hímzésre rajzra, festésre, modellezésre, könyvkötészetre, és nyelvekre. Az iskola államosítását követően (1892) már csak 14. életévüket betöltött lányok kezdhették meg tanulmányaikat, akárcsak a többi államilag segélyezett női ipariskolában.²⁴ Egy-két év női ipariskolákban folytatott tanulmány feljogosította a lányokat a segédlevél kiváltására, egy év szakmai gyakorlat után pedig az iparendélyt is megszerezhettek a végzett hallgatók.²⁵ A budapesti Nőiipariskola mindvégig az egyik legnépesebb női szakképző iskolának számított, az összes női ipariskolai diák közel 40% járt ide.²⁶

²⁰ 1914. évi 61.071. sz. VKM rendelet.

²¹ VÍGH, 1932. 245.

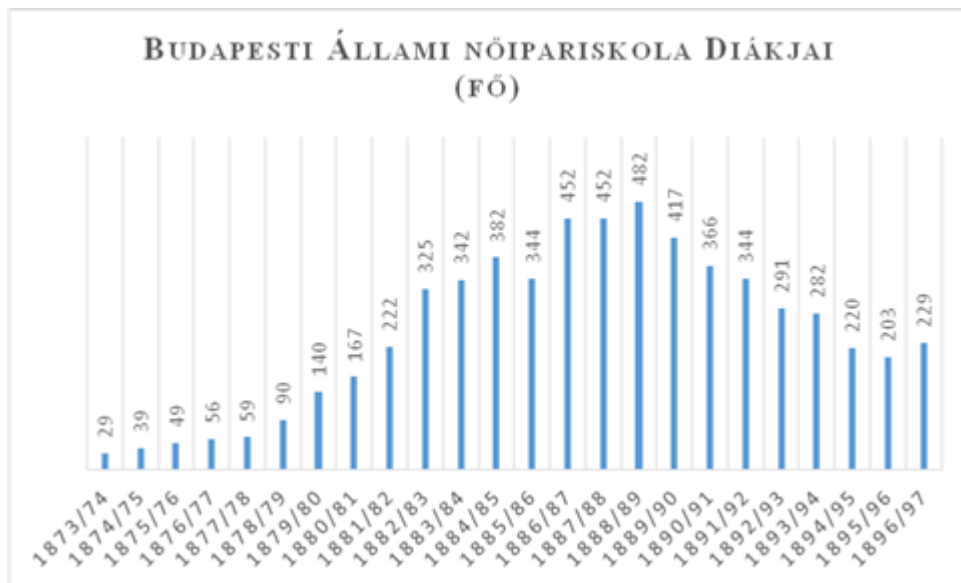
²² SZTERÉNYI 1897. 548.

²³ Ez a kezdeményezést azonban 1877-ben megszüntették, mivel az eladásra beküldött termékek sem minőségükkel, sem árukkal nem versenyezhettek az ekkor Magyarországon is elérhető külföldi textilipari termékekkel. (SZTERÉNYI 1897. 548-553.)

²⁴ SZTERÉNYI 1897., VÍGH 1932., MÉSZÁROS 1991. 61.

²⁵ VÁMOS 1997. 208.

²⁶ 1878 és 1914 között a 23000 női ipariskolai diákok közül közel 10000 járt a Budapesti Állami Nőiipariskola valamelyik tagintézményébe. (VÍGH 1932, SZTERÉNYI 1897, Magyar Statisztikai Évkönyvek vonatkozó adatai alapján.)

1. ábra Budapesti Állami Nőipariskola adatai SZTERÉNYI 1897. 558. alapján.

Az egyes iskolákban meglehetősen eltérő színvonalon folyt az oktatás különösen az egységes tanterv 1894-es bevezetését megelőzően. Míg a budapesti állami női ipariskolák ténylegesen közfokú intézménynek²⁷ számítottak, hiszen mind az elméleti, mind a gyakorlati oktatás magas színvonalon működött, addig a sokszor anyagi nehézségekkel küzdő vidéki iskolák esetében erről nem beszélhetünk. Előfordult, hogy az elméleti képzés a tanerő hiányában nem valósult meg, ilyen esetekben az egyes intézmények rendszeresített szaktanfolyamoknak tekinthetők csupán.²⁸

2. Egységesítő törekvések: tantervek és állami támogatás

A női ipariskolák a korszakunkban több átalakításon is átesek. Az egyik legfontosabb változás az állam oktatás területén is fokozódó szerepvállalásához köthető.²⁹ Az intézmények megszervezésénél rendkívül jelentősnek tekinthető a lokális szerepvállalás (helyi vállalatok, üzemek, iparkamarák stb.). Sok esetben láthatjuk azt, hogy egy-egy női iparegyesület volt a kezdeményező, illetve a fő fenntartó (pl.: a debreceni, nyíregyházi, miskolci vagy a győri nőiparegyesületek). 1896 után az alapvetően magán kezdeményezésre megszervezett iskolák többsége állami segélyben részesült, de ellentétben a fiúk szakiskoláival teljesen állami fenntartásúvá egyedül a budapesti női ipariskola vált.³⁰ Míg a fiú szakiskolák és felső ipariskolák az egyes gazdasági szereplőkkel élénk kapcsolatot ápoltak és az egyházak csekély befolyást gyakoroltak rájuk, addig a női iparoktatási intézmények ezzel ellentétes tendenciát mutatnak. A lányok szakiskoláinak életére jóval nagyobb hatással voltak az egyházi szereplők, pl.: a marosvásárhelyi nőipariskolát a helyi református hitközség hozta létre 1894-ben. (A marosvásárhelyi női ipariskola esetében az intenzív egyházi befolyás mindvégig megmaradt.)

Az állami támogatással az állami irányítás mértéke is megnövekedett, amelynek révén áttekinthetőbbé, szervezettebbé vált az oktatási rendszer, illetve az egyes iskolatípusok működése.³¹ A középfokú szakoktatási intézmények (így tehát a

²⁷ A középfokú iskola meghatározásánál Mészáros István 1991-es definícióját vesszük alapvetőnek. (MÉSZÁROS 1991. 6-7.)

²⁸ MOL K236 17 d. 16 sz./1897, Tóth Mária győri iskolai igazgató levele Vígh Albert miniszteri biztoshoz.

²⁹ lásd bővebben NAGY P. T. 2011.

³⁰ VÍGH 1932, SZTERÉNYI 1897, MOL K 236 d 16. Nőipariskolák Budapest 3. tétel.

³¹ FELKAI-ZIBOLEN 1993, NAGY P. T. 2011.

női ipariskolák is) 1892-től elviekben, majd 1896-tól ténylegesen a kereskedelemügyi miniszter ügykörébe kerültek és csak a tanonciskolák maradtak a vallás- és közoktatásügyi miniszter fennhatósága alatt.³² A női ipariskolák esetében – akárcsak a többi oktatási intézmény esetében – az egységes tanterv³³, rendtartási és fegyelmi szabályzat³⁴ bevezetése jelentette a központi hatalom felől érkező normalizáló törekvéseinek egy meghatározó momentumát. A tanterv értelmében a női ipariskoláknak négy szakosztálya volt: fehérművarró, ruhavarró, műhímző és divatáru cikket készítő osztályok. A bevezetett tantervek átmenetet képeztek a korábbi vidéki és budapesti iskolák tananyaga között; utóbbi esetében több tekintetben is redukálódott a tanítandó ismeretek köre.

A női iparoktatás egyik sajátos jellemzője, hogy „a hagyományos női iparágakra, s azon belül is a női kézimunka oktatására szorítkozott.”³⁵ A női és a fiú ipariskolák tanterveit összevetve ugyanazokat a tendenciákat tapasztalhatjuk, mint a polgári iskolák esetében. A női ipariskolák – a budapesti nőipariskola kezdeményezéseit leszámítva – maximum kétéves képzést jelentettek, addig az ipari szakiskolák 4 (a felső ipariskolák 3) évfolyamosak voltak. A tantervek tanúsága szerint a fiúk esetében a heti óraszám 48-54 óra lehetett, addig a lányok maximum heti 34-36 órán vettek részt. Az elméleti és gyakorlati órák arányát tekintve a lányok képzése sokkal gyakorlatiasabb irányt vett, hiszen az órák 11%-a volt csupán elméleti (heti 2 óra szabadkézi rajz, ill. 2 óra egyéb közismereti tantárgy³⁶), addig a fiúk iskolái esetében 33%- tett ki a nem gyakorlati órák aránya.³⁷

A női ipariskolák a női szakképzés meghatározó intézményei voltak a kereskedelmi tanfolyamok 1890-es beindításáig, ezt követően népszerűségük némileg csökken, de a számos nehézséggel küzdő női szakoktatásban továbbra is fontos szerepet tölt be. Az intézmények statisztikai adatai is ezt igazolják, hiszen a kereskedelmi tanfolyamokkal közel azonos számú intézet, illetve hallgatói létszámmal találkozunk.

³² SZTERÉNYI 1897. 332.

³³ Kereskedelemügyi miniszter 1894. évi július hó 3-án 45.931. sz. a.

Közismereti tantárgyak: magyar nyelv (egész tanévben heti egy óra), számtan (első félévben heti egy óra), könyvviteltan (második félévben heti két óra), szabadkézi rajz (egész tanévben heti két vagy négy óra).

Szaktárgyak: szakosztályok szerinti lebontásban heti 30 óra. (Ruhavarró szakosztály esetén elvégzendő munkafolyamatok: felsőruha mértékvétele, szabás-minta rajzolás, kiszabása, összeállítása, varrás és díszítése. Ruhavasálás. Szabásminta-könyvkészítése és divatlapokban megjelenő legújabb szabások alkalmazása. A munkaanyagoknak előállítás módjának, beszerzési forrásának és árának ismerete. Különböző munkasorozatok: egyszerű ruha, díszesebb ruha, kabát, gyermekruha stb. készítése, felsőruhák átalakítása.) (SZTERÉNYI 1897. 768-769.)

³⁴ Kereskedelemügyi miniszter 1896. április 24-én 18.521. sz. a.

1896-ban a kereskedelemügyi miniszter által kiadott „Rendtartás”, amely egységesen érvényes volt mind a minisztérium fennhatósága alá tartozó nőipariskolák számára, mind a fiúk által látogatott ipari szakiskolák számára.

³⁵ NAGYNÉ SZEGVÁRI 1969. 337.

³⁶ Közismereti tantárgyak, mint a magyar nyelv során is elsősorban olyan haszon ismereteket kívántak átadni, amelyek révén a növendékek jobban elboldogulnak a gyakorlati életben, így különböző okiratok, ügyiratok, szerződések szövegével ismerkedtek, ezen kívül a számtan és a könyvviteltan is szerepelt az órarendjükbe. (SZTERÉNYI 1897. 767-769.)

³⁷ Az arányok az 1904-ben tervezett tanterv módosítások után értendők. (Az iparoktatás Magyarországon 1904.) A fiúk által látogatott ipari szakiskolákban az elméleti tantárgyak a következők lehettek: magyar nyelv, számtan, mértan és ábrázoló mértani rajz, szabadkézi rajz, mintázás, természettan, vegytan, egészségtan, könyvvitel és költségvetéstan, faipari/fémipari stb. technológia és gépismeretek, szakrajz és szerkezettan. (FLÓRIÁN 1905.)

3. Iskolák statisztikája

1874 és 1914 között összesen 19 nőipariskola jött létre Magyarországon, de 17 iskolánál több egy időben nem működött.³⁸ A századforduló nagyobb iskolaalapítási hullámát követően sorra szűntek meg az intézmények. Az 1913/14-es tanévben már csak tíz nőipariskola működött (a Budapesti Állami Nőipariskola és kilenc államilag segélyezett intézet: Debrecenben, Iglón, Kézdivásárhelyen, Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Miskolcon, Nyíregyházán, Sepsiszentgyörgyön, valamint Szegeden).³⁹ A hallgatói létszámra vonatkozóan releváns adatokat országos szinten 1893-tól közöl a Magyar Statisztikai Évkönyv. Korábbi években (1887-1888) a *felső leányiskolák* gyűjtő halmazba sorolták be a nőipariskolákat, más kézműves iskolákkal együtt, így az itt szereplő statisztikai adatok csak jelzésértékűek lehetnek számunkra.⁴⁰ Ez utóbbi is jól mutatja a szakoktatási rendszer kiforratlanságát az 1880-as években, azonban az 1890-es évektől már mindkét nem esetében eghatározottabb kontúrokat és jellemzőket mutató struktúrákkal találkozhatunk. Az intézményesülő iparoktatás standardizálásában, kiépülésében a központi hatalomnak fontos szerepe volt. Minden ez irányú törekvés ellenére is számos terület, így a szakképzés egyes részeinek szabályozására vonatkozóan is voltak hiányosságok.

³⁸ Az alábbi városokban működött nőipariskola a korszakban (zárójelben az alapítás ideje): Budapest (1874; 3 db), Ungvár (1876), Miskolc (1879), Sepsiszentgyörgy (1880), Kolozsvár (1882), Nyíregyháza (1885), Győr (1885), Szeged (1887), Holics (1888), Arad (1889), Eger (1890), Debrecen (1893), Marosvásárhely (1894), Nagyvárad (1896), Kézdivásárhely, Igló (1906) és Hódmezővásárhely (1907). (Magyar Statisztikai Évkönyvek alapján, SZTERÉNYI 1897., A magyar iparoktatás 1904, VÍGH 1932.)

³⁹ VÍGH 1932 418.

⁴⁰ 1889-1893 között a Magyar Statisztikai Évkönyvek és Vigh Albert 1932-as kiadványa is csak a Budapesti Állami Nőipariskolára vonatkozóan közöl adatokat, így a női ipariskolák országos statisztikai adatainak közlésénél ezektől az évektől eltekintünk. (VÍGH 1932., Magyar Statisztikai Évkönyvek 1889-1893-ra vonatkozó adatai alapján.)

7. táblázat Női ipariskolák 1887-1911⁴¹

Év	Iskolák száma	Diákok	Tanárok	Egy tanárra eső diákok száma (kerekítve)
1886/87	14	1435	170	8
1887/88	14	1677	200	8
1893/94	12	755	27	28
1894/95	14	787	53	15
1895/96	13	804	51	16
1896/97	14	708	73	10
1897/98	16	817	66	12
1898/99	17	811	77	11
1899/1900	17	918	80	11
1900/01	17	990	60	17
1901/02	17	966	56	17
1902/03	15	1131	51	22
1903/04	13	985	85	12
1904/05	13	1045	84	12
1905/06	13	1194	91	13
1906/07	13	1027	84	12
1907/08	14	1077	93	12
1908/09	13	1075	92	12
1909/10	14	1111	98	11
1910/11	13	1143	99	12

Az iskolatípust választó lányok száma kisebb-nagyobb megingások és a megszűnő iskolák ellenére is emelkedő tendenciát mutat a korszakban mindvégig. A tanárok számát, illetve az egy tanóra jutó tanulók arányát jóval nagyobb mértékben befolyásolta az iskolák megszűnése és újabb intézmények alakulása, mint a diákok létszámát. A századfordulót követően a tanárok számának növekedése, az iskolák csökkenése mellett is (17 iskoláról 15, illetve 13 intézményre) lépést tartott a diákok létszámának növekedésével, így az egy tanárra eső diákok száma a 13 főt nem haladta meg az országos statisztikában. Ezek a számok akkor lesznek igazán beszédesek, ha tudjuk azt, hogy az ipartanítónő-képzés vissza-visszatérő problémát jelentett a női szakoktatás számára. A külföldi mintákat is szem előtt tartva a korabeli szakemberek úgy vélték, ha 15 főnél több növendék jut egy tanárra, az az oktatás minőségének romlásához vezet, ezért törekedtek rá, hogy az arányok ennek megfelelően alakuljanak. Az egyes iskolákra lebontott adatok alapján viszont tudjuk, hogy korántsem tekinthető általánosnak az országos statisztika által mutatott kedvező tanár-diák arány. A győri női ipariskola esetében előfordultak olyan tanévek (pl. 1896/97-es és 1897/98-as), amikor az összes tanórát az igazgatónő tartotta mind a 30 beiratkozott diákoknak, tehát közel sem valósultak meg az ideálisnak vélt tanítási körülmények.⁴² A Budapesti Állami Női Ipariskola esetében még 1911-ben is a magas diáklétszámról panaszkodtak: „Nálunk ezidén egyes tanítónőkhöz 30 növendéket is kellett beosztani, míg Berlinben tizenötönél többet nem engednek, mert tudják, hogy különben a tanítás felületessé

⁴¹ Magyar Statisztikai Évkönyvek (1887-1911) vonatkozó adatai alapján összeállította Vörös Katalin.

⁴² MOL K 236 17 d. 20. sz./1898, Tóth Mária győri iskolaigazgató levele Vígh Albert miniszteri biztoshoz

és nem alaposná lesz. Örök igazság marad, hogy az egy tanerőhöz beosztott kevesebb, de alaposabban kiképzett növendék hálásabb, kifizetőbb dolog.”⁴³

4. A nőipariskolák megítélése

A különböző nőipar-kiállítások – főként az országosak – az egyes női ipariskolák számára rendkívül fontos fórumoknak számítottak, hiszen lehetőséget biztosítottak, nemcsak az elvégzett munka eredményeinek nyílt összevetésére, hanem a kitüntetések révén egyes intézmények népszerűsítésére is. A Győri Közlöny 1896-ban egy hosszabb cikkben számolt be a helyi ipariskola sikereiről: „Ez az egyetlen iskola, mely szakszerűen mutatja be a színes himzés különféle stílusú műfaját”⁴⁴ idézték a kiállítás szakmai zsűrijének véleményét. A helyi sajtó megemlékezése az iskola szerepléséről nyilvánvalóan nem mentes az elfogultságtól, de a szöveg konnotatív módon utal rá, hogy ezek a kiállítások és a róluk való tudósítás az iskola és a képzéstípus népszerűsítésében milyen fontossággal bír. A kiállítást követően a diákok létszáma ismét megnövekedett a győri iskolában – természetesen ez nem magyarázható egyedül a kiállítás hatásaként.⁴⁵ A női szakképzés népszerűsítése több okból is indokolt volt: egyrészt a nőnevelés sajátosságaiból, másrészt a szakképzés alacsony társadalmi presztízséből adódóan. Jól mutatja a korabeli uralkodó mentalitást Trefort Ágoston megállapítása: „erkölcsünkben és szokásainkban kell átalakulnunk, ha közgazdaságilag akarunk átalakulni.” A magyar középosztály továbbra is a humán műveltséget nyújtó gimnáziumokat és a jogi képzést részesítették előnyben.⁴⁶ „A divatos felfogások szerint a tisztességes mesterember nem úr, de úr az éhező hivatalnok, a kolduló literátor, vagy a per és munkanélküli ügyvéd.”⁴⁷

A női ipariskolák érdekes kettősséget hordoztak magukon, amely kettős funkciójukból, illetve a „női” jelző sajátosságából is adódik. A „női ipar” terminusa ugyanis nem a modern ipari szféra utal, hanem a „hagyományos”, ún. nőies feladatokba illeszthető munkafolyamatokra (varrás, himzés, szabás), ez a típusú iskola ebből a jelentéstartományból nem is mozdul ki. A kifejezetten a nők számára szervezett ipari szakképzés egy rendkívül szűkre szabott tevékenységi körben jelöli meg a női iparüzés lehetőségeit. Elsősorban nem a modern munka világára, vagy a nagyipari munkavégzésre készíti fel az ott végzeteket (ellentétben a fiúk középfokú szakiskolájával), hanem egy tradicionálisabb kisiparos munkavégzésre. A társadalom ugyanis eltérő elvárási rendszert alakított ki a nőkkel és a férfiakkal szemben, ha úgy tetszik két külön világot. A két világ között pedig hierarchikus viszony alakult ki, az átjárás pedig közöttük szinte lehetetlen volt.⁴⁸

Az uralkodó diskurzusban ugyanis a nők legfontosabb feladata továbbra is a „biológiai és kulturális reprodukció”, tehát elsődlegesen a feleség és a családanya szerepkörét tekintették elfogadhatónak számukra. A lánynevelés különböző színterei szinte kivétel nélkül a család szférájára készítették fel a tanulókat.⁴⁹ A női kereskedelmi

⁴³ Magyar Iparoktatás 1911/12-es évfolyam [sz.n.], 619.

⁴⁴ Győri Közlöny 1896. július 16.

⁴⁵ A győri női ipariskola hallgatóinak száma folyamatosan csökken, 1891/92-ben 37 fő, 1892/93-ban még 30 fő, addig 1893/94-ben már csak 16 fő. Az országos kiállításon elért eredményeket követően rövid időre ismét megemelkedik a hallgatók létszáma 1896/97-es tanévben 32 fő, 1898/99-ban 30 fő. (SZTERÉNYI 1897. 567. Magyar Statisztikai Évkönyv 1895. 166., Magyar Statisztikai Évkönyv 1897. 143, Statisztikai Évkönyv 1899. 144.)

⁴⁶ A magyar középosztály a gimnáziumokat részesítette előnyben a reáliskolákkal és a középfokú szakiskolákkal szemben, amelyek látogatottsága messze alatta maradt a hasonló típusú német vagy ausztriai iskoláknak. 1913–14-ben a középiskolai tanulóknak csak 16 %-a járt reáliskolába. Ausztriában és Olaszországban 30 % feletti, Németországban 40–50 % volt a reáliskolát választók aránya. (KATUS 2010. 415–416.)

⁴⁷ TREFORT 1882. 332.

⁴⁸ ACSÁDY 1997. 251

⁴⁹ KERESZTY 2008a, KERESZTY 2008b

tanfolyamok és ipariskolák célkitűzésében megjelenik ugyan egy ettől eltérő női társadalmi szerep, de ezzel együtt továbbra is meghatározó fontosságú marad ezen iskolatípusoknál a normatív női feladatkörökre való felkészülés. „Az életviszonyok újabbkori változása, a megélhetés nehézségeinek fokozódása folytán egyre növekszik ama nőknek száma, akik kenyérkereső foglalkozást kénytelenek folytatni.”⁵⁰ – írja Sztérényi József könyve a női iparoktatásról szóló résznek bevezetőjénél. A képzés tehát gazdasági oldalról tekintve indokolt az egyénre vonatkozóan, de nem fenntartások nélkül elfogadott a társadalomban. Különösen akkor válik ez plasztikussá, amikor megvizsgáljuk a női ipariskolákban végzett diákok munkába állási arányait.

5. Női munkavégzés és a női ipariskolák

Önmagában „A női munka nem modern jelenség, az újdonság a női foglalkoztatottság szerkezeti átalakulásában rejlik.”⁵¹ A modern iparosodás előtt a nők elsősorban saját otthonukban, családjuk gazdaságában végeztek kereső munkát, esetleg egy idegen háztartásban, mint szolgálók. A modernizáció hatására az embereket körülvevő terek mind tagoltabbakká váltak: az otthon és munkahely elváltak egymástól. A nők egyre növekedő részének kellett munkát találnia gyárakban, üzletekben, hivatalokban.⁵² A feminista szerzők különösen hangsúlyozták, hogy a férfiakéhoz hasonló vagy azonos képzésben részesülő nők racionális gondolkodásra tehetnek szert és képzettségük révén képesek lehetnek szükség esetén eltartani magukat, gazdaságilag függetlenekké válhatnak. „A gazdasági függetlenséget főleg azért hangsúlyozták, hogy az egyedülálló nő ne legyen teljesen kiszolgáltatva.”⁵³

Ennek ellenére a női ipari és kereskedelmi oktatás, a fiúk szakoktatási szintje alatt maradt. A legfőbb okokat a színvonalbeli különbségekre az uralkodó társadalmi normák által elfogadott női szerepekben találhatjuk, amely továbbra is csak kis mértékben fogadta el a család szféráján túlmutató női munkavégzést. A teljes női népességet tekintve a keresőként nyilvántartott aránya a korszakban nem haladta meg a 26,7%-t.⁵⁴ Az összes kereső tekintetében az iparban dolgozó nők aránya 1890-ben 9,5%, míg 1910-ben 16 %. Ezzel szemben Franciaországban 1881-ben 32,9%, 1911-ben 38,2%, Németországban 1882-ben 36,8%, 1907-ben 35,7%, míg Ausztriában 1880-ban 41,2%, 1910-ben 44,5% volt a női keresők aránya.⁵⁵

Az 1896-ban kiadott „Rendtartás” hiába tartalmazza, hogy lehetőség szerint vezessenek nyilvántartást az egyes szakoktatási intézmények a végzett hallgatókról, de a női ipariskolát esetén nem rendelkezünk pontos kimutatásokkal a végzettek elhelyezkedését illetően, csak a korabeli beszámolók, néhány évkönyv, kérdéssel foglalkozó egy-egy újság cikk alapján következtethetünk.⁵⁶ Sztérényi József 1897-ben a magyar iparoktatásról megjelent művében az egyes nőipariskoláknál írja, hogy „... az ügyesebb egyrésze pedig, kik kellő gyakorlottsággal birnak, magán házaknál mint varró-és himzőnő, vagy pedig az iskola által közvetítve, vállalnak különféle női kézimunkák készítését [...] a növendékek tulnyomó része olyan, mely nem kenyérkeresetből látogatja az iskolát, hanem azért, hogy a tanultakat otthon, családjá körében értékesítse.”⁵⁷ A győri

⁵⁰ SZTERÉNYI 1897. 418.

⁵¹ NAGY M. 2006. 205.

⁵² A női munkával foglalkozó hazai és nemzetközi szakirodalom rámutatott arra, hogy az iparosodás következtében egyrészt átalakult női foglalkoztatottság szerkezete, másrészt 1880 után csökken – elsősorban a házas nők – foglalkoztatottságnak mértéke. (NAGY M. 2006.)

⁵³ ACSÁDY 1997. 252.

⁵⁴ KÉRI 2008. 130., NAGY M. 2006. 209.

⁵⁵ NAGY M. 2006. 221.

⁵⁶ A dualizmus kori női iparoktatás kutatásának és magának az egész szakoktatásnak a kutatását nehezíti, hogy a Nemzeti Levéltár vonatkozó iratai 1900 után megsemmisültek.

⁵⁷ SZTERÉNYI 1897. 560-567. kiemelés tőlem.

nőipariskola értesítőjének tanulsága szerint 1886/87-es tanévben például az iskola 63 tanulója közül csupán 4-en szereztek végbizonyítványt. A végzett tanulók közül 3-an helyezkedtek el, „*mint fizetett munkás különböző műhelyekben. Egy pedig munkamesternői vizsgálatra készül.*”⁵⁸ Mind a vidéki, mind a fővárosi intézményekre egyaránt jellemző volt a nagyarányú (50% körüli) lemorzsolódás.⁵⁹ Teljes kétéves képzést csak kevesen végeztek el, köszönhetően a képzési struktúra sajátosságainak. Ugyanis, már egy év alatt is szerezhettek olyan tudást a növendékek egy-egy szakosztályban, amellyel sikeresen boldogulhattak – elsősorban a családjuk körében. A kétéves képzési időt többnyire azok járták végig, akiknek fontos volt, hogy végbizonyítványt szerezzenek a szakképzettségükről, amely feljogosíthatta őket egy „tisztességes” munkakör betöltésére.

Ezek az arányok is jól mutatják, hogy a nőipariskolák gazdasági jelentősége, illetve hatása összevetve a fiúk iskoláival rendkívül csekély. A végzett növendékek nagy része a megszerzett tudását nem a munka világában hasznosította, hanem saját háztartásában. Az iparban dolgozó nők statisztikai adataival összevetve a nőipariskola növendékeinek csak elenyésző része kapcsolódott be a gazdaság vérkeringésébe. Ezt a tényt támasztja alá, hogy a munkavállaló nők körében a szakképzettség aránya mindvégig igen alacsony maradt a dualizmus korában; magyarázható ez azzal is, hogy a dolgozni kénytelen alacsonyabb néprétegek közé tartozó nők számára az ipariskolai oktatás lehetősége sem biztosított, így képesítést sem szerezhettek. További magyarázat lehet, hogy az iskolát látogatók nagy része nem volt modern értelemben vett munka végzésre utalva, ha mégis dolgoztak, akkor a „kenyérkereső munkát” nem otthonuktól, illetve háztartásuktól távol végezték, így a statisztikai adatokban sem jelennek meg.

IV. Összegzés

A dualizmus oktatási rendszerének kiépülésével és a nők művelődési jogainak kiszélesedésével mind több képzési forma vált elérhetővé mindkét nem képviselőinek. A lányok nevelése azonban nem érte el azt a teljességet, színvonalat és megbecsülést, mint a fiúké. Az egyetemek egyes fakultásai továbbra is tiltottak voltak, illetve bizonyos szakmákat szinte teljesen elképzelhetetlennek tartottak a nők számára. A női ipariskolák, illeszkedve a hagyományos női szerepek szabta keretekbe, egy, az elemi oktatáson túlmutató, gyakorlat orientált képzési alternatívát kínáltak – elsősorban a kispolgári származású – lányok számára. Az egész oktatási rendszerben meglévő különbségtétel női és férfi oktatás között a szakképzésre és ezen belül az iparoktatásra is jellemző volt.

A női ipariskolák is reagáltak a piaci viszonyokra – még ha nem is olyan látványosan, mint a fiúk szakoktatása – igyekeztek a kor szellemiségének megfelelően minél praktikusabb, gyakorlatiasabb tudást biztosítani a tanulóknak. A női iparoktatás ugyanis nem teljesen ugyanazt jelentette az 1880-as években, mint az első világháború előtt. „*A kor követelményei lassan meg is változtatják már a nőipariskolák régi képét; valamikor a hímzés és a kétes értékű dilettáns pepecselő iparművészetkedés volt a kedvenc ideáljuk; ma a praktikus életszükségletek előállítása dominál, a ruházkodási és háztartási iparoktatási ágak a leglátogatottabbak, a ruhavarró osztályokat évről évre szaporítani kell.*”⁶⁰

A női ipariskolák alapvetően nem a „munkaerőpiac” számára képezték a növendékeiket, miként a végzett hallgatók elhelyezkedési arányai is mutatják. A szakképzés különböző ágai és ezen belül az ipariskolák a társadalom differenciált oktatási igényeinek a leképeződései. Noha az adott oktatási forma gazdasági jelentősége

⁵⁸ TÓTH 1887. 5.

⁵⁹ SZTERÉNYI 1897. valamint Győri Női ipariskola Értesítői 1886-1889 alapján.

⁶⁰ Magyar Iparoktatás [sz.n.] 1911/12-es évfolyam 619.

csekélynek mondható, de egy meglévő igényre született válasz, amely magán viseli az adott korszak társadalmi és gazdasági változásait, így a modernizáció jegyeit is. Az egyes női ipariskolák történetének feltárása, az iskolák rekrutációs bázisának, és további témával kapcsolatos sajtóanyagok vizsgálata, valamint komparatív neveléstudományi módszerek beemelése mind-mind olyan további kutatási lehetőséget jelentenek, melyek révén a szakoktatás és a nőnevelés e sajátos változatát elemezhetnénk, de a vizsgálati szempontok sora természetesen még tovább folytatható.

V. Irodalomjegyzék

- ACSÁDY 1997 = Acsády Judit: „A huszadik század asszonya”. A századforduló magyar feminizmusának nőképe. In: Nagy Beáta – S. Sárdi Margit (szerk.), *Szerep és alkotás, Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*. Csokonai. Debrecen, 1997.
- FLÓRIÁN 1905 = Flórián Ambrus: *A Győri Magyar Királyi Állami Fa és Fémipari Szakiskola értesítője 1904-1905*, Pannonia Nyomda, Győr, 1905.
- Az iparoktatás Magyarországon és külföldön*. Kiadja a kereskedelemügyi m. kir. miniszter (Hieronymi Károly), Atheneum, Budapest, 1904.
- FELKAI – ZIBOLEN 1993 = Felkai László – Zibolen Endre: *A magyar nevelés története II. kötet*. Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Budapest, 1993.
- FERICSÁN 2001 = Fericsán Kálmán: *Tanítómesterek és mestertanítók*. Budapest-Pécs, 2001.
- FRIEDRICH 1999 = Friedrich, Margret: „*Ein Paradies ist uns verschlossen...*”: *Zur Geschichte der schulischen Mädchenerziehung in Österreich im „langen” 19. Jahrhundert*, Wien-Köln-Böhlau, 1999.
- GRÜNER, 1987 = Grüner, Gustav: *Quellen und Dokumente zur Entwicklung der österreichischen Staats-Gewerbeschulen*, Böhlau Verlag, Köln, 1987.
- GYÖRIVÁNYI 2000 = Györiványi Sándor: *A szakképzés története Magyarországon*, Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 2000.
- KATUS 2010 = Katus László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711-1914*. Pécsi Történelemtudományért Egyesület, Pécs, 2010.
- KLEINAU- MAYER 1996 = Kleinau, Elke, Mayer, Christine (Hrsg.): *Erziehung und Bildung des weiblichen Geschlechts. Eine kommentierte Quellensammlung zur Bildungs- und Berufsbildungsgeschichte von Mädchen und Frauen*, 2 Bde., Weinheim: Deutscher Studien Verlag 1996
- KERESZTY 2008a = Kereszty Orsolya: Nők szerepei és terei a magyar nemzetépítésben a dualizmus kori Magyarországon. In szerk. Kereszty Orsolya: *Képzés és Gyakorlat konferenciák I: Interdiszciplinaritás a pedagógiában*. Kaposvár, 2008. 147-158.
- KERESZTY 2008B = Kereszty Orsolya: A felsőbb leányiskolák a dualizmus kori Magyarországon. In szerk. Kereszty Orsolya: *Képzés és Gyakorlat konferenciák II.: Új utak, módszerek, nézőpontok a pedagógiában*. Kaposvár, 2008. 129-144.
- KÉRI 2006 = Kéri Katalin: *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867-1914*. Pannónia, Pécs, 2006.
- Magyar Statisztikai Évkönyv*, A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Athenaeum R. Társulat Könyvnyomdája, Budapest (1885-1911)
- MÉSZÁROS 1991 = Mészáros István: *Magyar iskolatípusok 996-1990. A magyar neveléstörténet forrásai VI*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 1991.
- NAGY A 2009 = Nagy Adrienn: A kereskedelmi iskolák megszervezése a dualizmus kori Magyarországon In: Andl Helga- Takács Zsuzsanna (szerk.) *„Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola Évkönyve*, Pécs, 2009.

NAGY M 2006 = Nagy Mariann: Nők a magyar gazdaságban a dualizmus korában. In: Gyáni Gábor – Nagy Beáta (szerk.): *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Csokonai, Debrecen, 2006.

NAGY P. T. 2011 = Nagy Péter Tibor: *A növekvő álla árnyékában*, Oktatás, politika 1867-1945. Gondolat, Budapest, 2011.

NAGYNÉ SZEGVÁRI 1969 = Nagyné Szegvári Katalin: *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777-1918)*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969.

OROSZ 2003 = Orosz Lajos: *A magyarországi ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi szakoktatás vázlatos története*, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. Budapest, 2003.

PUKÁNSZKY 2006 = Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei*, Gondolat, Budapest, 2006.

SZTERÉNYI 1897 = Szterényi József: *Az iparoktatás Magyarországon*, Pesti Könyvnyomda. Budapest, 1897.

TÓTH1887 = Tóth Mária: *A gróf Batthány Lajosné szül. Andrássy Ilona grófnő és gróf Zichy Jenő védnöksége alatt álló és a Győri Női Iparegyesület által fenntartott Női Ipariskola Értesítője az 1886-1887-es tanévről*, Győr, 1887.

TREFORT 1882 = Trefort Ágoston: *Kisebb dolgozatok az irodalom, közgazdaság és politika köréből*. Budapest, 1882.

VÁMOS 1997 = Vámos Éva: Nők a műszaki és természettudományos oktatásban. In: Nagy Beáta – S. Sárdi Margit (szerk.), *Szerep és alkotás, Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*. Csokonai. Debrecen, 1997.

VÍGH 1932 = Vigh Albert: *Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben. különösen 1867 óta*, Pátria, Budapest, 1932.

Levéltári források:

Magyar Országos Levéltár, Budapest, Polgári kori kormányhatósági levéltárak – K szekció, Kereskedelemügyi minisztériumi levéltár, Országos Iparoktatási Főigazgató, 236. Női ipariskolák, 16d, 17d.

Sajtó:

Győri Közlöny

Magyar Iparoktatás

Vörös Katalin, PhD hallgató

Munkahely: PTE BTK „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola

Cím: 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

E-mail: xvoros.kata@gmail.com

The Intercultural Component in an EFL student's book – A Pilot Study

Sándorová Zuzana, Mgr.

Constantin the Philosopher University in Nitra
Nitra, Slovakia

Abstract

Textbooks – even in an era of information communication technologies – are considered to be the fundamental didactic tool in foreign language (FL) education. However, there are a lot of demands made upon today's FL course-books. It is commonly acknowledged that mastery of the grammatical and lexical issues of a given language is not enough, but students should acquire the ability to efficiently use the language in different situations of life. Therefore, it is of crucial importance that FL course-books contribute to the development of intercultural communicative competence (ICC).

The present study serves two purposes. First of all, it provides partial results of a content analysis aimed at finding out whether the chosen EFL course-book fulfils the requirement of fostering ICC. In addition, it also serves to test the research instrument applied in the investigation.

Keywords: *FL course-books, analysis, checklists, intercultural communicative competence;*

I. Introduction

“Communicative competence is more than acquiring mastery of structure and form.”

(Savvidou, 2004)

The above presented thought outlines briefly and clearly the very heart of the leading theories surrounding the aim of FL education nowadays, because it reflects the general understanding of communicative competence as the ability to use the language in different situations of communication (Homolová, 2003). However, in more recent times the stress has been being placed also on the sociocultural background of the communicative situation, i.e. on the development of intercultural communicative competence (Bilá, 2010, Kačmárová, 2009). It is based on the philosophy that language and culture are inseparable and that “we teach culture even when we are not intending to or are not aware of doing so” (Hatoss, 2004, p. 28). Proponents of this theory emphasise that it also includes the aspect of understanding and respecting the target culture, as well as the reinforcement of one's own cultural identity (Kramersch, 1998).

As FL course-books still represent the core of FL education, they have a great impact on what is taught and how it is taught in the FL classroom (Byram, 1989, Davcheva et al., 2003). Based on research findings, they have the power to influence the perception of the target culture and the attitude towards it, as well as the whole process of learning the target language and culture. Therefore, it is of particular importance that FL course-books fulfil the requirement of developing ICC.

II. Literature review

II.1 Analysing FL textbooks in the process of their evaluation and selection

It is commonly acknowledged that textbook analysis should primarily serve for teachers in the process of choosing the most appropriate material, which is of particular importance for several reasons. First of all, it is one of the main strategic decisions in FL education and in education in general, as teachers usually do not choose course-books for a short period of time; furthermore, if used for several years, a large amount of money is going to be spent. In addition, the learning experience and language proficiency level of a large group of students is going to be influenced which, consequently, can have an impact on their professional future. Finally, from a student's point of view, it can be confusing and demanding to get accustomed to a new set of materials if we decide to change the previous package within the same programme (Cunningsworth, 1995).

A number of scholars agree that textbook selection is one of the key problems of today's EFL education and at the same time one of the most demanding tasks (Cunningsworth, 1995, Straková, 2001). On one hand, the reasons which lay behind it include the fact that one can feel completely lost, due to the overwhelming and confusing range of EFL products. On the other hand, teachers still lack the necessary skills to choose the most appropriate course-books and they often decide under the pressure of time or other circumstances (Ansary and Babaii, 2002).

It would be naïve to think that there is a course-book which could fulfil one's overall expectations (Cunningsworth, 1995, Gadušová – Hartánská, 1995), "but the aim is to find the best possible fit, together with potential for adapting or supplementing parts of the material where it is inadequate or unsuitable" (Cunningsworth, 1995, p. 5). Therefore, an in-depth analysis of the selected textbooks must be undertaken, in which we actively look for information in the material according to the agenda we have decided on prior to it.

Two fundamental approaches to assessing textbooks can be differentiated; being analysis for potential and analysis for suitability. Whilst the former refers to textbook analysis in general, without any specific use in mind, the latter stands for "matching the course-books against a specific requirement" (*ibid.*, p. 15).

General FL textbook analysis

It must be noted that different educational realities require different criteria, so, what is important, is to identify one's own priorities and to draw up a range of categories according to them. These criteria can also comprise some parts of the commonly acknowledged checklists used for course-books evaluation in general and provided by numerous experts in the field that focus on more or less the same attributes of materials, as follows: financial affordability, physical availability, visual appearance, methodology and methodological guidance, interesting topics and appropriate handling of skills and stereotyping, correspondence with the syllabus, etc. (Ansary and Babaii, 2002, Cunningsworth, 1995, Harmer, 1998, Ur, 1999).

In connection to the principles of content analysis, checklists are examples of pre-coded questions formed prior to the phase of coding and categorising data. They are also of crucial importance with regard to content analysis of textbooks, as they help the objective and systematic transformation of each data into a score (Cohen et al., 2007). The content and the length of the check-sheet will depend on a lot of factors, as already mentioned, except for the circumstances in which the textbooks are going to be used, whether one evaluates teaching material for general purposes or looking for a specific feature.

“However, it is important to limit the number of criteria used and, the number of questions asked, to manageable proportions. Otherwise, we risk being swamped in a sea of detail” (Cunningsworth, 1995, p. 2).

Textbook analysis for suitability

As previously stated, there are situations when a FL textbook is analysed to determine whether it is suitable from one particular point of view. In such cases, we are limited by the number of criteria that, on one hand, can be considered to be an advantage, because we are not overwhelmed with a huge amount of categories. On the other hand, the careful construction of a useful checklist gains extreme importance, as inappropriately set guidelines might negatively affect the whole process of analysis and consequently the results of the investigation, too.

As this paper is primarily concerned with the analysis of the cultural content in textbooks, the attention will be drawn to checklists suggested in this area. However, it must be noted that the examination of numerous lists of criteria for general analysis indicated that majority of them did not include cultural aspects of the target language at all. In fact, there are not many checklists focusing specifically on the cultural dimension in FL courses (Byram, 1989, Saluveer, 2004). In the following part of the study, without attempting to be comprehensive, there is provided a summary of some of the guidelines for evaluating FL course-books proposed by different authors with regard to the given perspective.

II.2 Criteria for analysing the cultural content in FL textbooks

As cited in Byram (1989), Huhn (1978) distinguishes seven criteria dealing with the cultural content of FL textbooks as follows:

- Cultural information must be accurate and contemporary;
- The question of stereotypes must be handled critically;
- It must provide a realistic picture of the foreign society;
- It must be free from ideologies;
- Facts should not be presented in isolation;
- The historical material should be presented explicitly.

Another classification of criteria is provided by Risager (1991, p. 182-183):

1. The micro level – phenomena of social and cultural anthropology:
 - a. The social and geographical definition of characters
 - b. Material environment
 - c. Situations of interaction
 - d. Interaction and subjectivity of the characters: feelings, attitudes, values, and perceived problems.
2. The macro level – social, political, and historical matters:
 - a. Broad social facts about contemporary society (geographical, economic, political, etc.)
 - b. Broad socio-political problems (unemployment, pollution, etc.)
 - c. Historical background
3. International and intercultural issues
 - a. Comparisons between the foreign country and the pupils’ own
 - b. Mutual representations, images, stereotypes
 - c. Mutual relations: cultural power and dominance, co-operation and conflict
4. Point of view and style of the author

Continuing with Cunningsworth (1995), the social and cultural context in the FL course must be comprehensible to the students and they should be able to interpret “the relationships, behaviour, intentions, etc. of the characters portrayed in the book” (ibid., p. 92). His checklist pays special attention to gender differences. For instance, it is important to examine whether women are treated equally to men, what inner qualities and physical attributes women are given, or the professional and social status women occupy. Other aspects involved in the list focus on the inner lives of the characters portrayed in the course and the social background in which they exist.

According to Kilickaya (2004), prior to using FL textbooks with students, teachers should take into consideration such factors as “socio-cultural information, learners' needs, stereotypes, generalisations and intercultural communication”.

A further model for analysing the cultural content in FL textbooks was presented by Hatoss (2004). It was drawn up based upon a pilot study that was carried out as a content analysis of textbooks used for business communication in produced in the English language, but with a European context. It focuses on the evaluation of three dimensions: text and visual input, methods used to teach the cultural content and aims set by the author/s or publisher/s of a particular textbook for developing learners' cultural competence. Input factors include sociolinguistic and pragmatic competences, sociocultural knowledge, as well as paralinguistic and semiotic input. The aspect of methods is concerned with implicit versus explicit as well as cognitive versus experiential teaching of the cultural input. The criterion of the authors/publishers' aims deals with the issue of assimilation.

Apart from the provided checklists, another set of categories and codes was created by Reid (2014) who investigated how different aspects of ICC were implemented in teaching EFL at Slovak primary schools. Carrying out document analysis, she compared Slovak curricular documents with the CEFR, which also served as a core document for setting the categories and codes. Even if this last study did not focus primarily on FL textbooks, it is important to mention that similarly to the previous checklist, i.e. the one provided by Hatoss (ibid.), it corresponds with the principles of ICC and the guidelines described in CEFR (2001), as it takes “current theories of culture, theories of language learning, and of interculturality” (Hatoss, ibid., p. 25) into consideration. Therefore, a pilot content analysis was conducted in order to find out whether the given tool of coding is also applicable in case of EFL course evaluation. Results of the pilot research are discussed in the following part of the study.

III. Research design

The **main aim** of the pilot study was determined, as follows:

To provide a critical analysis of the list of codes and categories used by Reid (2014) in order to find out whether they can also be applied to EFL course evaluation from the point of view of developing ICC.

Further objectives of the pilot study included:

1. To test the completed checklist of codes and categories in use when analysing the first unit of New Headway Upper-intermediate Student's Book.
2. To provide content analysis of the first unit of New Headway Upper-intermediate Student's Book whether its content is appropriate in order to efficiently develop students' ICC.

Research questions

With regard to the main aim, the following question was stated:

1. Do the codes and categories provided by Reid (2014) cover all the aspects of developing ICC in order to apply it as the research tool when investigating the cultural content of EFL textbooks?

Further research questions

1. Are all the items in the Reid template (ibid.) relevant for the purpose of EFL course evaluation from the point of view of developing ICC? If not, which of them are redundant?
2. Is there a need to add any other aspect of ICC? If yes, which items are necessary to involve in the list?
3. Is there a need to reorder, regroup or rearrange the list of codes and categories both before and after piloting?
4. Is the content of the first unit of New Headway Upper-intermediate Student's Book appropriate in order to efficiently develop student's ICC?

Research sample

For the purpose of the pilot study three types of samples were used. For the first stage, the Reid template (ibid.) was analysed.

As for the content analysis, we chose the first unit of New Headway Upper-intermediate Student's Book. The reason why we decided to analyse the given component is that it is the centre, e.g. most important part of the given course.

In the meantime the completed template of codes and categories used for the content analysis also served as a sample for its after-use analysis.

Instrumentation

In case of the Reid template (ibid.) analysis, there was prepared a separate checklist with four groups of codes and categories, as follows:

1. Relevant codes and categories, i.e. those that are able to provide answers with regard to the aspects of ICC;
2. Irrelevant codes and categories, e.g. those that are unable to provide answers when investigating the cultural content of the given EFL textbook;
3. Codes and categories that need to be rearranged or regrouped;
4. Other codes and categories that need to be added to the list.

For the purpose of the student's book analysis, the completed list of categories and codes (See Table 1) was applied.

Regarding the after-use analysis of the completed list of categories and codes, there was formulated another set of questions, as follows:

1. Are there any items that seemed to be unnecessary?
2. Has any new aspect that would be important to include in the list emerged?
3. Is there a need to make changes in the structure of the list?

Procedure and data analysis

The first stage included the analysis of the template used by Reid (ibid.) while using the above listed groups of codes and categories. Based upon this analysis the next step involved adding the missing items to the list, omitting irrelevant items, as well as their rearrangement and regrouping. At a later stage, the content analysis of the first unit of New Headway Upper-intermediate Student's Book was carried out applying the completed template of codes and categories. It was followed by the interpretation of results and providing conclusions concerning the cultural content of the analysed unit, as well as for

the content analysis of the whole course. The final step included the after-use analysis of the completed template of codes and categories applied in the content analysis based upon the set of questions listed above. Besides, conclusions and recommendations for a further fine-tuning of the template were also provided.

IV. Results and conclusions

Below, the results of the study and conclusions are presented, being structured in three main parts reflecting the further objectives of the study.

IV.1 Content analysis of the template used by Reid (2014)

Analysing the categories and codes of the template used by Reid (2014), the following conclusions were made:

1. The first four categories and the sixth one, together with their codes, namely “Sociolinguistic competences”, “Pragmatic competences”, “Non-verbal communication”, “Socio-cultural knowledge” and “Recommended methods and techniques” are relevant for the purpose of the present study.
2. The fifth category, i. e. “Recommended materials”, is not relevant in the given research, first of all, because EFL course is a teaching material itself and secondly, it is often hardly recognisable whether materials included in the particular EFL course component are authentic or not.
3. Code number 19 will be divided into several parts as follows: “historical and geographical facts”, “people and society”, “literature and arts”, “values, beliefs, attitudes, social conventions, stereotype formation”.
4. Based on the further research questions and CEFR (2001), the following categories will be added to a given template:
 1. “Paratextual features” of cultural content or non-linguistic semiotic cultural input” comprising codes such as “illustrations” (photographs, drawings, etc.) and “charts, tables, diagrams, figures“ (CEFR, *ibid.*, p. 90).
 2. The “Recommended methods and techniques” category will be completed by codes such as: “teaching culture explicitly”, “cognitive learning”, experiential learning”, “encouraging reflection”, “first culture in role etc.”.
 3. Code “atypical features” will be added to the “Socio-cultural knowledge” category, code number 23.

According to the given changes the following list of categories and codes was drawn up:

Categories	Code Nr.	Codes	Examples
Sociolinguistic competences	1	Greetings, addressing	Upon arrival, leaving, introduction, formal, informal, familiar
	2	Use of exclamations	Dear, dear! My God! Bloody Hell!
	3	Positive politeness	Admiration, hospitality, affection, showing interest
	4	Negative politeness	Apologising, expressing regret, avoiding direct order
	5	Appropriate use of	Please, thank you

	6	Impoliteness	Bluntness, dislike, anger, impatience, complaints
	7	Proverbs, idioms	Sealed lips, smacking lips
	8	Register (language use in different contexts) (p. 120)	Formal (May I come in, please?), neutral (Shall we begin?), informal (Right. Can we start?), familiar (O.K. Let's get going), intimate (Ready dear?)
	9	Dialect, accent (p. 121)	Social class, regional differences, ethnicity
Pragmatic competences	10	Suasion (advising, persuading, urging) (p. 126)	Suggestions, asking for help, requests, warnings, advice, invitations, encouragement
	11	Socialising (p. 126)	Attracting attention, toasting, greetings
	12	Interaction patterns (127)	Turn taking
Non-verbal communication	13	Body language (p. 89)	Gestures, facial expressions, posture, eye contact, body contact, proxemics
	14	Extra linguistic speech	For silence, approval, disapproval, disgust
	15	Prosodic qualities (p. 89)	Loudness, pitch
Socio-cultural knowledge	16	Everyday living (p. 102)	Food and drink, meal times, table manners, public holidays, leisure activities
	17	Living conditions (p. 102)	Housing, welfare, living standards
	18	Interpersonal relations (p. 102)	Class structure, family structure, relations between generations, sexes, etc.
	19	Historical and geographical facts	History, states, politics, geography
	20	People and society	Institutions, social change, religion, national identity;
	21	Literature and arts	Music, Film, Fine arts, etc.
	22	Values, beliefs, attitudes, social conventions (p. 103), stereotype formation	Dress, presents, punctuality
	23	Atypical features	
	24	Ritual behaviour (p. 103)	Festivals, celebrations, traditions, weddings, funerals
Paratextual features	25	Illustrations (p. 90)	Photographs, drawings, etc.
	26	Charts, tables, diagrams, figures (p. 90)	

Recommended methods and techniques of teaching	27	Role-plays, games, simulations (p. 56, 148)	
	28	Discussions, negotiations, (p. 145, 148)	
	29	Explanations, illustrations (p. 145, 148)	
	30	Creating portfolio	
	31	Teaching culture explicitly	
	32	Cognitive learning	
	33	Experiential learning	
	34	Encouraging reflection	
	35	First culture in role	

Table 1: Main categories and codes based on Reid (2014)

IV.2 Content analysis of the first unit of New Headway Upper-intermediate Student's Book

Using the defined system of categories and codes the findings of the content analysis are provided in the following table:

Categories	Code Nr.	Codes	Number of occurrence	Examples
Sociolinguistic competences	1	Greetings, addressing	12	Written, informal: "Hi Mom!", spoken, upon arrival informal: "Tony, Hi.", spoken, informal, leaving: "Bye."
	2	Use of exclamations	19	"Walk!", "Fantastic!", "All the other kids have cell phones!" (Interjections and exclamatory clauses)
	3	Positive politeness	12	Showing interest: "Doing anything interesting this weekend?"
	4	Negative politeness	9	Apologising: "Sorry, I'm late."
	5	Appropriate use of "please, thank you".	2	"Thanks, Jo."
	6	Impoliteness	11	"Failed again? How many times is that?"
	7	Proverbs, idioms	56	Proverbs (2): "No place like home", idiom (52 – including phrasal verbs): "itchy feet", expression of values (2)

				“it’s nothing like ...”
	8	Register (language use in different contexts) (p. 120)	52	(no formal), informal: 23, neutral: 16, familiar: 10, intimate: 3
	9	Dialect, accent (p. 121)	-	
Pragmatic competences	10	Suasion (advising, persuading, urging) (p. 126)	22	Suggestions: 7, asking for help: 2, requests: 1, warnings: 2, encouragement: 6, advice: 0, invitation: 4,
	11	Socialising (p. 126)	22	Greetings: 12, attracting attention: 10, toasting: 0
	12	Interaction patterns (127)	20	Turn taking
Non-verbal communication	13	Body language (p. 89)	3	In agreement with the text, but nothing in relation with the target culture;
	14	Extra linguistic speech	-	
	15	Prosodic qualities (p. 89)	3	Intonation: 1, stress: 1, rhythm: 1, (also explained in a written form)
Socio-cultural knowledge	16	Everyday living (p. 102)	6	Working life, welcoming guests, reading newspapers, etc.
	17	Living conditions (p. 102)	0	
	18	Interpersonal relations(p. 102)	6	Children-parents, friends, husband-wife;
	19	Historical and geographical facts	3	Contrasting other places in the world to English speaking countries, cities;
	20	People and society	6	Travelling and working abroad: 4, things missing: 1, visiting friends:1
	21	Literature and arts	0	
	22	Values, beliefs, attitudes, social conventions (p. 103), stereotype formation;	6	Things they miss, patriotism, etc.
	23	Atypical features		
	24	Ritual behaviour	0	

		(p. 103)		
Paratextual features	25	Illustrations (p. 90)	2	Drawings about family life (Photos in agreement with the text, but nothing in relation to the target culture);
	26	Charts, tables, diagrams, figures (p. 90)	3	Small map (Boston), table showing intonation, stress and rhythm; chart for turn taking;
Recommended methods and techniques of teaching	27	Role-plays, games, simulations (p. 56, 148)	3	Practising social expressions, etc.
	28	Discussions, negotiations, (p. 145, 148)	1	Disadvantages of moving abroad
	29	Explanations, illustrations (p. 145, 148)	0	-
	30	Creating portfolio	0	-
	31	Teaching culture explicitly	5	Teaching prosodic features, etc.
	32	Cognitive learning	0	-
	33	Experiential learning	0	-
	34	Encouraging reflection	2	Reflecting on working abroad;
	35	First culture in role	3	Accepting immigrants;

Table 2: The occurrence of codes in the first unit of New Headway Upper-intermediate Student's Book

Concerning *sociolinguistic competences*, it may be assumed that they have been paid considerable attention to in the first unit of New Headway Upper-intermediate Student's Book. All the codes are included at least 9 times, except for the "appropriate use of thank you and please", which cannot be considered to be insufficient as they are not the main focus of the upper-intermediate level of English proficiency. The written linguistic input is culturally very dense, especially when it comes to idioms and informal language, although formal language is almost completely neglected. In addition, it has to be mentioned that we have not investigated code number 9 "dialect and accent" as it is connected with listening comprehension and pronunciation practice and it is the part of another course component, e.g. the class CD-ROMs. Hence, this code will be dealt with when analysing the listening material of the course.

When it comes to *pragmatic competences*, as it can be seen in table 3, all the three groups of codes are presented almost equally and sufficiently. Although within the code of suasion, number 10, mainly examples of suggestions and encouragement can be found, less frequently invitations, only rarely asking for help or requests and giving advice does not occur at all.

Non-verbal communication reflecting the target culture in written context is only present in terms of prosodic qualities. However, it must be noted that this category will

gain importance mainly when analysing class CD-ROMs and other audio-visual components, as it is connected with spoken language, rather than with written discourse.

As far as the *socio-cultural knowledge* is concerned, there are six examples of topics connected with every-day living in the target culture. Interpersonal relations can be traced six times, too; however, they are only part of the background information to the stories or tasks. Historical and geographical facts are mentioned three times, but only within contrasting other places in the world to English speaking countries and cities. Characteristic features of people and society of English speaking countries are provided six times, provided in the same, rather implicit way. There are also six examples of the code number 22 “Values, beliefs, attitudes, social conventions” hidden in the context. Codes, such as “living conditions”, “literature and art” and “ritual behaviour” are completely neglected, though.

There is only a small amount of *para-textual features*, including two drawings about stereotypical family patterns, a small map for orientation and two charts helping the practice of turn-taking and the understanding of prosodic features.

Within the *recommended methods and techniques* cultural content is taught mainly through role-plays and simulations. Moreover, only one task for discussion can be found and none of the tasks with cultural focused involved explanation or creating portfolio. As there are only hints of facts about the geography, culture or other issues of English speaking countries hidden in the texts, it can be assumed that the explicit teaching of factual information, as well as factual teaching are rather neglected. On the other hand, prosodic features and the use of some idioms are taught explicitly. In addition, there is only a short introduction to the “music of English”, but it is rather taught in experiential manner than cognitive, together with other issues, such the meaning of idioms, the use of colloquial expressions, different word combinations and social expressions. Reflection on cultural input is encouraged in two ways; after reading comprehension, in relation to topics such as moving abroad, and accepting immigrants. While expressing their opinions, students are also challenged to contrast what they have read with their own culture and lives in connection with three different topics.

Conclusions of the content analysis

With regard to further research questions, based upon the findings displayed in Table 2, the following summary and partial conclusions are provided.

- As far as students’ sociolinguistic and pragmatic competences are concerned, it may be assumed that the first unit of New Headway Upper-intermediate Student’s Book is successful in developing them.
 - Paralinguistic and non-linguistic visual input is rather unsatisfactory though.
 - Furthermore, neither high culture, nor low culture was included intentionally; however, traces of everyday living can be found in different contexts.
 - In addition, there aren’t any typical examples of surface culture; although some values and stereotype formation connected with traditional family patterns can be identified in two drawings. Furthermore, hints of multiculturalism, patriotism and cosmopolitanism can be noticed as well. These values are considered to be quite general in today’s society, yet the way of living of the people demonstrated in the books is, in our opinion, rather atypical than typical.
 - Concerning explicit teaching, it is connected mainly with prosodic features, idioms, creating compounds and social expressions.
 - Moreover, cultural learning can be considered to be experimental, even linguistic input reflecting the target culture is taught through student involvement. Yet, it

must be mentioned that the unit lacks typical fact-based topics, such as geography, politics, history and the like; hence, even cognitive learning is rather missing.

- Last but not least, first culture and reflection encouragement are both adequately involved in the unit.

IV.3 Testing the completed checklist of codes and categories

While carrying out the content analysis of the first unit of New Headway Upper-intermediate Student's Book, the validity of the research instrument, i. e. the list of categories and codes was also tested.

Based on the in-use evaluation of the given template, the following conclusions can be drawn:

- Some items on the list might be redundant, depending on the particular EFL course component. This aspect could be taken into consideration when analysing different parts of the course-book package, for instance including “extra-linguistic speech” for the student's book and workbook analysis might be questionable.
- In addition, a further division of certain codes also seems to be useful, such as in case of codes number 7 and 10, “proverbs, idioms” and “suasion”, as they are too diverse and thus difficult to handle.
- Finally, the in-use analysis did not bring any other new aspects of crucial importance, which would be advisable to include in the list.

IV.4 Final conclusion with regard to the main aim

As far as the objectives of the pilot study are concerned, all the three analyses were carried out as intended. Based on the analysis of the template used by Reid (2014) a set of categories and codes was drawn up. This was piloted when analysing the content of the first unit of New Headway Upper-intermediate Student's Book. It can be stated that the findings of the mentioned stages provide an adequate answer to the research question, reflecting the main research aim. It means that the pre-prepared checklist of categories and codes covers all the necessary aspects of developing ICC in order to apply it as the research tool when investigating the cultural content of EFL textbooks.

References

Ansary H. - Babaii E.: Universal Characteristics of EFL/ESL Textbooks: A Step Towards Systematic Textbook Evaluation. In: The Internet TESL Journal, 2002. évi 8. sz. <http://iteslj.org/Articles/Ansary-Textbooks/> (2013.11.15.)

Bilá Magdaléna: Cultural Competence as a Component of Linguistic Competence. In: A. Kačmárová (ed.): English Matters [online]. PU: Prešov 2010. 5. – 9. o. [http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Kacmarova1\(2014.03.15\)](http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Kacmarova1(2014.03.15))

Byram Michael: Cultural Studies in Foreign Language Education. Multilingual Matters: Clevedon, 1989. 158. o.

CEFR. A Common European Framework of Reference for Language Learning, Teaching, Assessment. Council of Europe. http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Source/Framework_EN.pdf (2013.09.03.)

Cohen L. –Manion L. – Morrison K.: Research methods in Education: Routledge: New York 2007. 638. o.

Cunningsworth Alan: Choosing your course-book. Heinemann English Language Teaching: Oxford 1995. 153. o.

Davcheva, L. – Sercu, L. Culture in Foreign Language Teaching Materials. In: Sercu L. (Edited): Foreign Language Teachers and Intercultural Competence. Multilingual Matters: Clevedon 2005. 90.-109. o.

Gadušová Zdenka – Hart'anská Jana: Methodology of Teaching English as a Foreign Language. VŠP Nitra: Nitra 1994. 142. o.

Harmer Jeremy: How To Teach English? Longman: Harlow 1998. 198. o.

Hatoss Anikó: A model for evaluating textbooks. In: Babel [online]. 2004. évi 2. sz. 25.-32.o. http://eprints.usq.edu.au/1137/3/Hatoss_Babel_2004_PV.pdf (2012.05.10.)

Homolová Eva: Autentický materiál ako prostriedok rozvoja jazykových a komunikatívnych kompetencií žiakov. UMB: Banská Bystrica 2003. 93. o.

Kačmárová Alena: The Application of Hahn's (2007) Ten Commandments of Intercultural Communication in Business Interaction. In: Topics in Linguistics, Interface between Pragmatics and other Linguistic Disciplines [online]. FF UKF: Nitra. 2009 évi 3.sz. 59. – 64.o. <http://www.kaa.ff.ukf.sk/topics/issue3.pdf>(2014. 05.25.)

Kilickaya F.: Guidelines to evaluate cultural content in textbooks. In: The Internet TESL Journal [online]. 2004 évi, 12. sz. <http://iteslj.org/Techniques/Kilickaya-CulturalContent/> (2013.11.08.)

Kramsch Claire: Language and Culture. Oxford University Press: Oxford 1998.

Reid Eva: Intercultural Aspects in Teaching English at Primary Schools. Peter Lang Edition: Frankfurt am Main 2014. 135. o.

Risager Karen: Cultural references in European textbooks: an evaluation of recent tendencies. In: Buttjes, D. – Byram, M. (Edited): Mediating Languages and Cultures: Towards an Intercultural Theory of Foreign Language Education. Multilingual Matters: Clevedon 1991. 181.-192. o.

Saluveer E.: Teaching Culture in English Classes: Master's thesis. [online]. University of Tartu: Tartu 2004. 156.o. <http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/10062/922/5/Saluveer.pdf> (2013.11.05.)

Savvidou Ch.: An Integrated Approach to Teaching Literature in the EFL Classroom. In: The Internet TESL Journal [online]. 2004. évi 12. sz. <http://iteslj.org/Techniques/Savvidou-Literature.html> (2003.11.08.)

Soars John – Soars Liz: New Headway Upper-Intermediate Student's Book. OUP: Oxford 2005. 160. o.

Straková Zuzana: Učebnica v teórii a praxi. Metodické centrum: Prešov 2001. 65. o.

Ur Penny: A Course in Language Teaching: Practice and Theory. Cambridge University Press: Cambridge 1999. 375. o.

Sándorová Zuzana, Mgr. doctoral student
Constantine the Philosopher University, Faculty of Pedagogy, Department of Language
Pedagogy and Intercultural Studies
949 74, Slovakia, Nitra, Drážovská 4
zuzana.sandorova@ukf.sk

EGÉSZSÉG- ÉS ORVOSTUDOMÁNY

Cinguláris kérgi IL-1 β mikroinjekció hatása a táplálkozásra és anyagcserére laboratóriumi patkányban

Csetényi Bettina,
Hormay Edina, Nagy Bernadett, Szabó István, Bajnok Góré Márk,
Hideg Barnabás és Karádi Zoltán

Pécsi Tudományegyetem, Általános Orvostudományi Kar, Élettani Intézet,
Pécs

Absztrakt

A cinguláris kéreg (cctx) a táplálkozás és anyagcsere központi szabályozásának egyik fontos elemeként jelentős szerepet tölt be a homeosztázis fenntartásában. Egysejtlevelvezetési mikroelektrofiziológiai kísérletekben olyan idegsejtek jelenlétét mutattuk ki ezen kérgi régióban, melyek interleukin-1 β (IL-1 β) mikroelektroforetikus adására megváltoztatják aktivitásukat.

Az IL-1 β kiemelt jelentőségű immunregulátor, mely többféle működés kontrolljával alapvető szerepet játszik a homeosztázis szabályozásában.

Jelen kísérleteink célja e primér citokin hím Wistar patkányok cinguláris kérgébe történő injektálásával az IL-1 β homeosztatikus funkciókra gyakorolt hatásának vizsgálata, továbbá hatásmechanizmusában a ciklooxygenáz (COX) szerepének tisztázása volt.

Az IL-1 β beadása bilaterális mikroinjekcióval történt. Egyhetes műtéti felépülést követően mértük az állatok 1) rövid- (2 órás), közép- (12 órás) és hosszú távú (24 órás) táplálék- és vízfelvételét (TF, VF), 2) testhőmérsékletét (TH; az anyagbeadás előtt, majd 2 órával azt követően) valamint 3) vércukorszintjét glukóz tolerancia tesztben (GTT). A TF, a VF és a TH méréseket a COX-gátló paracetamol előkezeléssel ill. anélkül is elvégeztük.

Az IL-1 β mikroinjekció a testhőmérséklet szignifikáns emelkedését okozta ($p < 0,05$; ANOVA). A paracetammal történt előkezelést követően ez a hipertermiát kiváltó hatás nem volt megfigyelhető. A táplálék- és vízfelvételben ill. a vércukorszintekben sem a citokin kezelt, sem a kontroll csoportban nem következett be szignifikáns változás.

Kísérleteink leletei a homeosztatikus regulációban a cinguláris kéreg IL-1 β -mediálta folyamatainak testhőmérséklet szabályozásban betöltött szerepét igazolják.

Kulcsszavak: cinguláris kéreg, interleukin-1 β , testhőmérséklet, táplálkozás, vércukorszint

I. Bevezetés

1. Interleukin-1 β

Az élőlények az őket érő, a homeosztázis fenntartását veszélyeztető környezeti hatásokra különböző védekező és adaptív mechanizmusokkal reagálnak. A szervezet védekező és helyreállító folyamataiban az immunmodulátorok kulcsfontosságú szerepet játszanak. Immun- és gyulladásos folyamatokban a sejtek közötti együttműködésért a citokinek felelősek, melyek a lymphocyták, (lymphokinek), monocyták, macrophagok (monokinek) és más sejtípusok által termelt peptidek (Dinarello és Mier, 1987).

Az interleukin-1 (IL-1) a citokinek kiemelt jelentőségű tagja, mely két molekulaformában van jelen: IL-1 α és IL-1 β (March és mtsai, 1985). A két izoforma közül a béta izomer biológiai jelentősége bizonyult nagyobbak mind rágsálókban, mind pedig főemlősökben (Dinarello, 1996).

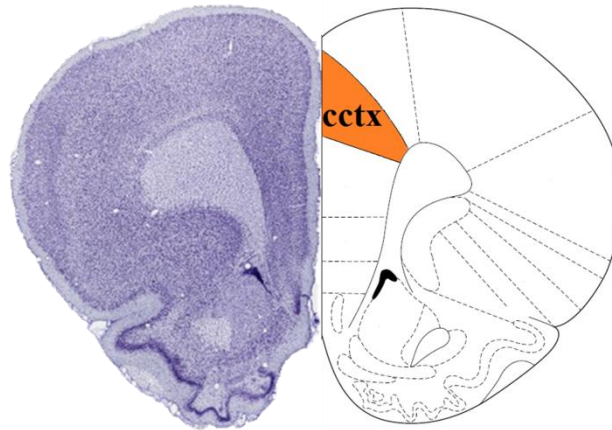
Az interleukin-1 β (IL-1 β) a szervezet bizonyos védekező reakciói, akut és krónikus patológiás folyamatok során szabadul fel (Plata-Salamán, 1991a). Perifériás és centrális szintézisét is leírták már. Perifériás termelésében monocyták/macrophagok, lymphocyták, fibroblastok, endothel és más sejtek vesznek részt (Dinarello, 1985; Dinarello, 1988). Az IL-1 jelenléte a cerebrospinális folyadékban egyfelől lokális szintézisből (maguk a neuronok, valamint astrocyták, microgliák, endothel sejtek, macrophagok által) (Billingham, 1987; Farrar és mtsai, 1987; Fontana és mtsai, 1984; Giulian és mtsai, 1986, 1988), másrészt a perifériás vérből ered (Suckling és mtsai, 1987; Wekerle és mtsai, 1987). Az IL-1 β receptorainak heterogén eloszlása mutatható ki a központi idegrendszerben (Katsuura és mtsai, 1988).

Az IL-1 β számos biológiai hatással rendelkezik, mind az immun-, mind az idegrendszerben, továbbá ismert a jelentősége számos homeosztatikus folyamatban is (Dinarello, 1996; Plata-Salamán, 1991). Kísérleteink szempontjából kiemelendő az IL-1 β táplálkozás és anyagcsere központi szabályozásában betöltött szerepe. Perifériás (Hellerstein és mtsai, 1989; Langhans és mtsai, 1993; McLaughlin és mtsai, 1992; Shimomura és mtsai, 1992; Uehara és mtsai, 1989) és centrális adását követően (Plata-Salamán, 1991b; 1992; 1988) egyaránt leírták táplálékfelvételt és vízfelvételt csökkentő (Kent és mtsai, 1994; Plata-Salaman, 1994) hatását. Laboratóriumunk e primér citokinnel végzett intracerebrális, bilaterális mikroinjekciós kísérletekben több agyterület (globus pallidus, orbitofrontális kéreg, nucleus accumbens) hasonló szerepére világított rá (Karádi és mtsai, 2005; Lukáts és mtsai, 2005; Takács és mtsai, 2010). Jól ismert az irodalomban, hogy az IL-1 β mind perifériás, mind centrális adását követően hyperthermia is kialakul (Dascombe és mtsai, 1989; Ovadia és mtsai, 1989; Dao és mtsai, 1988; Morimoto és mtsai, 1989; Shimizu és mtsai, 1991; Plata-Salaman és mtsai, 1996; Fernandez-Alonso és mtsai, 1996; Kent és mtsai, 1994), s e megfigyelés általános jelentőségét munkacsoportunk az agy több régiójába adott IL-1 β mikroinjekció thermogenesis eredményező hatásával is alátámasztotta (Karádi és mtsai, 2005; Lukáts és mtsai, 2005; Takács és mtsai, 2010).

Egyes források (Plata-Salaman, 1988; Oomura és mtsai, 1988; Hellerstein és mtsai, 1989; Uehara és mtsai, 1989) az IL-1 β által kiváltott homeosztatikus változások háttérében prosztaglandin mediálta mechanizmusokat feltételeznek. A nem-steroid gyulladáscsökkentők gátolják a prosztaglandinok szintézisében fontos szerepet játszó ciklooxygenáz enzimet (COX) (Meade és mtsai, 1993; Luheshi és Rothwell, 1996), ezért a táplálék- és vízfelvétel, valamint a testhőmérséklet mérésekor az állatok egy részénél paracetamol előkezelést alkalmaztunk a COX IL-1 β hatásmechanizmusában játszott szerepének tisztázására.

2. A cinguláris kéreg

A cinguláris kéreg (cctx) szerkezetileg és funkcionálisan egyaránt heterogén agykérgi régió, mely a corpus callosum körül ível az agy mediális felszínén (1. ábra). Két fő részre, egy rostralisabban elhelyezkedő elülső (anterior) cinguláris kéregre és egy caudalisabban elhelyezkedő retrospleniális kéregre osztható (Jones B.F és mtsai, 2005). Kísérleteink során az anterior cinguláris kérget (ACC) vizsgáltuk.

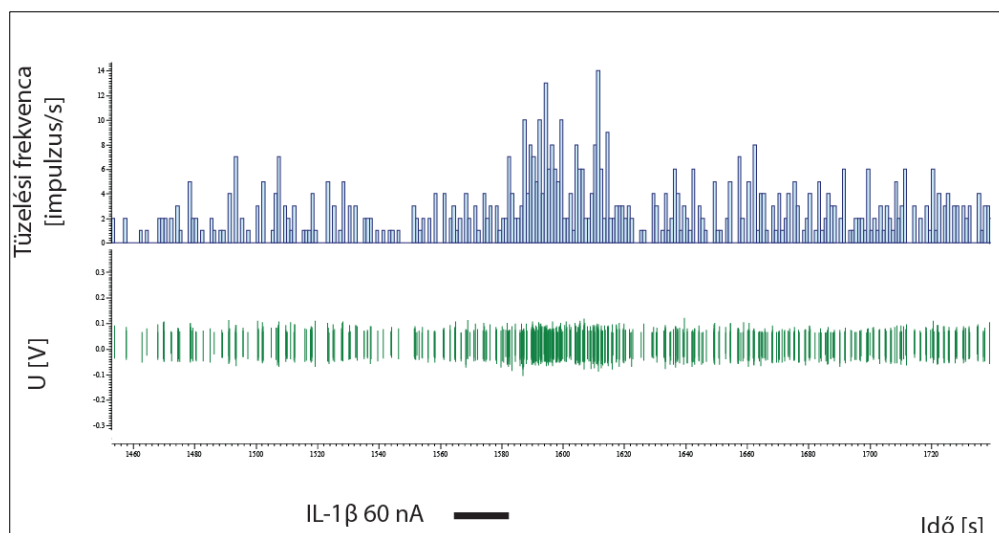

1. ábra. A cinguláris kéreg elhelyezkedése (Paxinos és Watson, 1997).

Az elülső cinguláris kéreg alapvető fontosságú emocionális és kognitív folyamatokban. A viselkedésben elsősorban a válaszreakció módosítása által játszik szerepet (Gasquoiné, 2013). Képpalkotó eljárások segítségével az ACC megnövekedett aktivitóját többek között az alábbi állapotokkal ill. folyamatokkal kapcsolták össze: figyelem (Weissman és mtsai, 2005), célirányos viselkedés (Dosenbach és mtsai, 2007), a fájdalom érzelmi vonatkozásai (Eisenberger és Lieberman, 2004), autonóm idegrendszeri szabályozás (Critchley és mtsai, 2003), az inger hedonikus jellegének, kellemes illetve averzív voltának értékelése (Grabenhorst és mtsai, 2010). A jelen vizsgálatok szempontjából külön említendő az ACC érintettsége a homeosztázis fenntartását megzavaró állapotokban (Bie-Olsen és mtsai, 2009; Freedman és mtsai, 2006).

Ismert, hogy a limbikus rendszer részeként a cinguláris kéreg szerepet játszik a táplálkozás és anyagszere központi szabályozásában is (Rolls, 2005, 2012; Bie-Olsen és mtsai, 2009; Martin és mtsai, 2010). Szoros kölcsönkapcsolatban áll az előagyi limbikus kör számos struktúrájával, többek között az orbitofrontális kéreggel, valamint a nucleus accumbens-szel, ahol korábban kutatócsoportunk igazolta az IL-1 β mediálta mechanizmusok részvételét homeosztatikus folyamatokban (Lukáts és mtsai, 2005; Takács és mtsai, 2010).

E dolgozat szempontjából további fontos tény, hogy egysejtlevelvezetéses mikroelektrofiziológiai kísérletekben olyan idegsejtek jelenlétét mutattuk ki ezen kérgi régióban, melyek interleukin-1 β mikroelektroforetikus adására megváltoztatják aktivitásukat (2. ábra).

2. ábra. Cinguláris kérgi idegsejt serkentő válasza IL-1 β mikroelektroforetikus adására.

A fentiek nyomán tervezett kísérleteinkben bilaterálisan IL-1 β -t injektáltunk felnőtt hím Wistar patkányok cinguláris kérgébe, és tanulmányoztuk ezen primér citokin homeosztatikus funkciókra gyakorolt hatását. Mértük az állatok táplálék- és vízfelvételét, testhőmérsékletét, valamint glukóz tolerancia teszt keretében vércukorszintjük alakulását. Az IL-1 β hatásmechanizmusában a ciklooxygenáz (COX) érintettségét tisztázandó, vizsgálataink során e méréseket a COX-gátló paracetamol előkezelést követően is elvégeztük.

II. Anyag és módszer

1. Kísérleti alanyok

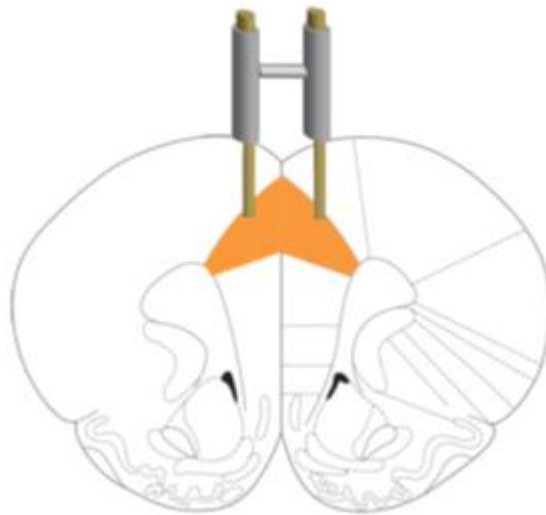
Kísérleteinkhez felnőtt hím Wistar patkányokat használtunk, melyek testtömege a vizsgálatsorozat kezdetén 260-350 g volt. A patkányokat 12 órás sötét-világos periódust, állandó hőmérsékletet (23 ± 2 °C) és páratartalmat (55-60%) biztosító helyiségben, csapvízen és standard laboratóriumi tápon tartottuk. Kísérleteink a hazai (1998. évi XXVIII. tv. az állatok védelméről és kíméletéről; a Kormány 40/2013. (II. 14.) Korm. rendelete az állatkísérletekről), és nemzetközi előírások, valamint az európai uniós irányelvek (NIH Guidelines, European Community Council Directive 86/609/EEC 1986, 2006; European Directive 2010/63/EU of the European Parliament) betartásával folytak.

2. Elektrofiziológiai vizsgálatok

A bevezetőben említett kísérleteink során IL-1 β adására tüzelési frekvenciájukat megváltoztató idegsejtek jelenlétét mutattuk ki a cinguláris kérgben. E vizsgálatokban a munkacsoportunk által készített, wolfram szálal, üveg multibarrel mikroelektroda segítségével extracelluláris egységtevékenységet vezettünk el és mikroelektroforetikus úton juttattuk a citokint a megfelelő agyterületre. Mivel elektrofiziológiai leleteink tárgyalása nem képezi a jelen tanulmány részét, a módszer részletesebb ismertetésétől eltekintünk.

3. Műtét

Az IL-1 β mikroinjekcióhoz szükséges vezető kanülöket (3. ábra) rozsdamentes acél injekciós tűből (23 G) készítettük és sztereotaxiás műtét során a koponyához rögzítve pozicionáltuk az agyfelszínen. Az operációt ketamin (Calypsol, 50 mg/ml; Richter Gedeon Rt., Magyarország; 0,3 ml/100 ttg) anesztéziában végeztük. Az állatok fejének rögzítése után a skalpon hosszanti metszést ejtettünk, majd megtisztítottuk a koponyafelszínt. Vérzéscsillapítás és fertőtlenítés céljából hidrogén-peroxidot alkalmaztunk. Ezt követően fogászati fúró segítségével kb. 4 mm átmérőjű lyukat fúrtunk a koponyán. A kanülpárt ezen keresztül, mikromanipulátor (MN-33 Narishige, Japán) segítségével vezettük le a dura felszínéig a cinguláris kéreg fölé. A pontos koordinátákat (AP: B + 2,7 mm, ML: 0,9 mm) Paxinos és Watson agyatlasza (Paxinos és Watson, 1997) alapján határoztuk meg. A kanülöket ezután fogászati akrilát segítségével rögzítettük, majd antiszeptikus hintőpor (Tetran, Richter Gedeon Rt., Magyarország) alkalmazása után kapcsokkal zártuk a sebet. A műtétet egyhetes felépülési időszak követte.

3. ábra. Vezető kanül az agy felszínén és beadó kanül a cinguláris kéregbe vezetve.

4. Anyagbeadás

Az IL-1 β (SIGMA; 5 ng/ μ l; 0,1% marha szérum albumint /BSA/ tartalmazó 0,1%-os sós steril foszfát pufferben /PBS/ oldva); a paracetamol (szubsztancia, PTE ÁOK, Gyógyszertár; 15 μ g/ μ l steril PBS-ben oldva); ill. kontroll állatokban a steril PBS cinguláris kéregbe juttatása bilaterális mikroinjekció formájában, mikroinfúziós pumpa (Cole Parmer 789200C) segítségével történt. Az oldatokat tartalmazó 25 μ l-es Hamilton-fecskendőket polietilén csővel csatlakoztattuk a rozsdamentes beadó kanülökhöz (30 G), melyeket az előzetesen beültetett vezető kanülon keresztül vezettünk le a kívánt célterületre (AP: B + 2,7 mm, ML: 0,9 mm, V: 1,6 mm) (3. ábra). A mikroinjekció során 1 perc alatt oldalanként 0,75 μ l oldatot juttattunk az agyba. A mikroinfúziós pumpa leállítását követően, a kanülök eltávolítása előtt, további 1 percet vártunk az oldat visszaáramlásának elkerülésére. Az anyagbeadást éber, kézben tartott állatokon végeztük.

5. Testhőmérséklet mérése

A kísérlethez négy csoportot alakítottunk ki: mind a citokin kezelt, mind a kontroll csoport felénél ciklooxigenáz-gátló paracetamol előkezelést alkalmaztunk, 25 perccel az IL-1 β ill. a kontroll csoportnál alkalmazott PBS beadása előtt, szintén bilaterális mikroinjekció formájában. A testhőmérséklet mérésére az agyi mikroinjekció előtt, majd 2 órával azt követően, a rövid távú táplálék- és vízfelvételi mérések idején került sor. A mérés rectalisan, digitális hőmérővel, tized °C-os pontossággal történt.

6. Táplálék- és vízfelvételi mérések

A táplálék- és vízfelvételi méréseket 24 órás táplálékmevönás előzte meg. Az anyagbeadásokat követően, este 6 órakor, a sötét (a patkányok számára aktív) periódus kezdetén kapták vissza az állatok a laboratóriumi tápot. Ezt követően g-nyi pontossággal mértük az előzőekben leírt 4 csoport rövid- (2 órás), közép- (12 órás) és hosszú távú (24 órás) táplálék- és vízfelvételeit.

7. Glukóz tolerancia teszt (GTT)

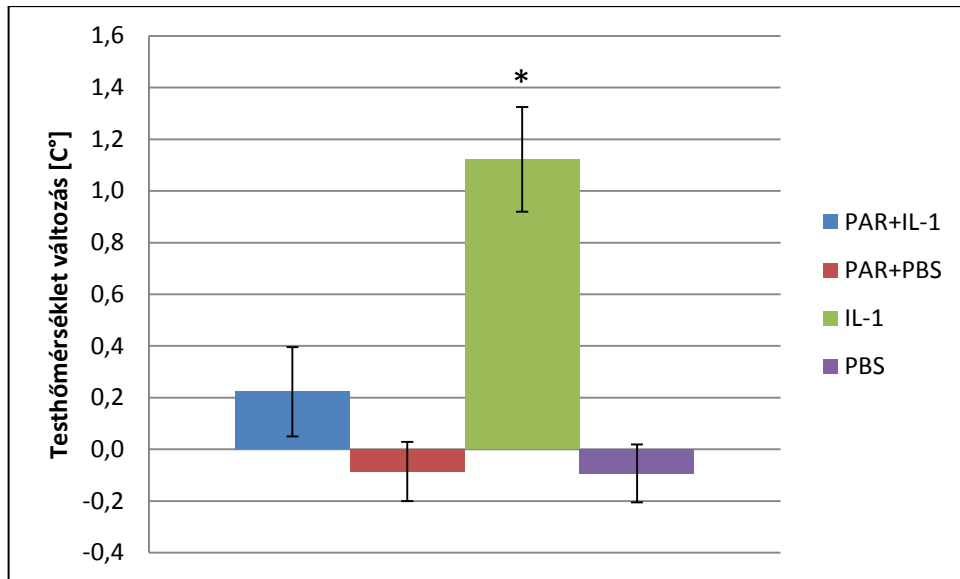
Az állatok vércukorszintjét 12 órás táplálékmevönást követően, glukóz tolerancia teszt során vizsgáltuk. A vércukorszint-méréseket az agyi mikroinjekció előtt, valamint az azután 20 perccel, intraperitoneálisan adott 20 %-os D-glukóz oldattal (0,2 g/100 ttg/ml) végzett cukorterhelést követő 9., 18., 30., 60. és 120. percben végeztük. A kísérletben az állatokat két-két csoportra (citokin kezelték, ill. kontrollok, paracetamol előkezeléssel vagy anélkül) osztottuk.

8. Statisztika

Kísérleteink adatainak feldolgozása és statisztikai értékelése az „SPSS for Windows” programcsomag segítségével történt. Az eredményeket az átlag \pm SEM formájában fejeztünk ki. Az értékelés egyszempontos varianciaanalízissel (ANOVA), ill. Student-féle *t*-próbával történt, post hoc összevetésre pedig a Tukey-féle tesztet alkalmaztuk. A szignifikancia szintjét $p < 0,05$ -ben állapítottuk meg.

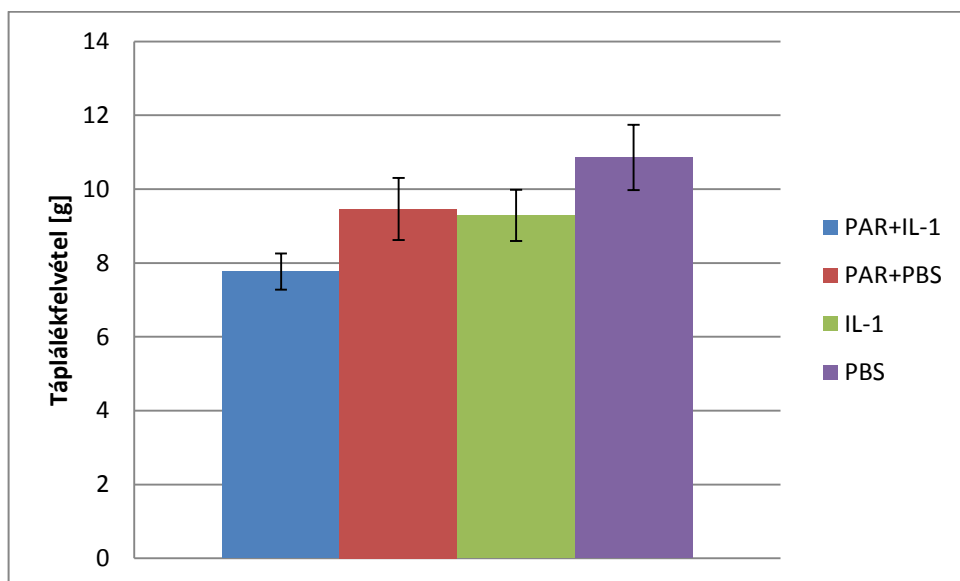
III. Eredmények

A cinguláris kéregbe juttatott IL-1 β mikroinjekció a testhőmérséklet szignifikáns emelkedését okozta ($p < 0,05$; ANOVA; 4. ábra). A paracetammal történt előkezelést követően ez a hipertermiát kiváltó hatás nem volt megfigyelhető.

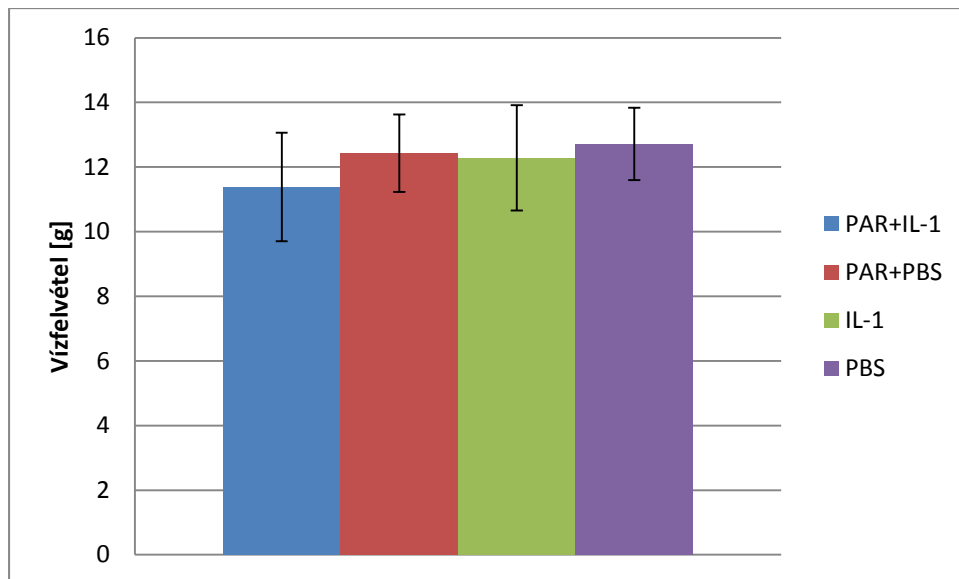

4. ábra. Cinguláris kérgi $IL-1\beta$ mikroinjekció hatására emelkedik a testhőmérséklet (PAR: paracetamol, $IL-1$: interleukin- 1β).

A citokin kezelt csoportot a kontroll csoporttal összehasonlítva az állatok táplálék- és vízfelvételében (5., 6. ábra) szintén nem következett be szignifikáns változás.

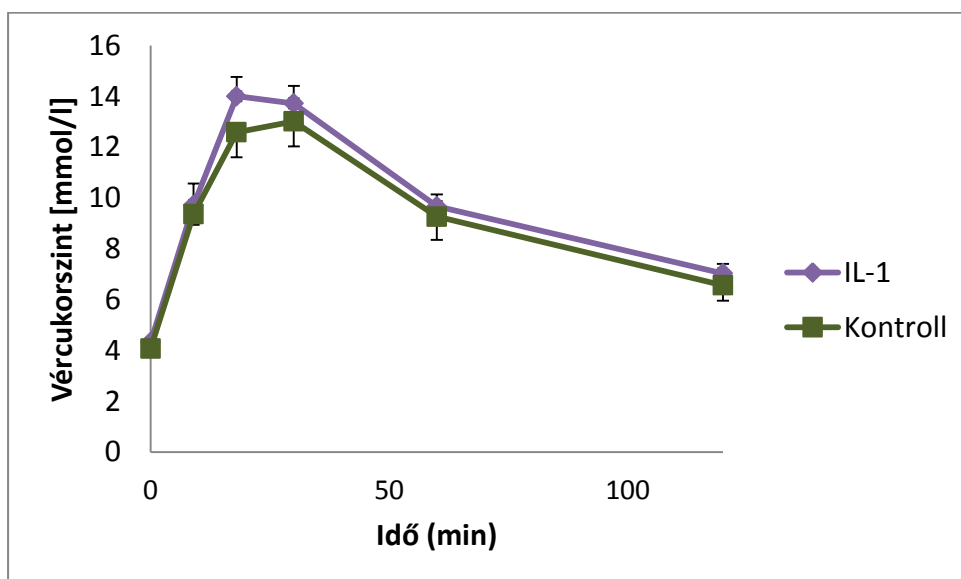

5. ábra. Cinguláris kérgi citokin mikroinjekciót követő rövid távú (2 órás) táplálékfelvétel (PAR: paracetamol, $IL-1$: interleukin- 1β).

6. ábra. Cinguláris kérgi citokin mikroinjekciót követő rövid távú (2 órás) vízfelvétel (PAR: paracetamol, IL-1: interleukin-1 β).

A GTT során a patkányok vércukorszintjében szintén nem okozott szignifikáns eltérést a cinguláris kérgi IL-1 β kezelés (7. ábra).

7. ábra. Cinguláris kérgi IL-1 β kezelést követő akut glukóz tolerancia teszt.

IV. Összefoglalás

Jelen kísérleteink leletei az irodalomban az első eredmények az IL-1 β táplálkozás és anyagcsere szabályozásában betöltött szerepére vonatkozóan a cinguláris kéregben. A citokin az állatok szignifikáns testhőmérséklet emelkedését váltotta ki, mi több, hatásmechanizmusában a ciklooxygenáz szerepét is igazolni tudtuk. Laboratóriumunk korábbi eredményeihez (Karádi és mtsai, 2005; Lukáts és mtsai, 2005; Takács és mtsai, 2010) hasonló táplálék- és vízfelvétel csökkenést ugyanakkor nem tapasztaltunk, s a patkányok vércukorszintjében sem okozott szignifikáns eltérést a kezelés.

Ezek a leletek igazolják, hogy a cinguláris kéreg a neki tulajdonított klasszikus funkciókon (emocionális és kognitív viselkedés szervezésében betöltött szerep; Posner és DiGirolamo, 1998; Vogt, 2005; Weissman és mtsai, 2005) túl a homeosztázis szabályozásában is fontos szerepet játszik, s ebben az IL-1 β mediálta folyamatok jelentősége alapvető. A primér citokin limbikus előagyi regulációs működésekbeli érintettségének teljesebb megismeréséhez további kiterjedt vizsgálatok szükségesek.

Köszönetnyilvánítás: a szerzők hálával tartoznak Fuchs Ildikónak sokrétű, áldozatos technikai segítségéért. A vizsgálat sorozat az Ajinomoto 51064/2009, TÁMOP-4.2.1.B-10/2/KONV-2010-0002, TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0029 és PTE ÁOK-KA 2013/34039/1 támogatásával valósult meg.

V. Irodalomjegyzék

Bie-Olsen, L. G., Kjaer, T. W., Pedersen-Bjergaard, U., Lonsdale, M. N., Holst, J. J., Law, I., Thorsteinsson, B. (2009). *Changes of cognition and regional cerebral activity during acute hypoglycemia in normal subjects: a H215O positron emission tomography study.* Journal of Neuroscience Research 87, 1922–1928.

Billingham, M. E. J. (1987) *Cytokines as inflammatory mediators.* Br Med Bull. 1987 Apr; 43(2):350-70.

Critchley, H. D., Mathias, C. J., Josephs, O., O'Doherty, J., Zanini, S., Dewar, B. K., Cipolotti, L., Shallice, T., Dolan, R.J. (2003). *Human cingulate cortex and autonomic control: converging neuroimaging and clinical evidence.* Brain 126, 2139–2152.

Dascombe, M. J., Rothwell, N. J., Sagay, B. O. and Stock, M. J. (1989). *Pyrogenic and thermogenic effects of interleukin 1 beta in the rat.* American Journal of Physiology 256 (1 Pt 1): E7-11.

Dao, T. K., Bell, R. C., Feng, J., Jameson, D.M., Lipton, J. M. (1988) *C-reactive protein, leukocytes, and fever after central IL 1 and alpha-MSH in aged rabbits.* Am J Physiol. 1988 Mar;254(3 Pt 2):R401-9.

Dinarello, C. A. (1985) *An update on human interleukin-1: from molecular biology to clinical relevance.* J Clin Immunol. 1985 Sep;5(5):287-97.

Dinarello, C. A., & Mier, J. W. (1987) *Lymphokines.* N Engl J Med. 1987 Oct 8;317(15):940-5.

Dinarello, C. A. (1988) *Interleukin-1.* Dig Dis Sci. 1988 Mar;33(3 Suppl):25S-35S.

Dinareello, C. A. (1996) *Biologic basis for interleukin-1 in disease*. Blood. 1996 Mar 15;87(6):2095-147.

Dosenbach, N. U. F., Fair, D. A., Miezin, F. M., Cohen, A. L., Wenger, K. K., Dosenbach, R. A. T., Fox, M. D., Snyder, A. Z., Vincent, J. L., Raichle, M. E., Schlaggar, B. L., Petersen, S. E. (2007) *Distinct brain networks for adaptive and stable task control in humans*. Proc Natl Acad Sci U S A. 2007 Jun 26;104(26):11073-8. Epub 2007 Jun 18.

Eisenberger, N. I., Lieberman, M. D. (2004). *Why rejection hurts: a common neural alarm system for physical and social pain*. Trends in Cognitive Sciences 8, 294–300.

Farrar, W. L., Hill, J. M., Harel-Bellan, A., Vinocour M. (1987) *The immune logical brain*. Immunol Rev. 1987 Dec;100:361-78.

Fernandez-Alonso, A., Benamar, K., Sancibrian, M., Lopez-Valpuesta, F. J. and Minano, F. J. (1996). *Role of interleukin-1 beta, interleukin-6 and macrophage inflammatory protein-1 beta in prostaglandin-E2-induced hyperthermia in rats*. Life Sciences 59(12): PL185-90.

Fontana, A., Weber, E., Dayer, J. M. (1984) *Synthesis of interleukin 1/endogenous pyrogen in the brain of endotoxin-treated mice: a step in fever induction?* J Immunol. 1984 Oct;133(4):1696-8.

Freedman, R. R., Benton, M. D., Genik, I. I., Graydon, R. J. F. X. (2006). *Cortical activation during menopausal hot flashes*. Fertility and Sterility 85, 674–678.

Gasquoine, P. G. (2013) *Localization of function in anterior cingulate cortex: from psychosurgery to functional neuroimaging*. Neurosci Biobehav Rev. 2013 Mar;37(3):340-8. doi: 10.1016/j.neubiorev.2013.01.002. Epub 2013 Jan 10.

Giulian, D., Baker, T. J., Shih, L. C., Lachman, L. B. (1986) *Interleukin 1 of the central nervous system is produced by ameboid microglia*. J Exp Med. 1986 Aug 1;164(2):594-604.

Giulian, D., Young, D. G, Woodward, J., Brown, D. C., Lachman, L. B. (1988) *Interleukin-1 is an astroglial growth factor in the developing brain*. J Neurosci. 1988 Feb;8(2):709-14.

Grabenhorst, F., Rolls, E. T., Parris, B. A., d'Souza, A. A. (2010). *How the brain represents the reward value of fat in the mouth*. Cerebral Cortex 20,1082–1091.

Hellerstein, M. K., Meydani, S. N., Meydani, M., Wu, K., Dinareello, C. A. (1989) *Interleukin-1-induced anorexia in the rat. Influence of prostaglandins*. J. Clin. Invest. 84 (1989) 228-235.

Jones B. F., Groenewegen H. J., Witter M. P. (2005) *Intrinsic connections of the cingulate cortex in the rat suggest the existence of multiple functionally segregated networks*. Neuroscience, 2005;133(1):193-207.

- Karádi, Z., Lukáts, B., Egyed, R., Lénárd, L. (2005) *Homeostatic alterations after intrapallidal microinjection of interleukin-1beta in the rat*. *Appetite* 44 (2005) 171-180.
- Katsuura, G., Gottschall, P. E., Arimura, A. (1988) *Identification of a high-affinity receptor for interleukin-1 beta in rat brain*. *Biochem Biophys Res Commun*. 1988 Oct 14;156(1):61-7.
- Kent, S., Rodriguez, F., Kelley, K. W., Dantzer, R. (1994) *Reduction in food and water intake induced by microinjection of interleukin-1 beta in the ventromedial hypothalamus of the rat*. *Physiol Behav*. 1994 Nov;56(5):1031-6.
- Langhans, W., Savoldelli, D., Weingarten, S. (1993) *Comparison of the feeding responses to bacterial lipopolysaccharide and interleukin-1 beta*. *Physiol Behav*. 1993 Apr;53(4):643-9.
- Luheshi, G. N. and Rothwell, N. (1996). *Cytokines and fever*. *International Archives of Allergy and Immunology* 109(4): 301-7.
- Lukáts, B., Egyed, R., Lénárd, L. and Karádi, Z. (2005) *Homeostatic alterations induced by interleukin-1beta microinjection into the orbitofrontal cortex in the rat*. *Appetite* 45 (2005) 137-147.
- March, C. J., Mosley, B., Larsen, A., Cerretti, D. P., Braedt, G., Price, V., Gillis, S., Henney, C. S., Kronheim, S. R., Grabstein, K. and et al. (1985). *Cloning, sequence and expression of two distinct human interleukin-1 complementary DNAs*. *Nature* 315(6021): 641-7.
- Martin, L. E., Holsen, L. M., Chambers, R. J., Bruce, A. S., Brooks, W. M., Zarcone, J. R., Butler, M. G., Savage, C. R. (2010) *Neural mechanisms associated with food motivation in obese and healthy weight adults*. *Obesity (Silver Spring)*. 2010 Feb;18(2):254-60. doi: 10.1038/oby.2009.220. Epub 2009 Jul 23.
- McLaughlin, C. L., Rogan, G. J., Tou, J., Baile, C. A., Joy, W. D. (1992) *Food intake and body temperature responses of rats to recombinant human interleukin-1 beta and a tripeptide interleukin-1 beta antagonist*. *Physiol Behav*. 1992 Dec;52(6):1155-60.
- Meade, E. A., Smith, W. L. and DeWitt, D. L. (1993). *Differential inhibition of prostaglandin endoperoxide synthase (cyclooxygenase) isozymes by aspirin and other non-steroidal anti-inflammatory drugs*. *Journal of Biological Chemistry* 268(9): 6610-4.
- Morimoto, A., Sakata, Y., Watanabe, T., Murakami, N. (1989) *Characteristics of fever and acute-phase response induced in rabbits by IL-1 and TNF*. *Am J Physiol*. 1989 Jan;256(1 Pt 2):R35-41.
- Oomura, Y. (1988). *Chemical and neuronal control of feeding motivation*. *Physiology and Behavior* 44(4-5): 555-60.
- Ovadia, H., Abramsky, O., Weidenfeld, J. *Evidence for the involvement of the central adrenergic system in the febrile response induced by interleukin-1 in rats*. *J Neuroimmunol*. 1989 Dec;25(2-3):109-16.

Paxinos, G., Watson, C. (1997) *The Rat Brain in Stereotaxic Coordinates*. Academic Press, Inc.

Plata-Salaman, C. R., Oomura, Y. and Kai, Y. *Tumor necrosis factor and interleukin-1 beta: suppression of food intake by direct action in the central nervous system*. Brain Res. 448 (1988) 106-114.

Plata-Salamán, C. R. (1991a) *Immunoregulators in the nervous system*. Neurosci Biobehav Rev. 1991 Summer;15(2):185-215.

Plata-Salamán, C. R. (1991b) *Dexamethasone inhibits food intake suppression induced by low doses of interleukin-1 beta administered intracerebroventricularly*. Brain Res Bull. 1991 Nov;27(5):737-8.

Plata-Salamán, C. R., French-Mullen, J. M. (1992) *Intracerebroventricular administration of a specific IL-1 receptor antagonist blocks food and water intake suppression induced by interleukin-1 beta*. Physiol Behav. 1992 Jun;51(6):1277-9.

Plata-Salamán, C. R. (1994) *Meal patterns in response to the intracerebroventricular administration of interleukin-1 beta in rats*. Physiol Behav. 1994 Apr;55(4):727-33.

Plata-Salamán, C. R., Sonti, G., Borkoski, J. P., Wilson, C. D. and French-Mullen, J. M. (1996). *Anorexia induced by chronic central administration of cytokines at estimated pathophysiological concentrations*. Physiology and Behavior 60(3): 867-75.

Posner, M. I., DiGirolamo, G. (1998) *Executive attention: conflict, target detection and cognitive control*. In Parasuraman R, editor. The attentive brain. Cambridge: MIT Press; 1998. p. 401–23

Rolls, E. T. (2005) *Taste, olfactory, and food texture processing in the brain, and the control of food intake*. Physiol Behav. 2005 May 19;85(1):45-56.

Rolls, E. T. (2012) *Taste, olfactory and food texture reward processing in the brain and the control of appetite*. Proc Nutr Soc. 2012 Nov;71(4):488-501. doi: 10.1017/S0029665112000821. Epub 2012 Sep 19.

Shimizu, H., Uehara, Y., Shimomura, Y. and Kobayashi, I. (1991). *Central administration of ibuprofen failed to block the anorexia induced by interleukin-1*. European Journal of Pharmacology 195(2): 281-4.

Shimomura, Y., Inukai, T., Kuwabara, S., Shimizu, H., Takahashi, M., Sato, N., Uehara, Y., Tanaka, Y., Kobayashi, I. (1992) *Both cyclooxygenase and lipoxygenase inhibitor partially restore the anorexia by interleukin-1 beta*. Life Sci. 1992;51(18):1419-26.

Suckling, A. J., Baron, P. W., Symons, J. A., Rumsby, M. G. (1987) *Lymphocytic activation in peripheral blood and cerebrospinal fluid during the course of chronic relapsing experimental allergic encephalomyelitis*. J Neuroimmunol. 1987 May;15(1):85-95.

Takács, G., Papp S, Lukáts B, Szalay C, Nagy B, Fotakos D, Karádi Z. (2010) *Homeostatic alterations after IL-1beta microinjection into the nucleus accumbens of the rat*. *Appetite*. 2010 Apr;54(2):354-62. doi: 10.1016/j.appet.2010.01.001. Epub 2010 Jan 11.

Uehara, A, Ishikawa, Y., Okumura, T., Okamura, K., Sekiya, C., Takasugi, Y., Namiki, M. (1989) *Indomethacin blocks the anorexic action of interleukin-1*. *Eur. J. Pharmacol.* 170 (1989) 257-260.

Uehara, A., Sekiya, C., Takasugi, Y., Namiki, M., Arimura, A. (1989) *Anorexia induced by interleukin 1: involvement of corticotropin-releasing factor*. *Am J Physiol.* 1989 Sep;257(3 Pt 2):R613-7.

Vogt, B. A. (2005) *Pain and emotion interactions in subregions of the cingulate gyrus*. *Nat Rev Neurosci.* 2005 Jul;6(7):533-44.

Weissman, D. H., Gopalakrishnan, A., Hazlett, C. J., Woldorff, M. G. (2005). *Dorsal anterior cingulate cortex resolves conflict from distracting stimuli by boosting attention toward relevant events*. *Cerebral Cortex* 15, 229–237.

Wekerle, H., Sun, D., Oropeza-Wekerle, R. L., Meyermann, R. (1987) *Immune reactivity in the nervous system: modulation of T-lymphocyte activation by glial cells*. *J Exp Biol.* 1987 Sep;132:43-57.

Csetényi Bettina, doktorandusz hallgató
Pécsi Tudományegyetem, Általános Orvostudományi Kar, Élettani Intézet, Elméleti
Orvostudományok Doktori Iskola
Hormay Edina, Dr. Nagy Bernadett, Dr. Szabó István, Bajnok Góré Márk, Dr. Hideg
Barnabás, Prof. Dr. Karádi Zoltán
Pécsi Tudományegyetem, Általános Orvostudományi Kar, Élettani Intézet
7624 Pécs, Szigeti út 12.
E-mail: bettina.csetenyi@aok.pte.hu

A cinguláris kéreg streptozotocin mikroinjekciójának hatása a glukóz toleranciára laboratóriumi patkányban

Hormay Edina,
Csetényi Bettina, Szabó István, Nagy Bernadett, Hideg Barnabás, Bajnok
Góré Márk és Karádi Zoltán

Pécsi Tudományegyetem, Általános Orvostudományi Kar, Élettani Intézet

Absztrakt

A cinguláris kéreg szoros kölcsönkapcsolatban áll több, ún. glukóz-monitorozó (GM) neuronokat tartalmazó limbikus előagyi struktúrával, melyek fontos szerepet töltenek be a táplálkozás központi szabályozásában. Jelen kísérleteink célja az volt, hogy megvizsgáljuk, megváltoztatja-e a szénhidrát anyagcserét a cinguláris kérgi GM neuronok streptozotocin (STZ) kiváltotta szelektív pusztulása.

STZ bilaterális cinguláris kérgi mikroinjekciója nyomán glukóz tolerancia tesztet (GTT) végeztünk felnőtt hím Wistar patkányokban, 20 perccel (akut GTT), majd 4 héttel (szubakut GTT) az anyagbeadáskövetően.

Az akut GTT során a vércukorértékek változásának dinamikájában eltérést tapasztaltunk a STZ kezelt és a kontroll csoport között: a STZ mikroinjekciós állatok vércukor görbéje a kontrollokénál magasabb értéken, később tetőzött, továbbá a szubakut GTT során is szignifikáns különbségeket tapasztaltunk. A GTT kezdetén és végén mért vércukor koncentrációk között ugyanakkor nem volt szignifikáns csoporteltérés.

Eredményeink alátámasztják azt a feltételezésünket, hogy a cinguláris kéreg kemoszenzoros neuronjai a szénhidrát anyagcsere befolyásolásával is fontos szerepet játszanak a homeosztázis adaptív regulációjában.

Kulcsszavak: *cinguláris kéreg, glukóz-monitorozó neuron, streptozotocin, glukóz tolerancia teszt*

I. Bevezetés

1. Általános bevezető

Napjainkban egyre nagyobb számban jelennek meg különböző táplálkozási és anyagcsere megbetegedések. A kóros elhízás, a diabetes mellitus vagy az ún. metabolikus szindróma hátterében eddig kizárólag perifériás mechanizmusok károsodását feltételezték, de ma már valószínűsíthető központi idegrendszeri regulációs folyamatok érintettsége is. Ezek jobb megismerése elengedhetetlenül fontos a fenti betegségek kórmechanizmusainak tisztázásához, ezáltal is elősegítve új gyógyszer célpontok ill. hatékonyabb terápiás eljárások kidolgozását.

2. A glukóz-monitorozó rendszer

A glukóz alapvető szerepe a táplálkozásban már régóta ismeretes. Nijjima (1982) a májkapugyűjtőérbe juttatott glukózzal képes volt csökkenteni éhes állatok táplálékfelvételét. Napjainkban már köztudott, hogy a hasnyálmirigyben található inzulin-termelő β -sejtek glukokináz aktivitása a perifériás cukor-érzékelés egyik alapvető eleme [27]. Ezen citoplazmatikus kináz enzim a glukóz sejten belüli anyagcseréjét teszi lehetővé [18], de mára ismertté vált az is, hogy ezen típusú hexokináz enzim egyes központi idegrendszeri neuronokban is megtalálható [9; 16].

Már korábban is felvetődött, hogy a táplálkozás szabályozását nemcsak a perifériás, hanem centrális jelzések is befolyásolják. Mayer (1955) glukosztatikus teóriája más tényezőket figyelmen kívül hagyva, egyszerű negatív feed-back mechanizmussal képzelte el a vér glukóz koncentrációjának változásán alapuló táplálkozási magatartás szabályozást, továbbá bizonyította, hogy nemcsak a belső szervekben, hanem magában a központi idegrendszerben is léteznek olyan receptorok, melyek folyamatosan észlelik a vércukorszint változásait [26; 28].

Komplex elektrofiziológiai kísérletekben előbb macskán [36], majd multibarrel mikroelektroforetikus technika segítségével igazolták először altatott patkányon, aztán más fajokon is, hogy a központi idegrendszerben olyan speciális kemoszenzoros idegsejtek, úgynevezett glukóz-monitorozó (GM) neuronok találhatóak, melyek a glukózt nem csak metabolizmusuk során használják fel, hanem D-glukóz lokális vagy szisztémás adásakor is megváltoztatják működésüket [2; 35; 36; 37].

Válaszkészségük alapján ezen idegsejteknek alapvetően két csoportját különböztetjük meg: a D-glukózra válaszkészséget nem mutató glukóz-inszenzitív (GIS), illetve a glukózra tüzelési frekvenciájukat megváltoztató, ún. glukóz monitorozó (GM) neuronokét. Ez utóbbi csoportba két típus tartozik, a glukóz hatására aktivitásukat fokozó, azaz serkentődő glukóz-receptor (GR), valamint a gátolódó, más néven glukóz-szenzitív (GS) idegsejtek.

Glukóz-monitorozó neuronokat már számos agyi régióban kimutattak, többek között a hypothalamus [22; 37], az amygdala [23; 33; 34], a globus pallidus [20; 24], az area postrema [1], a nucleus tractus solitarii [29], a mediodorsalis prefrontalis kéreg [31], az orbitofrontális kéreg és a cinguláris kéreg [15] területén is. Ezek az eredmények azt mutatják, hogy a fenti struktúrák egy nagy GM sejtálózat elemei, mely fontos szerepet játszhat a táplálkozás és anyagcsere központi szabályozásában [21; 38].

3. Streptozotocin

A streptozotocin (STZ) a *Streptomyces achromogenes* baktériumfaj által termelt, D-glukózhoz igen hasonló szerkezetű molekula, mely a pancreas β -sejtjeiben, hasonlóan a glukózhoz a 2-es típusú glukóz transzporterén (GLUT2) keresztül lép be a sejtbe, ahol reaktív oxigén gyök képződés által necrosist okoz. Ezen inzulin termelő sejtek, szelektív elpusztítása miatt az 1-es típusú diabetes mellitus kísérletes állatmodelljének a létrehozására is alkalmazható [12; 44].

A β -sejtek működésében meghatározó glukokináz vagy éppen a K_{ATP} -csatornák mellett a 2-es típusú glukóz transzporter az agy GM idegsejtjei egy részében is megtalálható, így STZ lokális intracerebrális mikroinjekciójával ezen neuronok aktivitása véglegesen megszüntethető [19].

Laboratóriumunk már több struktúrában kimutatta, hogy a GM idegsejtek STZ előidézte szelektív roncsolását követően jellemzően pathológiás funkcionális változások jönnek létre [21; 32].

4. A cinguláris kéreg

A limbikus rendszer fontos részeként a cinguláris kéreg a nagyagyféltekék mediális felén, a corpus callosumot körülölelve helyezkedik el. Funkcionálisan és morfológiailag is heterogén agykérgi area, mely több egymással szoros kölcsönkapcsolatban álló al régióból épül fel. Összességében ezen agyterület különböző forrásokból érkező információkat integrál, és többek között más agyi régiók aktivitásának befolyásolásával is szabályozza a szervezet kognitív, érzelmi, motoros, endokrin és bizonyos mértékig zsigeri válaszait [5]. A cinguláris kéreg, elhelyezkedése és igen sokrétű neuronális kapcsolatrendszere révén, nem egy meghatározott funkcióban vállal szerepet, hanem számos különböző, elsősorban kognitív folyamat szervezésében érintett [17; 43].

Anatómiailag a struktúra két fő részre bontható, az elülső, anterior (ACC) és a hátsó, poszterior cinguláris (PCC) kéregre, melyek szövettanilag (az ACC agranuláris, a PCC granuláris sejtszerkezetű) és funkcionálisan is elkülönülnek egymástól [5].

Jelen kísérleteink célterülete, az elülső cinguláris kéreg csökkent aktivitása okozhat félelemérzet gyengülést, illetve érzelmi kontroll hiányt, de az előfordulhat posztraumatikus stressz szindrómában, ill. skizofrénia és depresszió esetén is [43]. Az ACC fokozott aktivitása figyelhető meg ugyanakkor erősödő figyelem [45], célirányos magatartás végrehajtása [8], a munkamemória aktiválódása, fizikai és lelki fájdalom érzelmi megnyilvánulásai [10], kellemes vagy éppen szokatlan ingerek észlelése [14], illetve homeosztatis zavarok esetén [3; 11; 13].

A struktúra szerteágazó kölcsönkapcsolatai ismertek többek között a prefrontális-orbitofrontális kéreggel, az amygdalával, a nucleus accumbens-szel, ill. néhány thalamus-régióval és a striatummal [4]. E fenti agyterületek többsége a már említett GM neuronhálózat részét képezi, s megemlítendő, hogy a közelmúltban, a multibarrel mikroelektroforetikus technika alkalmazásával glukóz-monitorozó idegsejteket azonosítottunk a cinguláris kéregben [15].

Az anterior cinguláris kéreg elsősorban kognitív és viselkedési regulációs funkciókkal hozzák összefüggésbe [6; 7; 13], azonban egyre több adat utal arra, hogy a táplálkozás és az anyagcsere szabályozásában is érintett [3; 25; 40; 41; 42].

Mindezek alapján a jelen kísérletsorozatban a cinguláris kéreg GM neuronjainak a homeosztázis fenntartásában játszott esetleges szerepéről kívántunk meggyőződni. Ebből a célból e kemoszenzoros idegsejteket szelektíven roncsoló STZ ACC-be juttatott mikroinjekcióját követően a vércukorszint változását vizsgáltuk akut és szubakut glukóz tolerancia tesztben (GTT).

II. Anyag és módszer

1. Alanyok

Vizsgálatainkhoz felnőtt hím Wistar patkányokat használtunk, melyek átlagos testtömege 290-380 g volt. A patkányszobában állandó hőmérsékletet (21 ± 2 °C) és páratartalmat (55 - 60%) biztosítottunk, valamint 12-12 órás sötét-világos periódusú megvilágítást alkalmaztunk. Minden állatot külön ketrecben helyeztünk el, ahol víz és standard laboratóriumi táp szabadon állt rendelkezésükre.

A kísérleti állatok tartása, illetve a velük való foglalkozás során betartottuk a hazai (1998. évi XXVIII. tv. az állatok védelméről és kíméletéről; A kormány 40/2013. (II.14.) korm. rendelete az állatkísérletekről), és nemzetközi előírásokat, európai uniós irányelveket (NIH Guidelines, European Community Council Directive 86/609/EEC 1986, 2006; European Directive 2010/63/EU of the European Parliament).

2. Műtét

Az anesztéziát intraperitoneális ketamin (Calypsol, 50 mg/ml; Richter Gedeon Rt., Magyarország; 0,3 ml/100 ttg) injekcióval végeztük. A patkányok fejét sztereotaxiás készülékben rögzítettük, majd a fejbőrön ejtett hosszanti metszés után megtisztítottuk a koponyafelszínt. Lokális vérzéscsillaptásra és fertőtlenítésre hidrogén-peroxidot alkalmaztunk. Fogászati fúró segítségével a koponyán kb. 4 mm átmérőjű lyukat fúrtunk.

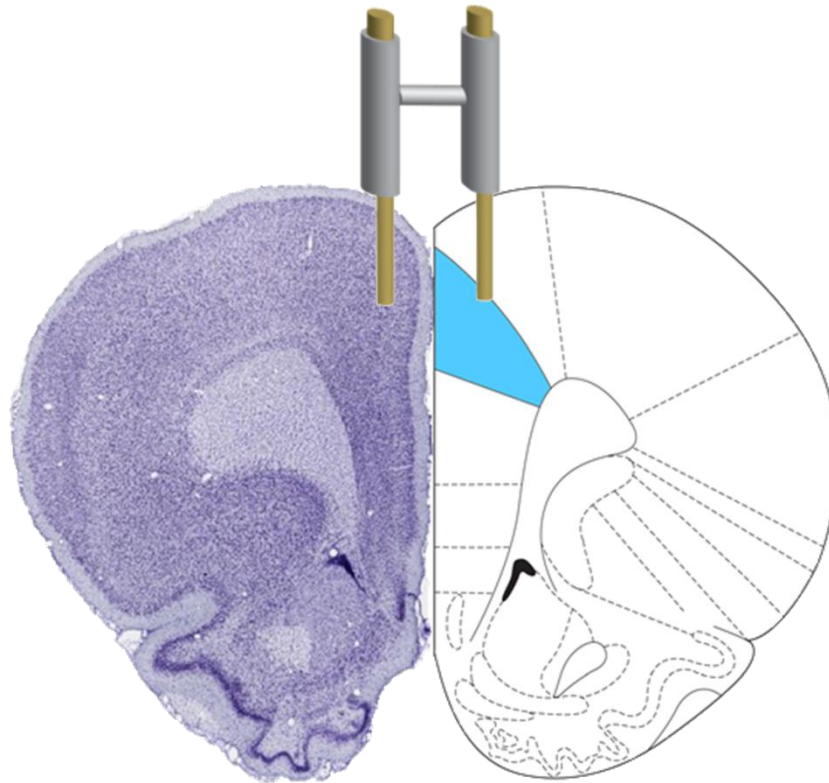
A bilaterális mikroinjekcióhoz szükséges vezető kanüloket rozsdamentes acélcsőből (23G) már a műtétek előtt elkészítettük. Ezen vezető kanül durán való pozicionálását Paxinos agyatlasza [39] alapján (AP: Bregma + 2,7 mm, ML: 0,9 mm) mikromanipulátorral (MN-33 Narishige, Japán) végeztük, majd a vezető kanül párt a koponyába fúrt horgonyzó csavar segítségével, fogászati akriláttal a koponyacsóthoz rögzítettük. A műtét végén antiszeptikus hintőport (Tetran, Richter Gedeon Rt., Magyarország) alkalmaztunk, és a sebet kapocccsal zártuk.

3. Mikroinjekció

Az intracerebrális anyagbeadásra a kezelt csoportban 0,75 µl STZ (Sigma S-0130, 10 µg/µl fiziológias sóoldatban oldva), míg a kontroll csoport esetén 0,75 µl fiziológias sóoldat mikroinjekciójával egy héttel az operációt követően került sor, bilaterális mikroinjekció formájában, mikroinfúziós pumpa segítségével.

Kézben tartott éber állatokban a korábban beültetett vezető kanülokon keresztül vezettük le a szintén rozsdamentes acélból készült beadó kanüloket (30G) a cinguláris kéreg fölé (Paxinos agyatlasz alapján [39]: AP: Bregma + 2,7 mm; ML: 0,9 mm; V: 1,6 mm az agyfelszíntől). A beadó kanülok polietilén csővel csatlakoztak a mikroinfúziós pumpában (Cole-Parmer EW-74900 Multichannel Syringe Pumps, Cole-Parmer Instrument Company, Vernon Hills, Illinois, USA) rögzített 25 µl-es Hamilton mikrofecskendőkhöz.

Az anyagbeadás mikroinfúziós pumpa segítségével (Cole Parmer 789200C) 0,75 µl/perc sebességgel 1 perc időtartamban történt. Ezt követően még 1 percig nem távolítottuk el a beadó kanüloket, hogy az oldat diffúziója teljes legyen a kívánt célterületen, illetve a kanülok eltávolításakor megakadályozzuk az oldat visszaáramlását.

1. ábra – A bilaterális cinguláris kérgi mikroinjekció sematikus ábrázolása, az egyik oldalon a szövettani kép bemutatásával.

4. Glukóz tolerancia teszt, vércukorszint mérés

A glukóz tolerancia teszt (GTT) elvégzésére a kísérleti állatok 12 órás táplálékmevönását követően került sor. Intraperitonealisan adott 20%-os D-glukóz oldattal (0,2 g/100 ttg/ml), először az agyi mikroinjekció után 20 perccel (akut GTT), majd 4 héttel később (szubakut GTT) végeztünk cukorterhelést.

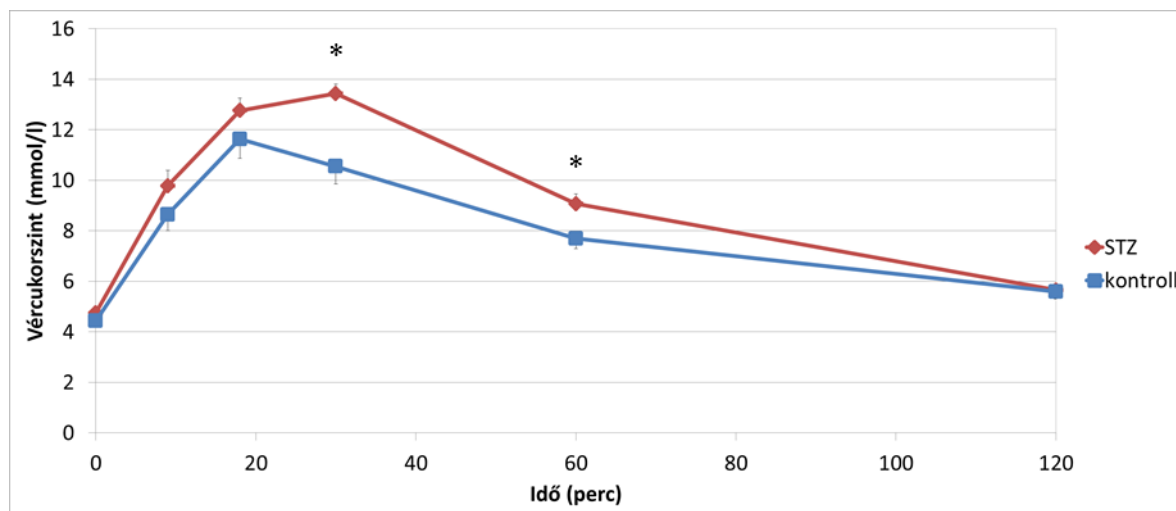
A vércukor koncentráció változását az állatok farokvénájából nyert vérminták analízisével követtük nyomon, cukorterhelés előtt (éhomiai szint), majd 9, 18, 30, 60 és 120 perccel a terhelés után. A méréseket kézi glukométerrel (Glucometer Elite, Bayer, Németország) végeztük.

5. Statisztika

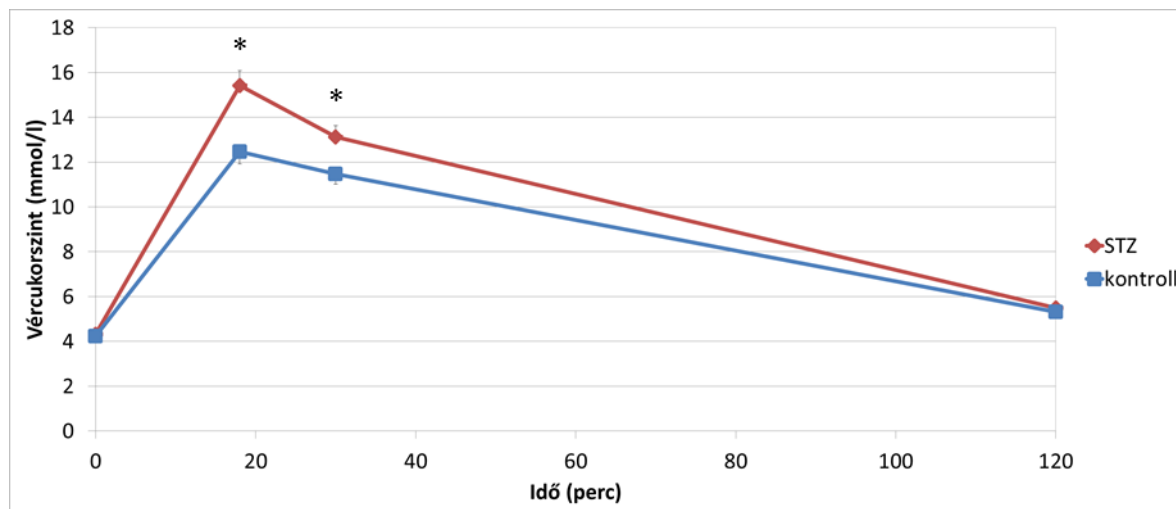
Kísérleteink eredményeit átlag \pm SEM formában fejeztük ki. Az SPSS for Windows programcsomag alkalmazásával az adatokat Student-féle t-próbával értékeltük. A különbségeket $p < 0,05$ esetén tekintettük szignifikánsnak.

III. Eredmények

Az akut glukóz tolerancia teszt során (2. ábra) a STZ kezelt és a kontroll csoport között eltérést tapasztaltunk a vércukorértékek változásának dinamikájában: a STZ mikroinjekcióval kezelt állatok vércukor görbéje a kontrollokénál magasabb értéken, később tetőzött (30'; STZ, $13,4 \pm 0,4$ mmol/l, kontroll, $10,6 \pm 0,7$, $p < 0,001$; 60'; STZ, $9,1 \pm 0,4$ mmol/l, kontroll, $7,7 \pm 0,4$, $p < 0,05$). A szubakut vizsgálatoknál (3. ábra) is mutatkozott a csoportok között különbség (STZ, 18'; $15,4 \pm 0,7$ mmol/l, kontroll, $12,5 \pm 0,5$, $p < 0,001$; 30'; STZ, $13,1 \pm 0,5$ mmol/l, kontroll, $11,5 \pm 0,5$, $p < 0,05$). A GTT kezdetén és végén nem volt szignifikáns csoporteltérés a mért vércukor koncentrációk között.

2. ábra – Cinguláris kérgi STZ kezelést követő akut változások glukóz terheléses vizsgálat során.

3. ábra – Cinguláris kérgi STZ kezelést követő szubakut változások glukóz terheléses vizsgálat során.

IV. Összefoglalás

Kutatócsoportunk eredményei alapján feltételezhető, hogy különféle táplálkozással kapcsolatos megbetegedések kialakulásában a központi idegrendszer kóros működési változásai is szerepet játszhatnak [30; 31; 32], melyek a regulációs zavarok nyomán a homeosztázis egyensúlya felborulásának tulajdoníthatók.

Leleteink azt valószínűsítik, hogy a cinguláris kéreg kemoszenzoros neuronjai a szénhidrát anyagcsere befolyásolásával is szerepet játszanak a táplálkozás, tágabb értelemben a homeosztázis adaptív szabályozásában.

Mindezek alapján reméljük, hogy e működések és a kapcsolódó központi idegrendszeri struktúrák - így az ACC - egyre részletesebb megismerése hozzájárul új gyógyszertergetek azonosításához, és az eddigieknél hatékonyabb terápiás stratégiák kidolgozásához.

Köszönetnyilvánítás: a szerzők hálával tartoznak Fuchs Ildikónak sokrétű, áldozatos technikai segítségéért. A vizsgálat sorozat az Ajinomoto 51064/2009, TÁMOP-4.2.1.B-10/2/KONV-2010-002, TÁMOP-4,2,2/B-10/1-2010-0029 és PTE ÁOK-KA 2013/34039/1 támogatásával valósult meg.

V. Irodalomjegyzék

1. Adachi, A., Kobashi, M., Miyoshi, N., & Tsukamoto, G. (1991). Chemosensitive neurons in the area postrema of the rat and their possible functions. *Brain Res Bull*, 26(1), 137-140.
2. Anand, B. K., Chhina, G. S., Sharma, K. N., Dua, S., & Singh, B. (1964). Activity of Single Neurons in the Hypothalamic Feeding Centers: Effect of Glucose. *Am J Physiol*, 207, 1146-1154.
3. Bie-Olsen, L. G., Kjaer, T. W., Pedersen-Bjergaard, U., Lonsdale, M. N., Holst, J. J., Law, I., et al. (2009). Changes of cognition and regional cerebral activity during acute hypoglycemia in normal subjects: A H₂ 15O positron emission tomographic study. *J Neurosci Res*, 87(8), 1922-1928. doi: 10.1002/jnr.22002
4. Binder, M. D., Hirokawa, N., & Windhorst, U. (2009). *Encyclopedia of neuroscience* (U. Windhorst Ed. 1st ed.). Germany: Springer.
5. Bush, G., Luu, P., & Posner, M. I. (2000). Cognitive and emotional influences in anterior cingulate cortex. *Trends in cognitive sciences*, 4(6), 215-222.
6. Carter, C. S., Botvinick, M. M., & Cohen, J. D. (1999). The contribution of the anterior cingulate cortex to executive processes in cognition. *Rev Neurosci*, 10(1), 49-57.
7. Devinsky, O., Morrell, M. J., & Vogt, B. A. (1995). Contributions of anterior cingulate cortex to behaviour. *Brain*, 118 (Pt 1), 279-306.
8. Dosenbach, N. U., Fair, D. A., Miezin, F. M., Cohen, A. L., Wenger, K. K., Dosenbach, R. A., et al. (2007). Distinct brain networks for adaptive and stable task control in humans. *Proc Natl Acad Sci U S A*, 104(26), 11073-11078. doi: 10.1073/pnas.0704320104

9. Dunn-Meynell, A. A., Routh, V. H., Kang, L., Gaspers, L., & Levin, B. E. (2002). Glucokinase is the likely mediator of glucosensing in both glucose-excited and glucose-inhibited central neurons. *Diabetes*, *51*(7), 2056-2065.
10. Eisenberger, N. I., & Lieberman, M. D. (2004). Why rejection hurts: a common neural alarm system for physical and social pain. *Trends Cogn Sci*, *8*(7), 294-300. doi: 10.1016/j.tics.2004.05.010
11. Freedman, R. R., Benton, M. D., Genik, R. J., 2nd, & Graydon, F. X. (2006). Cortical activation during menopausal hot flashes. *Fertil Steril*, *85*(3), 674-678. doi: 10.1016/j.fertnstert.2005.08.026
12. Ganda, O. P., Rossini, A. A., & Like, A. A. (1976). Studies on streptozotocin diabetes. *Diabetes*, *25*(7), 595-603.
13. Gasquoine, P. G. (2013). Localization of function in anterior cingulate cortex: from psychosurgery to functional neuroimaging. *Neurosci Biobehav Rev*, *37*(3), 340-348. doi: 10.1016/j.neubiorev.2013.01.002
14. Grabenhorst, F., Rolls, E. T., Parris, B. A., & d'Souza, A. A. (2010). How the brain represents the reward value of fat in the mouth. *Cereb Cortex*, *20*(5), 1082-1091. doi: 10.1093/cercor/bhp169
15. Hormay, E., Csetényi, B., Szabó, I., Nagy, B., Hideg, B., Bajnok Góré, M., et al. (2013). Catecholamine responsiveness of glucose-monitoring neurons in the cingulate cortex of the rat. *XIV. Conference of the Hungarian Neuroscience Society [elektronikus dok.] : January 17-19, 2013, Budapest, Hungary : abstract book*, 165-166.
16. Jacobsson, G., & Meister, B. (1994). Hexokinase I messenger RNA in the rat central nervous system. *Mol Cell Neurosci*, *5*(6), 658-677. doi: 10.1006/mcne.1994.1080
17. Jones, B. F., Groenewegen, H. J., & Witter, M. P. (2005). Intrinsic connections of the cingulate cortex in the rat suggest the existence of multiple functionally segregated networks. *Neuroscience*, *133*(1), 193-207. doi: 10.1016/j.neuroscience.2005.01.063
18. Kamata, K., Mitsuya, M., Nishimura, T., Eiki, J., & Nagata, Y. (2004). Structural basis for allosteric regulation of the monomeric allosteric enzyme human glucokinase. *Structure*, *12*(3), 429-438. doi: 10.1016/j.str.2004.02.005
19. Karádi Z, R, E., E, F., & B., L. (1998). Streptozotocin: A specific modulator (and diabetes inducing toxin) of forebrain glucose-monitoring neurons. *Appetite*, *31*(2), 269-270.
20. Karadi, Z., Faludi, B., Lenard, L., Czurko, A., Niedetzky, C., Vida, I., et al. (1995). Glucose-sensitive neurons of the globus pallidus: II. Complex functional attributes. *Brain Res Bull*, *37*(2), 157-162.
21. Karádi, Z., Lukáts, B., Papp, S., Takács, G., Egyed, R., & Lénárd, L. (2004). The central glucose-monitoring neural network: major protector of the adaptive homeostatic balance for well being of the organism. *International Congress Series*, *1269*, 30-33.

22. Karadi, Z., Oomura, Y., Nishino, H., Scott, T. R., Lenard, L., & Aou, S. (1992). Responses of lateral hypothalamic glucose-sensitive and glucose-insensitive neurons to chemical stimuli in behaving rhesus monkeys. *J Neurophysiol*, *67*(2), 389-400.
23. Karadi, Z., Scott, T. R., Oomura, Y., Nishino, H., Aou, S., & Lenard, L. (1998). Complex functional attributes of amygdaloid gustatory neurons in the rhesus monkey. *Ann N Y Acad Sci*, *855*, 488-492.
24. Lenard, L., Karadi, Z., Faludi, B., Czurko, A., Niedetzky, C., Vida, I., et al. (1995). Glucose-sensitive neurons of the globus pallidus: I. Neurochemical characteristics. *Brain Res Bull*, *37*(2), 149-155.
25. Luu, P., & Posner, M. I. (2003). Anterior cingulate cortex regulation of sympathetic activity. *Brain*, *126*(Pt 10), 2119-2120. doi: 10.1093/brain/awg257
26. Marshall, N. B., & Mayer, J. (1956). Specificity of gold thioglucose for ventromedial hypothalamic lesions and hyperphagia. *Nature*, *178*(4547), 1399-1400.
27. Matschinsky, F. M. (1990). Glucokinase as glucose sensor and metabolic signal generator in pancreatic beta-cells and hepatocytes. *Diabetes*, *39*(6), 647-652.
28. Mayer, J. (1955). Regulation of energy intake and the body weight: the glucostatic theory and the lipostatic hypothesis. *Ann N Y Acad Sci*, *63*(1), 15-43.
29. Mizuno, Y., & Oomura, Y. (1984). Glucose responding neurons in the nucleus tractus solitarius of the rat: in vitro study. *Brain Res*, *307*(1-2), 109-116.
30. Nagy, B., Szabo, I., Csetenyi, B., Hormay, E., Papp, S., Keresztes, D., et al. (2014). Noradrenaline and acetylcholine responsiveness of glucose-monitoring and glucose-insensitive neurons in the mediodorsal prefrontal cortex. *Brain Res*, *1543*, 159-164. doi: 10.1016/j.brainres.2013.11.014
31. Nagy, B., Szabo, I., Papp, S., Takacs, G., Szalay, C., & Karadi, Z. (2012). Glucose-monitoring neurons in the mediodorsal prefrontal cortex. *Brain Res*, *1444*, 38-44. doi: 10.1016/j.brainres.2012.01.025
32. Nagy, B., Takacs, G., Szabo, I., Lenard, L., & Karadi, Z. (2012). Taste reactivity alterations after streptozotocin microinjection into the mediodorsal prefrontal cortex. *Behav Brain Res*, *234*(2), 228-232. doi: 10.1016/j.bbr.2012.06.029
33. Nakano, Y., Lenard, L., Oomura, Y., Nishino, H., Aou, S., & Yamamoto, T. (1987). Functional involvement of catecholamines in reward-related neuronal activity of the monkey amygdala. *J Neurophysiol*, *57*(1), 72-91.
34. Nakano, Y., Oomura, Y., Lenard, L., Nishino, H., Aou, S., Yamamoto, T., et al. (1986). Feeding-related activity of glucose- and morphine-sensitive neurons in the monkey amygdala. *Brain Res*, *399*(1), 167-172.

35. Oomura, Y. (1980). Input-output organization in the hypothalamus relating to food intake behavior. *Handbook of the Hypothalamus*, 2, 557-620.
36. Oomura, Y., Kimura, K., Ooyama, H., Maeno, T., Iki, M., & Kuniyoshi, M. (1964). Reciprocal Activities of the Ventromedial and Lateral Hypothalamic Areas of Cats. *Science*, 143(3605), 484-485.
37. Oomura, Y., Ono, T., Ooyama, H., & Wayner, M. J. (1969). Glucose and osmosensitive neurones of the rat hypothalamus. *Nature*, 222(5190), 282-284.
38. Oomura, Y., & Yoshimatsu, H. (1984). Neural network of glucose monitoring system. *Journal of the autonomic nervous system*, 10(3), 359-372.
39. Paxinos, G., & Watson, C. (1997). *The rat brain in stereotaxic coordinates: hard cover edition* (Compact Third Edition ed.): Academic Press.
40. Rolls, E. T. (2005). Taste, olfactory, and food texture processing in the brain, and the control of food intake. *Physiol Behav*, 85(1), 45-56. doi: 10.1016/j.physbeh.2005.04.012
41. Rolls, E. T. (2011). Taste, olfactory and food texture reward processing in the brain and obesity. *Int J Obes (Lond)*, 35(4), 550-561. doi: 10.1038/ijo.2010.155
42. Rolls, E. T. (2012). Taste, olfactory and food texture reward processing in the brain and the control of appetite. *Proc Nutr Soc*, 71(4), 488-501. doi: 10.1017/S0029665112000821
43. Stevens, F. L., Hurley, R. A., Hayman, L. A., & Taber, K. H. (2011). Anterior cingulate cortex: unique role in cognition and emotion. *The Journal of neuropsychiatry and clinical neurosciences*, 23(2), 121-125.
44. Szkudelski, T. (2001). The mechanism of alloxan and streptozotocin action in B cells of the rat pancreas. *Physiol Res*, 50(6), 537-546.
45. Weissman, D. H., Gopalakrishnan, A., Hazlett, C. J., & Woldorff, M. G. (2005). Dorsal anterior cingulate cortex resolves conflict from distracting stimuli by boosting attention toward relevant events. *Cereb Cortex*, 15(2), 229-237. doi: 10.1093/cercor/bhh125

Hormay Edina, doktorandusz hallgató

Elméleti Orvostudományok Doktori Iskola

Pécsi Tudományegyetem, Általános Orvostudományi Kar, Élettani Intézet

Csetényi Bettina, Dr. Szabó István, Dr. Nagy Bernadett, Hideg Barnabás, Bajnok Góré Márk és Prof. Dr. Karádi Zoltán

Pécsi Tudományegyetem, Általános Orvostudományi Kar, Élettani Intézet

7624 Pécs, Szigeti út 12.

E-mail: edina.hormay@aok.pte.hu

Web: physiology.aok.pte.hu/edina.hormay

**KÖZGAZDASÁG- ÉS
GAZDÁLKODÁSTUDOMÁNY**

Új irányok és módszerek a társadalmi krízis területi vizsgálatában: a munkaerőpiaci szenzitivitás

Alpek B. Levente

Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola, Pécs

Absztrakt

A dinamikusan változó társadalmi/gazdasági tér hatásmechanizmusai, a működési peremfeltételek gyors átalakulásai folyamatosan újabb és újabb kihívások elé állítják településinket, különösen fontossá téve városaink és falvaink szenzitivitásának, sérülékenységének problémarendszerét. A társadalmi felelősségvállalás fényében nemzeti érdek a depressziós, kevésbé reziliens települési terek felkészítése a – kedvezőtlen irányú változásokból fakadó – válsághelyzetek átvészelésére, amelynek megvalósításához ezen struktúrák – és hatásrendszereik – feltárása kulcsfontosságú.

Jelen munka tárgya egy új, a társadalmi sérülékenységet mérő módszer bemutatása, amelynek a segítségével hazán foglalkoztatási viszonyainak olyan új aspektusai tárulnak fel, amelyek ez idáig – bár a foglalkoztatási depressziók szempontjából kulcsfontosságúak – rejtve maradtak. Az új adatelemzési eszköz és index a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat és a Központi Statisztikai Hivatal adataira, illetve primer adatgyűjtésre – kérdőívvezés – alapozva járul hozzá a foglalkoztatási térszerkezet mélyebb, átfogóbb megismeréséhez.

A települések szenzitivitásának, vagy annak egyik speciális – kedvezőtlen irányú – típusának, a fragilitásnak, sérülékenységnek felmérése/megismerése lehetőséget biztosít a háttérhatások és következmények pontosabb megértésére, a foglalkoztatási eszközök, programok fókuszáltabb, még célirányosabb alkalmazására és arra, hogy a jövőben a hasonló társadalmi-gazdasági változásokra megalapozott „katasztrófa megelőzési” tervvel lehessen előállni, ezáltal annak romboló hatásait kompenzálni.

Kulcsszavak: *munkaerőpiac, munkanélküliség, szenzitivitás, fragilitás, térszerkezet*

I. Bevezetés

A XXI. század trendjei a globalizálódó/lokalizálódó világ egyre szerteágazóbb kapcsolatrendszerén keresztül gyorsan és közvetlenül transzformálódnak a különböző – területi – szintek kihívásaivá, amelyekre nemcsak országos, de települési léptékben is szükséges kézzelfogható, reális választ adni. Azok a városok, illetve falvak, amelyek erre képtelennek bizonyulnak, könnyen elindulhatnak a társadalmi lecsúszás lejtőjén, amely (épített) környezetük és – sok egyéb mellett – lakosaik szociális helyzetének leromlásához vezet. A társadalmi felelősségvállalás fényében nemzeti érdek a depressziós, kevésbé reziliens (rugalmasan ellenálló) települési terek felkészítése a – kedvezőtlen irányú változásokból fakadó – válsághelyzetek átvészelésére, amelynek megvalósításához ezen struktúrák – és hatásrendszereik – feltárása kulcsfontosságú. A települések szenzitivitásának, vagy annak egyik speciális – kedvezőtlen irányú – típusának, a fragilitásnak, sérülékenységnek megismerése lehetőséget ad nemcsak a háttérhatások és következmények pontosabb megértésére, de arra is, hogy a jövőben a társadalmi-gazdasági

változásokra megalapozott „katasztrófa megelőzési” tervvel lehessen előállni, és annak romboló hatásait kompenzálni. A 2008-as pénzügyi válság felhívta a figyelmet települési mikro- és makrotereink sérülékenységre, a globális/lokális, dinamikusan változó társadalmi/gazdasági rendszer trendjeinek való kitettségre. Ahhoz, hogy a leszakadó depressziós övezetek felzárkóztatása, vagy másik oldalról a versenyképes települések pozíciója megőrizhető legyen elengedhetetlen a változásnak való kitettség új dimenzióinak, a reaktivitásnak/fragilitásnak a feltárása. A társadalmi felelősségvállaláson alapuló, hatékony beavatkozási programok, a foglalkoztatási eszközök adekvát hasznosítása, a területi fókuszpontok megfelelő kijelölése ugyanis nehezen valósítható meg a veszélyeztetettség térstruktúra megfelelő megismerése nélkül.

A jelen elemzés célja a szenzitivitás metriájának kidolgozása és tesztelése, a célból, hogy segítségével megismerhető legyen Magyarország szenzitivitási térszerkezete. Bár a módszer univerzális, bármely társadalmi gazdasági változó tekintetében vett alkalmazhatósága a cél, az írás alapját a munkaerőpiaci folyamatok, trendek mélyebb megismerése, ebből kifolyólag a relatív mutatón alapuló elemzése képezi.

A jelen írás, mivel szorosabb a kapcsolata a munkaerőpiac területi differenciái feltárásának statisztikai, módszertani megalapozásával, nem kíván a fragilitás szakirodalmi előzményeivel részletesen foglalkozni. Ugyanakkor a társadalmi-gazdasági fragilitásvizsgálatok közül kiemeli az OECD definícióját, amely szerint azok a térségek (államok) tekinthetők törékenynek, amelyek esetében az állami struktúrák nélkülözik a szegénység csökkentésére, a fejlesztésre, valamint az emberi jogok és a biztonság védelmére irányuló politikai akaratot és/vagy képességet. A fragilitás a reziliencia ellentétéként is értelmezhető, amely utóbbi esetében a vizsgált térség a társadalmi szerződésben foglaltakat fenntartva képes megbirkózni a kihívásokkal/változásokkal. Ha a reziliencia egyik alapfeltétele a területen élő népesség és az állam elvárásainak összehangolása, akkor a fragilitásban az esetek többségében szerepet játszhat a változásokat menedzselő politikai folyamatok hiánya, vagy azok alkalmatlansága (OECD/DAC 2008/a; b;). A definícióból az is következtethető, hogy a társadalmi-gazdasági fragilitás indikátorai között a legtöbb esetben (IDB 2008) indokoltan szerepel az aktív/gazdaságilag aktív népességhez viszonyított munkanélküliség.

A jelen tanulmányban szereplő módszer kidolgozását a fentiekén túl sürgette, hogy az ezredfordulótól egyre intenzívebbé váltak a jól-lét mérésével kapcsolatos kutatások, amelyek alapvető célja az volt, hogy a gazdasági növekedésre orientált politika mellett/helyett nagyobb hangsúlyt kapjanak a társadalom jól-létét ténylegesen tükröző tendenciák bemutatása (Harcsa 2011, Jackson–Tim 2009). Nem létezett tehát módszer annak bemutatására, hogy a települések mennyire kitettek a gazdasági és foglalkoztatáspolitikai változásoknak, azaz egy, vagy több vizsgált hatás következtében azok milyen mértékű sérülékenységet mutatnak. Számos nemzetközi tanulmány, jelentés arra ösztönzi a statisztika, illetve a társadalomtudományok képviselőit, hogy fejlesszék mérési módszereiket a társadalmi fejlődés releváns értékelése érdekében (Stiglitz–Sen–Fitoussi 2010).

A magyarországi munkaerőpiac területi statisztikai vizsgálata az elmúlt két évtizedben nem érintették a társadalmi-gazdasági törékenység fent definiált kérdéskörét. A regionális differenciák, a fő differenciáló tényezők vizsgálata szempontjából két kutatási eredményt mégis érdemes kiemelni. Az 1990-es évek második felében a munkák arra keresték a választ, hogy a gazdasági változások miként befolyásolják a vidék életkörülményeit. Ennek tükrében kapcsolatot tártak fel a nagyváros közelség, illetve a munkanélküliség között előbbi kedvező hatásait hangsúlyozva (Obádovics Cs. 1997). Az ezredforduló környékén a kutatások a településméret és a munkanélküliség kapcsolatrendszerére fókuszáltak (Bódi F. és Obádovics Cs. 2000), hangsúlyozva, hogy a földrajzi fekvés mellett a településszerkezet

és a településtípus is meghatározó faktorok. A megállapítások között szerepel, hogy a kisebb települések tendenciaszerűen magasabb munkanélküliséget mutatnak. A dinamikus vizsgálatok közül említendő Ábrahám Á. és Kertesi G. 1996-os munkája, amelyben egy intertemporális statisztikai modell segítségével vizsgálták a magyarországi munkanélküliség területi jellegzetességeit. Főbb megállapításaik között szerepel, hogy a vizsgált időszak egészében a cigány népesség aránya, illetve a körzetek átlagos iskolázottsági szintje bizonyult a munkanélküliség tekintetében vett domináns tényezőknél.

A hazai munkaerőpiac nem csak területi szerkezetének, de strukturális jellegzetességeinek feltárásában a geográfia az ezredforduló óta kiemelt szerepet játszik (Tésits R. - Bokor L. 2005 a; b; c; d; Tésits R. 2003; 2005, Dövényi Z., Wiessner R. 2007). A munkák széles spektrumot és számos, a témához kapcsolódó kérdést érintettek, amelyek teljes körű bemutatására jelen írás terjedelmi korlátai miatt nem nyílik lehetőség. A foglalkoztatási viszonyok 1997-től 2013-ig történő értékelése, miatt említendő többek között Eppich Győző és Köllő János 2014-es, illetve a válság hatásainak bemutatásával kapcsolatban Lőcsei Hajnalka 2010 és Lőcsei Hajnalka, Jakobi Akos 2014-es írása.

A fenti területi statisztikai vizsgálatok nem foglalkoztak a szenzitivitás kérdéskörével, így indokolt volt kidolgozni egy olyan indexet, amely alapján meghatározható, hogy az egyes települések érzékenységüket tekintve hol helyezkednek el a magyar településstruktúrában. A korábbi módszerek nem adtak egyértelmű választ arra, hogy falvaink, városaink mennyire kitéttek a gazdasági és foglalkoztatáspolitikai változásoknak. Más szóval, időszerű meghatározni azokat a térségeket/településeket, amelyek egy vizsgált hatás következtében a legerőteljesebb kilengést, instabilitást mutatják. A jelen elemzés tehát arra keres választ, hogy hazánk egyes térségei, települései munkaerőpiaci viszonyaikat tekintve milyen fokú érzékenységgel rendelkeznek, hogyan reagáltak a 2007 és 2013 között bekövetkező változásokra, illetve a szenzitivitás mögött kedvező pozíciót, vagy éppen fragilis állapotot lehet-e felfedezni. Ezek fényében felhívja a figyelmet azon települések körére, amelyek a válságot a legjobban megszenvedték, és amelyek foglalkoztatási helyzetüket tekintve, egyéni erejük elenyésző lévén, a globális trendeknek és a hazai foglalkoztatáspolitikai változásainak fokozottan vannak kitéve. A tanulmányban bemutatott index nem alkalmas arra, hogy területi folyamatokat önmagában magyarázzon. Szerepe, hogy felvázoljon egy új szempontrendszerre épülő térszerkezetet, míg az eredményekben szereplő elemzések e térszerkezet mögött húzódó társadalmi-gazdasági folyamatokat értékelik. A jelen írás elsősorban módszertani jelentőséggel bír, ennek megfelelően a kutatási módszerek ismertetése több teret igényel, részletesebb.

II. Anyag és módszer

Az alábbiakban bemutatásra kerülő szenzitivitási-index inputadatai szekunder forrásból, a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat (www.afsz.hu) adatbázisaiból származnak. Az index tesztelésére a relatív mutató¹ bizonyult a leginkább alkalmas változónak. Választását indokoltá tette mind megfelelő területi és időbeli felbontása, mind az a feltételezés, hogy a munkaerőpiacot érő hatások a fenti mutató alakulásában tetten érhetőek.

Az elemzés elsődlegesen arra keresi a választ, hogy az egyes települések, az őket érő társadalmi/gazdasági hatásokkal szemben (pl. 2008-as pénzügyi válság, start közmunkaprogram) milyen mértékű változékonyságot mutattak. A változékonyság ebben az értelmezésben komplex fogalom, amelynek tisztázása indokolt a módszer a részletes

¹ A Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat által számolt mutatószám, amelynek értéke az álláskereső munkavállalási korú népességhez viszonyított arányát adja meg.

bemutatása előtt. Minden, a peremfeltételekben bekövetkező változásra egy település lényegében kétféle módon reagálhat, vagy stabil marad, azaz a hatás semmilyen lényeges és mérhető változást nem generál (ekkor a változékonyság zérus), vagy elmozdul jelenlegi pályájáról, amely jelenséget a tanulmány szenzitivitásnak nevez. Az elmozdulás, azaz a szenzitivitás iránya lehet „pozitív”, illetve „negatív”, amely fogalmak az egyes változók tekintetében eltérő jelentéstartalmat hordoznak. A relatív mutató pozitív tartományban történő változékonysága a munkanélküliség növekedését, azaz kedvezőtlen hatásokat feltételez. Eszerint a szenzitivitás mindig felbontható két részre, a sérülékenységre (törekenységre, fragilitásra), illetve a „javulásra”, azaz reaktivitásra (1. ábra).

1. ábra
A társadalmi/gazdasági hatásokra történő reakció típusai

Forrás: saját szerkesztés

A reakció csak részben ragadható meg egyszerű viszonyszámok segítségével, annak pontos megismeréséhez ugyanis szükséges, hogy a hatás lefutásának görbéje, „mintázata” egészében kerüljön elemzésre. Ez elvégezhető több hagyományos módszer párhuzamos alkalmazásával, azonban jelen munka célja, hogy ezt a feladatot úgy oldja meg, hogy egyetlen indexbe „sűrítve” a hatásmechanizmusokat képes legyen a magyarországi szenzitivitás területi mintázatának feltárására és értékelő elemzésére. Ezen célnak megfelelően került kidolgozásra a szenzitivitási-index (Sz-index), amelynek alkalmazása az alábbi lépéseken keresztül történt:

1. Trendmintázati görbe elemzés
2. Szenzitivitás indexálása
 - a. Alapérték meghatározása
 - b. Korrekciós tényezők
3. Térstruktúrák azonosítása

1. Trendmintázati görbe elemzés

A szenzitivitás mérésének keretét az egyes azonosítható társadalmi-gazdasági hatásokra bekövetkező, szabadon választott – jelen esetben ezt a szerepet a relatív mutató tölti be – indexváltozó országos, adott időszakra vonatkozó trendmintázati görbéjének elemzése adja. A módszertan feltételezi, hogy a reakció jellege a mutató kilengéseiből számszerűsíthető. A *trendmintázati görbe* az országos relatív mutató értékeinek alábbi transzformációja után, azok segítségével rajzolható fel:

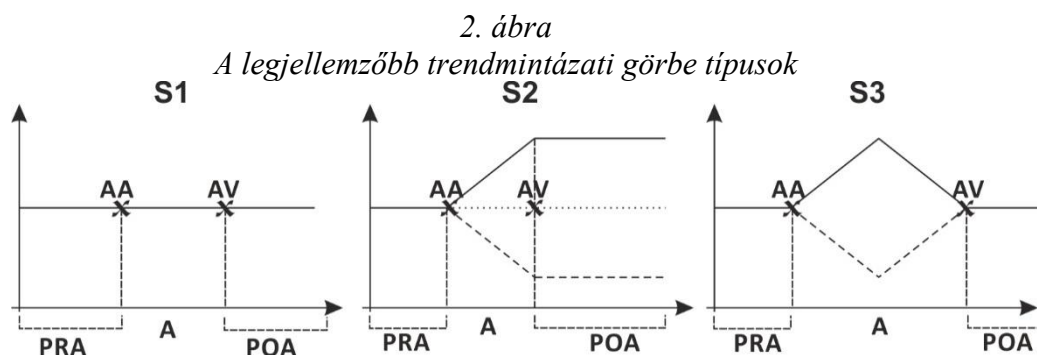
$$r(x_i) = \frac{x_i - \text{MIN}(x)}{\text{MAX}_{i=1}^n(x_i - \text{MIN}(x))}, \text{ ahol}$$

$r(x_i)$ – az i -edik periódusra eső transzformált relatív mutató érték

x_i – az országos relatív mutató érték az i -edik periódusban.

$\text{Min}(x)$ – a vizsgált időszakban mért legkisebb relatív mutató

A következő lépés a trendmintázati görbe alaktani elemzése, amelynek során a cél a pre-akció² (PRA), az akció³ (A) és a poszt-akció⁴ (POA) fázisok elhatárolása. Ennek alapja az egyes vélelmezhető – és az indexváltozóban tükröződő –, a normális működéstől eltérő trendet generáló hatások kezdeti és „záró” időpontjának meghatározása. A vélelmezett hatás akkor tekinthető relevánsnak, ha annak fennállása alatt az indexváltozó trendmintázati görbéje „tartósan” a hagyományostól eltérő irányt vagy változási volument mutatott. Az az időszak, amelyben ez a hatás érvényesült határozza meg az akció fázis kiterjedését. A vonatkozó társadalmi jelenség esetében előzetes átgondolást tesz szükségessé a fenti periódusok elhatárolása, amelyet az indexszámítás után érdemes más felbontásban és/vagy időtávban is elvégezni. A szakaszok elkülönítése az „akció-alappont” (AA, az az időpillanat, amikor a hatás megjelenik a változóban), illetve „akció-véggpont” (AV, amikor az adott hatás eltűnik az indexváltozóból) lokalizálásával történik. Az AA és AV időpillanatok közötti periódus az akció, míg az AA-t megelőző a PRA, az AV-t követő a POA fázis. A trendmintázati görbe felbontásakor a legfontosabb figyelembe veendő szempont a mögöttes domináns hatások – legalább közelítő – ismerete, mivel ezzel dönthető el, hogy az indexszámítás releváns szakaszai (PRA, A és POA tartományok hossza) milyen elosztásban értelmesek. A trendmintázati görbék száma a társadalmi jelenségek összetettségéből fakadóan igen magas, azonban az elméleti jelentőségű (S1), illetve a gyakorlatban leggyakrabban előforduló két (stabil-szenzitív-stabil) típus (S2, S3) az 2. ábrán látható.

A szakaszok kijelölésénél törekvés a domináns hatások lehető legkisebb számúra redukálása. E tekintetben az S3 görbe megjelenése félrevezető lehet, mivel sokszor látens módon két S2 (egy növekedő és egy csökkenő irányú) összevonása hozza azt létre, amely ezáltal pseudo-S3 jelleget mutat, a valóságban elemzése S2 alapon indokolt. A PRA és a POA fázisok értékeit az ezen tartományokra eső periódusok értékeinek átlaga helyettesíti a számításokban, azaz függetlenül annak hosszától mindkét periódust 1 időpillanat hosszúságúnak tekint az index. Azaz a számításoknál x_1 minden esetben a PRA, x_n pedig a POA fázisok relatív mutatóinak számtani átlaga.

² Pre-akció fázis: A vizsgált hatás indexváltozóban történő megjelenése előtti időszak. Amennyiben a vizsgált hatás a 2008-as pénzügyi válság, akkor a pre-akció fázis például a 2007-es évre tehető.

³ Akció fázis: Az az időszak, amely alatt a reakció mértékének számszerűsítése a cél. Megválasztása részben szubjektív, azonban a trendmintázati görbe alakjának ismeretében logikailag alátámasztható.

⁴ Poszt-akció fázis: A vizsgált hatás lefutását követő időszak. A poszt-akció fázisban nem feltétlenül lehet beszélni a hatás következményeinek megszűnéséről, csupán egy új, „kvázi” stabil állapotról.

2. A szenzitivitás indexálása

A szenzitivitás indexálásának első lépése az úgynevezett *alapérték* meghatározása, amely arra ad választ, hogy minden időszakot figyelembe véve a változó – minden területi entitásra külön meghatározva – mekkora kilengést mutatott, másképpen fogalmazva mekkora „utat” futott be a reakció során. Minél nagyobb ez a kilengés a hatás annál erőteljesebb, a reakció annál fokozottabb. A PRA, AA és POA fázisok elhatárolása után a szenzitivitás számszerűsítésében a *szenzitivitási-változó* segít:

$$\varphi_i = \frac{\sum_{i=1}^n (x_{i+1} - x_i)}{i}, \text{ ahol:}$$

φ_i – a szenzitivitási változó

i – a vizsgált időszak i -edik periódusa⁵

x_i – i -edik időszak (periódus) indexváltozó értéke

x_{i+1} – i -edik periódus utáni periódus indexváltozójának értéke

n – időszakok száma (a PRA és a POA fázisok egy-egy időszaknak számítanak)

Az így kapott értékek megadják az időarányosan korrigált egy periódusra eső „kilengések” nagyságát, amelyek összege a *szenzitivitási-volumen*:

$$\eta_n = \sum_{i=1}^n \varphi_i^\omega$$

A η_n mutatószám kifejezi, hogy a vonatkozó változó az akció fázisban mekkora „kilengést” mutatott, azaz a vizsgált területi entitás abszolút értékben mennyire volt szenzitív.

A szenzitivitási-volumen számos információt szolgáltat a reakcióról, azonban nem felel meg minden célkitűzésnek, mivel nem skála és mértékegység független, illetve nem mutat meg semmit a szenzitivitás jellegéről (például arról, hogy reaktív, vagy fragilis az adott terület). Ahhoz, hogy a feladatok megoldhatóak legyenek a szenzitivitási-volumenérték korrekciója szükséges.

Ennek eszköze két összevont módosító és az azokból képezett súlytényező, amelynek első pillére, a negatív-súlytényező (NS) a csökkenés irányú mozgást (jelen esetben a relatív mutató csökkenéseit) hivatott számszerűsíteni. Ennek ellentétpárja, a tükör súlytényező (TS) pedig a pozitív típusú kilengést méri. Alapelvárásként lépett fel, hogy az NS és a TS egyik eleme és maga a végső értékük se mozoghasson el a -1 – 1 tartományból, illetve, hogy a kapott (összevont) súly se lépjen ki a -1 – 1 „körből”. Az adott változó negatív irányú kilengését mérő NS pilléreit az 1. táblázat tartalmazza.

⁵ x_1 a PRA fázis időszakainak számtani átlaga, x_2 az AA fázis időszakainak első értéke, x_3 az AA fázis időszakainak második értéke stb. A POA fázis időszakainak számtani átlaga az utolsó számításba kerülő adat, amelyet x_n jelöl.

1. táblázat

A negatív-súlytényező komponensei

Név	Jelölés	Meghatározása (entitásonként)
Negativitási-arány	NA	Negatív irányú elmozdulások mértékének összege osztva az időszakok közötti változások mértékének abszolút értékeinek összegével.
Negativitási-mérték	NM	A negatív irányú változást mutató időszakok száma osztva az akció fázis időszakainak eggyel növelt számával.
Negatív elmozdulás aránya	NEA	A PRA időszak relatív mutató értéke alatti mutatóval rendelkező akció és POA időszakok száma osztva az akció időszakainak eggyel növelt számával.
Negatív eltérés	NE	A PRA időszak relatív mutató értéke mínusz a legkisebb mutató érték abszolút értékben, osztva az összes területi entitás között tapasztalható legmagasabb eltérés abszolút értékével.

Forrás: saját szerkesztés

A fenti komponensek közül az NA arról szolgáltat információt, hogy a csökkenés mekkora hányadát tette ki a változó akció fázisban történő teljes kilengésének. Az egyes érték a relatív mutató esetében például arra utal, hogy az akció fázisban a munkanélküliség teljes változása csökkenés volt. Az NM ennek egyik kiegészítője, amely volumentől függetlenül azt értékeli, hogy a csökkenések mekkora részben uralták az akció időszakokat (egyes érték esetén minden időpillanatban csökkenés volt jellemző). Az utolsó két komponens, az NEA és az NE ettől eltérő szemléletet követ és új információként emeli az indexbe egyfelől a kiinduló értéknél kisebb adatok arányát, másfelől a lefele történő kilengés nagyságát. Egyes NEA esetén az akciófázisban a relatív mutató mindvégig a PRA-nak megfelelő érték alatt mozgott, míg a NE egyes értéke arra utal, hogy az összes területi entitás közül ebben az esetben volt a legnagyobb mértékű a csökkenés. Az NS ezt követően a fenti négy sérülékenységi mérőszám egyszerű szorzataként adódik, értéke -1-től 0-ig terjedhetett:

$$NS = NA * NM * NEA * NE$$

Az NS igen beszédes eleme az indexnek, mivel lehetővé teszi nemcsak az adott területi entitás önálló elemzését, de a teljes rendszerben betöltött helyének meghatározását is. Ha nulla, akkor az adott terület relatív mutatóját a PRA-hoz viszonyított csökkenés egyáltalán nem jellemezte, ha pedig egy, akkor nemcsak a negatív elmozdulás abszolút dominenciájára derül fény, hanem arra is, hogy az adott település mutatta az akció fázisban a legmagasabb fokú relatív mutató csökkenést.

A reakció komplex vizsgálatához nem elegendő csupán a negatív irányú kilengés számszerűsítése, hiszen ekkor a másik oldal, egyébként sok esetben számottevő hatását az index nem venné figyelembe. Ezen okokból kifolyólag szükséges a pozitív irányú kilengés komponenseinek meghatározása is, amely tényezők azonban az NS alkotóiból egyszerűen következnek (2. táblázat).

2. táblázat

A tükör-súlytényező komponensei

Név	Jelölés	Meghatározása (entitásonként)
Tükör-arány	TA	$ta = 1 - NA $
Tükör-mérték	TM	$tm = 1 - NM$
Tükör elmozdulás	TE	$te = 1 - NEA$
Pozitív eltérés	PE	A PRA időszak relatív mutató értéke mínusz a legnagyobb mutató érték abszolút értékben, osztva az összes területi entitás között tapasztalható legmagasabb eltérés abszolút értékével.

Forrás: saját szerkesztés

A NS-höz hasonlóan a TS is az öt alkotó négy elem szorzataként kerül kiszámításra. Értéke 0 és 1 közé eshet, amelyek közül 0-át a teljes mértékben negatív irányú kilengést mutató, vagy stabil (S1-típusú), 1-et pedig a minden elemében pozitív és a legnagyobb ilyen irányú változást adó entitás vehetett fel:

$$TS = TA * TM * TE * PE$$

Az NS-vel és TS-vel *korrigált szenzitivitási-volumenérték* a következő:

$$k\eta_n = \eta_n * (SFR + ST).$$

Ez a mutatószám már magában hordozza a társadalmi/gazdasági jelenséget mérő változóban fellépő kilengés mintázatának főbb sajátosságait is. A $k\eta_n$ -ből számítható a skála és mértékegység független *szenzitivitási-index*, amely több társadalmi jelenség szenzitivitásának összehasonlítására, illetve a különböző területi entitások szenzitív, esetleg fragilis jellegének leírására is lehetőséget biztosít:

$$\theta_{\omega}^n = \frac{k\eta_n}{MAX(k\eta_n)} * 100.$$

n – számításba bevont időszakok száma (PRA és POA egy időszaknak minősül)

ω – a vizsgált változó kódszáma (jelen esetben egy ilyen változó szerepelt a számításokban, a relatív mutató, amelynek kódja 1)

A kapott értékek -100-tól 100-ig terjedő tartományban értékelik az egyes települések szenzitivitását, ahol a negatív értékek a PRA időszakhoz képest csökkenő irányú elmozdulások dominanciájára és volumenére utalnak. Az, hogy a pozitív és/vagy a negatív értékek tekinthetőek fragilis elmozdulásnak ahogy arról korábban részben esett már szó, a vonatkozó társadalmi jelenség mutatószámának csökkenésének, illetve növekedésének megítélésétől függ. A relatív mutató esetében a negatív értékek, azaz az álláskereső munkavállalási korú népességhez viszonyított arányának csökkenése kedvező (reaktív), míg a mutatószám pozitív tartományban való mozgása kedvezőtlen (fragilis) jelenség.

A számítások elvégzése után az esetek többségében a két szélsőség (a -100-as és a 100-as érték) egyszerre nem jelenik meg (ennek feltétele az lenne, hogy legalább egy területi entitás éppen akkora negatív irányú elmozdulást mutasson, mint amekkora pozitív jellegűt valamelyik másik egység). Ellenben mindig előfordul a -100-as vagy +100-as érték közül valamelyik, amely enged következtetni a vizsgált területet domináló szenzitivitás jellegére.

Az adatok feldolgozása, rendezése, az index felépítése és számítása MS Excel 2013-as programcsomaggal, a különböző statisztikai segédszámítások, tesztek SPSS 22.0-val, illetve a gretl (Gnu Regression, Econometrics and Time-series Library) nevezetű szoftver felhasználásával történtek. Az eredmények területi jellegzetességeinek bemutatása QGIS 2.0.1-es verziószámú térinformatikai programmal folyt. Az Sz-index számítását segítő modul kidolgozása szintén MS Excel 2013 segítségével vált lehetővé.

3. A térszerkezeti elemek azonosítása

A Sz-index segítségével elvégezhető Magyarország reaktív, illetve fragilis településeinek meghatározása, amelyek – a munkanélküliség térstruktúráját is figyelembe véve – felhasználhatóak hazánk – globális és nemzeti – munkaerőpiaci trendek tekintetében vett „válság-szenzitivitás” településeinek lehatárolására. A klasszifikáció alapját jelen esetben a relatív mutató, illetve a Sz-index 2007-től 2013-ig vett értéke képezte. Előbbi tekintetében az egyes települések besorolása négy kategóriába (alacsony, közepes, magas és nagyon magas munkanélküliségi osztály) a relatív mutatók említett időszakra vonatkozó átlagainak kvartilisek szerinti bontásával történt. A szenzitív csoportok „határainak” kijelölése egyéb megfontolásokat követett. A cél ez esetben az volt, hogy az értékek eloszlását is figyelembe véve a legszenzitívabb, illetve leginkább fragilis 50% kerüljön külön kategóriába, míg a másik hányad a 0 közeli, kvázi stabil tartományba. A határértékek kezelhetőségének (arányosság) és összehasonlíthatóságának céljából ezt némiképp feladva, de közelítve a -1-től 1-ig terjedő Sz-indexszel rendelkező csoport került a stabil, a -1-nél alacsonyabb értékeket mutatók a reaktív, míg az 1-nél nagyobbak a fragilis csoportba. Ezáltal a települések 57%-a minősült stabilitól különböző kategóriába tartozónak, amely a válság okozta igen erőteljes kilengéseket tekintve reális. A „válság-szenzitivitás” településtípusok ezen dimenziók relációiban az 3. táblázatban közöltek szerint alakultak.

3. táblázat

A relatív mutató és a Sz-index értékei alapján generált „válság-szenzitivitás” településtípusok

Relatív mutató	Sz-index			
	Szenzitív -(-1)	Stabil -1 – 1	Fragilis 1-	
Alacsony -6,49	Kedvező helyzetű, javuló települések	Pozíciójukat őrző	Kedvező helyzetű települések	Kedvező helyzetű, de sérülékeny települések
Közepes 6,49-10,26	Felzárkózó települések		Átmeneti települések	Lecsúszó települések
Magas 10,26-15,69	Reaktív válságtelepülések			Lecsúszó válságtelepülések
Nagyon magas 15,69-	Erősen reaktív válságtelepülések		Válságtelepülések	Erősen sérülékeny válságtelepülések

Forrása: www.afsz.hu adatai alapján saját számítás

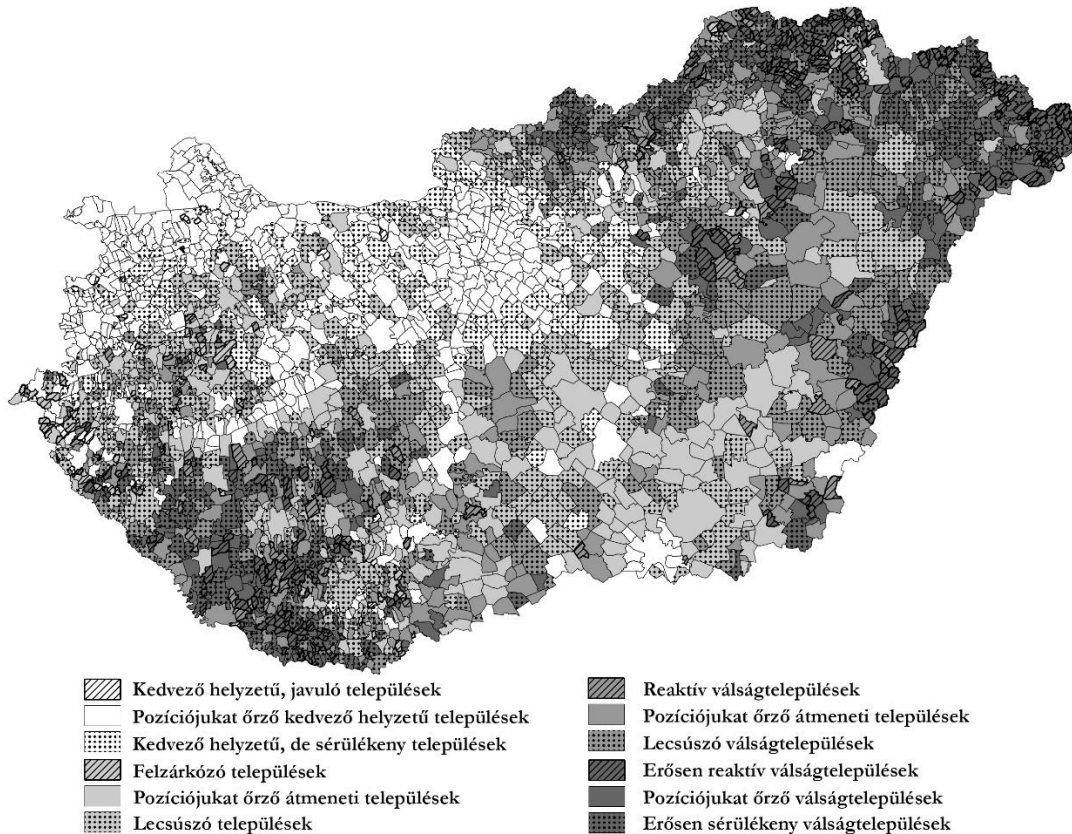
A „válság-szenzitivitás” településtípusok elemzésekor az állandó népességszám szerint történt az átlag- és szórásértékek számítása. Az elemzés során a stabilitási fok, a fragilitási fok, illetve a reaktivitási fok minden esetben az ilyen jellegzetességet mutató települések adott entitás összes községéhez/városához viszonyított részaránya.

III. Eredmények

A munkaerőpiaci helyzetet, illetve a szenzitivitás kérdéskörét együttesen vizsgálva kitűnik hazánk „válság-szenzitivitás” térségek tekintetében vett területi meghatározottsága, amely országos szinten vizsgálva három eltérő térstruktúrával rendelkező zónatípusban jelenik meg. Ezen makroszinten értelmezhető területek belső struktúrájukat tekintve további övezetekre oszlanak (3-4. ábra).

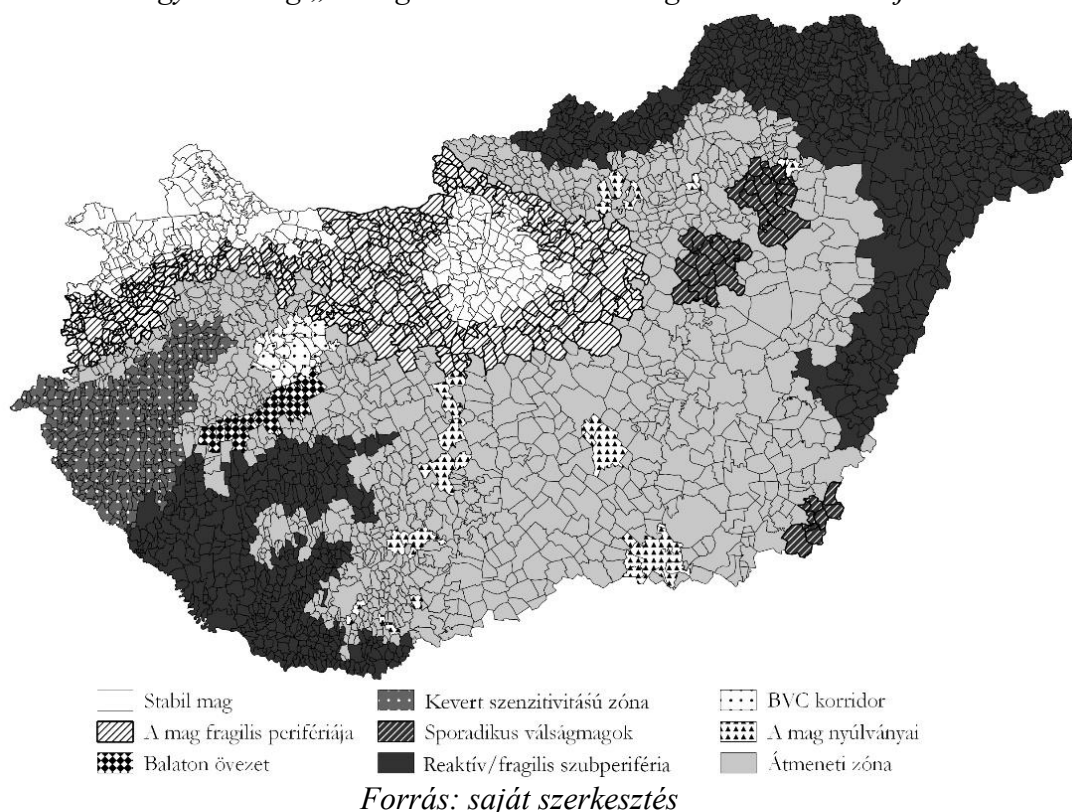
3. ábra

Magyarország „válság-szenzitivitás” településtípusainak területi rendszere

Forrás: www.afsz.hu adatai alapján saját szerkesztés

4. ábra
Magyarország „válság-szenzitivitás” térségi makrostruktúrája

1. A stabil mag

Az ország munkaerőpiaci és szenzitivitási szempontból vett legstabilabb térsége az északnyugati határszakasztól az északi határ mentén haladva egészen Pest megye középső területéig, elsősorban Budapestig és annak vonzáskörzetéig húzódik, kis kitolódást mutatva Fejér megye északi, illetve a Balaton-part egyes települései felé. Bár az említett övezet munkaerőpiaci helyzetét tekintve többségében kedvező – a relatív mutató alsó kvartilisénél jobb értékeket mutató – települések köréből áll, szerkezete sajátos belső dichotómiát jelenít meg, amely rávilágít hazánk versenyképes városainak és falvainak különböző fokú „válság-kitettségre” és ennek esetleges hosszú távú hatásaira. Bár az övezet összességében stabilnak tekinthető – településeinek 73%-a mutatott -1 és 1 közötti θ_1^7 értéket – a pozíciójukat őrző kedvező helyzetű települések területileg erőteljesen koncentrált eloszlást tükröznek. A „stabil magot” ebben az értelmezésben csupán az északnyugati határszakasz szűkebb értelemben vett területe, elsősorban Győr-Moson-Sopron megye, illetve Budapest alkotja, amely kör kibővíthető a sajátos arculatú, a fenti településekhez képest eltérő szerkezetű Balaton-parti falvakkal és városokkal. Ezt erősíti a tény, hogy a 100 legstabilabb település közül 30 Győr-Moson-Sopron megyében található. Mindezek mellett a három legstabilabb entitás (Nagytarcsa, Lukácsháza és Sopronkövesd) is ezen mag tagja. A terület jelentős népességű városokat is magában foglal, az átlagos települési népességszám (Budapest nélkül) közel 4300 fő, amelyhez azonban egy erőteljes, 12 116 fős szórás társul, azaz a relatív szórás mintegy 284%, amely számottevő belső heterogenitásra utal. A 100 legstabilabb népességszámú település közül a „legnagyobb”, Mosónmagyaróvár is az említett stabil mag része, amely kiugró értékével torzítja a teljes minta átlag- és szórásértékeit. A 100 legstabilabb település Győr-Moson-Sopron megyei körét ezen város nélkül tekintve már egy sokkal homogénebb kép adódik a stabil mag

népességszám szerinti összefüggéseiről ($\mu=1809,27$ fő; $V=76,9\%$). Az igen magas fokú stabilitás tehát inkább a kisebb városok/nagyobb falvak sajátossága az övezetben. A szenzitivitás inkább az apró ($\mu=248$ fő, $\sigma=167$ fő) települések sajátja a stabil területen, azonban ezek a kedvező helyzetű javuló települések mindösszesen 2%-át tették ki a zónának.

2. A mag fragilis perifériája és nyúlványai

A stabil magot összefüggő gyűrűként veszi körbe annak fragilis perifériája, amely egy sajátos, többségében jó munkaerőpiaci helyzetű, ugyanakkor a kedvezőtlen irányú változásokra erősebben reagáló övezet. A kedvező helyzetű, de sérülékeny települések által dominált zóna az alsó kvartilisbe tartozó relatív mutatóval rendelkező települések 25%-át foglalja magába, és egyfajta fragilitási lejtő kiindulópontja, amely összekapcsolja a válságtérségeket a kedvező helyzetű területekkel. Heterogenitását tekintve ez a perem sem marad el a magtól ($\mu=3614$ fő; $V=251\%$), így többek között a távolság növekedésével magyarázható annak fragilis jellege. A maghoz kapcsolódó speciális területet jelentik azok a nyúlványok, amelyek elsősorban hazánk autópálya-hálózata mentén terjesztik ki a stabil övezet „határait”. Az M1-es és M2-es tengely, mivel teljes egészében eleve a kedvező helyzetű térségben fut (részben igaz ez az M7-es autópályára is) nem kiugró jelenség, azonban az M3-as és M5-ös, különösképpen pedig az M6-os vonulatát végigkísérő stabil települések sorát tömörítő zóna markánsan kitűnik környezetéből. Bár előbbi kettő esetében a jótékony hatás csak a települések kisebb hányadára, az M5-ös esetében pedig gyakorlatilag csak Kecskemétre ($\theta_1^7=0,446$) és Szegedre ($\theta_1^7=0,47$) terjed ki, az M6-os esetében Budapesttől Mecseknádasdig ($\theta_1^7=0,008$) gyakorlatilag megszakítatlan stabil övezet fut.

3. Az átmeneti zóna

Ez a nyúlvány keresztülhasítja azt a második zónát, amely a válságtérség és a mag közötti átmenetként aposztrofálható. Szenzitivitási struktúráját tekintve ezen övezetben összemosisodik a közepes és a magas munkanélküliségi zóna, amely több elemében hasonló, elemzése tehát egy térségtípusként elvégezhető. A leginkább feltűnő csoportszerkezet-váltás a pozíciójukat őrző térségek részarányának – a szubperiféria felé haladva – egyre erőteljesebb csökkenése 35–40% körülire, elsősorban a fragilis zóna növekedésének a javára. Az átmenet településeinek többségét a 2007-től 2013-ig tartó időszakban a lecsúszó (válság)térségek uralták, amelyek részaránya a közepes és a magas munkanélküli zónában is 50% feletti, amely mintegy kétszerese a stabil övezetének. A másik, immár „nyertes” településtípust a szenzitív falvak és városok alkotják (térségtípuson belüli relatív gyakoriság 7–15%), amelyek szintén számottevő aránynövekedést értek el, többségében megint a pozíciójukat őrző átmeneti települések kárára. A munkaerőpiaci helyzet kedvezőtlenebbé válásával tehát a sérülékenység is fokozódik, elsősorban a fragilis, de több szempontból meglepő módon a szenzitív irányba (javulás) is, amely trend végül a válságtérségekben teljesebbé válik, további új sémákkal kapcsolódva.

Az átmeneti zóna dominánsan alföldi térségtípus, a Dunántúlon vékony peremként veszi körbe a stabil mag perifériáját, majd a Dunához közeledve hirtelen kinyílik, olyannyira, hogy Bács-Kiskun, Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok, Békés és Hajdú-Bihar megyéket szinte teljes egészében ez a zóna alkotja. Az átmeneti terület mutatja minden típus közül a legnagyobb heterogenitást. A lecsúszó térségek átlagos népességszáma 3400 fő, azonban ehhez közel 15000 fős szórás kapcsolódik ($V=426\%$). Hasonló a helyzet a pozíciójukat őrző átmeneti településeknél ($\mu=4370$ fő; $V=305\%$), amely mellett a többi

altípus is 142–189% közötti relatív szórásértéket mutatott. A zóna kiterjedése már sejteti, hogy a legnagyobb kiterjedésű övezetről van szó, amelyet számszerűen is igazol, hogy a települések 50%-a valamilyen formában ezen típus tagja. A fragilis, illetve pozíciójukat őrző térségtípus népességszám-átlagok szerinti adatait tekintve mindkét övezetben nagy hasonlóságot mutat, attól függetlenül, hogy a közepes munkanélküliségű települések értékei mintegy kétszeresei a magas relatív mutatójú entitásokéinak. Ezzel szemben a szenzitív zóna minden esetben erőteljesen elűt a fővonalától, amelyet igazol, hogy mind a felzárkózó térségek, mind a reaktív válságtérségek átlagos népességszáma kisebb, mint ezer ($\mu_{\text{felzárkózó}}=390$ fő, $\mu_{\text{reaktív}}=699$ fő), ráadásul az adott relatív mutató kategóriában mindig a szenzitív típus mutatta a legmagasabb fokú homogenitást, azaz viszonylag egyveretű körről van szó ($\sigma_{\text{felzárkózó}}=634$ fő, $\sigma_{\text{reaktív}}=991$ fő).

4. Reaktív/fragilis szubperiféria

Az utolsó összefüggő válság-szenzitivitás térségtípust a többségében magas munkanélküliségű települések alkotta válságövezet teszi ki, igen sajátos, az eddigiektől eltérő belső struktúrával. A zóna erőteljes területi meghatározottsággal bír, elsősorban az északi és keleti határszakaszra, illetve a dél-dunántúlra korlátozódik. Fő jellegzetessége a stabilitási fok drámai csökkenése (24%), amely együtt jár a fragilitás, illetve a szenzitivitás részarányának emelkedésével. Bár a stabilitás első pillantásra kedvező tényezőnek tekinthető, önmagában csak akkor számít előnyös állapotnak, ha ahhoz alacsony munkanélküliség társul. Összességében tehát a stabilitási fok csökkenése a válságtérségben előnynek tekinthető, feltéve, ha annak helyébe a szenzitivitás kedvező irányú fokozódása lép. Elsősorban a start közmunkaprogram hatásainak köszönhetően ezen tendencia tükröződik a térségben, amely a fragilis települések 45%-ra csökkenésében, illetve a reaktív válságtérségek 31%-os részesedésében is manifesztálódik. A fragilitás ebben az övezetben kiemelten súlyos probléma, mivel az az eleve kedvezőtlen helyzetű terület további leromlását mutatja (alacsony bázisról még lejjebb süllyedés). A válsághelyzet súlyosságára figyelmeztet, hogy a 10 legsérülékenyebb magyarországi település közül 9 ezen zónatípus tagja (4 Baranya, 3 Nógrád, 1 Borsod-Abaúj-Zemplén és 1 Somogy megyei), a legszenzitívebb 100 települést tekintve az arányok 22, 15 és 13% szerint alakulnak, azaz a kör és a sorrend nem módosul. Hazánk legsérülékenyebb települései között az első háromban Szőke ($\theta_1^7=72,9$), Teleki ($\theta_1^7=54,5$) és Szárász ($\theta_1^7=50,7$) szerepel. Ezek a kivétel nélkül kis méretű települések (Szárász lakosság száma 2012-ben 44 fő volt), a 2007-től 2013-ig terjedő időszakban valóban válságos pályát jártak be. Szőke esetében például a 2007-ben sem alacsony 8,41%-os relatív mutató értéke dinamikus és töretlen emelkedést mutatva 2013-ra 29%-ra kúszott fel úgy, hogy 2012-ben 34%-os érték is megjelent. E néhány száz fős településekben sokan vannak, akik már nem munkaképes korúak, velük a munkaerőpiaci statisztikák szempontjából nem kell számolni. Marad néhány tucat aktív, esetleg még kevesebb gazdaságilag is aktív lakos, akiket ilyen kis számban már viszonylag könnyű elhelyezni akár a helyi gazdaságban, akár az önkormányzatnál. De természetesen ennek az ellenkezője is megtörténhet, ha ők elveszítik munkájukat, az a település munkaerőpiaci mutatóit egyik napról a másikra jelentősen ronthatja.

Kedvező fejlemény ugyanakkor, hogy a 10 legszenzitívebb magyarországi település közül 9 szintén ezen zónatípus tagja (5 Borsod-Abaúj-Zemplén, 3 Szabolcs-Szatmár-Bereg, 1 pedig Baranya megyei), a legszenzitívebb 100 település viszonylatában az arányok 36, 13 és 17%-ra alakulnak, azaz a kör nem változik, csupán Baranya megye kerül a második helyre. A 3 legszenzitívebb település kivétel nélkül Borsod-Abaúj-Zemplén megyében található kis-, illetve aprófalú. Gagypáti jelölte ki az index minimumértékét ($\theta_1^7=-100$),

Keresztéte ($\theta_1^7 = -60,136$) a második, míg a sort Felsőgagy ($\theta_1^7 = -57,2$) zárja. Sokuk esetében a településméretből fakadó eleve kiugró reaktivitás dominálhat a folyamatok háttérében, ugyanakkor a közfoglalkoztatás szerepe sem elhanyagolható sem a zóna egésze, sem ezen falvak szempontjából. Gagyapáti relatív mutatója a vizsgált időszakban 34%-ról egészen 12,3-ig képes volt csökkenni, amelyet apró, de 2%-ot alig meghaladó növekedés követett. A legmagasabb munkanélküliséggel ezen hármából a 213 lakosú Felsőgagy bírt (40,5%), amely falu a vizsgált időszakban 18,7%-ig volt képes relatív mutatóját csökkenteni. A szenzitív települések népességszám tekintetében még mindig a csoportminimumot alkotják, szintén a magas munkanélküliségi zónán belül a legnagyobb fokú homogenitással ($\mu = 554$ fő; $V = 94\%$).

5. A kevert szenzitivitású zóna

Különleges övezetet képvisel Zala megye, illetve a válságtérseggel részben kapcsolható úgynevezett sporadikus válságmagok köre. Előbbi terület különlegességét adja, hogy annak települései válság-szenzitivitás típusok szerint igen magas fokú kevertséget mutatnak (4. táblázat).

4. táblázat

Zala megye településeinek %-os aránya „válság-szenzitivitás” településtípusok szerinti bontásban

Válság-szenzitivitás településtípusok	Részarány
Erősen sérülékeny válságtérsegek	5,4%
Felzárkózó térségek	5,1%
Kedvező helyzetű, de sérülékeny térségek	3,1%
Kedvező helyzetű, javuló térségek	1,9%
Lecsúszó térségek	25,3%
Lecsúszó válságtérsegek	21,0%
Pozíciójukat őrző átmeneti térségek	19,5%
Pozíciójukat őrző kedvező helyzetű térségek	12,1%
Pozíciójukat őrző válságtérsegek	1,9%
Reaktív válságtérsegek	4,7%

Forrás: www.afsz.hu alapján saját számítás

A kevertség mellé társul, hogy Zala megye, pozíciójából kifolyólag, mindegyik zóna által érintett. Északi területe átmeneti jellegű, délen a válságtérseggel kerül interakcióba, míg keleten, főleg a Balaton partján a stabil mag és annak peremterületei által határolt. Mindezek ellenére a területet a fragilitás dominálja, amely mellett második helyen a stabilitás és csak kisebb arányban, a sort zárva, a reaktivitás áll. Ennek okai összetettek, hiszen a válság begyűrűzése a zalai térségbe időben később következett be, a feldolgozóipar, de az idegenforgalom és a mezőgazdasági ágazat is tovább tartotta magát, azonban, mikor a tartalékok elfogytak, a recesszió itt is elkerülhetlenné vált. A lassan érkező visszaesés, a válság elcsúszó begyűrűzése miatt tartósabb volt, a befektetési szándékok jelentős része a mai napig nem realizálódott. Ugyanakkor a megye kilenc kistérségének kevesebb, mint fele, településeinek alig több mint 50 százaléka érintett a startmunka mintaprogramban, így annak munkaerőpiaci statisztikát javító hatása sem érvényesül kellő mértékben.

A helyzetet súlyosbítja, hogy a megye településszerkezetének egyik fő jellemzője az aprófalvas jellege, ahol a települések mintegy 60 százaléka nem haladja meg az 500 főt. Ráadásul a 200 fő alatti községek arányát tekintve Zala – a települések több mint egynegyedével – a régióban élenjárónak mondható. A tartós fragilitást mutató településeinek nagyobb része a Zalaegerszeg–Nagykanizsa–Lenti háromszögben található, amely községek egy része még a száz fős lakosságszámot sem éri el. E települések helyzetét a sajátos természeti viszonyok is súlyosbítják, ahol a párhözamos völgyek korlátokat szabnak az egymás közötti kapcsolatok kiépítésének. A problémás terület északi irányban, a megyehatáron túl is folytatódik, ugyan itt már nem egyértelmű a stagnálás – a terület képe mozaikosabb.

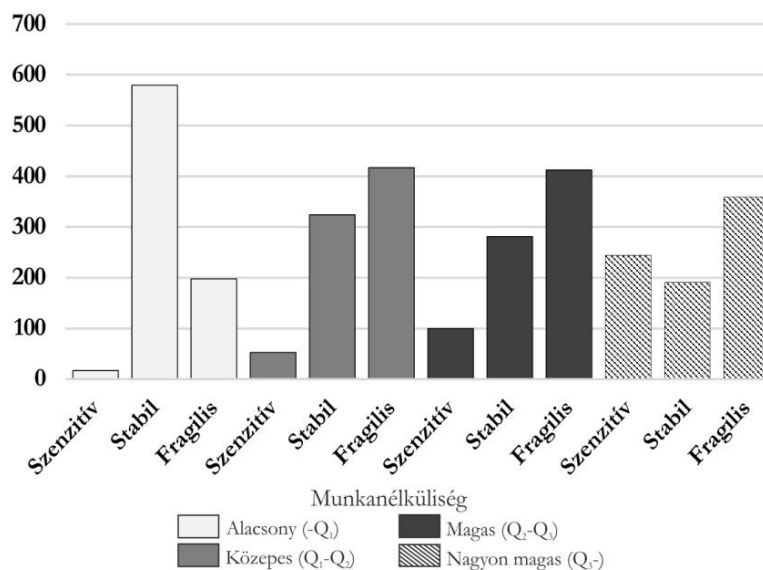
6. Sporadikus válságmagok

A sporadikus magok megjelenése megint csak válság-szenzitivitási jellegzetesség. Ezek olyan településeket tartalmazó „önálló” gócek, amelyek munkaerőpiaci helyzetüket tekintve a legrosszabb pozíciójuk közé sorolódnak, míg szenzitivitási szempontból a reaktivitás által domináltak. Hazánk 2007-től 2013-ig 3 ilyen területtel rendelkezett, amelyek közül típuspéldát Mezőcsát és környezete ad. Hozzá nagyon hasonló szerkezetű Heves, illetve Sarkad környéke. Ezen gócpontok a széles „alföldi” átmeneti zónába ékelődve javuló, de kedvezőtlen helyzetű területei az országnak.

Összességében a munkaerőpiaci helyzet/szenzitivitás összefüggésrendszerében több általános, országos szinten érvényes megállapítás adódik. Egyfelől a szenzitivitás kérdéskörének térszerkezeti elemzésekbe integrálásával olyan új térségtípusok tárultak fel, mint a zalai vagy a sporadikus területek, illetve a dichotóm szerkezetű, egyébként kvázi homogén munkaerőpiaci „húzótertség”, amelyek többségében zónákat alkotva, megszakítatlanul, térben tehát erőteljes koncentrációval fordultak elő. A szenzitivitás térszerkezeti mintázata tehát jól strukturált. A térségek közötti kapcsolatokat vizsgálva kitűnt, hogy a munkaerőpiaci helyzet romlásával a stabil, pozíciójukat őrző települések köre szűkül a fragilis, illetve reaktív kategória javára, amely utóbbi kiemelkedő súllyal elsősorban a válságtérségekben reprezentálta magát. Az instabilitás fokozódása tehát követi azt a lejtőt, amelyet a relatív mutató előre jelez, azonban egyértelmű kapcsolat a településméret és a sérülékenység között inkább csak a szenzitív kategóriában jelent meg (kis települések szenzitívebbek), ugyanakkor a fragilisban nem (5. ábra).

5. ábra

A szenzitivitási eloszlásának csoportonkénti gyakorisága

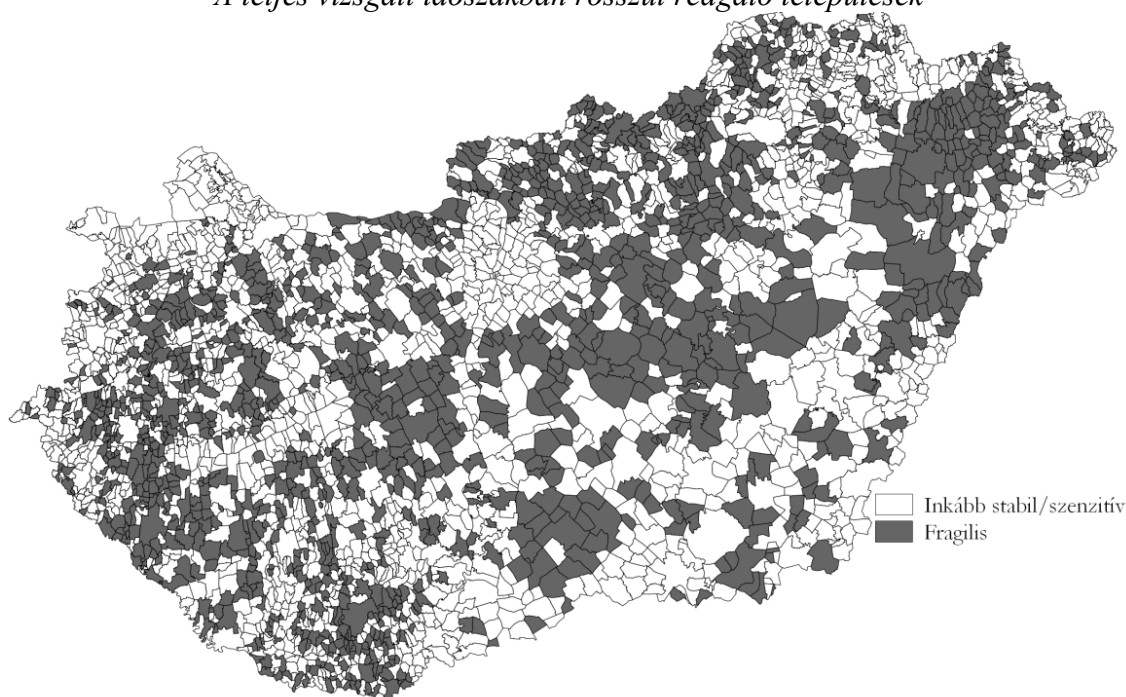

Forrás: saját számítás

Ez részben rámutat arra is, hogy a start közmunkaprogram elsősorban az apró településeken tudott látványos (relatív, %-os) javulást generálni, amely viszont hozzájárulhatott ahhoz, hogy az ország munkaerőpiaci térszerkezete kiegyenlítősebbé vált. A szenzitivitás legkevésbé a kedvező munkaerőpiaci helyzetű térségben volt jelen, amely tény felhívja a figyelmet a 2007–2013 közötti időszak stagnálására. Azaz ezen idő alatt a legkedvezőbb pozíciójú települések a legjobb esetben is csak enyhe előrelépésre számíthattak, inkább a visszaesés volt a hangsúlyos, amely azonban nem volt képes a foglalkoztatási makro-térszerkezetet (ezidáig) megváltoztatni. A tapasztalatok fényében elmondható, hogy az eddigi – a vizsgált időszakot érintő – hatásokra a települések mintegy 13%-a jól, 43,65%-a viszont rosszul reagált, amelyekre (függetlenül aktuális munkaerőpiaci helyzetétől) a jövőben célszerű fokozott figyelmet fordítani, mivel többségük a lecsúszás pályáját járta az elmúlt hat esztendőben (6. ábra).

6. ábra

A teljes vizsgált időszakban rosszul reagáló települések

Forrás: saját szerkesztés

IV. Összefoglalás

Jelen elemzés célját a szenzitivitás mérésének módszertani apparátusának kidolgozása és tesztelése képezte. A szenzitivitási index meghatározása és alkalmazása rámutatott, hogy az ország munkaerőpiaci szenzitivitás tekintetében vett legstabilabb övezete az északnyugati határszakaszra, illetve Budapestre, annak szűkebb/tágabb környezetére korlátozódik. A pozíciójukat őrző kedvező helyzetű települések területileg erőteljesen koncentrált eloszlást követnek, a 100 legstabilabb entitásból 30 Győr-Moson-Sopron megyében található. A stabil magot összefüggő gyűrűként veszi körbe annak fragilis periferiája, amely kiinduló pontját képezi a szenzitív szubperiferia felé futó átmeneti – mind közül legheterogénebb – övezetnek. Az instabilitás ezen lejtő mentén a déli, illetve az északkeleti határszakasz felé közeledve folyamatosan fokozódik, csúcspontját pedig az aprófalvas térstruktúrákkal

rendelkező, magas relatív mutatójú övezetben éri el. Az átmeneti zóna meghatározott mértékben alföldi térségtípus, a Dunántúlon keskeny sávra szűkül, helyét a Balaton parti, illetve a domináns részben Zala megyére kiterjedő kevert félfragilis zóna veszi át. A képet tovább színesítik azok a sporadikus válságmagok, amelyek az átmeneti övezetbe ágyazódva izolált tömbökként kedvezőtlen munkaerőpiaci helyzettel, de magas fokú reaktivitással bírnak, illetve azok a nyúlványok, amelyek a fő közlekedési folyosók mentén terjesztik ki a stabil mag hatásmechanizmusait. A 2007-től 2013-ig terjedő időszak összesített szenzitivitási paramétereit vizsgáló elemzés rámutatott, hogy a települések mintegy 14%-a jól, 43,65%-a viszont rosszul reagált az őt érő folyamatokra, amely fragilis területekre a jövőben indokolt fokozott figyelmet fordítani.

Irodalomjegyzék

- ÁBRAHÁM Á. – KERTESI G. (1996): A munkanélküliség regionális egyenlőtlenségei. *Közgazdasági Szemle*, 43. Budapest, 1996, pp. 653–681.
- BÓDI F. – OBÁDOVICS Cs. (2000): Munkanélküliség a vidéki Magyarországon. *Területi Statisztika*, 2000. január, pp. 55–68
- DÖVÉNYI Z., WIESSNER R. (2007): A munkaerőpiac átalakulása Budapesten és Lipcsében. In: Kondor ACS, Egedy T (szerk.): *Városfejlődés és városrehabilitáció: budapesti és lipcsei tapasztalatok*. 110 p. Budapest: Magyar Földrajzi Társaság, 2007. pp. 39-44. (ISBN:978-963-06-1766-6)
- EPPICH GY., KÖLLŐ J. (2014): Foglalkoztatás a válság előtt, közben és után. In: Kolosi T., Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. 656 p. Budapest: TÁRKI, 2014. pp. 157-178.
- HARCSA I. (2011): Gondolatok a társadalmi fejlődés méréséről *Statisztikai Szemle* 89 (10–11): 1081–1097.
- IDB (Inter-American Development Bank) (2008): *Prevalent Vulnerability Index (PVI) - Indicators of Socioeconomic Fragility*, Inter-American Development Bank, Washington, D.C. http://www.iadb.org/exr/disaster/idea_pvi.pdf (letöltve 2014. június)
- JACKSON, T. (2009): *Prosperity without Growth? – The Transition to a Sustainable Economy* Sustainable Development Commission. London.
- LŐCSEI H. (2010): A gazdasági világválság hatása a munkanélküliség területi egyenlőtlenségeire. In: Fazekas K., Molnár Gy. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör, 2010: Közelkép: A válság munkapiaci hatásai*. 350 p. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet; Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, 2010. pp. 126-141.
- LŐCSEI H., JAKOBI Á. (2014): Geographical aspects of regional growth processes in Hungary in the years of global recession. In: Cezary Madry, Denis Dirin (szerk.): *The Economic Transformation of the Cities and Regions in the Post-communist Countries*. Poznan: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 2014. pp. 129-144. (ISBN:978-83-7986-026-5)
- Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat (www.afsz.hu)
- OBÁDOVICS Cs. (1997): A népsűrűség és a nagyváros-közeliség hatása a munkanélküliségre falun. In: Kovács T. (szerk.): *A fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig, IV. Falukonferencia*, MTA RKK Pécs, 1997, pp. 445–451.
- OECD/DAC (2008/a): *Service Delivery in Fragile States: Key Concepts, Findings and Lessons* OECD/DAC DISCUSSION PAPER, Paris. <http://www.oecd.org/development/incaf/40886707.pdf> (letöltve 2014. június)
- OECD/DAC (2008/b): *Concepts and Dilemmas of State Building in Fragile Situations. From fragility to resilience* OECD/DAC DISCUSSION PAPER, Paris.

<http://www.oecd.org/dac/governance-peace/conflictandfragility/docs/41100930.pdf>

(letöltve 2015. február)

STIGLITZ, J. E. – SEN, A. – FITOUSSI, J. P. (2010): A Bizottság jelentése a gazdasági teljesítmény és a társadalmi fejlődés méréséről Statisztikai Szemle 88 (3): 305–320. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2010/2010_03/2010_03_305.pdf

TÉSITS R. (2003): A válságtól a szerkezetátalakításig: Baranyai foglalkoztatás az ezredfordulón. Pécs: PTE Egyetemi Kiadó, 128 p.

TÉSITS R. (2005): The Theoretical Grounds to Regional Analysis of Atypical Employment Forms. *Geografický Casopis* 57:(1) pp. 43-55.

TÉSITS R., BOKOR É. (2005/d): New Directions in the spreading of Hungarian telework. In: Tésits R., Tóth J., Vonyó J. (szerk.): *Atypical Forms of Employment Expansion: Experiences of the Visegrad Countries*. 254 p. Pécs: Doctoral School of Earth Sciences, Univ. of Pécs ; Baranya County Labour Centre, 2005. pp. 127-150.

TÉSITS R., BOKOR L. (2005/a): Esélyegyenlőség a munkaerőpiacon: A kísérleti távmunkaprogram monitoring-vizsgálata. In: Bugya T, Wilhelm Z (szerk.): *Tanulmányok Tóth Józsefnek*. 373 p. Pécs: PTE TTK FI, 2005. pp. 95-108.

TÉSITS R., BOKOR L. (2005/b): Új irányok a magyarországi távmunka terjedésében II. *Humánpolitikai Szemle* 16:(2) pp. 16-28.

TÉSITS R., BOKOR L. (2005/c): Új irányok a magyarországi távmunka terjedésében I. *Humánpolitikai Szemle* 16:(1) pp. 14-24.

Alpek Balázs Levente, doktorandusz hallgató

Munkahely: Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar, Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék, Földtudományok Doktori Iskola

Cím: 7624, Magyarország, Pécs, Ifjúság útja, 6.

E-mail: alpeklevente@gmail.com

Egyéni, szervezeti és regionális szempontok integrálása a felsőoktatási tehetségmenedzsmentben a PTE KTK példája alapján¹

Balogh Gábor
egyetemi tanársegéd, doktorandusz

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar
Gazdálkodástudományi Intézet Szervezési és Vezetési Tanszék
Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola
7622 Pécs, Rákóczi út 80.
baloghg@ktk.pte.hu

Absztrakt

A tehetséges szakemberek hiánya egyre nagyobb gondot okoz a globális munkaerő-piaci trendek befolyásoló hatása miatt, és a helyi társadalmi-gazdasági pozíció miatt. A leszakadó magyar régiók gazdasági teljesítményét, innovativitását és versenyképességét tovább ronthatja a tehetséges fiatal pályakezdők időleges vagy végleges távozása a régióból, országból. A kvalifikált szakemberek iránti kereslet egyre növekszik a prosperáló térségekben és ágazatokban, míg a tehetségek kínálata nem bővül kellő mértékben.

A tanulmányban három szinten vizsgálom a képzett migráció okait és következményeit: egyéni kompetenciák és karrierutak szintjén, szervezeti (vállalati) szinten és regionális, azaz társadalmi (makro) szinten. A három szint összefüggéseit tárom fel, és a tehetségek menedzselésének (vonzásának, fejlesztésének, motiválásának, megtartásának) alapkérdéseivel foglalkozom. A felsőoktatás összekötő szerepet tölt be a tehetséges hallgatók és szervezetek között, és a hatékony érvényesülésben, fejlesztésében kulcsfontosságú a felsőoktatási intézmények szerepe.

A Dél-Dunántúl fejlesztésében alapvető adottság a régióban jelenlévő humán tőke kapacitás, ill. az emberi erőforrás meglévő jellemzői és a potenciál. „Legértékesebb természeti kincsünk az emberi tehetség” (Czeizel, 2004, 3. p.) A régió számára rendkívül fontos, hogy kinevelje, fejlessze, megtartsa és vonzza a legtehetségesebb szakembereket. A Dél-Dunántúl régióban kulcsfontosságú szellemi központ a Pécsi Tudományegyetem, hiszen nagy létszámú minőségi, szakképzett munkaerőt bocsát ki. Ugyanakkor a régióban kevés olyan munkalehetőség van, amely teljes mértékig lefedné a képzési kínálatot. (Baranya megyében 2012-ben a 15-24 évesek korcsoportjában 29,3%-os volt a munkanélküliségi ráta a Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján.)

Empirikus kutatásomban a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar hallgatóit kérdeztem le, így a három kérdéskörre (egyéni-szervezeti-területi) vonatkozóan a hallgatók kompetenciakészlete alapján vontam le következtetéseimet a tárgykörben.

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Kulcsszavak: *tehetségmenedzselés, felsőoktatás, kompetenciafejlesztés, regionális versenyképesség, migráció, innováció, empirikus kutatás.*

In the development of regions an essential feature is the available human capital of the regions and the existing potential of human resources. Our most valuable natural treasure is the human talent. For the regions is extremely important to seek out, develop, retain and attract the best experts, because their individual and group performance and skills can determine the efficiency of the organization and thus the region's effectiveness.

My empirical research analyses the competency inventory of students at University of Pécs Faculty of Business and Economics. This study asks that how the students and their talent factors are located geographically in Hungary and abroad, what is the motivation of migration, and where would be the students concentrated in Europe after the professional practice on the labour market.

Bevezetés

A tanulmány a felsőoktatási tehetségmenedzsmentet helyezi középpontba, és a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar (PTE KTK) példáján keresztül mutatja be az egyéni, a szervezeti és a regionális szempontok összekapcsolását.

Tehetségnek lehet nevezni azt a személyt, aki kreatív, az átlagot meghaladó általános és speciális mentális (értelmi) képességekkel rendelkezik, valamint motivált, azaz rengeteg időt és energiát fektet abba, hogy tevékenységét tökélyre fejlessze, legyen az sport, zene, vezetői képesség, vagy egyéb üzleti vagy tudományos aktivitás. (Renzulli, 1978) A tehetség kibontakozásához fontos a közeg, amelyben az adott személy felnevelkedik. E közeg része a család, kortársak, iskola, maga a társadalom és a sorsfaktor vagy szerencse. (Czeizel, 2004) A tehetséget mindig egy adott korban és térben lehet értelmezni. (Győri, 2010) A tanulmánnyal az a célom, hogy területi szempontból elemezzem a tehetséges közgazdász hallgatókkal szemben támasztott szervezeti kompetenciaelvárásokat és a fiatal pályakezdők által kínált kompetenciakészletet, azaz térben értelmezem a kompetenciák keresleti és kínálati oldalát. A vizsgálatból kiderül, hogy melyek a hallgatók legnagyobb erősségei Budapesten és Pécsen, vannak-e a kettő között különbségek, ill. a fővárosban és az egyetem városában mely kompetenciák terén teljesítenek gyengébben a hallgatók az elvárásokhoz képest. A vizsgálat eredményei alapján megfelelő visszacsatolást kaphat a felsőoktatási intézmény a fejlesztendő területekről, és arról, hogy a munkáltatók az egyes régiókban mely kompetenciákra „vevők”, azaz a hallgatók a szakmai gyakorlat során hogyan tudták eladni magukat. Az elméletek rövid áttekintése után a PTE KTK-n végzett empirikus kutatásom eredményeit, elsősorban legfontosabb leíró statisztikáit ismertetem.

1. Munkaerő-piaci kereslet és kínálat kiegyensúlyozatlansága – Egyéni kompetenciakészlet és szervezeti elvárások

A tehetségmodellek vállalati specifikációja iparáganként, pozíciónként, szervezetenként eltérő és változatos. Az egyes szervezetek konkrét kompetenciakövetelményeket artikulálnak. „A kompetencia a tanulás (tapasztalás, gyakorlás) eredményeként kialakuló személyes erőforrás-képződmények strukturált és együttes rendszere, mely az egyén számára – egy konkrét szellemi és/vagy fizikai (szak)területen – lehetővé teszi a megszerzett ismeretek és személyiségbeli komponensek konstruktív és sikeres alkalmazását.” (Henczi – Zöllei, 2007, 16. p.) A felsőoktatás feladata a szervezetek által elvárt kompetenciák azonosítása és az elvárások megismerése. Ezt követően a hallgatók

kompetenciáinak értékelése, célzott fejlesztése és motiválása. Ez a tevékenység hozzájárul a hallgatók kompetenciakészletének munkaerő-piaci illeszkedéséhez, és a legtehetségesebbek kiszűréséhez.

1.1. A kompetenciák kereslete és kínálata a munkaerőpiacon

A túlképzettek gyakran vállalnak el a végzettségüknél alacsonyabb szintű munkákat, melynek egyik oka lehet, hogy a magasabb képzettség eléréséhez több időre, energiára és anyagi befektetésre van szükség, így a pályakezdők érdeke, hogy minél gyorsabban elhelyezkedjenek. (Lazányi, 2013) Ez a sietség előidézheti, hogy alacsonyabb végzettséget igénylő munkakörökben helyezkednek el a végzettek, ami az alacsonyabb képzettségűek elhelyezkedési esélyeit rontja (kiszorító hatás). „A helyzet pikantériája, hogy a munkaerőpiacon igen sok, gyakran felsőfokú képzettséget igénylő pozíció van gyakran hosszú ideig betöltetlenül.” (Lazányi, 2013, 51. p.) Azaz nemcsak a túlképzett pályakezdők kényszerülnek végzettségüknél alacsonyabb szintű feladatok ellátására, hanem a szervezetek is hoznak szuboptimális döntéseket, azaz ha nem találják meg a céghez tökéletesen illeszkedő munkavállalót, akkor gyakran a cégeknek is kedvezőtlen kompromisszumokat kell kötniük. A keresleti és kínálati kiegyensúlyozatlanság oka a munkavállalók által kínált és a munkaadók által keresett kompetenciák eltérése. A megfelelő kompetenciák fejlesztésével ugyanakkor javítani lehet a pályakezdők munkaerő-piaci esélyein. (Vojtek et al., 2013) A munkaerőpiac elvárásai és a formális képzettségi színvonal között gyenge kapcsolat mutatható ki. A munkaerő-piaci követelmények meghaladják a frissen végzettek kompetenciaszintjét. „A felsőoktatási intézményeket elhagyók tehát nem/alig rendelkeznek a munkaadói elvárások szerint képzettségi szintjüknek megfelelő kompetenciákkal. A jelen kor kihívása tehát nem a munkaképes korú lakosság képzettségi színvonalának emelése, hanem a munkaerőpiac által keresett képességek és készségek átadása, fejlesztése.” (Lazányi, 2013, 51. p.) A legnagyobb hiányosságokat a tárgyalási készség, tervezés, szervezés, koordinálás, felelősségvállalás és döntéshozatal, időgazdálkodás, számítógépes ismeretek, stressztűrés, gazdasági érvelés, vezetői készségek, elméleti tudás gyakorlatba történő átültetése, etikus munkavégzés, idegen nyelv magas szintű ismerete, új képességek elsajátításának képessége területén lehet kimutatni. Lazányi (2013) a kompetenciák elvárt és kínált szintje közötti különbséget kompetencia ollónak nevezi. A hallgatók körében végzett kutatása alapján megállapította, hogy a hallgatók ismerete a munkaerőpiac elvárásairól hiányos, és ha érzik is, hogy mely kompetenciákat kellene fejleszteni a sikeresség érdekében, akkor is részleges vagy elégtelen a célelés, azaz a hiányosságok megszüntetésére tett erőfeszítésük.

1.2. Szervezeti kompetenciaelvárások

A szervezetek célja, hogy az egyes munkakörökben elvárt kompetenciaprofil és az alkalmazottaiknál meglévő kompetenciakészlet között minimális legyen a kompetenciadeficit. Ehhez a vállalatoknak definiálnia kell saját követelményeiket az egyes munkakörökben, és értékelnie kell a csatlakozni kívánó pályakezdők kompetenciakészletét. Az egységes értelmezéshez célszerű kompetenciaszótárt alkalmazni (Henczi – Zöllei, 2007) Az elvárt kompetenciaprofil az egyes szakmákban, ágazatokban egészen eltérő lehet, így figyelembe kell venni az iparágra vonatkozó specifikus tényezőket is. (Csiszárik et al., 2009) Adorjáni (2012) szerint új paradigmára van szükség, amely értelmében a tulajdonságok helyett az embert mint entitást kell vizsgálni. Továbbá a kompetenciamérési rendszerekkel problémát jelenthet, hogy a tulajdonságlisták elemeit egymástól függetlenül vizsgálják a szakemberek, és figyelmen kívül hagyják azok kölcsönhatásait, valamint a

személyes kompetenciák értékelése sohasem lehet tökéletesen objektív, hiszen az mindig az értékelő szubjektív megítélésétől függ.

A munkáltatói kompetenciaelvárások vizsgálatából megállapítható, hogy az álláshirdetések nagyon vegyes képet mutatnak a szervezeti kompetencia-felfogásokról. A legtöbb cég számára a kompetencia túlságosan absztrakt fogalom. (Gaál et al., 2013) A munkaerőpiacon elvárt kompetenciák gyakran élesen eltérő képet mutatnak a szakértői várakozásokhoz képest. (Karcics, 2012) A tudást és előzetes ismereteket a munkáltatók a kiválasztáskor minimum követelményként definiálják, és a készségeket is fontosnak tartják, de szerintük ezek kialakíthatók, és megszerezhetők az adott munkakörben. A helyes hozzáállással pótolni lehet az ismeretek és készségek hiányosságait, így a pályázók beállítódása, attitűdje sokkal fontosabb a szervezetek számára. (Gaál et al., 2013) A vállalatok leginkább a gyakorlati készségek, idegen nyelvtudás, elméleti szaktudás, problémamegoldó és kommunikációs készségek fejlesztését várják el az oktatási intézményektől. A gazdasági végzettségű pályakezdőktől elsősorban a megbízhatóságot, precizitást, szaktudás gyakorlati alkalmazását, önállóságot, problémamegoldást, terhelhetőséget és munkabírást követelik meg. (Daróczi, 2013) Olyan naprakész kompetenciákkal rendelkező (upskilled) munkavállalókra, tudásmunkásokra (knowledge worker) van szükség, akik problémamegoldó képességük és kreativitásuk által húzóerőt jelenthetnek, fedezzenek fel új eljárásokat, hozzanak létre új ismereteket, és tudásukat adják is át munkatársaiknak. (Harangi, 2008)

A munkáltatók gyakran kiemelik a csapatmunka, jó kommunikációs képesség és jó konfliktuskezelő képesség jelentőségét. A cégek által legfontosabbnak értékelt kompetenciák csökkenő sorrendben: megbízhatóság, becsületesség, pontosság, teljesítőképesség, logikus gondolkodás, felelősségvállalás, precizitás, alaposág, tisztesség, munkához való pozitív hozzáállás. (Bárdos et al., 2013) Bárdos (2013) hozzáteszi a fenti elvárásokhoz, hogy a felsőoktatási intézmények csak részben várják el ezeket a kompetenciákat, hiszen az egyetemek és főiskolák hangsúlyosabban megkövetelik például az utasítások megértésének képességét. Úgy gondolom, ebből is látható a munkaerőpiac és oktatási szféra közötti elváráskülönbség, amely a különböző célokból és módszerekből adódhat. A hallgatóknak mind a két elvárásnak meg kell felelniük, mégis érdemes a képző intézményeknek figyelembe venni, hogy milyen kompetenciákat értékel a munkaerőpiac, azaz mire „vevők” a vállalatok.

A hazai munkáltatók kompetenciaelvárásairól megállapítható, hogy a speciális szakmai tudásnál többre értékelik az új dolgok iránti nyitottságot, magasabb általános intelligenciát, problémamegoldó készséget és rugalmas alkalmazkodást. Fontos továbbá az együttműködés, a csapatmunkára való képesség, a jó kommunikáció, a jó szervezőkészség, a motiválhatóság, és a terhelhetőség. Nem elég egy területen jártasságot szerezni, magabiztosnak kell lenni más szakterületen is. Az álláshirdetések többségében „kiemelt helyet kap a szakmai végzettség, több éves szakmai gyakorlat, jó kommunikációs készség, nyelvtudás és megfelelő számítástechnikai ismeretek iránti igény” (Tóth, 2005, 104. p.). A személyiségekvárások tekintetében a megbízhatóság, lojalitás szerepel az első helyen a munkáltatóknál, ezt követi a beilleszkedés, csoportmunka, rugalmasság, rátermettség és kreativitás. Tóth (2005) eredményei azt mutatják, hogy a munkavállalóknak a gyorsan változó feladatok ellátását kell elsajátítaniuk. Komor – Fekete (2001) eredményei alapján a legfontosabb követelmények a frissdiplomásokkal szemben: teljesítőképesség, megbízhatóság, pontosság, hozzáállás, logikus gondolkodás. A szakismeret a 10. helyen végzett, ami értelmezhető úgy is, hogy a szakmai ismeretet megtestesítő diploma alapelvárásként mutatkozik.

2. Tehetségek migrációja, regionális emberi erőforrás- és kompetenciaáramlás

A vonatkozó szakirodalom egyetért abban, hogy „az országok versenye abban nyilvánul meg, hogy felismerik-e az ott működő vállalatok versenyelőnyeiket, és azok tudatos megerősítésére megfelelő üzleti feltételeket alakítanak-e ki. Ez már több, mint egyszerű rivalizálás, mivel szűkös tényezőkért (nemzetközileg sikeres cégekért, befektetésekért, szakértőkért) folyik a verseny, az országok ezen tényezőket „egymás elől” is szeretnék megszerezni. Így a területi verseny a verseny egyik speciális válfaja, amely jól megadható paraméterekkel jellemezhető. Az országon belüli térségek közötti versenyben a szűkösség alapvetően két összekapcsolódó tényezőre vezethető vissza: az új piaci szegmensekben történő, speciális szakértelmet igénylő befektetésekre, valamint a tehetséges szakemberekre. Így a térségek versenye olyan képesség, amely „odaragasztja” vagy odavonzza a befektetéseket és a tehetséges munkaerőt, és a fő cél, hogy fenntartsák vonzóerejüket mind a munkaerőre, mind a tőkére vonatkozóan. Nemcsak régió kívüli tőkét és a kreatív munkavállalókat kell odacsábítani, hanem a turistákat is, valamint a helyi vállalkozókészséget is élénkíteni szükséges.” (Geréb, 2008, 171-172. p.) Fontos kiemelni, hogy az 1990-es években még nem volt jellemző a tehetséghiány és a globális tehetséghiány sem. (Szabó, 2011) A 21. században felerősödött a tudásintenzív iparágak (IT, üzleti szolgáltatások, egészségügy, oktatás, stb.) terjedése.

2.1. A globális tehetséghiány okai

A technológiai fejlődés felgyorsulásával, az internet és infokommunikációs eszközök elterjedésével, a hálózatosodással, a kutatási projektek információtömegével, az innovációk számának növekedésével együtt emelkedik a tehetségek iránti kereslet is. A turbulensen változó környezeti kihívásoknak és fogyasztói várakozásoknak megfelelően egyre inkább elmozdulnak a vállalatok a tömeggyártástól a személyre szabás felé, ami azt jelenti, hogy a rutinszerű műveletektől eltolódás tapasztalható a nem rutinszerű munkavégzés felé, ami nagyfokú rugalmasságot, kreativitást és állandó megújulást, változásra való nyitottságot kíván meg a munkavállalóktól és a szervezetektől a gyorsan változó feltételek között. (Farkas, 2013) A lapos szervezetek széles körben való elterjedése olyan trendet képvisel, amely felértékeli a tehetséges önfoglalkoztatók szerepét, akik alvállalkozóként tudnak kapcsolódni a versenyszférához. A kreatív ipar megjelenése, ill. az élményfogyasztók elterjedése egyre inkább azokat a szolgáltatásokat várja el a vállalatoktól, amelyek szórakozást, élményt jelentenek számukra. Szintén növelik a tehetségek iránti keresletet az ún. tehetségvámpírok, azaz olyan újonnan iparosodott országok, amelyek nagymennyiségű tehetséges munkavállaló iránt fejtenek ki keresletet. Ez a folyamat ugyanakkor hiánynövelő az ún. „donorországban”, ahonnan a tehetség érkezik, és végül újra egyensúlytalansághoz fog vezetni a tehetségi piacon.

Kínálatcsökkentő tényezők a demográfiai folyamatok (előregedő társadalmak, túlnépesedés), amelyek miatt szűkül a munkaerő-állomány. „Az előregedő népességből egyre nehezebb tehetséges fiatalokat kihalászni. A tehetségeket a legfejlettebb országokban már ma is csak külső forrásokból lehet biztosítani.” (Szabó, 2011, 9. p.) Az elnyúló oktatási idő kivonja a tehetségek egy részét a munkaerőpiacról, és az oktatási intézmények nem képesek teljeskörűen biztosítani a rugalmas, munkaerőpiacnak megfelelő tudás és készségek elsajátítását. Szabó (2011) szerint a szélsőséges társadalmi egyenlőtlenségek csökkentik a tehetségek kínálatát, mert elkallódnak ezek az emberek, ugyanakkor az Egyesült Államokban, Egyesült Királyságban, Kanadában, Hollandiában és Svédországban sokkal sikeresebb a tehetséghasznosítás, mert ezekben az országokban kedvezőbbek a társadalmi környezeti feltételek. A tehetséghiányhoz kapcsolódó munkaerő-piaci keresleti és kínálati

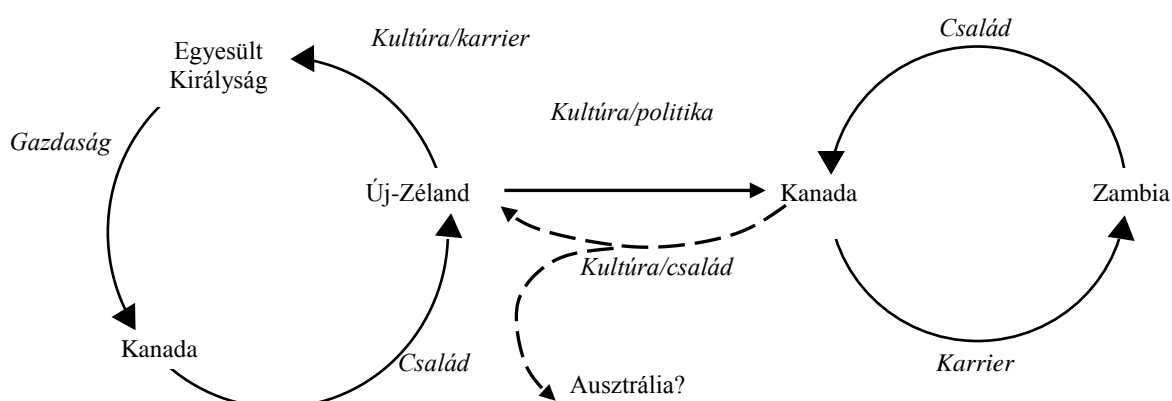
folyamatok közötti rés okozza a napjainkban globális szinten is kiélesedő versenyt a tehetségekért. A globális tehetségábró nemzetgazdaságok közötti „tehetségelszívást” okoz, amely a migrációban testesül meg, ami a tehetséges munkaerő nemzetközi áramlását jelenti. Szabó (2011) szerint ma már egyre kevésbé beszélhetünk jól elhatárolható nemzeti munkaerőpiacokról, és ez fokozottan elmondható a tehetségpiac esetében.

A tehetségek piacán érvényesülő másik sajátosság a térbeli egyenlőtlen eloszlás és koncentráció kérdése. A nemzetgazdaságok fő célja – a vállalatokhoz és a tehetségmenedzsmenthez hasonlóan – a legtehetségesebbek vonzása, megtartása. Ez általában jobban sikerül azoknak az országoknak, ahol fejlettebb gazdaság van, valamint ahol erősebb tudományos és technológiai kapacitások találhatók. A következmény az egyenlőtlen eloszlás lesz, a tehetségek jellemzője, hogy általában nem oda áramlanak, ahol kevés tehetséges munkavállaló található, hanem oda, ahol sűrűsödni tudnak, koncentrálnak a tehetségek. Minél több tehetség található egy térségben, annál vonzóbb, és tehetségmágnesként működik a térség (ország, régió, város, stb.). A kis – megfelelő vonzóerővel nem rendelkező – országoknak pedig azzal kell számolni, hogy a meglévő tehetségeiket is el fogják veszíteni, így azok nem az adott gazdaságban fogják kifejteni képességeiket, ami egy spirált (ördögi kört) indíthat be. A legnagyobb tehetségvonzó potenciállal a következő országok rendelkeznek: Egyesült Államok (USA), Kanada, Németország, Egyesült Királyság. (Szabó, 2011) Az elvándorlás következményeit jól összegzi az alábbi idézet: „az alkalmazottak elvándorlása óriási költséget jelent a cégek számára, és bizalomszegény kultúrákban a fluktuáció meghaladja az iparági vagy a piaci átlagot. Nem a rosszul teljesítők kívánatos lecseréléséről van szó, hanem a jól teljesítők nemkívánatos elvándorlásáról. Az alacsony bizalom szétkapcsolódást idéz elő, az pedig fluktuációhoz vezet – és főként azoknak a távozásához, akiket a legkevésbé szeretnénk elveszíteni. A jól teljesítők szeretik érezni a bizalmat, és szeretnek bizalomgazdag környezetben dolgozni. A bizalom hiánya sértő a számukra, és sokan inkább olyan helyet keresnek, ahol megbíznak bennük. A nemkívánatos elvándorlás költséges, egy távozó jó dolgozó helyettesítése átlagosan az illető fizetésének a másfél-kétszeresébe kerül a cégnek.” (Covey – Merrill, 2011, 307. p.)

2.2. Esetleírás a nemzetközi migráció személyes motivációira

A személyes karrier és magánéletre vonatkozó életút során számos tényező készítheti arra a munkavállalót, hogy egy másik országban akarjon elhelyezkedni. Ugyanakkor ezek a motivációk az életkor előrehaladtával megváltozhatnak, más-más preferenciák és új szempontok kerülhetnek előtérbe (pl. kalandvágy, karrier, család, biztonság, nyugdíjas évek, stb.) Ezt nevezik a motivációk időbeli dinamikájának, amelyet az 1. ábra szemléltet, és az alábbi esetleírás.

1. ábra: Példa a motivációk dinamikájára (David esete)

Megjegyzés: David Új-Zélandról indult először az Egyesült Királyságba, majd innen folytatta útját.

Forrás: saját szerkesztés Carr, S. C. – Inkson, K. – Thorn, K. (2005): From global careers to talent flow: Reinterpreting 'brain drain'. In: Journal of World Business, 40. évf. 391. p. alapján

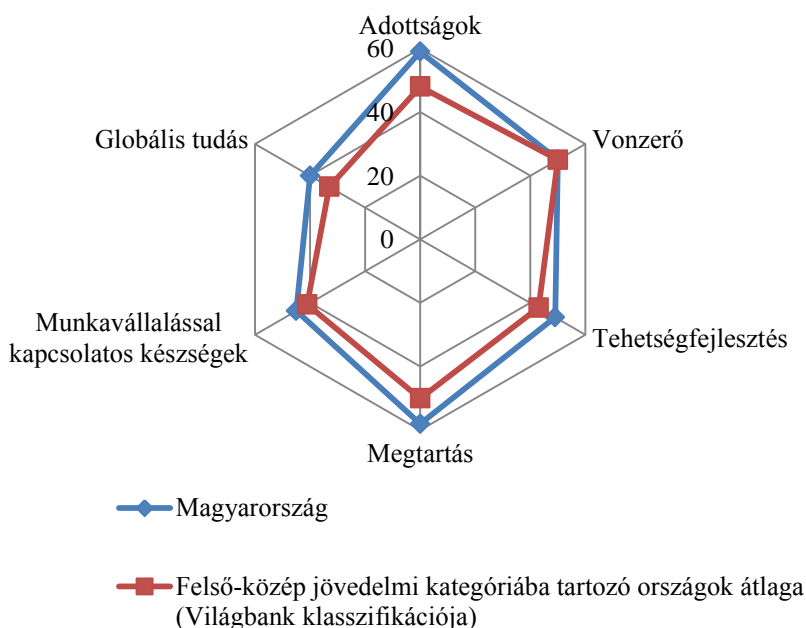
David jelenleg a hatvanas éveiben jár, négy felnőtt gyermeke van, és Kanadában él. „Első migrációs tapasztalatait 24 évesen szerezte, amikor elhagyta Új-Zélandot, és az Egyesült Királyságba költözött. »Meglehetősen gyakori volt abban az időben, hogy kimentek az emberek egy évre külföldre (kulturális tényező), és esedékes volt munkahelyet váltanom (karrier tényező)« – mondta David, aki ezután 18 hónapig maradt az Egyesült Királyságban. Hogy elegendő pénzt gyűjtsön, egy évre Kanadába utazott, mielőtt visszatért volna Új-Zélandra (gazdasági tényező). Miután hazatért, elvette feleségül új-zélandi párját (családi tényező). Davidnek ezt követően meg kellett küzdenie azzal, hogy már nem annak látta Új-Zélandot, mielőtt elindult: »már túlságosan vallásosnak és szűklátókörűnek láttam Új-Zélandot« (kulturális tényező), és az adókulcsokat is túl magasnak érezte. »A magas jövedelemadó volt az egyik ok, ami miatt otthagytam Új-Zélandot« (politikai tényező). Ezután Kanadába költözött, és két évig könyvelőként és adótanácsadóként dolgozott egy nagyvállalatnál (gazdasági tényező), majd új állást kapott az Egyesült Nemzetek Szervezeténél Zambiában – »ez egy érdekes munka volt« (karrier tényező) ..., de három év után eljött az idő, hogy a gyerekeket visszavigyem a valódi világukba, hazájukba« (családi tényező). Visszatért Kanadába és azóta ott él, és jelenleg azt fontolgatja, hogy nyugdíjas éveit Ausztráliában vagy Új-Zélandon tölti.» (Carr et al., 2005, 391. p.) Ebből is látható, hogy életkorból, és élethelyzetből fakadóan is másképp gondolkodhat az egyén, és ezek a döntési mechanizmusok idővel meg is változhatnak, ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról, hogy a személyes döntések sokaságának nemzetgazdasági hatásai is lehetnek. Fontos hozzátenni, hogy Sipos – Kovács (2014) szerint az egyéni szintű preferenciákat és migrációs döntéseket nehéz modellezni, mert ezek véletlenszerűségét nehéz lekövetni, ugyanakkor a makroszintű vizsgálatok esetében a grativációs modell alkalmazása lehetővé teszi a tömegszerű térbeli áramlások elemzését.

2.3. Magyarország tehetségmegtartó ereje

Annak megállapításához, hogy Magyarország milyen tehetségmegtartó-erővel rendelkezik, a Globális Tehetség Versenyképességi Mutató (Global Talent Competitiveness Index,

GTCI) nyújt segítséget, amely 103 ország 48 db indikátora² alapján állította fel az országok rangsorát, és vázolta a világ tehetségterképét. A GTCI-index alapján az első helyezettek a világ térképén: Svájc, Szingapúr, Dánia, Svédország, Luxemburg, Hollandia, Egyesült Királyság, Finnország, USA, Írország, Kanada. Magyarország a 103 ország között felállított rangsorban a 40. helyen szerepel, és a 2. ábra szemlélteti, milyen értékekkel rendelkezik.

2. ábra: Magyarország Tehetség Versenyképességi Mutatója (2013)

Magyarázat: az egyes indikátorok 0 és 100 között mért skálákat jelenítenek meg.

Forrás: Lanvin, B. – Evans, P. (szerk.) (2013): The Global Talent Competitiveness Index 2013. Singapore: INSEAD HCLI, Novus Media Solutions Pte Ltd., 129. p.

Közép-Európában az összesített lista 22. helyén áll Csehország, majd Szlovénia (25.), Szlovákia (27.), Lengyelország (32.) következik. Lanvin – Evans (2013) konklúziója, hogy azok az országok képesek vonzani a tehetségeket, és gyorsabban fejlődő gazdaságot kialakítani, amelyek nyitottak a külföldről beáramló munkaerőre. Az egy főre jutó GDP és a GTCI-index értékei között egyértelműen pozitív korreláció rajzolódik ki. Magyarország kapcsán megállapítható, hogy „szándék szintjén komoly migrációs potenciál halmozódott fel. Ez a migrációs potenciál a továbbiakban várhatóan még nőni fog.” (Honvári, 2012, 111. p.) „Magyarország kis ország, ráadásul gazdasági fejlettségben elmarad a világ és benne Európa élvonalától. A képzett magyarok egy része számára tehát erős a külföld vonzása, és sokan igyekeznek megragadni a lehetőséget. (...) Pusztán a kutatói fizetések emelésével nem szüntethető meg a képzett migráció Magyarországról. A diplomások itthon maradásához a kutatási szférát, az oktatást, az életkörülményeket, szinte az egész társadalmat átfogó reformok szükségesek.” (Csanády – Személyi, 2006, 120. p.)

² Az indikátorok néhány nagyobb kategóriába sorolhatók: 1) Bemeneti tényezők: adottságok (szabályozás, piaci és üzleti környezet), vonzerő (külső és belső nyitottság), növekedés (formális oktatás, élethosszig tartó tanulás, hozzáférés a növekedési lehetőségekhez), megtartás (fenntarthatóság, életmód). 2) Kimeneti tényezők: munkához szükséges készségek (alkalmazható készségek, munkatermelékenység), globális tudáskészségek (magas szintű készségek és kompetenciák, tehetséghatás). (Lanvin – Evans, 2013)

A magyar gimnáziumok végzőseinek 18%-a jelentkezett külföldi egyetemre is a felvételi eljárás során, és a legnépszerűbb célországok: Nagy-Britannia (38%), USA (19%), Ausztria (14%) és Németország (10%), valamint egyéb országok. A 2013-as év 9-11. osztályos gimnazistáinak 36%-a tervezi a külföldi tanulást. Jellemzően az elit gimnáziumok jó tanulmányi eredménnyel rendelkező diákjai, a budapesti gimnáziumok diákjai és a lányok orientálódnak a külföldi tanulás felé. A megkérdezettek többsége budapesti főiskolán vagy egyetemen szeretne továbbtanulni (a végzősök 72%-a, a 9-11. osztályos gimnazisták 56%-a). (Makó – Tóth, 2013) A nappali tagozatos egyetemisták és főiskolások kétharmada külföldre költözne, és ezeknek a fiataloknak a fele tartósan le is telepedne külföldön. 2010 óta másfélszeresére emelkedett a migrációt tervezők aránya, és a Ranstad (osztrák munkaerő-piaci szolgáltató) becslése alapján 2020-ban 150 ezer diplomás hiányzik majd Magyarországról, és ez nagy problémákat fog okozni a szakemberhiány miatt, különösen az egészségügyben. A brit egyetemeken tanuló magyar hallgatók csupán 5%-a költözne haza a tanulmányok befejeztével, 61%-uk maradna Nagy-Britanniában és 34% máshol telepedne le. A tanulmányok befejeztével 22%-uk, a családalapításkor 44%-uk költözne haza. (HVG, 2013)

Az utóbbi négy év alatt mintegy 350 ezer magyar állampolgár döntött úgy, hogy elhagyja Magyarországot, és külföldön próbál elhelyezkedni, dolgozni. Amíg a jövedelmi szint nem javul jelentősen, addig a kiáramlás üteme nem is fog csökkenni, és nem lehet pozitív fejleményekben bízni. (Kaposi, 2014) Összességében Magyarország vonzereje és megtartóereje gyengült, így az ország hosszú távú versenyképessége, innovativitása és gazdasági teljesítménye szempontjából kiemelten fontos lenne, hogy a tehetségek megtartása érdekében olyan jövedelmi, gazdasági, társadalmi környezet kialakításán dolgozzanak a felelős vezetők, ami vonzóvá teszi a legkreatívabb emberi erőforrások számára is a magyar régiókat.

3. Empirikus kutatás a PTE KTK-n – Módszertan és eredmények

A Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán (PTE KTK) 2005 óta folyik adatfelvétel és -feldolgozás a szakmai gyakorlatot teljesítő hallgatók kompetenciáiról. Az üzleti alapszakos hallgatóknak a képzés 7. félévében kötelező 12 hetes szakmai gyakorlatot kell teljesíteniük. Ez az utolsó lehetőség, amikor még egyetemi hallgató státuszukban meg lehet mérni, hogy a hallgatók kompetenciái „mennyit érnek” a szervezetek számára. Az empirikus adatállomány összesen 5 186 db kérdőívből állt össze, amelyben a hallgatók és a mentorok értékelték a gyakornokok kompetenciáit, és az általuk elvégzett munkát. A 2005-2014 közötti időszakban a kompetenciák értékelése minden esetben ötfokozatú Likert-skálán történt meg. A szakmai gyakorlat során a szervezet képviselői (mentorok) értékelték a hallgatókat és a hallgatók elvégezték saját önértékelésüket, így lehetővé vált az összehasonlítás.

3.1. A minta tulajdonságai

A mintáról elmondható, hogy a legtöbb hallgató Dél-Dunántúlon (74%) végzett szakmai gyakorlatot, valamint a gyakornokok jelentős része dolgozott Közép-Magyarországon (12%), Nyugat-Dunántúlon (6%). Az 1. táblázatból kiolvasható, hogy nincsenek jelentős különbségek az értékelések egyes régiókban tapasztalható összesítő átlagaiban. A többváltozós regionális elemzések esetében az alacsony mintaelem-számok miatt Észak-Alföldet, Észak-Magyarországot és az itt külön „régióként” megjelenő külföldet kellett kizárni, a többi régió minimum 50 fős elemszámmal rendelkezik, Dél-Dunántúlon több

mint 1 300 fő végzett szakmai gyakorlatot. Érdemes kiemelni, hogy a hallgatók 92%-a városban, 6%-a községben és 2%-a külföldön végezte szakmai gyakorlatát.

1. táblázat: Az értékelt hallgatók megoszlása, nemek szerinti aránya és legfontosabb jellemzői régióként 2005-2014 között

Régió	Hallgatók megoszlása a mintában (%)	Férfiak aránya a régióban (%)	Nők aránya a régióban (%)	Hallgatói értékelés (átlag)	Mentori értékelés (átlag)	Tanulmányi eredmény (g. s. átlag)
Dél-Dunántúl	73,86	36	64	4,39	4,60	3,50
Közép-Magyarország	11,51	35	65	4,41	4,90	3,56
Nyugat-Dunántúl	6,40	32	68	4,42	4,67	3,63
Dél-Alföld	3,45	27	73	4,32	4,58	3,51
Közép-Dunántúl	2,84	37	63	4,51	4,71	3,60
Külföld	1,56	37	63	4,28	4,66	3,37
Észak-Alföld	0,22	50	50	4,58	4,59	3,19
Észak-Magyarország	0,17	33	67	4,31	4,90	3,26
Összesen	100,00	35	65	4,33	4,61	3,51

Magyarázat: n. a. = nincs adat; g. s. = göngyölt súlyozott átlag; az átlagok 1-től 5-ig terjedő

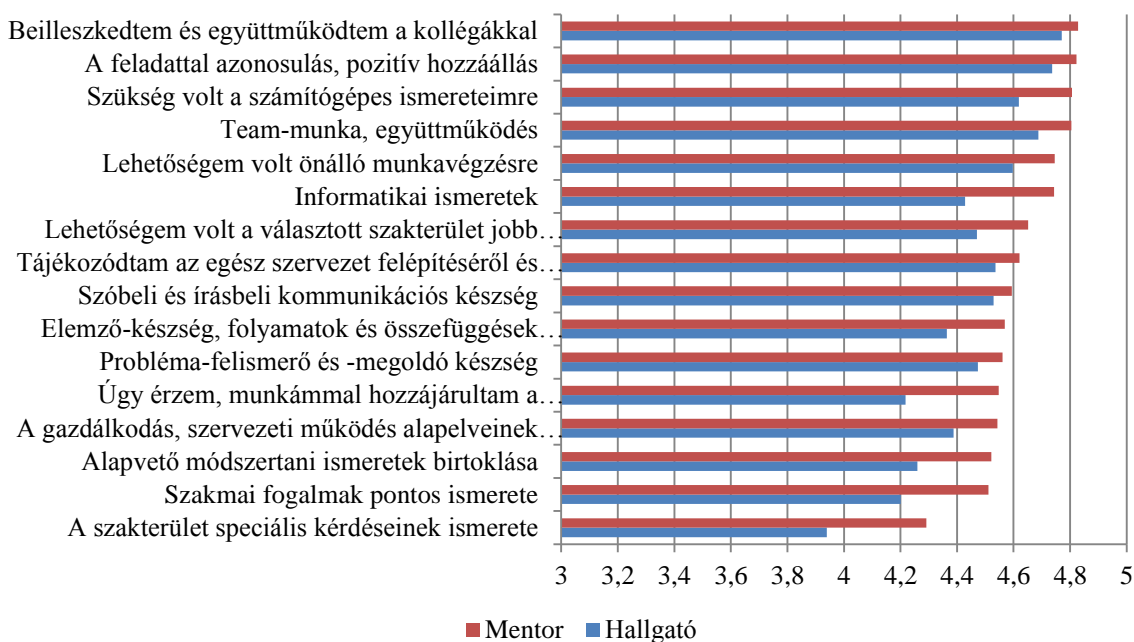
Likert-skálán értendő, ahol 1=egyáltalán nem megfelelő, 5=teljesen mértékig megfelelő

Forrás: saját szerkesztés N=5 186 fős minta alapján

3.2. Mentori és hallgatói értékelések a gyakornokok kompetenciáiról – Eredmények

A mentori és hallgatói véleményeket leíró statisztikák alapján hasonlítottam össze. A 3. ábra a mentori értékelések alapján csökkenő sorrendbe állítva szemlélteti az egyes ismérveket. A diagram szerkesztése során 3,0 és 5,0 között jelenítettem meg az értékeléseket, hogy a különbségek és az ismérvek rangsora könnyebben értelmezhető legyen. Ebből látható, hogy a hallgatók és a mentorok is leginkább abban értettek egyet, hogy a hallgatók be tudtak illeszkedni a munkába és együttműködtek az alkalmazottakkal. A hallgatók saját önértékelésük alapján is és a mentorok szerint is pozitív hozzáállást tanúsítottak a gyakornoki feladatok elvégzése közben. Munkájuk ellátásához szükség volt számítógépes ismereteikre, gyakran kellett csoportban dolgozniuk, és lehetőséget kaptak a hallgatók az önálló munkavégzésre. A legalacsonyabb értékelésű megállapítások is még a 4,0 érték körül mozgott, azaz jónak számítanak a hallgatók a szakterület speciális kérdéseinek ismeretében, mégis a rangsor utolsó helye rámutat a hiányosságokra. Lemaradás tapasztalható továbbá a szakmai fogalmak pontos ismeretében, és az alapvető módszertani ismeretek birtoklásában.

3. ábra: Hallgatók és mentorok összesített értékelése (2005-2014)³

Magyarázat: az értékek 1-től 5-ig terjedő Likert-skálán értendők, ahol 1=egyáltalán nem megfelelő, 5=teljesen mértékig megfelelő.

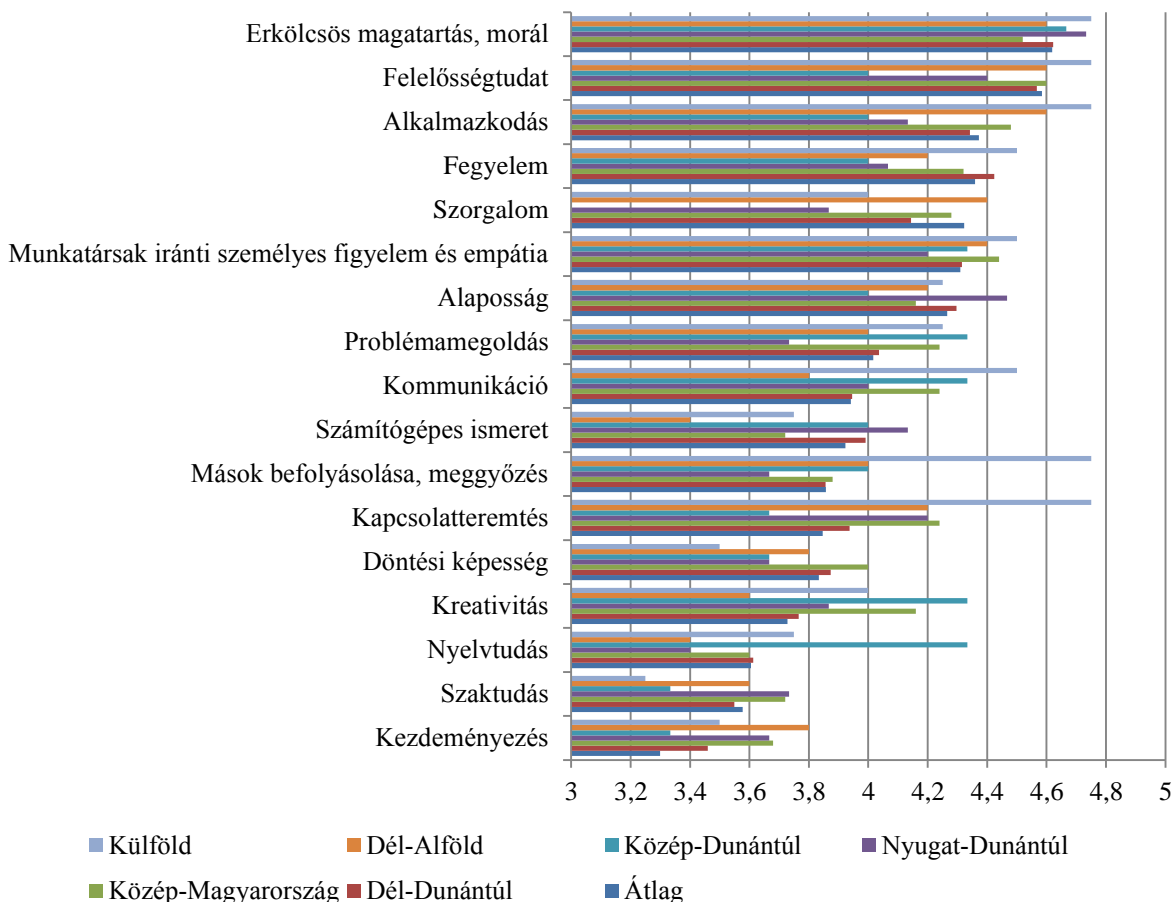
Forrás: saját szerkesztés N=5 186 fős minta alapján

Bár a mentorok mindegyik szempont alapján jobbra értékelték a hallgatókat, mint ők saját magukat, a két válaszadó fél értékelésbeli különbségei alapján arra lehet következtetni, hogy a fogadó szervezetek számára a hallgatók informatikai (differencia: $D=0,31$) és szakterület-specifikus ismeretei ($D=0,35$), valamint a szakmai fogalmakban való jártasság ($D=0,31$) tekintetében jóval több értéket hordoztak, mint ahogy azt gondolták volna magukról. További fontos megjegyzés, hogy a hallgatók kevésbé érzik úgy, hogy munkájukkal hozzájárultak volna a szervezet eredményes működéséhez, miközben a szervezetek igen hasznosnak ítélték a gyakornoki munkát ($D=0,33$).

Az egyes ismérvekre adott válaszok regionális bontását a 4. és 5. ábra jeleníti meg. A hallgatók véleményében tükröződő legfontosabb területi eltérések a következők: a Nyugat-Dunántúlon dolgozó hallgatók kevésbé érezték úgy, hogy megismerték volna a szakterület speciális kérdéseit ($D=0,21$), Dél-Dunántúl e tekintetben a kettő között helyezkedik el. A Nyugat-Dunántúlon szakmai gyakorlatot teljesítő hallgatók több ismérv alapján is jobb önértékeléssel rendelkeznek, például több lehetőséget találtak arra, hogy önállóan végezzék munkájukat, mint Közép-Magyarországon ($D=0,12$), valamint Közép- és Nyugat-Dunántúlon volt nagyobb szükség a számítógépes ismeretekre, legkevésbé Közép-Magyarországon és külföldön.

³ Terjedelmi okokból a következő változókat rövidítettem az ábrán: Lehetőségem volt a választott szakterület jobb megismerésére; Tájékozódtem az egész szervezet felépítéséről és működéséről; Elemző-készség, folyamatok és összefüggések áttekintése; Úgy érzem, munkámmal hozzájárultam a vállalat eredményességéhez; A gazdálkodás, szervezeti működés alapelveinek és módszereinek megismerése.

4. ábra: Hallgatók kompetenciáira vonatkozó önértékelések a szakmai gyakorlat után regionális bontásban (2005-2014)

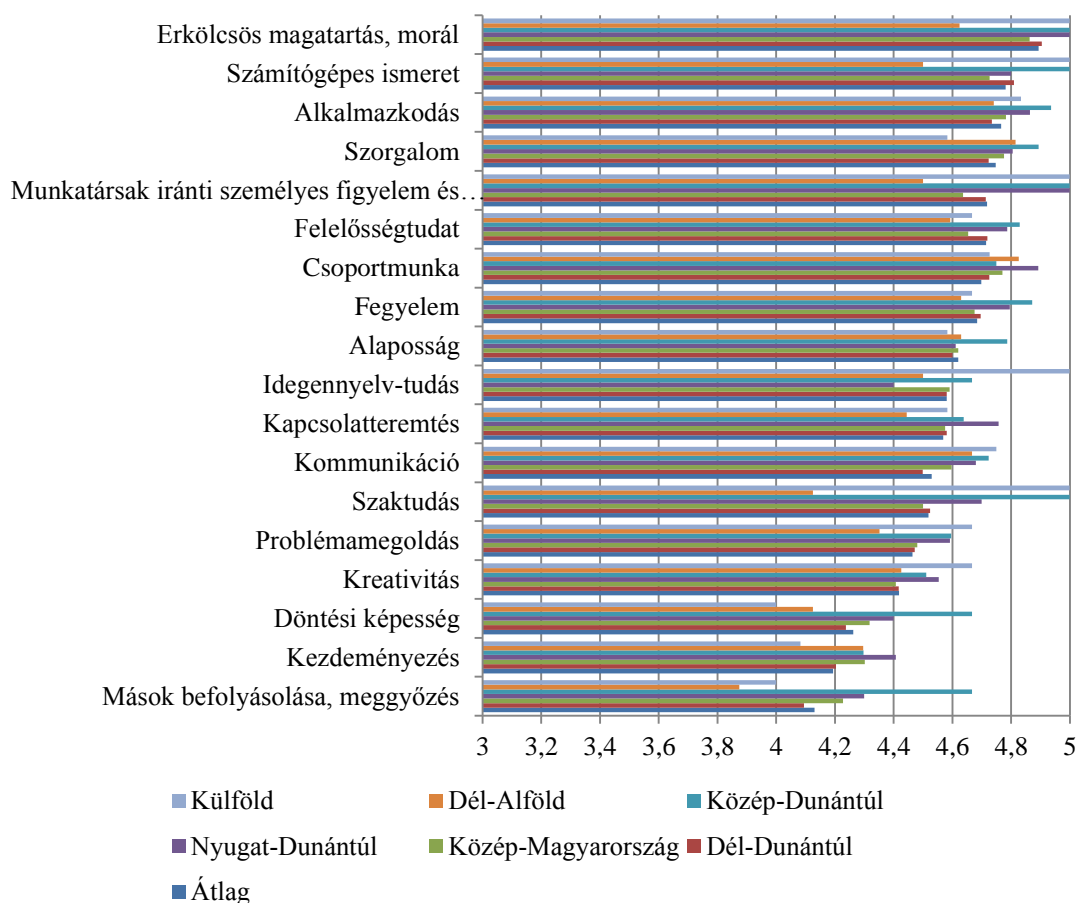

Magyarázat: az értékek 1-től 5-ig terjedő Likert-skálán értendők, ahol 1=egyáltalán nem megfelelő, 5=teljesen mértékig megfelelő

Forrás: saját szerkesztés N=5 186 fős minta alapján

A céges értékelések alapján Közép-Magyarországon voltak a leginkább kritikusok a mentorok a hallgatókkal, hiszen a szakmai fogalmak pontos ismerete, elemzőkészség, folyamatok és összefüggések áttekintése, alapvető módszertani és informatikai ismeretek ebben a régióban minősültek a leggyengébbnek. Nem feltételezem, hogy a módszertani szempontokból gyengébb hallgatók inkább Budapesten szeretnének elhelyezkedni. Az értékelés azt mutatja, hogy a hallgatók a főváros régiójában kevésbé elismertek e kompetenciáik tekintetében.

5. ábra: Hallgatók kompetenciáira vonatkozó mentori értékelések a szakmai gyakorlat után regionális bontásban (2005-2014)

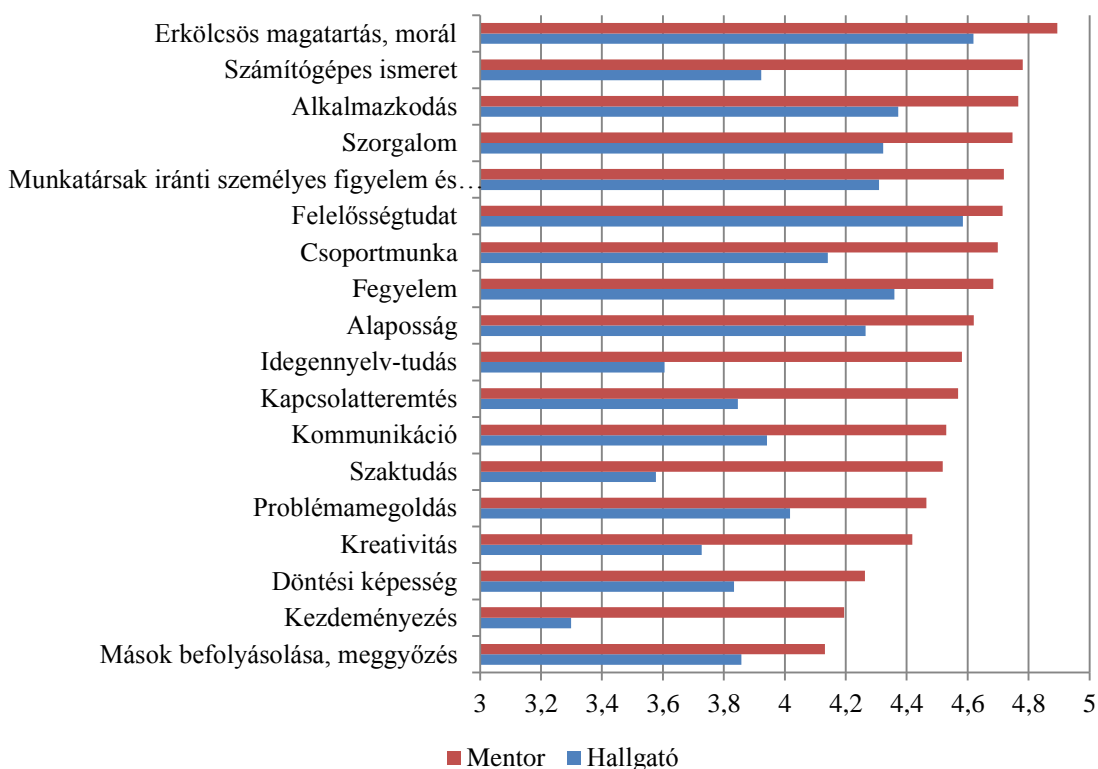

Magyarázat: az értékek 1-től 5-ig terjedő Likert-skálán értendők, ahol 1=egyáltalán nem megfelelő, 5=teljesen mértékig megfelelő

Forrás: saját szerkesztés N=5 186 fős minta alapján

Míg a fentiek inkább a gyakornoki munka során elvégzett tevékenység alapján értékelték a hallgatókat, addig a 6. ábra adatai elsősorban a hallgatók kompetenciáinak megítélését szemléltetik. Az előzőekhez hasonlóan ebben az esetben is a mentorok adtak jobb értékeket a hallgatók kompetenciáira, mint ők saját magukra. A rangsorból látható, hogy az erkölcsös magatartással nem volt nagyobb problémája egyik félnek sem, és a mentorok jóval jobbra értékelték a gyakornokokat a számítógépes ismeretek, alkalmazkodás, szorgalom és személyes figyelem tekintetében, mint a hallgatók saját kompetenciáikat. Abban egyetértett mindkét fél, hogy a hallgatók kezdeményező készsége, meggyőző ereje, döntési képessége és kreativitása összességében nem tartozik az erősségek közé, vagy nem volt alkalmuk a hallgatóknak ezekről tanúbizonyságot tenni. A rangsorban a hallgatói és mentori értékek közötti differenciák megmutatják, hogy a hallgatók mely kompetenciák mentén értékeli alul magukat leginkább. Ahol a differencia (D) 0,5-nél nagyobb volt a két értékelés között, azok a következő tényezők: idegennyelv-tudás (D=0,98), szaktudás (D=0,94), kezdeményezés (D=0,89), számítógépes tudás (D=0,86), kapcsolatteremtés (D=0,72), kreativitás (D=0,69), kommunikáció (D=0,58), csoportmunka (D=0,55).

64. ábra: Hallgatói önértékelés és mentori vélemények összevetése a hallgatók kompetenciáiról (2005-2014)⁴

Magyarázat: az értékek 1-től 5-ig terjedő Likert-skálán értendők, ahol 1=egyáltalán nem megfelelő, 5=teljesen mértékig megfelelő.

Forrás: saját szerkesztés N=5 186 fős minta alapján

Területi szempontból vizsgálva a külföldön gyakornoki munkát vállaló hallgatók erőssége (önértékelés alapján) a kapcsolatteremtés és alkalmazkodás. A Dél-Dunántúlon dolgozók felelősségtudatukat, fegyelmeiket és alkalmazkodó készségüket emelték ki. A kreativitás megítélése tekintetében a közép-dunántúli gyakornokok érezték legkreatívabbnak magukat, míg legkevésbé a dél-alföldiek. Közép-Magyarországon kevésbé érezték magukat jónak idegennyelv-tudásukat, mint Dél-Dunántúlon. Kapcsolatteremtés és kezdeményezés tekintetében Közép-Magyarországon erősebbnek gondolták magukat a hallgatók, mint Dél-Dunántúlon. A legtöbb kompetencia tekintetében ezt lehet észrevenni, azaz a főváros régiójában dolgozó hallgatók jobb önértékeléssel rendelkeznek, amiből arra lehet következtetni, hogy ambiciózusabbak, mint azok, akik „helyben” keresnek gyakornoki pozíciót, azaz a Dél-Dunántúlon.

A mentorok regionális szempontú elemzése alapján megállapítható, hogy a hallgatókkal ellentétben ők több esetben alacsonyabbra értékelték a Közép-Magyarországon dolgozó hallgatókat, mint a dél-dunántúli mentorok, például szaktudás, kapcsolatteremtés, fegyelem, felelősségtudat, empátia, számítógépes tudás és megfelelő morál esetében. Ez azt jelenti, hogy árnyaltabb képet lehet alkotni a hallgatókról, mint az önértékelés alapján. Jobbra értékelték a hallgatókat a főváros régiójában Dél-Dunántúlhoz képest a meggyőzés, kezdeményezés, döntési képességek és kommunikáció tekintetében. A legtöbb tényező mentén Nyugat-Dunántúl és Közép-Dunántúl mentorai voltak a legelégedettebbek a hallgatókkal.

⁴ A rangsorban felülről az 5. helyen szereplő ismérv teljes elnevezése: munkatársak iránti személyes figyelem és empátia.

Összefoglalás

A tehetséget mindig adott tér-idő konstellációban lehet meghatározni. Szakirodalmi áttekintésem tanúságai alapján megállapítható, hogy a különböző régiókban működő cégek más-más kompetenciaprofilit határoznak meg követelményként, és az ehhez leginkább illeszkedő szakemberek minősülnek tehetségeknek. Az adott kor és területi egység elvárásai alapján konfigurálható a konkrét tehetségkép, ami ily módon korszakonként és régióként eltérő lehet. A tehetség generális felfogásában nagy szerep jut a kreativitásnak, az általános és specifikus képességeknek, a motivációnak, ill. a külső környezeti tényezőknek, mint a családi háttér, korcsoportok, iskola és maga a társadalom. Ugyanakkor fontos, hogy nemcsak a környezet határozza meg a tehetséget, hanem a tehetségek is meg tudják változtatni a közeget, ha nem találják megfelelőnek az adott körülményeket. Ebben az esetben elhagyhatják az adott régiót, vagy akár törekedhetnek az átalakítására.

A tehetségek megtartásának problémája regionális szinten is értelmezhető, amely összefügg a vonzás kérdéskörével. Olyan tényezőket kell figyelembe venni, mint a lojalitás, elköteleződés, azonosulás a szervezeti vagy helyi értékekkel, kultúrával. Alapvető cél az érzelmi kötődés kialakítása, amihez megfelelő elismerésre és érvényesülési lehetőségre van szüksége a tehetségeknek mind szervezeti, mind térségi szinten. Maga a munka vagy munkalehetőség is legyen fontos, értelmes és izgalmas. Magyarország gazdaságára, innovációs pontenciáljára és versenyképességére negatív hatással van a kivándorlás. Magyarország és a Dél-Dunántúl régió folyamatosan elveszíti legtehetségesebb szakembereit. Az országon belüli migráció a központi, prosperáló régiók felé irányul. A tehetségek számára vonzó a fejlett infrastruktúrával rendelkező, minél több szakmai kihívást jelentő és élvonalbeli szakembert tömörítő térség. Számos vonzó és taszító tényező sarkallja őket távozásra: innovatív miliő, anyagi feltételek, műszaki ellátottság, szakmai példaképek, kollégák, munkacsoportok, valamint a tudásátadást és a fejlődés lehetőségét biztosító közeg, szellemi központ. A Dél-Dunántúl régió leszakadó térség (magas munkanélküliségi ráta, romló életszínvonal, alacsony jövedelmek, egymásnak nem megfeleltethető képzési- és foglalkoztatási struktúra), ezért a tehetségek kiáramlanak a térségből, ami ismételten gyengíti a régió jövőjét.

Empirikus kutatásomból kiderült, hogy a hallgatók esetében megkülönböztethető az általánosan fejlesztendő kompetenciák (kezdeményező készség, meggyőző erő, döntési képesség, kreativitás) és a terület specifikusan, azaz régióra szabottan és fókuszáltan azonosítható kompetenciák köre. A hallgatók önértékeléséből kikövetkeztethető, hogy mely kompetenciáknál éreztek deficitet, azaz a hiátusokból következtethetünk a fejlesztendő területekre. A mentori értékelések tapasztalataival kiegészítve azonosíthatók a legtöbb gyakornokot foglalkoztató két régió közötti területi különbség. A különbségek adódhatnak abból is, hogy más típusú hallgatók maradnak Dél-Dunántúlon, ill. mennek Közép-Magyarországra, ám az is lehet az oka, hogy a két régió gazdasági-társadalmi-kulturális háttere és munkáltatói attitűdje, a régió adottságai és háttere miatt is eltérő. Például a főváros régiójában alulértékelték a PTE KTK hallgatóinak szaktudását, kapcsolatteremtését, fegyelmét, felelősségtudatát, empátiáját, számítógépes tudását és morálját a Dél-Dunántúlhoz képest. További hallgatói beszámolók és tapasztalatok alapján artikulálható az a következtetés is, hogy Közép-Magyarországon erőteljesebb elvárás módszertani ismeretek és idegen nyelvtudás megléte, azaz e tekintetben szigorúbb értékelés alá kerülnek a hallgatók, mint a Dél-Dunántúlon, ahol inkább a munka iránt érzett alázat, szorgalom, megbízhatóság a legfontosabb szempont a hallgatók értékelésében.

A PTE KTK a fenti ismereteket és a DPR eredményeket is felhasználva tudatosan készíti fel a hallgatókat a pályakezdesre. Az egyetemen eltöltött évek során számos diákszervezetben, szakkollégiumban, ösztöndíj-, verseny- és egyéb pályázati kiírások,

esettanulmány-versenyek stb. segítségével tudják a hallgatók kibontakoztatni tehetségüket. A 2014/2015-ös tanévben elindult PTE KTK Kompetencia- és Tehetségfejlesztő Központ célul tűzte ki, hogy a számos tehetségfejlesztő módszer és program közötti kommunikációt segíteni fogja. „Infópontként” mesterszakos hallgatói munkatársakkal kíván élményt nyújtani, hogy örömmel jöjjenek be az irodába a Központ által megcélzott hallgatók (potenciális tehetségek), és baráti környezetben, játékosan, a Z és Y generáció sajátosságai is szem előtt tartva segítsék és segítsük hallgatóinkat teljesítményük maximalizálásában. Az iroda szolgáltatásai között van a karrier-tanácsadás, coaching, pontgyűjtő füzet és mentor-rendszer is, de alapvetően a már meglévő kezdeményezések összehangolása a fő cél (vállalati és tudományos vonal egyaránt) azért, hogy a hallgatókat teljes körűen és ütemezetten tudjuk tájékoztatni, informálni és ily módon ösztönözni, fejleszteni.

Irodalomjegyzék

- Adorjáni Mária (2012). Kompetencia-káosz, avagy a legnépszerűbb zsákutca. *Munkaügyi Szemle*, 56. évf. 2. sz. 75-82. p.
- Bárdos Iona Kinga et al. (2013). Kompetencia alapú humánerőforrás-menedzsment területek és a munkapiaci kompetencia-felsőoktatás kapcsolata egy primer vizsgálat tükrében. *Humánpolitikai Szemle*, 24. évf. 7-8. sz. 59-67. p.
- Carr, S. C. – Inkson, K. – Thorn, K. (2005). From global careers to talent flow. Reinterpreting 'brain drain'. *Journal of World Business*, 40. évf. 386-398. p.
- Covey, S. M. R. – Merrill, R. R. (2011). A bizalom sebessége. A rejtett tényező, ami mindent megváltoztat. Budapest. HVG Kiadó Zrt., 414 p.
- Czeizel Endre (2004). Sors és tehetség. Budapest: Urbis Könyvkiadó, 237 p.
- Csanády Márton – Személyi László (2006). Brain drain: Közelkép a diplomás magyarokról. *Századvég*, 11. évf. 41. sz. 79-122. p.
- Csiszárík-Kocsir Ágnes et al. (2009). A kompetenciák mérése az emberi erőforrás-menedzsmentben és az oktatásban. *Humánpolitikai Szemle*, 20. évf. 7-8. sz. 132-140. p.
- Daróczi Judit (2013). A gazdasági felsőfokú szakképzésről kikerülő pályakezdők helyzete a munkaerőpiacon. *Tudományos Közlemények*, 29. sz. 67-78. p.
- Farkas Ferenc (2013). A változásmenedzsment elmélete és gyakorlata. Budapest: Akadémiai Kiadó Zrt., 361 p.
- Gaál Roland – Dióssi Eszter – Benedek Szilvia (2013). Mindenki a kompetenciáról beszél. *Munkaügyi Szemle*, 57. évf. 3. sz. 32-40. p.
- Geréb László (2008). A regionális migráció hatása a humántőke-beruházásra és megtérülésre. *Tér és Társadalom*, 22. évf. 2. sz. 169-184. p.
- Győri Ferenc (2010). A tehetségföldrajz elméleti és gyakorlati kérdései. Magyarországi modellvizsgálatok. PhD értekezés. Pécs. Pécsi Tudományegyetem Természettudományi kar Földtudományok Doktori Iskola, 180 p.
- Harangi László (2008). A tudásgazdaság munkásainak kompetenciái - elvek és gyakorlat. *Humánpolitikai Szemle*, 19. évf. 11. sz. 3-14. p.
- Henczi Lajos – Zöllei Katalin (2007). Kompetenciamenedzsment. Budapest: Perfekt Gazdasági Tanácsadó, Oktató és Kiadó Zrt., 315 p.
- Honvári János (2012). Migrációs potenciál és a potenciális tanulási migráció. Hazai hallgatók külföldi tanulási szándékai. *Tér és Társadalom*, 26. évf. 3. sz. 93-111. p.
- HVG (2013). Kivándorló egyetemisták – gyorsuló ütem. *Pályakép*. HVG, 27. sz. 56. p.
- Kaposi Zoltán (2014). Menekülés vagy munkaerő-mobilitás? A kivándorlás gazdasági okai, hatásai és következményei. Előadás. Pécsi Tudományegyetem. Nyitott Egyetem c. előadássorozat. Pécs, 2014. március 4.

- Karcsics Éva (2012). Vezetőkkel szemben támasztott munkaerő-piaci kompetenciaelvárások a Heti Világgazdaság és a The Economist álláshirdetéseinek elemzése alapján. *Vezetéstudomány*, 43. évf. 1. sz. 31-44. p.
- Komor Levente – Fekete Rita (2001). Az Európai gyakorlathoz illeszkedő munkaerő-piaci készségigény felmérés a magyar oktatás-képzés fejlesztése szolgálatában. Forrás. http://www.tpf.hu/download.php?doc_name=/tudaskozpont/keszsegigyentanulmany.doc (2013.08.20.)
- Lanvin, B. – Evans, P. (szerk.) (2013). *The Global Talent Competitiveness Index 2013*. Singapore. INSEAD HCLI, Novus Media Solutions Pte Ltd., 282 p.
- Lazányi Kornélia (2013). Mi áll a munkaerő-piaci kereslet és kínálat kiegyensúlyozatlanságának hátterében? A közgazdászok helyzetének bemutatása. *Munkaügyi Szemle*, 57. évf. 3. sz. 50-62. p.
- Makó Ágnes – Tóth István János (2013). Hol szeretnék továbbtanulni? Magyarországi állami gimnáziumokban tanulók körében végzett adatfelvétel eredményei – 2013. Budapest. MKIK Gazdaság- és Vállalkozáskutató Intézet, 48 p.
- Renzulli, J.S. (1978). What Makes Giftedness? Reexamining a Definition. *Phi Delta Kappa*, 60. évf. 3. sz., 180-184. p.
- Sipos Norbert – Kovács Szilárd (2014). The South-Hungarian higher education institutions' agglomeration based on the gravity model. In: Csata Andrea et al. (szerk.): 11th Annual International Conference on Economics and Business: Challenges in the Carpathian Basin: Global Challenges, Local Answers. Csíkszereda: Sapientia Hungarian University of Transsylvania, 929-942. p.
- Szabó Katalin (2011). Allandósult túlkereslet a tehetségpiacon. *Vezetéstudomány*, 42. évf. 11. sz. 2-15. p.
- Tóth Anikó (2005). A vezetők alkalmazottakkal szemben támasztott szakmai és személyiségi elvárásai. *Humánpolitikai Szemle*, 16. évf. 7-8. sz., 101-116. p.
- Vojtek Éva – Juhász Gábor – Erdős Márta – Garai Péter (2013). A kompetenciák szerepe és jelentősége a munkaerő-piaci esélyek fokozásában, valamint a munkakörelemzésben és értékelésben. *Szakképzési Szemle*, 28. évf. 1. sz. 5-20. p.

Balogh Gábor, egyetemi tanársegéd, doktorandusz
 Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar
 Gazdálkodástudományi Intézet Szervezési és Vezetési Tanszék
 Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola
 7622 Pécs, Rákóczi út 80.
baloghg@ktk.pte.hu

A felsőoktatás Képzési és Kimeneti Követelményei és az Országos Képesítési Keretrendszer kapcsolatának modellezési lehetőségei

Bánhalmi Árpád

Budapesti Gazdasági Főiskola Külkereskedelmi Kar, Budapest

I. Bevezetés

E tanulmány célja, hogy a felsőoktatás képezéseinek képzési és kimeneti követelményeire (KKK) egy modellt javasoljon, a tudástérelmélet kompetencia-performancia alapú kiterjesztését, ami két közeljövőben teljesítendő feladat elvégzéséhez, egyrészt a felsőfokú képesítések Országos Képesítési Keretrendszer (OKKR) alá történő *besorolásához*, másrészt a hallgatói *teljesítmény méréséhez* módszertanilag jól megalapozott eszközt biztosít. Ahhoz, hogy érthetővé váljon, hogy milyen problémákat vet fel a képesítések besorolása, áttekintjük azokat a fontosabb dokumentumokat, amik alapján a két európai képesítési keretrendszer (EFT-KKR¹, EKKR²) kialakulása, szerkezete, funkciója és a magyar felsőoktatás képzési és kimeneti követelményeihez (KKK) való viszonya magyarázható. A dokumentumokban megfogalmazott célok mellett a képesítések kimeneti szemléletű leírásától a tanítási-tanulási folyamatokra vonatkozóan szemléletmód-változást várunk el a jövőben, a bemeneti és folyamatirányító szemlélet felváltását³.

A tanulmány végén egy olyan modellt javasolunk, aminek a használata alkalmas mind a keretrendszerek kialakításánál alkalmazott, a képesítések összehasonlíthatóságára vonatkozó célok megvalósításának, mind a tanítási-tanulási folyamatok leírásában említett paradigmaváltás elősegítésére.

II. A két átfogó európai képesítési keretrendszer kialakulására ható tényezők a főbb dokumentumok alapján

Az 1988. szeptember 18-án Bolognában kelt Magna Charta Universitatum⁴ az egyes országok kulturális sokszínűségén átívelő, közvetítő szerepet tulajdonít az egyetemeknek, amely közvetítő szerepnek az egyetemek autonómiája – erre hivatkozik az 1993-as felsőoktatási törvény preambuluma⁵ – a feltétele, és célul tűzi ki az egyetemek együttműködését, a tanárok és a hallgatók mobilitását, illetve a végzettségek összehasonlíthatóságát. A Magna Chartában fontos elem a képzés kettős céljának deklarálása, a képzéseknek egyszerre meg kell felelni a – változó – társadalmi igényeknek és a tudományos haladásnak. A Magna Charta rögzít még egy igen előremutató alapelvet: a felsőfokú képzésben meg kell valósulnia a kutatás és oktatás egységének.

A Lisszaboni Egyezményt⁶ 1997. április 11-én írták alá az Európa Tanács tagországai és az UNESCO egyes tagországai, melyet megerősítő okiratot Magyarország

¹ EFT-KKR – Európai Felsőoktatási Térség Képesítési Keretrendszere

² EKKR – Európai Képesítési Keretrendszer

³ LÁSZLÓ 2010, DERÉNYI 2010a, HALÁSZ 2012

⁴ MAGNA CHARTA UNIVERSITATUM 1988

⁵ 1993. évi LXXX. törvény a felsőoktatásról

⁶ LISSZABONI EGYEZMÉNY 1997

2000. február 4-én helyezte letétbe az Európa Tanács főtákaránál, így 2000. április 1-jén lépett hatályba Magyarországon, majd ezt a 2001. évi XCIX. törvény hirdette ki. A Lisszaboni Egyezmény a felsőfokú képzések európai térségben való elismeréséről szól, a felsőoktatásba történő felvételnél való számításba vétel és a részképzések elismerésére is tekintettel. Az intézményi autonómia megőrzése és mindenki oktatáshoz való jogának megteremtése mellett az Egyezmény a felsőoktatás erőforrásainak megosztásának és a mobilitás elősegítésének gyakorlati megvalósítását alapozza meg az Európa Tanács és az UNESCO európai tagállamaiban. Az Egyezmény a végzettségek és fokozatok összehasonlíthatósága mellett elsősorban a kulturális eltérések megismeréséből származó előnyöket helyezi előtérbe. A Lisszaboni Egyezmény és Magna Charta Univesitatum céljai nagy részben megegyeznek, mégis más a jelentősége a két dokumentumnak, a Lisszaboni Egyezmény országok, a Magna Charta egyetemek kötelezettségvállalását jelenti, és ez azért érdekes, mert az egyetemek támogatása nagyban segíti, hogy az országok teljesíteni tudják az Egyezményben vállaltakat.

1998. május 5-én írta alá Németország, Franciaország, az Egyesült Királyság és Olaszország oktatásért felelős minisztere Párizsban a – Lisszaboni Egyezmény folytatásának tekinthető – Sorbonne Nyilatkozatot⁷, amely a végzettségek összehasonlíthatóságát a kétciklusú képzési rendszer (undergraduate-graduate) és az azonos kreditrendszer bevezetésére alapozza, az „akadémiai világ” és a különböző munkaterületek élethosszig tartó átjárhatóságát igyekszik elősegíteni; mindemellett állást foglal az egységes Európai Felsőoktatási Térség (EFT) létrehozása mellett, és felszólítja az európai országokat és egyetemeket, hogy csatlakozzanak e kezdeményezéshez.

A Magna Charta Univesitatumra és a Sorbonne Nyilatkozatra hivatkozó Bolognai Nyilatkozatot⁸ 1999. június 19-én 28 ország – köztük Magyarország – miniszterei és államtitkárai írták alá. A két dokumentumra történő utalás az egyetemek autonómiája és törvényekkel szabályozott oktatás harmonizálására hívja fel a figyelmet, a Bolognai Nyilatkozat az egyetemek és az államok közös céljait figyelembe véve fogalmaz meg tíz, a felsőoktatás fejlesztésében 2010-ig elérendő, az egyetemes Európai Felsőoktatási Térség kialakításához szükséges célt: (1) könnyen összehasonlítható képzés, (2) kétciklusú, egymásra épülő felsőoktatás, (3) az első ciklus után elérhető fokozat munkaerő-piacon történő alkalmazhatósága, (4) a második képzési ciklusnak doktori vagy egyetemi fokozathoz kell vezetnie, (5) a hallgatói mobilitást és a nem formális tanulás eredményeit elismerő, az élethosszig tartó tanulást segítő kreditrendszer bevezetése, (6-8) a hallgatók és oktatók mobilitásához szükséges feltételek egyenlő eséllyel történő biztosítása, (9) a minőségbiztosítás összehasonlítható kritériumokon alapuló együttműködésének kialakítása és (10) intézmények közti együttműködéssel a felsőoktatás európai vonatkozásainak támogatása. A Bolognai Nyilatkozatot követően 2009-ig két évente rendezték meg az oktatásért felelős miniszterek konferenciáját, majd 2010-ben a bolognai célok megvalósulásának határideje miatt a Budapest-Bécs konferenciát, és 2012-ben Bukarestben tartott 47 ország minisztere találkozót.

A 2001-es Prágai Konferencián a képzések átláthatóvá és összehasonlíthatóvá tétele (az ENIC⁹ és NARIC¹⁰ közreműködésével), a megfelelő minőségbiztosítás kidolgozása (az ENQA¹¹ koordinálásával) és az élethosszig tartó tanulás támogatásának megerősítése

⁷ SORBONNE NYILATKOZAT 1998

⁸ BOLOGNAI NYILATKOZAT 1999

⁹ ENIC - European Network of Information Centres (Információs Központok Európai Hálózata).

¹⁰ NARIC - National Academic Recognition Information Centres (Nemzeti Akadémiai Elismerési Információs Központ).

¹¹ ENQA - European Association for Quality Assurance in Higher Education (Európai Felsőoktatási Minőségbiztosítási Szövetség).

mellett a megvalósítandó célok közé került egy egységes összehasonlítást lehetővé tevő minőségbiztosítási és képesítési keretrendszer megteremtése, az ECTS¹²-kompatibilis kreditrendszer bevezetése, a kutatás és gyakorlat egységének megteremtése, a bolognai folyamatba a hallgatók bevonása. Ezen a konferencián hozták létre a Nemzetközi Bologna Csoportot (BFUG¹³), egy szakértői és előkészítő csoportot, ami a bolognai folyamat fejleményeinek figyelemmel kísérésére hivatott¹⁴.

A 2003-as Berlieni Konferencián¹⁵ a miniszterek célul tűzték ki, hogy az Európai Kutatási Térséggel működjön együtt az Európai Felsőoktatási Térség (EFT). Minőségbiztosítási szabványegyüttes kidolgozására felkérték az (ENQA, EUA¹⁶, EURASHE¹⁷ és ESIB¹⁸ közreműködésével létrehozott) E4 csoportot, mely szabványegyüttes alkalmazása során a minőségbiztosítás felelőssége az intézményekre hárul. A kétciklusú rendszer bevezetését 2005-re irányozták elő a bolognai folyamathoz kapcsolódó országokban, ahol az egyes ciklusoknak meghatározott kimenettel kell rendelkezni, az első ciklusból a második ciklusba és a munkaerőpiacra lehessen lépni, a második ciklusból kilépés a doktori képzésbe való belépést tegye lehetővé, a megszerzett képesítéseket diplomakiegészítés tartalmazza. A felsőoktatás harmadik képzési ciklusaként a doktori képzést azonosították, és felkérték a Nemzetközi Bologna Csoportot (BFUG), hogy vizsgálja meg, a rövid ciklusú képzések miként kapcsolódnak az Európai Felsőoktatási Térség (EFT) minősítési keretrendszerében az első képzési ciklushoz. Továbbá a miniszterek deklarálták, hogy a felsőoktatásnak hozzá kell járulnia az élethosszig tartó tanulás (LLL¹⁹) megteremtéséhez.

A 2005-ös Bergeni Konferencián²⁰ elfogadták a háromciklusú képzés keretrendszerét és célul tűzték ki a megfelelő nemzeti keretrendszerek (NKKR) 2010-ig történő kidolgozását. Hangsúlyozták a komplementaritást az EFT-KKR és az élethosszig tartó tanulás (LLL) általánosabb európai keretrendszerével (EKKR). Ebben az időben Magyarországon még nem az Országos Képesítési Keretrendszer (OKKR) kidolgozásán munkálkodtak, hanem a frissen induló „bolognai szakok” kimeneti követelményei készültek el a szaklétesítési feltételeknek, a 289/2005-ös kormányrendeletnek és a 25/2006-os OM rendeletnek megfelelően. Az egyes szakleírások egyenetlen színvonala miatt²¹ később problémát jelentett a képzések – 2010-ben kialakított – Országos Képesítési Keretrendszer (OKKR) alá történő besorolása.

A 2007-es Londoni Konferencián²² az EUA *Trendek V* jelentése alapján a képesítések kimeneti alapú meghatározása kiegészült egy igen fontos értelmezéssel: „A hangsúly áthelyeződött a jogszabályalkotást is magában foglaló kormányzati intézkedésekről a reformok intézményeken belüli, a hallgatóközpontú és probléma alapú oktatás alapkoncepcióját támogató megvalósítására. [...] Bár általánosságban az új képzési szerkezetet tekintik a Bolognai Folyamat fő céljának, egyre inkább világossá válik, hogy a folyamat legjelentősebb hozadéka egy, a kontinensen átívelő oktatási paradigmaváltás lesz.

¹² ECTS - European Credit Transfer System (Európai Kreditátviteli Rendszert).

¹³ BFUG - Bologna Follow-Up Group (Nemzetközi Bologna Csoport).

¹⁴ PRÁGAI KOMMÜNIKÉ 2001

¹⁵ BERLINI KOMMÜNIKÉ 2003

¹⁶ EUA - European University Association (Európai Egyetemek Szövetsége).

¹⁷ EURASHE - European Association of Higher Education (Európai Felsőoktatási Intézmények Szövetsége).

¹⁸ ESIB - European Student Information Bureau (Országos Hallgatói Önkormányzatok Európai Szövetsége).

¹⁹ LLL – lifelong learning (élethosszig tartó tanulás).

²⁰ BERGENI KOMMÜNIKÉ 2005

²¹ DERÉNYI 2010a

²² LONDONI KOMMÜNIKÉ 2007

Az intézmények lassan eltávolodnak a tanárok igényeire szabott felsőoktatástól egy hallgatóközpontú koncepció felé. A reformok teremtik meg tehát az alapjait annak a rendszernek, amely alkalmas az egyre változatosabb hallgatói igények kielégítésére. [...] A tanulási eredményeken alapuló megközelítés megértése és integrálása marad a fő középtávú cél, amelynek elérésével a hallgatók képesek lesznek saját tanulási folyamatuk részeseivé válni, és amely hozzájárulhat a ciklusok, intézmények, szektorok, munkaerőpiacok és országok közötti átjárhatóság javításához.”²³ A miniszterek az EFT-KKR-hez illeszkedő és *feltételezhetően* az EKKR-hez is illeszkedő Nemzeti Képesítési Keretrendszerek bevezetésére – újfent – a 2010-es határidőt szabták. További feladatként fogalmazták meg a doktori képzések intézményi stratégiákba és politikákba való beépítését, az Európai Bizottság és az Eurostat megfelelő adatgyűjtését és mutatók kidolgozását a szociális dimenzió és az oktatói, hallgatói mobilitás változásának a mérésére, illetve a nemzeti minőségbiztosítási szervezetek E4 csoport által készített jegyzékének (EQAR²⁴) két éven belüli külső értékelésnek való alávetését. A bolognai folyamat előrehaladása Magyarországon ekkortájt a Nemzeti Képesítési Keretrendszer kialakítását jelentette, ami a kormány az EKKR-hez való csatlakozásról és az OKKR kialakításáról szóló 2069/2008 határozatából is kiderül, eszerint az OKKR-t hazánkban 2013-ig egységesen be kell vezetni. A kormányhatározat értelmében Falus Iván vitaindító javaslatával²⁵ 2009-ben elkezdődött Magyarországon az EKKR-hez illeszkedő OKKR kialakítása, ami 2010-ben került nyilvánosságra²⁶. Megjegyzendő, hogy az EFT-KKR 2005-ben, az EKKR 2008-ban készült el, és arra a kérdésre, hogy a két egységes európai keretrendszer közül miért éppen az EKKR-nek megfelelő OKKR készült el Magyarországon, pontosan a kormányhatározat ad választ, a magyar kormány az EKKR mellett kötelezte el magát.

A 2009-es Leuveni Konferencián²⁷ megfogalmazott megállapodások szerint mérhető célokat kell megfogalmazni az alulreprezentált csoportok felsőoktatásban való részvételéről, 2012-re a nemzeti képesítési keretrendszereket (NKKR) összhangba kell hozni az EFT LLL (EKKR) keretrendszerével. További cél az első képesítési szint emelése és a képzett munkaerő megtartása és megújítása; növekednie kell a kutatói kompetenciákkal rendelkezők számának, 2020-ra a térség hallgatóinak legalább 20%-ának kell külföldi tapasztalatot szereznie, a hallgatók kifelé és befelé áramlásának kiegyensúlyozottabbá kell válnia.

A 2010-es jubileumi Budapest-Bécs konferencián²⁸ – a többi konferenciát nem jellemző módon – a bolognai folyamattal kapcsolatos kritikák megfelelő kezeléséről esett szó, miszerint a jövőben odafigyelnek a hallgatók és oktatók felől érkező kritikus hangokra. A 2012-es Bukaresti Konferencián²⁹ a miniszterek újból felhívták a figyelmet a tanulóközpontú tanulás és a – tanulói aktivitás növekedésével járó, a tanulási eredményeket a gyakorlatban alkalmazó – innovatív tanítási módszerek fontosságára a felsőoktatásban, illetve az EFT-KKR ciklusainak és az EKKR szintjeinek összeegyeztetésére.

A folyamat során tehát két meta-keretrendszer alakult ki, 2005-ben az Európai Felsőoktatási Térség ciklusokon alapuló keretrendszere³⁰ (EFT-KKR) és 2008-ban az

²³ CROSIER – PUSRES – SMIDT 2007 6-7.

²⁴ EQAR - European Quality Assurance Register for Higher Education (Európai Felsőoktatási Minőségbiztosítási Regiszter).

²⁵ FALUS 2009

²⁶ FALUS – IMRE – KOTSCHY 2011

²⁷ LEUVENI KOMMÜNIKÉ 2009

²⁸ BUDAPEST-BÉCS KOMMÜNIKÉ 2010

²⁹ BUKARESTI KOMMÜNIKÉ 2012

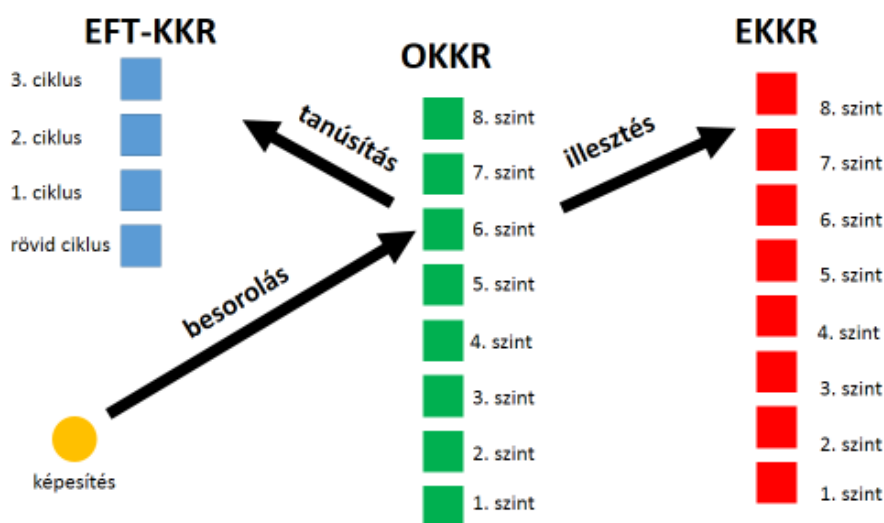
³⁰ BOLOGNA-MUNKACSOPORT JELENTÉSE 2005

Európai Bizottság által javasolt³¹, az élethosszig tartó tanulás keretrendszere (EKKR). A 2010-ben elkészült magyar Országos Képesítési Keretrendszer (OKKR) úgy lett kialakítva, hogy a szintjei az EKKR szintjeinek feleljenek meg, bár az EKKR szintjeit leíró deskriptorok három kategóriából állnak (tudás, készség, kompetencia), az OKKR szintleíró deskriptorai négyből (tudás, képesség, attitűd, autonómia – felelősségvállalás), mégis úgy tekinthető, hogy az OKKR és az EKKR nyolc-nyolc szintje egymásnak megfelel³². Bár Magyarországon a felsőoktatás képezéseit a jogszabályok (a 2005-ös kormányrendelet és a 2006-os OM rendelet) az EFT-KKR ciklusainak megfeleltek, de a képzések rendeletekben szereplő leírásai egyenetlenek, nem egységesek, így ezeket a képezéseket egységes elvek alapján, szabályozott folyamat keretében újra be kell sorolni mind az EFT-KKR, mind az OKKR alá³³. Erre 2013-ban született megoldás, elkészültek a képzési területek keretrendszerei, amik egyszerre illeszkednek az EFT-KKR ciklusaihoz és az OKKR szintjeihez, ezáltal a magyarországi képezések a képzési területek képesítési keretrendszere alá történő besorolása egyszerre az EFT-KKR-nek és az OKKR-nek – így az EKKR-nek – való megfeleltetést is jelentik.

III. A meta-keretrendszerek és a képzési és kimeneti követelmények kapcsolatának egy lehetséges modellje

A magyar felsőoktatás képzési és kimeneti követelményei (KKK) korábban kerültek be a jogszabályokba (2005. és 2006.), mint ahogy az európai és az országos képesítési keretrendszerek elkészültek volna (2005. EFT-KKR, 2008. EKKR, 2010. OKKR), ezért minőségbiztosítási okokból ezeket a képzési és kimeneti követelményeket felül kell vizsgálni. Ennek a módszere a felsőoktatás képezéseinek – a jogszabályokból kiolvasható besorolások figyelembe vétele nélküli – újbóli besorolása. A problémát az jelenti, hogy egyidejűleg kell biztosítani kétféle keretrendszernek való megfelelést (EFT-KKR, EKKR), illetve az OKKR szintjeinek is meg kell felelniük.

Megoldási lehetőséget adna, hogy az OKKR szintjeit megfeleltetjük az EFT-KKR ciklusainak (tanúsítás) és az EKKR szintjeinek (illesztés), majd az egyes képezéseket az OKKR szintjeinek feleltetjük meg (besorolás) (1. ábra).

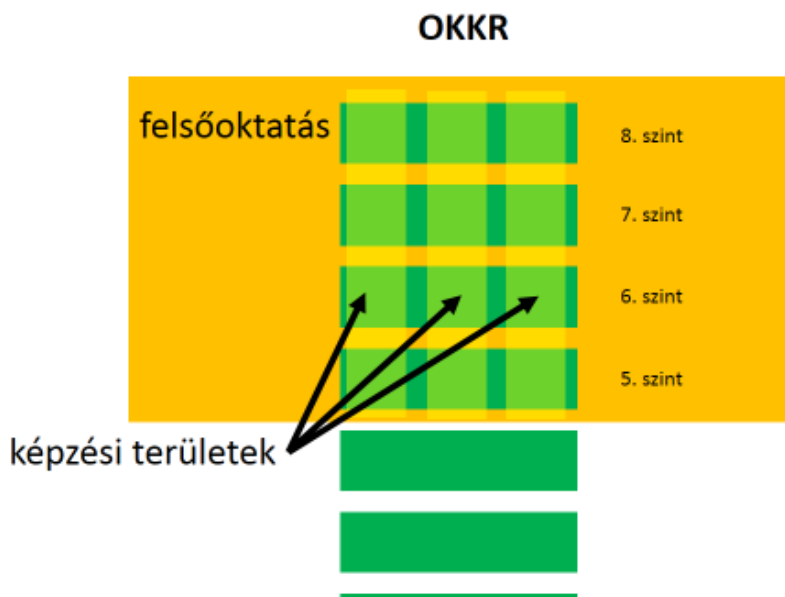
³¹ AJÁNLÁS 2008

³² FALUS – IMRE – KOTSCHY 2011

³³ FALUS 2010

1. ábra A képesítések, az OKKR, az EKKR és az EFT-KKR megfeleltetése a képzési területek szintleírásai nélkül
(Forrás: saját szerkesztés.)

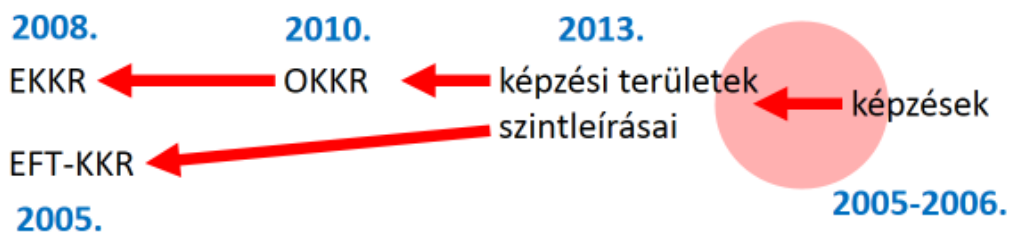
A megfeleltetésnek ez a módja a felsőoktatási szakképesítések, alap- és mesterszakok és doktori programok egyesével történő besorolását jelentené. Helyette érdemes a felsőoktatás tizennégy képzési területére külön-külön elkészíteni egy, az adott képzési területet leíró keretrendszert (2. ábra), ami eleve megfelel az OKKR megfelelő szintjének és az EFT-KKR megfelelő ciklusának, és az egyes képzéseket a nekik megfelelő képzési területek keretrendszeré alá besorolni³⁴.

2. ábra A felsőoktatás képzési területeinek keretrendszerei és az OKKR viszonya
(Forrás: saját szerkesztés.)

A 3. ábra a képzések besorolásának azt a módját mutatja, ahogy azt a későbbiek folyamán végre kell hajtani. Az ábrán a kézzel írt dátumok az egyes képzési és kimeneti követelmények, szintleírások és keretrendszerek véglegesítésének dátumát jelölik. A 2005-ben és 2006-ban rögzített képzési és kimeneti követelményeket újra kell alkotni, hogy megfeleljenek a 2013-ban elkészült *képzési területek* szintleírásainak. A piros nyilak a megfeleltetéseket mutatják. Mint az ábrán látható, az OKKR ebben a konstrukcióban áthidaló keretrendszerként jelenik meg, mivel a képzéseket közvetlenül a *képzési területek* keretrendszerei alá soroljuk be, és a képzési területek keretrendszereit az OKKR-en keresztül, közvetett módon illesztjük az EKKR-hez.

³⁴ LÁSZLÓ 2010

MEGFELELTETÉSEK

3. ábra A képzések és a keretrendszerek 2013-ban ténylegesen kialakított viszonya
(Forrás: saját szerkesztés.)

A képesítések besorolásai³⁵ elsődlegesen a rendelkezésre álló dokumentumok tartalomelemzésével történhetnek, a meglévő képzési és kimeneti követelmények (KKK) szintleíró deskriptoroknak való tételes megfeleltetésével; ennek hiányában a képzések egyéb dokumentumai (az intézmények honlapján fellelhető szak és tárgyleírások) alapján. Amennyiben valamelyik képesítés a technikai tartalomelemzés eszközeivel nem sorolható be egyértelműen a képzési területek keretrendszer alá, alkalmazható a fordított próba elvén alapuló *szintkizárás*, a *nemzetközi összevetés* vagy a *vegyes elemzés* módszere. A közvetlen besorolásra a vegyes módszer tűnik a legalkalmasabbnak, ami a képesítések társadalmi, empirikus és technikai elemzését jelenti, feltárja a képzéssel kapcsolatos *társadalmi* elvárásokat és várakozásokat, *empirikus* eszközökkel mutatja ki a képesítések munkaerő-piaci bevalását és a képesítésről rendelkezésre álló *dokumentumokat* is figyelembe veszi. A nemzetközi összehasonlítás módszere korlátozottan alkalmazható, főleg az olyan esetekben, amikor az adott képesítésnek nincs besorolva pontos megfelelője valamelyik nemzeti képesítési keretrendszer (NKKR) alá. A fordított próba módszere – melynek során azt mondjuk meg, hogy valamely képesítést melyik szint alá nem lehet besorolni – leginkább más besorolási módszerek ellenőrzésére javasolható. Ha az elsődleges besorolási módszerek nem hoznak eredményt, például az adott képesítés valamelyik szintleíró deskriptor alapján más szintre sorolható be, mint a többi deskriptor alapján, akkor a *best fit* módszer alkalmazása válhat szükségessé. A *best fit* módszer alkalmazása során azt vizsgáljuk, hogy a besorolni kívánt képesítés melyik szinthez – vagy az EFT-KKR esetén ciklushoz – illeszkedik a legjobban, és ez alapján történik meg a besorolás.

A *best fit* módszer alkalmazása során is elsősorban a technika dokumentumelemzés, a társadalmi elvárások vizsgálata, a munkaerő-piaci teljesítés empirikus nyomon követése és ezek vegyes alkalmazása az irányadó, ezeket egészítik ki a másodlagos technikák, a *többség*, a *vezérlő kategória*, a *fordított próba* és a *kulcsképesítéshez való viszonyítás* elve. A *többség* elvének alkalmazása azt jelenti, hogy a vizsgált képesítést az alá a szint vagy ciklus alá soroljuk, amelyiknek a legtöbb deskriptorának megfelelnek a képesítés kimeneti követelményei. A *vezérlő kategória* elve esetén a képesítés kimeneti követelményei közül kitüntetünk egy *vezérlő kategóriát* – ami legjobban jellemzi a képesítést – és oda soroljuk, ahová a *vezérlő kategória* alapján sorolandó. A *fordított próba* használata során sorban kizárjuk azokat a szinteket, ciklusokat, amelyek alá a vizsgált képzés a leggyengébb illeszkedéssel sorolható be, és az alá a szint illetve ciklus alá soroljuk be a képesítést, amelyik utoljára marad. A

³⁵ DERÉNYI 2010b

kulcsképesítéshez való viszonyítás módszerével képesítések egész csoportját soroljuk be az alá a szint vagy ciklus alá, ami alá a képesítéscsoport valamely jellemzőnek tartott képesítése sorolható.

A különböző besorolási eljárások közül a magyar felsőoktatási képesítések besorolásánál a technikai-dokumentumelemző eljárások ígérkeznek a leghasználhatóbb módszereknek, mert valamilyen szintű leírásai már rendelkezésre állnak a képzési és kimeneti követelményeknek, és a képzésekhez tartozó egyéb dokumentumok is hozzáférhetőek. Az egyéb módszerek a felsőoktatási szakképzések, alap-, mester- és doktori képzéseken kívüli egyéb képesítések besorolásánál játszhat fontos szerepet, illetve a FOSZK³⁶, alap-, mester- és doktori képesítések képzési területi KKR alá való besorolása lehetőséget ad a meglévő képzési és kimeneti követelmények (KKK) felülvizsgálatára, és a KKK-k következetes, egységes leírásának módszereinek kialakítására, amik a későbbiekben hasznos tapasztalatot jelenthetnek az egyéb képesítések, például az OKJ³⁷ egyéb képesítéseinek, a szakirányú továbbképzéseknek és a későbbiekben a validált nem formális és informális tudás OKKR alá történő besorolásához. Tehát a jövőbeni feladat világos, a későbbiek folyamán be kell sorolni a szakokat (képesítéseket) a 2013-ban elkészült képzési területi KKR alá, majd ezek során el kell készíteni intézményi szinten a képzési programok megfelelő KKK-it, végül a tantárgyak KKK-it.

A képesítések besorolási szükségessé teszik a képzési és kimeneti követelmények (KKK) képzésenkénti felülvizsgálatát, és a KKK-hoz igazított kimeneti jellegű tárgyleírásokat. Elvárható, hogy mind a képzési programok, mind a programokat alkotó tantárgyak kimeneti elvű leírásai egységes szerkezetűek legyenek, azonos kategóriák mentén valósuljanak meg. A több lehetséges kategória-összeállításnak van egy közös eleme, ezt az EFT-KKR, EKKR és az OKKR is tartalmazza, a *tudás* kategóriája (4. ábra).

4. ábra Az európai és az országos képesítési keretrendszerek deskriptorai
(Forrás: saját szerkesztés.)

A keretrendszerek és a képzési és kimeneti követelmények (KKK) kapcsolatának leírásához olyan modellt keresünk, ami a későbbiekben alkalmas lehet annak értékelésére, hogy egy adott hallgató megfelel-e az előírt kimeneti követelményeknek. A tudástérelmélet

³⁶ FOSZK – felsőoktatási szakképzés.

³⁷ OKJ – Országos Képzési Jegyzék.

kompetencia-performancia alapú kiterjesztése alkalmasnak látszik arra, hogy egy ilyen modell alapjait lefektessük.

Az 1980-as évek elején bevezetett tudástérelmélet, amely alapfogalmainak kidolgozása Doignon és Falmagne munkásságához³⁸ köthető, a tanulási, tanítási és egyszersmind az értékelési folyamatokat írja le a tudásállapotok és a tudásállapot-változások aspektusából. A *tanulás* a tanulók tudásállapot-változásaival jellemezhető, a *tanítás* a tudásállapot-változások irányításaként írható le. Így érthető, hogy a tudásállapot-változások egyszerre jellemzik a tanulást és a tanítást, mégpedig az értékelés egy újszerű módjának segítségével, a tanulói teljesítmény tudásállapotokkal történő azonosításával. Ezért a tudásállapot-változás folyamatának tudástérelmélettel történő leírását joggal nevezhetjük a tanulási-tanítási-értékelési folyamat modelljének.

A tudástérelmélet egy adott terület lehetséges kérdéseinek Q halmazából indul ki, ezt nevezzük *értelmezési tartománynak* (domain). A hallgatók értékelése nem érdemjegyekkel vagy pontszámokkal történik, hanem aszerint, hogy az előre pontosan körülhatárolt értelmezési tartomány (Q) mely kérdéseire tudott helyesen válaszolni. Adott hallgató esetén, azok a kérdések együttese (halmaza), amelyekre helyesen válaszolt, képezik a hallgató K tudásállapotát. A K tudásállapot, értelemszerűen, a Q értelmezési tartomány részhalmaza.

Két speciális tudásállapotot ki kell emelnünk: az *üres* tudásállapot esetén a vizsgált hallgató a lehetséges kérdések (Q) közül egyikre sem tud helyesen válaszolni, a *teljes* tudásállapot esetén pedig az összesre. Ha a kérdések Q halmaza kellően sok kérdést tartalmaz, akkor elméletileg rendkívül sok tudásállapot alakulhat ki, például, ha Q 100 kérdést tartalmaz, összesen 2^{100} – mintegy 10^{30} – tudásállapot lehetséges (ez a föld eddigi és jövőbeli teljes népességét is jelentősen meghaladja).

Az elméletileg lehetséges tudásállapotoknak csak elenyésző töredéke valósul – és valósulhat – meg a konkrét helyzetekben. Ezért indokolt az *empirikusan is megfigyelhető* tudásállapotok viszonyait vizsgálni, és feltárni az ezeken a viszonyokon alapuló struktúrákat. Az adott Q értelmezési tartomány valamely tudásállapotainak a halmazát *tudásstruktúrának* nevezzük, ha tartalmazza az üres és teljes tudásállapotot; ha a tudásstruktúra két tetszőleges tudásállapotának az egyesítése is olyan tudásállapot, amit tartalmaz a tudásstruktúra – a tudásstruktúra zárt az unióképzésre –, a szóban forgó tudásstruktúrát *tudástérnek* nevezzük. Fontos hangsúlyozni, hogy a tudásterek, tudásstruktúrák csak az előre deklarált kérdések Q halmazára vonatkoztatva értelmezhetők. A tudásstruktúrák feltárásának, és a bennük érvényesülő összefüggések alkalmazásának két módját különböztethetjük meg, a vizsgálatba vont egyénekre (egyedi) és csoportokra (kollektív) vonatkozó következtetéseket. Az *egyedi* következtetések elsődleges célja, hogy megállapítsuk, a tanuló vagy hallgató milyen ismereteket sajátított el, és milyen ismeretek elsajátítására *áll készen*. Ennek a megállapítására úgynevezett *adaptív érékelő* módszereket dolgoztak ki, amelyeknek mind a *determinisztikus*, mind a *sztochasztikus* változatának az a lényege, hogy a lehető legkevesebb kérdéssel legyen megállapítható, hogy a hallgató milyen tudásállapottal rendelkezik (determinisztikus eset) vagy a legnagyobb valószínűséggel rendelkezik (sztochasztikus eset). A *kollektív* következtetések tanulócsoportokban kialakuló együttes tudásállapot-változásokra vonatkoznak, és a tanítási stratégiák tervezését teszik lehetővé.

A tudástérelmélet tisztán a tanulók teljesítményéből építkezik, *performatív* elvű. A performancia vizsgálatát ki lehet terjeszteni a *kompetenciák* vizsgálatával, ahogy azt Klaus Korossy *Modeling knowledge as competence and performance*³⁹ című tanulmányában javasolta. A tudástérelmélet kompetencia-performancia alapú kiterjesztése a

³⁸ DOIGNON – FALMAGNE 1985

³⁹ KOROSSY 1999

tudástérelmélet azon problémáját igyekezett megoldani, hogy hogyan lehet általánosan, adekvát módon meghatározni a tudásállapotokat, illetve az ezekből felépülő tudásstruktúrákat. Ennek a lényege, hogy az adott kérdések (Q elemeinek) megválaszolásához megállapítjuk *szakértői tudás* alapján, hogy milyen képességek (skill) szükségesek és milyen előfeltétel-kapcsolat érvényesül a képességek között. A képességek közti előfeltétel-reláció alapján megállapíthatók az úgynevezett *kompetenciaállapotok* – amik az előfeltétel-kapcsolatban lévő képességekből állnak – és az ezekből felépülő *kompetenciastruktúrák, kompetenciaterek*. Az egyes kompetenciaállapotoknak az eredeti kérdésekre (Q elemeire) történő „visszavetítésével” (az adott kompetenciaállapot segítségével megválaszolható kérdések összegyűjtésével) megkapjuk a lehetséges tudásállapotokat, majd az ezekből létrejövő tudásstruktúrákat, tudástereket, tehát következtethetünk tanulóknak vagy tanulócsoporthoz teljesítményére.

A magyar felsőoktatás jelenlegi képzési és kimeneti követelményei (KKK) a dublini deskriptorok alapján lettek összeállítva, a körülbelül 130 alapszak esetében sem egységes részletességgel, nehezen beazonosítható kategóriák mentén, a felsőoktatási szakképzésekre és a doktori képzésekre nem is készült ilyen. Az egyes alap- és mesterszakok, illetve felsőoktatási szakképzések és doktori képzések Országos Képesítési Keretrendszerhez (OKKR) igazított képzési területek keretrendszer alá történő besorolásától azt várjuk, hogy világosan megjelenítsék a képzési és kimeneti követelményekben a felsőbb keretrendszer kategóriáit, és egységes színvonalon fogalmazódjanak újra a képzések kimeneti követelményei. Az újrafogalmazott képzési kimeneti követelmények (KKK) után el kell készíteni az oktatott tárgyak kimeneti szemléletű leírását. Adott képzés esetén, ha rendelkezésre állnak a kimeneti követelmények, akkor ahhoz, hogy az – odaítélésről szóló – értékelés jól körülhatárolt, egyáltalán értelmes legyen, meg kell adni a kérdések és feladatok azon osztályait, amik pontosan a kimeneti követelményekben rögzített deskriptorok elemeit (az OKKR esetén a tudás, képesség, attitűd és autonómia-felelősségvállalás kategóriákba sorolt követelményeket) mérik.

A kérdések Q halmazát tehát kibővíthetjük bizonyos alkalmazások vagy komplex cselekvéseket is magukba foglaló feladatok bevonásával. A Q értelmezési tartomány meghatározása után egyrészt definiálni kell a kérdések megválaszolásához és a feladatok elvégzéséhez szükséges képességek és attitűdök halmazát, illetve az autonómiának azt a fokát, ami a vizsgált képesítést jellemzi, másrészt szakértői elemzésekkel meg kell adni az így meghatározott tényezők előfeltétel-relációját. Ezek alapján lehetővé válik a kompetenciaállapotok, továbbmenve, a kompetenciastruktúrák és -terek azonosítása, majd a tudástérelmélet kompetencia-performancia kiterjesztésének eredményeit figyelembe véve a tudásállapotok, tudásstruktúrák és -terek meghatározása, így a hallgatók értékelése.

A tudástérelmélet kompetencia-performancia alapú kiterjesztésének alkalmazásával mód nyílik egyszerre több probléma megoldására. Egyrészt a kimeneti követelmények alapján felírt kérdések és feladatok Q halmazának konstrukciója felszínre hozhat a kimeneti követelményekben olyan hiányosságokat vagy oda nem illő elemeket, amiknek a pótlása és kiigazítása pontosabbá teheti a képesítések besorolását; másrészt megoldhatja azt a minőségbiztosítás körébe utalt kérdést, hogy az adott képesítéssel rendelkezők valóban rendelkeznek-e a kimeneti követelményekben megfogalmazott kompetenciákkal. Tehát a tudástérelmélet kompetencia-performancia alapú kiterjesztésének konkrét alkalmazása a kompetenciastruktúrák feltárása során a képesítések besorolásának, a tudásstruktúrák vizsgálatával a hallgatók felkészültségének ellenőrzésére alkalmazható, ezért érdemes fontolóra venni, hogy a képesítések besorolásánál a kimeneti követelmények újrafogalmazásánál a tudástérelmélet kompetencia-performancia alapú kiterjesztésének módszerét alkalmazzák a besorolást végző szakemberek és szakértői csoportok.

IV. Összefoglalás

A Bolognai Folyamat folyamatosan változó és kikristályosodott célrendszerét tanulmányozva meg tudhatjuk, hogy az egységes Európai Felsőoktatási Térség (EFT) létrehozásához az egyes nemzetek képzéseinek összehasonlíthatósága nélkülözhetetlen feltétel. A munkaerő szabad áramlása mellett egyéb képesítések, sőt a nem formális és informális tudás nemzetközi elismerése is kívánatos, ami szorosan kapcsolódik az élethosszig tartó tanulás (LLL) Európa szerte történő általánossá tételéhez. E két fő törekvés: (1) egységes Európai Felsőoktatási Térség (EFT) és (2) az élethosszig tartó tanulás Európa szerte egységesen megteremtett lehetősége kétféle európai képesítési keretrendszer eredményezett (EFT-KKR, EKKR). Az Országos Képesítési Keretrendszert (OKKR) az EKKR-nek megfelelően hozták létre, ami szükségessé tett egy EFT-KKR-nek történő megfeleltetést.

Az OKKR-t nem feleltették meg közvetlenül az EFT-KKR-nek, hanem a felsőoktatás képzési területeihez dolgoztak ki képzési területenként külön-külön képzési területi keretrendszereket, amelyek megfelelnek mind az EFT-KKR-nek, mind az EKKR-nek. Így a felsőoktatás képesítéseinek képzési területi KKR alá történő besorolása – áthidaló módon – jelenti a képesítések az EFT-KKR ciklusainak és az EKKR szintjeinek történő megfeleltetését.

Az egyes képesítések konkrét besorolása a jövő feladata, ezért érdemes fontolóra venni egy olyan modellt alkalmazását, aminek használata során egyrészt a képesítések besorolása ellenőrizhető, a képzési területek deskriptorai és a képzési kimeneti követelmények (KKK) esetleges inkonzisztenciájára fény derül, másrészt a képesítések minőségbiztosítására is egy hatékony eszközt ad a kezünkbe. A tudástérelmélet lehet a kapocs a megfeleltetési lánc utolsó tagja, a hallgató felkészültsége, és a kimeneti követelményekkel leírt képzés és végső soron az európai keretrendszereknek való megfelelés között.

V. Irodalomjegyzék

- AJÁNLÁS 2008 = Az Európai Parlament és a Tanács ajánlása (2008. április 23.) az egész életen át tartó tanulás Európai Képesítési Keretrendszerének létrehozásáról. *Az Európai Unió Hivatalos Lapja*. 2008. május 6. 1-7.
- BERGENI KOMMÜNIKÉ 2005 = Bergeni Kommuniké. 2005.
http://www.nefmi.gov.hu/letolt/felsoo/bergeni_kommunike.pdf (letöltve: 2014. május 18.)
- BERLINI KOMMÜNIKÉ 2003 = Berlini Kommuniké. 2003.
http://www.nefmi.gov.hu/letolt/felsoo/berlini_kommunike.pdf (letöltve: 2014. május 18.)
- BOLOGNA-MUNKACSOPORT JELENTÉSE 2005 = Az Európai Felsőoktatási Térség képesítési keretrendszere. A képesítési rendszerekkel foglalkozó Bologna-munkacsoport jelentése. 2005. http://www.kreditlap.hu/kkk/letoltes/FfQteljes_lektoralt.pdf (letöltve: 2014. május 18.)
- BOLOGNAI NYILATKOZAT 1999 = Bolognai Nyilatkozat. 1999.
http://www.felvi.hu/felsooktatasimuhely/archivum/bologna/a_bolognai_nyilatkozat_szovege/ (letöltve: 2014. május 12.)
- BUDAPEST-BÉCS KOMMÜNIKÉ 2010 = Budapest-Bécs Kommuniké. 2010.
http://www.felvi.hu/felsooktatasimuhely/archivum/bologna/deklaracio_forditas (letöltve: 2014. május 18.)
- BUKARESTI KOMMÜNIKÉ 2012 = Bukaresti Kommuniké. 2012.
[http://www.ehea.info/Uploads/\(1\)/Bucharest%20Communique%202012\(2\).pdf](http://www.ehea.info/Uploads/(1)/Bucharest%20Communique%202012(2).pdf) (letöltve: 2014. május 18.)
- CROSIER – PUSRES – SMIDT 2007 = David Crosier, Lewis Pusres és Hanne Smidt, *Trendek V: Az egyetemek formálják az Európai Felsőoktatási Térséget*. EUA, 2007

DERÉNYI 2010a = Derényi András, A magyar felsőoktatási képesítési keretrendszer átfogó elemzése. *Iskolakultúra*. 2010 5-6. sz. 3-10.

DERÉNYI 2010b = Derényi András, A „legjobb illeszkedés” elvének alkalmazása a megfeleltetési eljárás során.

http://413.hu/files/5MUCSalkalom%200620/3_3_1_derenyi.pdf (letöltve: 2014. május 18.)

DOIGNON – FALMAGNE 1985 = Jean-Paul Doignon – Jean-Claude Falmagne, Spaces for the assessment of knowledge. *International Journal of Man-Machine Studies*. 1985. 23. 175-196.

FALUS 2009 = Falus Iván, Javaslat az OKKR szintjeire és szintleírásaira. (Vitaindító).

<http://tamop413.ofi.hu/okkr-oroszagos-kepesitesi-keretrendszer/javaslat-falus-1-21-v3>

(letöltve: 2014. május 12.)

FALSUS 2010 = Falus Iván, Az OKKR kialakításával kapcsolatos hazai munkálatok történeti áttekintése. *Iskolakultúra*. 2010 5-6. sz. 33-62.

FALUS – IMRE – KOTSCHY 2011 = Falus Iván – Imre Anna – Kotschy Beáta, *Az OKKR szintjei és szintleírásai. (Szintézis)*. Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest 2011.

HALÁSZ 2012 = Halász Gábor, A tanulás minősége a felsőoktatásban. In: Németh András (szerk.): *A neveléstudományi Doktori Iskola programjai. Tudományos arculat, kutatási eredmények*. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 2012. 105-115.

KOROSSY 1999 = Klaus Korossy, Modeling knowledge as competence and performance. In: Dietrich Albert and Josef Lukas (eds.): *Knowledge spaces: Theories, empirical research, and applications*. 103-132. Lawrence Erlbaum Associates, Inc., Publishers, Mahwah 1999.

LÁSZLÓ 2010 = László Gyula, A KKK-rendszer és az OKKR viszonya. *Iskolakultúra*. 2010 5-6 sz. 204-230.

LEUVENI KOMMÜNIKÉ 2009 = Leuveni Kommuniké. 2009.

http://www.mab.hu/web/doc/kulfold/Leuven_magyar.pdf (letöltve: 2014. május 18.)

LISSZABONI EGYEZMÉNY 1997 = Lisszaboni Egyezmény. 1997.

<http://portal.unesco.org/en/ev.php->

[URL_ID=13522&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html](http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13522&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html) (letöltve: 2014.

május 12.)

LONDONI KOMMÜNIKÉ 2007 = Londoni Kommuniké. 2007.

http://www.nefmi.gov.hu/letolt/felsoo/bolo_london_hu_070601.pdf (letöltve: 2014. május 18.)

MAGNA CHARTA UNIVERSITATUM 1988 = Magna Charta Universitatum. 1988.

http://www.magna-charta.org/library/userfiles/file/mc_hungarian.pdf (letöltve: 2014. május 12.)

PRÁGAI KOMMÜNIKÉ 2001 = Prágai Kommuniké. 2001.

<http://www.nefmi.gov.hu/felsooktatas/tudastar/pragai-nyilatkozat> (letöltve: 2014. május 12.)

SORBONNE NYILATKOZAT 1998 = Sorbonne Joint Declaration. Joint declaration on harmonisation of the architecture of the European higher education system. 1998.

http://www.ehea.info/Uploads/Declarations/SORBONNE_DECLARATION1.pdf

(letöltve: 2014. május 12.)

Bánhalmi Árpád, doktorjelölt

Budapesti Gazdasági Főiskola, Külkereskedelmi Kar, Módszertani Intézeti Tanszéki Osztály

1165 Budapest, Diósy Lajos utca 22-24.

banhalmi.arpad@kkk.bgf.hu

A számviteli beszámolóknban rejlő kockázatok

Denich Ervin¹

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar
Gazdálkodástani Doktori Iskola
Pécs

Absztrakt

A jövőbeli adatokra, kétséges jóslatokra vonatkozó állítások bonyolult becsléseken, nehezen megjósolható eseményeken, egyéni megítélésen alapulnak. Az elmúlt néhány évben emelkedtek a kockázatok a nagyobb fokú szubjektivitás és a becslési bizonytalanságok növekedése miatt. A beszámoló minden lényeges eleme tulajdonképpen tartalmaz egy implicit valószínűségi tesztet a megjelenített összeg vonatkozásában, ez a teszt azonban vagyonelemenként eltérő. Lehetőség szerint az ellenőrzés terjedjen ki az egyes folyamatok, folyamatok szintek lényeges hibáinak kockázatára, amelyek előfordulhatnak a tranzakciók kezdeményezéséből, regisztrációjából, feldolgozásából és rögzítéséből. Ezért szükséges egy folyamatintegrált ellenőrzés, amelyet manuálisan vagy automatikusan be lehet állítani. Ezzel szemben vannak vállalati szintű ellenőrzések, amelyek átfogó jellegűek és nem rendelhetők egy meghatározott folyamathoz hozzá. A folyamatok szintek ellenőrzésénél és a magasabb szintű ellenőrzéseknél akkor van szükség kulcsfontosságú ellenőrzésre, ha összvállalati szinten jelentős kockázat áll fenn a számviteli beszámolók hamis bemutatása esetén. A folyamatok szintjén is szükséges az ellenőrzés dokumentálása annak létezése miatt. Azért, hogy a kockázatkezelés-mátrix ne legyen komplex és ezzel együtt átláthatatlan, zavaros, ezért szükséges a közvetlen ellenőrzéseket részletesebben, külön-külön dokumentálni.

Kulcsszavak: *számviteli kockázat, üzleti kockázat, ellenőrzés*

Abstract

Predictions and statements that refer to complex estimates and future data based on hardly predictable events and subjective judgements. The risks have increased in the last few years because the subjectivity and uncertainty of estimation increased. All important parts of the report contain an implicit probability test that could help define the sums. These tests could be different item by item. The control should expand to the processes and risk of significant failure at the process's levels that can come from initiation of transactions, registration, processing and recording. It is therefore necessary to use a process-control, which can be set manually or automatically too. In contrast, some controls at the level of enterprise are not comprehensive and these can not be assigned to a specific process. The process of monitoring levels and higher levels of controls need to have an important control because the false presentation of financial statements that cause considerable risk is

¹ A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

at the enterprise's level. The documentation of control is necessary at the level of processes too. The direct controls must be separately and fully documented because it could support that the complexity matrix do not be complex and confusing.

Keywords: *accounting risk, business risk, control*

I. Bevezetés

Fontos, hogy a vállalkozások tisztában legyenek, hogy milyen célokat szeretnének elérni működésük során, ehhez milyen erőforrásokra, lehetőségekre lesz szükségük, és mindezt a beszámolóik elkészítése során hogyan kivitelezik. A beszámoló elkészítése során figyelembe kell venni a számviteli törvény által előírt szabályokat, melyek biztosítják az adatok valóságát, a teljes körű információszolgáltatást mind a külső, mind a belső érdekcsoport részére. A menedzsmentnek érdeke, hogy megfogalmazza a számviteli beszámoló céljait és elvárásait. Ezek lehetővé teszik a megfelelő kockázatok azonosítását. Az azonosított kockázatok ellentétben állnak a megbízható beszámolóval szemben. A feltárt aktív kockázatokat kezelni kell, hiszen veszélyeztethetik a kitűzött célok megvalósítását. Nem elegendő csupán a vállalat egyes részlegeit vizsgálni, hanem az összvállalati részleget és üzleti folyamatot figyelembe kell venni, amelyek jelentős mértékben képesek befolyásolni a számviteli beszámoló tartalmát.

II. A számviteli beszámoló célja, a számvitel szabályozása

A menedzsmentnek először a céloknak a tudatában kell lenniük, amelyet a számviteli beszámolókkal/beszámolókból szeretnének elérni (COSO, 2006). Ezekhez a következő, példászerű célokat lehet kitűzni:

- **A könyvvezetés szabályainak vagy számviteli standardjainak** (mint például az IFRS vagy az US-GAAP) **betartása**
- **A számviteli beszámoló, mint információs eszközök.**² Az információkat besorolták és ésszerű keretek között összefoglalták, amelyek nem teszik lehetővé a félreértelmezést, továbbá egyértelműen megfogalmazottak és bemutatottak, se nem túl részletesek, se nem túl összetettek.
- **A releváns információk teljes körű azonosítása.** Például az összes gazdasági esemény/tranzakció az adott elszámolási időszakban (üzleti évben) teljes egészében megjeleníthető legyen. Csak a ténylegesen meglévő eszközöket és forrásokat azonosítsuk, és az értékelt eszközöket, forrásokat, bevételeket és ráfordításokat összhangban az alkalmazandó számviteli szabályokkal szerepeltessük a könyvekben.
- **A valós értéken történő értékelés végrehajtása.** Annak érdekében, hogy az eszközöket reálisan és valós alapon/méltányosan értékeljük, az adott eszközre vonatkozó információkat össze kell gyűjteni és értékelni kell.

² Mint például a hitelintézetek hitelmegítélésének döntési alapjai.

Ahhoz, hogy az elvárt célok a valóságnak megfeleljenek, elengedhetetlen a számvitel szabályozása.

A számviteli törvény megfogalmazása szerint:

„A piaccgazdaság működéséhez nélkülözhetetlen, hogy a piac szereplői számára hozzáférhetően, döntéseik megalapozása érdekében mind a vállalkozó, mind a nem nyereségorientált szervezetek, valamint az egyéb gazdálkodást folytató szervezetek vagyoni, pénzügyi és jövedelmi helyzetéről és azok alakulásáról objektív információk álljanak rendelkezésre.”

Ezen információkat a számvitel állítja elő. A számvitel fogalmát az oktatók-kutatók-szakemberek többféleképpen értelmezik annak függvényében, hogy gyakorlati vagy tudományos megközelítésként alkalmazzák. A jelen kor keretei között már nem elegendők csupán a pénzügyi és vezetői számvitel végtermékei, az általuk szolgáltatott információk. Ezeket valamilyen rendszerbe kell foglalni, hogy áttekinthetőbbek legyenek, és a szervezetek célélérését kielégítőbben tudják biztosítani.

„Ahhoz, hogy a számvitel szabályozásával kapcsolatosan megállapításokat tehesünk, először magát a szabályozás tárgyát kell körülhatárolni. A szabályozás tárgya általában a pénzügyi kimutatások tartalma. A szabályozás nem minden esetben áll meg a pénzügyi kimutatásnál, van, hogy továbblép, vagy a pénzügyi kimutatásokon túlmutató elemekkel is számol, ezért érdemes a szóba jöhető legfelső szintet megragadni, amelynek részhalmaza a pénzügyi kimutatás. Ez a „legfelső szint” a számvitel (Lakatos, 2009).

A számviteli szabályozás kialakítói nemzetközi szinten a megengedőbb szabályozás, a standard alkotás mellett döntöttek. A standardok ajánlások, útmutatók a számviteli munkához. Nemzetközi szinten nehéz lett volna mindenkire érvényes, tételesen kötött szabályt alkotni. A számviteli törvény olyan számviteli szabályokat rögzít, amelyek összhangban állnak az Európai Közösségnek e jogterületére vonatkozó irányelveivel, figyelemmel vannak a nemzetközi számviteli elvekre, és amelyek alapján megbízható és valós összképet biztosító tájékoztatás nyújtható e törvény hatálya alá tartozók jövedelemtermelő képességéről, vagyonáról, vagyonának alakulásáról, pénzügyi helyzetéről és jövőbeli terveiről.

„A nemzeti szabályozás területén az adott ország törvényhozó testülete dönt a szabályozásról. Itt már a legtöbb esetben összefonódik a számvitel hatalmi és szakmai szabályozása. A szabályozás ezen a szinten is megtarthatja a „lazább” formát és kínálhat ajánlásokat (standardokat). Ilyen például az angol szabályozás, ami az angol jogrendszer által is determináltan alakult. Ennél a szabályozási formánál a hatalmi elemhez képest a szakmai elem dominál” (Budai, 2006, 4. oldal).

Ennél szigorúbb szabályozás, amikor, törvényben kerül sor a számviteli szabályozásra. E szabályozásról már hatalmi szinten születik meg a döntés. Olyan elemek is bekerülhetnek a szabályozásba, mely nem szakmai meggyőződésen alapulnak, hanem érdekeket szolgálnak. Ezek betartása már nem ajánlás, hanem kényszer.

Tudjuk, hogy a számvitel sajátos eszköze a tájékoztatás, mely a beszámolók révén képet ad a vállalkozások vagyoni és jövedelmi helyzetéről. A részvénytársaságok és a részvénytársaságok létezésének az a hit az alapja, hogy a vállalati menedzsment által közzétett pénzügyi beszámolók megbízhatóak (Kane, 2004). Mivel a befektetőknek nincs lehetőségük

személyesen ellenőrizni a felsővezetés döntéseit, de ahhoz, hogy ismerhessék a jövőbeli kilátásokat, teljes mértékben a vállalat pénzügyi kimutatásaira vannak ráutalva.

A beszámolóknak hasznos és releváns információkat kell tartalmazniuk. Amennyiben felmerül annak a gyanúja, hogy a számviteli információk nem rendelkeznek az említett jellemvonással, akkor a részvényt piac szereplőinek bizalma megrendül (Unerman & O'Dwyer, 2004).

A menedzsment által megfogalmazott számviteli beszámolók céljai és elvárásai teszik lehetővé a megfelelő kockázatok azonosítását, amelyek ellentétben állnak a megbízható beszámolóval szemben. Ennek alapja az aktív kockázatok kezelése, amelyek veszélyeztetik a kitűzött célok megvalósítását. Ezeket a kockázatokat azonosítani valamint elemezni kell. A definiált célok alapján minden vállalati részleget és üzleti folyamatot figyelembe kell venni, amelyek hatással vannak a számviteli beszámolóra.

III. Kulcsfontosságú kockázatok és a kockázatértékelés azonosítása

A kiválasztott vállalati egységekben és kulcsfontosságú folyamatokban rejlő kockázatokat teszteljük. Az összes azonosított kockázatot, amelyek veszélyeztetik a megbízható számviteli beszámolót, azokat világosan soroljuk fel és írjuk le egy kockázati leltárban. A következő lépésben a korábban azonosított kulcsfontosságú kockázatok kockázatértékelése történik. Minden kockázathoz hozzárendelünk egy előfordulási valószínűséget valamint egy potenciális károsodási mértéket, azaz amellyel a legjobb módon meghatározhatjuk vagy reálisan megbecsüljük a kockázatot. Az eredményül kapott értékelés nagyban hozzájárul a szükséges ellenőrzési tevékenységek meghatározásához (Pfaff és Ruud, 2007).

Az összes kockázatot, amely a menedzsment részéről nélkülözhetetlen a számviteli beszámolók szempontjából, át kell vizsgálni, hogy működik-e már a vállalaton belül egy megfelelő kézi, félig manuális vagy automata vezérelt ellenőrzés. Ehhez először is egy ellenőrzési leltárra van szükség, azaz az összes létező ellenőrzést el kell készíteni és egyértelműen szerepeltetni. Ha az egyes kockázatokhoz hiányzik a megfelelő ellenőrzés, azokat meg kell teremteni. Valószínűsíthetőleg a kontroll leltárnál megállapítják, hogy több ellenőrzés létezik, amely ugyanazt a kockázatot lefedi. Az ilyen ellenőrzési redundanciát – azaz az ellenőrzések többszöri jelenléte speciális kockázatoknál – hatékonysági- és költségmegtérülésekből ki kell szűrni a szabályokban³ (Flemming – Jenal, 2004).

IV. A kockázatkezelés fogalma és feladatai

Egy francia filozófus a kockázat fogalmát a következőképpen határozza meg: „A kockázat figyelemre méltó helyet foglal el a mai társadalmakban. Mindenütt jelen van: a gazdaság világában, ahol a vállalkozó alakját jellemzi, a pénzügyi világban, ahol a pénzügyi összeomlás fenyegetésével azonosítják, a társadalom világában, ahol a magán vagy állami biztosítótársaságok épp ennek a lefedezésével foglalkoznak, a jog világában, ahol a felelősségi viszonyok alapjául szolgál, az erkölcs világában, ahol az elesettek panaszzal fordulnak fel, az orvoslás világában, ahol a terápiák kiszámíthatatlan esetlegességeinek formájában van jelen, a katonák világában, akik a „nulla kockázattal járó” stratégiákról ábrándoznak.

³ Bizonyos esetekben, ha egy speciális üzleti kockázatról van szó, akkor hasznos lehet szándékosan ellenőrzési redundanciát bevezetni.

Jelen van a természetben is a nagy ökológiai válságok formájában, de ott van a tudományos kutatásokban is, ahol az etika szabályaival próbálják meg uralni, például a technológiai fejlesztéseknél és az ipari alkalmazásuknál.” (Francois Ewald, 2000)

A kockázat szó hallatán az emberek többségében a tevékenységek, cselekedetek kimenetelének ismeretlensége és az ebből fakadó bizonytalanság jut eszébe. Kockázat esetén a nyereség illetve a változatlan helyzet ugyanúgy bekövetkezhet, azonban a bizonytalanságnak köszönhetően az emberek mégis a negatív kimenetekre gondolnak elsősorban. Ugyanez a helyzet merül fel a vállalatoknál is.

A kockázatkezelés a kockázatok felismerésével, meghatározásával, rendszerezésével, elemzésével foglalkozik. A kockázatkezelés alapvető feladata a vállalkozást, vagy egyéb szervezeteket érő károk csökkentése, minimalizálása a lehető legalacsonyabb ráfordítások mellett. „...a kockázatkezelés a többféle biztonsági dimenzióban létező kockázatok térben és időben összehangoló (koordináló) és azokat egységes keretekben, illetve mérce alapján összekapcsoló (integráló), továbbá a legkisebb veszteség, és költség- „áldozat” kereső (optimalizáló) elvi-elméleti (gondolkodási) módszerét jelenti.” (Asztalos, 1995, 39.p) A kockázatkezelés a vezetői feladatok egyikének tekinthető, rendelkezik a menedzsment tevékenységének jellemzőivel (tervezés, szervezés, irányítás, ellenőrzés). A kockázatkezelési döntéseket, a döntések végrehajtásának ellenőrzését a vezetőknek kell elvégezniük a kockázatkezelési szakemberek elemzései alapján.

8. Táblázat: A kockázatkezelés mátrixa

Vezetési feladatok	<i>Tervezés</i>	<i>Szervezés</i>	<i>Irányítás</i>	<i>Ellenőrzés</i>
Döntési feladatok				
<i>Veszélyforrások meghatározása és elemzése</i>				
<i>Intézkedési lehetőségek vizsgálata</i>				
<i>A legjobb módszerek kiválasztása</i>				
<i>A kiválasztott kockázatkezelési módszerek végrehajtása</i>				
<i>Monitoring, a program ellenőrzése és továbbfejlesztése</i>	<i>Mérési terv</i>	<i>Mérési utasítás</i>	<i>Mérési szabályzat</i>	<i>Eredmények értékelése</i>

Forrás: saját szerkesztés Farkas (2003) 12. o. ábrája alapján

A kockázatkezelést menedzsment szempontból kettősség jellemzi, felbonthatjuk döntési és vezetési feladatokra. A kettősséget egy olyan tábla segítségével lehet szemléletesen bemutatni, ahol a kockázatkezelési folyamat lépéseit tekintjük döntési feladatoknak, amikhez tartoznak vezetési feladatok. Ez a tábla nevezhető a kockázatkezelés mátrixának (1. táblázat). A monitoring döntési feladat szempontból jelenti a mérési (monitoring) terv összeállítását (tervezés), a mérések előkészítését, utasítások kidolgozását a mérések elvégzésére (szervezés), szabályzat kidolgozását a mérési utasítások tartalmára (irányítás),

eredmények felülvizsgálatát, értékelését (ellenőrzés). Ugyanilyen elvek alapján „kitölthető” a mátrix többi eleme is.

V. Üzleti kockázatok

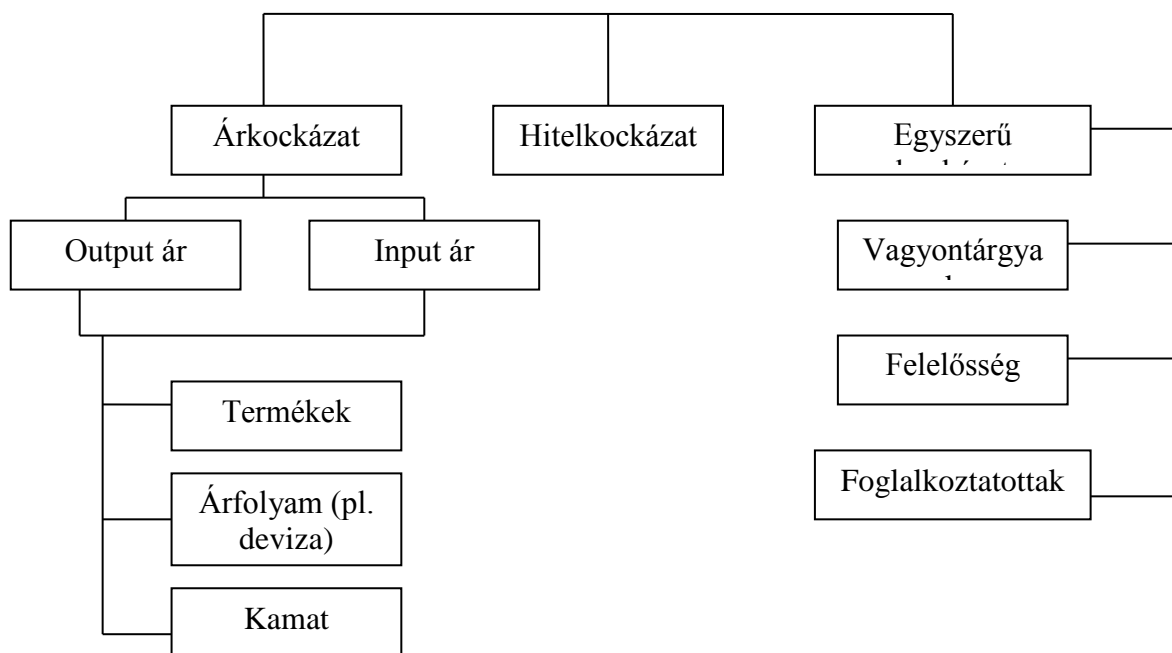
A várható hatás tekintetében a kockázatokat két nagy csoportba lehet osztani (Williams et al, 1995; Illés és Megyeri, 2005; Banks, 2004). Az első csoportba az úgynevezett egyszerű (tiszta, pure) kockázatokat lehet sorolni, ahol a lehetséges kimenetek a következők lehetnek: (a) kár, veszteség következik be, (b) vagy nem következik be semmilyen változás. Ezzel szemben összetett (speculative) kockázatról akkor beszélhetünk, ha a vizsgált kockázathoz háromféle kimenetelt tudunk hozzárendelni: (a) kár, veszteség következik be; (b) nem történik változás; (c) nyereség, gyarapodás az eredmény.

A szakirodalom az egyszerű vagy tiszta kockázatok közé sorolja a természeti hatásokat (vihar, eső, földrengés, tüzesetek), a beleseteket és a gépek, járművek meghibásodásait. Ezekben az esetekben a kedvező kimenetelt a változatlan állapot fennmaradása jelenti, vagyis az hogy nem következik be veszteség. Az összetett kockázatokat más néven üzleti (business) kockázatnak is szokták nevezni, ami arra utal, hogy az üzleti vállalkozások tevékenységeik során döntéseik következtében jobb esetben nyereségre tesznek szert, rosszabb esetben nincs nyereség, de veszteség sem következik be, de legrosszabb esetben döntéseik nyomán veszteséggel kell szembenéznük (Pálinkás, 2011).

Üzleti kockázatok: a vállalatok nagyobb jelentőségű ügyleteiből, nagyobb arányú változásokból eredő vagy a szokásostól eltérő működési formákból adódó kockázat.

Ezeket aktív kockázatoknak is tekinthetjük, mert közvetlenül kapcsolódnak egyes konkrét vállalati döntésekhez, sőt a döntéseknél hangsúlyosan figyelembe veszik a lehetséges kockázatokat. Ebben a körben tehát valamilyen eredmény elérése érdekében tudatos kockázatvállalásról beszélhetünk. A kockázatok meghatározása és elemzése ilyen ügyletben eseti, egyedi módszerek alkalmazását követeli meg, többnyire a döntéshozatal is erős pozíciót igényel (Culp, 2001, 15-26. p)

5. ábra: Az üzleti kockázat típusai

Forrás: Harrington-Niehaus (1999), 5.p

Az üzleti kockázat tehát azokat a bizonytalanságokat foglalja magába, amelyet az üzleti világ generál. Ilyen bizonytalanságként értelmezhetjük a termék iránti kereslet bizonytalanságát, a szállítási és az előállítási költségek minimalizálását vagy akár az optimális árak meghatározását (Crouhy et al, 2006).

5.1 Árkockázat

Az árkockázat magában foglalja a valutáris, a határidős fedezeti ügyletekből származó, a likviditási és a kamatláb kockázatokat.

Az árkockázatot gyakran piaci kockázatként is definiálhatjuk. Piaci kockázat alatt pedig a piaci változók mozgásából származó kockázatot értjük. A piaci változók ingadozása hatást gyakorol az intézmények kockázati kiszolgáltatottságára. A kamatlábak és az árfolyamok változásai egyrészt befolyásolják a bankok értékpapír- és deviza befektetéseinek értékét és hozamát; másrészt pedig hatással vannak a mérleg eszközoldali és forrásoldali kamataira, ezáltal kamatrésből származó jövedelmére.

Egyéb árkockázat: annak a kockázata, hogy a piaci árak (nem kamatláb- vagy devizakockázatból eredő) változásai miatt a pénzügyi instrumentum valós értéke vagy jövőbeni cash flow-i ingadozni fognak, függetlenül attól, hogy ezeket a változásokat az adott pénzügyi instrumentumra vagy annak kibocsátójára jellemző tényezők okozzák, vagy olyan tényezők, amelyek a piaci kereskedés tárgyát képező valamennyi hasonló pénzügyi instrumentumot érintenek.

5.2 Hitelkockázat

A hitelkockázat elsősorban azt mutatja meg, hogy mekkora a valószínűsége annak, hogy a kötelező nem, vagy nem az előírt időben és módon teljesít. Nem a nem teljesítés által okozott veszteség várható értéke jelenti a kockázatot, hanem annak bizonytalansága, azaz a nem várt veszteség, amelyet szemléletesebben a várható veszteség volatilitásaként

határozhatunk meg. Ennek a kockázatnak természetesen tükröződnie kell a hitel értékelésében is, valamint gondoskodni kell megfelelő kezeléséről (Horváth, 2001).

A fizetési kötelezettség teljesítéshez kötődő pénzáramot tekintve megkülönböztetjük a teljesítés előtti hitelkockázatot és a teljesítési hitelkockázatot.

A *teljesítés előtti kockázat*, ahogy arra a nevéből is következtethetünk a fizetési kötelezettség teljesítése előtt van jelen. Fontos sajátossága, hogy a teljesítés időpontjában egyoldalú pénzáramlás történik (feltéve, ha az adós törleszti a tartozását a hitelezőnek).

A *teljesítés kockázat* abban különbözik, hogy olyan ügyletekhez kapcsolódik melyek során adott időpontban kétoldalú pénzáramlást feltételezünk. Ilyen ügylet során az egyik fél nem teljesítése még akkor is megtörténhet, ha a másik fél már eleget tett a fizetési kötelezettségének. Ezt a fajta kockázatot például devizaügyletek során tapasztalhatjuk (pl.: amerikai bank egy európai banktól eurót vásárol).

5.3 Egyszerű kockázat

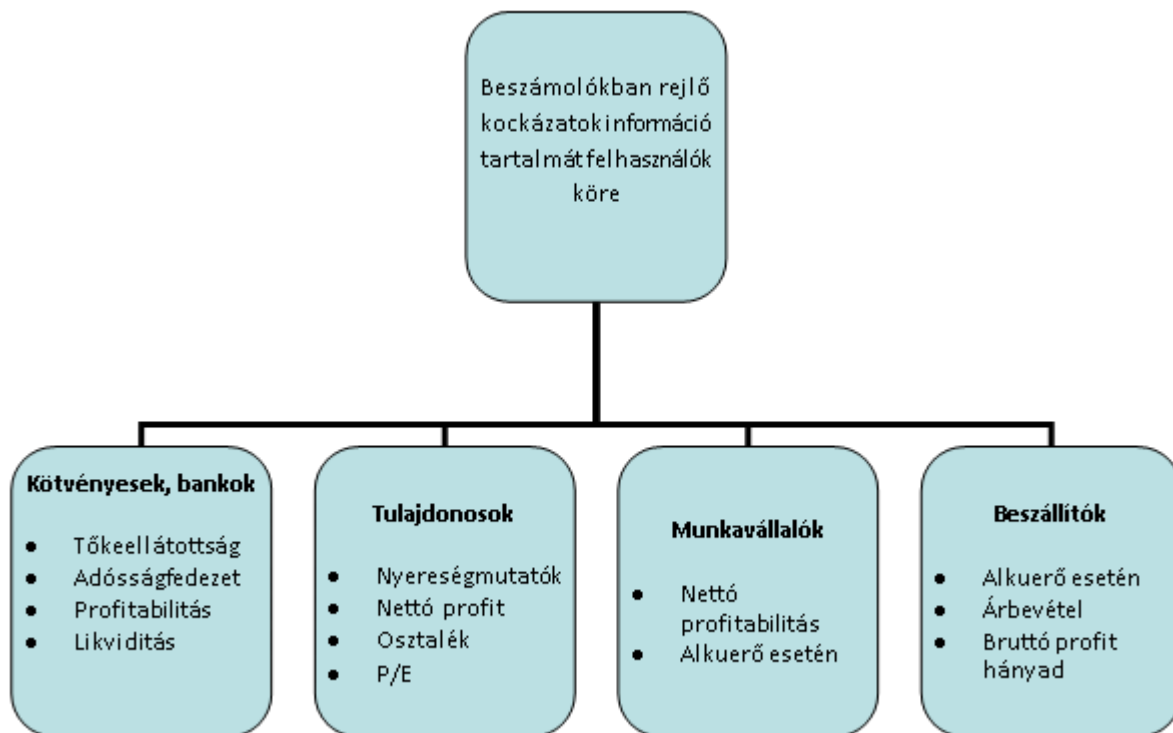
Ezek olyan kockázatok, melyek kárral, veszéllyel, veszteséggel járnak, és a legkedvezőbb esetben is azzal a kimenettel kell számolni, hogy minden változatlan állapotban marad, vagyis nem keletkezik kár. Ide tartoznak: természeti hatások, balesetek, gépek, járművek meghibásodása.

VI. Számviteli kockázatok

A számviteli beszámolók összeállítása során figyelembe kell venni a vállalatot meghatározó külső tényezőket is, mint például az árfolyamokat, a kamatokat. A piaci árfolyamok ingadozásából származó veszteségek előfordulhatóságára az árfolyamkockázat utal. A piacon szereplő összes termékre hatással van, és éppen ezért a legkifinomultabb eszköztárral, leginkább ennek a kockázatnak a kezelésére rendelkezünk. A kamatok ingadozásából származik maga a kamatkockázat (Jorion, 1999).

Amennyiben már a beszámolóknak valótlán értékek szerepelnek, úgy a közölt információk önmagukban is kockázatot hordoznak. Mivel az érintettek ezeket az információkat használják fel, ebből kifolyólag a kockázatok tovább növekednek, és tovagyűrűznek, és ezek alapján születnek meg a különböző döntések. Az 2. ábrán a „stakeholderek” kerülnek bemutatásra, ahol még figyelmet érdemelnek a versenytársak is, kompetitív költségelőny, költséghátrány és eladósodottság tekintetében. Mind a bankok, mind a befektetők ezeket az információkat használják, ebből képzik a mutatószámokat (mely a 2. ábrán látható) és bankok esetében ezek alapján állítják fel a pontozásos rendszert. Az így meghozott végső döntések sok esetben végzetes következményekkel járnak. A bankok kihelyezett hiteleit nem kapják vissza, a befektetők a befektetett összegüket egyáltalán nem vagy csak részben látják újra, és mindemellett még a hozamtól is elesnek.

2. ábra: A beszámolóban rejlő kockázatok információ tartalmának felhasználók köre

Forrás: saját szerkesztés

Lukács 2011 megállapította, hogy a jövőbeli adatokra, kétséges jóslatokra vonatkozó állítások bonyolult becsléseken, nehezen megjósolható eseményeken, egyéni megítélésen alapulnak. Ezek potenciális következményeként a valótlan tartalmú pénzügyi kimutatások alapján meghozott piaci döntések tovább mélyítik a bizalmatlanságot általában a számvitel iránt. Hozzátette azt is, hogy az utóbbi időkben emelkedtek a kockázatok a nagyobb fokú szubjektivitás és a becslési bizonytalanságok növekedése miatt.

A becsélésekből eredő kockázatot tekinthetjük a számviteli rendszerből eredő kockázatának, röviden számviteli kockázatnak. Itt tehát egyfajta információs kockázattal van dolgunk, ahol a kockázat abban áll, hogy a beszámoló nem képes megfelelően tükrözni a gazdálkodó egység tevékenységét, beleértve az üzleti kockázatot és az ebből eredő bizonytalanságot. Az információs kockázattal kapcsolatos nézeteket támasztja alá Skinner (1995) véleménye is, aki szerint a beszámoló minden lényeges eleme tulajdonképpen tartalmaz egy implicit valószínűségi tesztet a megjelenített összeg vonatkozásában, ez a teszt azonban vagyonelemenként eltérő.

VII. Az ellenőrzési rendszer hatáskörének meghatározása

Az alábbiakban bemutatom a kulcskockázatok egy lehetséges eljárásának kimutatását. A kockázatok azonosítása és elemzése mind mennyiségi (kvantitatív) mind minőségi (kvalitatív) kritériumok alapján történjen figyelembe véve a csalások kockázatával. A következő lépéseket határozhatjuk meg, a következő lépésekre tudunk építeni (Münzel – Jenny, 2005):

- **Szervezeti egységek kiválasztása.** A társaság megvizsgálja a kvalitatív és kvantitatív, belső tényezőket, hogy kiválassza azokat a vállalati részlegeket, amelyek jelentősen hozzájárulnak a számviteli beszámolók céljainak eléréséhez.

Ilyen kritériumok lehet például a tranzakciók volumene, a számviteli standardok komplexitása vagy a vállalati részlegek százalékos hozzájárulása a számviteli beszámolókhöz. Ebben az esetben külső tényezők további vizsgálatára is szükség van, mint például a szabályozási változásokra, valamint a politikai, gazdasági és versenyfeltételekre.

- **A számviteli kimutatások pozíciói.** A számviteli beszámolók kulcsfontosságú tételeinek azonosításához kvantitatív mértékegységet alkalmaznak, amelynek célja, hogy mérje a számviteli beszámolók céljainak lehetséges hatásait. Ehhez feltételezhető, hogy ha egy mérlegtétel, amely kategóriájában (vagyon, jövedelem, stb.) több mint 5%-os értéket tesz ki, akkor közepes kockázatnak van kitéve. Amennyiben meghaladja a 10%-os határt, magas/nagy kockázatot feltételezhetünk. A megfelelő kockázati pozíciók kerülnek kiválasztásra.
- **A kulcsfolyamatok kiválasztása.** Miután az előző két lépést megtettük egy következő lépésben azok az üzleti folyamatok kerülnek beazonosításra, amelyek hatással vannak a vállalati részlegekre és a számviteli beszámolók tételeire. Mindemellett IT-folyamatok is kimutathatók legyenek, amelyek támogatják a tranzakciók feldolgozását vagy más módon befolyásolják a számviteli beszámolók célkitűzéseit. A vállalatnak továbbá az összes folyamatot meg kell határoznia, amelyek szándékos csalás lehetőségével sújtott kockázattal rendelkeznek.

VIII. Kockázatkezelési mátrixok

A kockázatkezelési mátrixoknak a vállalat esetében kettős céljuk van. Először is a felelős személyek számára lehetővé válik egy átfogó képet szereznii a belső ellenőrzésről. Mindemellett adjon tájékoztatást az al-folyamatokról, folyamat- és üzleti célokról, a bennük rejlő kockázatokról, valamint az irányítási és ellenőrzési intézkedésekről. Ideális esetben a fennmaradó kockázatot is értékeli, valamint azonosítja a lehetséges fejlesztési/javítási lehetőségeket. Másodszor a kockázatkezelési mátrix fontos eszköze a belső ellenőrzési rendszer dokumentációjának és egy segédeszköze a könyvvizsgálóval szemben. A kockázatkezelési mátrix, mint a vállalati szintű ellenőrzések, a folyamat szintű ellenőrzések és az általános IT ellenőrzések kockázati leltárjának átfogó dokumentum feltételei alapján jön létre. Vállalati szinten az ellenőrzési kérdések lehetnek például, hogy az aktuális törvények, a szervezeti ábrák, a munkaköri leírások vagy a magatartási kódexek jelen vannak-e. Folyamatszinteken az ellenőrzés kiterjed az összes áru vásárlásának teljes és pontos terhelésének biztosítására, valamennyi ügylet megfelelő rögzítésére vagy az összes tranzakció ÁFA-jának törvényes rendezésére. Az általános IT ellenőrzések az alkalmazott szoftverek vagy szoftverváltozások teljes dokumentáció létezésének kérdésével foglalkozik, illetve annak biztosításával, hogy a bizalmas adatokhoz és programokhoz illetéktelenek ne férjenek hozzá. A kockázatkezelési mátrix a kockázatokat és a megfelelő ellenőrzéseket táblázatos formában tünteti fel és megmutatja, hogy az egyes ellenőrzések mely kulcskockázatokat fedik le a korábban azonosított folyamatokban. A vállalat összetettségétől függően kell eldönteni az egyes kockázatok mennyiségét és összefüggését az átfogó kockázatkezelési mátrix megtervezésénél. Például megfontolandó, hogy mely kulcsfontosságú attribútumot szükséges a mátrixba felvenni. Az egyértelműség érdekében a kockázatkezelési mátrix meglehetősen egyszerű legyen és csak a legfontosabb szempontokat tartsa szem előtt. A 2. táblázat mutat be legegyszerűbb formában egy

kockázatkezelési mátrixot. Ez a mátrix gerincként szolgáljon vállalatok esetében, melynek megfelelő verzióját saját ízlésüknek megfelelően alakítják ki.

9. Táblázat: Kockázat-ellenőrzés-mátrix alapváza

Folyamat		Kulcskockázat		Ellenőrzési intézkedések	
Ssz.	Leírás	Ssz.	Leírás	Ssz.	Leírás
1	...	1	...	1	...
2	...	2	...	2	...

Forrás: Hunziker et al, 2008.

A mátrix tetszőlegesen további oszlopokkal egészíthető ki, mint például a költség-haszon elemzés ellenőrzésének értékelésével, az ellenőrzések esetleges hiányosságaival és lehetséges fejlesztéseivel, az ellenőrzések tipizálásával, mint például az automatizáltság fokával és besorolásával valamint megelőző ellenőrzéssel vagy ellenőrzési felelősséggel (személyekkel, központokkal).

A következő 3. táblázat néhány példát mutat arra a pénzügy területén, hogy a kockázati tényezőket, ellenőrzéseket és eredményességüket hogyan lehet dokumentálni. Ezek a példák csak szemléltető jellegűek, és így nem tekinthetők teljesnek. Ezt a bemutatást minden egyes vállalatnak a saját különleges körülményeinek megfelelően kell kiigazítani.

3. táblázat: Kockázat-ellenőrzés-mátrix pénzügyi folyamat esetén

Folyamat	Pénzügy	Mégjegyzés:			Értékelés/ Következtetés (ok/nem, Mégjegyzés)		
		Az alábbi táblázat néhány példát mutat arra, hogy a kockázati tényezőket, ellenőrzéseket és eredményességeket hogyan lehet dokumentálni. Ezek a példák csak szemléltető jellegűek, és így nem tekinthetők teljesnek. Ezt a bemutatást minden egyes vállalatnak a saját különleges körülményeinek megfelelően kell igazítani.					
Folyamat célok	A pénzügyi részleg számláit a könyvvezetésben korrektil és állandóan nyilvántartják.	Folyamatokért felelős: Helyettes: Dátum:	Főkönyvi számlák, amelyeket érinthetünk: Pénztár, bank, saját tőke, stb.				
Részfolyamatok/ Részfolyamat célok	Kockázatelemzés	Irányítási és ellenőrzési intézkedések					
	Kockázati tényezők/Kockázati jellemzők	Minősítés	Intézkedések/ Mégjegyzések	Felelős(ök)	Típus (kézi/ automatikus; preventív/ detektív)		
A számviteli beszámolókat bemutató: készpénz							
A készpénzgyenleg korrektil és teljes körű.	1	A készpénzállomány rossz vagy hiányos.	közepes	<ul style="list-style-type: none"> A készpénz fizikailag biztosított (a hozzáférés világos szabályozása) A pénzállományt rendszeresen fizikailag ellenőriz egy semleges személy (időszakonként pénztárjelentés) és összhangban van a számviteli osztállyal. 	Pénztáros, Könyvelő	m, p/d	Nem: Az a munkatárs, aki a pénztárat vezeti, egyidejűleg ennek ellenőrzésével és könyvelésével is foglalkozik.
	2	Az előleget nem vagy rosszul könyvelték.	közepes	A készpénzbevételeket-és kiadásokat rendszeresen szerepeltetik a pénztári protokollban és összhangban van a számvittel.	Pénztáros	k, p/d	ok
	3	Nagy összegű készpénz engedély nélküli felhasználása.	alacsony	<ul style="list-style-type: none"> A pénzmozgás könyvelésére csak a tranzakcióért felelős személy jóváhagyásával kerülhet sor. Az előleg összegét a cég kompetencia- és aláírási szabályai korlátozzák. A vállalati tranzakciókat készpénzzel is ki lehet egyenlíteni. 	Pénztáros	k, p	ok
	4	A készpénzbevételeket nem vagy rosszul rögzítették.	közepes	<ul style="list-style-type: none"> A pénzállományt rendszeresen fizikailag ellenőrzik (időszakonként pénztárjelentés) és összhangban van a számvittel. A készpénzbevételeket-és kiadásokat rendszeresen szerepeltetik a pénztári protokollban. 	Pénztáros	k, p/d	ok

Folyamat	Pénzügy	Megjegyzés: Az alábbi táblázat néhány példát mutat arra, hogy a kockázati tényezőket, ellenőrzéseket és eredményességeket hogyan lehet dokumentálni. Ezek a példák csak szemléltető jellegűek, és így nem tekinthetők teljesnek. Ezt a bemutatást minden egyes vállalatnak a saját különleges körülményeinek megfelelően kell kiigazítani.		
Folyamat célok	A pénzügyi részleg számláit a könyvvezetésben korrektil és állandóan nyilvántartják.	Folyamatokért felelős: Helyettes: Dátum:		
		Főkönyvi számlák, amelyeket érinthetünk: Pénztár, bank, saját tőke stb.		
	Kockázatelemzés	Irányítási és ellenőrzési intézkedések		
Részfolyamatok/ Részfolyamat célok	Kockázati tényezők/Kockázati jellemzők	Minősítés	Intézkedések/ Megjegyzések	Értékelés/ Következtetés (ok/nem, Megjegyzés)
	Külföldi pénznemű tranzakciókat rossz pénznemben értékelik.	alacsony	Az átváltási árfolyamokat a számviteli politikának megfelelően könyvelik.	ok
	A pénztári gazdálkodás és a számvitel nem válik el egymástól.	alacsony	Megfelelően szétválasztják az egyes feladatokat.	ok
A számviteli beszámolóok bemutatása: elszámolási betétszámla				
Az elszámolási betétszámlánk helyes és teljes körű.	7 Az elszámolási betétszámla hibás vagy hiányzik; a tranzakciókat hibásan könyvelték.	közepes	A banki kimutatásokat időszakonként egyeztetni kell a pénzügyi elszámolással. Az eltéréseket azonnal meg kell magyarázni és korrigálni kell.	Könyvelő k, d ok
	8 Jogosulatlan tranzakciók végrehajtása	közepes	<ul style="list-style-type: none"> A tranzakciókhoz írásbeli jóváhagyás szükséges (alírási jogszabály alapján) Emellett a vállalatnál meg kell határozni a felelősöket és hatásköröket a pénzforgalmi elszámolás tekintetében. A banki mutációs jogok két emberre van korlátozva. Az alírási rendszereket időszakról időszakra a pénzügyi vezető felülvizsgálja. 	Feleltes, pénzügyi vezető k/a, p/d ok
	9 A devizáértékelések hibásak.	közepes	A devizaszámilákat rendszeresen felülvizsgálják és szükség esetén átértékelik.	Pénzügyi vezető ok
	10 Téves kifizetéseket kezdeményeztek.	közepes	<ul style="list-style-type: none"> A kifizetéseket két ember indíthatja el. Bizonyítékként a fizetési napló szolgál. A kifizetések elindításának lehetősége néhány emberre korlátozódik. 	Kontrollér, könyvelő k/a, p A négyesmőköt szabály a kifizetések kezdeményezésénél hiányzik

Folyamat	Pénzügy	Meggjegyzés: Az alábbi táblázat néhány példát mutat arra, hogy a kockázati tényezőket, ellenőrzéseket és eredményességüket hogyan lehet dokumentálni. Ezek a példák csak szemléltető jellegűek, és így nem tekinthetők teljesnek. Ezt a bemutatást minden egyes vállalatnak a saját különleges körülményeinek megfelelően kell kidagazítania.		
Folyamat célok	A pénzügyi részleg számláit a könyvvezetésben korrektil és állandóan nyilvántartják.	Folyamatokért felelős: Helyettes: Dátum:	Főkönyvi számlák, amelyeket érinthetünk: Pénztár, bank, saját tőke, stb.	
Részfolyamatok/ Részfolyamat célok	Kockázatelemzés	Minősítés	Intézkedések/ Meggjegyzések	Értékelés/ Következtetés (ok/nem, Meggjegyzés)
	Kockázati tényezők/Kockázati jellemzők		Irányítási és ellenőrzési intézkedések	Tipus (kézi/ automatikus; prevenatív/ detektív)
	11 Nincsenek a feladatok elkülönítve a mester adatfeldolgozók (bank mesterek) és kifizetések között.	alacsony	Megfelelően szétválasztják az egyes feladatokat.	k, p ok
A számviteli beszámolók bemutatása: saját tőke				
A saját tőke helyesen meghatározott és nyilvános.	12 A nyereséget nem vagy hibásan könyvelik.	közepes	<ul style="list-style-type: none"> A vállalat saját tőkéjének könyvelését a pénzügyi vezetőnek jóvá kell hagynia. Az előző évi mérleg szerinti eredményt össze kell egyeztetni az utolsó évi számviteli kimutatásokkal. 	Vezető, pénzügyi vezető k, p ok
	13 A saját tőke részzeit nem, nem teljesen vagy nem helyesen könyvelik (pl. tőkeemelés vagy tőke kivonás)	közepes	<ul style="list-style-type: none"> A vállalat saját tőkéjének könyvelését a pénzügyi vezetőnek jóvá kell hagynia. Az előző évi mérleg szerinti eredményt össze kell egyeztetni az utolsó évi számviteli kimutatásokkal. 	Vezető, pénzügyi vezető k, p/d ok
	14 A számviteli standardokat nem vagy rosszul alkalmazzák.	közepes	<ul style="list-style-type: none"> Ellenőrzést végeznek a cégnél ezen terület illetékes alkalmazottjával. Az alkalmazottak képzést kapnak annak érdekében, hogy rendelkezzenek a szükséges szakértelemmel és azokat megőrizzeik. 	Vezető. k, p/d ok

Folyamat	Pénzügy	Megjegyzés: Az alábbi táblázat néhány példát mutat arra, hogy a kockázati tényezőket, ellenőrzéseket és eredményességeket hogyan lehet dokumentálni. Ezek a példák csak szemléltető jellegűek, és így nem tekinthetők teljesnek. Ezt a bemutatást minden egyes vállalatnak a saját különleges körülményeinek megfelelően kell kidagasztania.		
Folyamat célok	A pénzügyi részleg számláit a könyvvizsgálóknak korrektil és állandóan nyilvántartják	Folyamatokért felelős: Helyettes: Dátum:	Főkönyvi számlák, amelyeket érinthetünk: Pénztár, bank, saját tőke, stb.	
Részfolyamatok/ Részfolyamat célok	Kockázatelemzés	Irányítási és ellenőrzési intézkedések		
	Kockázati tényezők/Kockázati jellemzők	Minősítés	Intézkedések/ Megjegyzések	Felelős(ök)
				Tipus (kézi/ automatikus; prevenatív/ detektív)
				Értékelés/ Következtetés (ok/nem, Megjegyzés)
Számviteli beszámolóok bemutatása: Jelenlegi adók (beleértve az ÁFA-t)				
Az adók közzététele helyes és teljes körű	15 téves kifizetéseket kezdeményeztek.	közepes	<ul style="list-style-type: none"> Az adókövetés státuszát évente felülvizsgálják. A jelenlegi adók kiszámítása egy előre meghatározott táblázatból történik és a pénzügyi igazgató ellenőrzi Az alkalmazottak képzését kapnak annak érdekében, hogy rendelkezzenek a szükséges szakértelmmel és azokat megőrizzék. 	Pénzügyi vezető, adószakértő
	16 Speciális adó megállapodásokat nem vesznek figyelembe a kalkulációban.	közepes	A változásokat közölni kell az érintett személyekkel és azonnal hozzáférhetővé kell tenni számukra.	Pénzügyi vezető, adószakértő
	17 A megállapodások külföldi leányvállalatokkal nincsenek összhangban a piaccal (transzferár)	közepes	Ezt egy rendszeres termelés követi minden csoporton belüli tranzakció esetén; piacconform módon tesztelik ezeket.	Pénzügyi vezető, adószakértő
	18 Az ÁFA fizetést nem, nem teljesen vagy nem helyesen határozzák meg.	közepes	Az ÁFA meghatározást az erre jogosult személy határozza meg és ellenőrzi.	Pénzügyi vezető, adószakértő

Folyamat		Pénzügy		Meggjegyzés: Az alábbi táblázat néhány példát mutat arra, hogy a kockázati tényezőket, ellenőrzéseket és eredményességeket hogyan lehet dokumentálni. Ezek a példák csak szemléltető jellegűek, és így nem tekinthetők teljesnek. Ezt a bemutatást minden egyes vállalatnak a saját különleges körülményeinek megfelelően kell kiigazítani.			
Folyamat célok		A pénzügyi részleg számláit a könyvvezetésben korrektil és állandóan nyilvántartják.					
		Folyamatokért felelős: Helyettes: Dátum:					
		Főkönyvi számlák, amelyeket érinthetünk: Pénztár, bank, saját tőke, stb.					
		Irányítási és ellenőrzési intézkedések					
Részfolyamatok/ Részfolyamat célok	Kockázatelemzés		Intézkedések/ Meggjegyzések	Felelős(ök)	Értékelés/ Következtetés (ok/nem, Meggjegyzés)		
	Kockázati tényezők/Kockázati jellemzők					Tipus (kézi/ automatikus; preventív/ detektív)	
		Minősítés					
Számviteli beszámoló barmutatósa (havi-, negyedéves- vagy éves beszámoló). Általánosságban							
A beszámoló helyes és teljes körű	19	Az eszközök szükséges értékelési korrekcióit nem vagy rosszul határozzák meg.	közepes	A módosításokat egy bizonyos időpontig meg kell tenni és a pénzügyi igazgatóknak jóvá kell hagynia a könyvelés számára.	Pénzügyi vezető	k, p	A vállalat beszámolóinak hozzáférhetősége nem biztosított minden számviteli munkatárs számára.
	20	A kockázatok feltérképezése a számviteli beszámolóban rossz összeget eredményeznek.	közepes	A szükséges kockázatok feltérképezését (folyamatkockázat, környezeti kockázat) a középvezetőnek kell összehangolnia	Középvezető, pénzügyi vezető	k, p	ok
	21	A korlátozásokat nem vagy rossz összegben határozzák meg.	közepes	• A korlátozásokat a folyamatfelelősnek kell összehangolnia. • A hitel- és kamatkorlátozásokat a szerződések alapján határozzák meg.	Középvezető, pénzügyi vezető	k, p	ok
	22	A főkönyv, és az analitika más eredményt mutat.	alacsony	A főkönyvet rendszeresen egyeztetették az analitikával.	Számvitel	k, p	ok

Folyamat	Pénzügy	Meggjegyzés: Az alábbi táblázat néhány példát mutat arra, hogy a kockázati tényezőket, ellenőrzéseket és eredményességeket hogyan lehet dokumentálni. Ezek a példák csak szemléltető jellegűek, és így nem tekinthetők teljesnek. Ezt a bemutatást minden egyes vállalatnak a saját különleges körülményeinek megfelelően kell kiigazítani.				
Folyamat célok	A pénzügyi részleg számláit a könyvvizetésben korrektil és állandóan nyilvántartják.	Folyamatokért felelős: Helyettes: Dátum:	Főkönyvi számlák, amelyeket érinthetünk: Pénztár, bank, saját tőke stb.	Irányítási és ellenőrzési intézkedések	Értékelés/ Következtetés (ok/nem, Meggjegyzés)	
Részfolyamatok/ Részfolyamat célok	Kockázati tényezők/Kockázati jellemzők	Minősítés	Intézkedések/ Meggjegyzések	Felelős(ök)	Tipus (kézi/ automatikus; prevenatív/ detektív)	
23	Az éves beszámoló nem egyezik a főkönyvi számlákkal. A számviteli kimutatók hiányosak. Az éves beszámoló, a közzétett jelentés nem egyezik meg a tényleges számviteli beszámolóval.	alacsony	<ul style="list-style-type: none"> A főkönyvi számlákat összegeztetik a tényleges számviteli kimutatókkal. A beszámolósi rendszer automatikus ellenőrzésként funkcionál, amely biztosítja az adatok teljességét (pl. kettős könyvviteli érvényesítése, aktíva és passzívra egyezőség). A számviteli beszámoló megegyezik az éves jelentéssel. 	Pénzügyi vezető	k/a, d	ok
24	A kiegészítő információk tévesek vagy hiányosak.	közepes	A számviteli kimutatók adatait ellenőrző lista segítségével ellenőrzik.	Pénzügyi vezető	k, d	ok
25	A számviteli standardokat nem vagy rosszul alkalmazzák.	közepes	Ellenőrzést végeznek a cégnél ezen terület illetékes alkalmazottjával. Az alkalmazottak képzést kapnak annak érdekében, hogy rendelkezzenek a szükséges szakértelemmel és azokat megőrizték.	Pénzügyi vezető	k, p/d	ok
26	A beszámoló adatai illetéktelen személy miatt módosul.	alacsony	A beszámoló adatait csak a rendszeren keresztül tudják meghatározni. A beszámoló adataihoz való hozzáférés csak néhány személy számára engedélyezett.	Pénzügyi vezető	k/a, p	ok
Számviteli beszámoló barmutatása: Konszolidáció						
A konszolidáció helyes és teljes körű	A leányvállalattól átvett adatak hiányosak vagy rosszak.	alacsony	<ul style="list-style-type: none"> A leányvállalat átadott adataillományát az átadást és a rendszerbe történő beültetést követően össze kell hangolni. Az adatátvitelt rendszeresen ellenőrzni egy független személy. 	Számvitel	k, d	ok
28	Nem minden konszolidációegységet veszik figyelembe.	közepes	A konszolidáció pontosságát és az adatok teljességét rendszeres időközönként ellenőrzik.	Számvitel, pénzügyi vezető	k, d	ok

Folyamat		Pénzügy		Mégjegyzés:	
Folyamat célok		A pénzügyi részleg számláit a könyvvizetésben korrektil és állandóan nyilvántartják.		Az alábbi táblázat néhány példát mutat arra, hogy a kockázati tényezőket, ellenőrzéseket és eredményességeket hogyan lehet dokumentálni. Ezek a példák csak szemléltető jellegűek, és így nem tekinthetők teljesnek. Ezt a bemutatást minden egyes vállalatnak a saját különleges körülményeinek megfelelően kell kiigazítani.	
		<p>Folyamatokért felelős:</p> <p>Helyettes:</p> <p>Dátum:</p> <p>Főkönyvi számlák, amelyeket érinthetünk:</p> <p>Pénztár, bank, saját tőke, s.f.b.</p>			
		Kockázatelemzés		Irányítási és ellenőrzési intézkedések	
Részfolyamatok/ Részfolyamat célok		Kockázati tényezők/Kockázati jellemzők	Minősítés	Intézkedések/ Mégjegyzések	Értékelés/ Következtetés (ok/nem, Mégjegyzés)
29		A konszolidációs könyvelések hiányosak vagy tévesek (pl. a köztes eredmények elminimálása hiányos)	közepes	<ul style="list-style-type: none"> Az egyenlegek összeegyeztetése rendszeresen megtörténik csoport szinten. Speciális tranzakciókat egyenként kell jóváhagyni. 	Számvitel k, d ok
30		A konszolidálásba bevont mérlegadatok hibásak.	közepes	Konszolidációs adatokat csak akkor lehet küldeni, ha a leányvállalat mindenkor gazdasági vezérigazgatója jóváhagyta a rendszerben.	Számvitel k/a, p ok
31		Az automatizált tesztelést (validációs szabályt) csoport szinten kézi könyveléssel ki lehet iktatni.	alacsony	<ul style="list-style-type: none"> A konszolidációs adatokhoz két ember fér hozzá. A korrekciós könyveléseket hozzá kell rendelni a meghatározott egyéni cég beszámolóhoz. 	Pénzügyi vezető k, p ok
Kijelentem, hogy ...		☐ ☐ ☐			
		a folyamatcélok teljesültek. nincs lényegi félrevezetés. minden adat helyes és teljes körű.			
Dátum: Aláírás:					
Forrás: saját szerkesztés					

IX. Összefoglalás

Összességében elmondható, hogy szükséges a számviteli beszámolót befolyásoló kockázatok feltárása, a feltárt kockázatok elemzése és kezelése, valamint egy megfelelő kockázatkezelési módszer kidolgozása. Egy olyan kockázatkezelési modell lenne bármely vállalat számára előnyös, mely képes csökkenteni a számviteli információs rendszerben szereplő kockázatokat. Ennek következtében lehetőség nyílik arra, hogy a beszámolóban szereplő adatok megbízhatóbbak és a valóságnak megfelelnek, amelyből a befektetők, bankok, tulajdonosok egy biztosabb, a döntéseket alátámasztó következtetéseket képesek levonni. A számviteli beszámolók hamis bemutatása esetén fennálló kockázatok megkövetelik összvállalati szinten ezen kockázatok kulcsfontosságú ellenőrzését.

Irodalomjegyzék:

- Asztalos László (1995): Biztosítási kézikönyv. BOI, Budapest.
- Banks, E. (2004): Alternative risk transfer – Integrated risk management through insurance, reinsurance, and the capital markets. Chichester, Nagy-Britannia: Wiley. 239 p.
- Budai Eleonóra (2006): Számviteli adatokra ható tényezők elemzése a változások összefoglalása. Controllingtrendek, Raabe kiadó.
- COSO (2006): COSO: Internal Control over Financial Reporting – Guidance for Smaller Public Companies /Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission.
- Crouhy et al. (2006): The Essentials of Risk Management. New York: The MacGraw Hill Companies.
- Culp, Ch. L. (2001): The Risk Management Process: Business Strategy and Tactics. Wiley&Sons, New York
- Farkas Szilveszter (2003): Az integrált vállalati kockázatkezelés és a tőkefinanszírozás kapcsolata. Doktori értekezés. Pécs
- Flemming, R. – Jenal, J. (2004): Internal Control. Ganzheilige Interne Steuerung und Kontrolle. In: Der Schweizer Treuhändler 12 (2004), 1045 – 1050. o.
- Francois Ewald (2002): Mit kockáztatunk?, Lettre 46. szám, 2002. ősz
- Harrington, S. E. – Niehaus, G. R. (1999): Risk Management and Insurance. Irwin – McGraw Hill.
- Horváth Edit (2001): A hitelkockázat és a feltételes követelés modellje. Közgazdasági Szemle, XLVIII. évf., 2001. május (430-441. o.)
- Hunziker, S. – Baumeler, A. – Rautenstrauch, T. (2008): Identifikation und Dokumentation von Kontrollen im Rahmen eines Internen Kontrollsystems. IFZ Working Paper Series.
- Illés B.Cs. – Megyeri, G. (2005): Biztosítási ismeretek. (Kézirat) Gödöllő, Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar. 200 p.
- Kane, E. (2004): Continuing Dangers of Disinformation in Corporate Accounting Reports. Review of Financial Economics, 13 (1/2), 149-164.
- Lakatos László (2009): A számvitel szabályozása, és a pénzügyi kimutatások hasznosságának megítélése. Budapest. Disszertáció.
- Lukács J. (2011): A könyvvizsgáló szakma felelőssége és feladatai a pénzügyi kimutatásokkal szemben megrendült bizalom helyreállításában. *IV. Számvitel Konferencia*. Pécs, 2011. október 25., konferenciaelőadás.
- Lukács J. (é.n.): Kreatív számvitel, vétlen hiba, szándékos csalás. Előadás.

- Münzel, C. – Jenny, H. (2005): Risikomanagement für kleinere und mittlere Unternehmen. Wegleitung zur Einführung und zum Unterhalt eines Risikomanagement-Systems. Zürich: Schulthess.
- Pálincás Péter (2011): Kockázatkezelési eljárások alkalmazása az Európai Unió mezőgazdaságában. Doktori (PhD) értekezés. Gödöllő
- Pfaff, D. – Ruud, F. (2007): Schweizer Leitfaden zum Internen Kontrollsystem (IKS). Orell Füssli, 2007
- Philippe Jorion (1999): Value at Risk. The new Benchmark for Controlling Derivatives Risk. Copyright Hungarian translation Panem Könyvkiadó Kft.
- Skinner, R. (1995): Judgement in Jeopardy. *CA Magazine*, 128. évfolyam, 9. szám; pp. 14-21.
- Unerman, J., & O'Dwyer, B. (2004): Enron, WorldCom, Andersen et al.: a challenge to modernity. *Critical Perspectives on Accounting*, 15, 971-993.
- Williams, C. A., Jr. – Smith, M. L. – Young, P. C. (1995): Risk management and insurance. McGraw-Hill. 680 p.

Denich Ervin, doktorandusz hallgató
Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Gazdálkodástani Doktori Iskola
7622, Pécs Rákóczi út. 80.
deniche@ktk.pte.hu

A kapcsolat, avagy Leadership és Szervezeti kultúra

Gál Márk

Intézmény: Budapesti Corvinus Egyetem, Politikatudományi Doktori Iskola,
Közigazgatás-tudományi alprogram

Munkahely: Babes-Bolyai Tudományegyetem, Politika-, Közigazgatás- és
Kommunikációtudományi Kar, Közigazgatás tanszék, Szatmárnémeti
egyetemi kirendeltség

Absztrakt

A szakirodalom tanulmányozása során gyakran találkozhatunk olyan állításokkal, melyek a leadership és a szervezeti kultúra kapcsolatára utalnak, viszont viszonylag kevés azon publikációk száma melyeknek célja megragadni és jellemezni e kapcsolat természetét, a kapcsolból származó eredményeket (hatást) valamint a létező szabályosságokat.

Ahhoz, hogy elemezni tudjuk e kapcsolat jellemvonásait, először szükséges szétválasztani a két fogalmat és külön vizsgálni a legelterjedtebb és a kapcsolatra leginkább utaló elméleteket.

Hogy mi jellemző a két fogalom/jelenség közti kapcsolatra, hogy az mennyire szoros vagy sem, illetve milyen kézzelfogható jellemvonásokat sorakoztathatunk fel, azt két szempont mentén kívánom vizsgálni:

- a) A leadership hatása a szervezeti kultúrára: a szervezeti kultúra megtervezése (design), fenntartása/operációja és változtatása. E rész kitér arra, hogy tulajdonképpen mit tesz azért a leader, hogy létrehozza a kultúrát egy szervezeten belül, hogyan tartja, fenn a kialakított kultúrát illetve mit tesz a létező kultúra megváltoztatásáért.
- b) A szervezeti kultúra hatása („befolyása”) a leadership-re: a társadalmi-kulturális normák és szabályozások hatása az elfogadott és elutasított leadership magatartásokra. Ehhez szükséges vizsgálni a kultúra egyértelműen meghatározott szabályait és normáit melyek tartalmazhatják az elfogadott és elutasított vezetői viselkedéseket (stílusokat).

Kétségtelenül napjainkban is vita tárgyának számít – amikor e kapcsolat elemzéséről van szó – a két jelenség közti ok-okozati összefüggés. A dilemma mely szerint a kultúra a vezetés által kerül meghatározásra és/vagy a leadership meghatározása a kultúra alapján történik egy „örökzöld” kérdése az idetartozó szakirodalomnak. Jelen tanulmány – ha a vita teljes megszüntetését nem is – szeretne hozzájárulni a meglévő álláspontokhoz és fényt deríteni lehetséges válaszokra melyek elősegíthetik e vita megoldását.

Kulcsszavak: *leadership, szervezeti kultúra, kapcsolat, jellemvonások, vezetési stílus*

I. Bevezető

A leadership és a szervezeti kultúra irodalmában nagyon gyakran találkozhatunk azzal a megállapítással, hogy a leadership és a szervezeti kultúra összefügg, „ugyanannak az éremnek a két oldala” (Schein, 2004, p. 10). Szintén gyakori a vezetőknek a szervezeti kultúra kialakítására gyakorolt hatását bemutató diskurzus a szakirodalomban. Az egyes szerzők időnként igen jó modelleken és esettanulmányokon keresztül mutatják be a szervezeti kultúra kialakulását, a vezetők hiedelemrendszerének ebben a kialakulásban játszott szerepét. A szakirodalomból hiányzik azonban az átfogó, kvantitatív módszereken alapuló bizonyítása annak, hogy a leadership és a szervezeti kultúra összefügg; annak igazolása, hogy a vezetési stílus ismeretében előrejelzést tehetünk arra vonatkozóan, hogy milyen lesz a szervezeti kultúra az adott szervezetben, vagy, hogy adott szervezeti kultúra ismeretében, melyek azok a vezetési stílusok, amelyek elfogadottak vagy elutasítottak abban a szervezeti kultúrában. Jelen tanulmány mindezt egy közigazgatási kontextusban kívánja elhelyezni, emiatt a két fogalom kapcsolatának, valamint a kapcsolat jellemvonásainak feltárása mellett, szükségszerű mindezt a közintézményi menedzsment reformok kontextusában is elhelyezni, ugyanis a különböző reformtípusok, modellek eltérő leadership stílusok alkalmazását követelik meg amely/amelyek különböző formában hatnak ki a szervezet/szervezetek kultúrájára.

Bár némi túlzással, de elmondható a szakirodalomról, hogy úgy a leadership, mint a szervezeti kultúrával foglalkozó anyagok hatalmas mennyiségben jelentek meg, ennek ellenére még mindig nem teljes mértékben tisztázott e két terület kapcsolódási módja, kapcsolatának jellemzői.

Emiatt jelen tanulmány kettős céllal rendelkezik:

- feltárni a leadership és szervezeti kultúra azon jellemvonásait melyek a kettő közti kapcsolatra utalnak;
- a gyakorlatban jelentkező leadership stílusokat elhelyezni egy közintézményi menedzsment reform kontextusban;¹

A tanulmány első részében áttekintem a szakirodalom fontosabb „mérőköveit”, ezt követően ismertetem főbb kutatási hipotéziseimet és az ehhez kapcsolódó módszertant. A dolgozat utolsó részét a várható eredmények ismertetése képezi.

II. Anyag és módszer

2.1. Elméleti megalapozás: Leadership

Alapvető és gyakran ismétlődő kérdés: „Mi a leadership?” Jelen kérdést vizsgálva számos kutató, valamint egyetemi tanárok a mai napig nem tudnak közös nevezőre jutni, történik mindez, azért mert adva van egy olyan fogalom, amelynek nincs elfogadott, (egyértelmű) magyar megfelelője. Bakacsi (2004) „személyes vezetés” fogalommal látta el; de találhatunk még különböző szótárak szerint ilyen értelmezéseket, is mint például: vezetés, vezetéselmélet, vezérlés, közvetlen vezetés, stb. Viszont ez nem csak az egyedüli oka, hisz az angol szakirodalomban sincs egyértelmű egyetértés a fogalom definiálása kapcsán.

A leadership, mint téma és fogalom, egyes szerzők szerint már az ókorban is megjelent (Bass, 1990), azonban társadalomtudományi kutatása az 1930-as években kezdődött el. Ha végigtekintünk a téma kutatásának évein, rengeteg elméletet, meghatározást és kutatást találhatunk, amelyek nagymértékben különböznek aszerint, hogy

¹ A tanulmány témaköre a disszertációm témáját képezi, viszont jelen tanulmány a terjedelmi korlátok és a téma leszűkítése miatt, kizárólag az első célkitűzés kifejtésére fókuszál.

hogyan definiálják a leadershipet, hogyan ragadják meg a leadership folyamatát, hogyan próbálják mérni azt. A kutatások szerteágazóak, a közöttük való eligazítást kísérlük meg segíteni az időről időre megjelenő, a kutatási terület történetét és éppen aktuális állapotát bemutató és elemző összefoglalók. Mindezek nagyrészt annak köszönhetőek, hogy a leadership rendkívül sokrétű fogalom, egyes kutatók véleménye szerint „szinte annyi definícióval találkozhatunk, mint ahányan megkísérelték meghatározni a fogalmat” (Stogdill, 1974; In: Yukl, 1989 p.2). A külföldi irodalomban fellelhető definíciós és fogalmi vita mellé a magyar nyelvben fordításbeli és sajátos terminológiai nehézségek miatt társul többféle értelmezés. Hipotéziseim egy bizonyos része (lásd: hipotézisek felsorolása) pontosan ezen elméleti alapból indulnak ki, ugyanis ezek által közelebb kerülhetünk a leadership fogalom konkrétabb meghatározásához.

A szakirodalmon belül jelenleg is (volt is és több mint valószínű, hogy lesz is) vita folyik arról, hogy milyen különbségekkel és átfedésekkel rendelkezik a menedzsment és a leadership. A személyes vezetés és menedzsment kifejezések összekeverése, valamint úgy használni őket mintha szinonimák lennének, hosszú és jeles történelemmel bír a leadership tanulmányokon belül. Ez a gyakorlat áthatja a leadership meghatározó (mainstream) irodalmát is. Ha visszatekintünk az '30-as évekig – amikor is a leadershipet kutatók, a fogalom meghatározásával foglalkoztak – akkor azt tapasztaljuk, hogy az ipari paradigma értékeit átvették a saját értelmezésük szerint és egyenlővé tették a leadershipet a jó menedzsmenttel. Sőt számos tudós, kutató még tovább vitte a gondolatot, egyenlővé téve a menedzsmentet a leadership-el (Rost, 1991).

Jó néhány tudósna viszont komoly konceptuális problémái voltak azzal, hogy rokon értelmű szavakként használják a leadership és menedzsmentet. Ezen szerzők könyveket, fejezeteket és tanulmányokat írtak amelyekben amellet érveltek, hogy a leadership nem ugyanaz mint a menedzsment, de ezen munkáknak kevés hatásuk volt a meghatározó (mainstream) szakirodalomra vagy magára a leadership gyakorlatára. A két fogalom „egybeolvadása” és a leadership, mint jó menedzsmentként (good manahement) való értelmezése még a '80-as évek végén is dominált a leadership tanulmányokon belül (lásd Bennis, 1989a; 1989b; Cohen, 1990; Janis, 1989; Kotter, 1988, Yukl, 1989; Zaleznik 1989). A leadership ezen ipari paradigmája még napjainkban is erősen jelen van, éppen emiatt a posztindusztriális leadership iskolának szükséges kompromisszumot kötnie ezzel a kérdéssel (Rost, 1991, 1993, p.130).

A jelenlegi álláspont szerint különböző fogalmakról van szó, viszont jelentős átfedés áll fenn a kettő között. A leadership öt megkülönböztető árnyalattal rendelkezik, melyeket a menedzsment esetében nem találhatunk meg (Adair, 2004, p.119):

- irányt mutat;
- inspirál;
- csapatokat (team-eket) épít;
- példát mutat;
- elfogadott.

Ennek a megközelítésnek a legismertebb kutatója J. Kotter aki a vezetők e két egymást kiegészítő szerepéről modellt is alkotott. Szerinte ugyanis a menedzser kihívása inkább belső (hatékonyság) míg a leader kihívása inkább külső (változás) és emberek felé orientált (motiváció).

Mindkét szerepkörben három lényeges feladattal kell megbirkózni:

- Meghatározni a teendőket (célok);
- Megteremteni a megvalósítás feltételeit és biztosítani, hogy el is végezzék a munkát (végrehajtás);

A manager- és leader szerepek közötti legfontosabb különbségek Kotter szerint:

	Manager szerepkör	Leader szerepkör
Célkitűzés	Tervezés, költségvetési keretek allokálása	Jövőkép, változási stratégiák
Feltétel biztosítás	Szervezés, formális rendszerek kialakítása, emberi erőforrás menedzsment	Maga mellé állít, kommunikál, meggyőz, elfogadtat
Végrehajtás	Problémamegoldás, kontroll	Motivál, inspirál
Sikerkritérium	Belső hatékonyság, a komplex szervezet zökkenőmentes működési rendszere	Külső hatékonyság, a környezet kihívásainak megfelelő sikeres szervezeti változás

1.táblázat: A manager- és leaderszerepek közötti legfontosabb különbségek Kotter szerint (forrás: Kotter, J.: What Leaders Really Do. Harvard Business Review, May-June 1990)

A legtöbb leadership definíció a következő fő elemeket hangsúlyozza: *befolyásolás, csoport, cél*. Az is megállapítható a definíciók alapján, hogy a leadership „a szervezeti erőforrások közül kitüntetetten az emberi erőforrással foglalkozik, és annak képességét jelenti, hogy hogyan tudja a vezető a szervezet tagjait a szervezeti célok megvalósítására befolyásolni, mozgósítani” (Bakacsi, 2004, p.150).

Az egyes meghatározások mögött más és más implicit feltételezéseket találunk. Ennek egyik jó példája, hogy az elméletek a leadershipet képességként/tulajdonságként/készségként vagy folyamatként definiálják-e (Karácsonyi, 2006, p.10). A képességként való definiálás a hangsúlyt a vezető személyére helyezi, s ezzel a tulajdonságelméletek irányába mutat, míg a folyamatként való definiálás több teret ad a kontextuális tényezők érvényesülésének.

Az egyes meghatározások különböznek aszerint, hogy a leader tulajdonságain, magatartásán, vagy magatartása és a különböző helyzeti tényezők együtt járásán keresztül ragadják meg a leadership lényegét. Találhatunk olyan definíciókat, amelyek a leadershipet a befolyásolási képességén keresztül ragadják meg, mások a leader hatalmát és ennek forrásait használják meghatározó szempontként. Vannak meghatározások, amelyek szerint a leadership nem más, mint társas befolyásolási folyamat, amely egy csoportban anélkül jön létre, hogy valamelyik csoporttagot bárki is „leader”-nek nevezné. Mások szerint a leadership – nem feltétlenül a szervezeti hierarchia keretein belül értelmezendő – társas integráló folyamat, a szervezeti kultúra, a benne rejlő értékek, hiedelmek és előfeltevések megjelenése és közvetítése (Alvesson, 1992; In: Karácsonyi, 2006, p.10).

A fogalmi zavarok elkerülése érdekében jelen tanulmányban a leadership szót alkalmazom annak a folyamatnak a megnevezésére, amely során egy egyén másokat a szervezet céljainak elérésére befolyásol, motivál és képessé tesz (House & Javidan, 2004).

Tekintettel a nagy volumenű és különböző típusú leadership elméletekre, kizárólag azora kívánok hangsúlyt fektetni (és bemutatni) melyek relevánsak a jelen tanulmány² számára.

Ezen elméleteket az alábbi csoportosítás szerint kívánom ismertetni:

- a „MÚLT” vagy a tradicionális leadership megközelítések (paradigma);
- a „JELEN” vagy a kortárs perspektívák;
- a (lehetséges) „JÖVŐ” vagy az új leadership generáció;

² Valamint a disszertációm számára.

A tradicionális (hagyományos) leadership megközelítéseit az alábbi kategóriákba lehetséges besorolni:

- a) Vezetői tulajdonságelméletek: ezen elméletek fő jellemzője, hogy a sikeres vezetés tényezőit a vezető tulajdonságaiban, valamint képességeiben látják;
- b) Olyan elméletek melyek a vezető magatartását helyezik középpontba: meghatározó jellemzőjük, hogy a vezetői viselkedés, magatartás valamely aspektusa kerül a vizsgálódás középpontjába;
- c) Kontingenciaelméletek: a vezetői viselkedést és különböző helyzeti tényezőket próbálnak egymáshoz kapcsolni;

A '80-as években megjelent „új leadership paradigma” elméletei képezik a kortárs perspektívák vizsgálódási tárgyát. Ide kívánom sorolni a karizmatikus leadership elméleteket (Robert House, Jay Conger és Rabindra Kanungo modelljei), illetve a tranzakcionális (üzletkötő) és transzformális (átalakító) leadership elméleteket.

A harmadik nagyobb csoporton belül pedig olyan kérdésekre keresem a választ mint:

- Milyen kihívásokkal néznek szembe a XXI. század vezetői?
- Kitől (kiktől) várják el az emberek (állampolgárok) a víziót és az irányítást?
- Hogyan változott a vezetés a lépés tartás érdekében?
- Mit tartunk/mi lesz a sikeres vezető feladata(i)?
- Vajon a jövőbeli vezetők arra fognak koncentrálni, hogy a követőiket vezessék – szervezeti kontextusban – vagy úgynevezett „határátlépők” („boundary crossers”) lesznek akik együttműködésben dolgoznak más közszektori partnerekkel valamint a magán és non-profit szférával?

2.2. Elméleti megalapozás: Szervezeti kultúra

A szervezeti kultúra az 1980-as években került a szervezetkutatók figyelmének középpontjába (Karácsonyi, 2006, p.58). A téma megjelenése után nagyon népszerű lett, rengeteg aspektusában vizsgálták, szinte áttekinthetetlen mennyiségű publikációt létrehozva.

Némi túlzással, de elmondható, hogy a szervezeti kultúra hatalmas volumenű szakirodalmi anyagai közül ki-ki tetszése szerint választhat magának irányzatot, megközelítésmódot. Ebből adódóan a kultúra fogalma a tudományos élet egyik központi vita elemét képezte az utóbbi 25-28 évben és különféle megközelítések, tanulmányok láttak napvilágot melyek célja a kultúra definiálása (lásd Hofstede, 1991; Deal és Kennedy, 1999; Cameron és Quinn, 1999; Martin, 2002; stb.). Viszont a dolgok jó oldalát nézve ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy a kultúra, mint fogalom kulcsfontossággal bír a tudományos életben. Egy másik ok, ami hozzájárul e gyarapodó „jelenséghez”: a kultúra központi szerepet játszik a szervezeti élet minden szempontjában.

Általánosnak tekinthető a szervezeti kultúrának a következő módon való definiálása: „a szervezet tagjai által elfogadott, közösen értelmezett előfeltevések, értékek, meggyőződések, hiedelmek rendszere”, amely stabil volta és az egyéni magatartásra gyakorolt szisztematikus hatása révén az egyéni és szervezeti magatartások bizonyos fokú szisztematikuságát, kiszámíthatóságát: „mentális programozottságát” eredményezik (Bakacsi 2004 p. 223). Tágabb értelemben azonban ide szokták érteni a szervezeti kultúra látható, „dologi” tényezőit: a jellemző rituálék, nyelvhasználat, öltözet, szervezeti szimbólumok stb. összességét is.

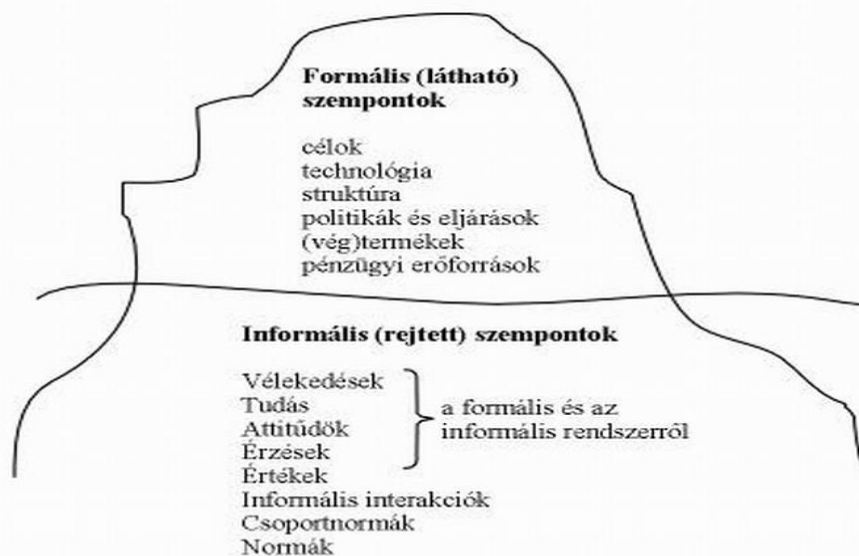
Ahogy a leadership, úgy a kultúra fogalma is könnyedén megragad „mindent és semmit, így szükségünk van arra, hogy pontosabban megértsük azt, hogy hogyan kellene alkalmazni a fogalmat szervezeti környezetben. Az érdeklődést két nagyhatású könyv – Peters és Waterman: „A kiválóság nyomában”, valamint Deal és Kennedy: „Szervezeti

kultúra” című könyve – fokozta tovább, melyek a „szervezeti kultúra erejét” a szervezeti siker kulcsaként mutatták be (Klein, B. és Klein, S., 2012).

Amikor áttekintjük a leadership és a szervezeti kultúra szakirodalmát gyakran találkozhatunk olyan állításokkal, melyek egy bizonyos kapcsolatra utalnak a kettő között, mégis kevés az olyan publikáció mely célul tűzi ki, hogy megragadja és elemesse a jellemzőket és a hatásokat e kapcsolaton belül. A nemzetközi szakirodalomban Edgar Schein (2004) klasszikus munkája kimerítően foglalkozik a témával, míg a hazai anyagok esetében gyakorlatilag néhány PhD disszertációt és cikket találunk, melyek ennek vizsgálatával foglalkoznak. A magyar művek közül az egyik első ilyen mű Branyiczki Imre: „*A kultúra és a vezetés összefüggéseinek empirikus vizsgálata*” (1988) c. doktori értekezése, amelyben a szerző az elméleti vonatkozások áttekintése mellett, megragadja a szervezeti kultúra Hofstede féle dimenziói és a McGregor féle X és Y vezetői hiedelemrendszer közötti kapcsolatot valamint Karácsonyi András doktori disszertációja (2006) is a két fogalom közti kapcsolat jellegzetességeire kíván rávilágítani, a magyar szervezetek esetében.

Schein – aki átfogóan foglalkozott a szervezeti kultúrával – arra mutat rá, hogy a szervezeti kultúrát a dolgozók és a vezetők közösen alakítják ki, miközben törekednek alkalmazkodni a külső és a belső körülményekhez: megtartva (és egyúttal az új dolgozóknak is „megtanítva”) azt a fajta szemléletmódot, ami hatékonynak bizonyul a problémák megoldásában (Schein, 2004). Ezt pedig a kultúra formális definíciója követi egy csoporton (szervezeten) belül: „azon alapvető feltevések mintái, amelyet a szervezet külső és belső problémái megoldása során tanult, és amelyek jól beváltak ahhoz, hogy elfogadják azokat, érvényesnek és működőképesnek tekintsék hasonló problémák esetén” (Schein, 2004, p. 17).

Érdekesnek és egyben elterjedtnek tekinthető P. Müri meghatározása, aki a szervezetet egy jéghegynek tekinti melyben a szervezeti kultúrának vagy egy látható (felszín feletti) és egy láthatatlan (felszín alatti) része (lásd 1. ábra).

1. ábra: A szervezeti kultúra szintjei. Jéghegy modell (forrás: Daft R.L. – Organizational theory and design. West Publishing Co., New York, 1992)

A formális szempontok elérhető (láthatóak) az állampolgárok vagy ügyfelek számára is akik igénybe veszik az adott szervezet szolgáltatásait vagy termékeit, míg az informális

szempontokhoz (láthatatlan) kizárólag a szervezet tagjai férhetnek hozzá és ezeket csak ők ismerik, kvázi a külső fogyasztók számára ezek láthatatlanok, hiszen ők nem részesei a belső, szervezeti élet mindennapjainak.

Az elmúlt két évtized folyamán egyre fontosabb lett a leadership és kultúra közötti összekötés (pl. a munkaerő globalizációja révén, a kutatóközösségen belül). Így – főleg a globalizáció miatt – a leadership-el kapcsolatos kultúraközi kutatás meghatározóvá vált, ahol többet megtudhatunk arról, hogy mi tekinthető hatásos leadershipnek, különböző, eltérő kultúrákon belül. Az egyik ilyen legátfogóbb, legkomplexebb kutatás (a GLOBE projekt) nagyon jó bizonyítékként szolgál, az állításunk alátámasztásához. A GLOBE projekt kimutatta azt, hogy bizonyos leadership magatartások (pl. participatív leadership) milyen mértékben tekinthetők (észlelhetők) hatásos leadership stílusnak az egy közös funkción alapszik, amely magába foglalja úgy a szervezeti, mint a társadalmi kultúrát (Javidan, House és Dorfman, 2004; In: Hanges et.al., 2006, p.11).

2.3. Kutatási modell

A leadership és szervezeti kultúra elméleti anyagainak folyamatos felkutatása, feldolgozása során az alábbi jellegzetességek hívták fel a figyelmemet arra, hogy a két fogalom között valamilyen jellemvonásokkal rendelkező kapcsolat áll fenn:

- elméleti részről viszonylag kevés olyan anyagot találtam, amely megkísérelte rendszerbe foglalni a két fogalom kapcsolatát. Egyáltalán nem alacsony (kevés) azonban azon állítások száma, amely valamilyen kontextusban összeköti a két jelenséget.
- szinte minden leadership-el és/vagy szervezeti kultúrával foglalkozó kutató megemlíti e két jelenség összefüggéseit, azt, hogy egymásra „nagy” hatással vannak. Viszont az ilyen jellegű állítások mellett igen ritkán szerepel bármilyen empirikus bizonyíték ami ténylegesen alátámasztotta volna az összefüggést a két jelenség között.

A kezdeti témám (a leadership és a szervezeti kultúra kapcsolatának jellegzetességei) iránti érdeklődésemet, felváltotta, pontosabban kiegészítette, az új, alapvetőbb kérdés, ami a közintézményi menedzsment reform modellekkel való összefüggés vizsgálatát hivatott tisztázni.

Első lépésben, ennek a kutatásnak a keretei között azt tűztem ki célként, hogy az alapvető, a leadership és a szervezeti kultúra közötti kapcsolat létének kérdését vizsgálom meg, lehetőség szerint feltárva e kapcsolat jellegzetességeit. A kutatásom tervezése és elméleti alapozása során felmerült a szervezeti kultúra és a leadership ok-okozati kapcsolatának kérdése: e kérdést a kutatás tervezésekor nem tudom objektív adatok alapján eldönteni. A két jelenség közül vélhetően egyik sem kizáró meghatározója a másiknak, inkább kölcsönhatás jellemzi viszonyukat.

A pontosítás érdekében szükséges felvázolni a különböző leadership típusok közti kapcsolatot – bár ez nem terve jelen dolgozatnak, viszont úgy tekinthető, mint egyfajta analitikus eszköz, amely segítségével megkülönböztethető a közigazgatási leadership (administrative leadership) (amit jelen dolgozatban tanulmányozok) más típusoktól (melyeket jelen dolgozaton belül nem kívánok vizsgálni) vagy „kicsomagolni” az implicit feltevéseket, amelyek az általános (generikus) leadership elvárásokkal tartoznak hozzá.

ÁLTALÁNOS LEADERSHIP:

Egy kombináció vagy értékek és stílusok átlaga melyek preferáltak és bizonyítottak az:

- Üzleti (business) leadershipben;
- Polgári (civic) leadershipben;
- Politikai leadershipben;
- Közigazgatási leadershipben

	Együtműködő érzékenység	Versengő érzékenység
Közproblémák megoldása	Polgári (civic) és vallásos leadership	Politikai leadership
Megoldásokat megvalósítani melyek megfelelnek a közigényeknek	<i>Közigazgatási leadership</i>	Üzleti (business) leadership

2. ábra: Leadership típusok közti kapcsolat (Van Wart ábrája nyomán)

Dolgozatomban az International Institute of Administrative Sciences (továbbiakban IIAS) kutatási modellének egyik részével foglalkozom a kutatásom során. Az IIAS alárendeltsége alatt 2012-ben jött létre egy kutatási csoport, amely a közigazgatási leadershipet vizsgálja. A leadership és annak értelmezése helyzet- és kontextus függő és nincs fontosabb kontextus a kulturális különbségektől. Így a közigazgatási leadership tanulmányozása nem teljes az összehasonlító közigazgatási kultúrák tanulmányozása nélkül. Ugyanis mint ahogy ezt Edgar Schein is meghatározta a „leadership és a szervezeti kultúra egy adott érme két oldalát képezi” (Schein 2004). Más szóval, elkerülhetetlen a szervezeti kultúra vizsgálata, mivel a két tényező kölcsönös hatással van egymásra és nem mehetünk el úgy az egyik mellett, hogy közben ne foglalkoznánk a másik jelenséggel.

Az IIAS „Administrative Leadership” kutatócsoportjának fő kérdése: milyen mértékben különbözik a közigazgatási leadership, a különböző közigazgatási kultúrákon belül? A közigazgatási leadership és kultúra preferenciák és ezek egyik kifejezése, négy tényező által kerül megformálásra. Ezek pedig a: történelmi, politikai, gazdasági és társadalmi tényezők/szempontok.

A *történelmi* vagy az útvonal függő (path dependent) elképzelés a közigazgatási kultúráról általában egy nemzetközi megközelítést követ, nagyrészt leíró tanulmányokkal, a kormány ügynökségei és ezek fejlődése az idők során, továbbá politikai-közigazgatási kölcsönhatások különféle politikai adminisztrációk és reformok fényében illetve az ügynökségek input és output-jai. Néhány példa, ilyen jellegű kutatásokra Subramaniam (1990), Bekke és van der Meer (2001), Burns és Bowonwatthana (2001).

A közigazgatási kultúra *politikai* megközelítése szintén általában összehasonlító szerkezeti perspektíván alapul, de ez hajlik arra, hogy hasonló politikai kategóriákba csoportosítson, különböző nemzeteket, majd ezután megvizsgálja az adminisztrációs jellemzőket a vizsgált nemzetekből álló csoportokon belül. Az ilyen típusú kutatások esetében kihívást jelent, hogy hogyan lehet jellemezni az országok politikai ideológiáit és a közigazgatási leadership-re gyakorolt hatásukat.

A *gazdasági* megközelítés általában funkcionális megközelítést jelent. Az egyik korai támogatója a modern vs. hagyományos (tradicionális) megközelítéseknek Fred Riggs (1964) volt, ahol a hagyományos társadalmakra negatív hatást gyakoroltak a modernkori értékek és ez által „prizmatikus” változásokon mentek keresztül. Későbbiekben ez a kettősség átalakult olyan fogalmakba, mint fejlett és fejletlen típusú országok. Ennek

ellenére egy másik funkcionális perspektíva a kapacitásra, felelősségre, átláthatóságra, jogállamiságra és a részvételre fókuszál. Jelen esetben a kihívást a különböző eltérő igények jelentik a fejlett és a fejletlen országok között.

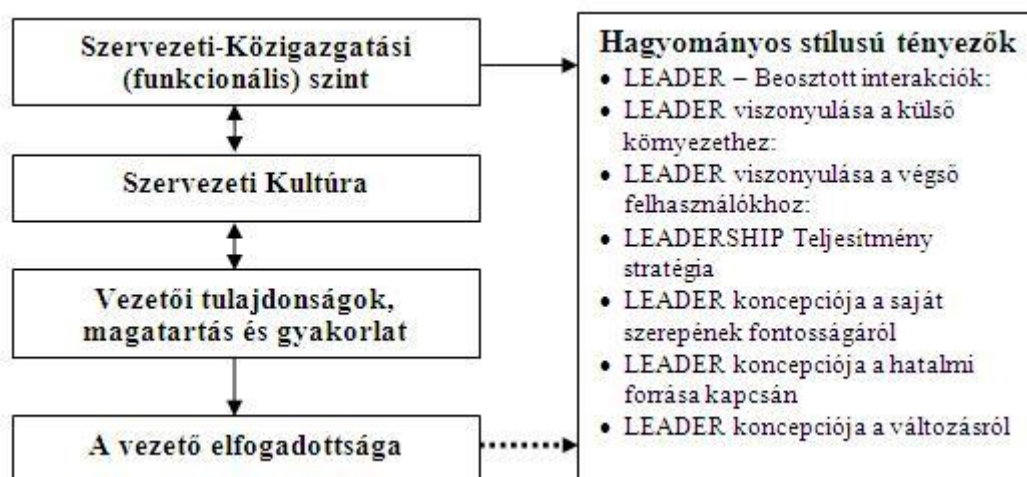
A *társadalmi megközelítés* Hofstede (1980, 2001) munkájából ered, aki olyan kulturális ellentéteket vizsgált, mint például a kollektív-individuális, diffúz-specifikus és az egyetemes-partikuláris. Ez a megközelítés először megvizsgálja a nemzetek különböző kategóriáit melyek azonos, közös kulturális perspektívákkal rendelkeznek, majd pedig azt, hogy ez hogyan formálja a közgazdaságtant, a politikát és a különféle szubkulturákat. A közigazgatási leadership kutatásnak egy másik fő célkitűzése, hogy felhasználja a GLOBE modellt, de mindezt egy közigazgatási kontextusban.

Az első lépés a kutatás során, az eddig már meglévő kutatások kibővítése újabb kérdéseket vizsgálva az előző négy megközelítés kapcsán:

- Történelmi: milyen történelmi tényezők magyarázhatják meg a képzési programok szerkezetét és tartalmát a legfelső szinten lévő köztisztviselők számára?
- Politikai: a politikai-közigazgatási kapcsolatok hogyan formálják a vezető szinten lévő köztisztviselők számára nyújtott képzések szerkezetét és tartalmát?
- Gazdasági: e képzési programok szerkezete és tartalma, hogyan változik a gazdasági fejlesztések által?
- Társadalmi: milyen hatása van a társadalmi kultúrának e típusú képzések szerkezetére és tartalmára?

Természetesen a vezetői szintű köztisztviselők képzési programjainak kutatása csak az első lépésnek felel, meg ami egy szélesebb kutatáshoz fog vezetni a közigazgatási kultúra és leadership preferenciákat illetően.

A kutatás az IIAS modell egy szűkebb „szeletére” (szegmensére) alapszik (lásd 3. ábra).

3. ábra: A dolgozat kutatási modellje (saját készítés)

Jelen kutatás a nemzetközi kutatási projekt az IIAS nemzetközi szervezetének SG (study group) VIII. Administrative Leadership részét képezi. Az utóbbi években számos ország kapcsolódott be a kutatásba és a szemléleti alapok egységes körvonalazása után, most az empirikus szakaszhoz érkezett közös kérdőív elkészítésével. Magyarországon és Romániában 3-3 városban kérdezzük le a kérdőívet.

A kutatás céljait először általánosabb kérdések formájában fogalmazom meg, ezt követően majd specifikus hipotézisek formájában is megjelenítem a kutatási célt.

K.1.) Milyen szervezeti kultúra típusok határolhatók el a magyar és a román intézmények esetében? Vizsgálatomban a két ország kultúráin belül próbálok szervezeti kultúra-típusokat azonosítani, elkülöníteni.

K.2.) Milyen implicit leadership típusok jelennek meg a magyar és román vezetői gyakorlatban?

K.3.) Létezik-e olyan leadership tulajdonság (tulajdonságok), melyet egyformán elfogadnak, vagy elutasítanak a szervezeti kultúrában belül?

K.4.) Az elfogadott és/vagy az elutasított leadership stílusok jellemzői alapján, tehetünk-e előrejelzést az adott szervezeti kultúra jellemzőire?

A továbbiakban ismertetem a specifikus hipotéziseimet:

H.1.) A szervezeti-közigazgatási szint határozza meg, hogy egy adott intézmény milyen stílusú vezetőt követel meg.

H.2.) A vezetői tulajdonságok, magatartás és gyakorlat befolyásolják a vezető elfogadottságát a szervezet tagjai által.

Független változók: vezetői tulajdonságok, magatartás és gyakorlat.

Függő változó: a vezető elfogadottsága

Ez a hipotézis jelentős fontossággal bír a dolgozatom témáján belül hisz a végeredmény konkrét leadership stílusok azonosítása és elkülönítése (legyen az pozitív vagy negatív).

H.3.) Az elfogadott és elutasított leadership stílusok alapján előrejelzést tehetünk valamely szervezeti kultúra típusba való tartozásra és áttételesen az adott kultúra jellemzőire.

Függő változó: szervezeti kultúra jellemzői a szervezeten belül

Független változó: elfogadott/elutasított leadership stílusok

Szükséges vizsgálni, ugyanis ezáltal válik értelmezhetővé, hogy létezik-e tulajdonképpen egyértelmű ok-okozati összefüggés a leadership illetve a szervezeti kultúra között, és ha igen ez milyen szervezeti körülmények között valósul meg.

H.4.) A leadership stílusok alapján lehetőség adódik ezeknek a besorolására a különböző közintézményi menedzsment reform modelleken belül.

Független változó: azonosított leadership stílusok;

Függő változó: a közintézményi menedzsment reform modellek;

A leadership stílusok feltérképezése mellett besorolhatóvá válik, hogy az adott közintézmény melyik közintézményi menedzsment reform modellhez áll közelebb ezáltal azt is meg lehet állapítani, hogy milyen jellegű eltérések vannak adott intézmények között.

Az első hipotézis deduktív gondolkodásmódra, már meglévő elméletekből indul ki, míg a 2-es, 3-as, 4-es induktív jellegűek ugyanis javarészt eddigi méréseket kívánok felhasználni ezek bizonyítására.

2.4. Módszertan

A kutatás célcsoportja elsősorban a helyi önkormányzatokra fókuszál, viszont más típusú közintézmények is szintén szerepelnek (pl. iskolák, közüzemek) ezáltal lehetőség nyílik egy átfogóbb komparatív kutatás lebonyolítására. Bár szükséges megjegyezni, hogy az eredmények csak abban az esetben fognak nagyobb validitással bírni, ha hasonló típusú intézményekben történik a vizsgálódás.

A közintézményeken belül a középszintű vezetőkre (middle level managers) és a végrehajtó funkcióban levő köztisztviselőkre terjed ki a kutatás. Az utóbbi csoportra leginkább a 2-ik és 3-ik hipotézisek esetében van szükség ugyanis a vezetői tulajdonságok, illetve az elfogadott és/vagy elutasított leadership stílusok meghatározásában ez a réteg szignifikánsan hozzájárul a kutatási téma megfejtéséhez.

Hogy miért középvezetők és nem felsővezetők?

Alátámasztó érvek:

- ugyanaz a célcsoport, mint a House tanulmányban;
- magasabb válaszarány;
- ők képezik a jövő vezetőit;
- kevésbé hajlamosak átsiklani az adminisztrációs hiányosságok, illetve a rossz (destruktív) vezetés hatásai fölött;
- sokkal könnyebb nagyobb válaszarányt elérni;

Ellenérvek:

- különböző csoport a projekt 1. fázisától;
- nehezebb a csoportot definiálni és körvonalazni;
- a politikai réteggel való kapcsolat kevésbé nyilvánvaló;
- jobban érzékelik a közvetlen kihívásokat (változási trend-ek);

Az első hipotézis esetében adatgyűjtés szükséges a vizsgált sokaságon belül, továbbá fontos a vizsgált közintézmények szervezeti-közigazgatási szintjének elemzése, annak jellemzőinek feltérképezése annak érdekében, hogy azonosítható legyen, milyen mértékben befolyásolja a leadershipet, illetve szükséges az ide vonatkozó szakirodalom áttekintése és annak feldolgozása is.

A második, valamint a harmadik hipotézisek kapcsán a közintézmények vezetői esetében teljes körű mintavétel szükséges, mivel alapból egy kisebb halmaz áll a rendelkezésre illetve célszerű azzal is kalkulálni, hogy valószínűleg nem minden vezető lesz nyitott a válaszáadásra, így csökkentve a rendelkezésre álló halmaz méretét. A végrehajtó köztisztviselők esetében pedig nem valószínűségi mintavételi eljárás alkalmazása tűnik, célszerűnek ezen belül pedig a kvótás mintavétel. Ez utóbbit, azért hiszen a hipotézisek miatt fontosak a vizsgált sokaság jellemzői (pl. lehetségesek nagyobb eltérések a fiatalabb tisztviselők válaszai és az idősebbek válaszai között vagy fontos lehet a női-férfi tisztviselők válaszok közötti eltérések). A kutatás leíró részéhez kapcsolódóan pedig teljes körű mintavételt tervezek.

2.5. Az adatgyűjtés módszere és eszköze

A kutatásom részben másodelemzésre hagyatkozik, hiszen szeretnék elmélyíteni egy már meglévő és átfogó GLOBE (Global Leadership and Organizational Behavior Effectiveness) kutatást, annak eredményeit (a kutatás adatai 1995-2005 közötti időszakból származnak), továbbá kiegészítő jelleggel fog bírni, a jelenleg is zajló IAS – alatt létrejött Közigazgatási Leadership kutatócsoport által lebonyolított nemzetközi kutatáshoz azáltal, hogy a magyar és román sajátosságokat vizsgálom, a magyar és román leadership stílusokat próbálom megragadni és magyar illetve román szervezeti kultúra típusokat meghatározni, majd kapcsolatot megragadni a kettő között.

A kutatási projekt egyik fontos ambíciója, hogy hozzájáruljon a közigazgatási leadership javulásához (fejlődéséhez). Egy jobb értékelés, ami az észleléseket (percepciókat) illeti „ahogyan a dolgok jelenlegi formában működnek” és ahogy „lenniük kellene” régiókon és országokon belül – főleg egy komparatív szerkezetben – egy erőteljes modellezéssel bírhat egy javuló toborozási rendszer, besorolási követelmények, valamint képzés és fejlesztés terén.

Ugyanakkor – főképp a 2-ik, 3-ik hipotézisek miatt – elsődleges forrásokat (kérdőíves felmérést) kívánok használni, melyeket majd egybe kívánok vetni a másodlagos forrásokkal (tanulmányok, szakkönyvek).

Amint ez már említésre került a kutatás 3 városban kerül végrehajtásra mindkét ország esetében. Annak érdekében, hogy egy szilárd alappal bíró összehasonlítást lehessen elérni a városok olyan formában kerültek kiválasztásra, hogy azok számos hasonlósággal bírnak (pl. földrajzi fekvés, lakosság mérete, stb.) továbbá földrajzilag mindegyikük

viszonylag közel fekszik a két ország közti határhoz. A városok: Debrecen, Eger és Miskolc (Magyarország) valamint Szatmárnémeti, Nagybánya és Nagyvárad (Románia).

Maga a felmérési eszköz (kérdőív) 6 „építőkökből”, részről áll: ebből 2 kulturális előzményeket érintő rész, 2 a vezetői stílusokat érintő blokk, 1 a vezetői alkalmasságokat, kompetenciákat érint és 1 pedig a háttér információkra vonatkozik, ami a válaszadókat illeti.

A kezdőpont (első két építőkocka) Robert House és társai munkájából indul ki, akik 9 fontos dimenziót határoztak meg, melyek hatással lehetnek a leadershipre. Ezek a dimenziók olyan implicit fogalmakon alapszanak, hogy mi a fontos a társadalomban (teljesítményorientáció, jövőorientáció, emberi orientáció, bizonytalanságkerülés), hogyan kellene az embereknek szerveződniük (csoport vagy intézményes kollektívizmus) és ahogyan egymással interakcióba lépnek (magabiztosság, nemi egyenlőség és hatalomtól való távolság). A felmérésben megkérdezzük, hogy a célcsoport hogyan vélekedik e dimenzió fontosságáról a szervezetükön belül.

A második blokk, 3 paradigmára fókuszál: Neo-Weberianus Állam (NWS), New Public Management (NPM), New Public Governance (NPG) (Pollitt, Bouckaert, 2011) melyek a következőképpen kerültek meghatározásra:

Neo-Weberianus Állam (NWS):

- Alapcél: „annyira korszerűsíteni a hagyományos államgépezetet, hogy az hatékonyabbá és felelősebbé válik az állampolgárok irányába. Az üzletszerű módszereknek kiegészítő szerepük van, de az állam megkülönböztetett szereplő marad a saját, specifikus szabályaival, módszereivel és kultúrájával.”
- Gyakori szerkezetek: „a hatalmat fegyelmezett hierarchia révén gyakorolják pártatlan hivatalnokok”

New Public Management (NPM):

- Alapcél: „A kormányzás „magját” hatékonyabbá és a fogyasztók iránt felelőssé tenni azáltal, hogy üzleties (businesslike) módszerek beiktatásával.”
- Gyakori szerkezetek: „piac-típusú mechanizmusok, teljesítmény indikátorok, célok, versengő szerződések, kvázi-piacok”

New Public Governance (NPG):

- Alapcél: „hatékonyabbá és legitimé tenni a kormányt azáltal, hogy bevonásra kerülnek a széleskörű társadalmi szereplők úgy a közpolitikai döntéshozatalba, mint ennek a gyakorlatba való ültetésének fázisába.” A hálózati megközelítésre és az önszervező közösségekre hajlamos fókuszálni.
- Gyakori szerkezetek: „Hálózatok és partnerkapcsolatok az érdekelt felek (stakeholders)”, függőleges (professzionális akkreditációstandardok) irányítás a vízszintes (szabályok, melyeket magasabb szintű tisztviselők írnak elő) fölött.

A kérdőíves eszköz negyedik része két megközelítésen alapul. 1. megközelítés a kölcsönhatások szerint vizsgálja meg a közigazgatási leadership stílust, hangnemet, a külső környezet irányába való hozzáállás, stb. Egy átfogó, teljes közigazgatási stílus összetevői az NWS, NPM és NPG-re alapoznak. A kérdőívben jelenleg az 'a' válaszok az NWS-nek felelnek meg, a 'b' válaszok NPM-nek, míg a 'c' válaszok az NPG-nek. A második megközelítésben a leadership a tranzakcionális és átalakító kifejezések mentén (a Multifactor Leadership Questionnaire alapján, MLQ) kerül meghatározásra annak érdekében, hogy egy jobb értelmét kaphassuk meg a leadership dinamikájának, függetlenül, hogy milyen az átfogó adminisztratív gondolkodásmód.

A következő részben (ötödik építőkocka) a kérdőívben belül a leadership stílusok különálló leadership kompetenciákra kerülnek lefordításra. Az érdeklődés középpontja elsősorban abban áll, hogy azonosításra kerüljenek az észlelt „szakadékok” a kompetenciákon belül,

ami az aktuális (jelenlegi) és ideális (kívánt) stílusokat illeti, legyenek azok bárhogyan értelmezve.

III. (Várható) eredmények

A kutatás nagyságára való tekintettel nem kívánok sem egy országos, sem egy általános érvényű helyzetet bemutatni, hanem kizárólag bizonyos városok helyi közigazgatási egységeire kívánom szűkíteni a vizsgálatot mivel a témám nem egy helyzetképet hívatott bemutatni a két országban zajló leadership stílusok és szervezeti kultúrák kapcsán, hanem a két fogalom közti kapcsolatra és annak feltárására összpontosít.

A kutatás várhatóan minden hipotézisemet alá fogja támasztani. Az első hipotézis kulcsfontossággal bír jelen kutatás esetében ugyanis ennek eredményeképpen kimutatható lesz, hogy a szervezeti- közigazgatási szint befolyásolja, adott esetben meghatározza az alkalmazandó leadership stílust egy adott intézményen belül.

A második hipotézisre várhatóan az lesz a válasz, hogy egy adott vezető tulajdonságai, magatartása jelentősen befolyásolják a szervezet tagjait abban, hogy mennyire elfogadott vezetőként tekintenek az illetőre.

A harmadik hipotézis eredménye, szorosabban utal a kapcsolat fennállására a leadership – szervezeti kultúra között és az esetleges jellemvonásokra a két fogalom között. Ehhez viszont szükséges feltérképezni az elterjedtebb leadership stílusokat, hogy létre lehessen hozni az elfogadott illetve az elutasított leadership stílusok osztályozását, amely által megkaphatjuk a különböző típusú szervezeti kultúrákba való besorolást.

Végezetül az utolsó vizsgálni kívánt hipotézis a tudományterületen belüli újdonságra kívánja felhívni a figyelmet, ugyanis jelenleg kevés olyan kutatás ment végbe, melyek a kulturális hatásokat vizsgálták volna a leadershipre és azon túlmenően a leadership stílusokat képesek voltak olyan kategóriákba besorolni melyek összefüggnek a közigazgatási menedzsment reform modellekkel.

Ezen kutatás eredményei elsősorban az eddigi, meglévő szakirodalmat hivatottak kiegészíteni, ugyanis mindmáig elenyésző mértékben található olyan anyag, amely a leadership és a szervezeti kultúrával együttesen foglalkozna, a kettő közti kapcsolatot elemeznél, feltérképeznél. Míg gyakorlati szempontból a nemzetközi IIAS – Közigazgatási Leadership kutatás adataihoz kiegészítő jelleggel fog szolgálni a két országban végzett felmérés. Szintén gyakorlati elem, hogy az adott országok közintézményei tanulhatnak egymástól (a kutatás eredményétől függően), hiszen fényt kívánok deríteni arra, hogy melyik ország milyen vezetési stílust/stílusokat követ, milyen szervezeti kultúrával rendelkezik és melyik menedzsment reform modellhez áll közelebb és ez milyen hatással van az alkalmazott vezetői stílusokra. Ez adott esetben kihathat az intézmények teljesítményére, vagyis kimutatható, hogy milyen leadership stílus és szervezeti kultúra az, amelyeket célszerű követni a hatékonyság és eredményesség elérése érdekében.

Irodalomjegyzék

- Bakacsi Gy. (2004) - *Szervezeti magatartás és vezetés*. Kolozsvár, Scientia kiadó
- Bass, B.M. (1990) – *Bass and Stogdill's Handbook of Leadership: Theory, research and managerial applications*. New York, Free Press
- Daft R.L. (1992) – *Organizational theory and design*. New York, West Publishing Co.
- Hanges P.J., Dorfman, P.W., Shteynberg, G. & Bates III, A.L. (2006) – *Culture and Leadership: A connectionist information processing model*. In: *Advances in Global Leadership*. Vol. 4, 7-37. Elsevier Ltd.
- Hofstede, G. (2001) - *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations across Nations*. Thousand Oaks, CA: Sage
- House R.J. & Javidan, M. (2004) – *Overview of GLOBE*. In: House, R.J. et.al.: *Culture, Leadership and Organizations – The GLOBE Study of 62 Societies*. London, Sage Publications
- Karácsonyi A. (2006) – *A leadership, a szervezeti kultúra és kapcsolatuk jellegzetességei a magyar szervezetek esetében*. PhD értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest
- Klein, B., Klein, S. (2012) – *A szervezet lelke*. Budapest, Edge 2000 kiadó
- Kotter, J. (1990) - *What Leaders Really Do*. Harvard Business Review, May-June
- Pollitt, C. & Bouckaert, G. (2011) – *Public Management Reform. A Comparative Analysis: New Public Management, Governance and the Neo-Weberian State*. New York, Oxford University Press, 3rd edition
- Riggs, F. W. (1964) - *Administration in Developing Countries: The Theory of Prismatic Society*. Boston: Houghton Mifflin
- Rost, J.C. (1993) - *Leadership for the twenty-first century*. Westport, Connecticut, Praeger publishers
- (ed.) Thomas Neil (2004) – *The John Adair Handbook of Management and Leadership*. London, Thorogood
- Schein, E.H. (2004) – *Organizational Culture and Leadership*. San Francisco, CA, Jossey-Bass, 3rd edition
- Stogdill R.M. (1974) – *Handbook of Leadership: A Survey of Literature*. New York, Free Press
- Yukl G. (1989) – *Managerial Leadership: A review of theory and research*. Journal of Management, 15, pp.251-289

Gál Márk, doktorandusz hallgató

Munkahely: Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalomtudományi kar, Politikatudományi Doktori Iskola, Közigazgatás-tudományi alprogram

Cím: 1093, Közraktár utca, 4-6

E-mail: galmark@gmail.com

Hová tűnt a Pécsi Kesztyű? – a pécsi kesztyűgyártás története

Haffner Tamás

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs

REZÜMÉ

Hová tűnt a Pécsi Kesztyű? – a pécsi kesztyűgyártás története

„Ez mind, mind pécsi kesztyű” hangzik az 1970-es, 1980-as évek talán legismertebb hazai reklámszlogenje. Ezzel reklámozták Magyarországon és a keleti blokk országai mellett nyugaton is kedvelt pécsi kesztyűt. A pécsi bőr- és kesztyűgyártás története azonban több mint száz évvel korábban kezdődött. A pécsi bőr- és kesztyűipar a Tettye patak völgyében jött létre, ahol egy időben tucatnyi kisebb nagyobb tímárműhely működött egymás mellett. A 19. századi iparosodás során a nagyobb, gőzgépeket alkalmazó bőrgyárak háttérbe szorították a kisebb tímárságokat, mellyel megkezdődött a pécsi bőrgyártás koncentrációja. A város két legjelentősebb bőripari cége a Hamerli János által 1861-ben alapított kesztyűgyár és a Höfler testvérek által irányított, családi tímárságból felfejlődő Pécsi Bőrgyár volt. A dualizmus alatt mindkét gyár folyamatosan fejlődött, melyet az I. világháború és az azt követő szerb megszállás évei törtek meg. A háború után folytatódott a fejlődés, a belföldi forgalmazás mellett a háború előtti kereskedelmi kapcsolatok felélesztésével folyamatosan nőtt kesztyűexport volumene is. A II. világháború alatt a termelést nehezítette a nyersanyaghiány, valamint az, hogy a gyárak férfi dolgozóit sorra behívták katonai szolgálatra. A háborút követő államosítás után jelentősen visszaesett a termelés volumene és csökkent a termékek minősége. A Hamerli kesztyűgyár államosítását követően létrejövő Pécsi-, majd Hunor Kesztyűgyárban az 1960-as években a mennyiség mellett egyre nagyobb figyelmet fordítottak a termékdiverzifikációra. 1966-ban sor került a gyárban a mintaműhely felállítására, ahol 1996-ig több mint 26 ezer modellt terveztek. Az itt zajló színvonalas munka eredményeként válhatott a „Pécsi Kesztyű” világviszonylatban is híres márkanévvé. A rendszerváltást követő gazdasági visszaesés azonban oly sok más sikertörténethez hasonlóan ennek is véget vetett. A beszükülő értékesítési lehetőségek, továbbá a balul sikerült privatizáció a Hunor Kesztyűgyár és utódvállalatainak megszűnéséhez vezetett. A gyár korábbi dolgozói, illetve leszármazottaik családi vállalkozások keretében ápolják a pécsi kesztyűszakma hagyományait, akik tevékenységét a Pécsi Kesztyű Klaszter segíti.

Hamerli Kesztyűgyár

Pécsi Kesztyű

Privatizáció és gazdasági rendszerváltás

I. BEVEZETŐ

A kesztyűipar, a bőriparral párhuzamosan azokban az országokban fejlődött a legdinamikusabban, ahol a szükséges nyersanyag mellett az olcsó munkaerő is rendelkezésre állt. A kesztyűgyártás fejlődését segítette, hogy a többi iparághoz viszonyítva relatív kis tőkebefektetést igényeltek, a termelés kevés eszközzel, saját otthonukban dolgozó munkásokkal is megvalósítható volt.

A XIX. századi Európában Németország, a Habsburg Birodalmon belüli cseh területek, illetve Franciaország rendelkezett a legfejlettebb kesztyűiparral. A korszakban az iparág fejlődését elősegítendő számos innovációra is sor került. Közülük kiemelendő a francia Xavier Jouvin találmánya, aki több ezer ember kezéről vett méretek alapján 32 méretből álló skálát és a méretekhez tartozó vágókéseket, úgynevezett kalibereket készített, ezzel standardizálva a gyártási folyamatot. (Déri 1976)

Pécs szabad királyi város a 19. század közepén a Dél-Dunántúl legnagyobb és legnépesebb városa volt. Lakossága a török hódoltság alól történő felszabadulást követően fokozatosan nőtt, mely döntő részt a betelepülő németeknek és délszlávoknak, továbbá az agglomerációból beköltöző falusi népesség városba költözésének volt köszönhető. E folyamatok 1849 után különösen felgyorsultak, a Kiegyezésig a város lakosság közel másfélszeresére nőtt. A 19. század közepén Pécs Pest-Buda után a történelmi Magyarország második legnagyobb agglomerációjával rendelkező városa volt, mely jól szemlélteti, hogy napjainkkal ellentétben a „Dél-Dunántúl fővárosa” jelentős gazdasági potenciállal bírt. Nem csoda tehát, hogy az akkoriban még domináns mezőgazdasági termelés és bányászat mellett folyamatosan jöttek létre a városban az ipari üzemek. Az ipari üzemek kialakulásának és fejlődésének lehetőségét a város földrajzi fekvése biztosította.

A környéken fellelhető kő és agyag a Zsolnay Vilmos nevével fémjelzett pécsi porcelángyártás, a Mecsek-oldal völgyeiben futó patakok pedig a bőr- és a kesztyűgyártás alapjául szolgáltak. A Tettye-patak partján már a török hódoltság idején számos tímárságban kordován műhelyben készítettek török mesterek szattyán és kordován bőrt. A török mesterektől a magyarok eltanulták a mesterség fortélyait, akik a hódoltságot követően tovább folytatták a bőrcserzést a városban. A városi tímárok céhe a XVIII. század elején alakult, amelynek csak városi polgárok lehettek a tagjai. A tímárságok számát a céh korlátozta, melynek a kesztyűsök is tagjai voltak. A korlátozás miatt a mesterség apáról fiúra szállt, melynek következtében egész tímárdinasztiák alakultak ki a városban. A pécsi bőripar fejlődését korlátozó intézkedést csak az 1882. évi ipartörvény szüntette meg.

II. PÉCSI KESZTYŰIPAR SZÜLETÉSE

1762-ben érkezett Klattauerből Pécsre Ranolder Péter kesztyűsmester, aki elsőként kezdett a városban kesztyűt készíteni. Ranoldert a pécsi bőrök jó minősége vonzotta a városba, ahol ekkor 8 kordovános és 4 tímár működött. Egy évszázaddal az első kesztyűs megérkezését követően kért és kapott iparendélyt a városi tanácstól Hamerli János a pécsi kesztyűipar legjelentősebb alakja.

Hamerli János 1840-ben született Pécsen, aki pécsi tímár tanulmányai befejeztével – a kor szokásainak megfelelően – vándorútra kelt, hogy más városokban, országokban fejlessze tudását. Magyarországi és ausztriai vándorlását követően, 1861-ben tért véglegesen haza Pécsre, s a város engedélyének birtokában ekkor kezdett kesztyűket gyártani. Tevékenységét apja Flórián utcai házában kezdte, azonban azt hamar kinőve tevékenységét a Fő utcán, a mai Palatinus szálloda helyén álló bérelt házban folytatta. Hamerli időközben

megnősült. Felesége, Szalay Flóra segítve férje munkáját bekapcsolódott a kesztyűgyártás folyamatába. (Sey 2005)

1865-ben bécsi letelepedési és iparendélyt kért, melyet a városi tanács meg is adott neki. Hamerli nem kívánt véglegesen Bécsben maradni, ezért a bécsi üzemnyitás mellett pécsi telephelyét is fenntartotta. Tudását tovább fejlesztendő 1872-ben újabb európai körútra indult, melynek során a németországi és az olaszországi kesztyűsök munkáját tanulmányozta. A bécsi üzem ismertséget és jelentős bevételt hozott Hamerli számára, aki így immár a szükséges tőke birtokában térhetett haza Pécsre, ahol a Fő utcai üzemének helyt adó épületet megvásárolta. Továbbá megvásárolt egy Mária utcai ingatlant, ahol bőrfestő üzemet létesített. Bár bécsi üzletét 1874-ben feladta, azonban a megszerzett kereskedelmi kapcsolatait megtartotta. Továbbra is szállított nemcsak a császárvárosba, hanem immáron Londonba is. A pécsi városi tanács utasítására Fő utcai üzemét áttelepítette az Alsó Puturla utcában (ma Vince utca) megvásárolt kordován üzem helyére. Hamerli folyamatosan fejlesztett, elsőként alkalmazta Magyarországon Jouvin kivágókaliberét, emellett présgéppel és stepp varógéppel is felszerelte gyárát.

Fejlesztései és az európai divat és igények ismeretében a kor követelményeinek mindenben megfelelő színvonalon és minőségben tudott termelni, ami a növekedés alapja volt. Divatkesztyű gyártás mellett a hadsereg egyik beszállítója. az egyenruházati kesztyű termelés volumene 1875-re elérte a 35 000 párat. (Déri 1976) Sikerét nemzetközi elismerései fémjelzik. Az 1873-as Bécsi világkiállításon érdeméremmel, 1875-ben Neusalzban aranyéremmel, az 1876-os Philadelphai Világkiállításon pedig elismerő oklevéllel jutalmazták munkáját. (Kaposi 2010a) Hamerli tevékenységéről így emlékezik meg az iparkamara 1893. évi jelentése: „Hamerli olyan kiváló minőséget állít elő, hogy nemcsak fokozni tudta termelését, hanem versenytársa sincs. Túl van halmozva megrendeléssel.” (Déri 1976 26. o.) Hamerli fiai közül Imre és István is bekapcsolódtak a gyár tevékenységébe. Hamerli János 1895. évi halálát követően fia, Hamerli István vette át a gyár igazgatását. (Kaposi 2010)

Hamerli Kesztyűgyár az ezredfordulón újabb rangos elismerésekkel gazdagodott. Az 1900-as Párizsi Világkiállításon elismerő oklevelet szerzett, míg Ferenc József császár a gyárnak adományozta a „Császári és Királyi Udvari Szállító” címet. Hamerli István és szintén a gyárban tevékenykedő Hamerli Imre a nagyüzemi termelés meghonosításában látták apjuk üzemének jövőjét. (Mészáros 2010) Az ezredfordulón emeletes kesztyűgyár építésére kértek engedélyt, továbbá meg kívánták vásárolni a várostól a kesztyűgyár feletti malmot, a hozzá tartozó vízjoggal együtt. A fejlesztés a Kereskedelemügyi Minisztérium által biztosított 40 000 korona állami támogatással valósult meg. (Kaposi 2007a) A dotáció fejében vállalták, hogy a gyárat 1903-ig üzembe helyezik, az első évben 40 000, a másodikban pedig legalább 50 000 db báránybőrt készítenek ki és dolgoznak fel kesztyűnek. Az építéséhez és berendezéséhez csak Magyarországon beszerezhető anyagokat és eszközöket használhattak fel, továbbá a gyár elkészültét követően a termeléshez felhasznált nyersbőr ötödének hazai báránybőrnek kellett lennie, míg a második üzemév végétől legalább 200 embert kellett foglalkoztatniuk.

Hamerli István 1903. évi halálát követően testvére, Károly vette át a gyár irányítását. Károly folytatta a gyár fejlesztését, melynek következtében a termelés volumenének növekedése mellett a termékek minőségi is javult. A fejlődésének a I. világháború vetett végett. A gyár munkásait, s magát az igazgató Hamerli Károlyt is, behívták katonának, az alapanyagot pedig hadászati célokra foglalták le, ami leállításához vezetett. A háború utáni talpra állást nehezítették a bevezetett importkorlátozások, továbbá az 1929-1933-as világgazdasági válság, melynek hatására 1934-ig a termelés csak korlátozottan folyt. A válság után folytatódott a gyár fejlődése, fejlesztése. A belföldi forgalmazás mellett háború előtti kereskedelmi kapcsolatok felélesztésével folyamatosan nőtt az export volumene.

1936-ban a legyártott 181 000 pár kesztyűből 88 000 párat külföldön értékesítettek, döntő részt Franciaországban, Németországban, Ausztriában és Csehszlovákiában. 1941-re 104 varrógép működött a gyárban, míg a kézi varrást bedolgozói rendszerben otthon végezték az alkalmazottak. A II. világháború kitörését követően fellépő nyersanyaghiány a folyamatos termelést veszélyeztette, a gyár 1942-től több külföldi megrendelését volt kénytelen emiatt lemondani.

III. AZ ÁLLAMOSÍTOTT NAGYÜZEM

A háborút követően a kesztyűgyártás 1947-ben indult újra, kis volumenben. Az 1948. évi XXV. törvény alapján 1948 márciusában került sor a Hamerli Kesztyűgyár államosítására. A gyárba beolvasztották a szintén Pécsen működő, az államosítás előtt cseh, osztrák és német tulajdonban álló „Turul” Kesztyűgyárat, illetve a 10 főnél kevesebb dolgozót foglalkoztató kisüzemek államosítását követően az osztrák érdekeltségű Spineth kesztyűsüzemet is. 1949 év elején megszüntették a gyárban a bőrgyártást, s a vállalat tímárjait a bőrgyárba helyezték át. Az államosítást követően a termelés volumene jelentősen visszaesett. A gyár 1948-ban 57 000 pár kesztyűt termelt, ami töredéke volt az utolsó békeév 234 000 párjának. A volt tímárságok helyén új szabásműhelyt alakítottak ki, valamint bővítették a kézívarodát. A termelés csak 1952-ben érte el a háború előtti termelési szintet, ekkor már 324 fő dolgozott a gyárban. A tervgazdálkodási rendszer bevezetését követően a vállalatok önállósága gyakorlatilag formálissá vált. Kormányzati gazdaságpolitika nehézipar fejlesztési törekvései miatt a könnyűipari fejlesztések elmaradtak, ami hátráltatta az iparág versenyképességének fenntartását. A problémát jól érzékelteti, hogy 1952-ben a varrógépeknek alig 11 százaléka volt villanymotor meghajtású. (Jancsi 1976)

1955-re a gyár dolgozói létszáma 687 emelkedett, a termelés volumene közel a háború előtti termelés kétszerese, 458 ezer pár kesztyű volt, melynek 51 százalékát külföldre importálták. A termelés fókuszja a mennyiség és minőség összhangjáról a mennyiségre helyeződött át, beruházások hiányában csak a dolgozói létszám fokozása tudta biztosítani a termelésnövekedésre vonatkozó tervek végrehajtását. A dolgozói létszám szükséglet viszont a szakképző rendszer nem tudta biztosítani, ezért a pótlólagos munkaerőt átképzéssel biztosították, ami tovább rontotta a minőséget. A gyár működéséhez szükséges nyersanyagot a magyar termelés sem mennyiségében, sem minőségében nem volt képes biztosítani, ezért a kormányzat engedélyezte a gyár számára az importot. A növekvő kapacitások kielégítése - helyhiány miatt – már nem volt biztosítható a gyár akkori területén, ezért az 1960-as évek elején létrejött a siklósi gyáregység, melyet az évtized közepén a nagyatádi és marcali varrodák, valamint a dombóvári gyár megnyitása követett. Az új üzemek létesítésének és a gépek bővítésének eredményeként nőtt a termelés és a termelékenység, Ennek hatására a gyár éves termelése elérte az 1 millió pár kesztyűt. Az 1960-as években a mennyiség mellett egyre nagyobb figyelmet fordítottak a termékdiverzifikációra. 1966-ban került sor a gyárban a mintaműhely felállítására, ahol 1996-ig több mint 26 ezer modellt terveztek. Az új gazdasági mechanizmus reformtörekvéseinek idején a pécsi kesztyűgyár igen magas minőséget képviselő gyár volt, amelynek termékeit a KGST országai mellett Nyugat Európában és a tengeren túl is keresték. 1971-ben adták át a gyár igazgatási és üzemépületét (jelenleg a Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara épülete), ami lehetővé tette a korábbi irodák kiváltásával a termelőterület bővítését. Az üzembővítő beruházás eredményeként a termelés 540 000 párral haladta meg az 1967. évi termelési értéket, amely növekményből 523 000 pár exportra készült. 1971-ben a gyár célul tűzte ki a termelésének kiszélesítését. A kísérletezési időszakban készített ruházati cikkeket a Meruker pécsi boltjaiban próba

jelleggel kezdték értékesíteni. A kísérleti termékek iránti kereslet alapján önálló bőrruházati műhely került felállításra a gyárban, majd a Mecseki Szénbányáktól megvásárolt Széchenyi-aknai épületben. A vállalat emellett fejlesztette sportkesztyű gyártó kapacitását.

1982-ben a gyár felvette a Hunor Pécsi Kesztyű és Bőrruházati Vállalat elnevezést. A névváltást jól előkészített marketingkampány kísérte, ami megerősítette a pécsi kesztyűgyár imázsát. (Kaposi 2007) Az 1980-as években a gyárnak szembesülnie kellett a csökkenő világpiaci árakkal, a konkurencia megjelenésének értékesítés csökkentő hatásával, az elmaradó beruházások okozta versenyképesség romlással. A több lábon állás jegyében nagyobb hangsúly került a kiegészítő termékek (férfi- és női bőrkabátok, dzsekik, szafari öltözékek, blézerek, motoros ruház) gyártására, továbbá a gyár 1985-ben a német Remonte cég részére bér munkában megkezdte a cipőfelsőrészek gyártását. (ÚDN 1990.07.12.)

1960-tól a rendszerváltás hajnaláig tartó időszakban nagymértékű, folyamatos fejlődésen ment át a gyár, melyre elsősorban a nagymértékű külföldi kereslet teremtette meg a lehetőséget a 20-22, köztük több nyugati országgal folyamatos üzleti kapcsolatban álló gyár számára. (Déri 1996)

III. HOGYAN TOVÁBB PÉCSI KESZTYŰGYÁR?

A vállalatok önállósága az 1980-as évek elejétől kezdve növekedett, ugyanakkor a szűkülő belföldi, s keleti értékesítési lehetőségek miatt meg kellett találniuk a módját, hogy felvegyék a versenyt a nyugati termelőkkel. Az új vállalati adózási rendszer változása is megterhelte a vállalatok, köztük a Hunor Kesztyűgyár gazdálkodását, melyet ezek mellett a vállalat belső szervezetének gyengeségei is sújtottak. Az 1989-ben lezajlott politikai rendszerváltás magával hozta a gazdasági rendszerváltást is. A szocialista tervezőgazdálkodás rendszerét a piacgazdaság váltotta fel, mellyel megszűnt a vállalatok felől az állami védőháló. Azt már az 1980-as évektől egyre inkább decentralizálódó gazdasági gyakorlatból, valamint a nyugati tapasztalatokból világosan lehetett tudni, hogy a tisztán állami tulajdonon alapuló gazdaság nem versenyképes a magángazdasági rendszerrel.

1991. július 1-én spontán privatizáció keretében a Hunor 2. számú gyáregységének önállósulásával létrejött a Penta Kesztyűgyár Vállalat. (ÚDN 1991.07.3.) A legmodernebb gyáregység kiválása tovább nehezítette az amúgy is csőd szélén egyensúlyozó Hunor működését. (Kaposi 2006) Ugyancsak 1991-ben a Hunor néhány mérnöke, szabásza, s az egyik varrodai üzem dolgozói svéd tőke bevonásával létrehozták a Hunor-Skandinávia Kft.-t, mely cég az évtized közepén felvette a Hunglove Kesztyűgyártó nevet. Ekkor a 40 főt foglalkoztató cég kapacitása évi 50 000 pár kesztyű volt. A cég ellen 2000-ben indult felszámolási eljárás.

A modernebb pécsi gyáregységét és szakképzett dolgozóinak egy részét elvesztő Hunor Kesztyűgyár az 1990-es és 1991-es év hatalmas veszteségét követően (1990: 186 mFt, 1991: 138 mFt) a nyugati partnerek számának, így a nyugati export volumenének növelésével próbálta meg a vállalat pótolni a kieső értékesítést. A kezdeményezés sikerét mutatta, hogy a gyár gyártókapacitásának 100 százalékát sikerült lekötni, sőt a termelő egység létszám bővítésének igénye is jelentkezett. (ÚDN 1992.01.18.) A termékek iránti kereslet ellenére a 40 % feletti kamattal felvett hitelek törlesztése végül a Hunor Kesztyűgyár 1992. júliusi csődjéhez vezetett. Ekkor a vállalat adóssága elérte a 716 millió forintot. A csődöt követő egyeztető tárgyalások során sikerült konszenzusra jutnia a vállalatnak a hitelezőkkel, ezzel a Hunor megmenekült a felszámolástól. A csődegyezség részeként a Magyar Külkereskedelmi Bank a tartozás fejében megkapta a vállalat közel 300 millió forintot érő központi székházát, míg a Magyar Hitelbank - áthidaló

megoldásként- alacsony kamatozású devizahitelre váltotta át a cég hitelét, melynek fejében a cég részvénytársasággá történő átalakulását követően 300 millió forint értékben tulajdonrészt szerzett a társaságban. (ÚDN 199.05.7.; ÚDN 1992.10.29.)

Kevésbé volt szerencsés a Hunortól különvált Penta Kesztyűgyár. 1992 őszére a vállalat számára már a fenntartási költségek fizetése is nehézséget okozott, 1993 márciusától pedig a munkabéreket sem tudták tovább fizetni, ezért a dolgozókat először kényszerszabadságra küldték, majd az április 20-én tartott munkásülésein a cég minden dolgozójának felmondott. (ÚDN 1992.04.14. és 15.; ÚDN 1992.05.4. és 14.)

1993. április 1-én megtörtént a Hunor gazdasági társasággá történő átalakítása. A Hunor Kesztyű és Bőrruházati Rt.-ben – a csödegyezség alapján – a Magyar Hitelbank (MHB) 63,5 százalékos részesedést szerzett. A részvénytársaság további 30 százalékát a gyár hét vezetője által alakított Hunor Menedzser Kft. vásárolta meg az Állami Vagyon Ügynökségtől, míg a részvények 3,35 százaléka a dolgozókhoz, 3,1 százaléka pedig a vállaltból megalakult COATS Cérnagyártó Kft. tulajdonába került. A legnagyobb tulajdonos MHB vállalta a cég működésének finanszírozását, s a cég hiteleinek átütemezését. A cég üzemegységeként diverzifikálta a termelését. Ennek jegyében Dombóváron cipőfelsőrészt, Siklóson cipőfelsőrészt, valamint sport- és hatósági kesztyűket, Pécsen divatkesztyűket gyártottak, valamint itt történt a bőrruházati termelés, amit bér munkában végeztek német és olasz cégek számára. (ÚDN 1993.10.27.; ÚDN 1994.01.08.) 1994 elején a cég bővítette siklósi üzemét, mellyel megközelítőleg 50 fővel növelte foglalkoztatottjainak számát. A Hunor 1994 végére sikeresen visszazerezte korábbi külföldi partnereinek nagy részét, a másfél éve csődbement gyárnak már nem a kereslet hiánya, hanem a kapacitáskorlátok jelentették a termelési volumen növelésének legfőbb akadályát. (ÚDN 1994.09.10.) A gyár több 100 milliós adósságának nagy részétől 1994 decemberében szabadult meg, amikor egyedüli baranyai céggént sikeresen belekerült az adóskonzolidáltak körébe, aminek következtében az állam átvállalta a cég adósságának kétharmadát. (ÚDN 1995.01.21.)

1995 áprilisában a részvénytársaság újra pénzügyi krízisbe került. A többségi tulajdonos MHB zárta a gyár számláját, illetve további forgóeszköz-hitelt nem nyújtott számára. A gyártás folytatásához a cég a megrendelőitől kért előleget, amit azok meg is adtak számára, így az MHB elállt felszámolási tervétől, s látva, hogy követeléseinek

Mérleg szerinti eredményének alakulása 1975-1997

Forrás: saját szerkesztés, a Pécs-Baranya 100 éve és az ÚDN adatai alapján

behajtásával pénzhez nem jut, ezért tulajdonrészt – jóval értéke alatt – a kisebbségi tulajdonos Hunor Menedzser Kft.-nek értékesítette. (ÚDN 1995.10.10.)

1996-ban, a 135 éves jubileumát ünneplő Hunor régi partnere, az amerikai Coach cég felkérésére bér munkában megkezdte bőrtáskák gyártását. Az amerikai cég vezetője áprilisi

látogatásán megelégedését fejezte ki a termelés minőségével kapcsolatban, s bejelentette, hogy a 1996-os 100 ezer darabos megrendelésüket 1997-ben megduplázzák. (ÚDN 1996.02.13.; ÚDN 1996.04.20.) A cég tartozásainak döntő hányadát 1998-ra visszafizette, egyedül az adóhivatal felé maradt fent tartozása a társaságnak.

A talpra állás reményeit a fő értékesítési piac, Oroszország 1998 márciusában kitört pénzügyi válsága végleg szertefoszlatta. A rubel drasztikus, 70 százalékot meghaladó leértékelődésének következtében megrágult import termékeket a Hunor orosz partnere nem vette át, melynek hatására a gyár megközelítőleg 100 millió forintos veszteséggel zárta az évet. (ÚDN 1998.09.07.) A bevételkiesést valamelyest csökkentette, hogy a Hunor az amerikai Samsonite-tal szerződést kötött bőröndök és táskák részegységeinek gyártására. (ÚDN: 1999.06.06.)

1999-ben az egyik olaszországi alapanyag-beszállító felszámolási eljárást kezdeményezett a Hunor Kesztyű ellen, mivel a cég nem tudott fizetni a leszállított alapanyagért. A felszámolási eljárás miatt a gyár egyes részei önállósultak, mellyel létrejött a Hunor Bőrruha Gyártó Kft., a Hunor Divatkesztyű Kft., valamint a Hunor-Bag Bördíszmű Gyártó Kft. A Hunor Kesztyű és Bőrruházati Rt. ellen 1999. szeptember 3-án elindított felszámolási eljárás 2014 áprilisában zárult, míg a Hunor Bőrruha Gyártó Kft., Hunor Divatkesztyű Kft. felszámolására a 2000-es évek közepén, a Hunor-Bag Bördíszmű Gyártó Kft.-re pedig 2011 végén került sor.

Bár a Hamerliből lett Hunor Kesztyűgyár és jogutódjai az évek során befejezték tevékenységüket, Hamerli János gyárának öröksége továbbra is jelen van Pécs városában. A Hunor volt dolgozóinak jelentős része az 1990-es évek elején a német anyacég által alapított Otto Kessler kesztyűgyárban folytatta a kesztyűvarrást, míg mások pár fős, sok esetben családi vállalkozásokban dolgoztak tovább.

Jelenleg a OK Kesztyűgyár mellett több mint egy tucat kisebb-nagyobb kesztyűs cég, illetve vállalkozás működik a városban, melyek a Dél-dunántúli Idegenforgalmi Közhasznú Nonprofit Kft.-vel közösen, a pécsi kesztyűgyártás 150. évfordulójának évében, 2011 tavaszán létrehozták a Pécs Kesztyű Klasztert, egy közös márka kialakításának és a pécsi kesztyűgyártás fennmaradásához nélkülözhetetlen szakképzés megteremtésének érdekében. (Haffner 2011)

IV. ÖSSZEFOGLALÁS

A Hamerli Kesztyűgyár története nemcsak a pécsi kesztyűgyártás, hanem a legtöbb pécsi ipari vállalat sorsát jól szemlélteti. Az 19. század közepétől az ipar volt Pécssett a legmeghatározóbb és a legjelentősebb ágazat. A rendszerváltást megelőzően a város igen sokszínű iparral (élelmiszeripar, könnyűipar, nehézipar) rendelkezett, a lakosság döntő többsége ebben a szektorban dolgozott. Az ipari vállalatok nagy részénél már a 1989-et megelőzően érzékelhető volt az akkori termelési rendszer fenntarthatatlansága, mely sok vállalatot olyan rossz helyzetbe hozott, hogy csak sokadszori próbálkozásra sikerült az értékesítése. A vállalatok átalakulásával, valamint privatizációjával párhuzamosan drasztikusan csökkent az iparban foglalkoztatottak aránya. Míg 1991-ben 1000 pécsi lakosra 137 ipari dolgozó jutott, addig ez a szám 1995-ben 57 fő volt. A visszaesést követően a pécsi ipar nem tudta visszaszerezni korábbi jelentőségét. A rendszerváltást, a privatizációt és az 1990-es évek gazdasági nehézségeit túlélő pécsi ipari vállalatok mind méretükben, mind gazdasági súlyukban elmaradnak korábbi önmaguktól. A Zsolnay gyár és a pécsi sörgyár és a pécsi dohánygyár működése évek óta veszteséges, az 1990-es évek elején Pécssett megtelepedő összeszerelő üzemek a pécsi Elcoteq gyár 2011-es bezárását követően csak a rendelkezésre álló infrastruktúra és munkaerő töredékét használják.

Az elmúlt másfél évtizedben több koncepció, stratégia, terv született a pécsi ipar újjáélesztése érdekében, azonban ezek egyike sem hozott tartós és jelentős eredményt. Pécs fejlődését rendszerváltás meghatározta az ipari vállalatok és a mecseki szén- és uránbányászat megszűnéséből eredő társadalmi-, gazdasági- és szociális problémák, melyek nagy részét a mai napig nem sikerült megszüntetni.

V. IRODALOM- ÉS FORRÁSJEGYZÉK

Szakirodalom

- Baranya megye statisztikai évkönyvei: 1990-1999 (1991-2000) Pécs: Központi Statisztikai Hivatal Baranya Megyei Igazgatósága
- Déri János (1976): A pécsi kesztyűipar kialakulása és története a Hamerli kesztyűgyár államosításáig, 1948-ig In: Déri János (szerk.) A Pécsi Kesztyűgyár története 1861-1976, Pécsi Kesztyűgyár 9-100. o.
- Déri János (1996): Pécsi Kesztyűgyár In: Kassai Miklós (szerk.) Pécs-Baranya 100 éve a műszaki és természettudományos folyamatok történetében 1896-1996 Pécs: Baranya Megyei Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége. 342-344. o.
- Gulyás László (2010): A magyarországi privatizáció első szakasza: A spontán privatizáció 1988-1990. Heller Farkas Füzetek VIII. évfolyam 2010 17-23. o.
- Haffner Tamás (2011): A rendszerváltás hatása Pécs iparára. In: Romváry Ferenc (szerk.) Pécsi Szemle, 2012. ősz, Pécsi Szemle Várostitörténeti Alapítvány, Pécs, 108-116. o.
- Jancsi Gyula (1976): A szocialista nagyvállalat kialakulása és fejlődése (1948-1975) In: Déri János (szerk.) A Pécsi Kesztyűgyár története 1861-1976, Pécsi Kesztyűgyár. 101-158. o.
- Kaposi Zoltán (2006): Pécs gazdasági fejlődése 1867-2000. Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara
- Kaposi Zoltán (2007): Iparszerkezeti változások Pécsen a gazdasági reform leállításától a rendszerváltásig terjedő időszakban (1972-1990) In: Font Márta et al. (szerk.) Tanulmányok Pécs történetéből 19. kötet, Pécs Története Alapítvány. 155-178. o.
- Kaposi Zoltán (2007a): Pécs iparszerkezete a 19.-20. század fordulóján In: Font Márta et al. (szerk.) Tanulmányok Pécs történetéből 20. kötet, Pécs Története Alapítvány. 57-74. o.
- Kaposi Zoltán (2010): Hamerli János szócikk In: Romvári Ferenc et al. (szerk.) Pécs Lexikon, Pécs Lexikon Kulturális Nonprofit Kft., 2010, 287. o.
- Kaposi Zoltán (2010a): Hamerli Kesztyűgyár szócikk In: Romvári Ferenc et al. (szerk.) Pécs Lexikon, Pécs Lexikon Kulturális Nonprofit Kft., 2010, 287-288. o.
- Mészáros Balázs (2010) Hamerli Imre szócikk In: Romvári Ferenc et al. (szerk.) Pécs Lexikon, Pécs Lexikon Kulturális Nonprofit Kft., 2010, 286. o.
- Sey Gábor (2005): A pécsi Hamerli-Hunor kesztyűgyár: emlékezés a cég alapításának 142., a gyár megnyitásának 100. évfordulójára. In: Szirtes Gábor et al. (szerk.) Mozaikok Pécs és baranya gazdaságtörténetéből. Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara 110-124. o.

Források

- „Rosszkor lettem vezérigazgató” – Változás előtt a Hunor. Új Dunántúli Napló 1990. július 12. 5. p.
- Önálló lett a Hunor 2. számú gyára Pécsen – Az új gyár neve – Penta Kesztyűgyár. Új Dunántúli Napló 1991. július 3. 3. p.
- Kedvezőek a Hunor kilátásai – Munkásokat vesznek fel és csak a nyugati piacra termelnek. Új Dunántúli Napló 1992. január 18. 7. p.

- Részvénytársaság lesz a HUNOR – Kényszerű csődjelentés után jobb időkben bizik a Kesztyűgyár – Új Dunántúli Napló 1992. május 7. 3. p.
- Csőd után a Hunorban – A hitelezők tulajdonába került a székház. Új Dunántúli Napló 1992. október 29. 7. p.
- Felmondtak 230 dolgozónak a pécsi Penta Kesztyűgyárban. Új Dunántúli Napló 1992. április 14. 1. és 2. p.
- A tulajdonos kesztyűt akar gyártani – A Penta felszámolása elkerülhetetlen Új Dunántúli Napló 1992. április 15. 1. és 2. p.
- Még mindig nem tudnak fizetni a Pentában – A munkások csak előleget kaptak Új Dunántúli Napló 1992. május 4. 1. p.
- Felmondólevelek a Pentában. Új Dunántúli Napló 1992. május 14. 1. p.
- Biztos piaca van a Hunornak. Új Dunántúli Napló 1995. október 10. 10. p.
- A Hunor felvette a kesztyűt és táskákat épít – Négy dollár haszonért már érdemes Új Dunántúli Napló 1996. február 13. 10. p.
- Bővül a táskagyártás a Hunorban Új Dunántúli Napló 1996. április 20. 10. p.
- Hunor: közel az orosz válság. Új Dunántúli Napló 1998. szeptember 7. 6. p.
- Holdinggá alakul át a Hunor. Új Dunántúli Napló 1999. június 6. 6. p.
- Csőd után próbaévben alapozzák a jövőt – MHB mentőkötél a Hunornak. Új Dunántúli Napló 1993. október 27. 9. p.
- Új üzemrész a siklósi kesztyűgyárban – Változás a Hunor Rt. tulajdonlásában. Új Dunántúli Napló 1994. január 8. 5. p.
- Visszatért a külföldiek bizalma - Lélegzethez juthat a Hunor Kesztyűgyár. Új Dunántúli Napló 1994. szeptember 10. 9. p.
- Konzolidáció után termékszerkezet-váltás. Új Dunántúli Napló 1995. január 21. 9. p.

Internetes források

- Megalakult a Pécsi Kesztyűs Klaszter <http://www.kikk.hu/index.php/hu/hirek/872-megalakult-a-pecsi-kesztyu-klaszter> (2014. május 20.)

Haffner Tamás, okleveles közgazdasági elemző
Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Regionális Politika és Gazdaságtan
Doktori Iskola
7622 Pécs, Rákóczi út 80.
haffner.tamas@kttk.pte.hu

Szlovákia településszerkezete a 21. században¹

Horeczki Réka

Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és
Regionális Tudományi Kutatóközpont
Regionális Kutatások Intézete

Absztrakt

A kutatásom célja, hogy dél-dunántúli térség gazdasági, társadalmi és politikai életét erőteljesen befolyásoló kisvárosok hosszú távú fejlődésének törvényszerűségeit és sajátosságait feltárja és bemutassa. De nagyon fontosnak érzem, hogy a kutatás ne ragadjon le csak a helyi viszonyok vizsgálatánál. Magyarország az 500 millió fős Európai Unió része, s hosszú távon nyilván egyre szervezettebben fog beilleszkedni ebbe a gazdasági és politikai keretrendszerbe. A szakmai kutatási program éppen ezért a komparatiztika lehetőségeivel is élni kíván, ami elsődlegesen a hasonló adottságú és struktúrájú, jelentős kisvárosi hálózattal rendelkező országok fejlődését és lehetőségeit vizsgálja. Az teljesen egyértelmű, hogy szomszédos országok között több olyan is található (Ausztria keleti részein főleg a burgenlandi, a stájer és a karintiai; illetve Románia erdélyi részein a hátártól a Királyhágóig terjedő vidék, Szlovákia Felvidéki területei), ahol a kisvárosi fejlődés az egész társadalom és gazdaság működése szempontjából fontos entitás (lásd: konzervatív értékek kialakulása, a kisvárosi mentalitás fontossága, a gazdasági és politikai rugalmasság létrejötte stb.). Ennek a vállalásnak eleget téve elsőként Szlovákia településhálózatát és ezzel együtt a városhálózatát kívánom áttekinteni elsődlegesen statisztikai adatok, elemzések alapján: településszerkezet, népesség, korszerkezet, gazdasági adatok foglalkoztatási szerkezet, stb. Egy alapos statisztikai áttekintés révén a tanulmányt elsősorban egy kezdődő munka első fázisának tekintem.

Kulcsszavak: Szlovákia, urbanizáció, településszerkezet

I. Bevezetés

Kelet-Európa településhálózatában az elmúlt évszázadban jelentős centralizáció zajlott le. Egységesülő városrendszer alakult ki ebben a történelmileg széttöredezett és feszültségekkel terhes térségben. A nemzeti városrendszerek integrálódását a globalizáció nemzetközi folyamatai felgyorsították. A városok mégsem veszítették el sokszínűségüket, ahogyan az országok közötti különbségek is fennmaradtak. A Kelet-Közép-Európai országok egyik sajátossága a sűrűség. Ahogy Enyedi (2012) is megfogalmazza, ezekben az országokban „a város közel van”. A közelség komparatív előnyt jelent, valamint versenyhelyzetet is eredményez.

A vizsgált térség főként kisméretű országokból áll – amilyen Szlovákia is – ahol a település- és városhálózat nemzeti keretek között fejlődött, tipikusan egy nagyváros dominanciája valósult meg (Enyedi, 2012). Kelet-Közép-Európa országaiban a szakirodalom szerint² az urbanizációs folyamat egy új típusa, szocialista urbanizáció

¹ A tanulmány az NK-104985 témaszámú - Új térformáló erők és fejlődési pályák Kelet-Európában a 21. század elején c. OTKA kutatás keretében készült.

² Az elmélet körül kialakuló szellemi vita lehetővé tette a térség országainak alaposabb megismerését. Enyedi 1989, 2012, Lackó 1987, Szelényi 1996, Kovács 2002.

bontakozott ki. Városfejlődés tekintetében nagyon meghatározó volt az 1989/90-es években történő folyamatok, a szocializmus összeomlása. A térség országaiban – Magyarországhoz hasonlóan – Szlovákiában is a főváros túlsúlya érvényesült, néhány regionális központtal (Kassa, Nagyszombat) kiegészülve. A városok közül legnagyobb arányban az agráralapokkal rendelkező mezővárosokat találhatunk az országban, a nyugat-európai értelemben vett kisvárosok köre hiányzik a településhálózatban. A nemzeti sajátosságoknak megfelelő ütemben, de megkezdődött a városhálózat differenciálódása, a városok belső térszerkezetének átalakulása (Kovács, 2002).

II. Szlovákia regionális különbségei

Szlovákia elszakadása Csehországtól lehetővé tette az ország autonóm fejlődését, ezen belül a városok helyzetének javulását. A városok térszerkezetben betöltött pozícióját befolyásolta: a geopolitikai helyzet, a közigazgatás, a gazdaság, az oktatás és a kutatás/fejlesztés térformáló szerepe, a városok egyéni törekvései, az önkormányzatiságból fakadó önállóság, valamint a történelmi – társadalmi – földrajzi adottságok is (Mezei, 2009). Jelentős befolyásoló erőnek számított az országban a katonai és politikai erőviszonyok, valamint a nyersanyag lelőhelyek. Špiesz (1972) meghatározása szerint Szlovákiában a városiasság kritériumai között első helyen a népességszám szerepel. A lakosság tekintetében az alsó határt 1971 óta 5000 főben minimálták, de – természetesen - akadnak kivételek (ahogy Magyarország esetében is találunk 3000 főnél kevesebb lakossal rendelkező várost is). A városiasság szempontjából fontos tényező a kézműipari és kereskedelmi tevékenység, a nem agrár jellegű termelés és kereskedelem magas színvonala, a fejlett szociális viszonyok. A városi jog és városi funkció közötti különbséget a városi jogok és privilégiumok gyakorlásában különböztették meg, fejlett öngazgatási formát vártak el egy szlovák várostól. A városnak a műveltség egy magasabb fokát kellett (kellene) képviselnie, ezért a városoktól nemcsak a polgári réteg meglétét várták el, hanem egy szellemi dolgozói réteg, hivatali bürokrácia kialakulását. Egy település városi jellegének külső-építészeti jegyeiben is meg kellett mutatkoznia. A mai városok többsége 1990 előtt kapott városi rangot, azaz ezen tartalmi-formai jegyekkel bíró településeknek számítottak.

Szlovákiában átlagosan 5 – 5,4 millió főnyi lakosság található 1990 és 2011 között. A népesség az elmúlt tíz évben növekvő tendenciát mutatott. A fővárosi régió népessége Pozsony város népességének növekedésével arányos ütemben növekszik. Az országban 1945-ben az urbanizációs szint 40% körüli volt, hasonlóan Magyarországhoz és Lengyelországhoz. 1990-re az urbanizációs szint megközelítette a 60 %-ot, stabil növekedési ütemet mutatott. Szlovákiában 1950 és 1991 között a városhierarchia felső szintje erősödött meg. 2001-re az ország urbanizációs szintje 54,4 %-os. A makrorégiók³ közötti eltérésekben kiemelkedik a fővárosi régió aránya; kelet felé haladva az urbanizációs ráta az országos átlag alá süllyed (1. táblázat).

³ Az Eurostat NUTS2 hivatalos besorolása alapján. Eurostat Regional Yearbook 2012

1. táblázat: Szlovákia népessége regionális bontásban

	Népesség		Urbanizációs szint
	2001	2011	
Szlovákia	5 378 951	5 404 322	54,4 %
Pozsonyi makrorégió	599 042	606 537	81,1 %
Nyugat-Szlovákia	1 868 147	1 839 259	49,8 %
Közép-Szlovákia	1 353 777	1 349 729	51,3 %
Kelet-Szlovákia	1 557 985	1 608 797	52,0 %

Forrás: A szerző saját szerkesztése a Szlovák Statisztikai Hivatal adatai alapján.

Szlovákiában a városállomány eloszlása nem tekinthető egyenletesnek, a főváros körül, valamint a nyugati régióban sűrűsödő hálózattal találkozhatunk, míg kelet felé haladva egyre több a városhiányos terület. A 20 000 főnél népesebb városok szemléletesen mutatják be (1. ábra), hogy a domborzati viszonyok jelentős mértékben befolyásolják a városképződést. A történelmileg kialakult gazdasági kapcsolatok jelentős része ma is a Pozsony–Besztercebánya–Kassa útvonalon történik.

1. ábra: A 20 000 főnél népesebb városok Szlovákiában, 2011

Forrás: A szerző saját szerkesztése a Szlovák Statisztikai Hivatal és citypopulation.de adatai alapján.

Szlovákiában mindösszesen 1991 és 2012 között két 100 000 fő feletti lakosú nagyváros található, Pozsony és Kassa. Az 50 000 fő feletti lakosú városok, amelyek szlovák viszonylatban még nagyvárosnak számítanak, regionális szerepkört töltenek be. Ez a 8 város a közigazgatási – történelmi – régiók központjaiként funkcionál. A 20 és 50 000 lakosságú városok száma illetve a városi népességen belüli részesedése is megnövekedett, amely elsősorban a belső vándorozgalmaknak köszönhető. A periferikus, kedvezőtlen földrajzi adottságokkal rendelkező területekről többségében szlovák és ruszin nemzetiségű lakosok költöztek be a középvárosokba. A városi lakosság kb. egynegyede él ezekben a középvárosokban. Szlovákiában 1991-ben a 136 városban 2,99 millió lakos élt. 2001-ben már több mint három millió a városiakok száma. Az átlagos lakosságszámok csökkenő tendenciát mutatnak. Jellemzőek az alsó küszöbértékek, átlagosan egy 10 000 fő alatti kategóriába tartozó városban csak 7000 fő körüli a lakosság száma (2. táblázat).

2. táblázat: Az átlagos városi lakosság szám alakulása 1991 és 2012 között

	Városok száma (2012)	Átlagos lakosság szám (fő)			
	(db)	1991	2001	2011	2012
100 000 feletti	2	338679	332383	325831	327877
50 000 - 100 000	8	72215	74120	70590	70334
20 000 - 50 000	29	29622	30427	29424	29277
10 000 - 20 000	33	14060	14534	14245	14198
5 000 - 10 000	46	6901	7137	7070	7072
5 000 alatti	20	3571	3703	3636	3631

Forrás: A szerző saját szerkesztése Szlovák Statisztikai Hivatal, Kovács 2002 adatai alapján.

A városok fontos szerepet játszanak a regionális fejlesztésben, a régióknak „szükségük van” fejlődő és fenntartható városokra, hiszen a régió csak akkor lehet sikeres, ha városai is azok (Európai Közösségek Bizottsága, 2005). A városhálózat részletesebb vizsgálatához Szlovákia régióit elemzem a demográfiai és a településállományi eltérések vonatkozásában.

III. Pozsonyi régió

A fővárosi, Pozsonyi régió az ország legkisebb NUTS 2-es régiója. Területe 2052 km², népessége 2011-ben 606 537 fő. Közigazgatásilag tovább szintekre tagolódik: 8 járásból (okres) áll, melyből öt Pozsony kerületeit jelenti. A legnagyobb területű járás a Malackai járás (950 km²), de népsűrűség szempontjából a legalacsonyabbnak tekinthető (71 fő/km²). A régióban Pozsonyon kívül 74 település található, ebből 7 rendelkezik városi ranggal. Pozsony népessége közelíti a félmillió főt (428 672 fő); a városok sorában ekkor tapasztalhatunk egy nagy ugrást, hiszen a fővároshoz közeli városok népességszáma alig vagy egyáltalán nem haladja meg a 20 000 főt. A régióban 10 000 fő feletti népességgel rendelkezik: Bazin (Pezinok) 21 082 fő, Malacka (Malacky) 17 773 fő, Szenc (Senec) 14 673 fő. 10 000 fő alatti városok a régióban: Stomfa (Strupava) 8063 fő, Modor (Modra) 8536 fő, Szentgyörgy (Svätý Jur) 4614 fő.

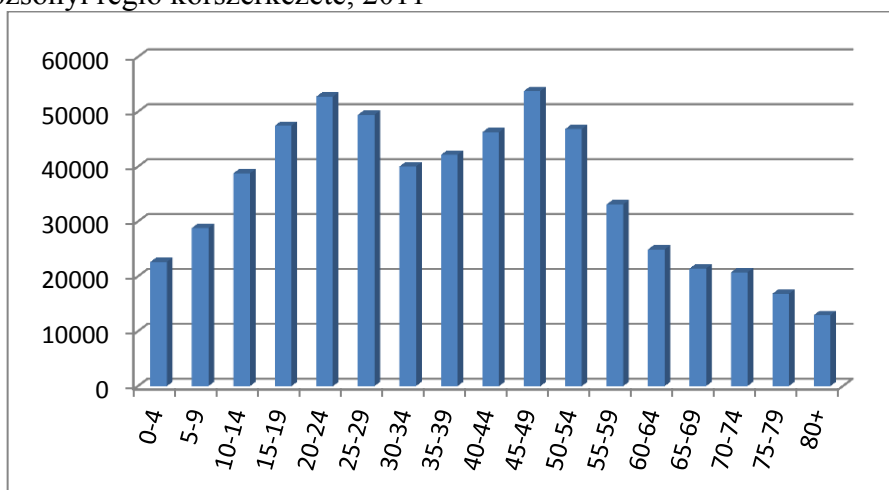
3. táblázat: Szlovákia és a Pozsonyi régió településhálózata

	Települések száma (db)	Lakosság (fő)	Települések száma (db)	Lakosság (fő)
	Pozsony régió, 2011		Szlovákia, 2011	
0 - 199	2	247	387	48282
200 - 499	6	2220	755	260363
500 - 999	12	8855	771	545921
1 000 - 1 999	24	35215	565	793080
2 000 - 4 999	20	56411	278	802384
5 000 - 9 999	6	34779	62	414693
10 000 - 19 999	2	34355	33	469598
20 000 - 49 999	1	21263	29	852176
50 000 - 99 999	-	-	8	563945
100 000 feletti	1	428672	2	653880
Összesen	74	622017	2890	5404322

Forrás: A szerző saját szerkesztése Szlovák Statisztikai Hivatal adatai alapján.

A régió összlakossága 607 000 fő volt 2011-ben (az ország összlakosságának 11,2 %-a), amellyel a legkisebb népességű régió Szlovákiában, valamint – a főváros miatt – a legmagasabb népsűrűségű: 295,5 fő/km². Szlovákiában a népszámlálási adatok (nemzeti statisztikai hivatal honlapján) 1996-tól kezdődően állnak rendelkezésünkre. 1997-től kezdődően megfigyelhető egy kismértékű hullámvölgy, amely a 2000-es évek elején nagyobb mértékűvé válik (2000 és 2001 között a csökkenés közel 3 százalékpontnyi). 2003-tól a trend változni látszik, egy lassú növekedés kezdődik, amely csak 2010-ben törik meg (Horváth, 2004). A népesség területi eloszlásánál szembevetendő, hogy a régióban lakók több mint 2/3-a Pozsonyban él. Az elmúlt évek szuburbanizációs folyamatának köszönhetően a régióban – Pozsonyt kivéve – növekedett a népsűrűség. A népsűrűség a népességszámnak megfelelő ütemben változik, 2011-re 295,5 fő/km², mely érték a 2000-es évek eleji állapotot tükrözi. A régió lakossága 2010-ben volt a legmagasabb, 622 706 fő. A népesség dinamikáját tekintve a régió egy növekvő lakosságú térség, ahol mind a természetes szaporulat, mind a bevándorlás egyenlege pozitív. A természetes szaporulat a régióban 3,43 volt ezer főre vetítve, míg országosan 1,65 volt. A bevándorlás egyenlege országos szinten a régiók között a legmagasabb, 4537 fő volt. A vándorlási többlet főként a főváros vonzóképességének tudható be, a gazdasági fejlettségnek. A kedvező mutatók ellenére a fertilitást vizsgálva a régióban nem növekvő természetes szaporulat, hanem csökkenés prognosztizálható. A népesség újratermelődéséhez a népszaporulat értékének 2 felettinek kellene lennie, de a Pozsonyi régióban ez az érték csak 1,48 (országos szinten 1,45). Ha a születések számát nézzük ezer főre vetítve, átlagos 12,91-es értékkel találkozunk (az országos átlag 11,27), de az a tényleges születésszámokat megvizsgálva látható, a régiók között a legalacsonyabb értékkel rendelkeznek, 2011-ben 7787 gyermek született, feleannyi mint a többi régióban. A régióban a 14 év alattiak korosztályának részaránya alacsonyabb az országos átlagnál, hasonlóan a 2000-es évek eleji állapotokhoz. Az időskorúak részaránya a régió népességén belül még mindig kedvezően alacsony részarányt mutat, de lassan növekvő tendenciával, ami a születéskor várható életkor növekedésével magyarázható.

2. ábra: Pozsonyi régió korszerkezete, 2011

Forrás: A szerző saját szerkesztése Szlovák Statisztikai Hivatal adatai alapján.

A térbeli folyamatokban a migráció fontos szerepet tölt be, a népesség térségek és egyes települések közötti mozgása hatással van egyes gazdasági-társadalmi folyamatokra, a települések helyzetére, funkcióinak alakulására. A rendszerváltozás után meginduló szuburbanizációs folyamat elsősorban Pozsony város vándorlási veszteségével szemléltethető, tömeges vándorlások történtek a környező településekre, a napi ingázók

száma jelentősen megemelkedett a fővárosba, 2005 után. A munkanélküliség a régióban 5,8 %, jóval alacsonyabb, mint a többi szlovák régióban. Az Európai Unió átlaghoz képest (11%) is jelentősebb jobb a régiós érték. Az átlagos bruttó havi fizetés jelentősen, kb. 36 %-kal haladja meg az országos átlagot. A háztartások pénzbeli jövedelme 1/3-dal, kiadásai negyedével nagyobbak, mint az országos átlag. A régió munkaerő piaci helyzete Szlovákia régiói között a legkedvezőbb.

IV. Kelet-Szlovákiai régió

A Kelet-Szlovákiai régió az ország területének 32,1 %-át foglalja el (15 728 km²), azaz kiterjedését tekintve a második legnagyobb régió az országban. A régió közigazgatásilag két kerületre osztható, az Eperjesi (Prešov) és a Kassai (Košice) kerületre. Az Eperjesi kerület a régió 57 %-án terül el (8973,6 km²), míg a Kassai régió foglalja el a fennmaradó 6754,4 km²-nyi területet. A régióban 1105 település található, ezen belül 40 város. A városi népesség aránya 52 %-os, ez országos átlag alatti érték, de a régiók között a Pozsonyi után a második helyet foglalja el. A 40 város eloszlása nem egyenletes a régióban, a Kassai kerületben 17 város, míg az Eperjesiben 23 található. Az Eperjesi kerületben található a települések 60 %-a, azaz 665 település. A régióban található Kassa–Eperjes–Poprád agglomerációs tengely a térség legfontosabb gazdasági egysége, országos szinten is jelentős.

4. táblázat: Kelet-Szlovákiai régió településszerkezete, 2011 (db)

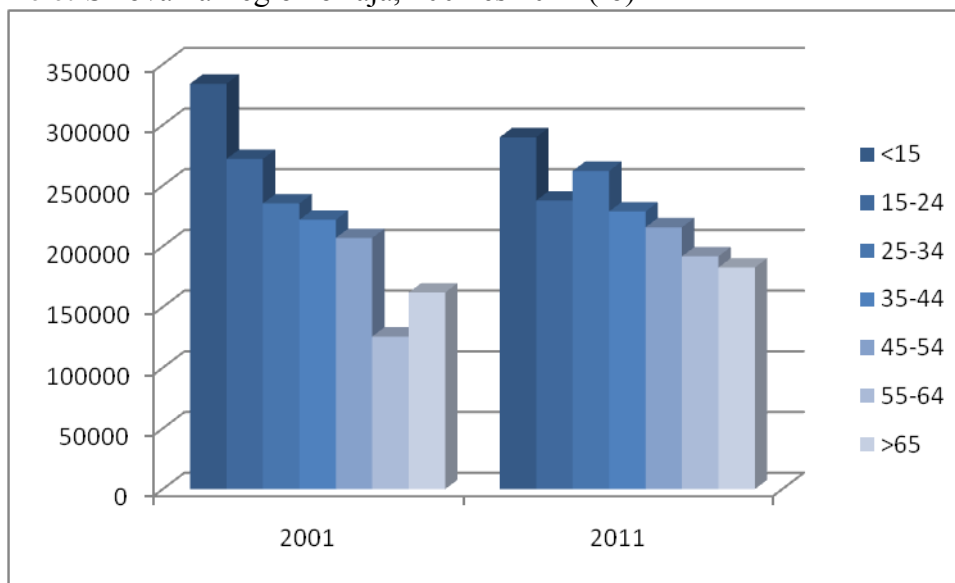
	Települések száma (db)	Lakosság (fő)
0 - 199	204	23956
200 - 499	338	116918
500 - 999	292	204730
1 000 - 1 999	162	223802
2 000 - 4 999	75	216026
5 000 - 9 999	16	109434
10 000 - 19 999	8	113933
20 000 - 49 999	7	214881
50 000 - 99 999	2	144429
100 000+	-	-
Összesen	1104	1368109

Forrás: A szerző saját szerkesztése Szlovák Statisztikai Hivatal adatai alapján.

A régió lakosságának nagy része él aprófalvakban, a 200-500 lakost számláló falvak kategóriájában található a legtöbb, 338 település. A települések háromnegyede 1000 fő alatti falunak számít (4. táblázat). A lakosság ezeken a településeken elöregedő, kevés a fiatal. A régió lakosságának egynegyede él ezeken a kistelepüléseken, ahogyan a 20 000-nél népesebb városokban is a régió több mint ¼-e (26,3 %-a) él. A Kelet-Szlovákiai régió a második legnépesebb egysége Szlovákiának, népessége 1 608 797 fő. 2011-ben, hasonlóan az elmúlt évekhez az Eperjesi kerület népessége magasabb, az országos népesség 15,1 %-a, azaz 815 806 fő él ebben a kerületben. A Kassai kerület lakossága 792 991 főnyi. A régió lakossága növekedett az elmúlt tíz évben, népsűrűsége is magasabb. Az Eperjesi kerület népsűrűsége 90,9 fő/km², míg a Kassai kerület – Kassa város magas népessége miatt – 117,4 fő/km²-es értéket mutat. A régióban az átlagéletkor az országosnál jobb értékeket mutat, 36 év alatt marad, valamint magas a vitalitási index értéke is. A régió korfája jól

szemlélteti ezt a tendenciát, hiszen a 25 év alattiak aránya a régió népességéből 32,5 %, amely a legmagasabb a régiók között. Az időskorúak aránya bár növekedett az elmúlt tíz év alatt, de még mindig a régiók között a legkedvezőbb pozíciót foglalja el a Kelet-Szlovákiai régió. A gazdaságilag aktív korú népesség a régióban fokozatosan emelkedett, ma már az országos átlag szintjén mozog. A születéskor várható élettartam tekintetében a régiók között az utolsó helyet foglalja el, egy átlagos kelet-szlovákiai régióban élő férfi várhatóan 71,5 évig, míg egy nő 79 évig élhet. Az országos átlag férfiak esetében 72,2 év, nők esetében 79,4 év.

3. ábra: Kelet-Szlovákiai régió korfája, 2001 és 2011 (fő)

Forrás: A szerző saját szerkesztése Szlovák Statisztikai Hivatal adatai alapján.

A régióban a születések számának változása kedvező volt, folyamatos népességnövekedéssel lehet számolni a régióban. Az ezer lakosra jutó élveszületések száma az országos átlag felett van, 2011-ben 12,7, amely abszolút értékben 20 387 gyermeket jelentett. A két kerületben a születések száma kiegyenlítetnek tekinthető, a Kassai kerületben 2011-ben 10 368, míg az Eperjesi kerületben 10 019 az élveszületések száma. A halálozások száma jóval a születésszám alatt marad, 14 119 fő volt 2011-ben, ami azt jelenti, hogy a természetes szaporodási rátája a régiónak – az elmúlt évekhez hasonlóan – jelentős pozitívumot mutat. Az ezer lakosra jutó halálozások száma 8,79. Az Eperjesi kerületben valamivel magasabb, 9,31 – hasonló az országos átlaghoz. Országos szinten a régióban a legalacsonyabb a halálozási arányszám. Az élveszületések magas számához hozzájárul az abortuszok számának csökkenése is, bőven az országos átlag alatt található a száz születésre jutó abortuszok száma (2011-ben 24,5). A Kassai kerületben mindig alacsonyabb értékek szerepeltek, míg az Eperjesi kerület az országos átlag körül mozog. A házasságkötések számát vizsgálva a régió Pozsony mögött a második helyen szerepel, az ezer lakosra vetített 5,06-os értékével. Az Eperjesi kerületben a házasságkötések száma ezer lakosonként megegyezik a Pozsonyi régióban lévő értékkel: 5,59. A Kassai kerületben a házasságkötések száma az országos átlag alatti, ezer lakosra vonatkoztatva 4,51. A válások száma kedvezően alakul, hiszen országos szinten a Kelet-Szlovákiai régióban a legkisebb a házasságok felbontásának aránya. 1,77-es értékével, és az abszolút számokat (2847 válás 2011-ben) tekintve is a legjobb helyzetben lévő régió. A foglalkoztatottak számát figyelembe véve a régióban a legtöbben a terciér szektorban

dolgoznak. A mezőgazdaság aránya 4,1 %, magasabb az országos átlagnál (Horváth, 2004 és Statisztikai Hivatal adatai).

V. Közép-Szlovákia

Ez a statisztikai régió két kisebb NUTS 3-as régióra tagozódik: Zsolna (Zilina) és Besztercebánya (Banska Bystrica). A régiót LAU 1-es szinten 24 járás alkotja, a Zsolnai járásban található ezek közül 11. A régióban összesen 831 település található, amelyek 70 %-a (576) 1000 főnél kevesebb lakossal rendelkezik. A régióban kiemelkedő jelentőségű városok Zsolna (kb. 85 000 lakos), amely az ország negyedik legnagyobb városa, fontos gazdasági és közlekedési csomópont. Történelmi és kulturális jelentőségű a régióban Turócszentmárton (közel 60 000 lakos). A déli területen Besztercebánya városa a legfőbb gazdasági, közigazgatási és kulturális központ. 80 003 főnyi lakossal rendelkezik.

5. táblázat: Közép-Szlovákia régió településhálózata, 2011

	Települések száma (db)	Lakosság (fő)
0 - 199	141	18400
200 - 499	231	75466
500 - 999	204	146073
1 000 - 1 999	146	204709
2 000 - 4 999	67	199381
5 000 - 9 999	23	155403
10 000 - 19 999	9	128299
20 000 - 49 999	7	203408
50 000 - 99 999	3	218590
100 000+	-	-
Összesen	831	1349729

Forrás: A szerző saját szerkesztése Szlovák Statisztikai Hivatal adatai alapján.

A régió lakossága az országos népesség negyedét teszi ki (24,98 %), 2011-ben 1 349 729 főnyi a lakosság. A kor és nem szerinti eloszlásban a régió az országos átlaggal mutat hasonlóságot. A népesség természetes fogyása figyelhető meg, 2000-től kezdődően. Ezer lakosra 13,2 élveszületés és 13,5 halálozás jut, valamint a kivándorlási egyenleg is negatív. A régióba bevándorlók száma 2011-ben 3742 fő, míg a kivándorlóké 4613 fő. A régió népsűrűsége 83 fő/km², amely a két járasa között a következőképp oszlik meg: Zsolnai járás 102 fő/km², Besztercebányai járás 69 fő/km². A Zsolnai járás urbanizációs szintje viszonylag alacsonynak tekinthető, a lakosok kb. fele él városokban. A magashegységi területek szinte lakatlanok, a legsűrűbben lakott területek: Liptói, Turóci és Zsolnai medencék (Horváth, 2004 és Statisztikai Hivatal adatai).

VI. Nyugat-Szlovákia

A régió területe 14 992 km², az ország területének 30,6 %-át birtokolja. Közigazgatásilag három kerületre osztható a régió: a Nagyszombati, Trencsényi, Nyitrai kerületre. A kerületek területmegosztása – az előbb említett sorrendben – 27,7 % (4 146,6 km²), 30,0 % (4 501,9 km²), 42,3 % (6 343,8 km²). A régióban található összesen 881 település, melyek közül 49 városi jogúnak számít. Az elmúlt 10 évben nem történt változás sem a települések számát, sem a várossá nyilvánításokat figyelembe véve. A kerületekben kiegyenlített a

városok száma; a Nagyszombati kerületben 16 db, a Trencsényi kerületben: 18 db, a Nyitrai kerületben: 15 db város található. A városi lakosság aránya a régióban 49,8 %-os, a Trencsényi kerületben meghaladja az 56 %-ot, de a többi kerületben a régiós átlagot tapasztalhatjuk. A települések közel 95 %-a (832 település) 5000 lakosnál kevesebbel rendelkezik. Ezen belül is nagyon magas a kistelepülések, az 1000 fő alatti lakossal rendelkező települések aránya: 54,8 %. A régióban található 49 város népessége meghaladja ugyan az 5000 főt, de csak három jelentősebb (a kerületközpontok) népessége haladja meg az 50 000 főt.

6. táblázat: Nyugat-Szlovákiai régió településhálózata

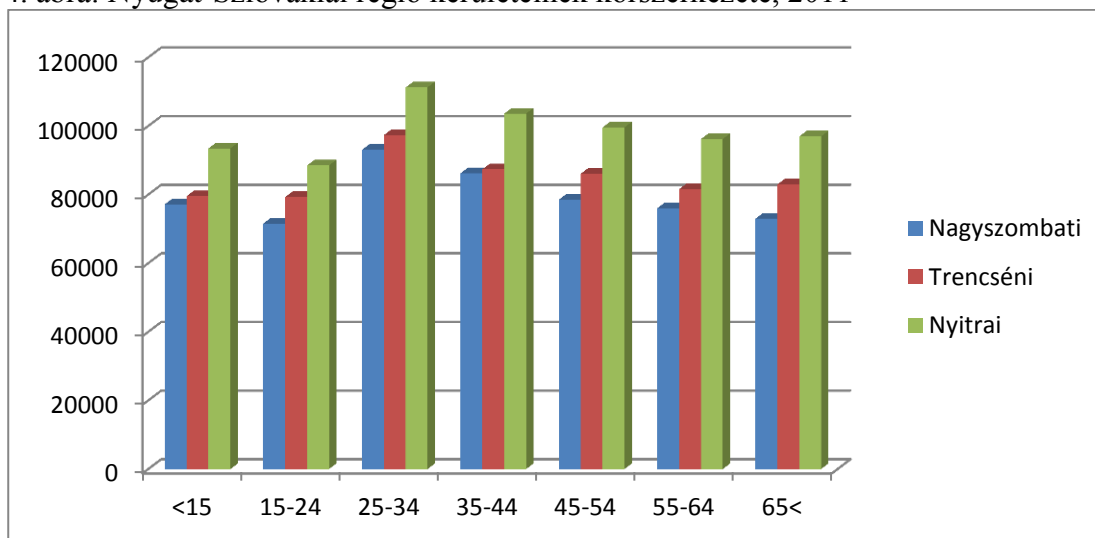
	Települések száma	Lakosság (fő)
0 - 199	40	5679
200 - 499	180	65759
500 - 999	263	186263
1 000 - 1 999	233	329354
2 000 - 4 999	116	330566
5 000 - 9 999	18	115077
10 000 - 19 999	14	193011
20 000 - 49 999	14	412624
50 000 - 99 999	3	200926
100 000 felett	-	-
Összesen	881	1839259

Forrás: A szerző saját szerkesztése Szlovák Statisztikai Hivatal adatai alapján.

Az ország legnépesebb régiója a Nyugat-Szlovákiai régió, népessége 1 839 259 fő volt 2011-ben. Az ország lakosságának 34 %-a él ebben a régióban, a kerületek népessége kiegyenlítettnek tekinthető: a Nyitrai kerületben él a régió lakosságának 37,5 %-a (689 564 fő), a Trencsényi kerületben 32,3 %-a (594 186 fő) és Nagyszombati kerületben 30,2 %-a (555 509 fő). A népsűrűségi mutatót vizsgálva szintén megállapítható, hogy országosan a legjobb mutatót birtokol a régió, 122 fő/km², amely az országos átlagot is meghaladja (110,2 fő/km²). A Nagyszombati és Trencsényi kerület népsűrűsége hasonló, 133 fő/km²-es értékkel; míg a Nyitrai kerület már ritkábban lakott, az országos átlagot közelíti. A régió népességében a férfiak-nők megoszlása 49%-51%. A régió korfája meglehetősen aránytalan, szinte kiegyenlített a 35 év feletti korcsoportok népessége; valamint a 15 év alattiak és a 65 év felettiak száma közel egyenlő. Az országban ez a régió számít a legöregebbnek, közel félmillió 55 év feletti lakos, és negyedmillió 65 év feletti él a térségben. Nyitra kerülete számít a legöregebb területnek az országban, 96 961 időskorú lakik itt. A születéskor várható élettartam a régióban a nők esetében 79,5 év, a férfiaknál 72 év; amely az utóbbi tíz évben számottevően megemelkedett (2001-ben nőknél: 77,6 év, férfiaknál: 69 év volt). A régióban a születések számának alakulása a 2005-ös évekig kedvezőtlenül alakult, hiszen 1000 lakosra alig 9 élveszületés jutott (2005-ben 8,67). Az arány 2006-tól megfordulni látszik, lassan de növekedés tapasztalható. Az élveszületések száma 1000 lakosra vetítve 2011-ben már 9,86-es éves átlagos értéket jelez. A régió értéke jóval az országos átlag alatt található (11,27), de a növekedés mindenképpen pozitív jelentőségű. A régió északi részén a mutatók magasabb értékeket jeleznek, amelyet az magyarázhat, hogy a déli területeken jelentős számban élő magyar kisebbség szaporodási mutatói alacsonyabbak, illetve ezen a területen magas a munkanélküliség, a létbizonytalanság, amelyet a terhesség megszakítások magas száma is jelez (37 abortusz 100 születésre vetítve 2011-ben). A régió minden kerületében a születések számának növekedése egyrésztől magyarázható az abortuszok számának csökkenésével: 2001-ben

átlagosan 50 terhesség megszakítás jutott 100 élveszületésre, 2005-ben 39, 2011-ben a régióban átlagosan 32. A régió népessége az elmúlt tíz évben újra növekedni látszik, az ezer lakosra jutó természetes szaporodás értéke 0,26. Ez az érték a Nagyszombati kerületben: 2,68 és a másik két kerület természetes fogyást mutat (Horváth, 2004 és Statisztikai Hivatal adatai).

4. ábra: Nyugat-Szlovákiai régió kerületeinek korszerkezete, 2011

Forrás: A szerző saját szerkesztése Szlovák Statisztikai Hivatal adatai alapján.

A gyermekek (0-14 év) lakónépességen belüli részaránya a régióban 13,6 %, melyben a korábbi évekhez képest az arányokat tekintve területi eltérések nem tapasztalhatók. Ha az abszolút számokat nézzük, akkor kimagasló a Nyitrai kerület gyermekszáma, amely főként a 10-14 éves korosztály magasabb értékének tulajdonítható. A gazdaságilag aktív korúak száma a Nyitrai kerületben a legmagasabb, de az összlakossághoz viszonyított arányokat vesszük figyelembe, akkor a Nagyszombati kerület 60,1 %-os értékkel kerül az első helyre, amelyet 59 %-os értékkel követ a másik két kerület. A régióban az aktivitási ráta 21,1 %-os, hasonló értékű, mint a Közép-Szlovákiai régióé. A munkanélküliségi ráta meglehetősen ingadozó a régióban, 2001-ben 17,49 %-os, míg 2005-ben 8,6 %-os volt. 2008-ban 5,65 %-os értéke után a válság hatására jelentősen megnövekedett a mutató értéke, 2009-ben közel duplája: 10,18 %-os értéket mutat. 2011-ben ismét emelkedett a munkanélküliek száma, a ráta értéke 10,85 %. A munkanélküliség a férfiakat kevésbé sújtotta, a nők esetében 2009-től tartósan 10 % feletti a munkanélküliség, 2011-ben meghaladta a 12 %-ot is. A régió az országos szinten mégis kedvezőbb pozíciót tudhat magáénak, mint a Közép-Szlovákiai vagy a Kelet-Szlovákiai régió, ahol a munkanélküliségi ráta meghaladta a 14, illetve a 18 %-ot (Horváth, 2004 és Statisztikai Hivatal adatai).

VII. Összegzés

A tanulmányban elsőként az ország településhálózatát, regionális különbségeit elemeztem. A makrorégiók szerinti bontás nem tükrözi a tényleges regionális különbségeket, bár utalások a nyugat-keleti vonalra, illetve a főváros-vidék kapcsolatára történnek. Szlovákia településhálózata permanensnek tekinthető. 1993 óta a városok száma csupán 2-vel növekedett (136-ról 138-ra). Az ország városhálózatának ez a specifikuma a Közép-Kelet-Európai országok között – a rendszerváltozás óta bekövetkező urbanizációs boomot tekintve – számos kutatói kérdést vet fel. A szlovák városok népességének növekedési üteme 2012-ben negatív volt. A főváros, Pozsony népessége az elmúlt 20 évben negatív

tendenciájú, míg ha csak az elmúlt 10 évet tekintjük növekvő. A főváros dominanciáját a régióközpontok, mint ellenpólusvárosok sem tudták megtörni. Mind a nyolc kerületközpont népessége megfogyatkozott az elmúlt tíz évben, egyrészt a negatív demográfiai hullám, másrészt a szuburbanizációs tendenciának köszönhetően. A 10 ezer főnél népesebb városok képviselik – arányaiban – a legnagyobb súlyt a városhálózaton belül (87 város sorolható ebbe a kategóriába).

A kerületek részletesebb vizsgálata, a kerületközpontok és a többi város kapcsolatának tanulmányozása még előttem álló feladat. Az eddig történt statisztikai, főként leíró jellegű elemzések alapját képezik a további kutatásaimnak.

Irodalomjegyzék

Enyedi György (2012): Városi világ. Akadémiai kiadó, Budapest.

Enyedi György (1989): Volt-e szocialista urbanizáció. Tér és Társadalom, 3. évfolyam 2. szám 92-103. old.

Európai Közösségek Bizottsága (2005): Kohéziós politika és a városok: a városok és az agglomerációk hozzájárulása a régiók növekedéséhez és foglalkoztatottságához. elérhető: http://ec.europa.eu/regional_policy/archive/consultation/urban/com_2006_0385_hu.pdf (2012. 02.02. 16:33)

Eurostat Regional Yearbook 2012. elérhető: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/product_details/publication?p_product_code=KS-HA-12-001 (2013. 05.13. 12:14)

Horváth Gyula (2004) (szerk.): Dél-Szlovákia. MTA Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus kiadó, Budapest-Pécs (A Kárpát-medence régiói 2. kötet)

Lackó László (1987): Import avagy hazai (válasz kísértet-ügyben). Tér és Társadalom, 1. évfolyam 3. szám 61-66. old.

Mezei István (2009): The development of the urban network in Slovakia. Discussion Papers No. 76. Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences, Pécs.

NK-104985 témaszámú - Új térformáló erők és fejlődési pályák Kelet-Európában a 21. század elején c. OTKA kutatás keretében készülő Régióportrék kézirata.

Anton Špiesz (1972): A városiasság kritériumai Szlovákiában a késő feudalizmus időszakában. (Historický Časopis) Századok. 107. évf. 3. szám 1973.

Szelényi Iván (1996): Cities under socialism – and after. In. Andrusz, G. – Harloe, M. – Szelényi I. (szerk.): Social change and urban restructuring in Central Europe. Akadémiai kiadó, Budapest, 109-136. old.

Szlovák Statisztikai Hivatal honlapján található adattáblák. elérhető: <http://www.statistics.sk/pls/elisw/metainfo.explorer> (2013.05.15. 21:37)

Városi lakosság Szlovákiában. elérhető: <http://www.citypopulation.de/Slovakia.html> (2013. 05.13. 12:16)

Horeczki Réka, doktorandusz hallgató
PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola
Munkahely: MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete
Cím: 7621, Magyarország Pécs Papnövelde utca 22.
E-mail: horeczki@rkk.hu

Túlélési analízis eszköztárának és alkalmazási területeinek bemutatása

Keresztúri Judit Lilla

Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest

Absztrakt

A tanulmány célja a túlélési analízis eszköztárának bemutatása, különös tekintettel a semiparaméteres Cox modellre, valamint annak főbb közgazdaságtudományi alkalmazási területeinek ismertetésére. Ezek a modellek napjainkban számos kutatás alapján képezik, és olyan esetben alkalmazhatók, amikor egy eseményre bekövetkezésére ható tényezőket szeretnénk statisztikailag megvizsgálni.

Kulcsszavak: *túlélési analízis, Cox modell, semiparaméteres modell*

I. Bevezetés

A nemzetközi közgazdaságtudományi szakirodalomban egyre nagyobb népszerűségnek örvend a statisztikai eljárások közül a túlélési analízis eszköztára. Túlélési analízist, akkor célszerű alkalmazni, amikor arra a kutatási kérdésre keressük a választ, hogy melyek azok a tényezők, amelyek egy adott esemény bekövetkezésére hatással vannak. A tanulmányban a túlélési analízis modelljeit ismertetem, majd a legfontosabb alapfogalmak után részletesen kitérek a Cox modellre. Az alkalmazási területek részletes bemutatása túlmutat a tanulmány keretein, így csak néhány alkalmazási példát ismertetek röviden.

II. Túlélési analízis

A túlélési analízis egy olyan statisztikai eljárás, amelyet akkor szükséges alkalmazni, ha egy adott esemény bekövetkezéséig eltelt időtartamra ható tényezőket vesszük górcső alá (Nagy – Csató – Farkas et al. [2002]). Fontos kiemelni, hogy olyan esetekben használhatóak ezek a modellek, amikor nem visszafordítható eseményt vizsgálunk. Ha például az adott szakorvos már legalább egyszer felírta a készítményt, akkor ezt követően nem kerülhet abba a világállapotba, mintha még nem alkalmazta volna ezt a gyógyszert. A túlélési analízis vizsgálatára készített modelleket három fő csoportra oszthatjuk: nem-paraméteres, paraméteres és semiparaméteres modellek.

II.1. Túlélési analízis modelljei

A nem-paraméteres modellek segítségével csak a túlélési idő eloszlásának alakját tudjuk vizsgálni. Az eljárás előnye viszont, hogy nem kell különböző feltételezésekkel élni a túlélési idő eloszlásáról. A nem-paraméteres modellek esetében könnyen ábrázolható, értelmezhető ábrát kapunk a túlélési- és hazardfüggvényekről.¹ Jellemzően különböző

¹ A hazardfüggvény definícióját lásd a következő alfejezet 4. felsorolásánál (7. old.). A magyar szakirodalomban nincs igazán elfogadott megfelelője a hazard function-nak. Bizonyos szerzők hazardfüggvénynek (Mickelwright – Nagy [1998]) hívják, de megtalálható a hazard függvény (Fertő [2008]) kifejezés is, míg mások kockázati függvénynek (Kovács [2006]) nevezik. A tanulmányban én

csoportok, illetve kezelési módszerek eloszlásfüggvényét hasonlíthatjuk össze ezeknek a modelleknek a segítségével. Legelterjedtebb változata Kaplan és Meier [1958] modellje, amely Ryan és Woodall [2005] vizsgálata alapján a legtöbbet hivatkozott statisztikai cikk volt Cox [1972] cikke előtt. A nem-paraméteres modellek legfőbb hátránya egyrészt az, hogy sok megfigyeléssel kell rendelkezünk, másrészt pedig az, hogy nem képes számszerű eredményt adni arra vonatkozóan, hogy milyen kapcsolat található a kovariánsok és a túlélési idő között.

A paraméteres modellek abban az értelemben hasonlítanak a regressziós eljárásra, hogy minden változó esetén kapunk koefficienset. A regresszióhoz hasonlóan azzal a feltételezéssel kell élnünk, hogy a maradéktagok (reziduumok) normális eloszlásúak az /1/ egyenletnek megfelelően (Cleves – Gould – Gutierrez – Marchenko [2010]).

$$\text{Túlélési idő}_j = \beta_0 + \beta_j x_j + \varepsilon_j, \quad \varepsilon_j \sim N(0, \sigma^2), \quad /1/$$

ahol a reziduumok normális eloszlást követnek, nulla várható értékkel és σ^2 varianciával. β_0 a konstans paraméter, x_j a magyarázó változók, β_i pedig a regressziós együttható, amely a regressziós egyenlet meredekségét adja meg.

A paraméteres modellek legelterjedtebb fajtái azok, amikor a túlélési függvényről exponenciális, Weibull, Gompertz, vagy lognormális eloszlást feltételezünk. Mindebből következik a modellek legfőbb hátránya is: feltételezéssel kell élnünk a túlélési és hazardfüggvény alakjára. Az esemény bekövetkezésének statisztikai vizsgálata a paraméteres modellek ezen hiányosságai miatt, szakszerűen semiparaméteres modellel végezhető el.

A semiparaméteres modellek közül Cox [1972] regressziós modellje a legismertebb. David Cox a Journal of the Royal Statistical Society Series-ben publikálta 1972-ben azon modelljét (Cox [1972]), amely Cox proporcionális hazard modell néven vált ismerté a statisztikai szakirodalomban. Cox [1972] regressziós modelljére a továbbiakban Cox modellként, Cox regresszióként vagy Cox regressziós modellként utalunk. Cox [1972] írását 2014. január 20-án a Google Scholar alapján közel 36 000 másik írás hivatkozta. Ryan és Woodall [2005] a második legtöbbet hivatkozott írásnak találta több mint 18000 hivatkozással Cox [1972] cikkét. A hivatkozások száma ugyan azóta még tovább növekedett, de Cox modelljének jelentősége már 2005-ben is egyértelműen kirajzolódott. A Cox modell klasszikus alkalmazási területe az orvostudomány.

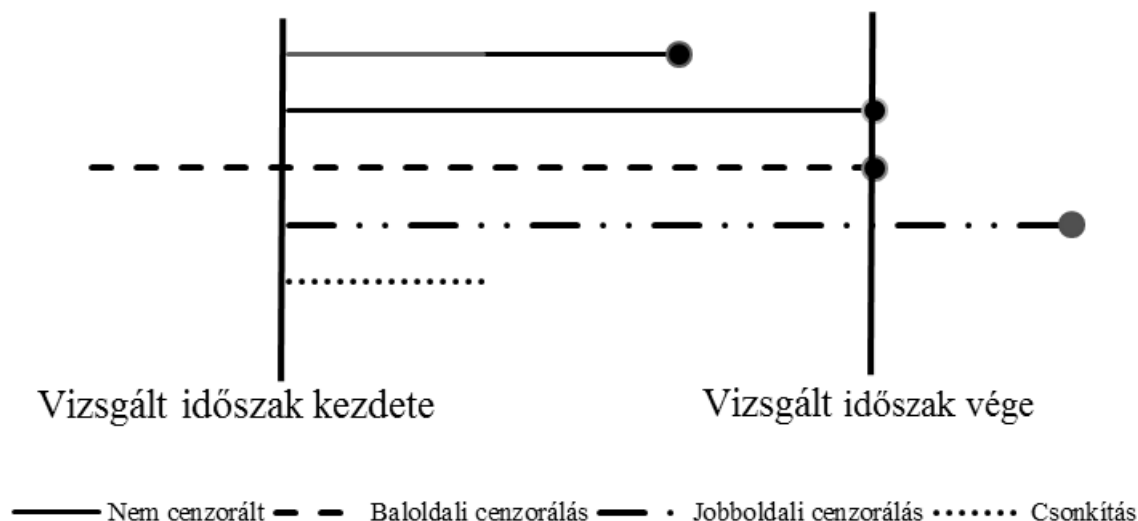
Cox regresszió alkalmazásával arra a kérdésre kapunk választ, hogy egy adott esemény mikor következik be az ismert változók függvényében. A magyarázó változókat kovariánsoknak nevezzük. A becslés eredménye megmutatja, hogy az esemény bekövetkezésére milyen hatással van a kovariáns, annak esélyét növeli, vagy éppen csökkenti (Fox [2002]).

A Cox regressziós modell előnye a paraméteres modellekkel szemben az, hogy nem feltételez semmilyen eloszlást a túlélési időről, illetve a baseline hazardfüggvény sem előre meghatározott, hiszen az minden kovariáns esetén újrabecslésre kerül. Emellett a Cox regressziós modell kezelni tudja az adatok cenzorálását is.

A cenzorálásnak több oka lehet. A cenzorálás egyik tipikus oka az, hogy bizonyos megfigyelési egységek esetében korlátozott ismerettel rendelkezünk. Tegyük fel például, hogy rendelkezünk egy 10 éves vállalati adatsorral. Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy a megfigyelési időszak alatt, azaz a vizsgált 10 év távlatában következett-e be csödesemény vagy sem, akkor megfigyeléseinket cenzorálás nélkül kell vizsgálnunk

Mickelwright és Nagy [1998] terminológiáját átvéve, szintén hazardfüggvénynek fordítottam a hazard function-t.

azoknál a vállalatoknál, akik 10 évnél korábban csődbe mentek. Azoknál a vállalatoknál azonban, amelyek nem mentek csődbe a megfigyelési időszak alatt, cenzorálnunk kell az adatokat, amit egy dummy változó bevezetésével oldhatunk meg. A cenzorálásra az utóbbi esetben azért van szükség, mert a megfigyelési időszak alatt csődbe nem ment vállalatokról csak annyit tudunk, hogy 10 év alatt nem mentek csődbe, de arról azonban, hogy az után csődbe mentek-e vagy sem, nincs információnk.

6. ábra. Cenzorálás fajtái

Forrás: Garson [2013] 18. oldala alapján saját szerkesztés

Az 1. ábrán a cenzorálás valamennyi lehetséges esetét feltüntettem. Megkülönböztetünk bal és jobb oldali cenzorálás, illetve csonkítást (Garson [2013]).

Az 1. ábrán a felső két vonal mutatja be azt az esetet, mikor az megfigyelt eseteknél nincs szükség cenzorálásra, azaz a vizsgált időszak kezdetétől rendelkezünk adattal, és a vizsgált időszak vége előtt vagy azzal megegyező időpontban bekövetkezik az esemény.

A cenzorálás másik oka lehet, ha túl sok adattal rendelkezünk. Baloldali cenzorálásnak nevezzük, ha rendelkezünk a vizsgált időszaknál korábbi adatokkal, de ezeket az adatokat nem vesszük figyelembe a paraméterek becsléséhez, csupán a vizsgált időszak kezdetétől vett adatok alapján készítjük el az elemzést (Garson [2013]). Baloldali cenzorálásra általában akkor kerül sor, amikor ugyan régóta van megfigyelésünk egy adott egyedről, de az csak egy bizonyos idő eltelte után felel meg a mintába kerülés követelményeinek, például akkor tölt be egy bizonyos életkort az egyén.

A jobboldali cenzorálás szintén összefügghet a kívántnál több rendelkezésre álló adattömeggel. Jobboldali cenzorálásnak azt nevezzük, amikor az adatbázisban a megfigyelt időszaknál rövidebb időpontra végezzük el az elemzést, azaz a vizsgált időszak rövidebb, mint az adatbázisban található idősor (Klein – Moeschberger [2013]). A gyakorlatban jellemzően ez az eset fordul elő.

Az adatok tisztítása, illetve pontosítása miatt is szükség lehet a cenzorálásra, amelyet csonkításnak nevezünk az angol truncation kifejezés alapján. A csonkítás, szemben az vizsgálati és megfigyelési időszak különbözőségét középpontba állító cenzorálással, a megfigyelt egyedekre vonatkozó adattisztítást jelent (Garson [2013]).

II. 2. A túlélési analízis alapfogalmai

A Cox regressziós modell szakszerű ismertetéséhez szükséges a túlélési analízis legfontosabb alapfogalmainak definiálása. A következőkben a túlélési analízis alapfogalmait Rodríguez [2007] alapján mutatjuk be.

1. Sűrűségfüggvény - $f(t)$. A sűrűségfüggvény azt mutatja meg, hogy egy T időpontban vajon bekövetkezik-e az esemény.

2. Eloszlásfüggvény - $F(t)$. Legyen T a túlélési idő, $f(t)$ pedig a folytonos sűrűségfüggvény, ekkor az eloszlásfüggvény a következő formában írható fel:

$$F(t) = \Pr(T \leq t) = \int_0^t f(s) ds \quad /2/$$

Az eloszlásfüggvény azt mutatja meg, hogy egy T időpontig mekkora valószínűséggel (Pr) következik be az esemény.

3. Túlélési függvény - $S(t)$. A túlélési függvény az eloszlásfüggvény komplementere, azaz azt mutatja meg, hogy T időpontig a vizsgált eseményt túléli-e a vizsgált egyed:

$$S(t) = 1 - F(t) = \Pr(T \geq t) \quad /3/$$

4. Hazardfüggvény - $h(t)$. A hazardfüggvény azt mutatja meg, ha egy adott időpontig még nem következett be az esemény, milyen valószínűséggel fog az adott időpontban bekövetkezni. A hazardfüggvény (hazard function) minden t időpontra kifejezi a hazardarány (hazard rate) értékeit. A hazardarány segítségével – például az orvostudományban – az lehet összehasonlítani, hogy azok, akik részesültek bizonyos kezelésben, és azok, akik nem, milyen valószínűséggel élik túl az adott t napot. Formálisan a hazardfüggvény:

$$h(t) = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Pr(t \leq T \leq t + \Delta t \mid T \geq t)}{\Delta t} = \frac{f(t)}{S(t)} \quad /4/$$

A /2/ és a /4/ egyenletet felhasználva a hazardfüggvény az /5/ egyenletben látható alakban írható fel:

$$h(t) = -\frac{d}{dt} \log(S(t)) \quad /5/$$

A hazardfüggvény az idő függvényében bármilyen alakot felvehet; például növekedhet, csökkenhet, vagy akár U alakot is formázhat.

5. Baseline hazardfüggvény - $h_0(t)$. A baseline hazardfüggvény minden t időpontra kifejezi a baseline hazardarány értékét. Egy adott időpontra a baseline hazardarány úgy határozható meg, hogy minden kovariáns előrejelző szerepét nullának tekintjük.

II. 3. A Cox regressziós modell bemutatása

Ahogy már korábban is írtuk Cox [1972] arra a kérdésre kereste a választ, hogy egy adott esemény mikor következik be az ismert változók függvényében.

Ha regresszióval szeretnék magyarázni az esemény bekövetkezését, akkor azt a /6/ egyenlettel írhatjuk fel:

$$h(x) = \beta_0 + \beta_1 x, \quad /6/$$

ahol a hazardfüggvény (h) a magyarázó változótól (x) függ. A baseline hazardfüggvény $h_0(t)$, amely a regressziós egyenlet alapján nem más, mint (β_0) tag, nem függ az magyarázó változótól, és minden t időpontra konstans. A modellben a hazardfüggvény negatív értéket is fel tud venni, ami valószínűségekről lévén szó, nem lehetséges. Az /6/ egyenletet azonban könnyedén átalakíthatjuk úgy, hogy a negativitást feloldjuk:

$$h(x) = \exp(\beta_0 + \beta_1 x) = \exp(\beta_0) * \exp(\beta_1 x) = h_0 \exp(\beta_1 x) > 0. \quad /7/$$

Cox [1972] az $\exp(\beta_0) = h_0$ jelölést alkalmazza a modell könnyebb átláthatósága érdekében, hiszen $\exp(\beta_0)$ konstans értékeket vesz fel.

Mátrix alakban a hazard függvény a /8/ egyenletben látható formában írható fel:

$$h(x) = h_0 \exp(\beta^T x) \quad /8/$$

Az /7/ egyenletbeli átalakítással exponenciális eloszlást kapunk a túlélési függvényre, amely azonban nem realisztikus. Cox [1972] ötlete alapján a problémát úgy tudjuk kezelni, hogy a /9/ egyenletben látható általánosítással élünk:

$$h(t, x) = h_0(t, \alpha) \exp(\beta^T x) \quad /9/$$

ahol α a baseline értékét befolyásoló tényező. Cox modelljében a $h_0(t, \alpha)$, azaz a baseline hazardfüggvény, függ az időtől, de nem függ a magyarázó változótól, $\exp(\beta^T x)$ pedig nem függ az időtől, csak a magyarázó változótól. Ennek az átalakításnak köszönhetően a hazardfüggvény az időtől is függ, így valóságközelibb a modell. A x_1 és x_2 -re felírható hazardarány ekkor a /10/ egyenletben látható módon fejezhető ki:

$$\frac{h(t | x_1)}{h(t | x_2)} = \frac{h_0(t, \alpha) \exp(\beta x_1)}{h_0(t, \alpha) \exp(\beta x_2)} = \frac{\exp(\beta x_1)}{\exp(\beta x_2)} = \exp\{\beta(x_1 - x_2)\} \quad /10/$$

A /10/ egyenletből láthatjuk, hogy a hazardarány nem függ az időtől. Cox modell tehát azzal a feltételezéssel él, hogy hazardarány azonos a különböző időpontokra.

A Cox modell legfontosabb tulajdonsága, hogy nem kell előre meghatározni a baseline függvényt, anélkül is meg lehet β -t becsülni. A Cox regressziós modellt tulajdonképpen emiatt a tulajdonsága miatt nevezzük semiparaméteres modellnek. Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy Cox [1972] publikálta az egyenlet (β_i) paramétereinek becsléséhez szükséges parciális likelihood becslést is, amelyet a terjedelmi határok miatt jelen tanulmányban nem mutatom be részletesen.

A β paramétert a /10/ egyenlet fényében könnyen értelmezhetjük, hiszen $\exp(\beta)$ a hazardarányt adja meg, azaz annak a valószínűségét, hogy egy adott esemény bekövetkezik. Ha β_i egyenlő nullával, akkor a hazardarány $\exp(\beta_i)$ egyenlő eggyel, így az adott kovariánsnak nincs hatása az esemény bekövetkezésére. Ha β_i pozitív értéket vesz

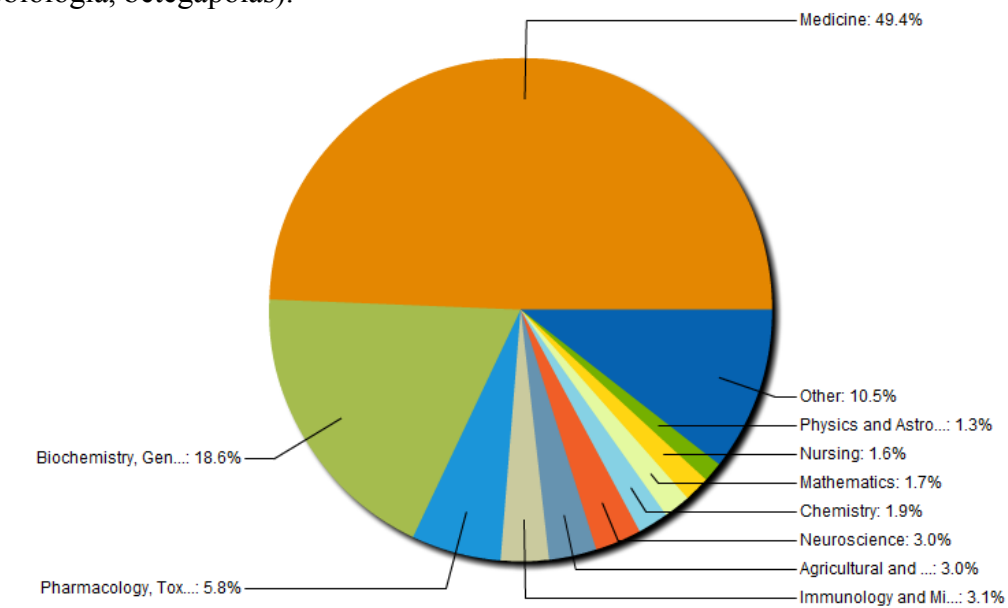
fel, akkor a hazardarány nagyobb lesz, mint egy. Ha például $\beta = 0,1823$, akkor az $\exp(0,1823) = 1,2$ amely azt jelenti, hogy ha a kovariáns ceteris paribus egy egységgel nő, akkor az esemény bekövetkezésének a valószínűsége 20%-kal növekszik, tehát sokkal valószínűbb az esemény bekövetkezése. Ha β_i negatív értéket vesz fel, akkor a hazardarány kisebb lesz, mint egy. Ha például a $\beta = -0,1053$, akkor az $\exp(-0,1053) = 0,9$ ami azt jelenti, hogy ha a kovariáns ceteris paribus egy egységgel nő, akkor az esemény bekövetkezésének a valószínűsége 10%-kal csökken.

A Cox modellnek számos kiterjesztése létezik; mind folytonos, mind kategória változóra felírhatjuk az egyenletet, illetve a változók függhetnek az időtől is.

A regresszió számításához hasonlóan a magyarázó változók szignifikanciáját a Cox modellben is tesztelnünk kell. A β_i paramétert úgy tudjuk tesztelni, hogy H_0 hipotézisnek azt tesszük fel, hogy nullával egyenlő, és ezt szeretnénk elvetni. Erre három módszert használata terjedt el a szakirodalomban: a Wald-teszt, a score (logrank) teszt és a Likelihood arány teszt. Omnibusz tesztnek nevezzük, ha valamennyi β_i paraméterre teszteljük azt a H_0 hipotézist, hogy β_i paraméterek egyenlőek nullával (Fox [2002]).

III. Alkalmazási területek bemutatása

A 7. ábra azt mutatja, hogy a Cox modell klasszikus alkalmazási területe az orvostudomány. Az 1954 óta publikált és Scopusban nyilvántartott Cox regressziós modellt építő 37116 cikk több mint 60%-a az orvostudományhoz köthető, míg további jelentős részük a bővebb értelemben vett orvostudományhoz kapcsolható (biológia, mikrobiológia, betegápolás).²

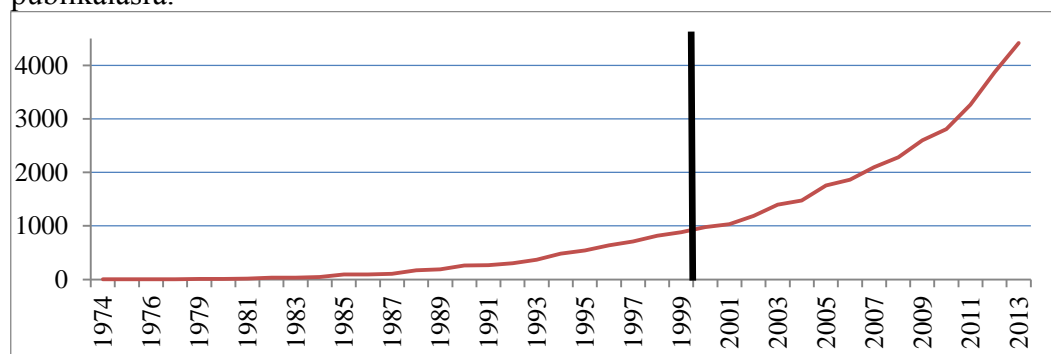
7. ábra: Publikációk eloszlása tudományterület szerint

Forrás: Scopus

Az orvostudomány területén publikált cikkek esetében a vizsgált esemény jellemzően a beteg halála. Az ismert változók függvényében a kutatók arra a kérdésre keresik a választ, hogy a beteg túléli-e a betegségét vagy sem a követési (megfigyelési) időszak alatt a beteg különböző jellemzőit figyelembe véve. A Cox regressziós modell használata 2000-es évet

² A szisztematikus keresés során a Scopusban a keresési stratégia a következő elemekből épült fel: 1) A cikk címe, rövid tartalmi kivonata vagy kulcsszavai tartalmazzák a Cox és a regresszió vagy túlélési vagy hazard szavakat. 2) A cikk referált folyóiratcikk legyen. 3) Más szűkítést (nyelv, földrajzi régió) nem alkalmaztunk.

követően vált igazán népszerűvé. A Scopus adatai alapján az 1972 óta publikált Cox regressziós modellt építő referált folyóiratcikkek több mint 80%-a 2000-et követően került publikálásra.

8. ábra Publikációk száma évente

Forrás: Scopus, saját szerkesztés

Napjainkban a modell alkalmazása már túlmutat az orvostudományon, hiszen minden olyan elemzéshez használható, ahol egy adott időpontban létrejött folyamat okait, időzítését kívánjuk statisztikailag tesztelni. Az 2. ábra értelmében a tágran értelmezett orvostudomány (immunológia, idegtudomány, betegápolás, gyógyszerteran) mellett a Cox regressziós modell legjelentősebb alkalmazási területeit a biokémia, a mezőgazdaságtudomány, a matematika, a pszichológia és a társadalomtudomány. A több mint 37 ezer referált folyóiratcikket felölelő, Cox regressziós modellt alkalmazó szakirodalom áttekintése meghaladja jelen tanulmány kereteit. Ugyanakkor fontos bemutatni az alkalmazási lehetőségek széles spektrumát, így egy-két, jobban ismert területről emelek ki néhány tipikusnak tekinthető alkalmazást.

A *közgazdaságtan* területén az 1990-es évek közepétől terjedt el a Cox regresszió használata. Parker, Peters és Turetsky [2002] cikkükben 176 csőd közelben lévő céget hasonlítanak össze azok pénzügyi adatai és a vállalati kormányzásukat meghatározó tényezők alapján. A kutatók arra a kérdésre keresték a választ, hogy ha stressz éri a vállalatot, akkor mely változók azok, amelyek alapján valószínűsíthető, hogy a jövőbe tovább tud majd működni a cég. A várakozásaikkal ellentétben nem a vállalat jelenlegi pénzügyi helyzete határozza meg, hogy tovább tud-e működni a vállalat, hanem más tényezőknek van szignifikáns hatása. Ha például lecserélik a vállalat jelenlegi vezetőjét egy külsőre, akkor kétszer nagyobb eséllyel éli túl a vállalat nehézségeket. A tulajdonosi struktúrának szintén van hatása a csőd valószínűségére. Ha jobban belegondolunk, akkor mindez igazából nem meglepő: ha egy vállalat rossz gazdasági helyzetbe került, akkor annak a vezetőjét jellemzően lecserélik, hiszen a gazdasági nehézségek kialakulásában szerepe lehetett a jelenlegi vezetőknek.

Pénzügyi területen az időzítés sok termék illetve szolgáltatás esetében nagy jelentőséggel bír. A vállalati kötvény kibocsájtás egyike ezen területeknek. Hale és Santos [2008] Cox regressziós modellel azt vizsgálták meg, hogy egy vállalatnak mikor a legértelmesebb az első kötvénykibocsájtást megszerveznie, és hogy mely tényezők határozzák ezt meg. A szerzők a modell segítségével az előzetes várakozásokkal megegyező eredményt kaptak, azaz a vállalat hírneve (reputációja) alapján előre lehet sejteni, hogy sikeres lesz-e a kötvénykibocsájtás. Barros, Butler és Correia [2010] a turizmus területén alkalmazta a modellt. A szerzők a golfpályákon eltöltött időre ható változókat azonosították ily módon. Falk [2013]-ban pedig azt elemezte, hogy a sílifteket üzemeltető vállalatoknak mely szempontok azok, amelyek alapján érdemes beruházni, és mikorra kell időzíteniük a beruházást, annak érdekében, hogy a profitabilitásukat hosszú távon fent tudják tartani. A szerző számos olyan eredményre jutott, amelyek az előzetes várakozásoknak megfelelőek:

szignifikáns hatása van a gazdasági konjunktúrának, a sípálya tengerszintfeletti magasságának, a sípályarendszer nagyságának. Véleményem szerint néhány változó esetében Falk [2013] a várttal ellentétes eredményeket kapott: nincs szignifikáns hatása annak, hogy a sípálya környezetében van-e település, illetve van-e a környéken már sípályarendszer.

A *társadalomtudomány* területén is számos szócikkben találkozhatunk a módszertannal. Plank, DeLuca és Estacion [2008] Cox regresszió révén a középiskolai lemorzsolódásokat és ennek diákok életére gyakorolt hatását elemezte. A szerzők arra az eredményre jutottak, hogy kevésbé morzsolódnak le azok a diákok, akik 15 éves koruk után a kötelező tanrend részét nem képező egyéb kurzusokat is elvégeztek. Bruinsma és Jansen [2009] a holland felsőoktatásban az első diplomájukat megszerző hallgatókat vette górcső alá. A szerzőpáros azt vizsgálta, hogy mennyi idő alatt tudják teljesíteni az első éves tárgyaikat a hallgatók. A kutatók azt találták, hogy a fiatalabbak és a nők teljesítik az első év követelményeit. Ezek az eredmények alátámasztják azt a várakozásunkat, amelyet az egyetemi oktatásban is tapasztalhatunk.

A *politikatudomány* területén szintén számos, Cox regresszióra építő cikk született; a parlamenti döntés-előkészítési folyamatok vizsgálata közkedvelt irányvonal. Golub [2007] írása arra keresi a választ, hogy miért ilyen lassú az EU törvényhozási gyakorlata. A szerző négy korábbi túlélési analízis módszertanával publikált cikket kérdőjelezett meg, és megmutatta, hogy a korábbi cikkek, amelyek nem a Cox modellen alapultak, milyen hibákat tartalmaznak. Golub [2007] írása jól mutatja, hogy 2000-ben már jelent meg ezen a szakterületen is *túlélési* analízis módszertanát felhasználó cikk.

Végezetül, az informatikai területen is népszerű a túlélési analízis eszköztára. Nyílt forráskódú projektek elemzésére Samoladas, Angelis és Stamelos [2010] végzett kutatást termékelterjedés vizsgálatára a koreai AppStore adatok alapján.

A fent említett publikációk legfontosabb közös vonása egyrészt az, hogy egy adott időpontra vonatkozó eseményt vizsgálnak meg különböző változók függvényében, másrészt pedig az, hogy a túlélési analízis eszköztárából a semiparaméteres Cox regressziót választották a kutatási kérdésük megválaszolásához. Fontos kiemelni, hogy a Cox-modell képest az előzetes társadalomtudományi tapasztalatainkat igazolni, illetve a folyamatra ható tényezőket meghatározni. Véleményem szerint minden vizsgálat esetében a kutatóknak vannak hipotéziseik, amely hipotéziseket a változók kiválasztásával illetve modellbe illesztésével szeretnék igazolni. Nem várt eredmények úgy szülehetnek, hogy az előzetesen kiválasztott és várhatóan nem szignifikáns változóknak is van hatása a folyamatra.

IV. Összefoglalás

A tanulmányomban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy milyen esetekben alkalmazható a túlélési analízis, illetve részletesen kitértem a semiparaméteres Cox modellre. A túlélési analízis modelljeinek használata a közgazdászok körében sokáig háttérbe szorult, és más tudományágak (jellemzően orvostudomány) képviselői használták leginkább. A 2000-es évektől kezdődően azonban már számos olyan publikáció található közgazdaságtani területen, amelyben ezt a módszertant alkalmazzák a kutatók a hipotézisük alátámasztásához.

V. Irodalomjegyzék

- Barros, C. P., Butler, R., Correia, A. (2010). The length of stay of golf tourism. A survival analysis. *Tourism Management*, 31. évf. 1. sz. 13–21. old.
- Bruinsma, M., Jansen, E. P. W. A. (2009). When will I succeed in my first-year diploma? Survival analysis in Dutch higher education. *Higher Education Research & Development*, 28. évf. 1. sz. 99-114. old.
- Cleves, M., Gould, W., Gutierrez, R., Marchenko, Y. (2010). *An Introduction to Survival Analysis Using Stata. Third Edition.* Stata Press. Texas.
- Cox, D. R. (1972). Regression Models and Life-Tables. *Journal of the Royal Statistical Society Series B Methodological*, 34. évf. 2. sz. 187–220. old.
- Falk, M. (2013). A survival analysis of ski lift companies. *Tourism Management*, 36. évf. 1. sz. 377–390. old.
- Fertő, I. (2008). A magyar agrárexport kereskedelmi előnyei és versenyképessége az EU piacon. MTA Közgazdaságtudományi Intézet Műhelytanulmányok MT-DP, 2008/17
- Fox, J. (2002). Cox Proportional-Hazards Regression for Survival Data The Cox Proportional-Hazards Model. Letölthető. <http://cran.r-project.org/doc/contrib/Fox-Companion/appendix-cox-regression.pdf>
- Garson, G. D. (2013). *Cox Regression. 2013 Edition (Statistical Associates Blue Book Series).* Statistical Associates Publishers. Asheboro.
- Golub, J. (2007). Survival Analysis and European Union Decision-making. *European Union Politics*, 8. évf. 2. sz. 155-179. old.
- Hale, G., Santos, J. A. C. (2008). The decision to first enter the public bond market. The role of firm reputation, funding choices, and bank relationships. *Journal of Banking & Finance*. 32. évf. 9. sz. 1928-1940. old
- Kaplan, E. L., Meier, P. (1958). Nonparametric Estimation from Incomplete Observations. *Journal of the American Statistical Association*, 53. évf. 282. sz. 457–481. old.
- Klein, J. P., Moeschberger, M. L. (2005). *Survival Analysis. Techniques for Censored and Truncated Data.* Springer. United States of America.
- Kovács, S. (2006). Az eseménytörténet-analízis módszertana és alkalmazása a nyerstej minőségének vizsgálataiban. *Debreceni Egyetem Agrártudományi Közlemények - Acta Agraria Debreceniensis*. 6. évf. 20. különszám 74-79. old.
- Micklewright J., Nagy, Gy. (2006). Az álláskeresés ellenőrzése és a munkanélküliség időtartama. *Közgazdasági Szemle*, 53. évf., 7. sz. 641–660. old.
- Nagy, I., Csató, L., Farkas, J., Radnóczy, L., Vigh, Zs. (2002). A magyar nagy fehér hússertés és magyar lapálysertés központi hízekonyságvizsgálatának (HVT) elemzése túlélés becslés (survival analysis) alkalmazásával. *Debreceni Egyetem Agrártudományi Közlemények - Acta Agraria Debreceniensis*, 2. évf. 3. sz.
- Parker, S., Peters, G. F., Turetsky, H. F. (2002). Corporate governance and corporate failure. a survival analysis. *Corporate Governance*, 2. évf. 2. sz. 4-12. old.
- Plank, S. B., DeLuca, S., Estacion, A. (2008). High School Dropout and the Role of Career and Technical Education. A Survival Analysis of Surviving High School. *Sociology of Education*, 81. évf. 4. sz. 345-370. old.
- Rodríguez, G. (2007). *Lecture Notes on Generalized Linear Models.* Elérhető. <http://data.princeton.edu/wws509/notes/>
- Ryan, T. P., Woodall, W. H. (2005). The most-cited statistical papers. *Journal of Applied Statistics*. 32. évf. 5. sz. 461-474. old.

Samoladas, I., Angelis, L., Stamelos, I. (2010). Survival analysis on the duration of open source projects. *Information and Software Technology*, 52. évf. 9. sz. 902-922. old.

Keresztúri Judit Lilla, doktorandusz hallgató

Munkahely: Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdálkodástudományi Kar, Befektetések és Vállalati Pénzügy Tanszék, Gazdálkodástani Doktori Iskola

Cím: 1093, Budapest, Fővám tér 8.

E-mail: lilla.kereszturi@uni-corvinus.hu

Incubating the Fine Arts: An Option for Fine Artists to Become Prepared for Success?

An Overview of the Entrepreneurial Education of Fine Artists
in the UK and Germany

Marco Thom
London South Bank University

Abstract

The study's aim is to show whether and to what extent services of entrepreneurial value will be provided by arts incubators to prepare fine artists to make a living in the arts. In order to achieve this aim, the study is previously focused on the clarification of the question to what extent fine artists will be educated at higher educational institutions on how to become successfully self-employed. The answer to this question is needed to outline the current mismatch between vocational education of fine artists and actual market requirements. A comprehensive and comparative analysis of Fine Art degree programmes and extra-curricular training offerings at higher educational institutions and arts incubation programmes in the UK and Germany was carried out. By using various key performance indicators this study shows evidence that fine artists will not be educated to successfully meet market requirements and that professional arts incubators should be a promising alternative or useful addition for fine artists' vocational preparation.

Keywords: *arts incubators, fine art students, entrepreneurial skills, higher educational institutions, self-employment*

1. Introduction

1.1 Research Aim

The study's aim is to show whether and to what extent services of entrepreneurial value will be provided by arts incubators to prepare fine artists to make a living in the arts. In order to achieve this aim, the study is previously focused on the clarification of the question to what extent fine artists will be educated at higher educational institutions on how to become successfully self-employed. The answer to this question is needed to outline the current mismatch between vocational education of fine artists and actual market requirements.

1.2 Research Background

Self-employed fine artists need to demonstrate great commitment and to successfully meet the multi-faceted commercial and opportunity driven challenges in order to make a living in the arts. Recent labour market statistics in the UK and Germany show evidence that up to 90% of fine artists, including painters and photographers are self-employed and mostly organised as one-man-businesses (Statistisches Bundesamt, 2010; Artists Interaction and

Representation, 2011; Arts Council England, 2011; Bundesverband Bildender Künstlerinnen und Künstler, 2011; Centre for Economics and Business Research, 2013). There are hardly any jobs in the arts, only opportunities. In this context they are required to develop specific skills to operate like an entrepreneur (Schumpeter, 2003; Swedberg, 2006). According to the literature (Duchesneau & Gartner, 1990; Hood & Young, 1993; Lussier, 1996; Lussier & Pfeifer, 2000; Faltin, 2001, 2007, 2008; Perry, 2001; Thornhill & Amit, 2003; DeTienne & Chandler, 2004; Lazear, 2004, 2005; Landwehr, 2005; Smith & Perks, 2006; de Wolf & Schoorlemmer, 2007; van Scheers & Radipere, 2007; Liñán, 2008; Rudmann, 2008; Vesala & Pyysiäinen, 2008; Baines & Kennedy, 2010; Egelin *et al.*, 2010; Stokes & Wilson, 2010; Cobb *et al.*, 2011; Nobel, 2011; Stuetzer *et al.*, 2012; Freiling & Laudien, 2013; Thom, 2015) the following crucial *'five plus 2'* skills for entrepreneurial success of self-employed professionals in fragmented and intense 'winner-takes-all' markets (Frank & Cook, 1996), like the arts, have been identified:

- planning/strategy,
- leadership,
- opportunity identification,
- networking,
- idea/creativity
- sales, marketing/promotion
- finance

While their art specific professional skills are often very sound, artists mostly lack the complementary entrepreneurial skills to meet the market requirements successfully (Thom, 2015). Due to this reason, arts incubators could help them to further develop their sets of skills, to recognise and realise art business opportunities, and to increase their chances to attract attention on the market. It is the incubator's main objective to increase the chances of commercial success and professional survival of entrepreneurs within an incubation programme (Allen & Rahman, 1985; NBIA, 2010).

The UK and Germany are chosen for this study as European representatives of different educational approaches in the arts. While the German government shows an extensive involvement in promoting 'quality' in the arts the British government's involvement is quite modest (Abbing, 1999). In the UK, artists are more required to operate like entrepreneurs to earn a living than in most other countries in Continental Europe, including Germany. Consequently, it is reasonable to assume that the educational focus on entrepreneurship in fine art degree programmes at higher educational institutions (HEIs) is different in both countries.

2. Research Design and Methodology

The analysis of the educational situation of fine art students is cross-sectional. The study was conducted from 15th of January to the 30th of June 2013 and encompasses on the one hand the analysis of the entrepreneurial education of fine artists at HEIs in the UK and Germany, including course and module handbooks and other detailed programme specifications for fine art degree programmes in the academic year 2013/14 and on the other hand the analysis of services and entrepreneurial education offerings of arts incubators, located in the UK and Germany.

In order to gain a deeper understanding of the current educational situation at HEIs and arts incubation programmes in both countries an exploratory and inductive research approach with a survey strategy is taken. This approach is needed because there are hardly any empirical findings in the UK and Germany to explain whether, how and to what extent fine art students and graduates will be equipped with entrepreneurial skills and therefore be

educated on how to make a living in the arts as self-employed practicing fine artists. The study's findings will contribute to the academic literature in this still unrevealed but highly likely growing field of cultural entrepreneurship research.

2.1 Research Methods

In order to build up the required database for this comparative study a comprehensive Internet research in combination with various research methods is pursued. The variance of research methods arises firstly as the result of strongly varying opportunities to get access to the course information and secondly for the sake of proofing the findings from different perspectives. In particular, the review of literature and secondary data, the Internet research, and written enquiries are used as research methods for gathering course specific data.

2.2 Analysis Criteria

The analysis of the current educational situation includes the qualitative and quantitative evaluation of educational offerings of entrepreneurial skills for fine art students. The main focus of this study is, however, on the investigation of the regular fine art curricula for undergraduates at the university level at HEIs. The needed course information comprises detailed course structures and programme characteristics, in particular information on taught skills, applied teaching methods and learning environment. Additionally, in order to illustrate a much broader overview of the educational situation of fine art students post-graduate programmes (Master programmes), existent entrepreneurial and business-related in-house extra-curricular offerings have also been taken into consideration.

The analysis of arts incubators' services for fine artists to increase their chances of success is focused on their specific educational services, including workshops, practice exercises, mentoring and coaching programmes, and other services that are elementary for artists' professional development.

In this context, both analyses are similarly structured and include the following three main steps:

1. The *identification* of relevant HEIs that offered fine art degree programmes for undergraduates at university level in the UK and Germany in the academic year 2013/14. Fine art degree programmes encompass, in the context of this study, the single subjects fine art, photography, and painting. The sample size was 87 HEIs; 75 institutions in the UK ($n_{UK\ HEIs}=75$) and 12 in Germany ($n_{Ger\ HEIs}=12$) published the needed data for the analysis in their course brochures, programme specifications, in their detailed module handbooks or in their answers to written enquiries.

In addition, with the help of a comprehensive Internet research 16 arts incubators ($n_{UK\ AI}=12$; $n_{GER\ AI}=4$) with a multi-disciplinary business focus, including the fine arts were identified as relevant sample group. The incubators of these institutions were organised physically. The term "physical" means in this context that the arts incubators were located in a building and provided studio and exhibition spaces for their clients.

2. The *analysis* of regular fine art undergraduate curricula, post-graduate programmes, and entrepreneurial and business-related extra-curricular courses, offered by the sample HEIs. Overall, 87 degree programmes for undergraduates, 56 post-graduate programmes, and 45 extra-curricular in-house courses and seminars are reviewed and analysed.

In this context, the course data will be converted into measureable educational key performance indicators (KPIs), which are based either on ECTS credit points or

workload measured in working hours per average student, as illustrated in Table 1. By completing a course, seminar or module a student is awarded with national or standardised European ECTS credit points. Typically, one year of study corresponds to 60 ECTS or 120 UK credit points, respectively. Therefore, a three-year Bachelors programme usually has 180 ECTS or 360 UK credit points and a five-year Diploma programme at German HEIs has 300 ECTS credit points. Due to the standardization of the workload in Europe, ECTS credit points are used as a valuation principle for measuring and illustrating the proportions of *'five plus 2'* entrepreneurial skills to the total workload. Every ECTS credit point stands hereby for a certain amount of work load, measured in time. In practice one ECTS credit point is equal to 20 hours of student work in the UK (QAA, 2008; Hörig, 2010; Tuning, 2014) and 30 working hours in Germany (Hörig, 2010; Bachelor.de, 2014; Studieninformation Baden-Württemberg, 2014). Because of these inter-country differences in measuring workload in time per one ECTS credit point, the estimated working hours to develop entrepreneurial skills are particularly used as a valuation principle for comparative purposes of the students' average learning effort between both countries.

The use of KPIs enables the creation of a more transparent structure of complex data that, in turn, simplifies the assessment and enhances the comparison of findings among peer HEIs within and across both countries.

Table 1: Sub-Questions and Derived Key Performance Indicators (KPIs)

Sub-Questions	Derived KPIs
To what extent were "five plus 2" <i>entrepreneurial skills</i> taught in the regular fine art curriculum of undergraduates?	KPI "Entrepreneurial Fitness" ratio: workload "five plus 2" entrepreneurial skills to total workload of fine art curriculum (in working hours)
To what extent were <i>employability skills</i> taught in the regular fine art curriculum of undergraduates?	KPI "Employability" ratio: workload employability skills to total workload of fine art curriculum (in working hours)
To what extent were for fine art students accessible <i>extra-curricular in-house courses</i> with focus on entrepreneurship and business management offered?	KPI "Extra-Entrepreneurship" number of internal entrepreneurial and business-related extra-curricular courses per academic year that are accessible for fine art students
Were study visits or work placements <i>compulsory part</i> in the regular fine art curriculum of undergraduates?	KPI "Compulsory Work Experience" ratio: workload of compulsory work placements to the total workload of fine art curriculum (in weeks)
Were <i>practicing and self-employed fine artists</i> integrated as guest lecturers into the regular curriculum of undergraduates?	KPI "Guest Lecturers" number of guest lectures in academic year 2013/14
Were <i>practicing and self-employed fine artists</i> integrated as individual mentors/coaches into the regular fine art curriculum of undergraduates?	KPI "Mentoring" number of professional artists working as mentors with undergraduates in academic year 2013/14
How many <i>full-time lecturers/tutors</i> taught on modules of the regular fine art curriculum?	KPI "Intensity of Supervision" number of full-time teaching staff on the course in academic year 2013/14
To what extent was the <i>full-time teaching staff practical experienced and self-employed</i> practicing?	KPI "Real-Life Learning" ratio: number of professional working and practical experienced teaching staff to total number of teaching staff on the course

Source: Author

The analysis of art incubation services encompasses the specifications in the service fields of professional development trainings, building collaborations and partnerships, promotion activities, coaching, and mentoring of in total 16 institutions. The use of indicators to enhance the comparability of provided services to develop entrepreneurial skills is, due to the lack of quantitative measures, not possible and in the context of this study also not necessary.

3. The *interpretation* of data and findings.

In order to reliably use the above mentioned KPIs it is necessary to distinguish the three different categories of skills that are taught in the regular fine art curricula: professional skills, transferable employability skills, and entrepreneurial skills. The last category comprises in this study the identified crucial '*five plus 2*' skills, as illustrated in Figure 1.

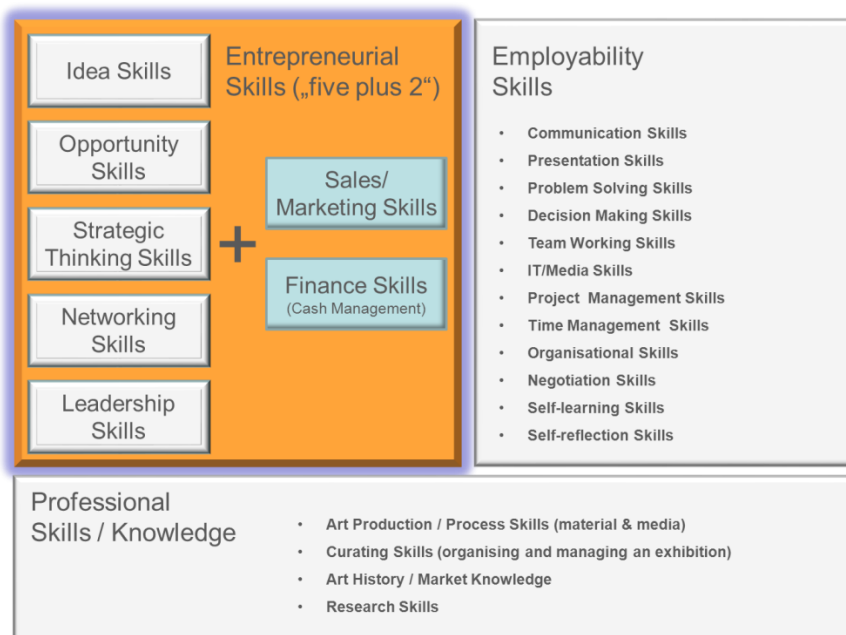

Figure 1: Categories of Skills Taught in the Regular Fine Art Curricula at HEIs, UK and Germany

Sources: Author, *Fine Art Curricula*

3. Findings and Interpretation

3.1 KPIs ‘Entrepreneurial Fitness’ versus ‘Employability’

Both KPIs show *to what extent* ‘five plus 2’ entrepreneurial and employability skills are taught in the regular fine art curricula of undergraduates in the academic year 2013/14.

The analysis shows interesting key findings, which are summarised as follows:

- The average proportion of ‘five plus 2’ entrepreneurial skills in regular fine art curricula was 5% at HEIs in the UK and less than 2% at German institutions;
- The average proportion of employability skills in regular fine art curricula was 43% at UK HEIs and 36% at HEIs in Germany;
- The teaching of the ‘five plus 2’ entrepreneurial skills was *compulsory* in both countries;
- Some crucial ‘five plus 2’ entrepreneurial skills, reasonably required for achieving entrepreneurial success and making a living as self-employed artist, were not taught at all.

Alongside the development of professional, subject-specific skills the findings show evidence that developing the employability of graduates is a primary aim of fine art students in both countries, as illustrated in Figures 2 and 3. Therefore, it is not really astonishing that the average proportion of the UK-KPI ‘Employability’ to the total workload was, at 43%, more than eight times higher than the average figure of the KPI ‘Entrepreneurial Fitness’. In Germany, the gap between both KPIs was considerably larger, with less than 2% of the studies’ total workload scheduled, on average, for teaching crucial entrepreneurial skills. However, this predominant focus on employability of graduates is surprising, particularly when considering the fact that there are hardly any jobs in the arts available. In addition, the educational focus in Germany is more than in the UK on developing professional, art specific skills. With a share of 62% German institutions consider the development of an artistic personality as the most important outcome of the studies in Fine Art.

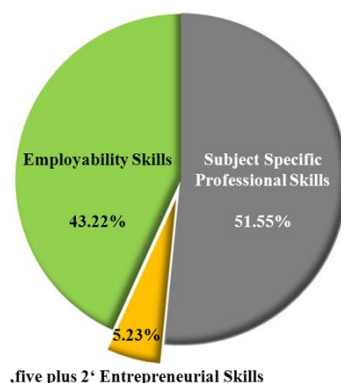

Figure 2: Average Proportion of Taught Skills in Fine Art Curricula, UK Sample, Academic Year 2013/14

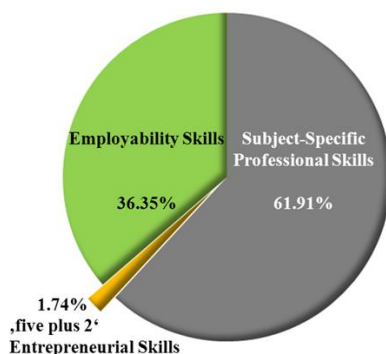

Figure 3: Average Proportion of Taught Skills in Fine Art Curricula, German Sample, Academic Year 2013/14

The analysis of detailed module descriptions and answers to written enquiries basically show that entrepreneurial skills were taught in *compulsory* modules at all institutions in both samples. This finding can be considered positively in the context of this study. That means that fine art undergraduates were definitely educated in and equipped with some entrepreneurial skills during their studies in the academic year 2013/14, even if only to a minor extent. Consequently, the question is: “Which of the crucial ‘*five plus 2*’ entrepreneurial skills were taught at HEIs in the UK and Germany?” In order to answer this sub-question, the entrepreneurial skills taught were listed and additionally ranked by the number of times each skill was directly or indirectly named in the regular fine art curriculum of each HEI. The latter step underlines the entire relevance of these skills in fine art curricula in the UK and Germany. The results of this analysis are illustrated in Figures 4 and 5.

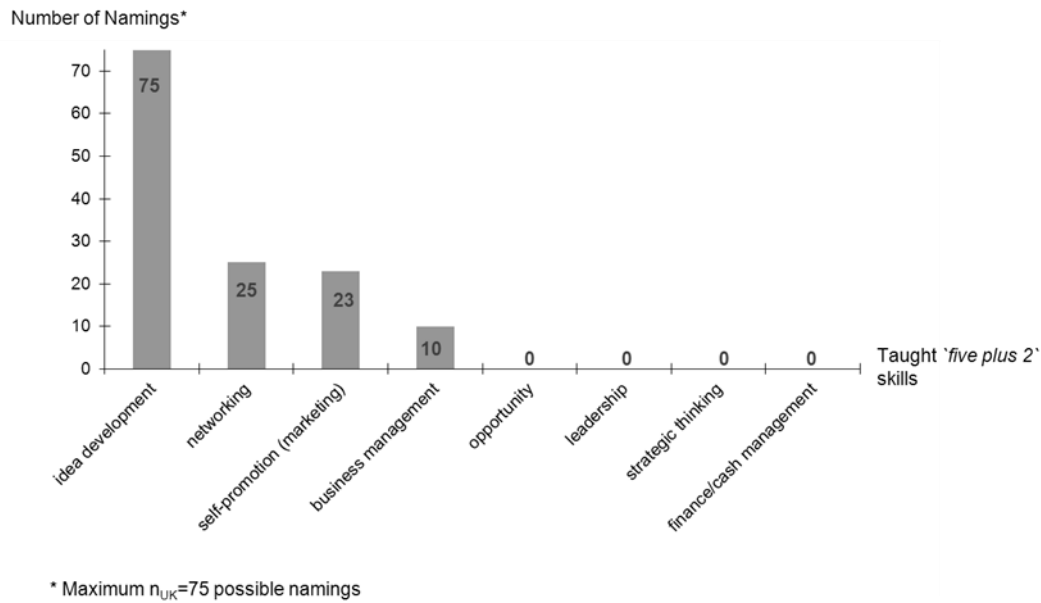

Figure 4: Taught ‘Five Plus 2’ Entrepreneurial Skills in Regular Fine Art Curricula of Undergraduates, UK Sample, Academic Year 2013/14

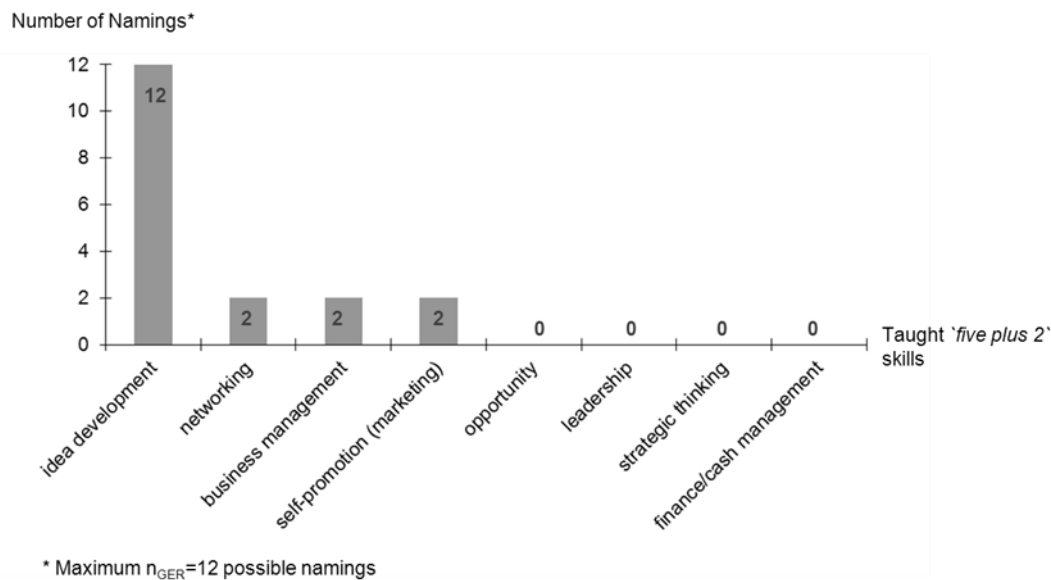

Figure 5: Taught ‘Five Plus 2’ Entrepreneurial Skills in Regular Fine Art Curricula of Undergraduates, German Sample, Academic Year 2013/14

Sources: Author, own calculation

The findings show that only three of the crucial ‘five plus 2’ entrepreneurial skills were taught in both samples. In addition to the three skill sets of idea, networking, and marketing (sales and promotion) a few skills in the business management disciplines were also taught, for example, accounting, funding, and commercial law (intellectual property law). These business management skills encompassed, at UK HEIs, funding and customer acquisition issues, which is the reason why the business management skills were listed as an additional set of skills in these graphs. However, the direct teaching of opportunity identification, strategic planning and finance/cash management skills in particular did not take place in both samples as an integrated part of the curricula.

3.2 KPI 'Extra-Entrepreneurship'

The study further investigates whether entrepreneurial and business-related in-house extra-curricular courses were provided, which could help to develop the 'five plus 2' skills. The focus of the investigation is therefore only on in-house offerings because this study will investigate if fine art undergraduates will be equipped with the crucial skills during their fine art studies at HEIs.

The analysis of the sample groups brings the following results to light:

- On average, more than every second HEI in the UK (54.67%) and every third in Germany offered entrepreneurial and business-related extra-curricular courses, available for HEI's students and graduates of all departments and subjects;
- These courses were organised and managed centrally either by the HEIs' enterprise and business development teams (incubation services/business school) (87% in the UK and 50% in Germany) or by the career service departments (13% in the UK and 50% in Germany). The art departments or faculties have not been involved in the organisation of those courses.
- Explicit courses in entrepreneurship were mainly focused on business venturing, business planning, and venture capital acquisition;
- (Fine) Artists do not normally attend those extra courses;
- Entrepreneurial and business-related extra-curricular courses with a special focus on (fine) artists as target group were not offered;
- The most commonly offered course duration was one day, and mostly for free (66% in the UK and 75% at German HEIs).
- Business-related courses were normally organised as workshops and seminars on a broad range of topics such as finance and funding, (online) marketing, intellectual property law, business management, project management in the creative industries, customer acquisition, managing creativity, business plan writing, self-promotion, and concept presentations etc.
- The vast majority of UK HEIs offered *indicatively* more than ten of those extra-curricular courses in the academic year 2013/14. In Germany, two of the four universities with extra-curricular offerings provided more than ten courses in the academic year 2013/14.

Although these findings show evidence that fine art undergraduates have (theoretically) attractive opportunities to attend workshops and seminars with entrepreneurial and business-related topics for free, particularly in the UK, it is not really surprising that these students do not normally attend them. There is reasonable doubt if art students' needs can be adequately addressed by these courses. Three facts need to be considered: Firstly, the fact that these course offerings will simply not be promoted by art faculties or the teaching staff. Secondly, fine art students may have huge difficulties in understanding the business and entrepreneurship language, including the business vocabulary and thinking which will be used in those workshops by the training staff, if they are not already familiar with these subject-specific terms and meanings. As the findings show, entrepreneurial and business-related extra-curricular courses are mostly organised and managed by the in-house enterprise and business development teams, which includes lecturers and graduates in the fields of business administration, entrepreneurship and technology/engineering who are working and studying at the universities' business schools or incubations services. These people normally have a deep understanding of business management-related complex topics and usually use a specialised vocabulary regarding business management thinking as well as case studies from non-art industries to transfer knowledge to the audience. This mixture may result in an incomprehensible "language" for fine artists and challenge the

transfer of the presented content into their own professional life. Thirdly, the findings also show a main teaching focus on business venturing, business planning, and venture capital funding. In terms of content, these topics are irrelevant for fine art students' success in the arts.

Besides extra-curricular offerings, a master's degree in Arts Management and Arts Entrepreneurship would be another, post-graduate, alternative for developing entrepreneurial skills at HEIs. The analysis of existent post-graduate master's offerings at the HEIs of both samples produces the following three key results for the academic year 2013/14:

- Every university and university college in the UK (in total 50 HEIs) and every second institution in Germany (in total 6 HEIs) offered master's degree programmes for fine art graduates.
- Three master's programmes (6%) at UK HEIs were focused on Entrepreneurship for Creatives, while four programmes (8%) had their focus on Arts Management. However, the highest proportion with 86% or in total 43 master's programmes was in Fine Art (also including Art & Design and Contemporary Arts). At German HEIs master's programmes were solely offered in Fine Art (Bildende Kunst).
- The offered master's degrees in Entrepreneurship for Creatives and Arts Management were solely taught by the art faculties/departments. A cross-disciplinary master's programme for fine art graduates neither exists in the UK nor at German HEIs.

Basically, it is notable that UK HEIs are more concerned about an entrepreneurship education than German institutions. That highly likely is the result of educational policies that emphasise in particular the idea to develop entrepreneurial graduates who in turn will give some value to the national welfare. However, it is striking – but on the basis of first results not really surprising - that the proportion of offered master's degree programmes with a focus on developing business-related and entrepreneurial knowledge and skills was, nevertheless, relatively low. Only 14% of the UK's universities in the sample created a master's degree programme in art management and entrepreneurship, which could help fine art students to be educated on how to become successfully self-employed. The vast majority obviously aim to further improve the subject-specific professional skills. This reasonably shows that the entrepreneurial idea is still not totally implemented in fine art education.

3.3 KPI 'Compulsory Work Experience'

Work placements and internships give fine art undergraduates the chance to gain important practical experience of the real working world outside of the HEIs studios. Skills are developed through experiential learning (Levy, 2013; Seelig, 2014). While a placement definitely enhances the students' set of skills it also helps them to find out more about working in that industry. In this way, work placements and internships offer a very good chance for gaining a deeper understanding about what it means and what it takes to work and, particularly, to make a living in the arts.

In the context of this study, *compulsory* work placements are of special interest due to two aspects. Firstly, compulsory work placements and internships are a much stronger commitment of HEIs to their students to gain practical experience and develop crucial skills alongside their studio work. Secondly, and more importantly for this study, the time and length of compulsory work placements are clearly regulated by the curriculum. This fact will ease the analysis and comparison of KPIs considerably. Optional work placements

are, as the term “option” implies, an opportunity to gain practical experience. Some students may work permanently alongside their studies, and some use this opportunity regularly during their study breaks, while others only work once, and still others do not take advantage of this working opportunity at all. Due to this uncertainty, optional work placements are difficult to capture, especially in the context of this study as KPI. However, the provision of optional work placements in the regular fine art curricula will be taken into account for information purposes.

The analysis of course material and written enquiries produces the following key results:

- Work placements are an essential element of the regular fine art curricula of undergraduates in the UK and Germany.
- The vast majority (71%) of work placements were an *optional* part of the regular curriculum in the UK, while 16% of UK HEIs integrated this practical experience as a *compulsory* part. Almost every tenth regular fine art curriculum neither integrated compulsory nor optional work placements.
- Every third institutions in Germany (in total 4 HEIs) integrated *compulsory* work placements as an essential part of the curriculum. Two of these HEIs provide internships that last up to six months. These institutions established a practical semester into their fine art curricula. Every second German HEI (in total 6 HEIs), however, did not provide any work placements as valuable opportunity of gaining practical experience at all.

However, there are some reasonable concerns whether fine art undergraduates will really be able to develop entrepreneurial skills during their compulsory work placements:

- Developing entrepreneurial skills normally requires the process of experiential learning through doing. It is very unlikely that students, particularly first time “placed” students”, will be tasked by the employer or individual artist to sell their art work or services or negotiate contracts and purchase agreements for them. Those tasks require experience and a high level of confidence from the employer. At best, the placed student is invited to join those meetings to get familiar with the processes and techniques of promoting and selling art products that would be a real opportunity for any student.
- In this context, a further point of concern is related to the selection of employer/individual artist. The development of knowledge and the gaining of crucial entrepreneurial skills are likely to be higher when the employer/individual artist himself is actively and successfully involved in entrepreneurial activities. For example, a work placement with a successful, self-employed artist or gallery is more likely able to provide a promising learning environment for entrepreneurial-oriented fine art students than a placement with an museum, with a community on a social project or with a big-sized business organisations in the art industry, whose departments tackle various special tasks. In the latter environments fine art students will normally have fewer opportunities of trial and error and learning-by-doing. They will normally be entrusted with routine settlement tasks, which do even not represent the parts of the real life as practicing artist. This concern is underpinned by how to apply for a work placement. The process of selection will be often influenced by its purpose. For example, if the placement is a compulsory part of the fine art course, the “placed” student may find that the organisation is simply allocated to him/her. Only this procedure may guarantee that the student will undertake the compulsory placement. A larger flexibility and wider choice provide optional work placements. However, art organisations and individuals may likely require a formal application detailing why the student is suitable for this specific placement and what he/she can bring to the role.

3.4 KPIs 'Guest Lecturers' and 'Mentoring'

Inviting practicing and well-established artists as guest lecturers into the classroom can be an invaluable part of fine art students' (entrepreneurial) education. Guest lecturers offer a great opportunity for fine art students to learn other viewpoints within this discipline, to enhance their engagement and enthusiasm in entrepreneurial thinking, to hear about current research and practical applications, and to build a network with professionals.

Mentoring, defined as a process of improving individual knowledge, work efficiency, and, particularly, the way of thinking, is widely acknowledged in entrepreneurship and business incubation as key success factor of professional and, therefore, entrepreneurial development (NBIA, 2010).

Considering this, the key findings of the analysis of course documents and answers to the written enquiries in relation to both programmes can be summarised as follows:

- The majority of HEIs in both samples (87% in the UK and 83% in Germany) provided „guest lecturer“ programmes.
- The mean number of guest lectures in the academic year 2013/14 was 18 at UK HEIs. Calculating the academic year with 30 weeks, this figure means one regular guest lecture takes place more than every second week on average. At German institutions the mean was ten visits of guest lecturers per academic year, which means one guest lecture takes place every third week on average.
- 24 HEIs in the UK sample provided guest lectures every week on average, while the maximum frequency at German institutions was 15 visits per academic year, respectively, on average one visit every second week.
- One third of the investigated HEIs in the UK integrated a mentoring programme into their regular fine art curricula, while this programme was not provided at German institutions at all. On average, between three and four artists worked as mentors on those programmes, mostly organised as a one-year residency programme.
- The integration of graduates (alumni) as mentors into the regular fine art curriculum was possible at 34 institutions or 45% of all HEIs in the UK. In Germany, none of the investigated institutions integrated alumni-mentors into their fine art curriculum; one institution was, however, in preparation for that.

The findings show evidence that guest lectures were widely integrated into the fine art education process at HEIs in both countries, while mentoring programmes, unfortunately, were established as an important element in the teaching and learning processes at only a few HEIs in the UK. Particularly at German institutions, the importance of mentors, even alumni mentors, was not considered an educational element at all. In this context it must be said that almost 100% of the teaching staff are practicing artists as well (KPI 'Real-Life Learning' ~ 1). Therefore, it is understandable that in particular mentoring by external artists is not considered as additional mean to develop entrepreneurial skills, which is why the KPI 'Mentoring' is relatively low.

3.5 KPI 'Intensity of Supervision'

The intensity of supervision can be considered as an indicator of time resources, available for in-depth feedback and career and personal development consultations given by the lecturers to each of the students. The more lecturers are available for the students, the higher the intensity of supervision and thus the chance for students to get comprehensive feedbacks and advice.

The study shows evidence that the intensity at German institutions is considerably higher than at institutions in the UK. On average, almost three undergraduates were supervised by one full-time teacher at German HEIs per level of study (class), while this ratio was five students per level of study at fine art degree programmes in the UK. On average, the class size at UK institutions was around thirty students. The size at German institutions was as half of this. Although fine art lecturers at HEIs in the UK taught larger student groups than their colleagues in Germany, it is notable that these relatively low figures do not really matter for student performance, particularly the most able students. Feedback and time for career consultation should be available in both samples, on average.

To conclude at this point: The analysis of course data reveals that fine art students will hardly be equipped with the crucial *'five plus 2'* entrepreneurial skills. They mostly lack skills in opportunity identification, leadership, strategic planning, finance, promotion, and networking. Although the entrepreneurial orientation at UK HEIs is higher than at German institutions, due to entrepreneurship policies in the national education system, it is still on a relatively low level and insufficient to prepare fine art graduates to successfully make a living in the arts. Considering this, it is of interest to experience whether arts incubators' business models are oriented to close this educational gap by offering these required services.

3.6 Business Education, Coaching and Mentoring in Arts Incubation Programmes

The analysis of both samples, encompassing the relevant 12 UK and 4 German arts incubators with a multi-disciplinary business focus, including the fine arts, shows following findings:

- Business workshops and seminars were provided regularly by each art incubator in the UK and Germany with one exception: one German incubator was traditionally focused on only providing studio working and exhibition spaces as meeting points for artists and community.
- The institutions covered all relevant business topics for fine artists from accounting, finance, funding, marketing/promotion strategies, operational and strategic planning to pricing strategies, IP law, negotiation, and sales strategies.
- Eight out of the twelve UK incubators and three out of the four German incubators provided individual on-site coaching and mentoring, particularly in the early stages of entrepreneurial development.

The analysis shows evidence that fine artists experience bespoke trainings and individual on-site coaching. In accordance with the report of Cockpits Arts (2013), an arts incubator located in the UK, the coaching and training programmes are very effective because both artist and incubator/coach meet and discuss the business idea together to identify the artist's specific needs. Together they then create an individualised action plan to help the entrepreneurial development. The training will help to achieve the different objectives and milestones of development. The majority of clients in Cockpit Arts' incubation process reported growth rates in turnover of more than 40% and in profits of more than 25% per year, on average over the past four years. These growth rates were significantly higher than the average for the cultural industries in general and art industry and its specific sections in particular. The growth could be achieved through the diversification of markets and income streams, by individual mentoring, investing time in business concepts, skill development, and networking.

3.7 Networking, Promotion Activities, and Other Services in Art Incubation Programmes

Besides important bespoke trainings for fine artists, art incubators also provide network contacts and develop the artist's networking skills by building collaborations and partnerships among the incubation clients as well as with external artists and art organisations or representatives of the community.

The analysis of the 16 arts incubators in relation to these services shows the following key findings:

- Building collaborations and partnerships (networks) as well as promotion activities (exhibitions and events) were provided by each of the arts incubators in the UK and Germany.
- Micro-loans were offered only by a minority; two out of the 12 UK institutions and also two of the German incubators offered their art clients funding opportunities.

As the analysis shows, arts incubators support their clients in networking and promoting art work by organising exhibitions regularly. These events are often a collaborative platform aiming to increase awareness and appreciation of the artists' work to develop new audiences and contacts. They offer both cultural and commercial opportunities, showcasing established and emerging fine art talents and innovative projects. Furthermore, some arts incubators also offer micro-loans to low interest rates if their art clients need capital to take their business to the next level.

4. Limitations and Conclusions

4.1 Limitations

The variance of research methods for this study arises as the result of strongly varying opportunities to get access to the subject of investigation. For the sake of better triangulating the findings from Internet research, literature review/secondary data, and written enquiries additional survey methods, for example, questionnaire surveys among members of the teaching staff, fine art undergraduates, arts incubators, and incubation clients as well as interviews with graduated fine artists and experts in the fields of entrepreneurship and arts should be applied.

Furthermore, the cross-sectional approach was more a result of time restrictions than of scientific conviction. This approach only offers a snapshot of a single moment in time and will not consider the development of incubation services, fine art curricula, and fine art students' entrepreneurial skill set before and after the research period. Therefore, it is and will remain unknown if changes in the educational programmes and curricula towards more entrepreneurship and market orientation had a positive effect on fine artists' later entrepreneurial success. The cross-sectional approach cannot recognise cause-and-effect relationships. In contrast, the benefit of a longitudinal study is that those developments and changes in the skill set of fine art graduates as well as relationships between variables such as the aforementioned educational KPIs can be detected over time.

However, due to their quantitative nature, KPIs normally lack the consideration of qualitative issues. They break down substantial data to comparative figures without any focus on qualitative aspects. For example, the length of compulsory work placements can "only" address a quantitative dimension. It shows how long or to what extent students will be able to work in an organisational environment to gain practical experience. However, this KPI cannot explain if a work placement will actually be adequate to gain specific entrepreneurial skills and practical experience. It cannot provide information about the educational quality and what skills will be developed because this would prerequisite the exact knowledge about the tasks and challenges a "placed" student will meet. In this

context, it is therefore reasonable to link the quantitative dimension of KPIs with the qualitative dimension by using strategic management tools such as the Balanced Scorecard (BSC).

4.2 Conclusions

The analyses of regular fine art curricula for undergraduates, entrepreneurial and business-related in-house extra-curricular training offerings, and post-graduate programmes at HEIs in the UK and Germany were conducted with the help of various KPIs. Clear evidence is shown that fine art students will not be sufficiently prepared for their most chosen career path of self-employment, neither at UK nor at German HEIs due to several serious reasons: Firstly, some of the crucial *'five plus 2'* entrepreneurial skills, needed to develop, establish, and run a commercial art concept or business, such as strategic thinking (planning) skills, skills to recognize and realize opportunities, leadership skills, and finance/cash management skills are completely missing in the regular fine art curricula. Secondly, those *'five plus 2'* entrepreneurial skills that are integrated in the curriculum, namely the idea development skills, networking skills, and self-promoting skills were only taught to a very small extent. The average proportions of these entrepreneurial skills on the total workload of the fine art curricula were only 5% at UK (or 9 ECTS credit points) and less than 2% at German institutions (or 3.5 ECTS credit points). In terms of working hours these proportions mean that a fine art undergraduate at an UK HEIs is required to develop these entrepreneurial skills in 180 of in total 3,600 working hours on average, while a fine art student at a German institution would only have 105 working hours time for developing the same three skills. It should be obvious that these time periods are insufficient, particularly when considering the fact that these skills are sets of skills, including other skills. In this short period of time an average fine art student will hardly be able to develop the skills to create a unique and distinguishing art idea, attract attention of gallerists or consumers and audiences as *'interested followers'* or networking partners, and negotiate purchase prices, delivery or funding conditions in order to make a living in the arts. Instead, fine art students will rather be equipped with professional and employability skills than with entrepreneurial ones.

The analysis of art incubators' services shows that they are successfully able to help fine artists to develop the crucial *'five plus 2'* skills in order to make a living in the arts. They are therefore a valuable option for those fine artists who suffer from an insufficient educational preparation at HEIs. In this context, it needs to be considered that there is no set package of support that is guaranteed to lead to improved financial performance and entrepreneurial success. One size does not fit all. And that approach may be the main difference to the entrepreneurial education of fine art students at HEIs. Universities and colleges do not have the needed capacities to provide bespoke trainings and on-site coaching. Business survival and growth depends primarily on the capacity of each fine artist to develop strong creative and entrepreneurial skills in order that they can exploit opportunities and overcome challenges, in a way that is relevant to them and their practice. The prerequisite for a successful entrepreneurial development is, therefore, to work out an outstanding art concept or business model with each individual fine artist that fulfils their creative aspirations whilst meeting their financial needs as well as professional and social aims. In order to best perform, in financial terms, fine artists need access to different combinations of support services that meet their needs at the different stages of their professional and entrepreneurial development. Professional arts incubators are designed to meet these challenges. Another advantage of arts incubators is that the incubating artists are part of a network of talented artists, often sharing similar experiences to one another.

Arts incubators therefore facilitate peer-to-peer action learning and group coaching sessions, so that valuable knowledge and skills can be shared in an informal and relaxed way. Excellent networked arts incubators also produce benefits for artists by reason of its scale. Incubators with a significant network definitely have a higher buying, negotiation, and marketing/promotion power than individual artists.

Although successful arts incubators often stress the benefits of being physical, for example, they consider “coffee dates” and other points of spontaneous meetings in short distances as a stimulating environment to create a climate of creativity, this business model has a major conceptual weakness: the access to physical arts incubators is very limited. As the findings of this study also clearly show, the absolute number of professional arts incubators for fine artists in two of the biggest art markets in Europe is very small in comparison to the number of fine artists. Arts incubation is still an unrevealed business field and often unknown by artists and other market participants. Only a handful of artists will benefit from bespoke trainings, on-site coaching, and other support services. Arts incubators are forced to strictly select their clients and effectively control the timely exits of developed and/or “hopeless” artists who were not able to achieve their developmental milestones. For the applicants this situation means an intense competition for one of the incubator's coveted places. These dilemmas of limited spaces and lack of awareness among artists can be easily overcome by a *virtual arts incubation programme* that is designed as an open, flexible, interactive and, due to virtuality, scalable network (Thom, 2011), including artists, specialised skill providers, coaches/mentors, gallerists, art collectors, experts, consumers, and other participants in the arts.

The positive impacts of arts incubation and its commercial benefit for (fine) artists have been proven. However, when it is possible to effectively incubate the (fine) arts to a much greater extent arts incubators will be recognized as important institution for the arts.

References

- Abbing, H. (1999). *Why are Artists Poor? The Exceptional Economy of the Arts*. Amsterdam University Press
- Allen, D.N. & Rahman, S., (1985). Small Business Incubators: A Positive Environment for Entrepreneurship. *Journal of Small Business Management*, 23 (3), pp.12-22.
- Artists Interaction and Representation (AIR). (2011). *Big Artists Survey 2011 – The results*. Retrieved from <https://www.a-n.co.uk/air/big-artists-survey-2011-the-results-1>
- Arts Council England. (2011). *Review of the Arts Council's Strategic Framework*. Retrieved from <http://www.artscouncil.org.uk>
- Bachelor.de. (2014). *ECTS-System*. Retrieved from <http://www.bachelor.de/ects-system.htm>
- Baines, D. & Kennedy, C. (2010). An Education For Independence. Should entrepreneurial skills be an essential part of the journalist's toolbox? *JournalismPractice*, 4 (1), 1-7.
- Bundesverband Bildender Künstlerinnen und Künstler e.V. (BBK). (2011). Die wirtschaftliche und soziale Situation Bildender Künstlerinnen und Künstler. Ergebnisse BBK Umfrage 2011 [*The economic and social situation of fine artists: The results of the BBK survey 2011*] Berlin: Bundesverband Bildender Künstlerinnen und Künstler e.V.
- Campbell, C., Kendrick, R.C. & Samuelson, D.S., (1985). Stalking the Latent Entrepreneur: Business Incubators and Economic Development. *Economic Development Review*, 3 (2), pp.43-49.

- Centre for Economics and Business Research Ltd. (CEBR). (2013). *The Contribution of the Arts and Culture to the National Economy. An analysis of the macroeconomic contribution of the arts and culture and of some of their indirect contributions through spillover effects felt in the wider economy*. Retrieved from http://www.artscouncil.org.uk/media/uploads/pdf/CEBR_economic-report-web-version-0513.pdf
- Cobb, P., Ball, S. & Hogan, F.(eds.), (2011). *The Profitable Artist. A Handbook for all Artists in the Performing, Literary, and Visual Arts*. New York: Allworth Press
- Cockpit Arts, 2013. The Cockpit Effect 2012. Retrieved from <http://www.cockpitarts.com/wordpress/wp-content/uploads/2013/11/Cockpit-Effect-2012.pdf>
- Department for Business Innovation & Skills, (2013). Small Business Survey 2012. Growth Special Report. [Online] Retrieved from https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/204183/bis-13-883-small-business-survey-2012-growth-special-report.pdf
- DeTienne, D.R. & Chandler, G.N. (2004). Opportunity Identification and Its Role in the Entrepreneurial Classroom: A Pedagogical Approach and Empirical Test. *Academy of Management Learning and Education*, 3, 242-257. <http://dx.doi.org/10.5465/AMLE.2004.14242103>
- de Wolf, P. & Schoorlemmer, H. (eds.). (2007). *Exploring the Significance of Entrepreneurship in Agriculture*. Research Institute of Organic Agriculture.
- Dowling, M., (2003). Erfolgs- und Risikofaktoren bei Neugründungen. In: M. Dowling & H.J. Drumm, eds. 2003. *Gründungsmanagement: Vom erfolgreichen Unternehmensstart zu dauerhaftem Wachstum. [Success and Risk Factors of New Businesses]* Berlin Heidelberg: Springer-Verlag Berlin Heidelberg New York, 19-32.
- Duchesneau, D.A. & Gartner, W.B., (1990). A Profile of New Venture Success and Failure in an Emerging Industry. *Journal of Business Venturing*, 5, 297-312
- Egeln, J., Falk, U., Heger, D., Höwer, D. & Metzger, G., (2010). *Ursachen für das Scheitern junger Unternehmen in den ersten fünf Jahren ihres Bestehens [Reasons for Failure of Young Businesses Within the First Five Years]*. ZEW Zentrum für Europäische Wirtschaftsforschung GmbH (Centre for European Economic Research), 2010, Zentrum für Insolvenz und Sanierung (ZIS) & Verband der Vereine Creditreform, 2010. Retrieved from ftp://ftp.zew.de/pub/zew-docs/gutachten/Scheitern_junger_Unternehmen_2010.pdf
- Erlewine, M. & Gerl, E. (eds). (2004). *A Comprehensive Guide to Business Incubation*. Athens: NBIA Publications
- Faltin, G. (2001). Creating a Culture of Innovative Entrepreneurship. *Journal of International Business and Economy*, 123-140.
- Faltin, G. (2007). *Erfolgreich gründen: Der Unternehmer als Künstler und Komponist. [Being successful in starting up a business – The entrepreneur as artist and composer]* Berlin: DIHK Deutscher Industrie- und Handelskammertag.
- Faltin, G. (2008). *Kopf schlägt Kapital: Die ganz andere Art, ein Unternehmen zu gründen. Von der Lust, ein Entrepreneur zu sein. [Go with your Head – An unusual way to start a business. About the passion of being an entrepreneur]* - München: Carl Hanser Verlag. <http://dx.doi.org/10.3139/9783446418059>
- Freiling, J. & Laudien, S.M., (2013). *Explaining New Venture Failure: A Competence-based Approach*. Conference Paper AIMS 2013, 1-7. Retrieved from http://cdiaims2013.sciencesconf.org/conference/cdiaims2013/pages/cdiaims2013_Freiling_Laudien.pdf

- Hansen, M.T., Chesbrough, N.N. & Sull, D.N., (2000). Networked Incubators: Hothouses of the New Economy. *Harvard Business Review*, 74-84.
- Hood, J.N. & Young, J.E., (1993). Entrepreneurship's Requisite Areas of Development: A Survey of Top Executives in Successful Entrepreneurial Firms. *Journal of Business Venturing*, 8, 115-135.
- Hörig, M. (2010). *Credit systems and Learning outcomes in Europe*. Presentation European University Association, 15. April 2010. Retrieved May 16, 2014 from http://www.eua.be/fileadmin/user_upload/files/newsletter2010/MiH_ECTS_LO_Asem_berlin_15042010_rev.pdf
- InternationalStaff. (2014). *Academic Year*. Retrieved from <http://www.internationalstaff.ac.uk/education/academic-year/>
- Kutzhanova, N., Lyons, T.S. & Lichtenstein, G.A., (2009). Skill-Based Development of Entrepreneurs and the Role of Personal and Peer Group Coaching in Enterprise Development. *Economic Development Quarterly*, 23, 193-210.
- Landwehr, S. (2005). *Know-how-Management bei der Gründung innovativer Unternehmen. [The know-how management of innovative business start-ups]* (Doctoral dissertation). Erlangen: Universität Erlangen-Nürnberg. <http://dx.doi.org/10.1007/978-3-322-82052-5>
- Lazear, E.P., (2004). Balanced Skills and Entrepreneurship. AEA Papers and Proceedings. Retrieved from [http://faculty-gsb.stanford.edu/lazear/Personal/PDFs/Balanced%20Skills%20and%20Entrepreneurship%20\(12-15-03\).pdf](http://faculty-gsb.stanford.edu/lazear/Personal/PDFs/Balanced%20Skills%20and%20Entrepreneurship%20(12-15-03).pdf)
- Lazear, E.P., (2005). Entrepreneurship. *Journal of Labor Economics*, 23 (4), 649-680.
- Liñán, F., (2008). Skill and Value Perceptions: How Do They Affect Entrepreneurial Intentions? *International Entrepreneurship and Management Journal*, 4 (3), 257-272.
- Lussier, R.N., (1996). Reasons Why Small Businesses Fail: And How To Avoid Failure. *The Entrepreneurial Executive*, 1(2), 10-20.
- Lussier, R.N. & Pfeifer, S., (2000). A Comparison of Business Success versus Failure Variables between U.S. and Central Eastern Europe Croatian Entrepreneurs. *Entrepreneurship: Theory and Practice*, 59-68.
- Mason, M.K., (2009). Research on Small Businesses. *Journal of Small Business*, 9 (3).
- Metzger, G., (2006). Afterlife: Who takes Heart for Restart? Discussion Paper No 6, Centre for European Economic Research
- NBIA National Business Incubation Association. (2010). *Best Practices in Action: Guidelines for Implementing First-Class Business Incubation Programs* (2nd ed.). Athens: NBIA Publications.
- Nobel, C., (2011). Why Companies Fail And How Their Founders Can Bounce Back. *Harvard Business School*, 1-2.
- Perry, S.C., (2001). The Relationship between Written Business Plans and the Failure of Small Businesses in the U.S. *Journal of Small Business Management*. 39 (3), 201-208.
- Quality Assurance Agency for Higher Education (QAA). (2008). *Higher Education Credit Framework for England: Guidance on Academic Credit Arrangements in Higher Education in England*. Retrieved from <http://www.qaa.ac.uk/publications/informationandguidance/documents/creditframework.pdf>
- Rudmann, C. (2008). *Entrepreneurial Skills and their Role in Enhancing the Relative Independence of Farmers. Results and Recommendations from the Research Project*

- Developing Entrepreneurial Skills of Farmers*. Research Institute of Organic Agriculture.
- Schumpeter, J.A. (2003). The Theory of Economic Development. In: J.G. Backhaus (Ed.), *Joseph Alois Schumpeter: Entrepreneurship, Style And Vision* (pp.61-116). Boston: Kluwer. http://dx.doi.org/10.1007/0-306-48082-4_3
- Sikomwe, S., Kandufa, P., Giga, D. & Mudzurandende, F., (2014). Analyzing Business Failure in Relation to the Life Cycle of the Business and the Economic Cycle: A Study of Entrepreneurial Ventures in Hwange (Zimbabwe). *European Journal of Business and Management*, 6 (7), 80-91.
- Smith, E.E. & Perks, S. (2006). Training Interventions Needed for Developing Black Micro-entrepreneurial Skills in the Informal Sector: A Qualitative Perspective. *Journal of Human Resource Management*, 4, 17-26.
- Statistisches Bundesamt (destatis). (2010). *Selbständige in Deutschland. Ergebnisse des Mikrozensus 2008. Wirtschaft und Statistik 12/2009 [Self-employed Persons in Germany: The Results of the Microcensus 2008. Economics and Statistics 12/2009]*, (pp. 1204-1217). Retrieved from https://www.destatis.de/DE/Publikationen/WirtschaftStatistik/Arbeitsmarkt/SelbststaendigeDeutschland.pdf?__blob=publicationFile
- Stokes, D. & Wilson, N. (2010). *Small Business Management and Entrepreneurship* (6th ed.) Andover: Cengage Learning EMEA.
- Studieninformation Baden-Württemberg. (2014). *Leistungspunkte (ECTS-Punkte) [Credit Points]*. Retrieved from https://www.studieninfo-bw.de/studieren/bachelormaster/leistungspunkte_ects_punkte/
- Stuetzer, M., Obschonka, M., Davidsson, P. & Schmitt-Rodermund, E., (2013). Where Do Entrepreneurial Skills Come From? *Applied Economics Letters*, 20 (12), 1183-1186.
- Swedberg, R. (2006). The Cultural Entrepreneur and the Creative Industries: Beginning in Vienna. *Journal of Cultural Economics*, 30, 243-261. <http://dx.doi.org/10.1007/s10824-006-9016-5>
- Thom, M. (2011). *Business Incubation – How to Manage the Know-how Transfer* (master's thesis). München: GRIN Verlag
- Thom, M. (2015). The Suffering of Arts Entrepreneurs: Will Fine Art Students be Educated on How to Become Successfully Self-Employed? A Comparative Analysis of Fine Art Education at Higher Educational Institutions in the UK and Germany. *Journal of Education and Training Studies*, 3(1), pp.64-77. <http://dx.doi.org/10.11114/jets.v3i1.587>
- Thornhill, S. & Amit, R. (2003). Learning About Failure: Bankruptcy, Firm Age, and the Resource-Based View. *Organization Science*, 14, 497-509. <http://dx.doi.org/10.1287/orsc.14.5.497.16761>
- Tuning Educational Structures in Europe. (2014). *Educational structures, Learning outcomes, Workload and the Calculation of ECTS credits*. Retrieved May 16, 2014 from <http://www.unideusto.org/tuningeu/workload-a-ects/177.html>
- UKBI United Kingdom Business Incubation Ltd., 2009. *Best Practice in Business Incubation: The complete best practice handbook*. Birmingham.
- van Scheers, L. & Radipere, S., (2007). Why are so Many Managers not “Managing?” *African Journal of Business Management*, 85-91
- Vesala, K.M. & Pyysiäinen, J. (2008). *Understanding Entrepreneurial Skills in the Farm Context*. Final Report on the main study of the EU-funded project Developing Entrepreneurial Skills of Farmers.
- Zhigao, C., Ling, M. & Xiangyun, C., (2006). Knowledge Deployment and Knowledge Network: Critical Factors in Building Advantage of Business Incubator Knowledge

Service. *Services Operations and Logistics, and Informatics, 2006*. SOLI'06. IEEE International Conference on 21-23 June 2006, pp.244-249.

Zimmerer, T.W. & Scarborough, N.M., (2005). *Essentials of Entrepreneurship and Small Business Management*. 4th ed. New Jersey: Prentice Hall.

Web agro market – instrument of local development strategy for regional development

Mario Marolin

European studies at University J.J. Strossmayer

Abstract

World is currently changing more rapidly than it was in any other time in history of human civilization. This is mainly because current technology can provide us easier work, networking, establishing new connections and many other things much faster than it was possible in past. The most responsible media resources which enabled us these possibilities is Internet. More than 1 billion people today are using Internet and this media became the main cause of global economic growth and opportunity for new businesses, cooperation and development.

In the same time, regions of Eastern part of Croatia are undeveloped, young people don't have job and they are leaving or they left their homes, economy is mainly based on agriculture and continental tourism and regions are becoming unworthy for normal living in them. Most of working population who works in agriculture and tourism are still reeling on traditional marketing and they are not competitive because their skills are based on older principles of marketing and they aren't using new technologies for providing new tourist or selling their products. This problem is not only problem for Eastern part of Croatia, it's problem of all undeveloped regions in EU. Strategy 2020, one of the most important document of EU, recognize this problem and puts it on highest list of priority. That is why European union initiated Leader program which main effort is to start up regional and rural development.

In this work I will try to present available measures which will support my theory that web agro market in combination with EU strategy measures on local level can make difference in future development of those regions. In this work, I will show not only possible opportunities of this service provider but I will also present opportunity of this program to establish new jobs for young people and replace old fashion way of marketing.

And what will be the key point of my theory? One of important goals of Leader program is to establish local action groups - organization with task to establish local regional strategy and mission to help entrepreneurs, local municipality, civil associations and other people from appointed territory jurisdiction. For this purpose I will use example of Osijek Baranja County. This County currently has three LAG's which are accredited for implementation of Leader program. Their task is to submit all private and other kind of organizations and to coordinate their future activities. This information is fundamental for elaboration of my future work because they are important part of this kind of project. Computer skills and IT education of people from this region are very low. It means that Internet usage as a tool for presentation of products on world market and visibility of those products are not possible if these projects doesn't contain work labor which will gather information, inform producers or providers of service, enhance visibility and try to arrange possible purchase of their products. Organizations like LAGs in Croatia currently have good position to employ volunteers who can combine elementary purpose and task of their organizations and put it in use for web agro market service. Producers and service

providers will have help in this way to keep up with their current work, to gain new knowledge about EU funds, for promotion of their products and services on Internet, and to become competitive and visible on European market. Agriculture in this regions have problem even with fragmented and divided production capacities which make agricultural production less competitive and more expensive. In that case we need service which will provide post products to be visible for all consumers, unite production sector of same interest who will be willing to work together, create base of information about how much different and same agricultural products are on market and to become a good information service for all users of this service.

For the current understanding of my future work “Web agro market - instrument of local development strategy for regional development” it was and it will be necessary to explain the role of Internet in current world, local action groups as a lowest service organizations which can be used to coordinated future local development, and web agro market - as a tool which will contain information of quality and quantity of products, list of all producers and information about possibility for them to invest and become more competitive on world market. My opinion is that if we use Internet as a market, software as a tool for placing produced products on this market and skilled people who are working in local action groups and who are in daily contact with people from their authority, this can be beneficial for regional and rural development. Independent market which will not be controlled by any other mechanism except mechanism of free market will be beneficial not only for people who are producers and who are still trying to survive on Croatian and EU market, but for the people who consume this products every day as well. This abstract is only beginning of something which can be carried out and determine new possibilities for regions who have all resources and capabilities but don't have wisdom to use it for the benefit of people who lives there.

Keywords: *Web agro market, LAG, Leader program, undeveloped regions, agriculture, employment of young people, rural and regional development*

1. Introduction

Most used technology of today's era for business, diplomatic and social communication are Internet technologies. Trade of goods, services, capital and mobility of people throw Internet is best way how to measure economical prosperity of some country. If we try to put this measurement with current country development status like we have in Croatia, than we can see connection between poor economical results and a lack of usage of Internet technology for the purpose of economic and social growth. In the other hand, lack of investment in IT education of population resulted status where large number of population have lack of computer skills and in that way lack of competitiveness to go in business of any kind..

On the other hand, terrible organization of free market has disabled conventional free trade of goods, services and etc. My opinion is that this problem can be solved thanks to opportunities which can be provided by Internet, and of course, development of web agro market. Realisation of such project would get us few beneficiaries: cheaper and more acceptable product to consumer, possibility for manufacturers to produce and create new network among them self, establishment of market which will provide new opportunities for producers, better visibility of products, creation of new jobs in different kind of services. To achieve desired results and explain my opinion I have used knowledge gained in the field of Internet technology and mobile applications, experience in agricultural work, knowledge of LEADER program, and opportunities regarding to Croatian legislation and

European programs for rural and regional development. My aim is to prove simplicity and beneficial efforts provided by web agro market especially for rural areas and survival of traditions that we are cherishing today and for which EU is spending a lot of money. To prove my allegations I will take example of Osijek-Baranja County as agricultural region with a tendency towards to development continental tourism as well. Unfortunately, this county as many others in the neighborhood used small amount resources to enhance visibility of products that are produced during the year, and purpose of this abstract is to present possible way how to changed it in short period of time. Until then, our agriculture will still continuo in losing its potential to produce food, feed millions people who lives in EU or abroad and remain to live in their homeland.

2. Web agro market

2.1. Potentials and problems of agricultural development in Croatia and specially refer to Osijek-Baranja County which will be also my example for this work.

Before I start with explaining why web agro market is necessary for rural and regional development, first I must refer to potentials and problems within agricultural development. One of most important things in agriculture is lack of skilled human resources, educated farmers. Without their expertise, willing to learn new things, expanding of their ideas, production will not be competitive and it will still make expensive low level product. Very important fact for this project is educational level of producers in Croatia as well. According to Census of population in 2011, our people are not so educated (a lot of them doesn't have diploma of elementary school what can be very ungrateful for modernisation of production. Education isn't only criteria for implementation of this project because it requires additional prerequisites such as: support of local, regional municipalities, basic IT usage, open minded people with flexible production and market. Only 57,4 percent of people in Croatia knows hot to use Internet¹.

Before I point out abilities, beneficiaries and possibilities, its necessary to explain current situation in usage of Internet. Today more than 1 billion people are using Internet for their needs. Internet is currently best provider of information, communication and what is most important, it's best service market for sale of all kinds of products. Unfortunately, IT education level in Croatian society is still on very low level unlike rest modern world. Huge number of population in Croatia are still IT illiterate and this fact is visible on national statistics, and also within research of IT competitiveness index conducted by the Business Software Alliance. Croatia is on 30th place but we are still better than other countries in neighborhood like Hungary, Slovakia, Serbia etc (UN study on the state of information and communication technology in 2010).² Even so, half population in Croatia doesn't use Internet and that is why IT education must be recognized as possible opportunity which is crucial if we want to create modern agriculture and economy. To recognize problems within entrepreneurs we must go on lower regional level like in Osijek-Baranja County where we can see population structure, their educational level, way of life, occupation etc.. IT illiterate population is definitely one of the biggest problem, mainly because Internet is source of quicker informing people and providing bigger competitiveness which are very well used by modern countries. The modern countries and modern manufacturers have recognized the importance of Internet technology and Internet marketing and that is why they now have huge success in finding a suitable space for

¹ <http://www.index.hr/vijesti/clanak/znete-li-koliko-su-hrvati-informaticki-nepismeni-svega-574-posto-hrvata-zna-se-koristiti-internetom/691289.aspx>, 2013

² <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/hrvatska-na-30-mjestu-po-informatickoj-pismenosti.html>, 2011

products on the market of whole world. Situation in Osijek-Baranja County is very different (example for all undeveloped regions). Production is old, uncompetitive and products are still unknown for huge number of EU citizens. If we add lack of organized agro (product) market, in this region and regions in wider area as well, then we have huge problem in placing and selling products produced in those regions. This problem occurs in Osijek-Baranja county for many years and results of this policy are uncompetitive and unsustainable production with low level skilled producers and very poor level of information transmission among producer which result low level life standard and decrement of population in rural areas.. Lack of knowledge resulted ecological problems as well for example: old method processing of soil took a glance and its main reason why today we have high level degree presence of salts, pesticides and other chemicals in ground is lack of knowledge how to use it and how it will reflect on products and health. Poor agricultural national policy has also badly affected on agricultural production, mainly because farmers are now more dependent on various incentives and other benefits than they were in past. Lack of competitiveness of Croatian entrepreneurs can be shown even throw fact that Croatia is on 46 place in ICT global competitiveness rankings of using information and communication technologies.³

On the other hand, tradition and agricultural are still important for economy of the state and opportunity for development. With tourism and its growth in the past few years, potential in combining this three most important economical resources (especially for state budget) are more than obvious. But project "blue-green" Croatia where agriculture is supposed to be closely associated with tourism has collapsed and today its hard to find products from continental regions on Croatia side of Adriatic coast. Poor privatization, corruption and crime prevented development of this project and today, unlike in past, examples of bankrupted manufacturing industry and processment of products completely died out. Therefore, producers are now in significantly disadvantaged position and if we add to this small fragmented agricultural land lords, low level co-operation of farmers, problem of small production quantity, and problem issued to payment for delivered products (present in commercial sector), it is clear that most important thing for agricultural recovery is to begin with new agricultural strategy. And what is more necessary than establishment of organized agricultural market?

When we point out some critical problems in agriculture than its much easier to see opportunities for improvement of this problem as well. Example of undeveloped region with low GDP standards is Osijek-Baranja County as I mentioned it before. Regional Development Strategy of Osijek-Baranja County from 2011 until 2013 indicates that there are registered more than 15,908 family farms, and little less than 1,000 coopartneships, trades and companies engaged in agriculture. If we look at current number of county residents where lives about 300,000 people, than we can see this huge human potential, not only as a consumers but also as capacity for new business challenges. According to the Regional Development Strategy, Osijek-Baranja County has more than 249,571 hectares of land (which is 8.4 percent of the total agricultural area RH) and currently has been handled with around 193,275 of hectares⁴. In Osijek (regional centre of County) are situated Food Technology and Agriculture, Veterinary High School as well as the Faculty of Agriculture, which has several thousand students within different directions. From the above mentioned facts we can clearly see perspective of human, natural and intellectual capacity of the area and there for it is very clear that all problems mentioned above can be easily solved if we organize market.

³ <http://www.konkurentnost.hr/Default.aspx?art=527&sec=2>, 2014

⁴ Regional development strategy of Osijek-Baranja County 2011-2013, Osijek 2011

On the other hand, statistics regarding to internet literacy of the population in Osijek-Baranja County show us lack of skills in using of Internet (what is very important if we want to implement some new ideas). As you can see from the table from bellow more than half of population In OBC doesn't know how to use Internet or email.

County	Sex	Processed data			Users of E-mail			Users of Internet		
		Yes	No	Unknown	Yes	No	Unknown	Yes	No	Unknown
OBZ	sv.	275.891	137.933	136.950	1.070	139.574	135.347	970	151.824	122.919
	m	132.065	70.113	61.419	566	71.434	60.126	505	77.874	53.586
	ž	143.826	67.820	75.531	504	68.140	75.221	465	73.950	69.333

Census of Population, Housholds and Dwellings 2011, Croatian bureau of statistics, Zagreb 2013⁵

Official processed data on 275.891 people shows us that only 1070 people are active users of mail and 970 people are active users of Internet. This data may not be referential number but if we look up at more than 139.574 people who declared that they don't use e-mail and 151.824 people don't use Internet (this is almost half of population of Osijek Baranja County), than this is huge problem which must be solved if we want to achieve any kind of modernisation. Basic IT education is necessary for any society progress. How to motivate people to learn isn't so easy but if they have some interest from it it would be much easier for them to embrace new way of thinking and working. In past main information center of every city was agro market. Today we need to use this good example, combine it with new technologies and create something which will be up to date. If you combine possibility to reach for good information, products, way to communicate and save your time, sell (only your products) or buy them at one place, than you have possibility to reach and motivate a lot of people and develop new ideas in whole new way.

3. Web agro market

After we have seen potential problems and possibilities, now it's time to explain purpose of web agro market, how can it be beneficial and why its necessary. Web market for agricultural products is actually an Internet tool which offers possibility of advertisement and concentration of products on one site, easy access to information (especially regarding to agriculture and EU funds), an overview of the product (where, how they are produced), easier connecting within producers and possibility to find a cheaper products. In order to differ this web agro market with web advertising sites we must indicated logistic strategy and technical abilities that this web agro site needs to possess.

New agro market must include everything what is now popular - social network communication, and include product information visibility similar to agro markets in real time. Web site must include features like communication with people, easy access to all parameters of price movements, possibility to form prices according to market demands and other trends which are customary to regional traditions, as well as additional features (primarily for purchasers) like information center which can be reliable source of information and reinsurance for consumers that they are buying products of good value and quality. Database of such web agro market must be constantly updated (especially available quantity of products on market) but it should also be flexible regarding to

⁵ <http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/censuslogo.htm> , 2011

creation of prices depending on situation at a given moment. Main purpose of this web agro market isn't to operate on the principles of the stock market where brokers dictate the price of the product and in that way increase the cost of the products, but it must be functional as a direct link between customers and producers.

Current situations are dictated by merchants and this situation can't be satisfactorily neither to producers which are paid less, neither to consumers because they doesn't have full information about products and they pay it much much more. Establishment of an unique web agro marketplace would create a win win situation for producers and consumers. Amount of information that would be implemented through these website would be beneficial for all beneficiaries of this site, mainly because they could expand their knowledge about products, possibilities etc. Unfortunately, huge number of producers still doesn't have proper information regarding to competitive and ecological production as well as opportunity to use EU funds for their needs (improvement of production, investment in new production etc). Despite fact that we now have huge number of seminars regrading to this topic, many of them thinks that this is a waste of time. That is why third feature of this web side should contain possibility for producers to get all information in one site as well as to have possibility to connect with other ones by simple sending mail or contacting them thanks to information center on web site. In that way they can establish new marketing strategy in selling of their products on foreign markets, exchange their experiences etc. They will certainly become much more competitive, mostly because it would reduce different types of costs. Web agro market should also contain advertising category for large companies and institutions which have needs to buy large number of products. This should be very motivating factor for producers to visit this site on daily bases and to seek fine opportunities for selling their products. Open and transparent purchase should enable much quicker and transparent purchase even for public bodies (good idea for avoiding any kind of corruption).

Cheaper products would be one of benefits for consumers. This market would allow consumers to buy cheaper product and to see complete information about history of every product, how it was planted, grew or treated. It will be also a fine opportunity for consumer to find ideal product regarding to quality, price, and necessary quantity. It will certainly generate new ideas like organization of delivery services, investment in new type of production or storage of products.

Creation of such web market should make all products more visible, consumers more satisfied and main result of this action should be beginning of new era in selling/buying of agricultural products. If we open this market to foreign consumers by simple translating it on a few languages, products will be available for a billion Internet users, and this campaign will certainly be of a huge possibility for development of rural areas of whole country. Although technical development of such a project is not financially demanding, implementation in other hand is. In order to differ this web agro market from previous failed attempts, this kind of project must involve public and private bodies and it must encourage education on the field of IT. To do so, its necessary to establish organization which should be logistic engine of this projects and main coordinator of all subjects included. More on these you can see in the text below.

Steps of establishment of web agro market:

1. define supporting organisation
2. conclude partner agreement with local and regional municipalities
3. organize main team of IT and project managers
4. organize support team in every local municipality

5. educate local people about basics in IT
6. finish with creation of web agro market interface
7. help producers to input data on local level
8. marketing and presentation of web agro market to buyers
9. development of new features

3.1. Preconditions for successful work of web agro market

Implementation of similar projects always resulted as a big failure mainly because initial enthusiasm didn't follow logistical capacity and the viability of the entire system. For success of this project there are few necessary preconditions: to form a legal entity that will be eligible project carrier and holder, to gain upon support of local and regional authorities in order to implement all necessary actions, make this web page interesting for producers and consumers, form team of young people for the logistic purpose as well as for the purpose of promotion of project and education of people. Problem with small Internet skills within Croatian population confirms numerous studies conducted at level of entire Croatia and for project like this it is the biggest challenge on which needs to be worked on.

3.2. Project holders

There are few possible opportunities regarding to project holders. As a solution for finding logistic and structural support for project, the most common idea is formation of special company which main task should be coordination of whole project. Unfortunately, its very expensive for local municipalities to support but there is another possibility. The main project holder could be network of local action groups (LAG) mainly because their goal, financial capability and area mediator between public and private entities in the local community. For project it would be great relief considering that LAGs have the best insight regarding to producers in their region and they can manage to use funds which are given on their disposal to co-finance different kinds of activities as well. Basic program, which provides goals and purpose of LAGs in Croatia is Rural Development Programme 2014-2020. The same is aligned with the LEADER program and for implementation of goals of those two programs Croatia will annually have access to more than 300 million euro (this program is supported directly from EAFRD fund⁶). Priorities of Rural Development Programme are: promotion of knowledge and innovation in agriculture, forestry and rural areas; strengthening competitiveness of all types of agriculture and enhancing the sustainability of farms; promotion of organized food chain and risk management in agriculture; restoring, preserving and enhancement of ecosystems depending on agriculture and forestry; promotion of resource efficiency and a shift towards climate-resilient economy with low carbon in the agricultural, food and forestry sector; and in the end, promotion of social inclusion, poverty reduction and economic development in rural areas⁷. According to this priorities, network of LAGs is a best option for implementation of web agro market. It should become not only a co-ordinating body in the realization of such project, but it should also become a generator of new possibilities, project ideas, information center for all producers, as well as support center for helping them to learn how to implement products on web agro market, use computers, make this project visible to all other LAGs in EU and in the end, to ensure new jobs and production.

⁶ <http://www.mrrfeu.hr/UserDocsImages/EU%20fondovi/partnerske%20konzultacije/Program%20ruralnog%20razvoja%202014.-2020.pdf>, 2015

⁷ <http://www.mps.hr/ipard/default.aspx?id=129>, 2014

3.3. Human and technical capacities

As we saw before, IT knowledge in Croatia is on very low level, especially in rural areas. Local municipalities and producers don't have enough resources to employ people for tasks like gathering information from producers regarding to their products or educating them to learn how to use computer. Problem with basic computer knowledge is so high, including Osijek-Baranja County as well, that many producers wouldn't know how to handle even easiest web system in the world and it wouldn't be any relief for them if this web site is created on basic level technology. On the other hand, IT skills of consumers is not a problem because they live in urban areas and they have more opportunity to expand knowledge over the Internet possibilities and technologies.

Before we start with IT education of producers and other people, its necessary to enable skilled workers accommodated on different locations to cover all municipalities. Although regular employment would be a major financial impact for local government budget or even for LAGs as well (there should be at least on employee per municipalitie to cover all producers), there is another solution. Currently available program for unemployed young people without experience is governmental policy which provides possibility for young people to get one year paid working experience on jobs in municipalities, institutions according to Act on employment promotion (NN 57/12, 120/12)⁸. This would be very beneficial for whole project because young people who have completed their high school education or college would thus be able to get necessary experience, local municipalities wouldn't have additional costs other than cost of purchasing a laptop and other devices for the purpose of work, and producers would have beneficial help regarding to their needs in using of web agro market. This human capacity resource would be beneficial even for LAGs because LAGs would use this agro market for the purpose of management of project data base as well. This project data base will be integral part of Local development strategy for the area under jurisdiction of Local action group so more money should and could come throw applicable projects. People who will work on this project, especially young ones should gain experience on fields of law, economics and communication what will be their advantage in finding of new job after their contract expires. Third task for this young people will be IT education of producers and this important role as well if we want to have successful project in future.

During whole time team of developers and designers should be able to establish good interface for new web agro market. This interface must be simple because most of people are very illiterate. In my opinion, first phase of this project must include possibility for producers to put their products (only products produced by producers). Consumers will have opportunity to see all data about products (what they are buying, prices etc), recommendations and to order products. Base of products will updated instantaneously what will generate quantities of products on market. It will be beneficial for bigger buyers to purchase bigger quantities of products in one time. Every producer must be located on web map so everyone who is interested in how their favorite products look like can visit designated location. Buyers will also have opportunity to see in any time movement of product price.

After I have explain problems and possibilities, its clearly visible why Osijek-Baranja County is an ideal example to begin realization of such a project. Although there are still large number of computer illiterate people, Osijek as the central city of the region is slowly turning into a Croatian Silicon Valley. Numerous companies have launched a number of applications on the topic of agriculture which is why the technical aspect of this

⁸ <http://www.zakon.hr/cms.htm?id=164>, 2012

project will be easily realized. Only thing what is missing is a will of municipalities, region an country to start this project and provide to our producer new and modern agro market.

3.4. Visibility and sustainable aspects of the project

This work is presenting full potentials for rural and regional development if project web agro market start to exist in a way I have explained. Whole project will allow potential to producers to finally become informed regarding to their opportunities, agro market would be finally formed, products produced in Croatia will finally have central market with visible products, and consumers will have opportunity to see where and how their products are made off (and to order it by few clicks). Other benefits like new experience for young people and opportunity for them to gain knowledge and idea which will generate new start ups in future, or increase of GDP in local municipalities which will generate higher income from taxes and possibilities to finance new projects which will be beneficial for local society. This is only few of many things what can this project contribute to. Large number of actions as well as large number of interests groups will certainly make this project visible acceptable for all subjects.

Bigger visibility means bigger project sustainability because of new opportunities for marketing ads and sponsorships. Also, model in which producers will pay some amount (1 or 2 percent) from redeemed products will be also important amount of money for project sustainability in future (depending on marketing strategy). Producers will not feel any impact from this measure but they will get full service and new possibilities. Immeasurable impact of this project on regional development would be visible after second year of this project. Using of EU grants for development of rural region would also be benefit from this project (people would be informed) and it would significantly increase investment in processing of new products which will guarantee new jobs, new investments and better living conditions.

3.5. Other IT possibilities

Web agro market is a little bit complex „infrastructure“ in which we need to combine cooperation between local and regional municipalities, entrepreneurs/producers, buyers and other relevant subjects. This can be difficult and this kind of cooperation would certainly slower down whole operation but if we want to establish good market which will not be confusable to final buyer, than this is best way how to do it. Internet certainly provides many other aspects of marketing like SEO (social networks, Google marketing etc). But this can be only beneficial for individual producers and it wouldn't solve the main problem, lack of possibility for placing product and establishment of market. Today more than billion people are using social networks and other kind of IT communication. Internet can give us endless opportunities and make our lives much easier. If we want to help people to create or find job than we must educate them how to do that by them self and currently there are no better way than educate people how to use Internet?

4. Conclusion

One of the biggest problem in Croatia, and Osijek-Baranja County as well, is unregulated market which mainly affects on producers and their problems with product placement. Agricultural policy and investments in huge complexes resulted that this objects where proclaimed as non profitable investment and they soon became a huge problem for regional municipalities as well as for state budget. Some web sites also tried to create a new way opportunities for producers and consumers but they failed as well. Mainly reason is lack of social component on this web sites as well as problem in gathering products (logistics) and lack of support of local and regional municipalities.

Realization of web agro market would certainly make opportunity for all undeveloped rural regions to help producers to became more visible to consumers. Shopping centers as intermediaries between producers and consumers so far have offered a rather high price of products that are purchased for much less money. The biggest commercial conglomerate in Croatia, Konzum, owes more few billion kunas to producers who have no other choice than cooperate with simila conglomerates. In the other hand, Regional development strategy of Osijek-Baranja County as well as National regional development strategy are not predicting anything to help producers how to establish sufficient market for their products. Even we are a free market where everyone can do what they want (within the limits of law), Croatian market of goods and products is highly dependable on commercial conglomerates which are using this situation to gain more profit in spite the fact that they are destroying producers and production in Croatia. There fore, its essential to form new efficient and acceptable solution such as web agro market place for products, services and goods.

Solution as web agro market is the easiest way how to achieve seated goals without spending a lot of money. Even if this web site fails and became insufficient, project program will have immeasurable value in education of people how to use modern technologies for their own benefits. Furthermore, web marketplace will certainly have multiple effects in creation of new jobs, it will increase production, make better visibility of products, establish usable base of information as well as networking center for producers, and many other things which would ultimately be beneficial for undeveloped regions and their population.

My experience tells me that this abstract and project web agro market has good potential. I have briefly tried to present problems in agriculture and opportunities as well, especially in the field organization, usage of IT technology and necessity for education of producers. If we want to keep up with rest of the world in spite of devastated economy, corruption and unused potentials, we need to upgrade our ways of thinking in spite the fact of population market limitation in Croatia where lives only 4 million people. We need to become open-minded and take our opportunity in world, and currently only Internet provide us market of billion people. Internet is future and only thing what stands between realisation of this project or keeping our current situation exactly as it is is our will for change and new breakthrough.

References

Census of Population, Housholds and Dwellings 2011, Croatian burauce of statistics, Zagreb 2013

Croatian rural development network: <http://www.hmrr.hr/hr/leader/hrvatski-lagovi/> (accessed April 9th 2014)

Law for promotion of employment, (NN 57/12, 120/12)

LEADER program EU and rural development, VESTA association, Tuzla 2012.

Regional development strategy of Osijek-Baranja County 2011-2013, Osijek 2011

<http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/hrvatska-na-30-mjestu-po-informatickoj-pismenosti.html>,

<http://www.index.hr/vijesti/clanak/znete-li-koliko-su-hrvati-informaticki-nepismeni-svega-574-posto-hrvata-zna-se-koristiti-internetom/691289.aspx>,

<http://www.konkurentnost.hr/Default.aspx?art=527&sec=2>,

<http://www.mps.hr/ipard/default.aspx?id=129>, 2015 (official web site of Ministry of agriculture)

<http://www.mrrfeu.hr/UserDocsImages/EU%20fondovi/partnerske%20konzultacije/Program%20ruralnog%20razvoja%202014.-2020..pdf>, 2014 (official power point of Ministry of rural and regional development)

<http://www.zakon.hr/cms.htm?id=164>, 2012

Mario Marolin, mag.iur and project manager
PhD student of European studies at University J.J. Strossmayer
Gundulićeva 36a, Osijek, Croatia
Phone: 00 385 91 566 1234
E-mail address: mariomarolin@gmail.com

City-branding and a small town in Hungary – the case of Harkány

Florin Nitu
PhD Student

Doctoral School of Economics and Regional Studies
Faculty of Business and Economics (KTK)
University of Pécs

I. INTRODUCTION

This paper deals with the problem of city branding in the case of a small Hungarian town. Harkány is well-known both domestically and internationally, and its medicinal spring waters are effectively concentrated in a bath complex and in a specialised hospital. The medicinal waters were earlier popular for the general treatment of rheumatism, but more recently they have been acknowledged as especially effective in treating psoriasis and related disorders. These are relatively difficult to treat successfully but complex techniques such as balneotherapy have produced excellent results. The foundation of the town and its expansion are due to the existence of these springs. Tourism has, over the years, contributed enormously to the town's economy, but recently, contrary to national trends, the industry locally has, at best, stagnated, and has even declined slightly in terms of tourist numbers and visitors to the spa. Consequently, an effective marketing policy is becoming a matter of crucial importance for the local economy and for the future of the town and its residents. The town, we are told, is to be developed in four directions: by establishing and strengthening the town's international image as a spa, by offering a variety of activity programmes for visitors, by promoting the town's specific health-related reputation for its unique therapeutic waters (as for the treatment of psoriasis) and by ensuring the long-term sustainability of these pillars. A visitor's choice of destination is profoundly influenced by branding - in that a positive and attractive image of a town must be hugely beneficial. Harkány's Tourist Destination Management Organisation is introducing a new marketing strategy, positioning the town as:

“Harkány is - again - as it used to be”

The first question which emerges is, of course, whether this fits into the new local and global political and economic context. For example, not all visitors choose Harkány for its medicinal waters; there are other reasons, such as the local wellness hotels, the remarkably good wine-tasting experience of the Villány-Siklós Wine Route and the various forms of sport and recreation. Will the municipality marketing approach embrace these trends? The creation of a town brand should be the responsibility of that town's management, but the brand should be a product of the entire community, as the many other stakeholders (local authority, local business, landlords, residents, investors and tourists) are greatly affected by the town's branding. It could be thought that a place's brand is greatly influenced by the local authority holding political power, but, as we can see in the literature of place marketing, the town's brand is also influenced by the many types of event which happen in the town, by the news in the media and, still more importantly, by public opinion - word-of-mouth. In our case, Harkány's local authority, the Town Council, is undoubtedly the

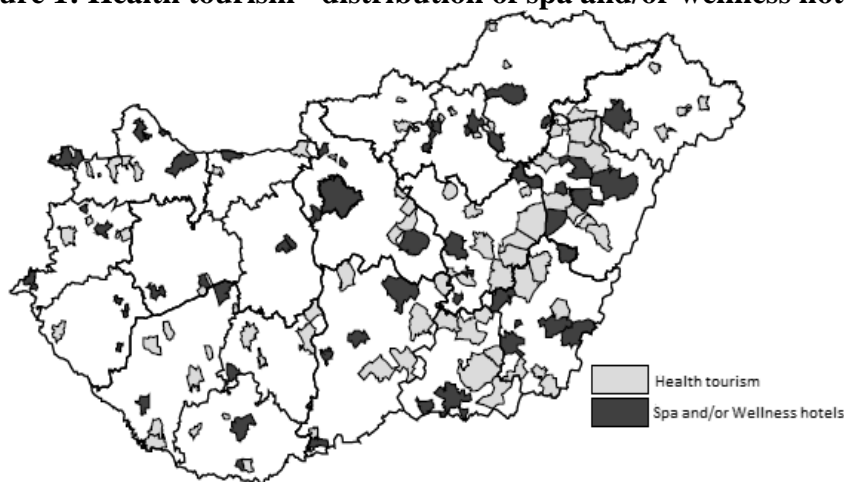
main actor, but so are the spa complex, the businesses represented, mainly, by hotels and restaurants. the population of over 4,000 and the other organisations such as Tourinform, and Harkány's Tourism Association which brings together hotels and restaurants. Using quantitative and qualitative synthesized data, our research focuses on assessing the actual state of the town's city marketing policy, benchmarking it, and, finally, offering recommendations in line with the findings.

II. HARKÁNY- BRAND AND BRANDING ANALYSIS

2.1. Harkány - tourist destination

At national level, the distribution of health tourism in terms of urban areas, spas and hotels with medicinal waters and wellness hotels clearly shows the dominance of the eastern regions (*Figure 1*).

Figure 1: Health tourism - distribution of spa and/or wellness hotels

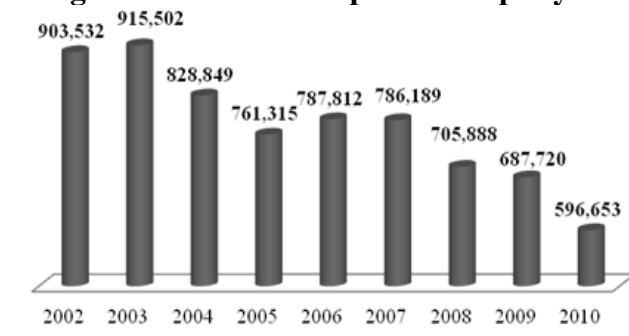
Source: KSH, 2013

After Pécs, Harkány is the second tourist destination in South Transdanubia. Harkány is the destination for tourists looking for its medicinal spa, health facilities, and also for its open air bath. Harkány is also chosen as a recreation destination due to the existence of a large number of hotels and restaurants. Most of Harkány's hotels are two- and three-star hotels and only three have four stars: the Kager Wellness Hotel, the Thermal Hotel and the Dráva Hotel (2012 data). In terms of size, all fall into the SME (small and medium enterprise) category.

2.2. Harkány's medicinal baths - the spa.

The spa was renovated in 2003 at a total cost of 1.3 billion HUF. The completion of the project helped to reduce seasonal fluctuations in guest numbers, increase the capacity of the bath and also the quality of the services, but only after years of development (Mundruczó - Szennyesy, 2005). The spa centre has an area of 13.5 hectares can accommodate close to 16,000 guests per day, whilst the medicinal waters section comprises 4 pools with thermal water and related wellness facilities. This capacity significantly exceeds current demand, as is illustrated by the evolution of the number of guests (*Figure 2*).

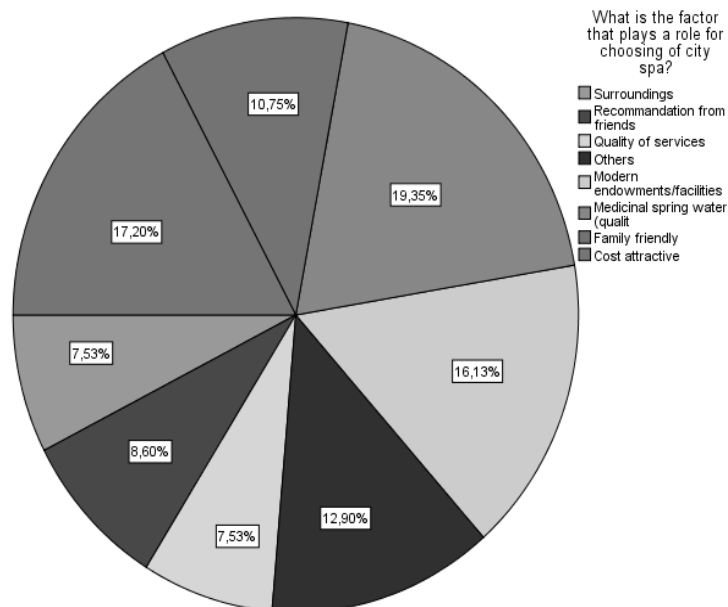
Figure 2: Number of Spa visitors per year

Source: KSH, 2012.

However, the fact that Harkány is formally categorised as a health resort is not sufficient in itself and very close attention must be paid by town leaders and spa management to developing its biggest asset, the spa, to make it more attractive and more competitive, as this – the spa - is the core of tourism development. In early 2013 the Szocio-Gráf Market Research Institute carried out a national survey searching for the most important factor in choosing a spa destination. The survey was under the supervision of Márta Bakucz of the University of Pécs who was undertaking a Government-financed research project on this topic. Of the valid answers most Hungarians opted for the quality of the medicinal waters followed by cost and the attractiveness of the town’s surroundings (*Figure 3*).

Figure 3: Factors influencing choice of destination

Source: Szocio-Gráf Market Research Institute & PTE, 2013

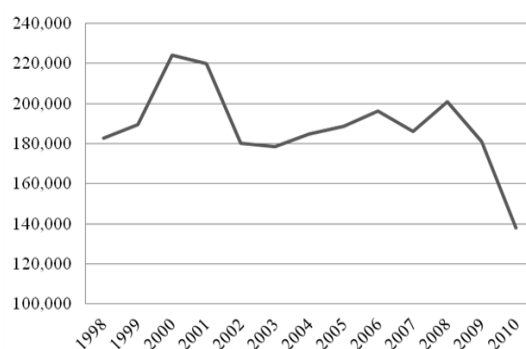
2.3. The Harkány brand

Harkány does have a specific logo, but better known locally are representations of a girl named Harka who featured in a legend from the area. The tale involves the girl and a devil-like creature who, when ploughing the land, discovered the thermal springs. The legend, well known to locals, is unfortunately not known to the outside world but might well reward efforts to publicise the legend, using it to develop a logo which is instantly

recognisable as belonging to Harkány as it depicts the town's identity. The Harkány brand is not at all clear in its present form.

The main actor in marketing is Harkány's Tourism Association, which now works with the slogan: "Harkány is - again - as it used to be". However, regarding the Harkány brand image, in the same study (Bakucz *et al.* 2013), to the question of whether they would like to visit Harkány due to its reputation, only 5.4% of the respondents gave a positive answer, whilst 60.8% were neutral. What is worse, the respondents (392 valid responses) are mostly dissatisfied (49.7%) or very dissatisfied (33.7%) with the services which they received at the spa. Such a verdict not only paints a very black picture of the spa's management, but also has an extremely negative impact on the image of the town itself. This is totally in contrast to the achievement in 2013 of the 5-star classification of the spa for its medicinal water. This suggests strongly that the town's positioning as a preferred destination for the quality of its medicinal water will prove to be in vain if not supported by local services. In a study conducted by Michalkó *et al.* in 2012, to investigate the relationship between residents and tourism, 297 people from Harkány responded to a questionnaire which included questions about their attitudes and opinions and about the quality of life in Harkány. The study shows that Harkány's residents did not see any serious benefit in the renovation of the spa, and they also saw no significant changes in the town's image. Directly related to this, the statistics show a continuous downward trend in the number of tourist nights spent in Harkány over the last 12 years (See figure 4 below).

Figure 4: Number of tourist nights spent in Harkány

Source: Michalkó *et al.*, 2012

With respect to the digital image, Harkány's Tourist Association webpage contains a good deal of information for online visitors, but there is still no daily or weekly updating, no modern features such as a newsletter or blog. Looking more closely, we can see that the webpage is only available in Hungarian, with the buttons for pages in English or German also displaying only Hungarian text. The town's website is a little better; it has some content in English, German, Croatian, Czech, and Russian. The website suffers, however, from the same problem: no continuous updating, newsletter or blog. This makes Harkány's message to the global community of potential consumers very weak.

2.4. Harkány PEST analysis

From a political perspective, Harkány has long faced confusion. In 2010 the old mayor lost the election, and the new one does not belong to the FIDESZ party which is the dominant party at national level. What made cooperation between town and central government even more difficult was the fact the Town Council was essentially elected from the FIDESZ ranks, making cohabitation very difficult. In 2013 a new election took place since the councillors resigned *en bloc*. However, the mayor won again, albeit by a narrow margin.

However, at the last election held towards the end of 2014, a political shift occurred with the new mayor and its Council belonging to the government party, its campaign having been based on promises of serious funding for new development projects in the town (www.harkanyhirek.hu). In fact, Harkány does appear fairly stable politically. In September 2006, the ownership of the bath complex was divided evenly (50:50) between the Baranya County Assembly and the Harkány Municipality, but currently the owners are the Municipality with 99.93%, FL Immo Property Maintenance and Construction Ltd. (0.06%) and Mihály Pentz (0.01%). The decision of the Council to acquire effectively the entire equity had, to put it mildly, negative results: the town's debt rocketed and bankruptcy ensued. Lately, the number of visitors to the bath has followed the trend of overnights in Harkány hotels – that is, a constant decline, as shown in the figure above. In an attempt to increase the flow of Russian tourists, at the end of 2014 the city established relations with the Russian city of Kurcsatov on the 'twin-town' principle (www.harkanyhirek.hu). The idea centred on bringing Russian workers from the neighbouring nuclear energy plant for rehabilitation in Harkány offering them a package of thermal-medical services, accommodation and programmes. The outcome of this initiative is yet to be seen, the recent fall in the value of the rouble now makes Harkány's offer less competitive for Russian tourists. A suitable alternative for the town's marketing activity would be to promote itself as a domestic destination, aiming also at the neighbouring countries and at West European tourists - although the offer should reflect improved standards and be more competitive than at present. Economic figures shows that there are 758 SMEs in Harkány of which 29% are tourism-related (KSH 2013). The town imposes a 430 HUF tourist tax per tourist per night. This is relatively high compared to the prices of rooms offered by private households (not by hotels) and so could not be afforded by the private-owner sector (www.harkany.hu).

In social terms, the population of Harkány shows growth, in contrast to Baranya County. In fact, the numbers increased from 3,400 in 2000 to 4,100 in 2012 (KSH, 2013). The majority of the population is Hungarian, but there are also tiny minorities of Germans, Croatians and Bosnians. Croatian and German are widely spoken in shops, but English is also spoken in the bigger hotels. This multicultural and relaxed coexistence is very important for the town from social and economic points of view, since foreign tourists feel welcome and it helps to create an atmosphere of cultural openness and mutual respect. However, the available services such the town-hall, post-office, pharmacy, and bus stations do not offer information in multiple languages. Statistics of the National Employment Service (www.nfszmunka.hu) show a rate of 6.8% unemployment at the end of 2014, which is below the national average and that of those of the neighbouring towns of Siklós and Villány, but higher than that of other spa towns such as Hévíz. This suggests that the recent investment did not produce any drastic improvement in these figures. As a specific feature of a tourist destination, the number of empty houses in Harkány reached 20%. This is similar to Siófok, but lower than Hévíz (45%) and Zalakaros (32%) and higher than the other thermal towns (ww.itthon.hu- 2013 august). In physical terms, in the last 10 years, the town has invested in infrastructure, becoming cyclist-friendly by building cycle paths to Siklós and to the border at Drávaszabolcs, by building the bypass to take heavy trucks away from the town centre, and by renovating the hospital and the bath – all, of course, with substantial EU assistance. As for technology, the private sector also contributed to infrastructure development, with new hotels opening relatively recently and renovation of the older ones. To make the benefits of Harkány's medicinal water more widely known, scientific conferences were organized in the town. The latest was the 1st International Conference on Leisure, Recreation and Tourism, held in October 2014 by the University of Pécs, Faculty of Science, in a Harkány hotel (www.pte.hu). However, more efforts need to

be directed towards research and development, to commissioning scientific studies which will be published in internationally recognized journals and to encouraging further scientific conferences. Transport means to and from the town towards Pécs and surrounding towns is provided by bus lines, although the quality of access is admittedly below international standards. Some lines do link Harkány to Germany (Munich, Augsburg, Ulm, Stuttgart), but international destinations are in general poorly served. The M6/M60 motorway to Budapest is well situated for Harkány, improving access for many international markets to the town, although it is unfortunate that the expensively renovated and updated regional airport which lies at the junction of the motorway with the Pecs-Harkány road should be effectively dead, with neither scheduled nor charter flights and virtually no private use. Although, the main street has recently undergone a facelift, the adjacent roads and the town's buildings in the vicinity are in need of repair or renovation. In addition, the local market (which resembles a bazaar) does not reflect the desired image of a sophisticated modern thermal bath.

III. City branding in the literature

There is a large spectrum of articles which deal with the branding of countries, cities or places and especially with the need to create a strong brand. The concepts of brand and branding are however, not the same. The practice of attaching a name, a mark or a logo to an object or a product with the aim of differentiating it from others - the "branding" - is essentially creating identity, image and experience through communication activities (Allingham, 2009, AMA, 2011). Branding a country or a location is a complex project which aims, amongst other things, to strengthen the image of local government institutions (Popescu and Corbos, 2011). In the modern era of globalization, when the world is more closely connected and where access to information is so widespread, destinations offer similar tourism products or services, and so there is huge competition to attract tourists. An increased level of competitiveness could be achieved by a country through country branding (Barbu, Ogarca and Barbu, 2010), and this principle could be extended to a region, city or small resort. Branding, focused on promoting tourism, can create a brand that incorporates marketing activities resulting in economic development of the country, with implications for tourists, companies and prospective residents (Popescu, 2011). Possessing a strong brand could be beneficial for both companies and cities. The importance of city branding is clear if we look, for instance, at the case of Paris, which attracts yearly more than 45 million tourists, four times more than its metropolitan population (UNTWO, 2011).

Although consumer behaviour towards branding varies widely across countries, studies found that due to the different levels of individualism, in the way the consumers communicate their preferences for a product or service, there are also significant differences in terms of the power of the brand in influencing buying decisions, as exemplified for the US and Germany (Hofstede, 2003). For tourist consumers, the choice of a destination for a vacation is a way to distinguish them from the others in their group, by communicating their vacation preferences linked to the respective destination (Morgan et al., 2004). Hence, the aim of building a brand for a city is to communicate its image and create positive perceptions towards it (Kavaratzis, 2004). There are three types of image communication: primary, secondary and tertiary, identified as follows:

-primary image communication is the result of all activities occurring in the city, which are not primarily intended for communication; secondary image communication is the actual intended form of marketing communication; tertiary image communication is communication by means of the media, the spoken word and public opinion. The third has

a direct relation with the first two, which is why city branding should reinforce it by capitalizing on the first two, to enhance its attractiveness to tourists and investors through a stronger image. Given the way in which cities compete with each other on the market, the similarities between corporate and city branding are evident (Kavaratzis, 2004).

City branding could be understood in the same way as corporate branding - where the focus is on the company itself with its values and vision and not on what the company has for sale (Rainisto, 2003). Therefore the scope of city branding should not emphasize what the city has to offer as a product or service, but the values and experiences linked to the city. City branding is a way of attaching a mark to a city's products (Rainisto, 2003). Scholarly arguments that city and corporate branding are similar and follow the same path of attracting more stakeholders, consumers and investors (Hankinson, 2007) – which, indeed, leads to employing for city branding the same tools used for corporate branding: influencing the behaviour of prospective clients by inducing a positive perception toward the city (Kavaratzis, 2009). According to Anholt (2008), regarding place branding there are five new ideas:

- Places could strengthen their image through a true partnership between the main stakeholders: local and central government, business and civil society. Long-term development could occur if stakeholders harmonise their goals and act in a coordinated way.
- Place reputation as an expression of a city's brand image is hugely important; it cannot be controlled by the city and intervenes in every exchange between city and its consumers.
- Brand equity - also known as the city's reputation – is a valuable asset to be dealt with as such
- Brand purpose - grouping people to sustain a “common strategic vision”
- Sustained and coherent innovation in all activities, as leading to development, which is the opposite of reviving the previous “glory”.

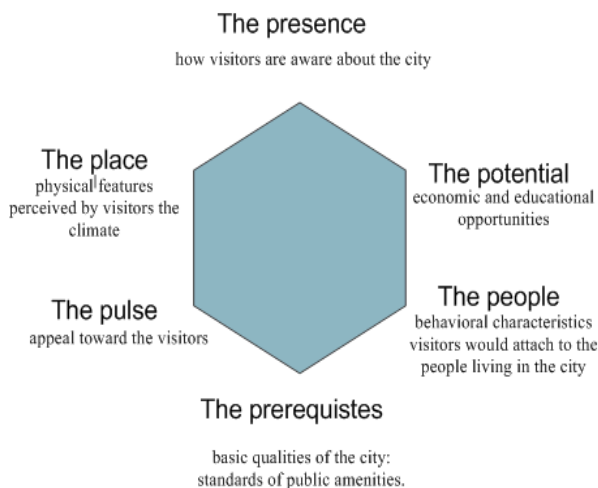
City branding aims are identical to corporate aims - to communicate a strong message to potential consumers (external or internal) - and also to stakeholders and investors - to the effect that the city is able to fulfil their needs and aims for greater visibility among local and global competition (Stiegel & Frimann, 2006).

According to Anholt (2008), to achieve this *Strategy, Substance and Symbolic Actions* are needed. Strategy is necessary since city management needs to know where it is and recognise the need to move ahead. Substance is the implementation of economic, political and social strategies to reach the desired position, whilst symbolic actions are needed to let the outside and inside worlds know what “changes” are occurring in the city, since it has been demonstrated that these changes could have more impact on a city's image than extensive marketing campaigns (Anholt, 2006, Raubo, 2010). In contrast to corporate branding are so-called Learning or Network Branding; these try to meet the need to personalise intellectual or cultural experiences among the external audience by proposing innovative and unique spaces (Grant, 2006, Allingham, 2009).

We can conclude that city branding is not just a multi-dimensional marketing activity of building a positive perception of a city - necessary but not sufficient to lead to a city's further development - and should concentrate its efforts on the values of a city and not on its products or services. City branding could also be successful if based on the new experiential method. To assess the state of a place brand, different synthetic methods could be used. We detail the PEST method (Political, Economic, Social and Technological) to extract an outlook of a city, this tool being relatively easy to employ to compare different

place brands (Korelin and Schneider, 2009) and also the “The City Brands Index”, the so-called Anholt’s Hexagon, which was introduced in the literature by Anholt in 2007 to measure and track cities’ brands, through 6 ‘P’ dimensions: the presence, the potential, the people, the pre-requisites, the pulse, and the place (Figure 5).

Figure 5: The City Brands Index hexagon. Source: Anholt, 2007

IV. Benchmarking- City branding

Place and hospitality sector managers acknowledged the opportunity that benchmarking method used in business could be also proper for destinations and started to study and apply the ‘best practices’ of successful tourist destinations to their case (Kozak & Rimmington 1998, Ashworth, 2008). The authors are inclined to believe that, even though place branding could bring important benefits for the life of the city or region, this is not a solution for every place; giving the complexity of such process, this alone is not sufficient and is beneficial only when other conditions are met (Ashworth, 2008). In some cases, the application of such a method led not only to transferring the guidelines and ideas but attempting to clone the place itself. This method should, therefore, be utilized with caution (Ashworth, 2008). In addition, the output of place branding is difficult to appreciate since it spans the long-term and the performance is not always measured (Ashworth, 2008). There are numerous stories of success in city branding, but, for the purpose of our study, we use the example of Hévíz.

4.1. Hévíz

An example of an interesting domestic brand is the city branding of Hévíz. The town of Hévíz operates a highly successful market in what is essentially the same economic sector as Harkány. As a result of an effective marketing strategy and operation, Hévíz (the literal meaning of which is ‘hot water’) is considered to be the second most successful city in Hungary – following only Budapest. Statistics from KSH show that local and global visitors are very much aware of the existence of Hévíz, the town being the second after Budapest in terms of room nights spent by foreign tourists and the fourth in respect of domestic tourists. In total, more than one million room nights were spent in 2013 in Hungary (KSH, 2013). The town holds also second place in terms of sales in the tourism sector (KSH 2013). The increasing proportion of foreign visitors (currently 49%) comes mainly from German-speaking countries, but they now also come from countries such as Russia, the Czech Republic, France, Italy and China and impact on all spheres of urban life

and on all stakeholders' interests (KSH, 2013). Economically, the town has a huge potential giving its assets in terms of popularity, placement and unique resources, which constitutes attractive conditions for potential investors in developing accommodation capacity and quality by building or renovating hotels and also in real estate. The town cope well with international tourists, tourist information for accommodation, programs and events are available in multiple languages both online and at the tourist information offices (www.heviz.hu). The Hévíz people are familiar with international guests, especially with the German speaking guests, since Lake Balaton was, and continues to be, popular in Germany. The main asset of Hévíz is certainly its unique thermal lake - the 'Lake Bath' (Tófürdő) which has a surface area of 4.4 hectares and is fed by a hot spring from 38 meters below its surface. The place also gives its name to a cellulose decomposer bacteria "Micromonospora hevizensis" discovered in 1982 which lives only in this Lake (www.termesztvilaga.hu). Hévíz built its brand around the uniqueness of the volcanic lake, which is present on the town's brand signature made up of the town's logo with waves, lotus blooms and the slogan "source of life", which transmits a powerful message of health and recreation to a larger group of consumers. The town's marketing people used elements of the logo and slogan to reinforce the image in everyday life – not only in many forms of communication such as brochures, but on consumer goods such as glasses and towels. Hotels followed - with the purpose of differentiating the town from similar, rivals with thermal waters. Subsequently, aiming at a broad category of visitor, the local authority knew how to expand their offer to consumers - not only by concentrating on the thermal lake but also by stressing the unique character of the place itself. The town modernised its infrastructure and added elements which enrich and enhance the visitors' experience, such as cultural events and festivals, eco-tourism, cycling tourism, boutiques, traditional Hungarian restaurants, a farmers' market, the Egregy wine cellars, various medical services, and modern, good quality accommodation, including a five-star hotel. The hotels in the town and its surroundings are also famous for the diversity and quality of services they offer: the Hungarian "Hotel of the Year" prize given by Association of Hungarian Hotels and Restaurants and Hungarian Tourism, in 2012 and 2013 was won by a hotel located in Hévíz. With regard to accessibility, the town can be reached by train (from the city of Keszthely), by car (via the nearby M7 motorway) and also by air - through the local international airport which makes Hévíz accessible from all over the world. The Hévíz Card, offered to every visitor who spends a minimum of 2 nights in the town, is a marketing ploy aimed at creating a stronger link between visitors and the town, encouraging their return visits to use the advantages offered by the card. The key to their success is the global settlement development concept (Bakucz *et al.*, 2014). As defined by the town's tourism association, Hévíz TDM, the strengths of the town's marketing relies on bringing together the town's various stakeholders, on clearly defining the marketing competencies, on clearly establishing the products and target markets as well as on applying consciously the place marketing principles and on the sustainable management of the given natural resources (www.hah.hu). The Hévíz experience and the lessons learned could be applied by the Harkány municipality, intelligently adapting and integrating them into the reality of Harkány.

V. Discussion and recommendations

In line with the benchmarking of Hévíz, where the main stakeholders are involved in the marketing endeavours, the Harkány executive responsible for marketing should undertake a study based on a survey to obtain feedback on the elements of city branding, from the main stakeholders, who include the residents, tourists, companies and potential investors. It

is obvious that limited resources make it impossible for a small town to afford to operate a large marketing department, but some modest investment in consultancy relating to this field must be affordable and is surely justifiable. The branding study should be undertaken only by specialists, their conclusions discussed with the main actors and applied accordingly. The University of Pécs lies close to Harkány, has a well-developed, experienced marketing department and represents a valuable source to be consulted by Harkány's management. The town should have a long-term strategy, politically neutral, which would create a consistent town brand aligned with the different goals of the stakeholders. The town should realise that a 'retro' slogan referring to the past such as "Harkány is - again - as it used to be" is not appropriate in these increasingly competitive days, when the nearby town of Siklós also has a new spa centre and is slowly but surely building accommodation facilities, hotels and an infrastructure to attract more visitors. (In fact, the Harkány slogan appears to be no more than a weak copy of a recent TV advertisement by the Croatian National Tourism Authority which calls the Adriatic "the Mediterranean as it once was" - but superbly supported by beautiful photographs).

Also the brochures as produced in the Harkány Tourism Association marketing plan are not sufficient for promoting the image of Harkány, Participation in quality travel exhibitions and events and an online digital footprint should feature ahead of printed paper today. Harkány's medicinal water tradition is a valuable asset, but it should be integrated into a clear brand message, together with new assets, such as, for example, eco-tourism, a conference centre, a family-friendly, cycling and recreational location. The solution is to build a strong image of a beautiful spa town together with its surroundings, where the bath, the spa centre should be reinvented and modernised to increase visitor satisfaction, where authentic programmes and festivals take place - the overall image of a town offering those unforgettable experiences which most visitors are looking for. The re-building of Harkány's brand is certainly not a 'quick fix' to be handled only by local authority marketing employees; rather, it requires thoughtful work in accordance with the latest products of city branding research. This is a long-term process in which all stakeholders should be involved in a free and consensual partnership. Positioning as a spa and health resort should be followed by appropriate measures to sustain it. No doubt, handling the stakeholders and supporting their activities will be a long and complex task, but, in the author's opinion, there is no alternative if the local authority wishes to boost the economy of Harkány and face the changes in the economic environment, and if community leaders really do have the interests of the town at heart.

VI. References

- Allingham P. (2009). Strategies for the Survival of Small Cities in Europe European Planning", Studies Vol. 17, No. 6, June
- Anholt, S., (2006). The Anholt –City Brands Index. How the world sees the world's cities. Place Branding vol. 2 No. 1, pp. 18-31
- Anholt, S., (2007). Competitive Identity. New York: Palgrave Macmillan
- Anholt, S., (2008). Place branding: Is it marketing, or isn't it?. Place Branding and Public Diplomacy, 2008 Vol4, 1-6.p.
- Ashworth G. J., (2008). Can we, do we, should we, brand places. First international conference "Marketing Cities: Place Branding in Perspective", Berlin December 4th-6th 2008.
- Barbu, M.C., Ogarca, R. et Barbu, C.R.M. (2010). "Branding in Small Business. Management & Marketing, vol. 8, Special Number 1, pp. 31-38.
- Bakucz M. (2013). Turizmus és helyi gazdaságfejlesztés (KTK-turizmpmpa). Course Note.

- Bakucz, M., Bozóti, A. (2013). Regional (Spatial) Characteristics of Tourism Competitiveness Factors in Two Hungarian (Transdanubian) Regions, In: Goran Vlastic, Zoran Krupka, Jurica Pavicic (szerk.). Global Business Conference 2013 Proceedings. Horvátország, 2013.10.02-2013.10.05 Zagreb: Innovation Institute, 2013. pp. 17-32.
- Bakucz, M., Bozóti, A. (2014). Small settlements with medicinal and thermal baths in Hungary in the light of regional disparities. In: Dias F , Kosmaczewska J , Dziedzic E , Magliulo, A. (Eds.) Tourism Research in a Changing World. Leiria: Polytechnic Institute of Leiria, Tourism Research Group, 2014. pp. 266-283.
- Grant, J. (2006). The Brand Innovation Manifesto: How to Build Brands, Redefine Markets and Defy Conventions (Chichester: John Wiley).
- Hankinson, G. (2007). The management of destination brands: Five guiding principles based on recent developments in corporate branding theory. *Journal of Brand Management* vol. 14 No. 3, pp. 240-254
- Hofstede G. (2003). *Culture's Consequences: Comparing values, behaviour, institutions and organizations across nations*. 2d edition, Thousand Oaks, CA: Sage Publications.2003
- Kavaratzis, M. (2004). From city marketing to city branding: Towards a theoretical framework for developing city brands. *Place Branding* vol. 1 No. 1, pp. 58-73
- Kavaratzis, M. (2009). Cities and their brands: Lessons from corporate branding. *Place Branding and Public Diplomacy* vol. 5 No. 1, pp. 26-37
- Korelin K., Schneider E. (2009). *City Branding. An outlook of four international cities*. International Master programme thesis 2009. <http://www.diva-portal.org/>
- Kozak M., Rimmington M.(1998). Benchmarking: destination attractiveness and small hospitality business performance- *International Journal of Contemporary Hospitality* 1998.
- Michalkó G., Bakucz M., Rátz T.(2012). The relationship between tourism and residents' quality of life. A case study of Harkány, Hungary. *European Journal of Tourism Research* 6:(2) pp. 154-169.
- Morgan, N., Pritchard, A., and Pride, R. (2002). *Destination Branding: Creating the Unique Destination Proposition*, Oxford, Butterworth-Heinemann, 2002
- Mundruczó G., Szennyessy J. (2005). A Széchenyi Terv segítségével megvalósult egészségturisztikai fejlesztések gazdasági hatásai. *Polgari Szemle*, 2005, 1. évfolyam, 2. szám.
- Popescu, R.I. (2011). Rolul strategiei de brand a Japoniei în dezvoltarea turistică a țării. *Transylvanian Journal Administrative Sciences*, Number. 1(28), pp. 144-165
- Popescu, R.I. (2012). Creșterea competitivității unei destinații prin brand și branding. *Studiu de caz: România*, *Transylvanian Journal Administrative Sciences*, Vol. 30/1, p106-121
- Rainisto, S.K. (2003). Success factors of place marketing: A study of place marketing practices in Northern Europe and the United States. Doctoral dissertation, Helsinki University of Technology, Institute of Strategy and International Business.
- Raubo A. (2010). *City Branding and its Impact on City's Attractiveness for External Audiences*. Master Thesis, Erasmus University Rotterdam
- Stiegel, J. & Frimann, S. (2006). City branding—all smoke, no fire? *Nordicom Review*, 27(2), pp. 243–266.
- Websites:
http://www.budapesttelegraph.com/news/590/heviz_benefits_from_hungary%E2%80%99s_opening_to_the_east_and_to_the_orient
http://www.budapest.com/hungary/cities/heviz/things_to_do.en.html
<http://www.harkanyturizmus.hu>
<http://www.harkanyfurdo.hu>
<http://www.harkanyihirek.hu>
<http://www.harkany.hu>

<http://www.hah.hu>

<http://www.hevizairport.com/en/news/the-most-popular-provincial-town-in-hungary-is-heviz>

<http://www.ksh.hu>

www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/jeltur/jeltur13.pdf

<http://www.ksh.hu>, “A gyógyturizmusban érintett települések Magyarországon”, augusztus 2013

<http://www.nfszmunka.hu>

<http://www.pte.hu>

<http://www.termesztvilaga.hu>

<http://www.themoscowtimes.com/business/article/russian-tourists-help-hungary-spa-town-flourish-amid-crisis/479616.html>

UNTWO (statistics.untwo.org)

A tartós munkanélküliség önértékelésre gyakorolt hatása egy foglalkoztatottakkal való összehasonlító kutatás tükrében

Őszi Viktória
Egri TISZK KKN Kft.

Angyal Árpád Béla doktorjelölt
Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola

Absztrakt

A szakirodalomban és a munkatanácsadás területén dolgozó szakemberek előtt régóta ismert jelenség a tartós, tehát egy évnél hosszabb időtartamon keresztül húzódó munkanélküliség okozta negatív pszichés következmények megjelenése az álláskeresőknél. A foglalkoztatottság világából való kényszerű (vagy bizonyos esetekben önkéntes) kiszorulás az anyagi lehetőségek leszűkülése, s így az életszínvonal minőségének csökkenése mellett olyan komplex pszichoszociális hatásokkal bír, melyek az egyén gondolkodás-, viselkedés- és érzésmintáit befolyásolva alapjaiban határozhatják meg a társadalomba való visszailleszkedésének lehetőségeit; a reintegráció viszont saját erőből többnyire nem, vagy csak nagyon alacsony százalékban sikerül az egyéneknek. S habár az állástalanság pusztán az anyagi oldalról megközelítve is súlyos nehézségeket okozhat az érintettek számára, óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy az identitás meghatározásában is jelentős foglalkozási szerep időszakos elvesztése milyen pszichés következményekkel jár az egyén mentális egészségére nézve.

A biztos munkahely megszűnése egy olyan változás, mely az egyén, illetve szűkebb környezetének életminőségét átfogóan megrendítheti. Az állástalanság megtapasztalása során az álláskereséshez és annak megtartáshoz szükséges kulcskompetenciák egyéneknél eltérő mértékben sérülhetnek; mégis, a legfőbb hiányosságok az önbizalom-önértékelés, az elavult szaktudás, a kapcsolatrendszer építése illetve fenntartása, a rendszeresség, és a napi feladatok időhöz kötött megszervezésének területein voltak tapasztalhatóak.

Nem minden esetben az egyének felróható okok miatt következett be a munkanélküliség. Bár felmérések szerint az érintettek legnagyobb számban az alacsony iskolai végzettséggel, elavult szaktudással rendelkező egyének, számos szakképzett, megfelelő kompetenciákkal rendelkező személy is ide sorult egyéb, elsősorban külső tényezőknek (gazdasági változásoknak, csoportos létszámleépítéseknek) köszönhetően.

Jelen cikk egy 160 fős mintán végzett összehasonlító kutatás eredményeit mutatja be Magyarország munkaerő-piaci szempontból egyik leghátrányosabb térségében, az észak-magyarországi régióban folytatott vizsgálat alapján. Az eredmények kiértékelése alapján ennek gyakorlati jelentőségét egy olyan szolgáltatási rendszer felvázolásában demonstrálja, mely hosszú távon az álláskeresés regisztrációs idejének lerövidülésével, a foglalkoztatás világába történő minél hamarabbi be- illetve visszalépéssel járhat.

Kulcsszavak: *munkanélküliség, tartós álláskereső, pszichoszociális egyensúlyi állapot, reintegráció, önbizalom-önértékelés, emocionális-motivációs hullámváltozás, Borgen*

és Amundson-féle hullámvasút-modell, Angyal és Ószi féle hullámozó kríziscentrifuga-modell

Bevezetés

A közelmúlt gazdasági recessziója és ennek társadalmi vonzatai mind hozzájárultak ahhoz, hogy az aktív korú magyar állampolgárok egyre szélesebb körű csoportjai tapasztalják meg az inkább hosszabb, mintsem rövidebb ideig tartó munkanélküliséget – Magyarországon 2009-ben a munka nélkül eltöltött idő átlagosan 14-16 hónap volt, de a KSH 2010-ben végzett felmérése alapján egy év alatt átlagosan 18 hónapra emelkedett (Csehné, 2011).

Egyértelműnek tűnik, hogy a biztos munkahely megszűnése egy olyan változás, mely az egyén – s adott esetben az őt körülvevő környezet – „életminőségének többdimenziós megrendülését” vonja maga után (Lázár, 2006). Már a legalább hat hónapos állástalanság is okozhat olyan kihatásokat, mint az általános egészségi állapot leromlása, vagy épp az érintettek gyermekeinek gyengébb iskolai teljesítménye (Nichols, Mitchell, Linder, 2013). A munkától, illetve a társadalmi hasznosság érzetétől való megfosztottság, amit a munkanélküliség állapota, időszaka jelent, „[...] jelentős mértékben hozzájárul ahhoz, hogy az egyén önértékelése negatív irányban változzon, vagy akár maradandó személyiségváltozásokat szenvedjen” (Farkas, 2011).

Nem minden esetben következik be a munkanélküliség az egyénnek felróható okok miatt. Bár a tartósan állástalanok csoportját felmérések szerint legnagyobb számban az alacsony iskolai végzettséggel, elavult, már nem piacképes szaktudással rendelkező egyének teszik ki, számos szakképzett, megfelelő kompetenciákkal rendelkező személy is ide szorulhat egyéb, elsősorban külső tényezőknek köszönhetően – úgy mint gazdasági változások, vállalat-átalakítások, csoportos létszámleépítések (Statisztikai Tükör, 2012/70).

Az állástalanság megtapasztalása során az álláskeresőkhöz és annak megtartáshoz szükséges kulcskompetenciák egyénenként eltérő mértékben sérülhetnek; mégis, a legfőbb hiányosságok az alábbi területeken tapasztalhatók: önbizalom-önértékelés, elavult szaktudás, kapcsolatrendszer építése illetve fenntartása, rendszeresség, a napi feladatok időhöz kötött megszervezése (Boda, Diebel és Prókai, 2008).

A vizsgálat célja, hogy a munkanélküliséget legalább egy éve átélő álláskeresőkhöz körében az önértékelést és annak változását, mint a foglalkoztatottság hiányának pszichológiai következményét munkavállalók önértékelésével való összehasonlításban bemutassa Magyarország munkaerő-piaci szempontból egyik leghátrányosabb térségében, az észak-magyarországi régióban folytatott vizsgálat alapján. További célkitűzés, hogy az eredmények kiértékelése alapján ennek gyakorlati jelentőségét egy olyan szolgáltatási rendszer felvázolásában demonstrálja, mely hosszú távon az álláskeresőkhöz regisztrációs idejének lerövidülésével, a foglalkoztatás világába történő minél hamarabbi be- illetve visszalépéssel járhat.

A kutatás során a foglalkoztatottak, valamint a munkanélküliek fogalmának meghatározásában a Központi Statisztikai Hivatal, illetve a Kormányhivatal Munkaügyi Központja által leírtak követendők, melynek értelmében foglalkoztatottnak tekintendő az a személy, „aki a vizsgált időszakban – az ún. vonatkozási héten – legalább egy óra, jövedelmet biztosító munkát végzett, vagy munkájától csak átmenetileg (szabadság, betegség, stb. miatt) volt távol” Munkanélküliként vagy álláskeresőként pedig azon személy kerül megjelölésre, aki a kutatás idején a munkaügyi központ valamely kirendeltségén álláskeresőként regisztrálva volt, illetve „aki egyidejűleg az adott héten nem dolgozott (s nincs olyan munkája, amelytől átmenetileg távol volt);[...] rendelkezésre áll,

azaz két héten belül munkába tudna állni, ha találna megfelelő állást” (Nógrád Megyei Kormányhivatal Munkaügyi Központja, 2012).

Az önértékelés fogalmi meghatározásában Jones leírása mellett – melynek értelmében az „az egyén önmagára vonatkozó pozitív vagy negatív értékelése; vagyis az, amit a selfünkkel kapcsolatban érzünk” (Smith és Mackie, 2004) – Coopersmith meghatározása iránymutató. Ez utóbbi szerint ez „azon értékelés, amit az egyén önmagáról kialakít és szokásszerűen fenntart önmagával kapcsolatban: helyeslő attitűdöt fejez ki és annak mértékét jelöli, hogy az egyén mennyire tartja magát hozzáértő, jelentős, sikeres és értékes személynek. Röviden megfogalmazva, az önértékelés egy olyan, az értékességről szóló személyes ítélet, mely az egyén önmagával kapcsolatos attitűdjeiben jelenik meg (Coopersmith, 1967).” Így tehát az önértékelés a selffel kapcsolatos attitűd, mely az egyén személyes elképzeléseit fejezi ki a képességeivel, kompetenciáival, társas kapcsolataival és jövőbeli eredményeivel kapcsolatban (Heatheron, Wyland, 2003).

I. Szakirodalmi áttekintés

Az emberi társadalom fennmaradásának és megfelelő keretek közötti működésének egyik alappillére a munka adja. Habár a munkavégzés, és a hozzá kapcsolódó társadalmi szerepvállalás ideológiai megítélése a különböző történelmi korokban eltérő volt, egy dolog egyértelműnek látszik: a munka az emberi cselekvés egy jellegzetes formája, mely önmagában véve is pozitív megerősítésként hat az egyénre (Kovács, 1996). A munkanélküliség korántsem új keletű jelenség: bár elsősorban a kapitalizmus részelemeként megjelenő bérmunka árnyoldalaként vált világméretűvé, a korábbi történelmi időkben is ismert volt egyes társadalmi csoportok számára – ilyenek voltak például azok a zsoldos katonák, akiket csak háborúk idején tartottak állományban, azok befejeződésével viszont egyéb megélhetési forrásokról kellett gondoskodniuk.

Az állástalanság állapotában megrekedtek számára a munkanélküliség már életformává is válhat. A munkanélkülivé válás esetében az életmódbeli változások mellett szintén rendkívül súlyos következményekkel jár a testi és lelki egészség leromlása. Ezzel kapcsolatban az egyik legkorábbi, átfogó szociográfiai kutatást Jahoda, Lazarsfeld és Zeisel végezte az 1930-as évek elején. Az azóta a szakirodalom egyik alapkövévé vált Marienthal-i vizsgálat alapján Jahoda öt alapvető funkciót kapcsolt a foglalkoztatottsághoz, melyek szerint a munka: „megszabja az adott nap időstruktúráját; rendszeres társas kontaktusokat biztosít a nukleáris családon kívüli személyekkel; olyan célokat követel meg az egyéntől, amelyek túlmutatnak az individuális törekvéseken; meghatározza a státust és az identitást; aktivitásra készítet” (Jahoda, Lazarsfeld és Zeisel, 1999). Az állástalanság új életritmusában a passzivitás és az apátia erősödésével az idői sík alapvető viszonyítási pontjává a segítélyek kifizetésének napja vált.

A munkanélküliség magyarországi kutatásaiban kiemelkedő Bánfalvy Csaba munkássága. Egy 1991-ben, több mint 2500 fő bevonásával végzett vizsgálata szerint a munkanélküliek önértékelése szignifikánsan alacsonyabb, mint a foglalkoztatottaké, de az állástalanok csoportján belül is talált eltéréseket: a tartósan munkanélküliek önértékelése volt a legalacsonyabb. Különösen nagy volt az önértékelés változása azon érintetteknel, akik korábban magas pozíciót töltöttek be, illetve magasabb társadalmi presztízsű dolgozók voltak, hiszen „nekik volt mit veszíteni” (Bánfalvy, 1992).

A vizsgálat szerint éppen a tartós munkanélküliek azok, akik életvitelükben jobban tudtak alkalmazkodni kialakult helyzetükhöz, mint a tőlük rövidebb ideje (9-25 hete) állástalanok. Ezen alkalmazkodásnak viszont megvan a maga kockázata: minél tovább van

az egyén ebben a státuszban, annál inkább életmódjává válhat a munka nélkül töltött idő, s ezáltal egy esetleges későbbi munkavállalási lehetőség során jóval több problémája lehet a munka világába való reintegrációval.

A munkanélküliek önértékelésének helyreállítását, reális alapokra való helyezését sok esetben külső környezetük visszajelzései sem segítik. A felmérések alapján gyakran úgy ítélik meg őket, mint akik „semmittevő, dologtalan, sült galambot váró” emberek (Laki, 1992). Hasonló eredményre jutott egy németországi felmérés is, ahol azt vizsgálták, hogy bizonyos újságok milyen tulajdonságokat, milyen sztereotípiákat közvetítenek a munkanélküliekkel kapcsolatban (Sielschott, 2010). A vizsgált cikkek mintegy 45 %-ában úgy jelenítették meg az állástalanokat, mint „támogatásra szoruló, nem kompetens” egyéneket, akik „kevésbé jószándékúak” és „nem rendelkeznek megfelelő képességekkel ahhoz, hogy céljaikat elérjék” (Sielschott, 2010). A másik leggyakoribb megjelenítés a „problémás munkanélküli” volt; a cikkek 36 %-ában jelentek meg úgy, mint akik egyéni hiányosságokkal, problémákkal rendelkeznek.

Minél szélesebb rétegeket érint az állástalanság, annál fontosabb kérdéssé válik a munkanélküliek társadalmi megítélése, melyet a média közvetít – és ezáltal a közvéleményre visszahatva formálja is azt. A társadalmi lebecsültség megtapasztalása az egyén önértékelésének csökkenését okozhatja, tömeges méretűvé válása pedig szociális dezintegrációhoz és csoportok közötti ellenségeskedésekhez vezethet (Sielschott, 2010).

Az állástalanság bekövetkezésével a korábban kialakított élethelyzet megváltozik; a korábbi pszichoszociális egyensúlyi állapot átrendeződik. Az állástalanság egyfajta életformává alakul, melyhez megtanulnak alkalmazkodni, kevésbé hajlandók arra, hogy önmagukon, hozzáállásukon változtatva kilépjenek megszokott cselekvési, attitűdbeli sablonjaikból. A csoport tagjai nagyobb eséllyel vannak kitéve a pszichoszociális krízis elmélyülésének, ezáltal a devianciák (úgy mint kriminalizálódás, addikciós problémák, homo- és heteroagresszivitás) veszélyeinek (Laki, 1992). Classen és Dunn (2012) eredményei szintén alátámasztják, hogy a tartósan munkanélküliek csoportjában növekszik az öngyilkosságok aránya, ugyanakkor megemlítik azon tény, mely szerint ezt az anyagi körülmények is befolyásolhatják.

Azon munkanélküliek esetében, akik a foglalkoztatottak világából kerülnek be az állástalanok csoportjába, a krízisállapot mellett egy sajátos érzelmi dinamika figyelhető meg státuszukkal és önmagukkal kapcsolatban. Az egy-egy munkanélküli ügyféllel huzamosabb ideig dolgozó munkatanácsadó szakemberek előtt jól ismert az emocionális-motivációs hullámvászás s ezáltal a változó hozzáállás, melyet Borgen és Amundson „Érzelmi hullámvászás-modellként” (Borgen és Amundson 1992, idézi Farkas 2011) határozott meg. A modell szerint a munkahely elvesztése olyan változásokat indít el az egyénben, melynek egyes állomásai az idő függvényében is jól nyomon követhetők. Ennek alapján két nagy szakasz különíthető el: míg az első fázis meghatározó élménye a munka elvesztése – s ezáltal gyakorlatilag a gyász folyamatának alfázisaira osztható (úgy mint tagadás, harag, düh, alkudozás, depresszió, majd belenyugvás) –, addig a második szakaszt determináló esemény a munkakeresés (Melléklet, 1. sz. ábra).

II. A kutatás leírása

1. A kutatáshoz kapcsolódó kérdésvetések

A szakirodalmi háttérből is kitűnik, hogy a tartós munkanélküliséghez kapcsolódó pszichés következmények az egyén és a társadalom szintjén is jelentős, hosszútávon

megmaradó hatást fejthetnek ki. Egy felmérés szerint már a nagyjából hat hónapig tartó munkanélküliség pszichés konzekvenciáinak leküzdéséhez, az átélt érzelmi trauma feldolgozásához is legalább öt-nyolc hónap szükséges (Liem és Liem 1988, idézi Székely, 2003). Megfontolandó tehát, hogy az akár több éves, tartós munkanélküliség mekkora és milyen irányú hatást fejt ki az egyén önértékelésére, illetve, hogy az állástalanság állapotából való kitörés, a pszichés egészség visszanyerése mennyi időt és milyen szintű szakmai támogatást igényelhet.

Jelen vizsgálat elsődleges kutatási hipotézise szerint a legalább hat hónapja állástalan személyek önértékelése jelentős eltérést mutat a foglalkoztatottakéhoz képest; eszerint a kutatás idején is aktív munkavállalói viszonyban lévő személyek csoportja átlagosan magasabb önértékeléssel rendelkezik, mint a munkanélküliek csoportja. Ez az eltérés a kutatás feltételezése szerint kétirányú lehet: a legtöbb esetben teljesen alulértékeli magát az egyén, aminek eredményeként értéktelennek, feleslegesnek kezdi magát érezni, ezáltal elveszítve önbizalmát és munkavégző képességét, aktivitását, így csökkentve elhelyezkedési esélyeit. A másik esetben ezzel ellentétesen, önértékelése az átlagostól magasabb értéket fog elérni; ekkor nem a valós, munkaerőpiacon képviselt értékének megfelelően látja magát, így elhelyezkedési kudarcra miatt elsősorban másokat hibáztat, és nem szembesül a tényleges problémákkal. A vizsgálati hipotézis szerint van különbség a két csoport pszichológiai jellemzői között, mégpedig olyan tekintetben, hogy a regisztrált, tartós álláskeresők alacsonyabb értéket érnek el az önértékelés-skálán, mint a foglalkoztatottak.

A kutatás csoporton belüli összehasonlítást is tartalmaz; ennek során Magyarország munkaerő-piaci szempontból is egyik leghátrányosabb térségéből, az észak-magyarországi régió két megyéjéből, Heves és Nógrád megyéből kerülnek összevetésre tartósan regisztrált álláskeresők. Az erre vonatkozó kutatási hipotézis szerint a kedvezőbb gazdasági és társadalmi körülmények, s így az általános szinten jobb életszínvonal következményeként a heves megyei álláskeresők magasabb önértékeléssel rendelkeznek, a jövővel kapcsolatos érzéseik és elvárásaik pedig pozitívabbak, mint a nógrádi (a „leghátrányosabb helyzetű, komplex programmal segítő” települések besorolásával bíró) álláskeresőké.

További kutatási hipotézis szerint a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező álláskeresők szignifikánsan alacsonyabb önértékeléssel rendelkeznek, mint az alacsony iskolai végzettségűek. Szintén kutatási hipotézis, hogy minél több időt tölt el egy személy tartósan regisztrált álláskeresőként, annál szélsőségesebb eltérést fog mutatni önértékelése az átlagostól, valamint annál lemondóbb lesz saját jövőjével, kilátásaival kapcsolatban. A vizsgálat során a résztvevők önértékelése kérdőíves módszerrel, kvantitatív kutatási stratégia alkalmazásával került felmérésre.

2. A kutatás bemutatása

A Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat 2012 augusztusi munkaerő-piaci felmérésében a magyarországi nyilvántartott álláskeresők száma összesen 526.861 fő volt, mely az előző év hasonló időszakához képest 4 %-os csökkenést jelent (NMH, 2012 augusztus). Fenti csoportból a tartósan regisztrált álláskeresők száma 147.785 fő volt, ami viszont 2,5 %-os emelkedést jelent a 2011 augusztusában mértekhez viszonyítva (a Foglalkoztatási Szolgálat statisztikájában azokat sorolja a tartós álláskeresők kategóriájába, akik egy éve, vagy annál régebben megszakítás nélkül minden hónapban szerepeltek a nyilvántartásban.)

Ennél is figyelemfelkeltőbb a pályakezdők, valamint a 25 éven aluliak munkanélküliségi mutatója: 2012 augusztusában ez utóbbiak száma 87.584 fő volt, ami 1,8 %-os emelkedést jelent – a pályakezdő álláskeresők ugyanakkor összesen 66.899 fővel képviseltették magukat, mely 21 %-os (!) növekedést jelent 2011 augusztusához képest.

A foglalkoztatási ráta 2013-ban 58,4%-ra nőtt a 15-64 éves korosztályban, ami a válságot megelőző 2007-es adatnál egy százalékponttal magasabb – ez utóbbinak oka lehet az is, hogy a 15-64 éves lakosság létszáma eközben 1,7%-kal csökkent (NFSZ, 2013).

A Nemzeti Munkaügyi Hivatal adminisztratív adatai szerint viszont 2014. január végére 437 ezer fő volt a nyilvántartott álláskeresők száma, mely 32,6%-os csökkenést jelent 2013 januárjához képest (KSH, 2014). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a látványos statisztikai adatok erőteljesen tükrözik azon kormányzati lépések következményeit, melynek alapján a közmunka időtartamának csökkentésével megduplázódhatott a közfoglalkoztatásba bevonható álláskeresők száma, illetve a KSH adataiban azon személyek is foglalkoztatottként szerepelnek, akik 2013 novembere és 2014 januárja között az EU-s támogatásokból finanszírozott alapkészség-fejlesztő programokon vettek részt. Ezeket 131.800 fő jelent meg, és az egyéb közfoglalkoztatási formában foglalkoztatottakkal együtt az így dolgozók létszáma elérte a 200 ezer főt (NFSZ, 2013).

A foglalkoztatási adatok alapján az észak-magyarországi régió negatív rekordokat dönt meg; a 2012. augusztusi felmérések alapján a gazdaságilag aktív népességhez viszonyított, nyilvántartott álláskeresők aránya 20,2 % volt, maga mögé utasítva ezzel az összes többi régiót (Melléklet, 2. sz. ábra). Kiemelendő az a KSH-adat, mely szerint az összes magyarországi álláskereső közel fele Észak-Magyarországon, illetve Észak-Alföldön él (KSH, 2012/70).

A tartósan munkanélküliek valamint a foglalkoztatottak önértékelésének összehasonlító vizsgálatához Magyarország munkaerő-piaci szempontból is egyik leghátrányosabb térsége, az észak-magyarországi régió két megyéje, Heves és Nógrád megye szolgált merítési alapként. A munkanélküliek e két megyében élő specifikus populációjából szakértői mintaválasztással kerültek bevonásra a kutatásban részt vevő álláskeresők, kritériumként a legalább egy éve tartó, regisztrált álláskeresői státusz szerepelt.

A heves megyei résztvevők kiválasztását nagyban segítette egy olyan projektben való együttműködés, melyet a Heves Megyei Kormányhivatal Munkaügyi Központja külső szolgáltatókkal valósított meg. Ennek során tartósan regisztrált álláskeresők részére szerveztek 80 órás kompetenciafejlesztő képzéseket a munkaügyi központ egri, füzesabonyi, hevesi és pétervásárai kirendeltségén – ezekből a csoportokból összesen 40 fő töltötte ki a kutatásban felhasznált kérdőíveket (Egerből 12 fő, Hevesről és Pétervásáráról 10-10 fő, Füzesabonyból 8 fő). Nógrád megyében a tartósan regisztrált álláskeresőkkel való kapcsolatfelvételt ugyancsak egy, a Bátorterenyi kistérségben megvalósított kompetenciafejlesztő program segítette, melynek során a résztvevők különböző hosszúságú (120 és 210 óra között változó) tanfolyamokon vettek részt. Ebben a csoportban összesen 60 fő jelent meg, akik közül 40 fő véletlen mintaválasztás módszerével került a kutatásba. A térség több, egymás hatásait felerősítő gazdasági és társadalmi problémával küzd; figyelemfelkeltő például, hogy a magas munkanélküliségi ráta mellett kiemelkedő az alacsony iskolai végzettséggel rendelkezők száma – a KSH 2012-es felmérése szerint a megyei nyilvántartott álláskeresők 47%-a (!) legfeljebb 8 osztályos végzettséggel lépett a munkaerőpiacra (KSH Nógrád megye, 2012/2) (Melléklet, 3. sz. ábra). A megyén belül különleges helyzetet foglal el a Bátorterenyi Kistérség:

alacsony fejlettségi mutatója miatt a „Leghátrányosabb helyzetű, komplex programmal segítettő” kategóriába került.

A munkavállalók heves és nógrád megyei mintájának (40-40 fő) kiválasztásánál szempont volt, hogy az esetleges torzítások kivédése érdekében a gazdasági élet eltérő szektoraiból érkezzenek a kutatásba, így szakértői mintaválasztással a versenyszférából, a vállalkozói szférából, valamint a közalkalmazotti szférából kerültek bevonásra a résztvevők.

A vizsgálat során két kérdőív került felhasználásra a résztvevők önértékelésének, valamint a jövővel kapcsolatos érzéseik és elvárásaik, motivációjuk felméréséhez. Ez utóbbi számszerűsítéséhez és részletesebb kutatásához a Beck és mtsai (1974) által kidolgozott *Reménytelenség skálát* töltötték ki a résztvevők. A húsz tételből álló kérdőív affektív, motivációs és kognitív faktorával igen magas megbízhatósággal és validitással mér – ezt mutatja a kérdőív magas konzisztenciája is (Cronbach alfa= 0,93) (Perczel és mtsai, 2005).

A vizsgálatban felhasznált másik kérdőív saját fejlesztésű, mely kifejezetten az önértékelés méréséhez készült. Harminc tételből egyes itemek a Caprara, Barbaranelli valamint Borgogni (1994) által fejlesztett, és Rózsa (2004) által hazai alkalmazásra adaptált BFQ kérdőív kérdéseiből lettek átemelve. Ugyancsak felhasználásra került a Bánfalvy (1991) által készített, munkanélkülieket vizsgáló kérdőív néhány, az önértékelés témájához kapcsolódó tétele. A tartós munkanélküliség, illetve a foglalkoztatottság operacionalizálása a fentebb már említett, a Központi Statisztikai Hivatal, illetve a Nemzeti Kormányhivatal Munkaügyi Központja által leírtak figyelembe vételével történt.

3. Eredmények és azok kiértékelése

A kutatásban részt vevő 80 fő tartós munkanélküli átlagéletkora 38,2 év; a legfiatalabb résztvevő 20, a legidősebb 57 éves. A nemek megoszlását tekintve 42 férfi és 38 nő szerepel a mintában. A munkanélküliség időtartama átlagosan 2,9 év (sd = 1,82 ; medián = 3); ezen belül a legrövidebb időtartam 1 év, a leghosszabb időtartam 14 év – a résztvevők

55 %-a több mint 2 éve van álláskeresőként nyilvántartva (Melléklet, 4. sz. ábra). Legnagyobb arányban a szakiskolai végzettséggel rendelkezők képviseltetik magukat (38 %), ami a piacképes szakmai ismeretek hiányára utal (Melléklet, 5. sz. ábra).

Az álláskereső csoportja a Reménytelenség skálán 7,52-es átlagpontszámot ért el (sd = 3,54), ami a kérdőív fejlesztőinek értékelése alapján még a normális mértékű reménytelenség határán belül mozog. Mindenképp figyelemfelkeltő ugyanakkor, hogy a résztvevők 35 %-a, azaz 28 fő (!) 9 pontos, vagy annál magasabb értéket mutat a skálán, melyet a kérdőív hazai adaptációját végző Perczel komoly szuicid veszélyeztettségként értékel (Perczel és mtsai, 2001). Az adatok részletesebb vizsgálatával megállapítható, hogy a mintából három álláskereső (mindannyian 50 éven felüliek) pontszámaik alapján a súlyos reménytelenség kategóriájába esik (15, 15, illetve 17 ponttal).

A Reménytelenség skálán belül a munkanélküliek a legmagasabb átlagos pontszámot (3,53) a kognitív faktorban érték el. Ez alapján a legsúlyosabb érintettség éppen a jövővel kapcsolatos elvárások terén mutatkozik, ami a potenciális elhelyezkedés egyik legnagyobb akadályává válhat, hiszen az egyén gondolkodásában és viselkedésmódjában így kialakuló negatív tendencia alapvetően és hosszú távon fogja befolyásolni az adott élethelyzetéből való kitöréshez szükséges tenni akarását, cselekvési energiáját. A skála affektív illetve motivációs faktorában közel azonos értékeket

találhatunk (2,1 valamint 1,93), melyet a munkanélküliség érzelmi-motivációs tényezőinek szoros összefüggése magyarázhat. A jövővel kapcsolatos érzések negatív változása és a motiváció elvesztése szintén olyan tényezők, melyek az álláskeresői aktivitás, a kitartás csökkenésével, a rezignáltság növekedésével felgyorsíthatja az utat a teljes apátia eléréséhez (Jahoda, 1999; Fagin és Little, 1984).

Jelen kutatás egyik vizsgálati hipotézise szerint az időfaktor jelentős szerepet játszik a tartósan regisztrált álláskeresői jövővel kapcsolatos elvárásaiban; eszerint minél több időt tölt el egy személy a fenti csoport tagjaként, annál lemondóbb lesz saját jövőjével, kilátásaival kapcsolatban. A vizsgálatban részt vevő munkanélküliek Reménytelenség skálán elért pontszámainak, valamint tartósan regisztrált álláskeresői időtartamának korrelációs vizsgálata során szignifikáns, közepes mértékű összefüggés tapasztalható a két tényező között ($t=4,129$, $df=78$, $p<0,01$, $cor=0,423$).

Az önértékelési kérdőívben a maximálisan elérhető 55 pontból a tartósan álláskeresői csoportjának átlaga 31 pont lett ($sd=6,23$) – a legmagasabb érték 52, míg a legalacsonyabb 19 pont. A Reménytelenség skálán elért pontszámokkal összevetve az eredményeket közepes mértékű korrelációt találunk, tehát minél alacsonyabb egy személy önértékelése, annál lemondóbb lesz saját jövőjével kapcsolatban ($t=-6,787$, $df=78$, $p<0,01$, $cor=-0,6$) (Melléklet, 6. sz. ábra).

Szignifikáns kapcsolat, közepes mértékű korreláció van a regisztrált álláskeresőként töltött időtartam hossza és az önértékelés alakulása között: minél hosszabb ideig jelenik meg egy személy tartósan regisztrált álláskeresőként, annál jobban fog csökkenni önértékelése ($t=-3,97$, $df=78$, $p<0,01$, $cor=-0,41$) (Melléklet, 7. sz. ábra).

Szignifikáns a különbség a heves megyeiek illetve nógrád megyeiek önértékelése között, ám a feltételezettel ellentétben az eredmény; az általános szinten jobb életszínvonalon élő heves megyei álláskeresői önértékelése szembetűnően alacsonyabb, mint a nógrádi munkanélkülieké ($t=2,5615$, $df=75,62$, $p\text{-value}=0,01$). Míg ez utóbbiak 32,7-es átlagot, addig a heves megyeiek 29,2 pontos önértékelési átlagot értek el a vizsgálatban (Melléklet, 8. sz. ábra). Ezen eredmény okának feltárásához érdemes mindenekelőtt a résztvevők életkorát mérlegelni; a heves megyei álláskeresői átlagéletkora 45,1 év, ezzel szemben a nógrádi csoport átlagéletkora 31,2 év.

Valószínű tehát, hogy a nógrád megyei csoportban nagyobb létszámban jelen lévő fiatalabb korosztály kevésbé lemondó saját jövőjével és aktuális élethelyzetével kapcsolatban, így önértékelése is magasabb lehet. Nem elhanyagolható a családi háttér egyfajta védőhálóként nyújtott szerepe; a pályakezdő munkanélküli fiatalok jelentős hányada mögött olyan családi háttér áll, mely megfelelő életszínvonalat biztosít mindennapjaikhoz. Szintén jelentős faktor az önértékelés változásában a regisztrált álláskeresőként töltött időtartam hossza; a heves megyeiek átlagosan 3,5 éve, a nógrád megyeiek viszont 2,3 éve szerepelnek a munkaügyi központok nyilvántartásában.

A heves megyei regisztrált álláskeresői négy alcsoportjában ugyanakkor a vizsgálat alapján nincs szignifikáns különbség – úgy tűnik tehát, hogy ezeken a meritési helyszíneken elsősorban az állástalanság időtartama az önértékelés meghatározó összetevője, és nem a kistérség aktuális gazdasági, munkaerő-piaci helyzete.

Az iskolai végzettségre vonatkozó korrelációs vizsgálat szerint gyenge mértékben, de van összefüggés az iskolai végzettség és az önértékelés között – eszerint minél magasabb egy személy iskolai végzettsége, annál magasabb lesz az önértékelése is ($t=2,33$, $df=78$, $p<0,05$, $cor=0,25$). Az eredmény egyik reális magyarázatoként merül fel a csoporton belüli társas összehasonlítás folyamata; eszerint ahhoz, hogy az érintett egyének

– jelen esetben a diplomás munkanélküliek – megőrizték önértékelésüket, megpróbálják eltávolítani saját selfüket a csoporttól.

A munkanélküli férfiak átlagosan magasabb önértékeléssel rendelkeznek (32,3), mint a hasonló helyzetben lévő nők (29,5). Elgondolkodtató viszont, hogy mialatt a megkérdezett munkanélküli férfiak átlagosan 3,2-es értéket adtak arra a kijelentésre, miszerint „*A környezetemnek nagy szüksége van rám*”, addig a nők körében ez az érték 3,6 pont volt.

Még jelentősebb különbség található a napi elfoglaltság vizsgálatánál; eszerint az „*Egész nap van valami elfoglaltságom*” kijelentésre a munkanélküli férfiak által adott átlagpontszám 2,9 pont, míg a nők esetében ez 3,8 pont. Feltételezhető, hogy a munkanélküli nők döntő többségének rendszeres, napi szintű elfoglaltságot biztosít a háztartás, valamint a család ellátása, így a foglalkoztatás hiányát pszichológiailag kevésbé megterhelően élhetik meg, mint a férfiak, hiszen rendszeres tennivalóik által „a háztartás valódi vázává válik az életvezetésnek, az időbeosztásnak, a mindennapi életnek” (Bánfalvy, 1997). Valószínűleg a tartósan regisztrált női munkanélküliek alacsony önértékelésében egyéb, kulturális, szociológiai tényezők, sajátosságok is jelentős szerepet játszhatnak, melyek részletesebb vizsgálata további kutatások témája lehet. (Melléklet, 9. sz. ábra).

A vizsgálatban részt vevő 80 fő munkavállaló átlagéletkora 39 év, a legfiatalabb személy 23, a legidősebb pedig 56 éves. A mintában 39 férfi és 41 női foglalkoztatott jelent meg, akik iskolai végzettségük tekintetében is megosztottak: 11 fő rendelkezik egyetemi, 24 fő főiskolai végzettséggel, 6 fő gimnáziumi érettségivel, 31 fő szakközépiskolai végzettséggel, 9 fő szakiskolai, 1 fő pedig 8 osztályos végzettséggel (Melléklet, 10. sz. ábra). A Reménytelenség skálán a munkavállalók 3,37-es átlagpontszámot értek el ($sd = 2,49$), amely még a legalacsonyabb kategória, az enyhe reménytelenség határán belül mozog. A három alfaktor közül ebben a csoportban a kognitív és a motivációs faktor átlagpontszáma lett közel azonos értékkel a legmagasabb (3,36 illetve 3,31 pont) – eszerint a vizsgált munkavállalók körében is elsődlegesen a jövővel kapcsolatos elvárások, valamint a motiváció terén tapasztalható leginkább a csüggedés.

A vizsgálatban részt vevő 80 fő munkavállaló közül három személy ért el 10 pontot, illetve annál magasabb értéket, a legtöbb válaszadó (25 fő) 2-es értéket ért el a skálán, ami normális mértékűnek minősíthető a kérdőív készítőinek értékelése alapján. A hevesi és nógrádi válaszadók eredményeiben szignifikáns különbség nem mutatható ki. Az önértékelési kérdőívben a munkavállaló válaszadók által elért átlagpontszám 43,2 pont lett ($sd=6,14$, medián=42), a legalacsonyabb elért pontszám 28, a legmagasabb 55 pont. A mintában szereplő heves megyei foglalkoztatottak átlagosan magasabb önértékeléssel rendelkeznek (44,85 pont) mint a nógrádiak (41,55 pont), mely különbség szignifikánsnak mondható ($t= 2,47$, $df=78$, $p=0,01$) (Melléklet, 11. sz. ábra).

Érdekes az eredményt az észlelt környezeti megbecsültség pontszámaival összevetni: a heves megyei munkavállalók erre adott értéke 3,8 pont, míg a nógrádiaké 3,5 pont – tehát elképzelhető, hogy ez utóbbi csoport alacsonyabb szintű megbecsülést tapasztal, mely az egyéb, helyi sajátosságok által alakított munkaerő-piaci és gazdasági körülmények összhatásával kiegészülve alacsonyabb önértékelést eredményezhet. Ezt igazolhatja az a 2012-es, KSH által végzett országos felmérés, mely a havi bruttó átlagkereseteket területi egységenként mérte fel; ebben Heves megye a hatodik, Nógrád megye viszont csak a tizennyolcadik helyet érte el – a kereset mértéke viszont az egyik

legerősebb visszajelző eszköze az elfoglalt státusznak és megbecsültségnek, így befolyással bírhat az egyén önértékelésére is.

Elgondolkodtató, hogy át- illetve továbbképzések nélkül milyen foglalkoztatási szerephez juthat az a munkanélküli, aki legfeljebb nyolc osztályos végzettséggel igen, de szakmával nem rendelkezik, és tartósan regisztrált álláskeresőként esetlegesen évek óta távol van a munka világától, emiatt már nincs hozzászokva a rendszerességhez, a napi tevékenységek strukturáltságához, továbbá valószínűleg nagyobb nehézségekkel kell szembenéznie a munkahelyi szocializáció folyamata során. Az alacsonyabb színvonalú munkavállalói kompetenciák megléte mellett sajnos relatíve nagy arányban jelennek meg ezen csoportban a funkcionális analfabéták, akiknek – a gazdasági életben megfigyelhető technikai fejlődés egyre felgyorsuló üteme mellett – gyakorlatilag egyetlen megoldásként a közfoglalkoztatás marad.

A két csoport Reménytelenségi skálán elért adatait összehasonlítva így talán már nem meglepő, hogy a munkanélküliek által elért átlag (7,52 pont) magasabb a munkavállalók csoportjának átlagértékétől (3,37 pont). Jelentős különbség van a foglalkoztatottak és az álláskeresők jövővel kapcsolatos elvárásai, érzelmei, valamint motivációja között ($D=0,512$, $p<0,01$) (Melléklet, 12. sz. ábra).

Az önértékelési kérdőívben elért eredmények – a Reménytelenség skálához hasonlóan – szintén jelentős különbséget mutatnak a két csoport között. A foglalkoztatottak csoportjának átlagértéke (43,2 pont) jelentős mértékben meghaladja a vizsgálatban részt vett tartósan regisztrált munkanélküliekét (31 pont), mely különbség szignifikánsnak bizonyult ($t=-12,46$, $df=158$, $p<0,01$) (Melléklet, 13.sz. ábra).

A környezeti, társadalmi megbecsültség – mely a reális önértékelésnek szintén meghatározó eleme – jelen vizsgálatban kapott pontértékei ugyancsak meglévő, jelentős különbségekre mutatnak rá a munkavállalók és álláskeresők csoportjai között. Mialatt a kérdőív alapján a munkavállalók 53,7 százaléka ért inkább egyet azzal a kijelentéssel, hogy „*A társadalom, az emberek általában megbecsülik az olyanokat, mint amilyen én vagyok*”, addig a válaszadó tartósan munkanélkülieknek csupán 12,5 százaléka érzi ezt így. Érdeemes összevetni a fenti tételre adott válaszokat a társadalmi hasznosságot vizsgáló kijelentéssel. Az „*Ami én csinálom, az a társadalom egészére nézve hasznos*” kijelentéssel inkább egyetértők aránya munkavállalók esetében 66 százalék, míg a tartósan álláskeresők körében mindössze 7,5 százalék.

Úgy tűnik tehát, hogy a vizsgálati mintában részt vevő tartósan munkanélküliek többsége azért, hogy önmagát sem tartja fontosnak a saját közösségében, szintén csak önértékelését csökkenti, illetve valóban egyfajta társadalmi kirekesztettséget él át. Ez utóbbi továbbgondolását segítheti elő az önértékelési kérdőív 23. tételére adott válaszok összegzése. Eszerint a munkavállalók 6,2 százaléka érzi úgy sokszor, hogy mindenki ellene van – a megkérdezett tartós álláskeresők esetében az arány viszont már 33,7 százalék. Feltételezhető, hogy a hosszú izoláltság, a társas kapcsolatok leszűkülése, az információk jelentős csökkenése olyan belső torzítással jár, mely a külvilág felől tapasztalt vélt vagy valós sérelmek felnagyításával egy ellenséges, negatív hozzáállású világot teremt szemlélőjének. Egy esetleges, a külvilágból érkező elutasítás (például sikertelen álláskereső) esetén ez a gondolkodási séma csak tovább erősödhet az érintett egyénben, ami a világhoz és közvetlen környezetéhez való viszonyulásában többé-kevésbé tudatosan vagy tudattalanul, de meg fog nyilvánulni, ezáltal is kilátástalanságában még mélyebbre süllyesztve az illetőt.

A kutatás fő hipotézisét, miszerint a tartósan regisztrált álláskeresőknek szignifikánsan alacsonyabb az önértékelése, mint a munkavállalóknak tehát sikerült

igazolni, mint ahogy azt az összefüggést is, mely szerint az állástalanságban töltött időtartam növekedésével csökken az érintettek önértékelése. Nem várt ellenben az az eredmény, mely szerint a nógrádi tartósan álláskeresők magasabb önértékeléssel rendelkeznek, mint a hasonló helyzetű heves megyeiek.

Ugyanakkor a vizsgálat eredményeinek érvényességét és megbízhatóságát több tényező is befolyásolhatta. A résztvevő álláskeresők munkanélküliségének átlagos időtartama a válaszadók 46 százalékánál 25-48 hónap volt, ez pedig befolyásolhatta a válaszadók önmagukkal kapcsolatban adott értékelését.

A vizsgálati minta mindkét megyében olyan tartósan regisztrált munkanélküliekből állt, akiket a munkaügyi központ illetékes kirendeltségei kompetenciafejlesztésre irányítottak, így az eredményeket az is befolyásolhatta, hogy a központ által jobb képességűnek ítélt tartós álláskeresők valószínűleg nem jelentek meg a vizsgálatban. Igen részletes felmérést, valamint egyéni strukturált interjúkat kívánna annak vizsgálata, hogy a résztvevő munkanélküliek valóban aktuális állapotuknak megfelelően töltötték-e ki a kérdőíveket, vagy segélykérő jelleggel lerontották azokat – ezen lehetőség részletekbe menő tisztázása túlmutat jelen kutatás keretein. A munkavállalók csoportjában kapott eredmények érvényességének megvitatásakor, ugyanakkor mérlegelendő annak lehetősége, hogy azon már az eleve azok a motiváltabb személyek vettek részt, akiknek összességében is magasabb az önértékelése. A vizsgálat esetleges megisméltése során ezért fenti tényezőkre kiemelt figyelmet érdemes fordítani az eredmények érvényességének és megbízhatóságának biztosítása érdekében.

4. Következtetések és javaslatok

Jelen vizsgálat, valamint a munkanélküliekkel kapcsolatban folytatott szolgáltatásokon szerzett tapasztalat eredményeként feltételezhető, hogy a pszichoszociális krízisre vonatkozó Borgen és Amundson-féle hullámvasút-modell módosításra szorul (Melléklet, 1. sz. ábra). Ehelyett, a teljes, többszintű folyamatot leíró elmélet a *Hullámzó kríziscentrifuga-modell* (Angyal és Őszi, 2011) elnevezést kapta (Melléklet, 14. sz. ábra).

A hullámzó kríziscentrifuga-modell kiindulási pontja a munka elvesztése, illetve – pályakezdők esetében – a sikertelen álláskereséssel való szembesülés: itt jelenik meg a negatív irányba való fordulás első nagy fázisa, ahol a tagadás, düh, harag, alkudozás követik egymást. Ez a pszichés állapot fokozatosan süllyed át a következő fázisba, ami a depresszió időszaka. Itt már egyértelműen az elkeseredettség, a csökkent önértékelés, a jövőbeli tervekről való lemondás dominál. Ezen fázis – megfelelő érzelmi támogatottság esetén – fokozatosan ível át a belenyugvás időszakába, melyet a másik nagy szakasz, a lelkesedés (jelen esetben a munkakeresés) fázisa vált fel. A próbálkozások kudarc esetén a lelkesedés előbb stagnál, majd fokozatosan megszűnik, és az egyén elkezd lefelé csúszni a frusztráció fázisába.

Ekkor felhagy az álláskereséssel, ismét kezd visszahúzódní saját világába, a potenciális álláshelyekre már nem is jelentkeznek; ebben a szakaszban léphetnek be nagy valószínűséggel a különböző devianciák (akár addikciós problémák, kriminalitás vagy súlyos esetben szuicidum-veszélyeztetettség formájában). A folyamat lezárulását az apátia fázisába való belépés jellemzi, melyhez a teljes lemondás, elhelyezkedéssel és jövőbeli elképzelésekkel kapcsolatos közönyösség, érzelmi és gondolkodási elakadás köthető.

A modell az apátiát nem egy lineáris szakasz befejező momentumaként ábrázolja; pontosan ez a fázis az, amely az adott szintről az az alatt találhatóba átívelve újraindítja a folyamatot. Az ezután következő szinteknek azonban mindegyike időtartamában és

intenzitásában különbözik az előzőtől: az újbóli tagadás, düh, harag és alkudozás fázisa egyre hosszabbodik, ahogy az állástalanság időtartama nőhet.

A depresszió szakaszát követő belenyugvás is hosszabbodik, így az egyénnek egyre több időre lesz szüksége ahhoz, hogy kellően motivált állapotba kerüljön a helyzetéből kivezető utak keresésének megkezdéséhez. A lelkesedés fázisai viszont időtartamuk tekintetében fokozatosan rövidülnek, így ha az itt megjelenő álláskeresési kísérletek ismételten kudarcot vallanak, úgy a stagnálás szakaszát a frusztráció egyre hosszabbodó fázisa váltja fel, majd az apátia állapotába kerülve újból egy alsóbb szintre csúszik az érintett személy.

A folyamat dinamizmusa a centrifugális erő mechanizmusai által hat az egyénre. A modell szemléletmódja miatt magyarázattal tud szolgálni a tartósan regisztrált álláskeresők eltérő mértékű reményvesztettségére, amit a Borgen-Amundson-modell kevésbé tud visszatükrözni. A fázisok és alfázisok ismétlődésével a lefelé, negatív irányban kialakuló kríziscentrifugából való kijutás az egyén és a társadalom részéről is egyre nagyobb szellemi, anyagi és humánerőforrás-befektetést igényel.

A modell szerint van kilépési lehetőség a tartós munkanélküliség által létrehozott állapotból: a külső támogatók (mint például a család, a mikrokörnyezet) lassító tényezőkké válhatnak. Szintén jelentős támogatást jelenthet a tágabb környezetből, mint például a munkaügyi központ által nyújtott szolgáltatásokból érkező segítség.

Mindez, valamint jelen vizsgálat eredményei is azt támasztják alá, hogy van értelme és létjogosultsága a munkanélkülivé váltak segítségének. Szükséges lenne, hogy a munkaügyi ellátó rendszerben olyan szolgáltatások jelenjenek meg, melyek a regisztrált álláskeresők meglévő kompetenciáit szakszerűen felmérve az egyéni fejlesztési igényeknek leginkább megfelelő foglalkozásokba, és tanulási útvonalakra tudnák irányítani az egyént. Sajnos ez utóbbi a modulrendszerű szakképzés beszámíthatósági kereteinek teljes leszükitése miatt az új OKJ, és felnőttképzési rendszerben lehetetlennek látszik.

Ilyen hatékony tartalmi megoldást kínálhat a *komplex* – azaz egyéni és csoportos foglalkozásokat, fejlesztéseket, tanácsadásokat, méréseket tartalmazó, de mindig az egyén szükségleteihez alkalmazkodó – *mentorálási rendszer* (Angyal és Őszi, 2011) kialakítása. Amint azt a rendszer működését vázoló ábra is mutatja, ebben a munkaügyi központ az álláskeresőt első lépésben a mentori csoporthoz irányítja, ahol az adott mentor előzetes helyzetfeltárást végez az érintettel, mely után a problémák és kompetenciák függvényében több út közül választhat (Melléklet, 15. sz. ábra).

Lehetőség van egy személyközpontú beavatkozó csoport igénybevételére, ahol munkatanácsadó, munkapszichológus illetve pályaorientációs tanácsadó foglalkozik (az illetővel). Egy másik lépésként az ügyfeleket a munkaerőpiac alapvető információiról tájékoztató 1-3 napos tréningre küldi. A harmadik lehetőség az, hogy olyan külső intézménnyel veszi fel a kapcsolatot, mely az álláskereső speciális problémájában tud támogatást nyújtani – ilyenek lehetnek például az addiktológiák, drogambulanciák. A mentor végig rendszeres kapcsolatban áll ügyfelével, hogy fejlessze annak szociális, munkavállalói és életvezetési készségeit, és megfelelő pszichoszociális támogatást nyújtson, tájékoztassa a foglalkoztatási, munkaerő-piaci szolgáltatások igénybevételének lehetőségeiről, illetve közös munkahelyfeltárást végezzen az ügyfelekkel.

Minden segítő lépés ellenére valószínűsíthető viszont, hogy amíg a munkanélküliek ellátást kapnak az államtól, és emellett még bejelentés nélkül is dolgozni tudnak, elhelyezkedési és mobilitási hajlamukban nem várható pozitív irányú változás, hiszen a két forrásból származó jövedelmet figyelembe véve havi bevételük több esetben meghaladja a bejelentett álláshelyen kapott keresetet. Nem véletlen tehát az a jelenlegi gazdasági életben

tapasztalható változtatás, mely az álláskeresőkre felé nyújtható juttatások, támogatások, segélyek drasztikus csökkentésével jár.

Másrészről messzire vezető konzekvenciái lehetnek annak, hogy a 2012. augusztusi felmérések szerint az előző év azonos időszakához képest mintegy 42 százalékkal csökkent az álláskeresői járadékban, 87 (!) százalékkal pedig az álláskeresői segélyben részesülők aránya – ez egyedül Észak-Magyarországon több mint hétezer ellátás nélkül maradt álláskeresőt jelent (NFSZ, 2012 augusztus). A jelenleg is zajló munkaerő-piaci változtatások (mint például a közmunkaprogram átalakítása) csökkentik ugyan a tartós munkanélküliek, illetve az álláskeresői járadékban részesülők arányát, ám ezzel párhuzamosan növelik azok arányát is, akik immár ellátás nélkül keresik helyüket a munka világában.

Megemlítendő emellett a „sikeres munkanélküliek” csoportja, akiknél az állás elvesztése összességében pozitív hatást gyakorol az életükre, hiszen olyan új területeket fedezhetnek fel ez által önmagukban és a világban, melyre korábban, a munkájuk mellett nem volt lehetőségük. Jellemzően ők a legeggyüttműködőbbek, önállóan is keresnek munkalehetőségeket, akár még akkor is, ha csökkent munkaképességük befolyásolja elhelyezkedésük esélyeit (Angyal és Őszi, 2011).

Ahogy a fenti vizsgálat, valamint a bemutatott hullámzó kríziscentrifuga-modell is szemléltette, a munkanélküliség állapotának különböző pszichés fázisai vannak. A tartós álláskereső állapotába egyre jobban belesüllyednek, s azt végül apátiával fogadók részére olyan komplex szolgáltatás biztosítására lenne szükség, mely az empátikus támogatás megadása mellett a reális követelménytámasztással, s az egyént saját sorsáért való felelősségvállalásra ébresztéssel hatékony eszköze lehet az önértékelés visszaállításának, reális alapokra helyezésének, s ezáltal nagymértékben hozzájárulhat ahhoz, hogy az álláskereső immár aktív résztvevőként térhessen vissza a munkaerőpiacra.

Fentiek mellett mindenképpen hosszú távú következtetések vonhatóak le a 2007-es és 2013-as évek foglalkoztatottainak összevetéséből: míg ezen időszak alatt 15%-kal kevesebb fiatal dolgozott Magyarországon, addig az 55-64 éves munkavállalók száma a két időpont között több mint 30%-kal emelkedett (NFSZ, 2013). Ezen korcsoport elmozdulás tehát jól mutatja a foglalkoztatottak idősödését; a fiatalok egyre később lépnek a munkaerőpiac világába, az idősek viszont magasabb életkorig maradnak ott. A jelenség következményeinek alaposabb vizsgálata – úgy mint ennek kihatásai a munkavállalóra, munkahelyi szocializációs folyamatokra, a munkáltatókra, illetve egyéb szociálpszichológiai megközelítései – jövőbeli kutatások tárgyául szolgálhat.

Irodalomjegyzék

Angyal Á., Őszi V. (2011). A 2011-es közfoglalkoztatási mentori szolgáltatások tapasztalatai. (Közfoglalkoztatási szolgáltatások Heves megyében, konferencia, Eger, 2011. szeptember 28.)

Bánfalvy Cs. (1997): A munkanélküliség. Magvető Kiadó, Budapest.

Bánfalvy Cs., Laki L. (szerk.) (1992): Alkalmazkodás a munkanélküliséghez. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.

Boda M., Diebel A., Prókai O. (2008): Munka-kör. Csoportos módszerek, közösségi innovációk a támogatott álláskeresőben. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

Borgen, W. A., Amundson, N. E. (1992): A munkanélküliség dinamikája. In: Ritoók P. (szerk.): A tanácsadás pszichológiája. Tankönyvkiadó, Budapest. 247-279. o.

Csehné, P. I. (2011): Magyarországi felnőttek munkaerő-piaci tájékozottsága. Felnőttképzés, 2011. évi 4. szám.

Coopersmith, S. (1967): The antecedents of self-esteem. Freeman, San Francisco.

Fagin, L., Little, M. (1984): The Forsaken Families: the Effects of Unemployment on Family Life. Harmondsworth: Penguin Books Ltd.

Heatherton, T.F., Wyland, C.L. (2003): Assessing self-esteem. In: Lopez, S.J., Snyder, C.R. (ed): Positive psychological assessment: A handbook of models and measures. American Psychological Association, Washington. 219-233.

Farkas Á. (szerk.) (2011): A tartós munkanélküliség szociálpszichológiája. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

Jahoda, M., Lazarsfeld, P. F., Zeisel, H. (1999): Marienthal. Szociográfiai kísérlet a tartós munkanélküliség hatásairól. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

Kovács, Z. (1996): A munka mint motiváció. In: Balogh L., Bugán A., Kovács Z., Tóth L. (szerk.): Fejezetek az alkalmazott lélektan köréből. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 95-108. o.

Központi Statisztikai Hivatal (2012): Munkaerő-piaci folyamatok, 2012. I-II. negyedév. Statisztikai Tükör, 2012/70. 1-5. o.

Központi Statisztikai Hivatal (2014): Gyorstájékoztató. Tovább csökkent a munkanélküliség. Közzététel: 2014. február 26.

<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/mun/mun21401.pdf> (2015.01.29)

Laki L. (1992): A fiatal munkanélküliek helyzetének néhány jellemzője, Magyar valóság 105-115. o.

http://www.esely.org/kiadvanyok/1992_6/afiatall_munkanelkuli.pdf (2014.02.16.)

Lázár I. (2006): Munkanélküliek életminősége. In: Kopp M., Kovács M. E. (szerk.): A magyar népesség életminősége az ezredfordulón. Budapest: Semmelweis Kiadó. 105-144. o.

Nemzeti Munkaügyi Hivatal (2012): Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat fontosabb adatai. 2012. augusztus.

http://www.afsz.hu/engine.aspx?page=full_afsz_havi_reszletes_adatok_2012 (2014.02.16.)

Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat (2013): Munkaerő-piaci helyzetkép a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat adatai alapján 2013.

http://nfsz.munka.hu/engine.aspx?page=full_afsz_eves_reszletes (2015.01.29.)

Nichols, A., Mitchell, J., Lindner, S. (2013): Consequences of long-term unemployment. Urban Institute, Washington.

<http://www.urban.org/uploadedpdf/412887-consequences-of-long-term-unemployment.pdf> (2015.01.29.)

Nógrád Megyei Kormányhivatal Munkaügyi Központja (2012): A Negyedéves munkaerő-gazdálkodási felmérés Nógrád megyei eredményei.

http://www.afsz.hu/engine.aspx?page=showcontent&content=afsz_negyedev_munkaero_%20megyei_2012IIIne (2013.01.16.)

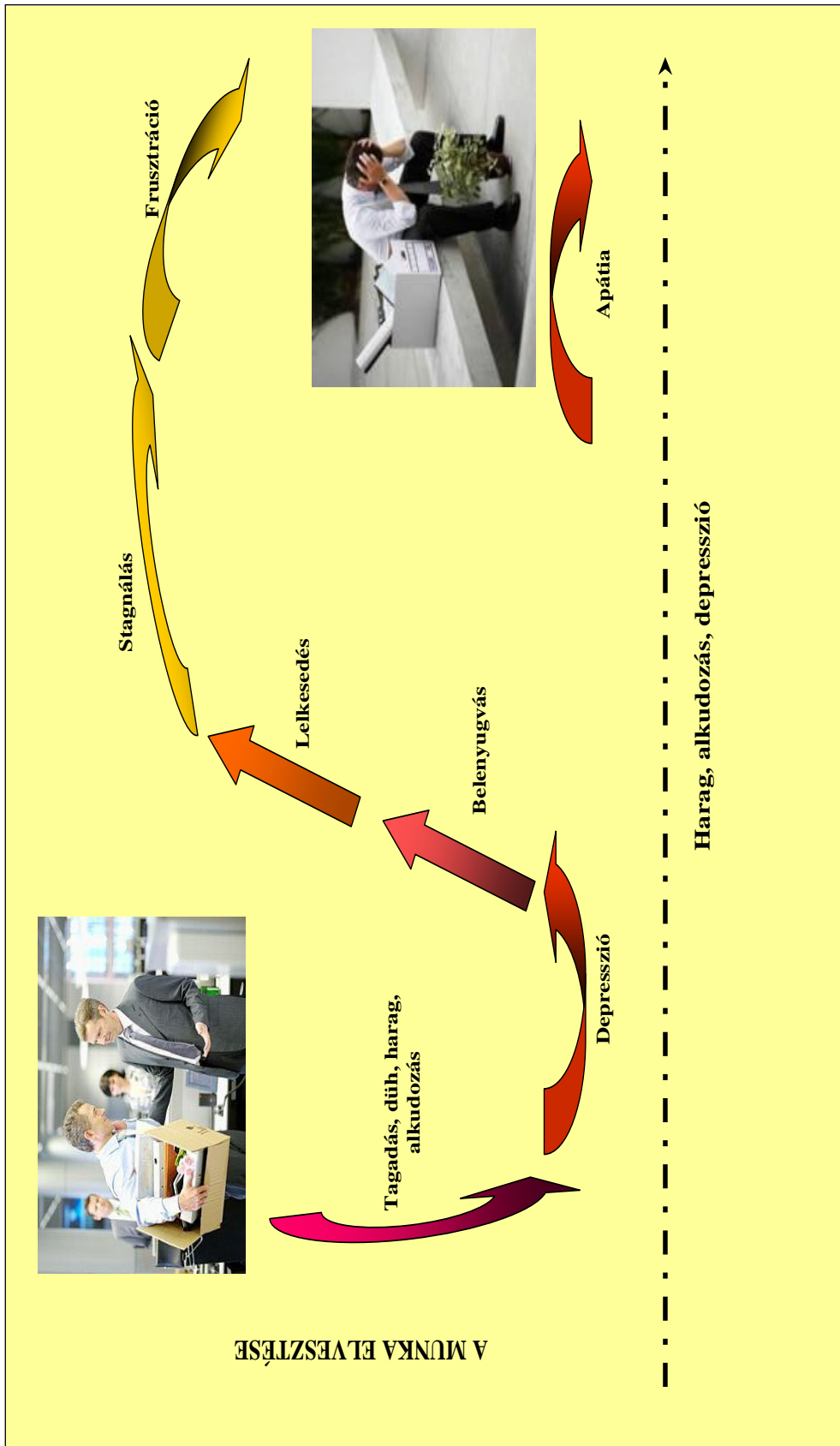
Perczel F. D., Kiss Zs., Ajtay Gy. (szerk.) (2005): Kérdőívek, becslőskálák a klinikai pszichológiában. Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet, Budapest.

Sielschott, S. (2010): „Arbeitslos und keine Ahnung – Hier werden Sie geholfen!” Zum Framing stereotyper Bewertungen Arbeitsloser in den Regionalzeitungen Nordkurier und Volksstimme. Journal für Psychologie, Ausgabe 2.

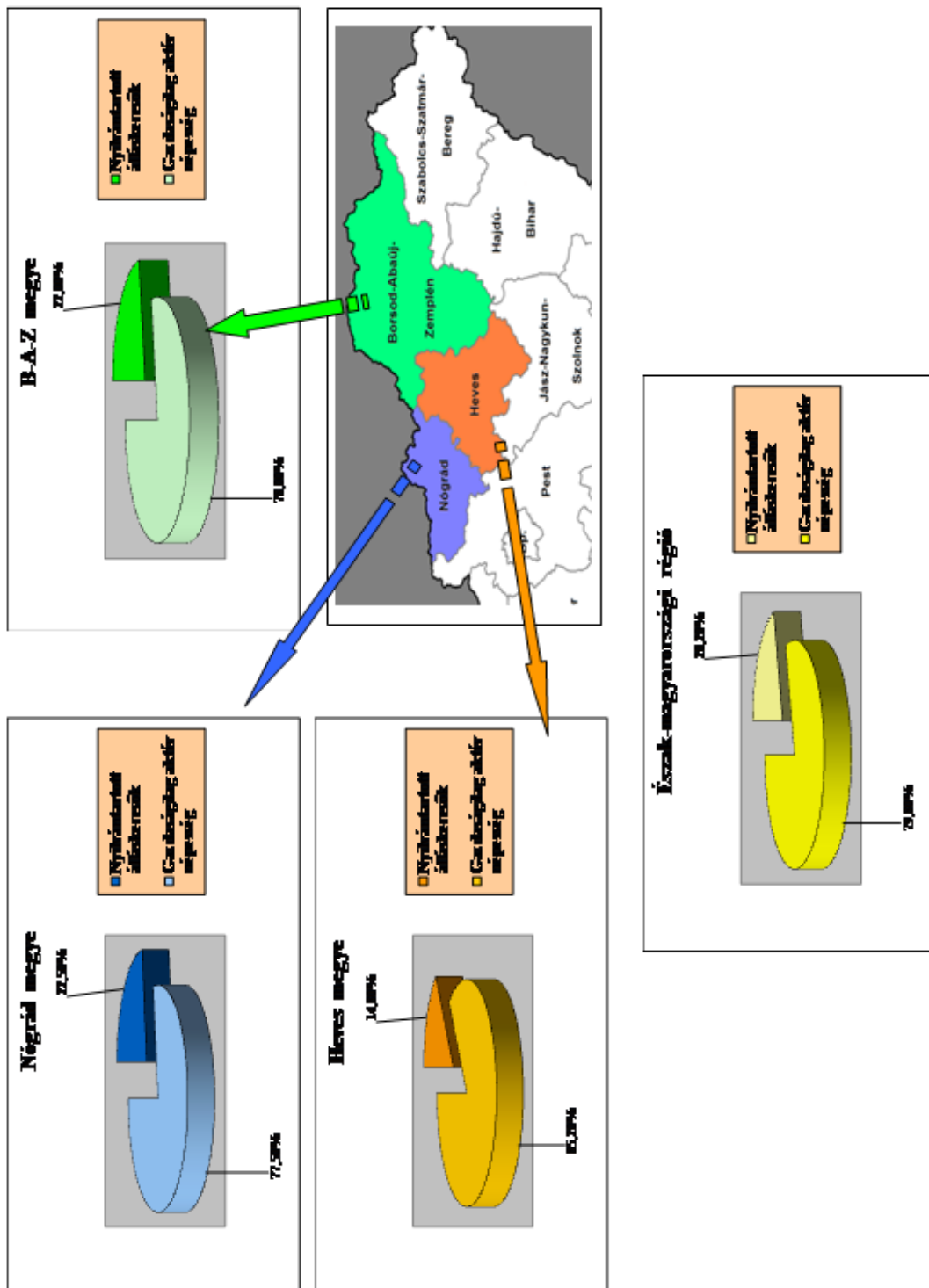
<http://www.journal-fuer-psychologie.de/index.php/jfp/article/view/72/98> (2014.01.10.)

Smith, E., R., Mackie, D. M. (2004): Szociálpszichológia. Osiris Kiadó, Budapest.

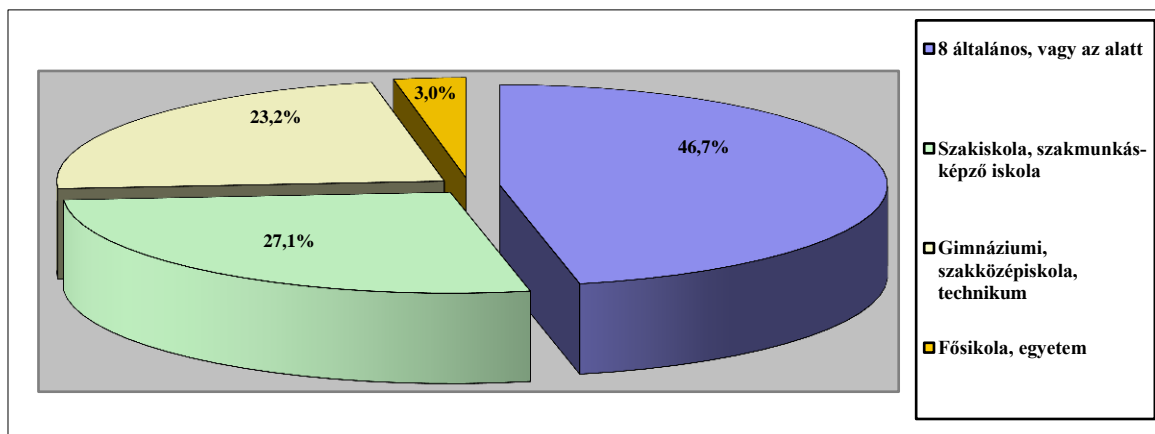
Mellékletek

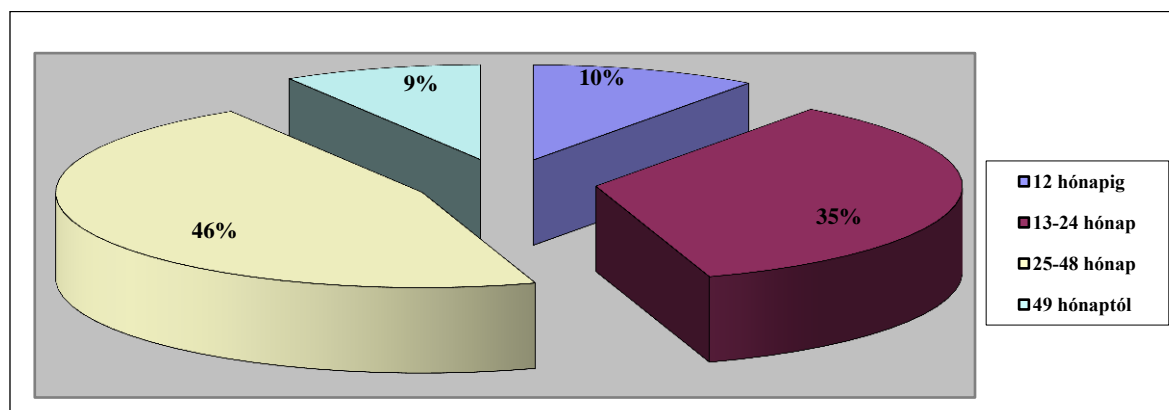
1. ábra Érzelmi hullámvasút-modell (Forrás: Borgen és Amundson alapján szerkesztette: Angyal és Ószi)

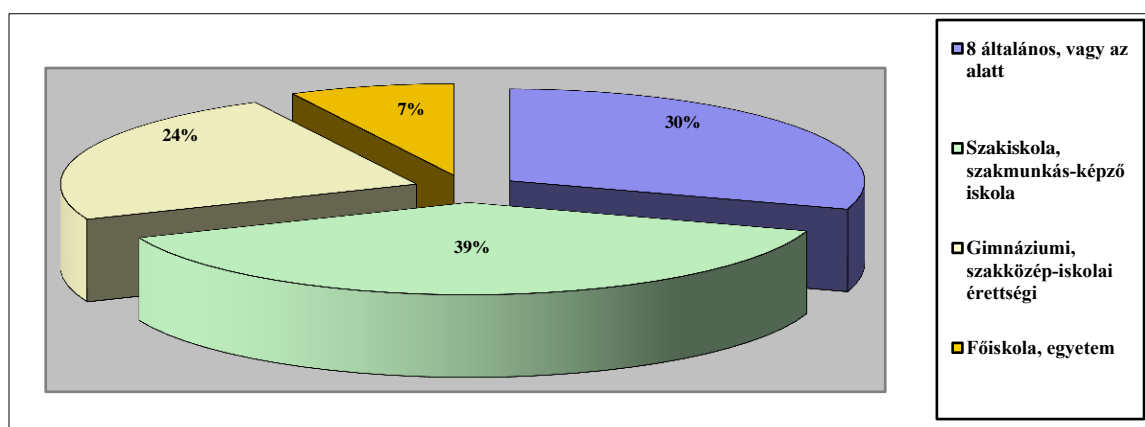
2. ábra Nyilvántartott álláskeresők aránya a gazdaságilag aktív népességhez képest az észak-magyarországi régióban 2012. augusztus (Forrás: NFSZ, szerkesztette: Angyal és Ószi)

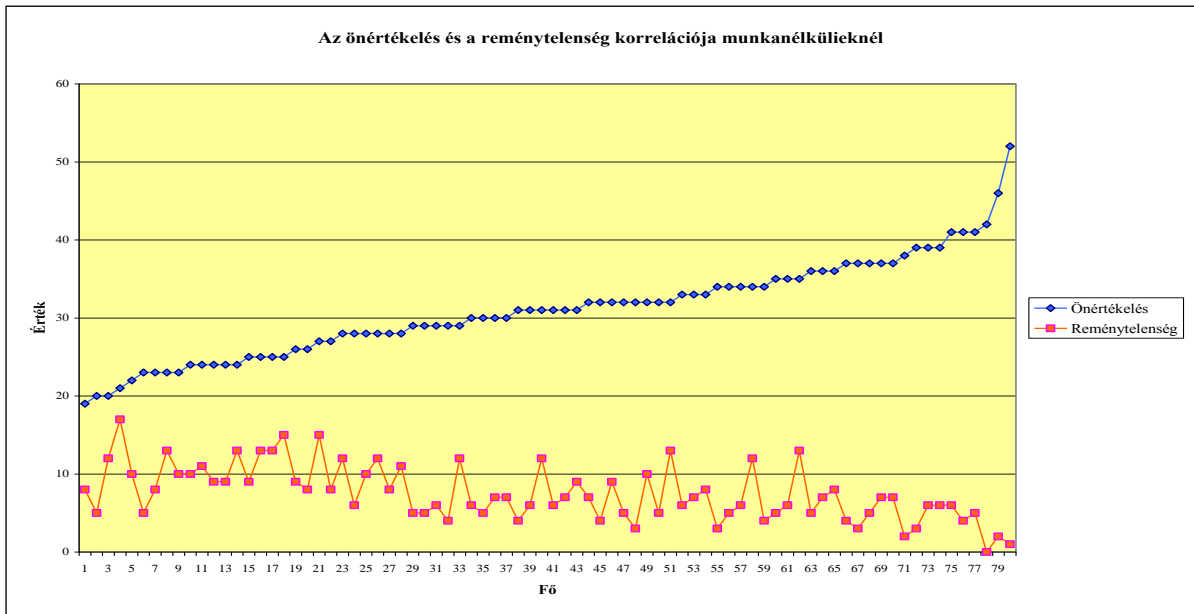
3. ábra A nógrád megyei nyilvántartott álláskeresőik iskolai végzettség szerinti megoszlása (Forrás: NFSZ, szerkesztette: Angyal és Ószi)

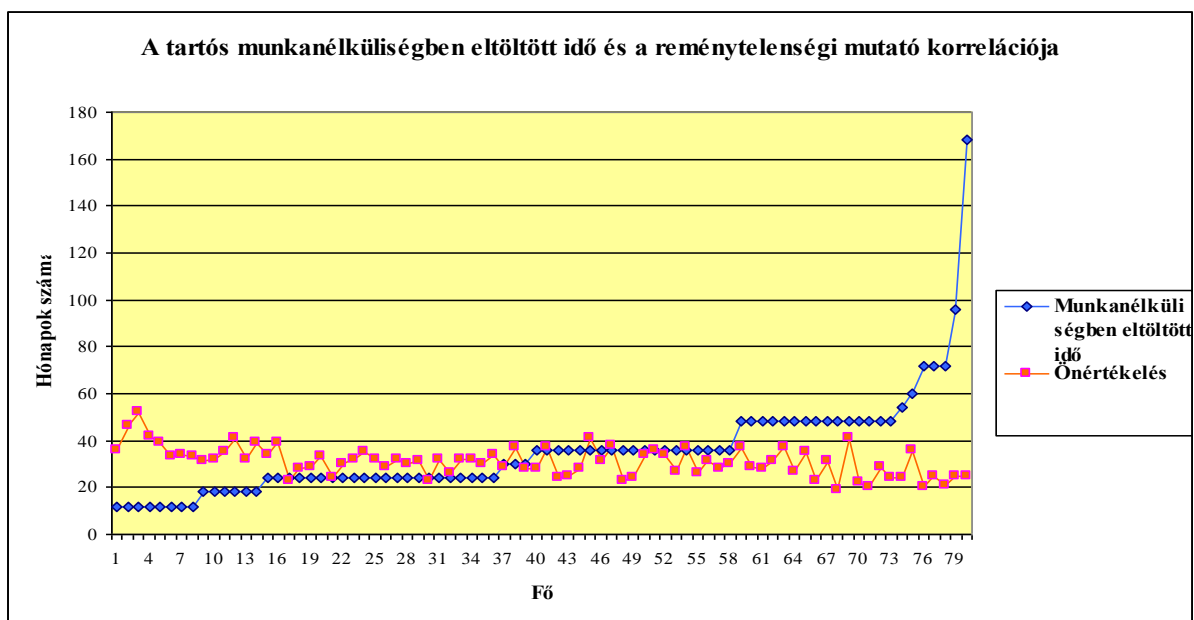
4. ábra A vizsgálatban részt vevő álláskeresőik munkanélküliségének időtartama. (A kutatás eredményei alapján szerkesztette: Angyal és Ószi)

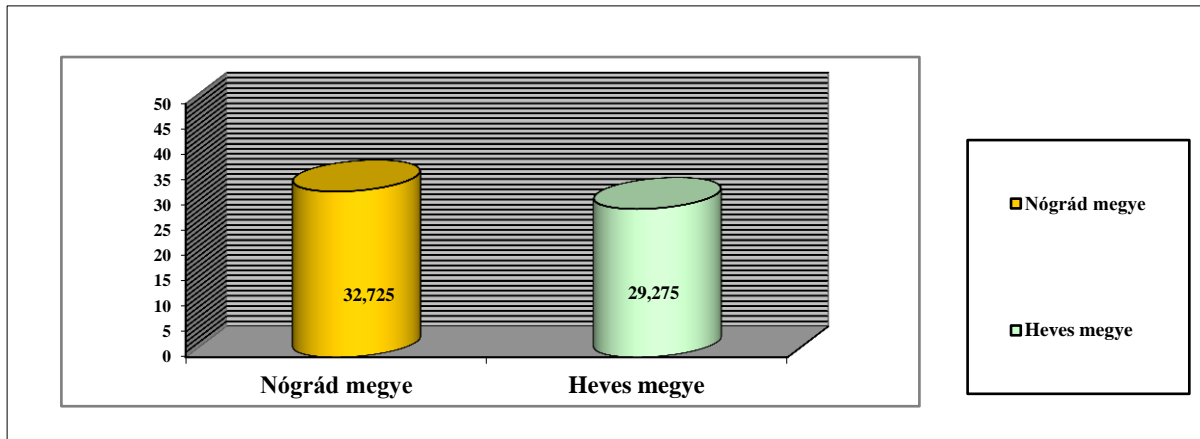
5. ábra A vizsgálatban részt vevő álláskeresőik iskolai végzettség szerinti megoszlása (A kutatás eredményei alapján szerkesztette: Angyal és Ószi)

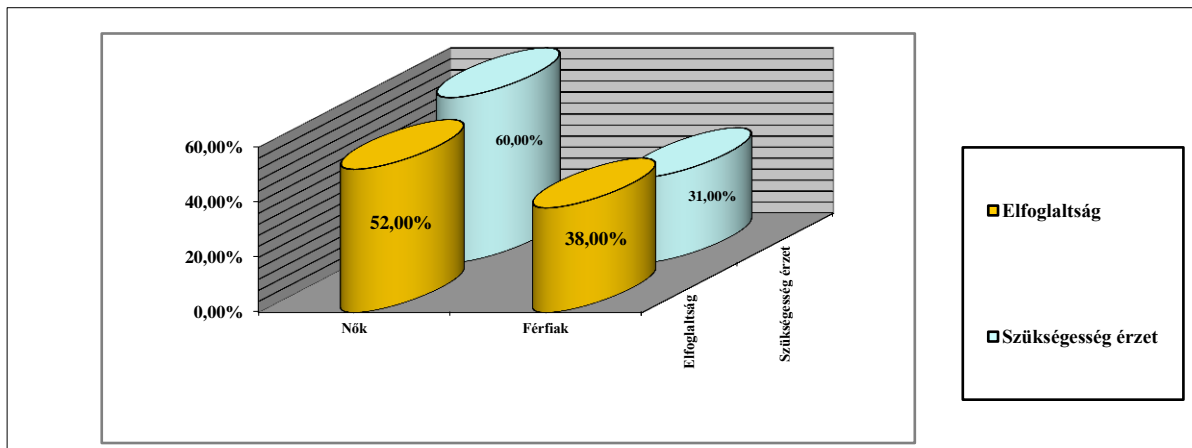
6. ábra Munkanélküliek önértékelésének és reménytelenségének korrelációja
(A kutatás eredményei alapján szerkesztette: Angyal és Öszi)

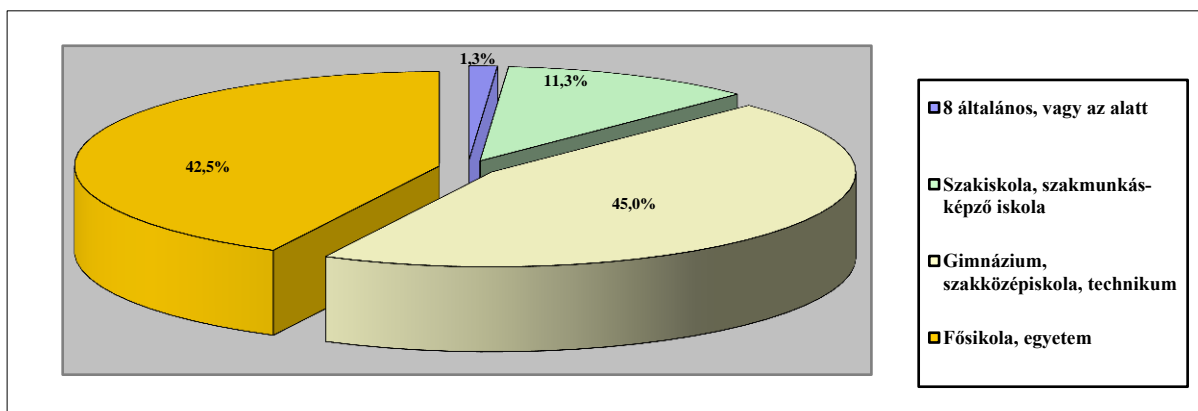
7. ábra A tartós munkanélküliség időtartamának és a reménytelenségi mutató korrelációja
(A kutatás eredményei alapján szerkesztette: Angyal és Öszi)

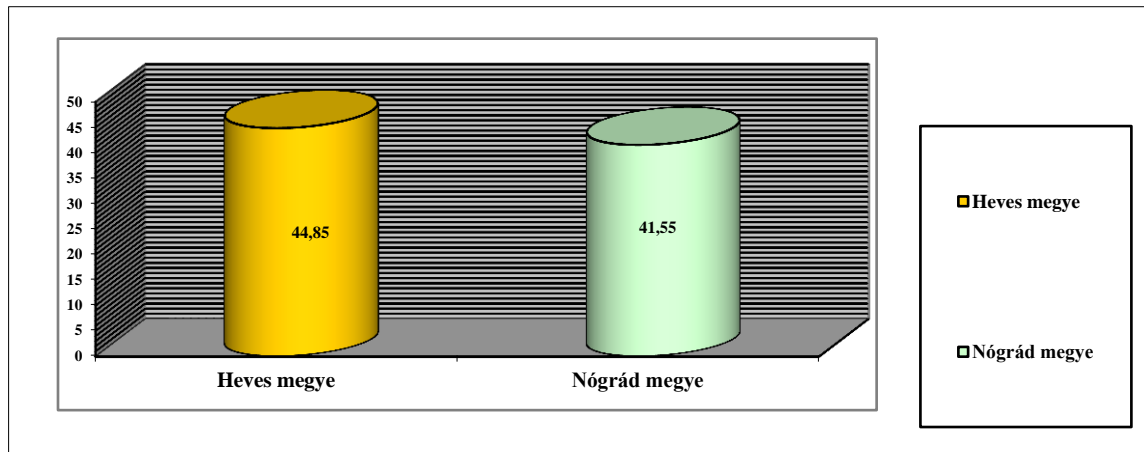
8. ábra A heves és nógrád megyei munkanélküliek önértékelésének összehasonlítása
(A kutatás eredményei alapján szerkesztette: Angyal és Ószi)

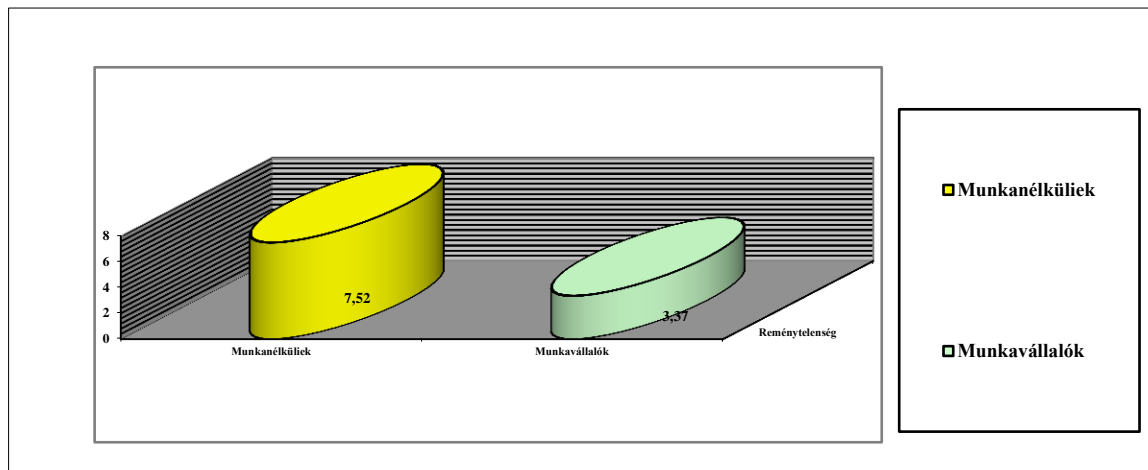
9. ábra A női és férfi munkanélküliek elfoglaltságának, valamint a szükségesség érzetének összehasonlítása
(A kutatás eredményei alapján szerkesztette: Angyal és Ószi)

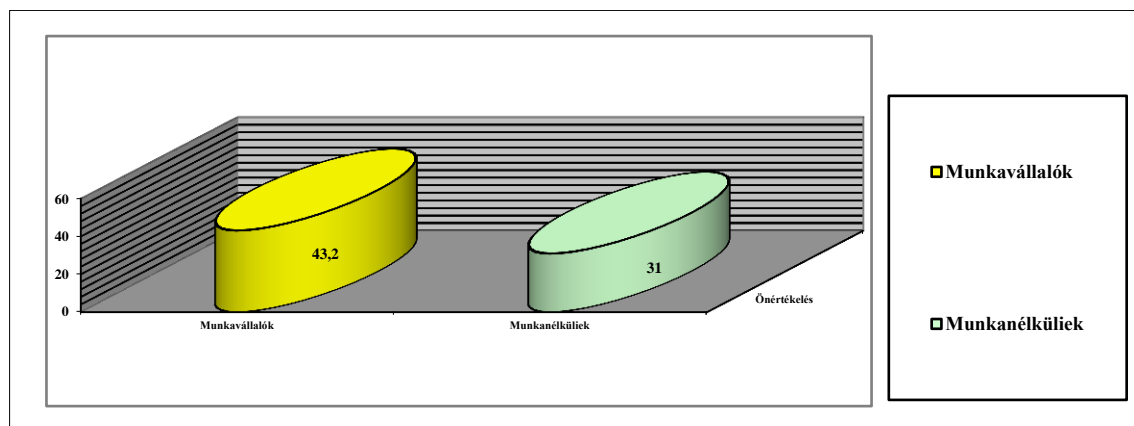
10. ábra A vizsgálatban részt vevő munkavállalók iskolai végzettségének megoszlása
(A kutatás eredményei alapján szerkesztette: Angyal és Ószi)

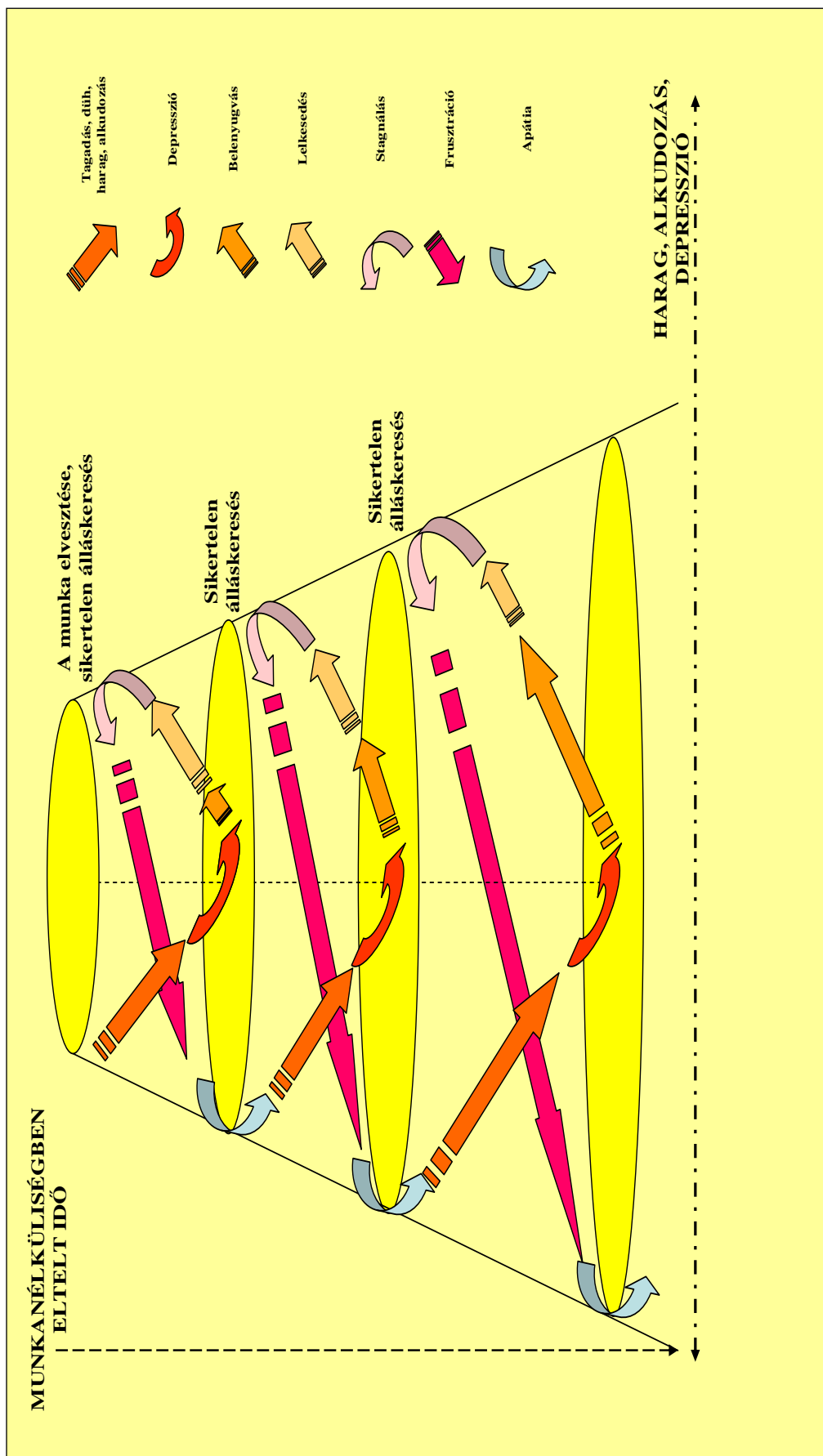
11. ábra A heves és nógrád megyei munkavállalók önértékelésének megoszlása
(A kutatás eredményei alapján szerkesztette: Angyal és Ószi)

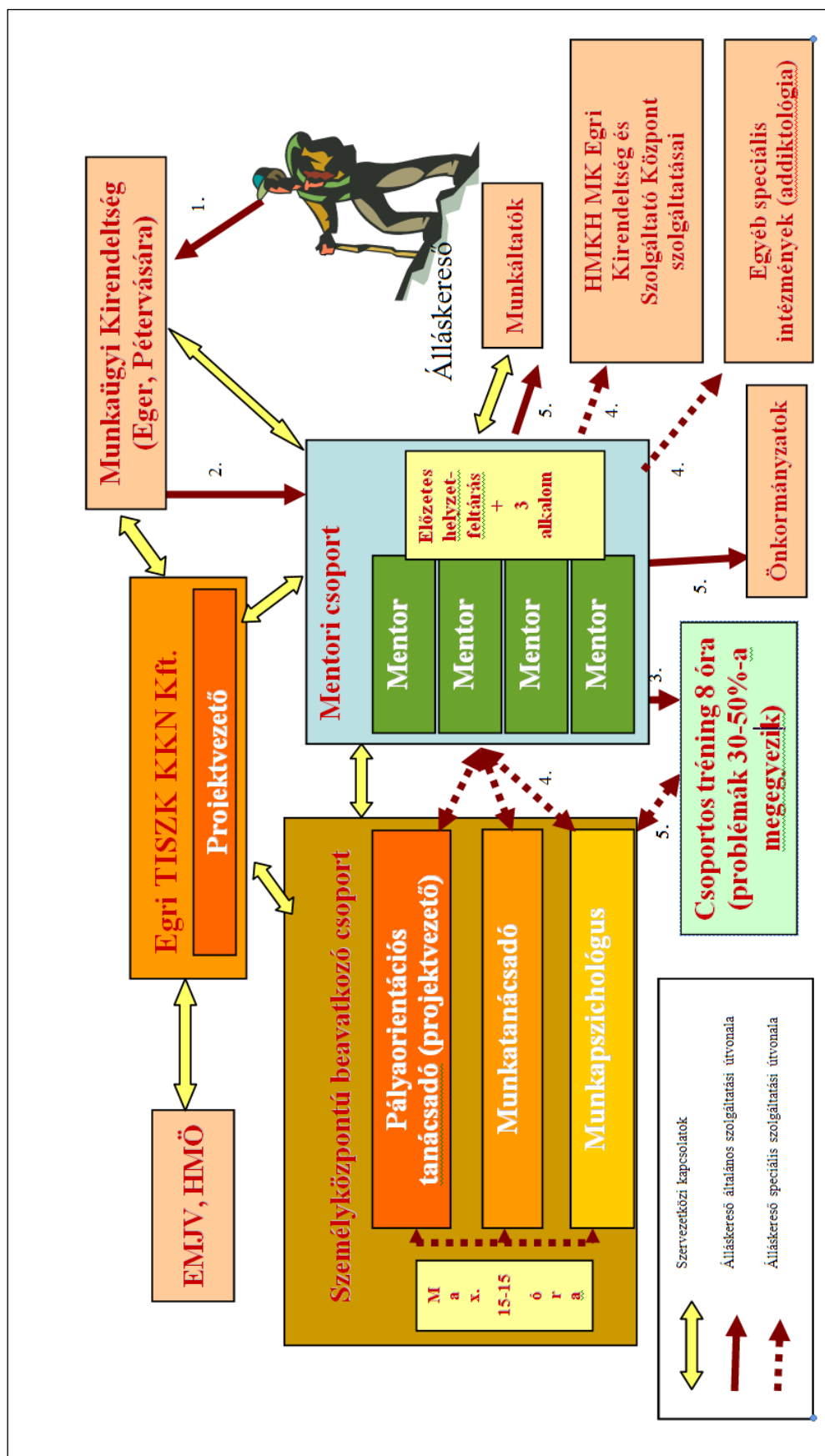
12. ábra Munkavállalók és munkanélküliek reménytelenségének összehasonlítása
(A kutatás eredményei alapján szerkesztette: Angyal és Ószi)

13. ábra Munkavállalók és munkanélküliek önértékelésének összehasonlítása
(A kutatás eredményei alapján szerkesztette: Angyal és Ószi)

14. sz. ábra Hullámzó kríziscentrifuga-modell (Angyal és Ószi, 2011)

15. sz. ábra A komplex mentorálási rendszer felépítése (Angyal és Őszi, 2011)

Őszi Viktória

Egri TISZK KKN Kft.

Munkahely: 3300 Eger, Kertész út 128.

Cím: 1101 Budapest *Hungária* körút 9-11.

E-mail cím: oszi.viktoria@egertiszk.hu

Angyal Árpád Béla, doktorjelölt

Nemzeti Közsolgálati Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar Hadtudományi

Doktori Iskola

Cím: 1101 Budapest *Hungária* körút 9-11.

E-mail: anarp@freemail.hu

A távközlési eszközök elterjedésének területi megoszlása a Dél-dunántúli régióban¹

Páger Balázs
tudományos segédmunkatárs

MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont,
Regionális Kutatások Intézete
Pécs

Absztrakt

Az információs társadalommal kapcsolatos tényezők és az információk feldolgozása, felhasználása és továbbítása a társadalmi és gazdasági folyamatok kiemelkedő szereplőivé nőttek ki magukat az elmúlt 2-3 évtizedben. Azonban az információs társadalomban lejátszódó folyamatok sem tudták érdemben csökkenteni a különböző régiók és térségek között meglévő társadalmi és gazdasági különbségeket. Az infokommunikációs technológiák használata és ezek előnyeinek kiaknázása terén a fejlettebb régiók jobban teljesítenek a kevésbé fejlettekhez. Feltételezhető, hogy az infokommunikációs technológiák és lehetőségek hiánya tovább szélesíti a társadalmi és gazdasági különbségeket a fejlett és a kevésbé fejlett régiók között, ezért fontos, hogy felmérjük a különbségeket és ezek alapján megoldási javaslatokat készítsünk. A kutatásunk távlati célja, hogy a megfogalmazottak szerint azonosítsa azokat az információs társadalommal kapcsolatos tényezőket, amelyek fejlesztése révén csökkenteni lehet a kevésbé fejlett kistérségek elmaradottságát az információs társadalom és az infokommunikációs technológiák elérhetősége terén.

Kulcsszavak: *információs infrastruktúra, területi különbségek, regionális fejlődés*

I. Bevezetés

A folyamatosan fejlődő technológia és a gyorsuló kommunikáció révén az elmúlt 2-3 évtizedben a társadalmi-gazdasági folyamatokon belül központi szereplővé vált az információ és az infokommunikációs technológia. Az egyre nagyobb mértékben megjelenő, az információs technológiát érintő innovációk révén maga az információ egyre meghatározóbb tényezővé vált a társadalmi és gazdasági környezetben. A szervezetek és egyének között felgyorsult kommunikáció révén gyorsabbá vált az információk áramlása és cseréje (Lengyel I. 2010). Ez új lehetőségeket nyitott mind az üzleti folyamatokban, mind a közösségi életben és kommunikációban (például a közösségi oldalak révén). Az információ kritikus tényezővé vált a gazdasági életben, és így az úgynevezett információs társadalom kutatása is egyre nagyobb szerepet kapott a társadalomkutatók körében. Jelenlegi kutatásunk, amelynek keretében a tanulmány is született szintén az információs társadalom területi aspektusainak feltárásával kapcsolatos. Egy részről szeretnénk rávilágítani az információs társadalomban lévő területi különbségekre, másrészt pedig

¹ A tanulmány a TÁMOP-4.2.2.C-11/1/KONV-2012-0005 "Jól-lét az információs társadalomban" projekt keretében készült.

ezeket felhasználva fejlesztéspolitikai javaslatokat fogalmazunk meg, amelyek később a regionális fejlesztéspolitika során hasznosulhat.

Mindenekelőtt azonban felmerül a kérdés, hogy mit is takar pontosan az információs társadalom fogalma. Magának az információs társadalomnak a meghatározása nagymértékben függ attól, hogy az egyes kutatók milyen szempontokból közelítik meg azt. Az információs társadalom többek között infrastrukturális, technológiai és társadalmi aspektusból is megközelíthető. Társadalmi szempontból Yoneji Masuda az elsők között foglalkozott ezzel a jelenséggel. Elképzelése szerint az információs társadalom az információ források kiaknázására építő társadalom, amely viszonylag magas értelmiségi kreativitással bír és fokozatosan felváltja az ipari és tömegtermelésre építő társadalmi berendezkedést (Masuda 1980, Szépvölgyi 2008). Farkas (2002) megközelítése az információ kezelését és felhasználást hangsúlyozta. Az OECD meghatározása alapján az információs társadalomban a munkavállalók nagy része az információk termelésével, kezelésével és elosztásával foglalkozik (OECD 1996). Az infrastrukturális megközelítés figyelhető meg Fodor (2000)² és Erdősi (2002) meghatározásaiban, akik az infokommunikációs technológia fejlődésén keresztül egy új életstílus létrejöttét, valamint az információk áramlását hangsúlyozzák.

Minél szélesebben használjuk az információs társadalom fogalmát, annál több tényezőt kell figyelembe venni, így az információs társadalom koncepciója is egyre szélesebbé, komplexebbé válik. Az előzőekben vázolt megközelítések közül a legszűkebb az infrastrukturális szempontú megközelítés (Jakobi 2007). Mint a legtöbb társadalmi-gazdasági dimenzióban, az információs társadalomban is megfigyelhetők területek közötti különbségek, ugyanis például az infrastrukturális hálózatoknak és a technológia megfelelő használatának is fonton szerepe van az információs társadalom minél szélesebb körben való elterjedésének. Így a megfelelő infrastruktúra hiánya könnyen kizárhatja a fejletlenebb térségeket az információ és a tudás áramlásából és ez jelentős különbségeket hozhat létre a központi térségek és a perifériák között. A tanulmány következő fejezetében a területi különbségek elemzésének fontosabb kérdéseit, majd az európai régiókra illetve a dél-dunántúli régióra elkészített részletesebb elemzést tekintjük át, végül pedig összefoglaljuk a legfontosabb következtetéseinket.

II. Az információs társadalom területi különbségeinek mérése

Az információs társadalom területi különbségeinek elemzése során nagy hangsúly van azon, hogy az adott vizsgálat milyen szempontból közelíti meg az információs társadalom jelenségét (Jakobi 2007), ugyanis ez meghatározó abból a szempontból, hogy milyen tényezőket vegyünk figyelembe a különbségek vizsgálata során. Az információs technológia fejlődésének köszönhetően a különböző megközelítések során figyelembe veendő tényezők könnyen változhatnak, egyesek elavulttá válhatnak az információs társadalom elemzése szempontjából, míg a másik oldalról a fejlődés új tényezőket is generálhat. Ilyenek lehetnek például az okos telefonok használatával kapcsolatos vagy pedig a közösségi oldalak által szolgáltatott adatok, amelyek az utóbbi évek során egyre jobban fókuszba kerülnek a területi különbségek elemzése során (Jakobi 2014).

Az infokommunikációs technológiákon, az azok használatával kapcsolatos attitűdökön vagy infrastruktúrán keresztül több felmérés illetve index is készült már az információs társadalomról globálisan. Ezek mérik többek között a rendelkezésre álló infrastruktúrát (például hálózatok, telefonvonalak, eszközök), illetve az infrastruktúra használatának helyét (otthon, közösségi terekben vagy munkahelyen). Az úgynevezett felkészültségi

² A legtöbb, információs társadalommal foglalkozó magyar társadalomkutató Fodor (2000) meghatározását tekinti a leginkább elfogadottnak (Jakobi 2007).

indexek az információs infrastruktúra használatával kapcsolatos egyéni és társadalmi felkészültséget mérik (Vajkai 2008). Bizonyos felmérések a digitális írástudásra és műveltségre fókuszálnak, mások az infokommunikációs eszközök használatát jellemzik. Az egyik legjelentősebb index az International Telecommunication Union (ITU) által készített ICT-Development Index (IDT). Ez egy összetett mérőszám, amely három alindexből épül fel: az „elérhetőség” alindex, amely az infokommunikációs infrastruktúra elérhetőségét méri, a „használat” alindex, ami az eszközök használatának intenzitását mutatja, valamint a „képeség” alindex, ami az eszközök használatával kapcsolatos tudást és képességet méri fel. Az ICT-Development Indexet 2013-ban 157 országra mérték fel (ITU 2013).

Több magyarországi felmérés is készült már az információs társadalommal kapcsolatban, az utóbbi években. Nagy és szerzőtársai a 2000-es évek elején készítették az első átfogó elemzéseket az információs társadalom regionális különbségeivel kapcsolatban Magyarországon. Ebben statisztikai adatokat, irányelveket, nemzeti valamint regionális stratégiákat elemeztek, tovább egy jelentős pontja volt ennek a kutatásnak a domain nevek használatának megyei szintű megoszlása is (Kanalas–Nagy 2002). Szépvölgyi (2008) részben ennek a kutatásnak, részben pedig saját felméréseire építette vizsgálatát, amelyben a magyar kistérségek információs társadalommal kapcsolatos tulajdonságait jellemezte. Jakobi az információs társadalom versenyképességre gyakorolt hatását, valamint az információs társadalom „regionális lábnyomát” elemezte Magyarországra. Az információs társadalom „regionális lábnyoma” azt méri, hogy az infrastruktúra, a tapasztalatok és a képessége hogyan tudnak hozzájárulni a tudásalapú gazdaság fejlődéséhez és növekedéséhez (Jakobi 2007). Az információs társadalom területi aspektusaival kapcsolatos egyik legújabb elemzés egy magyar közösségi oldal (iWiW) felhasználók kapcsolati hálózatának elemzéséhez kapcsolódik (Jakobi–Lengyel 2014). Ez utóbbi kutatás jó példa az újabb tényezők és adatok használatára az információs társadalom területi elemzése során. Az említett kutatások között találunk olyanokat, amelyek a magyar térségek (régiók, megyék, kistérségek) információs társadalmi teljesítményét általánosan kutatták, valamint olyanokat is, amelyek egy-egy speciális jelenségre fókuszáltak. Így az ezekben használt indikátorok is ennek függvényében alakultak.

Ez a kutatás az információs társadalom infrastruktúra alapú megközelítését veszi alapul, ugyanis a statisztikai adatok nagyobb részben az infrastruktúrát és jóval kisebb részben pedig a használók attitűdjeit mérik fel. A kutatás során az Eurostat és a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) területi (regionális és megyei) adataira és évkönyveire támaszkodtunk. Alapvetően két célt tűztünk ki és ennek fényében az adatok elemzését is két irányból közelítettük meg:

- egyrészt meghatározni a magyar régiók információs társadalommal kapcsolatos felkészültségét európai kontextusban;
- másrészt jellemezni azt, hogyan fejlődött a távközlési infrastruktúra (mint az információs infrastruktúra része) az elmúlt években Magyarországon a Dél-dunántúli régióban.

III. Az információs társadalom területi különbségei az európai régiók között

Az európai régiók elemzéséhez az Eurostat adatbázisában elérhető, az információs társadalom regionális szintű jellemzését mutató adatokat használtuk fel. Öt ilyen indikátort használtunk:

- az Internet eléréssel rendelkező háztartások aránya;
- a szélessávú Internet eléréssel rendelkező háztartások aránya;

- a rendszeresen Internetet használó egyének aránya³;
- azon egyének aránya, akik még soha nem használtak számítógépet;
- azon egyének aránya, akik az Interneten keresztül magáncélból rendeltek terméket vagy szolgáltatást az elmúlt 12 hónapban.

Tehát összességében három indikátorunk volt, amely a különböző egyéni attitűdökkel volt kapcsolatos és kettő, amely a háztartások Internet ellátottságára utalt. Az adatokat a 2008-2013-as időintervallumból gyűjtöttük és két szinten végeztük a vizsgálatot. Egyrészt annak érdekében, hogy az Európai Unió teljes területét lefedje a vizsgálat, a NUTS 1 (makroregionális) szintet vizsgáltuk. Itt összesen 92 térséget figyeltünk meg. Másrészt pedig szűkebb területet és vizsgálni akartunk, így a NUTS 2 (regionális) szinten is elvégeztük a vizsgálatot, viszont itt több ország és bizonyos régiók kizárásra kerültek az adatok hiánya miatt (végül 119 régió került bele a vizsgálatba). Több olyan ország is volt, ahol még a NUTS 2 szint is megegyezik az ország teljes területével (pl. balti államok, Ciprus, Luxemburg és Málta), ezek értelemszerűen az országos adatokkal szerepelnek.

Első lépésként mind a NUTS 1, mind a NUTS 2 térségeknél két összevont indikátort hoztunk létre az öt eredeti változóból: a háztartásokat jellemző indikátort, a két háztartásokat leíró változó összeszorozásával, valamint az egyéneket karakterizáló indikátort, szintén a három ide kapcsolódó változó összeszorozásával. Ez utóbbi kapcsán meg kell jegyezni, hogy a három változóból egy negatív attitűdöt mér („akik még soha nem használtak számítógépet”), így ez esetben az eredeti adat reciprok értéke került az egyéneket jellemző, összevont indikátorba. Tehát amennyiben egy régióknak magas értéke volt ebben a dimenzióban, úgy az nagyobb mértékben csökkentette az összevont indikátor értéket, alacsony értéknél pedig kisebb mértékben.

Ezt követően megvizsgáltuk a leíró statisztikákat⁴ és a korrelációt mind az eredeti mind a képzett indikátorok között. A Pearson-féle lineáris korrelációs koefficiens értékek erős, pozitív irányú kapcsolatot mutattak, egyedül a már említett „még soha nem használt számítógépet” mérő indikátor esetében mértünk negatív, de szintén szoros kapcsolatot. A két összevont indikátor között ugyancsak erős és pozitív kapcsolat volt megfigyelhető. A leíró statisztikák elemzése során elsősorban arra figyeltünk, hogy mennyire térnek el a normális eloszlástól az egyes összevont indikátorok, amelyet többek között a ferdeség elemzésével vizsgáltunk (1. táblázat).

1. táblázat: A ferdeség értékei a két összevont indikátor esetében

	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Háztartások	0,517	0,349	0,094	0,058	0,036	-0,086
Egyének	1,995	2,786	1,907	1,853	1,983	2,053

Forrás: a szerző számítása és szerkesztése

Amennyiben a ferdeség értéke a [-1;1] tartományon kívülre esett, úgy annál az indikátornál adat transzformációt hajtottunk végre. Ezt az „egyének” indikátor esetében kellett megtenni, módszerként pedig Box-Cox transzformációt használtunk, az (1) képlet szerint.

$$y_i = \begin{cases} \text{ha } \lambda \neq 0, \text{ akkor } \phi(y_i) = \frac{y_i^\lambda - 1}{\lambda} \\ \text{ha } \lambda = 0, \text{ akkor } \phi(y_i) = \ln(y_i) \end{cases} \quad (1)$$

³ A mutató a rendszeres használat alatt legalább heti egyszeri Internet használatot ért.

⁴ A részletes táblázatokat a tanulmány 1. számú mellékletében közöljük.

A módszernek azt az alkalmazását követtük, amelyet az európai Regionális Versenyképességi Indexnél (RCI) (Annoni – Kozovska, 2010), valamint a Regionális Vállalkozási és Fejlődési Indexnél (REDI) (Szerb et al., 2014) is már használtak korábban. Ezek alapján $\lambda = 2$, amennyiben a negatív, baloldali ferdeségről van szó ($\kappa < -1$), és $\lambda = (-0,05)$, ha pozitív, jobboldali ferdeséget tapasztaltunk ($\kappa > 1$). A transzformációt követően leellenőrzött leíró statisztikák már megfeleltek a ferdeséggel kapcsolatos kitételeknek. Ezt követően mind két összevont változót normalizáltuk a (2) képlet alapján.

$$z_i = \frac{x_i}{\max(x_i)} \quad (2)$$

Mivel a Box-Cox transzformáció révén bizonyos térségeknél az „egyének” esetében negatív értékek jöttek létre, így erre a problémára szintén megoldást kellett keresni, mivel ezek mind a normalizálás, mind a későbbi aggregálás során gondot okozhattak volna. Ahol negatív értékek jöttek ki, ott megkerestük a legalacsonyabb 0 feletti értéket és ehhez viszonyítva határoztunk meg olyan értékeket, amelyek révén a térségek rangsora sem változik, viszont a Box-Cox transzformáció sem hoz létre negatív értéket. Ezekben az esetekben úgynevezett „technikai minimumokat” alkalmaztunk. A normalizálás során értelemszerűen a legmagasabb érték 1 lett, a többi érték pedig a [0;1] skálán helyezkedett el. Nyilvánvalóan a legalacsonyabb érték nem lehetett 0, mivel ennek lehetőségét a technikai minimum alkalmazásával kizártuk.

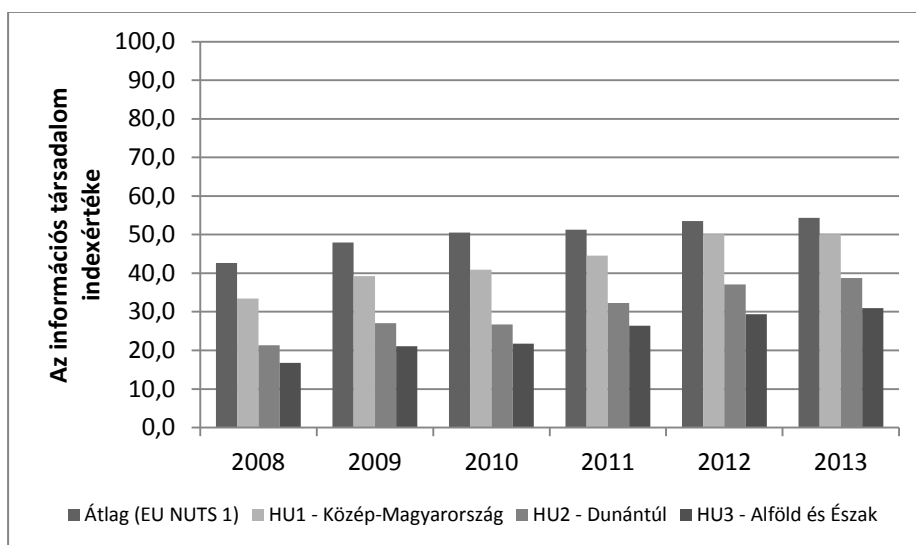
A normalizálást követően számítottuk ki az információs társadalmat az európai régiókra mérő indexet, amelyet egy 0 és 100 között skálán mértünk fel. A két összetett indikátorból kétféleképpen számítottuk ki a végső indexet. Egyrészt az eredeti változók számát figyelembe véve a háztartások értékét 60-nal, az egyének értékét pedig 40-nel súlyozva, a másik esetben pedig mindkét összevont indikátort 50-50-es súllyal figyelembe véve. A két verzió kiszámítása után a Spearman-féle rangkorrelációs koefficiens értékeivel⁵ hasonlítottuk össze a két esetet, amely minimális eltérést mutatott ki (azaz az értéke nagyon közel volt az egyhez). Így végül a 60-40-es súlyozás verziója mellett döntöttünk.

Mind a NUTS 1, mind a NUTS 2 vizsgálat esetében az észak- és nyugat-európai térségek végeztek az élen, ezeken belül is elsősorban a svéd és finn területek, a fejlettebb brit és német térségek, amíg a dél- és kelet-európai régiók pedig a mezőny hátsó részében. A 2000-es évek során csatlakozott új tagállamok között a balti államok, Szlovénia, Szlovákia és Csehország viszonylag jobb mutatókkal rendelkezett a többi kelet- és közép-európai országhoz képest, amíg a délkelet-európai országok (Horvátország, Bulgária, Románia) esetében rosszabb teljesítmény volt megfigyelhető. Magyarország és Lengyelország esetében egy átmenet volt megfigyelhető, elsősorban nyugat-keleti viszonylatban.

Magyarország értékeit tekintve egyrészt egy fokozatos fejlődés figyelhető meg a vizsgált időtávon belül, másrészt pedig az, hogy a fővárost magába foglaló Közép-Magyarország térség jóval a másik két makrorégió (Dunántúl illetve Alföld és Észak) előtt jár (1. ábra).

⁵ A részletes táblázatot lásd a 2. számú mellékletben.

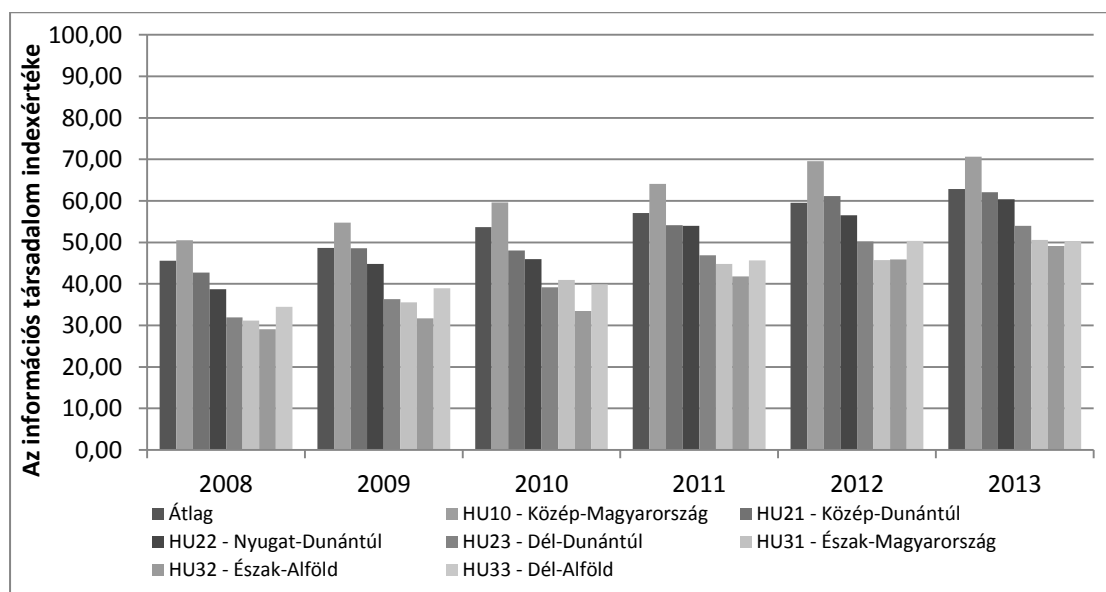
1. ábra: A magyar NUTS 1 régiók indexértékének alakulása

Forrás: a szerző számítása és szerkesztése az Eurostat adatai alapján

A különbségeket támasztja alá az is, hogy a vizsgált időszakban Közép-Magyarország a 92 térség közül az 50. hely körül volt a rangsorban, addig Dunántúl a 65-70. helyen volt megfigyelhető az Alföld és Észak makrorégió pedig a 75-80. hely körül. A NUTS 2 szintű vizsgálat tovább árnyalta a képet, ami elsősorban a két vidéki nagytérségen belüli különbségeket illeti. A Közép-Magyarország régió itt is szignifikánsan elkülönül a többi magyar térségtől. Ezt követően a két fejlettebb dunántúli régió (Közép- és Nyugat-Dunántúl) nagyjából egy szinten van az információs társadalommal kapcsolatos teljesítmény tekintetében. Végül mintegy harmadik csoportként látható a négy, a magyar átlaghoz viszonyítva kevésbé fejlett régió (Dél-Dunántúl, Észak-Magyarország, Észak-Alföld és Dél-Alföld) (2. ábra).

2. ábra: A magyar NUTS 2 régiók indexértékének alakulása

Forrás: a szerző számítása és szerkesztése az Eurostat adatai alapján

Ez a csoportosítás arra is utalhat, hogy a régiók gazdasági fejlettsége is befolyásolhatja az információs társadalommal kapcsolatos eredmények alakulását, ugyanis a gazdasági teljesítmények tekintetében hasonló eredményeket figyelhetünk meg. Tehát összességében az állapítható meg, hogy a magyar régiók az információs társadalom szempontjából az európai uniós átlag alatt teljesítenek. Mindössze a fővárost magába foglaló Közép-Magyarország régió képes viszonylag jó teljesítményre, amelytől a vidéki régiók jelentősen elmaradnak, különösen a kevésbé fejlett alföldi, északkeleti és délnyugati térségek. A magyarországi elemzés során a regionális szintnél még alacsonyabb közigazgatási szintre is szeretnénk lemenni, ugyanis véleményünk szerint ez még tovább árnyalhatja a képet.

IV. Területi különbségek a Dél-dunántúli régió távközlési infrastruktúrájában

A távközlési infrastruktúra Dél-dunántúli régióban meglévő területi különbségeinek elemzéséhez jó kiinduló pontot szolgáltathat az európai régiók vizsgálata, amelyben a magyarországi regionális különbségek között már néhány főbb vonásra rámutattunk. Azonban a regionális szint még úgymond „eltakarhat” bizonyos területi különbségeket, amelyek megyei vagy még annál is kisebb területi egységeknél jelentkezhettek. A KSH területi statisztikai évkönyveit és adatbázisait használtuk fel az adatok összegyűjtéséhez, amely alapvetően a következő tényezőkkel méri az információt és kommunikációt:

- a postai szolgáltatás jellemzői;
- a távbeszélő fővonalak száma és a telefonszolgáltatások (vezetékes és mobil egyaránt) jellemzői;
- a kábel tv csatlakozással ellátott lakások aránya, illetve a kábel tv szolgáltatásokra előfizetők száma;
- az Internet csatlakozások száma és típusa, valamint az Internet előfizetők száma;
- az informatikai szolgáltatások és az infokommunikációs technológia használatának jellemzői;
- az Internet használat és az online vásárlás jellemzői.

Ezek közül nem mindegyik tényezőt méri területi szinten is, így ezek közül azokat kellett kiemelni, amelyek regionális, megyei, kistérségi vagy akár települési szintű egységekre is felmérésre kerültek. A tényezők közül többet regionális és megyei szinten is felmérnek, azonban már csak néhányat a kistérségi és települési szinten. A kutatás célja az volt, hogy minél alacsonyabb szinten mérjük fel az információs társadalomban rejlő területi különbségeket, így kutatásunkban a települési szintet választottuk. Mivel a kutatás egy kezdeti lépés volt egy országos szinten összeállítandó adatállomány felé, így jelen tanulmányban a Dél-Dunántúl régió települései lettek megvizsgálva a távközlési infrastruktúra, mint az információs társadalom egy szegmense szempontjából.

A Dél-Dunántúl régió elemzésénél jó kiindulópontot adhat a korábbi, európai uniós NUTS 2 területi elemzés, amely révén először mintegy áttekintés jelleggel helyezhetjük el a régiót a magyar átlaghoz viszonyítva (2. táblázat).

2. táblázat: A dél-dunántúli régió (DD) és az országos átlag (HUN) összehasonlítása az információs társadalom különböző felméréseiben (% , 2008, 2011 és 2013)

Indikátor	HUN08	HUN11	HUN13	DD08	DD11	DD13
Háztartások (Internet elérés)	47	63	70	42	59	67
Háztartások (szélessávú Internet)	40	59	69	33	56	66
Egyének (rendszeresen használnak Internetet)	55	64	69	52	60	66
Egyének (soha nem használtak számítógépet)	33	28	25	34	31	27
Egyének (vásároltak online az utóbbi 12 hónapban)	13	22	28	13	26	32
Az összetett információs társadalom index értéke	35,56	48,32	55,31	30,59	44,99	52,56

Forrás: a szerző számítása és szerkesztése az Eurostat adatai alapján

Azt már az előző vizsgálatban megállapítottuk, hogy az információs társadalom tekintetében a Dél-Dunántúl régió az európai uniós régiók között viszonylag a sor végén található. A térség minden vizsgált szempontból valamelyest a magyar átlag alatt teljesít, mindössze egy olyan indikátor van, az online vásárlások, amelyben a magyar átlagnál magasabb teljesítményt mutat a régió. A három vizsgált évet egymáshoz hasonlítva láthatjuk, hogy az információs társadalom vizsgált indikátoraiban a fejlődés dinamikája nagyjából hasonló, tehát az elmúlt évek során nem változott a régió és az országos átlag közötti különbség.

A regionális adatok áttekintése után összegyűjtöttük a rendelkezésre álló települési szintű adatokat, amelyeket a megyei statisztikai évkönyvek adatállományaiból szereztünk be. A KSH évkönyvei két olyan indikátort mérnek települési szinten, amelyek a távközlési infrastruktúrával kapcsolatosak: a távbeszélő vonallal rendelkező háztartások és lakások aránya, valamint a kábel tv csatlakozással rendelkező lakások aránya. Bár ezek a mutatók nem feltétlenül pontosan írják körül az információs társadalom infrastrukturális szegmensét, de bizonyos részfelmérésekre és részkövetkeztetésekre lehetőséget nyújthatnak. A települési szintű vizsgálatához a régió településeit a népességük alapján hat kategóriára osztottuk fel és ezekben elemeztük az említett két mutató átlagos értékeit (3. táblázat).

3. táblázat: A távközlési infrastruktúra a dél-dunántúli településeken

Népességekategória	Baranya megye			Somogy megye			Tolna megye		
	Települések száma	Telefonvonalak (%)	Kábel tv (%)	Települések száma	Telefonvonalak (%)	Kábel tv (%)	Települések száma	Telefonvonalak (%)	Kábel tv (%)
–500	207	30,8	31,4	119	29,4	31,3	119	46,6	47,3
501–1000	50	43,5	36,1	62	31,2	37,8	62	49,9	52,4
1000–2000	24	48,7	42,7	42	36,2	37,9	42	50,5	52,8
2000–5000	13	53,7	58,7	15	40,6	38,5	16	52,4	38,5
5001–10000	3	49,8	40,3	2	44,0	39,0	3	48,9	58,0
10000–	4	54,4	56,1	5	44,1	53,6	5	60,5	73,6

Forrás: a szerző számítása és szerkesztése a KSH adatai alapján

A népességszám csökkenésével alapvetően csökken a telefonvonallal és/vagy kábel tv csatlakozással ellátott lakások aránya. A régió városainak többsége a legnagyobb népességekategória átlagos értékeivel megegyező eredménnyel rendelkezett. Azok a települések, amelyeknek valamilyen funkcionális szerepük van (például turisztikai központ, mint Villány vagy a Balaton parti települések), a népességekategóriájuk eredményéhez képest jobb mutatókkal bírtak. A Balaton parti települések a számos nyaraló illetve szezonálisan kihasznált épület miatt is egy kicsit különlegesebb helyzetben voltak. Az ő esetükben átlag feletti telefonvonalak aránya, viszont átlag alatti kábel tv arány volt megfigyelhető. Utóbbi hiánya nagy valószínűséggel a műholdas antennák használatának tudható be, valamint annak, hogy a nyaraló tulajdonosok nem feltétlenül tarthatják fontosnak a kábel tv bekötését. Azok a települések, amelyek az egyes megyék fejletlenebb, gazdaságilag elmaradottabb térségeiben helyezkednek el, a távközlési infrastruktúra szempontjából is rosszabb helyzetet mutattak. Ilyen például Baranya megyében Komló vagy Sellye és környéke, illetve Somogy megye északi részén is számos olyan település volt, amelyek jóval a népességekategóriájuk átlaga alatti értékekkel rendelkeztek. Bizonyos kisebb városok esetén viszont mind a népesség mind az információs infrastruktúra dinamikus növekedését figyelhettük meg (erre jó példa a Baranya megyei Kozármisleny). A legkisebb településeknél átlagosan a lakások 30 százaléka rendelkezett telefonvonallal. Ezzel szemben igen sok olyan kistelepülés van, ahol egyáltalán nincs kábel tv csatlakozással ellátott lakás. Baranya megyében 113, Somogy megyében pedig 67 ilyen település található. Ezzel szemben Tolna megyében szinten minden településen van olyan lakás, amelynek van telefon és/vagy kábel tv csatlakozása.

Összességében jól láthatók a különbségek a megyék központi és perifériára szorult térségei között. Bár van néhány kivétel, de alapvetően kijelenthető, hogy a nagyobb népességgel rendelkező települések jobb infrastruktúrával és ezáltal jobb lehetőségekkel rendelkeznek az új információk elérését tekintve. A gazdaságilag elmaradottabb térségek rosszabb információs infrastruktúrával rendelkeznek, így csekélyebb esélyük van bekapcsolódni az információ áramlásának folyamatába. Ezért feltételezhetően kevesebb információ is jut el ezekbe a térségekbe, amely más területekhez képest kedvezőtlenebb helyzetet eredményezhet. Azonban ennek bizonyításához a későbbiekben az információs infrastruktúra elemzését egy területi gazdasági potenciál- és jövedelemelemzéssel kell kiegészíteni.

V. Következtetések

A tanulmánynak két célja volt. Egyrészt a magyar régiók információs társadalombeli teljesítményét mértük fel európai összehasonlításban. Másrészt pedig az információs infrastruktúrához kapcsolódva Dél-dunántúli régió távközlési infrastruktúrájának területi különbségeire igyekeztünk rámutatni. A magyar régióknak az információs társadalom felmért dimenzióiban mutatott teljesítménye alapvetően az európai uniós átlag alatt maradt, hasonlóan a többi dél- és kelet-európai régióhoz. Ez bizonyos mértékig arra enged következtetni, hogy viszonylag erős összefüggés lehet a gazdasági fejlettségi szint és az információs társadalom fejlettsége között. Ennek érdekében majd szeretnénk más indikátorokkal is kibővíteni a kutatást, amelyek az információs társadalommal kapcsolatos fejlettségi szintet különböző társadalmi-gazdasági kontextusokból tudják alátámasztani.

A Dél-dunántúli régió távközlési infrastruktúrájának elemzése az információs infrastruktúra magyarországi fejlődésének későbbi bemutatása miatt is jellemeztük. Az elemzés során láthattuk, hogy kevésbé népes és/vagy gazdaságilag elmaradottabb területek jóval előnytelenebb pozícióban vannak az információs infrastruktúra szempontjából, mint a fejlettebb és/vagy nagyobb népességgel rendelkező térségek. Amennyiben egy-egy településnek valamilyen funkcionális szerepe volt, úgy az pozitívan befolyásolta az információs infrastruktúra elterjedtségét. Ezt a vizsgálatunkat a későbbiekben szeretnénk kiterjeszteni a többi magyar régióra is, hogy megfelelő képet kapjunk országosan az információs társadalomban mérhető területi különbségekről, továbbá az egyes térségeket egymás összehasonlíthassuk. Ezenkívül további társadalmi és gazdasági indikátorokat (mint például a jövedelem, vagy az iskolai végzettség szintje) is szeretnénk bevonni a kutatásba, amelyek elősegíthetik az információs infrastruktúrában és annak használatában fellelhető területi különbségeinek magyarozatát Magyarországon.

VI. Irodalomjegyzék

Annoni, P. – Kozovska, K. (2010). EU Regional Competitiveness Index 2010. JRC Scientific and Technical Reports.

Erdősi, F. (2002). A kommunikáció általános földrajza. In.: Tóth, J. (szerk.): Általános Társadalomföldrajz II. Budapest–Pécs: Dialóg Campus kiadó. 83-142. p.

Farkas J. (2002). Információs- vagy tudástársadalom. Infonia szakkönyvek. Budapest: Aula kiadó.

Fodor I. (2000). Merre megy a világ gazdasága, merre mehetünk mi? In.: Glatz, F. (szerk.). Az információs társadalom. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. 95-112. p.

ITU (2013). Measuring the information society. Geneva: International Telecommunication Union

Jakobi Á. (2007). Hagyományos és új területi különbségek az információs társadalomban. Doktori értekezés. Budapest: ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola.

Jakobi Á. (2014). Újszerű területi statisztikai adatgyűjtési lehetőségek az információs világ egyenlőtlenségeinek kutatásában. Területi statisztika, 54 (1), pp. 35-52.

Jakobi Á. – Lengyel B. (2014). Egy online közösségi háló offline földrajza, avagy a távolság és a méret szerepének magyar empíriái. *Tér és Társadalom*, 28 (1), pp. 40-61.

Lengyel I. (2010). *Regionális gazdaságfejlesztés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Masuda, Y. (1980). *The Information Society as Post-Industrial Society*. Bethesda, World Future Society.

Nagy G. – Kanalas I. (szerk.) (2003). *Régiók az információs társadalomban*. Kecskemét: MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete.

OECD (1996). *The Knowledge-Based Economy*. Párizs, OECD Publications.

Szépvolgyi Á. (2008). *Az információs társadalom térszerkezet alakító hatásai*. *Studia Geographica*. 20. Debrecen: Debreceni Egyetem.

Szerb L. – Acs, Z.J. – Autio, E. – Ortega-Argilés, R. – Komlósi É. (2014). *REDI: The Regional Entrepreneurship and Development Index – Measuring regional entrepreneurship*. Report for the European Commission Directorate-General Regional and Urban Policy under contract number NO 2012.CE.16.BAT.057

Vajkai A. (2008). *Az információs társadalom területi és módszertani vizsgálata*. E-Government tanulmányok XXI. Budapest: E-Government Alapítvány a Közigazgatás Modernizációjáért.

Mellékletek

1. melléklet: A változók és az összetett indikátorok leíró statisztikáinak eredményei

	Min. érték	Max. érték	Átlag	Szórás	Ferdeség
Acc_08	17,00	90,00	57,38	17,556	-0,116
Acc_09	24,00	95,00	62,39	16,690	-0,161
Acc_10	26,00	96,00	66,77	15,699	-0,330
Acc_11	35,00	98,00	70,58	14,399	-0,222
Acc_12	38,00	98,00	73,29	13,596	-0,211
Acc_13	41,00	98,00	76,01	12,701	-0,345
Bband_08	9,00	79,00	45,83	17,557	-0,068
Bband_09	18,00	84,00	53,11	16,392	-0,189
Bband_10	15,00	87,00	59,14	16,400	-0,577
Bband_11	17,00	91,00	64,56	15,369	-0,579
Bband_12	38,00	92,00	69,38	13,083	-0,324
Bband_13	40,00	94,00	73,27	11,559	-0,456
Regusei_08	22,00	90,00	55,37	17,581	-0,027
Regusei_09	25,00	93,00	59,79	16,874	-0,061
Regusei_10	28,00	94,00	63,54	16,440	-0,181
Regusei_11	33,00	94,00	66,97	15,807	-0,256
Regusei_12	36,00	96,00	69,09	15,054	-0,241

III. INTERDISZCIPLINÁRIS DOKTORANDUSZ KONFERENCIA 2014

Regusei_13	39,00	97,00	71,22	14,511	-0,228
Nevusec_08	5,00	63,00	28,91	16,140	0,433
Nevusec_09	3,00	61,00	27,19	15,252	0,441
Nevusec_10	4,00	58,00	24,32	14,431	0,522
Nevusec_11	3,00	55,00	22,63	14,116	0,559
Nevusec_12	3,00	56,00	20,81	13,373	0,577
Nevusec_13	2,00	51,00	19,34	12,781	0,562
Onlinep_08	1,00	69,00	28,37	19,095	0,391
Onlinep_09	1,00	73,00	33,03	21,088	0,274
Onlinep_10	2,00	77,00	35,91	21,774	0,209
Onlinep_11	3,00	82,00	38,99	22,289	0,163
Onlinep_12	1,00	78,00	41,14	22,052	0,064
Onlinep_13	4,00	84,00	43,79	22,432	0,117
Household08	204,00	7110,00	2915,73	1793,523	0,517
Household09	500,00	7896,00	3568,29	1862,904	0,349
Household10	442,00	8064,00	4191,93	1914,481	0,094
Household11	663,00	8624,00	4766,38	1926,381	0,058
Household12	1444,00	9016,00	5255,59	1845,773	0,036
Household13	1640,00	9016,00	5710,41	1740,175	-0,086
Individual08	0,38	1056,00	153,35	219,874	1,995
Individual09	0,41	2208,00	206,68	313,350	2,786
Individual10	1,00	1679,00	259,33	352,231	1,907
Individual11	1,96	2475,33	330,02	440,989	1,853
Individual12	0,79	2438,33	416,61	590,193	1,983
Individual13	3,83	3901,00	514,92	739,506	2,053

Jelmagyarázat:

Acc – Internet hozzáféréssel rendelkező háztartások aránya;

Bband – Szélessávú Internet hozzáféréssel rendelkező háztartások aránya;

Regusei – Az Internetet rendszeresen használó egyének aránya;

Nevusec – Egyének, akik még soha nem használtak számítógépet;

Onlinep – Az utóbbi 12 hónapban terméket vagy szolgáltatást egyéni célból online vásárló egyének aránya.

2. melléklet: A Spearman-féle rangkorrelációs mutató értékei a kétféle súlyozás között

Spearman-féle rangkorrelációs koefficiens					
2008	2009	2010	2011	2012	2013
0,9992	0,9993	0,9994	0,9995	0,9993	0,9991

A vásárlói vadászmezők evolúciója, és az üzlettípus-választási döntések kiterjedése

Pál Eszter

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar
Gazdálkodástani Doktori Iskola
Pécs

Absztrakt

Tanulmányomban az üzletválasztási döntés vizsgálatának újfajta megközelítésével foglalkozom, s egyfajta márkakészletből történő választásként értelmezem a folyamatot. Célom, hogy több szempontból vizsgáljam a témát, és további kutatásoknak alapot adó hiányosságokat fedezzek fel a szakirodalomban. Elsőként a jelenleg elérhető üzletkínálatot mutatom be, vagyis a hazánkban megtalálható kiskereskedelmi üzlettípusokat elemzem. Ezt követően rátérek az úgynevezett „vásárlói vadászmezők” fogalmának kérdéskörére, s a márkaválasztási döntések elméletéből kiindulva vizsgálódom. Elemzem a vásárlás és a vadászat közötti lényeges összefüggéseket, majd a kiskereskedelmi üzlettípusok fejlődéstörténetének leírásával kiegészítve mutatom be az egyes vadászmezők területi egymásra épülését. A tanulmányban fontos szerepet kap a vásárlói vadászmezők területi egymásra épülésének szerző által megalkotott modellje, mely alapján bemutatásra kerül az elsődleges, a másodlagos, illetve a virtuális vadászmezők egymáshoz kapcsolódása. Kutatásomban vizsgálatra kerül a napjainkban egyre több vállalatnál és iparágban megfigyelhető „Long Tail” jelensége is, mint a virtuális vadászmezők kialakulásáért nagy részben felelős tényező. Sor kerül az üzletválasztási döntések szakirodalomban tárgyalt legfőbb megközelítéseinek bemutatására, valamint felsorolásra kerülnek a legfontosabb modellezési irányok. Végül a vásárlók különféle döntési folyamatait, és az ezekhez kapcsolódó fogalmakat hasonlítom össze, úgy mint döntés a vásárlói vadászmezőről, üzlettípus-választás és üzletválasztás. A tanulmány egyik kiinduló megállapítása, hogy a vásárlói vadászmezők kérdésköre számos okból többet jelent, mint az üzletválasztási döntés. Mivel a kereskedelmi formák folyamatosan változnak, s egyre újabb típusok alakulnak ki, napjainkra már jellemző, hogy olyan mértékben sokszínű kiskereskedelmi üzletkínálattal találkozhatunk, mely a vásárlói üzletválasztási döntések hibridekké, valamint egyre inkább kiismerhetetlenné teszi. Ebből kifolyólag a vásárlói vadászmezők drasztikus megváltozásának is szemtanúi lehettünk az elmúlt 20-25 évben. Megállapítható, hogy a tudományos kutatások fő célpontja ennek ellenére nem az üzletválasztási döntés és főképp nem a vásárlói vadászmezők vizsgálata, amit így egy rés, kiaknázatlan kutatási terület a szakirodalomban.

Kulcsszavak: *vásárlói vadászmezők, üzletválasztási döntés, márkakészlet, kiskereskedelmi üzlettípusok, virtuális kereskedők, "Long Tail" fogyasztói trendek*

I. Bevezetés

A kereskedelmi tevékenységek dinamikus fejlődésének és a bolthálózatok növekedésének következtében egyre nagyobb igény mutatkozik arra, hogy megismerjük a vásárlók üzletválasztási döntéseit. A kereskedelem hatalmi pozíciójának erősödésében ma már nem kételkedhetünk, a sokszínű kiskereskedelmi egységek, üzlettypusok megjelenése miatt a vásárlók lehetőségei is kitágultak, ezzel a termékek egyre szélesebb választékához juthatnak hozzá. Előbbiek miatt a vásárlókat egy újfajta megközelítmódba helyezve vizsgálom, s kutatásom fókuszába a *vásárlói vadászmezőket* állítom, melyeket mintegy márkakészletként értelmezem a vásárlók döntéseinek vizsgálata során.

A vásárlók magatartását megismerni, és döntéseiket előre jelezni nehezebb, mint valaha. Ahhoz, hogy következtetni lehessen a jövőre, meg kell ismernünk, hogy milyen evolúciós folyamatokon mentek végig a kiskereskedelmi üzlettypusok, míg eljutottak odáig, ahol most tartanak. Kutatásom a kiskereskedelmi típusok fejlődéstörténetéből kiindulva és a márkaválasztási döntésekkel magyarázva vizsgálja a vásárlói vadászmezők fogalmát, valamint az *üzlettypus-választás* és az *üzletválasztási döntések* közötti lényeges eltéréseket. Bemutatásra kerülnek a vásárlói vadászmezők különböző területi szintjei, valamint a vásárlás és a vadászat közötti hasonlóságok evolúciós marketing vonatkozásai is.

II. Anyag és módszer

Kutatásom főként szekunder adatokon alapszik, szakirodalmi áttekintés jellegű. A vásárlói vadászmezőkkel kapcsolatban felmerülő legfőbb kérdések megválaszolására törekszik, és célja, hogy a hasonló fogalmak - mint üzletválasztás, üzlettypus-választás, vásárlói vadászmező - között egyértelmű különbséget tegyen. Tanulmányom legfőbb eredménye egyedi megközelítmódjában rejlik, valamint abban, hogy több szempontból igyekszik megvizsgálni a témát. Ugyanúgy tartalmaz evolúciós marketing megközelítésű gondolatokat, mint kereskedelmi marketing vagy vásárlói magatartás témájú információkat. Kutatásom során mind a hazai szakirodalomból, mint pedig a legfőbb nemzetközi szakirodalomból felhasználtam forrásokat. Céлом az volt, hogy további kutatási területeket találjak, esetleges réseket fedezzek fel a szakirodalomban.

III. Eredmények

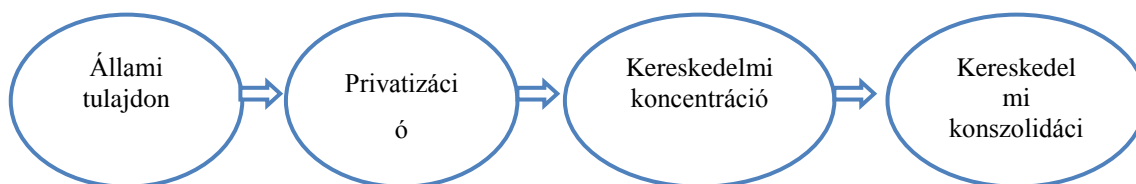
1. A kereskedelem fejlődése napjainkig, újszerű üzlettypusok

A kereskedelem alapvető funkciója minden korban a termelés és a fogyasztás összekötése, valamint - a termelők és a fogyasztók közötti - különböző aszinkronitások (időbeli, választékbeli, mennyiségbeli) áthidalása volt. További klasszikus funkció a fogyasztók közötti áru-és információáramlás, a minőségellenőrzés, a logisztikai feladatok ellátása, sőt ma már egyre nagyobb szerepet kap a kereskedők esetén a piacteremtés is.

A vásárlók aktivizálása ma már nem csak a termelők feladata. Jellemző, hogy a kereskedő és a termelő közös promócióba fog. Másik fontos előrelépés, hogy az információs-technológiai haladás következtében lehetőség nyílt új kereskedelmi formák bevezetésére, így a kiskereskedelmet nem feltétlenül telephelyhez kötött tevékenységként értelmezzük, ugyanis egyáltalán nem fontos a tényleges üzlethelyiség a kereskedelmi funkciók betöltéséhez (*Törőcsik, 1998*).

A kereskedelem igen nagy változáson ment keresztül kialakulásától kezdve napjainkig. Számos új funkciót tölt be, egyre nagyobb koncentráció és verseny jellemzi, de a téma megkívánja az új kereskedelmi üzlettypusok létrejöttére és vizsgálatára történő összpontosítást. A kiskereskedelem fejlődésében meghatározó tendencia, hogy az utóbbi

évtizedekben nagyon sokféle üzlettípus jött létre, ezért a továbbiakban erre koncentrálok, és bemutatom, hogy milyen változások voltak megfigyelhetők a kereskedelmi üzlettípusokat illetően az elmúlt 20-25 évben. A rendszerváltás utáni évtizedekben számos új kereskedelmi forma jelent meg hazánkban. 1989-ben még állami tulajdonú vállalatok adták a kereskedelem 60%-át, majd a rendszerváltás következtében a korábban állami tulajdonú dominanciát a kereskedelemben is felváltotta a privatizáció. A magyar kiskereskedelem fejlődési szakaszait az 1. ábra hivatott bemutatni.

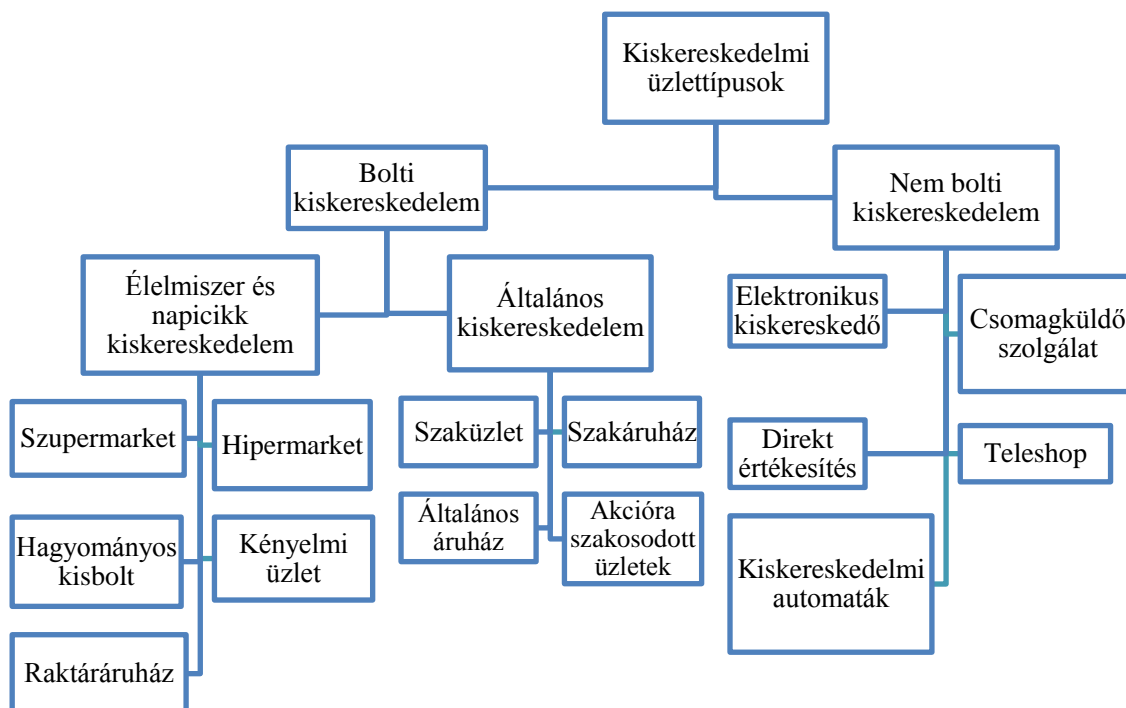
1. ábra: A magyar kiskereskedelem fejlődési szakaszai

Forrás: Agárdi, Bauer (2010), In: Agárdi (2010, p. 23.)

A privatizáció szétbomlasztotta a központosított szerkezetű kereskedelmet, és a korábban nagy, országos, állami hálózatokat kicsiny boltok tízezrei váltották fel. A kereskedelmi szervezetek száma jelentősen megnőtt, mégpedig a magánkereskedők dominanciájával.

A 90-es évek közepén megjelentek hazánkban a külföldi befektetők is, akik vagy a korábbi állami vállalatokat vásárolták fel, vagy pedig zöldmezős beruházásokat hajtottak végre, mindenesetre jelentős külföldi tőkebevonásnak lehettünk szemtanúi. A tőke bevonása mellett jelentős szakmai ismereteket is hoztak magukkal a befektetők, mely jelentősen hozzájárult az itthon alkalmazott kereskedelmi technológiák fejlődéséhez (Agárdi, 2010).

A kiskereskedőket többféle szempont alapján csoportosíthatjuk, mint például az árucsoport szerint, a választék szélessége és mélysége alapján, a fogyasztóknak nyújtott szolgáltatások alapján, illetve beszélhetünk bolti és nem bolti kiskereskedelemről is. Az egyes üzlettípusokat a 2. ábra sorakoztatja fel.

2. ábra: Kiskereskedelmi üzlettypusok

Forrás: Agárdi Irma 2010, p. 51.

A következőkben a fenti csoportosítás alapján kívánok bemutatni néhány újszerűnek tekinthető kiskereskedelmi üzlettypust Agárdi Irma munkájára (2010) hivatkozva.

Az általános kiskereskedelem jellemzője, hogy számos árucsoportra kiterjeszti kínálatát. Ennek egyik gyorsan növekvő szegmensét képviselik az akcióra szakosodott kiskereskedők, az úgynevezett value retailerek. Ez az alacsonyabb jövedelemmel rendelkező, illetve akcióvadász vásárlók közkedvelt kereskedelmi típusa. Az akcióra szakosodott üzletek koncepcióján alapulnak a végkiárusításra szakosodott üzletek, illetve az outletek is.

Az első outlet-szerű gyári lerakatokat túlnyomórészt gyárak területén nyitották meg, és közvetítő hiányában jelentősen olcsóbban kínálták termékeiket. Az idők folyamán az outleteket elkezdték felfelé pozicionálni, annyira, hogy mára már a luxus szegmensbe is sikerült betörniük. Napjainkban egyre jobban elterjedőben vannak az outlet centerek, melyek a bevásárlóközpontok mintájára jöttek létre (Agárdi, 2010).

Az első hazai outlet center 2004 novemberében nyitott meg Biatorbágyon. Előnye, hogy jól ismert márkákat kínál a nagyközönségnek nagyon kedvező áron, akár 70%-os árengedménnyel (Sikos, 2010).

Az általános kiskereskedelemnek megjelent egy újabb formája, mely nem akcióra szakosodott, nem az alacsony árak teszik vonzóvá, hanem az ideiglenesség, a „csak most, csak önöknek” hatása. Egyre gyakoribb, hogy ilyen, úgynevezett pop-up üzlet nyílik meg, majd tűnik el pár nap, vagy hónap múlva, mint ha sosem lett volna ott. A kategória újdonsága és különlegessége miatt részletesebben is kifejtésre kerül.

A pop-up ugyan már nem újkeletű marketingeszköz, de mostanra ért el arra a szintre, hogy trendjelenségként értékeljük. A jellemzőit a TrendInspirációs Műhely (2011, b) tanulmánya alapján mutatom be. Nyugaton már nagyon régóta alkalmazzák, de napjainkban egyre újabb kombinációi jelennek meg, melyek vizsgálata mindenképpen fontos. A pop-up egy olyan üzletkategória, mely képes kielégíteni a megváltozott

fogyasztói igényeket, megfelelően reagál arra az újszerű szemléletmódra, mely szerint a vásárlásnak már nem csak egyszerű szükséglet kielégítésnek, termékbeszerzésnek kell lennie, hanem valamilyen plusz élményt is kell nyújtania. A legfőbb előny, amit a pop-up-pal kap a vásárló, az az exkluzivitás. Egy különleges élményben lehet része annak a vásárlónak, aki egy ilyen kereskedelmi egységbe betér, hiszen egy lehet azon pár vásárló közül, akiknek ez megadatott. A pop-up exkluzív, kézzelfogható, egyedi, időszakos és meglepő jelenség. *„Ez így nem más, mint a márkával való találkozás új élménye, mely autentikussá, közvetlenné teszi a kapcsolatot, és ami fűszerezi a vásárlás élményét.”* (Trendinspiráció Műhely, 2011, b, p.1.)

A pop-up népszerűségét számos fogyasztói trendnek (Trendinspiráció Műhely, 2011, b, pp.1-3.) köszönheti:

- Az azonnaliság trendje összefügg a jövő kiszámíthatatlanságával. Mivel a fogyasztók nem mernek hosszú távon gondolkodni, azonnali élvezetre van szükségük. A valósidejűség alapelvárás lett napjainkban, melyet a virtuális felületek jól képesek kielégíteni. Ez a fogyasztóknak azonban nem elég, és offline módon is az azonnaliságra vágyanak. A pop-out megfelel ennek a fogyasztók által támasztott elvárásnak.
- Az offline térnyerés trendje alatt azt kell érteni, hogy az offline, valós világ egyre több mindenben próbál, és képes alkalmazkodni az online felületekhez. Annak ellenére, hogy az online világ képes azonnaliságot nyújtani, csak az offline tudja a kézzelfoghatóságot és a valóságot visszaadni. Emiatt népszerű a pop-up jelensége, hiszen ötvözi a kettőt. Képes azonnaliságot nyújtani, ugyanakkor kézzelfogható és hatalmas élményt hagy maga után.
- A „status story” elnevezésű trend azokat az emberi igényeket támogatja, miszerint szükségünk van pletykákra, bennfentes történetekre. Aki ilyeneket tud mesélni, egyfajta státusszimbólumot is magán hordoz, a többiek elismerik és irigykednek rá. Ezt nagyon jól képes kihasználni a pop-out koncepció, hiszen aki bemegy egy különleges boltba, maga is különlegesnek, bennfentesnek érezi magát.

A bolti kiskereskedelem mellett egyre inkább növekvő a nem bolti kiskereskedelem szerepe és részesedése a kiskereskedelmi forgalomból. Ebbe a csoportba olyan típusokat sorolunk, mint a csomagküldő szolgáltatás, direkt mail kiskereskedők, katalógus áruházak, teleshop-értékesítés, kereskedelmi automaták. Előbbiek legnagyobb előnye, hogy komoly tapasztalattal rendelkeznek a logisztika, és az adatbázis-marketing területén, míg az automaták ott vannak az összes nagy forgalmú, jól megközelíthető helyen. Ma már nem csak kereskedelmi célt szolgálnak, de kiváló reklámeszközként, eladásösztönzőként is működnek. A nem bolti kiskereskedelem fajtái közé sorolhatjuk még az elektronikus kiskereskedelmet is, mely az internet térhódításának következtében alakult ki. Az elektronikus kereskedelem egyik lehetséges előnye, hogy lehetőséget kínál a kínálat személyre szabására. Az online kiskereskedelem virtuálisan képes leképezni az offline világban létező kiskereskedelmi formák tipikus változatait.

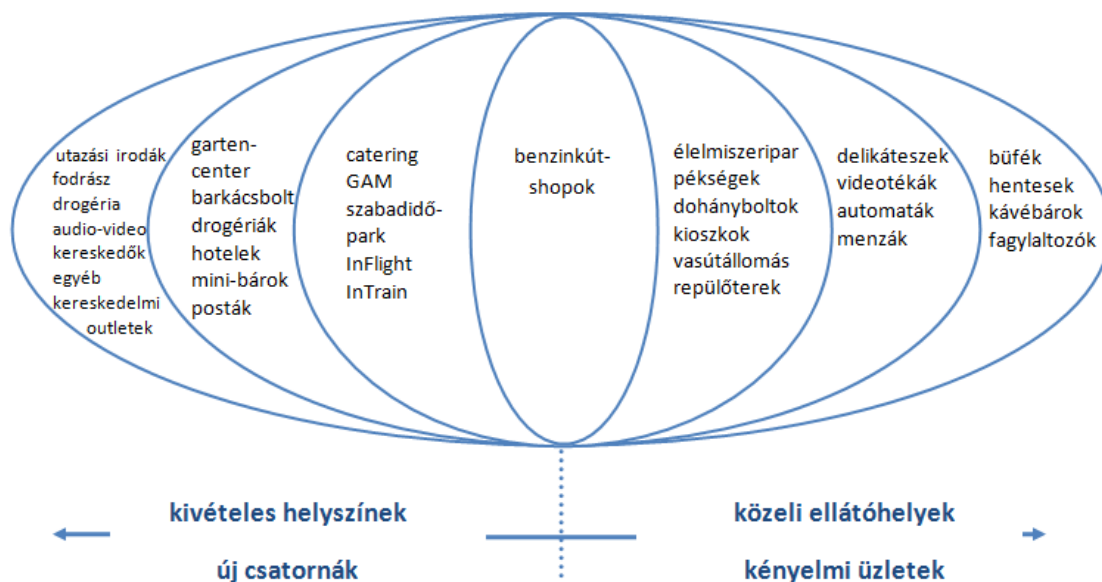
A nem bolti kiskereskedelem további típusát alkotja a direkt értékesítés, melynek előnye, hogy az értékesítő személyes kapcsolatba lép a vevővel. A vásárlóknak ez sok esetben kényelmesebb, mivel otthonukban, munkahelyükön vagy egy előre megbeszéltek helyen találkozhatnak az értékesítővel, nem kell külön ellátogatniuk az üzletbe. A direkt értékesítés klasszikusan az ügynöki tevékenységgel kapcsolódik össze, de emellett megjelentek további direkt értékesítési módszerek is, mint például a partiterv és a multilevel marketing.

A partiterv rendszer lényege, hogy a vevőket arra bátorítja az értékesítési ügynök, hogy vendégül lássák barátait otthonukban egy partira, ahol bemutatják az eladni kívánt

termékeket. A vendéglátó ajándékot kap a parti megszervezéséért, a potenciális ügyfelek megszerzéséért és a helyszín biztosításáért, így az értékesítő potenciális vevőkkel találkozik (Agárdi, 2010).

A multilevel marketingben ezzel szemben többszintű direkt értékesítés zajlik, ahol az eladók további eladókat toboroznak, szerveznek be maguk alá, és így hálózatot építenek ki. A beszerezett ügynökök után általában jutalék jár, de olyan fajta is ismert a multilevel marketingnek, melyben a disztribútorok vásárolják meg a termékeket közvetlenül a cégtől és továbbértékesítik a hozzájuk tartozó értékesítési ügynököknek. Fontos kiemelni, hogy a multilevel marketing nem egyenlő a piramisjátékkal. A legfőbb különbség az, hogy a piramisjáték esetén a cél nem a végső fogyasztók elérése, hanem sokkal inkább az ügynököknek való értékesítésből történő meggazdagodás (Agárdi, 2010).

Az előbbi csoportosítás szerinti, hagyományosnak tekinthető kiskereskedelmi helyszíneken kívül is egyre több esetben vásárolnak az emberek. Növekvő az olyan helyszínek száma, melyek ugyan nem tekinthetők kiskereskedelmi üzletnek, de rendszeresen vásárolunk bennük. Ma már nem meglepő jelenség, ha valaki a benzinkúton vagy a postán vásárol például édességet. Az ilyen és hasonló úgynevezett „kivételes vásárlási helyszíneket” mutatja be a 3. ábra.

3. ábra: Kivételes vásárlási helyszínek

Forrás: Auer-Koidl, 1997 alapján, In: Törőcsik, 2011, p. 413.

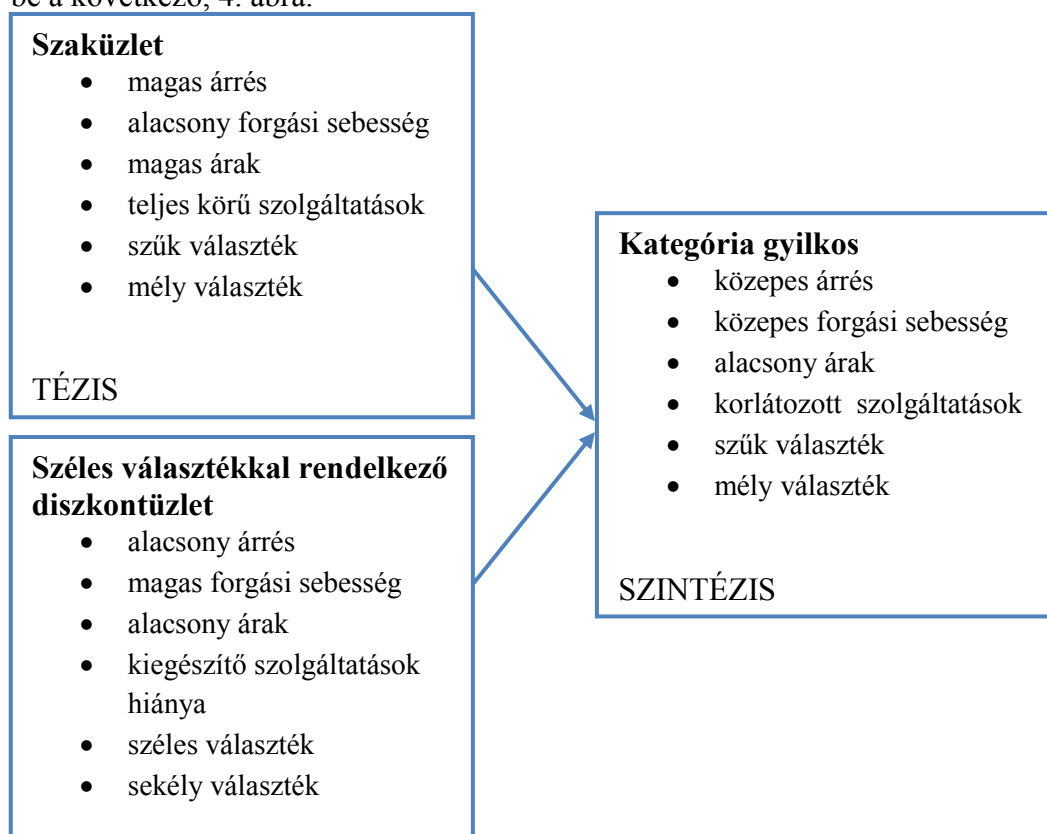
Az előzőekből látható, hogy napjainkra mennyire sokféle és sokszínű kiskereskedelmi üzletkínálat alakult ki. Mindez abba az irányba hatott, hogy a vásárlói üzletválasztási döntések hibridekké, egyre inkább kiismerhetetlenné váltak.

2. A kiskereskedelmi típusok fejlődési elméletei

A kereskedelmi formák folyamatosan változnak, egyre újabb típusok alakulnak ki, de magukon a már meglévő formákon belül is változások zajlanak le. Szerepük sok esetben módosul, s az újabb formák kiszoríthatják a régieket. A szakirodalomban számos elmélet született a kiskereskedelem megváltozásának modellezésére, melyek mindegyike keresi azokat az okokat, melyek a kereskedelmi formák változásának irányába hatnak. Az evolúciós elmélet szerint a természetes szelekció a legjobb magyarázat a kiskereskedelem megváltozására (Levy-Weitz, 2004, p. 76.).

A kiskereskedelem fejlődésének *evolúciós elmélet* szerinti vizsgálata Darwin munkájából indul ki, és azon alapul, hogy az egyes egyedek hogyan képesek alkalmazkodni a környezetben – ebben az értelemben a piacon – bekövetkező változásokhoz. A kiskereskedelemben is – ugyanúgy, mint az élőlények esetében – csak azok az üzlettípusok alkalmasak arra, hogy túléljék a piaci versenyt, melyek alkalmazkodnak a fogyasztókhoz, a trendekhez, a technológiai változásokhoz, a politikai-jogi változásokhoz stb. Az evolúciós elmélet alátámasztja az áruházak piacról történő kiszorulását, hiszen a megváltozott piaci környezet, vagyis a fogyasztók élménykeresése, a vásárlás szabadidő eltöltésében betöltött szerepe, valamint a nagy vetélytárs, a bevásárlóközpontok megjelenése mind olyan tényezők voltak, melyekkel ez a kereskedelmi típus nem volt képes felvenni a harcot (Agárdi, 2010).

Egy másik, az úgynevezett „*dialektikus megközelítés*” szerint az egyes üzlettípusok két korábbi, egymástól nagyon eltérő típusból jönnek létre. A két különböző típus szintéziséből alakul ki egy teljesen új kereskedelmi forma, mely magán hordozza a másik kettő típusjegyeit. Az érett, komoly múltra visszatekintő kereskedelmi formákat a magas árrés és alacsony forgási sebesség, míg az újabb modelleket már az alacsonyabb árrés és a magas forgási sebesség jellemzi. A kettő kombinációjaként létrejövő üzletre szintén az áruházak, mégpedig a szakáruházak (az ábrán kategória gyilkosnak nevezett) példáját lehet felhozni, ahol a gyors forgási sebesség és a magas árrés egyaránt megfigyelhető (Agárdi, 2010). A dialektikus folyamatot a Levy-Weitz (2004) szerzőpáros kiválóan írja le, ábrájukon a tézis és az antitézis szintézist alkotva hoz létre egy új üzlettípust. Ezt mutatja be a következő, 4. ábra.

4. ábra: A dialektikus folyamat
 Forrás: Levy-Weitz, 2004, p. 75. alapján

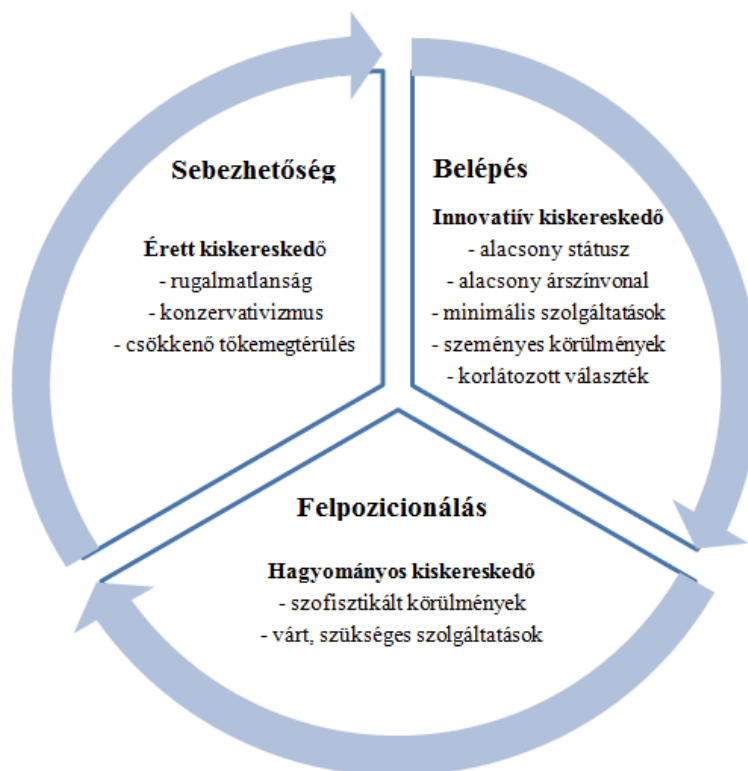
A következő ilyen elmélet a *kiskereskedelem harmonika elmélete*. Ez az elmélet abból a feltételezésből indul ki, hogy a széles és sekély választékkal rendelkező kereskedelmi formák, illetve a szűk és mély választékú típusok váltogatják egymást. Először egy általános választékot figyelhetünk meg, majd az idő múlásával egyre inkább specializáltabb lesz a választék, a kereskedői típus a szakboltok irányába mozdul el. Az elméletet eredetileg Hower (1943) találta ki, de Hollander 1966-ban továbbfejlesztette, és öt olyan tényezőt nevezett meg, melyek hatással vannak a kereskedőkre és a specializáció útjára állítják őket.

Ezek az alábbiakban foglalhatóak össze (Agárdi, 2010):

1. A kereskedő bizonyos kategóriákban szerzett szakértelme vagy személyes érdeklődése
2. A versenytársak áruválasztékával történő átfedés csökkentése. Ide köthető Hirschmann (1978) természetes dominancia elmélete is, mely azt jelenti, hogy bizonyos kategóriák az egyik kereskedelmi láncban dominánsabbak, a másik lánc pedig másra helyezi a súlyt azért, hogy ne legyen annyira kielezített a verseny.
3. A harmadik okot a kapacitásproblémák jelentik, melyet egy szűkebb áruválasztékkal könnyen ki lehet küszöbölni.
4. Az előzőhöz szorosan kapcsolódik a következő pont, mely a készletezési költségeket foglalja magában.
5. A fogyasztók megváltozott magatartása is eredményezheti a választék csökkentését, és a csak bizonyos árucsoportokra történő szakosodást.

A kiskereskedelmi harmonika elméletet sok kritika érte, a legfőbb az, hogy csak a választékpolitikára összpontosít, holott még számos egyéb tényező befolyásolhatja az üzlettípusok megváltozását, átalakulását, keletkezését vagy éppen hanyatlását. Ez sok esetben az árszínvonalától vagy a kínált szolgáltatások mennyiségétől is függ (Agárdi, 2010).

A *kiskereskedelmi kerék elmélete* hasonlít az előzőekhez, szintén a ciklikus elméletek közé tartozik, de ez abból a feltételezésből indul ki, hogy kiskereskedelmi üzlettípusok az alacsony ár és mellette kevés szolgáltatás koncepciót váltogatják a magasabb ár és magasabb szolgáltatású stratégiára. A kiskereskedelmi kerék elméletét jól szemlélteti az 5. ábra.

5. ábra: A kiskereskedelmi kerék
 Forrás: Levy-Weitz, 2004, p. 75. alapján

Az elmélet kidolgozója Malcolm McNair (1958), aki megállapította, hogy amikor egy kereskedelmi üzlet belép a piacra, általában alacsony működési költségekkel indul és minimális szolgáltatást nyújt. Azonban, ahogy egyre jobban fejlődik, elkezd felfelé pozicionálni magát a magasabb árú termékek és a teljes körű szolgáltatások felé. Végül a sebezhetőség fázisába érkezik az üzlet típus, majd szinte teljesen kihal. Ezt követően újra bevezetik, a korábbi ciklustól némileg eltérő jellemzőkkel feléled, és a kerék forog tovább. Bár ezt az elméletet is érte kritika, úgy gondolom, hogy érdemben járult hozzá a kiskereskedelem fejlődési elméleteivel foglalkozó szakirodalom bővüléséhez.

Összefoglalva megállapítható, hogy a szakirodalomban számos elmélet született, mely a kiskereskedelmi üzlet típusok megváltozására keresi a választ, s mindegyik más-más tényezőt állít vizsgálata középpontjába. Egy biztos, a kiskereskedelmi üzlet típusok folyamatos változáson mennek keresztül, melyet egyrészt a vásárlói igények generálnak, másrészt ennek hatására a vásárlóknak kell alkalmazkodniuk a megváltozott kínálatához.

3. A vásárlás és a vadászat kapcsolata, a vásárlói vadászmező fogalma és jellemzői

A vadászmezők fogalmát hagyományosan a vadászathoz, a zsákmányszerzéshez kötjük. Az állattartás és a kereskedelem, valamint a piac létrejötte előtt őseink vadászat vagy gyűjtögetés útján jutottak táplálékhoz, illetve különféle eszközeik elkészítéséhez is a természetből szereztek alapanyagokat. Életben maradásuk nagymértékben függött a vadászmezőn található jóságok mennyiségétől és sokféleségétől, a vadászat leginkább a fiziológiai szükségletek kielégítését hivatott szolgálni.

Az evolúciós fejlődés során ugyan megváltozott az emberek vadászathoz való viszonya, de továbbra is vannak olyan biológiailag belénk kódolt vetületei a zsákmányszerzésnek, melyek meghatározzák szükségleteinket.

Azzal a kérdéssel, hogy miképpen magyarázható meg a vásárlók magatartása, illetve hogyan hozzák meg döntéseiket, számos tudomány foglalkozik a marketingen kívül. Korábban csak a marketingmunkához kapcsolódó piackutatás, valamint a pszichológia voltak azok, melyek fokozottabb figyelmet szenteltek a vásárlói magatartás megismerésének, de néhány éve az agykutatás is olyan területnek számít, mely egyre több meglepő eredményt szolgáltat ebben a témakörben. Az agykutatás és a marketing összefonódása ma már egy újabb tudományágat eredményezett, a neuromarketinget.

„A neuromarketing azzal foglalkozik, hogy miképpen mennek végbe az emberi agyban a vásárlási és a kiválasztási folyamatok, és mindenekelőtt azzal, hogyan lehet ezeket befolyásolni...neuromarketing alatt az agykutatás apparatív eljárásainak (piac)kutatási célokra történő alkalmazását értik.” (Häusel, 2008, p. 15.)

Már elég rég óta ismert az agykutatásból, hogy minden érzelmi rendszer, így döntéseink középpontjában is a fiziológiai (létfontosságú) szükségleteink állnak, mint például a táplálkozás vagy az alvás. Ezt sok pszichológiai elmélet felhasználta, s a közismert Maslow-féle motivációs elmélet is erre épül. Az azonban már nem olyan nyilvánvaló, hogy a létfontosságú szükségletek mellett három nagy érzelmi rendszer működik az emberi agyban, melyeket az egyensúlyi rendszer, a stimuláló rendszer, valamint a dominancia rendszer névvel illetek (Häusel, 2008).

A vásárlói vadászmezők szempontjából az utóbbit tekinthetjük a legfontosabbnak, hiszen a dominancia rendszeren belül található meg a vadászat/zsákmány modul, mely az evolúciós fejlődés során alakult ki az emberi agyban.

A neuromarketing szakemberei szerint a vadászat modul a felelős az olyan vásárlói magatartásformát tanúsító vásárlótípus kialakulásáért, melyet a marketing „akcióvadász”-nak nevez. Egy kutatás (Haller-Twardawa, 2005, in Töröcsik, 2011) megállapította, hogy az akcióvadászok 13%-ot tesznek ki a német lakosságon belül. Ők azok, akik az éppen olcsóbban megvásárolható termékeket részesítik előnyben, s a promócióban szereplő, akciós termékek tipikus vásárlói. A vadászat modul játékos része a bizonytalanság és az ebből fakadó feszültség, de van egy agresszív komponense is, mely a zsákmány megöléséhez és a táplálkozási versenytárs elűzéséhez kötődik. (Haller-Twardawa, 2005)

Talán épp a játékos komponens miatt érzünk örömet, amikor valamihez akciósan juthatunk hozzá (eredményorientált vásárlás) és az agresszív komponens miatt dühöt, ha valaki előttünk viszi el az utolsó darabot az áhított termékből. Az előzőekből látszik, hogy a vadászat ilyen értelemben még mai napig is fontos szereppel bír abban a folyamatban, mely által javakhoz jutunk, és melynek egyik legfontosabb területét napjainkban a vásárlás teszi ki. (Ebben a tanulmányban eltekintek az egyéb területektől, úgymint barter, önálló gazdálkodás, stb.)

Az előbb leírt akcióvadászattal összefüggő folyamatok a kereskedelmi üzleteken belül zajlanak, de az üzlet típusának megválasztásáról még azt megelőzően dönt a vásárló, hogy betérne egy adott helyre. Azonban már ezen a ponton is megfigyelhetünk számos hasonlóságot a vásárlás és a vadászat között.

Összefoglalva azt állapíthatjuk meg, hogy a vásárlás és a vadászat azért hasonlíthatóak egymáshoz mert:

- mindkettő a létfenntartás egyfajta módszere
- mindkettő sikere függ az elérhető terület adottságaitól
- sokszor ugyanolyan agyi folyamatok mennek végbe a két tevékenység során

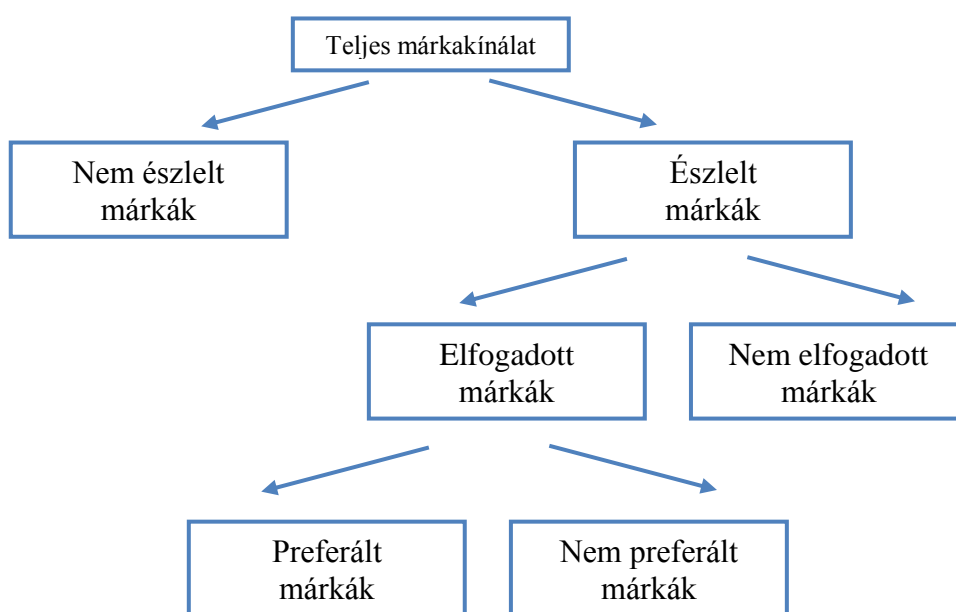
A „vásárlói vadászmezők” kifejezést elsőként a német ifm tanulmányában (ifm Wirkungen und Strategien (2001): Der Konsument und seine Kaufreviere. Freiburg, 2001) használták elsőként. Töröcsik Mária (2011) pedig leírta, hogy a vásárlók vadászmező készletéből való típusválasztás a vásárlás induló pozíciójának tekinthető, a vásárlói vadászmezők fogalmát

pedig úgy értelmezhetjük, mint azt a valós vagy virtuális teret, ahol a vásárló egy terméket általában keres és megszerez. Ezek az úgynevezett vadászmezők azokat a kereskedelmi egységeket, csatornákat jelentik, ahol az adott vevők rendszeresen vásárolnak. Ha valaki egy olyan egyszerű terméket szeretne megvásárolni, mint egy kiló kenyér, más lesz az üzletválasztása, mint annak, aki mondjuk, egy többnapos ünnepre készül, és az összes élelmiszert egyszerre akarja megvásárolni. A vásárlás helyének kiválasztása tehát minden esetben a vásárolandó termék, a vásárlási cél meghatározásából indul ki, és ennek milyenségétől függ. Aszerint más és más a vadászmező jelentette készletből történő típusválasztás, hogy tömegvásárlásról, halmozott vásárlásról, illetve egyedi vásárlásról (Töröcsik, 2011) van-e szó.

Tömegvásárlásról akkor beszélünk, ha a vásárló egy bevásárlás alkalmával egyszerre többféle terméket vesz. Ezen belül megkülönböztethetjük a „kisrutin” és a „nagy rutin” jellegű bevásárlásokat. A *halmozott vásárlás* alatt azt értjük, amikor egy speciális termékhez való hozzájutás indítja el a vásárlási folyamatot, de mégis több terméket vásárolunk. Például ruhákat, barkácsolási termékeket stb.. Az *egyedi vásárlás* a legritkább vásárlási típus. Ebben az esetben pontosan tudjuk, hogy mit szeretnénk vásárolni, itt is jellemző tehát, hogy egy speciálisnak mondható termék megszerzésére indulunk (Töröcsik, 2011).

Nyilvánvaló, hogy termékkategóriánként is eltérő a típusválasztás, de kutatásom során, amikor a vásárlói vadászmezőket értelmezem, holisztikus megközelítést alkalmazok, s nem helyezem fókuszba a megvásárolt termékek egy-egy kategóriáját.

Értelmezésemben a vásárlói vadászmezők kérdésköre számos szempont miatt többet jelent, mint amikor üzletválasztási döntésről beszélünk. A legfontosabb eltérés, hogy a vásárlói vadászmezők egy üzletkészletet jelentenek, nem csupán egy üzlettípust vagy egy üzletet. A jellemző az, hogy a vásárló párhuzamosan különféle helyszíneket, azokon belül pedig különféle „márkákat” választ. Éppen ezért a velük kapcsolatban felmerülő döntési szituációk is sokkal összetettebbek. A vásárlói vadászmezők fogalmát a márkaválasztási döntések elméletéből kiindulva (6. ábra) és a márkakészlethez hasonlítva kívánom megmagyarázni.

6. ábra: A márkaválasztás köre
 Forrás: Hofmeister-Tóth (2003) p. 270.

Ahogy a márkák esetén, úgy az üzlettípusok, üzletek esetén sem vagyunk képesek észlelni a teljes kínálatot. Ennek egyrészt biológiai korlátai vannak, hiszen agyunk nem képes feldolgozni minden információt, így nem képes befogadni a teljes kínálatot, másrészt lehet tudatos is, hogy szelektáljuk a felénk érkező információkat, és bizonyos márkákat vagy üzleteket egyszerűen nem észlelünk.

Feltételezem, hogy ezt az észlelést a korlátozott információ befogadó képességünkön kívül még jelentősen befolyásolja az adott márka/üzlet pozicionálása, illetve a piaci szint, melyen a vásárló mozog. Későbbi kutatásaim során ennek a két „tényezőnek” a hatását mélyebben is meg kívánom vizsgálni.

Az dönti el, hogy egy adott üzlet belekerül-e egy adott fogyasztó vásárlói vadászmező készletébe, hogy a 6. ábrán látható folyamat minden lépésén továbbjutott-e. A nem preferált vagy nem elfogadott üzletek nem tagjai a vadászmezőnek, amiket pedig nem is észlelt a vásárló, azoknak esélyük sincs, hogy bekerüljenek a vásárló látókörébe, és ami még fontosabb: a tudatába.

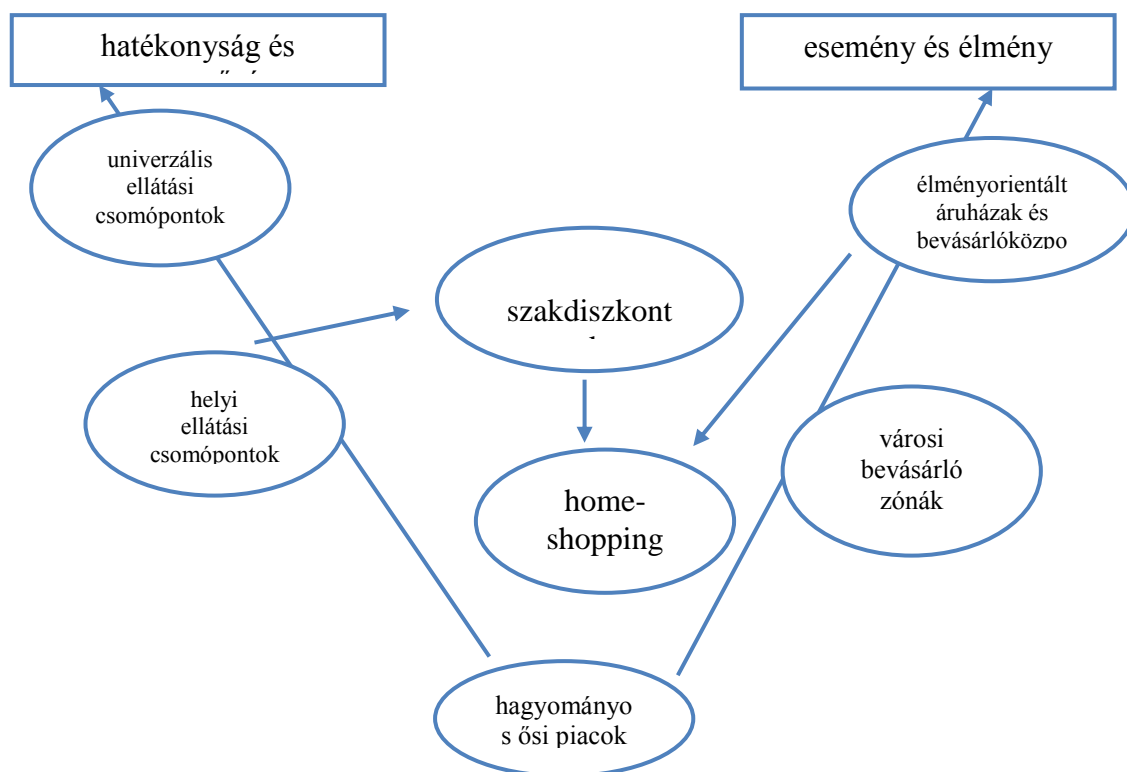
Kotler és társai (2009) szerint a disztribúciós csatornával kapcsolatos kérdések jelentik a legnehezebb marketingstratégiai döntést, mellyel a menedzsment valaha csak találkozhat (Kotler et al., 2009, p. 677.). Ha belegondolunk, hogy mekkora szerepe van az üzletválasztási döntéseknek a termelő vállalatok szempontjából, láthatjuk, hogy a téma szempontjából is nagyon is igaz ez az állítás. A cél, hogy egy adott kereskedelmi vállalat minél több vevő vásárlói vadászmező készletébe kerüljön be.

4. A vásárlói vadászmezők kiterjedése

A vásárlói vadászmezők az idők során folyamatos változásokon mentek keresztül. Ennek egyik oka hazánkban, hogy a rendszerváltást követően kiszélesedett a választható üzletkészlet, hiszen sorra jelentek meg az új kiskereskedelmi típusok, így a vadászmezők is változatosabbá, színesebbé válhattak. Úgy vélem, hogy a vadászmezők átalakulásáért azonban nem csak a kiterjedtebb üzletkínálat a felelős. A fogyasztói trendek jelentősen befolyásolják, alakítják a vásárlók preferenciáit, ami úgy gondolom, hogy nagy hatással van a vásárlói vadászmezők alakulására is.

A vásárlói vadászmezők evolúciójának folyamatát a 7. ábra mutatja be, melyen látható, hogy a hagyományos ősi piacoktól alapvetően két irányba mozdultak el a vadászterületek.

Az egyik irányba azok a kereskedelmi egységek tartoznak, melyek a *hatékonysággal* és *egyszerűsítéssel* vannak összefüggésben, míg a másik irány az *esemény* és a *vásárlási folyamat élményére összpontosító* üzlettípusokat jelenti. Ez a megkülönböztetés alapvetően a fogyasztói magatartásban bekövetkező változásokra épít, és az egyszerűsítés és élménykeresés trendjét állítja szembe.

7. ábra: A vásárlási vadászterületek evolúciója

Forrás: ifm tanulmány, 2001, p. 5. alapján, In: Törőcsik Mária, 2007, p. 91.

Úgy vélem, hogy a hatékonyság és egyszerűség trendjébe illenek az úgynevezett „kivételes vásárlási helyszínek” (7. ábra) is. Ezekre a helyszínekre ritkábban látogatnak el a vásárlók, és általában akkor sem kifejezetten vásárlási céllal, de egyéb elintéznivalójuk mellett végül termékeket is vásárolnak.

Szintén ide sorolom az otthonról történő vásárlásokat, és az általam virtuális vadászmezőnek nevezett helyszínen belüli vásárlást. Ezek ugyanis jelentősen leegyszerűsíthetik a vásárlás folyamatát, hiszen a földrajzi távolságokat akár teljesen figyelmen kívül hagyhatjuk, és egy telefonhívással vagy pár kattintással megvásárolhatjuk a vágyott termékeket.

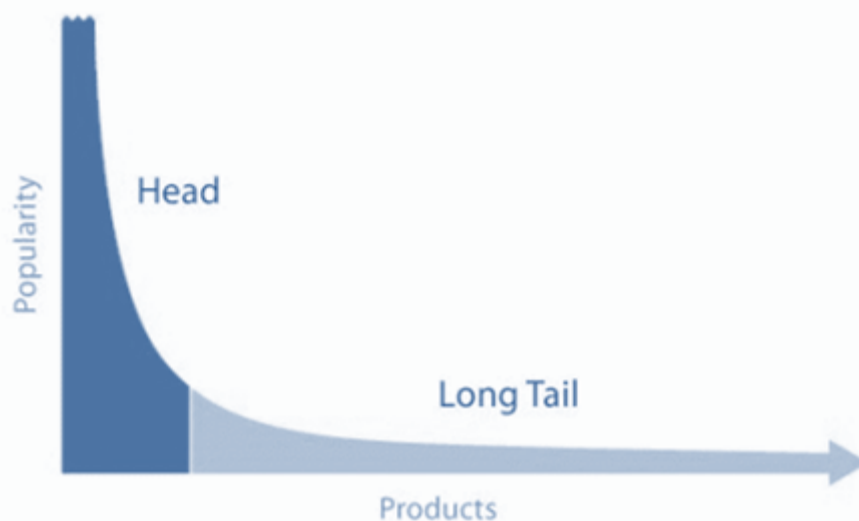
Ezek a vadászmezők nem minden esetben járnak együtt gyorsabb döntési folyamattal, hiszen egyre inkább megfigyelhető, hogy a vásárlók hosszasan informálódnak az offline környezetben, majd végül online módon vásárolnak, de ennek ellenére ezek a „területek” az egyszerűség ígéretével kecsegtetnek.

A vásárlói vadászmezők drasztikus megváltozásának lehettünk szemtanúi az elmúlt 20-25 évben. Ez nem csak azért van, mert számos - az előzőekben bemutatott - új kereskedelmi forma jelent meg hazánkban, hanem mert az információs-technológiai fejlődés hatására már virtuális vadászmezőkről is beszélhetünk.

Mivel a „business a semmiből” trendje (Trendinspiráció Műhely, 2011) azt eredményezte, hogy egyre több online webáruház nyitotta meg kapuit, ennek következtében a tér-és idő korábbi akadályai egyre kevésbé jelentenek problémát.

Ehhez a folyamathoz jelentősen hozzájárul a Long Tail (Anderson, 2006) jelensége, melynek lényege, hogy az interneten elterjedt új és rendkívül sikeres kereskedelmi, illetve szolgáltatási megoldások (egyik) alapja a fizikai korlátok megszűnése. Egy webshop kínálatában nem játszik szerepet az üzlet mérete és fizikai vonzáskörzete, illetve a polchely nagysága, ezért nagyságrendekkel nagyobb "árúkeszlet" is tartható és a potenciális vásárlók köre is megsokszorozódik. Ez azt jelentette, hogy megszűnt a nagyon kis

volumenben fogyó, és ezért készleten nem tartott termék fogalma. A long tail, vagyis a hosszú farok jelző pont erre utal, hiszen az ezekből a termékekből történő értékesítések összessége sok esetben jelentős részét teszi ki az egésznek, sőt akár meg is haladhatja a "slágertermékek" forgalmát. Az így kialakult új piacot mutatja be a 8. ábra.

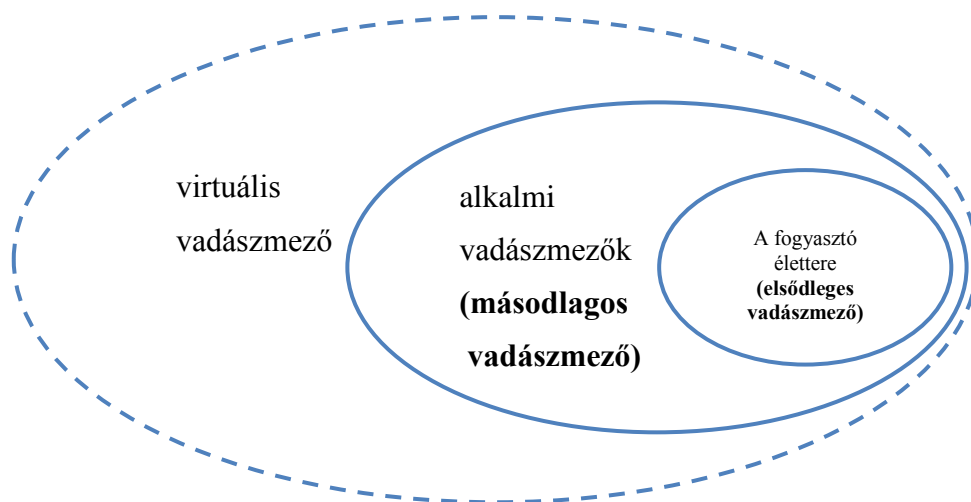

8. ábra: A Long Tail jelensége
Forrás: Anderson, 2006

A *Long Tail* jelenség ma már nem tekinthető újdonságnak - a megszokott „tégla és habarcs” cégek mellett egyre több a hibrid és a tisztán digitális kereskedő vállalat -, de témám szempontjából mindenképpen fontos. Átala a vadászmezők köre ma már nem szorítkozik a kizárólagosan földrajzilag könnyen elérhető területekre, gyakorlatilag a világ bármely részéről vásárolhatunk terméket.

A vásárlók az üzletek számos típusa mellett dönthetnek, amikor vadászmező készletükből választanak. Eldönthetik, hogy hagyományos kereskedésben vagy bolt nélküli kereskedésben (pl.: online) vásárolják meg a kívánt terméket, valamint dönthetnek a helyi, illetve a nem helyi, utazást igénylő üzletek között is (Schiffmann – Kanuk, 2007).

Egy fogyasztó általában területileg több vadászmezővel rendelkezik. A vadászmezők területi egymásra épülését mutatja be a 9. ábra. A legalapvetőbb helyszíneket a lakóhelyen, vagy annak közelében található kereskedelmi egységek jelentik, de ezek mellett még a mindennapi élettértől távol elhelyezkedő területeken is lehetnek vadászmező elemek. Ezek a ritkán vásárolt termékek esetében jelentik az üzletkészletet. Harmadik csoportként a korábban már jelzett virtuális vadászmezők különíthetők el, melyek nem a valós térben léteznek.

9. ábra: A vásárlói vadászmezők területi egymásra épülése

Forrás: Saját szerkesztés

Az *elsődleges vadászmező* - vagyis ahol a fogyasztó általában mozog – jelenti a földrajzilag leginkább megfogható területet. A terület mérete függ a vásárló infrastrukturális lehetőségeitől, lakóhelyének jellemzőitől, ezért vásárlónként más és más, mindig különböző.

Az *alkalmi vadászmezőkre*, vagyis a másodlagos körre nem csak az jellemző, hogy itt a vásárlás gyakorisága ritkább, de az ebben található üzletek általában nagyobb távolságra is vannak a lakóhelytől. A vásárló számára fontosabb, nem mindennapi termékek tipikusan itt kerülnek megvásárlásra, de lehetnek olyan alkalmi vásárlások helyszínei is, melyek esetén nem nagy értékű termékeket vásárol meg a fogyasztó. Feltételezem, hogy az alkalmi vadászmezők megválasztását és egyáltalán létét alapvetően a vásárlók anyagi helyzete befolyásolja, hiszen az a termék, mely távolabb van, az utazási költségek miatt többbe is kerül.

A harmadik kört az általam *virtuális vadászmezőnek* nevezett „tér” alkotja. Ide sorolok minden olyan virtuális üzletet, webáruházat, online vásárlási lehetőséget, melynek köszönhetően a vásárlók termékekhez juthatnak. Mivel ez a tér csak virtuálisan létezik, körülvesz minden más, a valós térben elhelyezkedő üzletet, így értelmezésemben az elsődleges és a másodlagos vásárlói vadászmezőket is.

Nem minden vásárló rendelkezik a vásárlói vadászmezők mindhárom típusával. Feltételezem, ha a virtuális vadászmező nem létezik, ennek legfőbb oka az internet hozzáférés, valamint a digitális írástudás hiánya. Ezen tényezők mellett pedig erős befolyásoló tényező lehet az online vásárlással kapcsolatos vásárlói attitűd. Ha valaki csak a vásárlói vadászmezők egyik típusából válogat, akkor az minden esetben – néhány szélsőséges esettől eltekintve – az elsődleges vadászmezőt takarja. Mai világunkban még ritka, hogy valaki csak és kizárólag online végezné vásárlásait, ahogyan az is, hogy a mindennapi bevásárlásokért hatalmas távolságokat tesz meg. Feltételezem, hogy az aktív korú népesség tagjai közül a legtöbben legalább két típusból válogatnak. Az előbbieken leírt feltételezéseket későbbi kutatásaim során kívánom bebizonyítani.

5. Az üzletválasztási döntések folyamata és jellemzői, főbb modellezési irányok

A fogyasztó boltválasztási döntéseinek vizsgálatára számos modell született, melyek Gyenge Balázs doktori értekezése (Gyenge, 2008) alapján kívánom összefoglalóan bemutatni. A *Black-box modellek* alkotói főként a vásárlói magatartásra ható,

megfigyelhető változók (ingerek és reakciók) leírását tűzik ki célul. A *magatartás modellek* ezzel szemben az úgynevezett „köztes változók” segítségével próbálnak az egyén belső döntési folyamataira fókuszálni. Meffert szerint a „köztes változók” fogalmával azon lehetséges tényezőket (konstrukciókat) jelöljük, melyekkel az olyan nem megfigyelhető változók írhatóak le, mint például az attitűd, az elégedettség vagy a hangulat (Meffert, 1981, Meixner, 1998, In. Gyenge, 2008).

A bolti atmoszféra és a fogyasztói boltválasztás kapcsolatának vizsgálatakor a vásárlás helyétől és idejétől, valamint a vásárló személyétől függetlenül, megkerülhetetlen az a tény, mely szerint a vásárlóközönséget körülvevő bolti környezet - hatását tekintve - soha nem lehet semleges, azaz már pusztán létevel is befolyásolja az oda belépőket. Ezen az alapgondolaton alapulnak az úgynevezett *atmoszféra modellek*. (Markin, Lillis, Narayana, 1976, Bloemer, de Ruyter, 2000, Cude, Morganosky, 2002, Dreugner, 2006)

A *döntésorientált- folyamat modellek* megalkotásának legfőbb célja a döntési folyamat valamennyi részének definiálása és az egyéb tényezőktől való megkülönböztetése. A *teljes összegző modellek* esetében az elemzett magatartásforma vagy döntést befolyásoló valamennyi vizsgált tényező és az ezek közötti kapcsolat azonosítása a cél. A fogyasztói boltválasztás esetén a modellek három tényező, a vevő, a termék (márka) és a vevő, a termék (márka) és a vásárlás helyszíne (boltjellemzők) közötti összefüggést mutatják be (Leszczyk et al., 2001).

Az üzletválasztási döntések a vásárlási döntések folyamatának szerves részét alkotják. A csatorna kiválasztása a termék-, illetve szolgáltatáscsoport meghatározása után következik be. A termék kategória sok esetben már jelentősen leszűkíti a szóba jöhető üzletek számát, akár oly mértékben, hogy nincs is lehetőség csatornát választani. Az üzletválasztási döntéseket nagymértékben befolyásolja az, hogy mi a vásárlás célja. A vadászmezőket így a cél és látogatás alapján is csoportosíthatjuk. Ezt mutatja be a 10. ábra.

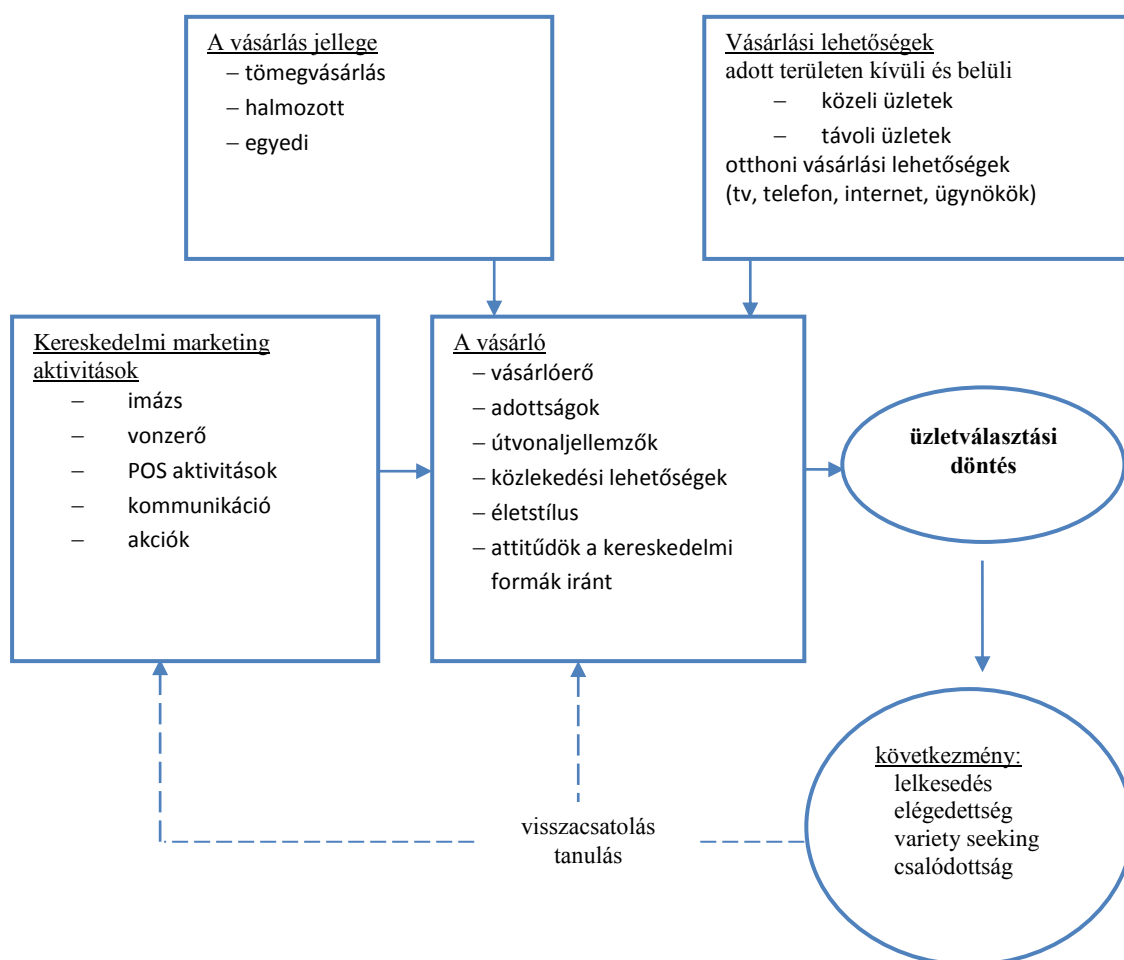

10. ábra: A különféle üzlettípusok jelentése a vásárlók számára
 Forrás: Beinstein-Maurer, 2002, In Törőcsik, 2011, p. 414. alapján

Az üzletválasztás döntési folyamatát Törőcsik Mária (2007) is modellezte. Modelljét a 11. ábra mutatja be. Látható, hogy külön csoportba sorolja a vásárlás jellegéből eredő hatásokat, a kereskedelmi marketingaktivitásokat, a vásárló jellemzőit, illetve lehetőségeit. Egy magába záródó modelltől van szó, hiszen a vásárlási döntés következményei – a lelkesedés vagy éppen a csalódás – a későbbiekben már beépülnek a modellbe, mégpedig a vásárló jellemzőinek körét fogják alkotni tapasztalatok formájában.

Az üzletválasztási folyamat több szinten zajlik. Az első szinten a kiskereskedelmi egység típusának kiválasztása zajlik, majd az ezt követő második szint a konkrét kiskereskedelmi egység kiválasztását jelenti. Számos szerző leírta munkájában, hogy az üzletválasztási folyamatot két szinten kell elképzelni, például a Blackwell – Miniard – Engel (2006) szerzőhármas, a Schiffmann – Kanuk (2007) páros és Lantos (2010) is ezzel megegyező véleményen van.

A Schiffmann – Kanuk (2007) szerzőpáros az üzlettípus eldöntését alternatívák közötti választásként értelmezi, melyben a vásárló értékeli és ezt követően választ. Sok olyan tanulmány található a szakirodalomban, melyekben a legfőbb üzletválasztást befolyásoló tényezőként az árat (Freymann, 2002, Bell – Ho – Tang, 2001.) és/vagy az üzlet elhelyezkedését nevezik meg (Freymann, 2002). A választásban azonban számos tényező közrejátsszik, ezért nagyon sok olyan modell létezik, mely ezen tényezők sokféleségét és hatását próbálja érzékeltetni.

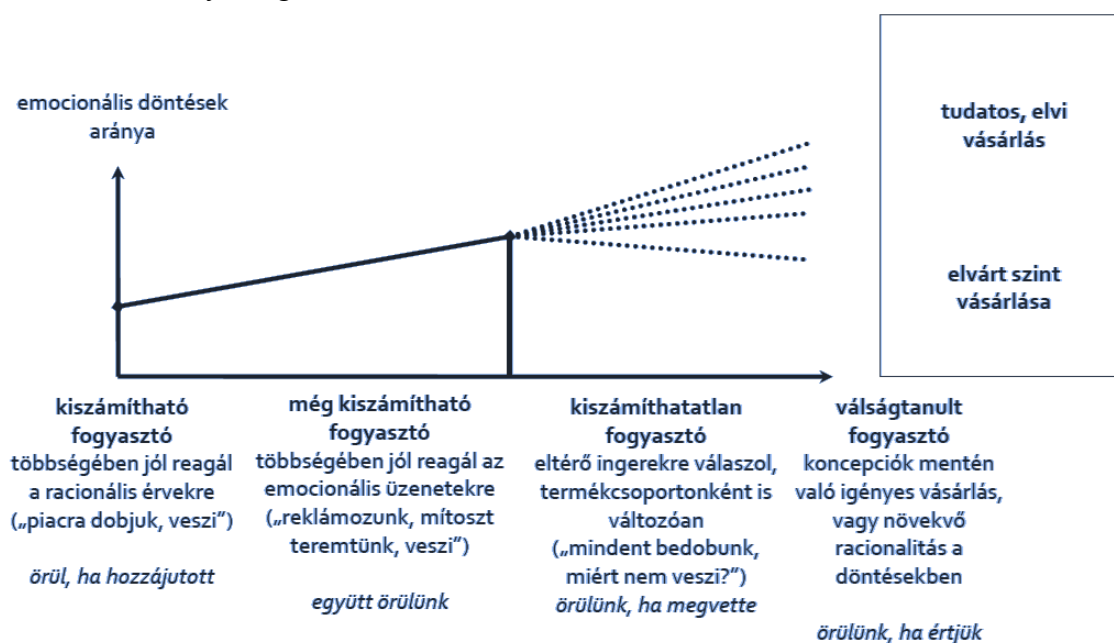

11. ábra: Az üzletválasztási döntés folyamata
 Forrás: Törőcsik, 2007. p. 198.

A hazai marketingelméletben sajnálatos módon eddig nem sok elismert üzletválasztási döntési modell született - kivéve a Törőcsik (2007) könyvében található - és még az üzletválasztási döntéseket vizsgáló, nemzetközi szinten elismert modellek is alig találhatók meg a magyar szakirodalomban. A két kivétel Assel (1984) modellje, mely a Hofmeister-Tóth – Törőcsik szerzőpáros 1996-os, illetve Törőcsik Mária 2007-es könyvében szerepel, illetve a Sheth-Mittal-Newsman (1999) modell, mely szintén az

utóbbi könyvben található. A kutatók sokkal inkább a telephelyválasztási-döntésekkel foglalkoznak, és egy egész tudomány, a marketingföldrajz is erre a kérdéskörre épít. Az évek során rengeteg külföldi és több hazai szakkönyv született ebben a témában, például Davies (1976) könyve, vagy a Dawson (2013) által szerkesztett Retail Geography című publikáció. Számos modellt foglal össze Sikos T. Tamás (2000) Marketingföldrajz című könyve is, ezek azonban nem a vásárlók szemszögéből elemzik a kereskedelmi egységeket.

Miért van ez így? Sokan hangoztatják, hogy a fogyasztók kiszámíthatatlannak váltak, és megismerésük nehézségek elé állítja a kutatókat. A következő ábrán (12. ábra) azonban látszik, hogy a kiszámíthatatlanság mellett egyre növekvő a racionalitás a vásárlói/fogyasztói döntésekben, egyre jellemzőbb a tudatos vásárlás. A koncepciók mentén történő vásárlás azt sugallja, hogy nem kiismerhetetlen teljes mértékben a fogyasztó, vagyis nem ez a legfőbb magyarázata az üzletválasztási döntésekkel kapcsolatos szakirodalmi hiányosságoknak.

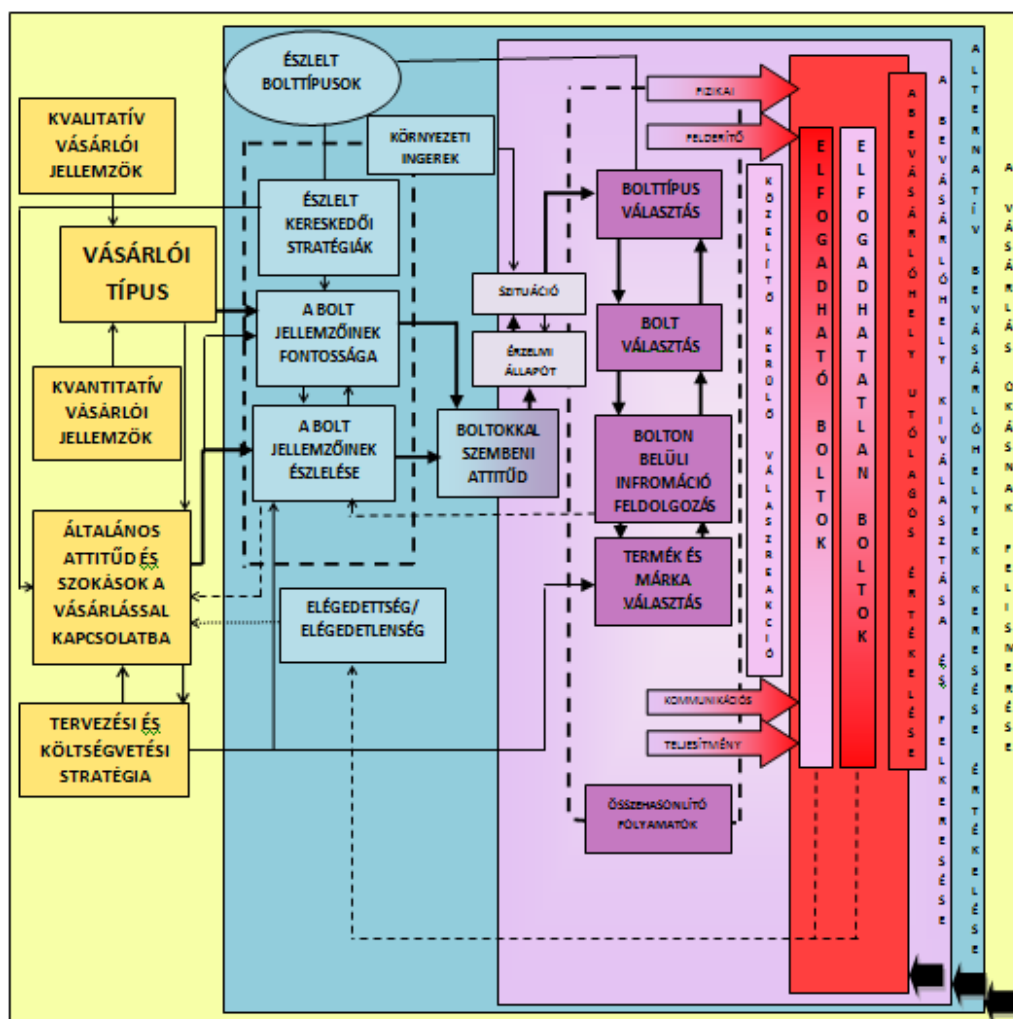

12. ábra: A fogyasztó „történelme”

Forrás: Törőcsik, 2011, p. 379.

A tudatos üzletválasztás jelenségét a GfK piackutató intézet kutatása (2010) is megerősíti. Eszerint a vásárlók a kedvezőbb ajánlatok reményében több kereskedelmi láncot is hajlandóak felkeresni, vagyis jelentős a kereskedelmi láncok közötti kereszthasználat.

A magyar szakirodalom hiányosságait felismerve indult egy kutatás 2005-ben a Szent István Egyetemen annak érdekében, hogy modellezze az élelmiszer-kiskereskedelemben megfigyelhető üzletválasztási döntéseket, valamint komplex formában tartalmazza az összes üzletválasztási döntésre ható tényezőt. A Gyenge-Lehota-Horváth szerzőhármás által megalkotott elméleti modell (In: Sikos /szerk./, 2010) igen összetett, de nagy előnye, hogy egyetlen modellben (13. ábra) sűríti mindazon tényezőket, melyek az üzletválasztási döntésre hatással vannak.

13. ábra: A hagyományos bolti élelmiszer-kiskereskedelem fogyasztói boltválasztásának elméleti modellje

Forrás: Gyenge és társai, 2010, p. 202., In: Sikos, 2010

A modell első egysége arra szolgál, hogy azonosítsa a vásárlói típust szocio-demográfiai és pszichológiai jellemzők alapján (vásárlók elsődleges azonosítása), de itt találhatóak a másodlagos azonosítást szolgáló elemek is, mint például a vásárlással kapcsolatos attitűd, vagy a tervezési és költségvetési stratégia. A szerzők szerint „már a vásárlás, s ezen keresztül a boltválasztás okainak felismerésekor működésbe lép egy kvalitatív és kvantitatív tényezőkből, illetve a tapasztalat útján, hosszabb időn át kialakult szokásokból, a vásárlás megtervezéséből és a rendelkezésre álló anyagi forrásokból felépülő rendszer, amely a boltválasztási folyamat legelején, eleve előrevetíti, meghatározza a kimenetel milyenségét.” (Gyenge és társai, 2010, p. 201) Ez nem jelenti azt, hogy a többi egység felesleges lenne, de az első, az ábrán sárgával jelölt egység nagymértékben determinálja az egész folyamatot.

A modell második egységében azokat a tényezőket találhatjuk, melyek vagy a boltípusok jellemzőire fókuszálnak, vagy ezekhez kapcsolódnak a vásárló attitűdjén és észlelési folyamatán keresztül. A szituáció és az érzelmi állapot a második és a harmadik egységet köti össze. Ezek egyedi hatása nehezen tipizálható, és ahogyan a szerzők leírják, az érzelmek, illetve a legalább öt dimenzió mentén értelmezhető szituáció egy adott vásárlási alkalomhoz kötődik, ezért hatásuk azonosíthatósága is kérdéseket vet fel.

A vásárlás konkrét helyének kiválasztásához csak a harmadik egységben jutunk el, itt kerülnek a modellbe a tényleges döntési lépések. A szerzőhármas kiemeli, hogy a sorrend itt nem feltétlenül kötött, és nem is mindig megy végig az összes ponton a vásárló. A modellegység kimeneteli lehetőségei a fizikai, a felderítő, a kommunikációs, és a teljesítmény közelítés, vagy kerülés dimenziók.

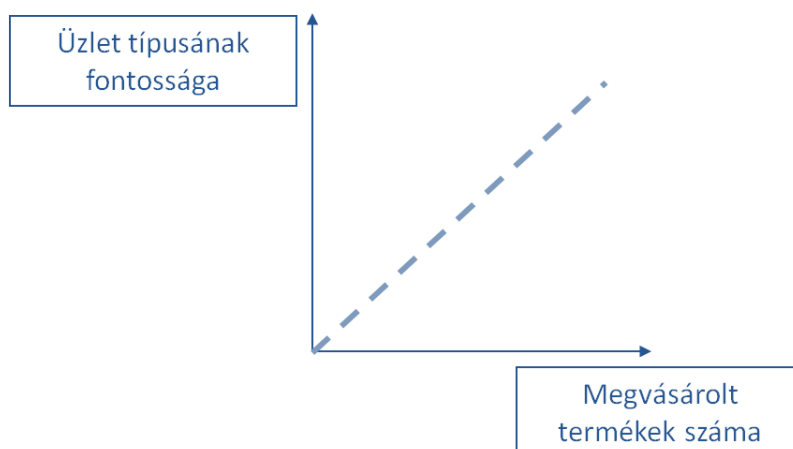
A negyedik tényezőcsoport a vásárlóhely utólagos értékelését foglalja magában. A kialakuló elégedettség vagy elégedetlenség tapasztalattá válik és beépül az általános attitűd és szokások rendszerébe. A modell nem lineáris megközelítésű, hanem egy önmagába záródó folyamatként értelmezi az üzletválasztási döntéseket.

Fontos kiemelni, hogy a modell az észlelt bolttípusokból indul ki, tehát valamilyen szinten utal rá, hogy a vásárló rendelkezik egyfajta észlelt boltokból álló készlettel, vásárlói vadászmezővel. Bár a szituáció és az érzelmi állapot kutatása még mindig sötét folt az üzletválasztási döntések területén, és további kutatásokat igényelne ezeknek a tényezőknek a modellbe foglalása, mégis, a Gyenge-Lehota-Horváth szerzőhármas által megalkotott modell igen jól foglalja össze az üzletválasztási döntésekre ható tényezőket.

6. Különbségek az üzletválasztás, az üzlet típusának megválasztása és a vásárlói vadászmező között

Fentebb már kifejtésre került, hogy a vásárlói vadászmezők kérdésköre több, mint az üzletválasztási döntések vizsgálata, azonban az *üzlet típus-választási döntések* és az *üzletválasztási döntések* között is lényeges különbségek vannak.

Egy üzletválasztási döntés a konkrét kereskedelmi egység kiválasztását jelenti a vásárlói vadászmezőnkéből, míg az előbbi csak az üzlet típusának eldöntését jelzi, vagyis azt, hogy diszkontba, hipermarketbe, szakboltba stb. térünk-e be. Nyilvánvaló, hogy az üzletválasztás magában foglalja az üzlet típusának választását is. Ha üzlettípust választunk, akkor az kevésbé konkrét döntés, és úgy vélem, hogy leginkább a vásárlás kisrutin vagy tömegvásárlás jellege határozza meg, hogy mit választunk. A vásárlók a kisebb vásárlások alkalmával hajlamosabbak a közeli, útba eső üzleteket választani, míg a nagybevásárlásnál már messzebbre is elmennek. Mindezekből úgy gondolom, hogy az üzlet típusa annál nagyobb szerepet játszik, minél több terméket vásárol valaki. Kiegészül ez persze a termék vásárlásával kapcsolatos involváltsággal is, hiszen minél fontosabb a vásárlónak valamely okból egy termék, annál inkább hajlandó többlet ráfordításokra, így pl. keresésre, akár a korábbi üzletkészletéből való kimozdulásra is.

14. ábra: Az üzlet típusának fontossága az üzletválasztás esetén

Forrás: Saját szerkesztés

Az egyes döntési helyzeteknél más-más elemzési szempontokkal szembesülünk. A legfőbb elemzési szempontokat az alábbi táblázatban gyűjtöttem össze. A főbb jellemzők azokat a szakirodalomban legtöbbször megtalálható tényezőket tartalmazzák, melyek az üzletválasztási döntéseket leginkább meghatározzák.

Főbb jellemzők, elemzési szempontok	Hagyományos	Virtuális	
Méret (földrajzi értelemben vett terület)	területileg korlátozott	nincs	vadászmező szintjén értelmezett
Változatosság (üzlettípusok száma)	területileg korlátozott	korlátlan	
Méret (üzletegységek száma)	több is lehet	üzletláncként egy	
Üzletek közötti konzisztencia	vizsgálható	vizsgálható	
Bolti atmoszféra, üzlet(lánc) /weboldal/ imázsa, alkalmazott színek, illatok, zene hatása	vizsgálható	vizsgálható	üzlettípus szintjén értelmezett
Külső kommunikációs eszközök	vizsgálható	vizsgálható	
Választék	vizsgálható, korlátos	vizsgálható, korlátlan	
Humán környezet	vizsgálható	részben vizsgálható	
Ár, árszínvonal	vizsgálható	vizsgálható	
Méret (üzletláncok száma)	vizsgálható	vizsgálható	üzletlánc szintjén értelmezett
Méret (üzletegységek száma)	vizsgálható	üzletláncként egy	
Bolt elérhetősége, elhelyezkedése, hozzáférés	vizsgálható	csak az internetes hozzáférés lehetősége vizsgálható	üzletegység szintjén értelmezett
Belső kommunikációs eszközök (POS)	vizsgálható	vizsgálható	
Humán környezet	vizsgálható	részben vizsgálható	
Méret (a bolt tényleges területe)	vizsgálható	nem vizsgálható	

15. ábra: Vadászmezők, üzlettípusok és üzletegységek elemzési szempontjai
Forrás: Saját szerkesztés

Látható, hogy hagyományos és virtuális vadászmező esetén nem ugyanazokkal a tényezőkkel találkozik a vásárló. Míg a vadászmezők szintjén értelmezett változatosság azt jelenti, hogy hányféle üzlet található a vásárló készletében, addig egy üzlettípus esetén a választék a termékekre vonatkozik. A méret egy vadászmező esetén jelentheti egyrészt a földrajzi értelemben vett területet, másrészt a vadászmezőben található üzletegységek számát. Az üzlettípus esetén ugyanez már az üzletláncok számát jelenti, míg egy-egy üzletlánc esetén a hozzátartozó üzletegységek számát. Üzletegység szintjén a bolt tényleges területe jelenti a méretet. A humán környezeti tényezőt azért kell külön vizsgálni üzletegység és üzlettípus szintjén, mert míg a konkrét egység szintjén az éppen akkor és ott jelenlévő emberek hatása a fontos, addig az üzlettípusok esetén lényeges különbségek lehetnek humán környezet jellemzőit illetően is. Egy diszkontban például nincsen az üzlettérben a vásárlókat segítő személyzet, illetve egy kisboltban – méretéből adódóan – mindig sokkal kevesebben vannak, mint egy hipermarketben.

A táblázat nem csak a különféle üzletszinteket hasonlítja össze, de a virtuálisan és a hagyományosan értelmezett tereket is. A virtuális térben számos - az üzletválasztást

hagyományos értelemben erősen befolyásoló – tényező nem vizsgálható. Míg a valós vadászmező-térben az üzletágak száma nagyon sok lehet, és csak a földrajzi korlátok szabnak gátat, addig egy olyan térben, ahol nincsenek földrajzi korlátok csupán üzletláncként egy web áruházat üzemeltetnek. A legnagyobb előnye a virtuális piacoknak, hogy a választék korlátlan és nem függ közvetlenül az üzlettípustól. A valós térben egy hipermarketben sokkal nagyobb a polchely, mint egy szupermarketben, így a választék is nagyobb.

IV. Összefoglalás

Az üzletválasztási döntések szerepe jelentősen felértékelődött az utóbbi időben, hiszen számos olyan fogyasztói szokásokra ható trend (pl.: egészségtudatosság, környezettudatosság, élményorientáció) jelent meg, melyek nagymértékben befolyásolják, hogy milyen csatornát választanak a fogyasztók, és egyre gyakoribb hogy az egy-egy üzlet választása helyett egymást helyettesítő üzletkészlettel rendelkeznek. Ennek ellenére a magyar szakirodalomban található tudományos kutatások fő célpontja nem az üzletválasztási döntés és főképp nem a vásárlói vadászmezők vizsgálata, hanem vagy a szervezeti oldalt érintő dimenziók vagy pedig az üzleten belüli vásárlói döntések vizsgálata. Úgy gondolom, hogy a téma kutatása legalább annyira fontos, mint az utóbbiaké, s jövőbeli tudományos munkámmal ennek az úrnek a betöltéséhez kívánok hozzájárulni.

További kutatásaim során a vásárlói vadászmezők újabb jellemzőit szeretném vizsgálni, a virtuális és a valós vadászmezők sajátos elemzési szempontjait feltárni, valamint érdekel, hogy az egyes üzletek pozicionálása hogyan járul hozzá ezen üzletek vásárlói vadászmező-készletbe történő kerüléséhez. A téma vizsgálatát illetően kérdéses még az érzelmi és szituációs hatások kutatása, valamint továbbgondolásra érdemes az egyes kereskedelmi típusokra vonatkozó fejlődési elméletek jelentése is. A kiszámíthatatlan fogyasztók jobb megértése még mindig kihívás, de egyre több olyan lehetőség áll a kutatók rendelkezésére, melyek közelebb visznek a cél eléréséhez.

V. Irodalomjegyzék

1. Agárdi Irma (2010): Kereskedelmi marketing és menedzsment, Budapest, Akadémiai Kiadó
2. Allvine, F. C. (1966): The Patronage Decision-Making Process, Bloomington, Indiana
3. Bell, D. R. - Ho, T. H. - Tang, C. S. (2001): Store Choice and Shopping Behavior: How Price Format works, California Management Review, 2001. 43. évf. 2. sz. pp. 56-74.
4. Blackwell, R. D., Miniard, P. W., Engel, J. F. (2006): Consumer Behavior. USA: G&S Book Services 10th Edition
5. Chris Anderson (2006): Hosszú farok, a végtelen választék átírja az üzlet szabályait, Budapest, HVG Kiadó Zrt.
6. Davies, Ross L. (1976): Marketing Geography with special referenc to retailing, New York, Methuen & Co,
7. Dawson, John A. (edit.) (2013): Retail Geography, New York, Routhledge
8. Freymann, J. V. (2002): Grocery store pricing and its effect on initial and ongoing store choice, Marketing Management Journal, 2002. 12. évf. 1. sz. pp.107-119.
GfK Piackutató Intézet (2010): Sajtószolgálat, Továbbra is tudatosan választjuk ki bevásárlásaink helyszínét?
http://www.gfk.com/imperia/md/content/gfk_hungaria/pdf/press_h/2010/press_2010_10_13_h.pdf Letöltés időpontja: 2014.01.07.
9. Gyenge Balázs (2008): Fogyasztói üzletválasztás a hagyományos bolti élelmiszerkiskereskedelemben, Doktori Ph.D. értekezés
10. Hofmeister-Tóth Á. (2003): Fogyasztói magatartás, Budapest, Aula Kiadó
11. Hofmeister-Tóth Á., Töröcsik M. (1996): Fogyasztói magatartás, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó
12. ifm Wirkungen und Strategien (2001): Der Konsument und seine Kaufreviere. Freiburg, 2001. In: Töröcsik Mária (2011): Fogyasztói magatartás – insight, trendek, vásárlók
13. Kotler, P., Keller, K., Brady, M., Goodman, M., Hansen, T. (2009): Marketing management,
http://books.google.hu/books?id=8VDYaWzc9MgC&printsec=frontcover&dq=Marketing+management&hl=hu&ei=SIFiTo_CAoXVsgbbobCrCg&sa=X&oi=book_result&ct=book-preview-link&resnum=4&ved=0CEIQuwUwAw#v=onepage&q&f=false
Letöltés időpontja: 2014.01.08.
14. Lantos, Geoffrey P. (2010): Consumer Behavior in Action, Real-Life Applications for Marketing Managers, M.E. Sharpe Inc., New York.,
http://books.google.hu/books?id=JemkYebV5NYC&printsec=frontcover&dq=Lantos+consumer&hl=hu&ei=195PTq2AOMed-waF6Jj-Bg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCoQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false Letöltés időponja: 2014.01.09.
15. Levy, Weitz (2004): Retailing management, International Edition (5th ed.) McGraw- Hill
16. Schiffmann, L. G., Kanuk, L. L. (2007): Consumer Behavior. Prentice Hall, Ninth edition, New Jersey
17. Sikos T. Tamás (2000): Marketingföldrajz, Budapest, VÁTI

18. Sikos T. Tamás. Az outlet bevásárlóközpontok sikerének titka, In: Sikos T., T. (szerk.) (2010): Fenntartható fogyasztás és növekedés határai. Új trendek a kereskedelemben. Gödöllő-Komárom: Selye János Egyetem Kutatóintézete
19. Törőcsik Mária (1998): Kereskedelmi marketing, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
20. Törőcsik Mária (2007): Vásárlói magatartás, ember az élmény és a feladat között, Budapest, Akadémiai Kiadó
21. Törőcsik Mária (2011): Fogyasztói magatartás, insight, trendek, vásárlók, Budapest, Akadémiai Kiadó
22. Trendinspiráció Műhely (2011 a): Aktuális trendek, <http://www.trendinspiracio.hu/aktualis-trendek-2011>,
Letöltés időpontja: 2014. 01. 08.
23. Trendinspiráció Műhely (2011 b): Pop-up trendjelenség, http://www.trendinspiracio.hu/letoltesek/dokumentumok/pop-up_2011.pdf,
Letöltés időpontja: 2014.01.03

A reálopció elmélet alkalmazása a beruházások időzítésében

Posza Alexandra

Pécsi Tudományegyetem
Közgazdaságtudományi Kar

Absztrakt

A reálopciók biztosítják a statikus módszerekkel ellentétben a reagálási lehetőséget a jövőbeni eseményekre elsősorban a menedzsment rugalmas döntéshozatali képességén keresztül. A reálopció elmélet alkalmazása révén a vállalati működés hatékonyságának növelése, valamint a beruházások optimális kivitelezése valósulhat meg. A beruházások optimális kivitelezése szempontjából a beruházás-időzítés fontossága nem megkérdőjelezhető a vállalati hatékonyság fenntartása érdekében, mivel a vállalati beruházási döntések optimalizálásának egyik kulcskérdéseként tekinthető.

A tanulmányban a reálopció elméletet mutatom be, illetve a beruházás-időzítés témakörével foglalkozom modellek segítségével, valamint az egyes szektorokban megjelenő beruházások időzítésével kapcsolatos egyedi jellemzőket vonultatok fel a menedzsment nézőpontja, valamint az információk jelentősége mellett.

Kulcsszavak: *reálopció, beruházás, beruházási döntések, időzítés*

Abstract

In contrast with static methods real options provide an opportunity to react to future events basically through the flexible decision-making ability of the management. Real option approach can contribute to the increase of corporate operation efficiency and the optimal implementation of investments because in order to sustain corporate efficiency the importance of investment timing is inevitable from the aspect of optimal implementation of investments.

In the study, I present the real option approach, the aspect of the corporate management, the role of information and investment timing, as well as the unique attributes of investment timing in some sectors.

Keywords: *real option, investment, investments decision, timing*

I. Bevezetés

A menedzseri döntéshozatal számos területén megtalálhatóak a reálopciók, viszont sok esetben nem ismerik fel őket vagy nincsenek tisztában alkalmazásának előnyeivel.

A reálopció elmélet biztosítja a statikus értékelési eljárásokkal szemben a rugalmasságot a menedzseri döntéshozatal szempontjából, valamint alkalmazása számos előnyt hordoz. A reálopció értékelés a jövő bizonytalanságát feltételezi, az irreverzibilis döntéshozatal, valamint a menedzsment halasztási képessége mellett. Ezen feltételek szem előtt tartása révén olyan előnyre tehetnek szert a vállalatok a reálopció elmélet használatával, amely a vállalati működés, valamint a hatékonyság

szempontjából kiemelkedő jelentőségű. A reálopciók felismerése, valamint menedzselése segítségével az eredményesség növelése valósulhat meg.

A reálopció elmélet az opciók szemléletből kiindulva párhuzamba állítható a pénzügyi opciókkal, illetve a pénzügyi opciók és a reálopciók determinánsai megfeleltethetőek egymásnak. A legalapvetőbb különbség az alapeszköz jellegében jelenik meg, mivel a pénzügyi opciók pénzügyi instrumentum alapeszközeivel ellentétben, a reálopció elmélet reálberuházásokat értelmezi az opció alapeszközeiként. A reálberuházásokkal kapcsolatos reálopciók típusok szerint csoportosíthatók, melyeket a reálopciók kiterjedése, valamint időzítése mentén osztályoznak.

Az időzítés mentén történő csoportosítás során megkülönböztetnek halasztási reálopciókat, elvetési reálopciókat, valamint a leállítási/újraindítási reálopciókat (Trigeorgis-Smit, 2004). Az időzítési dimenzió esetében az időbeni megvalósítás jelenti a központi kérdést. Az időzítéssel kapcsolatban felmerül, hogy mikor érdemes a beruházást megvalósítani, illetve amennyiben a projekt időbeni eltolása mellett döntenek, mennyi ideig célszerű halasztani a projektet. E kérdéskör köré szerveződik a beruházások időzítésének problémája, amely hazánkban a reálopciók vállalati szintű csekély ismeretéből és alkalmazásából következően kevés figyelmet kap. E hiányosság miatt foglalkozom a tanulmányban a beruházás időzítés problémájával elméleti szinten, a reálopció elméletet alapul véve. A reálopció elmélet fogalmának, típusainak bemutatását követően a beruházás időzítés problémáját ismertetem, melynek megválaszolásában a reálopció elmélet fontos szerepet játszik. A reálopció elmélet alkalmazását tanulmányok révén szektor specifikusan mutatom be, majd a menedzsment nézőpontjának kiemelését követően az információ szerepét és költségét vonultatom fel.

2. A reálopció elmélet

A dinamikus piaci környezetben a vállalatoknak növekvő bizonytalansággal kell szembenézniük működésük során, így számukra elengedhetetlen egy olyan értékelési eljárás bevezetése és használata, amely ezen feltételek figyelembe vétele mellett támogatni tudja a menedzsment munkáját és ezáltal a vállalat működését. A piaci feltételek változása és azok dinamizmusának folyamatos növekedése az idő előrehaladtával szükségessé tette a rugalmas döntéshozatalt és az értékelési eljárásokban bekövetkező változások alkalmazását. A beruházások értékelésének céljából a statikus módszernek számító diszkontált pénzáram (DCF) alapú értékelés újraértékelésére, felülbírálására volt szükség, mivel szemléletéből adódóan nem képes kezelni a rugalmasságból fakadó lehetőségeket. Erre szolgál megoldásként a Myers (1977) által elsőként publikált reálopció elmélet, mely már túlmutat a hagyományosnak mondható DCF alapú eljárásokon. Myers (1977) a vállalat jövőbeni beruházási stratégiájától tette függővé a vállalat értékét és ehhez két eszközcsoporthoz különböztetett meg, reáleszközök és reálopciók formájában. Reáleszközöknek nevezte a vállalat beruházási stratégiájától független piaci értékeket, reálopcióknak pedig azokat a lehetőségeket, amelyek a reáleszközök megszerzését teszik lehetővé kedvező feltételek mellett. A reálopciókat két csoportba sorolta aszerint, hogy azok vállalatspecifikusak vagy a sajátosságokat figyelem kívül hagyók. A vállalatspecifikus reálopciók nem képviselnek értéket más vállalatok számára, csak egy adott vállalat értékteremtéséhez járulnak hozzá. Ez arra vezethető vissza, hogy a csoportba sorolható reálopciók általában tapasztalati görbéken alapulnak, vagy a munkavégzés során kerülnek felismerésre. Azok a reálopciók viszont, amelyek nem csak egy vállalat értékére gyakorolnak hatást, hanem a vállalatok többsége esetében azonosíthatóak, egyfajta védelmet biztosítanak a vállalati adósság behajtásának vonatkozásában (Myers, 1977).

Myers (1984) továbbgondolta a korábbi, reálopciókkal kapcsolatos észrevételeit és kimutatta, hogy a hagyományos diszkontált cash flow alapú értékelések nem alkalmasak a beruházások értékelésére, viszont az opcióárazás alkalmazása segítséget nyújthatna a problémák kiküszöbölésében.

A reálopciók fogalmát a reálopció elmélettel foglalkozó kutatók eltérő elemek kiemelésével fogalmazták meg. Kogut és Kulatilaka (2001) szerint „*a reálopció fizikai eszközökbe, emberi erőforrásokba és szervezeti képességekbe történő beruházás, amely reagálási lehetőséget teremt a jövőbeni lehetséges eseményekre.*” (Kogut-Kulatilaka 2001, 3. o.) E fogalom meghatározásban a szerzők a reálopciók értékteremtő-képességét hangsúlyozzák a beruházási lehetőségek mellett. Ez egyben azt is sugallja, hogy az egyes reálopciók vállalatspecifikusak, mivel a humán-erőforrás, valamint az egyes szervezetekben rejlő képességek egyaránt a vállalat egyediségét hozzák előtérbe.

Más fogalom meghatározás már a pénzügyi opció elméletet hívja segítségül, amellyel szignifikánsan összefüggésbe hozható és megfeleltethető a reálopció elmélet. Amram és Kulatilaka (1999) megfogalmazása szerint „*Az opció egy dolog jövőbeli végrehajtására vonatkozó jog, de nem kötelezettség. Az opciók akkor értékesek, amikor bizonytalanság van. Sok stratégiai beruházás hoz létre olyan újabb lehetőségeket, melyeket végre lehet hajtani és így a beruházási lehetőségeket úgy lehet szemlélni, mint egy cash flow sorozat és egy opciós halmaz együttesét. (...) A reálopció a nem-pénzügyi eszközökbe beágyazott, implicit menedzseri és termelési rugalmasság. A reálopció világban a reáloldalra helyeződik a hangsúly: milyen típusú opciókat foglalnak magukban a jelenlegi és szerzett reáleszközök a vállalati működés fejlesztése során.*” (Amram-Kulatilaka, 1999, 5. o. In: Rózsa, 2010). A reálopció fogalmának ezen értelmezése összetett, az opció elmélet sajátosságait emeli ki, ugyanakkor az opciók reáleszközökre való vonatkoztatását hangsúlyozza és ezzel a legfontosabb különbséget határozza meg.

A reálopciók magasfokú bizonytalanság, valamint a menedzsment rugalmas döntéshozatala mellett jönnek létre. A bizonytalanság magas szintje, valamint a menedzsment nagyfokú rugalmasságának lehetősége esetén valósul meg számottevőnek mondható értékteremtés. Ha azonban a menedzsment számára nem biztosított a döntési rugalmasság, nem tudnak reagálni a projekttel kapcsolatos, a megvalósítás szempontjából fontos információkra, amelyhez még csekély valószínűséggel társul a jövőben rendelkezésre álló információk jelenléte. A rugalmasság értéke akkor maximalizálható, ha nagy mértékű bizonytalanság áll fenn a jövővel kapcsolatban, viszont nagy valószínűséggel a jövőben új információra tehetnek szert. A rugalmasságot biztosítja a menedzsment nagyfokú rugalmasságra való képessége, vagyis a menedzsment számára rendelkezésre áll, hogy reagáljon az újonnan rendelkezésre álló információkra. Emellett a projekt nettó jelenértéke rugalmasság nélkül a nullához közelít, vagyis a rugalmasság hozzájárulhat ahhoz, hogy a projekt értékesebbé váljon, valamint megnövelje hatására a projekt megvalósításának valószínűségét.

A reálopciók olyan esetekben fellelhetőek, melyek a jövővel kapcsolatos bizonytalanságot hordozzák magukban a menedzsment reagáló-képességének bizonyos szintje mellett. A menedzsmentnek új információk, valamint új fejlesztések birtokában tárgyasult választ kell adnia (Copeland-Keenan, 1998).

Amellett, hogy a bizonytalanság növeli a rugalmasságot, értéknövelő szerepe is van, mely a projektérték pozitív irányú elmozdulásában jelenik meg. A hagyományos projektértékelési eljárásokhoz képest a reálopciók megközelítés értéknövelő hatása a bizonytalanság szintjének emelkedésével nő.

3. A beruházás időzítés problémája

A reálopciók vizsgálatára két módon nyílik lehetőségünk, mely a reálopciók besorolásából következik. Egyrészt vizsgálhatjuk a reálopciókat *kiterjedésük* mentén, másrészt az *időzítésüket* figyelembe véve. Mint a reálopciók típusainak bemutatása során is említettem, kiterjedésük mentén a reálopciók a bővítési, összehúzóási, növekedési, váltási, feltárási, kiszervezési, összetett reálopciókként, valamint szivárvány-opciókként csoportosíthatók. A kiterjedés mentén történő gondolkodás, vagyis a reálopciók e szemlélet alapján történő osztályozása a piaci igényeknek és körülményeknek megfelelően a beruházási projekt méretezésével, átalakításával, végrehajtásával foglalkozik.

Az *időzítési dimenzió mentén* történő reálopciók csoportosítása a halasztási reálopció, az elvetési reálopció, valamint a leállítási/újraindítási reálopciókban jelenik meg. Jelen esetben a projekt időbeni megvalósítása jelenti a kulcskérdést és a csoportosítás alapját, figyelembe véve a beruházási projekt megfelelő időben való megvalósítását. Az időzítés problematikája számos kérdést vet fel, többek közt azt, hogy mikor van az az időpont, amikor célszerű a beruházás megvalósítása mellett dönteni. Amennyiben halasztjuk a projektet annak érdekében, hogy minél több információt szerezzünk a projekt megtérüléséről és jövedelmezőségéről, akkor adódik a kérdés, hogy mikor jutunk a beruházási döntés szempontjából elegendő mennyiségű és releváns információhoz és ezáltal a projekt megvalósításához? A továbbiakban a kiterjedés mentén történő vizsgálatot figyelmen kívül hagyva, a reálopciók időzítésével kapcsolatos problémával foglalkozom.

Egy tervezett beruházás esetében a vállalat menedzsmentjének döntést kell hoznia az adott projekt megvalósításáról, megtérülésének figyelembe vétele mellett. Ha leegyszerűsítik a problémát, akkor kiszámolják a pénzáramok jelenértékét, valamint projekt keretein belül megvalósítandó beruházás (pl. gyárépítés) közvetlen költségeit. Abban az esetben, ha a pénzáramok jelenértéke meghaladja a beruházással kapcsolatban felmerülő költségeket, a beruházás megvalósítása mellett döntenek.

Az idő befolyásolja a projekt nettó jelenértékét több szempontból is, így a projekt időtartama és a beruházás megvalósításának időpontja szempontjából. A projekt értéke viszont nem nő abban az esetben, ha az éves nettó profit pénzáramainak értéke nem változik a beruházás időzítésének hatására, valamint ha az éves nettó nyereség konstans marad vagy csökkentést mutat. Ha a nettó nyereségek pénzárama független a beruházás időzítésétől, akkor a beruházásból származó pénzáram a t_2 időpontban a t_1 -es időpontban megvalósuló beruházás pénzáramának részét képezi. Ha a projekt értéke nem változik, vagyis konstans marad, akkor az éves nettó haszon a beruházás eltérő időpontban való megvalósítása esetén is azonos pénzáramot fog produkálni, vagyis az beruházás időpontjának megfelelően párhuzamosan eltolódik a beruházásból származó pénzáramokat reprezentáló görbe (Chu- Polzin, 1997).

Ez esetben az úgynevezett „hüvelykujj szabálynak” megfelelően döntenek a beruházás megvalósításával kapcsolatban, ugyanis a döntéshozók vagy a beruházás kivitelezése vagy elvetése mellett határoznak, mivel a beruházás időzítésének függvényében nem tapasztalnak változást, így nem jelent előnyt számukra az adott beruházás időben való eltolásának lehetősége.

Az előzőekből kiindulva, ha a projekt értéke nő, akkor az éves nettó pénzáram az éves nettó nyereség növekedésével, valamint az idő előrehaladtával növekedő tendenciát mutat, tehát ezáltal a beruházás időzítésének változtatása pozitívan hat a projektből származó nyereségre. A beruházások időzítése a költség-haszon analízis azon egyszerű szabályán alapszik, hogy a projekt nettó jelenértéke megegyezik a nettó

nyereségek jelenértékének, a tőkeköltségek jelenértékével csökkentett értékével. Az elemzés célja, hogy a beruházás nettó jelenértéke maximalizálásra kerüljön. Az optimális időzítés akkor következik be, ha a beruházási célt sikerül az adott vállalatnak megvalósítania, amely maximális, pozitív nettó jelenérték elérésén keresztül jön létre az adott beruházás esetében, a bizonytalanságot figyelembe véve (Damodaran, 2002).

A nettó jelenérték maximalizálására irányuló időzítés vizsgálattal foglalkozott munkáiban McDonald és Siegel (1986), Dixit és Pindyck (1994), Sarkar (2000), Chang és Chen (2011). A következőekben az ő munkásságuk szintetizáló feldolgozása következik.

A beruházással kapcsolatos döntések a reálopció elméletben való alkalmazása többek közt McDonald és Siegel (1986), Dixit és Pindyck (1994) munkájában is fellelhető. Munkájukban egyopciós modellt építettek fel, mely szerint a beruházási opció nem él tovább a beruházást követően, vagyis a jövőben újberuházás nem valósulhat meg, csak egy adott opció lehívására van lehetőség. Ezt a fajta felfogást sokan támogatták, de piaci környezetben irrelevánsnak tekinthető (Malchow-Moeller-Thorsen, 2005). Az említett két szerző mellett Sarkar (2000) modellje tekinthető az időzítés szempontjából kiemelkedő modellnek, melyet Chang és Chen (2011) is továbbfejlesztett. A továbbiakban ezeket a modelleket mutatom be, kiemelve fontosabb tulajdonságaikat.

A reálopció elméletben a beruházási lehetőségre mint egy amerikai opcióra tekintenek, vagyis egy olyan pénzügyi opcióra, amely lehívására az opció lejáratá előtt is van lehetőség. A koncepcióban a pénzügyi opció optimálisan működik és a beruházás egy új projektben valósul meg. Az opció elméletet figyelembe véve megállapítható, hogy a beruházás abban az esetben valósulhat meg, ha a *projekt értéke meghaladja a költségek szintjét a beruházás halasztásának értékével*. A pénzügyi opciók elméletében találkozhatunk a beruházás és bizonytalanság közti pozitív kapcsolattal, azonban a reálopció elmélet e két tényező közti viszonyt negatívnak értékeli, mivel a bizonytalanság hatására megemelkedik az opció halasztásával realizálható érték szintje (Sarkar, 2000).

A modellje Dixit és Pindyck (1994), valamint McDonald és Siegel (1986) modelljéhez hasonlóan, a beruházások reálopció elméletén alapult, viszont a vállalatérték helyett a *nyereséget határozták meg mint állapotváltozót*, valamint a *szisztematikus kockázatot explicit módon* vették számításba. A nyereségek árama sztochasztikus lognormális eloszlást követ a modellben.

McDonald és Siegel (1986) a beruházás időzítés problémájával elsők között foglalkozott és olyan paramétereket határozott meg, amelyek a beruházás időzítés problémakörében fontos szerepet töltenek be. A beruházások optimális időzítése esetén a projektből származó nyereség, illetve a beruházási költség időben folyamatos, sztochasztikus folyamatot követ, amely irreverzibilis projektek esetében igaz. Az optimális beruházási szabály és az opció értékének meghatározására szolgáló képlet a beruházást származtatja azon feltételezés mellett, hogy az opciót lehívó kockázatkerülő, a kockázatot megosztó.

Chang és Chen (2011) Sarkar modelljét dolgozták fel egy általános dinamikus folyamat felhasználása mellett, mely egyesíti az átlaghoz való visszahúzást és a változásokat a projekt nyereségében. Felépítettek egy reálopció modellt a projekt értékelésére, melyben azzal a feltételezéssel éltek, hogy a *pénzáram geometriai Brown-mozgást és átlaghoz visszatérő folyamatot követ*. Ezeket a feltételezéseket folyamatként képzelték el, ellentétben Dixit és Pindyck (1994) felfogásával. A bizonytalanságban való növekedés a beruházások valószínűségének emelkedéséhez vezet és pozitívan hat a beruházásokra. Ez a nézet ellentétben áll Sarkar (2000)

eredményeivel, azonban a vállalatok nyereségében megmutatkozó változásokkal indokolható. Az átlaghoz visszatérő folyamatban bekövetkező változások csökkentően hatnak a geometriai Brown-mozgás folyamatára, amennyiben az átlaghoz való visszatérést és a vállalati nyereségben bekövetkező változásokat egyidejűleg figyelembe veszik (Chang-Chen, 2011).

3.2. Beruházások időzítése különböző szektorok reálberuházásai esetében

A beruházás időzítés meghatározása, valamint a reálopció elmélet alkalmazása szektoronként eltérő lehet, illetve eltérő aspektusból ragadták meg a szerzők a beruházás időzítés problémáját. Kauffman és Li (2005), Dias és társai (2003) a technológia-intenzív projektek, valamint olajmezős beruházások esetében vetették fel az időzítés kérdéskörét,

Herder és társai (2011) állami irányítás alatt működő szektorokban vizsgálták a beruházásokat, Campbell (2002) pedig online logisztikai beruházásokkal kapcsolatban vizsgálta az időzítést a menedzsment döntéshozatali rugalmassága mellett.

A *technológia-intenzív projektek* esetében Kauffman és Li (2005) szerint a *technológiai bizonytalanság* kiemelkedő szerepet tölt be a beruházás időzítés befolyásolásában. Egy folyamatos idejű, sztochasztikus modellt alakítottak ki, amely az optimális időzítés meghatározásában a reálopció elmélet menedzseri elfogadását hangsúlyozza. A beruházás időzítéssel kapcsolatos stratégiát egy vagy másik két összeegyeztethetetlen és versenyző technológia alkalmazása esetében vizsgálták. Ennek eredménye, hogy a technológiát alkalmazó vállalatnak célszerű elhalasztania a beruházást, amíg a korábban említett technológia valószínűsége elér egy kritikus határt, valamint fölénybe kerül a piacon. A menedzsment döntéshozatalának elhalasztásával kapcsolatos késleltetésnek megfelelően az erős versenyben lévő piacokon, így a technológiai eszközök, rendszerek piacán a várakozás drágának tekinthető és a technológia alkalmazójának beruházás időzítési stratégiára van szüksége a várakozás és az elővétel közti átváltás egyensúlyának megvalósítása érdekében. Egymással versenyző, helyettesíthető technológiák esetében a technológiai bizonytalanság jelentősen csökkenhet, illetve a vállalatok sokkal jobban törekednek az új technológiák alkalmazására. A technológiát alkalmazók elvárásai volatilisabbá válhatnak a pozitív hálózati visszacsatolásoknak köszönhetően. A technológiai bizonytalanság csökkenhet viszont az elvárások volatilitásának növekedésével, ami előnyösebbé teszi a várakozást a technológiát alkalmazó számára. Emellett a verseny gyorsabban befejeződik, rövidebb lesz a várakozási idő hatására.

Dias és társai (2003) egy olajmező kiépítésére vonatkozó befektetési lehetőséget vizsgáltak és határozták meg az ahhoz kapcsolódó beruházási opció értékét, a beruházás optimális időzítését és termelési szintjét, beleértve az olajárak bizonytalanságát és a reálopció elmélet alkalmazását. Egy amerikai vételi opció analógiájával azonosítják a beruházási lehetőséget az olajárak sztochasztikus jellegének figyelembe vétele mellett, valamint eltérő kötési árakat és kifizetéseket feltételeznek az eltérő alternatívákból kiindulva. A menedzseri rugalmasság jelenléte a korábban bemutatott reálberuházásokhoz hasonlóan az olajmezős beruházások esetében is biztosítja az olajmező fejlesztésének lehetőségét, egy optimális termelési szint, valamint az opciós érték növelése mellett. Az olajárak határgörbéje az amerikai vételi opciók határgörbéjének megfelelően elkülöníti az opció lehívását, valamint a halasztást támogató területet. A véges élettartamú opciók esetében gyakoriak a köztes várakozási területek, illetve azok létezése tükrözi a reálopció értékét, így annak a lehetőségét, hogy

a nagyobb értékű alternatívába fektessünk be.

A görbe által felosztott terület azon részén, ahol célszerű az opció lehívásával, a beruházás megvalósításával élni, az olajárak volatilitása, valamint az olajárak sztochasztikus folyamatot leíró jellegének hatására átalakulhat és a halasztási opció felülírhatja az azonnali megvalósítás lehetőségét. Az ingadozási paraméter növekedése mindkét sztochasztikus folyamat, a geometriai Brown-mozgás, valamint az átlaghoz való visszatérés esetében az opció lehívására vonatkozó területet csökkenti, illetve ennek fordítottja igaz a volatilitás csökkenése esetében. Ez alátámasztja a halasztási opciónak a beruházásokra való pozitív hatását.

A reálopció elméletet felhasználva vizsgálta Herder és társai (2011) a beruházási döntésekben lévő bizonytalanságot. Az infrastrukturális döntésekben ez a megközelítés kevés esetben van jelen, így több, infrastruktúrához kötött, szektorban, mint a területfejlesztés és szállítmányozás, a kikötői szállítmányozás vagy az energiaipar eltérő mértékben hasznosítja a reálopciók módszertant. A reálopciók alkalmazásának különbségei a szektorok, valamint döntéshozók részéről a politikai, intézményi környezetben, valamint a szervezeti rugalmasságban fellelhetők. Emellett a *reálopció elmélet alkalmazási korlátjaként az értékelés valós piaci környezetben való használatát* emelték ki, amelyhez *korlátozott információk* társulnak a bizonytalanság magas szintje mellett. Még ezzel kapcsolatban a pénzügyi piacról átvett megfontolást a reáliák piacára vetítéskor felmerülő bizonytalanságokat emelte ki, mivel a reálopciók értékelési eljárás alkalmazása bonyolulttá válik abban az esetben, ha olyan termékekkel kapcsolatos beruházások valósulnak meg, amelyeknek nincsenek helyettesítői a piacon. Két fontos pozitív momentumot emeltek ki a reálopció elmélettel kapcsolatban, a *bizonytalanság támogató szerepét* a beruházási döntésekben, illetve magát az *opcióértékelési eljárást*. Mivel az infrastrukturális beruházásokkal foglalkozó szektorokban nincs jelen a verseny, sokkal inkább *monopolisztikus környezetben* működnek, kevés esetben mutatnak hajlandóságot új értékelési eljárások alkalmazására, így a reálopciók módszertan elsajátítására. A rugalmasság szektorban való jelenlétével is vannak problémák a versenykörnyezet hiányának hatására, ami a stakeholderekre vezethető vissza, így a döntéshozatali folyamat is hátráltatva valósul meg, melyhez politikai kapcsolódások és stakeholder-tárgyalások sokasága is kötődik.

Az állami környezet mellé az *ügynök probléma* is társul. A vizsgált szektorok vállalataival ellentétben, a piaci környezetben működő vállalatokban differenciáltak a szerepkörök, mivel azonban jelen szektorokban állami vállalatok tevékenykednek és valósítják meg a beruházásokat, a szerepkörök nem tisztázottak. Az állami vállalatok esetében az adózó az, aki finanszírozza az adott beruházást az állam által beszedett adókon keresztül, azonban az állam dönt a beruházás megvalósításával kapcsolatban, az adózónak nincs beleszólása, viszont a beruházás révén keletkezett „nyereség” a fogyasztókhöz jut el.

Az általuk vizsgált szektorok esetében irreverzibilis projektekről beszélhetünk, melyek a bizonytalanság magas foka mellett valósulnak meg. A reálopció elmélet alkalmazásával, a rugalmasság szem előtt tartása mellett, a hatékonyság növelésére, valamint a veszteségek csökkentésére van lehetőség, amennyiben a szektorális sajátosságok figyelembe vétele mellett ez megvalósítható.

Az információs rendszerekkel kapcsolatos beruházásokat vizsgálta Campbell (2002) azok időzítésének figyelembe vétele mellett. A menedzsmentnek több beruházási projekt megvalósításáról kell döntenie ugyanabban a pillanatban, amelyek *elindításának dátumát időben egyenletesen kell elosztani az erőforrások elérhetősége és hasznosságának maximalizálása érdekében*. Ez a fajta megközelítés az információs rendszerekkel kapcsolatos beruházásokban különösen igaz és kulcsfontosságú a

megfelelő időzítés meghatározása miatt.

A beruházás elhalasztása mellett kell dönteni, amennyiben minden költségmegtakarítás a következő beruházás felülvizsgálati időpontjában elvész. A kamatbevételek értéke jelenti az opció feladásának használdozat-költségét a projekt indításának elhalasztásakor, amelyek jelenértékét a jövőbeni pénzáramoknak meg kell haladniuk. Az optimális projekt kezdési időpont levezetése e két feltétel összeegyeztetése esetén valósulhat meg.

Campbell (2002) online logisztikai beruházási adatokat vizsgált félévente történő beruházás-vizsgálati ciklust alapul véve, melynek feltevései közt szerepel, hogy a projekt kezdeti dátuma után 12 hónapnál korábban nem valósulhat meg. A vizsgálat során összegyűjtött adatok elemzésének végeredményeként a halasztás optimális ideje a projekt megvalósításának három éves eltolásával jöhet létre.

Az optimális beruházás-időzítés a jövőbeni pénzáramok és a lehetséges kamatbevételek összehasonlítása révén határozódhat meg. A kamatbevételek egy alternatív kockázatmentes beruházásba való befektetésből származhatnak. A jövőbeni pénzáramok a kezdeti beruházást követően az idő múlásával folyamatosan nőnek és a beruházás kb. 2,5 év alatt megtérül, míg a kamat, ami a beruházás halasztása révén realizálható, csökken, amennyiben minél tovább halasztjuk a beruházás megvalósításának időpontját. A jövőbeni pénzáramok és a kamat bevételek 3 éves halasztás esetén lesznek optimálisak.

Amennyiben a fentiekből kiindulva megvizsgáljuk a beruházás felülvizsgálatának gyakoriságát, akkor arra az eredményre jutunk, hogy a felülvizsgálat gyakoriságának függvényében a jövőbeni pénzáramok változnak, míg a kamatjövedelem változatlan marad. Az optimális beruházás időzítés az első felülvizsgálat esetén válik egyértelművé, ahol a jövőbeni pénzáramok a következő periódusban nagyobbak lesznek a beruházás haszon-áldozati költségénél (Campbell, 2002).

3.3 A beruházások időzítése a menedzsment szemszögéből

A beruházások időzítése a reálopció elmélet alapvetéseiből kiindulva a menedzsment rugalmasságát feltételezi a beruházások megvalósításával kapcsolatban, azonban a menedzsmentet és a döntéshozatalt befolyásoló hatások és így módon a menedzseri viselkedés nem kerül a középpontba. A menedzsment, illetve a részvényesek közti kapcsolat beruházás időzítésre gyakorolt hatása fontos, mivel az érdekellentétek a két fél között akár a beruházás nem megfelelő időben történő megvalósítását is eredményezhetik.

Egy beruházás időzítéssel kapcsolatos kérdésre alapozta Henderson (2010) a kutatásait, vagyis a hatékony vállalati működést kérdőjelezte meg nem tökéletes piacok esetében, amennyiben a vállalatvezetőknek a beruházás időzítésével kapcsolatban kell döntést hozniuk. A kockázatkerülő menedzserek korábban ruháznak be, mint a kockázatot megosztó részvényesek elvárják, így ez nagyobb ügynöki költségekhez vezet, amire megoldást jelent, ha a menedzsereket vállalati ellenőrzés alá vonják. A tökéletes piac megvalósításához közeledve az ellenőrzésnek fegyelmi hatása van és ez az ügynöki költségek csökkenéséhez vezet, viszont az idioszinkratikus kockázat, vagyis a tőke-specifikus kockázat túl nagy marad, így a részvényesek szenvednek az ügynöki költségektől és az ellenőrzés hatástalanná válik.

A tulajdonosok és a menedzserek érdekellentétéből fakadnak a beruházással kapcsolatos következmények, amelyek visszavezethetők az ügynökproblémára. A tulajdonosok hosszú távú beruházásokat preferálják, mivel ezek révén tudják a részvényesi értéket és ezáltal a vállalati értéket maximalizálni, míg a menedzserek saját

hasznuk növelése érdekében a rövid távú beruházásokat részesítik előnyben. Azonban a rövid távú beruházások preferenciája mellett sérül a részvényesi érték maximalizálásra tett célkitűzés.

Eltérő iparágakban vagy specifikus beruházásokban megjelenő beruházási viselkedést elemezte a modellen keresztül, úgymint a tőke-specifikus kockázat szintmérőjét. Azzal a feltételezéssel élt, hogy a standard reálopciók modell, valamint az NPV szabály biztosítja a beruházás időzítés meghatározását. Az idioszinkratikus és az ellenőrzési kockázat ellentétes hatással van a menedzserek beruházási viselkedésére. Az elbocsátás kockázata az idioszinkratikus kockázat hatásán keresztül érvényesül, amennyiben az a későbbiekben alacsony szintű lesz. Ez azt eredményezi, hogy a menedzser akkor ruház be, amikor közel van a részvényesi határértékhez. Azonban, ha az egyedi kockázat nagy, akkor az ellenőrzés gyengének bizonyul és a kockázat felülkerekedik és a menedzserek olyan határt választanak, amely nettó jelenértéke zérushoz közelít.

Egy jól működő piaci környezet esetében a modell előrejelzi, hogy a kockázatkerülő menedzserek mikor szembesülnek tökéletes piaccal, ami ahhoz vezet, hogy akkor ruháznak be, amikor az idő vállalati érték maximalizálást eredményezi. A beruházás időzítés standard reálopciók modellje majdnem tökéletes piac esetén hasznosítható, ahol nincs ellenőrzési kockázat. Abban az esetben, ha a kockázatkerülő menedzserek tökéletes piaci szituációval szembesülnek, a modell szerint a menedzserek a beruházásokat NPV=0 közeli szintje mellett valósítják meg. Az ellenőrzési kihívások erősségének növekedésével a hatékonyság nő, ami arra ösztönzi a menedzsereket, hogy magasabb határérték melletti beruházást válasszanak. A valóságban a részvényesek számára nagy anyagi terheket jelent az irányítás fenyegetésének növelése. A menedzsment elbocsátása és új menedzserek toborzása révén újabb költségek merülnek fel, ami korlátozhatja az ellenőrzés erősségét, így az ellenőrzés az eredménytelenség szintjén maradhat. Ez abban az esetben lehetséges, ha a részvényesek erős joggal bírnak. A standard reálopciók modell, illetve az NPV szabály szerepet játszik a kockázatkerülő menedzserek beruházási viselkedésének leírásában.

A menedzserek beruházás időzítéssel kapcsolatos döntései az idioszinkratikus kockázattól függenek, ami túlmutat az ügynök problémák beruházás időzítésre gyakorolt hatásán, illetve a vállalati irányítás és az előbb említett kockázat a beruházási döntésekre, így a menedzserei viselkedésre kiemelten hatnak, amennyiben kockázatkerülő menedzserekről beszélünk.

3.3. Információk jelentősége a beruházások értékelésében és időzítésében

A reálopció elmélet alkalmazásának előnye, hogy a vizsgált projekteket a vállalatok folyamatosan értékeli, mivel a projekttel kapcsolatos döntés elhalasztásával nyerhető információk révén a projekt újraértékelése elengedhetetlen a jövőbeni megfelelő döntéshozatal biztosítása érdekében. Emellett ebből következően a megközelítés a beruházások időzítésének pontos meghatározását is lehetővé teszi.

Azonban figyelembe kell venni, hogy a vállalatnak a megfelelő döntéshozatalhoz számos olyan információra van szüksége. A projektek értékelésekor előtérbe kerül az opció alapú értékelések kritikája. A pénzügyi opciókra alkalmazható modellek reálopciókra való átültetése akadályokba ütközik, amelynek egyik oka, hogy a pénzügyi opciók esetében az értékeléshez szükséges információk könnyebben elérhetők, mint a reálopciók esetében, mivel a pénzügyi opciókkal kapcsolatos döntés alapulhat például egy részvényáron, azonban a reálopciók esetében az alapeszköz ára némely esetben nem megfigyelhető (Copeland-Tufano, 2004)

Amellett, hogy a döntéshez szükséges információ nehezen megszerzhető és nem minden esetben állnak közvetlenül rendelkezésre, figyelembe kell venni azok megszerzésének költségvonzatát is, mivel az is hatással van a projektek értékelésére.

Guthrie (2005) két információ csoportot különböztetett meg, így a projekt-specifikus, illetve az általános információkat. A projekt-specifikus információk alatt olyan információkat értett, amelyek megszerzéséhez fix projektértékelési költség fizetése szükséges, míg az általános információknak a vállalat számára költségmentesen elérhető információkat tekintette. Az információk elérhetősége, valamint a projektértékelés költségei egyaránt befolyásolják a vállalat optimális viselkedését. Amennyiben magasak a projekt értékelésekor felmerülő költségek, valamint ezzel együtt az információ költségei a vállalat később fogja értékelni a projekteket, vagyis magasabb értékelési korlátot fog beállítani, ugyanakkor ezzel egy időben a beruházási korlát alacsonyabb lesz, mivel a beruházás korábbi megvalósításával csökkenteni tudja a szükséges projektértékeléseket, így a projekttel kapcsolatban keletkező költségeket is redukálja. Közvetlenül a beruházás megvalósítása előtt szükség van a projektértékelésre, ezért ezzel is számolnia kell a vállalatnak a költségek kalkulálásakor. A projekt-specifikus információk megszerzése a vállalat számára plusz költséget jelent, ezért amennyiben az értékeléshez elengedhetetlen információk között nagy arányban szerepelnek projekt-specifikus információk, amelyek megnövelik a projektértékelési eljárás költségét, a vállalat alacsonyabb beruházási korlátot fog választani ily módon is csökkentve a kiadásokat. A vállalatoknak kell eldönteniük, hogy milyen gyakorisággal értékelik a projektjeiket. Ehhez segítséget nyújt a projekt nettó jelenértéke (NPV), amely támogatást nyújt a projektértékelésben és a döntéshozatalban egyaránt. A projekt nettó jelenértéke iránymutató lehet a projektértékelés gyakoriságával kapcsolatban. Guthrie (2005) kutatásában megfigyelte, hogy a magas nettó jelenértékkel rendelkező projektek esetében kevesebbet vártak a vállalatok az újraértékeléssel, illetve hosszabb várakozási idő jellemző az alacsony nettó jelenértékkel bíró projektek esetében. Emellett kimutatta, hogy a projektértékelési költségeinek növekedése növeli az újraértékelés várakozási idejét és beállítanak egy beruházási és egy elvetési küszöböt, ami közel van a fedezeti ponthoz. Ilyen jellegű korlát beállítása költségessé teheti az értékelési eljárást és ez esetben az optimális beruházási szabály a standard nettó jelenérték szabály alkalmazását jelenti. A magas értékelési költségek csökkentik a vállalat beruházási időzítési opciójának értékét a pénzkiáramlás részeként, amely a projekt értékeléséből adódik.

Az információ jelentősége nem csak a beruházás megvalósítása szempontjából tölt be jelentős szerepet a projektek értékelésekor, hanem megszerzésének költsége hasonló súllyal szerepel, mely befolyással van a projekt megvalósítására, valamint a felülvizsgálat gyakoriságára.

4. Összegzés

A reálopció elmélet számos előnyt hordoz a statikus módszerek, így a diszkontált pénzáram alapú eljárással szemben, ami elsősorban a piaci környezet dinamizmusának elmúlt évtizedekben bekövetkező változásának köszönhető, mivel figyelembe veszi a menedzseri döntéshozatal rugalmasságából fakadó pozitívumokat, így reagálva piaci változásokra a bizonytalanság megléte mellett. A reálopció elmélet alkalmazása esetében lehetőség nyílik a projekt megvalósításának időbeni eltolására, a döntéshozatal elhalasztására, amely a jövőben rendelkezésre álló információk révén változtathat a menedzsment hozzáállásán a projekt megvalósításával kapcsolatban. Fontos hangsúlyozni, hogy opció révén a projekt elhalasztása nem jelenti a

beruházás jövőben való megvalósításának szükségességét, dönthet a menedzsment a projekt elvetése mellett, ha az újonnan megszerzett információk ezt sugallják. Azonban felmerül a kérdés a projekt eltolása mellett mely időpontban optimális a projekt megvalósítása és ez milyen tényezők vizsgálata mellett feltételezhető. A tanulmányban a reálopció elmélet mellett a beruházáselmélet időzítéssel kapcsolatos szegmensét emeltem ki azzal a céllal, hogy a két terület elméleti aspektusait kiemeljem. A beruházások időzítésének témakörében egyes szektorok egyedi jellemzőit hangsúlyoztam a beruházás időzítés területén, valamint a menedzsment beruházással kapcsolatos szemléletét is vizsgáltam az információ szerepe mellett.

Összességében elmondható, hogy a reálopció elmélet, illetve a beruházás elmélet időzítéssel kapcsolatos szegmense a vizsgált elméletek alapján számos kiaknázatlan területet tartalmaz, melyek vizsgálata indokolt a vállalatok hatékony működésének és beruházási döntéseinek támogatása érdekében.

Irodalomjegyzék

- Amram, M. - Kulatilaka, N. (1999): *Real Options. Managing Strategic Investment in an Uncertain World*. Boston: Harvard Business School Press.
- Campbell, J. A. (2002): Real options analysis of the timing of IS investment decisions. *Information & Management*, Vol. 39. No. 5. pp. 336-344.
- Chang, C. – Chen, M. (2011): Re-examining the investment-uncertainty relationship in a realoptions model. *Review of Quantitative Finance and Accounting*, Vol. 38. No. 2. pp. 241-255.
- Chu, X. - Polzin, S. (1997): Timing of major transportation investments, *Transportation*, Vol. 27. No. 2. pp. 201-219.
- Copeland, T. E. - Keenan, P. T. (1998): How Much Is Flexibility Worth? *Mckinsey Quarterly*, Vol. 1. No. 2. pp. 38-49.
- Copeland, T. – Tufano, P. (2004): A Real-World Way to Manage Real Options. *Harvard Business Review*, Vol 82. No. 3. pp. 90-99.
- Damodaran, A. (2002): *Investment Valuation: Tools and Techniques for Determining the Value of Any Asset*, New York: Wiley and Sons.
- Dias, M. - Rocha, K. - Teixeira, J.P. (2003): The optimal investment scale and timing: a real option approach to oilfield development. Working Paper, Petrobras-PUC Rio.
- Dixit, A. K. – Pindyck, R. S. (1994): *Investment Under Uncertainty*, Princeton: University Press.
- Guthrie, G. (2005): Missed Opportunities: Optimal Investment Timing when Information is Costly. *Journal of Financial and Quantitative Analysis*. Vol.42. No.2. pp. 467-498.
- Henderson, V. (2010): Is Corporate Control Effective when Managers face Investment Timing Decisions in Incomplete Markets? *Journal of Economic Dynamics and Control*, Vol. 34, No. 6, pp. 1062-1076.
- Herder, P. M. et al. (2011): Buying realoptions. Valuing uncertainty in infrastructure planning. *Futures*, Vol. 43. No. 4. pp. 961-969.
- Kauffman, R. J. – Li, X. (2005): Technology Competition and Optimal Investment Timing: A Real Options Perspective. *IEEE Transactions on Engineering Management*, Vol. 52. No.1. pp. 15-29.
- Kogut, B. - Kulatilaka, N. (2001): Capabilities As Real Options. *Organization*

- Science*, Vol. 12. No. 6 pp. 744-758.
- Luehrman, T. A. (1998): Strategy as a Portfolio of Real Options. *Harvard Business Review*, Vol. 76. No. 4. pp. 89-99.
- Kulatilaka, N. – Perotti, E. C. (1992): *Strategic Investment Timing under Uncertainty*, Working paper, Boston: Boston University.
- McDonald R. –Siegel D. (1986): The value of waiting to invest. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 101. No. 4. pp. 707-728.
- Malchow-Møller, N. –Thorsen, B. J. (2005): Repeated realoptions: optimal investment behavior and a goodrule of thumb. *Journal of Economic Dynamics &Control*, Vol. 29. No. 6. pp. 1025-1041.
- Myers, S. C. (1977): Determinants of Corporate Borrowing, *Journal of Financial Economics*, Vol. 5. No. 2. pp. 147-175.
- Myers, S. C. (1984): The Capital Structure Puzzle, *The Journal of Finance*, Vol. 39. No. 3. pp. 575-592.
- Rózsa Andrea (2007): *A reálopciók lehetőségei és korlátai a stratégiai beruházások értékelésében*. Budapesti Gazdasági Főiskola Külkereskedelmi Főiskolai Kar, Szakmai füzetek, http://elib.kkf.hu/okt_publ/szf_19_06.pdf Letöltve: 2014.03.23.
- Sarkar, S. (2000): On the investment-uncertainty relationship in a realoptions model. *Journal of Economic Dynamics and Control*, Vol.24. No. 2. pp. 219–225.
- Trigeorgis, L. – Smit, H. T. J. (2004): Quantifying the strategic option value of technology investments. Working paper. Letöltve: <http://www.realoptions.org/papers2004/SmitTrigeorgisAMR.pdf> (2014.03.22)

Posza Alexandra, doktorandusz hallgató

Munkahely: Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Vállalati Gazdaságtan, Pénzügyi és Számvitel Tanszék, Gazdálkodástani Doktori Iskola.

Cím: 7622 Pécs, Rákóczi út 80.

E-mail: poszaa@ktk.pte.hu

A felsőoktatásban részt vevők belső migrációs folyamatai a DPR 2011-es országos felmérés adatai alapján

Sipos Norbert

Pécsi Tudományegyetem
Közgazdaságtudományi Kar
Eötvös József Főiskola
Gazdálkodási Intézet

Absztrakt

Az utóbbi években megfigyelhető a magyar felsőoktatásba beiratkozók és az összes rendszerben lévő hallgató számában is egy erőteljes csökkenés. Az ezzel párhuzamosan kommunikált finanszírozási változások is jelentős mértékben befolyásolják a hazai felsőoktatási intézmények helyzetét. Noha a nagy intézmény-összevonások elmaradtak, a képzések racionalizációja továbbra is fontos feladata a felsőoktatásban érdekelteknek.

Jelen tanulmányban a felsőoktatásban részt vevő hallgatók vándorlásával kapcsolatos modell segítségével lehetőség nyílik a tanulmányi és a végzést követő hallgatói elvándorlás vizsgálatára a Diplomás Pályakövető Rendszer 2011-es és 2012-es országos felmérés eredményeire támaszkodva. Regionális szinten természetesen alakulnak ki területi különbségek, érdemes megvizsgálni Budapest és a nagyobb szellemi központok hatását a hazai a felsőoktatásbeli kapacitások egyenlőtlen eloszlása szemszögéből. A végzettként történő elvándorláshoz – ezzel párhuzamosan – figyelembe kell venni a munkaerő-piaci kereslet jellemzőinek széttagoltságát is. A modellben öt csoport azonosítható: helyben maradók, képzés helyén maradók, többlépcsős elvándorlók, végzettként elvándorlók és végzettként hazatérők. Az egyes kategóriák közötti különbség vizsgálatára keresztábrák elemzéseket is bemutatunk.

Kulcsszavak: *felsőoktatás, Diplomás Pályakövető Rendszer, végzettek vándorlása*

I. A Diplomás Pályakövető Rendszer és a migrációs modellek

A felsőoktatási intézmények számára a 2011. évi CCIV. számú törvény a nemzeti felsőoktatásról írja elő kötelezettségként a pályakövetési vizsgálatok évente ismétlődő jellegű megvalósítását. A Diplomás Pályakövető Rendszer (DPR) felméréseinek lebonyolítását Magyarországon az Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. (Educatio Nkft.) segíti központi szervként. A lekérdezések rendszerességéből adódóan számos tényező hatását lehet vizsgálni, a felsőoktatásban hallgatók szociológiai háttértényezőitől kezdve a további felsőfokú tanulmányokon át a munkaerő-piaci beválásig bezárólag. A felsőoktatás szereplőinek egyre erőteljesebben megjelenő igénye, hogy a képzés sikeres lezárását követően is tudomása legyen a főbb eseményekről, tendenciákról, amelyek révén képesek ösztönözni a végzeteket az oktatási szolgáltatásaik újravásárlására, illetve a visszajelzések révén jobban meg tudnak felelni a jelenleg is a képzési rendszerben lévők igényeinek, elvárásainak

Jelen tanulmány egy területi aspektusból is fontos tényezőre, a végzettek vándorlására fókuszál. A migráció törvényszerűségét Ravenstein (1885, 1889) figyelte meg két

népszámlálásának adatai alapján. Megállapításait a következő pontokban lehet összefoglalni:

- A vándorlás szakaszosan valósul meg.
- A vándorlók többségében kisebb távolságot tesz meg, nagyobb távolság esetében főleg ipari és kereskedővárosokba mennek.
- Kettős hatás figyelhető meg, azaz az odavándorlási folyamat kivált egy ellentétes irányút is.
- A rurális térség népessége, a nők, illetve az egyedülálló nagyobb intenzitással vesznek részt a vándorlásokban. A falvakból inkább a városok felé tartanak, a nők pedig inkább rövidebb távolságot tesznek meg.
- Minél erőteljesebb az ipari fejlődés, illetve a közlekedési infrastruktúra, annál nagyobb a vándorlás mértéke.
- A migráció révén a természetes szaporodásnál nagyobb arányú a városok növekedése.
- Az elsődleges vándorlási hajtóerő gazdasági jellegű.

Az ezt követő időszakban több irányzatot tudunk elkülöníteni a szerint, hogy a vizsgált területek objektív vagy szubjektív meghatározó jegyei vezetnek migrációhoz. A hagyományos objektív modellek közé sorolható a gravitációs modell, amely Newton egyetemes tömegvonzás törvényére épül. E szerint lényegében két terület közötti áramlást a népesség és a távolság határozza meg, az előbbivel egyenes, az utóbbival pedig négyzetesen arányosan. Számos nemzetközi és hazai tudós foglalkozik a területtel (Zipf 1946, Stewart 1948, Fotheringham – Haynes 1984, Nagy 1996, Fotheringham et al. 2000, Dusek 2003, G. Mate et al. 2011, Filippo et al. 2012, Kincses – Tóth 2012, Sipos – Kovács 2014), mivel számos társadalmi és gazdasági tendencia vizsgálatára alkalmas.

A hagyományos modellek másik nagy ágát képezi a push-pull megközelítés, amelyben a migrációt a két hely között fellépő vonzó és taszító hatások eredője határozza meg. A vonzó hatások például a jó ellátás, szép környezet, sok munkahely, míg a taszító hatások a magas bűnözési szint, munkanélküliség, hiányos infrastruktúra, rossz ellátás. Ezen kívül fennállnak még hátráltató hatások is, mint a távolság, migrációs törvények, egyéb személyes tényezők stb. (Lee 1966, Nipper 1975, Cebula 1981, Mitchneck 1991)

A második nagy típushoz a viselkedésorientált modelleket sorolhatjuk, amely szerint a vándorlás egyéni szinten értelmezhető, alapvetően az elégedetlenség ösztönzi. A döntés meghozatalát a jobb állapot felé való elvándorlás vezeti. Mivel nem egyértelműen kényszerhelyzetről van szó, ezért az otthonához közel keresi a jobb állapotot, és addig tart, ameddig nem teljesülnek az előzetes várakozások. (Rosemann 1971, Weichhart 1987, Wirth 1980, Tzshaschel 1986)

A harmadik típusba pedig a kényszermodellek sorolhatóak, amelyeknél – az előzőtől eltérő módon – az egyén döntési szabadsága jelentősen korlátozott. (Kutatói: Gazweiler, Kreibich, Ipsen, Gans, Cadwallader, Wagner, Bahr-Jentsch-Kuls) (Massey et al. 2001)

Jelen tanulmány esetében az iskolázottság területi eloszlása, azon belül is a frissdiplomások vándorlása áll a középpontban. A képezéseken belüli térbeli egyenlenségek kimutathatóak a népszámlálás adataiból. Kialakulásának okai elsősorban történelmi okokra vezethetők vissza: befolyásolták a területfejlesztések politikai fókuszváltozásai, a háborúk, a határok átrendeződése, a közoktatás hálózatának egyenetlen kialakulása, gazdasági és szellemi központok átrendeződése stb. (Kiss et al. 2008) Szerepet játszik még a korösszetétel alakulása is, hiszen egy fejlett országban természetszerűleg adódik, hogy a rendszerváltást követő időszakban több fiatallal rendelkező területek

esetében figyelhető meg nagyobb arányú felsőfokú végzettség is. Tanulmányunkban nem ezeket a tényezőket vizsgáljuk, csupán a tanulmányi céllal, illetve a tanulmányok befejezését követő vándorlás térbeli megvalósulását mutatjuk be.

II. Az elemzéshez használt módszerek, és a hallgatói vándorlási modell

A kutatás alapjául szolgáló adatbázis az Educatio Nkft. által rendelkezésre bocsátott 2011-es és 2012-es országos felmérés eredményéből áll, amelyet a szerző szakmai szempontok mellett egységes formába szerkesztett. 2011-ben 31 intézmény szolgáltatott adatot a 2008-ban és 2010-ben abszolutóriumot szerzett hallgatókra vonatkozóan, 2012-ben pedig 32 intézmény a 2007-ben, 2009-ben és 2011-ben abszolutóriumot szerzettekre vonatkozóan. A 2011-es felmérés alapsokasága 100 785 fő, a 2012-esé 163 964 fő, 2011-ben 20 453, míg 2012-ben 24 890 fő válaszolt, ami rendre 20,29%-os és 15,18%-os válaszadási arányt jelentenek. Az országos adatbázisok összeállítását és tisztítását az Educatio Nkft. végzi, a reprezentatív súlyozást az intézmények által egységes sablon alapján szolgáltatott adatok alapján alkalmazza, amely módszertant teljes mértékben átvettük. Ezen kívül az alapadatokból kiszűrtük (alacsony mintaelemszám, speciális képzési profil, és az alapsokaságot nem megfelelően lefedő jellegűkből adódóan) a művészet, művészetközvetítés és a nemzetvédelmi és katonai képzési területeket, továbbá csak az egy éve végzettekre fókuszáltunk.

Ki kell emelnünk, hogy az adatfelvétel jellege miatt az adatbázis intézményi szintű összevetésre megbízhatóan nem alkalmazható, ugyanakkor a megállapítások a képzés munkarendje, a nem, a képzési terület mentén történő súlyozásnak köszönhetően reprezentatívnak tekinthetők. Az Educatio Nkft. által kialakított súlyozási rendszer közelítheti a valóságot, mivel a mintában szereplő adatok rétegenként nem térnek el attól a populációtól, amelyikre általánosítunk, tehát a 2010-ben és a 2011-ben végzettekétől. A következtetések során a rendelkezésre álló információink alapján nem feltételezhető a szisztematikus torzítás fennállása.

A felsőoktatásban részt vevők vándorlásával kapcsolatosan Nyüsti és Ceglédi (2013) dolgoztak ki egy modellt, amelyben egyrészt vizsgálták a tanulmányi, másrészt a végzés utáni elvándorlást. Megállapították, hogy Budapest a legkeresettebb, hiszen minden szempont szerint itt koncentrálódik a hazai felsőoktatás, ugyanakkor a nagyobb szellemi központok környékén (Baranya, Hajdú-Bihar, Csongrád és Győr-Moson-Sopron) kisebb mértékű a hallgatói továbbvándorlás, hiszen a többi megye kevesebb hallgatót képesek befogadni, mint ahányan tovább szeretnének tanulni. A végzettként történő elvándorláshoz – ezzel párhuzamosan – figyelembe kell venni a munkaerő-piaci kereslet jellemzőinek széttagoltságát is. Ez természetesen a felsőoktatási keresletnek és a kínálatnak az egyenetlen eloszlásából adódik, de az alapos vizsgálatához olyan tényezőket (családi kulturális értékek, egyéni preferenciák, környező megyék makrogazdasági helyzete stb.) is be kell vonni az elemzésbe, amelyre jelen adatbázisunk alkalmatlan, így csak a nyers adatokra vonatkozóan teszünk megállapításokat.

Nyüsti és Ceglédi logisztikus regresszióanalízist folytattak le jelen adatbázisunk 2011-es adatfelvételének 2008-as végzettekkel kibővített halmazára, amelyben megállapították, hogy Fejér megyei 14 éves kori lakóhely hat nagymértékben ösztönzően az elvándorlásra (négyeszer nagyobb esély), amely háttérben az alacsony felsőfokú képzési lehetőség és Budapest közelsége állhat. A legalacsonyabb valószínűséggel éppen a főváros és a vidéki szellemi központok lakói választanak másik megyét a továbbtanulásra. A végzés utáni elvándorlás esetében Budapest kiemelkedően jó helyzetben van (negyedakkora az esély),

továbbá a négy szellemi központon kívül a főváros közelsége mellett munkaerő-piaci esély tekintetében jobban ellátott Pest megye is kisebb veszteséggel számolhat. A végzés utáni elvándorlásra kimagasló esély van Heves, Jász-Nagykun-Szolnok és Nógrád megyékben.

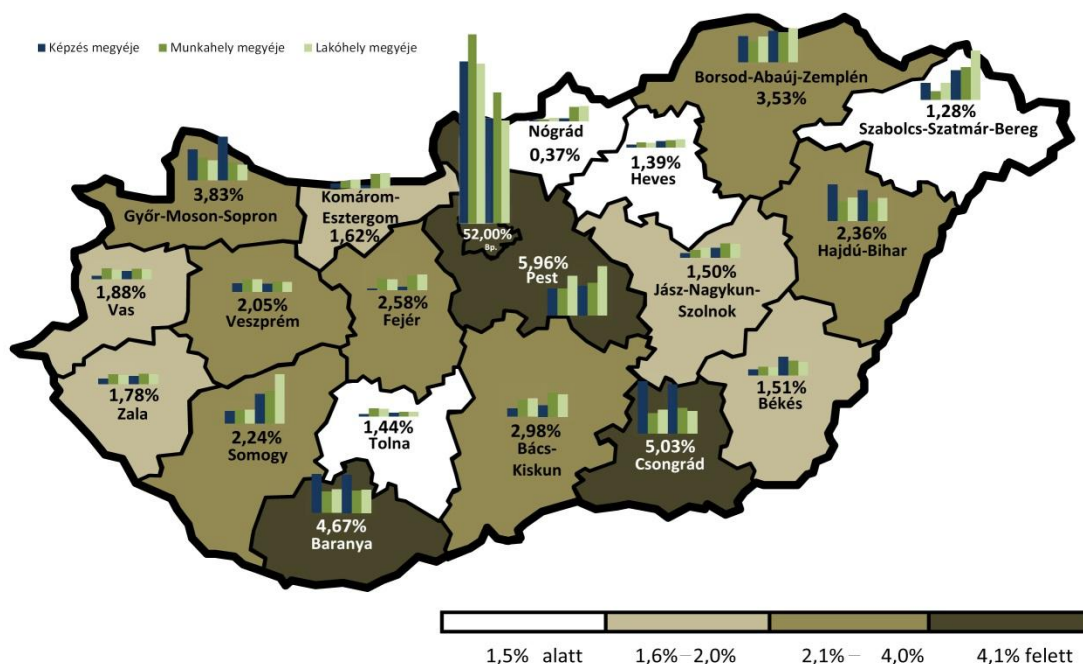
A felsőfokú végzettségűek migrációs folyamatait Nyüsti-Ceglédi (2013) modellje alapulva mutatjuk be, akik a felsőoktatásban résztvevőket öt csoportra osztották:

- Helyben maradók: 14 éves kori lakóhelyhez képest saját megyében abszolvált és most is saját megyében lakik.
- Képzés helyén maradók: 14 éves kori lakóhelyhez képest más megyében abszolvált és most az abszolutórium megszerzésének megyéjében lakik.
- Többlépcsős elvándorlók: 14 éves kori lakóhelyhez képest más megyében abszolvált és most az abszolutórium és a 14 éves kori lakóhelyével sem megegyező megyében lakik.
- Végzettként elvándorlók: 14 éves kori lakóhelyhez képest saját megyében abszolvált és most más megyében lakik.
- Végzettként hazatérők: 14 éves kori lakóhelyhez képest más megyében abszolvált és most saját megyében lakik.

III. Az elemzés eredményei

Az 1. ábrán a válaszadók általános eloszlásait mutatjuk be három tényező (képzés, munkahely és lakóhely megyéje) mentén (a pontos adatokhoz lásd 1. melléklet). A térképen a százalékok a nappali tagozatosok munkahelyének megye szerinti megoszlásait mutatják. Az egyes megyéken belül kettő db hármas oszlop látható, a bal oldali hármas oszlop a nappali tagozatosok jellemzőit mutatja, a jobb oldali hármas pedig a nem nappali tagozatosokét. A konkrét megoszlások a mellékletben találhatóak meg. Jól látszik a minden tényező szerinti Budapest-központúság (amely a nem nappali tagozatosok esetében kevésbé erőteljes), valamint a klasszikus egyetemek regionális hatása, a többi megyében négy százalék alatti a megoszlás szinte minden tekintetben. A lakóhely megyéje szerint kiugró értéket találunk Somogy, Pest és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéknél a nem nappali tagozaton végzettek esetében, ami azt jelenti, hogy ezen megyékben sok az ingázó, hiszen a munkahely megyéje arány sokkal kisebb részt tesz ki.

1. ábra: A válaszadók eloszlása a képzés megyéje, munkahely megyéje és jelenlegi lakóhely megyéje alapján (n=14 250, n=8 556, n=12 420)

Forrás: Saját szerkesztés

1. táblázat: A válaszadók megoszlása vándorlási csoportok szerint

Vándorlási csoportok	2010		2011		Összesen	
	Válaszadók (fő)	Arány	Válaszadók (fő)	Arány	Válaszadók (fő)	Arány
Helyben maradók	2 098	29,93%	1 365	29,53%	3 463	29,77%
Képzés helyén maradók	1 338	19,08%	932	20,16%	2 270	19,51%
Többlépcsős elvándorlók	754	10,76%	434	9,40%	1 189	10,22%
Végzettként elvándorlók	293	4,18%	167	3,62%	460	3,96%
Végzettként hazatérők	2 527	36,04%	1 724	37,29%	4 250	36,54%
Összesen	7 010	100%	4 622	100%	11 632	100%

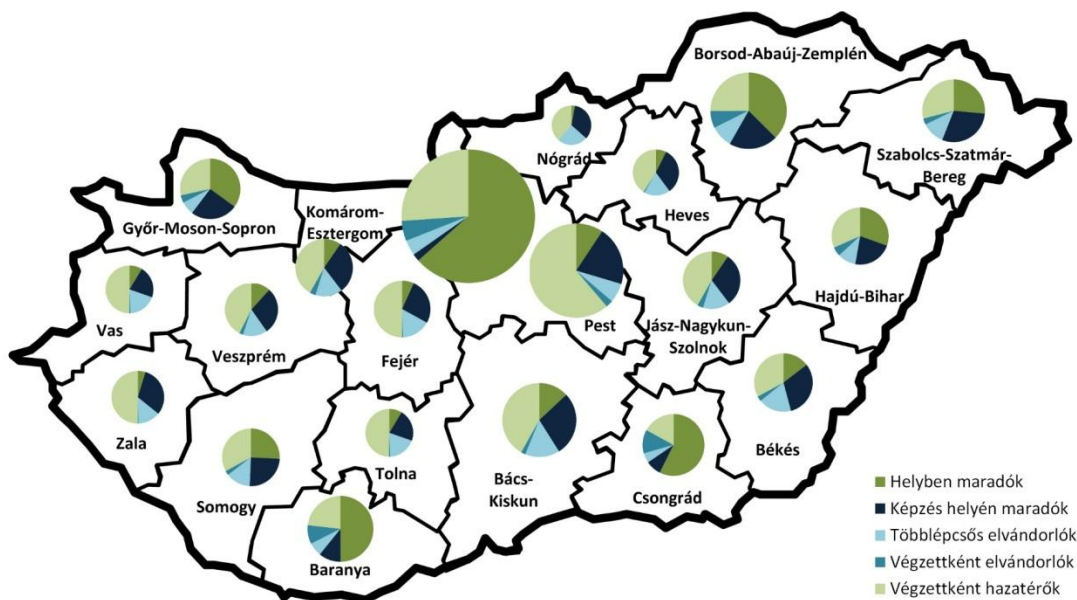
Forrás: Saját szerkesztés

A legnagyobb csoportot a végzettként hazatérők teszik ki, ez alapján a vándorlási szándék ideiglenességére következtethetünk, valamint arra, hogy kénytelenek a saját megyéből elvándorolni a felsőoktatási kínálatra jellemző egyenletlenségekből kifolyólag. Nagy csoportot tesznek ki a végig helyben maradók mintegy 30%-os aránnyal. Ők elsősorban Budapesten és a vidéki nagy szellemi központok megyéiből tevődnek ki. A maradék 32% esetében találhatunk valamilyen szintű elvándorlást a 14 éves kori lakóhelyhez képest.

Még mindig jelentős arányban, a válaszadók mintegy hatoda a képzés helyén marad, ami a felsőoktatási intézmények megyei, illetve regionális fontosságát támasztja alá, hiszen az adott helyen megszerzett képzés, és a képzés éve alatt történő kapcsolati háló kiépítése elősegíti az ottani letelepedést is. Nagyon kevés azok aránya (5% alatti), akik a 14 éves kori lakóhely megyéjében szerzik meg a végzettségüket, majd utána vándorolnak el, ami arra következtet, hogy a lokálisan rendelkezésre álló felsőoktatás elősegíti a helyben maradást. Sokkal népesebb a többlépcsős elvándorlók (10% körüli) kategóriája, akiknek mind a képzés helyszíne, mind a munka megyéje más, mint a 14 éves kori megye. Általánosságban értékelve az ő helyzetük a legrosszabb, hiszen mindkét lépcső során az elejéről kell kezdeniük a saját szerepük és helyük azonosítását, valamint a kapcsolati háló kiépítését.

A 2. ábra a 14 éves kori lakóhely alapján mutatja be az 5 csoport megyék szerinti eloszlását. A körök nagysága a mintában képviselt arányukkal megegyező mértékű. Mivel a kiinduló helyzet a középiskola elkezdésének (és így valószínűleg a felvételi időszakban jellemző) lakóhelye, ezért az adott körök értelmezésénél a helyben maradók és a végzettként hazatérők halmazok jelentik a megye megtartó erejét. A más megyékből történő csábító hatást nem tudja a térkép bemutatni, csak az adott megyében jelentkező veszteség mértékét (végzettként elvándorlók, képzés helyén maradók és többlépcsős elvándorlók). Eredményeink alátámasztják a fentebb említett kutatás megállapításait. A legnagyobb biztos megtartóerőt Budapest esetében láthatjuk (89,58%), de kiemelkedő a négy szellemi központ (Csongrád 74,35%, Baranya 73,08%, Győr-Moson-Sopron 63,49%, Hajdú-Bihar 62,10%), valamint Pest megye (70,59%) eredménye is. A legrosszabb eredményeket Heves (48,38%), Békés (47,54%) és Nógrád (41,43%) megyéknél találjuk.

2. ábra: A válaszadók felsőoktatási vándorlási eloszlása a végzettek 14 éves kori lakóhelye alapján (n=11 632)

Forrás: Saját szerkesztés

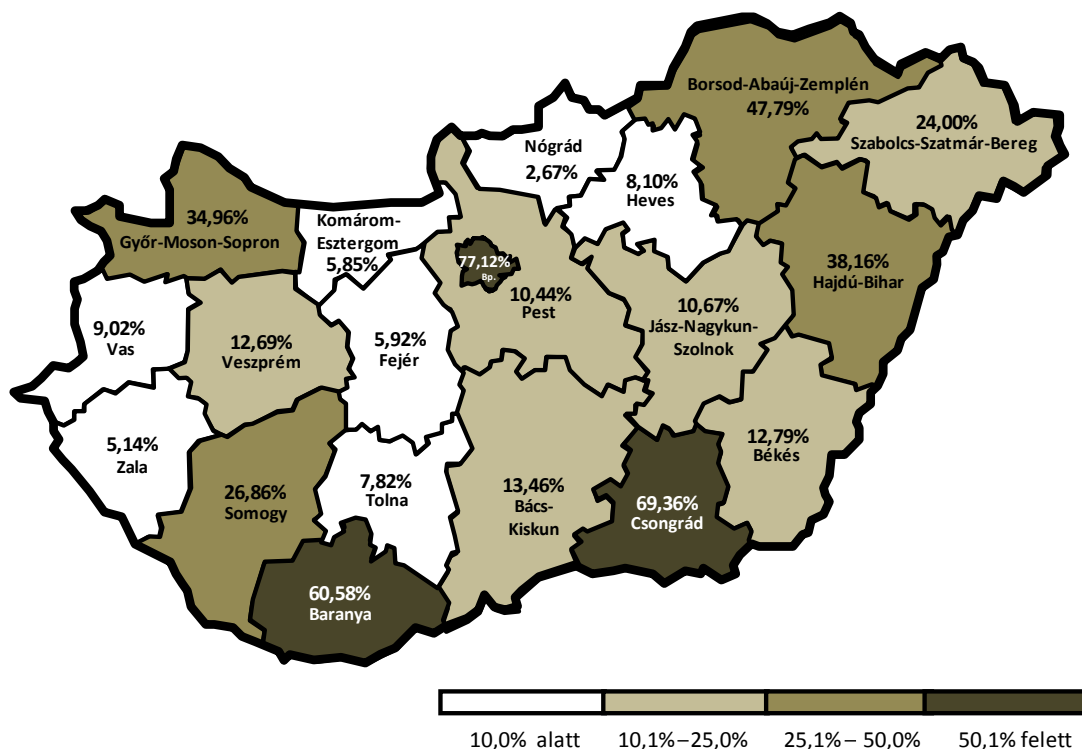
Érdeemes megvizsgálni alaposabban a változások tendenciáit, a mögöttes folyamatok megértéséhez az adatbázisban három időpontban rendelkezésre álló tartózkodási (ebben az esetben a lakó- illetve képzési) hely szemszögéből kell elemezni a végzettséget. Mindhárom

időpontban 3 szempont szerint elemezhetjük az adatokat, tehát létrejön egy 3*3-as adathalmazunk. A következőkben az ebből készült kilenc térképet elemezzük (csak a nappali tagozatosokat mutatják be az ábrák, a nem nappali tagozatos tendenciákat a háttér adatok alapján ismertetjük, lásd 2. melléklet). A kilenc tényező:

- 14 éves kori lakóhely szemszögéből történő vizsgálat: az egyes tényezőknek a 14 éves korban az adott megyében lakók (tehát valószínűleg ott folytatták középiskolai tanulmányaikat) számához viszonyított aránya.
 - 14 éves korban itt lakók itt tanultak: hány százalék tanult az adott megyében azok közül, akik 14 éves korban itt laktak. Ez a csoport most nem a vándorlás tényét mutatja, egyszerűen a megyében rendelkezésre álló felsőoktatási kapacitást igénybe vevő helyiek arányát.
 - 14 éves korban itt lakók itt laknak: hány százalék lakik jelenleg a megyében azok közül, akik 14 éves korban itt laktak. Ez magába foglalja a helyben tanulókat, valamint a végzés után visszatérőket.
 - 14 éves korban itt lakók itt laknak, de máshol tanultak: hány százalékot tesznek ki a megyében lakók közül azok, akik 14 éves korban itt laktak, de máshol tanultak. Ez a csoport az előző szűkítése, tehát a végzés után visszatérőket mutatja meg.
- Képzési hely szemszögéből történő vizsgálat: az egyes tényezőknek a képzést adó megyében a képzésen résztvevők számához viszonyított arány. Ez a képző hely hallgatómegtartó, végzettmegtartó és a máshonnan származó végzettek itt tartó erejét mutatja meg.
 - Itt tanultak 14 éves korban itt laktak: hány százalék lakott 14 éves korában az adott megyében azok közül, akik itt tanultak. Ez a felsőoktatási kapacitás helyi elérhetőségét, kihasználtságát és hallgatómegtartóerejét mutatja meg.
 - Itt tanultak jelenleg itt laknak: hány százalék lakik jelenleg itt azok közül, akik itt tanultak. Ez a felsőoktatási képzési kínálatot biztosító megye végzettmegtartó erejét mutatja meg.
 - Itt tanultak jelenleg itt laknak, de máshonnan jöttek: hány százalék lakik jelenleg itt azok közül, akik itt tanultak, de 14 éves korban más megyében laktak. Ez a felsőoktatási képzési kínálatot biztosító megye végzettsábitó erejét mutatja meg.
- Jelenlegi lakóhely szemszögéből történő vizsgálat: az egyes tényezőknek a jelenlegi lakóhelyt jelentő megyében lakók számához viszonyított arány. Ez a lakóhely ex post (tanulmányok befejezését követő) magyarázatára ad betekintést, azaz, hogy milyen az összetétele a jelenlegi eloszlásnak a képzés, a 14 éves kori lakóhelynek jelenlegi lakóhellyel megegyező mérték, valamint a képzés csábítóerejének függvényében.
 - Itt lakók itt tanultak: az itt lakók hány százaléka tanult az adott megyében.
 - Itt lakók itt laktak: az itt lakók hány százaléka lakott itt 14 éves korban.
 - Itt lakók itt tanultak, de máshonnan jöttek: az itt lakók hány százaléka olyan, aki 14 éves korban más megyében lakott, de itt tanult.

A 14 éves kori lakóhely szemszögéből történő vizsgálat

3. ábra: A nappali tagozatosok közül az adott megyében felsőfokú tanulmányokat folytatott végzeteknek a 14 éves korban a megyében lakókhöz viszonyított aránya (n=8 980)

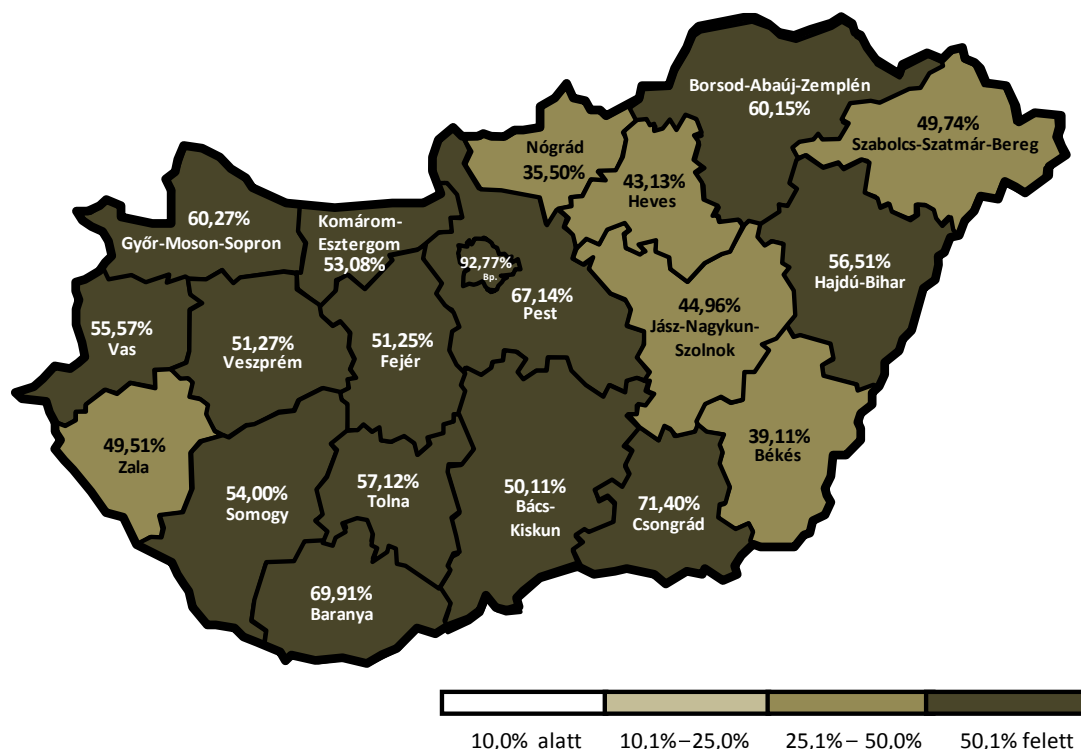

Forrás: Saját szerkesztés

Az adott megyében középiskolai tanulmányokat folytatók mintegy harminc százaléka tudta ugyanott folytatni a képzését felsőfokon (ebben az arányban nem jelennek meg a sikertelen felvételizők, a végzetek adataiból következtetünk retrospektíven). A már taglalt felsőoktatási kínálat egyenletlenségéből adódóan az egyes megyék között nagyobb különbséget találhatunk. Két szellemi központnál (Baranya, Csongrád) és Budapesten 50% feletti ez az arány (kiemelkedően magas Budapest és Csongrád esetében), míg Hajdú-Bihar megyében és a klasszikustól eltérő egyetemek képzési helyszínein (Győr-Moson-Sopron, Borsod-Abaúj-Zemplén, Somogy) is nagy még a hallgatómegtartó erő, továbbá kiemelendő Szabolcs-Szatmár-Bereg megye is. A többi megyében a főiskolák nem tudják olyan mértékben magukhoz vonzani a helyi lakosokat, ami annál erősebben érzékelhető, minél inkább igaz az, hogy a környező területen erős vonzási képességgel rendelkező intézmény, illetve gazdaságilag vonzó megye található. Ez leginkább a főváros elérhető közelségben lévő megyékre igaz. (3. ábra)

A nem nappali tagozaton végzetek eredményeit vizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy ami a nappali tagozatosoknál előny, az kevésbé számít a nem nappalisok esetében, illetve hogy nyilvánvalóan mások a háttérben működő mozgatórugók. Budapest esetében mintegy egynegyeddel kevesebben tanulnak a fővárosban, ami nagyobb fokú mobilitást is jelent. Érdekes, hogy míg Baranyában és Hajdú-Bihar megyében nagyobb a nem nappalis hallgatók képzési vándorlási kedve, addig Veszprém, Győr-Moson-Sopron, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Vas megyéknél lényegesen többen döntenek a helyben maradás mellett. Ez a nem nappalisoknak a kisebb képzési intézményekben történő diplomaszerzési preferenciáit mutatja, illetve esetükben az intézmény közelsége erőteljesebb szempont (tehát míg a nappali tagozatosok hajlandóak az erősebb képzésért messzebb vándorolni, addig a nem nappalisoknál nem ez az elsődleges).

4. ábra: A nappali tagozatosok közül a jelenleg megyében lakó végzetteknek a 14 éves korban a megyében lakókhoz viszonyított aránya (n=8 400)

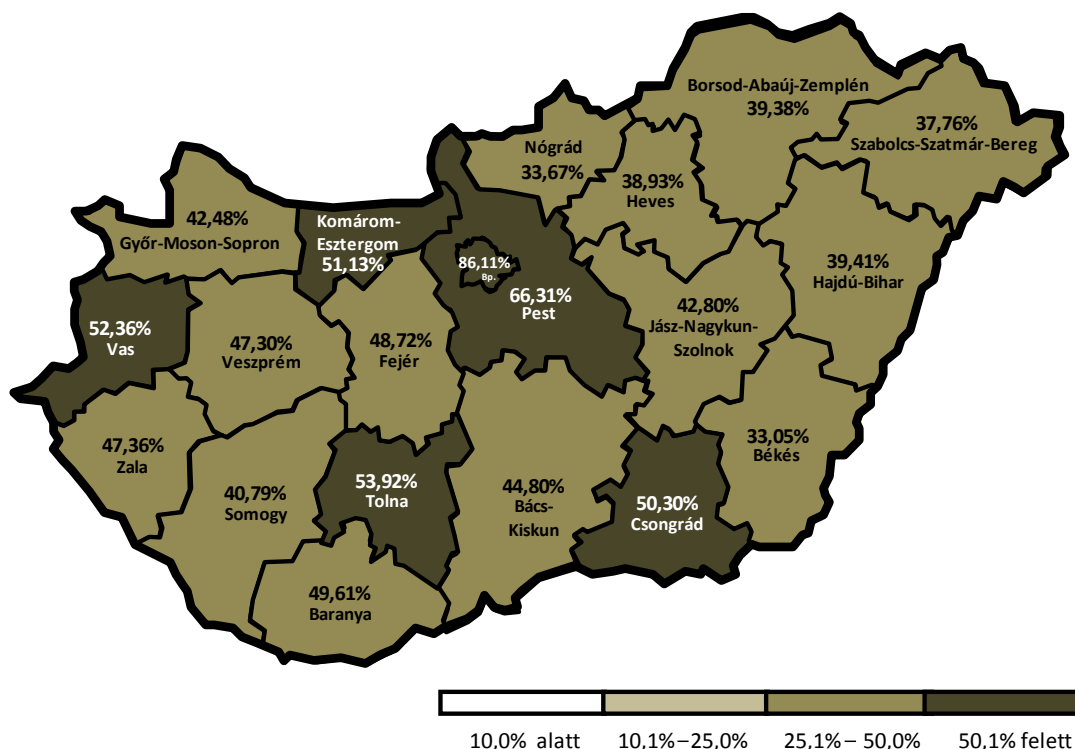

Forrás: Saját szerkesztés

A 4. ábra általánosságban a végzettek (és kiterjesztve a magyarok) mobilitási hajlandóságát mutatja, illetve a középiskolai tanulmányok helyszínét jelentő megye megtartó erejét. Ez nem azt jelenti feltétlenül (még ha az esetek többségében igen), hogy a munkahely megyéje is megegyezik a jelenlegi lakóhelyével, sokkal valószínűbb, hogy „kényelmes” a kialakított kapcsolati rendszerben boldogulni. Országos viszonylatban a nappali tagozaton végzettek kétharmada (63,17%) lakik ott, ahol 14 éves korban is lakott, magába foglalva azokat is, akik máshol tanultak, de hazatértek a képzés elvégzését követően. A fővárosiak csaknem 100%-a Budapesten marad, a többi megyében 6 kivétellel (Nógrád, Heves, Békés, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Jász-Nagykun-Szolnok és Zala) mindenhol 50% feletti a helyben maradási arány.

A nem nappali munkarendben végzeteknél szinte az összes megye esetében ugyanez a tendencia jelenik meg, csak sokkal erőteljesebben, hiszen nincs olyan terület, ahol a mobilitási hajlandóság meghaladná a helyben maradás igényét. Mintegy 26%-kal többen (81,81%) maradnak Vas megyében, de 20%-nál nagyobb az eltérés Nógrád (59,93%), Jász-Nagykun-Szolnok (66,66%), Heves (68,09%), Békés (68,31%), Fejér (74,79%), Zala (76,33%), Komárom-Esztergom (77,89%) és megyékben.

5. ábra: A nappali tagozatosok közül a máshol tanult, de a jelenleg megyében lakó végzetteknek a 14 éves korban a megyében lakókhhoz viszonyított aránya (n=5 518)

Forrás: Saját szerkesztés

Az első blokk harmadik szempontja, azaz az előző kérdésnek a máshol tanultakra szűkített eredményeit mutatja be az 5. ábra, lényegében a megyének a képzőhelytől független visszacsábító erejét szemlélteti. Nagyságrendileg hasonló megoszlásokat találunk, ugyanúgy Budapest, a hagyományos, valamint a nem hagyományos szellemi központoknál magas a hazatérők aránya. Ugyanakkor ki kell emelnünk, hogy minden megyében kisebb a visszatérők aránya azokhoz viszonyítva, akik az adott megyében is folytatták a tanulmányaikat. Baranya és Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben mintegy 20%-kal kevesebben (49,61%, 39,38%), Győr-Moson-Sopron, Somogy, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg esetében pedig 10%-ot meghaladó mértékben csökkent (42,48%, 40,79%, 39,41%, 37,76%) a hazatérők aránya. Alapvetően sokkal kiegyenlítettebb a kép, egy erőteljes Budapesthez és Pest megyéhez jellemző ragaszkodás mellett a nappali tagozatosok alig több mint 50%-a tér vissza korábbi lakóhelyükre azok közül, akik nem az adott megyében tanultak. Ez azzal is magyarázható, hogy ha már úgy döntöttek, vagy úgy adódott, hogy máshol kell tanulniuk, akkor könnyebben elszakadnak az otthoni környezettől.

A nem nappali tagozaton végzetteknek lényegében az ellentettje igaz, hiszen esetükben nem annyira könnyű teljesen más irányba továbbindulni, sokkal nagyobb a saját, megszokott környezetbe történő integrálódási fokuk (67,76%). Egyedül Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében láthatjuk azt, hogy kisebb mértékben (49,74%) térnek vissza korábbi lakóhelyükre.

Az első blokk eredményei alapján megállapíthatjuk, hogy meghatározó a 14 éves kori lakóhely, hiszen a végzettek több mint kétharmada visszatér a képzés megkezdése előtti lakóhely megyéjébe, továbbá az elaprózódott intézményi rendszer hozzájárul ahhoz, hogy

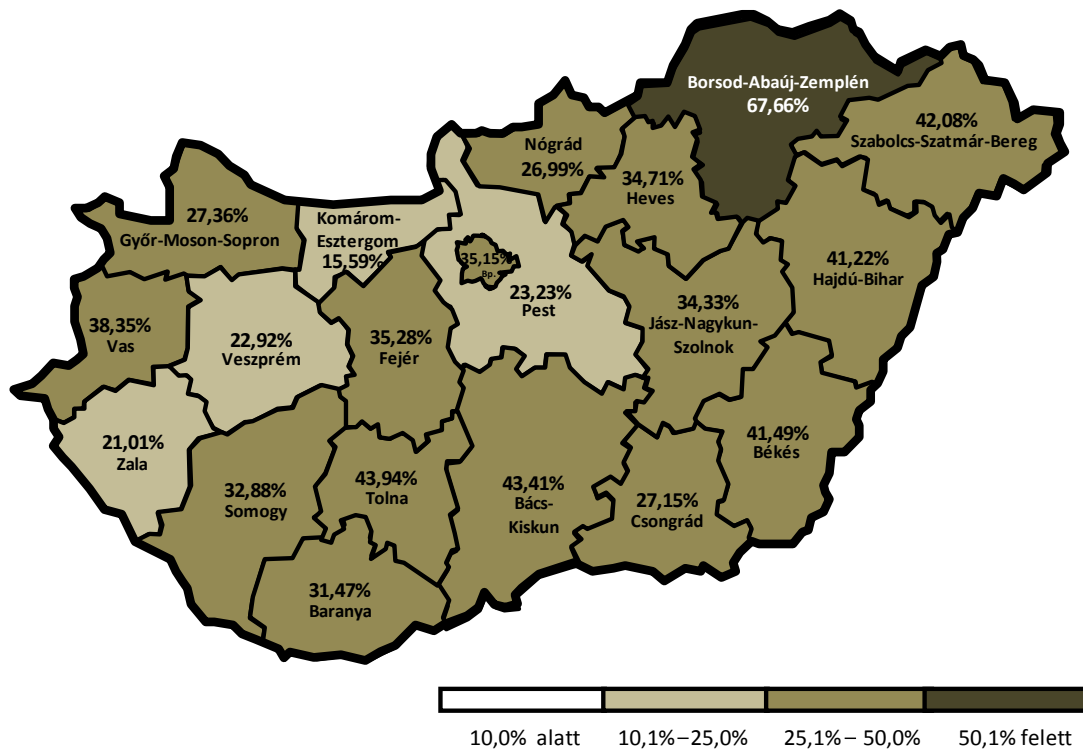
az adott megyében lakók mintegy egyharmada a helyben meglévő képzési lehetőséget választja.

A képzés megyéje szemszögéből történő vizsgálat

A megyék hallgatómegtartó erejét egy fentebbi térkép mutatja be, a 6. ábra az összes megyében végzetteknek azon részét ábrázolja, akik a megyében laktak 14 éves korukban. Ebben a megközelítésben az adott intézményben tanultak közé tartoznak a más megyéből átcsábított hallgatók is, tehát egy alacsony százalék nem jelenti feltétlenül a helyi hallgatók megtartására tett erőfeszítések sikertelenségét, ugyanúgy a magas arány sem jelenti a sikerességet. Ezekre egyrészt kiváló példa Budapest, ahol a nappali tagozaton végzettek csupán 35,15% lakott az adott megyében 14 éves korában, miközben tudjuk, hogy ott tanult a legtöbb végzett, valamint, hogy a 14 éves korukban ott lakók 77,12%-a választotta Budapestet képzési helyszínül. Másrészt Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, ahol a 14 éves korban ott lakóknak csupán 24,00%-a tanult ott, viszont ez a csoport az összes ott tanuló 42,08%-át teszi ki. Tehát érdemes a két tényezőt együtt elemezni az egyes megyék teljesítményének valós megragadása érdekében. Azon képző megyék teljesítenek jól, ahol magas a 14 éves korban itt lakók itt tanultak aránya, ugyanakkor az összes ott végzetthez képest ezek aránya relatíve alacsonyabb. Ezek alapján mind a saját megyében, mind a megyén kívül jól teljesítenek (Budapesten kívül) Csongrád, Baranya, Hajdú-Bihar és Győr-Moson-Sopron megyék képzőintézményei, a többi esetben regionális beszorulást és vagy alacsony hallgatói csábítóerőt találunk.

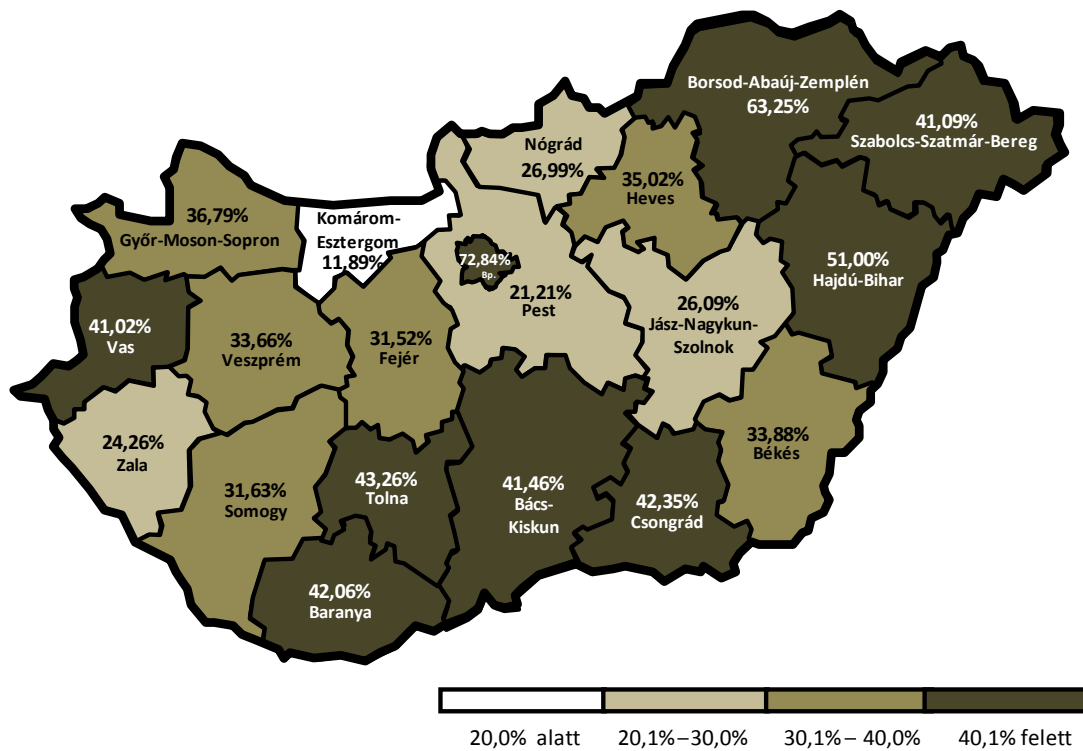
A nem nappali tagozatosokat vizsgálva sokkal nagyobb mértékű tanulmányi mobilitási hajlandóságot láthatunk. Az esetükben is érdemes kiemelni három megyét, elsőként Csongrádot, ahol az adott megyében 14 éves korban lakó nem nappali tagozatos hallgatók 69,36%-a tanult ott, miközben az összes adott megyéből származó nem nappali tagozatos végzetteknek csupán 27,15%-át teszik ki. A másik két megye a skála ellentétes oldalán van, mivel mind Tolna, mind Vas megyében a 14 éves korban ott lakók kevesebb mint 10%-át tudták bevonni a képzéseikbe, miközben az ott tanulók több mint 35%-át teszik ki. (Ez utóbbi két esetben rendkívül alacsony a rész minta elemszáma, így inkább csak véletlen eltérésnek tekinthető.)

6. ábra: A nappali tagozatosok közül a 14 éves korban a megyében lakottaknak a megyében tanultakhoz viszonyított aránya (n=8 980)

Forrás: Saját szerkesztés

7. ábra: A nappali tagozatosok közül a jelenleg a megyében lakóknak a megyében tanultakhoz viszonyított aránya (n=9 158)

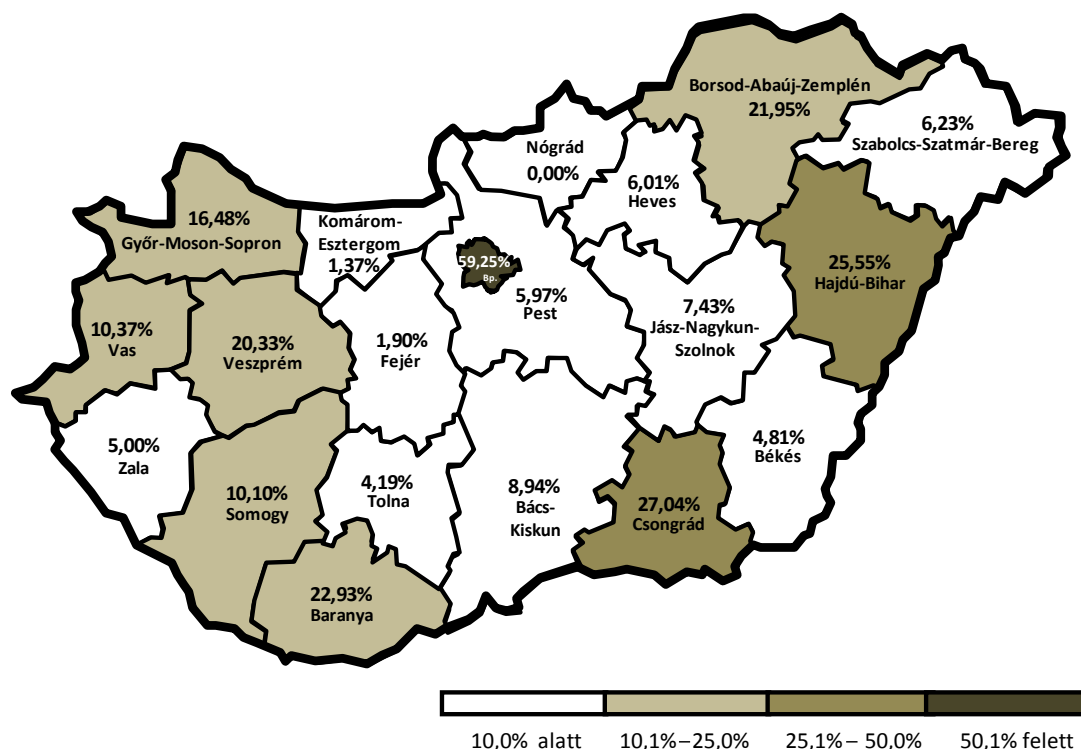

Forrás: Saját szerkesztés

A 7. ábra a megyék végzettségmegtartó erejét mutatja, amit természetesen nagy mértékben befolyásolnak a makrogazdasági tényezők. Alapvetően ez nem jelenti azt, hogy munkát is találtak, csupán hogy jelenleg ugyanott laknak, ahol megszerezték felsőfokú képzettségüket. A nappali tagozatosok esetében két megye emelkedik ki, Budapest és Borsod-Abaúj-Zemplén, ahol az ott képzettek több mint fele jelenleg is ott lakik. Budapest esetében magas (77,12%) a 14 éves korban ott lakóknak a fővárosban történő továbbtanulási hajlandósága, ugyanakkor Borsod-Abaúj-Zemplén esetében alacsonyabb (47,79%) a hagyományos szellemi központoknál (Hajdú-Bihart kivéve), bár a 14 éves korban itt lakóknak a képzésben részt vevőkhöz viszonyított aránya (67,66%) itt a legmagasabb, ennek tudható be a magas megtartó erő.

A nem nappali tagozatosok esetében öt megyét érdemes kiemelni, ahol a nappali tagozatosokhoz képest jelentősebb eltérést tapasztalhatunk: a legnagyobb mértékű különbséget Nógrád, és Zala megyében találjuk, ahol a nem nappali tagozatos végzettek jobban helyben maradnak (a rész minta elemszáma rendkívül alacsony, így a természetes szóródások befolyásolják az értelmezést). Az alacsonyabb végzettségmegtartó erőt mutató megyék esetében már az elemszám is megfelelő, így levonhatjuk azt a következtetést, hogy Győr-Moson-Sopron (19,71%), Tolna (21,42%) és Budapest (53,28%) esetében a nappalisokhoz képest alacsonyabb a megtartó képesség.

8. ábra: A nappali tagozatosok közül a 14 éves korban máshol lakott, de jelenleg a megyében lakóknak a megyében tanultakhoz viszonyított aránya (n=5 518)

Forrás: Saját szerkesztés

A 8. ábrán az előző megközelítésnek azon szűkítése látható, hogy most csak azoknak az arányát mutatja be az ábra, akik 14 éves korukban más megyében laktak, mint a képzés megyéje, de jelenleg a megyében laknak. Ez tisztázza az előző ábrán felmerülő kérdéseket, lényegében a képzés helyének tényleges elszívó hatását láthatjuk. Borsod-Abaúj-Zemplén megye elveszíti a fenti térképen láthatott magas megtartó erejét, tehát a máshonnan jövők

közül kevesebben döntenek úgy, hogy ottmaradnak. A sötétebb színű megyék arányaihoz magasabb részelemszám is kapcsolódik, így megnyugtató bizonyossággal mondható, hogy a fővároson kívül a hagyományos szellemi központok, valamint Somogy, Veszprém és Vas megye tudja 10%-nál nagyobb mértékben megragadni azon végzeteket, akik a megyében tanultak, de másik megyéből jöttek a képzésre. Természetesnek tekinthető, hogy Budapest esetében látjuk a legnagyobb más megyékre gyakorolt elszívó erőt.

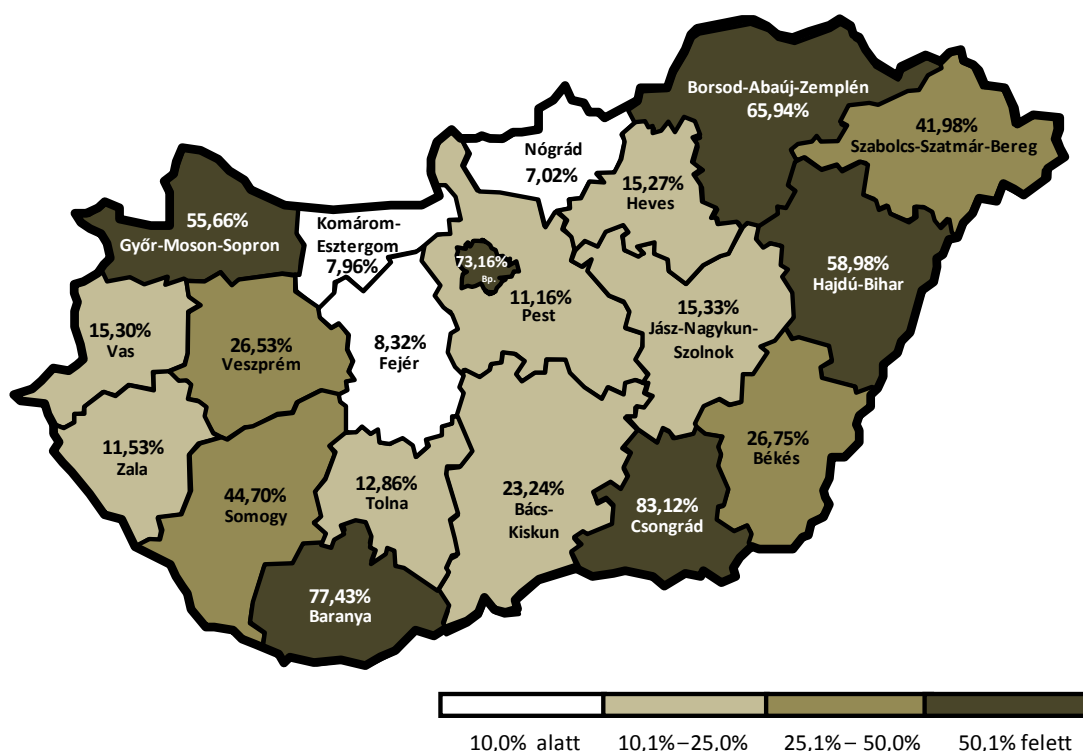
A nem nappali tagozaton végzettek esetében az eddigieket alátámasztják az eredmények, hiszen kivétel nélkül minden – a térképen sötétebb színű – megyében alacsonyabb a részarányuk, tehát kisebb mértékben maradnak a képzés helyszínén.

A második blokk, azaz a képzés helyszínének szemszögéből történt vizsgálatok alapján megállapítható, hogy a 14 éves kori lakóhely megyéje mellett fontos erővel bír a képzés megyéje is. Kiemelt jelentőségű a hatása, amennyiben Budapestről, illetve a hagyományos, valamint a nagyobb egyetemek megyéiről beszélünk. Ez a hatás erőteljesebb a nappali tagozatosok esetében, a nem nappali tagozaton végzettekre rendre kisebb hatást gyakorol mindegyik tényező.

A jelenlegi lakóhely szemszögéből történő vizsgálat

A harmadik blokkban a jelenleg megyében lakók szemszögéből vizsgáljuk meg az egyes élethelyzetbeli állapotokat. Elsőként a 9. ábrán a megyében tanultaknak a megyében lakókhoz viszonyított arányt vizsgáljuk meg. Ez megmutatja a képzési helynek a megtartó erejét, ugyanakkor a rendelkezésre álló felsőoktatási kapacitás mértékét is. Első helyen a vidéki szellemi központok Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Budapest, majd Somogy és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék találhatóak.

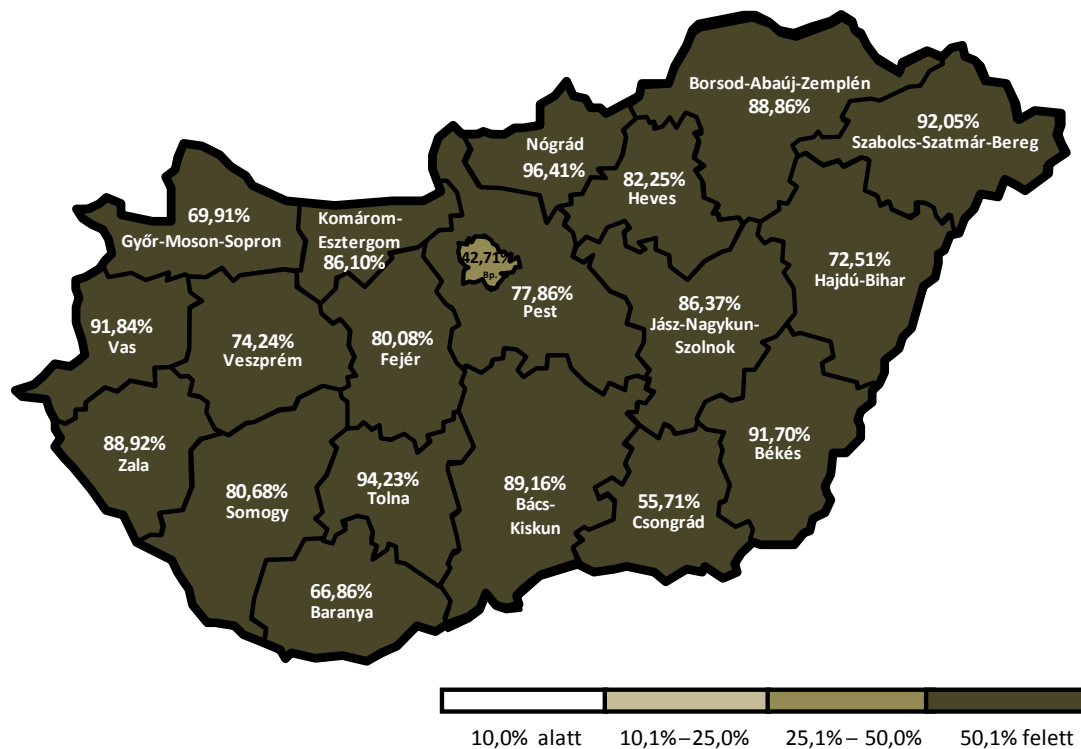
9. ábra: A nappali tagozatosok közül a megyében tanultaknak a jelenleg a megyében lakókhoz viszonyított aránya (n=9 158)

Forrás: Saját szerkesztés

A nem nappali tagozaton végzetek közül Baranya (58,45%), Budapest (53,00), Borsod-Abaúj-Zemplén (42,09%) és Hajdú-Bihar (35,18%) estében találunk a nappalisokhoz képest jelentősen kisebb mértékű arányokat, de összességében jellemző, hogy a képzés helyszíne nem befolyásolja a lakóhely megyéjét, tehát kisebb mértékben maradnak ott a képzés után. Három megyénél, Jász-Nagykun-Szolnok (26,87%), Vas (31,47%) és Békés (38,47%) tapasztalhatunk nagyobb mértékű helyben folytatott tanulmányi arányokat

10. ábra: A nappali tagozatosok közül a 14 éves korban a megyében lakóknak a jelenleg a megyében lakókhöz viszonyított aránya (n=8 400)

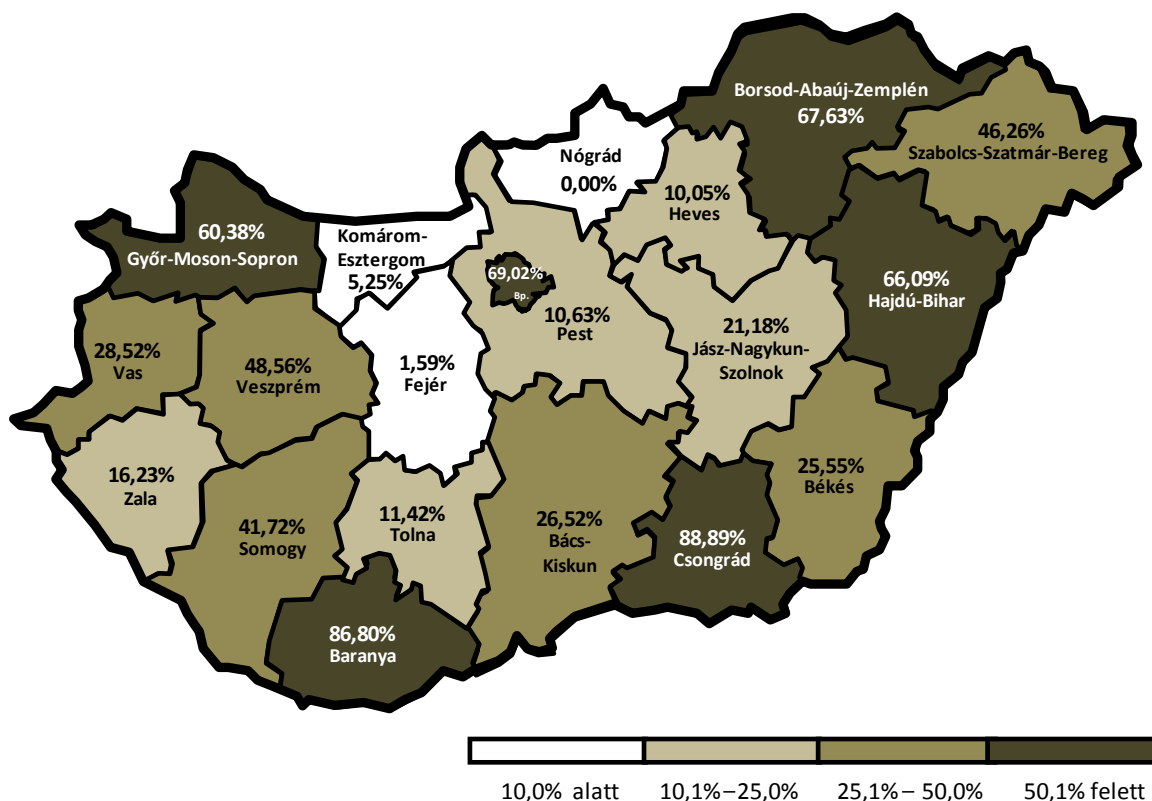

Forrás: Saját szerkesztés

A 10. ábra azt mutatja meg, hogy a megye összességében milyen megtartóerővel rendelkezik (ez magába foglalja a megyének és a képzési intézménynek megtartó erejét is). Látható, hogy alapvetően minden esetben magas a helyben maradók, illetve a végzettként visszatérők aránya. Minél magasabb a százalék annál inkább igaz, hogy erős területi jellegű vonzással rendelkező megyéről van szó, minél inkább alacsonyabb, annál inkább megállapítható, hogy más megyéktől szívja el a végzeteket, ezt támasztja alá Budapest esetében látható 42,71%-os érték is. Ebből a szempontból Csongrád megye teljesít még kiválóan, hiszen a jelenleg ott lakók csaknem fele más megyéből származik.

A nem nappali tagozatos végzetek esetében Fejér, Heves, Budapest és Pest megyékre jellemző, hogy kisebb mértékű a helyiek aránya. Alapvetően Pest (59,19%) adatát érdemes kiemelni, hiszen a főváros közelsége miatt sokan jönnek ide máshonnan, és közülük sokan dolgoznak Budapesten.

11. ábra: A nappali tagozatosok közül a 14 éves korban máshol lakott, de a megyében tanultaknak a jelenleg a megyében lakókhöz viszonyított aránya (n=3 093)

Forrás: Saját szerkesztés

A harmadik blokk utolsó ábráján (11. ábra) a 14 éves korban máshol laktak, de az adott megyében tanultak arányát figyelhetjük meg az adott megyében lakókhöz képest. Minél magasabb ez az arány annál inkább jellemző a megyére a képzés helyén maradás. Ez lényegében az előző ábránál tett megállapításoknál a 14 éves kori lakóhely vonzóhatását szűri ki. A főváros mellett a hagyományos szellemi központok és Borsod-Abaúj-Zemplén rendelkeznek nagyobb csak képzés miatt vándorolóokra gyakorolt vonzerővel. Az alacsony részelemszámok miatt nem állapíthatunk meg részletesebb összefüggéseket, továbbá a nem nappali tagozatosokra is hasonló tendencia jellemző.

A megyék képzési kapacitása tükrözi az előzetes várakozásokat, hiszen azon megyéknél magasabb az adott megyében lakóknak a az adott megyében való tanulmányok folytatása arány, ahol hagyományosan nagyobb az oktatási kapacitás is (Baranya, Borsod-Abaúj-Zemplén, Budapest, Csongrád, Győr-Moson-Sopron, Hajdú-Bihar). A születési hely azért nagy mértékben meghatározza, determinálja a jelenlegi lakóhelyet is, és megmutatja a magyarokra jellemző alacsonyabb mobilitási hajlandóságot is. A legtöbb végzetett Budapest tudja elszívni, és a fővárost vizsgálva jelentős beáramló többletről is beszélhetünk. A máshol tanulók esetében szintén a hagyományos szellemi központok és Budapestnél láthatjuk a legnagyobb elszívó erőt.

IV. Összefoglalás

A belső migrációs tényezők vizsgálata alapján kijelenthetjük, hogy a migrációs folyamatok mögöttes folyamataiban kifejezetten erős a képzés helye, valamint a 14 éves kori lakóhely vonzereje tényezők. A tanulmányi vándorlás kisebb erővel bír, a középiskolai tanulmányok helyszínét tekintve viszont csupán mintegy harmaduk lakik jelenleg másik megyében, tehát a képzést elvégezve sokan visszatérnek korábbi életük helyszínére. Természetesen eltérések figyelhetők meg a megyék között a szerint, hogy a hagyományos és hagyományostól eltérő szellemi központokat magába foglalókról (jellemzően magas hallgatómegtartó arány mellett) vagy pedig a helyi igényekre specializált, illetve széles képzési kínálattal rendelkező főiskolák helyszínéről van szó.

Csongrád, Budapest, Baranya, Hajdú-Bihar, Borsod-Abaúj-Zemplén és Győr-Moson-Sopron esetében kisebb mértékű a tanulmányi elvándorlás, ugyanakkor az itt lévő képzési intézmények a máshonnan érkezőket is magas aránnyal juttatják végzettséghez. Az összesített hallgatóbefogadási képességük jelentős mértékben meghaladja az adott megyében jelentkező helyi továbbtanulási igényeket. A végzettséget követően is jó értékek jellemzik a kibocsátott hallgatók helyben tartása szempontjából az itteni intézményeket, ha összevetjük a különböző blokkok eredményeit, akkor kicsit árnyaltabbá válik a kép. Budapest több végzettet fogad be, mint ahányan itt végeztek, Baranya és Csongrád megyék esetében egy kisebb mértékű veszteséget láthatunk az itt végzettek számához képest, viszont a végzettbefogadásnak köszönhetően összességében nem veszítenek. Hajdú-Bihar és Győr-Moson-Sopron megyék azonban már negatív tartományba kerülnek a nagyságrendileg 10%-os végzettvesztés miatt (annak ellenére, hogy képesek vonzerőt generálni, hiszen az intézményeknek magas a képzettséget itt szerzők helyben tartási képessége).

A többi megye esetében jellemzően alacsonyabb hallgatómegtartásról, valamint kisebb mértékű tanulmányi vándorlásról láthatunk adatokat, továbbá a képző intézmények végzettmegtartó képessége is alacsonyabb szintű.

A teljesebb kép érdekében a későbbiekben érdemes bevonni a vizsgálatba a gravitációs modellek azon tényezőit, amelyek révén ki lehet mutatni a gazdasági egyenlenségekből adódó migrációs hatásokat is. Az egyes területek munkaerő-piaci potenciálja, GDP-je, regisztrált vállalkozások száma, illetve más gazdasági teljesítményt mutató adata segítségével, független változóként a nettó jövedelemre végzett regresszióanalízis képes árnyalni az egyes vándorló csoportok közötti különbségeket, valamint a csoportba tartozás alapján determinált egyéb háttérváltozók hatását. Ezen kívül fontos lehet még a tehetségek és az új generációk vándorlásbeli kérdéskörének vizsgálata is, mivel napjainkban egyre hangsúlyosabb szerepet töltenek be a különböző szervezetek életében. (Balogh – Farkas 2013)

V. Irodalomjegyzék

- Balogh, G. – Farkas, F. (2013): Tehetségek menedzselése a PTE KTK-n: Y-generációs hallgatók a szervezetekben., Marketing és Menedzsment, Vol. 43., Nr. 2., 62-75.
- CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról. Forrás: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100204.TV×hift=1 Letöltve: 2014. 04. 22.
- Cebula, R. J. (1979): The Determinants of Human Migration. Lexington: Lexington Books, Journal of Economic Literature, Vol. 19., No. 1., 159-161.
- Dorigo, G. – Tobler, W. (1983): Push Pull Migration Laws. Annals Assoc Amer Geog, Vol. 73., N. 1., 1-17.
- Dusek T. (2003): A gravitációs modell és gravitációs törvény összehasonlítása. Tér és Társadalom, Vol. 17., Nr. 1., 41-58.
- Filippo, S. – Maritan, A. – Néda, Z. (2012): Continuum approach for a class of mobility models. Forrás: <http://arxiv.org/pdf/1206.4359.pdf>, 1–5. – letöltés: 2014. 04. 15.
- Fotheringham, A. S. – Brunsdon, C. – Charlton, M. (2000): Quantitative geography. London: SAGE Publication, 270
- Fotheringham, A. S. – Haynes, K. E. (1984): Gravity and spatial interaction models. London: SAGE Publications, 88
- G. Mate, Z. – Neda, Z. – Benedek, J. (2011): Spring-Block model reveals region-like structures. Forrás: <http://www.plosone.org/article/fetchObject.action?uri=info%3Adoi%2F10.1371%2Fjournal.pone.0016518&representation=PDF>, pp. 1 – 8. letöltés: 2014. 04. 15.
- Kincses Á. – Tóth G. (2012): Gravitációs modell alkalmazása a térszerkezet vizsgálatára. Területi Statisztika, Vol. 15. (52.), Nr. 5., 479-491.
- Kiss J. P. – Tagai G. – Telbisz E. (2008): A szürkeállandó területi különbségei – katedrán innen és túl. Területi Statisztika, 2008/3., 315–333.
- Lee, E. 1966. A theory of migration. Demography, Vol. 3., 47-57.
- Massey, D. S. – Arandgo, J. – Hugo, G. – Kouaouci, A. – Pellegrino, A. – Taylor, J. E. (2001): A nemzetközi migráció elméletei: áttekintés és értékelés. A migráció szociológiája, Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium, 9-38.
- Mitchneck, B. (1991): Geographical and economic determinants of interregional migration in the USSR: 1968-1985. Soviet Geography, Vol. 32., No. 3, 168-189.
- Nagy G. (1996): A gravitációs modell alkalmazási lehetőségei a településen belüli mozgások tanulmányozására. Tér és Társadalom, Vol. 10., Nr. 2-3, 149-156.
- Nipper, J. (1975): Mobilität der Bevölkerung im Engeren Informationsfeld einer Solitärstadt : eine mathematisch-statistische Analyse distanzieller Abhängigkeiten dargestellt am Beispiel des Migrationsfeldes der Stadt Münster.
- Nyüsti Sz.– Ceglédi T. (2013): Vándorló diplomások, diplomáért vándorlók. In: Garai O. – Veroszta Zs. (szerk.): Frissdiplomások 2011. Budapest: Educatio, 173-207.
- Ravenstein, E. (1885): The Laws of Migration, Journal of the Statistical Society, 46, 167-235.
- Ravenstein, E. (1889): The Laws of Migration: Second Paper, Journal of the Royal Statistical Society, 52, 241-305.
- Rosemann, C. C. (1971): Migration as a spatial and temporal process. Annals of the Association of American Geographers, Vol. 61., Issue 3., 589–598.
- Sipos N. – Kovács Sz. (2014): The South-Hungarian higher education institutions' agglomeration based on the gravity model. In: Csata A. – Fejér-Király G. – György O. – Kassay J. – Nagy B. – Tánczos L. J. (szerk.): 11th Annual International Conference on Economics and Business: Challenges in the Carpathian Basin: Global Challenges, Local Answers, 929-972.

Stewart, J. Q. (1948): Demographic gravitation: evidence and applications. Sociometry, Vol. 11., 31-58.

Zipf, K. G. (1946): The P1 P2/D Hypothesis: Ont he Intercity Movement of Persons. American Sociological Review, Vol. 11., 677-686.

VI. Melléklet

1. melléklet: A válaszadók eloszlása a képzés megyéje, a munkahely megyéje és a jelenlegi lakóhely megyéje alapján

	Nappali			Nem nappali			Összesen		
	Képzés megyéje	Munkahely megyéje	Lakóhely megyéje	Képzés megyéje	Munkahely megyéje	Lakóhely megyéje	Képzés megyéje	Munkahely megyéje	Lakóhely megyéje
Budapest	43,47%	52,00%	44,22%	27,66%	35,30%	27,84%	39,41%	46,93%	39,93%
Bács-Kiskun	1,82%	2,98%	3,41%	3,17%	5,14%	4,94%	2,17%	3,64%	3,81%
Baranya	8,92%	4,67%	5,06%	8,51%	4,98%	4,86%	8,82%	4,76%	5,00%
Békés	1,07%	1,51%	1,53%	3,75%	3,51%	3,15%	1,76%	2,12%	1,96%
Borsod-Abaúj-Zemplén	4,59%	3,53%	4,53%	4,21%	4,70%	5,39%	4,49%	3,88%	4,75%
Csongrád	10,82%	5,03%	5,70%	11,04%	5,42%	4,94%	10,87%	5,15%	5,50%
Fejér	0,89%	2,58%	2,32%	2,07%	3,35%	3,53%	1,19%	2,81%	2,64%
Győr-Moson-Sopron	5,41%	3,83%	3,85%	8,13%	3,54%	3,11%	6,11%	3,74%	3,66%
Hajdú-Bihar	3,38%	2,36%	3,04%	3,43%	3,04%	4,02%	3,40%	2,57%	3,30%
Heves	0,81%	1,39%	1,30%	1,51%	1,63%	1,86%	0,99%	1,46%	1,45%
Jász-Nagykun-Szolnok	1,20%	1,50%	1,84%	3,61%	3,60%	3,38%	1,82%	2,14%	2,24%
Komárom-Esztergom	1,64%	1,62%	1,81%	1,33%	2,87%	2,95%	1,56%	2,00%	2,11%
Nógrád	0,14%	0,37%	0,62%	0,06%	0,96%	1,10%	0,12%	0,55%	0,74%
Pest	5,76%	5,96%	8,38%	5,84%	8,05%	13,14%	5,78%	6,60%	9,63%
Somogy	3,47%	2,24%	2,49%	4,93%	3,26%	3,07%	3,85%	2,55%	2,64%
Szabolcs-Szatmár-Bereg	2,91%	1,28%	2,56%	6,01%	2,60%	4,76%	3,71%	1,68%	3,13%
Tolna	0,45%	1,44%	1,61%	1,27%	1,70%	1,73%	0,66%	1,52%	1,64%
Vas	0,64%	1,88%	1,72%	1,54%	1,84%	1,71%	0,87%	1,87%	1,72%
Veszprém	1,82%	2,05%	2,20%	1,67%	2,47%	2,46%	1,78%	2,18%	2,27%
Zala	0,79%	1,78%	1,82%	0,25%	2,04%	2,06%	0,65%	1,86%	1,88%
Összesen	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Forrás: Saját szerkesztés

2. melléklet: A válaszadók megoszlása a 14 éves kori lakóhely, a képzés helye, és a jelenlegi lakóhely szempontjából végzett vizsgálatok szerint

Blokknként a blokknévvel megegyező megye	Munkarend	14 éves kori lakóhely megtartó ereje			Képzési hely megtartó ereje			Jelenlegi lakóhely összetétele		
		Itt lakottak itt tanultak	Itt lakottak itt laktak	Itt lakottak itt laktak, máshol tanultak	Itt tanultak itt laktak	Itt tanultak itt laktak	Itt tanultak máshonnan jöttek	Itt lakók itt tanultak	Itt lakók itt laktak	Itt lakók itt tanultak, máshonnan jöttek
Budapest	N	77,12%	92,77%	86,11%	35,15%	72,84%	59,25%	73,16%	42,71%	69,02%
	Nem N	50,18%	80,34%	76,25%	37,52%	53,28%	32,40%	53,00%	59,88%	50,49%
Bács-Kiskun	N	13,46%	50,11%	44,80%	43,41%	41,46%	8,94%	23,24%	89,16%	26,52%
	Nem N	19,27%	68,72%	62,92%	34,43%	38,56%	10,51%	26,37%	85,53%	32,59%
Baranya	N	60,58%	69,91%	49,61%	31,47%	42,06%	22,93%	77,43%	66,86%	86,80%
	Nem N	54,03%	82,61%	75,00%	29,65%	31,41%	7,36%	58,45%	84,80%	63,51%
Békés	N	12,79%	39,11%	33,05%	41,49%	33,88%	4,81%	26,75%	91,70%	25,55%
	Nem N	28,13%	68,31%	59,86%	30,05%	31,01%	6,56%	38,49%	91,04%	63,03%
Borsod-Abaúj-Zemplén	N	47,79%	60,15%	39,38%	67,66%	63,25%	21,95%	65,94%	88,86%	67,63%
	Nem N	33,69%	68,28%	56,34%	56,50%	52,51%	5,46%	42,09%	94,00%	33,44%
Csongrád	N	69,36%	71,40%	50,30%	27,15%	42,35%	27,04%	83,12%	55,71%	88,89%
	Nem N	69,84%	82,65%	73,66%	27,22%	31,60%	11,11%	73,85%	74,88%	76,01%
Fejér	N	5,92%	51,25%	48,72%	35,28%	31,52%	1,90%	8,32%	80,08%	1,59%
	Nem N	11,52%	74,79%	71,35%	21,02%	30,52%	13,29%	15,38%	69,77%	17,54%

Blokknként a blokknévvel megegyező megye	Munkarend	14 éves kori lakóhely megtartó ereje			Képzési hely megtartó ereje			Jelenlegi lakóhely összetétele		
		Itt lakottak itt tanultak	Itt lakottak itt laktak	Itt lakottak itt laktak, máshol tanultak	Itt tanultak itt laktak	Itt tanultak itt laktak	Itt tanultak itt laktak, máshonnan jöttek	Itt lakók itt tanultak	Itt lakók itt laktak	Itt lakók itt tanultak, máshonnan jöttek
Győr-Moson-Sopron	N	34,96%	60,27%	42,48%	27,36%	36,79%	16,48%	55,66%	69,91%	60,38%
	Nem N	54,37%	75,73%	67,26%	19,84%	19,71%	4,19%	53,39%	76,96%	40,87%
Hajdú-Bihar	N	38,16%	56,51%	39,41%	41,22%	51,00%	25,55%	58,98%	72,51%	66,09%
	Nem N	30,15%	75,62%	69,46%	35,94%	41,25%	10,98%	35,18%	88,00%	57,03%
Heves	N	8,10%	43,13%	38,93%	12,85%	18,84%	8,69%	15,27%	82,25%	10,05%
	Nem N	9,62%	68,09%	66,45%	12,85%	18,84%	8,69%	13,19%	69,89%	18,28%
Jász-Nagykun-Szolnok	N	10,67%	44,96%	42,80%	34,33%	26,09%	7,43%	15,33%	86,37%	21,18%
	Nem N	21,70%	66,66%	62,16%	27,48%	27,39%	6,12%	26,87%	84,96%	29,80%
Komárom-Esztergom	N	5,85%	53,08%	51,13%	15,59%	11,89%	1,37%	7,96%	86,10%	5,25%
	Nem N	6,90%	77,89%	77,72%	25,75%	20,93%	0,00%	5,03%	81,65%	0,00%
Nógrád	N	2,67%	35,50%	33,67%	26,99%	26,99%	0,00%	7,02%	96,41%	0,00%
	Nem N	3,70%	59,93%	56,92%	100,00%	100,00%	0,00%	6,35%	97,93%	0,00%
Pest	N	10,44%	67,14%	66,31%	23,23%	21,21%	5,97%	11,16%	77,86%	10,63%
	Nem N	14,14%	78,92%	77,48%	27,11%	35,60%	13,24%	14,36%	59,19%	9,17%
Somogy	N	26,86%	54,00%	40,79%	32,88%	31,63%	10,10%	44,70%	80,68%	41,72%
	Nem N	33,78%	72,86%	62,81%	36,76%	24,53%	4,29%	40,64%	88,67%	27,23%
Szabolcs-Szatmár-Bereg	N	24,00%	49,74%	37,76%	42,08%	41,09%	6,23%	41,98%	92,05%	46,26%
	Nem N	42,71%	67,09%	49,74%	42,79%	41,22%	2,55%	49,85%	93,65%	30,20%
Tolna	N	7,82%	57,12%	53,92%	43,94%	43,26%	4,19%	12,86%	94,23%	11,42%
	Nem N	15,91%	62,73%	58,33%	27,03%	21,42%	0,00%	16,63%	88,80%	0,00%
Vas	N	9,02%	55,57%	52,36%	38,35%	41,02%	10,37%	15,30%	91,84%	28,52%
	Nem N	35,24%	81,81%	78,70%	35,71%	34,02%	3,02%	31,47%	79,45%	8,87%
Veszprém	N	12,69%	51,27%	47,30%	22,92%	33,66%	20,33%	26,53%	74,24%	48,56%
	Nem N	19,51%	62,79%	55,77%	35,81%	32,81%	3,86%	22,76%	80,62%	9,19%
Zala	N	5,14%	49,51%	47,36%	21,01%	24,26%	5,00%	11,53%	88,92%	16,23%
	Nem N	4,61%	76,33%	75,14%	50,82%	43,51%	0,00%	5,41%	86,84%	0,00%
Összesen	N	34,38%	63,17%	50,02%	34,38%	54,38%	35,67%	54,38%	63,17%	63,64%
	Nem N	32,86%	74,31%	67,76%	32,86%	38,03%	13,82%	38,03%	74,31%	36,05%

Forrás: Saját szerkesztés

Sipos Norbert, doktorandusz hallgató, tanársegéd

Munkahely: Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Gazdálkodástani Doktori Iskola; Eötvös József Főiskola, Gazdálkodási Intézet

Cím: 7622 Pécs, Rákóczi út 80.

E-mail: sipos.norbert@pte.hu sipos.norbert@ejf.hu

Etika a vállalati marketingben

Szakó Tímea

Konzulens: Dr. Dudás Katalin
Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar
Pécs

I. Bevezetés

Az etika kérdése egyre többször merül fel gazdasági vonatkozásokban is. Tanulmányomban az etika kérdését járom körül, azt vizsgálva, hogyan kapcsolódhat össze az etika a közgazdaságtudománnyal, az üzleti étellel. Napjainkban többféle nézőpont létezik azzal kapcsolatban, hogy lehet-e, kell-e egyáltalán az üzleti folyamatok kapcsán etikáról beszélni. Lehet-e, kell-e egy piacorientált vállalatnak etikusnak lennie, miközben piaci versenykörnyezetben kell talpon maradnia? Munkám során bemutatom ezeket a nézőpontokat, és választ adok a következő kérdésekre: miért kap az etika egyre nagyobb hangsúlyt az üzleti folyamatok kapcsán is; miért van szükség gazdasági etikára az üzleti életben; illetve milyen motivációja lehet egy profitorientált vállalkozásnak arra, hogy etikusan működjön. A tanulmányban bemutatásra kerül, hogy az etikának milyen létjogosultsága van a marketing vonatkozásában is. Tanulmányom egyik célja annak bemutatása, hogy az etikus marketing gyakorlatának milyen feltételei vannak egy szervezet esetében, vagyis mennyire függ a vezető eltökéltségétől az etikus magatartás; illetve vizsgálatom másik aspektusa arra terjed ki, hogy milyen következményei vannak az etikus marketing gyakorlatának a szervezetre nézve, például az üzleti teljesítményre vonatkozóan.

II. Etika a közgazdaságtanban

1. Az etika értelmezése

Az etika a görög *ethosz* (szokás, erkölcs) szóból származó fogalom, az erkölccsel foglalkozó tudomány megjelölésére szolgál. Az etika a cselekvés tudománya, olyan cselekvés, amely hatással van másokra (Kindler – Zsolnai 1993).

Az etikának két oldala van. Az egyik az értelmező oldala, vagyis, hogy mi az erkölcs, mit tartalmaz, és hogyan viszonyul a joghoz, politikához, valláshoz, gazdasághoz. A másik oldala az etika normatív oldala, vagyis, hogy mit kell tenniük az embereknek, ha erkölcsösen akarnak cselekedni (Kajdiné – Kardos 1998).

Egy másik értelmezés szerint az *etika két irányzatát* különböztetjük meg (Kindler – Zsolnai 1993):

- A *deontológiai* irányzat szerint az etikának olyan erkölcsi cselekedetekre kell összpontosítani a figyelmét, amelyek önmagukban helyesek, és amelyek véghezvitele feladat vagy kötelesség. Ez Webernél értékracionalitásként jelenik meg. Ehhez az irányzathoz tartozott többek között Kant is.
- A *konzekvencialista* irányzat képviselői szerint értékelni egy cselekedetet csak a következmények vizsgálatával lehet. Weber ezt célracionalitásnak nevezte. Ez az irányzat a szakirodalomban következmény-etikaként is feltűnik.

Elsőként Arisztotelész tárgyalta önálló filozófiai diszciplínaként az etikát s megkülönböztette az elméleti filozófia ágaitól (logika, fizika, matematika, metafizika). A gyakorlati filozófiát ő etikára, ökonómiaira és politikára osztotta fel. Az elméleti filozófia a változó és változatlan létezőkkel foglalkozik, a gyakorlati filozófia az emberi cselekvéssel és annak termékeivel. Az etikának vagy erkölcsannak pedig megkülönböztethetjük egy ágát, az alkalmazott etikát, amely konkrét, szakmai erkölcsi kérdésekkel foglalkozik egyes tudományokhoz, szakmákhoz kapcsolódóan. Ilyen alkalmazott etika például a környezetvédelmi etika, orvosi etika, újságírói etika, gazdasági etika, marketingetika stb. (Nyíri 2003).

Az etikának többféle álláspontja van. A konzervatív etika a hagyományokat, a klasszikus értékeket tartja szem előtt, a szocialisztikus etika pedig a társadalmi értékeket. A liberális etika azt mondja, hogy mindent lehet, ami mások szabadságát nem sérti. Van azonban két „etikatípus”, amely a marketingkörökben is elterjedt. Ez pedig a „relativisztikus-pragmatikus” etika, vagyis, hogy mindent szabad, ami nem kifejezetten tilos, illetve az erkölcsi nihil, amely elveti az abszolút etikai és erkölcsi értékeket; a jó és a rossz/gonosz fogalmát homályosnak tartja. Egy azonban megegyezik mindegyik etikatípusban. A tisztességet, a tisztességességet tartják szem előtt, mint az alapvető erkölcsi normák egyikét (Olach 2001).

Az „etika” és az „erkölcs” kifejezés nem mindig kerül megkülönböztetésre még sokszor a szakirodalomban sem, a „hétköznapi szóhasználatban” pedig csak nagyon ritkán. Nehéz ugyanis a két kifejezés közötti határt egzaktul meghúzni. A két kifejezés azonban mégsem bír azonos jelentéstartalommal. Erkölcs kifejezés alatt az erkölcsi normák, értékítéletek, intézmények összessége értendő, az „etika” kifejezés alatt az ember erkölcsi cselekedeteit és viselkedését vizsgáló filozófiai tudományt érti a szakirodalom. A morál tekinthető az erkölcs szinonimájának, vagyis azoknak a cselekvési mintáknak az összességét jelenti, amelyeket az emberek bizonyos közösségében elismertek, és amelyek általában véve kötelező érvényűek (Nyíri 1994).

2. Gazdasági etika

A gazdasági etika a *gazdasági tevékenységek és tevékenységrendszerek etikai szempontú elemzésével* foglalkozik. A szakirodalomban megoszlik a vélemény arról, hogy a gazdasági etika az alkalmazott etika határterülete, vagy inkább interdiszciplináris tudomány. A gazdasági etika posztmodern tudomány, amelyben nem különül el élesen a normatív-analitikus és a konstruktív-gyakorlati rész. A gazdaságetika elemzi a különféle szerveződési szinteket, illetve modellek, technikák kifejlesztése révén segítheti a gazdasági folyamatok etikusabbá tételét (Zsolnai 2001).

Egy másik definícióval élve a gazdaságetika a gazdálkodó ember erkölcsi viselkedésével foglalkozó tudomány (Höffner 2002). Koslowski (1993) szerint a gazdasági etika megpróbál újfajta egységet teremteni a gazdaság és kultúra, a munka világa és a mindennapok tapasztalata között. A gazdasági etika „a gazdasági szereplők jogszabályi kényszer – tehát legalitási normák – által nem meghatározott magatartási normáinak összességét takarja. Esetenként a legalitási normák érvényesülése is etikai dimenzióként jelenik meg” (Török 2000, 918.o.).

Valaha a közgazdaságtan a morálfilozófia része volt, az 1800-as évektől viszont fokozatosan kiszorult az etika a gazdasági vizsgálódásokból. A gazdasági cselekvés elvének a szigorú önérdékkövetést tartották. Manapság egyre világosabbá válik, hogy az etikának a gazdasági elméletekben is helye van, az ugyanis téveszme, hogy a gazdasági szereplők soha, semmilyen etikai megfontolással nem élnek (Kindler – Zsolnai 1993).

Nehéz pontos évszámhoz kötni az etika újbóli térnyerését a közgazdaságtudományban. A gazdaságetika ma rohamosan növekvő tudományterület, kortárskori története az 1960-as évekre nyúlik vissza az USA-ban (Zsolnai 2001), a Harvard Business School az 1980-as években hozott létre önálló tanszéket, amely elindította a modern gazdaságetikai kutatásokat is (Garaczi 2010). 1990-ben a Vatikánban több napos szakmai kollokviumot tartottak a közgazdaságtan társadalmi és etikai vonatkozásairól, ahol a világ legjelentősebb közgazdászai is részt vettek, több Nobel-díjas tudóssal együtt. A gazdasági etika, mint kutatási irányzat mára már önálló diszciplína, az USA-ban több mint 200 egyetemen tartanak gazdaságetikai kurzusokat, és mára már több önálló folyóirat is megjelent a témában (Journal of Business Ethics, Business Ethics Quarterly). A témakör irodalma mára már kiszélesedett, és befolyásos szakmai szervezetek sora alakult, amelyek a gazdaságetikát tüzték ki célul. Ezen kívül egyre több vállalat rendelkezik már etikai kódexszel (Kindler – Zsolnai 1993).

Hazánkban az egyik mérföldkő Mahler Sándornak 1925-ben a Közgazdasági Szemlében megjelent írása volt „Erkölc és pénzügyek” címmel, amelyben Mahler Sándor, mint pénzügyi jogász vizsgálta a pénzügyek és az erkölcs kapcsolatát. Az 1990-es évek elejéig a hazai szakirodalom nem bővelkedett az etika és a gazdaság párhuzamát vizsgáló tanulmányokban. Kornai János nevét kell még megemlíteni, aki az 1980-as évek elején két tanulmányt is írt az etika kérdésköréről (Hatékonyság és szocialista erkölcs 1980, és Bürokratikus és piaci koordináció 1983).

Zsolnai (2001) a *gazdasági tevékenységek 4 szintjét* különbözteti meg, mely szinteken az etika különböző területei jelennek meg:

- *Individuális szint*, ahol az egyének gazdasági tevékenységei figyelhetőek meg. Ezzel a szinttel foglalkozik az individuális etika.
- *Szervezeti szinten* a vállalatok, háztartások tevékenységeivel foglalkoznak, leírására, megfigyelésére pedig a szervezeti etika alkalmas.
- *Makroszinten* a gazdaságok, mint összefüggő tevékenységrendszerek elemzése, megfigyelése történik. Etikai értelemben ez a makroetika.
- *Globális szinten* a nemzetközi gazdasági kapcsolatok vizsgálata zajlik, amely értelmezéséhez a globális etika nyújt segítséget.

Az etika szorosan összefügg a felelősség fogalmával. Zsolnai (1998) szerint „etikai értelemben a felelősség minden olyan helyzetben jelen van, ahol a döntés hosszú távú, jelentős következményekkel jár, és a döntés kimenetelében mások is érintettek, nem csupán a döntéshozó”. Éppen ezért fontos az etika és a felelősség kérdésével foglalkozni, a gazdasági étellel összefüggésben is.

A filozófusok szerint *a felelősség 3 szinten jelenhet meg* (Goodpaster – Matthews 1993):

- okolhatunk valakit valamiért (felelőssé teszünk)
- kötelességünknek tarthatjuk valaminek a meglétét (felelősséget érzünk)
- elvárhatunk valakitől valamiféle megbízhatóságot (felelősséget várunk).

Nyíri (2003) párhuzamot von a felelősség, mint tapasztalat és az erkölcs között. Véleménye szerint valakinek a felelősségére hivatkozni, cselekedetért felelőssé tenni annyi, mint feleletet várni tőle. Aki felelős, attól elvárjuk, hogy ésszerű feleletet tudjon adnia a kérdésre, hogy miért cselekedett úgy, ahogy. Véleménye szerint a felelősség, mint a cselekedet ésszerű megalapozása arra vall, hogy az erkölcsi rossz, a gonosz mindig észellenes. Az erkölcsi rosszat valamiként mindig „legjobb tudása és lelkiismerete” ellenében teszi az ember, a rossz ésszerűen nem igazolható és ezért felelősséggel nem vállalható, a bűn ugyanis észellenes.

Nyíri (2003) szerint az emberi gyakorlat erkölcsi értékelése szoros kapcsolatban áll a társadalmi vonatkozásokkal, amelynek alapja már a tízparancsolatig is visszavezethető. Nyíri szerint azok társadalmak, amelyek hazugságra épültek, történelmi távlatban nézve meglepően rövid idő alatt összeomlottak.

A társadalmi felelősségvállalás és az etikus magatartás azonban nem ugyanaz. A társadalmi felelősségvállalás minden társadalom részéről fontos, hiszen minden időben, minden társadalomnak vannak elvárásai, normái, kötelezettségei, és ez a vállalatokra is hatással van. Az, hogy éppen mi a társadalmilag elfogadott, változik idővel, és kultúránként is különbözhet. Az etika ezzel szemben szervezett diszciplína, koherensebb igényekkel, mint a társadalmi felelősségvállalás, mondhatni az etika biztosítja a vállalati működés szilárd alapjait (Robin és Reidenbach 1987).

3. Etikus vállalati működés: érvek ellene, érvek mellette

Felmerül a kérdés, hogy végső soron milyen vállalati működést tekintünk etikusnak? Elegendő-e a jogszabályok betartása, vagy valamiképpen többet kell tenniük a vállalatoknak ahhoz, hogy etikusnak tekinthessük őket? E kérdés megválaszolása nem egyszerű, hiszen sem a szakirodalom, sem pedig a gyakorlat nem egységes e tekintetben. A Magyarországon 2011 márciusától működő ún. pozitív lista a jogkövetésre helyezi a hangsúlyt¹. A Tudományos és Köznyelvi Szavak Magyar Értelmező Szótára szerint etikus az a vállalat, mely az etikai-kódexében megfogalmazottakat szem előtt tartja, azokat betartja (Meszotar é.n.). Carroll (1981) szerint az etikus viselkedés túlmutat a jogszabályi előírások betartásán. Knut és Zsolnay (2010) az ökológiailag szelíd, a jövő generációkra tekintettel levő, a társadalom tagjait szolgáló szervezeti működést tartják etikus üzleti vállalkozásnak. A Tudatos Vásárlók Egyesülete által üzemeltetett Cégmérce a vállalatokat környezeti és társadalmi teljesítményük alapján rangsorolja².

Az etikus vállalat koncepciója úgy is értelmezhető, mint azokat az ideális normákat alkalmazó szervezet, amely a piacgazdaságban „béketeremtő erővel” bír, és hozzájárul a vállalkozói szabadsághoz (Steinmann – Löhr 1991).

Az etikus vállalatokat csoportosíthatjuk annak alapján is, hogy az etikának milyen szerepet szánunk a vállalaton belül. Ulrich (2001) csoportosítása szerint így 5 kategóriát különböztethetünk meg:

1. *A hagyományos vállalatfelfogáson alapuló irányzat*

Ez az úgynevezett amorális felfogás, vagyis “az üzlet az üzlet” típusú hozzáállás. Ezen felfogás alapján a vállalatnak nemcsak joga, de kötelessége is a nyereségmaximalizálás.

¹ Az ún. pozitív listát a Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság működteti. Azoknak a jogkövető vállalkozásoknak a neve található itt, amelyeknél:

- három országos vizsgálati program során sem talált semmilyen rendellenességet a hatóság,
- a megelőző egy évben pedig nem alkalmaztak velük szemben szankciót,
- nem volt megalapozott panasz ellenük.

A pozitív lista jelenleg árfelszámítással, jótállással-szavatossággal, idegenforgalmi ellenőrzéssel kapcsolatos témavizsgálat során vizsgált vállalkozásokat tartalmazza. A listán szereplő vállalkozások száma jelenleg 2191 db, a listáról eddig 24 db vállalkozást távolítottak el (NFH é.n.).

² Vizsgálják például, hogy a cégnek van-e nyilvános, magyar nyelvű környezeti jelentése; kapott-e a cég környezetvédelmi bírságot; magyar cég-e, illetve a termékeit hol gyártják; etikus-e a fogyasztókkal, munkavállalókkal szemben; végeztek-e állatkísérleteket. A cél az információnyújtás a fogyasztóknak, a médiának, a vállalatoknak és a befektetőknek egyaránt (Tudatosvásárló, é.n.).

2. *Karitatív vállalati etika*

Ez a koncepció is a nyereségmaximalizálásra törekszik, cél a minél több profit létrehozása. A profit felhasználásakor már azonban nem csupán gazdasági célokat vesznek figyelembe.

3. *Korrektív vállalati etika*

Az etikai szempontok érvényessége részben elismerésre kerül a vállalati politikában. Ez a nyereségmaximalizálási alapelv határok közé szorítását jelenti a profit előállítás folyamatán belül is, vagyis megjelenik az etikai szempontok figyelembe vétele az üzlet területén is, ami nagyban hozzájárult az üzleti és a vállalati etika kialakulásához.

4. *Instrumentális vállalati etika*

Az instrumentális irányzathoz tartozók azt vallják, hogy hosszú távon az üzlet szempontjából is megéri erkölcsösnek lenni, vagyis érdemes befektetni a vállalati etikába, hiszen ennek eredményeképpen nő a dolgozók elkötelezettsége, javul a vállalat image-e. Ezek pedig mind hozzájárulnak a vállalat hosszú távú sikeréhez.

5. *Integratív vállalati etika*

Ezen nézet szerint integrálni kell az erkölcsi és a gazdasági elvárásokat: a vállalati cselekedeteknek erkölcsösnek és gazdaságilag is racionálisnak kell lenniük. Az etika így nem külső korlátozó tényezőként jelentkezik, hanem egy olyan alapként, amire a sikeres vállalati stratégia épül.

Az etika gazdaságban betöltött szerepének szükségességével kapcsolatban érveket, és ellenérveket is felsorakoztat a szakirodalom.

Vannak szerzők, akik azt a nézetet vallják, hogy *gazdasági vonatkozásokban nem lehet etikáról beszélni*. Marx és Weber szerint például lehetetlen egy időben követni az erkölcsöt és az önérdeket (Luetge 2005). Pitelis (2012) szerint vagy optimális a piac kifogásolható viselkedéssel, vagy a piac nem optimális. Friedman (1996) arra mutatott rá, hogy a gazdaságon kívüli megfontolásokat az üzleti döntésekből ki kell zárni. A döntéshozóknak egyedül a tulajdonosi érdekeket kell szem előtt tartaniuk, amely majd elvezet a jóléthez, és ez a társadalom erkölcsének javulásával is együtt jár.

Ezzel szemben vannak szerzők, akik szerint az etika *és a gazdaság nem zárja ki egymást*. Paine (2000) szerint két nézet áll egymással szemben, az egyik az a felfogás, hogy az etika kifizetődő, és megéri etikusnak lenni, a másik pedig az, hogy az etikus viselkedés luxus, és sokan úgy gondolják, nem engedhetik meg maguknak. Szerinte mindkét felfogás aggasztó lehet, az etika és a gazdaság között ugyanis mindig lesz ellentét, de ez nem baj, hiszen erősíthetik is egymást. Paine (2000) szerint a vállalatok hosszú távon kimutatható hasznot keresnek, az etika pedig kifizetődő. Az etikus viselkedés többek között azért is kifizetődő, ugyanis a nem etikus viselkedés hosszú távon sokkal nagyobb költségeket eredményez (például egy fogyasztók általi bojkott, és az azt övező negatív visszhang). Az etikus magatartás tehát a vállalatok részéről is egyre nagyobb hangsúlyt kap (Drummond – Ensor 2005). Más megközelítésből, az etika térvesztésével az agresszió uralkodna el a gazdaság mindennapjaiban. Az etikus magatartás ezen túl csökkenti a társadalmi költségeket, ugyanis nem lehet minden cselekvést szerződéssel, hatalmi eszközökkel szabályozni (Kindler – Zsolnai 1993). A tiszta önérdekkövetés Arrow (1993) szerint sem lehet gazdaságilag optimális. A világunk elé táruló problémák megoldásának elengedhetetlen feltétele az erkölcs figyelembe vétele. A fenntarthatósággal, illetve a környezeti problémákkal kapcsolatban az etika szükségessége egyértelművé válik (Payutto 2010).

Az etikátlan üzleti gyakorlatnak ezen túl közvetlen *makrogazdasági következményei* is vannak, hiszen egy etikátlan üzleti magatartás következménye veszélyeztetheti a fogyasztók egészségét (termékhamisítás), ezen túl az államnak pénzbe kerül adott esetben az állampolgár gyógykezelése, az esetleges kormányzati erők bevonása. Az állampolgár ezen túl kiesik a munkából, amelynek hatására a termelékenység csökken, és ami a legnagyobb probléma lehet, a bizalom is elveszik a fogyasztók részéről (Payutto 2010).

Az etika iránti érdeklődés napjainkra fokozódott, ennek Koslowski (1993) négyféle okát jelölte meg:

- az emberi tevékenység hatókörének bővülésével nőnek a gazdasági cselekvés nem szándékolt mellékhatásai (externalitások)
- az etikus magatartással csökken a szerződéskötés költsége
- elkezdődött az ember „tudományos újrafelfedezése”, középpontba állítása,
- egyre növekszik a modern társadalmak differenciálódása.

Koslowski (1993) szerint a gazdaságetika megkísérel új választ adni arra, hogy hogyan függenek össze a gazdaság céljai és értelme a társadalmi élet totalitásával.

4. Az üzleti teljesítmény és az etika kapcsolata

Knut és Zsolnai (2010) szerint a vállalatok alapvető felelőssége a tevékenységeik által érintettekkel való törődés. Szerintük a 21. században az ökológiai, társadalmi és pénzügyi válság közepette az etikus üzlet a vállalati túlélés feltétele.

Török (2000) szerint gyakorlati példák sokasága utal arra, hogy egy-egy vállalatnak már a részleges „etikai” csődje is piacvesztést okoz. Zsolnai (2004) felhívja a figyelmet, hogy nem igaz azonban, hogy az etikusnak látszó cselekvés automatikusan vezet jobb teljesítményhez és eredményhez. Ha a vállalatok a becsületességet csak megjártsszák és az etikát pusztán a profitszerzés eszközeként használják, akkor erőfeszítéseik nem hoznak sikert.

Waddock és Graves (1997) empirikusan vizsgálta a kapcsolatot a pénzügyi és a vállalati társadalmi teljesítmény (Corporate Social Performance) között. A vállalati társadalmi teljesítmény mérése az Ullman által javasolt CSP index segítségével történt, amely alapján 8 tényezőt azonosítottak, és súlyozottan vettek figyelembe. Ilyen tényező volt például az alkalmazottakhoz való hozzáállás, a termék, a vállalat környezetre gyakorolt hatása, a kisebbségekkel és a nőekkel való törődés, stb. A kutatással arra a következtetésre jutottak, hogy pozitív kapcsolat van a pénzügyi és a vállalati társadalmi teljesítmény között, bár ez a kutatás közvetlen mérést nem tartalmaz az etikus magatartásra vonatkozóan.

III. Etika a marketingben

1. A marketing felelőssége

Felmerül tehát a kérdés, hogy van-e a marketingnek felelőssége? A marketingszemlélet káros vonatkozásai között a következőket nevezhetjük meg (Dudás 2008):

- Az embereket kiadási versengésre buzdítja
- A vállalatok szemléletmódja átalakul
- Rövidtávon piacorientált vállalkozások – hosszú távú következményeket nem vesznek figyelembe.

A marketing felelőssége több területen értelmezhető, én az alábbiakat emelném ki:

- *Megtévesztő reklámok:* Megtévesztő reklám alatt minden olyan reklámot értek, amely valamilyen módon valótlan, „elferdített” tényről közöl, átveri, megtéveszti, manipulálja a fogyasztót, és emiatt az érintett fogyasztók kárt szenvednek.

- *Gyerekeknek szóló termékek és reklámjaik:* A közvetlenül gyerekeknek szóló reklámok, és a gyerekek szerepeltetése olyan reklámokban, amelyek nem is nekik szólnak, egyre elterjedtebb. Egy kisgyermek azonban nem rendelkezik annyi ismerettel, tudással, viszonyítási alappal, mint egy felnőtt, aki felkészülten dönthet bizonyos vásárlási, fogyasztással kapcsolatos szituációban (Töröcsik 2000). A gyermekek korábban találkoznak a sokszor önellentmondó marketingüzenetekkel, mintsem hogy a fogalmi gondolkodás kialakulna bennük (Ballai 2000).
- *Túlfogyasztásra buzdítás:* A vállalati marketingmunka egyértelmű célja a fogyasztás növelése, amely azonban együtt jár a hulladékképződés növekedésével, a környezetszennyezés emelkedésével, a túlzott energiafogyasztással (Sükösd 2004). Szakmabeliek és laikusok közül is felmerül az a feltételezés, hogy a marketing nagymértékben hozzájárul az ipari társadalom által okozott környezeti problémákhoz, károkhoz, ugyanis a marketing az embereket kiadási versengésre buzdítja, vagyis, hogy fogyasztási javakkal jelezzék a kívülágnak, hogy milyen tárgyi javakat birtokolnak, amelyek előállításuk jelentősen terheli a környezetet (Dudás 2008).
- *Káros termékek vásárlásának ösztönzése:* Felmerül a kérdés, hogy mennyire etikus, ha káros termékek vásárlásának (fogyasztásának) ösztönzésére buzdítják a fogyasztókat. Hol ér véget a marketing felelőssége, és hol kezdődik a fogyasztóé? Az emberek racionalitását, szabad döntésképeségét kérdőjelezné meg, amennyiben azt állítjuk, hogy mindenki felelős, csak a fogyasztó nem (Dudás 2008). Hyman és társai (1994) a káros termékekre való ösztönzést két területre bontották, az alkohol reklámozására és a dohánytermékek reklámozására.
- *Negatív politikai reklám:* A negatív kampány a politikai marketingben az ellenfél lejáratásáról, hibáinak felnagyításáról, a gyengepontokra való figyelemfelhívásról szól (Hyman és társai 1994). Ezek egyaránt lehetnek durva, kemény hangvételűek, vagy humorral fűszerezettek. Hathatnak az érzelmekre és az értelemre egyaránt (Hargitai 2002).
- *Faji, nemi sztereotípiák:* A sztereotípiák alkalmazása a reklámokban különösen kiemelt terület (Hyman és társai 1994), az Európai Unió is foglalkozik a kérdéssel, hiszen szerintük „a megkülönböztető és/vagy lealacsonyító üzeneteket hordozó nemi alapuló reklámok és a nemi sztereotípiák valamennyi formája a modern, egyenlőségen alapuló társadalom kialakulásának gátjai”. Különösen fontosnak tartják az egyenlő bánásmód elvét, a reklámok tekintetében is (Az Európai Unió Hivatalos Lapja 2008).

2. A marketingetika fogalma

Az üzleti etika szerves része a marketingetika (Sele 2006). A szakirodalomban nincs egységes definíció arra vonatkozóan, hogy pontosan mit is takar ez a kifejezés. Az American Marketing Association szerint az etikus magatartás a marketing alapja (Laczniaik 1993). A marketingetika az erkölcsi normák alkalmazását jelenti az üzleti döntésekben (Laczniaik – Murphy 1993). Olach (2001) szerint az etikus marketing minimuma a fogyasztói jogok betartása, amelyek a következők:

- Biztonsághoz való jog
- Információhoz való jog

- A választáshoz való jog
- A képviselőhöz való jog
- Alapvető szükségletek kielégítésének joga
- Kárpótlás joga
- Oktatáshoz való jog
- Az egészséges környezethez való jog.

Egy másik meghatározás szerint a *marketingben etikusnak lenni* azt jelenti, hogy (Nyíró et al. 2011):

- tartjuk magunkat a becsületességhez,
- korrektséghez, és
- alkalmazzuk az erkölcsi jót a marketingdöntésekben és a szervezet életében.

Sele (2006) definíciója szerint a marketingetika az erkölcsi értékek fejlődésével, illetve a felelős marketing gyakorlatának normáival foglalkozik a marketingben.

3. A marketingetika vizsgálata

A marketingetikát átfogóan Murphy és Lacznik (1981) tekintette át, és azt találták, hogy az addigi szakirodalom a marketingetikával kapcsolatban viszonylag kiegyensúlyozatlan, és hiányzik belőle a gyakorlati vonatkozás. A szakirodalom akkoriban még a reklámozásra, a piackutatás etikai kérdésére irányult, a többi területet érintetlenül hagyta, vagy ritkán foglalkozott vele. Azóta ez változott, és már akadémiai körökben is foglalkoznak a marketing etikai kérdésével, és több neves szakmai folyóiratban jelenik meg cikk a témában. A marketingetika kutatásában előrelépés akkor következett be, amikor modellek segítségével próbálták a főbb összefüggéseket szemléltetni a szerzők. Némely modell normatív alapon próbálja a főbb összefüggéseket ábrázolni, és bemutatni azt, hogyan kellene a szempontokat mérlegelni, hogy etikus marketingdöntéseket hozzanak (Lacznik 1983), mások inkább szisztematikusabban írják le a folyamatot, amelyeket a marketingesek használnak, és amelyek felvetnek etikai kérdéseket (Hunt - Vitell 1986; Robin - Reidenbach 1987).

Hunt (1976) szerint a *marketingetikai vizsgálatokat 3 dichotómia mentén* érdemes vizsgálni:

- Makro/mikro
- Pozitív/normatív
- Forprofit/non-profit.

Patterson (1966) szerint, ha a marketing gyakorlatának felelősségét akarjuk vizsgálni, három területet kell érinteni. Az egyik az etika, a másik a jog, és a harmadik a politikai elmélet. Az etika, hogy a helyes magatartás a középpontba kerüljön; a jog, hogy a törvényeket az igazságszolgáltatás útján is betartassa a piac szereplőivel; és a politika, amely a hatalmat biztosítja mindehhez.

4. Lehet-e jó a marketing, ha nem etikus?

Arra a kérdésre, hogy lehet-e a marketing hatékony³, ha nem etikus, sokféle válasz adható, még marketinges körökben is megoszlik a vélemény. A sikerorientált válasz nyilván az "igen", hiszen a cél (minél nagyobb értékesítési forgalom elérése) szentesíti az eszközt. Van, aki azt vallja, ez teljesen mellékes kérdés, van, aki pedig kifejezetten azt állítja, hogy a marketing csak akkor vezet sikerhez, ha etikus, stb. Azonban logikailag végiggondolva, a marketing már csak azért sem lehet etikátlan, mert a vásárlók érdekeiből indul ki, és ha tartós sikert akar elérni, akkor nem engedheti meg magának, hogy etikátlan legyen. A marketingetika tehát úgy is felfogható, mint a különböző érdekek összehangolásának a művészete. A különböző érdekek alatt itt a vevő és eladó között fennálló érdekellentétet kell érteni (Olach 2001).

5. Az etikus marketing és a fogyasztók

A fogyasztókban is vannak etikai dilemmák, amiket megpróbálnak legyőzni a vásárlás alatt vagy előtt (pl.: interneten való vásárlás, külföldi termékek vásárlása). Ahhoz, hogy a cégek segíteni tudjanak legyőzni ezeket az akadályokat, ismerniük kell őket. A vállalatok felől tanúsított etikus magatartás ezt segítheti elő (Marks - Mayo 1991).

Az iparilag fejlett országok fogyasztói megtanultak harcolni a jogaikért, míg más, fejlődő országok fogyasztói nem. A fejlett országokban bizottságok jöttek létre a fogyasztók védelméért, a fogyasztók erőt fejtenek ki a piaccal szemben is, ha kell, össze tudnak fogni, termékeket, vagy szolgáltatót, céget bojkottálnak. Éppen ezért különösen érdekes a marketing és az *etika kapcsolatának vizsgálata a 4 P szerint*. Sele (2006) a fejlődő piacokra vonatkoztatva fejtette ki e területeket, de az általa leírtak könnyedén általánosíthatók:

- A *termék (product)* tekintetében etikai kérdést vet fel a termékbiztonság, a félrevezető tájékoztatás a termékről, a csomagoláson feltüntetett hamis jelölés, a termékhamisítás, a szociálisan megkérdőjelezhető termékek, a környezetre káros termékek.
- A *hely (place)* vonatkozásában etikai probléma merül fel, ha egy adott terméket más kultúrájú országban is értékesíteni akarnak, ahol más a termék fogadtatása.
- Az *ár (price)* meghatározásánál központi kérdés, nem csupán a fejlődő piacok esetében, hanem általánosságban is, hogy mit nevezünk etikus, elfogadható, reális árnak. Nyilván ez a vevő és az eladó szemszögéből nézve más. Ez örök ellentét.
- A *promóció (promotion)* tekintetében azért nagyon fontos az etikát vizsgálni, hiszen pont a kommunikáció az, amit legelőször bírálni szoktak etikai szempontból. A fejlődő piacokon ennek különösen nagy a szerepe. A reklámnak ebben az esetben különösen kell törekednie arra, hogy a kulturális identitást és a nemzeti normákat szem előtt tartsa.

Ma már a fogyasztónak több lehetősége is van, ha informálódni szeretne egy adott vállalat magatartásáról, etikus vagy etikátlan üzleti szokásairól. Az Oxfam *Amerika Behind the Brands* kezdeményezése segítségével betekintést nyerhet a fogyasztó a legnagyobb cégek működése mögé. A Behind the Brands több szempont alapján vizsgálja a legnagyobb élelmiszergyártó cégeket: mennyire átlátható a működésük, hogyan viszonyulnak a munkavállalókhöz, östermelőkhöz, hogyan gazdálkodnak a természeti kincsekkel stb. A

³ Olach (2001) hatékonynak nevezi a marketinget, ha hozzájárul a vállalat sikeréhez, üzleti teljesítményének növeléséhez.

rangsorolás eredményeképpen a márka egy pontszámot kap 1 és 10 között, a fogyasztó pedig könnyedén végignézheti a márkákat, és tudomást szerezhet arról, hogy melyik márka melyik kategóriában hogyan szerepelt.⁴

6. Az etikus marketing szervezeti feltételei

A vállalati kultúra “a szervezet által elfogadott, közösen értelmezett előfeltevések, értékek, meggyőződések, hiedelmek rendszere” (Schein 1985). A vállalati kultúra az egyik alapvető hordozója a vállalaton belüli releváns etikai normáknak. A teljes körű etikus vállalati kultúra jellemzője, hogy az etikus viselkedés értékelt és elvárt jellemzője a vállalati tevékenységnek. Míg a teljes körű integrált etikus kultúra kialakul, egy 5 szintből álló folyamatnak kell megvalósulnia, amely az elkötelezettséggel kezdődik. Már az elején a felső vezetés kinyilvánítja az elkötelezettségét a legmagasabb szintű erkölcsi normák betartása iránt. Ezen a szinten történik a vállalat alapelveinek és értékeinek meghatározása. Ezt követi a formalizálás, amikor is elkezdik az alap etikai programot, amely tartalmazza többek között az etikai kódex és az etikai felügyelő bizottság létrehozását. A cselekvés és a visszacsatolás szintjén körvonalazódnak a konkrét cselekedetek, szélesedik a látókör. Ezen a szinten van szükség az oktatásra is. Mind a belső, mind a külső kommunikáció fontos ezen a szinten. Ezután következik az értékelés, mígnem a legfelső szinten is kialakul a teljes körű integrált etikus kultúra (Coleman 1998, idézi Szegedi 2001). Lacznia (1993) is rámutat, hogy egy-egy cég etikai magatartása nagyban függ attól, hogy a vezető miként gondolkodik bizonyos kérdések kapcsán.

Az Üzleti Etika Intézet (Institute of Business Ethics) összegyűjtötte azokat a problémákat, amelyekkel kapcsolatban súlyos etika kérdések merülhetnek fel a vállalatok működése során. Közel hatvan problémát tártak fel, és ezek közül több probléma a marketing hatáskörébe tartozik, mint például a termékfelelősség, reklámozás, az információk bizalmas kezelése a fogyasztókról (Institute of Business Ethics 1994).

Lacznia (1993) úgy véli, hogy a marketing etikai kérdéseit vizsgálva érdemes a marketingvezetőket külön is megemlíteni, hiszen a marketingvezetőknek a döntések során kulcsfontosságú szerepük, felelősségük van. Szerinte etikátlan vezetők mindig is lesznek, amelyek etikátlan szervezeti magatartáshoz vezetnek, illetve a marketingvezetők is eltérő személyiség típussal rendelkeznek, akik eltérő módon próbálják megoldani az etikai problémákat. Lacznia (1993) a *következő csoportba sorolja a vezetőket*, és a reakcióikat bizonyos etikai konfliktusokban:

- „*Csalók*”: Ők tudják, mi lenne a helyes magatartás, mégsem úgy cselekszenek a személyes vagy szervezeti nyereség reményében.
- „*Törvényeskedők*”: Ők nem használják az üzleti etika elméleteit. Azon a véleményen vannak, hogy ami törvényes, az megengedhető.
- „*Moralisták*”: Ők azok, akik mindig próbálják követni a helyes dolgokat.
- „*Keresők*”: Ők azok, akik bár szeretnék a helyes dolgot követni egy-egy etikai konfliktus kapcsán, a dolog összetettségét nem mindig ismerik fel, ahogy a lehetséges következményeket sem.
- „*Racionalizálók*”: Ők azok, akik többnyire felismerik az etikai konfliktusokat, a helyzet összetettségét, mégis a kiutat sokszor racionalizálják, és azt tartják szem előtt, hogy gazdaságilag mi lenne az optimális, háttérbe szorítva ezáltal az erkölcsi vonatkozásokat.

⁴ <http://www.behindthebrands.org/en-us/about>

Természetesen a csalók és a moralisták azok, akik kevesebben vannak, a gyakorlatban inkább a törvényeskedők, a keresők és a racionalizálók fordulnak elő. Lacznia (1993) ezen túl kiemeli az *oktatás* jelentőségét is, szerinte ugyanis a szakma felelőssége, hogy olyan szakembereket képezzen, akik nem csak a szervezet, hanem a társadalom számára is hasznosak.

További érdekes kérdés, hogy a marketingvezetőnek mekkora hatása van az egész szervezet tevékenységére. A marketingfunkciók elhelyezkedése a vállalati szervezetben elméleti szinten sem teljesen egyértelmű, a gyakorlatban pedig számos variáció található. A marketingkoncepció alapján a szervezet egészében érvényesülnie kell a vevőorientációnak, amely megköveteli, hogy a marketingvezetés központi helyet foglaljon el a vállalati szervezetben. Egy hazai kutatás azt vizsgálta, hogy a marketing hol helyezkedik el a szervezetben, illetve hogy a marketingvezető milyen funkciókat lát el a szervezetben, milyen hatáskörrel rendelkezik, és ezáltal mekkora befolyása van a vállalat egészére nézve. A kutatás eredményei azt mutatják, hogy a hazai vállalatoknál a marketing fontos szerepet játszik a vállalati működésben. A kutatásban résztvevő vállalatok úgy ítélik meg, hogy a marketingtevékenységük és a vállalati sikerük között szoros összefüggés van. Ezen kívül a tanulmány rámutat arra is, hogy a marketingvezető számos vállalati döntéshozatalnál dominánsan jelenik meg. A marketing vállalati elhelyezkedését és szerepét azonban számos tényező befolyásolja, mint például a vállalat mérete. A kisebb vállalatoknál jellemző, hogy a legfelsőbb vezető látja el a marketingfunkciókat is, így a felelősség is az ő kezében összpontosul (Kolos és tsai 2005).

A vállalatvezetés etikai szempontból történő értékelésére az immorális, amorális és a morális kifejezések használatosak. Az immorális vezetési típus jelenti az erkölcsment, az amorális erkölcsi semlegességet fejez ki, míg a morális vezetési típus jelenti az erkölcsös vezetést (Szegedi 2001). Az egyes vezetési típusok jellemzői az 1. táblázatban láthatóak.

1. Táblázat: Vezetési típusok etikai szempontból

Értékelési Szempontok	Immorális vezetési típus	Amorális vezetési típus	Morális vezetési típus
Etikai normák	<p>etői döntések, akciók és magatartás alapja az egoizmus.</p> <p>etés csak a saját vagy a vállalat hasznáival törődik.</p>	<p>A vezetés nem immorális és nem morális, a döntések a morális megítélés körén kívül esnek.</p> <p>Hiányzik az erkölcsi szempontok figyelembe vétele és az erkölcsi tudatosság.</p>	<p>etés figyelembe veszi döntései során az erkölcsi szempontokat is.</p> <p>A vállalat felelősséget vállal tevékenységének másokra gyakorolt hatásáért.</p> <p>Másokat soha nem eszközként, hanem célként való kezelése jelenik meg.</p>

Cél	Maximális profit elérése minden áron.	Maximális profit elérése a jogi kereteken belül.	Vállalati siker elérése, profitszerzés, de szilárd erkölcsi alapokon.
Jogi orientáció	A jogi normák korlátok, amelyek áthághatók a siker érdekében.	A jog az etikai iránymutató. A törvények betűje számít. Központi kérdés: mi tehető meg legálisan?	A törvényeknek nemcsak a betűje, hanem a szelleme is számít. A jog a minimális erkölcsi magatartás normája. A jogi követelmények szintje feletti működés

Forrás: Szegedi 2001, 60. o.

7. Az etikus marketing hatása az üzleti teljesítményre

Batory és társai (2005) a kelet-pennsylvaniai feldolgozóiparban tevékenykedő cégeket vizsgáltak, a kutatás keretein belül már külön kitértek az etikus marketingre. 1000 véletlenszerűen kiválasztott társasághoz küldték el a kérdőíveket 2001 júniusában. A kutatással alátámasztották, hogy az etikus marketing gyakorlata a felső vezetéstől, különösen a top-managementtől és a marketingkonceptiótól függ. Ez nagyban segítheti, de gátolhatja is az etikus magatartás érvényesítését. A kutatással rávilágítottak arra, hogy egy cég életében döntő jelentőségű lehet, hogy mit látnak az alkalmazottak a felső vezetéstől a vevőkkel kapcsolatban, hiszen az ügyfélközpontúság is kapcsolatban van az etikus marketinggyakorlattal. Arra a következtetésre jutottak, hogy az etikus marketing gyakorlata nem hat erőteljesen az üzleti teljesítményre. Van kapcsolat köztük, de gyenge. Az innovációnak viszont annál nagyobb szerepe van az üzleti teljesítményben. A kutatás arra is rávilágított, hogy az etikus magatartásra ezen kívül más tényezők is hatással vannak, mint például a piaci helyzet, és a cég nagysága, bár Knut és Zsolnai (2010) hangsúlyozza, hogy a méret és a szervezeti forma önmagában még nem határozza meg egy vállalkozás etikai értékét.

Egy másik kutatás, amely az etikus marketinggel kapcsolatos volt, Hunt és Vasquez – Parraga (1993) kutatása, amelynek keretén belül az értékesítők munkáját, magatartását vizsgálták az etikusság függvényében. Azt találták, hogy a vezetők elsősorban annak alapján jutalmazták vagy büntették az értékesítők viselkedését, hogy mit tartanak helyesnek vagy helytelennek, és a cselekedetek következményei a szervezetre nézve másodlagosak csupán.

IV. Összefoglalás

A tanulmányban az etika fogalmi köre került bemutatásra. Először az etika általános kérdését jártam körül, külön kitértem a gazdasági etikára. Bizonyosságot nyert többek között, hogy az etika fontos, szükséges a gazdasági életben is.

Külön kitértem az etika marketingvonatkozásaira is. A tanulmányban bemutatásra került a marketingetika több definíciója is, mivel egységes definícióval nem rendelkezik a szakirodalom. Ismertette lett, hogy a marketingetika hogyan fejlődött az évek folyamán, vagyis, hogy kezdetben még inkább csak a reklámozásra, piackutatásra szorítkozott a

vizsgálat, később terjesztették ki a vizsgálódást a marketing többi területeire is. Bemutatásra kerültek az etikus marketing gyakorlatának feltételei is a szervezet esetében, például a vezetők, mint az etikus marketingért felelős személyek. Láthatóvá vált, hogy a vezető eltökéltségétől nagyban függ a vállalat által tanúsított etikus magatartás. Megvizsgáltam az etikus marketing gyakorlatának következményeit, az üzleti teljesítményre mért hatását, és a kutatások azt mutatják, van némi kapcsolat az etikus marketing és az üzleti teljesítmény között. Végül a fogyasztók szemszögéből is ismertetésre kerültek az etikai vonatkozások, bemutatásra kerültek különféle interneten elérhető értékelő oldalak, amelyek segítségével rövidesen információkat szerezhet a fogyasztó az adott vállalatról, etikus magatartásáról.

Munkám során bemutattam, hogy az etika kérdésével manapság elengedhetetlenül fontos foglalkozni a marketing kapcsán is, hiszen sokkal nagyobb jelentősége van az etikának az üzleti folyamatokban, mint azt először gondolnánk.

Mivel számottevő lényegi eltérés van a(z üzleti) marketingnek az amerikai és a hazai értelmezése és gyakorlata között, ezért elengedhetetlenül fontos további speciális területek vizsgálata kifejezetten a hazai üzleti gyakorlatban. Érdemes lenne a hazai marketingvezetők tevékenységének etikai vonatkozásait közelebbről megvizsgálni, továbbá a hazai vállalatok etikus (vagy éppen etikátlan) működését górcső alá venni. Ezen túl jövőbeli kutatási irányt képezhet a hazai tudatos fogyasztók preferenciáinak vizsgálata, méghozzá olyan szempontból, hogy vajon preferálják-e az etikus magatartást tanúsító vállalatokat, és vajon általuk elutasításra (bojkott) kerülnek-e az etikátlan magatartást tanúsító vállalatok.

V. Irodalomjegyzék

Az Európai Unió Hivatalos Lapja (2008): A marketing és a reklám hatása a nők és férfiak közötti egyenlőségre.

<http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2009:295E:0043:0046:HU:P DF> (Letöltve: 2013. 05. 15.)

Arrow, K. J. (1993): Etikai gondolkodás és gazdasági tranzakció. In: A közgazdaságtan társadalmi és etikai vetületei, Nemzetközi tanácskozás a Vatikánban. Egyházfórum kiadó. Vatikánváros (1992) – Budapest (1993)

Ballai László (2000): A mezítelen marketing, Európa Könyvkiadó, Budapest

Batory, S. S. - Neese, W. - Batory, A. H. (2005): Ethical Marketing Practices: An Investigation of Antecedents, Innovativeness and Business Performance. The Journal of American Academy of Business, 2, March, 135–142.o.

Carroll, A. B. (1981): The pyramid of corporate social responsibility: Toward the moral management of organizational stakeholders. Business Horizons, 34, pp. 39-48. in: Csigéné

Nagypál Noémi (2008): A vállalatok társadalmi felelősségvállalása és kapcsolódása a fenntarthatósághoz, Doktori értekezés, Letöltve:

http://www.kornygazd.bme.hu/doktori/phds/DSZ02/CsigeneNagypalN/Csigene_ertekezés.pdf (2014.06.11.)

Coleman, G. (1998): The Six levels of the Totally Aligned Ethics Culture. In: Managing Ethics in Organisations. An Executive Development Course. Bentley College, June 14-19, 1998, In: Szegedi Krisztina (2001): A Magyar vállalatok etikai érzékenysége, Doktori disszertáció, Letöltve:

http://193.6.1.94:9080/JaDoX_Portlets/documents/document_5526_section_1005.pdf (2014.06.09.)

Drummond, G. - Ensor, J. (2005): Introduction to Marketing Concept. Elsevier Butterworth-Heinemann, Oxford

- Dudás Katalin (2008): A környezettudatosság többszintű értelmezése és a környezettudatos fogyasztói magatartás vizsgálata, Doktori disszertáció
- Friedman, M. (1996): Kapitalizmus és szabadság. Akadémiai Kiadó–Met Publishing Corp., Budapest–Bradenton.
- Garaczi, I. (2010): Beköszöntő, <http://gazdasagetika.hu/component/content/article/47-bekoeszoent.html> (Letöltve: 2014-05-11)
- Goodpaster, K. E. – Matthews, J. B. (1993): Lehet-e a vállalatnak lelkiismerete? In: Kindler, J. – Zsolnai, L. (szerk.) (1993): Etika a gazdaságban, Keraban Könyvkiadó, Budapest
- Hargitai L. (2002): Érez vagy gondolkodik a magyar választópolgár?, Médiakutató. http://www.mediakutato.hu/cikk/2002_02_nyar/01_magyar_polgar/04.html (Letöltve: 2013. 05. 15.)
- Höffner, J. (2002): Keresztény társadalmi tanítás. Szent István Társulat
- Hunt, Shelby D. (1976): The Nature and Scope of Marketing. Journal of Marketing, 40 (July), 17-28. o., In: Lacznia, Gene R. (1993): Marketing Ethics: Onward Toward Greater Expectations, Journal of Public Policy & Marketing, 12, 1, 91-96.o.
- Hunt, Shelby D. - Scott J. Vitell (1986): A General Theory of Marketing Ethics. Journal of Macromarketing, 6 (Spring), 5-16. o. In: Lacznia, Gene R. (1993): Marketing Ethics: Onward Toward Greater Expectations, Journal of Public Policy & Marketing, 12, 1, 91-96.o.
- Hunt, Shelby D. - Vasquez-Parraga, A. Z. (1993): Organizational Consequences, Marketing Ethics, and Salesforce Supervision. Journal of Marketing Research, 30, February, 78-90. o.
- Hyman M. R. – Tansey R. - Cark J. W. (1994): Research on Advertising Ethics: Past, Present, and Future. Journal of Advertising, 23 (Fall), 5–15.o.
- Institute of Business Ethics (1994): Etikai térkép. In HVG – Gazdaság és etika melléklet. 1994. március 12.
- Kajdine, Suhajda Zs. – Kardos, L. (1998): Reklámjogi és reklámetikai kézikönyv. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Kindler, J. – Zsolnai, L. (1993): Etika a gazdaságban. Keraban Könyvkiadó, Budapest
- Knut, J. IMS – Zsolnai, L. (2010): Mélyökológia és buddhizmus. In: Zsolnai, L. (szerk): Boldogság és gazdaság – A buddhista közgazdaságtan eszméi. Typotex Kiadó
- Kolos Krisztina – Sz. Tóth Gabriella – Gyulavári Tamás (2005): A marketing hozzájárulása a vállalati versenyképességhez, Versenyben a világgal 2004 – 2006 gazdasági versenyképességünk vállalati nézőpontból című kutatás, A versenyképesség kutatás műhelytanulmány-sorozat. Letöltve: http://edok.lib.uni-corvinus.hu/161/1/21_mht_kolos_sztoth_gyulavari.pdf (2014. 06. 07.)
- Koslowski, P. (1993): Etika a piacgazdaságban, avagy magánbűnökből nem lesz közjó. In: Kindler, J. – Zsolnai, L. (szerk.) (1993): Etika a gazdaságban. Keraban Könyvkiadó, Budapest
- Lacznia, Gene R. (1983): Frameworks for Analyzing Marketing Ethics. Journal of Macromarketing, 3, Spring, 7-18. o. In: Lacznia, Gene R. (1993): Marketing Ethics: Onward Toward Greater Expectations. Journal of Public Policy & Marketing, 12, 1, 91-96. o.
- Lacznia, Gene R. (1993): Marketing Ethics: Onward Toward Greater Expectations. Journal of Public Policy & Marketing, 12, 1, 91-96.o.
- Lacznia, Gene R. - Murphy, Patrick E. (1993): Ethical Marketing Decisions: The Higher Road. Boston: Allyn and Bacon, Inc., In: Lacznia, Gene R. (1993): Marketing Ethics: Onward Toward Greater Expectations. Journal of Public Policy & Marketing, 12, 1, 91-96.o.

- Luetgen, Ch. (2005): Economic ethics, business ethics and the idea of mutual advantages. In: *Business Ethics: A European Review*, 14, 2, 108-118. o.
- Meszotar (é.n.): Tudományos és Köznyelvi Szavak Magyar Értelmező Szótára, meszotar.hukeres-etikus, 2014.06.10.
- Murphy, Patrick E. - Lacznia, Gene R. (1981): *Marketing Ethics: A Review With Implications for Managers, Educators and Researchers*, In *Review of Marketing*, B. M. Enis and K. J. Roering, eds. Chicago: American Marketing Association, 251-66. o., In: Lacznia, Gene R. (1993): *Marketing Ethics: Onward Toward Greater Expectations*. *Journal of Public Policy & Marketing*, 12, 1, 91-96. o.
- Marks, L. J. és Mayo, M. A. (1991): *An Empirical Test of a Model of Consumer Ethical Dilemmas*. *Advances in Consumer Research* 18
- Nyíri Tamás (1994): *Alapvető etika*. Szent István Társulat. Budapest
- Nyíri Tamás (2003): *Alapvető etika*. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója Budapest
- Nyíró, N. – Ecsedi, A. – Bellér, A. (2011): *Reklámetika, önszabályozás, fogyasztók. Fogyasztóvédelmi szemle*, 5, 1, 57-61.o.
- Olach, Z. (2001): *Lehet-e jó a marketing, ha nem etikus?* *CEO magazin*, 2,1, 29-31.o
- Paine, Lynn Sharp (2000): *DOES ETHICS PAY?* *Business Ethics Quarterly*, 10, 1, 319-330. o.
- Patterson, James M.: (1966): *What Are the Social and Ethical Responsibilities of Marketing Executives?* *Journal of Marketing*, 30, July, 12-16. o.
- Payutto, P. A. (2010): „Közép Út” a piacgazdaság számára. In: Zsolnai László (szerk) (2010): *Boldogság és gazdaság, A buddhista közgazdaságtan eszméi*. Typotex kiadó, Budapest
- Pitelis, Ch. (2002): *On economics and business ethics*. *Business Ethics: A European Review*, 11,2, 111- 118. o.
- Robin, Donald P. - Reidenbach, R. E. (1987): *Social Responsibility, Ethics, and Marketing Strategy: Closing the Gap Between Concept and Application*. *Journal of Marketing*, 51, January, 44-58. o.
- Schein, E. (1985): *Organizational Culture and Leadership: A Dynamic View*. San Francisco, Ca: Jossey-Bass.
- Sele, K. (2006): *Marketing Ethics in Emerging Markets – Coping with Ethical Dilemmas*. *IIMB Management Review*, March
- Steinmann, H. – Löhr, A. (1991): *Grundlagen der Unternehmensethik*, Stuttgart.
- Sükösd Miklós (2004): *Reklám és ökológia. A marketingkommunikáció környezeti és erkölcsi kérdéseiről*. *ReklámÉrték*, 2 (17) December 1-8. o.
- Szegedi Krisztina (2001): *A Magyar vállalatok etikai érzékenysége*, Doktori disszertáció, Letöltve: http://193.6.1.94:9080/JaDoX_Portlets/documents/document_5526_section_1005.pdf (2014.06.09.)
- Töröcsik Mária (2000): *Empatikus marketing*, Bagolyvár könyvkiadó, Budapest
- Török, A. (2000): *Racionalitás és etika a gazdasági döntésekben, Az alkalmazott üzleti etika néhány elméleti és módszertani kérdése*. *Közgazdasági Szemle*, 47, november, 918–931. o.
- Ulrich, P. (2001): *Integrative Wirtschaftsethik, Grundlagen einer lebensdienlichen Ökonomie*. 3. Auflage Verlag Paul Haupt. Bern, Stuttgart, Wien.
- Waddock, S. A. - Graves, S. B. (1997): *The Corporate Social Performance – Financial Performance Link*. *Strategic Management Journal*, 18, 4, 303-319. o.
- Zsolnai, L. (1998): *A felelős gazdasági döntéshozatal modellje*. *Közgazdasági Szemle*, 45, február, 154-162.o.

Zsolnai, L. (2001): Ökológia, gazdaság, etika. Helikon Kiadó, Budapest

Zsolnai, L. (2004): *A gazdasági etika paradoxona*. Vezetéstudomány, Budapest Management Review, 35,6, 45-49.o.

<http://www.behindthebrands.org/en-us/about> (Letöltve: 2014-05-05)

NFH (é.n.): Pozitív lista,

<http://www.nfh.hu/magyar/informaciok/letoltheto/pozitiv1/pozitiv2.html> (Letöltve: 2014-05-05)

Tudatosvásárló (é.n.): Mire jó a cégmérce? <http://tudatosvasarlo.hu/video/mire-jo-cegmerce> (Letöltve: 2014-05-05)

Szakó Tímea, PhD hallgató

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Marketing tanszék

Gazdálkodástani Doktori Iskola

7622 Pécs, Rákóczi út 80.

E-mail: szakot@ktk.pte.hu

Mekkora legyen/lehet a lakossági hitelek kamata? A lakossági hitelek árazásának problémái

Vonyó Péterné Szabó Réka

Pécsi Tudományegyetem
Közgazdaságtudományi Kar
Gazdálkodástudományi Doktori Iskola
Pécs

Absztrakt

A hitelkamatok nagysága fontos kérdés az elméleti közgazdaságtanban és a mindennapi életben egyaránt. A tanulmány a lakossági hitelek árazási kérdéseivel foglalkozik, elsősorban a fogyasztási hitelekre koncentrálva. Az elméleti árazási lehetőségek – piaci és költségalapú – áttekintése mellett megfogalmazzuk az etikai oldalról felmerülő aggályokat és az erre adható válaszokat, többek között az esetleges jogi szabályozást. Ezt követően egy, mai magyarországi tényadatokat felhasználó példaszámítás segítségével megvizsgáljuk, hogy milyen árazási és egyéb feltételek mellett lehet fenntartható és eredményes a fogyasztási hitelek nyújtása. A gondolat kísérlet konklúziójaként megfogalmazhatjuk, hogy az etikus és mindenki által elfogadható hitelkamatokhoz elengedhetetlenek a nemfizetést minimalizáló hitelezési megoldások, az alacsony működési költségek és a forrásköltségek csökkentése. Eredményünk részben egybeesik a Magyar Nemzeti Banknak a napokban megjelent vitaindító elképzeléseivel, ugyanakkor ellentétben is áll annak elvárásaival a realitásokat tekintve.

Kulcsszavak: *lakossági hitel, hitelkamat, árazás*

Bevezetés

A hitelkamatok léte, elfogadhatósága és mértékének meghatározása évezredek óta foglalkoztatja az emberi gondolkodókat. Arisztotelésztől Aquinói Szent Tamáson át a közgazdaságtan tudósaiig és a jelen politikusait sem kivéve sokan mondtak véleményt a kérdéstről, nem beszélve a mindenkor hitelezőkről és adósokról, akik „saját bőrükön” tapasztalják meg a kamat nagyságának jelentőségét.

Dolgozatom a téma leszűkítése és a fogalmak tisztázása után (1. rész) a lakossági hitelek árazási kérdéseit járja körül elméleti (2. rész), etikai (3. rész) és jogi valamint felügyeleti oldalról (4. rész). Ezt követően egy, mai magyarországi tényadatokat felhasználó példaszámítás segítségével megvizsgáljuk, hogy milyen árazási és egyéb feltételek mellett lehet fenntartható és eredményes a kis összegű hitelezés (5. rész) Végül a gondolat kísérletet rövid konklúzió zárja (6. rész).

I. Témaválasztás és fogalmak

A hitelek egy speciális csoportját alkotják a kis összegű lakossági hitelek. A nemzetközi szakirodalomban „mikrohitelnek” nevezett hiteltípusnak hazánkban legpontosabban talán a „kis összegű fogyasztói hitel” feleltethető meg. Ezeknek a hiteleknek az elsődleges célja az, hogy finanszírozási lehetőséget nyújtson a legszegényebbek számára is. Hudon és Sandberg megfogalmazása szerint: „*A mikrohitelezés/mikrofinance célja pénzügyi szolgáltatásokat biztosítani olyan szegény, vagy alacsony jövedelemmel rendelkező emberek részére, akiket a kereskedelmi bankok általában nem szolgálnak ki. Jellemzően nagyon kis összegű, gyakran 200\$ alatti hitelek nyújtását jelenti, melyek célja a szegénységből való kilábalás elősegítése a fejlődő országokban*”¹ (Hudon és Sandberg, 2013; p 261)

A célból következően a kamatok tekintetében is alapvető eltérés van a vállalkozói hitelekhez és az egyéb (pl. lakáscélú, jelzálog fedezetű stb.) lakossági hitelekhez képest, hiszen itt a hozzáféréseken van a hangsúly, az ár az adós szempontjából kevésbé választási kritérium. Ezzel szemben a klasszikus „nagy” közgazdasági modellekben a hitelkamat mértéke nagyban befolyásolja a piaci szereplők döntéseit (befektetési, megtakarítási stb.)

A tanulmány a továbbiakban kifejezetten a kis összegű lakossági hitelek kamatait vizsgálja és arra keres választ, hogy mi az elfogadható (hitelvező és adós számára egyaránt megfelelő) kamat mértéke? Ennek megfelelően az alábbi értelemben használjuk ezeket a fogalmakat:

- **Lakossági vagy fogyasztói hitel** = a magán-személyeknek, háztartásoknak nyújtott hitel vagy kölcsön
- **Kamat (itt)** = THM, azaz a teljes hiteldíj mutató², ami valamennyi a hitelhez kapcsolódó költséget tartalmaz, a felvett hitelösszegre vetítve éves kamatra átszámolva, %-os formában.

II. A hitel ára a kamat

Mai világunkban természetesnek tekintjük, hogy mindennek ára van, és hogy a hitel ára a kamat. Ha a kamatot az árazás közgazdaságtani elméletei felől közelítjük, számtalan érdekes megállapítást tehetünk, melyek közül jelen tanulmány csak néhányat foglalkozik. Érdekességként és utalásszerűen megemlíteném például a történelmi és szocio-kulturális közeg fontosságát: a kamatszedés vallási alapú szabályozását a zsidóknál, a középkori kereszténységben vagy a mai iszlám országokban. Az iszlám kamattilalma egy speciális üzletmodell, az „iszlám bankolás” – *islamic banking* – kialakulásához vezetett, mely napjainkban a nemzetközi pénzügyi rendszer egyik dinamikusan fejlődő ága.

A szakirodalom szerint alapvetően két árazási megközelítés létezik: a piacvezérelt és a költségalapú árképzés (*Reketye, 2011*). Az árpolitika mozgásterét eszerint alsó korlátként a költségek, felső korlátként a vevők érték- és árelfogadása határozzák meg. A szegények hitellezése kapcsán megállapíthatjuk, hogy ezen a speciális piacon a kölcsönnyújtó kvázi monopolhelyzetben van, így a monopolpiacok közgazdaságtana szerint gyakorlatilag

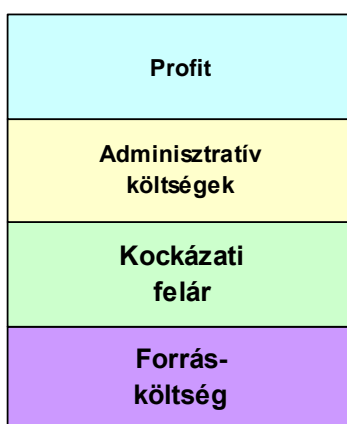
¹ Bár az idézet kifejezetten fejlődő országokat említ (mivel a mikrohitelezés onnan indult és ott a legerőteljesebb), a problémakör és a fogalom a világ valamennyi térségére, így Magyarországra is értelmezhető.

² 83/2010. (III. 25.) Korm. rendelet a teljes hiteldíj mutató meghatározásáról, számításáról és közzétételéről

akkora árat számíthat fel, amekkorát nem szégyell.³ Későbbiekben látni fogjuk, hogy valóban találkozhatunk ezzel a piaci magatartással és az ellene fellépni próbáló állami beavatkozással az ún „price cap” ársapka módszerrel is (Reketye, 1999).

Ha költségoldalról nézzük a kamat, mint ár összetevőit, akkor az alábbi séma szerint haladhatunk.

1. ábra: A kamat összetevői

Forrás: saját szerkesztés

A kamatnak fedeznie kell a forrásköltséget, azaz a kihelyezésre kerülő hitelösszeg „beszerzési árát”. Ez lehet a betéteseknek fizetett kamat (ha klasszikus pénzügyi közvetítő intézményként az összegyűjtött forrásokat hitelezük tovább), a piacról felvett refinanszírozási hitel kamata vagy a saját tőke tőkeköltsége.

A kockázati felár vagy más néven kockázati prémium arra szolgál, hogy a vissza nem fizetett hitelek veszteségét fedezze. Értelmezhető ügyleti szinten (egy konkrét ügylet nemfizetési/bedőlési valószínűsége) vagy aggregáltan, a teljes hitelportfólió szintjén is: a kamatbevételek azon részét értve alatta, amely a vissza nem fizetett hiteleket „pótolja”. Mi az egyszerűség kedvéért ez utóbbi értelemben fogjuk használni a továbbiakban. (Nyilvánvalóan a két értelmezés összefügg, egyik a másikból következik).

Adminisztratív költségek alatt összefoglaltan jelenítünk most meg minden olyan fix és változó, közvetett vagy közvetlen költséget, ami a hitelezéssel összefügg, és nem tartozik egyik korábban említett kategóriába sem. A banki működés és a fogyasztók hitelezése kapcsán különösen figyelembe veendő a hitel ügyfélhez való eljuttatásának költségei (fiókhálózat kiépítése és fenntartása, általános működési költségek, alkalmazottak fizetése), a hitelkihelyezés közvetlen költségei (tájékoztatás, adóminősítés, hiteladminisztráció, folyósítás) és a hitel beszedésének, behajtásának költségei.

A hitel bruttó kamatába beszámítódnak az esetleges kamattámogatás (ezzel itt nem foglalkozunk, mert a támogatás e módja inkább a lakáshiteleknél fordulhat elő) és a hosszú távú fenntarthatósághoz minimálisan szükséges profit is.

Bár az egyszerűség kedvéért végig csak „a kamat”-ról beszélünk, érdemes ezzel kapcsolatban két dolgot megjegyezni: kamat(bevétel) megnevezés alatt értjük valamennyi, a hitelezéshez kapcsolódó, ügyfél által megfizetett költséget. Tehát a kamat mellett az esetlegesen megfizetett egyéb (folyósítási, hitelbírálati, ügyintézési, stb.) díjakat,

³ Az egyéb lakossági hitelek (pl. lakáshitel, deviza jelzáloghitel) esetében más a vevők és piacok árelfogadása és viselkedése, lásd pl. Pitz és Schepp 2013.

jutalékokat, költségeket is, amelyek kifejezetten a hitel áráként funkcionálnak. Így tehát az általunk használt „kamat” fogalom tulajdonképpen megfeleltethető a magyar törvényhozás által előírtan használandó „teljes hiteldíj mutató”-nak (THM).⁴ Módszertani szempontból felmerülhet későbbiekben a kamatok összehasonlíthatóságának problematikája, különösen amikor különböző – nemzetközi - piaci szereplők hiteleinek árait hasonlítjuk össze. A tanulmányban nominális kamatokkal dolgozunk, éves bázison, tőkésítés nélkül.

III. Etikai megfontolások

Az etikai viták végigkísérik a hitelezés történetét, egészen onnan kezdve, hogy szabad-e egyáltalán kamatot szedni? Ezen az alapkérdésen túllépve a leggyakoribb vádak a (lakossági) hitelezéssel szemben:

- „Túl magas a kamat” → uzsora

- „az adósok kizsákmányolása” – túlhitelezés, erőszakos behajtási módszerek.

Ezek a vádak gyakran politikai indíttatású támadásokkal párosulnak, ami hatalmas károkat okoz, mivel a hitelezés alapját, a felek közötti bizalmat ássa alá. (Hudon és Sandberg, 2012; Banerjee és Duflo, 2012) Az elmúlt években nemzetközi szinten a „Mikrohitel = az új uzsora” vád általánossá vált és a dolog odáig fajult, hogy a bangladeshi kormányzat 2011 májusában leváltotta a „mikrohitelezés atyját”, a Nobel békedíjjal kitüntetett Muhammad Yunust bankja éléről. A cikkek és a tanulmányok egyre inkább arról szólnak, hogy a mikrohitelezés etikai válságban van, melyre megoldást kell keresni.

Dolgozatomban kifejezetten a kamatot érintő etikai kérdésekkel foglalkozunk, azaz: valóban „túl magas a kamat”?⁵

Mielőtt konkrét számpéldán keresztül keresnénk a választ, néhány további megfontolandó szempontot ajánlok az olvasó figyelmébe: Az egyik, hogy az ügyfelek elfogadják a magas kamatokat, tehát ebből a megközelítésből a hitelek árazása megfelel a piacvezérelt árképzés követelményének. (Persze ez az „elfogadás” etikailag megkérdőjelezhető, ha az ügyfél teljesen kiszolgáltatott helyzetben van és nincs más választása mint a hitelfelvétel bármilyen áron).

Másrészt úgy vélem egyáltalán nem mindegy, hogy mihez viszonyítunk: az ügyfél által számára optimálisnak tartott kamathoz? A kereskedelmi banki árszínvonalhoz? Egy valaki(k) által meghatározott mércéhez, vagy nominális kamatlábhoz? Esetleg a szegények számára a valóságban egyetlen alternatívát jelentő uzsorások kamataihoz? Én a kis összegű lakossági hitelek esetében ez utóbbit tartom gyakorlati szempontból célravezetőnek, hiszen a mikrohitelezés célja a szegények életének jobbítása – nem elméletben, hanem valóságosan. Így ha az árelmélet modern felfogását, a piacvezérelt, érték alapú árképzést nézzük, akkor a költségek, mint alsó árkorlát és az ügyfelek által elfogadott, uzsorakamatnál alacsonyabb kamat, mint felső korlát között található az az érték-terület, amelyen vevő és eladó (itt: adós és hitelező) megosztozhatnak. Az óvatosság kedvéért hozzátehetjük: ha van ilyen közös metszet.

⁴ A THM-mel kapcsolatos elméleti és gyakorlati problémákra, valamint a hitel árának fogyasztó általi észlelésére – amely szintén izgalmas témakör – itt most nem térünk ki.

⁵ A mikrohitel kamataival kapcsolatos etikai aggályokról ad áttekintést Joakim Sandberg kiváló cikkében (Sandberg, 2012), melyben a legtöbb felvetést megcáfolva tulajdonképpen „felmenti” a mikrohitel intézményeket a kizsákmányolás vádjá alól. Tágabb áttekintést nyújt a mikrohitelezés etikai kérdéseiről Hudon és Sandberg, 2013.

Érdekességképpen megemlíthetjük Muhammad Yunus professzor konkrét javaslatát az árképzés módjára és az elfogadható kamat mértékére: véleménye szerint az etikus ár az, ami a forrásköltségeket 10, maximum 15% ponttal haladja meg (Yunus, 2007). Kérdés, hogy ez fedezi-e a költségeket?

IV. A politika megmondja – jogi szabályozás és felügyeleti ajánlás

Az állam a jogszabályi keretek alakításával tudja – többek között – befolyásolni a gazdasági szereplők viselkedését. Az árazás területén a piacgazdaságokban viszonylag ritkán fordul elő konkrét beavatkozás a szabályozó részéről. Leginkább a monopóliumok „megfékezése” okán, a társadalmi igazságosság érdekében alkalmaznak jogszabályi árkorlátot. A hitelezés vonatkozásában szintén etikai megfontolásokra hivatkozik egyre több jogalkotó, amikor ún. kamatplafont határoz meg. Világviszonylatban ez a megoldás terjedő gyakorlatot jelent: ma már 40 feletti azon országok száma, ahol alkalmazzák.

Magyarországon egyértelműen az uzsorakölcsönök elleni fellépés jegyében hozták meg a 2011. évi CXLVIII. törvényt „a kölcsönök kamatai és a teljes hiteldíj mutató korlátozása, valamint az átlátható árazás biztosítása érdekében az egyes pénzügyi tárgyú törvények módosításáról”. Eszerint „*A magánszemélyek egymás közötti viszonyában kikötött kamat - ha jogszabály eltérően nem rendelkezik - a jegybanki alapkamat 24 százalékponttal növelt mértékét meghaladó részében semmis.*” Hitelintézetek és pénzügyi vállalkozások esetén bizonyos hiteleknel – jellemzően a rövid futamidejű fedezetlen fogyasztási kölcsönök, azaz például a „szegények hitelei” tartoznak ide – engedélyezett az MNB alapkamat +39% pont, máskor szintén az MNB alapkamat +24% pont a kamatplafon (pontosabban a teljes hiteldíj mutató maximális értéke)⁶.

Annak vizsgálata, hogy ez a szabályozás mennyiben korlátozza ténylegesen az etikátlanul magas kamatok szedését – akár uzsorások, akár engedélyezett pénzpiaci szereplők által – nem ezen dolgozat feladata. Annyit azért megjegyeznénk, hogy a hitelezők közül néhányan megtalálták a kiskapukat a magasabb bevételekhez és a szerző még nem találkozott olyan felügyeleti eljárással vagy bírsággal, amely ezt büntette volna.

A pénzügyi közvetítőrendszer felügyeleti szerve Magyarországon a Nemzeti Bank 2013. október 1-jétől, mivel ettől az időponttól a jegybank látja el a pénz-, tőke- és biztosítási piac felügyeletét, továbbá a PSZAF (Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete) eddigi fogyasztóvédelmi és piacfelügyeleti funkcióit. 2014. első negyedévében az MNB, mint pénzügyi felügyeleti szerv egy vitaindítónak szánt tanulmányt tett közzé „Átalakulóban a magyar bankrendszer – vitaindító a magyar bankrendszerre vonatkozó konszenzusos jövőkép kialakításához” címmel. Ebben 10 pontban foglalják össze azokat a tényezőket, amelyek teljesülése a gazdasági fejlődést optimálisan támogató egészséges pénzügyi közvetítőrendszerhez szükséges. A tízből 5 pont kapcsolódik valamilyen módon témánkhoz, azaz a lakossági hitelek árazásához.

⁶ 2013. évi CCXXXVII. Törvény a hitelintézetekről és a pénzügyi vállalkozásokról: 265. § (1) *A pénzügyi intézmény - a (2) bekezdésben meghatározott kivétellel - fogyasztónak nem nyújthat olyan kölcsönt, amelynek a teljes hiteldíj mutatója meghaladja a jegybanki alapkamat 24 százalékponttal növelt mértékét. (2) Hitelkártya-szerződéshez vagy fizetési számlához kapcsolódó, vagy a mindennapi élet felszerelési tárgyainak, tartós fogyasztási cikkeknek (ide nem értve a gépjárművet) megvásárlásához, szolgáltatások igénybeviteléhez nyújtott kölcsönre, valamint a kézirálólag fedezete mellett nyújtott kölcsönre vonatkozó teljes hiteldíj mutató nem haladhatja meg a jegybanki alapkamat 39 százalékponttal növelt mértékét.*

○ **Versenyző bankrendszer**

„A verseny árban, és ne kockázatvállalásban nyilvánuljon meg. Ennek megfelelően a kamatfelárák süllyedjenek az európai átlagnak megfelelő szintre, ami a vállalati hitelek esetében 1-2, a lakáscélú hiteleknél pedig 3-4 százalékpont.” (Átalakulóban..., 2014)

○ **Tisztességes profit**

„A jövedelmezőségnek középtávon olyan szinten kell stabilizálnia, ami biztosítja a tulajdonosok tartós érdekeltségét a magyar piacon, de egyúttal megfelelő verseny és prudens hitelezési gyakorlat eredményeképpen valósul meg.” (Átalakulóban..., 2014)

○ **Egészséges lakossági hitelezés**

„A fenntartható gazdasági növekedés biztosítása és a háztartások túlzott tehervállalásának elkerülése érdekében egészséges szerkezetű lakossági hitelezésre van szükség.” (Átalakulóban..., 2014)

○ **Hatékony és innováció**

„A bankok árképzését a verseny mértéke mellett a működési hatékonyságuk befolyásolja. A hatékony bankrendszer egyfelől alacsony működési költségekkel funkcionál, másfelől jó kockázatkezelési rendszerrel rendelkezik. A hazai bankrendszer hatékonyságát ezért fokozatosan közelíteni kell az európai országok átlagához. Az innováció a költséghatékonyság növelésében nélkülözhetetlen.” (Átalakulóban..., 2014)

○ **Átlátható és felelős bankrendszer**

„Az innovációra való törekvés mellett a bankoknak biztosítaniuk kell, hogy a konstrukciók árazása és a benne rejlő kockázatok transzparenssek és világosak legyenek ügyfelek számára.” (Átalakulóban..., 2014)

Az MNB tanulmány és megvalósíthatóságának részletes elemzésétől eltekintünk, azt azonban mindenképpen szükséges megjegyezni, hogy az anyag a lakossági hiteleket illetően csak a lakáscélú hitelekkel foglalkozik, a kis összegű fogyasztói hitelek mintegy „kimaradnak” látóköréből.

V. Mennyi az annyi? Példaszámítás a kis összegű hitelezés kamatára

A továbbiakban arra szeretnénk egy példaszámítást bemutatni, hogy költségoldalról vajon hol lehet az a határ, ami a szegények hitelezésének „alsó korlátja”: mi az a minimális kamat, amit a fenntartható hitelezéshez mindenképpen be kell szedni az ügyfelektől. A következő lépés az, hogy ez a kamat elfogadtatható-e az ügyfelekkel, illetve etikusan-e? Példánkat tekinthetjük egy gondolat kísérletnek is arra, vajon létezik-e ma Magyarországon olyan kamatláb, amely mellett a szegények hitelezése szabályosan, etikusan és gazdaságilag fenntarthatóan működhet?

A kalkuláció során a második fejezetben bemutatott költségstruktúrát próbáljuk meg számokkal élővé tenni. A példában 100.000 Ft, 1 éves lejáratú fogyasztási kölcsönt

próbálunk beárazni. (Ez a könnyű kezelhetőség mellett lényegileg is megfelel – mind összegét, mind futamidejét tekintve - egy klasszikus MFI-hitelnek.⁷)

Kamat összetevője	Mérése, becslése
Forrásköltség	Betéti kamat, refinanszírozás költsége
Kockázati felár	Nemfizetési arány segítségével
Adminisztratív költségek	Általános működési költségek és az egyedi hitelhez kapcsolódó fix és változó költségek
Profit	Fenntarthatósághoz szükséges mértékű, szubjektív megítélés alapján

1. Táblázat: A kamat összetevőinek mérése

Forrás: saját szerkesztés

Itt említjük meg Pitz és Schepp tanulmányát, mely a devizahitelek árazását vizsgálta strukturális VAR modell segítségével (Pitz és Schepp, 2013) Vizsgálatukban ökonometriai módszerekkel kimutatták, hogy a devizakamatok változását a referenciakamatok, az országkockázati felár és a hitelportfólió romlása mellett a banki adók és elvonások is befolyásolják. Jelenlegi kalkulációkban a forint forrásköltséget és a kockázati felárat, valamint a hitelportfólió minőségének hatását megpróbáljuk számszerűsíteni, az adóteherrel azonban nem számolunk külön – azt beleértjük az „általános működési költségekbe”.

Forrásköltségként 3%-ot kalkulálunk a következő, a Magyar Nemzeti Bank honlapján megtalálható adatok alapján (2014.02.17): MNB alapkamat 2,7% betéti kamatok: 2,39 – 3,32% BUBOR 2,74-2,84%. Feltételezzük, hogy a bank vagy betétek gyűjtéséből vagy bankközi forinthitelből fedezi hitelezési tevékenységét.

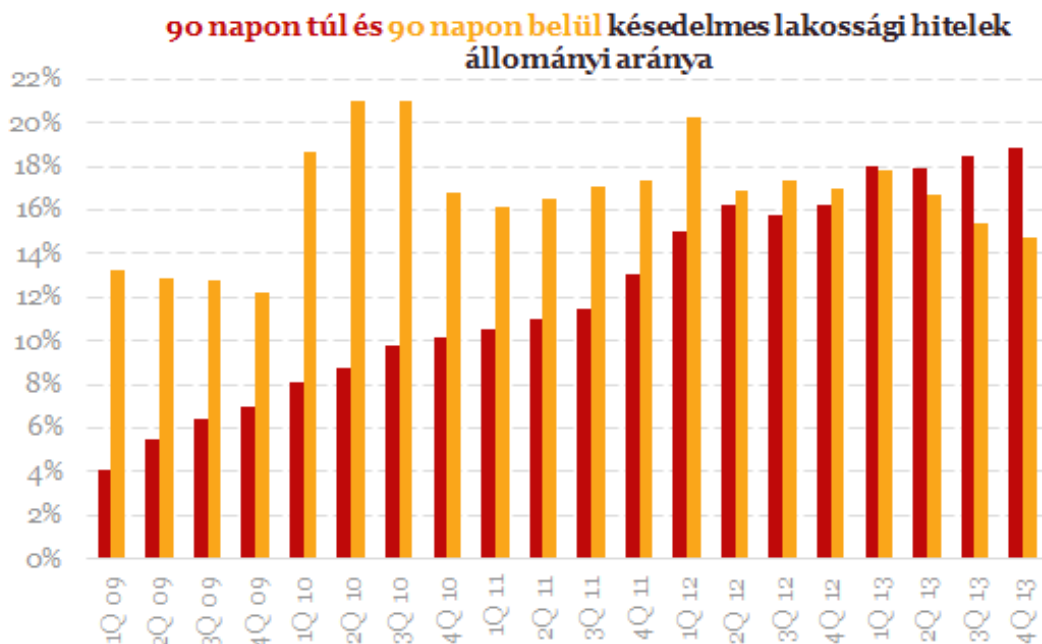
1. Kockázati prémium

A kockázati prémium meghatározásához azt néztük meg, hogy különböző nemfizetési arányok mellett mekkora kamatot kell beszédnie a hitelezőnek ahhoz, hogy megtérüljön a kihelyezett tőke és a felmerülő költségek. A számításokat iterációs módszerrel végeztük és végül a később bemutatásra kerülő 19%-os teljes (működési + forrás) költséggel kalkulált kockázati prémium került be a példába.

Megfigyelhető, hogy a szükséges kamat mértéke igen érzékeny a nemfizetésre: míg 5%-os nemfizetési arány mellett 25% kamatot kell minimálisan beszédnie a tőke és a 19% összköltség megtérüléséhez, 30% nemfizetés esetén ez már 70%. Ha pedig csak minden második ügyfél fizetne, akkor bőven 100% feletti a fenntarthatósághoz minimálisan szükséges kamat!

2. Ábra: a nem fizető lakossági hitelek aránya Magyarországon (2009-2013)

⁷ Tisztában vagyunk vele, hogy az eredmények nagyon érzékenyek mind az összegre, mind a futamidőre és a számítási módszerre, azonban az érzékenységvizsgálat ezen paraméterek tekintetében meghaladja jelen dolgozat kereteit.

Forrás: MNB, Portfolio.hu

1 év, költség: 19,0%

Nemfizetési arány	Kockázati prémium (kamat - költségek)	100 egység hitelből fizető	100 egységre jutó szükséges bevétel	Fizetőkre jutó kamat%
0%	0%	100	119	19%
5%	6%	95	119	25%
10%	13%	90	119	32%
15%	21%	85	119	40%
17%	24%	83	119	43%
20%	30%	80	119	49%
25%	40%	75	119	59%
30%	51%	70	119	70%
50%	119%	50	119	138%

2. Táblázat: Kockázati prémium nagysága 1 éves futamidő, 19% költség esetén

Forrás: saját szerkesztés

Következő lépésben nézzük meg, hogy milyen visszafizetési rátákkal kalkulálhatunk, ha a mai magyar lakossági hitelpiacot nézzük. Sajnos ezen a területen elég elszomorító a helyzet: a jegybank aktuális (2014.02.17-én közzétett) adatai szerint az összes hitel 18,8 százalékát nem törlesztik már több mint 90 napja (NPL ráta), 14,7 százalékuk pedig 90 napon belüli késében van. (Ez negatív rekordot jelent Magyarországon). Az egyszerűség kedvéért tekintsünk el attól az időbeli folyamattól, hogy a 90 napon túl késedelmes hitelek egy (kisebb) része még megtérül és hogy a 90 napon belül késők egy (jelentős) része

idővel teljesen nemfizetővé válik.⁸ Az egyszerűsítést azzal korrigáljuk, hogy a 17%-20% közötti nemfizetési sávot vesszük a továbbiakban.

2. Adminisztrációs költségek

Az adminisztrációs és működési költségek becsléséhez nem áll rendelkezésre megfelelő adat, ezért egy hozzávetőleges kalkulációt készítettünk az alábbiak szerint. A becslés egy hitel kihelyezéséhez és beszedéséhez szükséges munkafolyamatokból indul ki – ebből a szempontból a közvetlen, változó költségek oldaláról – és az általános működési költségeket a reziórábáéran keresztül próbálja beépíteni a példába. A konkrét összegekkel természetesen lehet vitatkozni, a cél inkább annak szemléltetése, hogy az alacsony hitelösszegek mellett is igen magas költségek merülnek fel. Ezek a költségek jellegüknél fogva szinte függetlenek a hitel típusától és összegétől, tehát arányaiban sokkal magasabbak a kis összegű fogyasztási hitelek esetén. Ha a példában szereplő 100.000 forintos hitelt nézzük, a hozzá tartozó költségek tulajdonképpen ugyanekkorák maradnának 1.000.000 forint kihelyezés esetén is, miközben a bevételek pontosan tízszeresére emelkednének!

Reziórábér: 3000 Ft, papír és fogyóeszköz ktg 10 Ft/oldal

Hitelösszeg	100 000 Ft
Tárgyalás 1 óra	3 000 Ft
Döntéselőkészítés, döntés 2 óra	6 000 Ft
Szerződéskötés 1 óra	3 000 Ft
Folyósítás, monitoring stb 1 óra	3 000 Ft
Papír 100 oldal	1 000 Ft
Összesen	16 000 Ft
Adminisztrációs ktg/hitel	16,0%

3. Táblázat: A kamat adminisztrációs költség összetevőjének becslése

Forrás: saját szerkesztés

Végül nézzük a példaként választott 100.000 forint hitelhez kapcsolódó összes költséget, illetve a hozzá tartozó, a fenntartható hitelezéshez szükséges minimális kamatmértéket.

Kamat összetevője	Mértéke (becslés)
Forrásköltség	3%
Kockázati felár	24-30%
Adminisztratív költségek	16%
Profit	1%
Bruttó kamat	44-50%

4. Táblázat: Költségalapú kamatkalkuláció (100.000 Ft fogyasztási hitelre)

Forrás: saját szerkesztés

⁸ Természetesen ez a modellezés igény esetén elvégezhető

Az eredményeket érdemes összevetni az MNB által közzétett aktuális magyarországi hitelkamatokkal (2013. december 31-i adatok in: A háztartási szektor...;2014):

Lakossági hitelkamatok szerződés szerint

- Folyószámlahitel: 24,22%
- Fogyasztási hitel: 15,55%
- Lakáscélú hitel: 7,2%

Átlagos súlyozott hitelköltség

- Fogyasztási hitel: 21,98%

Látható, hogy az elemzésünkhöz legközelebb álló fogyasztási és folyószámlahitelek kamatai illetve hitelköltsége jóval alatta van a fenntartható 'mikrohitelezéshez' kalkulált becslésnek. Mi a helyzet a jogi megfelelőséggel? A jelenlegi (2014.02.17) MNB alapkamat 2,7% mellett a maximális THM 26,7% a legtöbb lakossági hitelre vonatkozóan és 41,7% a speciális esetekben (folyószámlahitel, áruhitel, kézizálog fedezete mellett nyújtott kölcsön) Összevetve ezt az általunk kapott minimális kamattal, azt látjuk, hogy az meghaladja a jogszabály által engedélyezett mértéket. Óvatosan kezelve becslésünket is megállapítható, hogy ma Magyarországon nagy valószínűséggel nem létezik olyan kamatmérték, amely mellett a szegények hitelezése banki/hitelintézeti eszközökkel szabályosan megoldható lenne!

Megvizsgáltam, hogy ma Magyarországon melyik pénzügyi intézményeknél lehet kis összegű fogyasztási hitelt felvenni. (Ehhez az MNB honlapján található hiteltermék választó programot használtam, ami tartalmazza valamennyi pénzügyi intézmény összes – a Felügyeletnek bejelentett - hiteltermékét. Az adatgyűjtés időpontja: 2014. 04.15.)

	Pénzügyi intézmény	ebből Tksz v. hitelszöv	Tkszből lett bank	Bank	Egyéb	Termék
100.000 Ft személyi kölcsön (12 hó futamidő)	91	80	6	3	2	146
200.000 Ft személyi kölcsön (12 hó futamidő)	96	82	7	4	3	168
300.000 Ft személyi kölcsön (12 hó futamidő)	95	76	8	7	4	170
Személyi kölcsön (összeg, futamidő megkötés nélkül)	144	116	9	13	6	428
Áruhitel (összeg, futamidő megkötés nélkül)	31	22	0	4	5	152

5. Táblázat: Kis összegű hitelek piaci kínálata 2014. áprilisában Magyarországon

Forrás: saját szerkesztés, MNB adatok alapján

Azt tapasztaltam, hogy összesen 91 pénzügyi intézmény nyújt 100.000 Ft-os összegű személyi kölcsönt, túlnyomó részt a takaré- illetve hitelszövetkezetek: a 80 takaré- mellett **csak 9 kereskedelmi bank (közülük 6 korábban takarékszövetkezet volt)** és 2 egyéb pénzügyi vállalkozás kínálja ezt a viszonylag kis összegű hitelt.

Ugyanakkor személyi kölcsönt összesen 144 pénzügyi intézmény kínál, azonban jelentős részük nem foglalkozik kis összegekkel – nyilvánvalóan ennek mérethatékonysági okai vannak. Ezt támasztja alá, hogy az összeg emelésével egyre több piaci szereplővel találkozunk a kínálati oldalon, különösen igaz ez a klasszikus kereskedelmi bankokra. A 13 (takszövből átalakultakkal 22) személyi kölcsönt kínáló bank közül csak 3 (volt takarékokkal 9) szolgál ki 100.000 forintos hiteligényt. Ez a piacon működő banki hitelintézeteknek mindössze 28%-a. A takarékszövetkezetek esetében ugyanakkor 2/3-uknál megtalálható ez a hitelösszeg.

A jelenség társadalmi megközelítésből egyfajta diszkrimináció, áttételesen a pénzügyi szolgáltatásokból való kizárást jelent („exclusion”), ugyanakkor nyilvánvalóan nem lehet a piacot rákényszeríteni arra, hogy olyan terméket nyújtson, ami nem éri meg. Az érem másik oldala pedig a szabályok kijátszása és a piaci kereslet „speciális módszerekkel” történő kielégítése. Bár jelen dolgozat nem foglalkozik részletesen a jogi szabályozást kikerülő, igencsak nyereséges, jóval a megengedett THM korlát feletti bevételeket biztosító megoldásokkal, említés szintjén jelezzük, hogy jelenleg is léteznek lehetőségek kisösszegű hitelfelvételre: a kézizáloghiteltől a gyorskölcsönökön keresztül a „kamatospénz”-ig és „kenyeresautó”-ig⁹. Ami hiányzik, az a világszerte elterjedt klasszikus „mikrohitel” intézménye.

VI. Konklúzió: mi kell(ene) az elfogadható hitelkamatokhoz?

Dolgozatomban több oldalról közelítve vizsgáltam a kis összegű lakossági hitelek árazását. Az elméleti, jogi, etikai megfontolások mellett kísérletet tettem az elfogadható és fenntartható hitelkamat meghatározására. A mai magyar gazdaságból vett adatokkal bemutatott példa rávilágított arra, hogy jelenleg hazánkban nagy valószínűséggel nem lehet olyan árazást kialakítani, amely mellett az alacsony összegű lakossági hitelek nyújtása szabályos és gazdaságosan fenntartható. Megmutattuk, hogy a kamatszint csökkentéséhez leginkább a nemfizetés kockázatát kell csökkenteni. Sajnos pont ez az terület, ahol mostanában Magyarországon újabb és újabb negatív rekordok dőlnek meg.

További kutatási lehetőség az elemzés finomítása a működési költségek vonatkozásában, érzékenység vizsgálatok elvégzése a különböző tényezőkre.

Összegzésképpen elmondható, hogy az etikus, és mindenki által elfogadható, fenntartható gazdálkodást biztosító hitelkamatokhoz:

- elengedhetetlenek a nemfizetést minimalizáló hitelezési módszerek, megoldások
- az adminisztrációs és fix költségek alacsonyan tartása
- a forrásköltségek lehetőség szerinti csökkentése.

Éppen ez a komplex feladat az, amit a mikrohitelzés klasszikus, Nobel-békedíjjal elismert formája sikeresen megvalósít. A kihívást számunkra az jelenti, hogy miként oldható meg a probléma a „fejlettebb” világ azon részében, így Magyarországon, ahol éppúgy szükség van a szegények hitelezésére és a nyomor megszüntetésére, mint a jelen esetben példát mutató fejlődő országokban. Hiszen a mikrohitelzés fő célja és tanulsága szerint ez a pénzügyi tevékenység elsősorban nem a gazdasági eredménye miatt fontos, hanem szociális hatásainak köszönhetően. Ráadásul az emberi sikereknek, tágabb

⁹ Míg az első két esetben általában engedélyezett pénzügyi tevékenységet végzők különböző „kreatív” megoldású termékeiről van szó, az utóbbi kettő egyértelműen a klasszikus uzsorakölcsön fogalmi körébe tartozik. Az uzsora és ’kamatospénz’ mai Magyarországi jelenlétéről lásd pl. Bárti et al., 2011.

összefüggésében tekintve (mint segélyek csökkenése, adóbevételek növekedése stb.) újabb pozitív gazdasági hozadékaik lesznek.

Irodalomjegyzék

- A háztartási szektor részére nyújtott hitelállomány összetételéről 2013. negyedik negyedévében (2014.) Budapest: Magyar Nemzeti Bank. www.mnb.hu 2014.02.17.
- Átalakulóban a magyar bankrendszer, (2014) Budapest: Magyar Nemzeti Bank
- Banerjee, A. V. és Duflo, E. (2012). Poor Economics, London: Penguin Books
- Bárti, M et al (2011). Jelenlét-módszertanmesék a telepi munkáról, Budapest: Magyar Máltai Szeretetszolgálat
- Fakhrudin, A., Brown, B., Perry Williams, S. (2013). Is It Time to Regulate Microfinance?. Progress in Development Studies, 13 (3):209-220.
- Hudon, M. és Sandberg, J. (2013). The Ethical Crisis in Microfinance: Issues, Findings, and Implications. Business Ethics Quarterly 23(4):561-589.
- Magyar Nemzeti Bank adatsorok: www.mnb.hu
- Pitz-Schepp (2013). A banki hitelek árazásának vizsgálata strikturális VAR modell segítségével. Pénzügyi Szemle, 2013/4
- Rekettye, G. (1999). Az ár a marketingben. Budapest: Műszaki Könyvkiadó
- Rekettye, G. (2011). Multidimenzionális árazás. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Sandberg, J. (2012). Mega-interest on Microcredit: Are Lenders Exploiting the Poor?. Journal of Applied Philosophy 29 (3): 169-185.
- Yunus, M. (2007). Creating a world without poverty: Social business and the future of capitalism, New York: Public Affairs
- 2011. évi CXLVIII. törvény a kölcsönök kamatai és a teljes hiteldíj mutató korlátozása, valamint az átlátható árazás biztosítása érdekében az egyes pénzügyi tárgyú törvények módosításáról
- 2013. évi CCXXXVII. törvény a hitelintézetekről és a pénzügyi vállalkozásokról
- 83/2010. (III. 25.) Korm. rendelet a teljes hiteldíj mutató meghatározásáról, számításáról és közzétételéről

Vonyó Péterné Szabó Réka, doktorandusz hallgató

Munkahely: Pécsi Tudományegyetem,
Gazdálkodástudományi Doktori Iskola)

H-7622, Magyarország, Pécs, Rákóczi út, 80.

E-mail: vonyo.reka@gmail.com

Közgazdaságtudományi Kar,

How much can the Hungarian National Bank's 'Funding for growth scheme' (FGS) boost the economic growth?

Zsolt Zsombori

University of Miskolc, Faculty of Economics

Summary

This paper analyses how much the MNB's (The Central Bank of Hungary) two Funding for Growth Schemes (FGS) can boost the economic growth of the Hungarian economy. As a result of the calculations, it seems that the one year lagged real GDP growth determinates the SME (small enterprises) credit volume change and in addition it does Granger cause the SME credit volume change, so when the GDP grows the SME credit volume will follow it some time later. This means that MNB's credit facility may not induce GDP boost or at least not as much as expected. There is some probability that the 2.5% interest rate may motivate SMEs to borrow FGS credit instead of other previously intended credit and not additionally. For the contrast, the figures were recalculated with the large enterprises' data and -as expected- in that case the Coefficient of Determination was lower, furthermore there could not be found cause and effect relationship between the credit volume changes and the real GDP growth as large corporates often get intercompany loans from the group leader company and due to their export, they are less exposed to the Hungarian GDP growth.

Keywords: Corporate Finance; SME; GDP; Credit; Granger Pairwise Causality Test
Journal of Economic Literature (JEL) code: G21; G39; E58

Introduction

In Hungary 99.9% of enterprises are SMEs, they employ 72.7% of employed persons and they produce 53.8% of gross value added, see figures in Table 1. These facts make it quite obvious that SMEs are the backbone of the Hungarian economy, so the

Table 1

Size	Enterprises		Employment		GVA	
	Number	%	Number	%	Bln EUR	%
Micro	543 773	94.8%	896 453	36.4%	8	18.2%
Small	24 854	4.3%	475 398	19.3%	7	16.0%
Medium	4 257	0.7%	416 798	16.9%	9	19.6%
SMEs	572 884	99.9%	1 788 649	72.7%	25	53.8%
Large	805	0.1%	671 976	27.3%	21	46.2%
Total	573 689	100%	2 460 625	100%	47	100%

Some important Figures of the Hungarian SMEs

Source: Own edition based on SBA Fact Sheet 2013 Hungary

recovery from the current economic crisis, the cut of the Hungarian public debt to the expectations and the reduction of the number of unemployed persons may, at least partly, depend on the SMEs performance over the next few years.

Many tools can promote the development of SMEs, but one of the most important factors is granting ‘the appropriate credit in right time’ to satisfy the financing demands of companies in the different stages of their life cycle (Fagiolo & Luzzi, 2006). The economic crisis severely impacted the SMEs, because they are less diversified in economic activities, they rely more on external financial resources and they often have lower credit ratings relative to large firms. Given that the small-sum credit demands of micro- and small enterprises are problematic in two aspects - for reasons of economies of scales and for reasons of higher operational and financial risks - nowadays the subsidized credit constructions come to fore beyond the banks’ own developed loans.

It can be observed that the corporate lending in Hungary has been declined since 2008, see Table 2. The financial institutions cut back their lending activity compared to the period before 2008. Their credit ratings are stricter and the most heavily affected sectors have become disallowed or dispreferred from the point of view of credit rating. Many credit facilities have almost disappeared from the supply side, especially the project and the unsecured overdraft loans. At the same time the refinanced and / or state-guaranteed subsidized credit facilities come to the fore. According to (Sóvágó, 2011) the weakening of credit supply is responsible for about two-third of declination in corporate lending while the weakening of credit demand is responsible for about one-third. In the same year the work of Tamási & Világi also identified similar credit supply shock figures by estimating a SVAR model of the Hungarian Economy using quarterly data set from 1995Q1 to 2009Q4 (Tamási & Világi, 2011).

In 2013 The Hungarian Central Bank has introduced two phases of unconventional measures to revive the SME sector and to boost the growth of GDP as a result of new initiatives. According to the ‘Terms and Conditions of the first phase’ (MNB, 2014) the first phase has two pillars: ‘Under Pillar I of the Scheme, the MNB provides refinancing loans with preferential interest rate to credit institutions – to stimulate lending to SMEs and to strengthen financial stability – which the credit institutions lend further to SMEs with a capped interest margin. Preferential central bank financing provided in the framework of the FGS reduces the financing costs of companies with existing loans and enables the implementation of projects that have so far been impeded by high financing costs. The deterioration in bank credit portfolios’ quality will slow down as a result of easing debt servicing burdens, thus the Scheme may also improve lending capacity through the balance sheet position of the credit institutions. Pillar II of the Scheme aims to reduce the ratio of SMEs’ foreign currency loans. A large part of small and medium-sized enterprises with foreign currency loans do not have natural or artificial hedge, and therefore they are exposed to significant exchange rate risk. The conversion of foreign currency loans to forint loans improves the creditworthiness of the enterprises affected and creates a predictable operating environment for them. Under Pillar I and II of the FGS the MNB provides refinancing loans to credit institutions participating in the Scheme, at 0% interest rate and with a maximum maturity of 10 years.’

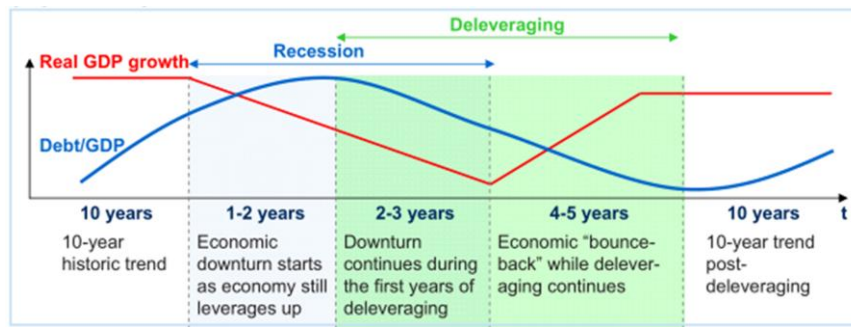
Soon after the first phase, MNB launched the second phase of FGS which - according to the ‘Terms and Conditions of the second phase’ (MNB, 2014) - also consists of two pillars: ‘In the framework of Pillar I of the Scheme, in order to stimulate lending to SMEs and to strengthen financial stability the MNB provides forint refinancing loans with

preferential interest rate to credit institutions, which the credit institutions lend further to SMEs with a capped annual cost (hereinafter: interest margin). Preferential central bank financing provided in the framework of the FGS reduces the financing costs of SMEs and will make it possible to implement projects whose start has been impeded by high financing costs. The deterioration in bank credit portfolios' quality will slow down as a result of easing debt servicing burdens, thus the scheme may also improve lending capacity through the balance sheet position of the credit institutions. Pillar II of the Scheme aims to reduce the ratio of foreign currency based loans on the one hand to lower the financing costs of enterprises through the redemption of forint loans or financial leases originally borrowed for investment, working capital financing and for pre-financing of EU subsidies, on the other hand. A large part of small and medium-sized enterprises with foreign currency loans do not have natural or artificial hedge, and therefore they are exposed to significant exchange rate risk. The conversion of foreign currency loans to forint loans improves the creditworthiness of the affected enterprises and creates a predictable operating environment for them, while the redemption of the forint-denominated loans reduces the financing costs of those enterprises that have existing loans. In the framework of Pillar I and II of the Funding for Growth Scheme, the MNB provides refinancing loans to credit institutions participating in the Scheme at a 0% interest rate and with a maximum maturity of 10 years.'

Comparing the 'Terms and Conditions' of the two phases, only slight differences can be recognised between them. Both FGS phases are aiming to revive SME lending and to boost the economic growth of Hungary by giving forint refinancing funds to the participating banks at 0% interest rate. The banks may apply only 2.5% margin and no other fees, except for notarial and property assessment fees.

This paper focuses on the pillar I of the FGSs and it will examine if this credit opportunity may bring the desired boost of economic growth for the Hungarian economy or not. First of all the relationship between GDP growth and SME credit volume change has to be studied. According to the paper of (Roxenburg, et al., 2010) the credit volume change (more exactly the Debt/GDP proportion) is determined by the change of real GDP, see Figure 1. Assuming that this relationship is true, a similar relationship, a correlation between SME credit volume change and real GDP growth should be present and besides, the SME credit volume growth is supposed to lag behind the real GDP growth by one or more cycles (time period).

Figure 1

Real GDP growth and deleveraging
Source: (Roxenburg, et al., 2010), p.13

The explanation of this phenomenon partly roots in procyclic behaviour of banks (Horváth, Mérő, & Zsámboki, 2002) and in credit rationing (Stiglitz & Weiss, 1981). During GDP growth, banks tend to be optimistic, they relax their credit rating policy and the ‘bubble is blowing’. When the ‘bubble bursts’ the business cycle turns down, the banks’ optimism disappears, they excessively cut back their lending resulting in a credit crunch. When the crisis is over, the banks revive their lending activity only after the GDP started to growth.

Though the large enterprises sector is not my research area, but for the sake of the whole picture, calculations were made not only for the SME sector but for the large enterprises sector as well. As in Hungary many of the large corporates are subsidiaries of multinational companies (HVG, 2013), a weaker correlation connection is expected between the Hungarian real GDP changes and the large enterprises sector’s credit volume changes. The explanation for this is that the large corporates often get intercompany loans from the group leader company and due to their export they are less exposed to the Hungarian GDP growth.

Methodology and hypotheses

With the help of the theoretical background above, the following five hypotheses can be derived:

H1:	SME credit volume growth lags one or more period behind the real GDP growth.
H2:	There is a positive correlation between the zero, one or two period lagged SME credit volume change and the real GDP change.
H3:	The large enterprises sector’s credit volume change lags one or more period behind the real GDP growth, but this connection will be less obvious as at SME sector
H4:	There is a positive correlation between the large enterprise sector’s zero, one or two period lagged credit volume change and the real GDP change.
H5:	The SME sector’s credit volume change correlates better with the real GDP growth than the large enterprise sector’s credit volume change does.

To prove the hypotheses, this paper was made as a result of quantitative research using secondary data by processing the relevant statistical information and reports at the web pages of the (MNB, 2014). The 2001-2013 period was chosen for the time series as

there are no earlier SME credit volume data series available. To test H1 and H3 hypotheses Pairwise Granger causality tests (Granger, 1969) were applied. If there is correlation between the lagged credit volumes and real GDP growth the Granger causality tests would show that the real GDP change does cause credit volume change. For the H2, H4 and H5 hypotheses linear (Pearson) correlations were calculated. To avoid autocorrelation and to provide stationarity, some transformations had to be used on the data series. As for the credit volumes, Piecewise linear trends for both series with one-one structural breakpoints were removed from the series by subtracting the trend figures from the credit volumes:

$$V_{transformed(i)} = V_{(i)} - Trend_{(i)} \quad (i = 2001, 2002, \dots 2013)$$

where:

- $V_{transformed(i)}$ is the transformed (detrended) credit volume value of the given year
- $V_{(i)}$ is the original credit volume value of the given year
- $Trend_{(i)}$ is the calculated linear credit volume trend value of the given year

The figures of large enterprises still showed some autocorrelation, so this problem was avoided by using the chain relatives (Mundruczó, 1998) of the detrended large enterprises credit volumes (previous year = 100%):

$$l_{(i)} = \frac{(V_{transformed(i)} - V_{transformed(i-1)})}{V_{transformed(i-1)}} \quad (i = 2002, 2003, \dots 2013)$$

where:

- $V_{transformed(i)}$ is the transformed (detrended) credit volume value of the given year
- $l_{(i)}$ is the calculated credit volume chain relative of the given year

At the GDP series, a simple detrending by subtracting its linear trend from the GDP figures was just enough:

$$GDP_{transformed(i)} = GDP_{(i)} - Trend_{(i)} \quad (i = 2001, 2002, \dots 2013)$$

where:

- $GDP_{transformed(i)}$ is the transformed (detrended) GDP change value of the given year
- $GDP_{(i)}$ is the original GDP change value of the given year
- $Trend_{(i)}$ is the calculated linear GDP change trend value of the given year

Table 2

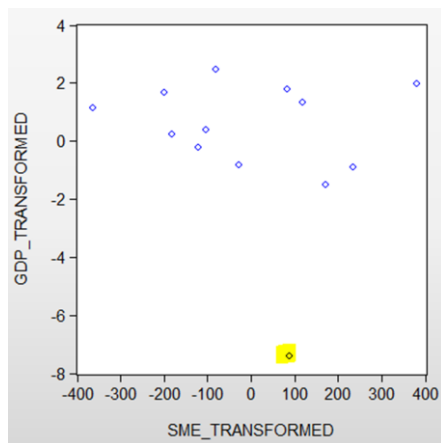
	SME credit vol. (Bn HUF)	SME credit vol. (transformed) $V_{transformed(i)}$	Large credit vol. (Bn HUF)	Large credit vol. (transformed) $l_{(i)}$	GDP chg.	GDP chg. (transformed) $GDP_{transformed(i)}$
2001	1 280.7	233.63	2 204.2		3.7%	-0.009
2002	1 402.4	-104.20	2 285.9	-0.43	4.5%	0.004
2003	1 785.6	-180.52	2 630.0	-2.35	3.9%	0.003
2004	2 225.5	-200.14	2 778.6	0.31	4.8%	0.017
2005	3 004.0	118.84	2 708.6	-8.74	4.0%	0.014
2006	3 427.0	82.32	3 067.2	0.42	3.9%	0.018
2007	3 976.0	171.80	3 307.1	0.74	0.1%	-0.015
2008	4 142.0	-121.72	3 936.5	-4.29	0.9%	-0.002
2009	3 922.7	88.99	3 737.4	-0.22	-6.8%	-0.074
2010	3 476.8	-364.23	4 114.5	-1.44	1.1%	0.010
2011	4 230.3	381.95	3 501.6	-0.99	1.6%	0.020
2012	3 828.5	-27.17	3 092.3	1.04	-1.7%	-0.008
2013	3 783.5	-79.54	2 092.5	-0.99	1.1%	0.025

Non-financial SME and large enterprises credit closing volumes, real GDP growth figures and their transformed values

Source: Own edition and own calculations, based on information available on web site of MNB (MNB, 2014) .

The basic data and the calculated, transformed figures are in Table 2.

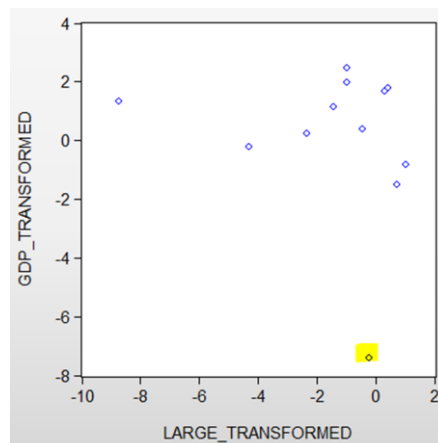
Figure 3

Scatter plot of transformed SME credit closing volumes and real GDP growth figures

Source: Own edition and own calculations.

Figure 2

Scatter plot of transformed large enterprises credit closing volumes and real GDP growth figures

Source: Own edition and own calculations.

Results

First of all some tests have to be made on the time series data set that we want to use for Pearson correlation calculations and Granger Causality Tests. This is a necessary step as both calculations set preliminary conditions. The linearity of the models were tested by using simple XY plot diagrams that can be checked visually (Hunyadi, Mundruczó, & Vita, 1996), see Figure 3 and Figure 2. From theoretical approach there are not any reasons to presume non-linearity. On each XY plots, one-one ‘outlier’ data that belongs to 2009 is

observable. Those outliers are probably due to the effect of the first year of the Global Financial Crisis.

The stationarity was checked by using the ADF (Augmented Dickey-Fuller) Unit Root Test of Eviews (with parameters of Intercept only, Trend and intercept, No trend, no intercept and automatic lag length selection by Schwarz Info Criterion) for the transformed series of real GDP changes, SME credit volume changes and large corporate credit volume changes. The null hypothesis of the test is that the selected variable has a unit root (not stationary) and the alternative is that it is stationary. By the results of the tests the nulls are rejected in all nine cases (at 5% level), so all three data sets are stationary, see the test figures in Table 3.

Table 3

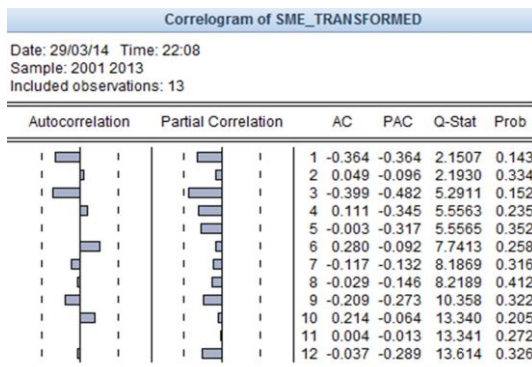
ADF-test variable	Parameter	t-Statistic test values	t-Statistic critical values (5%)	Prob.
$V_{transformed}(t)$	intercept only	-4.955	-3.145	0.0027
$V_{transformed}(t)$	trend & intercept	-4.872	-3.875	0.0119
$V_{transformed}(t)$	no trend, no intercept	-5.186	-1.974	0.0001
$L_{(t)}$	intercept only	-4.564	-3.175	0.0057
$L_{(t)}$	trend & intercept	-6.165	-4.107	0.0054
$L_{(t)}$	no trend, no intercept	-3.412	-1.978	0.0029
$GDP_{transformed}(t)$	intercept only	-3.242	-3.145	0.0427
$GDP_{transformed}(t)$	trend & intercept	-4.992	-3.078	0.0132
$GDP_{transformed}(t)$	no trend, no intercept	-3.416	-1.974	0.0027

Augmented Dickey-Fuller Unit Root Test Results

Source: Own edition and own calculations

In the next step autocorrelation of the variables were tested by their correlograms, see Figure 5, Figure 4 and Figure 6.

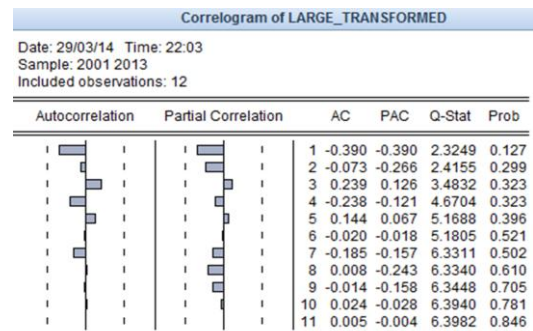
Figure 5

Correlogram of transformed SME credit closing volumes

Source: Own edition and own calculations.

Figure 4

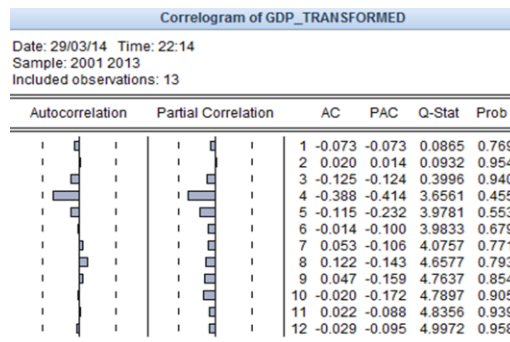

Correlogram of transformed large enterprises credit closing volumes

Source: Own edition and own calculations.

As it can be seen from the correlograms above, there are no traces of autocorrelation in our time series, being AC and PAC values within the limits at all lags from 1 to 12 and furthermore the p-values of Q-stats exceed even the 10% level at any lags for each variables. In addition the Johansen Cointegration Test of Eviews was applied to check if the Granger test (VAR model) preconditions were met. The tests indicated no cointegration at the 0.05 level in each cases, see Figure 8 and Figure 7.

Figure 6

Correlogram of transformed real GDP changes

Source: Own edition and own calculations.

Figure 8

Johansen Cointegration Test Summary					
Date: 29/03/14 Time: 22:25					
Sample: 2001 2013					
Included observations: 11					
Series: SME_TRANSFORMED GDP_TRANSFORMED					
Lags interval: 1 to 1					
Selected (0.05 level*) Number of Cointegrating Relations by Model					
Data Trend:	None	None	Linear	Linear	Quadratic
Test Type	No Intercept	Intercept	Intercept	Intercept	Intercept
	No Trend	No Trend	No Trend	Trend	Trend
Trace	0	0	0	0	0
Max-Eig	0	0	0	0	0
*Critical values based on MacKinnon-Haug-Michelis (1999)					
Information Criteria by Rank and Model					
Data Trend:	None	None	Linear	Linear	Quadratic
Rank or No. of CEs	No Intercept	Intercept	Intercept	Intercept	Intercept
	No Trend	No Trend	No Trend	Trend	Trend
Log Likelihood by Rank (rows) and Model (columns)					
0	-97.42560	-97.42560	-97.39168	-97.39168	-97.30700
1	-93.81863	-93.80320	-93.76928	-92.58703	-92.54190
2	-92.79114	-92.74745	-92.74745	-91.32819	-91.32819
Akaike Information Criteria by Rank (rows) and Model (columns)					
0	18.44102*	18.44102*	18.79849	18.79849	19.14673
1	18.51248	18.69149	18.86714	18.83401	19.00762
2	19.05294	19.40863	19.40863	19.51422	19.51422
Schwarz Criteria by Rank (rows) and Model (columns)					
0	18.58571*	18.58571*	19.01552	19.01552	19.43611
1	18.80186	19.01704	19.22886	19.23190	19.44169
2	19.48700	19.91504	19.91504	20.09297	20.09297

Johansen Cointegration Test Summary for transformed SME credit volume changes and real GDP changes

Source: Own edition and own calculations.

Figure 7

Johansen Cointegration Test Summary					
Date: 29/03/14 Time: 22:32					
Sample: 2001 2013					
Included observations: 10					
Series: LARGE_TRANSFORMED GDP_TRANSFORMED					
Lags interval: 1 to 1					
Selected (0.05 level*) Number of Cointegrating Relations by Model					
Data Trend:	None	None	Linear	Linear	Quadratic
Test Type	No Intercept	Intercept	Intercept	Intercept	Intercept
	No Trend	No Trend	No Trend	Trend	Trend
Trace	0	0	0	0	0
Max-Eig	0	0	0	0	0
*Critical values based on MacKinnon-Haug-Michelis (1999)					
Information Criteria by Rank and Model					
Data Trend:	None	None	Linear	Linear	Quadratic
Rank or No. of CEs	No Intercept	Intercept	Intercept	Intercept	Intercept
	No Trend	No Trend	No Trend	Trend	Trend
Log Likelihood by Rank (rows) and Model (columns)					
0	-53.42001	-53.42001	-53.38430	-53.38430	-53.21817
1	-51.34344	-49.45417	-49.43454	-47.32211	-47.19308
2	-49.69795	-47.50373	-47.50373	-45.39024	-45.39024
Akaike Information Criteria by Rank (rows) and Model (columns)					
0	11.48400*	11.48400*	11.87686	11.87686	12.24363
1	11.86869	11.69083	11.88691	11.66442	11.83862
2	12.33959	12.30075	12.30075	12.27805	12.27805
Schwarz Criteria by Rank (rows) and Model (columns)					
0	11.60504*	11.60504*	12.05841	12.05841	12.48570
1	12.11076	11.96316	12.18949	11.99727	12.20172
2	12.70269	12.72437	12.72437	12.76218	12.76218

Johansen Cointegration Test Summary for transformed large enterprises credit volumes and real GDP changes

Source: Own edition and own calculations.

Taken into account the quite few element number of the time series, the correlation calculations were made with only 0,1 and 2 period lagged variables. As expected, real GDP growth is correlated with SME credit volume change. The highest (positive) correlation is at when real GDP growth is one year lagged ($SME_{t0} - GDP_{t-1}$); Correlation coefficient = 0.68; Coefficient of Determination = 46.3%; significant at the 0.05 level (2-tailed) so H2 is accepted.

The same correlation calculations were performed with the same lag periods between the large enterprises credit volume growth and the real GDP growth. In this case only weak correlation values were present between the two variables. The highest (but still

very weak) correlation is at zero lag at which the Correlation coefficient = -0.19; Coefficient of Determination = 3.7%; so H4 is rejected, but H5 is accepted.

From the correlation calculation results it is quite predictable that real GDP growth determinates the SME credit volume changes while there should be no such effect at large enterprises. To prove this Pairwise Granger Causality Tests were made with 1 and 2 period lags by Eviews v7.2.

The possible outcomes of the tests are:

- There is no cause and effect relationship
- Real GDP change does Granger cause credit volume change
- Credit volume change does Granger cause real GDP change
- The relationship is bi-directional: GDP and credit volume changes determinate each other vice-versa

The test results for the Pairwise Granger Causality Tests can be observed in Figure 9:

Figure 9

Pairwise Granger Causality Tests			
Date: 29/03/14 Time: 23:02			
Sample: 2001 2013			
Lags: 2			
Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.
GDP_TRANSFORMED does not Granger Cause LARGE_TRANSFORMED	10	0.01614	0.9840
LARGE_TRANSFORMED does not Granger Cause GDP_TRANSFORMED		0.06687	0.9361

Pairwise Granger Causality Tests			
Date: 29/03/14 Time: 23:04			
Sample: 2001 2013			
Lags: 1			
Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.
GDP_TRANSFORMED does not Granger Cause LARGE_TRANSFORMED	11	0.01769	0.8975
LARGE_TRANSFORMED does not Granger Cause GDP_TRANSFORMED		0.19198	0.6729

Pairwise Granger Causality Tests			
Date: 29/03/14 Time: 23:06			
Sample: 2001 2013			
Lags: 2			
Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.
GDP_TRANSFORMED does not Granger Cause SME_TRANSFORMED	11	5.66087	0.0416
SME_TRANSFORMED does not Granger Cause GDP_TRANSFORMED		0.32686	0.7333

Pairwise Granger Causality Tests			
Date: 29/03/14 Time: 23:05			
Sample: 2001 2013			
Lags: 1			
Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.
GDP_TRANSFORMED does not Granger Cause SME_TRANSFORMED	12	8.41587	0.0176
SME_TRANSFORMED does not Granger Cause GDP_TRANSFORMED		0.09668	0.7629

Pairwise Granger Causality Tests (1&2 lags)

Source: Own edition and own calculations.

The p-values of the F-statistics for large enterprises are much over 5%, so the null hypotheses cannot be rejected. This means that neither real GDP change nor credit volume change determinates the other variable in case of 1 and 2 period lags. In the second case (SME credit volume) there are two null hypotheses that have to be rejected and at the same time their alternative hypotheses have to be accepted as the p-values of the relevant F-statistics are below 5%. In both cases the null hypotheses were ‘real GDP change does not Granger cause SME credit volume change’. This means that real GDP change determinates SME credit volume change in case of one and two period lagged variables, so H1 is acceptable while H3 is rejected as the p-values of the tests exceed 5% in both cases when large enterprises credit volume changes were involved in calculations.

Conclusions

By the result of the calculations, the one year lagged real GDP growth determinates in 46.3% the SME credit volume change (Pearson Correlation coefficient = 0.68) and in addition it does Granger cause the SME credit volume change, so H1 and H2 are accepted. However, there is no such high correlation between the large enterprises segment's credit volume change and the real GDP growth, as the Correlation coefficient result is only -0.19 at simultaneous data. This means a very weak negative correlation, therefore H4 is rejected and H5 is accepted. At the same time there cannot be found cause and effect relationship between the credit volume changes and the real GDP growth when the large enterprises segment's data are involved in calculations. Thus H3 can be rejected.

These finding suggests that when GDP grows the SME credit volume will grow as well, but some time later. This means that MNB's FGS credit facility has some chance that it will not induce much GDP boost. More probably the 2.5% interest may motivate SMEs to borrow FGS credit *instead of* other previously intended credit and *not additionally*.

Due to the fact that only 13-13 data were available for the calculations, the linearity of the model, the normality of distribution and other prerequisites could not be perfectly tested, so there are some possibilities of model misidentification. Probably, it would be advisable to recalculate the figures in the future when more data will become available.

References

- SBA Fact Sheet 2013 Hungary. (2013). Downloaded: February 9, 2014. source: Annual Report on European SMEs 2012/2013: http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/facts-figures-analysis/performance-review/files/countries-sheets/2013/hungary_hu.pdf
- Fagiolo, G., & Luzzi, A. (2006, February 7). Do liquidity constraints matter in explaining firm size and growth? Some evidence from the Italian manufacturing industry. *Industrial and Corporate Change*, 15(1), 1-39.
- Granger, C. (1969, August). Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-spectral Methods. *Econometrica*, 37(3), 424-438.
- Horváth, E., Mérő, K., & Zsámboki, B. (2002). *Studies on the Procyclical Behaviour of the Banking Sector*. Hungarian Central Bank Working Papers, 23.
- HVG. (2013, November 6). TOP 500. HVG.
- Hunyadi, L., Mundruczó, G., & Vita, L. (1996). *Statisztika*. Budapest: Aula Kiadó Kft.
- MNB. (November, 2013). Time series of branches of foreign credit institutions (updated with the data of November 2013). downloaded: Februáry 10, 2014. source: https://felugyelet.mnb.hu/data/cms1464162/Hit.fiook_idosor_201311.xls
- MNB. (November, 2013). Time series of credit institutions operating as joint-stock companies (updated with the data of November 2013). downloaded: February 10, 2014. source: https://felugyelet.mnb.hu/data/cms762374/Hit_Rt_idosor_2013_11.xls
- MNB. (November, 2013). Time series of cooperative credit institutions (updated with the data of November 2013). downloaded: February 10, 2014. source: https://felugyelet.mnb.hu/data/cms1918107/Szovhit_idosor_201311.xls
- MNB. (Marc 2, 2014). Credits of non-financial corporation sector by branches (02.17.2014). source: http://www.mnb.hu/Root/Dokumentumtar/MNB/Statisztika/mnbhu_statisztikai_idosorok/hu0706_vallhitbet.xls

- MNB. (Marc 1, 2014). *Main economic and financial indicators*. source: <http://www.mnb.hu/Statisztika/statisztikai-adatok-informaciok/adatok-idosorok>
- MNB. (2014). *Terms and Conditions of refinancing loans in Pillar I and II of the first phase of the Funding for Growth Scheme*. Retrieved January 19, 2014, from MNB: http://english.mnb.hu/Root/Dokumentumtar/ENMNB/Monetaris_politika/fgs/NHP_termineltajekoztato_EN.pdf
- MNB. (2014). *Terms and Conditions of refinancing loans in Pillar I and II of the second phase of the Funding for Growth Scheme*. Retrieved January 19, 2014, from MNB: http://english.mnb.hu/Root/Dokumentumtar/ENMNB/Monetaris_politika/fgs/NHP_folyt_termineltajekoztato_EN.pdf
- Mundruczó, G. (1998). *Útmutatás a statisztikai modellezés gyakorlatához*. Budapest: KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat.
- Roxenburg, C., Lund, S., Wimmer, T., Amar, E., Atkins, C., Kwek, J.-H., . . . Manyika, J. (2010, January). *Debt and deleveraging: The global credit bubble and its economic consequences*. McKinsey Global Institute.
- Sóvágó, S. (2011). *Demand and supply factors in the corporate sector's lending*. *Credit Institution's Review (Hitelintézeti szemle)*, 10(5), 412-429.
- Stiglitz, J. E., & Weiss, A. (1981, June). *Credit Rationing in Markets with Imperfect Information*. *The American Economic Review*, 71(3), 393-410.
- Tamási, B., & Világi, B. (2011). *Identification of credit supply shocks in a Bayesian SVAR model of the Hungarian Economy*. *Hungarian Central Bank Working Papers* 7.

Zsolt Zsombori Ph.D. student
University of Miskolc, Faculty of Economics,
'Enterprise Theory and Practice' Doctoral School
Address: 3531 Hungary, Miskolc, Győri kapu 21.
E-mail: zsoltzsombori@gmail.com

MŰSZAKI- ÉS ÉPÍTÉSTUDOMÁNY

A Simpson-paradoxon megoldása, avagy a pozitív befolyásolás és a standardizálás közötti analógia

Bakos Viktor

Budapesti Gazdasági Főiskola Külkereskedelmi Kar, Budapest

Absztrakt

A valószínűségszámításból ismert véletlen események függetlenségét szinte minden szakirodalom megemlíti, ugyanakkor a hétköznapi életben sokkal jobban érzékelhető kapcsolatokról ritkán esik szó. Az eseményeknek ez utóbbi, sajátos viszonya a pozitív és negatív befolyásolás. Ennek a relációnak egyik speciális esete az implikáció. Érdekes módon azonban a befolyásolás és az implikáció rengeteg tulajdonságban különbözik egymástól. Ezen eltérések miatt olykor kialakulhatnak ellentmondásosnak tűnő helyzetek, mint például a Simpson-paradoxon, miszerint az egyes részeken tapasztalható aránykülönbségekhez képest az egészében tapasztalt aránykülönbség akár ellentétes előjelű is lehet. Ebből kifolyólag a befolyásolás kapcsolatba hozható a statisztikából ismert – Kőrösy József nevéhez fűződő – standardizálás témakörével, amely analógia segítségével megmagyarázhatóak bizonyos ellentmondásos szituációk.

Kulcsszavak: pozitív befolyásolás; implikáció; Simpson paradoxon; standardizálás; Kőrösy József

I. Bevezetés

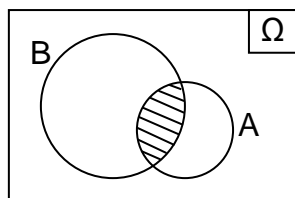
A valószínűségszámításban az A és a B eseményt független eseményeknek nevezzük, ha a B esemény bekövetkezésének valószínűségét nem befolyásolja az A esemény bekövetkezése, azaz B esemény A eseményre vonatkozó feltételes valószínűsége egyenlő a B esemény valószínűségével [1]. Jele: $A \perp B$. A függetlenség a hétköznapi életben ugyan előfordul, bár kevésbé tűnik fel, ugyanis az ember – természeténél fogva – inkább azok az eseményeket kapcsolja össze, amelyek között sztochasztikus összefüggés tapasztalható.

Az ennél sokkal jobban érzékelhető kapcsolatokról azonban ritkán esik szó a szakirodalomban. Az A esemény pozitívan befolyásolja a B eseményt (vagy más szóval az A esemény elősegíti a B esemény bekövetkezését), ha $P(B|A) > P(B)$, vagyis az A esemény bekövetkezése növeli a B esemény bekövetkezésének valószínűségét. Jele: $A \uparrow B$.

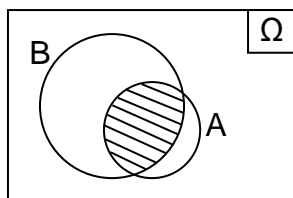
Hasonlóan definiálható a $P(B|A) < P(B)$ eset, amikor az A esemény negatívan befolyásolja a B eseményt, vagyis az A esemény bekövetkezése csökkenti a B esemény bekövetkezésének valószínűségét. Jele: $A \downarrow B$.

Szemléletesen ezek a következőket jelentik: az A és B események függetlenek, ha az $A \cap B$ esemény valószínűségének az A esemény valószínűségéhez viszonyított aránya megegyezik a B esemény valószínűségének a teljes eseménytér (Ω) valószínűségéhez

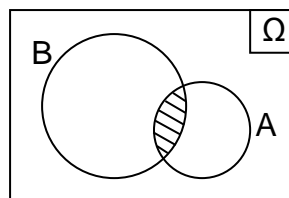
(vagyis az 1-hez) viszonyított arányával (1. ábra¹). Az A esemény pozitívan befolyásolja a B eseményt, ha az $A \cap B$ esemény valószínűségének az A esemény valószínűségéhez viszonyított aránya nagyobb, mint a B esemény valószínűségének a teljes eseményter valószínűségéhez viszonyított arányával (2. ábra). Az A esemény negatívan befolyásolja a B eseményt, ha az $A \cap B$ esemény valószínűségének az A esemény valószínűségéhez viszonyított aránya kisebb, mint a B esemény valószínűségének a teljes eseményter valószínűségéhez viszonyított arányával (3. ábra).

1. ábra: Az A és B események függetlenek

2. ábra: Az A esemény pozitívan befolyásolja a B eseményt

3. ábra: Az A esemény negatívan befolyásolja a B eseményt

Látni fogjuk, hogy ezeknek a relációknak a nem várt tulajdonságai miatt bizonyos esetekben furcsa helyzetek állhatnak elő az életben. Az esetlegesen tévedésnek tűnő eredményekre matematikai magyarázatot keresünk és feloldjuk a látszólagos ellentmondást.

A következőben megvizsgáljuk a befolyásolást, megnézzük a speciális esetét, az implikációt és összevetjük a tulajdonságait. A különbség miatt tapasztalt jelenségre életszerű példákat keresünk, majd kapcsolatba hozzuk a statisztika egyik témakörével, ahol a standardizálás módszerének segítségével összetett viszonyszámokat fogunk összehasonlítani.

II. A befolyásolás tulajdonságai

1. tulajdonság: Legyen $P(A) \neq 0$ és $P(B) \neq 0$. Ha $A \uparrow B$, akkor $B \uparrow A$ (szimmetrikus reláció), ugyanis ha $P(B|A) > P(B)$, azaz $\frac{P(A \cap B)}{P(A)} > P(B)$, akkor $\frac{P(A \cap B)}{P(B)} > P(A)$, vagyis $P(A|B) > P(A)$.

Hasonlóan bizonyítható, hogy $A \downarrow B$ és $A \perp B$ is szimmetrikus reláció.

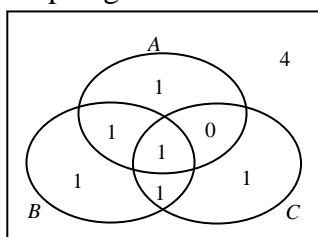
2. tulajdonság: Ha $A \uparrow B$, akkor $\bar{A} \downarrow B$. Mivel $P(B) = P(B \cap A) + P(B \cap \bar{A}) = P(B|A) \cdot P(A) + P(B|\bar{A}) \cdot P(\bar{A}) = P(B|A) \cdot P(A) + P(B|\bar{A}) \cdot (1 - P(A))$, így $P(B)$ a $P(B|A)$ és a $P(B|\bar{A})$ súlyozott számtani átlaga. Ezért ha $A \uparrow B$, akkor $P(B|\bar{A}) < P(B) < P(B|A)$, amiből adódik az állítás.

Az 1. és 2. tulajdonságok alkalmazásaival belátható, hogy ha $A \uparrow B$, akkor $\bar{A} \downarrow B$, $B \downarrow \bar{A}$, $\bar{B} \uparrow \bar{A}$, $B \uparrow A$, $\bar{B} \downarrow A$, $A \downarrow \bar{B}$ és $\bar{A} \uparrow \bar{B}$.

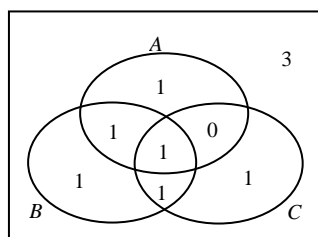
A befolyásolás nem tranzitív, ugyanis ha $A \uparrow B$ és $B \uparrow C$, akkor $A \uparrow C$ nem biztos, hogy teljesül. Lehetséges, hogy A negatívan befolyásolja C -t, sőt lehet, hogy független az A és a C esemény. Az 1. Táblázatban mindhárom esetre látható egy-egy példa. Felhasználjuk a 4.

¹ A tanulmányban lévő összes ábra és táblázat saját szerkesztésű, emiatt ezt mindegyiknél nem jelöljük.

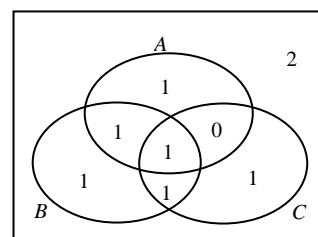
ábra adatait, ahol az $\overline{A \cup B \cup C}$ esemény gyakorisága az a) esetben 4, a b) esetben 3, a c) esetben pedig 2.

4a. ábra

4b. ábra

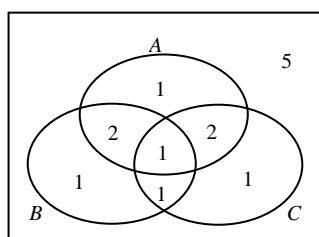

4c. ábra

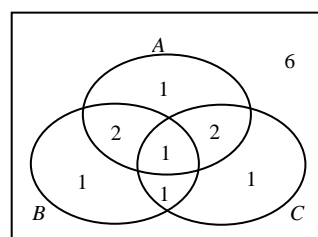
10. Táblázat: A pozitív befolyásolás nem tranzitív reláció

mindhárom esetben	a) eset	b) eset	c) eset	befolyásolás
$P(B A) = \frac{2}{3}$	$P(B) = \frac{4}{10} < \frac{2}{3}$	$= \frac{4}{9} < \frac{2}{3}$	$= \frac{4}{8} < \frac{2}{3}$	$A \uparrow B$
$P(C B) = \frac{1}{2}$	$P(C) = \frac{3}{10} < \frac{1}{2}$	$= \frac{3}{9} < \frac{1}{2}$	$= \frac{3}{8} < \frac{1}{2}$	$B \uparrow C$
$P(C A) = \frac{1}{3}$	$P(C) = \frac{3}{10} < \frac{1}{3}$	$= \frac{3}{9} = \frac{1}{3}$	$= \frac{3}{8} > \frac{1}{3}$	
befolyásolás	$A \uparrow C$	$A \perp C$	$A \downarrow C$	

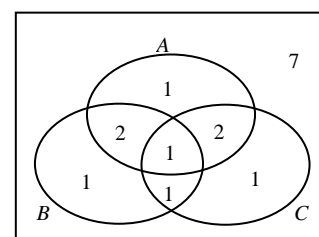
Az előzőekhez teljesen hasonló módon igazolható, hogy ha $A \uparrow C$ és $B \uparrow C$, akkor nem tudunk biztosat mondani arról, hogy $A \cap B$, valamint $A \cup B$ események hogyan befolyásolják a C eseményt. Ezekre látható egy-egy példa az 5. és a 6. ábrákon. Az 5. ábrán az $\overline{A \cup B \cup C}$ gyakorisága az a) esetben 7, a b) esetben 6, a c) esetben pedig 5. A 6. ábrán az $\overline{A \cup B \cup C}$ gyakorisága az a) esetben 4, a b) esetben 3, a c) esetben pedig 2.

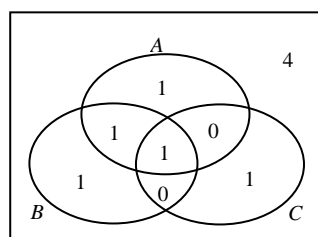
5a. ábra: $A \cap B \uparrow C$

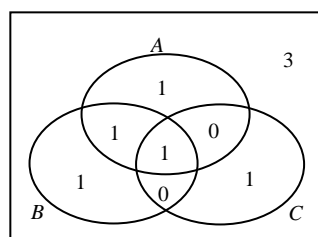
5b. ábra: $A \cap B \perp C$

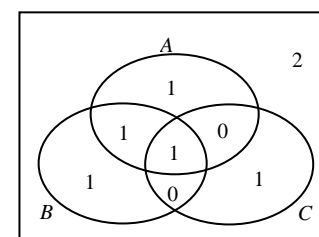
5c. ábra: $A \cap B \downarrow C$

6a. ábra: $A \cup B \uparrow C$

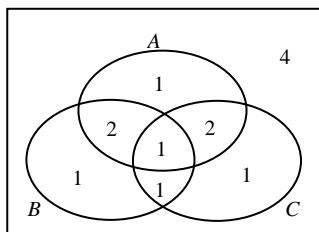

6b. ábra: $A \cup B \perp C$

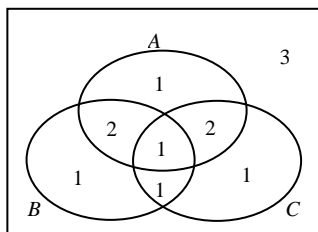

6c. ábra: $A \cup B \downarrow C$

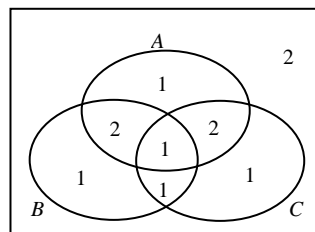
Szintén hasonlóan belátható, hogy ha $A \uparrow B$ és $A \uparrow C$, akkor nem tudunk biztosat mondani arról, hogy az A esemény hogyan befolyásolja a $B \cap C$, valamint a $B \cup C$ eseményt. A különböző esetekre a 6. és a 7. ábrák mutatnak egy-egy példát. A 7. ábrán az $A \cup B \cup C$ gyakorisága az a) esetben 4, a b) esetben 3, a c) esetben pedig 2. A 8. ábrán az $A \cup B \cup C$ gyakorisága az a) esetben 3, a b) esetben 2, a c) esetben pedig 1.

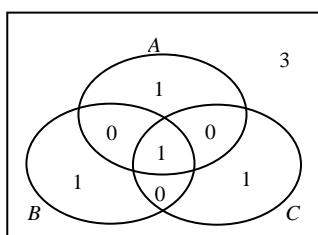
7a. ábra: $A \uparrow B \cap C$

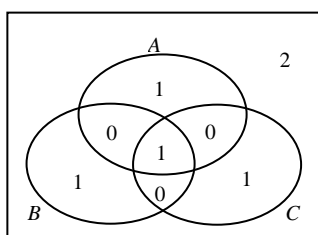
7b. ábra: $A \perp B \cap C$

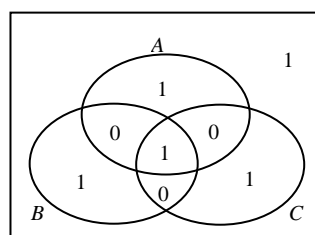
7c. ábra: $A \downarrow B \cap C$

8a. ábra: $A \uparrow B \cup C$

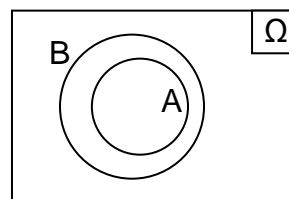

8b. ábra: $A \perp B \cup C$

8c. ábra: $A \downarrow B \cup C$

A pozitív befolyásolásnak speciális esete, ha $P(B|A) = 1$. Ebben az esetben – amennyiben diszkrét esetről van szó – elmondható, hogy ha A esemény bekövetkezik, akkor B esemény biztos bekövetkezik, vagyis $A \Rightarrow B$. Tehát az implikáció a befolyásolás speciális esete vagy fordítva a befolyásolás az implikáció általánosítása (9. ábra).

9. ábra: A pozitív befolyásolás speciális esete az implikáció

Ha megvizsgáljuk az implikáció tulajdonságait, akkor az alábbiakat kapjuk:

Ha $A \Rightarrow B$, akkor nem biztos, hogy $B \Rightarrow A$, vagyis nem szimmetrikus.

Ha $A \Rightarrow B$ és $B \Rightarrow C$, akkor $A \Rightarrow C$, vagyis tranzitív.

Ha $A \Rightarrow C$ és $B \Rightarrow C$, akkor $(A \cap B) \Rightarrow C$.

Ha $A \Rightarrow C$ és $B \Rightarrow C$, akkor $(A \cup B) \Rightarrow C$.

Ha $A \Rightarrow B$ és $A \Rightarrow C$, akkor $A \Rightarrow (B \cap C)$.

Ha $A \Rightarrow B$ és $A \Rightarrow C$, akkor $A \Rightarrow (B \cup C)$.

Ha ezeket összevetjük a befolyásolás bemutatott tulajdonságaival, akkor látható, hogy az implikáció tulajdonságai eltérnek a befolyásolásnál tapasztalt tulajdonságoztól.

Legyen C_1, C_2, \dots, C_n teljes eseményrendszer. Ha $\forall i \in \{1, 2, \dots, n\}$ esetén $(A \Rightarrow B)|C_i$ ², akkor $A \Rightarrow B$, viszont ha $\forall i \in \{1, 2, \dots, n\}$ esetén $(A \uparrow B)|C_i$ ³, akkor nem tudunk biztosat mondani arról, hogy az A esemény hogyan befolyásolja a B eseményt. Ez a

² Ez a jelölés azt jelenti, hogy $P(B|A \cap C_i) = 1$, vagyis minden C_i feltétel esetén A -ból következik B .

³ Ez a jelölés azt jelenti, hogy $P(B|A \cap C_i) > P(B|C_i)$, vagyis minden C_i feltétel esetén A esemény pozitívan befolyásolja B eseményt.

tulajdonság ellentmondásosnak tűnő helyzeteket eredményezhet a hétköznapi életben, amit *Simpson-paradoxon*nak nevezünk. Először Edward Hugh Simpson írta le a jelenséget 1951-ben, bár korábban Karl Pearson 1899-ben és Udny Yule 1903-ban is említést tesz hasonló jelenségekről.

Ezt a tulajdonságot a valószínűségszámítás és a statisztika egy témaköre között tapasztalható analógia alapján összetett viszonyszámok összehasonlításával fogjuk bizonyítani a standardizálás módszerének segítségével.

III. Példák a Simpson-paradoxonra

1. példa

Egy egyetem rektorát felkeresi egy hallgató, hogy az intézmény hátrányosan megkülönbözteti a nőket, mivel a női jelentkezők körben kevesebb a felvettek aránya, mint a férfi jelentkezők körében. Állítását adatokkal is alátámasztja: a férfiak 57,5%-át vették fel az egyetemre, míg a nőknek csupán 55,5%-át. A dékán bekéri az egyes karok felvételi eljárásának eredményeit és azt tapasztalja, hogy mindkét karon nagyobb a felvett nők aránya, mint a felvett férfiak aránya. A dékán nem ért egyet a vádakkal.

A 2. Táblázat részletesen tartalmazza a felvételi eljárás eredményeit, ami alapján míg az egyes karokon a felvett nők arány nagyobb, mint a felvett férfiak aránya, addig az egész egyetemen a felvett nők arány kisebb, mint a felvett férfiak aránya. Ezt a jelenséget – miszerint az egyes részeknél tapasztalható aránykülönbségekhez képest az egészében tapasztalt aránykülönbség akár ellentétes előjelű is lehet – Simpson-paradoxonnak nevezzük.

2. Táblázat: Egy egyetemre való felvételi eljárás eredményei

Kar	B_F	B_N	A_F	A_N	V_F	V_N	$k = V_N - V_F$
	Jelentkezők száma (fő)		Felvettek száma (fő)		Felvettek aránya (%)		Különbség (százalékpont)
	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	
I.	6000	2000	3600	1260	60,0	63,0	+ 3
II.	2000	6000	1000	3180	50,0	53,0	+ 3
Együtt	8000	8000	4600	4440	57,5	55,5	- 2

Forrás: fiktív adatok

Mivel magyarázható az az elsőre szokatlanul tűnő helyzet, hogy karonként nagyobb, de az egyetemen kisebb a felvett nők aránya? Általában az emberek úgy gondolják, hogy ha részenként mindenhol teljesül egy reláció, akkor egészében is ugyanennek a relációnak kell érvényesülni. Az 1. példa alapján kijelenthető, hogy ez a logikusnak tűnő gondolat nem minden esetben igaz. A látszólagos ellentmondásra van matematikai magyarázat.

A felvettek aránya kiszámítható a felvettek számának és a jelentkezők számának hányadosaként. Vezessük be a következő jelöléseket: V – viszonyszám; A – a viszonyszám számlálója; B – a viszonyszám nevezője! A jelöléseket felhasználva nevezzük el a 6. Táblázat oszlopait! A férfiakra vonatkozó adatokat F indexszel, a nőkre vonatkozó adatokat N indexszel láttuk el. Az egyes részsokaságokra (karokra) vonatkozó viszonyszámokat *részviszonyszámoknak* (V), a teljes sokaságra (egyetemre) vonatkozó viszonyszámot *összetett viszonyzámmak* (\bar{V}) nevezzük. A jelentkezők számát és a felvettek számát lehet összegezni, azonban a karok felvételi arányszámát nem.

A részviszonyszám kiszámítási módja: $V = \frac{A}{B}$

A összetett viszonzyszám kiszámítási módja: $\bar{V} = \frac{\sum A}{\sum B}$

Mivel $V = \frac{A}{B}$, ezért $A = B \cdot V$, továbbá $B = \frac{A}{V}$. Ezeket felhasználva az összetett

viszonyszám háromfélekeppen számítható ki: $\bar{V} = \frac{\sum A}{\sum B} = \frac{\sum BV}{\sum B} = \frac{\sum A}{\sum \frac{A}{V}}$

Tehát az összetett viszonzyszám kiszámítható a részviszonyszámok súlyozott számtani átlagaként (ebben az esetben a súlyok szerepét a viszonzyszám nevezőjében lévő mennyiség tölti be), valamint a részviszonyszámok súlyozott harmonikus átlagaként (ebben az esetben a súlyok szerepét a viszonzyszám számlálójában lévő mennyiség tölti be). A példában a férfiak és a nők felvételi aránya:

$$\bar{V}_F = \frac{4600}{8000} = \frac{6000 \cdot 0,6 + 2000 \cdot 0,5}{8000} = \frac{4600}{\frac{3600}{0,6} + \frac{1000}{0,5}} = 0,575$$

$$\bar{V}_N = \frac{4440}{8000} = \frac{2000 \cdot 0,63 + 6000 \cdot 0,53}{8000} = \frac{4440}{\frac{1260}{0,63} + \frac{3180}{0,53}} = 0,555$$

Hasonlítsuk össze a férfiak és a nők felvételi arányszámát!

$$K = \bar{V}_N - \bar{V}_F = 0,555 - 0,575 = -0,02$$

Tehát az egyetemen a nők felvételi aránya 2 százalékponttal kisebb, mint a férfiak felvételi aránya.

Mi az oka annak, hogy a nőknek összességében kisebb a felvételi aránya, mint a férfiaknak, annak ellenére, hogy karonként külön-külön viszont nagyobb?

A $K = \bar{V}_N - \bar{V}_F = \frac{\sum B_N V_N}{\sum B_N} - \frac{\sum B_F V_F}{\sum B_F}$ képlet alapján a különbség okai:

1. Karonként különböznek a felvételi arányszámok (részviszonyszámok különbözősége)
2. A jelentkezők kar szerinti összetétele⁴ különbözik (B összetételének különbözősége⁵)

Az emberek azért érzik paradoxnak a helyzetet, mert az összetett viszonzyszámok különbözőségét általában csak egy oknak tulajdonítják, nevezetesen a részviszonyszámok különbözőségének. Figyelmen kívül hagyják, hogy a fősokaság összetétele is különbözhet, ami hatással van az összetett viszonzyszámok különbségére.

Vizsgáljuk meg nemenként a jelentkezők kar szerinti megoszlását! (3. Táblázat)

3. Táblázat: A jelentkezők kar szerinti megoszlása nemenként

Kar	Jelentkezők megoszlása (%)	
	férfi	nő
I.	75	25

⁴ Összetétel alatt a továbbiakban megoszlást értünk.

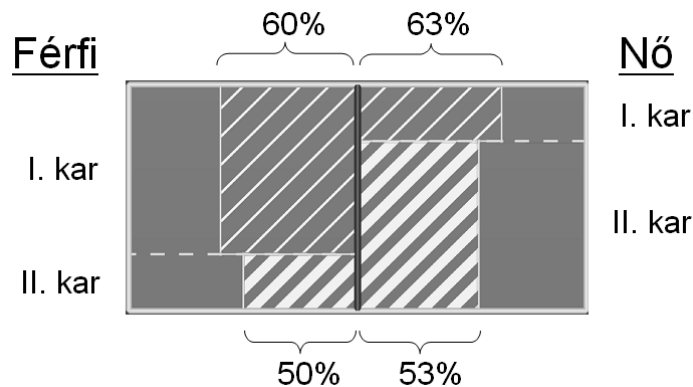
⁵ Pontosabban a viszonzyszám nevezőjében lévő mennyiségnek a csoportosítás szerinti összetétele (megoszlása) különbözik.

II.	25	75
<i>Együtt</i>	100	100

Látható, hogy a férfiak nagyobb arányban jelentkeztek az I. karra, míg a nők nagyobb arányban jelentkeztek a II. karra. Ez az aránykülönbség okozta azt, hogy míg karonként nagyobb, addig az egyetemen kisebb a nők felvételi aránya. Részletesebben: a férfiak nagyobb arányban jelentkeztek arra a karra (I.), ahol nagyobbak a felvételi arányok; a nők pedig nagyobb arányban jelentkeztek arra a karra (II.), ahol kisebbek a felvételi arányok. Lévé, hogy az egyetem felvételi arányszáma a karok felvételi arányszámainak súlyozott átlaga, így a férfiak kar szerinti összetétele felvételi arány szempontjából „kedvezőbb”, mint a nőké.

Az egyetem dékánja azért nem tartja jogosnak a vádakát, mert mindkét karon a nőket részesítik előnybe azzal, hogy az I. karon is és a II. karon is arányában több nőt vettek fel mint férfit. Az egyes karok megtették, hogy nagyobb arányban vették fel a nőket, az azonban nem az egyetem hibája, hogy a nők a jelentkezésnél azt a kart részesítették előnybe (nevezetesen a II-at), ahol kisebb a felvett nők aránya.

Az összetett viszonyszámok különbségének okait szemléletesen mutatja a 10. ábra.

10. ábra: A jelentkezők eloszlása

A bal oldali négyzetben a férfi, a jobb oldaliban a női jelentkezők eloszlása látható. A négyzetek fenti részén az I. karra, az alsó részén a II. karra jelentkezők helyezkednek el. Vékony satírozással jelöljük az I. karra, vastag satírozással a II. karra felvetteket. Vízszintes irányban láthatóak a részviszonyszámok (V), azaz a férfiaknál a felvettek aránya 60% és 50%, valamint a nőknél 63% és 53%; függőlegesen pedig a jelentkezők kar szerinti megoszlása (B), vagyis a férfiaknál 75-25%, a nőknél 25-75%. Az összetett viszonyszám tulajdonképpen a satírozott részek területének a négyzet területéhez viszonyított aránya.

Látható, hogy bár a női részviszonyszámok nagyobbban a férfiakénál ($63\% > 60\%$; $53\% > 50\%$), mégis a nőknél a satírozott rész (össességében) kisebb, mint a férfiaknál.

Vagyis az összetett viszonyszámok különbözősége nem csak a részviszonyszámok különbözőségének köszönhető, hanem a viszonyszám nevezőjében lévő mennyiség összetételének különbözőségének is.

III./1. A standardizálás módszere

Az eltérés okait az úgynevezett standardizálás módszerével lehet számszerűen kimutatni. A standardizálás módszerét *Kőrösy József* (1844-1906) magyar származású statisztikus (demográfus) dolgozta ki és alkalmazta először [5]. A két tényező hatását úgy választotta el egymástól, hogy egy-egy tényező hatásának elemzésekor a másik tényezőt

standardnak (állandónak) tételezte fel. Kőrösy a módszert halálózási arányszámok vizsgálatánál alkalmazta először a XIX. században, ahol szintén tapasztalhatók hasonló paradoxnak tűnő szituációk, éppen ezért joggal lehetne a jelenséget nem Simpson-, hanem Kőrösy-paradoxonnal nevezni.

A módszer lényege, hogy a valós összetett viszonyszámok különbségét egy (fiktív) standard viszonyszám (\bar{V}_{st}) segítségével felbontjuk az különbséget okozó tényezők összegére.

A férfiak karonkénti felvételi arányszámait a női jelentkezők összetételével súlyozva:

$$\bar{V}_{st} = \frac{\sum B_N V_F}{\sum B_N} = \frac{2000 \cdot 0,6 + 6000 \cdot 0,5}{8000} = 0,25 \cdot 0,6 + 0,75 \cdot 0,5 = 0,525$$

Ez azt jelenti, hogy ha a férfi jelentkezők kar szerinti megoszlása megegyezne a női jelentkezők kar szerinti megoszlásával, akkor az egyetemre a férfiak 52,5%-át vették volna fel.

Vessük össze a nők tényleges felvételi arányszámát a standard viszonyszámmal!

$$K' = \bar{V}_N - \bar{V}_{st} = \frac{\sum B_N V_N}{\sum B_N} - \frac{\sum B_N V_F}{\sum B_N} = 0,555 - 0,525 = 0,03$$

A két tag kiszámításában közös, hogy mindkettőnél a női jelentkezők kar szerinti összetételével (B_N) súlyozunk, azt tekintjük standardnak, azonban a karonkénti felvételi arányszámok (V_N , V_F) különböznek. Emiatt a K' képes az összetett viszonyszám különbségének 1. okát, a részviszonyszámok különbségének hatását számszerűsíteni.

A mutató jelentése: ha a férfi és női jelentkezők kar szerinti összetétele azonos lenne⁶ és csak a karonkénti felvételi arányszámok különböznenek, akkor az egyetemen a nők felvételi arányszáma 3 százalékponttal lenne nagyobb, mint a férfiak felvételi arányszáma. Vagy egy másik megközelítéssel: az egyes karokon tapasztalható felvételi arányszám különbség miatt⁷ az egyetemen a nők felvételi arányszáma 3 százalékponttal nagyobb, mint a férfiak felvételi arányszáma.

$$\text{Mivel } K' = \bar{V}_N - \bar{V}_{st} = \frac{\sum B_N V_N}{\sum B_N} - \frac{\sum B_N V_F}{\sum B_N} = \frac{\sum B_N (V_N - V_F)}{\sum B_N} = \frac{\sum B_N \cdot k}{\sum B_N}, \text{ vagyis } K' \text{ a}$$

részviszonyszámok különbségeinek (k) súlyozott számtani átlaga. Így a mutató a következőképpen is értelmezhető: a nőknek karonként átlagosan 3 százalékponttal nagyobb a felvételi arányszáma.

Vessük össze a standard viszonyszámot a férfiak tényleges felvételi arányszámával!

$$K'' = \bar{V}_{st} - \bar{V}_F = \frac{\sum B_N V_F}{\sum B_N} - \frac{\sum B_F V_F}{\sum B_F} = 0,525 - 0,575 = -0,05$$

A két tag kiszámításában közös, hogy mindkettőnél a férfiak karonkénti felvételi arányszámát (V_F) súlyozzuk, azt tekintjük standardnak, azonban a súlyok, a jelentkezők kar szerinti összetétele (B_N , B_F megoszlása) különbözik. Emiatt a K'' képes az összetett viszonyszám különbségének 2. okát, a B szerinti összetétel-különbség hatását számszerűsíteni.

⁶ Mivel B_N a standard, ezért azt feltételezzük, hogy a férfiaknál is és a nőknél is a jelentkezők 25%-a az I., 75%-a pedig a II. karra jelentkezett.

⁷ Nevezetesen, hogy az I. karon is és a II. karon is nagyobb a nők felvételi arányszáma.

A mutató jelentése: ha a férfi és női felvételi arányszámok karonként azonosak lennének⁸ és csak a jelentkezők kar szerinti összetétele különbözne, akkor az egyetemen a nők felvételi arányszáma 5 százalékponttal lenne kisebb, mint a férfiak felvételi arányszáma. Vagy egy másik megközelítéssel: a női és a férfi jelentkezők kar szerinti összetételének különbözősége miatt⁹ az egyetemen a nők felvételi arányszáma 5 százalékponttal kisebb, mint a férfiak felvételi arányszáma.

Mivel a K' mutatónál B_N , a K'' mutatónál pedig V_F a standard, így fennáll a következő összefüggés: $K = K' + K'' = 0,03 + (-0,05) = -0,02$

Röviden összefoglalva:

A karonkénti felvételi arányszám különbözőség miatt a nők felvételi aránya 3 százalékponttal nagyobb az egyetemen, mint a férfiak felvételi aránya. A férfi és női jelentkezők kar szerinti összetételének különbözősége miatt 5 százalékponttal kisebb a nők felvételi aránya az egyetemen, mint a férfiak felvételi aránya. Tehát az egyetemen a nők a felvételi aránya 2 százalékponttal kisebb, mint a férfiak felvételi aránya.

Kimutattuk, hogy a teljes aránykülönbségnek (az összetett viszonyszámok különbségének) nem pusztán az az oka, hogy részenként különböznek az arányok (a részviszonyszámok különböznek), hanem az is, hogy a viszonyszám nevezőjében lévő mennyiség összetétele különbözik. Emitt előállhat olyan szituáció, hogy a teljes sokaságnál tapasztalt aránykülönbség és a részeknél tapasztalt aránykülönbségek ellentétes előjelű.

A teljesség miatt említsük meg, hogy a standard viszonyszámot ki lehetett volna számolni úgy is, hogy a nők karonkénti felvételi arányszámát súlyozzuk a férfi jelentkezők

kar szerinti összetételével: $\bar{V}_{st} = \frac{\sum B_F V_N}{\sum B_F} = \frac{6000 \cdot 0,63 + 2000 \cdot 0,53}{8000} = 0,605$. Ebben az

esetben $K' = \bar{V}_{st} - \bar{V}_F = \frac{\sum B_F V_N}{\sum B_F} - \frac{\sum B_F V_F}{\sum B_F} = 0,605 - 0,575 = 0,03$ (B_F standard) és

$K'' = \bar{V}_N - \bar{V}_{st} = \frac{\sum B_N V_N}{\sum B_N} - \frac{\sum B_F V_N}{\sum B_F} = 0,555 - 0,605 = -0,05$ (V_N standard) eredménye-

ket kapjuk, amelyek megegyeznek a korábban kapott értékekkel. Fontos megjegyezni, hogy a kétféle módon kiszámított K' értékek általában nem egyenlők egymással, hasonlóan a K'' értékek sem, azonban mindkét esetben fennáll a $K = K' + K''$ összefüggés.

2. példa

Egy vállalat három üzemben állítja elő ugyanazt a terméket. 2012-ben az I. és II. üzemben készítették a termékek 40-40%-át és 1%, valamint 3%-os selejtaránnyal dolgoztak. A III. üzemben 5%-os volt a selejtarány. A vezérigazgató elégedetlen a magas selejtaránnyal, ezért az üzemvezetőket megbízta, hogy egy év alatt csökkentsék a *vállalati selejtarányt*. A 2013-as beszámolók szerint – amelyből az is kiderült, hogy az I. üzemben a termékek 30%-át készítették, a másik kettőben pedig ugyanannyit termeltek – az üzemeknek egy új technológia bevezetésével sikerült csökkenteni a selejtarányt, rendre 0,5%-ra, 2,7%-ra, valamint 4,5%-ra. A vezérigazgató örömmel olvasta a beszámolókat és nyugodt szívvel

⁸ Mivel V_F a standard, ezért azt feltételezzük, hogy a férfiaknál is és a nőknél is a felvételi arány az I. karon 60%, a II. karon 50%.

⁹ Nevezetesen a nőknél 25-75%, míg a férfiaknál 75-25%.

dőlt hátra a székében, hogy a vállalat jó irányba fejlődik. Vajon igaza van a vezérigazgatónak?

Ha minden üzemben csökkent a selejtarány, akkor egy laikus teljesen logikusan arra következtet, hogy a vállalatnak csökkent a selejtaránya. Az 1. példa miatt azonban érdemes megvizsgálni, hogy ténylegesen milyen tényezők hatására, hogyan alakult a vállalati selejtarány. Helyezzük el az adatokat egy táblázatban (4. Táblázat) és nevezzük el az oszlopokat a bevezetett jelölésekkel!

4. Táblázat: A vállalat termelésének és selejtarányának alakulása

Üzem	B_0	B_1	V_0	V_1	$i = V_1 / V_0$
	Előállított termékek megoszlása (%)		Selejtarány (%)		Selejtarány-változás (2012 = 100%)
	2012	2013	2012	2013	
I.	40	30	1,0	0,50	-50,00
II.	40	35	3,0	2,70	-10,00
III.	20	35	5,0	4,50	-10,00
Együtt	100	100	2,6	2,67	+2,69

Forrás: fiktív adatok

A selejtarány (V) kiszámítható a selejtes termékek számának (A) és az előállított termékek számának (B) hányadosaként. A bázisidőszaki (2012-es) adatokat 0-s indexszel, a tárgyidőszaki (2013-as) adatokat 1-es indexszel láttuk el. Számítsuk ki mindkét évben a vállalati selejtarányt!

$$\bar{V}_0 = \frac{\sum B_0 V_0}{\sum B_0} = 0,4 \cdot 0,01 + 0,4 \cdot 0,03 + 0,2 \cdot 0,05 = 0,026$$

$$\bar{V}_1 = \frac{\sum B_1 V_1}{\sum B_1} = 0,3 \cdot 0,005 + 0,35 \cdot 0,027 + 0,35 \cdot 0,045 = 0,0267$$

Számítsuk ki továbbá a selejtarány változását üzemenként külön-külön és a vállalat egészére nézve együttesen!

$$i_1 = 0,005 / 0,01 = 0,5 \quad i_2 = 0,027 / 0,03 = 0,9 \quad i_3 = 0,045 / 0,05 = 0,9$$

$$I = \frac{\bar{V}_1}{\bar{V}_0} = \frac{0,0267}{0,026} = 1,0269$$

Bár üzemenként rendre 50-10-10%-kal csökkent a selejtarány, de a vállalati selejtarány 2,69%-kal nőtt. A vezérigazgatónak nincs igaza, ugyanis azt hitte, hogy ha külön-külön csökken az arány, akkor összességében is csökken. Figyelmen kívül hagyta a következőket: a vállalati selejtarány változását nem csak az üzemenkénti selejtarányok megváltozása okozza, hanem az előállított termékek üzem szerinti összetételének megváltozása is.

2012-ről 2013-ra a kisebb selejtarányú üzemek termelési aránya csökkent¹⁰, míg a nagyobb selejtarányú üzem termelési aránya nőtt¹¹. A termelésösszetétel változása nem volt „szerencsés”, ugyanis ez okozta a vállalati selejtarány növekedését.

A standardizálás módszerét nem csak minőségi összehasonlítás esetén lehet alkalmazni, hanem időbeli változások kimutatásakor is. Az alábbiakban indexszámításon

¹⁰ Az I. üzemé 40%-ról 30%-ra, a II. üzemé 40%-ról 35%-ra csökkent.

¹¹ A III. üzemé 20%-ról 35%-ra nőtt.

alapuló standardizálással mutatjuk ki, hogy milyen tényezők milyen mértékben járultak hozzá a vállalat selejtarányának megváltozásához.

Főátlagindex: $I = \frac{\bar{V}_1}{\bar{V}_0} = \frac{0,0267}{0,026} = 1,0269$. A vállalati selejtarány 2,69%-kal nőtt.

Az $I = \bar{V}_1 : \bar{V}_0 = \frac{\sum B_1 V_1}{\sum B_1} : \frac{\sum B_0 V_0}{\sum B_0}$ képlet alapján a változás okai:

1. Üzemenként megváltoztak a selejtarányok (részviszonyszámok változása)
2. Az előállított termékek üzem szerinti összetétele megváltozott (B összetételének változása)

A 2012-es üzemenkénti selejtarányok a 2013-as termelési összetétellel súlyozva:

$$\bar{V}_{st} = \frac{\sum B_1 V_0}{\sum B_1} = 0,3 \cdot 0,01 + 0,35 \cdot 0,03 + 0,35 \cdot 0,05 = 0,031$$

Ez azt jelenti, hogy ha 2012-ben a termelési összetétel ugyanaz lett volna, mint 2013-ban, akkor 2012-ben a vállalati selejtarány 3,1% lett volna.

Vessük össze a 2013-as tényleges selejtarányt a standard viszonzszámmal!

$$\text{Részátlagindex: } I' = \frac{\bar{V}_1}{\bar{V}_{st}} = \frac{\sum B_1 V_1}{\sum B_1} : \frac{\sum B_1 V_0}{\sum B_1} = \frac{0,0267}{0,031} = 0,8613$$

A mutató jelentése: ha mindkét évben ugyanolyan lett volna a termelés üzem szerinti összetétele, csak az üzemenkénti selejtarányok változtak volna, akkor 2012-ről 2013-ra 13,87%-kal csökkent volna a vállalati selejtarány. Vagy egy másik megközelítéssel: az egyes üzemekben tapasztalható selejtarány-csökkenés miatt a vállalati selejtarány 13,87%-kal csökkent.

$$\text{Mivel } I' = \frac{\bar{V}_1}{\bar{V}_{st}} = \frac{\sum B_1 V_1}{\sum B_1} : \frac{\sum B_1 V_0}{\sum B_1} = \frac{\sum B_1 V_1}{\sum B_1 V_0} = \frac{\sum A_1}{\sum \frac{A_1}{i}}$$

hányadosainak (i) súlyozott harmonikus átlaga. Így a mutató a következőképpen is értelmezhető: üzemenként átlagosan 13,87%-kal csökkent a selejtarány.

Vessük össze a standard viszonzszámot a 2012-es tényleges selejtaránnyal!

$$\text{Összetételhatás-index: } I'' = \frac{\bar{V}_{st}}{\bar{V}_F} = \frac{\sum B_1 V_0}{\sum B_1} : \frac{\sum B_0 V_0}{\sum B_0} = \frac{0,031}{0,026} = 1,1923$$

A mutató jelentése: ha az üzemenkénti selejtarányok nem változtak volna, csak a termelés üzem szerinti összetétele változott volna, akkor 2012-ről 2013-ra a vállalat selejtaránya 19,23%-kal nőtt volna. Vagy egy másik megközelítéssel: az előállított termékek üzem szerinti összetételének megváltozása miatt a vállalati selejtarány 19,23%-kal nőtt.

Mivel a I' mutatónál B_1 , a I'' mutatónál pedig V_0 a standard, így fennáll a következő összefüggés: $I = I' \cdot I'' = 0,8613 \cdot 1,1923 = 1,0269$

A teljesség miatt említjük meg, hogy a standard viszonzszámot ki lehetett volna számolni úgy is, hogy a 2013-as üzemenkénti selejtarányokat súlyozzuk a 2012-es termelés

üzem szerinti összetételével: $\bar{V}_{st} = \frac{\sum B_0 V_1}{\sum B_0}$. Ebben az esetben I' -nél a B_1 standard és I'' -

nél a V_0 standard. A kétféle módon kiszámított I' értékek nem egyenlők egymással, hasonlóan az I'' értékek sem, azonban mindkét esetben fennáll az $I = I' \cdot I''$ összefüggés.

A standardizálás módszerével nem csak megoszlási viszonyszámokat lehet összehasonlítani, hanem más viszonyszámokat is. A gazdasági életben gyakran intenzitási viszonyszámok időbeli változásának és azok okainak kimutatására használják. Például egy vállalatnál a dolgozók átlagbérenek vizsgálatakor figyelembe kell venni az állománycsoportonkénti (fizikai vagy szellemi) átlagbérek változását, továbbá a dolgozók állománycsoport szerinti megoszlásának változását.

3. példa

A példák sorát zárjuk egy olyan problémával, amelyet – egyszerűsége miatt – mellékszámításokkal nem részletezünk. Aladárnak 40 és 60 tömegszázalékos, Bélának pedig 50 és 70 tömegszázalékos oldatai vannak. Béla 50%-os oldata töményebb, mint Aladár 40%-os oldata, továbbá Béla 70%-os oldata töményebb, mint Aladár 60%-os oldata, mégis lehetséges, hogy a kétféle oldatból Aladár töményebb oldatot kever ki, mint Béla. Például ha a keverékben Aladár oldatainak az aránya 1:9, akkor 58%-os oldatot kap, ha a keverékben Béla oldatainak aránya 9:1, akkor 52%-os oldatot kap. Vagyis külön-külön hiába nagyobb 10-10 százalékponttal Béla oldatainak tömegszázaléka, a kikevert oldat esetén Aladáré nagyobb 6 százalékponttal. Az egyes oldatok felhasznált mennyiségének összetétele különbözik: Aladár jóval nagyobb arányban használta fel a nagyobb tömegszázalékos oldatát, míg Béla a kisebb tömegszázalékos oldatát használta jóval nagyobb arányban.

IV. A befolyásolás és a standardizálás közötti analógia

A következőkben az 1. példa szövege alapján eseményeket vezetünk be, meghatározzuk azok valószínűségét és párhuzamot keresünk a standardizálás és a befolyásolás fogalmai között. A valószínűségeket a példában szereplő alapsokaságra, tehát a jelentkezőkre vagy azok megfelelő részsokaságára számítjuk ki.

Legyen az A esemény, hogy egy jelentkező nő, \bar{A} pedig, hogy férfi. Legyen a B esemény, hogy egy jelentkezőt felvettek, \bar{B} pedig, hogy nem vették fel. Legyen C_1 esemény, hogy egy jelentkező az I. karra, C_2 pedig, hogy a II. karra jelentkezett. A C_1 és C_2 események teljes eseményrendszert alkotnak.

Mivel a női és a férfi jelentkezők száma egyaránt 8000-8000 fő, ezért $P(A) = 8000/16000$ és $P(\bar{A}) = 8000/16000$. A felvett nők száma 4440 fő, a felvett férfiak száma 4600 fő, emiatt $P(B \cap A) = 4440/16000$ és $P(B \cap \bar{A}) = 4600/16000$.

Ezek alapján $P(B|A) = P(B \cap A) / P(A) = 4440/8000 = 0,555$, valamint $P(B|\bar{A}) = P(B \cap \bar{A}) / P(\bar{A}) = 4600/8000 = 0,575$, továbbá $P(B) = 9040/16000 = 0,565$.

Az I. karra 2000, a II. karra 6000 nő jelentkezett, ezért $P(A \cap C_1) = 2000/16000$ és $P(A \cap C_2) = 6000/16000$. Az I. karra 6000, a II. karra 2000 férfi jelentkezett, így $P(\bar{A} \cap C_1) = 6000/16000$ és $P(\bar{A} \cap C_2) = 2000/16000$.

Az I. karra 1260, a II. karra 3180 nőt vettek fel, ezért $P(B \cap A \cap C_1) = 1260/16000$ és $P(B \cap A \cap C_2) = 3180/16000$. Az I. karra 3600, a II. karra 1000 férfit vettek fel, így $P(B \cap \bar{A} \cap C_1) = 3600/16000$ és $P(B \cap \bar{A} \cap C_2) = 1000/16000$.

Ezek alapján $P(B|A \cap C_1) = P(B \cap A \cap C_1) / P(A \cap C_1) = 1260/2000 = 0,63$, valamint

$P(B|A \cap C_2) = P(B \cap A \cap C_2) / P(A \cap C_2) = 3180/6000 = 0,53$, továbbá

$$P(B|\bar{A} \cap C_1) = P(B \cap \bar{A} \cap C_1) / P(\bar{A} \cap C_1) = 3600 / 6000 = 0,6 \text{ és}$$

$$P(B|\bar{A} \cap C_2) = P(B \cap \bar{A} \cap C_2) / P(\bar{A} \cap C_2) = 1000 / 2000 = 0,5.$$

Vegyük észre, hogy $P(B|A \cap C_1)$ és $P(B|A \cap C_2)$ megfelel a nők karonkénti felvételi arányszámainak (V_N), valamint $P(B|\bar{A} \cap C_1)$ és $P(B|\bar{A} \cap C_2)$ megfelel a férfiak karonkénti felvételi arányszámainak (V_F). Vagyis C_1 és C_2 esetben a B esemény A -ra és \bar{A} -re vonatkozó feltételes valószínűségei megfelelnek a részviszonszámoknak.

Ugyanakkor $P(B|A)$ megfelel a nők felvételi arányszámának az egyetemen (\bar{V}_N), valamint $P(B|\bar{A})$ megfelel a férfiak felvételi arányszámának az egyetemen (\bar{V}_F). Vagyis a B esemény A -ra és \bar{A} -re vonatkozó feltételes valószínűségei megfelelnek az összetett viszonszámoknak.

Ezeket a megállapítások általánosságban is igazak, amennyiben A -val és \bar{A} -rel jelöljük a minőségi összehasonlítás változatait (vagy időbeli összehasonlítás esetén a bázis és tárgy időszakot); B -vel jelöljük a viszonszám számlálójának megfelelő tulajdonságot; C_1, C_2, \dots, C_n -nel pedig az egyes részsokaságokhoz való tartozást.

Ezek alapján a részviszonszámok különbségei (k , vagy pontosabban k_i) megfelelnek a $P(B|A \cap C_i)$ és $P(B|\bar{A} \cap C_i)$ valószínűségpárok különbségeinek, így a k_i pontosan akkor pozitív, ha a $P(B|A \cap C_i)$ a nagyobb, pontosan akkor negatív, ha a $P(B|\bar{A} \cap C_i)$ a kisebb és pontosan akkor 0, ha a két valószínűség egyenlő. Továbbá az összetett viszonszámok különbsége (K) megfelel a $P(B|A)$ és $P(B|\bar{A})$ valószínűségek különbségének. K előjele – a k -hoz hasonlóan – a $P(B|A)$ és $P(B|\bar{A})$ között fennálló nagyságrendi relációtól függ.

Ugyanakkor az események valószínűségei közötti nagyságrendi reláció ekvivalens az események között fennálló befolyásolási relációval. Ugyanis amint a befolyásolás 2. tulajdonságánál beláttuk, bármilyen X esemény valószínűsége bármilyen Y esemény esetén egyenlő a $P(X|Y)$ és a $P(X|\bar{Y})$ valószínűségek súlyozott számtani átlagával, vagyis ezen értékek közé esik. Ezt felhasználva az alábbiakra következtethetünk:

Ha $P(B|A) < P(B|\bar{A})$, akkor $P(B|A) < P(B) < P(B|\bar{A})$, ami ekvivalens azzal, hogy $A \downarrow B$.

Ha $P(B|A) > P(B|\bar{A})$, akkor $P(B|A) > P(B) > P(B|\bar{A})$, ami ekvivalens azzal, hogy $A \uparrow B$.

Ha $P(B|A) = P(B|\bar{A})$, akkor $P(B|A) = P(B) = P(B|\bar{A})$, ami ekvivalens azzal, hogy $A \perp B$.

Ha $P(B|\bar{A} \cap C_i) < P(B|A \cap C_i)$, akkor $P(B|\bar{A} \cap C_i) < P(B|C_i) < P(B|A \cap C_i)$, ami ekvivalens azzal, hogy $(A \uparrow B)|C_i$. Ha $P(B|\bar{A} \cap C_i) > P(B|A \cap C_i)$, akkor $P(B|\bar{A} \cap C_i) > P(B|C_i) > P(B|A \cap C_i)$, ami ekvivalens azzal, hogy $(A \downarrow B)|C_i$. Ha $P(B|\bar{A} \cap C_i) = P(B|A \cap C_i)$, akkor $P(B|\bar{A} \cap C_i) = P(B|C_i) = P(B|A \cap C_i)$, ami ekvivalens azzal, hogy $(A \perp B)|C_i$.

Röviden összefoglalva kapjuk:

$$k_i > 0 \Leftrightarrow P(B|A \cap C_i) > P(B|\bar{A} \cap C_i) \Leftrightarrow (A \uparrow B)|C_i$$

$$k_i < 0 \Leftrightarrow P(B|A \cap C_i) < P(B|\bar{A} \cap C_i) \Leftrightarrow (A \downarrow B)|C_i$$

$$k_i = 0 \Leftrightarrow P(B|A \cap C_i) = P(B|\bar{A} \cap C_i) \Leftrightarrow (A \perp B)|C_i$$

$$K > 0 \Leftrightarrow P(B|A) > P(B|\bar{A}) \Leftrightarrow A \uparrow B$$

$$K < 0 \Leftrightarrow P(B|A) < P(B|\bar{A}) \Leftrightarrow A \downarrow B$$

$$K = 0 \Leftrightarrow P(B|A) = P(B|\bar{A}) \Leftrightarrow A \perp B$$

V. A Simpson-paradoxon feloldása

Ezek szerint az a kérdés, hogy „Ha $\forall i \in \{1, 2, \dots, n\}$ esetén $(A \uparrow B)|C_i$, akkor ebből következik-e, hogy $A \uparrow B$?” egyenértékű azzal a kérdéssel, hogy „Ha minden részsokaság esetén $k_i > 0$, akkor ebből következik-e, hogy $K > 0$?”

A standardizálás módszerének bemutatása során láttuk, hogy egyrészt az összetett viszonyszámok különbsége (K) két tényező összegére bontható fel ($K = K' + K''$), másrészt a K' kiszámítható a részviszonyszámok különbségeinek (k) súlyozott számtani átlagaként ($K' = \frac{\sum B_s \cdot k}{\sum B_s}$). Ezért ha minden k pozitív, akkor azok átlaga, a K' is pozitív,

ugyanakkor ha pedig $K'' < 0$ és $|K''| > K'$ (ez alkalmas B szerinti összetétel és megfelelő részviszonyszámok esetén lehetséges), akkor $K' + K'' < 0$, vagyis $K < 0$.

Tehát ha minden k pozitív, akkor K lehet akár negatív is. Vagyis attól, hogy minden C_i esetén A pozitívan befolyásolja B -t, még összességében A lehet, hogy negatívan befolyásolja B -t. Ugyanis a $P(B|A)$ valószínűség a $P(B|A \cap C_i)$ valószínűségek $P(A \cap C_i)$ valószínűségekkel súlyozott számtani átlaga¹² és $P(B|\bar{A})$ a $P(B|\bar{A} \cap C_i)$ valószínűségek $P(\bar{A} \cap C_i)$ valószínűségekkel súlyozott számtani átlaga, így a $P(B|A)$ és $P(B|\bar{A})$ valószínűségek különbsége nem csak a C_i feltételekre vonatkozó valószínűségek különbségeinek köszönhető, hanem a $P(A \cap C_1) : P(A \cap C_2) : \dots : P(A \cap C_n)$ és a $P(\bar{A} \cap C_1) : P(\bar{A} \cap C_2) : \dots : P(\bar{A} \cap C_n)$ valószínűségarányok különbözőségének is.

Az aránykülönbözőség miatt a C_i feltételeknél tapasztalható befolyásolás irányához képest összességében lehet ellentétes irányú a befolyásolás. Ezzel a Simpson-paradoxon látszólagos ellentmondását a standardizálás módszerének összefüggéseinek alapján feloldottuk.

Általánosságban elmondható, hogy tetszőleges számú részsokaság esetén, akármilyen előjelű k értékek fordulnak elő (bármilyen összetétellel), pusztán ezen információkból semmilyen következtetést nem lehet levonni arra nézve, hogy a teljes sokaságban milyen előjelű a K mutató. Ebből következően tetszőleges $i \geq 2$ természetes

¹² Ez következik a teljes valószínűség tételéből, miszerint $P(B|A)$ a $P(B|A \cap C_i)$ valószínűségek $P(C_i|A)$ valószínűségekkel súlyozott számtani átlaga, ugyanakkor a $P(C_1|A) : P(C_2|A) : \dots : P(C_n|A)$ valószínűségarány megegyezik a $P(A \cap C_1) : P(A \cap C_2) : \dots : P(A \cap C_n)$ valószínűségarányal.

szám esetén ha minden C_i feltételre vonatkozóan ismerjük, hogy az A esemény hogyan befolyásolja a B eseményt (bármilyen összetétellel), akkor semmilyen biztosat nem tudunk mondani arról, hogy az A esemény hogyan befolyásolja a B eseményt.

VI. Összefoglalás

Az események közötti relációk közül az iskolákban valószínűségszámításból általában csak a függetlenséget oktatják, míg az életben jobban érzékelhető befolyásolásról nem esik szó, holott a speciális esetét, az implikációt tanítják a logika témakörnél. A megvizsgált tulajdonságok alapján számos eltérés tapasztalható a két reláció között, amelyek közül a legérdekesebb – talán – az, hogy míg a feltételes implikációk fennállása esetén a feltétel nélküli implikáció is érvényes, addig ez a befolyásolásra nem igaz.

Erre az úgynevezett Simpson-paradoxonra a hétköznapi élet különböző területeiről lehet példát találni és az elsőre furcsának tűnő jelenségre van logikus, matematikai magyarázat. Ezek közül az egyik lehetségest mutattuk be, ahol összetett viszonyszámok összehasonlításának módszere és események között fennálló befolyásolási relációk között találtunk párhuzamot. A standardizálásnál fennálló összefüggések alapján választ kaptunk arra, hogy részekenél tapasztalható aránykülönbségekből nem lehet arra következtetni, hogy összességében milyen az aránykülönbség.

VII. Javaslat

Érdeemes lenne a valószínűségszámítás tananyagát a függetlenség mellett kiegészíteni az események befolyásolásával, egyrészt, mert érzékelhetően fordul elő a hétköznapi életben, másrészt teljesen más tulajdonságokkal bír, mint más ismert, oktatott reláció, harmadrészt kapcsolatba lehet hozni a matematika vagy más tantárgy további témaköreivel¹³, így megkönnyítheti azok megértését, valamint segítheti a különböző tudományterületek közötti összefüggések feltárását.

A széleskörű előfordulása miatt nem csak a felsőoktatásban (pl. gazdasági képzések esetén a standardizálás témakörénél), hanem a középiskolában (sőt, akár az általános iskolában) is meg lehetne ismertetni a tanulókat a jelenséggel, mint ahogyan a 3. példában bemutatott kémiai probléma is mutatja.

VIII. Irodalomjegyzék

- [1] Csernyák László (1998), Valószínűségszámítás, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. (pp.75)
- [2] Simpson, Edward H. (1951). "The Interpretation of Interaction in Contingency Tables". *Journal of the Royal Statistical Society, Series B* **13**: 238–241.
- [3] Pearson, Karl; Lee, A.; Bramley-Moore, L. (1899). "Genetic (reproductive) selection: Inheritance of fertility in man". *Philosophical Transactions of the Royal Society A* **173**: 534–539.
- [4] Yule, G. U. (1903). "Notes on the Theory of Association of Attributes in Statistics". *Biometrika* **2** (2): 121–134.
- [5] Köves Pál, Párniczky Gábor (1973), Általános statisztika, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. (pp. 414)

¹³ Például a statisztika tárgynak nem csak a standardizálás témakörében, hanem ismérvek közötti sztochasztikus kapcsolatoknál is előfordul ez a jelenség.

Bakos Viktor

Budapesti Gazdasági Főiskola Külkereskedelmi Kar, Módszertani Intézeti Tanszéki
Osztály

1165 Budapest, Diósy Lajos utca 22-24.

bakos.viktor@kkk.bgf.hu

Élettér – Lakótér

A környezet és a lakókomfort kapcsolata

Borsos Ágnes

Bevezetés

Napjaink fontos témája a lakásépítés, a lakásfelújítás és ebből következően a lakók életkörülménye is. A céloom a (panel) lakásbelsőben rejlő lehetőségek bemutatása: ezzel függ szorosan össze a lakótelepek megítélése. Átfogó rehabilitációra van ugyanis szükség ahhoz, hogy megakadályozzuk a szlömösödési folyamatot. Ma már sajnos vannak olyan lakótelepek, amelyekben ez feltarthatatlanul felerősödött, ilyen esetekben nem elég fákat telepíteni, játszótereket kialakítani, épületeket hőszigetelni, lakásokat felújítani. Ilyen esetben drasztikusabb megoldásra is szükség lehet: például a bontás. Ez természetesen nem érvényes valamennyi lakótelepre vagy panelépületre, de egyes esetekben nem szabad elzárkózni ettől sem. A lakótelepek különbözőek, mindnek más a problémája. A diagnózis után szükség van egyedi megoldások keresésére: lakósűrűségtől, népesség összetételtől függően kell meghatározni a lakótelep karakterét és meg kell fogalmazni a rehabilitáció célkitűzéseit.

Magyarországon a 2013-ban a lakásépítés eddig nem tapasztalt olyan mélypontot ért el, amely előidézhetheti a lakásállomány minőségének a romlását. Ha a lakásépítés ilyen ütemű, akkor kb. hatszáz év szükséges a megújuláshoz. Nem szabad megfélekedezni lakásfelújításokról sem, mert ennek támogatása fellendülési lehetőséget, tíz ezer új munkahelyet biztosíthat az építőipar számára. Hosszú távú stratégiára van tehát szükség a lakáspolitikában ahhoz, hogy a felmerülő problémákra korszerű megoldás szülessen. Elsődleges kihívás a lakótelepek energia gazdálkodásának korszerűsítése is, amely egyrészt a távhőszolgáltatás korszerűsítéséről, másrészt a házak megfelelő hőtechnikai felújításáról szól. Az építés óta eltelt ötven után e felújítások elengedhetetlenek és ahhoz, hogy hosszú távú eredményeket és tényleges megtérülések születhessenek, a legkorszerűbb megoldásokat kell alkalmazni szükség van ehhez, hely specifikus, egyedi felújítási megoldásokra hiszen, a tömeggyártást „tömeg felújítással” nem helyettesíthetjük, akkor ha társadalmilag is elfogadott megoldást szeretnénk elérni. A cél mindenképpen az, hogy kialakulhassanak modern igényeknek megfelelő komfortos lakások és megfelelő emocionális töltettel rendelkező lakókörnyezetek.

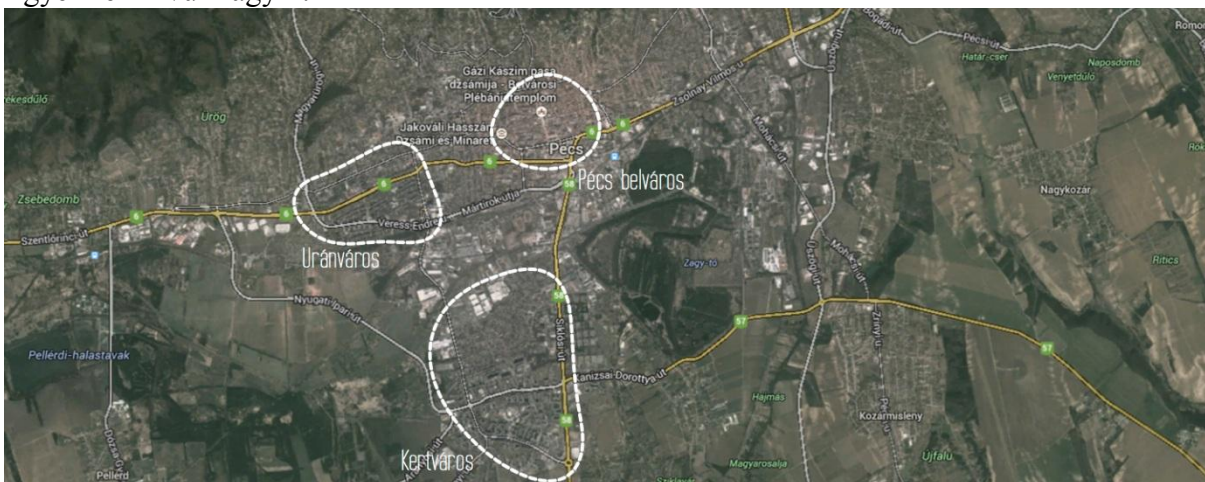
Anyag és módszer

A PTE egyik kutatócsoportja dr. Gyenizse Péter vezetésével Pécs lakótelepeit és panelokkal tarkított városrészeit vizsgálta. A kutatás eredménye, hogy a megkérdezettek számára a közlekedés, az infrastruktúra, a közintézmények közelsége, a zöldfelületek, a látvány, a levegő tisztasága, a lakásárak és a társadalmi rétegződés a „lakókomfort” legbefolyásolóbb tényezői. A pécsi lakosok számára családi házas övezet a legvonzóbb. Az uránváros és a Kertváros sem rendelkezik rossz potenciállal, a lakókörnyezetnek előnyei és hátrányai itt is megvannak. A lakótelepek megítélésén a - kutatás eredményeként felmerülő hiányosságok jelentős részén - kisebb beruházásokkal, ötletekkel lehetne javítani. Ezek a kisebb változtatások a környezet emocionális értékét nagymértékben befolyásolják és így javítják a lakókörnyezet megítélését is.

Pécs, Kertváros (fotó:wikipédia)

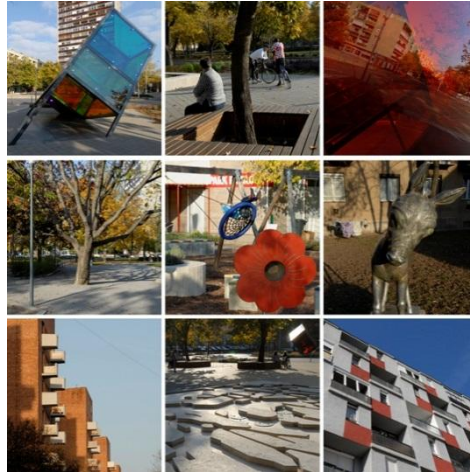
A panellakások Pécs teljes területén megtalálhatóak: a belváros szélén, az uránvárosban, a kertvárosban, a Mecsek oldalon, a budai városrészben stb. A lakások megítélése, presztízse függ a területi elhelyezkedésüktől, a környezeti adottságoktól, a lakás mérettől és nagymértékben az eredeti tulajdonviszonyoktól (ez a mai napig érzékelhető) valamint a lakáshoz jutás módjától. Ezeket a szempontokat sem szabad a rehabilitáció során figyelmen kívül hagyni.

Pécs Google Earth térkép

Eredmények

Pécs egyik városrészének főterét az Európa Kulturális Fővárosa keretein belül felújították. Ez igen pozitív változást eredményezett, de a városrész teljes megújulásához nem volt elegendő. Az épületek közötti területek, zöldfelületek, padok, játszótérek (melyek az uránváros koncepcionális alapját képezték), felújítására és rendszeres karbantartására feltétlenül szükség van ahhoz, hogy az visszanyerhesse azt a presztízst, amely megvolt még az építések idején, a “hulladéktérként” emlegetett területek hasznosításával foglalkozni kell, mert a megvalósulás óta probléma e részek definiálása, hovatartozása. 1994-ben város egy programot indított a Gosztonyi Gyula utcában (uránváros), mely kísérletet tett arra, hogy a lakóépületek közötti közterületeket a házakhoz csatolja, így a lakók szabadon kezelhették, művelhették volna ezeket a területeket. A cél egy előremutató kísérlet keretében a lakókörnyezet állapotának javítása volt. A mintaként szolgáló telepek a mai napig a berlini Hufeisensiedlung, Onkel-Toms-Hütte és a weissensee-i lakótelepek voltak. Időtállóságuknak egyik oka volt, hogy minden lakáshoz önálló kiskert tartott, ezen felül a megítélést az emberléptékűség és a ma is korszerűnek minősülő, jól használható belső terek segítették elő. Az itthon korai fecskének minősülő program ma már nagyobb sikerrel járna, ha a város újra felajánlhatná ezt a feljebb említett lehetőséget. Lehetőség nyílhatna így közösségi kertek kialakítására, amely egy kedvelt módja manapság a közösségépítésnek és a környezetalakításnak.

Pécs, Uránváros felújítása (fotó: Uránváros Konzorcium)

Általánosságban a környezet rossz megítélésének további oka, hogy a lakótelepek közintézményei a beruházási költségek szűkössége és az időhiány miatt sokszor nem épültek meg. Ez Uránvárosra és Kertvárosra nem jellemző. Óvodák, általános iskolák, nevelési központ, éttermek, áruházak, sétálóutcák, szórakoztatóipari egységek épültek a panelépületek lábainál. Építészeti izgalmas a lakóházak és a közösségi terek közötti térfalak tágasságának és feszességének a ritmusa (ha lecsupaszítjuk a ráakódott esztétikai rendszertelenséget és koncepciótlanságot, amelyek az egyhangúságot hivatottak megtörni). A népességszám csökkenése, az öregedő társadalom, a munkanélküliség, és az elszegényedés végülis oda vezetett, hogy e létesítményeknek a jelentős része ma már nem üzemel. Funkcióváltásra lenne tehát szükség, olyan intézményeket kellene kialakítani, amelyek a megváltozott társadalmi igényekhez igazodnak és a mai igényekre reflektálnak: az üresen álló épületeknek és környezetüknek a kereslethez igazodó, jól működő, karbantartott funkciókká kellene válniuk. E megoldatlan problémák a szlömösödést elősegítő tényezők, és ezekhez további esztétikai problémák is társulnak, például a házak szeméttárolóinak gondatlan elhelyezése és külleme, vagy a kevés parkoló felület, amely rendszertelenséghez és környezeti amortizáció érzését kelti. A problémát sokszor fokozza a mai napig jelen lévő társadalmi szegregáció a lakótelepeken, a munkanélküli réteg magas százalékának aránya. Ne feledkezzünk meg arról, hogy a tényleges megoldáshoz –hisz az építészet csak eszköz e a rehabilitációban – társadalmi problémák kezelésére van szükség. Az optimális eset az, hogy a lakóknak, a lakóközösségnek megvan a megfelelő anyagi fedezete a felújításra, fenntartásra, karbantartásra. Ha ez nincs így akkor a problémák még a nagy léptékű beruházások után is egy része újra és újra elő fog jönni. Az építészeti megoldás önmagában nem elég: közösségépítésre és komfortérzet javításra alkalmas, de a problémák teljes megoldását ne várjuk az építészettől! Nagy beruházási költséget igénylő átalakításokra sok esetben nincsen lehetőség. Ez persze nem jelenti azt, hogy olcsó, gyors, látványos és hatékony ötletekre, az élettér komfortjának a javítására ne lenne lehetőség. A szeméttárolók helyének a megtervezése, a parkolóhelyek felfestése, az üzletsorok arculattervi szabályozása, vagy az idővel használaton kívülre került épületek újragondolása megoldást nyújthat erre, megvalósításokból az állam sem vonhatja ki magát.

A távhőszolgáltatás ma is az egyik legkorszerűbb és legzöldebb fűtési technológiák közé sorolható, ennek ellenére a rendszer a folyamatos korszerűsítése fontos feladat. A fejlesztés egyik eszköze a hőveszteség csökkentése. A régi tömbhőközpontok helyett egyedi hőközpontok létesülnek, ezek pedig a házakba kerülhetnének. Egy pályázat keretein belül lehetőség nyílt Pécsen hat tömb hőközpont áthelyezésére, így az erre szolgáló épületek megüresednének. Ezeknek a hőközpontoknak az ártértelemezése, új, rentábilis funkcióval

való megtöltése hasznos kísérlet lehetne a kis beruházási költséget igénylő környezet rehabilitációjára. Téves lenne építészként úgy gondolkodni, hogy e funkció módosításokra csak mi építészek tudunk csak megfelelő választ adni. Mi csak olyan javaslatokat szeretnénk felvázolni, melyeknek építészeti aspektusai vannak. Fontosnak gondoljuk az olyan funkciók kialakítását, amelyeknek van “gazdája”, amelyek profittal vagy pályázható támogatási potenciállal rendelkeznek. Társadalmunk úgy szocializálódott, hogy a “mindenkié a senkié”, ezért nem érezzük eléggé sajátunknak ami közös, nem törődünk vele megfelelően és ha nincs hozzá fenntartási költség eleve pusztulásnak ítéltetett. A funkció megválasztásánál nagyon fontos, hogy a meglévő létesítmény fizikai mérete jelentősen ne nőjön. A sikeres külföldi rehabilitációk az egy négyzetméterre jutó lakosság szám csökkentésében, az emberléptékhez való közelítésben, több zöldfelület kialakításában és a komfortot növelő beruházásokban látták a megoldást. Egy ilyen kiüresedett hőközpontra Kertvárosban már építettek társasházat, de a cél most olyan közösségi funkció kialakítása, amely akár más környéken élőket is idevonzhatna. Ezek az újonnan létesítendő funkciók a lakások hiányzó tereit pótolhatják, olyan felületeket, amelyek szabadidős tevékenységekre alkalmasak lehetnek: háziállatkert, időseknek napközi otthon, gyermekmegőrző, inkubátorház (hub), garázs, étel allergiások központja, közösségi ház, biopiac, napközi, korrepetáló központ, nyelviskola stb. A működőképesség feltétele, hogy a funkciók a környezeti igények mellé legyenek kialakítva, hiszen fontos, hogy a rehabilitáció “testre szabott” legyen. A környezet, a lakóközösség, a meglévő szolgáltatások, a felmerülő igények pontos elemzése után lehet csak megfelelő javaslatot tenni. Egy hallgatói pályázat lehetőséget adhat arra, hogy építészeti vizualizált, ötletek az újrahajósítására javaslatok számára meg születhessenek. Ezek a koncepciók később a lakóközösségek és a közvélemény elé kerülhetnek, melyek során ezek a létjogosultságát és ötletességét kielemezhetik, valamint beindíthatják a rehabilitációt is.

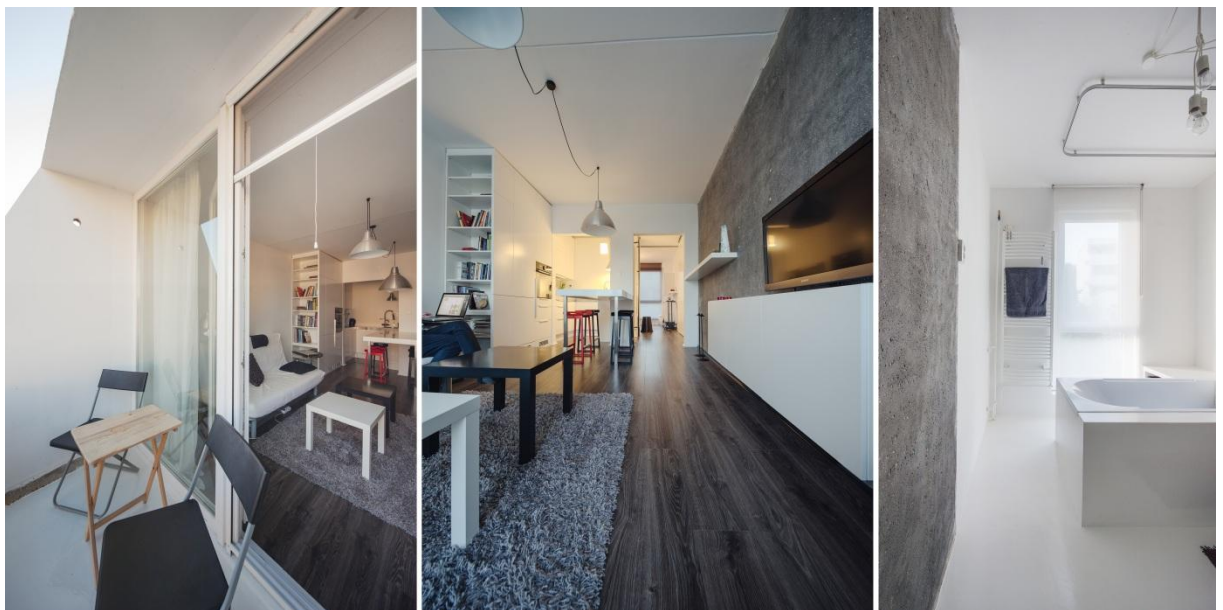

Pécs, megüresedő tömb távhőközpontok (fotó: Kovács Zoltán)

A pécsi tömb hőközpontok megjelenését joggal nevezzük változatosnak, amelyek nem minden esetben utalnak az egyedi tömegformálásra, hanem a térszituációk különbözőségét jelenti. Ez olyan standardizált megoldásokat mellőző funkcionális és építészeti megjelenést tesz lehetővé, amely a környezet felértékelését és bizonyos esetben látványérték növelést is jelentheti a későbbiekben.

A kérdés, hogy van e szükség arra, hogy megváltoztassuk a lakókörnyezetet, javítsuk a lakótelepek megítélését? A válasz több szempontból is igen, mivel nem tudjuk nélkülözni a panelépületeket. A lakótelepekről általánosságban alkotott negatív vélemény, konkrét

lakóterekre, lakószituációkra lebontva nem mutat feltétlenül negatív képet. Sőt az emberek egy része szeret ezekben a lakásokban lakni, hisz már érzelmi kötődése is kialakult. A panelépületek teljes és hosszútávon gazdaságos felújítása, a lakások átalakítása az építőipar részére is fontos, ugyanis munkahelyeket teremt. Ezek a felújítási lehetőségek a lakások, a lakótömbök kényelemérzetét nagyban befolyásolják. Az emberek számára a várható és alakulófélben lévő változásokat olyan új kommunikációs stratégiával kell közvetíteni, amelynek része a lakások átalakításban rejlő lejtőségek bemutatása is. Ennek célja, hogy optimális környezetben, megfelelően tudjuk használni a ma nem preferált lakásállományunkat. A felülről vezérelt megoldások mellett szeretnék bemutatni egy fordított koncepciót is. Fizetőképes társadalmi réteg érdeklődését kell felkelteni azzal, hogy lakást vásárolhat megfizethető áron, hiszen a jól ismert panelhangulat, megfelelő belsőépítészeti megoldásokkal könnyen felülírható és így olyan kortárs szellemiségű lakás alakítható ki, amelyben a komforton, a célszerűségen, a többcélúságon van a hangsúly.

Pécs, panellakás átalakítás (építész: Borsos Ágnes, fotó: Mátételki Ákos)

Összefoglalás

A javasolt rehabilitációs program minimum intézkedései az alábbiak lennének:

- friss szociológiai mintafelmérések (megrendelő igényeinek a felmérése), ez lehetővé teszi a demográfiai ráhatást is, lehetőség nyílna olyan lakások kialakítására, amelyek a gyerekek elhelyezhetőségét szem előtt tartja
- kedvező lakáshitel lehetőség
- menedzsment
- kivitelezés ütemezésének a megtervezése, szakemberek oktatása
- média megfelelő szerepvállalása és felelősségvállalása
- politikai programok előkészítése, hiszen ennek az épületállománynak a lepusztulásával egy hatalmas nemzeti vagyoni értékvesztés történik

Ezt a koncepciót támasztja alá, hogy olyan környezeti rehabilitációt irányozzunk elő, amely gyorsan, kis tőkével vagy EU-s pályázati pénzzel valósítható meg és nem lakókörnyezeteink önkormányzati vagy politikai döntésre várva pusztulnak tovább. A kilencvenes években az önkormányzati lakások “elajándékozásakor” az ezzel kapcsolatos

problémákat “tovább ajándékozta” az állam, ezért is fontos a kérdéskör másik irányú megközelítésének.

Irodalomjegyzék:

- [1]Dr. Birghoffer Péter, Hikisch Lóránt: A panelos lakóépületek felújítása; Műszaki könyvkiadó 1994
- [2]Dési Albert: Panelkalauz; Építésügyi Tájékoztatási Központ 1996
- [3]Földesi Péter: Panelház és napvárta; Művészet 1978/6 Enciklopédia Britannica
- [4]Györki Mária: A célszerű otthon; Minerva Kiadó 1979
- [5]Hoffmann Istvánné: Lakáskörülmények; Kossuth Könyvkiadó 1981
- [6]Horváth Sára Erzsébet: Panel-rehabilitáció az energiatudatos felújítás klímapolitikai aspektusai; TERC 2012
- [7]Novák Ágnes: Az építészeti ökológia szempontjai a nagypaneles épületeknél és az iparosított építésű lakótelepek fenntarthatóságának vizsgálata
- [8]Mezei Judit: A lakótelep-koncepció elméleti előfeltevései; Valóság 1982/10.
- [9]Olasz Lóránt – Schmidt Béla: A lakóterületi programok vizsgálata és a használati tapasztalatok elemzése; BME Lakóépület tervezési Tanszék 1985
- [10]Sumonyi Zoltán: Panel-halom; Magvető Könyvkiadó 1981
- [11]Metropolisz műhely; A nagy lakótelepek a holnap attraktív városrészei 2005

Az eCall segélyhívó rendszer, fontosabb célterületei és a mentési lánc összetevői

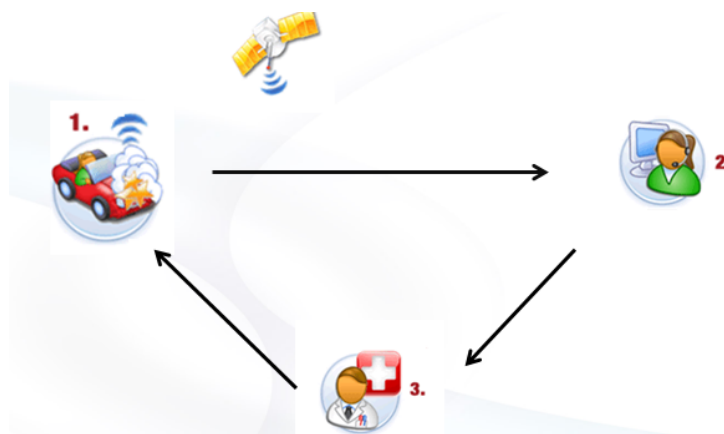
Fáskerty Péter József

Széchenyi István Egyetem, Győr
Közlekedési Tanszék
faskerty@sze.hu

Az új fejlesztésű rendszer az eCall vagy más néven e-segélyhívó, egy európai kezdeményezés. Fejlesztése során alapvető célként tűzték ki, hogy az Európa Unió tagállamaiban közúti balesetet szenvedők az eddigi gyakorlatoktól eltérően gyorsabban kapjanak segítségnyújtást. Ez a nagyszerű rendszer akkor is képes értesíteni a hatóságokat a bekövetkezett balesetről, ha az érintett nem képes egymaga segélyhívó jelzést leadni. Az alapötlet Németországból származik, 2001-ben egy Német ifjúsági versenyen mutatták be az előnyeit. [2]

Az eCall rendszer működésének a lényege, hogy a járműbe olyan készülék kerül beépítése, mely közúti baleset esetén, ha valamely szenzor működésbe lép azonnal jelzést küld a 112-es európai segélyhívó számra. A jelzés leadása vezeték nélküli adatszolgáltatás útján történik. Így a segélyhívó rendszernek köszönhetően az illetékes hatóságok azonnal értesülnek a baleset tényéről és a mentés szükségességéről. Fontos tudni az eCall-ról, hogy a vészhívás nem csak automatikusan történik, hanem a vezető és az utas is kezdeményezheti a „hívást”. Ez abban az esetben fontos, ha a segélyhívóval felszerelt autó balesetet észlel az úton tudja azonnal értesíteni a központi számot.

Az elméleti működésének sematikus ábráját, az 1. kép mutatja be.

1. kép: Az eCall működésének a lényege

Az ábráról jól látható, hogy a baleset bekövetkezése után a beépített e-segélyhívó értesíti a 112-es számot, akik haladéktalanul tudják továbbítani a jelzést a mentőknek, tűzoltóknak és a rendőrségnek is. Így a hatóságok sokkal rövidebb idő alatt kiérhetnek a helyszínre az eCall segítségével. Meg kell jegyezni, hogy a leadott jelzés alapján beazonosítható, hogy hol történt a baleset GPS koordináták alapján, valamint azt is, hogy kivel történt a baleset, mivel minden egyes beépített készülék egyedi azonosítóval van ellátva. Ez az okos fejlesztés arra is képes, hogy előre jelezze milyen súlyosságú az eset a beépített szenzorok alapján, amire fel kell készülniük a hatóságoknak, így már a szükséges felszerelésekkel tudnak a helyszínre érkezni. Az időcsökkenésnek köszönhetően több emberi élet

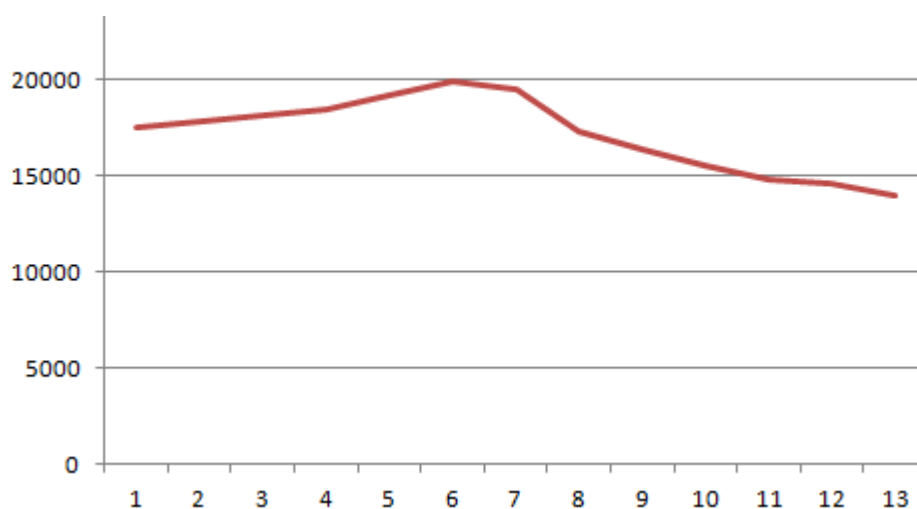
megmenthető lesz, valamint az egyéb munkálatok (baleset-helyszínelés, forgalomirányítás, elterelés stb.) hamarabb megkezdődhetnek.

Az Európai Bizottság a segélyhívó megvalósítását EU-n belül 2015-ig szeretné megvalósítani, ami azt jelenti, hogy az adott évtől csak olyan személygépjárművek és könnyű haszonjárművek (7,5 tonna alatt) értékesíthetők, amelyek fel vannak szerelve az eCall rendszerrel. Természetesen a fejlesztéssel nem lehet megállni, így a további tervek között szerepel, hogy 2020-ig a motorkerékpárok, teherautók és a buszok is el legyenek látva a segélyhívó berendezéssel.

Ez a 2015-ig megszabott határidő nem azt jelenti, hogy ma már ha valaki szeretné nem érhető el ez a szolgáltatás, több jármű gyártó cég kínálja autóját ezzel a lehetőséggel, többek között képviselteti magát a Volvo és a BMW is.

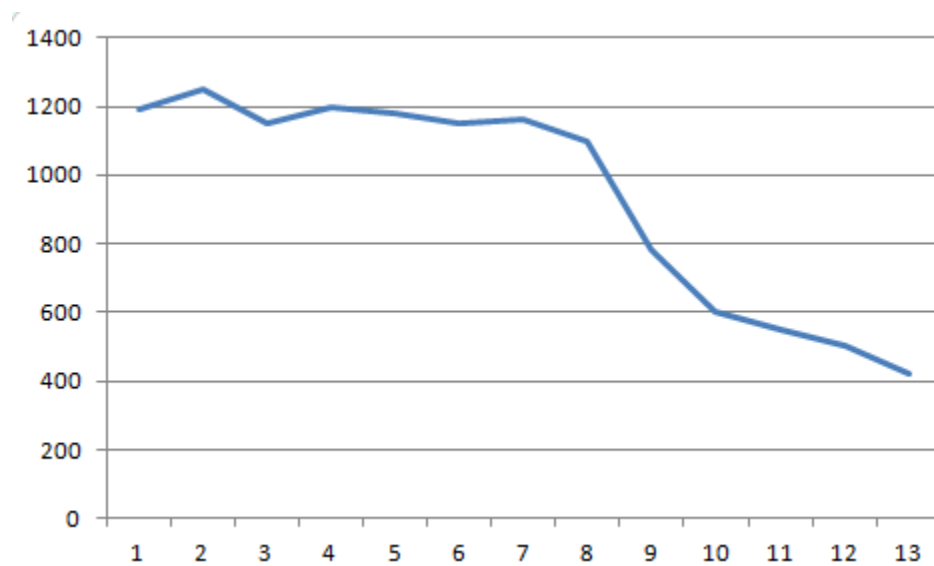
A következőkben megvizsgálásra kerültek a magyarországi személyi sérüléses- és halálos balesetek száma az úthálózaton. 1. és 2. diagram. Mindkét idősor a 2001 és 2012 között bekövetkezett balesetek számával foglalkozik. Az adatok a KSH honlapjáról voltak elérhetőek és ez alapján készültek az alábbi kimutatások.

**Személyi sérüléses balesetek száma az úthálózaton
2001-2013.**

1. diagram: Magyarországon bekövetkezett személyi sérüléses balesetek

**Halálos kimenetelű balesetek száma az úthálózaton
2001-2013.**

2. diagram: Magyarországon bekövetkezett halálos kimenetelű balesetek száma

Mindkét diagram esetén megfigyelhető a 2006. évtől bekövetkező javuló tendencia.

Mitől is következett be ez a változás?

Bevezetésre került az objektív felelősségvállalás, elve, a gépjármű üzemben tartójának, illetve a gépjárművet használatra átvevő személynek a felelősségét állapítja meg meghatározott közlekedési szabálysértések elkövetése esetén.

Továbbá, a zéró tolerancia alkalmazása, ami azt jelenti, hogy aki autózni szeretne, döntse el, iszik vagy vezet! Alkoholos befolyásoltság alatt álló vezető reakcióideje meghosszabodik, nő a hibás döntések száma, valamint csökken a felelősségérzet. A teljesen józanul közlekedő is vállal némi kockázatot, ez a kockázat 0,5 véralkohol-koncentráció esetén a duplájára, 0,8 ezreléknél a négyszeresére, 1,5 ezreléknél pedig már a tizenhatszorosára növekszik.

További szigorításnak számít a megnövekvő sebességellenőrzések száma az utakon. A folyamatos rendőri jelenlét a közlekedőt megfelelő magatartásra készíteti, így elvárható, hogy a szabályokat be is fogja tartani.

A hatósági intézkedések mellett nagyfokú fejlesztésnek indultak a gépjárművekbe beszerelhető aktív biztonsági rendszerek, melyek a vezetőket védik. Az autó aktív biztonsága a balesetek elkerülésében játszik szerepet. A kezelhetőség, stabilitás hirtelen manőverek esetén, alul- illetve túlkormányozottság, vagy semleges viselkedése, mind szerepet játszanak abban, hogy egy veszélyhelyzetben irányítható maradjon a gépjármű és megőrizhető legyen a stabilitása.

Azonban ezek mellett van egy nagyon fontos dolog, ami mellett nem szabad észrevétlenül elmenni. Ez pedig a 2005 óta folyamatosan csökkenő éves futásteljesítmények. Amióta megnövekedett a benzin ára, kevesebben használják autóikat, többen szállnak közösségi közlekedésre, vagy éppen rövidebb távra az egyéni közlekedés kerékpáros formáját választják.

Az eCall alkalmazása szempontjából vannak kiemelt és jelentős területi szegmensek is, melyeknél még nagyobb eredményekre számítanak a tervezők. Ezek közé tartoznak a

kisforgalmú mellékutak, külterületek, éjszakai órák valamint a magános (egyjárműves) esetek. Ezeknél a területeknél sokkal nagyobb a kockázat egy baleset bekövetkezésekor, mivel ha későn észleli egy másik közlekedő a veszélyt az emberi életekbe is kerülhet.

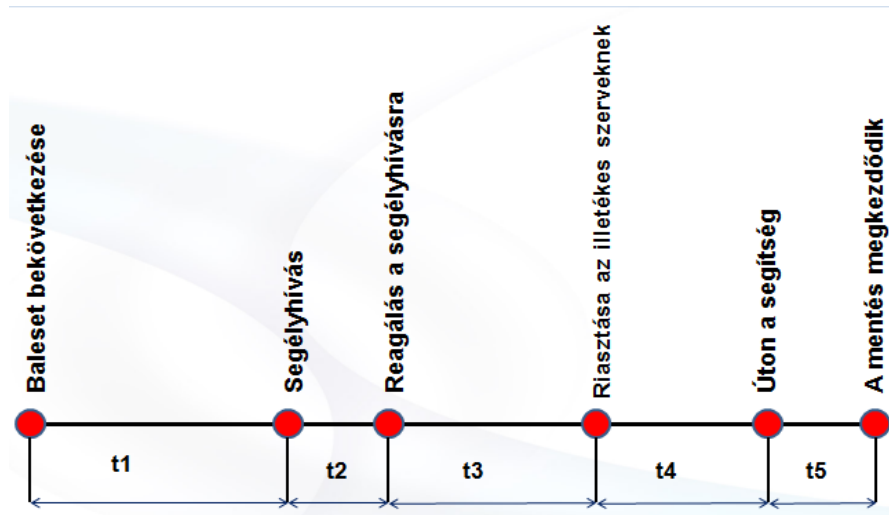
Az alábbi 1. táblázat ezekre a területekre vetítve próbálja meg bemutatni az eCall hatását. [1]

Útkategória	Napszak	Résztevők	Balesetek száma	eCall becsült hatása
Lakott területen kívül	Éjjel	Magános	112	Nagy
		Nem magános	114	Közepes
	Nappal	Magános	480	Közepes
		Nem magános	801	Kicsi
Lakott területen belül	Éjjel	Magános	116	Közepes
		Nem magános	218	Kicsi
	Nappal	Magános	347	Kicsi
		Nem magános	2451	-
Autópályán autóúton	Éjjel	Magános	14	Kicsi
		Nem magános	40	-
	Nappal	Magános	39	-
		Nem magános	88	-

1. táblázat: Az eCall célterületei

A táblázat könnyen értelmezhető és pillanatok alatt leolvasható róla, hogy miért is fontos az eCall bevezetése az említett területeken. Ezeken a helyszíneken a legnagyobb a belesetek száma. A becsült hatás oszlopában a szemléletesség kedvéért különböző színnel került kiemelésre a fontossági tényező.

A mentési lánc összetevői 10 pontra oszthatók szét, egészen a bejelentés kezdetétől a sérültek kórházba szállításáig és ápolásuk megkezdéséig. A következő 2. kép, amit készítettem az eCall szerepére terjed ki, pontosabban arra amire hatással van. Ezt 5 pontba foglaltam össze. [1]

2. kép: A mentési lánc összetevői

A fenti kép jól összefüggésbe hozható a tanulmány elején említett 1. számú képpel, azt a folyamatot írja le, egy kicsit más megközelítéssel.

A t1-t5-ig a bejelentéstől a mentés megkezdéséig eltelt időt mutatja, a köztes időközök pedig a fontos fázisokat, melyek a mentéshez nélkülözhetetlenek. A segélyhívó rendszer nélküli gépjárművekben a két szélső t időpont között 15-20 perc is eltelhet. Ez a szám felmérések alapján került meghatározásra, melynél több mentőszolgálati állomás is közreműködött.

Az eCall rendszer segítségével elérhető időcsökkenés:

- A bejelentéstől a helyszínre érkezés időtartama szinte „0”-ra lenne csökkenthető. Természetesen ilyen rövid idő nem lehetséges, ezzel a kijelentéssel könnyebben érzékelhető a segélyhívó pozitív hatása.
- Lerövidülne a sérültek ellátási ideje → ezáltal növekszik a túlélési esély
- Csökkenne a baleset következtében kialakult torlódás
- Javuló statisztikai adatok, melyek mind az eCall rendszernek köszönhetőek.

Összefoglalás

Konklúzióként és egyszerűen megfogalmazva, levonható az a következtetés, hogy az eCall csatlakozással rendelkező gépkocsik életet menthetnek. A HeRO nevű projekt foglalkozik a rendszer tesztelésével. Ezt a konzorciumot kilenc ország alkotja: Horvátország, Cseh Köztársaság, Finnország, Németország, Görögország, Olaszország, Hollandia, Románia és Svédország. [3]

Bízom benne, hogy a rendszer eléri a kitűzött célt és biztonságosabban tudunk majd közlekedni az év bármely szakaszában, mivel az eCall biztonság érzetet nyújthat bárki számára.

Irodalomjegyzék

[1] Dr. Lindenbach Ágnes: Az eCall rendszer hazai bevezetésének előzetes hatásvizsgálata, eCall Workshop 2013. november 12.

[2]www.baleset-megelozes.eu (2014. június 14.)

[3]www.heero-pilot.eu (2014. június 14.)

Fáskerty Péter József, doktorandusz hallgató
Széchenyi István Egyetem, Műszaki Tudományi Kar, Közlekedési Tanszék,
Multidiszciplináris Műszaki Tudományi Doktori Iskola
9024 Győr, Egyetem tér 1.
faskert@sze.hu

SpacemakerBOOK_NNNallee Sounds On thought's

NNNallee Programm

Johanna Keresnyei, Zoltán Bachman DLA
PTE_PMMIK_BMDI

Tamás Pethes DLA

00_ Abstract

Sounds on Thoughts

Based on_Space of Thoughts

Thoughts can create interior space, reaction between participants, like building blocks, in a mutual space. Sketches and drawings reflected each other on a common surface, to build an ever expanding collection.

/with Tamás Pethes DLA, Zoltán Bachman DLA/

Before

Space Maker /13th Architectural Exhibition Venice/

With 5 other Students and our teachers, we applied for the 13th Int. Arch. Exh. Venice curating tender, won 1st place /curators/ Bálint Bachmann DLA, Balázs Markó DLA_space makers/ Johanna Keresnyei, Balázs Kósa, Zsolt László, István Németh, Andrea Stemmer, Péter Zilahi/2012

NNNallee

Further Evolution created the NNNallee of common thought for the unique existence of individual reflection on common thinking.

NNNallee is an invitation to the world, a new international architectural space. Pécs, as a location is reknown, and a continuation of the student biennale will take place. The Király Street NNNallee empty spaces represent the framework of the workshops of students and visions for the entire world, the workshops and programmes create this chain of events. The Interiors are images of student_meetings and introductions. The common core focuses on continuing the relationship. A new approach and worldview, a total alteration. Our own world decided in our soul, drawings which represent new architecture, constructing the new, integrated pure zones, the space of ideas, in minds and the soul.

NNNallee imaginations are flowing, to initiate the core of new thought, like fluids in empty spaces, elevated to a new level of creation, the connection between minds, substituted and changed, the sharing of ideas, inventions. The basic ground is collaboration, the expanded individual, to be more with this inclusion, fusion.

Fill 'NNNallee/ Király Street'

Light as architecture, designed space and chords, flash mobs for concerts, snatch the streets, the inner core, and pick up the fullcity, outed space. Remarks and fill the ways with life. Breath the city with this pulse, air lifted as injection, awaking in the sins, most points, wells, for the water, water for mob. Mob on the line of the Castle Wall Promenade, insider mass, give plant and square spaces for main points Széchenyi Squere, use Expo, for sleeping, the building as shelters, in the inner city, in the empty stores. Concerts under the surface of the street, Septichora and wine cellars. Over hills and lookout designates an

another net, for view the inner happens. Square spaces and lookout designates another net, for view the inner happens. Square spaces in inner city can skip and get closer the events. Garden chain in the city/Oppen gardens the city/Barbacan_Castle Wall Promenade_and under Barbacan Gardens/ They creates velvet plate of the shows. Skip the distance, between out and inside of the city.

Széchenyi Meadow as Stage

Light-sound

Light represents the architecture in the city, allthrough the space. Sketches and intermedia skills thane the skin for the turning loud sound in the city. Upgrade the full city as square space, signs of medieval buildings gets double castle wall for light, and the bay of the double castle wall side concerts staged play of light designate the city core. The green areas in the visual and virtual interconnection happens with light on horizontal surfaces.

01_ On design line

How can you elevate the sound of the city?

NNNallee design unfolded as a core of the new level of creation to expand, attracting young architects from throughout the World. The feel of the voice cunnounced the NNNallee, elementalite the flat feels the hole street, compare empty stores, feel with life, **pick up the city grid and form like architectural space.**

Based on **/Space Maker Book/** NNNallee should be publicized as widely as possible. It needs design to spark the ideas, in visual, virtual form as medium, the application of this thought in catalogue, white remains for common space, and individual squares, and the drawings, sketches being adapted on this basic. Design entries, merging to form the concept. The white surfaces both highlighting and appearing as architectural space. Achieve more than collect the reactions, answers for the themes raised, in a way that unifies young architects. NNNallee maintain with these connections sustaining them at a high level, by expanding the focus to incorporate the dimension of design.

Triennale invites the world to Pécs.

the NNNallee should be adapted on that.

Before

Space maker /13th Arch. Exh. Venice

For first time in hungarian higher education, arhitect students ocured with world-renowned architects and doabled their successful applications. It represented a new chapter in the relationship between masters and their students. The basic of the Venice Biennale_space maker design_on common thinking has been created a different thoughts and individual personal world..

We designed and built our installation /2012. 13.th International Architecture Exhibition Venice/Space Maker/13.th International Architecture Exhibition Venice Hungarian Pavilion design // Venice

space maker

'my modell'

unique space_on Post

02_ Based on space of thoughts

takes free voice of thoughts

Thoughts can create interior space, reaction between participants, like building blocks, in a mutual space. Sketches and drawings reflected each other on a common surface, to build an ever expanding collection. The common core, evolve and inspire each other, to share.

Zoltán Bachman DLA and the first -generation team of designers: created by Bálint Bachmann DLA , Ákos Hutter DLA, dr. Csaba Rohoska DLA Klaudia Szösz DLA, Ágnes Borsos DLA, Tamás Molnár DLA, István Kistelegdi DLA elevates a qualitative design. I join'd for world-class architecture's performance, as an artist, designer, in the doctoral school. I started to deal with the design architect thinking on the issue. As an artist took my part in the science building /Szentágothai János Research Centre/, as designer, it was through the collaborative work that reached international acclaim for the innovative approach of architectural components. It designates quality, the building design and visual display relations. This way I found a unique way of communication, an aesthetic world, that's deeply sophisticated. White as a new interface used of architectural space.

Appearance

The quantitative thinking and new energy- inducing quality, witch is poured into the mold of common thought. Biennale models are unique existence of these. The spirit builds, quality, freedom of thought and individuality. In a place like collection interface and host-space. The installation created reaction to clean the common ground between students and teachers, students and visitors and their relationship. Over a white material model forest, marked a new way to communicate special: opening. The design based on that approach. NNNallee sketches represents integrated pure zones the space of ideas in minds and the soul. Further evolution created the NNNallee of common thought for the unique existence of individual reflection on common thinking.

/with Tamás Pethes DLA and Dr. Zoltán Bachman DLA/

SP Book, catalogue of the 13th Int Arch. Exhibition, Venice_ Space Maker Installation take NNNallee_basics, to start:

'Life is more'

Very beautiful just a thing, very white..

'Why Pécs?'

Sketches, and drawings, on **White Book**. It was the first design application of common thoughts.

03_ On Research

I. Quarter

The Triennale will be held in 2015; the Space Maker Book forms the philosophy and expands the limits by the spaces of thoughts.

II. Quarter

NNNallee design as a form of communication invites young architects of the world to explore and develop communication in design, (on web, on print, using multimedia tools), design as communication.

III. Quarter

The Triennale will be held in August_September of 2015

Hosting of all the ideas, in visual form through workshops and group meets, the ideas and models, as a determination of common space/

IV. Quarter

2014-2015 further improvements of the design approach, invitation and hosting

04_ Expected outcomes

I. Draft

To improve the NNNallee design-approach. Communication and visual surfaces, publications of plans.

II. Draft

Appearance as a research-found, spiritual rethinking within the framework of a new topic NNNallee workshop flow /meetings in the empty stores on Király Street, fill the city with the new generation of architects/ White surfaces are architectural space, loop and extend the receiving area. We created a wide connection for NNNallee on intermedial tools.

NNNallee snatch the creative social tools, distributes on Squerespace, Tumblr, Flickr, Behance, LinkedIn, to create a sharing interface, and give the basics for visual.

spacemakerbooknnnallee

squarespace <https://spacemakerbooknnnallee.squarespace.com>

tumblr <http://spacemakerbooknnnallee.tumblr.com/>

flickr <http://www.flickr.com/photos/109943388@N08/>

linkedin <http://www.linkedin.com/pub/sp-makerbooknnnallee/89/b8a/497>

It seems for this net to invite the young architects worldwide, the calling for youngs for the European

Cantaat, gives the parallell line to this pulse. Rythem of workshopflows fills the empty spaces designates the chords of Cantaat.

05_ NNNallee street

For screens and plate represents this area_ creating a new area for the show, non_isolated rooms. To present the outercity in the inner city, and bring the lookout points view in the innercity. Between the students changes nomination, name challenge, and place. It's known for the first created line dedicate with this mass, trough the line of the castle promenade concerts between. Alternate ways in the city can remarked by the bicycle and sounds. Sounds can appear as light mention. Architecture represents the sounds in the city, The sounds can represent the transformation between the streets and events. The streets takes opportunity for the NNNallee to rich the empty spaces and create the clear intense of the arts to integrate the music and sounds between the squere spaces and get a higher ground of the life, to bring it close, and connect with inhabitats. Pécs Sculpted for NNNallee as architectural MAP. On visual plate NNNallee sketches representing the individual map of the common thinking creating the interaction of communication. It takes the freedom of thoughts and architecture of the inner creation to the highlight, and gives a new basis of the build, design appear of a new level of communication.

06_ 'Life is more'

Creating with lights the events, to transform each locality to the other, getting light-formed surfaces to maximalise city capacity, over-borders, open the streets.

Design elevates the sounds, the transformation of the city. Take the NNNallee street for more for form. Showlocation that with empty space. The Király Street rhythm takes alternation of empty buildings and existing businesses, linked the throbbing pulse of NNNallee program, for point starts in expanding rhythm. Design revives the streets, squares transformation of, non-isolated common spaces, the Széchenyi square as meadow, the grass as stage. All public spaces transformation of the vibrant city, inner gardens concatenation, the light priority areas. Light represents the new definition of the city, from light for bass, unfolds the square spaces in all dimension, in there arrises the events. It's ashowing how the city rebreath's, and get Life.

07_Sketch up

Sketch up artery push pulsing rythem all parts, lift up the music on the draws of the different lights all of the spaces give back the white light leeving all of the rooms and buildings. Light pick up the sound of the area, the chords, alterate the city and bring for events. Leave the frames, with brass band march for Cantat with the city voice. Voice of the streets the quiete empty stores are baiting to hool around the cicle, fulling it with lyrics the acords and chords waving the pic of the streetviews, Undersurface shaking the city-squares of the Király Street all over the skin of the streets hitting the fassades of emptyness, establish the quite light exploring the squaeres and revitalize the full city.

voice ON _Exists

Lenght of the ___Castle Wall Promenade

Bay of the double castle wall Promenade. Cross over the Barbacan Garden and the Nord walkway of the city core.

The city represents unique existence. Light replace the city core and give back the LIFE.

08_Square space

The diverse of the square spaces, pulsing atmosphere are linking the core, the city in area. Széchenyi Squere and the green areas lifting with stage_quite thames the stage flats, and lounge of the city. For pulsing across the line of the castle wall promenade. Hit the space_sound loud. Sketch up artery push pulsing rhythm all parts, lift up the music on the draws of the different lights all of the spaces give back the white light leaving all of the rooms and buildings. Light pick up the sound of the area the chords, alterate the city and bring for events. Leave the frames, with bass band march for Cantat with the city voice. Voice of the streets the quiet empty stores are baiting to hook around the cicle, fulling it with lyrics the accords and chords waving the pic of the street views.

Publications**Science_in**

Z. Bachman, B. Bachmann, Gy. Stocker, Kocka és Kavics (Cube and Pebble)

Alaprajz magazine 19(5), pp.14-23.

A. Wesselényi-Garay/ Tudomány tömbök (Science Blocks) Science Building Pécs/ Metszet magazine 2012. vol. 6. pp 38-41.

I. A. Bojár/ A jövő névjege/ A PTE Szentágothai János Kutatóközpont Pécs/Mark of the Future: The PUS János Szentágothai Research Centre in Pécs/

Octogon magazine 2012. 8. vol. 100. pp. 49-52. Getto K./ Megújuló energiák

A Pécsi Tudományegyetem új kutatóközpontja /Renewable Energies The New Research Centre of the Pécs University of Sciences/

Régi-új Magyar Építőművészet magazine/ 2012. vol. 3. pp. 19-21. B. Balogh/

Pécsi Tudományegyetem Szentágothai János Kut.közp./ Science Building /Pécs University of Sciences János Szentágothai Research Centre Science Building/

[http://www.epiteszforum.hu /node/21494](http://www.epiteszforum.hu/node/21494) 2012.07. /

K. Baliga/A környezettudatos építészet iskolapéldája A pécsi Science Building terve /An Exemplary Model of Ecological Architecture Plans of the Science Building Pécs/ Régi-új Magyar Építőművészet Magazine 6. vol. 5. pp. 36. van Uffelen/ Ch. Ecological Architecture Science Building Pécs/ Braun Publishing/ 2009.

space maker

_on/13th Int. Exh. Venice

Designboom /hungarian pavilion at venice biennale 2012 by balázs markó
<http://www.designboom.com/readers/hungarian-pavilion-at-venice-biennale-2012-by-balazs-marko/> /10.09.2012/

architectureee.au/ Common threads beyond Common Ground/Joanne Taylor
<http://architectureau.com/articles/joanne-taylors-common-ground/> /27.09.2012./

Metalocus.eu/Spacemaker. Hungarian Pavilion for the Venice Biennale/Teresa Del Prado
<http://www.metalocus.es/content/en/blog/spacemaker-hungarian-pavilion-venice-biennale>
/25.09.2012./

Aperitifence Wordpress/space maker/[aperitif](http://aperitifvenice.wordpress.com/tag/space-maker/)
<http://aperitifvenice.wordpress.com/tag/space-maker/> /19.09.2012./

Cih.ru
<http://cih.ru/wp/ph/tag/hungary/> /20.09.2012./

Notcot/Federeted Media/ Inspiration/Venice/Architecture Biennale
<http://www.notcot.com/archives/2012/09/randomness-at-the-biennale.php> /09.10.2012./

Ircenebrination /Anna Battista/ (Futuristic) Spacemaker(s): The Hungarian Pavilion at the
13th Venice International Architecture Biennale
http://irenebrination.typepad.com/irenebrination_notes_on_a/2012/09/spacemakers-hungarian-pavilion.html /05.09.2012./

Typepad
Archidaily/ by [Karissa Rosenfield](http://www.archdaily.com/271928/venice-biennale-2012-hungarian-pavilion/)/Venice Biennale 2012: Hungarian Pavilion
<http://www.archdaily.com/271928/venice-biennale-2012-hungarian-pavilion/> /08.09.
2012./

Allhitecture
<http://www.allhitecture.com/search.php?q=Venice+Biennale+2012>

Architizer/ Biennale Bulletin: Arriving in Venice!
<http://architizer.com/blog/biennale-bulletin-arriving-in-venice/> /27.08.2012./

On Exhibits

Space Maker-Fuga/15. Febr. 2013/Budapest

Space Maker-Pollack 50

Designweek Budapest

2013/Pécs

Pecha Kucha Night
3. Okt. 2011/Budapest

On Print

Pollack50_Issue/ Unicum_On Page 6-7_PTE_PMMIK HÖK/ V-Tesa, Pécsvárad 2012
Octogon 100.
Flash
13. Int. Arch. Exhibition Venice-Issue/ On Page 20.
Massimo Bran_Bag Biennale Architettura Guide 2012/ A cura di venews/ Design:Simona Staniscia
13 th Int. Arch. Exh. Venice_Magazine/ 13 th Int. Arch. Exh. Venice_Booklet
Marsilio Editori _13 th Int. Arch. Exh. Venice/
Common Ground, Biennale Architettura/ Fondazione La Biennale Di Venezia/ Venice, 2012 ISBN_ 978-88-317-1366-5

University of Pécs_Pollack Mihály Faculty of Engineering and Information Technology/
Department of Architectural Design, Dr. Bálint Bachmann DLA/ 8th International PhD & DLA Symposium Abstract, On Page 77.
ISBN_ 978-963-7298-48-6, 2012 Pécs

Dr. Bálint Bachmann DLA/ Bm Book/Vince Books/ Budapest 2012/ On Page 258-259
ISBN_ 978-863-303-052-3/ Design/ Csaba Rohoska DLA, Klaudia Szösz DLA

Dr. Bálint Bachmann DLA /
Space Maker_Book/Vince Books/ 2014 Budapest
ISBN_978-9-6330306-3-9
Design: Johanna Keresneyei, Tamás Pethes DLA

NNNallee sketches

On Print

Dr. Bálint Bachmann DLA /
Space Maker_Book/Vince Books/ 2014 Budapest
ISBN_978-9-6330306-3-9
Design: Johanna Keresneyei, Tamás Pethes DLA

On web

[http:// spacemakerbooknnnallee.squarespace.com](http://spacemakerbooknnnallee.squarespace.com)

On exhibitions

2013 'Énlaka' design_2013 'Őstől maradt' Architectural survey camp/
Transylvania_Inlaceni_aug. 2013.

On lectures

2013 9th International PhD&DLA Symposium/ NNNallee design
2013 'Őstől maradt' architectural survey camp /Transylvania/ Énlaka_Inlaceni

Johanna Keresnyei DLA Student
Designer
PTE_PMMIK_BMDI
7624, Hungary, Pécs, Rókus Str. 2.
johannakeresnyei@icloud.com

prof. Dr. Zoltán Bachman DLA
Designer
PTE_PMMIK_BMDI
7624, Hungary, Pécs, Rókus Str. 2.
bachman@pmmik.pte.hu

Tamás Pethes DLA
Designer
seteraro@gmail.com

A gépjárművezető képzésben bekövetkezett változások és hatásainak elemzése

Kiss Diána

Széchenyi István Egyetem, Győr, Magyarország

Absztrakt

A gépjárművezető képzés Magyarországon több mint 100 éves múlttal rendelkezik. Az elmúlt években a képzés folyamata és a vizsgáztatási rendszer jelentős változásokon ment keresztül. Ezen változások jelentős hatással vannak többek közt a gépjárművezető-jelöltek vizsgájára is, és így egyben a közlekedésbiztonság alakulására. A vizsgarendszer változásának hatása a sikeres vizsgaeredményekre jelentős. A változást követően jelenleg csak 1 év adata áll jelenleg a rendelkezésemre, de valószínűsíthető, hogy a megfigyelt tendencia megmarad, illetve a sikeres forgalmi vizsgák aránya 2012. előtti eredményekhez képest a jövőben is alacsonyabb lesz.

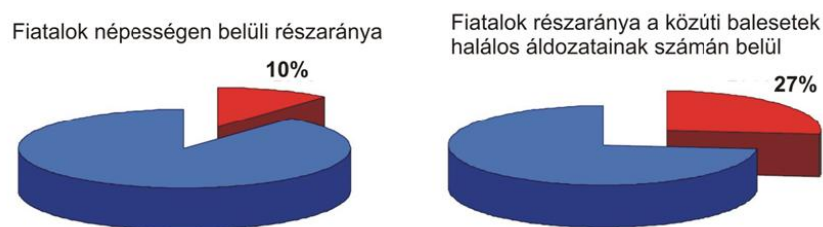
Kulcsszavak: közlekedésbiztonság, gépjárművezető-képzés, baleseti kockázat

I. Bevezetés

Az Európai Fehérkönyv szerint a világon az első három halálozási ok: a szív- és érrendszeri megbetegedések, rákos daganatos megbetegedések, és a közúti közlekedési balesetek. Élete során minden harmadik ember megsérül közlekedési balesetben. A közlekedési balesetek nem csak anyagi károkat okoznak, hanem ezen túlmenően érzelmi- lelki veszteségeket (amit pénzürtékben kifejezni szinte lehetetlen) is, nem csak az áldozat vagy sérült számára, hanem a közvetlen hozzátartozóknak, családtagoknak is (Prof. Dr. Holló Péter 2008)

A fiatalok körében az első számú halálozási ok a közúti közlekedési baleset.

A probléma gyökere elsősorban az életkori sajátosságokból adódó fokozott kockázatvállalás, valamint a gépjármű-vezetési tapasztalat hiánya.

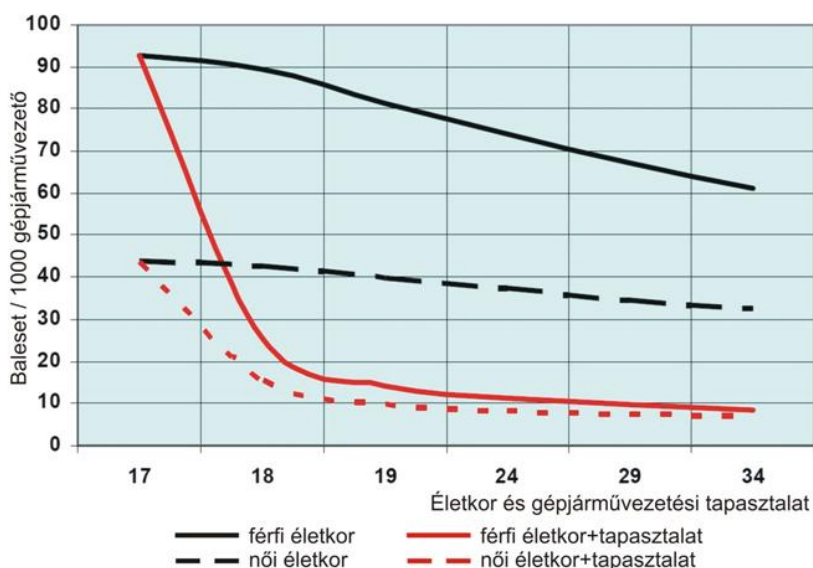

1. ábra: Fiatalok népességben belüli és közúti balesetek halálos áldozatainak számán belüli aránya [OECD]

Az 1.ábrán láthatjuk, hogy a fiatalok részaránya a népességben belül 10%, ehhez képest a közúti balesetek halálos áldozatainak számán belül aránytalanul nagy, 27%. A két érték közötti 17%-os különbség felhívja a figyelmet arra tényre, hogy a fiatalok mekkora részarányt képviselnek a közlekedési balesetekben. Az ábra „csak” a halálos áldozatok

számát mutatja be, ehhez képest jóval magasabb a személyi sérüléssel balesetet szenvedett fiatalok aránya.

A fenti arányokból kiindulva nézzük meg az életkor, a nem és a gyakorlat szerepét a baleseti kockázatban.

2. ábra: Az életkor, a nem és a gyakorlat szerepe a baleseti kockázatban [OECD]

A 2. ábrán láthatjuk, hogy a nők és férfiak között e tekintetben alapvető különbség van. A férfiak kockázatvállalása jóval magasabb értékű, mint a nőké. A kockázatvállalás maga, csökken az életkor előrehaladtával, és meglepő módon nem szükséges a kockázatcsökkenéshez a gyakorlat (gépjármű-vezetési tapasztalat). Viszont a legnagyobb baleseti kockázatcsökkenést akkor érjük el, ha a vezetési tapasztalat és az életkor növekedését együtt vesszük figyelembe.

II. Gépjárművezető-képzés Magyarországon

A gépjárművezető képzés Magyarországon több mint 100 éves múlttal rendelkezik. A kiindulási pont az első gépkocsi megjelenése volt Budapesten, 1895-ben. Az irodalomkutatás alapján a gépjárművezető-képzés 1912-ben indult meg. Az elmúlt években a képzés folyamata és a vizsgáztatási rendszer jelentős változásokon ment keresztül. Ezen változások számottevő hatást gyakorolnak többek közt a gépjárművezető-jelöltek vizsgájára és annak eredményeire is.

A jelenleg is alkalmazott gépjárművezető képzés „tanterve” a következő:

1. Elméleti képzés (28 óra):

- közlekedési alapismeretek (14 óra)
- járművezetés elmélete (6 óra)
- szerkezeti és üzemeltetési ismeretek (2 óra)

2. Gyakorlat (29 óra):

- alapoktatás (9 óra)
- főoktatás (20 óra):
 - városi vezetés (14 óra)
 - országúti vezetés (4 óra)
 - éjszakai vezetés (2 óra)

2012. január 1-jét követően az elméleti képzés során nem szükséges tantermi keretek között részt venni az oktatásban, hanem az elvégezhető távoktatás (ún. E-learning) formájában is.

Ahogy a legtöbb képzési forma, az E-learning is rendelkezik előnyökkel és hátrányokkal.

Előnyei közé sorolható, hogy

- csökkenek az oktatáshoz, illetve képzéshez tartozó járulékos költségek,
- globális a hozzáférés,
- a felkészülés bárhol és bármikor önállóan elvégezhető.

A hátrányok azonban a gépjárművezető-képzésben jobban megmutatkoznak, így a jelöltnek

- az oktatás személytelenné válik,
- kevésbé interaktív (ha egyáltalán az)
- az előadás, a tananyag elsajátítása után nincs megfelelő visszajelzés és megerősítés a katedra másik oldaláról.

A közlekedési környezetben pedig elengedhetetlen, hogy a megtanult és – elvileg – elmélyített tudás készség szinten élete végéig maradjon meg a tanulóban. Készségnek nevezzük azt, ha valamely tevékenység/cselekvés automatizálódott, a tudat közvetlen befolyása nélkül működik. Közeli fogalom még a dinamikus sztereotípiá, melynek legfontosabb jellemzője, hogy a résztvevők sora egységes jelentésű együttesbe szerveződik. Gyerekkorban ilyen mozdulatsor az ajtó kinyitása (hiszen felnőttkorban sem gondolkozunk el rajta, hogyan kell a kilinccsel kinyitni az ajtót), míg gépjárművezető-képzésnél, és a gépjárművezetésnél készség szinten kell megtanulnunk a különböző cselekvéssorokat, mint például a vészfékezést.

A környező országokban (Románia, Ausztria, Szlovénia, Horvátország, Szlovákia, Ukrajna, Bulgária) csak hagyományos, tantermi oktatás útján végezhető el a KRESZ tanfolyam.

Jelenleg is kutatásom folyik afelé, hogy az E-learning bevezetése milyen hatással van a vizsgák sikeres teljesítésére, valamint a tantermi oktatás mennyivel hatékonyabb, és mennyivel több érzékszervet használ fel a gépjárművezető-jelölt képzésére.

2012. január 1-ig a tanulóvezetőknek a gyakorlati képzés során két vizsgát kellett tenniük. Az első vizsgára (járműkezelési vizsga) a 9 óra alapoktatás után került sor, amikor különböző alap-, és manőverezési feladatokat kellett a tanulóvezetőnek végrehajtania. Ezt követően 20 óra főoktatás után került sor az 50 perces forgalmi vizsgára.

2012. január 1. után a járműkezelési vizsga megszűnt, és helyette a forgalmi vizsga időtartama 10 perccel megnövekedett, valamint a vizsga során kilenc manőverezési feladatból kellett végrehajtani négyet.

Egy-egy manőverezési feladatot kell elvégezni a következő csoportokból (összesen négyet):

1.

- M1: Beállítás várakozóhelyre, jobbra előre 90°-os szögben, majd visszatolás a szemközti sávba
- M2 - Beállítás várakozóhelyre, balra előre 90°-os szögben, majd visszatolás a szemközti sávba

2.

- M3 - Beállítás várakozóhelyre, jobbra hátra 90°-os szögben
- M4 - Beállítás várakozóhelyre, balra hátra 90°-os szögben

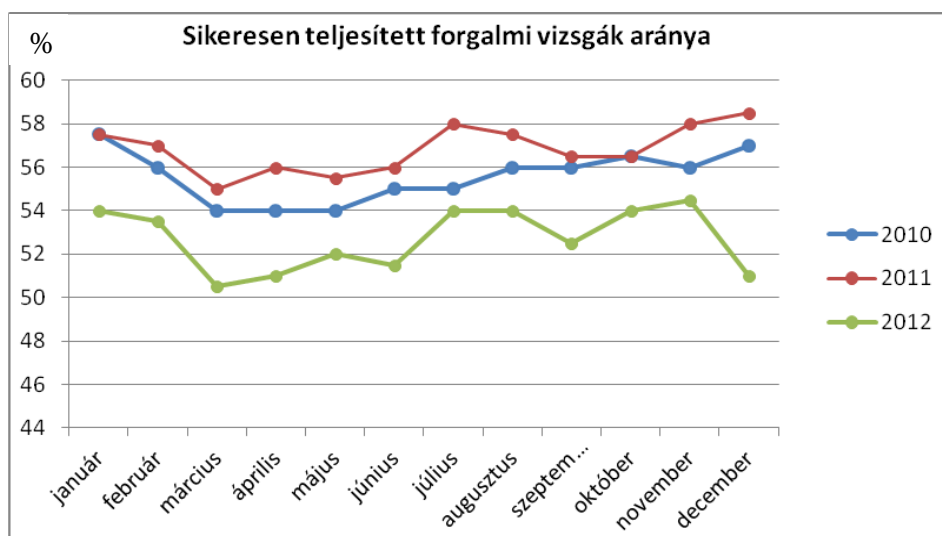
3.

- M5 - Parkolás úttal párhuzamosan előre menetben
- M6 - Parkolás úttal párhuzamosan hátramenetben

4.

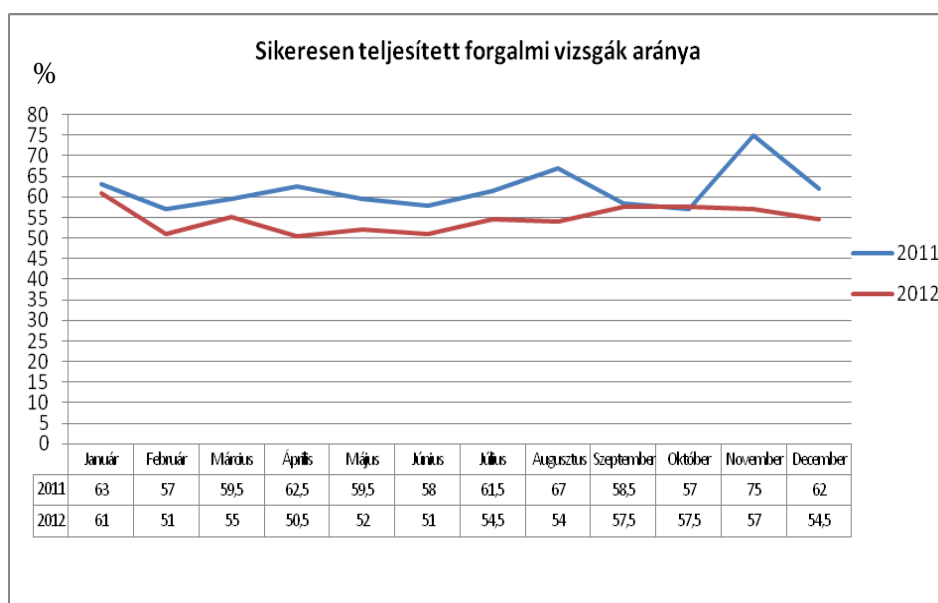
- M7 - Megfordulás hátramenet közbeiktatásával („Y” megfordulás)
- M8 - Megfordulás egy ívben („U” megfordulás)
- M9 - Megfordulás saroktolatással

Mind a képzésben, mint a vizsgáztatásban bekövetkezett változások a következő hatással voltak a sikeresen teljesített forgalmi vizsgák arányára.

3. ábra: Sikeresen teljesített forgalmi vizsgák aránya

A 3. ábrán láthatjuk a vizsgarendszer változásának hatását a sikeres vizsgaeredményekre. Győr-Moson-Sopron megyében is megfigyelhetjük a csökkenő tendenciát a sikeres vizsgaeredmények tekintetében (4. ábra).

4. ábra: Sikeresen teljesített forgalmi vizsgák aránya

Szemmel látható a különbség a Győr-Moson-Sopron megyei eredményeket ábrázoló diagramon is.

Amennyiben átlagoljuk mindegyik év értékét a megyében, úgy 2011-ben 61,71%-ot kapunk, míg 2012-ben 54,63%-ot. A több mint 7%-os különbség elég számottevő.

A tanulóvezetőkkel történt kikérdezések és elbeszélgetések alapján a forgalmi vizsga megnövekedett időtartama okozza a vizsgák sikertelenségét (összesen 60 perc, amelyből 50 perc vezetés), mivel a plusz 10 perc vezetési idő a kezdő gépjárművezető-jelölt számára nagy megterhelést jelent, de véleményem szerint a vizsgasikerességben megjelent trend valószínűsíthető, hogy megmarad, illetve a sikeres forgalmi vizsgák aránya 2012. előtti eredményekhez képest a jövőben is alacsonyabb lesz.

III. Mit lehetne tenni a sikereesebb vizsgák elérése és a baleseti kockázat csökkentése érdekében?

A baleseti kockázat szoros összefüggésben van az életkorral, mint az már említettük. A kockázat csökkenést két fő oldalról lehetne megközelíteni:

- Elméleti oktatás
- Gyakorlati képzés

Elméleti oktatás során a közlekedési alapismeretek óra (14 óra) feladata, hogy a gépjárművezető-jelölt érthető ismereteket kapjon a forgalomban résztvevők jogairól és kötelezettségeiről. A Nemzeti Közlekedési Hatóság előírása alapján nélkülözhetetlen a szemléltetés, és hogy minél több érzékszervet mozgósítsunk ennek érdekében. (Itt máris ellentmondásba ütközünk az E-learning bevezetésével).

A másik elméleti tananyag a járművezetés elmélete (6 óra), melynek fő célja a különleges körülmények közötti vezetésre való felkészítés.

Az utolsó tárgy a szerkezeti és üzemeltetési ismeretek óra (2 óra), melynek célja a jármű biztonsági ellenőrzésének és a gépkocsi technikai kezelésének elsajátítása.

Az elméleti oktatás (ami megelőzi a gyakorlati képzést) során véleményem szerint hiába beszélünk különleges körülmények közötti vezetésről, amíg a jelölt meg nem tapasztalja mi is az valójában. Másik fontos tényező, hogy a járművezetés elmélete tantárgy keretén belül –elvileg- tárgyalni kellene a baleseteket és azok tanulságait, valamint közlekedési balesetek elemzését is el kellene végezni.

Amennyiben ez a rész nagyobb hangsúlyt kapna (akár egy balesetben megsérült személlyel történő elbeszélgetés formájában, vagy kórházban baleseti sérültek ellátása), a gépjárművezető-jelöltben közvetlen tapasztalat szintjén megmaradna az, hogy milyen következményekkel jár, ha valaki közlekedési baleset részesévé válik. Ezen felül a korosztályukra jellemző magas baleseti kockázatot is szemléltetni illetve megértetni lehetne, hogy ezen kifejezések ne csak „kötelező fogalmak” legyenek, amelyeket azért kell megtanulni, mert a sikeres vizsgához kellene.

Visszaülve a katedra másik oldalára – már gépjárművezetői tapasztalattal – elmondhatom, hogy az elméleti oktatást egy, a gyakorlatban történő bemutató órának kellene követnie. Így tudatosítva a jelöltekben az elmagyarázott alapfogalmakat, kereszteződéseket, vagy akár konfliktushelyzeteket is.

Gyakorlati képzés során a legfőbb változás 2013. augusztus 15-én lépett életbe, miután minimum 580 km-t kell levezetni a képzés során.

Az alapoktatás közben végre kell hajtani egy „intenzív fékezés” gyakorlatot, amely során különböző sebességekről kezdve intenzív fékezést kell végrehajtani (száraz és nedves útfelületen egyaránt). A fékutat előre meg kell becsülni, és a kapott eredményt össze kell hasonlítani a tényleges értékkel.

Főoktatás során nincs előre megtervezett különleges körülmények közötti vezetés, és a 20 órás képzés véleményem szerint nem elegendő arra, hogy a jelöltek a gépjárművezetést készség szinten elsajátítsák.

IV. Külföldi kitekintés

A hazai helyzet feltárása után bemutatok pár külföldi példát is.

Különböző országokban a hivatásos oktatók munkáját segítik a szülők, vagy más, erre felhatalmazott felnőttek, akik kíséretében zajlik a vezetés. Vannak országok, ahol többlépcsős rendszert alkalmaznak. Ezt hívjuk kísérő-vezetésnek, amelynek a baleseti kockázat csökkentésében rendkívül nagy szerepe van.

A gépjárművezetésnél fontos megemlíteni, hogy itt az Európai Unió nem határozott meg irányelvet az egységesítésre, nem úgy, mint a halálos sérültek számának csökkentésében.

Dánia: a tanuló-vezetők az elméleti és gyakorlati oktatást nem egymás után, hanem váltogatva látogatják, a könnyebb gyakorlatoktól haladva a nehezebbek felé. Fontos része a képzésnek a defenzív vezetés és a vészhelyzetek felismerése. A gyakorlati képzés során kockázatfelismerő feladatokat is végrehajtanak zárt pályán.

Svédország: köztudottan Svédország közlekedésbiztonsági szempontból az egyik legkiemelkedőbb. A gépjárművezetés tanulás minimális életkora 16 év, viszont jogosítványt leghamarabb 18 éves korban lehet szerezni. Svédországban kísérő vezető oktatást alkalmaznak, melynek baleseti kockázatcsökkentő hatása kimagasló, mintegy 46% volt.

A környező országokban, így Romániában például 25 perces a forgalmi vizsga, és rendőr vizsgabiztosok vannak. Ausztriában a vizsgázó először teljesen egyedül a járműben végrehajtja a gyakorló pályához tartozó feladatokat, ezt követően az oktatóval és a vizsgabiztossal következik a forgalmi vizsga, ami 25 perces (minimum). Horvátországban a forgalmi vizsga ideje 30 perc.

Az OECD/ECMT Közlekedési Kutatóközpont ajánlása szerint a vezetői engedély megszerzése előtt legalább 51 óra vezetési óra ajánlott, és ennek a számnak 120 órára történő emelése 40%-kal csökkentette a vezetői engedély megszerzését követő 2 évben a balesetek számát.

V. Következtetés

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy Magyarországon a gépjárművezető-képzés mind időtartamban, mind pedig módszertanilag kiegészítésre, illetve átformálásra szorul. Hiszen a minimális 51 vezetési órától 32 órával vagyunk lemaradva, amibe szinte még egyszer „belefér” az alap-, és főoktatás.

A járművezető-jelöltek a vizsgán nagy stressz hatásnak vannak kitéve, és az összevont vizsgáztatás, a megnövekedett időtartam negatívan hat, és csökkenő tendenciát mutat a vizsgák eredményességében.

További kutatásaim során célokom, hogy olyan területeken fedjek fel hiányosságokat, amelyek pótlásával és kiegészítésével a magyar gépjárművezető-képzés sikeresebbé, jobbá tehető. A jövőben olyan „friss” jogosítvánnyal rendelkezők közlekedjenek, akik tudatában vannak baleseti kockázatuknak, és felelősségteljes szerepet vállalnak a közlekedésben.

Irodalomjegyzék

- Prof. Dr. Holló Péter. 2008. *Problémák és megoldások: fiatal, kezdő gépjárművezetők kiemelkedő baleseti kockázata*, „Fiatalok baleseteinek megelőzése szeminárium”, Budapest.
- OECD, ECMT Joint Transport Research Centre,2004.: Young drivers: the road to safety
- Nemzeti Közlekedési Hatóság,2013.: Tantervi és vizsgakövetelmények A „B” kategóriás járművezető-képző tanfolyamok számára
- Prof. Dr. Holló Péter: Fiatal gépjárművezetők balesetei: összefüggés a balesetek típusa és helye között
- Charles T. Scialfaa,Micheline C. Deschênesa,Jennifer Ferencea, Jessica Boonea, Mark S. Horswillb, Mark Wettonb, 2011.: A hazard perception test for novice drivers, Accident Analysis & Prevention,Volume 43, Issue 1 January 2011, Pages 204–208

Kiss Diána, doktorandusz hallgató
Széchenyi István Egyetem, Műszaki Tudományi Kar, Közlekedési Tanszék,
Multidiszciplináris Műszaki Tudományi Doktori Iskola
9026 Győr, Egyetem tér 1.
kdiana@sze.hu

Épületfizikai szimulációs vizsgálatok fejlesztési lehetőségeinek vizsgálata a Szentágotthai Kutatóközpont épületének segítségével.

¹Póth Bálint

Pécsi Tudományegyetem Pollack Mihály Műszaki és Informatikai Kar,
Breuer Marcell Doktori Iskola, Pécs

²Kistelegdi István dr.

Pécsi Tudományegyetem Pollack Mihály Műszaki és Informatikai Kar,
Energiadesign Tanszék, Pécs

Absztrakt

A kutatás célja olyan épületfizikai szimulációs eljárások kidolgozása, melyek segítségével nagyléptékű középületek energetikai és komfort elemzése, fejlesztése és tervezése valósulhat meg. Ilyen módszerek birtokában a meglévő épületállomány energetikai felújítása, átalakítása, valamint új épületek építése optimális módon valósulhat meg. Ennek lényege pedig, hogy teljesülnek a kívánt komfort paraméterek a lehető legkisebb pénzügyi befektetési és gépészeti teljesítmény szükséglet mellett, a jelenlegi szabványos eljárásoknál pontosabb tervezéssel.

Az eljárások kutatásához és fejlesztéséhez a Pécsi Tudományegyetem Szentágotthai János Kutatóközpontjának épületét modellezzük. Az épület léptékének mérete és gépészeti rendszerének összetettsége jó alapul szolgál a kutatási projekthez. Az épületbe telepített épületfelügyeleti rendszer, mely nem csak irányítási, hanem mérésadatgyűjtési funkcióval is rendelkezik, lehetőséget ad a szimulációs eredmények elemeinek a valós adatokkal való összevetésére, hitelesítésére.

Kulcsszavak: *Épületfizikai szimuláció, épületenergetika, számítógépes modellezés*

Támogatók:

A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

I. Bevezetés

A fenntarthatóság és gazdaságosság szempontjából kulcskérdés az energiafogyasztás. A fejlett országok teljes energiafelhasználásának közel 40%-át az épületek teszik ki. Jelentős potenciál rejlik e szektor fogyasztásának mérséklésében. E lehetőségek kiaknázásában pedig az egyik legfontosabb eszköz az épületfizikai szimuláció. Segítségével, jóval a kivitelezés megkezdése előtt kiszámítható, a tervezett létesítmények energiamérlege. Ilyen eszközök felhasználásával lehetséges olyan épületek tervezése, melyek akár külső energiaforrás nélkül is képesek üzemelni, például a passzív szoláris vagy szellőzési szerkezeti megoldások, illetve belső hőnyereségek kihasználásának segítségével.

A szimulációs szoftverek pontosság és részletes adatbeviteli lehetőségek terén már fejlett szinten vannak, azonban vannak még olyan problémák, amik kiküszöbölése tovább bővítené felhasználási területüket. Az egyik legfontosabb ilyen pont a modellek részletezettségének és számítási módjának kérdése, mely alapvetően meghatározza a szimulációk előkészítéséhez szükséges időt, valamint a szimulációk futtatásának idejét is. Eddigi kutatásaink eredményei arra engednek következtetni, hogy nagyságrendekkel csökkenthetőek ezen időintervallumok, így elképzelhető lenne a szimulációk sokkal szélesebb körű alkalmazására, a tervezés legelső fázisától egészen a kivitelezés befejezéséig, sőt az üzemeltetés finomhangolásában is.

II. Épületenergetikai szimulációk idő tényezőjének csökkentése

A jelenlegi gyakorlatban a szimulációk modellezési fázisa és a szoftveres modellezési környezet kialakítása is arra az elvre épül, hogy a lehető legpontosabban, az épületnek és az épület alrendszerinek minden egyes elemét modellezni kell. Mert e módon lehet a legpontosabban meghatározni a leendő épület energiamérlegének és belső komfortviszonyainak alakulását. Ez azért is fontos, mert még akkor is maradnak bizonytalansági tényezők, ha minden egyes szerkezeti és gépészeti elemet külön-külön modellezünk, hiszen az időjárás változása és a felhasználók viselkedése is rendkívüli mértékben képes befolyásolni az energetikai és komfort paramétereket.

Mindemellett az ilyen típusú szimulációk egyenletrendszerekre épülnek és ezen egyenletrendszerek egyszerűsítése elméletben lehetséges az eredmények pontosságának megőrzése mellett. A szimulációs modellek tekintetében alapvetően azonos elemek csoportosítására és összevonására van lehetőség, így egy adott művelet elvégezhető tömbösítve egy elemen. E megoldások a modellépítés több fázisában is alkalmazhatóak, geometriai kialakítás, szerkezeti részletezettség és gépészeti részletezettség tekintetében is. Jelen cikkben vizsgáljuk, hogy energetikai paraméterek meghatározásakor, milyen mértékű és típusú megoldásokat lehet alkalmazni és ezek milyen mértékben érintik az eredmények pontosságát, valamint az időtényezőt.

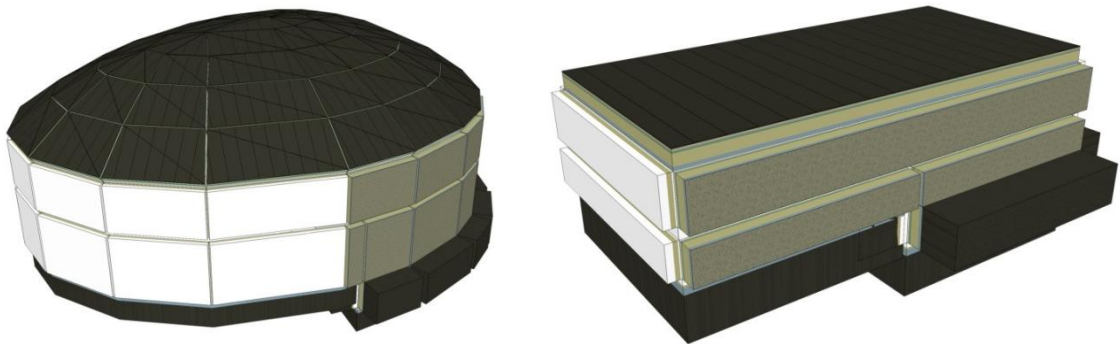
III. Épületfizikai modellezési változatok vizsgálata

Több különböző modellezési területet vizsgáltunk; geometria, nyílászárók, szellőztetés, temperálás, mesterséges megvilágítás. Minden esetben két tényezőre voltunk kíváncsiak; milyen különbség jelentkezik energiafogyasztás és szimulációs idő tekintetében. A szimulációs vizsgálatokhoz a Pécsi Tudományegyetem Szentágothai János Kutatóközpontjának megvalósulási terveit használtuk fel. A szimulációkhoz az IDA ICE 4.5 épületenergetikai és komfort szimulációs szoftvert alkalmaztuk. Minden esetben Pécsre jellemző időjárási körülmények felhasználásával készítettük a szimulációkat, egy éves periódusra.

1. Geometriai kialakítás vizsgálata

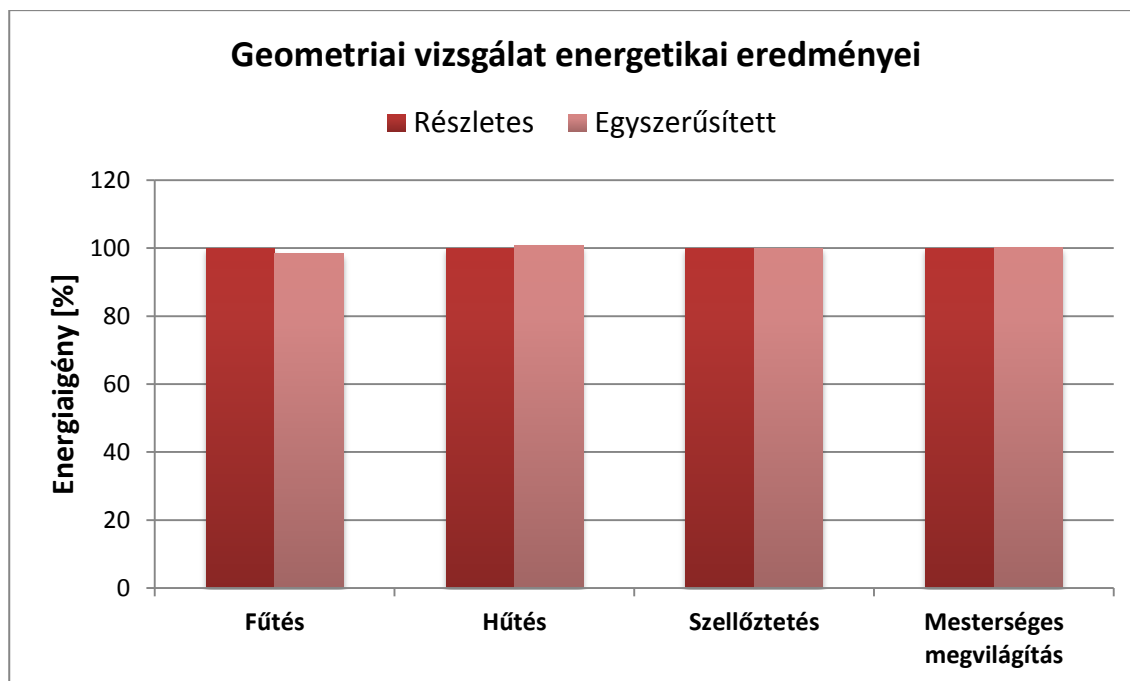
Először a geometriai kialakítás egyszerűsítésének lehetőségét vizsgáltuk. A Szentágotthai Kutatóközpont 300fős előadótermét választottuk ki, egyedi morfológiája miatt ez az épületrész a legalkalmasabb e megoldási lehetőség vizsgálatára. Az alkalmazott elméleti háttér szerint, szükségtelen a valós morfológiai kialakítás csupán a felületek és a térfogat mérete számítását, valamint az egyes zónák közötti és a külső térrel való kapcsolat kialakítása. A vizsgálathoz először létrehoztuk az előadóterem részletes épületfizikai szimulációs modelljét. A modell két helységet tartalmaz (gépezeti helység, előadóterem) melyek összesen három zónából épülnek fel a modellépítési lehetőségek miatt. A modell temperálása, szellőztetése és megvilágítása is a megvalósulási terveknek megfelelően került kialakításra.

Ezt követően létrehoztuk az egyszerűsített modellt, mely szintén három zónából épül fel, ugyanakkor a részletes modelltől eltérően, nem a tervek szerinti geometriai kialakítást alkalmaztuk, hanem annak fizikai absztrakcióját, tehát minden olyan kapcsolatot létrehoztunk a zónák között, illetve a zónák és a külső tér között, mely a valóságban is létezik, viszont e kapcsolatokat csupán egy-egy elemmel határoztuk meg. A zónák valós felületi és térfogati méreteit, valamint a réteges szerkezeteket parametrikusan adtuk meg, a geometriai modelltől függetlenül.

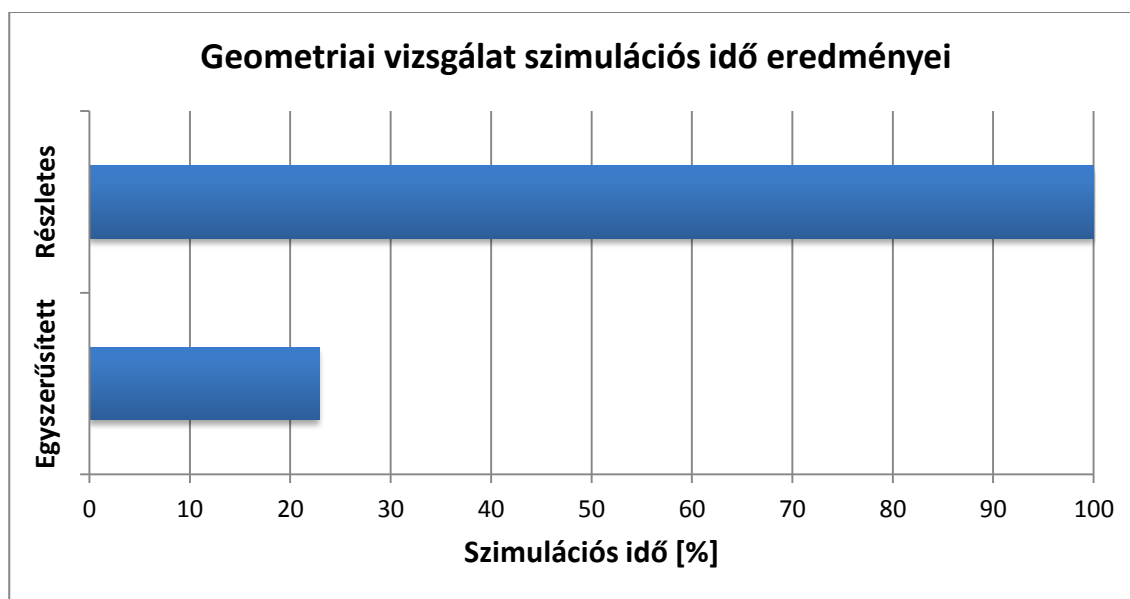

01. ábra. Részletes és egyszerűsített geometriai modell (IDA ICE 4.5)

A vizsgálat eredménye igazolta a feltételezésünket. Az energetikai eredmények közötti eltérés a fűtés kivételével minden tényező esetében 1%-on belül maradt, a fűtésnél is csupán 1,6% volt az eltérés a két modell között. Szimulációs idő tekintetében pedig az egyszerűsített modell kevesebb, mint negyed annyi idő alatt futott le, mint a részletes modell.

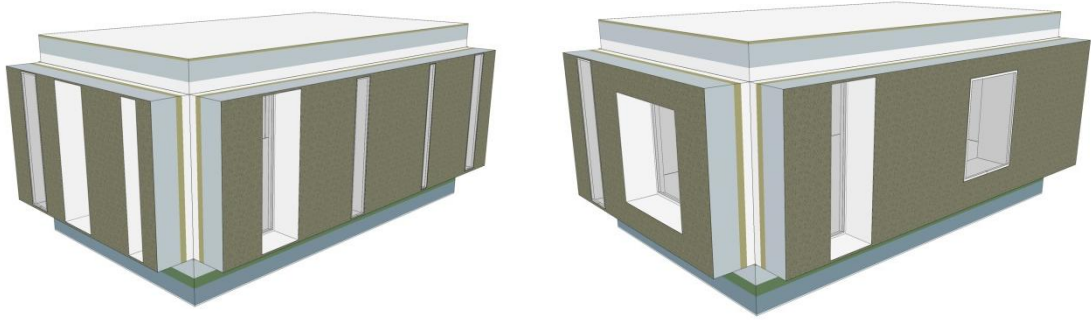
02. ábra. A geometriai vizsgálat energetikai eredményeinek relációja

03. ábra. A geometriai vizsgálat szimulációs idő eredményeinek relációja

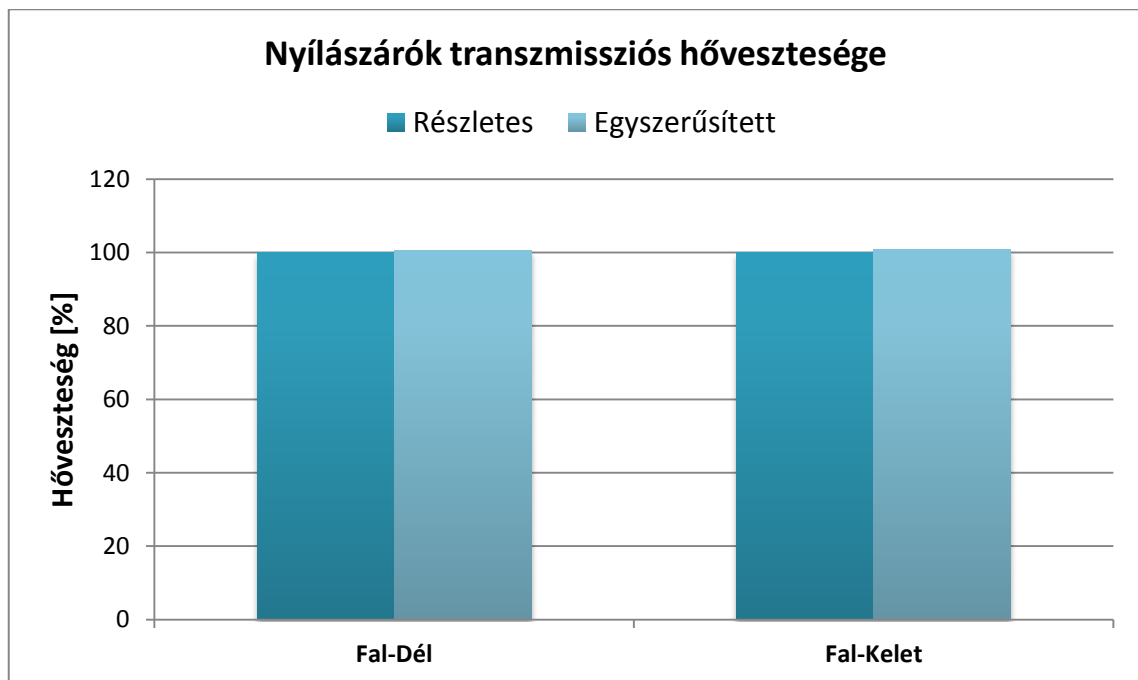
2. Nyílászáró kialakítás vizsgálata

Második körben a nyílászáró kialakítás egyszerűsítésének lehetőségét vizsgáltuk. A vizsgálathoz a B épület egy Dél- Keleti helységét választottuk ki. Elméletileg az azonos tájolású és hőtechnikai paraméterekkel rendelkező nyílászárók összevonhatóak egy elemmé, így csökkentve a szimulációs időt, erre az elvre építve vizsgáltuk a helységet. Először létrehoztuk a helység részletes modelljét, majd az egyszerűsített változatot. Az egyszerűsített változaton az összevonások után az eredeti 7db nyílászáró helyett, csak 4db elemet modelleztünk. Az egyszerűsítés után a transzparens felületek nagysága és hőtechnikai paraméterei megegyeztek a részletes modell azonos értékeivel, melyeket a megvalósulási terv alapján adtunk meg.

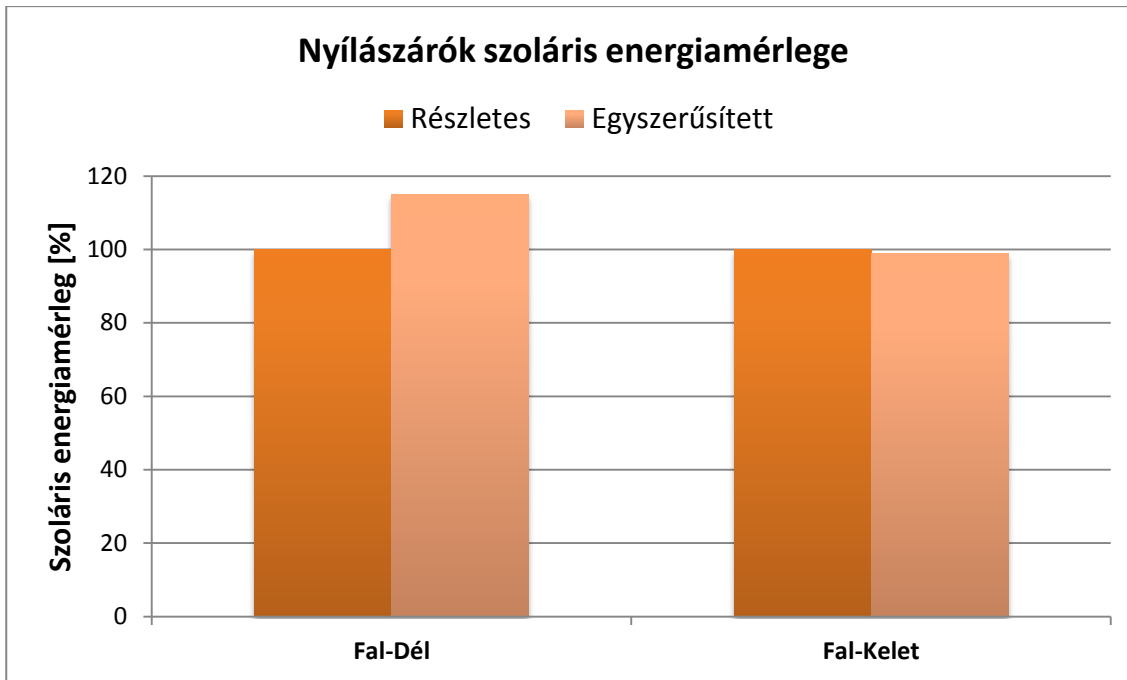

04. ábra. Részletes és egyszerűsített nyílászáró modell (IDA ICE 4.5)

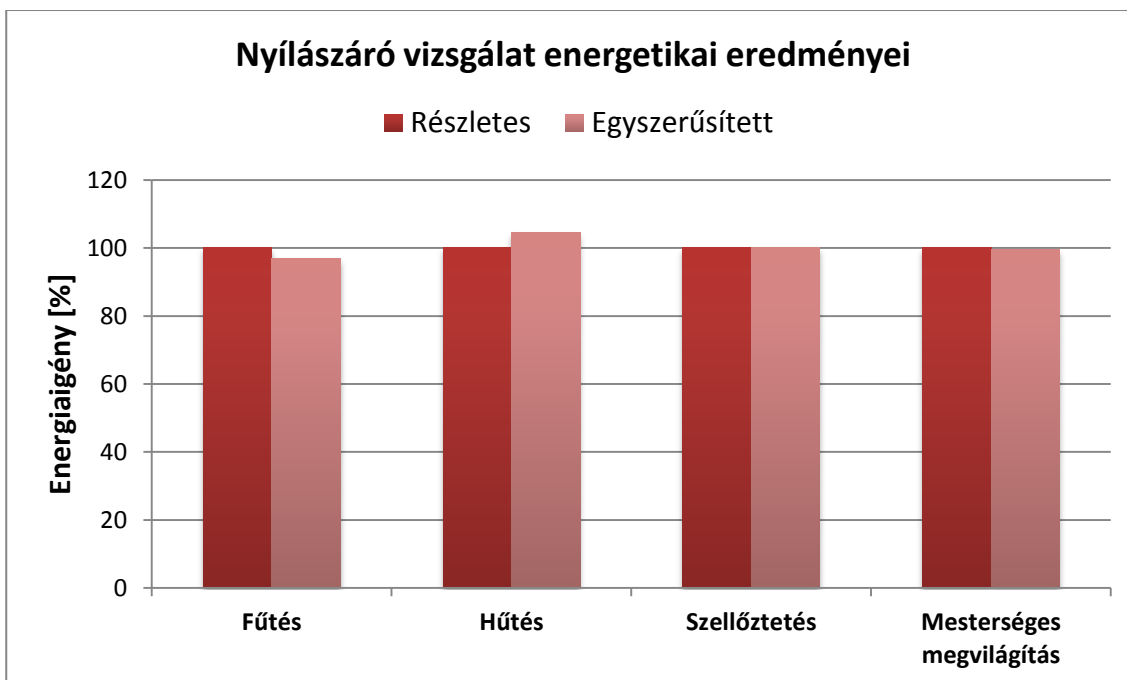
A szimulációs vizsgálat eredménye alapján nem érdemes ezt a megoldást olyan formában választani, mint a geometriai parametrizálást. Hiszen az épületburok esetében nincs számottevő hőáramlás a napsugárzáshoz kötődően, a nyílászárók esetén viszont van és ennek mértékét jelentősen befolyásolják a különböző külső árnyékolók, illetve a nyílászárók és az épület geometriai relációja (pl.: beépítési mélység). Ennek megfelelően a nyílászárók transzmissziós hővesztése szempontjából a két modell közötti különbségek 1%-on belül voltak, viszont a szoláris energiamérlegben a déli falfelület esetében közel 15%-os eltérést tapasztaltunk. Esetünkben mindössze 3-4%-os eltérést eredményezett ez a tényező a fűtési, illetve hűtési energiaigény tekintetében, azonban minél nagyobb a modell ez az érték annál jelentősebbé válhat. Mindemellett a szimulációs idő tekintetében csupán 10%-os időmegtakarítást értünk el az egyszerűsítéssel.

05. ábra. A nyílászárók transzmissziós hővesztéseinek relációja

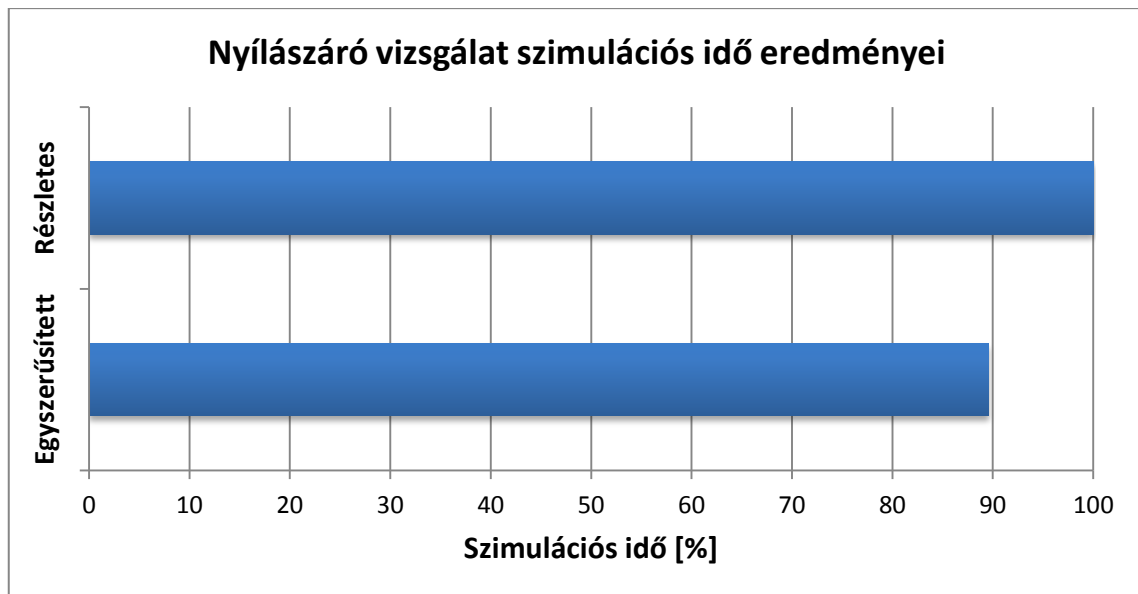

06. ábra A nyílászárók szoláris energiamérlegének relációja

07. ábra. A nyílászáró vizsgálat energetikai eredményeinek relációja

Összegezve az eredményeket, a pontosságot és az időtartamot is figyelembe véve, nyílászárók esetén a transzmissziós hőveszteségeket érdemes összevonnival és parametrizáltan kezelni, viszont a szoláris energiamérleg tekintetében megbízható eredményeket csak pontos modellezett geometriai kialakítással kaphatunk, illetve azonos árnyékolási tényezővel rendelkező, azonos tájolású nyílászárók összevonnivalók a pontos energetikai eredmények megőrzése mellett.

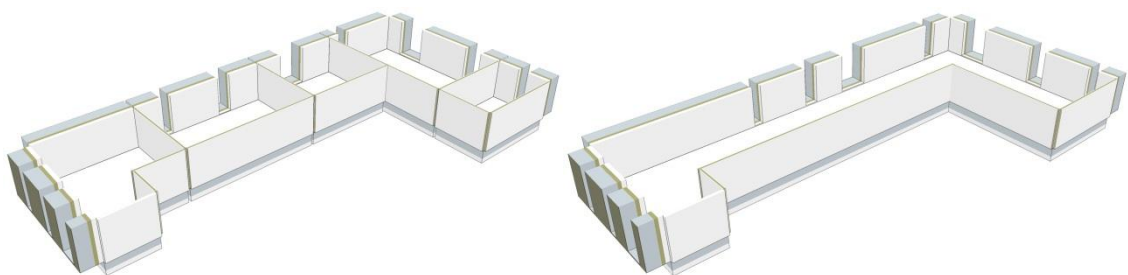

08. ábra. A nyílászáró vizsgálat szimulációs idő eredményeinek relációja

3. Szellőztető rendszer kialakításának vizsgálata

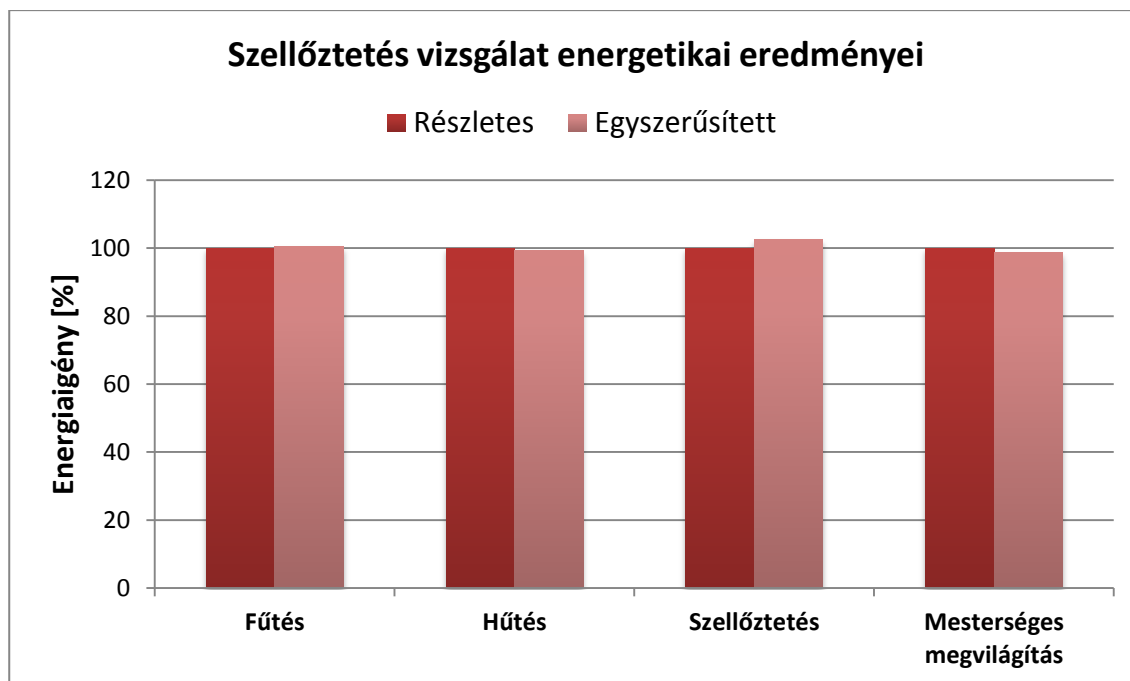
Tekintettel arra, hogy a zóna alapú épületfizikai szimulációs programok egyenletrendszerekkel dolgoznak, és nem használnak végeselemes áramlástani számításokat, a mesterséges szellőztetés összevonására is lehetőség van. Ismét a kutatóközpont B épületét használtuk fel, a második emelet nyugati szárnyának azon helységeit, melyek azonos központi légkezelő berendezéshez tartoznak.

Először a részletes modellt építettük meg az előzőekkel megegyezően a megvalósulási terv alapján. Ez a modell minden helységet külön zónaként tartalmaz, a terveknek megfelelő gépészeti rendszerekkel együtt. Ezután elkészítettük az egyszerűsített modellt, melyben összevontuk a helységeket egy zónává. Az egyszerűsített modellben megtartottunk minden beállítást és gépészeti elemet, ami a részletes modellben is szerepelt, csupán a befűjt és elszívott légmennyiségeket adtuk meg összesítve egy-egy értékkel.

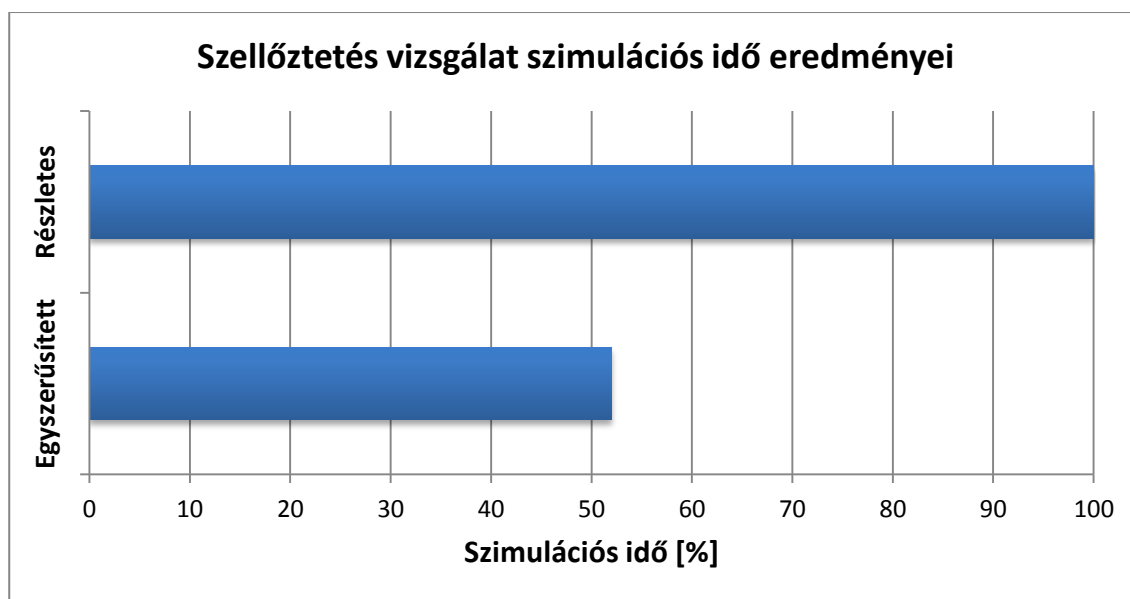

09. ábra. Részletes és egyszerűsített szellőztetési modell (IDA ICE 4.5)

A vizsgálat eredményei alapján bizonyos esetekben rendkívül eredményesen alkalmazható ez a megoldás, azonban speciális esetekben problémát okozhat a fűtési és hűtési energiaigény meghatározásakor. Abban az esetben, ha a helységcsoport azonos központi légkezelőhöz tartozik, és a helységekbe megegyezik a légcserezszám értéke, akkor az eredmények pontosságának megőrzése mellett, közel 50%-os időmegtakarítást érhetünk el szimulációk tekintetében. Azonban ha a helységcsoport tagjai között eltérő légcserezszámok szerepelnek, az jelentősen akár 10%-al is módosíthatja a fűtési, illetve hűtési energiaigények alakulását.

10. ábra. A szellőztetés vizsgálat energetikai eredményeinek relációja

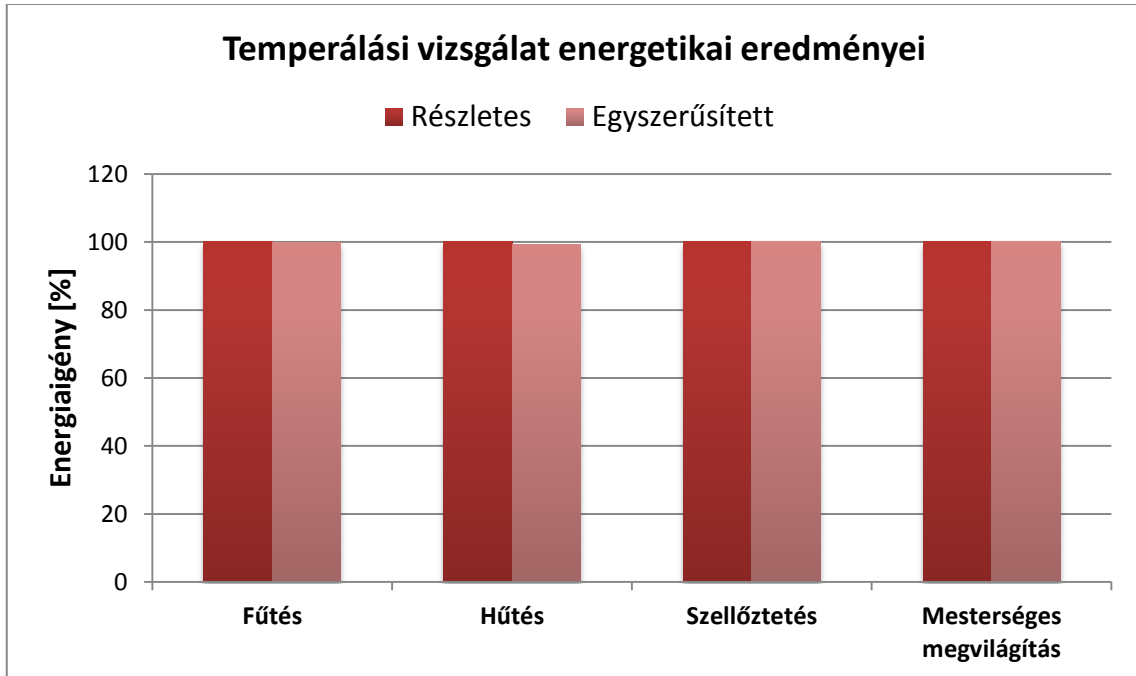
11. ábra. A szellőztetés vizsgálat szimulációs idő eredményeinek relációja

4. Temperálási rendszer kialakításának vizsgálata

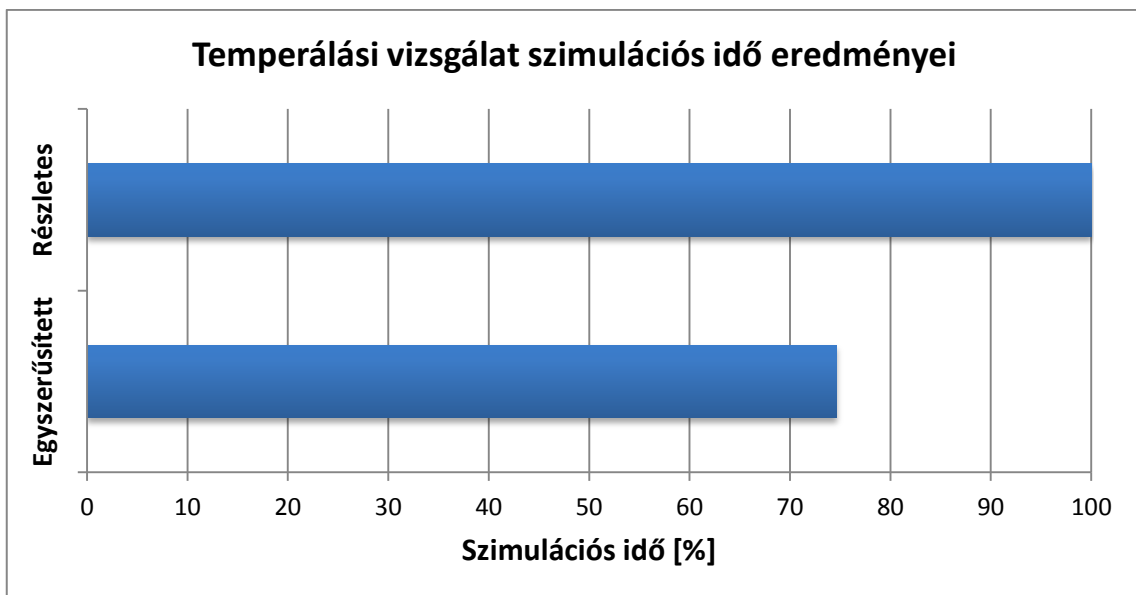
A szellőztetési rendszer vizsgálatával megegyező elv mentén haladva, feltételeztük, hogy lehetőség van helységek, vagy adott esetben helységcsoportok esetében is a fűtési, illetve hűtési elemek összevonására. Tekintettel arra, hogy jelen vizsgálat tárgyát a helységek belső komfort viszonyainak alakulása nem képezte, azonos hőveszteség és azonos hőmérsékleti szabályozás mellett, azonos fűtési és hűtési energiaigény értékeket vártunk.

A szellőztetés vizsgálatához készített egyszerűsített modellt vettük alapul, ez volt a részletes modell, amivel dolgoztunk. Ebből készítettük el az egyszerűsített modellt, ahol a mennyezeti fűtő-hűtő paneleket összevonva adtuk meg.

A szimulációk alapján ez a megoldás az eredmények pontosságának megtartása mellett, biztonsággal alkalmazható és közel 25%-os szimulációs időmegtakarítást érhetünk el.

12. ábra. A temperálási vizsgálat energetikai eredményeinek relációja

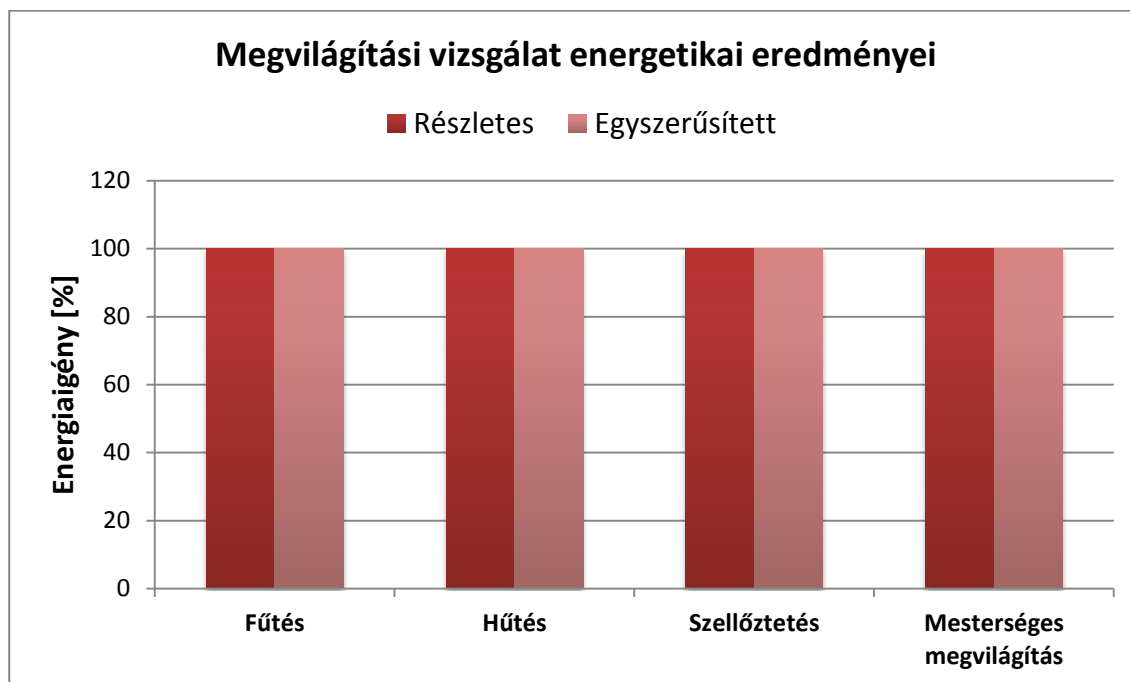
13. ábra. A temperálási vizsgálat szimulációs idő eredményeinek relációja

5. Mesterséges megvilágítás kialakításának vizsgálata

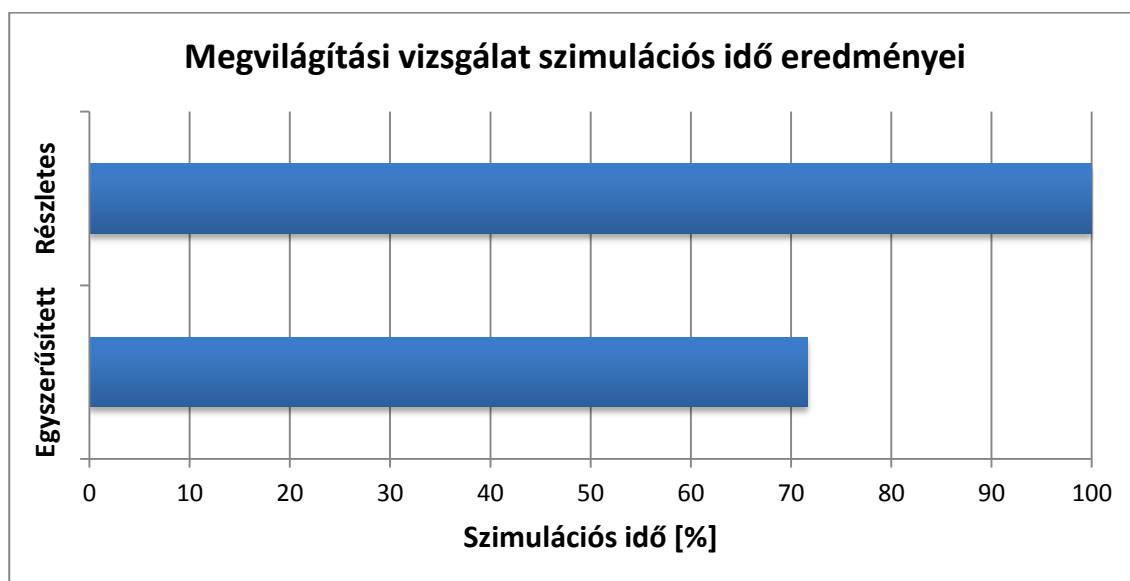
Tekintettel arra, hogy az alkalmazott épületfizikai szoftver, illetve a hasonló teljes épület vizsgálathoz készített zóna alapú szoftverek nem mesterséges megvilágítás méretező programok, csupán belső hőnyereség szempontjából veszik figyelembe a mesterséges megvilágítás elemeit. Ennek megfelelően lehetségesnek tekintettük, hogy akár több különböző világítótestet is összevonjunk.

Ismét a szellőztetéshez készített összevont helységmodellt alkalmaztuk, a részletes szimulációban az összes világítótestet külön modelleztük, az egyszerűsítettben pedig, összevontuk őket egy világítótestbe.

Az vizsgálat egyértelmű eredménnyel zárult, teljesen azonos értékeket kaptunk a két modellből, emellett közel 30%-os időmegtakarítást értünk el.

14. ábra. A megvilágítási vizsgálat energetikai eredményeinek relációja

15. ábra. A megvilágítási vizsgálat szimulációs idő eredményeinek relációja

IV. Összefoglalás

A szimulációs vizsgálatok eredményeinek tükrében egyértelműen kijelenthető, hogy energetikai szempontból pontos értékek mellett, jelentős idő megtakarítást eredményezhetnek a tárgyalt modellépítési megoldások. Azonban e megoldások akkor válhatnak a gyakorlatban is igazán hasznossá, ha beépülnek a szoftver matematikai modellépítő eljárásába. Különösen a geometria fizikai absztrakciója tekintetében fontos, hogy ne a felhasználói modellező környezetben kelljen ezt a megoldást alkalmazni, mert bár a szimulációs idő csökkenne, a modellépítéshez szükséges idő meghaladná az eddigi időszükségletet. Emellett a fenti vizsgálatok során áttekintett megoldások mind intelligens döntéshozást igényelnek, mely sokkal megbízhatóbb eredményekhez vezetne, ha ezeket a döntéseket nem a felhasználók hoznák meg, hanem az épületfizikai törvényszerűségek mentén a szoftver döntene.

Az eredményekből látszik, hogy az egyes megoldások önmagukban is jelentős időmegtakarításhoz vezethetnek, ha pedig ezek együttes hatására tekintünk, az nagyságrendekkel csökkentheti a számítógépes számítási időt, illetve a hardveres követelményeket. E két tényező pedig alapvető fontosságú a projektek során.

Fontos azonban megemlíteni, hogy ez a szimulációs vizsgálatosorozat az energetikai eredmények szempontjából vizsgálta a szoftverek fejlesztési lehetőségeit, a belső komfort viszonyok meghatározásának igénye hatással lehet e megoldások alkalmazhatósági körére.

A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹Póth Bálint doktorandusz hallgató
Pécsi Tudományegyetem, Pollack Mihály Műszaki és Informatikai Kar, Breuer Marcell
Doktori Iskola
7624, Magyarország, Pécs, Boszorkány út 2.
poth.balint@gmail.com

²Kistelegdi István dr. habil. DLA PhD
Pécsi Tudományegyetem, Pollack Mihály Műszaki és Informatikai Kar, Energiadesign
Tanszék
7624, Magyarország, Pécs, Boszorkány út 2.
kistelegdisoma@pmmik.pte.hu

The Use of Three Dimensional Representation as effective Tool for Identification and Conservation Purposes of Polychrome wooden sculptures.

Mgr.Art. Robert Szemző

Vysoká škola výtvarných umení- Bratislava, Slovakia.

ABSTRACT

Among traditional historical disciplines of visual art used within cultural areas “behind the Alps“ was since the early Middle Ages a wood-carved sculpture one of the most common. The tradition of their production which remained throughout centuries left us heritage of cultural objects of high artistic level referring about exceptional ambitions and craftsmanship of their creators. Physical comparison of isolated pieces is often complicated because many works of art were during recent two centuries often removed to distant locations such as museum exhibitions or collections and so whole groups of representative liturgical objects were divided. This migration swept traces referring to their origin. Even mere facts about creation, cooperation and migration of artistic workshops since the early Middle Ages until the 19th century are mostly unknown.

The digitisation is now widely applied among methodologies of documentation of various cultural heritage objects. Although positive technological advances and spreading of digital acquisition technologies, remains the task of its full implementation still unfilled. Since most of obtained data are used just for plain documentation purposes, enhancing of analytical potential of three-dimensional survey techniques remains an important step to their utilization for inspection in practice.

Three-dimensional digital representation of CH objects is, more than any other medium, able to provide wide range of required information about their physical presence. To widen up and spread obtained knowledge about historical works of art and their structure, digital representation is capable of joining particular forms of non-destructive analysis in the way that was not possible before (including data such as multispectral analysis or computer tomography). Hereby an innovative methodology for gouge marks comparison is presented. The paper contains a short description of surveying methods (digital photogrammetry, computer tomography) as well. Paper may be considered also as proposal of field for future cooperation range between conservator and technical experts involved in survey.

Keywords: *Conservation, Digitisation, Polychrome wooden sculptures, Cultural Heritage,*

I. Introduction

Observation of historical works of art in terms of marks unintentionally but inseparably accompanying their origin (following the technological process of their creation) are traditionally subordinate to those forms of comparison following its aesthetic or cultural functions which are taking into consideration traces left mostly by consciousness of their creator. Exploring the purely technological features of art work is therefore often perceived in conflict to perception of these objects from the level of the modernistic conception of genius/creator and authenticity of his work. On the other hand, there is a certain call which is accompanying these methods of attribution, criticising it of apperceptive interpretation, always searching for factual method, hoping them to be tools of pure judgement unemployed with projections of taste or interest¹.

The Morelli's method, was focused on the examination of that pictorial details - by comparing handwritten abbreviations and mechanical imaging schemes which takes place in artists learned apparatus for the representation of reality. This method - originally applied on paintings, has brought a significant dialectical element to the formal analysis of historical artworks. Receptive level of artwork which is accepting the inseparable unity – a very ontology of artwork as combination of intellectual and haptic creativity of men is making its appearance inseparable from process of its creation.

In this point, finally, meets a mainly technologically oriented perception of conservator with that occupied by History of Art.

Methods proposed in this paper are not meant to be used for arbitration or assessment of historical Works of Art. We would rather put the field of their contribution to assistance to unveil the technological conditions of their creation, and try to propose how they could be understood by means of digital three-dimensional representations. Proposed method, through applicable in narrow field could achieve remarkable enrichment of traditional research techniques.

Traces left by wood cutting tools on traditional wooden sculptures

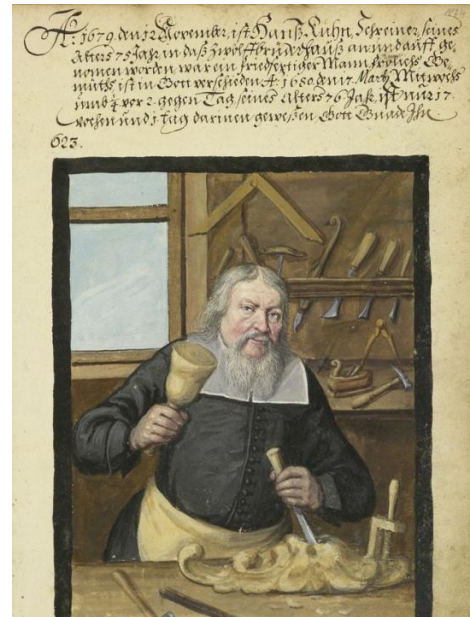
Medieval masters used, as most of any other craftsmen do even nowadays, certain set of specialized tools and it is therefore likely that the same type of cutting tool was used for the same range of operations repeatedly. What did this set consist of? According to the available depictions or archaeological findings they did not differ drastically from tools used by successors of their tradition during the following centuries². Different types of carving tools currently in use included axes, slices, adzes, chisels, gouges and carving knives of various shapes and sizes (Fig.1.) or saws.

¹ On this conflict see: Freedberg, D. (2006), p.39.

² Few archaeological findings of woodcutting tools from Slovakia were compared in: Fecko P.(2008), p.143.

Usually after the tree is felled the heartwood parts are containing significantly lower proportion of moisture³. Gradual release of moisture content leads to a unequal contraction between centre and the edge of Log. As the result of shrinking of wooden material is development of significant damage (drying related cracks - or checks). In order to avoid these ruptures had craftsmen developed several strategies. One of the most common practices while creating wooden sculptures is to remove most of the heartwood areas by carving a cavity in the reverse of the statue block, in order to avoid the consequence of various stress in the log caused by shrinkage.

Certainly, traditional wood carvers gave great importance to protect the sculptures from this negative consequences. Polychromy applied on woodcarvings is due to its lower flexibility not able to absorb whole range of substrate movements (stretching, shrinkage, creation of internal or surface drying related checks), knowing the result of inadvertent actions would be significantly decreasing influence on finishes of the work. According to known historical sources had been painters (creators of painted finishes) work ranked previously higher or on same level as the work of the sculptor - carver⁴. Beside biological damage and human impact are the most common destructions responsible for unfavourable condition and degradation of finishes caused by above mentioned discrepancy between the layer of polychromy and wood mass (composed of cells responsive to humidity). Later overpaintings and adjustments of polychromy altering or reinterpreting original aesthetic concepts are frequent phenomena. In the case these objects where during their existence separated (frequently connected with removing from original retables) facing unequal access, there is a good chance they were reinterpreted (overpainted, recarved, conservated) in different way and this may lead to temporary loss of traces pointing to origin, of these works. On the other hand reverse surface and cavities were overpainted rarely, remaining hidden to the observer.

(Fig. 1) 17th. century woodcarver in his workshop (Hans Kühn obituary taken from „Nürnberger Zwölfbrüderbücher“⁽¹⁾).

II. Materials and Methods

In faith to indicate affordable applications of three-dimensional digital tools of non-invasive survey, analysis and designation of technological details, are proposed two different methods. The essential for reliability of obtained results is the determination of accuracy of proposed methods, assess if it is even possible to identify particular tools by reconstructing their specific shape according to remained features of the traces.

Tools themselves - chisels, gouges, adzes (straight or curved “gutter adzes“), wide blade axes, slics and augers, could be notably adjusted during the work with wear or sharpening, and consequently the resulting record of the tracks could change drastically. And, of course, for optimal efficiency of carving, it is necessary to sharpen a chisel.

³ More: Baxandall (1986) p.35.

⁴ Gildet, opulently decorated and coloured artworks were important components of sacral interiors for many centuries. Difference between reward of medieval artist mentioned in: Wilm (1925) p. 33.

It is one of great advantages is that tools used for sculpting rough shape were not kept in such fine condition compared to carving chisels used for later refinement of shapes, especially on frontal areas. Significant damages, chipping of cutting blade were not required to grind away completely.

On the other hand it must be noticed - eventual mismatch between compared records may not serve as proof of their disparity. There may be given few arguments for explanation of this state: it is nevertheless understandable that a professional sculptor focused on working with wood possessed several similar tools. It is now widely accepted that the formation of sculptural works used to be collective act – each of a single objects, not speaking about whole groups, may be a result of cooperation of few participants. Examples of sharing of one order by different workshops to be able to deliver the required amount of work of sufficient quality in the requested period, may be also expected.

Supposing that the routine performed by grinding does not cause a significant change in the gradient of chisel facets, we must take into account that a trace made by using the same tool, but after a certain time period may not correspond precisely to each other as a result of such adjustments. Last but not least it must be taken into account on the influence of changes due to different proportions of drying wood in transverse and longitudinal section of the log.

There is variety of different documented approaches used for creation of woodcarved statues, often contradictory. Wood sculptors used to be working with “green” and dried wood as well.⁵ If the reverse hollowing of statue was executed before the moisture amount in wooden mass has been reduced and stabilized (they were sometimes dried artificially - seldom there are documented marks left by fire in reverse of blocs used⁶) and their present traces could be deformed significantly.

The presence of later interventions may occlude captured detail increasing the uncertainty of the final record as well.

According to these reasons, it is clear that the proposed method of mutual comparison has several significant limits, which are virtually restricting the possibilities of its application to cases of positive correlation.

First of proposed methods, based on photogrammetry was aimed on mapping of cut traces left by specific tools. Verification was executed using three different experimental tests.

First test consisted of a comparison of cutting tools (chisel in this case) traces used for reverse hollowing of three sculptures originated in 18th century

(Fig. 2) Three statues from Trenčianske Biskupice (18.century)

(Fig.2). Wooden polychrome statues are depicting Christ and two apostles - evangelists St. Mark and St. Matthew. In the past they were composed into pulpit architecture of the Catholic church in the village Trenčianske Biskupice (western part of Slovakia). Whole architecture of the pulpit already disappeared during the 19th century. These small

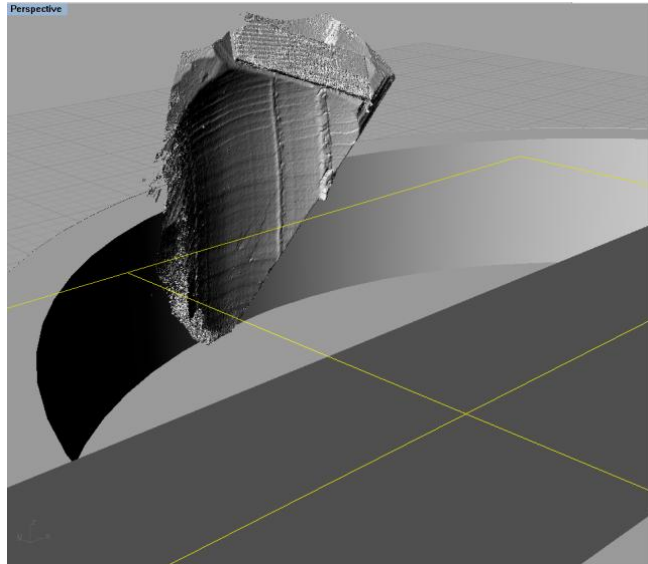
⁵ Tangeberg(1986) p.168.

⁶ The necessity of this procedure , as has been said previously, is mainly targeted in order to prevent the spread (or appearance) of drying related checks capable ruin later finishes. Artificially drying documented on few medieval statues :
Meurer, H., Westhoff, H.: (1983) p.50.

statuettes (35-40 cm tall) are bearing almost identical carving details, construction, polychrome character and even reverse side of all three selected works seems to be at first glance very similar.

Painted surfaces of these sculptures are result of several modifications, the areas of the original polychromy are preserved only in fragments. For 3D data acquisition were used low cost solutions – images were taken with older DSLR Nikon D80 equipped with Tamron 90 f 1:2.8 macrolens⁷. Images were taken under artificial lighting (in charge to keep constant lighting conditions) and sensed objects were prevented against accidental movements relative to the light source during taking of images.

Camera settings were set to achieve constant aperture, white balance and focus values for all taken images within one set. It is very important to ensure constant conditions when shooting, it is also important to reduce significant blurring due to low depth of field - characteristic for macro-photography. It is, of course, required to perform capturing of traces with included scaling bar (dimensions 1x4cm), which could be used later for the correct determination of resulting model scale. To overcome the mismatch caused by false negative interpretation, it is important to create

(Fig. 3) Crossection extraction using Rhinoceros

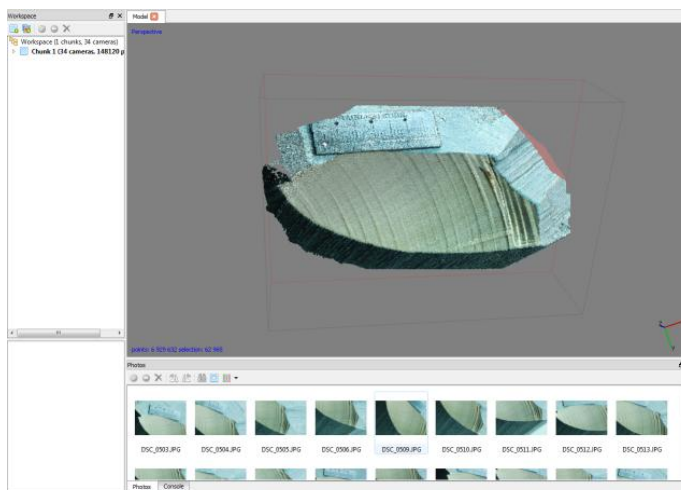
at least a pair of records of cut traces from which will be subsequently extracted a number of possible cross sections for identification. Using 3D modelling software were obtained cross sections from these surface representations perpendicular, at specific points, to the estimated cutting plane (the possibility that the frontal blade line of used woodcutting tool could be convexly curved must be ignored). For Photogrammetric reconstruction of 3D model was used photogrammetric SFM software Agisoft Photoscan. Extraction of cross sections was carried using program Rhinoceros (Fig.3). The results should be compared by manual juxtaposition, however, there was also tested automatic evaluation of MESH strip (Cloud Compare software). Algorithm for automatic alignment cannot responsibly take into account all elements of compliance in terms of the shape of chisels and chipped blade. Due to the achieved results is therefore likely that method cannot be processed using automatic alignment software without previous intentional abstraction (preprocessing). Four photographic sets were created to carry out the test - each containing 25-30 images⁸. For each set (for one statue there were captured two different marks) was prepared three-dimensional reconstruction using Photogrammetric software (4).

Result in the form of triangulated MESH with high number of faces was imported to the 3D graphic program. After a careful alignment, making the cutting plane perpendicular both to the plane and to the direction of a chisel traction, were cross sections executed. For each of processed MESH has been drawn two cross sections.

⁷ It is also important (in this regard is the use of the camera with a long focal length recommended) to prevent accidental collision (overlapping) with light source while recording.

⁸ Each image contained 3872 x 2592 pixels, nominal resolution of one pixel was, approximately, 0,015mm.

These sections exported in the form of point defined paths were subsequently aligned to overlay each other - in order to detect an average deviation of measured shapes (5). Resulting findings supported the expected hypothesis - the statues were excavated using one tool that has not been modified in between the process. The average discrepancy was estimated /approximately/ not to exceed 0.1 mm and the highest discrepancy not exceeding 0.25 mm (measured data were estimated according to the enclosed scale bar made of the vector lines). An obvious prerequisite for accuracy of comparison is the omission of any manipulation of the input data set, especially in terms of resizing cross sections.

(Fig. 4)Mesh reconstruction using Agisoft Photoscan software.

During the alignment of cross-sections was proved to be the most effective method of fixation of the cross-section lines by the characteristic marks left by jagged blade. It turned out that, despite the distortion that occurs when the wood fibres are rubbed with chipped steel (and thus creating a very uneven track), the rhythm, relative position and shape of these traces is the most reliable tool for alignment of obtained cross sections (6).

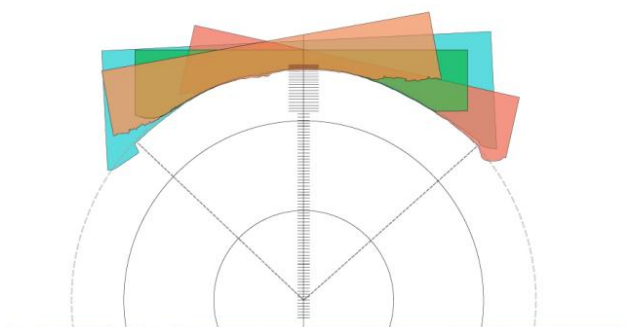

Fig. 5 Overlapped crosssections- each specified with different color.

After overleaping of compiled cross sections it was possible to produce a hypothetical profile of whole radius of the cutting tool (in this case, composed of all the cross sections obtained – nevertheless at any of examined statues was not observed of the complete chisel mark) .

The second test was performed to detect potentially false positive judgment. For its realization a block of lime wood was selected. On the surface of the block were created a series of notches using two different tools with substantially similar profile. The primary tool used was factory produced chisel with smooth curvature without significant signs of blade damage. The second tool has been blacksmithed by hand. Chisel was considerably worn with several significant chippings on its blade. Two pairs of notches were chosen to represent specific traces of both instruments.

Tool marks were recorded in the same manner as in the previous test. Evaluation of the cross section lines after manual alignment indicated relatively close similarity of both cross sections. The average deviation between them was estimated at 0.15 mm and at the ends of the blade lines significantly enhanced to difference of 0.4 mm.

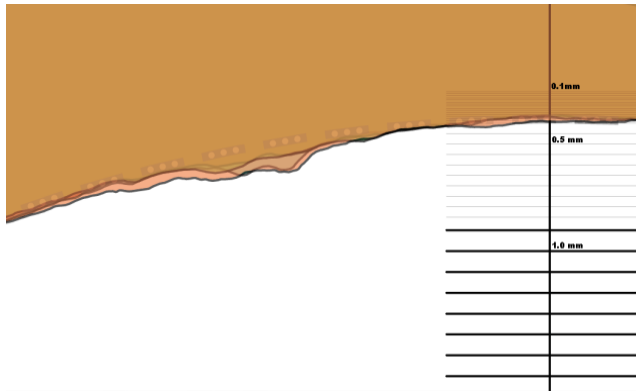

Fig. 6 Similar oscillation of traces left by chipped blade are visible on each cross-section. Worn steel ragged them quite irregularly - resulting in final disparity between overlapped lines at these regions.

The most positive indicator of the difference of the two cross sections were marks of chipped and uneven hand rounded blade of chisel No. 2(7). The third test was conducted on a group of three sculptures, set on the altar of the Virgin Mary in Košice (17-18. century). The retable architecture and its sculptural elements are now being completely restored (Fig.8). On this occasion, it was discovered that the current structure of retable architecture and sculptural elements are derived from at least three different retables. This conclusion may be confirmed by the observation of tools composition

used for reverse shaping of three dominant statues. For initial treatment of the largest, spacious sculpture of the Pietá type, used the sculptor combination of wide blade axe and chisel with blade approx. 4 cm wide. If chosen for such a comprehensive work to carve with such a relatively small tool, it is possible to deduce that the sculptor did not have another appropriate chisel with a wider blade at disposal. Conversely for the reverse hollowing of statues of Mary Magdalene and St. John was used combination of different instruments.

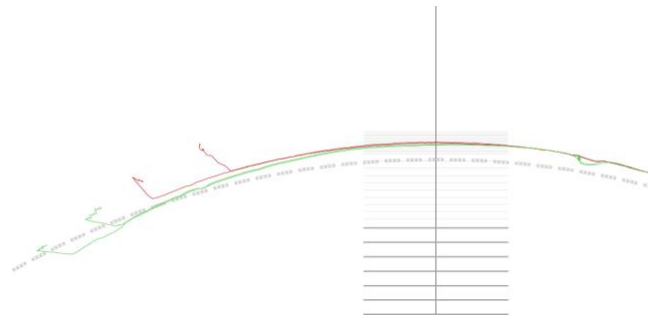

Fig. 7 Comparison of two different chisel traces

Inclined sides of cavity were processed using probably slick with a wide blade. To remove

Fig. 8 Wooden statues from Košice. The largest statue in size, Pietá, from the 17. century. Statues on both sides (St. John at left and St. Mary Magdalene at right) are considered to be of later date.

the mass from the bottom of the cavity was then used hollow adze (shows by a very sharp angle and also interrupted line of its traces) with about 4 cm width of blade. For comparison were experimentally captured traces of wider cutting tool on these two statues. For the record creation, conversion and comparison of the results was used the same methodology than in previous cases. However, resulting comparison brought the highest scattering recorded.

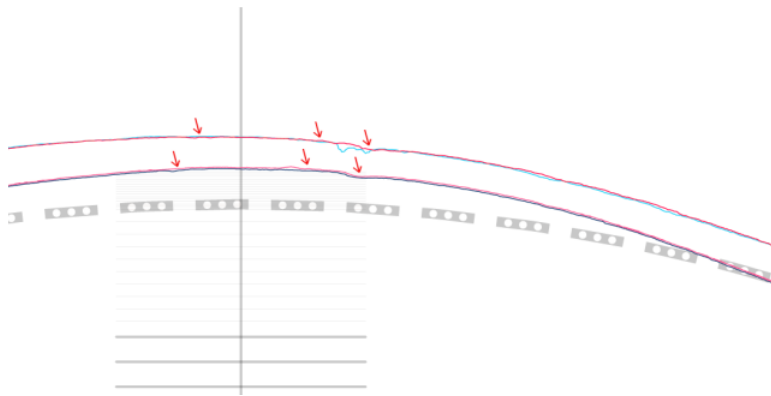

Fig. 9 Small red darts are pointing out corresponding waves indicating chipping of the blade used for carving on two sets of crosssections.

Alignment of cross sections was done, again, mainly due to the characteristic traces of blade chipped in the middle of the trace (9). The most characteristic features may be recognized at both samples, but main bending curve according to cross sections was significantly different and at the outermost positions went to distance of about 1.1 mm.

Segmentation of 3D model using CT data

The second method is utilizing computer tomography data for identification of direct traces of the original craft tools used by creation of the sculptures. Commonly used medical diagnostic imaging method was introduced into the field of non-destructive research of wooden Cultural heritage objects nearly three decades ago⁹. Usually, the research is based on the examination of each transversional slice - indicating the density of tomographic reconstructions of the relevant structures inside the object. The record itself, performed using conventional medical device is achieving limited resolution

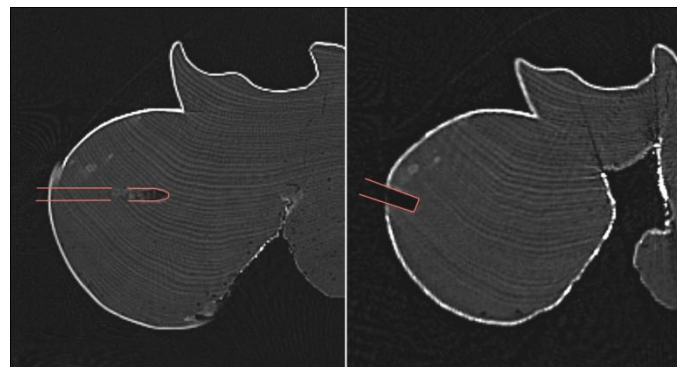

Fig. 10 Three different drilling tools were used for repeated boring of holes for arrow shafts. Outlined shape of auger used for original shafts assemble on the left, compared to the shape of bore hole left by most recent adjustment at the right.

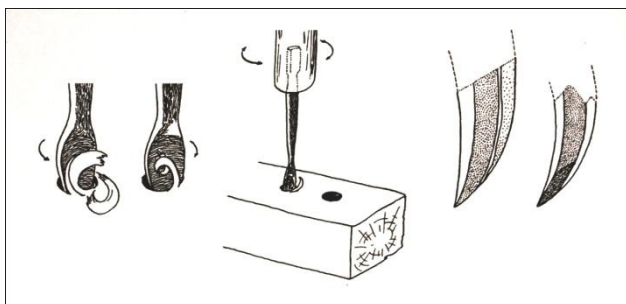

Fig. 11 Reconstruction of two early medieval augers based on archeological findings from Mikulčice and Nejdek. (image taken from Pleiner R.(2006))

(resolution of each transversional image is 520x520 px by 1mm collimation made with 1mm offset) - definition and comparison in terms of the above mentioned traces of carving tools comparison is unrealistic. Beneficial use is based mainly on confrontation of observed discernible traces on the surface of an object with spatial information indicating the tool marks inside the object body. The obtained information helps to convey a length, direction and width of tool

⁹ Kurea M.; (1988)

traces. To illustrate this approach we may introduce an example of comparison of tool used for past adjustments of late medieval work of art, a wooden statue of St. Sebastian (from Kežmarok, eastern Slovakia). Iconographic attribute of the Saint (thanks to various popular depictions well known in art and cultural spheres outside the liturgical area) are arrows wedged into the body of the Saint. During repeated manipulation (work in question was apparently removed from its original location in retable and today is exposed as a stand-alone piece) with the work protruding of these fragile arrows, made of thin wooden sticks became often damaged. If more of these arrows were damaged over time, it was necessary to maintain a clear symbolic appearance of the sculpture. This was, apparently, the reason of later interventions. The overhanging parts of original arrow shafts were cut off and its fragment still embedded in the body of the statue were drilled out.

Each sequence of these successive interventions may be documented by different blade profile¹⁰, which is corresponding to the historical development of drilling tools.

Profiles of drillheads may be observed on the particular CT images.

For further observation it is possible to create three-dimensional reconstruction of bored holes, whereas repeated recesses were sometimes executed with the scattering direction. On the basis of this identification it is also possible to determine the initial slope of the original arrow shafts (3D reconstruction showed that angle of few originally bored holes were significantly more

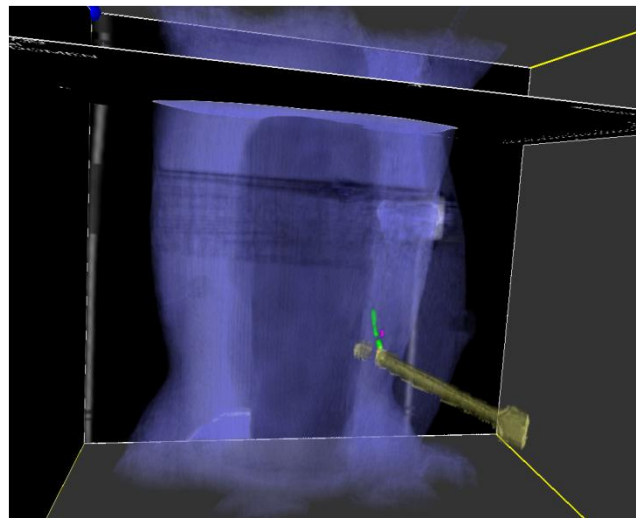
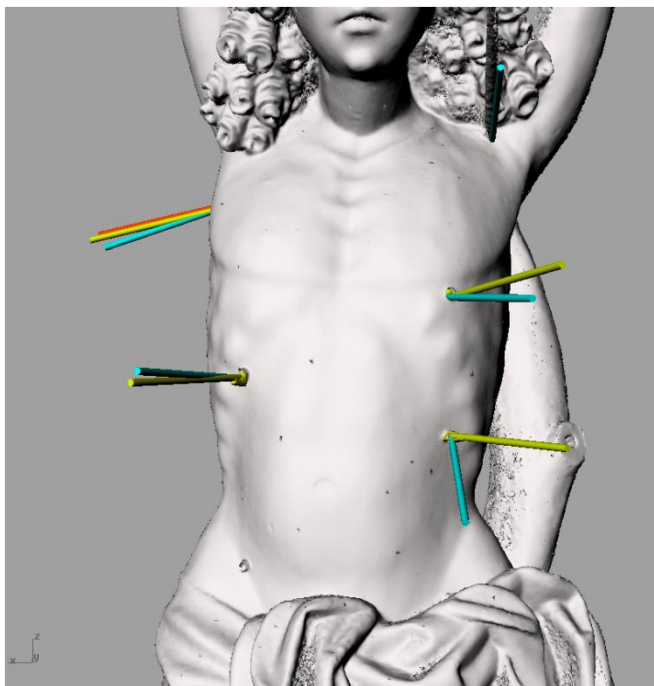

Fig. 12 Reconstruction of different bore-holes from CT transversal scans of St. Sebastian sculpture (using software Vo-Tracer).

inclined downwards probably to suit its past position on retable). The three-dimensional reconstruction can be made by selection on the basis of differences in density (this segmentation method is available by several softwares for managing of medical tomograms) but for segmentation of particular holes and shaft fragments is the manual designation more effective, using specialized segmentation software (in the case of this study was used

Fig. 13. 3D visualisation of various adjustments of arrow shafts in chest area of St. Sebastian sculpture. Arrow shafts of yellow colour are belonging to the most recent adjustment, while blue colour is given to the arrows with original declination.

¹⁰ More about „spoon augers“ In: Krebs E. (1993)- p. 302

software VoTracer¹¹ -(Fig.12.).

The above described method can also be applied for segmentation of another significant technological details: traces left by of mounting to the carvers bench at both ends of the wooden block¹², bored holes with dowell, included wooden blocs or iron nails (but it is well known, that CT images are in presence of iron blurred and occluded due to so-called Beam hardening artefacts).

III. Results

Comparison of evaluated cross-sections showed to be sufficiently accurate to indicate specific curvature and features of particular tools, even if they are of very similar shape. Nevertheless, there are many joined limitations responsible for further uncertainty of results (some of them are inseparably inherited in the methodology itself). Noticeable is the result of third test executed. The source for these differences may consist of the very few reasons - due to the width of the original tool (in any of the captured tracks was not found indication of the full width of the tool and at any of sensed cross-sections could not be determined edge of it – its width exceeds 10 cm) it is possible that the carver did not use the whole wide of tools blade but its margins to remove the material to utilize relatively broad tool most effectively. The second reason may be possible eventuality of resharping of the tool during working process (but this is not apparent since the presence of comparable traces of chipped blade). Third option is the possibility of an uncertain result by the three-dimensional reconstruction – the discrepancy of final model could be caused by out of focus parts used images¹³. Another possibility of such increased discrepancy may be connected to technological process of carving- if the statues were shaped out of fresh wood, resulting shrinkage may cause significant deformation of studied chisel mark. To prove one of these deductions, it may be necessary to evaluate the second series of measurements. Second proposed method showed to be useful for indication and diagnosis of past interventions. Obtained three-dimensional data could be used for further visualization and alignment with more precise model obtained by conventional acquisition methods (such as digital photogrammetry, laser scanning, structured light systems). However, main limitation of this method must be noticed - the output resolution given by CT device. Any further reconstructions are obviously determined by quality of the initial data set.

IV. Conclusion

We assume that comparison of sculpting tools could help to answer questions about the originating processes of sculptural works, today a valuable cultural heritage objects, although these sculptures were overpainted or remarkably changed (including recarving). Methods possessed to give previously unreachable representations, if supported with correct interpretation, may provide facts bearing on the issue, capable to supplement further discussion. Idea of contribution of proposed methods is based upon confrontation with other methods to support further factualization of research findings used for analysis of style marks, schematic details and imaging stereotypes of the creator. Anyway it is still

¹¹ Software created by Takashi Ijiri.

Official site: <http://www.riken.jp/brict/Ijiri/VoTracer/index.html>

¹² Tangeberg(1986), pp. 175-177

¹³ The possible method how to avoid this problem may dwell in use of multi-focused macro images- Gallo A. Et al.(2013)

highly unrecommended to use them as self-sustaining methods resulting with instant facts. It is also required to use more exact alignment method for comparison of cutting tools traces cross-sections, most likely an algorithm capable of separated comparison of curvature and of the significant traces left by chipped blade. Consequently it would be possible to calculate more exactly given discrepancy between two samples. Certainly, the cooperation with IT specialist for further development is needed.

V. References

- Baxandall M.: The Limewood Sculptors of Renaissance Germany, London:Yale University Press, 1980
- Fecko P.: Drevo v živote stredovekého človeka na území Slovenska, Diploma Thesis,Univerzita Komenského, Filozofická fakulta, Katedra archeológie, Bratislava,2007
- Freedberg, D. : Munuscula Amicorum: Contributions on Rubens and His Colleagues in Honour of Hans Vlieghe, Stighelen, K.(eds.), Why Connoisseurship Matters (pp.29-43) , Turnhout: Brepols, 2006
- Gallo A. Et al.; 3D reconstruction of small sized objects from a sequence of multi-focused images, Journal of Cultural Heritage (2013),
- Westhoff H.et al.; Werkzeuge und Materialien in den spätmittelalterlichen Werkstätten der Bildhauer, Schreiner und Maler, pp.301-310,In : Meisterwerke Massenhaft, Stuttgart, 1993
- Kurea M. (1988) Development of a simple CT scanner for cultural property
http://www.isprs.org/proceedings/XXVII/congress/part5/428_XXVII-part5-sup.pdf
(11.11.2013)
- Meurer, H., Westhoff, H.: Farbige Holzbildwerke des 14. Jahrhunderts, Stuttgart, Württ. Landesmuseum, 1983
- Tångeberg, P.: Holzskulptur und Altarschrein: Studien zu form, Material und Technik, München: Callwey, 1986
- Wilm H.: Die Gotische Holzfigur,Liepzig:Verlag Klinkhardt & Biermann,1925
- Pleiner R.: Iron in Archeology., Praha : Archeologický ústav AV ČR, 2006
- Illuminations published according to project: Die Hausbücher der Nürnberger Zwölfbrüderstiftungen: Digitale Erschließung und Edition von Handwerkerdarstellungen des 15.-19. Jahrhunderts
<http://www.nuernberger-hausbuecher.de/75-Amb-2-317b-174-r/data> (04.03.2014)

Szemző Robert, Doctoral Student
Institution: Vysoká škola výtvarných umení v Bratislave, Katedra reštaurovania.
Address: Hviezdoslavovo nám. 18, 81437 Bratislava , Slovakia
e-mail: szemzo@mail.com

The future of community participation in urban design

Case study of almere, the netherlands

Szabolcs Portschy

Department of Design, Faculty of Architecture
Budapest University of Technology and Economics

Abstract: The city of Almere, which is one of the four main cities in the Amsterdam Metropolitan Area, has been among the fastest growing cities in Europe ever since its establishment in 1976. The economic and demographic expansion puts significant pressure on valuable green areas around Amsterdam, and Almere has both space and potential for growth. Already at the time of its creation, the plans of a multiple-core structure city attracted mixed reviews, leading urban designers calling it ‘an anti-city’. However, with time it has developed into a mature, healthy and sustainable urban environment. With the new expansion that would add 60.000 new dwellings and 100.000 new jobs by 2030, the city faces new challenges, which require visionary strategic planning once again.

The intended growth of Almere is planned to take place in an ecologically, socially and economically sustainable fashion. To achieve this and to inspire contribution to future developments, the city has defined seven principles in concurrence with international sustainability experts.

Community participation is one of the strongest principals in this innovative place-making experiment. Creators of the new strategic vision imagine large-scale citizen involvement, bottom-up community and private initiative through empowerment and ownership, from the design phase to the implementation. They aim far beyond the design character of the buildings, including among others the design of the urban fabric and the supporting infrastructure as well. This paper intends to describe and examine the potential growth and the urban development of Almere from a complex perspective, with a special focus on community design.

Keywords: *Almere; Community Participation; Community Design; Bottom-up Urban Development; Sustainable Urban Growth*

I. The Poly-nuclear City

The birth of Almere coincides with the latest phase of the grand scale land reclamation projects of the Netherlands. In the 20th century alone, close to 170.000 hectares of new land was created. From the originally planned five polders four have been completed by the 1970s. Designed originally for agricultural purposes, with the change of time, economic and demographic pressure, the land soon became used for alternative purposes. “The first polders lay at a considerable distance from the main urban agglomeration in the west of the country (...), but the last two polders were nearer to that area and soon demands other than agricultural arose (...) the demand for urban building sites” [1]. In

order to preserve the so-called ‘green heart’ around which the ‘Randstad’, the major urban areas of Amsterdam, Utrecht, Rotterdam and den Hague are located, population pressure and new economy were directed outwards, towards existing smaller towns and newly created settlements.

Almere emerged as a major destination for the urban growth [2]. “The city of Almere (known by the name of ‘Zuidweststad’ or ‘South West City’ until 1970) was originally designed as a number of semi-separate nuclei, each with their own neighborhoods, facilities and identity, connected through a shared infrastructure and a common city center. This approach enabled the founding fathers to create a forty-year development plan for the city, while retaining the flexibility necessary to adjust to changing circumstances” [3]. Each nucleus is separated from the others by generous green land (parks, woodlands, agricultural lands) that comprise close to 75% of the city area, and at the same time connected to the others with a thoughtfully planned road system (with exclusive bus lanes) and an extensive bicycle path network [4], [5]. The poly-nuclear design has allowed for great flexibility: areas with differing density and size, green open spaces within more dense urban areas, and for the city to be developed in stages that ensures successful operation even if complete build-out has not been achieved [6]. In this concept, each nucleus could learn from the positive or negative experiences of previously built districts. [Fig. 1]

Almere-Haven was the first nucleus to be developed in 1976. The district is located at the southern coast of South Flevoland, providing an attractive environment to new homeowners. *Almere-Stad* followed four years later. Designed as a central nucleus it was developed with a more urban character, yet without high-rises and a traditional city center. First constructions in *Almere-Buiten* started in 1984, and in *Almere-Hout* in 1991. The youngest district *Almere-Poort* has been developed since 2009, in the frame of the new city development strategy, with the active involvement of its future residents in the urban character of the district. The same strategy includes conceptual plans for future districts: *Almere-Oosterwold*, *Almere-Pampus* and *Almere IJland*.

Fig. 1 The original poly-nuclear concept (Image courtesy of Teun Koolhaas Associates, Almere, 1977)

While "Almere has historically been a dormitory town from which residents have been content to travel for both work and leisure" [7], a dedicated area was set aside for a potential city center to be developed at later stages. By the 1990s the commercial and recreational facilities and economic opportunities available in Stad were far behind the population’s needs. At the same time, there was a desire to steer the city away from its heavy dependence on commuting and towards a more sustainable model. In 1994, a new

planning process was begun - culminating in a master plan competition "for the vacant site at the heart of the city with a brief that encompassed business, cultural, recreational, and civic facilities... nothing less than the retrofitting of an entire city center" [8]. The winning concept was created by Rem Koolhaas's OMA, including a new business center, *Zakencentrum*, and a larger mixed-use district, *Stadshart*. The plan interestingly went against everything that had characterized the rest of the city: it broke out of the grid with a set of diagonal directions, and featured a high density and high-rise urban structure. Construction began in 1999 and the majority of the buildings were completed by 2007 [9].

II. The Sustainable City

At the time of creating Almere - "this new and still evolving urban lab – the Dutch urban, physical, spatial, cultural and economic planners have incorporated, distilled and mixed in its comprehensive plan and built form a combination of ideas, concepts, tenets, and elements that started and evolved in the past century, starting with the garden city school, continuing with the ecological city movement and its tenets, followed by the more recent trends and approaches anchored in the urban sustainability and smart growth principles, policies and practices" [10]. The original design of Almere is considered the best effort in implementing Ebenezer Howard's Garden City vision [11].

Almere's comprehensive plan emphasized a greener character for its nuclei. Low density housing (38 houses per hectare [12]) within walking distance from workplaces, schools, public transportation and recreational facilities was the key element in the plan. According to a 1991 study the modal split of commuting were: 35% car, 17% public transit, 28% bicycle and 20% walking [13]. Due to extensive bicycle network infrastructure development [Fig. 2] (including the construction of a bicycle superhighway system) since then and scheduled until 2020, these proportions have shifted toward bicycle riding even further [14].

Fig. 2 Long-term bicycle route system concept (Image courtesy of Stedenbouw Verkeer, Almere, 2013)

As mentioned previously in this paper the city features considerable amount of open landscape, "in conjunction with green wedges penetrating into and between residential areas, the incorporation of green ecological elements into and outside the neighborhoods, and the separation of the urban residential neighborhoods, districts, as well as of the main

urban nuclei, by planned buffered zones with clear recreational and transportation functions” [15]. Despite the amount of green area, the quality of the green zones, their proximity to the urbanized areas and the integrity with the city leave space - but also offer opportunities - for development. [16]. A new comprehensive development strategy – discussed in detail in the fourth chapter of this study – aims to address these arrears by creating special transitional, recreational, spiritual and educational points where the city can meet the nature [17].

In meeting development challenges, Almere considers sustainability a key factor: “the intended growth of Almere will take place in an ecologically, socially and economically sustainable fashion. The aim of the national government, the provincial government of Flevoland and the municipality of Almere is to position Almere as a national demonstration site for the large-scale implementation of sustainable systems. The joint desire is to turn Almere into an icon of sustainability” [18]. Reflecting on this endeavor, the municipality worked out a set of principles to inspire future sustainable development. These principles are as follows: cultivate diversity, connect place and context, combine city and nature, anticipate change, continue innovation, design healthy systems and empower people to make the city [19]. As Timothy Beatley states in his book *Green Urbanism: Learning from European Cities*: in order to create a sustainable city there is a great need for innovative local, regional and national planning concepts, strategies and policies that combine and integrate environmental and ecological components with the spatial, morphological, cultural, social and economical ones. He suggests that Almere has managed to synthesize multiple greener, sustainable city approaches and captures, in multiple ways, the efforts to achieving a greener, more sustainable, more positive urban planning [20].

III. The Self-Built City

The original plans of Almere included the idea of a limit to population growth to about 250.000. Because of the rapid growth during the past few decades, population was expected to reach this cap by around 2010 [21]. The growth slightly slowed down, and by the beginning of 2014 the population was estimated a little over 196.000 [22]. Still, in an effort to provide relief and to offer new qualities to the dense, urbanized northwestern region of the Netherlands, the central and provincial governments have asked Almere to expand [23]. The city started working on a new master plan to take the city to 350.000 residents by 2030. The new accelerated increase strategy, called ‘*Schaalsprong Almere*’, includes complex and comprehensive development schemes in three new districts [24].

Almere-Poort was the first new nucleus to be created in the frame of the new expansion program. The latest and probably the most interesting phase of the ongoing development is a 100-hectare self-build zone in the district, called Homeruskwartier [Fig. 3], which has been propelled from drawing board to part-built reality in just five years [25]. Self-built housing and citizen participation in urban development projects are key elements in the policy of Adri Duivesteijn, a Dutch Member of the Parliament for the Labor Party. Duivesteijn considers Almere a success story but pointed out a few downsides in the city’s development: citizens of Almere were not involved in the development of their city, “in Almere much happened top down, according to blueprint. Quantity seemed more important than quality. Houses were built in impressive numbers and show little to no variety” [26]. As the Deputy Mayor of the city back in 2006, he was given the opportunity to realize his

ideas. “He headhunted Jacqueline Tellinga from the Netherlands Architecture Institute in Rotterdam as project manager and they hired OMA again to work on a masterplan” [27].

The site of the new development was divided into 720 individual plots of varying sizes, plus a higher-density, mixed-use central area, where future tenants could team up and build multi-family apartment blocks, office or retail space. “Every detail of infrastructure was specified beforehand so buyers would know whether they were building beside shops, an electricity sub-station or even a road hump” [28].

Residential plots were classified into 26 zones, all branded with a prefix ‘I Build...’ and then specific suffixes, like: ‘sustainable’, ‘live-work’, ‘terraced’, ‘timber-clad’, ‘extra’, ‘free’, ‘town center’, ‘canal houses’, ‘garden homes’, ‘affordable’, etc. referring to the building-type required on that area. This gives the relative freedom for future homeowners to build what they like with certain limitations on the size and character. By 2014, over 90% of the plots have been sold [29]. Since the city does not have to make a profit on the land, plots are sold at an affordable price, while it is up to the creativity of the buyer and their architect how low construction costs would be. Some managed to keep it under €100 / sq. m [30] thus making self-build a very attractive option.

Fig. 3 Aerial photo of Homeruskwartier (Photo courtesy of Adri Duivesteijn, 2013)

Although the city council even held ‘meet the architect’ events for new buyers, the aesthetic outcome of the project has been mixed. Some buyers had been exposed to a limited architectural stylebook before creating their own home, others chose cheap reproductions of villas found in catalogues, or bought kit houses. Surprisingly, some of the most boring houses were built in zones with the fewest rules, while the relative freedom resulted some really innovative designs as well [31]. Tellinga argues that the process is more important than the physical outcome and that “self-building leads to more socially cohesive cities whose inhabitants have much stronger attachment to their surroundings [32].

This experiment represents a type of a broader approach called community participatory design. The methodology, which originally developed in parallel with the civil right movements in the United States, is a form of planning that integrates the users of buildings or the built environment into their concept, design, building and maintenance. Through active participation, it aims to promote the sense of ownership, addresses environmental inequities while trying to maximize user satisfaction [33]. Community design methodology underwent significant development, change and varying popularity during the past

decades. With the recent emergence of sustainability awareness and environmental concerns, the idea of citizen participation in the shaping of the built environment, and hence the practice of community design has been pushed back into mainstream.

At about 68% [34], home ownership rate in the Netherlands and especially the number of self-build homes has traditionally been relatively low compared to other European countries. The success of the new model implemented in Poort has attracted international attention, especially from the UK, where housing shortage is causing noticeable crisis, and self-build is seen as a plausible answer [35].

IV. The Future City

After a series of community consultation, the Municipality of Almere set a number of guidelines in the Draft Structural Vision Almere 2.0, defining a sustainable urban development strategy of the city until 2030.

With almost doubling the area and population of the city, the ecological, social and economic diversity is going to increase and the relative imbalance – in dwelling types, urban amenities, natural resources population composition and employment - inherent in a young town like Almere needs to be enriched. While other urban areas have centuries to do this, Almere is planning to achieve it in a mere period of 20 years. The strategy does not intend to intervene in the existing urban area in the context of the leap of scale. Instead, the current identities of the districts will be reinforced. At the same time the construction of 60.000 new homes will put pressure on the competitive position on certain districts [36]. The development will follow the poly-nuclear character of Almere with the creation of new districts (Almere Pampus, Almere IJland and Almere Oosterwold)

The city is exceptionally rich in green and blue areas, which is a rare quality in the densely populated Netherlands. Green areas like *Boswachterij* and *Pampushout* - currently on the periphery of the city - will be integrated, serving as the recreational urban forestry of Almere. The expansion program also has a special focus on the water land, with improvement of the ecology of *Markermeer* and *IJmeer* [37].

The main features of the strategy however reflect on the various effects of the almost 150.000 new inhabitants. These changes are expected to transform the city's life significantly. Almere considers its citizens as the main driving force behind the city: "the daily urban system of inhabitants of a metropolis reaches beyond a single city. People utilize the entire range of facilities – culture, sport, entertainment, recreation and employment – that the various cities of a metropolis have on offer" [38].

The additional population, and the increasing diversity will require the development of the current infrastructure and public transportation system, which includes new train connections with Amsterdam and Utrecht, the broadening of the motorway that crosses the city, but at the same time converting its central section into an underpass. The intervention is expected to create new easily accessible development space for additional metropolitan amenities right in the center [39].

From community participation aspects, the most unique part of the Draft Structural Vision is the new district: Oosterwold. Oosterwold, currently an extensive farmland, will be created as a low-density countryside living and working milieus. Acting as a counterpart of

the more planned central districts, it will concentrate entirely on the historical patterns of organic urban development. The Municipality of Almere hired *MVRDV*, who came up with a proposal, an urban development template for a DIY project that will transfer power into the hands of neighborhoods and communities. “This development strategy is bottom-up, inclusive and very intuitive to the needs of individuals and their communities. It allows the design to develop organically and over a stretch of time as needs change and neighborhoods grow” [40].

The Municipality imagines the land to begin integrating elements of the built environment in innovative ways that preserve the landscape. *MVRDV* has worked out a scheme with a combination of programs and building typologies, but the general layout of the district will be allowed to evolve organically. The designations that have been established to guide the development are designed to promote differentiation while preserving character of the landscape [41].

Half of the area has been designated to urban farming that will provide food production for the city. Buyers can choose from different types of lots (agricultural, landscape, urban or standard housing lot) at any size or shape [Fig. 4]. By clustering their buildings, owners contribute to the development to an open and continuous green landscape. Owner also contribute to a street network with the construction of their part of a public road, a path around their lot, and access road to their land. Open space on the lot can be filled with urban farming and the owner’s share of public green. In the proposal, owners are responsible for the retention and drainage of rainwater, the production of renewable energy, providing clean drinking water and the processing of waste. The first residents realize their lots scattered in the open landscape, then step-by-step the first communities will be created, and eventually a versatile neighborhood comes to life, a landscape designed by its residents [42].

Fig. 4 Sample for an organic urban layout (Image courtesy of *MVRDV*, 2012)

V. Assessment & Questions

Since the time of its creation, Almere has been open to innovative and experimental solutions in urban development and it has successfully overcome the challenges of the past decades. Yet again, the city is facing a substantial challenge, and the municipality does not seem short of revolutionary ideas. The city has laid down a set of progressive principles and has been resolutely acting upon them. Almere’s mid-term strategy shows an unquestionable commitment to sustainability, progress and a healthy urban environment.

While both the municipality's elaborated vision on the future and the groundbreaking urban development initiatives reflect strong optimism, a few questions have remained open, most of which will only get answered with time and through experience.

How can such urban growth take shape responsibly? Almere is pursuing a growth strategy, which is unprecedented even in the city's dynamic population history, and which will certainly be of a very different character than before.

What are the foreseeable social challenges? The majority of Almere's first 'pioneers' were middle class Dutch families, primarily from Amsterdam, looking for a quieter and greener living environment and benefitting from the proximity of the metropolitan area as well [43]. Since then, Almere has become the best example of what the Netherlands population as a whole may look like in the future. The city enjoys an exceptionally rich ethnic and social diversity: immigrants from over 200 countries make up close to 40% of the entire population [44]. While the municipality of Almere has been promoting a city proud of its heterogeneity, even here, citizens are divided over the Dutch immigration policy. At the local elections in 2010 [45], and again in 2014 [46], PVV the populist anti-immigration and anti-Islam party won the most seats in the city council. Although, the party has been unsuccessful in finding coalition partners, the more than 20% popularity of PVV is a clear sign of the citizens' mixed standpoint on ethnic diversity.

How to preserve and reinforce the original qualities, while simultaneously meeting the demand for growth? Despite its relative short history, Almere managed to establish a number of qualities that make the city what it is today. The suburban character that has been one of the most attractive features of Almere will face significant challenge with the expansion.

How to create the sense of ownership and preserve it for the generations to follow? The new urban development program of Almere relies heavily on community involvement. Citizen participation and shared responsibility are great tools in creating a healthy sense of ownership. However, ways of passing that sense onto the next generations need to be evolved.

What level of community involvement guarantees that the needs of the people shape the potency of the city? Community involvement in the shaping of the built environment has had a very long tradition. The shared cultural, social and historical roots and the mutual knowledge has resulted the extreme richness of vernacular architecture all over the world.

How to form communities from new pioneers with different backgrounds? Alienation is one of the most striking side effects of the rapidly increasing social mobility. Forming communities require bottom-up initiative. In these new diverse communities, the cohesive force of multi-generation-long living together - which formed the bond in traditional communities - needs to be substituted with alternative stimuli.

References:

- [1], [2], [6] Constandse, A.: Almere: A new town in development: problems and perspectives. *Journal of Housing and the Built Environment*, 1989, Vol. 4, Issue 3, pp. 235-255.
- [3], [12], [18], [19], [23] Gemeente Almere - Official website of the city of Almere
<http://english.almere.nl/the-city-of-almere/> (Last visited: 03.02.2014)
- [4] Killing, A., OMA: Almere's new city centre, *Blueprint: Architecture and Design*, 2008, Nr. 263 (February), pp. 21.
- [5], [21] Planum Magazine - Cultural Identities: Almere (The Netherlands) - Development of new city centre (1999 - 2007)
<http://www.planum.net/cultural-identities-almere-the-netherlands>
 (Last visited: 03.02.2014)
- [7], [8] Woodman, E.: Growing Pains - Review of the masterplan for Almere, *Building Design*, 2004, Issue 1614, pp. 12-15.
- [9] Webb, B.: Almere - New Town Center
<http://courses.umass.edu/latour/2010/almere/> (Last visited: 03.02.2014)
- [10], [15] Newman, M.: Almere New City: Sustainable City, Ideal City? - An Urban Morphological Analysis of the Newest Dutch City, 2009, *Sustain*, Issue 21 (Fall/Winter 2009-2010) pp. 13-20.
- [11] Newman, P.; Kenworthy, J.: *Sustainability and Cities: Overcoming Automobile Dependence*, 1999, Island Press, USA pp. 169.
- [13] Roberts, J.: *Changed Travel - Better World? - A Study of Travel Patterns in Milton Keynes and Almere*, 1992, TEST London, pp. 61.
- [14] Almere Bike City - de duurzame stad is een fietsstad – Official issue of the Dienst stedelijke Ontwikkeling Almere and Afdeling Stedenbouw en Verkeer, 2013, pp. 15-52.
- [16], [17] Duivesteijn, A.: Green City Almere - Speaker presentation from the conference: Growing Green Cities – Floriade Almere 2022, 09.20.2012
- [20] Beatley, T.: *Green Urbanism – Learning from European Cities*, 2000, Island Press, pp. 200, 408.
- [22] CBS (Statistics Netherlands) – Almere Population, 2014
<http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/> (Data retrieved: 03.02.2014)
- [24], [37], [38], [39], [43] Draft Structural Vision Almere 2.0 – Summary – Digital publication by the Municipality of Almere, 2009
http://english.almere.nl/fileadmin/files/almere/subsites/english/Draft_strategic_vision_Almere_2.0.pdf (Last visited: 03.02.2014)
- [25], [27], [28], [30], [32] Hopkirk, E.: The Netherlands' Almere leads the way on self-build communities, *Building Design Online*, 06.06.2011
<http://www.bdonline.co.uk/the-netherlands-almere-leads-the-way-on-self-build-communities/5019196.article> (Last visited: 03.02.2014)

[26] Duivesteijn, A.: Self build housing: A huge untapped potential, Speaker presentation from the Self-build Summit 16 October 2012

http://www.local.gov.uk/c/document_library/get_file?uuid=6c99ebf3-a377-4b87-bcdf-67476e36aa13&groupId=10180 (Last visited: 03.02.2014)

[29] De Kavelwinkel – The official municipality real estate agency of Almere

<http://www.ikbouwmijnhuisinalmere.nl/> (Data retrieved: 03.02.2014)

[31] Jones, A.: Self Build & the Amsterdam School, Jones The Planner, 09.30.2012

<http://www.jonestheplanner.co.uk/2012/09/self-build-amsterdam-school.html> (Last visited: 05.02.2014)

[33] Curry, T.: Community Design Methodology

<http://www.amdgdesign.org/AMDGdesign/Method.html> (Last visited: 03.02.2014)

[34] Eurostat - Distribution of population by tenure status, type of household and income group, 2012

<http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/> (Data retrieved: 03.02.2014)

[35] Collinson, P.: Self-build: it's time to go Dutch, The Guardian Online, 11.25.2011

<http://www.theguardian.com/money/2011/nov/25/self-build-go-dutch>

(Last visited: 03.02.2014)

[40], [41] Vinnitskaya, I.: D.I.Y Urbanism: Almere Oosterwold / MVRDV, 04.22.2012

<http://www.archdaily.com/227503/d-i-y-urbanism-almere-oosterworld-mvrdv/>

(Last visited: 03.02.2014)

[42] MVRDV – Almere Oosterwold (Official Project Website)

<http://www.mvrdv.nl/projects/oosterwold/> (Last visited: 03.02.2014)

[44] RIVM Zorgatlas - Niet-westerse allochtonen per gemeente 2010-2040

<http://www.zorgatlas.nl/beinvloedende-factoren/demografie/etniciteit/niet-westerse-allochtonen-per-gemeente-2010-2040/> (Data retrieved: 03.02.2014)

[45] NOS - PVV 1ste in Almere, 2de in Den Haag, 04.03.2010

<http://nos.nl/artikel/141343-pvv-1ste-in-almere-2de-in-den-haag.html>

(Last visited: 03.02.2014)

[46] HetPAROOL - Grootste partij PVV in Almere op voorhand afgewezen door mogelijke partners

<http://www.parool.nl/parool/nl/14048/GEMEENTERAADSVERKIEZINGEN-2014/article/detail/3619344/2014/03/20/Grootste-partij-PVV-in-Almere-op-voorhand-afgewezen-door-mogelijke-partners.dhtml> (Last visited: 03.02.2014)

Szabolcs Portschy, Doctoral Student, Marcell Breuer Doctoral School

Workplace: Department of Design, Faculty of Architecture, Budapest University of Technology and Economics

Müegyetem rkp. 3., H-1111 Budapest, Hungary

E-mail: szabolcsportschy@rajzi.bme.hu

Virtuális Építészeti és Régészeti Hálózat

Zsiga Zoltán

Pécsi Tudományegyetem; Pollack Mihály Műszaki és Informatikai Kar;
Breuer Marcell Doktori Iskola
Pécs

Absztrakt

A kutatómunka műemlékek, speciálisan romemlékek védelmi és bemutatási lehetőségeinek vizsgálatával foglalkozó doktori kutatás folytatása, bővítése. A munka során egy komplex rendszerszemléletű bemutatási és védelmi stratégia kerül kialakításra, ami nem csak kutatási, hanem prezentációs és tudománynépszerűsítő célokat is maga elé tűzött.

A kutatás célja a Virtuális Építészeti és Régészeti Hálózat gyakorlati alkalmazásának igazolása, ami az építészeti és régészeti kutatások korszerű, webes platformon és 3D vizualizációban integrált, felhasználó, azaz látogató- és társadalombarát megjelenítését tűzte ki célul. Hosszabb távon a Hálózat lehetőséget adna a magyarországi műemlékek egy felületen és alkalmazásban történő összegyűjtésére, ami jelentős kulturális és idegenforgalmi potenciált rejt magában, és növeli a romépületek és az épített örökség társadalmi elfogadottságát, megbecsülését, a kollektív regionális történelmi tudásszintet pedig emeli. A regionálisan kiépülő hálózat a közoktatás és a múzeumpedagógia új eszköze lehet, amivel a fiatalabb korosztály történelmi ismereteit bővíthetjük.

Kulcsszó: *műemlékvédelem, virtuális építészet, épített örökség*

I. Bevezetés

Minél távolabb kerül egy időpillanat tőlünk, annál többet tudunk róla. Legyen ez egy ókori esemény, melyről az új ásatási eredmények, kutatások és leletek egyre és egyre többet mondanak, vagy a tegnapi története, amit az idő előrehaladtával értelmezünk az indítékok, érdekek és körülmények tükrében. A részletek, mint a puzzle, kis képekké állnak össze, majd ezeknek a kisképeknek rejtvényét próbáljuk megoldani, értelmezni, kép a képben, nagyobb és kisebb egészek sorozataként fogjuk fel világunkat, folyamatos történések soraként.

Úgy vélem ez az összefüggés a jövőre kivetítve fordítottan arányos; minél közelebb érünk egy adott pillanathoz annál többet tudunk róla előre, és minél távolabbi ez az időpont, annál több tényezőt és változót kell figyelembe venni, és ezzel arányosan válik prognózisunk egyre pontatlanabbá. Ez a vonatkozik mindennapi rutincselekvéseinkre, de érvényes a gazdasági és tudományos fejlődésünkre is.

Az ember és környezete folyamatosan létezik az időben, fejlődése, élete, mint ahogy története sem szakaszolt, életeink és ezáltal emlékeink, ötleteink fejlesztéseink és majdani mindennapjaink egymásba olvadnak, ami az egyének minduntalan cserélődésével, de a közösség és faj megszakításmentes létével igazolható. Azt gondolom, az emberi hajtóerő és fejlődés egyik fő alappillére a kíváncsiság, a „mi történt?” és a „mi fog történni?”

kérdések folyamatos feltétele és megválaszolása mellett a múlt és a jövő együttes szemlélése. Múltunkra és elődeink tapasztalására alapozott fejlődésünk.

A kutatásom során igyekeztem minél több bemutatási módszerrel és szakember-laikus információcserével megismerkedni, mind a legújabb technológiák, mind a történeti bemutatás terén, mert úgy vélem a kutatási munka nem lehet öncélú, az elért eredmények megosztása legalább olyan fontos kell, hogy legyen, mint az újabb kutatási célok kijelölése.

Ezeknél a kommunikációknál alapvető, hogy az egyik fél ismerete a témában jóval szerteágazóbb és nagyságrendekkel nagyobb, mint az érdeklődőké, tehát sok esetben nem rendelkeznek azonos csatornával sem, amelyen a kommunikáció megvalósulhatna, pedig ez feltétele az egzaktt információ átadásnak.

A másik nagy probléma, hogy a bemutatások terén hajlamosak lehetünk az elkényelmesedésre. A prezentációnál kifejlesztett megoldás korszerűségi felülvizsgálata sokszor késik, vagy elmarad. Ennek hozadéka, hogy az átadott információ sem tűnik korszerűnek, annak megszerzési módja pedig nem követi mindennapjaink ritmusát, nem felel meg a látogatói igényeknek.

Tapasztalataim szerint a kutató-laikus párbeszéd minősége és mennyisége nem elégíti ki a közönség igényeit, mikor létrejönnek, akkor pedig szakadék tátong a kutatással foglalkozó értelmiségiek és a befogadók között. Pedig a tudományokkal foglalkozók célja hosszútávon nem lehet más, mint a megszerzett tudás átadása és hasznosítása, ami széles körben segítheti a közösség, az emberiség fejlődését, erről pedig valamilyen módon a befogadókat tájékoztatni kell. Olyan utat kell választani, amit azok az emberek is megértenek, kiknek hivatása nem arra a kutatási területre, vagy nem kutatási, hanem termelési, ellátási területre terjed ki. Igyekeztem megérteni a régészeti bemutatás nehézségeit, és szem előtt tartani azokat az elveket, amiket a társadalom és a szakma lefektetett ezek kapcsán, de olykor el kellett tünődnöm ezek ésszerűségén.

Kutatásom során igyekeztem egy olyan komplex régészeti és műemlékvédelmi és prezentálási módszert kidolgozni, ami az általam felvetett kérdésekre korszerű és minden igényt kielégítő választ adni. Eddigi legmegfelelőbb bemutatási technikát a virtuális építészeti bemutatásban találtam meg.

A virtuális építészet lehetőséget ad egy olyan párhuzamos bemutatási sík létrehozására, ami megőrzi a romok, műemlékek eredeti állapotát, nem okoz rombolást, mégis kommunikációs csatornákat nyit meg. Olyan réteges felépítésű információs rendszer kidolgozását tervezem, ami képes a közönség legszélesebb köreinek igényeit kielégíteni, mindamelllett, hogy építész és régész szakmai kívánalmaknak is eleget tesz.

II. Építészeti-, műemlékvédelmi-, múzeumpedagógiai előzmények

A kutatómunka két korábbi építészeti munkám, a *TÁMOP - 3.2.11/10/1- 0044 kódszámú A Birodalom visszavár! – Szórakoztató, játékos szabadidős programok Gorsiumban c. pályázat* keretében készített múzeumpedagógiai makettek és a *Gorsium Látogatóközpont c. diplomamunka*, kapcsán kezdődött meg.

Ezen munkák elkészítése és tervezése során jelentős energiát fordítottam a múzeumpedagógia és szabadtéri bemutatás módszereinek megismerésére. Újonnan szerzett tapasztalataimat igyekeztem összevetni műemlékvédelmi és építészeti tanulmányaimmal, hogy megtalálhassam a leghatékosabb megoldásokat. Az alkalmazott technikák között nem találtam alkalmasat arra, hogy a római romemlékeket oly módon mutathassam be, amely az összes érintett felhasználói réteget, kutatókat, laikusokat, gyermekeket egyszerre kielégíti.

Műemlékvédelmi szempontból olyan megoldást kerestem, amely fizikailag nem roncolja a műemlékeket. Ennek jelenkori alkalmazott megoldása a kronoszkóp^[1] és a statikus nézőpontból tömegkiegészítést létrehozó drótváz-ábra. Építészetileg nem kívántam sem jelenkori épületeket létrehozni, sem kulisszákat építeni, amelyek „úgy tűnnek mintha” római épületek lennének. Múzeumpedagógiai szempontból az élményszerzés és a rétegzett információk módszerét követve olyan vizuális adatstruktúrát kívántam létrehozni, amely átfogó információkkal könnyen reális és valós képet alkot egy laikus számára jelen ismereteinkről, de fastruktúrába rendezett adatai kutatók és szakemberek számára is értékelhető információs adatbázist jelentenek.

III. A virtuális építészet

Az építészet peremterülete, a virtuális építészet, a megfoghatatlan anyagokból létrehozott terek és térrendszerek megalkotója. Az építészet ezen ágával - amit sokszor nem tekintünk valós építőművészetnek - nap, mint nap találkozhatunk. A régmúlt építészetének lenyomataival, műemlékekkel, romokkal szintén napi és közeli kapcsolatban állunk. Használjuk és felhasználjuk őket, részei életünknek, ha a funkció életben tartja őket, mert a funkció az, ami egy épületet megóv, fenn- és karbantart generációról generációra.

A két elsőre ellentétesként ható környezet összekapcsolása, integrálása alkotja meg a Virtuális Régészeti és Építészeti Hálózatot, aminek alapvető célja a műemlékek, kifejezetten romemlékek bemutatásának megkönnyítése lehetne, ahol a feltárt helyszín és teljes, komplex rekonstrukció digitalizált formában virtuális épített környezetet hozna létre. A terek virtuális létrehozása nem mai gondolat, nem csak azért találták ki, hogy tudományosan kutatható virtuális, digitális formában létező zónát hozzanak létre. Az ember ösztöne és hajlama a játékra, szórakozásra elnyomhatatlan. Így történhetett, hogy az internet őseinek számító ARPANET^[2], ami az USA egyetemei és fontosabb intézményi között létrehozott számítógépes hálózat volt, nem csak kutatási adatokat és állományokat szállított a szoba nagyságú számítógépek között, hanem olyan játékközvetítőket, mint a "Tennis for two"^[3]. A megjelenítő nem monitor, hanem oszcilloszkóp volt, és a játékban történő részvételhez elengedhetetlen volt a programozási készség. William Higinbotham játéka azonban olyan sikeres volt, hogy tudománynépszerűsítéshez használták, a számítógépes játékok pedig a szoftverfejlesztés a programozás egyik komoly húzóágává váltak.

A háromdimenziós tervezés a gépészetben igényelte az első szoftvereket, a korai szilárdtest modellező programok 1980 környékén jelennek meg, az alakrajzosság alapú modellezés már 1990 körül kialakul. Mérnökök, komoly szoftverismerettel képesek 3D objektumok létrehozni, virtuálisan. Hogy hol állt ekkor a játékipar? 1993 – Doom^[4]. Az ikonikus játék megteremtette az FPS^[5] műfajt, a monitoron megjelenített terek bejárhatóak voltak. A Quake^[6], 1996-ban már technológiailag is háromdimenziósnak számított, nem csak a 3D hatást szerette volna elérni. A játékok mindig is elől jártak a virtuális terek megjelenítésében. Ennek nem csak technikai aspektusa van, hanem megmutatja azt is, hogy az ember milyen sokra értékeli a vizualitást, látványt, interaktivitást. Ez az élmény az általam kutatott bemutatási módszer egyik legfontosabb alapköve.

A bemutatási rendszerben az AR - kiterjesztett valóság - olyan a valós térben nem létező, térbeli, információs modellt alkotna, ami a helyszínen bejárható, élményszerű látogatásra ad lehetőséget. A modell helyszíni alegységei építészeti és régészeti információkon túl egyéb bővítményeket is tartalmaznának, ezek egy sokoldalúan felhasználható rendszerré állnának össze. A rendszer felhasználói az általános iskolai tanulóktól a régész kutatóig, művészettörténészekig terjedhetnének, mivel az információ strukturáltsága lehetővé teszi az általános tudás gyors élményszerű megszerzését, de a részletes forrás és adatelemzést is.

Segít ez a műemléken? Önmagában nem. Az épületek elavulnak, elhasználódnak, lenyomatai lesznek egy kornak, változnak. Eltűnnek vagy fennmaradnak, megérdemelten, vagy érdemtelenül, de van egy tényező, ami minden egyes épített objektumunkat ugyanúgy befolyásol, mégpedig a funkció.

[ábra 01]

IV. A műemlékek

A kulturális örökség védelméről szóló törvény értelmében megkülönböztetünk műemléki értéket, ami: „minden olyan, építmény, kert, temető vagy temetkezési hely, terület (illetve ezek maradványa), valamint azok rendeltetésszerűen összetartozó együttese, rendszere, amely hazánk múltja és a közösségi hovatartozás-tudat szempontjából kiemelkedő jelentőségű történeti, művészeti, tudományos és műszaki emlék, alkotórészeivel, tartozékaival és berendezési tárgyaival együtt” [2001. évi LXIV. tv. 7. § 10. pont], és műemléket, ami: „olyan műemléki érték, amelyet jogszabállyal védetté nyilvánítottak” [2001. évi LXIV. tv. 7. § 8. pont].^[7]

A Krakói Karta 2000-ben - amely épített örökségünkkel foglalkozik -, szabadabban fogalmaz. "Minden közösség - a kollektív emlékezet alapján és saját múltjának tudatában - felelős saját örökségének azonosításáért és kezeléséért. Erre általános definíciót nem lehet adni. Csupán annak módját határozhatjuk meg, hogy hogyan lehet az örökséget azonosítani. A társadalmi sokszínűség a műemlékvédelmi koncepciók sokféleségét, minthogy azokat a közösségek határozzák meg. A műemlékek, mint az örökség elemei, értékek hordozói mely értékek az idővel változhatnak. [...] A változás folyamata minden közösséget ráébreszt a műemlékekkel való törődés fontosságára, minthogy ezek az építmények saját örökségük értékeinek hordozói."^[8]

Ezzel a meghatározással valóban leírható maga a műemlék, mert nem csak azt mondja ki, hogy az érték meghatározása az adott közösség feladata, de figyelembe veszi az emlékek és igények változását, az idő előrehaladtát és belátja, hogy nem a fizikálisan létrehozott

majd lepusztulva ránk maradt monumentum az, ami védendő, illetve nem ezt kell óvnunk elsősorban, hanem benne rejlő és hozzá kötődő értékeket, amiket a kollektíva közös megegyezéssel elfogadott. Ennek természetesen kihatással kell lenni a műemlékvédelmi politikára is, ami megjelenik a dokumentum következő fejezetében. Elhatárolja magát a rekonstrukciótól, szem előtt tartva az eredetiség fontosságát, ugyanakkor észreveszi az igényt és felismeri a kényszert, hogy lehetővé tegye „*A fontos építészeti jelenőséggel bíró egészen kis részek rekonstrukciója kivételesen elfogadható, de csak akkor, ha a rekonstrukció vitathatatlanul pontos dokumentációk alapján készül. Ha az épület megfelelő használhatósága megkívánja, nagyobb térbeli és funkcionális egységek helyreállítása a kortárs építészet eszközeivel elfogadható.*”^[9]

Magyarország területén számos műemléki érték és műemlék található, köztük mintegy 13 ezer műemléki ingatlan. Kutatásomban az ókori Pannónia római romjait tanulmányoztam és azok egységes, komplex bemutatására kerestem a választ. Egy nagy régió épített örökségét, ami romemlékekből, régészeti parkokból áll építészeti eszközökkel bemutatni szinte lehetetlen. A virtuális építészet és a műemlékek kapcsolása lehetőséget adhat arra, hogy ezeket az értékeket összegyűjtsük, és nem csak alfabetikus, hanem háromdimenziós, bejárható formában bemutassuk a nagyközönségnek.

Több digitalizálási, rendszerező kezdeményezés történt már egyes épített emlékekkel kapcsolatban, de véleményem szerint ez a törekvés csak akkor lehet eredményes, ha moduláris, folyamatosan bővíthető nemzetközi rendszerben gondolkodunk, ami nem csupán kutatási eszköz, hanem széle körben elérhető. egy ilyen rendszer képes lehet funkcióval felruházni romműemlékeinket is, és mint fentebb már kiemeltem, csak a funkcióval történő felruházás ad lehetőséget, hogy ezek az emlékek fennmaradhassanak.

V. A Virtuális Építészeti és Régészeti Hálózat

Az építészettörténetben megfigyelhető, hogy az építészeti tervezés és építési gyakorlat az új anyagokat először – főképp jelenből visszanezve – anyagidegen formában kezeli és építi be aktuális építészetébe. Vizsgálhatjuk akár a követ, melynek oszlopokként való alkalmazása során erősen domináns a fa oszlopok jellege és stilizálása, vagy az oszlopfők és párnázatok megformálása. Még inkább helyénvaló újkori példa az öntöttvas és acél alkalmazása. Formálásukban, kezdetben az öntött és kovácsoltvas, de főképp az acél nem találta kezdeti formáját, az ipari alkalmazások őszintesége és funkcionális megközelítése alakította ki az acél építészeti formanyelvét. A beton felületeknek is évtizedekre volt szükségük, míg valós felületi struktúrájukat és anyaghú alkalmazásukat elérve kialakították matéria-azonos építészetüket és felületképzésüket. Minden ilyen anyag esetén meg kell jegyezni, hogy az építészeti, ma valósnak és őszintének ítélt hely és felület nem csupán esztétikai és elvi nehézségek legyőzéséből állt, legalább ilyen jelentőségű volt azok beépítési tulajdonságainak, időtállóságának alkalmazástechnikájának kifejlesztése.

Ilyen értelemben ez egy folyamatos iterációt jelent, az esztétikai, építőművészeti megvalósítás és a technológia, problémamegoldás, vagy felismert szükséglet és kielégítést célzó törekvések között. A fejlődést, szubjektíven, a technológiai innováció és a módosuló, egyre növekvő igény felismerésével kezdem meg, mert erős kapcsolatot látok a termékfejlesztési modellekkel. Felismert szükséglet az időtállóság, vagy a teherbírás növelés, technológiai innováció a felmenőszerkezetek adaptálása – a kő elemekre való áttérés, vagy az acél szilárdságtani elemzése és beépítése önállóan, betonba zártan a hajlított, csavarásnak kitett felületekben, vagy hídgerendaként történő alkalmazása. Iteráció, amikor az elem folyamatos fejlesztéssel eléri azt az esztétikai nívót, a kor nívóját, amivel az építészet adaptálhatónak tekinti azt, és napi szinten alkalmazza. Ugyan így iteráció az is, mikor az építészet új formavilágot, vagy megközelítést ismert fel és

gyakorlatilag módosítás nélkül integrálja a terméket, sok esetben ipari alap formakincset hozva létre, ami évek során folyamatosan oldja fel alaktani határait.

A virtuális építészet, ahogy már szó volt róla, alapvetéseiben létrejött, hogy a közösségi igényeket kielégítse. Tehát az első két lépés, az igények felmerülése és a technológiai innováció is megtörtént, a következő lépés az építészeti adaptáció. Az alap ötlet már régóta bujkálhat – nem csak – építész agyak mélyén, azaz valós terek szimulálása egy másik valós térben. Az ok eltérő lehet, maradhatunk a szórakoztatásnál, de építész körökben a demonstráció, virtuális épületbejárás, vagy tanítás adhat könnyen felismerhető célt ezen a területen.

Alapötletem egyik kiindulópontja a Star Trek^[10] filmek és sorozat egyik ikonikus eszköze, a holoszoba, holofedélzet, angolul holodeck. Köztudott, hogy a nagysikerű sorozat egyik rendkívüli erénye, hogy olyan eszközöket jelenített meg, amikre a kor emberének még talán igénye sem volt, de praktikumával meggyőzően hatott, mi több, később a valós életben is megjelent. Ilyen eszköz a már kezdeti Star Trek The Original Seriesben^[11] felbukkanó kommunikátor, amire megvalósulása után úgy gondolunk csak, mint mobiltelefon. Hasonló eszköze volt mobil adathordozó, ma tablet és az érintőképernyő. Természetesen sok sci-fi sorozatot és filmet felsorolhatnánk, a projekciós technikákat nem kizárólagosan Gene Roddenberry és csapata használta fel a tudományos-fantasztikus filmográfiában, de kétségbevonhatatlan, hogy az általuk alkotott elképzelés volt az egyik legkorábbi és technikailag leginkább átgondolt eszköz.

A holodeck egy virtuális valóságot létrehozó, relatív kisméretű, zárt tér, ahol környezeti projekcióval hitetik el a bent tartózkodókkal, hogy amit látnak az valóság. Ehhez a valóságban két alapfeltételre van szükség. Az első, hogy a létrehozott vizualizáció mindenben megfeleljen annak, amit a valós képi ingerek keltenek, azaz a térhatás, torzulás, perspektíva, felületi kidolgozottság a szem számára hihető legyen. Ehhez természetesen olyan környezetet kell szimulálnunk, amit tudatunk is képes befogadni, azaz alapvetően érvényesülnek a fizika törvényei, és a formák, dolgok zárt alakban, térben léteznek. Eltérő esetben az élmény hiába valóság-hű, irreális világot teremt – bár ez is lehet cél, ha olyan tereket kívánunk bemutatni melyek alapvetően befolyásolják az ember pszichológiáját.

A másik fontos kritérium a szubjektív és interaktív nézőpont megteremtése, ami lehetővé teszi, hogy szemünk a valós világnak megfelelő utakat járja be, azaz ugráljon a megfigyelt objektum és annak környezete között, valamint, hogy képesek legyünk bejárni a teret, azaz nézőpontunk helyzete és irányultsága szabadon változtatható legyen.

Ezeket a feltételeket technológiailag képesek vagyunk előállítani, akár a hihető, realiztikusan mappolt CGI^[12] objektumokat tekintve, akár a szubjektív-nézőpontos, bejárható tereket. Ezek eszköze hardveresen a video-szemüvegtől az okostelefonig, tabletig terjed, szoftveres megvalósítását pedig akár fix renderelt háromdimenziós objektumokkal, akár realtime-render technológiával is biztosíthatjuk.

A harmadik fő tulajdonságot, ami a sci-fiben jelentkezik, egyelőre képtelenek vagyunk előállítani, azaz nem csupán nézetek, hanem egyéb érzékek első sorban a tapintás szimulálását. Problémába ütközhetünk továbbá a magasság különbségek leküzdésével a bejárás során – bár ennek áthidaló megoldása lehet a járógömbös felhasználói felület, ahol egy minden irányba mozgó, járógömb az egér görgőjéhez hasonlóan digitalizálja mozgásunkat. A tapintás érzékeltetése jelenleg is folyamatosan fejlesztett terület, bár a technológiánk jelenleg nem áll olyan szinten hogy a Star Trek foton-erőteres rendszerét képes legyen a valóságba átültetni.

Az alkalmazási terület egyelőre tehát limitált, de az általunk elvárt szintet tökéletesen kielégíti, azaz létrehozhatunk olyan bemutató tereket, melyek bejárhatóak, és teljes rekonstruált valójukban megtekinthetőek. Technikájából adódóan olyan alkalmazásokat

társíthatunk a programhoz, mint a rejtett szerkezetek vagy fólíák felfedése, és a digitális-interaktív hálózat kiépítése.

A dolgozat címét adó hálózat szava a bemutatási módszer legerősebb és legfontosabb eleme. Ahogy korábban már bizonyítottam, a virtuális építészet már kialakult. A létrehozott virtuális terek között pedig nem meglepő módon közösségi tereket is találhatunk. Az interaktivitás, ahol a felhasználó már nem csak adatokat hív le, hanem tudatosan keres és önmaga is adatokat oszt meg elérte a virtuális közösségi szintet.

Az internet világot átfogó hálózatát a felhasználók hatalmas tudattá formálták át, ahogy az agyban a neuronok, itt az egyes felhasználók végeznek el egységnyi folyamatokat. Olyan önszervezésen alapuló tudásbázisokat hoznak létre, ami a kollektív emberi tudás, emberi közös tudat eddigi legnagyobb lépése. A lehetőség, hogy az emberek közötti távolság nem játszik szerepet az információk megosztásában fontos folyamatokat indított el, aminek mi is résztvevői szereplői vagyunk. A folyamat nem csak olyan direkt egyéni aktivitásra építő lehet, mint a Wikipédia, vagy szociális kapcsolatokra épülő, mint a Facebook és egyéb közösségi oldalak. A szabadidő és a munka minden aspektusában jelentkezik az a folyamat, ami képes kiiktatni a távolságot és folyamatos online jelenléte és interaktivitást, cselekvést és reakciót feltételez.

Ezt három alapvetően különböző online kommunikációban is bizonyíthatjuk. Munkáltatói és üzleti szempontból ma már nélkülözhetetlen a cégek virtuális jelenléte a piacokon, jelentős távmunka és adatforgalom figyelhető meg az üzleti szférában. Mind a hardver mind a szoftvergyártó cégek mamut vállalatokká nőttek ki magukat, és ez még inkább szembetűnő, ha a kommunikációs, közösségi oldalakat üzemeltető, keresőket vagy fényképmegosztó portálokat vizsgáljuk. Az egyének jelentőségére és a kollektív tudás felhasználására a legjobb példát a nyílt forráskódú programok jelentik, aminek programsorába a képzett felhasználó képes belenyúlni, változtatásokat, javításokat eszközölni, amiket aztán a közösség továbbiakban felhasználhat az eredményesebb munkavégzésben. A sokszereplős online játékok már korábban valós közösségeket hoztak létre, valós, közös, mindenki által elérhető virtuális terekben, ahol a felhasználó fizikai korlátaitól függetlenül pusztán szimpátia alapján szerveződhetett és kommunikálhatott más egyénekkel.

Az információs társadalom médiája elsősorban az internet, ami a hagyományos műsorszórású adásokat háttérbe szorította, amire azért volt lehetősége, mert a felhasználó a weben keresztül saját maga által érdekesnek tartott információs csatornákat követhet. Ugyan ez a jelenség megy végbe a televízióknál is, ahol törekszenek felvenni a versenyt az online tevékenységgel és világszerte gondot okozó szerzői jogokkal történő visszaélésekkel. Az adathordozókról történő másolásnál sokkal nagyobb problémát jelentenek a fájlmegosztó portálok, ahol a felhasználók zenéi és filmjei akadály nélkül vándorolhatnak. Az egyelőre illegálisnak tartott fájlmegosztás globális probléma, amit az ilyen termékek tulajdonjogi vonatkozásaival lehet csak szabályozni. De vajon a megosztott képek és zenék, filmek és könyvek nem részei-e a kollektív tudásnak és ismeretnek? Azt valószínűsítem, a közeljövőben kialakul majd az online tulajdonjogok korrekt kezelése és kultúrája, de ehhez a kiadók és forgalmazók stratégiájának teljes átgondolására lesz szükség, ahogy az Apple is tette zeneletöltő alkalmazásával.

A virtuális jelenlét tehát elérte a közösségi szintet, és az online közösségek megkezdtek saját tereik felületeik létrehozását vagy igénylését. A dolgozat szempontjából ez a társadalmi elfogadottság, általános technológiai felkészültség biztosítja az alapötlet kiterjesztését, a virtuális építészeti és régészeti háló létrehozását, amivel műemléki, régészeti és építészettörténeti ismereteinket a jelenleg a kollektív emberi tudathoz legközelebb álló formába konvertáljuk és széles körben elérhetővé tehetjük. Ezzel a lépéssel a kultúra legszélesebb körökben történő népszerűsítése mellett olyan autonóm

rendszert hozhatnánk létre, ami hosszútávon nem szorul folyamatos anyagi támogatásra, hanem saját egzisztenciáját teremti meg, egy olyan közösség által, ami felismeri jelentőségét.

[ábra 02]

A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Jegyzetek:

^[1] A Kronoptik Kft. által kifejlesztett kronoszkóp olyan távcsőszerű szerkezet, amellyel akár 360 fokban körül lehet nézni a virtuális múltban. A készülék nagy felbontású képe pontosan a környező romok helyén jeleníti meg a középkori vagy ókori épületeket.

^[2] ARPANET, Advented Research Projects Agency Network, az internet őseinek tekinthető, eredetileg katonai célú számítógép hálózat, mely az amerikai kutatóintézetek és egyetemek között teremtett kapcsolatot.

^[3] Pixelhősök - A számítógépes játékok első ötven éve; Beregi Tamás; Vince Kiadó; Budapest; 2010, 15. oldal

^[4] A Doom („Végzet”) egy számítógépes játék, amelyet 1993-ban adott ki az id Software. Az első belső nézetű lövöldözős játékok (FPS-ek) egyike, s újításaival fontos

mérföldkönek számít nemcsak e műfaj, hanem általában a számítógépes játékok történetében is.

^[5] FPS - First-person Shooter, azaz szubjektív nézőpontos lövöldözős játék

^[6] A Quake az első technikailag is 3 dimenziós FPS játék, ami 3D gyorsítás nélkül futott. 1996-ban jelent meg, az id Software gondozásában, hatalmas sikert aratva.

^[7] Építési jog, műemléki érték és műemlék:

<http://epitesijog.hu/altalanos-tajekoztatok/a-tulajdonjog-korlatai/1300-01-mi-az-a-muemlek> (2014.06.04)

^[8] Román András: Karták könyve - Műemlékvédelmi dokumentumok gyűjteménye. ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság, Budapest; 2002, 77. o.

^[9] Román András: Karták könyve - Műemlékvédelmi dokumentumok gyűjteménye. ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság, Budapest; 2002, 77. o.

^[10] A Star Trek egy gyűjtőcím, amely több filmsorozatot, rajzfilmsorozatot, egész estés mozifilmet és regényt és videojátékot takar. A történetek közös eleme, hogy mind a Gene Roddenberry által az 1960-as években kitalált világban játszódnak.

^[11] A Star Trek egy amerikai tudományos-fantasztikus filmsorozat, ami 1966-1969 között az NBC hálózaton futott, hogy a későbbi Star Trek-sorozatoktól megkülönböztessék, gyakran The Original Series néven emlegetik.

^[12] Computer-Generated Imagery, azaz számítógéppel létrehozott kép, általában 3D számítógépes grafikai technológiát értünk rajta, jellemző felhasználása a mozifilmekben létrehozott mozgókép, motion graphics.

Irodalomjegyzék:

Beregi Tamás; Pixelhősök - A számítógépes játékok első ötven éve; Vince Kiadó, Budapest; 2010

Fitz Jenő; A római kor történeti vázlat, Magyar régészet az ezredfordulón; Nemzeti Kulturális

Hajnóczi J. Gyula; Pannónia római romjai, Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1987

Neil Piller; Digitális építészet ma- Globális vizsgálat egy újfajta tehetségről – Terc Kereskedelmi és Szolgáltató Kft, Budapest, 2008

Örökség Minisztériuma, Teleki László Alapítvány, Budapest, 2003

Román András; Karták könyve - Műemlékvédelmi dokumentumok gyűjteménye, Budapest, 2002

Schneller István; Az építészeti tér minőségi dimenziói, Terc Kereskedelmi és Szolgáltató Kft, Budapest, 2005

Vitruvius; Tíz könyv az építészetéről, Gulyás Dénes fordítása; Quintus Kiadó; Szeged; 2009

Ábrajegyzék:

ábra 01 – a Virtuális Építészeti és Régészeti Hálózat működése, fotomontázs, Zsiga Zoltán

ábra 02 – a Virtuális Építészeti és Régészeti Hálózat megjelenése, koncepció vázlat, fotomontázs, Zsiga Zoltán

Zsiga Zoltán, doktorjelölt

Munkahely: Pécsi Tudományegyetem, Pollack Mihály Műszaki Kar, Breuer Marcell

Doktori Iskola

Cím: 7624; Magyarország, Pécs, Rókus u. 2.

E-mail: zoltan.zsiga.zsz@gmail.com

TERMÉSZETTUDOMÁNY

A mecseki uránbánya rekultivált zagyártározójának fedőrétegében a rn-222, ra-226 és pb-210 radionuklidok meghatározása, a mérési paraméterek optimalizálása

Jónás Jácint

Pannon Egyetem, Radiokémiai és Radioökológiai Intézet
Veszprém, Magyarország

Somlai János

Pannon Egyetem, Radiokémiai és Radioökológiai Intézet
Veszprém, Magyarország

Várhegyi András

MECSEK-ÖKO Zrt. Pécs, Magyarország

Kovács Tibor

Pannon Egyetem, Radiokémiai és Radioökológiai Intézet
Veszprém, Magyarország

Absztrakt

Magas rádium tartalmú meddő- és zagyártározóknál jelentős radon exhalációval kell számolni. A radon kiáramlás különböző rétegrendű és vastagságú talajfedéssel csökkenthető. A kővágószőlősi zagy és meddő fedésénél alkalmazott talaj radon-visszatartó képességét vizsgáltuk a radon és leányelemeinek mérésén keresztül. Munkánk során 20 cm-ként vett talajgáz radon-koncentrációját határoztuk meg AlphaGUARD Radonmonitorral, illetve Pylon AB5 RadiationMonitors-al. Ezek a mérések és a matematikai modellek is azt mutatják, hogy a fedőréteg egyes szelvényei nem egyenlő mértékben járulnak hozzá a radon visszatartásához. A különböző időpontokban, évszakokban mért pillanatnyi talajgáz radon-koncentrációk jelentős szórást mutatnak, ezért a radon bomlásából származó hosszú életű leányelem koncentráció jobban jellemezheti a fedőtalaj radon-visszatartó képességét. A fedőréteg teljes egészéből fűréssal talajmintát vettünk, és HPGe detektoros gamma- spektrométerrel vizsgáltuk az ^{210}Pb koncentrációjának vertikális eloszlását. Az ^{210}Pb egyrészt a fedőréteg ^{226}Ra tartalmából másrészt a zagyból feláramló ^{222}Rn bomlásából származik. Eredményeink igazolására egy másik ^{210}Pb meghatározási módszert is alkalmaztunk ahol a ^{210}Po alfa-spektrometriás mérésén keresztül határoztuk meg az ^{210}Pb aktivitás-koncentrációját. A különböző kémiai feltárások közül kiválasztottuk azt, ami esetünkben a legnagyobb kihozatalt eredményezi. Továbbá a depozíciós paraméterek és a levált ^{210}Po mennyisége közötti összefüggést vizsgáltuk. Eddigi méréseink alapján a zagyból feláramló radon aktivitás-koncentrációja a 150 cm-es fedőréteg alsó 40 cm-én áthaladva eredeti értékének 10 %-ára csökken, az ^{210}Pb többlete az alsó 20 cm-ben mutatható ki, valamint kisebb mértékben a felső 20 cm-es talajrétegben, ami feltehetően a kihullás eredménye.

Kulcsszavak: radon, zagyártározó, ALPHAGuard, ^{210}Pb , alfa-spektrometria

Abstract

In case of spoil heaps and tailing ponds with high radium content high exhalation of radon is expected. The outflow of radon can be mitigated by different soil layers with various widths. In our work we put the radon-retaining ability of soil used to cover the tailing and spoil at Kővágószőlős under scrutiny by measuring radon and its progeny. We determined the radon concentration in soil gas every 20 cm by AlphaGuard and Pylon AB5. These measurements and the mathematical models seem to show that the sections of the cover layer contribute differently to the radon retention. The radon concentrations measured at various times and seasons differed greatly, this is the reason why longer lived progenies can represent better the radon retention rate of the covering soil. We took samples from the full cover layer by drilling, and applied a HPGe detector to examine the vertical distribution of the ^{210}Pb concentration. The ^{210}Pb originates partly from the cover layers ^{226}Ra content and partly from the decay of ^{222}Rn outflow from the tailing. To verify our results we used a different ^{210}Pb determination method, where we determined the activity-concentration of ^{210}Pb by the measurement of the ^{210}Po with alpha-spectrometry. From the different digestion methods we have chosen the one with the best yield in our case. Furthermore we have studied the relation between the deposition parameter and the deposited amount of ^{210}Po . Based on previous measurements the concentration of the radon outflow from the tailing seems to lessen to 10% going through the lower 40 cm of the 150 cm cover layer, the excess of ^{210}Pb can be determined in the lower 20 cm, and by a lesser degree in the upper 20 cm, which is probably caused by outfall.

Keywords: *radon, tailing ponds, ALPHAGuard, ^{210}Pb , alpha-spectrometry*

II. Bevezetés

A radon a periódusos rendszer VIII. főcsoportjában található nemesgáz. Rendszáma 86. Jele:Rn[1]. A rádiumból alfa-sugárzást kibocsátva, radioaktív bomlás során keletkezik. A második leggyakoribb okozója a tüdőrák kialakulásának, ezenkívül megnöveli a melanóma, a veserák, a leukémia és a Holding kór kialakulásának kockázatát is[2, 3,4]. Szintelen szagtalan gáz, a természetben 3 izotópja létezik, a természetes eredetű bomlási sorok egy-egy tagjaként, mindegyik radioaktív. A ^{222}Rn (radon) az ^{238}U , a ^{220}Rn (toron) a ^{232}Th , míg a ^{219}Rn (aktinon) az ^{235}U bomlási sorában található. A talajban lévő rádium tartalmú kőzetből emanálódva majd exhalálódva keletkezik, mivel nemesgáz, nem lép reakcióba, a talajgázzal együtt feláramlik, feljut a szabad levegőre, ahol eloszlik és felhígul[5]. A radon elbomlásával keletkezett leánytermékek rövid időn belül kötődnek a felületekre, aeroszol részecskékre. A tapadt bomlástermékek belégzéskor a hörgők elágazásainál azok falára rakódhatnak, és a keletkezett alfa-részecskék a hörgőhám leginkább érzékeny sejtrétegét roncsolhatják. Hatására a sejtek elpusztulhatnak vagy – rosszabb esetben – mutáns sejtek keletkezhetnek. A mutáns sejtek egyéb káros hatásokra (vegyszerek, dohányzás) könnyen rákos sejtekre osztódhatnak. A radon belélegezve önmagában viszonylag ártalmatlan. Belélegzés után rögtön ki is lélegezzük minden különösebb következmény nélkül. A veszély akkor jelenik meg, ha a radongáz elbomlik, és radioaktív részecskéket képez. Ha ez a bomlás akkor történik, amikor a radonatom valakinek a tüdejében van, akkor a tüdőrák kockázata megnövekszik.

A mecseki uránérc bányászat megszüntetését követő környezetvédelmi feladatok közül a két zagytarozó rekultivációja a környezetre veszélyt jelentő szennyező forrás nagysága, és tájrendezés kivitelezésének összetettsége tekintetében a legnagyobb feladat volt. A 2000-ben 2175/2000/13. számon kiadott a tájrendezést engedélyező határozat által

jóváhagyott kiviteli munkák befejezése után tervezett ellenőrzéssel azaz monitoring rendszer működtetésével folyamatosan és időszakosan vizsgálni kell hogy a teljesülnek-e az OSSKI 1117/96. sz. állásfoglalásai [6].

III. Anyagok, mérési módszerek

III/1 A zagy összetétele, jellemzése

A gamma-sugárzás nagy részét az urán bomlási sorának a ^{226}Ra -ot követő nuklidjai okozzák. Megtalálhatóak még a zagyban a ^{232}Th bomlási sor radionuklidjai, valamint a ^{40}K , amelyek földkérgi átlagnak tekinthetők. A ^{226}Ra -ból keletkező gamma sugárzás határértékre történő csökkentésére elegendő néhányszor 10 cm átlagos talajból álló fedőréteg. A gamma dózis elsősorban a zagy ^{226}Ra tartalmától függ $D_\gamma = 0,48 \cdot C_{\text{Ra-226}}$ ahol: D_γ a gamma dózisteljesítmény 1 m-re a fedetlen zagyter felett [nGy/h]. Fedett zagy tározón a gamma sugárzás az alábbi összefüggés szerint csökken $I \sim I_0 \cdot e^{-\mu h}$ [7].

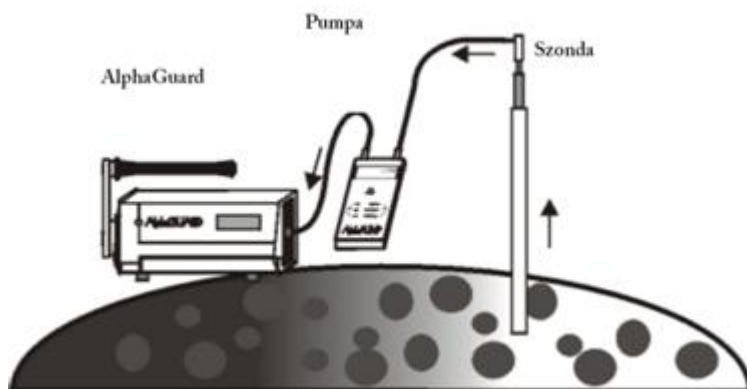
Mintavét el helye	Fajlagos aktivitás Bq/kg	Aktivitás-koncentráció, Bq/kg			Gamma dózistelj., nGy/h
		^{238}U	^{226}Ra	^{210}Pb	
1. zagyter	4830	1000	4500	6000	2558
2. zagyter	4810	800	4450	7000	2248

1. ábra. 1997. éves mintavétel a zagy tározó anyagából, fajlagos radioaktivitását (^{226}Ra -ekvivalensben kifejezve)

A kővágószőlősi zagy tározók monitoring tervénél a radonra vonatkoztatott határértékek megvalósulását talajgáz radon aktivitás-koncentráció (továbbiakban talajgáz radon koncentráció), felszíni radon exhalációval, és levegő radon aktivitás-koncentráció mérésével ellenőrzik. Az előírt radioaktív paraméterek a rekultivációt követően a zagy tározón:

- ^{222}Rn exhalációs sebesség: 0,74 Bq/(m²s)
- ^{222}Rn koncentráció kültéren: háttér + 20 Bq/m³
- Gamma dózisteljesítmény: háttér + 200 nGy/h
- Talaj ^{226}Ra -ekv. fajlagos aktivitása
 - a felső 15 cm rétegben: háttér + 180 Bq/kg
 - a következő 15 cm rétegekben: háttér + 550 Bq/kg

III/2 Talajgáz radon aktivitás-koncentráció meghatározása

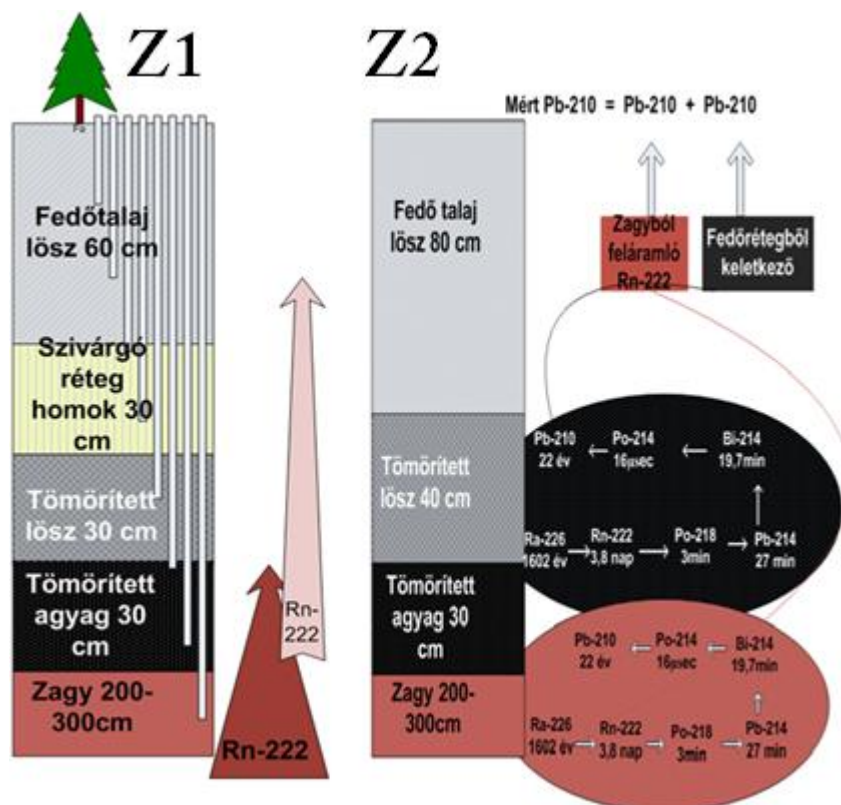

2. ábra. Talajgáz radon aktivitás-koncentráció meghatározása

A vizsgált talajba 50 cm mélyre levert szonda és pumpa segítségével felszívjuk a talajgázt és jelen esetben Genitron Instruments GmbH által forgalmazott AlphaGUARD2000 radonmonitorral (továbbiakban AlphaGUARD) mérjük a talajgáz radon koncentrációját. A felszíni exhalációt egy akkumulációs hordó és ugyanezen műszer felhasználásával végezzük. Az exhaláció a talaj felületén kiáramlott radon aktivitása felület és időegységre vonatkoztatva. A vizsgált területre ismert geometriájú hordót nyitott felével a talajhoz helyezünk és a hordóban lévő levegő radon koncentrációjának a növekedéséből számoljuk az exhalációt. Az AlphaGUARD 2000 nem különbözteti meg a radon és toron bomlásából származó jeleket. Természetesen léteznek olyan műszerek melyek külön detektálják a radont és a toront, továbbá ezek leánytermékeit. Ilyenek a teljesség igény nélkül

- SARAD GmbH által gyártott EQF, és RTM sorozat,
- Durrige Co. Inc. által forgalmazott RAD7
- Pylon Electronics Inc által gyártott WLX WorkingLevel Monitor
- SAPHYMO GmbH által gyártott AlphaGUARD PQ2000.

Méréseink során minden esetben toron-mentes radon koncentrációt mértünk. A 3. ábrán látható szondarendszert telepítettük a zagyatározókra és időszakosan mintát vettünk a talajgázból, majd mértük annak radon aktivitás-koncentrációját.

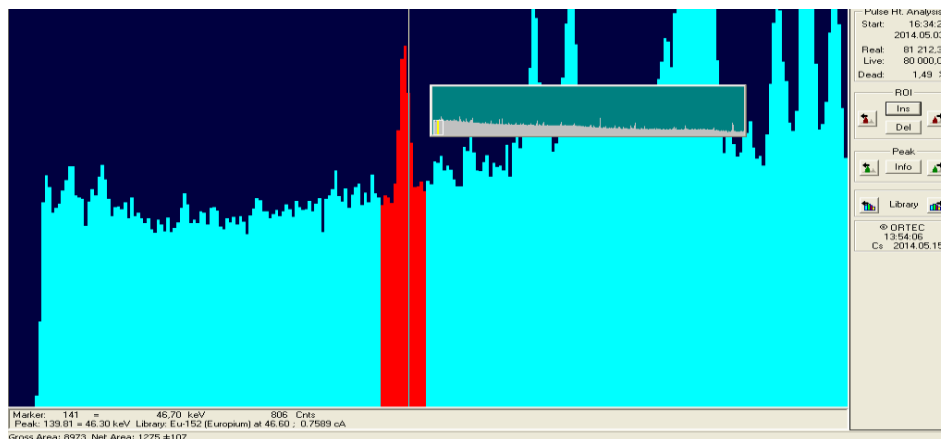

3.ábra. A telepített szondarendszer, és az ^{210}Pb eredete

III/3 ^{210}Pb mérése gamma-spektrométerrel

A fedőréteg radon-visszatartó képesség jellemzésére azért választottuk az ^{210}Pb izotópot, mert pillanatnyi értéke kevésbé függ a környezeti változóktól és a mintavétel körülményeitől. 22,3 év felezési ideje elegendő, hogy feldúsuljon azokon a helyeken, ahol a radon elbomlik. A 3. ábrán látható, hogy az adott mélységben mért ^{210}Pb koncentráció egyrészt a fedőréteg ^{226}Ra tartalmából keletkező radontól származik, másrészt a zagyból feláramló ^{222}Rn bomlásából. ORTEC által gyártott GMX40-

76 típusú detektorral végeztük az izotópok meghatározását, IAEA-326 jelű standard alkalmazásával. Az ^{210}Pb 46,5 keV, ^{214}Pb 351,92 keV, és a ^{214}Bi 609,36 keV teljesenergia csúcsait mértük. Az ^{210}Pb izotóp bomlásának gamma hozama $P_\gamma=4.05\%$. Kis energiánál kis hozammal mérhető. Ezért a minta-vastagságot minden esetben 2 cm-re állítottuk be.

4. ábra. ^{210}Pb 46,5 keV-en mérhető teljes energia csúcsa

Terepi mintavétel

5. ábra. csigafúróval történt mintavétel

6. ábra. csővel történt mintavétel

A zagyártározók anyagából mintavétel először csigafúró (5. ábra), majd egy általunk legyártott mintavevő cső segítségével történt, így nem keveredtek a különböző mélységű rétegek. A kiemelt fúrómagokat (6. ábra) 10 cm-es osztásokra szeltük, a növénymaradványokat eltávolítottuk, nedvesen és 80°C tömegállandóságig történt szárítás után tömeget mértünk. Radonzáró mintatartóba 30 napra eltettük a mintákat, hogy a radon és leányelemei között beálljon a szekuláris egyensúly min. 99% ban.

III/4 ^{210}Pb mérése alfa-spektrométerrel

Abban az esetben, ha az ^{210}Pb és a ^{210}Po között beállt a szekuláris egyensúly, a két izotóp aktivitása megegyezik. Az ^{210}Pb szilárd fém a talajba a migrációja rendkívül korlátolt. A talajba jutott csapadék kimoshatja és megváltoztatja a helyét, mint azt a talajok felső 30-40 cm-es rétegében tapasztalhatjuk. Így a talaj felszínére hullott ^{210}Pb bemosódik a talaj mélyebb rétegeibe is[11]. A kővágószőlősi zagyártározó tervezésénél figyelembe vettük, hogy a csapadékból származó talajvíz ne mossa ki az izotópokat, és a zagyban lévő egyéb sókat ezzel óvva a közelben lévő ivóvízbázist. A zagy felett lévő tömörített agyag a csapadékból származó talajvíz útját meggátolja, az nem kerül a zagyba. A talajvíz migrációjának hiánya miatt ezekben a tömör vízzáró rétegekben az

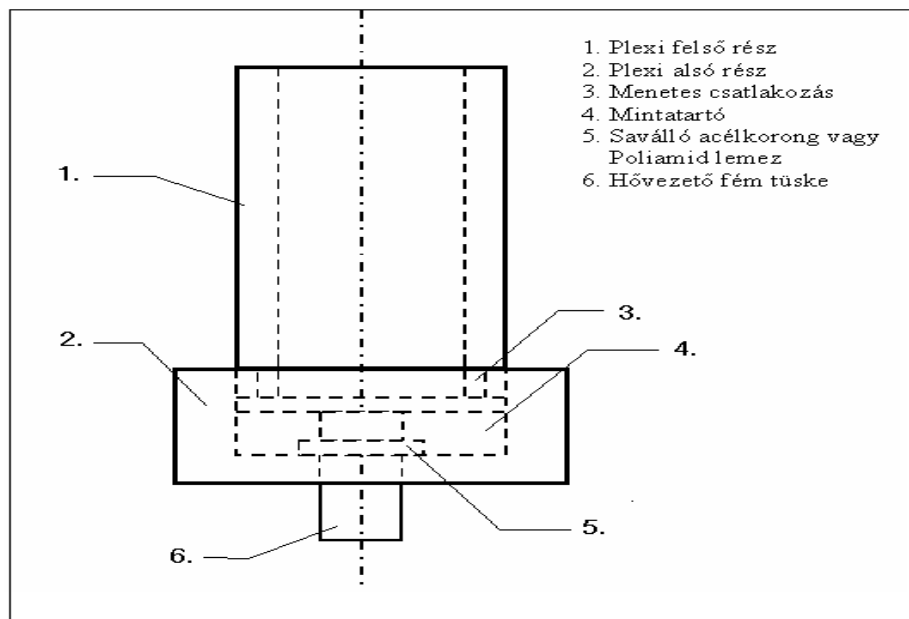
^{210}Pb és a ^{210}Po számottevő migrációja száz éves távlatokban mérhető. Az ^{210}Pb és a ^{210}Po hasonló kémiai tulajdonságai miatt nem oldódik szelektíven a talajvízben, talajban való megkötődése hasonló. Ezért használhatjuk fel a ^{210}Po mérését ^{210}Pb meghatározására.

Kombinált savas feltárást alkalmaztunk. A talajmintákat $60\text{ }^\circ\text{C}$ -on szárítottuk, majd kerámia mozsár és achát mozsárban porítottuk púder finomságúra, hogy növeljük a savas feltárás kémiai hozamát. A feltárás, a forráskészítés, és a detektálás hatásfokát ^{209}Po nyomjelző izotóp segítségével követtük nyomon. A feltárás és forráskészítés az alábbi protokoll szerint történt [10].

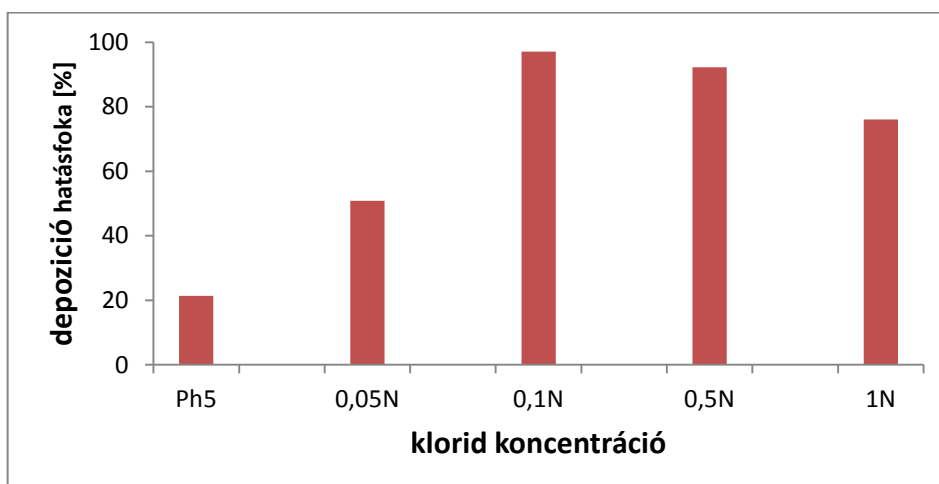
A feltárás lépései: mintából 2 g-ot bemérünk egy 50 ml-es Erlenmeyer lombikba, 4 párhuzamos mintát készítünk. Készítünk egy vak (csak ^{209}Po tracer és cc. HNO_3 -at tartalmazó), és egy dupla vak (csak cc. HNO_3 -at tartalmazó) mintát is. A bemért mintához 0,05 ml ismert ($1,5747\text{ Bq/ml}$) aktivitás-koncentrációjú ^{209}Po nyomjelző oldatot és 25 ml 65%-os HNO_3 -at adunk és bepároljuk a mintánkat kb. 5 ml-re, majd még egyszer megismételjük ezt a lépést. Ezután 25 ml cc. HCl -t és 1 ml H_2O_2 -t adunk a mintához és ismét kb. 5 ml-re bepároljuk, majd ezt a lépést is megismételjük. A sósavas bepárlást követően 25 ml ionmentes vízzel ismét bepároljuk. A vizes bepárlást követően 100 ml lombikba mossuk az oldatot és beállítjuk $\text{pH}=0,5$ re.

Forráskészítés spontán depozícióval. Nagyon fontos a vékony, egyenletes vastagságú forrás előállítás, hogy az alfa-sugárzás önabszorpciója a mintában elhanyagolható legyen. Gyenge sósavas oldatból a Po(IV) ionok a Fe(II) és más ionok mellől redoxi-reakció révén leválnak a pozitívabb elektródpotenciálú fémekre. A leválasztást leggyakrabban ezüst, nikkelt vagy magas nikkeltartalmú saválló acéllemezzel végzik. Méréseink során minden esetben magas nikkeltartalmú saválló lemezt ($0,5\text{ mm}$ vastag, $D=18,5\text{ mm}$, védőfóliával bevont, polírozott KO 33 MSZ 9-11 % Ni-Cr lemez) használtunk a 7. ábrán látható depozíciós cellával, intenzív mágneses keverés mellett. A depozíciót $85\text{ }^\circ\text{C}$ -on vízfürdőben végeztük. A leválasztás után a mintaoldatot kiöntjük a depozíciós cellából, a készüléket óvatosan kiöblítjük ionmentes vízzel, szétszedjük, a saválló lemezt óvatosan kiemeljük, ionmentes vízzel leöblítjük, és szobahőmérsékleten száradni hagyjuk. A leválasztott felületet tilos megérinteni, mivel letörölnénk róla a felvitt réteget. A lemezek felületén lévő izotópokat 3 alfa kamrában mértük 1 Ortec Soloist Alpha Spectrometer, 2 Tennelec TC 256 Alpha Spectrometer, 3 Canberra Model 7401 4Alpha Spectrometer $0,2\text{ torr}$ vákuum alkalmazása mellett. A kiértékelés Silena 9302 sokcsatornás (2018 csatornás) kártya analizátorral és EMCA 2000 szoftverrel végeztük. A mérőrendszer kalibrálását az Amersham cég által készített és az Országos Mérésügyi Hivatal (OMH) által hitelesített ^{239}Pu -ot, ^{241}Am -ot, ^{244}Cm -ot tartalmazó kalibráló forrással végeztük. A detektor hatásfokát pedig OMH hiteles 7400 dpm aktivitású ^{241}Am forrással ellenőriztük.

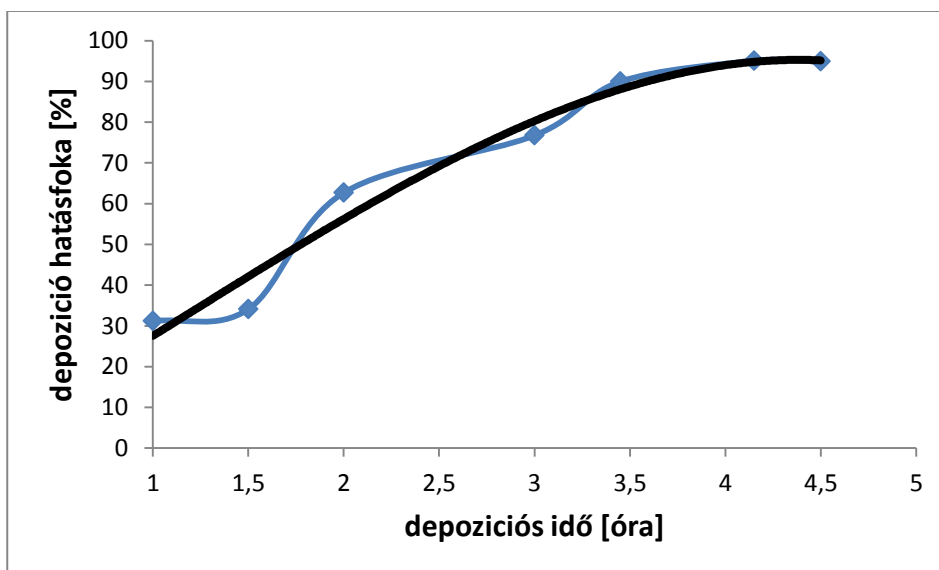
Két depozíciós paraméter változásának hatását vizsgáltuk meg a Po , lemezre történő leválására. A szakirodalom nem egyértelműen határozza meg a depozíciós paramétereket, ezért az intézetben használt eszközökkel megállapítottuk a számunkra optimális értékeket. A vas ionok leválásának megakadályozására $0,1\text{ g}$ aszkorbinsavat adtunk az 50 ml oldathoz. 1 liter ^{210}Po tartalmú homogén törzsoldatot készítettünk, majd 50 ml -es részekre osztottuk és emelkedő klorid koncentráció mellett azonos körülmények közt a fent leírt módon végeztük a depozíciót $3,5\text{ óra}$ n keresztül. A 8. ábrából látszik a depozíció hatásfokának a klorid koncentrációtól való függése. Ezután vizsgáltuk a depozíció szükséges idejét. 1 liter törzsoldatból 50 ml -eket bemérve különböző ideig végeztük a depozíciót. 9. ábrából látható hogy $3,5\text{ óra}$ után már nem emelkedik a depozíció hatásfoka. Ezért a feltárt talajminták depozícióját $3,5\text{ óra}$ ig végeztem.

7. ábra. Depozíciós cella

8. ábra. A klorid koncentráció változásának befolyása a depozíció hatásfokára

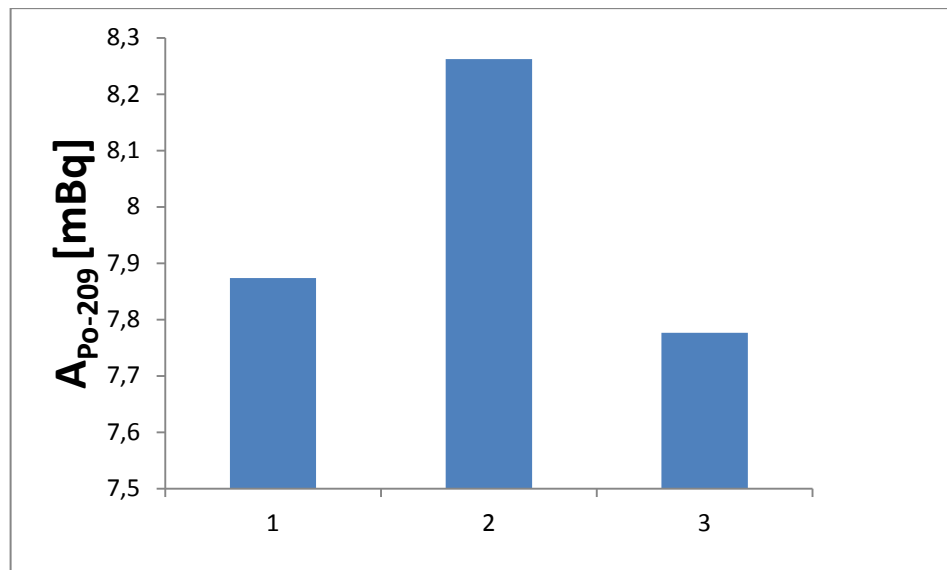

9. ábra. Depozíció hatásfoka a depozíciós idő függésében, intenzív keverés mellett

III/5 Polónium veszteség melegítés hatására

Megvizsgáltuk, hogy a savas feltárás közben a mintából kioldódott ^{210}Po és a tracer ^{209}Po , a feltárás közben -ami 2- 3 napon keresztül is tarthat - melegítés hatására eltávozik-e az oldatból. Először a depozíciós cellába készítettem 0,5 mólos HCl oldatot és közvetlen a cellába mértünk 7,8735 mBq aktivitású ^{209}Po -et tartalmazó 0,05 ml oldatot. A III/4 pontban leírt depozíció után alfa kamrában mértük a ^{209}Po aktivitását, ezt tekintve referenciának (1. jelű mérés). Másodszor főzőpohárba tettünk 30 ml cc. HCl + 7,8735 mBq aktivitású ^{209}Po -et tartalmazó 0,05 ml oldatot, majd bepároltuk majdnem nullára (0,071 ml). A maradék oldatot belemostuk a depozíciós cellába és beállítottuk 0,5 mólos HCl koncentrációt. Depozíció után alfa kamrával mértük a ^{209}Po aktivitását, (2 jelű egyszer párolt). Harmadszor főzőpohárba tettünk 30 ml cc.HCl + 7,8735 mBq aktivitású ^{209}Po -et tartalmazó 0,05 ml oldatot, majd bepároltuk majdnem nullára (0,072 ml)(10. ábra). Ezután ismét 30 ml cc. HCl-t adtunk hozzá és megint majdnem 0-ra (0,072 ml) pároltuk, depozíciós cellába mostuk, a HCl koncentrációt 0,5 mólosra állítottuk és a depozíció után alfa kamrával mértük. Mindhárom esetben 0,1 g aszkorbinsavat tettünk a depozíciós cellába. A 11. ábrán látható, hogy nem mutatható ki szignifikáns fogyás, a változó értékek inkább a depozíció hatásfokának, és a ^{209}Po mikropipettával történő beméréséből eredő esetleges szórását mutatják, melyek 5 %-on belül vannak.

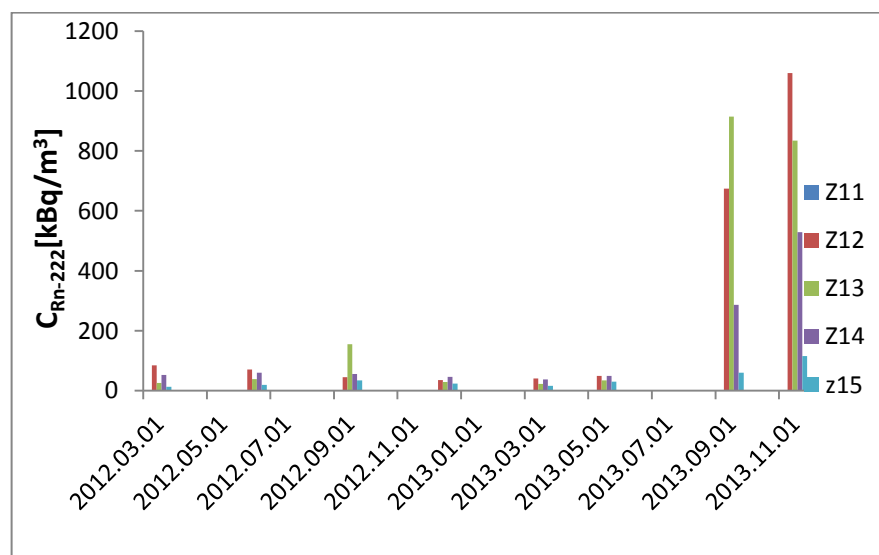
10. ábra. ^{209}Po bepárlása főzőpohárba

 11. ábra. A ^{209}Po bepárlása után mérhető aktivitások

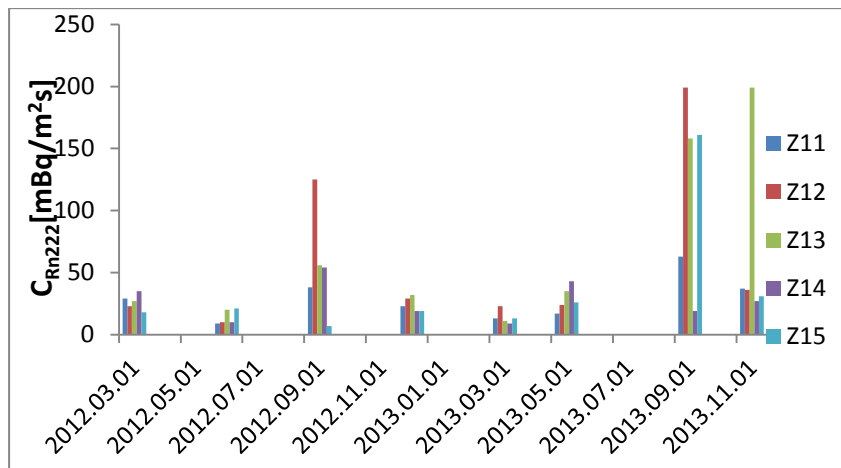
IV. Eredmények

Terepi mérések

A zagyártározón végzett mérések időszonon való ábrázolásából látható (12., 13. ábra) rendkívül változékonyak a talajgáz koncentrációk, valamint felszíni exhalációk, melyeket több olyan paraméter is befolyásol, amelyek nem, vagy csak igen költségesen és nehezen mérhetőek (meteorológiai viszonyok, talaj nedvességtartalom, talaj porozitás esetleges repedések, bolygók vonzása, ár-apály stb.) [5].

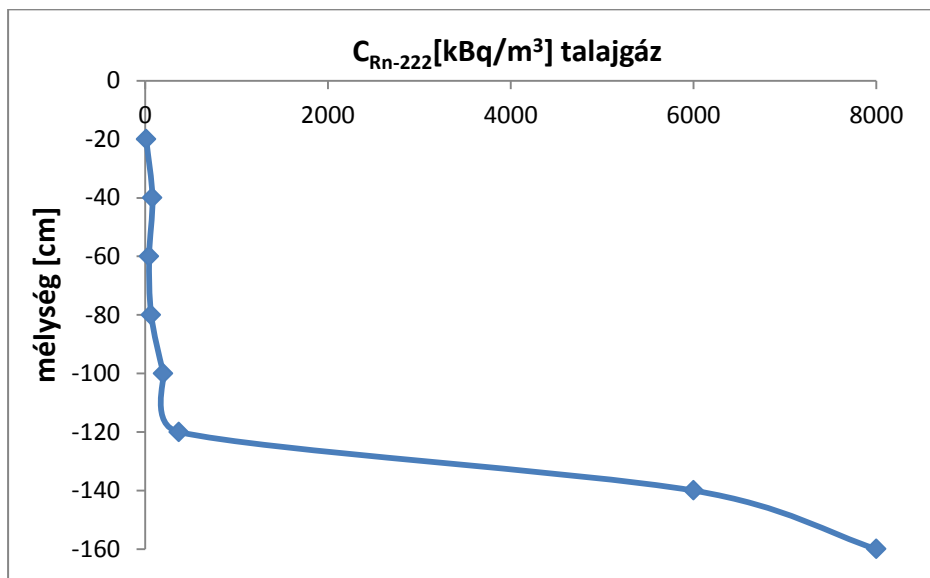

12. ábra. talajgáz aktivitás-koncentrációk különböző mérési pontokon

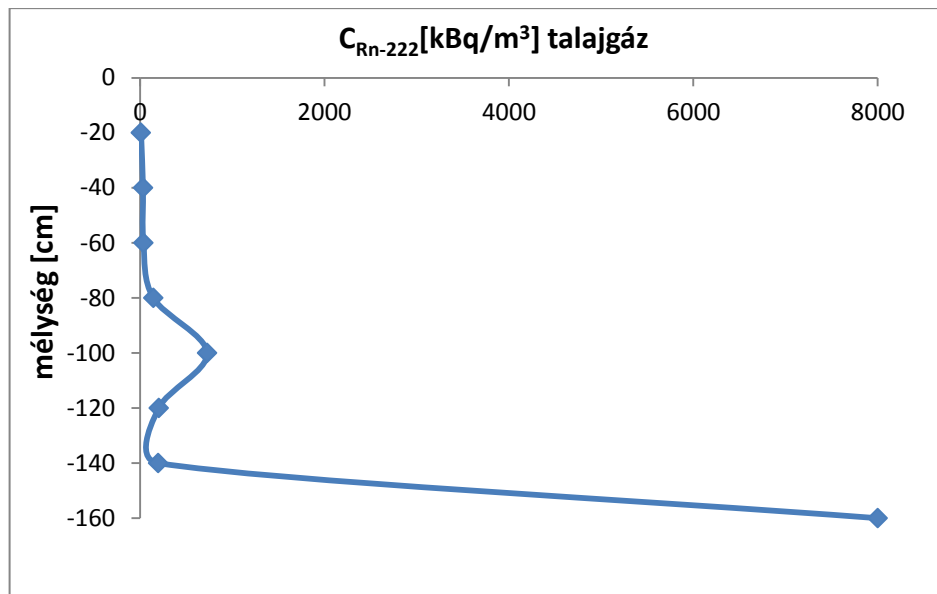

13. ábra. talajfelszín exhaláció különböző mérési pontokon

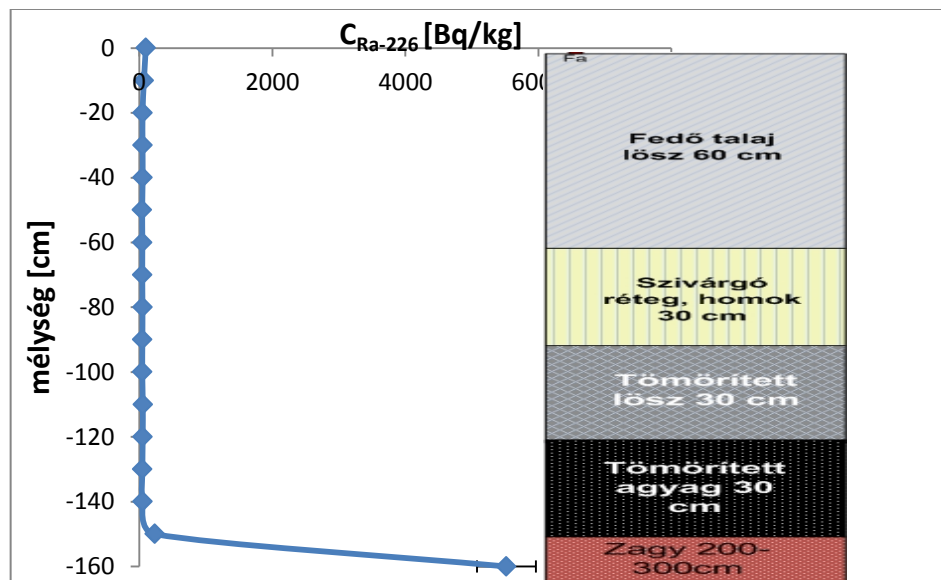
A talajgáz radon koncentrációjának vertikális eloszlását a 3.ábrán látható telepített szondarendszer segítségével mértük.

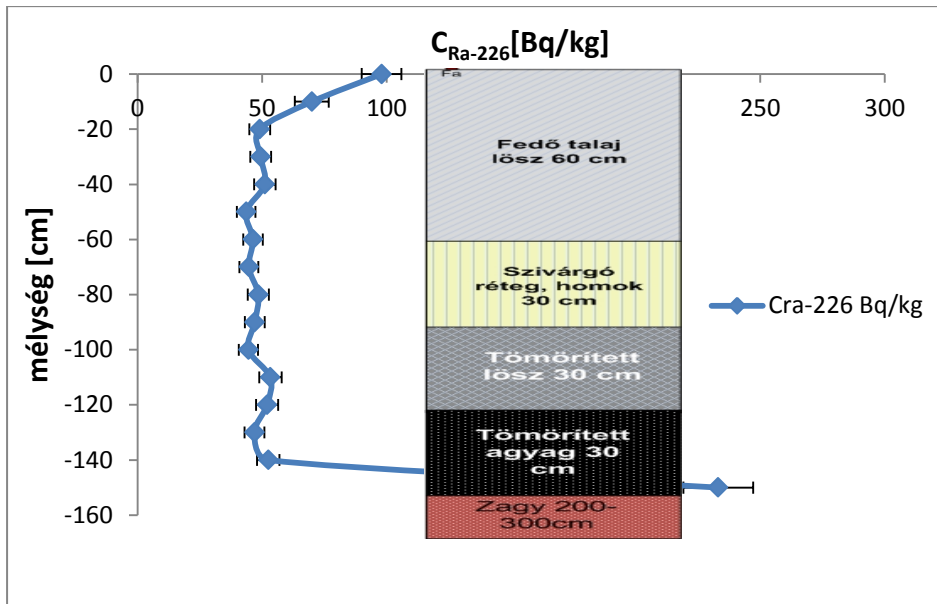
14. ábra. A ZII tározóban kialakult radon aktivitás-koncentráció vertikális eloszlása

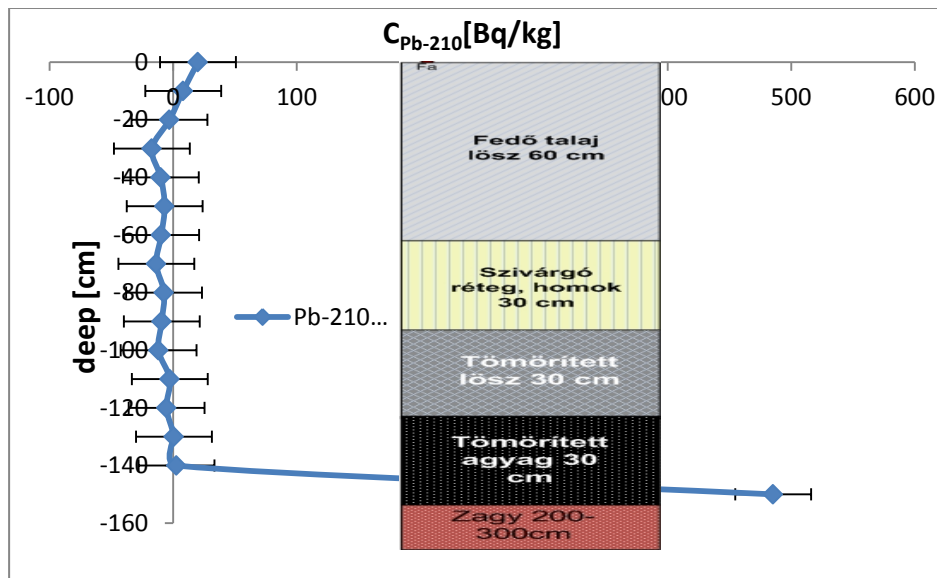
15.ábra. A ZI tározóban kialakult radon aktivitás-koncentráció vertikális eloszlása

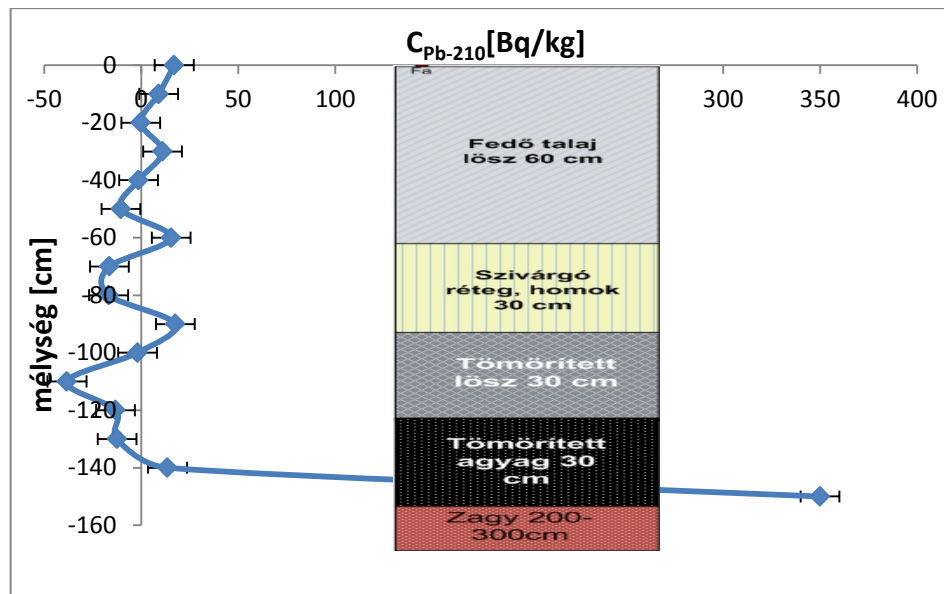
16.ábra. A C_{Ra-226} vertikális eloszlása a Z2 zagy tározón, gamma-spetrométerrel mérve

17. ábra. AC_{Ra-226} vertikális eloszlása a Z2 zagyártározón, gamma-spetrométerrel mérve

18. ábra. Az ^{210}Pb többlet vertikális eloszlása a Z2 zagyártározón, gamma-spektrométerrel mérve

19. ábra. Az ^{210}Pb többlet vertikális eloszlása a Z2 zagyártáron, alfa-spektrométerrel mérve

Összefoglalás

Normál esetben a 60 cm vagy felette lévő rétegekben amikor a 120 cm mélyen lévő tömörített agyag nem száradt ki a zagyból feláramló radon nem tud a felszínre jutni, de még 50 cm mélységig sem. Ekkor az 50 cm mély rétegből vett talajgáz radon és toron koncentrációja a fedő ^{226}Ra és ^{224}Ra tartalmából keletkezik. Ezért ezek megoszlása a fedőréteg ^{226}Ra és ^{224}Ra aktivitás-koncentráció értékektől függ. A talajgáz radon koncentrációkból az látható, hogy a tömörített agyagréteg feletti értékek nem nagyobbak egy zagy nélküli agyagos talajban mérhetőnél. Ehhez az szükséges, hogy a radon gát funkciót ellátó agyag ne száradjon ki. A felszíni radon exhalációt főként a fedő saját exhalációja határozza meg. A 140 cm mélyen lévő agyag csak extrém esetben repedhet meg. 140 cm mélységben, ahol az agyag egész évben nedves és a zagyból feláramló radon elbomlik, kimutatható az ^{210}Pb többlet. A felszínen is mérhető ^{210}Pb többlet, ami feltehetően a levegőben lévő radon bomlásából keletkező leánytermékek kihullásának az eredménye. Azokban a rétegekben, melyek az év során jellemzően vízzel szaturáltak, a talajgáz felfele irányuló mozgása megreked, radon tartalma elbomlik, ezzel megnöveli az ^{210}Pb koncentrációt. A fedő radon visszatartó képességének jellemzésére jól használható az ^{210}Pb többlet.

Az ^{210}Pb felezési ideje 138 nap ötszörös felezési idő (kb. 2 év) után gyakorlatilag eléri az anyaelem aktivitását. A rekultiváció óta eltelt 10 év alatt az ^{210}Pb és az ^{210}Po között beállt a szekuláris egyensúly. Azokban a rétegekben, ahol még növekszik az ^{210}Pb aktivitás-koncentrációja, mint pl. a felszíni 30 cm-es rétegben (a kihullás miatt), és az alsó 140-150 cm-es rétegben (a radon feláramlás miatt), kis mértékű kérés mérhető az ^{210}Po koncentrációban. A ^{210}Po alfa kamra segítségével meghatározott ^{210}Pb koncentrációk vertikális eloszlása nagyobb szórást mutat, mint a gamma-spektrometriával meghatározott. Ennek oka lehet a savas feltárás hatásfoka, ugyanis a magas szilikáttartalmú talajfélésegek feloldása során előfordulhat szilárd maradék, amely esetleg feloldatlan ^{210}Po -t tartalmaz. A savas feltárás során a minták egy időben induló feltárása során akár 1-2 óra eltérés is lehet a bepárlásig. Ezt okozhatja az elektromos sütőlap inhomogén hő elosztása, valamint a minta elszívófülkében való elhelyezkedése. Ezért a feltárások hatásfoka között különbségek alakulhatnak ki.

Referenciák

- [1] Dr. Csige István, *Radon a környezetben, Kötet: Fejezetek a környezet fizikából* (szerkesztette: Kiss Árpád Zoltán), Debrecen pp.123-145 (2003)
- [2] Kanyáret.al. *Radiológia és környezeti sugárvédelem* (Veszprém 2000)
- [3] J.C.H Miles and Cliff, *Dose to lung and other organs from radon and thoron of age.* Radiation Protection Dosimetry, 41,251-253 (1992)
- [4] D.L Henshaw, J.P Eatough and R.B. Richardson, *Radon as a causative factor induction of myeloid leukemia and other cancers*, Lancet 335, 1008-1012 (1990)
- [5] A. Varhegyi, J. Somlai, Z. Sas, *Radon Migration Model for Covering U Mine and Ore Processing Tailings*, ROMANIAN JOURNAL OF PHYSICS 58: Number supplement (2013)
- [6] OSSKI, *Tanulmány a Mecseki Ércbányászati Vállalat külszíni rekultivációja sugárvédelmi követelményeinek meghatározásáról az ezzel kapcsolatos elméleti és gyakorlati feladatokról* (Budapest 1991)
- [7] IAEA *Current Practices for the Management and Confinement of Uranium Mill Tailings* (1992)
- [8] T. Kovacs, Z. Sas, J Somlai, V. Jobbágy, G. Szeiler: *Radiological investigation of the effects of red mud disaster*, RADIATION PROTECTION DOSIMETRY 152:(1-3) pp. 76-79. (2012)
- [9] Nagy Lajos György, *Radiokémia és Izotóp technika* (Budapest 1983)
- [10] S. Tokonami, T. Kovács, S. Yoshinaga, T. Ishikawa, Y. Kobayashi: *²¹⁰Po and ²¹⁰Pb concentration of cigarettes in Gansu and Yunnan province (China) and their estimated dose contribution due to smoking.* Japanese Journal of Health Physics, 43, 131-134, 2008.
- [11] P. Stille et al; *Deposition and migration of atmospheric Pb in soils from a forested silicate catchment today and in the past (Strengbachcase): Evidence from ²¹⁰Pb activities and Pb isotope ratios.* Chemical Geology 289 140-153 (2011)

Köszönetnyilvánítás

A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt által nyújtott személyi támogatással valósult meg. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

This research was supported by the European Union and the State of Hungary, co-financed by the European Social Fund in the framework of TAMOP 4.2.2. A/2-11-1-2012-001 National Excellent Program.

Jónás Jácint, Ph.D. hallgató

Munkahely: Radiokémiai és Radioökológiai Intézet(Pannon Egyetem, Mérnöki Kar,
Vegyésszmérnök és Anyagmérnök Doktori Iskola)
Cím: Magyarország, 8200 Veszprém, Egyetem utca 10.
E-mail: jacint.jonas@gmail.com

Somlai János, egyetemi docens

Munkahely: Radiokémiai és Radioökológiai Intézet(Pannon Egyetem, Mérnöki Kar)
Cím: Magyarország, 8200 Veszprém, Egyetem utca 10.
E-mail: somlai@almos.uni-pannon.hu

Várhegyi András, egyetemi docens

Munkahely: MECSEK-ÖKO Zrt.
Cím: Magyarország, 7633Pécs, Esztergár Lajos u. 19.
E-mail: varhegyiandras@mecsekoko.hu

Kovács Tibor, egyetemi docens

Munkahely: Radiokémiai és Radioökológiai Intézet(Pannon Egyetem, Mérnöki Kar,
Cím: Magyarország, 8200 Veszprém, Egyetem utca 10.
E-mail: kt@almos.uni-pannon.hu

A Balaton-térség kohéziójának problémái és hatása a területi folyamatokra

Kabai Gergely

PTE-BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola Politikatudományi Program
Pécs

Absztrakt

A különböző régió megközelítések egyik általános jellegzetessége a társadalmi-gazdasági értelemben vett összetartozás, kohézió. E jellemző átfogó meghatározása rendkívül problémás. A tanulmány a Balaton térségének, illetve a Balaton Kiemelt Üdülőkörzet példáján mutatja be a koherencia jellegzetességeit, elsősorban társadalmi, gazdasági és forrásszerzési kérdésekre koncentrálva. A legtöbb szempont alapján a vizsgált területen belül élesen elkülönülnek a part menti és attól távolabbi területek, illetve egy-egy városi központ. Gazdasági értelemben mindez a közvetlen vízparti területek közötti koherenciát igazolja, társadalmi tekintetben tágabb egységben is tapasztalható az összetartozás. Összességében a probléma vizsgálata közelebb visz annak meghatározásához, hogy az alulról építkező regionalizmus és a központi területpolitika között milyen ellentmondások ragadhatók meg.

Kulcsszavak: *regionalizmus, kohézió, Balaton, területi folyamatok*

Abstract

One of the general characteristic of the region terms is the social-economical coherence. Comprehensive definition of this feature, however, is very problematic. The essay shows the questions of coherence in the Lake Balaton Resort Area; primarily focusing on social, economical, and development questions. According to the most of the aspects the conclusion is that in the Balaton area the coastal territories, and some town surroundings sharply separated from the distant settlements. The economic considerations demonstrate the coherence of the lakeside territories. Some aspects of the society shows stronger cohesion in the whole Balaton area. Examination of the problem brings us closer to determining that what are the inconsistencies between the bottom-up regionalism and the centrally determined territorial policy.

Keywords: *regionalization, cohesion, Lake Balaton area*

I. Bevezetés

A Balaton térsége kiemelkedő területe az alulról szerveződő regionalizmusnak Magyarországon. Ma már több mint egy évszázadra visszamenőleg dokumentálhatók azok az események, amelyek a helyi társadalom önszerveződő képességét, közigazgatási önállósodási törekvéseit és gyakran a központi hatalommal szembeni ellenérzéseit mutatják.¹Ezek a régióépítési vágyak gyakorlatilag napjainkig aktuálisak a helyi társadalom vagy politika képviselőinek körében.²A régióépítés gondolata az évtizedek alatt több változatban fogalmazódott meg: a teljes közigazgatási önállóságtól kezdve a fejlesztéspolitikai különállásig.

A mindenkori központi kormány részéről ezek a tervek sosem kerültek teljes elismerésre és elfogadásra. Ugyanakkor politikai korszakokon keresztül jelen volt az a törekvés, hogy gazdasági jelentőségéből kifolyólag a térség önálló, elkülönült fejlesztése szükséges. Mindez a legtöbb esetben, így lényegében napjainkban is, egy felülről irányított és finanszírozott fejlesztésként jelent meg, amely csak részben kapcsolódott a helyi vágyakhoz. A bottom-up regionalizmus és a hazai területpolitika viszonyában a Balatonnál ez a jelenség okozza az ellentmondásokat.

Tanulmányom ennek a problémának egy részegységét kívánja áttekinteni. Arra keresem a választ, hogy a jelenlegi fejlesztéspolitikai lehatárolás (2008-óta a Balaton Kiemelt Üdülőkörzet, BKÜ 179 településre³ kiterjedő hatóköre) társadalmi-gazdasági szempontok szerint mennyiben tekinthető összefüggőnek, tehát a jelenlegi téregységen belül jelen van-e a régióépítéshez szükséges kohézió. E kérdés vizsgálata nélkülözhetetlen annak megértéséhez, hogy az alulról építkező regionalizmus hogyan tud napjainkban működni, milyen jövőbeni perspektívái lehetnek.

A területi tudományok rendkívül sokszínű *régió* fogalommal és megközelítésekkel dolgoznak.⁴Ezek között számos átfedés és nem ritkán ellentmondás van, ugyanakkor egyetlen közös pont mindegyikben megtalálható: az adott téregységen belüli összetartozás, kohézió alapfeltételként történő meghatározása. Az összetartozás elemeinek pontos leírásában, azonban közel sincs tudományos konszenzus.

„A leglényegesebb eleme a régiónak az összetartozás jelensége, azonban a fő gond, hogy nem lehet általános tartalmat találni hozzá (igazából emiatt nem adható pontos definíció a régió fogalmára), mivel például már a kiindulási alap kétirányú: vagy a hasonlóság, vagy a különbözőség köti össze (vagy a közös, vagy a kiegészítő jellemzők kötik össze) belülről a régiót.”⁵

Átfogó értelemben Nemes Nagy régiófogalma⁶kapcsán kidolgozta azt az elméleti folyamatot, amely alapján egy térségből régió születik. A folyamat első lépcsőfoka a *regionalizáció*. A regionalizáció során születnek meg a régió határai és válik a környezetétől szimbolikusan vagy akár ténylegesen elkülönülté. A második elem a *regionalizálódás*. E folyamat lényege az erős belső *társadalmi és gazdasági kohézió*. A harmadik régiót alkotó folyamat a *regionalizmus*. A regionalizmus során a régiók

¹ AGG 1999, OLÁH 2002, 2003, 2007, BUDAY-SÁNTHA 2007, SCHLEICHER 2010

² lásd pl: MSZP http://mszp.hu/sites/default/files/balaton_program.pdf; Balatoni Szövetség <http://bsz.balatonregion.hu/>; BCSZSZ <http://www.bcszsz.eu/?q=celok>

³ 2014-es önkormányzati választásokat követően 180 település.

⁴ SZABÓ 2005

⁵ SZABÓ 2013

⁶ Nemes Nagy József megfogalmazása szerint „a régió lehatárolt, a környezetétől elkülönülő területi egység a nemzeti és a települési szint között, amelyet a társadalmi folyamatok széles körét átfogó, soktényezős társadalmi-gazdasági összekapcsoltság (kohézió), lakosainak érzékelhető regionális összetartozása (identitástudata), valamint érdemi irányítási hatáskörű és önállóságú regionális intézmények rendszere fog tartós egységbe.”(NEMES NAGY 2009, 186.)

kialakulása túlmutat a belső gazdasági és társadalmi kohézió, valamint a határok kijelölésén, a társadalom tagjai részéről közös tudatot, identitást felételez. Ezzel párhuzamosan létrejön a terület (politikai) intézményrendszere, érdekképviselete is.⁷ Az adott téregységen (jelen esetben a BKÜ) belüli társadalmi-gazdasági kohézió nélkülözhetetlen a regionalizmus további fejlődésében vagy megmaradásában; illetve a helyi fejlesztéspolitikai hatékony működésében.

II. A Balaton-térség lehatárolásának előzményei és a Balaton Kiemelt Üdülőkörzet létrejötte

A balatoni turizmusgazdaság kifejlődésével egyidejűleg születtek meg az első ötletek és felvetések arra vonatkozóan, hogy valamilyen önállósággal bíró területegység létrehozása lenne indokolt.

A 19. század legvégén, főként publicisztikákban jelent meg először a *Balaton fürdővármegye* gondolata.⁸ A különböző szerzők ekkor még csak arra a következtetésre jutottak, hogy az érintett Somogy, Zala, Fejér vármegyékből kellene valamekkora részt kiszakítani, de konkrét területi tervek még nem születtek.

Az első rekonstruálható térlehatárolás az 1919-ben Keszthelyen kikiáltott *Balaton vármegyéhez* köthető. Ekkor a Tanácsköztársaság helyi képviselői önálló vármegyeként kezdetben csak a korabeli Zala megye Zala folyó torkolatától Balatonfüredig tartó területét képzelték el, majd későbbiekben már mindhárom érintett vármegyéből csatlakoztak volna települések az új közigazgatási egységhez.⁹

A két világháború közötti időszakban a központi kormányzat kiemelten kezelte a Balaton ügyét, így létrejöttek különböző decentralizált fejlesztési szervek, pl. a Balatoni Intéző Bizottság, de az alulról építkezés is rendkívül aktív volt, pl. Balatoni Szövetség. Ebben az időszakban helyi tervek is születtek a terület lehatárolására, így született meg a Balatoni Nemzeti Park gondolata, amely területi hatályát egységesen a vízparttól számított 5km-es kiterjedésben határozta volna meg, ha nem csak felvetés szintjén marad meg e gondolat.¹⁰

A szocializmus évtizedeiben is egyértelművé vált, hogy a Balaton térség egységes kezelése szükséges, amely során a közigazgatási rendezések nyomán Zala megyétől elcsatolták balatoni járásait. Már az 1956-os közigazgatási rendezés tervezése során felmerült, hogy a Balatont szerencsés lenne egy területi egységként kezelni és egy központi, nagy kiterjedésű Veszprém megye területi hatálya alá helyezni. Ez a törekvés az érintett megyék ellenállása miatt, csak a terv szintjén maradt meg.¹¹

A közigazgatási átalakítás, ha nem is valósult meg, de a korabeli területi tervezés a Balatonra önálló programot dolgozott ki és végrehajtására különböző szervezeteket állított fel.¹²

A fejlesztési törekvések végrehajtására az 1023/1963 (IX.21.) Korm. határozat *A Balaton-környék regionális tervének jóváhagyásáról* 49. zömében vízparti, partközeli települést sorolt a térséghez. A határozat egyébként alapvető célokat fogalmazott meg a terület számára és kitért gazdasági, turisztikai, infrastrukturális szolgáltatási stb. szempontokra egyaránt. (1. ábra)

⁷ NEMES NAGY 2009, 187-188.

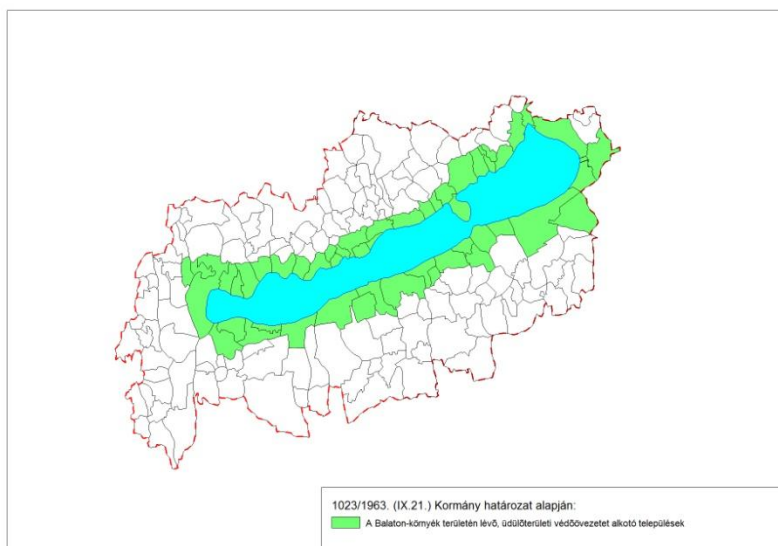
⁸ SCHLEICHER 2010

⁹ CZEGLÉDY – SÁGI 1965; AGG 1999

¹⁰ SCHLEICHER 2010

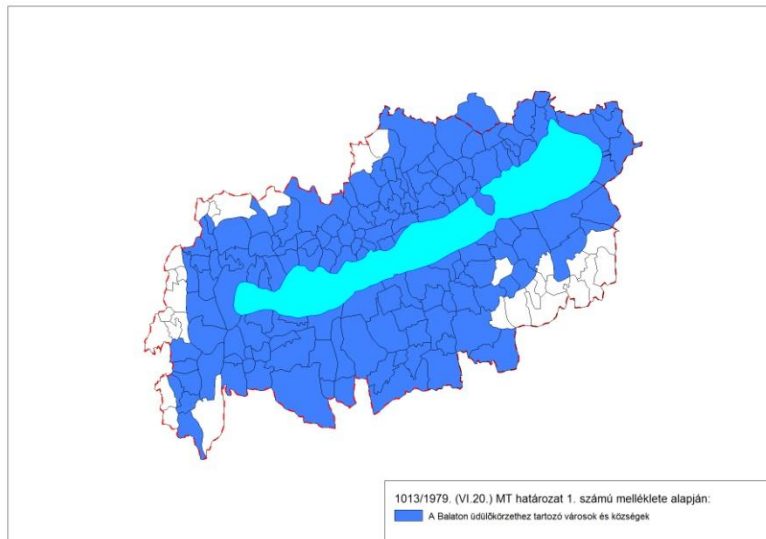
¹¹ HAJDÚ 1989, 54.

¹² PERCZEL 1989, 90.

9. ábra A Balaton térség 1963-as lehatárolása a BKÜ mai területére vetítve¹³

A balatoni turizmus fejlődésével és a jelentkező (környezeti, tájvédelmi) problémákkal együtt nyilvánvalóvá vált, hogy az önállóan kezelendő terület az 1963-asnál jóval nagyobb kell legyen. Az 1013/1979. MT határozat a Balaton üdülőkörzet regionális rendezési tervének jóváhagyásáról a korábbi szabályozásnál jóval részletesebb. Szabályozandó területei köré szintén a környezetvédelem, infrastruktúra, közlekedés sorolódott. A korábitól eltérően ez a szabályozás már 150 településre terjedt ki. (2. ábra)

10. ábra A Balaton-térség 1979-es lehatárolása a BKÜ mai területére vetítve¹⁴

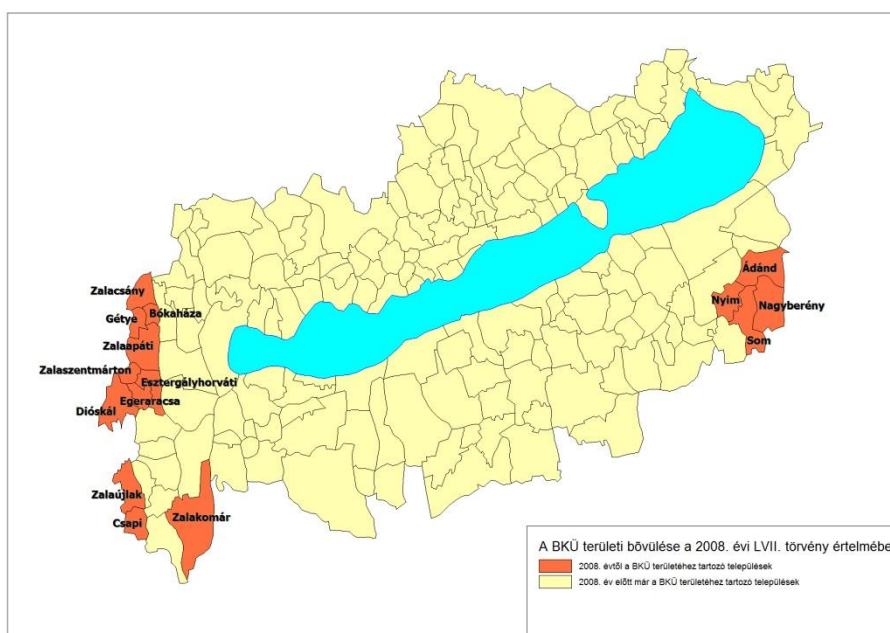
Szabályozási és fejlesztési tervekben az 1979-es lehatárolás az 1990-es évekig érvényben maradt. Az 1990-es évektől újra határozottan jelentkezett az igény, hogy a Balaton problémáinak megoldására valamilyen intézményesített keret jöjjön létre. Ez máig meghatározóan *A területfejlesztésről és területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvényben*

¹³ A térképet szerkesztette Kun Eszter, Balatoni Integrációs Ügynökség NKft.

¹⁴ A térképet szerkesztette Kun Eszter, Balatoni Integrációs Ügynökség NKft.

öltött testet, amely kötelezően létrehozandó kiemelt térségként határozta meg a Balaton Kiemelt Üdülőkörzetet, amelyben a három érintett megyének kell együttműködnie. A konkrét terület lehatárolására csak a következő évben került sor, amit 89/1997. (V.28) Korm. rendelet a budapesti agglomeráció és a Balaton kiemelt üdülőkörzete lehatárolásáról című rendelet szabályozott. Ekkor 152 települést soroltak a kiemelt térséghez.

Ezt 2000-ben az ún. Balaton törvény (2000. évi CXII. törvény A Balaton Kiemelt Üdülőkörzet Területrendezési Tervének elfogadásáról és a Balatoni Területrendezési Szabályzat megállapításáról) felülírta és mellékletében már 164 a kiemelt térséghez tartozó települést határozott meg. A BKÜ területe a következő években tovább bővült, 2008-tól 179 település tartozik a kiemelt üdülőterülethez. (3. ábra)

11. ábra A BKÜ jelenlegi területe¹⁵

Annak bemutatása, hogy a 2000-es évek balatoni térlehatárolása a fejlesztési terek (NUTS2, LAU1) szempontjából mennyi ellentmondást okozott, már korábbi tanulmányokban megtörtént.¹⁶ Mindez az összehangolt fejlesztések komoly gátjaként jelentkezett.

III. A kohézióról

A térbeli összetartozás leírására használt kézenfekvő elméleti keretet a területi kohézió fogalomrendszere adhatja. Az értelmezési lehetőségeket bonyolulttá teszi, hogy sem tudományos, sem szakpolitikai szempontból nincs egységes megközelítése a területi kohézió fogalmának. Jelen dolgozatban nincs mód a területi kohézió rendkívül összetett problémáinak bemutatására, erre vonatkozó a közelmúltban két elemzés is részletes eredményeket közölt.¹⁷

A hazai területpolitika önálló értelmezést készített a területi kohézió fogalmához. Ennek legrészletesebb formáját az NFGM tanulmánya adja:

¹⁵ A térképet szerkesztette Kun Eszter, Balatoni Integrációs Ügynökség NKft.

¹⁶ Lásd: PÓSA 2010; BUDAY-SÁNTHA 2007

¹⁷ MTA KRTK 2012; SZABÓ 2012

„A területi kohézió egy olyan cél, melynek eredménye a harmonikus, kiegyenlített társadalmi, gazdasági, környezeti, területi fejlődés. Alapeleme a területi alapú („place-based”) szemlélet és a decentralizáció, mely figyelembe veszi az egyes térségek közötti és a térségen belüli különbségeket, valamint azok kapacitásait és fejlődési potenciáljait. Ösztönzi a területek belső erőforrásainak feltárását, valamint a versenyképesség feltételeinek kialakítását és fenntartását. A területi kohézió ezért nem merül ki az elmaradott térségek felzárkóztatásában, és nem azonosítható kizárólag a regionális politikával sem (...) A helyi szereplők együttműködésének a szorgalmazásával az EU egyik legfontosabb alapelve, a szubszidiaritásra való törekvés jelenik markánsan meg. A területi kohézió nem valósítható meg befelé forduló politikával, az intézkedéseknek szükség szerint át kell nyúlniuk az egyes földrajzi, közigazgatási térségek, régiók vagy az ország határain is.”¹⁸

A tudományos területen belül is hiányzik a konszenzus, hogy ki mit ért területi kohézió alatt. Többféle, részben egymást átfedő, részben egymástól különböző szemlélet figyelhető meg e fogalom leírása kapcsán. A téma legismertebb nemzetközi kutatóinak álláspontját Szabó¹⁹ foglalta össze. Faludi²⁰ területi kohézió alatt a politikáknak a területi problémákra és korlátokra figyelemmel kialakított rendszerét, összehangolását érti. Camagni²¹ szerint a területi kohézió a fenntarthatóság területi szintű megfogalmazása. Ebben az értelmezésben az egy adott területen hozzáférhető szolgáltatások és elérhető társadalmi gazdasági lehetőségek az egyik dimenzió (területi minőség), az adott területen lévő erőforrások felhasználása a másik (területi hatékonyság) és a helyben elérhető humántőke potenciálja (pl. társadalmi tőke, identitás, képzettség) a harmadik elem. Davoudi²² az európai szociális modell kibővítésének lehetőségét látja a fogalomban, amely az egyének területi helyzetéből adódó hátrányok csökkentésével foglalkozik. Kai Böhme²³ kutatásai nyomán arra a megállapításra jutott, hogy az európai kutatók számára a kiegyensúlyozott és endogén területi fejlődés gondolata kapcsolódik a területi kohézióhoz.

Dolgozatomban a fentiekől részben eltérő, de szervesen kapcsolódó kohézió megközelítéseket alkalmazok a társadalmi és gazdasági dimenziók tekintetében. A területi tudományok szempontjából a társadalmi kohézió kapcsán három elemzési szempontról érdemes beszélni. Ezek a társadalmi tőke, területi kötődés és identitás, valamint az életminőségi mutatók, egyéb társadalmi jelzőszámok homogén jellege.²⁴

Az adott téregységen belüli gazdasági kohézió leírására hiányoznak az egzakt megközelítések. Nemes Nagy megközelítésében a régiók egyik jellegzetessége „az erős belső kooperációs kapcsolatokkal is rendelkező gazdasági térszerveződés.”²⁵ A szerző nem tér ki rá, hogy ez alatt pontosan mit ért, amikor egységes gazdasági teret feltételez. A gazdasági kohézióknak sokkal inkább csak szakpolitikai jellegű megközelítései léteznek, amely a területi kohézió elméletekhez kapcsolódnak. A kohéziós politikákkal összefüggésben a gazdasági kohézió a kiegyenlítés, a forrásszerzés, innováció, infrastruktúra-fejlesztés, felzárkóztatás témakörökben vizsgálható és tárgyalható.²⁶

¹⁸ NFGM 2008, 5.

¹⁹ SZABÓ 2012

²⁰ FALUDI 2009

²¹ CAMAGNI 2007

²² DAVOUDI 2009

²³ BÖHME – GLØERSEN 2011

²⁴ KABAI 2014

²⁵ NEMES NAGY 2009, 186.

²⁶ EPERJESI 2013

IV. A társadalmi kohézió néhány jellegzetessége a BKÜ-ben

Korábbi tanulmányomban²⁷ áttekintettem, hogy a Balaton esetében milyen társadalmi kohéziós jellemzőket lehet kiemelni. E munkámban a regionális- és politikatudomány értelmezése szerint, főként a regionalizmus, társadalmi tőke, valamint területi identitás elméletek nyomán tárgyaltam a társadalmi kohézió dimenzióit a Balaton térségében. Ezekkel kapcsolatban az alábbi megállapításokat lehet összefoglalni.

A kohézió szempontjából a helyi társadalomban több töréspontot azonosítható. Egyrészt az eltérő érdekcsoportok (lakosok, nyaralók, tulajdonosok, stb.) között ellentétek húzódnak, amelyek már több mint 100 éve végigkísérik a Balaton közéletét. Ezek az ellentétek számos esetben konfliktusokba torkollnak, amelyek a fejlesztések vagy a döntéshozatal gátjai lehetnek. A 20. század eleji társadalmi konfliktusok egész sorát mutatta be *Schleicher*²⁸ melyek közül példaként említhetők a fürdőegyesületek és legelőtársulatok közötti érdekellentétek a vízparti területek birtoklásáért. Korábbi tanulmány²⁹ a közelmúltból mutatott be egy zamárdi könnyűzenei esemény kapcsán kibontakozó társadalmi csoportok közötti vitát.

A társadalmi kohézió egyik töréspontja a Balaton térségén belüli életminőségi-társadalmi különbségek területe. A part menti és háttértelepülések viszonya; vagy az egyes kistérségek közötti különbségek olyan mértékűek, hogy társadalmi kohézióról ilyen szempontból semmi esetre sem beszélhetünk. A társadalmi kohézió területi elkülönülését a civil szervezetek sűrűségének területi megoszlása, vagy fentebb csak megemlített gazdasági aspektusok tovább erősítik. Sokkal inkább egy szűk part menti sáv tekintetében találjuk meg az összetartó tényezőket, míg az egyéb területek tekintetében ezek a jelenségek sokkal gyengébbek.

Mindezek ellenére a *regionalizálódás* folyamatában fontosabbnak értékelt területi kötődés és társadalmi tőke tekintetében határozottan leírható a kohézió. Gyakorlatilag az összes érintett társadalmi csoport körében kimutatható a balatoni területi identitás és összetartozás tudata

Oláh kapcsolódó meghatározása szerint „*az identitásnak lehet önálló tárgya a földrajzi környezet, mint ahogy a szociális és kulturális meghatározottságon túl erős lehet a valamely tevékenységhez, illetve a megélhetést garantáló körülményekhez való kötődés is.*”³⁰

Az idézett elméleti megközelítést kiterjesztve, a Balaton térségében a társadalmi kohézió szempontjából összetartó erőként a természeti környezet, az egységes gazdasági-turisztikai funkció, a felismert érdekazonosság fogalmazható meg, amelyek mind ösztönzőleg hatnak az egyének és közösségek együttműködésének irányába.

Ezt kiegészítve még egy kohéziós erőt lehet feltételezni a Balaton esetében. Ez pedig a mindenkori központi hatalommal szembeni érdekkonfliktus. A kiterjedt helyi szerveződések egyik mozgatórugója a lokális (térségi) problémák megoldásának vágya, amelyekre központilag nem érkeznek erőforrások, eszközök és javaslatok. Mindez a térségi társadalmi tőke erősségét mutatja.

Összegzésül három szempont emelhető ki. A társadalmi tőke nyomán, főként a civil aktivitást tekintve a vizsgált térség összességében is erősen elkülönül a környezetétől. Az erős társadalmi (civil) tőke főként a városi, part menti területeken igazán kiemelkedő. A Balatont érintő minden társadalmi csoport körében kimutatható az erős területi kötődés. A társadalmi kohézió szakpolitikákhoz közelebb eső dimenzióiban (pl. életminőség, szociális

²⁷ KABAI 2014

²⁸ SCHLEICHER 2010

²⁹ KABAI 2014

³⁰ OLÁH 1998, 9.

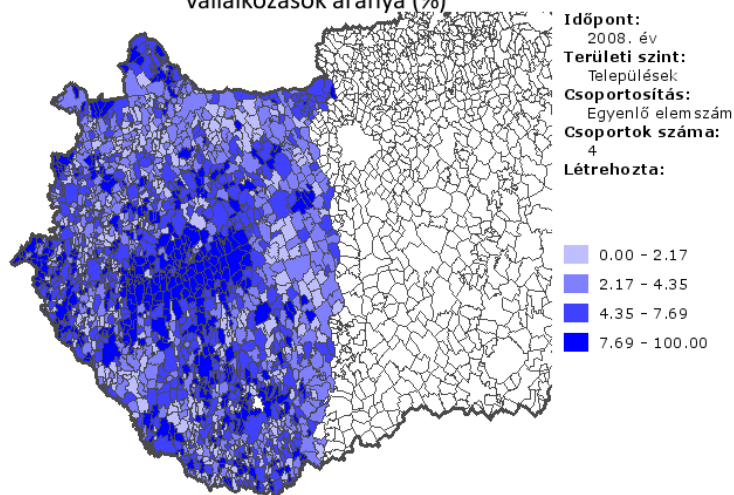
helyzet, stb.) már sokkal heterogénabb BKÜ képe jelent meg, főként a somogyi háttértelepülések leszakadó jellege igazán szembeütő. Ez a területi kohézió szempontjából is fontos tényező.³¹

V. A Balaton-térség gazdasági kohéziójának néhány jellegzetessége

Ha a BKÜ téregység gazdasági egységességét tekintjük, akkor a legkézenfekvőbb a térséget meghatározó ágazatot, a turizmusgazdaság szempontjait figyelembe venni. A Balaton térsége Magyarország második legfontosabb turisztikai célterülete ebből eredően a helyi gazdasági szektor is elsősorban az idegenforgalommal összefüggő szolgáltató-kereskedelmi ágazatokban erős.

A Balaton gazdaságszervező ereje a Dunántúlon meghatározó (4. ábra). Egyértelműen látszik, hogy a tótól távolodva egyre csökken a turizmusgazdaságban érintett vállalkozások aránya. Ugyanakkor a szemléletes ábrából a közvetlen vízparti területek idegenforgalmi hegemoniája látszik.

A szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás nemzetgazdasági ágban regisztrált vállalkozások aránya (%)

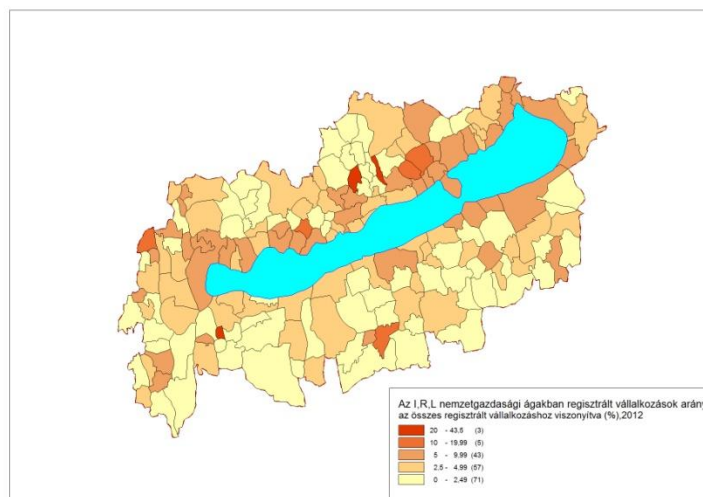

12. ábra³²

A Balaton gazdaságszervező erején túl, rávilágítva a belső ellentmondásokra, a BKÜ területén belül jelentős különbségek mérhetők. (5. ábra) Ha a szálláshelyszolgáltatás-vendéglátáson kívül a turizmussal szervesen összefüggő kereskedelem és egyéb szolgáltatás szektorokat tekintjük, az üdülőkörzeten belül élesen elkülönülnek a vízparti és távolabbi települések. Még élesebb különbség mutatható ki a városi központok (Hévíz, Siófok, Balatonfüred, Zalakaros, stb.) és az egyéb területek között. Ha a gazdasági kohézió szempontjából a szervesen összefüggő gazdasági téregységet tekintjük, akkor a BKÜ ennek nem feleltethető meg jelenlegi formájában. Bizonyos, főként somogyi területek tekintetében igazán jelentős belső eltérések is kimutathatók.

³¹ KABAI 2014

³² Forrás: Erőforrástérkép – Regionaldata.org

13. ábra Az idegenforgalommal összefüggő ágazatokban működő vállalkozások aránya a BKÜ településein 2012³³

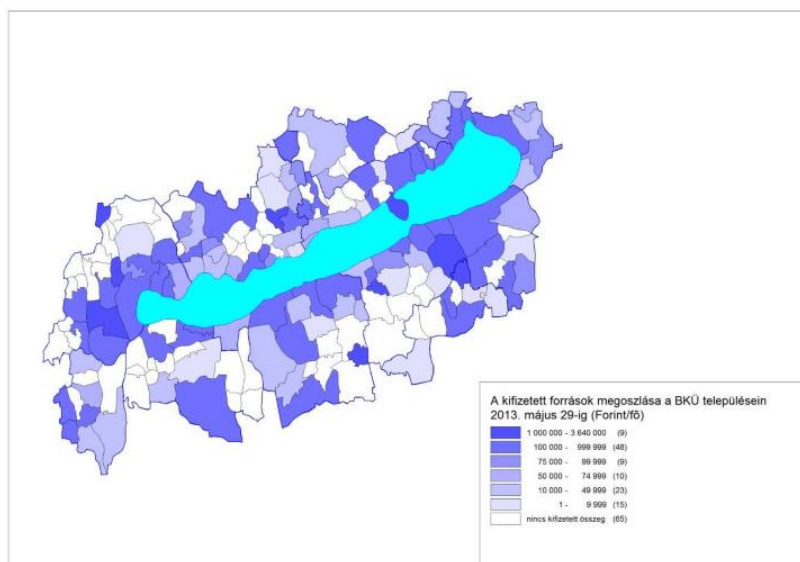
A gazdasági kohézió másik fontos elemzési dimenziója a fejlesztési eredmények és hatások megítélése. A BKÜ esetében a 2013/2014-ben záruló uniós fejlesztési időszakban a kihelyezett forrásoknak széles körben nem sikerült a gazdasági kohéziót elősegíteniük. A fejlesztési források elsősorban a városi központokba és part menti urbanizált övezetekbe érkeztek, a parttól távolabb eső területek ebből nem tudtak részesedni. A fejlesztési források sokkal inkább a térségen belüli különbségeket növelték a koherencia erősítése helyett. Ezt jól mutatja, hogy Magyarország második legfontosabb idegenforgalmi területén számos olyan település volt, amely semmilyen pályázati forrást nem tudott allokálni az elmúlt fejlesztési ciklusban. A BKÜ településeinek egyharmadára semmilyen forrás nem érkezett, a meghatározó ágazatot jelentő turizmusfejlesztésben pedig a települések kétharmada nem tudott részt venni uniós források felhasználásával. (6. és 7. ábra) A helyzetet súlyosbította, hogy a fejlesztések multiplikátor hatása is csak rendkívül korlátozottan érvényesült, az idegenforgalmi fejlesztések kapcsán 2007-2013 között alig voltak egymással összekapcsolódó, vagy térségi hatásokat kiváltó beruházások. A kiegyenlítetlen forráseloszlás ebből kifolyólag éppen a területi szereplők, települések közötti különbségeket mélyítette.³⁴

A forrásszerzés megoszlása jól illusztrálja azt a tényt, hogy gyakorlatilag minden gazdasági mutató tekintetében jelentős különbségek mérhetők a parti, partközeli és a tótól távolabb fekvő települések, térségek között.³⁵ A Balaton térségén belül tartósan rögzült állapot, hogy a turizmusgazdaságból a települések egy jelentős része csak elenyésző mértékben veszi ki a részét. A terület fejlesztéspolitikailag kiemelt jellege ellenére (közel 20 éve) a jelenlegi határai között a BKÜ nem alkot gazdaságilag funkcionálisan összefüggő egészet.

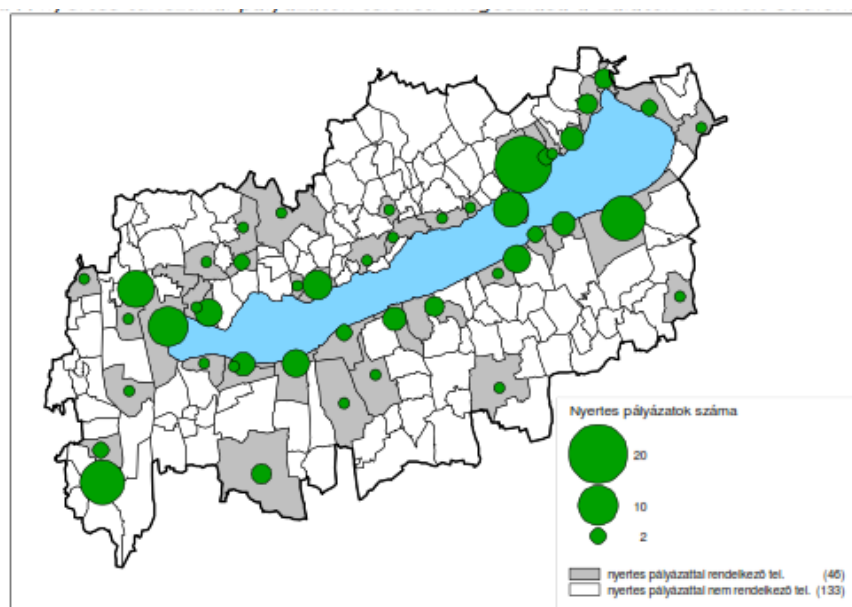
³³ KSH-TSTAR adatok, szerkesztette Kun Eszter, Balatoni Integrációs Ügynökség NKft.

³⁴ BKÜ HELYZETELEMZÉS 2013, PANNON.ELEMZŐ 2013

³⁵ PL.: LŐCSEI – NÉMETH 2006

14. A BKÜ területére érkező fejlesztési források az ÚMFT/ÚSZT időszak alatt³⁶

15. A BKÜ területén nyertes turisztikai fejlesztési források ÚMFT ROP alapokból 2007-2012 között.³⁷

VI. Következtetések – A térszervezés ellentmondásai és következményei

A kohézió egyes kiemelt szempontjai szerint a BKÜ területe közel sem tekinthető egységesnek. Felmerül a kérdés, hogy ezeknek az ellentmondásoknak a fényében, miért ilyen formában került sor a fejlesztéspolitika részéről a kialakítására? A jelenlegi gazdasági és társadalmi jellemzők tekintetében a korábbi területi lehatárolások (főként 1963-as) még mindig sokkal inkább alkalmasak lennének egy funkcionálisan egységes kiemelt terület számára.

Egyes értékelések szerint a BKÜ területének lehatárolásakor, illetve a bővítéskor sem a közigazgatási, fejlesztéspolitikai, kistérségi, illetve a természetes táji határokat sem vették

³⁶ BKÜ HELYZETELEMZÉS 2013

³⁷ PANNON.ELEMZŐ 2013

teljes körületekintéssel figyelembe a döntéshozók. Sőt a *Balaton törvény* szempontjából legfontosabb területrendezési, környezet- és tájképvédelmi szempontok is csak rendkívül korlátozottan érvényesültek.³⁸ A fentiek tekintetében nyilvánvaló, hogy a szerves együttműködést meghatározó, turisztika funkcionális egységet jelentő, társadalmi és gazdasági jellemzők is nagyrészt figyelmen kívül maradtak. Ezeket az ellentmondásokat jól illusztrálja a BKÜ 2008-as bővítésének kérdése. Hogy ezt mennyire nem indokolhatták megfelelő turizmus-gazdasági szempontok, azt jól mutatja, hogy a szállásférőhelyek száma az újonnan csatlakozó településekkel mindösszesen 0,38%-kal növekedett, ugyanakkor az egyéb említett ellentmondásokat (igazgatási és fejlesztési terek) részben sikerült csak kiküszöbölni.³⁹

A magyarországi regionalizmus kérdése kapcsán a Balaton tanulságos példát jelent. Ma már több mint egy évszázadra visszavezethető a térségben az alulról jövő önszerveződés. Ez érhető tetten az erős társadalmi tőkén, a területi identitáson, a civil-intézményi szektor kiterjedtségén. Ugyanakkor kormányzati szinten e terület bármilyen szintű önállósodásának elismerése sosem volt napirenden. Ennek ellenére a Balaton-térség speciális igényei, ha sokszor csak korlátozottan is, de támogatásra kerültek. Ez az ellentmondás úgy tűnik a hazai területpolitikában tartósan rögzül: a Balaton fejlesztéspolitikailag kiemelt jellege elviekben következő évtizedekben is megmarad.⁴⁰ Emellett pedig empirikus kutatásoknak kell megítélni, hogy az alulról jövő építkezés ügye és vágya jelenleg is jelen van-e a terület döntéshozói, szervezeti körében.⁴¹ Mindezzel együtt nem várható, hogy a BKÜ jelenlegi területe a gazdasági-társadalmi kohézióknak megfelelően kerülne átalakításra. Az ellentmondásokból eredő problémák feltételezhetően továbbra is sokszor a fejlesztések, a döntéshozatal és az érdekegyeztetés gátjai lesznek. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy korábbi empirikus kutatások igazolták a térségi kohézió szerepének fontosságát. A Dél-dunántúli régió példája mutatja, hogy hiába vannak meg a regionalizáció külső lehetőségei, belső kohézió nélkül bármilyen területi kezdeményezés problémákba ütközik. A 2000-es években az ún. lopakodó regionalizáció során létrejöttek a (a leginkább fejlesztéspolitikai eszközökkel és kisebb jogosítványokkal rendelkező) régiók, ugyanakkor ez a felülről szervezett rendszer alkalmatlan volt arra, hogy a helyi szereplőket arra ösztönözze, hogy a régió alulról is építkezni kezdjen, létrejöjjenek a hálózatok és kitöltésre kerüljenek a rendelkezésre álló politikai keretek.⁴² Mindez az alulról építkezés, a bottom-up folyamatok és ezzel együtt a kohézió fontosságát igazolja.

Magyarországon 2010-et követően a közigazgatási-politikai regionalizáció, valamint a területi hatalommegosztás kiterjesztése, úgy tűnik tartósan lekerült a kormányzati szándékok sorából. Ehelyett a területi kormányzásban sokkal inkább a centralizáció került előtérbe.⁴³ Ennek ellenére a területi folyamatok, a helyi-térségi-regionális kohézió kérdéseinek vizsgálata továbbra is indokolt. Az uniós fejlesztéspolitika 2014-2020-as időszakában a korábbiaknál sokkal nagyobb szerepet kapnak az alulról szerveződő

³⁸ PÓSA 2010, 118.

³⁹ BKÜ HELYZETELEMZÉS 2013

⁴⁰ Az Országgyűlés 6/2014. (II. 7.) OGY határozata a Nemzeti Fejlesztés 2030 – Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepcióról szóló 1/2014. (I. 3.) OGY határozat módosításáról. („a régió határokön, illetve a megyehatárokon túlterjedő, továbbá egyes kiemelt területfejlesztési feladatai ellátására kiemelt térségként nevesíti a Balaton Kiemelt Üdülőkörzetet, a Budapesti Agglomerációt és a Tokaji Borvidéket”.)

⁴¹ A kézirat lezárását követően, 2014 nyarán a szerző empirikus kutatást végzett az említett kérdés tisztázására. Az önszerveződés vágya a helyi döntéshozói elit körében továbbra is erős, ugyanakkor a regionalizmus-jellegű törekvések a korábbiaknál jóval gyengébbek.

⁴² PÁLNÉ 2009

⁴³ PÁLNÉ 2013, 5.

fejlesztési eszközök, a közösségi területfejlesztés.⁴⁴Jelen kézirat lezárásakor, 2014 tavaszán még nincs döntés arról, hogy a 2014-20-as fejlesztési időszakban milyen fejlesztéspolitikai eszközökkel fog rendelkezni a Balaton térsége, de várhatóan lehetőség lesz egy helyi szervezésű forráselosztás megvalósulására. Kétségtelen, hogy a közösségi alapú fejlesztési programok sikeres lebonyolításához nélkülözhetetlen lesz a területi szereplők közötti erős kohézió.⁴⁵

A Balaton térsége a társadalom szempontjából is speciális terület, így vizsgálata önmagában is fontos feladat. Az elmúlt másfél évszázad demográfiai, politikai, gazdasági folyamatai egy rendkívül sokszínű és komplex helyi társadalmat hoztak létre, amelyben az eltérő érdekcsoportok közötti viszonyok, a táj és a benne lakók kapcsolatának kutatása továbbra is tanulságos eredményeket hozhat.

VII. Felhasznált irodalom

VII/1. Tanulmányok

- AGG 1999 = Agg Zoltán: *Területrendezési elképzelések és a Balaton*. Comitatus – Önkormányzati Szemle. 1999 IX. évf. 7-8. szám.
- BÖHME - GLØERSEN 2011 = Böhme, Kai – Gløersen, Eric: *Territorial Cohesion Storylines: Understanding a Policy Concept*. http://www.spatialforesight.eu/tl_files/files/editors/dokumente/Brief-2011-1-111025.pdf
letöltés ideje: 2015. január 10. 10:45
- BUDAY-SÁNTHA 2007 = Buday-Sántha Attila: *A Balaton régió fejlesztése*. (h.n.) 2007.
- CAMAGNI 2007 = Camagni, Roberto: *The rationale for territorial cohesion and the place of territorial development policies in the European Model of Society*. In: Faludi, Andreas (ed.): *Territorial Cohesion and the European Model of Society*. Lincoln Institute of Land Policy. 129–144.
- CZEGLÉDY – SÁGI 1965 = Czeglédy József – Sági Károly: *Adatok a Tanácsköztársaság keszthelyi történetéhez*. A Veszprém megyei múzeumok közleményei. 1965. 3. szám.
- DAVOUDI 2009 = Davoudi, Simin. 2009: *Territorial cohesion, European social model and transnational cooperation*. In: *Planning Cultures in Europe: Decoding Cultural Phenomena in Urban and Regional Planning*. Burlington, Ashgate. 269–282.
- EPERJESI 2013 = Eperjesi Zoltán: *Gazdasági, társadalmi és területi kohézió az Európai Unióban*. Tér – Gazdaság – Ember. 2013. I. évf. 1. szám.
- FALUDI 2009 = Faludi, Andreas: *Territorial Cohesion under the Looking Glass. Synthesis Paper about the History of the Concept and Policy Background to Territorial Cohesion*. European Commission, Regional Policy, Inforegio. Brussels, 2009.
- HAJDÚ 1989 = Hajdú Zoltán: *Az 1956-os közigazgatási területbeosztási reformterv földrajzi kérdései*. Tér és Társadalom 1989. III. évf. 4. szám.
- KABAI 2014 = Kabai Gergely: *A balatoni társadalom kohéziójának kérdései*. Területi Statisztika LIV. évf. 4. szám 376-393.
- LŐCSEI – NÉMETH 2006 = Lőcsei Hajnalka – Németh Nándor: *A Balaton régió gazdasági ereje*. Comitatus – Önkormányzati Szemle 2006. XVI. évf. 7-8. szám. 7-29.
- NEMES NAGY 2009 = Nemes Nagy József: *Terek, helyek, régiók – A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2009.

⁴⁴ PÉTI 2012; *Közösség által...*2014; *Integrált területi...*2014

⁴⁵ A kézirat lezárása után hónapokkal már egyértelművé vált, hogy a BKÜ nem fog rendelkezni ilyen típusú fejlesztési eszközzel, sőt a kiemelt jellege is csak rendkívül korlátozottan fog érvényesülni az új fejlesztési időszakban.

- OLÁH 2007 = Oláh Miklós: *A megtalált régió*. Comitatus – Önkormányzati Szemle. 2007. XVII. évf. 3. szám. 3-18.
- OLÁH 2002 = Oláh Miklós: *Az érintettek többségén nem múlik. Vélemények és javaslatok a Balaton régió területi kérdéseiről*. Comitatus – Önkormányzati Szemle. 2002. XII. évf. 7-8. szám 52-72.
- OLÁH 2003 = Oláh Miklós: *Egy rendhagyó régió rendhagyó helyi társadalmáról*. Comitatus – Önkormányzati Szemle. 2003. XIII. évf. 7-8. szám. 42-59.
- OLÁH 1998 = Oláh Miklós: *Közelítési módozatok a regionális identitás térbeliségének megrajzolásához*. Comitatus – Önkormányzati Szemle. 1998. VIII. évf. 2. szám. 6-34.
- PÁLNÉ 2009 = Pálné Kovács Ilona (szerk.): *A politika új színtere a régió*. Századvég Kiadó. Pécs-Budapest, 2009.
- PÁLNÉ 2013 = Pálné Kovács Ilona: *Dilemmák a jó kormányzás és a decentralizáció összefüggéseiről*. Új Magyar Közigazgatás 2013. VI. évf. 12. szám 1-5.
- PERCZEL 1989 = Perczel Károly: *A magyarországi területi tervezés történetéhez*. Tér és Társadalom 1989. III. évf. 3. szám
- PÓSA 2010 = Pósa Péter: *A Balaton Kiemelt Üdülőkörzet fejlesztésének néhány közigazgatási problémája*. Comitatus – Önkormányzati Szemle 2010. XX. évf. 194. szám 110-149.
- SCHLEICHER 2010 = Schleicher Veronika: *A Balaton-parti települések identitáskeresése a turizmus szolgálatában*. Comitatus – Önkormányzati Szemle 2010. XX. évf. 194. szám 22-35.
- SZABÓ 2005 = Szabó Pál: *Régió: „meghatározott területi egység”*. in: Nemes Nagy József (szerk.): *Régiók távolról és közlőről*. Budapest, 2005.
- SZABÓ 2013 = Szabó Pál: *Régió- és/vagy térségfejlesztés Magyarországon*. In: Buday-Sántha Attila (szerk.): *Régiók fejlesztése*. Pécs, 2013.

VII/2. Egyéb források

- BKÜ Helyzetelemzés 2013 = *A Balaton Kiemelt Üdülőkörzet Hosszútávú Területfejlesztési Konceptiója 2014-2020 Helyzetelemzés*. Balatoni Integrációs és Fejlesztési Ügynökség 2013. http://www.balatonregion.hu/a_balaton_regio_201420_tervezesi_feladatai_dokumentumai letöltés ideje: 2013. december 10. 14:01
- Integrált területi befektetés. Kohéziós politika 2014-2020 között*. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/2014/iti_hu.pdf letöltés ideje: 2014. május 25. 17:15
- Közösség által irányított helyi fejlesztés. Kohéziós politika 2014-2020 között*. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/2014/community_hu.pdf letöltés ideje: 2014. május 25. 17:16
- MTA KRTK 2012 = *Előtanulmány az EU-s támogatások területi kohézióra gyakorolt hatásainak értékeléséhez*. Jelentés, Pécs. MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete. Kutatásvezető: Pálné Kovács Ilona.
- NFGM 2008 = *Magyar álláspont a területi kohézióról szóló Zöld Könyv társadalmi vitájához kapcsolódóan*. http://regionalispolitika.kormany.hu/download/2/ea/00000/Z%C3%B6ld%20K%C3%B6nyv_Magyar%20%C3%A1ll%C3%A1spont_HU_.pdf letöltés ideje: 2014. május 24. 18:15
- PÉTI 2012 = Péti Márton: *Térségi integrációs eszközök 2014-20-as időszakban*. 2012 file:///C:/Users/pb/Downloads/ITICLLD_espon_megyeinap_rovid_honlapra_120717_NTH.pdf letöltés ideje: 2014. május 13. 10:12

PANNON.ELEMZŐ 2013 = *A turizmusfejlesztés területi kohézió szempontú értékelése. A Nemzeti Fejlesztési Ügynökség megbízásából készítette Pannon.Elemző Iroda (konzorciumvezető). Kutatásvezető: Dr. Szabó Pál. Budapest, 2013.*

SZABÓ 2012 = Szabó Pál: *A területi kohézió erősítése a szakpolitikai dokumentumok és az elméleti irodalom tükrében. Szakértői jelentés. in: Értékelési szintézis jelentés – Az EU-s támogatások területi kohézióra gyakorolt hatásainak értékelése. Pannon.Elemző Iroda – Hétfa Kutatóintézet. 2012-2013.*

Kabai Gergely, doktorandusz hallgató
PTE-BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola Politikatudományi Program
7624 Pécs Rókus utca 2.
E-mail: kabaiergely@balatonregion.hu

A viharsarki kunhalmok állapota, védelmük helyzete

Rákóczi Attila
PhD hallgató

Szent István Egyetem, Természetvédelmi és Tájökológiai Tanszék,
Környezettudományi Doktori Iskola

Barczi Attila
tanszékvezető, egyetemi docens

Szent István Egyetem, Természetvédelmi és Tájökológiai Tanszék,
Környezettudományi Doktori Iskola

Absztrakt

A kunhalmok több ezer éves ember alkotta képződmények, nemzeti értékeink, melyek számos jelentőséggel bírnak. Kiemelkedő a botanikai, talajtani, vízrajzi, tájképi, régészeti, vallási, szakrális, és nem utolsósorban kultúrtörténeti jelentőségük. Nagy számban fordultak elő az alföldi tájon, de számuk az utolsó néhány száz évben jelentős mértékben csökkent. A jogi szabályozás későn, a kilencvenes évek közepén jelent meg, de végrehajtó rendelet hiányában nem volt hatékony. 2010-ben egy közösségi agrárszabályozás hatására a kölcsönös megfeleltetés, és így az agrártámogatások kifizethetőségének feltételéül szabták a kunhalmok védelmét. Ennek következtében azonnal pozitív változás állt be a meglévő halmokon. A cikk bemutatja a halmok múltját, a pusztulásuk okait, kitér a védelmük szabályozására, azok hatásaira, és kompromisszumos megoldásokat keres a tájvédelmi feszültségek oldására.

Az új előírás konfliktusokat szült a gazdálkodó – kunhalom – szabályozás háromszögben. E feszültség detektálására, a megoldás lehetőségeire empirikus kutatást, mélyinterjú módszerrel szociológiai felmérést végeztünk a békés megyei gazdálkodók, valamint a téma szakértői körében. A megkérdezetteket előre meghatározott szempontok szerint választottuk ki.

Az eredményekből kiderül, hogy a halmok művelése és pusztulása nem tudatos tevékenység eredménye, inkább az ismeretek hiányára, a tájékozatlanságra vezethető vissza. Eredményeink láttán javasolnánk a szabályozásba bevitt halmok körének újragondolását, illetve minimális többlétszámú támogatás megítélését és a hatóságok gazdálkodókkal való kapcsolatfelvételét, szoros együttműködésüket a halmok megmenekítése érdekében.

Kulcsszavak: *nemzeti érték, kölcsönös megfeleltetés, tájvédelmi konfliktus, vidékszociológia*

I. Bevezetés

A kunhalmok társadalmi, kulturális, és tájvédelmi szempontból is nagy jelentőséggel bírnak a Kárpát-medence történelmében. Ezen értékes, ember által alkotott képződményekben nagymértékű pusztulás állt be az utóbbi időkben. Több próbálkozás is történt a védelmükért Magyarországon, de ezek ellenére állapotuk, állaguk tovább romlott. Védelmüket agrárszabályozások módosításán keresztül fokozták, így azt Európai Unió és a nemzeti agrártámogatásokhoz kapcsolták. Sokszor vitatott kérdés, hogy a természetvédelmi, tájvédelmi célokat, megvalósítani kívánt állapotokat érdemes-e jogszabályi előírásokkal, szankciók által elérni, megvalósítani.

1. A kunhalmok

Az egykor vízjárta síkság jellemző földpiramisai Győrffy István, a honi néprajztudomány jeles képviselője szerint, „olyan 5-10 méter magas, 20-50 méter átmérőjű, kúp vagy félgömb alakú képződmények, amelyek legtöbbször víz mellett, de vízmentes helyen terültek el, s nagy százalékban temetkezőhelyek, sírdombok, őr- vagy határhalmok”. A legrégebbi ember alkotta kultúrtörténeti emlékeink a kunhalmok. Több típusuk ismert, keletkezésük i.e. 4000-tól, a XII. századig tehető. A legtöbb Árpád-kori tárgyi emlék ezeken a halmokon vagy környékén található. Temetők, síremlékek, templomok, településhelyek, kolostorok, monostorok (Szelekovszky 2005). A kunhalom kifejezés már általánossá vált a köznyelvben, azonban helytállósága vitatható, ha számba vesszük a régészeti feltárások eredményeit. Hazánkban gyakori a halmok jelenléte, de az Erdélyben, Dél- és Kelet-Oroszországban, Közép- és Belső Ázsiában is nagy számmal előfordul halmok jelentős része nem kapcsolódik az Ázsiából betelepülő kun népcsoporthoz. A régészeti kutatások kiderítették, hogy ezen halom típusok (kunhalmok) nagy része rézkori, korabronzkori temetkezések, bronzkori telepek, szarmata, germán, honfoglalás kori temetők, Árpád-kori templomok és sírok, olykor valóban kun temetkezések nyomait őrzik sok esetben (Tóth 1988).

Még a nem szántott, akár ősgyepvel fedett halmokat is leggyakrabban szántók övezik, ezek a „kultúrsivatagból oázisszerűen kiemelkedve menedékhelyet biztosítanak számtalan növény- és állatfaj számára” (Tóth 2004).

A halmok közvetlen környezetüktől eltérő geológia, talajtani sajátosságai miatt alkalmasak a régmúlt idők környezeti, természeti viszonyainak feltérképezésére, rekonstruálására. Egy ilyen, a Csípő-halmon végzett rekonstrukciós kísérlet mutatja be a Hortobágy 6000 évvel ezelőtti talajtani, és botanikai állapotát (Barczy et al. 2006).

Szomorú, hogy egy-két kivételtől eltekintve eddig soha semmit nem tettek az itt élő társadalmak a kunhalmok megmaradásáért. Az Európai államként még mindig aggódnunk kell a történelem legrégebbi, ember alkotta építményeinek, a kunhalmoknak további sorsa és megmaradása végett a Kárpát-medence területén (Szelekovszky 2005).

2. A kunhalmok állapotának romlása

Egykor Magyarországon több mint 40.000 db kunhalom volt található. A Körös-Maros Nemzeti Park nyilvántartásából kiderül, hogy ebből a mai Békés megye területén 1533 db volt fellelhető. A halmok mindig szorosan kötődtek az aktuális társadalmakhoz, így kultúrát is teremtettek. Számos monda, mese kapcsolódik egy-egy települési halomhoz, így helytörténeti, kultúrtörténeti, néprajzi szerepük is kiemelendő. A halmok jelentős része mindig is a mezőgazdálkodás által érintett területeken terült el. Folyamatosan csökkent a számuk a századok során, főként a mezőgazdaság intenzívvé válása és vallási szokások

megváltozásának eredményeként. (Tóth 2002). A XX. század második felében az országra jellemző intenzív, nagyüzemi mezőgazdálkodás következtében nagy számban pusztultak el. Vagy egyszerűen eltűntek, elhordták az útukban álló halmokat az üzemek, vagy felszántották, és bevetették a területüket. Manapság is elmondható, hogy a még megmaradt halmok térben elszórva, a művelt területek közé beékelődve helyezkednek el, s főként szántóterületek határolják őket.

Vallási szempontból, korábban a pogány vallások szakrális helyeiként, később megjelölt kegyhelyekként, temetők ravatalozó helyeiként, kálvária dombokként volt jelentőségük, és ezek alapján védelmük. A keresztény vallás terjedése után, valamint annak gyengülése után már nem volt ilyen típusú társadalmi védelem a halmok felett.

3. Védelmük története, nemzeti és közösségi szabályozás

A magyar történelem során hosszú ideig semmilyen védelem nem volt a kunhalmok vonatkozásában. A XX. század végén az Alföld Kutatásért Alapítvány hívta fel elsőként a figyelmet a halmok védelmére. A tevékenységük is hozzájárult a természet védelméről szóló *1996. évi törvény*, és a hozzá tartozó kunhalom kataszterezés létrehozásához. A törvény ex-lege védeltséget biztosított a halmok számára (Szelekovszky 1999). Az akkori védelem hibája az volt, hogy a törvényre nem alkottak végrehajtó rendeletet, így a kunhalmok pusztulása nem állt meg, számuk folyamatosan csökkent. A kataszterezés során 380 db olyan kunhalmot találtak Békés megye területén, melynek még volt természetvédelmi és tájképi jelentősége, ebből 264 db nem állt mezőgazdasági művelés alatt (1. ábra).

Magyarországon az Európai Unió csatlakozással számos közösségi támogatási forrás vált elérhetővé a mezőgazdasági termelők számára. Az uniós pénzek eléréséhez a gazdáknak különféle előírásokat, illetve kötelezettségeket kell teljesíteniük. Ezek közé tartozik a kölcsönös megfeleltetés szabályzórendszere is. A közös agrárpolitika 2003-as reformja előtt a közvetlen mezőgazdasági támogatások termeléshez kötötten jutottak el a gazdálkodókhoz. Ennek feltétele a mezőgazdasági termékek előállítás volt. A termelőket döntésükben nem a piac, hanem a támogatás lehívása motiválta, s ez egyben azt is meghatározta számukra, hogy mit milyen mennyiségben célszerű előállítaniuk. A 2003-as reform következtében létrehozott *1782/2003/EK* rendelet azonban gyökeresen átalakította a közvetlen támogatások rendszeréhez járuló előírásokat. A régi tagállamokban alkalmazott, ún. standard rendszert az összevont gazdaságtámogatás (Single Payment Scheme, SPS) váltotta fel, míg az új tagállamok számára az egyszerűsített területalapú támogatás (Single Area Payment Scheme, SAPS) jelenti a közvetlen kifizetések elosztási rendszerét. A reform másik fontos eleme, hogy – mintegy a támogatásért cserébe – a gazdálkodónak úgy kell egészséges termékeket előállítaniuk, hogy közben a környezetet sem károsítják, fenntartható gazdálkodást folytatnak. A támogatás feltétele több környezetvédelmi, tájvédelmi, állategészségügyi, állatjóléti és élelmiszerhigiéniai előírás maradéktalan betartása. Ezért tekinthető a kölcsönös megfeleltetési rendszer (cross-compliance, CC) egy új támogatási filozófiának, hiszen a társadalom egésze számára bizonyítható előnyöket vonultat fel a mezőgazdasági támogatások kedvezményezettjei jóvoltából (kolcsosmegfeleltetes.hu 2014).

Az új szabályozás két alapvető eleme a jogszabályban foglalt gazdálkodási követelmények, továbbá a helyes mezőgazdasági és környezeti állapot előírásai (Ackrill 2000).

A helyes mezőgazdasági és környezeti állapot rendszerét (HMKÁ) a 2003-as KAP reform, és a hozzá kapcsolódó *1782/2003/EK tanácsi rendelet* vezette be. A benne szereplő szakmai elemek, minimum követelményei már korábban is léteztek az *1257/1999/EK tanácsi rendeletben*. Akkor még helyes gazdálkodási gyakorlatként (HGGY) volt

megnevezve. Ennek tartalmát bővítették 2003-ban. A 2009-es KAP reform bővítésével az alaprendeletet hatályon kívül helyezték, és azóta a **Tanács 73/2009/EK rendelete tartalmazza a kölcsönös megfeleltetés teljes keretrendszerét.** Ennek megfelelően HMKÁ a kölcsönös megfeleltetés része, annak egyik önállóan értelmezhető alapeleme. Olyan előírásokat tartalmaz a mezőgazdasági termelés vonatkozásában, mely előírások együttesen járulnak hozzá az ökológiai szempontból hosszútávon is fenntartható agrárkörnyezet kialakításához (Brady et al. 2009). Hazánkban az 50/2008 (IV. 24.) FVM *rendelettel* kell betartanunk ezen előírásokat. Kezdetben inkább a termeléshez és a környezetvédelemhez szorosan kapcsolódó előírásokat tartalmazott, mint például a talajerózió-, gyomosság-, talajtaposás elleni védelem, a vetésváltás szabályai stb. Az előírások köre azóta is folyamatosan bővül a környezeti, tájvédelmi faktorokkal. 2010-ben is jelentős bővítésre került sor, hiszen a szabályozás részévé tették a tájra jellemző tájképi elemek védelmét is. Ez azt jelenti, hogy amely termelő területén védett tájelem található, annak az objektum védelméről gondoskodnia kell, ellenkező esetben szankciók alkalmazásával különböző mennyiségű összegek kerülhetnek levonásra az aktuális évi támogatási összegéből.

A rendeletet 2010-ben a 32/2010. (III.30.) FVM rendelet módosította, igazodva a *Tanács 73/2009/EK* rendelethez, így a környezeti állapot faktorai mellett a tájképet is, mint védendő elemet vezette be. Így Magyarországon a tájképre jellemző védendő tájelemek körébe a gémeskutak és a kunhalmok is bekerültek. A módosított rendelet értelmében azon gazdálkodóknak, akiknek a területére kunhalom esik, azoknak a tájelem védelméről gondoskodniuk kell, s a halom-testek területén az esetleges talajbolygatással járó mezőgazdasági műveléssel (szántás, tárcsázás stb.) fel kell hagyniuk.

4. A módosított szabályozás eredményei

A szabályzás bevezetése egy állapotfelméréssel kezdődött 2011-ben, melyet a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal végzett a Körös-Maros Nemzeti Park adatbázisa alapján. Kutatásunk keretein belül évről-évre bejárjuk a megye területét, és a rendeletbe beépült halmok művelésében beállt változásokat követjük nyomon. A 2010 évre vonatkozó felmérés során – szakértő bevonásával – megállapítottuk, hogy 185 db kunhalom maradt meg olyan állapotban, melynek még van tájképi jelentősége. A 185 db-ból 87 db-ot nem műveltek, 98 db-ot műveltek. Az idő előrehaladtával folyamatosan nőtt a nem művelt (megmenekült) halmok száma, ennek eredményeképpen 2013 végére 24 db halom állt művelés alatt (1. táblázat).

1. táblázat. Kunhalmok és állapotuk a mai Békés megye területén

	egykor létező	kataszterezés idején	2010	2011	2012	2013
összes (db)	1533	380	185	185	185	185
felhagyott	1533	264	87	107	145	161

5. A módosított szabályozás társadalmi hatásai

A szabályozás bevezetése eddig nem tapasztalt hatékonysággal védi a rendeletbe beépült kunhalmokat. Ugyanakkor ez feszültséget is kelthet, hiszen egy újabb előírás, egy újabb kötelezettség minden esetben ellenállásba ütközik a jogalkalmazók körében. Tájvédelmi szempontból ez azért is érdekes, mivel azt érinti a szabály, aki a környezetet, a tájat

alakította, és pontosan neki kívánjuk, rajta keresztül megóvni a természeti-, nemzeti értékeinket.

A kutatásunk szempontjából felmerülő problémahalmaz, problémakör a következő négy pontban vázolható fel:

- A kunhalmok több szempontból jelentős természeti, kultúrtörténeti -, régészeti-, vallási értékek, melyeket több ezer éve alkotott az itt élő ember, markáns részei az alföldi tájnak.

- A számuk jelentősen csökkent, a megmaradtak állapota folyamatosan romlott. Bár az elmúlt századokban is felismerték kiemelkedő jelentőségüket, mégis viszonylag későn jelent meg a kihirdetett jogi védelem, az 1996. évi természet védelméről szóló LIII. törvényben.

- A módosított HMKÁ rendelet hatására azonnal érezhető pozitív változás állt be.

- Olyan megoldási lehetőségek kutatása, melyek együttesen veszik figyelembe mind a halmok, mind a gazdálkodók érdekeit. Itt a földművelő embert a táj integráns részének, alakítójának és használójának kell tekinteni.

II. Anyag és módszer

A fenti problémakör konfliktusainak felderítésére, az ok-okozati összefüggések detektálására, a folyamatok megértésére, a kezelési lehetőségekre a társadalomtudományok módszertanait alkalmazzuk. Összesen 20 db mélyinterjút készítünk Babbie (2003) és Kvale (2005), valamint Heltai és Tarjányi (1999) munkássága és módszertani előírásai alapján. Egy interjú minden esetben 1 gazdálkodót, vagy szakértőt érintett, azaz 20 érintett lett megkérdezve.

Munkánk során 5 db szakértő interjút készítettünk a téma szakértőinek körében, akik a halmok egy-egy jelentőségéhez kapcsolódó országos ismertségű szakemberek. Nemzeti parkos, szakmai, igazgatási, jogalkotói, jogalkalmazói és oktatási területről válogattunk interjú alanyokat. Az általuk elmondottak adják a keretet a problémakör kapcsán, így az általuk elmondottakat ütköztetjük az érintettek véleményével.

Továbbá az érintett békés megyei gazdálkodók körében 15 db interjút készítettünk. Az interjúalanyok kiválasztása irányítottan történt. Ebben a körben életútinterjút és szakmai interjút is készítettünk egy beszélgetés alkalmával.

Az interjúk a szakértők esetében 7 kérdést tartalmaztak, melyek közvetlenül a problémakörhöz kapcsolódnak. Az érintettek esetében 4 kérdés életút kérdés volt, melyekkel a bizalmába próbáltunk férközni a megkérdezettnek, és rábírnunk őket a nyílt válaszadásra. Továbbá 9 szakmai kérdés is volt, melyek szintén a problémakörhöz fűződtek. Ezekkel mértük az érintett tájékozottságát, viszonyulását, a kényszer hatásait, motivációit.

Az interjúk általában 35-40 perc hosszúak voltak. A kérdéshez egy előre nyomtatott a kérdéssorokat tartalmazó felmérő ívet használtunk, melyen rajta volt a kérdezett neve, a helység és a dátum. A lapon jegyeztem a kérdezett reakcióit, első megnyilvánulásait, arckifejezéseit. Az interjúról hangfelvétel is készült, ez később szó szerint digitalizálásra került a könnyebb és teljes körű kiértékelés végett. Cél volt a kérdező semleges, de megértő, kongruens viselkedése, és így az érintett beszélgetése.

III. Eredmények

1. Életút kérdéskör

- A megkérdezett 15 gazdálkodóból 10 rendelkezett felsőfokú végzettséggel és 5 közép-, vagy alacsonyfokú végzettséggel. Mikor az interjúalanyoknak magukról kellett beszélniük, jellemzően megemlítik az őseiket. Az alap, vagy középfokú végzettségűek közül egy sem említi az őseit. A múltjuk talán nem annyira fontos számukra.

- A gazdasága szerkezetének leírásáról, a területeinek az elhelyezkedéséről a felsőfokú végzettségűek esetében egy kivétellel részletesen, pontos leírásokkal beszélt. A közép-, vagy alacsonyfokú végzettségűek közül egy sem részletezte ezen kérdést.

- A megkérdezettek közül 3 elsőként igazgatási jellegű (jogszabályok, területi megosztások stb.), 7 gazdasági jellegű (ár, piac stb.) problémákat sorol kritikus elemeknek a gazdálkodása szempontjából, és 5 megkérdezett mondott elsősorban természeti tényezőket (aszály, belvíz stb.). A válaszok vegyesen érkeztek az iskolai végzettség tükrében, viszont a gazdasági jellegű gondokat jellemzően a felsőfokú végzettségűek sorolták az első helyre.

Az interjúk készítése közben jó volt a fogadtatásunk, ellenállást nem tapasztaltunk a munka közben egyetlen megkérdezett esetében sem. Néhány kivételtől eltekintve egészen mélyen megnyíltak az alanyok. Sokuk értékelte, hogy komolyan érdeklődünk irányukba, látták, hogy fontosnak tartjuk az együttműködésüket, a véleményüket. Ez segítette a szakmai kérdések őszinte megvitatását.

2. Szakmai kérdéskör

- Minden megkérdezett tudta, – mikor kunhalmokról kértem, hogy beszéljenek – hogy miről kérdezem. Nyilván pontos definícióra nem számíthattunk, de 4 megkérdezett pontosan körülírja a definíciót és bő ismeretekkel rendelkezik a halmokkal kapcsolatban. 7 megkérdezett felületes ismeretekkel rendelkezik a halmokról, és 4 megkérdezett tudja, hogy miről van szó, de nem tudja megfogalmazni a részleteket. Az alanyok közül jellemzően a felsőfokú végzettségűek rendelkeznek mélyebb ismeretekkel a halmokról, a csekély ismerettel rendelkezők mind közép, vagy alacsonyfokú végzettségűek voltak.

- A kunhalmokkal kapcsolatos viszonyulásuk kérdésénél nem volt, aki negatív érzésekről számolt volna be. Jellemzően (11 fő) pozitív kötődést mutatott, 4 semleges érzésű választ adott.

- A 15 megkérdezettből 12 a saját területein fekvő kunhalmokon túl a tágabb környezetében lévő halmokat is ismeri és sokan közülük, még a neveiket is tudja. 3 megkérdezett, csak a saját területén lévőket ismeri. 6-an szó szerint elmondták, hogy „szeretnek felmászni rá”. Ez egy erős fizikai kötődésre utal, mely így több mint jellemzőnek mondható.

- A védelmükre és az ahhoz kapcsolódó szabályozásokra rákérdezve a 15-ből 4-en megemlékeztek mind a korábbi természetvédelmi törvényt, mind az új rendeletmódosítást is. Közülük a 8-as és a 12-es megkérdezett részletesen ismeri a szabályozás lényegi elemeit is. Legtöbbször (9-en) csak a 2010-es módosított rendelet körüli eseményeket ismerik. Áttekintve a területbejárások eredményeit, valamint az interjúk során adott válaszokat, megállapítható, hogy a kunhalmokkal rendelkező gazdálkodók mindegyike ismerheti az új szabály létezését, és annak lényegi előírásait a megyében, viszont a korábbi szabályokkal kevesen lehetnek tisztában.

- A 15-ből 8 megkérdezett saját utánajárásból (internet, kiadványok stb.) hallott az új szabályozásról, és 6 megkérdezett hallott szakértői szervezetektől. A tájékozott gazdák – akik maguk néznek utána a jogszabályi változásoknak – vegyesek a végzettség vonatkozásában. Mégis jellemzően a közép és alacsonyabb végzettségűek vannak kapcsolatban a szakértői szervezetekkel. Egy megkérdezett, a 3-as nem tudott a védelmükről semmit.

- 4 megkérdezett halma régen nem művelt (nem is volt az soha), a 11-es megkérdezett nem művelte soha azon halmokat, melyről tudta, hogy azok kunhalmok. Miután a többről is kiderült, akkor azonnal felhagyott velük. 3 gazdálkodót nem érintett hátrányosan a szabály, mivel gyepen van a halmuk. 7 gazdálkodó csak a szankció miatt hagyott fel a halmának művelésével. Ebből öt közepesen, vagy jól tájékozódott a halmokkal kapcsolatban, mégis csak a szankció miatt hagyott itt fel a mezőgazdálkodással.

- 7 megkérdezett azt mondta, hogy nem tetszett az új szabályozás a környezetének, problémának érezték, plusz tehernek. 5-en azt nyilatkozták, hogy az ismerősei a kényszer miatt elfogadják. A 6-os megkérdezett azt mondta, hogy a telekszomszédjai kinevették, amikor látták, hogy kihagyta a kunhalom területét. A 12-es megkérdezett arról adott számot, hogy elégedettséggel fogadták az új szabályozást. Sokan arról panaszkodnak, hogy kerülni kell a halmot, az útjukban van. Sokan említették, hogy terméskiesésük lett emiatt. Ugyanakkor, a 12-es megkérdezett azt mondta, hogy nekik több gondot jelentenek a területein megtalálható villanykarók, mint a halmok.

- 7 megkérdezett említi a többléttámogatást, mint jogszabály változtatási javaslatot. A 2-es és a 7-es megkérdezett kimondja, hogy nem adna támogatást, 5-en nem említik a többléttámogatást. A 6 megkérdezett az oktatást és az ismeretbővítést követelné. Ezt mindhárom szakértő is megemlíti. 4 megkérdezett csereföldet kérne, 3 megkérdezett földhivatali rendezést említ, ezt a megkérdezett mindegyik szakértő is elmondta. Az 1-es szakértő úgy látja, hogy az önkormányzatoknak kellene gondozni a halmokat, de mindenképpen állami kézbe kellene kerülniük. A 2-es szakértő azt mondja, hogy a gazdánál kell, hogy maradjon a halom, ő az egész kérdéskör közepe. Ezt erősíti meg a 3-as szakértő is. Vannak olyan érintettek, akik kategorizálnák a halmokat és az alapján döntené el a jövőbeli sorsukat. A 6-os és a 11-es megkérdezett komolyabbra venné a szabályozást. A 8-as megkérdezett akár temetkezési helyeknek (hamvak szétszórására) nevezné ki őket. Elmondása alapján erről végrendelkezett is.

A szakértőktől érkezett megoldási javaslatok: adatbázis pontosítás, támogatás, földhivatali rendezés, oktatás, gyepesítés, nagyobb puffer terület, a halmok egyedi megjelölése.

IV. Összefoglalás

A kunhalmok utóbbi évszázadokban tapasztalható rongálódása, pusztulása valamelyik időszakban bekövetkezett jelentőségük csökkenésének következménye. Amely halom a keletkezése óta is megtartotta eredeti kiterjedését, vagy valamilyen építészeti tevékenység folyt rajta (fészület, kálvária-domb, temető, kriptá, templom stb.), vagy végig településhez, úthoz közel helyezkedtek el, vagy kultúrtörténeti szempontból (mondák, emlékek stb.) a köztudatban maradt, azok a mai napig jó állapotban maradtak fent. Annak ellenére, hogy a természetvédelmi törvény nem volt hatékony, ezen halmok nem pusztultak el. Ugyanakkor, azon kunhalmok, melyek a fenti köztudatból kikoptak, mezőgazdasági művelés alá kerültek, s ennek következtében ma nem tűnnek ki a kultúrtáj vonulatából, belekoptak a környezetükbe.

Az érintett gazdák a halmokkal kapcsolatban kevés információval rendelkeznek, néhányan vannak csak, akik mélyebb tudás birtokában vannak. Így azt sem tudják igazán, hogy mely tevékenységek ártnak a leginkább a halmok szempontjából. Így fordulhatott elő, hogy sokan a szántást nem tartják károsnak, és volt, aki javasolná, hogy a tárcsázást engedélyezzék. A szabályozáskori nagyszámú művelt halom egyrészt az ismeretek hiányának tudható be (szakmai, jogszabályi), és semmiképpen sem szándékos károkozásnak. Alapvetően elfogadóak az érintettek az új szabályozással és alkalmazkodnak is hozzá. A 2010-es HMKÁ rendelet módosítás során bekerült kunhalmok jelentős része olyan halom volt, melyekről korábbi nyilvántartások alapján derült ki, hogy az valójában kunhalom. Ezek egy része csak halom hely, így ezeket a terepen is csak avatott szem vehette észre. A gazdák nagy valószínűséggel azért művelték a módosítás időpontjában, mert az ismeretük hiányában nem tudták, hogy az halom és szankció sem volt előtte. A mai napon ezek döntő többségének a művelésével felhagytak.

Az eredmények alapján javasoljuk a rendeletbe beépült halmok mélyebb szakmai felülvizsgálatát. Ezt követően lehatárolni azon halmok körét, melyeknek van még potenciális jelentősége és így van értelme a védelmüknek. Ezen lehatárolás után a halom létezését fel kellene tüntetni a befogadó ingatlan nyilvántartásába. Egy időben az érintett gazdálkodó, a földhivatal földmérője, a nemzeti parkos felügyelő, és a kifizető ügynökség ellenőre a helyszínen kellene kimérje és kitűzze a halmot. Ez lesz a későbbi ellenőrzések referenciája. A megjelölést követően támogatás igénybevitelével köteleznénk a gazdát a halom gyepesítésére. A halom maradna a földtulajdonos/használó kezelésében, és a területére a területalapú támogatáson kívül egy minimális kompenzációs támogatást is lehetne igényelni nemzeti forrásból. Utóbbit a többletköltségek fedezésére, és a halom megőrzésének honorálásáért lehetne kifizetni. Az ingatlan nyilvántartás alapján egy országos kunhalom tulajdonosi listát kell létrehozni, melyet közzé is kellene tenni az érintett minisztérium honlapján. A folyamatok közben oktató és tájékoztató előadásokat is szükséges tartani az ismeretek bővítése végett. Fontos, hogy olyan intézkedéseket hozzunk, melyekkel a gazdálkodókat megnyerhetjük a közös siker érdekében: érezzék jelentősnek a tevékenységüket–.

Ez után kopjafát kellene állítani a halom mellé és egy tájékoztató táblát, melyen szerepel a halom neve, története, jelentősége, területi adatai (magasság, sugár). A tájékoztató táblán szerepel annak a gazdának a neve, akinek a területén van a halom, a következő felirattal: „Ezen halom utókor számára történő megőrzését és védelmét XY nevű gazdának köszönhetjük”.

V. Irodalomjegyzék

A. Barczi, T. M. Tóth, A. Csanádi, P. Sümegi, I. Czinkota, 2006, Reconstruction of the paleo-environment and soil evolution of the Csípő-halom kurgan, Hungary. Quaternary International, 156-157., 49-59.

Ackrill, R., 2000, The Common Agricultural Policy. Sheffield Academic Press Ltd., Sheffield

Babbie E., 2003, A társadalomtudományi kutatás gyakorlata, Balassi Kiadó, Budapest

Brady, M., Kellermann, K., Sahrbacher, C. and Jelinek, L., 2009, Impacts of Decoupled Agricultural Support on Farm Structure. Biodiversity and Landscape Mosaic: Some EU Results. Journal of Agricultural Economics, 60., 563–585.

Heltai E., Tarjányi J., 1999, A szociológiai interjú készítése, TÁRKI, Budapest.

Kvale S., 2005, Az interjú, Józsoveg Műhely, Budapest.

Szelekovszky L., 1999, Békés megye kunhalmi, Körös-Maros Nemzeti Parkért Egyesület, Békéscsaba.

Szelekovszky L., 2005, Közös kultúrtörténeti emlékeink a kunhalmok, Dombegyház Nagyközség Önkormányzata, Békéscsaba.

Tóth A., 1988, Szolnok megye Tiszántúli területének kunhalmi, Zounuk 3. Szolnok Megyei Levéltár Évkönyvei, Szolnok.

Tóth A., 2002, Az Alföld piramisai, Alföldkutatásért Alapítvány, Kisújszállás.

Tóth Cs., Tóth A. (szerk.), 2004, A kunhalmok geomorfológiai és tereptani viszonyainak vizsgálata a Hortobágy, a Hajdúság és a Nagykunság térségében, Kisújszállás–Debrecen.

<http://kolcsonosmegfeleltetes.hu/K%C3%B6lcs%C3%B6n%C3%B6sMegfeleltet%C3%A9s/HMK%3%81/HelyesMez%C5%91gazdas%C3%A1gi%C3%A9sK%C3%B6rnyezeti%C3%81llapot.aspx> (A Helyes Mezőgazdasági és Környezeti Állapot. A Kölcsönös Megfeleltetés honlapja) Letöltés: 2014.01.21.

Rákóczi Attila, doktorandusz hallgató

Munkahely: Szent István Egyetem, Mezőgazdaság- és Környezettudományi Kar,
Természetvédelmi és Tájökológiai Tanszék, Környezettudományi Doktori Iskola
Cím: 2100 Gödöllő, Páter Károly u. 1.
E-mail: rakoczi.attila@gmail.hu

Barcsi Attila, tanszékvezető, egyetemi docens

Munkahely: Szent István Egyetem, Mezőgazdaság- és Környezettudományi Kar,
Természetvédelmi és Tájökológiai Tanszék, Környezettudományi Doktori Iskola
Cím: 2100 Gödöllő, Páter Károly u. 1.
E-mail: barcsi.attila@mkk.szie.hu

Gidrán lovak kancacsaládjainak ellenőrzése a D-loop régió egy szakaszának vizsgálatával

Sziszkosz Nikolett, Kusza Szilvia, Jávor András, Mihók Sándor

Debreceni Egyetem,
Mezőgazdaságtudományi Kar,
Debrecen

Absztrakt

Kiemelkedően fontos a hungarikumot jelentő magyar háziállatfajták értékes, másoktól megkülönböztető tulajdonságainak a feltárása és a - fenntartható fejlődés elvét szem előtt tartva - a génkészlet vizsgálata, géntartalékok védelme. A géntartalékok védelmének legfőbb feladata a kihalás szélén álló háziállatfajták megmentése. A gidrán a veszélyeztetett fajták közé sorolható, genetikai vizsgálata hasznos a fajtavédelmi tervekhez, a genetikai helyzetének megértéséhez. A kancacsaládok vizsgálata mitokondriális DNS analízissel valósítható meg, mivel a mtDNS anyai ágon, maternálisan öröklődik. Vizsgálataink során száz gidrán kanca minta vizsgálatát végeztük el, melyek különböző magyarországi ménesekből származnak. A DNS izolálása szóróanyagból történt. A mitokondriális D-loop régióban szaporítottunk fel 298 bázispár hosszú szakaszt polimeráz láncreakcióval. A D-loop régió hipervariábilis, a leghosszabb nem kódoló szakasz, mely nagyfokú polimorfizmust mutat, ezáltal mtDNS vizsgálatokra alkalmas. A szekvenálást követően meghatároztuk az egyes kancák szekvenciáit az adott régióban, majd a filogenetikai elemzés után a haplotípusok vizsgálatával egyeztettük az eredményeinket a méneskönyvben fellelhető kancacsaládokkal. Egyes haplotípusok megfeleltethetőnek bizonyultak egyes méneskönyvi kancacsaládokhoz, azonban nem minden esetben sikerült a beazonosítás. A vizsgálattal az esetleges méneskönyvi hibákat térképeztük fel, az egyes kancacsaládok azonos eredetére vagy az esetleges törzskönyvi hibákra fókuszáltunk. Nem zárható ki a törzskönyv szerint kettő vagy több család azonos eredete sem, aminek bizonyítása nagyban képes segíteni a génmegőrzési munkát. Azonban az eredmények megerősítéséhez és a pontosabb analízishez célszerű lehet az egyedszám növelése, valamint egy másik marker bevonása.

Kulcsszavak: *mitokondriális DNS, D-loop régió, gidrán, kancacsalád, méneskönyv*

I. Bevezetés

A gidrának különleges genetikai értéke miatt fontos a tenyésztésben tartása, védelmet érdemel, hiszen nagy képességű, hazai kitenyésztésű fajtáról van szó. A fajtaalapító Gidrán Senior arab telivér mént báró Fechtig Egyiptomban, 1816-ban vásárolta. A kis sárga mén Bábolnán hat törzsmént adott, közülük Gidrán II nevű fia került Mezőhegyesre, ahol vegyes kancaanyagot fedezve a gidránok ősapja lett. A gidrán tudatos tenyésztői munkával tulajdonképpen a mezőhegyesi sárga ménesből alakult ki (Bodó 1998). Az osztrák hadügyminisztérium a Mezőhegyesen tenyésztett más állományoktól elkülönülő genetikai állományára tekintettel 1885-ben önálló fajtává minősítette a gidránt. A rokontenyésztés elkerülése és az állomány teljesítménye javítása érdekében angol telivérrel folytatott cseppvér-keresztetést is alkalmaztak. A ménes állománya a 20. század

elején alig több mint száz törzskancával stabilizálódott. Ezzel a létszámmal lehetővé vált a fajta utánpótlásigényének biztosítása, a genetikai divergencia is megfelelőnek bizonyult. Az eredeti gidrán állomány tizenhat őspanyára vezethető vissza, amelyekből az idők során több család is kihalt. 1920. március 20.-án, a román megszállás után, az akkori leltár szerinti kilencvennyolc gidrán kancából mindössze tizenhárom egyed maradt meg (Mihók and Pataki 2003). Ebből az állományból 1944-re sikerült a kancalétszámot kilencvenre fejleszteni, de a II. világháború következtében csak huszonnyolc kanca érkezett vissza Németországból. Az évek elteltével a teljes gidrán állomány mindössze három fajtatípusra és tizenhat törzskancára csökkent le. A gidrán európai viszonylatban az egyik leghányatottabb sorsú hátság félvér populáció, melynek a létért folytatott küzdelme figyelemre méltó (Mihók 2002).

1992-től a Kisbéri-félvér és Gidrán Lótenyésztő Országos Egyesület a fajta fenntartója és a nemesítője. Magyarországon kívül Románia és Bulgária rendelkezik kisebb gidrán populációval, ezért a Világörökség szempontjából is fontos fajtatípus történeti fenntartása (Mihók and Pataki 2003).

Őshonos génrezerv fajtaként kultúrtörténeti és genetikai értéket is képvisel a magyar állattenyésztésben. A gidrán újra felvirágoztatása a géntartalék-védelem egyik tipikus példája, mely egyszerre foglalta magában a helyreállítást, a fejlesztést és a hasznosítást is. Egyes kancacsaládjai 25 generációt is meghaladó tenyésztési múlttal is rendelkeznek (Mihók 2002).

Az utóbbi évtizedben a mitokondrium, illetve a D-loop szekvenciájának tulajdonságait több kutatócsoport is felhasználta a házasított, valamint az ősi lovak származási kapcsolatának igazolására is (Jansen, Forster et al. 2002; Cieslak, Pruvost et al. 2010; Priskin, Szabo et al. 2010), mivel a D-loop régió hipervariábilis, a leghosszabb nem kódoló szakasz, mely nagyfokú polimorfizmust mutat, ezáltal mtDNS vizsgálatokra alkalmas. Jansen és mtsai. 318 ló mtDNS szekvenciáinak a D-loop szakaszát szekvenálták meg és hasonlították össze már korábban létrehozott adatbázisokkal, melyek alapján 652 mtDNS szekvenciát felhasználó filogenetikai hálózatot készítettek el (Jansen, Forster et al. 2002).

Mitokondriális DNS vizsgálat mellett mikroszatellit elemzéseket is végeztek Kakoi és mtsai. őshonos japán lovak vizsgálatánál. A tanulmány amellelt, hogy új evolúciós eredményeket ismertet, fontos szerepet tölthet be a japán lovak genetikai diverzitásának vizsgálatában, melyek a jövőbeni természetvédelmi, konzerváció genetikai intézkedéseknél játszhatnak fontos szerepet (Kakoi, Tozaki et al. 2007).

Yang és mtsai. a mtDNS D-loop régióját vizsgálták azért, hogy a Cheju lovak genetikai diverzitásáról pontosabb képet kapjanak (Yang, Kim et al. 2002). Számtalan tanulmány született a mitokondriális DNS bizonyos szekvencia és gén polimorfizmusainak detektálásáról is, amelyek ismerete hatással lehet a veszélyeztetett fajták/fajok genetikai diverzitásának hatékony megőrzésére (Maria Cristina, Maria Giuseppina et al. 2004; Priskin, Szabo et al. 2010).

Ivanković és munkatársai például hidegvérű lovak (Posavina, horvát hidegvérű, muraközi, mitokondriumának D-loop régióit vizsgálták. Eredményeik nagyban befolyásolhatják a jövőben egyes lófajták megőrzési stratégiáját, főként az olyan veszélyeztetett fajták esetében, mint amilyen a muraközi fajta. (Ivanković, Ramljak et al. 2009). Egy másik tanulmányban hét olasz tenyésztett lófajtáinak a D-loop szekvenciáinak a genetikai variabilitását vizsgálták, amit később különböző földrajzi egységről származó lovak referencia-szekvenciájával hasonlítottak össze (Cozzi, Strillacci et al. 2004).

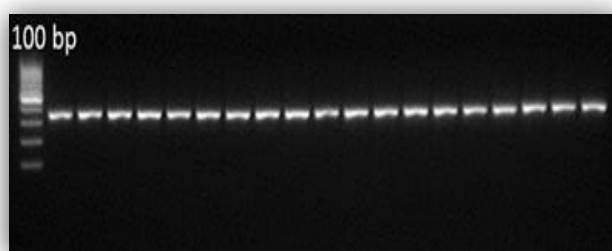
A mitokondriális DNS maternálisan (anyai ágon) öröklődik, mutációkat halmoz fel, mivel nem rendelkezik repair rendszerrel és nem tartalmaz intronokat. Ezért kiválóan alkalmas az mtDNS anyai leszármazási vonalának feltárására és a genom evolúciójának

modellezésére (Boore 1999). A kialakuló mutációk úgynevezett haplotípusokat, klasztereket határoznak meg, amelyek tulajdonképpen a mtDNS változatai, ennél fogva egy vagy több mutációs lépés feltételezésével levezethetők egymásból. A taxonok közötti leszármazási kapcsolatokat molekuláris törzsfák segítségével is lehet ábrázolni, ami jelen vizsgálat során a D-loop régió egy szakaszának bázissorrend vizsgálatára épült fel. A molekuláris törzsfa egyrészt a vizsgált egyedekből, másrészt a hozzá vezető ágakból áll.

A vizsgálatainkkal az egyes kancacsaládok azonos eredetére vagy az esetleges törzskönyvi hibákra fókuszáltunk.

II. Anyag és módszer

Vizsgálataink során száz gidrán kancától vett minta vizsgálatát végeztük el, melyek különböző magyarországi ménesekből/tenyészetekből származnak. A minták feldolgozása a Debreceni Egyetem Állatgenetikai Laboratóriumában valósult meg. A DNS izolálása szőrnyagból történt (FAO/IAEA,2004). A mitokondriális DNS D-loop régiójában szaporítottunk fel 298 bázispár hosszú szakaszt polimeráz láncreakcióval. A polimeráz láncreakció (PCR) a következő arányban tartalmazta az alábbi összetevőket: 1 µl izolált DNS, 1 µl dNTP (2 mM) /Fermentas/, 2 µl 5X Colorless GoTaq Flexi Buffer /Promega/, 1,5 µl MgCl₂ (25mM) /Promega/, 0,1 µl reverse és 0,1 µl forward primer (10pmol/µl) /SIGMA/, 0,07 µl GoTaq DNS polimeráz (5 u/µl) /Promega/, 4,23 µl dH₂O. A PCR reakciók sikerességét gélelektroforézissel ellenőriztük, 100 bázispáros létrát alkalmazva (1.ábra).

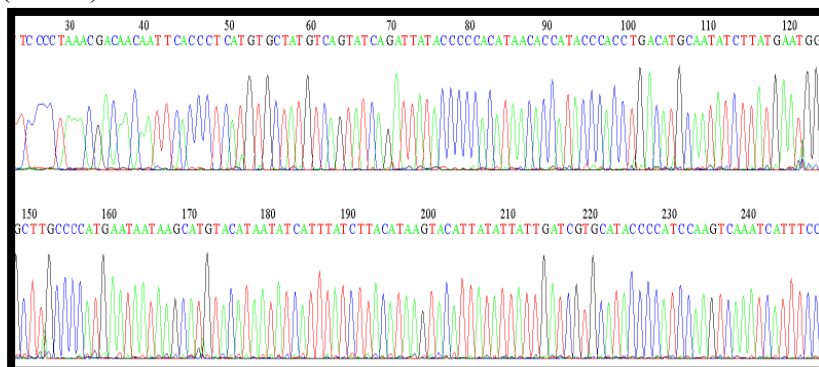

1.ábra A PCR reakció sikerességének ellenőrzése gélelektroforézis alkalmazásával.
100 bp-os markert használtunk, a termékeket 300 bp körül vártuk.

Az eredmények bioinformatikai értékelése során a BioEdit, a Geneious és a MEGA6 szoftvercsomagokat alkalmaztuk. Az első lépésben a FindModel (<http://www.hiv.lanl.gov/content/index>) elnevezésű programmal megkerestük azt az algoritmust, ami a nukleotidsorunkra a leginkább megfelelő, melyet majd a későbbiek során a fa elkészítésénél használtunk. Az egyes kancák szekvenciáinak meghatározását a filogenetikai elemzés követte. A haplotípusok vizsgálatával egyeztetettük az eredményeinket a méneskönyvben fellelhető kancacsaládokkal. Az elemzés érdekében maximum likelihood fát készítettünk és a Hasegawa-Kishino-Yano modellt használtuk (Hasegawa, Kishino et al. 1985). Elkülönülő objektumnak (úgynevezett outgroup-nak) a szamár (*E. asinus*) szekvenciáját használtuk.

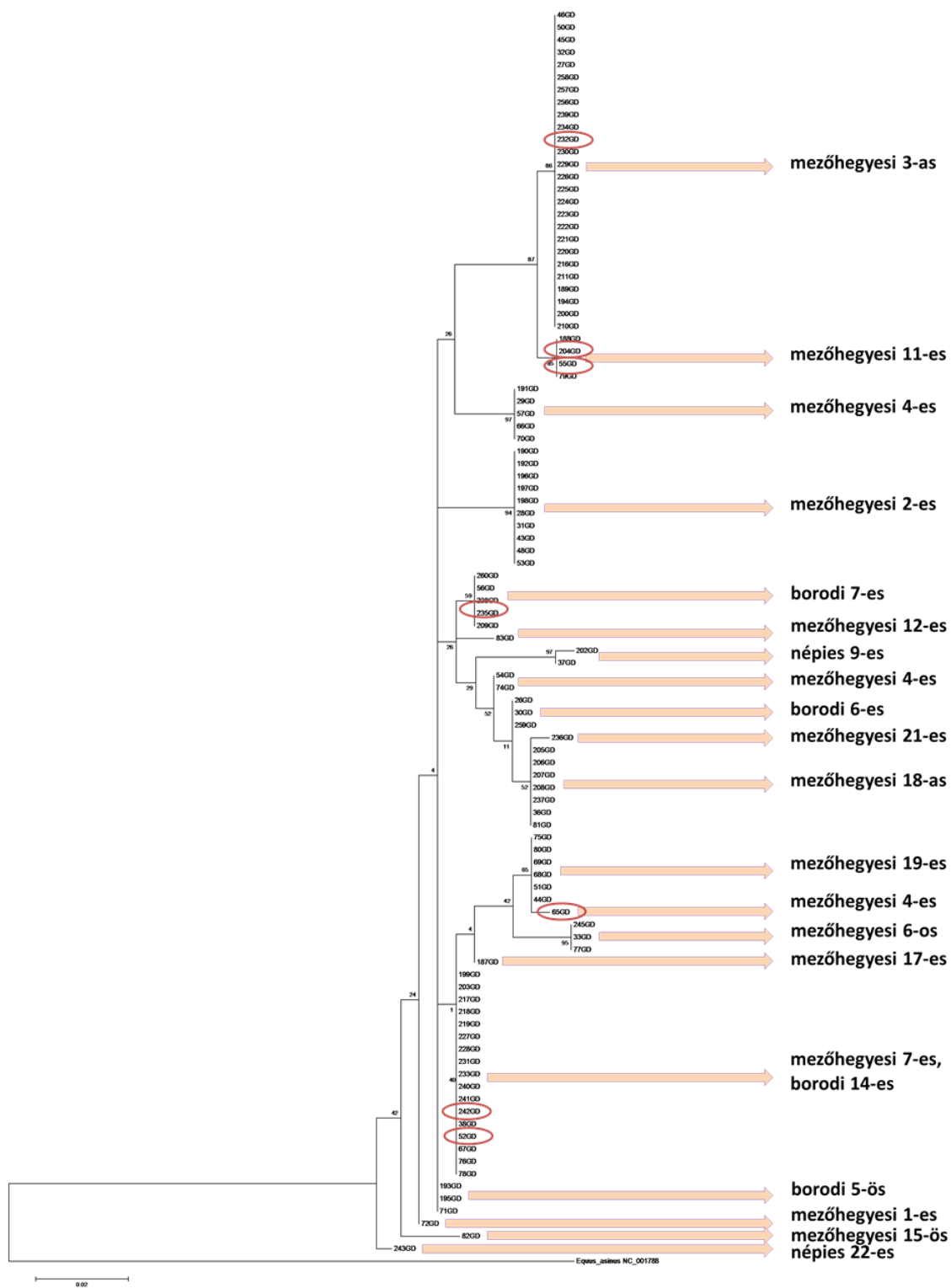
III. Eredmények és értékelésük

A száz gidrán kanca szekvenciáinak ellenőrzése (2. ábra) és korrigálása után a filogenetikai törzsfá elkészítése következett. A vizsgált minták összesen 20 haplotípusba kerültek, a filogenetikai fán a haplotípusoknak megfelelő kancacsaládok nevei is szerepelnek (3. ábra).

2. ábra: A szekvenálás eredményeképpen kapott szekvenogramja egy mintának. A különböző színek különböző bázisokat jelölnek. A kék szín jelöli a citozint, a zöld az adenint, a fekete a guanint, a piros pedig a tímint.

Pirossal jelöltük azokat az egyedeket, amelyek méneskönyvi besorolása eltér a filogenetikai elemzés alapján valószínűsíthetőtől. Ilyen eltérést összesen hetet találtunk. A legtöbb haplotípus (19) megfeleltethetőnek bizonyult egyes méneskönyvi kancacsaládokhoz, azonban nem minden esetben sikerült a beazonosítás. A mezőhegyesi 7-es és a borodi 14-es kancacsaládok elkülönítése nem sikerült, ebben az esetben indokolt lehet további markerek alkalmazása. A vizsgálat az egyes kancacsaládok azonos eredetére éppúgy utalhat, mint esetleges törzskönyvi hibákra. A génmegőrzési munka segítéséhez, az eredmények megerősítéséhez (vagy cáfolásához), és a pontosabb analíziséhez minden biztonnal fontos az egyedszám további növelése, valamint egy másik marker, akár régió bevonása.

3. ábra: A száz gidrán kanca vizsgálatoképpen elkészített filogenetikai törzsfa. A Maximum Likelihood fa elkészítése során az úgynevezett bootstrap, azaz megismételhetőségi érték 1000 volt, kitekintésként a szamár (*Equus asinus*) szekvenciáját használtuk.

IV. Irodalomjegyzék

- Bodó, I. (1998). A ló tenyésztése. In I. Bodó & W. Hecker. (Eds.), *Lótenyésztők kézikönyve*. (pp. 89-211). Budapest, Mezőgazda Kiadó.
- Boore, J. L. (1999). Animal mitochondrial genomes. *Nucleic Acids Research* 27(8), 1767-1780.
- Cieslak, M., M. Pruvost, et al. (2010). Origin and History of Mitochondrial DNA Lineages in Domestic Horses. *PLoS One* 5(12), e15311.
- Cozzi, M. C., M. G. Strillacci, et al. (2004). Mitochondrial D-loop sequence variation among Italian horse breeds. *Genet. Sel. Evol.* 36, 663–672.
- Hasegawa, M., H. Kishino, et al. (1985). Dating of the human-ape splitting by a molecular clock of mitochondrial DNA. *Journal of Molecular Evolution* 22(2), 160-174.
- Ivanković, A., J. Ramljak, et al. (2009). Mitochondrial D-loop sequence variation among autochthonous horse breeds in Croatia. *Czech J. Anim. Sci.* 3, 101–111.
- Jansen, T., P. Forster, et al. (2002). Mitochondrial DNA and the origins of the domestic horse. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 99(16), 10905-10910.
- Kakoi, H., T. Tozaki, et al. (2007). Molecular Analysis Using Mitochondrial DNA and Microsatellites to Infer the Formation Process of Japanese Native Horse Populations. *Biochemical Genetics* 45(3), 375-395.
- Maria Cristina, C., S. Maria Giuseppina, et al. (2004). Mitochondrial D-loop sequence variation among Italian horse breeds. *Genet. Sel. Evol.* 36(6), 663-672.
- Mihók, S. (2002). Az elkötelezett génmegőrzés eredménye: újra él a gidrán. In A. Jávor & S. Mihók (Eds.), *Génmegőrzés; Kutatási eredmények régi háziállatfajták értékeiről* (pp. 7-22). Debrecen, Lícium-Art Könyvkiadó- és Kereskedelmi Kft.
- Mihók, S. & B. Pataki (2003). *Lófajták*. Budapest, Mezőgazda Kiadó
- Priskin, K., K. Szabo, et al. (2010). Mitochondrial sequence variation in ancient horses from the Carpathian Basin and possible modern relatives. *Genetica* 138, 211–218.
- Yang, Y. H., K. I. Kim, et al. (2002). Genetic Diversity of Cheju Horses *Equus caballus* Determined by Using Mitochondrial DNA D-loop Polymorphism. *Biochemical Genetics* 40(5), 175-186.

Sziszkosz Nikolett, doktorandusz hallgató

Munkahely: Debreceni Egyetem, Mezőgazdaságtudományi Kar, Állattenyésztési
Tanszék, Állattenyésztési Tudományok Doktori Iskola
Cím: 4032, Magyarország, Debrecen, Böszörményi út 138.
E-mail: sziszkosz@agr.unideb.hu

Kusza Szilvia, PhD

Munkahely: Debreceni Egyetem, Mezőgazdaságtudományi Kar, Állattenyésztési
Tanszék, Állattenyésztési Tudományok Doktori Iskola
Cím: 4032, Magyarország, Debrecen, Böszörményi út 138.
E-mail: kuszasz@hotmail.com

Jávor András, CSc

Munkahely: Debreceni Egyetem, Mezőgazdaságtudományi Kar, Állattudományi,
Biotechnológiai és Természetvédelmi Intézet
Cím: 4032, Magyarország, Debrecen, Böszörményi út 138.
E-mail: javor@agr.unideb.hu

Mihók Sándor, CSc

Munkahely: Debreceni Egyetem, Mezőgazdaságtudományi Kar, Állattenyésztési
Tanszék, Állattenyésztési Tudományok Doktori Iskola
E-mail: mihok@agr.unideb.hu

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönjük a lektoroknak a publikációk lektorálásában nyújtott segítséget:

Dr. Ambrus Gergely
Prof. Dr. Barakonyi Károly
Dr. Barcsi Tamás
Dr. Beke Jenő
Dr. Benke József CSc
Prof. Bereczkei Tamás
Berger Viktor
Dr. habil. Magdaléna Bilá PhD
Dr. Birkás Béla
Dr. Boros Ildikó
Dr. Csiky János
Dr. Dudás Katalin
Patricia-Dorli Dumescu-Pop Ph.D.
Dr. Erdősi Ferenc
Dr. Farkas Ferenc
Fehér András
Dr. Fojtik János
Dr. Fülöp László
Dr. Glied Viktor
Dr. Gyergyák János
Dr. Herman Sándor
Dr. Hoffmann Gyula
Prof. Dr. Hörcher Ferenc
Dr. Jónás-Berki Mónika
Dr. Juhász Gábor
Dr. habil. Kákai László
Prof. Kállai János
Dr. habil. Kaposi Zoltán
Dr. Karoliny Mártonné
Dr. Kehl Dániel
Dr. Kerepeszki Róbert
Dr. Kereszty Orsolya

Dr. Kiss Sándor CSc
Dr. Kocsis Miklós
Dr. Konrád Gyula
Dr. Kósa Balázs
Dr. Kovács Gábor
Dr. Kuráth Gabriella
Dr. Kuti Mónika
Dr. Lányi Beatrix
Prof. Dr. Lénárd László
Lőrinczné Dr. Bencze Edit
Prof. PhDr. Eva Malá CSc
Dr. Mészáros Bence
Dr. Milbacher Róbert
Dr. Nuber István
Dr. habil. Orbán Jolán
Prof. Dr. hab. Pawel Ostaszewski
Dr. Pais Ella Regina
Dr. Pirisi Gábor
Dr. Prazsák Gergő
Dr. habil. Rappai Gábor
Dr. Schadt Mária
Dr. habil. Schepp Zoltán
Dr. Szabics Imre DSc
Dr. habil. Szerb László
Dr. Szigetvári Krisztián
Dr. habil. Szijártó Zsolt
Szörényiné Dr. Kukorelli Irén
Dr. habil. Szűcs Tibor
Dr. Tóth Tamás
Udvardi Péter
Dr. Vilmos László CSc
Dr. Vitai Zsuzsanna
Samir Vrabec Ph.D.